

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्व-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्त्व-शब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-श्रुति-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-शब्द-प्रकृति-नाम-संज्ञादाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

SARADA KALPADRUMA

By

RAJAH KANTHA DEVA

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलश्रुतिरिक्तवर्णशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणशक्तिभिः
नूतनसङ्गमितवर्णशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिसहित-
सप्तशतपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

Part IV

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविद्यारदकोविदरुन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः काण्डः।

29834 7847

यज्ञवल्क्यः। य-व।

1981

कलिकाता-राजधान्यां

Samuel

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः। ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम्। प्रकाशकः १९१४

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS, AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY SARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU 71, PATHURIAGHATA STREET CALCUTTA

To be had at the Suddakalpadruma Office, No 71 Pathurighata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press No 24 Lower Circular Road Calcutta. Price for Subscribers in India, Re 1 and Countries out of India 3s for each number

All rights reserved.

PRINTED BY
K P BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA

शब्दकल्पद्रुमः

चतुर्थकाण्डम् ।

य

अन्तःस्वयकारः । स च घटविश्वरूपवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानं तालु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौस्तुभ्याम् । “इत्युपशान्तां तालु ।” तथा च
श्रिचायाम् । १७ ।

“कच्छावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजातुपू ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारं श्रुत्वा चान्वङ्गि । चतुष्कोणमयं सदा ।
पलालंधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

त्रिप्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।

प्रणमामि सदा वर्णं सूर्तिमन्कोचमथयम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“ऊर्द्धाध क्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।

नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ॥

मात्रा कुण्डलिनौ ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“धूम्रवर्णा महारौद्री घटभुजां रक्तलोचनाम् ।

रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

महामोक्षप्रदां निव्यामश्चिह्नप्रदायिनीम् ।

एवं ध्यात्वा यकारस्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”*

सुत्रायाममन्त्रो यथा,—

“त्रिप्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।

प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमाभोक्षमथयम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यो वाणी वसुधा वायुर्विहतिः पुरुषोत्तमः ।

युगान्तः श्वसनः श्रीप्रो धूमार्चिः प्राणिसर्वकः ॥

शङ्काभ्रमो जटो लोला वायुवेगी यशस्करो ।

सङ्घर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ॥

आयेयो थापकस्यागो होमो यानं प्रमा सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरो धूमश्चासृक्षा सुसुखेश्वरो ॥

ज्वगत्मा भलयो माता*हंसिनो भृङ्गिनायकः ।

धेनवः शोषको मीनो घनिष्ठानङ्गवेदिनी ।

मेघः सोमः पक्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

यकत्

(धात्वन्वविशेषः । स तु दिवादिगण्यकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यूदादिकः ॥”
ह्रस्वः प्रास्वान्तर्गतगण्यविशेषः । तथा च ह्रस्वो-
मङ्गल्याम् ।

“भादिगुरुः पुनरादिगुर्धुयः ॥”

अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, 122 ;

कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम् ।
यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यसनमय कवौ शः सुखं
वस्तु खेदम् ॥”)

यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।

यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।

इति विश्वः ॥

यकः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे
टः पूर्वं अकारागमेन निष्पन्नः ॥ (“अथयसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टः ।” ५ । ३ । ७१ । इति

पाणिनिस्त्रयम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २१ । २८ ।
“चित्र इजाणा राजका इदम्यके यके सरस्वती-
मशु ॥”)

यकत्, क्ली, (यच् + “प्रकर्तित्त्वं ।” उणा०
४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यजेः कश्च ।”
इत्यञ्जलदत्तोक्त्या कर्तित्त्वं जस्य च कः ।) कुक्षे-
दक्षिणभागस्थमंसखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-
खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥ करुणा ६ महाकायुः ७ । इति
रभसः ॥*॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।
“यन्मं मतन्नाभ्यां यकः प्राश्रिभ्यो विष्टहामि ते ॥”
“यकः हृदयसमीपे वर्त्तमानः कालमांसविशेषो
यकत् तस्मात् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

अथ शरीरावयवविशेषस्य यकत्तः स्वरूपमाह ।
“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकत्तः स्थितिः ।
तत्तु रज्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”
अथ यकद्रोगमाह ।
“श्रीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकद्रामये ।

यकदा

किन्तु स्थितिकथोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यकद्रोगचिकित्सा ।

“श्रीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्व्वा यकत्तपि समा-
चरेत् ।

कार्येषु दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षकम् ॥

चारुषु विदुक्त्याभ्यां पूतकस्याम्बु निस्तम् ।

पिबेत् प्रातयथावद्भि यकत्तुश्रीहप्रशान्तये ॥”
इति भाषप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।

पित्तं पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकत् ॥

लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तत्र तच्चापि लक्षयेत् ।

क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्त्तते ॥

धमिकमस्तयोद्धारो हृत्कासः श्वसनं भ्रमः ।

दृष्टोऽवचिस्तृषाम्च्छां कण्ठे दाहः शिरो-
व्याधय ॥

हृत्फलस्य प्रतिश्लायः शोषणं कटुकाश्नु ।

सशान्तं हृदि शूलस्य निदानाशः प्रजापतः ॥

हृदये मन्थते जाषां उदरं गर्भते भ्रष्टम् ।

एतेलिङ्गे विजानीयात् यकत्तु कोष्ठे च वक्षसि ॥”

अथास्य चिकित्सा ।

“निम्बनीपध्वचेतसं निशा

काशरौ च तुलसी च सिंहिका ।

काथ एव हृदयामयापह

आशु शूलयकत्तस्य नाशकत् ॥

सौराष्ट्रीकासोसमर्होषधानि

दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।

दाव्यौ यमागौ कजुभः समङ्गा

काथः सर्वपर्यकदाशु हन्ति ॥”

इति हांगेत चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

“श्रीहवदक्षिणात् पार्श्वान्तु कुर्म्याद्यकदपि
च्युतम् ॥”

इति वामटे निदानस्थाने दादशोऽध्याये ॥

यकदात्मिका, क्ली, (यकत्तु इवात्मा स्वरूपं यस्याः ।
बहुव्रीहौ कः । टापि अत इत्वम् ।) तैल-
पायिका । इति शब्दचिन्तिका ॥

यक्षध

यक्षद्वैरी, [न] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहि-
तकण्ठः । यथा,—

“श्रीहृषी मांसदहनो यक्षद्वैरी चक्षुःश्रुः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क ड मङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
व्यात्म-सक-सेट् ।) क ड, यक्षयते । मङि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूष्यत इति । यक्ष + षन् ।
यद्वा, ईं लक्ष्मीमक्ष्योतीति । अक्ष + अण् ।)

शुक्लकामात्रम् । शुक्लकेश्वरः । इति मेदिनी । ये,
२२ ॥ इन्द्रयज्ञम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ॥

यक्षरूप यथा,—

“आजम्भयन्ति करः कुबेरवरकिङ्कराः ।

शैलजपस्तरकरा अङ्गनाकारमूर्त्तयः ॥

विक्रताकारवदनाः पिङ्गलाक्षा मङ्गीहराः ।

स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्त्वाम्नाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रे १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

“प्रचेतनः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रव्यु ।

केवली हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनक्षया ।

मेघमाक्षी च यक्षाणां शय एष उदाहृतः ॥”

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“धातुयन्तयोक्तवदने क्षपयो च सः ।

यद्यक्षस्तुक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”

इति वज्रपुराणे काश्यपीयवधः ॥

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे १२।५।४१।

“मेवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊचुः स्वाहाम इत्यन्वये ते यक्षास्तु जगन्मातु ॥”

पु, क्ली, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अमुरा विश्वा वृषणा विमा अ

न यासु चित्रं दृष्टये न यक्षम् ॥”

“न यक्षं न पूजा दृश्यते ।” इति तद्गाथी

सायणः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।

“तव यक्षं पशुपते अशुक्तः ॥”)

यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुरु-

कस्तूरीकङ्गोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३३ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः

समभागेः साधितोऽशुक्लेपनभेदो यक्षकर्मम्

उच्यते । यक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मः ।

‘कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा ।

महासुगन्धमिष्युक्तं नामतो यक्षकर्मम् ॥’

इति धम्मन्तरिः ॥

अन्यत्रापि ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्गोलघर्षणादि च ।

यक्षोक्तमिदं सर्वं यक्षकर्मम् इत्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः ।

शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-

यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।

धनकधूपः । इति केचित् । धुना इति ख्यात

यक्षिणी

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज-
रसः २ अरालः ३ सञ्जरसः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राजः ६ धूनकः ७

वह्निवल्गभः ८ । इति रभवः ॥ सालसारः ९

सालजः १० सालनिर्घासः ११ सच्यः १२ ।

इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“राजस्तु शालनिर्घासस्तथा सञ्जरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सञ्जरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एतेन माधवपूजननिधयो देवीपूजा चोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।”

“यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥”)

सरलवृक्षरसः । टारपिन तेल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पायसः २ शीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्यमण्डम् । तत्पर्यायः । मन्धा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

वृत् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपुङ्गवः ।

प्रययौ सच्चित्तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”)

यक्षराट्, [न] पुं, (यक्षेण राजते इति । राज् +

“सन्सृष्टिषद्भृतेति ॥” ३।०।६१ । इति क्विप् ।)

कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-

दात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराट्प्रदं मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ॥

यथा इव मञ्जा राजन्तेषु । राज् + क्विप् ।)

रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कोलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । हीपाली २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहोत्तरे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाश्च पेशाचीनाश्च साधनम् ।

भूतवेतालगान्धर्वं मारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनभेदेषां साधने रौद्रकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-

खञ्जरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासी वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्वस्याः । यक्ष +

इतिः । डीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

यक्ष्मा

षष्ठी । यक्षभार्या च । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।

“सौष्ठुपि सुहृदां विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अष्टति मा लथाः पुत्र ! मम विद्या हि

यक्षिणी ॥”)

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + पुषोगा-

इति डीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३ ।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वाम्भान-

निन्दिते ॥”)

यक्षोद्भ्रमरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुद्भ्रमरम् । ततः स्वार्थे

कन् ।) अन्धत्यफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्ष्मिणी, स्त्री, (यक्ष्माणां हन्ति । हन् + “अम-

नुष्यकर्णुके च ॥” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो डीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्मा, [न] पुं, (यक्ष + “बाहुलकात् यक्षयते-

रपि ॥” उणा० ४।२।५० । इत्यत्र उञ्जलदन्तोक्त्वा

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्माधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्मयो विप्रलष्टं संमिष्टश्च

निदानमाह ।

‘विग्रीधान् क्षयाच्चैव साहसाद्द्विधमाश्रयात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदां हेतुचतुष्टयात् ॥’

वेगोऽत्र वातस्रजपुरीषाणाम् ।

‘वातस्रजपुरीषाणि नियच्छाति यदा नरः ॥’

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिशयाया-

नशनेर्थाद्यो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् यक्षवता समं मल्लयुद्धादितः । विषमा-

श्रमात् बहु स्तोत्रमकाले वा मुक्तं तत् विषमा-

श्रमम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्यायाः राजयक्ष्म-

क्षयशोषाः ॥ ॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘वेद्यो व्याधिमतं यस्मात् व्याधिर्यत्नेन यक्ष्यते ।

न यक्ष्मा प्रोच्यते लोकं शब्दशास्त्रविशारदः ॥’

यक्ष्यते पूष्यते ।

‘राज्यक्ष्ममसो यस्माद्भूदेष किलामयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्मिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते बुधेः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कफप्रधानेर्दोषेस्तु रङ्गेषु रसवर्त्मसु ।

अतिशयायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वं ततः शुष्यति मानवः ॥’

कफप्रधानेर्दोषेः रसवर्त्मसु रङ्गेषु अगन्तरा

सर्वं धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति ।

यक्षा

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामशुक्रमेण चयीमाणात्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसस्रोतः स रङ्गस्य लक्षणस्यो विदहते ।

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’

लक्षणस्यः हृदयस्यः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोष-
णात् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयान् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।

अनुलोमचयं वृद्धा प्रतिजोमचयवद् ॥’

अनुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिजोमचयमप्याह ।
अतिथवायिनो वा रेतसि चोषे प्रतिजोमक्रमे-
णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः चयीन्ते ।
तद्यथा । शुक्रे चोषे मज्जा चयीते मज्जनि
चोषेऽस्य चयीते । एवं पूर्वं पूर्वं चयीते ।

शुक्र कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
क्षुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयान् कोपो मार्गस्यावरणेन चैति ।
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सस्यान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुप्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘आसाङ्गसादकफसंज्ञवनाशुशोष-
वस्यग्रिसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति न चापि जन्तुः
शुक्रेचयो भवति मांसपरो गिरंसु ॥

स्वप्नेषु काकशुकशक्तकिनीलकण्ठ-
गुप्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीविजलाश्च पर्येयु
शुष्कास्तस्मिन् पवनधूमद्वयार्हताश्च ॥ * ॥

यक्ष्णो लक्षणमाह ।

‘असपार्श्वभिनापञ्च सन्नापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥’

अंसयोः पार्श्वयोः अभिनापः पीडा अत्र
कृकलाधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोहयः । चयीन्ते धातवः सर्वे ततः शुप्यति
मानव इति संप्रामिः । एवं वडरूपे एकादश-
रूपे च बोहयम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि
प्रायोभाविन्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतन

व्याप्त्याि षट् लक्षणान्याक्तानि ।

प्रकृष्टयो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
ज्वरमेदश्चायेत यद्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ * ॥

एतत्त्वतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षण-
माह ।

‘ज्वरमेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचस्त्रासपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्हसो विक्रयः कफकोपतः ॥’

अनिलादुल्लगान् एवं पित्तान् कफाच्च । यत
आह सुश्रुतः ।
एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
शुक्रमेकात्मकं लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥

यक्षा

असाध्ययक्ष्मणमाह ।

‘एकादशभिरभिज्ञा वडभिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गेऽर्कासाङ्गामयैः ।
जक्ष्णोऽर्कादितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’
तत्र विशेषमाह ।

‘सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलयचये ।
युक्तो वर्णश्चकितस्यस्तु सर्वरूपोऽप्यनोऽन्यथा ॥’
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्हः वडभिः त्रिभि-
र्कार्कासाङ्गधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं बले
भवति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं चोयमागमतीसारनिपीडितम् ।
शून्यसुकोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्णयेत् ॥’
महाशनं चोयमागमितिकमसाधुलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।

‘मलायतं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्णो मलरेतसो ॥’
शून्यसुकोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।

‘शुक्राजमनद्वेष्टारश्चश्वासनिपीडितम् ।
क्षुब्धेण बहु मेहन्त यथा हृन्तोऽह मानवम् ॥
मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्रान्तादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अविधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रम् यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तस्मिन् शोषपीडितः ॥’
शोषपीडितो मानवश्च शरणी भवति । सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तरुणो भवति । मदेदेष्यकित्तयो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवदेव इत्युक्त्वा
चिकित्सामाह ।

‘ज्वराशुवन्यरहितं यत्नवन्त क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्त दीप्ताग्निमशयं नरम् ॥’
आत्मवन्तं यत्नवन्तं घृतमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषे । शोषशोषानाह ।

‘अवायशोषावर्थावयथायाम्ब्रप्रशोषितान् ।
ब्रह्मोर जतसंज्ञौ च शोषिणी लक्षणोः श्रेणु ॥’
ब्रह्मोरः जतसंज्ञौ शोषिणी । ब्रह्मशोषो उर-
जतशोषो च ॥ * ॥ तत्र अवायशोषिणी
लक्षणमाह ।

‘अवायशोषो शुक्रस्य चयलिङ्गेरुपदतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं चोयन्ते चास्य धातवः ॥’
शुक्रस्य चयलिङ्गेः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा
शुक्रक्षये मेदुदृष्टगर्थावदेना अशक्तैर्मथुने
चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं चोयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
चयीते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं चोयन्ते ॥ * ॥
शोकाशोषिणी लक्षणमाह ।

‘प्रधानशीलः सन्ताङ्गः शोकशोषपि तादृशः ।
विना शुक्रचयकृते विकारेऽप्यल्पतः ॥’

यक्षा

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्त-
द्वानपरः । सन्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिमन्त्रधातुचय-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयकृते विकारेऽपि
दृष्टव्यवेदनादिभिरंजितो भवति । आधिस्व-
भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणी लक्षणमाह ।

‘जराशोषो लघो मन्द्बुधोऽनुबुद्धिवत्केन्द्रियः ।
कल्पनोऽरुचिमान् भिन्नकौस्यपाचहतस्वरः ॥
हीनति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रसृतास्यनासाच्चः शुष्करूपमलच्छविः ॥’

मन्द्बुधः स्वल्पार्थः । शुष्करूपमलच्छविः
शुष्करूपे मलच्छवो यस्य सः ॥ * ॥ अध्व
शोषिणी लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषो सन्ताङ्गः संभ्रष्टपरुषच्छविः ।
प्रसृप्तगात्रावयवः शुष्कलोमगलाननः ॥’
संभ्रष्टस्यैव परुषा कृत्रियस्य सः । प्रसृप्तगात्रा-
वयवः प्रसृप्तः स्रष्टाङ्गः । लोमं तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ * ॥ आयामशोषिणी लक्षणमाह ।

‘आयामशोषो भूयिष्ठमेभिरैव समन्वितः ।
लिङ्गेऽरुः पतन्ततेः सन्तुक्तश्च जतं विना ॥’
रुमिरव सन्ताङ्गत्वादिभिरुपशोषिणी लक्षणो
रेव । भूयिष्ठ अत्यर्थम् ॥ * ॥ सानदानं व्रणशोष-
माह ।

‘रक्तचयाद्देनाभिन्त्यथाहारयक्ष्मणात् ।
व्रणितस्य भयच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्त्रुतः ॥
उरःक्षतस्य निदानमाह ।

‘धनुषायास्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहती शरम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोऽजतः ॥
दृष्टं दृष्टं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निरुक्ततः ।
शिलाकाष्ठप्रसनिधानान् क्षिपतोऽनिन्नतः
परान् ॥

अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रतम् ।
महानदीं वा तप्तो हृद्येना सह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चान्तरुत्ततः ।
अथात्यैः कम्भभिः क्रुंभैश्चमप्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रमत्तस्य रुक्ताल्पप्रमित्याश्रितः ।
विजतं वज्रमि आधिष्ण्यलवान् ससुदीर्यते ॥
आयास्यतः आयास कुञ्चतः । दम्भं दृष्टादिकम् ।
अन्यश्च गजोदृष्टादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।
अश्वस प्रस्तरवणः । निघातोऽस्त्रविशेषः ।
आधिः उरःक्षताश्वः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षण-
माह ।

‘उरो विरुच्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभ्रम्यते ।
शूलं भवति ततपादं शूष्यत्यङ्गं प्रवेपत् ॥
प्रपीयत ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमादीनां बलं वर्णां रुचिरमिच्छ ह्यीयते ॥
ज्वरो यथा मनोदेन्यं विहभेदोऽप्ययस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धं पीतो विरथितो वडु ।
काममानस्य चाभीष्टानां कफः साष्टकं प्रवर्तते ॥
स जतः चोयतऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्
अयत्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्त्रुतम् ॥’
विरुच्यते पीडयत । भिद्यते विद्वद्यत इव ।

यक्षा

भक्ष्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरवः । क्षतः ।
 रः क्षतवान् । अन्वर्थं क्षीयते क्षीणो भवति ।
 । केवलं सासकपक्षयादेव क्षीणो भवति ।
 । या शुक्रौजसोः क्षयात् । क्षातिसेवनादिना
 । क्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥*॥ उरः-
 क्षतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
 उरोरक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वेष्टकटिग्रहः ।
 क्षते उरः क्षतवति । उरोरक् शोणितच्छर्दिः
 कासो वैशेषिकः विश्लेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
 वोरः क्षतवति सासकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे
 सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वेष्टकटिग्रहश्च भवति ॥*॥
 निदानविशेषेणोरः क्षतस्य लक्षणविशेषमाह ।
 'त्रयारीघातं क्षयाच्चैव कोष्ठान् प्रतिमज्जातया ।
 क्षतीरश्कस्यान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ॥'
 क्षयात् धातुक्षयहेतोरतिव्यायादितः कोष्ठान्
 प्रतिमज्जात् कोष्ठान् प्रतिमज्जावातेन प्रतिजोम-
 मजात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥*॥ उरः क्षतस्य
 साध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह ।
 'अल्पलिङ्गस्य दीर्घाभिः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गस्य वर्जयेत् ॥*॥
 अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।
 'बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यक्ष्मिणः क्षीणदेशस्य तत्क्षतं स्याद्विधोपमम् ॥
 मलायतं बलं पुसां शुक्रायत्तस्य जीवणम् ।
 तस्माद्यज्ञेन सरक्षेत् यक्ष्मिणो मजरेतस्यै ॥
 शालियष्टिकगोधूमयवसुहादयो हितः ।
 मदाणि जाङ्गलाः पचिन्मगाः शृङ्गा विप्रो-
 धिणः ॥
 सपिप्यलीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ।
 दाडिमामलकोपेनं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥
 तेन षड्विनिवर्षेणैव विकाराः पीनसादयः ॥
 द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽद्युगुणं जलम् ।
 पादस्यं संस्कृतश्चाप्ये षडङ्गी येष उच्यते ॥'
 तद्यथा । यवपल १ कुलत्पल १ ह्यागमांस-
 पल ४ जलपल ४० श्लेषपल १२ ततः पलमिते
 हृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धव देयं
 सौरभार्थं द्विङ्गु च देयम् । पिप्यली नागरश्च
 एचक् माघमितं कल्कीलव्य देयम् । दाडि-
 मामलकाभ्यामन्धत्वं साध्यम् । षडङ्गयुषः ॥*॥
 'ककुभलक् नागवला वानरीबीजं विचूर्णितं
 पयसा ।
 पकं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥
 ह्यागमांसं पयश्कागं ह्यागं सर्पिश्च नागरम् ।
 ह्यागोपसेवा शयनं ह्यागमर्थे तु यक्ष्मनुत् ॥
 मधुताप्यविहङ्गाभ्रं जतुलोहहृताभयाः ।
 ज्ञानि यक्ष्माणमन्त्र्यं संयमाना हितशशनः ॥
 ताप्यं सुवर्गमाक्षौकम् ।
 'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
 क्षीराश्री लभते पुष्टिमनुष्ये चाप्यमासिके ॥
 सिलोपलातुगाक्षीरोपिप्यलीबहुलाक्षयः ।
 अन्व्यादूर्ध्वं दिगुशितासूयिता मधुसर्पिषा ॥

यक्षा

लेहयेद्वाजरोगार्थं कासश्वासक्षयातुरम् ।
 पार्श्वशूलिनमल्पानिं सुप्रणिजं दक्षिण्युतम् ।
 हस्तपादाङ्गदाहे च च्वरे रक्तं तथोर्ध्वम् ॥'
 सितोपला मिथी । बहुला स्रग्ध्रेणा । रति
 सितोपलादिरवलेहः ॥*॥
 'जातीफलं विहङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
 तालीशं चन्दनं शुष्ठी लवङ्गसुपुष्पाका ॥
 कर्पूरश्चाभया घाची मरीचं पिप्यली तुगा ।
 यथामन्त्रसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ॥
 पलानि सप्त भङ्गायाः सितान् सर्वसमा मन्त्रा ॥
 चूर्णयेत् क्षयं कासं श्वासश्च ग्रहणीगदम् ।
 अरोचकं प्रतिशयार्थं तथा चानलमन्त्रताम् ।
 यतान् रोगान् निहन्त्येव दृचमिन्त्राश्रनिर्यथा ॥
 वाजरोगाधिकारोक्तं तैलं जासादि योजयेत् ।
 अन्ध्रं यक्ष्मिणो निजं लुह्वैद्योपदेशतः ॥'
 रति जातीफलचूर्णम् ॥*॥
 'वासकस्य रसप्रथमं माणिकाचितशर्करा ।
 पिप्यली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥
 तस्मिन् लेहत्वमायाति श्रौते क्षौद्रपलाहकम् ।
 दन्तावतारयेद्यै लौघो लेहोऽयस्ततः ॥
 निहन्ति राजयक्ष्माणं कासं श्वासश्च दाहकम् ।
 पार्श्वशूलश्च हृष्टूक्तं रक्तपित्तं च्वरनया ॥'
 रति वासावलेहः ॥*॥
 अथ यवायादिहेतुकश्लेषचिकित्सा । तत्र
 यवायश्लेषचिकित्सा ।
 'यवायश्लेषिणं क्षीररसमासायभोजनैः ।
 सुकूलैर्मधुरैर्हृद्वैर्जोवनीयैरुपाचरेत् ॥'
 रसो मांसरसः सुकूलैर्हितैः ॥*॥ श्लोकश्लेष-
 चिकित्सा ।
 'हृद्यगान्वासनेः क्षीरेः स्निग्धैर्मधुरश्रीतलैः ।
 दोपनेर्लघुभिश्चाभ्रैः श्लोकश्लेषसुपाचरेत् ॥*॥
 यायामश्लेषचिकित्सा ।
 'यायामश्लेषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हृद्वैः ।
 उपाचरेच्छीवनीयैर्विधना श्लेषिकेय तु ॥*॥
 अथश्लेषचिकित्सा ।
 'आस्यासुखेर्दिवास्त्रेः श्रौतेर्मधुरहृद्वैः ।
 अन्नमांसरसाहारैरथश्लेषसुपाचरेत् ॥*॥
 ब्रह्मश्लेषचिकित्सा ।
 'ब्रह्मश्लेषं जयेत् स्निग्धैर्दोपनेः स्वादुश्रीतलैः ।
 ईषदन्नेरन्ध्रैश्चैव येषमांसरसादिभिः ॥*॥
 अथोरः क्षतचिकित्सा ।
 'बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा निज्यमभ्यस्ताः श्रमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'
 श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री श्रतावरी । रति
 बलादिचूर्णम् ॥*॥
 'एला पत्रत्वचो द्राक्षा पिप्यल्लहपलं एचक् ।
 सितामधुकखरुन्दौकाश्च पनीम्भिताः ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च द्विने द्विने ॥'
 क्षतक्षयं च्वरं कासं श्वासं हृङ्गा वमिं
 भ्रमम् ।
 अर्द्धं मटं लघां श्लेषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

यक्षा

क्षीणमामवातश्च रक्तपित्तं च्वरक्षयम् ।
 एकादिगुटिका हन्ति यक्षा सन्तर्पणी परा ॥
 द्राक्षायाः प्रथमेकस्य मधुकख्य पलाहकम् ।
 पचेत्तोयाहके सुहृते पादश्लेषेण तेन तु ॥
 पलिके मधुकदाह्ये पिष्टे लक्ष्म्यापलहयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रथमं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणैः ॥
 सिद्धं श्रौते पलान्यदौ शर्करायाः प्रदापयेत् ॥
 एतद्राक्षाहृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
 वातपित्तच्वरश्चासविस्कोटकहृणीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तश्च हृन्त्यान्वासनप्रदम् ॥'
 रति द्राक्षादिहृतम् ॥*॥
 'क्षीरे धात्रोविदारोक्षुवरीयाश्च तथा रसे ।
 पचेत् समे हृतप्रथमं मधुरैः कर्षसन्मितैः ॥
 द्राक्षादिचन्दनोक्षीरशर्करोत्पलपञ्चकैः ।
 मधुककुसुमानन्नाकाशरौद्रकसंयुक्तैः ॥
 प्रथार्द्धं मधुनः श्रौते शर्कराहृतुलान्नाया ।
 पलाहकांश्च संचूर्ण्य लगेनापचनेश्वरान् ॥
 विनीय तत्र संलिह्यान्नाचां निजं सुयन्त्रितः ।
 अन्धतप्राश्रमिन्धितदन्धिभ्यां परिकीर्णितम् ॥
 क्षीरमांसाश्रिणां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
 लक्ष्म्याद्विन्ध्यासकासच्छर्दिश्चूर्णाप्रमर्दनम् ।
 मूत्रलक्ष्म्यच्वरश्च नखं क्षीरतिवर्द्धनम् ॥'
 रति अन्धतप्राश्रवलेहः ॥*॥
 'यद्यच्च तर्पणं श्रौतमविदाहृ हितं जसु ।
 अन्नपानं निवेद्यन्तु क्षतक्षीणेः सुखार्थिभिः ॥
 श्लोकं स्त्रियः क्रोधमहृद्यताश्च
 लजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः श्रेण्ययाह्रिजेभ्यः ॥*॥
 अथ राजयक्ष्मिण रसाः । अन्धतेश्वरो रसो
 राजयक्ष्मिण रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 'रसभस्मान्धतासत्त्वं लौहं मधुघृताम्वितम् ।
 अन्धतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयक्ष्मजित् ॥'
 रति अन्धतेश्वरो रसः ॥
 रसभस्मः मारितो रसः । अन्धतासत्त्वं गुडूक्षी-
 सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥*॥
 'जयोऽशा मारितात् सतादेकोऽशो हेम-
 भस्मतः ।
 एकोऽशो न्ततान्नस्य शिला गन्धश्च तालकम् ।
 प्रथकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ॥
 वराटोः पूरयेत्तेन ह्यागोक्षीरेण टङ्गयम् ।
 पिष्ट्वा तेन सुगवं बह्ना न्दृष्ट्वाहृताश्च पूरयेत् ॥
 ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गश्रीतजम् ।
 रसो राजन्धगाङ्गोऽयं चतुर्गुणैः क्षयापहः ॥
 मरिचैरुन्धविश्रव्या कणाभिर्देशभिक्षया ।
 मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
 अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभक्षयः ॥'
 रति राजन्धगाङ्गो रसो राजयक्ष्मिण रसेन्द्र-
 चिन्तामणौ ॥*॥
 'गुडुद्धतं द्विधा गन्धं कुर्म्यात् खल्लेन कण्ठलोम् ।
 तयोः समं तौल्यचूर्णं मर्दयेत् कन्याकाद्वैः ॥
 त्रियाममातपे गोकं तान्त्रपात्रे विधारयेत् ॥

आच्छादोरुपपन्नं स्यादुक्तं यामयुग्मतः ।
घान्याग्राश्रीं श्वेतं पञ्चाक्षरानामदुहरेत् ।
संन्यायं गानयेदस्यै सत्यं वारितरं भवेत् ।
त्रिकटुत्रिफलीकाभिर्जातीफलवङ्गकैः ।
नवभाभोष्णितैरैतैः सम एष रसो भवेत् ।
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अथममिरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अमिरसः प्राङ्गधरे ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राजयक्षाधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—
“दिवीकसां कथयताम्बिभिरैव श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी प्रशिक्षं प्रति ॥
रोहिण्यामतिमत्तस्य शरीरं नानुरक्ततः ।
आजगामाभ्यतामिन्दैर्हः क्षेपप्रक्षयात् ॥
दृष्ट्वायामसम्भोगाच्छतान्माघ प्रजापतेः ।
क्रोधो निन्धासङ्घेण सूर्षिभाभिः स्तनौ सुखात् ॥
प्रजापतर्हं दृष्ट्वाट्टविश्रुतिमंशुमान् ।
भार्यायं प्रतिजगाम न च स्र्वास्वपते ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजोऽन्धमबलं दीनं यन्मा प्रशानमाविशान ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेविषसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं ब्रह्मा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्वभ्यां चिकित-
सितः ॥
स विसृक्तग्रहश्चक्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा बद्धितोऽश्वभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यन्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासोऽज्ञायन्मा ततो
मनः ॥
स यन्मा दृष्ट्वाऽश्वभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्धा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अथयावलमारम्भं वेगसन्वारणं क्षयम् ।
यन्माघः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥”
अस्य विशेषहेतुयथा,—
“युद्धाध्ययनभाराच्च लङ्घनप्रवनादिभिः ।
पतनेरभिजातेषां साहसैर्वा तथापरैः ॥
अथयावलमारम्भेज्जलोकरसि विज्ञते ।
वायुः प्रकृपितो दोषाद्बुद्धीर्वाभौ विधावति ॥”
तथास्य लक्षणार्थकं यथा—
“स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोऽस्य कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरश्च सन्धिस्य उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
जम्बानाक्षोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
जर्जरगोरसा लङ्कसुरःशूली निरस्यति ॥
इति साहसिकं यन्मा रूपैरतेः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥
द्वौमत्वाद्वा षड्गिवाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निरृक्ताति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्तं समीरयन् ।

ऊर्ध्वं तिर्यग्घः कृयादिकाराम् कृपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्यायश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
अङ्गमर्दं सुहृत्कृद्द्वेषोभेदं क्लिप्तगम् ।
रूपाग्येकादशेतानि यक्षा येरुच्यते महान् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“काचनं रससिद्धं मौक्तिकं लौहमभ-
कम् ।
विदमं न्यवेक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोमेलवालुका ।
प्रत्येकं विश्वमात्रश्च सर्वं मर्दा प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभायं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
अगुपानं प्रदातव्यं यथादीनानसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवमंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यन्माघं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विश्रुतिश्चैव दोषक्षयमसृष्टितान् ।
सर्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करक्तिमिरं
यथा ॥”
इति दृष्ट्वाक्षनाभवटी ॥
“शिलाजतुमभूयोमताप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोडितस्यासु यन्मा क्षयमवाप्रयान् ॥”
इति शिलाजन्वादिशौहृम् ॥* ॥
इति वैद्यकरसेन्दुसारमंशुदं राजयक्षाधि-
कारे ॥ * ॥)
यच्छन्, [त] चि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानधातोर्यमधातोश्च शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
यज, ऐ अ औ देवाच्चादानसङ्गकर्त्ता । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ऐ, इत्यात् । अ,
यजति यजते विष्णु मधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना रुदं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ यथा । इति दुर्गादासः ॥
यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “भृष्टदृष्टियजि-
पर्विपथ्यमितमिनमिहृष्यिभ्योरुत्त् ॥” उणा०
३।१२०। इति अत्रच् ।) ऋत्विक । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
म० ६७।६८ । सक्तथोः ऋषिः ॥ चि, यद्यः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १२२ । ३ ।
“अष्टपूर्वां यजती धिय्या यः ॥”
“यजती यद्यः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
“यथा विह्वं अरं करदृश्वभ्यो यजतेभ्यः ।”
“यजतेभ्यः सर्वभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—
“यजतिषु येयजामहं कृयामानुयासेषु ॥”
इति मलमासतत्त्वधृता श्रुति ॥

यजत्रः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनक्षियजि-
वधिपतिभ्योरुत्त् ॥” उणा० ३ । १०५ । इति
अजन् ।) अग्निहोषी । इत्युणादिकोषः ॥
(यजनश्रीले, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१६ ।
“पिता च तमो महान् यजन्तो
विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥”
“यजत्रः यजनश्रीलः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
यजन्, [त] पुं, यागकर्त्ता । यजघातो, शब्दप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
यजनं, स्त्री, (इच्यते इति । यज् + ष्टाट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५४ । ७७ ।
“यस्य सन्ध्यामरगणा दृष्ट्वातिपूरांगमाः ।
देवा विश्वदृष्टः सर्वे यजनान्तं समासते ॥”)
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मोन्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
यथा, मानवे १ अध्याये ।
“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥”
अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपूराङ्गास-
सोमौषधिरुपभ्रतिभिहृषिभिः खदिरपलाशा-
श्चत्यन्योषोऽङ्गस्वरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकसुवो-
दूखलमुषलकुटारखनित्रयपद्दारुदभं चम्मेयाव
पवित्रभाजनादिभद्रयोपकरणैरुद्गाह्योन्नध्वयं
ब्रह्मादिभर्कत्वगभिः काव्यनेभितिकाभिं
पञ्चादिपुष्पकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापन
यजनम् । इति आह्वविषेकथतदेवलयचनम् ॥
(इच्यतेऽत्रेति । यज् + अधिकरणे णुट् । यज्-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।
“ऋदाऽन्यः काश्चनदभं चम्मेभि-
निःसृष्टभाह्व यजनं समाविशान् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तद्दीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)
यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजघातोर्भूषप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अक्षरं
आदिष्टा । तत्पर्यायः । व्रतौ २ यथा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८० (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।
“नाह तथापि यजमानहृदिविताने
श्वेतदृष्टतभ्रतमदन् हृतभुदसुवेन ॥”)
“व्रत्यादित्रयं यजमाने । अक्षरं यागविषये मम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म कुरु इति ऋत्वि-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिष्टत्त्रययाच्य
इत्यर्थः । व्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
व्रतौ इन् । यजते इति लटि यथा । शान
यजमानः । स व्रतौ सोमपाणवति अक्षरं यज-
मानः सन् दक्षित उच्यते अथवाप्युपचारात् ।
दोषो मौख्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दोषा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥
यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने + आकन् ।)
दानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥
यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उणा० ४।१२७। इति इन् ।) यथा । इत्युणादि-
कोषः ॥

यजुः

यजुः, [सु] ङी, (इत्यतेऽनेनेति । यज् + “अर्त्ति-
 पृवपियजोति ।” उणा० २ । ११० । इति
 उक्तिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
 “इत्यतेऽनेनेति यजुः । यजे औ देवाच्चादानवज-
 ङतौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
 अपि च । यजुराह जेमिनः । शेषे वा यजुः-
 शब्दः । शेषे ऋक्सामभिरे मन्त्रजाते ततश्च
 यजुःमन्त्रजातं प्रसिद्ध्य पठितं गागादिविच्छेद-
 रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति । तत्र चरका
 नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आह-
 रकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिलकठाः ५
 औषमन्याः ६ आहालकठाः ७ चाराय-
 णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्षान्तवेयाः १०
 चैतान्ननराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
 मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
 मानवाः १ दुहभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
 हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
 श्चेति ७ । तेषामध्ययनमथै श्रतम् । यजुः-
 सङ्ख्यायधीत्य शाखापारो भवति । तान्त्र्येव
 द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्त्र्येव त्रिगु-
 णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
 षडङ्गविद्भवति । शिष्या कस्यो आकरणां निरक्तं
 ऋन्द्ो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राथोदीथी
 नेर्त्तर्त्तां निरर्त्तः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
 दश भेदा भवन्ति । जावाजाः १ औधिघाः २
 काण्डाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५
 तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौखवत्याः ८
 आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
 शर्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधिघाः १४
 गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
 श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं ऋन्द्ो भागा धर्मो
 भीमोना न्यायस्तर्त्तं इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
 उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
 अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयज्ञम् ६
 ग्राहकषपः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
 क्रतुः १० संख्या ११ अनुयमः १२ यज्ञम् १३
 पाश्चानः १४ होत्रकम् १५ पशवः १५ उक्-
 यानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
 शिष्टानि ।
 “इं सङ्घे श्रते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
 इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं समुद्रियम् ॥
 ग्रन्थांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
 आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाज्ञतिपूर्वकम् ।
 वेदमध्याय गतेवां होमान्तं तु समारभेत् ॥”
 तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
 औष्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
 नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधा-
 यनी २ सत्याषाढी ३ चिरण्यकेशी ४ औधिघा-
 श्चेति ५ । तत्र कठानान्तूपमानविशेषः । चतु-
 श्चत्वारिंशत्पयस्यान् ।
 “मन्त्रज्ञानार्थोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पश्यते ।

यज्ञः

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽथ्ये शाखान्तराः स्युताः ॥
 यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
 द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । जैद्युभं हृन्द्ः । यजु-
 र्वेदः लघुः । दीर्घः । कपाली । तान्त्रवर्णः ।
 काष्णनगधनः । आदित्यवर्णः । वर्णन । पञ्चारत्नि-
 मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
 “वन्दे रौद्रं जैद्युभं तान्त्रवर्णं
 भारद्वाजं रुक्मनेत्रं लघाङ्गम् ।
 यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
 कपालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥”
 य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं हृन्द्ो वर्णं
 वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
 जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
 वेदधारी भवति । अन्नतो ब्रवी भवति ।
 अप्रयतः प्रयतो भवति । अन्नश्चारी ऋक्ष-
 चारी भवति । जातिस्मरौ जायते । इति
 चरणयज्ञम् ॥ (ऋक्सामभिरे मन्त्रविशेषः ।
 इति कैचिन् ॥)
 यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
 वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—
 “ऋग्वेदाधिपतिर्जैवः सामवेदाधिपः कुजः ।
 यजुर्वेदाधिपः शुकः शशिर्ज्योत्स्ववेदराट् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
 एवासीत् । यथा,—
 “ऋग्वेदश्चावकं पेलं जग्राह स महासुनिः ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
 जेमिनं सामवेदस्य आवकं सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुदधिमतमम् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयन् ।
 चातुर्धात्रिमभूद्यसिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
 अध्वर्यवं यजुभिः स्याद्गम्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
 उद्गात्रं सामभिस्त्रैर्ब्रह्मलक्षाण्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्भूय ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
 यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान्तु श्रतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
 अथर्वाणामथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
 इति कौर्म्ये ४६ अध्यायः ॥
 यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्दीयतेऽन् । (इत्यन्ते देवता
 अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविक्षुप्रच्छ-
 रत्तो नड् ।” ३।३।६० । इति नड् ।) यागः ।
 तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्त-
 तन्तुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
 इतिः ८ इत्यम् ९ वितानम् १० मन्तुः ११ आहवः
 १२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः
 १६ हवनम् १७ मजः १८ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
 सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
 “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इत्यते ।
 यद्यथमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

यज्ञः

राजसिकयज्ञो यथा,—
 “अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इत्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
 तामसिकयज्ञो यथा,—
 “विधिहीनमदृष्टान्तं मन्त्रहीनमदृष्टिणम् ।
 अह्वाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ३ ॥
 स च नानाविधः । यथा,—
 “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रंसितव्रताः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 पञ्च यज्ञा यथा,—
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो बलिर्भौतो वृथञ्चोऽतिथिपूजनम् ॥”
 इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 (तथाच मनुः । ४ । २१-२२ ।
 “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
 वृथञ्च पित्र्ययज्ञश्च यथाशक्तं न ह्यपयेत् ॥
 एतान्नेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
 अनीहमानाः सततमिन्द्रियैर्व्व जुहति ॥”
 अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
 संहितायास्तत्तरभागे । १८ । ८६-१०६ ।
 “कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
 ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञा, प्रकीर्त्तिताः ॥
 कर्मयज्ञरताः किञ्चित्तपोयज्ञरताः परे ।
 जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
 ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
 कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
 कामान् कामी ततो मुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ॥
 अकामो रुद्रभवने भोगान् मुक्ता ततश्चतः ॥
 तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
 तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् मुक्ता ततश्चतः ॥
 जपध्यानरतो भूत्वा जायते सुवि मानवः ।
 जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्द्वैष्टव्यश्रादिह ॥
 ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवमायुष्यमाप्नुयात् ।
 तस्मान्मुक्तो शिवाक्षरः कर्मयज्ञोऽपि दृष्टिनाम् ॥
 अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
 तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
 ध्यानं ज्ञानश्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवायुर्वः ।
 हिंसादिदोषनिर्मतो विष्णुहृत्ससाधनः ॥
 ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
 बहिः कर्मकरा यद्ब्रह्मानीवफलभागिनः ॥
 दृष्ट्वा नरेन्द्रभवने तद्दत्त्वापि कर्मिणः ।
 ध्याननां हि वपुः स्रष्टुं भवेत् प्रत्यक्षमेश्वरम् ॥
 तथैह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशौः प्रकल्पितम् ॥
 ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाशाण्डन्ययान् ॥
 नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्मवेदनात् ।
 आत्मस्थं यः शिवन्त्यक्ता बहिरभ्यर्चयेन्नरः ॥
 हस्तस्य फलसुतस्यैव लिङ्गेतुं कूर्परमात्मनः ।
 ज्ञानान् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ञानं भूयः प्रवर्षते ॥
 तदुभाभ्यां भवेन्मक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ॥
 द्वादशान्ते तथा सृष्टिं ललाटे भूयुगान्तर ॥

यज्ञः

नासाग्निं वा तथास्ये वा कन्धरे हृदये तथा ।
नाभौ वा श्वाश्वतस्थाने अह्नाविद्वेगं चेतसा ॥
बहिर्वागोपचारेण देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं जिह्वे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नी वा स्थण्डिले वाथ भक्ष्या वित्तानुसारतः ॥
अथवात्सल्ये हि संवे पूजयेत् परमेस्वरम् ।
अन्तर्वागारतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
चेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽद्य श्रोत्र्यमाणां कथयस्व महात्मते ॥

श्रीमहाकण्ठे उवाच ।

श्रद्धां दिग्गङ्गां यत् पृथोऽहं महाहृतम् ।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञान् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः श्रद्धांस्त्ववाहता दिजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तन्प्रणात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिव देवाः सर्वैश्च प्रमथ, सह ।
निर्वृज्जानात् समुद्रस्य तस्करोरं नभः प्रति ॥
तद्विभक्तुः शरीरं तं विष्णोश्चक्रे खड्गशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्माद्यस्माच्च ये यज्ञास्तन् श्रद्धन्तु महर्षयः ।
भनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वाङ्मोमो यजायत ।
चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणोमो यजायत ॥
राजः पौनर्भवोमस्तस्य पौत्रोऽसन्धिना ।
दृष्टोमस्तद्विष्टोमो जिह्वाभ्रानादाजायत ॥
अतिरात्रं सवेराजमधो जिह्वाभ्रानादाभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौते तृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥ ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजस्योऽथ कारीवो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञस्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धाद्यस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रथःसर्वं सर्पसर्वं सर्वैश्चैवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षजापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गीष्पतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नेमिस्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्तादौ प्रकी-
र्षिताः ।
लाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
तीर्थप्रयोगसामौज्यजुःसङ्घेषणस्तथा ।

यज्ञः

आकंमाद्यन्गश्चैव नाभिसन्धेः समुद्रताः ॥
ऋचीत्सर्वः सैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
जिह्वसंस्थानहेरस्ययज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमटाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका यैर्भावन्तेऽधुनापि च ।
सुगस्य पौत्रात् संजाता नासिकायाः सुषो-
भवन् ॥

अन्ये सुकसुवभेदा ये ते जाताः पौत्रनासयोः ।
श्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वांशो सुनिषत्तमाः ॥
दृष्टापूर्त्तं यजुर्थस्मो जाताः श्रवणरस्यतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उज्जाता च तथाध्वर्युर्होता समिध एव च ।
अयदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेयुः सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्ध्यात् ।
कर्धर्नेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देहो मेढ्रान् कुक्षमजायत ।
रंतोधारस्तथैवाप्यं सरात्मन्ताः समुद्रताः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पश्चात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुज्जाः कक्षात् समुद्रताः ॥
एव यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवींषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन् ब्रह्मविष्णुमहेस्वराः ।
सृष्टं कनकं घोरमासदं यत्ततपराः ॥
ततस्तर्षां शरीराणि पिबन्तीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मखवायुभिः ॥
सृष्टस्य शरीरस्य अधमन्मखवायुना ।
स्वयमेव जगतमरा दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरस्य भाषयामास केशवः ।
ततोऽभ्रह्मार्हपथाभिः पञ्चवेदानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भाषयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तन्मगान समजायत ॥
एतेऽस्त्रिभिर्जगतं व्याप्तं त्रिमूर्त्तं सकलं जगत् ।
एतत् यज्ञं त्रयं नित्यं तिलुति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरेः सह ॥
एतद्गदप्रदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयोविधिसन्तानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैतं त्रयन्तं अमयस्त्वयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतदः कथितं सर्वं यत् एतं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मण आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सदा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्योजयत ।
वत्स । त्वमेव संकल्प्य स्वर्षां सृष्टिं कृत ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञं विस्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्युश्चत्वारो यज्ञवराहकाः ।
एकेकस्य त्रयशान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचित्तकाः ।
प्रतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भवा ॥

भीम उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र । समाप्तिं वेद साम्प्रतम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीत तु यज्ञस्यावभृशोऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उज्जातश्चीत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम्बु दक्षि-
णाम् ॥

धेनुनाश्च शतं साष्टं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्युणां सहस्राणि स्वैश्चैवा दानमिय्यते ॥”

इति पाद्मं सृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥ ॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—

“आरभ्ययज्ञाः क्षत्राः स्युर्हविर्यज्ञा विप्रः
सूत्राः ।

परिवारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥
इति मातृस्य ११८ अध्यायः ॥ ॥

हंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वसुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्षयत् प्रसुः ।
देवते, सह संश्रुत्व सर्वसाधनसंभृतम् ॥

तस्याश्वमेधं पितृत्त समाजगुमर्हर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीवान् पशुगणास्तदा ॥

विश्वं सुजन्तं त्वपस्व न् कोऽयं यज्ञविधिक्षव ।
अधर्मा बलवानेव हि साधर्म्यसया तव ॥

न नः पशुधत्स्वित्स्वयं यज्ञेश्वरोत्तम । ।
अधर्मा धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥

नायं धर्मा ह्यधर्माऽयं न हिंसा धर्मे उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥

त्रिप्रदं यज्ञं धर्मगाययसेतुना ॥
एव विश्वसुगिन्द्रस्तु ऋषिभिः क्षत्त्रदर्शभिः ।

उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे दृग्महर्षि-
णाम् ।

जङ्गमेः स्थावरैः केन यद्व्यमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यसुक्ता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यामिन्द्राण पप्रक्षुः खचरं वसुम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिर्षप । ।
उत्तानपादे । प्रज्ञे संश्रयं नो गुह प्रभो ॥
सुत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्ये बलावलम् ।
यदशास्त्रमन्मृत्यु यज्ञतत्त्वमुयाच ह ॥

यदृशं पशुभिर्मध्येय मूलफलेषुपि ।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

एते कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं तनो धिया ।
अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यगपंस्तदा ॥

इत्युक्तमात्रो वृपतिः प्रायेण रमानलम् ।
धर्माणां संश्रयस्तदा राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञदृ

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुज्ञानापि संशयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमिभिः पुरा ॥”
 इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
 तद्देहिकपर्यायः । वेगः २ अक्षरः ३ मेघः ४
 विद्यः ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इतिः
 ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति वेदनिर्घण्टौ ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।११७।
 “यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञस्तु, त्रि, (यज्ञं करोतीति । क्त + क्तिप् ।
 यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते ४।४।७ ।
 “तामागतां तत्र न कश्चनानिदृ-
 विमानितां यज्ञस्तु भयाञ्जनः ।
 ऋते स्वस्वैर्जननीञ्च सादराः
 प्रेमाश्रुकण्ठः परिष्वजुर्मुदा ॥”
 पु, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४ ।
 १२८ ।
 “यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञसुगं यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञपशुः, पु, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
 शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
 २६ । ११ ।
 “चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वेग्ये यज्ञपशुं चार्हन्नपोवाह तिरौहितः ॥”)
 द्वागश्च ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । ७३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “सत्रं ममास भगवान् हयश्रीरघाधो
 साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
 कृन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो बभूवुरुशतोः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञभूषणः, पु, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
 ल्यु ।) अतर्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
 मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “कुशो दर्भस्तथा वह्निः सृष्ट्यगो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् चुरपत्रस्तथैव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पु, (यज्ञे योग्यः उचितः ।) उडु-
 म्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागार्हं, त्रि ॥
 यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
 क्ताशब्दे ज्ञातयाः ।)
 यज्ञवाटः, पु, (यज्ञस्य वाटो गृहम् ।) यज्ञस्थानम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
 २३ । ३३ ।
 “इत्युक्त्वा मुनिपत्न्या यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
 ते चानस्यवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”)
 यज्ञवृक्षः, पु, (यज्ञस्य वृक्षः ।) वटीवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विककृतः । तत्पर्यायो यथा,

यज्ञस्या

“विककृतः सुवाटचो यज्ञिया स्नादुकरकः ।
 स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी चात्रपादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
 + ल्यु ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । १२८ ॥
 (यज्ञसाधकं, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।१४५।३।
 “पुरुप्रेषस्ततुरियंसाधनः ।”
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयत्नीनत्वात् यज्ञस्य ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यज्ञसारः, पु, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुम्बर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्विहिते मुने ॥
 उद्धृतं वामबाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
 निवीतस्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षसि लम्बितम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वं त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं शनैः ।
 तन्नुयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
 त्रिगुणं तद्व्ययुक्तं वेदप्रवरसम्मतम् ।
 शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
 यजुर्विद्वां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोप-
 त्यामि ।”
 इति संस्कारतत्त्वधृतमडुभाष्यम् ॥
 यज्ञुपास्तु,—
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 वृहस्पतैर्यत् सृष्टं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
 यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 युगभेदे तत्त्वत्रिनियमो यथा,—
 “सत्यं स्वर्गमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
 द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति वृहद्वाजसमिच्छः ॥
 अन्यच्च ।
 “यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमिष्यते ।
 स्वर्गं रौप्यं ताम्रं कर्णं पटुं कार्पासवाह्विषम् ॥
 नृगाजिनं गुटं शङ्खी यथाज्जं निधाय च ।
 यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मलिङ्गं क्रियात्मकम् ॥
 न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रब्रह्मण्यशङ्कया ॥”
 इति वृहदादित्यसंहिता ॥
 यज्ञस्थानं, स्त्री, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
 इति जटाधरः ॥

यज्ञियः

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अण् ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ।
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः ॥”
 इति वेदकरत्रमाणावाम् ॥
 “उडुम्बरो जम्बुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण
 यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्ग
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
 ११७ ।
 “भूर्भुवःस्वस्त्यस्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥
 यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 स्त्री ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गयोनिस्त्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणस्तमच ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयाः ।)
 यज्ञान्तः, पु, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अवयवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ याग-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ ।
 १२८ ।
 “यज्ञान्तस्तु यज्ञगुह्यमन्त्रमन्त्राद् एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पु, (यज्ञस्य दहनयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राजसञ्च ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 (अशुकस्मितो यज्ञदत्तः । “बहुचो मनुष्य-
 नान्द्रष्टृ वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।
 “टाजादावृक्षं द्वितीयादपः ।” ५।३।३। इति
 प्रकृतेर्द्वितीयादप ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमङ्गतीति । यज्ञ + “यज्ञत्विगभ्यां
 घञञौ ।” ५।१।७। इति घः ।) यज्ञकर्त्मा-
 र्हेम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरियज्ञे ।
 २६ । १६ ।
 “स्ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”
 यज्ञाय हितम् । इति सुग्धवोध्याकरणम् ।
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “द्वयोसारस्तु चरति न्त्यो यच्च स्वभावतः ।
 स त्रियो यज्ञियो देशो न्निश्चदेशस्ततः परः ॥”
 यज्ञियः, पु, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वापर
 युगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृक्षः
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तमारुच गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लथश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
 चारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षो सरिहरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यज्ञोप

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियचासौ देशश्चेति ।)
 यागकरणीप्रयुक्तदेशः । यथा, मनुः । १२२३ ।
 “ह्यणवारस्तु चरति न्यगो यत्र स्वभावनः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो न्निष्कृद्देशस्ततः परः ॥”
 यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) याग-
 मन्त्रपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गहादि-
 भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कः ।) उडुम्बर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनः,
 चि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
 “प्रशस्तीहृदि यज्ञोये सर्वकामसन्निहितम् ।
 कारयामास प्रयतिर्यज्ञायतनसुतमम् ॥”)
 यज्ञीयब्रह्मपादपः, पुं, (यज्ञीयचासौ ब्रह्मपादप-
 श्चेति ।) विककृतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामेश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्यवसमस्तकस्य-
 भोक्ताययात्मा हरिरोश्वरोऽत्र ।
 तत्त्वनिघानादपयामु सद्यो
 रक्षांस्त्र्येषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 यज्ञेष्ट, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिणकलणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोत्तितः उडुम्बरः ।) उडु-
 म्बरवृक्षः । यज्ञोडुसुर इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः ।
 हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुम्बरः ६ जन्तुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
 “उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफासृगुत् ।
 मधुरस्तुवरो वर्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”
 यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञघृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 सूत्रम् । प्रैता इति भाषा । तत्पथ्यायः । पवि-
 त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्र
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
 तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्ध्वं त्रिहृतं कार्यं तन्नुत्रयमधोऽष्टतम् ।
 त्रिहृतस्योपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥”
 वामावर्णवर्णितं तन्नुत्रयं त्रिगुणं क्वा दक्षिणा-
 वर्णवर्णितं कार्यं एव त्रिहृतं त्रिसव उपवीतं
 स्यात् । एको ग्रन्थिरिति नानास्वनिषेधार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।
 “कौषं सौत्रं त्रिहृतं यज्ञोपवीतमानामः ॥”
 कौषं हामिकोषोद्भव पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
 सौत्रं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
 “कार्पाससुपवीतं स्यात् विप्रस्योद्भूतं त्रिहृतं ।
 शूद्रसूत्रमय राशो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥”
 त्रिहृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिहृतान्नं
 त्रिसवस्तेन विशेष्यम् । यत्तु पैठीनसिचचनम् ।
 कार्पाससुपवीतं घटतन्तु त्रिहृतं ब्राह्मणस्य ।
 सौमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तत्रव-

यज्ञोप

तन्नुत्रयसम्भवे घटतन्तुविधायकम् । नवतन्तु-
 यत्तमाह देवलः ।
 “यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
 एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुवलेन द्विसवस्त्रसवो वा
 कर्तव्यः । द्विसवस्त्रं त्रिसवत्वसम्भवे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
 रज्जुः सूत्रानुकल्पप्रदर्शनार्थः । शवकार-
 स्त्रिसवत्वयवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अनुक्तमौञ्जवालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद्-
 भावे त्रिहृता सूत्रेण । कुशसुश्रवालप्रतिसर-
 रज्जुभिर्व्या । बालोऽत्र गोपालः । यथा देवलः ।
 “कार्पाससौमगोवालशररज्जुलणोद्भवम् ।
 सदा सम्भवतो धार्यसुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तद्भावे इति करणादस्त्राभाव कुशरज्जुभिरिति
 बोद्धव्यम् । इति आहृदिवेकः ॥ * ॥ अथोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योप-
 नयनं प्राक्तम् । क्षत्रियस्य गर्भेकादशे । गर्भ-
 दादशे वैश्यस्य शक्तम् । अत्रासामर्थ्यं ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वावि-
 ष्ठातिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तद्गुणानकालः । तत्र मासाः माध-
 फाल्गुनश्चैत्रवेशाख्येष्टाषाढा विहृताः । तत्र
 तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
 तृतीया विहृताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
 शुक्ररवौर्वा प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
 घनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
 चित्रा श्रवणा मृगशिरः शनभियापूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वभाद्रा । तत्र लग्नाणि त्र्यसिंह-
 तुलाघनूमौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्रः ।
 तत्रन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
 कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
 अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेयु
 ब्राह्मणसुपनयेत् गर्भेकादशेयु क्षत्रियं गर्भ-
 दादशेयु वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
 तीत, कालो भवति आहृदविशात् क्षत्रियस्य
 आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 सावित्रीका भवन्ति । नेतानुपनयेयुर्नाध्याप
 येयुर्न एभिर्विवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि
 विद्यावाह । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तन अत ऊर्ध्वं नियतीते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदता वरः ॥”
 इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गमं

यज्ञोप

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः ।
 “व्रतवन्विवाहे च वस्त्रपरिगणनमाहुराचार्याः ।
 आधानपूर्वकमेकं प्रस्तुतिपूर्वकं सदाग्ये तु ॥”
 यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिचचनम् ।
 द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अविरुद्धकाला
 भवन्ति । तद्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महा-
 याहुतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च शश्वलित्वेनौ । ब्राह्म-
 णान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानश्च कुर्वीत । चान्द्रा-
 यणाश्रमौ धेनुवृक तन्मन्त्रं वा साहृद्वाविंशति-
 कार्यापणाः गोमूलां कार्यापण एकः मिलित्वा
 साहृद्वयोर्विंशतिकार्यापणाः देयाः । पितृमाह
 रक्षितस्य निःस्वस्य देशोपप्रवादेना पतित-
 सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद्यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा चीनं लच्छान् यथाविधुपना-
 ययेत् ॥
 लच्छं प्राजापत्यम् । तद्दशकौ धेनुवयं तन्मूलां
 वा नव कार्यापणाः । अलतप्रायश्चित्तं पत्याह
 नेतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्त्तृमंसर्गायां
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च सूत्रान्तरम् ।
 “ब्राह्मणार्थस्य स्रक्त्रं लच्छुपादेन शुभ्यति ।
 यज्ञोपनयने ब्राह्मणं चिभिः लच्छुः स शुभ्यति ॥”
 शुजबलभोमल्लत्वात्तन्नामग्योः ।
 “स्वातीश्रुक्रधनाश्रिभिक्रकरं पौर्णम्येचित्रा
 हरि-
 ज्विन्दौ तोयपती भगोऽदितिस्तुते भाद्रहये सागरे ।
 केन्द्रस्य अगुणोऽङ्गिर शशिसुत चन्द्रं च तारे शुभं
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथी वाराः सितार्क-
 ष्यका ॥”
 अदितिस्तु उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्व्या
 षाढा । दीपिकायाम् ।
 “जीवार्कन्दृष्टशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे
 चोत्तरस्य
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे
 नादितौ च ।
 शुक्रार्कष्यचक्षरे रविमदनतिथिं प्रोक्षन्ना
 यष्टाष्टमेऽं
 नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुनदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
 रविमदनतिथिं मन्मनी चर्योदशीम् । यष्टाष्ट-
 मेऽं लभ्यापनया । क्वात्तन्नामग्यौ ।
 “माघे द्रविणशोलादा, फाल्गुने च दृष्टवतः ।
 चैत्रे भवति मेधावीं वेशाखे कीविदी भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननातिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रवण्येऽप्यु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥”
 राजमान्दः ।
 “पुनर्वसौ क्षतो विप्रः पुनः संस्कारमर्त्तति ॥”
 आश्वलायनः । उदगयन आपूयंभागे पञ्चे
 क्वायं नक्षत्रे चण्डोपनयनगोदानविवाहा ।
 विवाहः सांस्कृतिक इत्येकं । आपूयंभागे
 पञ्चे शुक्ले पञ्चे । दृष्टवर्गः ।

यञ्वा

“सृष्टिपूर्वकाननध्यायान् सप्तमीष्वययोद्गामीम् ।
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्णयेत् ॥”
श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।
लक्ष्मणपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥”
भुजबलः ।

“चैत्रलक्ष्मणद्वितीयायां निवृत्तवेवाचकास्तु च ।
मार्गं च फाल्गुने चैव व्याघादि कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्णयेत् ।
नाकालश्रष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानान् कार्ति-
कादीं लक्ष्मणपक्षे च द्वितीयां निषेधः पुनः-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च मार्गः ।

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विष्णो कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनलक्ष्मणपक्षयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
व्याघादशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्थेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्थेन निषिद्धा ।
घट्टामशुचिरुग्भार्या रित्तासु बहुदोषभाक् ।
सामगानां कुजवारोऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारोऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेरिच्छद्गतेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगवानुपनयः सृष्टिकर्महीनः ॥”
अस्य शाखाधिपस्य । कृतचिन्ताभर्ता ।
“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासंऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविप्रोऽपि प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते देवगुरौ गुरौ वा
अज्ञेऽपि वा पापयुतंऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”
उदये लभे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

यच्, त्रि, (यजतीति । यच् + “यजिमनिभुन्वि-
हमिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । ०० । इति
युच् ।) यच्चेदवेत्ता ब्राह्मणः । इत्युगादि-
कोषः ॥ यजमानः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।”
“हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः
पालकः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

यञ्वा, [न] पु, (यच् + “सुयजोऽनिप् ।” ३ ।
२ । १०३ । इति ङनिप् ।) विधिना इष्टवान् ।
वेदविधानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

यतः

“राजा स यञ्वा विबुधव्रजन्ना
कृत्वाभ्यराध्योपमघैव राध्यम् ।
भृङ्क्ते अतथोत्रियसान्कृतश्रीः
पूर्वं त्वहो प्रेषमशेषमन्धम् ॥”

यज्वर्णापतिः पुं, चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ई ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, यतः ।
इ, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, क खेदोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृहणी उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्ययैः । प्रत्ययैर्न परीवर्तः । निर्धात-
यति धात्वेन माधान् लोकः धान्यं दत्त्वा माधान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, चेतुः । यस्मान् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।
“अत्र स्थिता ह्यगमदात् बहुशो यदेभ्यः
सौता ततो हरिश्चक्रेन विमुच्यते स्म ॥”)

यत्, [ट्] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो
भवतीति । यच् + “यजितनिभ्यश्चिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति अदिः ङित् ।) बुद्धिस्थ-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमत्तं
सिद्धान्तकौमुद्याणादित्थं च ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तियु पुलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यो २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ यैभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ यैभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्ये १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेषः पुवत् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चम्यास्तिसिल् ।” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिल् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।” १ । १ ।
३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्याशयत्वम् ।)
चेतुः । यस्मान् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अदहोत यतो ज्ञानं न पूर्वमभिवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङप्रत्यन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
“यद्गुणं यदधिष्ठानं यतः सृष्टिमिदं प्रभो ! ॥”

यतिः

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।
“तद्दे धनुस्त इषवः सरथो हयास्ते
सोऽहं रथो वृषतयो यत आनमन्ति ॥”
यत्र । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।
“यतो यतः षट्चरथोऽभिवर्षते
ततस्ततः प्रेरितवामजोचना ॥”

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने
ङतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति ङतमच् ।)
बहुनां मध्ये निर्धारित एकः । एषां मध्ये यः ।
यच्छब्दात् ङतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।”
इति काशिका ।)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यतदो निर्धारणे द्वयो-
रकस्य ङतरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति ङतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अन्ययोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् ङतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । २ ।
“तयोर्यत् सत्यं यतरद्वयोऽस्तदित्तुसोमोवति
इत्यासत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतगुण
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् ङतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेद्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

यतिः, पु, (यतते चेतते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इत् ।) निश्चितन्द्रियग्रामः । तत्पर्यायः ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
संन्यासिकः ४ कर्मन्वी ५ रक्तवसनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरौ ९ परिकाण्ठी
१० मस्करौ ११ पारिरक्षकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्त्वैव
नानार्थः ॥ * तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वा निवसेत् पुनः ।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यत ।
यतिभिर्मोक्षकामेषु अविमुक्तं निवेद्यते ॥”
इति मानस्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्म्मो यथा,—

“अलावुं दागपात्रञ्च स्यमयं वेदकं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायद्बुधोऽब्रवीत् ॥
एककालं चरेद्भक्त्यं न प्रसञ्जत विस्तरं ।
भस्य प्रसक्तो हि यतिविषयेऽपि सञ्जति ॥
विधूमे सप्तसुषुषु अङ्गारे मुक्तवज्जने ।
वृत्तं शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विघादी स्यात्तामे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्नात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभास्तु जुगुपसेतेव सन्धुः ।
अभिपूजितलाभेषु यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥

यतिः

अस्मान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 द्वियमाद्यानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषद्वेषेण च ।
 अहिंसया च भूतानामन्वतत्वाय कल्पते ॥
 अवेक्षेत गतीर्गुणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमस्ये ॥
 विप्रयोगं प्रियेक्षेव संयोगश्च तथाप्रियेः ।
 जरया चाभिभवनं याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुनक्रमणसाक्षात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनितीटिसहस्रेषु ह्यतीक्षास्थानरात्मनः ॥
 अधर्मप्रभवश्चैव दुःखयोगं प्ररौरियाम् ।
 धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसयोगमलयम् ॥
 सृष्ट्यन्तश्चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिसुप्तमेवधमेषु च ॥
 दृषितोऽपि चरेद्दुर्म्म यच्च तत्रात्मने रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् ॥
 क्लं कतकत्रस्य यदाप्यम्प्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा महा ।
 प्ररौरस्याथये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अज्ञा रात्रा च यान् जन्तून् हिनस्यज्ञानतो
 यतिः ।
 तेषां जाला विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामां प्राणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 याद्वृत्तिप्रणवेर्येक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दृष्टान्तं धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तर्थान्द्रियाणां दृष्टान्तं दोषाः प्राणस्य नियह्यात् ॥
 प्राणायामेर्देहोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारं संसर्गां ध्यानेनानोन्धरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामज्ञतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्भूतं गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्यग्मः कर्म्मभिनं निवर्धते ।
 दर्शनं विज्ञानस्तु ससारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयैन्द्रियासङ्गैर्वैदिकेक्षेव कर्म्मभिः ।
 तपसश्चरणेक्षेत्रे साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्थिर्यगं स्नायुयुतं मांसप्राणित्वेपनम् ।
 चर्म्मवावनहं दुर्गन्धिपूर्णं सृष्टपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वल्मनिवृत्तं भूतावासिममं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृत्तं वा प्राक्कनियथा ।
 तथा त्यजन्निर्मं देहं शृङ्गाद्याहाद्विसुच्यते ॥
 प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विदृश्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्यति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावसु निर्यूहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चैव च प्राश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वस्यध्या सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वहृद्विनिर्म्मसो ब्रह्मर्ग्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतन् यदेतदभिप्रोच्यते ॥
 न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलसुपाश्रुते ॥
 अधियज्ञं ब्रह्म अपेदाधिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं प्ररणमज्ञानामिदमेव विज्ञानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्धमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो दिजः ।
 स विधूयेहप्राप्तानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते ४।
 ८।१ ।
 “सनकाद्या नारदश्च ऋषुर्हंसोरुगिर्यभिः ।
 नेत यद्वा न् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नहुरेतसः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते १।७।३० ।
 “यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नहुषो जनयाभास धट्सुतान् पियवासिसि ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३।४।५० ।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाभ्येक्ष्ययनौ तथा ।
 नवतनुर्विकनखः सयनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्म्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८।३।६ ।
 “येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते
 येन प्रस्कृष्यमाविथ ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्म्मसुपरतभ्योऽयद्युभ्यो
 जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये
 प्रयच्छसि ॥” इति तद्भाग्ये सायणः ॥
 यतिः, स्त्री, (यत्यते रसनाजिति । यम् + “स्त्रियां
 क्तिन् ।” ३।३।६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामिति ।” ६।४।
 ३७ । इति मकारलोप ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । त, ४६ ॥ (त्रिष्टुप्विश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विष्किद्विरामाद्यैः प्रदेव्याच्या निलिच्छया ॥
 क्वचित्कन्त्यस्ति यातरभिचिन्ता पुञ्जकृतिभिः
 पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रेवासौ स्वरविहितमन्थिः श्रयति तां
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमाहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्ययमुद्यास्तु नेच्छन्ति मनयो यतिम् ।
 इत्याह भृगुः स्वग्रन्थे गुरुर्भे पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १।१६-१८ ॥
 (नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते क्तिन्
 व्रतादिरिच्छार्थे इति वा । यत् + “सन्ध्यातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४।१।१७ इति इन् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वाद्याङ्ग-
 प्रबन्धविशेषः । यथा —
 “यतिरोद्गाप्यवर्क्षदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोपी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दश्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥”
 यथा दं घातः । इत्येकान्तां यतिः । इति
 सङ्गोतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
 माकण्ठेयपुराणी २।३।५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तीक्ष्णं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरनुष्ठये चान्द्रायणम् ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 “अथावष्टौ समश्रीयात्पिच्छान् मध्यदिने स्थिते ।

यत्र

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधिनुचतुष्टयं तदग्रक्षौ
 सपादेकारशकापापणाः । इति प्राथमिचि-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इति । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनी
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमेष्टुनं, स्त्री, (यतीनां दृष्टयतीनामिव गोप-
 नीय मेष्टुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पथ्यायः ।
 खड्गनरतम् ० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । क्तिन्कारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [न्] पु, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इति ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुगन्धोघे कारकप्रकरणे ।
 “सृष्ट्वा दधि शातकमेतदर्धका-
 लुप्तोत्पन्नं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पञ्चे
 यतुका, उक्तं स्त्रियां टाप् ।) दृष्टविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनी स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्रः, पुं, (यत् + “यजयात्तयतिविवक्षप्रक्षरत्नी
 नट् ।” ३।३।६० । इति नट् ।) स्फादि-
 चतुर्विधशक्तिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोगयः ।
 श्व प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिके, परिकल्पितम् ॥”
 तर्था कारणं यथा,
 “चिकीर्षां कृतिमाश्रितसाधनत्वगतिस्तथा ।
 उपादानस्य चाध्यात्तं प्रवृत्तौ अनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्द्वयाहिसाधनताधियः ।
 यत्रो जीवनयोगिस्तु मन्वेदातीन्द्रियो भवेत् ।
 प्ररौरं प्राणसश्चरं कारणं तत् प्रकीर्णितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरुषमिहमुपैति लक्ष्मी
 देवतं देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 देव भिच्छत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्रे कृतं यद्दि न विध्यति कोऽप्यदोषः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्रवान् [त] त्रि, यत्रविशिष्टः । यत्रशब्दान्
 वत्पत्येन नियन्त्रः ॥ (यथा, हरिवंशे १८।६।
 “कंसनापि समाज्जप्रश्नानरः प्रुम्भेव तु ।
 योद्गं सृष्ट कृष्णं त्वया यत्रवनेति वे ॥”)
 यत्र, इ क संकोचने । इति कविकल्पदमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्ववर्गाद्योपधः ।
 इ क, यन्वयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकः । यन्त्र

यथापू

इत्यनेनेवेष्टसिद्धे इदमुक्तो वेदेयुष्मारणभेदाद्यः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्रत्याखलप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भागवतीतायाम् ।
“यत्र यत्र मनो देहो धारयेत् सकलं धिया ।
ज्ञेहाहा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् स रूप-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथेव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्वथा
प्रभवति शुचिर्विमोदग्राहे मणिर्नष्टरौ चयः ॥”)

यथाकामो, [न] त्रि । (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनिः । यदा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्त-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत् इतिटनाविति
इतिः ।) खेच्छाचारी ॥ तत्पर्यायः । स्वरुचिः २
स्वच्छन्दः ३ खैरी ४ अपाठनः ५ स्वतन्त्रः ६
निरवयवः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
नियन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । ८२ ।
“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥”)

यथाक्रमं य, क्ली, क्रमासुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् ॥ (यथा, रघुवशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतश्च धौरः सदृशीर्यधत्त सः ॥”)
अपि च ।
“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्यं प्रतिक्रिया सदा ।
पतिनापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”
इति आहुतत्वम् ॥

यथाजातः, त्रि, (यथा न जातः इति यथा-
जातः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयत
विद्यया शौर्येण वा न केरपि विदितत्वात् ।)
मृखः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
जटाधरः ॥

यथातथं, य, क्ली, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ अथयीभावः । अथयीभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “इत्सो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” १ । २ । ४७ । इति
इत्सवः । “नाथयीभावाद्दोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।
“एन स्वधात्म्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभायन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वं, य, क्ली, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यथयी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अकृतार्था प्रतिष्ठार्था प्राणानां प्रतिमासु
च ।

यथाह

यथापूर्वं यथा भावः स्वर्गादीनां न विद्युता ॥”
इति तित्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीनः, त्रि, (यथासुख + “यथासुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सदृशं यथासुख
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्यव्ययीभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।
“तत्तस्त्रितीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो ऋगः ।
यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे वहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥
सुखस्य सदृशं यथासुखं दर्पणादिस्यप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थव्ययीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वान् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स्म इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, य, क्ली, (“यथास्वै यथायथम् ।” ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मैयं तद्वथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं ज्ञोवत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मैयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-
स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।
“तन्नोपाहृत्य गोपालान् कृष्णः प्राह विचार-
वित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो हन्तीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वधोवर्णाद्युरूपम् ॥” इति तट्टी-
कायां शौधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमथक्तमल्पत्वात् याचीनां तद्वथा
यथम् ॥”
इति वागभटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य आधेयद्रूपं तदेवायत्तम् ॥”
इति तद्वागस्थाने विचयरचितः ॥)

यथार्थं, य, क्ली, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
“इ अथभित्तिरिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अथयीभावः ।
यथार्थमेवम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“सत्वं सम्यक् समाप्तौ नष्टं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सद्भूतेऽलौकिके तु वितथावृते ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दृक्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथाह, य, क्ली, (अर्थे योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
थयीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
“कृत्वा तु नो यथाम्यायं यथाहंतेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रुर्वैश्वपार्थिवौ ॥”
इति देवोमाहात्म्यम् ॥

यथाह्वयः, पु, (यथाहं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
यथायोग्यमन्तरं रूपं जातिश्च ॥

यथोचि

यथाशक्ति, य, क्ली, प्राक्कृतसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुगबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।
“पश्य मां निर्जितं शक्र । वृकणायुधसुजं ऋषि ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीवया ॥”)

यथाशक्ति, य, क्ली, प्राक्कृतसारेण । प्राक्कृतमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“यथाशक्तिश्च निर्गोतो यथाव्याधि चिकित्-
सितः ।
न शर्मं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ॥
यथास्वं, य, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येत्थथयीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वन्तं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकानु सर्पिषा ।
हृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोषयेद्भिषक् ॥”)

यथेषितं, य, क्ली, (ईषितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।
“तान् प्रत्यवादीदथ राघवीऽपि
यथेषितं प्रस्तुतकर्म धर्म्माम् ।
तपो मरुद्भिर्भवतां प्राराणिः
सन्सुख्यतां नोऽरिसमित्यनेषु ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
गट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वान्
ज्ञोवत्वमेधाम् । ईषितस्यानतिक्रमो यथेषित-
मित्यथयीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेषितम् ।
यथा,—
“कुर्वुथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [न] पु, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) पञ्जी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।
यथेष्टाचारी । यथा,—
“क्रियाज्ञानस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणात्तन्मशौचकम् ॥”
यथेष्टाचरणस्य दूतवेषमादावक्तव्य । इति
शुद्धितत्वम् ॥

यथेष्टाचारी [न] पु, खेच्छाचारी । यथेष्ट
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः
यथोचितं, य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “भक्त
भ्रंशो यथोचितान् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।
“कर्मणि च यथाकारं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्भक्तसातुक्तम् ॥”
त्रि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थे आद्यश्च
यथाहं । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।
“वयमाप्यायिता मर्त्येयज्ञभागैर्यथोचितैः ।
वृष्ण्या ताननुदृक्तीमो मर्त्यान् शस्त्रादिसिद्धये ।

यदुः

यन्त्रं

यन्त्रं

योदितं, य, स्त्री, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यथयीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—
 “यथोदितस्ते पित्रभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वचिस्त्रीत्रम् ॥
 रा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
 कान्प्रकथयत्सः काले दा । ” ५।१।१५। इति दा ।)
 अस्मिन् काले । यथा,—
 “यदा यदा सर्वा हानिर्विदमार्गागुसारिकाम् ।
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणेः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥
 दि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावनम् । तत्पर्यायः ।
 चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—
 “यदीच्छेद्दिव्यपुत्रान् भोगान् चन्द्रार्थ्यग्रहोपमानम् ।
 प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 “अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्त्रयः सन्त्यग्रवासिनो हि सः ॥”
 इति श्रीभागवतीनाम् ॥
 “यदुवात्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनेव जुष्यात्
 इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थे ।” इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 दीर्यं, त्रि, (यस्यैदमिति । यद् + “वृहाच्छः ।”
 ६ । २ । ११४ । इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,
 “यदीयहलनो विलोक्य विपदं
 कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।
 विलासविपिनं विवेश सहसा
 करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥”
 इति छन्दोमञ्जरीं द्वितीयोक्तवकः ॥
 पु, (यजते इति । यज् + उः । पृषोदरादि-
 त्वात् अस्थाने दकारः ।) देवयान्यां जातो
 ध्यायतिर्ष्वेष्ठपुत्रः । तस्य र्षे पित्रश्रापान् राजा-
 चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे द्वापरयुगस्यान्ते
 श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥
 तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
 “जरा प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
 पुत्रं ष्येष्टं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
 त्वं यदौ । प्रतिपद्यस्व पापानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरयेयं विषयानहम् ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
 दत्त्वा संप्रतिपत्त्यामि पापानं जरया सह ॥
 यदुहवाव ।
 सितशशुधरो दीनो जरया शिथिलोऽकृतः ।
 बलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्धर्षो दुःखलः कृशः ॥
 अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।
 सहोपजीविभिश्चेव तां जरां नैव कामये ॥
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा गृपः ।।
 जरां गृहीतुं धर्मेण पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
 ययातिरुवाच ।
 यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 पापाणात्तुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”
 इति मार्कण्डेय ३१ अध्यायः ॥ ९॥
 (हृद्येश्वराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६।१४४ ।

“तस्यैव सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
 मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायथाः ॥”)
 यदुनाथः, पुं, (यदूर्ना नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥
 यदुपतिः, पुं, (यदूर्ना पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
 “यदुपतिः क गता मथुरापुरी
 रघुपतिः क गतोत्तरकोशला ।
 इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
 न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”
 इति रूपसनातनगोस्वामिनी ॥
 यदुच्छा, स्त्री, स्वानन्ताम् । तत्पर्यायः । स्मैरिता २ ।
 इत्यमरः । ३।२।२॥ स्मैरिता ३ । इति तट्टीका ॥
 (यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
 “यदुच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहतम् ।
 सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ । जभन्ते युद्धभीदशम् ॥”)
 यदुवा, य, यद् । यथा । “यदुवात्पतरसम्भारः
 स्यादपि पशुनेव जुष्यात् । यदुवेति निपातसमु-
 दायो यदर्थे । अपि च । यदुवा उभयं
 चिकीर्षेद्वैत्रं ब्रह्मन्श्च इति तेनेव कल्पेन
 ह्यनुतरासन्नं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 ब्रह्मासने निधाय तेनेव प्रत्याह्वयान्धेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 यद्वा, स्त्री, बुद्धिः । इति संचिन्तनसारीणादित्तिः ॥
 पञ्चान्तरश्च ॥
 यन्त्रा, [त्र] पु, (यम् + लच् ।) सारथिः । (यथा,
 रघौ । ७ । ४४ ।
 “प्रहारम्स्त्रीपगमे रथस्या
 यन्त्रगुणाम्भ्य निर्वर्जिताश्वान् ।
 ये सादिता लक्षितपूर्वकेतून्
 तानेव सामर्षतया निजनुः ॥)
 हस्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । ४२ ।
 “सैथोऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
 नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
 नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
 नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥”)
 विरतिकारके, त्रि ॥
 यन्त्रं, स्त्री, (यच्छब्दत्रेति । यम् + “गुधुधीपचिचि-
 यमिसदिच्छदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ । १६६ ।
 इति चः ।) देवाद्यध्वजानम् ॥ (यथा, देवो-
 भागवते । ३ । २६ । २१ ।
 “अर्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)
 पात्रभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्नियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ ९॥
 वाद्यम् । यथा,—
 “यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुसूदन ।।
 अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 दास्यन्त्यादि । कल इति भाषा । यथा,—
 “ईश्वरः सर्वभूतानां हृदि श्रेष्ठोऽनुज । तिष्ठति ।

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्राणां मायया ॥”
 इति श्रीभागवतीतायाम् । १८ । ६१ ॥
 अस्यार्थः, “सर्वभूतानां हृदयस्थे ईश्वरोऽनुज्यामी
 तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि मायया
 निजशक्त्या भामयन्तत्तत्कर्मसु प्रवर्षयन् यथा
 दास्यन्त्यानां हृदयस्थे अग्निमाग्नि भूतानि अत्र-
 धारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि
 शरीराणि आकाशाणि भूतानि देहाभिभानिनो
 जीवान् भामयन्तित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥
 अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदाये ।
 “आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः श्रेष्ठसमुद्भवम् ।
 यन्त्रश्च प्रतिमास्यानमर्षेने सर्वदा हरेः ॥”
 गौतमीये ।
 “प्राणग्रामे मथौ यन्त्रे प्रतिमाम्बुधेयु च ।
 नित्यं पूजा हरेः कात्या न तु केवलभूतये ॥”
 योगिनोतन्त्रे ।
 “लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
 मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।
 जलस्था वा शिलास्था वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
 एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
 “यत्रापराजितापुत्र्यं जवापुष्यश्च विद्यते ।
 करधरे मुक्तारक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।
 तत्र देवी वसतिथं तदयन्त्रे चण्डिकाश्चनम् ॥”
 एतत् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।
 “यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।
 देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”
 तथा ।
 “आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवनायाश्च विग्रहम् ।
 कामक्रोधादिदोषोत्पन्नं दुःखनिग्रहणाय ॥
 यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
 विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रभोदति ॥
 दुःखनिर्घ्नणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदनः ॥”
 इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ९॥
 अथ धारयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी-
 यन्त्रम् । प्रारदायाम् ।
 “बालिख्यादिगर्गलाभ्युदरं पाशादिकं
 चान्तरं
 कोष्ठेष्वङ्गमनून् परेषु विलिखेद्वर्षामन्त्रहृदयम् ।
 अक्षपुष्पापरषट्कयुग्मं लयवरान् योमास-
 नानगले-
 ख्यालिखेन्नजलाधिपादिगुणशः पंक्तिद्वयान्त-
 परम् ॥
 कोष्ठेष्वद्युगार्णमाससहितं युग्मस्वरान्तर्गतां
 मार्यां केशरगां द्येषु विलिखेन्मन्त्रं त्रिपंक्ति-
 क्रमात् ।
 त्रिः पाशाङ्कुशद्वैतश्च लिपिभिर्वर्णितं क्रमाद्-
 युत्क्रमात्
 पद्मस्येन घटेन पङ्कजमुखेनावेष्टितं तदुच्छिः ॥”
 घटाङ्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।
 पाशश्रीशक्तिचन्दिकाप्रकीर्णान्दिवाङ्कुशाः ॥
 प्रथमोऽष्टाक्षरी मन्त्रस्ततः कामिनि रञ्जिनि ।
 खाङ्गानोऽष्टाक्षरः सङ्ग्रपरः परिकीर्तितः ॥

यन्त्रं

द्वी गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सर्वभद्रम् ।
 द्विषान्तः षोडशार्थोऽयं मन्त्रः सद्भिषदीरितः ॥”
 त्रिषट्कारयन्त्रम् ॥ ३॥
 “तारे हुं विंतिं रोजकुहरे चाध्याभि-
 धानान्वितं
 मन्त्रार्थान् वसुधं न वसुदेव्यालिख्य
 तद्वाच्यतः ।
 श्रद्धा त्रिः परिः घटगतं पद्मस्यमन्त्रा-
 नं
 यन्त्रं वश्यकरं यत् ॥ १ ॥ अथ ऋषिः प्रदं
 कौर्ण्डम् ॥”
 इति लरितायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 “पद्मं भाद्रदशान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्त्तव्यायां
 पुन-
 स्तारं प्रकृतिगवीजसाधसहितं तत्केश्वरेशु
 क्तमात् ।
 मर्दिन्यामनुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुनः
 पञ्चगान्
 मन्त्रार्थान् गुणशो विधाष विलिखेदन्त्यं
 तदन्त्ये दले ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे सतुप-
 यद्दि श्रक्वमश्रक्व वा तन्मे भगवति श्रमय
 स्वाहा ॥
 मातृकार्णेन संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्रञ्च विन्ध्यवासिन्याः प्रोक्तं सर्वसन्देहदम् ॥
 रक्षारकरं विशेषेण सुदभूतादिनाशनम् ।
 राण्यदं भद्रराण्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥
 सुतार्थिनोनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिहोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाध्यानामयुगशः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चलकेषु दिनेषु पञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वह्निः ।
 पद्मं यज्ञनक्षत्रं स्वरलसत्पञ्चाद्युगलं धरा-
 विम्बाभ्यां वषड्कृतया लरितया यन्त्रं लिखेद्-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोणेषु हृत्वी लेख्यौ पुनः पुनः ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 सञ्जदुःखप्रशमनं सर्वान्पद्मिनिवारकम् ।
 बहुना किमिहोक्तेन परमसमाप्त विद्यते ॥” ३ ॥
 अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थिप्रो
 “मध्यादां नवयोनिसु प्रविलिखेद्गीजानि वर्णा-
 गायत्र्याः पुनरष्टपञ्चविवरेष्वालिख्य लिप्या-
 हतम् ।
 भूविम्बहितयेन मन्त्रययुजा कोणेषु संवेष्टितं
 यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिसुवनप्रचोभयं श्रीप्रदम् ॥”
 गायत्री तु ।
 “मन्त्रं त्रिपुरादेवि विद्महे पदतुहरेत् ।
 उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेद्य धीमहि ॥
 अन्ते च प्रवदेद्भूयस्ततः क्रिन्ने प्रचोदयात् ।

यन्त्रं

गायत्र्याया समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वह्निर्गोहृद्युगात्तरस्यमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
 षट्कोणेष्वप्य सन्विषु प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 श्रीबीजेन समीरितं त्रिसुवनप्रचोभयं त्रैपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनोभवात्कामिदं सौन्दर्यसम्यत्
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विश्वं धारणं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ।
 रेफहकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुखकम् ।
 साध्यानाम द्वितीयान्तं तस्योर्द्धं विलिखेत्प्रथम् ॥
 तत्रैव मातृकां सर्वीं विलिखेत्प्रकवाक्षतः ।
 पञ्चगयान्तेनैव न्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्रायं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं श्रुतम् ।
 तत् सृष्ट्वा प्रजपेत्कनकं देवीध्यानपरायणः ॥
 शिक्तो मध्यगतं कृत्वा रजतस्यायवा पुनः ।
 करे धृत्वा जगद्भङ्गं हृदये स्वीयु वक्तव्यम् ॥
 कण्ठे धनं कभेद्वाणे क्तम्भनं जम्भनं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यज्ञेन धार-
 येत् ॥” ३ ॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदनक्षत्रे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमौस्तदशुरसपुटेष्वालिखेद्बीज-
 षट्कम् ।
 तत्सन्विषुमन्त्रान् वसुदेवकमले नृत्नमन्त्रस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पञ्चसु विहान् विलिखेत् गुणश्रवणान्त्य
 मन्त्रं पञ्चाशे ॥
 आवीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविम्बहितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्रुतः ।
 लाक्षाकुङ्कुमरोचनान्दगमदैर्भूर्जोदरे शैले वा
 संलिखाभिवहन् जमेत सकलेः संप्रायेणोयां
 श्रियम् ॥
 उक्तं महागणपतेस्त्रिधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसं समस्तपुरुषार्थदम् ॥” ३ ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखेत् मनुं षट्सु कोणेषु सन्धि
 व्यङ्गं मायां स्वरमपि लिखेत् कोणगण्डेषु
 पञ्चात् ।
 किञ्चलकेषु स्वरगणमनो पञ्चमध्येषु माला-
 मन्त्रस्यार्थान् गुह्यसुखमिनानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णेषु भूपुरं ।
 दिग्दिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥
 नमो भगवते ब्रह्माक्षतुर्था रधुनन्दनम् ।
 रत्नोन्नविषदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पञ्चाहमिततेजसे ।
 बलाय पञ्चाश्रमाय विष्णवे तदनन्तरम् ।
 प्रथवादिनमोऽन्तोऽयं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

यन्त्रं

अथ कृत्तियन्त्रम् ।
 “बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेत्मध्येऽष्टपञ्चेषु
 मन्त्रार्थान् श्रुतिशो विभज्य विलिखेत्त्रिप्या
 वद्विर्वेष्टयेत् ।
 वाह्ये कोणगवीजवह्वसुधागेहृदयेनाहृतं
 यन्त्रं सुद्विविषदायामथरिपुप्रध्वंजनं श्रीप्रदम् ॥” ३ ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [षड्कोणं
 “पिङ्गं न्त्रेण वीतं दक्षगपुरयुगे कोणराजत्-
 कुर्वात् पद्मं दशार्थं स्फुरितदशदलं कामबीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चलकेष्वक्षरविलितित्तप्रोक्तसत्-
 षोडशार्थं
 किञ्चलकेष्वङ्गनाटं विलितियुगदेव्यर्पितानष्ट-
 वर्णान् ॥
 पाशाकुशाभ्यामावीतं चौकीपुरयुगाक्षिपु ।
 अष्टाक्षरेण कसितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्मृतम् ।
 पञ्चान्तको धरासंख्यो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिङ्गबीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्तारः कृष्णाय ठदन्दं षड्कोणं मधुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रददेद्दक्षभायाभिषक्तमा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रथवं हृदयं कृष्णं देवतासुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं षट्स्वाहासमन्वितम् ।
 षोडशक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिङ्गं रतिपतेर्बीजं नमो भगवते ततः ।
 नन्दपुत्राय बालादिवपुषि श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वक्तव्यं विधाषि ॥
 अतुष्टुपु मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
 अन्तङ्गः कृष्णगोविन्दो देवतावष्टाक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 • अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रथक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 सधरेखाचतुर्कं
 कोणोद्यच्छूलयुक्तं बलययुगयुतं मधूपूर्वं
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्यार्थान् पुरस्ताद्भुसुपदविवरेष्वक्षरार्थं
 लिखित्वा
 तद्वाच्यं द्वादशार्थैस्तदनुपरिहृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवेतं तं वेदे वरनो वतम् ।
 तं वनो रूढनो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूक्तपञ्चादी यन्त्रमेतदयथाविधि ।
 विधत्तं बाहुना निखं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशवृक्षफलके लिखितं साधु साधितम् ।
 गोस्थाने निखनेदेतत् गर्वां हृदिर्भवेत्तदा ॥” ३ ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादी षट्कोणमण्डलं
 कृत्वा तदन्तः साध्यानामयुक्तं प्रासादवीजं
 विलिख्य षट्कोणेषु प्रथमवदितपञ्चाक्षरवर्णान्
 विलिख्य विवरेषु षडङ्गमन्त्रान् तद्वह्निः पञ्च-
 दशानि विरचय्य तद्दलेषु ॐ ईशानाय नमः
 ॐ तन्युरुषाय नमः ॐ अक्षोराय नमः

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिस्त्रमेव लिखेत् ।
तद्वहिरहृदलाणि रचयित्वा तद्वहिसु माहृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्वहिवृत्तं चाम्बकेन वेष्टयेत् ।
एतद्वयन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्चर्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ
मन्त्रज्ञयस्य यन्त्रम् ।
“मध्ये साध्याचराणं भुवमभिविजितेष्मध्वमं
दिग्दलेषु
कीयेष्वन्यं मनोस्तु चित्तियुषममघो हिसु
चक्रं विदिसु ।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चैडभूतापमृद्यु
याधियामोहदुःखप्रभमनस्तुदिनं श्रीप्रदं
कीर्तिदायि ॥” * ॥
अथकालीयन्त्रम् । यामले ।
‘आदां वीजं सवाथं प्रथमवस्तुये तद्वहि-
आहृकीये
पूर्वादां चाहृवीजं तदसु वस्तुयहृदके
बीजघटकम् ।
किञ्चलं तत् खराणं वस्तुदलविषरे स्वाहया
बीजघटकं
कूर्वाभ्यामेव वीतं चितियहृद्युगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥
देवीबीजत्रयं तत्र प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
ह्वयं तत्
कीये कीये लिखेद्यन्त्रजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”
अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
किन्तुकारीये ।
“योगियुग्मे लिखेष्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया ।
स्त्रीवहोनाम् दीर्घवर्णान् घटकीये विजितेत्ततः ॥
अष्टपञ्चमवर्णान् तद्वहिवृत्तपुरहयम् ।
अष्टवर्णं भूपुरे च विजित्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्जे वा रूप्ये वाप्यथ सुव्रते ।
विजितेहृदमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
दूजाकाष्ठेन वासिष्य कुशम्बलेन वा पुनः ॥”
एकवीराकल्पे ।
“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जसुना परिवेष्टयेत् ॥
वर्णीयात् पट्टस्त्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां वामसुजे चैवभर्थायां दक्षिणे सुजे ।
बन्धापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा बध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पार्थिवेभ्यः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”
अस्यार्थः । योगियुग्मे घटकीये । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुङ्कुमरीचनार-
रक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पट्टक-
क्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृत्क्षेत्रेफ-
मध्ये असुकस्य रक्षां कुरु कुरु असुकीनां शुभ
पुत्रसुत्यादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु
इत्यादि वा साध्यसहितं विजित्य घटकीये
स्त्रीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ रे औ व्यः
इत्येकैकं लिखेत् । तदुक्तम् ।

“खराणां मध्यं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।”
अष्टपञ्चमवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं षट्
स्वाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।
“वाग्भवं कुलदेवीं च तारकं वाग्भवं तथा ।
हृत्क्षेत्रा चास्त्रमन्त्रान् चिह्नजायावधिर्मनुः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां चार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्रव्यम् ।
“काङ्करीररीचनालाकाण्डगेभमदचन्दनेः ।
विजितेहृदमलेखन्या यन्त्रायेतानि देशिकः ॥
भूमिष्पृष्टं शवष्पृष्टं यन्त्रं निम्नाकासङ्गतम् ।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णं राजते पात्रे भूर्जे वा सम्पगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां लव्य धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णं स्यात् रौप्ये विप्रतिवार्धिकम् ।
भूर्जे ह्यदृश वर्णाणि तदर्थं ताम्रपट्टके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अथतु कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
द्रव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
न्यरतन्त्रे ।
“जात्वा संकल्पयेष्मन्ती गुरोरर्धनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं चिपेष्मन्ती प्रणवेन समाकुलम् ।
तदुद्भव्यं तत्रचक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पश्चान्तेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोद्विष्टतन्त्रीशङ्करादीरनुक्रमतः ।
तोयघषाम्भरेः कुम्भान् पश्चान्तविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलसेर्देवीमठभिर्वापरिपूरितैः ।
कषायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥
सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि । देवताभावसिद्धये ॥
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाह्यं महादेवीं जीवन्त्यास्य कारयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिर्महासुत्रादिभिः सदा ।
फलताम्बूलनेत्रैर्देवीं तत्र समर्चयेत् ॥
पट्टस्त्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं मन्त्रेश्वरि ।
सर्भमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रं सकलेष्वनमिह्वये ।
बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेत्कराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्याताज्यं विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धनमेकां समानीय स्वर्णं शङ्कादालङ्कृतम् ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देया विसर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । त्रतनिव्यक्रियः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । आदित्यादि असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवताया
पूजार्थं अमकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
संकल्पपञ्चगव्यमानीय ह्रींमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र चिपेत् ।
तत उच्यते स्थापयेत् । ततः शीतलजलचन्दन-
गन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्थापयित्वा पञ्चगव्यमानीय
ह्रींमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन
पूर्ववत् प्रीथयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रमः ।
प्रथमं चोरेण स्थापयित्वा धूपं दद्यात् । एवं
दद्या हृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलसैः कुङ्कुमगुरीचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः
स्थापयेत् । सर्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुचोख्यं कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजाय
विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां
कुर्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य अक्षविष्णु-
मन्त्रेण च ऋषयः ऋगयजुःसामानि इत्यादि
चैतन्मं देवता प्राणप्रतिष्ठायै विनियोगः ।
तद्वयथा । आ ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं धं सं ह्रीं
हं सः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः ।
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इह
स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः सर्व-
त्रियाणि । एवं आमित्यादि असुकदेवताया
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र
प्रकृतदेवतामावाह्यं षोडशोपचारैः पञ्चोप-
चारैर्वा पूजयेत् । ततः पट्टस्त्रादिकं दत्त्वा
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्यात्
दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । ततो
दक्षिणां दत्त्वा अष्टिद्रावधारणं कुर्यात् ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपत्राकार्ययन्त्राय
यथा,—
“भास्त्रे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते ।
बालुकायन्त्रमेतद्विद्यन्तन्त्रनुषे । स्मृतम् ॥”
इति बालुकायन्त्रम् ॥
“निबद्धमौषधं सूत्रं भूर्जे तत्रिगुणान्तरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे ढटं बद्धा गुणैश्च हि ॥
सन्धानपूर्णे कुम्भान् स्थापयन्संस्थितम् ।
अधस्तात्स्थानयेद्दम्यं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलागुन्तमिदं प्रोक्तं स्वदेनाग्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काष्ठिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥
“साम्भ्यालानुषे बह्वं वस्त्रे स्वदां निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तद्वयन्त्रं स्वदेनं स्मृतम् ॥”
इति स्वदेनयन्त्रम् ॥
“अथःस्थान्यां रसं लिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।
स्थालीसुं सुखीं सम्यक् निरुध्य मृदुस्तया ॥
ऊदस्थान्यां जलं लिप्त्वा चुम्बामारीप्य यत्नतः ॥
अधस्तात्स्थानयेद्दम्यं यावत् प्रहरपञ्चकम् ।
स्वाङ्गशोते ततो यन्त्रादृक्क्षीयाद्रससुत्तमम् ।
विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तन्त्रं ज्ञेयदाहृतम् ॥”
इति विद्याधरयन्त्रम् ॥
“बालुकासु समस्ताङ्गं गर्ते म्भारसन्विता ।

दीपोपलेः संवृणुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ॥
 इति भूधरयन्त्रम् ॥
 “यन्त्रं उभयसंज्ञं स्यात्तत् स्यात्लोमं द्विते मुखे ॥”
 इति उभययन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “अन्वस्यता तु कर्मया गोस्नानाकारसन्निभा ।
 सेव ह्यिन्द्रान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”
 इति अन्वस्यतायन्त्रम् ॥
 “ह्रौ भागौ तु सद्गुणस्य एकावलीकष्टतिका ।
 लोहकित्तस्य भागैकं श्येत्पाषाणभागिकम् ॥
 नरकेशसमि किञ्चित् ह्यागुडुधेन पेभयेत् ।
 माघद्वयं द्रुं मर्द्दु तेन स्रुषां सुसम्प्टाम् ॥
 श्रोत्रयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्केः सन्धि लेपयेत् ।
 गौद्रस्य समाख्याता सम्यक्पारदमाधिका ॥”
 इति स्रुषायन्त्रम् ॥ * ॥
 “बालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये स्तकं क्षिपेत् ।
 रसं स्रुषागतञ्चैव भाण्डं स्यावेण रोधयेत् ॥
 क्षिप्त्वा स्रुषावणेः सन्धिं पाचयेत्सुखिकाग्निना ।
 बालुकायन्त्रमेतद्भि योजयेद्रसकर्मणि ॥”
 इति बालुकायन्त्रम् ॥
 “तियं कृकखं काचकुप्ता गिलयेत् स्वल्पभाण्डकेः ।
 तियं कृत्वा पचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्तुतम् ॥”
 इति वकयन्त्रम् ॥
 “ऊर्द्धाधः संप्टाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
 कवचोयन्त्रमेतद्भि रसादिद्रवसाधनम् ॥”
 इति कवचोयन्त्रम् ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे ।
 चिकित्सीपय्यपरयन्त्रविवृत्यनिर्यथा,—
 “यन्त्रप्रतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
 यन्त्रागामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्दृष्टा-
 दने यन्त्रागामप्रवृत्तिरव तद्धीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
 णाम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि
 तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि घटप्रका-
 राणि । तद्वयथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्द-
 यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
 शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
 तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सन्द-
 यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विप्रतिर्नाथः । अष्टा-
 त्रिंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
 तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तन्व्यतिरूप-
 काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां
 यानानां न्यगपत्तिनां सुखेभूखानि यन्त्राणां
 प्रायशः सदृशानि तस्मान् तस्मात्स्यादागमाद्गु-
 पदेशाद्व्ययन्त्रदर्शनाद्व्युक्तिस्तच्च कारयेत् ।
 सम्राट्त्वानि यन्त्राणि खरश्चक्षुसुखानि च ।
 सुडुटानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
 तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशानुप्रमाणानि
 नि द्याप्रवृत्तकरन्तु कश्चिदोपिमाज्जरश्चाल-
 न्येन चारुककाककङ्कररचासभासप्रशघातु-
 लका । चक्षुष्यनयत्रकोचभङ्गराजाञ्जलिकर्णाव-
 भङ्गनन्दिसुखसुखानि मस्तराजतिभिः कीले-
 रवबह्वानि स्रुषावदावृत्तवारङ्गागर्वास्थि-
 विनष्टश्लोह्वरणार्थं सुपदिश्यन्ते ॥ * ॥ सनिग्रहो-

नियन्त्रश्च सन्दंशौ षोडशानुक्तौ भवतस्त्वर्मास-
 सिरास्त्रायुगतश्लोह्वरणार्थं सुपदिश्येते ।
 तालयन्त्रे द्वादशानुक्ते मत्स्यतालुवदेकतालुहि-
 तालके कर्णनासानाडीश्लयानामाहरणार्थम् ।
 नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
 तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि स्तोत्रोत्त-
 श्लोह्वरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचक्षुष्यार्थं क्रिया-
 सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्तोत्रोत्तारपरिष्कारानि
 यथायोगपरिष्कारादृष्टीर्घाणि च ।
 भगन्दराशोऽर्जुन्देववस्तुत्तरवस्तिस्त्रुवृद्धिद-
 कोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यनु-
 ष्टयन्त्राणि चोपरिष्कारादृष्ट्यामः ।
 शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
 प्रयोजनानि यथायोगपरिष्कारादृष्टीर्घाणि च तेषां
 गच्छपदशरपुष्पसर्पफणवृद्धिशुखे हे हे एष्य-
 यष्टनचालनाहरणार्थं सुपदिश्येते । मस्तरदल-
 मात्रसुखे हे किञ्चिदानताये स्तोत्रोत्तारश्लोह्व-
 रणार्थम् । घटकार्पासन्नतोष्णीषाणि प्रमाञ्जन-
 क्रियासु । जीयि दद्यात्तौनि खल्लसुखानि
 चारौघप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-
 दनानि त्रीण्युष्णवदनानि षड्वायिकर्मैस्व-
 भिप्रेतानि । नासावृद्धहरणार्थमेकं कोलास्थि-
 दलमात्रसुखं खल्लतोष्णीषम् । अञ्जनार्थमेकं
 कलायपरिमल्लसुभयतो मज्जलायम् । स्रुष-
 मार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पयन्त्राण्यप्रमाण-
 परिमल्लमिति ।
 उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणि कापट्टुचर्मैन्तवस्त्रल-
 लतावस्त्राशीलाभ्र-सुन्नर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
 जिह्वा-दन्तनखसुख बालान्धकटकशलाशीवन-
 प्रवाहणहर्षायस्त्रान्तमयाणि चारामिभेषजानि
 चेति ।
 एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
 सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
 यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यहनवर्षन-
 चालनविवर्षनविवरणपौडनमार्गविशोधनविक-
 र्षणाहरणाञ्चनोत्तमनिमनभङ्गनोत्तयना-
 च्छुषणे षण्णदारणञ्जकरणप्रचालनप्रधमनप्रमा-
 ञ्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
 खबहुना चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
 व्यसंश्रयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥
 तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिदृग्ममग्राहि
 विषमग्राहि वक्रं शिथिलमद्यन्नतं न्यदुकोलं
 न्यदुसुखं न्यदुप्राशमिति द्वादश यन्त्रोपाः ।
 एते दीर्घैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशानुक्तम् ।
 प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्भि कर्मसु योजयेत् ॥
 दृश्यं सिंहसुखादीस्तु गृहं कङ्कसुखादिभिः ।
 निर्हरेत्तु शनैः शल्यां श्लयुक्तिर्यपेक्षया ॥
 विवर्षेत् साध्ववगाहते च
 शल्यां निरुह्योद्धरते च यस्मान् ।
 यन्त्रध्वतः कङ्कसुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाधायोक्तयन्त्राणि यथा,—
 “अथ यन्त्राधायो चाख्यायते । तत्रादौ तदा-
 रम्भप्रयोजनमाह ।
 दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
 यन्त्रेः ।
 वन्द्यो यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-
 चित् ॥
 गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुर्वटी चक्रम् ।
 चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”
 “अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
 अपट्टतगरविचित्रं चित्तिते धृत्वा कुलेन
 संसक्तं ।
 नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलधमं चित्ति-
 जम् ॥
 रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्यं यथा तथा
 विधृते ।
 उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाथो द्युयाताः स्युः ॥”
 “अथ नाडीवलयमाह ।
 अपट्टते कुजजमे जयं चाथो खगोलनलिकान्तः ।
 भूस्यं ध्रुवयष्टिस्यं चक्रं घट्टा निजोदये काङ्काम् ॥
 यस्तैर्यष्टीभायासुदयेऽके न्यस्य नाडिका श्रियाः ।
 इष्टच्छायास्त्रयान्तरेऽथ जयं प्रभायाश्च ॥
 केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते ।
 अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्युर्नता नाथः ॥”
 घटिकायन्त्रलजणादिकं घटीयन्त्रप्रवृत्तं द्रष्टव्यम् ॥
 “अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।
 समतलमस्तकपरिधिर्भूमिसिद्धो दन्तिदन्तजः
 तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
 इति शङ्कुयन्त्रम् ॥
 अथ चक्रमाह ।
 चक्रं चक्रांशान्कं परिधौ अथष्टद्वलादिकाधारम् ।
 धात्रा त्रिभु आधारात् कल्प्या भाहुर्ध्व
 खार्द्धश्च ॥
 तन्मध्ये स्रुषासंक्षिप्तार्काभिमुखनेमिकं धाम्यम् ।
 भूमेरुत्तभागास्त ज्ञानच्छायया सुक्तः ॥
 तन्खाडोन्तश्च नता उन्नतजवसगुणीकृतं द्युद-
 लम् ॥
 द्युदलोन्नतांशभक्तं नाथः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”
 “अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
 “पैत्रोपुष्यान्निभवारुणाना-
 न्यद्वयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
 दूरंन्तरेऽल्पयुभखेचरौ वा
 तथाच यन्त्रं सुधिया प्रधाम्यम् ॥
 नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्
 खेटश्च धिष्णास्य च योगताराम् ।
 नन्व्युपयोरुपयुक्तो मध्ये
 येऽंशाः स्थिता भुधुवको युतस्तैः ॥
 प्रव्यक्तं स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते तै-
 र्ज्ञानो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”
 “अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
 दलीकृतं चक्रसुप्रति चापं
 कीदृक्खण्डं खलु तुर्यगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।
 इच्छाकरोऽत्र स्फुटकाल उक्तः
 सुखेन नान्यैर्घतितं मयातः ।
 सप्तोलयुक्तीर्गणितस्य सारं
 अष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।
 कर्मस्य चतुरस्रकं सुफलकं स्वाङ्गा-६० कुले-
 विस्तृतं
 विस्ताराद्विगुणा-१८० यत् सुगणकेनायाममध्ये
 तथा ।

आधारः अथष्टहलादिघटितः कार्या च
 रेखा तत-
 स्वाधाराद्वलम्बस्रजसदृशी सा लम्बरेखीच्यते ॥
 लम्बं नवत्य-६० कुलकेर्विभण्य
 प्रत्यङ्गुलं त्रियंगतः प्रसार्य ।
 स्रज्याणि तत्राथतस्रप्परेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ॥
 आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
 व्यालम्बयोगे सुधिरश्च स्रज्याम् ।
 इष्टप्रमाणा सुधिरं शलाका
 ज्ञेयाचञ्चला खलु सा प्रकल्प्या ॥
 षष्टाङ्गुलयासमतश्च रन्मान्
 ज्ञत्वा सुदृप्तं परिधौ तदद्दम् ॥
 षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
 प्रत्यंशकं चाक्षुपलैश्च दिग्भिः ॥
 अथे सरन्मा तसुपट्टिकैका
 षष्टाङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलादां
 तत्रोक्त-१६ हृतं स्याच्चरप्रसिद्धीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
 वेदाः ४ भवाः ११ शूलभुवो १७ धृतिश्च १८
 विश्वे १३ च बाणाः ५ फलकर्षाणिनाः ।
 अर्कोद्दृष्टाः स्युः क्रमशः स्वदेशे
 राश्र्मर्हन्तभ्यानि हि खण्डकानि ॥
 तेः क्रान्तिपातात्परवर्भुज्या
 षष्टाङ्गुलाचश्रवणेन युक्ता ।
 दिग्भौ ज्ञताप्रा भवतीह यष्टिः
 सा पट्टिकायां सुधिरान् प्रदेश्या ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
 धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यद्येव
 तत्पार्श्वयोर्लगतं तुक्तामिनस्य तैजः ।
 ह्यायाचला अश्रुति तत्परिधौ यमंशं
 तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
 अथप्रोतां रविजगतीं पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
 यष्टेरयादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
 यत्राह्येचरदलगुणस्रज या च्या तथात्र
 ह्रिन्ने वृत्ते तजगघटिकाः स्थुनता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।
 त्रिज्याविष्कम्भाहं वृत्तं ज्ञत्वा दिग्दृष्टं तत्र ।
 द्वाप्यां प्राक् पश्चादुच्यते तत्र तन्मध्ये ॥
 तत्परिधौ षष्टाङ्गं यष्टिर्नष्टदृष्टितस्ततः केन्द्रे ।

त्रिज्याकुला निधिया यष्ट्यायान्तरं यावत् ॥
 तावत्या मौर्ष्या यद्वितीययष्टि धनुर्भवेत् तत्र ।
 दिनगतशेषा नाथः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
 वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तन्प्रशंसामाह ।
 अथ किमु पृथुतन्मैर्धोमती भूरियन्त्रैः
 स्वकरकलितयष्टेर्दन्त्रलायदष्टेः ।
 न तद्विदितमानं वस्तु यदृष्टयमानं
 दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
 अत्र प्रश्नः ।
 वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं
 तत्स्वान्तरं तस्य सप्तच्छ्रयश्च ।
 यो वेत्ति यष्ट्यैव करम्यासां
 धीयन्त्रवेदो वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन फलभामाह ।
 यष्ट्यामूलसंस्थं विदध्वा ध्रुवमयमूलयोर्लम्बी ।
 बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बीच्छायान्तरं कोटिः ॥
 कोटिर्द्वाद्दशगुणित्वा बाहुविभक्ता फलप्रभा
 ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशाद्वेधमाह ।
 विदध्वेव वंशतलं दृष्ट्याच्छायाहताद्बाहोः ।
 कोत्या लम्बं श्रयं स्ववंशमध्ये महीमानम् ॥
 विज्ञापी वंशायं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
 द्वाण्णा वंशोच्छ्रायो दृष्ट्याच्छ्रायेण संयुतो श्रयः ॥
 उदाहरणम् ।
 पञ्चशलाङ्गुला १४५ यष्टिरष्टष्टिर्दृग्गुच्छ्रयः ।
 यष्टकरास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
 अथवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिसुरगकुञ्जराः ।
 वंशस्य यस्य तन्मानं चास्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलान्यवेधेनाह ।
 अयं विश्वोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विज्ञात् ॥
 निजसुजभक्तं कोटी तदन्तरं च तोद्गौश्चाविशेषः
 भूमिर्वंशोश्चामतः पृथक् पृथक् पूर्ववर्णयम् ॥
 अत्र प्रश्नः ।
 ऊर्ध्वस्थस्य गृह्यादिभियवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे ।
 वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
 अत्रैव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
 मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 वित् ॥

उदाहरणम् ।
 दृष्टयष्टीर्ध्रुवसंस्थेन वंशाग्रं विध्याता भुजः ।
 दृष्टश्चतुष्कोऽप्याय्यष्ट्या स्वाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
 निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधधोरपि ।
 अस्मवंशान्तरं ज्ञेहि वंशोच्छ्रायश्च वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।
 एव तोयेऽप्यौच्छ्रां तत्र दृग्गौश्चोन्नितं भवति ।
 किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्याच्छ्रायो जलान्तरं
 बाहू ॥
 अत्र प्रश्नः ।
 दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वादृष्टस्य दृष्टस्य वा
 वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सलिले दृष्टाग्रमात्रं सखे ।
 अत्रैव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमशुजखालेन मन्ये भुवि ॥
 उदाहरणम् ।
 दृष्टा चेत यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
 ऊर्ध्वस्थो गोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
 कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशायं विध्याता सखे ।।
 अकृष्टौ दृग्गुच्छ्रायो वंशोच्छ्रां चान्तरं वद ॥”

“किंवा यष्ट्याय्यष्टोदाहरणम् ।
 षडङ्गुलमरेस्तुलान्वाङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
 आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशोच्छ्रां चान्तरं वद ॥”

“अथ स्वयंवेधमाह ।
 लघुदाहजसमचक्रे समस्तविराराः समान्तरा
 नेभ्याम् ।
 किञ्चिद्दृक्तातोण्याः सुधिरस्वार्धे पृथक् तासाम् ॥
 रसपूर्णं तत्रकं द्वाधारात्स्थितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।
 उक्तोर्ध्व नेमिमघवा परितो मद्नेन संनघम् ।
 तदुपरि तालदलाद्यं ज्ञत्वा सुधिरं रसं क्षिपेन
 तावत् ॥
 यावदसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नात्यतो याति ।
 पिहितश्चिद्भ्रं तदन्तश्चकं भ्रमति स्वयं जला-
 क्षरम् ॥”

“अथान्यदाह ।
 ताम्नादिमयस्याङ्गुशरूपनलस्याम्पूर्णास्य ॥
 एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं लधोसुखश्च
 बहिः ।
 युगपन्मुक्तं चेत कं नलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
 नेभ्यां बद्ध्वा घटिकाश्चकं जलयन्त्रयत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकपच्युतमलिनं पतति यथा तद्दृष्टीमध्ये ॥
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाक्षरम् ।
 चक्रच्युतं तददकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”

“इदानीमग्निधौ स्वयंवेधसुपहस्रमाह ।
 यदधोरन्वयनं तत मापेत्तात्वात् स्वयंवेधं ग्राह्यम् ।
 चतुरचमत्कारकरौ युक्तियन्त्रं नहि ग्राह्या ॥
 एव बद्ध्वा यन्त्रं स्वयंवेधं कुण्डकविद्यया भवति ।
 नेदं गोलाश्रयतया पूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥
 यन्त्रकं, ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४।५०३ ॥) ऊँ इति भाषा । यस्यते काष्ठमने-
 नेति यमधातोश्चप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४।२ ।
 “कार्यां गोपणिकावन्वः कस्यामावेश्य यन्त्रकम् ।
 न कुर्व्यात् खड्गसैकश्च तेन क्षिप्यति हि प्रणः ॥”
 यन्त्रयति वज्राति सेतुप्रभृतीर्नोति । यन्त्रि +
 ग्वल् । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, चि । यथा, रामा-
 यणे । २।८०।१ ।
 “स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”
 “यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ।” इति
 तट्टीका ॥)
 यन्त्रयष्टं, ली, (यन्त्रस्य यष्टम् ।) तैजिशाला ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ॥ घानिधर इति
 भाषा ॥

यम

यन्त्रगोलः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मटर इति भाषा ॥

यन्त्रगं, स्त्री, (यन्त्र + क्युट् ।) रत्नम् । बन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यन्त्रगमत् ऊर्द्धमधस्तिर्यक् ॥”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । यो, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।
“रक्तक्षयाद्देनाभिस्तथेवाहारयन्त्रात् ।
ब्रह्मिणस्तस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)
यन्त्रगा, स्त्री, (यन्त्र + “य्यासश्च्यो युच् ।” ३ ।
३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
नेषधे । ४ । १० ।

“मदनताप्रभरेण विहीर्यं नो

यदुदपाति हृदा दमनस्त्रुः ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा

तमपराधमघात् प्रतिवधती ॥”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेषणी, स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति । पिष् । करणे
ल्युट् । ङीप् । यन्त्रमेव पेषणी ।) पेषणार्थयन्त्रम् ।
इति जटाधरः ॥ यौता इति भाषा ॥

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति क्तकौतुका षीड्य-
तीति । यन्त्रि + ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।)
पत्राः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कनिष्ठा श्यालिका ह्याली यन्त्रिका कैलि-
कुचिका ॥”

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्रि + क्तः ।) बहुः । इति धरणिः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।

“ते ऋत्या जगद्गुरुं हृतादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।

वेगमाना मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥”)

यन्त्री, [नृ] त्रि यन्त्रविश्रष्टः । यन्त्रशब्दादस्त्वर्थं
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यन्त्रयति वध्नातीति ।
यन्त्रि वन्धने + णिनिः । वन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोष्णतमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्-
वरात् ।

मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद-

च्छया ॥”)

यम, औं मेधुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० अक०-अनिट् ।) औं, अयाधीन् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औं उ विरती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्वावेट् ।) औं,
यन्ता । उ, यमित्वा यन्ता । विरतिर्निवृत्तिः ।
यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
पंगम् । वेष्टनमित्येके । विषयथाप्रावित्यस्य
रूपमिति रमानाथः । केचित्तु परिवेषण एवायं
मानुष्यः । यमयत्यं द्विजाय यच्छी । अन्यत्र
नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु
अपरिवेषण एवायं मानुष्यः । ‘नियमयति

यमः

विमार्गप्रस्थितानाम् दृष्टम् ।’ इति शाकुन्तले ।
परिवेषणे तु यामयत्यं द्विजाय यच्छी इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
ज्ञापनार्थञ्चानुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) इतिगणदिक्पालः ।
तत्पर्यायः । धर्मराजः २ पिण्डपतिः ३ सम-
वर्ती ४ परेतराट् ५ क्तान्तः ६ यमुनाधाता ७
श्रमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दृष्टधरः ११
आहृद्देवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मराट् १६
जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औदुम्बरः १९
दृष्टधरः २० कौनाभः २१ दधः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५
कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्मकरः २८ । इति अटाधरः ॥ * चतुर्दश-
यमतरणं यथा,—

“यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपत्ते चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय नृत्ये चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय द्वाय नीलाय परमेष्ठिने ।

शुक्रोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकेकस्य तिस्रैर्मिथ्यास्त्रीस्त्रीन् दद्यात् जला-
कुलीन् ॥

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षयादेव नश्यति ॥”

इति तिथ्यादित्यष्टतमविष्यपुराणवचनम् ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सञ्जा च रविणा दृष्टा निर्मूलयति लोचने ।

यतस्ततः सरोयोर्कः सञ्जा निरुरमन्नवोत् ॥

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुर्वते नेत्रसंयमम् ।

तस्मान्ननिष्यसे मृष्टे । प्रजासंयमनं यमम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु संजसे भर्तृशापेन तेन वै ।

यमश्च यमुना चैयं प्रस्थाता सुमहानदी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः ॥

पुण्यात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“तानागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।

भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥

चतुर्भाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेच्छयः ।

शूङ्गचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मरचारुतराननः ।

किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”

पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“त्रिंशद्द्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।

धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भोधरध्वनिः ॥

दण्डाधिराजलोमा च ज्वलदग्निशिखायवत् ।

नासारन्ध्रस्फुरच्छ्वासस्वेनिर्मितमहान्गणः ॥

सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्पोपमनखावलिः ।

प्रच्छदमहिषारूढः संदृष्टप्रानन्दः ॥

दृष्टहस्तश्चर्मवासा भङ्गुटीकुटिलाननः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

यमः

अस्थानधिकारी यथा,—

“प्रोवाच धर्मो यदृष्टं त्रयीमि

कार्यं त्वया तत् खलु धर्मराज ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुष्करीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
स्वकर्मनिरता दान्ता न नियन्त्या हि ते त्वया ॥
कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः सनुपासितः ।
यैश्च निवृत्तः स्रुतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
नमः कृष्णाश्रुतानन्त वासुदेवैरुदीरितम् ।
येर्भावभावितो धर्मो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
दानं दद्विष्येत्कृतमद्युतः प्रीयतामिति ।
अज्ञापुरःसरैर्धर्मो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
उत्तिष्ठद्भिः स्वपाङ्कजं ब्रह्मिणं जनार्दनः ।
येः स्रुतस्तु सदा धर्मो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युत्तरन्ति च ।
तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने त्यक्तः सोऽस्रुतसंयमको हरिः ॥”
इति विद्विपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मविनियये ।
प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
यम ! ॥”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा तृथा हृद्विचिन्ते जनः ।
आत्मा च यमिनो येन न तस्त्वेव यमः स्रुतः ॥
आशुशस्यं चमा सत्वमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥
यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥
इति तत्रैव यमशर्मिणीपाश्चात्तमम् ॥ * ॥
सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच ।

“तपसा धर्ममाराध्यं पुष्करे भास्करः पुरा ।
धर्मार्थं यं सुतं प्राप धर्मराजं नमाम्यहम् ॥१॥
समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
अतो यन्नाम श्रमनमिति तं प्रथमायहम् ॥२॥
येनान्धश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
कर्मोत्तरूपकाद्ये च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
विभर्ति दृष्टं दृष्टाय पापिनां शृङ्खितेव ।
नमामि तं दृष्टधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
विश्वे च कलयत्येव यः सञ्जायुश्च सनातनम् ।
अतीव दर्निवार्यश्च तं कालं प्रथमायहम् ॥५॥
तपस्वी वेणुवो धर्मो संयमी विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्मफलदत्तं यमं प्रथमायहम् ॥६॥
स्वात्मारामश्च सर्वेषां मित्रः पुण्यकृतां भवे ।
पापिनां क्षिप्रदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवशं नमाम्यहम् ॥८॥
इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रथनाम यमं मुने ।
यमस्तौ विष्णुभजनं कर्मपाकसुधा च ॥

यमः

इदं यमाद्यकं निबन्धं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
 यमात्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयते ॥
 महापापी यदि पठेत् निबन्धं भक्त्वा च नारद ।
 यमः करोति तं सुखं कायखुद्देन निश्चितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे २६ अध्यायः ॥ ३ ॥
 पारिभाषिकयमदत्ता यथा,—
 “कार्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टायायणस्य च ।
 यमस्य दशना एते लब्धाहारी स जीवति ॥”
 इति वैद्यकम् ॥ ३ ॥
 (“पङ्कमत्स्यवसातेलघुतगम्भीरं ये नराः ।
 ऋष्टगम्भीरं ये वान्ति गन्तारस्ते यमाजयम् ॥
 युक्ता लजाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येर्षा वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमाजयम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
 अस्य प्रापट्यत्तान्तं प्रापान्तवृत्तान्तं च यम-
 राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥) शरीरसाधना-
 पेक्षानिबन्धकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
 “उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरसाधनार्थं निबन्धं
 यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्वास्तेयादितद्-
 यमः । यमेरुः ।
 ‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकस्मकता ।
 अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चेव प्रतापि च ॥’
 इति मनुः ।” इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गतान्त्रविशेषः । स तु
 दशविधो यथा,—
 “ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकस्मकता ।
 अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेते यमाः स्मृताः ॥”
 इति गार्हपत्ये १०६ अध्यायः ॥ ३ ॥
 स च पञ्चविधो यथा,—
 “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
 यमाः पञ्चाय नियमाः शौचं द्विविधमौरितम् ॥”
 इति तन्त्रे २३० अध्यायः ॥
 “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
 इति पातञ्जले साधनपादे ३० ॥ यच्छ्रुति निय-
 क्श्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + ञ् ।)
 संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
 “वियमो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥”
 काकः । श्रुतिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।३० ।
 “अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मानियमो यमः ॥”
 “अन्तयेच्छतीति यमः ।” इति तद्वाच्ये शृङ्गारा-
 चार्यः ॥)
 मः, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाश्रये निरतो
 भवतीति । यम + ञ् ।) यमजः । इति
 मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्ष्येष्ठत्वरूपणं यथा,
 “बहिर्वर्णेषु चारिचाद्यमयोः पूर्वेण्यन्तः ।
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
 सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ष्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
 जन्मप्राथम्यात् ष्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
 प्राथम्यात् जन्मप्राथम्यसन्देहे सुखदर्शनप्राथ-
 म्यात् ।” इति उद्वाहृतत्वम् ॥ (यथा,—
 “बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कृत्वासागतौ ।

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
 अनयोरेकस्य ऋद्धिपरस्य क्षीयताकथमत्यत
 व्याह ।
 “कर्मोत्पत्त्यादिवर्माश्रमेदात्
 मुक्राद्धनं ऋद्धिसुपैति कुक्षौ ।
 एकोऽधिको न्यनतरो द्वितीय
 एवं धमेऽप्यधिको विशेषः ॥”
 इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
 यमकं, क्षी, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
 के + कः ।) प्रव्यालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
 यथा,—
 “सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरञ्जनसंहतिः ।
 क्रमेण तेनैवावृत्तियमकं विनिगद्यते ॥
 अत्र हयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं
 क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
 निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ इति । तेनैव
 क्रमेणैति दमो मोह इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
 सूचितम् । एतच्च पदपादाहंशोकावृत्तित्वेन
 पादाद्यावृत्तेश्चानेकविषयतया प्रभूततमभेदं
 दिव्याच्चसुदाहियते ।
 ‘नवपलाशपलाशवनं पुरः
 स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
 ऋद्धलतान्तलतान्तमणोकथन
 ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’
 इति माघे । ६ । २ ॥
 अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
 सुरभिमित्यत्र च हयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
 लतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-
 त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
 कादौ भवेदेक्यं उन्मोन्वेवोन्रोक्षथा । इत्युक्त-
 नयात् । सुजलतां जडतामवलाजान इत्यत्र
 न यमकत्वहानिः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
 परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
 यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
 पादान्तयमक-पादादियमक-पादादियमक-
 पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काक्षीयमकगर्भ-
 यमकचक्रबालयमकपुष्पवमकमहायमकमित्यु-
 यमकवृत्तयमकविषययमकसुहृद्यमकसन्धयमक
 यमकावलीभेदान् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-
 रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे कात्या-
 दर्ष्ये दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अष्टविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।
 “ततो विराटस्य सुतः सयमाहृत्य वाजिनः ।
 यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रव्यवारयन् ॥”
 “यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति
 तट्टीकार्या नीलकण्ठः ॥ सद्दशम् । यथा, महा-
 भारते । ३ । १६ । ८ ।
 “मण्डलानि विचित्राणि यमकाणीतराणि च ।
 सयानि च विचित्राणि दक्षिणाणि च सर्वशः ॥”
 “यमकानि सद्दशानि ।” इति तट्टीकार्या नील-
 कण्ठः ॥ चि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम + भावे ञ् । स्वार्थे कञ् ।)
 संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
 यमकालिन्दी, स्त्री, (यमः कालिन्दी च सुतः सुता
 च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 यमकोटः, पुं, (यमस्य चकः कोटः ।) सुर्षूरनामा
 कोटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वं पृथिव्याच्चतुर्थभागे
 देशविशेषः । यथा,—
 “लङ्का कुम्भे यमकोटिरस्याः
 प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
 अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्येऽथ याम्बे वडवानलञ्च ।
 कुत्रतपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि घड्मोलविदो वदन्ति ॥”
 इति मिहान्तश्रीरमणिः ॥
 यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि +
 ञ् ।) योगविशेषः । यथा,—
 “द्वि मघापूर्वफलगुप्तौ पृथ्याङ्गना च चन्द्रयोः ।
 ष्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ॥
 हस्तार्द्रा चन्द्रने मूला पूर्वाषाढा च रेवती ।
 जीवे त्पत्तरभाद्रञ्च मुक्राहे स्वातिरोहिणी ।
 शनिवारं श्रुतमिषा श्रवणा यमघण्टकः ॥”
 इति सारसंग्रहः ॥
 अपि च ।
 “घण्टीरुखल्लक्ष्युक्ते स्वर्गहृत्पतिदिने सौम्यवार-
 २य्येमापि ॥”
 अस्य वर्ज्यकालनिर्णयो यथा,—
 “यमघण्टे त्वल्लेदृष्टौ गृह्यौ दादृश नाङ्किताः ।
 अश्विनी पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”
 अस्य दोषा यथा,—
 “गभिर्जातो न जीवति यदि शक्रसमो भवेत् ।
 विवाहे विधवा नारी यात्राया मरण भवेत् ।
 निष्कलं क्षिप्रवागिष्यं विशारम्भं च मृश्वता ।
 गृहप्रवेशे भङ्गः व्यासृङ्गायां मरणं ध्रुवम् ॥
 ऋग्वेदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्कले ।
 शुभकर्मणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”
 इति ष्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
 वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
 शुक्रेणिवारे १६ । २० । २६ । २७ । शुक्रे-
 वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति
 यमघण्टयोगः ॥
 यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
 जन् + डः ।) एककार्त्वात्केकगर्भजातसन्तान-
 हयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
 “यमोऽन्यलिङ्गो यमजं ना काने शमने शनौ ॥”
 (यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६१ ।
 “शान्तिकरोऽपि पुरोधो आहसुतं शान्ति-
 सोममपरञ्च ।
 वैश्वानरमजितवान् पिङ्गलिकापुत्रकौ
 यमजौ ॥”)

यमद्वि

अस्य ऋष्टत्वं यमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अन्वविशेषि, पुं । यथा, अन्ववैदिके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गेन ह्येनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमञ्जं वाजिनं विख्यातु वामनं वामना-
क्षतिम् ॥”)

यमद्विः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रञ्जलितो
ऽपिरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
द्विसुनिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतद्विरूपकोपः ॥ (विटतस्तु जमद्विशब्दे
द्रष्टव्या)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचादौयेत् परासुरपास्यते ।
मङ्गिरायधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥”
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मस्य उवाच ।

“के ययं विज्ञताकाराः पाशसुहरपाणयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥
ययं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।
क्षता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतः ॥”
यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वद्दत्तोऽयं द्विजास्राकं सुमहान् कस्मलो-
दयः ॥”

इति पञ्चपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥
यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)
यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिलिङ्गी-
वृक्षः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
क्रिमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
इत्यङ्कटः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अघिष्ठात्रो यस्याः ।)
भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमदुमः, पुं, (यम इव भयवहो दुमः ।) शास्त्रलि-
वृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (विवरणमस्य
शास्त्रलिशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्रद्वितीया ।
भाद्रद्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।
लिङ्गपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्रायां भाद्रपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यति भातरः सप्तजन्मनि ॥”
तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्रपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयहे स्वयम् ।
तस्मान्निजगृहे पार्थ । न भोक्तव्यमनो बुधेः ॥
यत्रेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवह्नयम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
तथा ।

“यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यञ्चात्र प्रदानथो यमाय सहजद्वयेः ॥”
सहजद्वयेर्भगिनीभाद्रभिः । अर्घ्यमन्तः ।

“एष्टेहि मार्गच्छज पाशहस्त
यमान्तकालोकघरामरेश्च ।
भाद्रद्वितीयाक्षतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।
पाह्नि मां किङ्करेः साहं स्वयंपूज्य नमोऽस्तु ते ॥”
यमुनाश्च संपूज्य नमस्कुर्यात् ।

“यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजते ।
कदा भव मे निव्यं स्वयंपूज्य नमोऽस्तु ते ॥”
अन्नं दत्त्वा पठेत् ।
“भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”
ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति पठेत् ॥ अत्र
भोक्तव्यं पुष्टिवह्नं इति विधिसमभियाहृत-
फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा
दत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भगो संविभागो यथाहृतः ।
पिण्डदेवमनुष्याणां कीटानाश्चोपद्रव्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः श्रेष्ठभुगभवेत् ।
इतिहासपुराणादौः घण्टश्च सप्तमं नयेत् ॥”
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र
वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न भुङ्क्षीतोऽहृतं न्नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसाय नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”
इति मनुक्तपर्यदस्तस्योदस्तितरकालोऽपि
ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-
प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिरिदं प्रोक्तं विप्राणां मत्वंवासिनां
नितम् ॥

अहनि च तथा तमस्त्रिणां साहं प्रहरयामासः ॥”
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाङ्गोपनकालस्य
वेधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्त्युप-
नोविपर्युदासासङ्गतः । अज्ञानाध्ययनं भ्रान्ता-
नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषिधात् ।
यथा च राजमार्गैः ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याते चित्रावत्याः परंऽपि च ॥
चातुर्मास्ये मसामि च द्वितीया या भवेत्तथिः ।
परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरण
भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-
विधानं यथा,—

गारद उवाच ।

“भगवन् । प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
स्वितः ।
तद्ब्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् । न्यस्तुं येन न पश्यति ॥
अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतसुत्तमम् ।
प्रवाहं कुरु मे स्वामिन् । यथाहं तत् करोमि
भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रश्च व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
व्रतं यमद्वितीयायां श्रेष्ठत्वं न्यस्तुवारणम् ॥
कार्तिके मासि शुक्रायां द्वितीयायां सुनीम्बर ॥
कर्णयं तद्विधानेन सप्तन्युनिवारणम् ॥
ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
प्रातः कृत्वा द्विजः ज्ञानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
ततः शुक्रावरधरः शुक्रमास्याशुषेपनः ।
क्षतनिवृत्तियो नृष्टः कुशलाङ्गदभूषितः ॥
विधिं विष्णुश्च सप्तसंख्यापौडम्बरे शुभे ।
पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमानसः ॥
चन्दनागुदकपूर्वकुङ्कुमेर्द्विजसत्तम ! ।
पुष्येधुं पेश नैवेद्येनारिकेलादिभिः फलैः ॥
सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।
ध्यायेत् शुक्रावरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो न्युविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।
विप्राय वेदविदुषे गात्र दद्यात् सवत्सकाम् ॥
अपन्युविनाशाय संसारार्थवतारिकाम् ।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्यग्देह्य हृदम् ॥
इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्द्विजातये ।
कुलीनाय सुग्राम्नाय रोगहीनद्विजाय वै ॥
तदभावं चोदकुम्भं सवत्सं सहिरययकम् ।
औडम्बरविधानेन सम्यग्दद्याद्द्विजातये ॥
तस्याप्यलाभे विप्रश्च । विप्राय सदुपानहौ ।
दद्यात् कार्तिकशुक्रायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
शातिश्रेष्ठान् तथा दृष्टान् संपूज्य चाभिवादयेत् ।
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् खलनानपि ॥
ततः सोदरसम्यग्ना भगिनी याभवन्मुने । ।
तस्या गृहं समागत्य अहृष्टानोऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्गुसरसीरुहे ।
श्रेयसेऽद्य नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालयम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।
न्युवाक्येस्ततस्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥

अद्य भ्रातृमती भ्रातृस्वं नो वयसि वाक्यवः ।
भोक्तव्यं भोऽद्य मर्ते हे त्वायुषे कुलदीपक ॥
कार्तिके शुक्रपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयहेऽर्चयितः ।
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥
स्वसुन्दरो वैष्णवि यो न सुष्टुक्ते
यमद्वितीयादिनमेव जन्म्या ।
तं पार्थिवं सर्वसुराः प्रबुध्य
संसारमार्गं रटयन्ति विप्र ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

तस्माद्भावा स्वयगृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वध वर्षं च कर्णयं यशसे व्यायुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥
स्वर्गाङ्गारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशाङ्गूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य समापयेत् ।
सर्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥
वस्त्राभ्यासवस्त्राभोजनेः पुष्टिवह्नेः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

यमभ

अपमृत्युं न चाप्नोति स्वयं स्वयं हि नान्यथा ॥
 यैर्भगिन्यः सुवासिभ्यो वक्ष्यालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वत्सरं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूमाः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव पलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ॥
 यो देवो महिषास्त्रो दहसुदगरधारकः ।
 वेष्टिनः किङ्करैरेष्टेस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं दिगशाहल । कुरुष्व तद्ब्रतं शुभम् ।
 रम्यं यमद्वितीयास्त्रमपमृत्युनिवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसम्पन्नितः ।
 स्वयं वदामि ते विप्र । गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
 गार्हस्थीन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्देशोऽत्र न कर्मण्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयास्त्रं ब्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 संपन्नमूलतं प्राप्तं तन्पुत्राणां देव नश्यति ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुकृपां कुलसम्भवात् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वयः ।
 तस्यां भुजङ्गि सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमनुलं स चिरायुरेव ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥
 यमधारः, पु, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यहा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्तास्त्रविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥
 यमनं, स्त्री, (यम् + भावे ल्युट् ।) बन्धनम् ।
 उपरतः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अणुर्वागमनामासि यतस्त्वं वामनाख्याया ।
 मननाम्बुनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)
 यमनं, पु, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्युट् ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीत्ययाममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद्-
 भार्थ्ये महोदधरः ॥ नियमकारिण्य च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।
 “यन्त्री राडयन्त्रसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।”
 “यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तद्भार्य्ये महोदधरः ॥)
 यमनिका, स्त्री, (यच्छति आहृणोतीति । यम् +
 ल्युट् । कन् । टाप् ।) यमनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥ कानात् इति भाषा ॥
 यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य हे भार्य्ये । धूमोर्णां २ विजया २ । इति
 जटाधरः ॥
 यमप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वया ।) यमुना ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमला

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टप् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।६६ ॥ अस्य पर्यायि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तसु लेखकः ।
 श्रुत्यौ चकमहाचक्रौ धूमोर्णां विजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूर्वधाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥
 स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।
 “ह्यायासंज्ञा त्वपद्ये यथा स्वैजितवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यार्यां पुत्रयोज्यान्ववर्षत ॥
 नलिनाट्टपभोगेयु विशेयमनुवासरम् ।
 मनुस्मृत्यान्ववानस्या यमस्तस्या न चक्ष्मे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
 तस्याः पुनः क्षान्तिमना न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमाणांशो विचलत्पाणिपल्लवा ॥
 पितुः पत्नीममर्थादं यन्मां तर्क्यसे पदा ।
 भुवि तस्माद्यं पादस्तवादेव पतिष्यति ॥”)
 तच्छापान्तं यथा,—
 “स्वरूपधारिणीं चेमामागिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवस्वतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शापाद्भस्मेऽथिरभूत् सुतः ॥
 किमथो मांसमादाय पादतस्तं महोत्तमम् ।
 पतिष्यन्तीति श्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धम्मैर्दयितश्चासौ समो मित्रं तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञ कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं । ७८ ।
 २५—२६ ॥
 यमराट्, [ज] पु, (प्राणिसंयमनात् यमपमृत्युः
 किङ्करास्त्रेण राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । २ । १६ ॥
 यमलं, स्त्री, (यमं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
 “सुमिञ्जातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधराः किल ॥”)
 यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
 कः ।) अश्रमकवृक्षः । कोविदारवृक्षः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 यमलार्जुनहा, [न्] पु, (यमलार्जुनौ हतवान्
 इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकण्ठः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 यमलार्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोकुलस्यार्जुनवृक्षद्वयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमनिग्रहौ । नारदशापात्
 वृक्षतां गतौ श्रीकण्ठेन उद्धारितौ । यथा,—
 “यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःभूतौ ।
 न विवासवमात्मानं विजानीतः सुदुर्मर्दा ॥

यमानि

अतोऽर्हतः स्वावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
 स्मृतिः स्यान्नप्रसादेन तत्रापि मद्गुण्यहात् ॥
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्धा दिव्यशरच्छते ।
 वृत्ते स्वलोकतां भूयो लब्धमस्ती भविष्यतः ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 स एवसुक्ता देवविर्गतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूबरमनिग्रहौवापान्तुर्यमलार्जुनौ ॥
 ऋषिभागवतसुखस्य सत्यं कर्त्तुं वचो हरिः ।
 जगाम श्रमकेलत्र यत्र स्तो यमलार्जुनौ ॥
 देवधर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
 तत्तथा साधयिष्यामि यद्गौतं तन्महात्मना ॥
 इत्यन्तर्याम्यर्जुनयोः कृत्वास्तु यमयोर्धयो ।
 आत्मनिर्वृत्तमात्रेण तीर्थेण्यस्तसुदूखलम् ॥
 बालेन निष्कर्षतान्त्वगुदूखलं तत्
 दामोदरं तर्षातकलिनाडप्रवन्तौ ।
 निष्येतसुः परमविक्रमितातिवेष-
 स्तन्वप्रबालविटपौ जलचक्रश्रव्यौ ॥
 तत्र प्रिया परमया ककुभः स्फुरन्ती
 सिद्धापुत्रेण कुलयोरिव जातवेदाः ।
 क्वाणं प्रणम्य शिरसास्त्रिलोकनार्थं
 बह्नाङ्गलीं विरजसाविदधत्तुः सा ॥
 वागी गुणाशुकयने श्रवणौ कथायां
 हस्तौ च कर्मेसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 इष्टिः सतां दर्शनंस्तु भवत्तननाम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 तद्गच्छतं मन्परमौ नलकूबरसाहनम् ।
 संजानो मयि भावौ वामींश्चितः परमोऽभवः ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 इत्युत्तमै तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 बह्नाखलमामन्त्रा जग्मतर्दिशस्ततराम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥
 यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
 ह्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो
 श्राटोपयाये हेमचन्द्रः गणितानेव चोटिका ॥
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ४४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “महिषो चोटकारिः स्यात् कानरश्च रणखलः ।
 पीनस्कन्धः कण्ठकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्मेविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
 पाणिनां प्रासनरूपः । इति पुराणम् ॥
 यमस्वसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
 “जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः लमा दया ।
 ष्येठा यमस्य भगिनी नालकौशेयवासिनी ॥”)
 यमानिका, स्त्री, (यमानो + स्वाद्य कन् ।)
 यमानो । तत्पर्यायः । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३
 ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
 “चत्वारि यमान्याम् । यमानो दिविधा एका

यमुना

त्रेयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
 अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
 इतरोपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदाद्वयं
 वनयमान्यां ब्रह्मदर्भाद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
 उग्रगन्धानमोदाख्या स्मृता त्रेयमानीका
 इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छ्रुति विर-
 मति निवर्त्तते अग्निमान्यमनया यमानी । यमौ
 उ विरतौ नास्तीति अनट् ईप् यमानी स्वार्थं
 के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
 नाश्रितम् । हृदयम् । पितामिकारितम् ।
 वायुकफकृमिनाश्रितम् । इति राजवल्लभः ॥
 यमानी, स्त्री, (यच्छ्रुति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
 मान्यमनयेति । यम + करणे लुट् । डीच् ।
 एषोदरादित्वात् वाधुः ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
 "यमानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च यमानिका ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः । मृत्युञ्जयत्वादेवास्त्व
 तथात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यमञ्च अन्तकञ्च तौ इति वियहे) वैवस्वत-
 कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।" इति तट्टी-
 कार्या नीलकण्ठः ।)
 यमौ, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १५ । ६ ।
 "तृतीयौ वडकामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
 यमो यमौ ब्राह्मदेवश्चायायाश्च सुतान् षष्ठ्य ॥"
 यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजियमि
 शीड्भ्यश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति उनम् ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वान्नि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 ददाति चिन्तितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 सङ्गमाङ्गमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (यच्छ्रुति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशान्नि
 र्गत्वा प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्वसा ४ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्दि-
 कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्दि-
 नन्दिनी १० यमनी ११ यमौ १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दिशैलजा १३ सूर्य-
 सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयुः सती ।
 वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूष्यवाहिनी ॥"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पितृदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 स्वादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । बद्धि-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । बलप्रदत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्णिर्मेवपृष्ठे तु तपो घोरं चकार ह ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽक्षरे ॥
 भ्राता शनैश्चरन्सास्य महत्त्वं स तु लब्धवान् ।
 तयोर्वीथीयथी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
 अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ * ॥
 सा च उन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवाद्गुवाच ।
 "इदं उन्दावनं रथ्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः कीटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं मृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्याश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्तात । एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पञ्चयोजनमेवं हि वर्णं मे देहकूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमान्तवाहिनी ॥"
 इति पातञ्जलपातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्या जलस्य लघावर्णत्वकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती याता, यमस्य च ।
 विनाशश्च दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः क्रुसुमाशुभः ।
 अपत्नीकं तदास्त्रेण औन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः शरणाय औन्मादेनाभिताडितः ।
 विचचार तदौन्मातः काननानि सरांसि च ॥
 स्मरन् सती महादेवस्तपोन्मादेन ताडितः ।
 न शम्भे लेभे देवर्षे वागबिह्व इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमये शङ्करे चापे दग्धा लघात्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्या दृगङ्गननिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 ज्येष्ठपुरुकदादृश्यादिव्यस्यां ज्ञानपिच्छदानफलं
 यथा,—
 "यज्ज्येष्ठपुरुकदादृश्यां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
 मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासलिले ज्ञातः पुरुषो मुनिसत्तम ।
 ज्येष्ठाम्बलामले पक्षे दादृश्यामुपवासकत ॥
 समभ्यर्च्य श्रुतं सन्धक् मधुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठाम्बले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनाहर्षणम् ।
 धन्यो नः पिच्छनिर्भापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभित्, [दृ] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 (एतदृष्टान्तस्तुतं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३५—३६ ।

ययातिः

"स ह्येनानतायेण कुले यज्ञ महानदीम् ।
 चकथं यमुनां रामो युतित्वां वनितामिव ॥
 सा विङ्गलजलमोता ब्रह्मप्रस्थितसञ्चया ।
 यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गाद्युसारिणी ॥
 लङ्गलाद्विष्टमार्गा सा वेगमा वक्रगामिनी ।
 सङ्कर्षणमयञ्जस्ता घोषेवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भाता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 वाहुलकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, गङ्गाराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषिः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "गङ्गुष्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिबङ्गवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्गातिर्मेघयातिश्च सप्तैते वशवर्द्धनाः ।
 ययातिरकरोदाण्यं चर्मकप्ररथस्तदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपञ्चयः ।
 भार्गवस्याङ्गजा तद्वद्वेवयाती च सुव्रता ॥
 ययातिर्देवयान्यान् पुत्रावजलनयन्पुत्रः ।
 यदुश्च तुर्वसुश्चैव शक्रविष्णुश्च परौ ॥
 तस्मादेव तु राजर्षिः शर्मिष्ठा वार्षपञ्चयौ ।
 इत्युष्वाशुश्च पूरुश्च त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवकृपिणः ।
 क्रौडमानान् सुविश्रम्भान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः । ब्राह्मणः पिता ।
 विव्रत मे ययातयं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदर्शिन्या तमेव वृषसत्तमम् ॥
 बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठाभिदमब्रवीत् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तथा वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
 त्वतो हि मे पूष्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तत् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीद्दिदम् ।
 राजमाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविब्रुवन्ती किञ्चिच्च राजानं साश्रुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता कायस्थोऽशनसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहिता वृषपञ्चयः ।
 जयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
 दुर्भगाया मम दौ तु पुत्रौ तात ! त्रयोमिव ॥
 शुक उवाच ।
 धर्मज्ञः सन् महाराज ! योऽधर्ममल्लथाः प्रियम् ।
 तस्माच्चरा त्वामचिराद्दुर्भयिष्यति दुष्ण्या ॥
 ययातिरुवाच ।
 ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु गर्वा रक्षसि याचितः ।
 नोपैति बह्व धर्मैव भूयतेत्युच्यते युधैः ॥

ययातिः

अधर्मभयचंचियः शर्मिष्ठासुपजम्बिवान् ।
 अष्टमो यौवनस्याहं देवयान्वा भृगूदह । ।
 प्रसादं क्रु मे ब्रह्मन् चरेयं मा विप्रत माम् ॥
 भुक्त उवाच ।
 नाहं नृषा ब्रवीन्मृतं जरां प्राप्नोति भूमिप । ।
 जरां त्वेतां त्वमन्यसौ संक्रामय यदीच्छसि ॥
 वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
 इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
 श्रौतक उवाच ।
 “जरां प्राप्य ययातिस्तु सपुरं प्राप्य चैव हि ।
 पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्धृचः ॥
 त्वं यदो । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्तौ यौवर्नं त्वहम् ।
 इत्या सम्प्रातिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
 यदुर्वाच ।
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । ।
 जरां यद्दोतुं धर्मज्ञः पुत्रमन्यं दृष्टोऽप्य वे ॥
 ययातिरुवाच ।
 यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 पापाज्जातुलसम्बन्धात् दुष्यन्ता ते भविष्यति ॥
 तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥
 तुर्वसुरुवाच ।
 न कामये जरां तात । कामभोगप्रणाशिनोम् ।
 बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनोम् ॥
 ययातिरुवाच ।
 यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मात् प्रणा समुच्छेदं तुर्वसो । तव यास्यति ॥
 इत्यो । त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनोम् ।
 जरां वर्षसहस्राणि यौवर्नं स्वं प्रयच्छ च ॥
 इत्युरुवाच ।
 न गजं न रथं चान्धं जीर्णो मुदंति वरस्त्रियम् ।
 नारोगश्चास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥
 ययातिरुवाच ।
 दक्ष मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मात् इत्यो । प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
 क्वचित् ॥
 अनो । त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 एक वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥
 अनुरुवाच ।
 जीर्णः शिशुरिवाद्दत्तं कालेऽहमशुचिर्धया ।
 न जुहोति च कालेऽहं तां जरां नैव कामये ॥
 ययातिरुवाच ।
 यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मान् प्रतिपद्यसे ॥
 पूरो । मे त्वं प्रियः पुत्र । त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
 कायस्थोऽज्ञानसः शापान्न च ह्यप्नोति यौवने ॥
 पूरो । त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
 स्वैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यवः

श्रौतक उवाच ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरः पितरमब्रुवा ।
 यथात्य त्वं महाराज । तत् करिष्यामि ते वचः ॥
 ययातिरुवाच ।
 पूरो । प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
 सर्वकामसन्देहा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”
 इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 श्रौतक उवाच ।
 “पौरवेणाद्य वयसा ययातिर्नृषात्मजः ।
 प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चार विषयान् सुखी ॥
 पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रमुवाच ह ।
 पूरो । प्रीतोऽसि भद्रं ते महाशेदं स्वयौ-
 वनम् ॥
 राज्यश्चापि महाशेदं यत् त्वयोपहतं पुरा ॥
 श्रौतक उवाच ।
 एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमौघितम् ।
 राज्येऽभिषिच्य सुहितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
 उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
 फलभूलाश्रमो दासो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”
 इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥
 ययीः, पुं (यायने प्राप्यते भक्तेरिति । या + “यापोः
 कित् हे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
 द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोपः । १ । ३५४ ॥
 (याति हतं गच्छतीति । अश्वः । इत्यञ्जलदत्तः ४)
 ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो हे च” । उणा०
 १ । २२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजन्त्यनेनेति ।
 यज + उः । एषोदरादित्वात् अत्य यत्समित्यमर-
 टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधोयाचः ।
 सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥
 यवः, पुं, (ययते अश्वसा इति । शु मिश्रणे + अप् ।)
 खनामस्थानशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सिस-
 शूकः २ । इत्यमरः । १० । १५ ॥ शितशूकः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ द्वियः ५ अक्षतः ६
 कश्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
 प्रियः १० शूकः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
 १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
 सुप्रीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च ।
 अशूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । ठष्यत्वम् ।
 नृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “यवः कषायमधुरो बहुवातशूलदृगुरुः ।
 रूक्षः स्त्रोत्रकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 (अपि च ।
 “यवः कषायो मधुरो हिमश्च
 कटुर्वपाके कफपित्तहारी ।
 ब्रह्मेषु पथ्यस्त्रिलवञ्च निर्यं
 प्रबहुस्त्रो बहुवातवञ्चोः ॥
 स्त्रोत्राग्निमेधा खरवर्णकञ्च
 स पिच्छ्लः स्थूलविलेखनश्च ।
 मेदो मरुत्तृङ् हरणोऽतिरूक्षः
 प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

यवः

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
 विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विप्रैः ॥”
 इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥
 “रूक्षः शीतो गुरुः स्वाद्वहृवातशूलदथयः ।
 स्त्रोत्रकृत सकषायस्तु बन्धः श्लेष्मणिकारनुत् ॥
 रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
 मेदः क्रिमिविघ्नश्च बन्धो वेणुयवः स्थूलः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 “किञ्चिद्वाक्यशेषादपि शक्तियहः यथा यवपदस्य
 कङ्कपञ्चनौ स्त्रोच्छानां दौर्घ्यकृत् च शिष्टाना
 अवहारादेकमात्रशक्तः परिच्छेत्तुमशक्त्यत्वात्
 नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यपमयश्चरुभवेतोत्
 मुनौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।
 ‘वसन्तं सर्वशस्यानां जायते पञ्चशातनम् ।
 मोदमानास्तु तिलानि यवाः कणिशशाखिनः ॥’
 इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्णमानाद्वाक्यशेषाद्दौर्घ-
 शूक एव यवपदस्य शक्तियहः ।” इति शब्दशक्ति-
 प्रकाशिकायां नेमित्तकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्यं
 यवानामेव सुखत्वम् । यथा,—
 “हविष्यं यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
 माषकोद्भवगौरादिसञ्जालाभेऽपि वर्णयन्तु ॥”
 इति कल्याणसंदिता । ६ । १० ॥
 नवयवागमे तैरवश्यं श्राद्धं कार्यं अकरणे
 प्रत्यवायव्यवणात् । यथा,—
 “नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
 इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
 इति विष्णुपुराणात् वत्तमानवहुतरवचनेय
 नवावश्रुतः नवाज्ञागमत्वेनेव निमित्त लाघवात् ।
 अमावस्यास्तिमोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदाद्वा कृष्ण
 त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
 एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
 श्राद्धमेतज्जुर्वीर्यो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वे नवावश्राद्धे ॥ ।
 परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धाऽन्यमानरूपः । इति
 शुभशूकः ॥ घटसर्षपपरिमाणान्तरकञ्च । यथा,
 “जालान्तरगतं भागौ यश्चासु दृश्यते रजः ।
 तेष्वतुर्भिर्भवेत्स्थित्या लिख्याद्यद्यभिश्च सर्षपः ।
 घटसर्षपैर्यवस्त्वको गुञ्जेका तु यवैस्त्रिभिः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
 अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,
 “तर्जनीमूलसंघर्त्ता यवौ पञ्चाधर्ता क्रमात् ।
 मध्यमायां यवश्चेवाङ्गुष्ठेऽपूर्वधनप्रदः ॥”
 अपि च सासुदके ।
 “मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
 तदान्यसिद्धं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यव ॥
 यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णञ्च दृश्यते ।
 तदा पितामहादीनामिच्छितं लभते धनम् ॥”
 (पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । ४।
 ३१ “एकत्रिंशतास्तु वन प्रजा अक्षय्यन्त यवा-
 स्थायवाश्चाधिपतय आसन् ॥” “यवाः पूर्व-
 पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तद्गो
 कार्यां महीधरः ॥)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः । यव + "खुलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५।४।३ इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा,— "यवका ह्यायनाः पीशुवाप्यनैषधकाद्यः । शालीनं शालयः कुर्वन्धनुकारं गुणा गुणैः ॥" इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥) यवक्यं, त्रि, (यवकानां भवनं ज्ञेयमिति । यवक + "यवयवकषष्टिकाद् यत् ।" ५ । २ । ३ । इति यत् ।) यवभवनोचिततन्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः । प्राकपाथिव-वन समासः ।) चारविशेषः । यथा,— "नगरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-यन्त्रैः । बहुश्रः पाथं सत्त्वं तद्वि महाद्रावकनाम ॥" इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः । यवाग्रजः २ पाक्यम् ३ । इत्यमरः । २।६।१०८ ॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ चारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यावशूकः ९ चारः १० तस्यः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो-दरान्निनाशित्वम् । आमशूलाश्रसकलतृक्षविष-टोषहरत्वम् । सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थं चानगुल्मग्रहणीपाण्डुभीहानाहगलामय-नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च । "पाक्य. चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः । यवचारो लघुः क्षिप्रः सुसूक्ष्मो वज्रदीपनः ॥ निहन्ति शूलवाताभङ्गेश्वासगलामयान् । पाण्डुशोणहृणीगुल्मानाहृणीहृद्दामयान् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवचोदः, पु, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् । तत्पर्यायः । चिक्रसः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यवगण्डः, पु, (यूनो गण्डः स्फोटकः । पृषोदरादि-त्वात् यवादेशः ।) युवगण्डः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ वयस्फोडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति । जन् + ङः ।) यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः । "यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः । चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवजोद्भव, स्त्री, (यवजादुद्भवोऽस्य ।) तवचीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतिक्ता, स्त्री, लताप्रभेदः । शक्तिनीति यवेची इति च ख्याता । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः । "यवतिक्तान्तेन सर्वदोषप्रशमनमौषधित्कम् । अग्निदीपनं लेखनं मेघं पथं रसायनञ्च ॥") तत्पर्यायः । महातिक्ता २ हृत्पादविषर्पिणी ३ नाकुलो ४ नेत्रमौना ५ शक्तिनी ६ पञ्चनखुली ७ तडुली ८ अक्षपीडा ९ रुद्रपुष्पी १०

यवनः

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिक्तफला १३ यात्री १४ तिक्ता १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता-लत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । क्षमि-कुष्ठविवर्णासदोषनाशित्वम् । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-युक्तपत्रतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुणश्चाह । "यवचूर्णाहंक्रुडवं मल्लिङ्गाहंपलेन तु । तैलप्रस्यः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत् । च्वरं दाहं महाविगमज्ञानाञ्च प्रहर्षयम् ॥" इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-लोपिकर्म्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा इति भाषा । यथा,— "यत्नवन्तो यवहीपं सप्रराज्योपश्रीभितम् । सुवर्णरूप्यकं हीपं सुवर्णकरमखितम् ॥" इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः ॥३॥ "अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्र-राज्योपश्रीभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं विचेतयामिति शेषः । सुवर्णकरमखितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः श्रीभितम् ।" इति रामायणतिलकनामतटीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, मात्स्ये १२०।४३। "तान् देशान् ब्रावयन्ति सन्स्त्वेष्टप्रायाञ्च सर्वश्रः । सशैलान् कुकुरान् रौद्रान् वर्वरान् यवनान् स्वसान् ॥") वेगः । वेगाधिकान्धः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः । गर्जरत्नम् । तुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यैति मिश्रीभवतीति । यु + "सुयुवृचो युच् ।" उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-देशोद्भवयथातिराजपुत्रतुल्यसुवशः । यथा,— "यदोस्तु जाता यद्वस्तुसर्वैर्यवनाः सुताः । ह्योस्तु तनया भोजा अयोस्तु स्त्वेष्टजातयः । पुरोस्तु पौरवो वंशो यच्च जातोऽसि पार्थिव ॥" इति मात्स्ये ४४ अध्यायः ॥३॥

सगरराजेनेषां सर्वेश्वरोसुखनं सर्वधर्मराहि-त्यञ्च ज्ञानं ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्त्वेष्टत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः भोसल-मानेङ्गरेणोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग-हृतीयोऽदिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि-तम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराहित्यमुक्तं हरिवंशे । यथा,—

"सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै शेषान्त्वं चकार ह ॥ अहं प्रकानां शिरसो सुष्टयित्वा असर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काश्चो जानान्तधैव च ॥ पारदा मुक्तकेशाञ्च पङ्कवाः श्मशुधारिणः । निःस्वाध्यायवधटकाराः जतास्तेन महात्मना ॥ प्रका जवनकाश्चोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिया दास्वाश्चोजाः सकेरजाः ॥ वशिष्ठवचनाद्वाचन् । सगरेण महात्मना ।

सगरराजेनेषां सर्वेश्वरोसुखनं सर्वधर्मराहि-त्यञ्च ज्ञानं ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्त्वेष्टत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः भोसल-मानेङ्गरेणोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग-हृतीयोऽदिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि-तम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराहित्यमुक्तं हरिवंशे । यथा,—

"जानं दिनं दूषयते वशिष्ठ-श्चाद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माश्रमासं किल भागुरिञ्च व्रते विवाहे चुरकर्ववधे ॥" इति तिथ्यादितत्वम् ॥ ३ ॥ कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—

यवनः

प्रकानां प्रकदेशोद्भवानां चन्द्रियाणां एवं जव-नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव-वाची चवर्गहृतीयोऽदिः । जवनो देशविगिनो-रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां स्त्वेष्टत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा जतान् जवनादीयुपक्रम्य । ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्त्वेष्टत्वं ययुरिति । बौधायनः । "गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भायते । धर्माचारविहीनश्च स्त्वेष्ट इत्यभिधीयते ॥" इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥३॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,— "सप्त गर्हभिनश्चापि प्रकाशाद्यादश स्मृताः । यवनाद्यौ भविष्यान्तु सुखारश्च भविष्यति ॥ अद्यै ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्क्रया । भोक्ष्यन्त्यश्रीति तदश्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाश्रीतीनि शतानि वै । प्रकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो नक्षयो गतः ॥

शतस्यार्हं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः । मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम् ॥

मरुत्ता टुषलेः सार्हं तथान्ये स्त्वेष्टसम्भवाः । भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां पौष्ट्या राज्यसुखः स्मृताः ।

अत्रन्ति पाव्स्तेयास्तु द्वे श्रते परिसङ्क्रया ॥ शतार्हमन्यञ्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः । समवष्टिस्तु वर्षाणि दशातीवास्ततः स्मृताः ॥ तेषु स्त्वेष्टेषु कालेषु ततः किलकिला नराः । भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्त्वेष्टाश्च सर्वश्रः । विपर्ययेण वर्त्तन्ते जनविष्यन्ति वै प्रजाः ॥

जम्बानिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः । तेषां यतौत पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥ राजानः संप्रयश्रन्ति कालेन महता ततः । कश्चिना ताडिताः सर्वे आर्या स्त्वेष्टाश्च सर्वश्रः ॥

अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाण्डुश्चैव सर्वश्रः । युष्टे वृषतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कर्णौ ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥

सुनिविशेषः । यथा,— "जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-श्चाद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माश्रमासं किल भागुरिञ्च व्रते विवाहे चुरकर्ववधे ॥" इति तिथ्यादितत्वम् ॥ ३ ॥ कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—

श्रीपराशर उवाच । "गार्ग्यगोष्ठे द्विजं यशालः धनुः दृशुक्तवान् द्विज । यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुयादवास्ततः ॥ ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेव च । सुतमिच्छन्तपक्षेपे यदुचक्रमभावावहम् ॥

यवना

आराधयन्महादेवं सोऽयच्छूर्कमभक्षयत् ।
 इदौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे वरः ॥
 सभाजयामास च तं यवनेधो ज्ञानात्मजः ।
 तद्योषित्स्त्रमाशास्य पुत्रोऽभूत्सन्निभः ॥
 तं कालयवनं नाम राभ्ये स्त्रे यवनेश्वरः ।
 अभिविच्य वर्णं यातो वज्रायकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोष्मन्तः पृथिव्यां बलिनो वृषान् ।
 पप्रच्छ नारदश्चास्मै कथयामास यादवान् ॥
 न्नेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंहृतः ।
 गजान्शरयसम्यन्नेच्छकार परमोद्यमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं क्षिप्रयामो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति वामर्षो मेघेय मधुरां पुरीम् ॥
 ज्ञात्वाऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रथे गन्धं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं क्षीयं स कालयवनो बली ।
 हन्ता तदिदमाघातं यदूर्नां अस्मन् द्विधा ॥
 तस्माद्गुणं करिष्यामि यदूर्नामतिदुर्जयम् ।
 क्षिप्रोऽपि यच्च युध्येयुः विं पुनर्दृष्टिपुङ्गवाः ॥”
 “इति सच्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महीदधिम ।
 ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्गमे ॥
 मधुरावासिनो लोकांस्तत्राग्रीय जनाह्वनः ।
 आसन्ने कालयवने मधुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मधुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनश्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहूपहरणो वृषः ।
 अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनायुयातः ज्ञात्वाऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्रेते महावीर्यो मधुकन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पादैन ताडयामास ज्ञात्वां मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽपिना ।
 तत्क्रोधेन मेघेय भस्मीभूतश्च तत्तन्नात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति ।” ३।
 १। १३४ । इति ऋः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ । (यथा, नेषधचरिते । १। ६५ ।
 “तमन्श्वारा यवनाश्चायिनं
 प्रकाशरूपा मनुष्येभ्यश्च मन्वयुः ॥”)
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । द्विष्टप्रियत्वान्
 तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३। ४८ । (विवरणमस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुनिवेशः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनाग्री, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् ।” ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्ता
 डीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुश्रुतबोधटौकायां दुर्गादायः ॥
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ऽरिरेत्येति वा ।) श्रीकण्ठः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवम

यवनालः, पुं, (यवानी नामा इव नाला यस्य ।)
 घाण्वविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोनाला ५ वीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४। २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पश्चाद्भूयान् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवानी नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० । (यथा वेदकरत्रमालायाम् ।
 “चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्वावृणोत्थयया । यु + लुट् ।
 डीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १। ८ । १६ ।
 “मायायवविकाच्छन्नमज्ञाधोऽज्जमययम् ।
 न लक्ष्यसे मृदुदृष्ट्वा गतो गच्छधरो यथा ॥”)
 यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते मुक्तमनया । यु +
 क्युट् । डीप् ।) यवानीनामकौषधभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + डीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४। ६१ ।
 “यवनीमुखपद्मानां मेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाज्जानामकालजलोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) वीसकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लघुनः । राज-
 पलाङ्कः । निम्बः । पलाङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलाङ्क्यवनेष्टस्य दुर्गन्धो मुखद्रवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।)
 सुद्रोमविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना यथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रस्थिति सोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला प्राक्ते लक्षा ॥ तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 “अन्नालर्णो यवप्रख्यां पूर्व खेदकपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रथेपयेत् ।
 पक्वां ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इत्यो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाक्षुरहमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 यवफलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमथं, स्त्री, (यववत् मथं यस्य ।) चान्द्रायण-
 प्रभेदः । यथा,—

यवागूः

“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणतया ।
 यवमथं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाक्षिति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, श्रुतपथब्राह्मणे । १। ३।
 १ । ६ ।
 “यवमथः पश्चराजो भवति ॥”
 यवाकारमथे, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “श्रावनिष्कमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 यवप्रकारास्तथो भवन्त्यागन्तव्यो ब्रह्माः ॥”)
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।” ४। १। १४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रुतपथब्राह्मणे । १।
 २ । ३ । १३ ।
 “अकंपलाशाभ्यां यवमयमपूर्वं कृत्वा यवा-
 ह्वनीयमाधास्य न भवति तन्निरुधाति ॥”)
 यवनासः, पुं, (यवान् नासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवानी शूकः कारवत्सेनास्यस्य ।
 अर्थाच्चाद्यच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवायजः ।
 चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वेदकरत्रमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां क्तिन् ।”
 उणा० ३। ११६ । इत्यमच् । संज्ञापुष्पेकत्वात्
 वृद्धिः ।) लघुम् । चासः । इत्यमरः । २। ४। ६७ ।
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 “तत्प्यादायुधसम्यन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणेः शिल्पिभिर्यन्त्रेष्वेवसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासिना-
 च्छायाशाजानिशा क्षियाश्च ॥” लिङ्गानुशासने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति ज्ञीवलम् ।) यव-
 चातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “क्यु-
 वचिभ्योऽनुजागजक्चः ।” उणा० ३। ८२ । इति
 व्यागूच् ।) वृद्धगुणजलपल्लवनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आणा ३ विनेपो ४ तरला ५ । इत्यमरः । १० ।
 ६। ५० ॥ “ययते मिश्रते यावागूः यु क मिश्रणे
 नास्तीति आगूः गुणः । औषधति द्विनक्षि
 ज्वरादिरोगं उष्णिका उष्णं वाधे दृष्टि पूर्वख
 निक् । अरयते पच्यते स्र आणा आ क पाके क्तः
 सुखादीदिति नः । विलिप्यति विक्षेपी चि
 लिपौ शय च लेपे पचादित्वाद् । नदादिस्वा-
 दीप् । तरति भ्रवति तरता त तरेऽभिभवे
 ब्रुवां नास्तीति व्यलः ।

यावानी

यविष्ठः

यशः

‘अन्नं पञ्चगुण्ये साध्यं विद्येपी च चतुर्गुण्ये ।
मच्छत्तुर्द्वैप्रगुण्ये यवागूः षड्गुण्येऽभिः ॥’
इति वैद्यकोक्तौ भेद इह नादृतः ॥” इति तद्वी-
कार्या भरतः ॥ अस्या गुणाः ।
“यवागूर्त्वरत्न्यान्नी लघुं वस्तिविप्रोघनी ।
अतीसारे च्वरे दाहे हित्वा वक्षुप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(अथास्या गुणा लक्षणञ्च ।
“सन्दीपनी स्वेदकरौ यवागूः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तपंगी घातु बलेन्द्रियार्था
शस्ता भवेत् सा च्वररोगिणाञ्च ।
भागैकञ्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचञ्चानगरम् ॥
घान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेताञ्च तखलान् ।
संशुद्धा शिथिला क्लिष्टान् सा यवागूर्निगद्यते ॥
यवागुसुपसुज्जानी जनी नारचिमाचरेत् ।
शाकमाषफलैर्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्करा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥
“यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।
यवागुर्गृहीतो बल्या तपंगी वातनाशिनौ ॥”
इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शाक्रेष्वरेणोक्तम् ॥
यवागजः, पुं, (यवाग्यान् जायते इति । जन् + ङः ।)
यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पाव्यः चारो यवचारो यावशूको यवा-
गजः ॥”)
यवानौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥
यवानिका, स्त्री (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषि ।”
यावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तिकोक्ता
दोष आनुगागमञ्च । पक्षे स्वार्थं कन् ।)
ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दोष्यकः २ दौष्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवागजः ५
दोषनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
म्बकः ९ यवजः १० दौषनीयः ११ मूलहृत्नी १२
यवानिका १३ उषा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वाताशंः श्लेष्मशूलान्घानलमिच्छद्भिनाशित्वम् ।
दोषनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
च । अथ यवास्या नामगुणाः ।
“यवानिकोयगन्धा च ब्रह्मदभोजमोदिका ।
सषोक्ता दोष्यका दौष्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ॥
यवानौ पाचनी रथ्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दोषनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मशोहृत्प्रमिषण्णत् ॥
अथ अजमोदाया नामानि गुणाञ्च ।
अजमोदा खराश्वा च मायुरी दोष्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकृशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥
अजमोदा कटुक्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृदा वृथा बलकरौ लघुः ॥

नेत्रामयलमिच्छद्भिर्हिक्कावस्तिरथो हरेत् ।
अथ खरासावीयवानौनामगुणाः ।
पारवीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रथ्या ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापथं, स्त्री, (यवस्यापथम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवान्मजं, स्त्री, (यवान्माभ्यां जायते इति । जन् +
ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासः, पु, (यौतीति । यु + “ऋतम्यञ्जीति ।”
उष्णा० ४ । २ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुष्यथो धनुर्यासो दुरालभा ॥”
इति रत्नमाला ॥
खदिरभेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपञ्चञ्च यवासः खदिरस्तथा ॥”
इति शब्दमाला ॥
यवासा इति ख्याता कण्टकीसुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
सुदुर्दो ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषमः ९ कण्टकालुकः १० त्रिक-
णिका ११ गान्धारी १२ अगन्ता १३ । अस्त्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदोषनकारित्वम् । हृद्या-
कफच्छद्भिर्विषर्पिजित्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासकः, पु, (यवास + स्वार्थं कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।
“अथकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुडुचोत्रिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥”)
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासंन तद्रसेन कृता शर्करा ।
शाकपार्थिववत् समासः ।) यवासरसघटित-
शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खड्गसरः ५ खड्गजः ६ खड्ग-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्रमलघापहत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-
शुच्छार्तिभान्निशान्तिकरत्वम् । सरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“यवासशर्करा मधुरकषया तिक्तातुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चेति ॥”)
यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुडासिनीहृत्त्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाङ्गः, पु, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ ङ् + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गौरिर्कोष्मश्रेः पादलेपः प्रशस्यते ॥”
गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ।)
यविष्ठः, त्रि, (अयमेधामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इठन् । “स्यूलदूरंति ।” यथादिशोपगुणौ ।)
अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।

“वीघा मे अस्त्य वचसो यविष्ठ ।”)
कनिष्ठभातरि, पु । इति श्वेतमन्त्रः । ३ । १११६ ॥
(चिञ्चपि । यथा, भागवते । ३ । १ । ५ ।
“आतुयैविष्ठस्य सुतान् विवन्धुन्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥”)
यवीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन युवा ।
युवन् + “दिवचनविभण्योपपदे तरकोयसुनौ ।”
५ । ३ । ५ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मग्नौ । २ । १२८ ।
“अवाचो दौषितो नाम्ना यवीयानपि धो
भवेत् ॥”
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥
यवीयं, स्त्री, (यवेभ्य उत्पिठगौति । उट् + स्या
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ययं, त्रि, (यवानां भवनं चैवम् । यव + “यव-
यवकषटिकाद् यत् ॥” ५ । २ । ३ । इति यत् ।)
यवादिवनोचितचैवम् । तत्पर्यायः । यव-
कम् २ षट्कम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली । (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमाषतिसदृशमखञ्च ॥” ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)
ययः, पु, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—
“ययद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्रलाः ।
तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्ष्थित्वा सतुद्रगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे गङ्गामाहात्म्यम् ॥
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७७ । ८ ।
“वाल्वा यथाभिर्ब्रह्मन्ति शूरब्रह्मणि ॥”
“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
यशः, [स्] स्त्री, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्र +
“अश्रुदेवने युट् च ॥” उष्णा० ४ । १६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुखातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः
२ समश्वा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ समाख्या ४
कीर्तना ५ अभिख्यानम् ६ आशा ७ समन्या
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कीर्तिः श्रौत्यादिप्रभवं यशः ।
इति माधवी ॥
अतएव यशःकीर्तौर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-
कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः स्यातिर्यशो न्यतस्य
खातिः कीर्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्तिस्ते
रुप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥ इत्यमरटीकार्या
भरतः ॥ कीर्तिनाशे दोषो यथा,—
“हन्ति यः परकीर्तौ स्वकीर्ति मानवाधमः ।
स जतन्न इति ख्यातस्तत्फलञ्च निशामय ॥
अन्यकूपे वसेत् सोऽपि यावदिकाश्चतुर्दश ।
कीर्तेन कुलमानेनैव भवितः सततं कृप ॥
तत्र चारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।
ततः सर्पो जन्म सप्त काकः पञ्च ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४६ अध्यायः ॥

यशस्वि

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ११ ।
 “वयं स्याम यशसो जनेषु ।”
 “यशसः कौर्त्तरत्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 ७६ । ५ ।
 “त्वमिन्द्र यथा अस्य जीवी प्रावसस्यसे ।”
 “त्वं यथाः यशस्वांसि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 यशःपटहः, पु, (यशःसूचकः पटहः । प्राकपार्थिव-
 वत् समासः ।) टका । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
 यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, ऋणमन्त्रि-
 सागरे । ६१ । ४४ ।
 “ततः क्रमेण तेनेव स्मरन्वरभरोद्यागा ।
 प्रक्षीयद्वेहः प्रययौ स यशःशेषतां वृषः ॥”)
 मरुती, पु ॥
 यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा
 “यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
 यशदं तुधरं तिलं शीतलं कफपित्तद्वत ।
 चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुन्वासच नाशयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यशस्करः, त्रि, कौर्त्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
 यशस्करोति य इत्यर्थे (“कृणो हेतुनाच्छील्यानु-
 लोन्वेषु ।” ३।१०० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 यशस्करो विद्या इति आकरणम् ॥ (यथा,
 मनौ । ८ । ३८ ॥
 “उत्तैर्षां नियहो राज्ञः पश्चानां विषये स्वके ।
 साम्नाय्यकृन् सजात्येपु लोके चेष यशस्करः ॥”
 विष्णुसूत्रविशेषे, स्त्री, यथा, नारसिंहे ६० अ. ।
 “विरजं पुष्यवत्यायां बालश्चामोकरे विदः ।
 यशस्करं विपाशायां माहिष्यायां हृताशनम् ॥”
 शोभावतीपुर्णां जाते ब्राह्मणविशेषे, पु । यथा,
 कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
 “तस्यां यशस्करो नाम विद्यानाटो बहुकृतुः ।
 ब्राह्मणोऽभूद्भूतस्य सत्यत्री मेखलेति च ॥”)
 यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
 जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 यशस्वान्, [त] त्रि (यशोऽस्यस्य । यशस् + मतुप् ।
 मस्य वः ।) कौर्त्तिकविशेषः । इति आकरणम् ॥
 (यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
 “यथेन्द्रो दावापृथियोऽथशस्वान्
 यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥”)
 यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + डीष् ।) वनका-
 र्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतक्ता । महा-
 ष्योतिश्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
 पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।
 “अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
 भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकथने ।
 २६ । १४१ ।
 “यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥”)

यष्टिः

यशस्वी, [त] त्रि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
 “अस्मायेति ।” ५ । २ । १२२ । इति विनिः ।)
 यशोविशेषः । कौर्त्तिकमान् । इति आकरणम् ॥
 (यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
 “विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
 नाम् ।
 शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)
 यशोदः, पु, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवेदपि-
 दृश्यते । यथा, वाराहे ।
 “सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
 वीचं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
 यशोदातरि, त्रि ॥
 यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
 गन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
 “गन्धः किमकरोद्भङ्गन् श्रेय एव महोदयम् ।
 यशोदा वा महाभागा पत्नी यस्यास्तनं
 हरिः ॥”
 (दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
 “तेषाम्नु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः क्षुधा वै दृढशर्मणः ।
 राजर्षिर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
 यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
 याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
 “यशोदां त्वा यशसि तेभोदां त्वा तेजसीति ॥”)
 यष्टा, [क्र] पु, (यजते इति । यज् + ङच् ।) याग-
 कर्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २।
 ७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
 “स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनोपतिः ॥”)
 यष्टिः, पु, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात्
 तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ४।१०६।)
 अजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ तुज
 दण्डः । इति मेदिनी । टे. २६ ॥
 यष्टिः, पु, स्त्री, (यजते सङ्गच्छते । यज् + तिः ।)
 तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
 वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
 “कञ्चित्प्रभातेपिभिरिन्द्रनीलै-
 र्मुक्तामयीं यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजाणां
 इन्दीवरैरुतखचितान्तरव ॥”
 “यष्टिः हारावलिः ।” इति मत्स्यनाथः ॥ ७ ॥
 भार्गी । मधुका । शास्त्रभेदः । इति मेदिनी ।
 टे, २६ ॥ शेषस्य पर्यायः । दण्डः ० । लगुङ्गः ३
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,
 वज्रपुराणे ।
 “यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहृदि मनुष्ये ।
 तेषाम्नु विपुलः पुंसो सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
 (स्त्री, शाखा । यथा, कुमारं । ६ । २ ।
 “चूतयष्टिरिवाभ्यासं भर्षी परमृतेन्मुखी ॥”
 “चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तत्र मत्सि-
 नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,
 “यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टी

यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यष्टिकः, पु, (यष्टिरिव । कन् ।) जलजुकुटः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
 दण्डश्च ॥
 यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
 भेदः । यथा,—
 “यष्टिका दण्डिका चैव तिलका सारिकेश्यपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 वापी । यथा,—
 “पखलं दोषिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यष्टिमधुका । यथा,—
 “अथ यष्टीमधुकं स्थान्मधुयष्टी तु यष्टिका ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लगुङ्गः । यथा,—
 “अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्गष्टी च यष्टिका ।
 दण्डः काण्डोऽपि लगुङ्गः पशुघ्नो दण्डको-
 ऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यष्टिगृहः, पु, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + गृह् +
 “शक्तिनाङ्गलाङ्गुयष्टिगोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।
 इत्यस्य वार्तिं अच ।) यष्टिधारकः । लगुङ्ग-
 ग्राही । इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुर्यमस्य ।) यष्टि-
 मधुका । इति जलायुधः । (यथास्य पर्यायः ।
 “यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
 यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । के +
 कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । क्लीतकम् ० मधु-
 कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । १।४।१०६ ॥
 यष्ट्याहम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजानां चैत यष्टिमधु ७
 जलजा चैतु अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
 चापि च ।
 “अष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
 अन्यक्लीतनकं तप्तु भवेत्तोये मधूलका ॥”
 अस्या गुणाः ।
 “यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या यलवर्ण-
 क्तम् ।
 सुस्निग्धा मुक्ता केश्या स्वर्गा पिप्पानिला-
 सजितम् ।
 प्रणशोषविषच्छर्दिहृण्णाग्लानिश्चयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “कृदिकारादत्तित्तिः ।” इति
 डीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
 (यथास्याः पर्यायः ।
 “यष्टी यष्ट्याह्यं पोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
 इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥
 तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
 “यष्टी हिमा गुरुः सादी चक्षुष्या वलवर्ण-
 क्तम् ।

यज्ञः

यागः

यागः

सुखिगधा शुक्रला केऽया स्वर्ग्या पितामिना-
स्रजित् ।
ब्रह्मश्रीयविष्वक्कृद्दित्वात्मानिनायापहा ॥”
(हारभेदः । तल्लक्षणं यथा, दृष्टसंहिता-
याः ८ । ३६ ।
“संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविद्धिरुक्ता ॥”)
यष्टीकं, ज्ञी, (यष्टी + कन् ।) यष्टिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
यष्टीपुष्पः, पु, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्र
जीवदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
यष्टीमधु, ज्ञी, (यष्टी मधु माधुय्यमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेषः । सेटीमधु इति मूलदृष्टी इति च
हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्ट्याकम् ८ ॥ (तथा च ।
“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं ज्ञीतकन्तथा ।
अन्यत् ज्ञीतकन्तत्तु भवेत्तोये मधुजिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तत्त्वम् ।
श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषणव्यात्रणापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२७ अध्याये । “तत्र विष्टङ्गतल्लक्षणमाहृत्य
यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत ॥”)
यष्ट्याकं, ज्ञी, (यष्टीत्याका यस्य ।) यष्टिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये ।
“यवान्शगन्वा यष्ट्याहेस्तिनैःशोद्धर्षनं
हितम् ॥”)
यस, इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्वापेट् ।) इर,
अयसन् अयासौत् अयसोत् । अस्मात् पुषा-
दित्वात्तयं ड इत्यर्थे । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्
शयन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति
संयसति । उ, यसित्वा यस्त्वा । यतनं यत्नः ।
इति दुर्गादासः ॥
यस्कः, पु, (यसति मोक्षायेति । यस् + क्तिप् ।
मंश्रायां कन् ।) सुनिविशेषः । इति सुगन्धोघ-
खाकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
राह्णे । ६ । १० । १० । “यस्कवाघौलमौनमौकशाक-
रात्सिंसादिंसावर्णिशालकायनलैमिनिदेवन्वाय-
नानां भार्गववैतह्यसावेतसेति ॥”)
यज्ञः, पु, (यजतीति । यज + “श्रीवायकजिज्ञा-
मीवापामीवाः ॥” उणा० १ । १५४ । इति
वन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (त्रि, महान् । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । १ । १२ ।
“उदुषिया जनिता यो जषानापां गर्भो ब्रुतमो
यज्ञो अग्निः ।”
“यज्ञो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥
यागः, पु, (इष्यते इति । यज् + यच् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १५ ॥ तत्र श्रीतामिलव्य
हवियज्ञाः सप्त । यथा । आग्नाधानं तदे
वाग्निहोत्रम् १ दर्शपूर्णमासौ २ पिच्छपित्त-
यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरूप-
पशुबन्धः ६ सौत्रामण्यः ७ स्नाततामिलव्य-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ ख्यालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।
श्रीतामिसप्तसंख्याः । यथा । सोमयागः स
एवाग्निहोमः १ अथग्निहोमः २ उक्थ्यः ३
धोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संख्या
कुसुम् । अतिराजः ६ अपतृथ्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौष्करीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश १० । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,
शुक्र उवाच ।
“स्वल्पेनेव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्रेष्ठ वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छसि ।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहर्चतथियौगिकम् ॥
भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
न्दुवर्गश्च भाग्यश्च उमाया भृगुवाचरे ॥
देवयोगात् यदा घट्टौ पुष्यर्चरविवासरम् ।
स्कन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥
वारंश वा यदा सूर्यः सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवते भाग्योर्यागः सर्वगुणावहः ॥
शशिरक्तानुसंयोगे अर्कर्त्तं सोत्तरासु च ।
नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमलदिनं यदा ।
अष्टम्यां वाथ चन्द्राहे अवशेन शुभावहम् ।
अष्टिर्ध्रुव कुजाहे तु गणेशे तस्य वाहनि ॥
पुनर्वसौ गुरोर्वारे ह्यादृश्यां अवशेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये क्तिकर्त्तं भवेत् कचित् ।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सर्वेभ्यो भातुर्पूर्णमासेषु च ।
शान्तिभिकयागेषु सर्वकामार्थदाहमी ॥
गुरावेकादशी पुष्ये राहिय्या वा यदा शनिः ।
सुतसौभाग्यकामाय यागो रुद्रविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्वेभ्यो अष्टमीहादृशीषु च ।
चतुर्दश्या तृतीयासु ग्रह ऋषे शुभेषु च ।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ! ॥
मन्त्रसाधनद्वयायो रुद्रयागाद्वाप्यते ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सक्यसुमायागात्तदासुने ॥
योगज्ञानयज्ञःसिद्धिं महादेवाद्वापुयात् ।

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्करान् प्राप्यते भुवम्
गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विघ्नो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
विगतारिभवेत् षष्ठां दृष्ट्वा स्कन्दं मखे क्षणात्
माहयागान्हासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमाहे हुताश्रनात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
माघाद्यैर्मङ्गलाश्रीत्या षष्ठ्याद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईशाद्यैः कालिकाद्यास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥
इत्याद्ये देव्यवतारे उदयतिथ्युद्योगमाहात्म्य
कीर्तनम् ॥ * ॥
अथ ग्रहयागविधिः ।
“प्रणम्य नव रथादीन् शुभाशुभफलप्रदान ।
ग्रहयागविधिं सन्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥
अथ ग्रहयागप्रयोगः ।
तत्र रविचोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चिन्ताशुभाधा
न्मगश्रीरोरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहियुत्तरा
त्रयेषु चन्द्रताराशुक्ले शुभजन्ये यागः कार्यः
अथ बालग्रहभूतग्रहप्रवणतरनराधिपशत्र
दुःसहरोगाभिभवाद्भूतदुःस्वप्नावलोकनग्रहदौ
ष्ट्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि
कर्त्तव्यम् । अथग्रहं विना केवलदृष्ट्यायुःपुष्टिपुत्र
श्रीकामादिपौष्टिकानु मलमासादीतरकाल यः
कार्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः कृतज्ञानादि
गोमयोपलिप्ते देशे सदर्भासनीपविष्ट उदङ्मुख
स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्य
तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णात्त्रपात्रं गृह्णीत्वा,
ॐ तद्विष्णो रिति विष्णुं संसृज्य ॐ तत् सदि
त्युच्चार्य्य ॐ अतोतादि असुकगोत्रः श्रीअसुक
देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये
इति सकृत्प्रा तप्पलमेवैशान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्थत्वे गोत्रनाम्नोः षष्ठ्यन्तता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्षपा-
नादाय ।
ॐ वेतालाच्च पिशाचाच्च राक्षसाच्च सरी-
रुपाः ।
अपसर्पन्ते ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महोया
यज्ञद्विषो ये पिशिताश्रनाच्च ।
सिद्धार्थंकेवलसमानकल्पे-
र्मया निरस्ता विद्मः प्रयान्ते ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैर्विघ्नका
रकानपसारयेत् । ततः सगणाधिपशुभ
माहकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तदृश्यां
गायत्रीजपं दृष्टिआह्वय कृत्वा तदृश्यां भोष्य
सुनुष्ट्यै ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स्वयं
मशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा
नास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति
यचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्कुरीयकादिन
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जातु सृष्ट्वा ॐ अदी
यादि मन्त्रकल्पितग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा
होमकर्मकरणाय असुकगोत्रं असुकदेव

यागः

श्रीमन्मन्त्रं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्महं वृषे । ॐ
 इतोऽस्मिन् प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 विनस्त्रिदयविकृत्यायां विनस्त्रिदयविकृत्यायां उदक्-
 क्षवायां वेद्यां गोमयेनोपनिषायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वस्त्रं सूर्यम् । आग्नेयां श्वेतमहं
 चक्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । शेषायां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैर्ऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धन्ववर्णां खड्गाकारान्
 केतुन् विनस्त्रिदयविकृत्यायां विनस्त्रिदयविकृत्यायां
 नादिभिरभ्यर्च्य कर्म कृत्वा मण्डले
 यज्ञानवाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चन्द्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-
 ङ्गुलम् ।
 पद्महस्तदयं पूर्वाननं सप्तशतवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाखा-
 न्तरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति
 शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ वासुदेवं वैश्यान्त्रियं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्य विष्णुमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवश्च सूर्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥
 चतुर्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं चन्द्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्द्वेकमातुं शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देव तददेव समाह्वयेत् ।
 स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 शरणां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ शेषास्याम् ।
 ॐ मागधं द्वाङ्गुलात्रियं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम् ।
 गोमोर्द्वेकमनसस्त्रिमगदावरदखड्गिनम् ॥
 इष्यास्यं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
 आरायणाधिदेवश्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
 इजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवश्च षडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीव सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
 शोर्द्वेकवरदकरकादहमाह्वयेत् ॥

यागः

ब्रह्माधिदेव सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्ल-
 तण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विषं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाश्वरकरकादहहस्तं सिताम्बरम् ।
 ब्रह्माधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 शीराशं काश्यपं शुद्धं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्दहाणवरमूलधनुर्दक्षं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैर्ऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शुद्धं पीठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेव सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुले-
 रावाह्यं स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशडीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 ध्वजं गृध्रगतं शुद्धमाह्वयेत् विज्जताननम् ॥
 सूर्यास्यं धन्ववसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवश्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्ः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
 शुक्लतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनश्च अयुतशोभादौ । तत
 स्तत्तद्गणवस्त्रतद्द्वारगन्ततद्गणपुष्यं दद्यात् ॥
 घृषे विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गुलम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे घोडशाङ्गु वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवता पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । सूर्यस्य शिववह्नी ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ।
 बुधस्य नारायणविष्णुः । बृहस्पतः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतुनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतन् अयुतादिहोमे
 श्वेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । एव
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्यं घोडशोपचारा-
 दिना । वली तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 घृतपायसम् । मङ्गलाय पद्मयववर्णात्मकपाच-
 कम् । बुधाय शीराशम् । गुरवे दधौदनम् ।
 शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय लशरम् ।
 राहवे कागभांसम् । केतुभ्यः क्षयात्पौर-
 साधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चिचौदनम् तत्तद्द्रव्यालाभं भङ्गन्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ तत्रश्वत् अपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्त्रीयं तदपरि प्रजापतिवाराय-
 तुदूखलं वैश्ववश्च सर्पं वारुण्यचमसस्यजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहौन् यवान् वा अशक्तौ
 शालितण्डुलान् सर्पं निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निक्षेपामि इति गृह्णीत्वा उदूखलं
 स्थापयेत् । एव सोमाय । एव मङ्गलादीनामपि
 निक्षेपणां कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तथीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुधलेनावहृत्य
 सर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारुण्यम् । तत-
 श्वरम्यान्त्याममन्त्रकं क्षमोत्तरायं पवित्रं
 निक्षिप्य तत्र प्रजापतिनतण्डुलान् निधाय
 तदपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुभवेति
 तथा स्तोक स्तोकसुदकं दत्त्वा तन्मध्ये स्वदिर-
 पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साहाङ्गुलप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेक्ष्यं दक्षिणावर्त्तनं आमथित्वा तथा पक्षेत्
 यथा अन्तरोक्षणा सम्यक् पाको भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्पाके भूते
 चरुमध्ये घृतसुखं दत्त्वा प्रागादिदिक्क्षिप्तं
 कृत्वा चरुमवताये अयेत्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुखं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसवसंस्कारपुष्कलं कर्म कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्वमाख्यं
 पञ्चाक्षरं निधाय उदकाङ्गुलसिक कृत्वा
 विरूपाक्षजपास्तां कुशालिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्वेदिनास्तु आख्यस्थानानामाख्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्यस्य व्रीह्याद्यन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
 गृह्णीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निक्षेपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एव
 सोमाय त्वा इत्यादि । तत ॐ अयमे स्वदि-
 क्षते त्वा इत्यादिना गृह्णन्निक्षेपणप्रोक्षणादि
 कृत्वा द्विस्तथी कुश्यात् । ततः पूर्ववत्
 यपयम् । पक्वं ज्ञात्वा ज्वलदग्निं गृह्णीत्वा

यागः

चरुमध्ये दक्षिणावर्तेन भामयित्वा सममिं तत्रैवाभौ चिपत् । तत आधाराण्यभागान् कर्म कुर्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनाम् प्रोक्षणी- पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्नाहृते ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति श्रीह्याद्यन्तमसृष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत् । एवं स्नेमाय त्वा इत्यादि । ततः खिष्टिहृदर्थकिसिद्धिकं तृष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्नाहृतं कृत्वा पूर्व्वयीवोर्ह- लोमकृष्णाजिने उद्वृत्तं निधाय तत्र सूर्यस्य श्रीह्याद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुषलेनावहृत्य सूर्येण वितुषीकृत्य प्रस्फोष्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीष्यां सूर्येणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपयेन्तं कुर्यात् । ततः श्रान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरद- नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभ्रूमसुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोरुणः ।
ह्यागस्यः साक्षसुचोऽभिः समाक्षैः शक्तिधा-
रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्त्रमे
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पौष्टिक-
कर्मणि तु वलदनामभिः । गृहहोमे अग्नी-
नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतस्तथा भौमे जठरोऽभिर्ध्वंघ्रि स्तनः ॥
दृष्टस्यतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ।
शनेश्वरे महातेजा राहौ चैव हुताशनः ।
केतुषु लोहितोऽभिः स्यादिति वद्विविनिर्णयः ॥
ततः स्वयस्योक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-
गृह्यैः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः ।
सूर्यस्य आक्रयिनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तुपाङ्गिरा
ऋषिसृष्टुप् ऋन्दः सविता देवता आदित्यस्य
पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आक्रयान
रजसा वर्षमानो निवेशयन्नन्तं मरुत्सु हिर-
ण्ययेन सविता रणेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् स्वाहा । इदं सूत्राय इति देवतोद्देश
सामगतैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देवेति-
मन्त्रस्य वरुण ऋषिरिन्देवता सोमस्य पूजा-
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्देवा अस-
पत्रं सुवहं महते जज्ञाय महते ज्यैष्ठाय ।
इमममस्य पुत्रमस्य पुत्रमस्ये विशे स्वाहा ।
इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्महति-
मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री ऋन्दोऽभि-
देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ अग्निर्मह्नि दिवः ककुत्त्वतिः पृथिव्या
अयमपी रंतांनि जिवन्ति स्वाहा । इदं
मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उद्वृष्वेतिमन्त्रस्य पर-
मेष्ठिऋषिसृष्टुप् ऋन्दोऽभिदेवता बुधस्य पूजा-
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उद्वृष्वस्वामि
प्रतिजागृह त्वमिष्टापूर्णे मन्त्रेऽपामयश्चास्मिन्
सधस्ये अधुत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानस्य

यागः

वीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ दृष्टस्यतेः दृष्ट-
स्यते अतीतिमन्त्रस्य यत्तमद ऋषिसृष्टुप् ऋन्दो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ दृष्टस्यते अतियदयोर्होममहिभाति
क्रतुमन्त्रेण । यद्दीदयत्सरस ऋतु प्रजात तद-
क्षासु त्रिविधं धेहि चित्रं स्वाहा । इदं दृष्ट-
स्यतये ॥ ५ ॥ शुकस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिऋषिरतिजगती ऋन्दोऽभिसरस्वतीन्द्रा
देवताः शुकस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः ।
ॐ अन्नान् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवत् क्षत्रं
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानं शुकमन्त्रस्य इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनेश्वरस्य
शमो देवीतिमन्त्रस्य दध्याश्विन्य ऋषिर्गायत्री
ऋन्द आपो देवता शनेश्वरस्य पूजाहोम-
कर्मणि विनियोगः । ॐ शमो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनेश्वराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अग्निर्गायत्री ऋन्दो दूर्वे-
ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ काष्ठान् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः
परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतं न
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं
क्षयतिमन्त्रस्य मधुऋन्द ऋषिरनिरुद्रायत्री-
ऋन्दोऽभिदेवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं क्षयति केतवे पंधो मया
अपेघसे । ससुषङ्गिरजायथा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां घृताक्तां
चीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां सायामर्कसमिध-
मादाय ॐ आक्रयान इत्यादिमन्त्रेण सूत्र्याया-
द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अष्टात्वा ।
शक्त्वा गृहस्यातिपोडाकरत्वाहा अद्योत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ॥ * ॥ समिधमाह याच्य
वस्काः ।
अर्कः पलाशः खहिरस्वपामार्गोऽथ पिप्लवः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमी गृहादिपूजायां शतशोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्म यत्नेन पूजयेत् ॥
ततो होमानन्तरं उदीच्य कर्म कुर्यात् । ततो
गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्द्रव्या-
लाभे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-
सामर्थ्यं तत्तद्द्रव्याणि पाणिना प्रतिमाहयेत् ।
ततो मन्त्रपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।
धेनुः शुकस्तयानडान् जेम वासो हयस्तथा ।
क्षणा गौरायसं ह्याग एता वै दक्षिणाः
क्रमात् ॥

तत्र ।
कपिले सर्वदेवानीं पूजनीयासि रीक्षणी ।
तीर्थदेवमथी यस्मादतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अद्वैत्यादि क्रतेतत्सुद्योग्यह-
यज्ञकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

याचकः

सर्वदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्म
ब्राह्मणाय ऋत्विजे सुभ्यमहं संप्रदे । अग्या
षेत् ददानीति ब्रूयात् । कपिलाभावे गोम-
वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजसाति
वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु श्रद्धादि दक्षिण
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यत्वं श्रद्धपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे
इत्युच्चार्य पूर्व्वोक्तकमेण सोमग्रहयज्ञे ।
दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं दृष्टरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टशर्त्तारधिष्ठानमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे हृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विद्योतरतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् ।

भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥
ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादर्थवसम्भवः ।
चन्द्राकेशाहनस्त्वं वै अतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे

इत्युच्चार्य शुकयज्ञे अर्थं दद्यात् ॥ ६ ॥
ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसम्भव
सर्वपापहरा नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे

इत्युच्चार्य शनेश्वरयज्ञे क्षणां धेनुं अन्यवर्णं
दद्यात् ॥ ७ ॥
ॐ यस्मादायुषकर्माणि त्वदधीनानि सर्वेद

लाङ्गलादायुधादीनि ततः श्रान्तिं प्रयच्छ मे
इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥
ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय श्व-

स्थित
यानं विभावसोर्नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ ।
इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्यागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिण
श्रान्तिकुम्भजलेन सांमभ्य श्रान्तिं कुर्य
ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वास्त्रीं स्वम
लय

सम्पृष्टा वरमस्माकं दक्षिदेवानीं सुपूजिताः
इति विष्णुधर्मात्तरीयं पठित्वा गृहान्
जयेत् । दक्षिणा च प्रदातव्या गृहाणाश्च

र्चनमिति वशिष्ठवचनात् ॥ इति रघुन
भट्टाचार्यविरचितग्रहयामप्रयोगः समाप्त
याच, टु डु ऋ अ याचने । इति कविकल्पदृ

(भा० उ० ०-द्विक० सेट् ।) याचनम
दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । डु, र
चिमम् । ऋ, अययाचत् । अ, याचति र
वृषं विप्रः । गृहणार्थं प्रेरणोऽपि याचति

गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
याचकः, चि, (याचत इति । याच् + ण्)
याचनाकर्ता । तत्पर्यायः । वनीय
याचनकः १ मार्गणः ४ अर्थो ५ । इत्य

याचितं

१।१।१६। वनोपकः ६ भिच्छुकः ७ भिच्छा-
करः ८। इति श्रुत्वरत्नावली । तस्य जघ्रुत्वं
यथा,—

“दृग्गादपि जघ्रुत्स्तज्जलादपि च याचकः ।
चायुगा किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।
“कुलस्य कौटघातस्य वातान्निष्कासितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाग्मनां गतः ॥
कौटस्थोऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडि नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
याचन्, [त्] चि, (याचतीति। याच् + शब्द ।)
याचकः । यथा,—

“तुल्यभङ्गः खरो हीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
अरये यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”
इति गारुडि नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचना, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याचना ।
(यथा, नैषधे । ५ । ११२ ।

“भीमनाथयाचनवाचे
यथमेव गुरवः करणीयाः ॥”

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । १।१।१६६ ॥ (यथा, मनी । ३।१६५ ।

“आचारहीनः क्लीवश्च निर्लं याचनकस्तथा ॥”
याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् ।
टाप् ।) याचना । इत्यमरः । २।७।३२ ॥

(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।
“नयस्व मां सासु कुर्वन् याचनाम् ॥”

याचमानः, चि, (याचते इति । याच् + प्रानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोनीवितथोरामीत् पुरीनिःसरये रणः ॥”
इति वररुचिः ॥

अपि च ।
“दिनेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावसेते
पुनः ॥

घटिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”
इति बह्विपुराणे वामनप्राडुर्भाषो नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । न्यतम् २ । यथा,—

“इ याचितायाचितयोर्थासंख्यं न्यतान्यते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

“इ । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात्
न्यतम् । अयाचितं अन्यतमिव अन्यतम् ।
याचितायाचितयोर्भाषे कर्मणि वा क्तः ।” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २८ । ६७ ।

“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वत्कृते-
ऽनले ॥”

याजकः

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वाचनम् । याचित +
“अपमिद्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥” ४ । ४ । २१ ।
इति कन् ।) याचनाप्राप्तम् । इत्यमरः । १।६।१४ ॥
“याचनाया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याचनाया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्यज्ञाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽप्ये कारितिकः ।” इति
भरतः ॥

याचना, स्त्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यत्विच्छप्रच्छरथो नड् ॥” ३ । ३ । ६० । इति
नड् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः ०
याचना ३ अर्थना ४ भिच्छा ५ अर्थना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लालसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
“व्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
य्मां वामनेन जगृहे चिपदच्छनेन
याचनामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चासाः ॥”)
तद्देशिकपर्यायः । ईमहे १ यामि ० मन्महे ३
दहि ४ शन्धि ५ पूरुहि ६ मिमिदृष्टि ७ मिमीहि
८ रिरिदृष्टि ९ रिरिरीहि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्धि १३ इयुध्यति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याचनाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पु, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ७ ।
“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ शास्त्रज्ञौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥”)

याजकः, पु, (यजतीति । यज् + क्तुल् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञो गजः । इति मेदिनी । के, १४० ॥

मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अयोप्राद्या धनेन्वाय्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

“यजमानेन धनेन्वाय्याः धनानि दत्त्वा इष्टमभ्या-
दनाय त्रियन्तं प्रार्थन्ते ये अयोप्रभृत्तयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथन्ते । आर्षं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अयोप्राः इन्वी णि ध ङ दातो णि,
नान्नीति रः मनीषादत्त्वात्तलोपः । आदिना
ब्रह्मोद्गाहोत्तय्यत्राज्ञाणाञ्चसिप्रभृतयः पो-
रुश गृह्यन्ते । वाय्या इति हस्त्याभोरिति ध्यग
इत्युपेयादौ ष ण इति आनुबन्धनिर्देशात्
अन्यवृधातोर्न क्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
क्रिप् । यजन्ति याचकाः गजकः ।” इति
भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकयामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अत्राज्ञाणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिरुत्तमैर्दृष्टिभिः ।
आदौ राजभृत्तयोर्द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृत्तयोर्ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वा वादित्याश्चैव पञ्च-
माम् ।

याज्ञव

नोपावीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽब्राह्मणः
सूतः ॥”

इत्याहुकतस्ये सन्ध्यापासनम् ॥
अपि च ।

“श्रुदसप्तोद्भक्तयाजो ग्रामयाजोति कीर्तितः ।
श्रुदपाकोपजीवी यः रूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूर्वाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः सूतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २७ अध्यायः ॥
याजनं, क्ली, (याज्यते इति । यज् + णिच् + ल्युट् ।)

यागक्रियाकारणा । याग करण इति भाषा ।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मोन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनमथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥”
इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पु, (यज् + “वसिर्वापयजिराजोति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इण ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ यागकर्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुषं, चि, (यज् + इदमिति । यजुष् + अण ।)
यजुर्वेदमन्त्रि । इति मिहान्नकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पु, (वल्क्यतीति । वल्क + अण ।
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क्य + “गर्गादिभ्यो यच् ॥” ४ । २ । १०५ ।
इति यच् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकसुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । अक्षराज्ञिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मितान्तरा ॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्क्याः सूत्र्यान् युक्तयजुर्वेदं
प्राप्तवान् । तत्राहौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
धेदयासौ मन्दमतीन् महत्यान् विचिन्ततेषु
क्षपापरः चतुर्धा अस्य ऋगयजु सामाथत्वास्था
श्चतुरो वेदान् पेलवैशम्पायनत्रैमिनिमुमन्त्र्यः
क्रमादुपदिष्टान् ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र यास-
शिष्यो विशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवान् कनापि
देतना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवन्
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-
बलेन अधीतयजुर्वेदां स्मृत्तिमतीं विनायाद
वाम । वान्तानि यजुर्वेदगृह्णीतेति गुरुक्ता
अस्य शिष्यास्तित्तरयो भूत्वा यजुर्वेदमभ्ययन् ।
तान्मेव यजुर्वेदं बुद्धिमालिन्यात् क्षणात्
जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ
वल्क्याः सूत्र्यमारोध्य शुकानि यजुर्वेदं प्राप्तवान्
तानि च चावालगाधेयकायमाध्यान्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्प्रापयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।
“तनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिवेदेर्विभुः ।
सयाहुतिकान् सोङ्कारांश्चानुहर्त्रविवचना ॥
पुत्रानथापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ॥
ते तु धर्मपिदेऽारः स्वपुत्रेभ्यः समादिष्टान् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तच्छिष्येर्धृतवन्ते ।

याज्ञिकः

चतुर्भुजेषु यस्ता हापरादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणाद्युप. क्षीणसत्त्वाद्भर्मिधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो अस्वन् हृदिस्थाप्यतपोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मप्रादौर्लोकपालैर्याचिष्यो धर्मगुणये ॥
 पराश्वरात् सत्यवत्यामंश्रांशुकजया विसुः ।
 अवनोर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्व्वयजुःसाम्नां राशीतुङ्गव्य वंशः ।
 चतस्रः संहितासक्रे मन्त्रैर्मैत्रिगणया इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाह्वय महामतिः ।
 गकेर्का संहितां ब्रह्मत्रैकेकस्मि ददौ विसुः ॥
 पिलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यासुवाच ह ।
 वैश्वाम्यायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जेमिनये प्राह तथा हृन्दोगसंहिताम् ।
 अथस्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्त्रवे ॥”
 “वैश्वाम्यायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यच्चैरुब्रह्महत्यां चकण्यं स्वगुरोर्व्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्याश्च तच्छिष्य आह्राहो भगवन्
 कियन् ।
 चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुस्वरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञल त्वया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्वजाम्भिति ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छर्त्वा यजुर्षां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो दृष्टशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजूर्वि तितिरा भूत्वा तन्नोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततो ब्रह्मश्रुन्दस्यधि गवेषयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि स्रुपतस्योऽकंभौश्वरम् ॥”
 “एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
 यजुं अयातयामानि सुनयेऽहात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भरकरो च्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 जगदुर्वाजसन्वस्ताः काण्वमाध्वन्दिनादयः ॥”
 अयमेव महर्षिर्मथिलास्य एव सामश्रवःप्रभृ-
 त्तिभिः ऋषिभिर्वर्णाश्रमेतरधर्मज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारशवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्वत्रयात्मकं
 धर्मशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यासंहितायां यन्त्रारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यां संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रह्म धर्मान्प्रोषतः ।
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्-
 सुनोन् ॥”
 क्षो. उपनिषत्प्रश्नः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापन ऋषं याज्ञवल्क्यां वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, क्षी, यज्ञसेनस्य स्वरूपत्वम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अण्. ङीप्.) मा च ऋषिपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य घहेवाथ प्रवब्रुवुः ॥”
 अस्या विवरणं ऋषिपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 याज्ञिकः, पु, (यज्ञमहति यज्ञाय हिनो वा ।
 यज्ञ + ठक्.) दर्भभेदः ॥ (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक्.) याजकः । यज्ञकर्ता ।

यातया

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इष्ट्वै देवता यज्ञैः स्वर्गोक्तं याति याज्ञिकः ॥”)
 रक्तखदिरः । पलाशः । अन्वत्यः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, क्षी, (याज्ञिकानां धर्म आन्नायो वा ।
 याज्ञिक + “हृन्दोगीकृतिकयाज्ञिकवह्वृचनटा-
 ष्णः ।” ४ । ३ । १२६ । इति षः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याष्यं, क्षी, (इष्यत इति । यञ् + ययत् । “यञ-
 याचरुचप्रवचर्चश्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निघण्टः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि, (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
 “अन्नादेर्भूजहा मार्षि पत्नौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याच्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
 षात् ॥”
 शिष्यः । शासनाहं । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याच्योऽस्ति जनकसूत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”)
 याच्या, क्षी, (यजन्त्यनया । यञ् + ययत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । १०६ । ४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याच्या यज्ञप्रपरिपूजिता ॥”)
 यान्, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 श्रीलिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विध्यादर्थक आर्षांश्वाहार्यकश्च । इति याक
 रणम् ॥ सुग्धबोधमते विध्यादर्थे अस्य स्त्रीसंज्ञा ।
 आर्षीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
 यातं, क्षी, (या + क्तः ।) निषादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपटन्वकुशस्यायं घातमकुशवारणम् ।
 निषादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”
 यातः त्रि. गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनः । ४ । १७८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायान् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”)
 यातना, क्षी, (यत् + क्तिच् + “न्यासश्रय्यो युच् ॥”
 ३ । ३१०७ । इति युच्.) टाप्.) गाढवेदना ।
 तत्पर्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिव्यथा ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना मृत्युहेतवे ॥”)
 नरकरजा । इति केशिदिनि भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीथ्यं वा यस्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।
 “तं भीतहारमाकृष्य रावणः प्रत्यभाषत ।
 यातयामं विजितवान् च रामं यदि किन्ततः ॥”)

यातुः

परिसुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४५ ॥ उज्ज्वि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्रश्रैत्या-
 चक्ष्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिद्यमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाभाष्ये । ४ । ३ । ११ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ॥” इति सायणः ॥)
 यातुः, [क्] क्षी, (यततेऽन्वोन्मभेदायेति । यत् +
 “हृन्” उणा० २ । ६८ । इति हृन् ।)
 पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
 जनः
 अश्रुरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
 वा + हृच्.) गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, उहृन्-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दृशातिवर्त्तनाभ्याहुः प्रेषे दृष्टो विधीयते ॥”
 “यातुः सारथ्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हृन्ता
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अर्ह्येयान्तरं कमपश्य इन्द्र ॥”
 “यातारं हृन्तारम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 यातायातं, क्षी, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्टे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावायकक्षूयनान्
 निद्राजोः कमठाकृतेभगवतः आसानिकाः
 पान्तु वः ।
 यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाङ्कितानिभेनाम्भसां
 यातायातमतन्त्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्रा-
 न्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पु, (यातं गमनं प्राश्रय्येनास्वस्येति ।
 यात + ठन्.) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, क्षी, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुपवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथकवचर्त्तौ ॥
 (पुल्लिङ्गेऽपि द्रष्टव्ये । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५
 “न यातव इन्द्र जङ्गुवर्नो न ॥”
 “यातवो राक्षसाः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 यातुः, पु, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायाह्वयश्च ॥” उणा० १ । ७३
 इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त
 कौमुद्यामुद्यादित्तिः ॥ वायुः । इति संचिप
 सारोद्यादित्तिः ॥ (क्षी, यातना । यथा
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रक्ष आविषीदाष्टवीवसो मायातुर्यातु
 मावताम् ॥”

यात्रा

“यात्रायां तत्रा गीर्वा ।” इति यात्रायाः । कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहासा न ह्येन कृतं प्रप्राप्त्य-
वस्थं वृत्तः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरी हिंसाम् ।” इति
तद्वाच्ये वाच्यः ।)

तु, त्रि, (यातीति । या + “कर्मिणीति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
यादिकोपः । क्रियापदं चेतु गच्छतु ॥

तुभः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुण-
गुणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुघानः, पुं, (यातुं रचांति इधाति पुष्पा-
तीति । घा + बहुलमन्वजापीति युच् । स्वजाति-
पोषकत्वात्तयात्वम् ।) राजसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । २६ ।

“दक्षिण्युदितं कृतमार्त्तजौने-
स्तदुयातुधाने चिचिते प्रसर्पत् ॥”)

तुहः, पुं, (यातैवेति । याह + स्तार्थे कन् ।)
पाठ्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुह्यं, त्रि, यतित्वम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

त्रा, स्त्री, (या + “डुयामाशुभविष्यत्तु ।”
उणा० ४ । १६७ । इति त्रन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तन्मन्त्रायः । ब्रह्मा १

अभिनिर्याणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६१५ ।
“यात्रामात्रं लक्ष्मणद्वैवाद्दुपनमत्युत् ॥”)

उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा
सरित्सागरे । १० । ७७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अथवाहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धादकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-
कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ ३ ॥ अथ यात्रा

दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा
कर्त्तव्या । पूर्वस्थां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्यम् । दक्षिणस्थां मङ्गलवारस्य प्राशस्यम् ।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्यम् । उत्त-
रस्थां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्यम् । पूर्वस्थां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्थां
बृहस्पतिवारे केशवस्यते बुधवारं च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्थां

बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च

एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्सवश्चक्राणि ।
अश्विनी अशुभराधा रेषतो न्याशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता ज्येष्ठा । मध्यमनक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वभाद्रपदं चित्रा स्वाती शतभिषा
श्रवणा धनिष्ठा । अधमनक्षत्राणि । उत्तराश्रयं

यात्रा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रमूलकथनम् । स्वाती जेष्ठायाश्च

पूर्वभाद्रपदं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्राशुक्लकराणि ।

गरं बणिजं विवि प कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अथ उत्तराश्रयानि । तिंहृद्यकुम्भ-
कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-

पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनो । हतीयायां
एकादश्याश्चामिकोणे । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च

दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्हतकोणे ।
षष्ठां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्वभा-
याश्च वायुकोणे । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकोणे ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।

पापयोगिनाश्च शशांगमासदग्धादियु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-

भद्रादियु च यात्रा न कर्त्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधशब्दे दृश्यम् ॥ ३ ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-

विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्

श्रवणा भरणी चित्रा रतहातिरक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः ॥ ३ ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वभाद्रपत्पूर्वभाद्रपदरुद्रोधाधनिष्ठा-
श्रवणाः । वाराः शुभमहायाम् । तत्र लयं

शोभनम् । तत्र शोभनशुक्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्वयदर्शनादि यथा,—
“धनुर्व्यस्तप्रयुक्ता लघुगजतरुगा दक्षिणवर्षवह्नि-

द्विद्यस्त्रीपूर्वकुम्भा द्विजगृपगणिकाः पुष्यमाला
पताका ।

सद्योमांसं हृतं वा दधि मधु रजतं काशचं
शुक्रधातुं

दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
“सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति ।

न गन्तव्यं तदा तस्मात् तेलवाप्यगोशुभः ॥
अन्यो लुण्ठति गौः काशीं क्षुत्तं वा क्रूरते नरः ।

पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्लीव पश्यति वायनः ॥”
इति ज्योतिराकरः ॥

यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—
“न्याहिकपिमाञ्जारश्चानः शूकरपक्षिणः ।

नकुलो नृषिकश्चैव यात्रायाम् दक्षिणे शुभाः ॥
विपकन्या शवो रुद्रशङ्करेरीवसुश्वराः ।

जम्बुकौटुखराद्याश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

यात्रा

वेद्युक्तीपूर्वकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभजनकं यथा,—

“कापावधधतेलश्च पङ्काङ्गारसुजङ्गमाः ।
सुकृतेशो रक्तमाल्यं नम्राशुभजनकम् ॥” ३ ॥

यात्राकाले ह्यक्कायाः फलं यथा,—
“ह्यक्काया लक्ष्यं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम् ।

आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ह्ये शोकसन्तापी मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।

अत्रं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं ह्यक्काफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“लत्तिकादौ तु पूर्वैर्ग सप्त नक्षत्राणि वै ब्रजेत् ।

मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादियु सप्तसु ।

अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदनकृताः ।
मृगाश्विचित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥”

यात्रादौ लघादियु गच्छन्तिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादियु कर्मसु ।

शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रकौवाच राशौ चाथ हतीयकं ।

भौममन्दशशाङ्कां बुधः श्रेष्ठस्तुर्धके ॥
शुक्रकौवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सद्भिदाङ्गता ।

मन्दार्केङ्गुलाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रश्रावणे श्रेष्ठौ नवमस्यौ गुरुः शुभः ।

अर्काकिंचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला गृह्याः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव मार्गवः सुखदो भवेत् ॥”

इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ ३ ॥
अथ राजयात्रा ।

“इदानीं सर्वधर्मेभ्य धर्मशास्त्रविशारद ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व मर्होत्तताम् ॥

यदा मन्यते नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्थिव्याहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

योधात्मत्वा प्रभृतांश्च प्रभूतश्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

अशुद्धपार्थिवं पतितं तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पार्थिव्याहाधिकं सेन्यं मूले निःक्षिप्य वा ब्रजेत् ॥

चेत् वा मार्गशीर्षे वा युज्यां यायात्तराधिपः ।
चेन्नो नश्यति नैदाचं हन्ति पुष्टिश्च शारदी ।

एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्षे नराधिपः ।
शुभोऽन्वा असन यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दिव्यान्तरीक्षान्तिजैवतपातेः पीडितं परम् ।
सहस्रपौडासं तत्र पीडितश्च तथा ग्रहेः ॥

ज्वलन्तो व तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याश्च केतुः प्रस्रयते ॥

निर्घातश्च पतं द्युच तं यायादसुधाधिपः ।
सबलयसरोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥

सम्भतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ।
यूकमार्त्तकबहुलं बहुपङ्कं तथाविषम् ॥

नास्तिकं भिन्नमर्थादं तथा मङ्गलवादिनम् ।
अपतप्रलतिश्चैव निरापश्च तथा जयेत् ॥

विद्विद्यनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
असनावक्तृपतितं बलं राजाभिजो जयेत् ॥

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
 दुःखप्राप्त्यपि पश्यन्ति बलमदभियोजयेत् ॥
 उक्ताहवलसम्यक्चातुरक्तवणस्यथा ।
 तुष्टपुष्टवलो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
 शरीरस्फुरत्ये धन्ये तथा दुःखप्रनाशने ।
 निमित्ते सङ्कुले धन्ये जाते शत्रुपुरं ब्रजेत् ॥
 अक्षेपु वटसु शुद्धेषु गच्छेन्नगुणेषु च ।
 प्रयत्नात्ते शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
 एवमु देवसम्यक्स्थाया पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नान् यात्रां यायान्नराधिपः ॥
 उल्लस्य निशि आङ्गः स च तस्य दिवा वशे ।
 एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
 यदातिनागबहुला सेना प्रादृष्टि योजयेत् ।
 जेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
 खरोद्भवहुला सेना तथा श्रीश्री नराधिपः ।
 चतुरङ्गवजोपेतां वसन्ते वा शूरदण्ड ॥
 सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
 अभियोग्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषयमाश्रितः ॥
 गन्धे वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
 किञ्चित्पङ्क्तिं तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
 रथान्बहुलो यायात् शत्रुं समपयाश्रितम् ।
 तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
 खरोद्भवहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
 बन्धनस्योऽपि योष्योरिच्छदा प्रादृष्टि भूतना ॥
 हिमपातयुते देशे स्थितं श्रीश्रीभियोजयेत् ।
 शूरदसन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्तुतौ ॥
 विज्ञाय राजा दिग्देशकालौ
 देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
 प्रायैत् परं कालविदां मतेन
 सञ्चिन्त्य साह्रं दिग्मन्त्रविद्भिः ॥”

इति मातृ २१४ अध्यायः ॥ * ॥

यात्राकाले माङ्गल्यदयाधि यथा,—
 “पौर्वापर्यं खड्गान्तां ताशुक्ता च शुभचये ।
 तैरेव साह्रं बलवान् बभूव गमनोऽमुखः ॥
 दृष्टं मङ्गलं रामः शुभ्राव जयस्यकम् ।
 बुबुधे मगसा सर्वं विजयं वैरिसंचयम् ॥
 यात्राकाले च पुरः शुभ्राव सवसा मुनिः ।
 हरिशब्दं शहरवं घटादुद्भवादनम् ॥
 आकाशवायीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
 नरोक्तं तत्र कच्छायं मेघशब्दं जयावहम् ॥
 चकार यात्रां भगवान् शुक्लैर्वेविधं शुभम् ।
 दृष्टं पुरतो विप्रवन्देदेवश्च भिक्षुकान् ॥
 जलमदीपं विभक्तौ पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
 पुरो दृष्टं सौरास्यां नानाभूषणभूषिताम् ॥
 शिवं शिवां पूज्यं चामस नकुलमथा ।
 गच्छन् दृष्टं रामेशो यात्रामङ्गलस्यकम् ॥
 कण्ठसारं गतं सिद्धं तुरगं गच्छकं द्विपम् ।
 चमरीं राजहंसश्च चक्रवाकं मुकं पिकम् ॥
 मयूरं खड्गनखैव शङ्खचक्राङ्गकौरकम् ।
 पारावतं बलाकाश्च कारुण्यं चातकं चटम् ॥
 सौदामिनीं शक्रचापं सूर्यं सूर्यसभां शुभाम् ।
 सद्योमांसं सजीवश्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

माथिर्वं रजतं सुक्ता मञ्जीरश्च प्रवालकम् ।
 दधि लार्जं शुक्लधायं शुक्लपुष्पश्च कुङ्कुमम् ॥
 शुक्लच्छत्रं पताकाश्च दर्पणं चेतयामरं ॥
 धेनुं वल्लप्रयुक्ताश्च रथस्यं भूमिपं तथा ॥
 दुग्धश्च रोचनामाष्यमन्तं पायसं तथा ।
 शालग्रामं पद्मफलं खस्तिकं शर्करां मधु ॥
 माण्यारश्च वृषिकश्च मेघपर्वतस्यकम् ।
 मेघाच्छत्रस्य च रवेरदयं चन्द्रमङ्गलम् ॥
 कस्तूरीं कण्ठलं तीर्थं हरिद्रां तीर्थन्दितिकाम् ।
 सिद्धार्थं सर्वपं दूर्वां विप्रवाजश्च बालिकाम् ॥
 न्द्रं वेद्याश्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
 गोधुनं गोपुरीवश्च गोघृलं गोपदाङ्कितम् ॥
 गोहं गवां वल्लं रथं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
 भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं मञ्जीरवम् ॥
 तासं स्मटिकं रेत्यश्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
 गन्धश्च हौरकं रत्नं दृष्टं दक्षिणे शुभम् ॥
 सुगन्धि वायोरात्राणं प्राप विप्राशिवं शुभम् ।
 इत्येव मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 यात्राकाले अमङ्गलस्यकालि यथा,—
 “राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयसा ।
 साह्रं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभास्वरसंयुक्तैः ॥
 दृष्टं मङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम यत्नं पुनः ॥
 सुक्तकेशीं ह्यिन्द्रनासां रुदन्तीश्च दिगम्बरीम् ।
 कण्ठवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
 सुखदुःखां योनिदुःखां आधियुक्ताश्च कुङ्कुमीम् ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च ङाकिनीं पुञ्जलीमहो ॥
 कुम्भकारं तैलकारं चाधं सर्पपौजीवनम् ।
 कुचेलमपि कृत्वाङ्गं नयं काषायवासनम् ॥
 वल्लविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ।
 चितां दग्धशवं भक्षन् निन्वाणाङ्गारमेव च ॥
 सर्पस्यनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विषम् ।
 आह्नपाकश्च पिच्छश्च मोदकश्च तिलास्तथा ॥
 देवलं वृषवाटश्च मूढश्राद्धात्मभोजनम् ।
 मूढान्नपाचकं मूढयाजकं यामयाजकम् ॥
 कुशपुत्तलिकाश्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
 मूढकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं जवणमस्थि च ॥
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुङ्कुरं शब्दकारिणम् ।
 दक्षिणे च शृङ्गालाश्च कुर्वन्तं भेरवं रवम् ॥
 कपर्दकश्च चौरश्च ह्यिन्द्रकेशं नखं मज्जम् ।
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरवातिनम् ॥
 पुञ्जलीपतिपुत्रौ च पुञ्जलीदेनभोजनम् ।
 देवतागुरुविप्रायां वस्तुविनापहारिणम् ॥
 दत्तापहारिणं दस्युं हिसकं स्यकं खलम् ।
 पिष्टमाटविरक्तश्च द्विजाभ्यन्वविधातिनम् ॥
 सत्यम्रश्च जतम्रश्च स्याप्यापहारिणं जनम् ।
 मित्रहृत् मित्रघ्नश्च चतं विश्वासघातिनम् ॥
 गुरुदेवहिजानाश्च निन्दकं स्याङ्गघातकम् ।
 जीवानां घातकश्चैव स्याङ्गहीनश्च निर्दयम् ॥

ब्रतोपवासुहीनश्च रीचाहीनं नपुंसकम् ।
 गलितशाधिगामश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
 पुङ्गवं ह्यिन्द्रजिह्वश्च सुरामर्तं सुरां तथा ।
 चित्रं वमनं रुधिरं महिषं गर्हभं तथा ॥
 शत्रुं पुरीषं शृङ्गाखं कन्यिनं वृक्षपालिनम् ।
 भस्त्रावाधं रक्तदृष्टिं वाद्यश्च वृषघातकम् ॥
 उहश्च मूकरं यत्नं श्रेयं कङ्कश्च भङ्गुकम् ॥
 पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
 अयदानिजाषायश्च तन्मन्मौपीवीनम् ।
 वेद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवीधधन्नुधमेव च ॥
 कुवातीं नृतवातींश्च विप्रशापश्च दारुणम् ।
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
 मगधं कुत्सितं प्राग्वाः सुभिताश्च निरन्तरम् ।
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजायं राशौ बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 श्रीलक्ष्मण मधुरायात्रा यथा,—
 “राधिकायाश्च सुभायां सुभाङ्गु गोपिकासु च ।
 पुष्यचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
 तृतीयपहरेऽतीते निश्रायाश्च शुभचये ।
 शुभचक्रसंयोगे चान्तयोगसमन्विते ॥
 सौम्यस्वामियुते जने सौम्यश्च विजोकेने ।
 पापयहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
 यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 बन्धनान्वासयामास ससुखाय हरिः स्वयम् ॥
 वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
 खतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भर्ता खतन्त्रवत् ॥
 प्रचाल्य पादयुगलं धृत्वा धीते च वासवी ।
 उवास संस्कृते स्थाने विजिते चन्दनादिना ॥
 पद्मपद्मवसंयुक्तं संस्कृतं चन्द्रादिभिः ।
 वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वङ्गिं विप्रं स्रष्टिचये ॥
 पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
 दूर्वाकाण्डश्च सुक्लिग्धं पुष्पं धान्यं चितं शुभम् ।
 गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ मङ्गलकोपरि ॥
 घृतं दृष्टं माथीकं रजतं काण्डं दधि ।
 चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्यमार्तां गते ददौ ॥
 गुरुवर्गं ज्ञात्वाश्च वन्दयामास भक्तितः ।
 शङ्खज्जिनं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
 विप्राशीर्वाचनं रथं शुभ्राव परमादरम् ।
 ध्यात्वा मङ्गलस्यस्य सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
 चित्तेप दक्षिणं पादं सुन्दरं खालविषयम् ।
 विष्टव्यं नासिकावामभागं मध्यमया विष्टुः ॥
 विष्टव्यं वायुमिष्टव्यं नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
 ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्मुखं वरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ३९ अध्यायः ॥
 अथ यात्रायुक्तिः । तत्र समयः ।
 “यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सहजस्तथा ।
 प्रोक्त आत्ययिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ।
 सहजः खेच्छया रात्रौ तस्य निर्णय उच्यते ।
 यात्राणसंहमथा शनैश्चरदुधोशनसां गृहेषु ।
 भागौ कुलीरदृष्टिश्चिकगोभिर्दोषां
 शक्तस्तु देवकमतेऽप्यनि पृष्टतोऽर्कः ॥
 अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्वसु ।

यात्रा

यात्रा

यात्रा

भिं न्दगश्रीरो मुला यात्रायामुत्तमाः स्तनाः ।
 त्रयो क्तिकाश्रवा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
 षा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ।
 पूर्वे कुर्वरे दहने निशाटे
 यमे जलेषु पवने महेशे ।
 त्वाण्यं नरस्य प्रतिपत्तक्रमेण
 युष्मं तिथीर्ना प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसृष्टे यानमसुक्ष्मथाय
 पञ्चाङ्गवेत् सर्वसुभाय पुंसाम् ॥
 ऋष्यः मुक्तः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्भुधः ।
 ऋषतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
 पूर्वेष्वेकं दक्षिणे यानपादं
 रोहिण्ये तत्रायंमखाश्च मूलम् ।
 कामं यायात् साम्प्रदायेषु कार्ये-
 ष्वन्यथापि प्रेक्ष्य मूलानि भाजि ॥”
 न दिक्मूलम् ।
 षष्ठ्यादमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
 तुहंश्री कुङ्कुल्याया यात्रायामशुभप्रदाः ।
 प्रायो जगुः सहजशुभप्रदाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सविष्टजं परित्यज्य स्वस्थम् ।
 सर्वज्ञगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 ष्यक्रारिसस्यममरारिगुरुं जिगीषोः ॥
 काकालवर्षविद्युत्कनितेऽपि कश्चिदपि यानम् ।
 आसप्ताहात् दिव्यान्तरीक्षमौमेक्ष्योत्पातेः ॥”
 तत्र क्रमः ।
 “राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषुणां परावगीम् ।
 नीराजनाविधिं ह्यत्रा सेनिकाश्चान्यततः ।
 गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मतः ॥”
 तत्र नीराजनाविधिः ।
 “वर्षान्तेभ्युदिते मुक्ते चन्द्रे पूर्वे शुभक्षये ।
 अश्वनीराजनं कुर्व्यात् यथोक्तविवक्षितम् ॥
 उदौचीं प्रस्थिते भागौ संक्रान्ता वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्व्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
 वृषिकक्ष्ये रवौ कुर्व्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
 गौकानीराजनं कुर्व्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
 अश्विवाचैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
 अजादीनाश्च सर्वेषां प्रकृत्यानि नीराजनम् ॥
 ह्यस्य नवदक्षस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 यदस्य नगरस्यापि महाविशुवसंक्रमे ॥
 आत्मनी गुरुराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
 स्वजन्मदिवसे राजा कुर्व्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 अभिवेकदिनं प्रोक्तमेवां जन्मदिनं मया ॥”
 तद्व्यथा,—
 “अश्वानां भास्वरो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
 गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 गौकानां वरयो देवो यानानाम् जयन्तकः ।
 अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूष्यते ॥
 अजानां हनुमान् पूष्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतामनीराजयेनुष्टुपः ॥
 द्वादशमहर्षेः पृष्टे चामरचण्डालनादिभूषाटैः ।
 ह्यगलेर्महर्षिद्विगुणेः पुरषैस्त्रिगुणे चारुदीपि-
 काभिः ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्वाजा ।
 द्वादशवाहै रचिरेः साङ्गोपाङ्गैरतोर्हतचोद्रेः ॥
 तस्यार्हतो यात्रैर्गजशतनीराजनं सम्भवति ।
 ह्यगलशतं वृषभशतं शतश्च मेवायाम् ॥
 तुरगा दश ह्यष्टाङ्गा व्याघ्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
 भल्लका हि कुङ्कुराश्चैकैकाः पत्तिलक्षकस्य ॥
 गौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काष्ठादिभि-
 र्घटितम् ।
 बहुशतमपि जन्तानां नीकानीराजने राज्ञाम् ॥
 यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
 सुदशावस्तरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्षैश्च ॥
 अष्टाभिर्धातुभिः कुर्व्यादस्त्रीराजनाविधिम् ।
 गजान्धरनीकाभिर्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
 रत्नेर्नावाविधैरक्षैर्धातुभिर्धसने क्षथा ॥
 सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्व्यात्नीराजनाविधिम् ।
 यदनीराजनाप्येव नरस्याद्य निगटति ॥
 अभिः खरैः श्दगालेश्च यात्रैरक्षैकथोद्वतैः ।
 पुरं नीराजयेद्वाजा चिरसम्यत्तिहेतवे ॥
 अत्र दशाश्वस्तद्वर्गेण नरश्चैव तदहंतः ।
 यात्रादीर्णां तथैवेकं रत्नं नावाविधन्तथा ॥
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवग्रहाश्च स्रव्याद्याः श्रेजाः सप्त घटास्तथा ।
 योग्यधातुससङ्गता गौकाखरुचयन्तथा ॥
 निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
 आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेत्चिरसंस्थितिम् ॥
 अस्त्रैर्नावाविधिः कुर्व्याद्युवराजनीराजनम् ।
 अलङ्कारैश्च विधिर्देवैर्नीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा ह्येतेन समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सेनिकानां विप्राणां घनिमान्तथा ।
 वस्त्रैर्नीराजनं कुर्व्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
 नीराजनाया वस्त्रानि न पश्येत् पुनः सृष्टेत् ।
 सप्तलवः परिभ्राम्य कुर्व्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 ग्यसेदा परराष्ट्रिषु गच्छे न वा जलेऽपि वा ।
 देवश्रवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमनुते ॥”
 तथा हि गर्गः ।
 “नीराजना महीनायां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 सैव सप्तहजं राज्ञां कश्चुकेनेव संयतः ॥
 नीराजनाविहितानां न भयं विद्यते कश्चित् ।
 नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
 तथा च वात्स्यः ।
 “ये भूमिपालाः प्रतिवस्तरान्त
 कुर्वन्ति नीराजनकर्म सम्यक् ।
 तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
 साम्राज्यलक्ष्मीः करुणैव तेषाम् ॥
 एवं नीराजनं ह्यत्रा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नीराजनाविधिः ॥ ॥
 अथ यात्रा ।
 “गुणातिप्रयसम्पन्नः शत्रुं यायात्जिगीषया ।
 यदि पञ्चात् प्रकोपो न यदि रात्रिं न करुटकाः ॥

संज्ञायान्यत्र यायादा पाण्डिपाहेन शत्रुणा ॥
 राजाशुको विनिहन्ति काकान्
 काकोऽप्युक्तान् रजनौषधये ।
 इति स्वकालं सतुदीक्ष्य यायात्
 काले फलमतीह समीहितानि ॥
 प्रवज्यसनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
 सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
 निजदेवासुक्ल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
 यायाद्गोपे यतो देवं वलमेतत् परं मतम् ॥”
 अन्यत्र तु ।
 “निरामङ्गे निरुत्पाते निरुद्विषे निरामये ।
 विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
 “तस्य निर्गच्छतो मेहात् श्वानोऽस्य सुखमो-
 भवत् ॥
 अने ररोह कापीतः शिवा श्यामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गला चचुगोघा च शुकरी केवली तथा ।
 गजवानरसेनाजश्रिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
 पथं विभन्दते सर्पः कुम्भोदकं यश्रीर्यत ।
 रुराव वानरो ऋणो माजारी ह्यतिभैरवम् ॥
 तैलतक्रुट्यकेशप्रयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
 वान्तोन्नातजङ्घकक्षुत्चामनक्रजं रवम् ॥
 तुषकापांसजवयानां निन्दितानाश्च दर्शनम् ।
 रक्ताम्बरधरो सुखः पङ्कामिधं तथा वसा ॥
 ललाटं प्रक्रजश्चाप उल्लापातध्वजारथाः ।
 दिशां द्वादशमहौकस्याः सरजः कल्पुं नभः ॥
 निक्षिजक्षेपते भागुर्नव्यः प्रतिमुखावहाः ।
 उण्योदकं महाकूपं दरुणं हीर्घिकास्तु च ॥
 अकालविक्रान्तिः पुष्यफलानामन्वभूत्तदा ।
 शीत उण्यविपर्यासा मेघनादाश्च दासणाः ॥
 अरण्यसन्धा ग्रामेषु ग्रामजाराण्यवासिनः ।
 क्रोष्टुसर्पसम्पदाश्च शशुन्वानः पिपीलिकाः ॥
 ऋक्षाणां महती सेना नृगाणाश्च तथैव च ।
 एते च पुरप्रकारे निपतन्त्यन्ततन्नि च ॥
 दुग्धः शार्करो वायुर्दीर्णा योघा हतप्रभाः ।
 शल्लभन्नाश्रुपातानि गजा अश्वः प्रचक्रिरे ।
 अजस्रपताकानां स्फुटनं दृक्भित्त्नम् ।
 कलङ्कमसि चक्रे च हता दुम्भुरिरेव च ॥
 प्यातलाकूटनश्चापि नाराचानाश्च कुक्षता ।
 गदानां सुहृदाणाश्च शीर्यता ह्युभित्ता ॥
 शुष्कप्ररोहयश्चार्कसार्द्रपातस्यैव च ।
 प्रतिमावदितं स्वदी न्तकानाश्च जल्पनम् ॥
 गवां रासभमारोहः स्त्रीणाश्च बक्रपलता ।
 स्त्रीरुते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुश्रीभगम् ।
 बालानां चातनं युक्ते निक्षिंशाः सकलाः प्रजाः ।
 मच्चिकारंशमखकवहुगोनासदर्शनम् ॥
 निक्षिजा न वहेद्द्विः सधूमः स्फुटते सुहृः ॥
 एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् चोरैश्च वासव ।
 पप्रच्छ नारदं सोऽप्य किमेतद्विज्ञतं हिज ॥”
 इत्यादि देववतारे चौरवधाध्यायः ॥

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रगम्य जगतां नाथं कलिकल्पवनाशनम् ।
द्वादशयात्रातस्मान्नि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तदुपस्था स्मृत्पुराणे ।

इन्द्रदुम्भ उवाच ।

“वैशाखादियु मासेषु यात्रापूर्णाविधिं सुते ।।
श्रोतुमिच्छामि देवेषु यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
जेमिनिरुवाच ।

वैशाखादियु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिनः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रुयु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ऋते स्नापयुदीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिविकः स्यान्माघे शाल्मोदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेत्त मदनभङ्गिका ॥
एकेका मुक्तिदा सर्व्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्भस्मलेपेनैरतिशोभनेः ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वयमाविष्कृता चैवा प्राजापत्यार्थसंयुता ॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्राच्युतमन्दिरम् ॥
वैशावा जयशब्दे च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रोपनिषदेर्विशेषं संस्तुवन्ति च ॥
वेणुवीणादिवादिषु तथा नानोपहारके ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपन मरुपे कुर्यात्सर्व्वे वा दृढहने ॥
चन्दनागुरुह्रीवैरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धात्कं विदुः ॥
एतेर्गन्धैस्तथाभ्यै च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।
पुत्रश्च तुलसीकाष्ठं कुर्यात्लेपनकर्म्मणि ॥’ १ ॥
अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहश्चावतीगस्तन् पूयं जन्मवासरम् ।
तस्याश्च स्नापनं कार्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।
रामं सुभद्रां सुखाय मम लोकमवाप्रयान् ॥”
तथा ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्तिं नक्षत्रे शुकदेवते ।
पौषमास्यां हरेः स्नानं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
सर्व्वतीर्थसमः कूपस्तदास्ते निर्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यर्चं भवति हिजाः ।
तस्मान् ज्येष्ठ्यां सप्तद्वय होमाभ्यैः कलसेर्षलेः ।
स्नापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥
जन्माहनि हरेः स्नानमुत्सवं परमाहुतम् ।
उत्सवो वै न हीयेत तस्मात्तद्व्यवहृतश्चरन् ॥
जन्मानं चयकारित्वाञ्जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्येष्ठस्नानं भगवतो ये पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

न ते भवाभ्यौ मञ्जानि यात्रायां यतमानवाः ।
ज्येष्ठे च स्नापनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ॥
देनन्दनस्य दुरितं पञ्चमाससुवर्षेणम् ।

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानज्ञतानि च ॥
स्वर्गस्त्रियसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि शुद्धपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्येव प्रणश्यति पौर्यमास्यान्तु वासरे ।
पुरुषस्तुक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पञ्चान्दतेः शीततोयेर्दूष्वाकपूर् रवासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्योदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ चं घण्टाये नमः इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ।
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रसुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां दृष्टं मन्त्रं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिघण्टसुरभिं चन्दनाम्बुससुक्षितम् ।
एव मन्त्रं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्दे च स्तुतिभिर्नियते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कृणोति जयभङ्गेति चोदिते ।
नीयते मन्त्रदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुहिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्व्वीथाः क्षिती-
श्वर ।।
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवृत्तयाथ प्रीत्येव हिजान् बहून् ॥
श्चत्वाभावे तिथौ काव्या सदा सा प्रीतये मम ।
सप्राहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्व्वान् रथान् मास्त्रोर्व्विभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवास्त्रेयुः प्रीतः सन्दिदान् ॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदर्लभा ।
यथा पूर्वा तथा चैवं ते दे सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाद्वे विष्टनेच्छक्रं तदर्द्धेन तु पार्व्वतीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकाहो बोध्यः ।
“तिथिनेकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्त्तितः ॥
इति विष्णुधर्म्मतरात् ॥

यत्तु ।
“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीथास्त्वभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।
“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आषाढशुक्लैकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि श्रावणस्य यात्रान्तरगमपद्यते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कृतहलान् ॥
नाश्रयन् सर्व्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं ब्रजन्तं तं महावेदोमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सुदा भक्त्या वासस्तीयां हरेः पदे ।
सद्यं सद्यं पुनः सद्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः ॥
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रेव यात्रायां सुखेभ्यश्च प्रजापतिः ।
महावेदो ब्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चाप्यथा ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।
प्रतिष्ठाप्य सन्दिने विधिना पूर्व्ववह्निनाः ॥
रथं नरो हरेः कुर्यात् स्नासनं सुपरिष्कृतम् ।
भूषयेद्विधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥
नन्दङ्गणवाद्यैश्च भैरीटकाद्यस्तथा ।
नटनर्त्तकसुखाश्च गायना बहवस्तथा ॥
वेष्ट्या धौवनदर्पाट्या रूपालङ्कारभूषिताः ।
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिक्षितान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
दीर्घनासं पीतदेहं कुक्कुलाभ्यां विभूषितम् ॥
चन्द्रग्रहस्तुजगं सर्व्वालङ्कारभूषितम् ।
देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥
सप्रच्छदमयं कुर्याच्छीरिणो काङ्गलध्वजम् ।
सारथिं बालिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
हीरकर्मङ्गलैर्दानैर्व्वलिवर्गैः सुशोभनम् ।
इत्थं सुचटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥
आरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणैर्व्विष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायै स हताङ्गलिः ।
ततः कूर्परथे च सुमनोभिरवाकिरत् ॥
पथि शोभनस्तानि प्रपठन्ति हिजातयः ।
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिन्जय जयेति च ॥
जितन्तु इति मन्त्रं वै केचिन् पुष्ये जपन्ति च ।
स्ननमागधसुखाश्च कीर्त्तिं कार्णां सुरा जगुः
चर्चरीभर्भरीवेणुवीणाभाधुरिकादयः ।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विद्या भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम् ।
राम भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥
पूजयेदपचारैस्तेः अह्नाभक्तिसंयतः ।
रथस्थायां समाश्रय्य ब्रह्महत्यां अपोहति ॥
तद्देव्युसंस्तुततु स्थलेदे पापसंहतिम् ।
चनान्द्रष्टिस्तिन स्वर्गज्ञानानजं फलम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्व्वन्ति तेषु मोक्षमवाप्नुयुः ।
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं तं देवतुल्यावग्रहाः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुष्करीकाष्ठं ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ।
नर्त्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ।
वेणुवोत्तमसंसर्गाभ्युक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम् ।
जयस्व रामकृणोति जयभङ्गेति यो वदेत् ।
न माहर्गर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
चामरैर्यजनेः पुष्यैः स्तवकैश्चीनचेलकैः ।
रथस्थायै स्थितो यो वै धीजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥
संवीच्यमानोऽश्वरोभिर्द्वैवगन्धर्व्वयोजितान् ।
भुदक्ते तु भोगानखिलान् यावदाहूतसंभवम् ॥

नानः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
 ज्ञानसुहिद्वयं ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किञ्चिद्व्ययफलं मेरुदानेन संमितम् ।
 गुह्यकामरूपे यान्तं भद्राज्ञायं सहायजम् ।
 तत्रातपस्यान्तगात्रं दर्पणीयमिवेचयेत् ।
 प्रचान्दतेः श्रौततोयैः पुष्पकपूर्वावाचितैः ।
 गार्हिकेनलक्षेनाथ तथा तालपलायना ।
 रत्नोदकेन सुहृन् तथा पुष्पोदकेन च ।
 चत्वारिंशत्पुष्पकचन्दनेन्दुदुद्रवैः ।
 सुगन्धिमालामरुचौ शीतपत्रैः सुशोभनैः ।
 चामरैश्च जलाभेश्च श्रौतलैश्चनेस्तथा ।
 शीतयेत् पुष्परीकाद्यं सुभद्रां बलमेव च ।
 चिताभिः पानकैर्हृद्यैस्तथा खड्गविकारकैः ।
 चन्दुरैर्गार्हिकेणैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिन्दुभिस्तथा ।
 प्रासितैः श्रौततोयैश्च गन्धताम्रलपत्रकैः ।
 शकपूर्वजवज्जादोः पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुवर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ।
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शूनैः शूनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ।
 एवं ब्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
 दौपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ।
 मङ्कपे वासयेद्देवान् गुह्यिकास्त्रे मनोहरे ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतश्रुतकैः ।
 उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जगार्हणम् ।
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुह्यिकामरुपे स्थितम् ।
 माच रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ।
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृश्यगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म कोटिकोटिशुभं भवेत् ।
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ।
 अर्द्धोदयाद्यो योगाः स्वन्देन परिभाविताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां गार्हन्ति षोडशमीम् ।
 अष्टाहं च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान् यान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्तिता ।
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिस्तुतिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृत्वा प्रश्रयति ये नराः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्वमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ।
 तस्याः संकीर्णनादैव निर्ममो जायते नरः ।
 नावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ।
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उड्वृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिजसमन्वितान् ॥४॥
 अथ श्रयणयात्रा । स्वान्दे ।
 “आषाढे शुक्लद्वादश्यां कुर्यात् स्थापमहोत्सवम् ।
 मङ्कले रथयेत्तत्र श्रयणागारसुत्तमम् ।
 श्वेस्य पुरतः श्रय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 आसीर्यं नन्दुषेणादि नन्दुषीनोत्तरच्छदाम् ।
 कर्पूरधूलिविचित्रां साधुचन्द्रातपां शुभाम् ।

पुष्पगन्धयुतां सुक्कारजितां चन्दनाङ्किताम् ।
 साधुदारां शुभां किम्बुर्वा नानाचिन्मोपशोभिताम् ।
 एवं स्थापयद्दं ज्ञात्वा निशीथे स्थापयेद्विष्टम् ।
 संपूज्य भावयेद्देव्यं तेषां ज्ञायादिभिः सह ।
 श्लोकीति च संप्राच्यं स्थापार्थं परमेश्वरम् ।
 नयेच्छ्यायश्चद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चान्दतेः स्थापयेत्तान् पृथक्पलशस्ताधिकैः ।
 सुगन्धचन्दनेर्जिम्भान् वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रसुखरेत् ॥”
 जगदह्य इत्यादि ।
 “सुहृद्ं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयणवेशनतः ।
 स्थापयित्वा जगन्नाथं जमति सुखसुत्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ।
 नभस्यविमले पक्षे संप्रामि हरिवासरे ।
 विष्णोः स्थापयद्द्वारं शूनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कश्रयितं सुदा ।
 अवधाय शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्थापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चैवं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कक्ष्याथं परिकल्पय ।
 परिहृत्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ।
 यत् दृष्ट्वा चेदितैरेव जाग्रतस्वप्नसुषुप्तिभिः ।
 जगद्धिताय सुतोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ।
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 स्वद्वजोऽयं शक्रोऽपि अजे तिष्ठेत् समस्तसुकः ।
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विसृज्य मूर्द्धि तन्मलम् ।
 मूर्ध्नीं जलं प्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ।
 इति संप्राच्यं देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 अजनेश्चामरेश्चैव शीतयेत् परमेश्वरम् ।
 सुगन्धचन्दनेरस्य सर्वान्जं परिकल्पयेत् ।
 स्वादूनि भक्ष्यदद्यात्पि पायसादीनि दापयेत् ।
 श्रय्याश्चद्वारि विभोः शूनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहिद्वयं यत् कुर्यात् सर्वमद्ययतां व्रजेत् ।
 पार्श्वं च जम्बदिवसं उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्यम् ।
 मतान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्णीं राजनीं मार्त्तीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 द्विंसा चैव न कर्मथा कदाचिद्द्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
 कृष्णसुत्यापयेद्गङ्गा पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातमन्त्रं सप्तशरत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ।
 वीक्ष्यैतत् सकलं देव । प्रसुप्तं तव मायया ।
 प्रफुल्लपुष्परीकाद्यं । शीहरे । श्रयणेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेधति ।
 ये ते स्मार्त्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते ततो भुवम् ।
 इत्युत्थाय जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःस्रजैः ।

जयशब्देस्तथा देवं नयेयुर्नृत्तमरुपम् ।
 तैलेनाभ्यष्य तोयेन स्थापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पश्चान्दतेर्गार्हिकेनरसैः फलरसेस्तथा ।
 सुगन्धामलकेनाथ यवकक्ष्णन लेपयेत् ।
 चर्चयेत्तुलसीचूर्णैर्नयेत्प्रमथचन्दनेः ॥
 पुष्पवाचिततोयैश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्थापयित्वा चयेत् पापं बहुजन्मोपपादनम् ॥
 महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 ज्ञात्वा ज्ञानिपटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥”७॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
 ज्ञात्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वेणुवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवसं कुर्वीत पश्चन्वां निशि कर्म-
 वित् ।
 प्रभाते मङ्कलं कुर्यात् पद्ममण्डलान्वितम् ।
 दिक्पालान् पूजयेद्दक्षु क्षेत्रपालं गथाधिपम् ।
 चक्रप्रचक्रौ च बहिःसुतुर्हृत्सु प्रपूजयेत् ।
 तन्मथ्यं स्थापयेदुपमं चालयेदुष्वाधारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ।
 दत्त्वा ज्ञाप्याय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेत्प्रशाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रवैः सुशोभनैः ।
 सप्तभिः सप्तभिर्हवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्णैश्च सर्वैश्च शीतप्रावरणैर्द्विजाः ।
 दूर्वापान्तैः प्रपूज्याथ कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं ससुहिद्वयं ब्राह्मणैश्च प्रदापयेत् ।
 गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाद्येभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सज्जन परमया सुदा ।
 ददाति भगवान् श्रौतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥”८॥
 अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
 “पुष्पस्नानोत्सव वष्ये यद्योक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पार्चणं च संयुक्ता पौर्यामासी यदा भवेत् ।
 पौषे मासि तु तत कुर्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरैः ।
 तत्तुद्दंश्रीनिशायान्तु कुम्भानामधिवसणम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ।
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिवर्तितम् ।
 ततः पुरुषस्तुतं कुम्भांस्तान्भिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्थापयेदधिवत्ततः ॥”
 स्वस्त्युत्तरम् ।
 “ततः पश्चान्दतेनेव वासुदेवश्च चालयेत् ।
 ज्ञाप्या युक्तां पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य कैशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कर्पूराद्यैः स्तुतकृतान् ।
 नीराजयेत्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्त्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षवत् प्रणमेत् क्षिती ॥
 पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये प्रपश्यन्ति सुदन्विताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्तो व्रजेयुर्व्यायवं पदम् ॥”९॥
 अथ नवशस्ययात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्तां नवशस्यमहोत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वदिवसे नवं श्राणं सुकुडिमम् ।
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवसयेत् ॥”

तथा च पादौ ।

“संक्रान्तां माघमासस्य साधिवासिततङ्गुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविव्यति ।
रक्ष सर्वं जगन्नाथ । गृह्यतां पिष्टकं शुभम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥”

आभ्यर्च्य भगवद्भक्तानिवादि ॥
“नयेन वाससावेष्टा दूर्वासर्षपपुष्पकैः ।
पूजयित्वाभिमन्त्रेण ह्यष्टास्वामभिरक्षतु ॥
पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेन्नक्षत्रन्दनैः ।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
नीराजयित्वा देवेशं तङ्गुलानधिवासितान् ।
स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डान्यमिश्रितान् ॥
पदक्षिप्रः स्यात्प्रेत्ये गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्यात् चक्रपात्रये ।
दशवर्कपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥

ॐ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ।
तन्मयाः शालिनो ह्येते त्वयेव जनिताः प्रभो ॥
लोकानुग्रहकार्याय गृहीत्वा त्वन्नविग्रहम् ।
तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णाण परमेश्वर ॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविव्यति ।
स्वाहाकारस्वधाकारवष्टकारा द्विवीकसाम् ॥
आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्याधितं जगत् ।
रक्ष सर्वं जगन्नाथ । तन्मयं सचराचरम् ॥

इति संप्राथ्यं देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥१०॥
अथ दोलयात्रा ।
“फालगुणे मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम् ।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
प्रत्यर्च्य देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।
फलगतसर्वं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि षडहानि वा ॥
फालगुण्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे ।
बहून्सर्व प्रकुर्वीत दोलमक्षपपूर्व्वतः ॥”

पादौ ।
“पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याश्च समाप-
येत् ॥११॥
अथ मदनभङ्गिका यात्रा ।
“वासन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनभङ्गि-
काम् ।
यस्यां कृतार्था दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत् सन्मूलकम् ।
देवस्थाने विरचिते मङ्गले साधिवासिते ॥१२॥

इति यात्रातन्त्रम् ॥
देश्याः षोडशप्रकारोत्तवः । यथा,—
“वैशाखे मन्थयात्रा च चन्दनगुरुकक्ष्यना ।
ज्यैष्ठ्ये महाज्ञानयात्रा अम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥
आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनो परा ।
श्रावणे जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरेः ॥
भाद्रे यात्रा धननाख्या चखिकाया दिनत्रयम् ।
आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया ॥
कार्तिके दौपयात्रा च नवान्नमन्थयात्रये ।
पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणेः ॥
माघे मासि महादेवी रटनी च चतुर्दशी ।

दोलाकेलिः फालगुणे च चैत्रे यात्रा चतुर्दशी ।
दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
(रोगिदर्शनार्थं भिषगां यात्राविवरणम् । यथा,
“इदानीं निर्गमे पुत्र । प्रवेशे वा गृहस्य च ।
शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शुकुनानि च ॥
राजा गणो हिजमयूरकखड्गरीटा-
न्नायः शुकुनतरणकः सितवस्त्रयुक्तः ।
पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
श्रेयः सुखाय यद्दत्तां प्रतिदर्शयन्ति ॥
नटाश्चाथो भासहारीतचक्रो
भारद्वाजोष्किरश्वागसंघः ।
एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सद्ये
वेद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
सर्पोलूको वानरः शूकरश्च
गोधा ऋक्षः ककलाशः शशश्च ।
एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
कार्याघातो नोपकारेषु श्रेष्ठाः ॥
ग्नो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
एको वा त्रौणिक वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या ।
भाग्यकाले नराणाम् ग्न्या यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
शिखिहयगणगोधारासभो भृङ्गराजो
सुखरपिककपोतो पीतकी शूकरो वा ।
तद्गुविहगराजो मङ्गलार्थसिनः स्यु-
र्वदति शुकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
तिक्तिरिः कुरुरः क्रौञ्चः सारसामासशूकरः ।
वामे तु शुभशशी च निर्गमे कार्यासिद्धये ॥
काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
कीर्त्तनश्च गदितं न सुखाय ।
न शुभदशना अमी भवेयुः
सर्पगोधाककलाशविडालाः ।
दर्शनं हिनकरं प्रवदन्ति
खड्गरीटमराकृष्काराणाम् ।
वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
दाज्ञाघाटवराटकमुक्ताश्च ॥
इति शुभाशुभशुकुनानि ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
तथा च ।
“शुवक्राष्टपक्षाणानां शुक्लानां पथि सङ्गमाः ।
नेष्यन्ते पतितान्तम्यदीनान्धरिपवस्तथा ॥
न्दुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
खरोष्णोऽनियतगन्धश्च प्रतितामश्च गर्हितः ।
गन्धार्द्रादिषु सदा ह्येदंशब्दश्च पूजितः ।
विद्रव्यदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
रक्तपित्तानिसारयु रूढशब्दः प्रशस्यते ।
एवं याधिविशेषेण निमित्तसुपधारयेत् ॥
तथैवाकुलककटमाक्रन्दरहितम्बनाः ।
कूर्ङ्गां वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोदुयोः ॥

प्रतिविद्धं तथा भयं क्षुतं खलितमाहृतम् ।
दौर्भिनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते खलस्थाने २६ अध्यायः ॥
यादृशः, पुं, (यादृसां जलानां जलजन्तूनां वा
दृशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ।
यादृ, [सु] स्त्री, (यान्ति वेगेनेति । या + अस् ।
वाङ्मूलकान् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
१।१०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १०।२६।
“अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादृसा-
महम् ॥”
जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
यादृपतिः, पुं, (यादृसां पतिः ।) समुद्रः । इत्य-
मरः । १।१६।२० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥
यादृवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अच् ।)
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।
“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण ! हे यादृव ! हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवैदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—
“ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्वभ ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“माधवा दृषायो राजन् यादृवाञ्छितसंज्ञितम् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ।
(यदुसम्बन्धिनि, चि । यथा, भागवते । ११।१।६ ।
“मन्वेऽवनेर्गु गतोऽप्यगतं हि भारं
यदृयाद्व कुलमहो अविस्मयमास्ते ॥”)
यादृवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अच् । ङीप् ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुवशीयस्त्री
सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
“प्राचीन्वान् खल्वप्यकीर्त्तुपथेमे यादृवीं तस्या-
मस्य जज्ञे संयाति ॥”)
यादृसानायः, पुं, (यादृसां जलजन्तूनां नायः ।
षष्टा अस्तुक् ।) वरुणः । इति हजानुषुधः ॥
यादृसांपतिः, पुं, (यादृसां जलजन्तूनां पतिः ।
षष्टा अस्तुक् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ।
वरुणः । इति मेदिनी । ते, २६२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।
“अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुशेरो यादृसांपतिः ॥”
क्षिप्त्वि विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।११ ।
“यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादृसांपतिम् ॥”)
यादृक, [सु] चि, (य इव दृश्यते । दृश् + क् ।
दियु दृश्यांलौचने कल्प् । ” १।२।६० । इति
चकारात् किन् । “आ सर्वनाम्नः । ” ६।१।६१ ।
इत्याकारादेः ।) य इव दृश्यते सः । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ वेमन इति भाषा ।
(यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
“नानुभूतं कक्षानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥”)
यादृश्च, चि, (य इव दृश्यते यमिव प्रश्रयति वा ।
दृश् + दृशेः कश्च वक्तव्यः । ” १।२।६० । इति

चारिकोक्तैः सः । “आसर्वनाम्ः” ६।१।६१।
इत्यत्र “इत्थे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुगंधोध्याकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

दृश्यः, चि, (य इव दृश्यते । दृश्य + “त्यदादिषु
दृश्यः इति ।” १।२।६० । इति कच् । “आसर्व-
नाम्ः ।” ६।१।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुगंधोध्याकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।
यादृशींश्च भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेद्येत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ॥)

दोनायः, पुं (यादसां नायः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नायशब्ददर्शनात् ॥)

दोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

नं, स्त्री, (या + ल्युट् । अर्द्धर्षादित्वात् पुलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सख्यादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तिः क्ततन्मलादृ-
रक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यान्ना । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।
“यानमप्यधुना नैव कर्मण्यं सद्यसा पुनः ॥”
यान्त्वनेनेति । या + ल्युट् ।) इत्यत्र चरथदोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पञ्चम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।२।५५ ॥ विमानम् ६ चक्रु-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।
“शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्ये च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अथाप्ययानेष्वेव नास्ति कश्चिन् च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्यीनानि मन्त्रतः ॥”
अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“यं ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽभी
मया निरुक्ता इह वाञ्छित्तुल्याः ।
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरुण ॥
तथा यथान्वाहिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्यदानां
प्रकीर्णितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्यदं
क्षुद्राति पश्यति शोभनचेतनः ॥
सुराविशुद्धं यथति पयोघटशतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्यदः ॥”
इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ ॥ ॥
अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मानुषैः पक्षिभिर्वापि तथास्त्रेदिपदैरपि ।
यानं स्थाद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्विधं युक्तिसंयुक्तैर्दृक्धातुगुणाभ्यैः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्शयते ॥”
तत्र सभ्यः ।
“उपेन्द्रमूलादिप्रवासावर्जं
शक्तिस्तारातिथियोगलये ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्जं
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥
दृक्धातुस्य नियमे नियमश्चन्द्रदृक्वत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधावासुद्विष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्वर्ग्यसुदाहृतम् ॥
त्रिहस्तसम्मिनो मध्ये तदहं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम द्वेःषेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्रेशा शुभा क्रमात् ।
वितस्थैकेकसंशुद्धा दोलाः षट् स्युः सुखानदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्वत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः केक्री शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यये निधातयं चतुर्विधमर्हाक्षिताम् ॥
अत्रापि वर्त्मनिवासो विज्ञेयो नवदृक्वत् ॥”
भोजस्तु ।
“गजः प्रस्थानदोलायां रथदोलासु केशरी ।
वृषो अमणदोलायां क्रौडादोलासु घटपदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्मणि ।
दोलीपर्यपरं न्यस्यो बहुभिर्भुनिशासनम् ॥
यदक्रदृष्टं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मिनो यानस्तदहं परिणाहवान् ।
पर्यङ्कः ज्येष्ठनामायं भर्तुं सर्वार्थसाधकः ॥
ज्येष्ठो न्यतृजयो दुःखखल्वारस्तं यथाक्रमम् ।
वितस्थैकेकसंशुद्धा यथा चायुर्न सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च मृगाश्चङ्गनथैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्कसु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजान्वालिहंसकोकशुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदृशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानेव शस्यते ।
निम्नेषु शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डान् स्वङ्गायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
विशेषश्चरथोच्छ्रायः परिणाहार्हसम्मिनः ।
तदेव चैत्रिश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दृक्वक्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्वमुक्तं विशेषाच्चतुरसता ॥
एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं लघुता दृष्टंति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां महजं भोजभूभुजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ॥ विशेषद्विपदयानानु
चतुर्दशशब्दे निव्यदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
दृष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, चि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११० । २ ।
“तन्नूपात् पथ ऋतस्य यानानु
मध्यां समञ्जन् स्वदयास्तुजिह्व ॥”
“यानानु फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
“यानं खरोदृमाकर्णारकपिशाहं जशूकरैः ।
यस्य प्रतेः शृगालैर्वा स न्यथोर्वर्षते सुखे ॥”
यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । प्राकपाथिव
वत् समासः ।) निव्यदयानविशेषः । जाहाज
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वहिचक्रम् २
वोहित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५ । ६३ ।
“समुच्छ्रितैः सितै पोतैः यानपात्रैश्चैव च ।
नौभिश्च भिक्त्तिकाभिश्च शुशुभं वरुणालयः ॥”
यानसुखं, स्त्री, (यानस्य सुखम् पुरोभागः ।)
रथादः पुरोभागः । तत्पर्यायः । धूः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥
यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्षणम् ।
कालक्षेपणम् ॥ (मथा, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”)
निरणयनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापय-
तीति । या + णिच् + ल्युट् ।) प्रापकं, चि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।
“अथातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-
यापनाः ॥”
याप्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥
याप्य, चि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।
इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ (यथा, दृक्वत्संहितायाम् ।
१६ । २२ ।
“यद्भुमभुभेऽब्दे मासजं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैव याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्ताने प्रथमे
अध्याये ।
“शांतिगंतं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थि-
तम् ॥”
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
याधिविशेषः । यथा,—
“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टमाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यलक्षणमाह ।
यापनीयानु तं विद्यात् क्रियां धारयते ह्यिताम् ।
क्रियायानु निरुत्तार्यां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखं थाप्यामापुरम् ।
प्रपतिष्यद्विवागार स्तम्भां यत्रेन योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति थाप्याश्चासाध्यां तथा ।
प्रति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

अक्रियावतां चिकित्सादितावाम् ।” इति भावप्रकाशः ।
 याचयानं, स्त्री, (याच्यं अर्धं यानम् ।) शिविका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ।
 यामः, पुं, (यथ्यते इति । यम + घञ् ।) मैथु-
 नम् । यथा । वृथान्ययोर्भावे सन् । इति लिधुपादे वीपदेवः । ८४६ । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।
 “पौवानं धम्युलं प्रेष्ठं मीढांसं यामकोविदम् । स एकोऽनष्टवस्तासां वहीनां रतिवहकः । रेमे कामग्रहयस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)
 यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अनिस्तु-
 सुहुन्दृष्टिचक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) दिवारात्रोच्चतुर्थभागेकभागः । तत्पर्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ । (यथा, मग्नौ । ७ । १४५ ।
 “उत्थाय पश्चिमे यामे ज्ञतप्रौचः समाहितः । कुतामिर्त्रांश्चान्वांश्चात्रं प्रविशेत् स शुभां चभाम् ॥”)
 संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ । (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
 “उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”
 “यामेषु गमनेषु ।” इति तद्वाच्ये सायणः । गमन-
 साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।
 “कुर्विस्व देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”
 “यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः । देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१२८ ।
 “यस्यस्य दक्षिणायास्तु पुत्रा इदंश्च जसिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवन्तरे ॥”)
 यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कुकूटः । इति शब्दमाला ।
 यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घुष् + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घडो इति भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-
 घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यामलं, स्त्री, युगलम् । इति शैभनः । ६ । ६० ।
 तन्मशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “दृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यलक्ष्यप्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्गभेदो जातिभेदस्तथैव च । युगधर्मेण च संख्यानो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥”
 तन् घट्टविघ्नम् । आदिश्यामलम् २ ब्रह्म-
 यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ नखश्यामलम् ५ आदिश्यामलम् ६ । इति वाराहोत्तमम् । एषां श्लोकसंख्या तन्मशास्त्रे द्रष्टव्या ।

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अख्यस्यामिति । याम + मतुप् । पत्य व डीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 यामाता, [अ] पुं, (जामाता एषोदरादित्वात् । अख्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्य-
 मरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्विष्णु-
 तुल्यात्वं तस्य यद्दे कन्यादातुर्दोहचजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-
 पुराणम् ।
 “विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अग्रजायानु कन्यायां नात्रीयात्तस्य वै यद्दे ॥” इत्युदाहृतत्वम् ॥
 यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् । तस्याधिपा यथा,—
 “वारेष्टादहंयामेषु रात्राद्दोः पञ्च घटक्रमात् । अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकांहे भवन्ति हि । रवीण्येभ्यश्चगुह्याजशनिशरवयो निशि । रविशुक्रशरानीशशनीज्युजभास्कराः । दिने तृत्याः परेखेवे तत्राध्यक्षाश्चतुर्थ्याः । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् । शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मरम्भाच्छुभं भवेत् । आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥ यस्याहंयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । घट घट परीत्य दण्डाच्च जयो रात्रौ मतास्तथा ॥ यामार्हं धिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदहंतः । तदहंतु तृतीयः स्यात्तदहंतु तुरीयकः । अष्टाभावे तु राहुः स्यात्तदहंतो वसुसंख्यकः । भयाङ्गस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिः, स्त्री, (याति कुलान् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४२ । “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधुः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वदकुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु कुटिले निन्द्ये जामिः स्वदकुलस्त्रियोरिति चवर्गहर्तृतीयादावजयः इति भरतसुकुटौ । यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ इति स्वामी । जे चये बाहुलकात् । यद्वा जसु अहने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तः-
 स्यादौ वा प्रापये चातुर्विधः ॥” इति रामा-
 श्रमः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १८३ ।
 “यामयोऽहरसां लोके वेन्देवस्य वासवाः ॥”) यामिनी । इति शब्दरत्नावली । धर्मेण्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—
 “अरुन्धती वसुधामिर्लम्बा भासुर्गन्धती । सङ्कल्पा च सुकृती च साध्या विश्वा च नामतः । धर्मेपत्नी इष्ट त्वेतास्तास्यपत्यानि मे श्रद्ध । कन्यायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥” इति वङ्गपुराणे कश्यप्यप्रजासर्गः ॥
 यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + टक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-
 दार इति भाषा । यथा,—

“उन्नादासुद्वर्हिताम्यतमसः प्रभृदिक्कुलै काणे जायदुदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले । कर्णस्यासुहृदगंवाभुवववावर्द्धयंनःपुरा-
 दायातासि यदम्बुजाचि । ज्ञतकं मन्ये भयं योधिताम् ॥” इति कर्णाटः ।
 यामिचं, स्त्री, जयात् सप्तमराशिः । यथा,—
 “धीस्थानं पञ्चमं ज्ञयं यामिचं सप्तमं स्मृतम् । तुनं दूनं तथास्ताख्यं घट्कोकं रिपुमन्दिरम् । यामिचवेधो यथा,—
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्रेनाशु विवर्जयेन्नुजिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो यद्दे सुतवधः चौरैषु रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विघ्नवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्कर्मणि । रविमन्दकुजाक्रान्तं नृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् । विवाहयात्राचूडासु यद्दकर्मप्रवेशने ॥” इति यामिचवेधः ॥ ७ ॥
 अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
 “सुलक्षिकोऽजिमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रार्जसौम्यग्रहगोऽथ तदीक्षितो वा । यामिचवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्धस्याम् । याम + इतिः । डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । २।५।३।। “ततः शयनमाविश्य प्रसप्तो मधुसूदनः । याममात्रार्हशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”) हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ । (कश्यपपत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
 “तार्क्ष्यस्य विनता कहुः पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गाश्चन पतगान् यामिनीं शूलभानच ॥” प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४६ । २२ ।
 “प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥” यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चक्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । १० । ३५ । २५ ।
 “यदुपनिर्दिष्टराजविहारे यामिनीपतिरिवैष दिगन्ते । सुदितवक्र उपधाति दुरन्तं मोक्षयन् ब्रजगवां दिनतापम् ॥”) कर्पूरम् । इत्यमरः ॥
 यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवताख्याः इति वा । यम + अण् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
 “—याम्यां गुरौ न व्रथेत् ॥” यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, मग्नौ । ४।१८० ।
 “मातापिष्ट्यां यामीभिर्धोत्रा पुत्रेण भार्यया । दुहित्वा दासवर्गेषु विवाहं न समाचरेत् ॥”

यास्योङ्

मैपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे १।१५।१०५।
 अरुन्धती वसुधायां जन्मा भानुमन्वती ।
 कृष्णा च सुहृता च साध्या विश्वा च
 ता दृश ॥”)
 ङी, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
 जाया इदमित्यण् वा ।) ओतोऽङ्गनम् । इत्य-
 ङी । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —
 अङ्गनं यामुनश्चापि कापोताङ्गनमित्यपि ।
 तु योतोऽङ्गनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 इन्द्रजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यासुनान् ।
 ह्यवर्त्तं क्रुत्तुचैत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥”
 अंतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२२ ।
 कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनश्च महा-
 गिरिम् ॥”
 ङीभेदः । यथा, महाभारते । ३।८४।४१।
 यमुनाप्रभवं गत्वा समुपसृष्टं यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं जन्वा स्वर्गलोकं महीयते ॥”)
 मुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्वथ यामुनम् ।
 तस्मिन् दृशभिर्मांसैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्णयति ॥”)
 ङीकं, ङी, (यामुनमिवेष्टकम् ।) सीसकम् ।
 इति चटाधरः ॥ (विश्वेश्वरस्य सीसकशब्दे
 चर्चयः ॥)
 यः, पु, भागिन्येयः । यामिः स्वच्छकुलस्त्रियो-
 रत्नगुणासनान् यामेरपत्न्यमित्यर्थे षोडश-
 इत्यनियन्तः ॥ (याम्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 भेति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
 भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दस्ततोऽभवत् ॥”)
 ङी, पु, (यामौ निवासोऽस्य । यामौ + यत् ।)
 अगस्त्यसुनिः । चन्द्रनट्टः । इति मेदिनी । ये,
 ३८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ययः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११।३० ।
 ‘कृष्णमागस्य यास्येच्च नरकं पु च पात्यतः ।
 पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”)
 या, ङी (यमस्यं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
 शक्तिकोशप्रख्यः । टाप् ।) इति ङादिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३।२६ ।
 ‘प्रयत्नं तु महीपालो जलपूरितमङ्गलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”)
 भरणौनचत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।११ ।
 ‘कथयिष्ये सर्भो याम्यां युधिष्ठिर । निबोध ताम् ।
 वेवस्तस्य यां पार्थ । विश्वकर्मा चकार ह ॥”)
 याम्यनं, ङी, (याम्यायामयनं याम्यां अयन-
 मिति वा ।) इति ङायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “याम्यायने हरौ सुप्तं सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥”
 योङ्गुतः, पु, (याम्यायासुङ्गुतः ।) श्रीतानट्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यावकः

यावकः, पु, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
 “यजजपदशां यङः ॥” ३।२।१६६ । इति
 ङकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २।७२।१५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यावजकः सतां गतिः ॥”)
 यायावरः, पु, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यश्च यङः ।”
 ३।०।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्चः । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कारसुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२।२७३।१७ ।
 “तात प्रत्यक्षधर्मिणस्तथा यायावरा गणाः ॥”
 जरत्कारसुनिरेवेतङ्गुणीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३।११ ।
 “जरत्काररिति ख्यात ऊर्द्धरेता महातपाः ।
 यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”)
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा, —
 “यायावराः पुष्यफलेन चाप्ये
 प्रानश्चुर्या जगदूर्ध्वनीयम् ॥”
 इति भट्टः । २।२० ॥
 (ङी, याचञा । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
 “वार्त्ता विचित्रा प्रालीनयायावरशीलोऽङ्गनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “यायावरं प्रत्यहं धाम्याचञा ।” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)
 यावः, पु, (यौति धूयते वा । यु + अच् अच् वा ।
 ततः प्रजाद्यङ् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
 ६।२०५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “लाक्षा पलङ्कान्तो यावो वृक्षामयो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधे । २२।४६ ।
 “ततस्तदीयाधरयावयोगा-
 दुदिति विम्बारुणविम्ब रणः ॥”
 • यव एव । स्वार्थे ङण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४।३।६।२ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)
 यावकः, पु, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादित्वाः कन् ।”
 ५।४।२६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्मासः ।
 इत्यमरः । २।६।१६ ॥ “हे वोरोध्यान्व ।
 कुलस्य इत्यन्वो माषाकृतिपत्रे काष्ठीरेंद्रु तुल-
 सीति स्थाने । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे ङणः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्मासः मसीर्य ई परिमाणे परीणामे घञ्
 मनीषादित्वादह्लुक् । कुल्मासो दन्त्यसकारवान्
 ऋद्धेन्यघकारवाञ्छ । कुल्मासो रभनश्चेति
 दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः ॥ कुल्मासो यावके
 पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति ऋद्धेन्यान्ते
 रभसः ।” इति भरतः ॥

यावति

“यवकः स्यात्तु कुल्मासः कुल्मासो यावकोऽपि च ।
 वोरवाण्ये षट्ठिके वा कुल्मे काष्ठीरेंद्रुषु ॥
 प्रालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ • ॥
 यावात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनी । ११।
 १२६ ।
 “सङ्करापाचलत्यासु मासं शोधनमेवम् ।
 मलिनी करणीयेषु तमः स्यादयावकेऽहम् ॥”)
 अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 किराते । ५।३६ ।
 “इह सनियमयोः सुरापगाया-
 सुचसि सयावकसवपादलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पद्वी विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावच्छीयं, य ङी, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विन्दुजीवोः ॥” ३।४।३० । इति
 ङसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
 “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
 माता च मम बन्ध्यासौदपुत्रश्च पिता मम ॥”
 इति आहतशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावत्, य, (यद् + हावत् ।) साकल्यम् ।
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
 ३।३।२७५ ॥ “साकल्ये निरवधिषु । यथा ।
 यावदहं तावद्गुह्यं ॥ अवधौ मर्यादायाम् ।
 मृत्नात् प्राखां यावत् प्रकाशः ॥ मानं प्रमा-
 णम् । यावद्दृष्टाणि तावद्भिन्नवः ॥ अवधारण-
 मियत्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इयत्ता परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्वाङ्मयानामन्त्ययस्व । यावत् कार्त्तुं ज्ञे-
 रवधारणं प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सन्भूते पक्षात्तं चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् ॥” ५।२।३६ । इति वतुप् ।
 “आसञ्जनान्नः ।” ६।३।६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमितं, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्दतु-
 प्रत्ययनियन्तः । इति तद्धितपादे चोपदेवः ॥
 (यथा, भागवते । २।६।३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्दृष्टगुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते महद्युद्धात् ॥”
 यथाच मनुः । ८।१५५ ।
 “यावती भम्बेदृष्टिस्तावती हातुमहंवि ॥”
 तथाच याज्ञवल्क्यः । २।२६४ ।
 “यावत् प्रस्यं विनश्यत्तु तावत् स्यात् त्रिचक्रः
 फलम् ॥”)
 यावतिघः, त्रि, (यावती पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ॥” ५।२।४८ । इति ङट् । “वतीरि-
 युक् ।” ५।२।५३ । इति इपुगागमश्च ।) यावत्परि-
 माणम् । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
 मनुः । १।२० ।
 “आद्याद्यस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो यावतिघश्चैव स च तावद्गुणः स्तुतः ॥”)

याष्टीकः

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन + अण्।) सिञ्जाख्यगन्धव्यम्। इत्यमरः। २।६। २२८। (वितृतिरस्य सिञ्जकशब्दे ज्ञातया।) यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति। यवनाल + स्वार्थे अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्यायः। यवनालः २ शिखरी ३ उत्त- तखलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ जेवेच्चुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। घवत्त्वम्। मौल्यत्वम्। बलात्वम्। त्रिदोषविषत्वम्। उष्य- त्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शो यक्ष्मगुल्मव्रणनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शर- भेदः। जोडुरली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। नदीजः २ दृढत्वक् ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूल- गुणाः। ईषणधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तहृषानाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यव- नाल + अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम- शर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ क्षुद्रा ६ गडभा ७ जलविह्वला ८। अस्या गुणाः। मौल्यत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह- पितास्रदायित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक + स्वार्थे- ङण। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेना- स्यस्येति। अर्शआद्यच्।) यवचारः। इति रत्नमाला। (यथा, सुसुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।

“क्षौमं ज्ञोतं पिचुं केनं यावशूकं समन्ववम्। कर्कशाणि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्॥”)

यावसः, पुं, (यवने इति। यु + “बह्विभ्यां णित्।” उणा० ३।१२६। इति असच्। तस्य णिच्। यद्वा, यवसानां समूहः। यवस + “तस्य समूहः।” ४।२।३७। इत्यण्।) यवससमूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी।

याचं, त्रि, (यवने इति। यु + “आसुयुवपरिपि- लपिचपिचमश्च।” ३।२।१०६। इति ग्यत्।) मिश्रणीयम्। यवने यत्। इति सुम्बोध- याकरणम्॥

याष्टीधरेयः, पुं, (यष्टीधरस्यापत्यं पुमान्। यष्टी- धर + टच्।) शाक्यसुनिपुत्रः। इति हेम- चन्द्रः॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि + “शक्ति- यष्टीरौकक्।” ४।४।५६। इति डेकक्।) यष्टिधारियोद्धा। वेठेरा इति भाषा। तत्- पर्यायः। यष्टिहेतिकः २। इत्यमरः। २।१०।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।२०३।

“आकलय्य दूतं दिष्टा सम्बध्य प्रार्थनादिकम्। पृष्ठे प्रत्युत याष्टीकास्तस्य हन्तुं यसंजयन्॥”)

युक्तः

यासः, पुं, (यास + घञ्।) दुराजभा। इत्यमरः। २।४।६१॥ (यथा,—

“यासो यवासो दुःशर्षो धन्वयासः कुनाशकः। दुराजभा दुराजम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी। गान्धारी कच्छुरान्ता कषाया दुरभियहा। यासः स्वादुः सरस्वतिस्तुवरः श्रौतलो जसुः॥ कफमेहोमदभान्तिपितांष्टकुठकासजित्। लृष्णाविसर्पवातास्रवमिष्वरहरः परः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श- आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापत्नी। इति शब्दमाला।

यु, ड क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरा०- आत्म०-सक०-सेट्।) ड क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ (“यावयते वाक्ता वृद्धम्।” इति मनोरमा॥)

यु, ञ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा०-उभ०- सक०-सेट्।) ञ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेष्ट्यावन्धकीर्णनैरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

यु, ल मिश्रणे। अमिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-अक०-सेट्।) ल, यौति। मिश्रणे यथा,—

“यौति काळे कुलस्त्रीभिः क्षत्रसन्तानवृद्धये॥” इति हलायुधः॥

अमिश्रणे समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

युक्, [ञ्] त्रि, (युच्यते समाधत्ते इति। युच्यौ इ- समाधी + क्विप्।) समाधिमान्। इति सुम्ब- बोधयाकरणम्॥ (युच्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः। ३।२७७।

“युक्तं कुर्वन् दिनर्सेषु मर्त्यान् कामान् समप्युते। अयुच्यु तु पिदृन् सन्त्यान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क- लाम्॥”)

युक्, च, निन्दा। युञ् क ड, निन्दे इत्यस्माद्वावे- क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (एतच्चन्द्रम्॥)

युक्तं, त्रि, (युच्यत स्म इति। युञ् + क्तः।) आच्यम्। ननु न्यायागतदद्यादिकम्। इत्यमरः। २।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।

“जम्ब यस्य पुरोवेशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणीपेत् चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥”)

अपृथग्भूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी।

ते, ४७॥ (यथा, आनन्दलहरीयाम्। २।

“शिवः शक्रा युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्यादितुमपि। अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रणम्युं स्तोतुं वा कथमज्जतपुण्यः प्रभवति॥”)

युक्तं, क्ता, (युञ् + क्तः।) दृक्त्तत्तुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युक्तः, पुं, (युच्यते स्म योगेनेति। युञ् + क्तः।) अभ्यक्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगजो विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदनः। युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासहजतोऽपरः॥” इति भाषापरिच्छेदे। ६६।

तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।

“ज्ञानविज्ञानतपसा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समजोऽधमकाञ्चनः॥”

“योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तसुपसंहरति ज्ञानेति। ज्ञानभौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु- भवः ताभ्यां तपो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य। अतः कूटस्थो निर्विकारः। अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समाप्ति लोकादीनि यस्य। अतस्त्वल्पाधाणसुषुप्तौ हि योपादेयबुद्धिमन्यः स युक्तो योगारूढ इत्यु- च्यते॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

(रैवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।२८।

“अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानथयो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरतुहकः॥”)

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) राज्ञा इत्यमरभरती। २।४।१४०॥ कांटा आमरत्वं इति भाषा। (तथास्याः पर्यायः।

“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। रसापयो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप्।) उच्चविशेषः। इति रत्नमाला॥ रसानी इति भाषा॥

युक्तिः, स्त्री, (युच्यते इति। युञ् + क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।१६३।

“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम्। उपगम्य ततोऽष्टष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम्॥” लोकायवहारः। इति व्यवहारमाहता॥

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः॥” इति स्मृतिश्च॥

अयुमानम्। यथा,—

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु सपथेनेनमर्हयेत्॥ युक्तिरनुमानम्। अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणी। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्॥ अथ युक्तिः नारदः।

उल्काहस्तोऽभिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशार्कशियच्छीतश्च युगपत् पारदारिकः॥ कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः। तथा कुटारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः॥ प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दृक्पादव्यज्जगरः। असाक्षिप्रत्यता ह्येते पारथ्ये तु परीक्षणम्॥ प्रत्यक्षचिह्नैः रधिराक्तखड्गगादिभिः। पारथ्यं वाक्पादव्ये। शङ्खः। कोपहस्तश्च चौर इति नारदः।

अभीक्ष्णं दिश्यमानोऽपि प्रतिहत्यात् तदर्थः। त्रिचतुःपञ्चललो वा परतोऽर्थं तमावहेत्॥ यदा धीनिकेनाधर्मिकश्चाक्षुतुःपञ्चललो व- लं मे खणं धारयसीति पुनःपुनर्दिश्यमानोऽर्थं

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थव्यक्तिकाय हापये-
दित्यर्थः ।” इति अवधारणत्वम् ॥ * ॥ नास्मा-
कङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा— “युक्ति-
र्यावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यद्विसमरमपास्य नास्ति न्यतो-
भयमिति युक्तमिनोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जनोः’

किमिति तुषा मलिनं यशः कुतश्चम् ॥
इति वेणीसंहारः ।” इति वाङ्मयदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।
“तस्य शङ्कसुखो देशान्निवासेताचिरात् यथा ।
तां पुत्र । चिन्तयेयं किं त्वमयोर्भाङ्गभिः सह ॥”
भोगः । यथा, स्वयंसिद्धार्क । ७ । २४ ।

“चिन्ततुःकर्णयुक्तास्ते हि ज्ञानास्त्रियया हताः ।
मुटाः स्वकर्त्तव्यान्मा भवेयुर्मानसप्रिकाः ॥”
अस्माकविशेषः । तद्यथा,—
“अस्माकां तन्मयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ॥”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्वात्मविह्वरपि च क्रियते तन्मयुक्ततः ॥
अक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्य-
निर्मलाः ।
शेषोक्ता ये क्वचित्तन्ने तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथात्मजननस्यार्कः प्रदीपो वेग्नो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्मयुक्तयः ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्ने ६५ अध्यायः ॥)

१, २ वर्त्तन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । २, युज्जत ।
इति दुर्गादासः ॥

१, ली, (युज्यत इति । युज् + षप् । कुलम् ।
न गुणः । “युजेर्षन्तस्य निपातनाद्गुणत्वं
विश्रुष्टविषये च निपातनमिदमिच्छते । काल-
विशेषे रधाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।
१ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

“उपनेतुसुप्रतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितासुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन बधूमरुधत् ॥”
स्तत्तदिकालचतुष्टयम् । (यथा, गोतायाम् । ४१८ ।
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मेसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”
हृदिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।
मे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितस्त्री तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्थादिवेषयन् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाङ्किका युगमेव च ॥”
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्थ्यं भवति ।
मनुष्यमानेन चतुर्थ्यपरिमाणं विश्रुतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशत्तमम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्षित्वं विवरणञ्च यथा,—
“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिक्षिति चतुर्थ्युगम् ॥
पूर्वं कृतयुगं नाम तत्त्रेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिञ्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावत् त्रेता सन्धा सन्धांश्च तथाविधः ॥
एतरेषु ससन्धेषु ससन्धांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्षेणै सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिपती सन्धा सन्धांश्च सन्ध्या समः ॥
हे सहस्रे द्वापरे तु सन्धांशौ तु चतुःशतैः ।
सहस्रेणैकं वर्षाणां दिवं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
हे शतै च तथाप्ये वै संख्यातश्च मनोविभिः ।
एषा द्वादशशतसो युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिक्षिति चतुर्थ्युगम् ।
तत्र संवत्सराः खटा मानुषास्तासिबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येव चतुर्थ्युगः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश हे च पञ्च चैवात्र संख्या ॥
अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
अयुतान्यु तथा पूर्ण हे चार्थं नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि सख्यातानि तु संख्या ॥
त्रेतायुगस्य सख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणाम् चतुर्थ्युगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथात्मानि सहस्राणि तु संख्या ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्थ्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्थ्युगस्य संख्याता सन्धा सन्धांश्चकेन च ।
एषा चतुर्थ्युगाख्या तु साधिका त्विकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति मातृये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मो यथा,—
“ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्वे एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्मेश्चतुर्व्यादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्त्रिषु तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”
इति क्रुष्मेपुराण्ये युगधर्मेकीर्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
“कृतं युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपभृत् ।
द्वादति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां निघर्षं कुर्वन् परिपाति जगन्नयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाप्रतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥
वेदांस्तु द्वापरे त्यक्त्वा कथेरन्ने पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुष्टं तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चार्थेष्वनन्तात्मा नाख्यसाहातिरेकि
यत् ॥”

इति विष्णुपुराण्ये ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्मान्तरं यथा,—

जैमिनिश्वाच ।

“कलौ युगे महाभाग । समायाते सुदारणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्दृष्टव मे ॥
याच उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्तत्त्रेताकृतं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र । कलिमन्थं विदुर्वंधाः ॥
कृते धर्मेश्चतुर्व्यादः सर्वधर्मेरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्चनपराः श्लोकव्याधिविर्जिताः ।
सद्योक्तिभाषिणः सर्वे सद्या दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविर्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वे शास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका द्विजोत्तम । ।
राजधर्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातु गुणान् चमः ॥
अधर्माचरणं तत्र जनाः केचित्तु कुर्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्मेः पादोर्नतां गतः ।
अल्पज्ञान्विता लोकाः केचित्तु केचिद्दयाश्रयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुसूचतसः ॥
चक्ष्रा भूमिसृष्टाः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षो तद्वित्वाश्च स्थियः सन्धाः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शश्याटा पुत्राश्च पित्रसेविनः ॥ * ॥
त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगत ।
द्विपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता नरा ॥
केचित्तु केचिन पापरताः केचिद्धर्मेरतास्तथा ।
केचित्तु केचित्तु गुणैर्हीनाः केचित्तु केचिन्महा
गुणाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित्तु केचित्तु चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित्तु कुर्वते स्रष्टाम् ।
भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्टाते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्वासस्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र । सर्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः चन्द्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

परान्नलोलुपा नित्यं तपोव्रतपराइमुखाः ।
 पाषण्डसङ्गसुखाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 विचार्य ब्राह्मणाः कंचिन्नहाकपटधर्मिणः ।
 बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः धर्मशुधारिणः ।
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्मिणः ॥
 शूद्राश्च दौशागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
 नोचाश्च धनमस्यन्ना यास्यन्त्युत्तमं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
 यन्नादपि च न्यस्यन्ति वृषणा विप्रवर्षणम् ।
 मित्रस्त्रेहाददिव्यन्ति कुमात्पुत्र कलौ जनाः ॥
 अशर्मवुद्धिदातारो धर्मवृद्धिविलोपिनः ।
 परोक्षनिन्दकाः क्रूराः समुखप्रियवादिनः ॥
 परश्रीहंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परविज्ञाभिलाषिणः ॥
 गृहमायान्तमनित्यं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाद्गिन्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचक्षलाः ।
 दुर्नीतिर्व्याधते तामां स्वामिनश्च न संशयः ॥
 जेमिनिरुवाच ।
 मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुने ।।
 अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
 तेषां यथा भवेत् कर्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ॥
 यास उवाच ।
 अनर्पितस्तु यन् कर्म तद्द्वेषप्रियफलं खलु ।
 शक्रेण मनसा विप्रः सुदृष्टं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तमतां पुमां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति न कथितं सर्वं यत्कं ब्राह्मणमत्तम ॥
 यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयान् ॥
 इति पादौ क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ॥ ॥
 अपि च ।
 “कृते धर्मश्चतुष्यः सत्यं दानं तपो दया ।
 धर्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
 चतुर्वर्धसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतान्ते चत्त्रियैर्विप्रा वित्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
 शूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं चघान ह ॥ ॥ ॥
 ज्ञेतायुगे त्रिपाङ्गुर्धर्मः सत्यदानदयात्मकः ।
 नरा यज्ञपरास्तस्मिंस्तथा क्षत्रोद्भव जगन् ॥
 रक्तो हरिर्नरैः प्रथो नरा दशशतयुगः ।
 तत्र विष्णुर्भीमरथः चत्त्रियो गच्छसानहन् ॥ ॥ ॥
 द्विपाङ्गु ह्यापरे धर्मः पीतताश्चाप्युते गते ।
 चतुःशतयुगो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
 तदा दृष्ट्वाण्यवुद्धींश्च विष्णुयांसस्वरूपधृक् ।
 तदेकस्तु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजन् पुनः ॥
 शिष्यान्ध्यापयामास नामनस्तास्त्रिभो मे ।
 क्रविरमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जेमिनम् ॥
 अधश्चागं सुमन्तुन् यजुर्वेदं महामुनिम् ।
 वैशम्पायनसंज्ञन् पुराणं स्तनमेव च ॥
 अष्टादश पुराणानि तेषु वै हरिरेव हि ।
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशी मन्वन्तराणि च ॥

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 ब्राह्मं पाशुं वेणुवचश्च श्रौवं भागवतन्तथा ।
 भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चैति विस्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं तथामेयं ब्रह्मवैवर्तेमेव च ।
 कौर्म मात्स्यं गारुडश्च वाथवीयमनन्तरम् ॥
 अष्टादशं ससुदितं ब्रह्माष्टमिति संज्ञितम् ।
 अन्यान्पुपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
 आदां सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दसुदृष्टं कुमारं तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्मार्थं साक्षात्सन्दीपभाषितम् ।
 दुःखाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयतमः परम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथेवोद्भूतसेरितम् ।
 ब्रह्माष्टं वारुणश्चाथ कालिकाङ्गमेव च ॥
 माहेश्वरं तथा श्राभं सौरसर्वार्थसंघम् ।
 पराशरौक्तमपरं मारीचं भागवाङ्गयम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अज्ञानि यन्सुने ।।
 न्यायः श्रौतकः । मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
 गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
 द्वापरान्ते स च हरिर्भूवो भारमपाहरन् ॥ ॥ ॥
 एकपादस्थिते धर्मं लक्षणाश्चाप्युते गते ।
 जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्देयाः ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालसन्धोदितास्तोऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यथासि देहिनाम् ।
 तदा ज्ञेता रजोवृत्तिरिति जानीहि श्रौतकम् ॥
 यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदानृतं तन्नीतिद्राहंसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभयं दैत्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शस्त्रकटकभाषिणः ।
 दस्तुक्रुधा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभन्ताः शिशोदरपरा द्विजाः ।
 अत्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
 इह्वकाया महाहाराश्चैव्यमायोरुसाहसाः ॥
 त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्तार एव च ।
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोविशोपजीविनः ॥
 उद्धियाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
 अस्त्रातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्तिं न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च श्रौतकम् ।
 बहुप्रजात्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
 शिरःकण्ठयनपरा आज्ञां भक्त्यन्ति सत्यतः ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
 कतेर्दोषनिधेविप्र अस्ति स्त्रीको महान् गुणः ।
 कौर्मनादेव कृपास्य सुक्तवत्यः परं ब्रजेत् ॥
 कृते यद्द्वितीयो विष्णुं ज्ञेतायां यजतः फलम् ।
 द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्वहिकीर्तनात् ॥
 तस्माज्ज्ञेयो हरिर्नित्यं धीयः पूज्यश्च श्रौतकम् ॥
 इति गारुडे युगधर्माः । २३७ अध्यायः ॥

युगः, युं, (युष्यते वलीवर्द्धो अस्मिन्निति ।
 युज् + घञ् । युजैर्वचनस्य निपातनाद्युक्तम् ।
 इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथशला-
 दाङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ । जीयाति
 इति भाषा । (यथा,—
 “नावेव नः पारयतं युगेव
 नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
 इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ।
 “युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्गाथे सायणः ॥ तथा च कथाचरित्सागरे ।
 ६० । १२ ।
 “तस्यैकदा बणिष्यार्थं गच्छती मधुरां पुरीम् ।
 भारवोद्गा युगं कर्धन् भारेण युगभयतः ॥”)
 युगकीलकः, युं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य
 कीलकः । जीयातेर खिल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुत्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
 युगन्वरः, युं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भृतृवृत्तिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
 खच् । “अरुह्यिपदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
 सुम् ।) यच्च रथस्य युगकाष्ठमास्यते तच्च ।
 रथस्याश्वा यच्च बध्यन्ते तद्द्वयुगकाष्ठं तद्द्वयुगं
 धरति युगन्वरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 कृवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्वत-
 विशेषः । यथा,—
 “निघधो माखवान् विन्धो हेमकूटो युगन्वरः ॥
 इति श्रुत्वात्वावली ॥
 (तृणपुत्रः । स च सात्विकः पौत्रः । यथा,
 हरिवंश । १६० । ३१ ।
 “तूयोयुगन्वरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
 युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १ ।
 ४ । २२ । (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
 “कालसंज्ञां तदा देवीं विभक्त्यस्तिसुवक्रमः ।
 त्रयोविंशतिस्तत्त्वानां गणं युगपदाविभूत् ॥”)
 युगपत्रः, युं, (युगं पत्रमस्य ।) कीविदारवृक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १ । २८ ॥ युगपर्यन्तमात्रश्च ।
 युगपत्रकः, युं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कीविदार-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “कीविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
 कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सन्नकः स्वल्पकेशरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
 अकारश्चलश्च ।) शिशुपादस्यः । इति शिका-
 शेषः । (विवरणमस्याः शिशुपादस्य ज्ञातव्यम् ।)
 युगपार्श्वगः, युं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्ववहो गौः ।
 पाँटे बांधा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रह
 वाट २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
 युगलं, स्त्री, (युष्यते परस्परं संगच्छत इति । युं
 + लृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।
 युग्मम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते
 ४ । २६ । २० ।
 “पशुर्षं पादयुगलमाह चोत्सङ्गकालिताम् ॥”

युगान्तः

प्रलम्बः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः । श्राकपार्थिववत् समासः ।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः । यथा,— “इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणकाण्डयम् । राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं श्ररणागतम् ॥ इत्यान् परतरौ मन्त्रौ नास्ति सत्त्वं ब्रवीमि ते । इत्यान् परतरौ धर्मौ नास्ति लोकेषु कश्चन ॥ सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंश्रकम् । मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णायामनुत्तमम् ॥ सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्यां परमं नृप । गृह्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकैः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

लाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य ।) वर्ध्वर-
तनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि युग्मनामकः ॥
भाशकः, पुं, (युगस्य अंशकः क्षुद्राशः इति ।)
वत्सरः । इति हारावली १०८ ॥ युगविभाजकश्च ॥
दादा, स्त्री, (युगस्यादादिभूता ।) युगारम्भ-
तिथिः । यथा, “अथ युगाद्याः । तामु च ।
'युगाद्या वर्षष्टद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीश्वरं न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इत्यनेन व्यवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे ।
‘विशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयार्यां क्षतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु चैतथा नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु दापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलिदुर्गं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विमुक्ताः ॥
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानान् । सुख-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेवेष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति अर्थं स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथशुक्लकृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥* ॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

‘विशाखमासस्य सिता तृतीयया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुराणास्तिथयश्चतस्रः ।
उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश
त्रिखण्डकाखण्डयनद्वये च ॥’

उपपन्ने गृह्ये ।
‘पानीयमप्यत्र तिलैस्त्रिमिश्रं
दद्यात् पिष्टभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आहं क्षतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥’

ज्ञानमधिगत्य भविष्ये ।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च माघत्रयफलं लभेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
वा ।) प्रलयः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ४८ । ६५ ।

युगमाद्

“उद्वर्षयन् हस्यसंचान् समेतान्
प्रवर्षयन् युगमन्वदुयुगान्ति ।
यदा धक्ष्यान्यदिवत् कौरवैर्या-
स्ता तत्रा धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥”

युगशेषश्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिरुचि-
तिर्जा कुञ्च ।” उणा० १।२।४५ । इति मक् ।)
इयम् । योडा इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ ।

“पादुकोपानहाश्चैव युगान्यत्र सहस्रशः ॥”)
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमद्वादशराशयः । यथा
“क्रुरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरङ्गात्मकनामथैथा
मेधादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—
“युग्मात्मिकतभूतानि वगन्त्योऽसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण ह्वाद्दशौ युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्वमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथोर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्गुप्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
द्वितीयाद्वितीययोश्चतुर्थोपचम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादशयोः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपद्मावास्योर्युग्मं मेलनम् । तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् ।
एतन् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्मनि-
व्याहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुपवेशादुपवासा-
दाचरणश्च ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (इय-
विश्रुष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रियु ।
तस्मान् युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदाश्वे स्त्रियम् ॥”)
युग्मपञ्चः, पुं, (युग्मं पञ्चमस्य ।) रक्तकाश्चनतनः ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पञ्चम् ।) युगलपर्यो, स्त्री ॥
युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः । “शेषादि-
भाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप । टापि अत
इत्यम् ।) शिंप्रापाठश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
(विषयोऽस्याः शिंप्रापाठश्चे ज्ञातव्यः ॥)

युग्मपर्यः, पुं, (युग्मं पर्यमस्य ।) कोविदारहस्यः
सप्तपर्णाठश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी ।
ट्टिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका ।
इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिखण्डविशेषादरणम् । यथा, “पञ्चमो
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाङ्क्यापि-
तिथेर्येष्ट्यादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

युग्मादरणं, स्त्री, (युग्मस्यादरणम् ।) युग्मतिथि-
पूज्यता । यथा,—

युज्

“त्रिसन्ध्यापिनो या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्त्रं हरिषासरात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युग्मं, स्त्री, (युगाय द्वितम् । युग् + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् । युग्मवर्द्धतीति
वा । इच्छादित्वात् यत् । यदा, युज्यत इति ।
युज् + “युग्मं च पञ्चे ।” ३ । १ । १२२ । इति
क्यबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् ।
इत्यमरः । २।८।५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५६ । ६ ।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्मस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलक्ष्मा ॥”
यथा च मनौ । ८ । २६३ ।
“यन्नापवर्षते युग्मं वैशुग्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्विष्णो विंसायां दिशतं दमम् ॥”
वाच्यलिङ्गेषु दृश्यते । यथा, “युग्यो गौः ।
युग्योऽथः । युग्यो हस्ती ।” इति काशिका ।
३ । १ । २२१ ॥)

युग्मः, पुं, (युगं वहतीति । युग् + “तद्बृहति रथ-
युगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।)
युगवोढा । इत्यमरः । १२।६।६४ ॥ (“रथं वहतीति
रथः युग्मः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ॥)

युद् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन् । “युजेर-
समासे ।” ७ । १ । ७१ । इति रुमागमः ।)
योगकर्ता । मेलनकर्ता । इति सुषुबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ११८ ।
“गुहाया निरगादाली सिंहेोत्गमिव द्वावन् ।
भातरं युद्भियः संख्ये घोषिणापूरयन्दिशः ॥”
युग्मम् । यथा मनौ । ३ । २७७ ।

“युक्तुं कुर्वन् दिनैर्यु मन्वान् कामान् समभृते ।
अयुक्तु तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”

समः । स च हृदसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः ।
यथा, हृदोमञ्जरीयां । ३ । १ ।

“विषमे यदि सौ सलग्ना दशे
भौ युजि भाद्गुरुकाडुपचित्रम् ॥”)
युङ्गी, [न्] पु, वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वैश्वधारिणी जातः । यथा,—
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्वधारिणः ।
बभूव वैश्वधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युष्क, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्था०-
पर०-अक०-सं० ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-
स्वरी । प्रमादोऽनवधानता । युष्कति प्रापे
साधुः । ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाद्यः ।
पचादित्वादिनि पुष्को लाङ्गलम् । ओष्ठवर्ग-
शेषादिरिति त्रिलोचनः । सुष्कति । इति
दुर्गादावः ॥

युज्, इर् ध अ औ यतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रघा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयुजत्
अयौचौत् । ध, युनक्ति युद्धे हतेनाहं लोकः ।
औ, योक्ता । इति दुर्गादावः ॥

युज्, कि संघमे । युतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-पञ्चे भा० पर०-सक०-सेट् ।) अन्तः-
स्याद्वादिः । कि, योजयति योजति । संघमो
बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज्, ड क निन्दे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

युज्, य औ ड समाधौ । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य ड, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति
चलायधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
तृत्तिः ॥

युजौ, [ज] पु, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ निगृह्यवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जानः, पु, (युज् + ज्ञानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्या वशीकृतसमाधि-
समाप्तादिर्नो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
त्रिषष्टियोगवन्तान् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः । विषययावत्तत्रा
मानससमाधिस्यः । अयश्च युज्जान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तस्यसहकारान्
स्थलसूत्रमयवहितविप्रकृतान् अर्थान् मनः
प्रवक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसूक्तवर्णा ॥

युत्, क्ली, निन्दा । यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्लिपप्रत्ययेन नियुज्यम् ॥

युत्, [घ] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । ३।८।१०६ ॥ (चि, युद्धकर्ता ।
यथा, भागवत । ६ । १० । २३ ।

“इति ब्रुवाणावन्त्योन्धं धर्मजिज्ञासया नृप ।।
युयुधाते महावीर्याविक्रवर्त्रो युधां पत्नी ॥”

युत्, ञ ड दाप्रौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ञ, अयुयोतत् । ड,
योतते । इति दुर्गादासः ॥

युत्, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

युत्, चि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा
भट्टिकाथे । १ । ७ ।

“स्त्राभियुतान्यश्वरसामिवाधे-

मरौः शिरांशव गृह्णाणि यस्याम् ॥”

युतकं, क्ली, संशयः । युगम् । नारीवस्त्राक्षलम् ।
युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
मेदिनी । ते, १४३ ॥ मेचीकरणम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयः । शूर्पाणम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

युद्, [घ] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ५१ । १० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहसुं युधि ।
तं पश्य सुखसंसुप्तं लण्डेयु सह सीतया ॥”

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-

धनम् २ जन्मम् ३ प्रधानम् ४ प्रविदारणम् ५ ऋधम् ६
आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्य-
रायिकम् १० समरम् ११ अनौकम् १२
रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६
अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९
संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समाघातः २२

संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ ससु-
दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९
समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः । २।८।१०६-१०६ ॥

संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४
विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः
३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् ३९

अम्बरीषम् ४० बलजम् ४१ आनर्षः ४२ अभि-
मरः ४३ ससुदयः ४४ । इति ञटाधरः ॥ * ॥

युद्धे वर्गनीयानि यथा । चर्म १ वर्म २ बलम् ३
चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्त्रनः ६ सिंहनादः ७

श्रवमण्डलम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्तच्छत्रम् १०
रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४

केतुः १५ विदोर्गं कृम्भकहस्तिकृम्भमुक्ता १६
अह्वरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्यट्टिः १८ ।

इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अग्निष्टोमादिभिर्द्यौरिष्या विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदेषाप्रयान् ॥

इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्मविशारदाः ।
तस्मात्तत्तं प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजोविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—

“धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
यः शूरो वध्यते युद्धे विष्टेन परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सद्क्षिणः ।
परं ह्यभिसुखे हत्वा तयोः पत्याधिरौहति ॥
विण्णोः स्थानमवाप्नोति एव युध्यन् रणाजिरे ।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मणा ॥
यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्यवान् वाहिनीसुखे ।
सम्मुखो वर्जते शूरः स स्वर्गान्न निवर्जते ॥
राज्ञो वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
हनः क्षत्रेण यः शूरस्तस्य लोकोऽनयो भुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाह्वे ।
तावता लभते लोकान् सन्नकामदहोऽक्षयान् ॥
वीरासनं वीरशय्या वारस्थानस्थितिः स्थिरा ।
गवार्थं ब्राह्मणस्यार्थं गोस्वाम्यर्थं च ये हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्यानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥
अभयो यः परं सेन्यं भयश्च परिरक्षति ।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्गतम् ॥
अनुत्तान्गस्तथा सद्यः प्राणान् यस्मिन्नेतु युधि ।
हनश्च स्वपते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्जते ॥

दंष्ट्रिभिः शङ्गिभिर्वापि तथा लक्ष्मिश्च तस्करैः ।
स्वाम्यर्थं ये हता राजक्षीषां स्वर्गो न संश्रयः ॥
शस्त्राग्निना सुनिर्दग्धः स्वशुभे च श्रुतो यदि ।
संग्रामान्त्रियते राजस्तस्य स्वर्गो न संश्रयः ॥
भयेन लक्ष्म्या वापि लक्ष्मिश्च रणाजिरे ।
सम्मुखो न्नियते राजंक्षदा स्वर्गो न संश्रयः ॥
यत् भित्रीकृतं गात्रं शूरशस्त्राहितोमरैः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥
वराधरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरितान्यभिधावन्ति मम भूमौ भवेति च ॥
यत्र सत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अन्वयान् लभते लोकान् यदि क्लीव न भाषते ॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्नृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षयवर्जसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥
हतस्याभिमुखस्यस्य ये लोका न निवर्जितः ।
हते गोस्वामिप्रार्थं नरमेधफलं हितम् ॥

स्थानाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्धघाते ।
स्त्रीवाक्यदृष्टाजनगोमर्दे च
शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥
यां यज्ञसंघेक्षपसा च विधाः
स्वर्गधिगो यत्र न वै प्रयान्ति ।
क्षीणतामेव गतिं प्रयान्ति
महाह्वे स्वां तनुं संत्यजन्तः ॥
सर्वाश्च वेदान् सुमहद्विरङ्गेः
सांत्व्यश्च योगश्च वने विवासम् ।
कृते गुणा शकपदे प्रविष्टा
महाह्वे स्वां तनुं संत्यजेदयः ॥
इमां गिरं वेदविदः शुभाश्वरां
सुभाषितां तत्रभिदा दिवोकसाम् ।
चर्ममुखे यः स्मरते दृढमृति
न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥
सदा पुण्यतमः स्वर्ग्यः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।
सर्वेषामेव वर्गानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
भूयश्चैव त् वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।
यादृशाय प्रवर्षेयं यादृशं परिवर्जयेत् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तमं द्विजम् ।
जिघांसन्तं जिघांसोयात्र तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
कोदृष्टशस्त्राणिन्तु प्रहरन्त द्विजं यदि ।
हत्यात्तमासुरं भाव हत्वा न ब्रह्महा भवेत्
ब्रह्महा जायते येस्तु हतेस्तत्त्वं श्रेयस्य मे ॥
वचःसंखेप उपश्रुज । काययज्ञे सनातने ।
विरथं विगतं यथं विवर्णं विसुखस्थितम् ।
युद्धोत्साहहते हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥
विशुद्धं विधुष्कश्च तं भीतोऽस्मीतिवादिनम्
वर्गशाखायुवांस्तास्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत्
अन्याहतो न हन्त्यो बालो दृष्टो नपुंसकः ।
तवाहं प्रवदन्मूत्रप्रकृतकतोऽथ भीरवः ॥
तस्मादेतान् परिहरे कूरो धर्मभृतां वरः ।
सम्यगयज्ञफलन्तोहन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत्
शक्यन्विह सन्देहेस्तु यज्ञेः क्रतुप्रतेर्नृपाः ।
आत्मदेहपरिव्यागः कर्त्तुं युद्धे सदुष्करः ॥

युद्धं

। अहा मध्येऽशुद्धो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे ।
। शुद्धी रणभयानां ऋते कश्चिन्नक्षपयात् ॥
। प्राप्ते युध्यते लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।
। अथ स्यात्पि नश्यति महासत्यान्महारगत ॥
। ज्ञान सत्येन यत्किञ्चन क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
। अहं हानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ॥”
। इत्याद्ये बह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥
। अथ युद्धनिर्णयः ।
। अत्रायुद्धे भूवे नाथो युद्धे जीवितसंग्रहः ।
। कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
। आत्मोदये विगृह्णीयात् क्षीभो नात्यवले यदि ।
। अने च प्रहर्षं प्रचौ न तु विपर्यये ॥
। अयं राज्ञा न योद्धव्यं यद्यपि प्रस्थाञ्चको-
विदाः ।
। अता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तयः शक्तिमत्तराः ॥
। अथ युद्धं मये देषे विषये हस्तिमङ्गरः ।
। अथ युद्धं मरी देषे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
। अथ ये सर्वयुद्धं स्यात्कीर्त्यायुद्धं जलप्रते ।
। अथ यो धर्मयुद्ध्यान् कामं विस्तारयद्धृत् ॥
। अथो मुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
। अपि पचाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
। यद्यपि वा पञ्चपटसप्तसहस्राः कृतनिश्चयाः ॥”
। अथ युद्धासननिर्णयः ।
। “अथ हारा विपक्षान् विगृह्यासनमुच्यते ।
। अरिं विगृह्य वा स्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥
। अरेश्च विजिगीषोश्च विगृहे ह्ययमानयोः ।
। सत्याय यदवस्थानं सत्यायासनमुच्यते ॥
। अदासीने मध्ये वा समाने प्रतिशङ्कया ।
। एकौभूय यवस्थानं सभ्यासनमुच्यते ॥
। अर्धेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।
। अतत् प्रीत्यासनं नाम सत्यासनमहत्तरम् ॥”
। अथ हन्दयुक्तिः ।
। “राज्ञो बलं न हि बलं हन्दमेव बलं बलम् ।
। अत्यल्पबलवान् राजा शिरो हन्दबलाद्भवति ॥”
। तथा च ।
। “एकः शतं धोषयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
। शतं दशसहस्राणि तस्माद्दृग् विशिष्यते ॥
। अत्रात्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्दिविधं भवेत् ॥
। यदेवमुचितं हन्दं गिरिनद्यादिमिश्रियम् ।
। अत्रात्रिममियं श्रेयं दर्लक्षणमरिभूभुजाम् ॥
। प्राकारपरिखारणसंश्रयं यद्धवेदिह ।
। कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लक्षणञ्च सुवेरिणाम् ॥”
। अथात्रिमहन्दयुक्तिः ।
। “अथ कश्चिस्तीर्णाशिरा दुरारोहः सकाननः ।
। सजलाश्रयसम्भारभोध्यदयसमाश्रयः ॥
। सुखनिःसरणो हन्दः पर्वताख्यो महौभुजाम् ।
। नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिशु यवस्थिताः ॥
। तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीहन्दः स उच्यते ।
। अथान्यच्चिरकालीनं दुर्लक्षणविपिनादिकम् ।
। तन्मध्ये रचिता भूमिर्हन्दत्वनीपतिष्ठते ।
। अथ हन्दमिति ज्ञातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

युद्धं

कृत्रिमहन्दयुक्तियेषा,—
। “यस्मिन्नाथ्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
। तस्य मध्ये महौपालः कृत्रिमं हन्दमारभेत् ॥
। गजेरलङ्घना विस्तीर्णां गभीराः पूर्णवारयः ।
। हन्दत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधादसः ॥
। विशालशालं सुधनं बहुकण्टकि मङ्कटम् ।
। हन्दत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णा विषमं वनम् ॥
। अधोऽधो वधमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवनम् ।
। हन्दत्वेन समुदितः स दर्लङ्घो हि भूमजाम् ॥
। सर्वतः परिखा कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
। तच्छलङ्घतदेश्वाञ्जलहन्दं तदुच्यते ॥
। एषामभावे निश्चय भूप्रदेशस्य इत्यना ।
। वर्गास्तपगतं वारि जलहन्दं ततो भवेत् ॥
। एतथोरपि मंसिभ्रात् मंसिभ्रं हन्दमाचरेत् ।
। आश्रित्य कृत्रिमं हन्दं बलवद्देहिणी दिशि ॥
। अन्यत्र कृत्रिमं हन्दं कृत्वा नरपतिविशेत् ।
। रथपतिर्यदा वैरी स्थलहन्दं तदाचरेत् ॥
। गजाश्वनाथश्चैवरी जलहन्दं तदाचरेत् ।
। गिरिहन्दं नृपः सेवेन यस्य स्याद्विधो रिपुः ॥
। सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समामादपादिच्यते ।
। प्रतिराजस्य राज्यान्त प्रकटं गुप्त एव च ॥
। राज्यान्तं सैनिकान् रञ्जितं प्रकटं निवसेत् स्वयम् ।
। गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरञ्जेदिति निश्चयः ॥”
। अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति
शास्त्रम् ।
। “सप्रवेशापसरणं हन्दमुत्तममुच्यते ।
। अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृगबहुमाश्रयेत् ॥
। धनुर्हन्दं महौहन्दं गिरिहन्दं तथैव च ।
। मनुष्यहन्दसंसर्गं वनहन्देषु तानि षट् ॥”
। अथ तु ।
। “न हन्दं हन्दमित्याहुर्धोद्धन्दं प्रकीर्तितम् ।
। योद्धुमन्त्रं हि यद्युद्धं स्तकायसमं हि तत् ॥”
। अथान्यथापि ।
। “यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
। ततो भवेत्तत्तममध्यमान्यम् ।
। त्रिंशत्सालाधगुणोत्तरेण
। त्रिदशशानां धरणीपतोनाम् ॥”
। गगंसु ।
। “यदन्वद्विविधं हन्दं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
। तेषु शवातिरिच्यते मन्त्रहन्दं विशेषतः ॥
। अन्येषु देवाङ्गिषु मन्त्रहन्दाञ्च येनृपः ।
। मन्त्रहन्दं हि भिन्नं हि न चात्यन्त कायकारकम् ॥
। यदेव वैरिदर्लङ्घो विस्तीर्णा विषमञ्च तत् ।
। सप्रवेशापसरणं तद्युद्धमुत्तमं विदः ॥”
। इति युक्तिकल्पतरुः ॥
। तद्देहिकप्रयोगः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
। नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दः ६ आह्वये ७ आञ्जौ ८
। एतनाज्यम् ९ अमीके १० समीके ११ मम-
। सत्वम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
। समनम् १६ मीळः १७ एतनाः १८ स्पृधः १९
। स्थः २० एतसु २१ ममत्सु २२ समर्थः २३
। समरयो २४ समीके २५ समिधे २६ सङ्के २७

युधिष्ठि

सङ्के २८ संयुगे २९ सङ्घे ३० सङ्घमे ३१ वृत्र-
। तूर्ये ३२ एते ३३ आगौ ३४ शूरसार्ता ३५
। वाजसातो ३६ समनीके ३७ खले ३८ खले ३९
। पौंस्ये ४० महाधने ४१ खले ४२ अजम् ४३
। सङ्घ ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वारि-
। शतं संग्रामनामानि । इति वदनिघण्टौ
२ । १७ ॥
। युद्धरङ्गः, पु. (युद्धे रङ्गी रागोऽस्य ।) कार्ष्णिः १ ।
। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
। स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ९५ । १८ ।
। “अन्वोऽन्वं जग्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गता नरा ॥”)
। युद्धसारः, पु. (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
। शब्दचन्द्रिका ॥
। युध, य औ इ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विवा-
। आत्म-अक-हन्ने सक-अनिट ।) य इ,
। युध्यते । औ, योडा । संसुखस्मितयोर्हयोः
। सांग्रामिकरीत्या परस्परभिभवेच्छा युद्धम् ।
। युध्यत योधः कदाचिदेकस्य सह भावव-
। क्षाया युध्यते योधः परगः । कदाचिद्धननेऽपि
। युध्यत योधः राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त
। पिण्डस्य कृतं न युध्यति अस्माद्भावे किंपि
। तमिच्छतीति क्यं तं करोतीति कक्षादित्यात्
। क्यं वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
। युधानः, पु. (युध्यतसौ । युध + “युधिष्ठिदृशः
। किञ्च ।” उणा० २ । ९० । इति आनम् । स च
। कित ।) अत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
। इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
। युधिकः, त्रि, योडा । युधशब्दात् षिकप्रत्ययेन
। निष्पत्तः ॥
। युधिष्ठिरः, पु. (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि
। युधिर्था स्थिरः ।” ८ । ३ । ९५ । इति षत्वम् ।
। “हलदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३६ ।
। इति सप्तम्या अत्युक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती
। गर्भे धर्माज्जातः । तत्पुत्रोऽयः । अज्ञानप्राञ्च
। शालारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीदुः ५ । इति
। हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ (षट्प्रापाभिनप्र
। पाण्डुनिर्गपत्यतया खिलचित्तः पुत्रार्थमेकदा
। धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । अचिन्तिते । अनपत्नी
। हि न शुभलोकाहं इति विचिन्त्य त्वं मत्पका-
। रार्थं केनापि पुत्रमुत्पादयेति । श्वसुक्ता कुन्ती
। दृष्ट्वा च पत्युराग्रहातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
। दुःखात्, प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्ममाहूय तेन सुप्रता
। युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
। १०३ । ५—८ ।
। “मयुक्ता सा हि धर्मिणो योग्यार्थधरिणो ह ।
। लेभे पुत्रं वारागोहा सत्यप्राणभृतां हितम् ॥
। एन्द्रं चन्द्रममायुक्ते मुहुर्त्तं भिजित् २४ मे ।
। दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णशान्तपूजिते ॥
। सन्दह्यशंसं कुन्ती सुपापं प्रवरं सुतम् ।
। जातमात्रं सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥
। गद्य धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥
। विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वां भविष्यति ।

युप

युवती

युष्मद्

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
 अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
 स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया
 प्रजाम् लब्धकीर्तिरनुजेः सह सुखसुवास । अथ
 जतुगृहदाहानन्तरं त्वक्तराज्यो द्रुपदराज्य-
 मभिगम्य द्रौपदीं सानुजः परिणीय पुनः
 स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
 स्ययज्ञकरणाय दर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
 नृपतीन् हत्वा राजस्येष्टिं समापयामास ।
 ततोऽस्ययापरवशद्व्योधनमतानुसारिणा केतव
 पटुना शकुनिना सह दत्तं कृत्वा पराजितो-
 २नुजेभौमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
 द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
 प्रस्थितो द्वैतवनमधुवास । ततो द्वादशवर्षेवन-
 वासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासाय
 त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
 सहायः स्वराज्यप्राप्तये महतीं चेष्टां कृतवान् ।
 कृतोऽपि यत्नं यदा विगुणग्रहो द्योधिनी
 राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसेन्यवलोऽसौ
 कुरुक्षेत्रं महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च द्योधि-
 धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव ।
 अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य घट-
 त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
 विप्रशापान् यदुवशक्षयमाकर्ण्यतिनिस्त्रिम्पः
 घटत्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
 स्वराज्यंभिषिच्य उत्तरामागम्य स्वर्गारोहणं
 कृतवानिति । तथाच देवीभागवते ॥ २ ॥ ८ ॥
 १५-१७ ।
 'देहत्यागं हरेः शुक्ला यादवानां अयं तथा ।
 गमनाय मतिं चक्रं राजा ह्येमाचलं प्रति ॥
 घटत्रिंशद्वर्षकं राज्यं स्थापयित्वात्तरामुत्तमम् ।
 अनर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
 घटत्रिंशच्च वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाक्षये ।
 गत्वा हिमाचले घटं ते जहः प्राणान्
 पृथासुताः ॥'
 अस्यान्वद्विशेषविवरणम् महाभारतादौ विस्त-
 रणो द्रष्टव्यम् ॥)
 अधीयः त्रि, योद्धा । युधधातोरौप्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 युष्मद्, पु, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युष् +
 "इषियुधांन्विदसिप्रयाधृष्टभ्यो मक् ।" उणा०
 १।४४। इति मक् ।) सयाम् । धन् । इति
 मेदिनी ॥ वाणः । इत्याणादिकोषः ॥ योद्धा । इति
 सिद्धान्तकौमुदासुणादितृप्तिः ॥ (यथा, अर्जुने ।
 २ । ५५ । ५ ।
 "स इक्ष्णुहानि समिथानि मज्जमना
 कृष्णोति युष्म आंजमा जनेभ्यः ॥"
 "युष्मः योद्धा ॥" इति तद्वाच्यं सायणः ॥) शेष-
 संशयः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादितृप्तिः ॥
 प्रप, य इर विभोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (त्रिवा०-पर० सक०-सेट् ।) यिमोह आकुली-
 करणम् । य, यप्यति । इर, अयपुन अयोपीत् ।
 पुषादित्वात् ङ इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ययकखुरः, पुं (युनिन्दितः युक् योजनास्य । तादृशः
 खरो यस्य) क्षुद्रयात्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 युयुधानः, पु, (युध्यतेऽसौ । युष् + "सुत्तियुधिर्भ्यां
 सन्वच्च ।" उणा० २ । ६१ । इत्यानच् किल्कार्यं
 सन्वत्कार्यम् ।) सात्विकः । यथा,—
 "शेनेथस्तु शिनेनेप्रा युयुधानश्च सात्विकः ॥"
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 तृप्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥
 युवकः, पु, युवा । युवन्प्रवृत्तान् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 युवगण्डः, पु, (युष्णां गण्ड आश्रयत्वेनास्यस्य । युव-
 गण्ड + अश्रयात् ।) यनो गण्डस्थप्रणविशेषः ।
 वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—
 "युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाक्षये इयम् ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । "जायया-
 निड" ५।४।१३४ इति निड ।) युवतीपतिः । यथा,
 "युवजानिर्धनुष्याणिर्भूमिः स्वविचारिणः ।
 रामो यत्तदहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥"
 इति भट्टः । ५ । १३ ॥
 युवतिः, स्त्री, (युवन् + "यन्क्तिः ।" ४ । १ । ७७।
 इति तिः ।) प्राप्रयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञान-
 शाकुन्तले ४ अङ्के ।
 "पुत्रप्रसव गुरुन् कुरु प्रियमखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भक्तं विप्रकृतापि रोषणतया मास प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेज्वनुतसकिनी
 यान्त्येव गृह्णिनीपदं युवतयो वामाः कुल-
 स्याधयः ॥")
 युवती, स्त्री, (यु + शल्ल + डीप् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति डीप् । इत्य-
 च्छन्दः । १ । १५६ ।) प्राप्रयौवना । यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।
 "यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
 यस्मादनः सुभगयेव गता युवत्यः ॥"
 तत्पर्यायः । युवति, २ यनी ३ तरुणी ४ तलुनी
 ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
 दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ईश्वरी १२ वयं १३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ५११ । वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या लक्षणं यथा,—
 "आषोडशाद्भवेद्दाला तरुणी त्रिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥"
 इति कालिदासः ॥
 "बाला तु प्रागटा प्रौढा युवती प्रागहारिणी ।
 प्रौढा करोति वृहत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
 निदाघशरदोऽन्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
 हेमन्तं शिशुरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥"
 योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
 मान्यम् । यथा । प्रमदा सति विज्ञेया युवतिस्य
 तथा स्मृतेति भागुरिः । प्रागयौवना युवति-
 रिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ६ । ८ ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीहा, स्त्री, (युवतीनामिहा ।) स्वर्णयूषिका
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 युवनाश्वः, पुं, स्वर्णवंशीयराजविशेषः । स ।
 गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्वाहपिता च
 यथा,—
 "तस्याः प्रसेनजिञ्जने लेभे भार्या पतिव्रता ।
 गौरी नामाभिप्राप्ता सा नदीभूता तरङ्गिणी ।
 तस्यां प्रसेनजिञ्जने युवनाश्वं महीपतिम् ॥
 यावत् स्वर्णं उदेति सा यावच्च प्रतिपद्यते ।
 सत्त्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्वातुः क्षेत्रसुच्यते ॥"
 इति वज्रपुराणे सगरोपाख्यानाध्यायः ॥
 युवनाश्वजः, पु, (युवनाश्वान् जातः । जन् + ङः
 मान्वाहाराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।
 युवराजः, पु, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः
 मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः
 राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भृ-
 दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ यु-
 बालो राजा युनां वा राजा युवराजः । सत्
 होराश्च इति यः । कुमारयति कुमारः
 स्यात् कुमार कुमाल त् क केशौ अत
 भर्तुं दारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्च
 वा भर्तुं दारकः । दारको भेदके शिशुवा
 निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारत
 १ । ७३ । १६ ।
 "मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्स्वदनन्तरम् ।
 युवराजो महाराज । सत्यमेतद्व्रजवीमि ते ॥"
 युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । यु + "कति
 युष्पित्तिराजिधन्विदुप्रतिदिवः ।" उणा
 १ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा
 मनौ । २ । १२० ।
 "जहं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्यविर
 आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥"
 श्रृङ्गः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी । १, ११४
 युवा [न्] पु, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
 यौवनावस्थाविशेषः । षोडशवर्षान् त्रिंशद्वर्षं
 पर्यन्तवयस्कः । इति कैचित् ॥ षोडशवर्षं
 सप्तविंशद्वर्षं पर्यन्तवयस्कः । यथा,—
 "आषोडशाद्भवेद्दाला तरुणी त्रिंशता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥"
 इति कालिदासः ॥
 ("आषोडशाद्भवेद्दालाः पञ्चत्रिंशत युवा नरः ।"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
 तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
 २।६।४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेत्कः ७ । इति जटा-
 धरः ॥
 युष्मद्, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौचधाय
 रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित् युष्मद्
 इति दुर्गादासः ॥
 युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + "युष्पिभ्य
 मदिक् ।" उणा० १ । १३८ । इति मदिक् ।

यूका

सर्वनामयुक्ताच्छब्दः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु समाजि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ । त्वाम् ४ युवाम् ५ युवान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम् ८ युवाभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११ युवाभ्यम् १२ । त्वन् १३ युवाभ्याम् १४ युवान् १५ । तव १६ युवयोः १७ युवाभ्यम् १८ । त्वयि १९ युवयोः २० युवासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-घञौनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपाण्यन्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा । चतुर्थीघञोरकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् । आसां बहुवचने वः । झोकपादे वाक्यादौ च-वा-हा-ह-श्व-शब्दयोगे अद्ग्रन्थाद्यर्थ-घातुयोगे च न स्युः ।) इति याकरणम् ॥ यथा,—

“युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनानि ।
शिरौ मदीयं यदि याति यातु ।
नीतानि नाशं जनकामजायं
दृशाननेनापि दृशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

स्त्री, यूषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
नः, पु. (यौतीति । यु + “अजियधुनीभ्यो दीर्घञ्” उणा० ३ । ४७ । इति कन् टौघञ् ।) मनकुणः । इति जटाधरः ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ।
“यूका ललाटमयान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिनास्ति यातारस्ति यमालयम् ॥”)
ना, स्त्री, (यक्त + स्त्रियां टाप् ।) मनकुणः ।
यज्ञी इति उक्ता इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
केशकीटः २ स्वेटजः ३ घटपदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकर्मः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १ । ४५ ।
“स्वेटजं दंशमशकं यकामलिकमनकुणम् ।
उष्णशोषजायन्ति यस्यान्यत् किञ्चिदीडशम् ॥”
क्रिमिशोषः । नट्यथा,—
“नामतो विश्रतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्त्राश्रयाः ॥
बहुपादाश्च स्वप्नाश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कोटपिडकाः कण्डुगण्डान् प्रकुर्वन्ते ॥”
इति माधवकरसंस्कृतोत्खिनिसंघे क्रिस्विध-
कारं ॥
“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-
न्तराः ॥
मप्रधा हि भवेद्बाह्याः घड्धा चान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे वृणाम् ॥
रूक्षादिति बलात् स्वदास्त्रिन्धया शोचनादपि ।
कफघातुसमुद्भवास्तौष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वंतास्तृतीयाश्चर्मणि
स्थिताः ।
स्वप्नातिविकटा रूक्षाश्चर्माभाश्चर्मयूककाः ॥
चतुर्थी विद्धकी नाम वर्तुणा मूत्रसम्भवा ।

यूथम्

मनकुणाद्याश्च पञ्चम्यो वास्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मं स्वप्ने रोमणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने ।
“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगान्
गोमूत्रसिद्धं कटुतेलमेतत् ।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिलोक्षाप्रचयं निहन्ति ॥
गोमूत्रेण बलात्कलेपो यूकानिवारणः ।
पारदं मर्दयत्पिष्कण्णुधुस्तरजद्रवे ॥
नागवल्लीद्रव्येणैव वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।
तद्दण्डं वेष्टयेन्नौलो धार्यं यामत्रयं तथा ॥
यूका पतन्ति निःशेषान्मस्तकात्तत्र संशयः ।
द्विप्रानवनीतेन लेपान्मौलीं प्रकण्ठयुत् ॥
नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्पपं नागकेशरम् ।
धात्रीफलं सर्पं पिष्ट्वा लेपो यूकानिवारणः ॥
निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतेलकम् ।
पारदेन सर्पं मर्दय लेपो यूकानिवारणः ॥”
इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥
परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेयः । ४६ । ३७ ।
“परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरं सुर्महोरजः ।
बालाश्वेव निष्काश्च यूकां चाथ यवोदरम् ॥”)
यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियतिञ्जितिसातिहेतिकीर्ण-
यश्च” ३ । ३६७ । इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घ-
त्वञ् ।) मिश्रणम् । इति सुश्रुतबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।
“करोमि वो बहिर्युनीन् पिबध्वं पाणिभि-
र्हृशः ॥”)
यूथं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिथप्लुगूथयप्रोधाः”
उणा० २ । १० । इति थक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजातीयसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।
“तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ।
विचरन्ति वनास्तेषु तानि द्रव्यसि राघव ॥”)
यूथनाथः, पुं, (यथस्य नाथः ।) वन्यकरण-
समूहस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यूथपः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥
यूथपः, पुं, (यथं पातीति । पा + कः ।) अरग-
हस्तिना प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।
“घोरमादाय परशुं सतूणं वर्मकाम्बकम् ।
अन्वधावत दुर्मर्षं मृगंन्द्र इव यूथपम् ॥”
प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । २८ । ५ ।
“राजा पाण्डुर्महाराज्ये मृगयालनिषेवित ।
चरन् मेथनधर्मस्य दृष्ट्वा मृगयूथपम् ॥”)
यूथभ्रष्टः, पुं, (यथाद्भ्रष्टश्चितः ।) यूथान-
पलायितहस्तौ । इति शब्दमाला ॥ (यूथ-
भ्रष्टमात्रे, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
२८ । ४६ ।
“यदा नोपलभेताहुतुष्माणं पशुरर्चती ।
आसीत् संविमृष्टदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥”)

यूपः

यधिक, स्त्री, (यूयं पुष्यवृष्टमस्या अस्तीति । यूथ-
+ टन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्मानकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ पुष्य-
विशेषः । यू इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते । १ । २८ ।
“विश्रान्तः सन् ब्रजवननदीतीरजातानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकणोय थिकाजालकानि ॥”)
तत्पर्यायः । गणिका २ अम्बला ३ मागधी ४ ।
सा पीता चैत् हेमप्रप्यिका । इत्यमरः । २ ।
५ । ७१ ॥ यूथी ५ प्रहसन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखिखिनी ७ वाम्नी ८ । इति
रत्नमाला ॥ बालप्रप्यिका ९ बहुगन्वा १०
भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
शिथिरत्वम् । शर्करार्तिपित्तदाहृष्टमानाना-
खगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्लुपि च ।
“यूथीयुगं हिमं तिलकटुपाकं सरं लघु ।
मभुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफघातलम् ।
प्रणासुखदन्ताक्षिशिरोरोगविधापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“पटोलश्लोत्सुनिषण्णयधिक-
वटानिसुक्ताङ्कुरमिन्दुवारजम् ॥”)
यूथी, स्त्री, (यूथ + अशं आटञ्च । ततो डीप् ।)
यधिक । इति शब्दरत्नावली ॥
यूथीनः, पुं, (यथं पातीति । यूथ + स्वः ।)
यूथपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति मिहान्त-
कौमुदी ॥
यनी, स्त्री, (यवन् । डीप् । “श्वयवमघोनाम-
तल्लिते” ६ । ४ । १७३ । इति वस्य उल्लम् ।)
युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“यनी काममयी दूनोति हृदयं वैध्यशामावा-
हधुः”)
इति कलापे श्वयवमघोनाश्चेति सूत्रे कुलचन्द्रः ॥
यूपः, पुं स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूथं यथ्यत-
ऽस्तिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ५ । १ । १४ ।
यदा, यु + “कुयुर्भा च । उणा० ३ । २७ । इति
पः दीर्घत्वञ्च ।) यज्ञे पशुवन्धनकालम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादित्यथा ।
सूतौ ।
“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृत्तसमुद्भवः ।
वर्तुलः शोभनः स्थलः कर्त्तव्यो वृषमौलिकः ॥”
भविष्ये ।
“विलस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यत ॥”
इति सामवेदितृयोतसर्गोत्सवम् ॥
यूपः, पुं, (यु + पः । दीर्घञ् ।) जयस्तम्भः । याग-
स्तम्भः । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, रघुवशे । ६ । ३८ ।
“संक्रामनिवृत्तसप्तमबाहु-
रथादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कान्तवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव) यज्ञसमाप्ति-
 कृतं प्रशुभत्वाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारो-
 प्यते स यूपः तस्य शिरसि वनयाजतिर्द्धमरुका
 ल वा यः काष्ठविकारः सः । यूपमूले निहित-
 ल, उबलय इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्-
 पथ्यायः । चघालः २ । इत्यमरः । २।७।१८ ॥
 यूपकर्णः, पुं, (यूपस्य कर्ण इव) यूपैकदेशः ।
 तत्पथ्यायः । घृतावनः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४८६ ॥
 यूपदः, पुं, (युपाय इः) खरिदृष्टः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 यूपदमः, पुं, (युपाय दमः) खरिदृष्टः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तखदिरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 यूपकल्पः, पुं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य ।)
 पक्षी । इति शब्दमाला ॥
 यूपार्थः, स्त्री, (यूपस्यायम्) । यूपस्यायभागः ।
 तत्पथ्यायः । तन्म २ । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥
 यूप, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-
 सेट् ।) षष्ठस्वरी । यषति । इति दुर्गादासः ॥
 यूपं, पुं, स्त्री, (यूप + कः) । मुद्रादिज्ञापरसः ।
 इत्यमरः । ३ । ५ । ३५ ॥ यवोऽन्तःस्थादिः ।
 चवर्गादिश्चेति मुकुटः । इति भरतः ॥ * ॥
 अथ मुद्रयूपगुणाः ।
 “मुद्रयूपोऽभिदो हृद्यः शुद्धानां ब्रह्मिनामपि ।
 पथ्यो वत्साप्रपित्तप्रो च्चरहा च कृताकृतः ॥
 अस्त्रहलवणं सञ्जमकृत कटुकैर्विना ।
 विज्ञेयं लवणञ्चैककटकैः संस्कृतं कृतम् ॥
 स तु दाडिमद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाडवः ।
 रुचिकृत्तुपाकश्च दोषाणामविरोधकृतम् ॥” * ॥
 मसूरयूपगुणाः ।
 “मसूरयूपः संग्राही टंही स्वादुः प्रमेहजित् ।
 पित्तश्लेष्मच्छरहरस्तघातोसारनाशनः ॥” * ॥
 कुलत्पयूपगुणाः ।
 “कुलत्पयूपोऽनिलहा शंकराश्रमरिनाशनः ।
 तूणीप्रतूणीकासाशोऽगुल्मीमेदःकफापहः ॥” * ॥
 अस्त्रेण सह माघयूपगुणाः ।
 “अस्त्रेणो गुरुर्भेदी वातघ्नो दीपनो मतः ॥”
 अथ खडयूपः ।
 “तत्रै कपित्यचाङ्गरीमरिचाजाजित्चिके ।
 सुपक्र खडयूपोऽयमयं कास्त्रिकोऽपरः ॥” * ॥
 खडकास्त्रिकयूपगुणाः ।
 “दध्यन्तो लवणस्त्रे हितलमायविपाचिन ।
 खडकास्त्रिको यूपो ग्राहिवतकफापहो ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । अथ यूपस्य विधिर्गुणाश्च ।
 “अष्टादशगुणैर्नारी प्रभाधाय्यन्तो रसः ।
 विरलात्रे घनः किञ्चिन्पेयातो यय उच्यते ।
 उक्तः स एव निर्यहो रुचिकृत्तु विशेषतः ॥”
 यूपस्य प्रकाशान्तरमाह ।
 “कृत्कद्रयपलं शुण्ठीं पिप्पलीं चाङ्गकार्थिकीम् ।
 वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्भयो यूप उच्यते ॥”

अयमर्थः । यथाज्ञं पलमितं तत् कल्कीकृतं
 शुण्ठी पिप्पली च समुदिताङ्गकर्मिता कल्की-
 कृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् ।
 तद्भयो यूपः ।
 “यूपो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्टाः कफा-
 पहः ॥”
 अथ मुद्रयूपविधिः । वृन्दटीकायां तन्नाम्नरे ।
 “मुद्रानां द्विपलं तोये श्वेतमर्द्धाङ्गकोष्णिते ।
 पादस्यं मर्द्धितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत् ॥
 युक्तं सैन्धवविन्धाङ्गधान्यैः पादकांशिकैः ।
 कणाजीरकयोस्त्रुणां च्छाणोकेनावत्तर्णितम् ।
 संस्कृतो मुद्रयूपोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः ॥” * ॥
 अथ मुद्रयूपगुणाः ।
 “मुद्रानामुत्तमो यूपो दीपनः शीतलो लघुः ।
 ब्रह्मोऽयं च्चरहा कफपित्तस्वररासहृत् ॥” * ॥
 अथ मुद्रामलकयूपगुणाः ।
 “मुद्रामलकयूपस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
 लडहाहृशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः ॥”
 मसूरयूपगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “कुलत्पयूपो मधुरः कषायः
 कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
 मेहाश्रमो पायुषमेदहन्ता
 सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
 आट्कथयुषं मधुरश्च शीतं
 विशेषतो वातनिवारणश्च ।
 श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
 कृमिं निहन्त्यादपि दाहणश्च ॥
 शीतलं मधुरं मौद्गं यूपं पित्तविकारजित् ।
 वातदोषहरं प्रोक्तं च्चरहाणां शमन परम् ॥
 मासूरो ग्राहको यूपो टंही स्वादुः प्रमेह-
 जित् ॥
 पित्तश्लेष्मच्छरघ्नः स्यात्तथानोसारनाशनः ॥
 कषायं कटकक्षौण्यं वातघ्नं पुस्त्रदोषहृत् ।
 रक्तपित्त निहन्त्याय च्छाणानां यूपमुच्यते ॥
 घनं सवात कफकृष्णायुषं स पित्तकृत ।
 अस्त्रं पर्यपितं तच्च प्रस्यते तैलपाचन ॥
 अन्धानि चैव प्रस्तानि कौलत्यान्युषितानि च ।
 मसूरान्स्त्रिपुटा बन्त्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
 इति यूपविधिः ॥ * ॥
 इति हारिने प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
 “द्वयः पथ्यतमश्चापि मुद्रयूपः कृताकृतः ।
 स तु दाडिमद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाडवः ॥”
 “पटोलनिम्बयुषो तु कफभेदीविशोधिगौ ।
 पित्तघ्नो दीपनो हृद्यो कृमिकृच्छरपहो ॥
 श्वासकामप्रतिशयाय प्रसेकारोचकञ्चरान् ।
 हन्ति मूलकयूपस्तु कफभेदोऽगलाभयान् ॥
 कुलत्पयूपोऽनिलहा श्वासघ्नोऽननाशनः ।
 तूणी प्रतूणी कासाशोऽगुल्मीदावनेनाशनः ॥
 दाडिमामलकैर्युधो हृद्यः संग्रामनो लघुः ।
 प्राणायामजनोऽमूर्च्छामेदोघ्नः पित्तघातजित् ॥
 मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ।

यवकोलकुलत्यानां यूपः कच्छोऽनिलापहः ॥”
 इति सुश्रुते स्तम्भस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
 यूपः, पुं, (यूपतीति । यूप + कः) । ब्रह्मदाहृष्टः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 येष, ऋ ड यत्ने । इति कविकल्पदमः ॥ (स्वा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । क,
 अयियेषत् । ड, येषते यियेषे । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्ता । इति युजघातोः
 कर्भरि लृत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । ३० । १४ ।
 “मन्यवेऽयस्तपं ब्रोधाय निसरं योगाय योक्तार
 श्लोकायाभिसत्तारम् ॥”
 “योक्तारं योगकर्तारम् ।” इति तज्जायम् ॥)
 योक्तं, स्त्री, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दास्त्रीप्रासपु
 युजस्तुदेति ।” ३ । २ । १८२ । इति वृत् ।)
 युगेन सह ईशादृष्ट आवध्यते अनेन तत् ।
 योत् दृष्टि इति भाषा । तत्पथ्यायः । आबन्धः
 योत्रम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (यथा
 ऋगवेदे । ५ । ३३ । २ ।
 “स त्वं न रन्ध्रं धियमानो अर्केऽहरीणां वृषन्
 योक्तमग्नेः ॥”
 “योक्तं नियोजनरञ्जुं अग्नेः आश्रयति ।” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्थनरञ्जुः । यथा
 रामायणे । १ । ४५ । १८ ।
 “ततो निश्चित्य मधुनं योक्तं कृत्वा च वासु-
 क्रिम् ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥”)
 योगः, पुं, (युज् ममाधौ + भावादौ यथायथं घञः
 सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
 युक्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (प्रम ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।
 “स्वीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
 तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः ॥”
 “योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तट्टीकायां नील
 कण्ठः ॥ इलम् । इति मनुः । ८ । ११५ ।
 अस्य प्रमाणं योगदानशब्दं दृश्यम् ॥) अपु
 र्वाधसम्प्राप्तिः । वपुःस्थेयम् । प्रयोगः । विष्णु
 स्मार्तः । भेषजम् । विश्वधघातकः । द्रवम् ।
 कार्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिकः । धनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (येन वाक्यं युज्यते
 योगः । यथा,—
 “तेलं पिपेच्छान्तवक्त्रिनिम्ब-
 हिंसाभयाष्टकपिप्पलीभिः ।
 मिङ्गं बलाभ्याश्च सदेवदारु
 हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
 सिद्धं पिपेदिति प्रथमं वक्तव्यं तृतीयपादे नि ।
 प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरण
 योगः ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये
 सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अथ सप्तविंशतियोगान
 नामानि । यथा,—

“विष्कम्भः प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः श्रीभन-
स्तथा।

अतिगच्छः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
ब्रह्मो वृद्धिर्धनश्चैव याचातो हर्षणस्तथा ।
अथवास्तुकं यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः।
विध्यः वाध्यः शुभः सुको ब्रह्मन्तो वैष्टितस्तथा ॥”

श्रीनां वर्जनीयभागा यथा,—
“परिधस्य त्वजेदहं शुभकर्मा ततः परम् ।
अजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गच्छयाघातयोः घटं च नव हर्षणवजयोः ।
वैष्टितयतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
श्रीचा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु श्रीभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगलिप्राप्त्यो योगा भभोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च घटिना नाथो भुक्तस्तरोहताः ॥”
इति सूर्यसिंहान्तः ॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतिसङ्घातकालविशेषः । तन्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरबीन्द कलाहताः
खखगजैश्च भयोगमिनी क्रमान् ।
अथ हता स्वगतेष्वविलिप्तिका
निजजवनं गतागत नाडिकाः ॥”

इति भास्कररौयसिंहान्तशिरोमणौ गणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः । तथा चन्द्रार्कयो
र्योगस्य कलाः कार्य्याः । उभयत्र शताष्टकेन
हृते प्रथमस्थाने गतभानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यधिश्रान्ति गतानि स्वस्व-
हारच्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्ब-
न्धिन्यो विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाष्याः । यल्लभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येष्याणां विकला
भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति । इति मिना
चरानान्त्री तनलतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भौमपराक्रमे ।

“अश्विनी सङ्घ सूर्येण सोमे न्गशिरस्तथा ।
अश्रिया भौमवारंण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भागवे ।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । दौपिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरङ्ग नन्दा मरु-
ह्वारुणाद्रान्त्यन्नाहिन्ललाभिः ।
भागवैष्णवयोरङ्ग भद्रा
भवेत् फल्गुयुगोऽस्य युता ॥
भौमपुत्रस्य वारे अथा स्थानन्दगो-
पेन्द्रगुब्बिन्द्रयास्याभिजिह्वाभिः ।
गोप्यतेरङ्ग रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्रानियुक्पित्रादित्यम्भिः ॥
सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिप्रवणोः स्यात् ।
योगवरास्त्रिभिरैव समेताः
सर्वसमीहितसिद्धियुक्ताः ॥”
अथमेव चान्तयोगः ॥ * ॥ अथान्त्ययोगः ।

“भुवगुरुकरमूलापौष्णाम्यर्कवारै
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरौनाथवारै
गुरुयुगनलवातोपान्यपौष्णानि कौशे
दहनविधिप्रतास्यामेचभं सौम्यवारै
मरुददितिभुष्यामेचभं जीववारै ।
भगयुगजयुगयो विष्णुमेच मिताहे

असनकमलयोनी सौरिवारैः मृतानि ॥
यदि विष्टियतीपातौ दिने वाप्यशुभं भवेत् ।
इत्यतैः न्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अन्तं सिद्धियोगश्च यदाकस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनसु भवेदुष्टं मभुसपरिंथा विषम् ॥” * ॥

अथ सिद्धिदग्धपापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दादाः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजाकीर्ण्य-
वारैः प्रशस्ताः ।
सूर्येशाशामिण्डुडसुनिमित्तियथोऽर्कादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥”

राजमार्गच्छे ।

“मामा रुद्रादिशो रामा घटपञ्चमनयस्तथा ।
दह्यन्ते तिथयः सप्त रखादिसप्तभिर्गृहेः ॥”
अपि च ।

“द्वादशकयुता भवेद्युभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।
घटो नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रं द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भाविनाशविप्रजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोऽर्काहे विषाखात्रयथमसुडुपस्थाहि

चित्राचतुष्कं
तीथ विश्वाभिजिह्वं त्वथ कुवादिवसे स्वत्रयं
विश्वरुद्री ।

ज्ञाहे मूला विश्वाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैव
रङ्ग पित्र
रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रातभमथ श्मोरोरङ्ग पुष्या-
चथेन्द्रौ ॥
सौराहे हल्युगमायंमयमजलयुक्पौष्णपुष्या-
घनानि
घटोऽखखल्युक्तं स्वग्रहपतिदिने सौम्यवारै
र्यमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।
“रखादिदिवसेयुक्ता विश्वाखादित्तत्सतुः ।
उत्पाटा न्दखवः काणा अन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तरायाणां मूलपाशीन्ध्यान्तकाः ।
सूर्यादिवारसयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ न्त्ययोगः ।
“आदित्यभौमयोनेन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च न्त्यदा ॥”
अथ यमघटादीनां वर्ज्यकालनिर्णयः ।
“यमघटे त्वजेदहो न्त्यौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अथ शुभचक्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्व्यामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा न्त्ययोगाश्च दिने दग्धं तथा पर ।
शुभे चर्कं प्रगच्छन्ति तृणा वज्रहना इव ॥”
विरहयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा
श्रीपतिः ।

“विरहसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभावाश्च ये वै ।
हृताङ्गवज्रेषु स्वशेष वध्याः
शेषेषु देशेषु न त विरहताः ॥”
इति श्योतस्तस्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाम्भयानां प्रदग्धाः प्राप्य ब्रह्म महालयम्
उत्तरेशुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छेत्तिकारकम् ॥
वदित्वा च ।

आराधयथं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तमिरापेक्षा एवमुक्तं प्रवास्यथ ॥
इत्या पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
ब्रतीप्रवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाश्च तर्पणैः ॥
तैस्त्रैधात्महितैः कामैर्यं स्वनेतमि तुष्टिराः ।
भवेद्युरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तस्मिन्नास्तत्रनधियस्तस्मिन्नास्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्टयस्तन्ननसः सर्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्मणि तत्र सत्यात्मनात्मनि ।
संन्यस्यथं स वः कर्त्ता समस्तावराणस्तयः ॥

परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदत्र भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचित्त्यरूपत्त्वपरिग्रहं यत् ॥

तमारुध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाडवाः ।
अर्च्यो मोक्ष परं जगत्समाप्तमोक्षकारणम् ॥
स साराणं वमन्नां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ।
उत्तिष्ठसिन्तय हरिं त्र्यंश्वन्तय केशवम् ।
मुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्षंश्चिन्तय माधवम् ॥
युग्मेकाग्रचित्ताह संश्रित्ना मभुसहनम् ।
जन्मन्तुजरायाहं संसारं सन्तर्पित्यथ ॥
क्रियायोगपराणोह सुक्तिकायागयनेकश ।
समारुध्य जगन्नाथं रागानो मोक्षमाप्नुयु ॥”
इति विद्वपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाण्डिक्य । श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमाप्तयोः ।
बन्धस्य त्रिययासङ्गि मुक्तोर्निश्चय तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मन ।
चित्तयेन्मुक्तये तन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभाव नयत्येव तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने ।
विकार्यश्चात्मनः शक्या लोहमाकर्षको यथा ॥

योगः

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
 तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
 यत्रमत्यन्तवेगिष्टायुक्तधर्मापलक्षणम् ।
 यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥
 योगयुक्तं प्रथमं योगी वृत्तानः मोक्षभिधीयते ।
 विनियतसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
 यदन्तराथदोषेण दृश्यते चास्य मानसम् ।
 ब्रह्मन्तरिभ्यमतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
 विनियतसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्वति ।
 प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मा च यो-
 र्चित्तान् ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यान्त्यापरिग्रहान् ।
 श्रेष्ठत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
 स्वाध्यायशौचमन्तोषनपांसि नियतात्मवान् ।
 कृत्वा तं ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवण मनः ॥
 गते यमा सनियमा पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
 विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमु-
 क्तिदाः ॥
 एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्यतः ॥
 यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युज्जीत नियतो यतिः ॥
 प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासान् कुरुते तु यत् ।
 प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥
 परस्परगाभिभय प्राणापानौ यदानिलौ ।
 कुरुतः सद्धानेन तृतीयः संयमाक्षयैः ॥
 तस्य चानखनवत स्यात्स्वरूपं द्विजोत्तमम् ।
 आलम्बनभनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥
 प्राणान्दिवनुरक्तानि निगृह्यान्नाणि योगिवन् ।
 कुर्यात्किन्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणम् ॥
 वश्यता परमा तेन जायते रतिचलात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवश्येस्तेन योगो योगसाधकः ॥
 प्राणायामेन परमेः प्रत्याहारिण चन्द्रिये ।
 वशीकृतेस्ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥
 श्रीखाण्डिक्य उवाच ।
 कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो यः शुभाश्रयः ।
 यदाधारमग्रेषु तद्वन्ति दोषफलोद्भवम् ॥
 श्रीकेशिध्वज उवाच ।
 आश्रयश्चेतसो ब्रह्म दिधा तच्च स्वभावतः ।
 भूय । सूर्जमभ्रजेषु परश्चापरमेव च ॥
 त्रिविधा भावना त्रिषु विश्वमेतन्नैवोद्यमे ।
 ब्रह्माख्या कर्मसज्ञा च यथा चैव भवात्मिका ॥
 ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
 उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
 सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
 कर्मभावनया चान्ते देवाद्याः स्यावराधराः ॥
 चिरगयगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
 बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यत भावभावना ॥
 अज्ञीगेषु समस्तेषु विगेषुज्ञान कर्मसु ।
 विश्वमेतत् परं चान्यद्देहभिस्रष्टशो वृष ॥
 प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 वचनमात्मसंवेदो तत्तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानम् ॥
 तच्च विष्णो परं रूपमस्त्वेतस्याजमचरम् ।
 विश्वस्वरूपवैकल्याण्यं परमात्मनः ॥

योगः

न तदयोगयुजा शक्तं वृष । चिन्तयितुं यतः ।
 ततः स्थल हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम् ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
 मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका गृहाः ॥
 गन्धर्व्ययज्ञदेवाद्याः सकला देवयोनयः ।
 मनुष्याः पशवः शैलाः सप्तदाः सरितो द्रुमाः ॥
 भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च जेतवः ।
 प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
 एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादकम् ।
 सूर्जमेतद्द्वारं रूपं भावनाञ्चितयात्मकम् ॥
 गतत सञ्चमिदं विश्वं जगदेतच्चाराचरम् ।
 परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
 विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैत्रज्ञाख्या तथापरा ।
 अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
 यथा चैत्रज्ञशक्तिः सा चैष्टिता वृष । सञ्चगा ।
 ससारतापानखिलानवाप्नोत्यनुमन्तानाम् ॥
 तथा त्रिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैत्रज्ञसंज्ञिता ।
 सर्वभूतषु भूपाल । तारतम्येन लक्ष्यते ॥
 अप्राणवत्सु स्वल्पात्पा स्यावरेषु ततोऽधिका ।
 सरीस्वरेषुपि तेष्योऽपि अतिशक्त्या पतन्निषु ॥
 पतन्निष्यो ऋगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
 पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
 एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता वृष ॥
 शुकः समस्तदेवैश्चैतच्छापि प्रजापतिः ॥
 हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।
 एतान्यग्रेरूपस्य तस्य रूपाणि पाषिं व ॥
 यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
 द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गौर्गिर्धयं महामतम् ॥
 अमूर्तं ब्रह्मण्यो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
 समस्ताः शक्त्युच्येता वृष यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
 तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्द्वरेमहन् ।
 समस्तशक्तिरूपाणि तन् करोति जनश्चर ॥
 देवतियेऽमनुष्यादिचैष्टावन्ति स्वलीजया ।
 जगतामुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
 चैष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्ययाहतात्मिका ॥
 तद्वपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो वृष ॥
 चिन्त्यमात्मविशुद्धयश्च सर्वैकस्वियनाशनम् ॥
 यथासिद्धतशिवः कर्त्तुं दृष्टति सानिलः ।
 तथा चित्तं स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वैकस्वियम् ।
 तस्मात् समस्तशक्त्यानामाधारे तत्र चेतसः ।
 कुर्वन्ति संस्थिति सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
 शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वैकस्य तथात्मनः ।
 त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां वृष ॥
 अन्यं च पुरुषयात्र । चेतसो ये यथाश्रयाः ।
 अशुद्धास्तं समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
 सूर्तं भगवतो रूपं सञ्जापाश्रयनिस्सृष्टम् ।
 यथा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
 तच्च सूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ॥
 तच्छ्रयतामभाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
 प्रसन्नकारुवदं पद्मपत्रायतत्तगम् ।
 सुकपोलं सुविशोर्गललाटफलकोम्बलम् ॥
 समकर्णास्तविन्दुस्तचक्रकण्ठविभूषणम् ।

योगः

कस्यग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवचसम् ॥
 बलीत्रिभङ्गना ममनाभिना चोदरेण वै ।
 प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
 समस्थितो रजङ्गश्च सुस्थिराडध्रिकराभुजम् ।
 चिन्त्येद्वद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
 किरीटचारुकेयूरकटकदिभिभूषितम् ।
 शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
 चिन्त्येत्तन्मथो योगी समाधयात्ममानसम् ॥
 तावदद्यावद्दृष्टीभूता तत्रैव वृष धारणा ॥
 ब्रजतस्त्रिष्ठतोऽन्यदा स्वच्छेद्या कर्म कुर्वन्तः ।
 नापयाति तदा चित्तात् सिद्धीं मन्यन्ते तां तदा ।
 ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरश्चितं बुधः ।
 चिन्त्येद्भगवद्वपं प्रथान्तं साक्षुस्त्रकम् ॥
 सा यदा धारणा तद्दृष्टवस्थानवती ततः ।
 किरीटकेयूरसुखैर्भूषणै रश्चितं सुरैर्त् ॥
 तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्व्यधः ।
 कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
 तद्भूप्रवृत्त्यैवैकसन्ततिश्चान्यनिस्सृष्टा ।
 तद्भुजानं प्रथमेरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते वृष ॥
 तस्यैव कल्पनाक्षीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पाषिं व ॥
 प्रापणीयमथैवात्मा प्रकीर्णशेषभावनः ॥
 चैत्रज्ञः करणो ज्ञानं करणं तेन तस्य ततः ।
 निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकत्वं निवर्त्तते ॥
 तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
 विभेदजनकैरज्ञाने नाश्रमात्त्वन्तिकं गते ।
 आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
 इत्युक्तसो मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छते ॥
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशो ७ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्मज्ञतयोगो यथा ।
 “सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
 पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासुने चरतिदीनवत ॥
 इतो सुपुत्रो मेध्याश्च पिङ्गलं नलिनौ ध्रुवाम् ।
 नाडोपटकश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
 मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
 विशुद्धं परमाज्ञास्य षट्चक्रं निरुध्य च ॥
 लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्द्विधिः ।
 ब्रह्मरन्ध्रं समागौय वायुवद्दं तकार ह ॥
 निरुध्य वायु मेधान्तामानोय हृदयाभुजम् ।
 तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेध्याम् ॥
 एव कृत्वा त् निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा ।
 जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
 सुहृत्तश्च अपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाभुजम् ।
 ददशं हृदयास्त्रींश्च सर्वं तेजोमयं सुने ॥
 तत्तेजोमन्त्रे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
 द्विभुजं सुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा ॥
 श्रुतिसंलम्बलन्यस्तज्वलन्मकरकुण्डलम् ।
 ईमद्भास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
 नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम् ।
 स्थितं जन्तुषु सर्वेषु निर्लसं सात्त्विकरूपम् ॥

योगः

आत्माराधनं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
 सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
 सर्वधारं सर्ववरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
 सर्वारथं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
 सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्यक्तं वरम् ।
 इहैतं ब्रह्मरन्ध्रं च हृदि तद्ब्रह्मरेव च ।
 हृदि च परमाचार्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
 आदिभिः प्रोच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
 स तु श्रेष्ठश्च महेशान् । सर्वपापविनाशनम् ।
 विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
 ब्राह्मदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
 हृदि देहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
 अहमस्मिन्विहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
 अहं विधेयुः स्थितो द्रष्टा श्रोता वाता ह्यतीन्द्रियः ॥
 अहं अरहितः सदा नामगोत्रविवर्जितः ।
 अन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
 अगोधर्मविहीनश्च विज्ञानाद्यय एव च ।
 औडा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
 बुद्धिमस्मिन्विहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
 सर्वप्राणनिर्भुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
 प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
 अहंकारादिहीनश्च तद्दम्यपगिवर्जितः ॥
 सनसाक्षी तन्निष्ठा च परमानन्दरूपकः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थितस्तुसाक्षी तद्विवर्जितः ॥
 तुरीयः परमा धाता इन्द्रो गुणवर्जितः ।
 सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मास्रष्टृ शिवः ॥
 शय ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं परम् ।
 प्राप्रयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ध्यानं मया ख्यातं तव शृणु । सुव्रत ॥
 पठेद्य एतन् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
 इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् स ज्ञेयात्तद्वदे श्रेष्ठ ।
 यमाः पञ्च त्वहिसाया अहिंसा प्राण्यहंसे-
 नम् ॥
 सर्वं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वायहं परम् ।
 अमेयुर्न ब्रह्मचर्यं सर्वेद्यागोऽपरिग्रहः ॥
 नियमाः पञ्च सत्याद्या वास्तुमाभ्यन्तरं द्विधा ।
 श्रौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चन्द्रियनियमः ॥
 स्वाध्यायः स्वाभ्यञ्जनापः प्रणिधानं हरयजिः ।
 आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुञ्जयः ॥
 मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
 अगर्भात्तु सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
 शय द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणान् पूरकः स च ।
 कुम्भको निश्चलवान् स रेचकाद्रचकच्छिषा ॥
 लघुर्दादशमात्रः स्वात्तुर्विंशतिकः परः ।
 षट्त्रिंशत्साम्प्रतिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
 ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
 अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सर्वं ज्ञानमनन्तकम् ।
 विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
 अहं ब्रह्मास्रष्टृ ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
 अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रसुप्तं च्योतिस्तदीयकम् ।
 नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ॥
 योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड उऽ ॥
 इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
 इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ ३४ ॥
 अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चमं निबोध मे ।
 यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्त्वानन्द्यतां व्रजेत् ॥
 प्राणाग्नेवात्मना ज्ञेयो योगिनी स हि दुर्लभः ।
 कुर्वीत तन्वये यत् तस्योपायं श्रेष्ठम् मे ॥
 प्राणायामैर्देहोघान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् ॥
 गुणान् ॥

यथा पञ्चतधातूनां भ्रान्तानां दहते मलम् ।
 तथेन्द्रियक्रता रोषा दहन्ति प्राणनियन्तान् ॥
 प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
 प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
 लघुमध्येत्तरीयाव्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं । श्रेष्ठम् मे ॥
 लघुर्दादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
 त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तमोय उदाहृतः ॥
 निमेषोऽस्त्रिगुणो मात्रा तातो लघ्वश्चरो मतः ।
 प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
 प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
 विषादं हि हृत्तयेन जयेद्दीषानुक्रमान् ॥
 नृदुल्लं संशयमानास्तु सिंहशार्ङ्गलज्जुज्वराः ।
 यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
 वश्यं मत्तं यथेच्छानो नागं नयति हस्तिपः ।
 तथैव योगी च्छब्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
 यथा हि साधितः सिंहो नृगान् हन्ति न
 मानुषान् ।

तद्विप्रिहः पवनः किल्बिषं न कृणां तनुम् ॥
 तस्माद्भुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 श्रूयतां सक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
 अस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित प्रसादश्च महौपते ।
 स्वरूपं श्रेष्ठं वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमान् ॥
 कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंलयः ।
 चेतसो विकषायत्वं यत्र सा अस्तिरुच्यते ॥
 ऐहिकसुखिकान् कामान् जोभमोहात्मकांश्च
 यान् ।
 निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्द्धं
 कालिकी ॥
 अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टनिरोहितान् ।
 विज्ञानातीन्द्रसुख्यैर्ष्येष्टाणां ज्ञानसम्पदा ॥
 तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
 तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
 स्थितिः ॥
 यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

योगः

इन्द्रियाण्येन्द्रियाणां च स प्रसाद इति स्मृतः ।
 श्रेष्ठश्च च महौपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ॥
 युञ्जतश्च यथायोगं याद्विहितमासनम् ॥
 पद्ममहासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
 आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणव हृदि ॥
 समः समासनो भूत्वा संकुच्य चरणाङ्गुली ।
 संतप्तास्यस्तथा चोक्तं सम्यग्विदम्य वागयतः ॥
 पाणिभ्यां लिङ्गदृष्ट्यावस्य शान् प्रयतः स्थितः ।
 किञ्चिद्गामितशिरा दन्तेऽन्तात्त संयुजत ।
 संपश्यन्नासिकायां स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
 रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
 संस्थाप्य निम्नेत्ये सत्त्वं स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
 इन्द्रियाण्येन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
 निरुद्ध समवायेन प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् क्रुम्नांश्चान्नीव सर्वशः ।
 स त्वात्मरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
 सवात्याभ्यन्तरं श्रौचं निष्पाद्याकष्टनाभित् ।
 पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
 प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
 द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभित्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
 तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो निधनात्मनः ।
 सर्वं रोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्यस्त्रिवोपजायते ॥
 वीक्षते च परं ब्रह्म प्राज्ञतांश्च गुणान् पृथक् ।
 योमादिपरमाणुं च तथात्मागमकल्पावम् ॥
 इत्थं योगी जित्वाहारः प्राणायामपरायणः ।
 जितो जितो शनैर्भूमिमारोहेत् यथा श्रेष्ठम् ॥
 दीषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरान-
 जिता ।

विवर्द्धयति नारोहेत्समाङ्गमिमनिर्जिताम् ॥
 प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
 धारणेऽप्युच्यते तेन धार्यते यन्मनोऽनया ॥
 शब्दादिभ्यः पृथक्तानि यदद्याणि जित्वात्मनिः ।
 प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
 उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
 येन याध्यादयो रोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
 यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्मनाजादिभिः शनैः ।
 व्यापिवेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
 प्राणार्थ्यां हृदये वायु लतीये च तथोरसि ।
 कच्छे मूत्रे नासिकायां नेत्रभ्रमध्मच्छंसु ॥
 किञ्चित्स्नानं परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
 दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसास्यताम् ॥
 नाभ्यातः क्षुधितः यान्तो न च याकुललोचनः ।
 युञ्जीत योगं गार्ह्येन्द्र । योगी सहायमात्मनः ॥
 नातिशाने न चैवोयो हन्ते नास्मिन्लात्मके ।
 कालेऽप्येव युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
 सशब्देऽपिजलाभ्यासं जीर्णं गोष्ठे चतुष्वथे ।
 शुष्कपर्णचये नद्यां पद्मशाने ससरीक्षये ॥
 समये कूपतीरे वा चैत्यवन्कीकसन्धये ।
 देवोऽप्येव तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्णयेत् ॥
 सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
 नासतो दशनं योगं तस्मात्तं परिवर्णयेत् ॥
 दीषानेताननादय मद्दत्त्वाद्यो युनक्ति वे ।

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 बाधिर्यं जडतालोपः स्मृतैर्हं कत्वमन्वता ।
 चरच्च जायते सन्नस्तद्वद्वानयोगिनः ॥
 प्रमादाद्योगिनो दोषा यथेति स्युष्किचित्तुतम् ॥
 तेषां नाशाय कर्णैश्च योगिनां तं निबोध मे ॥
 स्निग्धां यवागमल्ल्यां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ॥
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
 यवागम्ल्यापि पवने वायुग्रन्थीन् परिचिपेत् ॥
 तद्वत् कर्म महाशैले स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विचारे वचसो वापि बाधिर्यं श्रवणोन्मये ।
 तथैवास्फुल्लं ध्यायेत्तुष्णात्तो रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 षीम् ॥
 धारयेद्धारणासुखं शीतं शीते विदाह्निनीम् ॥
 कौत्सं शिरसि संख्याय काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 कुपस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
 द्वावापृथिवी वायुर्ग्रीवापिनावनुधारयेत् ॥
 अमानुषान् सख्यजातादाधास्थितिचिक्त्वि-
 सितम् ॥
 अमानुषं सख्यमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुधधारणा चैवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 एवं सर्वात्मना कार्या रक्षा योगविष्टा रुप ॥
 धर्म्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यत् ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिशुरत्वं
 गन्धं शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिद्धम् ॥
 अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
 न विभ्यति च सख्यानि सिद्धलक्षणासुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न जायते ।
 न भौतिमेति चान्धैर्यस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानाम ३८
 अध्यायः ॥ (तथा च ।

ईश्वर उवाच ।

“मयेकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यष्टधा तस्य प्रवृत्त्याम्यधुना श्रूयु ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनान्यपि षण्णव ॥
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यान तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अहिना सत्यमर्त्यं दक्षसन्ध्यापरिग्रहौ ॥
 यमाः संचिपत, प्रोक्ता नियमाः श्रूयु पुत्रक ॥
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचभोश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तस्य । योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्व्वयामेव भूतानामक्रेषुजननं हि यत् ॥
 अहिना कथिता सद्द्विर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथायंकथन सत्यमर्त्यमधुना श्रूयु ॥
 चौर्थ्यश्च वा वलेनापि परस्वहरणं च यत् ॥
 स्तैर्यमित्युच्यते, सद्द्विरस्यं तस्य वर्जनम् ॥
 सन्धेन भेदुनत्वागो ब्रह्मचर्यमिहोच्यते ।

योगः

द्रव्यागामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोषणम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना श्रूयु ॥
 प्रणवः शतरुद्रीयं तथाथर्व्वेश्वरःश्रिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कौर्त्तितः ।
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
 वास्तु चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिसरयूपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदौश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संचिपस तु विस्तरात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढः पूर्व्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैहं कौकुटकौञ्जरम् ।
 कौर्म वच्चासनं चैव वैयाघ्रं चाङ्गचन्द्रकम् ॥
 दृष्टं ताप्यासनं शूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाण्डारं हस्तिकर्गिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं ऋग्वेदिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्व्वतोभद्रमेव च ।
 इतिताम्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्या ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ॥
 एषामेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
 इन्द्रातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तःशरणां वायुनां बाह्याभ्यरोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगमश्च सगमश्च तयोराद्योऽजयः स्मृतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुव व्याहृतितमाहभिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एव चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र कुरिभिः ॥
 अस्त्रनाडयः प्रोक्ता गमागमनयाश्रयाः ।
 रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाहायोस्तन्निरोधाश्च कुम्भकः ।
 देहिनी दक्षिण्ये भागे पिङ्गला नाडिका
 स्मृता ॥
 पितृयोनिरिति ख्याता भानुस्तन्नाधिदेवतम् ।
 दक्षिण्येतरगा या च इडा सा नाडिका स्मृता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तन्नाधिदेवतम् ॥
 एतयोश्चभयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पद्मसूत्रनिभा नाडो कार्याख्या ब्रह्मदेवतम् ।
 ततः शून्यं निरालम्बं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
 बाह्यास्याद्गोधनाहायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदेवतया भूयः पिवेदन्तसुत्तमम् ॥
 व्याप्यायनं भवेत्तेन प्रावनं कल्पयस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स स्याद्भ्रुको वपितस्य च ।
 उर्त्तन्निप्य प्रथमो वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सङ्कोच्य कृत्निकाचक्रमर्द्धं नीत्वा रमात्रयम् ॥
 संचोभ्य शङ्खिनीं सन्त्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
 अनेन शोघयेन्नागमेश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
 सुसुप्त्यां सदा वत्स ! योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

योगः

विज्ञाय वद्विमार्गं तु अङ्गुष्ठास्तु श्रुतैः श्रुतैः
 सौम्ये नाकर्षयेद्वायुं नाभावास्तस्य धारयेत् ॥
 धारयन्प्रियतप्राणो योगैश्वर्यममन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जरा मरश्चवर्जितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामथा चोदरं भवेत् ॥
 नाभिनासान्तराध्यायं स्त्रिः प्राणान्श्च जयेद्-
 भुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेदह्य । त्रिषु स्थानेषु धारणात् ॥
 अङ्गुष्ठनाभिनासान्त्रे वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ॥
 सदा तत्रैव सन्त्येव एव वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा क्षणात्प्राणतो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 नियमः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यदात् पश्यति तत्सर्व्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्मैन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमाद्येते जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदाजयम् ॥
 उदात्तान् दृष्ट पञ्चैव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्य्यैव मनः सूर्य्येऽन्तरं स्थिपेत् ॥
 देवांश्च सिद्धान् गन्धर्व्वीश्वारयान् खेचरान्
 गयान् ॥
 षड्सासाभ्यासयोगेन सृष्ट्युच्योतिः प्रपश्यति ।
 दृष्टं न स्यात्पञ्चरा न्दृष्ट्युः सर्व्वज्ञश्च ज्ञायते ।
 स्फोटोष्ठा नाडिका प्रोक्ता कुम्भलोकस्तदा-
 न्तर ॥
 उच्चार्य्यं विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरत् ॥
 भूतं भयं भविष्यश्च वर्त्तमानश्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्वैवर्त्तनं स्फोटोष्ठी ज्ञानमभ्यसेत् ॥
 ललाटे स्फुटिदृष्टे सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 सुष्ठुस्फटिकसङ्काशं जटाजूटैर्दृष्टे श्रूयम् ॥
 पञ्चवक्त्रं दृष्टमुजं सर्पयज्ञोपधीतनम् ॥
 ध्यात्वैवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् सूरयो विद् ॥
 ततोऽन्तर्नखं भवति न श्रूयते न पश्यति ॥
 न ज्ञप्ति न स्पृशति न किञ्चिदा समीक्षते ।
 गुह्योद्गरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्त्येत ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जरा मरश्चनिर्मुक्तः शिव एव भवेत्सुनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्येनो वै विषयोऽभित्त ॥
 एकान्तरोऽन्तर्नोभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टवस्तुगच्छिता न सृष्ट्यस्यापि चिन्तनम् ॥
 न बहिर्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मरन्ध्रेणविभेदम् ॥
 न स्थूलं न सूक्ष्मं वापि न सूक्ष्मं नापि लोपितम् ॥
 न शुक्लं नापि वा पीतं न कृष्णं नापि कर्कुरम् ॥
 कृत्वा हृतपद्मनिक्षये विश्वारब्धं विश्वसम्भवम् ॥
 आत्मनं सर्व्वभूतानां परस्तात्समसं स्थितम् ॥
 सर्व्वस्याधारमयत्कामानन्दं ज्योतिरवययम् ॥
 प्रधानपुरुषपातीतमाकाशं दृष्टं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्व्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ॥
 ध्यायेद्नादिमध्यान्तमानन्दादिगुणाययम् ॥
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्मण्यं ब्रह्म चावययम् ॥

योगः

कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 काशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
 रावं सर्वभावानामानन्दैकरसाग्रयम् ॥
 रावं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ॥
 अभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्पतिच्छति ॥
 यथा शलाकुलेः समुद्रं तर्पतिच्छति ।
 विना शम्भुसेवां संसाहृतारयं न हि ॥
 शोखप्रदः शम्भुर्नाथ्या काचन देवता ।
 तात् सर्वप्रयत्नेन महादेव प्रपूजयेत् ॥
 गृह्यात् प्रकृतं जगत्संभोदनालये ।
 चिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 यनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रजोयते ।
 प्रणव्यं ब्रह्मणः स्रष्टुं यत्प्रयत्नितु सुसुचवः ॥
 मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 त्तिष्ठेन्महेशेन सोऽयुते योगमैश्वरम् ॥
 त्तिष्ठेत्तुं वा त्रिलोकं न भवात्मकम् ।
 पाधिधिनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 चाभ्यन्तरं पुत्र । यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
 तत्रात्मनो रूपमानन्दमुभूयते ॥
 भाष्ये मधि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गोषे ।
 कर्त्तुं तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
 त्तुः प्ररिपूर्यन् च जरासरणवर्जितः ।
 त्तुप्रसादाद्भवेद्योगो नान्यथा क्रौञ्चरदन ॥
 ज्ञानात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
 सामेकं शरणं गच्छेद्दानं नाश्रयान्यदम् ॥
 शाश्वताः चित्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
 सङ्कराः ।
 महक्तिभाषणा पूता यान्ति मन्त्ररमं पदम् ॥
 जगतः प्रणये प्राप्तिं नष्टे च कमलोद्भवे ।
 महक्ता नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
 अहमेव गतिस्त्रीषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीशैवे शिवस्कन्द-
 काण्डे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युक्ततः पुनः ।
 ज्ञानोन्मत्तस्यासत्स्तीरपि प्रणिधानेन वे गुरोः ॥”
 सूत उवाच ।
 व्याजस्यं प्रथमं पञ्चाहाधिपीडा प्रजायते ।
 मादः संश्रयस्थाने चित्तस्येहानवस्थितः ॥
 अद्वादर्शनं भ्रान्तिदुःखञ्च त्रिविधं ततः ।
 र्मिनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 श्रधाभिप्रजायन्ते सुनय्यां गान्तरायकाः ।
 शास्यञ्च प्रवृत्तिञ्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैषम्यात् कन्धेजा दोषजास्तथा ।
 मादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
 हं वेद्यभयसूक्तं विज्ञानं स्थानसंश्रयः ।
 नवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 व्यायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
 अद्वाभावरहितता वृत्तिवै साधनेषु च ॥
 गच्छे चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
 अपयं यज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

५५
 योगः

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चेवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
 इच्छाविघातात् सद्बोधसंस्तुददाहृतम् ॥
 दौर्मनस्यं निरोद्धयं वैराग्येण परेण तु ।
 तमसा रजसा चैव संसृष्टं दुर्मनः स्रुतम् ॥
 तदा मनसि सञ्जातं दौर्मनस्यमिति स्मृतम् ।
 हटात् स्वीकरयं ज्ञत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोलता ।
 अन्तराया इति ख्याता योगस्येति हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ।
 प्रनष्टेव्यन्तरायेषु दिवा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिरुचकाः ।
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवगाह्यता ॥
 वार्ता तृतीया विप्रेन्द्रासुरीया चैह दर्शना ।
 आखादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका कृता ।
 सप्तम्यष्टसिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 सुनेः ।
 प्रथिमा सप्तम्यष्टसिद्धिः प्रतिभाश्च इति स्थितिः ॥
 २ । १ । २ । ३ ।
 २ । ३ । ४ । ५ ।
 ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
 ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।
 ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ।
 ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ।
 ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ ।
 १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ।
 ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ।
 १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ।
 १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ।
 १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ।
 १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
 १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ।
 १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ।
 १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ।
 १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ।
 २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ।
 २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ।
 २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ।
 २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ।
 २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ।
 २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।

योगः

यचेच्छति जगत्सिद्धिं तत्रास्य जलदर्शनम् ।
 यद्यदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
 तत्तत्रान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
 भास्वं विनाथ हस्तेन जलपिच्छस्य धारणम् ॥
 अग्रशतं शरीरस्य पाधिभवेन समन्वितम् ।
 एतत् बोद्धव्यं प्रोक्तमायमेवैष्यत्तमम् ॥
 देहादिभिविनिर्माणां तत्तापभयवर्जितम् ।
 लोकं दग्धमपीहान्यददग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवहश्चाधाय परिरक्षयम् ।
 अग्निप्रदह्यं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्माणं यथापूर्वं स्वकामतः ।
 हाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्यत्संस्मृतं तेजसं सुनिपुङ्गवाः ।
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पर्वतादिमहाभारस्कन्धोद्भवत्तं पुनः ।
 लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाधिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्याग्निपातेन भूमेः सर्वेषु कल्पनम् ।
 एकेन देहनिष्पत्तिर्वातेभ्यश्च स्मृतं मुधैः ॥
 ह्यायाविष्ठीनगिद्यत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वं शब्दावगाहनम् ।
 तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वं प्राणिनिदर्शनम् ॥
 ऐन्द्रमिन्धर्ममित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
 यथाकामोपलब्धिञ्च यथाकामविनिगमः ॥
 सर्वत्राभिवच्येव सर्वगुह्यनिदर्शनम् ।
 कामानुरूपनिर्माणं वशिष्ठं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
 छेदनं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्जनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च न्यक्तकालजयस्तथा ।
 प्राजाप्रत्यभिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकसुत्तमम् ॥
 अकारणभगत्स्त्वद्विद्विद्यानुग्रह एव च ।
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्णनम् ॥
 असादृश्यमिदं यत्तं निर्माणञ्च एषक् एषक ।
 संसारस्य च कर्तुं त्वं ब्राह्ममेतद्गुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वेणव पदम् ।
 ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्धेन शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं शैव विष्णुना नावगम्यते ।
 असख्ययुग्यं शुद्धं को जानीयाच्छिववात्मकम् ॥
 युक्ताने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तिता ।
 निरोद्धयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
 नाशातिश्रयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
 अश्रद्धया त्यजेन सर्वे विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
 वेदेषु पुरुषे स्थानं गुणवेदेषु सुस्थित ।
 वैराग्येणैव सन्त्याग्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमात्रञ्च भुवनेषु परित्यजेत् ।
 निरधीव त्यजेत् सर्वं प्रसादति महेश्वर ॥
 प्रसन्नं विभक्ता सुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
 अथवातुग्रहार्थञ्च लोकार्थं वा तदा सुनिः ॥
 अनिरुध्य विचेष्टेदयः सोऽप्येव हि सुखो भवेत् ।
 कश्चिद्भूमिं परित्यज्य आकाशं क्रौञ्चते त्रिया ॥
 उद्भिरञ्च कश्चिदेदान् सन्त्याग्यान् समासतः ।
 कश्चिच्छ्रुते तदर्धं शोकबन्धं करोति सः ॥

योगक्षे

योगजः

योगी

तच्चिदृष्टकवन्तु कुर्व्याद्व्यं सहस्रशः ।
 नृगपत्तिस्मृहस्य रुतज्ञानश्च विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यं स्यावरान्तश्च हस्तामलकवद्भवेत् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रशः ॥
 उत्पद्यन्ते मुनिश्रेष्ठा मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यस्तनेव विज्ञानं विशुद्धश्च स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोरूपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
 देवविमान्यनेकानि विमानानि सहस्रशः ॥
 पश्यति ब्रह्मविष्णुत्रयमाश्रितवरुणादिकान् ।
 गहनचक्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
 पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थेनाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
 तमो निहृत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीचरम् ॥
 तस्य प्रसादाङ्गमस्य ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्या विचारणा ॥
 न शक्यो विस्तराद्भक्तं वर्णाश्यामयुतेरपि ।
 योगे पाशुपते निष्ठा स्यात्तस्य मुनीचराः ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)
 अथ त्रिविधयोगः ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “योगोऽस्यो मया प्रोक्ता कृष्ण श्रेयोविधिस्तथा ।
 ज्ञानं कर्मे च भक्तिश्च नोपायाऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 निर्विघ्नानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विघ्नचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यदृच्छेद्य मनुकथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विघ्नो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नैत यावत्ता ।
 मनुकथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्यो यजन् यज्ञैरनाश्रीः काम उद्वह ! ।
 न याति स्वर्गवरकौ यद्यन्त्र समाचरेत् ॥
 अस्मिन्नोके वर्णमानः स्वधर्मस्योऽनघः शूचिः ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मङ्गलैश्च यदृच्छेद्य ॥”
 इति श्रीभागवते ११ । २० । ६—११ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सन्न्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोग १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एत
 योगा एतेऽध्यायेषु भगवद्गीताया द्रष्टव्याः ॥* ॥
 (कर्त्तुं योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काश्याखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।
 “न सिध्यति कर्त्तुं योगो न सिध्यति कर्त्तुं
 तपः ॥
 तथा च तत्रैव ३२ अध्याये ।
 “च सख्येन्द्रियवृत्तिः स्यात् कलिक्लेशघ्नम्भगान् ।
 अस्वायुः स्यात्तथा नृणां केच योगमर्होदयः ॥”)
 योगक्षेम, क्ली, (योगश्च क्षेमश्च तथा; समाहारः)।
 अनागतानयनागततत्त्वम् । यथा मनुः ।
 “देवा वक्ष्यन्वा पाशं राज्ञां स्वामिन तदृष्टे ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पाशो वक्तव्यतामियात् ॥”
 दृष्टदङ्गिराः ।
 “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 राज्ञावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।
 “अनन्याश्चित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्वचनं तदुभयं
 वहामि ॥” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षामं क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षं वा तेरप्रार्थित-
 मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ॥” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरदन्दि
 पुलिङ्गवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
 “योगक्षेमकरं कृत्वा धीताया लक्ष्मणं ततः ।
 नृगखानुपदौ रामो जगाम गणविक्रमः ॥”
 इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥
 “फलपुण्यादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
 लब्धस्य पालनं क्षेमः ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ॥”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥
 योगचरः, पु, (योगसु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनृमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 योगजं, क्ली, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
 अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 त्रि ॥
 योगजः, पु, (योगभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—
 “अलौकिकः सन्निकर्षाविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगलक्षणा ॥
 आसत्तराश्रयाणाम् सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तद्विद्विषयतद्गर्भबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥
 विधयो यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥* ॥
 “योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तिति ।
 युक्तयुञ्जानरूपयोगिदेविध्यात् धर्मस्य द्वेविधा-
 मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वान युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।
 भानं सर्वविधयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
 विधयथावृत्ता मानससमाधिस्थः अयश्च
 युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 नृसहकारान् स्थूलसूक्ष्मवह्निविप्रकृष्टा-
 नथान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति
 सिद्धान्तसूक्तावली ॥

योगदानं, क्ली, (योगेन दानम् ।) हृत्वेन दान-
 यथा,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मानवे ८ अध्यायः ।
 “योगाधमनेति । योगाधमन्स्त्वत्वाची हृत्वेन य
 वन्त्यकविक्रयदा प्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 ऽन्यथापि निःक्षेपादौ यत्र हृद्य जानीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
 योगनाविकः, पु, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ॥
 गर्गाट २ । इति चारावली ॥
 योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
 समाधिस्तद्गुणा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—
 “या निम्नान्तःस्थलाधस्या जगदृक्कपालतः ।
 विभव्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ।
 (अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । १४५ ।
 “योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्कार्णवीकृते ।
 आसीत्स्यै शेषमभजन् कल्पान्ते भगवान् प्रसुः ॥”
 योगेन सन्नह्नोपायादिना साध्या निद्रा-
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५ । ४४ ।
 “मार्गं च दुर्गं विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रणं विधिवद्विधुः ।
 सन्नह्नपार्श्वस्थितिवीरयोधः
 सेवेत साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ॥”)
 योगपट्टं, क्ली, (योगस्य पट्टं वसनविशेष
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यदृच्छेद्य एष्टजानुवस्त्र
 भवति तत् । यथा,—
 “पादुके योगपट्टश्च तर्जनीयौ रौप्यधारणम् ।
 न जीवन्पिष्टकः कुर्व्यात् व्येष्टं धातरि
 जीवति ॥”
 तल्लक्षणं यथा,—
 “एष्टजान्तोः समायोगे वस्त्रं वलयवद्दृढम् ।
 परिवेष्टा यदूर्ध्वमुच्छिष्टेत्तद्योगपट्टकम् ॥”
 इति पादौ कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ।
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, यात्र
 वस्त्रः ।
 “अभावे धौतवस्त्राणां श्रावण्यौमाविकानि च
 कुतपो योगपट्टं वा हिन्वासा येन वा भवेत् ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 योगपट्टकं, क्ली, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजा-
 धार्यात्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ।
 यथा,—
 “त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं आशासिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं नृगचर्माद्यं तृतीयं तन्निर्मितम् ।
 चतुर्थां चप्रविस्तारं देवैश्च यश्चक्रवत् ॥
 चतुर्मात्रं चतुरङ्गलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयधर्मनिदान्तशेखरः ॥
 योगपीठं, क्ली, (योगस्य योगार्थं वा पीठमात्र-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

“मख्खं योगपीठत्तु पञ्चं पञ्चं विचिन्तयेत् ।
 शावादीवासनानीह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्भावा मख्खेन सञ्चैकताम् ।
 पुनर्भावा ततः पश्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 वैशेष्यपुण्यधपादित तत्र स्वयच्छोपतिष्ठते ॥
 तत्रै देवाः सगन्धर्वाः सत्तराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्व्योगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 माया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 वा च विष्णुमाया । यथा, —
 “तत्र श्रीरिभगवतप्रचोदित’
 सुत समादाय स सुतिकाग्रहात् ।
 यदा ब्रह्मिण्युत्सृज्यते तस्यैजा
 या योगमायाजनित्तत्त्वजायया ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 नारङ्ग, पुं, (योगिन रङ्गो रागो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 न्येयः ॥)
 नाराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वातरोगादीनामौषधविशेषः । यथा, —
 “नागरं पिप्लोमूलं चर्यं स्रग्गणचिन्नकम् ।
 शृङ्गं हिङ्गुलमोदं च सर्षपौ जीरकद्वयम् ॥
 रेणुकिन्दूरयो पाठा विडङ्गं गजपिप्लयी ।
 कटुकान्तिविषा भागौ वचा स्र्वा च पन्नकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं राक्षा सुस्ता च सैन्धवम् ।
 एला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 घाञ्ची च त्वगुश्रीरश्च यवचारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि स्र्वाद्युष्णानि कारयेत् ॥
 यावन्ध्येतानि शृणानि तावदेवाच्च गुग्गुलुः ।
 संमत्तं सर्षपा पश्चान् सर्व्व संमिश्रयेत् तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुम्भात् धारयेत् छतभाजने ।
 गुटिकाश्चकमात्रास्तु खादेषाश्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दोषकालान्नात्रापेक्षया ॥
 परिभाषा च ।
 आदौ प्राणोन्मितं खादेत् ततः कर्षाहं-
 मात्रकम् ।
 ततः कर्षमिदं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तकं पूर्वं गुग्गुलुः प्राणमाहरत् ॥
 द्वितीये कर्षमह्यत्तु पूर्वं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुयुर्वोगराजोऽर्थं महाम्बुधो रसायनः ।
 मैधुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्व्वान् वातामयान् हन्यात् व्यामवातमप-
 स्त्रुतिम् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दृष्टब्रह्मणनपि ॥
 अग्निंश्च यद्दुर्गो रोगं श्लेहगुल्मोदराग्रयपि ।
 आनाहं मन्दमभिस्र्वाश्वास कासमरोचकम् ॥
 प्रमेहं नाभिभ्रूलश्च कृमिंश्च यत्सुरोग्रहम् ।
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावन्न भगवन्मरुम् ॥ * ॥
 राक्षादिकाथसंयुक्तः सर्व्ववातामयान् हरति ।
 काकोल्यादिश्रितात् पित्तं कफमारुग्धादिना ॥
 दात्रींश्रितेन मोहंश्च गोमूत्रेण च पाकृताम् ॥

मपुना मेहसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बशृङ्गेण च ॥
 द्विजाकाथेन वातासं श्लोफं मृजकजात-
 इत्यात् ॥
 पाटजाकाथमहितो विषुं मृशकमम्भवम् ॥
 त्रिफलाकाथसंयुक्तो दासयां नेत्रवेदानाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन वृत्ति सर्व्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र राक्षादिकाथो यथा, —
 राक्षा पुनर्नवा सुक्ती गुह्यचिररुजं शृङ्गेणम् ।
 समधातुगते वाते सामे सर्व्वोदराणि पिवेत् ॥
 इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूढ़ः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
 योगार्थसङ्गमभवेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूढ़श्च रूढश्च यौगिकाश्चेति त्रैविधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनर्विधा भवन्ति । योगरूढाः
 पञ्चाद्याः । पञ्चजनिकप्रत्ययैः पञ्चजनिकत्रंभि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपादये-
 त कुसुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूढार्थे शब्देति योगरूढ़ः । एव इन्द्रसङ्केत-
 महिम्ना भाट्टिनः पद्यस्यैव स्मृतेः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ किरणः ॥ “योगरूढ़ं नाम लक्षयति ।
 ‘स्वान्तर्निर्वृष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकक्षिणः ।
 योगरूढ़ं न यत्रैकं विना न्यस्यास्ति शब्दार्थः ॥’
 यस्मान् स्थावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वार्थस्या-
 न्वयबोधकतु तन्नाम योगरूढं यथा पञ्चजलण-
 सर्पाधर्मादि तद्वि शान्तर्निर्वृष्टाणि पञ्चादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पञ्चजनिकर्त्तादिना समं
 स्वप्रत्ययस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं पञ्चजमित्या-
 दितः पञ्चजनिककृतं पद्ममित्यनुभवस्य सर्व्वसिद्ध-
 त्वात् । इयंस्तु विशेषो यद्दृष्टमपि मण्डपर्य-
 कारादिपदं योगार्थविना कृतस्य रूढार्थस्यैव
 रूढार्थविना कृतस्यैव योगार्थस्य बोधकं मण्डपे
 शोते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्तादेरिव
 मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृह्यदे-
 योग्यत्वेनान्वयाबोधान् । योगरूढं पञ्चजादि-
 पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशब्दा
 चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नन्वन् व्युत्पत्त-
 वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्गत्वात् । अतएव पञ्चजं
 कुसुदमित्यत्र पञ्चजनिककृतेन भूमौ पञ्चज-
 सत्यममित्यादौ च पद्मत्वेन पञ्चजपदस्य लक्षण-
 यैव कुसुदमित्यलपद्युयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु
 पुष्यं पञ्चजत्वादौ पञ्चजादेरन्वयस्याबोधान्
 बोधाश्च पञ्चजपुष्यमित्यादौ निर्व्विभक्तिकेन पञ्च-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव
 तादृशपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं नन्वम्
 एव पुष्यं पञ्चजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शान्नात्तदनु-
 रोधेन सविभक्तिकपञ्चजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वश्च
 अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पद्यादावन्वय इति चेत्पञ्चज-
 वृत्तिः सतोत्वादी च यमिचारादुक्त्युत्पत्तेः
 ‘स्वल्पदन्तरसंश्लिभ तरययासुखपञ्चजम् ।’
 इत्यादौ संज्ञोपेनेन गृह्यात् । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टाधीर्गीवेषपञ्चजादिपदस्यापि
 पञ्चजातत्वादिविशिष्टपद्यादौ कृत्विरेवास्तु ननु
 योगरूढिरिति साम्प्रतं व्यञ्ज्य क्लृप्तशक्तिभ्यः
 पञ्चजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिस्वाच्येण पञ्चज-
 निकृत्त्वादेर्नाभिमम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्यास्य
 गुरोः समुदायाशब्दात्तदन्वयस्यैव शब्दार्थ-
 त्वान् । यद्यपि कर्त्तृवाचकव्यप्रत्यये एव पद्मत्व-
 विशिष्टस्य लक्षण्यात् जाभिमम्भवात् पञ्चज-
 भागस्य तत्र शक्तिरचितता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
 शब्दप्रत्ययत्वमित्युक्तत्वात् कृत्विर्त्तमानत्वधोरि-
 वैकपदार्थधोरपि कर्त्तृपद्मयोर्मधीःत्वयस्य
 सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे गृहेऽपि
 वा पद्यादौ तदर्थस्यान्वयधीर्विरोधिधीःश्रायां
 पञ्चजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थ-
 मवश्यं पद्यात्वादिपदशब्दे पञ्चजादिभागस्य
 कृत्विरेपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य पदार्थान्तरगान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्र-
 त्वयोपस्थापितस्यापि पद्मशक्तित्वादिना महा-
 न्वयानुपपत्तेः । अतएव पञ्चजादिपदाग्रहीत-
 शक्तिकस्य पुंसः पञ्चजमस्तीत्यादितो जात्वपि
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वय निराकाङ्क्षात्त्वादिनि
 वृत्तते । किञ्चित्पेयाकारकोषावच्छेदशक्तिकान्ति-
 कारादिप्रत्ययवर्णानामेव निरूढमक्षणाया तत्र-
 र्थानुभावकत्वसम्भावकनशादिमुदायस्यापि
 तत्रार्थं शक्तिर्लिखीयेत कादिप्रत्ययेकवयस्य शक्ति-
 ग्रहं विनापि वकारादिशब्दादकारदेरनुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं जादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पद्यादौ वृत्तिमन्त्याग्रहेऽपि पञ्च-
 जादिमुदायात् पद्यादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्ध-
 त्वात् । नचैव चित्रगुरित्वादावपि चित्रगोस्वा-
 म्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
 विशिष्टत्वादिनि वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
 पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां कर्त्तरवश्या-
 पत्तार्थां तथामेव तथाविधार्थबोधकत्वाच्चित्तस्य
 वक्ष्यमाणत्वादिति ।
 पञ्चजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढा-
 र्थस्य वा बोधयुदासार्थान्तादृशार्थयोर्मध्यः
 साकाङ्गत्वनिर्ग्रहो न कक्ष्यते परन्तु रूढार्थमिदं
 योगार्थस्य बोधं प्रति कृत्विर्ग्रहयः प्रतिबन्धकत्वं
 तेन कृत्विरेप्रतिमानदर्शायावयववशमेव
 पञ्चजं कुसुदमित्यादौ पञ्चजनिककृत्त्वादिना
 कैरवादेरवगमस्तथावयववशक्तेरनुपस्थितौ समु-
 दायशब्देव भूमौ पञ्चजसत्यममित्यादौ पञ्चत्व-
 प्रकारेण स्थलपद्यादेरतरयश्च तैलपदं योगेन
 तिलप्रभव कृत्वा विलक्षणद्रव्यार्थवमित्तं कं हं
 बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पन्नमित्यादौ सर्षपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्तेव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 मीमांसकानाम्मतमुपन्यस्यति ।
 ‘रूढार्थमिदं योगार्थबुद्धौ कृत्विरेविरोधिताम् ।
 वदन्ति केचिदंकेकवृद्धिः केचिदस्मृते ॥’
 किञ्चित्तुदायावयवधोरैकमात्रस्य शक्तिप्रति-

योगरू

मन्वानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसर्वेऽपि
कर्मसादिशब्देभ्यस्तद्रूपेण केरवादेरवगमात्
नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदृशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदान् पङ्कजातत्वेन कुमुद-
बोधस्य सर्वेषुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कज-
पदजन्यपद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोध प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुमुद-
एव पद्मत्वेन रूढिभ्रमदृशायां तादृशेण कुमुदस्य
बोधो न स्याद्बोधोऽपि रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पद्मान्यधर्मिकत्वेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष-
यताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मत्वेन कुमुदस्यापि
समुदायशक्तत्वधीदृशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं
कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्व
ज्ञानान्यत्वे नापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोऽन्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पद्मे योगार्थस्य
पङ्कजनिकर्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजा-
तत्वेन कुमुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानां
मिथ्यात्वं ते हि मण्डपं भोजयेद्यादावपि
गृहादौ रूढिधीसर्वे मण्डपादिपदानामवयव-
शक्त्या मण्डपानकर्त्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
यहानास्त्वन्दिनस्यैव रूढार्थगौरवतत्त्वयोऽ-
ताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वाच्च । यद्दि च समुदाय एव
पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तिः प्रामाण्यमाभ्यां
पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिक
रूढानां च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्य-
यधीः तदावयवशक्त्यत्त्वपहाय पङ्कजपदघटक-
शब्दशक्त्येति प्रतिबन्धकृत्वा भिन्नेपणीय तद्वट
कत्वचेह तद्विषयितायापकविषयिताकत्वमात्र
तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्तृत्वेनान्यत्रापि
प्रति पद्मत्वं हेतुसूत्र काव्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्य
वा प्रत्यामत्तिरित्येतावन्नेव योगार्थमन्यादृश्या
कुमुदादेर्बोधयुदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
पर्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मायहेतुशक्तिक-
स्यापि पुनः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमु-
दस्य बोधासुदयप्रमद्धान् नचैतापत्तिरनुभव-
विरोधान् नच रूढिज्ञानकालानमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्यक्षरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा
मति रूढिधीदृशायामपि तदसमानतास्तीनस्य
पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्री-
महिम्ना द्वाभ्यामपत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
लीनतादृशबोध प्रति विशेष्यतो हेत्वन्तरस्या-
कृपत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवान् । यद्दि

योगरू

पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पङ्कजपदान् तादृशेण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण
योगार्थमन्यादृश्या पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वान् पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोच्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्वादिप्रकारेण कुम्भी-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तेः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता ।
जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पङ्कजं मनसादेवो पद्मनाभो युधिष्ठिरः ॥
इति । तदेतदेवाकरणमत्तं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादानादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेष्टापत्तेर्लाघवे पङ्कजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेव इत्ये सरसिजमस्तीत्यादितो
द्वयानिष्ठ सरोजमिव इत्याभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरेभेदान्वयं तन्नस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वयं
वृत्तिशब्देकदेशान्नेनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्नतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदे ममधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयोर्गमपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिमाचिन्त्यादृश्यान्वयबुद्धिसिद्धौ एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिभ्यार्थयोस्तात्-
पर्याद्यगृहाद्बोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमन्यादृश्या पङ्कजातत्वेन कुमु-
दादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिशक्त्यन्तं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिशक्त्यन्तः ॥'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्यापस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्ययान्तरवृत्तिसन्ध्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिसत्त्वेन तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामयौक्यत्वेन रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्वयबोधयुदासाय तु रूढ्योगापहारिता-
प्रवादौ रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्री-
म्यनाभिप्रायक इति चिन्तामणिशक्तताम्भनम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विनाक्तमिति तत्रं द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थिते ॥'
तत्तु योगरूढं सामासिकं समासत्सकं लक्ष्य
मपदि तद्विनाक्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य

योगसा

पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवाम्भौव
इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पु, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-
तीति । वह् + शिच् + अण् वा ।) अणुस्वारः ।
विसर्गः । जिह्वामूलोयः । उपाध्यायीयः । इति
याकरणात् ॥
योगवाहो, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + शिच्
+ अण् । ततो ङीष् ।) क्षारविशेषः । यथा,—
“स्वर्णसु स्वर्णकासुष्ठी योगवाहो सुवर्धिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधार्थ-
प्रयोगः । यथा,—
“योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगमलयन्ते ॥”
इति वैद्यकरसन्दारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ।
योगसारः, पु, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।
सर्वरोगहरणीपायः । यथा,—
धन्वन्तरिश्वाच ।
“सर्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाह्वयम् ।
श्रेय सुश्रुत ! संज्ञेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेवादिर्हृद्विःकालश्चिन्ताभिः चङ्घ्रिधीभवेत्
कषायकटुतिक्तान्नाहारादभोजनात् ।
चिन्तायवायवायामभयशोकप्रजागरात् ॥
उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च क्लेशयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्तं जीर्णानि दिग्संज्ञये ॥
उष्णान्नलवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनात् ।
तोष्णान्तायामिसन्तापमदक्रोधनिधेयणात् ॥
विदाहकाले सुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
ग्रीष्मकालेऽह्नरात्रौपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
खादम्बलवणस्त्रिगुणशरीतातिभोजनात् ।
नवास्त्रिपञ्चलानृपमाशाभिस्यन्दिसेवनात् ॥
अथवायो दिवास्वप्रशय्यासनसुखादिभिः ।
कफः प्रदोषे सुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारथ्यमूलसङ्कोचतोद्विष्टम्भभोजनात् ।
खरता सुभता हर्षरौचस्तम्भनशेषणम् ॥
श्यावत्वमङ्गविश्लेषवलनाशामवर्षणम् ।
घातोलिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मक वदेत् ॥
दाहोष्णपादसक्तदकोपरागपरिषवाः ।
कङ्कश्वश्रुपवेगन्थस्वेदश्च्छीतिष्ठटश्चमाः ॥
हारद्व हरितत्वश्च पित्तलिङ्गानि तैर्ययः ।
क्षौद्रोपदेहमाधुष्यचिरकारित्वयन्धनम् ॥
स्त्रिमिथ्यादृष्टघातशोधशीतत्वगौरवम् ।
कण्डुनिद्राभियोगश्च लक्षणं कश्चसम्भवम् ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याहाराधिं हिरौतलम् ।
सर्वं हेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
दोषघातमलाधारो देहिनो देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं चयदृष्टी विपर्ययः ॥
रसास्वादिभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि घातवः ।
वातपित्तकफा दोषा विष्णुप्राद्या मलाः स्त्रियाः
वायुः शीतो लघुः स्रग्मः खरो रूचोऽस्थिरो
बली ।
पित्तमज्जकटुष्णश्च पक्वोऽजीरोगकारणम् ॥
मधुरो लवणः क्षीरो गुहः श्लेष्मातिपिच्छलाः ॥

योगिनी

इन्द्रो ग्याश्रयो वायुः पिक्तं पक्षाश्रयस्थितम् ॥
 कफस्यामाश्रयं स्थानं कण्ठीरुमूर्धसम्बन्धः ।
 कटुतिक्तकषयाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
 कृद्वलवणा, पिप्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ॥
 इत एव विपर्यक्ताः समायैषी प्रयोजिताः ।
 कृत्स्नि रोगिणां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”
 इत्यादि गारुड १७२ अध्यायः ॥
 योगिण्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥
 भ्रमणं, क्ली, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन बन्ध-
 नम् । यथा,—
 योगेनाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 वायुपिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मनुः ॥
 अथ विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 गारुडः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरुहः
 आरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गारुडः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
 गारुडः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
 न्मैसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
 यथा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वयुपपन्नते ।
 सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदीयते ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥
 “कौटिल्योऽथं यामारूढो यस्य श्रमः कारण-
 मृत्यते इत्यत्राह यदिति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय
 भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
 नानुपपन्नते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
 आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
 कर्मविषयाश्च सङ्कल्पान् सन्त्यसितुं त्यक्तुं श्रीर्णं
 प्रत्यक्षः । तथा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥
 ग्रासनं, क्ली, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
 मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तच्च पद्मासनादि ।
 यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।
 “इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वह्ना योगासनानि ते ॥”
 “योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
 जयमङ्गलभरतमल्लिकै ॥)
 गिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
 वेजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिनी, क्ली, (योगोऽस्त्यस्या इति । योग + इनि ।
 डीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेय ।
 ५२ । ३१ ।
 “ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥”)
 भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
 कोटिविधा । तामां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
 यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
 भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ पाञ्चती ७
 दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवगटा
 ११ महाविद्या १२ महातपा १३ मावित्री १४
 ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
 रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अग्निव्वाला २०
 रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

योगिनी

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
 जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
 धोररूपा ३० महावला ३१ स्रुतिः ३२ स्मृतिः
 ३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
 विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
 अम्बिका ४२ योगिनी ४३ चाकिनी ४४
 शाकिनी ४५ हारिणी ४६ चाकिनी ४७
 लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महाषष्ठी ५०
 सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
 ब्रह्माक्षी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
 वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराहो
 ६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
 मातृका ६४ । इति दृष्टमन्दिक्चरपुराणोक्त-
 दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।
 “ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
 कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
 चासुखा शिवदूती च वाराहो कौशिकी तथा ।
 माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
 काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
 भीमा शान्ता भामरी च रुद्राणी चाम्बिका
 तथा ॥
 क्षमा घात्री तथा खाद्या खधापर्णा महो-
 दरी ।
 चोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥
 क्षेमङ्करी चोयचण्डा चण्डोया चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चण्डो महामोहा प्रियङ्करी ॥
 बलविक्रिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
 मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
 उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
 पूष्पिकाः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः
 क्रमात् ॥
 ताभिराभिष्ट सहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
 पूजयेन्मूलस्यान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”
 इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
 अष्टयोगिन्यो यथा —
 “ततोऽष्टपञ्चैवजस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
 शैलपुत्री चण्डवगटां स्कन्दमातरमेव च ।
 कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 चण्डिकामथ कृष्णार्खी तथा कात्यायनी शुभाम् ।
 महागौरीं चायिकोण्यै नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”
 इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥
 तिषिविशेषे दिव्ययोग्यावस्थितयोगिन्या यथा,—
 “ब्रह्माणी सस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
 माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥
 स्थितामेये च कौमारी तृतीयेकादशीतिथौ ।
 नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥
 पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराहो दक्षिणे तथा ।
 यष्ट्याश्चैव चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥
 सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।
 अष्टम्यामावास्यायश्च महालक्ष्मीश्रीगोचरे ॥
 योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”
 इति गारुड ५९ अध्यायः ॥ * ॥

योगिनी

अपि च ।
 “प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।
 शरत्तयोदशी यास्ये वेदा मामाश्च नैऋते ॥
 षष्ठी चतुर्दशी पश्चान वायव्यां सुनिर्गमिमा ।
 द्वितीया दशमी यत्ने ऐश्यानां चाशमी कुङ्कः ॥
 वामे शुभकरी देवी मृत्युदा दक्षिणे स्थिता ।
 वधवत्यकरी चाग्ने एष्टे सर्वार्थसाधनी ॥”
 इति ज्योतिष्कालम् ॥ * ॥
 तत्कालयोगिनी यथा, —
 “यस्यां दिश्यदये याति ततो यामार्हभुक्तिका ।
 भ्रमन्ती तेन मार्गैण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥
 प्राची धनेश्वरहनुताशनकौण्डिन्य-
 वायव्यवारुणगधमाधिपशङ्करेण ।
 एषु क्रमात्प्रवसति प्रतिपन्नवम्योः
 एष्टे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”
 इति समयान्तम् ॥ * ॥
 अथ योगिनीसाधनम् । भूतहाभरं ।
 “अथातः सप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोक्तम् ॥
 सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥
 अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
 यासामभ्यर्चनं कृत्वा यज्ञेशोऽभूद्भूनाधिप ॥
 तासामाद्यां प्राच्यामि मुग्धाणां सुन्दरीं पिपे ।
 अस्या अभ्यर्चननेव राजत्व लभत नरः ॥
 अथ प्रातः ससुत्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।
 प्रासादश्च समासाद्य कुण्डादाचमनं ततः ॥
 प्रणवान्ते सहसारे हूँ फट दिग्वन्धनं चरंत ॥
 प्राणायामं ततः कुण्डात मूलमन्त्रेण मन्त्रयित्वा ।
 षडङ्ग मायया कुण्डात् पद्ममण्डलं निखितं ॥
 तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं शीघ्रव्यास समादरेत् ।
 पीठे देवी समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगनप्रियाम् ॥
 पूर्णचन्द्रनिर्भां गौरीं विष्णुत्राम्बरधारिणीम् ।
 पीनोत्तुङ्गकृष्णां रामां सर्वधामभयप्रदाम् ॥
 इति ध्यात्वा च भूतेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।
 पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
 गन्धचन्दनताम्रं सकर्पूरं सुशोभनम् ॥
 प्रणवान्ते सुवनेशीं आगच्छ सुरसुन्दरि ।।
 वन्द्यैर्भार्या जपेन्मन्त्रं त्रिमन्त्रेषु दिने दिने ॥
 सहस्रेकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
 मासान्ते याप्य दिवसं वलिपूजां सुशोभनाम् ॥
 कृत्वा च प्रणपेन्मन्त्रं निशीथं याति सुन्दरी ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकाण्ये ॥
 सुप्रसन्ना साधकायै सदा स्मरसुखी ततः ।
 दृष्ट्वा देवीं साधकेन्दो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥
 सुचन्दनं मुग्गसं ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।
 मातरं भक्तिर्नां वापि भाव्यां वा भक्तिभावनः ॥
 यदि माना तदा वित्तं द्रव्यं सुमनोहरम् ।
 भूपतित्वं प्राप्तं यत्सहदाति दिने दिने ।
 पुत्रवत पाति तं लोके सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥
 स्वमा ददाति द्रव्यं शिष्यवस्त्रं तथैव च ।
 दिव्यां कन्यां समानीय तामकन्यां दिने दिने ॥
 यद्यद्भवति भूतेषु भविष्यतीति यत् पुनः ।
 तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 आह-ता पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः ॥
 भाष्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
 राजेश्वरः सर्वराजाणां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद्यद्ददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
 तथा साहस्रं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीगमनं लज्जा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥
 ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीतीरं समासाद्य कुर्व्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्व्वेन सकलं कार्यं चन्दनेर्मण्डलं लिखेत् ।
 स्वमन्त्रं तत्र संलिखावाञ्छ ध्यायेन्नोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरदिन्दुवक्रां
 विम्बाधरां चन्दनगन्धलिपाम् ।
 चीनाशुकां पीनकुचां मनोज्ञां
 श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥
 एव ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्परसश्चैव तास्त्वलादींश्च मूलतः ॥
 तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
 कृत्वायुतं प्रतिदिनं जपेन्नन्तं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते प्राप्य दिवसं कुर्व्याच्च जपसुप्तमम् ।
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं ज्ञात्वा च साधकं दृढम् ॥
 गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रादिषु यत् ॥
 स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 भावशेषं यद्यं कुर्व्यात् स्थिते तत् न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभारितम् ।
 अद्याहृतगतिस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
 इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
 तत्र खेहेन भक्त्या च वर्ष्येह परमेश्वरि ॥ २ ॥
 ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये श्रेष्ठं धैकमना प्रिये ।
 गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणायामं घटङ्गं च मायया समाचरेत् ।
 सदांमासं बलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ॥
 अष्टमूर्च्छितरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रच्छदप्रदना गौरीं पक्वविम्बाधरां प्रिये ॥
 रक्ताम्बरधरा बाली सर्वकामप्रदा शुभाम् ।
 एव ध्यात्वा जपेन्नन्तमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्रदिनं समभ्यर्च्ये चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिनं दिने ॥
 तारं माया तथा कूर्चं रत्नं कर्मणि तद्वदि ॥
 व्यागच्छ कनकान्तं तु वति, स्वाहा महामयुः ।
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं बलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकं च दृढं मत्वा आयाति साधकालयम् ।
 साधकं च दृढं तां दृष्ट्वा दद्यात्तस्यै ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भाष्या स्यात् कामभोगिनी ।
 धरुभ्रादिकं लज्जा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवभाष्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञानुरूपतः ।
 व्यासभाष्यां परिब्रूय भजेत्साश्च विचक्षणः ॥ ३ ॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 प्रणव भुवनशानी चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 वद्वेभाष्या महाभक्त साधकानां सुखावहम् ।

पूर्व्वेन सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशीभने ॥
 गौरीचनाभिः प्रतिमां विनिर्भाय स्वलङ्कृताम् ।
 श्यामारुह्य प्रजपेन्नन्तमेकमनास्ततः ॥
 सहस्रेकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
 घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं शशाङ्कास्यां च जन्तुखण्डनलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षप्रश्लीसुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं निशीथे याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहोति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन मुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नादीरतिभोगेन पतिवत्नं पालयेत् सदा ।
 नीला राज्ञी सुखे चर्येदेत्वा च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारद्रव्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥ ४ ॥
 ततः पटे विनिर्भाय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णा गौराङ्गी सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 नृपराजद्वारादगां रम्याञ्च पुष्करेणयाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं दत्त्वा च पाद्यसुप्तमम् ॥
 सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 बह्विजाया चाष्टसहस्रं जपेन्नन्तं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्व्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं तास्त्वलमेव च ॥
 तावन्नन्तं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा दृढं साधकं च निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
 सुसन्नुष्टा साधकं च तोषयेदतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भाष्यां च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भृगादिकं परिब्रूय प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
 साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निर्व्रजे प्राप्ते देवि सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
 लज्जा भाष्यां भजेत्साश्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥ ५ ॥
 ततोऽन्यत्र साधनं वक्ष्ये स्वयं शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं भुवनेशीघ्रागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्व्वेन सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्दने, कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णा पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
 कोमलाङ्गीं स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेष्णाम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिश्रीयं जपेन्नन्तं दृढाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
 भूत्वा भाष्यां साधकं हि साधयेद्विविधेरपि ।
 भोगैर्दिव्यैर्भूषणैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत्नं प्राति तं लोके निव्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
 लज्जा भाष्यां भजेत् साश्च साधकं च सदा प्रिये ॥ ६ ॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामिज्जेष्य धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साधिता विद्या बला चातिबला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु ।

प्रणवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
 महाविद्यैश्च कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्व्वेददाचरेत् ।
 मूलमन्त्रेण सकलं कुर्व्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रेलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
 विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्मक्रीवेश्वधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ।
 मांसोपहारैः संपूष्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनताम्बूलं दद्यात्तस्यै मुदा बुधः ।
 मासमेकं च तां भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्व्याच्च पूजनं महत् ।
 अह्नरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ।
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरसुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥
 तत् श्रुत्वा साधकश्चेद्भो भावयेन्ननसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भाष्यां वा प्रीतिभावनं ।
 कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनीं तत् करोत्यलम् ॥
 माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं मुदं ।
 स्वर्गं शतं सिद्धिद्वयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
 अतीतानागतां वार्तां सर्व्यां जानाति साधकः ।
 भाष्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनं ॥
 अन्नादीरुपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा ध्रुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्थियं मुदा ॥
 ततोऽर्चयन्मासिख्य कुर्व्याच्चासादिकं प्रिये ।
 जीवन्त्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ।
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मङ्गारहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
 एव ध्यात्वा जपेन्नन्तं सहस्रं च दिने दिने ॥
 प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधाने च त्रिसन्धं पूजयेत्मुदा ॥
 पूर्णिमां प्राप्य गन्धादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 घृतदीपं तथा धूपं निवेदय्य मनोरमम् ॥
 राज्ञी च दिवसे जयं कुर्व्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रभातसमये याति साधकस्यालिकं ध्रुवम् ॥
 प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
 देवदानवगन्धर्व्वविद्याधुगयस्वरस्यसाम् ॥
 कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकं च सुकुर्मुहुः ।
 चर्यं चोष्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा ध्रुवम् ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्भक्तु विद्यते प्रिये ।
 आनीय हीयते सर्वं साधकाज्ञानुरूपतः ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरं ।
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवो निरामयः ।
 सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति ध्रुवम् ॥
 रमे साह्वं तथा देवि साधकं चो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु ।

योगी

तारं मायां तथागच्छानुरागिनि मेषुनप्रिये ।
 बह्निर्भाया मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
 एषा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
 सुखान् गुह्यतरा विद्या तव ज्ञेहात प्रकी-
 र्णता ॥ ८ ॥

देष्टव्यम् ।

तत्र माधनं पुण्यं यत्तन्गीनां सुखप्रदम् ।
 तस्मिन् काले प्रकर्षं विधिना केन वा प्रभो ।
 आजाधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
 ईश्वर उवाच ।

इसन्ते माधयेदधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
 सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्तमकः ॥
 उज्जटे प्राप्स्यते वापि कामरूपे विशेषतः ।
 आनेष्वेकममं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
 आनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
 शिष्याश्च सेवकाः सर्वे परं चाजाधिकारिणः ।
 शारकब्रह्मणो भूत्वा विनायकाधिकारिणः ॥”
 इति तत्त्वसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
 इष्टविधिशान्तरगतदशाविशेषः । यथा,—
 “स्वल्पं भुवः कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
 मङ्गलेन हृतं शेषो मङ्गलादिविभक्तयः ॥
 मङ्गला पिङ्गला धन्या आमरी भद्रिका तथा ।
 उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यद्यै प्रकीर्णता ॥
 अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषाश्लेषैकैकवर्द्धिकाः ।
 पुनस्तार्कान्तवर्षेण चक्रवत् परिवर्षेतात् ॥”
 अपि च ।

“रोहिण्यदाशौ चिराच्छशा मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
 उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादत्रये पुनः ॥”
 एतासामन्तर्दशा ।

“दशावर्षसु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
 यन्तु यस्या हि यद्वर्षं तत्तद्भागं प्रकीर्णितम् ॥”
 फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
 योगशास्त्रसङ्ग्राहणे एहे तस्य दिने दिने ॥
 पिङ्गला विविधं दुःखमन्त्रचिन्तादिसम्भवम् ।
 ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यगणादिकम् ॥
 धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
 शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मालवत् परिपालयेत् ॥
 आमरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
 अकस्मात्सस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
 भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
 तुष्टा चैन्द्रिका नित्यं दुर्गहः सुयहायते ॥
 उल्का आधिकारी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
 उल्का यदि समायाति सुयहो दुर्गहायते ॥
 सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भगणादिकम् ।
 यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लघ्नीकृतस्य करे स्थिता ॥
 सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुदुर्तं धान्यधनादिकम् ।
 सेव भाया सदा नित्यं गृही कृत्वाः फणी यथा ॥”
 इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

गी, [न] पुं, (योगः चस्यस्येति । योग +
 इनिः । यद्वा, युज समाधौ । युजिर योगे वा +
 “संपृचानुदयेति ।” १। २। १४२ । इति चिद्युक् ।

६१
 योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
 “स्वर्णं लोहे गृहेऽरग्ये सुस्त्रिंशे चन्द्रे तथा ।
 समता भावना यस्य स योगी परिकीर्णितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्चनम् ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।

कथय ऊचुः ।

“भगवन् । देवतारिषः । हिरगयादिनिस्तदन ।
 चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
 उच्यते ॥

सर्वकर्माणि सन्त्यस्य समाधिमचर्त्त श्रितः ।
 य आसीत् निश्चलो योगी स सन्न्यासी न पञ्चमः ॥
 सर्वेषामाश्रमाणान् द्वेषिणं श्रुतिदर्शितम् ।
 ब्रह्मचार्यं पञ्चवर्णानां नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
 उपकुल्याणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
 उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
 ऋणानि त्रीण्युपाहृत्य त्वाक्का भाष्याधनादिकम् ॥
 गृहकाको यस्तु विचरद्ददासीनः स मोक्षिकः ।
 कुटुम्बभरणायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
 तपस्तप्यति योऽन्येन यत्नेद्देवान् जुषोति च ।
 स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसी मतः ॥
 तपसा कर्षितोऽन्यथे यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 सन्न्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
 योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षितेन्द्रियः ।
 ज्ञानाय वर्णैते भिद्यः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
 यश्चात्मरतिरेव स्यान्नित्यलोभो महासुनिः ।
 सत्यगृह्यां नसम्पन्नः स योगी भिक्षुरप्यते ॥
 ज्ञानमन्त्रानिनः केचिद्देहसन्न्यासिन परे ।
 कर्मसन्न्यासिनः केचिद्विधियाः परमेष्ठिकाः ॥
 योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य राव च ।
 लतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥”
 इति कौर्मि २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
 “यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
 आयुःक्षयो बिन्दुहीनादसामर्थ्यं च जायते ॥
 तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
 रान् ।
 योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुघार-
 गात् ॥”
 इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हृदयोगप्रदीपिकायाम् ।
 “गोधमशालियवषट्कशोभनामं
 शीरादखखलनवनीतसितामधनि ।
 शूय्दोक्कपोलकफलादिकपञ्चशाकं
 सुहादिदिसुदकश्च यमीन्द्रपथम् ॥”
 तेषामपथं यथा, तत्रैव ।

“कद्रुत्वतित्तलवयोद्याहरीतशाक-
 शीवौरतैजतकसर्षपमत्स्यमद्यम् ।

योग्यः

आजादिमासदधितककुलस्यकोल-
 पियाकहिङ्गुलसुनादमपथ्यामाहुः ॥”)
 योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
 मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेशशब्ददर्शनात् ।
 ३ । ८५१ ॥) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य स्तनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मोत्तमोऽस्य ॥”
 “योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
 वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताक्षरा ॥ नि,
 योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८ ।
 “यजन्ति ध्यानस्तमलेर्मनोभि-
 र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥”)
 योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।

यथा,—
 “योगेशक्रादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
 तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
 आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
 तेषां वा योजनादयोगी योगेश्वर्यवबोधना ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
 वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८५१ ॥ (योगे-
 श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।
 “कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ।
 तमन्वीयुर्भागवता ये च तनसेवनीतस्तकाः ॥”)
 योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्म्मयर्म्मणि ।
 स्त्वां काशामधुनोपेतं धर्म्मः कं प्ररणं गतः ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३० ।
 “नमस्ते भगवन् देव । नमस्तं भक्तवत्सल ।
 योगेश्वर । नमस्तेऽस्तु नमस्तं विश्वसम्भव ॥”
 देवहोत्रतन्त्रयः । यथा, भागवते । ८ । १४ । ३० ।
 “देवहोत्रस्य तन्त्रय उपहृत्तां दिवस्पतिः ।
 योगेश्वरो हरं शोऽहृत्त्यां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्ध्याककांटकी । इति भाव-
 प्रकाशः । (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
 “त्वत्तं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
 चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ८ ।
 “प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
 योगेश, स्त्री, (योगे सन्विच्छिद्रादिपूरणे इष्टम् ।)
 शीसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (तथास्य
 पथ्यायः ।

“नामं महावल्गं चीर्णं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 योग्यं, स्त्री, (योग्यत् इति । युञ् + णिच् + यत्) ।
 ऋद्धिनामौषधम् । ऋद्धिनामौषधम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । ११२ ॥
 योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
 यच् ॥” ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
 योगार्हः । (यथा, रघुः । ६ । २६ ।

“कान्था गिरा स्मृतया च योग्या त्वमेव कलाणि । तयोस्तनीया ॥”

उपार्थी । प्रकृतः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपन्नोको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
याम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।

“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्नोनसाधनभूताभी रञ्जुभिः ।” इति सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १।३।१ । १३ ।

“योग्यं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अग्नेयं यद्वाचो नम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनङ्गद्वन्द्विकम् ॥” इति
तद्वाच्यम् ॥) पृथ्व्यन्तश्च, पु। इति मेदिनी
ये, ४६ ॥

योग्या, स्त्री (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) समता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यानप्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्योग्यतां यान्ति कालवश्या हि
योग्यता ॥”

शास्त्रबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थं तत्र तद्वत्ता योग्यता पत्रिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थं इत्यादिना ।
शकपदार्थेपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना निश्चितीत्यादौ न
शास्त्रबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शास्त्रबोधान् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यादि-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कश्चिन्त संशयरूपस्य कश्चिन्निश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शास्त्रज्ञाने कारणं वद्विना
निश्चिन्त इत्यादौ संके वद्विकरणकत्याभाव-
रूपयोयोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धान्न ज्ञास्त्र-
बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसत्तिकायां
जन्यदोषविशेषाजन्तज्ञानमात्रं प्रतिबन्धकत्वात्
शास्त्रे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान
विलम्बाच्च शास्त्रविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ।”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रविधानयोग्यया
मनसः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रविधानयोग्यया समाध्य-
भ्वासेन ।” इति मल्लिनाथः ॥) अर्कयोगिनः ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ शास्त्राभ्यासः । तत्र-
प्रयोगः । खरकी २ अमः ३ अभ्यासः ३ ।

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते स्मृत्यानि ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्त्रयीयमध्यायं यास्यास्यामः ।
अधिगतसञ्चशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार
येत । ह्येद्यादिषु ऋहादिषु च कर्मपथसुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतीर्यज्ञतयोग्यः कर्मस्त्रयोग्यो
भवति । तत्र पुष्यफलालावृकालिन्दकत्रपुत्रे-
र्त्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु ह्येद्यादिषु दृश्ये-
दुक्तमेनपरिकर्मानि चोपदिशेत् । इतिवस्ति-
प्रसकप्रभृतिषूदकपङ्कणैषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोचि चर्मगयातते लेख्यस्य । नृत्तपशुसिरा-
स्त्यलनालेषु च वेध्यस्य । सुगोपहृत्कालवेद्यु-
नलनालीशुक्लाण्युसुखेर्व्यस्य । पनसविम्बी-
विव्वफलमञ्जुत्तपशुदन्तेष्वार्ह्यस्य । मधु-
च्छिष्टोपनिषे शास्त्रालीफलके विस्वायस्य । सद्य-
घनवस्त्रान्तयोर्मुद्गचर्माम्तयोश्च सीचस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-
मांसपेशीघृतलनालेषु च कर्गसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नृदुषु मांसखण्डेष्वस्मिन्धारयोग्याम् । उदक-
पूर्णाघटपार्श्वस्नोतस्यनावसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिप्रणवस्तिषोऽनयोग्यामिति । भवत-
स्यात्र ।

एवमादिषु मेधात्री योग्यार्हेषु यथाविधि ।
द्रवेषु योग्यां कुब्जागो न प्रसृज्यति कर्मेसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षात्मिकर्मेसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
“निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न लह्वा कापि प्रश्रुते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वर्षे । ११६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वह्ने नृपायां
रथं तथा योजनमूर्त्तानाम् ॥”

चतुःक्रोशर्यथं यथा,—
“हादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयसु शयः स्तनः ।
तस्तुच्छं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ॥
तत्तुच्छं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते षोडशसहस्रहस्तेयोजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तेरपि योजनम् । यथा,—

यद्योऽरे रङ्गुलमष्टमङ्गो-
र्हसोऽङ्गुलीः षडङ्गुलितैश्चतुर्भिः ।
हस्तेऽङ्गुलिर्भवेत्तौह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा करार्था दृशकन वंशः ॥
इति लीलावती ॥

योजनगत्या, स्त्री, (योजनं गन्थोऽस्याः । योज-
नान् गन्थोऽस्या इति वा ।) कस्तुरी । सीता ।

मन्वती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या चण्डमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगत्या तु सुकृपा च वरानना ॥”

योजनगत्या, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ।
कस्तुरी । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगत्या
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनगणी, स्त्री (योजनाय सन्धिस्थानादूर्ध्वानादौ
पठं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥
योजनवस्त्रिका, स्त्री (योजनवस्त्री + स्वार्थे कन्
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अजन्तयुज
धातोर्नप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवस्त्री, स्त्री, (योजनगांमिनी अतिदोष
वस्त्री यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पठ्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकासं जिङ्गी समञ्जा कालमेधिका
मण्डकपर्णी भण्डोरी भण्डो योजनवस्त्रापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
मण्डोतकी च मण्डोरी मञ्जुषा वस्त्ररञ्जनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । अजन्तयुजधातो
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग
वते । ४ । २९ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”

योटकः, पुं योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहं
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकमेतेन सप्तविधा
योटकः । तत्र राशियोटके षडष्टकनवपञ्च-
मद्विद्वादशविषमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिर्निश्चिन्तायाम् ।

“षडष्टकं त्रिकोणं च द्विद्वादशकमेव च ।
परस्परं जम्भराशेःस्थङ्गा कन्याकुमारयोः ॥
षडष्टकं भवेदोषो वेधश्च नृत्युरेव वा ।
त्रिकोणं पञ्चद्वानिः स्यात् धनद्वानिर्धनशयैः ॥
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षष्टके पुमान् ।
शुभं षडष्टकं त्रयं मोहाहं दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो गृहान् सुतग्रहे सुतहा च कन्या
धर्मं स्थिता सुतवती पतिवक्त्रभा च ।
द्विद्वादश धनग्रहे धनहा च कन्या
रिपके स्थिता धनवती पतिवक्त्रभा च ॥
योटेके सप्तके मेघतुली युग्महयो तथा ।
सिंघटौ सदा वर्था गतिस्तत्रात्रवीच्छ्ववः ॥
राजयोटेकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्दशके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥”

इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥
ग्रहयोटेके ग्रहशुभयोगो निषिद्धः । कन्यावर्ग-
राश्वधियग्रहयोः शुकुत्वे ग्रहशुभयोगः । तत्र
विवाहं रांगादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरण

योनिः

रावधिरौष्यं यद्वरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
 [ति गृह्योत्कविचारः ॥ * ॥ अन्ये योत्कविः
 पञ्चभयान्न लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
 न्यान्तरे योत्कविश्चवर्गद्वितीयोऽपि ॥
 पुं, (यद्यते ज्ञायते अनेनेति । यु + वाहु-
 क्तान्तु ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
 स्त्री, (यद्यते अनेनेति । यु + "दास्त्रीशस यु
 वस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।"
 ॥ २ । १८२ । इति वृत् ।) योक्तम् । इत्यमरः ।
 १ । ६ । १३ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
 ३५ । २६ ।
 'भरतायाभिदृष्टाः स्र योचाय पशवो यथा ॥")
 ङा, [ञ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ङच् ।) युद्ध-
 कर्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंश भविष्य-
 पूर्वखण्डे । २ । १८ ।
 'आधिव्यते पुरीं योद्धा द्विदं यदि लभते सः ॥")
 ङा, पुं, (युध्यतीति । युध् + ञच् ।) योद्धा ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, कथासरित-
 खागरे । १० । २० ।
 "सकृत्मिलिते स्वाकीयोधास्तेः सैनिकैः सह ।
 नित्यवैतसेश्वरं चण्डमहासेनान्तिकश्च तत् ॥")
 ङान्त, स्त्री युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १२५ । १७ ।
 "योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
 स दमो वारयत्येष हन्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥")
 ञञ्जम् ॥ युध्धातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्) ।
 प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 धसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
 योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
 नम् ० । इत्यमरभरतौ ॥
 धेयः, पुं, (युध् + भावे ञच् ।) योधं युद्धं करो-
 तीति । योध + ञच् ।) योद्धा । योधश्चान्त
 ञ्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 ङलः, पु, (यवस्य ङल इव ङलः काण्डोऽयम् ।
 पृथोहरादिः ।) शास्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 यवनालः २ जगार्हयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २४४ ॥
 ङनिः, पु, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
 "वह्निश्रियुष्टुग्लाहात्वरिभ्यो ङिन् ।" उणा०
 ४ । ५१ । इति ङिः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
 ने, २६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
 चरिते । ६ ।
 "ऋषयो राजसीमाहर्वाचसुम्भसदप्रयोः ।
 सा योनिः सर्व्वैराणां सा हि लोकस्य
 निर्कृतिः ॥")
 ङलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ (कुश-
 ष्टीपस्थानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ७ ।
 "धृतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
 सीता द्वितीया विद्विधा सा चैव हि निष्ठा-
 स्मृता ॥"
 तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धिसारखते ।

योनिः

"सननकुमारकं तत्र योनिनक्तं प्रकीर्तितम् ।
 तन्नाम्तरश्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥")
 प्राणिनासुतपतिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
 "चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
 अलजाः स्वदेनाश्चैव उद्विष्णाश्च जरायुजाः ॥
 एकविंशतिलक्षाणि ह्यलजाः परिकीर्त्तिताः ।
 स्वदेनाश्च तथैवोक्ता उद्विष्णास्तुप्रमाणतः ॥
 जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
 सर्व्वेषामेव जन्तूनां मानुसत्वं सुदुर्लभम् ॥"
 इति श्रीगुरुहपुराणे प्रेतकल्प धर्मप्रकटनो नाम
 २ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा ।
 "जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
 क्षमयो रुद्रसङ्घाताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
 त्रिंशत्क्षन्नाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
 सर्व्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
 इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 "स्यावरास्त्रिंशत्क्षन्नाश्च जलजो नवलक्षकः ।
 क्षमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
 पशवो विंशत्क्षन्नाश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
 एतद्यु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥"
 इति कर्मविपाकः ॥
 ("भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुह-
 स्वदेोद्भिदः । तानां खलु चतसृणामपि योनीना-
 मेकेका योनिरपरिसङ्ख्यायमेदा भवति भूता
 नामाकृतिविशेषपरिसङ्ख्यायत्वात् । तत्र जरा-
 युजानामलजानां प्राणिनामेति गर्भकरा भावा
 यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनीं तथा
 तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
 चपुसीसा आसिद्यमानास्तेषु तेषु मध्यच्छिद्य-
 विम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
 मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् ससुदाया-
 त्मकः सन् गर्भे मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
 मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।" इति
 चरके शारंगरस्थाने तृतीयोऽध्याये ॥ * ॥)
 भगम् । इत्यमरः । १० । ६ । ७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
 ङ्गम् ० उपस्थः ३ सारमन्दिरम् ४ । इति राज-
 निर्घण्टे ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्षं ६ अधरम् ७
 अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० सार-
 ङ्गपकः ११ अपदेशः १२ प्रकृतिः १३ पर्याय १४
 संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गृहम् १७
 सारगारम् १८ सारध्वजम् १९ इत्यङ्गम् २०
 रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सार-
 गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्पाद्यः २७
 कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचक्रम् २९ । इति जटा-
 धरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासिर्भवति ।
 इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 "शुभः कमटपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
 वासोमनश्चतुर्कथानः पुत्रजो दक्षिणोत्तमः ॥
 आखुरोमा गूढमणिः सास्रष्टः संहतः पृष्ठः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
 क्रूरङ्गुररूपो यक्षुल्लिकोऽरससिभः ।
 रोमशो विहृतास्यश्च दृश्यमासोऽतिदुर्भगः ॥
 शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नैच्छति ।
 चिपिटः कर्पराकारः किङ्करोपददो भगः ॥
 वशावेतसपञ्चभो गजरोमोच्चनामिकः ।
 विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥"
 इति काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिश्चावर्त्तो सा च
 कीर्त्तिता ।
 तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥" * ॥
 अथ योनिरोगाधिकारः ।
 "तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
 'मिथ्याहारविहारार्थां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषिता ।
 आसंवादीम्यतश्चापि देवादा स्युभग गदाः ।
 रोगिणोना योनीनां नाभान्याह ।
 'उदावर्त्ता तथा बन्धा विप्रता च परिप्रता ।
 वातला योमथो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
 पञ्चधा पित्तदाषेण तत्रादौ लोहितक्षरा ।
 प्रससिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥
 अत्यानन्दा कर्णिकी च चरणानन्दपुष्पिका ।
 अतिपूर्णापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमा ॥
 खण्डाङ्कनो च महती सूक्ष्मोक्ता निदाषिकी ।
 पञ्चेता योनयः प्रोक्ता सर्व्वदोषप्रकोपतः ॥
 अथ तासां लक्षणान्याह ।
 'सा फेणिलसुदावर्त्ता रजःक्षुण्ण सुच्यति ।
 बन्धा नष्टासंवा ज्ञेया विप्रता नित्यवेदना ॥
 परिप्रता या भवति ग्राम्यधर्मं रुणा श्लथम् ।
 वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिक्षोदपीडिता ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ।
 अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति-
 शयिता वातवेदना बाह्वया । वातला इत्य-
 न्वयात् ॥ * ॥
 'सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितक्षरा ।
 प्रससिनी संसते च क्षोभिना दुःप्रजायिनी ॥
 क्षोभिना विमर्हिता संसते स्वस्थानान् च्यवते
 दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
 'सवातसुद्भिरङ्गीर्थं वामिनी रजसा युतम् ।
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्ना रक्तसखवात् ॥
 पुत्रघ्नाऽऽज्ञापयोपलक्षकः ।
 'अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकञ्चरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवतु ॥
 अत्यानन्दानसन्तोष ग्राम्यधर्मैश्च विन्दति ।
 कर्णिकी कर्णिका योनी श्लेष्माश्लेष्मा प्रजायते ॥
 कर्णिकी मासस्य कर्णिकारी ग्रन्थिः ॥
 'मेथुन चरणपूर्व्वे पुरुधादतिरिच्यते ।
 अतिरिच्यते रजो सुच्यति द्रव्यं ।
 'बहुशश्चानिचरणा तथोऽङ्गं न तिष्ठति ॥
 बहुशः वार वारं आनास्यते तथो, चर-
 णानिचरण्याथोः ।
 'श्लेष्मला पित्तिला योनिः कण्डयुक्तातिशीतला ।

योनिः

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेषलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनात्मवास्तनी खली खरस्पर्शा च मैथुनं ॥
अस्तनी ईषत स्तनी यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खली । अखिलीमाह ।

‘महामेदग्रहीताया वालाया अखिली भवेत् ॥
महामेदः पुरुषः तेन ग्रहीताया वालायाः
सन्प्रयोनिश्चिदाया अखिली अखलवल्गमना
या निर्भवति ।

‘विश्रुतात्मिहायोनिः सन् प्रकृतिमंश्रयत् ।
मन्त्रिङ्गसमुत्थानात् सर्वं प्रकीर्षणम् ।
‘चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वं जनिदृशणम् ॥
असाध्या योनिराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥
पञ्च खलीप्रकृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।
‘द्विबास्वप्रादतिक्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् ।
स्तनाच्च नखदन्ताद्येस्वाताद्याः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पृथग्रोणितसङ्काशं लकृचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यथा यानौ नास्मा कन्दः स योनिजः ॥’
लकृचाकृतिसन्निभं लकृचाकाराकारम् । गुह-
कमत्र विशेष्यं बोध्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

‘रूढं विवर्णं स्फुटितं वानिकं त विनिर्देशित् ।
टाहारागन्धरयुतं विद्यात् पितात्मकं तुम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कस्मन्नं कफात्मकम् ।

सन्त्रिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥ * ॥
अथ योनिरोगाया चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टासैवा
ज्ञेयंति । ततः प्रथमतो नष्टासैवाचिकित्सा ।

‘आसैवादर्शने नारी मत्स्यान् संवेत निव्यशः ।
काञ्चिकश्च तिलान् माघावृद्विच तथा दधि ॥
इक्षुं कुवोजदन्तीचपलागुडदमनकण्वयवशूकैः ।
सखकक्षारेस्त्रिज्यनिगता कुसुमसक्त्रननी ॥
इक्षुः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो
मदनफलम् । किष्कं सुराबीजम् ।

‘योतं ष्योतिष्मतीपत्र राजिकोयासनं त्राहम् ।
श्रोतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भ्रुवम् ॥
ष्योतिष्मती कटभोरुजविशेषः करहो इति
शोकं । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘वला सिता सातिबला मधुकं
वटस्य शुङ्ग गजकेशरश्च ।
उतन्मधुश्रीरुचनेर्निपीय
बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अथगन्धाकषायेण सिंहं दुग्धं घृताम्लितम् ।
स्तुनात्तान्नाञ्जना प्रातः पोत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्यात्तु तन्मन्त्राया मूलं दुग्धेन कन्ध्या ।
पिष्ट्वा पोत्वा ऋतुस्त्राता गर्भं धर्तुं न शशयः ॥
कुरण्टमूलं धातक्या कुसुमानि वटाकुराः ।
नामौत्पल पयोशुकमेतद्गर्भपदं भ्रुवम् ॥

योनिः

यावता पिबति पान्शपिप्यलं
जीरकैण सहितं हितप्राणा ।
‘अेतया विश्रखुपुष्याया युतं
सा सुतं जनयतीह नात्यथा ॥’

अतकुसुमया शरपुखया सह ।
‘पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पौत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न शशयः ॥
शुक्ररश्मिभूलं मध्वं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पौत्वायोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न सृते स्त्री ॥
पुत्रमजारीमूलं विण्णकान्तेशालिङ्गीसहितम् ।
एतन् गर्भेष्टदिनं पौत्वा कन्यां न सर्वथा सृते ॥
पुत्रमजारी पतजिया तस्या मूलम् । इशालि
ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भपदरभणकथना-
वमरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्पलीविङ्गटङ्कणसमर्च्यं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

‘आरनालपरिषेचितं अष्टं
या जयाकुसुममति पुष्यिणी ।

सतपुराणगुडसुष्टिसैवनी
सा दधाति नहि गर्भमज्जना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्त्रभ्यङ्गपरिषेकप्रलेपपिपुधारणम् ॥’

‘वस्त्ररञ्जीतरवन्ति । क्रमचिकित्सा ।
‘नतवात्ताङ्गीकुञ्जसेत्सवामरदाशभिः ।

तिलनैलं पचेद्दारी पितुं तस्य विधारयेत् ॥
विश्रुतायां सदा योनौ अथा तेन प्रशान्ति ॥’
नतं तगरम् ।

‘वानलां कर्कशां स्तनामल्पस्पर्शां तथैव च ।
कुम्भीस्वेदेरुपचरेदन्तर्दिशं सत्तरे ॥

धारयेद्वा पितुं योनौ तिलनैलस्य सा सदा ।
पितलानाश्च योनीनां सैकाभ्यङ्गपिपुक्रियाः ॥

श्रीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृताणि च ।
प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां शीरस्त्रिणां प्रवेशयेत् ॥

पिपाय वेश्वरारण तनो बन्धं समाचरेत् ।
शुष्ठीमरिचकण्ठाभिर्धान्यकालाजिदाडिमैः ॥

पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्बेश्वरारः स्त्रुतो युधैः ॥
धानोरसं सितायुक्तं योनिदाहं पिबेत् सदा ।

खर्चक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तक्षुलासुना ॥
योन्त्यासु पूयसाविद्यां शोघनद्रव्यनिर्मितैः ।

सगोसूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’
शोघनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

‘दुग्धोन्नं पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्भ्राजत्त्वादिकथितासुना ॥’

पञ्च कषायाः । वञ्चावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजवृत्तादि धनवृद्धेरा ।

‘पिप्पल्यामरिचैसाधेः श्रुताङ्गाकुञ्जसेत्सवै ।
वर्षिस्तुन्या प्रदेष्टिन्या योनौ श्लेषविशोधिनी ॥

तुल्या प्रदेष्टिन्या देह्येण परिणह्येन च ।
कन्यायां वसेथो देयाः शोघनद्रव्यनिर्मिताः ॥

गुडश्रीत्रिफलादम्नीकथितोदकधारया ।
योनौ प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डः प्रशान्ति ॥

सुद्रुपस्य खरिदं पथ्यां जातीफलं तथा ।

योनिः

विष्णीं पूगश्च संभृग्यं वस्त्रपूतं क्षिपेद्गमे ।
योनिर्भवति संकीर्णां न सर्वेषु जलं ततः ॥
कपिकन्दमूत्रं मूलं काषयेद्द्विधिना भिषक् ।
योनः सङ्कीर्णतां याति क्लेशेनानेन धावनात् ॥

जीरकद्वितयं क्षत्वा सुधुवी सुरभिर्विष्णा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवचारो यवानिका ॥
एषां चूर्णं घृते किञ्चित् भृष्टा खलीन मीदकम्
क्षत्वा खादेदयथावद् योनिरोगाहिसुथ्यते ॥

मज्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदे पयस्या काकोली मूलसैवान्धगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रा हे प्रियङ्गुकटरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोली चन्दनदयम्

एतेषां कार्तिकेभर्गिधृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्रुतावरीरसं शीरं घृताजस्यं चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतसरः पीत्वा स्त्रीषु त्वयं वृषायते ।
पुत्तान् जनयते वीरान् मेघाट्टान् प्रियदर्श-

नान् ॥

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेत्सुतम्
अल्पायुधं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च प्रसूयते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वैर्गहनवारणम् ।

नाम्ना फलघृतं ह्येतद्विष्णुं परिवर्षितम् ॥
अतुक्तं लज्जामूलं क्षिप्रपन्थे च चिकित्साकाः ।
जीवदन्तसेकवर्णाया घृतघ्राञ्च प्रयुज्यते ।
अरग्यगोमयेनेह वद्विज्ज्वाला च दीयते ॥

मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे श्रुतावर्
द्विगुणा देया । पयस्यात्र शीरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्ध्रुव पठन्ति । पयसा
काकोलीयुगला पुनः काकोल्याविति काकोली
शीरकाकोलीयौ द्विगुणार्थं एतस्य फलघृतस
पाटो नानातन्त्रेण नानाविधः । तत्र द्विज्ज्वाला
तगरजीवकधमका रवाधिकाः । तत्र जीवकध
मयोरभावे विदारिकान्दो द्विगुणो देयः । फल
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘गैरिकास्त्रास्थिजन्तुर्ग्रजन्ध्रकटुफलम् ।
पूरयेद्योनितेतषां चूर्णैः शौद्रसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायैश्च सचौद्रेण च सिचयेत् ।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिसुथ्यते ॥

अथ प्रसङ्गात् गुल्मिण्या रोगायां चिकित्सा ।
‘ह्रीवैरातिविषासुस्तमोचश्रुतैः घृतं जलम् ।
दद्याद्गर्भं प्रक्षलिते प्रदरे कुप्तिरुक्थपि ॥
कुप्तिरुक् उदरयथा । चलितगर्भस्यापने ह्री
रादिकायः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानम् ।
‘ग्राम्यधर्माज्जगमनयानासनप्रपीडनैः ।
श्वरोपवासीत्यतनप्रहाराजीर्णधावनेः ॥
यमनाश्च विरेकाश्च कुन्धनाद्धपातनात् ।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतक्तस्तुनिधेयनात् ॥
वेगाभिघातादिधमादासनाच्छयनाद्धयात् ॥
गर्भं पतति रक्तस्य सस्त्रुलं दर्शनं भवेत् ॥

गर्भपातनात् नयमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मान् ।
 गर्भस्य त्वावपातयोः पूर्वरूपमाह । गर्भे पत-
 तीत्यादि । पतति त्वावेव पातनेन वा पतित्व्यति
 त्वावपातयोरविधमाह ।
 'आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेऽर्भवद्भवः ।
 अतः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ॥'
 आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
 गर्भस्य विद्वधः । श्लोकितरूपगर्भः । अस्तिति
 श्लोकितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
 काटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य इष्टान्तं
 इष्टयति ।
 'गर्भोऽभिघातविधमासनपीडनादौः
 पक्वं इमादिव फलं पतति त्वयि ॥'
 अथा वृत्तलम् पक्वं फलमभिघातनाकाल एव
 पतति तथा गर्भोऽभिघातादिना अकारणत्वेपि
 पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्यावस्य चिकित्सा ।
 गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदिसु सुहृद्भूः ।
 सस्त्रियोधाय सुस्त्रिभसुत्पलादिद्वयं पिबेत् ॥
 अल्पलादिगणमाह ।
 'उत्पलं नीलमारक्तं कर्कारं कुसुदं तथा ।
 अतिमोक्षस्य मधुकुत्पलादिरयं गणः ॥
 संश्रोलितो हरत्वंव दाहं तृष्णां हृदाभयम् ।
 रक्तपित्तस्य सूक्ष्मांश्च तथा कृद्धिमरोचकम् ॥'
 अथ गर्भपातस्य उपद्रवनाह ।
 'प्रसंश्रमाने गर्भे स्यादाहः शूलस्य पार्श्वयोः ।
 घृष्टकक प्रटरानाहौ भ्रमसङ्घस्य जायते ॥
 प्रसंश्रमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
 न्तरगमने चोपद्रवनाह ।
 'स्थानात् स्थानान्तरं तस्मान् प्रयात्यपि च
 जायते ।
 'आमपक्वाशयादौ तु शोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥'
 पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलद्वयः ॥ * ॥
 तच्चिकित्सामाह ।
 'स्त्रिभ्रश्रीताः क्रियास्त्रेण दाहादिव समाचरेत् ।
 कुशकाशीरूपाकाणां म्लेगोचुरकस्य च ॥
 इतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
 अददामधुकक्षदास्नानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥
 अस्नानः पुष्यजातिः । अयं बाणपुष्य इति
 गौडादौ प्रसिद्धः ।
 'ऋत्कोलागारिका गृहमम्भवान् च ऋत्तिका ।
 समङ्गा धातकीपुष्यं गैरिकस्य रसाञ्जनम् ॥
 तथा सखरसखेतान् यथालाभं विचखयेत् ।
 तत्रार्थं मधुना लिङ्गाकारो प्रदग्धान्तये ॥'
 ऋत्कोलागारिकासम्भवा ऋत्कोलागारिका
 वृष्टी तस्मिन्तद्यहभवा ऋत्तिका । समङ्गा
 लज्जाशुः ।
 'कर्मरूपलशुद्धाटकल्लं वा पयसा पिबेत् ।
 पक्वं वचरसोनाभ्यां हिकुसौवर्षलान्वितम् ।
 आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुस्त्रिणी
 भवेत् ॥
 वौवर्षलं चौहार इति लोके ।

'अथ पञ्चकल्पानां कल्केन विपद्येत पयः ।
 तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा नृजसङ्गादिमुच्यते ॥
 शालीकुशकाशौः स्थानं शीरेण हृद्यपञ्चकम् ।
 एषां नृत्नं लघादाहपित्ताशुद्धकल्पसङ्गतम् ॥ * ॥
 अथ प्रकृतायाः योनिः क्षतादिचिकित्सा ।
 'तृष्णीपन्नं तथा लोथ समभागं सुपेचयेत् ।
 तेन लेपी भगे काव्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
 पलाशोडुम्बरफलं तिलतेलसमन्वितम् ।
 योनौ विलिप्तं विधिना गाढीकरणासुत्तमम् ॥'
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।
 'हविर्लङ्घति नागो ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 लभन्ते नात्मविद्यां सुतीर्थवसुखाश्च ये ॥
 सुवर्गं वक्षताम्ल रत्नमसं फलं जलम् ।
 अर्चयन्त्ये न प्रयच्छन्ति सर्वं सुकृतदारकाः ॥
 ब्रह्मस्वस्य क्लोघनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
 वशेन कृद्वा वापि धर्माश्च परवचकाः ॥
 नास्तिकाः कुहकाशौरा ये चार्थं वक्तव्यतः ।
 बालवृद्धातुरस्त्रीषु निहत्याः सत्ववर्जिताः ॥
 अग्निदा गरदा ये च ये चार्थं कूटस्थाक्षिणः ।
 अगम्यागामिनः सर्वे ये चार्थं ग्रामयाजिनः ॥
 आधाचरगणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवद्वेषणरक्षोयक्षादिभेजिनः ॥
 सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिदिपः ।
 देवतोऽच्छिद्यपतितृपत्याह्लासभोजिनः ॥
 असत्कर्मरता निव्यं सर्वपातकपापिनः ।
 पाषण्डधर्माचरणाः पुरोधोऽर्चिजीविनः ॥
 पिष्टमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये ।
 ये कर्त्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
 त्वजन्ति स्त्रामिनं युद्धे त्वजन्ति शरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हर्षाः ये चार्थं रत्नदूषकाः ॥
 महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
 परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
 कुप्रतिप्राहणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
 प्रतरान्तधेषेष्टार्थतिथिगृहचकुयोनिषु ।
 न तेषां सुखलेष्टोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
 तस्मान् त्वद्या निघिह्यार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
 यज्ञं दानं तपस्कीर्त्तयन्तं देव गुरुं भरेत् ॥
 नाचरेत् कुतश्च कर्म मनसा च कदाचन ।
 विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोट्युद्भवम् ॥
 चतुर्भिरपि वर्णैस्तु संथो धर्मो निरन्तरम् ॥'
 इति पाद्योत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
 योनिदृष्टाया असाध्योत्वं यथा,—
 'साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
 असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुसन्तापदायिका ।
 सुखदृष्टा योनिदृष्टा चेवासाध्वीति विश्रुता ॥'
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
 पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
 'पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
 देवदानवमानुष्यतिथेकत्वं क्षमियोनिता ।
 नानायोनिषु जन्मानि नानायाधिप्रपीडिताः ।

भरणं बालवृद्धानामन्वत्वं कुक्कता तथा ॥
 ऐश्वर्यं सुदृष्टदत्वं पाण्डित्यं सख्यता तथा ।
 एताश्चाराचरे लोके भवन्ति कथमन्वया ॥'
 इति पाद्योत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 पत्नियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
 "इति श्रुतकथो विप्र । सारसं प्राह वानरः ।
 सम्यक्वेति भवान् नृत्वं त्वं कथं पत्नितां गतः ।
 वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ॥
 सारस उवाच ।
 कथयिष्यामि तत्र कर्म येनाहं दुर्मतिं गतः ।
 पत्नियोनिं गतो येन तत्र सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
 धान्यखारोशनं सायमुतखटं हि त्वया पुरा ।
 बहुभ्यो ब्राह्मण्यस्य नर्मदायाः परिग्रहं ॥
 पौराणित्यमनाहोभाहृच्चयित्वाः हिंसास्तथा ।
 किञ्चिदप्येव तु तेभ्यश्च गृहीतमस्मिन् मया ॥
 विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकान् ।
 पतितः कालखण्डेऽहं नरकं गत्तकहं मे ॥
 वक्तुमन् न शक्नोमि दुःख वानर । नारकम् ।
 देवान् कथमपि प्राप्त उन्मारी नरकाम्भुधुः ॥
 मया यदि तथापीह शक्नोत्वमुपस्थितम् ।
 अपतुत एषां पत्न्याजानं भगिणीगृहात् ।
 दानकर्म मया दत्तं तेन मे सारसो गतिः ॥
 इयञ्च ब्राह्मणो पूर्व कस्यचौरी सुदारुणा ।
 तेनह सारसो जाता मद्भ्रात्या सहधर्मिणी ॥'
 इति तत्रैव २६ । २० अध्यायौ ॥ * ॥
 पापिनां नरकभोगानन्तरं स्यावरादियोनिप्राप्ति-
 र्यथा,—
 "स्यावराः क्षमयोऽज्ञाश्च पत्निगः पशवो नराः ।
 धार्मिकाश्चिदशास्तदधर्मीणिगश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
 सर्वे स्तौ मद्भाग यावन्मत्तसमाश्रयाः ॥"
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥
 "पापिनां नरकभोगानन्तरं स्यावराद्यास्तन्तो-
 त्तरमुत्क्रयासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रम-
 माह । स्यावरा इति । अज्ञा मत्स्यादयः ।
 धार्मिका नरैस्त्वैव पुराणविशेसण केचिन्मोक्षि-
 णश्च सुसुचवश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
 तेषाश्च पूर्ववाहुल्यगुणरोगोत्तरास्पत्यश्चाह सह-
 स्मिति । द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उर्हशो
 येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयन्ति सहस्र-
 भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः पथमाः
 प्रथमनिर्दिष्टाः स्यावरा येषां त । क्षमिभ्यः
 सहस्रगुणमधिकाः स्यावराः । तत्सहस्रतम-
 भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाटोऽपि
 द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् क्षमिवर्गात् सहस्रगुणाः
 स्यावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे स्तौ इति ।
 यथा स्यावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
 सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
 निर्दिष्टेभ्योऽज्ञेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एव
 पञ्चादिवपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयन्ति
 इति मोक्षसमाश्रया सुसुचवो क्षाननिष्ठास्तनु-
 पर्थान्तमेव पूर्वपूर्वाद्दुत्तरीरन्त्यात्वेन जन्म-

योनिः

क्रमः । ततः परं सुक्तिः । एतच्च संसारिणीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथच नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादिष्यपुराणं ।
युतक्रमेणापि मातुश्चं प्राप्यन्ते पृथगगौरवात् ।
वाचत्रा गतयः पुसां कर्मणां गुरुलाघवेः ॥”

इति तद्गीका ॥

कुयोनिमोक्षं यथा —

वाराह उवाच ।

“येन गर्भं न गच्छते तस्मै श्रेष्ठं हि माधवि ।
कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्वधर्मेतिनिश्चयम् ॥
कृत्वापि विपुलं कर्म व्याप्तानं न प्रशंसति ।
कुर्वते बहुकर्मणि शुद्धिर्नेवान्तरात्मना ॥
कृत्वापि मम कर्माणि मनप्रियाणि वसुन्धरे ।
नेव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥
समं पश्यति चित्तं न जाभालाभविचलितः ।
पश्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः ॥
कात्याकार्यं विजानाति सर्वधर्मेषु निश्चितः ।
श्रीतोष्णवानवर्षाद्द्विचतुर्पपासासहस्रं यः ॥
यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनस्यकः ।
स्वदारनिरतो निरतं परदारविवाजितः ॥
सत्यवादी विप्रुहात्मा निरतं भागवतप्रियः ।
संविभार्गी विशेषज्ञो निरतः ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी हिजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।
कुयोनिं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”

वियोनिमोक्षं यथा —
“अन्यत्तु प्रवक्ष्यामि तच्छ्रेष्ठं वसुन्धरे ।
यो वियोनिं न गच्छेत् मम कर्मपरायणः ॥
जीवद्विभानिश्चतस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।
सन्तु ममतायुक्तः समलोचनमकाचनः ॥
बाल्ये श्रितोऽपि वयसि ज्ञानो दान्तः शुभं रतः ।
कृत्यं नेव विजानाति परेषांप्रकृतं कश्चित् ॥
कृत्यञ्च समस्तं ह्येतदसत्यञ्च न जल्पति ।
बाल्येऽपि निरतो यः पर्याप्तं कृतनिश्चयः ॥
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
चिपेत् ।

अतुकालेऽभिगच्छेत् अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ॥
इदंशान्तरा भवे । मम कर्मपरायणः ।
ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

वाराह उवाच ।

“गृह्यानां परमं गुह्यं तच्छ्रेष्ठं वसुन्धरे ।
तिर्यग्योनिगतासापि यो न गच्छन्ति किन्त्व-
धम् ॥
अहस्याञ्च चतुर्दशा भेषुनं यो न गच्छति ।
भुक्त्वा परस्य चाशानि यश्चैव न विकृन्ति ॥
जान्ते वयस्यपि च यो मम नित्यमशुभतः ।
येन केनापि सन्नुष्टः पितृमातृपुत्रकः ॥
प्राप्तं न जीवति च यः प्रविभार्गी गृहान्वितः ।
अनुभवं सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो नित्यमन्यतः ॥
विकर्म नाभिकृन्ति कौमारग्रन्थसंस्थितः ।
सर्वभूतद्वयायुक्तः सत्त्वं च समन्वितः ॥

मनिमात्रेव तपोत परार्थेषु कदाचन ।
इदंशो बहुमास्थाय मम कर्माणि कुर्वते ।
तिर्यग्योनिं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वाराहपुराणे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥
योनिकन्दः, पु, (योनि कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“दिवास्वप्नादतिक्रोधादध्यायामादतिभेषुनात् ।
जताञ्च नखदन्तादेस्वाताद्याः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता
वाताद्याः । रूपमाह ।
'प्रयशोणितसङ्काशं लज्जुचालितसन्निभम् ।
जनयन्ति यदायोनिं नाग्रा कन्दः स योनिजः ॥'
लज्जुचालितसन्निभं लज्जुचालकाराकारम् ।
गुडकमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादि-
भेदेन रूपभेदमाह ।
'रूचं विवर्णं स्फुटितं वानिकं तं विनिर्दिष्टेन ।
दाहरागम्बरयुतं विद्यात् पिप्पलात्कम् तत् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कच्छयन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥'
अस्य चिकित्सा । योनिशब्दं द्रष्टव्यम् ॥” इति
भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + ङ ।)
योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—
“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“योनिजादीति । योनिजमयोनिकच्छेत्तर्था ।
योनिजमपि जरायुजमखलञ्च । जरायुजं मातु-
षादीनां अखल सर्पादीनाम् । अयोनिजं
स्वेदजोद्भिदादिकम् । स्वेदजाः क्षमिदंशाद्याः ।
उद्भिदस्तर्गुल्याद्याः । नारकिणी शरीरमय-
योनिजम् ॥” इति मिहान्तमुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनिदेवता ।) पूर्वफलगुणी-
नञ्चम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याङ्गनिर्मुद्रा इत्यभङ्गी ।)
भगवत्याः प्रजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्त्या
कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रणामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमितिंमन्त्रकेः ।
अन्येषां पुरतश्चैव अधिकार्या यथेच्छया ।
योनिमुद्रां ततः पश्चान् दर्शयित्वा विसृज्येत् ॥
हौ पाणी प्रहृतीकृत्य कृत्वा तूतानमङ्गलिम् ।
अङ्गुष्ठान्द्वयं न्यस्य कनिष्ठान्द्वयोस्ततः ॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकाया कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकायाः पृष्ठं तु मध्यमे विनियोजयेत् ।
इ तत्कन्यौ कनिष्ठायै तद्वेग्वेव योजयेत् ॥
योनिमुद्रा समाख्याता देव्याः प्रोतिकरौ मता ॥
त्रिवारं दर्शयेत्स्य मूलमन्त्रेण साधकः ।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”
इति कालिकापुराणे पृष्ठ अध्यायः ॥ * ॥
पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रमुक्ता-
वत्याम् ।

योषा

“उपविष्टासने मन्त्री प्राङ्मुखी वापुर्दक्षमुखः ।
षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि । प्राणायामपुरःसरम् ॥
चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिकान्तु वद्धदलम् ।
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंख्यादलं हृदि ॥
कण्ठे स्यात् षोडशदलं भ्रमर्धे द्विदलन्तथा ।
सहस्रदलमास्थ्यातं अक्षरन्मं महापथे ॥
आधारं कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिमुन्दरम् ।
त्रिकोणमध्ये देवेशि । कामबीजं सुलक्षणम् ॥
कामबीजोद्भव तत्र स्वयम्भुलिङ्गसुत्तमम् ।
तस्योपरि पुनर्धायेत् चित्कलां हंसमाश्रिताम् ॥
धायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेषिताम् ।
चित्कलया कुण्डलिनीं तेषोरूपां जगन्मयीम् ॥
आधारादीनि पद्मानि भिक्षा तेषःस्वरू-
पिणीम् ।

हंसेन मगुना देवीं अक्षरन्मं नयेत् सुधीः ॥
सदाशिवेन देवेशि । क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ।।
अमृतं जायते देवि । तत्तुलनात् परमेश्वरि ।।
तदुद्भवामृतं देवि । लात्तारससमोपमम् ।
तनामृतेन देवेशि । तर्पयेत् परदेवताम् ॥
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ।
अनयेत्तन् मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ॥
ततस्तु परमेशानि । अक्षमालां विचिन्तयेत् ।
चित्रिणीं विप्रतन्त्राभा अक्षनाङ्गीगतान्तरा ॥
तथा मंत्रथिता ध्याया साक्षात्प्राप्तुंस्वरूपिणीं
अनुलोमविष्णोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥
मन्त्रगान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितं मनुम् ।
कुण्यादङ्गमर्थी मालां सर्वमन्त्रप्रकाशनीम् ॥
चरमार्थं मेरुरूपं लङ्घनं नेव कारयेत् ।
सविन्दु वगसुखाय पश्चात्कान्तं जपेत् सुधीः ॥
अष्टाक्षरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।
वर्णाणामष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥
अ क च ट त प य शा इत्येवष्टाष्टवर्गाकाः ।
योनिमुद्रा मष्टेशानि । तव स्नेहात् प्रकाशिता
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पु, (योनेः रोगः ।) भगवद्दः ॥ (यथा
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“मूलोदवर्णानिसारप्रवाहिकायोनिरीरोगगर्भं
सावरक्तपित्तश्रमकमहरम् ॥” * ॥) अस्य
निदानादिर्धोनिशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

योनिर्धः, [सु] स्त्री, (योनिजातमर्धः ।) योनि-
जातरोगविशेषः । तस्यार्थायः । कन्दसंज्ञम् ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
“कनिष्ठ भूयांसमेव देशसुपदिशन्तर्धसां शिष्ट
मपथपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिचर्मा
त्वक्च ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्ट
अध्याये ।)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु मिश्री-
बाहुल्यकान् सः । इत्यञ्जलदत्तः । ३ । ६२
स्त्रियां टाप् । नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २
(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ६ ।

योगिकः

यथा दासमयी घोषा नटादीनां प्रवेष्टते ।
यथा स्वकर्मवशतो देही सर्वत्र वर्तते ॥२॥
अतः, स्त्री, (योषति पुमांसं युञ्जति पुमिरिति
वृत् । युष् + 'हृहृहृष्टयुञ्जि इतिः । " उभा०
५६ । इति इतिः) नारी । इत्यमरः । १ ।
२॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४६ ।
स्त्रीनां रम्यस्वसतिं योषितां तत्र नक्तं
प्रकृतौ नरपतिपथे सृष्टिमयोस्तमोभिः ॥ ")
यथा अवधत्वां यथा, वाङ्मपरायो ।
यथा प्रेस्य भरतं अष्टं शत्रुघ्नो वाक्यमञ्जरी ।
यथा यथाः सर्वभूतानां योषितः सन्त्यनामिति ॥
यथा, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ॥
यथा, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
" यथा वधुरयथा नारी प्रिया रामा जनिवर्जनी ।
यथा योषिद्योषिता च योषिञ्चोषा च
योषिता ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुकृतीपनिषदि । २ । १ । ५ ।
"तस्मादपिः समिधो यस्य सुभ्यः
योमान पजन्य योधधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वह्नीः प्रजाः पुरुषान् सम्प्लुताः ॥ ")
युक्तिः, पु, (युक्तं करोतीति । युक्ति + टच् ।)
कर्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योग्ये, त्रि ॥
युक्तः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण +
कार्यं कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥
युक्तिः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
"योगाद्यच्च । " ५ । १ । १०६ । इति ठच् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा, योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिक । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ "योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
स्येति ते त्रिधा । आदित्येयादिशब्दा यौगिकाः
आदितेरपत्यातीति ट्कप्रत्ययेन केवलं योगार्थं
ब्रूय ।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे ० किरणः ॥ * ॥
("यौगिकं नाम लज्जयति विभजते च ।
योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
यमासस्तद्विनाक्तं कृदन्तश्चेति तत्रिधा ।
यत्नाम स्वान्तात्रविशष्टानां योगलभ्यस्यैव
यादृशांस्थान्यवबोधं प्रातःहेतुस्तन्नाम ताड-
दृशार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु कृष्णसर्पादिपदं
योगिनावच्छिन्नस्य रूपाथस्य बोधकं न तु
कृष्णत्वात् । तत्र यौगिकं त्रिविधं समास-
विनाक्तं कृदन्तश्चेति । इदोऽपि समासः स्व-
कृशब्दानामाकाङ्क्षा लभ्यस्य धवखदिरा-
दर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिकं एव । सर्वेषु दे-
वतास्त्वैन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ
यथादेवाः पङ्कजादौ च योगरूपा इति प्रसङ्गः ।
यथाशुभं यः शूद्रत्वादौ डीवादेः स्त्रीत्व-
विशेषे ताडशब्दं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

योगिकः

स्त्रीत्वादिमिति तत्तदर्थं रूपमेव नामो विभा-
गस्य आघातः ॥ यौगिकेषु समासं लज्जयति ।
'यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्वादिर्निजाथिके ।
यादृशाथस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥'
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतलादि स्वार्थस्य यादृ-
शाथार्थविच्छिन्नविषयताशांलिङ्घी हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाठकादिकन्
पाककर्ताद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशाथकत्वविरुद्धं महावाक्यम् । प्र-
त्यर्थमात्राविच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाक्यम् । तेन
उपप्लब्धादौ नायाप्रतिवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽपि प्रसङ्गः । क्षीरपाथीत्वादि
कस्तु प्रत्ययार्थविच्छिन्नदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रत्ययार्थमात्राविच्छिन्नस्य ततः पान
श्लेष्मलमामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज
पुरुषस्य भावः तद्विनाम्नां प्रत्ययार्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वात्सो राज्ञः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पाथंपायमित्यादिगमन्तभागस्तु स्वार्था
विच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायत्वात् समासश्चप-
देशोक्त्यादिशब्दस्मात्कारप्रयोजनको गौणः ॥
* * * * *
"यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विनाक्तं नाम लज्जयति ।
'यत्नाम तद्विनाक्तं यत् यत्क्रमं सदादर्थकम् ।
यद्विद्यं यत्क्रमं तत्र तद्विनाक्तं निगद्यते ।'
यद्यपि नामोत्तरतद्विनाक्तं तद्विनाक्तनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो द्वास्त्रेत्यादौ दात्तित्यादौ
चायापकमेव तद्विनाक्तं नाम्ना तथापि यादृश
नाम यत् तद्विनाक्तं यादृशानुपूर्वविच्छिन्नं सदा-
दृशाथस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्वविच्छिन्नं
तद्विद्यमपि तादृशाथं तद्विनाक्तं नामत्वार्थः
पचतितरामित्यादिकस्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विनाक्तं तस्यापि लज्ज्यत्वं यः शब्दस्तद्विनाक्तं
यत्तति पठनीयं टावादेरपि तद्विनाक्तोपगमा-
दजात्रास्त्राणीत्यादेर्नासंश्लेष इति वदन्ति ।
कृदन्तं नाम लज्जयति ।
'यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थबोधान् कदादृशं भवेत् ।
तद्वात्तत्तरगं तत्र कृतं कृदन्तं नाम तादृशम् ॥'
यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्वविच्छिन्नस्य यत्तत्ततो निश्चयः कारणं तद्धा-
त्तत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्वविच्छिन्नं सत
कृदन्तं नाम । यथा पाठकपाक्यमानादि तद्वि
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादेः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादृशं तादृशानुपूर्व-
कत्वेन निश्चयमानं हेतुः चेत्तत्र । ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमित्यसाधनत्वादि-
बोधयदपि तथादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिष्-
पितस्वार्थविषयताबोधजनकत्वेन धात्वर्थ-
ान्वितस्वार्थकमेव भावकतामपि स्वरूपाथकत्वं
शुत्पादितमेव ॥" इति शब्दरत्नप्रकाशिका ॥

यौतुकं

अयुक्तः । तत्पर्यायो यथा, —
"अयुक्तः ससुहृद्यो यौगिको लोहनामभिः ॥"
इति गार्ह ० ० ५ अध्यायः ॥)
यौजनश्रातिकः, त्रि (यौजनश्रातं गच्छतीति ।
यौजनश्रातं + "त्रोऽश्रातयोऽनश्रातयोऽपसंस्था-
नम् ।" ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्ति० इति । ठच् ।)
यौजनश्रातगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
(यौजनश्रातादिभगमनमर्हतीति वाक्त्वं यौजन-
श्राताभिगमनकर्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (यौजनं गच्छतीति । यौजन +
"यौजनं गच्छति ।" ५ । १ । ७४ । इति ठच् ।)
एकयौजनगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
यौट, च सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-सक०-सट् ।) चतुर्दशस्वरो । अ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौट, च सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०
पर०-सक०-सट् ।) चतुर्दशस्वरो । अ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतकं स्त्री, (युतकयोर्वंशुश्च योरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौत-
कम् । इति हलायुधरायमुकुटी । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १३१ ।
"मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारोभाग एव
सः ॥"
अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे दृश्यम् ॥)
यौतव, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लज्ज-
यन्म् । उपचारात् अत्र प्राणादिस्कारकाल-
लज्जमपि । युतकं यौगिसम्बन्धः तत्र भवामित
त्या यौतकम् । युतयोर्वधुरयोरिदमिति वा
'कषि यौतकम् ॥ यौतकसुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतकश्च ततः । इति वाचस्पति ॥ यौत-
कादि तु यदेष स दाथो हरगञ्च तद्वत्त्वामर-
टीकार्यां भरतः ॥ * ॥ स्त्रिया यौतकीधनस्याधि-
कारकमो यथा, — * ॥
"यत् दुहितृमात्राधिकारार्थं गीतमवचनम् ।
'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानाश्च ।'
यच्च नारदस्य ।
'मातृदुहितरौभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥'
यच्च कात्यायनस्यापि ।
'दुहितृणामभावे तु रिक्तं युक्तेषु तद्विधेत् ॥'
यच्च शाश्वत्यास्य ।
'मातृदुहितरः शेषस्त्वान्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥'
तानि प्रत्याक्तदेवणप्रचनविरोधेन यौतकधन
मात्रविपयाणि । अतएव मनुः । ६ । १३२ ॥
'मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारोभाग एव सः ॥'
यौतकं परिगणयन्लज्जम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्यत् इति पठम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकेश्वरो-
रता तच्च विवाहाहुवति । अस्थिभिरस्थानि
मांसैर्मांसानि लज्जा लज्जमिति श्रुतेः । अतो
विवाहकाललज्जं यौतकम् । ततश्च परिगणयन्-
लज्जं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्रायाम् । तत्रैव

क्रमाद्यं गीतमवचनम् । स्त्रीधनं दृष्ट्वागाम-
प्रक्षानामपतिष्ठितानाञ्च । प्रथमप्रक्षानां तद-
भावे प्रक्षानां तदभावे सम्प्रक्षानाम् । स्त्रीधनं
दृष्ट्वागामितिषामान्यतः प्राप्तवान् । अप्रक्षाना-
नामित्यादिस्तु क्रमाद्यंत्वान् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजःस्त्रीधनं भर्तृर्जाज्ञादिषु चतुर्ष्वपि ।
दृष्ट्वागामं प्रक्षानां चैच्छेधेषु पितृगामि ततः ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यत्सम्बन्धमिधनं
स्त्रिया तत्र तस्यां स्तनायां प्रथमं दृष्ट्वागामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रक्षानास्तद-
भावे परिणीतायाः सख्यदृष्ट्वाभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्तृरधिकारात् ।
ब्रह्मस्यनिना अप्रक्षानपदेन अप्रक्षानादभावे सम्-
प्रक्षानाया अप्यधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणदेवाधगान्त्वत्प्राजापत्येषु यद्वनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तृरेव तद्विद्यते ॥
यत्सस्या स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वाम्बुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विद्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुष्यते ।
तत्र विवाहेषु यद्वनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेदाहिक्रमनाम्न प्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम् ।
तथा यमः ।

‘आनुरादिषु यद्वयं विवाहेषु प्रतीयते ।
विवाहक्रियायां पुष्पं परीभृतायां यद्वयं प्रती-
यते इति यौनक्रमनाम्नोत्तरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥*॥ “ऊटाया यौनक्रमने प्रथमं
कुमारी तदभावे वागदत्ता अधिकारिणी ।
एतयोर्भावे ऊटयोः पुत्रवतीसम्भविनपुत्रयो-
र्यंगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे त्रय्याविधवयोस्तुल्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
पत्रोपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । यत्प-
क्रमते अपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । तस्मै ब्राह्मणादिविवाहपक्षक-
समयलक्ष्ययौनक्रमने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयलक्ष-
यौनक्रमने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
तत्र देवः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभगिन्यः ततो भ्रात्रपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुर ततो भ्रात्रश्वशुरः
तत्र आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्या
ततः समानोदकाः ॥” इति तट्टोकाया श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥

धिष्ठिर, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यथा,—

“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेश्वरताडिता ।
प्रतिपत्ताटश्रीजाना विदेव तनुतां गता ॥”

इति महाभारतम् ॥

(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पु । यथा, महाभारते ।
९ । ५० । ५६ ।

“यौधिष्ठिरः सुधं क्रुद्धः सौवलं निशितैः शरैः ।

अदारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२२ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाने चित्रयोधिनौ ॥
एवमाहीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”)

यौधियः, पुं, (योधिमर्हतीति । योध+उष् ।
यडा, “पान्नादियौधियादिभ्यामणञौ ॥” ५ ।
३ । १२७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेय-
राजदौत्रिणः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेयस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्बरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधियं नाम ॥” ऋगराजपुत्राः
यौधिया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ३७ । २५ ।
“दृषद्व्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो वृषः ।
शिवस्तु शिवयस्तात । यौधियास्तु ऋगस्य ह ॥”)

यौनं, स्त्री, (योनेरिदमिति । योनि+अण् ।)
योनिमन्वन्धाधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनादयौनान् सद्यो हि शयना-
श्रानात् ॥”

सुमन्तः । यश्चेतेर्यौनमौखौवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्प्रेक्ष्यमानं तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यादिति । इयान् जुष्यात् ।
एतदेवेति दादश्रवाधिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पतनीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०० । २५ ।

“यत्रापियौनाश्च वसन्ति लोका
अभ्योनयः पर्यन्तयोनयश्च ॥”
उत्तरापयजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १० । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनक्राम्भोजगान्धराः किराता वञ्चरैः सह ॥”)
यौवनं, स्त्री, (युवतीनां समूहः । युवति+
“भिन्नादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुत्रजायाभावश्च । युवतिमसूहः । इत्यमरः । २ ।
६ । २० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।

“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्तशेखरे भ्रुवा-
वहो विवर्धयौवनं वहसि तन्व । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । वृद्धविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“समुरं बहुलीनाभिर्नटीभिर्यत्र वृत्त्ये ।
वशीकरणविदाभं तन्नास्यं यौवनं मतम् ॥”)
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “ह्ययनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) यौनी भावः ।
तत्पर्यायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः । वयः ३
इति जटाधरः ॥ तन्तु योद्धश्ववर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

“आयोडशाहवेदालक्तवगस्तत उच्यते ।
दृष्टः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षोयान् नवतेः परम् ॥’
इति सूक्तिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्धिस्तनं किञ्चित् चलात्तं मेदरक्षितम्
मनागभिस्फूरद्भावं नयं यौवनमुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम्
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरस्पर
सर्वाविनयानामेकेकमप्येषामागतम् । किमु
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः प्राञ्जल
प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः
अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति यः
दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपर्णं स
ङ्गतरणोभान्तरदूरमात्सङ्घ्या यौवनसम
पूरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी
सततमतिदुरन्तयमुपभोगमृगहृत्णाका । न
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तासं
विषयस्वरूपाग्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्य
पतन्ति ममसः । नाश्रयति च दिङ्मोह इव
स्नागप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इ-
कादम्ब्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाश्रीपदेषु ॥
नवयौवनकारकमौषधं यथा,—

“अश्वगन्धानामधनागुहमांसनिघेविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनचारिणाम् ॥’
इति गरुड १८६ अध्यायः ।
यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकनि,
दुःखत्वात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाना ।
वयस्कोडा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकाश्च
सुखे जातः क्षुद्रस्कोटकः । वयस्कोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिडका पद्मिणी कण्टका जतुमणिरि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“शास्त्रलोकायकप्रस्थाः कषमाश्चतुशीकितैः ।
जायन्ते पिडका यनां वक्त्रे या सुखदूषिकाः ॥’
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ।
अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥

यौवनलक्षणं स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११९ ।
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पु (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व-
अण् ।) मान्यालराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्याता चक्रवर्त्तवतीप्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥
ईशे च यज्ञ क्रतुभिरात्मविद्धिरदक्षिणे ॥
सर्वदेवमयं देव सर्व्वात्मकमतोऽश्वयम् ॥
द्रव्यं मन्त्रो विधियंश्चो यजमानस्तथात्मनः ।
धर्मां देशश्च कालश्च सर्व्वमेतद्व्यदात्मकम् ॥
यावत् स्वयं उदेति स यावच्च प्रतिनिष्ठति ।
तत् सर्व्वं यौवनाश्वस्य मान्यातुः श्वेत्सुच्यते ॥

प्राशविन्देदुहितरि विन्दमत्यामधाम्रपुः ।
 पुत्रकुलमन्त्रीय सुचकुलश्च योगिनम् ॥
 तीर्थां खसारः पञ्चाशत्तु सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 शशाङ्कः, पुं, (यौवनाश्र + स्वार्थे कन् ।)
 शशाङ्कराजः । इति जटाधरः ॥
 शशाङ्क, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नि च
 शशाङ्काकाशाकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते
 शशाङ्कादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
 इत्यर्थे याप्रत्ययेन निव्ययम् । इति सुग्धबोध-
 याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ ।
 २०५ ।
 “इत्यादासासु जल्पतसु मिलितेष्वत्र तनयणम् ।
 विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकीवतारहितः ॥”)
 शशाङ्की, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्वतरस्यां
 ऋच् ।” ४।३।१ । इति खच् । “तस्मिन्नि चेति ।”
 ४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि,
 युष्माकमिदं इत्यर्थे गौन् प्रत्ययेन निव्ययम् । इति
 सुग्धबोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
 त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मदसङ्ख्यप्रयोगोऽन-
 लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सिधसु
 देहनां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाह्वयवय
 तुभ्यमन्तवममाः स्युरेव । सिधसादेरन्वत्तु युष्म-
 दस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वस्मदौ द्विवचने
 परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
 गौणत्वे तु परविभक्तिमना इत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे
 त्वस्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान-
 मिति ॥ * यथा त्वामितिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
 अतियुयम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।
 अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
 तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
 त्वाभ्यां अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अति-
 त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
 युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतियुयम् ।
 अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
 अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
 युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
 अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
 अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
 युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मा अतियुयम् ।
 अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
 अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
 युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
 युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः
 अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
 युष्मासु ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमां
 अतिवयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
 अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं
 अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
 माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
 अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
 मासु ॥ * ॥ आवामतिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
 अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
 मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत
 अत्यावाभ्यां अत्यावत । अतिमम अत्यावयो
 अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
 वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
 अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
 अत्यसाया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमम
 अत्यसाभ्यां अत्यसान् । अत्यसान् अत्यसाभ्यां
 अत्यसान् । अतिमम अत्यसायोः अत्यसायाम् ।
 अत्यसायि अत्यसायोः अत्यसासु । इति
 दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । वशीत कारतकारौ रादेफः ।
 इति कलापसंज्ञिसारयाकरणे ॥ रेफात्
 कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स त
 सप्रविशद्वलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं सङ्घां ।
 इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
 शिञ्जायाम् । १७ ।
 “स्यूर्ध्वान्या ऋटुरसा दन्त्या ल्यतुलसाः
 स्युता ॥”)
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “रेफश्च चक्षुलापाङ्गि । कुण्डलीदयमंयुतम् ।
 रक्तविद्युलताकारं पञ्चदशात्मकं सदा ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविधमज्ञानं सदा ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥
 तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “दक्षतः कुण्डली रेखा वामाह्णगताप्यधः ।
 पुनर्हणगता ह्रुधा ततोऽधोगत्वा चोद्भूतः ॥
 भवानी शङ्करो वद्विस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
 अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
 आपि च ।
 “ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा चिकोणाधोगता हि सा ।
 विधिरीशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
 ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
 कीर्तिता ।
 तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हि सा स्युता ।
 निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणो भवेत् ॥”
 अस्य ध्यानं यथा,—
 “ललज्जिह्वा महारौद्री रक्तास्यां रक्तलोच-
 नाम् ।
 रक्तवर्णामृशुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
 रक्तमात्याम्बरधरां रक्तलङ्कारभूषिताम् ।
 महामोक्षप्रदां नित्यामृशसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
 एव ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
 तन्त्रनाममन्त्रो यथा,—
 “त्रिशक्तिसहितं देवि । आत्मादितस्वसंयुतम् ।
 सर्वतजोमयं वर्णं सततं प्रथमाभ्यहम् ॥”
 इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
 “रौ रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोऽजसो मतः ।
 प्रकाशादर्शनो दीपो रतकृष्णापरं बली ॥
 भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
 चापको रवनीदासं कुक्ष्यंशो वद्विमङ्गलम् ॥
 उग्ररखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
 शौकण्ठ उग्रो हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्धेनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
 सुखो ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥
 (इत्युक्ताशक्तगणविशेषः । यथा, कृन्दा
 मङ्गल्यम् । १।८ । “र-लमध्यः ।” लघुवर्णमथ्यो
 रः भवति । तस्यैव साङ्कृतिकं चिह्नम् २७
 पद्यादौ अस्यान्तरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
 यदक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
 “धो लङ्गां रस्तु दाहं यधनमथ लवौ शः सुर्बं
 यस्तु खेदम् ॥”
 धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
 “—————सो अत्तादि र वैदिकः ।”
 “वैदिको वैद्वेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
 मित्यर्थः । यथा, गार्गी सुतो जगति ॥”)
 रः, पुं (राति ऊर्ध्वं गतच्छीति । रा + ङः ।)
 पावकः । त्रिःशङ्काः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
 कामवद्वि । इति शब्दरत्नावली ॥
 रङ्गः, [सु] ङी, (रमते येन इति । रम +
 “रमेच् ।” उणा० ४ । २।३ । इति अमुन् ।
 ह्रुगागमश्च धातोः । “अहिरहभ्यामसुन
 इति अहो रङ्गः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
 च्छ्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । १५० ॥
 (यथा, रघुवंशे १० । ३४ ।
 “अलं मञ्जोपाल । तव अग्नेण
 प्रयुक्तमप्यस्मिन्नि तथा स्यात् ।
 न पादपोष्णलनशक्तिरंघः
 शिलोच्चये सञ्छति मारुतस्य ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
 “हिरनेत्राय सृष्टाय कृष्णायोत्तरणाय च ।
 भास्वराय सुनीधाय देवदेवाय रंघसे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते हग्विशपर्वणि
 २५२ । १८ ।
 “नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंघसे ।
 प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्र-
 मम् ॥”)
 रक, क स्वादे । आपने । इति कविकल्पद्रुम ॥
 स्वादो रसोपादनम् । क, राकयति मोदकं
 बालकः । इति दुर्गादासः ॥
 रक्तं, ङी, (रच्यत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)
 कुकुम्भम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “रक्तं वरिष्ठं स्त्रं क्वास्त्रं ताम्रं शुक्लसुदुम्बरम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । तै, ४८ ॥
 पद्मकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कीकनरं पद्ममल्पमन्वदलोहितम् ॥”
इति रत्नमाला ॥)
सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तं मर्कटश्रीषंश्च हिङ्गुलं दग्दी रसः ॥”
इति रत्नमाला ॥)
(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—
“पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गश्च कुचन्दनम् ॥”
इति रत्नमाला ॥)
शरीरस्य सप्रधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्र
पर्यायः । रुधिरम् २ अस्त्रकम् ३ लोहितम् ४
अस्रम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ । पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९
रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कीला-
लम् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ स्वजम् १४ ।
इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६
लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * * * अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।
“यदा रसो यद्गृह्णाति तत्र रञ्जकप्रसृतः ।
रागं पाकश्च सप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
रक्तं सर्वशरीरस्य जीवस्याधार उत्तमः ।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।
जीवो वसात् सञ्चस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्यं रक्तं मले यस्मिन् शोणं याति क्षयं क्षया
इति ॥
वीर्यं रक्तं मले च शरीरारम्भके वागभटोक्त-
परिमाणमिते शुद्धं जीवो वसति न तु दृष्टं
प्रवृद्धे रक्तसावणापदेशस्य विषयप्रसङ्गान् ।
पित्तवद्भवेत् । अन्नं भवेदित्यर्थः ॥ * * * अथ
रक्तस्य स्थानमाह ।
यत्नं शीघ्रा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः
स्थितम् ।
अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पीषकं भवेत् ।
इति भावप्रकाशः ॥
रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तत्र लेपितः ।
तेन दृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”
इति मातङ्गे १८० अध्यायः ॥
((स खल्वाढी रसो यद्गृह्णाहानौ प्राप्य राग
मुपैति ॥ भवतश्चात्र ।
रञ्जितासंज्ञसात्वापः शरीरस्यैव देहिनाम् ।
अथापन्ना प्रमत्तं रक्तमित्यभिधायते ॥
रसादेव स्थिया रक्तं रजःमज्ञं प्रवर्षते ।
तद्दुर्धाहादप्रादृष्टं याति पश्चाद्यतः क्षयम् ॥”
“रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥”
“तत्र केनिलमरुतं क्रम्यं परुषं तन् शीघ्र
गमस्कन्दि च वानेन दृष्टम् । नीलं पीत
हरितं श्यावं विस्ममिष्टं पिपोनिकामिन्-
काणामस्कन्दि च पित्तदृष्टम् । गैरिकोटक-
प्रतीकाशां स्निग्धं शीतलं वज्रलं पिच्छिलं चिर-
स्त्रावि मांसं शीघ्रं भ्रंशं श्लेष्मदृष्टम् । सर्वैस्त्वग्ग-

रक्तः

संयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
पातदृष्टम् । पित्तवद्गतनातिक्रम्यश्च । हिदीष-
लिङ्गं संदृष्टम् ॥”
“इन्द्रगोपप्रतीकाशमसं हतमविवर्णं च प्रकृतिसं
जानीयान् ॥”
“त्वग्दोषा गन्धयः शोफाः रोगाः शोणित-
जाश्च ये ।
रक्तमोक्षयश्रीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”
“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरंैव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥ * * *
“शीतोष्णस्निग्धरुक्षादीरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्या न सिद्धान्ति रक्तजांसान् विभा-
वयेत् ॥”
अरुणाभं भवेद्वातान फेगिलं विषदं तनु ।
पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्ण्यं तत्स्थायति वै
चिरात् ॥
ईधन पाण्डुकफादृष्टं पिच्छिलं तन्मुमह्ननम् ।
हिदीषलिङ्गं संसर्गाच्चलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”
“नात्युष्णशीतं लघुहीपनीयं
रक्तं शोणितं हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्-
गन्धिकिशोषिण्य च रञ्जितयः ॥
प्रमत्तवर्गेन्द्रियमिन्द्रियार्था
निष्कन्तमथाक्षतपक्तिवेगम् ।
सुखान्दितं पुष्टिवलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)
रक्तः पू, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥
कुसुम्भः । हिञ्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वन्धकं * तत्पर्यायो यथा,—
“बन्धुको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि
च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तः, त्रि, अमृरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः ।
इति मेदिनी । ते, ४८ । क्रीडारतः । इति
धरणिः ॥ * * * रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—
“शोणानि भौमनीश्यांशुताम्ब्रकुकूमतप्तकाः ।
गुञ्जन्मगोपखद्योतविद्युतकुञ्जगविन्दवः ॥
दृगन्ताधरजिह्वास्वस्मान्मिन्दूरघातवः ।
हिङ्गुलं कुकुटशिखा तजः सारममस्तकम् ॥
माणिक्यं हमचक्षुःदोषी शुक्रमर्कटयोर्भ्रंशम् ।
चकोरकोकिलपारावतनेत्रनखामयः ॥
कुसुम्भः कंयुकाशोकत्रवात्रयक्रपाटलाः ।
कमल टाडिमोपुष्यं विश्वकिम्पकपल्लवौ ॥
नाम्बलरागो मञ्जिष्ठात्तक्तं रक्तचन्दनम् ।
त्रेता नखजन्त्रेत्रप्रमृगैर्द्रमाद्यः ॥” * * *
रक्तनालवाचकानि यथा,—
“लोहितनीलां पुष्करहरिविद्रमकमलकण्ठ-
रत्नानि ।
सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाभ्योनिनीहलानि ॥”
यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्यो-

रक्तक

ज्ययोः । विद्रमः प्रवालविशिष्टदृष्टयोः ।
कमलं पद्माणीयामलयोः ज्यारत्नं कौरु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
गलयोः । उत्पलसुतुल्यमांसिन्दीवरयोः । धन-
ञ्जयोऽभिपार्ययोः । अम्बोनिनीहलं पद्मपत्रपु-
टकिन्योः ।
“कमलाधिपपद्मश्री नागजितकान्तसूर्यभूः ।
रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलटातिः ॥”
कमलाधिपपद्मश्री सूर्यकण्ठी । नागजि-
गरुडो नागसङ्घौ च । कान्तः कमनीयः ।
जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च
“सदा सिन्दूरमुष्जिता कलयन् कमलप्रियम् ।
स्फटशोभनताम्ब्रीर्बराहस्वामिदीधितिः ॥
एव सुसम्पन्नखप्रभः विदूरमण्यदीधितिः ।
प्रवालप्रवलच्छदयः कलभाशुमितच्छविः ॥” * * *
रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—
“रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करशतपन्नसूर्यका-
न्ताजः ।
नवहंसमहापद्माकंसोदराः कमलकीलात्वे ॥
हरिचन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवेश्मानरयोः
पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्यं
कान्तः स्फटके सूर्यवत्कान्ति च । अजः शक्राभु-
जयोः । नवहंस नवहंस प्रथमसूर्यं च । महा-
पद्मं श्वेतनागं पद्मं च । अर्कः स्फटिकसूर्ययो
कमल जलाश्रययोः । कीलालं जलरक्तयोः ।
“सुहृद्भ्रातृभिर्मानो रत्नेनाम्बे रदांशुकैः ।
जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुमुदारिभिः ॥”
भानोः परस्मात् सुहृद्भ्रातृभिः ॥ * * *
सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।
भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मारागौ च । अयि-
रत्नं सूर्यकान्तोऽभिपद्मारागौ च । रदांशुकं
दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ
शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एव सरोजारि-
शोभा सरोजस्यर्द्धिशोभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः ।
कुमुदारिशोभा कुमुदस्यर्द्धिशोभा पक्षे कुमु-
दारिरादित्यः । इति कविकल्पलतायाम् २
श्लेषखण्डे उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥
रक्तकः, पु, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।
के + क. ।) अम्बानदृष्टः । बन्धकदृष्टः । रक्त-
वस्त्रम् । अनुरागी । इति मेदिनी । के, १४५ ।
विनीदो । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशियः ।
रक्तेरुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।
“पीतको हरितः पीतः कषायो रक्तकः स्मृतः ।
पक्वतालनिभो वाची कषाहः परिकीर्तितः ॥”
रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, वि ।
यथा, दृष्टतमंहितायाम् । ८ । ४६ ।
“अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे
हमरं रक्तकपुष्यवीजनाशः ॥”
रक्तकन्दः, पु, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रमः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाङ्गुः ।
रक्तानुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तः, पुं (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो
 ॥) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 कर्म, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
 कर्मपलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
 चरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्त-
 ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त
 ९ ॥ (रक्तकम्बलम् १० । इति पादो
 ११ ३३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
 तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तकफघ्नान्नाशनत्वम् ।
 शोणकारणत्वम् । वृष्यत्वम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 शीतलः सितं पद्मं पुष्करिकमिति सूत्रम् ।
 कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवरं सूत्रम् ॥
 कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
 रक्तवर्णं किञ्चिदन्यदतोतपलादिकम् ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 कर्म, स्त्री (कम्बलं जलमाश्रयत्वेनास्यस्वेति ।
 आद्यम् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलसुतपल-
 ति ।) रक्तोत्तपलम् । यथा,—
 नागुरुकपूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 कुम्भेः कुम्भेः पुष्यैः कङ्कारै रक्तकम्बलैः ॥
 पौषपुष्पैश्च शोभनेर्गुणैश्चिन्तितैः ।
 येनैवैरिजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ॥ ”
 इति पादोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥
 रवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थं कन् ।) ततो
 रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
 पुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः ० गणेश-
 सुमः २ चण्डौकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतद्राघी ६ रवि-
 थः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 शोथनत्वम् । त्वद्गोषत्रणकण्ठतिलकुलविषहर-
 षम् । इति राजनिघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 करवीर, श्वेतपुष्यः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
 स्त्रीयो रक्तपुष्यश्च चण्डालो लज्जुस्तथा ॥
 करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकश्च तत् ।
 लाघवकर्मैत्रकोपकुलव्रणापहम् ।
 शोथं क्षमिककण्ठं भक्षितं विषवन्मतम् ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 काञ्चन, पुं (रक्तं रक्तवर्णः काञ्चनः ।)
 कामख्यानपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
 रक्तः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 काञ्चनलः ४ ताम्रपुष्यः ५ कुदारः ६ । इति
 शब्दार्थः ॥
 काण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डो-
 ष्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिघण्टुः ॥
 श्वेतरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 काण्डं, स्त्री, (रक्तं काण्डं यस्य ।) पत्तङ्गम् ।
 तं राजनिघण्टुः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥
 सुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्त-
 वृक्षम् । इति जटाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
 न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 रक्तकेशरः, पुं (रक्ताः केशराः किङ्कल्काः अस्य ।)
 पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तकेरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं केरवम् ।) रक्त-
 कुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “तदल्पगन्धं सोमाख्यं हल्लुकं रक्तकेरवम् ॥ ”
 इति वैद्यकरत्नमाला ।)
 रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
 रक्तोत्तपलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
 रक्तोत्तपलशब्दे ज्ञातव्यः)
 रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
 रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तमारः २
 सुमारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशुष्काः ५ याशिकः ६
 कुल्लोदनः ७ यपद्रुमः ८ अश्वखदिरः ९
 अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
 स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाश्च ।
 “खदिरो रक्तमारश्च गायत्री दन्तधावन ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुशुष्काश्च यज्ञियः ॥
 खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रयुज्ज ।
 तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरव्रणान् ।
 श्वेतशोथामपित्तस्रपाण्डुकुल्लकफान् हरति ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
 बोलम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपो
 कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तगुल्मरोगः । तस्यो-
 षधं यथा,—
 “द्विजयष्टौत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव । ।
 तिलकार्थेन सयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरि ॥ ”
 इति मारुडे १६६ अध्यायः ॥
 (तथास्य निदानादिकं यथा, —
 “शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
 पुरुषस्य गर्भकोलासंवागभनवेश्यात् । पार-
 तन्त्राद्वैशारदात् सततमपचारानुरोध-
 द्वागुदीर्घाशुपुरुषस्यत्या आमगर्भं वाप्यचिरात्
 पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
 प्रकोपनान्यासंजमानाया वातः प्रकोपमाप-
 द्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमरुप्रविश्यात्स-
 सुपुरुषण्डि मासि मासि तदासंभुपुरुष्यमान
 कुञ्चि वदंयति । तस्याः शूलकासातीसार-
 च्छदांरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिदालस्यकफप्रसेकाः
 समुपगद्यन्तं स्तनयोश्च स्तनयोश्चोयोः स्तनमण्ड-
 लयोश्च कार्णां ग्लानिः चक्षुषोर्मच्छा हृत्तानो
 दोहदः श्वथयुः पादयोरीषञ्चोद्गमो रोमराध्या
 योन्याश्चाजालत्वमपिच योन्या दौर्गन्ध्यमासाव-
 ष्चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः स्यन्दत
 तामगर्भाङ्गभिर्गोमित्याहुर्महाः । ” इति चरके
 निदानस्थाने तृतीयोऽध्याय ॥ यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते नोदरमेति ऋद्धिं
 भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
 त गर्भकालानिगमे चिकित्श्य-
 मरुगभव गुल्ममुशन्ति नजशाः ॥ ”
 इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे ४० अध्यायः ॥
 तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायत ।
 यथा,—
 “ऋतौ वा नवस्तता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
 सेवत वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समोरण ॥
 निरुणह्याशेषं योन्या प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुञ्चिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविक्ररोति च ॥
 हृत्तासदौहृदस्तन्यदग्रं क्षामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गान् पित्तयोनितया च तत ॥
 शोणितं क्रूरत तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मजान् ।
 रुक्स्तम्भदाहतीसारलडज्वरादीनुपदवान् ॥
 गर्भाशये च सततं शूल दशाष्टमाश्रये ।
 योन्याश्च सावदौर्गन्ध्यतः दस्यन्दनवेदनाः ॥
 न चाङ्गैर्भवेद्गुल्म स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते
 चिरात् ॥
 न चास्या वद्धंते कुञ्चिगुल्मा एव तु वद्धंते ।
 स्वदोषमथथो गुल्मः सर्वा भवति तं स ॥
 पाकं चरण भजत नैव वा————— ॥ ”
 इति वाभटे निदानस्थाने शकादशोऽध्याये ॥ * ॥
 तथास्य चिकित्सा ।
 “सरक्तगुल्मं न च पादनन्तु
 न हिङ्गुपानं कटिचालनम् ।
 न शैव मस्वदनमर्दनम्
 न वा क्रमेणोत्तपवनं हितम् ॥
 रोधाञ्जनं खदिरमागधिका समङ्गा
 काथोऽम्बुवेतससमं घृतसप्रयुक्तम् ।
 गुल्म सरक्तमपि चाथ गिहन्ति शोणं
 हृत्तासदौहृदस्तन्यदग्रं क्रुद्धरक्तम् ॥
 चौरपानं प्रदातव्यं घृतमौषधैर्लान्वितम् ।
 रक्तगुल्मविनाशाय यक्रुद्धिस्तत्रैरपि वा ॥
 न हिङ्गुमयुत पथ्य न लोणा न पिदाहि च ।
 रक्तजे सततं गुल्म मांसानि जाङ्गलानि च ॥ ”
 इति चरके चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)
 अन्यत्र गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमण्य-
 कर्त्ते च । ” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
 रौहितकत्रणः । इति जटाधरः ॥ (रौहितक
 शब्दोऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । ङीप् ।)
 दून्वाविशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा
 “महौषधिश्च गौलोम्या रक्तघ्नी रक्तपिच्छा ॥ ”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त
 वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १० । ३३ । ६ ।
 “पञ्चरागोचितं सौतां रक्तचन्दनसंविनीम् ।
 वर्णसुष्णश्च शीतश्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ ”)
 तत्पर्यायः । तिसपर्थो २ पञ्चाङ्गम् ३ रक्त-

रक्तवि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १३२ ॥ ताम्रमारम् ६ ताम्रदण्डः ७ चन्द
 नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तमारम् ११ ताम्र-
 सारकम् १२ सुदचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईक्षणगतासदीधभूतपित्त
 कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुमथुलघानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “रक्तं शीतं गुरु स्वादु च्छर्द्दिच्छणासपित्तञ्च ।
 तिक्तनचक्षितं दृष्यं स्वस्वप्रणविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यम् ।
 “रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः ।)
 क्षुपविशेषः । राज्ञाचिता इति भाषा ॥ तनु-
 यथायः । कालः २ । अत्यालः ३ कालमूलः ४
 अनिदीप्यः ५ माञ्जरिः ६ आमिः ७ दाहक ८
 पावकः ९ चित्राङ्ग १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रत्रकायकरत्वम् । रुच्यत्वम् । कुष्ठ-
 जत्वम् । लोहवधकत्वम् । रसनिवामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचर्म क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चर्मम् ।) सिन्ध-
 रम् । इति हारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः । ततः स्वार्थे
 कन् । अथवा रक्ता आसक्ता जन्तुवोऽस्मिन् ।)
 भनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादी
 आसक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिंहः । इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्तं त्रि ॥
 रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
 रक्तवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः । तनुपयायः । कुरु-
 वकः २ । इत्यमरः । (विशेषोऽस्याः कुरुवक
 शब्दज्ञानयः ।)
 रक्ततुण्ड, पुं, (रक्तो तुण्डो यस्य ।) शुभ्रपत्नी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितमृगयुक्तं त्रि ॥
 रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्तस्तुण्डो यस्य । कन् ।
 भनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवृणा, स्त्री, (रक्तानि वृणान्यस्याम् ।) गोमू-
 त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तत्रित्त, स्त्री, (रक्ता त्रित्तम् ।) रक्तवर्ण-
 त्रित्तम् । लाल तेलुदी । इति भाषा ॥ तनु-
 पयाय । कालिन्दी २ त्रिपुटा १ ताम्रपुष्पिका ४
 कुरुवर्णा ५ मधुरी ६ अष्टमा ७ काक
 नामिका ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रचनत्वम् । यदृशीमल-

रक्तप

विष्टम्भहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मन्थतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ।
 सुकुमारे शिथौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तनु शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अरुणाभं लवङ्गं श्रेष्ठं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः ॥)
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च तानुगान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः ॥
 तनो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।
 सुवन्तो याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥
 रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नजिका ।
 चविजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदक, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता दक् दृष्टिर्यस्य ।)
 कपोतः । इति कैचन ॥ रक्त वर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टं, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा—
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरियं गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगैरिकन्वन्यततो रक्ततरं हि तनु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेशकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्तं त्रि ॥
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति । पा + क् ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान
 कर्त्तार, त्रि ॥
 रक्तपणः, पुं, (रक्तौ पणौ अस्य ।) गरुडः । इति
 कैचन ॥
 रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थे
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाकुली । रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपदो, स्त्री, क्षुद्रवृक्षविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपदो समङ्गाञ्जलिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तनुपयायः । रक्तसरोरुहम् ०
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४० ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “येषा ललितकान्ताश्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहस्ता च दिभुजा गौरदेहिका ॥
 रक्तपद्मासनस्था च जटासुकुटमण्डिता ॥

रक्तपि

रक्तकौवियवस्या च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
 नवयौवनसम्यग्ना चान्वङ्गी ललितप्रभा ॥”
 इति तिथ्यादित्यम् ॥
 रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अश्लोक
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति । पा + क् +
 ङित्वां टाप् ।) जलौका । डाकिनो । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तार त्रि ॥
 रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति । पच् + कच् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृद्धती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + षिच्
 + अच् । ङित्वां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुक्रपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५५ ७)
 “रक्तोगणस्योपरिहृतं परिभ्रमति कालवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदुता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “चायांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लभमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्धुः सोपवासव्याहं
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणयुक्तं, त्रि ॥
 रक्तपादो, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः ।)
 लज्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादो नमस्कारो नाम्ना खड्गकेत्वपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्या ।
 पा + णिनि । ङित्वां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायो, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + णिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति आकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) हिरु-
 लम् । इति हारावली ॥ १५५ ॥ जटाधरे, पुं ।
 रक्तपिच्छं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिच्छमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिच्छकः, पुं, (रक्तपिच्छमिवति । रक्तपिच्छ +
 इवार्थे कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तदृषकं पित्तमिति । मध्यपदनांपो
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त
 मिति दन्द इति सुश्रुतः । रक्तश्च तनु पित्तर्षति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः । ”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्निदवाच ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 श्लेष्मणित्तक्तकृन्मलजवादिविदाहृभिः ॥
 कोद्वेगोहालकोशान्येस्तदुक्ते रतिसेविते ।
 कुपितं पित्तसोः पित्तं द्रव रक्तश्च च्छर्षेव ॥

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य बाधुवस्तुमु ।
पित्तरक्तस्य विक्रान्तेः संसर्गाद्दृष्यादपि ॥
गन्धवर्णासुदृष्टेषु रक्ते न व्यपदिश्यते ।
प्रभवत्कण्ठसक्तस्मात् श्रीहृत्तो यत्नतश्च तन ॥
श्रीश्रीगुरुत्वमनघिः श्रौतेष्वा मधुकोत्कफः ।
ऋद्धिदृष्टऋद्धिवैभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्षमः ॥
लोहितोऽलोहितो मत्स्यामगन्ध्यास्यश्च विस्वरः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णाता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामपिचैतनम् ।
स्वप्ने तदर्धधर्मित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
ऊर्ध्वं नासात्त्रिकर्णास्त्रैर्मेढ्रयोनिगुदेरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तेक्षत् प्रवर्षते ॥
ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्द्विरेचनसाधितम् ।
वक्षीषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुवन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिं कृत् ।
कषायाः स्वादवो यस्य विमुह्ये श्लेष्मलोहिताः ॥
कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफावहाः ।
अधो याप्यश्च नासुष्णात् तत्र प्रवृद्धनसाधनम् ॥
अत्यौषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौषधम् ।
अनुवन्धि च लोपस्य श्वात्पित्तनरस्य तत् ॥
कषायाश्च हितास्य मधुरा गव केवलम् ।
कफमारुतसंस्पर्शमसाध्यमुपनायनम् ॥
असद्यप्रतिलोमत्वाद्नासाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्णयतम् ।
गवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
सन्धेत्वाह दोषेषु सर्वथा हृदं न हितम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव लस्यते ।
उपद्रवाश्च विक्रान्तं फलतस्तस्य चाधिकम् ॥”

इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—
“त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्लीयी शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तञ्चरापहः ॥
वाश्यायां विद्यमानायामाश्यायां जीवितस्य च ।
रक्तपत्नी चयी कासी किमर्धमवसोदति ॥
व्यटस्थकण्ठहीकापथाकाशः सप्रर्करः ।
चौद्राट्टः कासनश्चासरक्तपित्तनिवहणः ॥”
इति गारुड १७४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
स प्राप्तिमाह ।
‘घन्मेयामशोकाध्वजवायैरतिसेवितैः ।
तोद्वयोष्णान्दारलवशेरन्धैः कटुभिरैव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु श्रोणितम् ॥’
तौष्णं भरिचादि । उष्णोऽमितपादिः । क्षारी
यवक्षारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणे
स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
त्वेन तीक्ष्णास्त्रलवणकटुणाधर्मादयो गृह्यन्ते ।
विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
लक्षणमाह ।
‘ततः प्रवर्षते रक्तमूर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ।
रक्तमित्युपलक्षणम् । ततसंसर्गं पित्तश्च । अत-
एव रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तमिति हृद इति

सृष्टतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
प्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
मार्गानाह ।
‘ऊर्ध्वं नासात्त्रिकर्णास्त्रैर्मेढ्रयोनिगुदेरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तेक्षत् प्रवर्षते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्वैरूपमाह ।
‘सदनं श्रौतकामित्वं कण्ठधर्मायनं वमिः ।
लोहगन्धश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
विशिष्टं रूपमाह ।
‘सान्द्रं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलश्च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेणश्च तनुस्त्वल्पाश्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेघकागारधूमाभमञ्जनाभश्च पित्तिकम् ।
संस्टरलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-
युक्तम् । कृष्णं कञ्जलाभम् । मेघकं चिकणा-
कृष्णवर्णम् । अञ्जनं अतौऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥
संसर्गाविशेषेण मागभेदमाह ।
‘ऊर्ध्वं कफसंस्पर्शमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्षते ॥ * ॥
उपद्रवानाह ।
‘दौर्बल्यश्चासकासञ्चरवमधुमदाः पाण्डुता
दाहमूर्च्छा
सुक्तं घोरो विदाहस्त्वष्टितरपि सदा हृद
तुल्या च पीडा ।
लघ्ना कीटस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
निष्ठोवनश्च
द्वेषो सुक्तोऽविपाको विक्रान्तिरपि भवेद्रक्तपि-
त्तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विक्रान्तिर्मासप्रचालनाभ-
त्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुष्यते ।
यन्निदोषमसाध्यं स्यान्नन्द्यमैरतिवेगवत् ॥
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपन्नतम् ।
याप्रिभिः क्षीणदेहस्य दृढस्थानप्रतश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
‘मासप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमम्भो-
निभं वा
भेदः पूयासकल्पं यत्नदिव यदि वा पङ्कजं वा
कफाभम् ।
यत् कृष्णं यश्च नीलं भृशमपि कुण्ठं यत्र
चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्णं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
विभाति ॥
उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा
तुल्यं नानावर्णम् ।
‘यत्र चोपहतो रक्तं रक्तपित्तन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं विद्यद्यापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥’
येन रक्तपित्तन उपहतो मरुष्यः इदं घटपटा-

दिकं विद्यद्य रक्तं पश्यति च नश्यति विद्यद्यापि
व्यदृश्यमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिहमाह ।
‘लोहितं हृदयेद्यस्य बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च क्षियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदर्शी चाधिमहिम्नोद्गारमपि
लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य
चिकित्सा ।
‘पित्तासं सन्धयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽमृतः ।
क्षुत्पाण्डुग्रहणीरोगश्रीहृगुल्मञ्चरादिहृत् ॥
शालिषटिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्कः ।
‘महूरसुन्नचणकाः समकुष्ठादुकीफलाः ।
प्रशस्ताः स्वपयसार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ।
दाडिमामलकं विद्वान्मार्थं चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेण्णाग्रप्रक्षेपतमपलवाः ॥
शाकर्थे शाकसात्म्यानां तक्षुलीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतान् च लावान्क्तासुवर्षकान् ॥
शशान् कपिलकान्नेयान् हरिणान् कालपुष्क-
कान् ।
रक्तपित्तहरान् विदाहसांक्षीषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदन्धाननन्दाश्च घृतभृष्टान् ससेत्वान् ।
कफान्घ्ने यमशाकं दद्याद्वाताशुगे रसम् ॥
पथ्य सतिलयूषेण ससितालाजशर्कराभिः ।
धान्याकषात्रौवासानां द्राक्षापटयोर्द्वयम् ।
रक्तपित्तं च्वरं दाहं लघ्नां शोषश्च नाशयेत् ॥’
धान्याकादेहिमः ॥ * ॥
‘हीवरसुत्पलं ध्यायं चन्दनं यदिकान्द्रता ।
उधीरश्च दृषश्चैषां काथं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युष लघ्नां दाहं च्वरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीनमानोय कुष्णाण्डस्य फलं दृढम् ।
तद्दोषाधारबौलवकशिराम्यन्त्रं समाचरेत् ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेत्तल्लतुलाञ्जये ।
तस्मिन्नीरं हृदिश्लिष्टं तु यत्रतः श्रौतलोहितं ॥
तानि कुष्णाण्डखण्डानि पीडयेद्दृष्ट्वाभसा ।
यत्रतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुष्णाण्डं शोषयेद्दुग्धैर्नाम्नपात्रं ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रम्यं कुष्णाण्डं तत्र भर्षयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तस्मिन्घृतं पचेत् ॥
सुपके पिप्लीयीशुष्ठीशीराणां हि पले पृथक् ।
पृथक् पलाह घन्याकपचेलाभरिचं त्वचम् ॥
चर्णमेघां क्षिपेत्तत्र घृताहं चोद्गमावपेत् ।
एतन् पलमितं खादेदद्यवाभिवल यथा ॥
खण्डकुष्णाण्डलोहोऽथ रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तञ्चरं लघ्नां दाहं प्रदरं क्षणतां वमिम् ॥
स्वरभेदं सङ्घट्टोर्णं कासं श्वासं चतं चयम् ।
नाशयत्येव दृष्योऽयं हृदयो नलधर्षनः ॥’
इति खण्डकुष्णाण्डवलेहः ॥ * ॥
‘शुतावरीभृलकक्कं कक्कान् चौरं चतुर्गुणम् ।
चौरं तुल्यं घृतं गन्धं सितया कक्कतुल्यया ॥

रक्तपि

हृत्प्रेषं पचेत्तु पलाहं लेहयेत् सदा ।
 रक्तपित्तं सन्धपित्तं जयं चासथ नाशयेत् ॥
 शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य सनिदानपूर्वकूपलक्षणं सम्प्रापिष्व ।
 “पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
 तत्तथाशुखाख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्यव-
 कोहालककोरदूषकप्रायाग्यमानि निव्यं मुडक्ते
 भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदमजानं निव्यावमाष-
 कुलत्यचारस्त्रुपोपहितं दक्षिमण्डीदन्तु कदम्ब-
 काञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्स्यगन्ध-
 पिशित पिण्याक पिण्डालकषाकोपहितं
 मूलक-सर्षपलघुनकरश्लिशुकोखरयूषभूस्तृणक-
 सुसुखसुरसकुटरकळीरकालक-पर्णासचवक-
 फलिजम्भकोपदशं सुरासौवीरतुषोदकमेरय-
 मेदकमधुककुवरवदरान्धप्रायातुपानं पिष्टाम्नी-
 त्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो चातिमात्रमतिवेल वा
 पयसा समन्वति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
 सर्षपतेलचारसिद्धं कुलत्यामाषपिण्याकजाम्बव-
 लकुचपक्केः शौक्तिकैवो सह चौरमाममतिमात्र
 मथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्त्रेवमाचरतः पित्तं
 प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य स्वप्रमाणमतिवर्षते ।
 तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
 मनुसर्पद्वयदेव यकृतग्रीहप्रभवानां लोहित-
 वहानां श्रोतसां लोहितानिभ्यन्द्गुरुणि सुखा-
 न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
 संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणां लोहितगन्धवर्णांशु-
 विध्यानाञ्च पित्तं लोहितमित्याचचते । तस्ये-
 भानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभि-
 लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्लान्तरसगन्ध उद-
 षरश्चन्दर्भाभीक्ष्णागमन कृद्दि तस्य बीभक्षता
 स्वरभेदो गान्नाणा सदन परिदाहश्च सुखा-
 ह्यभागम इव लोहितलोहितमत्स्यामग्रन्थि-
 मपि चास्यस्य रक्तहरितहरिद्रवत्त्वमङ्गावयव-
 शुक्रञ्चूच-स्वदलालाशिङ्गानकास्यकर्ममलपिड-
 कोलिकापिडकारामसवेदनालोहितबीलपोत-
 श्यावानामर्षिभूताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
 मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
 द्रवास्तु खलु दौर्बल्यागोचकाविपाकचास-
 कासन्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः ।
 मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वश्चाधश्च तद्बहुश्रेष्ठमि
 शरीरं श्लेष्मसंसर्गाद्बृहं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
 नेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरं वात-
 संसर्गाद्धः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
 प्रच्यवते । बहुवातश्रेष्ठमि तु शरीरं श्लेष्मवान-
 संसर्गाद्वावपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
 प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तैभ्यः खेभ्यः प्रच्य-
 वत शरीरस्य । तत्र यद्ऊर्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-
 चनोपक्रमणीयत्वात् यद्ऊर्ध्वत्वाच्च । यदधो-
 भागं तदसाध्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अन्त्याध-
 त्वाच्च । यदभयभागं तदसाध्यं वसनविरेचना
 योगित्वादान्धधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकापस्तु खलु

रक्तपि

पुरा दन्त्यशोहंसे रुद्रकोपामर्शाभिना प्राणिनां
 परिगतशरीरप्राणानामनुत्वरमभवत् । तस्या-
 शुकारियो दावाभिरिवापतितस्याद्यिकस्याशु
 प्रशान्तौ यतितथं मात्रां देशं कालञ्चाभ-
 समीत्य सन्नर्पणेनापतर्पणेन वा ह्युदमधुर
 शिशिरतिलकषायैरभ्यवहार्थं प्रदेहपरिवेका-
 वगाहमंशुश्रुणैर्वैमनादोवां तत्रावहितेनेति ॥”
 संक्षेपतोऽस्थोपश्रमनोपायो यथा,—
 “साध्यं लोहितपित्तं तद्यद्बृहं प्रतिपद्यते ।
 विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भिषगस्य च ॥
 वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
 यच्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्थे चावरं मतम् ॥
 स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिलकानि च ।
 तस्मादसाध्यं समाख्यातं यदक्तमनुलोमगम् ॥
 रक्तपित्तस्तु यन्मार्गो दावपि प्रतिपद्यते ।
 असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
 नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
 प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
 एवमेवोपश्रमनं सर्वेभ्यो नास्य विद्यते ।
 संखट्टेषु च दोषेषु सर्वत्रिच्छमनं मतम् ॥
 इत्युक्तं त्रिभिधोदके रक्तं मार्गविशेषता ॥
 यथ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
 प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्द्वेयोदोषतः ॥
 अकर्मतश्च साध्यत्वं काश्चिदोगोऽतिवर्षते ।
 तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाद्यपरि-
 क्रमात् ॥
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेश्यते ।
 यत् लघ्यमथवा नीलं यद्वा शुकधनुष्यभम् ॥
 रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वाससो रञ्जनश्च यत् ।
 भृशं पुन्यतिमात्रश्च सर्वोपद्रवश्च यत् ॥
 बलमासन्धये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमन ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तं न मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं वियक्षेव तच्चासाध्यमसंश्रयम् ॥
 तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यश्चावहितः सिद्धिर्भवेज्जः साध्यैर्द्विधक् ॥
 कारणं नाम निवृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत ॥
 निदानं रक्तपित्तस्य याजहार पुनर्वसुः ।
 बीतमोहरणोदोषलोभमानमदस्यह ॥”
 इति चरके निदानस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥ * ॥
 अथास्य चिकित्सायां रसाः ।
 “सुतं गन्धं मात्रिकश्वेव लौहं
 सर्वं घृष्टं त्रैफलेनोदकेन ।
 लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
 रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥
 इति सुधानिधीरसः ॥
 न्दानभसुखतीक्ष्णश्च मात्रिकं रसतालकम् ।
 गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यद्विदाहान्दान्तद्वयैः ॥
 दिनेकं महयेत् खल्वं सितानौद्रयुतावटी ।
 माषामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 च्वरं दाहं लघां वाग्निं शोयं पित्तान्तको रसः ॥
 इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्वयः ।
 रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्धपित्तहरं परम् ॥
 इति शर्करादां लौहम् ॥”
 इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥
 अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।
 “अधोगते हृदनम्बुर्द्विर्गमे
 विरेचनं स्यादभयत्र लङ्घनम् ।
 पुरातनाः षट्कशालिकोदव-
 प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
 सुप्ता मस्कराश्चकास्तु धव्यो-
 सुकृत्काश्चिङ्गटवन्मिमत्स्याः ।
 शूद्राः कपोतो हरिकोणलाव-
 शरालिपारावतवर्षकाश्च ॥
 वका उरभाञ्च सकालपुष्काः
 कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
 गवामजायाश्च पयो हृतश्च
 घृतं माहिष्याः पनसं पियालम् ॥
 रम्भाफलं कश्चटतण्डुलीय-
 पटोलवेचायमहाद्रकाणि ।
 पुराणकुष्माण्डफलश्च पक्व-
 फलानि तद्दोषजलानि वासा ॥
 खादूनि विम्बानि च दाडिमानि
 खर्करधानीमिधिनारिकेलम् ।
 कपूरद्विङ्गाटमरुष्कराणि
 कपित्थशालकपरुषकाणि ॥
 भूनिम्बशार्कं पिपुसुमर्दुपत्रं
 तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
 द्राक्षा सिता मात्रिकमैत्रवश्च
 श्रौतीदकशौद्धिद्वारि चापि ॥
 सेकोऽवगाहः श्रुतधौतसर्पि-
 रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
 हिमानिलश्चन्दनमिष्टपादाः
 कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
 धारायहं भूमिग्रहं सुश्रीतं
 वैदूर्यमुक्तामणिधारणश्च ।
 रम्भोष्णाम्भोरुहपत्रश्या
 शौमास्वरुषोपवनं सुश्रीतम् ॥
 प्रियङ्गुकाचन्दनरुषिताना-
 मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनामम् ।
 पद्माकराणां सरितां हृदानां
 चन्द्रोदयानां हिमवद्वरीणाम् ॥
 सुश्रीतानां गिरिनिर्भराणां
 स्रुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि ।
 प्रशोरनीरं हिमबालुका च
 मित्रं शृणां शोणितपित्तरोगे ॥”
 अथापथ्यानि ।
 “वायामाध्यनिषेवणं रविकरस्तीक्ष्णाणि
 कर्माणि च ।
 शोभो वेगत्रिधारणश्चपलता हृदयश्चयानानि च ॥
 स्वदासस्रुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलस्यो गृहो
 वात्सर्कं तिलमाधसर्षपद्विष्टाराणि कौपं पयः ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

रक्तपु

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तप्री । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ (विवृतिरस्याः रक्तप्रीशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाश्राकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २ मच्छलपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्षकेतुः ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्तवर्षाभूः ९ शोफनी १० पुष्पिका ११ विकस्वरा १२ विघ्नो १३ प्राटवेग्या १४ सारिणी १५ वर्षा-भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९ नवः २० नवः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाहूपिभनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा — “करवीरः श्वेतपुष्पः शतक्रमोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चक्षुःशोणितो लघुः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकृत्तः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाश्चन-कृत्तः । दाडिमकृत्तः । वकरकृत्तः । इति रत्नमाला ॥ बन्धूककृत्तः । पुन्नागकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।) यथा, इहत्संहितायाम् । १५ । १४ । “इन्द्रामिदेवते रक्तपुष्पफलश्राखिनः सतिल-सुजाः । कार्पासमावचयकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥”

रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-कृत्तः । (अस्य पर्यायो यथा, — “पलाशः किंशुकः पर्णो यस्त्रियो रक्तपुष्पकः । चारश्रेष्ठो वातहरो जघनकृत्तः समिहरः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकृत्तः । इति जटाधरः ॥ पर्पटः । शास्त्रलिङ्गकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रलि-ङ्गकृत्तः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, —

“शास्त्रलिङ्गो भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्टा च तूलिनी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा, — “पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥ सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा, — “सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जाशुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । डीष् ।) पाटलीकृत्तः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्त्त-कीलता । नागदमनी । करणीकृत्तः । उष्ट्र-काष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातकी ।

रक्तवी

तत्पर्यायो यथा, — “धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मधुवातिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) रक्तपूरकः, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्वल् ।) वृक्षान्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर्णमस्य वृक्षान्धशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः एष्यमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्तान्नानः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटकृत्तः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —

“वटो रक्तफलः शङ्खो न्यग्रोधः स्कन्दो ध्रुवः । क्षीरी विश्वगो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्कशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) विम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, —

“तुष्टौ रक्तफला विम्बो तुष्टिकरी च विम्बिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) स्वर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, —

“स्वर्गवल्ली रक्तफला काकायः काकवल्ली ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् + डः ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः । पुष्पकः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दः, पुं, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकणा । यथा, — “रक्तविन्दयदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥” इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अष्टिकफलः । रीटा इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा, —

“अष्टिकस्तु माङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः । रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-विशेषः । स च शुम्भिनशुम्भसनापतिः देव्या हतश्च । यथा, —

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणादितान् यो ह्युभयययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥ रक्तविन्दयदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥”

युयुधे स गदापाणिश्चन्द्रशक्या महासुरः । ततश्चेन्द्री स्वव्रजं रक्तबीजमवाहयत् ॥ कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् ॥ समुत्पत्यस्तनो यो धास्तद्विप्रास्तत्पराक्रमाः ॥ यावन्तः पतितास्तस्य शरीरादन्तविन्दवः । तावन्तः पुरुषा जातास्तद्दीर्घवल्बिक्रमाः ॥ तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशून्यादिभिर्भुवि ।

रक्तम

पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्कृतशोऽसुराः ॥ ते चासुराश्चक्रवर्त्तितरसुरोः सकलं जगत । व्याप्रमासीततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥ तान् विषसान् सुरान् दृष्ट्वा चक्षिका पाह-सत्तरा ।

उवाच काली चासुखे । विस्तरं वदनं कुरु ॥ मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तविन्दन् महासुरान् । रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रियानेन वेगिता ॥ भक्षयन्ती चर रथो तदुत्पन्नान् महासुरान् । एवमेव त्वयं देव्यः क्षीरशक्तो गमिष्यति ॥ मत्प्रमाणान्नया चोग्या न चोत्पत्यन्ति चापरं । इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥ सुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम् । तस्याहतस्य देहात्तु बहू सुखाव शोणितम् ॥ यतस्ततस्तद्वक्त्रे चामुखा स प्रतीच्छति । सुखे समुद्रता येऽस्या रक्तपाताम्हासुरा । तांश्चखादाय चामुखा पपी तस्युच शोणितम् ॥ देवी शूलेन वक्त्रेण वागेरसिभिक्षादिभिः । जघान रक्तबीजं तं चामुखापीतशोणितम् ॥ स पपात महोच्छ्रे शस्त्रसंघममाहतः । नीरक्तश्च महोपाल । रक्तबीजो महासुरः ॥ ततस्ते हर्षमनुलभवापुच्छिदशा कृप । । तेषां मातृगणो जातो ननु सैः सृष्ट्वादीहृतः ॥” इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रश्म एव अस्मान्तर रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवत । ५ । २ । ४४ — ४६ ।

“तत् रश्मं समानीय यथास्ति परमं प्रियम् । चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥ महिषो सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपित तः प्रवेष्टुं सा भतिं चक्रु पतिना सह पावकम् ॥ वायंमाणापि यत्ने सा प्रविवेश हुताशुर्न ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लमहिषस्तु चितामध्यात् समुत्पत्सौ महाव रश्मोऽप्यन्यदपु क्त्वा निःस्तनः पुत्रवत्सलः ॥ रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ॥ अभिपित्तस्तु राज्येऽसौ ह्यथारिरसुरोत्तमः ॥ एव स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् । अवध्यस्तु सुगैर्देवैर्मानवेशे कृपोत्तम ॥”

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यत ऽस्तीति । “अश्रुआदिभ्यः अच् ॥” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) निचुलकृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः । यथा, —

“यो रक्तोऽङ्गो नातिदीर्घो न चाक्षी नातिस्थलो रक्तमत्स्यः स तूक्तः । शीतो रुच्यः पुष्टिकृद्दृपनोऽसौ नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तमूलकं पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवसर्पपञ्चमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जापुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 पमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा, —
 “विममुष्णं सत्ववर्णं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥”
 मज्जं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा, —
 “चन्द्रप्रभावचासुस्ताभ्रनिम्बसुरदारवः ।
 हरिद्रातिविषादात्कीर्णपिप्पलीसूत्रचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्रली ।
 मन्मथान्निकं योषं ह्यौ चारी लवणत्रयम् ॥
 यनानि टङ्गमात्राणि संयुक्तोयात् पृथक् पृथक् ।
 इद्रकं हतलीहं स्याच्चतुष्कर्षा सितं भवेत् ॥
 शिलाजलचर्कषं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
 विधिना योजितैरेतैः कर्षया गृटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रभेति विख्याता सन्नेरोगपणाशनी ।
 तनहन्ति त्रिषन्ति मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाथमरोस्तदन्त मन्त्राधानास्त्रयोदश ।
 अक्षरार्द्धं पाख्दरोगं कामलाश्च हृत्सीमकम् ॥
 कामं चामं तथा कुङ्कुममिन्दामरौचकम् ।
 वानपित्तकफयाधौ न वत्या त्रय्या रसायनी ॥
 समाराध्याश्रिततस्मान् प्रयत्नात् गृटिकामिमाम् ।
 प्रापवाञ्छन्मा यस्मान् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा —
 “विमं लघणमुष्णश्च रक्तं मेहति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्याद्रक्तमेहनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थोऽध्याये ।)
 रक्तमोक्षणं स्त्री, (रक्तस्य मोक्षणम् ।) शोणित
 भावः । यथा, —
 “रक्तमोक्षणमार्थाय तथा पाकप्रमाय च ।
 अग्निरोनपतिने शोथे शोणितसावयश्चरेत् ॥
 चरनं कुर्यात् ।
 एकतस्तु क्रियाः सञ्चा रक्तमोक्षणमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तच्चैवास्ति न चापि रुक् ॥
 विवर्णं कठिने श्यावे ब्रूयो चाद्यस्तवेदने ।
 सावयुषे विशेषेण जलौकोभिः पटेरपि ॥
 शोणितस्त्रावयश्चरेदित्यनेनान्वयः ॥” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शशाविरेचननापि अलावभिस्तथैव च ॥
 अस्त्राङ्गुलिजलौकाभौ रक्तश्च सावयेदधः ।
 पुञ्जाङ्गे चापराङ्गे च नाद्युष्णं नातिशोतले ॥
 यथागपरिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्विषयकं ।
 शिशुरोगेषु सर्वेषु नासामभ्यपुटे तथा ।
 अस्त्रं रेचयेद्यत्रान्त सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”
 इति हारीने शशाङ्गस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव । यदा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः प्राखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति जटाधरः ॥

रक्तव

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा, —
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ययि ।
 ताम्बवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेषिका ।
 मण्डूकपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यरुगा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भङ्गीतकी च गङ्गीरी मङ्गया वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरैगुः, पुं, (रक्ताः रैगवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा —
 “सिन्दरं रक्तरैगुस्य नामगर्भश्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरैगुका, स्त्री, (रक्ताः रैगवः परागा अस्याम् ।
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका ० । इति शब्दमाला ॥
 रक्तरैवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महा-
 पारैवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलशुनः, पुं, (रक्तवर्णो लशुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 शङ्खनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “शङ्खनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रमप्यथसुशान्ति सतिक्तं
 स्वरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति यज्जानतीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुण्डोऽशब्दे ज्ञानयः ॥)
 रक्तलीचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवट्टी, स्त्री (रक्ता वट्टीव ।) मसरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मसरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 द्यो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 सस्रहोऽत्र ।) दाहिसः । किंशुकम् । लाजा ।
 बन्धकम् । निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशष्टे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

रक्ताश

“सिताविताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्द्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्द्धयतीति । वृध् +
 गिच् + क्तुः ।) वार्णाङ्गुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा, —
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्द्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सञ्चा ष्ठी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७३ ॥
 रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुड १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं ह्यागर्चीरेण संयुतम् ।
 पिपेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका पूर्वमन्त्र ।) सिन्दू-
 रम् । इति हारावली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्दू-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तटन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णा टन्तां प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणाद्यो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तट्टिः, स्त्री, (रक्तानां ट्टिः ।) रुधिरवर्ध-
 णम् । तत्तु उतपातविशेषः । तत्फलं शब्दोद-
 योगः । यथा । कृत्विचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शब्दोदयोगो मांसास्थिवसादिभिर्भ्रूरकः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्धते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ०
 अध्याये । “रक्तशालिघटिकगङ्गुकुसुमुक्कपाण्ड
 कपोतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । लिङ्ग-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाश्रि-
 त्वेषु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिवरस्तेषु बन्धो वषयस्त्रिदोषघ्नित् ।
 चक्षुष्यो मूत्रलः स्वयंः शुक्रलस्तुट् ज्वरापहः ।
 विघ्नग्रन्थामकासदाहनुदद्विपुष्टिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + क्तुः ।) सिन्दूरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा
 ज्ञानवृत्तः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ सिंहः ७
 मृगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोफाधानसमो
 रान्तिपित्तश्लेष्मानाशित्वम् । चारकत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्त

रक्तपीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्षं शीघ्रं व्ययमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ।
 रक्तप्रङ्गिकं, स्त्री, विषयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमञ्जं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणाद्योऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तमन्त्रिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृशतीति । इन्द्रश्च + षुल् । टापि अत इत्वच् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमन्थकं, स्त्री, (“रक्तं मन्थयेति रघुनाथः । रक्तान् मन्थीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । कः । इति रायसुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकञ्जारम् । तत्पर्यायः । हल्लकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
 रक्तमरोरुह, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥
 रक्तमर्षप, पु (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहने इति । सह + अच् + टाप ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तमारं तत्प्रबालफलं स्तूतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,— “पत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनमथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तरश्च कुचन्दनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्ववेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,— “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तघावनः । कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 रक्तसारो यस्येति । श्लोचिसारयुक्ते, त्रि । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तात्त्वोष्ठदन्तपाजौ निज्जाने चान्नपायुकर- चरगोः । रक्तैस्तु रक्तसारा बहुमुगवनिताथपुत्रयुताः ॥”
 रक्तमौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकञ्जारम् । इति जटाधरः ।
 रक्तसावः, पु, (रक्तं सावयतीति । सु + णिच् + अच् ।) वतसावः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८७ । ३५ ।
 “कृपहो नेर्हतभागे रक्तसावोऽथ शङ्खकोपश्च । अपराद्धं चर्मकृतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,— “रक्ता सा काकचिन्धी स्यात् काकान्नी च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्तूता काकवल्लरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) लाक्षा । मल्लिका । उदुकाखी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पु, (रक्तवर्ण आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ श्लोचिसारमिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्ष, पु, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्षोऽदृशनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) मन्दिषः । पारावत । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्वविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ५२ ।
 “रक्ताक्षमन्त्रं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रकृतं गदाश्च ॥”)
 रक्तवर्णचतुर्व्युक्तं, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमन्त्रोवरश्मामो रक्ताक्षः पियदर्शनः । सुखभागी न दुःखाहं शयितो भुवि राधवः ॥” अस्यु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवत । यथा, ज्योतिःसागरे ।
 “न श्रीस्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घवाहुभैश्चर्यं न सौख्यं प्रष्टसन्मुखम् ॥”)
 रक्ताङ्ग, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विदुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्तूतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पु, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वेदिकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यरोचनकृति सा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीऽपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागः)
 प्रवालः । मत्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ७७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिष्टारकमहाह्वन । रक्ताङ्गः सन्नेसारङ्गः सग्रहः पटवासकौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । ४६ । मल्लिका । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पु, (रक्तं अत्यन्तं सरत्वात् । स् + घञ् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । ‘पित्तञ्च यदाव्यर्थं द्रव्यमप्राति पौंसिके ।

रक्ताम्ब

तद्दीपाप्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उक्त्वणः । तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकनरुत्वगार्दा दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वगुगुलं पलमानं विपपेदृष्टाङ्गसन्निते तीये ॥ अष्टमभागं शोधं काथ मधुना पिबेत् पुरुषः । रक्तातिसारसुख्यमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥ इति कुटजदाडिमकाथः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह । लौहं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महन ॥ इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तच्छुलाम्बुना । रक्तातिसारनिद्रक्तपित्तलडाहमेहयुतं चन्दनमत्र श्रुतम् । इति चन्दनकक्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिर्विचने शोधदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विशेषो वेदोमं हामतिभिः ॥ धन्वनागरमुस्ता च बालकं बालविस्वकम् । वलानागवला चैत काथो रक्तातिसारिणाम् ॥ दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बुम्लवान् । पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥ गुडेन पक्वं दातव्यं विस्वं रक्तातिसारिणी । मधुजे मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥ वत्सकानिविधनागराभया पेधितश्च मधुमस्तुसंयुतम् । लेहं श्व मधुना च मानुषे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजत्वक् च पाटा च विश्वं विस्वश्च धातकी । मधुना सहितं पूगं देयं रक्तातिसारहम् ॥ इति रक्तातिसारः ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पु, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + ङः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पु, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गश्चुप । राज्ञा अपाद् इति वङ्गभाषा । लालचिरचिरो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ आघट्टकः ३ दुग्धनिका ४ रक्तविट् ५ कलापत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवातत्रणकण्डविषनाशित्वम् । सर्वाहृत्वम् । वातिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः । अथ चारक्तचिरचिरो ।
 “रक्तोऽन्या विशरो वृषफलो घामार्गोऽपि च । प्रथकपर्णो केशपर्णो कथिता कपिपिप्पली ॥ अपामार्गोऽरुणो वानविष्टम्भो कफकृद्धिमः । रूतः पूर्वगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवदिभिः ॥ अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्जरम् । विष्टम्भं वातलं रूतं वानपित्तप्रसादनम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषायवस्त्रम् । यथा,—

रक्ताब्जं

रक्तार्शः

रक्तिका

“श्वोपरिसमासीनां रक्तान्मरपरिच्छेदात् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुख्येष्टशास्त्रालिनीयानम् ॥
नदयुक्ते, त्रि ॥

रक्तान्मः, पु, (रक्तवर्णः आम्नः ।) कोशाम्नः ।
इति राजनिघण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्न-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्मानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ सम्यक्
न्नायते इति । न्ना + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तयात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तमहा २ अपरिम्बानः ३ रक्तान्मानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ वधत्वप्रसवः ९ सुभगः १० भमरान-
न्दः ११ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयश्लोफन्वराधानशूलकाशश्वासासर्निप्रश-
मनत्वम् । वग्यत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥

रक्तार्शः, [न] क्ली, (रक्तं चच्छतीति । च्छ + मन् ।)
नत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्मानं वट्टु रक्तार्शं यन्नासं चोयते सिते ॥”
इति भाधवकरः ॥

रक्ताब्जं, पु, क्ली, (रक्तानामब्जं रमच ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातातपीयकर्मविपाके ।

“जलोदरयक्तनीहशूलरोगवर्णानि च ।
श्वासाजीर्णवृद्धिर्हृत्भमोहगलग्रहाः ।
रक्ताब्जद्विसर्पाद्या उपपापोहवा गदाः ॥”

इति मलमासतन्त्रम् ॥ * ॥

“रक्ताब्जं दमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सम्भावसुन्नहति मर्मपिच्छं
मांसाङ्कुरैरात्रतमाशु वृद्धिम् ॥
सवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतदधिरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वान्
पाच्छुर्भवेद्वन्द्वपीडितम् ॥’

दोषोत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहतीक्ष्ण्य मासास्त्रयोः सर्वेष्वब्जं देषु दूष्यत्व
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एव मांसाब्जं दे
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिच्छ-
सुन्नहति उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चेकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । ते-
पीडितत्वान् अच्युदपीडितः ॥ * ॥ अथाब्जदस्य
चिकित्सा ।

‘अभ्यर्च्यदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतितोपद्रव्ये ।
अतश्चिकित्सेद्भिषगञ्जं दानि
विधानविद्वयस्यचिकित्सितेन ॥

हरिद्रानोपपत्तस्य हृद्यममनःशिला ।
मधुप्रगाढो लेपोऽथ मेदोऽब्जदहरः परः ॥
मूलकस्य ज्ञतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शुद्धपर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽब्जदपहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरीमकलिप्तं बह्वं वटस्य पत्रेण ।
अध्यास्य सप्तरात्रान्महद्व्युपशान्तिमञ्जुं
गच्छेत् ॥

शिशुमूलकयोर्बौजं रक्षोन्नं सुरसा यवम् ।
तक्रेणान्धरिपुं पिष्ट्वा लिम्बदब्जदशान्तये ॥
रक्षोन्नं सर्वपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अन्धरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्थणा गुदे कीलाः पित्ताह्नतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्वमसन्निभाः ॥
तेऽर्थ्य दुष्टसुष्णश्च गाढविड्भिः प्रपीडिताः ।
सवन्ति सङ्घसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्ततः ॥

भेकाभः पीड्यते दु खैः शोणितचयसम्भवैः ।
हीनवर्णवलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूचमधो वायुर्न वर्धते ।
तनु चारुगवर्गश्च फेगिलश्चास्त्रगर्शसाम् ॥

कच्युत्तुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूचणम् ॥

श्लिथलं श्वेतपीतश्च विट्छिन्नं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनश्चास्त्रकं तत्तु सत्पाच्छु पिच्छिलम् ॥

गुद सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विशेषस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥

गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताह्नतिसमन्विताः
पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वकपाकध्याम्बु-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः । याकुलसर्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्थणस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्लेखत्वम् ।

रूचणं रूचयतीति रूचणं रूचं द्रव्यम् ।
पित्तोत्थणस्य लक्षणं रक्तोत्थणा गुदे कीला
पित्ताह्नतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वान् ॥ * ॥ कपोल्लवणस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलाद्रस्तिमित-
माद्रश्चर्मावगुच्छिनमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्तार्शसामुपेतेन रक्तमादौ सर्वद्विषकम् ।
दुष्टाश्रेणियहृते स्युः शूलानाहास्त्रगामयाः ॥
चन्दनकिरातनित्तरुधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दाब्जोत्थगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥

दध्नस्तुपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।
मथितं सररहितम् । निञ्जलं वस्त्रपुतं दधि ।
मपद्मकेशरं शौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।
सिनाकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥

पयमा श्दतेन यथैः सनीनमुञ्जाढकीमसुराणाम् ।
ओदनमद्यादस्मै मधुरैरीशतुसुगन्धैश्च ॥

समङ्गोत्पलभोचाहतिरीटनिलचन्दनैः ।
सिद्धं ऋगीपयो हवाद्गुदजे श्लोणितालके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाहो मोचरसः ।
तिरीटो लोपः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिदुग्धम् ।

भावितं रजनीचूर्णं क्षुद्हीचौरेः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिन्वात्प्रार्शो भगन्दरम् ॥
चारुचम् ॥

नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिष्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुञ्जीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलान्तु संक्षिद्य दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगावरोधन्तीष्टधानान्युत्कटकासनम् ।
यथास्वं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।
“रक्तजानि अश्लेषप्ररोहविद्वमकाकणनिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्थं दुष्टमनस्य-
मस्त्रकं सङ्घसा विच्छन्ति तस्यैवानिप्रवृत्तौ श्लोणि-
तातियोमोपद्रवा भवन्ति ।” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
“रक्तार्शसामुपचारं वक्ष्यामि श्लक्ष्ण पुत्रकम् ।
प्रातस्निलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विद्वङ्गशर्करायुतम् ॥
भक्षेत् कुञ्जाखटवलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् प्रमथन्ति विचक्षणः ॥
समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं ककुभलचम् ।
नीलोत्पलमजाशौरं पिष्ट्वा पाणमस्त्रगद्गान् ॥
कुटजमूलसकेशरमुत्पलं
खदिरधानकिमूलश्वतं पयः ।
पित्रति स्त्रक्षणयोगमस्त्रगभव
गुदनवैलानसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्तार्शाचिकित्सा ॥

इति हारौते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः ॥)

रक्तालुः, पु, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-
वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिच्छालुः २ रक्तपिच्छकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्रत्वम् । भ्रमपित्त-
दाहापहत्वम् । ट्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिघण्टः ॥

रक्तिका स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-
+ “अन इतिठगौ ।” ५।२।२१५ । इति ठन् ।)
गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुला लण्णला गुञ्जा रक्तिका काकणनिका ।
काकादनी काकतित्ता काकणह्वा शिखण्णी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्यूता काकवल्लरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तिका स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-
+ “अन इतिठगौ ।” ५।२।२१५ । इति ठन् ।)
गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुला लण्णला गुञ्जा रक्तिका काकणनिका ।
काकादनी काकतित्ता काकणह्वा शिखण्णी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्यूता काकवल्लरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्प

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-परिमाणश्च ॥
 रक्तेशुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-वर्णेशुः । लाल आक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 रक्तपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उल्कटः ५ मधुरः ६ ह्रस्वः ७ लोहितेशुः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । प्राक् शीतलत्वम् । नृद-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-बलविषर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेरुः, पुं, (रक्तवर्णः एरुः ।) वृक्षविशेषः । लाल भेरु इति भाषा । तत्पर्यायः । यात्रः २ हृत्किर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृकः ५ नाग-वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ पाचनः १० स्निग्धः ११ याप्रतलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्यः १४ ह्रस्वेरुः १५ । अस्य गुणाः । श्वयधुपवनश्रान्तिरक्तार्णिसपाण्डुभ्रान्ति-श्यासञ्चरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “शुक्र एरुश्च आमर्षश्चो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुली वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यद्वृकः ॥ रक्तोऽपरोरुवृकः स्याद्रुवृको रुद्रस्तथा । यात्रपुष्कश्च वातारिश्चक्षुरत्तानपत्रकः ॥ एरुश्चयुग्म मधुरमृण्यं गुरु विनाशयेन । शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरञ्चरान् ॥ ब्रध्मश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥ एरुश्चपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिनिनाशनम् । मृजलश्चहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥ वातायंशदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् । कफवातक्रमीन् हन्ति वृद्धिं सप्रविधामपि ॥ एरुश्चफलमद्युगं गुल्मशूलानिनापहम् । यक्रुन्नीहोदराशीघ्रं कटुकं दीपनं परम् । तदम्बजा च विड्भेदी वातघ्नोऽप्योदयापहः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तेरुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एरुः ।) इन्द्र-वारुणौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-रुश्चैववारुणौशब्दे विज्ञेयः) ।
 रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णसुपलम् ।) रक्त-पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुश्च २ कौक-नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ०६ । ६ ।
 “विन्द्याश्च सिन्दवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भिन । रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥” तथास्य गुणाः ।
 “धवल कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्त्यस्य । अथव्याटाच् ।) शास्त्रलिखितः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 रक्तोत्पलामः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आमेव आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद्-युक्तं, चि ॥

रक्षा

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तसुपलम् ।) गैरिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ (गुणाद्योरुस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः) ।
 रक्ष, चि पालने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-पर० सक०-सेट् ।) चि, रक्षितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रक्षः, [स्] स्त्री, (रक्षत्वस्मादिति । रक्ष + “सर्वधातुर्भ्योसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ तद्विशेषो यथा,—
 “दृष्ट्वा तु विकलान् यद्भ्रान्तान् यान् रोगिणस्तथा ह्या न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥” इत्यादि ये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥ रक्षोऽप्येवं यथा,—
 मयुरुवाच ।
 “रक्षोऽपानि विघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्षु तानि धम्मेभ्योऽवर ॥ मत्स्य उवाच ।
 पञ्जिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौघधी । तथा मलकवन्दारं या च चित्रपटालिका ॥ काकोली चौरिकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ॥ तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा । स्थले चोतपलिनी या च महामूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराधी सर्वरक्षानि पार्थिव । विशेषाश्चरकतान्यत्र कौटपल्यविशेषतः ॥ जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः । रक्षोऽप्यथ यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥” इति मातृस्य १६२ अध्यायः ॥
 रक्षःसर्पं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सर्पा । स्त्री-त्वमभिधानात् ।) रक्षःसम्बद्धः । इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥
 रक्षकः, चि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-कर्ता । यथा,—
 “गौरक्षः सहदेवश्च नकुलो हयरक्षकः । वैराट् कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः ॥” इति पुराणम् ॥
 रक्ष्यं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा, “इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतं रक्षणम् । पाययित्वा स्नानमाता संन्यसेशयदात्मजम् ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 रक्षणा रकः, पु, मृजलश्चरोगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः ॥
 रक्षयिः, स्त्री, ज्ञायमाणा लता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।) रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ । “मयि स्मृष्टिर्हं लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥”) जतु । इति मेदिनी । घ, २३ ॥ भस्म । इति शब्दरत्नावली ॥ यमोदाजना रक्षा यथा,—

रक्षा

“रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुष्पभ्रमणादिभिः । गोभूषणं क्षापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ॥ रक्षां च चक्रुः श्रुता ह्यादशाङ्गेषु नामभिः । गोप्यः संसृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥ यस्यात्मनश्च बालस्य बीजस्यासमकुर्वत ॥ अथादजोऽऽघ्निमणिमास्तव जान्वधोरु यज्ञोऽभ्युतः कटितटं जठरं हयास्यः । जतुं केशवत्सुदुर ईश रनस्तु कण्ठं विष्णुर्भूजं सुखसुरक्रम ईश्वरः कम् ॥ चक्रागतः सहगदो हरिरस्तु पश्चान् त्वतपार्श्वयोर्धनु रमी मधुहा जनश्च । कोणेषु श्रंख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-स्तार्चः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥ इन्द्रियाणि क्षुधीकेशः प्राणान् नारायणोऽवत । श्वेतहोपपतिश्चिचं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ एतन्मगस्तु ते बह्निमात्मनं भगवान् परः । क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥ ब्रजन्तमथाद्देकशत आसोनं त्वां श्रियः पति । सज्जानं यक्षभुक् पातु सर्वेश्वरभयङ्करः ॥ जाकिन्धो यातुधान्यश्च कुशाणा येऽभकश्रुताः । भूतमाहृषिप्राचाश्च यत्तरक्षोविनायकाः ॥ कोटरा रेवती च्येष्टा पूतना मातृकादयः । उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणोन्मददहः ॥ स्वप्रदहमहोत्पाता वृहवालयश्चाश्च ये । सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरव ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनम् । राखीबाधा इति भाषा । यथा,—
 “पौर्णमास्यां हरे रक्षाबन्धनं विधिपूर्वकम् । ब्रजराजकुमारत्वात् केचित्दिक्खन्ति माधवः * तत्र भद्रादिस्त्रिधाये तामतिक्रम्यैव कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे ।
 “भद्रायां दे न कर्त्तव्यं श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी वृषतिं हन्ति यामान् दहति फाल्-गुनाति ॥” विधिश्च भविष्योत्तरे ।
 “उपाकस्मेदिने प्रोक्तस्त्रीणाञ्चैव तपणम् । ततोऽपराहसमये रक्षापोटालिकां शुभाम् ॥ कारयेदक्षतेः शस्त्रैः सिद्धार्थैश्चैव भूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कापसैः सौमैश्चैव मलवस्त्रिणैः । विचित्रं यथितं स्ववं स्थापयेद्भ्राजणोपरि ॥ उपलक्ष्यैव दृष्ट्वा चतुष्के न्यसेद्भूषणैः पीठम् । तत्रोपविशेद्भ्राजा सामात्यः सपुरोहितः ससहजम् । तदनु पुरोधो वृषते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण । येन बहो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वां प्रतिबधामि रक्षे मा च्छ मा च्छ ॥” वैदिकश्च । यदा वस्र दाक्ष्यणा हित्ययः शतानीका मनस्य माना तन्मया बध्नामि श्रतं श्रावदाया युष्मन् जरदित्ययथा सम् । “ब्राह्मणैः चक्षिर्वैश्वैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः । कर्त्तव्यो रक्षणाराजो विघ्नं शंपूष्य शक्तितः ॥ अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्मनाचरेत् ।

रक्षा

न सर्वदोषग्रहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥”
 अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
 ॥ यत्ने । यदाह ऋतुवृत्तरे ।
 “उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामकर्मयजुर्विदः ।
 गृहसंक्रान्तिरुक्तं यत्तद्व्यवहाराय ॥”
 तथा च । सामवेदिनां भाद्रस्य हस्तानक्षत्रं
 ऋग्वेदिनां आर्यस्य अवगन्तव्यं यजुर्वेदिना
 आर्यस्य पूर्णमासाकर्मकालः । उपक्रमकणिका
 कीर्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
 भाद्र आर्यस्यैव विधेयम् ।
 “अशुभोपधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेतु ।
 तदा भाद्रपदे मासि आर्यस्यैव तद्विद्यते ॥”
 इति ऋत्विचपरिशिष्टवचनात् ॥
 आर्यस्यैव पञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गर्गः ।
 “यदि स्थान आर्यस्य पञ्च गृहसंक्रान्तिरुचितम् ।
 स्यादुपाकरणं शुभपञ्चम्यां आर्यस्य च ॥” इति ॥
 अत्र भूतविद्धा पूर्णमासं च निधिह्वा । तथा च
 कालिकापुराणे ।
 “चतुर्दश्या समुत्पन्नसुरौ मधुकुटभौ ।
 वेदान् स्वीकुर्वन्तः पद्मयोगस्तौ जघ्नतुः श्रुतीः ॥
 हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
 आह्वता ताः श्रुतीस्तस्मै देहौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
 स प्राप्रवान् श्रुतौर्ब्रह्मा पञ्चयोगैर्दयिकैः पुनः ।
 अतो भूतयुत तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते ।
 आसुर वञ्चयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
 आसोऽपि ।
 “अवशेन तु यत् कर्म उत्तरापादमंयुतम् ।
 संवत्सरकृतोऽध्यायस्तन्पञ्चादेव नश्यति ॥
 धनिशसयतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ॥
 तन् कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासं ५१ विलासः ॥
 (रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भाचापो रक्षीत्वा
 प्रोक्तं यत् रक्षाकर्म कुर्यात् तद्विद्यामः ।
 “कृत्यानां प्रतिघाताय तथा रक्षोभयस्य च ।
 रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
 नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यत्नराक्षसाः ।
 अग्निदेवन्ति ये यत्वा ब्रह्माद्यां भन्तु तान् सदा ॥
 पृथिव्यामन्तरोक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
 दिव्य वास्तुनिवासाश्च पातु त्वान्ते नमस्कृताः ॥
 पातु त्वा मुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजस्यस्तथा ।
 पञ्चतास्त्रेव नद्यश्च सर्वेः सर्वेऽपि सागराः ॥
 अथा रक्षतु ते जिह्वा प्राणान् वायुस्तथैव च ।
 कामास्तं पातु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ॥
 उदानां धनुत पातु समानं सनयिव्रवः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुमन्थ मतिस्तथा ॥
 कामास्तं पातु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ॥
 पञ्चान्ते वरुणो राजा सद्रौ नाभिमण्डलम् ॥
 चक्षुः सूर्या दिशः शत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायो पातु निशास्तव ॥
 गन्धर्वाद्यायन्त्यापो रोमाग्योधयस्तथा ।
 आकाशं खानि ते पातु देहन्तव वसुधरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
 गता देहे विशेषेण तत्र नित्या हि देवताः ।
 गतास्तां सततं पातु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ॥
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्या च स्वस्ति नारदपर्यन्तौ ॥
 स्वस्ति त्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
 पितामहकता रक्षा स्वस्ति युर्वर्द्धतां तव ॥
 ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतयश्च ॥”
 इति स्वाहा ॥
 गतेर्वेदात्मकेर्मन्त्रैः कृत्या आधिनिशाचनेः ।
 मयैव कृतरक्षकं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”
 इति सुश्रुत सूत्रस्थानं पञ्चमेऽध्याये ॥
 रक्षापत्रः, पु (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥
 रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।
 टाप् अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
 “अनेन विधना यस्तु रक्षिकायस्वमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासं ५१ विलासः ॥
 रक्षितं, वि. (रक्ष + क्तः ।) कृतरक्षम् । तत्र-
 पर्यायः । ज्ञानम् २ ज्ञानम् ३ अविद्यम् ४
 गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।२०६ ॥
 (यथा, मनः । १। २० । २० ।)
 “कल्पयित्वास्तु वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
 राजा हि धर्मपदभागं तस्मान् प्राप्नोति
 रक्षितान् ॥”
 स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।
 अक्षरविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
 “अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्वानपणां तिलोत्समा ।
 अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वननोरमा ॥”
 रक्षिता, [कृ] पु, (रक्षतीति । रक्ष + लृच् ।)
 रक्षाकर्त्ता । यथा,—
 “आययवन्नो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञयः स्यादेव रक्षिता ॥”
 इति मार्क्यं १८ अध्यायः ॥
 रक्षिवर्गः, पु, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्ग-
 रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनेकस्यः २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६ ॥
 रक्षोघ्नः, स्त्री, (रक्षो रक्षकं हन्तीति । हन् +
 टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ५६६ ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्षोघ्नः, पु, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
 भस्मानकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत-
 सघपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नभक्तौ यथा,—
 “म्याने हृषीकेश तव प्रकीर्णा
 जगत् प्रहृष्यत्यदृश्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
 सर्वं नमस्यन्ति च महिर्गन्धाः ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
 “म्यानि इत्यथयं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
 सर्वान्द्विषप्रपन्नैक यतस्त्वमेवात्मानाद्भुतप्रभावं
 भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्णा प्रहृष्यता

रघुः

कीर्त्तया निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अ-
 खेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
 मेव जगत्तेनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यामि
 प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
 मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरण्यते च तद्वि-
 धयमनरागसुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
 यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
 सर्वासु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
 यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा
 नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
 प्रकीर्त्तया इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
 अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
 तद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशकं,
 वि । यथा सुश्रुते । १ । ५ । “वेदनारक्षोघ्नेषूपै-
 र्धुपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)
 रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥
 रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रात्रिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षममाता च ॥
 रक्षोहा, [नृ] पु, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।
 स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
 ऋषिः ॥ राजसहन्तरि, वि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ६७ । ६ ।
 “विप्रः स उच्यते भिषग्यशोहा मीवचातनः ॥”
 “रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्गाथे सायणः ॥)
 रक्षा, पु (रक्ष + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो
 नः ।” ३ । ३ । ६० । इति नः ।) ज्ञानम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
 रक्ष, सर्पणो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
 रक्ष, इ सर्पणो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
 रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
 रग, क स्वाद् आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
 रागयति । इति दुर्गादासः ॥
 रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । ए, अरगौत् ।
 शङ्कः शङ्का । रगति रोगो कुपथ्यभ्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्गयति । भासि
 दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्गते । ड, रङ्गते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रघु, पु, (लङ्घति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति । लङ्घि
 + “लङ्घिर्वर्त्तोरलोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।
 इति कुः नलोपश्च । “बालमूललघ्वसुराग-
 मकुलीनां वा लो रत्वमापद्यते इति बल्लवम् ॥”

रघुका

। २ । १८ । इति काशिकोक्ता लस्य रत्वम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सुख्यं वंशीयदिलीपराजपुत्रः । स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-महः । यथा, रघुः । ३ । १८ ।

“स जातकर्मैर्यस्त्रिणे तपस्विना तपोवनादेव पुरोधसा कृते । दिल्लीपस्यनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभौ ॥”

तन्नामयुतपत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-स्तथा परेषां युधि चैति पार्थिवः । अवेष्य धातोरगमनार्थमर्थ-वि-चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवशे महाकाये । ३ । २१ ॥

(अस्य पिता दिलीपः; माता सुदक्षिणा । अयं हि अश्वमेधयज्ञदीप्तस्य पितृयज्ञीयाश्वरक्षणे नियुक्तस्तद्वहारिणं देवराजं जितवान् । अथ बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे सत्त्वं विसं ब्राह्मणसातं कृतवानपि गुरुदक्षिणा-र्थिना वरतस्तुश्लिष्येण कौतसेनाभ्यर्धितः कुबेरं विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ स्वपुत्रमजं यौवराज्येऽभिषिच्य विगतविषयाभि-काधो योगसमाधिना भगवत्-सायुज्यमाप्तवान् । तथा च रघुवशे । ८ सर्गे ।

“अथ बोध्य रघुः प्रतिष्ठितं

प्रकृतिव्यात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्मसु

त्रिदिवस्येष्वपि निःसृष्टोऽभवत् ॥”

“अथ काश्चिद्व्यपेक्षया

गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदस्थं

पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भोमाहिवदेकदेशयज्ञे रघुवंशकाशम् । यथा,

“रघुरपि कार्यं तदपि च पाठ्यम्

तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

गवं “रघोः कार्यं पदे पदे ॥” एतादृश्टौ ॥

अपि च ।

“रघ्नयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा प्रकृतिरघ्ननात । इति रघुः ।’ इति उणादि-रुत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ॥ * ॥ रघु-वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा, रघुवंशे । १ । ६ ।

“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”

लङ्घति इतं गच्छतीति । श्रीब्रह्माग्नि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३० । १४ ।

“अथो न वाजी रघुरग्यमानः ॥”

“रघुः श्रीब्रह्माग्नी ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥”)

कारः, पुं (रघुं तदाख्यं कार्यं करोतीति ।

क + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)

कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६७ ।

पूर्वोक्तिभिरुक्ता गुणाऽऽभवभूतिबाणरघुकारेः ।

रघुप

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को होवः ॥” यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कस्तुरिणी च चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।

कान्तोज्ज्वलता हिममृता रविरश्मिमतप्रा मेघावृता जडधियाभिहता न भाति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघुन् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-तीति । नन्दि + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा राययणे । १ । ५० । १२ ।

“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ।।

विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

वज्रदेशीयनवद्वीपनिवासो स्मार्त्तः पण्डित-विशेषः । स च प्राचीनस्मृतिसंग्रहकर्ता ।

मलमासतत्त्वाद्याविश्रुतितत्त्वप्रणेता वन्द्य-

घटीयश्रीहरिहरभद्राचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रगम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमोश्वरम् ।

सनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मल्लिङ्गचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।

प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमोव्रते ॥

दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।

तडागभवनोत्सर्गे षष्ठोत्सर्गत्रये व्रते ॥

प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।

दौष्ट्यायामाहुते कृत्वे जेजे श्रीपुरुकोत्तमे ॥

नामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्रतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्द्धमानप्रदेशान्त-र्गतमाड्यामनिवासिचरः । राष्ट्रीयश्रेणीभुक्तः

किशोरीमोहनगोस्वामि स्तुतः श्रीमन्नित्यानन्द-वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रणरमापरि-

गथकन्दोमञ्जरीटीकायाश्चानकौमुदीरामरसा-यणप्रभृतयो बहुवो ग्रन्थास्तत्रप्रणीताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । जन्मादित्वात् गत्वा-भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५ । ५४ ।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दृशितात्मना ।

महौजसा संशुयुजे शरं काल इवशुना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा

“यदपतेः क्र गता मथुरा पुरी

रघुपतेः क्र गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य क्रुद्व्य मनः स्थिरं

न सदितं जगद्व्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥

(केषाञ्चित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-शिरोमणिः अयन्तु नैयायिकः गाङ्गेशोपाध्याय-

कृत्यामिपञ्चकादेशीकाकारः । रघुनाथ चक्र-वर्ती अयममरकोपस्य टीकाकारः । रघुनाथ

तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य

प्रियभक्तः आसीत् । स्तवावल्यादिभक्तिग्रन्थ-प्रणेता । अयं खलु अश्वमेधैराग्यसम्पन्नः यशो-

रङ्ग

हरनिवासिचरः कायस्यकुलभूषणं मथुराम्ना-ञ्जलिगोवर्द्धनगिरितटे राधाकृष्णे मन्त्रेणदेह-विहाय स्वर्धामागतम् । ततसमाधिरधुनापि तन्नेवास्ते सेवतेऽद्यापि बहुभिर्पैगावैः ॥

रघुवंशः, पुं, (रघोवंशः सन्ततिर्वंशनीयो यस्मिन् । यद्वा रघूणां यशमधिष्ठत्य कृतमिति अण लुक् च ।) कालिदासकृततरघुराजान्वय

वर्णनमहाकाव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—

“रघूनामन्वय वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्ममागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवशे महाकाये । १ । ६ ॥

(अयं हि जनविश्रसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र दिल्लीपादारभ्य अग्निवर्णप्रम्यन्तं वस्तु वर्ण-तम् ॥ पु. रघोवंशः । यथा,—

“जयति रघुवशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ॥”

इति रामायणम् ॥)

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवशे तिलक इव शोभा-जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ।

दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुघु वरः श्रेष्ठः ।) रघुवशीयश्रेष्ठ ।

यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणपूजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दर-काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रिय

धार्मिकम् ॥”

रघुदृष्टः, पुं (उदृष्टतीति । उत + वृह + अच् ।

रघूना उदृष्टः रत्नाभारधारकः ।) श्रीरामः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तृष्यतीति । रम् + “बाहुलकात्

रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ ।

४० ।) कृपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।

के, ३१ ॥

रङ्गः, पुं (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कः ।)

श्लगविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ स

तु शबलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गं क्ली पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रज्यत्

अस्मिन् । रन्ज् + अधिकरणे घञ वा ।)

धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ ततपथ्याय ।

त्रपुः २ त्रपुषम् ३ आपूषम् ४ वज्रम् ५ मभ-

रम् ६ हिमम् ७ क्रूरुष्यम् ८ पिच्छटम् ९ प्रति-

गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटत्वम् । तिक्त-

त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । लवणरसत्वम् ।

मेहघ्नत्वम् । कृमिपाण्डुदाहघ्नमनत्वम् । कान्ति-

करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—

“श्लेत्तं रुद्र लघु स्वस्त्वं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् ।

सुषुप्तकरं कान्तं त्रपुश्लेसुदाहृतम् ॥

सुरकं मिश्रकश्चापि द्विविधं वज्रमुच्यते ।

उत्तमं सुरकं तत्र मिश्रकं त्वद्विदं मतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमा

रङ्गः

नस्यामुहस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
स्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मी ।
कुष्ठानि मूल किल वातशीयं
पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ।
विषोपमं रक्तविकारदृष्टं
क्षयश्च लङ्कायि कफज्वरश्च ।
मेहाप्रसरीविद्धिमुख्यरोगान्
नामोऽपि कुर्वात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनामौ प्रतमौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्विदुग्धेषु च
त्रिधा ॥

तेलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्वाद्येषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिन्वाश्वत्थचो रजः ।
क्षिप्वा वङ्गचतुर्थीशमयोद्व्या प्रक्षालयेत् ॥”
चिन्वा अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोद्व्यौ कर
कुली ।

“ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्वास्त्रेण विवर्द्धयेत् ॥
ततो गजपुटे पक्वा पुनरस्त्रेण मर्दयेत् ।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एव दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”
एव मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।
“वङ्गं लघु सरं रूचं कुष्ठमेहकफहृमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सन्ध्यां नेत्रामीषत् पित्तलम् ॥
सिंहो गजौ च लु यथा निहन्ति
तथैव रङ्गोऽखिलहेमयर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रवर्त्तन्त्यसं
करस्य पुष्टिं विदधाति नृनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

{ यथाच ।

“वङ्गं तिलान्धकं कृष्णं किञ्चिदातप्रकोपणम् ।
भेदः श्लेष्मासयश्च क्रिमिभं मेहनाशनम् ॥”
इति वेद्यकरसंस्कारस्य हे
आरसमारणाधिकारे ॥

रङ्गः, पुं, (रन्ज + चञ् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

शुद्धम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।
“रङ्गोपजीवो केवलेः कुष्ठाशौ गरदस्तथा ।
रङ्गीमाहृदिकश्चैव पत्रकारी च यो द्विजः ॥”
रञ्जति आसन्नति मल्लोत्त । रन्ज + अघि-
करणे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ग,
२१ । (यथा, श्रीमहाभारते । १० । ४३ । १७ ।
“वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं मतः
सायजः ॥”)
नायस्यानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
शब्दकारिकाप्रकरणे । १ ।

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाचीपश्चिद्य ।
वचनापखितत्वेन स्वरनेपुग्यमाश्रिता ॥”
लक्षणाया नायस्यानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।
“स्रजधारः । आर्ये । साधु गीतम् । अहो
रागापहृतचित्तवृत्तितारलिखित इव विभाति
सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-
नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । २२ । ३ ।
“अवतायै तदा रङ्गे तां भार्यां वृपसत्तमः ॥”)
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्जितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)
सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।
जीव् + ण्यञ् ।) चित्रकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नायकारश्च ॥
रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति क्षिण्णीति । दी + कः ।)
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।
रङ्गददा रङ्गदा च ददा रङ्गापि कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गदटा, स्त्री, (रङ्गवत् दटा ।) स्फटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्जितं पुष्पमस्याः ।)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)
रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिमुणः भूमिः
श्रीभात्र ।) कोजाग्रपूर्णाभा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३५ । ६ ।
“अवचुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”
रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववेद्यके । ७ । ११-१२ ।
“सान्द्रां सुकृतिनाश्चैव पायागोदकसंयुताम् ।
दृगकाञ्चसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वल्लभ्येत् ॥
समाश्च त्रिपुलाश्चैव किञ्चिन् पांशुसमन्विताम् ।
यकान्ति विजने रस्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”)
नायभूमिश्च ॥
रङ्गमल्लो, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्लो ।) वीणा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रङ्गमागिण्यं, स्त्री, (रङ्गं रङ्जितं मागिण्यम् ।)
मागिण्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ङ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिता ।)
कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥
रङ्गमाहका, स्त्री, (रङ्गमाह + स्थाई कन् । टाप् ।)
लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रङ्गलाविनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसित् श्लोक-
मस्याः इति । लस + णिनिः ।) श्लोकालिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाययष्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ नाचधर इति भाषा ॥
रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाहं मङ्गमस्याः ।) स्फटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादस्त्रिणाजीव-
तीति । जीव् + अण् । यदा, रङ्ग आजी-
वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ।
नटः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५८५ ॥
रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-
तीति । वृ + ण्यञ् । यद्वा रङ्गं वृत्त्यादिकमव-
तारयतीति । वृ + णिच् + ण्यञ् ।) रङ्गाव-
तारी । तत्पर्यायः । श्लेषः २ भरतः ३ सर्व-
वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धार्मीपुत्रः ६ रङ्ग-
जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ लक्ष्मी १०
श्लोकाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगौतम्यान्
गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनव्यतिरिक्तरङ्गाव-
तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यान्मभक्ष्य-
प्रायश्चित्तं यथा,—
“मत्तक्रुद्धातुराणाश्च न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकोटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”
इत्युपक्रम्य,—
“कर्मास्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
सुवर्णकर्तुं त्वेयस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”
इत्याद्युक्ता,—
“य एतन्व्यं त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्सिताः ।
तेषामन्वगस्थिरोमाणि वदन्धनं मनोविणः ॥
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममया क्षपणं अहम् ।
मया भुक्त्वा चरेत् लक्ष्मं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ॥
रङ्गावतारी, [न्] पुं, (रङ्गमवतरतीति । वृ +
णिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।
“स्त्रीवृद्धवाकितवमत्तोऽन्वसाभिसप्तकः ।
रङ्गावतारिपाषण्डिक्रुद्धकृदिकलेभ्रियाः ॥”)
रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदास्वधातोऽरिः ।)
कारवीरः । इति रत्नमाला ॥
रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +
इनिः । स्त्रियां ङीष् ।) श्रुतश्लो । इति
जटाधरः ॥ केवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गविशष्टे, त्रि ॥
रङ्गः, [स्] स्त्री, (रंघ्यते प्राप्यते इति । रधि
+ “अधिरधिभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इट्-
ज्जलदत्तः । ४ । २११ ।) रंघः । वेगः । इति
भरतहिरूपकोषः ॥ (यथा, स्कन्धप्रतके । ७१ ।

रजस्व

रजस्व

रज्जुः

ननीपुत्रः, पुं, (रंजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) पूतिकरज्जुः । इति राजनिर्घण्टः । (पूतिकरज्जुश्चेत्यस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 ननीसुखं, स्त्री, (रंजन्त्या सुखम् ।) प्रदोषः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ । (यथा, ज्ञानसतरङ्ग-ययाम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः प्रशाङ्गधवले सज्जाति रजनीसुखे । पाणिनालम्भ भूपालं श्रयावेक्षितं विषेय सा ॥”)
 ननीहावा, स्त्री, (रंजन्त्या हावो विक्राशो यस्याः ।) शिवालिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ।
 नवाशुः, पुं, (रण्यतेऽस्मिन्निति । रन्ञ् + “अवाशुः सहिमन्दिभ्यां वृधिरस्मिन्नां तु किदन्त-रर्थात् ।” इत्युणादिकोषटीकास्तुतस्तुक्तीः अवाशुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादि-कोषः । १ । १०४ ॥
 रजस्वला, पुं, (रजोऽस्तीति । रजस् + “रजः-कृष्यास्तुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ । ११२ । इति वलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । जे, १६३ ॥ (अस्य पय्यायो यथा, —
 “महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वलाः । पौनस्कः कृष्याकायोऽथ जुलापो यमवाहनः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 जि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । ११ । १२ ।
 “तं शयानं घरोपस्थे कावेर्यां सत्त्ववानुनि । रजस्वलेस्तनूदेशे निर्गन्तामलतेजसम् ॥”
 रजोगुणयुक्तः । सृष्ट्याशुः । यथा, मनुः । ६ । ७७ ।
 “जराशोकसमाविष्टं होगायतनस्तात्रम् । रजस्वलमनित्यश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”)
 रजस्वला, स्त्री, (रजोऽस्त्यस्याः । “रजःकृष्या-स्तुतीति ।” ५ । २ । ११२ । इति वलच् । टाप् ।) रजोयुक्ता । तत्पय्यायः । स्त्रीधर्मिणी २ अवी ३ आग्नेयी ४ अग्निनी ५ पुष्यवती ६ ऋतुमती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 दुरिः ६ पुष्यहावा १० । इति शब्दरत्ना-वली । पुष्यिता ११ अवीरा १२ विफली १३ निष्कली १४ । इति जटाधरः । ज्ञाना १५ पांशुला १६ । इति राजनिर्घण्टः । * * * अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः । रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति । रजस्वला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् यात्रस्य वचनं यथा । रजस्वला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति । रजस्वला तु संसृष्टा मूढया ब्राह्मणी यदि । षड्रात्रेण विशुध्यन्तु ब्राह्मणी कामचारतः । अकामतश्चरेद्द्वै ब्राह्मणी सर्वजातिषु । एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वगं रजस्वला-स्पर्शं एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः । अकामतश्चरेद्द्वै नक्तव्रतम् । असवयं रज-स्वलास्पर्शं, त्रिरात्रपञ्चरात्रषड् रात्रोपवासाः ।

अकामतश्चरेद्द्वैम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं कर्मव्यम् ।
 “चाच्छात्रेण अपात्रेण संसृष्टा चेद्रजस्वला । अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ त्रिरात्रतुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति । तां निशान्तु यतिक्रम्य स्वजात्युक्तान् कुर्यात् ॥ इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥ अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अश्वत्थे दृश्यते । ‘पतितान्यन्वपात्रेण संसृष्टा स्त्री रजस्वला । तान्यहानि यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु-द्वितीये षड्रात्रमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥ चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । आश्रमः । ‘रजस्वला यदा सृष्टा षण्णवकवरेः कृत्वा । निराहारा भवेत्तावन यावत् स्नानेन शुध्यति ।’ अत्रापि दृश्यते तु दिनभेदव्यवस्था । उह-प्रातातपः । ‘रजस्वले तु ये नार्थावगम्योन्व’ स्पृशतो यदि । सर्वान् पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥ पञ्चगव्यपानं व्रतव्यम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-कूर्चमाह जावालः । ‘अहोरात्रोषिवो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ।’ तदशक्तौ पुराणेकं दातव्यम् ॥ इति प्रायश्चित्त-तत्त्वम् । * * * अन्यच्च । ‘शुद्धा भर्तृश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेक्षयोः । देवे कर्मणि पेत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।’ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तस्यां गमने पापं यथा,—
 “प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् । ब्रह्महत्याचतुर्थांशं लभते नात्र संशयः ॥ स पुमान् हि कर्माहो देवे पेत्रे च कर्मणि । अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायश्करः ॥ द्वितीयदिवसे नारीं यो व्रजेत् रजस्वलाम् । कामतः परपूर्णांश्च ब्रह्महत्यां लभेद्दुधुवम् ॥ आजीवनं नाधिकारी पितृविसृष्टराक्षणे । अमनुष्योऽयश्च स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ तृतीयदिवसे चायां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् । स मूर्खो ब्रह्महत्याश्च लभते नात्र संशयः ॥ पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहः सर्वकर्मसु । असतपत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तं विश्वस्य ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवल्गुखण्डे ५६ अध्यायः ॥ अपि च । “अपूर्णे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजस्वलाम् । रेतपाः पितरस्त्वस्य स्वमेतन्न संशयः ॥ एकस्तु पुरुषो याति द्वितीयां कामभोहितः । तृतीयां वा चतुर्थींश्च तदा स पुरुषाधमः ॥ ऋतुकाले तु सर्व्यासां पित्र्यं भोगं दृश्यते । ऋतुकालाभिगामौ यो ब्रह्मचार्यैव सम्मतः ॥ न गच्छति च यः क्रोधात् मोहादापुरुषाधमः । ऋतौ ऋतौ भूयश्चत्वां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥” इति वाराहे शुद्धकर्मवर्णनं नामाध्यायः ।

(अपि च ।
 “रजस्वलास्त्रीगमनेतन्नरककारणम् । रजस्वलावीरान्मघं पुंसस्त्वान्मघ भक्तव्यम् । अमत्यान्मघ विप्रर्षं यदमं दृषसीपतेः ॥” तथा च ।
 “रजस्वलाकामाश्च मजिनामप्रियान्तथा । वर्णदृष्ट्वां वयोदृष्ट्वां तथा चाधिपूर्णांश्चिताम् ॥ हीनाङ्गं गर्भिणीं हिंसां योनिदोषसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपुत्रींश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥ सन्ध्यापूर्वस्वगम्याश्च नोपेयात् प्रमदां वरः ॥ रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः । दृष्ट्वायुक्तोत्सवां हानि-रधर्मैश्च ततो भवेत् ॥” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ।)
 रजिः, पु, चन्द्रवर्णोयराजविशेषः । यथा । “पुरू-रवसो ष्येष्टपुत्रश्चायुर्नामा । स राजोर्दुहितर-सुपथेमे । तस्यां पञ्च पुत्रास्तुत्याद्यामास । नहुषश्चतुष्टयं रभरजिसंज्ञा । रजेः पञ्च पुत्रप्रतान्यतुजवीर्यसारायणसन् ॥ इति विष्णु-पुराणे ४ अंशे । ८ । ६ । अथ्यायौ । (राज्यम् । कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १० । ६ । “त्वं रजिं पिठौनेस दृशस्यन् वष्टिं सद्यसा श्रया सत्ताहन् ॥”
 “रजिं रतदास्यां कन्यां या राण्यं वा ।” इति तद्गाथे सायणः । रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ गोस्तुतैति पयंयं दुवस्युः ॥”
 “रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति तद्गाथे सायणः ।)
 रजोवलं, स्त्री, (रज इव वलति संतुष्टोतीति । वल् + अच् ।) अन्यकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रजोरसं, स्त्री, अस्मिन्कारः । इति शब्दरत्नावली ।
 रजोहरः, पु, (रजो हरतीति । हृ + “हरत-ऽनुद्यमनेऽच् ॥” १ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥
 रज्जुः, स्त्री, (स्तप्यते रथ्यते । इति । स्तृज् + “स्ते-रसुच् ॥” उणा० १ । १६ । इति उः । असुगागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम-सकारस्य जश्रुत्वम् । दकारः । तस्यापि सुत्वम् । जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिगणानिश्चर-ज्ज्वादीनामिति कथनो न न ऊट् ।) बन्धन-साधनवस्तु । दृष्टी इति भाषा ॥ तत्-पय्यायः । सुक्तम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५ इत्यमरः । २ । १० । २७ । सुक्ता ६ । इति भरतधृतरत्नकोषः । शुक्लम् ७ सुक्लः = सुक्ला ८ शुक्ली १० सुभ्रम् ११ वराटः १२ वटाकारः १३ वटीगुणः १४ । इति ङीकान्तरम् । (तस्या अपहरणे दोषो यथा, मनु । ११ । १६६ । “कार्पासकोटणीर्णानां हिशफेकशफस्य च । पणिगन्धौषधीनाश्च रज्ज्वाक्षेव चार्हं पयः ॥”)
 वेणी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये । “रज्ज्वः संवन्धः सङ्घाताः ॥”)

रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + णिच् + क्तम् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्विधेयस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + णिच् + क्तम् ।) कम्पिज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्ता च ॥ (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ । "भवतां प्रीतिकानाच तेलनिर्गणकस्य च । रत्नकस्य गृहसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥" नाद्यादिति शेषः ॥ पित्तान्तर्गताऽपि विधेयः । यथा,—
 "यत् यत्नप्रीतिः पित्तं तस्मिन् रत्नकोऽभिरिति संज्ञा सरसस्य रागकदुक्तः ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥)
 रत्ननं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + करणे ल्युट् ।) रत्नचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 "पत्तङ्गं रत्नसारं च सुरङ्गं रत्ननमथा । यद्वै रत्नमाख्यातं पत्तरं च कुचन्दनम् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रत्न + णिच् । भावे ल्युट् । प्रीतिजननम् । यथा, रघौ । ४ । १२ ।
 "तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरत्ननात ॥")
 रत्ननः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + णिच् + ल्युट् ।) रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुष्ठु लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्ननकः, पुं, (रत्नन + कन् ।) कटफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्विधेयस्य कटफलशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रत्ननदः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + णिच् + ल्युट् ।) रत्ननसासौ द्रव्यम् । अच्युतकृष्णः । अत्युत्तमः इति भाषा ॥
 रत्ननी, स्त्री, (रत्नन + ङीष् ।) शुष्कारोचनिका । नीली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 "नीली तु नीलनी तुली कालदोला च नीलिका । रत्ननी श्रीफलौ तुष्ठा ग्रामोष्ठा मधुपर्णिका ॥ क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्तुता ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ श्रेष्ठा-लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 "हरिद्रा पीतिका गौरी काश्मीरी रत्ननी निशा । मेहहृती रत्ननी पीता वाण्यनी रात्रिनामिका ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) पर्यायी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्न, वाचि । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रत्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रत्नी, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + णिच् + ल्युट् ।) रत्न + बहुलकात् ऋच् । ङीप् ।) गौणचान्द्र-माघोद्यकालं चतुर्दशी । तत्र अरयोद्यकाले ज्ञानं कर्तव्यम् । यथा । यम ।

"माघे मास्यसिते पक्षे रत्नत्याख्या चतुर्दशी । तस्यासुदयवेलायां ज्ञाता नावेक्षते यमम् ॥" उदयवेलायामरयोद्यकालायाम् ।
 "अनर्काभ्युदिते काले भाघे ज्ञायाचतुर्दशी । सतारयोमकाले तु तत्र ज्ञानं महाफलम् । ज्ञात्वाऽसन्नप्यं तु यमात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥" अत्र तिथिलक्षणात् गौणचान्द्रादः । अत्रा-रयोद्यकाल एवं ज्ञानं पूर्वोक्तचतुर्दशयम-तर्पणश्च । यत् उदयवेलायां सूर्योद्यकाले अर्काभ्युदित इति ईषदर्थं नञित् नारायणं तत्र समुदकरभाष्यधृतसतारयोम इति इत्यु-त्तराङ्गानवलांकेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ किञ्च ।
 "अनर्काभ्युदिते काले ज्ञानं कुर्यात् सरिञ्जले । शतजम्भकतं पापं तत्तन्नादेव नश्यति ॥ रत्नी नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥" इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
 कश्चिन् पक्षे सरिञ्जले इत्यत्र वद्विर्जले इति पाठः ॥ * तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
 "माघे मास्यसिते पक्षे रत्नत्याख्या चतुर्दशी । तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरे । चक्रवर्ती महाराजो भवत्येव न संशयः ॥" इति बृहन्नैमित्तिके ७ पटलः ॥
 अपि च ।
 "माघे मास्यसिते पक्षे रत्नत्याख्या चतुर्दशी । तद्वाजौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥" इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
 अपरं च ।
 "माघे मास्यसिते पक्षे रत्नत्याख्या चतुर्दशी । तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मूलाश्रमिणीम् ॥" इत्याचार्यचूडामणिकृततन्त्रार्थवधृतवच-नम् ॥ अन्यत् श्यामाशब्दे द्रव्यम् ॥
 रत्नं, त्रि, कथितम् । रत्नातो. कर्मणि क्तप्रत्य-येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे, स्त्री । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
 "वन्द्यरित्तितेः पदे पदे स प्रतिभटतां पटहध्वनैर्दधानैः । अमजुत रत्नैश्च कर्करैटोः परिगलितां गमनोन्मुखिधामाम् ॥")
 रत्, भाषणे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रत्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रत्, कति । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) रत्ति । कति शब्दे । इति दुर्गादासः ॥
 रत्, म गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा० पर०-पर०-सक०-सेट् ।) म, रत्यति । इति दुर्गा-दासः ॥
 रत्, स्त्री पुं, (रत्नयति शब्दायन्तेऽनेति । रत्न + णिच् ।) इति । १ । ५८ । इत्यत्र । "विश्वरथो-रुपसंख्यानम् ॥" इति काशिकोक्ता अप् ।) युक्तम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,

मनौ । ७ । ६० ।
 "न कूटैरायुधैश्चन्द्रायुधमानी रथे रिपून् । न कश्चिभिर्नापि दिग्भेर्नामिच्छन्तितेजनेः ॥" रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७ । १२ ।
 "शाचिभ्यो शाचि पूजनायं रथाय ते स्तुतः ॥" "रथाय रमणाय ।" इति तद्वाज्ये सायणः ॥ रमणीये, त्रि । यथा, तथैव । १ । ११६ । ०१ ।
 "एकस्यावन्थो रावतं रथाय वशमन्विनासनये सहसा ॥" "रथाय रमणीयाय ।" इति तद्वाज्ये सायणः ॥)
 रथः, पुं, (रत् + ऋच् ।) शब्दः । कथः । इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्तूर्यं, स्त्री, (रत्स्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् । तत्पर्यायः । संग्रामपटहः २ अथयच्छिडम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रत्प्रियं, स्त्री, (रथे प्रियम् ।) उग्रैरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्प्रियः, पुं, (रथः प्रियोऽस्य । तत्र मासभक्षणा-त्तथात्वम् ।) श्येनकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ । "स्तथः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रत्प्रियः ॥" युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ । "रत्प्रियः साङ्गसिक आत्मसन्भावितस्तथा । विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मागी विमा-नितः ॥")
 रत्प्रमत्तः, पुं, (रथे रत्नं प्राप्य वा मत्तः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥
 रत्सुद्धिः, पुं, विषसुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्सुद्धः, पुं, (रथेषु रत्नो मन्दः ।) रथकातर-हस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा-वली । २०४ ॥
 रत्सुद्धं, स्त्री, उदाहरणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रत्सरणं, पुं, (रत्सरण इति शब्दोऽस्यस्येति । अर्था आदिवाद्यत् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (रथे रथः शब्दो यस्य । रथगर्जन-शीले, त्रि । यथा,—
 "अथादः करवी रथो रत्सरथो राथो रथो रावथो धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामतरमा सा रमा । सत्रीमानदयो द्यो द्यदयो द्ययो द्यो वेदयो विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभरभीरभीरभी-सौरभिः ॥" इत्युद्धटः ॥)
 रत्सरणकः, पुं, उतकच्छा । इति शैब्यचक्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के । "अथे सेवयं रत्सरणकदायिणी चित्रदर्शना-दिरहभावना देव्याः स्वप्नोद्दिगं करोति ॥")
 रत्सङ्कुलं, स्त्री, (रत्स्य सङ्कुलम् ।) तुल्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥
 रत्सङ्करथः, पुं, (रत्स्य अक्षरथः ।) कर्क-पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रमता

रमः, त्रि, (रम् + "रमन्तात् ङः ।" उणा० १।११३। इति ङः ।) अङ्गचर्मावच्छिन्नाव-
यवः । धर्मः । इति संक्षिप्तवारीषादिहनिः ॥
रमकः, पुं, (रम इवेति । रम + कन् ।) अफल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रम्या, स्त्री, (रमन्ते इति । रम् + "रमन्तात्
ङः ।" उणा० १।११३। इति ङः । टाप् ।)
नृषिकपणी । इत्यमरः । १।४।८८॥ (यथा,
"हिकुलात् सम्भवं स्तनं पालिधरसमर्हितम् ।
रम्याशोभितगन्धश्च तेनेव कल्पनीकृतम् ॥"
इति वेदिकरसेन्द्रासुवचये दृष्टस्त्रोमनाथरसे)
विधवा । रौड इति भाषा ॥ यथा । तिष्ठते
रम्या विक्रमैस्त्रेभ्यः स्वच्छदयं यनत्तौर्धयः ।
इति संक्षिप्तवारी तिङन्तपादः ॥
रम्याश्रमी [नृ] पुं, (रम्यो विफल आश्रमः
सोऽस्यस्य । रम्याश्रम + इनिः ।) अष्टचत्वारिंशद्भूतसरोपरिभार्याविहीनः । युष्वा, भवि-
ष्यपूरणम् ।
"चत्वारिंशद्भूतरागां साष्टानाञ्च परे यदि ।
स्त्रियावियुज्यते कश्चित् स तु रम्याश्रमी मतः ॥"
इत्युद्गाहत्तम् ॥
रमं, स्त्री, (रमणमिति । रम् + भावे क्तः ।)
मैथुनम् । इत्यमरः । २।७।५७॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५४६ ।
"विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो नद्या इवातुकूल-
मिदम् ।
तटतरुमिव मम हृदयं सन्ततमपि वेगतो
हरति ॥"
तत्तु द्विविधम् । यथा, कामशास्त्रम् ।
"वाङ्मामाभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते ।
तत्रार्थं चुम्बनाश्च पनखदन्त वतादिकम् ॥
द्वितीयं सुरतं वाचाज्ञानाकारेण कल्पितम् ॥"
गुह्यम् । इति मेदिनी । ते, ४६ । अथुरक्तं, त्रि ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।५०५ ।
"तत्तुल्यगुणनिस्त्रिणा तद्विपचस्तुतौ रता ॥"
नियुक्तः । यथा, मनुः । २।२३५ ।
"यावन्नयस्ते जीवेयुजावन्नान्यं समाचरेत् ।
तस्त्वेव निखं शुश्रूषां कुर्वन्त प्रियच्छिते रतः ॥"
रतकौलः, पुं, (रते मैथुने कौलति परस्परं संवधा-
तीति । कौल् + कः ।) कुक्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।३४६ ॥ (रतस्य कौलः ।) सुरत-
कण्टकश्च ॥
रतकूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम् ।) मैथुन-
कालीनवाक् । तन्पर्यायः । मखितम् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः ।) पतिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ६।४४ ॥
रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य ।) काकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रततानी, [नृ] पुं, (रते तलति-प्रतिष्ठां लभते
इति । तल + णिनिः ।) विष्णुः । इति शब्द-
माला ॥

रतिः

रतनाली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः । ङीष् ।)
कुक्कुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रतगारीचः, पुं, (रते गार्गां चिन्तोतीति ।
चि + ङः ।) नारीणां शौत्कारः । कुक्कुरः ।
अरः । इति मेदिनी । चे, २९ ॥ विष्णुः ।
इति शब्दमाला ॥
रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवन् गोप्यं युस्य ।)
खड्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
रतर्द्धिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरच । शेषादिभाषिति
कप ।) दिवसः । सुखस्नानम् । अरमङ्गलम् ।
इति मेदिनी । के, २२० ॥
रतव्रगः, पुं, (रतेन व्रगोऽस्य । रतं व्रग इव कष्ट-
दायकं यस्मिन् वा ।) कुक्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।३४६ ॥
रतशायी, [नृ] पुं (रतेन शयति तनूकरोऽप्यन्त-
मिति । शो + णिनिः ।) कुक्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।३५६ ॥
रतहिण्डकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति ।
हिण्ड + क्तुल् ।) स्त्रीचौरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ लम्पटः । लोचा इति भाषा । तन्-
पर्यायः । विष्णुः २ शालीकः ३ पल्लवः ४
द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० स्तनिकः ११
रतगारीचः १२ बन्धकः १३ रततानी १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दाक्षीप्रियः १९ कुण्डकौटः २० । इति शब्द-
माला ॥
रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव ।) कुक्कुरः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।३४६ ॥
रतान्धी, स्त्री, (रते अन्धीव ।) कुक्कुरी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रतामर्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्दोऽस्य ।)
कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगत्यस्याः ।)
वेष्या । इति शब्दमाला ॥
रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयन् इति । अर्थ + णिनिः ।
ङीष् ।) मैथुनाभिलाषिणी । इति हलानुध ॥
रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति । रम् + क्तिन् ।)
कामदेवपत्नी । (अस्याः नामनिश्चित्यंथा,
अक्षवैवर्ते प्रकृतियखे । ४।६ ।
"मनो मर्धाति सर्वेषां पञ्चवागेन कामिनीम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वं कामस्य कामिनी वरा ।
बभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी ॥
रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम् ।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
तस्य उत्पत्तिः नामकारकं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
इत्य उवाच ।
"महेच्छेयं कन्दर्पं मद्भृगुगुणशालिनी ।
रनां गच्छीद्व भार्यार्थं भवतः सदृशी गुणेः ॥
यथा तव महातेजाः सर्वदा सच्चचारिणी ।
अन्मिषति यथाकामं धर्मतो वशवर्तिनी ॥

रतिपं

मार्कण्डेय उवाच ।
रत्युक्ता प्रददी दक्षो देहस्तेदवशोऽह्वाम् ।
कन्दर्पायायतः लत्वा नाम लत्वा रतीति
ताम् ॥
तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्यास्तां सुमनोहराम् ।
आत्माशुगेन विह्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः ॥
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥
अनुरागः । (यथा, भागवते । १।२।८ ।
"नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एव हि केष-
लम् ॥"
रतम् । (यथा दृष्टन्संहितायाम् । ७४ । १८ ।
"कामिनीं प्रथमयौवनाव्यतां
मन्दबलगुन्दुपीडितस्वनाम् ।
उत्सर्गनीं समवलम्ब्यां वा रतिः
सा न धातभवनेऽस्ति मे मतिः ॥"
गुह्यम् । इति मेदिनी । ते । ४६ ॥ (अशरी-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । १५ ।
"विद्युता प्रथमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ।
एवाद्यान्याश्च वै बहवः प्रगृताश्चरसः सुभाः ॥"
प्रीतिः । यथा, रामायणे । १ । १८ । २४ ।
"तेषां केशुरिव प्येष्ठो रामो रतिकरः पितृ ॥"
'रतिः प्रीतिः ।' इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
रतिवन्धा युष्वा,—
"न भवन्ति यदा नार्थस्तुष्टा वाद्यरते मनाः ।
नानाविधैस्तेषां बन्धे रतस्याः कामिभिः स्त्रियः ॥
पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽङ्गसंपटम् ।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
हिलोली नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
सुखो वै धिगुक्त्वेवमुनकथस्तु ततः परम् ।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
रतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥
रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम् ।) योगि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया ।) मैथुनम् ।
तत्पर्यायः । संवेशनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा कामन्दकीय नीतिसारे । २ । २५ ।
"अभिहोत्रोपचरणं-जीवनञ्च स्वकर्मभिः ।
धम्मार्थं गृह्णितां काले पञ्चवर्ण रतिक्रिया ॥"
रतिगृहं, स्त्री, (रत्याः गृहम् ।) योगिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ रमणमन्दिरश्च ॥ (यथा, दृष्टन-
संहितायाम् । ५३ । १६ ।
"पञ्चाश्रमिणाम्मिमं धान्यायुधवर्द्धिरतिगृहा-
याश्च ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तप्रतादृक्त्तंपरतः ॥"
रतिनागः, पुं, षोडशरतिवन्धान्तर्गतपञ्चदशवर्णः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"पीडयेद्भृगुगुणं कामुकं कामिनीं यदि ।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः ।) कामदेवः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभागपतिस्त्री । १० ।

“पञ्चात्पियलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्नोत्-
पले ।
विभक्त्या सममैत्रव धनुषिषन् पौष्पान् वहन्
पञ्च च ॥”)
देशविशेषस्य स्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो
यथा,—
“वाचि श्रीमाथुरीणां जनकजनपदस्यायिनीनां
कटाक्षे
दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रियसीनाम् ।
तेलङ्गीनां नितम्बे सजलघनरुचौ केरलीकेश-
पाशे
काशांटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गर्जरीणां
स्तनयु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
निपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्तार्थे कन् ।)
रतिबन्धविशेषः । यथा—
“पौड्येद्भूयुग्मेन कामुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति सरदीपिका ॥
निप्रियः, पु, (रतेः प्रियः ।) कामदेव । इति
शुद्धरत्नावली ॥ सुरत्प्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
“गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गादारे रति-
प्रियम् ॥”)
तिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
यथा,—
“सख्यानन्दा रतिमदाक्षरसः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिमन्दिरं, स्त्री, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधरः ॥ मैथुनयहम् । यथा,—
“सखारो रतिमन्दिरावधि सर्वाकर्णावधि
याचुतं
चैन. कान्तसमीहित्तावधि पदन्दासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यं प्राधरपल्लावधि महामानोऽपि
मौनार्वाधिः
सर्वे सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
तिमित्रः, पु, (रतौ मित्रः सूर्य इव ।) रतिबन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पातयेद्भूयुग्मे च कामुको यदि कामुको ।
रतिमित्रस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
तिम्रमन्त्रः, पु, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
तिम्रज्ज, स्त्री, (रतिं लज्जयतीति । लज्ज + अच् ।)
निभुवनम् । इति हारावली । ५० ॥
रतिमन्त्रो, स्त्री, (रतौ मन्त्रः ।) चिरुञ्जीवा ।
इति शुद्धचन्द्रिका । पिडङ्ग शाक इति
भाषा ॥

रतिमुन्दरः, पुं, (रता मुन्दरः सुखावहः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदङ्गयं कामी धारयेद्दवे यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्यान्निसुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी सरदीपिका च ॥
रतुः, स्त्री, (रतीयते इति । स्रष्टावर्धक ऋत्-
सौत्रधातुः + ऋत्तरम् च ॥” उणा० १ । ६४ ।
इति कूः । अम् च ।) देवनदी । सत्यवाक् ।
इति विद्वान्तकौमुद्यासुगादिरुत्तिः ॥
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उत् +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शुद्धमाला ॥
रतं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत् च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारश्चान्तादेशः ।) अश्वजातिः । सुक्तादि ।
तन्मार्थायः । मखिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्वियति ऋग्यते हि तत् ॥”)
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
“स्वारत्नमतिचान्द्रो द्योतयन्ती दिग्दक्षिणा ॥”)
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
रत्न उवाच ।
“वक्ष्मि परीक्षां रत्नानां वलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निष्कृतास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥
वरश्चाजेन पशुत्वं याचितः स सुरैर्नखे ।
बलो ददौ स्वपशुतामतिस्वस्वो मखे हतः ॥
पशुवत्त्वं विशेषेण स्तम्भे स्ववाक्पाशानियन्ततः ।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावधवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाश्रिताम् ।
रत्नबीजमयं ग्राहः सुमहानभवत्तदा ॥”
अथ तस्याकरस्यानां यथा,—
“तेषाम्नु पतता वेगाङ्गमानेन विहायसा ।
यद्वयं पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ॥
महोद्दधौ खरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधियगौरवात् ॥
तेषु रत्नोविषयालयाधिपान्मन्थहानि नृ ।
प्रादुर्भवंति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वक्षसुक्ताश्रममय. सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रीनमणिवरवेदूर्वाश्च पुष्करागाश्च ।
कर्केतुर्न सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विदममणश्च यत्राहुर्दृष्टं संयद्दे तज्जैः ॥”
आकरवर्णै प्रथम गुणदोषौ, तत्फलं परीक्षा
च ।
मन्त्रश्च रत्नकुशलेऽपि सर्वेषां स्यात् ॥
कुलमेतन्प्रायस्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषैस्तानुपयुज्यन्ते हीयन्ते गुणसम्पदा ॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा ।

धारणं च यद्दो वापि काव्यः श्रियमभीसता ॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नज्ञाः परीक्षाकाः ।
त एव मन्त्रमात्रायां प्रेक्षाः परिष्कृतिताः ॥”
इति गारुड ॥ ६८ ॥ अर्थायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे प्रथमा ॥३॥ चतु-
दश महारत्नानि यथा । रत्नश्रीचक्षुरथः
तत्तनयः शश्विभक्तुस्तुद्दशमहारत्नसंज्ञवर्ण-
भवत् । चतुर्दश महानि रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मेवहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिकः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिश्च सप्तैवमप्राणानि प्रपश्यते ॥
भाष्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकेश्वरः ।
पत्तन्धौ क्लृप्तभुक्ति प्राणिकः सप्त कीर्तितः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अर्षे १२ अध्यायः
तर्जुका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिर्नो जनाः सर्वे रत्नान्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शुद्धशास्त्रविशारदैः ॥”
अथ रत्नस्य नामानि, स्वरूपनिरूपणश्च ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीवै मैत्रिः पुंसि स्थियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाशाद्यभेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुडतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वेदूर्वमिच्छापि ॥
मौक्तिकं विदुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गारुडतं पाशा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः लीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकश्च वेदूर्व पद्मरागकम् ।
पुष्करागश्च गोमेदं नीलं गारुडतमनथा ।
प्रवालकुम्भान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव ।)
प्रवालम् । इति शुद्धरत्नावली ॥
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो षडङ्गमस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इति शुद्धरत्नावली । (स्त्री, हीप-
विशेषः । यथा, कथासरीतुशागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति हीपवरं मध्ये रत्नकूटाश्चमन्धुरीः ।
स्तनप्रतिष्ठत्वास्ते भगवान् हरिरश्विना ॥”)
रुद्रगर्भः, पु, (रत्नानि गर्भे लज्जयथा अधिकारे
ऽस्य ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) सुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणयत्पुत्रवती च ।
रत्नद्वीपं, स्त्री, (रत्ननिर्मितं द्वीपम् । शाकपाथिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सं हस्तस्थाधिंरुद्रां नानाकृद्धारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं वागधन्वीपवीतीतमीम् ॥
शुद्धचक्रधनुर्वाणोचंगलितयान्विताम् ।
रत्नवस्त्रपरीधानां वाक्काकेशहृष्टीतमीम् ॥

रत्ननि

नारदाद्यैर्भक्तिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवल्लयीपेतनाभिनालकण्डलाक्षिणीम् ॥
रत्नहृषीपे महाहृषीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलाङ्गुली ध्यायेत्तां भवगैहिकीन् ॥”
इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥
रत्नधनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धनुः ।) महा-
दानविशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अघातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधनुरिति स्थातं गोलोकफलदं वृणाम् ॥
पुण्यमिन्दिमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्व्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
न्यापयेत् पद्मरागागामेकाशीतिं सुखे बुधः ।
पुष्यरागशतं तदद्दुघोषायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हेमनिलकं सुक्ताफलशतं दधोः ।
अयुगे विदमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्फुरते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
योषीयां नेत्रपटलं गोमेदेकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकेरुदरं कार्यं सौगन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हेममयाः कांथाः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
सूर्यकान्तकान्तकान्तौ च धान्यं कर्पूरचन्दनेः ॥
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिच कारयेत् ।
गारुडतशतं तदहस्तौनि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्धिषु ।
कुर्व्याच्छकंकरया जिह्वां गोमयश्च गुडात्मकम् ॥
गोमूत्रमाश्लिष्य च तथा दधि दग्ध स्वरूपतः ।
पुच्छान्ये चामरं दद्यात् समीपे ताम्बरोदनम् ॥
कुङ्कुमानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेद्देवमेवन्तु चतुर्धाशिन वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वानि पादांश्चेक्षुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वानि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
एव विरचनं कृत्वा तद्ब्रह्मोमाधवासनम् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुसामन्वयेत्ततः ।
गुडधेनुवदावाञ्च इदञ्चोदाहरत्ततः ॥
त्वं सर्वदेवगणधामयतः पटन्ति
रुद्रेण्डुविष्णुकमलासनवामदेवाः ।
तस्मात् समस्तभुवनत्रयहेतुयुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीथमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः प्रविर्त्तय भक्त्या
दद्याद्द्विजाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः
पापैर्विसुक्ततनुंरति पदं सुरारः ॥
इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कलिकलुषविसुक्तो बन्धुभि पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुरूपः स्थानमभ्येति शम्भोः ॥”
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥
रत्ननिधिः, पु, खड्गनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । ऋक् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हेमौ पर्वताधिक्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्कति मम मैथिलि ॥”
इति भट्टिः ॥
रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभाच ।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—
“रत्नशर्करावाणुकापङ्कधूमतमप्रभाः ।
महातमप्रभा वैद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
रत्नसुगंधं, स्त्री, (रत्नेषु सुगन्धम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥
रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्धस्यामिति । रत्न +
मत्पु । मस्य वः । उगित्वात् डीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राशौ वीरकतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
“गन्धयन्त्रभिधानायां पत्रायां तस्योदपद्यत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)
रत्नयुक्ते, त्रि (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
“पराङ्मुखवर्णास्तरणोपपन्न-
मासेदवान् रत्नवदासनं सः ॥”
फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
“धारत्नवन्तमन्वतेषु जागृविम् ॥”
“रत्नवन्तं रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणसुखमं फल-
मभिधीयते तद्दत्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
रत्नवर्णकं, स्त्री, (रत्नानि वर्धितुं शीलमस्य । उष
+ “लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकण् ।) पुष्यकरयः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्णशशीलं, त्रि ॥
रत्नसानुः, पु, (रत्नानि सानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
रत्नसूः, स्त्री, (रत्नानि सूते इति । सू प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४० ।
“त्रिलोक्यां रत्नसूः श्लाघ्या तस्यां धनपतेर्हरित ।
तत्र गौरीगुरुः श्रेणो यत्तस्मिन्नपि मङ्गलम् ॥”
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“न मामवति सङ्गीषा रत्नसूरपि मेदिनी ॥”)
रत्नाकरः, पु, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
“दुर्गे समाश्रित्य महोन्मिन्मन्
रत्नाकरं वरुणस्थालयं स ॥”)
रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (स्वनामस्थानतकविविशेषः ।
यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।
“मा सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा
इमे ।
इतीव स कृतो धान्ना कविरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापङ्क्ति-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
हरविजयादिपद्यप्रणेता । अन्तर्भावु सुनु-
विद्याधिपत्यपरनामायं कविः काष्मीरदेशे-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।
“सुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रयां रत्नाकररामात् सास्त्रार्थवन्ति-
वर्मणः ॥”
अवन्तिवर्मराज्यकालस्तु ७७७ शकान्दादारभ्य
८०६ शकान्दपर्यन्तमासीदतस्तत्कालीन एवार्थ
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काष्मी-
रंषु प्रसिद्धमस्ति ॥)
रत्नाङ्कः, पु, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्मिन् ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥
रत्नाचलः, पु, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमं पञ्चशतकल्पशतनाधमः स्फुरतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वक्ष्यगोमेदेर्दक्षिणेंद्रनीलकेः ।
पुष्यरागयुते कार्यो विदग्धिगन्धसादनः ॥
वेदूर्यविदमेः पश्चात् संमिथो विमलाचलः ।
पद्मरागसमो वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवन सर्वमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।
तददावाहनं कृत्वा तृप्तान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्यपानीयैः प्रभाते चाद्य पूर्व्ववत् ।
पूर्व्वेवद्गुरुऋत्विगभ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तृष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वतः ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।
स याति वेणुवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सायं वसेच्छ ह नराधिप ।
रूपारोग्यगुणापेतः सप्रहृषीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्दद्यात्सुखं वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवंशहतो यथा ॥”
इति मात्स्ये ६० अध्याय ॥
रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशुद्धमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । जडाद्यो गहना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीमद्भुवनसुन्दरम् ।
हर्षणं कान्त्यमोक्षस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
रत्निः, पु, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ +
“कृतन्वञ्जीति ।” उगिता ४ । २ । इति
कत्तिच् ।) बह्वसुष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ सुदुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रथः

“रथस्त्रिकर्कः सोमस्य कुम्भाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ।
 वीच्याभयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्घथा ॥२॥
 सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
 वारिजेः स्यन्दनो युक्तस्तीनासौ याति सर्वतः ॥३॥
 युक्तस्य भूमिजेरथैः स्यन्दनो दशभिवृतः ॥ ४ ॥
 अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो हेमः सुशोभनः ॥५॥
 दृष्टस्यतेरथाष्टाथः स्यन्दनो हेमनिम्मितः ॥६॥
 रथस्त्रोमथो ह्यथो मन्दस्यायसनिम्मितः । ७ ।
 स्वर्भानोभास्करारेण तथा षड्भिर्ह्येवृत्तः ॥८॥
 गते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव ।
 सर्वे भ्रूवे महाभागा निरुद्धा वातरश्मिभिः ॥
 ग्रहक्षताराधिष्ठानि भ्रूवे ब्रह्माम्यशेषतः ।
 भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येवं सर्वैरायनिलरश्मिभिः ॥”
 इति कौर्मि ४० अध्यायः ॥ * ॥
 श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
 (त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
 तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये । १३३ ।
 १३—७१ ।
 “त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपूरीगमैः ।
 उवाच देवान् देवशो वरदो दृषवाहनः ॥
 अथगच्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम् ।
 तदहं त्रिपुरं ध्वंस्ये क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् ॥
 यदीच्छथ मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम् ।
 रथमोपधिकं मत्तं सन्नयध्वं किलास्य ते ॥
 दिवाससा तथाक्तास्तं सपितामहकाः सुराः ।
 तथेत्युक्त्वा महादेव चक्रुस्तं रथसुत्तमम् ॥
 धरां क्रूरकौ द्वौ तु रुद्रप्रांश्चरायुभौ ।
 अधिष्ठानं शिरो मेरोरुक्त्वा मन्दर एव च ॥
 चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रौ काश्वन-राजते ।
 क्षणपक्षं शुक्रपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥
 रथनमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
 आदिद्वयं पक्षयन्त्रं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
 कम्बलाश्चतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
 भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
 शनैश्चरन्त्या चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः ।
 वरुणं गगनं चक्रुस्सारुरूपं रथस्युत्तम् ॥
 कृतं द्विजङ्गनयनं त्रिवेणुं प्रातर्कोम्भिकम् ।
 मणिमुक्तेन्द्रनीलेषु वृत्तं दृष्टसुखैः सुरैः ॥
 गङ्गा सिन्धुः प्रातद्दृश चन्द्रभागा इरावती ।
 वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्ङको तथा ॥
 सरस्वती देविका च तथा च शशयूरपि ।
 रताः सरिदराः सर्वा वयुमन्त्राः कृता रथे ॥
 धृतराष्ट्राश्च ये नागास्तं च वैश्यात्मकाः कृताः ।
 वासुकेः कुलजा ये च ये च रवतवर्षजाः ॥
 ते सर्वा दर्पसम्पर्गाश्चापतूष्णवन्नगाः ।
 अवतस्युः प्राग् भूत्वा नानाजातिशुभाननाः ॥
 सुरमा सरमा कर्द्विनता शुचिरेव च ।
 लषा बुभुक्षा सर्वोग्रा ऋतुः सर्वप्रमस्तथा ॥
 ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
 गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥
 युगं क्षतयुगञ्चात्र चातुर्हान्प्रयोजकाः ।

रथः

चतुर्वर्णाः सलीलाश्च बभूवुः स्वर्गकुक्कुलाः ॥
 तदयुगं युगसङ्काशं रथपार्श्वे प्रतिष्ठितम् ।
 धृतराष्ट्रेण नागेन बहुं बलवता महत् ॥
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
 वेदाश्चत्वार एवेते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
 अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
 तान्यामन् वाजिनानि तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
 पद्मद्वयं तन्त्रकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
 नागा बभ्रुवुरेते ह्ययानां बालवन्धनाः ॥
 ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
 उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुव्यैद्ययज्ञथा ॥
 यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
 मणि-मुक्ता-प्रबालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
 प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदग्रश्च वषट्कृतम् ।
 सिनीवाली कृद्द राका तथा चानुमती शुभा ॥
 योक्ताश्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
 कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाङ्गलकानि च ।
 अवदाताः पताकास्तु बभ्रुवुः पवनेरिताः ॥
 ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
 अजरा व्याभवश्चापि सास्त्रिका धनुषो दृष्टा ॥
 काली हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
 तस्माद्मा कालरात्रिर्धनुषो व्याजराभवन ॥
 सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
 स इयुर्विण्णसोमापि-तिदैवतमयोऽभवत् ॥
 आननं ह्यदिग्भयच्छला सोमस्तमोनुदः ।
 तेजसः समवायोऽथ चोषोस्तीजो रथाङ्गुष्ठक ॥
 तस्मिंश्च वीर्यदृढार्थं वासुकिनागपार्थिवः ।
 तेजः संवसनार्थं वै सुमोक्षानिविधौ विधम् ॥
 कृत्वा देवा रथश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावनः ।
 लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
 स स्फूर्तोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवप्रान्तजित ।
 इदमापत्परिचाग देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
 तं मेरुशिखराकारं त्रिलोक्यरथसुत्तमम् ।
 प्रप्रास्य देवान् माध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
 सहस्रदंष्ट्रा रथं साधु माश्वित्युक्त्वा सहस्रंहुः ।
 उवाच सेन्दानभरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
 यादृशोऽयं रथः क्रमो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
 इदृशो रथसम्पत्ता यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विह्वा इवेयुभिः ।
 अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
 महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम महसो भवेत् ।
 मुक्त्वा चक्रायुधं देव मोपास्य इयुमाश्रितः ॥
 घुरि युक्त्वा इवेच्छाणो घटन्त इव पञ्चनैः ।
 निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
 अहं सारथिरित्युक्त्वा जयाह्वानस्ततोऽग्रजः ॥
 ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहेनादो महान् कृतः ।
 प्रतोदहस्तं सम्ये च्छ ब्रह्माणं स्तनतां गतम् ॥
 भगवानपि विश्वेशो रथस्यै वै पितामहे ।
 सहस्रः स्त इत्युक्त्वा चाकरोद्दृग्ं चरः ॥
 आरोहति रथं देवं ह्यश्वा हरभरानुराः ।
 जानुभिः पतिता भूमौ रजोग्यासश्च ग्रामितः ॥
 देवो दृष्ट्वा वेदांस्तानभीरुग्रहयान् भयात् ।

रथः

उज्जहार पिटृनात्तान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
 ततः सिंहरवो भूयो बभूव रथभेरवः ।
 जयशब्दश्च देवानां सर्वभूवार्णवोपमः ॥
 तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
 स्वयम्भुः प्रथयौ वाहाननुमन्त्रा यथाणवम् ॥
 यसमाना इवाकाशं सुष्णान्त इव मेदिनीम् ।
 सुवेभ्यः सख्युः श्वासान्क्लृप्तान्त इवोरगाः ॥
 स्वयम्भुवा चोदमानाश्चोदितेन कपर्हिना ।
 ब्रजन्त तन्वा जघनाः कथकाल इवानिलाः ॥
 ध्वजोच्छ्रयविनम्भोर्ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
 आक्रम्य नन्दीं रथमं तस्यौ तस्मिंश्चिच्छ्रया ॥
 भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्ट्वा हस्तीं रविप्रभौ ।
 रथपक्षे तु रक्षित रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
 शिषश्च भगवान् नागः अचान्तोऽन्तकरोऽरि-
 गाम् ।
 शरहस्ती रथं पाति प्रायनं ब्रह्मणस्तदा ॥
 यमस्तर्णं समास्थाय महिषश्चातिदारुणम् ।
 द्विगुणाधिपतिर्यात् सुराणामधिपो द्विपम् ॥
 मयं शतचन्द्रश्च कृजन्तं किन्नरं यथा ।
 गृह्य आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
 नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीपमतः ।
 एष्टतश्चापि पाश्चाभ्यां लोकस्य जयक्रुद्वयथा ॥
 प्रमथ्याश्चाश्रिवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः ।
 अनुजगम् रथं प्राञ्जं नक्रा इव महान्गवम् ॥
 भृगुभरद्वाज-वसिष्ठ-गातमाः ।
 कृतः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधना ।
 मरुती चरात्रभगवानथाङ्गिराः ।
 पराश्वरागस्थसुखा महर्षयः ॥
 हरमजितमजं प्रतुष्टु-
 र्वचनविधेर्विचित्रभूषणैः ।
 रथस्त्रिपुरं सकाशनाचलो
 ब्रजति मपक्ष इवादिग्स्वरं ॥
 करिगिरिविवेचसत्तमाः
 सन्नलपयोऽनिनादानिनः ।
 प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं
 रथमभितः प्रथयुः स्वदपयुक्ताः ॥
 मकर-तिभि-निभिङ्गलावतः
 प्रलय इवातिसमुद्धतोऽगव ।
 ब्रजति रथवरारति भास्वरो
 ह्यशानिनिपातपयोऽनिस्वनः ॥” * ॥
 अथ ल्योतिविदाभरगं रथकर्माह ।
 “कोलमेचल युजिगाकभेयु
 स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः ।
 सेनसदुयुष्मास्तुतपम्भोः
 माधुराश्रवति साधुभिरङ्ग ॥”
 अथ रथसक्रमाह ।
 “उगाष्ट्यां करकाणं प्रुगर्जा
 द्वैयष्टत्तवलयं वलयस्य ।
 सयभागनिचिन्तभ्रमभया-
 दाविमध्यमनसो नद्यभगम् ॥
 अग्रमे भवति मकलिगन्त -
 क्रुवरोऽनि अथोरथ रथार्थे ।

रन्ध्र

सांज्ञिते रन्ध्रदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
 आलभ्यन्त श्रुतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
 तत्र स खदाः क्रोशन्ति सुन्दरमणिकुण्डलाः ।
 स्रपभूयिष्ठमश्रीषं नादमांसं यथा पुरा ॥”
 कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रन्ध्रः, स्त्री, (रमते अत्रेति । रम् + तुन् ।) वर्त्म ।
 नदी । इति मेदिनी । तं, ४८ ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रघधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । यथा रन्ध्रनाथ स्थाली । इति
 संचित्तसारआकरणम् ॥ (रध् + ल्) । नाशकं,
 त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 “यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याभद्ररन्ध्रम् ॥”
 “हे अभद्ररन्ध्रम् । अभद्रलनाशनम् ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरः ॥
 रन्ध्रिनं, स्त्री, (रध् + क्त ।) हतरन्ध्रनद्रथम् ।
 तस्य पात्रान्तरं स्थापनविधियेषां,—
 “सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गं वा ग्रामवर्जिते ।
 स्थापयेद्गुणवान् खदः सिद्धान्नं पात्रकान्तरं ॥
 भक्तं स्वपावके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरं ॥
 घृतं काष्ठायसं स्थाप्यं मांसं मांसभवं रसम् ।
 स्थापयेद्वाजते हेमे पात्रे लोहेऽथ काष्ठले ।
 पत्रादिष्वथ घृणं प्राकं स्थाप्यं काष्ठाभ्रलौहम् ।
 पत्रासं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्थेऽथ दारुके ॥
 धारयेत् सुश्रुतं चीरं पाथिवे वाच काष्ठले ।
 पानीयं पाथसं तक्रं न्यस्येऽथ धारयेत् ॥
 काचले स्फाटिके वाच वेदूंगादिविचित्रिते ।
 धारयेत् सर्वदा पात्रे रागपात्रवृष्टकान् ॥
 उक्तपात्रान्तरं स्थाप्यं तद्द्रव्यं तद्द्रव्यापहम् ।
 सर्वदा सुखं हृद्यमन्या होषकारकम् ॥”
 इति स्रपकारशास्त्रे पाकरालेश्वरः ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति हिनस्यनेनेति । रध् + बाहु-
 लकात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 १२ । ११ ।
 “रन्ध्रान्वेषणदृष्टायां द्विषामामिषतां यथौ ॥”
 छिद्रम् । इति मेदिनी । (यथा, रघौ । १५ । २० ।
 “यत्रसुक्ते तथा साध्या रन्ध्रान् सद्योभवाद्भुवः ।
 शान्तदृष्टिर्वाप्योतिः प्रभामल्लसुदययौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्थरन्ध्राणि यथा—
 “नासानयनकणांश्चोष्ठं रन्ध्रं प्रकीर्णिते ।
 मेहनापानवक्राणामेकेकं रन्ध्रमुच्यते ।
 दृष्टमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति शृणां विदुः ॥
 स्त्रोयास्त्रीग्यधिकानि सुतः स्तनयोर्गर्भवत्स नः ।
 स्रग्मिच्छ्रायि चान्यानि मतानि त्वचि जन्म-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखखे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १० । २२ । ५३ ।
 “रन्ध्रागनमयाश्चानां शिखोद्देशश्च बर्हिणाम् ।
 नेत्ररागः कौकिलस्य च्चरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रं कण्टः कण्टको यस्य ।)
 बालवन्ध्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्ध्रभूः, पुं, (रन्ध्रं गर्भं बभूवन्कुल इव ।)
 उन्ध्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रभसः

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविशष्टो वंशः ।) छिद्रयुक्त-
 वंशः । फोफावांश इति भाषा । तन्पर्यायः ।
 त्वक्सारः २ कौचकाङ्गयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।
 “वशौ त्वन्मौ कषायौ च किञ्चित्तक्तौ च
 शीतलौ ।
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहाशयः पित्तदाहासनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवंशस्तु शीपनोऽजीर्णनाशनः ।
 रुचिलत्वं पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मानाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।)
 रवः, पुं, शब्दः । रघधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुप्रसृतादृष्टे भ्रष्ट इव निद्रालसेचनः ।
 प्रबुद्धः शस्त्रपातैः स व्यसुचद्भैरवान् रवान् ॥”
 रभ, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-सेट् ।) इ, रम्पते । उ, रम्पते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ उ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-अनिट् ।) राभस्यसुतसुकौभावः ।
 निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रब्बा । उ, रभते साधुः पुरये । आङ्पूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अद्यविचमि
 तमिनमिरभिलभैति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति अमच ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोऽस्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्यकञ्चन बध्मरुधत् ॥”
 हर्षः । इति मेदिनी । सं, ३१ ॥ (प्रभोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रभोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल
 कीर्तिनी ॥ संरम्भः । यथा माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्युद्यौवनोहामरामा
 रमणरभसखेदस्केद्विच्छेदक्षः ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वसदृष्टाः न्यानः सप्रश्रुतानि
 विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥”
 पौर्वापर्यविचारः । इत्युच्यते । औत्सुक्यमिति

रमण

कलिङ्गः । स्थियामा रभसा च दृश्यते । इ
 क्णः । (यथा, किराताङ्गीये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय तु मेवमहीभृती
 रभसया तु दिगन्तद्विचया ।
 अभियथौ स हिमालयसुच्छ्रितं
 समुद्रितं तु विलङ्घयितुं नमः ॥”
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 बङ्गाश्री विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
 यदा तु रभसगुणयोगात्तुर्गर्भ आदित्वात् अथ
 त्वये तद्वति वर्जते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे भरतः ॥
 स्वनामस्थानः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ उ ज औ क्रीडे । इति कविकल्प
 द्रुमः ॥ (भा० आत्मा०-अक०-अनिट् ।) क्रावेट् ।
 रेफादिः । उ, रमित्वा । रम्बा । उ, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रम्ना । इति दुर्गादासः ।
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
 कान्तः । (यथा, किराताङ्गीये । ५ । २० ।
 “निधिरुच्यकाधिपरमेः परमेः ॥”
 रक्ताशोकृष्टः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भावेऽलप्रत्यये
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च ला
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रमठं, स्त्री, (रम + अठन् ।) छिद्रम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्दृश्यामिति,
 त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुडान् रमठान् सुष्कान् स्त्रोराप्यायथ
 तङ्गान् ॥”
 रमठधनिः, पुं (रमठ इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) छिद्रम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + ण्यः ।)
 पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे क्युट् ।) जन्मम् ।
 तन्पर्यायः । अन्नक्षत्रार्थकम् २ ग्राम्यधर्मम् ०
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मेथुनम् ८ रतिः ९ उपलक्षम् १० धर्मिणम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ त्रिभङ्गम् १४
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विकच कमलगन्धैरन्ध्रयन् भृङ्गमालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वात ।
 प्रमदमदनमाद्याद्यौवनोहामरामा-
 रमणरभसखेदस्केद्विच्छेदक्षः ॥”
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रन्ध्र-
 न्यादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति लोकरमणाहलं बलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “लोकस्य रमणात् रन्ध्रन्यादानात् ॥” इति तत्र

रमणी

स्वामी । वनविशेषः । यथा, हरिवंशे १२५।२१ ।
 “भाति चैत्रवनश्चैव नन्दनश्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव वैशुमदे समन्ततः ॥”
 प्रणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युः ।) पतिः । (यथा, कुमारः । ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं अवस्थितं
 रमणं । त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 श्लो, ७२ ॥ गहंभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मातृये । ५ । २४ ।
 “कल्याणिभ्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा धरात् पुत्रानवापाद्य हरेः सुता ॥”
 रमणीये चि । यथा, भागवते । ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणेः सिद्धयोषिताम् ॥”
 रमणं, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षाविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकुलात् षड्भवानवधिः स्मृतः ॥
 हिरण्यवर्षं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्मृतः ॥”
 अपि च ।
 श्लेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 भृङ्गाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि प्रतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग निवर्षं सुहितमानसाः ॥”
 इति पाद्मि भूखण्डे १२८ । २०६ अध्यायौ ॥
 (अत्र तु रम्यकशब्दे दृश्यम् ॥ वीतिहोत्रस्य
 पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।
 “तद्गीपस्याधिपतिः प्रियवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मनौ रमणकघातकनामानौ वनपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वं श्वद्वगवत्कर्मशील श्वास्ते ॥”
 रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७।३।६७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 डीच् ।) नारी । इति मेदिनी । श्लो, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
 “रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”)
 बालाश्चरुचः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं चि, (रम् + अनीयर् ।) सुन्दरम् ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।

रमिता

“वितरति दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशसुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)
 रमण्यं, चि, (रम् + “श्चरन्म्योश्च ।” उणा० ३ ।
 १०१ । इति अथप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 ष्मिन् ।” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निष् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेव । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादि-
 श्रुतिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
 यद्वयत् करिष्यति यहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वयि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा —
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाह्वय पुत्रकान् ।
 सुप्रान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 श्रीभा । इति राधाचरितः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिकुन्दस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूष्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति घञोत्तनपुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुगन्धोपध्याकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यानं रमापतेः ।
 सुक्तमेतद्वनस्तस्यैवपुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।
 “दत्त्वा भारं धनुष्कोश्यां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेशः, पुं, (रमया वेशतेऽसौ । वेश + घञ् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, चि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता ।
 सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति कृन्दीमञ्जरी ॥

रम्भ

“ब्रजयुवतिर्गोपबधूः सुररिपुणा श्रीकृष्ण परिर-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता ।
 किम्भता । त्वरितगतिः त्वरिता शीघ्रा गति-
 र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिसुता-
 विपिनगता यमुनासम्भविवनसुपागता । किम्भू-
 तेन रतिगुरुणा रतौ षड्गारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन । अथमभिप्रायः । स्वयं रतिकुशलो
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ।” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा, —
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमर्दन ऋषीकपतेऽसुरारे
 त्वाण्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरशोचम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागमूर्च्छनादिकमनेनेति ।
 रभि + कर्मणि घञ् ।) वैशुः । (रम्भत उदम-
 प्रीलो भवति निरन्तरमुदरभरणायेति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 भे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—
 श्लोचौत्स उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरंण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तृथो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भसं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते भयतुगृहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥
 भवत्वैतदाङ्कितं ते भविष्याभि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षात्पुत्रविलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे महिषो
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
 स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहित ॥
 दोर्भां यहीत्वा च तदा चकार सुरतोतसवम् ।
 तथोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तजसा ॥
 दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रत्नवीजो जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५।२।१७-१८।
 यास उवाच ।
 “द्वोः पुत्रौ महाराज । विश्वातीं स्मिति-
 मखणम् ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज । पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः ।
 बहून् वर्षाणाम्नां कामं पुण्यं पश्चनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मन्मथकार परमं तपः ।
 वृत्तं रमालवटं प्राप्य स रम्भोऽपिमसेवत ॥
 पश्चात्प्रमाधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत् ।
 ज्ञात्वा शर्षापतिर्द, स्वमुद्वययां दानवौ प्रति ॥

रम्भः

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
 वासवस्तु करम्भन्तं तदा जग्राह पादयोः ॥
 निजघान च तं दुष्टं करम्भं वृक्षरुदनः ।
 आतरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ॥
 स्वश्रीं पावकं ह्येतुमेच्छच्छित्वा करेण ह ।
 केशपाशे गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
 दक्षिणेन करेणोयं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
 द्धिनति श्रीं तत्तावद्धृदिना प्रतिबोधितः ॥
 उक्तश्च देव सुखीरसि स्वश्रीं ह्येतुमिच्छसि ।
 आत्महत्यातिदःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
 वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्त्तत ।
 मा भ्रियस्व न्ततनाद्य किन्तु कार्यं भविष्यति ॥
 यास उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
 तनोऽब्रवीद्धृत्तौ रम्भस्यक्का केशकलापकम् ॥
 यदि तुष्टोऽसि देवेश । देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
 त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परबलाहिनः ॥
 अजेयः सर्वथा स स्याद्देवदानवमानवैः ।
 कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकभिवन्दितः ॥
 पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेष्टितम् ।
 पुत्रस्तव महाभाग । मरणादिरमाधुना ॥
 यस्यां चित्तं तु रम्भ । त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
 यास उवाच ।
 तस्यां पुत्रो महाभाग । भविष्यति वलाधिकः ॥
 इत्युक्तो वद्विना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
 श्रुत्वा प्रणम्य प्रथयौ वद्विं तं दानवोत्तमः ॥
 यत्ने परिश्रुतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
 दृष्ट्वा चक्र तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
 मत्तायां रूपप्रणायां त्रिहायन्यां च धोषितम् ।
 मा समागाह तरसा कामयन्ती मुदान्विता ॥
 रम्भोऽपि गमनं चक्र भवितव्यप्रशोदितः ।
 मा तु गर्भवती जाना महिषी तस्य वीर्यतः ॥
 तां गृहीत्वाय पातालं प्रविशेत् मनोहरम् ।
 महिषेभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामशुमतां किल ॥
 कदाचिन् महिषश्चान्यः कामार्त्तासासुपाद्रवत् ।
 स्वयमागत्य तं हस्तुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
 स्वरुपाय समागत्य महिषं समताडयत् ।
 मोऽपि तं निजघानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
 नाडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भृशम् ।
 भ्रूमौ पपात तरसा ममार च विमूर्च्छितः ॥
 म्भे भर्त्सति सा दीना भयात्सा विदुता भृशम् ।
 सा वेगात्तं वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
 पृथनस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
 कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमशोहतः ॥
 रुदनी सा भृशं दीना दृष्ट्वा यत्नेभयातरा ।
 घ्रावमानश्च तं वीर्यं यक्षास्त्रातुं समाययुः ॥
 युद्धं समभवद्दूषोरं यक्षाणां च ह्यारिणा ।
 शरणं ताडितस्त्रुणं पपात धरणीतले ॥
 म्भं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
 चिन्तायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
 महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चिन्तायां रोपितं तदा ।
 प्रवेष्टुं सा मतिं चक्र पतिना सह पावकम् ॥

रम्भा

वार्यमाणापि यत्नेः सा प्रविशेत् हुताशनम् ।
 खलामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
 महिषस्तु चित्तमध्यात् समुत्तस्यौ महाबलः ।
 रम्भोऽप्यग्न्यद्वयः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥
 रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
 व्यभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
 एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
 अवध्यस्तु सुरैर्देहिमानं वैश्वं वृषोत्तमम् ॥”)
 रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
 (यथा, नैषधे । २ । ३७ ।
 “तरुम्वरुयुगेन सुन्दरी
 किमु रम्भां परिणाहृता परम् ॥”)
 अप्सरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
 “अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्भक्तनोरमा ॥”)
 गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्य-
 शक्तीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
 ७ । ३० । ५८ ।
 “गौरी प्रीक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलय-
 चले ॥”)
 गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वेश्या ।
 इति धरणिः ॥
 रम्भाऽतीया, स्त्री, (रम्भाख्या तृतीया ।) व्रत-
 विशेषकालः । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “रम्भाऽतीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
 मार्गशीर्षे मिते पक्षे तृतीयायासुपीयितः ॥
 गौरीं यजेद्विलपत्रैः कुशीदादः करम्भद ।
 कदम्बादो गिरिसुतां पीथे मरुवकैर्यजेत् ॥
 कर्पूरादः कृशरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
 माघे सुभद्रां कञ्जारेषुताशो मखकप्रदः ॥
 गोतीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
 कुन्दे, कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सक्कुलीप्रदः ॥
 विशालाक्षीं दमनकेश्चैत्रे काशारसंप्रदः ।
 दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
 वैशाखे कर्णिकारिश्च अश्लीकाशो वटप्रदः ।
 ज्येष्ठे नारायणीं मन्त्रैश्च तपत्रैश्च खरुदः ॥
 नवजाशश्च तज्जाद आषाढे माघवीं यजेत् ।
 तिलाशो विल्वपत्रैश्च क्षीरास्रवटकप्रदः ॥
 औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तगर्भाः आश्विने श्रियम् ।
 दन्तकाष्ठं स्वर्णकाशः क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
 पद्मेर्यजेत् माद्रपदे शृङ्गोदाशो गुणादिदः ।
 राजपुत्रीश्चाश्वयुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
 प्राशयेन्निशि नेवेदीः कृशरे, कार्तिके यजेत् ।
 जातिपुष्पे, पद्मजाश्च पञ्चगथाश्रमो यजेत् ॥
 छनोदनश्च वर्मान्ते सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
 उमामहेश्वर स्वर्णं लणो तु गुडं स्थितम् ॥
 वक्षश्च सुवर्णादौ रात्रौ च कृतजागरः ।
 गीतवाद्यैर्देहेऽनु प्रातर्गवादां सर्वमाप्नुयात् ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “अथ तृतीया । सा चतुर्थीयुता
 रम्भाऽनेतरदेवकर्मसु ग्राह्या ।

रम्यकं

‘रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ।’
 इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे
 ‘कुशब्धे भद्रे यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
 ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमनत्परा ॥’
 रम्भाख्यमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रम्योक्तः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरु । कश्चिन्ननसो रक्षिस्ते ॥”)
 रम्यं, स्त्री, (रम + “पीरदपधात् यत् ॥” ३ । १
 ६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ।
 प्रधानघातु । इति जटाधरः ॥
 रम्यः, पु, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्पक
 वृक्षः । इति मेदिनी ॥ बकवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रम्यः, त्रि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ।
 (यथा, मनौ । ७ । ६६ ।
 “रम्यमानतसामन्तं खाजीर्यं देशमावसेत् ॥”)
 बलकरः । इति जटाधरः ॥
 रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽनेनेति । रम + यत् । ततः
 कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्गविशेषः । इति
 जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—
 “दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
 वायव्यं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मतिप्रधाना विमला जरादूर्गविवर्जिताः ।
 तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यगोधो रोहितः
 स्रुतः ।
 तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
 इति वराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥
 (तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
 “रम्यके नाम वर्गे च मूर्त्ति भगवतः पराम् ।
 मात्स्या देवासुरैर्द्वन्द्व्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥
 मनुकवाच ।
 ॐ नमो मुक्ततमाय नमः सत्त्वाय
 प्राणायोजने बलाय महामत्स्याय नमः ।
 अमन्त्रेहिष्वाखिललोकपालके-
 रदृष्टरूपो विचरस्युरुत्सवः ।
 स इन्धरस्त्वं स इदं वशे नय
 म्नाम्ना यथा दातुमर्थी नर स्त्रियम् ॥
 यं लोकपालाः किल मत्सरस्वरा
 हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
 पातुं न शक्नुवन्ति पृथक् सत्त्वप्यदः
 मरौत्स्यं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥
 भवान् युगान्तार्णव ऊष्मिमाजिनि
 क्षौणीसिमासोवधिवीरुधं निधिम् ।
 मया सहोक्तमन्तं तत्र ओजसा
 तस्मै जगत्प्राणगणान्ते नमः ॥
 एव स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।
 मत्स्यावनारं देवेशं संशय हृदकारणम् ॥

रव

ध्यानयोगेन देवस्य निर्घृताशेषकल्पः ।
 आस्ति परिचरन् भक्त्या महाभागवतीतमः ॥”
 तथाच मास्ये ॥ १२२ ॥ ३० ॥ वैष्णवे ॥ २।२।२३ ॥
 ब्रह्माखे च ॥ ६।१।७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥ पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कर्मिलकरस्य कपाटलापगृहीतकीटादयः ॥”
 पुं, आमिधप्रपन्नमेद । एतस्मानुसारेणैव रस्य क-
 वर्णो भवन् । यथा भागवते ॥ ५।२।१६ ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर्ष्य आमीप्रो
 नाभिकिंपुरुषश्चरिर्वर्णलाहतरस्यकश्चिरस्यय-
 क्रुभद्राश्चकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 म्यपुष्यः, पुं, (रस्यं दर्शनीयं पुष्यमस्य ।)
 शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
 ङ्गस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 म्यफलः, पुं, (रस्यं फलमस्य ।) कारस्करश्चः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 म्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
 दपधान यत् ॥” इ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ म्यल-
 पश्चिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तस्य हस्मानकौर्षमे । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिह्रद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 म्, पुं, (रम् + प्रकाशित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 य, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-व्यात्म-
 मक०-सेट् ।) ड, रथते । इति दुर्गादासः ॥
 य, पुं, (रथते अनेनेति । रथ + “पुसि संज्ञायां
 घः प्रायेण ॥” इ । ३ । ११८ । इति घः । रीणा-
 त्वनेनेति वा । री गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः ॥ १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोषः स्यादङ्गी धारा रथश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेम वृत्तस्यैव नदीरथाः ॥”
 पुरुवरसः पुत्रमेदः । यथा, भागवते ॥ ६।१५।१ ।
 “एलस्य चोर्व्रंशौगर्भान् घडासन्नात्मजा वृष ।
 आयुः मृतायुः सत्यायु रथोऽथ विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
 सत्यन्तु शीर्षाणि सहस्रशीर्षाः ॥”
 रत्नकः, पुं, (“रमणं रत्नं क्लिप्यनुनासिकलोपे
 रत्नं इच्छा तां लाति कः रत्नस्ततः स्वार्थे
 कन् ॥” इत्यमरटीकाहान् रवुनाथचक्रवर्ती ।)
 कम्बलः । इत्यमरः ॥ पद्म । इति सुभूतिः ॥
 नृगविशेषः । इति मुकुटः ॥
 रव, इ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, रथ्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रविः

रवः, पुं, (रूयते इति । र ध्वनौ + भावे अच् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६।५४ ।
 घनुरधिष्यमनाधिरुपाददे
 नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”)
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र + “सुयुक्तो युच् ॥”
 उणा० ० । ७४ । इति युच् ।) उद्दुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विधुतः पुरोक्ता-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यन्तके ।
 अर्द्धोज्ज्वितोद्गारविभर्भरस्वरः
 स्खनाम निर्ये रवणः स्फुटाद्यंताम् ॥”
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्थः ॥
 रवणः, त्रि, (र + युच् ।) शब्दः । तोद्व्यः ।
 भण्डकः । चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (र + “श्रीऽशुपिकुगमिवास्त्रीवि-
 प्राणिभ्योऽयः ॥” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रूयते रूयते इति । र + “अच् इः ।”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 ट्ठकः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च भोगे सप्त द्वयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निषिद्धानि यथा —
 “माघमासिषमांसश्च मसुरं निम्बपत्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारं सप्तजन्मन्यपुत्रकम् ॥
 आर्द्रकं मधु मत्स्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेद्भोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मसुरश्च विखकाञ्जिकमाद्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारं सप्तजन्मन्यपुत्रकम् ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तव्याममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वैदिकपुरुषश्च त्रिजयजातिसन्धुगुणकट्टरसिंह-
 राशिग्रहस्तान्धुसप्तमीतिथितान्त्रकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपयोगिणः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महृत्तदयः । पुष्पाननः । सप्ताश्व-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रङ्गिप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युतपत्निर्यथा,
 “अवतीमांश्वयो लोकास्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमान् ।
 अचिरात् प्रकाशेत् अवनान् स रविः स्तूतः ॥”
 इति मानस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्न्या यथा,—
 “मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्नी लघुः प्रजापतेः ॥
 ज्ञोऽयपत्न्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महसां
 निधिः ।
 आदित्यो जनयामास कन्याश्वेकां सुलोचनाम् ।
 वैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यमुनां ततः ॥
 नातितेजोमयं रूपं सोढुं सालं विवस्वतः ।

रविश्च

मायामयीं ततश्चायां सर्वर्षा निर्ममे स्वतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सर्वर्षा श्रेष्ठ्य मे वचः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितृस्वं पुनरत्र मे ।
 भवने वस कल्याणि । निर्विशङ्कं ममाह्वया ॥
 मनुरेष यमापेती यमुनायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्वाजस्यं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं दृष्टं त्वया पत्यौ कदाचन ।
 इत्याकण्याय सा त्वाहूँ देवी ह्याया जगद
 ताम् ॥
 आकचग्रहणाद्वाहमाशापाद्यं कदाचन ।
 आस्थास्यामि चरन्ते याहि देवि । यथासुखम् ॥
 इति ऋषायां गृहे स्थाप्य संज्ञागान् पितुरालयम् ।
 उवाच पितरं देवीं जामातुस्तव न क्षमा ॥
 तेजः सोढुमहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तन्नशयश्च चुकोपासौ भर्तुं सयामास कन्यकाम् ॥
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्तय च ।
 अगच्छद्दृढवा भूत्वा चरन्तीं चोत्तरान् क्रूरान् ॥
 तपस्तेषु च सा तीव्रं पतिमाधाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सर्वर्षायां तथा रावः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महोपते ।
 शनेश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां लथीर्यकाम् ॥
 सर्वर्षां स्वैवपत्येषु सापन्नान् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं खं हं न तथा पूर्वैस्त्वहो ॥
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि बालेयु समेव्यपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः खं हं । सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
 नाच चक्षे तदा साय भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः समुद्यते शम्भुं ह्याया सञ्च शशं स ह ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न शशाप जगाम त्वष्टरन्तिकम् ।
 त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाथ काश्यपम् ।
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राणक्षेपं मुदा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातिनेजसो भोला प्राथोत्तरक्रूरान् वने ।
 बडवारूपमास्थाय संज्ञां चरति प्राद्वते ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभार्यां तात मा रुघ ॥
 लब्धवानुद्गोऽथ सविता गलोत्तरक्रूरानथ ।
 स हरिहररूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपुरुषशङ्कया ।
 सा तन्निरवमत् प्रश्नं नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्माद्जायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेश्चक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिलखते रविचक्रम् भास्करो नरसन्निभः ॥
 यस्मिन्नजे भवेत् सूर्यस्तज्जाटौ जोगि भक्तके ।
 त्रयं वक्त्रं प्रदातयमेकैकं स्वन्वयोऽर्थसित् ॥
 एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्भयोः ।

रविलो

हृदये पञ्च ऋत्वाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋत्वेकं हृदेदुगुत्तौ एकैकं जातुके न्यसेत् ।
 नद्यन्ति च प्रेषाणि रविपादे नियोजयेत् ॥
 चरन्म्यान ऋत्वेण अल्पायुजीयते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्य परदारवान् ॥
 नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टौ हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेत्शौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुञ्ज ॥
 स्कन्धस्थेन धनपतिर्भवे मिष्टान्नमाप्रुधान् ।
 मस्तके पद्मवन्तु नक्षत्रं स्यादयदि स्थितम् ॥”
 इति मातङ्ग ६० अध्यायः ॥

रविजः, पु, (रवेर्नात् इति । जन् + उः ।)
 ग्रहेश्वरः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “उरगश्चतुर्भिरास्त्रानिभ्रूलाच्चिपूर्वा
 रावरविजकुजाद्यै भूतघ्नीनवम्याम् ॥”
 (बहुवचने तु केतव । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।
 “प्रागपरदिशोर्द्धया
 भूपतिविरोधावहा रविजाः ॥”)

रवितनयः, पु, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्याम् ॥
 वैवस्वतमनुः । ग्रहिनः । (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।
 “परिवेशमच्छलगतो
 रवितनयो क्षुद्रधान्यानाशकरः ।”)

यमः । (सुग्रावः । कर्णः ॥ द्विवचने अश्विनी-
 कुमारी ॥)

रविनन्दनः, पु, (रवेर्नन्दनः । यथा, रवि नन्दय-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रावः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।
 “ह्येतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”
 ग्रहिनः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारी ।)

रविनाथं, स्त्री, (रविरय नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धकं, पु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविपञ्चः, पु, (रविवत् द्वापिप्रत्ययं यस्य ।)
 आदित्यपञ्चक्षुपः । इति राजनिघण्टुः ॥

रविप्रियं, स्त्री, (रविरव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “ताम्रमौडुम्बरं शुक्लमदुम्बरमपि स्फुटम् ।
 रविप्रियं त्वच्छुभ्रं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रविप्रियः, पु, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपञ्च ।
 रक्तकरधरः । इति राजनिघण्टुः ॥ लङ्कचः ।
 इति शब्दमाला ॥

रविरङ्गक, स्त्री (रवे रङ्गम । तन. कन् ।) माणिक-
 यमः । इति राजनिघण्टुः ॥

रविरोह, स्त्री (रविप्रिय लोहम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे
 विज्ञेयाः ॥)

रश्मिः

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तनुः, पु, (रवेः स्तनुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 ग्रहेश्वरः । यथा,—
 “नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्तनुं महाग्रहम् ।
 ह्यायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्ता ग्रहेश्वरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरस्यैव इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥

रश्मि, स्वने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
 व्यक०-सेट ।) रेफादिस्तालयान्तः । रश्मिना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौचधानुरयम् ॥

रश्मिना, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोतीति । अश्रू व्याप्नो +
 “अश्रौ रश्मि च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्-
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
 “इयमप्रतिबोधप्रदायिनीं
 रश्मिना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाचो
 तु रसनाशब्दो इत्यसकारवानेव । रसयति
 स्वाद्यतीति । नन्वादिवात् ल्युः । इति कालिङ्गः ।
 रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जनः । २ । ७५ । रञ्जुः । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २१ । ४६ ।
 “ह्येता यच्चहनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 ष्टया रश्मिनायधिन ।” “रश्मिना रञ्जा कृत्वा
 अधिन धृतवान् पशून् इति शेषः ।” इति तद्वाच्यं
 महीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । २ । ५५ ॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति दे-
 राजयज्वला ॥)

रश्मिः, पु, (अश्रुते व्याप्नोतीति । अश्रू व्याप्नो +
 “अश्रुते रश्मि ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः-
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३३ ।
 “मन्त्रिका विप्रुश्रुत्या गौरश्मः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरश्मिश्च सार्धं मेध्यानि निर्हिषेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरञ्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यत्र मन्त्रां विवर्धते रश्मिन् यमित वा इव ॥”
 “रश्मिन् अश्वत्थनाथान् प्रयहान् ।” इति
 तद्वाच्यं सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादान
 दानं यथा,—
 “तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्ब्रह्मन्वापो गभस्तयः ॥
 ततस्तु पथसा काले परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्पपो मेधेभ्यः शुक्राणुक्तेस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मातङ्ग १०० अध्यायः ॥ * ॥

रश्मिः

अपि च ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा श्वेत्शरी तनु
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो महद्योनयः ॥
 सुसुप्तो हरिकेशश्च चिन्मकर्मा तथैव च ।
 विश्वयन्ताः पुनश्चान्यः सम्पद्सुरतः परः ॥
 अर्वाणसुरिति स्थानः खराङ्गः प्रकीर्णित
 सुसुप्तः सूर्यरश्मिस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम्
 तिर्यग्गूर्ध्वप्रचारोऽसौ सुसुप्तः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुण्याति सर्वदा ॥
 विश्वयन्तास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति निरदा
 सम्पद्सुरिति स्थानः स पुण्याति च लोहितम्
 बृहस्पतिं प्रपुण्याति रश्मिर्नक्षत्रसुतः प्रभोः ।
 ग्रहेश्वरं प्रपुण्याति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 बह्वन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानीं पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वथाः ।
 आदानान्निव्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाङ्गीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादियाञ्चैव सासुद्रान् कूर्पाञ्चैव सहस्रकम् ।
 स्यावरान् जङ्गमाञ्चैव यच्च कुल्यादिकं पथः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षाणिसवम् ।
 तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते चित्रमन्त्रेण ॥
 इन्दनाञ्चैत यास्याञ्च कोतणा भृकणास्तथा ।
 अन्त्या नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयश्चिप्रतं पुनः ।
 वर्षां मेघश्च पेष्यश्च ह्यदित्यो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तया
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृत्स्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्वविधा धर्मसर्जनाः ॥
 समं विभक्तिं ताभिः स मनुष्यापिष्टदेवताः ।
 मनुष्यानांघनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अन्त्येन सुरान् सर्वाणान्तिस्त्वस्तीर्त्सपर्यन्तसौ ।
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव श्रुतेः सन्तर्पति त्रिभिः ॥
 शरदापि च वर्षासु चतुभिः संप्रवर्षति ।
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिमसन्तुष्टजति त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुन ।
 चैत्रे मासि भवेद्दीर्घा घाता वैशाखतापनः ॥
 ज्यैष्ठ्ये भवेदिन्द्र आपाद्भिः सविता रविः ।
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपदां भगः स्फुट ॥
 पर्यगयोऽश्वयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेत्क्षिन्नः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्याकेकस्मिन् ।
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
 घाताष्टभिः सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्याकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपति मित्रत्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ।
 अयंमा दशभिः पाति पर्यग्यौ नवभिस्तपेत् ॥
 षड्भि रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
 वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काश्चनसप्तभः ॥

रसः

रसः

रसः

श्वतो वर्धासु वर्गेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ।
हिमन्ते ताम्बवर्णाः स्यात् त्रिषिरे लोहितो

रविः ॥

औषधीषु नलं धत्ते स्वधामपि पिष्टध्वज ।
हृद्योऽमरत्वमन्तत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः श्रेयाः स्वर्थे चाधिष्ठिता

द्विजाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च मुकुञ्चैव वृहस्पतिः ॥
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे ध्रुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुद्वाकरम् ॥”

इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ।

तद्देदिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणाः २ गावः ३
रघ्नयः ४ अभीश्रवः ५ दौधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उन्नाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयखाः १२ सप्तश्रयः १३
साध्याः १४ सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥

रश्मिपतिः, पु, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदिद्वपत्रक्षुपः । इति राजनिघण्टुः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, त क आस्वादे । खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्तोपधः ।
रसयति मधु हिरण् । इति दुर्गादासः ॥

सं, ली, बोलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

सं, पुं, (रसतीति । रम् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आस्वादेन + “पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ।” ३।१।१८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह-
वस्तु । स च कालसह्यत्वभूमिविषयनिर्लानलसंस-
र्गण परिणामान्तरं गतः घटप्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यगुणवाहुल्यान्मधुरः १ तीर्थाम-
गुणवाहुल्यादम्लः २ पृथिव्यगुणवाहुल्या-
न्मवणः ३ वायुगुणवाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणवाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणवाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुपवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभियक्तौ कारणौ । अभियक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेण जलक्षिती
कारणौ । अग्रादयस्तु त्रयः नौरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तद्व्यतिरेकान्नाहिरसभावात् । रसामियक्तेषु
अग्रादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपसर्गपरि-
यत्तावपि अग्रादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितित्वा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयच्छयः ॥”
एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भ-
वन्ति । इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि-
शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

“भेदश्चेर्षा त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः ।

स्वादुरन्नादिभिर्योगं श्रेयैरन्नादयः पृथक् ।
यानि पञ्चदशेतानि द्रव्याणि हिरसानि तु ॥
पृथगन्नादियुक्तस्य योगः श्रेयैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथा म्लस्य लवणस्य कटोक्तया ॥
त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विप्रति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वाङ्गुणौ संहितौ योगं लवणादीः पृथग् गतौ
योगैः श्रेयं पृथग्यातश्चतुष्कं रससङ्घाया ॥
संहितौ स्वादुलवणौ मदन कडादिभिः पृथक् ।
युक्तौ श्रेयैः पृथग् योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥
कडादिरन्मलवणौ संयुक्तौ संहितौ पृथक् ।
यातः श्रेयैः पृथग्योगं श्रेयैरन्मकट तथा ॥
युच्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
घट तु पञ्च रसान्नाहुरेकेकस्यापवर्णनात् ॥
घटं चैविकरसानि स्युरेकं यद्भ्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिद्रव्याणां निहिष्टा रससङ्घाया ॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसङ्घेया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्ताः सङ्घातमतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वान् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
कषिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च रसाः कषित् ।
दोषौषधादीन् सांचन्त्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्भिन्नकथः ।
घटपञ्चभूतप्रभवाः सङ्घातान्नाश्च यथा रसाः ॥”
“सौम्याः खल्वापांशुन्तरिजप्रभवाः प्रकृति शीता
लघुश्च अत्यक्तरसाश्च तास्वन्तरिजाद्भ्रम्य-
मानाभ्रणश्च पञ्च मह्यभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्थावराणां भूतानां मन्तरिभिर्प्रीणयन्ति
यासु मन्त्रेषु षड्भिन्नश्च रसाः ।
तेषां पक्षां रसानां सोमगुणातिरकाश्चमधुरो
रसः पृथिव्याभ्रभूयिष्ठत्वात्सः साललागि-
भूयिष्ठत्वात्सवणो वायुभ्रभूयिष्ठत्वान् कटुको
वायुकाशातिरकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरकान्
कषायः । एवमेधा रसानां घटत्वमुत्पन्नम् ॥”
इति च चरकं सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
नथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अनिदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते त त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
एकेकेनानुगमनं भागशो यद्दोषैरितम् ।
दोषाणां तत्र मानिमान् त्रिषष्टिन् प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमतः योगान्मन्त्रतुर एव च ॥
त्रौषधानुगच्छति रसो लवणः कटुको हयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेत ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुरान्नः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एत
पञ्चानुक्रान्ता मधुरश्च । अम्ललवणः । अम्ल

कटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एत
पञ्चानुक्रान्ता अम्लश्च । लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणश्च । कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेतावनुक्रान्ता कटुश्च । तिक्तकषाय एक
एवानुक्रान्तास्तिक्तान् । एते पञ्चदशद्विकसंयोगा
यास्थातास्तिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षड्भ्यो लवणस्तस्माद्दृग्भ्येकं रसः कटुः ॥
मधुरान्नलवणः । मधुरान्नकटुकः । मधुरान्न
तिक्तः । मधुरान्नकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त
कषायः । एवमेधा त्रिकसंयोगानां दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुकः । अम्ल-
लवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्लकटु
कषायः । अम्लकटुतिक्तः । अम्लतिक्तकषायः ।
एवमेधा भ्रामादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटु
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेधा त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेति त्रिकसंयोगविप्रतिस्थाता । चतु
ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करसंयोगाम्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वैकमेव तु ॥
मधुरान्नलवणकटुकः । मधुरान्नलवणतिक्तः ।
मधुरान्नलवणकषायः । मधुरान्नकटुकतिक्तः ।
मधुरान्नकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरान्नतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेधा दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अम्ललवणकटुकतिक्तः । अम्ललवणकटुककषायः ।
अम्ललवणतिक्तकषायः । अम्लकटुतिक्तकषायः ।
एवमेधा चतुर्गाम्नः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेत चतुष्करसंयोगः
पञ्चदशकौशिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।
मधुरान्नलवणकटुतिक्तः । मधुरान्नलवणकटु-
कषायः । मधुरान्नलवणतिक्तकषायः । मधु-
रान्नकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेधा पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुतिक्त
कषायः । एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते ।
एवमेत तटपञ्चकसंयोगा यास्थाता । घटकमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तु घटकसंयोगः मधुरान्नलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमथमेकघटसंयोगः ॥
एकेकश्च घट्टसा भवन्ति । मधुरोऽम्लो लवणः
कटुकश्चित्तः कषाय इति । भवति चात्र ।
एषा त्रिषष्टिर्वास्थाता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयाक्तया विषयज्ञे ।
इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टिभेदध्याय उक्तः ॥
“रसास्तु प्रधान कसादागमादागमां हि शास्त्र-

रसः

मुञ्चते शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायन
आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशा-
न्तोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुरान्मूलवणा
यानं प्रमथन्ति । अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते
तथा यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्दसाः प्रधानं रसेषु गुणसञ्ज्ञा ।”
इति च मुशुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च वागभटे १० अध्याये ।

“आम्बोऽग्निः, आम्बुनेत्रः, खवायुः, आम्बु-
गोऽनिलः ।

हयोत्खले क्रमाद्भूतेर्मधुरादिरसोद्भवः ॥
तेषां विद्याद्भसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति ।
आम्बाद्भ मानो देहस्य ज्ञानोऽन्तप्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकादीनां अम्बः जालयते मुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामभिभूवणिकोचनः ॥
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगतदाहजन ।
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति जिह्वायं कुर्वन्निमित्तमिर्मा कटुः ॥
सावयत्यग्निनासास्यं कपोलौ दहतीव च ।
कषायो जडयेन्निकां कण्ठसोतो विद्वन्वृत्त ॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजम्बमात्मानं कुरुते धातुनां प्रबलं बलम् ॥
बालवृत्तनसोमगणधर्मकेशिन्द्रियौजसम् ।
पशस्ति बृंहणः कण्ठाः सन्ध्यान्त्यानजदुर्गुरुः ॥
आयुषो जीवन, स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽत्यप्रयोगेन समीहः कफजान् गदान् ॥
स्यौत्वाग्निमादसत्र्याममेहगण्डाचूदाटिकान् ॥
आम्बोऽग्निदोषिक्रान्स्निग्धो ज्वराः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमसर्पः प्रीणनः क्लेशो लघुः ॥
करोति कफपित्तसं सृष्टवानानुलोमनम् ।
मोऽत्यभ्यस्त सरोः कृत्याच्छिष्यत्वं निमिरं भ्रमम् ॥
कण्डराखुत्वोमपशोकिवस्पोऽतलङ्घ्वरान् ॥
लवण, स्तम्भनं घातवन्विभ्वापनोऽग्निजन ।
अहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदभेदजन ॥
मोऽतिथुक्तोऽसपवनं खलति पलितं बलिम् ।
लटकुलविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्बलम् ॥
तिक्तः स्वयमरोत्तिष्णारुचिं क्षमिहटविषम् ।
कषुम्बच्छाङ्खरोनक्षेष्टदाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्लेशमेदो वसामञ्जशङ्खमोपशोषणः ।
लघुर्मधो हिमो रूक्षः सन्ध्याकण्ठविशोधनः ॥
घातजयानिलथाधीनतिथोगान् करोति सः ॥
कटुर्गलामयोद्देहकुलालसकशोफजन ।
त्रणावसादनश्चेद्भेदः क्लेशोपशोषणः ॥
क्रियति बन्धान् सोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते मोऽतियोगेन लघ्नां शुक्रबलजनयम् ॥
मच्छांमाकुञ्चनं कस्य कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ।
कषाय, पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेशमेदोविशोषणः ॥
ग्राममस्तम्भनो ग्राहो रूक्षोऽतिव्यक्तप्रसादन ।
करोति शीलित, मोऽतिविष्टम्भाघ्नान्नुद्देहः ॥
लट्काश्वरीरुपभ्रंशसोतोरोधमलग्नहान् ॥

रसः

वृत्तहेमगुडाचोडमोचनोचपस्त्वकम् ।
अभीरुवैरापनसराजादनवलाचयम् ॥
मेदे चतस्रः पर्णित्यो जीवन्ती जीवकर्मभौ ।
मधुकं मधुकं विन्वी विदारो आवणोयुगम् ॥
नीरुक्ता तुगापीरी जीवित्यौ काश्मरी सहे ।
शीरेत्तुगोत्तरचौदनादिर्मधुरो गणः ॥
आम्बो धात्रीफलाम्बीकामातुलुङ्गाख्वेतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पाषोवनं दधि ।
आम्बुमान्नातकं भशं कपित्यं करमर्दकम् ॥
वमं मौवर्चलं कण्यं विडं साम्बुमौद्दिहम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं नारस लवणो गणः ।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशोरचन्द-
नम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालहिरजनोसुस्तम्बोऽतृष्णकम् ।
पाठापामागंकास्यायोगुडचौधन्यासकम् ।
पञ्चमूलं महद्गात्रौ विशालातिविषा वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचज्जमिजित्यश्चकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितका पित्तं सूत्रमरुष्करम् ॥
वगं कषायः पथ्याकं शिरोधः खिरो मधु ।
कदम्बोद्भरं सुताप्रबालाङ्गनगेरिकम् ।
बालं कपित्यं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाक्षालियवाडति ।
सुहाद्गोधमतः चौदात्थिताया जाङ्गला-
मिथान् ॥

प्रायोऽन्नं पित्तजननं दाडिमामलकाडते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्वच सेन्ववात् ॥
तिक्तं कटु च अयिष्टमदृश्यं वातकोपनम् ।
अतःस्वेतापटोलीस्यं शुष्णीक्याारमोहनः ॥
कषायं प्रायणः शीतं स्तम्भनं चाभयान्ते ॥
रसा कदम्बलवणा वीर्यगोष्णा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तददेव च शीतलः ॥
क्षिप्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बहुमलाक्षया ॥
पद्ममधुराः स्निग्धाः स्वेदविगमत्रमारुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरसः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्रपञ्चाशक्तल्पना तु त्रिचरिध्या ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थलं विभज्यत ॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाभः षट् त्रीन् पटुस्तत् एक-
कम् ॥

चतुष्केषु दश स्वादुचतुरोऽन्न पटुः सकृत् ।
पञ्चकेवकमेवान्मो मधुरः पञ्च सेवते ।
दशमेक घडास्वाद्भसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथगरसाः स्यु-
ञ्चन्दिर्को पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदास्त्रिकाविशतिरेकमेकं
दशं घडास्वाद्भमिति विषष्टिः ॥
ते रसानुरसो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पना च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीना ।
दोषभेजवशादुपयोग्याः ॥”

रसः

अथ षड्रसगुणाः ।
“मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःक्षुद्रवणहा रच्यः कण्ठोदावर्षनाशकः ।
आम्बो रुचिकरो ज्वराः प्रीणनो वल्लिवर्द्धनः ॥
वातहा रसनोद्दिगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्लेशंरूपेणः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेशस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्तकरोऽगुरुः ॥
कटुश्च्छास्यानासाशिरोचनो रुचिराङ्गलत् ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डकमिश्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः ।
तिक्तः पित्तकफक्षेदो विषकुष्ठज्वरापहः ॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डकमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः स्तम्भो ब्रणग्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तिकरो वीर्यो वातश्लेष्माहरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्दृश्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्नं कटुणश्च यक्षोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
आम्बोष्णं पथ्यत स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुम्बिपाके शुक्रयो बहुविद्वातलो लघुः ॥
स्वादुर्गुरुः स्वेदमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽन्नः स्वेदविन्मृचपित्तलक्षुक्रकृष्णलघुः ॥
गारुडे ॥
“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कदम्बलवणाः पित्तं स्वाहृच्छलवणाः कफम् ॥
अतएव विषयस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्द्धनः ॥
स्यौत्वात्स्यविषयश्च कटुदीपन पाचनः ॥”
इत्याहिकतस्त्वम् ॥)

न्यायमते तु ।
“रसस्तु रसानायासो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्णवत् ॥
इति भाषापरिच्छेदः ।
“रसस्त्विति । सहकारीति रसनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्णवदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ।”
इति मिहान्तसुक्तावली * ॥ शरीरस्थधातु
विशेषः । तत्प्रमाणः । रसिका २ स्वेदमाता ३
वयुःसवः ४ चर्माम्बः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अस्मालका ८ । इति राजनिघण्टुः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ षड्रससवः १२ आत्रेयः १३
अष्टकरः १४ धातुवनः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुयस्ततोऽभवदयं रसः ।
सदैव सकलं देह रसतीति रसः स्मृतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सम्बन्धकस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्च लो भवेत् ॥”

रसः

सारः । यथा, गुडमधुकपुष्पवज्रकलत्रमहरी-
चूलादिभयः सारो मदिरो । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।

“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातुन् सर्वानयं रसः ।
गुह्याति तदगु स्वीयेथांप्रोति च तशुं गुह्यैः ॥”
गुह्यैः प्रीतस्त्रिभपोषकत्वैः ।
“मन्द्विद्विदग्धस्तु कटुज्वान्तो भवेदसः ।
स कुंथाङ्गुलान् रोगान् विमल्लयं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य
षडसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं
घमनीरगुप्रविशोद्गमा दश दश चाधोगामिनी-
चतसस्त्रियंगाः कृतं शरीरमहरहस्तपर्ययति
वह्यति धारयति यापयति जीवयति चाष्ट-
हेतुकेन कर्मेया । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितया च्यवृद्धिवेकतेः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाग्रयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवाणुसारी स्नेहन-
जीवननर्पणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते खल्वस्थाने चतुर्दशे-
ध्याये ॥ * ॥)

शुद्धारादिदशविधस्याधी भावः । शुद्धारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दाद्याः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते
रसाः रसन् क त्वास्वादे घन् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्तो वा यमिचारिभिः ।
आस्वाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
भवेदिति ॥

रत्युसाहश्लोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेने स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिहासस्य श्लोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समये यः समुद्गतः स्वान्तं यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यमिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदत्वानिप्रकादा यमिचारिण इतिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुमां
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक-
चन्दनादि । एवं सर्वज्ञेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरुत्पादितः शुद्धारः ।
यदाह ।

“पुस, स्त्रियां स्त्रियाः पुसि संयोगं प्रति या स्युहा ।
स शुद्धार इति स्थातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । श्लोकस्थायिभावः कठयः । अवस्भावित-
मर्थान्तरीचगमनादिजोद्गतः । कौतुकीद्भवी
हावः । क्रुधनाचसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

धृमाकरपूरवादिजो वीभतसः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति ।

“शुद्धारवीरवीभतसरीद्रहास्यभयानकाः ।
कठयाद्भुतशान्ताश्च नव नाद्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रसकोषः ॥

एवं वत्सजोऽपि रसोऽस्ति ।
“शुद्धारवीरकठयाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभतसरीद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव ।
शान्तस्वजौकिकत्वात्तौक्तः । इति सुकुटः ॥
चशब्दात् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र शुद्धारादिसर्वरसकदम्बसर्तिभगवान्
ततद्भिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्वाह । मल्लानामिति । मल्लादीनां
दशानां द्रष्टव्यां अश्रम्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् सायजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभियक्ता रसाः क्रमेण श्लोकं
निवध्यन्ते ।

“रौद्रोद्भुतश्च शुद्धारो हास्यवीरौ दया
तथा ।

भयानकश्च वीभतः शान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपयथापो लड इति
यावत् । अनेन वीभत उक्तः । विकलत्वश्च क
वत्सवारसर्वाङ्गावित्यादिना वस्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।

“रसे सारश्चमत्कारः सर्वज्ञाप्यभुयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वं सर्वज्ञाप्यद्गतो रसः ।
तस्माद्भुतमेवाह कर्तो नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्वादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते ।

“सत्त्वोद्भेदादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेदान्तरसग्रन्थो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिसत्त्वं नायमास्वाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामस्युष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥

“शुद्धारहास्यकठयरीद्रवीरभयानकाः ।
वीभताद्भुतसंज्ञौ चैतद्यौ नाद्ये रसाः स्मृताः ॥”
शुद्धारस्य यथा,—

“शुद्धं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शुद्धार इत्यते ॥
परोऽपि वर्णयित्वा तु वेद्याश्चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दृष्टिणाद्याश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बकतादुद्दीपनं मतम् ।
धूम्रचैपकटाचादिरनुभावः प्रकीर्णतः ॥

रसः

त्वङ्गीयमरुतालस्यजुगुप्सा यमिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्लामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—

“मूययं वासयहं विकीक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनेः
निद्राद्याजसुपागतस्य सुचिरं निर्व्वर्यं पत्यु-
र्मस्यम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गच्छ-
मालो
लक्ष्मणस्तुखी प्रियेय हसता बाला चिरं
सुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।
“विक्रताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विक्रताकारवाक्चेष्टं यदाजोक्थ हसन्नरः ।
तदनालम्बनं प्राहुस्तच्छेधोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽप्यसङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अथ स्युर्यमिचारिणः ॥
प्येष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।

नोचानामपहसितं तथातिहसितश्च षडभेदाः ॥
इमदिकासिनयनं स्मितं स्यात् सान्दिताधरम् ।
किञ्चिन्नख्यदिनं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसिधरःकम्पनमध-
हसितम् ॥

अपहसितं सास्वाद्यं विचिमाङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—
“आकुच्य पाणिमशुचिं मम सृद्धिं वेद्या
मन्त्रात्मसां प्रतिपदं पृथयैः पवित्रैः ।
तारस्वरं प्रथितयुक्तमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रीदिति विष्णुशर्मा ॥”
कठयस्य ।

“रटनाशादिनामैः कठयाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
श्लोकोऽयं स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं
मतम् ॥
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देविन्द्या भूपातकन्दनादयः ॥
वैवर्ण्यं स्थासनिन्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्व्वेदमोहापसारथाधिग्लानिस्तृप्तिश्रमाः ॥
विधादजडतोन्मादिचिन्ताया यमिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क जटानिवन्धनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोऽघंटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्षणम् ॥”

रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावा रक्तो रक्षाधिदेवतः ।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्छेधोद्दीपनं मतम् ॥
सुष्टिप्रहारपतनविक्रतश्च दावदारयोश्चैव ।
संयामसंभ्रमादोरसोद्दीप्तभवेत् प्रौढा ॥

रसः

भूविभङ्गीकृतिर्दंशवाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमाधुतोत्तैपण्यानि च ॥
अनुभावास्तत्र चैपकूरसन्दर्भानादयः ।
उग्रतावेगरोमाश्च खेदवैपथयो महः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”

यथा,—
“ततमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्त्यादेर्भवद्गुरुदायुधैः ।
नरकरिपुना साह्रं तेषां सभोमकिरीटिना-
मयमहमहदमेदोमांसैः करोमि दिशां
वल्लम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उन्माहस्ताधिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं सतुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजैतयादयो मताः ।
विजैतयादिच्छाद्यास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्विधगादयः ।
सञ्चारिणस्तु दृष्टिमतिगन्धर्वतितर्करोमाश्चाः ॥
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्हा
स्यात् ॥”

यथा,—

“सुद्धाः सन्नासमेतं विजहित हरयः । क्षुस-
प्रक्रमकम्भा
युद्धैरेषु लक्षां दधति परममौ सायका निय्य-
तन्तः ।

सौमित्रे । तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः

किञ्चिद् भूमङ्गलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्वविशारदः ॥
यस्माद्गुणपद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरा तस्य तदोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगमम्मोहमन्त्रासन्धानिदीनताः ।
शृङ्गापसारसम्भ्रान्तिस्त्वयादा यभि-
चारिणः ॥”

यथा,—

“योवाभङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने
दक्षदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गयसा पूम्ब-
कायम् ।
शय्यैरह्वावलीढैः अमविवृतसुखभंसिभिः
कीर्णवर्णा
पश्योदग्रभ्रुतत्वाद्द्वियति बहुतरं स्त्रोकसुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभक्तस्य ।

“जुगुप्सा म्याधिभावस्तु वीभक्तः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णा महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव क्षमिपातादिरुद्दीपनसुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्त्रवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आवेगो याधिश्च मरणादयः ॥”

यथा,—
“उत्कृत्वोत्कृत्वकृतिं प्रथममद्य पृथुत्सिध-
भूर्यासि मांसा-
न्यग्रस्त्रिक् पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुलभान्मुग्रपूतीनि
जग्धा ।
अन्नःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रैतरङ्गः
करङ्गा-
दङ्गस्यादस्त्रसंस्थं स्पृष्टगतमपि क्रयमथ-
ग्रमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेद्दुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्णताः ।
वितर्कविगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या यभिचारिणः ॥”

यथा,

“चित्रं महानेय वतावतारः
क कातिरंयाभिनेत्रे भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन रघु सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः श्रमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्भूतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरश्चाय, श्रीनारायणदेवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशयवस्तुनि, सारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिस्त्रैत्रतीर्थरन्ध्रवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याश्चानुभावास्तयास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मर्षां वा लोहे वा बलवनि रिपौ वा सुहृदि वा ।
दृष्टे वा स्त्रेण वा मम समदृष्टो यान्ति दिषसाः
क्रान्तिं पुण्येऽरग्ये शिवशिवशिवेति प्रकृतयः ॥”
इति कायप्रकाशसाहित्यदर्पणे । विशेषविस्त-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्याय
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिल्लक्षणमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
कायशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्चमादा रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रद्धयुष्वावहित्वा प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणहास्योद्भुतभयागकाः ।
वीभक्तसः शान्तको रौद्रो नवधा कायशास्त्रके
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरदृष्टा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तारत् प्रिये
द्वन्द्वः पादौ च वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥
शिक्षा धारणं महेशानि । हस्तौ कण्ठोऽथ कथ्यते
ज्योतिषं देवि तन्त्रं च निरुक्तं ओजसुष्यते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसाभ्यायविस्तरेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ॥
व्यायुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अथैशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसंयमम् ॥
अर्षेण वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्यं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णताः ॥
स्रग्गन्धर्वनिनाशय्यावस्त्रालङ्करणानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पञ्चरसा गौडी माञ्चीसुफलप्रस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
कृत्यविधिर्नपविधिर्न्यशोधिर्नको विधिः ।
बाह्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि । कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा कृत्य विधिर्देवि । प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्व्यात् पूर्णाभिवेचनम् ॥
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ । देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तदसानां वचनेऽस्त्रं मोहयसीव मे ॥
साम्पत्तं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ॥
आश्चर्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदवाक्यं सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रद्धयुष्वावहित्वा सती ॥
शृङ्गारो वीरतो ज्येष्ठस्तिस्ति करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्टणादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकसूचकः ।
तदेव परमा शान्ती रत्नत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकारार्थन्तु श्रद्धु प्राणाधिके । मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ॥
द्वन्द्वसा वेदमार्गं तु प्रविशेत् कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियं वदे ॥
चन्द्रः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथेव च ।
चन्द्रसूर्यस्य यद्गणात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामिष्यते ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिर्ब्रह्म जायते ।
गानकार्यं श्रयमाणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदेव गानकृत्यं सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न कृत्यं स्थानं कृत्यं गानेन जायते ॥
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि श्रद्धयुष्वावहित्वा स्मृतम् ।
अविनाभावसम्बन्धानुद्धारोऽथ शुचिस्मृते ॥

रसः

वेदाः षडङ्गसङ्घिताः ब्रह्मव्याख्यानतत्पराः ।
 व्यायेन साहं मीमांसा ब्रह्म निखीयते ध्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवस्थादिर्निरूपितः ॥
 श्रुत्याशास्त्रानि तेनैव जायते सततं प्रिये ।।
 ब्रह्मज्ञानन्दपरी जीव व्यात्मसंरक्षणीतुसुकः ॥
 व्याथुर्विदं धनुर्विदं गान्धर्वं च समभ्यसित् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 अधुनेत्तरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकेः ।
 शान्मालादिना देवि । वस्त्राजङ्गरणादिना ॥
 श्रुत्यायां वनितारूपं पूजयेज्जगदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि । शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डस्य पञ्चधा तत्पकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दीरो देवी सन्माप्रिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रसोक्तासश्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्थो भवेद्यतिः ॥
 अतएव महेशानि । पुरैव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ! ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामी भवति प्रिये ।।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लभ्यति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिवा क्रियां समाप्यैवं देवीयात्रादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसान्दान्ता जीवन्मुक्तो भवेद्भ्रुवम् ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सत्त्वं ह्येलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः ।
 लग्नचौघध्यादिषु स्थावरैषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञ-
 वल्काः ।
 “वृक्षौघधिलग्नानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमस्मि कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराजस्य २ अङ्के ।
 “यं मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितस्तैरेव ते
 घातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविना कोमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहस्तं
 पतिता प्रतिपद्भ्रमा संग्रथममा ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 द्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिच्छकश्च पिच्छो वीलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूत्वर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।
 स ह्यसगुणस्तुम्भृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी ॥ (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसक

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः ।
 क्षिप्रमारोग्यदायित्वाद्दौषधयोऽधिको रसः ॥
 साध्येषु भेषजं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्येष्वपि दातव्यो रसोऽनः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हृतो हन्ति अराथाधिं सूक्ष्मं तो व्याधिघातकः ।
 वज्रः खेचरतां घत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवबीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथाभ्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायागामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुमौलो बहिरुक्लौ यो
 मध्याङ्गस्य प्रतिमप्रकाशः ।
 शक्तोऽथ ध्वन् परिपाकरश्च
 चित्तो न योष्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वज्रो मणो बहिष्वाप्तान्नाश्च विघ्नं गिरिः ।
 असन्त्याग्निर्महादोषा निरसाः पारदे स्थिताः ॥
 व्रणं कुलं तथा जाष्यं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुञ्जल्येत क्रमाद्गणाम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्भिषजां वरः ।
 शुद्धोऽयममृतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्दोषैव च ।
 पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षाद्गूनी न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथाालाभं प्रकल्पयेत् ॥
 सुभेऽहं विष्णुं परिचिन्त्य कुर्व्यात्
 सम्यक्कुमारोवटुकार्चनश्च ।
 सुलोहपाषाणसमुद्भवेऽस्मिन्
 टुप् च वेदाङ्गलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्ये निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरसारबुद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तत्रजः ॥”
 “अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो धोरघोरतरेभ्यश्च ।
 सर्वैतः सर्वैरस्यैभ्यो नमस्तु रसरूपिभ्यः ॥”
 इति रत्नामन्तः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे । विस्तृतविवृतिस्य पारदशब्देऽभिहिता ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपित्थं कृत्रिमं कपिलश्चलः ।
 तुक्को सुक्तिमुक्तश्च पिच्छतोः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशर्षपं हिङ्गुलं हरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 रसकः, पुं, (रस + संज्ञायां क्त्वा) निष्कृत्वा-
 भासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूर्व, स्त्री, कपूर्वरसः । रसकापूर इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य संक्षिप्तं प्रीधनं
 कर्षयम् ।

रसक

शुद्धसूतसमं कुर्व्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां मित्युज्ज्वल च ॥
 बल्बोकचारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकां ।
 सञ्जायतानि संशुष्यं वामसा चापि प्रीधयेत् ॥
 खटिका खडो । स्फुटिका फिटकरो । मित्यु-
 ज्ज्वल सेन्ववम् । बल्बोकं तण्डुला रत । बल्बोक
 वरउर । चारलवणं खारोलवणं भाण्डरञ्जक
 मृत्तिका काविसमाटी ।
 शभिश्चूर्णयन् सूतं यावद्युयामं विमर्दितम् ।
 तच्चर्णसहितं सूतं स्थालीमथ परिक्षिपेत् ॥
 तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरि धारयेत्
 समाम् ।
 सवल्बकुट्टितन्दरा सुदयेद्भयोर्मखम् ॥
 संशुष्य सुदयेद्भयो भूयः संशुष्य सुदयेत् ।
 सम्यग्विशोष्य सुदां तां स्थालीं चला विधारयत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वावादिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्यन्तं रसेद्यन्नादङ्गनिशम् ॥
 शनेरुहारायेद्यन्तभूर्हस्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं शक्तीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तुरीकुसुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वह्नेर्होत्रं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकपूर्वरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकसुरवीखटिकामैन्ववगडजं रजं कुडवम् ।
 प्रत्येकं टुट्टहृत्वा माघायास्योपरि शतं स्थाप्य ॥
 कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हृत्वीतदास्य पात
 मुखी ।
 अथ तत्सर्वैर्मुद्रां कृता तदधी हुताशनी
 च्चान्ता ॥
 अस्मिन्घटकप्रमितेर्हार्कभिरनुनातिदुष्कलस्थलेः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदृष्टान्तवर्त्मना द्विनिशम् ॥
 तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्वा कर्पूरसन्निभं सूतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 मंमदं चाथ काष्ठैर्हार्मगसंमितैः पतित घसम् ।
 सुलोहमरुकमथं वितस्त्रिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्षयं क्रमदृष्टं तदधः प्रच्यालयन्मध्यम् ।
 शशिक्षयलसुपरिलयं युक्त्वा संशुष्य रक्तवद्-
 यन्नत ॥
 वलं वलाङ्गं वा गुडेन जीर्णं रोगिणं दद्यात् ।
 दग्धोदनस्तु पथं देयं तस्मै च ताम्बलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कर्पूररस्यो रसो शुणाम ॥
 फिरङ्गकरिकेशरो सकलकुहटावानलो-
 ठखिलघ्नविनाशकन ब्रह्मजगन्निर्मुक्तिप्रदः ।
 सूत्रगंसमवर्गं कृत बलघ्नताशतजस्करः
 समस्तगदतस्करो रसपात स कर्पूररकः ॥”
 यथाशान्तरम् ।
 “टङ्गुलं मधु लान्नाथ ऊर्गा गुञ्जायुतो रसः ।
 महंयेत् शृङ्गजवादेनैकं भाषयेत् पुनः ।
 धातो भस्मत्वमाप्नोति शुद्धकर्पूररसनिभः ॥

रसते

नवसादरं पारदाक्षतुर्थांशमिति सङ्केतः । गडजं
नाम्बरिलेख इति भाषा । श्रेयं स्पष्टम् ।
इत्यायुर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“पिष्टं पांशुपटुं प्रगाढममलं वल्क्यस्त्रना नैकशः
सूतं धातुगतं खटीकवलितं तत्सपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तलवणस्य तस्य च तले प्रष्णात्क वद्धं

हठात्
चक्रं ग्राह्य मधेन्द्रकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः ॥
तद्वह्नितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वे रेचयति द्विधामसकनपेयं जलं शीतलम् ॥
गन्तुं च वत्सराविधिं विधिं यान्तासिकं

मासिकम् ।
श्रीश्रोत्रं गरलं म्हेन्द्रकुण्डिलोद्भूतश्च ताक्ता-
लिकम् ॥”

इति सुप्रानिधिरसः ॥ * ॥ रकपूरमिति रस-
मञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
वेदिकरसेन्द्रसारसंयुक्ते चारुण्यमाराणाधिकारे ॥

रसकेशरं, क्ली, कपूरम् । इति हारावली ॥
(कपूरशब्देस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्ध, क्ली, वीक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगन्धः, पु, गन्धरसः । यथा,—

“रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं भविवर्द्धनम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसगन्धकः, पु, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भ, क्ली, रसाङ्गनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“रसाङ्गनन्तास्तंशौ रसगर्भश्च तार्थ्यजम् ॥”)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजः, पु, (रसं रसस्य दोषावहृशक्तिं हन्तीति ।
हन + टक् ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति । जन् + डः ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पुं, (रसाज्जातः । जन् + डः ।) गूढः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ ११ । ४४ ।
“अन्नाद्यजानां सन्तानां रसजानाश्च सर्वशः ॥”)
मद्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
यथा,—

“रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अन्नान् पानान् च मतिमानाभाराद्याद्यतन्द्रितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)

रसजा, क्ली, (रसं जानातीति । जा + कः । टापि ।)
जिह्वा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
२८ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।
२ । ३६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्फुन्दस्य मातुः पयसां रसजः ॥”)

रसव्यं, पु, (रसंधु व्यंष्टः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाररसश्च ॥

रसतेजः, [सु] क्ली, (रसात् रसजन्यं वा तेजो
यस्य ।) रक्तम् ; इति हेमचन्द्रः ॥

रसनं

रसहाजिका, क्ली, (रसं हालयति इति । हल +
जिच् + क्तुल् । टापि अत इत्वम् ।) पुष्करकुसुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसदावी, [न्] पुं, (रसनं द्रावयतीति । इ +
जिच् + क्तिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्कौ धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादिर्यथा,—

“रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः न च धातुरपि स्मृतः ॥

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववौषेच रसः सूतः शिवाङ्कयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
चक्षुरसनमित्तधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे क्षणाजिनकृपास्तरौ ॥

रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमेक्षवस्य च ।
तद्धन संकल्पयेत् प्राञ्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥

इच्छुद्वयमयाः पादा रजतक्षुरसयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणां वल्कपुच्छां घृतस्तनीम् ॥

पुष्यकमलसंयुक्तां शर्करामुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रमयो शुभाम् ॥

पुष्यरोमान् राजेन्द्र सुक्ताफलकृतेक्षणां ।
सप्तश्रीहिसमायुक्तां चतुर्द्विंश च दीपिकाम् ॥

सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिरुपात्राणि चतुर्द्विंशु निवेशयेत् ॥

ब्रह्मणे वेदविद्वे श्रोत्रियायाहित्तायै ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुश्रुताय धीमते ॥

तादृशाय प्रदातया रसधेनुः कटुस्मिने ।
सर्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुस्मिने ॥

रसधेनुः प्रदातया सर्वकामेण नित्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥

दाता च ग्राहको वाच एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्वकृतुफलं जनेन ॥

दोयमानान्क्यु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धपुष्पगादिभिः ॥

पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भक्त्या द्विजान्प्राय निवेदयेत् ॥

दश पूर्वान् पराञ्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गात्नावर्जितं पुनः ॥

एषा ते कथिता राजन् रसधेनुवृत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥

य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, क्ली, (रसु + भावे ल्युट् ।) स्वादनम् ।
धनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहज्जुसंहिता-
याम् । ४६ । ८८ ।

“कस्योद्धर्षनवेद्यं रसनं हरणं क्षितिः ॥”)

रसना

रसनं, क्ली क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिह्वा । इति मेदिनी ॥ सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिसिन्धयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यञ्च । परमानुरूपं नित्यं
दृग्गुणादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतश्चा-

नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । किन्तु पृथिवीतीथयोर्गो विशेषस्तमाह

किञ्चित् । अयोनिकमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिकं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं

रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसञ्जकत्वात् । प्रक्तु-

रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षे अभि-
चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ दीयम् । विषय

दर्शयति सिन्धुर्हिमादिरिति । सिन्धुः सतृप्त,
हिमं तुषारः । आदिना सरित्काचारकरकादिः

सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, क्ली, (रस + युच् । टापु च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“घ्राणश्च तस्यादसरोजसौरभे
श्रीमनुजस्या रसनां तदपि ते ॥”)

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा

शुभा ।
अस्त्रा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनक्षयः ॥

इति गारुडे ६६ अध्यायः ।
न्यायमते रसनेन्द्रियस्याहो रसो रसत्वादिसहितः । यथा,—

“रसस्तु रसनायाहो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारो रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

ब्राह्मणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राज्ञा । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—
“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।

“कस्यासिदासीद्रसना तदानौ
अङ्गुष्ठमूलापितस्रश्चोषा ॥”)

रञ्जुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तः ॥
रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसायन-
विद्याविष्कारकत्वात् इत्यर्थः ।) शिष्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रसम्

रसानादि, [ह] पुं, (रसनया वेदोति । लिङ् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । रसनया लेह्यनकर्त्तरि, त्रि ।

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति । रसनेत्र + ठन् ।) मनःश्लेष्मा । इति हेमचन्द्रः । (मनःश्लेष्माशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति । जन् + उ ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्येति वा । प्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विशेषः ।)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।) भू + अच् । रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकप्रत्ययविशेषः । यथा, — “विद्वज्जनमनाञ्जलिरसथासङ्गहेतवे । एषा प्रकाशत श्रीमद्भागुना रसमञ्जरी ॥” इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ।

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।

“आधत्तान्मो रसमयं कालमायांश्रयोगतः ॥”) रसमहानं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्महानम् ।) पारदपषणम् । यथा, —

“इष्टिकाचूणचूर्णाभ्यामादौ मह्यौ रसस्ततः । दधा गुह्येन सिन्धुराजिकायहृद्भूमकेः ॥” अन्वयः ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलेविसुच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ।

रसमारब्धं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।) पारदस्य मारणम् । यथा, —

“धमसारं रसं तोरिं गन्धकै नवसादरम् । यामिकं मह्येदह्मेभागं कृत्वा समं समम् ॥ काचकूप्यां विनिःश्लेष्य ताश्च न्द्वस्त्रसुत्रया । विलिप्य परितो वस्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशेषयेत् ॥ अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् । ईपठरीवाशुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥ निवेश्य चुक्रां तदधो बहिर् कूप्याच्छने । शनैः । तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ एवं दादृशभिर्यामैर्निर्जयते रस उत्तमः । स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तस्मिन् गन्धकं त्यजेत् ॥ अधस्य च न्तं स्रुतं यज्ञीयान् तन्तु मात्रया । यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” इति भावप्रकाशः ।

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।) पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा, —

“त्रुषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्रहृद्यान्वितैः । चित्रकोणांनिशान्कारकन्याककनकप्रवैः ॥

रससि

स्रुतं कृतेन युवेव वारान् समभिमूर्च्छयेत् । इत्थं सर्वमूर्च्छितः स्रुतस्वयेत् सप्तापिकचुकान् ॥ इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य विवृतिः । “गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुहृद् मह्येद्विषक । कण्ठलाभो यदा स्रुतो विहाय घनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदेः । असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥” इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥) रसरानः, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति । “राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५।४।३। इति टप् ।) पारदः । रसान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेहोति । लिङ् + पचाद्यप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखाद्यारसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप् । मस्य षत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः । (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ । “यथा धृमादङ्गुलसामान्यविशेषः पर्वते अतुमीयते तस्य च अङ्गुलसामान्यविशेषस्य खलज्जगो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥*”) रसविशष्टे, त्रि । (यथा, आर्याभट्टप्रश्नो । ४६८ । “रोगोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिराशु- वन्ती वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शूष् + शिच् + लुट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।) टङ्गणः । इति हेमचन्द्रः । (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा, —

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलेविसुच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ।

एवं कदचित् । स्रुतः घण्टो भवति निश्चितम् । बहुषधीकषायेण खेदितः स बली भवेत् ॥ सर्पाक्षीचित्रिकावन्ध्याञ्जारेः खेदितो बली । ततः सपावकत्रावेः खिन्नः स्यादितिहीप्रमान् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मतान्तरम् । “जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रमेन च । वायस्याश्चानुपूर्वेण मह्यं रसशोधनम् ॥ एषां प्रत्येकप्रस्तावन्मह्येत् खरसेन च । यावच्च शुष्कतां याति सप्रवारं विचक्षणः ॥ उह्वयोष्णारनालेन न्दङ्गाक्के चालयेत् सुधीः । सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्रकचुकवर्जितः ॥ जायते शुद्धस्रुतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्दूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।

रसा

यथा, — “शुद्धस्रुतस्य यज्ञीयाद्विषगभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागिकं तावत् त्रिभिर्गन्धकम् ॥ अथवा पारदस्याहं शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कण्ठलिकां कुप्याद्विनैकं विवर्जयेत् ॥ नृत्तिकां वाससा साहं कृष्टयेदतिजलतः । तथा वारचयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥ नृत्तिकां प्रोषयित्वा तु कूप्यां कण्ठलिकां क्षिपेत् । तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥ अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् । यज्ञीयादूर्ध्वसंलभं सिन्दूरसद्वसं रसम् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मतान्तरम् । “एषकृ समं समं कृत्वा पारदं गन्धकमथा । रं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥ गन्धुरसेन संमर्द्दा काचकूप्यां निवेशयेत् । सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रलेपयेत् ॥ सप्तभिर्नृत्तिकावस्त्रैः एषकृसंशोष्य वेष्टयेत् । सच्छिद्रायां न्दस्यात्यां कूपिकां तां निवेशयेत् । पूरयेत् सिकतापूरेरागलं मतिमान् भिषक । निवेश्य चुक्रां दहनं मर्द्धं मध्यं खरं क्रमात् ॥ प्रव्वाल्या दादृशं यामं स्वाङ्गशीतं ससुहरेत् । स्फोटयित्वा तु सुक्ताभमूर्द्धलमं वलं त्यजेत् । अधःस्यं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥) रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्तपत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।) हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका । शरीरस्य रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्थामिति । “अशुआदिभ्योश्च ॥” ५ । २ । १२० । इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस + अच् । टाप् च ।) एषिवी । इत्यमरः । रसना । (तत्पण्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१। “राजा युक्तरसा रस्या सुषहा रसना रसा । एकापरणीं च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”) पाठा । (अस्याः पण्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१। “पाठास्वहास्वहाकी च प्राचीना पापचेलिका । शकालीला रसा प्रोक्ता पाटिका वरनिष्किका ॥”) शक्तकी । (अस्याः पण्यायो यथा, — “शक्तकी गजभस्या च सुवहा सुरभी रसा । महेत्या कुन्दसकी वल्लकी च बहुसवा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) कङ्कः । इति मेदिनी । द्राक्षा । काकोली । इति शब्दरत्नावली । (रसातलम् । यथा, भागवते । १० । ६ । १२ ।

“रसा दिशश्च प्रतिनेद्रे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपानप्रक्षया ॥” यथा च तत्रैव । ३ । १३ । १६ ।

रसात

“हृजतो मे चित्तिर्वाभिः प्राथमाणा रसां गता ॥”

“रसां रसातलं गता ।” इति तट्टीकायां स्वामि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे । १।११२।१२।
“याभी रसां चोद्सोदः पिपिष्वधुः ॥”
“रसां नदीम् ।” इति तट्टीकायां सायणः ॥
रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रसाग्रजं, स्त्री, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रं
जायते इति वा । जन् + ङः ।) रसाग्रजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसाग्रजं, स्त्री, (रसजानमग्रजं इति मध्यपदलोपी
कर्म्मधारयः ।) रसजाताग्रजविशेषः । रसवत्
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
जम् ५ जलकम् ६ बालभेषज्यम् ७ दार्वा-
कायोद्भवम् ८ रसरजः ९ वर्णाग्रजम् १०
रसनार्भम् ११ अभिसारम् १२ । अस्य गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषच्छेदि हिक्कापस्मार-
नाशित्वम् ।
“दीत्यान् प्राथमानायां ततकिङ्कु रसाग्रजम् ।
तदभावे तु कर्मण्यं दार्वाकायमसुद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“दार्वाकायसमं क्षीरं पादं पक्वा यथाघनम् ।
तदा रसाग्रजाख्यं तत्रैत्रयोः परमं हितम् ॥
रसाग्रजं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम् ।
रसाग्रजं कटुं श्लेष्मविघनेत्रिकाङ्गुलम् ।
अङ्गं रसायनं तिक्तं क्षेदनं ब्रह्मदोषघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रसाटाः, पुं, (रसेनाटाः युक्तः ।) आम्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आम्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । २० । ३४७ । ५६ ।
“अथाह वेदानपिबलान् रसातलगतो हरिः ॥”)
पातालभेदः । यथा,—
“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥
महानलञ्च सुतलं सप्रमञ्च रसातलम् ॥
पातालभेदाः सप्तैव नामतः कौन्तिता अग्नी ।
तत्र पातालभेदकेकं दृशसाहस्योजनम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
(इदमेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।
“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।
देतया निवसन्त्येव प्रणयो दानवाश्च ये ॥
निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।
कालिया इति च प्रोक्ताः प्रथमोका हवि-
भुजाः ॥

रसाभा

महौजसञ्चोत्पत्तौव महासाहसिनस्तथा ।
सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥
विवेश्या इव सदा विवरे, निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया प्रकटूया निरन्तरम् ॥
मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताडिता विभ्रति स ह ॥”)
रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ॥
रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्वाकधेनेति वा । धृ + अच् ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारञ्च ॥
रसाधिकः, पुं, (रसाय खर्वादीनां द्रवीकरणाय
अधिकः प्रवणः ।) टङ्कणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरञ्च ॥
रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविश्लेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“अनौचित्यप्रवृत्तौ आभासो रसभावयोः ।”
अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामगोरहितत्वे सत्केदेष्ययोगित्वोप-
लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालयुक्तये शक-
देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुरु-
पत्नीगनायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ
तथानुभयनिष्ठयां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्ब्रह्म-
पात्रतिथेयादिगतं शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुर्वादिगतकोपे । श्रान्ते च हीननिष्ठे । गुर्वा-
द्यात्मने चास्ये । अक्षवधादुत्साहे । अधम-
पात्रगतं तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके
स्रयमेवमन्यत्र । तत्र रतरूपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।
“स्वामीसुग्धतरो वनं चनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षौणीमाट्टयते तमालमलिनच्छायातमः-
सन्ततिः ।
तस्मै सुन्दर । सुखं कृणु । सहसा वर्त्मनि
गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः
पातु वः ॥”
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्थे
येषां कृते सुतनु । पाण्डुरयं कपोलः ॥”
अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । पश्चा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-
मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्
प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हृद्यग्रीववधे । हृद्यग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा,—
“जघनस्थलनहृपदैवल्ली-
गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिक्षी ।

रसाय

अवचित्य गिरौ पुरी निवस्था .
स्वकचालुक्चयाश्चकार भर्त्सा ॥”
तिथ्यंगतत्वे यथा,—
“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु
वल्गान्तरे वल्गभमाह्वयन्ती ।
पञ्चद्विपक्षी कलनाद्भङ्गी
सङ्गीतमङ्गीकुरुते स भङ्गी ॥”
आदिशब्दात्तापसाद्यः । रौद्राभासो यथा,—
“रक्तोत्पुल्लविशाललोचनयनः कस्योत्तराङ्गी
सुहृ
भृक्ताकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।
आधातः कटुकोक्तभिः स्वमसलहोर्विक्रमं,
कीर्णयन्
अंसास्फोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हनुं प्रविष्टो-
ऽर्जुनः ॥”
भयानकाभासो यथा—
“अशक्रवन् सोऽमधीरलोचनः
सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहाग्रहान्तरं
निनाय विभ्यद्विसानि कौशिकः ॥”
क्षीणीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रसान्, स्त्री, (रसान्तकोऽन्तो यत्र ।) ट्टात्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्रमः । इति भावप्रकाशः ॥
रसान्, पुं, (रसेन सह अन्तो यत्र ।) अन्ववतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + क्वल् ।) ट्टणविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो
दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) तक्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्ताद्य इयन्तं
प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + क्यट् ।) ज्वराद्याधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।
२ । ६३ ।
“वाङ्गुण्यसुपयुञ्जीत शक्यपेक्षं रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्याद्भूति बलवन्ति च ॥”)
“न सृतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।
सूतकान्तसमायोमात् रसायनसुदीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
“यज्वराद्याधिविषं वयसस्तम्भकस्तथा ।
चक्षुष्यं दृढं वृष्यं भेषजं तदूरसायनम् ॥”
रसायनस्य फलमाह ।
“दीघमायुः स्युर्तोर्मैघामारोग्यं तदुष्यं वयः ।
देहेन्द्रियवर्कं कान्तं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”
तदधिमाह ।
“पूर्वं वयसि मद्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राङ्गः जिम्बशुद्धतनोः सदा ॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि शिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।

“श्रीतीक्ष्णं पयः क्षीरं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥

मण्डकपर्णः स्वरसः प्रभाते
प्रयोष्य यष्टीमधुर्कस्य चूर्णम् ।
रसो गुडुच्यास्तु सल्लपुष्यः
कल्कः प्रयोष्यः खलु शकृत्पुष्पाः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाश्रवानि
बलानिवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेधानि चेतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण च शकृत्पुष्पाः ॥”

मण्डकपर्णी आक्षी । वरभी इति लोके । तदन्तर्भा
मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
“मान्दिकेण तुगाक्षीया पिप्यत्या लवणेन च ।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
सिन्धुशर्कराशुष्कीकयामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षाद्विज्जभया प्राप्या रसायनगुणोपिषया ॥

पुनर्नवस्थाहर्षपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसाहर्षमासम् ।
मासत्रयं तन्निगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाश्रुतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
श्रुतावरी सुष्ठितिका गुडुक्षी
सहस्रिकर्णा सहजालस्रलो ।
शर्कानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्यार्क्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
जगरुजास्त्यु वियुक्तदेशो
भवेन्नरी वीर्यबलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स निव्यं
प्रभामयो भूरिविष्टहृद्बुद्धिः ॥
पीतान्शगन्था पयसाहर्षमास
एतेन त्रिलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य प्रासस्य यथासुष्ठुष्टिः ॥
अयःपलं गुग्गुलुरत्र याष्यः
पलत्रयं थोपपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजस
कर्षं लिङ्गन् यात्यमरत्वमेव ॥”

लोहगुग्गुः ।

“न केवलं दोषमिहायुरश्रुते
रसायनं यो विविधं निधेवत ।
गतिं स देवर्षिनिधिवतां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“लाभोपायोहिप्रस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
पूर्वं वयसि मर्धे वा तत् प्रयोष्यं जितान्ननः ॥
त्रिग्वस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
नारिवशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

रसाय

वाजीकरो वा मजिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥”
“रसायनानां द्विविधं प्रयोगान्द्वयो विदुः ।
कुटीप्रवेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥
निर्व्वाते निर्भये हर्ष्यं प्रायोपकरणे पुरे ।
दिग्गुदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भो सृष्टालोचनाम् ॥
धूमातपरजोशालस्त्रीस्त्र्यादाविलङ्घिताम् ।
सञ्चयैतोपकरणां सुन्दरां काग्येन कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽङ्गि संपूष्य पूष्यांतीं प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनेः सुद्धः सुखी जातवजः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्द्धाभो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
देवतागुह्यतो युक्तो युक्तस्वप्रजागरः ।
प्रयौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैस्ववं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्लीं वेङ्गं गुडुक्षोण्याम्बुना पिबेत् ॥
त्रिग्वः खमो नरः पूर्व्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्कर्णाय च ॥
चिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा एतान्वितम् ।
दद्याद्दयावकमाशुद्धैः पुराणशक्तोरथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्दुर्गो गिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्त्व-
वित् ॥”

“कुटीप्रवेशः क्षणिकं परिक्षेदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूक्ष्मेमारुतिकोविधिः ॥
वानातपसहाद्योगा वस्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भंगोरपि ये न देहस्ययाधकाः ॥”
इत्युत्तरम्यानीयवागभटे १६ अध्याये ॥

विशेषस्तु तन्निगुणायै चान्तयः ॥ * ॥ रसः
पारदः लक्षणया तस्मात्तीय-हरितालादिकश्च
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । स्वर्गादि-
करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रक्षयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदोषादिनेषुद्वैद्गुम्भमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
तद्वटो गोलकं कृत्वा वस्त्रेणापेयेत् पुनः ।
मृत्तिकां लेपयेत्तस्य त्वायाशुष्कस्तु कारयेत् ॥
गर्ते कुण्डे विनिक्षिपे पलाशकाष्ठवृद्धना ।
ज्वालयेद्दशवामन् नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्भस्म जायते सिद्धिश्चिह्निं मिद्विसमाकुलम् ।
तान्नपात्रे अग्निमध्ये विन्दुमात्रं नियच्छति ॥
तत्तृणान्वायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दानयं गुरुभक्ताय न दद्याद्दशमानसं ।
सिद्धपौष्टे भवेत्सिद्धिर्गायत्रालनजपाने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
अग्निमुखं द्विजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आनीय बहुयत्नेन संस्त्रं तीलकद्वयम् ।

रसालः

वसुरादौ शिवश्चाद्यं मायाविन्दुसमन्वितम् ॥
बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सखलीपरि ।
अश्रीतिलकमानं कृत्वाधेनुसमुद्भवम् ॥
दुग्धमाजीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्युक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्दीमान् मन्दमन्देन बहिना ।
रिपुर्वदाहर्षयन्तमहंश्रीषं भवेद्दुर्वाह ॥
तद्देवोत्तोल्य तद्व्यं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”
ततः परीक्षा कर्तव्या ।
“निर्धमं पावके इयं दृष्टा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेत्सन्तं सर्वबन्धनमात्मकम् ॥
सार्हणं तोलकं तावत् दृष्टा उत्थाप्य यत्नतः ।
गुल्फाप्रमाणं तद्व्यं सर्वं सर्वं हि शङ्करि ।
रौप्यं भवति तद्व्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“लक्षासपेमेकं गृहीत्वा तस्य सुखे शिववीर्यं पूर-
यित्वा सर्पस्य सुखं गुदश्च बद्ध्वा नूतनन्दरुणय
स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं नृदादिना
संलप्य निर्व्वनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावत् बहिना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभक्षण
स्थालीमुखसुद्दुत्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्यं
गृह्णीयात् । ततस्तोलकमितं तावत् गालयित्वा
तस्मिन् गालितत्वान् रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
दद्यात् तेन तत्तृणादेव तत्तात्रं सुवर्णीभूतम् ।
आदौ शिवास्त्रेण कृत्वा पश्चात् प्रयोग रथ
कर्त्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)

रसायनः, प, गरुडः । विडङ्गः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, क्षी, (रसायनेन फलति या ।
फल + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयत्
प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । डीष् ।) गुडुक्षी ।
काकमाची । महाकरुण्डः । गोरक्षदग्धा ।
मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पयोधो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेपिका ।
मण्डकपर्णी भर्खारी भर्खी योजनवल्गापि ॥
रसायन्यगना काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भर्खीतकी च गर्खारी मञ्जिष्ठा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, स्त्री, (रसं आलान्तीति । आ + ला +
कः ।) सिद्धकम् । वीलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, प, (रसं आलान्ति गृह्णाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १० प्ररिच्छेदे अतिप्रयोक्त्वलाङ्कान् ।
“प्रागेव हरिणाक्षीणां चिभसुत्कलिकाकुलम् ।
पाश्चाद्दिग्निवकुलरसालसुकुलश्रियः ॥”)
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दरत्नम् ॥
गोधूमः । पुष्ककामेष्टुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसालसा, स्त्री, (रसेन आलसा ।) नौड़ी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रसाला स्त्री, (रसान् आलालीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना, दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिश्व-रिणी । तत्पठ्यायः । माञ्जिता २ । इत्यमरः ॥
 तस्याः करणप्रकारो यथा, --
 "आद्यौ माह्वमस्त्रमस्त्ररहितं दध्यादकं शर्करां शुभ्रां प्रम्ययुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च कश्चिन्न हृषेत् ।
 दूर्घनाह्वधनेन न्यग्गन्धवस्थान्नां दृष्टं श्रावये-
 देलात्रीजनवज्ज्वलं मरिचैर्द्वयोश्च तद्व्योजयेत् ॥
 भोगेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयं
 श्रेष्ठान् पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समा-
 स्वादिता ।
 एता येन वसन्तवर्षेभ्यो सेया परं नित्यश-
 स्तस्य स्यादतिवीर्येष्टद्विपरिणं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ॥
 यौघ्नी तथा शरदि ये रविप्रोषिता ज्ञा ये च प्रमत्तवनिता सुरतातिखिमाः ।
 ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्षगात्रा-
 र्त्तपामिय वपुषि पोषणमाशु कुर्व्यात् ॥
 रसाला शुक्रला बन्धा रोचनी वातपित्तजित् ।
 दौषनी वृंहणी क्षिग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
 रक्तपित्तं दृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 "दशोऽङ्गीकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रदुतेः प्रस्य सौदपलश्च पञ्च हविषः शुष्कद्राक्षतुम्भाष-
 कान् ।
 एतामावत्तृष्टयं मरिचतः कर्षु लवङ्गं तथा धत्वा शुक्रपटे शुभ्रेः करतलेनोक्थ्य विसा-
 वयेत् ॥
 श्लेष्माह्ने रसानाभचन्दनरसद्वेष्टुगुरुद्रविते कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोष्य संस्थाप-
 येत् ।
 खण्डार्थं मधुरेश्वरेण रचिता स्तोषा रसाला स्वयं भोक्तुर्भक्ष्यदौषनी सुखकरो कार्णव नित्यं प्रिया ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 रसालिहा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥
 रसाली, स्त्री, (रसान् आलालि या । आ + ला + कः । टोप् ।) पुण्ड्रकेशुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रसान्वासा, स्त्री, पलाश्रीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रसास्वादः, पु, (रसस्य आस्वादः ।) अखण्ड-
 वस्त्रनलस्त्रनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पा-
 नन्दास्वादनम् । समाधारभक्त्यर्थे सवि

कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥ ॥
 "चतुर्थे विप्रमाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
 समाधीर्भेदे द्वितीयः शब्दानुविह्वलपुटी-
 विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो ब्रह्मशब्दादि-
 विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चेतन्यप्रयुक्तः ।
 यथा निधियज्ञणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
 पालकभूतप्रतादावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावोऽपि
 भूताद्यनिवृत्तिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो
 भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्रनव-
 लस्त्रनन नित्यानन्दरसास्वादनभावेऽपि अविद्य-
 ब्रह्मप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पकरूपं
 ब्रह्मानन्दभवेण स्वादयति तदसास्वादनमित्यर्थः ।
 लक्षणान्तरमाह समाधीत्यादि । नित्यकल्पक-
 समाधारभक्त्या अनुभूय मानसविकल्प-
 कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवास्वादनं
 रसास्वाद इत्यर्थः ॥" इति सुबोधन्यासा
 तट्टीका ॥
 रसास्वादी, [न] पु, (रसं मधु आस्वादयितुं
 शीलमस्य । आ + स्वट् + श्णिनिः ।) अमरः ।
 इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविशिष्टे, चि ॥
 रसाङ्गः, पु, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)
 सरलद्रव । इति रत्नमाला ॥
 रसिकः, पुं, (रसोऽख्यस्याच्चेति वा । रस् + ठन् ।)
 सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
 हस्ती । इति सारस्वतः ॥ सरसे, चि । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।
 "पिबत भागवतं रसमालयं
 सुहृदहो रसिका भुवि भायुकाः ॥")
 रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
 इत्यमरः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति
 विश्वः ॥
 रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
 शैलध्वजः । यथा, --
 "वृन्दावनान्तरे रश्मि रासोत्सवसमुत्सुकम् ।
 रासमखिलमख्यस्यं नमामि रसिकेश्वरम् ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डपतिलकं ३२ अध्यायः ॥
 (रसिकश्चेष्टम्)
 रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
 निर्घोषः । इत्यमरः । रुतम् । खणादिखांचते,
 चि । इति मेदिनी ॥
 रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लघुनः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञानायम्)
 रसन्दः, पु, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
 प्रकाशे । १ । १ ।
 "असाधो यो भवेन्नोगो यस्य नास्ति चिकित्-
 सितम् ।
 रसेन्नो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवालिनाम् ॥"
 अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रसोनमः, पु, (रसेभ्य उन्नतमः । यदा, रसः
 उन्नतमीऽस्य ।) सुह्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रेष्ठरसश्च ॥

रसोद्धवं, स्त्री, (रसात् पारदधातीवद्धवतीति ।
 उत् + भू + ञच् ।) हिकुण्ठम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसजाते, चि ॥
 रसोनः, पु, (रसेनैकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा, --
 "राहो रसतचौर्येण लूनात् ये पतिता गलान् ।
 अन्दस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
 द्विजा नाम्निभ्यस्तमसो देवद्वेषसमुद्भवम् ।
 वाचाद्वन्दतसम्भृतिर्यामणीः सरसायनम् ॥"
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ६६ अध्यायः ॥
 "अथ वीर्येण वस्यामि रसोनस्य महामते ।
 रसेश्च पञ्चभिर्भुक्तो रसोनस्ति न वर्जितः ॥"
 "दधा वातादिशमनो रसोदो विहितो बुधैः ।
 चाङ्गलानि रसान्धे भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥"
 इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
 अध्यास्यगुणाः ।
 "रसोनो वृंहणो वृष्यः क्षिग्धोष्णः पाचनः सरः ।
 रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
 भद्रसन्धानलङ्कणशो गुरुः पित्तासृष्टिद्विदः ।
 बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥"
 इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अन्त्याद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रसोनकः, पु, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।
 तत्पठ्यायः ।
 "लघुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
 अरिष्टो लक्ष्णकन्दश्च यवधरो रसोनकः ॥"
 तस्योत्पत्तिर्यथा, --
 "यदादन्तं वेनतेयो जहार सुरसतमात् ।
 तदा ततोऽपतद्विन्दः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥
 पञ्चभिश्च रसेभ्युक्तो रसेनास्ति न वर्जितः ।
 तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवैदिभिः ॥"
 अस्यावधवगुणाः ।
 "कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पक्षेभ्यु संस्थितः ।
 नास्ति कषाय उद्विष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ।
 बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवैदिभिः ॥"
 अस्य भक्ष्यगुणाः ।
 "रसोनो वृंहणो वृष्यो क्षिग्धोष्णः पाचनः सरः ।
 रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
 भद्रसन्धानलङ्कण कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिद्विदः ।
 बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥
 चूडोमशीर्षं लवणकुण्डलशुक्र-
 विबन्धुगुल्माराचितकासशीकान् ।
 दुर्गामञ्जुष्ठानलसादजनु-
 समीरणश्यासकफाश्च हन्ति ॥
 मद्यं मांसं तथाक्लेश्व दितं लघुनसेविनाम् ॥
 आयाममातपं रोगमतिनीरपयो गुडम् ।
 रसोनमभ्रम् पुस्यस्यजेदतस्मिन्नतरम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्याम्ना विट्पत्तिर्यथा, --
 "अन्दतमथने जातः सुरासुरयदो महान् ।

रस्या

रहितं

राका

जहार वैनेयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
 संयामश्मसम्प्राप्तिं श्मवेगप्रधाविते ।
 आरुद्धे वैक्लव प्रीतिं श्रुता स्रग्धतविन्दवः ॥
 मक्तन् सन्दूषिते देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
 तस्मात् कालवशात्तातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-
 कम् ॥
 विशुष्काः कानने सर्वे वृक्षकाष्ठप्रतानिकाः ।
 तस्माच्च कानने सर्वे प्रकृष्टं गहनं गताः ॥
 तेषां मध्ये जरायस्त्री गतिह्वीनोऽतिजन्मरः ।
 सयष्टिः सरणिस्तुस्यः प्रीर्यदन्तावलीमुखः ॥
 सञ्जक्तस्यैः श्रुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
 सोऽपि श्रुधातुरः सर्वे पथ्यटलुञ्जरां मञ्जीम् ॥
 कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
 नीलशैवालसङ्काशान् प्राङ्गलान् बहुलान्
 सुवि ।
 श्रुधासंपीडनेनापि भुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
 घमसासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
 भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
 ऋषिः ॥
 पश्चात् सुभिच्छे सप्लाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
 सोऽपि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
 तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
 नीक्तवान् सोऽपि किञ्चित् कथा तैः श्रापित-
 स्ततः ॥
 यत्त्वया खादितं द्रव्यं तद्भवस्यं द्विजातिभिः ।
 दुर्गन्धमपि चित्तञ्च तस्मात्तातं रसोनकम् ॥”
 “तत्र रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
 कुङ्कुटाङ्गनिभं श्रीश्री शीर्षणं समुद्वरेत् ॥
 बद्धा पुटे सुनिर्गम धारयेत्कम्बुहामते ।
 टोप्राग्निदृष्टानात्तत्र न्नियतं दीर्यते सुवि ॥
 वर्षासु शिशिरं चैव कारयेत्कामत्रया युतम् ।
 रामतं जीरके इ च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
 घृतसौवर्णलोपेते वातरोगे विशेषतः ।
 मातुसुङ्गरसेनापि शूलानाहे प्रकीर्तितः ॥”
 इति हारोते कल्पस्थाने लतायेऽध्याय ॥
 अस्यान्यत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रसोपल, स्त्री, (रसवत् पारद् इव उपलम् ।)
 मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्षं, स्त्री, (रस+“लघिषुधिरसिभ्यः कित्”
 उणा० ३।१२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगुणादित्थः ॥
 रस्यं, स्त्री, (रसात् भुक्तानादिपरिपाकात् आगत
 मिति । रस+ यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते १२।४।५।३२ ।
 “यन्नेव गन्धिनी रस्यं नरूपं सर्षपशब्दवत् ॥”
 रसयुक्तं, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७।५।
 “रस्याः क्षिप्याः स्थिरा ज्ञेया आहाराः
 सात्त्विकप्रियाः ॥”)
 रस्या, स्त्री, (रसाय हित्वा । रन्+ यत् । टाप् ।)
 राज्ञा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

रसापन्नो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रंघ, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंघयति रंघा-
 पयति । इति दुर्गादासः ॥
 रंघः, [स्] स्त्री, (रम+“रमेच्च ।” उणा०
 ४।२१३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
 रंहिभ्यामसुन् इत्यहो रंघ इति धातुप्रदीपः ।”
 इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
 रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
 यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
 २।३४ ।
 “न पादपोक्कलनशक्ति रंघः
 शिलोच्चये सूक्ष्मंति मारुतस्य ॥”)
 रघ, लजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रघति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रघ, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 आत्म० सक०-सेट् ।) इ, रंघते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रघ, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रघयति शोकं
 घोरः । इति दुर्गादासः ॥
 रघः, [सु] स्त्री, (रमन्तेऽस्सन् । रघ+“देशे च
 च ।” उणा० ४।२१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।)
 हकारश्चान्तादेशः । “रघ त्यागे अस्मात्सुनि
 रघ इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
 निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
 कर्मः ४ निःशलाकः ५ रघः ६ उपांशुः ७
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३।३ ।
 “तद्दानं नृपसुरभि चित्तोन्मरः
 रघस्यपात्राय न लप्तिमाययौ ॥”)
 तत्त्वम् । इतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥
 रघः, [सु] अ, विजनम् । इत्यमरः ॥
 “रघो निधुवनंरपि स्यादहो गुह्यं नपुंसकम् ॥”
 इति रभसश्च ॥
 “देशादन्यत्र रघोऽथयं शब्दान्तरं वाक्चि सुरत-
 त्वाचकम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ४।२१४ ॥
 रघस्यं, त्रि, (रघसि भवम् । रघसु+दिगादि-
 न्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४।२१४ ॥) गोप
 नीयम् । रघसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
 रघस्यरोमस्यर्षनिषेधो यथा,—
 “न सर्षपश्रेष्ठः क्रौडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत् ।
 रोमाणि च रघस्यानि नाश्रिष्टेन सदा ब्रजेत् ॥”
 इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥
 रघस्या, स्त्री, (रघस्य+टाप् ।) नदीभेदः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।६।१८ ।
 “रघस्यां प्रतकुम्भां च सरयुं च नरेश्वर ! ॥”)
 राज्ञा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रहितं, त्रि, (रघ+क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
 “नातस्तकमादौ च अन्ते च तत्सन्तकम् ।

गुरोस्तद्वहितं ज्ञत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 “दिगन्तोऽन्धश्चाभिरहितो जन्मर्षाऽपि भूयो-
 नितः ।
 भं भवेदन्धवेशेऽत्र योगेऽप्येव विचिन्तयेत् ॥”
 इति जातकपद्धतिः ॥
 रा, ल दाने । यद्यद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 राः, स्त्री, (रा+सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
 दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 राः, [रे] पु, (रा दाने+“राते डैः ।” उणा०
 २।६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
 वते । ३।२५।३८ ।
 “आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
 यहाः ॥”)
 स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (स्त्री, यौः । यथा, ऋग्वेदे । १०।
 १११ । ७ ।
 “स चन्तयदृषसः सूर्यस्य चित्रामस्य केतवो
 रामविन्दन् ॥”
 “चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अक्ष-
 भन्त ॥” इति तद्गार्थं सायणः ॥)
 राका, स्त्री, (रा दाने+“लदाधाराश्चैकलिभ्यः
 कः ।” उणा० ३।४० । इति कः । बहुल-
 वचनादेव न इत्सुः ।) नदीविशेषः । (सा च
 शाल्मलीङ्गीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
 भागवते । ५।२०।१० ।
 “तसु वर्षादथो नद्यश्च समेवाभिजाताः । सुरसः
 प्रतश्चङ्गो वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्या-
 वधः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमती सिनीवाली
 सरस्वती कुङ्क रजनी नन्दा राकेति ॥”)
 क श्चरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायत हीयते
 देवंभ्य हविष्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
 राजयज्ज्वा । ५।५।२१ ।) सम्पर्गशुक्तिः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।३२।४ ।
 “राकामह सुहृदां सुष्टुती ह्र्वे
 श्ठशोत नः सुभगा बोधतुम्भना ॥”
 “संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
 राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य श्रृपणखायाश्च
 जननी । यथा, महाभारते । ३।२७४।१८ ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवत्पुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमन्तत ॥
 बुबुधे तन्तु सक्रोधे पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुबेरस्तन्प्रसादाय यतत स सदा नृप ॥
 स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वे परिचारिकाः ॥
 ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
 ऋषिं भरतशाट्टेण । शृत्यगीतविशारदाः ॥

राक्षसः

पुष्योक्तटा च राका च मालिनी च विश्रां पते ।
 अथोऽन्यस्यैव राजन् । श्रेयस्काः सुम-
 ध्याः ॥
 न तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकापालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेषितान् ॥
 पुष्योक्तटयां जज्ञाने दौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 क्रुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
 राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”)
 राक्षसः, पु, रक्षन्त्यस्मान् रक्ष' रक्ष ण्व राक्षसः ।
 तत्प्रायः । कौणपः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
 अक्षपः ५ आश्ररः ६ रात्रिश्चरः ७ रात्रि-
 चरः ८ कर्चरः ९ निकषात्मजः १० यातु-
 धानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्जतः १३ यातु १४
 रक्षः १५ इत्यमरः ॥ सन्ध्यावनः १६ क्षपाटः १७
 रक्षनीचरः १८ कीलापाः १९ वृक्षजाः २०
 नक्षत्रः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
 २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलाम्बरः २५
 कल्पाघः २६ कटपः २७ अगिरः २८ कौला-
 लपाः २९ नरधिपणः ३० । इति जटाधरः ॥
 तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तशुम् ।
 ततः क्षुद्ररक्षगो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
 क्षुत्रात्मान्याकारांश्च सोऽखजङ्गमांस्ततः ।
 विरूपाः समश्रुता जातास्तैश्चधावन्त तं
 प्रसुम् ॥
 नैव भो रक्ष्यतामेव तैरुक्त राक्षसास्तु तं ॥”
 इति वैद्विपुराणम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “रक्षोगणं क्रोधवशात् स्वनामानमजीजनत ।
 दृष्टिणां निवृत्तं तेषां भोमसेनाज्ञतं क्षयम् ॥”
 इति मातृय आदिमर्गं कश्यपान्वयनाम ६
 अध्यायः ॥ * ॥ राक्षसभोव्यान्नां यथा —
 “लुक्कोटागुपपत्रश्च यच्चोच्छिष्टान्वन्तं भवेत् ।
 क्षेप्रापत्रमाधतं मारुतश्वासवद्भवेत् ॥
 शभिः संस्पृष्टमक्ष भागो वै रक्षसा भवेत् ।
 तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वान्द्राव्यतानि वर्जयेत् ॥
 राक्षसा नाम ये प्रोक्तान्ते भुञ्जन्त्यत्रभोऽशुम् ॥”
 इति वामनपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां विहारः स्वर्गलोकादधः । यथा, —
 “अन्तोक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
 वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तै तत्रैव चरन्ति हि ॥
 नोहं विक्रमणे शक्तस्तेषां सम्मतपापप्रताम् ।
 अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये कृतेनसः ।
 ते तु स्वर्गादधः सर्वे विहरन्त्यर्हवर्जिताः ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 (अननाधिष्ठितस्य रोगिनो लक्षणं यथा,—
 “मनोधृष्टं भुक्तुटीसुहृदन्तं मसभ्रमम् ।
 प्रहरन्त प्रपावन्त शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
 अन्नादिनापि चलिन् नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
 निर्मज्जगशुचि शूर्पं क्रूरं परुषभाषणम् ॥

राक्षा

रोषणं रक्तमाख्यस्त्रीरक्तमटामिषप्रियम् ।
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दृशनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥”
 इति वागभटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
 “आसुरो ब्रविणादानाद्वास्वर्गः समयात्मिषः ।
 राक्षसो युद्धहरणात् प्रैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥”
 इत्युद्वाहृतस्त्वम् ॥
 (एतस्मिन्मन्त्ररश्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
 “हत्वा च्छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं
 गृह्णातु ।
 प्रसक्त कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥”
 राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
 तत्रैव । ३ । २४ ।
 “चतुरो ब्रह्मणस्यादान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्येकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
 निन्द्यप्रजोत्यतिजनकतया तु ब्राह्मण्यपेक्षया
 राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
 ३ । ४१—४२ ।
 “इतरेषु च शिष्टेषु वृष्टंसावृत्तवादिनः ।
 नायन्ते दुश्चिवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
 अनिन्दिते स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
 निन्दितेर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
 र्जयेत् ॥” * ॥
 अष्टविशेषे, पु, स्त्री । यथा, उद्धृतसंहिता-
 याम् । ८ । ४५ ।
 “इन्द्राग्निदेवं दृष्ट्वा युगं यन
 तत्रादामञ्च परिधाविमंजम् ।
 प्रमादयानन्दमतः परं यन
 स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितम् ॥”)
 रक्षःसम्बन्धिनः, त्रि ॥
 राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + डीप् ।) कौणपी ।
 राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
 “दृष्ट्वा विचिन्तता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
 जानकीं विषवल्गोभिः परीतैव महौषधिः ॥”)
 दंष्ट्रा । उद्धन्तेति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चण्डा चौरनामगन्धर्वमिति यावत् । इति
 मेदिनी ॥ सायाद्भवेत् । यथा,—
 “प्रातः कालो सुहृत्सोऽस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
 मध्याह्नस्त्रिसुहृत्सुः स्यादपरारक्षस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिसुहृत्सुः स्यात् आहं तत्र न कार-
 येत् ।
 राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकस्मैसु ॥”
 इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
 राक्षसेन्द्रः, पु, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
 यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
 “धिक् ! त्वामसति पुस्कोमे मम विप्रिय-
 कारिणि ।
 पूर्व्यां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥”)
 राक्षा, स्त्री, (लाक्षा । रलयोरैक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः

राख, ऋ श्रोपालमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) श्रोषः
 स्नेहरहितभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्य
 निवारणश्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रागः, पु, (रञ्जनमिति रण्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
 + भावे करणे वा घञ् । “घञि च भाव-
 करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
 मातृयर्थम् । लोहितारिः । (यथा, कुमारः ।
 ३ । ३० ।
 “रागेण बालारुगकीमलेन
 चतप्रबालोऽहमन्त्रकार ॥”)
 क्षेप्रादिः । अनुरागः । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । २७० ।
 “सागवमेव ह्यिह, परोपहितरागमदन-
 सङ्कटितः ।
 कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
 गान्धारादिः । रुपः । इति मेदिनी ॥ चक्रः ॥
 सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
 (यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
 “तमिमं क्रुश दक्षिणतरं
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)
 रक्तिमत्विट । रञ्जनम् । इति नानाधरत्न-
 माला ॥ प्रीतिः । यथा, —
 “वीतरागभयक्रोधाभ्यन्तधोर्म्मिनिरुच्यते ॥”
 इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “सुखमप्यधिकं चित्तं सुखत्वेनेव रण्यते ।
 यतस्तु प्रथयोत्कर्षात् स राग इति कौर्ण्यते ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
 (अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चकृशान्त-
 र्गतः । यथा,—
 “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनवेशाः पञ्च-
 क्लेशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः ।” इति
 शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ॥
 “सुखानुशयो रागः ।” इति पतञ्जलिः । गान-
 धारास्त्रीयरागा यथा । भरतमते ह्यनूमन्तते
 च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
 भैरवः १ कौणिकः २ ह्रिन्दोलः ३ दीपकः ४
 श्रीरागः ५ मेघः ६ । ह्यनूमन्तरतयोस्मिन् प्रत्येक
 मेघां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोस्मिन्
 प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
 मष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रमाथ्या च । कल्लिनाथ-
 सोमेश्वरमते षड्रागा यथा । श्रीरागः १
 वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ गट-
 नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
 अथ रागस्य युत्पत्तिसंख्यास्थानानि ।
 “येस्तु चैतानि रण्यन्ते जगत्प्रितयवर्तिनाम् ।
 ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ॥
 गोपीभिर्गातमारब्धमेकैकं लक्षणसिद्धौ ।
 तेन जातानि रागाणां सङ्ख्याणि तु षोडश ॥
 रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्वागा जगति विश्रुताः ।

रागः

कालक्रमेण तथापि ह्रास एव तु दृश्यते ।
 केचिददन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
 मेरोवत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
 समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीर्षा प्रचारणा ॥”
 तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभृङ्गहावङ्ग-
 सुरङ्गयपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकीरकाश्मीरनाभी-
 रनाहीरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिधमलयही-
 हयगजाहयमालवजालवमकम्बुरुचौलोत्कलकु-
 न्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
 भल्लसौविहल्लवातकिञ्जानतगुजरातगुज्जरकालञ्जर-
 गौडद्रविडौडान्तर्वेदिकाश्चीपाञ्चालसौराष्ट्र-
 वरलौहावरखण्डीकेशवरूपकामरूपहृरिगर्भ-
 विदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवेङ्गनटङ्गनाटभोटक-
 वाटकरहाटकर्णाटकुम्भिकावल्किकनकाज-
 कान्त्यकुञ्जभोजकाम्बोजनोजतुखारविहारवली-
 हारवाजगोहविदेहवाङ्गीकचक्षरीकाञ्चिगतांन-
 लार्दिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
 “यस्य श्रवणमात्रेण रङ्गन्ते सकलाः प्रजाः ।
 सञ्चाघरञ्जनाहृतोस्तेन राग इति स्मृतः ॥” * ॥
 अथ रागाः ।
 “आदौ मालवरागेऽन्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
 श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तस्तदन्तरम् ॥
 हिन्दोलस्त्राय कर्णाट एत रागाः घडव तु ॥६॥
 घटत्रिंशद्वागिणी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
 धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
 व्याघ्रावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा ॥६॥
 वेलावली च पुरवी कानडा माधवी तथा ।
 कोडा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६॥
 गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
 वेलीयारी च वेरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 तुडी च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
 गुञ्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिडा ।
 वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गडा तथा ।
 कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥३६॥* ॥
 अथ कालनियमः ।
 “विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
 रामकौरी रामकेली वेलीयारी च गुञ्जरी ॥
 देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुडी ।
 भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
 एताः पूर्वोक्तकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
 वराङ्गी मायूरी कोडा वेरागी चाथ धानसी ।
 वेलावली मोरहाटी सप्तेता रागयोपितः ।
 गया मध्याह्नकाथे तु यथा भारतभाषितम् ॥
 गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
 कानडा शारवी चैव गौरी केदारपाहिडा ॥
 मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
 नायाङ्गे ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥
 पुरुषा वस्तुभूषाद्या रागास्ते मालवाद्यः ।

रागः

प्रदोषे चापराङ्गे च रजन्त्यां गानगीचराः ॥
 दशदशान् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ।
 मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥
 श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरेः ।
 तावद्दसन्तरागस्य गानमुक्तं मनोविभिः ॥
 शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्दुर्गमहोत्सवम् ।
 गीयते तद्गुणैर्निर्घं मालसी सा मनोहरा ॥
 सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाश्च सर्वशः ।
 रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
 रागञ्चालापयेदादौ तत्पत्रास्तदन्तरम् ।
 नान्यपत्रौ प्रगायत्या नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥
 रागाः घडय रागिण्यः घटत्रिंशद्वाचर-
 विग्रहाः ।
 आगता ब्रह्मसद्वान् ब्रह्मणं ससुपासते ॥” * ॥
 अथ ध्यानम् ।
 “नितम्बिनीचुम्बितवक्रपद्मः
 शुक्रदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
 सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
 मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
 गीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
 श्यामा मुकेशी च सुमध्यभागा ।
 ईषन्महासासुचरस्यवक्रा
 सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥
 करे युता चाम्बुजयुग्मस्या
 इतस्तन्त्रावु विलोकयन्ती ।
 कण्ठस्फुरन्तीत्किरन्तहारं
 सा मालमी संकथिता विशिञ्जा ॥ २ ॥
 प्रतप्ततामीकरचक्रवक्रा
 कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
 पुष्यं धनुः पुष्यशरैर्दधाना
 चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ३ ॥
 महेंद्रगीलदुतिरम्बुजाची
 प्रवादयन्ती कपिलाशयन्तम् ।
 विचित्ररत्नाभरणा मुकेशी
 सा सिन्धुडा कान्तममीपसंस्था ॥ ४ ॥
 जवाप्रसन्नदुतिविम्बवक्रा
 सकञ्चुपद्मं करयोर्दधाना ।
 चौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-
 राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥ ५ ॥
 सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
 सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
 तालप्रयोगप्रतिरङ्गीते
 गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥ ६ ॥” * ॥
 अथ मल्लारः ।
 “विहारशीलोऽतिसुकान्तदेशः
 कान्ताप्रियो धार्मिकशीलयुक्तः ।
 कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुगो
 मल्लाररागः प्रियकृत सुवेशः ॥ १ ॥
 सङ्कतितोत्फुल्लजतानिकुञ्ज
 कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।
 वेलावली चन्मकमौलनी सा
 बाला विशिञ्जाभरणा निरुक्ता ॥ १ ॥

रागः

रहःसु कान्तप्रियमाणपञ्च
 रस्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
 दून्दाहलप्रयामतनुः सकामा
 पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
 अशोकश्लस्य तले निषसा
 विद्योगिनी वासकगात्रिमाङ्गी ।
 विभ्रिताङ्गी जटिलेव बाला
 सा कानडा हेमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
 संगृथ्य संगृथ्य गले दधाना
 प्रसन्नमाणा दयितेन बाला ।
 गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
 सा सुन्दरी माधविका निकुञ्ज ॥ ४ ॥
 मुकच्छपीं वादयति स्वभर्तु-
 गानार्थमभ्यस्यति सम्भुरेण ।
 सदैव ताला विहृता च माला
 कोडा कला तानवती मता सा ॥ ५ ॥
 खाला ससुतीर्णवती सुदेहा
 केशपणिष्ठास्तवारिचन्द्रः ।
 निषोडयन्ती तिमिराशुकान्तं
 केदारिका रक्तपरोधरश्रीः ॥ ६ ॥” * ॥
 अथ श्रीरागः ।
 “लोलावतारेण वनान्तराणि
 चिन्वन् पञ्चनानि पञ्चमहायः ।
 विलासवेशी ज्ञानिदशसुखं
 श्रीराग रथ प्रथितः पृथियाम् ॥ १ ॥
 सन्ध्यासुकाले गृहमध्यदेशे
 प्रवादयन्ती ह पिनाकयन्तम् ।
 धाराधराधातुविचिञ्जिताङ्गी
 गान्धारिका गन्धस्त्रजं निधत्ते ॥ २ ॥
 रसनया सुविचारकौतकं
 विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
 सुकविताख्यतभावनतयरा
 भगवती शुभगा समुदाहृता ॥ ३ ॥
 पुष्यादाने माहंमालाकलापे
 क्रोडन्येव कोकिलाकाकलीषु ।
 राभा श्यामा सदगुणानाश्च सोभा
 गौरी गौरी गौरवालीकदिष्टा ॥ ४ ॥
 अट्टालिकायां स्फुटकासुदीभिः
 प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
 अह्नाय कान्तन समं वसन्ती
 कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ५ ॥
 गौरीपादाभौजमभ्यर्चयन्ती
 गन्धोद्धतं गन्धमानं दधाना ।
 नानारत्नापायनेभक्तिभावे-
 वेलीयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ५ ॥
 उल्लासयन्ती धम्मिल्ल रहःस्थान् प्रागवन्तना ।
 मालताकुसुमसगुभिर्वैरागो रागिणी स्मृता ॥ ६ ॥
 अथ वसन्तः ।
 “तताङ्कुरैर्गव कृतावतंसो
 विपृग्गमानारुगमेत्रपद्मः ।
 यौताम्बरः काश्चनचारुदेहो
 वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥ १ ॥

रागः

सुवृत्तमानानिसुशीलयुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चनाङ्कुरं पाण्डियुगे वृक्षन्ती
जवारुमाङ्गी तुडिकैरितयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्पदाद्यैः ।
खर्वाङ्गिनी नृपूरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्त्री ॥०॥
उगतिः केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेशम् ।
विलुलितालकवल्लिषाङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पौनस्तनी चैव धराप्रसुभा
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कणोत्पलालम्बमधुप्रताली
शृङ्गोति सा मञ्जुकूलतानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचितमाङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजश्रियश्चन्द
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभायाङ्गुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् एथिया
उत्थापितस्तनन्तगमालित्वन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसेविदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयरकैकाश्रवणोल्लसन्ती
मयरिकाश्रुत्यततं किरन्ती ।
मयूरकान्तोव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले गृहसंप्रविष्टा
प्रदोषस्तारुणगात्रवन्ध्या ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपकैयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोजनितम्बसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाकाननदर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भक्तदधाना चरकारविन्दं
निषेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाण्डिवा संकाथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरपुव्ययुग्मं
स्फुरत्सुवचोञ्जमनोहराङ्गी ।
सोरानना चारुविलोलेनेत्रा
वराङ्गनेयं कथिता वडारी ॥६॥
उत्पन्नमात्रे प्रथमापराधि
मान पुनः कर्णमनाञ्जरीरेय ।

रागः

ऋतुस्वभावान्निवयनं रुदन्ती
सा मोरहाटी ऋतुकैलिरुहा ॥६॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिसुरगाधिरुद्रो
मयूरकण्ठासिककण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्वित्तन्मधुरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती मुभरङ्गमधो
संप्राचयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु ज्ञानाधाना
नटी सुशाटीपरिधानदेहा ॥२॥
खनायकं पुष्यलताधिरुद्रा
हसन्मुखी सर्वसुदं वृक्षन्ती ।
खनानि शब्दद्वितनोति सुग्धा
भूपालिका सा खल्लुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती शुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेशलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलितान्शुकश्रीः
श्रीरामकैली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवेदग्धवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
वृहन्नितम्बा परिपुष्टदेहा
वडा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भक्तं सम पाथसि सन्तरन्ती
पयोविहारं नरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्यादित्ता गुणज्ञैः ॥६॥
याधृता नटनृत्वपरिश्रमेण
बाला लीलाभिः सुदती ज्ञानादरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मत्सहस्री
रणप्रस्थानं सुखरिता किङ्कणीकलापम् ॥७॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारस्तनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो द्वौ वीरो भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालवी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा केंदारिका
तुडौ ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुडा ॥
रामकैली च भूपाली रागिण्यस्त्विति विश्रुतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वडारी च गडा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांश्च गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाण्डिवा ।
करुणांशा विजानीयात् सप्तैता रागयोधितः ॥
रागेण रसभागेन घटत्रिंशद्भागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु ज्ञापनार्थं मतत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायो ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणां सुहृदं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवो भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्रासु श्रीरागो वामदेवाद् वसन्तकः ।
अघोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुत्रवात् पञ्चमो-
ऽभवत् ॥
ईशानाख्याम्बेधरागो नाभ्यारम्भे शिवाद्भूत् ।
गिरिजाया सुखात्सास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरौ ।
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगोयन्ते प्रातरारभ्य नित्यशः ।
गुर्जरौ कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकियंपि ।
सौराटी च तथा गेया प्रथमपद्मरोधरम् ॥
वेराटी तोडिका चैव कामोदी च कुड़ायिका
गान्धारी नागशब्दौ च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणी गेयो द्वितीयपद्मरात परम् ॥
श्रीरागो मालवाश्च गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।
नटकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुकौ तथा ॥
सर्वं नाटाश्च केंदारी कर्णाण्याभीरिका तथा ।
वडहंसो पहाड़ी च तृतीयपद्मरात परम् ॥
अहंरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेत गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः ससहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ योष्ठी प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे ॥
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ।
यद्यच्छ्रया वा गातव्याः सर्वेषु सुखप्रदाः ॥
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर
मतम् ॥ * ॥)

रागचर्याः, पु, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इ
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फलगुचूयम् ॥ इति शब्द
रत्नावली ॥ साचारसः । इति राजनिर्घण्टः
रागच्छन्नः, पु, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, त्रि ॥
रागदः, पु, (रागं ददातीति । दा+कः ।
तेरञीञ्चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदात
त्रि ॥
रागदातिः, पु, (रागदा रागप्रदा आतिः पठति
यञ्च ।) मखरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरः
मस्य मखरशब्दे विशेष्यम् ॥)

रागिणी

राज्ञस्यः

राजकु

रागपुत्रः, पुं, (रागविशष्टं रक्तवर्णं पुत्रं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताब्जानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुत्री, स्त्री, (रागपुत्रं पुत्रं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रसवः, पुं, (रागपुत्रो रक्तवर्णः प्रसवः पुत्रं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताब्जानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुत्र, [पुं] पुं, (रागेण पुत्र्यते इति । पुत्र + क्त्वा ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुत्रके रागद्वक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागपुत्रः, पुं, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्भवत्वात्प्रायत्नम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागद्वयः, पुं, (रागस्य द्वयं इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागघाडवः, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसुहृदयः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वानपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गं । “त्रयः पथ्यतमश्चापि सुहृदयः कृताकृतः । स तु दाडिमद्विहीकायुक्तः स्याद्रागघाडवः । रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषायामविरोधकत्वं ॥” तथास्य गुणाः । “लघयोऽहं ह्या ह्याः कृत्वा रोचनदीपनाः । तृणाच्छर्द्धाभमच्छर्द्धिभ्रमघ्ना रागघाडवाः ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाट्या, स्त्री, (रागेण आट्या ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाहः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासोऽपि रागाहद्रथो दालस्तु दातरि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाशनिः, पुं, (रागेण विषयवाचनासु अशनिरिव ।) ब्रह्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया व्येष्टकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता व्येष्टा मेनासुता सुने । सुभाङ्गी पद्मपत्राक्षी नीलकुञ्चितमहंजा ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ षड्-रागाणां पत्नी । इति हजालुधः ॥ सा तु हृन्मन्वते भरतमते च त्रिंशत्प्रकारा । सोमेश्वरमते कल्लिनायमते च षट्त्रिंशत्प्रकारा ॥ आर्षा विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रागी, [नृ] त्रि, (रन्ज + “संपृचानुबधति ॥” ३ । २ । १४२ । इति तच्छीलादिषु विद्युन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अशु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावच्छीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कासुकः । इति विश्वः ॥ रडक्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७-३८ । ४१ । “द्विविधं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव द्विरागी च तयोश्चितं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रीतो मूर्खश्च चतुरक्षया ॥” “रागो यस्यास्ति संसारं स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “दुःखारुधामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञीस्तद्दृष्टुमिमायथौ ॥”) पु, लघुघान्यविशेषः । तत्पर्यायः । लाञ्छनः २ । वेहुरनकगिणः ३ । गुच्छकगिणः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । बल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, ष्ट ड शक्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघन् । ड, राघत । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३० । “रावणावरजा तत्र राघव मदनानुरा । अभिपदे निदाघार्त्ता आलीव मलयदमम् ॥” अणः । यथा, रघुः । १८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणी दृष्ट्वाते रघुराघवौ जनैः ॥” दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवध्नीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । १५ । “अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥”) समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ ॥ (यथा, ब्रह्मर्षी प्रथमपादे दुर्गासिंहः । “अस्ति मत्स्यस्मिन्नाम शतयोजनविक्षुतः । तिमिल्लग्निलोऽप्यस्ति तद्गुणोऽप्यस्ति राघवः ॥”) राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिसापुराणानि राघवायनभारतम् । समाप्तिरहितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यभिपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राज्ञस्यः, पुं, दृक्कण्टकः । इति हारावली ६१ ॥

राङ्गव, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमनुष्ये- २० च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) ऋगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । ऋग-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्ग-ऋगभेदः ततो जाताद्यर्थे ऋः पञ्चवोऽपि ऋगा इति रूढ्या मेघादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्ग-वम् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा महा-भारते । २ । ५० । २३ । “अौर्यश्च राङ्गवश्चैव पट्टुं कीटजन्तया ॥” पुं गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाङ्मौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिभेऽन्ने राङ्गवेरपि ॥”) राङ्गणं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥
 राज, ऋ ञ ण दीप्ती । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजन । ञ, राजति राजते । ण, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राज्ञां समूहः । राजन् + “गोत्रोऽप्योरभराजति ॥” ४ । २ । ३६ । इति वृत् ।) वृष-समूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपृष्टमतीवासीन तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्वां पौरजानपदो जनः ॥” राजन् + स्वार्थे कन् । राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा शब्धो दास्यामि राजक ॥” राज + ण्युल ।) दीप्तिकारकं, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्रादुषेयथो नीपो धूलीकदम्बकः । कदम्बप्रियको राजकदम्बोऽरुष्कगोऽभिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) कंविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च ॥ (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४३ । “वृतः स राजकन्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥”) राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकशेषः, पुं, (कशेषां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रमुक्ता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः कश्च ॥” ४ । २ । १४० । इति कः ककारश्चान्ता-दंशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्त्रायं इत्यर्थे शीयप्रत्ययेन च्छिः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २०८ । “तत्तदर्थं राजौ स राजकीयं सरो यथौ ॥”) राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्णनीयानि यथा,— “कुमारे शब्दशस्त्रश्रीकलावलगुणोच्छ्रयाः ।

राजचि

वाद्याली खुरली राजभक्तिः भुभगतादयः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥
राजकथाः, पु, वार्त्ताको । इति जटा-
घरः ॥
राजकीघातकी, स्त्री (राजप्रिया कोघातकी)
भिक्षाकविशेषः । घिया तोरइ इति हिन्दो-
भागा ॥ तत्पण्यायः । हस्तिपर्णिका २ पीत-
पुष्पिका ३ धामागवः ४ केशफला ५ महाजाली
६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतलम् ।
स्वरत्नम् । कफवातजलघ्नम् । इति मदनविनोदः ॥
राजखर्चरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्चरी)
श्रेष्ठखर्चरी । पिण्डखर्चरीका । तत्पण्यायः ।
राजपिण्डा २ नृपपिण्डा ३ । अस्या गुणाः ।
गौलालम् । स्वादे हिमलम् । गुरुत्वम् । पित्त-
दाहार्तिन्वासभमनाशिलम् । वीर्यवृद्धिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
राजगामि, [न] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
+ गिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा —
“अमृतस्य समुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिम्बन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
“राजनि वा स्तोनादीनां पर्यायं मरणफलदोषा-
भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।
“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥” इति
हायभाग्यस्य धृतविष्णुवचनम् ॥
राजगिरिः, पु, शाकभेदः । तत्पर्यायः । राजाद्रि-
राजशाकिनी ३ राजशाकिनिका ४ । अस्य
गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशिलम् । शीतल-
त्वम् । म्लानस्य तु अतिशीतलत्वम् । अनिरुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्थः
पञ्चतविशेषश्च ॥)
राजग्रीवः, पु (राजते इति । राज् + अच् ।
राजा दीप्रशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुर इति भाषा । यथा,—
“फलकी स्थाञ्चित्रफली राजग्रीवो महामदः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजघ, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
संस्थानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
“अनस्यदभ्याग्निपुरानलोत्सुले-
निजप्रतापेज्ज्वलयं ज्वलद्भुवः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयायन्दृश्या
रराज नीराजनया स राजघः ॥”
इति नेगधे १ । १० ॥
राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।
चिह्नानां स्त्रीपुविभाजकानां राजा इति व्युत्-
पत्त्या सिद्धम् ॥

राजद

राजदम्बः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखर्चूरम् । इति
भेदनी ॥ महाजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजदम्बा [न] पु, जयरोगः । “यत्कते पूष्यते
रोगराजत्वात् यन्मा यज क ड महि अन्तः-
स्थादिः त्रासुसिसिति मन् चवर्गोऽतीयादिरित्येके
तदा जघ भक्षहसनयोःरित्यस्य रूपं राजयन्म-
शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
बिवरणम् राजयन्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
राजतं त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽच् ॥” ४ । ३ । ११४ । इति
अच् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
“सौवर्णं राजतं तान्नं पितृणां पात्रमुच्यते ।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”
इति मातृये १७ अध्यायः ॥
रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे ११४६ । १ ।
“तं तु सीता न्यगं दृष्ट्वा घने काञ्चनसुप्रभम् ।
हेमराजतचित्राभ्यां पान्थाभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
राजतरुः, पु, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरग्वधः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ६ । ५७ ।
“सुस्नादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
काथेर्जयन्मथुयुतेऽन्विधैश्च लेहे ॥”)
राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तरुणीव । सौन्दर्याति-
श्रयवत्त्वान् ।) पुष्पाविशेषः । तत्पर्यायः ।
महासह्या २ वर्गपुष्पः ३ अन्धानः ४ अज्ञातकः
५ सुपुष्पः ६ सुवर्गपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
हृष्यत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्गु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थं राजन्
शब्दान् तत्प्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
त्सागरे । ३६ । ६८ ।
“तन मत्ताममृचन्तोमपि सुक्ता स तां ययौ ।
रत्नकूटं स्वकार्यार्थं निर्वारुग्वा हि राजता ॥”)
राजतालः, पु, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
राजनिमिषः, पु, सुखाशः । इति हारावली १८१ ॥
राजत्वं, स्त्री, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थं राजन्-
शब्दान् तत्प्रत्ययेन निव्यम् ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । २० । १६१ ।
“कच राजत्वमित्युक्ता स राजा निषिधे तत् ॥”)
राजदण्डः, पु, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् ।
यथा,—
“ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेद्गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विप्रुहये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
इति प्रायश्चित्तनक्षत्रताङ्गरोचनम् ॥
राजदन्तः, पु, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु
परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
उपरिश्रेणीस्य मध्यमत्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

राजध

“राजदन्तो तु मध्यस्थावपरिश्रेणिकौ कचित् ॥”
इति वैमचक्रः ॥
राजदेशीयः, पु, (ईषदूरो राजा । राजन् +
“ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयः ।” ५ । ३ । ६७ ।
इति देशीयर् ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
इति व्याकरणम् ॥
राजधत्तूरकः, पु, (धत्तूरकाणां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृढदुत्तूरः । इति
कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
धुत्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
राजधर्मैः, पु (राज्ञो धर्मैः ।) राज्ञः कर्तव्यं
कमे । यथा,—
“राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं चतत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षयम् ॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विदते भयात् ।
रत्नाथमस्य सर्वस्य राजानमदृजन्त प्रभुः ॥
इन्द्रानिलयमाङ्गागाममेव वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निवृत्त्य शान्तीः ॥
यस्मादेवां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
तस्मादभिभवत्तैश्च सर्वभूतानि तेषुसा ॥
तपत्यादित्यवक्षेप चक्षुषि च मनीषि च ।
न चेनं भूवि शक्नोति कश्चिदधीभवीचतुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मेराटा
स कुबेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपुत्रद्वयसञ्चयम् ॥
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च वंशकालौ च तत्ततः ।
कुरुते धर्मसिद्धार्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीञ्जिजयश्च पराक्रमे ।
दृढश्च वसति क्रोधे सर्वतैजोमयो हि सः ॥
तं यस्तु देहि समोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
अनिष्टद्याप्यनिरुप्य तं धर्मं न विशालयेत् ॥
तस्यार्थं सर्वभूतानां गीतारं धर्मेमात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दृढमदृजन्तं पूर्वमीश्वरः ॥
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाङ्गो गाय कल्पन्ते स्वधर्मेभ्यश्च जगन्नि च ॥
तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्ततः ।
यथाहृतः संप्रणयेन्नरेभ्यन्यायवर्षेषु ॥
स राजा पुरुषो दण्डः स नेता प्रासिता च सः ।
चतुर्गामाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभुः स्तुतः ॥
दण्डः प्राप्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्षि दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
समीक्ष्य स धृतः सन्त्यक् मर्त्या रक्षयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
यदि न प्रणयेद्गजा दण्डं दण्डोऽन्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापत्यन् दुर्म्बलान् बजवत्तराः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं भावल्लिख्याड्विक्रपा ।
 स्वाभ्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चिन् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दृष्टजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दृष्टस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दृष्टेर्गोव निपीडिताः ॥
 दृष्ट्युः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसंतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दृष्टस्य विभ्रमान् ॥
 यत्र यत्रामो लोहितानो दृष्टश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सुहृन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रथितारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्य कारिणं प्राञ्च धर्मेकामार्थकोविदम् ॥
 न राजा प्रथयन् सन्धक् त्रिवर्ग्याभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विषमः क्षुदो दृष्टेर्नैव निहन्वते ॥
 दृष्टो हि सुमहत्तैजो दुर्हरश्चाकृतत्प्रभः ।
 धर्माद्धिचलितं हन्ति नृपमेव सबाभ्यवम् ॥
 तनो दुर्गं राष्ट्रं लोकं सचराचरम् ।
 अन्तरीक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥
 सोऽमहायेन मूढेन लुब्धनाक्तबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्ते । विषययु च ॥
 शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रासुसारणा ।
 प्रयुतुं शक्यते दृष्टः सुमहायेन धीमता ॥
 स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्दृष्टदृष्टश्च शत्रुषु ।
 सुहृन्सज्जिह्वाः स्त्रिभेषु ब्राह्मणेषु चमान्वितः ॥
 एवमृतस्य नृपतः श्रिलोच्छ्रितापि जीवतः ।
 विस्तार्यते यशो लोके तेलविन्दरिवाभसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
 संक्षिप्यते यशो लोके दृष्टविन्दरिवाभसि ॥
 स्वै स्वै धर्मं निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा दृष्टोऽभिरक्षिता ॥
 तेन यद्दृश्यते सभ्रत्वेन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्दोष्टं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यादृष्टान् विदुषश्छिद्येत्तथाश्च शासनं ॥
 दृष्टाश्च नित्यं संवत् विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 दृष्टसर्वो हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यत ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्दृष्टिनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्त्तव्यं च ॥
 बहवोऽविनयाद्गृष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपदिरं ॥
 वेणो विनयोऽविनयाद्गृष्टश्चैव पार्थिवः ।
 सुहासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरैव च ॥
 पृथुस्तु विनयाद्गार्थ्यं प्राप्नुवान् मनुरेव च ।
 कुवरश्च धनेश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्योभ्यस्तथो विदां दृष्टनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आर्त्वीचिकोश्चात्मविदां वाचार्तरम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रसक्तो हि यमनेषु महीपतिः ।
 विद्युत्तेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेज्ज्वात्मनैव तु ॥

नृगयाचो दिवास्वप्नः परोवादः स्थियो मदः ।
 तौर्ध्वजिकं वृथात्या च कामजो दशको गणः ॥
 पेशुश्च साहसं दोष्ट ईर्ष्यासुखार्धदूषणम् ।
 वागदृष्टजश्च पाठ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेन्मोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
 पानमन्त्रास्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतन् कष्टनमं विद्याश्चतुर्वर्त्तं कामजे गणे ॥
 दृष्टस्य पातनश्चैव वाक्पाठ्यार्थदूषणं ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यान् कष्टमेतच्छकं सदा ॥
 सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुशङ्कणः ।
 पूर्व पूर्व गुरुतरं विद्याङ्गसनमात्मवान् ॥
 यसनस्य च नृत्वीश्च यसनं कष्टमुच्यते ।
 यस्यन्योऽर्धो व्रजति स्वयंन्ययसनी नृतः ॥
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
 गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुञ्च्यन्त परीक्षितान् ॥
 अपि यत् मुकरं कर्म तदप्येकं दृष्करम् ।
 विश्रयतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महीदयम् ॥
 तेः साहं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं ससुदयं गुपितं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायसुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विदधाद्दृष्टमात्मनः ॥
 सर्वेषां विप्रश्चैव ब्राह्मणान् विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा घाडगुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षि-
 पेतु ।
 तेन साहं विनाशित्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुञ्च्यन्त शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्धयर्थसमाहृत्त्वं नमात्मान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य धावद्भिरिति कर्मयता ऋभिः ।
 तावतोऽतन्द्रितान् दृष्टान् प्रकुञ्च्यन्त विचक्ष-
 णान् ॥
 तेषामर्थं नियुञ्जरेत् शरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकर्मन्ते भोरूनन्तर्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुञ्च्यन्त सर्वशास्त्रविप्रारदम् ।
 इङ्गिताकारचैष्टम् शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
 अहुरक्तं शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालविन ।
 वपुष्मान् वीतभोर्त्वाग्नीं वृत्तो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आमात्यं दृष्ट आयाचो दृष्टं वैजयिकी क्रिया ।
 नृपतौ कोषराष्ट्रं च दृष्टे सन्धिविपयैर्धौ ॥
 दूतं एव हि सन्धेत् भिनत्ताव च संहृतान् ॥
 दूतस्तन् कुरुते कर्म भिद्यन्त येन वा न वा ॥
 स विद्यादस्य क्रत्येषु निगूढेऽङ्गितचेष्टितैः ।
 आकारमिङ्गितं चेष्टा भ्रत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजनिर्कापितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्दयथात्मनं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसन्धप्रमाणाप्रयमनाविलम् ।
 रम्यमानतसामन्त स्वाजोयं देशभावसेन् ॥
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं मवदुर्गं वाचमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेषु तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥

एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 श्रीगयादान्याश्रितास्त्वेवा नृगगर्भान्याश्रयाः ।
 श्रीगुण्यतराणि क्रमशः प्रवृज्जमनरामराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेताप्रोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तदारथो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योधयति प्रकारस्यो धनुर्हरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादायुधसम्यग् धनधान्येन वाहनेः ।
 ब्राह्मणेः श्रित्पिभिर्यत्नेयवसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपथ्यामं कारयेद्दृष्टमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वेषुके सुभ्रं जलदृष्टसमन्वितम् ॥ * ॥
 तदध्यास्योद्दृष्ट्यायां सर्वथा लक्ष्यान्विताम् ।
 कुलं महति सम्भूतं दृष्ट्या रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुञ्च्यन्त दृष्ट्यादेव चर्त्तव्यम् ।
 तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्यात्तानि कानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधिं राप्रदक्षिणे ।
 धर्माथंश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांत्वलिकामपिश्च राष्ट्रादाहारयेद्दक्षिणम् ।
 स्याच्चान्नाथपरो लोके वर्त्तत पितृवन् नृप ॥
 अथक्षान् विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।
 तेऽस्य सर्वाण्यवक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 आश्रितानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवत ।
 नृपाणामन्तयो ह्येष निधिर्जातोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तना न चाभिजा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्ब्राह्मणा निधानस्था ब्राह्मणेष्वन्तयो निधिः ॥
 न स्कन्दते न अथते न विनश्यति कर्त्तव्यं च ।
 वरिष्ठमन्त्रिणोऽपि ब्राह्मणस्य सुखे ह्यभम् ॥
 सममत्राक्षयं दानं दिग्गुणं ब्राह्मणप्रव ।
 प्राधीत शतसाहस्रमनन्त वेदपारगं ॥
 पात्रस्य हि विशिषेण अर्द्धानतयेव च ।
 अल्प वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधर्मे राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत सग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥
 संयामेज्वनिवर्त्तितं प्रजानाश्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 आह्वयु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शत्रुत्वा स्वगं धान्त्यपराडसुखाः ॥
 न कूटेरायुधेह्यन्त युध्यमानो रणे रिपुन् ।
 न किमभिर्नापि दिग्भेनाग्निच्छ्वलिततेजनेः ॥
 न च हन्यात् स्थलास्तु न क्षीव न क्षता-
 ल्लिमम् ।
 न मुक्तकेशं नामोनं न तवास्तीति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसन्नाहं न नयं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नायुध्यसन्नप्राप्तं गार्त्तं नातिपरीक्षितम् ।
 न भीतं न पराश्रितं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
 यस्तु भीतः पराश्रितः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्त्सयद्दृष्टुं किञ्चित्तु सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यज्ञास्य सुकृतं किञ्चिद्सुत्रार्थमुपार्जितम् ।
 भर्त्सा तत् सर्वमादत्ते पराश्रितहतस्य तु ॥ * ॥

राजध

रथान् हस्तिनं ह्वयं धनं धान्यं पशुन् स्त्रियः ।
 सञ्चर्याणि कुप्यश्च यो यन्त्यति तस्य तत् ॥
 राज्ञश्च द्युक्त्वादिभिर्दिपा वैदिकी शुभिः ।
 राज्ञा च सञ्चर्योर्धर्मो हातयमपृथग्जितम् ॥
 रथोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माद्धर्मान् च्यवेत क्षत्रियो व्रतं रणे गिपून् ॥
 अन्त्यश्चैव लिप्येत सञ्चर्येन प्रयत्नतः ।
 रान्ति वहुयैश्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अन्त्यं नित्यमनुष्ठानं सस्यकं क्रुष्यादतन्त्रितः ॥
 अन्त्यमिच्छेद्दृष्टेन सञ्चर्येन रक्षेद्दण्डया ।
 रान्तं वहुयैदृष्ट्या वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥
 नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
 नित्यं सञ्चर्यसंवाय्यां नित्यं द्विद्वानुसार्थैः ॥
 नित्यमुद्यतदण्डस्य कृतकमुद्वेजने जगतः ।
 तस्मान् सञ्चर्याणि भूतानि दृष्टेनेव प्रसाधयेत् ॥
 अमाययेव वर्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेत्वारिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वसञ्चरः ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेन कूर्मं इवाज्ञानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 वक्रचिन्तयेद्यथां सिंहवज्रं पराक्रमेन ।
 उक्रपञ्चापनुस्मिन् प्रशस्वच्च विनियतम् ॥
 एव विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्दृष्टं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 दृष्टेनेव प्रसहोताश्च न केऽप्यमानयेत् ॥
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पङ्क्तिनाः ।
 सामदक्षौ प्रशंसन्ति नित्यं राज्ञामिदृश्ये ॥
 यथाद्वरति निर्हाता कच्च धान्यश्च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं ह्येवाश्च परिपन्थिनः ॥
 मोहाद्वाजा स्वराश्रयः कर्षयत्यन्येष्वया ।
 सोऽचिराद्भ्रश्यति राज्याण्योषिताश्च सवान्वयः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
 राष्ट्रस्य सञ्चर्ये नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 इयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्फमधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाश्च क्रुष्याद्वाष्ट्रस्य संयत्नम् ॥
 ग्रामस्याधिपतिं क्रुष्याद्दृष्टग्रामपति तथा ।
 विश्वतीर्थं शतैश्च सहस्रपतिमेव च ॥
 ग्रामे दीधानं समुत्पन्नान् ग्रामिकं शनकेः
 स्वयम् ॥
 शंसद्ग्रामदृष्ट्याय दृष्टशो विश्वतीर्थिनम् ॥
 विश्वतीर्थस्तु तत्सर्वं शतैश्च नियदयेत् ।
 शंसद्ग्रामशतशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥
 यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
 अन्नपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्रयान् ॥
 दशौ कुलस्तु सुव्रीतं विश्वी पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 चि ।
 राज्ञोऽप्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्त्रितः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं क्रुष्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥
 सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
 तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिकता, परस्वाहायिनः श्रुताः ।
 भत्या भवन्ति प्रायेण तेष्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्याभ्योऽर्थमेव शक्तीयुः पापचेतसः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा क्रुष्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्ताणां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
 प्रत्यहं कल्पयेद्दृष्टिं स्यागकर्म्मनुरुपतः ॥
 पशो देयोऽवकथस्य षडतकथस्य वेतनम् ।
 घाशमासिकस्तथाष्वादी धान्यद्रोणस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमध्वानं भक्तश्च सपरिचयम् ।
 योगक्षेमश्च संप्रैष्य बणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन व्युत्थेत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
 तथाविष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्याको वत्स घट्टपदाः ।
 तथाल्पाल्यो गृहीतयो राष्ट्राद्वाजाब्दिकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठी द्वादश एव वा ॥
 आदतीताश्च षड्भागं दुर्गममधुसर्पिषाम् ।
 गर्वाभधिरसानाश्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पञ्चाशकलयाणाश्च वेदस्य च चर्मणाम् ।
 श्यसयानाश्च भाङ्गानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥
 न्नियमाणोऽप्याददीत न राजा आत्रियात्करम् ।
 न च क्षुधास्य समीडेत् श्रोत्रियो विषये वनम् ॥
 यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमन्तिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतविधिं विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्मज्ञां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिधौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् ।
 तेनायुर्बर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
 यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
 यवहरिण्यं शीवन्तं राजा राष्ट्रं पृथग्जनम् ॥
 कारुकानं शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मीपर्जादिनः ।
 शकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महर्णापति ॥
 नोऽच्छिन्त्यादात्मनो गृहं परेषाञ्चातिलणया ।
 उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं ताश्च षोड-
 येत् ॥
 तौक्षणश्चैव षडुश्च स्यात् कार्यं वीर्यं महर्णा-
 पतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव षडुश्चैव राजा भवति सभ्रतः ॥
 अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
 स्यादप्येदासन तस्मिन् खिन्नः कार्यं क्षणे नृणाम् ॥
 एव सञ्च विधायेदस्मिन् कर्म्मयमात्मनः ।
 युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्दिवन्ते हस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभृत्यस्य स्रतः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्म्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मिय युष्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्जाश्यांश्चार्यं प्रविशेत् च शुभां सभाम् ।
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिगन्ध विस्पर्शयेत् ।
 विश्वस्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ।
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाकं वा मन्त्रयेद्विभावितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागन्त्य पृथग्जनः ।
 स हन्तृणां पृथिवीं मुदुक्ते कोषहीनोऽपि
 पार्थिवः ॥
 जडमूकान्त्वधिरास्तिव्यगयोमान् वयोगतान् ।
 स्त्रीस्त्रैश्चैवाधितयज्ञानं मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तेष्यग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विप्रैश्च तस्मात्तत्रादती भवेत् ॥
 मध्यान्दिनेऽह्निवा विश्रान्तो विगतकृमः ।
 चिन्त्येद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषाश्च समुपार्जनम् ।
 कथानां सम्पदानश्च कुमारानाश्च रक्षयम् ॥
 दूतसंप्रेषणश्चैव कार्यं श्रेयं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च चिह्नितम् ॥
 कर्त्तव्यं चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गं च तत्ततः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चिह्नितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता दादशैव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदृष्टारथाः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथितं ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥
 अन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अररनन्तरं मित्रसुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 यस्तेश्चैव समस्तेश्च पौरुषेण नयेत् च ॥
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 हेधोभाव संश्रयश्च षड्गुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥
 आसनश्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीर्यं प्रयुञ्जीत हेधं संश्रयमेव च ॥
 सन्धिस्तु द्विविधं विद्यादाजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्म्मो च विपरीतस्तथैव च ।
 तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
 स्वयंजनश्च कार्याथंमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापह्नते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एककिन्चात्वार्यकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।
 संज्ञतस्य च मित्रेण द्विविधं यानसुथते ॥
 क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वज्ञतेन वा ।
 मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 जलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्याथंमिदृश्ये ।
 द्विविधं कीर्तते हेधं षड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
 अथसम्पादनार्थं षोडशानस्य शत्रुभिः ।
 सातुषु यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ * ॥
 यदावगच्छेदायत्नामाधिभ्यं ध्रुवमात्मनः ।
 तदात्वे चात्पिकां प्रीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥

तदाले तत्काले ।
 “यदा प्रहृष्टा मन्थेत सर्वान् प्रकृतीर्भृशम् ।
 अक्षुब्धतं तथात्मानं तदा कुर्वीत वियद्भम् ॥
 यदा मन्थेत भावेन हृष्टं पृष्टं बलं स्वकम् ।
 परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥
 यदा तु स्यात् परिशीलो वाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्तरीन् ॥
 मन्थेतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यात्मनः ॥
 यदा परबलानान् गभनीयतमो भवेत् ।
 तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥
 नियहं प्रकृतीनाञ्च कुर्व्याद्योऽरिवलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वज्ञैर्गौरुं यथा ॥
 यदि तत्रापि संपश्येत् दीर्घं संश्रयकारितम् ।
 सुयुद्धमेव तत्रापि निविशन्नुः समाचरेत् ॥
 सर्वोपायेक्षया कुर्व्यामीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
 यथास्याभ्यधिकान् नृसुमिन्मोदासीनश्चतवः ॥
 आर्यतिं सर्वकार्याणां तदात्मस्य विचारयेत् ।
 अतीतानाञ्च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्पतः ॥
 आर्यतां गुणदोषस्य तदाले क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्येषु शत्रुभिरनाभिभूयते ॥
 यद्येनं नाभिसन्दध्नुमिन्मोदासीनश्चतवः ।
 तथा सर्वं संविदध्यादेश सामासिको नयः ॥
 यदा तु यानमातिष्ठेरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायादद्यात्तं महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अथैवपि तु कार्तिषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विद्युच्चैव असने चोत्थिते रिपोः ॥
 कृत्वा विधानं मूले तु याज्ञिकस्य यथाविधि ।
 उपयुक्त्यास्त्रदृष्टेव चारान् सन्व्यविधाय च ॥
 संशोध्य क्षिविधं मार्गं षड्विधस्य बलं स्वकम् ।
 साम्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 शत्रुसेविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
 दृक्शुद्धेन तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा ।
 वराहमकराभ्यां वा सूच्यां वा गरुडेन वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्दण्डम् ।
 पद्मेन चैव शूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥
 सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कते प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुल्माञ्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुन्विकारिणः ॥*॥
 संहतान् योधयेद्दत्तान् कामं विस्तारयेद्दण्डम् ।
 सूया वक्ष्ये चैवेतान् शूहेन शूह्य योधयेत् ॥
 स्यन्दनाश्चैः समे युध्यन्तपे नौहिपेक्षया ।
 दक्षगुल्मादृते चापैरिसन्मोदायुधैः स्थले ॥
 कुरुक्षेत्रां च मत्स्याञ्च पञ्चालान् शूरसेनान् ।
 दीर्घान् लघूञ्चैव नरानग्यानीकेषु योधयेत् ॥
 प्रहृष्टयद्दण्डं शूह्य तां च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरथारिमासीत राष्ट्रं चास्त्रोपपोषयेत् ।

दूषयेद्यास्य सततं यवसातोदकेन्धनम् ॥
 भिन्वाश्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तया ।
 समवस्कन्द्येन्नैवं राज्ञीं विनासयेत्तथा ॥
 उपजयानुपजपेद्बुधितैव च ततस्ततम् ।
 युक्ते च द्वेषे युध्येत जयप्रेपसरपेतभीः ॥
 सान्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्गुह्यं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामुपपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपुन् यथा ॥*॥
 जित्वा सम्पुनयेद्देवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहाराञ्च स्थापयेद्भयानि च ॥
 सर्वेषाम् विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्दण्डं कुर्व्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणात् च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथो-
 दितान् ।

रत्नेश्च पूजयेदेतं प्रधानपुरुषैः सह ॥
 आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
 व्यभीक्षितानामर्षानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वं कर्मदेमायत्तं विधाने देवमातुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥
 सह वापि ब्रजेद्युक्तः सन्निं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सन्धयञ्चस्वविधं फलम् ॥
 पार्श्विग्राहश्च संप्रेष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ।
 मित्रादथाप्यमित्रादा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥”
 आक्रन्दः पार्श्विग्राहस्य नियामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पार्श्विधो न तद्येधते ।
 यथा मित्रं भुव लब्ध्वा क्लृप्तमप्यायतिक्षमम् ॥*॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तृष्टप्रज्ञानिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
 प्राज्ञं कुलीनं शूरश्च दत्तं दातारमेव च ।
 कृतज्ञं प्रतिमन्त्रश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
 आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
 स्यौललस्यश्च सततमुदासीनगुणोदयः ॥”
 स्यौललस्यं बहुप्रदत्वम् ।
 “क्षिप्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुष्टहिकरीमपि ।
 परित्वजेनृपौ भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेदारान्नेहनेरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनेरपि ॥
 सह सर्वाः ससुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
 संयुक्ताञ्च विद्युक्ताञ्च सर्वोपायान् दृजेद्बुधः ॥
 उपेतारमुपेयश्च सर्वोपायाञ्च कृतज्ञशः ।
 एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥”
 उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥ * ॥
 “एव सर्वमिदं राजा सह सम्भन्तः मन्त्रिभिः ।
 थायामाश्रुत्य मध्याद् भोक्तुमन्तःपुरं विप्रैः ॥
 तत्रात्प्रभूतैः कालज्ञैरह्यैः परिचारकैः ।
 सुपरोक्षितमन्त्राद्यमद्यात्मन्त्रैर्विधापहः ॥
 विधनेरगदेद्यास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषन्नानि च रत्नानि नित्यतो धारयेत् सदा ॥
 प्रदीक्षिताः स्त्रियश्चैव अश्वनोदकधूपनैः ।

वेशाभरणसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानश्रयासनाश्राने ।
 ज्ञाने प्रसाधने चैव सर्वान्कारुण्येषु च ॥
 मुक्तवात् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरैः सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतञ्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्वान्निष्कागयाभरणानि च ॥
 सन्ध्यासोपास्य शश्यादन्तर्वेषमनि शस्त्रभृत् ।
 रक्षस्याख्यायिनाश्चैव प्रणिधीनाश्च चैत्यम् ॥
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाय तं जनम् ।
 प्रविशेद्गोचनार्थं स्त्रीकृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र सुक्ता पुनः किञ्चित्कृत्यं वीर्यैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमृत्तिष्ठश्च गतज्ञमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्पुं विनियोजयेत् ॥”
 इति मानवे ७ अध्यायः ॥ * ॥

कालीकापुराणोक्तं राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
 ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्तं राजधर्मः शान्ति-
 पर्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्तं राजधर्मः स्वर्ग-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, स्त्री, (धीयतेऽत्रेति । धा + क्णुट् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधि-
 करणे क्णुट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पठ्यायः । कोट्टः ० राज-
 धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्वा-
 वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः १०।७०।
 “तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥”)

राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रिय धान्यम् ।) श्यामाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । १५ । १२ ।

“लादे भूषणमणिरागोत्थगान्धर्वगन्धर्वयुक्तिज्ञाः ।
 गणितपटुतन्तुवायाः शालाक्या राजधान्यानि ॥”)
 राजभूसूरकः, पु (धूसूरकायां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) बृहद्भूसूरः । तत्पठ्यायः ।
 राजधर्मः २ महाशतः ३ निस्त्रैणपुष्यकः ४
 भ्रान्तः ५ राजस्वर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्य गुणाः धूसूरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न] प, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
 पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
 यथा, चाणक्यपण्डितकृतप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्यं राजनीतिसमृच्चयम् ।
 सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥”

सा यथा,—
 “गदितं बलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोऽसुरः ।
 प्राह धर्माद्यसंयुक्तं प्रदातो वाक्यसुत्तमम् ॥
 यदायत्तां क्षमं राजन् । यद्वितं भुवनस्य च ।
 अविरोधेन धर्मस्य अर्थस्योपात्तनश्च यत् ॥
 सर्वस्यत्वाद्गुणमनं कामवर्गफलश्च यत् ।

परवेह च धृष्टयः पुत्र तन कर्म आचर ॥
 यथा शार्धा प्रयास्यथ यथा कीर्त्तिर्भवेत्तव ।
 यथा नापयशोयोगस्तथा क्रु म हामने ॥
 गतर्ध श्रियं दीप्तां काङ्क्षन्तं पुरुषोत्तमाः ।
 येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति मुनिचृताः ।
 उड्डो ज्ञानिर्गणा विप्रः कीर्त्तिश्च यशसा सह ॥
 तस्माद्दयथा ते निवसन्ति पुत्र-
 राण्यस्थितस्यैह कुलोत्तमादाः ।
 तथा यतस्वामलसत्त्वैश्च यथा
 यथा यशस्वी भवितानि लोके ॥
 भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
 ज्ञेजान्वितायां दृष्ट्वापितायाम् ।
 शुश्रूषणासक्तसमुद्भवार्थां
 ऋद्धिं प्रयान्तिह नराधिपेन्द्राः ॥
 तस्माद्दृष्ट्वाग्नाः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
 नराधिपान्ते प्रतियोजयन्ते ।
 दिव्यैर्धनं क्रतुभिर्दिनेन्द्रा
 यज्ञाग्निधमो न वृषस्य शान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
 सन्तु विपा बले पूज्यास्त्वतोऽनुजामवाप्य हि ॥
 स्वाध्याययज्ञनिगता दानारः शस्त्रजीविनः ।
 क्षत्रियाः सन्तु देवैश्च प्रजापालनधर्मिणः ॥
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दानारः कृपिकारिणः ।
 पाशुपान्त्यं प्रकुर्वन्तु वेश्या विपिनजीविनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा श्रमवर्ण रताः ।
 शूद्राः सन्तुसुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
 यदा वर्णा स्वधर्मस्था भवन्ति दितिलेश्वर ।।
 धर्मवृद्धिस्तदा स्याद् धर्मउड्डो नृपादयः ॥
 तस्माद्गुणां सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा बले ।।
 तद्दृष्ट्वा भवतो वृद्धिस्तद्वानौ हानिरुच्यते ॥
 इत्यं वचः श्राय महामुनेन्द्रो
 बलिं महात्मा म बभूव तृणोम् ।
 ततो यदाज्ञापयसे करिण्ये
 इत्यं बलिः प्राह वचो महर्षि ॥”

इति वामने ७१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“गव् दत्त्वा ततो राज्यं सृष्टुं चाप्राय धर्मविन ।
 उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रपतां वरः ॥
 राज्यस्येनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं श्रेष्ठं तन्मम ।
 यदीच्छेत् परमं धर्मं पितृणां तारणं तथा ॥
 दानार्थोऽनेन कर्त्तव्यं हन्तया परदारिकाः ।
 बालघाताश्च हन्तया हन्तया स्त्रोविधानकाः ॥
 मा लोभं परदशेषु अन्यायोपासितेषु च ।
 न चिरं तिष्ठत कापि सर्वं मान्याः कदाचन ॥
 रक्षकोयश्च ते देश कुलन्यायशोचिः ।
 निर्योदयुक्तेन स्यातयममाद्यवचनं क्रु ॥
 अमात्यां यदेषो मृयात् पुत्र कार्यविमर्शनम् ।
 अग्रमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् ॥
 प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 एव ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितेषिणा ॥
 सप्त असनं वर्ज्यत दंष्ट्रो राजस्तु तन्महन ।
 येषु राजा विनश्यत सम्पन्नोऽपि महादुतिः ॥

वञ्जयेत् सुरापानं नृगया वर्जयेत् सदा ।
 वाक्यं क्लृप्तं न वक्तव्यं वृथा यावत कदाचन ॥
 राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयन्तु ।
 वर्जयेदतिपाक्यं असहिष्णु समागमम् ॥
 अर्धदूतगकश्चैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
 अमात्यं नाप्रियं मृयादयदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 गतस्ते क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ततः पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संयुज्य कारुण्यं प्रहृवाच तम् ॥”
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरव
 तीर्थमाहात्म्ये आर्दिश्वरप्रदाननृगणैस्त्वकी-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च ।

मनुकवाच ।

“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किन्तु कृत्यतमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षु सन्धर्वति यतो भवान् ॥
 मस्य उवाच ।
 अभिषेकाद्देशिरसा राज्ञा राजीषलोचन ।
 सहायावरण कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 यन्स्यात्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुरुषेणासहायेन किन्तु राज्यं महत् पदम् ॥
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् वृपतिः
 स्वयम् ।

शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया-
 न्वितान् ॥
 रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् समया युतान् ।
 क्षेपसमान् महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ॥
 हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
 र्धिनः ।

एवविधानं सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
 गुणहीनानपि सदा विज्ञाय वृपतिः स्वयम् ॥
 कर्मस्वैव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भारत ।।
 कुलीनः शालसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
 हस्तिशिखाश्वशिखासु कुशलः शस्त्राभावरणः ॥
 निमित्तं शकुनज्ञानं वेत्ता चैव धिकित्सित ।
 कृतज्ञः कर्मणा शूरस्थथा क्षेपसहो कजुः ॥
 लहन्त्वविधानज्ञः फलगुसारविशेषवित् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो,
 यथा ॥

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 क्षिप्रग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
 यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्षेपसहो वाग्गो देशकालविभाषितः ॥
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोत्तितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भजेत् ॥
 प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्षेपसहा
 हितः ॥

अनाहार्योऽनुशंसश्च दृढभक्तिश्च पाण्डिवे ।
 तास्त्वल्पादौ भवति नारी वायथ तद्गुणा ॥

धाड्गुण्यविधितस्त्रो देशभाषाविशारदः ।
 सन्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
 व्यायथ्यज्ञो लोकज्ञो देशोत्पात्तविशारदः ।
 कृताकृतज्ञो भव्यानां ज्ञेयः स्यादेश रक्षिता ॥
 सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोत्तितः ।
 शूरः क्षेपसहोऽथैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥
 शूरश्च बलयुक्तश्च गजान्धरथकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्षेपसहः शुचिः ॥
 निमित्तशकुनज्ञानहयशिखाविशारदः ।
 हयायुर्वेदतस्त्रज्ञो भूवि भागविशेषवित् ॥
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषांश्च प्रियंवदः ।
 बलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदर्शरः ॥
 खड्गशास्त्रविशेषज्ञः सदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
 खड्गशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदाः कुलोद्भवाः ॥
 सर्वे महानसे धार्या लुप्तक्षेत्रनखा जनाः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुर्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विषसुस्थः सभासदः ।
 सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 लेखकः कथितो राज्ञः सर्वधिकारणेषु वै ।
 शीघ्रोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रैण्णितान्
 समान् ।

अक्षरान् वै लिखेत यस्तु लेखकः स वरः सुखः ॥
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बद्धर्थवक्ता चाख्येन लेखकः स्यादभृगुत्तम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यो वृष भक्तो लेखकः स्यादभृगुत्तम ॥
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यल्लोपाः ।
 धर्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ॥
 विज्ञाता फलगुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
 व्यायहारिषु सर्वेषु धनान्यत्तसमा नरोः ।
 व्ययहारिषु च तथा कर्मिणा एधिधीक्षिता ॥
 परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सित ।
 अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दुर्मात्मा च कुलोद्भूतः ॥
 प्राणाचार्यः स विद्वेधो वचनं तस्य भूतुजः ।
 राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं एधमै-
 जनेः ॥

हस्तिशिखाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्षेपसमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
 एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥
 हयशिखाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
 अन्धाध्यक्षो महोभक्तः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्रुतो राज्ञ उदयुक्तः सर्वकर्मसु ॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो खड्गहस्तो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः ॥

यन्मसुक्त पाणिमुक्ते अस्तु सुक्तधारिते ।
 अस्मात्कार्यो निरुद्धैः कुलश्रम विप्रियते ॥
 वृद्धः कुलोद्गतः सुक्तः पितृपेतामहः श्रुतिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
 एव सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेऽपरैः ।
 पञ्च शब्दाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिज्ञायता ॥
 राज्ञः स्थादायुधागारं दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माग्यपरिमेयाणि राज्ञां भृशकुलोद्भव ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
 उत्तमाधममध्येयु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
 नरकर्मविपर्ययासादाज्ञा नाशमवाप्नुयात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥
 ज्ञात्वा वृत्तिविधातया पुरुषाणां महतीक्षिता ।
 पुरुषान्तरविज्ञानं तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
 बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रप्रकाशनम् ॥
 क्वचत् कस्यचिद्भिन्नासो भवतीह मदा वृणाम् ।
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकं च श्रिया ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धानुधीवनात् ।
 एकस्यैव महतीभर्त्सभ्यः कार्या विनिश्चयः ॥
 ब्राह्मणान् पर्येषामेते त्रयो नाम सुनिश्चिताम् ।
 नासच्छास्त्रवतो मृष्टांस्ते हि लोकस्य कण्ठकाः ॥
 वृद्धाश्च नित्यं संवेत विप्रान् वेदविदः शूचीन् ।
 तेभ्यो हि शिष्टेद्द्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
 समयां वश्यां कुर्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
 वह्नोर्विनयादुभ्रष्टा राजान सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयान् प्रतिपदिरे ॥
 त्रैविश्वेभ्यस्त्वयीविद्यां दृक्ष्वनीतिश्च शास्त्रतीम् ।
 आत्मीनिकीश्चात्मविद्यां वात्सारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशाम् ।
 नितन्द्रियो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं प्रजा ।
 यजेत राजा क्रतुभिर्बहुभिश्चाप्रदक्षिणैः ।
 धर्माथंश्च विप्रैर्भ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 धावन्सरिकामेषु राजा दद्याद्दृष्टयैर्हृत्सु ।
 स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्धते पितृवस्यु ॥
 आश्रितानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
 वृषणामस्यो ह्येष विधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥
 ततः स्नानवासिञ्जा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्राज्ञा विधातयो ब्राह्मणैर्वन्दयो निधिः ॥
 समीपमाधमं राजा ह्याह्वय पातयेत् प्रजाः ।
 न निवर्त्तते संग्रामासात् सत्तत्रमनुस्मरन् ॥
 धंयामेज्वनिवर्त्तितं प्रजानां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राजा निश्चयसं परम् ॥
 ह्यणानाञ्च वृहानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
 योगक्षेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
 वर्णाश्रमश्रवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रत्युत्थानं राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
 आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वयमेवानयेद्वाजा सत्कृतात्मावमानयेत् ॥
 तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववस्त्रिमर्चयेत् ॥
 हे प्रभो वेदितव्यं च ऋषी वक्रा च मानवैः ।
 वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्यात विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं दवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
 न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं स्वल्पान्यपि निरुक्तति ॥
 विश्वासयेद्याप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 वकवन्तिनयेदर्थान् सिंहेवश्च पराक्रमे ॥
 एकवचनावसुम्येत शशावश्च विनिश्चयेत ।
 दृढप्रहारो च भवेत् तथा शृकरवनरुपः ॥
 चित्राकारश्च शिखिवदृढभक्तस्थाश्ववन् ।
 भवेच्च मधुराभाषो तथा कीकिलवनरुपः ॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवमति वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वश्च भोजनं प्रायणं व्रजेत् ॥
 यस्त्वं पूष्यमलङ्कारं यस्यान्वन्नुजोत्तम ।
 न गाहेज्वलसम्बाधं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
 अपरीक्षितपूर्वश्च पुरुषेराप्रकारिभिः ।
 नारोहेत् कुञ्जरं यालं न जानात् तुरगं तथा ॥
 नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देयोत्सव वसेत् ।
 नरेन्द्रलक्ष्मणा धर्मस्त ज्ञाता यस्तो भवेत्तुपः ।
 सदृष्टत्वाश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानताः ।
 राज्ञा सह्यायाः कर्कशाः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
 यथाहंश्चाय सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु श्रान् संग्रामकर्मसु ॥
 निपुणानर्थकृत्येषु सञ्चन च तथा शूचीन् ।
 स्त्रीपुत्रकुलान् नियुञ्जीत तीक्ष्णान् स्त्रीरुणकर्मसु ।
 धर्मं चार्थं च कामे च भये च रतिवन्दन ।
 राजा यथाहंश्च कुर्यादुपधाभिः परीक्षणम् ॥
 समतीतोपधानं भव्यान् कुर्याद्दृष्टिवनेचरान् ।
 तत्पदान्वेषणे यत्नांस्तदध्यासाश्च कारयेत् ॥
 शवमादीनि कर्माणि रूपैः कर्माणि भागव ।
 सर्वथा नश्यत राज्ञ्जीव्योपकरणस्य च ॥
 पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां तृपोत्तम ।
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मान्नान् विवृथानुत्पदः ।
 नेच्छते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
 यस्मिन् कर्माणि यस्य स्यात् विशेषणं च कौश-
 लम् ।
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
 पितृपेतामहान् भव्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
 विना दायदृष्टयु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
 नियुञ्जीत महाभाग तस्य तं हितकारिणः ॥
 परराजदृष्टान् प्राज्ञ जनसंग्रहकाव्यया ।
 दुष्टान् वाप्यवाद्दुष्टानाश्रयित प्रयत्नतः ॥
 द्रष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।
 वृत्तिं तस्यापि वर्त्तते जनसंग्रहकाव्यया ॥
 राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
 ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
 तथाश्चरंश्च चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
 शुणिनां पूजनं कुर्यात् निर्गुणानाञ्च शासनम् ॥
 कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
 स्वकं देशं परे देशे ज्ञातशीलान् विचक्षणान् ॥

धनाहायान् लेशसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
 जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञानान् परस्परम् ॥
 बणिजी मन्त्रकुशुलान् सांत्वरचिकित्सकान् ।
 तथा प्रप्रजिताकारान् चारान् राजा नियोजयेत् ॥
 नैकस्य राजा श्रद्धयान् चारस्थापि च भाधित ।
 वृथोः सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्धयान्त्रपतिस्ततः ॥
 परस्परस्याविदितो यदि स्याताश्चराभू ।
 तस्माद्राजा प्रयत्नेन गणेश्वाराभयो जयेत् ॥
 राज्यस्य स्वल्पमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
 चाराणाभपि यत्नेन राजा कार्यं परीक्षणम् ॥
 विरुध्यते तथा केन विरुध्यं तन्महीक्षिता ।
 अनुरागत कथं लोके कर्म कार्यं महोक्षिता ॥
 लोकरागापरागौ च भव्यानाश्च गुणागुणान् ।
 सर्वे राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
 कर्मणा केन मे लोकं जनः सर्वोऽनुशुच्यते ।
 विरुध्यते केन तथा विरुध्यं तन्महीक्षिता ।
 विराधजनकं लोकं वर्त्तनीयं विशेषतः ॥
 जमानरागप्रभवा हि लक्ष्मी
 राज्ञा मता भागविवशचन्द्र ।
 तस्मान् प्रयत्नेन नरेन्द्रसुखीः
 काव्यऽनुशुरागौ सुवि मानवेषु ॥”
 इति भातुर्त्ये २२५ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अपरश्च ।
 राजीवाच ।
 “बहवो भूपतेधर्मास्मान् वक्तुं नहि शक्यते ।
 तस्मान् सभासती वचुमि महाभाग निश्चामय ॥
 पृथिवी वेद्यामी पुण्या सदा प्रियतमा हरः ।
 नारायणहृते नान्यो वसुमत्याः पतिर्भवत् ॥
 नारायणश्रुत्वा राजा मनुष्यो न कदाचन ।
 अतस्तु दर्भयं त्यक्त्वा सर्वान् नीति समाचरेत् ॥
 नीतियाहो तृपो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
 चिरं सुनक्ति पृथिवी कण्ठकेः परिवर्त्तते ॥
 यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
 भ्रष्टशीरचरैरेव स भवेन्नञ्च संशयः ॥
 आयुर्बल यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
 मन्त्रित्वं पण्डितो राजा नियोज्यः सर्वदेव हि ॥
 अवज्ञया महोभर्त्सव्यजन्ति सदसी बुधाः ।
 सभायां बुधहीनायां नीतिर्व्यवर्त्तनी न हि ॥
 ततो नातो विपन्नायां सहसा धरणीपतेः ।
 राजाश्रयो विनश्यन्ति सकीपवल्गवाहनाः ॥
 ब्राह्मणान् गणकाश्चैव वेद्यांश्च बान्धवांस्तथा ।
 वृषाः कन्याणामिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
 गतश्रीर्गणकहेष्टा वैशदेष्टायुर्बलितः ।
 ज्ञातिहेष्टा निष्कृतः स्यात् द्विजहेष्टास्त्रिजाति-
 भाक् ॥
 राजानः पितरः प्रोक्ता पुत्रा जनपदास्तथा ।
 अन्यो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवारसान् ॥
 पौरलोकबधूं राजा पश्येत् पुत्रवधुमिव ।
 पौरलोकं तथा कुर्यात् यथा खेही निजात्मज ॥
 प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
 शिरस्या विपदस्त्रीं विज्ञेया दीर्घदर्शिभिः ॥

राजन्यः

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिग्रहं हरि ॥
प्रजानां पालनं दानं दक्षिणं शुभाभावहे ।
द्वाभ्यां यं वर्जिता भूपाली विजिता नृपाधमाः ॥
दृष्टानां शासनश्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपास्मितं विषयत्रादक्षेणमहीपतिः ।
निश्चितो हि महीपालो विपत्तानां न हि निस्त-

रेतु ॥

नृपाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रिन्द्र । सत्वरश्चारचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ॥
आगतं तु भयं भूप आचरन्निर्भयं यथा ॥
ज्ञानौ वापि च मित्रे वा पूर्णे वापि च मन्त्रिणि ।
कुशलात्मनेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरस्तथा ।
गाम्भीर्यंहीनं भूपालं मन्वन्ति न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकैः श्रियं यदिच्छन्ति त्यक्तगाम्भीर्यभूपतेः ।
शक्यस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्मायाः मकले राज्ये वृद्धयो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तलक्ष्मणानां भृतानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भवत्यमर्थं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यतरः सदा ।
चतुरङ्गवलेहीनः सङ्घसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचारग्रहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यंश्चेति भूपानां लक्षणानि द्विजोत्तम ॥
स कथं नृपतिर्यस्तु प्रतापेन विप्रिन्द्रितः ।
स कथं नृपतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं व्रजेन्नृपः ।
प्रतिपादेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा नृपतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं घामं विद्युक्तः सन्वपातकेः ॥
युधि प्राप्नोति राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्नोत्युद्धिहीनसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तसत्त्वं त्यक्तग्रहं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो यात्यधो-

गतिम् ॥

पलायनपरो युद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ।।
ताशुभावपि तिष्ठतां नरकेऽत्यन्तदुःसहे ॥
युधि साहसवान् योडा तद्वन्ता च महोत्तर ।
तिष्ठतां दावपि स्वर्गं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात् किमुक्तेन संज्ञेपादुच्यते भया ।
प्रजापालनक्राज्जा कदाचित्तावमीदृति ॥

इति पाञ्च क्रियायोगमारं २० अध्यायः ॥

राजनीलं स्त्री, मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन्-
“राजन्शुशुरात् यत् ।” ४ । १ । १३७ । इति
यत् ।) चत्त्रियः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । १२० ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमाधीत् बाहु राजन्यः कृतः ।

राजप

ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पङ्गां मूढो अजायत ॥”)
राजपुत्रः । (राजति हीयते इति । राज् +
“राजेरथः ।” उणा० ३ । १०० । इति अथ्यः ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चौरिकावृत्तः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां चत्त्रियाणां सम्बन्धः ।
राजन्य + “गोत्रोऽसौष्टोरभराजराजन्येति ।”
४ । २ । ३६ । इति युञ् ।) चत्त्रियसम्बन्धः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथो निघञ्जी कवची धनुष्मान्

दमः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः

कल्पचयैवृत्तमिवाण्वाम् ॥” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो युञ् ।” ४ । २ । ५३ ।
इति युञ्प्रत्ययः ॥)

राजन्वान्, त्रि, (राजास्यस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मतुप् । “राजन्वान् सौराज्ये ।”
८ । २ । १४ । इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराज्युक्ते देशे राजन्वात् राजा
विद्यतेऽस्येति भोक्ताभूपादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्नाम्ने ।

‘भूस्त्रि निन्दाप्रशंसानुत्थयोऽतिशयने ।
संसर्गोऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवाद्यः ॥’ इति
स्वमते अस्वर्थे भमाद्योऽमी अर्था अर्थात्
लभ्यन्त एषः । निपातनात्तलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य लुप्तताविति परे । सुराज्य
स्वधर्मपरत्वात् शोभना राजानोऽस्तेति
नार्थायां स्वतेरिति अनिषेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराज्ये लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २० ।

“कामं नृपाः सन्तु सङ्घमशोऽर्थे

राजन्वतोमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राजिः ॥”)

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥

राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटजः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पन्थाः । “ऋकपूरश्चुःपथा
मानस्ये ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धनधि दृश विस्तार्यः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
शुवांवरथनागानामसम्बाधः सुसम्भरः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६३ ।

राजपु

“तावत्पताकाकुलमिन्द्रमौलि-
रक्षोरथं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपथी, स्त्री, प्रसारिणी कता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाङ्गुः, पुं, (पलाङ्गुनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाङ्गुः ।
लाज प्याज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ नृपाङ्गुयः ३ राजप्रियः ४ महामूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ शृष्टः ८ नृपकन्दः ९
महाकन्दः १० नृपप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफघ्नाश्लवम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रः ।) बुधग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—

“वैश्यादम्बलकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करणकन्यायां चत्त्रियाज्जातञ्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भृशुदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्रः चिरं जीव माजीव सुनिपुत्रक ।।
जीव वा मर वा साधो व्याध माजीव मा मर ।”
इत्युक्त्तः ।)

तस्य रत्नयं यथा,—

“राजपुत्रस्य रत्ना च कर्मया पृथिवीक्षिता ।
आचार्यशास्य कर्मयं नित्यसुक्तेषु रत्नणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिचयेत् ।
रथं च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत् सदा ॥
शिल्पानि शिचयेच्चैव नाप्तेर्मियाप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमशक्यन्तु यस्य कर्तुं सभावतः ।
वन्दनं तस्य कर्मयं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
आधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि नियोजयेत् ।
आदौ स्वर्षेषु तत्पश्चात् क्रमेणाय महत्स्वपि ।
न्यगयापानमन्त्रांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
यतान्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
बहवो नृपशार्दूला येषां संख्या न विद्यते ॥
वृष्टाटनदिवास्त्रं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्मयं दृष्टपारुष्यमेव च ॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा हि प्रकृतं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणश्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणात् ससुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अदेशकावे यद्दानमपाचे दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्णनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं कथयेत् च ।
चेतश्चमरिषद्वर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यं भवत्ययं ततः ।
 कृत्वा भवत्ययं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून् बाह्यांस्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा श्रेयास्तुत्याभ्यन्तरकृत्विमाः ॥
 गुरुवस्ति यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
 पित्रपैतामहं मित्रममित्रं तथा रिपोः ॥
 कृत्विमश्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वमेवैतन्नापि चाहृतः ॥
 स्वास्थ्यमात्यो जनपदो दुर्गं सैन्यन्तयेव च ।
 कोषो मित्रश्च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 षडङ्गरत्ना कर्मण्या तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गेषु यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥
 न राज्ञा नृदुना भायं नृदोर्हं परिभूयते ।
 न भायं दारुणोनापि तोदण्डादुद्धिजते जनः ॥
 काले नृदुर्यो भवति कांश्च भवति दारुणः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भव्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्ष्यते ॥
 भव्यैः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ॥
 यसनानि च सर्वान्नि भूपतिः परिवर्ष्येत् ॥
 लोकसंनृहणार्थाय कृतकयसो भवेत् ॥
 शौटीरस्य नरेन्द्रस्य गित्यसुद्रित्तचेतसः ।
 जना विरागमायान्ति सदा दुःसैन्यभावनः ॥
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सर्वस्वैव महीपतिः ।
 वर्धयन्मि महाभाग भुङ्क्ते न समाचरेत् ॥
 भायं धर्मभर्ता श्रेष्ठ स्थललक्ष्येण भूसुजा ।
 स्थललक्ष्यस्य वशगा सर्व्वा भवति मेदिनी ॥
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्मद्वानिधुवं भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥
 अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥
 राज्ञा संदृतमन्त्रेण सदा भायं ह्येजात्म ।
 तस्यासंदृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्व्वापदो भुवाः ॥
 कर्तव्येव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारेभ्यानि महाभाग तस्य स्वाहसुधा वशे ॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्य तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।
 कर्तव्यं पृथिवीपालेर्मन्त्रमेदभयात् सदा ॥
 मन्त्रविन् साधितो मन्त्रः सयमाना सुखावहः ।
 मन्त्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
 व्याकारैरिन्द्रितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्रविकारेषु गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्तस्य वशे सर्व्वा वसुधरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
 नेकस्तु मन्त्रयेष्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 नारीहेडिपमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥
 ये चास्य भूमि जयतो भवैयः परिपन्थिनः ।
 तानानयेदश्रे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् कर्षोभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्तव्यं खरादृपरिरक्षता ॥
 मोहाज्ञा खरादृ यः कर्षयन्नपेक्षया ।

राजव

सोऽचिराद्भक्ष्यते राज्यात् जीविताश्च सर्वा
 न्वयः ॥
 भृतो वस्त्रो जानवन्तः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा रादृं महाभाग भृतं कर्मसहं भवेत् ॥
 यो रादृमनुयच्छाति राण्यं स्वं परिरक्षति ।
 संघातसुपयाचेत् विन्दते स महान् फलम् ॥
 रादृाङ्गिरायं धान्यश्च मही राजा सुरक्षिताम् ।
 महता तु प्रयत्नेन खरादृस्य च रक्षिता ॥
 निव्यं स्वेभ्यः परैभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुर्व्यात् स विभागी प्रियाणि
 च ॥
 अजमसुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायत्तं विधाने देवमाधुषे ।
 तयोर्देवमचिन्तुं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 यव मही पालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकातरागः परमो भवेत् ॥
 लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
 लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्तिः ॥
 इति माख्ये २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कृत्)
 शरारिपुत्री । शरालो इति भाषा ॥ यथा,—
 “शरारिराटिराडिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पाद्यामास ततः पुत्रं वे राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुत्तमी ।
 रेशुका । जाती । राजरीतिः । कुकुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
 “अतिसुक्तश्चाथ जातिमालती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १।७३।४ ।
 “सुयुक्त राजपुत्री त्वं यथा कन्याणि । भाषसे ।
 भार्या मे भव शुश्रोणि । ब्रूहि किं करवाणि
 ते ॥”)
 राजपुष्यः, पुं, (पुष्याणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नामकेशरपुष्यवृक्षः । यथा,—
 “चाभ्येयः केशरो नामकेशरः कनकाश्रयः ।
 महीवधं राक्षपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुष्यो, स्त्री, (राजप्रिय पुष्यमस्याः । डीप् ।)
 करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजफणिजम्बकः, पुं, (राजत इति । राज् + अच् ।
 राजो दीप्रशासो फणिजम्बकः ।) नागरङ्ग-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिर्घय फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजवदरं, स्त्री, (राज्ञो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रक्तामलकम् । जवजम् । इति मेदिनी ॥

राजमा

राजवदरः, पुं, (वदराणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
 र्यायः । नृपश्रेष्ठः २ नृपवदरः ३ राजवज्रभः ४
 पृथुकोलः ५ तनुवीजः ६ मधुरफणुः ७ राज-
 कोलः ८ अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । प्रशि-
 रत्वम् । दाहार्निपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोथश्रमनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजवीजी, [नृ] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य ।)
 राजवश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजभट्टिका, स्त्री, हापुत्रीपुत्री । यथा,—
 “गोभक्षीरः पङ्ककौरो हापुत्री राजभट्टिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजभद्रकः, पुं, कृष्णम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति साधुपाठः ॥
 राजभूयं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुष्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ॥” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥
 राजभोग्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुञ् +
 ग्यत् । कृत्वच् ।) जातीकोषम् । प्रियालवृक्षे, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमण्डकः, पुं, (मण्डकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) वृद्धवृक्षः । वड वड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामण्डकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमण्डकः ४ वर्षाधीयः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजमल्लः, पुं, राज्ञा मल्लः । राजार माल् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उत्कृष्टः २ उद्धतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रत ।
 वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्योऽपि महीयत ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “त्रिंशद्गुणैश्च विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तेः जनः ।
 विश्रं धनुष्याममार्गः सोमामार्गो दशैव तु ॥
 धनूश्च दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः क्षतः ।
 नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसत्तरः ॥
 धनूश्च चैव चत्वारि शारखारथ्यास्तु निर्मिताः ।
 त्रिकराक्षोपरथ्यास्तु द्विकराप्यपरथ्यका ॥
 जङ्गापथश्चतुष्यादक्षिपादश्च गृहान्तरम् ।
 वृत्तोपादक्षिपादः प्राग्वंशः पादकः स्तुतः ।
 अवकरः परिवारः पादमानः समस्ततः ॥”
 इति द्रवीपराणी गोपुरहारलक्षणं नामाध्यायः ॥
 (अन्वामेधोऽन्तर्गं उच्छ्रविधानं कर्तव्यम् । यथा,
 मनुः । ६ । २२२ ।
 “समुत्सृजेत् राजमार्गं यस्त्वमेधमनापि ।
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्याश्च शुशोधयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

राजय

“ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ ।
युधुधाते महारज्ञे राक्षसेन दुरात्मना ॥”
राजमाय, पु, (मायायां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तुदित्वात् परनिपातः ।) वन्द्यः ।
वरवटी कडाड इति भाषा । तन्मयाय ।
नीलमायः २ नृपमायः ३ नृपोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कप्रपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वान-
कारित्वम् । बलदायकत्वम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ सागरकत्वम् । शुक्राम्बपित्तहरत्वम् ।
सुखादत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । शिथिलत्वम् ।
लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ व्यञ्ज ।
“राजमायो महामाषण्डपलक्ष बलः स्तुतः ।
राजमायो गुरुः स्वादुस्तुवरूपयोगे रसः ।
रुचौ वानकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिभलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्याभजनं यथा । नारदीये ।
“निष्पावान् राजमायां सुप्तं देवं जनादने ।
यो भजयति राजेन्द्र चाण्डालादधिकं हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमायां च वन्दयेत् ।
निष्पावान् सुनिष्ठां लयावदाहुतनारको ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राजमुद्र, पु, (सुन्नानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुधकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ॥
राजयन्मा, [न] पु, (राजश्चन्द्रस्य चयकारको
यन्मा । राजा चासौ यन्मा चेति वा ।)
चययोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौषधादयो यन्मशब्दं दृष्टया ॥ * ॥
(अमौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा-
माघे । २ । १६ ।
“मावेदि यदसावेको जेतयश्चिरादिति ।
राजयन्मैव रोगाणां समूहः स महोभ्रताम् ॥”
“तथाह वागभटः ।
अनेकरीगानुगतो ब्रह्मरोगपुरःसरः ।
राजयन्मा चयः शोषो रोगराडिति च स्तुतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानां राजोभ्रत यदयं पुरा ।
यत्र राजा च यन्मा च राजयन्मा ततो मतः ॥”
इति तट्टीकाया मत्तनाथः ॥)
महापातकञ्चिद्भयम् । यथा, विष्णुः ।
अथ नरकानुभूतदुःखानां नियं कत्वमुत्तोगानां
भानुष्यं लक्षणां भवन्ति । कुश्रतिपातकी
ब्रह्मरा यन्मो मुगप प्रयावदन्तकः । सुवर्ग
हारो कुनखो गुरुत्वगो दुष्मसा । इत्यादि
क्रमपुराणम् ॥
“क्रियाहीनस्य सर्वस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहमरणान्ममशौचकम् ॥”
महारोगिण पापरोमाहकान्यतमरोगवतः ।
ते च उन्मादस्वगदोषो राजयन्मा श्यामो मधु-
मेधो भगन्दरः उदरोभ्रमरो इत्यथौ पाप-
रोगो नारदात्ताः । इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥
तस्याप्यतिरूपस्थानानि यथा, —
“अथ कोपयतस्तस्य दन्तस्य सुमहात्मनः ।

राजय

निष्काम तदा यन्मा नासिकायाद्विभीषणः ॥
दृष्टाकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो धमनिसन्ततः ॥
अधोमुखो दृष्टहस्तः काशं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुश्लो निग्ननेत्रश्च योषासम्भोगलोलुपः ॥
स चोवाच तदा दक्ष कुत्र स्यास्याम्यहं सुते ॥
किंवा चाहं करिष्यामि तस्मै वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु दत्त भवान् ।
सोममत्तु भवान्निवर्त्तं सोमे त्वं तिष्ठ स्वच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य नच, श्रुत्वा दक्षस्याथ महामतेनः ।
शने, शनेस्ततः सोधमाससाद् स च दत्तम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वल्गाकं पन्नगो यथा ।
प्रविवेशेन्द्रदयं हृदं प्राप्य मुहागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राजयन्माणि ।
शुशोच चन्द्रस्तन्त्रोश्च विषमो प्राप्नवस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्मात्तानो राजयन्मो गदः ।
राजयन्मतिं लोकैस्सस्तस्य ख्यातिरभूत्
द्विजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यन्मगा रोहिणीपतिः ।
अथ जगामानुदिन शोषो शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रं शोषमायं सर्वोषधः अयं गताः ।
अयं जातास्वीषधीषु न यत्रः संप्रवर्त्तते ॥
यज्ञाभावात्तु देवानामभं सर्वं अयं गतम् ।
पर्यगयाश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
दृष्टभावे तु लोकानामाहारो शोषिताङ्गतः ॥
दर्भिस्यसनापंत सर्वलोकं द्विजोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्त्तते ॥
सर्वहीना, प्रजाः सर्वा लोभिनोपहृतेन्द्रियाः ।
पापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरुचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पाला, सपुरन्दराः ।
जम्, शोभ परं देवाः सागराश्च गृह्णास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं व्याकुलं दस्युपीडितम् ।
ब्रह्मायमगमन्त्वाः सर्वं शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गस्य लोकेशं स्रष्टारं जगता पतिम् ।
प्रशम्याथ यथार्थोन्मपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् न्वानवदन्तान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परणो व हृतस्वविषयानिव ।
पप्रच्छ सुसुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहांसु यम्यान् न्वानांश्च लक्षये ॥
निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वास्तु
कामगान् ।
कृत्वा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुर्लभ-
तान् ॥
यद्भवे दुःखखबीजं युष्मान् वा यस्तु वाधते ।
तन् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चाप्यवधार्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मश्रवा आवः कृपावर्त्मा च लोककृत् ।
उवाचात्मसुवे तस्मै सुराणां दुःखकारणम् ॥
प्रथु सर्वं जगत्कर्मैस्त्वां येन वयमागताः ।

राजय

यदस्माकं दुःखबीजं यतो न्वानश्रियो वयम् ।
न क्वचित् संप्रवर्त्तते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा जसुः ।
निराधारा निरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः अयं
गताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तर्पासि चित्तौ क्वचित् ।
नैव वर्धति पर्यग्यः शोषतोयाभवत् चितिः ।
शोषाः सर्वास्तपोषधः शस्या लोकाः समा-
कुलाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादान् कुर्वन्ते ।
अन्नवेकान्यमासाद्य न्नियन्ते बहवः प्रजाः ॥
शोषोयु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम् ।
दुर्बलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चरं स्थितः ।
दृष्टराशौ स च शोषो, ज्योत्स्नाहीनश्च वर्त्तते ॥
यदेवान्निवृत्ते देवेश्चन्द्रो नेषां पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समालो वा भवद्विधि ॥
कदाचिदोहिणीं त्यक्त्वा नैव क्व च न गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकेषु दत्तः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः ॥
पातालादुवावदुत्थाय कालकङ्गादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि साध-
सान् ॥
स्वयं प्रवर्त्तते कस्माच्चगतां वा अतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तन् सर्वं विप्रवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतन् सुराणां वचनं दिद्यदशौ पितामहः ।
श्रुत्वा क्षणमभिधाय निजगाद् सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच । *
प्रथमस्तु देवताः सर्वा यदर्थं लोकविप्रवः ।
प्रवर्त्ततधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोभो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्या ।
अन्वित्यादा वरवधुर्भाभ्यर्थे परिणीतवान् ॥
परिणीय स ताः सर्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्त्तताशुरागिण न सर्वास्तु प्रवर्त्तते ॥
अन्वित्यादास्ततः सर्वा दौर्भाग्यस्वरपीडिताः ।
यद्द विप्रतिवरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्वकम् ॥
प्रवर्त्तते निशानाथो रोहिण्यो रागतो यथा ।
तथा न तास्तु भजते तदक्षाय न्ववदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः साक्षा संस्तुय विट-
पतिम् ।
बहुस्तुतमाभाष्य पृच्छार्थेऽनुरोधे तम् ॥
अनुरुद्धो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्त्तितं तास्तु समर्थं कृतवान् विधुः ॥
सममङ्गीकृते भाव तास्तु कर्तुं हिमांशुना ।
स्वं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिसत्तमः ॥
गते दक्षे सुनिश्रेष्ठे वैषम्यं तास्तु चन्द्रमाः ।
जहौ न भाव ताः शश्वत् कुपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमनुकथ्य सुतान्तरे ।

राजय

समृद्धिं प्रतिप्राय वचनस्यैदमवबोत् ।
न समं वर्णते चन्द्र सन्धांस्वासु भवान् यदि ।
तदा प्रथो त्वहं सुभ्यं तस्माद् कुरु समञ्ज-

सम् ॥

ततो गति पुनर्हस्ये न समं वर्णते यदा ।
तासु चन्द्रस्तदा दत्तं पुनर्गत्वाब्रुवन् ऋषा ॥
न ते वचः स कुरुते नेवास्मासु प्रवर्णते ।
वयं तपः करिष्यामः म्यास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा मुनेः ।
क्षयाय चन्द्रस्य मनः प्रापायोत्सुकतां गतम् ॥
प्रापायोदयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
क्षयो नाम महारोगो नासिकायाहिनिरगतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण मुनिना ततः ।
प्रविष्टवांस्तस्य देहे क्षयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीणे चन्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।

क्षीणासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वेषुधः क्षयं गताः ॥
ओषधभावाङ्गोर्केशस्य यज्ञः संप्रवर्णते ।
यज्ञाभावाद्नाहृष्टस्ततः सर्वप्रजाजयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन ह्येनानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं ससुत्पन्नं विकारश्च स्वगोचरं ॥
इति वः कथितं सर्वं यथाभूक्तोकपिप्रवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तत्प्रदुःखं सुरोक्तमाः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
त प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णा भवैदयथा ॥
पूर्णं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेन शान्तिरौषधीनाश्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्दक्षमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यायमुपस्थाप्य सर्वं मुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापतिं दत्तं प्रणम्य स्रज्जाया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सीदतां ब्रह्मसमाकं बहुदृग्बिनाम् ।
उडरस्य महाबुद्धिं त्राहि नः शोकसागरात् ॥
यदपं ब्रह्मसंज्ञं त्वद्विद्वत्परमात्मनः ।
तदंशस्त्वं परं ज्योतिर्विचरूपं नतोऽस्मि ते ॥
दक्षणात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्च त्वि योगशस्तनुमी वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायत्माहृतायाशु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्तयमानस्य योगभिनियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतस्त्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्विग्नाष्टुष्टः पारगाणां परायणः ।
आद्यन्तमुक्तः सहसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञसुखां तदा ।
भाह्व प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुख्यतः ॥
दक्ष उवाच ।

कुतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
उ.खहेतुं वद विभो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

राजय

ममास्ति यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत्र श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसुगोर्महर्षिणः ।
जगाद् गीष्यतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽप्य तं
मुनिम् ॥
क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्वेषुधो द्विजश्रेष्ठ तद्धानियं जहानिज्जत ॥
यज्ञं विनष्टं सकलाः प्रजाः क्षुब्धयकातराः ।
वृष्टाभावात्सहृदःस्वं प्राप्य नष्टाश्च काश्चन ॥
क्षयोऽयं राजानाथस्य यस्ते कोपान प्रवर्णते ।
स सर्वजगतो ब्रह्मभभवाद्यस्तुपस्थितः ॥
नाथुना तन्निभुवने यत्र क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विप्रव यान्ति विप्रैश्च सागराः स्यावराक्षराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्णन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखात्किन्दीकाः प्रजाः क्षीणा भया-

तुराः ॥

एव प्रवृत्ति विप्रैश्च विप्रवैरसान् रसान्तात् ।
देव्या न यावदत्याय बाधन्ते तावद्दुहर् ॥
प्रसीद हृद्य सततं तं पुरय तपीवलान ।
पूर्णं चन्द्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्तः भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तुतस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयच्छल्यसुहृदरन् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्मि वचो निशानाथे पृथक् प्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन भिष्यां कर्त्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु महच्चनं यस्मान्नेकान्तेन स्येवा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वदन्तं यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्यमुपायोऽस्ति मामाह यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाह स्वयं भाष्यासु वदताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यज्ञास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण मुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समाशय भाष्याभिः सहितं तदा ।
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं मुदिता सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तस्मिन् कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैले जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्नापयामास यथाशुं ब्रह्मलोहितपुष्करं ॥
भूतभगभवत्ज्ञानः पूर्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकारात्र सरः पूर्णं जगत्प्रभु ॥
तत्र स्नानस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिह्नयुक्तश्च सततं वृष्टोऽस्ति सज्जने ॥
तत्र स्नानस्य चन्द्रस्य शरीरान् तत्रक्षणे गदः ।
राजयध्मा निःससार पुत्ररूपां यथोदितः ॥
निःसृत्य राजयध्मा त् ब्रह्मणश्च जगतपतिम् ।
प्रणम्याहं किं करिष्ये कं गच्छामोतु उवाच ह ॥
स्नानं पत्नीश्च लोकेश । जलं मम सदत्तनम् ।
निदेशयानुरूपं मे सृष्टां लं गतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पृष्टं निरीक्ष्यैश्वरीरगे ।
अन्ते स्तीनातिभुक्तेः क्षीणश्चापि निशपतिम् ॥
दोभिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निषिष्य वै
सुहृः ।

अन्ते गालयामास शरीरादाजयध्मणः ॥
अन्तानि च गाल्याशु तदपूर्तं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तैप मध्ये रहसि लोकभूत ॥
तस्मादप्यन्तादिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराय
याः ।
तासां जयाह लवशश्चर्मान् क्षीरोदसागरान् ॥
कलामान्नावशस्य संसर्गादाजयध्मणः ।
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्वमन्तान्तिकाः ।
ता रागयध्मणभस्याश्चर्गोभूतास्तु षोडशा ॥
तेजो ज्योत्स्नाकलाभिस्तु निवहं यत्र कला-

पतः ।

शरीरं तत्रिधाभूतं गर्भस्थं राजयध्मणः ॥
ज्योतिश्चर्गमभूत् ज्योत्स्ना लाना राजादि-
यध्मणि ।
इवीभूताः सुधाः सर्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गलयामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योति सर्वं तस्माद्-

वहिर्गतम् ॥

क्षीरोदसागरे क्षिप्रं तस्मिन् विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा दत्तं ततः ॥
ततोऽन्तानि प्रजान्श्च कलाचर्गानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामाशु गृहीत्वा तत्रय
गिरिम् ॥
क्षीरोदाङ्गिरमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमर्थं कलाचर्गं सुधां ज्योत्स्ना न्यवाविशत ॥
सम्याध्य तत्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद् राजयध्मणं तत्रस्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्री सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयध्मन् विसृज्यसि ॥
प्रतिश्रययश्वासकासयुक्तो यो मेधुनं चरेत् ।
स ते प्रवश्यः सततं शृणुष्व तथाविधः ॥
कृष्णाख्या ऋतुपुत्री या भवत् सृष्टशी गृणी ।
सा तस्मै भाष्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवत् जल्यं तत्रस्त्वं विषये कुरु ।
दत्तं गच्छ यथाकामं चन्द्रं त्व विसृज्यो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विष्टो विधिना राजयध्मा महागदः ।
पश्यता सर्वदेवानामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तर्हते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समग्रयामास कलापञ्चदशोधतम् ॥
तत्र क्षीरोदधौतेन सुधापूगेन वात्मभूः ।
संस्थानस्तेस्तु कलाचर्गः पूर्ववच्चक्षोर्द्विधुम् ॥
स षोडशकलापूर्णः पूर्ववद्विबभौ यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा मुमुदस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रणिपत्य पितामहम् ।
उवाचैवं सुरसदो मध्यगो नातिहृषितः ॥

राज्य

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्भस्मन् शरीरे मम वर्तते ।
न वीर्यं वा तथोत्साहो विसीदन्यङ्गसन्धयः ॥
नोत्सहे पूर्ववच्छर्त्तं विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्त्वदिनं वर्त्तय केन लोकभृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्तस्य यन्मणा सोम यदभ्रदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विप्रौर्णा भवतस्तनपूर्णांमभवन्न हि ॥
अधुना भवती देहचर्मा निःसारितं मया ।
शरीरान् सामन्त्योत्साह्यं अङ्गसा राज-

यन्मणः ॥

तथां प्रत्यालनविधौ लवणो यत्र स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्

यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्त्वव सीदन्ति साम्पतम् ॥
अक्षोपायं विधास्यामि यथा नात्तिं लभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरे ॥
रेन्क्षतोरुनु चामेयः प्रदेयः सन्तः क्रतौ ।
ततोऽनु भवती भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥

तत्र भागेन सुक्तेन नित्यं यज्ञहृतेन हि ।
पूर्ववर्त्तं समुत्साहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
यश्चात्तकणाक्तोये चौरादस्य स्थितास्तव ।
शरीरचर्मा यावत्त ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।

वृद्धिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमध्यगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरं प्राप्तिं द्वितीये शङ्कराश्रजः ।
दत्त्वासा भविता विप्रः प्रचक्षुश्चक्रभास्वः ॥
स महेन्द्रस्याविनयान् श्रापं दत्त्वा मुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं समुरासुरम् ॥

श्रिया हीने ततो लोकं भविता लोकविप्रवः ।
यथा तव क्षयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥
तस्मानुषप्रमायेन द्वितीये तु कृते युगे ।
भविष्यति स्यास्यति च यावद्युगचतुष्टयम् ॥

तत्रक्षतुर्थं सम्प्राप्तं सह देवैः कृते युगे ।
चौराद निर्भयिष्यामः शम्भुविष्णुरह तथा ॥
मन्थान् मन्दरं कृत्वा सर्पराजं तथाशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवाभ्यां वयं तत्र ।
मधिष्यामः सम देवैः चौरादं सह दानवैः ।

त्वच्छरीरात्तमिदं यत्र स्थितं चौरसागरं ॥
तत्रमध्य ग्रहोष्यामो राशीभूतं तथाक्षयम् ।
सर्वोपधन्तरे कृत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेपस्यामं सागरजले शरीरार्थं विधौ तव ॥
निर्मम्य सागरं पश्चात् समुद्राये यदास्तनम् ।
तदा तव वपुस्तस्मिन्पूर्वं सम्भविष्यति ॥

ज्योत्सो वीर्याशुकं कान्तमक्षयश्च सुधात्मकम् ।
दृष्ट्वाङ्गसन्धिकं चारु भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधां क्षयाय मासाहं वृद्धये यज्ञवानभूत् ॥
यथा दक्षेण गदित मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाऽयत्र तत्राकरोदधि ॥
यतः षोडशधा चन्द्र सुरज्योषो विभक्तवान् ।
पञ्च च सुरान् सर्वान् समुवाचेदमद्भुतम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुर्हृदि ।
तिष्ठत्यदावधि पराः क्षयं यातु क्षयं विना ॥
क्षयेण यदि रोगेण मासाहं दक्षवाक्यतः ।
क्षयाय पीयते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां प्रति ।

चतुर्दशकलासंख्याः प्रतिमासं सुरोक्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंस्थान्यवृत्तानि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिधिमार्ग्य भवन्तस्वाचतुर्दशाम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु क्षयं त्वेव कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥

यातु शेषा कलादृष्टी हरितपत्रे पलायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निश्रापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
द्वितीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा सन्धुक्षितो विधुः ॥
चतुर्थे बलसंपूर्णस्तिथिभागे विभावसोः ।

मखलं यातु चन्द्रोऽयं सविम्बरथघोटकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
एवमेव कृष्णपक्षे तावत्स्था प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिर्जासक्तयाविधः ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्लं कृष्णं तथा भवेत् ॥

ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कषोदिता ।
वृद्धिर्मेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिधिरादितः ॥
ततो द्वितीयाभागस्य या ज्योत्स्ना हरसूहृदि ।
स्थितायां वै कलायास्तु गता सा पुनरेष्यति ॥

युष्माभिस्तु भवेत् पथमन्वत् यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादिदिधिभिः पूर्णात्ताभिः सदैव हि ॥
स्वयमुत्पत्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगान् सुरो-

क्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः क्षयं यास्यति तथा विधोः ॥
वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविम्बत पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तया ।
ज्योत्स्नाहरशिरश्चन्द्रान् प्रवृद्धं पुनरेष्यति ॥

तेजोभाग सूर्यविम्बादन्तं वक्ष्यते स्वयम् ।
एव वृद्धि शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रवृद्धिजयाद्भवेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिश्च यास्यति ॥
तावत्कालमभियाप्य तिथिः स्यास्यति सा पुनः ॥

चिरं वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा इतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।
इत्यातिथीनां तु सदा क्षयः स्या-

चिरान्तु वृद्धिस्थितियु प्रवेशे ॥
क्षयं कथञ्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।
तस्मात् तथो प्रवृद्धार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥
आस्वादनीयः शुभ्रांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।
अमावास्यापराहं तु पितृभौ रोहिष्शीरुहे ॥
तस्येवास्वादानात् कथं वृद्धि यास्यति चान्वहम् ।
तत्र कथं पितरस्तस्मिं यास्यन्ति वै पराम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहिताथाय चन्द्रस्य क्षयवृद्धये ॥
महादेवोऽपि चन्द्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
जग्राह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भृशम् ॥
यत्तेजः परमं नित्यमजमक्षयमक्षयम् ।
तत्रस्वरूपाश्चन्द्रकलाः प्रापतस्तु क्षयं गताः ॥

प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योगिनास्तु तदा तेषां चित्तं तल्लीनमेष्यति ॥
महादेवशिरःसंस्थे लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रदारा भवेत्सुक्तिरिच्छेवं वैदिकी श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेवः क्षयवृद्ध्या विना कृतम् ।
हिताय सर्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥

चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषधो यास्यति वृद्धये ।
सर्वोपधीषु वृद्धास्तु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु स्वान् स्वान् भागास्तु देवताः ।
परिवृष्टान्ति पितरस्तथा कव्यानि भूरि च ॥
अन्तं ब्रह्मणा वृद्धं यद्देवैश्चः पूरातनम् ।
तेन वृष्यन्ति हीना ये ह्यजभागेन देवताः ॥

यज्ञोपायायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिर्मेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्यात् क्षीण-

मन्धया ॥

अतोऽन्वत्स्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षप्रापत्तु रक्षाये तच्चिकीर्षितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
तेज सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्राहं ज्योत्स्नाका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।

ज्योत्स्नाद्वितीये भागस्तु तेजोभागे द्वितीयकः ।
अन्त्युग्रशिरश्चन्द्रात् सूर्यविम्बाद्यथाक्रमम् ॥
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरं ।
सितासितावुभौ पक्षौ शेषाणामुदयक्षयौ ।
इति वः सन्मसास्थातं विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥

ब्रह्मणा पञ्चतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवाद्यमकरोद्विधुम् ।
कथं स्थितेऽपि पिबन्त्ये तिथिवृद्धिश्च यथा ॥
इदं पुण्यतमास्थानं यः शृणोति सत्सत्तरः ।
राजयज्मना तस्य कुले न कदाचिद्भविष्यति ॥

यज्मणा परिभूतो यः शृणोति वचनं विधेः ।
अचिरात् यज्मणा सुक्तः स भवेन्नरसत्तमः ॥
इह स्वस्थयत्रं पुण्यं गुह्यात् गुह्यातरं परम् ।
यः शृणोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभाग-

भवेत् ॥

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
राजयोग्यः, त्रि, (राज्ञो योग्यः) राजार्हः
शुपोचितः । यथा,—
“त्रिकोणकगटकं सौम्ये प्रापे चोपचयस्थिते ।
राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवहिनौ ॥”

इति जातकाद्वैतम् ॥
राजरङ्गं, ङी, (राजयोग्यं रङ्गम्) रणवत्
इति शब्दरत्नावली ॥
राजराजः, पु, (राज्ञामपि राजा वनाधिपत्वात्
“राजाहःसखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति
टच्) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६३
(यथा, किराताङ्गनीये । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गन्वति राजराजस्ये ।
सोतकण्ठं किमपि पृथासुतः प्रपृथौ
सन्वत्तं भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥”)
सार्धभौमः । (यथा, रामायणे । २।६०।१४।
“प्रयागमिति न युत्वा राजराजस्य योषितः ।
हृत्वा यानानि यानाहं ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”)
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पितृत्वविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकृतस्त्री ० राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । श्रौतत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाण्डुवातक्रिमिघ्नोहृपित्तनाश-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कटिकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णास्य राजर्षिः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्या, [न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्या चिह्नं यत्र ।)
वृद्धिश्चिह्नः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्री ।
यथा, च्योतिषतन्त्रे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्रितातपत्रुपपूजितदेशलाभः ।
हृदयश्वलाभधनपूर्णमगौरवः स्यात्
शौक्रे दशा भवति निखलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवश्यः, त्रि (राजवशं भवः । राजवश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
बोजी ० । इत्यमरः । ० । ७ । ० ॥
राजवर्त्म, [न्] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पत्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्क्रम ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
अच् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजास्रः । राजवद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
रूपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दृष्टप्रियो विना स्नेहेः परभूमिचरो यत्नी ।
याम एवाक्रिमीसंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥”)
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
इति रत्नमाला ॥ उच्चा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [न्] त्रि, (राजाख्यस्येति । राजन् +
मतुप् । मस्य षः ।) राजमाचयुक्तद्वयः ।
यथा,—
“सुराक्षि देशे राजवान् स्यात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(वृपविशष्टः । यथा, महाभारते । ५।१।७।
“रराज सा राजवतौ सन्दृष्ट्वा
यद्वैरिव द्यौर्मिलीरुपेता ॥”)
राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अच् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्य २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकृष्णरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरखधवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लक्षास्थायो वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लक्षासिञ्ज इति भाषा ॥
राजशरणः, पुं, (राजः शोभमानः शरणः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पुं इक्षिप्रमत्स्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्याः ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तुकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुक्रानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पत्तविशेषः । राजा शूमा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पात्रः २
शतपत्रः ३ उपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्ग, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्ग, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अच् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्षणम् यथा,—
“आरम्भरक्षिनाश्रयैश्चसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरक्षिना फलार्थं कर्मगुणानश्रीलता ॥ * ॥
संज्ञेयस्तत्त्वज्ञानं यथा—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यस्य तौ तदिदं यन्तु राजसम् ॥”
तस्माद्गतियथा,—
“देवत्वं मार्त्तिका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिथेकत्वं तामसा । नत्वमित्थेधा त्रिविधा गतिः ॥”
तद्वतिप्रकारा यथा,—
“भक्ता मक्ता नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
दातृपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥

राजस

गन्धर्वा गुह्यका यत्ना विषधानुचराश्च ये ।
तथेवाप्सरसः सर्वा राजसीघतमा गतिः ॥”
इति वामने २२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कङ्कमलवणात्पृष्णतोऽक्षरूपविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशीकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्धाय तु फलं दम्भाद्यमपि चैव यत् ।
इत्यने भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो रश्मेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” * ॥
राजसदानं यथा,—
“यत् प्रत्युपकारार्थं फलमृद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिशुद्धं तदानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायकृशभयान् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत् कामेपसुना कर्म साहकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायामं तदाजससुदाहृतम् ॥” * ॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागो कर्मफलप्रसूनो हिंसात्मकोऽपुष्टिः ।
हृद्यंशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसो वृद्धियथा,—
“यथा धर्ममधर्मेश्च कार्येष्वकार्येष्वेव च ।
अयथावत् प्रजानाति वृद्धिः सा पाथं राजसी ॥”
राजसो धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयते-
ऽर्जन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षो धृतिः सा प्रार्थं राजसी ॥”
राजसमुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगान् यत्तद्दृग्दन्तोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् मुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेय तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥” ॥
राजसस्मृतयो यथा,—
“आवनं याज्ञवल्क्याश्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वेणावश्च राजसाः स्युग्ता मताः ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदनं, स्त्री, (राज्ञः सदनम् ।) राजशृङ्गम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्देदा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनसुपकार्योपकारिका ।

राजसू

राजा

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ।
विष्णुस्तक. प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । ०३ । इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव गृहणात् न क्वावत्वम् ।) नृपति-
समाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । १६ ॥ (वाचस्पत्ये
नृपसकलङ्कृतीतिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्प, पु. (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वान् परिनिपातः ।) सर्पावशेषः । तत्पर्यायः ।
भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्पण, पु. (सर्पाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्पवशेषः । राजसर्पा इति
भाषा ॥ राड इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
क्रुणिका २ । राजिका ३ । सरौ ४ । मुष्टकः ५ ।
मुष्टक इत्यत्र अष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ जय. ६ । क्षत्राभिजनन ७ ।
क्षत्राभिजनन इत्यत्र क्षत्राभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठा ८ । तीक्ष्ण-
फना ९ । राजा १० । जगन्मर्षप्राना ११ । अस्य
शृणा । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
श्लेष्मण्डकफत्रयनाशित्वम् । पित्तादाह-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ (क्षत्रिण्यति-
त्रसरेणुपरिमित-परमाणुवशेषः । यथा, मनु. ।
८ । १३३ ।

“चसरेणुवोऽष्टौ तिष्ठत्या लिङ्गेका परिमाणतः ।
ता राजसर्पणस्तस्मिन् त्रयो गौरसर्पण ॥
त्रिसोऽष्टौ । अष्टौ चसरेणवो लिङ्गेका परि-
माणेन त्रयो तास्तसो लिङ्गा राजसर्पणो
ऽपि । ते राजसर्पणान्यो गौरसर्पणो ज्ञेयः ॥
इति तट्टीकार्या कुल्लकः ॥)

राजसायुष्य स्त्री, (राज सायुष्यम्) राजत्वम् ।
“स्वाद्यत्रक्षभृत् प्रक्षत्व प्रक्षसायुष्यमित्याप ।
द्वेऽभ्युपादके तद्वत् - - - - - ॥”
इत्यमरदशनात् ॥

राजसारसः, पु. (राज सारस इति राज
श्रीभाशाला सारस इव इति वा ।) मथुरा ।
इति शब्दमाला ॥

राजसौ, स्त्री, (राजस इयमिति । राजस् + अण्
स्त्रीप ।) दर्शा । इति शब्दरत्नावली । राजी-
गुणमस्वन्विना च (यथा, गोतायाम् ।
‘ यथा धर्ममधर्मञ्च काश्चात्काश्चमेव च ।
अथथावन् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसा ॥’)

राजस्य, पु. (“राज्ञा लतात्मक सीम स्यत्
२त् ॥” इत्यमरटीका । सु + अधिकरणे क्यप् ।
‘ राज्ञा सीतञ्च । राज्ञा वा इह स्यत् ॥’
इति काशिका । “राजस्यं सूर्यात् ॥” ३ । १ ।
१७४ । इति निपातनाम् । २ । १ ।) राजकक्षेय-
यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । नृपाश्वरः २ । क्रतु-
राज ३ । क्रतुत्मः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अमरमते क्लीबलिङ्गात्वम् । २ । ५ । ३२ ॥
यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

“यस्त्वन्ति च नरयात्रा निर्विष्य पृथिवीमिमाम्
राजस्ययान्मधेधातोः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणोः ॥”
राजस्ययान्मन्त्रादिकं वाजसनेयमंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजस्ययज्ञविवरणस्तु महाभारते सभापर्वाणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पु. (राजः श्रीभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वन्, पु. स्त्री (राजे देयं स्वं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकोपनिषद् ॥

राजस्वर्गः, पु. (स्वर्गाणां धृक्स्वराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परिनिपातः ।) राजधृक्-
रकः । इति राजनिघण्टुः ॥

राजस्यम्, पु. (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परिनिपातः ।) चक्षुश्चरण-
लोहितश्चतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजहंसरिव सप्ततङ्गी
गतयु लीलाश्चित्तविक्रमेयु ।
वर्णोयतप्रदुपदधनुश्च-
रादात्सुभिर्नृपराशिक्षितानि ॥”)
कदम्बः । कलहस । तृपासमः । इति मेदिनी ॥

राजस्यर्ण, स्त्री (राजानमपि स्यर्णयतीति ।
हृष् + णिच् + ल्युट् ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

राजस्यस्त्री, [नृ] पु. (राज्ञो ह्यस्त्री ।) राज-
गज । तत्पर्यायः । मारीच २ । याजकगजः ३ ।
मरीचकटः ४ । इति शब्दरत्नावली । ४६ ॥

राजहासकः, पु. (राजानमपि हासयतीति ।
हस + णिच् + क्तलुट् ।) मत्स्यविशेषः । तत-
पर्यायः । कानरः २ । कातलः ३ । राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजश्वकः, पु. सर्पणः । इति राजनिघण्टुः ॥
(अस्य प्राक्गुणाः ।)

“भस्त्राहि शान्तश्चापि लघुदंष्ट्रापिरोधि च ।
राजश्वकप्रकाशस्तु सटोशाकस्तु तद्विधम् ॥”
इति सुश्रुते सप्तस्थाने २६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पु. (राजते श्रीभवे इति । राज +
“कणन् युष्टिधत्तिराजोति ।” उणा० १ ।
१५६ । इति कणिन् ।) प्रभुः । नृपतिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापान् तपनी
यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वथा राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)
क्षत्रियः । (यथा, मनुः । २ । १०२ ।

‘ प्रश्नवदनाक्षयस्य स्वात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।
वैश्वस्य पृष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥”)
चन्द्रः । यत्नः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे चेत् श्रेष्ठार्थमाशकः ॥ अथ नृपतः
प्रयायः । राट् २ । पार्थिवः २ । क्षाभृत् ६ । नृपः ५

भूपः ६ । महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ । नृपतिः १० । भूपालः ११ । भूभृत् १२
महीपतिः १३ । नाभिः १४ । नाराट् १५
भूमिन्द्रः १६ । नरेन्द्रः १७ । नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ । भूमिपः २०
इन्द्रः २१ । दण्डधरः २२ । अवनीपतिः २३
स्कन्दः २४ । स्कन्धः २५ । भूभुक् २६ । अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—
“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदेः ॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तानुरञ्जिताः ।
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्वभाषत ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ।
अपि च ।

“राज्ञी राजमिकं स्वर्ग्यं कुरुते कर्म रागतः ।
रागान्वाञ्छ राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्व यथा —
शशुवाच ।

“शृणु वत्स । महाराज हे तात । भयभङ्गन ।
भयजाना च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥
महेश्वीश्च महेश्वोऽद्या त्वच्च स्वर्गे नृपोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेध निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्याय ॥
एथारवाहो राजा इति स ज्ञा आसीत् । यथा,
“दवर्विप्रैस्ताथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चैवाधिकारं वै पृथुवैश्वः प्रतापवान् ॥
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः ।
तानुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मुमुहुरे तदा ।
अनुरागात्तस्य धीरस्य नाम राजेत्वभाषत ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि कृष्णपटं बालं दृष्ट्वाश्रीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥
तस्यास्यं चन्द्रविम्बाम सुभु रस्यं समुत्ससम् ।
नालाः केशाः कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तार-
ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रयुगलो विस्मोष्टपटसंवृतः ।
चतुर्दशयुतश्लोकदोषास्त्यो दीर्घबाहुकः ॥
चतुर्नखाकरो मास्थयवष्टकपन्वकः ।
शिरालपादो गम्भीरः स्रग्मत्वक् चिबलीधरः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना
ध्यायः ॥ * ॥ अत्यञ्च ।

“अस्वैर्नोऽस्तुतरो कमलोदरसन्निभौ ।
श्लिष्टाङ्गौ तास्त्रनखो पादावुष्णौ शिरान्-
क्षिताः ॥
कृष्णसौम्यो गङ्गुलफो सुपाणो नृपतेः स्वर्णो ॥
स्वर्णलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।
उरवा जानवस्तुल्या नृपस्यापचिताः स्वर्णाः ॥
कापगट्टे नृपो दाधेर्भेषेष्च धनवाञ्जतः ।
समास्थाः क्षातपः प्रीक्षः प्रक्षम्बेन प्रताड्वावन्
सशब्दनिःशब्दरज्जाः स्वहोऽरद्राश्च मानवाः ॥

राजा

रक्षित्विचतुःपञ्चषडधारादिभिरेव च ॥
 दक्षिणावर्त्तचलितशुभाभिश्च नृपाः स्मृताः ।
 नृपाः पुष्यगन्धिपुत्रा मधुगन्धं धनं बहु ॥
 मांसलस्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः
 स्मृतः ।
 भवेत् सिंहकटी राजा निस्वः कपिकटिर्नरः ॥
 नृपाञ्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विधमकक्षकाः ।
 बलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
 अर्धा गवाटां कुर्वाञ्च नृपत्वं पद्मकर्मिका ।
 अनुहतेषु चुकेषु भवन्ति सुभगा नराः ।
 निर्हता विधमेर्दीर्घः पीतोपचितकेर्नृपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्यं मांसलं पृथु ।
 नृपाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कक्षुग्रीवश्च नृपतिलम्बकर्णांतिभक्त्यः ।
 आशानुलम्बिनौ वाहू दसौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
 मणिवस्त्रैर्नगटैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ।
 नृपा ह्रीनेः करच्छेदमशब्देधनवर्जिताः ॥
 निस्वाञ्जनखैस्तददणश्च परतर्ककाः ।
 तान्त्रेभूपा धनाटाश्च अङ्गुष्ठं मधुपस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिसौ रेखाश्च यस्य वै ।
 नृपतः करतलगा मणिवधं समुत्थिताः ॥
 शङ्खतपत्राश्रविका गजपद्मोपमा नृपे ।
 कुम्भाङ्गुपताकाभा रज्जुगलाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवटाणां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
 चक्रामिनोमरधनुःकुन्ताभा नृपतः करे ॥
 मांसलेश्च धनोपेता अवक्रैरधरे नृपाः ।
 विस्मापमेश्च स्फुटितैरोष्ठे रूक्षैश्च खण्डितैः ॥
 विवर्णधनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
 तोष्णा दृष्टाः समाः श्रेष्ठा गिह्वा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अज्ञा दीर्घा च विज्ञेया तान् श्वेतं धनेश्वर ।
 रुग्णा च परुषा वक्रं समं सौम्यश्च स श्रुतम् ॥
 भृपानाममल द्रव्यं विपरितश्च दःखिनाम् ।
 शङ्ककर्णाश्च राजानो रामकर्णाः शतायुषः ॥
 कराः स्निग्धावनहैश्च यालम्ब्येमांसलेर्नृपाः ।
 श्लोष्ठ्याश्चिपटनास चञ्चो भास्यता भवन् ॥
 अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
 मंशुतेश्च ललाटेश्च रुपणा उत्तरेर्नृपाः ॥
 ललाटोपस्थनास्त्रिसौ रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
 नृपत्वं स्यात्तस्य भरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
 क्वाकारेः शिरोभस्तु नृपा नस्त्रशिरो धनी ।
 यद्गुणतश्चतुर्ह्रस्वो रक्तः सप्रस्वसौ नृपः ॥”
 इति गारुडं नरस्त्रीलक्षणं नाम हृदयध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि शृत्वानाञ्चैव लक्षणम् ।
 सञ्जायते यो महीपालः सन्सद्भिः परीक्षयत् ॥
 राज्यं पालयत नित्यं सत्त्वधम्मपरायणः ।
 निज्जिह्व परमेष्ठानं कृति धर्मज्ञं पालयत ॥
 पुष्यं पुष्यं विचित्रवीथान्मलच्छदं न कारयेत् ।
 मालाकार इवारग्यं न यथाङ्गरकारकः ॥
 दग्धो क्षीरन्तु सुश्रुति विक्रान्तारो न भुञ्जते ।
 परराष्ट्रं महीपालो कालथालांश्च दूषयेत् ॥

राजा

नोधम्ब्यास्तु यो धन्वाः क्षीरार्थो लभते पयः ।
 एव राष्ट्रमयोगेन पीयमानं न वदन्ते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौर्णिरायुषशी बलम् ॥
 अथर्था विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षणाहिते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमधुव प्राप्य राजा धर्मं मतिश्चरेत् ॥”
 इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ।
 “यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्व्वं राज्यं महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि हरी लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधा वायुशेषतः ।
 सोमं राज्यं दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञो वैश्रवणं राज्यं जलानां वरुणं तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दक्षन् वासव मरुतामपि ।
 देवानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं हरी ॥
 पितृणां धर्मराजानं यमं राज्येभ्यसेचयत् ।
 रेखावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं हरी ॥
 पतञ्जोगाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उक्षेःश्रवसमश्वानां त्रयभक्तु गवामपि ॥
 श्रेष्ठान्क नागराजानं शृगाणां भिक्षुभीश्वरम् ।
 वनस्पतीनां राजानं प्रहमेवाश्वघोचयत् ॥
 एव विभक्त्यं राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्यात्पयासास सञ्जतः ॥
 पूर्व्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापते ।
 दिशःपाल सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽश्वघोचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापते ।
 पुत्रं शरुपदे नाम राजानं सोऽश्वघोचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमभ्युत्तम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चमस्य प्रजापते ।
 उदीर्यां दिशि दक्षिणं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तोरय पृथिवीं सर्व्वां सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः प्रतिपाल्यते ॥
 गते सर्वे प्रवृत्तस्य भित्तौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो यं शान्ते स्निहसत्तम ॥
 ये भविष्यन्त येरतीता सत्त्वभूतेश्वरा इह ज ।
 ते सर्वे सत्त्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ *
 स्तव उवाच ।
 “एव शृष्टासु सजासु स्थावरासु चरासु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि यादृशमुपकक्रमे ॥
 द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहं सच्च ।
 यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येभ्यघोचयत् ॥
 शृष्टस्यतश्च सर्वेषां ददात्तद्विरसामपि ।
 शृगणासाधिपत्ये च कार्यं राज्येभ्यघोचयत् ॥
 आदित्यानां प्रनाभ्यां वसुनामथ पावकम् ।
 प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामथ वासवम् ॥
 देवानामथ राजानं प्रजादं दितिनन्दनम् ।
 नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां त्रयभक्तम् ॥

राजा

शृगाणामथ श्रादूलं गरुडं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
 गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
 सर्वेषां दिश्यां शेषं सर्पाणाञ्चैव तत्तकम् ॥
 सागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पञ्चम्यमभिषिक्तवान् ।
 सञ्जासुरोगणानाश्च कामदेव तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाश्च रुपाणाश्च सृष्टृणां तथिपञ्चगाम् ॥
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतरथनयोक्तथा ।
 गणितस्याथ योगस्य चक्रं संवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापताञ्चरथसः पूर्व्वस्यामभिघोचयत् ।
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानश्चाभ्यघोचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापते ।
 कर्दमस्य शरुपदं पुत्रं राज्येभ्यघोचयत् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसं पुत्रमुत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं श्वस्थघोचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चमस्य प्रजापते ।
 दिशुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यघोचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रं वसुन्तं मनम् ।
 तेरेव पृथिवीं सर्व्वां सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिशुच्यते ॥
 स्वायम्भुवन्तरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तदभिषिक्तवान् ।
 इन्द्रादानीं रुपालास्तु पुनर्यत्स्वतन्तरे ॥
 राजस्येभ्यमिगतस्तु पृथुः पूर्व्वं महर्षिभिः ।
 मनुभिस्त्रिभिना तद्वत् सोऽधिपराजः प्रजाप-
 दान् ॥”
 इत्यादिं बह्विपराणे वराहपुराणमूर्त्तवनाभाध्यायः ॥
 राजकलेयकम्माणि यथा,—
 मद्दालमोवाच ।
 “वत्स । राज्ञोभिषिक्तं प्रजां जनमादितः ।
 कर्त्तव्यमविराधिं स्वधर्मश्च महं श्रुत्वा ॥”
 आचरन्धिं धर्मशास्त्राविशिष्टेन ।
 ‘असनां परिचल्य सप्तमलहराणि च ।
 आत्मा शिष्य संस्थां वाञ्छन्तविनिर्गमन ॥
 अथवा नाशमाप्नोत स्वचक्रस्यन्दनादृथया ।
 तथा रागाद्यभित्थं वाञ्छन्तं विनिर्गमना ॥
 दष्टादष्टांश्च वानोयादमात्मानांरदायतः ।
 चमश्चकाथा शशोरन्धेयया प्रयत्नत ।
 विष्णोर्भो न तु कर्त्तव्यो राज्ञो भिन्नात्मन्तुय ।
 काथीमादमिन्तु विश्वमीत नराधिपः ॥
 स्थानशुद्धयर्जनं यत्स गुणवादितात्मनः ।
 भवितव्यं नन्द्रेण न कामधुवाञ्छिता ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो श्रुत्यो महीश्रुता ।
 ज्ञेयाश्चानन्तरं पीरा विरुध्यत ततोऽरिभिः ॥
 यस्त्वतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
 सोऽजितात्मा जितामात्यं शत्रुपराणं वाञ्छते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्वे नैयाः पत्त रुद्धाश्रुता ।
 तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तोजित ॥
 कामः क्रोधश्च लभश्च मदी मानकथय च ।
 हृष्यश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुन्धश्च श्रुताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं श्रुत्वा दष्ट निपातितम् ॥

राजा

निर्वर्त्येनया क्रोधादनुद्धातं हतात्मजम् ॥
 हनमेतं तथा लोभात्तदाह्वेन द्विजेर्हृतम् ।
 मानादनायुषः पन्नं हत हृदं पुरञ्जयम् ॥
 गभिरिजनेजितं सर्वं मरुत्तन महात्मना ।
 स्तुत्वा विवर्त्तयेदेतान् स हृदोर्षाश्च मञ्जोपतिः ॥
 काककोकिलभृङ्गाणां वक्रशालशिखरिखिनाम् ।
 हंसानां लोहकुडानां शिखितेन चरितं वृषः ॥”
 काकास मंत्रशक्तिता । कोकिलान माधुर्यम् ।
 भृङ्गान प्रपीडया अर्थादानम् । वक्रान शत्रु-
 गृहणं एकाग्रताम् । शालान द्रुपसपितृम् ।
 शिखरिखिनश्चित्रतां सपग्रहणाय स्रक्तानं राज्ञा-
 वात्मगोपनञ्च । हसस्य सारग्राहिवम् । लोह-
 कुडान सत्यानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपत्ते मन्त्रेश्वरः ।
 चेशं पिपीलिकानाञ्च काले भुपः प्रदर्शयन् ॥”
 कौशिकस्य उलकस्य राज्ञो काकाउस्कन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सेनाबह्वं संपभक्षणञ्च ।
 “सुत्यामिस्फुलिङ्गानां बीजनेष्टा च शास्त्रलेः ।
 चन्द्रसूर्यस्वरूपश्च नीत्यर्थे प्रथिवीचिता ॥”
 अमिस्फुलिङ्गान दृशत दाहः । बीजात्मह-
 दर्थनिव्यादनम् । उष्णकाले चन्द्रः सुखदार्थी
 श्रौतकाले न । एव सूर्यः श्रौते सुखदार्थी
 उष्णकाले न । एत कालानुसारं सुखदुःख-
 दात्वम् ॥
 ‘वधकान पद्मशरभृत्तुलिन्या गुर्विणीस्तनान ।
 प्रजा नृपेण चादेया तथा चखालयोपितः ॥”
 अथकान् निशुणत्वम् । पद्मान कण्टकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभान हत्वापि शत्रून्
 नोदकः । यथा शरभोऽष्टापदः परीक्षितं न
 महत । श्रुत्वा चार्त्तिज्ञापनम् । गुर्विण्या
 स्तनान कालेऽर्थादानम् । चखालयोपित
 श्रौतको द्वागशरो दर्शयित्वा अन्यदिक्रीणाति ।
 “शक्रार्कयमसोमानां तद्द्वयायोमञ्जोपतिः ।
 रूपाणि पञ्च कुर्वान् मञ्जोपालनकर्मणि ॥
 यथेन्द्रचतुरो मासान् वार्षीधिमेव भूतलम् ।
 आप्याययत्तथा लोकान् परिचारेमञ्जोपतिः ॥”
 परिचारे र्थदानादिभिः ।
 “मासान्धौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 सूर्योवाभ्युपायेन तथा शुक्लादिना वृषः ॥
 यथा यमः प्रियङ्गुयौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रियौ राजा दृष्टादृष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्णशुभालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एव यत्र प्रजाः सर्वा निवृत्तास्तच्छिश्रतम् ॥
 मानवः संपभतेषु निगूढश्चरते यथा ।
 एव चरन्पश्वारेः पौरामात्याश्चिन्त्यु ॥
 न लोभायेन कामार्थेनार्थाधिष्य मानसम् ।
 पदाथेः कृष्यते धर्मान् स राजा स्वर्गश्च्छति ॥”
 लोभादिप्रयोजनेः ।
 “उत्पथग्राहिनो सृष्टान् स्वधर्माच्चलितान्नरान् ।
 य करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गश्च्छति ॥”
 उत्पथग्राहिनः पापिनः ।
 “यथाधर्मा न सोदन्ति यस्य रात्रे तथाश्रमाः ।

राजा

राक्षसस्य सुखं तात परत्रेह च शाश्वतम् ॥
 एतद्राज्ञः परं ह्यत्वं तथैतदृष्टद्विकारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुवद्भिः ॥
 पालनेनैव भृत्यानां क्षनकृत्यो मञ्जोपतिः ।
 सस्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति वै यतः ॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्णस्य रक्षणैः ।
 स सुखी विहरत्येष शक्यति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मदारसोपाख्यानध्यायः
 तट्टीका च ॥ * ॥ राजाभिवेकस्य विहित-
 नक्षत्राणि यथा,—
 “पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तराज्यम् ।
 हस्ताश्विनी रेवती च वृषाभिवेचनोत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 अस्य विवरणं अभिवेकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 राज्ञि वर्णनीयानि यथा,—
 “वृषे कीर्त्तिप्रतापाद्वाद्दृष्टशान्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंग्रामशस्त्राटाः सनयन्तमाः ॥
 प्रजारागोऽरिशोलादिवामोऽरिपुरश्च्युता ।
 औदार्यधैर्यगाम्भीर्यश्रैर्यैश्चर्योऽमदायः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
 राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च ॥
 चापहता हि भुञ्जति राजान्नम् वसुन्धरे ।
 दृष्टवर्धमहस्त्राणि पथन्ते नरके नराः ॥
 भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मञ्जो शंसितव्रता ।
 उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरण्यवाच ।
 द्रष्टु तस्मिन् मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् !
 को नु दोषो हि राजान्नु तस्मि त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्माविदा वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुन्धराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 द्रष्टु सुन्दरि । तस्मिन् गुह्यमेतद्विन्दिते ।
 राजान्नम् न भोक्तव्यं शुभेभागवतैः मदा ॥
 यद्यप्येष समस्मिन् राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजसन्तामसो वापि कुर्वन् कर्म सुदारुणम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजान्नम् वसुन्धरे ।
 धर्मसन्धारणाथं न तु मे रोचते भुवि ॥
 ततोऽन्वं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
 यथा राजान्नु भाष्यं वै शुद्धेभागवतैः शुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यप्रद्वहानि दत्त्वा भागवतैरपि ॥
 सिद्ध भागवतैश्चान्नं मम प्रापणशकम् ।
 सुञ्जानस्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते ॥
 एव विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी शंसितव्रता ।
 वाराहकृपिण देव प्रत्यवाच वरानना ॥” * ॥
 तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरण्यवाच ।
 “राजान्नम् ततो भुक्त्वा शुद्धो भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन शुद्धेन तस्मि ब्रूहि जनार्दन ॥

राजानु

वाराह उवाच ।

द्रष्टु तस्मिन् मे देवि यस्मा त्वं भोऽरु भाषसे ।
 तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्थोपभुञ्जकाः ॥
 एकं चान्द्रायणं कृत्वा तपकृच्छ्रञ्च पुष्कलम् ।
 कुर्यात् सान्नपनश्चैकं शीघ्रं सुचरति किस्त्रिघान् ॥
 भुक्त्वा वै राज्ञोऽन्नानि इदं कर्म समारभेत ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ॥
 एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नम् कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय यदीच्छते परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेन आदत्त श्रुद्धानं ब्रह्मवर्षसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 भुक्त्वा चान्यतमस्यासममत्या क्षपयेत्तद्दहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विद्वान्मेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं भुव यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं सुवं
 अभव समर्थ इति शेषः ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 राजाननः, पु, (राजानं व्यततीति । व्यत सातत्य-
 गमने + “वहुलमन्यत्रापि ।” उणा० ० । ७८ ।
 इति युच् ।) पिपालवृत्तः । इति शब्दमाला ॥
 राजाननं, कौ, (राजभिरदते इति । अद् भक्षणे
 + कर्मणि व्युट् ।) चौरिका । पिपालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । लवणवर्गे ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जरं सपरुषकम् ।
 राजाननं मातुसुङ्गं फलधर्मं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥
 हेमचन्द्रश्च । ४ । २०८ ॥ चौरिकार्थं पर्यायो
 यथा,—
 “राजाननः चौरवृत्तः पालाशी वानरप्रियः ॥”
 इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥
 किंशुकार्थं पर्यायो यथा,—
 “वातपीथः पलाशः स्याद्धानप्रस्यञ्च किंशुकः ।
 राजाननो ब्रह्मवृत्तो हस्तिकर्णो हलोऽपरः ॥”
 राजानुजोवी, [न्] चि, (राज्ञः अन्जोवी ।)
 राजोपजोवी । तस्य कर्मणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्त्तितयं स्यात्कनो राजोपजोविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या रविन्दन ॥
 आश्लिष्य वचनन्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्विदितं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भागव ।
 स्वार्थः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयन्तु कदाचन ॥
 कार्याभिधानः सर्वेषु रचिततयः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तं च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्यं भाष्यमाद्यञ्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥

राजातु

राजस्य न तथा कार्यं वैश्राघ्रिणो विदितम् ।
राजकीया न कर्मणा तद्विद्विष्टं विवर्णयेत् ।
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वैश्रो विजा-
नता ॥

वृतादिषु तथैवास्त्य कौशलस्य प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्शय कौशलस्य राजानस्य विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरघनाध्यक्षे चरदूतेः समागतेः ।
संसर्गं न ब्रजेद्राजन् । विना पार्थिवशासनम् ॥
निःक्षेपताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेदाज्ञो न तस्मात् प्रकाशयेत् ॥
कृपेण आवितं यत् स्याद्वाप्यावाच्यं कृपोत्तम ।।
न तत् संशययज्ञोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवायीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥

कार्यावस्थां विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणैश्चिन्तयन् लाघवन् ब्रजेत् ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलस्य भवेन्न चापि भृङ्गुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकक्षया ।
आत्मसम्भावितेषु न भवेत् कथञ्चन ॥
दृक्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु सकौशयेन क्षचित् ।
वक्ष्यन् शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तस्य धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्द्वेषमन्यसौ भूतिमिच्छता ।
तत्तद्विपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशत कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे धामे क्षीपविशतथा ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निर्द्धीवर्गं कासं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
भृङ्गुटीं वान्तसुद्धारं तन्ममीपि विवर्णयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मूलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितेः ।
अनुजीविगणैर्भावं नित्यं राज्ञामतन्त्रितेः ॥
शास्त्रं लौत्यश्च पेशुयुक्तं नास्तिक्यं सुदत्तान्तथा ।
चापल्यश्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमाम्ना ।
राजसेवां ततः क्रुत्याद्भूतये भूतिवर्द्धनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवत्सलभमन्त्रिणः ।
वर्षवैशास्य विश्वासी न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टवक्रस्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापिदि ।
हितं पथ्यश्च वचनं हितेः सच्च सुनिश्चितम् ॥
चित्तक्षेवास्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्तृराराधनं क्रुत्यां पितृज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागोपरागौ चैवास्त्य विशेषी भूतिमिच्छता ।
त्वजेदृतिं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तित्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेद्भागं विपलाभ्युदयन्तथा ।
आशावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ।
वाक्यं स मन्दं धृति वृत्तिवृद्धं करोति च ॥
प्रद्वेषवाक्यमुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।

राजामः

आराधनासु सन्नासु सुप्रवच विचेरति ।
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखैश्चैव गुणसंकीर्णने हते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणां ह्येतन् प्रष्टुं रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं यद्वाति चादरात् ॥
कुशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदृष्टिने चास्य रहस्ये च न प्रष्टुते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियागण्यं वाक्यानि तदुक्ताम्यभिनन्दति ।
उपायनश्च यद्वाति स्तोत्रमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्मणा सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपत्सु न त्यजेत् पूर्वम् विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापनसु तथा च भ्रष्टं
त्यजन्ति ये निर्गमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च तं ब्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवन्द्युत्तमम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजीविवृत्तिनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादभी, स्त्री, (राजभिरदति या । अद् +
कर्मणि ल्युट् । डीप ।) दृष्टविशेषः । स्त्रीरणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ स्त्री-
दृष्टः ३ कृपद्वयः ४ निम्बकोजः ५ मधुफलः ६
कपीरः ७ माघवोद्भवः ८ स्त्रीरु ९ गुच्छ-
फलः १० भूपेठः ११ राजवल्लभः १२ श्रीफलः १३
दृष्टकन्दः १४ स्त्रीरुजः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तपण-
त्वम् । दृष्यत्वम् । स्थौल्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“स्त्रीरिकायाः फलं दृष्ट्यं बल्यं स्निग्धं हृद्यं गुरु ।
दृष्ट्यास्त्र्वाभिमदन्तिस्यदोषत्रयासाजन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजानं, स्त्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
इति वा ।) अन्त्येष्टीशुद्धशालिविशेषः । तत्पर्यायः ।
वृषाणम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशुककम् ४
घान्यश्रेष्ठम् ५ राजघान्यम् ६ राजेष्टम् ७
दीर्घकूरकम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । हीपन
त्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिबोध्य-
दृष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अन्नम् ।) राजस्वामिकभक्तम् । तद्गोचननिषेध-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान-
भक्त्येन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, भगुः ।
४ । २१८ ।

“राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्षेणम् ।
आयुः सुवर्णकारानं यशश्चर्मावकर्षिनः ॥”

राजान्, पुं, (आम्नाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्नविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ सरास्यः ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिजानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवल्लभः ८ । अस्त्य फलगुणाः । कोमलत्वम् ।
कङ्कालत्वम् । पित्तदाहदत्वम् । सुप्रकस्य तस्य
गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
बलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजान्मरुद्गु आम्नातः कामाक्षी राजपुत्रकः ।
राजानं तुवरं स्वाहु विषदं शीतलं गुरु ।
आहु रूच्यं विषम्याभवातहतं कफपित्तशुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजान्, पुं, (आम्नाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्नवेतसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाकः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकैरुचः । सादा आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काष्ठीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजाहं, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अहं + अण् ।)
अगुरु । (अस्य पर्यायो यथा,—
“अगुरु प्रवरं लोहं राजाहं योगजन्तथा ।
वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजग्धमनायकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
राजयोग्ये, स्त्री, इति मेदिनी । हे, २३ ॥
(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।

“तथेदमुपपन्नं मे ऋगरूपस्य धर्मणम् ।
राजाहंणि च रत्नानि रत्नभाषो वयं ध्रुवम् ॥”
राजाहं, स्त्री, (राजोऽहं ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाहावू, स्त्री, (अलावूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुत्वम् । मिठा
लाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुरालावुनी ३ शाकालावुः ४ तुम्बकः ५
भस्मालावुः ६ अलावुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ ।
अस्याः फलगुणाः । दृष्यत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजासुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजावर्तः, पुं, (राजानं आवर्तयति आनन्द-
यतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यद्वा,
राजः शोभमान आवर्तः यच् ।) उपरत्नमेदः ।
रेउटो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
वर्तः २ राजात्वावर्तकः ३ आवर्तमणिः ४
आवर्तः ५ । अस्य गुणाः । शब्दुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूषणं
प्रयोजितश्चेत् वृणा बहुभाष्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदृष्टजहीरकः । तत्प-
र्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७३ । ३३६ ।

“राजावर्तोपजगामतत्वे सदासवेक्षणम् ॥”

तथास्य गुणाः ।

“राजावर्तः कटुस्निग्धः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजिलः

राजावर्तः प्रमेहः हर्दिहृक्काजिवारणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
दिसुखाहिः २ विलावासी ३ विषायुधः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिपि-
यन्निराजीति ॥” उग्रा० ४ । १२४ । इति इण् ।)
श्रीणी । (यथा, अयं सप्रश्याम् ॥ ६६३ ।
“उत्तसति रोमराजिः सनश्रुभोगरललेखिव ॥”)
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।
“कलायपुष्यवर्णास्तु अंतलोहितराजयः ।
रथसेनं हयश्रेष्ठाः सन्नुद्युं हृद्भिर्दम् ॥”
पुं, आयुपुत्रविशेषः । सतु रेलपौत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
“गडुपं वृद्धशर्मणां राजं गयमनेनसम् ।
स्वर्भानवी सुतानेतानाथोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”)
राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + च्वल् ।
टापि अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।
रेखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पङ्क्तिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लण्यसर्पः । तत्पर्यायः ।
चवः २ क्षुधाभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ क्षुधाभिजननः ६ असुरी ० ।
इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राइ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मण्डिका ७
चवकः ८ क्षुतकः ९ चवः १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
र्तिशूलकफगुल्मक्षमिप्रयनाशिलम् । दाहपित्त-
प्रदत्वम् । तत्तैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
दोषनाशिलम् । शिशिरत्वम् । यूककण्डूप्रत्वम् ।
केश्यत्वम् । त्वग्दोषनाशिलम् ॥ तत्पत्रगुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्डामय-
हरत्वम् । स्वादुत्वम् । वृद्धिदौर्गन्धकारित्वम् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णिकासुरी ।
चवः क्षुधाभिजनकः क्षमिकः क्षण्यसर्पः ॥
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तहृत् ।
क्षिप्रदन्तामिदा कण्डुकुष्ठकोटकर्मोत्तु हरत् ॥
अतितोक्ष्णा विशिष्य तद्वत् क्षण्यपि राजिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजिकाफलः, पुं, (राजिकायाः फलमिव फलमस्य ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रीशिवहानि
फलानि यस्याः ।) चोनाककटो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजिलः, पुं, (राजी रेखास्थस्येति । राजि +
विष्णादित्वात् लच् । यद्वा, राजिं लातीति ।
ला + कः ।) डकुभसर्पः । इत्यमरः । १ । ८५ ॥
(यथा, रघुः । ११ । २७ ।

राप्ती

“किं महोरगविसर्पिविज्जमी
राजिजेषु गरुडः प्रवर्षते ॥”)
राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति डीप् ।)
निष्कृद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(श्रीणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
“राजोवराजीवशूलोत्तुङ्ग-
सुखान्तसुखान्तमिभिरुष्णाम् ॥”)
राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णिकासुरी ।
चवः क्षुधाभिजनकः क्षमिकः क्षण्यसर्पः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रीशिवहानि
फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“पटोलः कूलकक्षितः पाण्डकः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डफलो राजियश्चान्ताफलः ।
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुडुहा कासभङ्गनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
राजीवं, स्त्री, (राजी दलश्रेणिरस्यास्तीति ।
राजी + “अन्धोऽपि दृश्यते ॥” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
“उत्तानपायिदयसन्निवेशान्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥”)
राजीवः, पुं, (राजी अस्थस्येति । राजी + वः ।)
हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—
“राजीवस्तु न्दो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
वृद्धस्त्रीभेदः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा,
मनुः । ५ । १६ ।
“पाटीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यवकथयोः ।
राजीवान् सिंहतुखांश्च शशस्त्रांश्चैव सर्वशः ॥”)
हृत्की । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी ।
इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥
राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
मण्डलेश्वरान् दृशगुणो राजा । यथा,—
“चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तस्माद्दृशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ८६ अध्यायः ॥
(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारत । १० । ४५ । ४१ ।
“कर्मोत्तेन राजेन्द्र । धर्मेण सुमहान् कृतः ॥”)
राजोद्देजनसंज्ञकः, पुं, (राजोद्देजन इति संज्ञा
यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गुष्ठश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
राज्ञो, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + डीप् । यद्वा,
राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां
डीप् ।) राजपत्नी । राष्ठी इति भाषा ॥
(यथा, रघुः । १ । ५७ ।
“तथोर्जयहृत्तुः पादान् राजा राष्ठी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दसुः ॥”)

राष्यं

सुख्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ । राजपत्नी
वर्षनीयानि यथा,—
“देवां श्रीभाग्यलावण्यशीलशङ्करारमण्याः ।
त्रपाचातुर्गुणैर्दाक्षियप्रममानत्रतादयः ॥
वेणीधम्मिस्त्रसोमन्तभालश्रवणनाधिकम् ।
कपोलाघरनेत्रभूकटाक्षरदकम्बराः ॥
गण्डबाहुकरोरोजनाभौमध्यवलित्रयम् ।
लोमालिशोष्णिङ्गोरुपाद्युग्मगर्भं क्रमात् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ क्षत्रके ३ कुसुमम् ॥
सुख्यपत्नीः प्रमाणात्तरं यथा,—
इति उवाच ।
“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्वाभभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राष्ठी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राष्ठी रेवतं सुखे सुतम् ।
प्रभा प्रभावं सुखे त्वाङ्गी संज्ञा तथा मनुम् ॥
यमश्च यमुना चैव यमनी तु बभूवतुः ॥”
इति मात्स्ये १९ अध्यायः ॥
कास्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
हान्दोग्योपनिषदि । ३ । ५ । २ । “तस्य प्राची
दिक् क्षुद्रनाम सहमाना नाम दक्षिणा
राष्ठी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”
'तथा राष्ठी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राष्ठी
राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगादा ।'
इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
राष्यं, स्त्री, (राष्ठी भावः कर्म वा । राजन् +
“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । १२८ ।
इति यक् ।) राज इदम् । तत्पर्यायः ।
नीटत् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
प्रदेशः ६ विषयः ७ राज्यम् ८ उपवर्षणम् ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीट्त्वानपदौ
अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-
त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्षणानि च
जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सचल-
निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशाद्विचिकं
भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीटदा-
दयः पक्षेवैकार्याः । इत्यपरे । एतच्छायुक्तम् ।
इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च
यथा,—
“परस्यैवोपकारीदं समाङ्गं राज्यमुच्यते ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दक्षश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तद्द्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्रमं पृथिवीपतिः ।
सप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥
पौरश्रेणी तदङ्गश्च बुवते शब्देदिनः ॥
स्वाभ्यमात्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्यं प्रकृतिश्च भवेत् इयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अपि च ।
“लक्षाधिपत्यं राष्यं स्यात् साम्राज्यं दृशकक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”
इति वरदात्मम् ॥

व्यक्ता, स्त्री, (राज्या सर्वेषु व्यक्तां व्रजिता ।)
पितृराजिकादधिलवणमिभित्तुष्प्याकाव-
खडादि । रायता इति भाषा । यथा,—
“संयुक्तं निविपेतके भृष्टं जीरकहिङ्ग च ।
लवणान्नत्र घटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
शुक्ललक्षत्र घटको बलकद्रोचनो गुणः ।
विबन्धकहिंदाही च क्षिप्रः पवनापहः ।
राज्यक्षयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे ज्ञानप्रवर्गः ॥

राज्ञः, स्त्री, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत् अष्टविधं यथा ।
स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४
राष्ट्रम् ५ दुर्गम् ६ वलम् ७ पौराणां श्रेय-
यश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ “स्वाम्या-
दयः सप्त पुरस्खलोकश्रेयस्य राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाच्याः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-
चित्कति अष्टाङ्गत्वेभ्यमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।

‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रश्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
परस्वारोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’
पौरश्रेण्या सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्वारोपकारितात्
राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः लङ्घोः
कभाव इत्युक्तेः क्तः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी
राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्गादि-
भाषागारं कोषः । राष्ट्रं जनपदवती भूमिः ।
पञ्चताददुर्गमं पुरं दुर्गम् । बलं सेन्यम् । पौर-
श्रेणीयहृये सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यस्याप-
नार्थम् ॥ इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दृष्टस्तथैव च ।
कोषो मित्रश्च धर्मश्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

तन्मूलत्वात्सप्ताङ्गानां राजा रज्यः प्रयत्नतः ॥
पञ्चरत्ना कर्मण्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्घ्रियो यस्तपैकस्य द्रोहमाचरतेऽप्यधीः ।
वधस्तस्य तु कर्मणः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥”
इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥

राटिः, स्त्री, (राटयति परस्परमाहाययत्वञ्चति ।
राट + णिच् + इत् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।४३२ (राटयतीति । राट भाषणे + स्वार्थे
ऽणिच् + इत् ।) शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ॥

राडिः, स्त्री, शरारिपक्षी । इत्यमरः । २।५।२५ ॥
राडकः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां सागधश्रीगौ च वारेन्नीगौडराडकाः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

राडा, स्त्री, स्यन्धः । श्रीभा । इति मेदिनी । ६, ३ ॥
पुरीविशेषः । यथा ।
“गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निवपमा तत्रापि राडा
पुरी

भूरिभेदिकनामधाम परमं तत्रोत्तमो नः
पिता ॥”
इत्यादि प्रबोधचक्रोदये दम्भवाक्यम् ॥
राट्रीयः, त्रि, (राटो निवासोऽस्य । राट् +
“टडाच्छः ।” ४।२।११४ इति छः ।) राट्-
देशोद्भवः । यथा,—
“अयनांशात्ममार्गं दुर्लभमिति नोच्यते ।
राट्रीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थलतोऽत्र तु ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री, ज्ञानम् । यथा,—
“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । ११ ।
“सैत्रप्रतिपद्ये चैव यदृष्टतकयोक्तया ।
श्रीणि राज्ञायुषोषित्वा तेन पापाहिंसुच्यते ॥”)
रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । के +
कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥
रात्रकः, पुं, एकवर्षं वेश्याग्रहवासी । इति
मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रिः, स्त्री, रात्रि ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
सुखं वा । रादाने + “राश्रिभ्यां त्रिप् ।”
उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हरिद्रा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सातन्त्रां ६ अध्याये ।
“लाजा कुङ्कुं सर्वपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्थांघं चक्रमहंस्य बीजम् ।
लत्वेकस्यं तत्र पिष्टः प्रलेपो
दृश्युक्तो मूलकाङ्गीणयुक्तः ॥”)

रतह्रीपावच्छिन्न-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।
रात्रि इति भाषा । तत्पर्यायः । शर्वरी २
निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चणदा ६
चपा ७ विभावरी ८ तमस्विनी ९ रजनी १०
यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १।४।४ ॥ श्यामा
१३ घोरा १४ याम्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
दोषा १८ वासतेयी १९ तमा २० तमा २१
श्रताक्षी २२ क्षिणी २३ निश्रिथा २४
चक्रभेदिनी २५ श्रावरी २६ श्यामा २७
वासुरा २८ निश्रिरी २९ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२
निट् ३३ । इति जटाधरः ॥ यामवती ३४
नारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिषती ३७ तार-
किणी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
“यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा ।
ह्याथाभवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाद्दिनम् ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पितृदेवानां रात्रियथा,—
“मासेन च नराणाञ्च पितृणां तदृच्छनिष्ठम् ।
लक्षणापद्ये दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ॥
वत्सरेण नराणाञ्च देवानाञ्च दिवानिष्ठम् ।
उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिश्च दक्षिणायने ॥”
इति अश्ववैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिलक्षम् । स्वतिः ।
“पूर्वाह्णविहितं कर्म न कर्त तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु पश्चरं यावत् तत् कर्मथं यथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि
च ।
श्रद्धयाः प्रथमे यामे तानि कुर्व्यादतन्त्रितः ॥”
इति रत्नाकरः ॥

याज्ञवल्क्याङ्गरथौ ।
“उपास्य पश्चिमां सन्धां हृत्वायीक्षानुपास्य च ।
शुभेः परिहृतो सुक्ता नातिहृष्टोऽथ संविशेत् ॥
अभिहीमोपासने सासिपरे । उपास्य चेति
चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत्
स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“पुनः पाकस्तुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै प्रज्या साह्वं वलिं हरेत् ॥
अतिथिस्वागतं तत्र स्वश्रद्धा पूजयेद्बुधः ।
दिवातिथी तु विसुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाद्युक्तं पुसां सूर्योऽपि विसुखे मते ॥”
सूर्योऽपि अस्तं गते सूर्ये । तथा,—
“क्षतपादादिश्रीचस्तु सुक्ता सायं ततो ग्रही ।
गच्छेद्दस्मृतितां श्रद्धामति दारुमधीं शृप ॥”
भोजने सायमिति साह्वं प्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
अथ रात्रौ श्रयनविधिः । सति सूर्ये श्रद्धा च न
पातनीया सा च सूर्योदयात् पूर्वस्तुत्तोलनीया ।
तथा च स्मृतिः ।

“भास्करादृष्टश्रय्यानि नित्याग्निमसिलजानि च ।
सूर्यावर्षोकिरीपाणि लप्या वेष्मानि भाजनम् ॥”
यासः ।
“शुचौ देशे विविक्षे च गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदकप्रवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
मङ्गलं पूर्वाकुम्भश्च शिरःस्थाने विधाय च ।
वेदिकेर्गात्रेर्मन्त्रे रत्नां लत्वा स्वपेत्ततः ॥”
गर्गः ।

“स्वयं प्राक्शिराः शोते ज्ञायुषे दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यकशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिरः श्रयने विद्यान धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रबलां चित्तां हानिं नष्टुं तथोत्तरं ॥”
तथा ।

“नमस्कृत्याद्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपेत्प्रिष्ठ ॥”
मार्कण्डेयः ।
“श्रुत्यालये प्रश्राने च शकृत्तत्रे चतुष्पथे ।
महादेवग्रहे चापि शर्करालोहृपांशुषु ॥
धान्यगोत्रप्रदवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भयश्रयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥
नाद्रवासा न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशि सर्वशूर्यं च न च चेतदमे तथा ॥”
स्वपेदिनि शेषः ॥ * ॥ अथ रात्रौ दारोप-
गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।
“योऽहशर्त्तनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्यं पर्वण्ययादाश्चतससु वर्जयेत् ॥”
स्त्रीणां योऽहशनिशा ऋतुर्गर्भाधानयोग्यकालः ।

रात्रिः

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युग्मासु रात्रि-
 क्षपि पर्वणि ब्रह्मचर्यं भवति । तत्र व्रतादौ
 गच्छतो ब्रह्मचर्यं स्वल्पनदोषो नास्ति इति
 मिताचरा । विष्णुपुराणम् ।
 “ब्रह्महमीममावास्यासुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
 मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”
 हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
 गर्भाधानवदपेत ब्रह्मगर्भे सन्धघातोति ॥” अत्र
 चतुर्थी रात्रौ यद्गर्भाधानसुक्तं तद्रजोनितृत्तौ
 बोध्यम् । रजस्यपरते सार्धो स्नानेन स्त्री रज-
 स्वला । इति मनुवचने कवाक्यत्वात् । सार्धो
 गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्यत्वार्थः । आद्याश्च-
 तससु वर्ज्येन । इति तु रजोनितृत्तौ तत्रपरम् ।
 अत्र तावपि कामुकी गमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
 “न्यो नरकमभ्यति ह्येदेत्त्रापि चायुषः ।
 परदाररतिः पुंसासुभयत्रापि भीतिदा ॥
 इति मत्वा स्वदारं तु ऋतुमत्सु बुधो ब्रजेत् ।
 यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”
 पैठीनसिः । “त्वाद् विश्वरूपं जघान वज्रयोगेऽस्तु
 प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स स्त्रिय उपा-
 युक्तौ वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म-
 हतायाः प्रपदान्त स्त्रियः एक भूमिर्जनस्यतय-
 ष्चैकम् । आसां मघवा तुष्टो वरं प्रायश्चित्त भूमेः
 स्थिरत्वं वृक्षाणां क्षिप्रप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-
 कालेषु सम्भवः ।” सम्भवो मेलनं सम्भोग इति
 यावत् । सन्नकाले ऋतावृत्तौ च । न तु प्रति-
 विह्वपस्वादौ । तथाच गौतमः । ऋतावुपेयात्
 सर्वत्र वा प्रतिविह्ववर्ज्यमिति । दृष्टकालमाह
 ष्योतिषे ।
 “अष्टा मृला मघाङ्गिषा रेवती ज्ञत्तिका-
 श्विनौ ।
 उत्तराश्रितयं त्रिका पर्ववर्ज्यं ब्रजेद्वतौ ॥”
 एवञ्च ।
 “ऋतौ नोपेति यो भार्यामृत्तौ यश्च गच्छति ।
 तुल्यामाहुस्तयोर्दोषमयोनी यश्च सिञ्चति ॥”
 बौधायनीयमृत्तौ गमनदोषाभिधानमकामा-
 विषयम् । विष्णुः । पश्चान्नारीयवर्ज्यं ऋताव-
 गच्छन् पत्नीं विरात्रसुपसेदिति । दृष्टशाता-
 तपः ।
 “स्त्रीणां संप्रैक्षणान् स्यशात् ताभिः संकथना
 दपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वतुसङ्गमान ॥”
 संप्रैक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागतं संप्रैक्षार्थः ।
 आह्वानान्तरम् निषेधमाह तुः शङ्कलित्वतौ ।
 ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरन् नार्थव
 दिवा मैथुनं व्रजेत् स्त्रीवाल्मीक्याश्च दिवा
 प्रसूयन्तेऽप्यायुश्च तस्मादेतद्विवर्ज्येत् । प्रजा-
 कामश्च पितृणां नोपहरत तन्तुं विच्छिन्यात्
 प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिगी भवति तस्मात्
 प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोपहरी
 षिषेधे । तन्तुं सन्तानं अर्ह्येदाय अर्चिदाय
 सन्तानस्य । येन यस्मात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

रात्रिः

तुवत्तया अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
 तदुत्पत्तयं यतितथामिति कल्पततः ॥ एवञ्च
 आहृदिने यद्भिगमनं प्रागुक्तयाश्चवत्कावच-
 नान् उक्तं मिताचरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।
 “श्रुदानेन तु सुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अस्वर्ग्याः श्रुदवत्
 द्विजाः ॥”
 पराशरः ।
 “ऋतुस्नाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
 स गच्छेत्तरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”
 सन्निधावित्यभिधानान् असन्निहितस्य गमना-
 भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमृत्तवभिगमन-
 नियममाह । कूर्मपुराणम् ।
 “ऋतुकालाभिगामौ स्यात् यावत् पुत्रो न
 जायते ।
 ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”
 यतितथामिति शेषः । आपस्तम्बः ।
 “ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
 स्युतम् ।
 अतृती तु सदा कार्यं शौचं मन्त्रपूरीषवदिति ।
 दावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
 पुमान् ॥
 मैथुनशुद्धः प्राक् मलमृत्तौर्गं न कुप्यात् ।
 तेजाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
 मृत्तौश्चारं यदा कुप्याद्दृष्टोरात्रेण शुद्धाति ॥”
 इति वचनात् ।
 पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-
 धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुष्याया उपोष्य
 पुष्यनक्षत्रे मूलसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां
 निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
 मासिञ्चतीति । इयमोषधीः स्नायमाणा सह-
 माना सरस्वती । अस्या अहं दृष्टयाः पुत्रः
 पितुरिव नाम जनयत्यभिमत इति । सा परि-
 णीता ऋतुकालेऽपि ज्ञानाभिगमना यदि गर्भं न
 दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकरट-
 कारिकासूक्तसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां
 सदा रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
 पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्यं ददाति
 आहृष्टशुभोऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दृष्ट्वा प्राक्
 त्रि ब्रह्मवेवर्त्त श्रीष्टा इति गोभिलस्मरणत् ।
 शक्यः । यथ ।
 “श्रुतेन राजेन्द्र । अमरीचं नागकेशरम् ।
 अणसंज्ञकः, पु, (उ अपि बन्धा प्रसूयते ॥”
 याज्ञे ततः कन ।
 “एवैगच्छन् स्त्रियं चामां मघां मृलाश्च वर्ज्य-
 येत् ।
 शस्त इन्दौ सक्तुं पुत्रं लक्षयं जनयेत्
 पुमान् ॥”
 चामामाहारलाघवादिना । सप्तदिकवारम् ।
 अत्र सन्ध्याधानहेतुतया उत्तानकरचरणा-
 मेव कुर्वीत न तिर्यगाद्विहत्करचरणां स्त्रियश्च

रात्रिः

ऋत्वभिगमनात्तरं दक्षिणपार्श्वे न खापयेत्
 पुरुषायिते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विशेषः । एवः
 “प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामदयं शयानसु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
 इत्याह्वितत्वम् ॥ १ ॥
 अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ ।
 “रात्रौ जागरणं रूढं क्षिप्रं प्रस्वपनं दिवा ।
 अरूढमनभिध्वादि स्वाधीनप्रचलायितम् ॥
 कथमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मीकता
 तु ये ।
 न तेषां स्वपतां दोषो चाग्रतां वा विधीयते ।
 इति राजवल्गवः ॥ १ ॥
 रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।
 रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते ।
 न दिने सर्वथा कार्या शासनात्मन सुव्रते ॥
 तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
 अहंरात्रात् परं यच्च सुहृत्सहयमेव च ।
 वा महारात्रिर्वदृष्टा तद्दत्तमचयन्तु वै ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥
 अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । इन्दो गपरिश्रमम्
 “सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववासिनां
 निवृत्तम् ।
 अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धमहर-
 यामानः ॥”
 आवालः ।
 “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मातुलानतो दिवा
 नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रिष्यते ॥”
 देवलः ।
 “राहुदृष्टानसंक्रान्तिविवाहाद्ययदृष्टिषु ।
 स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि कास्यव्रतेषु च ॥”
 ब्रह्मसंहितापुराणम् ।
 “न रात्रौ पारणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रता
 तत्र निश्रपि वै कुर्यात्कर्णयित्वा महानिश्राम् ।
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥ १ ॥
 “एकमक्तेन नक्तेन तथेवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन नेवादादृष्टिको भवेत् ॥”
 स्कन्दपुराणम् ।
 “प्रदोषथापिनी प्राच्या तिथिर्नक्तवते सदा ।
 देवीपुराणम् ।
 “हविष्यभोजनं सदा स्नानमाहारलाघवम् ।
 अमिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी घडाचरेत् ॥
 इत्येकादशीतत्वम् ॥ १ ॥
 देवलः ।
 “रात्रौ आहं न कुर्वीत रात्रौ कीर्त्तना ।
 सा ।
 सन्धयोऽभयोश्चैव हृद्ये चैवाचरोदिति ॥”
 इति आह्वितत्वम् ॥ १ ॥
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्कार
 नारायणमवाप्नोति सदाः पापक्षयं नरः ॥”
 रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह

रात्रिः

ब्रह्मपुराणम् ।
 “दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
 छात्वाश्वमेधं प्रयत्नं यद्वेद्युत्ततत्त्वज्जैः ॥”
 रात्रिश्चराधिकारस्तुप्रकृत्य आदिपञ्चजि ।
 “अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
 गङ्गयन्ति जनान् सन्धानं वनस्थानं वृषतीर्गपि ॥”
 तत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
 “समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्थाश्च दुर्मते ।
 रात्रावहन्ति सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिरुहः ॥”
 देवतः ।
 “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
 तस्यां ज्ञानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”
 अतएव कल्पतरुः । न नक्तं ज्ञायादिति बौधायनवचनं रागप्राप्तज्ञानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
 ज्ञानस्य दिवारात्रिकसंज्ञाविशेषात् तत्त-
 त्रिमिसतिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
 त्वेनाविषेयः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (रात्राक्तनियमाः यथा,—
 “रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
 किञ्चिद्गन्धं समन्नीयात् दुर्गन्धं च वर्जयेत् ॥
 शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतच्छृष्टा ।
 अथवायाक्नेहमेदोदृष्टः शिथिलता तनोः ॥
 बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
 ततस्तु तरुणी त्रैया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥
 तदूर्ध्वमधिकृष्टा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
 दृष्ट्वा तत्परतो त्रैया सुरतोत्सववर्जिता ॥”
 अधिकृष्टा प्रौढा ।
 “निदाघशरदोर्बाणा हिता विषयिणी मता ।
 तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्नयोः ॥
 नित्यं बाला सैथ्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
 तरुणी हासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥
 मयो मांसवृक्षान् बाणा स्त्री शीरोभोजनम् ।
 धृतसुख्योदके ज्ञानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
 पूतिमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालाकैस्तृणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
 प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालाकैः कन्याकैः ।
 “दृष्टोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणात्मवामुयात् ।
 वयोऽधिक्यां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्वविरायते ॥
 आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
 संवेत कामतः कामं बलाहाणीकृतो हि मे ।
 प्रकामन्तु निषेवत मैथुनं शिशिरागमे ॥
 चाहादसन्तशरदोः पचाद्दृष्टनिदाघयोः ॥”
 सश्रुतम् ।
 “त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हिं समेयात् प्रमदात्तरः ।
 सर्वेष्वनुषु घर्म्मेषु पचात् पचाद्द्वेषेणुधुः ॥”
 समेयात् सङ्गच्छेत् घर्म्मं शोष्णी ।
 “शीते रात्रौ दिवा शोष्णी वसन्ते तु दिवा-
 निशि ।
 वर्षासु वारिद्व्याने शरत्सु सरसः स्नरः ॥
 उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्योर्न च पर्वसु ।
 गोसर्गं चार्हारात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

रात्रिच

विहारं भार्यया कुर्याद्दिशेतिप्रयसंभृते ।
 रम्ये अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारते ॥
 देशे गुरुजनासने विद्येतिचित्तपाकरे ।
 अयमाद्ये यथाहेतुवचने न रमेत वा ॥
 ज्ञातस्वन्दनलिनाङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
 सुक्तदृष्टः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
 तास्यलवदनः पद्मामयुरक्तोऽधिकः स्नरः ॥
 पुत्रार्थी पुरुषो नारीसुपेयाच्छयने शुभं ।
 अथाश्रितोऽतिः क्षुदान् सयथाङ्गः पिपा-
 सितः ॥
 बालो दृष्टोऽन्यवेगार्त्तस्थलेद्रोगी च मैथुनम् ॥”
 रोगी मैथुनसंबन्धनीयरीगयुक्तः ।
 “भार्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
 अतिकामोऽभिकामान् दृष्टो दृष्टामलङ्कृताम् ॥
 सेवेत प्रमदां युक्त्वा वाञ्छीकरयष्टं हितः ।
 रजस्वलामकामाश्च मलिननामप्रयान्तया ॥
 वर्णदण्डं वयोदृष्टं तथा आधिप्रपीडिताम् ।
 हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
 सगोत्राङ्गुरपत्नींश्च तथा प्रव्रथितामपि ॥
 नाभिगच्छेत् पुमान् नारीं भूरिवेगुगणशङ्कया ॥”
 “ज्ञानं सप्रकर्षं शीरं भक्ष्यमेत्सवसंस्कृतम् ।
 वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥
 शूलकासज्वरश्चासकाश्यापण्ड्यामयश्चयः ।
 अतिथवायाज्यायन्ते रोगाश्चाश्चेपकादयः ॥
 रात्रौ जागरणं कृत्वा कफदोषविघातं जित् ।
 निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमत्तन्त्रितम् ॥
 पुष्टिवर्णबलोत्साहं वृद्धिदीप्तं करोति च ॥”
 इति भावप्राणस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तद्देहिकपर्यायः । श्यावी १ चपा २ शर्वरी ३
 अक्तुः ४ ऊर्ध्वा ५ रात्र्या ६ यस्या ७ नन्या ८
 दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
 अस्किनी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५
 धृताची १६ शिरिणा १७ मीकी १८ शोकी १९
 ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्वी २३ । इति
 ज्योतिषिणी रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
 १ । ७ । (क्रौञ्चद्वीपस्थानदीविशेषः । यथा,
 मात्स्ये । १२२ । ७० ।
 “श्रुतास्त्रैव नयस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
 गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्भोगवा ॥”
 रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । कृ+टः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥
 (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १९०० ।)
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
 १।२।१६। इति टः । “रात्रेः कति विभाषा ।”
 ६।३। ७२ । इति पक्षे सुमभावः ।) राक्षसः ।
 इत्यमरः । १।१।६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप् ।)
 राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।
 “तं विप्रदर्शं कृतघातयन्तां
 यान्तं वने रात्रिचरीं दुर्गाके ।
 लिचांसुवेदं धृतभासुराख-
 ङं ताडकाखां निषघान रामः ॥”

रात्री

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रिर्जलम् ।) कुञ्जभटिका ।
 इति शब्दमाला ॥
 रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाग्र+
 षच् ।) कुञ्जुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ
 जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं
 ददातीति । दा+कः ।) मणकः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर+टः ।
 “रात्रेः कति विभाषा ॥” ६।३। ७२ । इति सुम् ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।
 रात्रिचरो ।) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिपुष्यं, स्त्री, (रात्रौ पुष्यति विकाराद्ये इति ।
 पुष्य्+षच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट+षच् ।
 “रात्रेः कति विभाषा ॥” ६।३। ७२ । इति
 सुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ
 गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिमणिः, पुं, (रात्रिर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति
 हारावली । १३ ॥
 रात्रिवासः, [सू] स्त्री, (रात्रिर्वासो वस्त्रमिव ।)
 अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयन-
 कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा, ब्राह्मणं सुहृत्ते
 उत्याय सुक्तस्यापः रात्रिवासस्यका शिरसि
 सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विसृजं वरा-
 भयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं
 स्ववामस्थितरक्तशङ्खा सुप्रकाशरूपया साहितं
 गुरुं विभागा मानसोपचारैराराध्य नम-
 स्कुर्व्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
 “शयनश्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
 ज्ञानान्तरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”
 इति ज्योतिषचरित्रम् ॥
 रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभा-
 तम् । इति शब्दमाला ॥
 रात्रिविज्ञेयगामी, [नृ] पुं, (रात्रौ विज्ञेयं
 विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णित् ।) चक्र-
 वाकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिज्ञेयं वेदयति रवे-
 येति । विद्+णित्+षच्+णित् ।) कुक्कुटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिवेदी, [नृ] पुं, (रात्रिं रात्रिज्ञेयं वेदयति
 खरयेति । रात्रि+विद्+णित्+णित् ।)
 कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रात्रिहासः, पुं, (रात्रिर्हास इव शुभत्वात् ।)
 रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।)
 श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिहृत्कः, पुं, (रात्रौ हृत्कति अन्तःपुर-
 मध्ये अमतीति । हृत्क गतौ+षुल् ।) अन्तः-
 पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रौ, स्त्री, (रात्रि+कटिकारादिति ङीष् ।)
 निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
 अखेदे । १० । १२७ । १ ।)

राधनं

“रात्री अखत् आयती पुरवा देवचमिः ॥”
हरिदा । निशापय्यायत्वात् ॥
रात्राटः, पुं, (रात्री अटतीति । अट् + अच् ।)
राक्षसः । इति केचित् ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥
रात्रान्तः, त्रि, (रात्रौ अन्तः ।) रात्रौ दृष्टि-
हीनी नरः । रातिकान्ता इति भाषा ॥ रात्रौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
“द्विवासाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्वास्तवापरे ।
केचिद्द्विवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥”
तन्नाशकौषर्धं यथा,—
“देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रैश्च भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमन्त्रिणी तेन चाङ्गयेत् ।
रात्रावन्वाता पटलता नश्येदिति विनश्चयः ॥”
इति गारुडे १८ अध्यायः ॥
राहुं, त्रि, (राध सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते ॥ ३ । ६ । ४० ।
“पूर्वेण तपसा यज्ञेर्दानियोगिः समाधिना ।
राहुं निःश्रेयसं पुसां मनुषीतिस्तत्त्वविभक्तम् ॥”)
राह्वान्तः, पुं, (राहुः सिद्धः अन्तो निर्गम्यो
यस्मात् ।) सिह्वान्तः । इत्यमरः ॥ १ । ५ । ४ ॥
(यथा, भागवते ॥ १२ । ११ । १ ।
“अथेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्तान्तराह्वान्तं भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)
राध, न स्त्री य सिद्धौ । इति कविकल्पदमः ॥
(स्त्रा०-द्विवा०-च-पर०-स्वादिपक्षे सक०-द्विवा-
दिपक्षे अक०-अनिट् ।) रंफादिः । न,
राधोति । य राधति । स्त्री, अराध्नीति ।
सिद्धिरिह स्वादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
निष्पत्तिः । अत्रं राधोति विप्राणां य इति
हलायुधः । निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राधति
श्रिये इति हलायुधः । निष्पत्ती स्यादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भक्त्याद्यत्वाद्भवत्येव निष्पादनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-
पर्यायोचने च । यथा, सुभ्रवोधे । “गर्गे
राधति रामाय ॥” रामस्य शुभाशुभं पर्या-
योचयतीत्यर्थः ॥)
राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पीथमासी
राधी । सास्मिन्नस्तीति । राधी + “सास्मिन्
पीथमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
वैशाखमासः । इत्यमरः ॥ १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिणीयाम् । ८ । २४८२ ।
“राधमासावधि दधुस्तनः प्रभृति वारिदाः ॥”
धनम् । यथा, ऋग्वेदे ॥ १ । ३० । ५ ।
“स्तोत्रं राधानां पते गीर्वाही वीर यस्य ते ॥”
“हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक ॥” इति
तद्गायि सायणः ॥)
राधनं, क्ली, (राध् + ल्युट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । न, ११४ ॥ तीर्थः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + णिच् + युच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । न, ११४ ॥
राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याशीति ।
राध् + अच् । टाप् ।) धन्वनीं चित्रमेदः ।
(यथा, बालभारते १ अङ्के । “इह हि महा-
राजसमाजे न जाने कमलम्विष्यते राधावैध
कीर्त्तिर्विजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । आमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।
इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । अशौ एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः
कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत
इति स्थित आसीत् । यथा, महाभारते १ ।
६७ । १३८—१३९ ।
“निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सवर्णं जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तसुतुष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायथाः ।
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथसदा ॥”
तथा च देवीभागवते ॥ २ । ६ । ३८ ।
“राधा सूतस्य भार्या वै तथासौ प्रार्थितः
सुतः ।
कर्णोऽभूद्भवान् वीरः पालितः सूतसद्धानि ॥”
श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभार्गाशा
शक्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सर्वदृष्ट्यादौ सिद्धसुरैक एव च ।
दृष्ट्यान्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधाकूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभार्गाशा दक्षिणांशः पुमान्
सूतः ॥
तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयाश्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”
इत्यादि ॥ ॥
तस्या अनपत्यताकारणादियथा,—
“दृष्टिमात्रं तथा साहं रासेशो रासमञ्जले ।
रासोक्तासं सुरहसि रासक्रीडाश्चकार ह ॥
नानाप्रकारश्चरारं शृङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
चकार मुखसम्भोगं यावद्दे अक्षणा दिनम् ॥
ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या यानो जगत्पिता ।
चकार वीर्याधानश्च निव्यानन्दः शुभे पथे ॥
मात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्तं च सुव्रत ।
निःससार अमजलं आन्तायास्तजसा हरः ॥
महाक्रमणक्रियाया निःश्वासश्च बभूव ह ।
तदा वने अमजलं तत्त्वं विश्वगोलकम् ॥
स तु निश्वासवायुश्च सर्वधारो बभूव ह ।
निःश्वासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवधु च ॥
बभूव मूर्त्तिमहायोर्वामाङ्गात्प्राणवक्षभा ।
तत्पत्नी सा च तत्पत्न्याः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चैवोदानो व्यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
धम्मतोयाधिदवश्च बभूव वरुणो महान् ।
तदामाङ्गात् तत्पत्नी वरुणाणी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।
शूतमन्वन्तरं यावत् ज्वलन्ती अक्षतेजसा ॥

राधा

कृष्णपाणाधिदेवी वा कृष्णपाणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी अन्तु कृष्णवन्तः स्यात्कृष्णता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।
सुधाव च्छिन्नं स्नानाभं विन्वाधाराण्य परम् ।
दृष्ट्वा हिमश्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सवर्णं च कोपेन अस्त्राहं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्प्रागं हाहाकारं चकार ह ।
प्रशाप देवीं देवेशस्तत्पणश्च यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं तया त्वर्कं कोपशीले सुन्दरे ।
भव त्वमनपत्यापि चादाप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षयः ।
अनपत्याश्च ताः सर्वोक्तमा निवर्त्योवना ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीनिष्ठायात् सद्दसा ततः ।
आविर्भूव कन्येका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वशास्त्राधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधाकूपा बभूव ह ।
वामाहाङ्गा च कमला दक्षिणाहां सरस्वती ॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधाकूपो बभूव सः ।
दक्षिणाहांश्च द्विसृजो वामाहांश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वार्यां श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
एव जम्भोश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां साहं जगत्पतिः ॥
अनपत्यं च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”
इति अक्षयवर्त्त प्रकृतिसखे २ अध्यायः ॥
राधाया उत्पत्तियथा,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमञ्जले ।
शूतश्रेष्ठकेदंशे च मङ्गिकामाधवीवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यो तत्र जगत्पतिः ।
स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्त्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।
दृच्छया च भवेत् सर्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधाकूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामाहाङ्गा च राधिक
बभूव रमणी रम्या रासेशी रमणोत्सुका ।
अमृच्छरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
बद्धिशुङ्गाशुकाधाना कौटिपूर्णशशप्रभा ।
तपकाञ्चनवर्णाभा राजिता च स्तैजसा ॥
संज्ञिता सुदती मुह्युध शरत्पद्मनिभानना ।
विभती कवरीं रम्यां भालतीमात्यमङ्गिता
रत्नमालाश्च दधती श्रीकृष्णस्यसमप्रभाम् ॥
सुक्ताहारंश्च शुभ्रेण गङ्गाधारानिभेन च ॥
संयुक्तं वस्त्रोत्तुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपञ्चचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलाहंश्च स्नानशुभश्च विभतीम् ।
नितम्बश्रीणिभारतीं नवयोवनसंयुताम् ॥
कामातुरां संज्ञिताश्च दृश्यं रसिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुक
दृष्ट्वा रिरंसुं कान्तश्च सा दधार हरेः पुरः
रासेशं भूय गोलोके वा दधार हरेः पुरः ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्विर्भवेत्परि ।

राधा जयति श्रीकृष्णं च च तां परस्परम् ।
 उभयोः सर्वसाध्यश्च सदा सर्वे वदन्ति च ।
 भवनं धावनं रासे अरथाजिह्वनं जपेत् ।
 तेन जल्पति सङ्गीतादस्या राधा यदीश्वरः ।
 राशब्दोच्चारणाङ्गो राति मुक्तिं सुदुर्लभाम् ॥
 धाशब्दोच्चारणार्हो धावत्येव हरेः पदम् ।
 कृष्णवामांशसम्भता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
 तस्याश्चांशकलया बभूवुर्देवयोधितः ।
 रा इत्यादानवचनो धा च निर्वाणवाचकः ॥
 यतोऽवाप्नोति मुक्तिश्च सा च राधा प्रकीर्तिता ।
 बभूव गोपीचंच राधाया लोमकूपतः ॥
 श्रीकृष्णलोमकूपे च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
 राधा वामांशभागेन महालक्ष्मीर्बभूव सा ॥
 चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
 तदंशा राजलक्ष्मीश्च राजसन्मत्प्रदायिनी ॥
 तदंशा मर्त्यलक्ष्मीश्च यदृष्ट्याश्च यदे यदे ।
 श्रद्धाधिष्ठाहृदेवी च सा एव यद्देवता ॥
 स्वयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवक्त्रःस्थलस्थिता ।
 प्राणाधिष्ठाहृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ॥
 ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं सर्वं मिथैव पाल्वति ।
 भक्त सत्त्वं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ॥
 परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
 सर्वदा सर्वपूज्यश्च निरीहं प्रकृतेः परम् ॥
 खेच्छामयं निवृत्तरूपं भक्ताभ्युदयविग्रहम् ।
 तद्भिन्नायाश्च देवानां प्राकृतं रूपमेव च ॥
 तस्य प्राणाधिका राधा बहुसीमाव्यसंयुता ।
 महद्भिष्योः प्रसूः सा च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 मानिनी राधिका सन्तः सदा सेवन्ति निवृत्तः ।
 सुलभं यत्पदाभोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
 स्वप्ने राधापदाभोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
 स्वयं देवी हरेः क्रोडं ह्याया रायाणकामिनी ॥
 स च द्वादशगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णांशश्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 श्रीदामश्रीपात् सा देवी गालोकादागता
 महौम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे राधोपाख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ ॥ अथ च ।

गर्ग उवाच ।

“श्रुत्वा नन्द प्रवक्ष्येऽहमितहासं पुरातनम् ।
 पुरा गोलोकलतानां श्रुतं शङ्करवक्त्रतः ॥
 श्रीदामो राधया साङ्गं बभूव कलहो महान् ।
 श्रीदामा प्रापाहेत्यश्च गोपी राधा च गोकुले ॥
 उषभानुसुता सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णस्याह्वाङ्गसम्भता नाचस्य सदृशी सती ॥
 गोलोकवासिनी सेयमत्र कृष्णाञ्जयाधुना ।
 अयोनिस्सम्भवा देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 मातुर्गर्भं वायुपूर्णां कृत्वा च मायया सती ।
 वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ॥
 आविर्बभूव सा सदाः पृथ्वां कृष्णोपदेशतः ।
 बहून्ते सा ब्रजे राधा युक्ते चन्द्रकला यथा ॥
 श्रीकृष्णतेजसोऽर्हणं सा च मूर्तिमती सती ।
 एका मूर्तिर्दिवा भूता भेदो वेदे निरूपितः ॥

रयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
 पुमानयम् ।
 द्वे रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च गुह्येन च ॥
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सत्येन च ।
 पुरतो गमनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ॥
 ध्यायते तामयं शर्वादमं सा करति प्रियम् ।
 रचिता सास्य प्रायेण तन्मायोर्मूर्तिमानयम् ॥
 अस्य राधासुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
 स्त्रीकारं साधकं कर्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ॥
 कंसभीतिच्छलेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापालनार्थं भयेशस्य भयं कुतः ॥ ॥
 राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
 “राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तामुवाच ब्रह्मात्मं नाभिपङ्कजे ॥
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोकं च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ॥
 देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
 सुरासुरसुग्रीवानां वाञ्छितां मुक्तिदां पराम् ॥
 रेधो हि क्रीटिजन्माद्यं कर्मेभोगं सुमाशुभम् ।
 आकारो गर्भवासश्च मृत्युश्च रोगमृत्युजेत् ॥
 धकारमायुषो ज्ञानिमाकारो भववन्दनम् ।
 श्रवणस्मरणोक्तिभ्यः प्रवृत्तति न संशयः ॥
 रेधो हि निश्चलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्बुजे ।
 सर्वैस्सितं सदानन्दं सर्वसिद्धौघमीश्वरम् ॥
 धकारः सहवासश्च तत्कालकालमेव च ।
 ददाति सायि माकृत्यं तत्त्वज्ञानं हरेः स्वयम् ॥
 आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
 योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्तुतिम् ॥
 श्रुत्युक्तिस्मरणाद्योगाभ्योऽहजालश्च किस्विद्यम् ।
 रोगशोककृत्यमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।

“कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
 श्रुतं नामानि सहस्रं सामवेदनिरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नामानि षोडश ॥
 अश्वत्थराणि तेषां वा तदन्यान्थेव वा विभो ।
 अहो पुरयस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
 नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगन्मातृलगतानि गच्छन्ति यथा ॥

नारायण उवाच ।

राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
 कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ॥
 कृष्णवामांशसम्भता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा वृन्दावती वृन्दा वृन्दावनविनादिनी ॥
 चन्द्रावती चन्द्रकान्ता शतचन्द्रनिभानना ।
 नामान्येतानि साराणि तेषामश्वत्थराणि च ॥
 राधैवैव संसिद्धा राकारो दानवाचकः ।
 स्वयं निर्वाणगञ्जो या सा राधा परिकीर्तिता ॥
 रा च रासे च भवनाह्वा एव धारणादहो ।

हरेराजिह्वनाधारान्तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी ख्यता ।
 रासे च वासो यस्याश्च तेन रासनिवासिनी ॥
 सर्व्वाशा रसिकानाश्च देवीनामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
 प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ॥
 कृष्णस्यासि प्रिया श्रान्ता कृष्णो वास्याः प्रियः
 सदा ।

सत्य द्वागणे वक्ता तेन कृष्णप्रिया ख्यता ॥
 कृष्णरूप संविधातुं या शक्ता चावलीलया ।
 सर्व्वाश्रेः कृष्णसदृशी तेन कृष्णस्वरूपिणी ॥
 वामाह्वाङ्गिन कृष्णस्य या सम्भता परा खती ।
 कृष्णवामांशसम्भता तेन कृष्णंति कीर्तिता ॥
 परमानन्दराशिश्च स्वयं मूर्तिमती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
 कृष्णिर्मन्त्रार्थवचनो ष एवोत्कृष्टवाचकः ॥
 आकारो दाढवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ॥
 अस्ति वृन्दावनं यस्यास्तेन वृन्दावती ख्यता ।
 वृन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 वृन्दः संवचनः सस्युराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
 सखिवृन्दास्ति यस्याश्च सा वृन्दा परिकीर्तिता ॥
 सुद्धाचको विनादश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
 वेदा वदन्ति तां तेन वृन्दावनविनोदिनीम् ॥
 नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावती सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ॥
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निश्रम् ।

सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्तिता ॥
 शरच्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिश्रम् ।
 सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभायना ॥
 इदं षोडशनामोक्तमर्थव्याख्यानसंयुतम् ।
 नारायणेन यद्दत्तं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥
 ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्मार्थ जनकाय मे ।
 धर्मज्ञ जपया दत्तं मह्यमादित्यपूर्वजि ॥
 पुष्करे च महातीर्थे पुण्याहं देवसंसदि ।
 राधाप्रभापस्तावे सुप्रसन्नं चेतसा ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुने ।
 निन्दकायावैष्णवाय न दास्यसि महासुने ॥
 यावच्छीवमिदं स्तोत्रं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
 राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिर्भवेदह ॥
 अन्ते लभन्तयोर्दोस्तं श्रुत्वा सहचरो भवेत् ।
 अखिमादिकसिंहश्च संप्राप्य निवृत्तविग्रहम् ॥
 व्रतदानोपवासश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ।
 चतुर्णांश्च वेदाना पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ॥
 सर्वेषां यज्ञतोषाणां करणैर्विधयोधितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेश्च कृत्वाया एव सप्रधा ॥
 शरणागतरक्षायाभ्रान्निज्ञानदानतः ।
 देवानां उष्णवाजाश्च दर्शनेनापि यत् फलम् ॥
 तदेव स्तोत्रपाठस्य कलां गार्हन्ति षोडशीम् ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रभावेन जीवन्मक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥

राधा

कुमुदप्रिया च तानन्ना तथा ब्रह्मविलासिनी ।
 हिरावती हारकण्ठी सिंहमध्या सुलोचना ॥
 नन्द्या नन्दकलिका सुमन्दा नन्ददाहिनी ।
 क्रुरङ्गाणी च सुश्रीणी केलिलोला प्रियंवदा ॥
 श्यामाराध्या श्यामसेया कस्तुरी मानभङ्गीनी ।
 विचित्रवसना रत्नमञ्जीरा मञ्जुकिङ्कीनी ॥
 पिकस्वरा भङ्गगाना तथा रामविहारिणी ।
 श्रीकृष्णदन्तिनी पूष्या धन्नात चन्द्रावली ततः ।
 ध्यानपादादिभिः सम्यक्प्रकारेण च पूजकैः ॥
 हेमाभां मधुरस्वरां विधुसुखीं गान्धर्वविद्या-
 रतां
 नानामुख्यभूषिताङ्गमधुरां जातीसुमन्तीसजम् ।
 वीणायन्त्रसुवादिनीं वरतनुं चित्राम्बरं विभतीं
 ध्यायेत्कृष्णपरायणां सुचिपुकां चन्द्रावलीं
 मञ्जुलाम् ॥
 एवं राधाजन्मतिथौ कुर्व्यान्मण्डलपूजनम् ।
 कार्णादीन् वैष्णवान् सर्वान् यत्नतः पर-
 पूजयेत् ॥
 एवं राधाकृष्णपूजां तयोर्मण्डलपूजनम् ।
 प्रथमं यत्नतः कुर्व्यात् कार्णां रासमहोत्सवे ॥
 न्यनातिरिक्तं देवर्षे । न कर्ष्यं कदाचन ।
 श्रीमन्कृष्णैकतानेनावश्यं तेनैव सर्वदा ॥
 नाङ्गैः शैवशाक्तीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
 पादकान् पतितान् कोलानन्ध्याजान् निमन्त्रयेत् ॥
 विना भागवताङ्गोक्तान् च तत्र प्रवेशयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्मालैश्चन्दनैस्तन्निवेदितैः ॥
 नानापराधभोक्तस्तु भक्त्यास्तान् च चार्चयेत् ।
 तत्तन्महाप्रसादेषु भक्ष्यपेयादिभिरुपा ॥
 तत्तन्मण्डलपूजायाः कार्णां गान्धाञ्च भोजयेत् ।
 बहिर्भावात् श्रीकृष्णस्य गान्धर्वभक्तितत्परः ॥
 कार्णादीन् वैष्णवान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
 तन्निवेदितैर्गन्धपुष्पोर्मालैर्मलयजादिभिः ॥
 सजातीयैर्भक्त्युक्तैः समं तत्र महोत्सवम् ।
 दिवा कुर्व्यात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
 महाप्रसादं सुद्वीतं दिनान्ते चरणोदकम् ।
 पूजां कृत्वा पिबेत् कार्णैः सहमानन्दैस्ततः ॥
 राधौ जागरणं कुर्व्याद्राधाकृष्णैति वा स्मरन् ।
 पूजयेन्मूर्तिमारोप्य कृष्णस्वर्णादिसंस्कृतम् ॥
 व्यक्तत्वात्कथालापं पूराणाद्यनुकीर्णम् ।
 अवशीयं प्रयत्नेन नारीभिर्वान्वयेः सह ॥
 यः करोति नरो भक्त्या राधाजन्ममहोत्सवम् ।
 वदन्ति विवधाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतले ॥
 प्रहरे प्रहरे राधां गोष्ठाष्टम्यां दिवानिधि ।
 पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसंहितां तथा ॥
 तदसिकैः सहालापे राधाकृष्णस्यैति सहुः ।
 तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दतो भवन् ॥
 दृक्वन् प्रणतिं कुर्व्यादष्टाङ्गविधिविधिताम् ।
 प्रथममेव कुरते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
 यः पुमानथवा नारी राधाभक्तिपरायणा ।
 भूत्वा गन्दावने वासः श्रीराधाकृष्णसङ्गिनी ॥
 ब्रजवासी भवेत् मोऽपि राधाभक्तिपरायणः ।
 तस्यालापप्रयोगाच्च सुक्तबन्धो नरो भवेत् ॥

राधा

राधारार्थेति यो ब्रूयात् स्मरन् कुरते नरः ।
 सर्वनीर्षयु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
 राधारार्थेति कुर्व्यात् राधारार्थेति पूजयेत् ।
 राधारार्थेति यन्निष्ठा राधारार्थेति जल्पति ॥
 वृन्दारण्ये महाभाग राधासहचरौ भवेत् ।
 जगतां पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी ।
 तत्र धन्या सती राधा धीया या सुनिसत्तमैः ॥
 ब्रह्मादीनां महाराधां दूरतः सेवते सुरः ।
 तां राधिकां यो भजते देवर्षं तं भजेमहि ॥
 तदालापं कुरुष्वेव जपन् मन्मसुत्तमम् ।
 अहर्निशं महाभाग कुरु राधेति कीर्णनम् ॥
 राधेति कीर्णनं कुर्व्यात् कृष्णेन सह यो जनः ।
 तन्माहात्म्यं न शक्नोति वक्तुं शेषोऽत्र नैव च ॥
 न गङ्गा न गया नित्यं न हृता च सरस्वती ।
 कदाचित्त्रैव विमुखा सर्वनीर्षफलप्रदा ॥
 सर्वनीर्षमयी राधा सर्वैश्वर्यमयी पुनः ।
 कदाचिद्विमुखा लक्ष्मीर्न भवेत् तदालये ॥
 तस्यालये वसन् कृष्णो राधया सह नारद ॥
 राधाकृष्णैति यस्त्वेहं तदेतद्ब्रतसुत्तमम् ।
 सद्गोष्ठे देहमनसोः कदाचिन्न चलेद्धरिः ॥
 गतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिसत्तमः ।
 प्रणतः पूजयामास गोष्ठाष्टम्यां यथोदितम् ॥
 जन्माष्टमीव्रतकथां यः श्रुयोतीह मानवः ।
 श्रीराधायाः सुखी मागो धनी सर्वगुणान्वितः ॥
 जपेद्दे भक्तिसंयुक्तः पठेन्नान्ना स्मरेन्नरः ।
 धर्माथो लभते धर्ममर्थाथो लभते धनम् ॥
 कामार्थो लभते कामं मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 सर्वदानन्यशरणः कार्णाद्वैष्णवः सुखी ।
 विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
 यात् ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीसहाश्रुवनारदसंवादे
 श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये १३३ अध्यायः ॥
 (तन्मन्तव्यस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
 कात्यायन्युवाच ।
 “वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मथुरां गच्छ तांति तव सिद्धिर्भवति ॥
 गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनी मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
 अन्धाश्च मातृकादेशः सदा तस्यानुचारिकाः ॥
 वासुदेव उवाच ।
 शृणु मातन्महामाये चतुर्वगंप्रदायिनि ।
 त्वां विना पुरमेशानि । विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
 पद्मिनीं परमेशानि । शोभं दर्शय सुन्दरि ! ।
 प्रथमं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तन्तृणात् ।
 आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परसंस्थिता ॥
 रक्तविद्युलताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
 रूपेण मोहयन्ती सा सर्वो गणसमन्विता ॥
 सहस्रदलपद्मान्मध्यस्थानस्थिता सदा ।
 सर्वो गणयुता देवी जपन्ती परमाचरम् ॥
 एकाक्षरौ महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

राधा

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता
 वासुदेवो महाबाहुर्दृष्ट्वा विषयमागतः ॥
 पद्मिनीवाच ।
 ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् । प्रभं
 त्वया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहः
 वासुदेव उवाच ।
 शृणु पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत्
 कथया वद देवेशि ! अपं किंवा करोम्यहम्
 पद्मिनीवाच ।
 तवाये देवदेशे मम जन्म भविष्यति ।
 गोकुले माथुरे पीठे वृकभायुष्टे भुवम् ॥
 दुःखं नास्ति महाबाहो मम संसर्गहेतुना ।
 कुलाचारोपयुक्ता या सामग्री प्रचलच्छब्दा ॥
 मालायां तव देशे सदा स्थास्यति गान्ध्या
 इत्युक्त्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा
 अन्तर्धानं ततो गत्वा मालायां सहसा कृत्वा
 वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा क्षीराब्धिं प्रययौ भुव
 त्कृत्वा काशीपूरं रम्यं महापीठं इरासदम् ।
 प्रययौ माथुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
 यत्र कात्यायनी दुर्गा महामायास्वरूपिणी ।
 नारदादीर्भूमिस्थैः पूजिता संस्तुता सदा ॥
 कात्यायनी महामाया यमुनाजलसंस्थिता ।
 यमुनाया जलं तत्र सान्नात् कालीस्वरूपिणी
 बहुपन्नयुतं रम्यं युक्तपीठं महाप्रभम् ।
 रक्तं कृष्णं तथा चिचं हरितं सर्वमोहनम् ।
 कालिन्द्याख्या महेशानि यत्र कात्यायनी पर
 कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
 कात्याय
 चाराध्यास्ते महेशानि । देवर्षिसंस्तुता परा
 सहस्रदलपद्मान्मध्ये माथुरमण्डलम् ॥
 केशवन्महेशानि । यत् पद्मं सततं स्थितम्
 पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ॥
 केशवन्महेशानि ! ब्रजं माथुरमण्डलम् ।
 यत्र कात्यायनी माया महामाया जगन्मयी
 ब्रजं वृन्दावनं देवि । नानाशक्तिसमन्वितम् ।
 शक्तिस्तु परमेशानि । कलारूपेण सात्त्विकी
 शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्वरूपवत् ॥
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः पटलः ॥
 देयुवाच ।
 “ब्रजं गत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तद
 कस्य वा भवने सा तु आता सा पद्मिनी पर
 तत् सर्वं परमेशानं विस्तारादद शङ्कर ।
 यदि नो कथ्यते देव किमुचामि तदा तदुम् ।
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिनी पद्मगन्धा सा वृकभायुष्टे प्रिये ।।
 आविरासीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
 चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यां पुष्यसंयुते ॥
 कालिन्दीजलकल्लोले नानापद्मगणावृते ।
 आविरासीत्तदा पद्मा मायास्वरूपसुप्रियता ।
 द्विभोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्यतः
 कोटिचन्द्रप्रतीकाशं द्विभं मायासमन्वितम्
 पुष्ययुक्तनवम्यां वै निशर्द्धं पद्ममध्यतः ।

राधा

आविदासीतदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ॥
तद्व्यादित्यसङ्गाये पद्मे परमकामिनी ।
एकभातुपुरं देवि । कालिन्दीपारमेव च ।
नाम्ना पद्मपुरं रम्यं चतुर्वर्गसमन्वितम् ॥
द्विभ्योतिर्मेहेशानि । सहस्रादित्यसन्निभम् ।
तत्तन्नात् परमेशानि गाढध्वान्तविनाशकत् ॥
एकभातुर्मेहात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेतसुधीः ॥
आविदासीन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
श्रेष्ठ पुत्र महाबाहो एकभागो महेधर ।
विहोऽसि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्रतम् ॥

एकभातुर्वाच ।

विहोऽहं सततं देवि । त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥
त्वत्प्रसादात्सहाय्ये यथा सुतो भवान्यहम् ॥
त्वत्प्रसादात्सहाय्ये अर्थान् नास्ति भूतले ॥
आत्मनः सद्गुणकारां कन्यामेकां प्रथमम् मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि । तदा कात्यायनी परा ।
मेघगम्भीरया वाचा यदाह एकभागवे ॥
तच्छ्रुत्वा महेशानि । प्रीयुषसद्गुण वचः ।
भक्ता त्वदीयपत्न्यास्तु तुष्टाश्च त्वयि सुन्दरि ॥
यत्तद्द्वि वचनं वत्स । तव पत्न्या सुयुज्यते ।
इत्युक्त्वा सहसा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
प्रददौ परमेशानि ! तस्मै द्विभ्यं मनोहरम् ।
एकभातुर्मेहात्मा स तत्तन्नाद्यादृष्टमायौ ॥
भाष्या तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभाष्य रत्नप्रथममाश्रिता ॥
तस्या हस्ते तदा भातुः प्रददौ द्विभ्यमोहनम् ।
तं दृष्ट्वा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ॥
हस्ते कृत्वा तु द्विभ्यं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं द्विभ्यं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
नानाशोभिर्मयं द्विभ्यं तत्तन्नाच्चे द्विधाभवत् ।
तत्रापश्यन्महाकन्यां पद्मिनीं लण्णमोहिनीम् ॥
रक्तविद्युत्कलाकारां सर्वसौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सहसा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदेवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संहार संहार ।
ततस्तु परमेशानि । तद्रूपं तत्तन्नात् प्रिये ॥
संहृत्य सहसा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
ततस्तु कीर्तिदा देवी रूपान्तस्या यत्कीकयत् ॥
रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे कीर्तिरपायय सुन्दरि ।।
स्तनं देहि स्तनं देहि तव कन्या भवान्यहम् ॥
तत्तुश्रुत्वा वचनं तस्याः पद्मिण्याः कमलोक्षये ।
अपाययत् स्तनं तस्यै पद्मिने नगनन्दनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भातुः कीर्तिदयान्वितः ।
रक्तविद्युत्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुचिस्मिते ।
तस्मात्तु राधिक्या नाम सर्वलोक्यु गोयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने वर्द्धमाना एकभातुश्रेष्ठे प्रिये ।।
एव माथुरपीठे च चकार ब्रजवासिनी ॥
तस्माद्ब्रजपदे मासि लण्णोऽभूत् कमलोक्षयः ॥

राधा

महादेव उवाच ।

अयतां पद्मपत्राच्च रक्ष्यं पद्मिनीमतम् ।
सन्माम्ने परमेशानि । द्विनीये वत्सरे तदा ॥
कुर्याद्यज्ञेन देवेशि ! शिवलिङ्गप्रपूजनम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माक्षरूपिणीम् ॥
पूजयेद्विधिः पुर्योग्यैश्च सुमनोहरैः ।
फलैर्बहुविधैर्भक्ते पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिन्नुवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिन्मधीश्वरि ।।
देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिमनुमताम् ॥
सिद्धिश्च वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निश्चलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि कृष्णस्य लण्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शबरूपपदीरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
एवं प्रार्थ्यं महेशानि । सततं परमेश्वरीम् ॥
संपूज्य परया भक्त्या लखं जप्ता तु मानसम् ।
वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि श्रेष्ठ महाकन्यं शीघ्रं प्राशंसि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि । तत्रैवान्तरधीयत ॥
कात्यायनी महामाया सदा दृष्ट्वावनेश्वरी ।
एकभातुसुता राधा सखीगणपृता सदा ॥
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ।।
सर्वश्रेष्ठारवेशाट्या स्फुरच्चकितकीचना ॥
सर्वजालहारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिव पार्वति ।
चचार गहनं घोरं पद्मिनी परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अन्यमूर्ति महेशानि । दृष्ट्वा चैवात्मसन्निभाम् ।
आत्मनः सद्गुणकारां राधाभक्त्यां ससर्व्वं सा ॥
या सा तु कृत्विमा राधा एकभातुश्रेष्ठे सदा ।
अयोनिस्त्वभावा यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
कृत्विमा या महेशानि । तस्यास्तु चरितं

श्रेष्ठम् ।

एकभातुर्मेहात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
कारयामास यत्रेन पञ्चवर्षे तु सुन्दरि ।।
तस्यास्तु चोभयं वंशं सावधानावधारय ॥
श्वशुरस्य एकस्यापि वंशं परमसुन्दरम् ।
श्वश्रुस्तु जटिला स्याता पतिर्मान्योऽतिमन्युकः ॥
ननान्दा कुटिलानान्को देवरो दुर्मेदाभिधः ।
तिलकं स्मरमादाख्यं हरोहरिमनोहरः ॥
रीचनो रत्नताडको दृण्डियुक्तप्रभाकरौ ।
हृत्वं दृष्ट्वा प्रतिच्छायं पद्मश्च मदनाभिधम् ॥
स्यमन्तकात्पर्यायः शूद्रकडशिरोमणिः ।
पुष्यवन्तोत्पलकः सौभाग्यमणिश्च यत् ॥
काशी काञ्चनचित्राङ्गि नपुरे चित्रगोपुरे ।
मधुसूदनमावह्ना यथोः सिद्धिन्तमाधुरी ॥
वासो मेघाश्वरं नाम कुरुविन्दनिभ सदा ।
आदां सुपियमभ्राभं रक्तमन्थं हरः प्रियम् ॥
सुधांशो र्दंष्टरणी र्दण्डी मणिवान्धवः ।
शूलाका नर्मदा जैमी खलिका नाम कङ्कतिः ॥

राधा

कन्दर्पकुहरौ नाम कटिका पुष्यभूषिता ।
सर्वसुखीतद्विहारी कुक्का स्याता स्वनामतः ॥
नीपा नदीतटे धस्य रक्ष्यकचयनस्यली ।
मन्दारच धनुः स्त्रीश्च रागोद्भयमन्दगौ ॥
हानिक्यं दयिता नित्यं वल्लभा वदधन्वकी ।
सख्यः स्याताः सदा भद्राचारचन्द्रावलीसुखाः ॥
गन्धर्व्वास्तु कलाकली सुकली पिककच्छिका ।
कलावती रवीलासा गुणवत्यादयः स्मृताः ॥
या विशाखाकलागीतिर्गायन्त्यः सुखदा हरैः ।
वाद्यन्धद सुधिरं ताललब्धनन्वपि ॥
माणिक्या नर्मदा प्रेमवती कुसुमपेवलाः ।
दिवाकीर्त्तस्तनजे तु सुगन्धानलनीत्युभे ॥
मञ्जिष्ठा रङ्गवत्यास्त्री रजकस्य किशोरिके ।
पालिन्धिसमसेरिन्धी दृष्ट्वाकन्दलनादयः ॥
धनिष्ठा गुणवत्याद्या धन्वनेश्वरगेहगाः ।
कामधा नामधा प्रेयी सखीभावविशेषभाक् ॥
लवङ्गमञ्जरी रागमञ्जरी गुणमञ्जरी ।
सुभानुसत्यहुपमा सुप्रिया रतिमञ्जरी ॥
रागलेखा कलाकेली भूविदाद्या च नायिकाः ।
नाम्नीसुखी विन्दुसुखी स्यादाः सन्धिविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्पद्मवत्या स्याताः श्यामला मङ्गलादयः ।
प्रतिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीत्युभे ॥
सम्बुहास्तु ययोः सन्ति कोटिसंख्यान्मगोदृष्टाम् ।
तयोरप्युभयोर्मध्ये सर्वमाधुर्यतोऽधिकम् ॥
श्रीराधा चिप्रादूती पुराणपुरुषप्रिया ।
असमानगुणोदयो धूर्त्यो गोपेन्द्रनन्दनः ॥
यस्याः प्राणपराह्वानं पराह्वानं इतिवत्तमः ।
श्रेष्ठा वा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेन्द्रगेहिनी ।
दृषभानुः पिता यस्या दृषभानुविधो महान् ।
रत्नगर्भा चित्तौ स्याता जननी कीर्तिदा चया ॥
उपास्यो जगतां चत्सुर्भगवान् पद्मवान्धवः ।
जयः स्वाभीष्टसंसर्गं कात्यायन्या महामनुः ॥
पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
पितामहो महोभातुर्विन्दुस्मीतामहो मतः ॥
मातामहीपितामहौ सुखदामोचदाभिधे ।
रत्नभानुः स्वभानुश्च भानुश्च भातरः पितुः ॥
भद्रकीर्त्तिमेहाकीर्तिः कीर्त्तिचन्द्रश्च मातुल ।
खसा कीर्त्तिमती मातुर्भानुसुता पिष्टव्यसा ॥
पिष्टव्यश्चपतिः काश्यो माष्टव्यश्चपतिः कृष्णः ।
मातुर्गौ मेनकामेना पृथी धात्रो तु धातकी ॥
श्रीदामा पूष्यो भ्राता कनिष्ठानङ्गमञ्जरी ।
परमप्रहसन्त्यस्तु ललिता च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्पकलता रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवेदङ्गलेखा च इत्यष्टौ च गणा मताः ॥
प्रियसख्यः कुरङ्गानी मखली मानकुण्डला ।
मालती चन्द्रलतिका माधवामदनालसा ॥
मञ्जुमेया शशिक्ला सुमध्या मधुमेक्षणा ।
कमला कामलतिका कान्तचूडा वराङ्गना ॥
मधुरी चन्द्रिका प्रेममञ्जरी तनुमध्यामा ।
कन्दर्पसुन्दरी मञ्जुवर्षी चादास्तु कीटिशः ॥
रक्ताजीवितयास्याता कलिका कंसिसुन्दरी ॥

राधा

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ।
मदीन्द्रा मधुमती वासन्ती कलभाषिणी ।
रत्नवेणी मालवती कर्पूरतिलकादयः ॥
गता वृन्दावनेश्वर्याः प्रायः साहस्यमागताः ।
निन्दमख्यस्तु कस्तुरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ॥
सिन्धु चन्दनवती कौमुदी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कला इव ॥
अथ तस्याः प्रकीर्तान्ते प्रियस्यः परमाङ्गताः ।
वनादित्योपुरुप्रमसौन्दर्यभरभूषिताः ॥
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा सेका च भद्रिका ।
नाराचिञ्च च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ॥
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुखला ॥
कुमुदा केरवी पार्वी शारदाज्ञी विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा लक्ष्णा सारङ्गी प्रविलाशिनी ॥
तागावती गुणवती सुमुखी कैलिमञ्जरी ।
हारावती चकोराज्ञी भारती कामिनीति च ॥
आसां यथापि शतशः स्याताम्यन्यानि सुभ्रवाम् ।
ननुमंख्यास्तु कथिता यथे यथे वराङ्गनाः ॥
मन्थास्तु तपु यथेय कान्ताः सत्रगुणीसभाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ॥
जन्मनाम्नाथ सा स्याता मधुमासे विशेषतः ।
पुष्पं च नवम्यां वे शुक्लपत्रे शुचिस्मिते ॥
जाता राधा महेशानि स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रमे महेशानि स्वयं कृष्ण शुचिस्मिते ॥
रमण वासुदेवस्य मन्त्रभिर्द्वेस्तु कारणम् ॥

देशुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्ताराहद ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा मदा पद्मवने स्थिता ॥
पितरं मातरं त्वक्का आत्मतुत्यां ससर्ज सा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविलासिनी ।
सदाधास्ते महेशानि एतद्गुणं वद प्रभो ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥
ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगशावालि । पद्मिनी विष्णुवक्त्रभा ।
महामाया जगद्गात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
कृष्णस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वक्त्रभा ॥
वृकभानोर्महेशानि दृढभक्तिः शुचिस्मिते ।
दृष्टित्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ॥
कृत्वा तु स्तनपानं हि राधामन्यां ससर्ज सा ।
पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यसुनालज्जमध्यतः ॥
महाकाक्ता महामन्त्रं प्रजपेत्सिद्धिर्जने वने ।
अन्या चन्द्रावली राधा वृकभानुदृष्टे स्थिता ॥
पुष्पोक्तं यद्गुणं देवि पद्मिनी कमलेक्षये ।
तत्र सर्वं पद्मिनीदृष्टं नान्यथा परमेश्वरि ॥
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्यन् परमेशानि चन्द्रसूर्यं शुचिस्मिते ॥
मानवानां महेशानि पराकाङ्क्षां हि का कथा ।
आत्मनोऽपद्मव कृत्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया महेशानि पद्मिनी अनुत्तारिणी ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥)

राधा

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“देवदेव जगन्नाथ मत्तानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ॥
यद्यन त्वया प्रगदितं तत्र सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काशते ॥
त्वया न गदितं यत्तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तन्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
श्रीगथाया महादेश्या गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माण्डकर्त्री हर्त्री सा कथं गोपीत्वमागता ॥
महादेव उवाच ।

श्रेष्ठ देवि । विचित्रार्थं कथं पापहरं
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या जूनं महेश्वरि ॥
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्यगौरवान् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिमात्रिध्यासाधिनी ॥
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं श्रेष्ठ देवेशि । नामां चैव सहस्रकम् ॥
यन्मया कथितं नैव तन्नेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहान प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्यं सुसुहृभिः ॥
मम प्राणसमा विद्या भाषते मे त्वहर्निशम् ।
श्रेष्ठस्य गिरिजे निव्यं पठस्व च यथामति ॥
यस्याः प्रसादात् कृष्णस्तु गोलोकेशः परः
प्रभुः । ॥

अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ॥
देवी राधा परा प्रोक्ता अतुल्यप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका कृष्णवल्लभा कृष्णसंयुता ॥
वृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
यशस्विनी यशोगण्या यशोदानन्दवल्लभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ॥
कृष्णाङ्गवासिनी वृन्दा हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ॥
वृन्दावनविहारिणी च विस्फूर्जितसुखाब्जुजा ।
गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्दप्रदायिनी ॥
गतिप्रदा गीतगन्या आगमागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दमोहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविग्रहा ॥
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च तृषभासुसुता शिवा ॥
गणाध्यक्षा गवाध्यक्षा गवां गतिरनुत्तमा ।
काचनाभा हेमगात्री काचनाङ्गधारिणी ॥
अशोका शोकरहिता विशोका शोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ॥
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिगतिर्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ॥
वेदगन्या वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगात्रिका ॥
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्यपराजिता ॥
जननी जन्मशून्या च जन्मदुःखरापहा ।

राधा

गतिर्गतिमतां धात्री धात्रानन्दप्रदायिनी ॥
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हेमसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ॥
निर्गन्धा सुकुलीना च निष्कुलीना निराकुला ।
गोकुलान्तरगेहा च योगानन्दकरी तथा ॥
वेणुवाद्या वेणुरतिर्वेणुवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलीङ्गवा ।
अतिसौम्यातिमोहा च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
गीर्वाणवन्द्या गीर्वाणा गीर्वाणगणसेविता ॥
ललिता च विप्रोका च विशाखा चित्र-
मालिनी ।

जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ॥
दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी कृष्णा कृष्णचन्द्रप्रिया मतिः ॥
अनुत्तरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलीङ्गवा ।
मतिर्लक्ष्मीर्धृतिर्लक्ष्णा कान्तः पुष्टिः सुतिः
चमा ॥
श्रीरोद्राशायिनी देवी देवारिकुलमहिनी ।
वेणुवात्री च महालक्ष्मीः कुलपूष्या कुलप्रिया ॥
संहर्त्री सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगणप्रिया ॥
निरालम्बजनेः पूष्या निरालोका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वंगा सेधा विष्णोः पत्नी सरस्वती
रासप्रिया रासगन्या रासाधिष्ठादेवता ।
रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ॥
रासमण्डलमध्यस्था रासमण्डलशोभिता ।
रासमण्डलसेधा च रासक्रीडामनोहरा ॥
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीकाक्षमोहिनी ।
पुण्डरीकाक्षसेधा च पुण्डरीकाक्षवल्लभा ॥
सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्द्या परात्परा ।
प्रकृतिः शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ॥
क्षुत् पिपासा दया निद्रा भ्रान्तिः श्रान्तिः क्षम
कुला ।

विधुररूपा गोपपत्नी भारती सिद्धयोगिनी ॥
शत्रुरूपा मित्ररूपा नित्याङ्गी नित्यमोहिनी ।
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा
सिन्धुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारणकारणम् ॥
भक्तप्रिया भक्तगन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पप्रदातीता तथातीतगुणा तथा ॥
मनोधिष्ठादेवी च कृष्णप्रमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ॥
एकानंशा शिवा क्षेमा दुर्गा दुर्गतिलाशिनी ।
ईश्वरी सर्ववन्द्या च गोपनीया शुभङ्करी ॥
पालिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गहारिणी ।
सद्योसुक्तिप्रदा देवी वेदसारा परात्परा ॥
हिमालयसुता सर्व्या पार्वती गिरिजा सती ।
दक्षकन्या देवमाता मन्दलज्वा हरैस्तनुः ॥
वृन्दारगणप्रिया वृन्दा वृन्दावनविलासिनी ।
विलासिनी वेणुवात्री च ब्रह्मलोकप्रतिष्ठिता ॥
रक्षिणी रेवती सत्यभामा जाम्बवती तथा ।
सुलक्षणा मित्रवन्दा कालिन्दी जङ्गुकन्या ॥

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अपूर्णा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माखभाखमध्याया ब्रह्माखभाखरूपिणी ॥
 अखरूपाखमध्याया तथाखपरिपालिनी ॥
 अखवाह्याखसंहन्त्री ब्रह्मप्रवृत्तरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिप्रखरा ॥
 श्वेतचम्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
 मालतीमाखभूषाढ्या मालतीमाखधारिणी ॥
 लक्ष्मस्तुता लक्ष्माकान्ता वृन्दावनविवासिनी ॥
 तुलस्यधिष्ठाहृदयी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ॥
 अतीतगमना गौरी परानुग्रहकारिणी ।
 करुणार्णवसंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
 अन्धकारभयघ्नता मङ्गला मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीश्री श्रीनिवासाच्युतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
 श्रीनिन्दा श्रीगोश्री श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीलक्ष्मणभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगन्धा योगिनीगणवह्वता ॥
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमौकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमालाधरा परा ॥
 रत्नेन्द्रसारहाराढ्या रत्नमालाविभूषिता ।
 इन्द्रनीलमण्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
 कार्तिकी पौर्यमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृहणी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृहणी गोविन्दपरमानसा ॥
 गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा वेदवती सीता साक्षी पतिव्रता ॥
 अक्षपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 मोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 केलासवासिनी रम्भा हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
 सुगोप्या गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
 आनन्दपूर्णा माहेशी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चञ्चलाचञ्चला मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुकोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलक्ष्मणगेहस्था विरजा भुवनेश्वरी ॥
 श्रद्धाक्षरा हरेर्जाया जामाहकुलवन्दिता ।
 वज्रला वज्रनामोद्धारिणी यसुना जया ॥
 विजया जयपत्नी च यमलान्जलिभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवोचनदीक्षिता ॥
 अपराजिता जगन्माया जगन्माधेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विष्णुवन्द्याः स्थलस्था च विष्णुभावगतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
 सर्वसेवा शिवा जैमा तथा जैमङ्करी वधुः ।
 यादवेश्वरवधुः श्रेया शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला स्रष्टा महाभौमा भयप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमती जिता मित्रप्रमोदिनी ॥
 गोपालवनितामङ्गा कुलजैमनिवासिनी ।
 जयन्ती यसुनाङ्गी च यसुनातोषकारिणी ॥
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाश्रिणी ।
 कलिकल्मषरूपा च निव्यानन्दकरी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती केलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धेशी सिद्धेश्वरनिवासिनी ॥
 जैत्राधिष्ठाहृदरूपा च जैत्रातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरो केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गाकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 शलाकवङ्ककपूरसुखवाससुखान्विता ।
 सुख्या सुख्यप्रदा सुख्यरूपा सुख्यप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुणाकर्णी गोकर्णी नागकर्णिका ॥
 सपिङ्गी कौलिनी जैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती लक्ष्मणीवरी ।
 विभावरी वैश्वती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला श्लक्ष्णीपरिमोहिता ।
 टक्पातमोहिता प्रातराश्रितनवभौतिका ॥
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेमसुखी चन्द्रसुखी शशिसुशोभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्यरूपङ्गहारिणी ॥
 कारुणी सर्वभूतानां कायातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कालिन्दनद्यातीरवासिनी तीरगोहिनी ॥
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा लक्ष्मणी कामवल्लभा ॥
 तकारी वैजयन्ती च निम्बदाडिम्बरूपिणी ।
 विस्ववृक्षप्रिया लक्ष्माम्बरा विस्वोपमस्तनी ॥
 विस्वाक्षिका विस्ववपुर्विस्ववृक्षनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैत्तिकानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिस्वरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 लक्ष्मप्रेमवती धन्या लक्ष्मप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्थदरिणी सर्वश्रेष्ठा निव्यतरङ्गिणी ॥
 हावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला श्रद्धला केशपाशसम्बद्धिनी घटी ॥
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ॥
 शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपानिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदधादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसंविनी ॥
 किशोरसङ्गसंमर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भाखीरतालवनगा केवली पीवरी युकी ॥
 शुक्रदेवगुणातीता युक्रदेवप्रियासखी ।
 विकलौक्यप्रिये कौषा कौषियाम्बरधारिणी ॥
 कौषावरी कौषरूपा जगद्वनपत्तिकारिणी ।
 श्लिष्टस्मितकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्यादिपरिवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररागिणी ।
 भृता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरिव्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजस्विनी तेजरूपा केवल्यपद्यदा शुभा ।
 मक्तिहेतुर्मक्तिहेतुलङ्घिनी लक्ष्मणा समा ॥
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाध्या भवाक्षतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ॥
 विजिताविजिता मोदमया च गगतोषिता ।
 हयास्था हेरम्सुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेश्वरसन्नेदा ।
 सर्वाङ्गानुविधात्री च कुलजैत्रनिवासिनी ॥
 लवङ्गा पाखवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
 शान्त्यगीता गथा गन्या गमनातीतनिर्भरा ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाषिका ॥
 गतिज्ञा गीतकुशला दनुजैन्द्रनिवारिणी ।
 निर्वाणदात्री नैर्वाणी हेतुयुक्तागमोत्तरा ॥
 पर्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सख्यासधर्मकुशला सख्यास फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रसुखी श्यामहारो जैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुशोणी वसन्तवमनाक्षतिः ॥
 चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विसुजा गौरविग्रहा ।

सहस्रास्या विद्यास्या च सुद्रास्या सुद्रदायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपाटता ॥
 कृष्णप्रिया कृष्णरता कृष्णतीक्ष्णतत्परा ॥
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ॥
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ॥
 उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
 महोदरी महादुर्गकान्तारखलवासिनी ॥
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 समुद्रान्तररूपा च समुद्रजलवासिका ॥
 केशप्राशरता निद्रा सुधा प्रेमरताम्बिका ॥
 दूर्वादलप्रदामतनुदूर्वादलतनुहृदि ॥
 नागरी नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ॥
 उच्चतीचा हेमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सहस्राध्यविलासिका ॥
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जीरभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचन ॥
 सख्यप्रदा सख्यवती सेवकानन्ददायिका ॥
 जगद्द्योनिस्संगहीना विचित्रमणिभूषणा ॥
 राधारमणकान्ता च राधारधनरूपिणी ॥
 कैलासवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 कृष्णावतारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ॥
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गी नन्दयुक्ता कृपापगा ॥
 हैहेतालधरा चैथेशन्धशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हेथेशन्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पङ्कता पङ्कतगुणा पङ्कतानन्दकारिणी ॥
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनोदिनी ॥
 तथा संहारशब्दाद्या विदम्पनमनोहरा ॥
 विदुषां प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविवर्द्धिनी ॥
 नादेयी नादरूपा च नादविन्दुविधारिणी ॥
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्मिकव्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ॥
 खलना चातलनली शिलातलनिवासिनी ॥
 सुदक्रीडाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ॥
 कौटिकन्दपलावण्या कन्दपकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दपकोटिजननी कामबीजप्रदायिनी ॥
 कामशास्त्रविनोदा च कामशास्त्रप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामन्यग्निमाद्यष्टसिद्धिदा ॥
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ॥
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरिण्यदा ॥
 कपालमालिनी देवी सोमाधामस्वरूपदा ॥
 कृपास्निग्धगुणा गुणगया गुणातीता फलप्रदा ॥
 कुम्भाङ्गभूतवेतालनाशिनी शारदान्विता ॥
 मितासिता च सरला लीलानाथगयमङ्गला ॥
 विद्यार्थिविद्या माया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ॥
 आन्वीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ॥
 नागेश्वरी नागमाता क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

हरिभावग्रीला च हरिसेवनतत्परा ॥
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
 नरकार्यवसहस्री नरकार्यवनाशिनी ॥
 नरेश्वरी नरातीता नरसेवा वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दिक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ॥
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनाथदा ॥
 वत्सला कौघला काला करुणाग्रवरूपिणी ॥
 स्वगलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीर्गौपदी पाण्डवप्रिया ॥
 तथाञ्जनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ॥
 त्रिजगन्तोद्दिनी श्रीया प्राणासक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ॥
 दुग्धमन्थनकर्माद्या दधिमन्थनतत्परा ॥
 दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रोधिनी गन्दनाङ्गना ॥
 घृतलम्बा तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मिका कृष्णहास्यभावतत्परा ॥
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ॥
 हरिद्रा हरितारूपा हरावर्षितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दारुहरिद्रिका ॥
 सुवसस्य स्वसा चैव कृष्णभावातिवैगिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ॥
 मल्लिकोज्ज्वलसिनी केशी हृदिश्वरधारिणी ॥
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ॥
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ॥
 तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोवर्धिनी ॥
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
 कृष्णार्थवासना कृष्णारागिणी भाविनी तथा ॥
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ॥
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
 मथुरा मथुराराजगृहभावनाभजना ॥
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ॥
 कृष्णार्थकुशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ॥
 अलकेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ॥
 धनधान्यविधात्री च जया काया हृया हृयी ॥
 प्रणवा प्रणवशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवार्हांशहारिणी शैवशिष्टप्रा ॥
 राक्षसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेष्वितहात्री च सती माध्वी अरुन्धती ॥
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ॥
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 इत्येतत् कथितं देवि । राधानामसहस्रकम् ॥
 यः पठेत् पाठयेद्वापि तस्य तुल्यति माधवः ॥
 किं तस्य यमुनाभिज्ञा नदीभिः सर्वतः प्रिये ॥
 कुरुक्षेत्रादितीर्थेन यस्य तुष्टी अनाह्नतः ॥
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी चत्विरो जगतीपतिः ॥
 वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूरो मुच्यते जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्याद्यन्यतिपापतः ॥
 सद्यो मुच्यते देवेश । सख्यं सखं न संशयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति सूतले ॥
 स्वर्गं वाप्यथ पातालं गिरौ वा जलतोऽपि वा ॥

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिभूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ।
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् श्रेयसाद्या सुप्रोभने
 दादृश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसिद्धौ शिवे ।
 यः पठेत् श्रेयसाद्यापि तस्य तत्फलं श्रेय
 अश्वमेधं राजसूयं वाहसूयं तथाविधम् ॥
 अतिराजं वाजपेयं अमिष्टोमं तथा शुभम् ॥
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात्
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा श्रेयसाद्यापि ।
 सहस्रयुगकल्पानां वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सजीकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् श्रेयसाद्यापि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सखं सखं सुरेश्वरि । ॥
 मम वल्लभिरैजाता पार्वतीसागराश्रिता ।
 राधानामसहस्रास्था नदी शैलोक्यपावती ॥
 पश्यतेहि मयान्वयं भक्त्याश्रिता यथोचितम् ॥
 मम प्राणसमं स्येत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 नाभक्त्याय प्रदातव्यं पाषण्डाय कदाचन ।
 नास्तिकाय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ! ॥
 तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्त्याय शृङ्गारि ! ॥
 वैष्णवेभ्य यथाशक्तिदात्रे पुण्यार्थशीलिन ॥
 राधानामसुधावारि मम वक्रं महाखनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यत्रात् पाता सदैव्यावा-
 ययीः ॥

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ॥
 हरिपादात्मधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णवाय च ॥
 दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षाधमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मेवकारणम्
 हरिभक्तिद्विधामर्थे शूलं संधार्यते मया ।
 श्रेयं देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः कृहात् प्रका-
 शितम् ॥

देव उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 शोचं मन्त्रं राधिकाया यत्नं क्वचमेव हि ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 प्रोक्तमित्ये ॥ (राधातन्त्रोक्तसहस्रनामस्तो-
 यथा,—
 देव उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 शोचं मन्त्रं राधिकाया यत्नं क्वचमेव हि ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 प्रोक्तमित्ये ॥ (राधातन्त्रोक्तसहस्रनामस्तो-
 यथा,—
 देव उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 शोचं मन्त्रं राधिकाया यत्नं क्वचमेव हि ॥”
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 प्रोक्तमित्ये ॥ (राधातन्त्रोक्तसहस्रनामस्तो-
 यथा,—

राधा

बहूनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
रूपया परमेशान कथयस्व दयानिधि ॥

ईश्वर उवाच ।

पद्मिण्याः परमेशानि रहस्यं नास्ति सुन्दरी ।
त्वयि सर्वं महेशानि कथितं परमेश्वरि ॥
किञ्चिदन्वयमहेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
यद्यदस्ति महेशानि रहस्यं कथितं मया ॥

देशुवाच ।

पद्मिण्याः परमेशान रहस्यं कथय प्रभो ।
यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विपश्चं तदा ॥

ईश्वर उवाच ।

श्रेष्ठ प्रिये कुरङ्गाच्च एतत् प्रौढं कथं तव ।
प्रौढत्वं यदि चास्ति रहस्यं कथयामि ते ॥
रहस्यं श्रेष्ठ चार्थज्ञि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
स्तोत्रं सहस्रनामास्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
उपविद्यासु देवेश अतिगुणं मनोहरम् ।
एतत् स्तोत्रं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
एतत् पद्मिनीस्तोत्रमाख्यं परमाङ्गुतम् ।
यत्नोक्तं सर्वतन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
अस्य श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
श्रुतिर्महेश्वरमहेश्वरिणा देवता गायत्री-
श्लोको महाविद्यासिद्धार्थं विनयोगः । ॐ ह्रीं
हे पद्मिन्हे राधिकायै । राधा रमणीरूपा
निरुपमरूपवती रूपधन्या वयसा वामा
रजोगुणा ।

रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
रम्भावती रूपशीला रदनी रञ्जिनी रतिः ॥
रतिप्रिया रमणीया रसपुण्ड्रा रसायना ।
रासमध्ये रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
रसवती रसोक्तासा रसिका रसभूषणा ।
रसमालाधरी रङ्गी रसपटुपरिच्छेदा ॥
कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
कामिनी कमला कुम्भी कलिक्लेशघनाश्रिणी ।
कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
कौमारी कृष्णवनिता कामाक्षी कामरूपिणी ।
कामुकी कलुषघ्नी च कुलज्ञा कुलपण्डिता ॥
कृष्णवर्णा कृशाङ्गी च कृष्णवस्त्रपरिच्छेदा ।
कान्ता कामस्वरूपा च कामरूपा रूपवती ॥
जेमा जमावती चैव खेलन्खञ्जर्नगामिनी ।
खस्या खगा खगस्याञ्ची खगणस्य विहारिणी ॥
गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
गाथारो गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
गाथार्थी गानकुशला गुणा गुणविलासिनी ।
घर्षरा घर्मदा घर्मा घनस्या घनवासिनी ॥
ष्टया शृणावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रशक्तिपरिच्छेदा ॥
चन्द्ररूपा च चन्द्रास्या चक्षला चारुभूषणा ।
चतुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
चन्द्ररेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
चन्द्रचन्दनभूषाङ्गी चार्थङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
चित्रिणी चित्ररूपा च चित्रशक्तिधरा सदा ।
हृद्यरूपा हृद्यवेशी श्वेतच्छत्रविहारिणी ॥

राधा

हृन्नातपा च हृन्नाङ्गी हृन्नी हृन्पातिनी ।
हुरितान्तधारीणा हृद्यवेशनिवासिनी ॥
हृटीकृतमराणौषा हृटीकृतनजान्ता ।
जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
जया जैत्री च जरती जीवनी जगदम्बिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च जाद्यविध्वंसकारिणी ॥
जगन्निर्जन्मश्रेष्ठा जगद्धेतुर्जगन्मयी ।
जगदानन्दजननी जनघञ्जी जनासदा ॥
भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
टङ्कारटङ्गिनी टङ्गा टङ्किता टङ्करूपिणी ॥
डम्बरा डम्बरा डम्बा डम्बडम्बा च डम्बुरा ।
टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरणी तरुणी तरुः ॥
तापहन्त्री तपा तापा तपनीया तपावती ।
तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरी सदा ॥
त्रिलक्षा तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
त्वया तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा त्वमिस्तुत्या तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथा तिमिरध्वंसचन्द्रिका ।
तेजोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गवाहिनी ।
तरिस्तरयितारुण्या तपिता तरुणीप्रिया ॥
तीव्रपापहरातुक्तातुलपापननपान्ता ।
दारिद्र्यनाशिनी दात्री दद्या दया दयावती ॥
दिया दिव्यस्वरूपा च दीक्षादद्या दया द्रवा ।
दिव्यरूपा दिव्यशक्तिदेव्येन्द्रप्रागनाशिनी ॥
दुता च दुतरूपा च दन्त्यकविनाशिनी ।
दुर्भारादमनीया च देवकार्यकरि सदा ॥
देवप्रिया देवयाण्या देवा देवधिया सदा ।
द्विकपालपद्माञ्ची च दीर्घादा दीर्घलोचना ॥
दुष्टहृद्यकामदुघा दोग्धी दूषणवर्जिता ।
दुग्धा दुग्दशभाषा दिव्या दिव्यगतिप्रिया ॥
दुग्ददी दीनशरणा दिव्या देहविहारिणी ।
दुर्गमा दरिमा दामा दूरधी दूरवासिनी ॥
दुर्जिगाह्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
दुराशया दुराधारा द्रावणी दहिनस्तुता ॥
देवशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धदा ।
दुर्बुद्धिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
दानदाञ्ची च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवताशुद्धसंस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरि दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।
दृष्टिनी दृष्टनीतिश्च दीपदग्धरा चैता ॥
दानाक्षिता द्रवद्रव्या द्रव्यकथिमा परा ।
दृष्टसन्तापशान्या च दात्री दृष्टरोधिनी ॥
देवी दिव्या बलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादन्त्यप्रचारिणी ॥
धर्मरूपा धर्मधुरा धनुषरूपा धृतिधुरा ।
धनुदाना ध्रुवशर्णा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदाञ्ची धनुर्धरा ।
धाञ्ची धोया धरा धर्मधारिणी धृतकल्पाञ्ची ॥
धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरिणी धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धम्मिक्तामलकेशिनी ॥
धर्मप्रचारनिरता धर्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्विद्याधरी धाञ्ची धनुर्विद्याविधारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निन्दावाहारसंस्थिता ।
निन्दापदवी दाञ्ची नन्दनी नाकनायिका ॥
नारायणी निषिद्धिनी निजरूपप्रकाशिनी ।
नमस्या नन्देया नन्दनता नूतनरूपिणी ॥
निर्मला निर्मलाभासा निरत्या निरपन्नया ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नूतनविषया ॥
निषिद्धा नीतिधेया च निन्दापदवीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्माश्रितमहामनाः ॥
निर्मला नन्दजननी निर्मलश्यामवेशिनी ।
निरवद्यकुलसद्यो नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्गया निर्गयज्ञाता निषिद्धकर्मवर्जिता ।
नित्योत्सवा नित्यतप्ता नमस्काय्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीशा च निरञ्जनपुरस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरि पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदाञ्ची पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णिमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पथञ्जा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परथ्या च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाश्या परमाश्रया पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्माक्षिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छेदा ॥
शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता कृष्णपद्मस्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मवन्वासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगम्या च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलहन्त्री फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लन्द्रीलोचना फुल्ला फुल्लकोरकगन्धिनी ॥
फलनी फालिनी फणा फुल्लच्छाटितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशा विश्वा विश्वरप्रिया ॥
अक्षय्या ज्ञाक्षणी ज्ञाञ्ची अक्षया विमलामला ॥
बहुला बाहुला बली बलारी वनदायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला बहुभाष्यविलोचना ।
विश्वामित्रा विष्णुसखी वैष्णवी विष्णुवल्लभा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिविश्वतोमुखी ।
वेद्यवेदरता वाणी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या वृद्धनी व्रक्षवादिनी ।
वरदा विप्रच्छदा च वरिष्ठा च विश्वोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रच्छदा ऽशोधिनी ।
योमस्थानावती वामा विधाञ्ची विबुधप्रिया ॥

बुद्धिबिनाशिनो वित्त ब्रह्मरूपा वरानना ।
 वासिनो ब्रह्मजननी ब्रह्महृत्वापहारिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
 विभाषिणी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ॥
 विपन्नार्तिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विपन्नशोकसहजो विपन्नीवादात्मररा ॥
 वेणुवाद्यपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
 वक्ष्मिनी बलकरी बलमूला विवस्वती ॥
 विपासा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा वृहती देवी विधिविच्छिन्नसंशया ॥
 विचित्राङ्गी विचित्राभा विष्ठा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विनया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
 विष्वी च विशालाक्षी विज्ञानवित्तमानिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ॥
 भूतघ्ना भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा भेरीभक्तदुर्गप्रदारिणी ॥
 भागीरथी भाकुमती भाग्यदा भगनिर्हता ।
 भवप्रिया भूतनुष्टिभूतिदा भूतभूषणा ॥
 भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
 भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवृद्धिकरी सदा ॥
 भिक्षुमाता भिक्षुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
 महामाया मातृप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
 मतिर्भक्तिर्भक्तेशा च महामङ्गलदायिनी ।
 महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलालसा ॥
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मणिमणिश्वधारिणी ।
 मृनिस्तुता मोहकरा मोहहृत्वी मरोत्कटा ॥
 मधुपानरता मद्या मदावूर्णितलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुसुधा मधुप्रता ॥
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथपयातिगा ।
 मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्या महापद्मवगाश्रिता ॥
 महाप्रभावा महती मृगाक्षी मौनलोचना ।
 महाकाठिन्यसम्पर्णा महाक्षी महती कला ॥
 मुक्तिरूपा महासुक्ता मणिमणिश्वभूषणा ।
 मुक्ताफलविचित्राङ्गी मुक्तारञ्जितनासिका ॥
 महापातकराश्रिणी मनोनयननन्दिनी ।
 महामाणिक्यरचिता महाभूषणभूषिता ॥
 मायावती मोहहृत्वी महाविद्याविधारिणी ।
 महाशेधा महाभूतिर्भक्त्यामाया प्रिया सखी ॥
 मनोधरी महोपाया महामणिभूषिता ।
 महामोहप्रणयिनी महामङ्गलदायिनी ॥
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिहारिणी ।
 योगसिद्धिकरी यक्षा यज्ञेश्वरान्तप्रिया ॥
 यज्ञेशी यज्ञफलदा यजननीया यज्ञस्करी ।
 योगयोगिन्योगसिद्धा योगिनी योगवृद्धिदा ॥
 योगयुक्ता यमाद्यष्टसिद्धयंत्रैकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ॥
 यामिनी यमुना यास्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकालोकविलासा च लोकलोकलोकमालिका ॥
 लोकाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकवन्दुर्लोकेशाक्षी लोकालोकनिवासिनी ॥
 लोकेशयनिवासा च लोकलोकलोकललिता ।
 लोकालोका च लावण्या लक्ष्मी लसदीक्षणा ॥

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
 वामन्ती वसुदा वक्षा वेणुवाद्यपरायणा ॥
 वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
 वेणुवाद्यरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
 शुभा शुभरतिः शान्तिः श्रेष्ठवा शान्तिविप्रदा ।
 शीतला शोचिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
 शिवस्तथा शिवसत्ता शिवनिव्यपरायणा ॥
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभप्रता ।
 शुद्धविद्यालपकरी शुभकर्त्री शुभाशया ॥
 श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्री शिवप्रमपरायणा ।
 शोषणी शुभवार्ता च शान्तिनी शिवनर्तकी ॥
 षड्गुणायुपदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ।
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
 संयासङ्गा सती सृक्ता सृक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्पन्नदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
 स्योमदा स्योमगा सौम्या स्नेहसौभाग्यदायिनी ।
 सृष्ट्यसृष्ट्या स्वधा स्वाहा स्वधासेपप्रमोदिनी ॥
 स्वर्गप्रिया समुद्राभा सर्वपातकनाशिनो ।
 संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
 हरप्रिया हरण्याभा हरिणाक्षी हररसमयी ।
 हंसरूपा हरिदाभा हरिहर्षा सुचिन्तिते ॥
 जेमदा चालिता जेमा क्षुद्रघटाविधारिणी ।
 अपरैकं षड्गु प्रौढे स्वराक्षरसमन्वितम् ॥
 स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं स्वरक्षुद्रसंयुतम् ।
 अजपा अतुलानन्ता अनन्तानन्ददायिनी ॥
 अन्नदाना अशोका च अलका अन्तप्रवा ।
 अनाथवल्लभानन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
 अथक्तलक्षणासुखा विच्छिन्नाचापराजिता ।
 अनाथानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
 अग्निमादिगुणाधारा अग्नयालिकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तवलयङ्गतरूपा च हारिणी ॥
 अदिराजसुता दूती अद्योगसमन्विता ।
 अच्युता अनवच्छिन्ना अक्षुप्तशक्तिधारिणी ॥
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तानन्दरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
 अर्धदा अन्नदा अर्था सदा अन्तवर्धिणी ।
 अविद्याजालशमनी अप्रतर्कगतिप्रदा ॥
 अशेषविषसंहन्ती अशेषगुणगुम्फिता ।
 अज्ञाननाशिनो देवी अग्निसिद्धिदायिनी ॥
 अशेषपापसंहन्ती अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अन्ता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
 अनुग्रहपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
 अनवद्यपरिच्छिन्ना अत्यन्तकलङ्कित्वा ॥
 आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्तिविनाशिनो ।
 आश्चर्यरूपा आद्यस्या आप्रविद्या सदा प्रिया ॥
 आप्यायिनी च आलस्या आपदाहान्तप्रदा ।
 इष्टारतिरिष्टाक्षी इष्टपूर्णफलप्रदा ॥
 इतिहाससृष्टिः श्वेता इष्टान्दशफलप्रदा ।
 इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवन्दिता ॥
 इन्दिरा इतराक्षी इलङ्कार इधारिणी ।
 इन्द्राक्षीसैवितपदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

ईश्वरी ईशजननी ईशस्त्रैश्वर्यदायिनी ॥
 उत्कृष्टशक्तिव्युक्ता उपमानविबर्जिता ।
 उत्तमशोकसंशया उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
 उक्षा उवा उधाराधा उम्भिका च सुचिन्तिते ।
 ऊहा ऊहवितर्का च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वधोनी उपपापविनाशिनो ।
 ऋषिद्वन्द्वस्तुता ऋद्धिकरवचयनाशिनो ॥
 ऋतम्भरा ऋद्धिदात्री ऋक्था ऋक्थस्वरूपिणी ॥
 ऋतुप्रिया ऋतमाता ऋत्वाचैर्ऋत्समार्गगा ॥
 ऋतुलक्ष्मणरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 यथिताखिलसर्वस्वा एकैकाश्रुतदायिनी ॥
 ऐश्वर्यतर्प्यरूपा च ऐतरेन्द्रशिरोमणिः ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौजदायिनी ॥
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेक्षीवधिविप्रदा ॥
 अम्बवस्था च अन्ता अम्बा अम्बाक्षिका तथा ।
 अम्बलाक्षी च अम्बाना अम्बुलिङ्गाम्बुजानना ॥
 अंशुमाली अंशुमती अंशुवीर्यश्रवम्भवा ।
 अम्यतामिसहा भद्रे अत्यन्तश्रीभनस्करा ॥
 अर्थेशा अर्थदात्री च अर्का रूपा अनाहता ।
 षड्गु नामान्तरं भद्रे ककारादि वरानने ॥
 अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मोलीत्यलगाश्रिणी ।
 कुटन्ता करुणा कान्ता कर्म्मजालविनाशिनो ।
 कमला कल्पलता कलिकल्पधनाशिनो ।
 कमनीयकला कर्णा कपर्दिपूजनप्रिया ॥
 कदम्बकुसुमाभावा सदा कोकनदेशिणा ।
 कालिन्दीकलिकलिता कथा कादम्बमालिका ॥
 कान्तालोकवया कन्या कन्यारूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
 खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाहिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगतिः ख्यातिदायिनी ॥
 खण्डिपाशेषपापौघा खलवृद्धिविनाशिनो ।
 खालिन कन्दसन्दीहा खड्गखड्गाङ्गधारिणी ॥
 खरसन्तापशमनी खरदुःखनिहतनी ।
 गुहागन्धगतिर्गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गूढरूपा गुणवती गुह्यी गौरवरङ्गिणी ।
 ग्रहपीडाहरा गुप्ता गदस्त्रिधमना प्रिया ॥
 चाभ्यलोचना चारु चारुङ्गी चारु रूपिणी ।
 चक्रचन्दनसिक्ताङ्गी चम्पनीया चरस्थिता ॥
 चारुचम्पकमालाट्टा चलिताशेषदुष्कृता ।
 चारिताशेषवृजिना चारुताशेषमस्तुला ॥
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
 शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्लमालिका ॥
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
 लघुचन्दनसिक्ताङ्गी लघ्वाङ्गी लघुमालिका ॥
 शुक्लवस्त्रपरीधाना शुक्लवस्त्रोत्तरीयिका ।
 रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तवस्त्रोत्तरीयिका ।
 पीतवस्त्रपरीधाना पीतवस्त्रोत्तरीयिका ।
 लघुपट्टपरीधाना लघुपट्टोत्तरीयिका ॥
 वृन्दावनेश्वरी राधा लघुकार्यप्रकाशिनो ।
 पद्मिनी नागिनी गोपीकालिन्दी अवगाहिनी ॥
 गोपीश्वरप्रिया श्वेता सदा नगरमोहिनी ॥

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराशाकरी सदा ।
त्रिपुरासन्निकर्षी त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
नानासौभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
स्त्रीं सहस्रनामाख्यं कथितं तव भक्तितः ॥
एतत् स्त्रींश्च मन्त्रश्च कवचश्च वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
उपास्य राधिकां विद्यां केवलं कमलैक्षणे ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ।।
ऋष्य नाम सहस्राणि प्रकटे यत् शुश्रूते ॥
ऋष्यसु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे ऋष्य राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ॥
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना वलिम् ।
विना गर्भं विना पुष्यं विना निम्बोदितं क्रियाम् ॥
प्राणायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना दानं येन राधा प्रवीर्यते ॥
राधासहस्रनामाख्यस्त्रींश्चमार्गणं पार्थिवे ।
यो जपेद्देव्यं च मन्त्रं राधिकासन्त्रमेव च ॥
स पतन्तरके घोरे यावद्विद्मन्त्राश्चतुर्दश ।
शुक्ला गुरुसुखात्मन्त्रं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चरौ क्रुष्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
पूर्णाभिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदाचरणम् ॥
विना पूर्णाभिषेकश्च भवाब्धौ पारमिच्छति ।
अज्ञस्य तस्य दुर्लभं निररये पतनं भवेत् ॥
सत्त्वं सत्त्वं महेशानि सत्त्वं सत्त्वं वदाम्यहम् ।
भवाब्धितरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेकम् ॥
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
मयोद्धतं महेशानि सारं पूर्णाभिषेकनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्व्यात् पूर्णाभिषेकनम् ।
कृत्वा पूर्णाभिषेकश्च पठेत् राधास्तव प्रिये ॥
स्तवपाठात् महेशानि स भवेद्भवन्दनः ।
स्त्रीं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मनुम् ॥
राधाकृष्णस्य देवेशि तस्य पापफलं ऋष्य ।
कुम्भीपाके स पथ्यते यावद्दे ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्गागीरथी प्रिये ।
वैष्णवानां यथा शम्भुः प्रकृतीनां यथा सती ॥
पुरषाणां यथा विष्णुर्नचत्राणां यथा शशी ।
स्तवनाश्च तथा श्रेष्ठं राधास्त्रीमिदं प्रिये ॥
जपपूजादिकं यद्यद्बलिकहोमादिकन्तथा ।
श्रीराधास्त्रीपठस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वाविंशत् पटले
सहस्रनामस्त्रीम् ॥*॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कैलासवासिन् भगवन् भक्ताशुभङ्गकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
यद्यत्किं कथया नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात्
त्वमेव प्रदयं, नाथ शूलपाथे पिशाकधक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

ऋष्यस्य गिरिणे तुभ्यं कवचं प्रवेष्टुमिच्छामि ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृत्कारं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् मुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसास्त्रिधकारणम् ॥
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वेषाञ्चैव भूतानां मणोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्दशसुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयान्त्रमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रश्च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विप्रसक्तस्य पदे पदे ॥
ऋषिरस्य महादेवोऽनुपप्लवन्दः प्रकीर्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु कलाटं राधिका तथा ॥
दृषभाशुसुता दन्तान् चिबुकं गोपमन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वां कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवल्लभा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फी गोपालवल्लभा ॥
मुखं विधुसुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कृष्णी श्रीकान्तवल्लभा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्यं वागी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्णां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमा ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां दृषभाशुजा ।
चन्द्रावली नेशमेव देवा खेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाह्निके ।
शेषापरारक्षसमये श्रमिता सर्वसन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णामानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यत्कनसि वर्तते ॥
राजद्वारे सभायाश्च संघामे शत्रुसङ्घटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते क्वचित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सत्त्वं न संश्रयः ।
गङ्गास्नानात् हरिर्नामयच्छायात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिद्रोचना चन्द्रमखितं हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्ज्जे च धारयेत् मसूकं भुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नात्र संश्रयः ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा दृष्टिं स्थितिं हरिः ।
संहारं चान्नियतं करोमि कुर्वते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशीलने ।
दद्यात् कवचमथयन्मन्त्रा नाशमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीनारदपञ्चराने ज्ञानान्तसारे पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा —

देवुवाच ।

“देवदेव महादेव दृष्टिस्थित्यन्तकारक ।
राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधि ॥
इंश्वर उवाच ।
ऋष्य देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।
गोपितं सर्वतन्त्रेषु रदानो प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
उपविद्याक्रमदेवि कवचं ऋष्य पार्वति ॥
जपपूजाविधानस्य फलं सर्वस्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ॥
भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनन्दापराय च ।
न शूद्रयाजविप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदौचाराताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्यं न चान्यथा ॥
अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका
ऋषिरनुपप्लवन्दः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥
ॐ पूर्वे च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।
द्वौ पश्चिमे पातु सत्या सर्वकामप्रपूर्वकी ।
याम्यां द्वौ जाम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा द्वौ भद्रशक्तिसमन्विता ॥
ऊर्ध्वे पातु महादेवी द्वौ कृष्णप्रिया यशस्विनी ॥
अधश्च पातु मां देवी रे पातालतलवासिनी ॥
अधरे राधिका पातु रे पातु हृदयं मम ।
नमः पातु च सर्वाङ्गं देवता च पुनः पुनः ।
सर्वत्र पातु मे देवी इंश्वरी भुवनेश्वरी ॥
रे द्वौ राधिकायै द्वौ रे शिरः पातु मां द्वौ
द्वौ राधिकायै द्वौ द्वौ दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
द्वौ द्वौ राधिकायै द्वौ द्वौ वामाङ्गं रक्षतु
पद्मिनी पद्मगन्धिनी । रे द्वौ राधिकायै रे
रे दक्षपादं रक्षतु मम । द्वौ द्वौ रे रे
राधिकायै द्वौ द्वौ रे रे द्वौ द्वौ ॐ
सर्वाङ्गं मम रक्षतु । द्वौ राधिकायै द्वौ
वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । द्वौ राधि-
कायै द्वौ अक्षयुग्मं रक्षतु मम । रे राधि-
कायै रे कण्डयुग्मं सदा रक्षतु मम । द्वौ
राधिकायै द्वौ नांसायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
ॐ द्वौ राधिकायै ॐ द्वौ दन्तपंक्तिं सदा
पातु सरस्वती । द्वौ भुवनेश्वरी कलाटं पातु
द्वौ काली मे मुखमङ्गलं सदा पातु । द्वौ द्वौ
द्वौ महिषमर्दिन्यै द्वौ द्वौ महिषमर्दिनी
द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
रे द्वौ रे मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
द्वौ रे द्वौ उग्रतारा नाभिपङ्कं सदा रक्षतु
मम । द्वौ रे द्वौ सुन्दरी द्वौ रे द्वौ
स्वाधिष्ठानं जङ्गमलं रक्षतु मम । लं रे लं
पृथिवी गुदमङ्गलं रक्षतु मम । रे रे रे
बलगा रे रे रे कान्तद्वयं रक्षतु मम । ह्रौ
भैरवी ह्रौः कृष्णद्वयं रक्षतु मम । द्वौ

अमपूर्णा ह्रीं घाटां रक्षतु मम । ऐं ह्रीं ऐं
बौद्धयं सदा पातु एष्टदं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वाङ्गं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वाङ्गं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु सदा गोत्रं रक्षिणीनाथः ।
रक्षिणी सत्वभामा च सैया जीम्बुवती तथा ॥
कक्षणा मित्रवृन्दा च भद्रा नमजिता तथा ।
एताः सर्वा युवतयः शोभनास्थाः सुलोचनाः ॥
रक्षेयुर्मां सन्तु दिव्यु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदलेक्षणः ॥
सर्वाङ्गं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिहा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रं त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥
पद्मिण्याः परमेशानि उपाविदासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितनुपरः ॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वत्सरे सदा ।
तद्देव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ॥
एतत्त कथितं देवि कवचं सुवि दुर्लभम् ।
फलमूलजलं त्वक्का पठेत् संवत्सरं यदि ॥
पद्मिनी वशमायाति तद्देव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम ।
संगोप्य पूजयेद्दिवा महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटार्थमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रं यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तद्देव सहसा भद्रं कुम्भीपाकं त्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधावन्त एकत्रिंशत्
पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रञ्च सासवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
रासोद्भावा कृष्णकान्ता कृष्णवक्षःस्थलस्थिता ।
कृष्णपायाधिदेवी च महाविष्णुप्रसूतरपि ॥
सर्वथा विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥
दुन्द्यावनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोक्रीकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका ।
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकासिनी ।
दशभायुसुता शान्ता कान्ता पूर्यतमस्य च ॥
कान्द्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
सप्रतिशब्द नामानि वेदोक्तानि शुभानि च ॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
इह वै निष्कलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरिः पदम् ॥
हरिभक्तिं हरिर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो लक्षणपनेव स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कोटिजन्मास्त्रितान् पापात् ब्रह्महत्याशनादपि ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण सुच्यत नात्र संशयः ॥
स्तवत्या काकवत्या महावत्या प्रसूयते ।
शृणोति वर्धमेकं या शुद्धा स्निग्धाभोजनी ॥
शृणोति मासमेकं यः सर्वाभीष्टं लभेन्नरः ।
सामवेदे कुमारं तमिथाह कमलोज्ज्वलः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तसारे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—
“गोलोके द्विसुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विसुजेर्गोपपार्श्वेदेः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
राधातनयः, पुं, (राधायाः कृतपत्न्यास्तनयः ।
तथा पालितत्वान् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥
राधाभेदी, [नृ] पुं, (राधां धन्विचित्रभेदं भिन-
त्तीति । भिद् + णिनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
राधाविधौ, [नृ] पुं, (राधां धन्विचित्रविशेषं
विधत्तीति । विध् + णिनिः ।) अर्जुनः । यथा,
“राधाविधौ किरौद्येन्द्रिज्जिष्ठाः श्वेतहयो नरः ।
दृष्टमलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजित्तस्य गाखीव गाखिव धनुः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥
राधासुतः, पुं, (राधायाः कृतपत्न्याः सुतः ।)
कर्णः । यथा,—
“वेदिना याज्ञसेमी च कर्णश्चस्याधिपीठं राट् ।
राधासुतोऽर्कतनयः कालएष्टसु तद्गुरुः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ५६ । ३ ।)
“पश्य चेनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाखव ।
श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)
राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +
“स्त्रीभ्यो ङ्क् । ” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।)
कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।)
“कृतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ॥”)
रायः, त्रि, (रयते इति । रप् + “आसुयुवपि-
रपोति । ” ३ । १ । १२६ । इति गयत् ।) कथ-
नीयः । रपघातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
रामं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + घञ् ।) वास्त-
कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ३ । ३ ।)
“सुप्रकृतेर्द्विभिरभिवर्तितल्लु
रुप्रद्विवर्गैरभिराममस्यात् ॥”
“रामं कृष्णवर्णं शार्ङ्गं तमः अभ्यस्थात्वायं
होमकाशे अभिभूय तिष्ठति ।” इति तद्वाक्यं
सायणः ।)
रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + णः । रम्यतेऽनेनेति ।
रम् + घञ् वा ।) मनोज्ञः । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १८ । ५ ।)
“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
रामा रत्नैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)
सितः । असितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम् क्रीडायाम् +
“ञ्जलितिकसन्तोभ्यो ङः । ” ३ । १ । १४० ।
इति ङः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः
जमदग्निनेः पुत्रत्वेन जेतायुगादाववतीकः
एकविंशतिवारान् एधिर्वी निःक्षत्रियामक
रोत् । (असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च क्षत्रिय-
श्रीणितद्दानं विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।
यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।)

सौतिरवाच ।

“शृणुष्वं मम भो विद्या भुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्हस्य सत्तमाः ॥
जेताहापरयोः सन्धौ रामः शृण्वन्मृतारवः ।
असक्तं पार्थिवं चक्षं जघानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं क्षत्रसुखाद्यं स्ववीर्येणानलदुतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् वृदान् ॥
स तेषु रधिराम्भःसु हृदये क्रोधमूर्च्छितः ।
पितृन् सन्तर्पयामास रधिरंशत नः श्रुतम् ॥
अथर्षीकाद्योऽभ्येत पितरो राममनुवन् ।
राम राम महाभाग प्रीताः सस्तव भार्गव ॥
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।
वरं दृशीन्व भद्रन्ति यमिच्छन्ति महादुते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यदनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रसुखादितं मया ॥
अतश्च पापान्मुख्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः ।
इदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विद्युताः ॥
एवं भविष्यतीत्येव पितरस्तमघातुवन् ।
तं क्षमस्वोत निधिषिद्युस्ततः स विरराम ह ॥
तेषां समीपे यो देशो इदानीं रधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”
अस्यान्वद्विवरणं परशुरामशब्दे दृश्यम् ॥ *)
राघवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वब्रह्मस्वरूपं
अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन जेतायुग-
श्रेष्ठे रावणादिवधार्थमवतीर्यः । बलदेवः । स
तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुर्वशीयवसुदेव-
पुत्रत्वेन दापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्यः ।
(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।)
“निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वासुदेवो महामनाः ।
अक्रूरश्चोयसंगश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥”)
त्रयो रामा यथा,—
“अधोरश्चाथ बर्षिश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ ।
भार्गवो राघवो गोपश्चयो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वद्विपुरायम् ॥ * ॥
वरुणः । चोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।)

“सर्वत्र तापचयद्ःखितात्मा

निर्विद्यते न खकुटम्बरामः ॥”

“खकुटम्बे रामो रतियस्य ।” इति तत्र
श्रीधरस्वामी ।) रामशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“राशब्दो विश्ववचनो महापीश्वरवाचकः ।
विश्वानामीश्वरो यो ह्येतेन रजः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमया वाङ्गे तेन रामं विदुर्बन्धाः ।
 रमायां रमयस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मीवचनो मन्वापीश्वरावचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 गान्धां सख्यं दिव्यानां स्मरये यत् फलं लभेत् ।
 तत् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विद्याया ज्ञानविभ्रवे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 एतत्कृताराधसवधस्तान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामायुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कृतकर्तव्यं । पूर्वं सुवेकारोहणदिने ।
 ‘ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्याया प्रतिरञ्जितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समतिवर्तते ।’
 इत्युक्तेऽह्निं चतुर्दश्यापूर्णिमान्यतरदिति
 स्पष्टम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव रात्रौ नागप्राशवन्वतद्भूमौ । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य ।
 चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकुम्भवधः । तत्रात्रौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादित्रयोदश्यान्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वधः ।
 चतुर्दश्यां मूलबलवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्गद्गाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्त
 माचकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नाद्यः चैत्रे
 पुष्यान्तचत्रेऽथोधातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्पष्टमथोधाकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्पष्टमेव श्योतिषादौ । तत्र नवमीरक्तात्वाद-
 भिषेकायोग्या दशम्यैव तु पूर्णत्वादयोग्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 ह्वाजाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्णं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्णायजः ।
 भरहाजाश्रमं प्राप्य वषट्के नियतो मुनिम् ॥’
 इति वष्यमाणत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णं
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं लक्ष्म्यामवस्थानस्याज्ञाभावात् । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनन्यूनतेवेति
 तद्धानिस्तदवस्थेव । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशस्य जाभात् । अमान्तमानेन चैत्रकृ-
 ष्णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽथोधा-
 नागमे “मया प्राणा हेया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामसन्निधा-
 वित्यथोधाकाण्डान्ति स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंहार

रामः

रति तीर्थोक्तैश्चैत्रकृष्णस्येत्यन्वयोऽपि परास्तः ।
 पूर्वमान्तमानेन तिथिवद्वादशमासेऽन्वयगणने
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णयज्ञे बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षट्पत्तरत्रिंशता दिनेऽन्वयगणने तु तिथिवद्दशवर्षात्
 तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणाञ्चतुरशी-
 त्यहोरात्रदृष्ट्या बहुदिनन्यूनतेव । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनवासि त्रयोदशवर्षमिते
 किञ्चित्कालाद्द्व्यामेव तेषां प्राकृत्ये दुर्व्योधनेन
 तदसमाप्तौ षष्ठीं प्राकृत्येन पनस्तावत्पर्यन्तं
 पुनरेतेर्वनवासः भीष्मं
 प्रवृत्ते भीष्मावक
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वा
 एषामप्यधिकारः । पाः ॥
 त्रयोदश्यां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावच्छरितं यदादेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतदुद्भूतं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्माथकोविदाः ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्दर्भेपराधुयुः ॥’
 इति । एवञ्चेदृशस्यवहारनिबद्धद्वादशमासेरेव
 वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माज्ञानौ न्यायत्वं
 च स्थिते कस्माद्रामस्तानुपेक्षेत । भरतो वा
 तान्न गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दश्या-
 याश्चिनकृष्णो । पूर्वमान्तमानेन कार्तिककृष्णो
 षष्ठां तस्मात्प्रिरियायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्गणने तु
 एकादशदिनन्यूनपञ्चां मासानां चतुर्दशवर्षेषु
 दृष्टायुपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्ता-
 उत्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्गतीते अरग्यकाण्डोक्ता-
 स्मद्रीत्या फालगुनादस्यां रावणकृतमीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्गतीते रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वनेत दशमो मासो ह्यौ
 तु शेषौ ऋतुमेति सीतोक्तिः । सावनमानेन
 स्वहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीपा चेति रामोक्त्या पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा चित्रकूटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
 हनूमती लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले
 हिमयपायेन च शीतरीश्वरभृत्यतो नैक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन दौ मासौ रञ्जितयौ
 मे योऽवधिस्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन
 दयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
 ततो मार्गशुक्लाष्टम्यां राघवप्रस्थानस्यान्योक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वमेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रियणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 श्रावणोभयामान्तं लङ्कापुराद् बहिः सेनयोः
 सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसत्रयेण भीता
 राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राजाविन्निजन्तुत्तरशरवन्ध

रामः

दत्तादि । अतएव शरवन्धवद्दाराघवदर्शनकाले
 सीतावाक्यम् । तीर्त्वा सागरमश्वोभ्यं आतरौ
 गोव्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
 राक्षसेषु क्षयितेषु यथपकृतिपर्यन्तवत्प्रावे-
 श्मिष्टे सैन्ये तयोः शरवन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महावर्षेति
 कुम्भकर्णम्यति रावणोक्त्या साम्यतत्तद्गदायाः
 घञ्सासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरू-
 पितश्चेत्तत् प्राक् । सेतुवन्त्यादिदृष्टान्तं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णम्यति रावणोक्त्या पूर्व-
 मन्त्रकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतेः ।
 किञ्च । शरवन्धदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया तस्मिन्-
 क्षमसि दारुणे दत्तायुक्तेरसङ्गत्वात्पत्तरतः सा
 शुक्लप्रतिपदास्या । एवञ्चामान्तपञ्चमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यात्वन्मसङ्गत्वात्पत्तिः । यत्तु अमाधामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदौष कृष्णपक्षचतुर्दश्याम् ।
 कृत्वा निर्यात्तमावास्यां विजयाय बलेर्हतः ॥’
 इति रावणम्यति सुपाश्वेतीत्या । चतुर्दश्यां
 रावणप्रेषितबलवधोत्तरसमायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्युद्धे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 घातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्थोक्ततया ततो
 लक्ष्मणशक्तिन्सीत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
 वाल्मीकिनेव स्पष्टमुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदित्यद्वयस्यादित्यं प्रेष्य जर्मदं
 परं हृद्यमयाप्रवानिदनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
 जपस्थोक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
 ष्णाभ्यभवेदिवकर इत्युक्त्या दिवा तद्दशप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
 तदथमोषधीपञ्चतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्दिरोधात् । तथा पाज्ञी ।
 ‘ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ।
 ‘ततो निश्रि समागम्य मायावी शक्रजिह्व बली ।
 बबन्ध नागप्राज्ञसौ राघवौ च हरिब्रह्मजान् ॥’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निश्रीदेव वदेत् । अथे द्वितीयोऽह्नि षष्ठांमिति
 चोक्त्या दारुणे तमसीति रामायणोक्त्या च
 भाद्रश्रावणोभयामामोत्तरप्रतिपदेतदिति बोध्यम् ।
 ‘वेनितयस्तदाभ्येव तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
 द्वितीयोऽह्नि धूम्राक्षं हनूमान्निजघान वै ॥
 तृतीयोऽह्नि वज्रदंष्ट्रं खड्गोच्चच्छेद चाङ्गदः ।
 जघान हनूमान् भूयश्चतुर्थोऽह्न्यकम्पनम् ॥
 प्रहस्तं पञ्चमीतिथ्यां नीलशिखरेदम्बुहनि ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठां रामेण धन्विना ॥
 अथ लङ्काश्वरः खिन्नः कुम्भकर्णं सङ्घोदरम् ।
 शीलसुहरवाताम्बुधवागदौरेबोधयत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवाचरे ॥’

रामः

इदं बोधनं दिनदयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनीतरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत्र तु बोधनं घृष्टां रात्रौ सप्तम्याश्चैतद्वध इति
 तत्र । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
 मात्रेणासम्भवात् । रात्रिमन्दिरगमनकाले
 स्वयंप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धमसम्भवात् । इन्द्र
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामघटकेनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदारतिकायं दशास्यजम् ।
 वज्रस्यान्येदुःरिन्दारिर्भ्रञ्जास्त्रेण त्रपौ कपीन् ॥
 हनमता समानीतो महावधमहोदधरः ।
 तस्यानिलस्यश्रवणात् सर्वं एतं सनुत्थिताः ॥
 अन्येदुः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
 तस्यां निशि रघुश्चेहो जघान मकरेशणम् ॥
 मायासोतावधश्चक्रे शक्रजिद्रगमृद्धं नि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्राम आश्वस्तो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशाहे सौमित्रिस्त्रिदिनं योधयन् बली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानं हेतुना ॥
 अन्येदुः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिक्रायग्रहणं
 त्रिंशदोदेवान्कनरान्कमहोदरमहापार्श्वो-
 पलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमद्भ्रह्मन्तोरपुप-
 लक्षणम् । एव घडभिर्दिनेः यस्या वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तदधोक्तैः । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 पञ्चतानयनमष्टम्याम् । अन्येदुःनवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासोतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिद्रगः ।
 'ततोऽवधीन्मूलबलश्चतुर्दश्यां रघुद्वहः ।
 दर्शोऽथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गबलेः सार्द्धं मन्त्रिभिर्दशकन्धरः ।
 कृत्रचाभरसंयुक्तः सर्वैरभरणभूषितः ॥
 महारथगतो दारादुत्तराभिर्न्ययौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा ब्रह्मघ्नो देवकण्ठकः ॥
 योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्भानराणाश्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चक्षेप संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
 वज्रसा धारयामास सौमित्रिणां विध्वज्जनाम् ॥
 तथा स बाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनमता जीवितोऽभूदोषध्यानयनान् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शरैः कालान्तको-
 पमेः ।
 भयात् प्रद्व्राव रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
 जगद्गाममयं पश्यन्निर्वेदात् स्वग्रहं विप्रत् ।
 निकुम्भिलां ततः प्राप्य होमश्चक्रे त्रिगीषया ॥
 ध्वंसितं वानरैर्नैस्तदभिचारात्मकं रिपोः ।
 पुनस्तथाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिव्यं स्यन्दनसारुह्य राक्षसेनिर्ययौ बहिः ॥
 इदं निर्गमनमाश्रित्यशुक्रप्रतिपदि ।
 'ततः श्रतमखो दिव्यं रथं ह्यन्यत्रयुतम् ।

रामः

राघवाय स्वस्वतेन प्रिययामास भक्तिमान् ॥
 तन्नु मातलिनानीतमारुह्य रथसप्तमम् ।
 स्तूयमानः सुरगणैर्युधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्दोरं रामराघवयोर्मेहतु ।
 सप्ताहिकमहारात्रं श्रद्धाश्चैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 रात्रावैव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु त्वत्किन्द्रा सा मन्त्राध्यामाश्रितेऽसिते ।
 जगाम नगरौ लङ्कां यत्रासीद्वाघवः पुरा ॥
 आगत इति श्लेषः । इदंशागमनं रात्रात्मे
 तदेव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जगद्धा सा मांसशोणि-
 तम् ।
 रामरावणयोर्युद्धं सप्तार्हं सा श्ययीलयत् ॥
 यनीत सप्तमे रात्रि नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदौघत ।
 तावत्तु अहरात्राणि सर्वैर्देवैः सुपूजिता ॥
 निहतै रावणे वीरे नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकापितामहः ॥
 सकलेः सुरैरित्यस्य सहेति श्लेषः ।
 'रामरावणयोस्तु युद्धचार्थस्य भीतिदम् ।
 ततोऽयायान् लङ्कायाः पूर्वान्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनचत्रयुक्तार्था भीतं सुरबलं महन् ।
 श्रान्त्यथ वारयामास देवेन्द्रो वचनान्वहरेः ॥
 श्रान्त्यर्थं भयश्रान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चण्डिका शुभाम् ।
 विष्टव्य चक्रे श्रान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥
 रिपुजनितभयश्रान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितबलः शक्रसूत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सम्भाष्य प्रथयौ खर्ग सह देवैः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्तते स्वयं देवो देवानां नाशनाय वै ।
 स्वायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जगद्भवसामा-
 न्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे कुर्वन्तः पूजां यथाविधि ॥
 बलनीराजनं राजा कुर्वन्तु बलविवृद्धये ॥ इति ।
 इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अग्नौ प्रविष्टा
 संतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 श्चरितं क्रीडश्रमिति नारदमन्त्रे ब्रह्मवाक्यम् ।

रामः

'स एव भगवान्मनं प्रतिमन्वन्तरं सुने ! ।
 वधाय दुष्टदेवानां भूमिभारहतां सुवि ॥
 कलिङ्गापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रकल्पो रामोऽपि भविता ब्रह्मन्धो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्यै राधां प्रति
 कथावाक्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्थ्यां रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्थ्युगे रामावतारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्थ्युगे कथावतारस्य हरिवंशे पुरा
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । अपिनेष-
 रामायणमिति प्रसिद्धमन्येषु ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षात्मिपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे तयोध्यायां द्वादशान्दशुवाच सः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवन् ॥
 त्रिरात्रमुदकाहारचतुर्थेऽह्नि फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामासै घोरां शूर्पणखां वने ॥
 ततो माघे सिताहम्यां सुहृत्सुहृत्संज्ञके ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः ॥
 माघे शुक्रचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्रदशम्यान्तु वसन्ती रावणाजये ।
 सन्धातिर्दशमे मासे आचख्यौ वानरैश्च ताम् ॥
 एकादश्यां महेश्वर्यात् पुत्रुवे श्रतयोजनम् ।
 तद्वात्रिंशथे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिशुपाहणे हनूमान् पथ्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीतायां विन्वासाणापसत्-
 कथाः ॥
 अत्रादिभिश्चयोदश्यां ततो युद्धमवर्तते ।
 वधो ह्यक्षकुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्माल्लेख चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ।
 वद्विना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासीं महेश्वराद्रौ पुनरागमनं कपिः ।
 मार्गासिनप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरेः ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तैः ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिविदेनम् ॥
 अष्टम्यन्तरफलगुण्यां सुहृत्सु विजयाभिधि ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽम्भोधौ स्वन्वावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्रप्रतिपदस्तृतीया यावद्भस्मधिः ।
 उपस्थानं ससेन्यस्य राघवस्य बभूव ह ॥
 विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्गमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 समुद्रतरणाभश्च सेतूपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोद्देश्यामारभ्यस्योदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुवेलायां रामः सैन्यं न्यवेशयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयां त्रिदिनेः सैन्यतारणम् ।
 तृतीयाया दशम्यान्तं मनो सुखनिवेशने ॥

रामः

सुकसारण्योः सैन्यप्रतिरेकादृष्टे दिने ।
 माघे सितार्था द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ॥
 सारथेन कपीनाम्बु सरासारोपवर्णनम् ।
 त्रयोदश्याद्यमां यावत्तुङ्गायां दिवसेच्छिभिः ॥
 रावणः सैन्यसंख्यानं रणायोत्साहनं तथा ।
 यथावथाङ्गसो दौर्ध्रं माघशुक्लादिवासरे ॥
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनेः सप्तभिरं व तु ।
 रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमाचौतु सुदारुणम् ॥
 माघशुक्लनवम्याम्बु रात्राविश्रान्ता रणे ।
 रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह ॥
 नागपाशविभोचार्थं दशम्यां गवङ्कोरुभ्यगात् ।
 अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
 द्वादश्यामाङ्गनेयेन धन्वाच्छय वधः कृतः ।
 त्रयोदश्याम्बु तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे ॥
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवासरम् ।
 त्रिदिने प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः ॥
 माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यान्तलिभिर्दिनेः ।
 रामेण तुसुखे युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥
 पञ्चम्याश्चष्टमीं यौवनावयोन प्रमोहितः ।
 कुम्भकर्णः समुत्तस्यौ तावदुद्युहचतुर्दिनम् ॥
 कुम्भकर्णां दिनेः षड्भिर्नवम्यास्तु स्यतुर्दश्याम् ।
 रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभञ्जकः ॥
 अमावास्यादिने श्रीकादवहारो बभूव ह ।
 फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यान्तदिनेस्ततः ॥
 नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
 पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवधस्त्राहात् ॥
 अष्टम्या द्वादश्यां यावत्तुङ्गायां दिनपञ्चकात् ।
 निकुम्भकुम्भावृद्धन्तु मकराक्षस्तुर्दिनेः ॥
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्ण शक्रजिता

चित्रम् ।

द्वितीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरान् ॥
 औषधानयने अयास्तदासीदवहारकः ।
 तत्र त्रयोदशीं यावदिनेः षड्भिस्तु शक्रजित् ॥
 लक्ष्मणेन हतो युद्धे विप्रितोऽभिचरन् क्रमात् ।
 चतुर्दश्यां दशम्यावरणदीप्ताविधिः क्रमात् ॥
 अमावास्यां यथौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकेः ॥
 रावणस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् तद्यः ।
 चैत्रषष्ठ्याष्टमी यावत्तुङ्गायां दिमारणम् ॥
 चैत्रशुक्लनवम्याम्बु सौमित्रैः शक्तिभेदनम् ।
 द्रोणाद्रिराङ्गनेयेन लक्ष्मणार्थं सुपाङ्कतः ॥
 दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं वररक्षोः ।
 एकादश्याम्बु रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
 अष्टादशदिने रामो हरेय रावणं वधीत् ।
 द्वादश्याः शुक्लपञ्चम्यां यावत् कृष्णचतुर्दश्याम् ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् ।
 अष्टादश्यां तदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
 युद्धावहारः संयामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् ।
 संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
 वैशाखादितिथौ रामः सुवेकं पुनरागतः ।
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराण्ये विभीषणः ॥
 सौताशुद्धिसृतीयायां देवेभ्यो वरलभनम् ।

रामः

वैशाखाश्च चतुर्थ्याम्बु रामः पुष्यकमास्थितः ॥
 पूर्वे चतुर्दश्यां वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य तु ।
 भरद्वाजाश्रमं रामः सधीतः पुनरागतम् ॥
 नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागतः ।
 सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः ॥
 जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
 मनुमासान् खिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ॥
 यत्तु सर्वेषु अतिश्रितप्रामाण्यम् । कालिका-
 पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
 न युक्तम् । तद्दिरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधि
 पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
 न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
 ऽत्र रामेणोक्तो मारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
 न तु कल्पभेदेन अवस्था । जन्मविषये एष तु
 हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् ॥ इति श्रीरामायण-
 तीर्णके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ॥) तस्य परि-
 पूर्णतमत्वं यथा,—
 “सर्वे चर्णकलाः पुंसः क्षण्यन्तु भगवान्
 स्वयम् ।
 परिपूर्वतमो रामो ब्रह्मप्रापात स्वच्छित्तः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 अथ श्रीराममन्त्राः ।
 “अनन्तोऽप्यासनः सैन्दर्वीर्णं रामाय हृन्मनुः ।
 षड्चरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥” *
 तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—
 “सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षडक्षरः ।
 तारकब्रह्म चेतुक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”
 तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
 चैनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
 प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्नं
 कर्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
 ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । सुखे गायत्रीच्छन्दसे
 नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
 कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । री
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । र्त्वं मध्यमाभ्यां षष्ट । रै
 अनामिकाभ्यां हुम् । रौ कनिष्ठाभ्यां वीषट् ।
 रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
 ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः । भ्रमध्मे
 रा नमः । हृदि मा नमः । नाभौ य नमः ।
 लिङ्गे न नमः । पादयोर्मै नमः । ततो मूर्त्ति-
 पञ्जरदिविधिं विधाय देव ध्यायेत् ।
 “कासाभोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
 सिनं
 सुद्रां ज्ञानुमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जाशुनि ।
 सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघव
 पश्यन्तं सुकुटाङ्गादादिविधाकस्योऽप्युज्जाङ्गं
 भजे ॥”
 एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
 कुर्यात् । ततः पीठपूजां विधाय वैष्ण-
 वोक्तपीठशक्तीः पीठमनुश्च संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
 वाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गजिदानपथ्यन्तं विधाय-
 वरपूजामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्रीं

रामः

सीतायै नमः । अथ ॐ प्राङ्गाय नमः ।
 दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ श्रेष्ठो नमः । ॐ
 चापाय नमः तद्दिहः केशरेशु अष्टादिकोद्युष्टु
 मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । रथ्यादिना
 षडङ्गानि पूजयेत् । ततो रथेषु पूर्वादिदिक्षु
 ॐ हृदयते नमः । ॐ सुयोधाय नमः । ॐ
 भरताव नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
 लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गुष्ठाय नमः । ॐ शङ्ख-
 णाय नमः । ॐ जाम्बवते नमः । रक्षायेषु
 ॐ हृदय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
 विजयाय नमः । ॐ सुराहाय नमः । ॐ राङ्-
 वर्हनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
 पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्दिह-
 रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादि-
 विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य
 पुरश्चर्यं षडक्षरं यथा च ।
 “ऋतुलक्षं जपेन्नरं दशांशं कमलेः शुभैः ।
 सुहृदादितैः बद्धौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥”
 अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।
 “स्वकामशक्तिवाक्योन्माराद्यः पञ्चवर्षकः ।
 षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदः ॥
 ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणाङ्गनिश्चयते ।
 अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो मुनयोऽत्र क्रमादिने ॥
 अथवा कामबीजादेर्विष्णामित्रो मुनिर्मनोः ।
 हृन्दो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामश्चैव देवता ॥
 ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”
 तथा ।
 “जानकीवल्लभं देव्यं वङ्गजायां ह्युमादिकम् ।
 दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्वाहृशिशुस्तु ऋषिर्विराट् ॥
 हृन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।
 आदां बीजं द्वितः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
 शिरोललाटभ्रमध्यातुलुकण्ठेषु हृदयेपि ।
 नाभ्यवजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेमनोः ॥” * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे ।
 मन्दारपुष्पैराबद्धविताने तोरणाञ्चिते ॥
 सिंहासनसमारूढं पुष्यकोपरि राघवम् ।
 रक्षोभिर्हृदिर्भेदेर्दिव्ययानगतेः शुभैः ॥
 संस्तुयमानं मुनिभिर्गन्धर्वैः परिशीभितम् ॥
 सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणोपशोभितम् ॥
 श्यामं प्रसन्नवदनं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
 ध्यायन्नेव जपेन्नरं वर्णलक्ष्मणमन्धोः ॥”
 अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ * ॥
 “वङ्गनारायणेनाद्रो जठरः केवल एव च ।
 इन्द्रो मन्त्रराजोऽयं सर्व्वाभीष्टफलप्रदः ॥
 श्रीमाया मन्थकेकैकवीजाद्यन्तगतो मनुः ।
 चतुर्वर्णः स एव स्यात् षड्वर्णो वाङ्कृतप्रदः ॥
 स्वाहान्तो ह्युं षडन्तो वा नमोऽन्तो वा
 भवेन्ननुः ॥”
 तथा ।
 “तारमायारमानङ्गवाङ्कक्षीजेस्तु षड्विधः ।
 चन्द्रो मन्त्रराजः स्यात् सर्व्वाभीष्टफलप्रदः ॥

रामः

हाकरचन्द्रभद्रान्तो चक्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय च्छुभतुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाक्षरः परः ॥
पञ्चाशन्नाहकावर्णः प्रथमपूर्वको मनुः ।
लक्ष्मीवाकमन्त्रथादिश्च तारायः स्यादनेकधा ॥
तेन श्रीं राम । श्रीं राम । इत्यादि चतुरः ।
तथा लक्ष्मीवाकमन्त्रथादीनामन्यमदानेऽपि
चतुरः । तेन श्रीं राम । श्रीं राम । श्रीं
राम इति ।

“वद्विष्यं श्रयनं विष्णोरहं चन्द्रविभूषितम् ।
शकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरदमः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री च्छन्दो रामस्तु
द्वयता ॥” ॥

शकाक्षरे तु हादश्लक्षजपः पुरश्चरगम् ।
तथा च । भोतुलक्षं जपेन्नमं इति वचनान
न्यर्थोऽयं षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षडक्षरवत् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्रये नरः ।
जातीप्रसूनेऽङ्गुल्याच्चन्दनाम्भःसमुत्तितेः ।
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पद ।
नीलोत्पलानां ह्येमेन वशयेदखिलं जगत् ॥
विव्वप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्रये नरः ।
दूर्वाह्येमेन दीर्वायुर्भवेन्नन्दो निरामयः ॥
रक्तोत्पलहृताम्बुधनमाप्रोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशक्रुमुमेर्दरेः ॥
तच्छप्रममः प्रपिबेन कविर्भवति वल्लभान ।
तन्मिश्रितासं सुज्ञोत महदारोग्यवङ्गनम् ॥” ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीहनुमानुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवाचं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवसुग्रीवानां यस्तुमयं नमाम्यहम् ॥
अह्मदेव प्रपन्नाय विशिष्टायेव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्जिते यस्तु वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो चापी महाम्बं करुणा-
स्तनम् ।

स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजसाप्याधिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्त वमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रथे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
नृभावस्तु प्रपन्नानां हि नञ्चि च यथा वृषु ।
सिंहः सर्वस्त्रिवीरकण्ठस्तं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्विभ्यति वाताकं ज्वलन्मन्त्राः सन्धतवः ।
भियं धिनोति पापानां भौषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेत्तारहितो निव्यमङ्गलम् ।
दृष्टाविव निषीदय्याद्युक्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो ऋतुं निजदामानां भारयत्खिलेष्टदः ।
तत्रोदाहृतयो बहो ऋतुः नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणतो भवेद्भुक्तमपूरुषं ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभाव समुत्तमिद्य हास्तेनेव रक्षतमम् ।
भवेत्सं प्रवृत्तं रामं सद्यो वदन्तमम् ॥

रामः

तिव्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेद्दुर्दिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“श्रुत्वा गात्रेण वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
शकाक्षप्रयतो भूत्वा विष्णुमारारभ्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साहं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्ष्याम्यहं देव सुष्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
घन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्त्यासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रमत्ततामेति रामनामाभिश्चक्रुः ॥
रमन्त योगिनोऽनन्तं नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि सुहृद् साहं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह भुक्त्वा च पार्वती ॥
ततो भुक्त्वा महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेव प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम ज्योदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावर्णद्वयः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

श्रुत्वा नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिका, श्रुत्या ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नामामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरेकेकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
ताड्डनामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदाश्च सर्वमन्त्राश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्बेव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इन्द्र
श्वरिर्नृपुः कृन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रोत्थयं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शान्तः ।
राजोवलोकनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनाह्नवः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शूरगणजागतपुत्रः ॥
वालिप्रमथनो वाम्नी सत्यवाक सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचिता दशग्रीवशिरोहरः ॥
सप्तताम्रमेता च हरकोदकखण्डनः ।
जामदग्न्यमहादपदमन्त्राहकान्तकः ॥
येदान्तसारोऽमेयात्मा भववैश्या भयलः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिभुक्तिगुणकथी ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्णः ।
त्रिलोकीरक्षो धन्वी दृक्कारण्यपुण्यकृतः ॥
अहल्यापावकश्च पिष्टभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगतगुरुः ॥
अक्षयानरसंधाती चिञ्जुकुटसमाश्रयः ।
जयन्तजाणवरदः सुमित्रापुत्रसवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च स्वतयानरजीवणः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महाशुभः ॥
सर्वदेवस्तुनः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसंस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवसंतराण्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वघनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योद्यो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
च्यवनगुह्यगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामाशुषचारित्रो महादेवाभिपूजितः ॥
संतुक्तं जितवारीशः सर्वतीर्थमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्हरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वघणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं च्योतिः परं धाम पराकाष्ठापरात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इतिनामभद्रस्य नामामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्णितम् ॥
यः पठेत् श्रुत्याहापि भक्तियुक्तो नैतथा ।
स सर्वैर्भुज्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥
जलानि स्थलैतां यान्ति शूचवो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वह्नयो यान्ति सौख्य-
ताम् ।
आगुह्यश्च भूतानि स्त्रियं यान्ति जलाः क्षयः ॥
अशुभं यदा यान्ति शान्तिमायान्युपद्रवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भव ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत्तयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्तं तत्तदाप्नोति कीर्णनाम् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नामामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
अज्ञानेनापि कुर्वाणो न स पापैर्विलियत ।
पुण्यकाण्डेषु सर्वेषु पठनानन्धमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं क्वेनानेन लभ्यते ॥
पुण्यकाण्डेषु सर्वेषु पठनामष्टाशकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वाचमाप्नोति दशपुण्यैर्दशापरैः ।
रामं दूर्वादण्डनामं पद्माक्षं पीतवाचसम् ॥
सुवन्ति नामभिर्दशैर्देवैः चाचारित्र्यो वरम् ॥

रामः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेद्यते ।
 रघुनाथाय नाथाय चौतायाः पतये नमः ॥
 इमं मन्त्रं महेशानि । जपन्नेव दिवानिग्रहम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसुख्युष्णमाप्नुयात् ॥
 इत्येतन्नामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव माङ्गल्ये यत्सर्वं वैष्णवोत्तमः ॥
 वन्द्यामहे महेशानं हरकोदण्डखण्डनम् ।
 जानकीकृतदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट्कूर्तिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
 यजे । ३ । ६ । १०—५४ ।

गन्धर्व उवाच ।

“कीर्तुस्तुहृते मेऽद्य मनो रामातिवम्भमात् ।
 त्नामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
 स्रष्टुं ते रूपमथक्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 दृग्गुणितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
 तत्कथं त्वां विजानीयादथतिरक्तं मनः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
 बुद्ध्यादिसाक्षी मन्सैव तस्मिन् निर्विशयेऽखलम् ।
 आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारैऽखिलात्मनि ॥
 हिरण्यगर्भस्ते स्रष्टुं देहं स्थूलं विराट् सूतम् ।
 भावभावविषयो राम स्रष्टुं तं ध्यात्तमङ्गलम् ॥
 भूतं भयं भविष्यच्च यत्रेदं दृश्यते जगत् ।
 स्थलेऽकक्षीरे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
 सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
 त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकान्तेऽवधयाः सूताः ॥
 पातालं ते पादमूलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
 रमातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
 जाशुनी सुतलं राम । जरु ते वितलं तथा ।
 अतलञ्च महौ राम । जघनं नाभिरं नभः ॥
 उरःस्थलं ते व्योतीषि ग्रीषा ते मह उच्यते ॥
 वदनं जगतीकस्ते तपस्ते शशदेष्टव्यम् ।
 सत्यलोको रघुश्चेष्ट । श्रीवैश्यास्ते सदा प्रभो ॥
 इन्द्रादयो लोकपाला बाहवस्ते दिशः श्रुती ।
 अश्विनौ नासिके राम वक्रं तेऽधिरुदाहृतः ॥
 चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
 भ्रूमङ्ग एव कालस्ते युद्धस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
 वदोऽहङ्काररूपस्ते वाचश्चन्द्रांसि तेऽथय ।
 यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नचक्राणि द्विजालयः ॥
 हासो मोहकरो माया वृष्टिस्तेऽपाङ्गमोक्षयम् ।
 धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
 निमिषोऽन्धेययो रात्रिर्दिवो चैव रघूत्तम ॥
 ससुधाः ज्ञप्ते ते कुचिर्नासो नद्यस्तव प्रभो ॥
 रोमाणि वृक्षौषधयो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो ।
 महिमा ज्ञानशक्तिके एवं स्थूलं बपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सत्याम्यंते नरेः ।
 अनाथासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्धमहि किञ्चन ॥
 अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवावुभावये ।
 यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ॥
 तदेव सुक्तिः स्वाहाम यथा ते स्थूलभावकः ।
 तदव्याप्तौ तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

रामः

धनुर्बाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितम् ।
 अपीव्यवयसं सीतां विचिन्वन्तं सलज्ज्वलम् ॥
 इदमेव सदा मे स्थान्मानसे रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्ष्वत्या सहितः सदा ॥
 तद्रूपमेव सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
 सुन्दरूणां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्नुष्टमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
 सर्वं ते मायया मूढाणां न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वेद्यसे परमात्मने ॥
 अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
 चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नाशगोतु
 ते ॥” * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।
 “ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
 नम् ।
 जानकीलज्जगोपेतं जटासुकुटमङ्कितम् ॥
 सासितूणधनुर्बाणापाणिं नक्तचरान्तकम् ।
 स्वलीलया जगन्नातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
 रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नो सर्वकाम-
 दा ॥”

अथ श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककृष्णि-
 गांयत्री चन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रोत्थं जपे विनियोगः ।
 ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
 त्मजः ।
 कौशलेयोऽष्टौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
 घ्राणं पातु मखत्राता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
 जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठौ भरतवन्दितः ॥
 स्कन्धौ दिव्यायुधः पातु सुभौ भग्नेशकामुकः ।
 करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नित्तम् ॥
 वक्षः पातु कबन्धारिः कूर्णौ गीर्वाणवन्दितः ।
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुचिन्निष्ठाङ्गनन्दनः ॥
 मध्यं पातु खरध्वंसी नाभं जाम्बवदाश्रयः ।
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघुदहः ॥
 सुग्रीवेशः कटिं पातु शकृत्पिणो हनुमत्प्रभुः ।
 जरु रघूत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकृत् ॥
 जाशुनी सेतुजन्तु पातु जङ्घे दशसखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एतां रामवज्रोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्रो विजयो विजयो भवेत् ।
 पातालभूतलज्योमचारिणश्चक्रशारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भूक्तं सुक्तञ्च विन्दति ॥
 जगज्जैत्रिकमन्त्रेण रामेनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्सत्य करस्याः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्जपत्रे लिप्यां विशो गन्धर्वन्दनचर्चिताम् ।
 लला वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 रथे राजकुले दूते निखं तस्य जयो भवेत् ।
 कौकवन्ध्या च या नारी नृतापत्या च या
 भवेत् ।

रामक

वक्षपत्या जीववत्सा सा भवेन्नाच संशयः ॥
 वक्षपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
 अथाहताशः सर्वेभ्यः जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्मरन् रामरक्षामिमां
 हरिः ।
 तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
 धन्विनौ बह्वनिखिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
 घोरौ मां पथि रक्षेतां ताङ्गभौ रामलज्जयो ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुष्करोकविशालाक्षौ चौरहृष्याङ्गिनाम्बरौ ॥
 फलमूलाश्रितौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्तेतौ आतरी रामलज्जयो ॥
 शरण्यां सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ चायेतां नो रघूत्तमौ ॥
 आतसव्यधनुर्वाविष्णुश्रा-
 वत्पाशुगनिषङ्गसङ्गौ ।
 रक्षणाय मम रामलज्जया-
 वयतः पथि सदैव गच्छताम् ॥
 सप्तद्वः कवची खड्गी चापनागधरौ युवा ।
 यच्छन्मनोरथसास्त्रानामः पातु सलज्ज्वलः ॥
 अयतस्तु वृसिंहो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
 पार्श्वयोस्तु धनुष्मन्तौ मधुरौ रामलज्जयो ॥
 रामो दशरथिः शूरो लज्जयालुचरो बली ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौशलेयो रघूत्तमः ॥
 वेदान्तवेदो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
 आपदामपहन्तारं दातार सर्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
 हम् ॥
 इत्येते लज्जयो धन्वी वामनो जानकी शुभः ।
 पुरतो भारविर्धस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
 एतानि मम नामानि मङ्गलौ यः सदा स्मरेत् ।
 अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
 इति पद्मपुराणे वक्षपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, श्री, रामकली रागिणी । इति हला-
 युधः । (कश्चित् रामकरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गातदपेणो रागाध्याये ।
 अथ रामकरी ।
 “वङ्गज्यहंशकन्यासा पूर्णा रामकरी मता ।
 मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुज्यते ॥
 रिधत्यक्तायवा प्रोक्ता केचिन पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा सा ससुहिष्ठा सम्पूर्णा षोडशोदवा ॥”
 अस्या ध्यानम् ।
 “हेमप्रमा भासुरभूषणा च
 नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।
 कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
 मानोज्ञता रामकरी मतेयम् ॥”
 उदाहरणम् ।
 स रि ग म प ध नि स । सम्पूर्णा ॥
 अथवा
 स ग म प नि स । औड्या ॥

रामठं

अथवा

स रि ग म ध नि स। साङ्गवा ।
इति रामकिरी ।)

अस्य अन्तर्विवरणं रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

रामकपूर्वकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूर्ः ।
तत्, स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) सामन्त्यात-
द्रव्यम् । यथा,—

“सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकपूर्वके द्रव्ये ।”
इति शब्दरत्नावली ।

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः । रामो
रमणीयो गिरिर्वा ।) पर्वतविशेषः । पित्र-
कूटपर्वतः । इति कश्चिन् । यथा,—

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुराया स्वाधिकारप्रमत्तः
प्रायेनास्तं गमितमहमा वर्षभोग्येन भर्तुः ।
यच्चक्र जगत्कतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वचतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥”
इति मेघदूतः । ११ ।

रामचक्रः, पुं, (रामचक्र इवाङ्गादकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (जल्पण-
भङ्गस्तनः स्वनामख्यातः कविशेषः । स तु
अयोध्यानगरे वैराग्यशङ्करार्यद्वेषितं सटीकं
रसिकरञ्जनं नाम काचं प्रणीतवान् । तस्यादि-
मञ्जोको यथा,—

“शुभारम्भेऽर्म्भे महितमतिद्विर्भे द्वितशतं
मखिलम्भे रम्भे चयसकुचकुम्भे परिगतम् ।
अनालम्भे लम्भे पथि पदविलम्भेऽमितसुखं
तमालम्भे स्तम्भेऽभवदनमम्भेऽक्षितसुखम् ॥”
एतद्वीकान्तमञ्जोकी यथा,—

“शृङ्गारवैराग्यशतं सपञ्च-
विश्रययोध्यानगरे अक्षतं ।
अन्धे वियद्गारयबाणचक्रं
श्रीरामचक्रोऽगु च तस्य टीकाम् ॥

श्रीरामचक्रविना कायमिदं अरन्धि विरति-
बीजनया ।

रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि संश्रुती-
त्र ॥”

एतन्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृतीन्व-
न्यान्पि काव्यानि द्रष्टव्यं ।)

रामच्छन्दनकः, पुं, (रामं मनोज्ञत्वं कर्हयति ।
कर्ह् + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) मदनद्रव्यः । इति
भावप्रकाशः । कश्चित् पुस्तके रामाच्छन्दनकः
इति च पाठः । (गुणाद्योऽस्य मदनशब्दे
विज्ञेयाः ॥)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी ।) बलदेव-
माना । यथा,—

“रौहिणी रामजननी रौहिणश्च बलप्रसूः ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

कौशल्या । रेणुका च ।

रामठं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम + “रमेर्ठं द्विच् ॥”
उभा० १ । १०३ । इति अठः । द्विच् धातोः ।)
द्विक् । इत्यमरः । १ । १०३ । (यथा, सुश्रुते ।
१ । १ ।

रामन

“तच्च गच्छाङ्गने कुलं रामठं गच्छं मधु ।
कुल्यात् शिरीषरजनीचन्दनेश्च प्रवेपनम् ॥”

रामठः, पुं, (रम् + अठः । द्विच् ।) अङ्कोट-
द्रव्यः । इति रत्नमाता । (जनपदविशेषः ।
यथा, दृष्टवर्षंहितायाम् । १० । ५ ।

“रौद्रस्य पारतरामठतेजिकरणकचौराश्च ॥”
तद्देशवाचिनश्च । यथा, महाभारते । १।३२।१२ ।

“रामठान् हारहृणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये कृपाः ।
तान् सर्वान् सवशे चक्रे शासनार्देव पाण्डवः ॥”

रामठी, स्त्री, (रामठ + ठीयां ङीष् ।) नाडी-
द्विक् । इति राजनिर्घण्टः ।

रामणः, पुं, गिरिनिसः । तिस्रुकः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम् । इत्यमरटीका ।
(यथा, महाभारते । १ । २६ । ८ ।

“रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः ॥”
रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः ।

स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा । रमणीय +
“योपधाद्गुरुपोत्तमाहुच् ॥” ५ । १ । १३२ ।

इति वुच् । रमणीयत्वम् । यथा, किराते ।
१ । ३६ ।

“पुरोपनीतं वृष । रामणीयकं
द्विजातिश्रेष्ठिय यदेतदन्वसा ।
तदद्य ते वन्यफलाश्रितः परं
परेति काश्यं यशसा समं वपुः ॥”

रामनरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव ।)
तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । सेउती
इति भाषा ।

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः ।) हनूमान् । इति
शब्दरत्नावली ।

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव । विष्णुप्रियत्वात् ।)
तुलसीविशेषः । तत्पर्यायः । पर्वपुष्पी २

विश्रल्या ३ नागदन्तिका ४ काच्छली ५ सुन्द-
पत्नी ६ भरययाङ्का ७ फणिलम्बका ७ । इति
शब्दचन्द्रिका ।

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरुपा नवमी ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा
च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—

“अगस्त्यसंहितायाम् ।
‘चेत्ते मासि भवन्त्यान्तु जातो रामः स्वयं
हरिः ।

पुनर्वसुचतस्र्युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
पुनर्वसुचतस्र्युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिस्थयं गृहाधिका ।
तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदृश्य भक्तितः ।
यत्कश्चित् क्रियते कर्म तद्भवत्यकारकम् ॥
उपोषणं जागरणं पिष्टसुदृश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीष्टुभिः ।
चैत्रपदं चान्त्रपरम् ।
‘मेषं पूषयि संप्राप्ते लभे च कर्कटाङ्गये ।
आविराशीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥’

रामन

अथ मेवमस्त्यर्थे चान्त्रचैत्रशुक्ले वसन्वात् तिथि-
ज्ञातत्वाच्च । तथा ।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदृश्य भक्तितः ।
जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्थाहृशमीदिनम् ।
तेनेव स्यात् पुरचर्या दृष्टव्या भोजयेद्द्विजान् ।
भस्त्रभोग्यैश्चैव विधेभंभ्रा दद्याच्च दक्षिणाम् ।
ज्ञातज्ञातो भवेत्तेव सद्यो रामः प्रसीदति ॥’
तथा ।

‘चेन्नशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥
नवमी चाष्टमीविहा व्याख्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यान्तु दृष्टव्यामेव पारवम् ॥’

एतद्वचनद्वयं काणमाधवीयेऽपि । किन्तु महा-
पुण्या इत्यत्र महाफलेति पाठः । शुद्धिति-
श्रवणात् सर्वत्र शुद्धायाम्चादरो न विहाया-
मिति । अतएवाष्टमीविहा नवमी सनत्तत्रापि
नोपीष्या । इति माधवाचार्यः । सैव तादृशेन
नतु विहा । यदा तु परदिने एकादश्या दृष्टमी
पारवयोग्या तदा दृष्टमीयुक्ता नवम्युपोष्या ।
वैष्णवेर्विष्णुपरायणैरिति श्रवणात् । अथैष्यवैष्णु
अष्टमीविह्वेव ग्राह्या । यदा तु पूर्वदिने अष्टमी-
विहा नवमी परच दृष्टमीयुता नवमी एका-
दश्यादिने च न पारवयोग्या दृष्टमी तदा
नक्षत्रयोगायोगेऽप्यष्टमीविह्वेव ग्राह्या । परदिने
दृष्टव्यामेव पारवमिति नियमात् । तथा च
रामार्धनचन्द्रिकायाम् ।

‘दृष्टव्यादिषु द्विह्वेत् त्वान्या विह्वेव वैष्णवैः ।
तदन्वेषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥
दृष्टव्यामेवशब्देन दृष्टमी नैव जङ्गयेत् ।
निश्चितैवं विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥’

इति कारिकाभ्यामगस्त्यसुद्धितायास्नानम् ।
वस्तुतस्तु दृष्टमीपारवसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविहा
नोपीष्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-
त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तृविशेष-
यम् । अगस्त्येनावैष्णवस्य विह्वोपवासानुप-
देशात् । कर्तृभेदे विधिद्वयकल्पनापत्तेः । अत-
एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विहा
निषिद्धा । अगस्त्यसंहितायामस्य जितालमाह ।

‘प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विन्दुः ।
उपोषणं न कुर्वते कुम्भीपाकेषु पथते ॥
यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते भोज्याद्विन्दुः ।
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पथते नात्र संशयः ॥
अत्र मर्त्ये द्रव्यपादानात् नरमात्रस्याधिकारः ।
एवञ्च ।

‘कुम्भीप्राप्तनवम्यां य उपोषणमतन्त्रितः ।
मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥
तस्मात् सर्व्वात्मना सर्वे ज्ञानैव नवमीव्रतम् ।
सुच्यन्ते पातकेः सर्वैर्यानि ब्रह्म सनातनम् ॥’
इति फलकोशेन प्राशुक्तसंयोगपृथक्त्वव्यायात्
विह्वम् । अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘प्राप्तव्यामश्रिषायाश्च तुलसीद्वजकल्पिता ।
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाविधा ॥’

तत्रागुहानं अगव्यसंवितातः संशिय लिखते ।
कृतप्रातःकानादिः ।

‘उपोष्य नवमीश्वर्य यामेव्यत्सु राधव ।
तेन प्रीतो भव त्वंभो संसारात्ताह मां हरे ॥’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांशं दशरथं पुत्रविद्ययतत्परम् ॥’
पृष्ठतो लक्ष्यं देव सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकराबुभौ ।
अग्निं चरुं हृन्मन्तं रामाभुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥’
एव ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । ज्ञानमन्त्रस्तु ।
‘इन्द्रोऽपि च यमश्चैव नैर्ऋती वरुणोऽपि च ।
कुबेर ईशो ब्रह्माहिर्दंकापाताः स्नापयन्तु ते ॥’
अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्त्रस्तु ।
‘रामस्य जननी चापि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽगुह्याप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्वघटकोशकोशीषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रीं
शिरसे स्नाह्या । रूं शिखायै वषट् । रे कव-
चाय हुम् । रौ नेत्राभ्यां वौषट् । रः अस्त्राय
षट् । तथा, —

‘हृन्मन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभौषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नं जाम्बवन्तं दत्तादिषु ॥
धन्वं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राक्षुवर्हनम् ।
अकोपं धृन्पालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
दत्तायै लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्राद्यो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तदंष्ट्रखड्गपाशाङ्कुशगदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।

‘उच्चस्य गृहपक्षके सुरगुरौ सेन्दौ नववर्षा
तिथौ
समे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूजयि ।
निर्दंभुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद-
योधारणे-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥’
पलाशा राक्षसाः ।

‘मन्त्रे वाद्येहादानर्थं दद्याज्जगत्पतेः ।
फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं गृह्णीत्वा शकृतसप्तमम् ।
अग्नीकरत्नकुसुमैर्युक्तं तुलसीदलेः ॥’
मन्त्रस्तु ।

‘दशाननवधायांयं घर्मेसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय देवानां निधनाय च ॥
परिचायाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
गृह्णागार्थं मया दत्तं भ्रातृभिः संहितो मम ॥
पुष्याञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेव्यतन्त्रतः ।
पूजयेद्विधिवद्ब्रह्मा दिवारात्रं नयेद्बुधः ॥’
तद्यं संक्षेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां
षिवादाभावः । विद्यायान्मु एकादशीदिने
दशमी पारवयोम्या न चैत् तदा नक्षत्रयोगा-

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारवयोम्या चैत्
तदा अष्टमीविद्यां ब्रह्मा परेऽहनि उपवासः ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पु. (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
सुरेषट्. ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥

रामबाणः, पु. (रामस्य बाण इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदान्तजवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमङ्गुभागिकं
तिथिसौफलरसेन महितम् ॥
वङ्गिमान्द्यदश्वक्कनाश्रुणो
रामबाण इति विस्तृतो रसः ।
संगृह्यद्व्यौकुम्भकर्याक-
मामवातखरदृष्यं जयेत् ॥
दौयते तु चणकाशुमानतः
सद्य एव अतरापिदोपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
आसकासविमज्जनुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।
रामबाणो रसोऽर्जोः । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरच्च ॥)

रामभद्रः, पु. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्ष्यस्तत्प्रवादेन किं पुरा ।
रामभद्रेण शुद्धापि त्यक्त्वा देवीं न जानकी ॥”

रामलवणं, स्त्री, (रामं रमणीयं लवणम् ।)
शास्त्रिरलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् =
पाश्चात्याकरसम्भवम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवल्गुं, स्त्री, (रामं रमणीयं वल्गुमन्त्रं ।)
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्गुमन्त्रं)
रामप्रिये, त्रि ॥

रामवीणा, स्त्री, (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षी च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुकरादरी ।
सारस्वती केलिकला रामवीणा बलाक्षिता ॥”

रामशरः, पु. (रामस्य शर इव ।) शरद्वचभेदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामबाणः ३
रामेषुः ४ अप्यन्वेदः ५ दीर्घः ६ वृषप्रियः ७ ।
तस्य नृनगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् ।
रसे अम्लत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
कफवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य बाणोऽपि ॥)

रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखा, पु. (रामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । २१ । इति टप् ।) सुग्रीवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामसेनकः, पु. भूनिम्बः । (अस्व पर्यायो यथा, —
“किराततित्तः कौरातः कटुतित्तः किरातकः ।
काण्डतित्तो नायंतित्तो भूनिम्बो रामसेनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कटुफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम +
ञ्जलादित्वात् षः । टाप् । रमतेऽनयति ।
करणे षन् वा ।) उनल्लक्ष्मीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभष्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोतसुकाम् ।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् सुहृत्तवत् ॥”)
योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“ स षष्ठित्वस्यदुतयुग्मसूयं
भयाक्षपयन्तरथ क्षीण ।
रामापरिचाराविहङ्गबोधं
सेनानिवेशं तुल्लक्षकार ॥”)

द्विष्णु । नदी । इति मेदिनी ॥ द्विजुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।
आरामशीतला । अशोकः । गोरौचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बाला । गौरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, स्त्री, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकायम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा ।
स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्य-
तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“शापोक्त्वा हृदि सन्तप्तं प्राप्तेतसमकल्पायम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसन्तुतः ॥
न निषादः स वै रामो न्यगयाक्षं तं भागतः ।
तस्य संवर्णननेव सुज्ञोऽव्यस्यं भविष्यसि ॥
इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सेनाननः ।
ततः संवर्णयामास राधव गन्यकोटिभिः ॥”
कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रवृत्तरिमिव्यञ्जोक्तेः । तच्च संपूर्णं
ब्रह्मलोके इत्येतिस्यम् ॥ इह तु कुशलनोपदिष्टा
चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-
टीकायां नागोष्ठीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्राभिराण्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं कृतं च विचित्रपदमर्थवत् ॥
चतुर्विंशत्यहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥
इति रामायणे वाल्मीकीये वालकाण्डे ३ सर्गे ॥
संक्षेपरामचरित्रं यथा, —

“रामायणमयो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाभ्यज्जो ब्रह्मा मरौचिस्तत्सुतः स्मृतः ॥
मरौचिः कथ्यपस्तस्मात् परस्तस्मात् मनुः सुतः ।
मनोरिचाङ्गवशोऽभूदंशे राजा रघुः स्मृतः ॥
रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली ।
तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः ॥
कौशल्यायामभूदामो भरतः केकथीसुतः ।
सुतो लक्ष्मणश्चुभौ सुमित्रायां बभूवतुः ॥

रामाय

रामाय

रामाय

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विन्धामिवाद्वाप्रवान् ।
 अन्ध्यामं यतो यत्नीं ताडकां प्रजघान ह ॥
 विन्धामित्रस्य घ्नं तु सुवाहुं श्वधीडृणी ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपधेमेऽथ जानकीम् ॥
 उन्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजसुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरती गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं ससुगतम् ।
 रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पिच्छहितार्थं लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यञ्च लब्धवन्त्यक्ता शङ्खवेरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु विधेगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतश्चागतान् रामं माण्डवान्विनः ॥
 अयोध्यां समागत्य राज्यं कुरु महाभते ।
 स नैच्छन् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विस्मृतोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत ।
 नन्द्याग्रे स्थितो भक्तो ज्योष्ठां नाविशद्वृती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाञ्च अचरेराश्रममाययौ ।
 नत्वा अभीष्टां चागस्थं दक्षकारण्यमागतः ॥
 तत्र सूर्यनखा नाम राजसौमहर्षिमागता ।
 निजस्य कर्णो नासि च रामेण्यथ पराहिता ॥
 तत्प्रेरितः खरश्चागाद्गण्यस्त्रिशिरास्तथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसान् वलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाक्येभ्यमपुरञ्च तान् ।
 हासत्या प्रेरितोऽभ्युगतान् रावणो हरणाय हि ॥
 नृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्नेऽथ त्रिदशधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह ॥
 स्त्रियमाहः स च प्राह हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽथागाद्रामाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राजसौ माया नृनं सीता हृतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 अटायुष विनिर्मित्य ययौ लङ्कां ततो बली ।
 अशोकवृक्षश्यायायां रक्षितां तामधारयन् ॥
 व्यागत्य रामः श्रूयञ्च पर्यश्रानां ददर्श ह ।
 शोकं कृत्वाथ जानक्या भार्ययं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुर्योवेश च राघवः ॥
 सप्रताजान् विनिर्मित्य शरैश्चानतपर्वेणा ।
 बालिनञ्च विनिर्मित्य किष्किन्यायां हरौचरम् ॥
 सुर्यीव कृतवान् रामो ऋष्यशृङ्गे स्वयं स्थितः ।
 सुर्यीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गयं कर्णं पूष्पादौः समहावलान् ।
 प्रतीचीसुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान् दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 घनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरुत्वं कृतनिश्चयाः ।
 सम्पानिवचनान् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 श्रतथोजनविस्तीर्णं पुण्ड्रं मकरालयम् ।
 अपयस्कानकीं तत्र अशोकवनिक्वास्थिताम् ॥

भक्तिंतां राजसौमिञ्च रावणैश्च च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमजवती ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं श्लोकं मा कुरु मैथिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेषी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो गयेत् शीघ्रं तथा वाचं त्वया गते ।
 तथेच्छतां तु हनुमान् वनं दिशं बभञ्ज तत् ॥
 हत्वानं राजसौम्यान् बन्धनं क्षयमागतः ।
 सर्वैरिज्जितो बाबोर्दृष्ट्वा रावणमजवती ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथ-
 लीम् ।
 एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिर्ज्वलितलाङ्गुली लङ्कागेषु महाबलः ।
 दम्भा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं च वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेद्यत् ।
 मखिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुर्यीवः सहशुमान्कृदाद्यः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरयं राघवं प्रति ॥
 लक्ष्मण्यैश्चभ्यसिञ्चद्रामस्यं रावणानुजम् ।
 रामो नखेन सेतुञ्च कृत्वासी चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदलनादयः ॥
 धूम्रध्वजान्धूम्रैश्च जाम्बवत्यसुखाक्षदा ।
 मैन्दहिविदसुखास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे ॥
 राजसौमं महाकायान् कालाङ्गनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वैराक्षसान् ॥
 विदुःश्लिष्टञ्च घूभान् वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापाश्रां वतिकायं महाबलम् ॥
 कुम्भं निजकुम्भं मत्तञ्च मकराञ्च ह्यकम्पनम् ।
 प्रहसन् वीरसुम्भानं कुम्भकण्यं महाबलम् ॥
 रावणं लक्ष्मणश्लिष्टा ह्यक्ष्माद्यौ राघवो बली ।
 निकृत्व बाहू वक्राणि रावणञ्च अपातयत् ॥
 सीतां शुद्धां यहीन्वाथ विमाने पुष्यके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ज्योष्ठाप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 दद्यान्मघानाङ्क्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिच्छानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुण्ड्रौ कुशलवौ खट्वा तौ च राज्येभ्येवचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत ।
 शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैल्यं भरतः स्थितः ॥
 अगस्थ्यादीन् सुनीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
 साम् ।
 स्वर्गं गतो जनेः साहस्रयोध्यां वैकृतान्तकः ॥
 रति मारुते १४८ अध्यायः ॥ ॥
 एतदतिरिक्तं वाङ्मोकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सहस्रश्लोकात्मकं सीताकर्णकसहस्रकथ-
 रावणवधकाव्यरूपाद्दसुतोत्तरकाण्डमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गश्लोका यथा,—
 “तमधातीरनिजयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्नानं वाङ्मोकिं सुनिपुञ्जम् ॥
 विनयावनतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

पप्रच्छ सन्ततः शिष्यः कृताङ्गलिपुटो वशी ॥
 रामायणमितिख्यातं श्रतकोटि प्रविस्तरम् ॥
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मणोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा निव्यन्धविभिः पिच्छभिः सुरैः ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 श्रतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहाखंवे ।
 किं गीतमिह वम्रास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकण्ठ्यादरिचः एतं भरद्वाजस्य वै सुनिः ॥
 हस्तामलकवत् सर्वं सस्फार श्रतकोटिकम् ॥
 अमिथुक्ता सुनिः शिष्यं प्रोवाच वदतां वरः ॥
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमव नः ॥
 श्रतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहाखंवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाख्यं सन्धगीरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यत् प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रुत्वा हि सहस्रं रामचरितं वर्णितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विशेषादत्र नोक्त-
 वान् ।
 श्रुत्वावहितो ब्रह्मन् काङ्क्षतुस्त्वचरितं मध्वत ।
 सीताया मूलभूतायाः प्रकृतेश्चरितञ्च यत् ॥
 इत्याद्यार्थं रामायणे वाङ्मोकीये अद्भुतोत्तर-
 काण्डे आदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ ॥ ॥ अन्त्यत् ब्रह्माह
 पुराणीयोत्तरखण्डान्तर्गतं कथयितमाध्यायैदिक-
 हरपार्वती-संवादरूपाध्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मबालकाण्डे सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षट्पुत्ररत्नशतश्लोकाः मीचप्रदा-
 श्याम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुरयमोच-
 प्रदाः २ । काण्डेरथेऽध्यात्माख्ये सर्गा द्विपञ्च-
 परित्तिभाः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्याकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुर्लभहरा पञ्चपञ्चाशत् ॥
 सुन्दरकाण्डे सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दित-
 प्रोक्तास्त्वौषि शतानि श्लोकास्त्रिभुवनपाप-
 हराः ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः साहस्रैकादशशतश्लोका मनुसंख्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाः सह-
 संख्यया प्रक्षिप्ता ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याञ्च पुरा हरेश्लोकाः ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते अध्यात्मरामायणे
 काण्डेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गाश्चतुः-
 षष्टिकाः ।
 श्लोकानानु श्रतदयेन सहिता युक्तानि चत्वारि-
 सा-
 हस्राख्येव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुक्तानि तत्पा-
 र्थतः ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ ॥
 अपरं रामवशिष्ठसंवादेरूपमोक्षोपायकदेव-
 चूतोक्तवाशिष्ठनामकमहा रामायणमस्ति । तस्य
 प्रथमार्हे अष्टाविंशत्युत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यमश्लोकी यथा,—

राजः

श्रीवर्माजीविकायाच ।

“उपश्रमप्रकरणादवन्तरमिदं श्रव्य ।
तन्निर्वाहप्रकरणात् प्रातः निर्वाहदायि यत् ॥१॥
य इमं श्रव्ययात्रिभिर् विधिं रामवशिष्टयोः ।
सर्वावस्थोऽपि अवकाशयते ब्रह्म ऋच्छति ॥२॥
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरद्विप्रतसर्गाः । तस्या-
द्यन्तज्ञोक्तौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नेष्कन्मैत्रात् कथयन्नागात् तनुः पतति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सन्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यत् त्वं स्वस्वित् ब्रह्म तन्मजानिति च स्फुटम् ।
श्रुत्वा सुदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥” २ ॥
अन्तर्दो वैराग्यप्रकरणाद्यः । द्वितीयो सुसुचु-
पत्यः । तृतीय उत्पत्तिपत्यः । चतुर्थः स्थिति-
पत्यः । पञ्चमः सकलोपश्रमपत्यः । षष्ठप्रक-
रणी निर्वाहपत्यः । पूर्वाह्णे षटीकपत्य-
संख्या ११६०० । उत्तरार्द्धे षटीकपत्यसंख्या
२३६०० । इति श्रीमहारायण्यो निर्वाहप्रक-
रणी बालकाळे मोक्षोपाये देवकृतोक्ते द्वानि-
श्रुत्साहसरां वंशितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदशने
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरद्विप्रतसर्गाः ॥

रामानिङ्गनकामः, पुं, (रामाणामानिङ्गनस्य
कामोऽभिजायो यस्मात् ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रामावचोकोपमः, पुं, (रामावचोकोपयोः स्त्रीस्तनयो-
रुपमा यच्च ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

रामिलः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
जे. १२७ ॥

राम्भः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यच् ।)
प्रते वेङ्गजतो दक्षः । रम्भो वेङ्गः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटो, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आष्योद्
इति भाषा । यथा,—

“पुरोद्दि पाञ्चसङ्कारो रायभाटो समाहरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

राजः, पुं, सालवृक्षनिर्घासः । धुना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-
लोह्वः ४ ललनः ५ सालनिर्घासः ६ देवैष्टः ७
श्रीतलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-
निर्घासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अश्विजम्भः १५ कलः १६ कल
लजः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संग्रह-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकक्षत्रघनाशित्वम् । अस्य
पानशेषगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“राजस्तु सालनिर्घासका सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च च ।

रावणः

राजो हिमो गुह्यस्मिन्तः कथायो यादको हरेत् ।
दोषास्त्रेदवीर्षपररत्रव्यपिपादिकाः ।
यद्भवयापिदग्धां च मन्त्रातीकारनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजकार्यः, पुं, (राजस्य शास्त्ररचस्य कार्यं यच्च ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पुं, (रवणमिति । र व क धनौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । १ । २२ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयसं कुलं तं
गर्भकं जलचररावरीन्द्रनादेः ।
विस्तीर्य दृष्टश्रुत्वरप्रकाशं
तीरगाधं निधिसुखमस्यामननम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“श्रिवादिभ्योऽञ् ।” ४ । १ । ११२ । इति
अच् । यदा, रावयति भीषयति सर्जानिति ।
र + शिच् + क्तः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रचः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकन्वरः ६ निकषात्मकः ७
राजसेनः ८ लङ्केशः ९ परशक्तिपीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः । (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्मात्कोकचयं चेतदावितं भयमागतम् ।
तस्मात्सं रात्रणो नाम नाम्ना वीरो भवि-
ष्यास ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—
इत उवाच ।

“मानवस्य नरैश्वर्यत आसीत् पुत्रो ह्यमः किल ।
नवमस्तस्य दायदक्षयविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इडविडुा रूपेणाप्रतिमा सुवि ।
पुलस्त्याय स राजघिसां कन्यां प्रथपादयत् ॥
ऋषिरेडुविडो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्याश्चतस्रश्च पूर्वा वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे कुरूपं देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थलधीर्षं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिभ्रमशुं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संदृश्य पिता तस्यान्नवीक्षतः ॥
कुत्सायान् कुशब्दोऽयं शरीरश्चेदसृष्यते ।
कुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥
ऋध्यां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलङ्करम् ॥
रावणं कुम्भकर्णश्च कन्यां सर्पगर्भां तथा ।
विभीषणं चतुर्थेणु नैकव्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रत्नस्रहजः ।
चतुष्पादं प्रतिसृजो महाकायो महाबलः ॥
जात्यङ्गननिभो महंलोहितपीव एव च ।
निसर्गाद्दारुणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वासीत् स राजा पूर्वजन्मनि ॥
चतुर्थैर्गानां राजा तु त्रयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोष्ठी वर्षाणां संख्याताः संख्याया
द्विजेः ।
नियुतानामेकवष्टिः संख्याविद्विषदाहताः ॥

राशिः

यदिश्वेव सहास्रानि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां पिदृष्याच्च चोरं जत्वा प्रजागरम् ॥
जेतायुगे चतुर्थींशे रावणस्यपञ्चः चयात् ।
रामं दाशरथं प्राप्य सजगः चयमीधिवान् ॥”
इति वद्विपुराण्ये वाराहप्राम्भुवनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन जता गङ्गा ।) सिंहाण-
देशस्थानदीविशेषः । यथा,—

इत उवाच ।

“द्विवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नबोजम् ।
अखण्डशुद्धौत्वा चरितं प्रतस्थे
निखिंशनीलेन नभस्तलेन ॥
जेता सुराणां समरेष्वजसं
वीर्यावशेषोद्धतमानसेन ।
लङ्काधिपेनार्द्धपथं समेत्य
स्वभांसुनेव प्रसभं निरहम् ॥
तत् सिंहाजौचारुनितम्बविम्ब-
विचोभितागाधमहाहृदायाम् ।
पुगदुमावहतटद्वयायां
सुमोच स्वयंः सरिदुत्तमायाम् ॥

ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यापुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गिति प्रथिमावस्तुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा चनं रागं विभागाः स्वस्फटाक्षिपः ॥”
इति गारुडे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)
श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघव
रावणारिम् ॥”
इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +
“अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
रावणज्येष्ठपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
“रावणिः शत्रुजिन्मेषनादो मन्दोदरीसुतः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७० । १२ ।
“रावणिसुतु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो युत्तरतं यत्नमातिष्ठहलिनां वरः ॥”
रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।
“तस्याहारिषत प्राणा मुचिता वालिस्तनुना ।
प्रादुदवस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ५ शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सैट ।) इत्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रामभः खरः । दुर्गसिंहानु इमं
तालथान्नं मत्वा उगादौ इत्सं जत्वा राक्ष-
शब्दं युत्पात्तितवान् । ऋ, अरराशत । ङ,
राशते । इति दुर्गादासः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इत् ।
यदा, अनुते व्याप्तोतीति । अम् शामौ + “अश्रि-
पकायो रुदायलुकी च ।” उगा० ४ । १३२ ।
इति इण रुदागमश्च ।) धान्यादिसम्बन्धः ।
तत्पर्यायः । पुङ्गः २ उत्तरः ३ कूटम् ४ ।

राशिः

इत्थमरः । २ । ५ । ४२ ॥ सप्तम्यः ५ समा-
 हारः ६ । इति जटाधरः ॥ अमुते याप्रोति
 इति राशिः । अमु न अमिचं ह्योरित्थकात्
 नाम्नीति इत् न्निपातनाम्निपागमः । इति
 भरतः ॥ * ॥ (यथा, प्रकृतलायाम् १ अङ्के ।
 “न खलु न खलु वाणः सन्निपातोऽयमस्मिन्
 न्दुनि न्दगशरीरे तुलराशाविवापिः ॥ ”)
 न्योतिश्चक्रस्य द्वादशशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 अथ दृष्टां मनश्चक्रे अक्षाहकारम्भेभ्यः ।
 मनसश्चक्रमा जज्ञे सूर्यांश्चोत्तिजसां निधिः ॥
 मनसः स्वं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
 गृह्येकदृष्ट्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
 अयोधोमौ भास्करेन्दु ततस्त्वङ्गारकादयः ।
 तत्रोभूखाम्वातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
 पुनर्द्वादशधात्मानं विभजेद्राशिश्चक्रम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्यात्मकं वशी ॥ ”
 इति सूर्यसिद्धान्तं गोलाध्यायः ॥ * ॥
 तस्य संस्थानं यथा,—
 “विषुवत्क्रान्तिरुत्तोर्यात् पूर्वभागस्थिताः
 सिंहराः ।
 मेवाद्या राशयः क्रान्तिरुत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥ ”
 इति सुनीचरकृतवाल्मीकीसिद्धान्तः ॥ * ॥
 अथ राश्यादिनिर्णयः ।
 “मेघदृष्टमिधुनककौटसिंहाः कन्या तुलाय
 दृष्टिकभम् ।
 धनुस्य मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः
 कथिताः ॥ ”
 इति राशिकथनम् ॥ * ॥
 “अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कीर्त्तितो
 मेघः । १ ।
 दृष्टमः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धं च नृग-
 शिरसः ॥ २ ॥
 नृगशिरसोर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोश्चिषादो मिधु-
 नम् । ३ ।
 पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥
 सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुगौ पाद उत्तरायाः ॥ ५ ॥
 तच्छेषे दृष्टा चित्रार्द्धं च कन्यकाश्वः ॥ ६ ॥
 तोलानि चित्रार्द्धं स्वातो विशाखायाः पाद-
 त्रयम् । ७ ।
 अलिनि विशाखा पादस्तथाशुराधान्तिता
 च्येष्टा ॥ ८ ॥
 मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी ॥ ९ ॥
 मकरस्तत्परिप्रेषं श्रवणा चार्द्रा धनिष्ठायाः ॥ १० ॥
 धनिष्ठार्द्धं शतभिषा पूर्वभाद्रपदापदात्रयं
 कुम्भः ॥ ११ ॥
 पूर्वभाद्रपदाशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
 इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
 “राशिनामानि च ज्ञेयं भस्त्रं गृहनाम च ।
 मेघादीनाञ्च पर्यायं कोकादेऽ विचिन्तयेत् ॥ ”
 इति राशिपर्यायकथनम् ॥ * ॥
 “क्रियताडुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूकौ-
 पांशाः ।

राशिः

तौचिक आकोकेरो हृद्दोग्गान्धमं चेत्यम् ॥ ”
 इति मेघादीनां विशेषनामकथनम् ॥ * ॥
 “अथ क्वचित्हरितपाटलपाकुविचित्राः सिते-
 तरपिषङ्गैः ।
 पिङ्गलकज्वरभुमलिना रचयो यथासंख्यम् ॥ ”
 इति मेघादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
 “मत्स्यौ घटी शुमिधुनं सगदं सवीर्यं
 चापो नरोऽन्धजघनो मकरो नृगाश्वः ।
 तौली सशस्त्रदहनाऽत्रवगा च कन्या
 शेषाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्वे ॥ ”
 अश्वजघनोऽन्धाकारजघनो नतु अन्धाकृ-
 इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरत्त्वकथनात् ।
 राश्यधिष्ठाददेवताकथनम् ॥ * ॥
 “ऋरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 अ्योऽथ युग्मं विधमः समश्च ।
 चरस्यिरङ्गात्मकनामधेया
 मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥ ”
 इति राशीनां ऋरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
 दैवशमनोहरे ।
 “पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
 शुद्धा दृष्ट्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥ ”
 इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
 “मिधुनतुलाघटकन्या द्विपादास्याश्चापपूर्व-
 भागश्च ।
 नृगधनुराद्यन्तार्द्धे दृष्टाजसिंहाखरणाः ॥ ”
 इति द्विपदचतुष्पदराशिकथनम् ॥ * ॥
 “कर्कटदृष्टिकमीना मकरान्त्यार्द्धं च कौट-
 संज्ञाः स्युः ।
 दृष्टिकराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥ ”
 इति कौटमीरूपराशिकथनम् ॥ * ॥
 “द्विपदवृष्टाः सर्वे सिंहा विहाय चतु-
 व्यदाः ।
 सन्निकनिलया भस्त्रा वश्याः सरीसृपजातयः ॥
 नृगपतिवशे निष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान् ।
 अकथितमर्द्धेषु वश्यं जनयवहारतः ॥ ”
 सरीसृपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि
 परिग्रहः । राशीनां वश्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
 “गान्धा मिधुनतुलास्त्रीचापालिघटाः निशासु
 दृष्टमेघौ ।
 मकरादिमाहंसिंहौ वन्यौ द्विषेऽजदृष्टभौ च ॥
 जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धं च शिवमते
 कुम्भः ॥
 इति गान्धारयजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
 “इत्थास्तमिगोऽविघटा मिधुनधनुःकर्कटग-
 तुखाश्च समाः ।
 दृष्टिककन्यानृगपतिवशिष्यो दीर्घाः समा-
 ख्याताः ॥ ”
 इति राशीनां इत्थदीर्घकथनम् ॥ * ॥
 “प्रागादिककुम्भो नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
 मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरात्कृत्तिपरिभ्रमात् ॥ ”
 इति दिग्धिपलकथनम् ॥ * ॥
 “कुलशुक्रबुधेन्दुसौम्यशुक्रावनीधुवाम् ।

राशिः

जीवार्किभाशुजेभ्यानां ज्ञेयांश्चि स्युरजादयः ॥
 इति गहायां ज्ञेयकथनम् ॥ * ॥
 “अजो गोपतिगुम्भश्च कर्किकध्विन्वगास्तथा ।
 निशासंज्ञाः स्वतास्ते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ।
 निशासंज्ञा विमिधुनाः स्वताः पृष्ठोदयप्रक्षया ।
 शेषाः श्रौवाद्या स्ते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥ ”
 इति निशासिंशाकथनम् ॥ * ॥
 “रविर्मासं निशाणाथः सपादद्विवसद्वयम् ।
 पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ।
 वर्धमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्तरम् ।
 एवं प्रमाणात् सकलाः सराशिं भुञ्जते गहाः ॥ ”
 इति राशिभोगकथनम् ॥
 इति न्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ द्वादशराश्यात्मक-
 शिवरूपं यथा,—
 पुनश्च उवाच ।
 “स्वरूपं त्रिपुरस्य वदित्थे कालरूपिणः ।
 अश्विनो भरणी चैव कृत्तिकाप्रथमांशकम् ॥
 मेघकं हि विजानीयात् कुञ्चलेचतुदाहृतम् ।
 आमेयांशास्त्रयो मन्त्रान् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ।
 सौम्यार्द्धं दृष्टनाभेदं वदनं परिकीर्त्तितम् ।
 नृगाहंमाद्रादित्यां शास्त्रयः सौम्यदृष्टं त्विदम् ।
 मिधुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य मूलिनः ।
 आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनोऽष्टमम् ।
 राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाशिनः ।
 पित्रार्थे भगदेवत्वं उत्तरांशश्च केशरी ॥
 सूर्येत्वेन विभोर्भ्रान्तं दृष्टयं परिकीर्त्तितम् ।
 उत्तरांशास्त्रयः पाणिश्चिन्वाहं कन्यका त्रियम् ।
 सोमपुत्रस्य सङ्गेतदृष्टितीयं जठरं विभोः ॥
 चित्रांशद्वितयं स्वातो विशाखायांशकत्रयम् ।
 द्वितीयं युक्रसदनं तुला नाभिरदाहृता ॥
 विशाखांशमशुराधा च्येष्टा भौमदृष्टं त्विदम् ।
 द्वितीयं दृष्टिको राशिर्मेघं कालस्वरूपिणः ॥
 मूलं पूर्वोत्तरांशश्च देवाचार्यदृष्टं धनुः ।
 उरुयुगलमीशस्य अमरर्षे प्रगीयते ॥
 उत्तरांशास्त्रयो ऋत्तं श्रवणं मकरो सुने ।
 धनिष्ठांशं शनिज्ञेयं जातुगी परिकीर्त्तितं ॥
 धनिष्ठांशं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ।
 सौरं पञ्चापरमिदं कुम्भो जज्ञे च विभुते ॥
 प्रोष्ठपदांशमेकम् उत्तरा रेवती तथा ।
 द्वितीयं जीवसदनं मीनम् चरणावुभौ ॥ * ॥
 राशीनां कथयस्वरूपादि यथा,—
 नारद उवाच ।
 “राशयः कथिता ब्रह्मन् । त्वया द्वादश वै मम ।
 तेषां विशेषतो ब्रह्मि लक्षणानि स्वरूपतः ॥
 पुनश्च उवाच ।
 स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां प्रथमं नारद ।
 यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ।
 सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकारादिव ।
 नवसाहस्रसंख्यो वसुधायाञ्च सर्वशः ॥
 नित्यं चरति फुल्लेषु सरसां पुलिनेषु च ।
 मेघः समानवर्त्तिश्च अजाविकचनादिव ॥

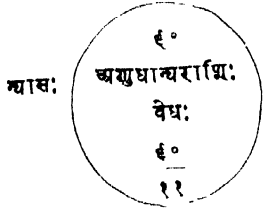
दृषः सङ्ग्रहणेषु चरते गीकृतादिषु ।
 तस्याधिवासभूमिषु लवीवल्गराश्याय ॥
 स्त्रीपुंसयोः समं भद्रशशासनपरिपद्यैः ।
 बीजावाद्यष्टक्रियुनं गीतनर्तकशिल्पिषु ॥
 स्थितं त्रीङ्गा रतित्रित्यं विहारोऽवनिरस्य तु ।
 मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्हेधात्मकः स्तूतः ॥
 कर्कः कुलीरेण समः सलिलस्यः प्रकीर्तितः ।
 केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरैव च ॥
 विंशसु पम्बतारण्यदुर्गकेन्द्रेभूमिषु ।
 वसते यावपत्नीषु गकरेषु गुहासु च ॥
 या हि प्रदीपककरा नावाःरुद्रा च कन्यका ।
 चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
 तुलापाशिच पुरुषो वीथ्यापणविचारकः ।
 नगराभ्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
 स्वभवस्त्रीकसचारी वृश्चिको वृश्चिकालतिः ।
 वृषगोमयकीटोऽह्निपाषाणादिषु संस्थितः ॥
 धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यामनो धनुर्हर्तुः ।
 बाजिसूरोऽस्त्रविहारीः स्याथी युद्धबलादिषु ॥
 ऋगास्यो मकरो ब्रह्मन् । वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
 मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
 रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाश्रुतः ।
 दूनशालाचरः कुम्भस्थायी शौण्डिकसङ्गसु ॥
 मौनरूपत्वमासक्तो मौनस्त्रीर्थाम्बुसचरः ।
 वसते पुरण्यदेशेषु देवप्राञ्जगपूजकः ॥
 लक्ष्यं महितं तुभ्यं मेघादीनां महासुभे ।
 न कस्यचिन्वयास्त्र्यं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥
 एतन्नया ते कथितं सुरैर्ध्वं
 यथा जितेनः प्रममाद्य यज्ञे ।
 पुराणं पुराणं परमं पवित्रं
 संश्लक्षतां पापहरं शिवच ॥”
 इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
 ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥
 राशिचक्रं, स्त्री (राशीनां चक्रम्) मेघादि-
 द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
 भचक्रं ज्योतिषचक्रं च । यथा,—
 “सप्तविंशतिभैर्यातिचक्रं स्तिमितवायुगम् ।
 तदर्काशो भवेद्राशिनेवर्षचरणाङ्कितः ॥”
 इति दौपिका ॥ * ॥
 तद्विवरणं यथा,—
 “भचक्रं ध्रुवयोर्ब्रह्ममाक्षिप्रं प्रवहानिलैः ।
 पर्यव्यजस तप्तहा यद्दकचा यथाक्रमम् ॥
 उपरिस्थस्य महतीकचाख्याधःस्थितस्य च ।
 महत्या कचया भागा महान्तोऽख्यास्तथा-
 ख्यया ॥
 कालेनाल्पेन भगवां भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
 यद्दः कालेन महता मच्छले महति भ्रमन् ॥
 खल्यया तु बहून् भुङ्क्ते भगवान् शीत-
 दीधितिः ।
 महत्या कचयागच्छन् ततः खल्यः श्रजेचरः ॥
 मन्दादधःक्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः ।
 वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाः परिकीर्त्तिताः ॥
 ऊर्ध्वक्रमेण शशिनी माचानामधिपाः स्तूताः ।

होरेशाः स्वयंतनयादधोषः क्रमशस्तथा ।
 भवेद्दकचा तीर्माशोर्धमयं घटिताडितम् ।
 सर्वोपरिहातु भ्रमति योजनेऽस्त्रैर्भेमकलम् ॥”
 तत्र कचाक्रममाह ।
 “ब्रह्मास्त्रमध्ये परिधियोर्मकचाभिधीयते ।
 तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
 मन्दांमरेण्यभूपुत्रस्यैशुक्रंज्जनेन्द्वः ।
 परिभ्रमन्धधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
 इति सुयंसिद्धान्तः ॥ * ॥
 यह्ययचक्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
 यथा,—
 “राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि वृषाणां हितकाम्यया ॥
 रविर्जोवस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जोवस्तथा शुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
 वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जोवस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
 अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
 रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
 लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
 रवी राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
 पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भाद्रयामले ॥”
 इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
 चक्रम् ॥ * ॥ जातकराराशिचक्रम् । यथा,—
 “तन्वादिचयपथेऽन्तं राशिचक्रेण च स्थितम् ।
 तन्न बुद्धाख्यमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”
 इति पञ्चस्वरा ॥ * ॥
 मन्त्रग्रहणोक्ताराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
 द्रुमे ।
 “रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
 तन्मध्यतो यान्यनुवेरभेदात् ।
 एकैकमीशाननिशाचरे तु
 हृताश्रवायोर्विलिखेत्ततोऽर्गान् ॥
 वेदाभिविद्भुगलश्रवणाक्षिसंस्थान्
 पञ्चैषुवाग्यश्रपञ्चतुष्टयागान् ।
 मेघादितः प्रविलिखेत् सकलास्तु वर्गान्
 कन्यागतान् प्रविलिखेदथ श्रादिवर्गान् ॥”
 तथा,—
 “बालं गौरं खुरं शीषं शमी शीमेति राशिषु ।
 क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यार्थां श्रादयः स्तूताः ॥”
 तेन अ आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एषु ।
 ऋ ऌ ड मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
 सिंहः । अं अः श्र व स ल चाः कन्याः ।
 कवर्गस्तूला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराशीनामयुक्कलं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
 “खताराराशिर्कोष्ठानामयुक्कलान् भजेन्नग्नम् ॥”
 इति वचनान् ॥
 “राशीनां शुद्धताद्यथा त्वजेच्छत्रुं न्दतिं ययम् ।
 खराश्रिंमन्त्रराश्रन्तं गणनीयं विचक्षये ॥”
 यदा तु खराश्रिश्चानं तदा साधकनामादीचर-
 सन्निध्यं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ।

“साध्याद्यचरराश्रन्तं गणयेत् साधकाचरम् ।”
 इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनान् । तथा,
 “अज्ञाते राशिचक्रेण नामाद्यचरराश्रितः ॥”
 इति तन्मन्त्राजे ॥
 “तेन मन्त्राद्यवर्णेन नाम्नाद्याचरेण च ।
 गणयेद्ययंदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशम् वा ।
 रिपुमन्त्राद्यवर्णः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
 एक पञ्च नव बान्धवाः स्तूताः
 द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
 पङ्क्तिरनुनयस्तु पोषकाः
 द्वादशाष्टतुरस्तु घातकाः ॥”
 इति विष्णुविषयम् ॥
 रामार्चनचन्द्रिकाधृतत्वान् । शक्त्यादौ तु षष्ठः
 वर्जनीयम् । तथा च ।
 “षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
 इति वचनान् ॥
 तन्मन्त्रे ।
 “लघं धनं आष्टवन्सुपुत्रशुक्ललक्षकाः ।
 मरणं धर्मकर्मयायया द्वादश राशयः ॥
 नामाशुक्लपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
 लघे सिद्धिस्तथा निधं धने धनसम्बद्धिदः ।
 भ्रातरि आष्टवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्धनः ॥
 पुत्रे पुत्रवृद्धिः स्यात् वन्यो बान्धववत प्रियः ।
 कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरथी मरणं भवेत् ॥
 धर्मे धर्मवृद्धिः स्यात् सिद्धिदः कर्मसंस्थितः ।
 व्याये च धनसम्पत्तिर्यथे च सचित्तचयः ॥”
 वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । इति
 तन्मन्त्रः ॥
 राशिचक्रवहारः, पुं, (राशिचक्रवहारः ।) शस्य-
 राशिपरिमाद्यज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
 अथ राशिचक्रवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
 “अनशुषु दशमाश्रोऽशुष्वेकादश्राश्रः
 परिधिनवमभागः शुकधान्यसु वैधः ।
 भवति परिधिमष्टे वर्गिते वैधनिज्ञे
 घनगणितकराः स्युर्न्यागधास्ताश्च खायंः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “समभुवि किल राशिर्ध्वः स्थितः स्थूलधान्यः
 परिधिपरिमितिः स्याद्दक्षवृष्टिर्द्वीषा ।
 प्रवद् गण्यक खायंः किंमिताः सन्ति तस्मि-
 न्नय पृथग्युधान्यैः शुकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥”
 अथ स्थूलधान्यराशिमानावबोधनाय

 परिधिः ६० । वैधः ६ । परिधिः षष्ठांशः १० ।
 वर्गितः १०० । वैध ६ निम्नः । खायाः
 खायंः ६०० ।

राशिव्य

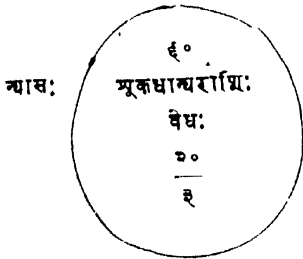
अथाशुधान्यराशिमामानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातं

फलम् $\frac{५४५}{११}$ ।

अथ मूकधान्यराशिमामानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{२}$ । खाद्यं: $\frac{६६६}{२}$ ।

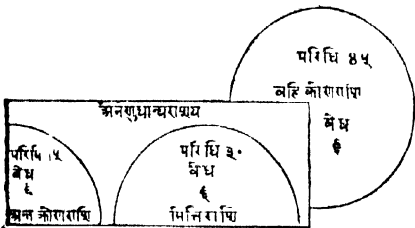
अथ भित्तान्तर्वाह्यकोशसंलग्नराशिप्रमाणानयने करणसूत्रं कृतम् ।

“द्विवेदसन्निभागेकनिघ्नान्तु परिधिः फलम् । भित्तान्तर्वाह्यकोशस्यराशेः स्वगुणभाजितम् ॥” उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तलमस्य राशेश्चिंशतुकरः किल । अन्तःकोशस्थितस्यापि तिथितुल्याः करः सखे ॥ वहिः कोशस्थितस्यापि पञ्चन्नवसम्मितः । तेषामाचक्षुमे क्षिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”

अत्रापि स्थलादिधान्यानां राशिमामानयनाय बोधनाय स्रष्टेजत्रयम् । तत्रादावनशुधान्यराशिमामानयनेके ज्ञेयम् ।

न्यासः

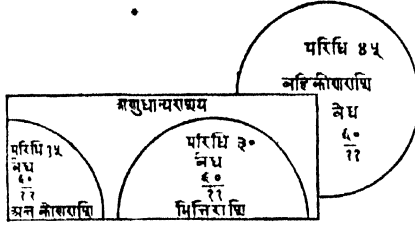

अत्राद्यस्य परिधिः ३० । द्विनिघ्नः ६० । अन्यः १५ । चतुर्घ्नः ६० । अपरः ४५ । सच्चि-
भागेक $\frac{४}{३}$ निघ्नः ६० । यथा वेधः ६ । रभ्यः फलं तुल्यमेतावन्त्य एव खाद्यं: ६०० । एतन्-
स्वस्वगुणैर्न भक्तं जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० । १५० । ४५० ॥

राष्ट्रिका

अथाशुधान्यराशिमामानयनाय

न्यासः

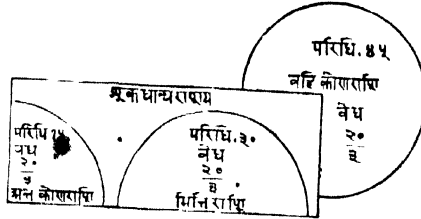
पूर्ववत्क्षेत्रत्रयाणां स्वगुणगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि २७२ $\frac{८}{११}$ । १२६ $\frac{४}{११}$ ।

४०६ $\frac{१}{११}$ ।

अथ मूकधान्यराशिमामानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् क्षेत्रत्रयाणां स्वगुणगुणितः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{२}$ । फलानि ३३३ $\frac{१}{२}$ ।

१६६ $\frac{२}{२}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिचवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्रं, पुं, क्ली, (राजते इति । राज् + “सर्व-
धातुभ्यः ङ्” । उभा० ४ । १५८ । इति ङ् ।
ब्रह्मेति घः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ६ ।
२५४ ।

“अग्रासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः । तस्य प्रच्युभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहृयते ॥”
उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ ॥ विषयो
जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥
(राष्ट्रपालनविधमादिकं महाभारते १२ ।
८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पुं, पुनरुवोर्वश-
जातस्य काशेः पुन्रः । यथा, भागवते । ६ ।
१७ । ४ ।

“काश्यस्य काशिक्षन्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः
पिता ॥”)

राष्ट्रनिवासी, [न्] पुं, (राष्ट्रं निवसतीति ॥
नि + वस् + णिनिः ।) जानपदः । देशवासी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या ।
इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी ।
जानपदः । यथा, मनुः । १० । ६१ ।

“यत्र त्वते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।

रासः

राष्ट्रिकेः सद्य तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३ । २७—२८ ।
“कुम्भाक ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ । प्रीतोऽस्मि तव
सुमत ।

सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ।
सम्प्रातिपक्षः सुसुखी निर्जृतोऽस्तु भवानिह ।
राज्येषु ते मया दत्तं चिरं जीव ममा-
अथात् ॥”)

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रोऽधिष्ठतः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-
वारपाराद् चक्षौ ।” ४ । २ । ६३ । इति चः ।
यथा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः ।” ४ । ३ ।
२५ । इति घः ।) नास्योक्तौ राजश्यालः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (राष्ट्रार्थः ।
यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२ ।

“ततः संप्रियेन्द्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च दर्शयेत् ॥”)

राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रं भव इति । राष्ट्र + ङः ।)
नास्योक्तौ राजश्यालः । इति हेमचन्द्रः । १ ।
२४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धास्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रियसङ्गतः ॥”)

रास, ङ ऋ शब्दे । इति कविकण्ठदमः ॥ (भा०-
आत्म०-व्यक०-संठ ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासभः खरः । दुर्गसिंहस्त्रिमं ताल-
यान्तं मत्वा उयादौ ह्रस्वं लत्वा रक्षिशब्दं
युत्पादितवान् । ऋ, अररासत् । ङ, रासते ।
इति दुर्गादासः ॥

रासः, पुं, (रासकमिति रासतेऽनेति वा । रास
शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोला-
हलः । ध्वानः । भाषाशृङ्खलकः । गोपाना
क्रौडभेदः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ तस्य
विधयेथा,—

“कार्तिकीपूर्णिमायाश्च कृत्वा तु रासमण्डलम् ।
गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकमपि ॥
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं राधया सह ।
भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहाराणि षोडश ॥
गोलोकं च वसेत् सोऽपि यावदे ब्रह्मणो वधः ।
भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं लभेद्भुवम् ॥
क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं हरेरपि ।
देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव प्रयाति च ॥
तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य पार्श्वेदी भवेत् ।
पुनस्तत्पतनं नास्ति जरामृत्युहरा महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २५ अध्यायः ॥
विस्तारस्तु श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे २८ अध्याये
श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥* ॥
कस्यचिन्नत कस्यैतक्याद्ययम् । अस्य विधि-
येथा,—

“कार्तिके पौर्णमास्यान्तु रासधात्रा महानिशि ।
नन्दसुनोः प्रकलेया महाविभवविस्तरेः ॥
इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥
पूजा कार्याह्वरात्रे तु नयेत् श्रेष्ठं महोत्सवैः ।
गीतेर्नावाविधैर्वादीर्घैश्चुधैर्गाण्डद्वजैः ॥
शुभेवराङ्गनागीतैरङ्गनावाध कीर्तनैः ।

रासः

चन्दनागुहकस्तुरीपङ्कशेषैर्जिराजितैः ।
 विहरद्विविधभक्तैः कार्यं एष महोत्सवः ।
 ध्यायेदृष्ट्वावने रम्यं यमुनापुलिनै वने ॥
 निकुञ्जसदने कथां गोपीमण्डलमण्डितम् ।
 रासमण्डलयन्त्रस्य गोविन्दं कार्यकागतम् ॥
 ह्योद्दोर्गोपिकयोन्मेषे सान्त्वयनेकथा ।
 अपरं नटवेशेन मध्ये तं सुरजोधरम् ॥
 गोपीगणसुखान्भोजमधुपानमधुव्रतम् ।
 कुलालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
 दलाष्टशोभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च सन्धिषु ।
 मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोश्चरूपकम् ॥
 मुकुन्दं माधवं कथां नटनागरमेव च ।
 हरिं हामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
 तदास्य भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 पूजनयोः प्रयत्नेन श्रुत्यगीतपरायणाः ॥
 असंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
 महिष्यन्ताः समाख्याताः सदासङ्गसुनिव्रताः ॥
 भक्तौत्सवाभिलासेन कमला बहुरूपिणी ।
 राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
 सुन्दरी कमला रत्ना महिष्योऽष्टौ प्रकौञ्चिताः ॥
 तारा राधा निरावाधा कृष्णा भेदसुपागताः ।
 तासां ध्यानैर्व्येच्यमाद्यैः पूजा कार्या विशेषतः ॥
 उत्तोर्यै साद्यं समये गोप्यो हन्दावनं ययुः ।
 रासक्रीडां ततस्ताभिश्चक्रे च जगदीश्वरः ॥
 गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-
 निशी ।
 न तत्र पश्चिन्नदी न भिक्कौनिनदस्तथा ॥
 महानिशा हि घटिके रात्रिन्मेषमयामयोः ।
 तद्रात्रौ च कर्षणं पौर्णमास्यां निशासुखे ॥
 एव रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
 स सर्वदुस्कृतं त्यक्त्वा निर्व्यागसुक्तिमाप्नुयात् ॥”
 इत्युत्कलकलिका ॥
 (विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
 “असद्विधस्य मन उन्नयनौ विभर्षि
 बहूतं सरसराससुधादिवक्त्रे ॥”
 “वक्त्रे च बहूतं विभर्षि किं तदाह । रसो
 मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सच्चिदा सुधा
 अधरान्तम् । आदिशब्दात् स्मितनर्मादि ।”
 इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-
 वते । ५ । १३ । १७ ।
 “ते वैशितो हंसकुलं समाविशन्
 नरोचयन् शीलसुपैति वानरान् ।
 तन्नातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
 परस्वरोहीचणविस्तृताधिः ॥”
 “ते वैशितस्तत्र फलाभाव ज्ञात्वा हंसानां ज्ञास-
 यानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय
 श्चितपूर्वकं । पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
 अप्रियं पश्यन् वानरतुलान् भ्रष्टाचारान्
 शूद्रप्रायासुपैति । तन्नातिरासेन वानरजाति-
 क्रियया स्त्रियां मिथुनीभूय परस्वरोखोहीच-
 णेन विस्तृतो जीविताधिधर्मरक्षणकालो धेन ।”
 इति तद्गीतायां श्रीधरस्वामी ॥ *))

रासमं

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास+
 “रासिबल्लिभ्याश्च ।” उणा० ३ । १०५ । इति
 अथम् ।) गर्हभः । इत्थमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 (अयं हि ब्रह्मणः पद्भ्यां जातः । यथा, मार्क-
 ण्डये । ४८ । २६ ।
 “पद्भ्याश्चान्वात् समातङ्गान् रासभान् शशकान्
 ऋगान् ।
 उद्दानन्तरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”
 अन्तरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
 भारते । १ । १४५ । ७ ।
 “स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
 धारणावतमदौव यथा यासि तथा कुरु ॥”)
 रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रासभी, स्त्री, (रासभ+ डीप् ।) गर्हभी । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
 २७ । १४ ।
 “एतत् श्रुत्वा मन्त्रस्तु दास्यं रासभोवधः ।
 अवनीयं रथासृगं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”)
 रासमण्डलं, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
 रासक्रीडास्थलम् । तद्विहरणम् । यथा —
 “तस्माद्भ्रपरि गोलोकः पञ्चाशतकोटियोजने ।
 वायुना धार्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥
 अतीवरम्यनिर्माणो नित्यरूपो मदीच्छया ।
 शतश्रेण्यै श्रौतेन पुण्यहन्दावनं न च ॥
 सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयाहृतः ।
 कोटियोजनविस्तीर्णा प्रस्थं विरजा व्रज ॥
 देव्यं तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
 अमृत्यरत्ननिकरा ह्रीरामाणिक्ययोस्तथा ॥
 मण्डीनां कौस्तुभादीनामसंस्थानां मनोहरा ।
 अमृत्यरत्ननिर्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
 मनोहरश्च प्राकारमदृष्टं विश्वकर्मणा ।
 गोपीभिर्गोपनिकरैर्विहितं कामधनुभिः ॥
 कल्पवृक्षैः पारिजातेरसंख्यैश्च सरोवरेः ।
 पुष्योद्यानैः सुकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥
 वेष्टितं चैष्टितेर्गोपेर्भन्दैः शतकोटिभिः ।
 रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्यतल्पसमन्वितैः ॥
 सुगन्धचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
 क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वासितैर्जलेः ॥
 धूपैः सुरभिरम्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
 रत्नकै रचितैः शम्भुद्राधादासीचिकोटिभिः ॥
 अमृत्यरत्नाभरणैश्चैत्रसुहृद्भुक्तैरेपि ।
 लक्ष्मणजन्मनायां वेष्टितैश्च बलेः क्रमजुत ॥
 नवधौवनसम्यक्ते रूपैर्निरुपमेरपि ।
 रम्यश्च वर्तुलाकारं चन्द्रविम्बं यथा व्रज ॥
 अमृत्यरत्नरचितं दशयोजनविस्तृतम् ।
 कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धचन्दनाश्चितैः ॥
 आवृतं मङ्गलघटैः फलपल्लवसंयुतैः ।
 दधिलालैश्च पङ्कैश्च स्निग्धदृव्याङ्गुरैः फलैः ॥
 श्रीरामकदलीस्तमोरसंख्यैश्च मनोहरैः ।
 पट्टसूत्रनिबद्धैश्च स्निग्धैश्चन्दनपल्लवैः ॥
 चन्दनासक्तमाल्यैश्च भूषणैश्च विभूषितम् ।

रासना

अमृत्यरत्नरचितं शतश्रेण्यं मनोहरम् ॥
 कोटियोजनवर्द्धैश्च देव्यै दशगुणोत्तरम् ॥
 शीलप्रस्थं परिमितं पञ्चाशतकोटियोजनम् ॥
 अतीवकमनीयश्च वेदेऽन्यैश्चनीयकम् ।
 प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
 परितो वेष्टितं रम्यं ह्रीराहारसमन्वितम् ।
 तत्र हन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
 कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधनुभिः ।
 शोभितं शोभनाद्याश्च पुष्योद्यानैर्मनोहरैः ॥
 क्रीडासरोवरे रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
 अतीवरम्यं रक्षसि रासयोग्यस्थलान्वितम् ॥
 रचितं रत्नकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकागणैः ।
 परितो वर्तुलाकारं त्रिलक्षयोजनं वनम् ॥
 षट्पदभ्रमिसंयुक्तं पुष्कोकिलकतान्वितम् ।
 तत्राचयवटो रम्यो रक्षस्यैव हि विस्तृतः ॥
 सहस्रयोजनोर्द्धश्च परितश्च चतुर्गुणः ।
 गोपीनां कल्पवृक्षैश्च सर्वव्याख्याफलप्रदः ॥
 क्रीडान्वितेराशतश्च राधादासीचिकोटीकैः ।
 विरजातेरनारीणां यमुनाश्रीतलेन च ॥
 पुष्यान्वितेन मान्द्येन पवित्रश्च सुगन्धना ।
 दासीगणैरसंख्यैश्च हन्दावनविभोदिनी ॥
 तत्र क्रीडति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ॥
 संयं श्रीरामशापेन शृषभाशुसुताधुना ।
 ब्रह्मादिदेवैः सिद्धैश्चैर्मुनीन्द्रैः पूजिता व्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते भगवत्सन्देशे श्रीकृष्णजन्म-
 खण्डे ८४ अध्यायः ॥
 रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
 कार्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णस्योत्सवविशेषः ।
 तद्विषयं यात्राशब्दे इत्यम् ॥ * ॥ शक्ति
 विषयकरासयात्रा यथा,—
 “पौर्णमास्यां रासयात्रां देवाः कुर्वन्ति-
 शाहुकै ।
 पूर्ववन्मद्यमास्याय देवीं देव्यासनं यजन्त ॥”
 पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।
 “संमुखे राससम्भानं भेरवीभेरवान्वितम् ।
 कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयन् कुम्भचक्रवत् ॥
 कोलाहलं स्तदङ्गादिवादीर्नृत्यैः सुगीतकैः ।
 कुर्वन्दाहनन्दहृद्यः साधकैः स्थिरमानसः ॥
 विसृष्टाद्यं न कुर्वीत देवोयात्रा सुखप्रदा ॥”
 इति वामदेवचरितम् ५४ पटलः ॥
 रासिरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
 अलुक्समासः ।) गोष्ठो । रासः । शृङ्गारः ।
 रससिद्धिः । रसावासः । घण्टीजागरकः । इति
 मेदिनी । से, ६० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ परिहृतः । इति जटाधरः ॥
 रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
 यथा,—
 “राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिेश्वरी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 रासना, स्त्री, (रस्यते इति । रस व्याख्यादन+
 “रासनास्त्रासृणावीणाः ।” उणा० ३ । १५ ।
 इति नप्रत्ययेन साधुः ।) स्वनामख्यातलता-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तन्-
पत्न्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाची ७ हज्जाकी-
सुवहा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
रास्त्रायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पास्थामि-
त्याहुः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धस्त्रणा १४
रसाटा १५ अतिरसा १६ द्रोणगन्धिका १७
सर्पगन्धा १८ पल्लव्या १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषवातास्रकाशप्रोफकम्प्योदरक्षेत्रनाशि-
त्वम् । पाचनत्वम् ।

“रास्त्रा तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं लघु
मृथा ।
श्रेयो मूलद्वौ श्लेष्मौ लघु रास्त्रा तु मध्यमा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाची सर्पाची विषनाशिनी ॥
नाकुली तुत्ररा तिक्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
भोगिलताहृत्विक्ताखुविषल्वरहामिषणान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रास्त्रा श्लेष्मामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
अर्धविशेषः । कोटा आमरुली इति भाषा ।
तत्पत्न्यायः । एलापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवहा रमना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुस्त्रिग्या श्रेयसी तथा ॥
रास्त्रामपाचनी तिक्ता गुरुष्ठा कफवातजित् ।
श्लेष्मासमीरासवातशूलोदरापहा ।
काशल्वरविषाशीतिवातिका मयश्चिभृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(रशना । यथा वालसनैयसंहितायाम् । १।३०।
“आदित्ये रास्त्रामि ।”

“हे योक्त आदित्ये अदित्या भूम्यास्त्वं रास्त्रासि
रशना असि ॥” इति तट्टाचार्ये महीधरः ॥
रुद्रपत्नीनाममृतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १।
८ । १३—१४ ।

“नामानि रुद्रपत्नीनां सावधानं निबोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
कन्दली भीषणा रास्त्रा प्रस्त्रीचा भूषणा शुकी ।
एनासां बहवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्श्वदाः ॥”

राहुः, पुं, (रह त्याग + बहुलवचनान् उञ्ज ।)
व्यागः । इति संचिप्रसारोणादिरुद्रः ॥ (रहति
गृहीत्वा त्यजति चन्द्रमिति । रह त्याग +
बहुलवचनान् उञ्ज । इत्यञ्जत्वः । १। १ ।)

गृहविशेषः । तत्पत्न्यायः । तम २ स्वर्भुः ३
सैहिकेयः ४ विभुत्तुदः ५ । इत्यमरः ॥ अस-
पिशाचः ६ गृहकलाः ७ सैहिकः ८ उप-
त्रवः ९ शीर्षकः १० उपरागः ११ सिंहेका-
स्य १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लघुवर्गः १३
कवचः १४ । इति जटाधरः ॥ अगुः १५

राहुच

असुरः १६ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तस्योत्-
पत्त्यादिर्यथा,—

“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तश्चतुर्दश ।
शम्भः शम्भलगान्धश्च यज्ञः शास्त्रस्तथैव च ॥
इत्यतो नमुचिश्चैव वातापी हृद्यो जिकः ।
हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा ॥
राहुर्व्येष्टश्च तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्दनः ।

इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
दावणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मिषस्तु ते ।
दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्मृतः ॥
निहतो यामदयोगेन भागवेष बलीयसा ।
स्वर्भागेस्तु प्रभा कन्या पुलोन्वस्तु शची सुता ॥”

इति वज्रपुराणे प्रजापतिवर्गनामाध्यायः ॥ ३॥
तस्य शिरश्चेदकारणं यथा,—

“देवलङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिवन् चक्रार्काभ्याश्च स्तुतितः ॥
चक्रैश्च सुरधारैश्च जहार पिवतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवचस्तु सुधयाश्रावितोऽपतत् ॥

शिरस्त्वमरतां नीतमजो गृहमपीकल्पत् ।
यस्तु पर्वणि चक्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्णः । हादृशा-
कुलपरिमाणः । लघुवर्णः । लघुवस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारी ।
सूर्यास्यः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ अस्य
स्वरूपं श्रितवन् । स च चक्रालजातिः ।
सर्पाहतिः । अस्थिस्वामी नैर्ऋतदिकस्वामी
च । इति बृहज्जातकादयः ॥ (राहुचारस्य
फलफलं बृहत्संहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्ट-
यम् ॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो गृह्यं यञ् ।)
चन्द्रस्यैवोर्ग्रहणम् । यथा,—

“राहुग्राहोर्केन्दोर्ग्रह उपराग उपपन्नवः ॥”
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

(अत्र राहुग्राह इत्यपि पाठो दृश्यते)
राहुचक्रं, स्त्री, (राहोश्चक्रम् ।) रथादिसप्त
वारेषु अश्वगत्या वामावर्त्तेन यामार्हं प्राप्य
सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा,—

“पश्चादेकं विधौ वदौ सौम्यां त्रै वायवे कुजे ।
रथोदिशि भृगौ यान्तां गुरावीशे शनौ दिने ।
राहुर्भ्रमति यामार्हं दक्षिणगत्या च वामतः ॥
दृतेऽयुक्ते विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।
राहुं विवर्णयेद्युजादयदीच्छेत् कर्मणः फलम् ॥”

इति सत्सङ्गतसुक्तावली ॥ ३॥

राहुकालानलचक्रं यथा,—
“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलचक्रम् ।
शलाकासप्तकं चक्रं ईशादी लसिकादिकाः ॥
यत्र ऋते स्थितो राहुर्वदनं तदनिर्दिशेत् ॥
सुखात् पश्चदशे ऋते तस्य पुच्छं यावस्थितम् ।
अष्टोत्तरशतं ख्याता जायन्ते यत्र केतवः ॥
याप्य तस्युर्णगत् सर्वे सहस्रार्कसमलिपः ।

राहुस्य

राहुभुक्तानि ऋचासि जीवपक्षे बधोद्गृह ॥
बधोद्गृहेव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
ऋतपक्षे मुखं तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यम् ॥
एवमङ्गदयो राहुर्जातयः खरपारगैः ।
जीवपक्षे क्षपानाथे ऋतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

हाविरा ॥”

इति खरीदयः ।

राहुच्छक्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यञ् ।) राहो
श्चाक्षुषज्ञानम् । गृह्यमिति यावत् । यथा,—
“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रहस्तुत्यते ।
तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामाजतो नतु ।
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्यवृद्धिषु ।
खानमाजतु कर्मणं दानश्राद्धविवर्जितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

राहुभेदी, [न] पुं, (राहुं भिनतीति । भिद् +
शित् ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

राहुवर्द्धभित्, पुं, (राहोर्वर्द्धानं भिवति हिन-
तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

राहुरत्नं, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राहो रत्न-
मिति वा ।) गोभेदकः । इति राजनिर्घण्टः ।

राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१५१ ॥

राहुदृष्टस्यतियोगः, पुं, (राहुग्या दृष्टस्यतेयो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुरोराहुः । गुरु-
चाङ्कालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-
मुद्घिजनकत्वं यथा, भोगदेवथवहारसमुच्चये ।
“सर्वे कार्ये न कर्मणं गुरोर् सिंहेऽस्मिन्पि च ।
व्रतदीप्ते न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्टस्यते ॥”
तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीप्ते इति निखिल-
वैदिककर्मफलक्षणम् । तथा च स्मृतिधारे
ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुदृष्टस्यतौ ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वे तत्र परित्यजेत् ॥”

मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ।
“ऋत्तभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वानयोः ।
गुरो राहोरपि तथा ब्यजेद्विवाह संशयः ॥”

अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।
“यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।
उपहावाथ किं न स्यादस्वस्वज्ञो मनीषिणाम् ॥”

इति मज्जमासतत्त्वम् ॥ ३॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
“कर्णाटनाटाङ्गकलिङ्गदेशे
दृष्टस्यतौ राहुयुतो विरुद्धः ।
शेषिषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्वेषु कार्ये सुनयो वदन्ति ॥”

इति बृहद्राजमार्कण्डेयवचनमिति केचिद-
वदन्ति ॥

राहुस्यार्धः, पुं, (राहोः स्यार्धो यञ् ।) उपरागः ।
इति हज्जायुधः ॥

राहुजा. [न] पुं, (राहुं हन्तीति । हन् + कृप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

राहुच्छटः, पु, (राहोश्च्छटः ।) लघुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणं तु रसोन-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राहुच्छटः, पुं, (राहुणा उच्छटः परित्यक्तः ।) लघुनः । इति चारावली । ०२३ ॥ (अस्य विवरणं रसोनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रि, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुटा-पर० सक०-सेट् ।) रेफादिः । श्र, रियति । इति दुर्गादासः ॥

रिक्तं, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । तं, ५० ॥

रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्त ।) निर्धनम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।

“भास्वपूर्णाणि यानानि तार्यं दायानि सारतः । रिक्तभाङ्गानि यत्किञ्चित् पुमांससापरि-च्छदाः ॥”)

रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन् ।) शून्यम् । इत्य-मरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।

“यानं यानं तरे दायं पौरुषेऽहपणं तरे । पादं पशुञ्च योपिञ्च पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)

रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः । मा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ कर्मसु तस्या निधेधविधौ यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-फलाः ।”

न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥ “चक्रे चार्कङ्क गार्कङ्कश्रुविद्युते मध्येऽथवा पापयोः

लक्षा च अतिपातवैष्टित्तिहिनं विष्टिञ्च रिक्तां तिथिम् ।

क्रुराहायनचेन्नपौषरहिते लग्नांशके मानुषे ॥ रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।

श्रुनेश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धनी ॥”

इति ह्रीपिका ॥ “षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ

सौम्यादित्यवितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च लघुतरे ॥” इति सुजवलभौमः ॥

“दादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्थयो ह्यभ्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् ॥”

इति लघुचिन्तामणिः ॥ “पूर्वशान्तकसपेस्ररहितेष्वेव रिक्तं तिथौ

षष्ठे मासि सितेन्द्रजीवदिवसे गोत्रञ्च भीमोदये । सप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनाहते ।

षष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाऽहोमम् ॥ रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिने तथा ।

एव सुनिश्चिते काले विद्यारम्भान् कारयेत् ॥” इति विश्वधर्माचरः ॥

“पूर्वाग्निायाम्प्रतिचित्रावाग्नयेव रिक्ताहर्मी विगतचन्द्रतिथिं विहाय ।

इन्द्रालगोससुदये विकुलार्कित्वारे शस्त्रेणधोगकरणेपु हलप्रवाहः ॥”

इति ह्रीपिका ॥ “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ ।

बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्ताहता तिथिः ॥” इति भीमपराक्रमः ॥

“सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः केन्द्रत्रिकोगोपगताः प्रशस्ताः ।

द्वितीयलाभारिगताश्च पापा-स्तथैर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥”

इति ह्रीपिका ॥ “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी ।

शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ॥

बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ । भृगुरिक्ताहृतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥”

इति ज्योतिःसागरसारः ॥ “षष्ठ्यहोमोद्गादशीषु न गच्छेन्नदिनस्थाः ।

पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥”

इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥ रिक्तं, स्त्री, (रिक्ते वृद्धिर्गच्छति नश्यतीति ।

रिच् + “पाठृतृदिवचरिचसिचिचभ्यम्क् ।” उणा० २ । ७ । इति थक् ।) धनम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६० ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७ । “बालदायादिकं रिक्तं तावत् राजानुपालयेत् ।

यावत् स स्यात् समाहृतो यावच्चातीतशेषावः ॥”) रिक्त्यहारी, [न] त्रि, (रिक्तं हरतीति ।

हृ + णिनिः ।) दायारः । धनहारी । यथा । “यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोपुत्रस्य

जेने स्वपरपुत्रार्थे प्रहृष्टोऽयं जनयति स द्विप-लको दगामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्त्यहारी

पिच्छदाता च ॥” इति मितानारायां दायभागः ॥ रिक्त्यो, [न] त्रि, (रिक्त्यमस्यास्तीति । रिक्त्य +

इनिः ।) धनहारी । धनी । (यथा, याज्ञ-वल्क्यः । २ । २६ ।

“द्योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्त्यो तसु-ह्वरेत् ॥”) रिक्ता, स्त्री, लिप्ता । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

२७४ ॥ रिख, इ सपंथी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ॥

रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ॥

रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + ण्यट् ।) खलनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५६ ॥ (यथा,—

“सुक्ताथ रिङ्गणविधिं पादचक्रमणचमः । कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥”) रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + ण्यट् ।) खलनम् । इत्य-मरः ॥ “द्वे धर्मात्पुत्रपितादप्रतिहायां स्त्रीय-

विधानादन्यथाभावे इत्यर्थः । ज्योतिष्यात् पिच्छलादेश्च खलने । इति रमानाथः ॥

धर्मविलक्षणं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ बालानां हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छलादौ

पतनं खलनमित्यख्ये । एतन्नते भेदेऽप्यभेदोप-चारेण समे इत्युक्तम् । रग रिग लिगि गतौ

अनट् । रिङ्गणमिति पाठे रखि रख रखि खपंथी इत्यस्य रूपम् ॥” इति भरतः ॥

रिच, कि सम्पर्कवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि-रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्वदाक्रान्तो धनेम-

न्नेश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्नाम्यं इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

रिच, इर ध अ ज्यौ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः पौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर, अरिचन अरेच्यते । ध अ, रिगोक्ति रिङ्क्ते

अतिसारकी । ज्यौ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥ रिज उ ऋण्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋण्यर्थे भर्जनेः उ,

रेजते । इति दुर्गादासः ॥ रिधमः, पु, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥

रिपुः, पुं, (अणिष्टं रपतीति । रप वाचि + “रपे-रिश्चोपधायाः ।” उणा० १ । २७ । इति कुः

इकारश्चोपधायाः । “रिफ कत्यनयुद्धनिन्दा-हिसादानेषु । ईषेः किञ्च ।” उणा० १ । १४ । इति बाहुलकादुपप्रत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति ।

तत्र बाहुलकादेव ककारस्य पकारः । रिफति भोधगाथे युध्यते हिनस्ति वा निन्दते च सत-पुत्रयोः ॥” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्या ।

३ । २४ । ४ । श्रुचः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः । कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”) शरीरम्यवङ् रिपयो यथा । कामः क्रोधः लोभः

मोहः मदः मातृमर्थश्च । तथा हि । “आस्थाप योगमवजित्य च वैरिघटक-

मावध्य चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने ॥” इत्यादि तन्त्रसारे भुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ ३ ॥

चोरकनामगन्धदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लम्बापेक्षया घञ्जलम् । तत्पण्यायः । घट-

कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,— “धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्त्रुतम् ।

दुर्गं दूर्गं तथास्ताख्यं घटकोणं रिपुमन्दि-

रम् ॥” अपि च । “सुनीचगेऽन्तगोऽपि वा रिपोऽहं ह्यिमा यद्वाः ।

तथा फलं प्रकीर्तितं समस्तमेव हरिभिः ॥” अन्यथा । “अरातिप्रणयोः षष्ठे चारमे न्युरन्ध्रयोः ।

यथस्य द्वादशस्थाने वेपरित्येन चिन्तनम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(ध्रुवपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे।
०।१४-१५।
“तस्मात्प्रशिष्टश्च भयश्च ध्रुवान् प्रभुर्बजायत।
शिष्टेराधत्त सुखाया पञ्चपुत्रानकल्पवान्।
रिपु रिपुञ्जयं पुष्यं वृकलं वृकतजसम्।”
यदोः पुत्रः। यथा, भागवते। ६।२३।२०।
“यदोः सहस्रजित् क्रोशानलोरिपुरितिश्रुताः।”
रिपुघातिनी, स्त्री, (रिपु हन्तीति। हन + शिनिः।)
कताविशेषः। कृचुद इति भाषा। यथा,
“कुचिका बहुविस्तीर्णा कुचिका रिपुघातिनी।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
रिनुफ, प प्र वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट्।) नोपधः। प प्र, रिम्फति
रिस्फति। सप्तमस्वरदारिरयमित्यर्थः। इति
दुर्गादासः ॥
रिपुफं, स्त्री, ललापेक्षया द्वादशराशिः। यथा,—
“कर्मस्नानश्च दशमं खं मेश्वरगमास्तदम्।
हिदास्यमष्टमं स्थानं रिपुपाख्यं द्वादशं
स्युतम् ॥”
तत्र चिन्तनीयं यथा,—
“प्राप्तायावध चिन्तयेद्भवयद्दे रिपुफेऽथ
मन्त्रिण्यथौ
सौम्यस्वामियुतीक्षितेऽपचितिक्षिषीं चतिस्व-
न्या ॥”
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
रिप्रः, त्रि, (रीट् स्रवणे + “लौट्टीटो वृस्त्रश्च वृट् च
तरीं श्लेषणकुनचितयोः।” उणा० ५।५५।
इति रप्रत्ययः। धातोर्ह्रस्वः। प्रत्ययस्य वृट् च।
अधमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे। ६।७८।१।
“यभगाति रिप्रमविरस्य तान्वा।
“रिप्रं अतुपादेयस्वेन पापरूपम् ॥” इति
तद्गुण्ये सायणः ॥ स्त्री, पापम्। यथा, ऋग्वेदे।
१०।१७।१०।
“विन्धं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवैः ॥”
“देवीर्देवः देवनशीला व्यापः विन्धं सर्वं विप्रं
पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशत् प्रगमयन्ति
अपनयन्तीति यावन्।” इति तद्गार्ह्ये सायणः ॥
रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः। यथा,—
“क्रयादमिं प्रहृणोमि दूरम्।
यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ॥”
इति भयदेवभङ्गोक्तकुञ्जिकापद्धतिः ॥
“रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः।” इति तट्टी-
कायां गुणविष्णुः ॥ “स प्रहृतः क्रयादमि.
यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु।
किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम। रिप्र
पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः।” इति वाज-
सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५।१६ ॥
“रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽर्थमः
यमराजः यमो राजा येषां तान् यमराजकान्
अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु।” इति ऋक्भाष्ये
सायणः। १०।१६।६ ॥

रिफ, कृत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट्।) सौमनातुरयम्। रिफः रेफः।
इति दुर्गादासः ॥
रिफ, प्र अफे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट्।) प्र, रिफति। अफो
दानज्ञाधाहिसानिन्दायुहानि। इति दुर्गा-
दासः ॥
रिब, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर-सक-सेट्।) इ, रिम्बति। इति दुर्गा-
दासः ॥
रिभ, रवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
अक-सेट्।) विरिभः। इति दुर्गादासः ॥
रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥
रिरी, स्त्री, पित्तकः। इति हेमचन्द्रः। ४।
११४ ॥
रिव, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट्।) इ, रिष्यति। व्रजो गतिः। इति
दुर्गादासः ॥
रिश, औ श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-अनिट्।) औ, अरिचत्। श,
रिशति। रेक्षति। इति दुर्गादासः ॥
रिश्यः, पु, (रिश्यते हिंस्यते इति। रिष् +
क्यप्।) ऋगः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रिय, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट्।) रेथति। इति दुर्गादासः ॥
रिषिः, पु, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं
गच्छन्ति ऋषयः। ऋषौ प्र गतौ नार्नीति
किः। रिषिर्हंसादिश्च। विद्याविदग्धमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। स्त्रियां
ऋषो च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः।) क्षेमम्। कल्याणम्।
अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेये।
५०।८६।
“स्थालीपिधाने यत्रामिर्दन्तो हर्षोऽप्रलेन वा।
यद्दे तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः ॥”)
अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ ॥ अशुभस्वा-
भावः। इति कैचित्। इति भरतः ॥ पापम्।
इत्यजयः ॥ तदिति, त्रि ॥
रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः।) खड्गः। जैमिनिः।
स तु रक्तशिर्युः। इति मेदिनी। टि, २७ ॥
रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्वार्थे कन्।) रक्तशिर्युः।
इति शब्दरत्नावली ॥
रिष्टिः, पुं, (रेषति हिन्तीति। रिष् + क्तिच्।)
खड्गः। इति मेदिनी। टि, २७ ॥
रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन्।) अशुभम्। इति
मेदिनी। टि, २७ ॥ शब्दभेदः। इति शब्द-
रत्नावली ॥
रिष्यः, पु, (रिष्यते इति। रिष् + क्यप्।) ऋग-
विशेषः। यथा,—
“ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एवः स्यादेककौटुपि
च।”
इति शब्दरत्नावली ॥

रिष्यः, त्रि, (रिष वधे + “सर्वनिवृत्तरिष्येति।”
उणा० १।१५३। इति वनप्रत्ययेन साधुः।)
वधकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः।
रिह, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक-सेट्।) रेहति। इति दुर्गादासः ॥
री, स्त्री, उ य चरणे। इति कविकल्पद्रुमः।
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) औ, रीषः।
उ य, रीयते पयः। इति दुर्गादासः ॥
री, गि रवे। वधे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(क्रा०-पा०-पर-सक०-अक०-च-अनिट्।)
गि, रिष्यति रीषः रिषिः। रवः शब्दः। तथा
च कातन्नादौ री गतिरेष्वययोः। रेष्वां वृक-
ध्निरिति रमानाथः। रिष्यति रेषते वृकः।
इति शब्दार्थे भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः ॥
री, स्त्री, (री + क्तिप्।) गतिः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रवः। वधः। इति रीषालर्धदर्शनात्।
रीष्या, स्त्री, वृष्या। यथा। मोहो रीष्या
सुगुण्या च वृष्याया वृष्याया वृष्येति वाच
स्यतिः। अयन्तु लक्ष्यायां प्रसिद्धेः प्रमादात्
वृष्यायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः। इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
रीटा, स्त्री, रीटाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥
रीटाकरञ्जः, पुं, खनामखातवृक्षः। तत्पर्यायः।
गुच्छकः २-गुच्छपुष्पकः ३ रीटा ४ गुच्छफलः ५
अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्णः ९
सोमवल्कः १० जैमिनिः ११। अस्य फलगुणाः।
तित्तत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। लिङ्गत्वम्।
वातकफकुष्ठकृत्तित्तिविषविष्योऽटानाशत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः ॥
रोट्टकः, पुं, वृष्टवशः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६५ ॥
रीटा, स्त्री, (रिह वन्धे + औणादिकः क्तः।)
अवज्ञा। इत्यमरः। १।७।२३ ॥
रीणं, त्रि, (री + क्तः।) औदितश्चेति नः।) सुत-
जलादि। चरितम्। इत्यमरः। ३।१।६२ ॥
रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा।) आरकूटः।
(तत्पर्यायगुणा यथा,—
“पित्तलन्वारकूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते।
राजरीतिर्नारकूटः कपिला पिङ्गलापि च ॥
रीतिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यश्चक्ष्य च।
पित्तलस्य गुणा श्रियाः स्वयोनिसदृशा जनेः ॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्युताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
प्रचारः। शब्दः। इत्यमरः। २।६।६७ ॥
३।३।६८ ॥ लोहकिकट्टम्। इति मेदिनी। ति, ५० ॥
दग्धस्वर्णादिमलम्। इति धरणिः ॥ घीमा।
सवणम्। गतिः। स्वभावः। शेषस्य पर्यायः।
रूपम् २ लक्ष्यम् ३ भावः ४ आत्मा ५
प्रकृतिः ६ सङ्घः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९
सर्गः १० निसर्गः ११ शीलम् १२ सतत्वम् १३
संविद्धिः १४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। १४।६२।
“निशान्तलिङ्गचक्राङ्गीतिहृदो रसक्रमः ॥”

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
 “महीव रीतिः श्रवसावरत् पृथक् ॥”
 “महीव रीतिः महीती स्तुतिरिव ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ काव्यस्यात्मा । इति वामन-
 छत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।
 “ओजःप्रसादमाधुयंगुणभ्रितयभेदतः ।
 गौडवेदभ्यपाञ्चालरीतयः परिकीर्णताः ॥”
 प्रब्रूकेनेषां लक्षणाणि यथा,—
 “ओजः समासभूयस्वं मांसलं पदुत्तरम् ।
 अक्षार्थपदमप्यत्रं प्रसादः परिकीर्णतः ॥
 श्रद्धार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्णतम् ।
 सर्वलोकावगम्यं यदप्यत्रं तदभिधीयते ।
 सुश्रावमपि गम्भीरं प्रसन्नतुपनागरम् ॥”
 याव्यं यथा,—
 “कन्धे मन्धेऽप्यसौ धन्धो यस्मान्मय विवाहयेत् ।
 नाख्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”
 उपनागरं यथा—
 “तन्नि त्वदधरं खादु नाविद्वन्विरो जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावान्मुखा स्वर्गं यियासवः ॥
 श्रद्धालङ्कारं तन् स्याद्यदनुप्रासभास्वरम् ।
 वर्णाटितरनुप्रासः पदे पादे विधीयते ।
 पदाटितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वेगम् ॥” * ॥
 क्रमेण रीतित्रयाणासुदाहरणानि ।
 “गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजटाग्रजाग्रतृफण-
 स्फूर्जन्तृफुल्लतिभितिसम्भृतचमकारस्फुरत्-
 सम्भ्रमा ।
 आनन्दान्तवापिकां विदधती चित्ते गिरीश-
 प्रभो-
 स्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
 पाञ्चती ॥
 भवतो विरहयाधिमधिगम्य ससम्भ्रमा ।
 कामिनी यामिनोकात्तं कृतान्तामिव पश्यति ॥
 हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः
 किं तालहन्तं तरलीकरोषि ।
 उताप एषोऽन्तरतापहेतु-
 नंतभ्रुवो नय्यजनापनेयः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्वदिवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रीतिकं, स्त्री, पुष्याङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाङ्गनम् । इति शब्दचन्द्रिका
 पितलञ्च ॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५७० ।
 “अष्टौ सौसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ।
 मयकपितो योगोऽयं विज्ञेयो वक्षसंघातः ॥”)
 रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतिः पितलस्य पुष्पमिव । तदा-
 क्तित्वात् ।) कुसुमाङ्गनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०३ ॥
 रीव, ऋ ञ चीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उ० स० स०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ञ,
 रीवति रीवते । चीवो ग्रहणसंवरणयोः । इति
 दुर्गादासः ॥

र, उ वधि । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आ०-स०-सेट् ।) उ, रवते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 र, ञ भ्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ञ, रीति रवीति पची ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रः, पु, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 रकः, त्रि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥
 रक्, [च्] स्त्री, (रच् + भावे क्तिप् ।) श्रोभा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६६ ।
 “दधङ्गिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदे-
 ल्विनोदितदिनकृमाः कृतचक्षुष जाम्बूनदेः ॥”)
 द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 “क्षिपति योऽनुवर्तं विततां दृष्टद-
 दृष्टतिकांमिव रौचनिकीं रचम् ॥”)
 दृष्टा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 १३ । १२४ । २८ ।
 “नानानुद्धिरो लोके मनुष्यामूनमिच्छति ।
 ग्रहीतुं स्वगुणेः सर्वोस्तेनासि हरिणः क्षयः ॥”)
 तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 “अनुययौ यमपुण्यजनश्चरौ
 सवद्व्यावद्व्यायसरं रचा ॥”)
 शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्, [ज्] स्त्री, (रज् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ५२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । ८ ।
 “दोषस्य दृष्टा गुरु लाघव यथा
 भिषक् चिकित्सेत् रजां निदानवित् ॥”)
 रजति पीडयतीति । पीडाहायकं, त्रि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 “प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररजो दृश ।
 महारथा महाबाहुमन्वयुः श्रद्धपाणयः ॥”
 अथवा परस्य वीराणां रक् धेरिति ॥)
 रक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रोचते श्रोभते इति । रच् + “युजि-
 रुषित्तितां कुञ्च । उणा० १ । १४५ । इति
 मक् कवर्गश्चान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ५० । २१ ।
 “रुक्मनिष्कसङ्घे ह्येषोऽश्वशतानि च ।
 सत्तल्लय केकेथीपुत्र केकेयो धनमादिशत् ॥”)
 धुस्तरम् । इत्यमरः ॥ लोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “लज्जायसं काललोहं रुक्मं ततोऽक्षमप्यथ ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ । दौप्रिशीलं,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
 “दिव रुक्म इवोपरि ॥”
 “दिव दुर्लोकं रुक्मो रोचमान आदिव इव ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 रुक्मकारकः, पु, (रुक्मं खण्डालङ्कारं करोतीति ।
 क्त + “कर्मण्यच् ॥” ३ । २ । १ । इत्यच् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) खर्बकारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा, अक्षि
 कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
 दिम्बिजयथापारक्रमेणागम्य चम्पभागानदी-
 तीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि हितो-
 पदेशे १ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +
 इति । ङीप् ।) लज्जामहिषीविशेषः । तत्प-
 ष्यायः । ईः २ रमा ३ सिन्धुषा ४ सामा ५
 चला ६ हीरा ७ चक्षुषा ८ तृषाकपाथो ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 “विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मको नाम धार्मिकः ।
 बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्मादयः शुभाः ॥
 तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
 कमलांशिन सम्भता सर्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवस्यैऽभवन् सीता रुक्मिणी लज्जालम्बि ।
 साक्षात्पुत्रास्तु विज्ञेया प्राकटोनेव पाञ्चति ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 (रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहशोषणा
 स्त्रीलज्जया रुक्मिणीहरणं कृतायाश्च तस्त्वं
 यादवेः सह राज्ञां तसुल्लयुद्धादिकं हरिवंशे ।
 ११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नारदस्य रुक्मिण्ये
 पारिजातपुष्पदानवृत्तान्तं तत्रैव च १०२
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अस्याः सन्ततिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 “—————रुक्मिणीतनयान् श्रेय ॥
 प्रदुक्नः प्रथमं यज्ञे शम्भुरान्तकरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेवश्च तृतीयसिंहो महारथः ।
 चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एवच ॥
 सुवेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुवाहुः कर्णोयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”)
 स्वर्गचीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 स्नन उवाच ।
 “नामदय्याः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगङ्गिनीम् ।
 कल्करभिमनं वृद्धा कारयद्रुक्मिणीव्रतम् ॥
 व्रतेन तन च रमा पुत्राद्या सुभगा सती ।
 सन्वभोगं संयुक्ता बभूव स्थिरथीवना ॥
 श्रान्तक उवाच ।
 विधानं ब्रह्मि मे कृत व्रतस्यास्य च यत्फलम् ।
 पुरा केन कृतं धर्मां रुक्मिणीव्रतसुखमम् ॥
 स्नन उवाच ।
 श्रेय ब्रह्मन् । राजपुत्रो शम्भिष्ठा वार्यपञ्चमी ।
 अथवा सरोनीरं सोमं हरमपश्यत् ॥
 सा सखाभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।
 शम्भुभीत्या ससुत्याय पथंभुञ्जसन् इतम् ॥
 तत्र युक्तस्य कन्या या वक्ष्यथ्यलङ्कृतमाम् ।
 संलस्य कुपिता प्राह वसनं त्यज भिक्षुकि ॥

रुक्मिणी

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वामसा बद्धा कूपे क्षिप्रा गता
गृहम् ॥
तां कूपममां रुदतीं जलाथीं नहुषात्मजः ।
करं स्पृश्य ससृष्ट्व्य प्राह का त्वं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय द्विया भिया ।
श्रमिष्ठया कृतं सर्वं प्राह राजानमौकती ॥
यथातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वाशुब्रुव्य प्रोभनाम् ।
आम्बास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादतः ॥
सा गत्वा भवनं शुक्रं प्राह श्रमिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विपं श्यपत्वाह सान्त्वयन् ॥
दृष्ट्वा मां दृष्ट्य विभो रोषो यदस्ति ते मयि ।
श्रमिष्ठां वाप्यपकृता क्रुध यन्मनसंघतम् ॥
राजानं प्रगतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुषाब्रवीत् ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्ये तां विनयुच्य सः ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देव परमक्रं सरन् ॥
ततः शुक्रस्तमानीय यथातिं प्रतिशोभकम् ।
तस्मै दत्तौ तां विधिवत देवयानीं तथा सह ॥
दत्त्वा प्राह वृषं विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
श्रयने नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोस्यति ॥
शुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्गिणीम् ।
अदृष्ट्वां स्थापयामास देवयान्यसुरां भिया ॥
सा श्रमिष्ठा राजपुत्री दुःखप्रोकभयाकुला ।
नित्यं दासीश्रुताकीर्णां देवयानीन्तु सेवते ॥
रुक्मा सा वनगता रुदतीं जाह्नवीतटे ।
विश्रामिचं मुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
व्रजिन पुण्यगन्धाभिः सुरूपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्त व्रतं मालाधूपदीपोपहारकेः ॥
निर्मियादृष्टलं पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भाप्रीतिक्षतुभिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निमित्तगृहे स्वर्गपट्टे विचित्रिते ।
निमित्तश्रीवासुदेव नानारत्नविघटितम् ॥
पौरुषेण च सक्तं नानागन्धोदकेः शुभेः ।
पञ्चान्तेः पञ्चगण्येयामन्त्रैर्दिर्जितेः ॥
स्त्रापयित्वा भद्रपीठे कणिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चमिदृशभिर्वापि षोडशैरुपचारकेः ॥
पादमध्वयमहरं श्रौतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृहाण परमेस्वर ॥
द्वेषाचन्दनगन्धाद्यमर्घ्ययुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थोद्भव वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
गृहाणात्समनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकसुमगन्धाद्यं सूत्रग्रथितसुत्तमम् ।
वक्ष श्रीभाकरं चारु माल्य नय सुरेश्वर ॥
तनुसन्तानसन्धानरचितं वन्दनं हरि ।
गृहाणावरणं सुहृदं निरावरण सप्रिय ॥
यज्ञसूत्रमिदं देव प्रजापतिविनिमित्तम् ।
गृहाण वासुदेव त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नममायुक्तं स्वर्गसुक्तादिघटितम् ।
प्रियया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दधिचौरगुडात्तादिपूपलङ्कुकखण्डकान् ।

रुक्मी

गृहाण रुक्मिणीनाथ सनाथं क्रुध मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाद्यं परमानन्ददायकम् ।
धूप गृहाण वरद वेदर्भा प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोक्य विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माद्य पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाह देवेश रुक्मिण्या सहसायुत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा मुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
श्रमिष्ठा मिष्टवचनां कृताञ्जलिवाच ताः ॥
श्रमिष्ठोवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
जातुमर्ष्यं हे देवो व्रतेनानेन कर्मणा ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियन्
कियत् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु श्रमिष्ठा लब्ध्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
स्रुत्वा पुत्रान् सुसन्तुष्टा समभून् स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लोभे रामं राजसनाशनम् ॥
दृष्ट्वा प्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशोदिने ।
जामदग्याद्रवणं चक्रे पूर्णं वधचतुष्टयम् ॥
पट्टसूत्रं करे बद्धा भोजयित्वां द्विजान् बहून् ।
सुक्ता हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
बुभुजे पृथिवीं सर्वामपूर्वां स्वजनेवृता ।
सा पुत्रीं सुषुवे साध्वी मेघमालंबलाहकौ ॥
देवानासुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥
व्रतवरमितं कृत्वा सर्वसम्पत्सन्देहा
भवति विदितत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना
व्रजति गतिमपूर्णां ब्रह्मविज्ञैरगम्याम् ॥”
इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिर्षु, पु, (रुक्मिणि भौष्णकपुत्रे हर्षो यस्य
सः । तस्य रुक्मिणाशकत्वात्) बलदेवः । इति
हलायुधः ॥
रुक्मिदारौ, [न] पु, (रुक्मिणं दारयतीति ।
दृ + यिच् + णिनि ।) बलदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रुक्मिभित्, [दृ] पुं, (रुक्मिणं भिनतीति । भिद् +
क्विप ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
रुक्मी, [न] पु, (रुक्मी वर्णविशेषोऽस्यास्तीति ।
रुक्म + ङिनि ।) भौष्णकारज्यैष्ठ्यपुत्रः । यथा,
“राजासोद्भोष्णको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्येका रुचिरानना ॥
रुक्मग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्यर्षां स्वसा सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
(रुक्मिणीहरणानन्तरं लक्ष्मणे सहास्य शुद्धा-
दिविवरणं हरिवंश ११७ अध्याये तथा प्रदु-
श्चन सहास्य कन्यापरिणयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन

रुचकः

सहास्य पौत्राः परिणयस्तदा बलदेवाहस्य
न्युविवरणश्च ११८ अध्याये विस्तरशो दृ-
श्यम्))
रुचक, [न] क्ली, मलम् । इति केचित् ॥
रुचः, त्रि, अप्रम । अप्रकणः । रुचघातो-
रौणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ।
(नीरसः । तद्वयथा, वायुस्वरूपवर्णने ।
“दोषघातुमलादीनां नेता प्रीतिः समीरणः ।
रजोगुणमयः सृष्टो रुचः प्रीतो लघुफलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः । व्योदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलौकृतः । तत्पर्यायः । सुयः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०९ । ६ ।
“त्वया विह्वलस्तव श्लोकसु-
खं संसरन्नेव गतः पिता ते ॥”)
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुच, उ ल् प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिरिह अन्तु-
रागविशेषः । तत्र कस्यासुरागस्तस्य सम्पदान
त्वम् । उ, रोचते अन्नं बुभुक्षवे । ल्, अरुचत् ।
इति दुर्गादासः ॥
रुचकं, क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्-
त्रापि ।” उणा० ० । ३७ । इति कुन् ।) सर्जि-
काचारम् । अन्धाभरणम् । माल्यम् । सौव-
र्चलम् । (यथा,—
“सौवर्चल स्याद्वचकमन्त्रपाकश्च तन्मतम् ॥”
तथास्य गुणाः ।
“रुचकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्परम् ।
सुखे च वातसुम्नातिपित्तलं विशदं लघु ।
उद्गारसुद्धिदं स्रुग्णं विवन्वानाहस्रुलजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
माङ्गल्यद्रव्यम् । (यथा, भागवते । ३ । १० । ३१ ।
“हरिणं च महाहर्षणं रुचकेन च भूषितम् ॥”
“रुचकेन मङ्गलद्रव्येण ॥” इति श्रीधरः ॥) उन्कटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ ॥ खाद्यरसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रोचना । विदुङ्गम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारावली ॥ (दधि-
दिक् । यथा, दृष्टवृत्संहितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलम्बान्वावन्तगतौ तदवधिस्थितौ
श्रेयौ ।
रुचके हारं न शुभदस्तुत्तरतोऽन्धीनि शस्तानि ॥”
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ॥)
रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + कुन् ।) बीज
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
(यथा, दृष्टवृत्संहितायाम् । ६६ । २ ।
“जीवेन भवति हंसः
सौर्येण शशः कुजेन रुचकश्च ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २१ । ६ ।
“निर्जटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥”
सम्भः । यथा, दृष्टवृत्संहितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रुचिः

“समचतुरस्रो रुचको
वक्षोऽष्टाभिर्दिवक्त्रो दिगुणः ॥”)
चा, स्त्री, (रुच् + क्त्विप् । पक्षे टाप् ।) द्वीभिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । ३।५।१३।
“तद्दे तस्मै न रुचामभ्युपैति
ततश्चाहं चममयन्न मन्ये ॥”)
शारिकाशुक्रवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुचते इति । रुच् + “इगुपधात्
कित् ।” उणा० ४ । ११६ । इति इन् । सच
कित् ।) अमिष्वङ्गः । अतुरागः । आशुक्तिवा ।
सृष्टा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।
“रुचिकरमपि नार्थवद्भव
क्तिमितसमाधिपुञ्चौ पृथातनजे ॥”
“अन्वो रुचिकरो ज्ञेयः प्रीणनो वह्निदीपनः ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणव्याख्यायाम् ॥)
अभिलाषः । मभक्तिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ ॥ श्रीभा । इति मेदिनी । (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।
“लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदानगरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”)
बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं
यथा । नायिकाया नायकस्य संसृजे जान्ती-
रुपर्यपविश्य वक्षसि वक्षो दत्त्वा यदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥
रुचिः, पु, (रोचते शोभते इति । रुच् + इन् ।
सच कित् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्म्ममो गिरहकृतिः ।
यत्राक्षमितश्रायी च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनपिमनिकेतन्तमेकाहवसथाश्रयम् ।
विसृक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो सुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।
वत्स कस्मात् त्वया पुण्या न कृतो दारसंग्रहः ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वाद्भवस्तेनानिशं विना ॥
यद्द्वी समस्तद्वानां पितृणाञ्च तथाहंणाम् ।
ऋषीणामतिथीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपासुत ॥
स्वाहोच्चारणतो देवान् स्वधीच्चारणतः पितॄन् ।
विभजन्नदानेन भूताद्यानतिथीनपि ॥
स त्वं देवाङ्गणाद्भवं बन्धमस्तद्वयादपि ।
आवाप्रोषि मनुष्यार्विभूतभ्यश्च दिनं दिने ॥
अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄंस्तथा ।
भूतादींश्च कथं मोहयान् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥
रुचिरुवाच ।
परिग्रहोऽतिदुःखाय पापायाधोगतेस्तथा ।
भवत्यनो मयी पूर्वं न कृतो दारसंग्रहः ॥
प्रचाल्यतेऽशुदिवसं यदात्मा निष्परिग्रहः ।
समत्पद्भुदिव्योऽपि चिन्तास्मोभिन्वंरं हि तन् ॥”
इत्यादि ॥
पितर ऊचुः ।
“शुक्लं प्रचालनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

रुचिः

किन्तु सेपाय मार्गोऽयं यच्च त्वं पुत्रं वर्त्से ॥”
इत्यादि ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“स तेन पितृवाक्येन भृशसुहृद्यमानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिवन्धाम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्यामिदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।
अप्रं भवेत् पितृणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य सतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयाभ्येन ब्रह्माणं कमजोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिवं तपस्तेपे स वेधसम् ।
दिदृशुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः खन्द्ययामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतामभवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रथिपथाह ब्रह्मायं जगतः पतिम् ।
पितृणां वचनान्तं यत् कर्तुमभवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभवाञ्छि-
तम् ।
प्रजापतिस्त्वं भविता सद्यसा भवता प्रजाः ॥
दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्रं ससुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा ह्युताधिकारस्त्वं तन, सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यद्योक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामश्चेममभिधाय क्रियतां पितृपूजनम् ॥
स एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेष्टितम् ।
पत्न्यो सुताश्च सन्तुष्टाः किं न दद्याः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युर्विच्यनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽयत्तकण्ठनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतपणम् ॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्ववैरभिरथादतः ।
यथाप्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिगन्तात्मको रुचिः ॥”
रुचिकृतपितृस्तीर्णं यथा,—
रुचिरुवाच ।
“नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्वा ये वसन्तधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्ष्यन्ते ये आद्वेषु स्वधोत्तरेः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्ष्यन्ते महर्षिभिः ।
आर्हेर्भोगीमयेर्भक्त्या सुक्तिस्तुक्तिमभीपसुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गं सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आद्वेषु दिव्यैः सकलेरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्वा यदर्थ्यन्ते गुरुकेर्दिव ।
तन्नयत्नेन वाञ्छद्विद्विद्विमात्यन्तिको पराम् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् मत्तैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
आद्वेषु अद्वयाभोऽलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्थ्यन्तेऽरग्यवासिभिः ।
वन्द्यैः आद्वेषताहारेस्तपोनिर्दूतकल्पयैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नोऽष्टकव्रतधारिभिः ।
ये संयत्तात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ।
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरर्षेर्विधिवक्त्रोक्तद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्वैरर्थ्यन्ते सुवि ये सदा ।

रुचिः

सकस्माभिरतैर्नित्यं पुष्यधृपात्रवारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै ये शूरेरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रिभुवनान्वा ख्याताः सुका-
लिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै पाताले ये महाशूरेः ।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहारास्वक्तदम्भमदेः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै रथ्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरर्षेर्विधिर्नागैः कामानभीपसुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै सर्पैः सन्तर्पिता न सदा ।
तथैव विविधैर्भक्तैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥
पितृभ्रमस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवलोकेऽयं महतीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपुण्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मधोपनीतम् ॥
पितृभ्रमस्ये परमोऽभूता *
ये वे विमाने निवसन्त्यसुराः ।
यजन्ति यानस्तमला मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षीप्रविस्तुक्तिहेतुम् ॥
पितृभ्रमस्ये दिवि ये च कर्त्ताः
स्वधामुजः काव्यफलाभिसन्तौ ।
प्रदानशक्ताः सकलैश्चिन्तां
विस्तुक्तिदा येऽत्रभिसंहेतुम् ॥
दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
वस्वात्मजान् द्यामवलां यहाणि ॥
सूर्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽसतोये-
गन्त्यादिना पुष्टिमतो ब्रह्मण् ॥
येषां हृतेऽसौ हविषा च हवि-
र्यं भुङ्क्ते विप्र शरीरसंस्थाः ।
ये पिच्छदानेन सुदं प्रयान्ति
दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽसतोयेः ॥
ये खड्गमांसन सुरैरभीष्टैः
कृष्योक्तैर्देवमहोरगैश्च ।
कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः
संप्रीणितान्ते सुदमच यान् ॥
कथान्यर्षेवाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव येषाममराधिं तानाम् ।
तेषान् सान्निध्यमिहास्तु पुष्य-
गन्त्यादिभ्योऽपि मया हृतम् ॥
दिने दिने ये प्रतिशुक्लतेऽसौ
भासान्तपूष्या सुवि येऽहकासु ।
ये वत्हरान्तेऽभ्युदये च पूष्याः
प्रयान्ते ते मे पितरोऽत्र तुष्टिम् ॥
पूष्या द्विजानां कुमदेऽभानो
ये चत्त्रियाणाञ्च नवाकवर्णाः ।
तथा विश्वां ये कनकावदाना
गौर्जीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्यगन्-
धृपात्रतोयादिनिबन्धनेन ।

रुचिः

तथापिहोमेन च यान्त्वा त्वमिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतिष्ठन्निहितो-
रश्रुन्ति कथानि शुभाहुतानि ।
तस्माच्च ये भूतिस्तस्यो भवन्ति
तद्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्योयान्
विनाशयन्तस्तथा प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेषूप्रख्या-
स्तयन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निव्याप्ता बहिर्घद आच्यपाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्तु त्वमिं आहुतस्मिन् पितरस्तपिता मया ॥
अग्निव्याप्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्तु मे
दिशम् ।
तथा बहिर्घदः पान्तु धान्यां ये पितरःस्थिताः ॥
प्रतोऽस्मिन्मायपास्तुः दुरीचोमपि सोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्त्र्यम्भो रचन्तु कथयन्तोऽनलोऽप्यधः ॥
रचोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तीर्षां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भृतिदो भूतिर्हृतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कर्षो कालः कल्यतराश्रयः ।
कल्याताहेतुरनघः षड्विधेते गणाः स्तृताः ॥
वरो वरंण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता सप्त चेत गणाः स्तृताः ॥
महात्मनात्मा महिती महिमावात्मज्ञावत् ।
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुमवदो धनदस्त्रान्यो धर्मदोऽन्यो विभृतिदः ।
पितृणां कथ्यते चेतसया गणचतुष्टयम् ॥
शक्रांश्च पितृगणा येर्थास्रमिखिन् जगत ।
ते मेऽत्र त्वप्रस्तुयन्तु यच्छन्तु च समीहितम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“गवन्तु स्तुवतस्तस्य तजसो राशिर्बुध्निरखः ।
प्रादुर्बभूव सद्यसा गगनव्यापिकारकः ॥
तद्गृह्णा सुमहतेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जातुभ्यामवनिं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अर्धनाशश्च स्पर्शानां पितृणां दीपनेजसाम् ।
जमस्यामि सदा तेषां ध्याननां दिशश्चक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाश्च नेतारो दशमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीकान्ताभ्योवां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाश्च नेतारः सुखाचन्द्रममोस्तथा ।
ताममस्याम्यहं सर्वान् पितृनपुत्रगणेषु च ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाश्च वायुश्चिन्मभमां तथा ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरंभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेशः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तभ्यः ।
स्वयम्भुवं नमस्यामि ब्रह्मणे योगेश्वर्युधि ॥
सोमाधाराः पितृगणा योगेश्वरनिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहम् ॥

रुचिः

अग्निरूपास्तयेवान्याममस्यामि पितृनहम् ।
अग्नीधोममयं विश्वं यत एतदश्रेयतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमसूर्याग्निर्नयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽश्विभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्त मे प्रसीदन्तु स्वधासुजः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्तस्मिन् तेजसो मुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रमुत्ति पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्तु यत्नेन पुष्यगन्तानुलेपनम् ।
तद्गृहितानय स तान् दृष्ट्वा प्ररतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगाहृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तस्मिन्मुनिस्तमम् ।
वरं हृषीष्येति स तासुवाचानतकन्वरः ॥
साम्पत्तं सर्गकर्मत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीष्टामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥
पितरं जञुः ।
अद्यैव सदाः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम । ॥
मन्वन्तराधिपो धोमान् त्वन्नाम्नेवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रकरमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
स्त्रीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्सासि ॥
स्त्रीत्रयानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमेत्थं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभवाभ्युत्तम् ॥
तस्मान् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरेः ।
पितृणाश्चाख्यां त्वमिं स्तथाः स्तोत्रेण मानवेः ॥
आहुं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाश्रयाणां सुकृतां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरत्यं आहुं तद्भवित्यसंश्रयम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं आहुं यदाप्युपहृतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अथाह्नाहंरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकालोऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अथह्यथा वा पुरुषेर्हृत्तमसिवा वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आहुं तथाप्य तदुदीरणात् ॥
यत्नेन पठते आहुं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते त्वमिंस्तव द्वादशवार्षिको ॥
हेमन्त द्वादशाब्दानि त्वमिमेतन् प्रयच्छति ।
शिथिले द्विगुणाब्दानि त्वमिं स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते षोडशमस्तुत्रये आहुकर्मणि ।
योगिश्च षोडशैवेतत् पठितं त्वमिकारकम् ॥
विकाले च कृते आहुं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु त्वमिंस्तवकामस्यथा जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं आहुकाले प्रयच्छति ।

रुचिरं

अस्माकमेतत् पुरुषेस्तुमिं पञ्चदशाब्दिकीम् ।
यस्मिन् गृह्येति लिखितमेतत्तद्वति गिह्यदा ।
सन्निधानं कृते आहुं तत्रास्माकं भविष्यति ।
तस्मादेतत्त्वया आहुं विप्रानां सुकृतां पुरः ।
आवणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पितृस्तवे ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततस्तस्माद्गदीमधात् ससुत्तस्यै मनोरमा ।
प्रन्वोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराधराः ॥
सा चोवाच महातीनं रुचिं सुमधुराचरम् ।
प्रश्रयावता सुभूः प्रन्वोचा वै वृक्षाधराः ॥
अतीवकृपिणी कन्या मतस्तुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्यरेण महात्मना ॥
तां गृह्याय मया दत्ता भार्येर्षे वरवर्धिनीम् ।
मशुम्भेहामतिस्तस्यां ससुत्पस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तथति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोयाद्गुणतोम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम ।।
जग्राह याणि विधिवत् समानान्य महासुतीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महाभक्तिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सम्यक् कथितास्तव ॥
धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोऽहवः ।
गुणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा पितृणाश्च तथा गणान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादानुरो सुते ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे समाप्तम् ॥
गारुडं ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥
रुचितं, चि, (रोचते इति । रुच् + “रुचिर्बि-
कुचिर्कुटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिश्लो० ॥
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।
“मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्तं वरो भवेत् ॥”
ज्ञो, रुच् + भावे क्तः । इच्छान् । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।
“वसावेह चपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”
रुचिफलं, ज्ञो, (रुचिजनकं फलम् ।) अमृत-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुचिरं, ज्ञो, (रोचते इति । रुच् + “इषिमदि-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूकम् । कुकुम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पु, सनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
वशे । २० । २१ ।
“पुत्राः सेनजितश्चासंख्यारो लोकसत्तमाः ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥”
रुचिरं, चि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११७ ।
“उल्लसितभ्रूशुभा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।

अचला अपि न महान्तः के चचलभावं-
मागीताः ॥”)
मिष्टम् । इत्युगादिकोषः ॥
रचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रच् + किरच् ।
ततटाप् ।) गीरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चयोद्देशात्तरुत्वविशेषः । अस्य लचयोद्देश-
हरणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
रचिराञ्जनः, पुं, (रचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रचिरान्धः, पुं, (रचिरः सुन्दरोन्धो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापः अपुरः । यथा,—
“मरी भूपाललोकानां स्वस्तये कुरु मे वचः ।
रचिरान्धसुतां प्रान्तां देवापे त्वं समुद्दह ॥”
इति कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
सुन्दरघोटकश्च ॥
रचिचं, त्रि, (रच्यते इति । रच् + “रचि-
भुजिभ्यां कियन् ।” उणा० ४ । १७८ । इति
कियन् ।) मिष्टवस्तु । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा,
सृष्टते । १ । ४६ । पुष्यवर्गे ।
“सङ्काकी वातना सान्ना रचिचानल-
होपनी ॥”)
अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारीणादितिः ॥
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।
“न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां सन्तुष्टोऽस्मि पदै-
स्त्रिभिः ॥
एष एव रचिचो मे वरो दानवसप्तम ॥”)
रची, स्त्री, (रचि + कृदिकारादिति डीष् ।)
रचिः । यथा । रक् रची रचयः समाः ।
इत्येकार्थसंयहः ॥
रथं, स्त्री, (रोचते इति । रच् + “राजस्यस्यं-
व्यधोदिति ॥” ३ । १ । ११४ । इति क्यप्प्रत्ययेन
निपातितम् ।) सौवर्चेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथ, पु, (रच् + क्यप् ।) कतकटश्च । शालि
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति
हेमचन्द्रः । ३१२१ । सुन्दरं, त्रि । इत्यमरः ॥
(रचिकरः । यथा,—
“पकं वर्गकरं रथं मांसयुक्तबलप्रदम् ।
पितावरोधि वातत्रं हृदां गुञ्जुलोमनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)
रथकन्दः, पु, (रथः कन्दो यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रथ, स्त्री, (रथो भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा० पर० सक० अजिट् ।) रथो, रथः । शू,
रथति रोगो हस्तम् । रथो, रीक्षा । इति
दुर्गादासः ॥
रथ, कश्चिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक० सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
रथो, स्त्री, (रथ् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रीगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । रथ, १४ । (पीडा ।
यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।
“विपातात् तव शस्त्राणां प्ररीरे यामवद्वजा ।

तथा ते मातुषं कर्म अंपोदं भृगुनन्दन ॥”)
मेधी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रथाकरं, स्त्री, (रथां रीगं करोतीति । ल +
टः ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रथाकरः, पुं, (रथां करोतीति । ल + टः ।)
आधिः । यथा । आधिस्वाधी रथाकरः । इति
हेमचन्द्रः । २ । २०६ । (आधिकारकं, चि ॥)
रथासहः, पुं, (रथां सहते इति । सह + अच् ।)
धन्वन्तश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथ, इ स्तौये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, रथताते धनं
चौरेण । इति दुर्गादासः ॥
रथ, ल ड हीमिप्रतिहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक० च-सेट् ।) ल,
अरुटत् । ड, रोटते । प्रतिहृतिः श्लोकादिना
पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
रथ, क रधि । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादासः ॥
रथ [ष] स्त्री, (रथ् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १।७।२६ ॥ (यथा, भागवते । १।२।३० ।
“स तु अक्ष ऋषिरंशे गतासुमुरगं रुथा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोत्या निधाय पुरमागतः ॥”)
रथ, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति श्लोकं श्लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥
रथ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) पञ्चमस्वरी ।
इ, रथताते । आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं
चौर्यम् । खोटः खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥
रथ, ल ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुटत् ।
ड, रोटते । प्रतीघातः श्लोकादिना पातनं
पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
रथ, [ष] स्त्री, (रथ ऋधि + क्तिप् ।) रट् ।
इति व्याकरणम् ॥
रथस्करा, स्त्री, सुखसन्दोहा गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रथः, पुं, कवन्धः । इति जटाधरः ॥ (क्लृप्तपाद-
हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
“तनारोय स्थानं पृष्ठः स रथः पुरुषोऽभ्यधान ।
निज्जत्तहस्तचरणो नद्यां निमोऽस्मि शत्रुभिः ॥”)
रथिका, स्त्री, (रथः कवन्धोऽस्त्विति । रथ +
ट् ।) युद्धभूमिः । द्वारपिथिका । विभूतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रथं, स्त्री, (र + क्तः ।) पशुपत्यादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाश्रितम् २ । इत्यमरः ॥ वाशि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । ०५ ।
“अनुहुं कुरुते घनध्वनिं
न तु गोमायुस्तानि केशरी ॥”)

रथ, ल च इर रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽशुविभो-
चनम् । ल च रोदिति लोकः श्लोकान् । इर,
अरुदत् अरोदीत् । रोदित्वात्तमात्मानमिति
भट्टौ । आत्मानविशुद्धरोदनक्रियाव्याप्यत्वात्
सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥
रथः, पुं, (रोदित्वाति । रट् रोदने + “रदि
विदिभ्यां ङित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति
अथः । सच ङित् ।) कुकुरः । इत्युगादिकोषः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादितिः ॥
रथिका, स्त्री (रोदनं रत् । अति अदि
रथन्ती) वन्धने + अच् + ङीप् । स्वार्थे कन्
च । सुदक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । स्वप्तीया २
सङ्घोवनी ३ अन्तस्रवा ४ रोमाशिका ५
महामांसी ६ जगपथी ७ सुधासधी ८ अस्या
गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफश्यासमेहवाग्निश्लम् ।
रसायनत्वम् । अस्य स्वरूपं यथा,—
“तगपञ्चसमं पञ्चं क्षुपश्चैव तथाक्षतिः ।
श्रीशूरे जलविन्द्यां स्ववन्तीति रुदिका ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः ।
“रथन्ती वृद्धकटुदृष्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(रोदनश्रीले, त्रि । यथा,—
“धरत्रि पृथ्वाक्षलिरेष तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।
इतीव रत्ना नमितायमौलिना
भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुना ॥”
इति प्रसिद्धम् ॥)
रथितं, स्त्री, (रथ् + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तद्वति, त्रि (यथा, महाभारते । १३।०।३।
“केशकीटावपतितं क्षुभं चभिरवेक्षितम् ।
रथितश्चावधृतश्च तं भागं रथसर्पं विदः ॥”)
रथं, त्रि, (रथ् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
स्तवधनम् । तत्पर्यायः । वेधितम् २ बल-
यितम् ३ संवीतम् ४ आहतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा मेघदूते । ३६ ।
“रुद्धालोके नरपतिपथे स्त्रिभेदोऽस्मिभोभिः ॥”)
रथः, पु, (रोदयतीति । रट् + शिच + “रोदं
लुक् च ।” उणा० २ । ०० । इति रक् । शिच
लुक् ।) आदित्यपञ्चतनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४६ ।
“त्रिजटक्षीरवामाश्च रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि
भक्तिः । यथा रुद्राय अग्निभक्तये नमः । इति
निथ्यादितत्त्वं शिवपूजापद्धतिः ॥ स च अक्षयः
क्रोधरूपः स्त्रिकाले भ्रमध्यात्वात् । तन-
द्वटः भूतप्रतिपन्नाच्चादिः । अयमेवात्मे संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ * ॥ अथैकादश-
रत्नामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-
व्रजः ३ पिपाकी ४ अपराजितः ५ चाम्रकः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १०
इश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
अपि च ।

“अजेकपादह्रिभ्रभ्रो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वेवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे सृष्टाः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यथा ।
“अजेकपादह्रिभ्रभ्रश्च रुद्रश्च वीर्यवान् ।
त्वष्टृणाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दा रिवत्सथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
अग्निपुराणे त्वष्टृस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अप-
रश्च ।

“अजेकपादह्रिभ्रभ्रो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिणाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानमानान् त्रिभुवनधारिणाम् ।
कीटयश्चतुरशीतिल्लत् पुत्राञ्चात्ममा मताः ॥
दित्त्वं सर्वान्सु ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्त्रिते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥”
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उक्त्यातिथया —
“प्रजाः सष्टमनास्तेषु तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैव तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्षत ॥
ततो दीर्घेण कालेन दुःखान् क्रोधो यजायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतमग्न्यन्निन्दवः ॥
ततस्त्रिभ्योऽश्रुविन्दुभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्वास्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत ॥
तदा प्राणमयां रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तरदहणोपमः ॥
रुरोद् सस्वरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोदनाद्गद्गद इत्येवं लोके स्थानिं गमिष्यसि ॥
अन्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शान्तवान् ।
स्थानानि चैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्वस्तथेशानः पशुनाम्यतिरेव च ।
भीमशोभो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्यो जलं मही वह्निस्त्रायुराकाशमेव च ।
दीप्तितो ब्राह्मणश्च इत्येता अष्टमूर्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्षणा तथेवोमा विकेशा च शिवा तथा ।
स्वाहा दिशा च दीक्षा च रोहिणीति च
पत्नयः ॥
ग्रनेश्वरस्तथा युक्तो लोहितान्तो मनोजवः ।
मन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः
सृष्टाः ॥”
इति कौर्मे १० अध्यायः ॥ * ॥

रुद्रः

विश्वरुद्रयोरभेदो यथा,—
“सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विश्वमीश्वरान् ।
मोहाद्वेदनिष्ठाहा ते यान्ति नरकं नराः ॥
वेदानुवर्तिनं रुद्रं देवं नारायणतया ।
एकीभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥”
इति च तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥
कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभाष्यादीनि यथा,
“सुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुताग्रजः ।
ततः कोपं स्वपुत्रेभ्यः क्षतमन्यायमित्यपि ॥
विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्मुसुपंचक्रमे ।
यत्रान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भुवोर्मेध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद् भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्ररोदिषि त्वं मंहावल् ।
तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सम्यादयान्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मन् । स्थानानि च जगद्-
गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सत्त्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्री रोदिषि त्वं तनो रुद्र इति सृष्टः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये श्वश्रु पुत्रक ॥
ऋतध्वजो मनुर्मन्युरुग्ररेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं करिष्यासि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
इन्द्रियाग्न्यसुहृद्गोम वायुरभिर्जलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिधीरसिलोमा च नियुत सर्पिर्वलम्बिका ।
इरावती स्वधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः ह्यज महाभाग जगदंतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
दृष्टवान् स प्रजा बह्वीर्भूतप्रैतपिशाचकान् ।
कुशाळान् विलताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥
तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्विद्रावकान्
बहून् ।

वाग्यामास पुत्र त्वं मा साक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य किहरस्य यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् । रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सदा जगद्भूतजनं भयम् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकारान्तरं यथा,—
“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मसंज्ञं महासुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्वश्रु ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रधायैतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥
रुद्रं वै सस्वरं सोऽथ द्रवश्च द्विजसत्तम ! ।

रुद्रः

किं करोषीति तं ब्रह्मा रुद्रं प्रब्रुवाच वै ।
नाम धेहीति तं सोऽथ प्रब्रुवाच प्रजापतिम् ।
रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्घेभ्यमाग्रहि ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तलक्षो रुरोद् वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि च प्रभुः ॥
स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
भवं शर्वंमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज ।
भीमसुयं महादेवसुवाच स पितामहः ॥
चक्रे नामान्येतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥
सूर्यो जलं मही वह्निस्त्रायुराकाशमेव च ।
दीप्तितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्षणा तथेवोमा सुकेशी चापरा शिवा ।
स्वाहा दिशा तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।
पत्न्यः सृष्टा महाभाग तदपत्यानि मे श्वश्रु ॥
येषां कृतप्रसूतेषु इदमापूरितं जगत् ।
ग्रनेश्वरस्तथा युक्तो लोहितान्तो मनोजवः ॥
स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चाशुक्रमात् सुताः ॥
एवंप्रकाररुद्रोऽसौ सतीं भार्यामविन्दत ॥
दत्तकोपाश्च तत्राज सा सती स्वं कञ्चिवरम् ।
द्विमवदुहिता साभूम्निनायां द्विजसत्तम ! ॥
उपयेमे पुनस्त्रोमामनन्यां भगवान् भवः ॥
देवो धाता विधातारौ शृगोः स्थातिरस्यत ॥
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिशं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुहदुः ॥
तपोविघ्नं शमीकर्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षाश्चक्रे दत्तः प्रजापतिः ॥
पुनर्महेश्वरं भागं ध्रुवं दत्तः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥
पाशुपत्य ऋको याश्च श्रेयसाहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिलतस्तानिभिर्यज्ञैश्च स दृष्टवान् ॥
अयोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्धा दत्तश्चित्तममम् ।
रुद्रो रुरोद् पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
दृष्ट्वा लज्जते चक्षुर्वे दग्धा तानसुरान् प्रभुः ।
वाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमदृष्टन्तं शत्रुणाग्रमम् ॥
ततो यज्ञः स विध्वस्तो अघिताश्च दिवोकसः ।
दाहयथा परीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ * ॥ (विश्व-
कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।
“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्वश्रु ।
अजेकपादह्रिभ्रभ्रश्च रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”)
स्वनामस्थानः कविविशेषः । स च विद्याविलास-
पुत्रः भावविलासप्रणेता । कविरयं मानसिंह-
पुत्रस्य भावसिंहमहीपतेः समये बभूव ।
स च भावसिंहमहीपतिर्नृसिंहमानजयपुरमहा-
राजस्य षोडशः पूर्वपुत्रवः । तथा च भाव-
विलासे । १३४—१३६ ।

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
श्रीभावविंशतिसंज्ञविधियोगयोगात् ।
सम्यादितो विविधभावविकासभावात्
प्रतीये भ्रष्टं भवतु भावविलास एवः ।
सद्गुणानां समुद्रैश्च रद्रैश्च यथिता गुणैः ।
कण्ठस्था स्त्रीकामाद्यैश्च केषां न कुरते श्रियम् ॥
विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाच्यतेरियम् ।
कायालापविदग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितम् ॥”
द्रकवचं, स्त्री, (रद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
सम्पन्नं सर्वज्ञरत्नकम् । यथा,—
“वक्ष्यामि रद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रद्रकम् ।
अहोरात्रं महादेव रत्नार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रद्रो मामयतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ।
शिवः शिरो मे च पातु ललाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोश्चात्मकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नासिकायाश्च जिह्वायां भ्रुभुरवयवः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्याकधक् ॥
हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
ऊरू जानू महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वज्ञाश्चि यत्नतः ॥
परशुं शूलखड्गाङ्गं दिशास्तं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो ग्रहपीडाभ्यो रोगशोकार्थवेषु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जन्म मृत्युर्जरा व्याधिः कामः क्रोधः शमी
दमः ।
श्रीभोमोहमदाश्चापि त्वजन्तु भुवनेश्वर ॥
त्वं गतिस्त्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
कायेन मनसा वाचा त्वधि भक्तित्वात्पातु मे ॥
इत्येतद्द्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुर्वासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापपेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
विद्यार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
देहे चेदं हृदि न्यस्य शिवकण्ठो भवेन्नरः ।
सुखते सर्वपापेभ्यो रद्रकलोकं च गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रद्रकवचं समाप्तम् । इति
तन्त्रसारः ॥
द्रगणः, पुं, (रद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसङ्घः ।
यथा,—
“अपरे रद्रनामानो जटाचक्रार्द्धमखिताः ।
देवेशस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
तेषां संख्या चैककोटिस्तु सर्वे बलवचराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धम्निष्ठान् पालयन्ति
च ।
अनुयच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
विघ्नान् च सततं हन्ति श्रीगिर्णा प्रयत्नात्मनाम् ।

वट्त्रिंशत्कोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाश्रायं हित्वाय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवयै सत्पुत्रा रमे गणाः ॥”
इति कानिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
रद्रचक्षी, स्त्री, (रद्रा चक्षी ।) रद्रयामलौक-
देवीमाहात्म्याम् । यथा “अस्य चक्षिका-
महामलस्य महावद्व ऋषिरनुष्टुप् हृत्-
चक्षिका देवता रद्रचक्षीजपे विनियोगः । ॐ
नमश्चक्षिकायै ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
चक्षिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चक्षीप्रसादतः ॥
रविवारे यदा चक्षीं पठेदागमसम्पत्ताम् ।
नवावृत्तिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
शोमवारे यदा चक्षीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्रावृत्तिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जन्मद्वानि पठेद्यामलसम्पत्ताम् ।
श्रुतावृत्तिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुग्मफलं ध्रुवम् ।
शुक्ले देवि जगद्वात्रि चक्षीपाठेन शङ्करि ॥
स्यै तत्कृत्वा दुर्गे यदि चक्षीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्वात्रि कीर्त्यावृत्तिफलं ध्रुवम् ॥
अथयव जगद्वात्रीं यश्च चक्षीं समभ्यसित् ।
स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छुक्त्वाश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
धनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चक्षीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचक्षीं महाचक्षीं चक्षुस्तु चिस्वखिनी ।
चक्षुवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चक्षिका चक्षुविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्वात्री चक्षी च यामलौकिका ।
प्रसन्नानवाकिनी देवी घोरचक्षी भयानका ॥
शिवा घोरा रद्रचक्षी महेशगणभूषिता ।
जाङ्गवी परमा लक्ष्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥
विद्या श्रीपरमा विद्या चक्षी च वैरमर्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चक्षुवक्त्रा प्रचक्षिका ॥
महेशी वगला देवी भैरवी चक्षुविक्रमा ।
प्रमथेभूषिता लक्ष्या चातुष्का सुखमर्दिनी ॥
रणघण्टा चक्षुघण्टा रणरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपलौकिका ।
मङ्गला जननी चक्षी महाकुहा भयङ्करौ ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
लक्ष्या निद्रा शुभा माया प्रतीतिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चक्षीं जगद्वात्रीं ब्राह्मणस्तु सदा पठेत् ॥

नामस्तु पाठको देशी पठने ब्रह्महा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव केलीसे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मणिके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रुनोति घरायाश्च सुखते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रमगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
सुतस्त्रीगमनश्चैव यत् यत पापं प्रजायते ।
परदारहतं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् गृहहत्यादिपातकात् ।
सुखते सुखते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति चक्ष्यात् ॥
अवयं पठनश्चैव यः करोति घरातसे ।
स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रद्रयामलचक्षिकांम् ।
पापैरतेः समायुक्तो रौक्से नरकं व्रजेत् ॥
अश्रुतां ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो वराः ।
रौरवं रक्तकृष्णं क्षमिज्जुलं मलस्य वै ॥
शुक्लस्य कृष्णं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः साहं विद्यायां जायते क्षमिः ॥
श्रुणु देवि महामाये पठेत् चक्षीं श्रुनोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वरायतः ॥
प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरेश्वरे ॥
तुल्यां पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यत् पुण्यं श्रुणु शिवे ॥
तत् पुण्यं तत् पुण्यं तत् पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधे ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वानी चैव जगद्वात्री वरारोहि भकारकः ।
प्रेतवहेवि विश्वेशि भकारः प्रेतवत् सदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्द्धनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कृष्णं गलितनाशनम् ॥
अङ्गाङ्गरीगान्धुश्चैव दद्रुगोर्गाहि पावन्ति ।
सत्वं सत्वं जगद्वात्रि महामाये शिवे रमे ॥
चक्षु चक्षु महाघोरे चक्षिके व्याधिनाशनि ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखान् प्रमुच्येत भक्त्वा चक्षीं श्रुनोति यः ।
ब्राह्मणां हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं जयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्दि पुत्रपौत्रादिकन्यादासादिभिर्यतः ॥
तत्त्वज्ञानश्च निधने काले निर्वाणमाप्नुयात् ॥
महादागोद्भव पुण्यं तुलाहिरण्यकं यथा ॥
चक्षीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
निर्वाणमेति देवेशि महास्त्रस्ययनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यहदोषतः ।
सुखते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचक्षी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगाविमर्दिनी ॥
गुह्यचक्षी घोरचक्षी चक्षी त्रैलोक्यदुर्गमा ।
देवाणां दुर्गमा चक्षी रद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाश्या महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ।

मनस्यप्रिया मांशरता मत्स्यमांशवलिप्रिया ॥
मद्मत्ता सदा निद्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यादा धनरत्नदा ॥
वस्त्रदा मणिदा रात्र्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सन्वेदा चण्डी महाविपद्नाशिनी ॥

इमाश्च चण्डी पठत मनुष्यः

श्रद्धांति भक्ता परमां शिवस्य ।

चण्डी धरण्यामतिपुण्ययुक्तः

पठेच्च गण्डेह्वरमन्दिरं शुभम् ॥

यद्युत्तमनोरथान् दुर्गे करोति धरणीतले ।

रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥

रुद्रध्याया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवक्त्रभा ।

रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥

शिवचण्डी महारत्ना शिवप्रोतिगणान्विता ।

भैरवी परमा विद्या महाविद्या च घोडशी ॥

सुन्दरी परमा विद्या महान्निपुरसुन्दरी ।

गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥

कृष्णा कृष्णरूपा सा जननी मोहकारिणी ।

अतितन्ना महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥

धोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।

वगला वगला सिद्धिदायिका सन्वेदा शिवा ॥

रुद्रितरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।

विष्णुप्रिया शक्रपूष्पा योगेश्वरिणी सेविता ॥

भयानका महासङ्घा देवी भयविनाशिनी ।

चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारो सर्वकामदा ॥

वाराहो च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।

भाईश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥

चासुखा नारसिंही च वृषिहृद्यनुनाशिनी ।

ध्वजप्रभुप्रभमनी सन्वारोग्यप्रदायिनी ॥

नेव दुःखं भय किञ्चित् पठनात् श्रवणात्जनः ।

इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदान्यहम् ॥

नेव शोकं नेव रोगं नेव दुःखं भयन्तथा ।

आरोग्यं मङ्गलं निव्यं करोति भूभमङ्गलम् ॥

महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यसुतसम् ।

अभक्ताय न दातव्यं मम प्राण्यधिकं शुभम् ॥

मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।

दद्यात् कदाचिद्देवशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥

अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।

अश्वमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।

ह्रमाः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥

दुर्गे त्वा न्यस्यथीशान रुद्रयामलपुस्तकम् ।

मन्त्रमन्त्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥

अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥

जम्बोदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।

तत्त्वमधीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्गेभाम् ॥”

इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-
चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । जन् + जः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणाद्योऽस्य
पारदश्चेत् विज्ञेयः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटेव ।) लताविशेषः ॥

तत्पथेयः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ ईश्वरी ९ रुद्र-
लता १० सुपन्ना ११ सुगन्धपन्ना १२ सुरभिः १३
शिवाङ्गा १४ पञ्चवक्त्री १५ जटावक्त्री १६
रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
न्यासकासङ्घट्टोगभूतरघोनाशिलश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युवादि-
कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३ । १५८ ।

“सामिधं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या कुरुहह ।

अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”

अतसौ । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।

इति श्रुत्वरत्नावली । पार्वती च ॥

रुद्रभू, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) श्वश्रानम् ।

इति कंचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-
वादिषष्टिवर्षान्तर्गतशेषविंशतिवर्षाणि । तेषां

नामानि फलानि च यथा,—
“आद्या तु विंशतिर्नाञ्ची द्वितीया वैष्णवी

स्तुता ।

तृतीया रुद्रदेवता श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥

तृणधान्यानि पीथान्ते श्रेष्ठे वर्षति वासवः ।

प्रवृद्धे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥

जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्घ्नं निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥

तौयपूर्णा भवन्मघो वर्षते च दिनं दिने ।

निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥

वासवो वर्षते देवि देशे चाखलमखले ।

अदृष्टश्चैकात्म्यकुले विरोधी क्षिप्रानाश्रुत् ॥५॥

अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेप्यैर्विद्वेषैः प्रिये ।

मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिण्य शोभनं ॥६॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्घ्नं भवति प्रिये ।

प्रमाद्यनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाधैता ।

घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दनी प्रजा ॥८॥

कौद्रवाः शालिसुङ्गाश्च पीथान्ते वरवर्णिनि ।

सर्वोषधानि धान्यानि राक्षसे निहुरा प्रजा ॥९॥

दुर्भिर्घ्नं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्यातं नात्र काया विचारया ॥१०॥

देशभङ्गोऽथ दुर्भिर्घ्नं समासात् कथयान्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्मान्ति दुर्भिर्घ्नं गर्भदातटे ॥११॥

गोमहिष्यो विनश्यति ये चान्ये नटनर्तकाः ।

वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥

तिलसधेपमाधौदिकापांसानां महाघता ।

गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्यश्रेयतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसन्धयः ।

तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्हितम् ।

पार्थिवा भोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपौ-

डिताः ॥ १२ ॥

तौयपूर्णाः स्तुता मेधा बहुशस्या च मेदिनी ।

निहुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे न्न वरानने ॥१३॥

अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रबलाः स्तुताः ।

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥

दुर्भिर्घ्नं मध्यमं प्रोक्तं अथहारो न वर्त्तते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिदुर्मतौ सप्तपस्थिते ॥१५॥

सुभिर्घ्नं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।

प्राणिनां जायते हर्षो दुग्धभौ वरवर्णिनि ॥१६॥

महिषीगोहिरण्यदिताम्रकांस्याद्यश्रेयतः ।

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसन्धयः ॥

रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।

मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संयामे न जयो भवेत् ॥१७॥

दुर्भिर्घ्नं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।

पापरोमो भवेद्देवि रक्ताख्येऽमरवन्दिते ॥१८॥

रोगो मरणदुर्भिर्घ्नं विविधोपद्रवाकुलम् ।

क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥

मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुर्भिर्घ्नं चये संशोयते प्रजा ॥

सौराष्ट्रं मालवे देशे दक्षिणे कौङ्कणे तथा ।

दुर्भिर्घ्नं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥

कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।

विन्ध्यायां सेन्धवे चैव विनश्यति न संशयः ॥

सिंहलो मरुदेशश्च कालझरं तथैव च ।

चये चयनि सन्ध्यायि नान्यथा वरवर्णिनि ॥२०॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।

यथा,—

“दक्षः स्याद्रुद्रवीणाया सुष्टेकादशसम्मितः ।

भमदङ्कुषाग्रमितं शृङ्गिरं तस्य कौर्त्तितम् ॥

दृष्टस्योभयतो ज्ञेयं कांस्यसंवरकद्वयम् ।

पश्चात् संवरकश्चात्र क्लीकतशरीरो भवेत् ॥

दृष्टस्य वेधनं सार्द्धं पश्चात्कुलमिधोदितम् ।

तस्मिन्ना लखरी तस्याः कर्णस्था सुन्दराकृतिः ॥

कङ्कभो रुद्रवीणायास्त्रिशिराः परिकौर्त्तितः ।

जर्हे शिरसि दातथा लोहपत्रो समन्विता ॥

मूलतन्त्री तदुपरि तस्या जौहरी ततः परम् ।

दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥

एवमु कङ्कभं तत्र वीणादक्षं निवेशयेत् ।

इङ्कुलो चर्द्धशिरोऽङ्कुलमात्रं पार्श्वकम् ॥

समाङ्कुलान्तरं तस्मात्सम्पूङ्गश्च निवेशयेत् ।

अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशद्ङ्कुलान्तरमाक्षिपेत् ॥

अष्टादशाङ्कुलसुखं चक्रं वै चारुगर्भकम् ।

दक्षं ससुन्नतं कान्तं वस्तुलं तुम्बुगुम्भकम् ॥

आम्रव्ये किञ्चिदाधिक्यमलयश्च प्रशस्यते ।

अर्द्धाङ्कुलान्तरं पश्चात्सुन्नतं स्यापयेदुधः ॥

दृष्टपृष्ठं रन्ध्रमेकं स्यापयेच्च समन्ततः ।

खाङ्काङ्कुलान्तरं कर्त्तव्यं वस्तुलं पङ्कजाकृति ॥

तद्वन्धनं गुणं तस्मान् वेधवन्धं निवेशयेत् ।

एतत्परायां मोटिन्यां वेधरन्धाङ्कुषं क्षिपेत् ॥

तन्नीटनीटसरन्ध्रसदृशं दक्षैरन्ध्रकम् ।

सुयन्त्रितं तु तत्रैव बधीयात्सुखतन्त्रिकाम् ॥

तावच्च भामयेत् पूर्वां मोटनीश्च श्रुतेः श्रुतेः ।

रुद्रसः

न यावदेति स्मन्वानं तन्नी यन्मविशारदः ।
 अस्याखटादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्वरिभिः ।
 तासां दृष्टतरा अष्टौ दश रुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 एतासु तारवादिभ्यस्त्रिंशन्ति पदिकोपरि ।
 वितस्त्रिमात्रपदिकाङ्गुलीषाप्यस्य गर्भकः ॥
 तावन् मूढस्य कर्तव्यो यथा दक्षे श्विरो भवेत् ॥
 मदनस्य च विकृपस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
 दृष्टनीनाश्च शारीणीं स्वनगोऽयं तलकृमात् ।
 एतासु सर्वावधैः कथिताः प्राङ्गुला बुधैः ॥
 स्याद्य दक्षस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
 मदनस्य च विकृपस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
 सर्वासां लोहकनिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः ।
 एकाङ्गुलीषाः सुदाः स्युरिति शारीरविनिर्णयः ॥
 एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जगमनोहरा ।
 अस्यां शिखा तु कर्षणा दादिद्यात्पोपदेशतः ॥”
 इति सङ्गीतनारायणः ॥
 रुद्रसर्गः, पुं, (रुद्रकृतः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।
 यथा,—
 “इदानीं रुद्रसर्गं त्वं श्रेयुः पार्थिवसत्तम । ।
 दशवर्षसहस्राणि तपस्योर्त्वा महाकले ॥
 प्रतिबुद्धो यदा रुद्ररुद्रा चोर्वीं सकाननाम् ।
 दृष्ट्वा शस्यवतीं रम्यां मनुष्यपुत्रसंजुलाम् ॥
 मुश्राव च तदा श्रद्धानृत्विजां दक्षसद्वनि ।
 आश्रमे यज्वनाशोऽधैर्धोगस्त्रेरिति कीर्तितान् ॥
 ततः श्रुत्वा महातेजाः सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
 चुकोप सुभ्रष्टं देवो वाक्चक्षुदसुवाच ह ॥
 अहं पूर्वन्तु कविना दृष्टः सर्वात्मना विभुः ।
 प्रजाः दृष्टस्त्रेति तदा वाक्चक्षुमेतत्तथोक्तवान् ॥
 इदानीं केन तन् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्णनम् ।
 एवमुक्त्वा भ्रष्टं कोपात्तनाद परमेश्वरः ॥
 तस्य ता नदतो ज्वालाः श्रोत्रेभ्यो निर्ययुस्तदा ।
 तत्र भूतानि वेताला उच्छ्वासाः प्रेतपूतनाः ॥
 कुशाक्षा यातुधानाश्च सर्वे प्रचलिताननाः ।
 उत्स्युः कोटिश्लेषेन नानाप्रहरणावृताः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 रुद्रसर्वाङ्गी, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तर
 सुधामास्त्रोऽवतारः । ऋतधामा रुद्रः । हरि-
 तादयो देवाः । तपोभ्रष्टादयः सप्तर्षयः । देव-
 वदुपदेवादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति
 श्रीभागवतमत्तम् ॥ अपि च ।
 “द्वादशै रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
 सात्रय्याख्यस्य ये देवा सुनयश्च श्रेयुष्य तान् ॥
 सुकर्माण्यः सुमनसो हरितो रौहितस्तथा ।
 सुरापाश्च सुरास्तत्र पश्चेत् दशका गणाः ॥
 त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकेकस्त्रिंशको गणः ।
 तेषामिन्द्रो हि विज्ञेयो ऋतधामा महाबलः ॥
 सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे श्रेयु ।
 दानिस्तपस्वी सुतपास्तपोभ्रष्टैस्तपोनिधिः ॥
 तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोवृतिः ।
 देववान् वामदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
 मित्रवाञ्छिन्नदूतश्च भाविनस्तनुसुता मनोः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्राक्षः

रुद्रकः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं कृते इति ।
 रु + कृप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
 “विश्वदर्दशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रकः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रुद्राक्षीः, पुं, (रुद्रस्य आक्षीडा देवनं यत्र ।)
 क्षत्राणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
 स्येति । अर्थाद्यादिवाद्यम् ।) स्वनामख्यात-
 दृष्टनीजम् । तस्य स्थूलत्वं प्रशस्तत्वञ्च यथा,—
 “रुद्राक्ष शिवजिह्वश्च स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
 शालग्रामो नाम्नेदञ्च स्रष्ट्याः स्रष्ट्यो विशिष्यते ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥
 रुद्राक्षः, पुं, स्वनामख्यातदृष्टः । तत्पर्यायः । ढ्य-
 मेरुः २ अमरः ३ पुष्यचामरः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
 सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
 कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
 अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
 क्षमिश्रितोऽर्शभूतप्रक्षवविषनाशित्वम् । रुच्य-
 त्वञ्च । इति रोजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य
 मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्त्रिपुष्पेण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
 तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।
 “त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याङ्गोऽपतंस्तु ये ।
 अश्रुणो विन्दुवर्त्तं तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥”
 यद्यप्येकादिचतुर्दशमुखरुद्राक्षेयु मन्त्रफल-
 विघ्नघातः सन्ति तथापि सुलभत्वान् पञ्च
 वक्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
 “पञ्चवक्र. स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
 अगम्यागमनाद्देव अभस्यस्य च भक्षण्यात् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्रस्य धारणात् ॥
 हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा
 भसा प्रक्षाल्य धारणीयम् ।
 “विद्या मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवाः ।
 स याति नरकं घोरं यावदित्नाक्षतुर्दृश ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ * ॥
 तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
 प्रदीपे ।
 “अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म च वैदिकम् ।
 करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ॥
 अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।
 श्रीमहादेव उवाच ।
 “इदानीं देवदेवेश । मालानां धारणं शुभम् ।
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥
 श्रीदेयुवाच ।
 “शिखायां दृक्ष्योः कण्ठे कर्णयोश्चापि यो
 नरः ।

रुद्राक्षः

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
 नववक्रान् रुद्राक्षं धारयेद्दामबाहुना ।
 दक्षबाहौ तथा वत्स । धारयेद्यतमानसः ॥
 शिखायां दशनं धार्यं कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
 कर्णयोः पञ्च संघृत्वा कृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
 नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारयाम्बोऽभ्रभागभवेत् ।
 रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
 शिखायां दशनं द्वाविंशत्परिमितम् ॥ तथा ।
 “रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षञ्च सुरेश्वर । ।
 रुद्राक्षस्य महाबाहो माहात्म्यं श्रेयु यत्नम् ॥
 एकवक्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्या अपोहति ।
 अवध्यत्वं प्रतिश्रोतो बहुकर्मन् करोति च ॥
 द्विवक्रो हरगौरो स्यात् गोवधाद्यघनाशकृत् ।
 त्रिवक्रोऽभिस्त्रिजम्बोत्थपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
 तुलाराशिं यथा बहुभस्त्रसात् क्रुते हर । ।
 चिचक्रोऽपि च रुद्राक्षक्षया दृष्टति किस्त्वधम् ॥
 चतुर्वक्रस्तु धाता स्यात् नरहत्या अपोहति ।
 पञ्चवक्रस्तु कालादिरगम्याभक्ष्यापापशुत् ॥
 षड्वक्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां प्रमेदयम् ।
 सप्तवक्रो ह्यनन्तश्च स्वयंस्तीयाघशुत् सदा ॥
 विनायकोऽष्टवक्रः स्यात् सर्वावृत्तिनाशकृत् ।
 भैरवो नववक्रः स्यात् शिवसायुष्यदायकः ॥
 दशवक्रः स्वयं विष्णुभूतप्रतिपिशाचहा ।
 एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः ॥
 द्वादशास्यो भवेदकः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
 त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
 चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वशोद्धारकरः स्मृतः ।
 यथोक्तमपि रुद्राक्षे तथैवाक्षे प्रकीर्तितम् ॥
 भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं प्रिकीर्तितम् ॥”
 इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥
 अपि च ।
 “निष्क्रिदाश्च सुपकाश्च रुद्राक्षा धारणे स्मृताः ।
 पञ्चान्तं पञ्चगव्यं ज्ञानकाले प्रयोजयेत् ॥
 रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
 चाम्बकादिकमन्त्रञ्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ॐ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवहन्मम ।
 उर्वारिकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमान्मताम् ॥
 तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूं घोरेघोरनरे
 ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं ऐं सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्त-
 ०स्तु रुद्ररूपिण्ये हूं हूं ।
 अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य दिशोत्तमः ।
 प्रतिष्ठां विधिवन् कुर्व्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 एकादिचतुर्दशवक्राणां संस्कारे प्रत्येकं क्रमेण
 मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भ्रष्टं नमः । १ । ॐ ॐ
 नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
 ४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
 ॐ हूं हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
 ९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
 ह्रीं नमः । १२ । ॐ चां चोँ नमः । १३ । ॐ
 नमो नमः । १४ ।
 “रुद्राक्षे दंष्टसंस्थे तु कुक्कुरो ज्ञियते यद्दि ।

रुधिरं

मोक्षेपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ॥
 मप्रविशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
 य. करोति नरः पुण्यं सर्वं कौटिगुणं भवेत् ॥
 यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि सगुणः ।
 तस्य प्रीतो भवेद्भुङ्क्ते स्रपदश्च प्रयच्छति ॥
 विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
 स याति नरकान् चोरान् यावद्दिन्द्राक्षतुर्ह्य ॥”
 इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्याम् । इति
 तन्त्रसारः ॥
 रुद्राक्षी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
 शास्त्रेति ।” ४।१।४६। इति डीष् ।)
 दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “रुद्रस्येयमु रुद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
 इति केचित् ॥
 रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्हस्य ।) कामदेवः । इति
 केचित् ॥
 रुद्रो, स्त्री, वीर्याभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्या विवरणं रुद्रवीर्याशब्दे दृश्यम् ॥
 रुद्र, इर् ध अ औ ञि आठुनौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
 अरुधन् अरौन्सीत् । ध अ, रुध्णि रुध्ने । औ,
 रोहा । ञि, रुद्धोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रुध, य ड औ कामे । अरुपुञ्जोऽयम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
 य ड, अरुध्थते धनं लोकः । औ, अरुरोहा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रुधिरं, स्त्री, (रुध्णि रुध्थते इति वा । रुध +
 “इषिमहिमुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
 क्रिश्च ।) शरीरस्थरसभवघातुः । तत्पर्यायः ।
 रक्तम् २ अश्रुम् ३ त्वग्जम् ४ कीकालम् ५
 क्षनजम् ६ श्लोणितम् ७ लोहितम् ८ अस्फुक् ९
 श्लोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्धसुखायुषा ।
 युनक्ति प्राणिनं प्रायः श्लोषितं स्रष्टुवर्जते ॥”
 “बलवीर्यप्रमाणादा विमुह्यता रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं सावयेत्पन्नोराशय प्रसमीक्ष्य वा ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
 “चतुर्विधं यदेतद्वि रुधिरस्य निवारणम् ।
 सन्धानं स्कन्दनश्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥
 ब्रह्मं कषायः सन्वर्तते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
 तथा सन्धाचयेद्दक्ष दाहः सद्गोचयेत् शिराः ॥
 अस्कन्दमाने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
 सन्धाने सस्यमाने तु पाचनेः समुपाचरेत् ॥
 कस्तुरैतेस्त्रिभिर्वेदाः प्रयतेन यथाविधि ।
 अविद्धिमन्सु चैतेषु दाहः परम इत्यते ॥
 सशेषदोषे रुधरे न व्याधिरतिवर्जते ।
 सावशेषे ततः स्थीयं न तु क्रम्यादतिक्रमम् ॥
 देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धायेते ।

रुः

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
 रुधिरसावेऽनध्ययनसक्तं यथा, मनी । ४।१२२ ।
 “रुधरे च सुते गाभाश्चक्ष्णिक च परिचते ।
 सामध्वनाग्गुण्युषी नावीयीत कदाचन ॥”
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११।२० ।
 “राममन्मथशरैश्च ताडिता
 दुःसहेन हृदये निघ्राचरी ।
 गन्धवद्गुधिरचन्द्रोक्षिता
 जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”)
 रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति
 मेदिनी ॥
 रुधिराक्षं, स्त्री, (रुधिरमिति आस्था यस्य ।)
 मणिभेदः । यथा,—
 “हुतसुगुणमादाय दानवस्य यथेषितम् ।
 नर्मदायां निचक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतणे ॥
 तत्रेन्द्रगोपकलितं मुकवत्तवर्णं
 संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
 नानाप्रकारविहितं रुधिराखरत्न-
 सुहृद्य तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥
 मध्येन्द्रपाण्डरमतीवविमुह्यवर्णं
 तन्नेत्रगोलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।
 सैन्धवंभयजननं कथितं तदेव
 पक्वश्च तन् किञ्च भवेत् सुरवत्तवर्णम् ॥”
 इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥
 रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
 करणम् । य, रप्यति लोकं लोकः । इर्, अर-
 पत् आरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्प्रत्ययं ड
 इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥
 रुमा, स्त्री, सुग्रीवभाय्या । विशिष्टलवणाकरः ।
 इति मेदिनी । मे, २७ ॥
 रुम्नः, पुं, (रुम् + “चकिरन्थोरुषोपधायाः ।”
 उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उत्वम् ।)
 अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तिः ॥
 रुः, पु, (रौतीति । रु + “रुधातिभ्यां क्रुन् ।”
 उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) ऋग्विंशेः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते । ३।५०।७ ।
 “रुक्नुं कृष्णम्गान्धेव मेधांश्चान्यान् वनेचरान् ।
 बाहोरेवमथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥”)
 अस्य मांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । गुरुत्वम् ।
 मन्दाभिवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दैत्यभेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ५३ । १७१ ।
 “एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
 भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिंकरविदारिणि ॥”
 क्रूरसन्धिविशेषः । तस्य भारश्च इति नाम ।
 इति भागवततटीकायां शीधरः । ५ । २६ । १११ ॥
 यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
 “इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
 त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
 तस्माद्रौरवमिच्छाहुः पुराश्चा मनीषिणः ।

रुह

रुः सर्पादिनक्रो जन्तुवत्तः पुरातनैः ॥”
 खनामखातसुनिविशेषः । स तु अवनस्य पौत्र
 अयमेव निजायुषोर्द्धं दत्त्वा प्रियां जीवयामास
 अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे = अध्या
 मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वाधि ५ अध्याय-
 मारभ्य दृश्यम् ॥)
 रुडुः, पुं, (रु + डुः ।) एरुहृत्त्वः । इति रत्न-
 माला ॥ रत्नेरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (एरुहृत्त्वस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 रुडुकः, पुं, (रुडुरेव । रुडु + स्वार्थं कन् ।) एरुह-
 र्त्वः । इति रत्नमाला ॥ रत्नेरुहः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रुडुकः, पुं, एरुहृत्त्वः । इति रत्नमाला ॥
 रुडुकः, पुं, एरुहृत्त्वः । इत्यमरः ॥ (तथाश्च
 पर्यायः ।
 “गुल्फेरुह आमञ्जुश्चो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो रौघेदक्षोऽप्यदक्षकः ।
 वातारिस्तृणश्चापि रुडुकश्च निगद्यते ।
 रत्तोऽपरो रुडुकः स्यादुरुडुको रुडुकथा ॥
 यावपुच्छश्च वातारिश्च रुतानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रुघ, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०
 पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुघत् । श,
 रुघति रोष्यति । इति दुर्गादासः ॥
 रुघ, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रुघ, ञि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ञि, रुघः रुषितोऽस्ति । वरीष ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रुघ, य इर् ञि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति भ्रूताय
 भूपालः । इर्, अरुघत् आरोषीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात्प्रत्ययं ड इत्यन्ते । ञि, रुघः रुषितो-
 ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रुषा, स्त्री, (रुष् + ञिप् । भागुरिमते टाप् ।)
 अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मन्थुः ३ क्रुधा ४
 क्रुत् ५ क्रीपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥
 रुषितः, ञि, (रुष्यति स्मिति । रुष् + ञि । “रुष्य
 मत्वरसंभुषास्त्रनाम् ॥” ७।२।२८ । इति
 पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “तं नागपाशैर्वलिनन्दनो वशी
 प्रन्तं स्वसेन्यं रुषितो ववन्व ह ॥”
 इति श्रीभागवते वासुदेवे ६२ अध्यायः ॥
 रुष्टः, ञि, (रुष्यते स्मिति । रुष् + ञि । “रुष्यमत्वर-
 संभुषास्त्रनाम् ॥” ७।२।२८ । इति इड्भावः ।)
 क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “शिवे दृष्टे गुरुस्वाता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 रुष्ट, ञि ञ औ जन्त्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ञि, रुष्टोऽस्ति ।

“चक्षुषां भवेत्पुं द्रव्यादेरुपलम्बकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्तादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्र सहेतुकम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
उत्तरपदस्यरूपपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—
“स्युत्तरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिभो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रधितः परः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उपोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थ दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।

दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अहत्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दार्षी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नेच्छन्ति लक्षणज्ञास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण स्वत्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्देविकप्रयोगः । निर्गन्क १ वत्रिः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अश्वः ६ सुः ७ अप्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० लक्षणम् ११ अरः १२
अङ्गनम् १३ ताम्रम् १४ अरुधम् १५ शिल्पम्
१६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टो ३ अध्यायः ॥

रूपकं, स्त्री, (रूपयतीति । रूपि + ष्वल् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।
नाटकमथ प्रकरणं
भाष्यार्थयोगसमवकाररहिताः ।
ईहास्माद्गुण्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दृश ॥

किञ्च ।

नाटिका श्रोतकं गोष्ठी सट्टकं नाय्यरासकम् ।
प्रस्थानोलाप्यकायानि प्रहस्य रासकं तथा ॥
संलापकं श्रौगदितं शिल्पकञ्च विश्रामिका ।
दुर्मेलिका प्रकरणो हल्लोशो भागिकेति च ॥
अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनोविषयः ।
विना विशेष सर्वेषां लक्ष्य नाटकवस्तनम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

मूर्धम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।
“आदिश्यात्तच्च चित्रे किमासिखामोह रूप-
कम् ॥”)
काथालङ्कारणम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥
शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपिनारोपात्तु विषये निरूपयते ।
तत् परस्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परस्परितं शिष्टादिशब्दनिबन्धनम् ॥

प्रत्येकं केवलं मालारूपपक्षेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदारोपमेकदेशविवर्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि त्रिधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।

“अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेवयोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्गिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि युष्मन्नाम्भोजं लोनालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लसद्दृशनकेश्वरम् ॥
अस्थानेकप्रकारत्वं रूपकौपमयोरपि ।
संश्लेषोक्तमन्यत्तु सुधीर्भिरवधीयताम् ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—

“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दृशभिः प्रोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्ताङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुधा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
“अस्य परिकरेऽप्येभिस्त्रिभिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव असनं पुण्यात्यथ क्रचन सद्गयम् ॥”
तथाच दृष्टव्यं संहितायाम् । ८ । १२ ।
“गुञ्जावपस्य मन्त्रं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”

रूपतत्त्व, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) श्रीलम् ।

यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वश्च धर्मसर्गो निसर्गवत् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [नृ] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।)

सौन्दर्यविशेषः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽनौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयदृद्विजसुतां रूपेणानुपमां दिजः ॥
सावनेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविकी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत्सुदुःखितः ॥
ततो निर्देहसयुक्तो गत्वाभ्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
तमारोध्य जगन्नाथ नचत्रपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्यायां तस्मिन्नेव च अन्वनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अर्धार्थं यत्र ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [तृ] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुम् ।
मस्य वः ।) आकारविशेषः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विक्रुवाणान् कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेषां रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥”)

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । १ ।
४५ । १२ ।

“सत्त्ववाक् पूजितो वक्ता रूपवान्गण्डकुलः ॥”
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैष्णवा ।
इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वादिनो बलिजन्म महाधनाः ।
श्रीभयान्तु कुमारस्य वादिनीः सुप्रसारिताः ॥”
रूपाञ्जः, पुं, (रूपमेव अस्मिं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + ठम् ।)
श्वेताकटपः । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पल्लवं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो युञ्जः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।) देवीविशेषः ।
सा तु प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतैकविश्वर्षे पूज्या ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्षया तृषयुग्मव्यवस्थिता ।
जटासुकुटभारंश्चित्रशूलोरगभूषणा ॥
मणिमौक्तिकशोभाढ्या सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमेन्द्वैः सर्वकामफलप्रदा ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, स्त्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्पुं ।” ५ । २ । २० । इति
शप् ।) आहतस्वर्णरत्नम् । इत्यमरः । १ । १ ।
६१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुत्रादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्वातिकया ताडितं रूप्य-
सुच्यत रूपाय आहतं रूप्यं ऽथे कादिति
य्याः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
त्रयं त्रपु मलं सीस सीसस्यापि मलं मलम् ॥”
तत्प्रयोगः । शुभम् २ वस्तुश्रेष्ठम् ३ बधिरम् ४
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभम् ७
रत्नम् ८ तम्ररूपकम् ९ चन्द्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चन्द्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्जूरम् १९
दुर्लभम् २० श्वेतम् २१ रङ्गबीजम् २२ राज-
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । लिङ्गत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रक्तत्वम् । वशीपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“त्रिपुरस्य वधायांय निर्निषेवैन्विकीकनेः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तुक्ता समपतत्तस्यैकस्मादिशोकात् ॥

रूप्यं

अतो रजः समभवद्भेदानर इव ज्वलन् ॥
 द्वितीयादपतत्रेचाद्युविन्दस्तु वामकान् ।
 तस्माद्रजतसुवप्रसुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
 कृत्रिमञ्च भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
 रूप्यम् रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
 गुरु क्षिप्रं न्यदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
 स्वर्गाद्यं चन्द्रवत् खच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
 कठिनं कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
 रूप्यं शीतं कषायाञ्च खाडुपाकरसं सरम् ।
 वयसः स्थापनं क्षिप्रं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगाञ्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
 तारं शरीरस्य करोति तापं ।
 विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
 वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
 महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”
 अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
 “गुरु क्षिप्रं न्यदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
 वर्णाद्यं चन्द्रवत् खच्छं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
 अथायोग्यम् ।
 “कठिनं कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 अथ शोधनविधिः ।
 “पतलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रस्तापयेत् ।
 निषेधेत् तप्तप्रानि तैले तर्कं च काञ्जके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एव रजतपत्राणां विपुष्टिः संप्रजायते ॥”
 अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
 “रूप्यं ह्यशुद्धम् करोति तापं
 विध्वंसनं वीर्यबलक्षयम् ।
 देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
 रोगान्ततः शोधनमस्य कुर्वीत ॥”
 अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
 “भागैकं तालकं मर्दां याममस्त्रेण केनचित् ।
 तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
 धृत्वा मघ्वापुटे रुद्धा पुटेत् त्रिशद्वनोपलैः ।
 समुद्रुथ पुनस्तालं दत्त्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
 एव चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 अन्यप्रकारः ।
 “कुहीचीरेण संपिष्टं मात्सिकं तीन लेप-
 येत् ।
 तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
 पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 एव मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
 “रूप्यं शीतं कषायाञ्च खाडुपाकरसं सरम् ।
 वयसः स्थापनं क्षिप्रं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगाञ्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ रूप्यकरणम् ।
 “मध्याख्यं गुह्यताञ्च करेण मात्सिकं रसम् ।
 घमनाञ्च भवेन्नौघं सुवर्णकरणं श्रेष्ठम् ॥”
 इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

रेकः

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
 “रूपादाहृतप्रशंसार्थोयप् ।” ५ । २ । १२० ।
 इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥
 (क्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
 ष्कन्दे समासोक्तानुकारे ।
 “तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावो ह्ययो-
 रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” ॥ पु, प्रत्ययविशेषः ।
 स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुस्ये-
 भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४ । ३ । ८१ । इति
 सूत्रेण हेतुभ्यो मनुस्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति ॥
 यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥
 रूप्याध्यक्षः, पु, (रूप्यस्य रूप्यं वा अध्यक्षः ।)
 नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तद्देव निष्कं
 पूर्व्वेन व्यिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्क-
 पतिनैष्किक इत्यन्वये । पुरुषाश्चादिरूपं गठितं
 रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
 इति भरतः ॥
 रूप्यकः, पु, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
 पथ्यायः ।
 “शुक्लएरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धश्चैहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वङ्गमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तूर्यश्चापि रूप्यकश्च निगद्यते ।
 रक्तोऽपरो रूप्यकः स्यादुपरुको रूप्यकथा ।
 यात्रपुच्छश्च वातारिश्चुरुक्तानपादकः ॥”
 इति भापप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रूप्य, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दौघौ ।
 ऋद्धौपधः । अरु रूप्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 रूप्यकः, पुं, (रूप्ययतीति । रूप्य + क्त्वं ।)
 वासकः । इति जटाधरः ॥
 रूप्यितं, त्रि, (रूप्य + क्तः ।) गुह्यतम् । इत्यमरः ॥
 हे धूलिगुणकेनेव च्चन्द्रिते । गुडि क वेष्टे रूप्य
 तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
 “यः सुखेनोपधानंयु श्रुते चन्दनरुतितः ।
 वीर्यमानो महाहर्षाभिः स्त्रीभिर्मम सुनोत्तमः ॥”)
 रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
 “सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे हे चं हीरे
 रेऽपि च ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १७३ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोक्ष साभिप्रायः समां वृपः ।
 पप्रच्छ रे किमीडक्त्वं सज्जातः कथ्यता-
 मिति ॥”)
 रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशया-
 रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं
 स्थाणौ । स्थाणुञ्चा पुरुषो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
 रेकः, पु, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + घञ् ।)
 शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
 के, ३१ ॥ (यथा,—

रेखा

“वक्तिर्वातविकारान् पित्तान् रेकः कषोऽङ्गाम्
 घमनम् ।
 चौद्रं जयति बलात् सर्पिः पित्तं समीरणं
 तैलम् ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
 मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेकयः, [सु] क्री, (रिणक्तीति । रिच् + “रिचैर्धने
 घित् कश्च ।” उगा० ४ । १६८ । इति असुम् ।
 चान् प्रत्ययस्य गुट् ।) विष्वात् कुत्वम् ।) खणम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादितिः ॥
 रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियाः
 टाप् ।) सन्देशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रेखा, स्त्री, (लिखति इति । लिख विच्छेदने +
 “घिङ्गिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति
 भिदादिवात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) अष्पकम् । ह्यम् । आभोगः ।
 उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्वत्र दण्डाकार-
 लिपिविशेषः । दौङ्गी इति कसौ इति च भाषा ।
 यथा,—
 “यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके ।
 तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेत्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
 यत्र रेखा न बिन्दुश्च तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 शरीरस्थरेखया शुभानुभलक्षयं यथा,—
 “ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहित्वाः ।
 सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादार्धनाशरः ।
 विशयन्देकेरेख आकर्णान्ताः प्रतायुषः ॥
 आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः प्रतायुषः ।
 समत्या ऋद्धिं रेखा तु षष्टायुषिस्तुभिर्भवेत् ॥
 यत्तायत्ताभौ रेखाभिर्विशयन्द्यायुरेव हि ।
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरखस्तु जीवति ॥
 भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपन्त्युनरस्य हि ॥
 त्रिशूलां पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
 धनपुत्रसमायुक्तः स जीवति शरदः शतम् ॥
 तर्जया मध्यमाङ्गुल्या आयूरखा तु मध्यतः ।
 सम्प्राप्ता या भवेद्दद स जीवति शरदः शतम् ॥
 कुलरखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।
 मध्यमायाः करे रेखा आयूरखा अतः परम् ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरखां समादिशत् ।
 अष्टिस्ता वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
 यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
 शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रजः न संशयः ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायास्तुपागता ।
 षष्टिं वर्षायुषं कुर्वीत आयूरखा तु मानवम् ॥”
 इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥
 अपिच ।
 “धनाङ्गुलिस्र सधनस्त्रिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषतेः करतलगा मणिवन्धे ससुप्तियता ॥
 युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सच्चन्द्रो नरः ।
 वज्राकारश्च धनिनां मस्युच्छन्निभो बुधे ॥

रेखाभू

शुद्धातपत्रप्रविकागजपयोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्गुप्रपताकाभा नृगलाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गजाट्टाणां स्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
उदूखलाभा यज्ञाट्टि वहीभाश्चाग्निहोत्रिणि ।
वापो देवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ॥
अङ्गुष्ठमृगगा रेखाः पुत्राः सृष्ट्याश्च कारिकाः ।
प्रदेशनिगता रेखा कनिष्ठामृगगामिनी ॥
शनायुषश्च कुरुते द्वित्रया तत्रतो भयम् ।
निःस्वाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिबुकेः क्रमैः ॥”
इति गाण्डे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरू-
यादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपिखतद्विज-
सन्नाड्जगन्नाथकृतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य
संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—
“येनष्टं वाजपेयादिभिर्हृद्दानानि षोडश ।
दत्तानि द्विजवर्यभ्यो गोयामगजवाजिनः ॥
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टं रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सन्नाड्जगन्नाथो रेखागणितसुत-
मम् ॥

अपूर्व विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनान् ।
श्लेषु जायते मन्थक युक्तिगणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मेभ्यो ।
पारम्यंयवशादतदागतं धरणीतले ॥
तदुच्छिन्नं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्देनवे ॥” ॥
अथ रेखागणितम् । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशा-
ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुश्रतम् शक-
लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदायः
दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स विन्दुर्वाच्यः । यः
पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागाहः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदेव्योर्यद्विद्यते तद्व-
रातलं तदेव श्लेषम् । तद्विधं एकं जलवत् समं
द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
वक्रा अन्यथा सरला । अथ सरलरेखाकक्षयम् ।
यस्यां त्र्यस्ता विन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
विन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
धरातलमपि समं विषमश्च ज्ञेयम् । समं य
आवृणोति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे बहुन्तरं भवति
तद्विष्टि वृद्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यत्राल्पान्तरं भवति तद्विष्टि
वृद्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति
यावद्दशासंयोगं तदन्तरमन्तरं वृद्धिष्णु भवति ।
यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाकृत एव कोणो
ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलेव रेखा
ज्ञेया । यत्र भूमितलशब्दः तत्र जलसमीकृत-
मेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखास्थिता भूमिः ।) लङ्का-
सुमेरुपर्वतयोर्मध्यस्त्रगतदेशः । यथा,—

रेचकः

“यज्ञकोश्वयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सृष्टम्
सूत्रं मेरुगतं बुधेर्निगदिता सा मध्यरेखा
सुवः ।
आदौ प्राग्देशोपरत्र विषये पश्चाद्दि रेखो-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुवं खेटेष्वर्थं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अन्यत्र । रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
मधिकृत्य ।
“राजसालयदेवौकः श्लेषयोर्मध्यस्त्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥”
अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यस्त्रगा
देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्र-
स्यैव । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
संख्यं सूर्योदयकालान् परकालं पूर्वकालश्च
वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनेतदुक्तं भवति
रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूर्यं पश्यन्ति
तदैव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
पूर्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
नन्तरश्च रेखास्थाः । अतो रेखापूर्वे सूर्यो-
दयात् परं वारः । तथा रेखास्थेः सूर्ये दृष्टे
सति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखा-
परदेशे सूर्योदयात् पूर्व वार इत्यर्थः । तत्र
कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
न्तरयोजनानि तत्सम्भिताभिस्त्रिचटोभिः पलैः
पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिस्वारप्रवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
कथ्यते । गौडं पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
दक्षिणराट्टे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
भैरवीतीरे विश्वार्थकशतम् १२० । बङ्गे सुवर्ण-
यामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
णस्यामथोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एव
मन्यत्राप्युक्तम् । तन्मतानु लोकासंगृहीतमिति
किन्तु सूर्यसिद्धान्ते अहंरात्रावेव वारप्रवृत्ति-
रुक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे चपार्द्धित्यधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्गुणे विनिर्द्दिश्येत् ॥”
इति हीपिकाटोकायामर्थकौस्तुभा गोविन्दा-
नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
कङ्कटवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,
त्रि ॥)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
यवचारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपाल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडाार्थजल-
निःक्षेपयन्त्रम् । पिप्पकारौ इति भाषा । यथा,
“विष्णुमानोऽप्युत्तस्ताभिर्मेद्विषोभिः स
रेचकेः ।

रीणुः

प्रतिविचन् विचिक्रीड् यच्चीभिर्यश्चरादिब ।
इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ।
(ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमानवायुः ।
यथा, भागवते । १ । २८ । ६ ।
“प्राणस्य शोधयेन्नागं पूरकुम्भकरेचकेः ।”
अस्यान्यद्विवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
रेच्यः, पुं, ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमान-
वायुः । यथा,—
“पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामसंज्ञकश्च ।
नासिकालक्ष उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्चलन्वासो सुच्यमानस्तु रेचकः ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ।

भेदके, त्रि ॥
रेचनं, (रिच् + क्तुल् ।) मलभेदनम् । तत्त-
र्थायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”
रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायो
ज्ञेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुः ।
ततः स्वार्थं कन् ।) कम्पिन्नकः । इति राज
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् । टाप् ।)
काम्पिन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । रिच् + क्तुल् +
ङीप्) काम्पिन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालाङ्गनी । दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतत्रिजता । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पंथायो
यथा,—

“श्वेतात्रिजता भस्त्री स्यात्त्रिजता त्रिपुटापि च ।
सर्वानुभूतिः सरला त्रिजोत्रा रेचनीति च ।”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
वटपत्रौ । तत्पंथायो यथा,—

“वटपत्रौ तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ऋच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) काम्पिन्नकः । अङ्गीठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ङ दोमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ० ङ,
रेजते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ण याचे । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-ङ्क०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
अ, रेटति रेटत । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिणातीति । री गतिरेषण्यो
+ “अजिंठरीभ्यो णिच् ॥” उणा० ३ । ३८ ।
इति णुः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाश्च
कश्चित् ।

“मातृपीकरश्च रेणुरस्ति ते
पादयोरेति कथा प्रथीयसी ।

रैणुका

जालयामि तव पादपङ्कजं
नाथ ! दादृष्टदोस्तु का भिदा ॥”))
शुः, पुं, (री + शुः ।) पर्यटः । रेणुका । पाण्डुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २२ ।
“दिनकराभिसुखा रयरेणवो
रुदधिरु रधिरुण सुरद्विधाम् ॥”
विङ्गः । तत्पर्यायो यथा,—
“जन्तुं भस्मकं रेणुः क्रिमिन्नं चित्रतरुणम् ।
क्रिमिशुभ्रः विङ्गुश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै + कः ।
टाप् ।) मरिचाकृतिसुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । हिजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ महिजा ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
शिशिरा १६ ग्रान्ता १७ हन्ता १८ कश्चिन्
पुस्तके वृत्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । प्रीतित्वम् । खण्ड-
कण्टित-हृणा-दाह-विषनाशित्वम् । सुखवेमक्य-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तिलानुष्णा कटुलघुः ।
पित्तला दीपनी मेघ्ना पाचनी गर्भपातिनी ।
वलास-वात-वैकथ-हृट-कण्डू-विष दाह-शुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यथा ।
“रेणुका कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”
इति वैदिकरत्नमालाम् ॥)
परशुराममाता । महिवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ कावे यतीति तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यार्थे प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणांविताम् ।
सा तस्मात् सुव्रते पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रघुखलं सुविषञ्च विन्धं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चातस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्णवीर्यवधायाश्च शक्रादौः सकलेः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाङ्गस्तु यः ॥
भारावतारणायां जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुशक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
स्तु ॥
स वेदान्खिलान् ज्ञात्वा धनुर्बेदांश्च सर्वतः ।
खनातात् कतकथोऽभूद्देविद्याविशारदः ॥
एकदा तस्य जननी ज्ञानार्थं रेणुका गता ।

रैणुका

गङ्गातोये तथापश्यन्नाका चिचरथं वृषम् ॥
भार्याभिः सहश्रीभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तञ्च तदयं चक्रसन्निभम् ॥
तथाविधं वृषं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ॥
रेणुका सृष्टयामास तस्मै रात्रे च मेघुनम् ॥
सृष्ट्यायुतायास्तस्यास्तु संक्षेपः समजायत ।
विचेतना तथा ज्ञाना वस्ता सा स्वात्ममं धयी ॥
अबोधि जमदग्निस्तौ रेणुकां विक्रतां तथा ।
धिक् धिक् पापरतेत्वेव निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं सुनिः ।
रघुखलप्रसुखान् सर्वान् एकैकं क्रमतो वृतम् ॥
द्विन्द्वेनां पापिनरतां रेणुकां अभिचारिण्यौ ॥
ते तदृचो नेव चक्रुर्मूढाश्चासन् जडा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरात् जडा गोवद्विगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्नीरुतबोर्धवान् ।
तच्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां द्विन्वि मात-
रम् ॥
स धाटुं च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविषर्जि-
तान् ।
पित्रा शप्तान् महातेजाः प्रच्छं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां द्विन्वा दृष्ट्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति रामसुवाच ह ॥
“प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्त्वया महद्वचः कृतम् ।
तस्माद्दिवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
स तु रामो वरान् वने मातुक्त्यानमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातृणां शापमोचनम् ॥
मातृहत्यायपनय युद्धे सर्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्याणपर्यन्तं क्रमादे वृषसत्तमम् ॥
सर्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्महातपाः ।
सुप्तोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मार सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुद्धं लेभे रामस्त्वेव हि ॥
मातृहत्यायपोहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ ज्ञातुश्च तज्जले ।
तत्र ज्ञात्वा सुक्तपापो नचिरात् पुनरेव्यसि ।
जगद्धिताय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रजं द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं उषोदकम् ॥
तत्र ज्ञानं स विधिवत्कृत्वा धीतपरन्धरः ।
शरीरान्निःश्रुतां सम्यक् मातृहत्यां व्यलोकयत् ॥
जातसंप्रथयः सोऽथ तौर्धमासाद्य तं वरम् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारो लोहितानुये ।
केलासोपवकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं ससुत्याय महामलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरचापि गिरिं हेमद्वयं विभिक्ष च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिवत्कृत्वा स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

रैतः

लौहियात् चरको जातो लौहियाख्यकृती-
भवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमात्राद्य चारिष्या ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिक्षयस्तुनां संत्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहिये गत्वा दादृष्टयोजनम् ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतं क्रयः ।
ज्ञाति लौहियतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहियतोये यः ज्ञाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
इति धीरो जामदग्नी यस्माद्वा क्रूरकर्महतम् ॥
इदम् महदाख्यानं यः श्रुयोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसुदितो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्षोऽकनन्दो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥”)
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुना रवितः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिन्वक्षिते, त्रि ॥
रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्द-
विज्ञायाः) ॥
रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रैतः, [स्] स्त्री, (रीयते चरतीति । री य ङ
चरणे + “सुरीभ्यां तुट् च ।” उणा० ४।२०।१
इति अस्तुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रैतो बीजाद्विमिक्रियं नरैः ।
तस्मात् सयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रैतञ्च संयोगात् कलनञ्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“मातापिचोर्बीजरोपादशुभेस्त्राहतात्मनः ।
गर्भस्यस्य यदा दोषाः प्राप्य रैतोवहाः शिराः ॥
श्रीषयन्थासु तस्मात्प्राप्तेऽप्युपहन्त्ये ।
तत्र सम्यक्संज्ञाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातससुच्छयात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
अपसु रैतःपातनिषिधो यथा,—
“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्दक्षिणं वा जलम् ।
नोत्तरेऽदशुपस्यञ्च नापसु रैतः ससुत्कृजेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । से ३३ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२० ॥ “दृष्टि-
लक्षणां अपां देवानां रैतस्त्रादित उच्यते ।
तथासोपनिषत् । देवानां रैतो वर्धमिति ॥”
इति तट्टीकायां देवराजयज्ज्या ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७० । १ ।
‘अस्मि रैतः सचत्तं यस्मदुर्हितम् ॥”)

रेवतः

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन् + ङः । टाप् । सर्वे सान्ना अदन्नाश्च इति न्यायात् अत्राकारान्तरेतशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, शुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रेतं, स्त्री, पित्तजम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः ॥
रेतं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् ङः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । सूतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ङ, रेपते रिररेपे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्द्यते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । लपणः । इति मेदिनी । ये, १० ॥

रेषः, पुं, (रिष्यते इति । रिष + घञ् ।) यद्वा, “रादिफन् ।” इत्यनेन वर्षास्वरूपार्थे रशब्दादिफन्प्रत्ययः । तथाच “रेष इक्षौणादिकः ।” इति कतुसू ५ पादे दुर्गाः ।) रवणः । (यथा,— “परिगते यः श्ररसापि धाम्यंते समागते सद्यनि याति नञ्चताम् । गुणैः परिषां द्विगुणत्वमीहते । रेषेण तुत्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥” इत्युद्धटः ।)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

“अथच वचस्वरविन्दहस्तां कण्ठं च सामानि समस्तरेफान् ॥”)

रेफः, त्रि, (रिफ + “अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते” उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययननिपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ॥

रेफाः [सु] त्रि, (रिफर्ताति । रिफ् + असुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । लपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेभ, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिररेभे । ऋ, अरिरेभन् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे क्युट् ।) गर्वाधनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रैरिहाणः, पु, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । ये, १०६ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ङ मृती व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) मृतिः । प्रवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवन् । ङ, रेवते कपि । उनमृत्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवट, स्त्री, दक्षिणावर्तशङ्कम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पु, (रवते इति । रेव + बाहुलकात् अटच् ।) शूकरः । वेणुः । वातुलः । विषवेद्यः । इत्यजयपालः ॥

रेवतः, पु, जम्बीरः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

रेवती

“पित्तप्रवणे द्राचारेवतकटफलपयस्यामधुकचन्दनकाशम्यकषायं शकैरामधुमधुरं पाययेत् ॥” आरन्वधच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामश्वशुरश्च । इति महाभारतम् ॥ (अथ हि आनर्तपुत्रः शय्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्रा रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा सह ब्रह्मलोकं गतवान् आश्रमश्च ब्रह्मणा बलदेवाय कथां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्टव्यम् ।)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कावतीति । के + कः ।) पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापञ्चं स्त्री । रेवत + अञ् । न वृद्धिः । डीष् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीमयी । इत्यजयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
अतिखलनवत्या वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृति इति श्रुत्वात्प्राक्तम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषास्यः स्वयं । यथा,—

“दन्तसंख्यभवने भ्रुसाक्षता-
वन्तभे लसदनन्तमध्यगे ।

कोमलाङ्ग मियनोदयात् प्रिये
कालखानलकलाः प्रियेऽचलन् ॥”

इति कालिदासकृतराजनिर्घण्टप्रथमम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा,—

“चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः

सत्कुलः स्वभवनेकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्महीपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

बालग्रहविशेषः । तल्लुहस्य चिकित्सा यथा,—

“अश्वगन्धालशङ्खी च शारिवाच पुनर्नवा ।
सहा विदारो ह्यतासां कार्येण परिषेचनम् ॥”

अजशङ्खी मेढ्राशङ्खी । सहा सेवतीपुष्यजातिः ।

“तेलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।
पलङ्कवायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥”

सर्जरसः रालः । पलङ्कवा गुग्गुलुः । नलदं लामञ्जकसुशौरवन् पीतच्छवि । गौरकदम्बको हारिद्रकः । हरहुया कदम्ब इति लोके ।

“धवाश्वकर्मककुम्भशङ्खकौतिल्यकेषु च ।
काकोलादौ गण्ये चापि सिद्धं सपिः पिबे-

च्छिशुः ॥”

अश्वकर्मः सांखु इति लोके ।

“कुलत्याः शङ्खचूर्णं च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
एषोक्तपुत्रीषाण्ये यवान् यवफलो हृतम् ।

सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुद्धृणं शिशोः ॥”

रेवती

यवफलो वंशाङ्कुरः ।
“युक्ताः सुमनसो जाजाः पयः श्राक्योर्न रधि ।
वर्णिनेवेदो गोतीर्थे रेवते प्रयतात्मना ॥”
गोतीर्थे गोष्ठे ।

“जानं धात्रीकुमारार्थां सङ्गमे कारयेद्विष्णु ।
गानाश्रमधरा देवी विचमाल्यानुषेपना ।
चलतुकुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः ।
लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—
“रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुशाग्राम धार्मिकः ।
श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्सर्वा पुण्यां हृषीभवत् ॥
स कन्यावहितः प्रायाद्रैवतो ब्रह्मयोऽन्तिकम् ।
न जरा क्षुत् पिपासा वा न न्युक्तत्र कर्हि-
चित् ॥

ऋतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥
रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेहता ।
तस्य पुत्रशतं यच्च त्वक्ता तामममद्दिशुः ॥
तस्य वंशे तु ये तत्र स्वर्गता इति विश्रुताः ।
क्षत्रिया ह्यभवन् विप्रा दिक्षु सन्वांसु
धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः ।
सुहृन्मेकं मत्वासौ ददर्श याद्वैर्हताम् ॥
क्षतां हारवतीं नाम बहुदारां मनोरमाम् ।
भोजदृष्यान्वकेर्गमां वासुदेवपुरोगमैः ॥
गत्वा तु रेवतः सम्यग्बलभद्राय रेवतीम् ।
प्रादाद्गुह्यतरां ताम् बलदेवो हृत्वेन वै ।
समानां लघुनां गीत्वा उवाह स प्रह्वयतः ॥
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि रेवतः ।
रेमे रामोऽपि धर्मेत्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥

(ब्रह्मणो वाक्येनैव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणम् देवीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“पञ्चमोऽपि मनुव्रह्मन् रेवतो नाम विश्रुतः ।
तस्योत्पत्तिं विस्तारश्च शृणुष्वं कथयामि ते ॥
ऋषिरासौन्महाभाग ऋतवागिति विश्रुतः ।
तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवतश्च महात्मनः ॥
स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्मदिकाः क्रियाः ।
तथोपनयनार्थं च स चाशीनोऽभवच्छुने ॥
यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति सोऽप्यपिः ।
दीर्घरोगपरामर्शमवाप सुनिपुणवः ॥
माता चास्य परामार्तिं कुष्ठरोगादिपीडिता ।
जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥
किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यन्तसुदुर्मतिः ।
जग्राह भाष्यामन्यस्य सुनिपुणस्य मन्त्रधीः ॥
ततो विषसो मनसा ऋतवागिदत्तवान् ।
अपुत्रता महत्यायां श्रेयसे न कुपुत्रता ॥

कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।
 मातुश्च खर्गसंख्यां च अपि हृन् पातयत्यथः ॥
 सुहृदां नोपकाराय पित्र्यं नापि ह्यभये ।
 पित्रादुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्म्मणः ॥
 धन्यास्ते तत्रया तेषां सर्वलोकभिसम्मताः ।
 परोपकारिणः श्रान्ताः साधुकर्म्मण्यश्रुताः ॥
 अविहृतं तथा सुखं परलोकपराङ्मुखम् ।
 नरकाय न सङ्गत्वे कुपुत्राजन्मि यन्मनः ॥
 करोति सुहृदां हेतुमहितानां तथा सुहृन् ।
 अक्रान्ते च वरं पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मनः ।
 दृग्मानमनोवृत्तिर्हं गर्गमपृच्छत ॥

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
 समाय वेदान् विधिवत् ज्ञतो दारपरिषदः ॥
 सदरिष्य यथा कार्याः श्रौताः स्मार्त्तान् च
 क्रियाः ।
 नाशुभ्याः ज्ञताः काश्चिद्दयावदस्य महासुने ॥
 गर्भाधानविधानेन न काममशुभयता ।
 पुत्रार्थं जनिताश्चायं पुत्रास्ते विभ्यता सुने ॥
 सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
 असादृशः खवहो जातो दौःशील्याद्भ्युशोकदः ॥
 गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्ते सुनिश्चेत् जातोऽयं तत्रयत्नव ।
 तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्माद्जायत ॥
 न तेषुपचारो नेवास्व मातुर्नापि कुलस्य ते ।
 तस्य दौःशील्याहेतुत्वं रेवत्यन्तसुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मान्ममेकपुत्रस्य रेवत्यन्तससुहृदवम् ।
 दौःशील्यमेतत् सा तस्मात् पततीमाशु रेवती ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव बाह्वृते प्रापे रेवत्यृचं पपात ह ।
 पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥
 रेवत्यृचश्च पतितं कुसुदाद्रौ समन्ततः ।
 भासयामास सङ्घसा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
 कुसुदाद्रिश्च तन्मासात् स्थानो रेवतकोऽभवत् ।
 अतोऽवरन्धः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
 तस्यर्क्षस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजनीसरः ।
 ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
 रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसुप्तो मुनिः ।
 तस्या नाम चकारेऽयं रेवतीति हि भागुरे ॥
 पोषयामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवाम् ।
 प्रसुचः स महाभागस्त्रिजज्ञेव महाचले ॥
 तान्मु यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्याकां रूपशालिनीम् ।
 स सुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
 एव चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
 न चाससाद् सङ्घसं वरं तस्या महासुनिः ॥
 ततस्तस्या वरं प्रष्टुमस्मिं स प्रसुप्तो मुनिः ।
 विवेश वङ्गिशालां वै पृच्छन् प्राह ह्यथमुक् ॥
 महावली महावीर्यः प्रियवाक् धर्म्मवत्सलः ।
 दुर्हमो नाम भविता भर्ता त्वस्या भवतीति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरश्च त्वग्याप्रसङ्गेनागतो मुने ।
 तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्हमः स नराधिपः ॥
 प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
 पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनीचठरोद्भवः ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं तां तस्मै जगतीपतिः ।
 अपश्यमानस्तन्वर्त्तिं प्रियेत्यामन्तः पृष्टवान् ॥
 राजोवाच ।
 क गतो भगवानस्मादाश्रमात्कनिपुङ्गवः ।
 तं प्रवृत्तमिदं च्छामि तत्त्वं प्रवृद्ध शोभने ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

अभिप्रायां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भावि-
 तम् ।

प्रियेत्यामन्तश्चैव निष्काम त्वरान्वितः ॥
 स दर्शयं महात्मानं राजानं दुर्हमं मुनिः ।
 नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
 तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
 गीतमानीयतां शीघ्रमर्षोऽस्य जगतां पतेः ॥
 एव तावदयं भूपत्निरकालादुपागतः ।
 जामाता च विशेषेण योग्योऽर्षोऽस्य मतं मम ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।
 विवेद न च तस्मैनी जगृहेऽर्षे तं वृषः ॥
 तमासनगतं विप्र गृहीतार्घं महासुनिः ।
 प्रवृत्तं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
 कोषे बलेऽथ मित्रेषु श्रुत्यामात्रेषु चेश्वर ।
 तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
 पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥
 राजोवाच ।

त्वत्पसादादकुशलं न कश्चिन्मुनिसत्तम ।
 जातकौतूहलश्चास्मि मम भार्याश्च का सुने ॥
 ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभाग त्रैलोक्ये नापि सुन्दरी ।
 तव भार्या वरारोह्यां मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
 राजोवाच ।

सुभद्रा श्रान्ततयां कावेरीतयां विभो ।
 शूरात्मजां सुजाताश्च कदम्बाश्च वरुणजाम् ॥
 विपाठां नन्दिनीश्चैव वेङ्गि भार्या गृहे हि याः ।
 तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेङ्गि का त्वयम् ॥
 ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्यतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
 किं विस्मृतं ते भूपाल श्लाघ्यं गृह्णीषी तव ॥
 राजोवाच ।

सत्यसक्तं मया किन्तु भाषे दुष्टो न मे सुने ।
 नात्र कोपं भवान् कर्त्तुमर्हत्यस्मात्सु याचितः ॥
 ऋषिरुवाच ।

सर्वं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
 याजहार भवानेवं वङ्गिना श्रुप नोदितः ॥
 मया पृष्टो ह्युतवहः कोऽस्या भर्तेति पार्थिव ।
 भविता तेन चाप्युक्ती भवानेवाद्य चागतः ॥
 तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।

प्रियेत्यामन्तिता चैवं विचारं कुरुष्वे कथम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्मौनी तैनीक्तः पृथिवीपतिः ।
 ऋषिस्तपोदतः कर्त्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
 ससुदतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
 उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावननामना ॥
 यदि मे प्रीतिर्मांस्तात प्रसादं कर्त्तुमिच्छसि ।
 रेवत्यृचे विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्यृचं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
 अन्त्यानि सन्ति ऋचाणि सुभु वैवाहिकानि
 ते ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
 विवाहो विकले काले महिधायाः कथं भवेत् ॥
 ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
 चकार कोपं क्रोधेन तेनर्त्त तस्मिपातितम् ॥
 मया चास्ते प्रतिज्ञाता भार्येति मदरिचक्षे ।
 न येच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
 कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तप्रवांस्तपः ।
 न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्धोः सुतास्मि किम् ॥
 ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मवन्धोः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
 सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् ससुत्सहे ॥
 कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किञ्चक्षमिदं दिवि ।
 समारोप्य विवाहो मे नावर्त्तं क्रियते पितः ॥
 ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
 आरोपयामीन्द्रमार्गं रेवत्यृचं कृते तव ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्यृचं महासुनिः ।
 यथापूर्वं तथा चक्रि सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
 विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
 निष्याद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥
 ऋषिरुवाच ।

अौदाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
 दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥
 राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भवस्याहसुपपन्नः सन्ततो मुने ।
 मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादुष्टोऽव्यहम् ॥
 सुनिरुवाच ।

भविष्यतीव ते कामो मनुक्ततनयो महान् ।
 सकलां भोष्यते भूर्मि धर्म्मविष्णु भविष्यति ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामाहाय ततो भूपक्तदेव नगरं ययौ ।
 तस्याश्चाजायत सुतो रेवत्यां रेवती मनुः ॥
 समेतः सकलधर्म्मैर्मानवैरपरानितः ।
 विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यायंशास्त्रविन् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणं रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्व्वा । १।१०।१६ ॥)
 रैवतीभवः, पुं, (रैवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
 शनिश्चरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रैवत-
 मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)
 रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमणः पतिः ।) बल-
 देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
 रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 रवन्तः, पुं, स्वर्गपुत्रविशेषः । स च गुरुकाधि-
 पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततोऽसौ योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां रविः ।
 दृश्य नियमस्थान्तामश्चरूपमथाकरोत् ॥
 म्रियुनायोपचक्राम स्वर्गोऽसौ च त्वरान्वितः ।
 नेच्छन्ती तेन संयोगं परंपुंसोऽभिप्रकृया ॥
 सप्रहातु संसृखी तेजो मुखनासिकया रविः ।
 देवी यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
 नासखौ द्वौ तृतीयश्च रैवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥”
 इति वज्रपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “ततोऽश्वरूपधृक् भातुरत्तरानगमनं कुरुन् ।
 दृश्ये तत्र संज्ञानु वडवारूपधारिणीम् ॥
 सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसोऽभिप्रकृया ।
 जगाम संसृखं तस्य पृष्ठरचनतपरा ॥
 ततश्च नासिकारयोगे तथोक्तत्र समेतयोः ।
 नासखदसौ तत्रयावश्वक्राङ्घ्रिर्गता ॥
 रैतसोऽन्ने च रैवन्तः खड्गी धन्वी तनुधृक् ।
 अश्वारूढः ससुत्पन्नो वाणतृणसमन्वितः ॥
 ततः खं रूपममलं दर्शयामास भातुमान् ।
 तस्यै सा च समालोक्य स्वरूपं सुदमाददे ॥
 स्वरूपधारिणीश्चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्देवस्तो मनुः ।
 द्वितीयश्च यमः प्रापाङ्गमन्दहिरभूत् सुतः ॥
 क्रमयो मांसमाहाय पादतस्तं महोत्तलम् ।
 पतिष्यन्तीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं याम्यं चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी अग्ने कलिन्दान्तरवाहनी ।
 अश्विनौ देवभिषगौ क्रतौ पित्रा महात्मना ।
 गुरुकाधिपतित्वे च रैवन्तो विनियोजितः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ * ॥
 सप्रदिनकर्त्तव्यनीराजनविधौ रैवन्तस्य राज-
 कर्तृकप्रजाविधिर्यथा,—
 “सममे हि तु रैवन्तं पूजयेत्तोरगान्तरे ।
 स्वर्गपुत्रं महाबाहुं दिभुजं कवचोष्णकम् ॥
 ज्वलन्तं शुक्रमस्त्रेण केशान् वितत्य वाससा ।
 कशां वामकरे विभ्रह्मिणे तु करे पुङ्क ।
 खड्गं व्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
 एवविधन्तु रैवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
 स्वर्गपूजाविधानेन पूजयेत्तोरगान्तरे ॥”
 इति कालिकापुराणे नीराजनविधिः ८३

अध्यायः ॥ * ॥ कोजागरपूर्णिमाराधौ द्वारो-
 पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “द्वारोपान्ते सुदीप्तसु संपूज्यो ह्यथावहनः ।
 यवाक्षतवृत्तोपेतैस्तक्षुलेश्च सुतर्पितः ॥
 संपूजिततथः पूर्णोद्भूः पयसा पायसेन च ।
 स्कन्दः सभार्यो रद्रश्च तथा गन्दीश्वरो मुनिः ॥
 गोमहिः सुरभिः पूज्या ह्यागवद्भिर्हृताशनः ।
 उरभवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ।
 पूज्यः सान्धेश्च रैवन्तो यथाविभववित्तरेः ॥”
 इति तियादितम् ॥
 (रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य श्राप-
 वृत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रैवन्तमनुक्तः, स्त्री (रैवन्तं मनुश्च स्त्रे इति ।
 स्त्रु + क्रिप् ।) संज्ञा । इति चिक्राकशेषः ॥
 रेवा, स्त्री, (रेवते उतप्लव गच्छतीति । रेव +
 अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
 १० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।
 “रेवां द्रव्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विश्रीर्णाम् ॥”)
 अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
 “रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवसुतुष्टिदम् ।
 मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि विन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं नृगलाञ्जन ॥
 निश्चित्वैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेगान्तरात्मना ।
 लिङ्गरूपेण ते देवि । गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भं तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
 मम त्वमपरा नृत्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राथम्यमिहागता ।
 रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”
 इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥
 रतिः । सा च कामपत्नी । नीलोत्तुचः । इति
 मेदिनी । वे, २१ । दुर्गा । यथा,—
 “रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
 अतिखण्डनवन्धा वा लोके देवी प्रकीर्णता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रेय, ऋ उ द्वेषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-व्यात्म०-अक०-सं० ।) द्वेषा घोटक-
 कर्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेयन् । उ, रेवते रिरैषे-
 २श्चः । इति दुर्गादासः ॥
 रै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रैवन्तः, पुं, स्वर्गपुत्रः । (यथा, गारुडे २० पृष्ठः ।
 “यतुरङ्गलसम्पाको याधिघाताभिसंज्ञकः ।
 विद्याहारवधं राजवृत्तं रैवतसंज्ञकम् ॥”)
 शैलेभेदः । (अत्रैवाञ्जुनः सुभद्रां हृतवान् ।
 यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।
 “सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ।
 देवतानि च सर्वानि प्राञ्जलान् खल्वि वाच्य च ॥

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
 तामभिदृश्य कौन्तेयः प्रसङ्गारोपयद्रथम् ।
 सुभद्रां चावसर्वाङ्गीं कामवाणप्रपीडितः ॥
 ततः च पुरुषथाव्रक्षामांहाय मुचिषिताम् ।
 रथेन काचनाङ्गन प्रययौ खपुरं प्रति ॥”)
 शङ्करः । इति मेदिनी । ते ४५ ॥ दैत्यविशेषः ।
 इति धरणिः ॥ (स तु बालगण्डाध्यामन्यतमः ।
 यथा, महाभारते । २ । २२६ । २६ ।
 “अदितिं रैवतीं प्राहुर्यहस्तस्यास्तु रैवतः ।
 सोऽपि बालान् महाघोरो वाघते कै महा-
 यज्ञः ॥”
 रैवत्यां भवः । रैवती + अण ।) वर्षमान-
 कल्पीयः पञ्चमो मनुः । स तु रैवतीगर्भे दुर्देम-
 राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुषोऽव-
 तारः । विभुस्मिन् । भूतरयादयो देवाः ।
 हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिम्बाद्य-
 क्षन्तुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरणं
 यथा,—
 “पञ्चमस्य मनोस्तद्वन् रैवतस्यान्तर श्रद्धा ।
 देवबाहुः सुबाहुश्च पथ्यण्यः सोमपो मुनिः ॥
 हिरण्यरोमा समाश्वः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
 देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रजतयः स्मृताः ॥
 अरुणस्तत्त्वदर्शी च विलवान् ह्ययपः क्रपिः ।
 सुक्तो निरुत्सुकः सखो निर्मोहोऽथ प्रकाशकः ।
 धर्मवीर्यबलोपिता दृष्टेते रैवतात्मनाः ॥
 भृगुः सुधामा विरजः सङ्घिष्णुर्नाद् एव च ।
 विवखानतिनामा च घृष्टसप्तर्षयोऽपरैः ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणम् रैवती-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (रत्नाध्यामन्यतमः । यथा,
 मातृस्ये । ५ । २६ ।
 “अजेकपादहिरन्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥”
 मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
 “रैवत्यो गावः ‘पशवो वै रैवतीः ।’ इति श्रुतेः
 ‘तस्येदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यण् । मेघो हि
 सर्वत्र वर्धते यवसं पानीयं च जनयित्वा
 तदीयो भवति पञ्चतस्तद्वनया । यदा, रथि
 रस्यास्तोति मनुपि ‘रथैर्मतौ बहुलम् ।’ ६ । १ ।
 ३४ । इति सम्प्रसारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
 २ । ११ । इति वलम् । सर्वस्य धनस्यैष्ट
 त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम
 तदीयो रैवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”
 इति तत्र देवराजयज्व्वा ॥ * ॥ सोमलता-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।
 “अदितोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।
 “नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सङ्घितस्तदा ।
 पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ॥”
 धनवति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।
 “वरा इवेवैवतासो हिरण्यै-
 रभिस्त्रधाभिस्तान् पितृषी ॥”
 “वैरतासो धनवन्तः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥

विवर्तकः, क्ली, (रैवतकमेव । स्वार्थे षच् ।) पारे वतवृषः । इति राजनिर्वृष्टः । (पारेवत-शब्देऽस्य गुणादिकं त्रयम् ॥)

रैवतकः, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-पञ्चतः । तत्पर्यायः । उज्जयन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते-॥१॥२२०॥१॥ "ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ । वृष्णाश्वकानामभवदुत्सवो वृषसत्तम ! ॥") तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रैवतिकः, त्रि, (रैवती + "रैवत्यादिभ्यश्चक" ।) ४ । १ । १४६ । इति ठक् । रैवत्या अपत्यम् । इति सुप्रबोध्याकारणम् ॥

रीकं, क्ली, (रीचतेऽनेनेति । रुच् + घञ् । गृह्णा-दित्वात् कुत्वम् ।) क्लिप्तम् । इत्यमरः । ११ । ८ । २५ ।

रीका, चलम् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥ रीकः, पुं, (रुच् + घञ् ।) क्रयभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ७ ।

"दिवश्चिदाने रुचयन्त रीकाः ।"

"ते रीकाश्चदीया दीप्तयः ।" इति तज्जाय्ये सायणः ॥)

रोगः, पुं, (रण्यतेऽनेनेति । रोजनमिति वा । रुज + घञ् । यदा, रुजतीति । रुज् + "प्रद-रुजविश्रुष्टयो घञ् ।" ३।३।१६ । इति कर्त्तरि घञ् ।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३ उपतापः ४ आधिः ५ गदः ६ आमयः ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः = आमः ६ आनङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३ अर्षिः १४ तमोविकारः १५ आनिः १६ त्वयः १७ अगार्त्तवः १८ मृद्युत्थः १९ । इति राज-निर्वृष्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मास्यम् २१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ अस्य निदानाद्विधा, —

धन्वन्तरिवचाच ।

"सर्वरोगनिदानश्च वक्ष्ये सुसृत तत्पतः । आत्रेयादीर्मुनिवरेषां प्राक्सुदीरितम् ॥ रोगः पाप्मा ज्वरो आधिर्विकारो दुष्टमामयः । यज्ज्यातङ्गगदावाधाः शब्दाः पर्यायवादिनः ॥ निदानं पूर्वरूपानि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः । निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्भूयं येन लक्ष्यते । उचितसुरामयो दीषविषोषेयानभिहितः ॥ लिङ्गमथक्तमव्यपत्वात् आधीनां तद्व्यथातथम् । तदेव अक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ संस्थानं यज्जनं लिङ्गं लक्ष्यं चिह्नमाहतिः । हेतुआधिविपर्ययं विपर्ययस्तार्थकारिणाम् ॥ औषधान्नविज्ञाराणां उपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं आधिः स हि सात्प्रामिति स्मृतः ॥ विपरीतोऽनुपशयो आधिसात्प्रामितिसंज्ञितः । यथा दुष्टेन दोषेण तथा चात्प्रामित्यवर्षता ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः । संस्थाविकल्पप्राधान्यवर्णकालविशेषतः ॥ स भिद्यते यथाज्ञेव संस्थानोऽसौ ज्वरा इति । दोषाणां समवेतानां विकल्पांशुप्रकल्पना ॥ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आधिः प्राधान्यमादिशेत् । हेत्वादिनात् संप्रावयवैक्यतावर्णविशेषयम् ॥ गक्तं दिनसंभुक्तार्थैर्वाधिकालो यथा मज्जम् । इति प्रोक्तो निदानार्थः स यासेनोपरेष्यते । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मजाः ॥ तन्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् । अहितस्त्रिविधो योगश्चयाणां प्रागुदाहृतः ॥ तिक्तोषणकषयायाञ्चरूपाप्रमितभोजनैः । धावनोदीरकनिश्वाणागरात्युच्यभाष्यैः ॥ क्रियाभियोगभीष्टोक्तचिन्तायायामभेद्युनैः । ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ने प्रकुपयति समीरयः ॥ पित्तं कदम्बतीक्ष्णोष्णकटुक्रोधविदाहभिः । शरन्नभ्याह्वाराण्डविदाहसमयेषु च ॥ स्नाह्नलवणस्त्रिभुज्ज्वलभिव्यन्दिश्रीतलेः । आस्यास्त्रप्रसुखाजीवदिव्यास्त्रप्रादिष्टहृद्यैः ॥ प्रच्छेदनादयोगेन भुक्तमानवसन्तयोः । पूर्वाङ्गे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥ मिश्रीभेषात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः । सङ्कीर्णोष्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥ यापनमदपापानोयशुष्काशकामन्त्रकैः । पिण्याकन्द्यवसरापूतशुष्ककषामिधैः ॥ दोषत्रयकरैस्तेस्तेस्तेस्तयाप्तपरिवर्षतः । ऋतोर्दुष्टात् पुरोवातात् विग्रहविश्रविव्रात् ॥ दुष्टामात्रैरतिश्लेष्मण्यहेतुवर्षार्थीकनात् । मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाच्च निविव-वणात् ॥ स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः । प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगविध्युगामिनः । रसायनीं प्रपदाशु दोषा देहे विकृन्ते ॥ इति गारुडे सर्वरोगनिदानं १५१ अध्यायः ॥ रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६।१६०। १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ सर्वरोगहरवैष्णवकवचश्च तत्रैव २०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अपि च । "जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः । शिवभक्तश्च योगी च स एव विहताहतिः ॥ भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः बहुभुजो नवकोचनः । भस्त्रप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ मन्दादिस्तस्य जनको मन्दायेर्जनकास्त्रयः । पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥ वायुश्चः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च । ज्वरभेदाच्च त्रिविधास्तु येषु त्रिदोषजः ॥ पाण्डुकः कामलः कुष्ठः श्लेष्मः श्लेष्मा च मूलकः । ज्वरातिसारग्रहणीकाशप्रणहणीमकाः ॥ मूत्रज्ज्वलश्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः । आरिशो मेहजः कुष्ठो गोदह गलगण्डकः ॥ भ्रमरो सन्निपातश्च विरुषो दारुणो सति ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥ मृत्युकन्यासुताश्चेते जरा तस्याश्च कन्यका । जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं श्वश्रुदभमति भूतलम् ॥ एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् । पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैतथ्यमिवोरगाः ॥ * ॥ चक्षुर्जलश्च आयामः पादाधक्षौलसेवनम् । कर्णतेजं कूर्कृतैर्जं जरायाधिविनाशकम् ॥ वसन्ते भ्रमणं वद्विसेवास्त्रं करोति यः । बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥ खातश्रीतोऽकक्षायी सेवते चन्दनप्रवम् । नोपयाति जरा तच्च निदाधिऽनिलसेवनम् ॥ प्राशुष्कदोषकक्षायी घनतोयं न सेवते । समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥ शरद्रीद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत् । खातक्षायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥ खातक्षायी च हेमन्ते काले वद्विं निविवते । भुङ्क्ते नवाप्तमृच्छाश्च जरा तं नोपगच्छति ॥ शिशिरैऽशुक्लवद्विच नवोष्णाश्च सेवते । य एवोष्णोऽकक्षायी जरा तं नोपगच्छति ॥ सद्योमांसं नवाप्तश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् । हृतश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥ भुङ्क्ते सद्यं क्षुत्काले लघ्वायां पीयते जलम् । निव्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधि दैव्यङ्गवीनश्च नवनीतं तथा शुभम् । निव्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कं तरुणं दधि । संसेवन्तं जरा याति प्रच्छुष्टा भ्रातृभिः सह ॥ राजौ ये दधि सेवन्ते पुच्छलीश्च रजस्वजाम् । तमुपैति जरा कृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥ रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका । मूत्रयाजकपत्नी या ऋतुहोना च या सति ॥ यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां जभेत्तु सः । तेन पापेन सार्द्धं वा जरा तमुपगच्छति ॥ पापानां आधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं भुवम् । पापं आधिजरावीजं विघ्नवीजश्च निश्चितम् ॥ पापेन जायते आधिः पापेन जायते जरा । पापेन जायते दैव्यं दुःखं श्लोकं भयं कलिः ॥ तस्मात् पापं महावैरं दोषवीजममङ्गलम् । भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥ स्वधर्माचारयुक्तश्च दीप्तितं हरिसेवकम् । गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥ व्रनोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिधिविद्यम् । पापा व्रन्ति तं दृष्ट्वा वैतथ्यमिवोरगाः ॥ एतान् जरा न सेवेत आधिसङ्घश्च दुर्जयः । सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं गृह्णीयति ॥ * ॥ ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति । पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकास्त्रयः ॥ एते यथा सचरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु । तमेव विविधोपायं चाधि मतो निशामय ॥ क्षुधि जाज्वल्यमानायामाहाराभाव एव च । प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च मन्थिपूरके ॥ तासं विस्वप्रक्तं भुक्त्वा जलपापानश्च तत्तुच्यम् ।

रोगः

तदेव तु भवेत् पित्तं सद्यः प्रागृहं परम् ॥
 तप्तोदकश्च शरदं भाद्रं तिक्तं विप्रयतः ।
 देवप्रसक्तश्च यो भुङ्क्ते पित्तं तस्य प्रजायते ॥
 सशर्करश्च धन्याकं पिष्टं श्रौतलोदकान्वितम् ।
 चणकं सर्वगण्यश्च दधितक्रविवर्जितम् ॥
 विख्यतालफलं पकं सर्वमचारमेव च ॥
 आद्रं कं सुद्वयश्च तिलपिष्टं सशर्करम् ॥”
 अचारस्थाने ऐश्वर्यमिति च पाठः ।
 “पित्तचयकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ।
 पित्तनाशश्च तद्दीप्तसुक्तमन्यं निबोध मे ॥
 भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना ह्यथा ।
 तिलतेलं स्निग्धतेलं स्निग्धमामलकीद्रवम् ॥
 पर्ययितान्नं तक्रश्च पक्करम्भाफलं दधि ।
 कृष्याम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धखलसेवनम् ॥
 नारिकेलोदकं कृष्णस्नानं पर्ययितं जलम् ।
 तरुसुखपकफलं सुपकककटीफलम् ॥
 स्नातस्नानश्च वर्षासु मूलकं श्लेष्कारणम् ।
 ब्रह्मरन्ध्रं च तत्त्वन्म मष्टदीर्घविनाशनम् ॥
 नक्ष्त्रिन्दं मृष्टिभङ्गं पकतेलं विशेषकम् ।
 भ्रमणं शुष्कभक्षश्च शुष्कपक्करोतकी ॥
 पिष्कारकमपक्कश्च रम्भाफलमपककम् ।
 वेश्वरसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
 सद्यतं रोचनाचणं सद्यतं शुष्कशर्करम् ।
 मरीचं पिप्लीषुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु ॥
 ब्रह्माख्यतानि गन्धानि सद्यः श्लेष्महराणि च ।
 बलपुष्टिकराख्येव वायुबीजं निशामय ॥
 भोजनानन्तरं सद्यो गमनं घावनं तथा ।
 छेदनं वङ्गनापश्च शश्वद्भ्रमणमेद्युनम् ॥
 उडुस्त्रीगमनश्चैव मनःमन्ताप एव च ।
 अतिरूचमनाहारं युद्धं कलहमेव च ॥
 कटुवाक्यं भयं शोकं केवलं वायुकारणम् ।
 आज्ञाख्यसक्रे तत्त्वन्म निशामय तदौषधम् ॥
 पक्करम्भाफलश्चैव सबोजं सर्करोदकम् ।
 नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुभिष्टकम् ॥
 माह्विषं दधि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
 सद्यःपर्ययितान्नश्च सौवीरं श्रौतलोदकम् ॥
 पकतेलविशेषश्च तिलतेलश्च केवलम् ।
 काङ्गलीतालखञ्जं रसुक्तमामलकीद्रवम् ॥
 श्रौतलोष्णोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
 स्निग्धपद्मपन्नतल्पं सुस्निग्धयजनानिलः ॥
 एतन्म कथितं वल्ले । सद्यो वातप्रणाशनम् ॥*॥
 वायवस्त्रिविधाः पुसां श्लेष्मसन्तापकामजाः ॥
 आधिसंघश्च कथितस्तन्नाणि विविधानि च ।
 तानि आधिप्रणाश्याय कृतानि सद्भिरेव च ॥
 तन्नाशयितानि सर्वानि आधिचयकराणि च ।
 रसायनादयो येषु चोपायश्च सुदुर्लभः ॥
 न शक्तः कथितुं साध्वि याचार्यं वत्सरेण च ।
 तेषां सर्वतन्नामां कृतार्थानां विचक्षयैः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 अथ आधिलक्ष्यम् । तत्र वाग्भटः ।
 “रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषशान्द्यमरोगता ।
 रोगा दुःखस्य दासारी च्वरप्रभृतयो हि ते ॥

रोगः

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
 स्रुताः ।
 मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केचि
 कायिकाः ॥”
 तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः ।
 क्षुत्पिपासासुपुष्पाजगरात्पुत्रप्रभृतयः ॥ अथवा
 स्वस्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सङ्घा
 रति यावत् । ते च जन्मान्मादयः । आग-
 न्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
 भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
 भिमान्देश्यपैशुन्यविषादेषां स्रुत्यामातुस्यप्रभृ-
 तयः । अथवा उन्मादापस्कारभ्रष्टाभ्रमतमः-
 स्रव्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाक्षुरोगप्रभृतयः ॥
 “कम्पेजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चामरे ।
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये आधयस्त्रिविधाः स्रुताः ॥”
 तत्र कम्पेजा आधयः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
 प्रबलं आधिरूपं केवलं भोगनाशं प्रायश्चित्त-
 नाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषिण्य
 जनिताः । तथा ।
 “यथाशास्त्रं निर्णीता यथायाधि चिकित्-
 सिताः ।
 न शमं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मणा बुधैः ॥”
 दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्त-
 कफजाः ॥ * ॥ न तु मिथ्याहारविहारिणांमपि
 प्राक्तनसुक्तेन नेरुष्यं दृश्यत एव ततो दोषजे-
 ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
 इति उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं
 दुष्कर्म वर्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
 विहारभूयिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा
 इत्युच्यत इति समाधिः ॥ * ॥ कर्मदोषोद्भवाः ।
 “स्वल्पदोषो गरीयसोस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।”
 अत्र कारणं दुष्कर्मप्रबलं यतो दोषास्त्वित्पि
 आधिगरीयस्व तत्कर्मैवकारणं चोच्यं भवति ।
 दोषास्तु स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त
 एवेति । दोषाणां कारणानु मन्थन इति कर्म-
 दोषोद्भवाः ।
 “कर्मण्ययात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेजैः ।
 कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषचयात् चयम् ॥”
 दोषजाः स्वस्वभेजैरिति रोगजेष्वदिकारणं
 दुष्कर्म तद्भेजैर्दोषजेष्वदिकारणतदुःखभोगेन
 कटुनिस्तकषायाद्यदृष्टमणणादिजनितदुःखभो-
 गेन च चयं यान्ति । शेषादृष्टहेतवो दोषास्ते
 स्वस्वभेजैः चयं यान्तीत्यर्थः ।
 “साध्या याप्या असाध्याश्च आधयस्त्रिविधाः
 स्रुताः ।
 सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥”
 याप्यसत्त्वमाह ।
 “यापनीयान् तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ।
 क्रियायान्ति निवृत्तार्थो सद्यो यश्च विनश्यति ॥
 प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं प्राप्यमातुरम् ।
 प्रप्रतिष्यद्दिवागारं स्तम्भो यत्रेन योजितः ॥
 साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यां तथा ।

रोगः

न्नन्ति प्राकानसाध्यास्तु नराणामक्रियावैश्याम् ॥”
 अक्रियावतां चिकित्सा रक्षितानाम् ॥ * ॥
 अथोपदवलक्षणम् ।
 “रोगारम्भकदोषस्य प्रकीपादुपजायते ।
 योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रवश्चोदितः ॥”
 अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
 “रोगिणो मरणं यस्माद्दवश्यं भावि लक्ष्यते ।
 तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टञ्चापि तदुच्यते ॥”
 अथ रोगस्य चिकित्सा लक्षणमाह ।
 “या क्रिया आधिहरणी सा चिकित्सा निग-
 द्यते ।
 दोषघातुमलानां या साम्यज्ञत् सेव रोगोऽहत् ॥”
 क्रियात्र कर्म । आधिर्ज्ञेयतेऽनयेति आधि-
 हरणी । करणाधिकरणयोश्चैति सूत्रेण करणाधि
 लुट् । तथा च ।
 “याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे घातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्मे तद्भिर्जा
 मतम् ॥
 या तुदीर्घा श्रमयति नान्यं आधिं करोति च ।
 सा क्रिया न तु या आधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥”
 क्रियात्र चिकित्सा । तथा चामरसिंहः ।
 “आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजन संप्रधारणम् ।
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥”
 इति ॥*॥
 अथ चिकित्साविधुपदेशः ।
 “जातमात्रचिकित्साः स्यान्मोषेऽप्योऽप्यतया गदः ।
 वद्विष्टक्षुब्धेस्तुल्यः स्वस्वोऽपि विकरोत्यसौ ॥
 रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्मे भिषक् पश्चात् स्नानपूर्वं समाचरेत् ॥”
 अयमर्थः । भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचा-
 रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् । ततः
 पश्चात् रोगौषधविचारानन्तरं स्नानपूर्वं साव-
 धानो न तु अवश्यया कर्मे चिकित्सामौषध-
 दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥ रोगज्ञान
 चिकित्साकरणं दोषमाह ।
 “यस्तु रोगमवज्ञाय कर्माख्यारभते भिषक् ।
 अयोषधविधानञ्चस्य सिद्धयेदृच्छया ॥”
 यदृच्छया स्मेरितया सिद्धिर्भवति नापि भवती-
 त्यर्थः । अन्यच्च ।
 “औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चामयम् ।
 वेदकर्म स चेत् कुप्यादधमर्हति राजतः ॥” * ॥
 रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।
 “यस्तु केवलरोगज्ञा भेषजेऽपि चक्षुः ।
 तं वेदां प्राप्य रोगी स्यादयथा नौर्साविकं
 विना ॥”
 नाविकं कर्मधारं विना यथा नौः सङ्कटे प्रतति
 तथा रोगीत्यर्थः । अन्यच्च ।
 “यस्तु केवलशस्त्रज्ञः क्रियास्त्रज्ञो भिषक् ।
 स सुहृत्वातुरं प्राप्य भीरुः शस्त्रोव चाह्वयम् ॥”
 रोगोषधयोर्ज्ञाने युगमाह ।
 “यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेष्यकोविदः ।
 देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥

रोगः

आद्यावन्तं रजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
मेघजानां विधानेऽथ ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥”
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
ज्ञानं स्यात्तदाह ।

“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्वस्वरूपं लक्षणम् ।
तद्येवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”
तत्र हेतोरलक्षणाह ।

“यत्तु न स्याद्द्विजा येन तस्य तद्हेतुरुच्यते ।
शास्त्रं संव्यवहाराय तत्पर्यायान् प्रवक्ष्यहे ॥
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निबन्धनम् ।
मूलमायतनं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । वर्षा-
रूपञ्चमहिमानश्रान्तिमैद्युनशोकचिन्ताभया-
द्यो वातप्रकोपहेतवो वातजान् आधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कृन्वोष्णतौष्णक्रोधश्यामुष्णधामि-
घातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् आधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धप्रोतादयः कफ-
प्रकोपहेतवः कफजान् आधीन् बोधयन्ति ॥*॥
अथ संप्राप्तिलक्षणमाह ।

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
उत्पत्तिर्थाभयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
दोषेण । यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां
विसर्पणमूर्द्धाघ्निसंश्लेषादिगतिभेदेन । तथा च
विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ
संप्राप्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तिः पर्याया-
वाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-
भेदानाह ।

“संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते यथात्रेव वक्ष्यन्तेऽथै ज्वरा इति ॥”
संख्यादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्ति-
भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
विद्वेष्टोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः घट्ट-
विध इत्यादि । विकल्पं विद्वेष्टोति । दोषाणां
समवेतानां विकल्पोऽंशप्रकल्पना । सम-
वेतानां समुद्दितानां दोषाणां अंशप्रकल्पना
हीनमध्याधिकभेदेभांगकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
प्राधान्यं विद्वेष्टोति ।

“स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आधिः प्राधान्यमादि-
श्रेतु ।
आधिः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधा-
न्यञ्च वदेदित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य
प्राधान्यं ज्वराधीनानां आसाहीनामप्राधा-
न्यम् ॥ * ॥ बलं विद्वेष्टोति ।

“हेत्वादिक्तात् स्यादवयवेऽन्वलावलविशेषणम् ॥”
अत्रापि आधेरित्यनुवर्णते । हेत्वादेः हेतुपूर्व-
रूपाणां कर्ता ज्ञानं साकल्येन । अवयवेः एक-
देशेन । आधिऽन्वलावलयोर्विशेषणं विशेष-
बोधः ॥ * ॥ कालं विद्वेष्टोति ।

“नक्तं दिनसंभ्रुक्तांशैर्थाधिकालो यथावसम् ॥”
नक्तमत्रावयवं रात्रिवाचकम् । एतेवैतदुक्तं

रोगः

यस्मिन्नादेरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप उत्कोऽस्ति
सोऽंशस्तदोषस्य आधिः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उत्को वाङ्मभटेन ।
“त वापिगोऽपि ज्वराम्भोरधोमध्योऽंशसंश्रयाः ।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥”
इति ॥

ते वातपित्तकषाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
“वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्तं तु कफः कुर्यादेषा प्रकृतिरार्सवी ॥”*॥
संप्राप्तिर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मित्या-
हारविहारकुपितवाताद्यामाश्रयगमनरसदूषण-
कोष्ठादिस्निग्धनिरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा आधीनां संख्यादोषांशप्र-
कल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति । तेषु
ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्वस्वरूपस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वस्वरूपं तद्द्वयेन विद्याद्भाविनमामयम् ।
सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषेरनधिष्ठितम् ।
विशिष्टमीषद्भुक्तं स्यात् विशेषेषु समन्वितम् ॥”
दोषाणां विशेषाः जन्मातिशयनत्रदाहादि-
मान्वाद्यः । तत्र पूर्वस्वरूप आधीनां ज्ञानाय
हेतुर्यथा । अमाद्यो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अथ च त एव अमाद्योऽतिशयितजन्माद्युक्ता
भाविनं वातज्वरं नत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वङ्गमान्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वस्वरूपं विशिष्टं यदाक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लिङ्गचिह्नं च यज्जनं रूपमाकृतम् ॥”
विशिष्टं पूर्वस्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव सन्ध-
युक्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे व्यवहाराय
पर्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं आधि-
ज्ञानाय हेतुर्यथा । स्वदावरोधः सन्नापः
सन्धाङ्गयज्ञश्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।

“औषधान्नविहाराणासुपयोगं सुखावहम् ।
शृणासुपशयं विद्यात् सु हि सात्प्रमिति स्मृतः ॥”
तत्र वातस्योपशयमाह ।

“मधुरलवणसाम्बन्धिगन्धनस्योष्णनिदा-
गुरुचिककरवस्तिस्वेदसंभेदानि ।
दहनजलदंशपाभ्यङ्गसन्तर्पणानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्यात् ॥”
अथ पित्तस्योपशयमाह ।

“तिलस्तुतादुकषायशीतपवनच्छाद्यानिशावीजन-
च्योत्स्नाभूयहथन्तवारिजलदस्त्रीगात्रसंश-
शानम् ।
सर्पिः क्षीरविरिकसेकधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तं
नयेत् ॥”

अथ कफस्योपशयमाह ।
“रूचदारकषायतिलकटुकथायामनिष्टीवनं
धूमाद्युष्णशरीरेकवमनं स्वेदीषासादिकम् ।

रोगः

दृङ्घातात्स्वनिगुह्यागारलज्जक्रीडाङ्गनासिचनं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणसुषं हरेत् ॥”
जलक्रीडा. कर्षं कर्षं हरति तदाह । जल-
क्रीडास्वनिगुह्येनावरुह्यदेहोष्णा पङ्कलिप्र-
पाकाभिरिषोयो भूत्वा कर्षं शोषयति इति
समाधिः ॥*॥ उपशयो आधिज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं
चरकेश । गृह्णिलङ्गं सङ्कीर्णलक्षणञ्च आधिसुप-
शयासुपशयाभ्यां परीक्षेति । तथा च सुश्रुत ।
“अभ्यङ्गस्वेदनञ्चैविकारो वातिको न यः ।
शास्त्रे तत्र तु विज्ञेयं रक्तमात्रास्ति दूषितम् ॥
सर्वेषामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितमेवम् ॥”
सर्वेषां रोगानां निदानं सप्रिलक्ष्यं कारणम् ।
कुपिताः स्वहेतुदुष्टाः । मला वातपित्तकषा
रक्षेत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
सर्वेषां रोगाणामेकारणमिति । नत्वागन्तुज-
याधिषु अभिचारः स्यात् । तत्र तत्राप्युत्पत्त-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावितात् । उत्पत्त-
द्रव्येषु गुणयोगस्यैव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोगा यथा । शासतातपोयकर्मविपाके ।
“कुष्ठश्च राजयप्त्वा च प्रमेहो गृह्यणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्रापन्नरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽपिनाशनम् ।
इत्येवमाद्यो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ।
जलोदरयज्जन्तुहृन्मूलरोगव्रणानि च ।
आसाजीर्णज्वरच्छेदिभमभोहगलग्रहाः ।
रंक्ताब्जद्विसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥
दण्डावतानकश्चिन्नवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वस्त्रोक्तपुच्छरीकाद्या रोगाः पापससुद्भवाः ॥”
तथै ।

“अथ आशा शृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्यं च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमान् ॥”
सर्वरोगनाशकरानं यथा । हेमाद्रिद्वन्द्वान-
खण्डे भगवदाव्यम् ।
“सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भव ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र तिथयो, रिक्ताः
प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्द्वितीयात्रयोदशी
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती
श्रवणाधनिशाशतभिषाण्येष्टाहस्तापुष्यपूर्वा-
षाढापूष्यफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीशुभ-
श्रिवांसि । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र योगो यतो
पातः । अशोभनखण्डः । लग्नापेक्षया कर्कशु
पापग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अथि च ।
“चन्द्राशुद्धौ यतोपाते भौमाकंशनियामरे ।
व्रणसुक्तो याधिसुक्तः क्षयः क्षान समाचरेत् ॥
पूर्वात्रयमघाश्लेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च तिथौ रिक्ते चारोग्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

रोगह

रोगहं, स्त्री, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशकं, त्रि ।
 (स्त्रियां डीप् । यथा, सुश्रुते । १- ४४ ।
 “त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघ्नमूर्च्छिता ॥”)
 रोगभूः स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं आधिमन्दि-
 त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचक्रिका ॥
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टप् ।) राज-
 यत्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “इति आधिसम्बन्धस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुश्लोक्तत्तुविधः ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ॥)
 रोगलक्षणं, स्त्री, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तञ् ।) वैद्यः । इति शब्दचक्रिका ॥
 रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मन्ःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या मन्ःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रोगशिल्पी, [न] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृत्त-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ शरालु इति
 भाषा ॥
 रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) च्वरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोगहं, स्त्री, (रोगान् हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति शब्दचक्रिका ॥
 रोगहरद्रव्यं, स्त्री, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
 रोगनाशकवस्तु । यथा,—
 धन्वन्तरिखाच ।
 “द्रव्याणि मधुरादीनि वर्ष्य रोगहराण्यहम् ।
 शालिषट्किकगोधूमचौरश्चैव तथा मधु ॥
 मन्नाश्टजाटकयवकश्रेष्ठादकगोक्षुरम् ।
 गन्भारी पौष्करं बीजं द्राक्षा खञ्जूरकं वला ॥
 नारिकेलैश्चात्मगुप्ता विदारौ च पिपासकम् ।
 मधुकं तालकुम्भाक्षं सुखोद्व्यं मधुरो गन्धः ॥
 मूर्च्छादाहप्रशमनः घडिन्द्रियप्रसादनः ।
 लम्बिकन् कफघ्नं वृष्यं एकोऽर्थार्थं निषेवितः ॥
 आसकाशास्त्रमाधुयंस्त्ररवाताकांदाणि च ।
 गलगण्डश्रीपदानि गुडशेषादि कारयेत् ॥ * ॥
 दाडिमामलकाम्बुश्च कपित्थकरमर्दकौ ।
 मातुलुङ्गास्वातकश्च वदरं तित्तिरीफलम् ॥
 दधितकं काञ्जिकश्च लज्जुचं चान्वेत्तसम् ।
 अन्ना दन्तशृतायुक्तौ जारणः पाचनौ रसः ॥
 क्षेदनो वातघ्नं वृष्यो विहाही चानुजीमनः ।
 अन्तोऽर्थार्थं संयमानः कुम्भादे दन्तार्धकम् ॥
 शरीरस्य च श्रेष्ठकृश्वरकृष्णमल्लवेत् ।
 क्लृप्तमिन्द्रयादीनि पाचयत्यभिभावतः ॥ * ॥
 लवणार्द्रयवचारः सन्नकादिश्च लावण्यः ।
 शोधनः पाचनः क्षेदी विश्लेषसर्पणादिहन् ॥
 मागरोधी माद्वल्लत् स एकः परिषेवितः ।
 गात्रकण्ठकोटश्रीपर्वेवैष्यं लज्जयेद्रसः ।
 रक्तवात रक्तपित्तं पुष्पेन्द्रियरुजादकम् ॥ * ॥
 औषधप्रभुं मूलकश्च देवदारु च कुष्ठकम् ॥

रोगह

लवणं लम्बजफलं सुक्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।
 कटुको रीपनः शोधी कुष्ठकण्टकफान्तजत् ॥
 स्यौख्यालस्यलमिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
 एकोऽर्थार्थं संयमानो भमदाहादिलहवेत् ॥ * ॥
 क्षतमानः करीराणि हरिद्रेन्द्रयवास्तथा ।
 स्वाडुकण्टकवेवाणि वृहतीद्वयशङ्कनी ॥
 गुडची च द्रवणी च त्रिष्टम्बकपण्यापि ।
 कार्वेलकवातीकुकरवीरकवासकाः ॥
 रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वेजयन्तिका ।
 जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥
 तित्तो रसम्बेदनः स्यादोचनो रीपनस्तथा ॥
 शोधनो जरलघ्नाशो मूर्च्छांककृत्तिकादिजित् ॥
 विष्णुनक्षत्रेदंशो धी व्यर्थं स च सेवितः ।
 मन्वास्तम्बशेषकार्तिशिरःशूलद्रव्यादिहृत् ॥ * ॥
 त्रिफलाशूलकौजम्बु आम्नाम्नातवटादिकम् ।
 तिलकं वज्रुलं श्राकं निव्यावं सुन्नक्षत्रिका ॥”
 निव्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।
 “कषायो ग्राहको रीपी क्षम्भनः क्षेदशोधयः ।
 एकोऽर्थार्थं संयमानो वृद्ध्यादय पीडलत् ॥
 मुखशोधयन्वाधानमन्वास्तम्बादिकारकः ॥ * ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेवशङ्खीवलाङ्गयम् ॥
 कण्ठपी शूलकी वनो पुनर्नवा शतावरी ।
 अग्निमन्थो ब्रह्मदण्डो खद्वैरुखके तथा ॥
 यवकोलकुलत्यादि कर्षासौदसम्बलकम् ।
 पृथक् समको वातान्तो बहुपित्तहरस्तथा ॥
 शतावरी विदारौ च वालकीशरीरचन्दनम् ।
 दूर्वा वटः पिप्यली च वदरौ शूलकी तथा ॥
 कदली चोत्पल पद्मस्तुडम्बरपटोलकम् ॥ * ॥
 अथ श्लेष्महरो वर्गी हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥
 शतपुष्पी च जाती च योधारवधनाकुली ॥ * ॥
 सपिप्पलीवसामन्वा क्षेपेण प्रवरं हृतम् ॥
 तथाधीक्षुत्तिमेघामिकाङ्गुणां प्रस्तुते हृतम् ।
 केवलं पित्तकं सपिप्पलीके लवणान्वितम् ॥
 देयं बहुकफे वापि थोषचारसंमन्वितम् ।
 अन्थीनाडीक्षमिश्रेणमेदोमारुतरोगिणु ॥ * ॥
 तैलं लाचवदाट्टाय क्रूरकोष्ठेयु देहयु ।
 वातातपास्वभावातिव्यायामचौघातुषु ॥
 रूचे क्षेपचयत्यभिवाताहतपथेषु च ।
 तथा दग्धा हलभ्रटा योनिकर्मा शिरोरजि ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चात्तैश्च मध्यमे ।
 जघन्यस्य पलाहिनं क्षेहकाथौषधेषु च ॥ * ॥
 जलसुख्यं हृते देयं पृथक् तैले न प्रसृते ।
 क्षेपे पीते तु लघ्णार्थां पिबेदुद्योदकं नरः ॥
 वाताशुलीमदीप्राग्भवर्षाक्षिग्धसमं मतम् ।
 रूचस्य क्षेहस्यं कायंमतिक्षिग्धस्य रूचयम् ॥
 श्यामाककोरदूषाम्तकपिण्याकपष्टिभिः ।
 वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इत्यते ॥
 न खेदयेदतिस्थूलरूचदुर्बलमूर्च्छितान् ॥”
 इति गारुडयोगसारे १७७ अध्यायः ॥ * ॥
 धन्वन्तरिखाच ।
 “हृततैलादि वस्थामि श्रेष्ठ सुश्रुत रोगहन्तु ।
 शङ्खपुष्पी चैवा चोमा शङ्खी ब्रह्मसुवर्षला ॥

रोगह

अभया गुडची चैव अङ्गुष्ठकवाङ्गुची *
 एतेरचसमेभिर्भागैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकाया रसप्रस्यः क्षीरप्रस्यसमन्वितः ।
 एतद्वाङ्गीघृतं नाम श्रुतिमेघाकरं परम् ॥ * ॥
 त्रिफलापिचकवलानिर्गुक्षीगन्धवासकाः ।
 पुनर्नवा गुडची च वृहती च शतावरी ॥
 एतेर्घृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्हनम् ॥ * ॥
 वलाशतकषाये तु तैलस्याहार्द्राढकं पचैत् ॥
 कल्केभैधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मैः ।
 खण्डोलापिप्यलीकुष्ठलवणालुगुकेश्रैः ॥
 गन्धाश्चोषणीयेश्च क्षीराढकसमाश्रितम् ।
 एतन्वृद्धिना पक्वं स्यापथेद्रजने शुभे ॥
 सर्ववातविकारांस्तु सर्वघ्नास्वन्तराश्रयान् ।
 तैलेमेतत् प्रथमेवकुलाख्यं राजवल्लभम् ॥ * ॥
 शतावरीरसप्रस्यं क्षीरप्रस्यं तथैव च ।
 शतपुष्पा देवदारु मांघो शैलेयकं वला ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
 एतेः कर्षसमेः कल्केक्षौलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कुलवाम्बपङ्कनां वधिरयङ्गुलिनाम् ।
 वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैद्युने ॥
 जराजर्जरगात्राणां चाभानस्तुश्रीषिणाम् ।
 त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ॥
 स वक्षिर्नाश्रयत्यासु तैश्चैव स्याद्दशाङ्गकः ।
 नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुग्हनम् ॥ * ॥
 पृथक् तैलं हृतं कुम्भात् समक्षोरीवधेः पृथक् ।
 शतावथ्या गुड्या वा पिचके रीचनानुतः ॥
 निर्गुङ्गा वा प्रसारण्या कण्टकाया रसा-
 दिभिः ।
 वर्षावाणलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ॥
 ब्राह्म्या चैरुखकेनापि भृङ्गराजेन सुखिना ।
 न्द्रवत्या दशमूलेन खदिरं वटादिभिः ॥
 वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोग-
 हन्तु ।
 हृतेन मधुना वापि युक्तं खड्गगुडादिभिः ।
 लवणैः कटुकैश्च यथाभागश्च रोगहन्तु ॥
 पिचककार्तिश्रितामलप्रचयमारकम् ।
 खटा च वाला गण्डिका सप्तपङ्कतुवर्षिकाम् ॥
 ज्योतिष्मतीश्च संभव्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 एतन्नियन्त्रं तैलं श्रेष्ठं दद्यात् भगन्दरे ॥
 शोधनं रीचनश्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
 पिचकाद्यं महातैलं सर्वरोगप्रमञ्जनम् ॥
 अजमोदः सचिन्द्री हरितालनिशादयम् ।
 चारुसं केनयुतमार्दकं सरलीह्वयम् ॥
 इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलेः कन्दलेः समैः ।
 कन्दलेः स्थाने स्यन्दनेः इति च पाठः ।
 “एभिः सर्षपं तैलमजाम्बुजैश्च योजितम् ।
 नृदधिना पचेदेतत् अकक्षीरेण संयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गुण्डमालां अपोहति ।
 विदग्धस्तु पचैत् पक्वं पक्वेषु विशीघ्रयेत् ॥
 रोपयं नृदुभावश्च तैलेनानं कारयेत् ।
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगहन्तु ॥”
 इति गारुड १७८ अध्यायः ॥

रोगो

रोगहारी, [न] पुं, (रोगं हरति तच्छीलः ।
 हृ + गिनिः ।) वेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
 रोगनाशके, त्रि ॥
 रोगितरुः, पुं, (रोगिणां शोकनाशकस्तु ।)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगिवल्लभं, क्ली, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥
 रोगो, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
 इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २
 विकृतः ३ म्लानः ४ म्लानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
 अभ्यान्तः ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० सामयः ११
 अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
 यावी १३ म्लानः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ
 चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
 भटः ।
 “दर्शनस्पर्शनप्रश्नेः परीक्षेदथ रोगिणम् ।
 आयुरादि दृष्ट्वा स्यात्स्योतादेः प्रश्नोऽप-
 रम् ॥”
 आयुरादि । आदिशब्दान् साध्यत्वासाध्य-
 त्वादि । दृष्ट्वा दर्शनेन । अत्र सम्प्रदादिभ्य-
 च्छन्ति भावे क्तिप् । स्यात् शोतादेः । शोतीणा-
 न्दुक्तितनत्वादिना परीक्षणञ्च । प्रश्नतः ।
 उदरलाघवागौरवत्वघावभुजाबलाकलादिना ॥
 “मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
 च ।
 तथा दुष्यरिष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
 तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वामूत्रादेः कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 “नेत्रं स्यात् पवनादूर्णं धूम्रवर्णं तथाकण्ठम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विभीकनम् ॥
 हरिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
 दोषद्वयं सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
 चक्षुःश्लेष्माशुक्लान् स्निग्धं स्यात् सलिल-
 भ्रुनम् ।
 तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्होत्रं बलान्वितम् ॥
 नेत्रं द्विदोषवाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
 त्रिदोषलङ्घं संवत तस्मादयति रोगिणम् ॥
 त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तस्मैर्गं भृशं भवत् ।
 त्रिभिन्नं सलिलस्राविं प्राप्तेर्नीम्बीलयत्यपि ॥” *
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 “घ्राकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलान् ।
 रक्षा श्यामा भवेत् पिप्पलाक्षिप्रार्द्रा धवला
 कफान् ।
 परिदग्धा खरस्यर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
 सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 अथ मूत्रपरीक्षा ।
 “वातेन पाण्डुरं सूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेद्रक्ताह्वलं फेनिलं कफान् ॥”
 अथ शरीरस्य उष्णत्वादिज्ञानार्थं स्पर्शनं
 कार्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
 “पुषो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु ।
 अङ्गुष्ठमङ्गला नाडी परीक्षेत भिषग्वरेः ॥

१८५

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिरुभिर्नाडीमवहितः स्पृष्टेत् ।
 तद्वेद्यया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखि-
 लम् ॥
 सद्यःज्ञातस्य सुप्तस्य क्षुत्क्षान्तपश्लीलिनः ।
 आयामश्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥
 वातेऽधिके भवेद्नाडी प्रथक्ता तुर्जनीतले ।
 पित्ते यक्ता मध्यमायां त्वनीयमङ्गुलिया कफे ॥
 तन्नीमध्यमामश्रे वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।
 अनामिकायां तर्जनीयां यक्ता वातकफे भवेत् ॥
 मध्यमानामिकां मध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
 अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रथक्ता सन्निपातिनः ॥
 वानाङ्गुलितर्जनीयां पित्ताङ्गुलियुगामिनी ।
 कफाम्बुदगतिर्ज्ञेया सन्निपातादतिदृता ॥
 वक्रसुप्तस्य चक्षुः धमनी वानपित्तन ।
 यद्देहकञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिकं ततः ॥
 उतसुप्तस्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
 कामान् क्रोधान् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभया-
 भ्रुता ॥
 भ्रित्वा स्थित्वा चलेद्यया मा हन्ति स्थानश्रुता
 तथा ।
 अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न
 संशयः ॥
 ज्वरकोपेन धमनी क्षीणा वेगवती भवेत् ।
 मन्दाग्नेः क्षीणघातोश्च सैव मन्दनरा गता ॥
 चपला क्षुधितस्य स्यात् टप्रस्य भवति स्थिरा ।
 सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (लक्षणान्तरादिकमाह ।
 “रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु
 यादृशः ।
 यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निष्पन्न-
 ताम् ॥”
 तत्र चिकित्स्यः ।
 “निष्पन्नकृतिवर्गाभ्यां युक्तः सर्वे न चक्षुधा ।
 चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जित-
 द्रियः ॥”
 सर्वं असनाभ्युद्यत्क्रियादिष्विज्जलनाकरं तेन
 युक्तः । चक्षुधा चक्षुरुपलक्षिततन । ततोऽन्य-
 नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् भीक्षयितव्यः ।
 अन्यञ्च ।
 “आयुष्मान् सखवान् साथी द्रव्यवान् मित्र-
 वानपि ।
 चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यज्ञदा-
 स्तिकः ॥”
 आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥
 अथाचिकित्स्यः ।
 “चक्षुः साहसिको भीरुः कृतघ्नो अग्र गव च ।
 शोकाकुलो सुमूर्खश्च विहीनः करणेश्च यः ॥
 वैरी वैद्यविदग्धश्च अह्वाङ्गीनश्च शङ्कितः ।
 भिषजामविधेयाः स्युर्गोपकस्या भिषग्विधाः ॥
 एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥”
 चण्डोऽत्यन्तक्रोधशीलः । साहसिकः अविचार्य-

रोचनः

कारी । भीरुभयशीलः । कृतघ्नो वैद्यक्षतोप
 कारलोपकः । अग्रो याकुलः । विहीनः कर-
 णेश्च यः निजेन्द्रियशङ्करहितः । वैरी न
 चिकित्स्यः कदाचिदोगोदिके अपवादभयान् ।
 वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुश्रुतः ।
 “स न सिद्धाति वेदास्तु एहे यस्य न पूष्यते ॥”
 शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥
 वैद्यवचनाविधाधिगः । भिषग्विधा वेदतुल्याः ।
 एते नोपकस्याः न चिकित्स्याः । अथ दूतस्य
 लक्षणम् ।
 “यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
 स च यादकं समुचितस्तादृगञ्च निगद्यते ॥
 दृताः सुजातयोऽथङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
 सुखिनोऽश्चष्टाहृदाः शुभ्रपुष्पफलोर्धुताः ॥
 सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसङ्गताः ।
 भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”
 सजातयः रोगिसमानजातयः ।
 “यस्यां प्राणमरुद्धाति सा नाडी क्षीय-
 संज्ञिता ॥”
 अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ।
 “वैद्याकानाथ दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृत ।
 न शुभं सौम्य शकुनं प्रदीपन्तु सुखावहम् ॥”
 प्रदीपमानं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं न
 पर्ययत् । तथा च ।
 “रिक्तहस्तो न पर्ययत् राजानं भिषजंगुरुम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रोग्यं, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 अपण्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगसम्बन्धिनं च ॥
 रोचकं, पुं, (रोचयतीति । रुच् + गिच् +
 ण्युल ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । वभुक्षा २
 अशना ३ जिघत्सा ४ रुचिः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कदलो । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ राजपलाहः । अश्वदंश । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ यत्स्थिपणभेदः । भण्डिउर इति
 नेपालदेशे स्थानः । तत्पर्यायः । निशाचरः २
 धनहरः ३ कितवः ४ गगहासकः ५ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-
 त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्टकफानिलरन्तोऽपि
 स्वदेहोऽस्य चरगन्धविमश्रमनाशित्वञ्च । इति
 भावप्रकाशः ॥ (काचकुप्यादिकारकः । यथा,
 रामायणे । ० । ८३ । १३ ।
 “मायूरकाः काचकुप्याः वेधका रोचका-
 स्तथा ॥”
 “रोचकाः काचकुप्यादिकारकाः इति कतकः ।”
 इति तट्टीका ॥) रुचिकारकं, त्रि ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गः ।
 “संयाहो रोचको बन्धुर्भाषामेगो ज्वरापहः ॥”)
 रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + नन्वादिवात्
 ण्युः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य
 पर्यायो यथा,—

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
पिष्ठाणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
धारयः ।) देशविशेषः । रम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काकुमभ्ये यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनस्य ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

मौम्येऽथ याम्ये वडवानलस्य ।

कृत्स्नपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोमूणां कूपः ।) लोमविवरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरश्मोन्दिवाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(तथा च ।

‘ ऊर्ध्वं नामान्निकर्णास्विर्मण्डयोनिगुदैरधः ।

कृपितं रोमकूपैश्च समस्तेस्तनप्रवर्तत ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

रोमकेशरं, स्त्री, (रोमूणां केशरमिव ।) चामरम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमगुच्छः, पुं, (रोमूणां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।
इति हेमचन्द्रः । २। २७२ ॥ चारावली च । १७३ ॥

रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थं कन् ।)
चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमन्याः, पुं, उर्ध्वीये चञ्चलम् । इत्यमरः ॥
जाओरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ५० ।

“स्योर्वसितरोमन्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥”)

रोमभूमिः, स्त्री, (रोमूणां भूमिरिव ।) चर्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री (रोमूणां लतेव ।) लोमावलिः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥

रोमवान्, [त] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-
दर्थ्यर्थं मतुप्रप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

रोमविकारः, पुं, (रोमूणां विकारः ।) रोमाश्चः ।
इति हलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्यति । रोमन् +
“लोमादिपामादिपिष्ठादिभ्यः शनेलच् ।” ५ ।
२ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पिष्ठाणुः । कुम्भी । शूकरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।
६ । १५ । १४ ।

“रोमशश्चावनी दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ॥”

अस्य ऋषेरकलोमपतनं एकन्द्रपातो भवेत् एव
सर्वलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-
रूपमौ जीवामि वा कियन्ति दिनानीति चिन्त-
यन् तिवस्तुं गृहं न निर्म्ममे केवलं वर्षासु धारा-
पाननिवृत्तये मस्तकविन्यस्तकटस्तपश्चरति ।
विशेषविषयगमस्य ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजम्बखर्क

रोमाश्चि

द्रष्टव्यम् ॥ स्त्री, उपस्थम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८६ । १६ ।

“संदांशे यस्य रोमशं निषेदुषो
विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

“निषेदुषः शयानस्य रोमशसुपस्थं विजृम्भते
वित्तं भवति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा मनुः । १। ७।
“ह्रीनक्रियं निव्यरुषं निष्कन्दो रोमशाशंसम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिण्डिश-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +
शः । टाप् ।) दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च ॥ (दृष्टव्यनिकत्या । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १२७ । ७ ।

“सञ्जाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाधिका ॥”)

रोमशुकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शुकं यस्य ।) स्त्रीये-
यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमहर्षः, पुं, (रोमूणां हर्षः ।) रोमाश्चः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । ०६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)

रोमहर्षणं, स्त्री, (रोमूणां हर्षणम् ।) रोमाश्चः ।
इत्यमरः ॥ (रोमूणां हर्षणं यस्मात् । रोमाश्च-
करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“संवादमिदमश्रौधमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥”)

रोमहर्षणः, पुं, स्तनः । अस्य अत्यन्तर्यथा,—
“अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यन् ।
हेपायनस्य भगवन्स्ततो वे रोमहर्षणः ।
भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥”

इति कौर्म १ अध्यायः ॥

(स तु यासश्चिष्यः । यथा, भागवते । १० ।
७८ । ०० ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः कृतमनपरियहः ।
रोमहर्षणमासोऽं महर्षेः शिष्यमैकत ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमहर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
विभीतकवृक्षः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाश्च, पुं, (रोमूणां अश्चः उद्गमः ।) रोम-
हर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमहर्षश्चात्र । इति भरतः ॥ (स तु
सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । १६६ ।

“स्तम्भः स्वेदीऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ग्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ॥”)

रोमाश्चिका, स्त्री, (रोमाश्च उत्पादलेनाख्यस्या
इति । रोमाश्च + ठन् ।) रदन्तीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोमाश्चितः, त्रि, (रोमाश्चः सञ्जातोऽस्येति ।
रोमाश्च + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-
पुलकः । रोमाश्चविशिष्टः । तत्पर्यायः । हृष्ट-
रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोलम्बः

“स च शान्तिर्गतेऽवह्नौ परितुष्टेन चैतसा ।
हर्षरोमाश्चिततनुः प्रविवेशाश्रमं गुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोमूणां अली अर्थिर्बन्ध ।)
वयःसन्धिः । इति शब्दमाला ॥ (रोमूणां
अली ।) रोमावली । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३२८ ।

“निधनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिद्दार्थमिव
लता निहितता ।
लोभयति तथ तनूदरि जघनतटादुपरि
रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिष्ठाणुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमालुवटपी, [त्] पुं, (रोमालुरिव वटपी
वृक्षः ।) कुम्भीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोमूणांमावली ।) नामरू-
लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ३ । इति
शब्दमाला ॥ लोमराजी ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्वुं
रराज तन्वी नवलोमराजी ।
नीधीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमयेरिवाचिः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥
सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना
यथा,—

“नीरासीरसुपागता श्रवणयोः सीञ्चि स्फुर-
न्नेत्रयोः
श्रीने लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।
सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोच्छति
आन्तासीति सुदुः सखीमविहतश्रीगीभरा
पृच्छति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

रोमाश्रयफला, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्याः ।)
भिक्षिरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पुं, (रोमूणांमुद्गमः ।) रोमाश्चः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्योः पाणिसमागमेन
समं विभक्तैव मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्गदः, पुं, (रोमूणांमुद्गदः ।) रोमाश्चः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
१ अङ्के ।

“स्फुरन्नीमोद्गदस्तरलतरताराकुलदृष्टो
भयोत्कम्पितुङ्गस्तनुगुग्मभरासङ्गसुभगः ॥”)

रोलः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पानीयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहिताः ॥)

रोलम्बः, पुं, (रौलीति । र् + विच् । रौः कुण्व
सन् लब्धति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।
लम्ब + अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहन्तः

(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४० ।
 “गच्छे दानवनाशिनो गणपतेः कुञ्चलि-
 कोलाहलं
 रोलन्मा दमुच्छुनाशनविधौ सक्ताः स्युरन्ते
 कथम् ॥”)
 रोषः, पुं, (रुष् + षच् ।) क्रोधः । इत्यमरः ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “सुखवि किं मानवतो यवसायाद्द्विगुणमनु-
 वेगेति ।
 खेहभवः पयसाभिः सान्त्वेन च रोष उन्नि-
 धति ॥”)
 रोषणः, पुं, (रोषति तच्छीलः । रुष् + “क्रुध-
 मखाद्यभ्यश्च ।” ३ । १२ । १५१ । इति युच् ।)
 पारदः । हेमचन्द्रः । इति मेदिनी । के, ७३ ।
 ऊषरभूमिः । क्रोधने, चि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयै । ११२ । १५ ।
 “न धर्मैः क्रोधशीलस्य नार्थसांप्रोति रोषणः ।
 नालं सुखाय कामाभिः कोपनाविष्टचेत-
 साम् ॥”)
 रोहः, पुं, (रोहतीति । रुह + अच् ।) अक्षुरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३८ ।
 “अभिः स्तोको वर्हतेऽप्याप्यसिक्तो
 बीजश्चकं रोहसाहसमेति ।
 आययथौ विपुलौ सन्नशास्य
 तस्मादख्यं नावमन्येत विसम् ॥”
 रोहणीये, चि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १३ । ५१ ।
 “तन रोहमायन्नप मेध्यासः ।”
 “रोहं रोहणीय स्वर्गम् ॥” इति तद्गाय्ये मही-
 धरः ॥)
 रोहकः, पुं, (रुह् + क्वल् ।) प्रेतभेदः । वोटरि,
 चि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३४ । ३२ ।
 “सिनीवालीममुमतिं कुङ्कं राकाश्च सुव्रताम् ।
 योक्ताणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्ट-
 कान् ॥”)
 रोहणं, स्त्री, (रोहत्यन्तेति । रुह् + करणे
 ल्युट् ।) शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जम् ।
 प्रादभावः । इति रुहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
 नियमम् ॥
 रोहणः, पुं, (रोहत्यास्मिन्निति । रुह् + अधि-
 करणे ल्युट् ।) पर्वतविशेषः । तत्पथ्यायः ।
 विदूरान्दिः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकण्ठपुरे । ५२ ।
 “अपारपुलिनस्थलीभुवि हिमालये मालये
 निकामविकटोन्नत दुरधिरुहणे रोहणे ।
 महत्यमरभूधरे गहनकन्दरे मन्दरे
 भ्रमन्ति न पतन्त्यहो परिगता भवन्तीर्षयः ॥”)
 रोहन्तः, पुं, (रुह्यादिति । रुह् + “रुहिनन्दि-
 जीविप्राविभ्यः षिद्वाशिचि ।” उणा० ३ ।
 १२७ । इति ऋच् ।) वृक्षभेदः । इत्युणादि-

१८६.

रोहिणी

कोषः ॥ वृक्षमात्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्टितः ॥
 रोहनी, पुं, (रुह् + ऋच् । षित्वात् डीप् ।)
 लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ लतामात्रम् ।
 इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 रोहिः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “हृपिषि-
 रुहतीति ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)
 बौजम् । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ धार्मिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 रोहिणं, स्त्री, (रुह् + “रुहेश्च ।” उणा० २ ।
 ५५ । इति इन् ।) कालभेदः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ स तु दिवसीयनवमसुहर्षः । पूर्वाङ्ग-
 आहस्य गौणकालत्वोत्तरावधिः । अपराङ्ग
 आहस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिष्टआहस्य समा-
 पनकालः । रोहिणस्यास्य नामान्तरम् । यथा ।
 अत्र पूर्वाङ्गे आहमभिधाय रोहिणन्तु न
 लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाङ्गआहस्य सङ्घात
 परो रोहिणपथ्येनगौणपूर्वाङ्गकालः प्रतीयत
 तेन रोहिणं पूर्वाङ्गआहस्य गौणकालत्वो-
 त्तरावधिः अपराङ्गआहस्य पूर्वावधिर्निरव-
 गम्यते । रोहिणन्तु दिवसस्य नवमसुहर्षः ।
 तस्य श्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रोहिणत्व-
 मिति । यासः ।
 “आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः ।
 विधियो विधिमाम्याय रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “रुहेश्च ।” उणा०
 २ । ५५ । इति इन् ।) भूतलः । वट्टलः ।
 रोहितकट्टलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रम-
 ह्योपम्यपञ्चनविशेषः । यथा मातृयै । १०१ । ६ ।
 “रोहितो यस्ततोयस्तु रोहिणो नाम विश्रुत ॥”)
 रोहिणिः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०७ । ४ ।
 “धारणवधेणरोहिणि-
 वायव्याघाटभाद्रपदयोगः ।
 जगत्प्रतिः कुसुमलताः
 सन्ध्याचिह्नं दिशां दाहः ॥”)
 रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्वार्थं कन् । टाप्
 ह्रस्वश्च ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति
 जटाधरः ॥
 रोहिणी, स्त्री, (रुह् + इन् । गौरादित्वात्
 डीप् ।) स्त्रीगर्वा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 १२ । ४० ।
 “प्रीत्या नियुक्ताक्लिहतीः स्तनस्यया-
 स्निग्ध पारोसुभयेन जाननीः ।
 वर्हिणुधाराश्चनि रोहिणीः पय-
 श्चिकं निदर्थो दुहतः स गौदुहः ॥”)
 तडित । कटुम्भरा । (यथास्याः पर्यायः ।
 “कट्टी तु कटुका तित्ता कृष्णभंश कटुम्भरा ।
 अशोका मन्थशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमवल्कः । (यथास्याः पर्यायो रत्नमालायाम् ।

रोहिणी

“कटफलः सोमवल्कायः सोमवृक्षश्च रोहिणी ॥”
 महाश्वेता । तत्पथ्यायो यथा, --
 “कटभी किन्ही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 लोहिता । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ जिनानां
 विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मिरी ।
 हरीतकी । मञ्जुश्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कपिलवर्णा वर्तुलाकारा विरेचने प्रशस्ता हरी-
 तकी । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ वलदेवमाता ।
 सा वसुदेवभाय्या कश्यपपत्नीसुरभ्यंशजाता ।
 यथा, --
 “देवकी रोहिणी तेनै वसुदेवस्य धीमतः ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी स्मृता ॥”
 इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥
 सुरभिकन्या । यथा, --
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामनः ।
 गवां माता महाभागामा सर्वलोकोपकारिणी ॥
 तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात् प्रजापतेः ।
 नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदघा-
 उणाम् ॥
 तस्यां यज्ञे श्रुरसेनाहसोरिति तपोज्ज्वलान् ।
 कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता ॥”
 इति कालिकापुराणे प्रथमाध्यायः ॥ * ॥
 नववर्षीया कन्या । यथा, --
 “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ * ॥
 (पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ ।
 २६ । ४२ ।
 “रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
 स्मृता ॥”
 रोगनाशायैवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तत्रैव ।
 ३ । २६ । ४८ ।
 “रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्विधिवत्ततः ॥”
 अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ५६ ।
 “रोहयन्ती च बीजानि प्राग्लक्ष्मसञ्चितानि
 वे ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणी पूजयाम्यहम् ॥”
 हिरण्यकशिपुकन्या । यथा, महाभारते ।
 ३ । २०० । १८ ।
 “कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपो-
 सुता ॥” * ॥
 रोहिणि + पत्ने डीष् ।) अश्विन्यादिमन्त्र-
 विश्रुतिलक्ष्मणान्तगतचतुर्थनक्षत्रम् । तत्पथ्यायः ।
 रोहिणि, २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । ३३ ।
 “अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फालगुणस्य
 तै ।
 वारणावतमासाद्य दृष्टपूर्णां गंरं जनम् ॥”)
 तप्त शकुलाकृति पञ्चतारालकम् । तस्याधि-

रोहिणी

ह्यात्री देवता ब्रह्मा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहलमस्य अष्टत्रिंशत्पलाधिकदृष्टजितयं गतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्ठ । शकुलाकृतौ नभो-
मध्यमागतवनि प्रजापतौ ।

पञ्चमे गजकुपचलिप्रिका
निःसृताः सुसुखि । सिंहलयतः ॥”

इति कालिदासकृतत्रिलोकनिरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा—

“स्याहमेकार्यं कुशलः कुलीनः
सुंचारुदेहो विलसत्कलेवरः ।

स्मराभिनाकुलिताखलाश्रयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानो ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्याच्छाह ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।

अधिलिङ्गश्च वलयोऽनासनामेरुदृक्कः ॥

ततो वृन्दः शतघ्नो च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।

गलौघः प्रस्वरपञ्च मांसतालक्षणेव च ।

विदाही कण्ठद्वेषे तु रोगा अष्टादश सृताः ॥”

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च स्रच्छिंतौ
प्रदूष्य मांसश्च तथैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाकुरे-

निहन्त्यस्त्वं याधिरियं हि रोहिणी ॥”

अनिलः स्रच्छिंतः प्रवृद्धः कफपित्तौ च स्रच्छिंतौ
पित्तं वा स्रच्छिंतं कफो वा स्रच्छिंतः । ननु

जयोऽपि स्रच्छिंताः पृथग्दोषजाया अविवच-
मायत्वात् ॥ तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्तादृश्रवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा

वातात्मकोपद्रवगाढकुशु ॥”

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढकुशु स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥”

पित्तजामाह ।

“क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रञ्चरः पित्तनिमित्तजाता ॥”

श्लेष्मजामाह ।

“मोतोनिरोधिर्न्यपि मन्दपाका
गुर्वां स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”

स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ संप्रपातजामाह ।

“गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीथौ
त्रिदोषजिह्वा चिभवा भवेत् सा ॥”

रक्तजामाह ।

“स्फोटैश्चिता पित्तममानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥”

रक्तजैतरासं हारकत्वावधिमाह ।

“सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति चान्द्रान् कफसमुद्भवा ।

पञ्चाहान् पित्तसम्भूता सप्ताहान् पवनोत्पिता ॥”

रोहिणी

कण्ठशालूकमाह ।

“कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
यन्त्रिगणे कण्ठकम्बुभूतः ।

खरः स्थिरः शूलीनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्ठकम्बुभूतः कण्ठकवच्छू कवर्देनाजनकः ॥

अधिलिङ्गामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफान्तु
जिह्वोपरिष्ठादृष्टजेव मियात् ।

त्रयोऽधिलिङ्गः खलु रोग एव
विवर्ज्येदागतपाकमेवम् ॥”

अष्टजा मियाद्वेलान्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाश्र एवायतसुन्नतश्च
श्रीधं करोत्यन्नगतं निवार्यं ।

तं सर्वथेवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्ज्येदायं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गणे तु श्रीधं कुरतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दृक्तरमेगमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”

मर्मच्छिदं हृदयमर्मजिह्वेदेनेव वेदनाजनकम् ॥

एकवृन्दमाह ।

“वृत्तोऽसतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठरोऽपाक्यन्दुर्गरुश्च ।

नाम्नेकवृन्दः परिकीर्ततेऽसौ
याधिन्मेषाश्चः क्षतजप्रसृतः ॥”

अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईषत् पाकी । अन्वृन्दः

ईषन्वृन्दः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

“समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रञ्चरं वृन्दमुदाहरन्ति ।

तच्चापि विपत्क्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोऽपवनात्मकम् ॥” * ॥

शतघ्नोमाह ।

“वर्निघेना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिश्रुतप्ररोहेः ।

अनेकरुक् प्राणहरी चिदोमा
ज्ञेया शतघ्नोऽसदृशी शतघ्नो ॥”

घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफज-
तोद्दाहकण्ठादियुक्ता । शतघ्नोऽसदृशी लोह-

कण्ठकर्मकृता शतघ्नो महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“यन्त्रिगणे त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तस्र्तिः ।

संलक्ष्यते शूक्तमिवामितश्च
स शूक्तसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
श्रीधो रजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।

स सर्वदोषेर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वज्ञस्य ॥” * ॥

गलौघमाह ।

रोहिणी

“श्रीधो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रञ्चरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्ततेऽसौ ॥”

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
स्वरजमाह ।

“यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविसृक्तकण्ठः ।

कफोपदुष्टेऽनिलायनेषु
श्वेयः स रोगः श्वसनात् स्वरजः ॥”

ताम्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ठः
शुष्को विसृक्तोऽन्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।

अन्वाधीनता मुक्तं गलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनादातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणपश्यन् सर्वज्ञतो विकारः ॥”

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिश्रयितं
कष्टं यत्र सः ॥ * ॥ विदारोमाह ।

“सदाहतोऽश्वयथुं सुताम्ब-
मन्तर्गले पूतिविश्रीर्णमांसम् ।

पित्तेन विदाहदग्ने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शीते ॥”

शार्चे विशेषात् स तु येन शीते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुलेन शीते तस्मिन् पार्श्वे सा

विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनाम् साध्यानां हितं शोणितभोच-
सम् ।

वमनं धूमपानश्च गण्डयो नस्यकर्म च ।
वातजान्मुहते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् च हृद्यगण्डवान् धारयेच्चोष्यभीक्ष्णशः ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रयङ्गुभिः ।

घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरुषैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकेः कफजां प्रतिसारयेत् ।

आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकाणि
शुष्कोपिप्यलीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीहृतेलं सिद्धं ससेम्बवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलश्च कफोच्छेद्ये ॥”

श्वेता अपराजिता ।
“पित्तवत् साधयेद्देवो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।

विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्पुष्पिकरिवत् ॥
एककालं यवान्नेषु सुश्लैतं च्छिद्यमक्षयः ।

उपलिङ्गकवच्चापि साधयेदधिलिङ्गकम् ॥
एकवृन्दस्तु विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।

एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दश्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो याञ्चित्तश्च शूक्लेण साधयेत् ।

अमर्मस्थं सुसंप्रक्तं हृद्येद्गलविद्रधिम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(सूत्रे, जि । यथा, महाभारते । २। ६१। १३।

“नेत्र इत्या न महती न जज्ञा नापि रोहिणी ।
नीलकृष्णतकेशी च तथा दीर्घास्त्रं त्वया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग
वते । १ । ११ । १८ ।
“इत्थं भावमाणं तसुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं क्रोधसमायुक्तं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । वृषभश्च ॥)
रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ वसुदेवश्च ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।
“वर्णितं जयदेवकेन हरिरिदं प्रवचोत् ।
केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥”
रोहिणीवल्लभः, पुं, (रोहिण्या वल्लभः ।) चन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ वसुदेवश्च ॥
रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६० ।
“यां रेवतीजानिरेयेष ह्यातुं
न रोहिणीये न च रोहिणीशः ॥”)
वसुदेवश्च ॥
रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकणाष्टमी । यथा,—
“कणाष्टम्याश्च रोहिण्यामहारात्रिर्चर्चनं हरिः ।
कार्या विहापि सप्रत्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ॥
उपीषितोऽर्चयेन्नस्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ ज्ञानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ श्रयणस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।
स्त्रिलिखे पूजयेद्देवं सचन्द्रां रोहिणीं तथा ।
शङ्के तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जानुष्यामवर्णी गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
ज्योतिर्दाणवसम्भूत अग्निनेत्रसमुद्भव ।
यहाणार्थं प्रशाङ्कुरं रोहिण्या सञ्चितो मम ॥
भिये वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनघं वामनं शौरिं वेकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं कृष्णकेशं वृषिहं देवसुन्दरम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमथयम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दममृतं देवमन्तमपराजितम् ।
अधोक्ष्णं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
अनादिनिघनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणश्चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगद्गुरुम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादधीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणे गुप्तैः तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।

नामान्येतानि संकीर्णं गत्यर्थं प्रार्थयेत् पुनः ॥
त्राहि मां सर्वपापत्रयः खलुभीकार्थवात् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥
दुर्वृत्तांश्चायसे विष्णो ये स्मरन्ति सक्तं सक्तम् ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तश्चाहि मां श्रीकसाग-
रात् ॥
पुष्कराक्ष निमज्जोऽहं महत्प्रज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश त्वान्तेऽन्यो न रक्षिता ॥
खलुज्ज वासुदेवाय गोब्राह्मणहताय च ।
जगाहताश्च कृणाय गोविन्दायु नमो नमः ॥
श्रान्तरस्तु शिवश्चास्तु धनद्विंशत्यारिण्य-
भाक् ॥”
इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
रोहित, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहवृहियुधिभ्य
इतिः ।” उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्णभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति सत्प्रसारोणादित्तिः ॥
(ऋष्यश्लो । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुश्चाराजाय मर्कटः शार्द-
लाय रोहित् ॥” “एको रोहित् ऋष्यः शार्द-
लाय ॥” इति तद्वाच्ये महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहित् श्यावा सुमदंशुर्भलामीः ।”
“रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
रोहित, स्त्री, (रुह + “रुहवृहियुधिभ्य इतिः ।”
उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।) ऋगी ।
(“ऋष्यस्य ऋगस्य ऋगी रोहिदुच्यते । तथाच
महिध्वः सत्वे । गतं रोहिदुतां रिरमयिषु-
न्वस्यस्य वपुषा ॥” इत्यञ्जलः । १ । ६६ ॥) लता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वडवा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
“युक्ताह्यरुधी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“हे देवास्ते रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्वदीया
वडवाः रथे युक्तं युज योजय ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥* रोहित्याभिर्बौजानि तप्णलेन हि
बीजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ निगमेषु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः अवयान् बहुवचनान्तत्वम् ॥)
रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रश् लो वा ।”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । कञ्जुप्रकृशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
“विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिघातकेतूंश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च ॥”)
रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहे रश् लो
वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
“दूलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो महुरो महुरोः
प्रियः ॥”)
रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

“कृष्णः शूलकी चेतकृष्णस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवक्तुः ।
कीर्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमप्राति धोष्यम् ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।
“रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षितः ।
कृष्णपक्षो कसश्चेत्तो रोहितः कथितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्हताभिर्जनितः ।
कषायानुरसः स्वाद्वान्तघ्नो नातिपित्तकृत् ॥
ऊहेज्जुगतान् रोगान् हन्त्याभोहितसुकृत्कम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथाच ।
“वातघ्नो नहि पित्तहृत्तलकरः स्याद्भोहितः
सर्वदा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
“श्रेवलाहारभोजित्वात् स्त्रपस्य च विवर्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“कषायानुरसस्तेषां श्रेयश्रेवालभोजनः ।
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपणः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
स्वनामस्थानो हरिश्चन्द्रश्च वृष्टतः पुनः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥
“राजा पुत्रसुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चैति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) ऋगभेदः ।
रोहितकृत्तः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहितीनेऽपि पाठः । रोहितकशब्दद्वयानात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७० ।
“पलाशरोहीतमधकजा रमाः
चौद्रण युक्ता मदिरायमिश्रिताः ॥”
अभिघाटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहितं आरोहितं रथं वहन्त्यादिवमिति
रोहितः ।” इति तत्र देवराजयजुषा ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।
“यद्युक्था अरुषा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णो रोहित इत्यमरस्यस्यास्या
रोहितोऽप्येतिदृशनात् रोहितेनत्वाभिर्हवतां
गमयत्वितिमन्त्रवर्णाश्च ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १७६ ।
“नमो रोहिताय स्थपतये दृक्षाणां पतये नमो
नमः ॥”)
रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहिडा इति भाषा । तथाप्यायः ।
रोही २ ज्ञोहशब्दः ३ दाडिमपुष्पकः ४ ।
इत्यमरः ॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिण्यः ७
कृष्णाल्मलिः ८ दाडिमपुष्पः ९ सदाप्रसन्नः १०
कूटशाल्मलिः ११ विरोचनः १२ शाल्म-
लिकः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतलत्वम् । क्षमिदोष-

ब्रह्मप्रीहरक्तनेत्रामयापहृत्त्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रौद्रो लोहितो रौद्रो लोही दाडिम-
पुष्पकः ।
रौद्रोतकः श्रीहृषती रथो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत्र ।
“रौद्रोतको यज्ञत्प्रीहगुल्मीदरहरः स्तनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(गणविशेषः । यथा, महाभारते । ३।५३।१६।
“भद्रान् रौद्रितकींश्चैव आग्नेयाङ्गलवानपि ।
गणान् सञ्जान् विनिर्जित्य नोनिहन् प्रहसन्निव ।
शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये स्तनन्दनः ॥”)
रौद्रिणा, स्त्री, (रौद्रित + टाप् । “वर्णादनु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४ । १ । ३६ । इति
पाणिनो ङीष् । तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—
“रौद्रिणी रौद्रिणा रक्ता लोहिनी लोहिना
च सा ।”
इति जटाधरः ॥
रौद्रिणाश्चः, पुं, (रौद्रितः अन्धो यस्य ।) अपि ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।
न, ६३ ॥
रौद्रितिका, स्त्री, (रौद्रितो वर्णोऽस्थस्या इति ।
रौद्रित + टन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति
जटाधरः ॥
रौद्रितयः, पु, (रौद्रित एव । स्वार्थे ङ् ।)
रौद्रितवृत्तः । यथा,—
“प्रीहारी रौद्रितयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रौद्रितः ॥”
इति भरतधृतरत्नकोषः ॥
(विवरणमस्य रौद्रितकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
रौद्रो, [न्] पु, (अवश्य रौद्रतोति । रुद्र +
आवश्यकं णिनिः ।) रौद्रितकवृत्तः । (अस्य
प्रयोगो यथा,—
“रौद्रो रौद्रितकः श्रीहृषत्प्रीहदाडिमपुष्पकः ॥”
इति वेदकरत्रमालायाम् ॥
“रौद्रोतको रौद्रितको रौद्रो दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अन्यत्रवृत्तः । वटवृत्तः । इति मेदिनी । न,
१२० ॥
रौद्रोतकः, पु, (रौद्रोत एव । स्वार्थे कन् ।)
रौद्रितकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ५४ । ६८ ।
“रौद्रितकस्य पश्चाद्दृष्टिवासश्चिन्निभः करे-
यान्ये ॥”
तथास्य प्रयोगः ।
“रौद्रोतको रौद्रितको रौद्रो दाडिमपुष्पकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौद्र्यं स्त्री, (रूद्रस्य भावः । रूद्र + ष्यञ् ।)
रूद्रता । रूद्रस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । तथा हि ।

“तेलं यद्रौद्रोदोषं तेलं यच्चारुं कं स्तनम् ।
तेन त्वां स्नापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”
इति दुर्गापूजायां महाशमीमहानवत्योर्महा-
स्नानप्रकरणे देवोपुराणम् ॥ (तथा च ।
“ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
रौद्र्यलाघवशैत्यानि न ते ह्यनुः समीरणम् ॥”
इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥)
रौद्र्यः, पु, (रुचैरपत्यमिति । रुचि + ष्यञ् ।)
मनुविशेषः । यथा,—
“रौद्र्याद्यस्तन्मात्रेणैव मनवः संप्रकीर्णिताः ।
रुचैः प्रजापतेः पुत्रो रौद्र्यो नाम भविष्यति ॥”
इति मातृङ् ६ अध्यायः ॥
तन्मन्तरे देवादयो यथा,—
“त्रयोदशस्य प्रयागे ये रौद्र्यस्य मनोः सुराः ।
सप्तर्षोश्च तृपांश्चैव वदतो मे निशामय ॥
सुप्रत्यागः सुरास्तत्र सुकृष्णान्स्तथापरे ।
सुश्रुष्माणस्तथा स्तंते समस्ता स्नानसत्तम ॥
महाबलो महावीर्यस्तंषामिन्द्रो दिवस्यतिः ।
भविष्यत्यथ सप्तर्षान् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानथयश्चैव तत्त्वदर्ता निरनुसुकः ।
निर्माहः सुतपाश्चाथो निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेना विचित्रश्च नयज्ञनिभयो दृष्टः ।
सुनेत्रः चक्षुर्दृष्टश्च सुरतश्चैव तनसुताः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
अन्यद्विवरणं रुचिप्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विख्य-
काशदण्डः । तत्प्रयोगः । वैख्यः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौद्र्यस्यैवमिति । अण् । मन्तन्तर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेय । १०० । ३६ ।
“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दत्तसावाङ्गंके श्रुते ।
निशान्तयत्परिवर्त्तं रौद्र्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”)
रौद्र, ऋ नादर । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सट् ।) चतुर्दशस्वरो । ऋ, अरु-
रौद्रत् । नादरोऽनादरः । रौद्रति खल लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥
रौद्र, ऋ अनादर । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अरुत् । इति
दुर्गादासः ॥
रौद्र, स्त्री, (रुद्रस्यैवम् । रुद्र + अण् ।) ऋङ्गा-
रादाहरसान्तर्गतशेषरसः । तत्प्रयोगः । उग्रम् ० ।
इत्यमरः ॥ इ क्रोधस्याश्रये । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।
“ऋङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वासः प्रमथदेवतः ।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति
हे क्रोधस्याश्रये । उच्यते क्रुधा समवति उग्रः ।
उच्यते समवायेन नाम्नोति रक्त् निपातनाच्चस्य
गः । सञ्जाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-
चरितादि । एषु वीभत्सरौद्रौ क्रौवे रूपभेदात्
अन्ये पुंसि वीभत्सरौद्रौ चेति पुलिङ्गपाठ इह
युक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
अथ रौद्रः ।
“रौद्रः क्रोधस्याभिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आलम्बनं रिपुस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

सुष्टिप्रहारपातनविक्रतच्छेदावहारश्चैव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीर्घभिर्भवेत् प्रौढा ॥
भ्रुविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।
अनुभावास्तथा क्षेपङ्करसन्दर्शनादयः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्त्रैवपथवो मदः ।
मोहाहर्षाद्यश्चान् भावाः स्युर्ध्वभिचारिणः
यथा,—
“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मयाद्देर्भवद्भिरुदायुधिः ।
नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभौमकिरीटिना-
मयमहमखड्गेदोमसिः करोमि दिशौ वलिम् ॥”
अस्य युद्धवाराङ्गदमाह ।
“रक्तास्यनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रौद्रः, पु, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + अण् ।) सुख्य-
तजः । तत्प्रयोगः । घम्मेः २ । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ द्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।
“आतपः कटुको रूक्षः स्वेदमूर्च्छादृषावहः ।
दाहवैवर्ष्यजननो नेत्ररोगप्रकोपणः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
सप्तरीद्रा यथा,—
“जटरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुः कालसंज्ञितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्णिताः ॥”
अन्यत्रान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—
“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रजापत्यम् ।
स्पर्धने बहुरोगः स्यात् सञ्जोवससुद्भवः ॥
जटरो रौद्रनामा च घोरध्वजश्च कारयेत् ।
ब्रणादिपित्तरोगश्च नानाक्षेपकरो वृष्णाम् ॥
अग्निनाम्ना यदा वर्णे रौद्रो भवति नायथा ।
उत्तापेन क्षितिं सुख्यं नराणां रोगदो भवेत् ॥
रौद्रनामा महारौद्रो यत्राब्दे च भवेद्भुवम् ॥
“चित्तोद्देगं ब्रह्मं कुर्व्यान्नारोगसमन्वितम् ॥
घोरनामा महारौद्रो घोरध्वजश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥
कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडनं सदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रणादिकच्छकं भवेत् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
रसविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
कौवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ऋतुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कार्त्तिके-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।
“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)
रौद्रः, वि, (रुद्र + अण् ।) तीव्रः । (यथा, रुग्नि-
निक्षयत्याख्याने विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-
स्वरवर्षानवचनसुक्तम् । * ॥
“ज्वरच्छिपादस्त्रिधाराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥”)

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।

“तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां क्रुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥”
रुद्रसम्बन्धिनि च ॥

रौद्री, स्त्री, (रौद्र + डीप् ।) चञ्ची । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवज्ञतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी-
चासृष्टा च । यथा,—

“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यै महात्तये ।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विमसर्ज्य ह ॥
सा माया वदथे भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तथा तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु भेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाजौ तं देवं समताडयत् ।
तथा तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सत्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ॥
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे जगदाद्यतः ।
अपहृत्य हरदेवीं चासृष्टा तेन साभवत् ॥
सर्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम् ॥
रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।

“दर्पणनिर्मलानु पतितैश्चनतिरसुषि
ष्योतिषि रौप्यभित्तयु पुरः प्रतिफलति
सुहृः ॥”)

तत्करणं यथा,—
“मध्याह्न्यं गुडत्वान्त्र करेणा मात्तिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्भौष्यं सुवर्णकरणं श्रेष्ठम् ॥”

इति मारुते १८८ अध्यायः ॥
(औषधादिषु अस्याजामे यद्वातयं तद्दृत्वा,—
“सुवर्णमयवा रौप्यं न्तं यत्र न लभ्यत ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् ज्ञायाद्विचक्षणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।

“स्वर्गरौप्यायसैः श्रेष्ठैः सकुलां सर्वतो गृष्टेः ॥”
रौमं, स्त्री, (रुमायां लवणाकर भवम् । रुमा +
अण् ।) श्याम्भरिलवणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥

रौमकं, स्त्री, श्याम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । वसु-
कम् २ ७ इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी लवणा-
करः तत्र भवं रौमकम् । उष्ट्रे कादिति षाः
रौमं ततः स्वार्थे कः रौमकम् ॥” इति तद्वीक्षायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“शाकम्भरीयं कथितं गुडख्यं रौमकस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रौमलवणं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) श्याम्भरि-
लवणम् । इति रुद्रमाला ॥

रौरवः, पुं, (रुद्रव्यं विप्रशक्तस्यायमिति । रुद्र +
अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ ॥ आद्यस्य विवरणं यथा,—

“रौरवे कूटवाची तु याति यथाहृती नरः ।

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सहस्रे दे रौरवो हि प्रमाणतः ।
जानुमात्रप्रमाणानु तत्र श्वभं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन हतं तद्वरणीसमम् ।
जाव्यन्ततातितीव्रिण तापिताम्बरभूमिना ॥
तस्मिन् पापकर्माणां विमुच्यन्ति यमाशुगाः ।
स दृश्यमानस्तोत्रेण वद्विना तेन धावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति ।
एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । ८ । २२ । ११ ।
“एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेषु केवलम् ।
पुण्याति प्रत्यहं स्वीयकृतुष्वं कायंलम्बटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतिद्विह ।
रौरवे नाम नरकं सर्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव हरयो भूत्वा परत्र षोडशस्रि तम् ॥
तस्मान्नौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनिषिणः ।
रुद्रः सर्पादिप क्रूरो जन्तुरक्तः पुरातनैः ॥”)

रौरवः, त्रि, चञ्चलः । धर्मः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली । (रुरोर्मृगस्येदमिति । अण् । ऋग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४२ ।

“कार्यरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वधौरन्नातुपुञ्जं श्रायसौमाविकानि च ॥”
रौहिट्, [ष] पु, रौहिणः । यथा, “स
गव रौहिणां मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

रौहिणं, स्त्री, (रौहिणमेव । स्वार्थे अण् ।)
दिनस्य नवमसुहृत् । यथा । अत्र पूर्वाह्ण-
आहुतमभिधाय रौहिणानु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्णआहुतस्य सङ्गवानपरो रौहिण-
पर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः पूनीयते । तेन रौहिणं
पूर्वाह्णआहुतस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अप-
राह्णआहुतस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च
पूर्वदिने सङ्गवान् परं रौहिणपर्यन्तं तिथे-
लामि परदिने सुहृत्त्रयमात्रे तत्तिथिलामं
पूर्वदिने आहुतम् । रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्ण-
लाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवलाभे परदिने शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
इति वचनात् । रौहिणानु दिवसस्य नवम
सुहृत्त्रयस्य ष्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात्
रौहिणत्वमिति । इति आहुतत्वम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुह + इन् । स्वार्थे अण् ।)
चन्दनद्रव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रौहिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौहिण्यः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “सुभादिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
बलदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । १६ ।
“तन्नोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
दर्शयं ज्ञयः सहरौहिण्यः ॥”)

बुधगृहः । इत्यमरः ॥ (परुषोत्तमस्यतीर्थपञ्च-
काम्यतमः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।
“मार्कण्डेये वटे ज्ञायो रौहिण्ये महोद्दधी ।
इन्द्रतुम्भसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)

रौहिण्यः, त्रि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ ङ् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये, १०७ ॥
रौहिणं, स्त्री, (रौहिणीति । रुह + “रुहेर्ह्रिश्च ।”
उणा० १ । ४८ । इति टिप्पणम् । रुहश्च धातोः ।)
कृष्णम् । इत्यमरः ॥ रौहिण्यलणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“कृष्णं रौहिणं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं ध्याम पौरश्च श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिण्य तुवरं तित्तं कटुपाकं यपोहति ।
हृत्कण्ठयाधिपित्तामशूलकामकफज्वरान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यत् कृष्णशब्दे द्रव्यम् ॥
रौहिण्यः, पुं, (रुह + टिप्पणम् । रुहश्च धातोः ।)
ऋगविशेषः । इत्यमरः ॥ रौहितमस्यः । इत्य-
जयपालः ॥

रौहिणी, स्त्री, (रौहिण + डीप् ।) ऋगी ।
दूत्वा । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

ल, लकारः । स तु यवगस्य तृतीयो वर्गो अङ्गन-
स्याष्टाविशवर्णश्च । अस्यांश्चारणस्थानं दन्तः ।
इति व्याकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“लतुलमानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा —

“लकारं चञ्चलापाङ्गि । कृष्णलोचयमंयुतम् ।
पीतवदुल्लताकारं मन्वेरत्नप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्गं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिमहितं वर्गं त्रिबिन्दुसहितं मदा ।
आत्मादित्तत्त्वमहितं हृदि भावय पार्श्वेति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णसंज्ञायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—

“कृष्णलोचयमंयुक्ता वामाहत्तगता लघः ।
पुनरुहगता रेखा तासु नारायणः शिवः ।
ब्रह्मशक्तिश्च सन्निहृद्गानभस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजा पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्वदा वरदां भीमां सञ्जालङ्कारभूषिताम् ॥
योगीन्द्रसेवितां नितां योगिनो योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एव ध्यात्वा लकारानु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—
“लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
बलाशुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः ॥

लक्तकः

खड्गो नादोऽन्तं देवी लवणं वारुणीपतिः ।
श्रिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शीघ्रणी हरिः ।
विम्बात्ममन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥”
इति नागातल्लशास्त्रम् ॥

(अहुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवाद्यो युदादिकः ।” एतन्न अद् लौ
भक्त्यै लुगद्भ्योऽपः । अति इति ॥ हृन्तः-
शास्त्रोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति
हृन्तोमञ्जरी ॥)

लं, लौ, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानात्प्रप-
पदेऽपि ङ ।) एच्छीबीजम् । इति तन्त्रम् ॥

लः, पु, (लातीति । ला + अच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । ले, १ ॥

लक, क स्वाद् आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्वादो रसो-
पादानम् । क, लाकयति मोदकं बालकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पु, लकुचट्टचः । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पु, (लक्यते इति । लक स्वादे + बाहु-
लकाडुचः ।) वृक्षविशेषः । उच्छुया इति
मादार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिकुचः २
शालः ३ कषायो ४ टटवल्कलः ५ उहुः ६
कार्यः ७ शूरः ८ स्यालस्कन्धः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तसरसत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्ठदोषहरत्वम् । दाहिवृत्त्वम् । मल-
संघृष्टदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो ढहुरित्यपि ।
आमं लकुचस्यैव गुरु विष्टम्भलक्षणा ॥
मधुरश्च तथास्त्वश्च दोषत्रितयरक्तजन ।
शुक्रामिनाशनश्चापि नत्रयोरहितं स्मृतम् ॥
सुपकं तत्तु मधुरमङ्गं चानिलपित्तजन ।
कफवाहिकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकश्च तन ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्वयः ।

“लकुचं गुरु विष्टम्भ स्वादन्वं रक्तपित्तकम् ।
श्लेष्मकारि सभोरजसृग्णं शुक्रामिनाशनम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥

लक्तकः पु (रक्तेन रक्तवर्णेन कायनीति । कै +
कः । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २६ ।
“प्रज्ज्या लक्तकरसप्रश्नो तद्रसवर्जितो ।
तथैव रजतुस्तस्याश्चरुणो पद्मवर्चसौ ॥”)
श्रीगणेशस्तोत्रम् । नेकडा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कपटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।
इति भरतः ॥ हे मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डं
नेकडा इति ख्याते । लक्तकाद्यटकं वस्त्रमात्रे
इति कैचित् ॥ पटोऽस्त्री कपटः शाटः सिचय-
प्रोत्तलक्तकाः । इति रभसः ॥ लक्यते हीने-
रास्त्राद्यते अनुभूयते लक्तः रक लक क स्वाद्

लक्षकं

आपने चूर्थो जिर्वेति विभाषितत्वात् न जिः
कर्मणि क्तः ततः स्पर्शे कः लक्तकोऽन्तः स्यादिः ।
अच्यते स अक्तं अक्तं अन्जोः क्तः न अक्तं कं
सुखं यस्मादिति त्रिपदबहुव्रीहौ मनोधादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकर्मा, [न] पु, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क ष दर्शने । अङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ष, लक्षयति
लक्षयते षट् लोकः । पश्यति चिद्भुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं लौ, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) व्याजः ।
शरथम् । इति मेदिनी । ध, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षि-
तान् ॥”)

लक्षं, लौ, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । ध, २३ ॥ लाक
इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । १०६ ।
“तस्योकादशभिर्मैत्रेः सहायातेयुतस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्जितं बरवाजिनाम् ॥”)

लक्षकं, लौ, (लक्षयतीति । लक्ष + षुल् ।)
लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“यादृशाथं सन्धन्वति शक्त्यु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥”
यादृशाथं सन्धन्वति यन्नाम सङ्कृतितं तदेव
तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
भवेत् । सैश्वदायस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।
गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्कृतिताः तन्मन्वि-
नोरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीरादान्वयं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव
विधिलक्षणावच्छालक्षकं नामापि जहृत्-
स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतदयदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
दानुभवे भवेत्तुस्तदोक्तक्रमेण लक्षकाणां
विभागो न त्वेतदस्ति । तीरादान्वयबोधं प्रति
तीरादिशक्तत्वेनेव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-
तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणामनौ
श्रेयं स्येदित्यादौ शक्त्येन दक्षनादिनेव गङ्गाया
घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहंम-
गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्यर्थाधेयत्वान्वयबोध-
प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रकृत्यर्थाच्छब्दस्यैव प्रत्य-
याथस्य धर्मान्तरेऽन्वयबुद्ध्यात्प्रत्ययतया तीराद्य-
विशेषितस्य सुवर्थाधेयत्वादेवादावन्वयबोधा-
योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्ष-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणा

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेर-
न्वयविशेषत्वाद्युपपत्तेः । कुमतिः पशुरित्यादौ
लक्षार्थयोगिभ्योऽन्वयबोधस्याप्यनुभवकत्वाच्च ।
तस्मात् प्रकृतिरिव भक्तिरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव कायंतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न अभि-
चारः । इति शब्दप्रतिप्रकाशिका ॥

लक्षकं, लौ, (लक्षयतेऽनेनेति । लक्ष + षुट् ।
यथा, “लक्षेरट् च ।” उणा० ३ । ७ । इति
नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च ।) चिद्भुम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथाक्षीपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धिर्हे लक्ष-
कम् ॥”)
नाम । इति मेदिनी । श्रे, ७५ ॥ लक्षयते ज्ञायते-
ऽनेनेति लक्षकम् । तद्विधम् । इतरभेदाद्यु-
मापकम् । अवहारप्रयोजकश्च । इति व्याय-
मतम् ॥ आकरणमते तु ।

“लक्षकं तदसमाधानामभिधानं नियामकम् ।
लक्षयन्तन्मभिधानां तदभिज्ञानरूपकम् ॥”
इति वोपदेवः ॥

(अक्षयलक्षणात् । “समानासमानजातीयो
यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौमु-
द्याम् । ५ । सुखदुःखलक्षणं यथा, मनो । ३ । १६० ।
“सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्वान् समसंज्ञकं लक्षणं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥

लक्षकः, पु, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उणा० ३ । ७ ।
इति नस्तस्याडागमश्च । लक्षकमस्यस्येति अच्
वा ।) सौमित्रिः । यथा, हर्षवंशे । ४१ । १२६ ।
“लक्षणातुगतो यश्च सर्वभूतहिते रतः ।
चतुर्दश वर्ने तस्मात्परो वर्षाणि राघवः ॥”)
सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, स्त्री, (लक्षणा + टाप् ।) सारसी । इति
मेदिनी । श्रे, ७५ ॥ हसो । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अक्षरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अम्बिका लक्षणा ज्येष्ठा देवी रत्नामनोरमा ॥”)
शक्यसम्बन्धः । यथा,—
“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं
प्रवाहरूपं घोषस्यान्वयानुपपत्तित्वात्पर्यानुप-
पत्तित्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणाया
तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शब्दबोधः । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।

“जहृत्स्वार्थाजहृत्स्वार्थानिरुद्धाधुनिका-
दिक्ताः ।
लक्षणा विविधत्वात्साभिलक्षकं स्यादनेकधा ॥”
काचिल्लक्षणा शक्यादृष्टिरूपेण बोधकतया
जहृत्स्वार्थानुभूयते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
पदस्य । काचिल्लक्षणासौभयदृष्टिना शक्य-

लक्षणा

हृत्तमेव वा रूपेणानुभावकत्वाद्गृह्यत्सार्था । यथा इत्यत्वादिना गीलघटत्वादिना च घटादि-
पदस्य । काचित्कचतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण
पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वान्निरूपेण । यथा, आर-
ण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्गृह्य-
त्वादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं तादृशेणा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना
पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणीत्युपगच्छते । यथा अस्मि-
मीयवक इत्यादावस्मिदशब्दादिना अस्मादि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥
अन्यथा ।

“सुखार्थवाधे तद्दुष्कृते यथान्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूपेः प्रयोजनादासौ लक्षणाशक्तिरपि ता ॥” १ ॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति ।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति ।
सा शब्दस्यापि ता स्वाभाविकेतरा ईश्वराद्दृ-
ष्टाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वेषु हेतू-
रूपेः प्रसिद्धेरेव । उत्तरत्र गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादलभ्यस्य श्रुतत्वपावनत्वात्-
शयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
स्यात्त उक्तं रूपेः प्रयोजनादिति ॥ * ॥
तद्गदानाह ।

“सुखार्थस्यैतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥” २ ॥
रूपायुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अक्षेपन-
तया केवलेर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
न्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽन्वयः पुरुषाद्यश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वेषु
प्रयोजनाभावाद्गृह्येः । उत्तरत्र कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणा लक्षणायात्
परस्यैवोपलक्षणात्मित्यर्थोर्भेदः । इयमेवाजहृत्-
स्वार्थेऽन्यत् ॥ * ॥

“अपंगं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादेवा लक्षणलक्षणा ॥” ३ ॥
रूपेः प्रयोजनबोले लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहसिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमाञ्ज ततः शरदां शतम् ॥”
अत्रावुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लक्षणा

कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनात्सुखार्थ-
वाधः वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः फलमपकारा-
दतिशयः । इयमेव लक्षणाशक्तिरपि ता ॥ * ॥
“आरोपाधवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।”

ताः पूर्वाक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।
“विषयस्थानिगोर्गस्यान्वयादात्मप्रतीतिरुत्त-
सारोपा स्यान्निगोर्गस्य मता साध्यवसा-
निका ॥ ४ ॥

रूपायुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अन्यः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
गोर्गस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्
सारोपात्वम् । रूपौ लक्षणलक्षणा यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
धृतम् । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वेलनगर्गनायभित्तरणायुष्करणं प्रयोजनम् ।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ।
यथा वा अयमाम्नेऽवयधे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि
तत्तत्सौ अत्र तात्कर्मलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्थासु स्युगासु अश्वो इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
श्वमन्त्रापि । निगोर्गस्य पुनर्विषयस्यान्वया-
दात्मप्रतीतिरुत्त साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्भे-
देषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥
“सादृश्यतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यान्तु मता गौण्यस्तेन षोडश
भेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वाक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्यतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्येव । रूपायुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्त्वेह रूपं
सुखार्थमुपादायेव सार्वपादस्त्वेह्य वसत ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छन्तुस एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपा
युपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूपौ लक्षणलक्षणा
सारोपा गौणी यथा राजा गौडिन्द्रः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूपौ
लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गोर्वा-
हयति ॥ * ॥

“अङ्गस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-
लक्षणाः ॥” ६ ॥
प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपशब्दस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

लक्षिता

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावना-
परिपक्ववृद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा उपकृतं
बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजन-
वेद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद् एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारानिश्चय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्येता अपि द्विधा ॥” ७ ॥
एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।
“स्त्रियश्यामलकान्तिनिप्रविद्यते वेल्लङ्गलाका
शवाः
वाताः श्लीकरिणः पयोदसुहृदाभानन्दकेकाः
कलाः ।

कामं सन्तु ढङ् कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वं महे
वेदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि ।
धोरा भव ॥”

अत्रात्मनः स्वसहिष्णुरूपे रामे धर्मिण्य लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु श्रुतत्वपावनत्वादिरूपधर्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ * ॥

“तदेव लक्षणाभेदश्चित्त्वारिंशत्सता बुधेः ॥”
रूपावयवौ फले द्वाविंशदिति चत्वारिंशत्सता-
भेदाः ॥ * ॥ किञ्च ।

“पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ ॥
ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोष । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं
बहु तत्रेति । श्वमन्त्रोत्तिप्रकारा लक्षणा ।
इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतीति । लक्ष् + ल् + टाप्)
लक्षम् । दृशायतसंख्या । इति भेदिनी ।
घे, २३ ॥

लक्षितः, त्रि, (लक्ष् + क्तः ।) आलोचितः । इष्टः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“घेः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव सामर्थतया निजघ्नः ॥”)
अङ्कितः । इति लक्षघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
नियम्नम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, स्त्री लक्षिते लक्षणा । यथा
द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणायोपस्थापितान्द्रफ-
ह्ययुक्तभ्रमरपदादिभिधेयैव भृङ्गोपस्थितिः । अत्र
रूपेः प्रकृते तु रूपेः प्रयोजनाभावात्
त्रयाद्यत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च
लक्षणाद्वयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणिति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकाकृत श्रीरामचरणतक-
वागोशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
परकीयान्तगतनायिकाभेदः । अस्या लक्षयम् ।

पुंसलीभावनपुगा । उदाहरणं यथा,—
 “यद्गतं तद्गतं यद्गयात्तदपि वा भूयात् ।
 यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनोपायः ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 लक्ष्म. [न] स्त्री, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
 लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, प्राक्कुन्तले
 २ अङ्के ।
 “सरमिजमनुविह्वं प्रैवलेनापि रम्यं
 मनिलमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
 इयमधिकमनोशा वल्कलेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणां मखनं नाञ्जनोनाम् ॥”)
 प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥
 लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ८ । ४१ ।
 “अथ लक्ष्मणात्पुत्रकान्तवपु-
 र्जलधिं विलक्ष्य प्रशिष्टाशरथिः ।
 परिवारितः परितः ऋक्षगणो-
 क्तिमिरौघराक्षसकुलं विभेदे ॥”)
 नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
 स्येति । लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्मणा अचेति
 गणश्चेणात्वं बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
 मेदिनी । षो, ७५ ॥
 लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्येति । अर्थात् आदि-
 त्वाद्च् ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
 भ्राता । इति मेदिनी । षो, ७६ ॥ (यथा,
 अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।
 “भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
 शत्रुघ्न शत्रुहन्तारमेव गुरुभारधनम् ॥”)
 च च त्रेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दश-
 रथाख्यातः । इन्द्रजिह्वार्थं तस्य ततुर्हृद्भवर्ध-
 पर्यन्तं आहारनिद्राहरिहृतत्वं यथा,—
 “एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
 खानः सरसि तत्रस्थो रम्ये पक्षवटीतटे ॥
 उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखाद् निर्मलम् ।
 तथात्रयञ्जनं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
 फलश्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
 ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चाद्भुङ्क्ते स्वयं प्रभुः ॥
 लक्ष्मणस्तु गृह्णीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
 मेघनादवधार्थश्च सीतोद्धारणकारणात् ॥
 निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाश्च चतुर्हृद् ।
 य एव पुरुषो योगी तदधो रावणात्मजः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्डे ११५ अध्यायः ॥
 लक्ष्मणप्रद., स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रदत्तनग्री ।)
 सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्थात्
 आदित्वात् अच् । टाप् ।) अंतकण्टकारी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मारसी । ओषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ७६ ॥ शेषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
 नात्वा ख्यातः । तस्याः पर्यायः । पुत्रकन्दा २
 पत्तदा ३ नागिनी ४ नागाङ्गा ५ नागपत्नी ६
 तुलिनी ७ मञ्जिका ८ अक्षविन्दुच्छटा ९
 पुच्छदा १० अस्ता गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

स्त्रीवन्धवनाशिलम् । रसायनकरत्वम् । वल्य-
 त्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “पुत्रकाकाररक्ताल्पविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
 लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 (मन्नाधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
 ५८ । ५७ ।
 “सुताश्च मन्नाधिपतेर्लक्ष्मणा लक्ष्मणैयताम् ।
 स्वयंवरे लक्ष्मणैकैः स सुपर्णः सुधामिव ॥”)
 दुर्ग्रहणकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्त्रेण
 विवाहिता । इति महाभारतम् । (यथा,
 भागवते । १० । ६८ । १ ।
 “दुर्ग्रहणसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
 स्वयंवरस्थामहरन् सास्त्रो जाम्बवतीसुतः ॥”)
 लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्द्योगिनमिति ।
 लक्षि + “लक्षीर्भूट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
 ईप्रत्ययो सङ्गागमश्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
 पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
 प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
 श्रीराश्विननया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
 जलधिपत्नी १२ भार्गवी १३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुर्ग्रहणनया १५
 श्रीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥*॥
 अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।
 “वान्तं वद्धिसमारूढं वाम्नेत्रेन्दुसंयुतम् ।
 वीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” *॥
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिपीठन्यासान्त
 कर्म विधाय कृत्यद्वयं पूर्वाह्निकेश्वरेशु मध्ये च
 पीठशक्ती । पीठमनुच न्यसेत् । ॐ विभूत्ये
 नमः । एव उन्नये कान्थे श्छेरे कीर्त्तौ सन्नये
 चुष्टे उन्नये ऋष्टे । ततः श्रीकमलामनाय
 नमः । इत्यामनं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
 शिरसि भृगुश्रवणे नमः । मुखे निष्ठुच्छन्दसे नमः ।
 हृदि श्रिये देववाये नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
 कुर्यात् । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
 स्वाहा । श्रीं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
 एव श्रीं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
 तथा च निवर्त्य ।
 “अङ्गानि दीर्घयुक्तं रमाबीजेन कल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्ये-
 चतुर्भिर्गजे
 र्हस्तोत्पिप्रहिरण्ययान्तघटेराधित्यमानां
 श्रियम् ।
 विभावां वरमजद्युग्ममभयं हृष्टोः किरीटी-
 ज्जलां
 श्रीमावह्नितम्बविम्बललितां वन्देऽरविन्द-
 र्शिताम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खपापनं कुर्यात् ।
 ततः पीठपूजां विधाय केश्वरेशु मध्ये च विभू-
 त्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवा-

ह्नादिपञ्चपुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवा-
 रणपूजामारमेत् । अस्यादिनेश्वरेशु मध्ये दिक्षु
 च श्रीं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
 दलेषु पूर्वादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
 र्थणाय प्रदुन्नाय अनिरुद्धाय । विदिग्दलेषु ॐ
 दमकाय ॐ सलिलाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुम्भ-
 रटकाय । ततो दद्याद्दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये
 नमः । एव वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
 वसुमत्ये । पत्राग्रेषु पूर्वादिषु ॐ वजाक्ष्ये नमः ।
 एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
 षिकायै शार्ङ्ग्यै वसुमालिकायै । तद्वह्निश्चा-
 दीन् वज्रादीन् पूजयेत् । ततो घूपादिविस्त-
 र्जनात् कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
 द्वादशलक्षजपः । तथा च ।
 “भानुलक्षं जपेन्नलं दीप्तितो विजितेन्द्रियः ।
 तत्सहस्रञ्च जुहुयात् कमलैर्मधुराङ्गितैः ।
 जपान्ते जुहुयात्सन्नी तिलैर्वा मधुराङ्गितैः ।
 विस्त्रैः फलेष्वा जुहुयात्त्रिभिस्त्वा साधकोत्तमः ॥
 वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
 चतुर्वर्णात्माको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । मायां ह्रीं ।
 मकरकेतनः स्त्री । अस्य पूजादिकं पूर्व्ववद्-
 बोध्यम् । तथा च ।
 “रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
 कुर्यात् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
 निधिभिः सञ्चते निधं मूर्त्तमङ्गिरुपस्थितैः ॥”
 ध्याने तु विशेषः ।
 “माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गैश्चतुर्भिर्गजे-
 र्हस्तग्राहृतरत्नकुम्भसलिलैराधित्यमानां सदा ।
 हस्ताञ्जैर्वरदानमम्बुजयुगाभीतोर्दधानां हरैः
 कान्तां काङ्कितपारिजातलतिकां वन्दे सरोजा-
 सनाम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं द्वादशलक्षजपः । तथा च ।
 “भानुलक्षं हविष्याशी जपेदस्मै सरोरुहैः ।
 जुहुयाद्दरुणैः पुष्पैस्तस्यहसं जितेन्द्रियः ॥”
 मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्धे तद्वध-
 मिति प्रोक्तो दशानरः । तथा च निवर्त्य ।
 “दीर्घां यादिविसर्गान्तो ब्रह्मा भानुर्वसुन्धरा ।
 वाम्नेसिन्धे प्रिया वहेर्भुः प्रोक्तो दशानरः ॥”
 “दीर्घां नकारः । यादिरमः । ब्रह्मा कः ।
 भानुर्मः । वसुन्धरा लः । वाम्नेसिन्धे वासिन्धे ।
 वह्निप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व्व-
 वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
 कुर्यात् । शिरसि दक्षश्रवणे नमः । मुखे
 विराट्कन्दसे नमः । हृदि श्रिये देवतायै नमः ।
 तथा च शारदायाम् ।
 “ऋषिर्दक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
 र्तिता ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ श्रिये नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
 नमः । ॐ पद्मिन्धे नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
 ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ॐ वरदयै नमोऽनामिकाभ्यां ह्रूं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां षट् । एवं
 हृदयादिषु । ॐ देवो नमो हृदयाय नम
 इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
 “देवो हृदयमाख्यातं पद्मिन्ने शिर ईरितम् ।
 विष्णुपत्नौ शिखा प्रोक्ता वरदायै तशुक्लदम् ।
 अक्षं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रथवादिकाः ॥”
 ततो ध्यानम् ।

“आसीना सरसीरुष्टे स्मितमुखी हस्ताम्बुजे-
 विभ्रती
 दानं पद्मगुणभये च वपुषा सौदामिनी-

सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपुण्ड्रकोत्पुङ्गुस्तनोद्गायत्री
 प्रायाहः कमला कटाचविभवेरानन्दयन्ती
 हरिम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
 कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रां पूजां
 विधाय पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदान-
 पर्यन्तं विधायारण्यपूजामारभेत् । अग्रादि-
 चतुष्क दिक्षु च ॐ देवो नमो हृदयाय नमः ।
 ॐ पद्मिन्ने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु
 पत्नौ नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
 कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्ताय
 षट् । ततः पूर्वादिदिक्षु पूर्ववत् वलाक्यादि
 पूजयेत् । तद्द्विहरिक्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् ।
 ततो धूपान्दिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
 अस्य पुरश्चरणं दशलक्षणम् । तथा च ।
 “दशलक्षं जपेन्नरं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः ।
 दशांशं जुहुयान्मन्त्री मधुराक्तेः सरोरुष्टैः ॥” * ॥
 अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवहने ।
 यथा त्वं सुखिरा कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा ॥
 ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया ।
 पद्मा पद्मानया वन्द्यतुष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
 द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
 स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे
 ६ अध्याये षष्ठ्यम् ॥ * ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
 निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्थियः श्रियम् ।
 सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥
 प्रथमं पूजयेत्क्ष्मीं शुक्लपद्मे गुरोर्दिने ।
 नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न चरुहृष्टाशि ॥
 द्वादश्याश्चैव नव्यायां रिक्तायश्च निरंशुके ।
 अयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
 न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे ।
 पूजयेत् गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविभोग्योः ॥
 गुरुवारे हि पूर्वा च यत्नेन यदि लभ्यते ।
 तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥
 न जुष्यात् प्रथमे मासि नैव जुष्याद्विसर्जनम् ।
 न घण्टां वादयेत्तत्र नैव भ्रूयते प्रदापयेत् ॥

पौषे च दशमी शुक्ला चैत्रके पञ्चमी तथा ।
 नभस्ये पूर्वमा श्रेया गुरुवारे विशेषतः ॥
 आहुकं धान्यसम्पूज्यं नानाभरणभूषितम् ।
 सुगन्धिगुणपुष्पैश्च शुक्लपद्मे प्रपूजयेत् ॥
 पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमात्म च चैत्रके ।
 पिष्टकं परमात्म च नभस्ये तु विशेषतः ॥
 गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्वमा शुभा ।
 कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्लक्ष्मि न विद्यते ॥
 एकैकं कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि ।
 इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥
 प्राङ्मुखी पूजयेत्क्ष्मीं पश्चिमाननसंस्थिताम् ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याहुपचारकैः ॥
 गन्धहारैरितिसन्नेत्र गन्धनावाहयेदसौ ।
 श्रिये जात इति दाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
 ततो ध्यानम् ।

“हरियवर्णा हरिणी सुवर्णरजतस्रजम् ।
 चक्रां हरिमुखीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥
 गौरवर्णां च द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
 विष्णोर्वचःस्थलस्था च जगच्छोभाप्रकाशिनीम् ॥
 ध्यायेदादां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
 ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युच्यते ॥
 लक्ष्मीः पद्माक्षया पद्मा कमला श्रीर्धतिः क्षमा ।
 तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मैधा विद्या रमा श्रुतिः ॥
 हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
 एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनाश्चयेत् ॥
 लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ।
 धिषण्यश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
 लक्ष्मीचरित्रे ।

“न ह्यद्यपि रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च ।
 अवस्थादिचतुर्दशैः लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
 इति कालचक्रिका ॥

दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधयेथा,—
 “तुलारानिगते भानौ अमावास्यां नाराधिपः ।
 आत्मा देवान् पितृन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
 कृत्वा तु पाञ्चणश्राद्धं दधिद्वीरगुडादिभिः ।
 ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे कृपः ।
 लक्ष्मीः संपूज्यतां लीका उल्काभिश्चाभिवेष्टा-
 ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशौ ।
 पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥
 अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
 वात् ॥

अभयं प्राप्य सुप्ताश्च श्रीरोदाङ्गवसानुषु ॥
 लक्ष्मीदेवभयाभूक्ता सुखं सुप्ताम्बुगीदरे ।
 चतुर्गसहस्रान्तं ब्रह्मा स्वपतिं पङ्कजे ॥
 अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यन्ते बाजातुराण्यनात् ॥
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
 दीपद्व्यास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेऽपि ॥
 चतुष्यधश्चानेषु नदीपर्वतसानुषु ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
 वस्त्रैः पुष्पैः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

दीपमालापरिचितं प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षि-
 तान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
 द्विगंधैर्गंधैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
 अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्यदानकाले ।
 “नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।।
 या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्सर्वदा ॥”
 लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ।
 “सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”
 इति रुद्रधरधत्तात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।
 “धनदाय नमस्तुभ्यं विधिपद्माधिपाय च ।
 भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”
 इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत् ।
 ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
 मन्त्रः ।

“अधिष्ठ्योती रविष्ठ्योतिस्त्र्यम्बुष्ठ्योतिस्तथैव च ।
 उत्तमः सर्वेष्ठ्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
 ततो ब्राह्मणान् वन्धुश्च भोजयित्वा स्वयं सुक्ता
 सुखं सुप्ता प्रवृषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
 तथा,—

“सुखरात्रेरयःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये ।
 बन्धुर्व्यन्तवन्धुश्च वाचा कुशलयाश्चयेत् ॥
 प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
 गौरीचनाक्षतश्चैव दद्याद्द्रुषु सर्वतः ॥”
 लक्ष्मीपूजाभक्तः ।

“विश्वरूपस्य भाव्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
 महालक्ष्मीं नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ।
 वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 सुखरात्रिप्रभातेऽद्या तन्मे लक्ष्मीर्घोषेत् ॥
 या गतिः सर्वभूतानां या च देवैस्त्वस्थिता ।
 संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
 माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदिसम्भवा ।
 आख्याता भूतये देवि सुखरात्रिं नमोऽस्तु
 तैः ॥”

लक्ष्मीं नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
 नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः ।
 सावित्रीयमसवादे श्रुतं तुनिर्मलं यशः ॥
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्मीपाख्यानमेव च ॥
 केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा ।
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं वद वेदवद्वावर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

हृदिरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः ।
 देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमण्डले ॥
 अतीवसुन्दरी रामा ग्योधिपरिमण्डला ।
 यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना ॥
 अतचम्यकवर्णाभा सुखदृश्या मनोहरा ।
 शरत्पाञ्चणकोटीशुप्रभाप्रच्छादितानना ॥
 शरत्पञ्चाङ्गपद्मानां शोभाभोजनलोचना ।

लक्ष्मीः

सा च देवी दिक्षा भूता सहस्रैश्चरेच्छया ॥
 समा रूपेण वर्मानं तज्जना वयसा त्रिधा ।
 यथासा वाससा सृष्ट्या भूयणेन गुणेन च ॥
 स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 मधुरेण स्वरैरेव नयनानुनयेन च ॥
 तद्दामाप्रो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
 राधादौ वरयामास द्विसृजश्च परात्परम् ॥
 महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाशकमे कर्मनीयकम् ।
 कृष्णस्तर्हीरवेणैव दिक्षास्वरूपे बभूव ह ॥
 दक्षिणांशश्च द्विसृजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजाय द्विसृजो महालक्ष्मीर्ददौ पुरा ॥
 लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या यथानिग्रम् ।
 देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
 स्मृता ॥
 द्विसृजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण गोपेर्गोपीभिरावृतः ॥
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे प्रथमो पद्मया सह ।
 सत्त्वांशेन समो ह्यो तो कृष्णनारायणो परौ ॥
 महालक्ष्मीश्च योगैर्नानारूपा बभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
 प्रेम्णा सा च प्रधाना च सत्त्वांशु रमणीषु च ॥
 स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
 पातालेशु च मर्त्येषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
 गृहलक्ष्मीर्हृद्वेव गृहिणी च कलाप्रया ।
 सम्पत्स्वरूपा गृहिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 गर्वा प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
 क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥
 श्रीभास्वरूपा चक्रं च सूत्र्यमण्डलमण्डिता ।
 सिन्धुवेणुषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ॥
 नृपेषु नृपपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ।
 सर्वशस्त्रेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
 प्रतिभासु च स्वानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
 माणिक्येषु च मुक्तासु माण्डेषु च मनीहरा ॥
 मणीन्द्रेषु च क्षीरेषु क्षीरेषु चन्द्रेषु च ।
 हृत्पञ्चाखासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
 वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
 द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ॥
 विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते सुने ।
 स्वायम्भवेन मनुना मानवेन्द्रेण सर्वतः ॥
 ऋषीन्द्रेण सुमन्त्रेण सद्भिश्च गृहभिर्भवे ।
 गन्धर्वाद्यैश्च नागाद्यैः पातालेषु च पूजिता ॥
 शुक्लाद्यास्तां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
 भक्त्या च पञ्चपथ्यन्तं त्रिषु लोकेषु नारद । ॥
 चैत्रे पौषे च भाद्रे च पुराणै मङ्गलवासरे ।
 विष्णुना निर्मिता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तिः ॥
 वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्यां मेघामावाह्य प्राङ्गणे ।
 मनुस्तां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ॥
 राजेन्द्रेण पूजिता सा मङ्गलेनेव मङ्गला ।
 केदारेश्वरे नीलेन गलेन सुवलेन च ॥
 भ्रुवणोत्तानपादेन शक्रेण बलिना तथा ।
 कश्यपेन च दक्षेण कर्दमेन विवस्वता ॥

लक्ष्मीः

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
 यमेन वज्रिना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
 एवं सर्वत्र सर्वत्र चन्दता पूजिता सदा ।
 सर्वैश्चर्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
 कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्यका ।
 किं तद्द्वयानश्च स्तवनं सर्वैः पूजाविधिरमः ।
 पुरा केन स्तुतादौ सा तन्मां यास्यातुमर्हसि ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वाससः प्रापात् भ्रष्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
 बभूव देवसंघश्च मत्तलोकश्च नारद ॥
 लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्र्यक्षा रथा परमदुःखिता ।
 गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारद ॥
 तदा शोकाद्ययुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ।
 ब्रह्मणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
 वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
 अतीवदेव्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥
 तदा लक्ष्मीश्च कलयता पुरा नारायणाज्ञया ।
 बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
 तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा देवगणैः सह ।
 संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्ताश्च तत्र हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
 ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
 देवाश्चाप्यसुरश्च राव्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
 तां सम्पत्तय च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३५ । ३६ अध्यायौ ।
 लक्ष्म्या अगम्यगृहाणि यथा,—
 “यं यं रथो गुरुर्देवो माता तानश्च बान्धवः ।
 अतिथिः पित्रलोकश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः शस्त्रनास्तीति वाचकः
 सदा ।
 सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
 सत्त्वहीनः स्याद्यहारी मिथ्यासाध्यप्रदायकः ।
 विश्वासघ्नः कृतघ्नो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 चिन्तायक्तो भयग्रस्तः शत्रुयुक्तोऽतिपातको ।
 ऋणग्रस्तोऽतिक्रमणो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
 दीक्षाहीनश्च शोकाक्तो मन्धोः स्त्रीजितः
 सदा ।
 पुञ्जलीपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
 पुञ्जलास्रवावोराम् यौ सुदुक्ते कामतः सदा ।
 शूद्रान्नभोजी तद्दयाजी तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
 यो दुष्काक् कलहाविष्टः कलिः शस्त्रद्वालये ।
 स्त्री प्रधाना गृहे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 यत्र नास्ति हरिः पूजा तदीयगुणकीर्षनम् ।
 नोत्सुकश्च प्रधंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 कन्यान्नवेद्विक्रिता नरघाती च द्विसकः ।
 नरकागारसदृशं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

स्वर्ता परदता वा ब्रह्महृतिं सुरस्य च ।
 यो हरेद्दानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यत् कर्म दक्षिणाहीनं नृदृष्टीः कुरुते षट् ।
 स पापी पुराणहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मानरं पितरं भाग्यो गुरुपत्नीं गुरुश्च तम् ।
 अनार्था भगिनीं कन्यामनन्याययान्धवान् ॥
 कार्पण्यद्वयो न पुण्याति सचयं कुरुते सदा ।
 तद्दृष्ट्वाङ्गरकाकारान्न यामि तान्मुनीश्वराः ॥
 मूत्रं पुरीषस्तुल्यस्य यस्तत् पश्यति मन्धोः ।
 युः श्रेते स्निग्धपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 अधौतपादशायी यो नमः श्रेतेऽतिजितः ।
 सन्धाशायी द्वाशायी न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मूर्ध्नि तैलं पुरी दत्त्वा योऽन्यदङ्गस्तुपस्येत् ।
 ददाति पञ्चाङ्गानि वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं मूर्ध्नि गात्रे विष्णुं च यः सस्तुल्येत् ।
 प्रथमेदाहरेत् पुष्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 त्र्यं क्षिणत् नखरेर्नखरेर्न्विक्षिण्णहीम् ।
 गात्रे पादे मल यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दशनं वसनं यस्य समलं कृत्स्नमस्तकम् ।
 विज्ञतो ग्रासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मन्त्रविद्योपज्ञौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 सृपकहेवलक्षेव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 विवाह धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
 दिवामिधुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥”
 इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे लक्ष्मीचरित-
 नाम २३ अध्यायः ॥ ३६ ॥ अपि च ।
 “कुञ्जलिं दन्तमलोपधारणं
 ब्रह्माग्निं निष्ठुरवाक्यभाषणम् ।
 सूर्यादये चास्तमये च प्रायिन
 विस्तृचति औरपि चक्रपाणिनम् ॥
 निव्यं ह्येदृश्यानां धरणिधिलिखनं पादयो-
 रल्पमार्दि-
 र्दन्तानामल्पश्रीं वसनमलिनता रूक्षता
 मूर्च्छजानाम् ।
 हे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहाति-
 रेक
 स्वाङ्गे पीठे च बाह्यं निधनस्तुपनयेत् केशव-
 स्यापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
 वराङ्गनासवनमल्पभोजनम् ।
 अनन्यप्राथित्वमपस्त्रेधुनं
 चिरप्रनधां त्रियमानयन्ति षट् ॥
 यस्य कस्य तु पुष्यस्य पाण्डरस्य विशेषतः ।
 शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहस्यते ॥”
 दीपस्य पश्चिमा ऋष्या ह्याया श्यासनस्य च ।
 रजकस्य तु यतीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥”
 इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥ ३६ ॥
 अङ्गविशेषे तस्याः स्थितिफलं यथा,—
 देवा ऊचुः ।
 “कथयस्व जगन्नाथ । केषु स्थानेष्ववस्थिता ।
 पुरुवाणां फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥

ततोऽपि उवाच ।

शुक्लां पादस्थिता लक्ष्मीं नित्यं संप्रयच्छति ।
सकथिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं गानाविधिं वसु ॥
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्यापत्यदायिनौ ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवती श्रेष्ठं कष्टस्या कष्टभूषणम् ।
अभीष्टवस्तुदारैश्च तथा श्रेष्ठं प्रधातुभिः ॥
मिथाम्नां वाक्यलावण्यमाह्वामवितधान्तथा ।
सुखसंस्था कवित्वञ्च यच्छ्रुत्यदधिसम्भवा ॥
शिरोगता संत्वजति तनोरुन्धं याति संश्रयम् ।
सर्वं शिरोगतां देवान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे ततोऽपि चरिताध्यायः ॥३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीरुद्र उवाच ।

“मेरुपृष्ठे सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं भूतां भवसि निश्चला ॥

श्रीरुवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र गृह्णीते यत्र चोत्सवता ।
अकलहा वसति यत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥
घान्तं सुवर्णसदृशं तच्छुला रजतोपमाः ।
अस्रक्षेत्रातुषं यत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषो
दृष्टोपसंघी प्रियदर्शनश्च ।
अल्पप्रलापी न च दीर्घच्छत्री
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
यो धर्मशीलो विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपतापी ।
अगन्धिरो यश्च जनानुरागी
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं ज्ञाति इतं मुहुर्कृतं पुष्यं प्राप्य न जिघ्रति ।
यो न पश्येत् स्वयं नर्मा नियतं स च मे प्रियः ॥
त्यागः सत्यञ्च शौचञ्च यत्र एत महागुणाः ।
यः प्राप्नोति गुणानेतान् श्रद्धावान् स च मे प्रियः ॥
सर्वज्ञज्ञानमध्ये तु त्याग एव विशिष्यते ।
काले देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥
नित्यमामलके लक्ष्मीं नित्यं वसति गोमये ।
नित्यं शुक्रे च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्लवाससि ॥

वसामि पद्मोत्पलशुद्धमध्ये
वसामि चन्द्रे च महेश्वरे च ।
नारायणे चैव वसुन्धरायां
वसामि नित्योत्सवमन्दिरेषु ॥”
वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ॥

“यद्योपदिष्टा गुरुभक्तियुक्ता
पत्युन्धेचो नाक्रमते च नित्यम् ।
नित्यञ्च मुहुर्कते पतिभुक्तप्रेषं
तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
सौभाग्ययुक्ता च सुशीलना च ।
जावलययुक्ता प्रियदर्शना या
पतिव्रता या च वसामि तासु ॥
श्यामा श्यामी कृष्णमध्यभागा
सुभूः सुकेशी सुगतिः सुशीला ।

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-
स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
या पापरक्ता पिशुनस्वभावा
स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।
अमर्षकामा कुचरिषशीला
तामङ्गनां प्रेतमुखीं त्यजामि ॥
पुष्यं पर्युषितं पूर्तिं शयनं बहुभिः सह ।
भयासनं कुनारीश्च दूरतः परिषणयेत् ॥
चित्ताङ्गारकमम्योनि वक्षिं भस्म द्विजञ्च गाम् ।
न पादेन स्यशेत् पादं कार्पासाभ्य तुषं गुरुम् ॥
नखकेशोदकक्षेप मेथुनं पर्वसन्धयोः ।
वर्जयेत्सप्रायित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥
शिरः सपुष्यं चरणीं सुपुजनी
निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनमप्रायित्वमपर्वमेथुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट ॥
सम्भार्जनीरजोवात निर्गुणो लकुचलथा ।
रात्रौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्षयेद्दधि ॥
स्वगात्रासनयोर्वीर्यं अपुत्रा सृष्ट्वापादयोः ।
उच्छिष्टस्यग्रनं सृष्ट्वा स्नानाभ्यङ्गञ्च वर्जयेत् ॥
शयनश्चान्यकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाभरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
परणोहर्षितं वस्त्रः स्वयं माल्यापकषणम् ।
आलस्यमजसादश्च न कुर्यात्कोष्ठमर्हणम् ॥
शुक्रवारं च यत्तिलं शिलापिष्टञ्च दर्शके ।
स्वयं वामेन सृष्ट्वांनं पाणिना नैव सस्यशेत् ॥
तारकाः पुष्यवन्तो च न पश्यदशुचिः पुमान् ।
नेत्रेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं धान्तं द्विवाकरम् ॥
कुर्व्यान्नान्धनाकाङ्क्षी परस्त्रीणां तथैव च ।
परंषां प्रतिक्लृप्तञ्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥
नखकण्ठकरक्तेश्च मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।
तथा विलेखन भूमौ न कुर्यात्सम काङ्क्षया ॥
स्वयं दोहं स्वय मास्यं स्वयं पृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चारं शक्रादपि हरत् श्रियम् ॥”
स्वयं दाहमित्यत्र यथित्येति वा पाठः ।
“न निन्दा गणके विप्रे पादयोर्न तेनन्तथा ।
प्रतिक्लृप्तचरेन् स्त्राणां सुक्ता च दन्तधावनम् ॥
अष्टत मांसस्युपच नम्राश्चैव स्थियन्तथा ।
भक्षणाद्दृशनाश्चैव शक्रादपि हरत् श्रियम् ॥
मल्लेरयुक्तः परदारसर्वी
आचाररहीनः परसेवकश्च ।
सङ्कीर्णचारी परिवादशील-
स्तं निरुदं दम्भमयं त्यजामि ॥
शयनश्चाद्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।
नोत्तरीयमधः कुर्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥
अशुचिं स्नानवस्त्राश्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।
अभूतगामपुष्याश्च न कुर्यादात्मनस्तनम् ॥
कर्णे च वदनं प्राणौ तथा करनयेऽपि च ।
पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्यादनुलेपनम् ॥
चक्षुर्नैव हतं श्रयो सुखलगे धनक्षयः ।
हरिद्रः कण्ठमे च पादपृष्ठे तथायुग्मः ॥
गन्ध पुष्यं यथा तोयं रत्नक्षेप महोदधिम् ।

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेत् कदाचन ॥
अजरजः खररजस्तथा सम्भार्जनीरजः ।
स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत
श्रियम् ॥

कुनेलिनं दन्तमलप्रधारिणं
महाशठं निरुदवाक्यभाषिणम् ।
सूर्योदये चास्तमिते तु प्राधिनं
विमुञ्चति शीरपि चक्रपाणिनम् ॥”
महाशठमित्यत्र वक्राश्रितमिति वा पाठः ।
“नित्यं द्वेदल्लुण्ठानां क्षितिनखलिखनं पादयो-
रल्पश्रीचं
एकाङ्गे तैलहीनं बसनमलिनतावस्त्रं गृह्यं
जानाम् ।
द्वे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयणं प्रासहासा-
तिरेकः
स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अवन्धनमित्यत्र रूपता इति वा पाठः ।
“एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ।
तुष्टा भवामि तस्याहं न्स्वयं वा निश्चला यथा ॥
श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
तद्दृष्ट्वा विपुलं रम्यं नित्यं भवति नाम्यया ॥
याधितो मृथ्यते रोगी बहो मृथ्यते वन्धनात् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्यादिये यथा ॥”
इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-
चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—
“स्तुतिः सिद्धिरिति श्याता श्रिया मंत्रश्रयणाच्च वा ।
लक्ष्मीञ्चा ललना वापि क्रमात् सा कान्ति-
रुच्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
सम्यक्तिः । शोभा । शृङ्गौपधम् । शृङ्गनामौ-
पधन । फलनीयुक्तैः । इति मेदिनी । मे, २० ॥
सीता । वीरयोपित् । इति शब्दरत्नावली ॥
स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शभी । द्रव्यम् । सुक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः । मोक्षप्राप्तः । इति
चण्डीकाव्यां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,
कुमारं । ३ । ४८ ।

“कपालनेत्रान्तरलक्ष्ममागो-
प्यातिः प्रो हेरुदितैः शिरस्तः ।
शृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
वालस्य लक्ष्मीं म्लपयन्तिमन्दीः ॥”
लक्ष्मीकान्तः, पु, (लक्ष्मीः कान्तः ।) नारायणः ।
यथा,—
“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रं च लक्ष्मीकान्तं नमोऽस्तु ते ॥”
इति लक्ष्माद्यमोघनकथा ॥
लक्ष्मीगणः, की, (लक्ष्मीः गृहभावासंस्थानम् ।)
रक्तापलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-
वेगम् च ॥
लक्ष्मीजनार्दनः, पु, (लक्ष्मीः सङ्घितो जनार्दनः ।)
शालग्रामविग्रहः । तस्य लक्ष्मणं यथा,—
“एकदारं चतुश्चक्रं नवीननोरदीपमम् ।

लक्ष्मीस

लक्ष्मीजनाहंनो ज्ञेयो रक्षितो वनमालया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-
लक्ष्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्यत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य हुतलक्षणाविरामक्रमो
यथा,—
“दौ लो लू ह्यौ विरामान्तौ ह्यौ लू ह्यविरा-
मकः ।
विरामान्तौ हुतौ लक्ष् हुतौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीन्वितो नारायणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकदारे चतुष्पदं वनमालाविभूतितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीशुसिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुतो शुसिंहः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्यश्च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीशुसिंहं विश्वेषु दृष्टिषु च सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,
किराते । १ । ४४ ।
“अथ क्षमाभेव निरस्तविक्रम-
श्चिराय पर्येसि सुखस्य साधनम् ।
ब्रह्महाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मा कार्मुकं
जटाधरः सन् लघुधीह पावकम् ॥”)
लवङ्गलक्ष्मः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।
चोटकः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुष्यः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौम्यविश्रष्टं पुष्य-
मिवास्य ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीस्तननं फलं यत्र ।) विष्णु-
लक्ष्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीवान्, [त्] पुं, (लक्ष्मीः श्रीभास्वस्येति ।
मनुष्यः । मस्य वः ।) पञ्चसहस्रः । इति शब्द-
माला ॥ श्वेतरोहितलक्ष्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।
“मन्त्रकक्षालक्षययो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [त्] त्रि, (लक्ष्मीरस्यचेति ।) त्रियुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्याः २ श्रीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“शेषे धराभराक्रान्ते शेषे विश्वम्भरः श्रिया ।
लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवेशः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेशः ।) श्रीवेशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मी ईशः ।) विष्णुः । इति
सुश्रवोपधयाकरणम् ॥
लक्ष्मीसमाह्वया, स्त्री, (लक्ष्मीः सम आह्वयो
यस्याः ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लगुङ्गः

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्मी सह जातः इति । जन्
+ ङः ।) क्षीराश्लिषातत्वादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीरामः, पुं, (लक्ष्मी आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यते यदिति । लक्ष् + ग्यत् ।)
शरवधस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म् २ शर-
व्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।
“कामस्तु बाणावधरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्विस्तुखं विविशुः ।
उमासमक्षं हरवद्वलक्ष्यः
शरसनक्ष्यं सुहृदाममर्ष ॥”)
लक्ष्यः, त्रि, लक्ष्यया बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष् + ग्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्षधालर्घदर्शनात् ॥ (व्याजः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं
भित्वा निराक्रामदरालकेष्ट्याः ॥”
अनुमेयः । इति मज्जिमायः ॥ यथा, कुमारः ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजाती प्रतिज्ञूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“ह्यायामलक्षलक्ष्येण तमदृष्ट्या किल खयम् ।
पद्मा पद्मातपन्नेण भेजे साम्नाथ्यदीप्तितम् ॥”)
लख, इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । इति गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लख, इ इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखति । इति गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लखति । खञ्जो गतवैकल्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके
स्वादाप्तोः । रके इति रक क स्वाद व्यापने ।
इत्यस्य षेरनिबल्ये भावे अलित रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
लग, म ए खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-
गीत् । गलति अक्षर ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥
लगङ्ग, त्रि, चारु । इति चिकीत्सुशेषः ॥
लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति
लगधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लगुङ्गः, पुं, दक्षः । जाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुङ्गे वंशादिमयो दक्षः । लोहमयोऽखभेदः ।
इति सुभूतिः । लगुङ्गे लोहमयी यष्टिरन्यथो-
पचारादित्यम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लमं

(अस्याङ्गतिपरिमाणादि यथा, शुक्रगीतौ ।
“लगुङ्गः सन्ध्यापादः स्यात् एकाग्रः खूलशीर्षकः ।
लौहबद्धायभागश्च ब्रह्मदेहः सुपीवरः ॥
दक्षाकारो दृढाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।
उत्थानं पातनश्चैव पेशयं पोथयं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।
दृढकायः पत्तिवर्गो तेन युध्यते शत्रुभिः ॥”)
लमं, स्त्री, (लगति फले इति । लग सञ्ज्ञे + “सुख-
स्थान्तश्चान्तलमेति ॥” ७ । २ । १८ । इति
निपातनात् साधु ।) राशीनासुदयः । इत्यमरः ॥
राति फलं राशिस्तालव्यशकारः । अक्षोरात्र-
मध्ये दादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लमं चो लसुजी श्रौष्ठे ओदित्वात्तः निपातना-
त्तस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
मूल्यायनाग्रपरिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलक्षिस्तु मैत्रे-४ । १७
व्याधो रवेः ५ । ६ पञ्च खवागरेच ५ । ४० ।
वाचः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गुयुग्मेः ५ । २६
क्रमोत्क्रमाप्तेषुत्तादिमानम् ॥”
तथा हि ।
मेघस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
दृषस्य ४ । १७ ॥ दृषिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ ॥ धनुषः ५ । ४० ॥
कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीपिका ॥ * ॥ दृष्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे कलिकाताखदेशे वर्षमानोर्नविश्रायनांशे
ग्रामाधिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गेः ४ । ६ सोऽन्तवेदे ४ । ४८ रिवुरगने-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षाङ्गुनाथैः ५ । ४० ।
पार्वीवाराश्यासै-५ । ४४ गंगनगनयनैः ५ । २६
घट्त्रिभि-५ । ३६ अक्षवेदेः ५ । ४१ ।
अङ्गुल्याभिः ५ । १६ सप्तमोऽसुसुचिभि-४ । ३५
रनलोऽष्टेभुभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मैशादेकोनविंशे गणितपरिमतं मानमन्वा-
यनांशे ॥” * ॥
उदयलयास्तलययोर्दिनं प्रति रविभोग्यं यथा,
“लगदक्षपणं द्विजं तत्संख्यं क्रमतः पलम् ।
विपलश्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्तमे ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलयमानम् ।
लयाः दिगसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दक्षः । पलम् ।
१ मेघः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
२ दृषः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लघुः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
 यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
 ७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
 ८ दण्डः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
 ९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
 १० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
 ११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
 १२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
 तत्र खरेष्टाधुनिकलमनम् ।
 लघुः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
 यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
 १ मेषः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
 २ वृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
 ३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
 ४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
 ५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
 ६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
 ७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
 ८ दण्डः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
 ९ धनुः । १० । २० ॥ ५ । १६ ॥
 १० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
 ११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
 १२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
 अथ लघुकाशीनलमस्यग्रहसहितफलम् ।
 “लघुं खर्येऽचिरोगो ग्रहश्चिन्तयते
 रूपवान् वित्तयुक्तो
 भौमे यज्ञः सुवामी शशधरतनये सञ्ज-
 शास्त्रार्थवेत्ता ।
 जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
 मण्डलेशः
 सौरौ कण्ठतिसाक्षस्तमसि च नियतं वसितो
 धर्महीनः ॥”
 इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 हरिश्वाच ।
 “उदयर्षु सुमारभ्य राशौ भातुः स्थितो हर ।
 खराद्यादौ ब्रजेदद्भिः षड्भिः षड्भिक्षया
 निशाम् ॥
 मीने मेघे च पञ्च स्युश्चतस्रो वृषकुम्भयोः ।
 मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥
 सिंहे च दण्डिके षट् च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।
 एता लघुप्रमाथेन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥
 शरपूर्वावशानेपुरसास्त्रीज्वधिसागराः ।
 लङ्कोद्या हि हे वस्तुं लघु मेघादयोऽथवा ॥
 मेघलये भवेदन्त्या वृषे भवति कामिनी ।
 मिथुने सुभगा कन्या वेष्या भवति कर्कटे ॥
 सिंहे चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
 तुलायां रूपमेश्वर्यं दण्डिके कर्कशा भवेत् ॥
 सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।
 कुम्भे चैवाल्पपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ॥
 तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
 चरकार्याणि कुम्भाच्च स्थिरकार्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननो वृषः कुम्भो दण्डिकः स्युः स्थिराणि हि ।
 कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं दिशभावनः ॥
 दिशभावाणि कर्माणि कुम्भादिषु विचक्षणः ।
 यात्रा चरेण कर्तव्या प्रवेष्टव्यं स्थिरैश्च तु ।
 देवस्थापनवैवाह्यं दिशभावेन कारयेत् ॥”
 इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
 लघुः, पुं, (लघु + क्तः) निपातनात् साधुः । यद्वा,
 लघुञ् + क्तः । “ओ लघुञी । लघुः लघवान् ।
 लघुजैरोदनुवन्ववलादिङभावे नलं स्यात् ॥”
 इति कृत्यष्टे दुर्गासिंहः ।) स्तुतिपाठकः ॥
 तत्पर्यायः । प्रातर्गोयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ छतः ४ । इति जटाधरः ॥
 लघुः, त्रि, (लघुञ् + क्तप्रत्ययेन साधुः) सक्तः ।
 लघुञतः । इति मेदिनी ॥
 लघुकः, पुं, (लघु एव । स्वार्थे कन्) प्रतिभूः ।
 इत्यमरः ॥ हे लागा इति जाभिन इति च
 ख्याते । तत्कार्यं लघुकः । ओ लघुञी ब्रीडे
 क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
 किप् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 लघिका, स्त्री, लघिका । इत्यमरटीका ॥
 लघ, इ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, लघुते । शोष इह अल्पी-
 करणम् ।
 ‘यं याधिरतिदीप्राङ्गं कदाचित्तु न लङ्गति ॥’
 इति हलायुधः ॥
 गतावप्यन्ते । अन्ते चालङ्घयुः शैलान् । इति
 दुर्गादासः ॥
 लघ, इ क लघि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । लघि
 दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 लघ, इ ड अमुगगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
 लङ्गते । ड, लङ्गते । अमुक् भोजनाभावः ।
 तथा च ।
 ‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥’
 इति वैद्यकम् ॥
 लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लघट्, पु, (लङ्गते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने
 पतति झृतं इत्यन्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +
 “लङ्गनेकोपञ्च ।” उणा० १।१३४। इति अटिः ।
 नलोपञ्च धातोः ।) वायु । इत्युणादिकोषः ॥
 लघटिः, पु, (लघ गतौ + अटिः । इद्भावः ।)
 वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
 लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एखादिभ्य
 इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच्)
 लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।
 “घात्वा हविर्गन्धि रजोविसुक्तः
 समञ्जते मे लघिमानमात्मा ॥”)
 तत्तु शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गत ऐश्वर्यविशेषः । यथा,
 “लघिमा वशिष्ठेशित्वं प्राकाशं महिमाद्यिमा ।
 यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यममथा ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥

(अवहुमतत्वम् । इत्यत्वम् । यथा, आख्यांसप्र-
 शत्याम् । ६० ।
 “अथ लघिमा पञ्चात् महतापि विधीयते नहि
 महिम्ना ।
 वामन इति त्रिक्रममभिधत्त दशावतार-
 विदः ॥”)
 लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
 इत्यर्थे इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-
 युक्तः । इति याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
 मङ्गले ।
 “भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनम्नानिरधुना
 स रामोऽपि स्याता न युष्मि पुरतो लघुययुतः ।
 गमिष्यतीवोक्षेन्निपदमधुना वानरचन्द्र-
 लौघिष्ठेर्दं यच्छाचरपरविनोपात् पठ पुनः ॥”
 सीतारावणयोर्कृत्प्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाचर-
 लोपे त्वेव वाक्यम् । यथा, “दशवदनम्नानिः ।”
 “स्याता युधि ।” “उच्येः पदम् ॥”)
 लघीयान् [सु] त्रि अयमनयोरेषां वा अति-
 शयेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति याकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।
 “न वे सन्धिं पालयते लघीयान्
 यस्मां समान्स्थिति राजपुत्रि ॥”)
 लघु, स्त्री, (लघुत अनेनेति । लघु + “लघुवस्यो-
 नलोपञ्च ।” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
 धातोर्नलोपञ्च ।) शोषम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।
 “यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।
 रथमारुह्य गच्छामः पश्याममकुतोभयम् ॥”)
 लघ्यागुह । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ लामञ्जकम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (अत्र पर्यायो यथा,—
 “लामञ्जकं सुनालं स्यादन्त्यालं लयं लघुः ।
 इष्टकापथकं संयं नलदशायदातकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 इत्याम्बिनीपुष्यनचुजाणि । यथा, इहत्-
 सिंहायाम् । ६८ । ६ ।
 “लघु इत्याम्बिनपुष्याः
 पश्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।
 शिल्पीधधयानादिषु
 सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”
 कालपरिभाष्यविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
 ११ । ७ ।
 “लघुान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
 लघुनि वै समान्नाता दश पञ्च च नाडिकाः ॥”
 पु, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
 १३—१४ ।
 “लघुमधोत्तरीयाव्यः प्राणायामश्चिधोदितः ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं यदुप्यव मे ॥
 लघुर्हार्दशमाचस्तु दिगुणः स तु मध्यमः ।
 त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुतमः परिकीर्तितः ॥”)
 लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
 घे, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सूक्ताष्टगन्नाक्षगी देवी मरु लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधः कोटिवर्षाल लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २२-मे भागे ॥)
लघुः, त्रि, (लघु + कृ. । नलोपश्च ।) अगुरुः ।
(यथा,—
“लघ्यादपि लघुस्तल्ललादपि च भिन्नकः ।
न नीतो वायुना कस्मादधप्रार्थनशङ्कया ॥”
इत्युद्धृतः ॥)
मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १० ।
“नाम्नसां कमलशोभिनां तथा
शाखिनाञ्चैन परिभ्रमश्चिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रातिमापुरभयोस्तपस्विनः ॥”)
निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।
“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तन्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)
इत्यमरः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ याकरकोक्त-
लघुसंज्ञा यथा । इत्यो लघुः दीर्घो गुरुर्लघु-
श्चारणवशाद्भवति । तथा संयोगे सति इच्छा-
रूपि गुरुर्गुरुमतोऽनुच्छेद इति वर्जनाच्च । इति
दुर्गासिंहलक्षणकलापट्टितः ॥ * ॥ इत्युःशास्त्रोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—
“मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिनघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”
इति हन्दीमञ्जरी ॥
लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) ह्यागः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लघुशरीरश्च ॥
लघुकाश्रम्यः, पु, (लघुः काश्रम्यः ।) कटफल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुखण्डिका, स्त्री, (लघुः खण्डिका ।) लघुखण्डिका ।
तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हारा-
वली । २०६ ॥
लघुगणः, पु, (लघुगणः ।) अश्विनीपुष्यहस्तनच-
चाणि । यथा,—
“उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीयुत्तराणि
स्वभू-
न्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता
लघुः ॥”
इति शीपिका ॥
लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्टकमत्स्यः ।
इति हारावली । १६० ॥
लघुशिर्भटा, स्त्री, (लघुशिर्भटा ।) नृगेन्द्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुजङ्गलः, पु, लावकपत्नी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः लघुना दन्ती ।) लघुदन्ती-
वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघुं दन्ती विश्रुत्या च स्यादुडम्बरपर्ययि ।
तथैरुषफला श्रीवा श्येनघटा लुणप्रिया ।
वराहाङ्गी च कथिता निकम्बश्च मङ्गलकः ॥”
अस्या गुणाः ।
“दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु शीपनम् ।
गुदाङ्कुराभ्रभूलासकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ॥
तोऽप्योष्यं हन्ति पित्तासकफशोथोदरकिमीन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलगुणाः ।
“लघुदन्तीफलानु स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
श्रीतलं वृष्टविषमूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लघुदुर्द्धभिः, पुं, (लघुदुर्द्धभिः ।) द्रग्ववाद्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः लघुना द्राक्षा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुनाम, [न्] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लघुपञ्चमूलं, स्त्री, (लघु लघु पञ्चमूलम् ।) लघु-
पञ्चमूलपाचनम् । तत्तु शालपत्रोऽप्युपयो-
दृष्टतोकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—
“शालपत्रोऽप्युपयो वासुकी कण्टकारीका ।
गोक्षुरः पञ्चभिश्चेतेः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥”
अस्य गुणाः ।
“पञ्चमूलं लघु खादु बल्यं पित्तानिजापहम् ।
नात्युष्यं दृढं ग्राहि ज्वरन्वासाश्रमरीप्रख्यत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्राणि यस्य । कम् ।)
रोचनी । शुष्मारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
लघुपत्नी, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । ङीष् ।)
अश्वत्योष्ठकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकन्व-
दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपुष्पः, पुं, (लघुनि लघुनाणि पुष्पाणि यस्य ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
लघुवदरः, पुं, (लघुः लघुना वदरः ।) लघुकोलिः ।
तत्पर्यायः । स्रग्मफलः २ बहुकरः ३ स्रग्म-
पत्रः ४ दुस्यर्षः ५ मधुरः ६ दरहारः ७
श्लिषिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुणाः ।
“ककानुः लघुवदरं कथितं पूर्वस्त्रिभिः ।
अश्वं स्यात् लघुवदरं कथायं कथितं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिलकं वातपित्तापहं स्तुतम् ।
शुष्कं भेद्यमिहत् सर्वं लघु लघ्याङ्गमा-
सजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य पत्रफलगुणाः । मधुराश्वत्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जन्तुकारक-
त्वम् । ईष्यत्वम् । शीतलत्वम् । श्लेष्मण्यत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुवा

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः लघुना वदरी ।) ३
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवाञ्जी, स्त्री, (लघुः लघुना वाञ्जी ।) २
वाञ्जी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ स्रग्मपत्रा
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमन्यः, पुं, (लघुः लघुना मन्यः ।) लघुना
मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमांसः, पुं, (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) त्रिति
पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः
लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली
अच् ।) वीरयाम्बूलम् । इत्यमरः ॥
लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः स
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । ३
राजनिर्घण्टः ॥
लघुहस्तः, पुं, (लघुः लिपिकारी हस्तौ यस्य
श्रीधवेधी । इति हेमचन्द्रः । १ । ४३ ।
(वाचलिङ्गोऽपि । यथा, कथासहितागं
४२ । १३३ ।
• “स राजपुत्रश्चैव रक्षसस्तस्य तच्छिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो दिधाकरोत्
यथा च ।
“तन्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं ज्ञानी
लघुहस्तः शुचिः शूरः सम्भोषस्करमेवजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् श्वसायो विशारदः ।
सत्त्वधर्मपरो यस्य स भिषक् पाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते स्त्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदु-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः लघुना उदुम्बरिका
लघुदुम्बरिका ।) लघुदुम्बरिका । इति भाष
तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा
लघुसदाफला ४ लघुवाडुम्बराङ्गा ५ । र
वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चित्पुनगुणैया
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवो, स्त्री, (लघु + ङीष् ।) लाघवयुक्त
(यथा,—
“गुर्वोऽपि खरात्थं लघुवो सैव विपर्यया
शक्तनामाशु जीर्यते वदुत्सादवलेहिका ॥”
इति वेद्यकचक्रपाणिशंखहेतुसाराधिकारे ।
स्यन्दनप्रभेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ एक
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवा, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वा
लकात् कः ।) रस्य लत्वम् । इत्युज्वलः ।
४० ।) रस्यःपुरी । (यथा, नैषधे । १ । ६५
“चेतो न लघुवामयते मदीयं
नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥”)
प्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यमा
तिष्ठति । लघुदद्यात् चरखलभ्यः सुदेशे ल
प्रमाणं भवति । यथा,—
“लघुना कुमन्थे यमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।

लङ्घेः

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलक्ष ।
कुट्टतपादान्तरिनामि तानि
स्थानानि घड्गोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यल्लङ्घोष्णयनीपुरोपरिकुचवेचादिदेशान्
सुप्रान्
हृत्तं मेरुगतं बुधैर्निर्गता सा मध्यरेखा सुवः ।
आदौ प्रागुद्योऽपरच विधये पञ्चाङ्घ रेखो-
दयान्
स्यात्तस्मान् क्रियते तदन्तरसुर्व खेटेष्वयं स्वं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अथ लङ्घापुरीवर्णनम् ।

लघोवाच ।

“त्रिंशद्द्वीपजनविस्तारं स्वर्गोपाकारतोरणाम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तरीं त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमम्बुधिवन्निधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्प्रापी टङ्कच्छिन्नां चतुर्दशम् ।
शक्रार्थं मनुजानां पूर्व्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥
वसन्तु तत्र दुर्द्धर्वाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सन्धा इव दिवौकसः ॥
लङ्घादुर्गं समासाद्य शत्रूणां शक्रसदनाः ।
दुराधर्वा भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुभिर्वृताः ॥”
इति वङ्कपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ * ॥
ग्राखा । ग्राकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ ॥ घान्यविशेषः । तत्पठ्यायः । करालत्रि-
पुटा २ काण्डिका ३ रूपणालिका ४ । अस्या
गुणाः । रथयम् । ह्यमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिघण्टः ॥

लङ्घादाही, [न] पुं, (लङ्घां दहति तच्छीलः ।
दह + शिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्घाधिपतिः, पुं, (लङ्घाया अधिपतिः ।)
रावणः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्हशङ्की
सन्ध्याय लङ्घाधिपतिः प्रज्ञस्ये ॥”

लङ्घापतिः, पुं, (लङ्घायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्घापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
लङ्घायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्घारिका }

लङ्घास्यायी, [न] पुं, (लङ्घावन् तिष्ठतीति । स्या
+ शिनिः ।) दृचविशेषः । लङ्घासिञ इति
भाषा । यथा,—

“लङ्घास्यायी राजदृचो भद्रचूडो विशायकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्घायां तिष्ठतीति ।) लङ्घावासिनि, त्रि ॥

लङ्घेः, पुं, (लङ्घाया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्घोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घः, पुं, (लङ्घतीति । लङ्घ गतौ + अच् ।)
सङ्घः । शिङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नां
इति भाषा ॥

लङ्घलं, स्त्री, लङ्घलम् । इत्यादिकोषः ॥

लङ्घनं, स्त्री, (लङ्घ + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदधे वमनं हितम् ।
विदधे खेदनं पथ्यं रसश्रेयं शयीत च ॥”

यथा च ।

“लङ्घनं हृदयं काले रूपयं खेदनमथा ।
खेदनं सन्मनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदग्निवेशस्य वचो निश्रम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥”

“लघुग्यातीक्ष्णविषदं रूपं स्रष्टुं खरं सरम् ।
कठिनश्चैव यद्दृश्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥”

“—————पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासाच्च आयामश्चेति लङ्घनम् ॥”

“प्रभूतस्यैपित्तास्रमलाः सन्धुष्टमारुताः ।

हृहृच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥”

“लग्नादीषणां प्रमोहानां क्षिब्धाभिव्यष्टिहृ-
नाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरकं सूत्रम्यां द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्ट्यते ज्वरात् ।

ज्वरानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्धवात् ॥

आमाश्रयस्थो हत्वामिं सामो भोगान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्घनमाचरेत् ॥

अनवेक्षितदोषानिलङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरान्नं दीपनं काङ्गारुचिलाघवकारकम् ॥

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥

तसु मारुतच्युत्तण्णासुखशोधभ्रमान्तिते ।

कार्यं न बाले हृहृ वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥

वातसूत्रपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।

हृदयोद्धारकण्यास्यशुद्धौ तन्ना क्रमे गते ॥

खेदे जाते रुचौ चापि स्तुत्पिपासासहोदये ॥

क्षतं लङ्घनमादेश्यं निर्यथे चान्तराज्जिन ॥

पर्व्वभेदोऽङ्गमर्हस्य कासः श्लोषो मुखस्य च ।

स्तुत्प्रणाशोऽरुचिस्तण्णा दौर्बल्यां श्लोषनेत्रयोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्ण्यङ्गुवातस्तमो हृदि ।

देहाभिवलहानिश्च लङ्घनेऽतिक्षतं भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया

जनोऽयसुचेः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः क्लिष्टं तद्वापिसाधनं

मनोरथानामगतिनं विद्वते ॥”

प्रवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-

लङ्घननिधयो यथा,—

लज्जा

“न तामिं लङ्घयेद्दीमासोपदध्यादधः कश्चिा ।
न चेनं पादतः कुर्यात् सुखेन न धमेदधः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५८ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता वृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्व्वस्य लङ्घने ॥”

अन्यद्वर्तीयगतिः । यथा,—

“भूतन्तु लङ्घनं पञ्चमगगत्वगुहारकम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेय ।
१३५ । ३३ ।

“अन्यस्यापि स्वर्गस्य लङ्घना क्रियते हि या ।
तां नालं चक्षियः सोऽपुं किं पुनः पिहमार-

णम् ॥”)

लङ्घ, लङ्घयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घति दृषं चर्कण गोपः ।
इति दुर्गादासः ॥

लज, भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥

लज, इ भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लज्जति । इति दुर्गादासः ॥

लज, इ क भाषद्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लज्जयति । भा दीप्तिः यद्यर्थो निकेतनं क्षिमा-

बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लज, क अन्तर्द्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्द्धाराच्छादनम् । क,
लाजयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लज, उ ब्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक०-सेट् ।) उ, लजते । निष्ठायां
लज इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

लज, त् क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।

भासनें दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लजकारिका, स्त्री, (लज्जं लज्जां करोतीव ।
ल + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जालुलता ।
इति शब्दमाला ॥

लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लसृज ब्रीडेन +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०५ । इति अः ।
टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति

नागोजीभट्टः ॥ अकर्णय कर्मेणि परज्ञान-
भयम् । लज्ज इति भाषा । तत्पठ्याय ।

मन्दाणम् २ ह्रीः २ त्रपा ४ ब्रीडा ५ । सा
अन्यतश्चैत अपत्रपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-

स्यम् ७ लज्जा ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चेतमि स्या
दसंशयं पर्व्वनराजपुच्छाः ।

तं केशप्राशं प्रसमास्य कुर्यु-
र्वालिप्रियत्वं शिथिलं चमयेः ॥”)

लज्जालुः । इति राजनिघण्टः ॥

लङ्घिका

लङ्घालुः, पुं, स्त्री, (लङ्घ्यास्या अस्तीत्यर्थे आलुः ।) लङ्घविशेषः । तत्पर्यायः । त्पादी २ श्रमी-पत्रा ३ सृक्का ४ खदिर १५ सङ्कोचिनी ६ समझी ७ नमस्कारी ११ रिकी ६ सप्त-पर्णी १० खद्री ११ गङ्गामालिका १० लङ्घा १३ लङ्घिरी १४ अर्धलङ्घा १५ अस-रोगिणी १६ रक्तमूला १७ ताम्बूलजा १८ स्वगुप्ता १९ अङ्गविकारिका २० । इति राज-निर्घण्टः ॥ महाभौता २१ वृश्चिनी २२ महौ-वधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पिप्पातिसार-शोफदाहश्रमन्वासरणकुष्ठ कफार्निनाशित्वञ्च ॥ तद्देशो यथा,—
“लङ्घालुर्विपरीतान्या अक्षुप्तपट्टहृदला ।
विपरीत्या च लङ्घालुर्वाभिधाने प्रयोजयेत् ॥
लङ्घालुर्विपरीत्याहुः कटुरुष्णः कफापशुत् ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्या हंसपादीशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अपि च ।
“लङ्घालुः स्यात् श्रमीपत्रा समझाङ्गलि-
कारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥
लङ्घालुः शीलता तिक्ता कषयां कफपित्त-
जित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥”
अत लङ्घालुभेदः ।
“अलम्बुधा खरत्वक च तथा मेदोगता स्मृता ।
अलम्बुधा लघुः खादुः क्षमिपित्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्या दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
लङ्घाशीलः, त्रि, (लङ्घा शीलं स्वभावो यस्य ।) लङ्घाविशेषः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डुः २ । इत्यमरः ॥ लङ्घितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घितः, त्रि, (लङ्घा सङ्घातास्य । लङ्घा + तार-कादित्वात् इत्च् ।) लङ्घायुक्तः । तत्पर्यायः । ह्योगः २ इति ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
“कामं जोवति मे नाथः इति सा विणह्यी
शुचम् ।
प्राक् मत्वा सत्वमस्यान्तं जीवितास्तीति
लङ्घिता ॥”)
लङ्घिरी, स्त्री, लङ्घालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लङ्घ्या, स्त्री, लङ्घा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्घ, त् क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्घ-यति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लङ्घः, पु, (लङ्घयति शोभते इति । लङ्घ + अच् ।) पटः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः । इति जटाधरः ॥
लङ्घिका, स्त्री, (लङ्घयति शोभते इति । लङ्घ + क्वल् । टाप् इत् इत्वम् ।) वैश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

लड

लट, बाल्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) बालोच्चः तस्य भावो बाह्यं आभोह इति यावत् । लटति लोकः शिशुः स्यात् । किञ्चिद् इति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लटः, पुं, (लटति यद्येच्छया वदतीति । लट + अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति विश्वः ॥
लटकः, पु, (लटतीति । लट् + “कुन् शिल्पि-संज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥
लटपण्यं, स्त्री, (लटसुपं पर्यमस्य ।) लचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लडः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लडः, पुं, (लटतीति । लट् + “अभ्रूपूषिलटीति ।” उणा० २ । १५१ । इति कन् ।) जातिविशेषः । नेट्या इति भाषा ॥ रागभेदः । तुरङ्गमः । इत्युणादिकोषः ॥
लडा, स्त्री, (लट् + क्तु । टाप् ।) करङ्गभेदः । नाटाकरङ्गा इति भाषा । वाद्यभेदः । पक्षि-विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति मेदिनी । वे, २२ । कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरकः । भोदरी इति ख्यातः । इत्यमर-भरती ॥ (शिली । इति हारावली । २५६ ॥
तूलिका । दूतम् । यथा,—
“लडा तु तूलिका ख्याता लडा दूतेऽपि
द्रष्टव्ये ॥”
इति आङ्गिरससौ ।” इति उणादितृती उज्ज्वलः । १ । १५१ ॥)
लड, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) लङ्घति बाला । इति दुर्गा-दासः ॥
लड, इ कि भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्घति । कि, लङ्घयति लङ्घति । भाषणं कथनम् । अयं कौञ्चम मन्वते । इति दुर्गादासः ॥
लड, ओ इ कि उन्नेपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओ, लङ्घिनः । अत्रुवत्वबलादिम्बवधानेऽपि जिष्ठा-तस्य नलम् । अस्मात् निष्ठायामिम्ब न स्यादि-त्येके । लङ्घ इति । इ, लङ्घयति । कि, लङ्घयति लङ्घति तखलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
लड, क उपसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसर्ग इह अत्यन्तपाल-नम् । क, लालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अत्र डलयोरेकत्वात्त्वम् । कल्पनायामस्य प्रयोगः । इति रमानाथः । लाडयति लतां वायुः । इति दुर्गादासः ॥
लड, क ड वीष्म । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लाडयति । लाभ एव इत्यन्व । विशेषण आमुमिच्छा वीष्मा । इति दुर्गादासः ॥

लता

लड, त् क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घयति । अल-लाङ्गत् । इति दुर्गादासः ॥
लड, म उन्मथ्यनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-कचित् पीङ्गनादौ सक०-सेट् ।) उन्मथ्यन् पीङ्गितोभावः उन्नेपथो-भावश्च । लङ्घति लता वायुना पीङ्गिता उन्-नेपथा वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयक्रिया । लङ्घति जिह्वा अन्मथयती स्यादित्यर्थः । म, लङ्घयति । लङ्घयति लचमुल्ललयत्यन्विति श्रीहर्षः । पीङ्घयतीत्यर्थः । कवाटश्रीमिङ्घः किरणलङ्घरीमुल्ललयतीति सुरारिः । उन्-नेपथीत्यर्थः । उभयत्र डलयोरेकत्वात्त्वम् । केचित् जिह्वोन्मथ्यने इति पठित्वा जिह्वाया उन्मथ्यन् उन्नेपथमिति याख्याय लङ्घति जिह्वां सर्प इत्येवोदाहरणम् । इति दुर्गा-दासः ॥
लडहः, त्रि, मनोज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लडुः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ॥ यथा । लड्डुको दुर्जरो गुरुः । इति राज-वल्लभः ॥ अपि च ।
“तेलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णञ्च लड्डुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लड्डं, स्त्री, (लङ्घति उन्नेपथ्यते इति । लङ्घ + घञ् ।) पुरीषम् । व्याड् इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स लङ्घवाहुना
निरङ्घवायुचरणाञ्च निक्षिपन् ।
प्रस्विन्नगात्रः परितृप्तलोचनः
पपात लङ्घं विस्वजन् चित्तौ यसुः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये ८ श्लोकः ॥ लङ्घं पुरीषसुन्दरजन् । इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥
लङ्घजः, त्रि, (लङ्घे तदाख्यदेशे जायते इति । जन् + डः ।) लङ्घदेशजातः । यथा,—
“पूर्वाम्नाये नवग्रहं सङ्घशोतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभावया तन्नास्तिर्षा संसाधनात् भुवि ॥
अधिपा मङ्गलानाञ्च संयामेष्वपराजिताः ।
इरेजा नव यट् पञ्च लङ्घनाञ्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ * ॥
लङ्घस्तु अधुना लङ्घन् इति ख्यातः । इरेजानां राजधानी च ॥
लत, घाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-दासः ॥
लता, स्त्री, (लतति वेष्टयते यान्वमिति । लत + पचा-द्यच् । टाप् ।) शाखादिरक्षिता गुडूचादिः । तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥ वलिः ४ वेलिः ५ प्रततिः ६ । सा शाखापत्र-समायुक्ता चित्रसान्निही । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः । वीरुत् २ गुल्मिणी ३ उलपः ४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अमायां वीरुधां द्वेदकान्निह्या

यथा,—
 “अपसु तस्मिन्निहोरात्रे पूर्वं विप्रति चक्रमाः
 तनो वीरुन्सु वमति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥
 हिनति वीरुधो यस्तु वीरुतसंस्थे निशाकरे ।
 पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अध्याये १२ अध्यायः ॥ ॥
 आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादियथा,—
 “अनावृत्तापि कुशाळं मायाशुचि सुकासुकः ।
 खर्कुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
 वास्तुकः कारवेक्ष्णश्च वार्ताकुञ्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यनखखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाकृया ।
 गुन्दा गुन्दाफला श्यामा विष्वक् सेनाङ्गना-
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 एका । (यथास्याः पर्यायः ।
 “तस्मुरीश्वरकञ्चुको देवी एका लता लघुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 अशानपर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
 ति च ।
 पारावतपदी परया लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लताकस्तूरिका । माधवी । दून्वा । इति मेदिनी ।
 ते, ५१-५२ ॥ केवसिका । सारिवा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (वृहती । तत्पर्यायो यथा,—
 “भङ्गाकौ वृहतीं सिंहो वार्ताकौ राष्ट्रिका-
 कुली ।
 प्रसहा रक्तपाका च लता वृहतिका परा ॥”
 नारी । यथा,—
 “नयां परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।
 प्रजपन् च भवन् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
 इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
 (तथा च नेषधे । १ । ८५ ।
 “नवा लता गन्धवहनं पुमिता
 करमिताङ्गी मकरन्दशोकरेः ।
 वृक्षा रुपेण स्मितशोभिकुञ्जमला
 वरादराभ्यां दरकम्पिनी पप ॥”
 “नवा नवीना तला माधवीलता पत्ने नवा
 रम्या लता स्त्री ॥” इति तट्टीका ॥ ॥ अशरी-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
 “अहञ्च सौरमेयी च समीचीं बुद्धदा लता ।
 योगपट्येण तं विप्रमध्यगच्छाम भारत ॥”
 लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
 विशेषः । कण्टकरेण इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । दुव्यशः २ वीराशः ३ वज-
 नीजकः ४ धनदाक्षी ५ कण्टफलः ६ कुवे-
 राक्षी ७ । अस्य पत्रगुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वञ्च । तद्दीर्घगुणाः ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मूलगुणविधापहृत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लताकस्तूरिका स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी मङ्ग-
 गन्धत्वान् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकस्तूरी ।
 तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या
 गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । हेदनीत्वम् ।
 श्लेष्मण्यवास्त्ररोगनाशित्वञ्च । इति पथ्या-
 पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।
 “लताकस्तूरिका तिक्ता वृथा शीतास्य-
 रोगघ्नम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 लताजिह्वाः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
 इति शब्दमाला ॥
 लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घतरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
 तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वान् ।) लताशालः ।
 तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४
 वन्यः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥
 लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
 मललताविशेषः । तरमुञ्ज इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । सेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
 राजतेमिनः ५ गाटान्नः ६ सेटुः ७ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 लताएका, स्त्री, (लताप्रधाना एका ।) ससु-
 द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पिङ्गिशाक
 इति भाषा ॥
 लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽव्यस्येति ।
 इतिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।
 वीरुन् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-
 भरतौ ॥ वीरुधा ५ वरुन ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ प्रताना ७ कन्धः ८ । इति जटाधरः ॥
 लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
 यथा,—
 “वास्तुकः कारवेक्ष्णश्च वार्ताकुञ्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यनखखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 लतामखिः, पुं, (लतासदृशो मखिः ।) प्रवालः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल
 शब्देऽस्य विवरणं ज्ञानयम् ॥)
 लतामरुत, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) एका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
 माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति शब्दमाला ॥
 लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)
 प्रवालम् । इति हारावली ॥ ६१ ॥ (गुणार्थो-
 ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ॥)

लतारसनः, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
 इति हारावली ॥ १५ ॥
 लताकैः, पुं, (लता अर्कं इव तीव्रा यस्य ।)
 हरितपलाखुः । तत्पर्यायः । दुद्रुमः २ ।
 इत्यमरः ॥
 लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)
 शोडशरतिवन्ध्यान्तर्गततीर्थवन्धः । यथा,—
 “बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।
 लघुलिङ्गताडनं धीनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥ ॥
 पञ्चमविशेषः । यथा,—
 “अन्वेषणे निरुहस्य चरान् आदिष्टवान् तदा ।
 अभ्यन्तरश्च मार्गध्वं वाच्यतश्च समन्ततः ॥
 वेद्युमन्तं लतावेष्टं तथा रेषनकं गिरिम् ।
 ऋक्षवन्तं गिरिश्चैव मार्गध्वं त्वरिता ह्येः ॥”
 इति हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
 (पञ्चोऽयं हारकाया दक्षिणस्यां दिशि
 स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।
 “दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्गो विराजते ।
 इत्कैतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ॥”
 लतावेष्टिकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
 कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
 “उद्धृष्टकं पीडितकं लतावेष्टिकं तथा ॥”
 लताशङ्कः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)
 योषिदधिकरणकैष्टदेवताराधनम् । तदुच्यते,—
 “लतायाः साधनं वक्ष्ये षडशुच्य हरवल्लभे ।
 शत केशे शतं भाले शतं सिस्त्रमखले ॥
 सनन्दे शतहन्दं शतं नाभौ महेश्वरि ।
 शतं धीनौ महेशानि उन्नाय च शतत्रयम् ॥
 शवं दृशशतं जम्ना सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
 अथान्न संप्रवक्ष्यामि साधनं सुवि दुर्लभम् ॥
 रजोऽवस्थां समानीय तद्योगी स्वैष्टदेवताम् ।
 पूजयित्वा महाराजौ चिदिनं पूजयेन्नतुम् ॥
 शतत्रयश्च घटत्रिंशदधिकं प्रत्यक्षं जपन् ।
 अष्टोत्तरशतं पूर्वं ऋक्षवक्त्रे जपेद्बुधः ॥
 ततस्तान् नवभिः पुष्यैर्ज्येष्ठोत्तरं शतम् ।
 ततः पूर्वाहुतिं दत्त्वा जपेद्दष्टोत्तरं शतम् ॥
 धनवान् बलवान् वाग्मी सर्वधोमित्प्रियङ्करः ।
 शोडशशतैश्च भवेत् सत्वं सत्वं न संशयः ॥”
 इति मायातन्त्रे १२ पटले ॥
 अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
 ४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥
 लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दान्तं स्वार्थं
 कन्प्रत्ययेन षष्ठीप्रत्ययेन वा निव्यसम् ॥
 (यथा,—
 “इयं सन्ध्या दूराद्दृष्टुपगती हन्त मजयात्
 तदेकां तद्गोष्ठे विनयवति । नेव्यामि रजनोम् ।
 समीरणीकौ वं नवकुसुमिता चृतलतिका
 धुनाना सङ्घानं नहि नहि नहोत्वेव कुर्वते ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

लभ

लभिका, स्त्री, (लभ घाते + "लभिभक्तिभ्यः क्तिन् ।" उणा० ३ । १४७ । इति तिक्त् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्त्विः । लप, ऋ भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपन् अललापन् । भाव, कथनम् । इति दुर्गादासः ।

लपनं, क्ली, (लप्यतेनेति । लप् + करणे ल्युट् ।) मुखम् । इत्यमरः । (भावे ल्युट् ।) भावणम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५२१ ।

"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तुमाण-मावहति । प्रोशयति च प्रतिपदं दूति शुक्लैव दयितस्य ।"

"शुक्लैव दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पक्षे चदनम् ।" इति तट्टीका ।)

लपिनं, क्ली, (लप + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः । (लपितमस्याप्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३।६।

"ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तानहं मम्ये दुहित्वा जने अक्षयशयनिव ॥")

लभिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लसी । इति व्याता । यथा,—

"समितं सपिषा भृशं शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् घनीकृतं मस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् । सिद्धे वा लसिका ख्याता गुणानस्या वदन्त्यहम् ॥

लसिका दृंहणी दृष्या बल्या पित्तानिलापहा । क्षिग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ॥" इति भावप्रकाशः ।

लव, इ ड संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म० अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लम्बते । संसनेमहा-चलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । नृणां चक्षुष्यामुध-क्षदपि मौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः ।

लम्बः, त्रि, (लम् + क्तः ।) प्रायः । इत्यमरः । (यथा, हिनोपदेशे ।

"अलम्बश्चैव लिप्येत् लम्बं रक्षदपन्नयात् । रक्षितं वर्द्धयेत् सस्यं कृष्टं तीर्थेषु लिप्येत् ॥")

लम्बवर्गः, पु, (लम्बावर्गा यशांसि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ११ । २ ।

"क्षुण्णलम्बमपि लम्बवर्गमाक्त्वं तं दिदेश सुनये सलक्षणम् ॥")

लम्बा, स्त्री, (लभ + क्तः । टाप ।) नायिका-भेदः । यथा,—

"खण्डितोत्कण्ठिता लम्बा तथा प्रीयितभृङ्गिका । कलहान्तरिता वाससज्जा स्वाधीनभृङ्गिका ॥" इति अटाधरः ।

लभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लभते । इति दुर्गादासः ।

लम्बः

लभ, इ ड वं प्राप्नो । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) इ, लम्बमम् । औ, लम्बा । इ, लभते । य, लभा । लभन्ति पुनरुत्थानमिति गणकतानिबन्धादिति रमा-नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वाद्नु तनो लभ इवाचरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ।

लभसः, पु, (लभ् + "अत्यविचमीति ।" उणा० ३ । ११७ । इति असच् ।) वाजिवन्धनरज्जुः । इत्युणादिकोषः । धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्त्विः ।

लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ् + "पोरदुपघात् ।" इ । १ । ६८ । इति यत् ।) न्याय्यम् । इत्यमरः । लम्ब्यम् । इति मेदिनी । ये, ४३ । (यथा, सुखकोपनिषदि । १ । २ । ३ ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवेष दृश्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन्नू स्वाम् ॥")

लभकः, पु, (रभते इति । रम् + "रमेरश्च लो वा ।" उणा० २ । ३३ । इति क्नु रस्य लत्वश्च ।) पिङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुणादित्त्विः । (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः । विलासिनि, त्रि । इति कैचित् ।)

लम्पटः, पु, पिङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थि मेदिनी । के, १४६ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । १०१ ।

"अथेतरात्रवीर्भवे यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः । तथापि न स दुःखेऽस्मिन्मौडशः स्यात्तथा-विधः ॥")

असक्तः । यथा,—

"यथेहिकासुशिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु घनेषु चिन्तयन् । शङ्कित विद्वान् कुकलेवराव्याद-यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ॥" इति श्रीभागवत ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ।

लम्पाकः, पु, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ । (यथा, मार्कण्डेय । ५७ । ४० ।

"लम्पाकाः शूलकाराश्च पुलिका आगुडेः सह । औपधाश्चानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥")

लम्पाटहः, पु, पटहवाटम् । इति हारावली । लम्फः, पु, द्रुतगतः । लाफ इति भाषा । इति प्रसिद्धः । उल्लस्फनं प्रलम्फनश्चाप ॥

लम्बः, पु, (लम्बते इति । लयि अवसंसने + अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति संचिप्रसारोणादित्त्विः । उन्कोचः । यथा, "प्राभृतं ढोकनं लम्बोत्कोचः कोशलकामिधे । उपाचारः प्रदानन्दा हारो ग्राह्यायेन अपि ॥" इति हेमचन्द्रः ।

अचमेदः । यथा,—

"चरलम्बगमा भेदाः प्राटकीश्चादिचालने ॥" इति शब्दमाला ।

लम्बट

लम्बादौ लम्बमानरेखा इत्थं वा । यथा,—

"त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदनन्तरगुणो भुवाङ्गुलो लम्बा । द्विष्या भूस्त्वयुता दलितवाधे तयोः स्थायाम् ॥ खावाधामुजङ्गवोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बा । लम्बगुणं भूस्त्वहं स्यत्त्रिभुजे षण्णं भवति ॥" उदाहरणम् ।

"क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजा तु यत्र त्रयोदशतिचपमिता हि यस्य । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधि त्रिचं तथा च समकोलमिति फलाख्याम् ॥" व्यासः । भूः १४ भुजा १३ । १५ लम्बे आवाधि ५ । ६ । लम्बा लम्बश्च १२ क्षेत्र-फलश्च ८४ । इति लीलावती । (देवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ८२ ।

"लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः । देवयज्ञगतो भाति सर्गो हार इवांशुमान् ॥" त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—

"दूरतः प्रीभते स्खर्वो लम्बशाटपटावृतः । तावच्च प्रीभते स्खर्वो यावत् किञ्चित्त भाषते ॥" इति चाणक्यप्रतकम् ॥

(लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।

"पाण्डुरोऽयमंसापित्तलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसाधुः सनिर्भरोत्तार इवाद्रिराजः ॥")

लम्बकर्णः, पु, (लम्बी कर्णा यस्य ।) ह्यागः । अङ्कोटवृक्षः । इति मेदिनी । शी, १०७ । राक्षसः । हृष्टी । इति शब्दरत्नावली । श्येन-पक्षी । इति राजनिर्घण्टे । (शशः । तदयथा, अथ विशेष्येषु तत्र शशः स्यात् ।

"लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो विले-प्रयः ॥" इति वैद्यकम् ॥

लम्बःकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घोऽत्रम् ॥ तदयुक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३४ ।

"लम्बादर्थो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥")

लम्बकेशः, पु, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं सार्द्धं हितयवामावनेवलिताधोमुखा असंस्थान-र्थाः । यथा,—

"ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मा घामार्णस्तु विष्टरः ॥" इति संस्कारतत्त्वम् ॥

केशोऽत्रायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्व गङ्गा-माहात्म्ये प्रतिनिहृदभैरवस्तानप्रकरणे लिखितम् ॥ * । दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥

लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलानि यस्याः ।) वैहलीपिप्पली । इति राज-निर्घण्टे । दृढदृष्टानविशिष्टे, त्रि ॥

लम्बोष्ठः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युः ।)
नाभिलम्बितकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
निका २ । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्वादि-
त्वादनः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (लम्ब +
भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दायां चात्र ॥
लम्बनः, पुं (लम्बते इति । लम्ब + ल्युः ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लम्बबीजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
सैहलीपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानघस्तु । लम्बघातोः
कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लम्बा, स्त्री, लम्बीः । गौरी । तिल्लुम्बी । इति
मेदिनी । वे, ६ ॥ दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
“अरुन्वतीं वसुं यामीं लम्बां भागुं मरुत्वतीम् ।
मङ्गल्याश्च सुहृतींश्च साध्यां विश्वाश्च भारत ।
मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ॥”
इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
“तनखाचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामयात्रवीत् ।
गच्छस्व लम्बे प्रीध त्वं वाणसंरक्षणं कुरु ॥
ततो योगं समाधाय अदृश्या हिमवत्सुता ।
कृण्वत्येकस्य तद्रूपं दर्शयन् पार्श्वमागता ॥
सान्द्राङ्गानमुपागम्य त्र्यङ्गा सा वाससी पुनः ।
परिन्नागाय वाचस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥
प्रसुखे वासुदेवस्य दिवासाः कोट्टुवो स्थिता ॥”
इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + ल्युट् । टापि
अत इत्वम् ।) तालहृत्स्वजिह्वा । तत्पर्यायः ।
घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा ३
गलमुच्छिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
जिह्वा ५ अलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
लम्बिनः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) संसितः । (यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
“त्वदधरपुम्बनलम्बितकञ्जलमुञ्जलय प्रिय
लोचने ॥”)
शब्दन्तः । इति लडघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिश्च ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५७ । ४२ ।
“वडिशोऽयं त्वया यत्नः कालसूत्रेण लम्बितः ॥”)
लम्बोदरः, पुं, (लम्बोदरं यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
“गतमङ्गितवरयुवतिः करी कपोलौ करोतु
मद्मलिनौ ।
सुखवन्माम्रसिन्धुर लम्बोदर किं मद्दं वहसि ॥”
शुपविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥)
औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
“ततो लम्बोदरेषोऽयं पुंसारोपितवाहुकः ।
सम्पादितः स यातस्तदनं केशरिणीकृते ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
समासे वा । इति साधुः ।) उद्गः । इति

लयः

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (सेच-
पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे च्च-
पालप्रकरणे ।
“युगान्तो वाहकश्चाय लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घविशिष्टे, त्रि ॥
लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिः ।
लभि उ शब्दे इत्यस्मान् भावेऽनट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
लम्बा, स्त्री, (लभते इति । लभ इ उ शब्दे +
अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति हारावली ॥
लय, उ गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, लयते । इति दुर्गादासः ॥
लयः, पु, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौयं-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२ ॥ प्रलयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अखण्डब्रह्मनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तिनिद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
योगीन्द्रज्ञानवदान्तसारः ॥ तत्राद्यां विभं लय-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
सुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
नातितपनलोहत्तलचिपञ्जलाबन्धवन् तैलरहित-
दोषकलिकावच प्रथमभ्रमे परमानन्दे चित्त-
वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छाविषयावन् अल-
स्येव चित्तवृत्तेर्लयाश्च शब्दादिविषयवृत्त्यानादरे
सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तसंज्ञीभाव-
लक्षणनिद्रारूपः । इति श्रीवृत्तिहरस्वतीकृत
सुबोधिन्याख्यातट्टिका ॥ गीतवाद्यपादन्यासानां
क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
श्लिष्यन्तेऽनेनेति लयन्ति ब्रजन्ति साम्यं गोता-
दर्थोऽनेति वा लयः । ली उ य ओ श्लिषि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
लयस्थानविषयार्थं गायकस्य चतुर्दशदीपान्त-
गंतदोषविशेषो यथा,—
“लञ्जितं भीतनुक्तं च अत्यक्तमदुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविषयान्तम् ॥
विस्वरं विरमश्चैव विशिष्टं विषमाहतम् ।
आकुलं तालहोत्रश्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥” * ॥
अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
“हृदिदीपं स्यादलतिका भक्तिका द्विभ्रवच्छिका ।
वामभ्रुवस्तनश्लिष्या खण्डधावा फडककः ॥
जम्भट्टिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्तथा ।
कथितश्चतुरस्रोऽङ्गश्चतुरस्रोऽयं नर्तकः ॥
चक्रः यष्ट्यालनावकृष्टा नन्दघटीत्यपि ।
कादम्बस्रज्वरी घट्टा मिथोऽर्हवनिता ततः ॥
अतिचित्रः समयश्च बलितोऽर्हदलस्तथा ।
आविद्धस्तु टड्ढवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ॥
आन्वी विकृतधावा च सुकुलोऽथ विलोलकः ।
रमणीयस्ततश्चैव करकण्ठकसंज्ञकः ॥
चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः ।
लयेन बभूवो भगवान् लये लीनो जनार्दनः ॥”
इति संगीतदामोदरः ॥

ललनः

(त्रि, आघरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । १२ । २५ । १५ ।
“यदा जवेदजः सखं तमो मूर्धं लयं जडम् ।
युष्मिन् प्रीकमोहाभ्यां निदया हिंसया प्रया ॥”
स्त्री ललनकम् । यथा,—
“ललनकं सुनालं स्यादृष्टनालं लयं लघु ।
इष्टकापथकं सेयं नलदश्चावदातकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
शब्दरत्नावली ॥
लयारम्भ, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लयालम्बः, पु, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अण् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
लज्जं, गती । (भा०-पर०-सक० सेट् ।) लज्जति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
लज, उ क ईषाधाम् । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लजलयत ।
ईषा आमुमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥
लज, त क ईषा । इति कविकल्पदमः ॥ (अदम्ब
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईषा इति आप-
घातोः सन्तत्य रूपम् । शंस्येद इत्यकारेण
सरूपोऽपि अल कथं न बाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्ययेः कश्चन सरूपोऽपि न बाध्यत
इत्यस्य वाच्यत्वात् अन्यथा कारणाकारण-
मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु ब्रौह-
लज्जं इत्यादिखलि बोध्यम् । ललयत घन
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ललञ्जिङ्गः, पुं, (ललन्ती जिह्वा यस्य ।) उद्गः ।
जुक्कुर । हिंस, त्रि । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
(चलदसनयुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित-
सागरे । १०६ । १०७ ।
“तावच्च प्रकटोभ्रय भगवान् भैरवाकृतिः ।
उद्धृतासिल्ललञ्जिङ्गः कृत्वा हृत्कारमभ्यधात् ॥”)
ललन, त्रि, विलासयुक्तः । उल्लस्यनविशिष्टः ।
जिह्वाक्रियाविशिष्टः । सेपविशिष्टः । वंश-
विशिष्टः । उपसवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
जनसेपविशिष्टः । इति लडघातोः कर्त्तरि
श्लष्टप्रत्ययेन इत्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
ललदम्बुः, पु, (ललत् चलदम्बु यत् ।) लिम्पाक ।
इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिम्पाकशब्द-
ज्ञेयः ॥)
ललनं, स्त्री (लल + ल्युट् ।) केलि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नामोच्चीभट्टः ॥ यथा,
“कालो करालवदना विनिष्कान्तामिषाशिनी ।
विचित्रवृद्धाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
ह्यपिचर्मपरीधाना शुक्लमांसातिभरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वालनभोग्या ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
ललनः, पुं, (ललति ईषात इति । लल + कर्मणि
ल्युट् ।) वासः । सालः । प्रियालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ललाट

ललना, स्त्री, (ललयति ईप्सति कामानिति । लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-विलासे । १ । ५ ।

“रतिमुलित ललित ललनात्मजल लववाहिन सुहृद्यन् ।

अथ केशकुसुम परिमल वासिमदेहा वदन्त्य-गिलाः ॥”)

नारीभेदः । लिङ्गा । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥

ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) ह्रीविरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पु, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥

ललनिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्वार्थे कन् ।) नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । लम्बनम् २ । इत्यमरः ॥ गोधा । इति शब्दमाला ॥

ललाकः, पु, मेहनम् । इति शब्दचक्रिका ।

ललाटं, स्त्री, (ललं ईषामटति ज्ञापयतीति । अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ । इत्यमरः ॥ महाशक्तः ४ शक्तः ५ भालः ६ कपालकः ७ अलोकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटकम् ९ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-लक्षणम् । यथा,—

“उन्नते विपुलेः शङ्खे ललाटे विधमैस्त्रया । निर्हन्ना धनवन्तश्च अर्हन्सुखश्रेणैराः ॥

आचार्याः मुक्तिविशालेः शिरालेः पापकारिणः । उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनैश्चराः ॥

निम्ने ललाटेर्विधाहाः क्रूरकर्म्मरतास्तथा । संश्रुते च ललाटे च कृपणा उन्नतेर्नृपाः ॥

ललाटोपल्लवास्त्रिषो रखाः स्युः शूनवर्धियाम् । उपलं स्याच्चतस्रभिरायुः पञ्चनवव्यथ ॥

अरेखेनायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुच्छलाः । केशान्नोपगताभिश्च अशौक्यायुर्नो भवेत् ॥

पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पञ्चाशद्दुभिक्षया । चत्वारिंशच्च वक्राभिस्त्रिंशद्भूलव्यगामिभिः ॥

विंशतिस्त्रिंशत्संस्थानमनुङ्गं स्यादलोमश्रुम् ॥ न पृथु बालेन्दुनिभे भ्रुवो चाथ ललाटकम् ॥

शुभमर्हन्संस्थानमनुङ्गं स्यादलोमश्रुम् ॥”

इति गारुड ६५ अध्यायः ॥

“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठ-नाभिललाटनासाचिपुकवस्त्रिषोवा इत्येता एके-काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । कन् ।) प्रशस्त-ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-मात्रम् । इति धनञ्जयः ॥

ललाटनपः, त्रि, (ललाटं तपतीति । ललाट + तप + “असृज्यललाटयोर्दृशितपो ।” ३ । २ । ३६ । इति खण्ड । सुम् ।) ललाटनापकः ।

“ललाटनपः सूर्यः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“हविर्भुजाभैर्धृतां चतुर्णां मध्ये ललाटनपसप्तसप्तः ।

ललितं

असौ तपस्यत्वपरङ्गुणस्वी

नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥”

यथा च, नेत्रे । १ । १३८ ।

“कथं विधानमैयि पाणिपङ्कजात्

तव प्रिया शैलन्दुत्वशिष्यिनः ।

वियोस्यसे वल्लभयेति निर्गतौ

लिपिललाटनपनिप्राचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कथं-ललाटात् कनलङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति कन् ।) स्वर्गादिरचितललाटाभरणम् । टिका इति ख्याता । तत्पर्यायः । पञ्चपाश्या २ । इत्यमरः ॥ लालटस्य चन्दनम् । तत्पर्यायः ।

शुद्धचर्चा २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारे । ५ । ५५ ।

“तदा प्रभृत्यन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्घृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)

ललाम, [न्] स्त्री, ललामम् । यथाह रुद्रः ।

“प्रधानध्वजद्वेष्टे पुष्कलधिलक्ष्मसु । भूषावालिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च ॥”

(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।

“तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ॥”

पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-यादवः । ५ । ६४ ॥)

ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्लिप् । तं अमति प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । इत्य लत्वम् ।) निद्रम् । ध्वजः । शङ्खम् । प्रधानम् । भूषा ।

(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

“पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टास्फुरन् कुलमलमिदिताननम् ॥”)

बालधः । पुष्कम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति मेदिनी । मे ५१ ॥ अथललाटे अन्यवर्णचिह्नम् ।

गवादीनां ललाटचिह्नम् । अन्यस्य भूषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुनपुसकलिङ्गमपि । यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । अल्लभूषापुष्कद्वेष्टे चिह्नाभिलिङ्गसु ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥ रम्ये अहे च चि । यथा, महाभारते । ७ । २२ । १३ ।

“ललामैर्हरिभिर्युक्तः सन्शब्दसङ्घेर्षधि । राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरुत्ववर्णित ॥”)

ललामकं, स्त्री, पुरीत्यस्तमालम् । इत्यमरः ॥ तदेव माख्यं पुरः संमुखभागे अस्तं ललाटपर्यन्त-मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति इवार्थे कः । इति भरतः ॥

ललामी, स्त्री कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । उन्निर्घण्टिका २ । इति शब्दमाला ॥

ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शङ्कराभावकक्रिया-विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

ललिता

नेत्रादिक्रियाचचिचकरचरयाङ्गविन्यासो ललि-तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मख्या ललितं भवेत् ॥” तथा,—

“सभूभङ्गं करकिशलवावर्तनेरापतनी सा लिम्पनी ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकामले लीलया खैरयाते-निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्पिता पङ्कजाश्ची ॥

भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः । इत्यमरः ॥ सुकुमाराङ्गविन्यासस्तद्वयया ललितं विदुः ॥”

इत्यमरेऽपि ॥ “अनाचार्योपदिष्टं स्यात्तलितं रतिचेदितम् ॥” इत्यमरे ।

ललन केषु भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य मनीषादित्वात् इत्य लत्वं वा । इति भरतः ॥ अपि च ।

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भविलासमनोहरा । सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम् ॥” इत्यञ्जलीलमणिः ॥

ललितः, पु, (लल्यते ईप्सते इति । लल + कर्म्मिण्य-क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—

“प्रपुङ्गवस्येकदमाल्यधारी युवानिगौरीऽलसलोचनश्रीः । विनिःसरन् वासुदहात् प्रभाते विलासिवेशो ललितः प्रदिष्टः ॥”

तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गोयास्तु देशागो ललितः पटमञ्जरी । विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोकुलीर्यपि ॥” इति चङ्गीतदामोदरः ॥

ललितः, त्रि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा, रघुः । ८ । ११ ।

“अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभत एव पाथिवः ॥”)

ईप्सितः । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥ चलितः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥

ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—

“येषा ललितकान्ताया देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥

रत्नकौशिकवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभांगना । नवयौवनसम्यग्ना चार्कङ्गी ललितप्रभा ॥” इति तिथ्यादित्यम् ॥

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कस्तूरी । हारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“निमिनाक्षसु राजर्षेः श्यापाद्भक्तसुतः पुरा । वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत् श्यापाच्च निमिनस्तथा ॥

ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके । सन्ध्याचले तपस्तीपे तस्य विश्वरभृत्पदा ॥

प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासुनिः । अन्तान्यधनार्थायु कुञ्जं कृत्वा गिरेस्तटे ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥ तस्मादन्तकुञ्जात् सन्ध्या नाम नदी वरा ।

निःसृता तत्र चाशुभ चिरायुरगदो भवेत् ॥
तस्मान् पूर्वम् कृत्वा तु ललिताया सरिदरा ।
सगराद्विष्णवात् पूर्वम् महादेवावतारिता ॥
वेशाखशुक्लपत्रस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्याद्दे ललिताज्ञानं स प्रभुसदग्नं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम पञ्चतः ।
स्वयं विष्णुर्लिङ्गरूपी तत्रास्ति भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः ज्ञात्वा दादृश्यां शुक्लपत्रके ।
भगवन्तं समारुह्य यो यजेत परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तस्त्वृषिः
प्रह्वमरसचिरवृत्तारका पालिः ।
कलितप्रयामा ललितो
राधाप्रेयान् विशुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वर्ूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतासामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥”
इति पाद्मे पालालखणे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीकृष्णावाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदाभोदरे ।
“ललिता मातसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
(सा तु हनमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदपणे ।
“वलावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता संहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
“रि-प-वर्ष्या च ललिता औडवा सत्रया मता ।
सुन्देना शुद्धमध्या स्यात् सम्पूर्णं केचिदूर्चरे ।
धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसमच्छदमालाकण्ठा
सुगौरकान्तर्युवती सुदृष्टः ।
विनिश्चसन्ती सङ्घसा प्रभात
विलासवशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।
अथवा,—

स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ॥
ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ॥
इति ललिता ॥)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताया सप्तमी)
भाद्रशुक्लसप्तमी । तत्र कुक्कुटीवतं कार्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
ज्ञात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ॥

पूजयेच्च तदा तस्मीं दुष्पापं नैव विद्यते ॥”
इति कुक्कुटीवतत्वेन ख्यातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधयथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अदीत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपथ्यन्तं
अमुकगोत्रा श्रीमदसुकी शिवदुर्गाप्रोतिकामा
प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावज्जीवनञ्जोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सूक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतशुद्धादिकं विधाय मण्डलादिपु-
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्यं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य स्वर्च्यं संस्थाप्य
पुनर्धात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिव दुर्गापूजाविधिना दुर्गाश्च यथाशक्नुप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
दृश्यन्त्युक्तञ्जोरकं दुग्धेन सितं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् ज्वरकं वासकरे बद्धा भोष्य-
सुतुष्ट्यै कथां श्रूयात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मथुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवत्वा च युधिष्ठिर ॥
उपविष्टः कथाः पुराणाः कथयामास वे तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
व्रतवत्सा देवकि । त्वं पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखिन दुःखिता ॥
पञ्चाक्षीर्गवता सा तु बभूवास्त्यपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीर्णव्रतं सम्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥

लोमश उवाच ।

अथोधायां पुरा राजा नहुषो नाम विद्युतः ।
तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
तयोरासीद्दृष्टप्रोतिः सृष्टगौया परस्परम् ॥
अथ तेऽपि च मित्रिण्यौ ज्ञानार्थं सरयुर्जले ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गनाः ॥
ज्ञातास्ता मण्डलं चक्रुस्तन्मध्ये यत्करूपणम् ।
लेखयित्वा शिवं प्रान्तसुमया सद्यः शङ्करम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्त्वा पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्वा दृष्टास्ताभ्यां वरच्छ्रियः ॥
किमिदं क्रियते साध्याः कथ्यतां यदि रोष्यते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सम्यक् तदुच्यताम् ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सद्यः शङ्करः ।
बद्धा सूत्रमिदं शुभं शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

धारणीयमिदं तावद्यावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासान् तद्वचः श्रुत्वा ते ज्ञत्वा मानसं तथा ॥
ज्ञत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा दीर्घ्यां सुञ्जोरकम् ।
ततस्ताः स्वयङ् जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्त्रुतं तद्व्रतं श्रुत्वा ।
प्रमत्तया चक्रुस्तस्या विस्त्रुतश्च सुञ्जोरकम् ॥
वृता कौश्लदहोरात्रैः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
माला च कुक्कुटी जाता त्वसन्ध्याव्रतपालनात् ॥
तथैव ते च मित्रिण्यौ जाते जातिस्करे कुले ।
सम्भय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते व्रते ।
अदेवमालके देशे जाते गोकुलसङ्गुले ॥
राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राशोऽतिवल्लभा ॥
अग्निमौलद्विजस्यासीद्भाष्या भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुक्कुटी बहुपुत्रिणी ॥
जातिस्करा चाष्टपुत्रा तथैव चान्तरप्रजा ।
पुनर्निर्म्मरा प्रोतिर्बभूवाथ तथोर्द्विज ॥
तत्रैश्वरी पुत्रमेक प्रसूता तच्च रागिणम् ।
गवर्गं तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ॥
तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।
सखीभावाद्दत्तिकादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा नित्यं स्वभावनेव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रजन्वालेश्वरी कथा ॥
ततो यच्च प्रेषयित्वा तां सखीं तीव्रमत्सरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवध प्रति ॥
हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्मथनामयाः ।
बहुपुत्रा जीवन्ता प्रयुक्ताभरणा कथम् ॥
श्रीभसे ह्यधिकं भद्रे तडित्त सौदामिनी यथा ॥
भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितालये ।
ज्ञात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मि-
कम् ॥
संपूज्य विधिवत् प्राप्तं त्रैलोक्ये यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्वम् त्वया सद्य मया ज्ञतम् ॥
तन्मयाचरितं भक्त्वा तेनाहं सुखिरा सखि ।
त्वया नाचरितं सम्यक् दृष्ट्वात्तशरीरया ॥
तेन ते सन्ततिश्चिन्मा राण्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रत ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नात्र कायां विचा-

रणा ॥
संपूज्य शङ्करं भक्त्वा करे बद्धा सुञ्जोरकम् ।
यावज्जीवं मया तावत् शिवस्यात्मा निवेदितः ॥
इत्येव समयं ज्ञत्वा ततः प्रवृत्तिं ज्वरकम् ।
स्वर्णरूपमयं वापि करशाखास्तु धारणम् ॥
शङ्करश्चोमया साङ्गं सौवर्णं राजतन्तथा ।
तान्नापत्रे प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
पायसं पिष्टकश्चैव भक्ष्य भोष्यं प्रयत्नतः ।
स्त्रीजान् भोजयित्वा तु स्वयं सुञ्जोत तत्परम् ॥
मण्डलं सोमसङ्घं शिवस्यात्मनिवेदितम् ।
इत्येव प्रतिजग्राह व्रतदानफलं ततः ॥

लवङ्गं

लवणं

लवणः

बभूव सुप्रजा साध्वी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
 व्रतस्यास्य प्रभाषेन सुप्रजा लक्ष देविकि ॥
 भविष्यति त्रिलोकेशं पुत्रस्य जनयिष्यति ।
 इत्येव श्रावयित्वा च विरराम सुनिन्ददा ॥
 जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
 या स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतद्युधिष्ठिर ॥
 कुक्कुटाखं प्रवङ्गाखं देवव्याचरितं शुभम् ।
 नासां सन्ततिविच्छेदो न कदापि ह्यविष्यति ॥
 स्त्रियश्चेवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
 अस्मिन् लोके सुखं भुक्त्वा यास्यन्ति शिवमन्दि-
 रम् ॥

या कुक्कुटीव्रतमिदं प्रवर्गीसमेतं
 देवं विभाष्य हृदये च गुरुं निधाय ।
 भक्त्या करोति कलुषौघविवातदत्तं
 साध्वी सदा भवति शोभनजौवधत्ता ॥”
 इति भविष्यपुराणे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
 लव, क्ली, (ल + लप्) जातोफलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ लवङ्गम् । लाम्बकम् । ईषत् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवः, पु, (लवणमिति । लू + ल्यप्) शेषः ।
 (यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्रतराग्रेरलकेस्तदग्र-
 शृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥”)
 विनाशः । छेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
 वे. २२ ॥ अत्र विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः
 हेमचन्द्रः ॥ (रामपुत्रस्य लम्बविवरणादिकं
 रामायणं उत्तरकाण्ठतो द्रष्टव्यम्) । काल-
 भेदः । यथा,—

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाहयं लवः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।

“तुल्यधाम लवनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्कृष्णसङ्गस्य मत्प्राप्तानि किमुनाश्रयः ॥”)
 लावानामा पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (किञ्चलः । पक्षः । गोपुच्छलोम । इति रघु-
 टीकायां मञ्जिनाथधृतवेजयन्तो ॥ यथा, रघुः ।
 १५ । ३० ।

“स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकौ तदास्थया ।
 कविः कुशलवावैव चकार किल नामतः ॥”)
 लवङ्गं, क्ली, (लुनाति श्रेयादिकमिति । लू +
 “तरत्यादिभ्यश्च ॥” उणा० १ । ११६ । इति
 अङ्गत् ।) स्वनामस्थानवर्णगद्वयभेदः । तन्-
 पण्यायः । देवकुसुमम् २ । औसंज्ञम् ३ । इत्य-
 मरः ॥ औपसुनम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
 लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नवली ॥ लवङ्ग-
 कलिका ६ इत्यम् ७ शंखरम् ८ लवम् ९
 औप्यम् १० रचिरम् ११ वारिसम्भवम् १२
 भङ्गारम् १४ गोवर्णाङ्गुलम् १५ चन्दन-
 पुष्पम् १६ अस्य गुणाः । शौनलत्वम् । तिक्त-
 लम् । चक्षुश्लम् । सुक्तरोचनत्वम् । वात-
 पित्तकफनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मूर्ध्नि रशा-
 पक्षत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आभानानाह-

शूलघ्नत्वम् । शीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अपि च ।
 “लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघुं नेत्रहितं हिमम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तान्नाशकम् ॥
 लघ्नां हृदि तथाभ्रानं शूलमाशु विनाशयेत् ।
 कासं श्वासश्च हृत्काश्च रुच्यं नपयति ध्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
 “विरहानलमन्तना तापिनी कापि कामिनी ।
 लवङ्गानि समुत्सृज्य ग्रहणे राहवे ददौ ॥”
 इत्युद्धटः)
 लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग + स्वार्थे कन्) लवङ्गम् ।
 इति शब्दरत्नवली ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विव-
 रणं विज्ञेयम्) ।

लवङ्गकलिकां, स्त्री, लवङ्गम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-
 विशेषः । यथा, जयदेवः ।
 “ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलय-
 समीरे ।

मधुकरनिकरकरन्वितकोकिलकूलजितकुञ्ज-
 कुटीरे ॥
 विहरति हरिहरिहरसरसवसन्ते ।
 श्रुत्यैव युवतिजनन समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ॥”
 (यथा च ।

“अपि । प्रवङ्ग । लवङ्गलतालये
 पिव मधूनि विधूय मधुव्रतान् ।
 इह वन हि वनचरसकुले
 नहि सतामसताश्च विवचना ॥”)
 राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, क्ली, (लुनाति जायमिति । लू + नन्दादि-
 त्वात् ल्यु । एयोदरादित्वात् णत्वम् ।) चार-
 रसयुक्तद्रव्यम् । तत्तु पञ्चविधं यथा । सौव-
 र्चलम् १ सेन्धवम् २ विटम् ३ औद्भिदम् ४
 सासुदम् ५ । तथा हि ।
 “सासुदं यत्तु लवणमसौव वसिरश्च तत् ।
 सेन्धवोऽसौ शौतशिवं माग्निमप्यश्च सिन्धुजे ॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडुश्च कृतकं हयम् ॥”
 सौवर्चलं चरुचके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
 यथा । “सेन्धवसासुदविडुसौवर्चलरौमकोद्भिद-
 प्रकृतीनि लवणावि यथोत्तरसुष्णानि वात-
 हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
 स्वादूनि श्लेष्मत्रपुरीषाणि चेति ॥

“चक्षुष्यं सेन्धव हृद्यं रुच्यं लब्धमिदीपनम् ।
 स्निग्ध समधुरं रुच्यं शीतं दीपघ्नमुत्तमम् ॥
 सासुदं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाह च ।
 भेदनं स्निग्धमौषधं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥
 सचारं दीपनं रुच्यं शूलघ्नदोग्नाशनम् ।
 रोचनं तीक्ष्णसुष्णश्च विडुं वाताशुलोमनम् ॥
 लघुसौवर्चलं पाके वीर्याण्यं विशदं कटु ।
 गुल्मशूलविषमघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

रौमकं तीक्ष्णमत्युष्णं यथापि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघुं विश्वस्त्रि रुच्यं विश्वेदि अत्रलम् ॥
 लघुं तीक्ष्णोष्णमुत्तकौदि रुच्यं वाताशुलोमनम् ।
 सतिक्तं कटु सचारं विद्यालक्षवर्णमौद्भिः ॥
 कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाक्यम् ॥
 ऊषस्त्रं वासुकलं शैलमूलाकारोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं हृदि विहितं कटु चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते स्त्रचस्थाने ४६ अध्यायः ॥ ॥
 लू + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा । लवोऽभि-
 लावो लवणे । इति चामरः (खड्गसुद्ध-
 प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि । ५३ । १७ ।

“आहितं चिकित्सां क्षिप्रं कुद्रवं लवणं धृतम् ॥”)
 लवणः, पु, (लुनातीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
 भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।
 “लवणेन समुद्रेण समन्तान् परिवारितः ॥”)
 राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
 क्ली, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।
 “कटुतीक्ष्णाण्यलवणान् चारास्त्रादिभिरुच्यते ।
 मातृभुक्तैरुपसृष्टः सर्वाङ्गात्पित्तवेदनः ॥”)

एथिचमिगुणबाह्युष्णलवणः । इति चक्रपाणि-
 दत्ततन्त्रयगुणोपरि शिवदासोपटीका ॥ तत्-
 पण्यायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।
 “लवणो रुचिकृद्रसोऽभिदायी
 पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च ।
 रसितो नितरां जराश्च पित्तं
 श्रितिमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
 “लवणः क्षेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः ।
 स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्लहरो लघुः ॥”
 अथ च ।

“लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ।
 पुष्पवातहरः कायशैथिल्यहृत्पताकरः ।
 साऽतियुक्तोऽचपाकासपित्तकुष्ठक्षयापह्न ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 (“लवणः स्वस्वव्यास्यं कपोलगलदाहहृत् ॥
 “लवणः स्तम्भसङ्घातवन्धविधापनोऽभिलक्ष्णम् ॥
 स्त्रेहनः स्वेदवस्तीक्ष्णो रोचनश्चेद्भेदकत् ॥
 सोऽतियुक्तोऽक्षवपनं खलतं पलितं वलिम् ॥
 ढटकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्दहम् ॥”
 इति वाग्भटे स्त्रचस्थाने दशमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः क्षेदनः दीपनः श्वावनः
 छेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः सस्वव-
 काशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः
 सञ्चरसप्रत्यनोक्तभूत आस्यं विस्त्रायति कफं
 विश्वन्दयति मागान् शोधयति सर्वशरीरा-
 वधवान् श्लेष्मकरोति रोचयत्याहारमाहार-
 योगी नात्यधुगुः स्निग्ध उष्णश्च ।
 स एव गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपुष्प्यमानः
 पित्तं कोपयति रक्तं वर्द्धयति तर्पयति श्लेष्मे-

लवणः

यति तापयति दाहयति कुणाति मांसानि
प्रगालयति कुष्ठानि विषं वर्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तान् प्रभावयति पुष्पसुपहन्ति
हृन्मियायुप्रकण्डि वलीपलित्वाखालित्वापा
हयति च जीहितपित्ताम्बपित्तवीमर्षवातरक्त-
विचर्षिकेन्द्रानुप्रभृतीन् विकारानुपजनयति ।”
“प्रलीयन् क्लेशविष्यन्लाघवं कुरुते सुखे ।
य. शीघ्रं लवणो ज्ञेयः सविदाहन्मुखस्य च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
“लवणः संप्रोधनः पाचनो विप्रोषणः क्लेशनः
श्लैथिल्यक्षयः सञ्चरसप्रवर्णको मार्गविप्रो-
धनः सञ्चररीरावयवमाह्वकरश्चेति स रव-
गुणोऽधिकव वात्वर्यमांसयमानो गाचकच्छूकोठ-
श्रोफवैवर्यपुष्पोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
सुखाधिपाकं रक्तपित्तवातश्रोणिताम्बीका-
प्रभृतीनापाहयति ॥”
“यो भक्तवचिसुत्पाहयति कफप्रसक्तं जनयति
मार्दवचापाहयति स लवणः ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ * ॥)
लवणासुरस्य विवरणं यथा,—
“पूर्वं कृतयुगे राजन् । ऐतयः सुमहामतिः ।
लोलापुत्रोऽभवच्छ्रीलो मधुर्नाम महासुरः ॥
स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मं च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रत्नेषु दत्तस्तस्याङ्गतो वरः ॥
शूलं शूलाहनिष्कष्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
ददौ महात्मा सुप्रानो वाक्यं चैतदवाच ह ॥
यावत् सुरैश्च विप्रेश्च न विरुध्योमहासुरः ।
तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतस्वरः ।
तं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥
एष रत्नाहरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥
भगवन्मम वशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ।
भवेत्तु सततं देव सुराणामौशरो ह्यसि ॥
तं त्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
प्रत्यवाच सुहादेवो नेतदेव भविष्यसि ॥
माभूत् विपला वाणी मत्प्रसादक्षता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकान्तु शूलमेतद्विष्यति ॥
यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥
एव मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्दतम् ।
भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।
विश्रावसोरपत्यं सायनलायां महाप्रभा ॥
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरन् ॥
तं पुत्रं दुस्विनीतन्तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिद्व्रवीत् ॥
स विहाय दमं लोकं प्रविष्टो वरुणाण्यम् ।
शूलं निवेश्य लवणो वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥
स प्रभावेण शूलस्य दौरातोऽनात्मनस्तथा ।
सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विप्रेष्य च तापसान् ॥

लवणः

आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ।
आचारो रौद्रता निर्यं वासो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंह्याघ्न्यागण्डान् ।
मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यसुवाच स महासुनीम् ।
घानाधियासि तदज्ञो थपगच्छतु वो भयम् ॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां सुनीनासुयतेजसाम् ।
स भ्रातृन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्याशः स विधी
यताम् ।
भरतस्य महाबाहो शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥
राघवेणैवसुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधियामि ममाशः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यंशौच्येसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हित्वा सौवर्गमासनम् ॥
शत्रुघ्नस्वर्गोद्गात्रं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
कृतकर्मो महाबाहुर्मध्यमे रघुनन्दन ॥
आर्येण हि पुरा श्रुत्वा तयोध्या परिपालिता ।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमन प्रति ।
प्रैष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयान् ॥
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मैर्गं वाक्यं मे यदेषस्तसि ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाङ्केत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रत्नः करोति हि ॥
स त्वं पुरुषशाहू । तमायुधविनाहतम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुराहीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्पीर्ये यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्यागिरतिष्ठत ॥
ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा स राक्षसः ।
आगच्छद्बहुसाक्षसं प्राणिनां भारसुहृदन् ॥
ततो दर्शां शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तमुवाच ततो रत्नः किमनेन करिष्यसि ॥
तस्यैव भावमायस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषादश्रग्यवाहजन् ॥
उवाच च सुसंकुडः शत्रुघ्नः स निशाचरम् ।
योद्धमिच्छामि दुस्सुहृदं ददुहृदं त्वया सह ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीत्रं तिष्ठ तिष्ठति चाब्रवीत् ॥
आहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय ससुपस्थितः ॥
आकर्णात् स विक्रम्याथ तदनुर्धन्विनां वरः ।
स सुभोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविशेण रसातलम् ।
पुनरेवागमत्तृणमिक्षां कुकुलनन्दनम् ॥
शत्रुघ्नशरनिभिन्नो लवणः स निशाचरः ।
पपात महसा भूमौ वचाहत रवाचलः ॥
तच्च शूलं महद्विद्यं हृते लवणराक्षसे ।

लवणः

पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगतम् ॥
हृते तु लवणे देवाः सन्नाः सान्निपरोगमाः ।
ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापणम् ॥
वरदास्तु महाबाहो सर्वे एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षस्तुभ्यममोचं दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरोऽर्द्धं कृताञ्जलिः ।
प्रत्यवाच महाबाहुं शत्रुघ्नः प्रयत्नात्मवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निषेधं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
तं देवाः प्रीतमनसो वापुर्मन्त्रेव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेनां न संशयः ॥
ते तयोक्ता महात्मानो दिवमारुखुष्कदा ।
शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तं सेनां ससुपाणयेत् ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छन् श्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ।
निवेशनश्च शत्रुघ्नः आवश्येण समारभत ॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापयोपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं ह्यसुपाणमत ॥
तस्य बुद्धिः ससुपत्ता निषेधय मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरोक्ष्यर्द्धं वधं दादश आगतम् ॥
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्टादिसप्र-
त्यक्षाध्यायः सङ्कलितम् ॥ * ॥ लवणससुद्र-
स्योत्पत्तिर्घथा,—
“विरजा सा रणोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोचकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना साहं पुत्रैश्च सप्रभुः ॥
एकदा हरिणा साहं वृन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीडितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तथालं तां लपानधिः ।
क्रोडं चकार बालं सा लण्यो राधायुहं ययौ ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शात्तिके प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गारात्प्रमानसा ॥
शशाप स्वसुतं कीपात् लवणोदो भविष्यति ॥
कदापि ते जल केचन न खादियन्ति जीविनः ॥
शशाप सर्वान् बालांश्च यान्तु मृदा मही-
तलम् ।
गच्छन् च महीं मृदा जम्होपं मनोहरम् ॥
स्थितिर्नेकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
होपे ह्रीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः ॥
होपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रौर्यं निजने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव ह ॥
कनिष्ठः कथयामास मातृशपाच्च बालकान् ।
आजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानश्च बालकाः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनस्वात्मकन्तराः ॥
सप्रहोपे समुद्राश्च सप्त तस्युषिभागशः ।
कनिष्ठादृष्टपयन्तं द्विगुणं द्विगुणं सुने ॥
लवणोच्चसुरामपिर्दधिद्रव्यत्रलायांवाः ।
एतेषां च जनं पृथ्यां श्रुत्वाऽर्धं भविष्यति ।
यान्ताः समुद्राः सप्तैव सप्तहोपं वसुधराम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥

लवण

लवण, त्रि, (लवणेन संदृष्टः । लवण + टक् ।
 “लवणात् लुक् ।” ४ । ४ । २४ । इति टको
 लुक् । यथा, लवणो रसोऽस्यस्मिन्निति । अर्था
 व्याप्य ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।
 णो ७५ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २१ ।
 “मधुरस्त्विदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥”)
 लावणयुक्तश्च ॥
 लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 लवणक्षार, पु, (लवणस्य क्षारः ।) लोणारक्षारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)
 शास्त्ररिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।
 रुमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७ ॥ लवणा-
 करमात्रश्च ॥
 लवणलणम्, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लणम् ।) लण-
 विशेषः । तत्पर्यायः । लोमलणम् २ लणान्त्रम् ३
 पट्टलणकम् ४ अन्त्रकाण्डम् ५ । अस्य गुणाः ।
 सक्षीरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । अस्तन्य-
 त्वम् । अश्वत्थिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणत्रयं स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सेन्धव विडं
 रुचकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—
 ह्योतोवाच ।
 “लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महीपते ।
 अनुत्तिमं महोपृष्टं कृष्णाजिनकृषोत्तरे ॥
 धेनुं लवणमयीं कृत्वा घोडशप्रस्यसंयुताम् ।
 वत्सं चतुर्भां राजेन्द्र इक्षुपादांश्च कारयेत् ॥
 सौवर्गसुखश्रेष्ठज्ञानि खुरा रौप्यमयास्तथा ।
 सुखं गुडमयं तस्या दन्ताः फलमया वृष । ॥
 जिह्वां शर्करया राजन् प्राणं गन्धमयन्तथा ।
 नेत्रे रत्नमये कुश्यात् कर्णौ पत्रमयौ तथा ॥
 श्रोत्रं श्रेष्ठकोटौ च नवनीतमया स्तनाः ।
 स्वपुष्पां तान्मृष्टां दभरोमृणो पयस्विनीम् ॥
 कास्थोपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।
 सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेद्येत् ॥
 गृह्ये वाध सक्रान्तौ यतीपाति तथायने ।
 नक्षत्रशुद्धपौडासु सर्वकालं प्रदापयेत् ॥
 दिनाय साधुव्रताय कुलीनाय च धीमते ।
 वेदवेदाङ्गविदुषे श्रीजिघायाहितामये ॥
 इहशाय प्रदातया तथा मन्त्ररिषेभ्यः वृष । ॥
 जप्रथमेव मन्त्रान् पुच्छदेशोपरिस्थितः ॥
 कृत्रकोपागह्यौ देवौ मुद्रिकापर्णपत्रके ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिण्यं कवकं ददेत् ॥
 पूर्वाह्निं विधानेन स्वशक्त्या कनकेन तु ।
 दमां गृह्याथ भो विप्र रुद्ररूपं नमोऽस्तु ते ॥
 रमन्ता सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कता ।
 काम कामदुधे कामा क्षारधेनो नमोऽस्तु ते ॥
 दन्वा धेनुं लवणेन यकाहश्चैव तिष्ठति ।
 स्वयं त्रिरात्रं विप्रैश्च तथैव लवणाग्निना ॥

लवणी

सहस्रेण प्रतिनाथ स्वशक्त्या कनकेन तु ।
 दक्षिणां स्वर्गमाप्नोति यच्च देवो वृषध्वजः ॥
 य इदं श्रेष्ठयाङ्गत्वा आबधेदापि मानवः ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकश्च गच्छति ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने लवणधेनु-
 माहात्म्यम् ॥
 लवणमदः, पु, (लवणस्य मदः ।) लोणारक्षारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लु + ल्युः । टाप् ।)
 नदीभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
 वल्यौ ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणाचलः, पु, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूतमम् ।
 यथादत्ता नरो लोक प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
 उत्तमः घोडश्रेणः कर्णयो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्यात्तदहंन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
 वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्द्ध्वं कारयेत् ।
 चतुर्धाश्रेण विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
 विधानं पूर्व्ववत् कुश्यात् अक्षादीनाश्च सर्वदा ।
 तद्द्वहेमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
 सरसि कामदेवादींस्तद्दक्षिणं निवेशयेत् ।
 कुश्यान्नागरमन्त्रापि दानमत्र निबोधत ॥
 सौभाग्यरससम्भृतौ यतीभ्यं लवणो रसः ।
 तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥
 यस्मादन्नरसाः सर्वे नोल्कटा लवणं विना ।
 प्रियश्च शिवयोर्निव्यं तस्मात् प्रान्तिप्रदो भव ॥
 विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवहंनम् ।
 तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तलवणपर्वतम् ।
 उमालोकं वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥”
 इति सात्त्विके ७७ अध्यायः ॥
 लवणाब्जिजं, स्त्री, (लवणाब्जौ लवणसमुद्भूतं जायते
 इति । जन् + ङः ।) सासुद्रलवणम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 लवणारजं, स्त्री, लोणारक्षारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सेन्धवम् ।
 इति रत्नमाला ॥
 लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तितीति । उत् + स्था +
 कः ।) लोणारक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणोदः, पु, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य
 चैतदुदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-
 मरः ॥
 लवणं, स्त्री, (लु + भावे क्वाट् ।) छेदनम् । इत्य-
 मरः ॥
 लवणी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । गोष्वाजा २ अग्रिमा ३ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 लवणी, स्त्री, (लवं लेशं सातीति । ला + कः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) फलवृक्षविशेषः ।
 गोयाङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

लशुनं

मूला २ शब्दः ३ कोमलवल्कला ४ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तस्य फलगुणाः । इत्यलम् ।
 सुगन्धत्वम् । कफघातनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 “लवणीफलगन्धार्शोवातपित्तहरं लशुनं ॥”
 इति कैचित् ॥
 (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
 “कृत्वा वेलापुंलिनलवलीपल्लवग्यासगोठीं
 दिक्कातङ्गाः सममथ सरिद्राघपाथः
 पिवन्ति ॥”)
 लवाकः, पु, (लवार्थं छेदनार्थं अकतीति । अक +
 अच् ।) छेदनद्रव्यम् । इत्युदादिकोषः ॥
 लवायकः, पु, (लुयतेऽनेनेति । लू + “आयको
 लूधुश्रित्प्रिधात्थः ।” उणा० ३ । २३ । इति
 आगकः ।) दाक्षादिः । इत्युदादिकोषः ॥
 लविः, त्रि, (लुयतेऽनेनेति । लू + “अच इः ।”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) छिद्रः ।
 इत्युदादिकोषः ॥
 लवित्रं, स्त्री, (लुयतेऽनेनेति । लू + “अर्षिलूधू-
 सुखनसहचर इत्रः ।” ३ । २ । १२४ । इति
 इत्रः ।) दात्रम् । इत्यमरः ॥
 लश, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 पर-अक्र० सेट् ।) क, लाशयति कुशलो
 वृत्ते शिल्प युनक्तौत्वर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लशुनं, स्त्री, (अश्रुते भुज्यते इति । अशु +
 “अश्लेष च ।” उणा० ३ । ५७ इति उनन् ।
 लशादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पर्यायः ।
 महोषधम् २ गृह्यनः ३ अरिष्टः ४ महा-
 कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः ॥ रसोनः ७
 लक्ष्मकन्दः ८ भूतघ्नः ९ उयगन्धः १० । अस्य
 गुणाः । अस्तरसेन कनत्वम् । गुरुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । अमृषित्वम् ।
 क्षिप्रिद्रुगोशोपहतत्वम् । रसायनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
 “लशुनस्तु रसोनः स्यादुयगन्धो महौषधम् ।
 अरिष्टो लक्ष्मकन्दश्च बवनेष्टो रसोनकः ॥
 यदाहृतं वेनतेयो जहार सुरसप्तमात् ।
 तदा ततोऽपतद्रिन्द्रः सुरसोनोऽपतद्रुषि ॥
 पञ्चभिश्च रसेयुक्ता रसेनाब्धेन वर्जितः ।
 तस्माद्रसोन इत्युक्त्वा इत्याणां गुणवेदिभिः ॥
 कटकक्षापि मूलेषु तिस्रः पत्रेषु संस्थितः ।
 नाशं कषाय उद्दिष्टो नालाये लवणः स्मृतः ॥
 बीजे तु मधुरः प्रीक्तो रसच्छद्गुणवेदिभिः ।
 रसोनो हं ह्यो वृष्यो क्षिप्रोऽप्यः पाचनः
 सरः ॥
 रसे पाके च कटकक्षीण्यो मधुरको मतः ।
 भयसन्धानकृत् कण्ठो गुरुः पित्तासहृद्धिदः ।
 बलवर्धकरो मेधाहितो नज्जो रसायनः ॥
 चूड्रोगार्थोऽवरकुचिभ्यस्तं
 विवन्धगुल्फावचिकाशशोफान् ।
 दुर्गामकुशानलसुदामु-
 समीरशब्दावकफाश्च हन्ति ॥

लसा

मद्यं मांशं तथाश्च हितं लमुनसेविनाम् ॥
आयाममातपं रोषमनिरीरं पयो गुङ्गम् ।
रखीनमन्नं पुष्पस्वजेष्टेनमिरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ च ।

“लमुनः चारमधुरः कण्ठो वृथो गुरु सरः ।
भयसन्धानलहलो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणादिविषयो यथा,—

“कङ्कणवीर्यो लमुनो हितश्च

श्लग्भो गुरुः स्वादुरसोऽथ वल्लभः ।

वृहस्य मेधाश्वरवर्षोचक्षु-

भेदास्थिसन्धानकरः सुनीरुणः ॥

हृद्रोगजीर्णस्वरक्तजिम्बूल-

प्रमेहहिक्कारुचिगुल्मशीघातु ।

दन्तमकुष्ठानलमान्यजन्तु-

समीरणं आसकफासिहनि ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने लनीयाध्याये ॥

“श्रीतवातहिमदग्धतनूनां

स्तब्धभुञ्जतिजन्धयितास्थाम् ।

भेषजस्य पवनोपहृतानां

वष्टते विधिरतो लमुनस्य ॥”

“श्रीलयेल्लमुनं शीते वसन्तेऽपि कपोल्लणः ।

घनोद्देशेऽपि वातार्भेः सदा वा श्रीशूलालया ॥”

इति वागभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।

द्विग्वधोऽथ वृथश्च लमुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

लमुनः, पुं (रसेन ऊनः रस्य लत्वम् । एषो-

दरादिवात् सस्य घ्नः अकारणोपश्च) लमुनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघ, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति

कुशलो वृत्ते शिष्यं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ॥

लघ, ञ सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, लघति लघते । इति

दुर्गादासः ॥

लघ, य ञ सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) य ञ, लघति लघते ।

इति दुर्गादासः ॥

लञ्जः, पुं, (लासयति वृत्ते शिष्यं युनक्तीति ।

‘लञ्ज’+‘सर्व्वनिष्ठश्चिस्तेति । ” उणा० १।१।३।

इति वनप्रख्येन साधुः ।) नर्त्तकः । इत्यु-

गादिकोषः ॥

लस, झिषि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-अक०-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादासः ॥

लस, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो

वृत्ते शिष्यं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लसा, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् ।)

हरिद्रा । इति हारावली ॥ ६३ ॥

लाक्ष्मि

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् । ततः
कन् तत्तदापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—

“लाक्षायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लसीका, स्त्री, इत्युत्तरः । त्वदमांसमध्यगरसः ।

इति केचित् ॥ (यथा, “लसीका उदक-

विशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मांसत्वगन्तरे

उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते । ” इति विजय-

रचितज्ञतन्त्रप्रमेहरोगव्याख्याने ॥

“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते ।”

इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

लसूज, ई ओ ड व्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायात्मनिट् ।)

क्रिपि संयोगादिनोपे लक् । ई ओ, लयः । ड,

लञ्जते । इति दुर्गादासः ॥

लस्तः, त्रि, झिष्टः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । लम-

घातोः क्तप्रत्ययेन नियम्यः । इति लस्तकशब्द-

युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लस्तकः, पुं, धशुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥

लस्तकी, [नुं] पुं, (लस्तकोऽव्यस्यति । लस्तक+
इनिः ।) धशुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, स्त्री, महान्तरङ्गः । तत्पर्यायः ।

लहरी, उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेम-

चन्द्रः शब्दरत्नावली च । (यथा, व्याख्या-

सप्तशत्याम् ॥ ६१४ ।

“सरित इव यस्य गेहे मुष्मन्ति विशाला

गोत्रजा नार्थः ।

‘चाराखेव स हृष्यति जलनिधिलहरिषु जलद-

इव ॥ ”)

ला, ल अहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लाति । अहे अह-

यम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, अहणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

लाक्ष्मी, स्त्री, सीता । यथा,—

“राघव ते इयं सीता हारकेशस्य रुक्मिणी ।

विष्णोऽवतारमाषस्य लक्ष्मीयां कमलाजया ॥

वाराहस्यां विशालाक्षीं विमला पुरुषोत्तमे ।

वैकुण्ठे तु महालक्ष्मीं राधा वृन्दावने वने ॥

लक्ष्म्यः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्ष्मी

मता ।

इयं श्रतसहस्राद्यामीश्वरी राधिकाधिका ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्ष्मिकः, पुं, लक्ष्मया प्रतिपादकः । इति

साहित्यदर्पणम् ॥ लक्ष्यात्मकवृत्तमत्पदत्वं

लाक्ष्मिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,

विभक्तितन्त्रार्थवादे ।

“शक्तौ लाक्ष्मिको रूढो योगरूढश्च यौगिकः ।

क्रिपन् यौगिकरूढश्च शब्दः षोढा निगद्यते ॥”

(लक्ष्ममधीति वेद वा । लक्ष्म+‘कतूक्यादि-

सुत्रान्तात् ठक् ॥ ४ । २ । ६० । इति ठक् ।

लक्ष्मभिन्ने, त्रि ॥)

लाक्षाते

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष्+‘गुरीश्च
हलः । ” ३।३।१०३ । इति अच् । टाप् । यद्वा,

“बाहुलकात् राजतैरपि सः । कपिलिकादिवात् ।

वा लत्वम् । ” इत्यञ्ज्वलः । ३ । ३२ ।) रक्त-

वर्णवृत्तनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । लाक्षा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५

दमासयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता =

रङ्गमाता ९ पलङ्कघा १० क्रिमिहा ११ दम-

याधिः १२ अलक्तक १३ पलाशी १४ सुद्रिकी

१५ दीभिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८ =

नीला १९ इवरसा २० पित्तारिः २१ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

श्लेष्मपित्तार्भिर्प्रोफविषरक्तविषमल्लवनाशित्वश्च ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ भयविशर्पत्वग्दोषनाशि-

त्वम् । वनात्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“लाक्षा वश्यां हिमा बल्या श्लग्भा च त्वरा

लघुः ।

अनुष्णा कफपित्तासिंहकाकासञ्जरप्रयुक्त ॥

व्रणोरः कुतवीसर्पकमिकुष्ठगदापहा ।

अलक्तको गुणैस्तद्द्विषेषाहाप्राप्राशन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(श्रतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तत्-

पर्यायो यथा,—

“श्रतपत्री तदग्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।

महाकुमारी गन्धाद्या लाक्षा लघ्याति-

मङ्गला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षीत्यादकस्तकः ।) पलाश-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशवृक्षस्य

विशेष इत्यर्थः ॥)

लाक्षातेलं, स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।)

पक्वतेलविशेषः । लाक्षादिनेलमिति ख्यातम् ।

तद्द्विषधं स्वल्पं दृष्ट्वा । यथाक्रमं तत्प्रकारं

तद्गुणश्चाह ।

“लाक्षाहरिद्रामङ्गिकाकल्मेकोले विपाचितम् ।

सद्गुणोत्तारनालेन दाहशीतल्वरापहम् ॥”

इति स्वल्पलाक्षातेलम् ॥

दृष्टव्यथा,—

“लाक्षासात्के प्रथं तैलस्य विपक्षेद्विषक ।

मन्धाटकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ॥

शतपुण्यां हरिद्राश्च सूत्रां कुष्ठं हरिणकाम् ।

कटुकां मधुकां राजामश्वगन्धाश्च दातु च ॥

मुक्तकं चन्दनञ्चैव पृथगुत्तसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैश्च तत् सिद्धं अथ्याङ्गान्कृतापहम् ॥

विषमास्थान् ज्वरान् सर्व्वानाम्बे प्रशमं

नयेत् ।

कासं चासं प्रतिश्यायं कक्षू दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥

त्रिकण्टकं मूलं गात्राणां स्फुटनन्तथा ।

पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्व्वेयजनिवारणम् ।

अम्बिभ्यां निर्मितं सन्धक् तैलं लाक्षादिकं

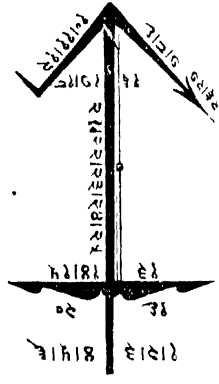
महत् ॥”

• इति दृष्टलाक्षातेलम् । इति सुखबोधः ॥

लाङ्गल

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादो यस्मात् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्गाप्रसादनः, पुं, (लाङ्गां प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + शिच् + ल्युः ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
 क्रसुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्मूलवल्कलः ।
 जीर्णपत्रो वृहत्पत्रः पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाङ्गाष्टकः, पुं, (लक्षोत्पादको वृक्षः ।)
 कोशाम्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशष्टकः ।
 इति हारावली ॥
 लाख, ऋ श्लोशलमर्चयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-पर०-अक०-सट् ।) ऋ, अललाखत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-सट् ।) ऋ, अललाघत् । ङ,
 लाघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 लाघवं, क्ली, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “ङग-
 न्ताच्च लघुपूर्वात् ॥” ५ । १ । १३१ । इति
 अण् ।) आरोह्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 त्वम् । लघोर्भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन निव्यस्रम् ॥
 (श्लोचलम् । यथा, महाभारते ५।१८.३।
 “तासां रूपं भारत नोत शब्दं
 तेजस्वितात् लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥”
 अल्पलम् । यथा, मार्कण्डेयः ४१ । १७ ।
 “अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 निवृत्त्याध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कौन्तिताः ॥”
 ज्ञेयम् । यथा, कुमारे । २ । २३ ।
 “यमोऽपि विलिखन् भूमिं दृष्ट्वास्तमितत्विधा ।
 कुरुतश्चन्द्रमोघेऽपि निव्याणालानलाघवम् ॥”
 लाङ्गलं, क्ली, (लङ्गतीति । लङ्गि गती + बाहु-
 लकात् कलच् । वृद्धिश्च धातोः । इति उणादि-
 वृत्तौ उज्ज्वलदन्तः । १ । १०८ ।) स्वनामख्यात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । हलम् २ गोदा-
 रणम् ३ सारः ४ । इत्यमरः ॥ हलः ५ हालम् ६
 हालः ७ शौरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा
 वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७१ ।
 “लाङ्गलं पवोरवन्सुश्रेवसोमपितसव ॥”)
 लङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुष्यविशेषः ।
 तालवृक्षः । गृहदाह । इति मेदिनी । से. १२८ ॥
 लाङ्गलयहः, पुं, लघकः । लाङ्गलं गृह्णाति य
 इत्यर्थे अनुप्रत्ययेन निव्यस्रः ॥ (“शक्तिलाङ्गला-
 ङ्गुश्रयष्टिभोमरघटघटीधनुःसु यहेरुपसंख्या-
 नम् ॥” ३ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ॥)
 लाङ्गलचक्रं, क्ली, (लाङ्गलाकारं चक्रम् ।) कृपि-
 कर्मणि शुभाशुभगणनं हलाकारचक्रविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये ।
 “लाङ्गलं दृष्टिकायपथोक्तद्वयसमन्वितम् ।
 दृष्टिकादि लिखितं भागि दिनश्राक्रान्तभादिनः ॥
 दृष्टिकाहलयपार्णां द्विद्विस्थानं चिकं चिकम् ।
 योक्तयोश्च चिकश्चैव मध्ये पञ्चायते द्विकम् ॥”

लाङ्गली

दृष्टस्य च गवां हानियंमध्ये स्वामिनो भयम् ।
 लक्ष्मीलाङ्गलयोक्ते स्यात् चैवारम्भदिगर्षके ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

 लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
 मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईषा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपद्धतिः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पद्धतिः ।) लाङ्गल-
 रेखा । सिराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 श्रोता २ । इत्यमरः ॥ सीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिकः, पुं, (लाङ्गलवत् आलतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गल + टन् ।) स्यावरविषभेदः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + टन् । टाप् ।) लाङ्गलीवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याय ।
 “रुदलाङ्गलिकाभ्रलं हिल्लस्य तथैव च ।
 तेन ब्रह्मसुखं लिप्तं शालो निःसरति चण्णात् ॥”)
 लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + टन् । डीष् ।) वृक्ष-
 विशेषः । लाङ्गलिया इति विधलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अग्निशिखा २ ।
 इत्यमरः ॥ अग्निवाला ३ लाङ्गलिका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गरी ६
 दीप्ता ७ हिलिनी ८ गर्भघातिनी ९ अग्नि-
 जिह्वा १० इन्द्रपुष्या ११ अग्निसुखी १२ बद्धि
 शिखा १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
 कुष्ठदुष्टव्रणशान्तिश्च ॥ इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टाक्तगुणपर्यायाः कलिकारीशब्द-
 द्रव्याः ॥
 लाङ्गली, [न्] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
 इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । ३८ । ३८ ।
 “स्थापयित्वा विलहारि यदूनं लाङ्गलिना सह ।
 श्राङ्गधन्वा विलस्यन्तु चाश्ववन्तं ददशं च ॥”)
 नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नारिकेलो द्रुपलो लाङ्गली कुर्षुशोषकः ।
 तुङ्गस्कन्धफलश्चैव लहराजः सदाफलः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लाङ्गलविशष्टं,
 त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३२ । ३० ।

लाज

“तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
 चतुष्टित्वने निवृत्तं फालकुदानलाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पाण्डिचक्षुषिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ॥”
 खिया डीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ।
 ५७ । २६ ।
 “लाङ्गलिनो यंशकरा महेन्द्रप्रभवाः कृताः ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + अच् । डीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
 जलजश्राकविशेषः । काञ्चडा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शारदी २ तीर्थपिपली ३ शकुला-
 दनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाची ५ जलपिपलीः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पितला ७ श्यामा-
 दिनी ८ मत्स्यगन्धा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालपर्णी ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “स्थिरा विहारिगन्धा च शालपर्ण्यस्तमन्वपि ।
 लाङ्गली कलसी चैवक्रोष्टपुष्पा गुह्या भता ॥”
 इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
 लाङ्गलं, क्ली, पुष्कम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 लाङ्गलं, क्ली, (लङ्ग + “खर्जिपञ्जादिभ्य ऊरो-
 लचौ ॥” उणा० ४ । ६० । इति ऊलच् ।
 बाहुलकात् वृद्धिश्च ।) पशुपञ्चादन्तिलम्बमान-
 लोमायावयवविशेषः । लाज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुष्कम् २ लम् ३ वालहस्तः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
 लुलामः ८ अवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः १० पिच्छः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
 “लाङ्गलविष्टेपविसर्पिप्रोभे-
 रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्याथैयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति बालयज्ञनेश्चमयः ॥”)
 गोलाङ्गलजलमाहारम् यथा,—
 “लाङ्गलनोद्धृतं तीर्थं मूर्द्धा गृह्णाति धी नरः ।
 सन्वीर्यफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति वाराहपुराणम् ॥
 श्लोफः । इति मेदिनी । से. १२७ ॥ कुशूलः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुगारिवृत्तिः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलाकारितरस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + टन् ।) टात्रपर्यायः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लाङ्गली, [न्] पुं, (प्रशक्तं लाङ्गलमस्यस्येति ।
 लाङ्गल + इनिः ।) वाजरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्ग, इ लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सट् ।) इ, लाङ्गते । लाङ्गति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाज, भर्तृसने । भर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा० पर०-सक० सट् ।) लाजति ॥
 लाज, इ भर्तृसने । भर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा० पर०-सक० सट् ।) ह्यौ द्वितीय

लाजाः

लालनं

लालामे

स्वरिणौ । लाजति । इ, लाङ्गाते । भर्त्सन
एव कौश्लं पद्यते । भर्गो भर्जनम् । इति
दुर्गादासः ॥

लाजं, ली, (लाज् + अच् ।) उधीरम् । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥ (भृष्टधान्यम् । खड्ग इति
भाषा ॥

“यथा स्तुत्युल्लासानि धान्यानि सत्-
धाणि च ।

भृष्टानि स्फटितास्त्राहुर्जाजानीति मनोविषयः ॥
लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते ॥

स्वल्पमूत्रमला कृपा बल्याः पित्तकफच्छिदः ।
कृद्वातीसारदाहासमेहमेदस्त्रमापहाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लाजः, पुं (लाज् + अच् ।) आर्द्रतण्डुलः । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥

लाजा, स्त्री, अक्षतम् । इति मेदिनी । जे, १५ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १६ ।

“पित्तकं प्रकरालाजामधुकेः सारिवा-
युतेः ॥”)

लाजाः, पुं भूम्नि, (लाङ्गात्ते ये ते । लाज् +
घञ् ।) भृष्टधान्यम् । लाजोया इति खड्ग इति
च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । १३ ।

“कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गं ममात्मजौ ।
लाजेरवकरिण्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥”)

तत्पर्यायः । अक्षतम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥
लाजा इ अक्षताः ४ । इति भरतः ॥ अस्य

गुणाः । लघ्वाच्छृङ्खलीसारप्रमेहमेदःकफनाश्रि-
त्वम् । कासपित्तोपशमनत्वम् । आमिकारित्वम् ।

लघुत्वम् । शीतलत्वञ्च । अस्य मण्डगुणाः ।
आमिकारित्वम् । दाहलघ्वाञ्चरातीसारनाश्रि-
त्वम् । अश्लेष्मदोषामपाचनत्वञ्च ॥ तस्य पेया-
गुणाः । क्षामकण्ठस्य अमनत्वम् । क्षुधाहृष्ट्या-
ग्लानिदोषैश्चक्षुश्रीरोगनाश्रित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * ५ अपि च ।

“एत च व्रीहयो भृष्टास्तं लाजा इति
संज्ञिताः ।

यवादयश्च ये भृष्टास्तं धानाः परिकीर्तिताः ॥
लाजाश्च यवधानाश्च तपणाः पित्तनाशनाः ।

गोधूमयावनालोत्याः किञ्चिदुष्णाश्च दापनाः ॥
लघ्वातीसारशमनो धातुप्राप्त्यकरः परः ।

मन्दास्यविषमामानां बालस्यविरधोघनाम् ।
दयश्च सुकुमारानां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्य चूर्णगुणाः ।

“द्राक्षादाडिमखर्जूररुदितामुसशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाण्यं सन्तर्पणसुदाहृतम् ॥”

लाजचूर्णं द्राक्षादिजलशर्करामध्वाण्यसहितं
तर्पणसुक्तिमित्यर्थः । लाजशक्तुगुणाश्च गुणयन्त्ये ।

“लाजानां शक्तवः क्षौद्रसिन्धुयुक्ता विशेषतः ।
कृद्वातीसारहृद्दाहविषमृच्छाञ्चरापहाः ॥”

चरकश्च ।
“तत्र तर्पणसेवादी प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।

ञ्चरापहैः फलरसेर्युक्तं समधुशर्करम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लाङ्कनं स्त्री, (लाङ्क् + लुट् ।) नाम । चिद्भुम् ।
इति मेदिनी । जे, १२१ ॥ (यथा, कुमारः ।
७ । ६५ ।

“द्विषापि निरुतभरीचिभासा
कालादनाविष्कृतलाङ्कनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेः
चङ्गामणेः किं यद्वृणं हरस्य ॥”)

लाङ्कनः, पु, (लाङ्कनीति । लाङ्क् + लुट् ।)
रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्चित्
पुस्तके लाङ्कनीति च पाठः ॥

लाटः, पु, देशान्तरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
७८ । ११६ ।

“इदौ तसौ सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च ।
लाटदेशे ततो राज्यं स कर्णाटयुगे ऋषः ॥”)

वल्गुम् । इति मेदिनी । ट, २७ ॥ जीर्णभूष-
णादि । इति शब्दरत्नावली ॥

लाड, त् क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) लाडयति अल-
लाङ्गन् । इति दुर्गादासः ॥

लापः, पु, कथनम् । लपधानोर्भाष घञप्रत्ययेन
नियमम् ॥

लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति । लप + ग्यत् ।) कथ-
नीयम् । लपधानोः कर्मणि घञप्रत्ययेन
नियमम् । इति सुध्वधीधयाकरणम् ॥

लाभः, पु, (लभ + घञ् करणे ।) मूलधनौदधिकं
बाणिज्योपात्तितं धनम् । तत्पर्यायः । फलम २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ लभ्यम् इ षड्विः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२२ । २२ ।

“सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभयौ ।
यच्च किञ्चित्प्राभूतं ननु देवस्य कर्म तत् ॥”)

प्राप्तिः । इति लभधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सप्त
धर्मवित्तागमेयु अन्यतमः । यथा, मनुः । १० ।
११५ ।

“सप्त वित्तागमा धर्मग्रा हाद्यो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥”)

लाभ्यं, स्त्री, (लभ + ग्यत् ।) लाभः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लामञ्जकं, स्त्री, वीरगन्धूलम् । इत्यमरः ॥ अस्य
पर्व्यायगुणायुशीरशब्दे इत्यर्थः । उशीरवत्
पीतच्छ्वित्त्वर्णविशेषः । तत्पर्यायः । सुना-
लम् २ अम्बुलाम् ३ लवम् ४ लघु ५ इटिका
पथिकम् ६ शीघ्रम् ७ दीर्घमूलम् ८ जला-
शयम् ९ । अस्य गुणाः । क्षिमत्वम् । तिक्त-
त्वम् । वातपित्तहृद्दाहत्र्यममृच्छासिंरक्त-
ञ्चरापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लालनं, स्त्री, (लल् + णिच् + लुट् ।) अत्यन्त-
रुहकारणम् । प्रेमपूर्वकव्यालकादरणम् ।
सोहाग इति भाषा । लड कोपसंवे उपसंघ-
इह अव्यक्तपालनम् । क, लालयेत् पञ्च वर्षाणि

पुत्रमिति अत्र डलयोरैकव्यालत्वम् । इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ तथा हि ।

“लालनं बहवो दोषान्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥”

अपि च ।
“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्तिं तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥”

इति चाणक्यप्रतकम् ॥
लालसा, पु स्त्री, (लल् + यट् । ततः “अ प्रत्य-
यात् ॥” शशा० २ । इति अः । टाप् ।) महाभि-
लासः । इत्यमरः ॥ अतीतसुखम् । याच्ना
इति मेदिनी । सं, ३४ ॥ दंष्ट्रदम् । यथा,—
“दोष्टदं दौष्टदं अह्ना लालसा कृतिमासि तु ।”

इति हेमचन्द्रः ॥
लोलः । इति नानार्थं स एव ॥ (लोलुपे, चि ।
इति यादवः ॥ यथा, माघे । ४ । ६ ।

“क्यायीं निलक्ष्मीं चटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ।
कुत्राणसुनपिञ्जराणापत्रे
विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।
“तस्मिन् सुहृते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसम्पदानलालसानाम् ॥”)

लालसोकं, स्त्री, पिच्छलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
लाला, स्त्री, (लल् + णिच् + अच् । टाप् ।)
सुखभवनजलम् । लाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रुगिका २ स्यन्दिनी इ । इत्यमरः ॥ द्राविका ४
रुगिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मुर-
सावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
४ । २२ ।

“दीनच्छेदात् भवेच्छोफो लालानिद्राभ्रम-
स्तमः ॥”)

लालाटिकः, त्रि, (ललाटे पश्यतीति । ललाट +
“संज्ञायां ललाटकुक्कुटी पश्यति ।” शशा० ४ ।
इति टक् । दृशेत्स्थत्वा प्रभोललाटे पश्यति न
तु कार्य्यपतिष्ठते इत्यर्थः ।) प्रभोललाटशी ।
कात्यायनः । इत्यमरः ॥ यः सेवकः क्रोध-
प्रसादिच्छद्धानाय प्रभोललाटमेव पश्यति । यश्च
प्रभोः कार्य्यरुचमोऽशक्तौ लालाटिकौ पूर्व-
वत् ण्यिकः । केचित्तु कार्यात्तम इति माल-
दशान एव विशेषणसुक्ता एकमेव लालाटिक-
माह्वनं तु हाविति । भावदर्शोति च पाठः
लालाटिकः सदास्य प्रभुभावनदर्शनि । इत्य-
जयः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ आश्लेषण
विशेषे, पु । इति मेदिनी । के, २०२ ॥ ललाट-
सम्बन्धिन, त्रि । यथा । प्राप्तिस्तु लालाटिका-
त्यादि ॥

लालामेहः, पु, (लालावन मेहतीति । मिह +
अच् ।) प्रमेहविशेषः । यथा,—
“लालातक्तुयुतं मृवं लालामेहनं पिच्छलम् ॥”
प्रमेहतीति शेषः । अस्यापथम् ।
“गुल्फ्याः स्वरसः पथो मधुना सर्वमेहजित् ।

हरिदाचर्ययुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”

अपि च ।

“चक्रप्रभा वचा सुप्ता भूमिं सुरदार च ।
हरिदानिविधा दात्रीं पिपलीमूलचित्रकम् ॥
लट्टदन्तीपत्रकश्च त्रगेला वधलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चरुं विडङ्गं गजपिपली ।
सुवर्णमालिकं खीरं ह्रीं चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टक्कमात्राणि संयुक्त्यान् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षहमलोहं स्यात्तत्कषां सित्ता भवेत् ॥
शिलाजलचक्रं स्यादष्टौ कषांश्च गुग्गुलीः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्षेया गुटिका शुभा ॥
चक्रप्रभातिवख्याता सर्वरोगप्रणाशिनौ ।
निहन्ति विशतिं मेहान् लक्ष्मणचक्रं तथा ॥”

(तथास्य लज्जान्तरम् ।

“तन्मृद्वमिवालां पिच्छलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं सौम्यकोपतः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
लालायितः, त्रि, लालाविश्रयः । कातर इति
यावन् । लालाशब्दान् नमस्तपोवरिवः कण्ठा-
दिभ्यः क्यः क्तौ इति सुगन्धोदयाकरणासृज्येण
क्यप्रत्यये क्त प्रत्ययाभिप्रायः । यथा । अत्र
लालायितः फणी । इति अन्नद्वेषोक्तगणेश-
लिखितपाणिनिआकरणीयमहाभाष्यम् ॥

अपि च ।

“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफणिका
विधमा कुण्डलनामवापिता ॥”

इति पूर्वनेषधे २ सर्गः ॥

परिलेखि । शृङ्गां ग्रहणगोचरो नेयमिति
कृत्वा परिखावल्यथाजेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधात्रेति शेषः । फणिना भाषिता
या महाभाष्यफणिका तद्विधमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नेयमिति कृत्वा अत्र लालायितः
फणीत्वेन कुण्डलनां प्रापिता फणितैरिति
शेषः । इति भवदत्तजतनट्टीका ॥

लालाविषः, पुं, (लालायां विषं यस्य ।) लृतादिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥

लालासावः, पुं, (लालां सावयतीति । सु + शिच्
+ अच् ।) ऊर्णनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥
(लालाचारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“लालासावो स विज्ञेयः कक्ष्मान् शीघ्रिरो
गदः ॥”)

लालिकः, पुं, मङ्घ्रिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥
लालित्यं, स्त्री, (ललित + अच् ।) ललितस्य भावः ।

यथा,—

“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विप्रं विनिघ्नं
सुस्त-
क्तं वन्दारकवन्दवन्दितपदं नत्वा मतज्ञानम् ।

पाटीं सङ्घितस्य वचमि चतुरप्रीतिप्रदां

प्रस्युटां

संक्षिप्ताचरकोमलामलपदैर्लौलित्यलीला-

वतीम् ॥”

इति लीलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति
भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।
“गाम्यानुपोदकेर्मासे लावादेर्वापि विश्कारैः ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
वृद्धकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संयाही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विश्कारवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुलो गौरिकोऽन्यस्तु पौष्ककोदभरकथा ॥
लावा वङ्गकराः खिग्वा गरुडा ग्राहिका
हिताः ॥

पांशुलः स्रग्जलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूक्षो वङ्गकारी त्रिदोषजित् ॥
पौष्कः पित्तहन् किञ्चिन्नघुवातकफापहः ।
दर्भरोरक्तपित्तघ्नो हृदामधुहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये ॥)

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-
पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकौश्लेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।
“पक्षिणाश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।
संयाही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकदाशेऽध्याये ॥
यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्ते हरिणोऽलावकाः

शशश्च सेयः समयूरतित्तिगिः ॥”

जुनतीति । लृ + ष्वल् । छेदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्रागद्यापकः क्षेत्री पालको लावक-
स्तथा ॥”)

लावण्यं, त्रि, (लवण + अच् ।) लवण्येन संस्कृतम् ।
यथा,—

“सार्पिष्कं दाघिकं सर्पिर्दधिर्था संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदञ्चिनि ।
औदञ्चितमौदञ्चितं लवण्यं स्यात्तु लावण्यम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । १४ । २० ।
“स मां परिभवेन्नैव स्त्रीं वेलां समुपाक्रमन् ।
क्षुद्यामास चपलैर्लावणेशुविभवेः ॥”)

नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

लावणिकं, त्रि, (लवण + टच् ।) लवण्येन संस्कृ-
तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।
लवणविक्रतारि, पुं । (यथा, माघे । १० ।
३८ ।

“लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा

गौरवाद्यमपि लावण्येन ॥”)

लवणपात्रे, स्त्री । इति केचित्तु ॥

लावण्यं, स्त्री, (लवण + अच् ।) लवण्यत्वम् ।
लवणस्य भाव इत्यर्थे षष्ठीप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवणः । अश-
आदिभ्योऽच् । तस्य भावः । इटादित्वात्
अच् । यद्वा, लवणा त्विट् सैव । चतुर्वर्गादि-
त्वात् स्वार्थे अच् ।) स्त्रीन्द्वयविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“सुक्ताफलेषु ष्ठायायास्तारलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु ललावण्यमिहोच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

तथा हि ।

“नीतिभूमिसुजां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनानां
धृति-
दम्पत्योः शिशवो महस्य कविता बुद्धेः प्रसारी
मिराम् ।

लावण्यं वपुषः सृष्टिस्तु मनसा शान्तिर्दिलस्य
क्षमा

शक्तस्य इविकं गृहाश्रमवतां स्वास्यां सतां
मखनम् ॥”

इति नवरत्नामर्गनामरसिंहः ॥

(श्रीजनैपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-
कालीनं अशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् अश्रु वा अशुरेण
वा ।
पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितसुच्यते ॥”

इति विवाहचिन्तामणिधृतकाव्यायनवचनम् ॥

लावण्यं श्रीजनैपुण्यादि । तथा च पादप्रणयार्थे
श्रीलादिमथ्ये वा ख्ये अशुरादिना दत्तं

लनीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति सद्वाख्यानम् ॥
लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तत्-
पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ।
लावुः, स्त्री, (लसु + अच् ।) शृङ्गमात्रम् । स्त्रीणां
शृङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । ३१ ॥

“मदनजनितलासेर्द्धे टिपातेस्त्रीभिरान्
क्षनभरतनार्थः कामयन्ति प्रशान्ताम् ॥”)

युषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + ष्वल् ।) मङ्गकम् ।
इति हारावली ॥ मटका इति भाषा ॥

लासकः, पुं, (लसतीति । लस + ष्वल् ।) लास्य-
कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ॥
वेष्टः । इति धरणिः ॥ (दोषिकारकः । यथा,
ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

“नवजलकणसेकाच्छीततामादधानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ॥”
लासकी, स्त्री, नर्तकी। इत्यमरः ॥
लासिका, स्त्री, (लासीत्यस्या इति । लास +
ठन् ।) नर्तकी। इत्यमरः ॥
लासोटनी, स्त्री, आसोटनी। वेधनिका।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
लास्यं, स्त्री, (लस्य + “ऋहलोर्ग्यन” ३।१।२४ ।
इति ग्यन ।) वृत्तम् । इत्यमरः ॥ तौर्ग्यत्रिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं वृत्तम् । ताललययाश्रयं
वृत्तम् । इति भरतः ॥
“पुत्र्यं तावद्वं प्राहुः स्त्रीवृत्तं लास्यमुच्यते ॥”
इति सङ्गीतनारायणो नारदसंहिता ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६८ । १० ।
“सम्भोगस्ते ह्यचातुर्यैर्ह्यवलास्यमगोहरेः ।
राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पु, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) वृत्तम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गुर्णं, स्त्री, (लङ्घते आस्वादते इति । लङ् +
वाङ्गुलकात् उच ।) एमोदरादिवान् इत्वम् ।)
चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उङ्गुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पितृश्रेष्ठाप्रकोपीणि कर्कशुलिङ्गुचावपि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
लिङ्गुचः, पु, लङ्घनः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + वाङ्गुलकात् सः । सच्
कित् । इत्युणादित्तौ उञ्जलः । ३।६६।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिङ्गा इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीला ३
लीला ४ लिङ्का ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च सन्नाश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वामटे निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भानौ यच्चागृह्यते रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाश्च भिन्नं संपदः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवतीत्यपि पाठः ॥
लिख, इ ह्यपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । ह्यपि गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिख, प्र शेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लिखति पुस्तकं लेखकः ।
अयं विभाषया कृतादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विभक्त्योऽपि प्रकृतान्निरिति ।
लिखितं च लिखितं लिखनं इत्यादि चिह्नम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिखः, लि, (लिखतीति । लेख + “रगुपधञेति ।”
३।१।१३५ । इति कः ।) लेखकः । इति
लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् प्रकृत्याद्याद्विधारणात् ।
विशुद्धगोहावसथादनायासाच्च वे दिज ॥”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यलिखनं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खण्डितं राधे चम्ये नाहश्च को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताहं येनां यलिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च च्छायां न तत खण्डां कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कम्मणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिण्यश्चेति
कोर्णितम् ॥”
इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्याः ॥
सुनिविशेषे, पु । यथा, आङ्गत्वे याज्ञवल्क्याः ॥
“पराशर्यासप्रकृतलिखिता द्वागोतमी ।
शांतातपो विशुद्धाश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिख्या, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भानौ यच्चागृह्यते रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाश्च भिन्नं संपदः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिग, इ क चित्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्द
स्त्रीकपुंसकैः शाब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लिगु, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिग + “खरुशं कुपीयुनीलङ्गुलिगु”
उणा० १ । ३७ । इति कप्रत्ययेन साधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तिः ॥
लिगुः, पु, (लिग + क्तः ।) स्वर्गः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादित्तिः ॥ भूपदेशः । ऋगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + घञ् ।
अभिधानात् स्त्रीत्वलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा,
महाभारते । १ । २ । १२ ।
“येन लिङ्गेन धी देष्टो युक्तः ससुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाच्चा तं देशं वाच्यमाहर्म्मनीषिणः ॥”)
श्रेफः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विकृतिश्च । यथा, तत्रैव । १० ।
“हेतुमद्विद्यमयापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्मं यत्तं विपरीतमयत्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र द्रष्टव्यः ।) शिवमूर्तिविशेषः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ व्याप्यम् । यत्तम् । पुंस्त्वितिः ।
इति त्रिकाश्रेफः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दृश ।
उभयोः सप्त दातया ऋदः सुहृमभौषता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं स्फुटितं भवेत् ।
अर्थश्चेवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणवियुक्तः ॥”
इति तिथ्यादित्तत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिशुः २ स्वरसम्भः ३ उपस्थः ४ मदनकुण्डः ५
कन्दर्पसुषलः ६ श्रेफः ७ मेहनम् ८ श्रेफः [स्] ९
मेदुः १० लांगुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलम् १५
साधनम् १६ श्रेफः १७ कामाकुण्डः १८ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गस्यैवादिदानान्तर्गतयुक्त-
स्वाधिष्ठाननामकषड् दशपञ्चमस्ति । यथा,—
“मृगाधारे त्रिकोणाख्यं दृष्ट्वाज्ञानक्रियात्मकं ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गस्तु कोटिस्यैवसमप्रभम् ॥
तदाह्यं हेमवर्णाभं व स वर्गाचतुर्दलम् ।
तदूर्ध्वेऽग्निसमप्रभं षड्दलं ह्यैरकप्रभम् ॥
वादिदानान्तर्गतेन युक्तस्वाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठाहदेवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा युक्तं देवतश्च प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“स्वल्पं लिङ्गं च धनवान् स्यात् पुत्रादि-
वर्जितः ।
स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्ऋषिकृष्णगो भवेत् ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“महद्भिरापुराण्यातं त्यक्तलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्थूललिङ्गो धनीञ्जितः ॥”
महद्भिर्जानुभिरिति श्रेफः ।
“मेदुं वामनते चैव सुनासरहितो भवेत् ।
वक्रान्यथापुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनत
त्वध ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निह्ननः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशः कटिनैलिङ्गेः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दास्यं निह्ननो भवति भ्रवम् ॥
कृशलिङ्गेन सन्मिथ रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमत नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
कृशलिङ्गेन रक्तं लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं च दद्यात्प्राः कन्यकायाः पति-
भवेत् ॥
इति सासुत्रकम् ॥
शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माणायास्तत्त्वस्य च
कारणं यथा,—

दिलीप उवाच ।

“वेद्मि स्नाहं दिग्भ्रष्ट । रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्दिग्घ्नितं रूपं प्राप्तवान् सह भाग्यया ॥
योगलिङ्गरूपस्य कथं स्यात् सुमहात्मनः ।
पञ्चयज्ञस्तुवांहुः शूलपाणिक्रिलोचनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिग्गुण्डव ! ।
एवं सर्वं समाचक्षु मित्रावरुणनन्दन ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

ऋग्यु राजन् प्रवक्ष्यामि यन्मा एच्छसि गौरवान् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाज सुनिभिः साह्यै दीर्घसत्रमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितव्रताः ॥
अन्वेष्टुं देवतान्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविद्वेषां कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
ऋषय ऊचुः ।

अस्माकं संशयं हेतुं समर्थोऽपि शुभवन ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानाम्नि कं ब्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपम् तथा दृष्ट्वा च वियद्मान् ।
शुद्धसत्त्वगुणस्तेषां यस्मिन् संविद्यते सुने । ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि सुनिश्चय विबुधानां निरासनम् ॥
क्षिप्रं कुरु सुनिश्चय सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तस्त्वं कौलासं सुनिशतमः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते लृपभञ्जकः ॥
गृहकारतृपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्र नन्दं दृष्ट्वाब्रवीद्विजः ॥
संप्राप्तो हि भृगुविप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयस्व मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तदचनं श्रुत्वा नन्दो सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परधं वाक्यं महर्षिमिमौजसम् ॥
असात्विधः प्रभोक्तस्य देवा क्रोडति शङ्करः ।
निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व यदि जीवितुमिच्छसि ॥
एव निराकृतस्तेन तत्रातिष्ठन्महातपाः ।
बहुनि दिवसान्यस्मिन् गृहदारे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्तमसारूढो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गममत्तोऽसौ यस्मान्मामवमन्यते ।
योगलिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमाप्तो न पूज्योऽसौ दिग्मन्नाम् ॥
तस्मान्न जलमन्नम् तस्मै दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्यान्नं जलञ्चैव पत्रं पुष्यं फलादिकम् ॥
निर्मात्यमस्य चाग्राह्यं भविष्यति न संशयः ॥
एवं श्रुत्वा महातेजाः शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणमनुग्रहं नन्दं शूलधरं वृष ! ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थधारिणः ।
ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदवाद्या भवन्ति वै ॥
एवं श्रुत्वा सुनिस्तत्र रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्ड्याष्टमप्रतिमाध्यायान्
सङ्कलितम् ॥॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सामिध्यात्
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं स्थण्डिलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्माश्रयेन्मन्त्री शुक्रादीर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कचाद्यैर्यत् कृतं लिङ्गं वर्जनीयम् साधकेः ॥
अल्पमौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारम् सलिङ्गं सुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकैर्द्वेषं सिद्धिदद्यात्सिद्धिदम् ॥

देशुवाच ।

साविकारम् यस्मिन् मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्णितविकारश्च अस्वयम्भु स्वयम्भवम् ॥
कुञ्चन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मत्वं अङ्घ्रियैर्नापि कथं विज्ञायते विभो ॥

इश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदस्तुलमम् ।
यत्तथा चोदितं भद्रं । तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेश्यापि किं पुनर्मनुजनुभिः ।
आधिष्ठा साधकः क्षेत्रं हृदयानन्दकारकम् ॥
हृत्क्रियायाश्च अतिसुखं ददामि लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्राप्तं पश्यते नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरव पश्यते नित्यं क्रौडन्तं मालमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्त्तताधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरि ! ॥
आक्रमन्ति महाविप्राः सदैवा राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि ! आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्धेतसु सुञ्जन्ति तथा लिङ्गसु कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुराध्यक्षे आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यश्च यद्गलिङ्गसु आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”

इत्यादि देवीपुराणे नन्दाङ्गुलप्रवेशाध्यायः ॥॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं मुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः ऋग्यु ॥
नन्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाश्च बाणलिङ्गानि यन्मुखे ॥
इन्द्रादिपूजितान्वत्र तच्चिद्देविर्हितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सान्नाय्यार्थप्रदानि
च ॥”

अथशिवलिङ्गलक्षणम् ।
“आरुणं हृत्कलीलासुष्मासुष्मां करोत्यलम् ।
आग्नेयं तत् शक्तिनिभमथवा शक्तिनाश्वितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिभवेत् ॥” ॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।
“दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रसनालति ।
यद्यदुक्तं सह तिनं निर्णक्तं ज्ञायते तदा ।
निघित्तं निघनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” ॥

अथ नैऋतलिङ्गलक्षणम् ।
“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तम् कुक्षकुक्षियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृतं लिङ्गं गार्हस्थ्यं न सुखप्रदम् ॥”

अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।
“वारुणं वस्तुलाकारं पाशाङ्कं चालिवर्षसम् ।
दृढिर्मुखादेः ह्रस्वस्य संभोगान्मु मध्ये ॥”

अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।
“लयां धूम्रं न वारुणं अजाभं ध्वजम्वलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” ॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।
“तृणपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वाप्यथवा रात्रिं सशोणं रविवर्षसम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्षसम् ॥”

अथ वेणुलिङ्गलक्षणम् ।
“चतुर्वर्णमयं वापि वेणुवं ज्ञायतेऽग्रतः ।
वेणुव शङ्खचक्राङ्गुदाकादिभिर्भूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कस्य सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वेनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥

वेणुवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वरफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्थम् शशाङ्कं श्रीविवर्णम् ॥
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥”

इति वीरभद्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥
नारद उवाच ।
“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिद्धमेकादशं परम् ।
अवशाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्
चयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं लघुकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निधेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
द्व्युज्जयाङ्क्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं भूभवणं लघुविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूष्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापघ्नादनम् ॥
ज्वलन्निङ्गं जटाजूटं लघ्वाभं स्थूलविग्रहम् ।
कालाभिरुद्रमाख्यातं सर्वसन्तोषनिधेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमावीनं चन्द्रखाविभूषितम् ॥
प्रलयार्थसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ।
शुभाभं पिङ्गलजटं सुखमाज्ञाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमोशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलडमरुधरं शुभरक्ताङ्गभागतः ॥
अर्द्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवेरभियुतम् ।
इषद्रक्तमयं कान्तं स्थूलं लिङ्गं सप्तज्ज्वलम् ॥
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतुः ।

एकेनैव ज्ञानार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ॥”
 इति हेमाद्रिष्टतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
 “उक्ताङ्गं श्रेयसे योष्यं श्रीधर्मज्ञं विवर्जयेत् ।
 यमवर्णस्तु यलिङ्गं यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
 दण्डाङ्गं सूत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
 प्राशिवर्णं महाकाणं गन्दीधं पद्मरागवत् ॥
 पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धपूजितम् ।
 मौक्तिकाभं नीलनिभं बदरादिवैः प्रपूजितम् ॥
 वसुदेः सैन्ययज्ञेषु गृह्यकेयोत्थानकैः ।
 ज्ञानावर्णमयं नीलं प्रशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयष्टतकालोत्तरः ॥
 इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
 अथ तस्य परीक्षा ।
 “इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाध्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयष्टतम् ॥
 तुलाकरणस्तु तच्छुलेन । अपरतुलादिषु तच्छुला
 यद्यधिकाः स्युस्तदा तलिङ्गं गृह्णीतं पूष्यमव-
 धार्यं लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूष्यन्तदिति
 किं वदन्तीति हेमाद्रिष्टतलक्षणकाण्डम् ॥
 “सप्तलक्षस्तुलाकृत् वृद्धिमेति न ह्ययत् ।
 बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेष्ठं नार्भेदमद्यते ॥
 त्रिपञ्चवारं यस्तैव तुलासाध्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति सूत्रसंहिता ॥
 “नटां वा प्रक्षिपेद्गुह्याद्यदा तदुपलभ्यते ।
 बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविषड्वनम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥
 बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
 “अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
 बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणात्तरोऽपि
 च ॥
 तेन यस्मिं ज्ञतं तस्मान् बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
 ज्ञतप्रतिष्ठं तलिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
 पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाजति ॥
 सुक्तिस्तुतिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
 पङ्कजफलं पद्मबीजम् ।
 “पङ्कजम्बुफलाकारं कुण्डलाकृत्समाजति ।
 इति हेमाद्रिष्टतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥
 देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
 “प्रशस्तं नार्भेदं लिङ्गं पङ्कजम्बुफलाकृति ।
 मधुवर्णं तथा सुक्तं नीलं मरकतप्रभम् ॥
 हंसदिम्बाकृति पुनः स्थापनायां प्रशश्यते ।
 स्वयं संखवते लिङ्गं गिरितो नर्भेदाजले ॥
 पुरा बाणासुरेणाहं प्राथितो नर्भेदातटे ।
 आविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
 बाणलिङ्गमपि ख्यातमनोऽर्थाङ्गगतीतले ॥
 अथोषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
 लभेत् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो बाणलिङ्गैकपूजनात् ॥”

तथा,—

“तान्नी वा स्नाटिकी खाद्यो पाषाणी
 राजती तथा ।
 वेदिका च प्रकर्षया तत्र संख्याय पूजयेत् ॥” * ॥
 प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्भेदं भक्तिभावतः ।
 रोहितं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
 इति प्रत्यहवागलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
 याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ * ॥
 “संख्याय श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
 रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
 गुणास्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करौ ।
 विद्वयो रसलिङ्गे स्युरात्ममायाः सुसंस्थिताः ॥”
 इति सूत्रसंहिता ॥ * ॥
 “रत्नघातमयान्धेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
 पवित्राण्येव पूष्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
 एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
 काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
 बाणलिङ्गात् परं गान्धत् पवित्रमिह दृश्यते ।
 रोहितस्तुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”
 इति बाणलिङ्गप्रश्नाः । इति कंदारखण्डम् ॥ * ॥
 निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।
 “कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारक्ष्यो भवेत् ।
 चिपिटि पूजितं तस्मिन् गृहभङ्गो भवेदधुवम् ॥
 एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ।
 शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च ॥
 हृद्दिलिङ्गाश्चेत् बाणे विद्वेषगमनं भवेत् ।
 लिङ्गे च कर्णिका दृष्टा व्याधिमान् जायते
 पुमान् ।
 अत्युन्नतिं विलापे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥ * ॥
 तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च चरसलिङ्गं विवर्जयेत् ।
 अतिस्थूलश्चातिक्रशं स्वल्पं वा भूषणाख्यतम् ।
 गृह्णी विवर्जयेत्साहकं तद्धि भोलाथिनो
 हितम् ॥”
 इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥
 शुभलिङ्गमाह ।
 “अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।
 लघु वा कपिलं स्थूलं गृह्णी नैवार्चयेत् कश्चित् ॥
 पूजितस्य गृहस्थेन घर्णेन भ्रमरोपमम् ।
 तत्र सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादापीठगम् ॥”
 इति भववागलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
 दयः ॥ * ॥ वाणलिङ्गेष्ववाहनादि न कर्षयं
 यथा,—
 “वाणलिङ्गानि राजेन्द्र । स्थितानि सुवनत्रये ।
 न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तीषामावाहनं न च ॥”
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 “ब्राह्मोऽसृष्टं चोत्थाय यः स्मरेद्वागलिङ्गकम् ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति सत्वं सत्वं महेश्वर ॥”
 इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥
 अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।
 “ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यं महा-
 प्रभम् ।

कामवाक्यान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
 शङ्करादिरसोक्षासं वागाख्यं परमेश्वरम् ।
 एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
 मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूष्यास्व मनुं स्मरेत् ।
 प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गस्तु तोषयेत् ॥
 तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाष्य वागभव जपेत् ।
 ततो जपं समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥” * ॥
 अथ स्तवः ।
 “बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो
 नमस्ते चोयस्वपाय नमस्तेऽव्यक्तयोगने ॥
 संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते हृद्यस्वपधुक् ।
 प्रमत्ताय महेश्वाय कालरूपाय वे नमः ॥
 दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
 भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
 नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पवृक्षारिणे ।
 नमो विन्धप्रदात्रे च नमो विन्धस्वरूपिणे ॥
 वाक्स्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
 रामस्यानुग्रहापायं राख्याय भरतस्य च ॥
 सुनीनां योगदात्रे च राजसानां क्षयाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 ऐं हाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
 भगप्रियाय सर्वार्थ वेरिणां निग्रहाय च ॥
 परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
 कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
 कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
 मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
 कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
 कुलयोगाय निष्ठाय सुहाय परमात्मने ॥
 परमात्मस्वरूपाय लिङ्गस्त्रलात्मकाय च ।
 सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥
 इत्येतत् परमं गुह्यं वाणलिङ्गस्य शङ्करे ।
 यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत् सः ॥
 स्ववस्यास्य प्रसादेन योगो योगित्वमाप्नुयात् ।
 राख्यायिनां भवेदाख्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधुनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवन ।
 यं यं कामयत मन्त्रो तं तमाप्नोति लीलया ॥
 वाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
 किमन्यत कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ॥
 महाभयं समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ।।
 देशान्तरभयं प्राप्ते दस्युचौरादिसकुले ।
 पठनात् स्ववराणस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
 बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
 मया ।
 तस्य श्रवणमात्रेण नरो भोगमवाप्नुयात् ॥
 बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारं पश्यान् शत्रुनिग्रहे ॥
 वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो नाराधयेद्देवं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे सर्वगमोक्तमे पाञ्चतीश्रव-
 संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
 “नदीसमुद्भवं रौद्रमन्थोन्यस्य विघर्षणात् ।

लिङ्गं

नदीवेगान् समं लिङ्गं संज्ञानं रौद्रसुच्यते ॥
इति वीरमित्रोदयः ॥

“सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्वदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनन्महाया वाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्वदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रदिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वज्ञानिषु सिद्धिदम् ।
नन्महासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यममं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।
चतुरङ्गलक्षणसंघे रम्यवेदिकसुप्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तदर्हं मध्यमं प्रोक्तं तदर्हमधमं स्मृतम् ॥”
तस्य महिमा ।

“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महेशिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूज्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ * ॥

अथ देवललिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्कन्दभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोत्तमसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारं यलिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुशाण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमतीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥

अथार्धलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं ब्रह्मरुद्रविवर्धनम् ।
मृते स्थूलं यलिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं यद्भवत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं यथावाग्मुदाहृतम् ॥”
इत्यार्धलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं त्रिजिह्वमक्षतम् ।
तलिङ्गं द्विविधं त्रियमचलं चलन्तथा ।
प्रथमं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं चचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षं च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणसुच्यते ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

“आचार्यमुनये स्वैरं स्वयम्भूतो महेश्वरः ।
यत्र चैव स्वयं शक्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
घमनी यस्य संस्पर्शात् दहति त्तिप्रमेव तु ॥”
इति षट्कर्मदीपिका ॥ * ॥

“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यलिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तलिङ्गं तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणसुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥

लिङ्गं

शुद्धाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मणं कृष्णं शाक्रसुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदाम्यं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गार्धं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायव्यं ध्वजलिङ्गं कौबेरं तु गदान्वितम् ।
देशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःसृतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥
इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥

“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्श्वेति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पुजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छेलेणं सुक्तो सुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चानुषङ्गतः ॥”
एव वै दारुजं त्रियं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीपदं त्रियं हेमं राण्यप्रदं च तत् ॥
पुत्रवृद्धिकरं तान्त्रं राज्ञामायुःप्रवर्द्धनम् ॥”
इति मत्स्यस्तोत्रमहातन्त्रम् ॥ * ॥

“पारदं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकाभं न्यतुजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥

“सर्वफलप्रदा भूमिमंगलयस्तद्देव हि ।
अनन्तादाः स्मृता ह्यष्टौ मणयो वितुदन्वलाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वविधादाघातकारिणः ।
नानावर्णस्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
र्मितम् ।

सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूलोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटनं तु पाशानं मौलं शूचनयावहम् ॥
तात्कालिकं दरिद्रं कृत्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया ह्यौ भागो चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयं चैव शशना च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुष्यमयलिङ्गं यथा,—

“कार्यं पुष्यमयं लिङ्गं ह्ययगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरां शुद्धा गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाश्विषसमो भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।

“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
स्वच्छेन भूमिपतनरहितेन । शून्योद्धृतेनैतं
यावत् ॥ * ॥

लिङ्गं

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गद्यधृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”
तथा ।

“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिठेत्यं तुषीत्यं मारुते स्मृतम् ॥
भस्मीत्यं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरं शकरोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केप्रास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
क्षौभणे मारुते पिष्टसम्भवं लिङ्गं सुप्तमम् ।
दारिद्र्यदं ह्योद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्योत्थं दिग्भोगायुर्मन्त्रे धान्नीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपर्यटुनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै भुक्तिमुक्तिदम् ॥
अथैस्काभं चतुर्धा तु त्रियं सामान्यसिद्धिषु ॥
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिभूलं महानीलं ज्योतिश्चौरसमुद्भवम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्नये तेजसं स्वर्गकामनम् ।
चन्द्रापीडं न्यतुजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाख्यमणिजं शूचनयार्धं मौक्तिकं तथा ॥”
यन्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुत्रं ह्यीरकं त्रियं रोगक्षमौक्तिकोद्भवम् ।
शुभक्तं पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शूचदुर्ध्वत् ॥
नीलं लक्ष्मीपदं त्रियं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति सारसंग्रहे ॥

“महाभुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यमुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।
“चतुः सौसायसं लिङ्गं शूचनया नाशने हितम् ।
कीर्तितं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पैतलं भुक्तिमुक्तार्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमदधातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्यलोकस्य प्राप्रये पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्तान्जं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
इति शिवनारदसंवादः ॥

तान्नादिलिङ्गपूजनं तु कलौत्तरपरम् ।
“तान्नालिङ्गं कलौ नाश्नुत् रौद्रस्य सीसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं च शुककांस्यायसं तथा ॥
तष्टिकामस्तं सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवम् ।

कीर्तिकामो यथेति त्वं लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ॥
 शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा खीरमयं लिङ्गमायुष्कामोर्ध्वयेत् नरः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
 “स्थिररज्ज्वीप्रदं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
 प्रजादृष्टिकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
 विदेषकारणं कांक्ष्यं रौतिलं शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं खेसकं लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ॥
 अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगघ्नयावहम् ।
 त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”
 इति लक्ष्मणसमुच्चयः ॥
 “श्रीप्रदं बज्रजं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
 धातुजं धनदं साक्षाद्भारजं भोगसिद्धिदम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथासादिविनिर्मितम् ।
 कस्तुरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं गौरीचनोत्थञ्च रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतागुरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविवह्वनम् ।
 धारणाशक्तितदं लिङ्गं लज्ज्यागुरुसमुद्भवम् ॥
 यक्षकदंमसम्भ तम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
 “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां दिगुगं फलमीरितम् ॥
 स्वर्गलिङ्गे च पूजायां शङ्खानां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्मात्तुर्गुणम् ॥
 ताम्बे पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसंचयः ।
 गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लान्धायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 बाहुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य साक्षात् धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तत्र प्राप्तं ब्रह्मत्वसुखमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
 विष्णुत्वं प्राप्तवान् तेन सोऽभूद्भूतेकपालकः ॥
 स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
 तेन तद्भवत्सर्वं हि प्राप्तं तजोवर्णान्वितम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतशिवधर्मः ॥
 “पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गं पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
 स्वर्गलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्बे च कांक्ष्यके ॥
 पारदे वाच गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
 कार्यमेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 बाहुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाच पूजयेत् ।
 संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्मायप्रत्याखि ॥ * ॥ अथ
 शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यज्ञवेत् ॥
 रौप्यञ्च सर्वलिङ्गञ्च सर्वपात्रे निधाय च ।
 तस्मादुत्तोष्य तलिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
 चरामकेन स्नापयित्वा कालवृद्धं प्रपूजयेत् ॥

घोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पाञ्चतीं यजेत् ।
 तस्मादुत्तोष्य तलिङ्गं गङ्गातीये दिनत्रयम् ।
 ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनैः फलविशेषकामनया नामाविध-
 लिङ्गपूजायुक्ता वा च पूजा ।
 “लिङ्गं सुलक्ष्णं कुर्यात्तज्जलिङ्गमलक्ष्णम् ।
 देव्यहोने भवेद्गङ्गाधरधिके शत्रुवह्वनम् ॥
 मानहोने विनाशः स्यादधिके च शिशुनयः ।
 विस्तारे चाधिके ह्येने राक्षसाग्रो भवेद्भुवम् ॥
 पीठहोने तु दारिद्र्यं शिरोहोने कुलक्षयः ।
 ब्रह्मरुद्रविहोने च राज्ञां राक्षसं नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्ष्णम् ॥”
 इत्यादिना सुलक्ष्णलिङ्गस्यैव फलदाहत्वसुक्तम् ।
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 देवुवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तुस्य पूजने फलम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्रेते पूजा महेशानि कदाचिद्भास्ति पाञ्चती ।
 रद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितीरिता ॥
 रौद्री तु परमेशानि व्याघ्रा कुक्षलनी भवेत् ।
 वनेत परमेशानि अश्वविष्णुशिवशक्तिका ॥
 साहजं चिबलयाकारैः शिवं वेष्टा सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्त्ता सदाशिवः ।
 अतएव महेशानि पूजयेत् शिवलिङ्गकम् ॥”
 इति सप्तशक्तिकशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाश्चनतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 देवुवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 न्तिकातो लोकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 एतद्व्यस्य कुर्वीत कदाचिदपि पाञ्चति ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 अथ च ।
 “न्तिकातो लोकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 त्रिचन्द्रस्य प्रमाणेन घटने कारयेदुत्तमः ॥
 स्वाङ्गुष्ठपर्वमानस्य लला लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 न्दादुलिङ्गघटने प्रमाणं परिक्षीर्षितम् ।
 फलसुक्तमवाप्नोति अथवा चैतद्व्यथा ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतशिवधरतन्त्रम् ॥
 “लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्तज्ञानप्राप्तनात् ।
 समश्चैव विजानीयात्सर्वशरीकरणन्तिदम् ॥”
 इति कालोत्तरः ॥
 न्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
 क्तत्वं यथा,—
 “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं न्तिकाभेदेन पाञ्चति ।
 शुद्धं रक्तं तथा पीठं लज्ज्यञ्च परमेश्वरि ॥
 शुद्धानु ब्राह्मणे शुद्धं चन्द्रिये रक्तमिच्छते ।
 पीठानु वेद्येनातौ स्यात् शुद्धं शूद्रं प्रकीर्षि-
 तम् ॥”

तथा ।
 “शुद्धं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 चन्द्रियस्तु वरारोष्टे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 हरितं पार्थिवं देवि । निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वेद्यो महेशानि । त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 लज्ज्यं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि । त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥”
 इति लिङ्गाश्चनतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥
 “शिलादौ च महेशानि । स्थूलञ्च फलदायकम् ।
 अङ्गुष्ठमानं देवेशि । यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेश । फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलान् स्थूलतरं लिङ्गं सदात्तं परमेश्वरि ॥
 पूजनाङ्कारवाहिवि । फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
 स्थूलान् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 न्तिकातो लोकमिति विशेषवचनान् । शिला-
 स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चशुद्धीकरणसुक्तं
 यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तसन्धयोः ।
 योऽयमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “लिङ्गस्य याद्विस्तारः परिणाशोऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य दिग्गुणा देवी योनिस्तद्वत्सम्पत्ता ॥
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्यस्य न कदाचिदपि क्षिपत् ।
 रक्षादिशिवनिर्माणी मानमिच्छावशाद्भवे ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 लिङ्गशुभप्रतिषेधा,—
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां लयनालिङ्गसुस्थिते ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुष्यान्वर्षतोऽर्थायां पुष्पधूपशिवेदनेः ।
 लिङ्गेऽर्चते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पाञ्चति ॥
 एव देवि । पुरा ज्ञत्वं जीमोऽहं सर्वदेवतेः ।
 लिङ्गत्वालिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिमरेः ।
 प्रयच्छामि दिव देवि । यो मलिङ्गाश्चने रतः ।
 तद्वा सर्वान् विपापानि निर्गन्ते दग्धकल्पयः ॥
 मनुमना मत्समस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरमिन्दोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥
 इत्यविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
 “वक्ष्येपुतजलेलिङ्गं क्षपित्वा मम मानवाः ।
 लक्षणाश्चाम्बेदनां फलमाप्नोति स्वतमः ॥
 सुमन्थिचन्दनरसेलिङ्गमालिष्य भक्तितः ।
 अलिष्यते हरस्त्रीभिः सुगन्धैश्च कर्हमेः ॥”
 इति तत्रैव ॥ * ॥
 लिङ्गपूजाया अकररी शीघ्रः सत्पूजाफलञ्च यथा,
 “विना लिङ्गाश्चैनं यस्य कालो गच्छति निवृत्तः ।
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
 एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
 तीर्थानि निवृत्ता यथा लिङ्गादाधनमेकतः ॥

लिङ्गं

न लिङ्गाराधनादन्यत्र पुरा वेदे चतुर्विधम् ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापरिवाराणम् ।
पूजयित्वा नरो निर्वृतं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत्र परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“अश्वमेधमहत्त्वात् वाजपेयशतानि च ।
महेशाश्वेनपुण्यस्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“शिवस्य पूजनाहेवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवाः संस्कृताः सदा ।
तेषां पूजा भवेदेवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गां गङ्गाभ्यः शम्भु-
पूजनम् ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥ * ॥

“अग्निहोत्राण्येदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाश्वेनस्येते कोट्यशेनापि ते समाः ॥
द्विष्ट्वा भिक्त्वा च भूतानि द्विष्ट्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यज्ञेहेवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्मसाहस्रं भान्यसागण्यं यानिषु ।

क. समाप्नोति वे सुक्तिं विना लिङ्गाश्वेन नरः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”

तत्तन्मन्त्रेणैति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रैरेत्यर्थः । इति धीरमित्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥ * ॥

“सूत्रे ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुश्चभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥

लिङ्गवेदी महादेवो लिङ्गं साक्षात्तन्मन्त्रैः ॥
तयोः प्रपूजनास्त्रियं देवी देवश्च पूजितौ ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।

“ज्योतिर्भूयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशश्लोकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥

पूर्वलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥

पारदस्य शशांशिको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।

रंभं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्तकम् ।

यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरथयः ॥

लिङ्गं

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेश स ज्ञानी स च तत्त्वविन् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा सुवि पूष्यते ।
अग्निमादिबभूवीनामोश्वरः साधकोत्तमः ॥” * ॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।

“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्यात्ताडनाद्विषादगता ।
ताडनाद्गोगुक्तत्वं ताडनात्परणं भवेत् ॥”

इति मातृकामेदन्त्रे ८ पटलः ॥३॥

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।

ब्रह्मोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुः ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥

अतिसुहृन्मतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितयं गोपितयं गोपितयं त्वयापि च ॥

शम्भुना गोपितं तन्त्रे तन्त्रान्तरे प्रकाशितम् ।
शृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥

सर्गादौ विविधाः सर्गा मया दृष्टा हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यचराचराः ॥

सर्वे स्त्रीवशात् श्रेष्ठा मैथुनाज्जायत प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुदारयहणकर्मणि ॥

कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सन्ना देवासुरादयः ॥

प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोचुः प्राञ्जलयुः सर्वे भयाद्गङ्गदमानसाः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

उदाहृता वयं सर्वे भवानपि जगद्गर्भिनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥

विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा मोहते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमोश्वरैः ॥

येन स्याज्जगतास्त्रिधास्तत्तु क्रुश्व दयानिधि ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।

सह तेर्गुरुङ्कारं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

दृष्ट्वा मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रेणा विना शम्भुं यत् कर्मण्यं वदस्व मे ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्मण्यं स्तुतं तेन अशुजातिर्यथाविधि ।

किन्तु तदुद्योग्यनारीषु विवाहाद्यं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अशुजापय तं हरे ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रसादयतु वै लघु ॥

कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु ते, सार्द्धं जग्मतुर्विधिरेश्वरौ ।

यत्र दत्तो महातेजाः प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तदुद्युक्तं तपस्तप्तुं प्रजापतिः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे तं तपसा लोषयेच्छिवाम् ॥
आविर्भूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

लिङ्गं

प्राह मां वः किमर्थेण समुत्कृष्टाः सुरासुराः ॥
देषुवाच ।

श्रीर्भं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चेत्तु क्रुश्व सिद्धिं सदा शिवे ॥

एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥

देषुवाच ।

शम्भुरद्यतनो बालः किं मां सन्मोघयिष्यति ।
मम धीर्यं पुमांसुषु अन्यं वै परिकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तोषं करिष्यति ॥

शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुञ्चितम् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वादुमितप्राह चेश्वरी ।

दत्ताय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥ *
दत्तोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकर्मधरां पराम् ।

खड्गं लम्बोदरौ चापचरन्मोहतकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाट्टकरयुग्मां वरप्रदाम् ।

कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥
दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
भदीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥

तथेष्टुक्त्वा जगद्वाची अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो गत्वा यत्र तपे तपो हरः ॥

सस्त्रीकाः परमात्मानसुपतस्थुर्जगत्पतिम् ।
प्रथेस्तुष्टुधुर्भक्त्या प्राहुर्गङ्गदभाषिणः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेशे लोकेनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सस्त्रीकाः दृष्टार्थं परमेश्वर ।

अतस्तु क्रुश्व चोदाहं दृष्टिरक्षा यथा भवेत् ॥
दत्तगोहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।

जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।

भवतां प्रीतये सम्यक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय ममेव हि ॥

इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरं महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवन् सर्वसुन्दरम् ॥

दत्ताय कथयामासुः शङ्करैर्योदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वृत्य कृतकृत्या यथा गताः ॥

गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा एवम् ।
जगाम रमे सत्या च चिरं निर्भरमानवः ॥

अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रमे न प्रोक्ते तं सोऽपि सती आन्ताभवत्तदा ॥

उवाच हीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन् हि शक्तोऽसि तव भोरं सुदुःखम् ॥

समस्य मां महादेव हर्षां क्रुश्व जगत्पति ॥
निश्रम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।

निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निदधमानवः ॥

कृत्वा सम्पूर्णमर्थं सती च तत्कर्मैयुगा ।
 उन्मत्तानाम् मन्त्रं उभयोस्तेज उक्तमम् ।
 पपात धरणीपृष्ठे तैर्थाप्रमखिलं जगत् ॥
 पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
 तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ॥
 यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्रः शिवः ।
 उभयोश्चैव तैर्जोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
 इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
 रात्रान्तर्गततृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
 ब्रह्मसंवादेः ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
 मधिकारो यथा,—
 “शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरी वा गागपोऽथवा ।
 शिवार्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
 अनाराध्यं च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
 न शक्यति महादेवि श्रापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥
 पञ्चपात्रसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
 फलानि बहुधान्यैव पुण्याण्येव यथाविधि ॥
 सुमेधसदृशं चान्नं नानाविधं मन्त्रैश्चरो ।
 सृपादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
 यद्वत् पुण्यैवेदं सर्वं विद्यासमं भवेत् ।
 शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
 विशेषतः कलियुगे स नरः पापभागभवेत् ॥”
 इति उत्पत्तिकथने ६४ पटलः ॥ * ॥
 “सर्वपूजासु देवेशि । लिङ्गपूजापरं पदम् ।
 लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः ॥
 विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
 तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
 यदाप्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
 तदाप्यं पतितं मन्ये विद्याभूमिसमं स्तूयते ॥
 ब्रह्म विट् चन्द्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
 तन्मृगान्तरं परमेशानि त्रयश्चकालतामिषुः ।
 शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत् ॥
 शिवार्चनम् देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्णितम् ।
 विद्यागर्भसमं देवि तत्र गेहं विद्धि पाञ्चति ॥
 अन्नं विद्या पयो मन्त्रं तस्मिन् वैश्रवणि पाञ्चति ॥
 शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
 आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विल्लपञ्चैर्वैरानने ॥
 पश्चादन्नं महेशानि । लिङ्गं प्रार्थ्यं प्रपूजयेत् ।
 अन्यथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”
 इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १ पटलः ॥
 उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
 उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादीप-
 पत्त्याख्यानि । तदुक्तम् ।
 “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
 अर्थवादीपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयः ॥”
 तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयो रूपपा-
 दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यन्तोऽप्ये वष्टे
 प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तु न
 एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्व-
 मिदमन्तं न च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
 पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
 आभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

तन्मध्ये सति नवकत्वः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
 रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरंगाविषयो-
 करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
 वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलम् ।
 प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदगुह्यत्वस्य वा
 तत्र तत्र अयमार्गं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
 आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
 यावत्त विमोक्षे अथ सम्पद्ये इत्याद्वितीयवस्तु-
 ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं अयत्ते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
 प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
 तत्रैव उत तमादेशमपार्था येनाश्रुतं श्रुतं
 भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
 वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
 तत्र तत्र अयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
 तत्र यथा सौम्येकेन ऋत्विजेन सर्वं ऋगमयं
 विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 ऋत्विकेत्येव सत्वम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
 विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः अयत्ते ॥ ६ ॥
 इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
 वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
 भागवते । १ । ३ । १० ।
 “एकादशसहस्राणि लिङ्गाण्यं चातिवस्तुतम् ॥”
 अस्यान्यद्विवरणं पुराणग्रन्थे दृश्यम् ॥ हेतु ।
 यथा, तर्ककौस्तुभम् । “लिङ्गज्ञानमन्त्रं लिङ्ग-
 ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गत्वं करणं न
 हि ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥ सप्तशरीरम् ।
 यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।
 “बुद्धिकर्म्मन्त्रियप्राणपञ्चकेर्मिनसा धिया ।
 शरीरं सप्तदशभिः कथं तलिङ्गमुच्यते ॥”
 लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । के + क ।)
 कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
 दयोऽस्य कपित्थशब्दे विचिन्थाः ॥)
 लिङ्गवर्द्धः, पुं (लिङ्गं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् +
 अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिशुवृद्धिकरणम् । तस्यौघधं यथा,—
 “कटुतेलं भस्मानकं वृक्षौफलदाडिमम् ।
 वल्कलैः साधितं लिपत्र लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
 अपि च ।
 “कुष्ठमाधमरीचानि तगरं मधुपिप्ली ।
 अपामार्गान्धगन्धा च वृक्षौ सितसर्षपाः ॥
 यवाक्लिप्तं सेन्धवश्च पाणिकोङ्कणं शुभम् ।
 लिङ्गबाहुक्तानाञ्च कर्णयोर्द्विहृत्तवत् ॥”
 इति मारुते २० अध्यायः ॥
 लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वृध् +
 णिच् + इति । डीप् ।) अपामार्गः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवनीयोप्यो
 यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तत्-
 पयाय । धर्मेध्वजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
 “धीविकादिनिमित्तस्तु यो धिर्भक्तिं जटादिकम् ।
 धर्मेध्वजी लिङ्गवृत्तिर्ह्येतं तत्र निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गालिका, स्त्री, सुदूरधिकः । तात्पर्यायः ।
 दीना २ । इति हारावली । २ । १७ ॥
 लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
 इतिः ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
 भाषा । तात्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
 शिववक्त्रिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
 लेङ्गी ७ लिङ्गफला ८ चाखाली ९ लिङ्गला १०
 देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्भनी १३ शिष्या
 १४ शिववक्त्रो १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सत्य-
 सिद्धिकरत्वम् । दिग्बलम् । वज्रत्वम् । रस-
 नियामनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सञ्ज्ञा-
 सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “लिङ्गनीं गुरुपत्नीं च समोन्नामय पञ्चसु ।
 वृद्धाश्च सन्ध्योश्चापि गच्छतो जीविनश्चयः ॥”
 लिङ्गी [न], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इतिः ।)
 हस्ती । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मेध्वजी ।
 यथा,—
 “अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गसुपजीवति ।
 स लिङ्गनीं हरं देवस्त्वार्यगर्भोनीं च गच्छति ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 (वासनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
 भागवते । ४ । २६ । ६५ ।
 “ननास्य ताडयं राजन् लिङ्गिनी देहसम्भ-
 वम् ।
 अङ्गुलान्गुभ्रुनोऽर्थो न मनः स्पृष्टमिच्छति ॥”
 लिपि, स्त्री, लिपि श्र प ञ लोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (मुदा - उभ - स क - अनिट् ।) लि, लिप्-
 ट्ति । स्त्री, लोपा । श्र प ञ, लिप्यति लिप्यते
 चन्दनेन गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥
 लिपः, पुं (लिप्यतीति । लिप + कः ।) लोपन-
 कर्ता । इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उणा-
 ४ । १२६ । इति इत् । स च कित् ।) लिखित
 वर्णम् । तात्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
 नम् ३ लिपिः ४ इत्यमरः ५ लिखनम् ५ लेख-
 नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
 इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
 धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, नैषधे । १ । १५ ।
 “अयं दरिद्रो भवितेति वैश्वरीं
 लिपिं ललाटेऽर्चयन्तस्य जायतीम् ।
 मृगान् चक्रोऽल्पनकल्पपादपः
 प्रणोय दारिद्रदरिद्रतां वृष्टः ॥”
 अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहवैतन्त्रे ।
 “सुदालिपि, शिष्यलिपिर्लिपिर्लिखितसम्भवा ।
 गुह्यिकावुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्युताः ॥”
 लिखितपुस्तकादि । इति कविदिति भरतः ॥
 लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + क +
 “दिवाविभानिष्ठेति ॥” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिप्याकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपिकारः, पु, (लिपिं करोतीति । ल + च्यञ् ।) लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । कृदिकारादिति डीष् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपि, लि, (लिपि + क्त) भक्षितम् । क्त-लेपनम् । तन्मन्त्रायः । दिग्धम् २ । इत्यमरः ॥
 विलिम्पितम् ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्चितम् ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ४८ ।
 “तस्मिन्नेतन्निखलाश्च चत्वारो विहितान्धया ॥”)
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादितिः ॥
 विषदिग्धम् । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
 लिपिकः, पु, (लिपि एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्त-बाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । स्वार्थे कन् ।) इच्छः । यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः । अथवाही लिपिका-चतुष्कं अभिजित् । इति सत्कथसुक्तावली ॥
 लिप्या, स्त्री, (लब्धिभिच्छा । लभ + सन् + च्यः । टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्यां चक्रे प्रसेनासु मथिरत्रे स्यमन्तके । गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहृत्त ह ॥”)
 लिप्युः, लि, (लभ + सन् + उः ।) लब्धिभिच्छा । तन्मन्त्रायः । गृध्रः ३ गर्हनः ३ लृष्णक ४ लृष्ण, ५ अभिलासकः ६ लोभुपः ७ लोभुभः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ११६ ।
 “सोऽप्युपायनकोभासन् अर्द्धे कल्पितायतिः । उपप्रदानं लिप्यनामेकं स्थाकर्षणौघधम् ॥”)
 लि(वि)निः, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात् पस्य षत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
 लिनि(वि)करः, पु, (लिनिं करोतीति । ल + “दिवाविभानिश्चैति” ३ । २ । २१ । इति टः ।) लिपिकरः । लिपिं करोति इत्यर्थे ष्टुष्ट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 लिनि(वि)करः, पु, (लिपिं करोतीति । ल + टः ।) लिपिकरः । इत्यमरटीकायां भाष्येऽपि नः ॥
 लिना, स्त्री, (लिनि + कृदिकारादिति डीष् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिम्यः, पु, (लिम्यतीति । लिम्य + “अनुपसर्गात् लिम्यविभ्रंति” ३ । १ । १३८ । इति शः ।) लपनकर्त्ता । इति लिम्यघातोः कर्त्तरि श्प्रत्यये-निष्पन्नम् । इति सुश्रुतबोध्याकरकम् ॥
 लिम्यटः, पु, विद्गः । इति शारदावली । १६२ ॥
 लिम्याकं, स्त्री, निम्नकविशेषः । पातिलेषु इति भाषा । तस्य गुणाः । सुरभित्वम् । स्वादुत्वम् । नात्यन्तत्वम् । भक्तरोचनत्वम् । वातघ्नघृहृ-त्वम् । हृद्यत्वम् । कृद्विज्ञत्वम् । नातिपित्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“कथं शुद्धं नतं तान् लिम्याकाङ्क्षित्वर्था पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे ज्योतिष्ये यज्ञदरिणौहे ॥)
 लिम्याकः, पु, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥
 लिश, ड य औ तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छे-मण्डीभावः । ड य, लिशयेते धर्मेः कर्त्तौ औ, छेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश, श औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ, अलिचत्तु छेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश्वः, पु, नैर्कः । लघघातोः कर्त्तरि वन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्वमपि । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादितिः । १।५३ ॥ (लश्व इति पाठः साधुः ॥)
 लिह, ल ष औ खादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदा० उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ष, केटि पुष्याणि षट्पदः । लीटि । औ, अलिचत्तु । इति दुर्गादासः ॥
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवीकरणम् । कि, लाययति लयति । मिष्यो-र्यव्णाविति लापयति लोहमणौ कर्मकारः । खेष्टदवे तु लात्योर्लघनाविति जगो हृतमसौ लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ॥
 ली, गि झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) गि, लिनाति बाला लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्त्ताविवक्षायान् लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं अन्तःस्यलतोयादिः । इति दुर्गादासः ॥
 ली, ड य औ झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य, लोयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गादासः ॥
 लीका, स्त्री, लिचा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीचा, स्त्री, लिचा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीटः, लि, आस्वादिनः । इति लिहघातोः कर्त्तृक लि प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रीकण्ठ-चरिते । १ । ५३ ।
 “सा शुद्धयेऽस्तु शिषपादमखावनिर्घो भक्ता यदीयकचिलोऽललाटपट्टाः ॥”)
 लीनः, लि, (ली + क्तः । “ओदित्च” ८ । ० । ४५ । इति निहान्तस्य नः ।) लयप्राप्तः । झिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ अपि च ।
 “दिवाकरान्तति यो शुद्धासु लीनं दिवाभीतमिवात्कारम् । सुश्रेष्ठपि नवं शरणं प्रपन्ने समत्वसुचैः शिरसामनीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ॥
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + सव्यदादित्वात् लिप् । लिपं कर्त्तौति । ला + कः ।) केलिः ।

विलासः । शब्दकारभावच्छेष्टा । इति मेदिनी । ले, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भागवने । १ । १ । १८ ।
 “अथात्थाहि हरेर्धोमन्नवतारकथाः शुभाः । लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”)
 अलञ्चप्रियसमागमया स्तुतिविनोदनाथं प्रियस्य या वेद्यगतिदृष्टिदृष्टितभस्थितैरदुक्तानिः क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवन्नभसमागमनायिकायाः सख्याः पुरोऽत्र निजस्तुतिविनोदनुहृता । आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्रायेश्वरानुक्तित्माकथयन्ति लीलां ॥” इति । प्रियाशुकरायं लीला । यथा वेनोदितं वदति याति तथा तथासाविद्यादीद्युष्योऽपि । ली ड य औ झिषि नास्तीति लक् लीला । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ * ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चैति लीला सेयं द्विधोच्यते ।” इति पद्मपुराणम् ॥
 तथा हि ।
 “सदान्तैः प्रकाशैः खैर्लीलाभिश्च स दीच्यति । तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरं ॥ सद्यैव स्वपरीवारैर्कन्नादि कुरुते हरिः । जगद्भावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥ तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावं विभावयेत् । प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥ अन्वाख्यप्रकटा भान्ति तादृश्यस्तदगोचराः । तत्र प्रकटलीलायामेव स्थानं गमागमौ ॥ गोज्ज्वले मथुरायाञ्च द्वारकायाञ्च शार्ङ्गिणः । यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति साः ॥” इति श्रीभागवताष्टमम् ॥
 लीलावती, स्त्री, (लीलावत्यस्या इति । लीला + मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती । शब्दकारभावच्छेष्टान्विता । खेलाविशिष्टा । इति लीलाशब्दाद्यदर्शनात् ॥ * ॥ भास्कराचार्यस्य पत्नी । सत्कृताङ्कगन्यः । यथा । गोदावरीतीर-निवासिनी महाराष्ट्रदेशेऽशुद्धवस्य श्रीभास्करा-चार्यस्य गन्यकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-वित्तिसङ्घट्टयस्य तां परिलीलावत्या लीला-वतीमिव । इति लीलावतीगन्यस्य मङ्गला-चरणश्लोकस्य टीकायां भवेद्यः ॥ * ॥ (अवि-क्षितशुभतेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुताभिभा ॥”)
 वेद्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्यक्त्वात् चतुर्थिणा विना भूतिम् । धर्मेकार्यमिति ज्ञात्वा न यद्वाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्षकारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् । न मन्त्रमादादिदृष्टातः सभायं ऋद्धिंयुतः । सप्तहृदिपतिर्जातः स्वयंयुतसमप्रभः ॥” इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेद्याया लवणाचल-दाये हेमचन्द्रचटकस्य तथाविधफलदर्शनात् ।

लुट

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य द्वितीयश्लोको यथा,—
“द्रव्यं नाकुलसुखञ्चो गुणग्रन्थः कर्माधिकं
झाष्यते
जातिविभ्रुतिमागता न च पुनः झाष्या विशेष-
स्थितिः ।
सम्बन्धः सङ्घो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये
सान्नीच्या नयवे प्रकर्मकृशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”
इति मखनमिश्रः ॥
लीलोद्यानं, ली, (लीलार्थसुदानम्) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।
“अथ मानससुखद्वयं देवर्षिब्रातसेवितम् ।
अतीत्य गच्छेत्तत्र लीलोद्यानं दुयोषिताम् ॥”)
लुक, [च] पुं, लोपः । यथा । स्वमोर्लुक् लीवान्
परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
आकरणम् ॥
लुक्कायितः, चि, (लुक कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हिते शिशुः निनीयते
पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कायनयने-
र्लुप् लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति लो साध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रयेन
निष्पन्नोऽयम् ॥
लुङ्गः, पु, क्लोजङ्गः । इति रत्नमाला ॥
लुज्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुज्जयति । भा दीप्तिः । षड्ार्था निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
लुष्, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) खोऽलुष्ोत् कर्षणासिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुट, विकोटविकोङ्गनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विकोटि अक०-विकोङ्गे सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
लुट, इ क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुटयति । इति चोर्थम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुट, छ क्च य विकोटविकोङ्गनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विकोटि अक०-विको-
ङ्गे सक०-सेट् ।) छ, अलुटत् । क्च, अलु-
टत् अलुकोटत् । य, लुटयति । विकोटः सम्बन्धी-
भावः । तत्र लुट्यन् सशोको भुवि रीरदावान् ।
इति भट्टिः ॥ विकोङ्गे लुट्यत्कालकान् दुर्गान्
कवाटानि च कोटयति । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुट, छ ड दौप्तिप्रतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुगटाकः

छ, अलुटत् । ड, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥
लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दौप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
लुट, इ गद्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुगटते ।
आलस्यं मन्वीभावः । स्तेयं चोर्थम् । खोटः
खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥
लुट, छ ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) छ, अलुटत् । ड,
लोटते । इति दुर्गादासः ॥
लुट, क चोर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुट, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत
लुजोत । लोटः सम्बन्धीभावः । हारीशं
हरिणाचीयां लुटति क्तनमख्ये । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठनं, ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) आम्बस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गडागडि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेत्त-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुठितः, चि, (लुठ + क्तः ।) सहभूवि पराट्टतः ।
अमशान्तर्यं पुनः पुनर्भूमौ लुठितोऽयः । तत्-
पर्यायः । उपाट्टतः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेत्तितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपाट्टतः ४
पराट्टतः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।
“शलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुनाकालकल्याणमेघौघः पतितो भुवि ॥”)
लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मन्थो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुड, शि संठतौ । झेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडोत् लुजोड् । इति दुर्गादासः ॥
लुगट, कि अवज्ञाचोर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्बुद्ध्याः । तेन भाद्रिपञ्चे
यमादौ तज्जोपे लुग्यत इत्यादि । कि, लुगटयति
लुगटति । इति दुर्गादासः ॥
लुगटकः, पुं, (लुगटतीति । लुगट + क्तुल् ।) शाक-
विशेषः । नद्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लुगटा, ली, (लुगट + अट् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुगटाकः, पुं, (लुगटतीति । लुगट + “कल्पभित्त-
कृद्गुणदृष्टः वाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाकन् ।) चौरः । लुटघातोः वाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
लुगटाकी, ली, (लुगटाक + वित्वात् डीप् ।) चौरा
ली । इति सुम्बोधआकरणम् ॥
लुगटकः, चि, (लुगटतीति । लुगट + क्तुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
“ये चौरा वङ्गिना दृष्टा गरदा ग्रामलुगटकाः ।
सारमेयाद्दे ते वै पातन्ति पातकान्विताः ॥”
इति पाप्मे पातालखण्डम् ॥
लुगठनं, ली, (लुगठ + ल्युट् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।
“हरयं लुगठनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ।”)
लुगटा, ली, (लुगट + अट् । क्तियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुगटाकः, पुं, (लुगट + वाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १ । ३ ।
“विभोऽभिसारिकायां भवनगणस्माटिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनोतिमिरपटप्रकट-
लुगटाकः ॥”)
लुष्ठी, ली, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुळ, क चोर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुळयति । इति
दुर्गादासः ॥
लुळिका, ली, (लुळी । स्वार्थे कन् । तनटाप ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टन-
मेवलोमादिः । लुळि इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
“सैन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तमन्थांघ्रां घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥”
ताम्रभाजने घृत सैन्धवं हत्वा रौद्रि तप्तं हत्वा
मेघलोमलुळिकया घृष्टा मलयश्च हत्वा तेन
मन्थयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
लुळी, ली, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुय, इ क्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुयति । क्त्ये वध-
ज्ञेयी । इति दुर्गादासः ॥
लुप, क्च श प ल्च ल्च ली छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) क्च,
अलुपत् अलुलोपत् । श प ल्च, लुप्यति
लुप्यते । छ, अलुपत् । ली, लोमा । इति
दुर्गादासः ॥
लुप्, इर य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मान् पुषादित्वात्त्रिंशं इत्यन्ते । य, लुप्यति ।
युपि व्याज्जलोभावे । पातुं लुप्यति लावर्ण्यं
नेत्राङ्गलिपुटेनरः । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुप्, पुं, (लुप् छेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽचोभ्योऽवे लुप् । इति सुम्बोध-
आकरणम् ॥

लुलापः

लुपं, ली, (लुप् + क्तः ।) चौबंघनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
वति, चि । यथा,—

“चक्षुष्मानिति लुपार्त्तं चाखालं चाक्षयेति च ।
प्रशंसा निन्दनं चैवात् परवान् विशिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिवृत्तनाभि लुपत्रिबलि श्यामस्तनाय-
मलसाक्षि ।

बहुघवलजवनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥”

लुव कि इ अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुभयति
लुभति । इ, लुभ्यते । अर्हं वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + गन्धर्धेति क्तः ।) आघः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २२ ।

“स संनिवृद्धेन्द्रियवाडमनास्तु

शिष्ये महायोगसुखे च लुब्धः ।

जराय तं देशसुपाजगाम

लुब्धस्तदानीं नृगसंलिप्तसुख्यः ॥”

लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, चि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । घे, १४ ॥ तत्पर्यायः । यधुः २ ।

गर्हणः ३ अभिलाषुकः ४ लुब्धः ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।

“लुब्धो यशसि नत्वर्थं भीतः पापात् प्रच्युतः ।
मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभयत् ॥”

लुब्धकः, पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) आघः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।

“आस्माकमीदृशं मांसं ददति लुब्धका इति ॥”

लम्पटः । इति लुब्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ (पायुः ।
यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निर्दन्तिनाम पश्चाद्दृष्टया याति पुरञ्जनः ।
वैश्रवं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”

लुभ, य इर् गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर०-सक०-सेट् ।) गार्थमाकाङ्क्षा । य,

लुभयति घनं लुब्धः । इर्, अलुभत अलोभीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निवृत्त इ इत्यर्थे । इति

दुर्गादासः ॥

लुभ, श्र विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर०-सक०-सेट् ।) श्र, लुभत्यात्मनि कामे च ।

इति हलायुधः ॥ लोभिता लोब्धा । इति
दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लुभितः, चि, विमोहितः । विमोहनार्थलुभधातोः
लुक्, विमर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोभधातुरयम् । लुलापः ।

इति दुर्गादासः ॥

लुलापः, पुं, (लुल्यते इति । लुल विमर्हने + भिदा-
दित्वात् अड । लुला आप्रोतीति । आप् +

अण् ।) महिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भक्तनरङ्गश्याम् ।

“लुलापं खड्गेन ह्वित्वि ह्वित्वि ॥”

लूता

(तथास्य पर्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-
सलः ।

पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलितः, चि, (लुज + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,
“प्रेङ्गोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”

इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।

“हत्वा रथाश्चास्त्रिच्छेद शिरो लुलितकुण्ड-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरजो विधुञ्जिविष्क

कचलुलितश्रमवार्थलङ्कृतस्ये ॥”

शामः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न स विभाजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥”
म्हानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

“प्रातर्निद्रानि यथा यथात्मना लुलितनिःसहै-
रङ्गेः ।

जामातरि सुदितमनास्तथा तथा साहरा
च्युः ॥”

उल्ललितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।

“विशीर्षवाङ्महिशिरोरुहोऽपतत
यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्यता ॥”

खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।

“किम्बन्तकासिलुलितता पतता विमानात् ॥”
विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।

“येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ-
विस्मर्षितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥”

लुष, स्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥

लुष, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोषधातुरयम् । लुष्ठाः । इति
दुर्गादासः ॥

लुषभः, पुं, (रोषतीति । रुष हिंसायाम् +
“रुषिर्नेङ्गु च ॥” उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तहस्तौ ।

इत्युणादिकोषः ॥

लुष्ट, औ गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अलुचत् । गार्थं
लभ्यमिच्छा । लोष्टति घनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, अ गि ह्रिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) अ गि, लूनाति लूनीति ।

लूनः लनिः । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + बाहुलकात् लन् ।
गुणाभावश्च ।) कौटविशेषः । माकड्वा इति

लूता

भाषा । तत्पर्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्ध्वनाभः ३
मकंटकः ४ । इत्यमरः ॥ मकंटः ५ लूतिका ६
ऊर्ध्वनाभिः ७ श्रनकः ८ तन्नुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतातन्नुनिरुद्धारः शून्यालयः पतन्वतगः ।
पथिके तस्मिन्नक्षपिहितसुखो रोदितोव

सखि ॥”

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते,
५२ ॥ श्रेवस्य पर्यायः । मर्मत्रयः २ टुका ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नोगस्य निदानादि
लूतानां जन्तुविशेषाणां सुप्ततिं संख्यात्वाद् ॥

“यस्मात्लूनद्वयं प्राप्ता तुनेः प्रखेदिवन्दवः ।

तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
बोद्धव्य ॥”

अथ सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदापिदृषिसक्तमम् ।

वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य तुनेस्तस्य ललाटे खेदिवन्दवः ।

अपतन् दर्शनादेव लुप्तस्तातोऽवर्षसः ॥

लूते लब्धे महर्षस्तु धन्वर्धे संभ्रतऽपि च ।

ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महा-
विधाः ।

तासामष्टौ कष्टसाधा वर्ण्यस्तावन्न एव हि ॥”
तत्र लणमखलाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाधाः ।

सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाधाः । तासां सामा-
न्यतो दंशलक्ष्यमाह ।

“ताभिर्दृष्टे दंशकोऽप्यप्रहतिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च विदो-

षणाः ॥

पिडिका विविधाकारा मखलानि महानि च ।
श्लोथा महान्तो न्ददो रक्ताः श्लावाञ्जला

क्षया ।

शामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्ष्यम् ॥”
दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यत् क्षयं श्लावं वा जालकाट-
तम् ।

दग्धाकृति भ्रष्टं पाकं केदशोचज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तदृष्टमिति निर्दिशन्त ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्यप्राणहरास्तासां
लक्ष्यमाह ।

“श्लोथः श्वेताखिला रक्ता पीता च पिडिका
ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेदाहः श्लोथो ह्रिका शिरो-
यहः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—

“रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।

श्रीताम्बुपिष्टैराणैः सटो लूतां विनाशयेत् ॥”
अपि च ।

“अभयां रोचनां कुष्ठमकण्डूभ्यं तथोत्पलम् ।
नक्षत्रसंज्ञानि गरलं सुरवां तथा ॥

सकलिङ्गं समञ्जसात्मनाश्च श्रुतावरीम् ।

श्रद्धाटकं समझाच पयकेशरमित्यपि ।
 कच्छीकृत्वा पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गणम् ।
 सम्यक् पक्षीवतीर्थे च शीते तस्मिन् विनिः ।
 (चिपेत् ॥
 सर्पिसुखं भिषक् चौत्रं कतरचं निधापयेत् ।
 विषाधि हन्ति दुर्गाणि गरदोषहतानि च ॥
 अश्राहन्ति विषं सर्वं गरोरुपहतां त्वचाम् ।
 योगजनमकं कच्छं मांससादं विसंज्ञताम् ॥
 नाशयत्वङ्गनाभ्यङ्गं पानवस्त्रियु योजितम् ।
 सर्पकोटाखलुतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
 ऋतुप्राशस्त्रेह दृष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “कोटिभ्यो दाहयतरा लताः षोडश ता जगुः ।
 अष्टाविंशतिरिच्छेके ततोऽप्यन्ये तु भूयसोः ॥
 सहस्ररश्मिगुचरा वदन्त्यथे सहस्रशः ।
 बहूप्रवक्त्रपा तु लूतेकेषु विषात्मका ॥
 रूपानि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्मांससङ्करात् ।
 नास्ति स्थानयवस्था च दाघतोऽनः प्रचक्षते ॥
 कच्छसाध्या पृथग्दोषेरसाध्या निचयेन सा ।
 तदंशः पौतको दाहद्वटस्कोटस्वरदाहवान् ॥
 भृशोष्ण रक्तपीतामः क्षेदी द्राक्षाफलोपमः ।
 श्लेष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाक्षितः ॥
 निद्रा शीतस्वरं काचं कच्छं कुर्वते भृशम् ।
 वातिकः परुषः श्यावः पद्मेदस्वरप्रदः ॥
 तद्भिर्भागं यथास्वच दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायान् लूकोहन्वासहकाश्रिरो-
 रणाः ॥
 चैताः पीताः सिता रक्ताः पिटकाः श्वययु-
 ङ्गवाः ॥
 वेपथुर्वेपथुर्दाहसङ्गान्धं वक्रनासता ।
 श्यावोऽष्टवक्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभङ्गनम् ॥
 पक्षजम्बूसवयश्च दंशात् सवति शोणितम् ।
 सर्वोप सर्वेणा प्रायो अपदेशस्तु भूयसा ॥
 तोच्छामध्यावरत्वेन सा जिह्वा हस्त्युपेक्षिताः ।
 सप्ताह्न दशाह्न पक्षेण च परं क्रमात् ॥
 लूतादंशश्च सर्वोऽपि दृढमण्डलसन्निभः ।
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा ऋदुर-
 ङ्गवः ॥
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पथ्येनी जाल-
 कावृतः ।
 विसर्पवान् शोफयुतस्त्रयते बहुवेदनः ॥
 च्वराशुपाकविकारकोदावदरयान्वितः ।
 क्षेदेन यत् सृष्टवत्सङ्गं तत्रापि कुर्वते व्रणम् ॥
 आसदंशुः शकम्बुशुक्रलाजानखासवेः ।
 अष्टाभिरुदमत्विषा विषं वक्त्रेऽप्येषतः ॥
 लूता नामेदंशुः शकम्बुश्च वाधश्च कीटकाः ।
 तद्दूषितश्च वक्त्रादिदेशे दृक्तं विकारहृत् ॥
 दिनाह्ने लक्ष्यते नेव दंशो लूताविषोद्भवः ।
 कृत्वाधधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥
 अथक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित् कच्छरुजान्वितः ।
 द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्निष्ठु पिटकेरिव वापितः ॥
 अथक्तवर्णो नतो मध्ये कच्छमान् अन्धसन्निभः ।

हृतीये सञ्चरो रोमहर्षहृत्कमण्डलः ॥
 श्रावकूपलोदाटो रोमज्ञेषु सखवः ।
 महाचतुर्थे श्वययुस्तापन्वासभ्रमप्रदः ॥
 विकारान् कुर्वते तांस्तान् पचमे विषकोपजान् ।
 षष्ठे आश्रितो मन्माणि सप्रमे हन्ति जीवितम् ॥
 इति तीक्ष्णं विषं मध्यं ह्रीनश्च विभजेदतः ।
 एकविंशतिराशेषं विषं श्राप्यति सर्वथा ॥
 अथाशु लूतादृष्टस्य शस्त्रेणादंशसुहरेत् ।
 दशैश्च जाल्वीडादीर्णं तु पिप्पलीत्तरं दशैश्च ॥
 कर्कशं भिन्नरोमाणं मन्मेसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
 प्रकृतं सर्वतो दंशं नक्ष्त्रेणैव दशैश्च च ॥
 लेपयेद्दुग्धमगदेन्मेधुसैन्ववसंयुतेः ।
 सुश्रीतः सेचयेच्चानुकाशैः शीरिहृत्तणः ॥
 सर्वतोऽपहरेदक्तं श्रद्धादोः सिरयापिवा ।
 सेका लेपास्ततः शीता बोधिष्णान्तकाचरेः ॥
 फलिनीङ्गिशाचौद्रसर्पिर्भिः पशुकाङ्गयः ।
 अश्रेयलताक्रीटानामगदः सर्वकाम्भिकः ॥”
 “रोधं संशं पशुकं पद्मरेणुः
 कालीघास्यं चन्दनं यश्च रक्तम् ।
 कान्ता पुष्य दुग्धनीका ऋगालं
 लूताः सर्वां प्रन्ति सर्वैः क्रियाभिः ॥”
 इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)
 लूतारिः, पु, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनीसुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत
 इत्वम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लूनः, त्रि, (लयते स्मिति । लू + क्तः । “त्वादिभ्यः”
 ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्लृप्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कथामरित्वागरे । २७ । १४३ ।
 “देवेन वैरिया संख्यं लूनवाहुवनः क्ततः ॥”
 उपपत्तितः । यथा, कुमारे । ४ । ६१ ।
 “तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वम्
 स्वहृत्फलनः शिशिरात्प्रयस्य ।
 अकीर्यत ज्ञान्मकपादसले
 पुष्योश्चयः पक्षवभङ्गभिन्नः ॥”)
 लूनकः, पु, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदिनः ।
 पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥
 लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “ऋकारत्वादिभ्यः
 क्तिन्निष्ठावङ्गवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । १४४ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) क्लेदः । इति
 मुग्धबोधध्याकरणम् ॥ (त्रौहिः । इत्युज्ज्वल-
 दत्तः । ४ । १०५ ॥)
 लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
 लाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥
 लूमविषः, पु, (लूमे लाङ्गुले विषमस्य ।) वृश्चि-
 कादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 लूष, क वधे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूषयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लेखः, पु, (लिखते इति । लिख् + घञ् ।) देवः ।
 इत्यमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ (यथा,
 कुमारे । १ । ७ ।

“व्रजनि विद्याधरसुन्दरीजा-
 मगङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥”)
 लेखकः, पु, (लिखतीति । लिख् + क्तुन् ।)
 लेखनकर्ता । तत्पर्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-
 चनः ३ अक्षरसुषुः ४ इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥
 बोलकः ५ करकः ६ मसोपगयः ७ करप्रणीः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णा ६ । इति जटा-
 धरः ॥ * ॥ तस्य लक्षणाणि यथा,—
 “सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 लेखकः कथितो राज्ञः सन्धाधिकरणेषु वै ॥
 शीघ्रपितान् सुसंपूर्णान् समर्थविद्यमानान्
 समान् ।
 अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्तुतः ॥
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बह्वर्थवक्ता चात्पेन लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागावत ।
 अनाह्वार्यां वृषे भक्तो लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥”
 इति मातृये १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “सज्जदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।
 सर्वशास्त्रसामालोको प्रकृतो नाम लेखकः ॥”
 इति चायकवसंग्रहः ॥ * ॥
 राजलेखकलक्षणं यथा,—
 “ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।
 बानाक्षिपदो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥
 मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
 सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्यं विचक्षणः ॥
 सदा राजहितान्वयी राजसन्निधिसंस्थितः ।
 कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितश्रियः ॥
 स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् ।
 एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥
 वृषावुवर्णां सततं वृषविद्याधरस्तकः ।
 वृषतर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः ॥”
 इति पञ्चकौस्तुभे ॥ * ॥
 लेखकर्म कायस्थान कर्तव्यम् । यथा,—
 “लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
 यान् ॥”
 कुर्यादिति शेषः । इति पराशरसंहितायाम् १०
 अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।
 यथा, महाभारते । १ । १७८—७९ ।
 “सुखेत्तत् प्राह विप्रिणो यदि मे लेखनीं कथम् ।
 लिखतो ना-निष्ठित तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥
 आसोऽप्युवाच तं देवमब्रुवा मा लिख कश्चित् ।
 ॐमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ॥”)
 लेखनं, स्त्री, (लिख् + क्तुत् ।) हृद्देनम् । रुक्म्यक् ।
 अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । मे, १२२ ॥ * ॥
 भूमौ लेखननिषेधो यथा,—
 “न भूमौ विलिखेद्वर्णो मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे हृतीयभागे ७ पटलः ॥
 लेखनाङ्गनम् । यथा,—
 “दद्यात्तत्त्वकृत्वाकाशप्रक्षयन्दनसैन्धवेः ।
 चूर्णितैरङ्गनं प्रोक्तं पुण्यान्नादिनिष्कान्तम् ॥”

दक्षः कुक्कुटः तस्याख्यस्य त्वक् । शिला मगः-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥

लेखनः, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + ठन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । स्वहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥

लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
ङीष् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-
तुलिका २ । इति हारावली ॥ वर्णतुली ३
कलमः ४ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ॥
कराश्रयः ६ चित्रक. ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * (यथा, महाभारते । १।१।७८
“शुक्लेतत् प्राह विप्रयो यदि मे लेखनी दद्यम् ।
लिखती नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥”)
लेखनीकरणशुभाशुभं यथा,—
“वृषसूत्र्या लिखेद्द्वयं तस्य हानिर्भवेद्भुवम् ।
तान्नसूत्र्या तु विभवो भवेन्न तत्तयो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।
दृष्टमलस्य सूत्र्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
तथा अग्निमयेर्द्वि पुत्रपौत्रधनागमः ।”
अग्निमयेश्चित्रकाष्टमयेः ।
“रेत्नेन विपुला लक्ष्मीः कांस्तेन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाथवा ।
चतुरङ्गुलसूत्र्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
तत्तदक्षरसंख्ये तु खल्ल्यायुर्जाति वै दिने ॥”
यथा रेत्नेनेत्यादिवचने एकत्रैव विधिनियेषौ
तथात्राप्याष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधिः निषेधश्चतु-
रङ्गुले । इति योगिनोत्तरे ऋतीयभागे ७
पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका ऋतिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितव्यम् । इति लिख-
घातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।
“लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥”)
लेखधर्मः, पुं, (लेखेयु देवेयु ऋषभः श्रेष्ठः । लेख
ऋषभ इवेति वा ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अक्षप्रत्ययेन
निघण्टुः । पञ्चवाहकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।
“निगदं स वृपस्तत्र लेखहारं यस्त्वयं यत् ॥”)
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पञ्चवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१६० ।
“आङ्गानाय स्रगरे स्थितेनोच्छृङ्खलस्थितेः ।
भातुर्धमश्रिखस्यैह प्रहृतेन लेखहारकः ॥”)
लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकान्
अप् । टाप् ।) लिपिः । पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । खे, ४ ॥
लेखाईः, पुं, (लेखे अईः ।) श्रीतालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लेखनयोग्ये, त्रि ॥

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति अणलिखधानोः क्तप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥
लेख्यं, त्रि, (लिख + ल्यन ।) लेखितव्यम् ।
लेखनीयम् । इति लिखघातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निघण्टुम् ॥ * यवहाराङ्गकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“वाग्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि वृष्टानि पञ्चाङ्गुलान्यतः पुरा ॥
लेख्यन् द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्ताभ्यस्ततन्मथा ।
असाक्षिकं साक्षिमश्च सिद्धिर्दशस्थितेस्तयोः ॥
मृतास्तु साक्षियो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं करणन्ते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं श्रावितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षियु ॥”
इति यवहारतत्त्वे दृष्टव्यम् ॥
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदश्चेति । शासनं निरू-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् ।
स्वहस्तकृतमन्यकृतश्चेति । तत्र स्वहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचाराशुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेख्यन् द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्ताभ्यस्ततन्मथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमश्च सिद्धिर्दशस्थितेस्तयोः ॥”
इति ॥
तत्रान्यकृतमाह ।
“यः कश्चिदर्थं निष्णातः स्वख्या तु परस्परम् ।
लेख्यन् साक्षिमत् कार्यन्साक्षिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाधर्मण्योर्थोर्थोः शिरण्यादिः परस्परं
स्वख्या इयता कालेनेतावद्देयमित्तीयती च
प्रतिमासं दृष्टिरिति निष्णातो यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतश्च-
निर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमद्वक्तृत्वञ्च साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षियो वा कर्तव्याः ।
“कर्त्ता तु यत् कृतं कार्यं सिद्धार्थनस्य
साक्षिणः ।
प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाप्यलेखकम् ॥”
इति सरणात् ॥
अपि च ।
“समासासतद्वर्द्धानामजातिसगोत्रकैः ।
सन्नक्षारिकात्मीयपिठनामादिचिह्नितम् ॥”
समा संवत्सरः । मासश्चेत्त्रादिसदृशः पक्षः
पूरुषः कृष्यो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधर्मण्योः । जातिनाम्नादिः ।
स्वगोत्रं वाश्रितादिगोत्रमैतैः समादिभिश्चिह्नि-
तम् । तथा सन्नक्षारिकं बह्वृचादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामवङ्गुचः कठ इति । आत्मीय-
पिठनाम धनिकार्थकपिठनाम । आदि यद्-
द्याह्यजातिवन्शाचारादेर्मह्यम् । एतैश्चि-
ह्नितं लेख्यं कायेमिति गतेन सर्वत्रः । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋषी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मत्तं मेऽसुकपुत्रस्य यदशोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाधर्मण्योर्थोर्थः स्वख्या अयवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋषी अयधर्मणो
नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्नेष्ये यदुपरि लेखितं
तन्नमासुकपुत्रस्य मत्तमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पञ्चे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पिठनामकपूर्वकम् ।
अत्राहमसुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षियो लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपिठनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहमसुको
देवदत्तः नाक्षीति स्वहस्तेनेकैकशो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यदा-
धर्मण्यः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
र्मण्योऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यदाह नारदः ।
“अलिपिज्ञ ऋषी यः स्यात् स्वमतन्तु स लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थते नैतन्नया ह्यसुकसुनुना ।
लिखितं ह्यसुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाधर्मण्योः उभाभ्यां
प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसुनुना
एतस्मैख्यं लिखितमिच्छन्ते लिखेत् ॥ * । साम्प्रतं
स्वकृतलेख्यमाह ।
“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितम् यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिज्ञतादृते ॥”
यस्मिन् स्वहस्तेन लिखितं अयधर्मण्येन तत् साक्षि-
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोप-
धिज्ञतादृते । बलेन बलात्कारेण । उपधिना
कृण्वोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत् कृतं तस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभिभुक्तस्त्रीबालवलात्कारकृतञ्च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिज्ञतमचेति ॥”
तच्चेतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यस्मैख्यं देशा-
चाराशुसारेण सर्वत्रकथ्यवहारे वयकथ्यवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च
लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्देरेव प्रातिखिक-
देशभावयापि लेखनीयम् । यदाह नारदः ।
“देशाचाराविरुद्धं यद्वाक्साधिविधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥”
इति ॥
विधानं विधिराघेर्विधिराघीकरणस्य लक्ष-
णम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकालज्ञतमित्यादि तद्-
यत्तं विषयं यस्मिन्साक्षिकाधिविधिलक्ष्यम् ।
अविलुप्तक्रमाक्षरं अर्थानाक्रमः क्रमाक्षराणि
च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मि-
न्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनिर्णयोऽप्येवमि-
प्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेखाकृत्प्रमाणं त्रिभिरेव

देयमित्याह । ऋणं लेख्यस्यैव पुरुषैस्त्रिभिरेव
 त् । यथा साक्षाद्दत्तस्यैव त्रिभिरेव देयं तथा
 लेख्यस्यैव त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रे-
 ऋणस्यैवमित्यविशेषणार्थमात्रं त्रिभिरेव देयमिति
 नियतमेव । वाचस्पत्येनोत्तरस्यैव पञ्चाङ्ग-
 विषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं
 वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय
 कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं
 पितृकालात्पत्ये ऋणमिति । इत्थं पञ्चाङ्ग-
 मतिक्रान्तकालमपि पितृकालमपि पितृणां सम्बन्धि-
 दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशान्न
 कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति
 प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
 ष्ते जाभन्तस्य विनिर्दिष्टेति । अत्रापि यस्य
 ष्ते पत्रमस्ति तस्यैवलाभ इति सामान्येन चतु-
 र्थादिभ्योऽप्यणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चे-
 तदाशङ्कानिर्गतार्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन-
 द्वयान्तु योगीश्वरवचनानुसारेण धोऽङ्गीयम् ॥ * ॥
 अस्यापवादमाह । आधिस्तु सुच्यते तावद्-
 यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्त्येऽपि पञ्चाङ्गे ऋणे
 त्रिभिरेव देयमिति नियमादप्यपकरणानधि-
 कारेणाध्याहरणोऽप्यधिकारप्राप्ताविदमुच्यते ।
 यावत्तुर्थेन पत्रमेव वा ऋणं न दीयते ताव-
 देवाधिर्भूयते इति वदता सवन्त्येऽप्यधिकारणे
 चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
 मेव फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्य-
 तस्मिन् सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव
 स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परि-
 समाप्य प्रकृतमेवानुसरति ।
 “देशान्तरस्थे दुर्लभ्ये नद्योन्मथे हृते तथा ।
 भिन्ने दग्धे वा चिह्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥”
 अवहाराद्यमे पत्रे पञ्चान्तरं कुर्यादिति विधी-
 यते । अवहाराद्यमलक्ष्यान्त्ययवृत्तदेशान्तर-
 स्थे पत्रे दुर्लभ्ये दृष्टानि सन्दिग्धानामानि
 अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि
 वा यस्मिंस्तदुर्लभ्यं तस्मिन्नुल्लेखे नष्टे कालवशेन
 उन्मथे मसौदौर्बल्यदिना न्दहित लिप्यक्षरे
 हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना
 चिह्ने द्विधा भूते सति हि भवति । एतदर्थार्थि-
 प्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु
 अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाधाना-
 पेक्षया कालो दातव्यः दुर्लभावस्थिते नष्टे वा
 पत्रे साक्षिभिरेव अवहारनिर्णयः कार्यः ।
 यथाह नारदः ।
 “लेख्ये देशान्तरस्थे शीर्षे दुर्लिखिते हृते ।
 सतस्तत्कालकराण्यसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ॥
 सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थानयनाय
 कालकरणं कालावधिदातव्यः । असतः पुनर-
 विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्व्वं ये द्रष्टारः साक्षिण्ये-
 दर्शनं अवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
 साक्षिणो न सन्ति तदा द्दिश्येन निर्णयः कार्यः

अलेख्यसाक्षिके देवो अवहारे विनिर्दिष्टेति
 स्मरणात् । एतच्च जानपदं अवस्थापत्रम् ।
 राजकीयमपि अवस्थापत्रमौदृशमेव भवति ।
 इयांस्तु विशेषः ।
 “राजः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राङ्कितकल्पया ।
 राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्व्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥”
 इति ॥ * ॥
 तथाहपि राजकीयं जयपत्रं दृष्टवश्रुतेनोक्तम् ।
 यथोपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोत्तरक्रयम् ।
 सावधारणकश्चैव जयपत्रकमिष्यते ॥
 प्राडिवाकादिहस्ताङ्कं सुदितं राजसुदया ।
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यान्मयिने जयपत्रकमिति ॥
 तथा । सभासदोऽपि मितं मेऽमुकपुत्रस्येति
 स्वहस्तं ददाः ।
 “सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते ॥”
 इति मनुस्मरणान् ॥
 सभसदाश्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण अवहारी
 निःश्रुत्यो भवति । यथाह नारदः ।
 “यत्र सभ्यो जनः सर्व्वः साधो तदिति मन्यते ।
 स निःश्रुत्यो विवादः स्यात् सशान्तस्वमथा
 भवेत् ॥” इति ।
 एतच्चतुप्यादावहार एव ।
 “साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुप्यादान्वितश्च यत् ।
 राजमुद्राङ्कितश्चैव जयपत्रकमिष्यते ॥”
 इति स्मरणात् ॥
 यत्र तु हीनता यथा ।
 “अन्ववादी क्रियादर्थो भोपम्याता निरुत्तरः ।
 आहृतप्रपलाथी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
 इति ॥
 तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तत्र
 कालान्तरे दृष्टप्राप्तार्थं जयपत्रं तु प्राडन्याय-
 विधिसिद्धार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
 निर्णयनिमित्तान्याह ।
 “सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
 दिभिः ।
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
 शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
 स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं
 यल्लेख्यान्तरन्तेन शुद्धिः । यदि सद्देशान्यक्ष-
 राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
 शब्दान् साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसम्बा-
 दाङ्कुडिरिति युक्ता प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
 कालपुरुषाणां त्रयेण सह सम्बन्धः प्राप्तिः ।
 अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्यैव त्रयं
 घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्मात्पु-
 न्यासः । चिह्नसमाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
 अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्व्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
 यज्ञादिस्वम्बन्धः । आगमोऽस्त्येतावतोऽर्थस्य
 सम्भावितः प्राप्तिप्रायः । एत एव हेतवः ।
 रभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
 यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
 “दूषिते पत्रके वादी तदाङ्कान्तु निर्दिष्टेन ॥”
 इति ।
 साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
 विषयान्तु हारीतवचनम् ।
 “न मयेतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
 अधरीहृत्य तत् पत्रमप्यदिच्छेत् निर्णयः ॥”
 इति ॥ * ॥
 एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दानये प्राप्ति यदा
 कृतमेवैवशाब्दात्तुमसमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत
 आह ।
 “लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्स्वा दत्त्वर्गिको धनम् ।
 धनो चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
 यदाधर्मिकः सकलदण्डं दातुमसमर्थस्तदा
 शुकनुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य
 पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
 वा उपगतं प्राप्तं धनस्तस्वैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
 दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्त-
 परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखितात्परिचिह्नितम् ।
 यदोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नित-
 मधर्मर्णोत्तमर्णो दद्यात् ॥ * ॥ ऋणे तु कृतस्मि
 दत्तं लेख्यं किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “दत्तव्यं पाटयेत्लेख्यं शुद्धौ चान्यत् कारयेत् ॥”
 क्रमेण सहदेव वा कृतस्मरणेनत्वा पूर्व्वकृतं
 लेख्यम्याटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं
 नष्टं वा तदा शुद्धे अधर्मर्णत्वनिवृत्तधर्म्यलेख्यं
 कारयेदुत्तमर्णमधर्मर्णः पूर्व्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
 विशुद्धिपत्रं अधर्मर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥ * ॥
 ससाक्षिके ऋणे कृतस्मि दानये किं कर्त्तव्य-
 मित्यत आह ।
 “साक्षिभक्त भवेत् यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ।
 यत् ससाक्षिकदण्डान्तत् पूर्व्वसाक्षिसममर्णो
 दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मिता-
 क्षरायां अवहाराध्यायः ॥
 लेख्यचर्गाका, स्त्री, (लेख्यस्य चर्गाका ।) तूलिका
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाह पत्रं अस्य ।)
 ताण्डलः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय-
 पत्रे, स्त्री ॥
 लेख्यस्थानं, स्त्री (लेख्यस्य स्थानम् ।) निश्चयते
 यत्र । आधिस्त इति दग्धस्वभावा इति च
 च्छेत्त्वाभावात् । तत्पर्यायः । ग्रन्थकुटी २ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लेख्यं, स्त्री, गद्यम् । ज्ञात इति भाषा । यथा,—
 “उत्तमस्य दृष्टलेख्यं च्छेत्तश्च भयमाप ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे धनुकासुरवधे
 २२ अध्यायः ॥
 लेपः, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्या०-
 आत्त०-सक०-सिट् ।) ऋ, अलिपेत् । ङ,
 लेपत् लिलेपे । इति दुर्गादासः ॥
 लेपः, पुं, (लेप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ३५ । १५ ।

“भूमिर्विशुध्यते कालान् दाहमार्जनगोकमेः ।
लपाहुक्लवनात् सकादेशसंमार्जनार्चनान् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ चुन इति भाषा ॥
पकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्, ल् ।) जाति-
विशेषः । राज इति धेकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पङ्कगण्डः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + ल्युट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य सिते पक्षे ढनीयाक्षयसंहिता ।
तत्र मां लेपयेन्नल्पेनैरतिशोभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे यथा,—

वराह उवाच ।

“शुभ्र तत्त्वेन मे देवि । लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं शुभ्र वै भूमे मम वैश्वोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावद्द्वयसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्यैर्मस्कृतो देवि । कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलञ्चैव जायेत महामातुलवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभ्रु सर्वधर्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितश्चापि सर्वशास्त्राणि गच्छति ॥
देवि । कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छुभ्रञ्च वसुधरे ।
गोमयस्य समानाद्य यावन्लोकोऽनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्द्वयसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके मर्ह्यते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स शास्त्रले द्वीपे रमते च सुदा युतः ॥
शास्त्रलान् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलञ्चैव जायेत सर्वधर्मविदारः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मच्चित्तः सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभ्रु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीशुद्धलेपनफलं कथा,—

“देवा शुद्धन् यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासन्तु निरन्त-
रम् ।
स लभेदीश्वरान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(रात्रौ लेपनविधौ यथा,—

“न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमायं न घार-
येत् ।

शुष्कमाणसुपेक्षेण प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशोऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यत्वनेनेति । लिप् + करणे ल्युट् ।)

तुच्छनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न्] पुं (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)

लेपकः । धेकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (लिप् + यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधानोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, भागवते १२ । २७ । १० ।

“शैली दारुमयी लौहो लेप्या लेख्या च
सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाद्यविधा स्मृता ॥”)

लेप्यन्त, पुं, (लेप्यं करोतीति । ल् + क्तिप् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
घटितपुतलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रवलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेप्यः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लोटोति ।

लिह् + यङ् । शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२३३ । ५ ।

“सप्तजिज्ञानः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुदाविशेषः । यथा,—

“वक्त्रं विस्तरितं क्लृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-
येत् ।

पार्श्वस्थं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥”

यथा ताराराधने । अन्यथा लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिस्मायाधरः सङ्घर्षः कूर्चं क्रमादिदुः ॥

द्वौजानि चाञ्जरन् मन्त्री सुदावन्धनमाचरेत् ।

तच्छर्नीमध्यमानामाः समं कुर्याद्दधोमुखम् ॥

चानामायां क्षिपेदुडुहां ऋचो क्लृत्वा कलि-
ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाख्यमुद्वेयं जीवत्यासे प्रकीर्तिता ॥” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

लेशः, पुं, (लिश् + क्त् ।) कणा । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजधर्मायां लेशः समनुवर्णितः ॥”)

लेष्टः, पुं, (लिशते इति । लिश् + बाहुलकात्
तुन् ।) लोटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-
चिरान् ।

यथा महाभावे चित्तं आमलेष्टुस्त्रिणशति ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लेष्टुं हन्तीति । हन् + टक् ।
लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिनत्तीति । भिद् + क्युट् ।)

लोष्टभङ्गसाधनसुत्ररः । मर इति ख्यातः ।

इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः

कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेष्टुः ४ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हृद्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पुं, (लेहनमिति । लिह् + क्त् ।)

व्याहारः । भक्षयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पर्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृहत्-
संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“सथापसथलेहग्रसननिरोधावमर्हानारोहाः ।
व्याघातं मध्यतमसमोऽन्य इति ते दश

श्रायाः ॥”

कर्मणि घञ् । रनः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।

“पचेत्तं चं सितं चौरं पलाहं कुडुवान्वितम् ॥”

लेटोति । लिह् + पचाद्यच् । लेहनकर्त्तरि, त्रि ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“दृष्टोऽहं मधुनो लेहेद्वैरुभेयथा गिरिः ॥”

अवल्लेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“कायश्च स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-
क्रिया ।

सोऽवल्लेहश्च लेहः स्यात्तस्मान्ना स्यात् पलो-
क्षिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”)

लेहनं, स्त्री, (लिह् + क्युट् ।) जिह्वया रस-
ग्रहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वाखादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकात् इनन् ।) टङ्-
यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्यं, स्त्री, (लिह् + यत् ।) अन्धतम् । इति

शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तज्जानाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि घट्टसम् ।
द्वियमन्त्रं बुभुजिरे पपुः पार्श्वमथोत्तमम् ॥”

व्याहारविशेषो यथा,—

“व्याहारं घट्टविधश्चैवं पेयं लेह्यन्तुधैव च ।
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्वा गुरु विदाद्यथोत्त-
रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लेङ्गं, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य ज्ञतो गन्ध इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।) लिङ्ग-
पुराणम् । यथा,—

“मास्यं कौर्मंत्रतथालेङ्गं शैवं स्कान्दन्तयेव च ॥”

इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(अस्मिन् विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लोकः

• लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
सम्बन्धिनि, त्रि ॥
लोक, ऋ क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥
लोक, ऋ उ ईत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । उ,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरद्व्यां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पञ्चात् तं करोतीति चौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लोकः, पुं, (लोक्यते इति । लोक + घञ् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—
“भूर्भुवः स्वर्मेहश्चैव जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥
अपि च ।
“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैव लोकाश्चिदस्यते ।
महर्षेणस्तपः सत्यः सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्नरीचं भुवः
स्मृतः ।
भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषाद्दृष्टं यथाक्रमम् ॥
भूतस्थाधिपतिर्ह्यस्मिन्स्तौ भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तौ वायुर्नभस्यतिः ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तौ सूर्यां दिवस्पतिः ॥
गन्धर्वाधिरसश्चैव गुरुकाः मह राक्षसैः ।
भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्नरीचचरान् प्रयु ॥
मरुतः सप्तभिः सन्तै रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
चतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सद्यत पञ्चमो महान् ॥
मनुः सन्तकुमाराद्या वैराजश्च सुताश्रयः ।
षष्ठं तु संस्थिता स्मृते देवा देवविरोधकाः ॥
सद्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥
महोत्तमात् सद्यसांशस्त उर्ध्वं दिवाकरः ।
दश नामि भुवे यावद्द्विगुण्यं द्विगुणान्तरे ॥
दशयोजनकोत्यास्तु मेरुर्दुर्ध्वं भुवः स्मृतः ।
त्रयोविंशतिलक्षाणि त्रैलोक्येऽपि उच्यते ॥
द्विगुण्ये सद्यस्ये योजनानां शतयुं च ।
लोकान्तरमथेवैकं भ्रुवाद्दुर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्व्यश्चराक्षसपन्नगाः ।
भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
ततोऽभिवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादीश्वरो ज्ञेयो यस्य शक्यावृतं जगत् ।
शिवोमाभाशुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवोपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये यद्गति-
नांभाष्यायः ॥ * ॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् शुक्लतः प्रेक्ष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लेषु मध्योजयत योगविन ।
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विलोकताः ।
चकार शकं राजानं देवानां दितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कोशिको राजा दक्षिणस्थां यमो
दिशि ।
वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदा धनी ॥ * ॥
पुण्यवतां लोका यथा,—
“एव विभज्य राण्यानि पुरा प्रोक्तानियानि च ।
लोकाश्च विदधे दिवान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् स्वयंसङ्काशान् कस्यचिद्वृद्धिनिर्म्भ-
लान् ।
कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म्भ-
लान् ॥
नाभावयान् काममयाननेकशतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥
भानुर्हे ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एत सुकृतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये वज्रनि मखैः पुण्यैः समाप्रवरदक्षिणैः ।
स्वदारनिरता दान्ता अजवः सत्यवादिनः ॥
हीनाशुभकृत्तारो ब्रह्मगया लोकपूजिताः ।
योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोमूलाः ॥
सर्वं सदाः चमायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।
एव नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपतिनामहः ।
पौष्करं ब्रह्मसदनमाकरोह पञ्जापतिः ॥
सर्वं स्वयम्भुदत्तयु पावनंयु दिर्लोकसः ।
रेमिरे स्वयु लोकेषु महर्लोगाभिपालिताः ॥”
इति वल्लुपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्थं विधयोऽस्य यथा,—
“यथा लोकस्य स्वर्गादिकथया पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा क्षतयुगमेवं आत्मम् । यथा त्रिता
तथा यौवनं यथा दापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कलिरेवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मशुभानेनाशुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामभिवेशसामान्यं विद्यात् ॥”
“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्-
पत्तिर्वृद्धिरुपपन्नो वियोगश्च तत्र हेतुरत्यन्ति-
कारणं उत्पत्तिर्लक्ष्म वृद्धिरापायनं उपपन्नो
दुःस्वामिः षड्धातु विभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्रागनिराध, स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ॥” इति चरकं शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥
“तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मान् लोकस्य
हेविद्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाभेयः सौम्यश्च
तद्भूयस्वात् । पञ्चात्मको वा ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥)
लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशलीराक्षरं वनम् ।
प्रस्थानं पश्यतो मेऽद्य हृदयं किं न दीर्यते ॥”
लोकचक्षुः [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥
लोकजित्, पु, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, त्रि । यथा,
श्रुतपयत्राक्षये ॥ १४ । ४ । १ । ३३ ।
“यं कामं कामयते तमागायति तद्दे तल्लोक
जिदेव ॥”)
लोकतुषारः, पु, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)
लोकनाथः, पु, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१७८ ।
“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतक्षेत्रान् बोधिसत्तानवेष्टितान् ॥”)
प्रज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्यदां
स लोकनाथः पित्रसद्गमोत्तरः ।
स भौमरूपः शिव इत्यदोष्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः प्रियाकिनः ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गाश्चनतले शिवश्रुतनाम-
स्तोत्रे ।
“त्रैलोक्यं लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तदुच्यते,—
“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विच्छर्णयेत् ।
स्तनाभं रसतुल्याश्च पुनस्तनैव मर्दयेत् ॥
रसाद्द्विगुणलाहश्च लोहतुल्याश्च तास्त्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रनस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥
नागवल्लीदलेनैव मर्दयेद्यत्नतो भिन्नक ।
पञ्चेज्जपुटेनैव स्नाङ्गशीतं ससुक्ष्मेत ॥
यत्नतोऽहोदरहरः गुन्धश्चयद्युनाशनः ।
पिप्पलीमधुर्वयुक्तां सगुडं वा हरीतकीम् ॥
गोमूत्रश्च पिषेचात्तु गुडं वा जीरकान्वि-
तम् ॥”
इति लोकनाथो रमः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार
संग्रहे यत्नतोऽहोदरहरः ॥ * ॥ लोकप्रभो,
त्रि । यथा, गो० रामायणे ॥ २ । ३३ । १६ ।
“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपञ्चणीयं सोमस्य राज्ञ्यहणपीडया ॥”)
लोकपालः, पु, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + अण ।) राजा । इति हलायुधः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।
“उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्यं प्रशंसितः ।
यः प्राप्नोति विना यत्तं चक्षमे न पशुत्यम् ॥”)
दिक्पालः । यथा,—
“इन्द्रो वद्विः पित्रपतिर्निर्भ्रतवकणोऽनिल ।
धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”
इति वल्लुपुराणम् ॥

लोचः

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + ल्युः । टाप् ।) बहुव्रीहिभेदः । अस्याः प्रमाणं पर्यायाच्च लोकेष्वरात्मनाशब्दे द्रव्याः ॥
 लोचनमयः, पुं, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग- विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लोचनी, स्त्री, (लोचनेऽसौ । लोच + ल्युट् । डीप् ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोचमर्कटः, पु, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 लोचमस्तकः, पुं, (लोचं इदं मस्तकं मयूरशिखेव यस्य ।) मयूरशिखीषधम् । रुद्रजटा इति स्थानः । लोचयमानिकेति केषित् । तत्पर्यायः । खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ॥
 लोचिका, स्त्री, दधिघृतमहितीण्योदकसहित- दलितमखलाकारनिर्मितघृतभ्रष्टसमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकराजेश्वरः ॥
 लोट, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०- पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोटत् । लोटति लोकः उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लोटलः, पुं, (लोटतीति । लोट् + बाहुलकात् उलच् ।) अभिजोटक । इति संक्षिप्तसारी- णादित्तिः ॥
 लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०- पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । इति दुर्गादासः ॥
 लोणहणं, स्त्री, (लोणं लवणरसयुक्तं हणम् ।) लवणहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोणा, स्त्री, (लवणमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) च्छदास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “लोणा लोणी च कथिता दृहल्लोणी तु घोटिका ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लोणारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अण् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरणम् ३ लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ । अस्य गुणाः । आह्वयत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त- दृहिकारित्वम् । चारत्वम् । ईषणत्वत्वम् । वात- गुल्मादिभूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोणास्त्रिका, स्त्री, च्छदास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “इसिन्प्रिथिति ।” उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) स्त्रियधनम् । तत्पर्यायः । लोत्रम् २ । इति जटाधरः ॥ लोत्री ३ लोत्रम् ४ लुम्पम् ५ । इति शब्दरत्ना- वली ॥
 लोतः, पुं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “इसिन्प्रि- थिति ।” उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) नेत्राब्जम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिह्नम् । इति सिद्धान्त-

लोभः

कौमुद्यास्तुषादित्तिः ॥ लवणम् । अश्रुपातः । इति संक्षिप्तसारीणादित्तिः ॥
 लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “सन्ध्यातुभ्यङ् ।” उणा० ४ । १५८ । इति ङ् । यद्वा, लो + “अश्रुणादिभ्य इञीञौ ।” उणा० ४ । १७२ । इति उञ् ।) इत्युज्ज्वलः ।) लोत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संक्षिप्त- सारीणादित्तिः ॥
 लोभः, पुं, (लुब्धोति । रुध + अच् । रस्य लः ।) स्वनामस्थानतृणः । रक्तवणस्य तस्य पर्यायः । निरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्दुकः ६ । अतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्वरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफवात- नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथजित्वम् । सर- त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 लोभः, पु, (लुब्धोति । रुध + बाहुलकात् रन् । रस्य लः ।) लोभतृणः । (यथा, शिशुपाल- वधे । ६ । ४६ ।
 “अधरेष्वलक्तकरतः सुदृशां विशदं कपोलभुवि लोभरजः । नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो- विभिदे न शृङ्गनिहितान् पयसः ॥”) तत्पर्यायः । गालवः २ श्वरः ३ निरीटः ४ तिन्दुः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ षट् लोभ- मात्रे लोभ इति ख्यात । षट् अतलोभ इति सुभूतिः ॥ आद्यपादः अतलोभ शेषो रक्तलोभ इति स्वामी ॥ तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोभः ७ भिल्लतरुः ८ तिन्दुकः ९ काककौलकः १० लोभकृत्तकः ११ श्वरः १२ हस्तिरोधकः १३ तिलकः १४ काकनीलकः १५ हेमपुष्पकः १६ भिल्लो १७ श्वरकः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफानाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । तत्र विश्लो वस्त्र- लोभकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “लोभस्तिस्त्रिरीटश्च श्वरो गालवस्तथा । द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्थलवस्त्रकः ॥ जीर्णपत्रो दृहत्वचः पट्टीलाचाप्रसादनः । लोभो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तशु । कषायो रक्तपित्तासृग्वातातीसारशोथञ्जत ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “निस्वकस्तु मनो लोभो दृहत्वचस्त्रिरीटकः । तस्य मूलत्वचं युञ्जामन्तर्वस्त्रकवर्जिताम् ॥ अर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ अतीत्येततः । लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ भागं तं दृग्मूलस्य पुनः क्रापेन भावयेत् । शुष्कं चणु पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ दधितक्रसुरामण्डलैर्वेदरशीधुना । रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥” सुरा लोभकषायेण ज्ञानां पक्षस्थानां पिबेत् ॥” इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ।)

लोपासु

लोभकृत्तकः, पुं, (लोभ एव लोभकः । स एव तृणः ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोपः, पु, द्वेदः । आङ्गुलीभावः । लुपधातोर्भावे षष्पप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “सोऽहमिष्याविषुद्वात्मा प्रजालोपनिमीलितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”) आकरणमते वर्णनाशः । तथा हि । नाश- विधयेषु । लोपोऽस्योमाडोरित्वादि ॥ अपि च । “सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिस्तथा । लोपखरादेश्योस्तु खरादेश्यो विधिर्बली ॥” इति दुर्गादासः ॥
 लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥
 लोपाकः, पु, (लोप शोभमदर्शनं अकति प्राप्नो- तीति । अक् + अण् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “श्राविच्छक्त्यकगोधाशशृषदंशलोपाकलोमश- कर्षकदण्डोन्मगप्रियकाजगरसर्पस्त्रिधनकुल- महावभुप्रभृतयो विलेयथाः ॥”)
 लोपापकः, पु, (लोपं हुतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + अण् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥
 लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् ।) अन्न इत्वम् ।) शृगालो । इति शब्दमाला ॥
 लोपानुदा, स्त्री, अगस्त्यसुनिभाया । इत्यमरः ॥
 लोपयति योषितां रूपविधानमिति लोपा पचाद्यन् आसुदयति सृष्टः सृष्टिमिति आसुदा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं रानि अमुदा पतिशुश्रूषाया लोपे अमुदा लोपा- सुदा । लोपा च ।
 “लोपासुदा तु वेदभौ लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः ॥” इति कण्ठभूषणम् । इति भरतः ॥ * * *
 अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं लिख्यते । अगस्त्यार्घ्यदानसु सौर्य सिद्धराशौ विधानान् । यथा, अश्ववेवर्त ।
 “अप्राप्ते भास्करे कन्या शोधभूतेस्त्रिभिर्दिनेः । अर्घ्यं दत्तारगस्थाय गौडदेशनिवासिनः ॥” नारसिंह ।
 “शुक्रं तोयं त्रिनिमित्त्य सितपुष्पाक्षतेयैतम् । मन्त्रेणानेन वे दशाह्निगाशासुखस्थितः ॥ काशपुष्यप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोगे नभोऽस्तु ते ॥” प्रार्थनम् ।
 “आतापिर्भिन्निनो येन वानापिच महासुरः । समुद्रः शोचिनो येन स मेऽगस्त्य प्रसीदतु ॥” गन्धादिकसु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशे- षाशुद्देशो सामान्यतः प्राप्तवान् ।
 दक्षिणाशासुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो- गाङ्गकृष्णमन्त्रत्वादिनिर्वाकरः ॥ * * *
 तत्पर्यायार्थदानमन्त्रस्तु ।
 “लोपासुदे महाभागं राशुपुत्रि पतिव्रते । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मेऽभावकृत्तवत्तमे ॥” इति मत्तमासतत्वम् ॥

लोहः

लोहं, लो, अगुरु । इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजननया ।
वशिक क्रिमिजं वापि क्रिमिजघमनार्थकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहः, पु लो, (लयनेनेनेति । ल + बाहुलकान्
हः ।) लौहम्, लोहकम् । सर्वज्ञेयम् । इति
मेदिनी । हे, = । अधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ इषत्सारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्ल-
जम् ६ लघिलोहम् ७ अयस्म = लघ्नायसम् ८ ॥

अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डा-
यसम् ६ शूटम् ७ आयसम् = निशितम् ८

तोत्रम् १० खड्गम् ११ सुखजम् १२ अयः १३
चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।
रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।

“पुरा लोमिलदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-

सायसी ।

गुरुना इदानीन्तककषदाहस्य कारिता ।
अश्लमदोषः सुदार्ढ्यो दोषाः सन्नायसस्य तु ॥
लोहं तित्तरथं शीतं मधुरं सुवरं गुरु ।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥

कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः शोहपाण्डुताः ।
मेदोमेहकर्मोन् कृष्टं तत्किङ्कं तद्देव हि ॥

षण्डत्वकुष्ठामयमृत्तुदं भवेत्
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीश्च ।
नानासजाश्चापि तथा प्रकोपं
करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥

जोवहारि मद्कारि चायसं
चेदमुद्दिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।
पाठेन न तनुते शरीरके
दारुणां हृदि रजाश्च यच्छति ॥” ॥

तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“समाष्टच्छिराकाराण्यङ्गाव्यक्तं जेपति ।
लोहे स्वर्यत्र स्रष्ट्याणि तत्सारमभिधीयते ॥
लोहं साराङ्ग्यं हन्याद्यहमीमतिसारकम् ।
अङ्गसंज्ञाङ्गं बालं शूलश्च परिणामजम् ।
कुर्हि च पीनसं पित्तं चासमाशु यपोहति ॥”
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुर्गन्धं लज्जति च निजं तिक्ततां निम्बकन्दः ।
तत्रं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूर्मि
ज्याङ्गः स्यात् सजलचयकः कान्तलोहं

तदुक्तम् ॥

गुल्मोदरार्शः शूलामसामवातं भगन्दरम् ।
कामलाशोषकुष्ठानि चयं कान्तमयो जयेत् ॥

लोहः

श्रीहानमन्त्रपित्तच यज्ञश्चापि शिरोरजम् ।
सञ्चानोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
बलं धीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽभिं विवर्द्धयेत् ॥”
अथ किङ्की ।

“आयमानस्य लोहस्य मूलं मखरसुच्यते ।
लोहमिच्छानिका किङ्की सिंहानश्च निगद्यते ॥
यज्ञोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोगमाह ।

“षण्डत्वकुष्ठामयमृत्तुकारि
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीश्च ।
नानासजानाश्च तथा प्रकोपं
कुर्याच्च हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दोषशान्तये शोध्यनमभिधीयते ।
“पत्तलौकतपत्राणि लोहस्याग्नीं प्रतापयेत् ।
निषिञ्चतप्रतपानि तैले तत्रै च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा चिधा ।
एव लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।
“सुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।
मर्दयेत्वा पुट्टेहृद्दौ दद्यादेव पुट्टहयम् ॥
पुट्टत्रयं कुमार्याश्च कुटारच्छिन्नकारसैः ।
पुट्टषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृत्तिर्भवेत् ॥”
अथ च ।

“अपिहादश्रमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत् कन्यकाद्रावेयमयुग्मं ततः पुट्टेत् ।
एवं सप्तपुट्टेर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सद्योऽभुभूतो योगांशेः क्रमादभ्यो लोहमारणे ।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥

श्लेष्काङ्गुणं गन्धं दन्वा कुप्याच्च कण्ठीम् ।
दयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवेः ॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा तान्नस्य पात्रके ।
घर्मं धृत्वा रूयुकस्य पत्रैराच्छादयेद्दुग्धः ॥
यामहयाङ्गवेदुङ्गं धान्याराशौ न्यसेत्ततः ।
दन्वोपरि शरावश्च चिदिनान्ते समुहरेत् ॥
पिष्ट्वा च गालयेच्छ्वादेवं वारितरं भवेत् ।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥
तद्रसेनायसचूर्णं सन्नीयात् प्रावयेदपि ।
आतपे शोषयेत्तच्च पुट्टेदेव पुनः पुनः ।
एकविंशतिवारैस्तन्निव्यते नात्र संशयः ।
एवं सर्वानि लोहानि खर्णादीन्वापि मारयेत् ॥”
एव भारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः शोहपाण्डुताः ।
मेदोमेहकर्मोन् कृष्टं तत्किङ्कं तद्देव हि ॥
गुणामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः ।
तावत्तोहं समश्रीयाद्यथादोषानर्जं नरः ॥
कुप्याश्च तिलतेलश्च माषात्रं राजिकान्तया ।
मदामखरसञ्चैव वर्जयेत्लोहसेवकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोहपात्रे भक्ष्यनिषेधो यथा,—
“यदा तु आयसे पात्रे पक्वमत्राति वै द्विजः ।

लोहकि

स पापिडोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥”
इति मत्स्यसंस्कृतम् ॥

अपि च ।
“अयःपात्रे पर्यःपानं गव्यं सिद्धान्तमेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकान्तया ॥
फलं नृलक्ष यत्किञ्चिदभ्यं सुनिरजवीत् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्डम् ॥

(अश्लन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
६ । ३२१ ।

“अदभ्योऽभिर्मन्थनः सन्नमश्लनो लोहस्तुतितम् ।
तेषां सर्वत्रयं तेषु स्नासु योनिषु प्राण्वति ॥”
पुं, छायाः । स तु लक्षणात्पित्तः क्षयावर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशकं महाशक्ताः खड्गजलोद्गामिभं मधु ।
आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुवन्नानि च सर्वशः ॥”
पार्वत्यातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमकाशो जायुषिकाशुतरानपि ।
सहितांस्तान् महाराज व्यजयत् पाक-
शासनिः ॥”
रक्तवर्णे, षि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भ्रमन्तश्च वराहस्य लोहस्य प्रसुखे समम् ।
पञ्चवागान् सुसंयुक्तान् स समुपैकवागवत् ॥”
लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यच्च ।)
मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ * लोहमय-
कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४७६ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
विशिश्वोऽपि ॥”
लोहकान्तं, लो, (लोहः कान्तोऽस्येति ।) अय-
स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-
तीति । क्त + अण् ।) लौहकारकः । इति
हलाशुषः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।
“प्रस्थानाश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”
लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-
तीति । क्त + क्तुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । व्योकारः २
इत्यमरः ॥ लोहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-
कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतरभवी ॥
तस्योत्पत्तिर्वथा ।

“गोपालात्तन्त्रवाद्यां वै कर्मकारोऽप्यभूत्
सुतः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिङ्कं, लो, (लोहस्य किङ्कम् ।) लोहमजम् ।
तत्पर्यायः । किङ्कम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमजम्
४ लोहजम् ५ लघ्वचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-
मजम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।

“नृत्रस्थितं सेत्तवसंप्रयुक्तं
मांसं पिवेदापि हि लोहकिङ्कम् ॥”
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिवातपित्तशूलमहच्छूलमेहशूलशोषनाशित्व-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“आयमानस्य लोहस्य मलं मक्षूरसुच्यते ।
लोहविंशानिका किङ्की विंशङ्गश्च निगद्यते ॥
यजोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्योद्धरणादिविधिः ।
“शुभोद्भूतमं किङ्कं मध्यन्तारोतिवार्तिकम् ।
अधमं वांष्टवर्षेयं ततो हीनं विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे चारणमारणाद्य-
धिकारे ॥
“कुर्यं पथ्याचूर्णं द्विपलगन्धाप्ललोहकिङ्कम् ।
शुद्धरसस्यार्द्रपलं भङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकपत्रपात्रिसंग्रहे परिणाममूलाधि-
कारे ॥)
लोहचूर्णं, क्री, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उद्धत्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।
“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविङ्गलतानि योऽप्यात् ।
सैकापि विंशतिरहानि जरास्त्रिनोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”)
लोहजं, क्री, (लोहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
लोहकिङ्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पथ्यायो-
ऽस्य यथा, “मक्षूरं लोहजं किङ्कम् ।” इति
वैद्यकरसमाजायाम् ।) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
लोहमावी [न्] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । इ +
ल्यच् + ङितिः ।) टङ्क्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्क्यशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ।)
लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नारायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कठिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपत्नी । इत्यमरः ॥ लोहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥
लोहप्रतिमा, क्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । सुम्ना २ ख्याया ३ ।
इत्यमरः ॥ सुम्ना ४ सुम्निः ५ सुम्नः ६ । इति
भरतः ॥ सुम्निका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्द्रवार्थं मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, क्वाण्डोऽपनिषदि । ६ । १ । ५ ।
“यथा लौह्येकेन लोहमयिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भयं विकारो नामधेयं
लोहमिथैव सत्यम् ॥”)
लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति चारयतीति ।
मृ + ङिच् + क्त्वाङ् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टे ॥
लोहजः, पुं, (लोहं जातीति । जा + कः ।)
शुद्धलाभायः । इति मेदिनी । वे, १२६ ॥
लोहजः, त्रि, (लोहमिव जातीति । जा + कः ।)
अथक्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहग्राहकश्च ॥
लोहवरं, क्री, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
खर्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहशेषः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसावि शेष-
यति योजयतीति । शेषि + क्तः ।) टङ्क्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोहसङ्करं, क्री, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥
लोहाखं, क्री, (लोहेव आख्या यस्य ।) अगुय ।
इति रत्नमाळा ॥
लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अन्धादीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रेक्तो
निर्मलानुप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनात्तर इत्यमरमाळा ॥
लोहोऽस्यो शस्त्रके लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिहार इति पठन्त्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति घञ् वाहनायुधादे-
र्निःशेषिण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं जेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥
लोहार्गलं, क्री, (लोहस्य अर्गलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—
वराह उवाच ।
“श्रेयः देवि च तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवते गत्वा त्रिंशद्द्विधोजनदूरतः ।
क्लृप्कमध्ये वरारोहे हिमवतं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयत ।
गुह्याः पञ्चदशां यत्र समन्तान् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कम्पेऽनुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठान्यहं भद्रे । उद्योतौ दिशमास्थिनः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च भद्रव्रजाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनौ च महोजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चाप्ये च दिवोकसः ।
तेषाञ्चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महोजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुतमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वेद्यावीम् ॥
श्रमकोटिचहस्याणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एव लोहार्गलेत्वासीनाम मे तत्र कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते ज्ञानं सप्रदाओचितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र सुचते प्राञ्जानहृद्धारविवर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं ब्रह्माभागे शेषे लोहार्गले मम ॥
सिद्धिक्वामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहार्गलनिवासिनः ॥

माहात्म्यं पद्मपात्रिणं गुह्यं पञ्चमहोजसम् ।
मङ्गल्यञ्च पवित्रञ्च मम भक्तसुखावहम् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे लोहार्गलमाहात्म्यवर्णनं
वामाध्यायः ॥ ३ ॥ लोहकीलके क्री लो च ॥
लोहि, क्री, ष्येत् टङ्क्यम् । इति त्रिकाण्ड-
निर्घण्टः ॥
लोहिका, क्री, (लोहमप्यत्रेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरसोऽन्तः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लोहित, क्री, (रक्षते इति । रक्ष + “रहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति
इतन् रस्य कत्वच् ।) रक्तगोशीर्यम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पतङ्गम् । हरिचन्दनम् । लघुकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।
“प्राप्तुं स्वर्गं पुरीषं वा क्षीषणं वा ससुप्तश्चेत् ।
अमेध्यनिद्रमन्यद्वा लोहितं वा विषालि वा ॥”)
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । १२ ॥ मायिकम् । तत्-
पर्यायो यथा,—
“मायिकं पद्मरागः स्याच्छोकरत्नञ्च लोहि-
तम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णकं प्रथमे भागे ॥)
लोहितः, पुं, (रक्ष + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।
“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताञ्चैव उद्धर्तौ कृतशस्त्र-
लौम् ॥”)
भीमः । (यथा, उद्धत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मर्त्येन यदि मवानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।
पाण्डो वृषो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
रुहिः ॥”)
रक्तवर्षः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मत्यः । नृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । १० । ६ । ८ ।
“वासुकिस्तपकश्चैव नागश्चैरावगस्तथा ।
जग्यञ्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”)
सुरान्तरः । इति भरणिः ॥ मक्षूरः । इति
शब्दचन्द्रिका । रक्षासुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुयते । १ । १ ।
“वहिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
सुहादृकी मक्षुराश्च धान्येषु प्रवराः सुताः ॥”)
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्वतविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । ११ ॥ कुशुदीपस्यवर्ण-
विशेषः । इति तथैव । १२१ । ६५ ॥)
लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।
“लोहितान् रुचिनिर्वासान् ब्रह्मणप्रभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गायञ्च पेयञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

लोहितकं, लो, (लोहितमिव । इवार्थं कन् ।)
रौतिः । इति राजनिघण्टः ॥

लोहितकः, पु, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
मङ्गलयज्ञः । इति शब्दमाला ॥ पद्मारागमनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माथे । १३ । ५२ ।

“लयनेषु लोहितकनिर्मिता सुवः
प्रानिरन्तरिष्महरितीक्ष्णान्तराः ॥”

रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २। ६। ३।
“नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”

लोहितचन्दनं, लो, (लोहितं चन्दनमिव ।)
कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,
किराताजनीये । १ । ३४ ।

“परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
पद्मानिरन्तनिरिरेणुवसितः ॥”

लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
दाङ्गमद्यः । इति भावप्रकाशः ॥

लोहितचन्दनिका, स्त्री, (लोहिता चन्दनिका ।) गैरि-
कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णचन्दनिका च ॥

लोहिता, स्त्री, (लोहित + ल्यङ्वां टाप् ।) रागा-
दिना रक्तवर्णा । इति ञटाधरः ॥ वराह-
क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिघण्टः ॥

लोहिताक्षः, पु, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक-
व्यङ्ग्योः स्वाङ्गात् षच् ।) विष्णुः । इति शब्द-
माला ॥ लोहितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त
वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
५६ । ६ ।

“यथा स्रुतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”

लोहितान्नः, पुं, (लोहितमन्नं यस्य ।) मङ्गल-
यज्ञः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।
“वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुकृदृहस्यती ।
प्रनेचरो लोहितान्नो लोहितार्कसमद्युतिः ॥”

काम्यलकः । इति राजनिघण्टः ॥

लोहिताननः, पु, (लोहितमाननं सुखं यस्य ।)
नकुलः । इति राजनिघण्टः ॥ रक्तवर्णसुते, त्रि ॥

लोहितायः, [सु] लो, (लाहितमयः ।) तात्वम् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (विशेषोऽस्य तात्वशब्दे
विशेषः ॥)

लोहितार्थसं, लो, (लोहितमार्थसम् ।) रक्तवर्णं
लोहितानिः । इति सुगन्धबोधयाकरणम् ॥

लोहितः, स्त्री, (लोहिता + “वर्णाद्भ्रूदात्ता-
हितिः” ४ । १ । ३६ । इति ङीप् । तकारस्य
नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—

“रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ॥”

इति ञटाधरः ॥

लोहितमं, लो, (लोहितं सर्व्वतन्मस्य उत्तमम् ।)
स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमधीते वेद वा ।
लौकायत + “कतृक्धादि सूत्रान्तात् टक् ॥”

४। २ । ६० । इति टक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,
गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।

“कश्चिन्नुलौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसिषसे ।
अनर्थकुशला स्तिते ऋषाः पश्चित्तमानिनः ॥”

चाव्याकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
व्यिकप्रत्ययेन निष्पद्योऽयम् ॥

लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं
वेत्ति वा । लोक + टच् ।) लोकव्यवहारविद्वः ।
यथा,—

“वेदिका लौकिकज्ञे च ये यथोक्तास्तथैव ते ।
निर्वातायास्तु विज्ञेया लोकात्तयामसंज्ञः ॥”

इति कलापयाकरणी सन्धित्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
लौकाय हित इत्यर्थे च व्यिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सुगन्धबोधयाकरणम् ॥

लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । श्रुत्याचारेऽस्य
भूरिप्रयोगः ॥

लौकिकाभिः, पुं, (लौकिकोऽभिः ।) अक्षर-
ताभिः । यथा, आहृतत्वे ।

“न पेनयज्ञयो होमो लौकिकाभौ विधी-
यते ॥”

लौह, ऋ उच्चारः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-अक०-सट् ।) चतुर्ह्रस्वरी । ऋ, अलु-
लौहृत् । इति दुर्गादासः ॥

लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञाद्यण् ।) लोहः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
संस्काराः । यथा । प्रालिषर्षणम् १ उद्धर्षणम् २
अन्वभावनम् ३ व्यातपश्रीषः ४ निषेकः ५
मारणम् ६ दहनम् ७ चाजनम् ८ स्रव्यपाकः ९
स्थालीपाकः १० चूर्चनम् ११ पुटपाकः १२
पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्जल-
वीर्यकामदाहत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
तमसरायनत्वञ्च । लघ्ववर्णस्य तस्य गुणाः ।
शोधशूलाशः कुष्ठपाकप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् ।
घयः स्रव्ये चक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
गुरुत्वञ्च । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्व्वरोग-
नाशित्वम् । मरणनाशित्वञ्च । अशुद्धस्य तस्य
गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वञ्च ।
इति रत्नावल्यादयः ॥ (अथास्य शोधनादि-
नियमः ।

“त्रिफलाद्युक्तौ तोये त्रिफलाधोऽंशं प्लवम् ।
ततः काष्ठे पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
हत्वा तन्मात्रं पञ्चाण्यं सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते होषो गिरिके लोहसम्भवः ॥”

इति लोहशोधनम् ॥ * ॥

“भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
निदत्यो चाधते लौहो यथोक्तफलैरो भवेत् ॥”

इति संक्षिप्तलोहकारणम् ॥ * ॥

“हादधांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
कन्यानीरेण संमह्यं यामयुग्मञ्च संपुटे ।

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारयं त्रयेत् ॥”
इति वेद्यकरसेन्द्रसारसंघे जारणमारणाधि-
कारे ॥” अन्वत् लोहशब्दे इत्ययम् ॥ (हाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
“अजेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतन्ननः ।
हस्त्रिच्छायास्तु विधिवत् कन्मे अजनधीक्षितम् ॥”
लोहशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगदनेन चारः
प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगद्वैवध्यन्ते ।
इति पुराणम् ॥

लौहनं, लो, (लौहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
मखूरम् । इति रत्नमाला ॥

लौहभाङ्गः, पुं, (लौहस्य भाङ्गमिवाङ्गतिर्यत्र ।)
अश्वभालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
दिष्ठा इति भाषा । लौहनिर्मितभाङ्गे, लो ॥

लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । सा
तु लौहपानविशेषः । यथा,—

“लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
त्यपि ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहमलं, लो, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
इति राजनिघण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।
“सद्यो लौहमलाव्यमात्सिकसिताभागाः समा
मानतः
पात्रे तान्त्रमये दिनान्तमथितं संस्थापये-
दात्पे
पञ्चात्तद्वचनतां प्रणीय रजनीमेकां बहिः
स्थापयेत् ।
पात्रे तान्त्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
र्भाषिते ॥
पञ्चाभ्याघचतुष्टयं प्रतिदिनं जगन्धर जलं
श्रीतलम् ।
पेयं भोजनपूर्व्वमध्यविरतोऽस्त्वच्छन्दभोज्येनरेः ॥
जेतुं शूलहुताश्रमान्यकसनन्दासान्निपितज्वरो-
न्मादापस्तित्तिसेहसन्नजटराणीयादि सर्वा
रजः ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममखूरम् ॥)

लौहशङ्कुः, पु, (लौहस्य शङ्कुयत्र ।) नरकविशेषः ।
यत्र लुचोभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-
निर्मितकौलकञ्च ॥

लौहा, स्त्री, लौहभू । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहितः, पुं, लोहितः । इति लोहितशब्दात्
स्वार्थे ष्य- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लोहित-
सम्बन्धिनः, त्रि ॥

लौहितिकः, त्रि, (लोहित एव । लोहित + “कक-
लोहितादीकक् ॥” ५ । १ । ११० । इति ईकक् ।)
लोहितवर्णयुक्तः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

लौहित्यं, लो, (लोहितस्य भावः । लोहित +
व्यञ् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । स्वार्थे षान् ।)
नर्भेदः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
वे, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दभाषा ॥ तस्य
नद्विशेषस्य उत्पत्तिर्वैद्या, —

सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ॥
पारश्वेणैवपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहान् ।
तन् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
शौचं उवाच ।

श्रद्धा त्वं वृषशार्ङ्गं कथयामि महात्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघाख्या महा-

सती ।

हरिण्यगर्भस्य सुनेष्टृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तया सार्द्धं स कैलासमन्यादापर्वतेऽवसन् ।
लौहित्याख्यस्य सरसक्षीरे वे गन्धमादन ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुष्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यन्तु चित्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यच्चास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभां युवतीमिति सुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाशु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा लिष्टस्तुष्ठां महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो मदनार्हितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मैवं मैवमिति प्रोक्त्वा पर्यशलां यलीयत ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्यशलान्तरगता द्वारमावृत्त्वा तत्तच्छान् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्ता विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाच्च श्राम्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदा वृष ।
रेतश्चक्रेत् च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनः ॥
मृते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा इतं वे स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वेप्रसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्लज्जनोपमम् ।
अमोघां परिपश्यत् पर्यशलान्तरस्थिताम् ॥
किमेतदत्र शुभगे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पक्षिणाश्च पदचोभं तेजश्चेदश्च कौडशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिससतम् ।
अमर्षितेव अगदशकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमलकुङ्करो भोक्तु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रयाश तेजः संयातो मम श्रापभयार्हितः ॥
कुर्व तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्म्यां सोऽपुं कश्चिन् शक्नोति जीव-

धत् ॥

लौहित्यः

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिग्ध्यानैः तज्ज्ञात्वा देवकार्यं सुप्रस्थितम् ।
तीर्थोपतारश्चापि हिताय जगतां सुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणश्च पितामोघे ममाश्रया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थं सिद्धये ।
भवत्वा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महद्भक्त्यमावयोः स समर्थं च ।
गतो निजास्यदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्दृष्टः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोऽन्वाममोघातोव लज्जिता ।
सा स्वयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती ॥
नायस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज्य ॥
तत्तस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तपोजस्तस्या गर्भं शस्ययत् ॥
संक्रामितेः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु स प्राप्ति संजातो जलसन्धयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटशृङ्ग ॥
रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्याधरशक्तिधरस्तथा ॥
शिशुमारपुरःस्यश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ॥
चतुर्गा पर्वतानाश्च मध्यदेशे न्येषयत् ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
पारुधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सर्वर्षकाजयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
लज्जानिवृद्धे नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
तं तोवमध्यगं पुत्रमासाद्य दृष्टिणः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्दृष्टुमुद्यमे ॥
अथ काले बहुतिथे यतीत ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वष्टुधे पञ्चयोजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सस्रुर्द्वितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये दैत्यश्चारसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्र मातृवधं घोरमद्युर्षं पितुराश्रया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितृचोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां यपानयत् ।
वीथीं परशुना लत्वा तश्च व्यामवतारयत् ॥
इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्यानं ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रथयः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना लत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारो लौहिताङ्गये ।
कैलासोपत्यकांयान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसक्षीरं ससुत्याय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरश्चापि गिरिं हेमशृङ्गं विभ्रिय च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लौहित्यगङ्गकम् ।

व

लौहित्यान् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो
२भवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतोर्षानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यतुर्ना संख्यका ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादशयोजनम् ॥
चेत्ते मासि सितारुण्यां यो नरो नियतन्द्रियः ।
ज्जाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं श्रुतिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः ज्जाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

स्त्री, गि द्विविधः । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (क्र०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओष्ठवर्गाद्योपधः ।
त्विनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । अन्तःस्थाद्योपध
इति रमानाथः । लिङ्गानि । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, गि ग गद्याम् । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ (क्र०-
पर०-सक०-अनिट् ।) यकारोपधः । ग,
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीतिः । गि, त्विनाति
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । गिनेव क्रादित्व-
सिद्धौ गकारणं पादित्वविकल्पाधम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च अक्षरस्य ऊनत्रिंशद्वर्णः । यव-
र्गस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रित्ता-
याम् । १८ ।
“जिह्वाश्चे तु कुः प्रोक्तो एतयोःो वः स्त्रुतो
वृधे ॥”)
दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थवर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याक-
रणम् ॥ अपि च ।
“ततोऽन्तरसमान्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तःस्थोऽस्वरस्यार्द्धस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
“ततस्तेभ्योऽन्तराणां समान्नायं समाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उद्गाणः श्र
ष स हाः । स्वरा अकाराद्याः । अर्शाः
काद्यो मावसानाः । इत्वा दीर्घाश्च । आदि-
शब्दात् जिह्वास्त्रीयादयः । त एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकार्या श्रीधर-
स्वामी ॥* ॥ “यवरणीयवकारस्य प फ ब म म
वा इत्येकपदीत्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठसुक्ता दन्त-
कायार्थं दन्तमध्योपि त थ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सवुपपत्ति
इत्यादीं वकारस्य ओष्ठान्तात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य भकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्योत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अन्तश्च
तद्विधोः परमं पदं इत्यादीं तथैवोच्चारयन्ति ॥”
इति सुभवंधट्टीकार्यां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो बाणो वारुणी स्रग्धा वरुणी देव-

वंशकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति वीजवर्णाभि-
धानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो बाणः खेदः खड्गीश्वरो जपः ॥”
इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥

अपि च ।

“वो बाणो वारुणी स्रग्धा वरुणी देववंशकः ।
खड्गीशो ज्वालनी वपः कलसञ्चनिवाचकः ॥

उत्कारीशस्तु नावीतो वपः स्फक् सागरः
शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”
इति नागान्तप्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चञ्चलापाङ्गि कुङ्कुली मोक्षमयम् ।
पञ्चप्रागमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मदितत्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं प्रीतविद्वल्लतामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

वज्जीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कोणत्रययुता रेखा ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रचल्यते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कुन्दपुष्पप्रभां देवीं विभुजां पङ्कजेक्षणां ।
सुकुमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥

साधकामोहदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसंविताम् ।
यव ध्यात्वा वकारान्तु तन्मन्त्रं दृशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ४२ ।

“नाम्बलीनां दलेक्षत्र रचितपात्रभूमयः ।
नारिकेलसव योधाः श्राणव व यशः पपुः ॥”

व, ज्ञो, (वा ल गमनहंसयोः + कः ।) प्रचलाः ।
इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबीजम् । इति
तन्त्रम् ॥

वः, पु, (वागमिति । वा + भावे चः ।) सान्त्व-
नम् । (वाति गच्छतीति । वा ल गमने + कः ।)

वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥

बाहुः । मन्त्रयम् । कल्याणम् । वलवान् ।
वसतिः । वरुणालयः । इति श्रद्धरत्नावली ॥

शाङ्खः । वक्रम् । श्राङ्कः । वन्दनम् ।
इति नागैकाक्षरकोषः ॥

वः, [सु] चि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषडौबहुवचनान्त-

रूपोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुग्ध-
बोधे ।

“पुण्या तु नो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हस्त्वशुभानि वो नः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वन्वते इति
वा । टु वम उद्गिरत्ये इति धातोर्व्यंदा वम शब्दे

इति धातोर्बाहुलकात् शः । यद्वा, वष्टि
उद्गते इति वा । वंशं कान्ती + अच् घञ् वा ।

ततो हुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।
सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिजनः ६ अन्वयः ७ अण्ववायः ८ सन्तानः
९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निचनम् १०

जातिः ११ । इति ञटाधरः ॥ कुलञ्च विद्याया
जन्मना वा प्राथिनामेकलक्ष्यः सन्तानो वंश

इति जयादिशः । धनेन विद्याया वा ख्यातस्या-
पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्गिरति

पूर्वपुरुषान् वंशः नाञ्चोति शः । इत्यमर-
टौकायां भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूयंप्रभयो वंशः क चाख्यविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥”

पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।
“वृषस्य वंशः सुमतिर्भूतन्व्योतिस्ततो वसुः ॥”

लक्षजातिविशेषः । वंश इति भावा । तत्-
पर्यायः । त्वकसारः २ कर्भारः ३ त्वचिसारः ४

लक्षध्वजः ५ शतपत्नी ६ यवपङ्कः ७ वेद्यः ८
मस्करः ९ तैजसः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।

६० ॥ किष्कुपत्नी ११ । इति ञटाधरः ॥
वम्भः १२ । इति श्रद्धरत्नावली ॥ लक्षकेतुकः १३

कण्डाणुः १४ कण्टको १५ महाध्वजः १६ इन्द्र-
गन्धिः १७ इन्द्रपत्रः १८ धनुर्गुम् १९ धातुश्वः २०

इन्द्रकाण्डः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
“ध्वनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीयु

स्फुटति पटुनिनादः सुष्कवंशस्यलीयु ।
प्रसरति लणमध्वे लम्बद्विः सद्येन

क्षपयति न्द्रगयथं प्राणमनो द्वाग्भिः ॥”)
अस्य गुणाः । अन्तत्त्वम् । कषायत्वम् ।

किञ्चित्तत्त्वम् । शीतलत्वम् । मृज्जलच्छ-
प्रमेहार्शःपित्तदाहसनाशिलत्वम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ * ॥ अपि च ।

“वंशः सरो ह्रिमः खण्डः कषायो वक्षि-
शोधनः ।

हेमः कषपित्तघ्नः कुष्ठसत्रगशोधनम् ॥ * ॥
तत्करीरः कटुः पाके रसे कृष्णो गुरुः सरः ।

कषायः कषण्तु खीडुर्बिदाही वातपित्तघ्नः ॥
तद्वयवासु सरा कृष्णाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुन्धवाः कषापहाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(यदोद्देकाक्षम् । यथा,—
“वंशः एडास्थि गेहोद्देकाक्षे वेद्यो गये कुले ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथकृतकेशवः । ७ । ३६ ॥)
एडावयवः । पिठेर दंका इति भाषा ॥ (यथा,
भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्यूयं त्वया रोमनखैः पित्तम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । शि, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरन्ध्रेः
साञ्जीवितः स्यन्दनवंशजस्रैः ॥”)

वाद्यभास्वविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति
भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“ स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रेः
कूजद्विरापादितवंशजस्रम् ।

सुभाव कुञ्जेषु यशः खस्तु-
रक्षीयमानं वनदेवताभिः ॥”

विद्वितिरस्य वंशीशब्दे इत्यथा ॥) रघुः ।
साजद्वयः । इति राजनिघण्टुः ॥ (प्राधागभं-
सम्भूताशरोविशेषः, स्त्री । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।
“अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गैकप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भाषीमिति प्राधा अजायत ॥”)

वंशकं, स्त्री, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।
अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रतिपत्तिः । “इषे प्रति-
पत्तौ ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इतिभाषा ॥

इत्युविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशा इति
सामशाब्दा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वंशकस्वनभिखण्डी लघुर्होवपयापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“पौष्को भौरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”

“अविदाही गुरुर्द्वयः पौष्को भौरुकक्षया ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सप्तारो वंशको

मतः ॥”)
(हृस्वो वंशः । “संज्ञायां कन् ॥” ५ । ३ ।
८७ । इति कन् । शुद्रवंशः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।)

वंशकं, स्त्री, आकाशोद्भूयमानसूत्रम् । यथा,—
“वृद्धसूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।
श्रीशृङ्गासं वंशकं वाततूलं मन्वजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वंशकर्पूरोचना, स्त्री, (कर्पूर इव रोचते
श्रोभते इति । रुच् + लुः । ततः वञ्छीतत्-
पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥

वंशचीरी, स्त्री, (वंशस्य चीरमिवास्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) वंशरोचना । इति
राजनिघण्टुः ॥

वंशजः, पु, (वंशाज्जायते इति । जन् + कः ।)
वेद्ययवः । इति राजनिघण्टुः ॥

वंशजः, चि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।
जन् + कः ।) सद्वंशाजतः । तत्पर्यायः । वीण्यः
२ वंशः ३ । इति शैमन्यः । १ । ३७७ ॥ (वैकुण्ठ-
पत्तोऽपि । यथा, आर्षासप्तशत्याम् । ४७६ ।
“यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वा-
यम् ।
किं कुर्मिस्तत्तद्वितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशजा, स्त्री, (वंशे जायते इति । कन् + ज् + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा वृंहणी वृष्या बन्धा स्वाही च प्रीतला ।
 हृद्याकाशस्वरश्वासत्रयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं ब्रह्म पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशतण्डुलः, पुं, (वंशजातस्तण्डुलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीरस्यस्या इति ।
 वंशनाल + टन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्यैव नेत्राण्यस्य ।) इन्दुमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “नालकं वंशपत्राखा कुशाखसलिले क्षिपेत् ।
 समधा वा जिधा वापि दध्यन्नेन च वा पुनः ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चंगयेत्तण्डुलाकृति ।
 ततः श्रावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरीपत्रकल्केन सन्धिलेषश्च कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावज्जाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मालिक्याभो भवेद्व्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसंस्कारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इत्यर्थे कन् ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वंशपाता माकं इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतेशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, समदशाक्षरपादकृन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिहसुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गेः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं
 पश्य सुकुम् । मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एव च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वास्तमवेद्य चन्द्रकिरणोरत्तकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति कृन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडीहिङ्गुः । हृद्यविशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
 दला २ जीरिका ३ जीर्णपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । समधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त-
 दोषनाशित्वम् । रज्यत्वम् । पशुनां दुग्धदायि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेणुपत्री पिच्छा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा विभ्रैर्वंशपत्री च कौर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पीतः ।) कण-
 गुमगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुष्या, स्त्री, (वंशस्य पुष्याणीव पुष्याणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इन्दु-
 मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + ञन्त्या
 हित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 स्वनामख्यातिवशपर्वस्मितश्वेतवर्णीषधविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
 चोरा २ । इत्यमरः । २ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाक्षोरी ४
 शुभा ५ वंशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 क्षौरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 त्वक्क्षोरी १० शुभा ११ वंशक्षोरी १२ वेणवी
 १३ त्वक्सारा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वंश-
 कपूर्वरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रूचत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तशुद्धिकारित्वम् । तापपित्तोदिकहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा वृंहणी वृष्या बन्धा स्वाही च प्रीतला ।
 हृद्याकाशस्वरश्वासत्रयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं ब्रह्म पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रूक्षा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाक्षोरी चयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करैव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकैव दाट्यात् ।)
 वीगामूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, हादशाक्षरपादकृन्दो-
 वंशस्वितं, } विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्वितं जर्ती जरी ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्वितं मुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागसुहृद्भिर्न ।
 ब्रजाङ्गनानामपि मानशालिनां
 जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति कृन्दोमञ्जरी ॥
 वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशाक्षुरितं, स्त्री, (वंशस्य अक्षुरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तत् पुराणस्य पञ्चलक्षणात्-
 गंतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।
 वंशाक्षुरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।
 “तथा वंशं पृथग्ब्रह्मन् । वंशाक्षुरितानि च
 कौर्मियन् महाभाग । निबं शुभ्रघर्ता हि नः ॥”
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशोर कोष्ठा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करोरम् २ वंशाग्रम् ३
 यवपलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 प्रीतलत्वम् । पित्तासदाहकृच्छ्रत्वम् । रजि-
 कारित्वम् । तत्पर्ययो निर्गुणत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिक, स्त्री, (वंशीरस्यस्येति । ठन् ।) अङ्कुर ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अङ्कुर । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा ॥ (यथा, काव्यचक्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधना पामरेण्यं न वंशी सुरवेरिणः ॥”)
 कर्मचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालैः राजते गीतं तालो वादित्वमम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादिनं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं शुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्नीगमं वादो वंशाद्यं शुधिरं तथा ।
 चम्भोवनहृमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
 शुधिर यथा,—
 “वंशीर्य पारीमधुरीतिपिरीशङ्काहृताः ।
 तोडहीसुरलीवृक्षाशङ्किकास्वरनाभयः ॥
 शृङ्गाकापालिक वंशश्चम्भे वंशस्तथा परः ।
 गते शुधिरभेदास्तु कथिताः पूर्वैरभिः ॥
 वर्णुलः सरलश्चैव पम्भोषविवर्णितः ।
 वेगावः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोयवा ॥
 श्रीवल्कलोय सौवर्गा दन्तिदन्तमयोयपि वा ।
 राजतस्मान्नो वापि लोहजः स्फाटिको-
 यवा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भेभ्युक्ता प्रोभितः ।
 शिष्यविद्याप्रबोधिने वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशेनैव मतोऽपीति मतज्ञसुनिर्गोदितम् ।
 ततोऽपि तटाकारा वशा एव प्रकीर्णता ॥
 तत्र त्यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
 पुष्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वथा ॥
 पञ्चाङ्गुलानि मत्स्य ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुथ्यात्तथान्तरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीवीजतुल्यानि संख्यात्वाद्वाहंमङ्गुलम् ।
 प्रान्तयोर्मन्थनं कार्यं स्वराद्योर्गादहेतव ॥
 सिकथकेन कला देधा तेन सुस्वरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलोयं वंशः स्यादेकेकाङ्गुलिश्रुतः ॥
 षडङ्गुलानि नास्वा स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
 फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वांशिकेः परिकीर्णतः ॥

वक्रवजः

एकाङ्गुली इङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
 अतितारनरत्वेन वांशिके समुपेक्षितः ॥
 त्रयोदशाङ्गुली वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
 निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयसाप्रदशाङ्गुलः ॥
 महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
 चत्वार उच्यन्ते वंशा मतङ्गसुनिसम्भवाः ॥
 दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
 द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
 चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
 ब्रह्मा ब्रह्मो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
 नैविङ्गं प्रौढता चापि सुखरत्नञ्च शीघ्रता ।
 माधुर्यमिति पञ्चामो फुल्लतेषु गुणाः स्मृताः ॥
 शीघ्रकारवङ्गुलः क्षत्र्यो विस्वरः स्फुटितो जघ्नुः ।
 अमधुरश्च विज्ञेयाः वङ्गदीर्घाः फुल्लते क्रमात् ॥
 तृथाप्रयोगवाङ्मूल्यमल्पता गीतवाद्ने ।
 एभिर्दोषैर्धनोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
 स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाटः स्फुटाक्षरः ।
 शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
 प्रसुक्तिर्बहुसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलेर्गुणाः ॥
 सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारवक्रिया ।
 समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
 क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवाद्ने ।
 स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणाङ्गुलम् ॥
 गान्तुर्गां स्थानदाढ्यत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
 वांशिकस्य गुणा एते मया संज्ञिय दर्शिताः ॥
 इति संगीतदाभोदरः ॥
 वंशः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
 ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) सङ्गणनातः । तत्प-
 र्यायः । कुल्यः २ वीच्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । (यथा, मनुः । १ । ६१ ।
 “स्त्रायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वयसा मनवोऽपरे ॥”
 वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघुः । १८ । ४६ ।
 “वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
 प्रारम्भश्चन्द्राः प्रथिमानमापुः ॥”
 यदोङ्काङ्कविशेषः । एष्टावयवविशेषश्च, इति
 वंशशब्ददर्शनान् ॥ यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
 “यदन्विभिर्निर्मितवंशवंश-
 श्यां त्वचा रोमनखैः पिबहम् ॥”
 वक्र, इ ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सट् ।) कौटिल्य-
 मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्गते ।
 इ, वङ्गते काङ्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते
 काङ्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 वक्र, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सट् ।) उ, वङ्गते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वक्तव्यः, त्रि, (वृ वच् वा + तव्यः ।) कुत्तितः ।
 हीनः । (यथा, मनुः । ८ । ६६ ।
 “नाधधीनो न वक्तव्यो न दस्युने विकर्मिणस्तु ॥”
 वचनाहः । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १४ । ७६ । २३ ।
 “वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सह सुदृष्टाने ।

वक्रवा

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरभूयताम् ॥”
 वच् + भावे तव्य ।) वचने, क्ली ।
 वक्ता, [वृ] त्रि, (वच् + षच् ।) योवक्तुं जानाति
 सः । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विप्रष्टं
 वदति । इति सुकृतः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “भद्रं कृतं कृतं मौनं कीकिलैर्जलदागमे ।
 ददुरा यत्र वक्तास्त्रज मौनं हि शोभनम् ॥”
 तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । २५ ॥ वदान्यः ४ वना प्र । इति जटा-
 धरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
 इत्येके । तत्पर्यायः । बाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
 वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ अचक्रः ५ सुवचाः ६
 प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पङ्कितः । इति
 मेदिनी । ते, ५३ ॥
 वक्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुष्टवी-
 पचिवचयमिचद्विचद्विभ्यश्चः ।” उणा० ४ ।
 १६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७२ ।
 “धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वन्तः ।
 तप्रमासंचयेतेन वक्त्रे औचं च पार्थिवः ॥”
 तगरम्भलम् । इति शब्दमाला । वक्रभेदः ।
 इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ हृन्दोविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणदि यथा,—
 “भवत्यङ्गसमं वक्रं विषमश्च कदाचन ।
 तयोर्द्वयोर्पान्तेऽत्र च्छब्दस्तदधुनोच्यते ॥
 वक्रं युग्म्यां मगौ स्यातामर्द्धयोऽनुष्टुभिः
 स्यात् ॥”
 अत्र द्विरावर्णो श्लोकः पूरयितव्यः ।
 “वक्राभ्योर्जं सदा स्मरं चत्तूर्णोत्पलं फुल्लम् ।
 वल्लवीनां सुरारातेश्चेतो भङ्गं जहारोचेः ॥”
 इति हृन्दोमञ्जरी ॥
 वक्रखुरः, पुं, (वक्तव्यं खुर इव एषोदरादित्वात्
 खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्तृजः, पुं, (वक्तव्यो वक्राद् जायते इति ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् +
 ङः ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः । सुख-
 चाते, त्रि ॥
 वक्रनालं, क्ली, (वक्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।
 इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यां वक्र-
 नालमिति लिखितम् ॥
 वक्रपट्टः, पुं, (वक्रस्य पट्ट इव ।) अन्धाश्रमोन्न-
 पात्रम् । तोवङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३१७ ॥
 वक्रभेदी, [नृ] पु, (वक्रं भिनत्तीति । भिद् +
 ङिनिः ।) तिलारसः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 २५ ॥ सुखभेदके, त्रि ॥
 वक्रवासः, पुं, (वक्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
 वासि + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरगमस्य
 नारङ्गशब्दे ज्ञातयम् ॥ वक्रस्य वासः ।) सुख-
 गम्यश्च ॥

वक्रः

वक्रशोधनं, क्ली, (वक्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रस्य शोधनम् ।)
 सुखशुद्धिकरणश्च ॥
 वक्रशोधी, [नृ] पुं (वक्रं शोधयतीति । शुध +
 ङिच् + ङिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ।
 सुखशोधके, त्रि ॥
 वक्रासवः, पुं, (वक्रस्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्रं, क्ली, (वङ्गते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 एषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वचि + रक् ।)
 वच् गतौ + “स्फायितश्च-
 वचीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
 न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)
 नदीवङ्गः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
 मरः ॥ वङ्गः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
 पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “कालाशुभ्रादिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 मङ्गोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 तथास्य विषयः ।
 “शताङ्गे रक्तमूलीया वक्रयाश्रीफलेः शठम् ।
 तैलं नस्य मरुत्क्षेत्रातिमिरोर्द्धमदापहम् ॥”
 इति शताङ्गाद्यं तैलम् ।
 इति चक्रपाणिग्रन्थे शिरोरोगाधिकारे ॥)
 वक्रः, पुं, (वचितीति । वच गतौ + “स्फायितश्च-
 वचीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
 न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) शूनेश्वरः । इति
 मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलग्रहः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३० ॥ रुद्रः । त्रिपुरासुरः । इति
 धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-
 गतिविशिष्टग्रहः । स तु यस्य ग्रहस्याश्रि-
 तात् रथधितराश्रीयचिंश्रांश्रान्तगतादंश्रात
 पञ्चमषष्ठांश्रे रविक्रिंशति । यथा,—
 “वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगाद्यगे ।
 नवमे दशमे भागौ जायते सङ्घना गतः ॥
 द्वादशैकादशे सूर्ये लभन्ते शोधितां पुनः ।
 रविस्थित्यंश्रकस्त्रिंशदावधेः संख्याञ्च कल्पते ॥
 न तु राश्यान्तरसंश्रात् द्वितीयादिनिरूपणम् ।
 राहुकेतू सदा वक्रो शोधगौ चन्द्रभास्करौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (कर्कषदेशीयवृत्तभेदः । यथा, महाभारते ।
 २ । १४ । ११ ।
 “तमेव च महाराज । शिष्यवत् ससुपस्थितः ।
 वक्रः कर्कषाधिपतिस्मायाथोधी महाबलः ॥”
 वक्रः त्रि, (वङ्गते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 एषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वचि + रक् ।)
 अत्रुचुः । वांका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्वम् ४ ऊर्मि-
 मत् ५ कुक्षितम् ६ नतम् ७ आविहम् ८ कुटि-
 लम् ९ सुयम् १० वेक्षितम् ११ । इत्यमरः ।
 १ । १ । ७२ ॥ वङ्गरम् १२ वेङ्गु १३ विनतम् १४ उन्ड-
 रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अवनतः १६
 आनतः १७ भङ्गरः १८ । इति जटाधरः ॥ ॥

वक्रभ

वक्रोक्तिः

वक्षोज

(यथा, महाभारते । ३ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दटावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राणि यथा । अलकः १ भालः २ भूः ३
नखविह्वम् ४ अङ्गुष्ठः ५ कुचिका ६ भयकङ्क-
कम् ७ बालेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुदाः १०
चन्द्रकः ११ सुकाश्यम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विदुत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ फणा १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहखलादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥
वक्रकण्ठः, पुं, (वक्राः कण्ठाः कण्ठका यस्य ।)
वदरदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्ठः ।) कुटिलकण्ठकश्च ॥
वक्रकण्ठकः, पुं, (वक्राः कण्ठका अस्य ।) खदिर-
दण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विशेषः ॥)
वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्रग्रीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्यस्य ।) शुकपत्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यच्च ।) ग्राह्यविशेषः ।
तत्प्रथमायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रताली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् डीष्) ।
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपत्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रोष्ठे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।
“स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानुहरोन् आत्मानं ननुमागतान् ॥”)
वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥
वक्रनक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
पिशुनः । शुकपत्नी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥
वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति मुद्राङ्कित-
त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रनासिकाः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलनासाङ्गुक्ति, त्रि ॥
वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलोमकुटिलनाङ्गुलश्च ॥
वक्रपुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रदण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशदण्डः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वक्रबालधिः, पुं, (वक्रो बालधिः केशयुक्तनाङ्गुलं
यस्य ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥
वक्रभयितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भयितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्प्रथमायः । श्लोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रमणमिति । अव + क्रम + भावे
च्च् । अलोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वक्रनाङ्गुलः, पुं, (वक्रं नाङ्गुलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥
वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥
वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पक्षादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वक्रार्थं, स्त्री, (वक्रमर्थं यस्य ।) कवाटवक्रदण्डः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्रभागश्च ॥
वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
“तरङ्गविषमपीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चक्षुमोगविभूषणा ॥”)
वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रघातोः क्रिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
वक्रो, [न्] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इतिः ।
वैदिकधर्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) बुद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्राविशिष्टे, त्रि । यथा,
“लग्नेशो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येषु
वक्रता ।
लग्नेशेऽस्तं गते मर्त्यो दुःखादिश्याधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काङ्कतिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतब्रह्म-
पुराणम् ।
“अथ वृत्ते त्रयोन्मर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्पद्यन्तु
निर्जने ॥
तत् कश्चिदस्यो न नयेत्त विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न बाह्यं न च तन् क्षीरं पातयं केनचित्
क्रियते ॥”
हृत्प्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काङ्कतिभिः ।
इति शुद्धतन्त्रम् ॥ * ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सर्भां
जल्पतल्पमतिः स्यात् पटुवटुर्भूङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
हीतः सन्पृष्टासमेति गणको गोलानभिस्तथा
ज्योतिर्विस्तदसि प्रगल्भगणकः प्रथमप्रश्नो-
क्तिभिः ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थायः ॥
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदैः । तल्लक्षणार्थिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।
“अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा थोजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिसती द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काङ्कवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
बोदाहरणं यथा,—

“के ययं स्थल एव सस्यति वयं प्रज्ञो विशेषाश्रयः
किं व्रते विद्वग्ः स वा पथिपतिर्यथासि सुभो
हरिः ।
वामा ययमहो विद्वम्बरविकः कीडकं सरो
वर्षते
येनासासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वैव योपिद्
भ्रमः ॥”
अथ विशेषपदस्य विः पत्नी शेषो नाम इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गः श्लेषः । अन्यत्र तु अयद् ॥
“काले कोकिलवाचाले सहकारमनाहरे ।
लतागसः परिब्यागान् तस्याश्चो न दूयते ॥”
अथ कथाचित् सखा निषेधार्थे नियुक्तो नभ
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ॥”
वक्रोलिका, स्त्री, (वक्रोद्योऽस्यस्या इति । तन् ।
ईश्वरसनेन हि षोष्ठस्य वक्रता जायते अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् । यद्वा, वक्र ओन्नो यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अदृष्ट
रदृष्टास्यम् । ईश्वरास्यम् । तत्प्रथमायः । सितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
वक्ष, रोपसंहृतोः । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-रोषे अक-सं हृत्तौ सक-सं ट् ।) वक्षति ।
इति दुर्गादासः ॥
वक्षः, [स्] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वक्ष + “पत्ति-
वक्षिभ्यां सुट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सुट् । वक्षतेऽसुन् इति रसानाथः ।
धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि
कण्ठादधोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प्र-
थमायः । क्रोडम् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४
वत्सम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्कः ६ उतसङ्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ वक्षणम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचक्रिका ॥ अपि च ।
“अथ वक्षश्च वत्सं स्याद्गुरो वक्षस्थले चयम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अस्रवान् समवक्षाः स्यात् पीनैस्त्वक्षोभि-
रुक्लितः ।
वक्षोभिर्विभ्रमैर्निर्वक्षः शस्त्रेण निधनस्तथा ॥”
इति गान्धर्व ६६ अध्यायः ॥
(पुं, वक्षतीति । वक्ष + “वर्षहाधान्य-
श्लक्ष्णसि ।” उणा० ४ । २०० । इति असुन् ।
सुट् च । अत्रङ्गान् । इत्युल्लदत्तः ॥”)
वक्षजं, स्त्री, (वक्षजनेनेति । वक्षरोपसंहृतोः +
ल्युट् ।) वक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ (वाहने,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।
“क्रियास वक्षगानि यज्ञेः ।”
“वक्षगानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास
करवाम ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
वक्षोजं, स्त्री, (वक्षसि जायते इति । जन् + डः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“मथ्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्तानं
दूरं यावदुरश्च लोमलतिका नेत्रार्थं धारयति ।

वगला

वगला

वगला

कन्दपं परिवीक्ष्य नूतनमनोराष्याभिवर्धितं
 चयात्
 अङ्गानोव परस्परं विदधते निलंघनं सुभुवः ॥”
 वचोरुह. पु. (वचसि रोहतीति । रुह + कः ।)
 स्तनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “मा श्रवतरुणि पीवरवचोरुहयोर्भरेण भज
 गर्भम् ।
 निर्म्मोकरिपि शोभा ययोर्भजङ्गीभिरुक्तैः ॥”
 वक्ष्यमाणः, चि, भविष्यत्कथनीयविषयः । वच-
 धातोः स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
 वक्ष्यमाणवचनात् मधुरात्रप्राप्तावेव जयन्ती-
 त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
 “तत्रैव दादश्रीमध्ये पारयं श्रवणोऽधिके ।
 वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्राक्खिधा व्रतम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासि १५ विलासः ॥
 वख, वृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट ।) वखति । वृषि गतौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 वख, इ वृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट । इति ।) इ, वखति । वृषि
 गतौ । इति दुर्गादासः ॥
 वग, इ खञ्ज । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 अक०-सेट ।) इ, वखति । इति दुर्गादासः ॥
 वगला } श्री, दशमहाविद्यात्मगतदेवी-
 वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
 ‘ब्रह्माक्षं संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
 साधकानां हितार्थाय स्तम्भनाय च वैरि-
 याम् ॥
 यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
 प्रखर स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
 तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाचं मुखं पदम् ॥
 स्तम्भयेति ततो जिह्वां कीलयेति पदद्वयम् ॥
 बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समालिखेत् ।
 लिखेच्च पुनरोच्चारं स्थापिते प्रदमन्ततः ॥
 घटत्रिशदक्षरी विद्या सर्वसम्पत्करी मता ॥”
 स्थिरमायां श्रीं । तथा च ।
 “बहुहीनेन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
 ॐ श्रीं वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाचं मुखं
 स्तम्भय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय श्रीं
 ॐ स्वाहा ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “बहुहीनेन्द्रमायायुक् वगलासुखि सर्वयुक् ।
 दुष्टानां वाचमिच्छन्ना मुखं स्तम्भय कीर्तयेत् ॥
 जिह्वां कीलय बुद्धिं तन् विनाशय परं वदेत् ।
 पुनर्जीवं ततस्तारं बहुजायावधिर्भवेत् ।
 नारादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”
 ॐ श्रीं वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं मुखं
 स्तम्भय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय श्रीं ॐ
 स्वाहा । इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ * ॥ अनयोः
 पूजा । प्राप्तःकृत्यादिप्राणायामान्नं विधाय
 ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा, शिरसि नारद-
 ऋषये नमः । मुखे दृष्टपृक्कन्दसे नमः । हृदि

वगलासुखौ देवताये नमः । मुखे श्रीं बीजाय
 नमः । माद्योः स्वाहाशक्तये नमः ।
 “नारदोऽथ ऋषिं ऋद्धिं दृष्टपृक्कन्दसे तन्मुखे ।
 श्रीवगलासुखी देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।
 श्रीं बीजं मुखेऽपि तु स्वाहाशक्तित्तु पाद्योः ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 वगलासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा । सर्वदुष्टानां
 मंथमाभ्यां वषट् । वाचं मुखं स्तम्भय अना-
 मिकाभ्यां हूँ । जिह्वां कीलय कीलय कनि-
 ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय श्रीं ॐ स्वाहा
 करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा
 च दियतन्त्रे ।
 “युग्मवाद्येषुसमाहृषोवागींश्च मनङ्कवेः ।
 करशाखासु तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
 ततो मूलाङ्गे आत्मतत्त्वयापिनीवगलासुखीश्री-
 पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलाङ्गे
 विद्यातत्त्वयापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
 यामि शिरसि । मूलाङ्गे शिवतत्त्वयापिनी-
 वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वाङ्गे ।
 ततश्च ।
 “ऋद्धिं भास्ते इष्टोः ओत्रे गच्छयोगीसयोः
 पुनः ।
 ओष्ठयोर्मुखेऽपि च दक्षिणांशे च कूर्परे ॥
 मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मले गले च कुचयोर्हृदि ।
 नाभौ कक्षां गुरुदेशे वामांशे कूर्परे तथा ॥
 मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
 दक्षिणामे चोखजान्वांगुलीयोरङ्गुलिमूलयोः ।
 क्रमेण मन्त्रवर्णान्स्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥” * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “मध्ये सुरात्मिमणिमण्डपरत्रवेदी-
 सिंहासनीपरिगता परिपीतवर्णाम् ।
 पीताम्बराभरणमाच्छाविभूषिताङ्गी
 देवीं स्मरामि घृतसुहृदवैरिजिह्वाम् ॥
 जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
 वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
 गदाभिघातेन च दक्षिणेन
 पीताम्बराङ्गां द्विभुजां नमामि ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहुःपूजामार-
 भेत् ॥ * ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्थापनम् । यथा ।
 अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु
 पूर्वोदितेषु च कुसुमाक्षतरक्तचन्दनैस्त्रीं गण-
 पतये नमः इत्यनेन गजशानेन संपूज्य तेन
 मधुना वा अर्घ्यपात्रमापुरयेत् । ततो वारत्रयं
 विद्यया संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धनु-
 योनिमुद्रे प्रदश्यं तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-
 करणसाध्युचयेत् ॥ * ॥ अस्या यन्त्रम् । अक्षं
 वङ्कं दृत्तमदृत्तं भूपुराञ्जितम् । ततो मूल-
 सुखाय ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः ।
 एवं शक्तिपञ्चासनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा
 पीठे आवाह्यं यङ्कङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
 प्रदश्यं पुरतः यङ्कङ्गेन मञ्जुं यजेत् । ततो
 मूलेन मन्त्रविला धेनुर्धौनिमुद्रे प्रदश्यं आत्म-

विद्याशिवैकत्वेर्विन्दुत्रयं मुखे चिन्मा तर्जन्म-
 ङ्गुष्ठयोगेन साङ्गावरणां वगलासुखीं तर्पयेत् ।
 ततो यथासम्भवसुपचारैः संपूज्य आवरणपूजा-
 मारभेत् । घटकोणेषु पूर्व ॐ सुभगायै नमः ।
 एवमभिकोणे भगवर्षिये । ईशाने भगाव-
 हायै । पश्चिमे भगविसुहायै । नैर्दत्ते भग-
 पातिये । वायौ भगमालिये । ततोऽदृत्त-
 पत्रेषु ब्राह्मणाद्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ जयायै
 नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
 जितायै । स्तम्भिन्ये । जम्भिन्ये । मोहिन्ये ।
 आकर्षिन्ये । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
 तद्वाङ्गे इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् । ततो
 मूलेन धूपैर्दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
 त्रिशूलमुद्रां प्रदश्यं पुष्पाङ्गलित्रयं दत्त्वा देवै-
 योनिमुद्रां प्रदश्येत् । ततो भैरवाय वलिं
 दद्यात् । ततो विसर्जनान्नं कर्म समापयेत् ॥
 अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा च ।
 “पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वाशाभिसुखस्थितः ।
 लक्षमेकं जपेन्नन्तं हरिद्राग्रस्थिमालया ॥
 ब्रह्मचर्यरतो निजं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
 प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥” * ॥
 द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत् ।
 ध्यानम् ।
 “गम्भीराङ्ग मदीन्मतां सर्वकान्तिसमप्रभाम् ।
 चतुर्भुजां त्रिनयनां कामलालसमानसाम् ॥
 सुहृद दक्षिणे पाशं वामे जिह्वाश्च वक्षकम् ।
 पीताम्बरधरां देवीं हृदपीठपयोधराम् ।
 हेमकुण्डलभूषाश्च खर्यसिंहासनस्थिताम् ॥” * ॥
 अथ प्रयोगः ।
 “कुर्वते वाग्नित्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशकम् ।
 जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्ययुतं जपेत् ॥
 हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं कुहूयाद्विशि ।
 स्तम्भयेत् परसेन्यानि नात्र कार्या विचारया ॥
 अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमन्त्रैश्च होमयेत् ।
 स्तम्भयेत् च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥” * ॥
 यन्त्रम् ।
 “ॐकारयोः संमुखयोर्द्वारःशिरसोर्लंखेत् ।
 मध्यगं नाम साध्यस्य तद्वाङ्गे पाचारद्वयम् ॥
 बीजं द्वितोयवंगस्य ततोयं विन्दुभूषितम् ।
 चतुर्दशखरोपतं संलिखेत् पृथिवीगतम् ॥
 ठकारं समावेष्ट्य चतुष्कोणपुटं बहुः ।
 तत्कोणरखासंस्तैः शूलैर्व्यापृष्टकं लिखेत् ॥
 त्रिशूलमध्यरखायाः पृथ्वीं बीजानि पार्श्वयोः ।
 अष्टद्विपि च कोणेषु तद्द्विद्विगलां लिखेत् ॥
 पृथिव्यन्तरितं वाङ्गे मातृकापरिमण्डलम् ।
 आवेष्ट्य चाष्टधा पञ्चासद्वाङ्गे स्थिरमायाया ॥
 निरध्याङ्गुशोचनेन नादसंमलिताङ्गुश्या ।
 लिखेत् पूर्ववदावेष्ट्य पञ्चाश्च वगलासुखीम् ॥
 पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रोक्तसताक्षकेः ।
 दिशस्तम्भे सुखस्तम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेत् ॥
 विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्जे तैरेव वस्तुभिः ।
 कुम्भकारस्य चक्रस्य भ्रमतो विपरीततः ॥

वगला

वृत्तिकं समुपादाय दृषमं कारयेत्ततः ।
यत्नं तस्योपरि न्यस्य तालकेन विजिष्य च ॥
तन्नासायां विनिःस्रिय पीतरन्तुं निजे यष्टे ।
अर्धयेत्तं चतुष्कालं नित्यं पीनोपचारतः ।
दृष्टस्य स्तम्भयत्वेव सुखं वाचस्यतेरपि ॥”
इति वगलापरिच्छेदः ॥ * ॥

विश्वसारे ।
“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्येकमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्षिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।
“मध्ये सुधाध्विमणिसखपरतवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवृणाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भजामि धृतसुन्दरवेरिजिह्वाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
धामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां द्विसुजां भजामि ॥
चलत्कनककुण्डलोत्सितचारा गण्डमूर्त्तौ
लसत्कनकचम्यकदम्बितमिन्दुविम्बाननाम् ।
गदाहृतविपक्षकां कलितसोलजिह्वाचलां
स्मरामि वगलासुखीं विसुखसम्भनस्तम्भिनीम् ॥
पीयथोदधिमध्येचाकविलसदन्तोत्पले मण्डपे
यत्सिंहासनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।
स्वर्णाभां करपीडितारिरसनां भ्रान्तदृष्टावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
सर्वपापदः ॥
देवि त्वच्चरणाभ्युत्थनकृते यः पीतपुष्पाङ्गलीन्
भक्त्वा वाभकरे निधाय च मनुं मन्त्रो मनो-
ञ्चाचरम् ।
पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् बीजं स्मरेत्
पार्थिव
तस्यामिषसुखस्य वाचि हृदये जायं भवेत्
तत्सुखम् ॥
बादी रुक्मिति रङ्गति चित्तप्रतिवेशानरः*
. श्रीतति
क्रोधी श्राम्यति दुर्जनः सुजनति चिप्रायुगः
खड्गति ।
गर्वी खड्गति सर्वविष जडति त्वन्मन्त्रा-
यन्त्रितः
श्रीनिधे वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः ॥
मन्त्रस्तावदसं विपक्षदलने स्तोत्रं पवित्रं च ते
यत्नं वादिनियन्त्रयं त्रिजगतां जेत्त च चित्रं
न ते ।
मातः श्रीवगलेति नाम कलितं यस्यास्ति
जन्तोर्भुखे

वगला

त्वन्नामयह्येन संसदि सुखस्तम्भो भवेद्-
वादिनाम् ॥
दृष्टस्तम्भनसुखविज्ञानं दारिद्र्यादिद्रावणं
भूष्टङ्गशमनं वलनृगदृष्टां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्येकनिकेतनं मम दृष्टोः कारुण्यपूर्णादृतं
वृत्त्यभैरवमाविरस्तु पूरतो मातस्वदीयं वपुः ॥
मातर्भङ्गय मे विपक्षवदनं जिह्वाचलां कोलय
ग्राह्यीं सुदय नाशयासु धिययासुग्रां गतिं
स्तम्भय ।
शत्रुं चर्गय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्ग
पीताम्बरे
विज्ञौघं वगले हर प्रणमतां कारुण्यपूर्णचक्षुं ॥
मातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराह विश्वा-
श्रये
श्रीविद्ये समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे
दासोऽहं शरणागतः करुणया विश्वेश्वरि
चाहि माम् ॥
संरम्भे चौरसङ्घे प्रहरणसमये बन्धने ध्याधिमर्धे
विद्यावादे विवादे प्रकृपितनृपती इत्यकाले
निशायाम् ।
वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा
गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥
नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देयाः
पठत्यादरा-
दृत्वा यत्नमिदं तथैव समरे बाहौ करे वा
गले ।
राजानो हरयो मदान्त्रिकरिणः सर्पां न्गेन्द्रा-
दिका-
स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥
त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विज्ञौघ-
संछेदिनी
योषाकर्षणकारिणी जनमनःसम्भोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्तारणकारिणी पशुमनःसम्भोहसन्दायिनी
जिह्वाकोलनभैरवी विजयत ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥
विद्या लक्ष्मी, सर्वसौभाग्यमायुः
पुत्रे, पौत्रे, सर्वसाध्यासिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यमौख
प्राप्तं तत्तद्वत्तल्लेखान् नरेण ॥
यत् ज्ञतं जषसद्गदं गदितं परमेश्वरि ।
दुष्टानां निग्रहायां तद्गृहाण गमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विश्वानं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
गुरुभक्त्याय दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरा द्विभुजाश्च त्रिनेत्रां गात्रकोष्णलाम् ।
शिलासुन्दरहस्ताश्च स्मरेत्तां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्भ्रम्याद्दृक्काले स्वपठनमिदं काव्यसिद्धिप्रदं
स्यात् ॥”
इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति ज्ञानानन्दकृततन्त्रसारः ॥

वङ्चुः

वगाहः, पुं, (वच + गाह + भावे चण ।
अलोपः ।) अचवगाहः । इति सुग्धयोध्याकरणां
भरतश्च ॥
वङ्चुः, पुं, (वक्त इति । वच + “वचंगंश्च ।” उणा-
३ । ३३ । इति नुः गञ्जाणादेशः ।) वक्ता ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥ वाषट्कः ।
इति सत्तिप्रसारोणादिश्रुतिः ॥ (शब्दः । यथा,
शब्देदे । ७ । १०३ । २ ।
“गवामाह्नमायुवतसिनीनां
मखकानां वन्दुरवासमेति ॥”
“मखकानां वसुः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वच, इ ड गतिनिन्दारम्भजयिषु । इति कविकल्प-
द्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-जवे अक० च
सट् ।) इ, वंछते । ड, वधत । जव एव केशिन
पच्यते । इति दुर्गादासः ॥
वङ्कः, पुं, (वङ्कतीति । वङ्क + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वङ्का, स्त्री, (वङ्क + टाप् ।) वलगाग्रभागः । तत
पर्यायः । प्रत्ययनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्किलः, पुं, (वङ्कति इति । वङ्क + इलच् ।)
करटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्कः, त्रि, (वच + गयत् । “वचंगंती” ७ ।
३ । ६३ । इति अगर्थर्थे कुत्वच् ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्कं काष्ठम् । इति सुग्धयोध्याकर
णम् ॥
वङ्क, स्त्री, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये + “वद
क्रादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थि । तत्पर्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥
वङ्क, पुं, स्त्री, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये +
“वङ्कादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्-
प्रत्ययेन निपातने ।) वाद्यभेदः । इत्युणादि
कोयः । गृहदारुः । पार्श्वस्थि । इति सिद्धान्त
कौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥
वङ्कणः, पुं, (वञ्जति संहन्ती भवतीति । वञ्ज +
लुः । एषोदरादित्वात् रुम् ।) ऊरुमन्त्रिः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ कुचको इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
“चतुर्दशासुयां संघाताः । तेषां त्रयोमुलफ-
जाशुवङ्कणेषु ॥”)
वङ्कुः, स्त्री, (वङ्कतीति । वङ्क + बाहुलकान् कुन् ।
रुम् च ।) गङ्गासोनीविशेषः । यथा,—
“तस्याः सोतसि सोता च वङ्कुभेदा च
कोर्मिता ॥”
सा च केतुमालवर्षस्था गङ्गा । यथा । उप
मात्यवच्छिखराभिष्यतन्ती तत उपरतवंगा
केतुमालमभिवड्चुः प्रतीर्या दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्याये ॥ (यथा च महाभारते । १३ । २६५ । २० ।
“गोदावरी च वेणवा च कृष्णवेणवा तथा दिवा ।
दृषद्वती च कारेवी वङ्कुभेन्दाकिनी तथा ॥”)

वङ्गं

दङ्गं, ङी, (वङ्गतीति । वगि गती + अच् ।) धातु-
विशेषः । रां इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अणुः
० स्वर्गजम् ३ नागजीवनम् ४ ऋहङ्गम् ५ रङ्गम्
६ गुह्यपत्रम् ७ पिच्छटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
१० नागजम् ११ कस्तोरम् १२ आलोककम् १३
सिंहलम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥
स्ववेतम् १५ नागम् १६ अणु १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाकत्वम् । क्षमिवात-
नाशित्वम् । शैखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रक्तवङ्गं अणु प्रोक्तं तथा पिच्छटमित्यपि ।
खरक मिश्रकषापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उतमं खरकं तत्र मिश्रकत्ववत् रतम् ।
रङ्गं लघु सरं रक्तसुष्णं मेहकफक्रिमोन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सन्धासं चक्षुष्य मित्रलं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
दहस्य सौख्यं प्रवक्षेऽन्यथा ।
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधयथा,—
“वङ्गं चूर्णोदके खिलं यामार्द्धेन विशुध्यति ॥
इति वङ्गशुद्धिः ॥
“वङ्गं सनालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काश्वत्थभवेऽन्वल्केः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥”
मत्तान्तरम् ।
“वङ्गं खपरिकं कृत्वा चुल्गां संस्थापयेत् सुधीः ।
द्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चयगान्धतानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जोरकश्चैव ततश्चात्वात्पुङ्गवम् ॥
अश्वत्थवल्कलोत्पञ्च चूर्णं तत्र विनि-
विषेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं निरयते नात्र संशयः ॥
वङ्गं तिक्ताम्बकं रक्तं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेहः श्लेष्मास्यप्लवङ्गं क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसंस्कारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥) अन्यद्रव्यशब्दे द्रव्य-
खम् ॥ * ॥ सीसकम् । देशविशेषे पु भूम्नि ।
इति मेदिनी । गे, २२ ॥ (एकवचनान्कोऽपि ।
यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
सूतनः ॥”)
स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिर्बहिर्गिराः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधगोनर्दाः प्राच्यां जगपदाः
सूतताः ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
मत्तान्तरं यथा,—
“यामेय्यामङ्गवङ्गापवङ्गाजपुरकोयलाः ।

वङ्गालः

कलिङ्गौद्राङ्गुकिष्किन्वाविद्भैरवराद्यः ॥”
इति ज्योतिस्त्वष्टतज्जुमेचक्रवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकर समारभ्य दक्षपुत्रान्तर्गं शिवे । ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदश्चकः ॥”
इति शक्तिस्त्रयमन्त्रे ७ पटलः ॥
वङ्गः, पु, चक्रवर्गीयवलिर्राजपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुसप्तौद्राश्च वासेया अनपानेऽप्यङ्गताः ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस्य औरसो वलिः क्षेज-
जश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तद्विषयतमम् ।
वलिं सुदेव्यां भार्यां स्वां तस्मै तां प्राहियो-
पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गेषु अङ्गा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारस्ते तजसां दित्यवर्षसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुसुप्तश्चैव सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिना सुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च सूतनः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स सूतनः ॥
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याताः सुसप्ता सुसुप्तस्य च
सूताः ।
एवं वलिः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महावर्जः ॥”)
वार्ताङ्कः । कार्पासः । इति मेदिनी । गे, २२ ॥
वङ्गं, ङी, (वङ्गान् धातुविशेषान् जायते इति ।
जन् + ङः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
वङ्गदेशजाते, चि ॥
वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वगि + ङ्युः ।) वार्ताङ्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ॥
(गुणाद्योऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञातयाः ॥)
वङ्गला, ङी, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥
वङ्गशुल्बं, ङी, (वङ्गशुल्बाभ्यां रङ्गताम्बाभ्यां
जायते इति । जन् + ङः ।) कांस्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
वङ्गसेनः, पुं, वक्रवृत्तः । यथा,—
“वङ्गसेनस्वगस्तिदः शुकनाशो सुनिदमः ।
अनलिः कुनली ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्गसेनकः, पु, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वक्रवृत्तः ।
यथा,—
“रक्तपुष्यो सुनितरुगस्तिर्बङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य पुष्यगुणाः ।
“वासकस्य च पुष्याणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासघ्नकाराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोररिः । अस्य वङ्ग-
धातुजारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
“वङ्गाल, पञ्चमः षष्ठो मधुरो हर्षकस्तथा ।

वचनः

देशाख्यो माधवः सितुर्भैरवपुत्राः प्रकी-
र्तिताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कचानिन्नेशितकरखरवस्तपस्वी
भास्त्रिभूतपरिमखितवामहस्तः ।
भस्मोष्णो निविडवङ्गजटाकलापो
वङ्गाल इत्यभिहितस्तस्याकार्यः ॥
वाङ्गो देववङ्गालो गृह्यांश्यासमध्यमः ।
प्रहर्षं विगयोक्तयः प्रोक्तोऽयं सुनिना खयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
वङ्गाली, ङी, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चैत रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”
इति सङ्गीतदासीनः ॥
अस्या कूर्पिः ।
“मनोऽसुक्तागुणभूषिताङ्गी
शुकं दधाना धरणीधरस्या ।
प्रांशुः कुमारी कमनीयमूर्ति-
वङ्गालिकेयं शुचिसाङ्गगीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
“वङ्गाली औडवा चैवा गृह्यांश्यासवङ्ग-
भाक ।
ऋधहीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा महद्योपेता कलिनाद्येन भाविता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्वप्रियं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोष्या । इत्यालङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
“वचैरन्त्यनुश्लक्ष्णैः प्रयोगो नाभिधीयते ।
अयतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरुषः कश्चिन् ॥”
इति बहुसम्मतम् ॥)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपत्न्यो ।
इति मेदिनी । से, ६ ॥
वचः, [स्] ङी, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । ११ । (यथा, रघौ । १ । ४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
ऋगाधिराजस्य वचो निशुस्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा-
दात्मव्यवशां शिथलीचकार ॥”)
वचनः, पुं, (वक्तीति । वच् + “ह्युवचिभ्यो-
ऽन्युच्चागजकुचः ।” उणा० ३ । ८१ । इति
अङ्गुच् ।) वाक्यः । इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

वचनं

वचा

वज्र

वचकः त्रि, (वक्तोति । वच् + “ह्युवचिभ्यः” इति । उणा० १।८१ । इत्यकुप् ।) वावचूकः । इति मेदिनी । ने, १२७ ।
 वचडी, डी, प्रारिका । वक्तिः । प्रकभेदः । इति प्रकभेदनावकी । मेदिनी वचडा इति वरडा इति च पाठः ।
 वचनं, डी, (उच्यतेनेति ।) श्रुतनाशकत्वात्स्य तथात्वम् । वच् + क्युट् ।) शुद्धी । इति प्रक-
 चन्द्रिका । वाच्यम् । तत्पर्यायः ।
 “इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाची च सारदा । गिरा गीष् गिरां देवी गीर्द्वी भारती-
 चरी ॥
 वाग्नाचा वचसाभीशा वाग्देवी वर्णमात्रका ।
 वचनं भाषितं चोक्तिर्याहारी लपितं वचः ॥
 वाग्देवीवचसोरेश पर्यायः परिकीर्तितः ।
 यथास्थानं यथायोग्यं भेद ऊच्यो मनीषिभिः ॥”
 इति प्रकभेदनावकी ॥ * ॥
 (यथा, हिनोपदेशे ।
 “असवितेश्वरदारमदृष्टविरहययम् ।
 अशुक्लजीववचनं धन्यं कस्यापि जीवन्म् ॥”)
 तत्तु त्रिविधम् । यथा,—
 विशुद्ध उवाच ।
 “वचनं त्रिविधं शैल लौकिकं वैदिकं तथा ।
 सर्वं जानाति प्राकृतो निम्बलज्जानचक्षुषा ॥
 असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिस्मरम् ।
 सुबुद्धिप्रचुम्बदति नहि तेषां कदाचन ॥
 व्यापदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् ।
 द्यासुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव वाच्यवम् ॥
 श्रुतिमात्रात् सुधातुल्य सर्वकारे सुखावहम् ।
 सर्वं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमोक्षितम् ॥
 एवं स त्रिविधं शैल नीतिसारनिष्कपितम् ।
 कथ्यतां त्रियुग्मथ्ये किं वदामि वाक्यमोक्षि-
 तम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ॥
 विभक्तिः । सा तु स्याद्विद्यादिश्च । यथा ।
 “क्लेशकैकं वचनं क्रमान् क्रह्वस्वसं स्यात् ॥” इति
 सुगंधोद्ययाकरणम् ॥ तद्देहिकपर्यायः । श्लोकः
 १ धारा २ इडा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी
 ६ गभीरा ७ गम्भीरा ८ मन्दा ९ मन्दाजनी
 १० वाशी ११ वायी १२ वायीची १३ वाणः
 १४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाडी ।
 १८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ सरस्वती २२
 निवित् २३ खाहा २४ वयुः २५ उपान्दिः २६
 मायुः २७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३०
 सरः ३१ प्रान्दिः ३२ स्वनः ३३ ऋक् ३४ ह्रीन्वा
 ३५ गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ घना ३९ याः
 ४० विषा ४१ नया ४२ कशा ४३ धिषणा ४४
 नौः ४५ अक्षरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८
 प्रची ४९ वाक् ५० अशुष्टु ५१ धिः ५२
 वल्युः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६
 वैकुण्ठा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मनाम्नि ।
 इति वैदिकघण्टी । १ । ११ ॥

वचनयाही [न्] ; त्रि, (वचनं यज्जानीति ।
 यच् + णिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां
 रमानायः ॥
 वचनीयः, त्रि, (वच् + अनीयर् ।) कथनीयः ।
 इति वचधामोः कर्मणि अनौपप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (निन्दायां, डी । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।
 “मदनेन विना कृता रतिः
 चक्षुमानं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयमिदं अवस्थितं
 रमण्य । त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 “इति वचनीयं निन्दा मे मम अवस्थितम् ॥”
 इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 वचनीयता, डी, (वचनीयस्य भावः । वचनीय +
 तल् ।) लोकापवादः । यथा,—
 “जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥”
 इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥
 (तथा, ऋक्कटिकनाटकं लनीयाङ् ।
 “कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च
 यद्दृष्टं
 विश्वस्तेषु च वचनपरिभवश्चौर्ध्वं न शौच्यं
 हि तत् ।
 स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बहो न
 संवाङ्मलि-
 मार्गो ह्येव नरेन्द्रसौमिकवधे पूर्वं लभो
 ह्यौगना ॥”)
 वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति स्मिति । म्या +
 “गत्वर्थेति ।” ३।४।७२ । इति क्तः । “तत्पुरुषे
 कति बहुलम् ॥” ३।४।४। इति सप्तम्या अलुक् ।)
 वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः ।
 विधेयः २ विनययाही ३ आश्रयः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । २४ ॥ वश्यः ५ प्रयोगः ६ । इति कंचि-
 दिति भरतः ॥
 वचनीपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-
 रम्भः । इति भरतप्रकभेदनावकी । तत्पर्यायः ।
 उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥
 वचरः, पुं, (अवाचनरे चरतीति । अच् + चर +
 अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । प्रठः । इति मेदिनी ॥
 वचलुः, पुं, श्लुः । यथा,—
 “पुंसि मनुः श्लुपयुश्च वचलुर्जग्लुक्तया ।
 भरपयुश्च प्ररण्युः स्यादमिन्ने ऋणिरत्यपि ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-
 स्मतिः । यथा,—
 “जीवोऽङ्गिराः सुरगुर्वचसांपतीष्वौ ॥”
 इति दीपिका ॥
 वचस्करः, त्रि, (करोतीति । क्त + अच् । वचसः
 करः ।) वचने स्थितः । इति कंचिन् ॥
 वचा, डी, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् ।
 निपातनात् ङस्वः ।) यहा, अन्तर्भावविशयार्थान्
 वच् + अच् ।) औपधविशेषः । वच् इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । उच्यन्त्या २ वङ्गन्या ३ गोलोमी ४
 प्रतपन्विका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९
 उया १० रचीनी ११ । इति रत्नमाला ॥
 वथा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ॥
 भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतिनीक्ष्णत्वम् ।
 कटुत्वम् । उच्यत्वम् । कषामयन्यश्लोषघात-
 च्वरातिसारसाद्भूतनाशत्वम् । वान्तिकारि-
 त्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
 “वचोयगन्था वङ्गन्या गोलोमी प्रतपन्विका ।
 लुप्तपथी च मङ्गल्या जटिलीया च लोमशा ॥
 वचोयगन्था कटुका तिक्तोष्णा वान्तिकङ्कत ।
 विश्वस्थाभानशूलघ्नो शल्लम्बत्रविशोधिनी ॥
 अपसारकफोन्नाद्भूतजन्वनिजान् हरेत् ॥”
 अथ खुरासानी वचा ।
 “पारसीकवचा युक्ता पीक्ता हैमवतीति सा ।
 हैमवत्युदिता महत् शूलं हन्ति विशेषतः ॥”
 अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन
 इति नाभान्तरम् ।
 “सुगन्धाप्यगन्था च विशेषान कफकासनुत ।
 सुस्वरत्नकरी तथा ऋक्कण्डमुखशोधिनी ॥”
 अपरा सुगन्धा मूलग्रन्थियस्या लोके महाभरी
 इति नाम ।
 “सुलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्युता ॥”
 अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या
 गुणाः ।
 “हीयान्तरवचा कटु तिक्तोष्णा वङ्गिरीप्लित् ।
 विश्वस्थाभानशूलघ्नो शल्लम्बत्रविशोधिनी ॥
 वातघ्नाधीनपसारसुन्नाद् तनुवदनाम् ।
 अपोहति विशेषेण पित्तप्रणामयनाशिनो ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपरश्च ।
 “वचायुष्या वातकफलघ्नाही सृष्टिवर्द्धनी ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अन्यश्च ।
 “अङ्गिर्वा पयसाण्येन मासमेकन्तु सेविता ।
 वचा कुयान्नरं प्राञ्चं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥
 चन्द्रसूर्ययुहं पीतं पलमेकं पथोऽन्वितम् ।
 यचायास्तनुचयां कुयान्नहाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥”
 इति गारुडं १८८ अध्यायः ॥
 वचोयहः, पुं, (यज्जानीति । यच् + अच् ।
 वचसां यहः ।) कर्मणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वज्रति । इति दुर्गादासः ॥
 वज्र, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे
 इति प्राचः । मार्गणस्य शरस्य पञ्चादिना
 संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पञ्चे-
 वांगं काण्कारः । इति रमानायः ॥ मार्गण-
 संस्कारथोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥
 वज्रं, पुं, डी, (वज्रतीति । वज्र गतौ । “ऋजं-
 न्नायवज्रविप्रति ।” उणा० ० । २८ । इति रत्न-
 प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । वाज्
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । द्वादिनी २ कुलिशम् ३

भिदुरम् ४ पविः ५ शतकोटिः ६ स्वः ७
शम्भः ८ दम्भोलिः ९ अशनिः १० । इत्यमरः ।
१।१।५० ॥ कुलीशम् ११ भिदुरम् १२ भिदुः
१३ स्वः १४ सम्भः १५ संवः १६ अशनी १७
वज्राशनिः १८ । इति तट्टीका ॥ जम्भारिः १९
त्रिदशायुधम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
आपोजम् २३ अजम् २४ । इति पुरुषो-
त्तमः ॥ गिरिकयटकः २५ गौः २६ अश्वोत्थम्
२७ मेघभूतिः २८ गिरिवरः २९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ आम्बुविः ३० दम्भः ३१ । इति
जटाधरः ॥ भिदुः ३२ अजम् ३३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।१२।२।

“अहन्नहिं पश्यते शिश्रियाणं
त्वष्टासौ वज्रं स्वर्घं ततत् ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“तथेत्युक्तः स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ।
पृथक् चकार तत्तज्जम्बुं विष्णोरकल्पयत् ॥
त्रिमूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् ।
देवदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकम् ॥
रूपञ्च प्रतिमञ्चके त्वष्टा पादादते महत् ।
न शशाकाथ तद्द्रुष्टुं पादरूपं रवेः पुनः ॥
अर्चास्वपि ततः पादौ न कश्चित् कारयेत्
कश्चित् ।
यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दि-
ताम् ॥

कुहुरोगमवाप्नोति लोकेस्मिन् दुःखसंयुतम् ।
तस्मान्न धर्मकामार्थो चिन्तय्यायतनेषु च ।
न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतः ॥”
इति मार्क्ये १२ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

*प्रविश्य जठरं शुद्धो दैत्यमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोद्भूमुखं बालं कटिस्तककरं महत् ॥
तस्यैवान्तेऽथ दृष्ट्वा पशून् मांसस्य वासवः ।
सुहृत्स्फटिकसंकाशां कराभ्यां जगृहेऽथ ताम् ॥
ततः कोपसमाभ्रान्तो मांसपेशीं श्रुतक्रतुः ।
कराभ्यामर्दयामास ततः सा कटिनाभवत् ॥
ऊर्ध्वनाडुञ्च वरुधे त्वधोऽर्धुं वरुधे तथा ।
श्रुतपञ्चा च कुलिशः संजातो मांसपेशितः ॥”
इति वामने ६८ अध्यायः ॥ * ॥

वज्रासुरवधार्थं दधीचिसुनरस्या इन्द्राज्ञया
विश्वकर्मेणा निर्मितवज्रस्य प्रमाणं यथा,—
“एव कृतव्यवसितो दध्युड्वायव्यंस्तुम् ।
परे भगवति ब्रह्मरथात्मानं सन्नयन् जहौ ॥
यतासासु मनो बृहिस्रस्त्वदक ध्वस्तबन्धनः ।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुधये गतम् ॥
अधेन्द्रो वज्रमुदन्व्य निर्मितं विश्वकर्मेणा ।
सुनेः सकृदिभिरुत्तुक्तो भगवत्तेजसान्वितः ॥
वृत्तो देवगणेः सर्वैर्गजेन्द्रो पथ्यंशोभत ।
स्तयमानो मुनिगणेष्वेतेषु हर्षयन्निव ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ * ॥
तन्निर्वाणवारकविधयेया,—
“प्रचक्षुपवनावाते मेघेषु स्तनितेषु यः ।

त्रिः पठेत्त्रैमिनीयोऽस्मि प्राईसुखो वापुद्द-
सुखः ॥

तस्य माभूज्यं घोरं विदुतीयोऽवसीदति ॥”
इत्याहुकतन्वधृतप्रश्नपुराणम् ॥

“सुनेः कलाणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्तनात् ।
विदुद्दमिभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे ॥”
लिखिते च गृहोदरे । इति वा पाठः ।
“जैमिनिश्च सुमन्सुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुत्रस्यः पुत्रहृत्तैव पक्षैते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥

रत्नविशेषः । हीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इन्द्रायुधम् २ हीरम् ३ भिदुरम् ४ कुलिशम् ५
पविः ६ अमेत्यम् ७ अशिरम् ८ रत्नम् ९ इन्द्रम्
१० भार्गवकम् ११ षट्कोणम् १२ बहुधारम्
१३ शतकोटिः १४ । अस्य गुणाः । षड्रसो-
पेतत्वम् । सर्वरोगापहारकत्वम् । सर्वघ्नशम-
नत्वम् । सौख्यत्वम् । देहदायकत्वम् । रसा-
यनत्वञ्च । तद्विशेषो यथा,—

“स्वच्छं विदुत्प्रभं स्निग्धं सौन्दर्यं लघु लेखनम् ।
षडारत्नीक्षणधारश्च सुशाम्यारं श्रियं हिशेत् ॥”
तस्य कुलक्षणं यथा,—

“भस्मानं काकपादश्च रेखाक्रान्तनु वर्तुलम् ।
आधारमलिनं विश्वं संवासे स्फुटितमन्था ।
नीलाभं चिपिटं रूक्षं सहस्रं दीपलं त्यजेत् ॥”
वज्रस्य चतुर्वर्गलक्षणं यथा,—

“श्वेतालोहितपीतमेककतया ह्यायाश्चतस्रः
क्रमाद्-
विप्रादित्वमिहास्य यन् सुमनसः शंसन्ति सत्वं
ततः ।
स्त्रीनां कीर्त्तमनुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा
संघृतं
मर्त्यानामयथायथं तु कुलिशं पथ्यं हितं
जात्यतः ॥” * ॥

तस्य परीक्षा यथा,—
“यन् पाषाणतले निकाशनिकरे नोद्गृह्यते
निष्ठुरे
यज्ञान्योपललोहमुद्गरमुखैर्लेखास्तथात्वाहनम् ।
यज्ञान्यं निजल्लेखयेव दक्षयेद्भृशं वा भिद्यते
तज्जातं कुलिशं वहन्ति कुशलाः ज्ञाथं मष्टा-
वञ्च तन् ॥” * ॥

तस्य वर्णगुणौ यथा,—
“विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवानष्टाङ्गसिद्धिप्रदे
राजान्यस्तु वृणां बलीपलितजिन्हृद्युं जयेद-
ज्जसा ।

द्रव्याकषणसिद्धिस्तु सुतरां वैश्योऽथ शूद्रो
भवेत्
सर्वथाधिहरस्तदेष कथितो वज्रस्य वर्णो
गुणः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।
अथ वज्रस्य नामलक्षणगुणाः ।
“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चक्रौ मखिवरश्च सः ।

स तु श्वेतः सृष्टो विप्रो लोहितः चक्षियो
मतः ।

पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥
रसायने मनो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
चक्षियो याधिविध्वंसी जराण्युद्धरः परः ॥
वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दाट्टिहत् ।
शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयस्तम्भं करोति च ।
पुस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्ष्मीयानि लक्ष्मणैः ॥
सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तेऽनीयुक्ता वृहत्तराः ।
पुरुवास्ते समाख्याता रेखाविश्वविध्वजिताः ॥
रेखाविश्वसमायुक्ताः षड्रसास्ते स्त्रियः सृष्टाः ॥”

षड्रसाः षट्कोणाः ।
“त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेया नपुंसकाः ॥
तेऽपि स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः ।
स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुख-
प्रदाः ॥

नपुंसकास्तत्रवीथ्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्णिताः ।
स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः ज्ञातं ज्ञीवे प्रयो-
जयेत् ॥

सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीथ्यवर्हणाः ॥
अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वथया तथा ।
पाशुनां पद्भरत्वञ्च तस्मात् संशोध्यमारयेत् ॥”
मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।
“आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
संवितं सर्वरोगघ्नं नृतं वज्रं न संशयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अथ वज्रमारणम् ।
“त्रिवर्णाङ्कुरापांसमूलमादाय पेषयेत् ।
त्रिवर्धनागवल्गास्तु निजद्रावैः प्रपेषयेत् ॥
तत्रोलके चिपेद्भृशं रुद्धा गजपुटे पचेत् ।
एवं सप्तपुटेनैव त्रियते कुलिशं ध्रुवम् ॥”
मत्तान्तरम् ।

“कांस्यपात्रे तु भेकस्य मूत्रे वज्रानु निःक्षिपेत् ।
त्रिःसप्तकत्वः सन्तप्तं वज्रमेवं नृतं भवेत् ॥”
अथान्यः ।

“त्रिःसप्तकत्वः सन्तप्तं खरमूत्रेण संचयेत् ।
सुत्ररेस्तालकं पिष्ट्वा तत्रोले कुलिशं क्षिपेत् ॥
प्रधानं वाजिमूत्रेण सित्तं पुष्पक्रमेण तु ।
भस्मी भवति तद्भृशं वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥
आयुष्यं सौख्यजननं बलरूपप्रदमन्था ।
रोगघ्नं न्यत्युद्धरणं वज्रभस्म भवत्यलम् ॥”

इति वज्रमारणम् । इति वेदिकरसेन्द्रसारसंघर्षे
जाराण्यमारणाधिकारः ॥ * ॥) अन्यञ्च । अथ
वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागश्च सौत्तिकम् ।
इन्द्रबीलं महाबीलं वेदूर्यं गन्धसंज्ञकम् ॥
चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं बलकं तथा ।
कर्कसरं पुष्करागं तथा ज्योतीरसं द्विज ॥
स्फाटिकं राजवर्षञ्च तथा राजमतं शुभम् ।
सौगन्धिकं तथा गङ्गं शङ्खब्रह्ममयं तथा ॥
गोमेदं रुधिरास्त्रञ्च तथा भ्रूणानकं द्विज ।
धूलीमरकतश्चैव तुष्यकं वीसमेव च ॥

पीलुं प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भागव ।
भुजङ्गमाम्बुजश्चैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तितितश्च तथा पीतं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राशयेतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसन्तुहये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरौषाभ्याम् इति यथा,—
“वज्रमि परीक्षा रत्नानां बलो नामासुरोऽभ-
वत् ।
इन्द्राद्या विष्णोस्तास्तेन निर्वृतुं तेन शक्यते ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभावं विबुधैर्यस्माद्भक्तसुदाहृतम् ।
वज्रपूर्वा परीक्ष्यं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयति ॥
तस्यास्त्रिलेशो निपपात येषु
शुभः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिष्क्रीणो-
भवन्ति नागाकृतिमन्ति तेषु ॥

हेममातङ्गसौराष्ट्राः पौष्कालिङ्गकोषलाः ।
वज्रातटाः सर्वोवीरा वज्रास्याष्टाविहाकराः ॥
आनाम्ना हिमशैलजाश्च शशभा वज्रा-
तटीयाः स्रुताः
सौवीरे तुषिताभमेघसदृशास्तान्नाश्च सौरा-
ष्ट्राः ।

कालिङ्गाः कनकावदातवचिराः पीतप्रभाः
कोषले
श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नाद्यन्पीत-
प्रभाः ॥

अर्धं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सन्धक्
समं
रेखाविन्दुकलङ्काकपदकचासादिभिर्वर्जितम् ।
लोकेऽस्मिन् परमायुमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्
दृश्यते

तस्मिन् देवसमाश्रयो ज्योतिषस्त्रीच्छायाधारं
यदि ॥

वज्रेषु वर्णयुक्ता देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
वज्रोभ्यश्च विभागः कार्यां वज्राश्रयादेव ॥

हारतस्वितपीतपिङ्गश्यामातान्नाः स्वभावतो
वचिराः ।

हरिवरव्यग्रकङ्कतवहपिष्टपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

विप्रश्च शङ्खसुदस्कटिकावदातः
स्यात् क्षत्रियस्य शश्वभुविलोचनाभः ।
वज्रस्य कान्तकदलोद्गसन्निकाशः
सूद्रस्य घौसकरवालसमानदीप्तिः ॥
द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां
सङ्घः प्रतिष्ठो न तु सार्वजनीयौ ।
यः स्यात्पवावहमभङ्गश्रीणो
यो वा हरिद्रारससन्निकाशः ॥

द्वैश्रवात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् ।
कामता धारयद्राजा न त्वन्योऽन्यत् कथञ्चन ॥
अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्याद्व्यवहारः ।
ततः कष्टतरो वज्री वयानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्ता
विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
त्विपरीतो यस्योदयस्य हेतुः ॥
एकमपि यस्य शङ्खं
विदलितमवलोक्यते विशीर्षं वा ।
गुणवदपि तत्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्घिभिर्भवने ॥
स्फटितामि विशीर्षं शङ्खदेशं
मलवर्णैः पृथक् रूपेणमध्यम् ।
नहि वज्रवृत्तोऽति वज्रमायु
श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्यात् ॥
यस्यैकदेशः क्षतजावभासो
यदा भवेत्सोऽहितवर्णश्चक्षुः ।
न तत्र कुर्याद्भ्रियमाणमायु
स्वच्छन्दस्त्वोरपि जीवितान्तम् ॥

कोयः पार्श्वानि धाराश्च घट्टौ द्वारशेति च ।
उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाया वज्रस्याकरजा गुणाः ॥
घट्टकोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् ।
इन्द्रायुधंशुविद्वितित्पुरितान्मरीच-
मेवविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णाय विमलमपेतसर्वदोष
घर्ते यः प्रयततनुः सदेव वज्रम् ।
दृष्टिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् ॥

बालवद्विविधयाघ्नस्करासुभयानि च ।
दूरात्तस्य निवर्तन्ते कर्मागयाधन्व्यानि च ॥
यदि वज्रमपेतसर्वदोषं
विभ्रयात्सुखविश्रानिं गुरुत्वे ।
मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
द्विगुणं रूपकलक्षणमयं मन्त्रम् ॥

त्रिभागहोनाहृतदृष्टप्रयं
अयोदशं त्रिषदतोऽहंभागः ।
अश्रीतिभागोऽथ श्रुतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानधोगः ॥
यत्सुखेद्वाद्दशभिः कृतस्य
वज्रस्य मन्त्रं प्रथमं प्रदिश्यते ।
द्वाभ्यां क्रमाद्वातिसुपागतस्य
त्विकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तच्छलेरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सर्वपैगोरैस्तच्छुलं परिकल्पयेत् ॥
यत् सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तंरपि तस्य धारणमिष्यते ॥
अनेनापि हि दोषेण लस्यालक्ष्येण दूषितम् ।
स्मरन्त्यात् दृष्टमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥
प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य महतोऽपि वा ।
स्मरन्त्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥
सृष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकर्मायं मन्त्रं तस्य भवेत्सुखम् ॥
प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिबद्धं समुपैति यच्च दोषम् ।

बालमाभरणेन तस्य राज्ञो
गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥
नार्या वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रकृति-
मिच्छन्वा ।

अन्यत्र दीर्घचिपिटद्भवाद्गुणैर्विमुक्ताश्च ॥
अयसा पुष्यरागेय तथा गोमेदकेन च ।
वेदूयस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्विधैः ॥
प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्मेया विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥
चारोलेखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षयम् ।
पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः ॥
सर्वाणि विलिखेद्भुजं तच्च तेन विलिख्यते ॥
गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रं तान्स्वपरीक्षेण खरयः परिचक्षते ॥
जातिरजानिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् ।
वज्राणि मुक्ता मणयो ये च केषुचन जातयः ।
न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्यङ्गामिनी ॥
तिर्यक्क्षतत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिदुदयि
दृश्यते ।

तिर्यगालिख्यमानानां सा पार्श्वेषु दृश्यते ॥

यद्यपि विशीर्षकोटिः
सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।
तदपि धनधान्यपुत्रान्
करोति सन्नायुषो वज्रः ।
सौदामिनोर्विस्फुरिताभिरामं
राजा यथोक्तं क्लृप्तं दधानः ।
पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तसुव भुनक्ति ॥”

इति गारुड ४८ अध्यायः ॥

वज्राद्यै वैदिकपण्याथो यथा । दित्युत् १ नमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ रुकः ६ रुकः ७ वधः ८
वज्रः ९ अरकः १० कुत्सः ११ कुलिशः १२ तजः
१३ तिग्मम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ मायकः
१७ परशुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥

वज्रं, क्री, (वज्र गतौ + कृञ् कर्त्तृति रन् ।)
बालकः । धातुः । इति मेदिनी । रे, ह ॥
काञ्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुत्रम् । इति
शुद्धरत्नावली ॥ लोहविशेषः । स च बहुविधो
यथा । नीलपिण्डम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३
नागकेशरम् ४ तिलिराजम् ५ खण्डवज्रम् ६
श्रीवालवज्रम् ७ श्रीयवज्रम् ८ रोहिणी ९
काङ्कोलम् १० गन्धिवज्रकम् ११ मदनारण्यम् १२
इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति
पुराणम् ॥ अश्वविशेषः । तस्यानुपपत्तादि
यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रसुहृतम् ।
विस्फलिङ्गाक्षतस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
तं निपेतुष्वनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव ससुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाश्रकम् ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादश्रमभरवोद्भवात् ।

वज्रक

वज्रटी

वज्रपा

गगनात् स्वलितं यस्मान् गगनञ्च ततो मतम् ॥
 पिनाकं दूरं नागं वज्रश्चेति चतुर्विधम् ।
 वज्रन् वज्रवत् तिष्ठेत् तस्मात्तौ विक्रान्तं ब्रजेत् ॥
 सञ्जाभ्ये वरं वज्रं याधिवार्हङ्क्यस्तद्युद्धत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाक्षरः ।
 श्वेतकृष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ संहुण्ड-
 रक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
 यथा,—
 “अनिरुद्धान सुभद्रायां वज्रो नाम वृषोऽभवत् ।
 प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”
 इति गारुडं १४४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “प्रदुक्ष्ण आसीत् प्रथमः पितृवदृक्स्मिणीसुतः ।
 स रत्निको दुहितरमुपयेमे महारथः ॥
 तस्मात्ततोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ।
 स चापि रत्निकः पौत्रोऽदौहित्रो जयहे ततः ॥
 वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु भौषण्यद्वेषोऽपि तः ।
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात् सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८० अध्यायः ॥*॥
 (विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते १२।
 ४। ५१ ; ५६ ।
 “वलगुणज्ञश्च भगवान् गालवश्च महावृषिः ।
 रुचिर्वज्रस्तथास्थानः सालङ्कायन एव च ॥”
 “विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
 विश्वाम्नादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
 तस्याद्यनवदशा वर्णनीया यथा,—
 “तृणादौ पञ्च विश्वाम्ने सप्त श्लेष् च नाडिकाः ।
 गण्ड व्याघ्रतयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥
 वेधुतिथ्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्णयन् ।
 श्रेया यथाथं नामानो योगाः कार्येषु श्रीभनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 वज्र जातफलं यथा —
 “गुणो गुणज्ञो वलवान् महौजाः
 सद्रत्नवस्त्रादिपरौलकः स्यात् ।
 वज्राभिधाने यदि चेत् प्रसूतो
 वज्रोपमः स्याद्विपुलात्मिनो नाम ॥”
 इति कोशप्रदीपः ॥
 वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
 स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)
 सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतस्य भोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
 विश्वनक्षत्रात्मक उपग्रहः । यथा,—
 “सर्व्यभान् पञ्चमं ध्रुवं त्रियं विशुक्नुखा-
 भिधम् ।
 श्रुत्याश्चामां प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
 केतुमष्टादशं प्रोक्तमुक्त्वा स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कर्म त्रयोविंशच्च वज्रकम् ।
 निर्घातश्च चतुर्विंशत्तु अष्टापुपग्रहाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रः कण्टको देहावरणमस्य ।)
 वज्रमान् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्वार-
 कत्वात् ।) कुक्षीरक्षः । इति जटाधरः ॥ कोक-
 लाक्षरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्माः ।
 इति रत्नमाला ॥ सकरकन्द आलु इति
 भाषा ॥
 वज्रकपाली, [नृ] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पथ्यायः । हेरम्बः २
 हेरकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निशुम्भीशः ६
 शशिप्रोखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
 वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
 मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
 यथा,—
 “गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्रयसंयुतः ॥”
 इत्युपक्रम्य ॥
 “इति यासीन्नतिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।
 दूतश्च प्राहिणोत् यत्तं वाणस्य नगरं प्रति ॥”
 इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥
 वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
 विंशः । तत्पथ्यायः । वज्रकम् २ चार-
 श्लम् ३ विशारकम् ४ सारः ५ चन्दनारः ६
 धूमोत्स्यम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
 अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेचन-
 त्वम् । गुल्मीदरार्निविष्टम्भश्रमप्रशमनत्वम् ।
 सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भल्लगोपीपथ-
 विंशः । तदुपया,—
 “सामुद्रं सैन्धवं काचं यवचारं सुवर्षलम् ।
 टङ्गयं सर्षिका चारं तुल्यं सर्वं पिचयंयेत् ॥
 अर्कचारेः कुक्षीचीरेरातपे भावयेत् चारम् ।
 तेन लिप्ताकंपञ्च रक्षा चान्तः पुटे पचेत् ॥
 तत् चारं चूययेत् पश्चात् च्वायगास्त्रिफलारजः ।
 चौरक रजनी विद्ध नवभागं समं समम् ॥
 चाराहमेव सर्वेषु एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।
 वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥
 सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूलदोषेषु योजयेत् ।
 अग्निमान्द्येऽप्यजायेत्पि भस्मं निष्कृष्टं हयम् ॥
 वाताधिकं जलं कोणं घृतं वा पित्तके हितम् ।
 कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालं त्रिदोषजे ॥”
 इति वैद्यकरसन्नसारसंग्रहे श्लोकाधिकारे ॥*॥)
 वज्रचर्मा, [नृ] पुं, (वज्रवत् दुर्भेदां चर्मे यस्य ।)
 खड्गी । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसहनेनेति ।
 जि + क्तिप् । “द्वस्वस्य पिति क्ति तुक् ।” ६ ।
 १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) गरुडः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥
 वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, मातृस्य । १२१ । १४ ।
 “वज्रज्वालान्तरमयः शाल्मलज्वालान्तरात् ॥”)
 वज्रटीकः, पुं, (वज्रस्य वज्रकपालेन टीकते प्रका-
 शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-
 बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुण्डं कठिनतुण्डं यस्य ।)
 गरुडः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गृध्रः ।
 मग्नकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
 त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।
 “यस्मिन् वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपति-
 रसन्नदुपगतमन्युर्दिधृत्तुरिव पापेन चक्षुषा
 निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी
 वज्रतुण्डा गृध्रकङ्ककाकवटादयः प्रसङ्गोऽवला-
 दुत्पाटयन्ति ॥”)
 वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
 शूकरः । मूषिकः । इति शब्दमाला ॥
 वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
 मूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥
 वज्रदः, पुं, (वज्रवारको दः ।) कुक्षीरक्षः । इत्य-
 मरः ॥
 वज्रदमः, पुं, (वज्रवारको दमः ।) कुक्षीरक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “संहुण्डः सिंहतुण्डः स्यादसौ वज्रदमोऽपि च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च कुक्कुर्व्या स्यात् कुक्षी-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वज्रस्य
 धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । ११३ । २३ ।
 “अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
 लोपासुता वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
 नक्षस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
 यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)
 जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वल्ला-
 पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ८ । ५४० ।
 “उपरामे नवं सर्वे पार्वतीयास्त्रयो वृषाः ।
 चाम्पेयो जासटो वज्रधरो वल्लापुराधिपः ॥”)
 वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजित-
 शब्दः । इति हलायुधः ॥
 वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्राणां निर्घोषः संघर्षध्वनिः ।)
 वज्रनिर्घोषः । तत्पथ्यायः । स्फुजेषुः २ । इत्य-
 मरः । १ । ३ । १० ॥ “द्वे वज्रजितशब्दौ ।
 अन्वोन्वसंघट्टान् भयं साग्निमेघखण्डं वज्रमिव
 वज्रं तस्य साटोपध्वनौ हयमिति केचित् ॥
 द्वौ स्फुजो वज्रनिर्घोषे । निर्घोषः संघट्टध्वनिः ।
 अग्रान्वाघात इत्येके । निर्घोषश्चूयनं साटोप-
 ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्या विस्फु-
 जेषुप्रथं निनाई परिदेविवीति भट्टिः । द्विती-
 यधुरिति अयुः निपातान् दीर्घः । स्फुज-
 रधुरिति दीर्घार्थं परस्त्रम् । केचित्तु दीर्घं
 नच्छन्ति । केचिद्भिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
 वज्रस्य निर्घोषो वज्रनिर्घोषः धौ पिष ल् चूयने
 घञ् । निर्घोषो द्विसंघट्टः ॥” इति भरतः ॥
 वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणौ यस्य ।) इन्द्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ७१
 “एष अहामि ते शूद्रं राजसपाम दुर्जयम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चक्षुं वज्ररथं कृतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीधमः ॥”
 वज्रपुष्पं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कप ।) लताकरझः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीम् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या मासपर्णीशब्दे ज्ञानम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चित्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२७ । १५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चक्षुं वज्ररथं
 कृतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रदो यस्य ।) शूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यादन्तस्य ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि
 सहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ पीत्रिया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पु, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) संहृण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्य-
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुह्री सुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशल्याः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शल्या गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शल्याकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रश्लला, स्त्री, (वज्रवत् श्ललं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवज्रान् वज्रमिव तजस्वि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “ञञ्ङिति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) सुह्रीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्गुष्करो देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वक्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गुष्के, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीम् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारो । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पु, (वज्रस्य हीरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुलादीप्तिमति, त्रि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिश्लला, स्त्री, कोकिलाचरुजः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रो, [न] पुं, (वज्रोऽस्यस्यति । वज्र + “अत्
 इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुबेरजनेश्वरवज्रिणी
 समभूरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । न, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 सुभाङ्गदं बालयज्ञोपवीतम् ॥)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् डीम् ।)
 सुह्रीमिदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “संहृण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रगोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च सुक् स्थिर्था स्यात् सुह्री-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वञ्चकः, पु, (वञ्चयन् प्रतारयतीति । वञ्च +
 णिच् + ण्वल् ।) श्वशालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वभुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वञ्चकः, त्रि, (वञ्चयन्ते इति । वञ्च + णिच् +
 ण्वल् ।) खलः । धर्मः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “श्रेया पुत्र वञ्चकानां सकलकलाहृदयसंर-
 मतिक्रांत्तम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चञ्चकचिचगलाः त्रियो-
 ऽप्यचलाः ॥”)
 वञ्चयः, पु, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 “घ्रीडशपोति ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथः ।) धर्मः । इत्यादिशेषः ॥ वञ्चना ।
 कोकिलः । इति सत्सप्तसारीणादिवृत्तः ॥
 वञ्चनं स्त्री, (वञ्च + भावे ल्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 वञ्चना, स्त्री, (वञ्च + णिच् + ण्वल् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “त कान्तं सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हेमवत् पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्वि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, त्रि, (वञ्चते स्मिति । वञ्च + णिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशेषः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । त्रिप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । २० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 खदधीर्न खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वञ्चुकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धर्मः २
 वञ्चकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चं, त्रि, (वञ्च् + गयत् । “वञ्चं गतौ ।” ७ । ४ ।
 ६३ । इति कुत्वं न ।) गमनीयम् । इति गणध-
 वन्चघातोः कर्मणि ल्यणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुग्धवीधयाकरणम् ॥
 वञ्जलः, पु, (वजतीति । वज गतौ + बाहुलकात् ।
 उलच् लुम्च ।) त्रिनिर्घण्टः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिर्घः स्यन्दनो नेमी रथद्वेषुलस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलि-
 विशेषः । इति हलायुधः ॥ वतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । ले, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वतसो नन्कः प्रोक्तो वानीरो वञ्जलस्तथा ।
 व्यभ्रगुप्यश्च विदुलो ह्यप्यशौतश्च कान्तिव ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्वा मधुकाश्च वञ्जला वकुलास्तथा ॥”
 वञ्जलदमः, पुं, (वञ्जलो दमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वञ्जलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जलप्रियः, पुं, (वञ्जलस्य प्रियः । वञ्जलः प्रिय-
 श्चति कर्मधारयो वा ।) वतसवृक्षः । यथा
 “विदुलो वतसः प्रोक्तो वानीरो वञ्जलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जला, स्त्री, (वञ्जल + टाप् ।) बह्दुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४५ ॥ (नदादिशेषः ।
 यथा, मातङ्ग्ये । १ । २३ । २६ ।
 “गोदावरो भोमरथो ह्यण्वणी च वञ्जला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा बाह्या कावरी चैव तु ।
 दक्षिणापथनदास्ताः सह्यपादाह्निःस्त्रिः ॥”)
 वट, वेट । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्ष लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट इ स्तये । सौमधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ
 धटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटन् विभागः । इ, वटयति । कि, वटयति वटति ।
 वटयन्ति वटयति वटयति प्राप्य विषाः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं चुरादौ केशिञ्च प्रकृत ।
 इति दुर्गादासः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, न क वेटे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।) वट+पचाद्यच् । वृक्षविशेषः । वड्गमाह इति भाषा । तत्पर्यायः । न्यग्रोधः २ बहु-पान ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ वृक्षनायः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्त-फलः ६ शृङ्गी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चोरी १० वैश्रवणावासः ११ भाङ्गीरः १२ । इति जटा-धरः ॥ जटालः १३ रोहिण्यः १४ अवरोही १५ वटपी १६ स्वन्तहः १७ मङ्गली १८ महा-च्छायः १९ शृङ्गी २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरोहिण्यः २३ नीलः २४ शिफारहः २५ बहुपादः २६ वनस्पतिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफ-पित्तज्वरदाहृत्पाभोद्वयशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तत्रयापहः ।
 वर्यां विसर्पदाहृत् । कषायो योनिदोषहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 स च रुद्रस्वरूपः । यथा,—
 ऋषय ऊचुः ।
 “कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
 सर्वभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
 कृत उवाच ।
 अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
 रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
 दशानस्यशंसवास्तु ते वै पापहराः स्मृताः ।
 दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥
 अन्यत् पलाशशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति
 मेदिनी । ट, २४ ॥ कडि इति भाषा ॥ गोलः ।
 भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ * ॥ स्त्री, ब्रजमण्डलाभ्यन्तरीयवट-
 सङ्गकपोडश्रवणानि यथा । अथैषां वट-
 साङ्गवनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटादा यमुजाया-
 च्छतुरशीतिक्राशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः
 षोडशवनानि । पाद्मे ।
 “सङ्केतवटमादौ तु भाङ्गीराख्यं वटं इयम् ।
 यावत्काख्यं तृतीयं वटं शृङ्गारसङ्गकम् ॥
 तूर्यं वशिष्ठं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटञ्च षट् ।
 सप्तमञ्च जटाजूटं कामाख्यवटमष्टकम् ॥
 मनोरथवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् ।
 आशावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥
 अशोकख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ।
 नाम कैलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥
 नाम ब्रह्मवटञ्चैव त्रयोदशमसङ्गकम् ।
 नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशमुदाहृतम् ॥
 श्रीधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् ।
 सावित्राख्यं वटं श्रेष्ठं संख्याषोडशनिर्मितम् ॥”
 इति ब्रजमण्डलान्तरे षोडशवटानि । इति
 नारायणभट्टजनब्रजभक्तिविलासः ॥ * ॥
 वटः, त्रि, (वटतीति । वट+अच् ।) गुणः । इति
 मेदिनी । ट, २४ ॥ वेट इति भाषा ॥

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-
 विशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ वडा इति भाषा ।
 अस्य गुणौ । विदाहित्वम् । लघाकारित्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 कृत्वा विदध्यादटकांस्तौलेषु पचेच्छनैः ॥
 विभुष्का वटका वत्या हृंहृणा वीर्यवर्द्धनाः ।
 वातामयहरा रथा विशेषादर्शितापहाः ॥
 विषन्वभेदिनः श्लेष्कारिणोऽत्यमिपूजिताः ।
 हृन्चर्यां निक्षिपेत्तत्र श्रेष्ठं जीरकहिङ्गु च ॥
 लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
 शुक्लसूत्रं वटको बलसदरोचनो गुरुः ॥
 विषन्वकृद्दिदाही च श्लेष्मलः पचनापहः ।
 राज्यक्त्यातिरोचिन्था पाचन्था तांस्तु भक्षयेत् ॥
 तत्प्रकारा यथा ।
 कदलसुमनमापचोदसस्त्रीरिशस्ये-
 र्मरिचसुषुगदुग्धे, सञ्चतुष्कातचन्द्रेः ।
 कृत इह घृतपको यः पतैत् खण्डपाके
 वटकमन्तकैलिं सा यथातं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥
 सामिचेः शालिचूर्णेर्दधिमरिचसितानारिकेला-
 र्द्रशस्ये-
 र्जाबिलासलवङ्गान्तकदलफलेः फेणितैः
 पिष्टसुत्रैः ।
 वटः पको घृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरं
 प्रगाढं
 सैन्दौ कर्पूरकैलिं तमिह सुवटकं सा यथात्
 स्वप्रियेष्टम् ॥ २ ॥
 ग्रन्थिवट्टिकालिस्त्रेयैः वटा तु या पतैत् ।
 पञ्चान्तं यथाचां सा पीयूषग्रन्थिपालिकाम् ॥ ३ ॥
 सचीरसारशशितखलमारिकेल-
 जातीलवङ्गमरिचेः सिसतेः सुपिष्टैः ।
 रभ्मेलय च घृतभावनया भवेद्दया
 सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टाम् ॥ ४ ॥
 कदलमरिचदुग्धैः खड्गोद्यमपक्व-
 प्रकटितवटकोद्यं भूरजातीफलान् ॥
 नवविधुमधुमध्यं यो विलासं विधत्ते
 रचित इह तयासौ सौधुपूर्णां विलासः ॥ ५ ॥
 लवङ्गैलेन्दुमरिचेः संयुतैः शर्कराचयेः ।
 चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकाभ्यपराणि च ॥ ६ ॥
 तैस्त्रैयुतैः चौरसारैस्तथा लाङ्गलिशस्यकैः ।
 अन्यान्याप्याज्यसंश्लेषैः सा रसेः सरपूपिका ॥ ७ ॥
 इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलान्तरे १६
 सर्गः ॥ * ॥ अथात्मिकावटकः ।
 “अन्विकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्हयेत् ।
 तन्मीरं कृतसंस्कारं वटकान् मज्जयेन्नन ॥
 अन्विकावटकास्तु तु रथा वज्रप्रदीपनाः ।
 वटकस्य गुणः पूर्वैरेतदपि च समन्विताः ॥ * ॥
 अथ तक्रवटकः ।
 सुहानां वटकास्तत्रे भञ्जिता लघवो हिमाः ।
 संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिता ॥ * ॥
 अथ माषवटकः ।
 माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु प्रोषिताः ।
 तालितास्तप्रतैवे ता अथवा सुप्रोषिताः ।
 वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रचिदा भद्रम् ॥ * ॥
 अथ कुशाखवटः ।
 कुशाखकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
 विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।
 अथ सुवटिका ।
 सुहानां वटिका तदद्वन्द्विता साधिता तथा ।
 पथ्या रथा ततो लघ्वी सुद्रव्यपगुणा स्मृता ॥”
 इति भाषप्रकाशः ॥ * ॥
 (वटी । वडि इति भाषा ॥ यथा,—
 “वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
 मोदको वटिका पिष्टी गुडोवनिस्तथोच्यते ॥
 खेहवत् साध्यते वट्टौ गुडो वा शर्कराचया ।
 गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 यथा च ।
 “मङ्कूरं चूर्णयेच्छुङ्गं गोमूत्रेऽष्टगुण्ये क्षिपेत् ।
 पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्क्रान्तुपानतः ॥”
 इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मङ्कूर
 वटके ॥ * ॥) अष्टमाषकपरिमाणम् । यथा,—
 “दशगुणास्तु माषः स्यात् प्रायो माषचतुष्टयम् ।
 द्वौ प्रायो वटकः कोणस्तोलको द्रव्यञ्च सः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 (तथा च ।
 “माषेस्तुर्भिः प्राणः स्याद्वरुणः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते ।
 च्चुद्रको वटकश्चैव द्रव्यञ्चः स निगद्यते ॥”
 इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
 वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितार्जकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “वस्वरो तुवरो तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्याशस्तत्र कथ्यं तु कठिणककुटरको ॥
 तत्र शुक्लार्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्तताऽपरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
 मालोपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वटपत्रो, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
 इनानो २ ऐरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
 श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
 हिमत्वम् । गोक्षत्वम् । मेहजच्छविनाशित्वम् ।
 बलदाहत्वम् । ब्रणहन्त्वम् । किष्किपन-
 कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटपत्रो तु कथिता मोहिन्धेरावती बुधैः १
 वटपत्रो कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वटरः, पुं, कुकुटः । वेष्टः । शठः । चौरः ।
 चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वटवासी [व्] पुं, स्त्री, (वटे वटवसे वसतीति ।
 वसु+शानिः ।) यक्षः । इति हेमचन्द्रः । २
 १०८ ॥ वटवृक्षवासकर्पूरि, त्रि ॥

वटाकरः, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः । वटि इति वेटे इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३०६ । ३६ ।

“चत्वारिंशं सत्यमर्थो धर्मस्त्वैववटारकाम् ॥”
मुल्लिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १२७ । ४० ।

“वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य च्छ्वनि ।
मनुमंतुजशार्दूल । तस्मिन् शृङ्गे न्यवेशयन् ॥”

वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—
“नामचौरौ वटावीकः सन्चिचौरस्तु हारकः ॥”

इति शब्दमाला ॥
वटिः, स्त्री, (वटतीति । वट + “संबंधात्तुभ्य इत्”
उणा० ४ । ११८ । इति इत् ।) उपनिष्क्रिय ।

यथा,—
“उपनिष्क्रिकोत्पादिका च वटिरुद्दिष्टिका
देवी ॥”

इति चारवली । ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वड्डी इति भाषा । तत्पठ्यायः । निस्तकी
२ । इति शब्दचक्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिच्छी गुडो वर्जितोऽप्यते ॥
लेहवत् साध्यते वड्डी गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुवां चिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”

तत्र वड्डीसिद्धे गुडारौ ।
“कृत्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवणं मधुना वापि गुटिकां कारयेद्द्रवुषः ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णममः कार्यो गुग्गुलुमंभु तत्समम् ॥”

तत्समं चूर्णसमम् ।
“द्रवस्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥”
द्रव चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रवं द्रवरूपं द्रवम् ।
“कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुष्यते ।
बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । इति भाव
प्रकाशः ॥ * ॥ अङ्गनोपयोगिद्रवम् । अस्यापि
वड्डी इति भाषा । यथा,—

“माषायां पिष्टिका हिङ्गुलवणाद्रकसंस्कृता ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ॥
तालितास्तप्तनेत्रे ता अथवा सुप्रखोचिताः ।
वटकस्य गुण्युक्ता ज्ञातया रचिता भ्रष्टम् ॥
कुप्राणकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पिप्परक्तनी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ॥
सुहार्णा वटिका तद्द्रवचिता साधिता तथा ।
पथ्या रथ्या ततो लक्ष्मी सुहृत्पगुणा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट् + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ वट्टविशेषः ।
तत्पठ्यायः । नदीवटः २ यज्ञवटः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भट्टिणी ७ चौरकाष्ठा ८ ।
अस्या गुणाः । कथायत्नम् । मधुरत्वम् ।

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दीहृत्तया-
शंभवासविषहृद्दिशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वटी, स्त्री, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥
व(व)टुः, पुं, (वटतीति । वट + “कटिवटिभ्याश्च ।”
उणा० १ । ६ । इति उः ।) माणवकः ।
यथा,—

“वटुः पुनर्भाष्यको भिचास्य ग्रासमाचक्रम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मचारी । यथा । वटुर्ब्रह्मी ब्रह्मचारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।

“तस्माद्भवन्तु सर्वेऽत्र वटुरेव धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्पुच्छिर्जग्मः ॥”)
कुटमट्टणः । यथा,—

“मच्छकपर्णः श्योणाकः शुकनासः कुटमट्टः ।
ऋक्षो वटुदीर्घवृत्तो दीर्घवृत्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥

बालकः । यथा,—
“बालको माणवो बालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वटु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पादो
लगात्तुर्दृशीकृत्ये ।
“कुमारीवटकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजस्त्रयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।
“तं तथा यमनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनाह्वनः ।
दूरान् प्रत्यहियाद् भूत्वा वटुको योग-
माधया ॥”)

भैरवविशेषः । (यथा महानिर्वाणतन्त्रे । १० । २४ ।
“भैरवास्त्रेव वेताला वटुका नायिकागणाः ।
शक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतादयः ॥”)
अस्य मन्त्रादिर्ध्या,—
“उड्डेहृटुकं उन्ममापद्दुहार्गं तथा ।
कुरुद्वयं पुनरेन्तं वटुकञ्च समुद्रयेत् ।
एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरुडो महामनुः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिप्राणायामान्तं
विधाय पीठन्यासं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनेश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य ऋष्यादित्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ वृहदारण्यकऋषये
नमः । सुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । ह्रीं वी ईशानाय नमोऽङ्गुष्ठयोः । ह्रै
वै तत्पुरुषाय नमस्तर्ज्योः । हुं वुं अक्षो-
राय नमो मध्यमयोः । ह्रिं विं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । ह्रं वं मंदीजानाय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तत्तद्ब्रह्मलीभिः शिरीषदन-
द्द्रुगुह्यपादेषु तत्तद्ब्रह्मलीभ्यां तत्तत्तन्मूर्ति-
न्यसेत् । तथोङ्गप्राग्दक्षिणोदीच्यपश्चिमेषु सुखेषु
च तान् न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।

“अङ्गुलीदेहवक्रांशु मूर्तीर्न्यसेद्यथा पुरा ।
सत्यादिपञ्चस्रष्टाशक्तिबीजपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चस्रष्टाश्रीशानादिषु योजयेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । तद्यथा ॐ ह्रीं वीं अङ्गु-
ष्ठार्थां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वीं हृदयाय नम
इत्यादि च । वङ् दीर्घबीजद्वयेन कुर्यात् । तथा
च निबन्धे ।

“वङ् दीर्घयुक्तया शक्या वकारेणापि तद्वता ।
अङ्गानि जातियुक्तानि प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्त्विकम् । यथा,—

“वन्दे बालं स्फटिकमङ्गलं कुण्डलोद्भासितकं
दियाकल्पैर्नवमणिमयैः किङ्कणीनुरादौः ।
दीपाकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं चित्रं
हस्ताङ्गान्यां वटुकमनिर्घं मूलदण्डौ ध्या-
नम् ॥” १ ॥

राजसं यथा,—
“उदङ्गास्करमङ्गलं चित्रयनं रक्ताङ्गरागण्डं
स्मरस्य वरदं कपालमभयं शूलं ध्यानं करे ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं शीतानुचूडोज्ज्वलं
बन्धकाशगवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥” २ ॥

तामसं यथा,—
“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमार्त्तं
महेष्टं
दिव्यस्त्रं पिङ्गेशं उमरुमथ स्थितिं खडग-
शुलाभयानि ।
नागं घण्टी कपालं करसरसिकच्छेत्त्रिभ्रं
भामदट्टं
सर्पाकल्पं चित्रेणं मणिमयविलसत्किङ्कणी-
नुराट्टम् ॥” ३ ॥

“सात्त्विकं ध्यानमास्थानमपश्यन्विनाशनम् ।
आयुरारोग्यजननमपवगफलप्रदम् ॥” १ ॥
राजसं ध्यानमास्थानं धर्मकामाध्यानिष्ठि-
दम् । २ ।
तामसं शत्रुशमनं हत्याभूतगदापङ्कम् ॥” ३ ॥
एवं ध्यात्वा मानसेः मुं पूज्य शक्तस्थापनं
कुर्यात् ॥ * ॥ अस्य पूजायत्नम् ।
“धर्माधर्मादिभिः कल्पप्रपीठं पङ्कजशोभिने ।
वटुकोऽन्तस्त्रिकोणस्य योमपङ्कजसंयुत ॥”
ततो मूलेन मूर्तिं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ध्यात्वा-
वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन मदी-
जातमन्त्रवाहनात् । मूलादिवागदेवेन म्याप-
नम् । मूलेन मानिधम् । अक्षोरिणु सन्निधो-
नम् । ततपुरुषेण योनिमुद्राप्रदर्शनम् । उद्या-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्णिकार्या
दित्तु कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो योम-
पङ्कजदलेषु अमिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।
“अमिताङ्गा रुक्मिणी, क्रीडोन्मत्ता च भैरवाः ॥
एतेरथभैरवेऽङ्गीयावराणम् । ततः वटुकोऽप्यु
ह्रीं वीं हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्व्यादिष्ठाकिनीराकिणीलाकिणीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मालकापुत्रान् दक्षिणे
यन्त । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्दक्षिणपक्षेषु लोकेष्वान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्दक्षिः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीशानि माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अनिले कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्राय । जेहते महालक्ष्मी-
पुत्राय । याव्ये वाराहीपुत्राय । अनले
चामुखापुत्राय । तथा च निवसे ।

“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्वं माहेशीपुत्रमेश्वरे ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमानिले ॥
इन्द्राणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चाद्भौतदिशि समश्चेत्त ।
वाराहीपुत्रकं याम्ये चामुखापुत्रमानले ॥”
तद्दक्षिणदिशि च । हेतुकं त्रिपुरान्तकं वेतालं
वह्निजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भौम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितद्वितीयोगीशाय नमः । एव
योगिनीसहितान्तरीक्ष्योगीशाय नमः । एव
योगिनीसहितभूमिद्वितीयोगीशाय नमः । ईशा-
नामिनिर्कृतियु पूजयेत् ॥ * ॥ अस्य पुर-
श्चरणमेकविंशतिलक्षणम् ।

“वर्णालक्षं जपेन्नम्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दशां प्रजुहुयात्सिर्सेमधुरसंयुतेः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।

“पूर्वं विघ्नं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शाल्यमं पल्लवं सर्पिलोचनानि शर्कराः ॥
गुडमिन्दुरसापूपैर्मधुक्तेः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कपलमाराध्य देव प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तमन्त्रपुष्पादीर्नाश्रु तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।

“अभ्यूनाङ्गमजं हत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिपदानममये रिपूणां सर्वमेव्यकम् ।
निवेदयेद्वलित्वेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदंभयेच्छत्रुनाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिर पिशितश्च दिने दिने ॥
भक्षयस्व गणैः साह्यं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अमेन वलिना हृष्टो वटुकः परमेव्यकम् ।
सर्वं गणैर्भ्यो विभुजैश्चामिय क्रुद्धमानसः ॥
एव कृते परवलिं शीयते नात्र मंशयः ॥”

इति तन्मन्त्रः ॥ * ॥

अथ वटुकभैरवस्तीर्णम् ।

“क्रीलामशिवगामीनां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्करं परिपश्यन् पात्रेणो परमेश्वरम् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रागमादिषु ।
आपटुहारणं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं वृष्यम् ॥
सर्वपापेषु भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्ग्यां सकरन्यासवीज्याससमन्वितम् ।
वक्तमर्हसि देवेश मम हर्षे विवहङ्गम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

श्रेष्ठ देवि महामन्त्रमापटुहारहेतुकम् ।
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवहणम् ॥
अपस्मारादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषतः ।
नाशनं स्तुतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
यद्द्वाराजभयानाच्च नाशनं सुखवहणम् ।
स्नेहाद्वेष्यामि ते मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं राज्यभोगप्रदं वृष्याम् ।
प्रणवपूर्वमुच्चार्य देवी प्रणवमुद्धरेत् ॥
वटुकायेति वै पश्चादापटुहारणाय च ।
कुसुद्वयं ततः पश्चाद्दुःखाय पुनः क्षिपेत् ॥
देवी प्रणवमुद्धृत्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि ज्वलोन्मस्यापि दुर्लभम् ।
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणदेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्रवन्ति भयानो वै कालरुद्रादेव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।
नामिचौरभयं वापि यद्द्वाराजभयन्तथा ।
न च मारुभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमेन्वर्थं पुत्रपौत्रादिसम्पदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनात् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

य एष भैरवो नाम आपटुहारको मतः ।
त्वया च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि अगुनाम्यर्जुनाणि च ।
सारसुहृत्त्वेषां वै नामाष्टशतकं वद ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यस्तु संकीर्तयेदतन् सर्वदुःखनिवहणम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
श्रेष्ठ देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपटुहारकस्यैह नामाष्टशतसुतमम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपापहृनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखवहम् ॥
देहाङ्गन्यसनश्चैव पूर्वं क्रव्याण समाहितः ।
भैरवं स्तुद्धिं विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥
अक्षोभूतान्शयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
क्षेत्राख्यं नाभिदेशे च कर्णौ सर्वपापनाशनम् ।
त्रिनेत्रमूर्त्तौर्विन्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्दं वद्वेशं सर्वोङ्गं वटुकं न्यसेत् ।
एव न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरसुतमम् ॥
नामाष्टशतकस्यापि हृन्तोऽनुष्टुबुदाङ्गतम् ।
हृद्द्वारग्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता चेह सङ्घिवटुकभैरवः ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः ऋषियो विराट् ।
संज्ञानवासी मांसाशी खपैराशी मखान्तकृत् ।
रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
करालः कालप्रमनः कलाकाष्ठतनुः कपिः ।

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गलोचनः ॥
शूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धूम्रलोचनः ।
अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः ॥
धनदो धनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।
नागहारो नागकेशो यामकेशः कपालभृत् ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलाविधिः ।
त्रिलोचनो ज्वलन्नेत्रश्चिश्चिखी च त्रिलोकपात् ॥
त्रिस्तनयनो हिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ।
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भक्तुकः परिचारकः ।
धूर्त्तौ दिग्भरः सौरिर्हरिणः पाङ्गुलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवान्भुवः ।
अष्टमूर्त्तिर्निर्घोषश्च ज्ञानचक्षुस्सोमयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिशुः ।
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारो मुखो च आलयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनः स्तम्भी मारणः सोमश्चक्षुषा ॥
सुहृन्नीलाङ्गनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ।
वलिभुक् वलिभूतात्मा कामो कामपराक्रमः ॥
सर्वापत्तारको दुर्गो दृष्टभूतनिषेवितः ।
कामो कलाविधिः कालः कामिनीवशङ्कहरी ।
सर्वसिद्धिप्रदो वैद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।
मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुतमम् ।
न तस्य दुर्गतं किञ्चन रोगेभ्यो भयं तथा ।
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः क्वचित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्यधीः ।
मारुभये राजभये तथा चौरादिभ्यो भये ॥
औत्पतिके महाचोरे यथा दुःस्वप्नप्रदंभे ।
बन्धने च तथा चोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वं प्रशमनं यान्ति भयाद्भैरवकीर्तनात् ।
एकादशसहस्रसु पुरश्चरणसुसुते ॥
त्रिसन्धं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्त्रितः ।
स सिद्धिं प्राप्नुयाद्विष्टां दुर्लभामपि मातुषः ॥
पण्डितान् भूमिकामस्तु स जन्मा लभत महोम् ।
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाष्टक पुनः ॥
राज्ञो वारजयश्चैव नाशयत्येव शत्रवान् ।
जपेन्नासत्रयं राज्ञो राजानं वशमानयेत् ॥
धनार्थो च सुतार्थो च दारार्थो यस्तु मानवः ।
पठेद्द्वारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
धन पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
रोगो रोगान् प्रसुष्येत् बहुं सुष्येत् बन्धनात् ॥
भीतो भयान् प्रसुष्येत् देवि सर्वं न संशयः ।
यान् यान् समीहते कामांकांस्तान्नाप्नोति
निश्चितम् ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
सत्कुलीनाय शान्ताय ऋग्वेदे दम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेन्नरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सद्दृष्ट्यादित्यवर्चसम् ।
अष्टबाहुं त्रिनयनं चतुर्बाहुं द्विबाहुकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमन्त्रिर्गणेशो रुद्रम् ।
 दिग्भरं कुमारीशं वटुकाख्यं महाबलम् ॥
 खड्गाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
 उभरश्च कपालश्च वरुणं भुजङ्गनाथम् ॥
 नीलनीलसङ्काशं नीलाङ्गनचयप्रभम् ।
 दृष्ट्वाकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
 आत्मवर्णसमीपितसारमेयसमन्वितम् ।
 ध्यात्वा जपेत् सुसंज्ञैः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 शतश्रुत्वा ततो देवी नामाद्यष्टानसुतमम् ।
 भैरवाय प्रहृष्टाभूत् स्वयञ्चैव महेश्वरी ॥”
 इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुहारकल्पे भैरव-
 स्तवराजः समाप्तः ॥*॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 श्रीभैरव उवाच ।
 “देवेशि देहृन्नाथं कारुणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
 त्रिनयने साधका येन विना प्रसन्नानभूमिषु ॥
 रणेषु चातिघोरेषु महावायुजलेषु च ।
 शृङ्गमकरवन्धेषु च्वरादिद्याधिवह्निषु ॥
 श्रीदेश्युवाच ।
 कथयामि शृणु प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नेन माह्वजारोपमं यथा ॥
 तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजसञ्चैव तामसं देव तत् शृणु ॥
 वर्द्धं बालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्भासिवर्द्धं
 दिव्याकल्पेनैवमणिमयेः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
 दीपाकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं त्रिभुजं
 हस्ताङ्गाभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
 दधानम् ॥१॥
 उदङ्गास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागसज्जं
 स्मरार्थं वरुणं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
 नीलपीतमसुन्दरभूषणशतं शीतशुक्लोच्चलं
 वन्धकारुणवाससं भयहृत् देव सदा भावये ॥२॥
 ध्यायेन्नौलादिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमालं
 महेशं
 दिवस्त्रं पिङ्गकेशं उभरमथं स्त्रिं खड्ग-
 शूलाभयानि ।
 नागं घण्टां कपालं करसरसिहृद्विभ्रतं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
 नूपुराद्यम् ॥ ३ ॥*॥
 अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरनु-
 श्रुपञ्चन्दः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
 शक्तिर।पदुद्धारणायैति कौलिकं मम सर्व्वाभो-
 र्सिद्धार्थं विनियोगः ।
 “ॐ शिरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणस्तथा ।
 नेत्रे च भूतहृन्ननः सारमेथान्गो भुवौ ॥
 भूतनाथश्च मे कर्णा कपोलौ प्रेतवाहनः ।
 नासापटौ तथोष्ठौ च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥
 भीषणास्यो समास्यश्च शक्तिहृत्सो गल मम ।
 स्कन्धौ देवदरिपुः पातु बाहू अतुलविक्रमः ॥
 पाणौ कपालौ मे पातु सुखमालाधरो हृद्दम् ।
 वक्षःस्थलं तथा श्रान्तः कामचारी स्तनं मम ॥
 उदरश्च स मे तुष्टः क्षेत्रज्ञः पार्श्वस्तथा ।

वठ

क्षेत्रपालः एहदेशं क्षेत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
 कर्णौ पापौषणाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
 गुदं रक्षाकरः श्वातु ऊरु रक्षाकरः सदा ॥
 जानु च बुधैरारावो जङ्घे रक्षतु रक्षतः ॥
 गुल्फौ च पादकासिद्धः पादएवं सुरेश्वरः ॥ *
 आपादमस्तकश्चैव आपद्दुद्धारणस्तथा ।
 सहस्रारे महापद्मे कूर्परधवलो गुरुः ॥
 पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
 पूर्वस्यामविताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
 आमेव्याश्च वरः पातु दिक्षु चैव भैरवः ।
 नेत्रैर्वा क्रोधनः पातु मातुष्कतस्तु पश्चिमे ॥
 वायव्यां मे कपालौ च निव्यं पायात् सुरेश्वरः ।
 भीषणो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
 संहारभैरवः पातु दिश्याद्यां महेश्वरः ।
 ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताले नन्दिको विभुः ॥
 सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः । *
 वामदेवोऽवतु प्रीतो रथे घोरे तथावतु ॥
 जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
 डाकिनीपुत्रकः पातु दारास्तु लाकिनीसुतः ॥
 पातु साकलको भ्रातृन् श्रिय मे सततं गिरः ।
 लाकिनीपुत्रकः पातु पशुन्ध्वानास्तथा ॥
 महाकालोऽवतु ऋचं सैन्यं वै कालभैरवः ।
 रात्र्यं रात्र्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-
 हारकः ॥
 रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
 तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं यतः सर्वरक्षकः ॥
 एतन् कवचमीशान तव ज्ञेयं प्रकाशितम् ।
 नाख्येयं नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥
 यस्मि कस्मै न हातयं कवचेशं सुदुर्लभम् ।
 न देयं परश्रियेभ्यः कृपणीभ्यश्च शङ्कर ॥
 यो हृदाति निषिद्धेभ्यः स वै भयो भवेद्भुवम् ॥
 अनेन कवचेन रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 विचरन् यत्र कुत्रापि विप्रौषैः प्राप्यते न स ॥
 मन्त्रेण श्रियते योगी कवचं यत्र रक्षितः ।
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं प्राप्येत्तसाम् ॥
 भूर्जे रम्भात्वे वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।
 धारयेत् पाठयेदापि सम्यक्पठ्यापि निव्यश ॥
 सम्याप्नोति प्रभाव वे कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
 नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
 इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुद्धारकल्पे भैरव-
 भैरवैसवादे वटुकभैरवकवच समाप्तम् ॥
 वटुकरणं, स्त्री, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वठ, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सट् ।) स्त्रीत्यामश्च सामर्थ्यम् । वटति
 दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वठ, इ ड एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सट् । इति ।) एककर्तृकचर-
 णम् । इ, वण्डते । ड, वण्डते नीरक्षोरयितु
 एकश्चरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वराटः

वटः, पुं, (वत्तीति । वच + “वचिभेनिभ्यां
 चिञ्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
 ठञ्जानादेशः ।) स्त्री, इत्यणादिकोपः ॥
 अम्बुः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
 इति सर्वप्रसारोणादिशक्तिः ॥
 वटः, चि, (वच् + अरः । ठञ्जानादेशः ।)
 शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वड, आरोहणे । सौमधातुरयम् । इति कवि
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सट् ।) वडभौ ।
 वडिशम् । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सट् । इति ।) इ क, वण्डयति ।
 अयं केशिप्र पण्यते । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ ड वेष्टे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सट् । इति ।) इ वण्डते ।
 इ, वण्डते । इति दुर्गादासः ॥
 वडभौ, स्त्री, (वडान् आरुहतेऽन्नेति । वड् + वाह
 लकान् अभिच् । क्तिङाकारादिति डीष् ।)
 गृहचूडा । इत्यमरः ॥ सुदन । इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गोपानमी २ । इति तङ्गीकासार
 सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कूटागारम् ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “चन्द्रशाला च वडभौ स्यातां प्रासादभङ्गनि ॥”
 इति श्रीधरः ॥
 वेलायां वडभौ चडा । इति रुद्रः ॥
 “वडभौ चन्द्रशालीति प्रासादादीं च मण्डपे ॥”
 इति कोपान्तरम् ॥
 “शुद्धान्ते वडभौ चन्द्रशाली सौधोद्धेयप्रसनि ॥”
 इति रभसः ॥
 इत्यान्तापि वडभिः । तां कस्याश्चिद्भवन्वडभौ
 सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
 वडभिः वडभौ वलभिः वलभौ चैति चातृक्य
 मिति वृद्धाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंश ।
 ८४ । ११ ।
 “सुवासिना वपुश्चान्त उपनीतोत्तरश्चरदाः ।
 क्रियतां मञ्जवाटाश्च वडह्यो वीथयस्तथा ॥”)
 वडा, स्त्री, (वड + अच् + टाप् ।) वटक ।
 यथा, --
 “कदलीनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताण्डलं पिष्टम् ।
 पिष्टं चूर्णं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वड्, चि (वडते इति । वड् + बहूलमन्वच्-
 पोति रक ।) वृहत् । इत्यमरः । ३ । १ ।
 ६२ ॥ अस्य भाषा वट् ॥
 वण, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अवीचगत् अववागत ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वण्ट, न क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा
 पर०-सक०-सट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वण्टः, पु, (वण्टीति इति । वण्ट् + घञ् ।) भागः ।
 दाससृष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट
 + अच् ।) अङ्गनोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । स्वार्थे कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + ण्वल् । विभाग-
कर्त्तरि, चि ॥)

वण्टः, पुं, (वण्टते इति । वटि उ एकचरे + अच् ।)
अक्रतोद्वाहः । खर्वः । कुन्तायुधः । इति
मेदिनी । उ, ८ ॥

वण्टरः, पुं, स्यागकारञ्जुः । कुकुरस्य लाङ्गलम् ।
करीरकीषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । रे, १८८ ॥ तत्र व्योञ्जवकारादौ गणितो-
ऽयम् । किन्तु वटि उ एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
प्रत्ययेन नियन्तत्वात् इत्यवकारादौ लिखितः ॥
वण्टालः, पुं, शूरयुद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥

व(व)ण्डः, पुं, (वणते इति वणु सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् ङः” उणा० १ । ११३ । इति
ङः ।) अनान्तमेट् । तन्पर्यायः । दुस्कर्मा २
दिनमकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वण्डः, चि, (वणते इति । वण सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् ङः” उणा० १।११३ । इति ङः ।)
हस्तादिवर्जितः । इति मेदिनी । उ, २४ ॥
वेङ्गे इति भाषा ॥

वण्डा, स्त्री, (वण्ड + टाप् ।) पाशुला । इति
मेदिनी । उ, २४ ॥

वण्, अ, (वान्तीति । वा + ङति ।) साम्यम् ।
तन्पर्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥

वण, अ, खेदः । अयुकम्पा । (यथा, शङ्क-
न्तालायाम् । प्रथमाङ्के ।

“क वत हरिश्चकानां जीवितश्चातिलो-
क च निश्रितनिपाता वञ्जसाराः श्रारास्ते ॥”
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥

वणंसः, पुं, (अवतंसयति अवतंस्यतेऽनेन वेति ।
अव + तसि + अच् । षच् वा । अवस्याहोपः ।)
कण्ठपुरः । कर्णभूषणम् । श्रेखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
गौतमोविन्दे । २ । २ ।

“चलितदृग्गणचक्षुमौलिकपोलविलो-
वतंसम् ।

रासे हरिमिह विहृत्तविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥”)

वण्डः, पुं, (वणतीति । वण् + “अण्डन् कण्डभृ-
तञ्च ।” उणा० १ । १२८ । इत्यञ् वणसेस्तका-
रान्तादेशः । वण्ड इति काश्चिद्वृत्तसिख्यु-
जञ्चलदत्तोक्त्या अण्डन् प्रत्ययेन साधुः ।) मुनि-
भेदः । इत्युगादिकोषः ॥

वण्, पुं, देवनदी । सव्यवाक् । प्रत्याः । अचि-
मोगः । इति संलिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वणोका, स्त्री, (अवगतं तोकं अप्रियं यस्याः अव-
स्याहोपः ।) अवतोका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् अक्तायां वाचि +
“वृत्वृद्विहृनिक्कमिक्कविभ्यः सः” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वणः । इत्यमरः ॥

वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्वृद्विहृनिक्कमि-
क्कविभ्यः सः” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वर्धः । गोशिशुः । वाङ्मुर इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शक्रतुकरिः २ तर्ककः ३ । इति वैश्व-
वर्गे नानार्थे चामरः ॥ दोष्ठा ४ दोषकः ५
दोषः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयः ७
बाहुलेयः ८ तन्मुभः ९ । सद्योजातस्य तस्य
पर्यायः । तर्ककः १ तर्कभः २ तन्मुभः ३
कचः ४ । इति जटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । से, ११ ॥ वाङ्मुर इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।

“न वत्स ! वृषतेर्धर्मां भवानारोपुमर्हति ।
न गृह्णीतो मया यत् त्वं कुन्तावपि वृषाम्ज ॥”
दिवोदासपुत्रः । दुमानियादीन्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।
“तन्पुत्रः केतुमालस्य यज्ञ भीमरथस्ततः ।
दिवोदासो दुमांस्तस्मात् प्रवहन् इति स्मृतः ॥
स एव शक्रजित वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाश्चेति प्रोक्तोऽलकादयस्ततः ॥”
देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।

“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
स्वर्गस्य निम्नतो धात्रा प्रतिमल्ल इव क्षितौ ॥”

वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
पुष्पाकाशसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विं-
रणमस्य पुष्पाकाशस्य शब्दे ज्ञातयम् ॥)

वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“वृत्तकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तन्फलचन्दयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथान्यः पर्यायः ।

“कुटजः कुटजः, कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णकप्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सकञ्जं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“योषं वत्सकञ्जञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
चित्रकं रौहिणीं पाठां दार्वींमतिविधां

सामाम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे ज्वरानिसारे
लोषाद्यूर्णम् ॥)

वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलासिनी गौः । तन्-
पर्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥

वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । वत्सोऽनार्धभेभ्य-
श्चेति ॥ ५।३।६१ । इति टर्च् ।) प्राग्दमनकाल
गवः । दोषान् वेङ्गुर इति भाषा । तन्पर्यायः ।

वत्सना

इत्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ दुर्दान्तः ३
गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + डीप् ।) वृषोत्तमो
वृषपत्नीत्वेन कल्पिताऽभिहायणी गौः । यथा,
कात्यायनसूत्रम् । पयस्विन्याः पुत्रो यूपे च
रूपवान् स्यात् तमज्जुत्वं यूपसुखाश्चतस्रो
वत्सतयंस्ताश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो इदानी
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः सापन्ननुवा
सुभगा रायस्योविष्य समिधा मदेम इत्येतथैव
ऋचोऽनुत्वेरिति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयो
वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वामिनं इदानीत्कुतं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेजन्त्य-
श्चरथ भमथ हे वत्सतयो ययमपि मानः
नास्मत्सखलविषया भविष्यथ किन्तु मया
त्यक्तयाः । वयं वृषस्य वत्सतरीणाश्च त्वामिन
रायस्योविष्य धनसम्पद्ग्रा सापन्ननुवा सपन्नस-
थापकेन इवा अस्मिन् च सम्मदेम वृष्टा भवामः
सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति
भविष्यत्सामीप्ये वर्षमान इति पाणिनिस्वर-
साहचर्यार्थं वर्षमानः ॥ * ॥ वत्सतरीऽन्विषे-
षयति स्मृतिः ।

“अग्रतो लोहितापत्नी पार्श्वार्थ्या नोलपाखरे ।
एतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षणे ॥”
तासां वयःप्रमाणं यथा,—

“त्रिहायणीभिर्धन्याभिः सूरूपाभिः सुश्री-
भितः ।

सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्यचरो महान् ।
उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्द्धानात् ॥”
इति श्रुतिस्मृतिवृषोत्तमत्रिचारः ॥

वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् गभ्यति हिनस्तीति ।
नभ हिसायाम् + “कम्भेगयण्” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) विषवृत्तविशेषः । इत्यमरः १।८।११ ॥
स तु स्यावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् गभ्यति
हृत्सि वत्सनाभं गभ्य ग हिसं टात् घञिति
घन् । वन्मस्य नाभिरिव वत्सनाभः षाः अनिन-
श्चेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपत्रसदृशपत्रः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
६५ ।

“वदन्ना वत्सनाभाश्च पनसाश्चरुनेः सह ॥)

तत्पर्यायः । अष्टतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४
महौषधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्तौककम् ९ प्राणहारकम् १० आषारादि ११ ।
अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातकफकण्ठरुक्कसन्निवातनाशिलम् । पित्त-
सन्नापकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।

“सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्श्वेन तरौतृहिवत्सनाभः स भाषितः ॥”

तस्य सामान्यगुणा यथा ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यवायि च विक्रासि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाह्वि महावहम् ॥”
अवापि सकलकायवापनपूर्वकपाकगमनशीलम् ।

वत्सरः

विक्रासि ऋणः शोषणपूर्वकं सन्निवन्धशिथिली करकशीलम् । आग्नेयं अधिकास्राशम् । योगवाहिक संसर्गगुण्यहकम् । मदावहं तभोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥ योगवाहिक चिदोमन्नं दृढाणां वीर्यवर्द्धनम् ॥ ये दुर्गन्धा विषेऽशुद्धे ते स्रग्हीना विप्रोधनात् । तस्माद्दिव्यं प्रयोगेषु शोषयित्वा प्रयोजयेत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(ऋषिः अपि दृश्यते । यथा,— “चत्वारि वनसनाभानि सुस्तके हे प्रकीर्तिते । “श्रीवास्तभो वनसनाभि पीतविणुचनेत्रता ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥

वनसपत्तनं, ऋषिः (वनसस्य वनसराजस्य पत्तनम् ।) भारतवर्षस्थोत्तरे देशविशेषः । तत्पर्यायः । कौशाब्धी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥ वनसपालः, पुं, (वनसान् पालयतीति । वनस + पालि + अण्) श्रीऋणः । वनदेवः । यथा,— “वृन्दावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि च । वोल्पाधीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरुप ॥ एवं ब्रजौकसां प्रीतिं यच्छ्रुत्वा बालचेष्टितैः । कलवाक्यैः स्वकालेन वनसपालो बभूवतुः ॥” इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वनसपालके, त्रि । यथा, हरिवंश । ६७ । २४ । “स तत्र वयसा तुल्यैर्वनसपालैः सहानघ । रमे वै दिवसं लघ्वाः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”) वनसरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनसुमासपक्षवारादय इति । वस निवासे + “वसञ्च । उणा० ३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्दधातुके ।” ७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) दादशमासात्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पर्यायः । संवत्सरः २ अब्दः ३ हायनः ४ शरत ५ ममा ६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम् ८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ “व्रतवन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वं सदायै तु ॥” सौरसावननाचचक्रभेदेन चतुर्विधो वनसरः । यथा चतुषोपनयनादिषु वर्षगगना सावनेन सुभामुभगगानन्तु सौरैरेति सिद्धम् । सावनसवत्सरं एकदिनाधिकवत्सरो नाचञ्चो भवतीत्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चषष्टाधिकत्रिंशत्तद्विभवेति । यथा,—

“मेषादीनामहर्षन्दं घर्षां सप्ताष्टचक्रकम् । १२७॥ तुलादीनामष्टसप्तचक्रकम् । लिखिततः ॥” १७७॥ चान्द्रवत्सरोऽपि द्वादशमासे भवति । मलमासपाते तु त्रयोदशमासे भवति । तथा च श्रुतिः । द्वादशमासाः संवत्सरः कृत्तियोदशमासाः संवत्सर इति । त्रयोदशेऽधिसमासे । स्मृतिः । यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यथा इति । यथो मास इति । यथा मासाः स्वमेकः संवत्सर इति श्रुतपद्युक्त्वा यथ-स्वमेक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

वत्सरः

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ३ ॥ अथ षष्टिष्वत्सरगणना ।

“शकेन्द्रकालः पृथगाहृत-२२ त्रः शशाङ्कनन्दाश्वयुगेः ४०६१ समेतः । शराद्रिवस्विन्द-१८०५ त्ततः सलब्धः षष्ट्यावशिष्टा । प्रभवाद्योऽब्दाः ॥ वर्षवर्जनं यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य खोन्मिभिः । ६० । त्ततश्चक्रमतः खान्निहतेऽपि मासकादयः ॥” अस्यार्थः शकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः । पृथक् आहृततः २२ द्वाविंशत्या पूरितः । शशाङ्कनन्दाश्वयुगेरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-चतुःसहस्रेः समेतोऽहः । शराद्रिवस्विन्दतः पञ्चसप्तत्यधिकषष्ट्याश्रितैर्धावत्संख्यं इत्तं शक्रीति तावता त्ततः कर्तव्यः । सलब्धः पूर्वशकाब्दः शरैत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्यः । षष्ट्यामशेषे पञ्चादशोऽहः पूर्ववत् षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवाद्यः । गकावशेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्जनं यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दतः वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोन्मिभिः । षष्ट्या त्तते चक्रमत इत्यनेन षष्ट्युक्तावशिष्टा अक्ता दष्टाः षष्ट्युक्तलब्धशक्रे खान्निहते चिप्रता त्ततेऽवशिष्टा अंशका लब्धा मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्मासो द्वितीया वैशाखी स्मृता । त्वीया रुद्रदेवता श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥” भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच । “षष्ट्याब्दं कथयाम्यत्र क्रुराः सौम्याश्च ये प्रिये । संवत्सरफलं सुखं ब्रह्मवादी वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी । बहुत्तीरास्तथा गावो आधिरोगविचरिताः ॥ प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परकीर्तिताः । १२ । सुभिन्नं क्षेममारोग्यं सर्वं आधिर्विचरिताः ॥ प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसन्तरा । त्तुष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥ २० ॥ रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्कराः । सर्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥ उन्नतश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् । निर्वीर्यश्च प्रजाः प्रमोदे जायते प्रिये ॥ ४ ॥ नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषः । बहुत्तीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५ ॥ निरातङ्गं जगत् सर्वं धनधौवनगर्वितम् । अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा निर्वीर्याहा वरानने ॥ ६ ॥ सुभिन्नं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् । शस्त्रद्विहं विजानीयान् शीमुखे सुरवन्दिते ॥ ७ ॥ बहुत्तीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् । जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥ महावर्षं जायते सर्वं श्रुतैस्तरसादिकम् । प्रजानाश्च भवेद्दृष्टिर्ह्यनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥ निव्यतिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि क्रीर्तिता ।

वत्सरः

रत्नुनीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १० ॥ सुभिन्नं क्षेममारोग्यं कापांसस्य महावर्षता । लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥ सुभिन्नं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये । तस्करोपहतं वित्तं बहुघात्ये वरानने ॥ १२ ॥ राहृभङ्गश्च दुर्भिन्नं तस्करैश्चोपपीडनम् । जानीयाद्द्विपदं घोरं प्रमायति वरानने ॥ १३ ॥ जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधु गन्धश्च महावर्षं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥ कोद्रवाः शालिसुहाश्च शुक्रेमाघास्तथैव च । महावर्षं जायते सर्वं त्वेषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥ चणका सुहमाघाश्च अन्यश्च विद्वानं प्रिये । महावर्षं जायते सर्वं चित्रभागी वरानने ॥ १६ ॥ सुभिन्नं क्षेममारोग्यं विम्वश्च निरुपद्रवम् । यवहारी भवेत् त्वष्ट स्मानी देवप्रजित ॥ १७ ॥ अतिशुष्टिश्च जायेत ध्यान्यस्याय प्रपीडनम् । शस्यं भवति मामान्यं दारुणे सुरवन्दिते ॥ १८ ॥ बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने । सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥ १९ ॥ दुर्भिन्नं जायते घोरं सर्वप्रद्वेषसंयुतम् । अनाशुष्टिः समारब्धाया ये संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥ उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते । महावर्षं सर्वजिह्वैर्षं सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥ कोद्रवाः शालिसुहाश्च ककुमाघास्तथैव च । सुलभं जायते सुख्यं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२ ॥ अनभिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् । जायते मातुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥ सर्वाः प्रजाः प्रपीडन्ते याधिः शोकश्च जायते । शिरोवचोऽन्विरोगाश्च पापाह्वि विल्लते जना ॥ २४ ॥ उपहतं जगत् सर्वं तस्करैर्हृदिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे प्रिये ॥ २५ ॥ सुभिन्नं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । बहुत्तीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥ अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमखले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नात्र संशयः ॥ २७ ॥ क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटननेकाः । पीडितास्त वरारोहे जये सर्वे न संशयः ॥ २८ ॥ सरीगश्च तथा देवि दाहस्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत् सर्वं मन्त्रे सुरवन्दित ॥ २९ ॥ तुषधान्यजयो देवि सर्वशस्यमहावर्षता । यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मरे दुर्मखाः प्रजा ॥ ३० ॥ पीडान्त सर्वशस्यानि देशे देशे सुचिन्तिते । क्षेमलक्षे प्रजा सर्वाः जायन्ते नात्र संशयः ॥ ३१ ॥ तस्करेः पार्थिवे चैव अभिभूतमिदं जगत् । अर्थो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥ ३२ ॥ विषमस्य जगत् सर्वं विरोधि भयसंभवम् । विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥ ३३ ॥ कश्चिद्वर्षति पत्न्यो देशे संक्षिप्तमखलः । दुर्भिन्नं शर्वरीवर्षे यवहारा विषम्यः ॥ ३४ ॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सर्वा मेदिनी दृष्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा सुवि ॥३५॥
 सुवर्गं रूपधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा बणिजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभकृतं
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिच्छं जेममारोग्यं तप्रा गोब्राह्मणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सर्वाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनाना जायते भद्रं क्रोधं क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते जेमं सर्वशस्यमहाघंता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कापीमस्य महाघंता ॥३९॥
 पार्थिवैर्नपसेन्ये च समस्ते खण्डमण्डले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 त्वयधान्यानि पीड्यन्ते शोभे वर्षति वासवः ।
 प्रवृद्धे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भयद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिच्छं जेममारोग्यं सुखश्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भयद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
 र्णितम् ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णो भवेन्मघो वर्षते च दिनं दिनं ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अदृष्टे च कात्यकुले विरोधी कविनाश-
 क्तं ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेत्रेणैवैवैः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निव्यत्ति, सर्वशस्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्धारो जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निव्यत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहाघंता ।
 घृतं तेलसमं याति आनन्दं नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोद्रवाः शालिसुद्राश्च पीडयन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वोषधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनखे च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माश्च दुर्भिक्षं नमंदातटे ॥५१॥
 गौमहिव्यो विनश्यन्ति ये चाप्ये नटनर्तकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥
 तिलसर्षपमाषादिकापार्सानां महाघंता ।
 गौमहिव्यः सुवर्णाणि कांस्त्यताम्नादशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
 तन धान्येन लोकौघं निस्तारिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषका हीनाः कालयुक्तं प्रपी-
 डिताः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णः स्तूना मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थं च वरा-
 नने ! ॥ ५३ ॥
 अस्पृश्या घनास्त्रैव कीटकाः प्रवनाः स्तूनाः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये । ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्षते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मती समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिच्छं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षा दुःखभौ वरवर्णिनि ॥ ५६ ॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्नाकांस्त्यादशेषतः ।
 तन सर्वं देवि । विक्रीय कर्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि । क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥ ५७ ॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि । रक्ताक्षेऽमरवन्दिते ॥ ५८ ॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधी बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥ ५९ ॥
 मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संजायते प्रजा ॥
 धीरादे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौसुदीचर्मनद्रोश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चापि विनश्यति न सशयः ॥
 सिंहलं मध्यदेशश्च कालझरं तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥”
 ६० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तस्मिन् वत्सरे वर्षं मासक्रमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि व्यामेषाद्गदयाशु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्थसुपान्थश्च विशेयम् ॥”
 नक्षत्रेण गुरुभुव्यमाननक्षत्रेण । व्यामेषं
 कृतिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्त्य-
 माश्विनम् । उपान्त्यं भाद्रम् ।
 “अन्त्यांपान्त्यो त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभो
 मतः ।
 शेषा मासा हिमा ज्येष्ठाः कृतिकादिष्ववश्या ॥
 हे हे चिन्तादिताराणां पूर्णपूर्वैश्च सङ्गते ।
 मासाश्चैत्रादयो ज्येष्ठास्त्रिकेः षष्ठान्त्यसप्तमाः ॥”
 इति सङ्घर्षकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपूर्वैश्च सङ्गते पूर्णमासीयुते हे हे तारे
 तदेकवाक्यनया पूर्ववचने पूर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पूर्णमास्यां कृतिकादिसम्बन्धात्
 कार्तिकादित्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः कृति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तन
 कृतिकारोहियोरैकतरस्मिन् गुरोरस्तोदये-
 ऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्ष
 तनः पूर्णमास्यादिक्रमाहतिरिति । फलानि च ।
 “शकटानलोपजीविकगोपीडाद्याधिप्रोक्तश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येऽब्देऽनादृष्टिर्मुगास्तुशुभभास्त्रजे च शस्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥ २ ॥
 शुभलक्ष्णातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्विषिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥ ३ ॥
 पितृपूजा परितृष्टिर्माघे हार्दश्च सर्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यदृष्टिघान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् जेम-
 दृष्टादिशस्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाश्वौरा वृषाश्वोयाः ॥ ५ ॥
 चैत्रे मन्दा दृष्टिः प्रियमत्रं जेममवनिपा
 न्दयः ।
 दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 वताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
 सशुपाः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिनिव्यत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेयोश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीथान्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कशमीजानि ॥ ८ ॥
 आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चिद्दृष्टिरन्यत्र ।
 योगजेम मधुं शस्यचया भवन्ति भूपाः ॥ ९ ॥
 आश्वीने वर्षे जेमं कामं शस्यानि पाकसुप-
 यान्ति ।
 श्रुता ये पार्थिवास्ते पीथान्ते ये च तद्भक्ताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वल्लीजं निव्यत्तिं याति पूर्वशस्यश्च ।
 न भवत्यपरं शस्यं कश्चित् सुभिच्छं कश्चिच्च
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजसं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजा-
 जेमम् ।
 प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्षबाहुल्यम् ॥”
 १२ ॥
 इति ज्योतिष्कान्तम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्-
 सराः ।
 सम्यरीदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 इदापूर्वैश्च वस्त्राणां धान्यानाश्चाशुपूर्वके ।
 उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विदस्त्रिच्यमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।
 ऊचुस्सङ्गत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादेः ।
 प्रभवादिष्वर्षघटः । इति मलमासतन्त्रम् ॥ * ॥
 (ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुर्द्वितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।

वदः

वदाव

वधकः

उपयेमे अक्षिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरो ॥”
 वद्वरान्तकः, पुं, (वत्सरस्यान्ते कायति शोभते
 इति । कौ + कः । यदा, वत्सरस्यान्तो नाशो
 यस्मान् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनसलः, चि, (वत्से पुत्राद्विहृषपात्रे कामो-
 २स्थास्तीति । वत्स + “वनसांसाभ्यां काम-
 बले ।” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) खेह-
 युक्तः । तत्पर्यायः । खिग्धः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । १० ।
 “ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
 अत्यवोचन् गमिष्यन्तः क्षुपया दानवतसलाः ॥”
 वत्सं ज्ञातिं गृह्णातीति । ला + कः । वत्स-
 कामुके च ॥)
 वनसलः, पुं, (वत्स + लच् ।) शृङ्गारादिदृश-
 रसान्तर्गतसर्वविशेषः । तत्पर्यायः । वात्सल्यम्
 २ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणोदाहरणे
 तु रमणश्चेद् ज्ञानथे ॥॥ स्कन्दागुचरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
 “वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)
 वनसला, स्त्री, (वत्से कामो२स्थस्या इति । लच् ।
 यद्वा, वत्सं ज्ञातीति । ला + कः ।) वत्सकामा
 गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२७ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
 “साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला ज्ञता ।
 केकेष्या पुरुषयात्र बालवतसेव गौरबलान् ॥”)
 वत्साक्षी, स्त्री, (वत्सस्याक्षीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
 षच् समासे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥
 वत्सादनः, पुं, (अत्तीति । अद् + ल्युः ।) वत्सानां
 अद्वानो भक्तकः ।) टुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सादनी, स्त्री, (वत्सेरद्यते प्रियत्वादिति । अद्
 ल्युट् । डीप् ।) गुडुक्षी । इत्यमरः । १० । ४८६ ॥
 व(व)द, इ ड गुह्यभिवाद्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभावाद्दो नम-
 स्कारः । इ, वन्द्यते । ड, वन्दते गुरुं लोकः ।
 नमस्करोति स्त्रीति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 व(व)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उवात् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (“क्रिपि संवत् दन्व्योऽल्वान पक्षे सानु-
 नासिको वकारः सञ्चत यस्तु मन्थते नायं
 संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तुर्चि बद् स्येयं
 इत्यस्य ओष्ठवकारादः तन्मत मकारवदपि
 सञ्चदिति वर्णदेशना ॥” इति मनोरमा ॥)
 वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
 वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
 पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वद, ञ ड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) ञ,
 वदति वदते । ड, वदते । अयमात्मनेपदीत्यर्थे ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वदः, चि, (वदति वत्तीति । वद् + पचाद्यच् ।)
 वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदनं, स्त्री (वदत्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
 सुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २७६ ।
 “दर्शनविनीतमाना गृह्णीषी हर्षोल्लसत्कपोल-
 तलम् ।
 सुम्ननिषेधमिवतो वदनं पिदधाति पाणि-
 भ्याम् ॥”
 लक्षणाया अप्रभागः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
 “नीग्यन्यानि (यन्त्राणि) जाम्बवदनानि
 नीग्यकुशवदनानि घडवायिकर्म्मस्वभिप्रतानि ॥”
 वद + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
 वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वद् + “वदेक्ष ।” इत्यञ्जल
 वदन्ती, स्त्रीकोत्वा भिक्तप्रत्ययः । ३ । ५० ॥ छिद्-
 कारादिति वा डीष ।) कथा । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ विसर्गस्य वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।
 “यं वदन्ति तमोभूता सर्वा धर्म्ममतद्दिदः ॥”)
 वदन्यः, चि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 वदान्य, चि, (वदति सर्वभ्य एव दास्यामीति मनो-
 हरवाक्यमिति । वद् + “वदेराव्यः ।” उणा०
 ३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
 रघुः । ५ । २४ ।
 “गतो वदान्यान्तरमित्यर्थं मे
 माभूत् परीत्रादनवाधतार ॥”)
 वल्लगुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (स्वनाम-
 ख्यात ऋषिविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ११ ।
 “निषेचकामस्तु पुरा अथावक्रो महातपाः ।
 ऋषेरथ वदान्यस्य वने कर्त्वा महात्मनः ॥”)
 वदामं, स्त्री, फलविशेषः । वादाम इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवेरिः ४ नेत्रो
 पमम् ४ । अन्य गुणाः । उणालम् । सुस्निग्ध-
 लम् । वातघ्नलम् । गुरुलम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वातादो वातवेरी स्वाम्नेत्रोपमफलक्षया ।
 वाताद् उण्यः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रजन गुरुः ॥
 वातादमन्ना मधुरो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
 खिग्धोष्णकफघ्नश्चैष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदालः, पु, (वद् + घञर्थे कः ।) वदेन वदनेन
 अलति पर्याप्नोतीति । वद् + अल + अच् ।)
 मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पाठीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यकथयो-
 क्तस्थोपर्योगित्वं यथा, मनुः ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ निद्युक्तौ ह्यकथयोः ॥”
 वदालकः, पु, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाठी-
 नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, चि, (अत्यन्तं वदतीति । वद् + अच् ।
 “चरिचर्त्तीति ।” ३ । १०३४ । इत्यस्य वार्त्तिकोत्वा
 निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधः, पुं (हननमिति । हन् + अच् ।) वधादेशः ।
 प्राणवियोगफलकथापारः । तत्पर्यायः । प्रभा-
 पणम् २ निवर्द्धणम् ३ निकारणम् ४ निशा-
 रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निशु-
 दनम् ८ निहंसनम् ९ निन्दासनम् १० संक्ष-
 पणम् ११ निर्यन्त्यनम् १२ अपासनम् १३
 निस्तर्द्धणम् १४ निहननम् १५ जगणम् १६
 परिचलनम् १७ निन्दापणम् १८ विशसनम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उदासनम् २२
 प्रमथनम् २३ क्रथनम् २४ उष्णासनम् २५
 आलम्बः २६ पिङ्गः २७ विशारः २८ घातः २९
 उष्ण्यः ३० । इत्यमरः ॥ हिंसा ३१
 घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
 पातः ३५ परिचः ३६ परिघातनम् ३७ कट-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निगं-
 न्यनम् ४१ मारिः ४२ मारो ४३ उन्वातः ४४
 मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ सघातः ४८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥॥ पुण्यप्रदवधो यथा,
 “शकस्य यच्च निधनं प्रवृत्ते दृष्टकारिणः ।
 बहुना भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 तस्मत्क्षीयो सुरापञ्च प्रसङ्गा गुरुतल्पगः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “कथं तु स्त्रीवधं कुर्यां महापातकिनामपि ।
 स्त्रीवधे तु महापापं यथा ब्रह्मवधं मनं ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा विन्धामिन्नसाह वै ॥
 यस्यास्तु बहुवो मासान् स्त्रियन्तरेपि दिनन्तनः ।
 न पापं वित्ततं तेन न दोषा नृपनन्दन ॥
 यस्यास्तु निधनादाम जनाः स्युः सुखिनो
 भ्रशम् ।
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “नेकस्यार्थं बहुन् हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
 एकं हन्याद्बहुना हि न पापो तेन जायते ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ * ॥
 “नातनायिधं दोषो हन्मभवात कश्चन ।”
 इति गीतायाः १ । २६ शोकटीकायां स्वामी ॥
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥
 वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यां यथा,—
 “न कश्चित्तत केनापि वध्यते हन्यतेऽपि वा ।
 वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यां नृपतिनन्दन ॥”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
 पारिभाषिकवधो यथा,—
 “वपनं इतिगानानं देगातिर्यापनन्तथा ।
 एष हि ब्रह्मवन्धुनां वधो नान्योऽस्ति देहिकः ॥”
 इति महाभारते गौप्तिकप्रश्ने ॥
 (वधप्रकारो वधित्वभेदादिकञ्च वधिर्ज्ञानशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 वधकः, पुं, (हन्तीति । हन् + कन् । “हन्तो वध च ॥”
 उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकर्त्ता ।

वधी

हिंसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यात्तुगादिदृष्टिः ।
 आधिः । ष्टुः । इति संज्ञितसारोणादिदृष्टिः ॥
 वधकर्म, क्ली, (वधः एव कर्म) प्राणविद्योग-
 फलकथाधारः । तद्द्वैदिकपर्यायः । दम्भोति १
 अयति २ अरति ३ धर्वति ४ दृष्टति ५
 दृष्टति ६ कृत्वति ७ कृत्वति ८ अस्विति ९
 नभते १० अर्हयति ११ कृत्वाति १२ कृह-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निपयन्तु १७ अवतिरति १८ वियातः १९
 आतिरत २० तडित् २१ आखण्डलः २२
 द्रगाति २३ रन्नाति २४ श्रद्गाति २५
 श्रान्नाति २६ लघोलिह २७ ताल्हि २८
 तान्तोशते २९ निवर्हयति ३० भिनाति ३१
 भिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्दध-
 कर्माणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधत्रं, क्ली, (वध्यतः) इति । वध + “अमिनन्नि-
 यजिधपतिभ्योऽञ्चत् ॥” उणा० ३।१०५ । इति
 अञ्चत् । अञ्चम् । इत्युणादिकोषः ॥
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तन-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 वा(व)धाङ्कं, क्ली, (वधः बन्धनं गवाङ्गं यस्य ।
 ततः कन् ।) काराविषयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वधाहं, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्हं + अञ्च् ।)
 वध्यः । हननयोग्यः । यथा, दृष्टव्यतिः ।
 “वधाहः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पुरुषः ।
 अङ्गुष्ठेदाहं कल्पेद्वं सन्दंशाहंस्तदङ्कम् ॥”
 सन्दंशी दृङ्गाङ्गुलितर्जयोऽम्बेदः । इति प्राय-
 क्षित्तविवेकः ॥
 वधी, [न्] त्रि, (प्राणविद्योगफलकथापारो
 वधः स निव्याद्यत्निरूपितनिव्यादकत्वेना-
 स्थस्येति । वध + इतिः ।) वधकर्ता । प्राण-
 विद्योगफलकथापारो वधः तन्निव्यादकत्वञ्च
 साक्षात् परस्परोदासीनं स्मृतिकारपरिगणितं
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्वरसानु कर्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्नानुयाहको निमित्तो चेति ।
 नरान्तरथापारवधानेन वधनिव्यादकः कर्ता ।
 १ । यः कर्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदाति
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिदातानुमन्ता । ३ । अनुमतिञ्च द्विविधा
 एका यहिरीधाहननं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोधः कर्मञ्च इति प्रयुक्तिरनु-
 मातः । अपरा एनं हन्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुयाहकोऽपि द्विविधः । एको
 वध्यप्रतिरोधकः । अपरः स्वल्पदृष्टौ । ४ ।
 उहं स्थले सति हनुमन्त्यादको निमित्तो । ५ ।

वधोद्य

अत्र प्रयोजकस्य कर्तुप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 गत्वम् । अनुमन्तञ्च हनुभिर्भयत्वेन दृष्टतर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुयाहकस्य पलायना-
 दासम्भवेन हननीयस्यैव कुत्सेतः प्रहारस्वरू-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तो
 हनुमन्त्यादनद्वारेण । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां अर्वाहिनहननकारणानामान्तरभेदा-
 द्वेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 क्षित्तविवेकः ॥
 वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्-
 युक्तः । तनपर्यायः । सन्नहः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह दृष्ट-
 व्यतिः ।
 “नाततायिवधे हन्ता प्राप्रयात् किस्विषं क्वचित् ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसोघात न तन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसो सन् ईयान गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 “उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भगमप्याततायिनम् ।
 निहत्वा भगहा न स्यादहत्वा भगहा भवेत् ॥”
 भृगो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णु ।
 “गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।
 “नाततायिवधे दीपो हनुमन्वति कश्चन ।
 प्रकाशं वा प्रकाशं वा मनुस्मृत्युच्छ्रुति ॥”
 यस्माद्धनुमन्त्युह्यमानमनुं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।
 “अग्निदो गरदक्षेव शस्त्रप्रार्थिर्नापहः ।
 जैत्रहारापहारी च षडैते आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।
 “उद्यतासिधामिषं शापोद्यतकरं तथा ।
 आधर्मेण हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ॥
 भार्यातिक्रामिणश्चैव विद्यान सप्तततायिनः ।
 यथोदृष्टिहरानन्यानाहुधर्मार्थहारकान् ॥”
 विश्वधमाह कात्यायनः ।
 “अनाचारितपूर्वो यत्त्वपराधि प्रवर्तते ।
 प्राणदयापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृतापरा-
 धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।
 “आततायिवधे न दोषोऽन्यच्च गोब्राह्मणान् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥” तथा भविष्ये ।
 “सुस्नानमपि गोविप्रं न हन्याद्दे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र व्यवस्थायाह
 कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्ततः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे ह्येने वधो भृगुः ॥”

वन

जन्मपदेन जातिकुलक्षोभते । क्षेत्र हन्तृपक्ष्या
 तपोविद्याजातिकुलेरनुत्कृष्टो नाततायी वधः
 तदर्थो वध्य एव । भगवद्गीतायाम् । १ । ३६ ।
 यथा,—
 “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”
 इति ।
 एतान् भीष्मादीनत्कृत्कृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्भूताततायिनश्चाहनने फलमप्याह दृष्ट-
 व्यतिः ।
 “आततायिनसुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 यो न हन्यादधप्राप्तं सोऽन्यमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति अर्थे तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः श्रेष्ठस्या-
 प्युत्कर्षसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्णस्य
 उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वापराधकृतविषयं वा
 सुमन्तुवचनम् । गौरात्पुनरपि न वध्यः ।
 “नखिनां शृङ्गिणाश्चैव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यश्चानां तथास्यैर्धा वधे हन्ता न दोष-
 भाग ॥”
 इति कात्यायनवचनं गोयतिरिक्तशृङ्गविष-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
 “उद्यतानान्नु पापानां हनुर्दोषो न घटाते ।
 निवृत्तास्तु यदारम्भादप्यह्यं न वधः स्तुतः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहः ।
 तन्पर्यायः । श्रीधर्च्छेदः २ । इत्यमरः । ३।१।१५ ॥
 “किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः श्रुद्योपितः ।
 ह्येनवर्णोपशुक्ता या त्वाप्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अवध्या यथा,—
 “गोब्राह्मणं दृष्टमथापि सुप्तं
 बालं स्वयम्भुं ललनां सुदुष्टाम् ।
 कृतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यसुखा गुरवस्तथैव ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 वध्यपालः, पुं, (वध्यं बन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अञ्च् ।) कारावह-
 रश्चकः । यथा,—
 “साध्वीविक्रयजहध्यापालः केशरिविक्रयी ।
 तप्तलौहे तु पच्यन्ते यच्च भक्तं परित्यजेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥
 वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ०-पर०-सक०-सिट् ।) वनति । सम्भक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
 वन, उ म यापृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
 पर०-अक०-सिट् । उदित्वात् क्वापिट् ।) उ,
 वनित्वा वत्वा । म, प्रवनयति । मित्त्वेऽपि
 अस्य नौ ज्वलङ्गलेत्यादिना केबलस्य ह्रस्ववि-
 कल्पनात् खोपसर्गस्यैव निबन्धं ब्रूयः । वनयति
 वानयति । थापृत्तिर्थापारः । अयन्तु कगिवन्
 क्रियामात्र इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वन, कि उपकृतिशब्दाघातशब्दोपसापिपु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-अक०-च-सैट् ।) कि, वानयति वनति । अयं कौशिल्य मन्वते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ यापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-दिक०-सैट् । उदित्वात् ऋषेड् ।) द ड, वरुते । उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा, वन्वते सेच्यते इति । “पुसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।१।१२८ । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थं चरणं वनं वा । नदीनां वापि सम्भेदे ससंयत्नमाप्नुयात् ॥” स्त्रियान् वया, साहचर्यदर्पणे आर्थियङ्गना-याम् ।

“कालो मधुः कृपित एष च पुष्यधन्वा धोरा वृहन्ति रतिखेदहराः समीराः । क्लीवनीयमपि वज्रुलकुञ्जमञ्जु हूरेपतिः कथय किं करणोयमय ॥” तत्पठ्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरती ॥ दावः ७ इवः ८ अटविः ९ भौरुकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दम् १३ समजम् १४ प्रान्तरम् १५ विलम् १६ ॥ इति जटाधरः ॥ कान्तरम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ यद्दसमपीककर्त्तव्यवनं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥ मालती यूथिका कुन्द माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काचनं वज्रुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तथासुद्यानमौषधम् । पूर्वं च दक्षिणं चैव शुभं नाम संशयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्याख्या १०२ अध्यायः ॥ मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—

“रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनमुत्तमम् । तत्र खाल्वा नरो देवि हस्तकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुमं नाम वनं चैथोत्तमं तथा । तत्र गत्वा नरो देवि हस्तकृत्यो हि जायते ॥ एकादशी कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि यथा । तत्र खालो नरो देवि वनलोके महीयते ॥ चतुर्थे कान्धकवनं वनानां वनमुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि मम लोकं महीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु सर्वैः पापैः प्रमुच्यते । यस्तु प्रमुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥ पञ्चमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि अमिस्थानं स गच्छति ॥ यमुनायाः परे पारे देवानामपि दुर्लभम् । अस्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनमुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मङ्गलो मत्परायणः । तदनस्य प्रभावेण नागलोकं स गच्छति ॥ सप्तमम् वनं भूमे खालिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गत्वा नरो भद्रं मम लोकं स गच्छति ॥ महावनं चाष्टमम् सदैव तु मम प्रियम् । तस्मिन् खाल्वा तु मनुजो इन्द्रलोकं मही- यते ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्गेन रक्षितम् । नवमम् वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विखवनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोकं महीयते ॥ एकादशम् भास्वीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भास्वीरं समुद्राप्य वनानां वनमुत्तमम् ॥ वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दाया परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ वृन्दावनम् गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे । न ते यमपुरं यान्ति वेकुण्ठं प्राप्नुयन्तरे ॥” इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफल यथा,—

“यदेव कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाप्तम् । तत् सममं भवेत्तस्य अरण्येषु येषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । सैन्धवं दण्डकारण्यं नेमिषं कुशजाङ्गलम् ॥ उपलान्तमारण्यं जम्बूमागंथ पुष्करम् । हिमवासस्ततोऽरण्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवज्वेतस्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परियजेत् । ब्रह्मलोकान्तिधिभूत्वा स याति परमं पदम् ॥” इति देवीपुराणे अरण्योषरप्रशंसा ॥ * ॥ अरण्ये वर्णनोयानि यथा,—

“अरण्येऽष्टिवराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः । सुककाककपोताद्या भिन्नभक्तद्वादशः ॥ उद्याने वर्णनोयानि यथा,— “उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलताद्रुमाः । पिकालिकेकिर्हसाद्याः क्रौडावाप्यध्वग- स्थितिः ॥” इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ (शशुराचार्यशिवस्य हस्तामलकस्य शिष्या- णामुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोषिण्या- मवधनप्रकरणे । “सुरस्ये निर्भरं देशे वने वासं करोति यः । आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥” वनं, स्त्री, (वन्यते सेच्यते इति । वन् + “पुसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । १२८ । घः । इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ६ ।) जलम् । (यथा, रघुः । ६ । २० । “नमयति सा स केवलसुप्तं वनसुते नमुचैररथे शिरः ॥”) निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ । (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ६ ।

“अध्वर्यवः कर्त्तव्या शुष्टिमस्ते वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ॥”

“वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन शोभितं सोमसुन्नयध्वमर्हन् नयत । यद्वा वन तदिकारे चमसे निपूतं दशापविशेषे शोभितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वम् ॥” इति तद्वाप्ये सायणः ॥ प्रसवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टुः । १।५।८ ॥ “वन घग सम्भक्तौ भूषादिः परस्मै पदौ । पुसि संज्ञायां घः । वन्यते सेच्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथवा वनतिर्हिसार्थः । वन्यते हिंस्यतनेन तमः । यद्वा, वन् याचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनशब्दं भूषादिः परस्मैपदौ वन्यते शब्दते कृत्यत स्तोत्रभिः ।” इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ७ ।

“अबुधि राजा वरुणो वनस्य ॥”) वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ- कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विठ्ठिरस्याः काष्ठकदलीशब्दं ज्ञातव्या ॥)

वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनशृङ्गः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो- द्भवकार्पासः । तत्पठ्यायः । त्रिपगां २ भार- दाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाला ॥

वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज- वदरी । तत्पठ्यायः । कर्कशिका २ फल- कर्कशा ३ । इति कोषान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) व्याधः । इति कैचित् । (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग- वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३ । १८ । ४ ॥ त्रि, जलचरः । यथा, भागवते । ३ । १८ । २ ।

“सुगन्तमच्छा स्वकचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो ऋगः ॥” काननविहारो । यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “सामन्तानामभावे तु मौलानां खीन्नि सानि- णाम् । इमान्यनुपुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥”) वनगौः, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गधयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, स्त्री, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुता । देवदारु । इति विश्वः ॥

वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योत्स्नैव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पुं, (वनजातश्चम्पकः । शाकपाधि- वन समासः ।) वनचम्पकपुष्पवृक्षः । तत्- पठ्यायः । वनदोषः २ हेमाद्रः ३ सुकुमारः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफ- नाशित्वम् । वगयत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ब्रह्म- रोपणत्वम् । वयःसम्भकारित्वम् । इति राज- निर्घण्टः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः।) अरग्य-
च्छागः। तत्पर्यायः। एडकः २ शिशु-
वाक्यकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाग
इव।) शुकः। इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति। जन् + ङः।)
अम्बजम्। इति मेदिनी। जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः। ५। ७३।

“दीर्घवमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रा विहाय वनजात्। वनायुदेश्याः।

घक्रोष्णमा मलिनयन्त्रि पुरोगतानि

लेह्यानि सेव्यविलाशकलानि वाहाः ॥”

जलजाते वनोद्भवो च चि। यथा, रामा-
यणे। २। ५४। ७।

“दाक्षिण परिभित्तानि वनजैरुपजीविभिः ॥”

वनजः, पुं, (वने जले अरग्ये वा जायते इति।
जन् + ङः।) मुक्तकः। इति मेदिनी। जे, २८ ॥

गजः। इति विश्वः ॥ वनशूरगः। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम्। तत्पर्यायो यथा,—

“तुम्बुरः सौरवः सौरो वनजः सातुजोऽन्वजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति। जन् + ङः।
टाप्।) सुहृपणी। इति मेदिनी। जे, २८ ॥

अरग्यकार्पासी। वन्योपोदकी। अम्बगन्धा।

गन्धपत्रा। मिश्रेया। रेन्द्रम्। इति राज-

निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः।) वनोद्भव-
जीरकः। तत्पर्यायः। छहृत्पाली २ छहृत्पत्रः
३ अरग्यजीरः ४ कणः ५। अस्य

गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। ब्रह्मणाश्लिषम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिक्तः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्तः।) हरि-
तकी। इति शब्दमाला ॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता।)
वनतिक्ता। इति रत्नमाला ॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता + कन्। टापि अन्
इत्वम्।) पाठा। इत्यमरः। २। ४। ८४ ॥

(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे श्रेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति। दा + कः।)
मेघः। इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, चि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः।) अरग्यदमनः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव।) वनचम्पकः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनधेनुः, पुं, (वनस्य धेनु इव।) गवयी। इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविडः पल्लवो यस्य।)
श्रीभाङ्गबन्धुः। इति जटाधरः ॥ अरग्यज-
पत्रम् ॥

वनपांशुलः, पुं, (वने पांशुलः पापिष्ठः।) वाघः।
इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्ली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्ली।) वनोद्भव-
पिप्ली। तत्पर्यायः। सूक्ष्मपिप्ली २ सुद-

पिप्ली ३ वनक्रमा ४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। दीप-
नत्वम्। सा घामा गुणाटा। शुष्का खल्य-
गुणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्या, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्यं यस्याः।
टाप्।) शतपुष्या। इति राजनिर्घण्टः ॥

(शतपुष्याशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः।)
वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम्।)
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य।) कोकिलः।
इत्यमरः। २। ५। १९ ॥ (यथा,—

“अथि वनप्रिय विस्तृत एव किं

वलिभुजो विषसो भवताभुना।

यदनयेव कुहुरिति विदया

न पततश्चरणी धरणी तव ॥”

इत्युद्धटः ॥)

अरग्यप्रियमार्त्त, चि ॥

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीज-
पूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजकः, पुं, (वनबीज + स्वार्थे कन्।) वनबीज-
पूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः।)
अरग्यजातबीजपूरः। तत्पर्यायः। वनजः २

वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अत्यन्ता ५ गन्धान्ता ६
वनोद्भवा ७ देवदूती ८ पीता ९ देवदासी १०

देवेशी ११ मातुलङ्गिका १२ पञ्चगो १३ मन्दा-
फला १४। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। वातामदोष-

क्षमिकफश्वासनाश्लिषम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्र यस्याः। ततः टापि
अन् इत्वम्।) भद्रवला। इति कैचित् ॥

वनभुक्, [ज] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति। वन् +
भुज् + क्तिप्।) ऋषभौघधम्। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वनमल्लिका, स्त्री, (वनस्य मल्लिका।) दंशः।
इत्यमरः। २। ५। २७ ॥

वदमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली।) वनोद्भव-
मल्लिका। इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला।
मध्यपद्मलोपिसमासः।) श्रीकण्ठस्य माला।
तत्पर्यायः यथा,—

“आजानुलम्बिनी माला सञ्जुक्तसुमोर्ज्वला।

मध्ये स्थूलकदम्बाटा वनमालेति कौन्तिता ॥”

इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पासक्। यथा, रघुः। ६। ५१।

“अथितमौलिरसौ वनमालया

तरुपलाशसवणतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्यस्यामिति।
इति। डीप्।) दारकापुरी। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वाराही। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमाली, [न्] पुं, (वनमाला अस्यस्येति।
इति।) श्रीकण्ठः। इत्यमरः। १। ६। २१ ॥

(नारायणः। यथा, प्रत्युन्नविजये। ३ अङ्के।

“कमलयामलया वनमालिनं

गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम्।

सुविष्टता परियोजयतो विधे-

श्चतुरता स्वरूपसमागमे ॥”)

वनसक्, [च्] पुं, (वनं जलं सुचतीति। सुच् +
क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
वर्जिणि, वि। इति रघुः। ६। २२ ॥)

वनसुहृ, पुं, (वनोद्भवो सुहृः।) सुहृत्कः। इत्य-
मरः। २। ६। १७ ॥ तत्पर्यायः। वरकः २

निगृहकः ३ कुलीनकः ४ खड्को ५। इति हेम-
चन्द्रः। ४। २३६ ॥ अस्य अन्यपर्यायगुणौ सुहृत्-
मकुहकशब्दयोर्दृश्यौ ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।

“वनसुहृकलायमकुहमस्तरमङ्गलाचणकसतीन-

त्रिपुटकहरेणवाटकीप्रभृतयो वैदलाः ॥)

वनसुहा, स्त्री, (वनसुहृ + टाप्।) सुहृपणी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमृत, पुं, मेघः। वनं जलं मृतं बद्धं व्यनन
वनं सुचति इति वा मनीषादिः। इत्यमर-

टीकार्या भरतकृतजोभृतशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥
वनमृहृजा, स्त्री, (वनस्य मृहृं जायते इति। जन्

ङः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमोक्षा, स्त्री, (वनोद्भवा मोक्षा।) काष्ठकदली।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः।) एषोदरादित्वात् इस्व साधुः।
वानरः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा। “राजाष्टः-
सखिभ्यश्च ॥” ५। ४। ६१। इति टच्।)
सिंहः। इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा।)
कदली। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्वरः, पुं, (वनोद्भवो वर्वरः।) लण्णार्जकः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्वरिका, स्त्री, (वनजाता वर्वरिका।)
अरग्यजवर्वरी। वनवायु इति भाषा। तत्-

पर्यायः। सुगन्धिः २ सुपसन्नकः ३ दीषा-
क्षशी ४ विषघ्नः ५ सुमुखः ६ छहृत्पत्रकः ७

निद्रालुः ८ शोफहारी ९ सुवक्रः १०। अस्य
गुणाः। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। पिशाच-

वान्निभूतघ्नत्वम्। ब्राह्मणकर्षणत्वम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा वल्ली।) निःश्रेयिका-
लणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः।) हावा-
नलः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। ५६। ३३३।

“फणारत्नप्रभाञ्जलजटिलं वनवह्निना।
यहीतमिव तनीयहेतिहस्तेन मृहृनि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गर्भनेति। वासि +
स्युः।) खट्वांसः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनस्यः

वनवासो, [न्] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + ञिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्कक-
 वृक्षः । वाराहीकन्दः । शास्त्रालीकन्दः । नील-
 महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
 तीति । वस् + ञिनिः ।) वनवासकर्पूरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
 “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भौजमाहरेत् ।
 गृहमेधेषु चान्येषु द्विलेषु वनवासिषु ॥”)
 वनवृक्षाको, स्त्री, (वनस्य वृक्षाको वान्नाको ।)
 वृक्षनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
 वनशूकरी, स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमश्रुत्वात् मांस-
 लत्वाच्च ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनस्य शूकरी ।) आरग्यवराही च ॥
 वनशूरणः, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवौष्ठः ।
 वनञ्जल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २
 वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरग्यशूरणः ५ वनजः ६
 श्वेतशूरणः ७ वनकच्छुलः ८ । अस्य गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षामिगुल्म-
 शूलार्द्रिदोषसञ्चारोचकनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्ठकाष्ठत-
 त्वात् ।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्कषा स्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्विज्ञगन्धिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थं कन् ।)
 गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनश्रीभनं, स्त्री, (वनं जलं श्रीभयतीति । शुभ +
 ञिच् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनस्य श्रीभाकर्पूरि, त्रि ॥
 वनश्या, [न्] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्षुरः ।)
 गन्धमानर्जरः । वक्षकः । व्याघ्रः । इति मेदिनी ।
 ने, २०७ ॥
 वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो बाहुल्यं यस्य ।)
 मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनसम्बद्धः, पुं, (वनानां सम्बद्धः ।) अरग्य-
 संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ४ ॥ वान्या ३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 जलसम्बद्धश्च ॥
 वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव
 श्रीभाकरत्वात् ।) वनकार्पासी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वनस्यः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्या + क्तः ।) ऋगः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
 ५ । १३७ ।
 “एतच्छीर्षं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनास्तु चतुर्गुणम् ॥”)

वनायुः

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
 “प्रवृत्तचक्रो वृपतिर्वनस्थान्
 गजान् गजेः स्वेरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
 वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्या + क्तः ।
 टाप् ।) अन्वत्यीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनस्यतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
 सुट् ।) विना पुष्यं फलिदमः । (यथा, मनुः ।
 १ । ४७ ।
 “अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्तुताः ॥”)
 वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
 “कथं नु शाखास्तिष्ठरंश्चिन्नमूले वनस्यतौ ॥”)
 स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “नन्दावृक्षोऽन्वत्यभेदः प्ररोही गजपादपः ।
 स्थालीवृक्षः जयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्यतिः ॥”
 इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
 घृतपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा भागवते । ५ ।
 २० । २१ ॥ “आत्मा मधुरुद्धो मेघपृष्ठः सुधामा
 भ्राजिष्ठो लोहितवर्णो वनस्यतिरिति घृतपृष्ठ-
 सुताः ॥” वटवृक्षः ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “वटो रक्तफलः शङ्खो न्ययोधः स्तम्बो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्यतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-
 ग्यजहरिद्रा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलीका
 ३ वनारिष्टा ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 गौन्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “अरग्यहलदीकन्दः कुष्ठपातासनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
 काशालगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्डवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थं कन् ।) काश-
 लगम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनाखुः, पुं, (वनस्याखुः ।) शशकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाखुकः, पुं, मुद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
 र्यायः । इडिकः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठ-
 शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
 वनाटुः, पुं, वल्गुणा । नीलमन्थिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
 कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
 वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
 कोशाम्रशब्दे ज्ञेयः ।)
 वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “गया मयश्च वनायुवनायुर्वदुसालतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वनीय

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
 “आजानेयेः सैन्धवेः पार्श्वतोये-
 नदीजकाञ्चोवनायुवाञ्चिकेः ॥”
 दानविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गरिष्ठश्च वनायुश्च दोषंजिह्वश्च दानवः ॥”)
 वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
 ङः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूप-
 म्भरं वनायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनार्थकः, पुं, (वनस्य अर्थक इव । नियतपुष्य-
 चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्यजीर्णो । माला
 कारः । इति जटाधरः ॥
 वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
 द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय
 गुणौ ऐन्द्रशब्दं द्रष्टव्यौ ॥
 वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भृगयतीति । अल +
 ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।) हस्तिशुष्की ।
 यथा,—
 “वज्रवल्गास्यसंहारो हस्तिशुष्की वनालिका ॥”
 इति हारावली । ६५ ॥
 वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोण-
 काकः । इति जटाधरः ॥ (अरग्याश्रयिणि,
 त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
 “सोऽद्विष्यत्यखिलो लोकस्त्वयि भूप । वना-
 श्रये ॥”)
 वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनिः, पुं, अग्निः । खनि कयि अजि असि नमि
 मनि ध्वनि ययि वलिभ्यश्च । इत्यनेन वन
 धातोः प्रचानुत्त-इप्रत्ययेन नियमः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः । ४ । १३६ ॥
 वनितः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेवित ।
 इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 वनिता, स्त्री, (वन + क्त । टाप ।) जातरागस्त्री ।
 स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “वशिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
 मावर्षमानं वनिता वनान्तात् ।
 पपौ निमेषालसपक्ष्यपटक्ति-
 रूपोयिताभ्यामिव लोचनभ्याम् ॥”)
 वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
 “कलीवनीयमपि वज्रलज्जमज्जः ॥”)
 वनी, [न्] पुं (वनं आश्रयत्वं नास्त्वस्येति । वन +
 इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
 “गृहमेधी शरहसन्तोः ब्रौह्मिण्याभ्यां यजेत
 वनी वर्षासु श्यामाकेरापत्कल्प्यन्तोः पुगा-
 तनेऽन्वा ॥” इति ग्राह्यचिन्तामणौ हारोतः ॥
 वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 वनीयकः, त्रि, (वनिं याचनमिच्छतीति । वच ।
 ततो ण्वल् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

वनेक्षुद्रा, स्त्री, (वने क्षुद्रा । अलुक्समासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥

वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + “चरेट् । ”
इति ट् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति वनौषधयो रजस्या-
मतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेच्यः, पुं, (वने इच्यः पूच्यः ।) बहुरसालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं, (वने सर्ज इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्गवा, स्त्री, (वने उद्गवो यस्याः ।) वनकार्पासी ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [सु] पुं, (वनमेव ओको गृहं
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।

“धम्मोऽभिः कथ्यपः शूको सुनयो ये वनौ-
कसः ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दाका शिखरी सेया वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”

इति भरतधृतहृदुः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्दते स्त्रीति वन्द्यते स्तयते इति वा ।
वन्द + “श्रीहृष्टपिण्णमिचिञ्जीविप्रणिभ्यो-

२४. । ” इत्यत्र वन्धीत्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुमन्तः इत्यनोऽर्थः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।
वन्द्यातोऽर्थप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वन्दनं, स्त्री, (वन्दतेऽनेनेति । वन्द + कर्णे लुट् ।)
वन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
लुट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधा भङ्गान्तगत-

भक्तिविशेषः । यथा । पाद्मोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चतीर्षवादे ।

“आदां तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः ।
धारणशोर्हृष्टप्रणामां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनश्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कोपनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोत्सृष्टिश्च तन्निवेदिताभोजनम् ।
तदीयानाश्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्दिवदेवस्य शार्ङ्गणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्त्यविमुक्तये ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तगतशेषोपचारः । यथा,—

“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कचमनस्नानवसनभरणानि च ।
गन्धपुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥”

इत्यादिकतत्र आचारचिन्तामणिः ॥ * ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रणम्येदं साष्टाङ्गं तन्महाद्यं प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामश्च प्रसीद भगवन्निति ॥”

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।

“स्त्वैरुत्सावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राक्तनैरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥”

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां चटिताभ्यां नमस्कृतम् ।

शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।

प्रपन्नं पाद्वि मामीश भीतं नृत्यमङ्गार्यवात् ॥”

किष्कागमे ।

“दोर्भ्यां पङ्काश्च जानुभ्यामुत्तरसा शिरसा दृशा ।

मनसा वचना चेति प्राणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचना धिया ।

पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविभौ ॥”

इति ॥

“गुरुदं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तनुरष्टौ बुधः ।

अवधृष्ट्य प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चैदधिकाधिकान् ॥”

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चादां गुरुन् स्वगुरुमेव च ।

द्विचतुर्विंशदधवा चतुर्विंशत्तदङ्कम् ।

नमेत्तदङ्कमथवा तदङ्गं सर्वथा नमेत् ॥”

विष्णुधर्म्मोत्तरं ।

“देवाश्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुच्छदनम् ।

स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्टांस्त्रिजसत्तमाः ।

देवाश्चादृष्टपूर्वं हि श्रुत्वा सर्वं प्रकीर्तयन् ॥”

अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्तुतो यद्यः सर्व्यस्त्रेपु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

स्कान्दे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।

रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं श्रुतमन्वन्तर नरः ॥”

तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्गमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यो गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

तत्रैव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीडा जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि ।

प्रणमेत् यो हि देवेश सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”

तत्रैवाग्नये ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।

नारायणप्रणामस्य कलां नाहंति षोडशीम् ॥

श्राद्धानापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्विने ।

श्रुतजन्मास्मिन्तं पापं तत्तृणगादेव नश्यति ॥

रेणुगुच्छितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।

तावद्दृश्यसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते ॥”

विष्णुधर्म्मोत्तरं ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनौ ॥

जानुभ्यां चैव प्राण्ण्भ्यां शिरसा च विषण्णः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामनवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं देवदाहनवह्मराम् ।

ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ॥

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकीऽपि कृष्णस्य सकृत्प्रणामो

दृष्टान्धमेधावद्वैतैर्न तुल्यः ।

दृष्टान्धमेधी पुनरेति जन्म

कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”

भक्तिसुधीदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तिन पतता भुवि ।

पातितं पातकं कृत्स्नं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥

अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।

नेचन्ति किङ्करा यस्या उलकास्तपनं यथा ॥”

श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुशासने ।

“हरिमभरगणांर्षिताडप्रियं

प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।

तमपगतसमस्तपापवधं

ब्रह्म परिहृत्य यथाभिमाष्यसिक्तम् ॥”

ब्रह्मवैवर्ते ।

“श्रृणुयात्तत्र शोभन्तं

हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।

न पतन्ति भवान्भूधौ स्फुटं

पतितामुद्धरति स्म तानसौ ॥”

अथमस्कन्ते च वलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय हतः ससुदमः

प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।

यत्कोकपाले खट्वनुग्रहोऽमरे-

रलख्यपृष्ठापसदेऽसुरेऽर्पितः ॥”

अतएव नारायणसूक्तये ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं कृणा-

मिदम् ।

येषां हरिपदाजग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”

किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरभिततेजसः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

भविष्योत्तरे च जलधनुसपञ्जे ।

“विष्णोर्दिवजगङ्गातुर्जगद्भ्रमण्यतेः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टन्नारदीये तु द्रुको-

पास्यानारम्भे ।

“सङ्गता न नमेदयस्तु विष्णवे शर्मेकारिणे ।

श्रवोपमं विजातीयान् कदाचिदपि नालपेत् ॥”

किञ्च पाद्मे । वैशाखमाहात्म्ये यमत्राक्ष्य-

संवरदे ।

“पश्यन्तो भगवद्भारं नामशस्त्रपरिच्छदम् ।

अकृत्वा तत्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥”

अथ नमस्कारनिबिडानि । विष्णुस्तुती ।

“अन्वप्रभृति यत्किञ्चित् प्रुमान् वै धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादान् ॥”

वाराहे ।

“वन्द्याहृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत् माम् ।

श्विभो स जायते नृखः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”

किञ्चान्यत्र ।
 “अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
 जपहोमनमस्कारान् न कुर्व्यात् केषवावले ॥”
 अपि च ।
 “सकृद्गमौ निपतितो न शक्तः प्रगमेन्सुहृः ।
 उत्थायोत्याय कर्त्तव्यं दृष्टवत् प्रणिपातनम् ॥
 ततः प्रदक्षिणां कुर्व्यात् भक्त्वा भगवतो हरेः ।
 नामानि कौर्त्तयन् शक्तौ ताञ्च साष्टाङ्गवन्द-
 नाम् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ * ॥
 अन्यन् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
 (विश्वविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।
 “यद्विजामन् परधि वन्दनं सुवन् ॥”
 असुरः । रत्नोविशेषः । इति ऋग्भाष्ये
 मायणः । ७ । २१ । ५ ॥)
 वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
 तोरणम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥
 (वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
 स्तम्भचतुष्टयवेष्टितान्त्रपञ्चरचितमाला । यथा,
 “कुर्व्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनेः ।
 चतुष्टयोद्भवैः पञ्चैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पञ्चसंख्यानां स्वर्गं तस्थोत्सवी भवेत् ।
 पूज्यते वासवादेव क्रीडते चाधरोत्तमः ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्वार्थे कन् ।)
 वहिर्हारीपरि शुभदा माला । यथा,—
 “तोरणोर्द्धे तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ७४ ॥
 वन्दना, स्त्री, (वन्द + “वद्विन्दविदिभ्यश्चेति
 वाच्यम् ॥” ३ । ३ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा
 युच् टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यःभभक्षणा तिलकम् ।
 यथा,—
 “शेषान्यामाहरेद्भक्तं शुभा वाच श्रुवेण वा ।
 वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठाग्रकेषु च ।
 कश्यपस्यैतिमन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः ॥”
 इति तिथ्यादिनस्त्रे विश्ववचनम् ॥
 वन्दनी, स्त्री, (वन्द + स्तुट् । ङीप् ।) गतिः ।
 जीवातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
 ने, ८७ ॥ क्वचित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
 कर्मस्थाने माचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
 पञ्चमीयबकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । किन्तु
 वदि ड लुक्प्रतिबन्धोऽस्ति स्तान् अनट्प्रत्यय-
 निष्पन्नान् अन्तःस्थवकारादौ लिखितः ॥
 वन्दनीयः, त्रि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
 वन्द्यः । वन्दितव्यः । वद्विन्दनीयप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । ३० ।
 “ततः शुद्धात्तमासाद्य जातुभ्यां भूतले स्थितः ।
 शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”)
 वन्दनीयः, पुं, (वन्द्यते भेषजार्थं क्षयते इति ।
 वदि + अनीयर् ।) पीतभङ्गराजः । इति राज-
 निघण्टुः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
 टाप् ।) गीरोचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (विश्वितरस्या गीरोचनाशब्दे विज्ञेया ॥)
 वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
 अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । वौडु इति
 परमाह्ला । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
 दनी २ वृत्तरुहा ३ औषन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
 वन्दाका ५ शिखरी ६ सैथा ७ वन्दका ८ ।
 इति भरतधृतहज्जुः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
 इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
 इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्रिणी १४
 वन्द्या १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिन्तुकी । इति
 मेदिनी । दे, १०४ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च
 वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । वौडा इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३
 तरुहृष्टी ४ वृत्तादनी ५ वृत्तरुहा ६ काम-
 वृत्तः ७ शिखरी ८ केशरूपा ९ तरुहृष्टी १०
 तरुस्था ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
 तरुभृक् १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य
 गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
 श्रमापहृत्वम् । वश्यादिमिद्धित्वम् । वृष्यत्वम् ।
 कषायत्वम् । रसायणत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 अपि च ।
 “वन्दाकः स्याद्विमिश्रितः कषायमधुरो रसे ।
 मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविशोपहः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहज्जुः ॥
 वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वन्दारः, त्रि, (वन्दते स्तौति अभिवाटयतीति ।
 वन्द + “श्ववन्द्योरारुः ॥” ३ । २ । १७३ । इति
 आरुः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
 वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
 वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।
 “पीयति त्वो अगुत्वो गच्छति वन्दारुस्त
 तन्वं वन्दे अमे ॥”
 स्तोत्रे, स्त्री, इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
 ४३ । १ ॥)
 व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृपादिकं स्वसु-
 त्तर्षमिति । वदि + “सर्वधातुभ्य इन् ॥” उक्त्वा०
 ४ । ११७ । इति इन् ।) आज्ञाश्रमनुष्यगवादिः ।
 कयेदौ इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयष्टः २
 उपयष्टः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्यु-
 षादिकोपः ॥ (स्लहः । यथा, भागवते । ६ ।
 १ । २२ ।
 “वन्द्योः केतवे सौम्यैर्गर्हतां वृत्तिमास्थितः ॥”
 पु, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
 ५० ।
 “सुतमागधवन्दीनामेकैकस्य सष्टसिकम् ॥”)

व(व)न्दिग्राहः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
 गृह + णः ।) अन्त्यागृहदेवतागारभेदकः ।
 (डाकाइत इति भाषा ॥) यथा,—
 “वन्दिग्राहस्तथा पाणिपुष्कराणाञ्च चारिणः ।
 असस्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
 वन्दिग्राहादीन् वलावष्टम्भेन घातकाञ्च नरान्
 शूलानारोपयेत् । अयञ्च वधप्रकारविशेषो-
 पदेशः ।
 “अन्त्यागारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
 हृद्यन्वयघर्षणञ्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 इति मनुस्मृत्याम् । इति मिताक्षराव्यवहार
 काण्डे दृष्टप्रकरणम् ॥
 व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
 हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव कृत्वा समस्तदशा-
 गामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्दिग्राहः ।
 तत्पर्यायः । माचल, २ । इति हारावली ।
 १४५ ॥ वन्दीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इन् । वन्दिः
 स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तत्-
 पर्यायः । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “लृट्कारादक्तनः ।”
 इति ङीष् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, कुमारे । २ । ५२ ।
 “गोमारं सुरसेनानां यं परस्त्वय गोत्रभित् ।
 प्रथान्येति शत्रुभ्यो वन्दामिव जयश्रयम् ॥”)
 व(व)न्दी [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृपादीन्निति ।
 वदि स्तुतौ + णिनिः ।) राजादेत्यान्नादौ
 वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
 पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
 इत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ६ ।
 “परिकल्पितसन्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
 स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्यै सरस्वती ॥”)
 अस्तौनपत्तिर्यथा,—
 “क्षत्रियादिप्रकृत्यायां स्तुतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”
 इति मानवे १० अध्यायः ॥ * ॥
 आहोत्तरमस्ते शक्तितो दानस्याकरणं निन्दा
 यथा,—
 “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्यश्चमर्थितः ।
 यदि तत्र न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”
 वन्दितो बोध्यस्तोत्तरः । अर्थितः मन् यदि
 एभ्योऽन्नं न दद्यात् आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 “सुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंश-
 शांसकाः ।
 वन्दितवमजप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ॥”
 इत्युक्तेः । इत्यञ्च आहोत्तरदाननिषेधान् आहं
 वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणं निन्दाश्रवणाञ्च
 आह्वानं पूज्यं तदर्थं भोष्यादिकं उतच्छेत् ।
 इति आह्वानत्वम् ॥ (भृत्वः । यथा, भागवते ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “ओमित्यादिप्रमादाय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

वन्धा

वपुः

वप्रं

उत्सृष्टीमधरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥
 “सुरवन्दिनी देवभृत्याः।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)
 वन्धा, स्त्री, (वन्धीवत् गृहस्थं करोतीति ।
 क्त + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
 वन्दिनाहः । जाकाइत इति भाषा । तन्-
 पर्यायः । माचलः २ प्रसह्यचौरः ३ चित्ताभः
 ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥
 वन्धा, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि +
 ग्यत् ।) वन्दा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरो-
 चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, चि ।
 यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
 “व्याधीः परम्पर्यां वन्द्यां कर्त्तुं कृत्वा कृपां
 कुरु ॥”
 यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।
 “व्यालिङ्ग जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥”)
 वन्ध, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि स्तुतौ +
 “स्फायितश्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुगादिशक्तिः ॥
 वन्ध, चि, (वन्द्यते स्तौति देवादीन् पूजाकाले
 इति । वदि + रक् ।) पूजाक. । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 वन्ध, स्त्री, (वने भवम् । वन + यत् ।) त्वचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटसटम् । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “कुटसटं परं वन्धं सुस्ताभश्च परीलवम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्ध, चि, (वने भवः । वन् + यत् ।) वनोद्गतः ।
 इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १।४५ ।
 “ह्येयञ्ज्वीनमादाय घोषट्टहानुपस्थितान् ।
 नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्द्यानां मार्गशास्त्रि-
 नाम् ॥”)
 वन्ध, पुं, (वन + यत् ।) वनशूरणः । वाराही-
 कन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-
 विदारो । तत्पर्यायो यथा,—
 “चीरो श्रवरपर्यायः क्तकृदः कुसनाशनः ।
 वन्धो मूलकमूलाभः स्वस्कन्दः स च कश्चुकी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वन्धा, स्त्री, (वनानामरणानां जलावां वा
 सहतिः । वन् + “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ ।
 ४६ । इति यः ।) वनसम्बद्धः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥
 सुहृणोर्णां । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।
 “सुहृणोर्णां सुहृदसहा कासुजा सिंहापर्यायका ।
 वन्धा मार्जारगन्धेति स्वरूपपर्यायोभवे च ते ॥”)
 गोपालकर्कटो । गुञ्जा । मिश्रयो । भद्रसुस्ताः
 गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वगन्धा ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “हृद्यगन्धाश्वगन्धाख्या वाजिगन्धाश्वगन्धकः ।
 वन्धा तुरगगन्धा च कम्बुकाश्वावरोहकः ॥”

वन्धा कश्चित् इत्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-
 याम् ॥)
 वन्धोपीदकी, स्त्री, (वन्धा वनोद्गता उपोदकी ।)
 लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वनजा २ वनसाक्या ३ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वन्ध, पुं, (वन्ति भागमर्हतीति । वन् सम्भक्तौ +
 “ञञ्च्ञाप्रवञ्चेति ।” उणा० २ । २८ ।
 इति रन्प्रत्ययः ।) अंशी । भागी । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिशक्तिः ॥
 वप, औ न हु रे सुखतन्तुबीजोपगोः । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
 औ, वप्ता । न, वपति वपते । हु, उभिन्मम् ।
 सुखी सुखितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः ।
 वपति तन्तुं तन्त्रवायः । यदि वपति जघाणः
 चैत्रमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥
 वप, पुं, (वप् + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-
 नम् । इति वपघातोभावेऽल्पप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् ।
 (यथा, मनुः । ५ । १४० ।
 “शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”)
 बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥
 वपनी, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वप्
 + अधिकरणे ल्युट् । डीप् ।) नापितशाला ।
 इति शैमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्तुवायशाला ।
 इति तन्तुवायदर्शनात् ॥)
 वपा, स्त्री, (उच्यतेऽत्रेति । वप् + भिदाद्यड् । टाप् ।)
 छिद्रम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३।१५ ।
 “अथ वल्मीकवपा सुधरा यध्ने निहितो
 भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।
 “पतञ्जलस्य वपासुहृत्त्व नियतेन्द्रियः ।
 अत्विक् परमसम्पन्नः क्षपयामास प्राखतः ॥”
 सा च हृदयस्थधातुः । यथा । “त्वक् च
 लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च कोम
 च यज्ञश्च प्रोहा च पुक्नौ च वस्त्रश्च पुरीषा-
 धानश्चामाशयश्च पक्षाशयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
 गुदश्च सुदान्श्च वपा च वपावहनश्चेति माण्ड-
 जानि ।” इति चरके शरीरस्थाने तृतीये-
 ऽध्याये ॥)
 वपिजः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।)
 पिना । इत्युणादिकोषः ॥
 वपुः, [स्] स्त्री, (उच्यते देहान्तरभोगसाधन-
 बीजाभूतानि कर्माण्यचेति । वप् + “अर्त्ति-
 पृवपियञीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
 उचिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
 (यथा, रघुः । २ । ४७ ।
 “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
 नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)
 प्रशस्ताकृतिः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ (अंशुः ।
 यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”
 “वपुस्तेजोऽंशुः ।” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री,
 खनामखाता दक्षकन्या । सा तु धर्मराजस्य
 पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
 “बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिर्लज्जो-
 दशी ।
 पत्रार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दासायस्त्रीः
 प्रभुः ॥”)
 वपुःस्वपः, पुं, (वपुषः शरीरात् स्वपः चरकं
 यस्य ।) शरीरस्वरसधातुः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 वपुनः, पु, (वप + उणच् । वपुन + एधोदरादि-
 त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वपुषा, स्त्री, हवुषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे,
 स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।
 “रथं न चित्रं वपुषाय दर्शयंतं
 मनुर्हितं सप्तमिद्राय ईमचे ॥”
 “वपुषाय रूपार्थं दर्शयंतं दर्शनीयम् ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥
 (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।
 सा तु रत्ना नामासुरा । जनमेजयकृताश्वमेध-
 काले इन्द्रेणियममप्रविष्टेन घर्षितास्त्रीदत्तो जनमे-
 जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविन्वावसु-
 वाक्येन गृतीता । एतद्विषयगन्तु हरिवंशे १८८
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 वप्ता, [ऋ] पु, (वपति बीजमिति । वप् +
 ळच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति
 जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
 १४२ । ४ ।
 “यदा ते वातो अमुषाति शीत्चि-
 वं प्रव प्रमथु वपसि प्र भूमम् ॥”
 “यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा
 भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षय सुखयसि ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वप्ता, [ऋ] चि, (वपतीति ॥ वप् बीजोप्री +
 ळच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्षकः ।
 यथा मनुः । ३ । १४२ ।
 “यथेरियो बीजसुप्ता न वप्ता लभते फलम् ।
 तथावृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥”)
 वप्रं, स्त्री, पुं, (उच्यतेऽत्रेति । वप् + “वृषिविभ्यां
 रन् ।” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-
 नगरे परिखाया उद्धृतमृत्तिकासूपवद्धे यद्-
 परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चाथं-
 प्राखम् । ख्यातादुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्यो-
 परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । अथः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥ मृत्तिकासूपः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, आर्ष्यासप्तशत्याम् । ५०५ ।
 “सप्तं जघनं तस्याः सुविशाले कलितकरि-
 करकौर्त्तु ।
 वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्तां विभूषयति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोद्यानां महावप्रां तडागप्रतप्तोभिताम् ।
प्राकारदृष्टसन्नाधामिन्द्रस्यैवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता, छत्रिमोक्षिता भूमि
लंप्रसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणी ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति बीजमत्र । जेत इति भाषा । तत्-
पर्यायः । केदारः २ जैत्रम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीशुभमपि धरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वितपयः परिपूर्ववप्रा ॥”)
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्व प्रतिविद्ये सुरापगाया
वप्रान्तखलितविवर्षनं पर्याभिः ॥”
पञ्चतसाहुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नयोतिषां सन्निपाते-
श्लेषेऽन्तः साधुवप्रान्तरैः ॥”)
वप्रं, ज्ञी, (वप् + “वृधिवपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) सीसकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथाप्य पर्यायान्तरम् ।
“सीसं वषश्च वप्रश्च धोगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संचिप्रसारी-
णादितृप्तिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वङ्क्रा-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) जैत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुगादितृप्तिः ॥ दुर्गतिः । समुद्रः । इति संचिप्र-
सारीणादितृप्तिः ॥

वप्रौ, स्त्री, (वप्त्री + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वल्मीकः । इति हलायुधः ॥

वपः, पुं, एकादशकरणात्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विद्वतानि यथा,—
“पौष्टिकस्त्रिभूभानि ववास्थी ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलम् ।
“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधौरो मनुजः कर्तौ स्यात् ।
पद्मालया तन्निलये निधामं
करोति नित्यं सुविचक्षणः स्यात् ॥”
इति कौण्टीप्रदीपः ॥

दाक्षिणात्यमते अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
पवर्गोऽयः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वष्, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठ्यवर्गचतुर्थो-
पधः । वभति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, अ, (उ + अ + म् ।) शिवपूर्वजान्ते कपोल
वाद्यविशेषः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिडिम्
डमरं वाद्यम् सृष्ट्यनादं
वम् वम् वम् वम् ववम् वम् भमितदशधिरा-
स्तालमानेन वृत्तम् ।
कर्पूरसिक्तभस्मापटितपटुजटालम्बिरुदात्त-
मालो
मायायोगी दशास्थी रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”
इति रामलीलान्तकायम् ॥ * ॥

वरुणबीजम् । यथा । नासापुटी छ्वा वमिति
वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मान् ललाटस्थचन्द्राङ्गलितसुधया माळका-
वर्णात्मिकया समस्तं देहं विरचय्य लमिति
पृथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणैः वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, य कु ट उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । ग,
वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्कार्यविधायक-
रुद्धे फणादौ चेमं न पठन्ति वेसुश्च केचिदुधिर-
मित्यादिमाधनाय तन्मूले दन्त्यवकारादिवर्ज्यं न-
स्यानिवृत्तां स्वीकृञ्चन्ति । केचिन् ‘पुनर्व्यं-
वकारादिघातन्तरमध्यस्त इति प्रलपन्ति ।
ज, वामः वमः । उ, वमित्वा वान्त्वा । ट,
वमथुः । उङ्गिरि वान्त्वा । वमति अन्नमजीर्णं
वान् । अमन्तत्वेऽपि औ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य इत्यविकल्पनात् सेपसर्गस्य नित्यं
इत्स्व । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पु स्त्री, वमनम् । इति वमधातोश्चप्रत्ययेन
नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादितृप्तिः ॥
वमथुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितोऽथुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अथुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“दौर्बल्यश्वासकाशश्चरवमथुमदाः पाण्डुता-
दाहश्चर्काः ॥”)
हस्तिशुल्कनिर्गतजलकणा । तन्पर्यायः । कर-
शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेषधे । १६ । ६ ।

“रजनिवमथुप्राजेयासः कणकमसंभृतेः
कुशकशलयस्याश्चैर्येष्यैरुदविश्वभिः ॥”)
वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) वृद्दं नम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मथुरान्तां रसौ वापि वमनाथ प्रदापयेत् ॥”
वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
६४ । १७ ।

“स दत्त्वा वमनं लक्ष्मणात् न्यतकल्पमजी-
वयत् ॥”)
वृद्दं नम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ व्याहृतिः ।
इति विश्वः ॥ (व्याहरणम् । यथा, रघु ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिव्यन्दवमनं हत्वेवोपनिवेशिता ॥” * ॥
अथ वमनकल्पविधिः ।
“वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिजम्बलं विरेचने ।
नित्यमन्यस्य तु नाधि विशेषेण विशिष्टता ॥
फलानि तानि पाकानि न चातिहरितान्यापि ।
आदायाङ्गि प्रशस्तार्थे मध्ये यीश्ववसन्तयोः ॥
प्रमथ्य कुशसुतोल्यां क्षिप्त्वा बद्धा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानुसुतोलीं घान्ममध्ये निधापयेत् ॥
मृदुभूतानि मध्निदग्गानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृत्य निर्गतेऽष्टाष्टे शोषयेत्तान्यथातथे ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्लीः ।
दधिमध्वाप्यपललेर्भेदित्वा शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्थकाले प्रयोजयेत् ।
अथादाय ततो मात्रां जम्बेरीकृत्या वासयेत् ॥
शर्करां मधुयष्टा वा कोविदारस्य वा जले ।
कम्बुदारस्य विम्ब्या वा नीपस्य विटुलस्य वा ॥
शुण्ठिपुण्याः सदा पुण्याः प्रत्यक्षपुण्यादकेऽथवा ।
ततः पिबेत् कषाय तं प्रातर्मुदितमालितम् ॥
सुत्रोदितेन विधिना साधु तत्र तथा वसेत् ।
श्लेष्मण्वरप्रतिश्यायगुल्मान्त्रिद्वर्धीषु च ॥”
“पित्तं कफस्थानगते औन्मत्तादिजलेन तत् ।
हृद्वाहेऽधोऽक्षपित्तं च क्षीरं तत्पिप्ली

श्रदत्तम् ॥
क्षीरयो वा कफश्चर्दिप्रसेकतमकेषु च ।
दधुक्षरं वा दधि वा तत्सुतक्षीरसम्भवम् ।
फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
जम् ।
सर्पिः कफाभिभूतेऽसौ शुष्यहेहे च वा मतम् ॥”
“वनसकादिप्रतीवापः कषायः फलमन्जजः ।
निम्बान्तरकाथसमायुक्तो नियश्छति ॥
यङ्गुलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ।
वाटपुष्यफलश्चक्षुष्मन्मैत्र्यां सुस्फुलितम् ॥
वसेन्मण्ड वसादीनां लभो जिघ्रन् सुखं सुखो ॥”
“इत्थाकुर्वमनं शस्तः प्रताम्यति च मानये ।
फलपुष्यविह्वीनस्य प्रवानैस्तस्य साधितम् ।
पित्तश्लेष्मण्वरे क्षीरं पित्तोदितं प्रयोजयेत् ॥”
“सक्तुभिन्ना पिबेन्मन्यं तुम्बीस्वरसभाविनेः ।
कफोद्भवे च्वरे कासे गलरोगे च्वरसक्रे ॥
गुल्मी च्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांमरगेः पिबेत् ।
नरः साधु वमथेव न च दौर्बल्यमद्यते ॥”
“जोवकथमकौधीरा कपिकच्छः प्रतावरी ।
काकोलीयावकी मेदा महामेदा मधूलिका ॥
तद्रोगिभिः प्रथलेष्टा धामार्गवरजोऽन्विताः ।
कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुमिताच्छताः ॥”
“सर्पपायां मधुकानां तोयेन लवणस्य वा ।
पाययेत् कौटणं बीजं युक्तं क्षुरयथाथवा ॥

वमिः

सप्राज्ञं वाक्यं धातुं तच्छृणुं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीवन्तके च्छात्र जीवन्ती जीवकोदने ॥
 वमनौषधमुखा नामिति कल्पद्रुगिरिता ।
 श्रीजिहानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥”
 इति वामटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 वमनः, पु (वमनीव मुक्त्वर्णमिति । वम + ल्युः ।)
 प्राणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वमनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विट्तिरस्या जलौकाप्रस्त्रे
 ज्ञातया ॥)
 वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम + ल्यर्थविवचा-
 याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मत्तिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥
 वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम + सर्वधातुश्च इन् ।
 उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छिका । इत्यमरः ।
 २।६।५५ ॥ (अस्याः ससम्प्राप्तिप्रत्ययचिन्तितं
 पथ्यापथ्यश्च यथा,—
 “आमले शूलरोगानिः पञ्चभेदो भ्रमः क्लमः ।
 शोषः शिरोरथवा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ॥
 खल्लो वा चेतनं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
 गम्भीरनेत्रो वमते विडम्बो वातिसार्थते ॥
 गात्रे खल्लो करं शूलं तथा शोथोऽतिस्पर्शना ।
 विकलाङ्गो भ्रमार्णश्च भ्रमन्तदोचते जगत् ॥
 शिरोर्निर्वपतेऽथर्षं करपादौ हिमोपमौ ।
 शतैर्लङ्घेत् संयुक्ता हृदि दूरे परित्यजेत् ॥”
 चिकित्सा ।
 “स पञ्चमूर्त्तीकथितः कषायः
 ससेत्स्ववचामलकश्च कल्कः ।
 काथ पित्रेन्मिश्रितपिप्यलीकं
 स वानहृदिस्त्रिनिवारणश्च ॥”
 “आमलक्या रसेनाथ घृष्टं चन्दनकं मधु ।
 गुटिकामलमानेन लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
 चित्रककटुकरजनीदयश्च फलत्रिकं मधुना च
 यावशुकश्च ।
 समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
 रयति ॥”
 “काकोली काकमाषी च काथं शर्करया युतम् ।
 लाजाशकरसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं गृणाम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव पथाशर्करया युतः ।
 हन्ति काथं पित्तभववमिं शीघ्रं त्रियच्छति ॥
 दृष्ट्वा पित्तवमिं चोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
 तत्रारवधपत्राणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
 नीरपानं प्रशस्तं वा सुस्ताशर्करयान्वितम् ॥”
 “जम्बान्धयोः प्रवालानि दाडिमामलकमथा ।
 मस्तुनोपोषितं पानं हन्याच्छीघ्रवमिं गृणाम् ॥
 सञ्जाञ्जनं धवकदम्बककोलचूर्णं
 शूण्डा च धान्यसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।
 श्रीघ्नोद्धवं वमनमाशु निहन्ति पुसा
 मुखीकणा मधुविडङ्गयुतोऽपि लेहः ॥”
 “ऊर्ध्वभागते दीपे विरेको हि प्रशस्यते ।
 तस्मिन् जातिऽप्यधोभागं वमनं शान्ति ध्रुवम् ॥
 अथ द्विभागमापञ्चेत्तदा देयाभया मधु ।

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां भ्रमनक्रिया ॥
 न चोक्तं नातिचान्दश्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
 तच्छुलीयकप्राकं वा न मदां काञ्जिकं न तु ॥
 वमिदोषे च कथितं पथ्यश्चात्र श्लेष्मत्वे मे ।
 आनूपं शालिभक्तश्च शतपुष्या च वास्तुकम् ॥
 आङ्गी सुहृद्यश्च दधि सर्पिर्गंडान्वितम् ।
 अङ्गारमण्डका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
 यथाबलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
 तथा दृष्ट्वा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां ससुपक्रमम् ॥
 द्विवादिनां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासंति सारने ।
 हिक्काशोषे तथा जीर्णं वमिक्लेदंथवा पुनः ॥
 न चोक्तोपपानश्च नातिभोजनमेव च ।
 नधावनश्च कर्णथं वर्जयेदमनाहृते ॥”
 इति वैद्यके ॥
 अथ हृद्दधिकारः । तत्र हृद्दिविप्रकृतसन्नि-
 लक्षितदानं पूर्वस्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।
 “अतिद्वैरतिस्त्रिभैरहृदौलैवयोरपि ।
 अज्ञाने चातिमात्रैश्च तथा साम्रेश्च भोजनेः ॥
 आमाह्वयान्तथोद्दिगादजीर्णात् जमिदोषतः ।
 नायांस्वापन्नसत्त्वायास्तथातिदुतमन्नतः ॥
 दुष्टेदोषैः पृथक् सर्वैर्वीभक्तालोकनादिभिः ।
 वीभक्तैर्हृत्तुभिश्चान्यैर्भक्तसुत्क्रियते वलात् ॥”
 आमात असम्यक्पक्वाद्रसात् । अजीर्णात् यथा-
 स्थिताङ्गत्वात् । आपन्नसत्त्वायाः प्रापगर्भायाः ।
 अन्यैर्वीभक्तैर्विभक्तैर्हृत्तुभिः । घृणाकारिभिः
 अनिष्टश्रवणस्यंशंनदंशंनभक्षणप्राणोक्तनक्षत्रिते-
 ऊर्ध्वं नीत्या सुखादृवाहृत्क्रियते ॥ * ॥ पूर्वस्वरूप-
 माह ।
 “हृत्सासोद्गारोद्यौ च प्रसेको लवणास्तना ।
 हेयोऽन्नपाने च भ्रष्टं वमनीनां पूर्वस्वरूपम् ॥”
 हृद्दः सामान्यलक्षणमाह ।
 “हृदाद्यन्नाननं वेगेरहंयन्नभ्रमनेः ।
 निरुच्यते हृदिरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ॥
 हृदाद्यन् पूरयन् अन्नभ्रमनेः अन्नभेदेः अहंयन्
 अन्नानि पीडयन् । वक्तुं प्रधावितः वक्तुं प्रति
 धावितः दोषः हृद्दिरुच्यते ॥ * ॥ घातजाया
 लक्षणमाह ।
 “हृत्पार्श्वपीडासुखशोषशीर्ष-
 नाभ्यन्तिकासस्वरभेदतोदेः ।
 उद्गारशब्दप्रबलं सजेनं
 विश्लिष्टकणं तशुकं कषायम् ॥
 लक्ष्णैश्च चाल्यं महता च वेगे-
 नात्तोऽनिलाहृद्दयनीव दुःखम् ॥”
 कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव हृद्द-
 यति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
 “मूर्च्छापिपासासुखशोषमूर्च्छ-
 ताखत्तिसन्नापतमोभ्रमार्णः ।
 पीतं भ्रष्टोष्णं हरितश्च तिलं
 धन्त्रश्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥” * ॥
 कफजामाह ।
 “तन्नास्यमाधुर्यकफप्रलेकं
 सन्तोषनिद्रावचिगौरवाणैः ।

वमिः

स्निग्धं घनं स्वादु कषाङ्गि शुक्लं
 सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥”
 सन्तोषस्तुतिः ॥ * ॥ त्रिदोषजामाह ।
 “शूलाविपाकाराचिदाहृत्तथा-
 श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
 हृद्दिविदोषास्तवणाश्वनील-
 साम्रोण्यरक्तं वमतां गृणां स्यात् ॥”
 आगन्तुजामाह ।
 “असाम्राजा च क्रिमिजामजा च
 वीभक्त्या दौर्हृदजा च या हि ।
 सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
 दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
 एताः पञ्चागन्तुजस्वने साध्यादेकैव अतएव सा
 आगन्तुजा पञ्चमी विभावयेत् अशुबन्धयेत् ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।
 “कासः श्वासो ज्वरस्तथा हिक्का वैषिष्यमेघच ।
 हृद्दोग्दस्तमकश्चैव श्रेयाश्च हृदपद्रवाः ॥
 वैचित्तं विज्ञतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।
 श्वासपदेनेव तमकाश्यापि श्वासस्थोक्तत्वात् ॥
 असाध्यां साध्याश्चाह ।
 “शौगस्य या हृद्दिरितिप्रसक्ता
 सोपद्रवा श्रोपितरूपयुक्ता ।
 सचन्द्रिकां तां प्रवदेत्साध्यां
 साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”
 सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥ * ॥
 अथ हृद्दिविदोषाः ।
 “आमाश्रयोत्प्लेशभवा हि सर्वा-
 ष्टद्यां मता लघनमेव तस्मात् ।
 विधीयते मारुतजां विना तु
 संप्रोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
 अत्र द्वितीयपादे हृद्दोऽशब्दः ॥
 “हृत्पात् चोरोदकं पीतं हृद्दिवपनसम्भ-
 वाम् ।
 सुहामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससेत्स्ववः ॥”
 चोरोदकं नाश्रितस्य चोरोस्य उदकम् ॥ २ ॥
 “गुडचौचिफलाविष्पटोलैः कथितं जलम् ।
 पिबेन्नधुयुतं तेन हृद्दिरुच्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
 हरीतकीनां चूर्णं तु लिङ्गात्साक्षिकसंयुतम् ।
 अधोमार्गोक्तं दोषे हृद्दिवः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ ४ ॥
 विडङ्गनिफलाविष्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
 विडङ्गशुष्कीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”
 ज्वरं केवर्त्तोऽस्तम् । गुडतर्जो इति लोके ॥ ५ ॥
 “पिष्ट्वा घात्रीफलं लाजान् शर्करां च पलो-
 षिताम् ।
 एत्वा मधुपलश्चापि कुडवं सजिलस्य च ।
 वाससा गालितं पीतं हन्ति हृद्दिविदोष-
 जाम् ॥ ६ ॥
 गुडया रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि हृद्दिविदोषजानितां वलात् ॥ ७ ॥
 शलाकवङ्गकणेशरकोलमञ्ज-
 लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्यलीनाम् ।
 चूर्णाणि माक्षिकसितासहितानि जीट्टा

वयः

हृदि निहन्ति कफमावतपित्तजाताम् ॥
 इति ग्लादिन्याम् ॥ ८ ॥
 “अथत्यवक्लं मृक्षं रुग्णं निर्व्यासितं जले ।
 तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्लभ्याम् ॥ ९ ॥
 पथ्यात्रिकटुधाम्याकशीरकायां रजो लिङ्गम् ।
 मधुना नाशयेच्छृङ्गिभक्तिस्रिदोषजाम् ॥ १० ॥
 विस्वत्वचो गुरुषु वा काथः सौमित्र संयुतः ।
 हृदि त्रिदोषजां हन्ति पप्यटः पित्तजां
 तथा ॥ ११ ॥
 आन्वास्थिविस्वनिर्गृहः पीतः समधुशर्करः ।
 निहन्त्यान् हृद्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
 इति निर्युहकायः ॥ १२ ॥
 “जम्बान्नपल्लवशृङ्गं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
 श्रमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं लघानि-
 सुयाम् ॥ १३ ॥
 वीभक्त्यां हृद्यमभेरिष्टेदीर्घदृजां फलेः ।
 लङ्गनेरामजां हृदि जयेत् सत्पौरसात्म्य-
 जाम् ॥ १४ ॥
 क्षमिद्धो गवहृन्त्यात वमिं क्षमिससुद्धवाम् ।
 तत्र तत्र यथादोषं क्रियां कुर्व्यात् चिकित्-
 सकः ॥ १५ ॥
 इति हृद्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 वमिः, पु, (वमति उद्गिरति ध्रमाटिकमिति ।
 टु वम उद्गिरणे + “इक ज्ञव्यादिभ्यः ।” इतीक ।)
 अमिः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ धूर्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वमिः, चि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
 “वमिन् लङ्गयेत् प्राप्नो लङ्गितं नतु वामयेत् ।
 वमने क्षेपवाहुल्यात् हन्यालङ्गनकर्षितम् ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 वमनकृतवस्तु । इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥
 वमिः, पु, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वम्रोद्भटः, पु, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वय, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 आत्म-सक-सं-ट ।) ड, वयते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वयं, चि, अस्रदादिः । आमरा इति भाषा ।
 अस्रच्छब्दस्य वयादेशे जसि रूपोऽयम् । इति
 आकरणात् ॥ (यथा,—
 “शक्रो भवामि स्र भवेत्स्रमादौ
 दारैरथोभौ स्र भवाव आषाम् ।
 वयं भवामो बहवः स्र पुत्रे-
 स्वन्माययाद्यापि विभो प्रसीद ॥”
 इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥)
 वयः [सु] क्ली, (वयते वेति अजतीति वा । वय
 ड गती वीगतौ अजगती वा + असृन् । अजत-
 वीभावः ।) पत्नी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
 ५ । ४६ ।
 “ततः स्रच्छब्दोऽन्यानि वयांसि वयसो-
 रश्चजन् ॥”
 वाक्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

वयः

(तुल्यार्थत्वर्थः) क्तः तुल्याभिजनसंयुताम् ।
 नेवधोऽहंति वेदभो तन्वयमसिनेक्षणा ॥
 अमम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
 वेदे । २ । २० । १ ।
 “वयं ते वय इन्द्र विदियुगः प्रभरामहे वाजयु-
 नरथम् ॥”
 यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
 विशेषे कर्षयानि यथा,—
 “श्रेष्ठवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिकाम् ।
 बाहुंके सुनिष्ठतीनां योगेनात्मं तनुत्वजाम् ॥”
 इति रघुवशे १ सर्गः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “प्रथमेनार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
 तृतीये नाजितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 वयोविशेषाणां नियमा यथा,—
 “कौमारं पञ्चमाष्टानां पौगण्डं दशमावधि ।
 केशोरमापञ्चदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “आषोडशाद्द्वेहालस्तुरुगस्तत उच्यते ।
 दृष्टः स्यात् सप्तैरुद्धं वर्षायां नवतेः परम् ॥”
 इति भरतधृता स्मृतिः ॥ * ॥
 अन्वच ।
 “बालान् दृष्ट्वैवयो रूपं चक्षुस्त्वक ओचरेतसौ ।
 दृष्टकेन निवर्तन्त मनः सन्धान्याणि च ॥”
 इति महाभारतम् ॥ * ॥
 (“कालप्रमाणविशेषापेक्षया हि शरीरावस्था
 वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा मूलभेदेन
 त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
 मपरिपक्वधातुगुणमजातयवनं सुकुमाराक्षेप
 सहस्रसम्पन्नबलं श्रेष्ठधातुप्रायं आषोडशवयम् ।
 विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
 मान्निशद्वेषमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत
 बलवीर्यपौरुषपराक्रमयश्चस्मरणवचनविज्ञान
 सन्धेधातुगुणं पित्तधातुप्रायमापष्टवर्धमुदिष्टम् ।
 अतःपर परिदृश्यमानध्रालिन्द्रियबलपौरुषपरा
 क्रमयश्चधारणस्मरणवचनविज्ञानं अश्रयमान-
 धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रजीर्णमुच्यते आ-
 वर्णशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
 “वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं दृष्टमिति । तत्रोन-
 षोडशवर्षा बालास्तपि त्रिविधाः क्षीरपाः
 क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः
 क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादा परतो-
 रन्नादा इति ॥ षोडशसम्प्रतीरन्तरे मध्य वय-
 स्तस्य विकल्पो दृष्ट्वैवयं ससम्पन्नता ज्ञानि-
 रिति । तत्राविशतेऽहंतिरात्रिशनो यौवनमा-
 चत्वारिंशतः सन्धेधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पन्नता ।
 अत ऊर्ध्वमीषत्परिहाणियावत् सप्ततिरिति ॥
 सप्ततेरुद्धं जीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यात्साह
 महन्यहनिवलीपलितखालिलजुष्टं कासन्वास-
 प्रभृतिभिरुपद्वैरभिरभूयमानं सन्धेक्रियास्वसमयं

वयुर्न

कीर्णागारमिवाभिरुचमवसोदन्तं दृष्टमाचलते ॥
 तत्रोत्तरो तरासु वयोऽवस्थाकृतरोत्तरा भेषज-
 मात्राविशेषा भवन्मृते च परिहाये स्तत्राद्या
 पेक्षया प्रतिकुर्वन्ते । भवन्ति चाच ।
 बाले विवर्द्धने श्रेष्ठा मध्ये पित्तमेव तु ।
 भूयिष्ठ वर्द्धते वायुर्दृष्टे तद्वीर्यं योजयेत् ॥
 अमिनारविरेकेस्तु बालदृष्टी विवर्जयेत् ।
 तनुसाधेयु विकारेषु चर्द्धी कुर्व्यात् क्रियां
 शनैः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याय ॥
 वयःस्य, चि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
 स्या + क्तः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।
 “पित्ता पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”
 वयस्य, चि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
 वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः ड, निपा-
 ताद्विसर्गस्य वा लुक् वयस्यस्य ॥ वयःपक्षिणि
 बाल्यादी वयो यौवनमाचने । इति विश्वः ।
 इति भरतः ॥
 वय(य.)स्या, क्ली, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
 + स्या + चक्षर्थ क्तः । निपातनात् वा विसर्गस्य
 लोपः ।) आमलकी । हरितीकी । सोमवल्गरी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ गृहणी । सुष्मेला ।
 काकीली । आली । इति मेदिनी । घे, ३२ ॥
 प्राक्कालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकीली ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अत्यल्पवर्षी । (यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।
 “वचा वयस्या गोलीभो हरितालं मनःशिला ।
 कुष्ठं सन्धेरसञ्चैव तैलार्थं वर्गं इष्यते ॥”
 मत्स्याप्तौ । युवतो । इति राजनिघण्टुः ॥
 वयस्यः, पु, (वयसा तुल्याः । वयस् + “नौवयो-
 धर्म्मिति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
 वयस्कः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ सवयाः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४०३ ।
 “बहुयोषिति लाक्षाकणशिरसि वयस्येन दृयित
 उपहसिग ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा
 ग्यम् ॥”
 वयस्या, क्ली, (वयस्य + टाप) सखी । इत्यमरः ।
 २ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १०५
 १४५ ।
 “अत्यर्थं सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनामुरा ।
 तां भजन्व वयस्यां मे तनः क्षेममवाप्सामि ॥”
 इत्युक्ता । यथा, शतपथब्राह्मणे । १०।४।३।५।
 “शक्या न विंशतिर्त्रयस्यास्ता शकत्त्वान्निश-
 द्वितीया चितिः ॥” तथाच, वाजसनेयसंहिता
 भार्ये । १४ । ६ ।
 “वयस्यासंज्ञका इत्युक्ता उपदधात्वकोविश्रुति-
 मन्नेरित्यर्थः ॥”
 वयुर्न, क्ली, (वीयते गम्यते प्राप्यते विषया अग्ने-
 नेति । अज गती + “अजयिमाशौड्यश्च ॥”

वरः

उगा० ३ । ६१ । इति उन्नयः । स च कित् ।
 अजेर्द्धाभावः ।) ज्ञानम् । यथा,—
 “हृष्यायाश्चै रचयति विधिं पीठकोदूखलादे-
 श्चिद्रं ज्ञाननिहितवयुनः शिष्यभाष्येषु तदिह् ।”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 शिष्यभाष्येषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
 यस्य सः । इति तद्वृत्तिकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वयुनः, पु, (वीयते गम्यते ऽत्रेति । अज गतौ +
 उन्नयः ।) देवतागारम् । इत्युगादिकोषः ।
 (एतदर्थे क्लीबलिङ्गः । इति उज्ज्वलदत्तः ।
 ३ । ६१ ॥ विषयागभेजातः कृशाश्वस्य पुत्रः ।
 यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
 “कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
 विषयायां वेदशिरं देवलं वयुनं मशुम् ॥”)
 वयोधाः, [सु] पु (वयो यौवनं दधातीति । वयम् +
 धा + “वयसि धाञः ।” उगा० ४ । २२८ ।
 इति असिः । स च इत् ।) युवा । इत्युगादि-
 कोषः ॥ (अन्नम् । यथा, वालसनेयसंहिता-
 याम् । १५ । ७ ।
 “वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्व ।”
 “वयोधसा वयो दधाति पुष्पाति वयोधा अन्नं
 तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीनं जिन्व ॥”
 इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ आयुर्दंतिरि, चि ।
 यथा, वालसनेयसंहितायाम् । २८ । २४ ।
 “असिमिन्द्रं वयोधसम् ॥”
 “द्वयो होना अमिं वयोधसमिन्द्रं यजतु वय
 आयुर्दंतिरि वयोधास्तमायुषो दानारं धारयि-
 तारं वा ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)
 वयोवङ्गं, क्ली, (वयसा वङ्गमिव ।) सीसकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर, त् क ईप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफोपधः । वरयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वरं, क्ली, (त्रियते इति । वृ + कर्मणि अप् ।)
 कुङ्कुमम् । मनाक्प्रियम् । इत्यमरः । तथा च ।
 “वरं प्राणाख्यायान् च शिशुविनाशेष्वभिरति-
 वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदृशुत् ।
 वरं क्लोव भाष्यं न च परकलत्राभिगमनं
 वरं भिक्षाशिलं न च परधनानां हि हरणम् ॥”
 इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः ॥
 त्वचम् । बालकम् । चार्द्रकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम् । यथा,—
 “मनागिष्टे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तद्वच्यम् ॥”
 इति मेदिनी । वे, ६३ ॥
 वरंवरा, स्त्री, (वरं वृणोतीति । वृ + अच् ।
 सुम् च ।) चक्रपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 चाकुलिया इति भाषा ॥
 वरः, पु, (वृ + अच् ।) वरणम् । तत्पर्यायः ।
 वृतिः ० । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ इति मेदिनी ।
 प्रार्थनाविशेष इत्यन्वये । इति भरतः ॥ देवाद-
 रतः । देवकाशात् याचितः । उक्तञ्च ।

वरटा

“तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ॥”
 इति च भरतः ॥
 जामाता । (यथा, रघुः । ६ । ८६ ।
 “प्रसूदितवरपत्नमेकतस्तत
 क्षितिप्रतिमखलमन्वतो वितानम् ॥”)
 विल्गः । इति मेदिनी । रे, ६२ ॥ गुल्गुलुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥
 (नियहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४३ । ५ ।
 “न यो वराय मरुतामिव स्वगः सेनेव वृष्टा,
 इत्या यथाश्रानिः ॥”
 “योऽग्निर्वराय वरणाय नियहाय शक्तो न
 भवति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वरः, त्रि, (वृ + अच् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
 १७२ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । १८ ।
 “राजासनं राजञ्च वराणां वरवारणाः ।
 यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वेतन् श्वाभ्य पुत्रक ॥”)
 वरकं, क्ली, (त्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः
 संज्ञायां कन् ।) पोताच्छादनम् । इति हारा-
 वली ॥ ६६ ॥ धौताधौतसाधारणवस्त्रम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वरकः, पु (त्रियते लोकेरिति । वृ + अच् । ततः
 कन् ।) वनसुङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥
 पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लणधन्वभेदः ।
 चीना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्थलकङ्कः २
 रूपः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४ । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । रूचत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-
 कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर + खार्थं
 कन् । प्रार्थनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । ५३ ।
 “स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयं वरकं वने पितृणां पावनेच्छया ॥”)
 वरकतुः, पु, (वराः अष्टाः क्रतवो यस्य श्रुता-
 न्भेधित्वात् तथात्वम् । यद्वा, वरः क्रतुर्गच्छात् ।
 पूतक्रतुत्वात् तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ८७ ॥
 वरचन्दनं, क्ली, (वरं अष्टं चन्दनम् ।) काली-
 यम् । देवदारु । इति मेदिनी । ने, २४२ ॥
 वरटं, क्ली, (त्रियते इति । वृ + “शकादिभ्यो-
 ऽटन् ॥” उगा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)
 कुन्दपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वरटः, पु, (वरति सेवते सरोवरमिति । वृ च
 सेवायाम् + “शकादिभ्योऽटन् ॥” उगा० ४ ।
 ८१ । इति अटन् ।) हंसः । इति मेदिनी । टे,
 ५१ ॥ क्रीटविशेषः । वोल्ता इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धोली २ वरटा ३ । इत्यमरः ॥
 गन्धोलीः ४ वरला ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वरली ६ । इति जटाधरः ॥ सुना ७ क्रूरा ८
 सुद्रव्यंखा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वरटा, स्त्री, (वरट + टाप् ।) हंसो । (यथा,
 नैषधे । १ । १३५ ।
 “मदैकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ॥”)

वरणः

वरला । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥ कुसुम्भ-
 बीजम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा
 यथा,—
 “वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
 कषाया शीतला गुर्वी स्यादृष्ट्यानिजापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष् ।) हंसो ।
 इति मेदिनी । टे, ५१ ॥ गन्धोली । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये ।
 “हृत्प्रतुष्कोऽष्टिङ्गवरटीशत पद्मीशूकवल-
 भिकाशङ्गीभमराः शूकतुङ्गविद्याः ॥”)
 वरट्टिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम् । तत्पर्यायः ।
 वरटा २ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । रक्तपित्तकफापहत्वम् । कषायत्वम् ।
 शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । अष्टव्यत्वम् । अनिला-
 पहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 वरणं, क्ली, (वृ + भावे क्वाट् ।) कन्यादिवरणम् ।
 (यथा, महाभारते । १ । १६० । ७ ।
 “न च विप्रैश्चर्षीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयंवरः क्षत्रियायामितोर्यं प्रथिता श्रुतिः ॥”)
 वेष्टनम् । इति मेदिनी । णि, ६५ ॥ पूजनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ६६ ॥ अथ वरणविधिः । तेषा-
 माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
 रम्भात् पूर्वमानव्यर्थं यजमानेन स्वयं वरणं
 कार्यम् । दानवाचनान्तरम्भवरणव्रतप्रमाणेषु
 यजमानं प्रतीयात् । इति हरिश्चर्मेश्वरकात्या-
 यनसूत्रात् । तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । अ्योति-
 षोमे । अन्नोद्गाहोपध्विष्य्यादिक्रमदर्शन-
 नान्यत्राकाङ्क्षया वृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
 त्वात् । सुगतिसोपानप्रवृत्तयोऽप्येवम् । वरयन्तु ।
 गन्वादिदानद्वारा धीतिसुत्पाद्य कर्मकरणाय-
 प्रेरणम् । तत्र च । सर्वत्र प्रादुसुखो दाता
 ग्रहीता च उदुसुखः । इति वचनात् यज-
 मानस्य प्रादुसुखत्वं आचार्यादीनामुदुसुखत्वं
 प्रतीयते । वरणविधिमाह कात्यायनः । आसन-
 माहायं आह साधु भवानास्तामर्षयिष्यामी
 भवन्तमिति । आसनमाहाय्यानीव संस्थाप्याह
 साधु भवानास्तामिति । साध्वहसासे इति
 प्रतिवचनम् । अर्षयिष्यामी भवन्तमिति पुन-
 रुक्ते अर्षय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात् ।
 इति हरिश्चर्मा । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ ६६ ॥
 मेदिनीमते पवर्गीयकारादिशब्दोऽयम् । किन्तु
 अन्तःस्वपकरादिदृष्टासोरनटप्रत्ययेन निष्पन्न-
 ताद्व लिक्षितः ॥
 वरणः, पु, (त्रियते अनेन वृणोतीति वा । वृ +
 “सुयुवृञो युच् ॥” उगा० २ । ७४ ॥ इति
 युच् ।) प्राकारः । वरवृष्टः । इत्यमरः । २ ।
 २ । ३ । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
 “इह सिन्धुवच वरणावरणाः
 करिणां सुदे सनलदानलदाः ॥”)
 उदुः । इति हारावली । ८२ ॥ चक्रमः ।
 इति हलायुधः ॥ सांको इति भाषा ॥

वरति

वरफ

वराकः

वरगधी, स्त्री, वारागधी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरगा, स्त्री, (वरग + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वारागस्थितर-
गीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा, —

हरिश्वाच ।

“महेत्वर शृणुमिमां मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याचयकरो मुभदां पुण्यवह्निनीम् ॥
योऽसौ प्राणुच्छेत् पुण्ये मद्दंशप्रभवोऽथयः ।
प्रथमे वसते नित्यं योगशार्थी तु विश्रुतः ॥
चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनियंता सरिहरा ।
विश्रुता वरयोगेव सर्वपापहरा शुभा ॥
सद्यादस्या द्वितीया च अक्षिरितेव विश्रुता ।
ते उभे च सरिच्छेत्ते लोकपूर्णे बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशार्थिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रभोचनम् ॥
न नादृशीऽस्ति गगने न भूम्वा न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वारागधी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने इ अध्यायः ॥

वरङः, पुं, (वृणोतीति । वृ + अण् + क् + क्तञ् ।
वृजः । ” उणा० १ । १२८ । इति अण् ।)
अन्तरावेदिः । सन्तुहः । मुखरोगः । स तु व्रण
इति वयसु फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
३३ ॥ सन्तुहं पवर्गीयवकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिदृष्टधातोरौद्यादिक अण्डन्
प्रत्ययनिष्पन्नत्वाच्च लिखितः ॥

वरङ्कः, पुं, (वरङ्क + स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । हानोर हान्योदा इति भाषा ।
यौवनकण्ठकः । वयसु फोडा इति भाषा ।
वस्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गीयवकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृणधातुनिष्पत्त्यात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरङ्कः, त्रि, (वरङ्क + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । लपणः । इति शब्दरत्नाशली ॥

वरङ्गा, स्त्री, (वरङ्ग + टाप् ।) सारिका । वर्तिः ।
शस्त्रभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरङ्गालुः, पुं, (वरङ्ग इव व्यालुरत्र ।) एरङ्ग
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तुक्तिस्तरुषो यस्य ।)
वृट्ठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्याटकः ।
तत्पर्यायो यथा, —

“पर्यटो वरतिक्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।
कथितः पार्श्वपर्यायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतिक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“पाठावशावष्टकीच प्राचीना पापचेलिका ।
एकहोला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरत्करी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरत्रा, स्त्री, (त्रिपतेरनयेति वृ + “वृणञ्छित् । ”
उणा० ३ । १०७ । इति अचनृ । टाप् ।) वृक्षि-
कचरञ्जुः । काहृदडी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूरा २ कस्या ३ कक्षा ४ । चमीरञ्जुः । तत्-
पर्यायः । नवी २ वडी ३ वडी ४ वाही ५ ।
इत्यमरभरती ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरत्रया गच्छति धरुगायकम् ॥”

वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गतिः ॥ ३ । २ । ३ । इति कः ।) आभौष्ट-
दाना । तत्पर्यायः । समहृकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समहृः ३ वाष्कनाथदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं ज्ञयनां मम ।
श्रुत्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”
प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदिवभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा, —
“सुवर्षणा सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।
सूर्यावर्णा रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्षला ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्धगन्धा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।
(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवतस्त्वयुगञ्चिभिः स्तैः
पद्भिश्चराचरभिर्दं द्विजदंवनार्थम् ।
ननं भूतं तदभिघाति रत्नस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाक्षतुर्थी, स्त्री, (वरदास्या क्षतुर्थी ।) माच-
मुक्षक्षतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माचमुक्षपञ्चमधिकृत्य ।

“क्षतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां शौरिपि श्रियम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति ॥ दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमिसहः २ हारदातुः ३
खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।
रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
वरपर्णाशः, पुं, (वराणि पर्णान्यस्य । वरपर्णति
आख्या यस्य ।) शौरिकक्षुकोष्ठः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुदा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥
वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नागिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पर्यये श्रेष्ठपर्ये च स्त्री ॥

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीष् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [च] पुं, (वृ + यिञ् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरगकारयिता च ॥

वरवचिः, पुं, (वरा वचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नात्मगत-
रत्नविशेषः यथा, —

“धन्वन्तरिः लपणकामरसिंहशङ्कु-
वेनालभद्वृष्टकपर्करालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृपतः सभायां
रत्नानि वै यवत्तुचैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं, स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)
वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,
“विषखकी भृङ्गरोलो वरलस्तण्डपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलम्बः, पुं, (वरः उल्कर्म लङ्घः पुण्यसु येन ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरल
लम्बः ।) वरप्राप्ति, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हंसो ।
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तत्र पवर्गीयवका
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीष् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवल्लला, स्त्री, (वरे जामातरि वल्लला ।)
श्वशुरभाष्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पोता-
दिर्वाख्यस्या इति । वरवर्ण + इति । डीष् ।)
अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४ ॥ मत्तकाश्रिनी ५ । इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कन्येयं वार्त्तयो वरवर्णिनी ।
भविष्यत जानता पूर्वमेया गोभिर्विवह्रिता ॥”

लाक्षा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । माध्या
स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥
(यथा, महाभारते । ६ । २० । २१ ।

“भद्रकालि । नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु त ।
चण्डि । चण्ड । नमस्तुभ्यं तारिणि । वर-
वर्णिनि ॥”

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाञ्जीकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पुं, (वरः अटो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलत्रिकम् ।
इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडश्ची । मेदा । ज्राञ्ची ।
विडङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृणाति तच्छील इति । वृ + “लक्ष्य-
भिचङ्कृशुण्डवृद्धः धाकन् ॥” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

इति घाकन् । शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वराकः, त्रि, (वृ + "जल्पभिन्नेति" ३ । २ । १५५ । इति घाकन् ।) शीघ्रनीयः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ अवरः । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । १७ ।
 "नाद्ये श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे सप्तसा-
 संख्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 य कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिपययामेष्टमस्वार्थदं
 संवाये न्यगयामहे नरमहो मृगा वराका
 वयम् । ")
 वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यत्वक । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अष्टावयवे, च ॥ (वरा-
 गयङ्गान्यस्य ।) तद्गुह्यं, त्रि ॥ (चोचम् । यथा,
 "त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्दृष्टञ्चोचं तथोत्त-
 कटम् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थलान्यङ्गानि यस्य ।)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,—
 "सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदौ ॥"
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कम् ।) गुह्यत्वक ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ अष्टावयवयुक्ते, त्रि ॥
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा अष्टा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्तान्युक्ता स्त्री । यथा,—
 "शूरः सपुत्र्यं चरगौ सपुत्रितौ
 वराङ्गनासंवनमल्पभोजनम् ।
 अन्वयश्रायित्वमपर्वमेधुनं
 चिरप्रनष्टं श्रियमानयान्तं षट् ॥"
 इति लघुचरित्रम् ॥
 वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
 रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।)
 अष्टरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
 ।संहरसंहरनः १ । इत्यमरः ॥
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो यस्याः ।)
 हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वराङ्गी, [न्] पु, (वराङ्गमस्थस्येति । इतिः ।)
 अन्वयेतसः । वराङ्गान्त्वितसं इति वा पाठः ।
 इति रत्नमाला ॥ अष्टाङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वराटः, पु (वरं मन्दमतनीति । अट् + कर्मणि
 अण् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य शोधनादिविषयो यथा,—
 "भूर्गर्भं च समं शुद्धे पत्तर्णीं स्थापयेत् सुधीः ।
 तुष्येण पूरयेत्तस्याः किञ्चित्कथं भिषगवरः ॥
 वराटे, पूरितां मृषां तन्मध्ये विनिवेशयेत् ।
 कारीषामिं ततो दद्यात् पालिका यन्मसुत्त-
 मम् ।
 अनेन म्रियते नूनं वराटः सर्वरोगिणित् ॥" ॥
 अन्वयः ।
 "वराटं तत्र चाङ्गीरी जम्बीराणां रसेन वा ।
 अर्थायामपि चास्नानां यावत् पीतं न गच्छति ।

वराट्

पञ्चादृष्टव्य प्रचाल्य यज्ञीयाच्च वराटकम् ॥"
 इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसैन्द्रसारसंघे चारणमारणाधि-
 कारे ॥) रज्जुः । यथा । रज्जुः शुक्ला वराटो
 ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 वराटकः, पुं स्त्री (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कर्द्दि इति भाषा । तस्य
 संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
 "वराटकानां दशकद्वयं यत्
 सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
 ते मोडशु द्रव्य इवावागम्यो
 द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥"
 इति लीलावती ॥ * ॥
 अपि च । ताम्रिकः कार्षिकः पणः । इति
 याज्ञवल्क्यावचनेन गुग्गाः पञ्चाटमाषकस्ते
 षोडशाष्टः कर्षाः स्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च
 अशीतिरत्तिकापरिमितताम् पणशब्दः सङ्के-
 तितः स च तावत्संख्यकवराटकेलभ्यते इति
 वराटकेवपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं
 भविष्यमत्यन्तन्वयोर्वचनं यथा,—
 "अशीतिभिर्वराटकेः पण इत्यभिधीयते ।
 तेः षोडशैः पुराणं स्यादजतं सप्तभिस्तैः ॥"
 इति प्रार्थित्तत्त्वम् ॥ * ॥
 ते च दक्षिणार्थे विधीयन्ते । यथा,—
 "हनमश्रोत्रियं दानं हतो यस्तस्वदक्षिणः ।
 तस्मात् पणं काकिणो वा फलं पुष्यमघापि
 वा ।
 प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥"
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः ।
 पद्मबीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥
 वराटकरजाः, [स्] पु, (वराटक इव रजो
 यत्र ।) नागकेशरश्मिः । इति शब्दमाला ॥
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
 अत इत्वच् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैमिषे १० । ८८ ।
 "बहुकम्बुमग्निल्वेराटिका
 गगनाटकरकक्राटोत्तकरः ॥"
 तुच्छवातिका च । यथा,—
 "प्रयागे मृत्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"
 इत्युद्धटः ॥
 वराणः, पुं, (त्रियते इति । वृ + वृच् । एषो-
 दरान् दीर्घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वरुणवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वराणसी, स्त्री, (वाराणसी एषोदरादित्त्वत् साधु ।)
 काशी । यथा,—
 "काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
 सा ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वरादनं, स्त्री, (वरै राजभिरदत्ते इति । अट् +
 लुट् ।) राजादनम् । इति शब्दचक्रिका ॥

वराहः

वराभिधः, पुं, अन्वयेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वरा अभिधा यस्य ।) अष्टनामा च ॥
 वराहः, पुं, (वरः अष्टः अन्वोश्च । रस्य
 लत्वम् ।) करमर्हः । इति रत्नमाला ॥ करान्
 इति वा पाठः ॥
 वरारकं, स्त्री, (वरं अष्टं धनिनं ऋच्छति गच्छति ।
 ऋ + णल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १३१ ॥ (गुणादयोश्च हीरकशब्दे ज्ञानथाः ॥)
 वरारोहः, पु, (इक्षिन उषत्वात् आयतएह-
 त्वाच्च वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । अव-
 रोहः । इति विश्वः ॥
 वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ (यथा,
 महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्यास्यति वरारोहे । तद्देव प्रवतः कलिः ॥"
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका मखी जयादि-
 र्यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलशाटकः २ । इत्य-
 मरः ॥ वरासिः ३ स्थूलशाटकम् ४ स्थूल
 शाटिका ५ । इति तट्टीकार्यां भरतः ॥ स्थूल-
 पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ ।
 क्लोवमिति जटाधरः ॥
 वरासनं, स्त्री, (वराये दुर्गाये अस्यति क्षिप्यते
 दीयते इति यावत् । अस् + ल्युट् ।) ओड-
 पुष्यम् । इति शब्दमाला ॥ (वरमासनमिति ।)
 उत्तमासनञ्च ॥
 वरासनः, पुं, (वरां स्त्रीयां नारीं अस्यति त्यज-
 तीति । अस् + ल्युट् ।) विडम्बः । (वराणिपि
 जनान् अस्यति दूरीकरोतीति ।) द्वारपालः ।
 इति विश्वः ॥
 वरासिः, पुं (वरैः अष्टैः अस्यते क्षिप्यते इति ।
 अस् + इन् ।) स्थूलशाटकः । (वरोत्तिर्यस्य ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ॥
 वरासी, स्त्री, स्नानवासः । इति शब्दमाला ॥
 वराहः, पुं (वरान् आहन्ति इति दुर्गाः ।
 हन् + डः ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूकरः २ एष्टि, ३ कोल, ४ पोत्री ५ किरिः ६
 किरि ७ इन्दी ८ चोशी ९ क्षत्रोमा १०
 क्रोडः ११ भूदारः १२ । इत्यमरः ॥ किरिः १३
 सुस्तादः १४ सुखलाङ्गलः १५ । इति जटा-
 धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्ताशुभः १७ वक्र-
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २०
 भूचित् २१ बहुरु, २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । दृष्यत्वम् ।
 घातनत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 यह्नन्त्वत्वम् । विरक्तस्यत्वञ्च । इति तन्त्रेण
 पाठान्तरम् । अन्वत् शूकरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

वराहः

तन्नामं विष्णवे न देयम् । यथा । “नाभस्त्रं
नैवेदार्थं भस्त्रेण नामहिवीक्षीरं वर्णयेत् ।
पञ्चनखमन्स्यवराहमांशान् चेत ।” इत्याहिक-
तत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
विष्णुपूजादिनिषिद्धो यथा,—

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा वराहमांसं यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो दश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
आधो भूत्वा महाभागं समाः सप्त च सप्ततिः ॥
क्षमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अधोक्षेर्म्मूषिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानञ्च जायते ।
शूलकञ्चाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आप्तस्त्रंशतवर्षाणि जायते पिशिताशनः ।
एष संसारिताङ्गत्वा वाराहामिवभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णजन्मम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं कृत्वा वाक्यञ्चैदमुवाच ह ।
एतन्मे परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसभक्ष्यास्तु येन सुख्यन्ति किल्बि-
घान् ॥

वराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन त्रिंशत्संसारसागरान् ।
गामयेन दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
पानोयन्तु ततो भुक्त्वा तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलवणं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
निलभन्तो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्षकः ।
पयो भुक्त्वा दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्वेकोनपञ्चाशच्चरन्त कृतनिश्चयः ॥
प्रमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वत्रो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहमांसभक्षणपाराधप्रार्थनम् ॥
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥
वन्धवराहमांसं आह्लादौ विहितम् । यथा
अप्रमत्तोऽनुत्तमौ हारीतः । महारथवासि-
नञ्च वराहोक्षयति । एवञ्च विवदन्त अग्रा-
म्यभूकराश्चेति वशिष्ठोक्तं चेतान्चेतया अ-
ख्यतम् । कल्पतरुस्तु । आहो नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषिद्धः । यथा
वाराहो भगवद्वाक्यम् ।

“भुक्त्वा वराहमांसं यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”
इत्येकादशोक्तम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“हविष्याग्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिकौरभश्राङ्गनिष्कानपाधतेः ॥
रेणुरौरववाराहश्रमैर्मासेयथाक्रमम् ।
मासवृद्धाभिष्टयन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
इति आह्वतत्वम् ॥ * ॥

विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भव उवाच ।

“कृत्वा प्रजाः स्यात्सन्ति पृथिवी तावत् प्रलय-
ांवे मन्मा तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायन्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपौत्रो निरगतम् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्वतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयाव्यवज्जलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रिण
पृथ्वीसुहृद्य निजधारणशक्त्वा संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिवीं राजा सायम्भव-
मसुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरगयाचवधो यथा,—

“वराहपर्वतो नाम यः पुरा हरिर्निर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छक्रसुतमम् ।
सहस्रारं तत्राक्षं सृज्यं वद्विसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्था योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आर्य्यं महर्षिभिर्हृतमनुवन्ति सुधाहृतम् ॥
ततो देवद्रवकरं पुराणं शङ्कसुतमम् ।
वक्रेण दभौ वेगेन विक्षिपन् देवलोवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरगयाचो महासुरः ।
कोऽयन्त्विति वदन् रोषाभारायणसुदेवत ॥
वाराहरूपिणं देव स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शङ्कचक्रोदतकरं देवानामार्त्तनाशनम् ॥
रराज शङ्कचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसुदनः ।
सृज्यं चक्रमसोमं यो पौर्णमास्यामिवाम्बुदः ॥

ततो हिरगयाचसुखाच्च सर्वं
समाद्रवन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
युद्धोत्तशक्त्वा बलपूर्णादर्पा ॥
तेऽध्यामानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्देवासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चञ्चालासुरवृन्दहा वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दरादिः ॥
दैत्यस्तोऽसौ श्रवराहमाहवे
निपातयामास रथा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युत्तमाशु कुञ्ज
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच दैव्यं श्रवराहस्यैर्निः ।
प्रजापतेः सन्तुमिमं निहत्य
ब्रजेच क स्वस्ति यथा सुरेन्द्रः ॥
बलं समासाद्य परैरेजयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमर्जौ ।
दैत्यास्तथा साकसतो हि देवान्
हृतस्वकीयान् सुनयोपपमान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
दैत्येन्दुर्दपः क तु मत्समीपे ॥
एवं ब्रुवति वाक्यन्तु विष्णोर्विचक्षणपातयत् ।
स बाहुशतसुख्यस्य सर्वप्रहरणं दशैः ॥

वराहः

दानवाच्चापि समरे मयनारपुरोगमाः ।
उशतायुधनिष्ठाः सर्वे तं ससुपाद्रवन् ॥
स ताद्यमानोऽतिबलेर्दैवैः सन्नायुधोदतैः ।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शङ्कचक्रधरो हरिः ।
अवहृत स वेगेन व्याघ्रवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां बह्वं मानं नभस्त्रेण ।
क्षयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मभुष्टुदनम् ॥
दीप्राप्तिवदणं चोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपर्वन्तं वक्ष्यामि भयावहम् ॥
मेदोऽस्मिमन्नासुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवे ।
अङ्गितीयं प्रहारेस्तु सुरपर्वन्तमभक्ष्यम् ॥
सुगदामभालावितनं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रसुदाम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छेद बाह्वं चक्रेण हिरगयाचस्य वं तथा ॥
स हिनवाहुर्विशिरा न प्राकम्प्यत दानवः ।
कवन्धवत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरगयाचं रक्तचिचं मेरोः शृङ्गमिधोत्तमम् ॥
हिरगयाचे हते देवा ये शोभास्त्रेव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयात् ब्रह्मा जग्गुरार्ता दिशो
दश ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
“शैलीश्वमखिलं दग्धं यदा कालादिना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्त्वा तु पृथिवीं क्षणमात्रादधोगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नो पृथिवीं जले ।
मया ससुदधारायु न्यधातु तत्तल्लोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाङ्गयं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेभे स पृथिव्या चारुत्पया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पर्वतोत्तमे ।
नाबाप नोयं लोकेशः पोत्री परमकासुकः ॥
पृथिव्याः पौत्ररूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
अथो जाता द्विजश्रेष्ठास्त्रिधा नामानि वै शृणु ॥
दुर्वृतः कनको घोरः सर्वे एव महाबलाः ।
स तेः पुत्रैः परिवृतो वाराहो भाग्यया ह्यया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागणह्रिया ।
इतस्तस्य शिशुभिः क्रीडद्भिः पौत्रिभिक्षदा ॥
जगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्वे संहिता देवयोनिभिः ॥
शङ्कण संहिता मन्त्रं चक्रुः सन्त्यक् जगद्धितम् ॥
ततो निश्चिद्य ते सर्वे शक्रासा सुनिभिः मह ।
श्ररग्यं श्ररणं जग्गुरायायमजं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगन्पतिम् ।
प्रणम्य सर्वे चिदशास्तुष्टुर्गुणैश्चक्षुजम् ॥

देवा ऊचुः ।

जमस्ते देवदेवश । जगत्कारणकारण ।
कालस्वरूपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ।
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
संश्रद्धेर्देवगणैश्चे तान् सर्वान् मेघनिखनः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यर्धमागता ययं यद्वो भयमुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तर्णमुच्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।
श्रीर्गते वसुधा नित्यं क्रीडया यज्ञपोत्रिणः ।
लोकान् सर्वं संसृज्या नाप्रवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीर्गते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं त्वत्कृमिच्छामि शङ्कर ।
निदेश्यशक्तं तत् त्वत्कृमिच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं व्याजयस्व तत् कार्यं यत्नात्मा शङ्कराश्रुता ।
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्भ्रंशन् स्मरहरं सुदुः ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्राणां मारयान्तु तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं त्वत्कृ सुसृतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तेरुपेतैर्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुयन्तेन पात्यताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि सीदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्वय्यं कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वचतुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विद्वन्व्यज्रिदश्रा-
स्तदा ।
वाराहं तेजसा हृत्तं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शूनैः शूनैर्यदा तेज आहरत्येव माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं मन्त्रहोत्रं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजग्मुस्तथा तेज आधातुं स्मरनाशूनं ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः खं खं तेजो वृषध्वजे ।
आद्ये तेन बलवान् संश्रुतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तनुचयाङ्गिरिशीऽभवत् ।
जह्वाधोभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ॥
हिलक्षयोजनोच्छ्रायः साङ्गलक्षोक्विस्रुतः ॥
ऊर्ध्वं वराहकायस्तु लक्षयोजनविस्रुतः ॥
लक्षार्धविस्रुतः पार्श्वे वर्धमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्मज्जसा ॥
मुवृत्तः कनको घोर व्यासंदुः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उच्चिन्नपुस्तं युगपत् पोत्रघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भिक्षा वपुर्वराहस्य पातयामास तच्छले ॥
नं पातयित्वा प्रथमं सुवृत्तं कनकं तथा ।
घोरश्च कण्ठदेशेषु भिक्षा भिक्षा जघान ह ॥
त्वत्तप्राणास्तु ते सर्वे पेतुस्तोये महागर्भे ।
जलशब्दं विनन्दानाः कालानलसमर्द्धिषः ॥
पतितेषु वराहेषु ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
वृष्टार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥”
इति कालिकापुराणोयाष्टाविंशत्युत्तमोऽध्या-
यान् सकलितः ॥ * ॥ विष्णुः । मानभेदः ।
पञ्चभेदः । मुस्ता । इति मेदिनी । हे, २२ ॥

(पञ्चतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।
“वेदारो विपुलः शैलो वराहो वृषभक्षया ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्वैकपक्षमाः ॥”)
शिशुमारः । वाराहोऽकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशहोपात्मर्गतसुद्रीपविशेषः ।
यथा,—
“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुमुदश्च कसैरुच्यते नागो भद्रारकक्षया ॥
चक्रन्मलयः शृङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् ।
ताम्राङ्गुल कुमारी च तत्र ह्रीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(लघुपिच्छीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः लघुपिच्छीरः लघुपिच्छीतकस्तु सः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।)
वाराहोऽवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न] पु. (वराहवत् कलते इति ।
कल् + शिञिः ।) सूर्यमणिपुव्यवृत्तः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वान् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समझा ३ लज
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरो ७
नित्तगन्धिका ८ नमस्कारी ९ गण्डकाली १०
खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ लताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समोच्छदा १६ । इति यन्यान्तरम् ॥
वाराहो । चामाराजु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटाकायां भरतः ॥
वराहनामा, [न] पु. (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहोऽकन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वराहो, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुस्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरिवसिनः, त्रि, (वसु + “नमोवरिवचिन्नदः
क्यच्” ॥ ३ । १ । १६ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यजोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥
वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवसु + “नमोवरिवचिन्नदः क्यच्” ॥ ३ ।
१ । १६ । इति क्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यमरः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । १६ ।
“हुवे यदा वरिवस्या मृणानो
विद्यामेघं वृजन् जीरदाशुम् ॥”)

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्त्य
तारकादित्वात् । यदा, वरिवसु + क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यजोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
वरिशी, स्त्री, वडिशी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिवं, स्त्री, (वृ + सं । बाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिवोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलित्तुतचन्द्रवच-
नम् । ३ । ६२ ॥)
वरिषाः, स्त्री भूष्णि, (वृ + सं । बहुवचनान्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विरुच्यकोषः ॥
वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
पातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिष्ठं, स्त्री, (अतिशयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)
ताम्बम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्त्रैश्चाख्यं ताम्बं मुखसुदुम्बरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वरिचम्, इति मेदिनी । ठे, १५ ॥
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वर उद्यवा
अतिशयान् इष्ठन् । प्रियस्वरिति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । ११ ।
“हत्वा स्वरिकथस्यैव आततायिनो
शुधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥”)
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।
“यस्यो वरिष्ठे वृहती विमिषन्तु
वह्नीचापप्रथानेभिरवेः ॥”)
वत्सः । इत्यजयः ॥
वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृत्तः । इति राज
निर्घण्टः ॥ (चाक्षुषमनुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।
“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मसावर्णमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेयः । ६४ । १६ ।
“हृदिष्णांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्यथावधिः ।
निचरश्चानघश्चैव रिष्ठिष्णांश्चो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्मिदेष्वथ सप्तमः ॥”
देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।
“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोऽथपनी विशुः ।
सुप्रसादः किरौटी च सृचोवह्नी महासुरः ॥”)
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + पचाद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) प्रतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोऽतिशयेन ऊरु-
र्वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्वरिति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।
“वरीयानेव ते प्रभः ज्ञातो लोकहितो वृषः ॥”)
वरिष्ठः । अतियुवा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतिबोगान्गर्गता-
ष्टादशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“दाता दयाशुः सुतरां सुविधः
सत्कर्मिकर्ता मधुरस्वभावः ।
नरो वलीयान् धनवान् जनाटो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते । ४ । १ । ३४ ॥)
वरीवर्हः, पुं, वलीवर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

वरीधुः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरुटः, पुं, स्त्रीच्छातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा माहला निष्ठाः श्वरा वरुटा भटाः ।
माला भिलाः किराताश्च सर्वेऽपि स्त्रीच्छ-

जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुङ्गः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकश्मिकारश्च नटो वरुङ्ग एव च ।
केवर्त्तमेदभिन्नाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्तृणाः ॥”
एषां जोगमनादौ दोषो यथा,—

“एतेषाम् स्त्रियो गत्वा सुह्रा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानान् साम्यम् गच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्तसम्बन्धतयमवचनम् ॥

अस्थोत्पत्तिर्धया,—

“केवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौकिकादेव सौचिकः ।
सौचिकान् श्रौकिकाष्वातो नटो वरुङ्ग
एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं प्रियते अन्धेरिति वा ।
वृ + ऋट्कारिभ्य उन्नन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति उन्नन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-
पस्य अदितिनाम्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्घण्यां
पत्न्यां भृगुवाल्मीकी पुत्रौ जातौ । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
दिक्पालश्च । तत्प्रथ्यायः । प्रचेतः २ पाशौ ३
यादसांपतिः ४ अप्पतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अप्पतिः ७ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
परञ्जयः ११ दैत्यदेवः १२ जीवनावासः १३
नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-

णोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाधः १८ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य
पूजाविधिर्यथा । ह्यश्रीवैष्णवरात्रे ।

“अथ वाप्यामतः कुर्वात् सुधरत्नादिनिर्मि-
तम् ।

दिभुजं हंसपृष्ठस्यं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
वामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।
सलिलं वाममाभोगं कारयेद्युदासंपतिम् ॥
वामे तु कारयेद्दृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
नागैर्नदीभिर्द्यादोभिः समुद्रेः परिवारितम् ॥
इत्येवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनाश्चेत् ॥”

पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रसन्नवदनं सौम्यं हृदयकुन्दस्वप्तिभम् ।
सर्वाभरणसयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीत्यन्तमवस्थितम् ।
जावगयावन्तधाराभिरुपर्यन्तमिव प्रजाः ॥

राजहससमारुह्य पाशयथकरं शुभम् ।
पुष्करादोगैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥
गौर्या कान्त्या चासुगतं नदीभिः परिवारितम् ।
नागैर्यदोगैर्युक्तं ब्रह्माण्डमिव चापरम् ॥
खड्गसंहारकर्तारं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोच्चारस्तु तत्रैव ।
“अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशस्वरेण च ।
अर्हन्स्त्वित्युक्तेन प्रणवोद्दोषितेन च ॥”
तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्थितिं ज्ञत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ।
पूजयेत्तन्पुण्यादौः सान्निध्यं पाशसुप्रया ॥”
स्थितिं प्रतिष्ठान् । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गुल-

सुष्टिभ्यां निबोधसुह्रां दर्शयत । नमस्कारमन्त्रस्तु
“वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै निबन्धं नमो नमः ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतस्वम् ॥ * ॥

वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—
“पुष्करावर्त्तकेर्मन्त्रेः प्रावयन्तं वसुन्धराम् ।
विदुर्ज्ज्वलितसमृद्धं तोयात्मनं नमाम्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीर्णो नटः सर्वाङ्गसन्धियु ।
कुक्षौ समुद्राद्यत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वरुणं आराध्य
मूलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिः ऋषिस्तृष्टुप् कृन्दो
वरुणो देवता एतावद्वाङ्मभिर्वाप्य सुवृष्टार्थं
जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुमुखान् ज्ञेयः ।
स यथा । ॐ वृष्टिरिहानायन्तरयो मरुता-
स्युश्रतो गच्छ वशापनिर्हत्वा दिव गच्छत तिनो
वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं
सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्देहो न
कार्यः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् । कूर्चं लघ्नीं तथा
भायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यक्षरमन्त्रं नाभि-

मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-
वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजप-
संख्या चतुर्गुणा तेन द्वाविंशत्सहस्रजपः ।
दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्नन्तं प्रसन्नधीः ।
वसुसहस्रं जपेन्नन्तं विदितं थाप्य यजतः ॥”
अथवा ।

“घट्सहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम् ॥”
इति घटकम्पेदीपिका ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे वं इति शकाक्षरमन्त्रोऽपि जप्य-
त्वेन लिखितः ॥ * ॥ महापातकिनो दृक्घनं
गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—
“नादरीत वृषः सार्धमहापातकिनो धनम् ।
आददानस्तु तन्नोभातेन दीपेण लिप्यते ॥
अपुं प्रवेश्य तं दृक् वरुणायोपपादयेत् ।
शुतवृत्तोपपन्नं वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
इदो दृक्स्थ वरुणो राज्ञां दृक्धरो हि सः ।

वरुण्यं

इष्टः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥
स्वनामस्वातृष्टः । तत्प्रथ्यायः । वरुण्यं २
सेतुः ३ तित्तशाकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।
२ । ४ । २५ ॥ धरुण्यः ६ सेतुकः ७ वराण्यं ८
श्रिखिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अंत-
रुष्टः १० अंतद्रुमः ११ साधुष्टः १२ तमालः
१३ मारुतापष्टः १४ । अस्य गुणाः । कट-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तदोषघ्नोत्पातहरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दोषनत्वम् । विदधिरोगजित्त्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“वरुणः पितृणो भेदो श्रेष्ठलक्ष्णाश्ममारुतान् ।
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमिषोष्णोष्णदीपनः ।
कषायो मधुरस्तक्तः कटुको रूचको लघुः ॥”
इति भाष्यप्रकाशः ॥

अन्यथा ।
“वरुणोऽनिलमूलप्रो भेदो चोष्णोऽश्मरोहरः ।
पुष्यं वरुणजं गृह्णति पितृणं आमवानजितम् ॥”
इति राजयज्ञः ॥ * ॥

जलम् । इति मेदिनी । यो, ६५ ॥ रुच्यः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
“धाता मित्रोऽयं महा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विधुवान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।”
सुनिर्गन्धातकश्यपुत्तविशेषः । इति महाभार-
तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा
तदुद्भवत्वात् ।) मद्यम् । इत्यमरः । २ । २० । ३६ ॥
(विवरुणमस्या मद्यशब्दे ज्ञेया ॥)

वरुणाभी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र
वरुणभवेति ॥” ४ । १ । ४६ । इति डीष् आन्-
गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । २० । १० ।
“इहन्द्राणोऽसुपकृये वरुणाणीं स्वस्तये ।
अमार्यो सोमपीतये ॥”)

वरुचं, स्त्री, (वृणोति आरुणोऽनेनेति । वृ -
“आश्रिञ्चादिभ्य इचोर्वा ॥” उणा० ४ । ७० ।
इति उचः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधानोरुत्र
प्रथयेन निव्यस्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिशक्तिः ॥

वरुलः, पुं, (वृ + उलः ।) संभक्तः । इति संज्ञप्र-
सारोणादिशक्तिः ॥

वरुथं, स्त्री, (प्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरणे -
“जृष्टृभ्याश्चथन् ।” उणा० २ । ६ । इति
जथन् ।) तनुजायम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चम्पे
इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पयर्गोथवकागादौ
गणितोऽर्थं शब्दः ॥ (गृहम् । इति निघण्टुः ।
३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।
“भवा वरुथं गृणते विभावो
भवा मघवन् मघवद्वाः शुभम् ॥”
सैन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।
“तेऽनौकपा रघुपतेरभिपत्य सर्व-
इन्द्रं वरुथमिभपतिरथास्थोधिः ।

वर्करः

जपद्मैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः
मीताभिर्मर्षहतमङ्गलरावणेशान् ॥”)
वरुणः, पु (त्रियते रथोऽनेनेति । वृष् वरुणे +
“त्रुम्भ्याम्भयन् ॥” उणा० २ । ६ । इति
ऊथन् ।) परप्रहरणाभिप्रातरत्तार्थं रथस्य
सन्नाह्वदयदावरणकादि इयं तत् । तत्पर्यायः ।
रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥
रथसंज्ञितः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
गामाथये । ६ । ५७ । २६ ।
“उरगध्वजदुर्ह्वय सुवरुणं स्वपस्करम् ॥”
ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७१ । ११ ।
“तीरथं दन्विगार्डनं जम्बूप्रभं समागमत् ।
वरुणश्च यथौ सन्धक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)
वरुणिनी स्त्री, (वरुणं तनुष्वाणादिकमस्यस्या
इति । वरुण + इति । डीप् ।) सेना । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५८ ।
“तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्त्मसु ध्वजनरुप्रमाथिनः ।
चिक्षिणुर्भृशतया वरुणिनी-
मत्तटा इव नदीरथाः क्षत्कीम् ॥”)
वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकेरिति । वृ + “वृण
गणयः ॥” उणा० ३ । ६८ । इति एण्यः ।)
कुटुम्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टः । १ । १४ ।
“पुण्यो महाप्रहसमसृष्टकुटुः
सन्तर्पणो नाकसर्प वरेण्यः ॥”
वरेण्यः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
७ । ६० ।
“संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
बधू सुखग्राह्यनिवन्धनेन ॥”
पु, पिठगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेयः ।
६६ । ४५ ।
“वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १२६ ।
“भृगोस्तु पुत्राः समासन् सर्वे तुल्या भृगो-
र्गुणैः ।
अवनो वक्षशीर्षश्च सुचिरौर्ध्वस्तथ च ।
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
कोशने । १३ । १७ । १३६ ।
“वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहाखनः ॥”)
वरेण्यो, स्त्री, गौडदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरश्चरः, पु (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वरोटं, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि इमानि
अस्य ।) मरुचकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
वरोलः, पु स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्करः, पु, (वृक्यते गृह्यते इति । वृक आदाने +
कङ्कुलवचनान्तु अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ ।

वर्गः

१३१ ।) युवपशुः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥
मेघशावकः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ परि-
चासः । (यथा, अमरशतके । ७ ।
“कान्तः केलिरचिर्युवा सङ्घट्टकाटक पतिः
कातरे
किन्तो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्री-
यते ॥”)
ह्यागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
वर्कराटः, पुः (वर्करं परिचासं अटति गच्छ-
तीति । अट् + अच् ।) कटाक्षः । तद्वर्णादित्य-
रोचिः । नारीपथीधरोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
द्यतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
वर्गः, पु, (वृण्यते इति । वृणी वर्जने + वच् ।)
खजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
“ब्रताय तेनानुचरेण धेनो-
न्यधेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ॥”)
समानधर्मिभिः प्राण्यभिरप्राण्यभिरुपलक्षितं
वृन्दम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वत्वादिना
विजातीयत्वैऽपि स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमर-
भरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
“सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समानाङ्गव्यस्य पूरणम् । तत्पर्यायः । इतिः २ ।
वर्गं करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
“समद्विधानः इतिरुच्यतेऽथ
स्याप्योऽन्यवर्गो द्विगुणान्यनिघ्नः ।
स्वस्वोपरिधाश्च तथापरेऽङ्गा-
स्थकान्यसुत्सार्थं पुनश्च राशिम् ॥
खण्डद्वयस्याभिहितिर्द्विग्री
तत्खण्डवर्गैक्ययुता इतिन्वा ।
इद्योग्युग्राशिवधः इति स्या-
द्विष्टस्य वर्गं च समन्वितो वा ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
ब्रह्मि त्रिहृणस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं
जानासि सैर्धर्मविधानमार्गम् ॥”
न्यासः ६ । १४ । २६७ । १००५ । एषां
यथोक्तकरणीन जाता वर्गाः ८१ । १६६ ।
८२२६ । १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
खण्डे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विग्री ४० ।
तत्खण्डवर्गैक्येन ४१ । युता जाता सेव
इतिः ८१ ॥ अथवा चतुर्दशानां खण्डे ६ । ८ ।
अनयोराहतिः ४८ । द्विग्री ६६ । तत्खण्ड-
वर्गो ३६ । ६४ । अनयोरेक्येन १०० । युता
जाता सेव इतिः १६६ ॥ अथवा खण्डे ४ । १० ।
तथापि सेव इतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७ ॥
अयं त्रिभिस्त्वनः पृथग्युतश्च २६४ । ३०० ।
अनयोर्घातः ८२२०० । त्रिवर्गैऽयुतो जातो
वर्गः स एव ८२२०६ ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावर्णा वर्गः ॥ (स्त्री, अक्षरीविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । २१७ । १५ ।
“अक्षराक्षि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इहा धनपतेर्निर्णयं वर्गां नाम महावल ॥”
सुनिष्ठापातग्राहकूपिणीयं अर्जुनात् श्राप-
सुक्तासीत् । एतदुद्घातान्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)
वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गद्वयस्य मूलम्
आद्याङ्कः ।) पूरितसमानाङ्गद्वयस्याद्याङ्कः ।
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अक्षान्यादिघमात् इति द्विगुण्येन्मूलं समे तदृते
अक्षान्मूलं तदादाविघमात्तन्मूलं द्विगुणं
न्यसेत ।
पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविघमात् तद्व्याप्तवर्गं
पङ्क्त्यां तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पदम् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“मूलं चतुर्णां च तथा नवानां
पूर्वं ज्ञानाश्च सखे ज्ञातीनाम् ।
पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
बुद्धिं बुद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ॥”
न्यासः ४ । ६ । ८१ । १६६ । ८२२०६ । १००
१०००२५ । तन्वानि क्रमेण मूलानि २ । ३ ।
६ । १४ । २६७ । १०००५ ॥ इति लीला-
वर्णा वर्गमूलम् ॥
सजातीयोऽङ्गत्रयस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
लस्य च समुदायस्योद्घातरणानि पूर्वम् न
लिखितानि प्रसङ्गात् पुनर्लिखन्ती । घने
करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
“समन्विघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्याप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
कान्त्याहोऽथादिघनश्च सर्वम् ॥
स्थानान्तरखेन युता घनः स्यात्
प्रकल्प्य तत् खण्डयुगं ततोऽन्यम् ।
एवं सुहुर्वर्गघनप्रसिद्धा-
वाद्याङ्कतो वा विधरेष कार्यः ॥
खण्डार्थां वा हतो राशिखिन्नः खण्डघनेक्ययुक् ।
वर्गमूलघनसङ्गो वर्गराशेर्घनो भवेत् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनं च मे ।
घनपदश्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
न्यासः ६ । २७ । १२५ । जाताः क्रमेण घना
७२६ । १६६८२ । १६५३१२५ ॥ अथवा राशि
६ । अस्य खण्डे ४ । ५ । आर्थां राशिर्घत
१८० त्रिनिघ्नश्च ५४० । खण्डघनेक्येन १८६
युतो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७
अस्य खण्डे २० । ७ । आर्थां हतखिन्न
११३४० । खण्डघनेक्येन ८३४३ । युतो जात
घनः १६६८२ ॥ अथवा राशिः ७ । अस्य

मूलम् २ । वनः ८ । अयं खलो जातश्चतुर्षी
 वनः ६४ । अथवा राशिः ६ । अस्य मूलम् ३ ।
 वनः २७ । अस्य वर्गो नवानां वनः ७२६ ।
 य एव वर्गो राशिघनः स एव वर्गमूलघनवर्गः ॥
 इति घनः ॥ ३॥ अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
 “आद्यं घनस्थानमथाघने हे
 पुनस्तथान्याह्वनतो विशेष्यम् ।
 घनं वृथकस्यं पदमस्य ह्यथा
 चिन्नता तदाद्यं विभजेत् फलम् ॥
 पङ्क्त्या न्यसेत्तत्कृतिमन्यतिर्त्री
 चिन्नी त्यजेत्तत्रयमात् फलस्य ।
 घनं तदाद्याह्वनमूलमेवं
 पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥”
 अत्रोद्देशकः । पूर्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७०६ ।
 १६६२३ । १६५२१२५ । क्रमेण लब्धानि मूलानि
 ६ । २७ । १२५ । इति लीलावत्यां घनमूलम् ॥
 वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गेषु उत्तमः ।) चरणां अर्थात्
 मेघकूर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः ।
 स्थिराणां अर्थाद्दृष्टसिंहदृष्टिककुम्भराशीनां
 पञ्चमोऽंशः । इत्यात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
 धनुर्मीनराशीनां नवमोऽंशश्च । यथा,—
 “चरणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा ।
 नवमे इत्यात्मकानां च वर्गोत्तम इति सूत्रतः ॥”
 अपि च । राशीनां स्वकीयनवांशः । यथा,—
 “खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति सूत्रतः ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 वर्षे ङ हीमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यास०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्षते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वर्षः, [स्] ङी, (वर्षते इति । वर्ष + “सञ्-
 धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
 असुन् ।) रूपम् । विष्ठा । (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।
 “मूलाविष्टः सक्तमृजोऽमृजुञ्जी
 क्स्तापानः सन्नकटोरुजङ्घः ।
 वर्षो सुखलक्ष्मणस्यं सपेनं
 रुचं श्यावं सानिलं मारुतेन ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ (यथा, ऋग्-
 वेदे । ६ । ६६ । २१ ।
 “अये पवस्व स्वपा अस्ते वर्षः सुवीर्यम् ॥”
 “वर्षः तेजः ।” इति तज्ज्ञास्ये सायणः ॥ अन्नम् ।
 यथा तन्त्रेव । ३ । २४ । १ ।
 “अये सहस्र एतना अभिमानोरपास्य ।
 दृष्टरत्नरत्नरातीर्वर्षांघायश्च वाहसे ॥”
 “वर्षांघाः अन्नं धेहि ।” इति तज्ज्ञास्ये
 सायणः ॥)
 वर्षेखः, पुं ङी, (वर्षेस् + खार्थे कन् ।) विष्ठा ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (हीमिः । यथा,
 महाभारते । १३ । २५ । १६ ॥
 “देविकायास्तपसुश्च तथा सुन्दरिकांश्च दे ।
 अचिन्त्यां रूपवर्षेखं प्रेष वै लभते नरः ॥”)
 वर्षेखी, [न्] पुं, (वर्षोऽस्त्रास्तीति । वर्षेस् +

“असुमायामेधेति ।” ५ । २ । १२२ । इति
 विनिः ।) चक्रः । यथा,—
 “रोहिण्यामभवद्दृष्टौ वर्षेखी येन चक्रमाः ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 वर्षीः, [स्] पुं, (वर्षेते इति । वर्षे + असुन् ।)
 चक्रपुत्रः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ अन्वयः ।
 “रोहिण्यामभवद्दृष्टौ वर्षेखी येन चक्रमाः ॥”
 इत्याद्ये बह्विपुराण्ये सर्गांशुकौर्त्तने सतीद्देह-
 त्वागनामाध्यायः ॥
 वर्जनं, ङी, (वृज् + क्युट् ।) ङागः । हिंसा ।
 इति मेदिनी । ने, १२२ ॥ मारणम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्जितः, चि, ङत्तः । वृज्धातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । यथा,—
 “अवज्ञातश्चावधृतं सरोधं विस्मयान्वितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वर्जनीयं, चि, (वृज् + अनीयर् ।) वर्जनयोग्यम् ।
 ङत्तयम् । वर्जनीयाग्रं यथा,—
 “राजानं नर्त्तकान् च तच्छोऽन्नश्चक्रकारिणः ।
 गणानं गणिकान् च वृद्धान् चैव वर्जयेत् ॥
 चक्रोपजीविरजकतस्करश्चजिगानथा ।
 गान्धर्वलोहकारानं सतकानं विवर्जयेत् ॥
 कुलालचित्रकर्मानं वाहुंघेः पतितस्य च ।
 पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिप्रास्यस्य चैव हि ॥
 सुवर्गकारशैलपथाधितस्यातुरस्य च ।
 चिकित्सकस्य चैवानं पुंखत्या दाहिकस्य च ॥
 स्तननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
 सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ॥
 भार्याजितस्य चैवानं यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 उन्मत्तस्य कश्यपस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥
 अपाङ्कान् च संवाप्तं शस्त्राणीवस्य चैव हि ।
 ङीवस्यान्यासिनश्चान्नं मत्तोन्नतस्य चैव हि ॥
 भीतस्य रहितस्थानमवक्रुष्टं परिश्रितम् ।
 ब्रह्मद्विषः पापकृतेः आह्वानं नृत्तकस्य च ॥
 तथापाकस्य चैवानं श्वावाप्तं श्वशुरस्य च ।
 अप्रजानान् नारीणां लतप्तस्य तथैव हि ॥
 कन्दकानं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 शौचान्नं घटकान् च भिषजामन्नमेव च ॥
 विह्वलजननस्यान्नं परिवित्तप्रदमेव च ।
 पुनर्भूयो विशेषेण तथैव दिधिघृपतेः ॥
 अवज्ञातश्चावधृतं सरोधं विस्मयान्वितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वनुष्ठितम् ।
 यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किञ्चि-
 वम् ॥”
 इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वर्ज्याः, चि, (वृज् + ग्यन् ।) वर्जनीयः । यथा,—
 “अतः परं श्रद्धयन्त्वं सर्व्यावर्ष्यप्रतिक्रियाम् ।
 भोग्यमन्नं पथुविनं क्त्वाक्तं चिरसंस्थितम् ॥
 अक्त्वाश्चापि गोधूमयवगौरसविक्रियाः ।
 श्रूयः कच्छपो गोधा सेधा मत्स्योऽथ शृङ्गका ॥

भस्या ह्येते सदा वर्ज्यां यामभूकरकुक्कुटौ ।
 पिष्टदेवादिशेषश्च आह्वे ब्राह्मणकाव्यया ।
 प्रोक्षितश्चौषधार्थं च खादन् मांसं न दोषभाक् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
 वर्णः, क वर्णो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्णयति । अयं कश्चिन्न
 मन्यते । वर्णः शुक्लादिक्रिया । इति दुर्गादासः ॥
 वर्णः, तु क स्तुतिविस्तारशुक्लादुद्युक्तिदीपने । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्नं चुरा०-पर०-सक०-
 दीपने अक०-सेट् ।) वर्णयति वर्णापयति कविः
 स्तौतीत्यर्थः । वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः ।
 वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिर्वर्णां करोतीत्यर्थः ।
 वर्णयति उद्युद्युक्ते दीप्यते वेत्यर्थः । शुक्लाद्य-
 न्तुक्तिदीपने इत्यपि पाठः । इति दुर्गादासः ॥
 वर्णः, ङी, (वर्णयतीति । वर्ण + अच् ।) कुक्कुमम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पु, (त्रियते इति । वृ + “कृत्तुविदुगुपन्थ-
 निस्वपिभ्यो निन् ।” उणा० ३ । १० । इति
 नः । स च निन् ।) जातिः । सा च ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च । यथासुपत्तगादियंया ।
 यदा भगवान् पुत्रयत्पेण खट्विं लतवान् तदास्य
 शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः । सुस्वतो
 ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः
 पादतः शूद्रा जाताः । एतेषां वर्णानां धर्माः
 शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति । तत्र ब्राह्मणधर्मे
 उच्यन्ते । अध्ययनं यजनं दानश्चेति । जीविका-
 ख्यः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति । १ ।
 क्षत्रियस्य जयो धर्माः । अध्ययनं यजनं
 दानश्च । प्रजानां रक्षणं जीविका । २ । वैश्यस्य
 जयो धर्माः । अध्ययनं यजनं दानश्च । तत्सो
 जीविकाः । क्षयिः गोरक्षणं वाणिज्यं कुशीद-
 श्चेति । ३ । शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविश्यां शूद्र्या
 धर्मा जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-
 चतुष्टयवन्तो भवन्ति । ब्रह्मचारी गृहस्थः
 वानप्रस्थः सन्न्यासी च । तत्र उपनयनानन्तरं
 नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्ग-
 वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते । १ ।
 साङ्गवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिवर्षं कृत्वा
 स्वधर्माचरणं करोति स गृहस्थ उच्यते । २ ।
 पुत्रसुप्त्याद्यो वनवासं कृत्वा अन्नदृष्यफलादि
 भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ
 उच्यते । ३ । यः सर्वं गृहादिकं त्यक्त्वा सुखित-
 तुक्तो गेरिकत्तौपीनाच्छादनं दक्षं कमलकुञ्ज
 विभक्तं भिक्षावृत्तिनिर्जनं तोषि वा स्थित्वा केवल-
 मीश्वराराधनं करोति स सन्न्यासीत्युच्यते । ४ ॥
 क्षत्रियवैश्ययोस्तु प्रथमाश्रमत्रयं विहितम् ।
 शूद्रस्यैक एव गृहाश्रमः । ईश्वराराधनम्
 सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणाञ्च साधारणो धर्मः ।
 तन्मध्ये यस्तु विद्यापासकः स वैष्णव उच्यते ।
 शिवोपासकः शैवः । दुर्गादिशक्त्युपासकः शक्तः ।
 छर्योपासकः सौरः । गणेशोपासको गणपत्य
 उच्यते । इति पुराणार्थप्रकाशः ॥ ३॥ अपि च ।

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिक्रहृद्विष्वेव पूष्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्रादोः स्वन धर्मस्य तद्धर्मो आस वै शृणु ॥
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोक्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्यायोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य ऋषिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारुण्यमस्त्राणीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
भिन्नाचार्याय शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्माग्निकायं च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपुत्राणां नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाज्जेत् ।
उपकुत्राणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणात्मकः ॥
अनयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमा ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्भभरयो युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीस्युपाहृत्य त्वाका भार्याधना-

दिकम् ।

एकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्तिकः ॥
भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
सर्वभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरुण्ये यज्ञेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥
तपसाकर्षितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्जिते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्थानित्यलमो मह्यस्तुनः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्षं श्रुत्वा मौनित्वं तपोध्याने विप्रवतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचित् वेदसन्न्यासिनोऽपरे ।
धर्मसन्न्यासिनः केचित्क्षत्रियधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगस्त्रांसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्वमे मोक्षे त्वत्परभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
धर्मान् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तश्चाभिदेवकृत ।
क्षमा दमो दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
आर्जवज्ञानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ।
सत्यं सन्तोष आस्तिव्यं तथा चैन्द्रियनिग्रहः ॥
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादित्वमपेशुश्रूषामरुच्यता ॥
एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्वर्ण्यं ब्रवीष्यतः ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥
स्थानमेतन्नं क्षत्रियाणां संयामेवपलायिनाम् ।

वर्णः

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्तताम् ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ च ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म वसुधरे ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिन्नाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पेशुश्रूषेन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यमो न वृद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्देव ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
दृष्टापूर्वैश्च कुरुते स मांमेति वसुधरे ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेयु कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुवित्यानसूयात्मा गुरुकर्मेष्वतन्त्रितः ॥
अभ्यत्यागादिकुशलः पेशुश्रूषेन विवर्जितः ।
एतेर्गणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां तु प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेर्गणैः स्वधर्मं च लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोह-

वर्जितः ।

शुचिर्दक्षो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्य युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
वैश्यस्त्ववन्तु संयुक्तो यो तु कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि शृणु माधवि ।
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यो मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परी कर्मनिष्ठितौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्ज्वितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा आतिथेयो विनीतवान् ॥
अध्यानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
शूद्रकर्माणि मे देवि । य एवं स समाचरेत् ।
त्वाका ऋषिसहस्राणि शूद्रमेव भजान्यहम् ॥”
इति वाराहे विधकर्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अपर च ।

सुकेशिरवाच ।

“विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः
आचक्ष्वन् न मे त्वमिः शृण्वतः प्रतिविद्यते ॥
ऋषय ऊचुः ।
लतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
न च धर्मोऽस्य यस्तश्च कथ्यमानं निशामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽतिशुश्रूषा ज्ञानं भिन्नाटनस्तथा ।
गुरौ निवेद्य तच्छाद्यमनुज्ञातेन नित्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाहूतः पट्टे चैव तत्परीभूय नित्यशः ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं पाप्य गुरो-
मुखात् ।
ततो वरान्मुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणात्मतः ॥
गार्हस्थाश्रमकामस्तु गार्हस्थाश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं स्वेच्छया वसेत् ॥
तथैव च गुरोर्गृहे द्विजो निवृत्तवाप्तुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्गृहं निधिवयेत् ॥
एवं जयति ऋतुं स द्विजः शालङ्कटकूट ! ।
उपाहृतस्तनस्तस्मात् गृहस्थाश्रमकाव्यया ।
असमानकुलां कन्यासुहृहेत निश्चाचर ॥
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पिण्डदेवातिथीनापि ।
सम्यक् संप्रीणयेद्गत्या सदाचाररतो द्विजः ॥
गार्हस्थां ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
वेदानसत्वं गार्हस्थाश्रममहितयं विश्रः ।
गार्हस्थासुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य चण्डाचर ॥
स्थानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यापयेत्
यो ह्यापयति तस्यासौ परिक्रुष्यति भास्करिः ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥
पुनश्च ।

श्रीउर्व उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान् ॥
दानं दद्याद्यज्ञेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदको भवेद्विपः कुर्याच्चामिपरिग्रहम् ॥
वृत्तार्थं याजयेच्चान्यान्यानध्यापयेत्तथा ।
कुर्यात् प्रतिग्रहदानं शुक्रार्थाद्यायतो द्विजः ॥”
शुक्रार्थात् युक्तः शुद्धो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यान्नाहितं कस्यचिद्विजः ।
मैत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्थोत्तमं धनम् ॥
आवृणो रत्नं च पारुष्यं समबुद्धिर्भवेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ॥२॥
दानानि दद्याद्विच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यज्ञे च विधिर्यज्ञे रथीयौ च पार्थिव ॥
शस्त्राणीधो महोरत्नाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो नराधिपः ।
भवन्ति वृषतेर्गशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्नोत्वभिमतालोकान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
पाशुपाल्यं वाण्यश्च क्षत्रियश्च मनुजेश्वर ।
वैश्याय जीविका ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च शस्यते ।
नित्यनेमित्तिकादीनामनुष्ठानश्च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिसंश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयज्येष्वापि धनेः कारुण्येन वा ॥
दानश्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यज्ञेदपि ।
पित्रादिकं च सर्वं वै शूद्रः कुर्वन्ति तेन च ॥४॥
भृत्यादिभरणायां सर्वेषाञ्च परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं खदारैश्च महौपते ॥

वर्णः

दद्या समस्तभूतेषु तितित्वा नाभिमानिता ।
 सत्त्वं श्रौचमनावाचो मज्जलं प्रियवादिता ॥
 मैत्र्यायुहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेन्द्र ।
 अत्रहया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
 आश्रमाणाश्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
 गुणास्तथापद्रुमींश्च विप्रादीनामिमान् इन्द्र ॥
 चासं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापि ।
 राजस्यस्य च वैश्योक्तं श्रौद्रं कर्म न चेतयोः ॥
 सामर्थ्यं सति तत्प्राप्त्यनुभाभ्यामपि पार्थिव ।
 तदेवापदि कर्मण्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
 इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
 धर्मेमाश्रमिणां सन्ध्यागुणवतो मे निशामय ॥*॥
 श्रीउर्ध्व उवाच ।
 बाणः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
 गुरुगृहे वसेद्भूप ब्रह्मचारौ समाहितः ॥
 श्रौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
 व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतवृद्धिना ॥
 उभे सन्धे रविं भूप तथेवाग्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नौचैरासीत चासति ।
 धिष्यो गुरौ वृषभेष्ट प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
 तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
 अमुञ्चान्तश्च भिक्षाक्षमश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
 अथवाहेदपः पूर्वमाचार्य्यावमाहिताः ।
 समिञ्जलादिकं चास्य कल्पं कल्पसुपानयेत् ॥
 गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽमुञ्चामवाप्य वै ।
 गार्हस्थ्यमावसन् प्राञ्चो नियन्त्रगुरुनिष्कृतिः ॥२॥
 विधिना चाप्रदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
 गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल । शक्तितः ॥
 निर्व्यापिणं पितृन्नेदयस्त्रैर्विधास्तथातिथीन् ।
 अग्नेर्मनींश्च स्वाध्यायेरपत्येन प्रजापतिम् ॥
 बलिर्कर्मणा च भूतानि वान्सन्नादिकलं जगत् ।
 प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्पितान् ॥
 भिक्षासुजश्च ये केचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
 तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
 वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ।
 अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
 अनिकेता स्नानाहारा यत्र सायं गृहास्तु ये ।
 तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरैव च ॥
 तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
 गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥
 अनिधिर्यस्य भयाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
 अवज्ञानमहङ्कारो ह्यन्धश्चैव गृहे सतः ।
 परितापोपघामौ च पारुष्यश्च न शस्यते ॥
 यस्तु सन्धक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
 सर्व्ववन्द्यविनिर्मुक्तो लोकानाम्प्रोत्युत्तमान् ॥
 वयःपरिणतौ राजन् क्षतक्षयो गृहाश्रमौ ।
 पुत्रेषु भार्यां निश्चिप्य वर्णं गच्छेत् सच्चैव वा ॥२॥
 पर्यन्तलक्षणाहारः केप्रभ्रमशुजटाधरः ।
 भूमौशायी मवेत्तत्र मुनिः सर्व्वानिधिरूप ॥
 चर्मेकाश्रुजुषीः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

वर्णः

तद्विधिवर्णं ज्ञानं शक्तमस्य नरेन्द्र ॥
 देवनाभ्यर्चनं होमः सर्व्वान्धागतपूजनम् ।
 भिक्षा बलिप्रदानश्च शक्तमस्य नरेन्द्र ॥
 वन्द्यस्त्रेण गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
 तपस्यतश्च राजेन्द्र शीतोष्णादिसङ्कान्ता ॥
 यत्स्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थसुरेभ्युनिः ।
 स दृष्टव्यस्त्रिवहोषान् जयन्तोकाश्च प्राश्नतान् ॥३॥
 चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनोविभिः ।
 तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषाहंसि ॥
 पुत्रप्रयत्नकलत्रेषु त्यक्तस्त्रेणो नराधिप ।
 चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्नर्धतमनसरः ।
 त्रैवर्णिकांश्चजेन सर्व्वानारम्भानवर्णोपते ।
 भिक्षादिषु सभो मैत्रः समरुन्ध्वैव जन्तुषु ॥
 अरायुजाश्चजादीनां वादमनःकर्मभिः कश्चित् ।
 युक्तः कुर्व्वीत न दोहं सर्व्वसङ्गांश्च वञ्चयेत् ॥
 अक्षराक्षयित्थ्यां पश्चराक्षयित्थिः पुरे ।
 तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हृषो वा नास्य जायते ॥
 प्राणयात्रानिमित्तश्च अङ्गारं भुक्तवञ्चने ।
 काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यट्टेद्गृहान् ॥
 कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
 तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्न्ममो
 भवेत् ॥
 अथभयं सर्व्वसन्धेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
 न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यत कश्चित् ॥
 कृत्वाग्निर्होत्रं स्वशरीरसंस्थं
 शरीरमागच्छ मुखे जुहोति ।
 विप्रस्तु भ्रंशोपगतं हविर्भि-
 क्षिताग्निनां स व्रजतिस्मा लोकान् ॥”
 चित्तार्थोनां अग्निचित्तमित्यर्थः । चित्तार्थिना
 इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
 “मोक्षश्रमं यश्चरते यथोक्तं
 शुचिः सुमङ्गल्यतनुडुज्युक्तः ।
 अग्निवर्णं ज्योतिरिव प्रशान्तं
 स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥” ४ ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे पल अध्यायौ ॥*॥
 प्रकारान्तरेण तथामादिष्टधर्म्या,—
 “तन्स्त्रीजोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
 तस्मात् पद्मानं समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
 प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसास्त्रजत् ।
 अस्त्रजद्ब्राह्मणानेव पूर्व्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 आत्मतेजोभिर्नृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
 ततः सद्यश्च धर्मेश तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
 आचारश्चैव श्रौचश्च स्वर्गाय विद्ध्य विभुः ।
 देवदानवगन्धर्वा देवासुरमहोरगाः ॥
 यश्चराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च नृपसत्तमः ॥
 ये चान्यभूतसंघानां वर्णास्ताश्च विनिर्न्ममे ।
 ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाञ्च लोहितः ॥
 वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
 मान्वातोवाच ।
 चातुर्वर्णस्य वर्णेन यदि वर्णां विभज्यते ।
 सर्व्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

वर्णः

कामः क्रोधो भयं लोभः श्लोकश्चिन्ता च्छया
 अमः ॥
 सर्व्वेषां न प्रभवति कक्षादग्नीं विभज्यते ॥
 स्वेदश्चपुरीषाणि श्रेष्ठापितं सप्रोक्षणम् ।
 तनुः अरति सर्व्वेषां कक्षावर्णां विभज्यते ॥
 जङ्गमानामनख्येयाः श्यावरागाश्च जातयः ।
 तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनश्चयः ॥
 नारद उवाच ।
 न विशेषोक्तिं वर्णानां सर्व्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
 ब्रह्मणा पूर्व्वदृष्टं हि कर्मभिर्वर्णानां गतम् ॥
 कामभोगप्रियास्तौह्याः क्रोधनाः प्रिय-
 साहसाः ।
 त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्तो द्विजा चक्षरां
 गताः ॥
 गोभ्यो वृत्तिं समाश्राय पीताः क्षुप्यनुजाविनः ।
 स्वधर्मान्नानुत्तुष्टन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
 द्विंसाश्रुतप्रिया लुब्धाः सर्व्वकर्म्मोपभोगिनः ।
 लब्धाः श्रौचपरिभ्रष्टास्तो द्विजाः शूद्रतां
 गताः ॥
 इत्येतेः कर्मभिर्गस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
 इत्येते चतुरो वर्णा येषां प्राज्ञा सरस्वती ॥
 विद्विता ब्रह्मणा पूर्व्वं लोभादज्ञानतां गताः ।
 ब्राह्मणा धर्मेतन्तव्यास्तस्तुषां न नश्यति ॥
 ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
 ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तद्दिदः ॥
 अष्टभिः स्वेन तपसा लक्ष्यन्ते चापरं परे ।
 आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मरक्षाक्षताशयाः ।
 सा दृष्टिर्मानसो नाम धर्मेतन्तपरायणाः ॥
 मान्वातोवाच ।
 ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तमः ।
 वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्मि वदतावर ॥
 नारद उवाच ।
 जातकर्म्मदिभिर्द्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
 शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नं घटसु कर्मस्ववस्यतः ॥
 श्रौचाचारपरो नित्यं विधिसाश्री गुरुप्रियः ।
 नित्यव्रतो सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
 सत्त्वं दानमयोऽदोह आशुश्रुस्यं क्षपा घृणा ।
 तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
 चक्षुर्णं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
 दानदानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
 विशत्याशु पशुभ्यश्च कृप्यादानरुचिः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
 सर्व्वभय्यरतिर्नित्यं सर्व्वकर्मकरोऽशुचिः ।
 त्यक्तवदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
 शूद्रं चैव भवक्षानं द्विजं चैव न पिपत ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
 मान्वातोवाच ।
 के धर्माः सर्व्ववर्णानां चातुर्वर्णस्य के पृथक् ।
 चातुर्वर्ण्याश्रमाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
 नारद उवाच ।
 अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः स्वेयु दारेषु श्रौचमदोह एव च ॥
 आर्ज्व भृशभरणं न वै ते सार्ज्ववर्णकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विद्वत्सुपागच्छेद्दर्शनं स्वकर्मणि ।
 अकुर्वीत विकर्माणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमप्य दद्याद्यजेत च ।
 न विभज्यापि भोक्तव्यं धनं सङ्गिरतीष्यते ॥
 परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥*॥
 चत्विषस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न यानेत यजेत न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीधीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 नियुद्युक्तो दस्युवधे रथी कुर्व्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरोजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
 ये तु युद्धे विजैतारस्ते तु लोकजितो वृषाः ॥
 अविचतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
 चत्विषस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 चत्विष्याणामयं धर्मा निर्गोतो मुनिभिः परः ।
 नास्य कृत्वतमं किञ्चिद्वाज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां जैमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्वाज्ञा महाराज योद्धव्यं धर्मेशीलना ॥
 प्रजाः स्वेयु च धर्मेषु स्थापयेत महोपतिः ।
 धर्मोऽग्राह्यं हि कर्माणि कारयेत् सततं
 प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति श्रुतिः परिपालनात् ।
 कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मैत्रो राजस्य उच्यते ॥*॥
 वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मा वेदसम्मतः ॥
 दानमध्ययनं श्रौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्याः पित्रवह्मन्मर्षयन् ॥
 विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
 गन्तव्या स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय ऋष्या परिहृदे प्रजा ।
 ब्राह्मणैश्चैव राज्ञे च सर्वाः परिहृदे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 वसामेकां पिवेद्भुजं श्रान्तं मियुगं भवेत् ॥
 कम्बाश्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गेकलचुरे ।
 श्रान्तानां सर्व्वबीजानि एषा सांवलरी भृतिः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ।
 वैश्या रक्षति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥*॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणश्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् शौचं वर्णानसुपूर्व्वजः ।
 सञ्चर्याश्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
 पापीयान् हि भग्नं लम्बा वशे कुर्व्याद्दरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अग्र्यं भरण्यो यो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
 कृत्तं वेद्यमशीरीरसुपागद्वानानि च ।

वर्णः

यातयामानि देवानि शूद्राय परिचारिणी ॥
 अध्यायाणि विप्रिणीनि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायेव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥
 यच्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराचरेत् ।
 कस्यनोऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
 देयः पिच्छोऽनपत्याय भर्तव्यो वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्याश्चिदापि ॥
 अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमक्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
 उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्याजयेत न च स्वयम् ।
 पूर्व्वपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥*॥
 श्रीनारद उवाच ।
 ददानीमाश्रमायाश्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् श्रद्धु सन्वाधिसासन ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं मुनिः ।
 ब्रूयादधीतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 ततस्तस्याज्ञया निवृत्तमध्यतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 लाभेन येन केनापि तुष्टिः सङ्गः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥*॥
 एहाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिराजन् ।
 उद्धृत्तं कुलजां कन्यां सुशीलां धर्मचारिणीम् ॥
 अनहवादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृह्णीत प्रथमो धर्म्मोऽतिथिपूर्व्वैव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजामतिपर्य्यस्य गेहान्नवर्तते ।
 स याति नरकं चोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनश्चापि संदिशेत् ।
 पादाश्च मधुपर्कश्च दद्यात् प्रकृतिपूर्व्वकम् ॥
 संवाद्श्च प्रियालापं कुर्व्यात्तेन सहान्ततः ।
 भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 आतिथ्यसदृशं कर्म एहस्यानां न विद्यते ॥
 यस्य निवृत्तिं स्थातिनांस्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सन्वाश्रमाणांमधिको एहाश्रम उदाहृतः ॥
 यस्मात्तस्मिन् समायान्ति भिजायंशाश्रमास्तथाः ।
 पित्रदेवाश्चैव कार्या एहिया सुखमिच्छता ॥*॥
 ज्ञानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 ज्ञानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् ज्ञानज्ञानो एहाश्रमात् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्मवित् ।
 ऊर्द्धरेताः प्रवजित्वा गच्छेत्परवास्तवाम् ॥
 सुते भार्यां परिण्यस्य वनं गच्छेत् सचैव वा ।
 श्रान्तः मुहान्तरात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 चरितब्रह्मचर्य्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्मव्याणीह राजेन्द्र कथ्यन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैरव्यचर्यास्रधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।
 यत्रास्मिन्तशायी स्यान्निरभिरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
 निराशीः स्यात् सर्व्वसमो निर्योगो निर्बिकार-
 वान् ॥

वर्णः

विवेकी धनपूजार्थौ विद्वेषः कर्तव्यः सदा ।
 संसारं स्वप्रवृत्तौ चान्तः समुत्तमानसः ॥
 पत्रमूलफलपत्राहारी जलाशी वायुभोजनः ।
 निराहारोऽथवा मुहोऽहर्निशं तप आचरेत् ।
 एव कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिसोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सञ्जासधर्मवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं लम्बाश्रीं श्रान्त उत्सुकः ।
 योगाभ्यासरतो निवृत्तं धर्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्म्मोऽधर्मविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाद्ये स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥*॥
 अन्यत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे मद्दालसोपाख्याने कूर्मपुराणे २ । ३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥ गणचित्रकमलः ।
 हातीर भुल इति भाषा । तपस्यायः ।
 प्रवेणी २ व्याख्यानम् ३ परिशोमः ४ कुपः ५
 कुपा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिशोमः ८
 कुपम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रट्
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । ऋतेः १
 पाङ्कः २ धूसरः ३ जण्यः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ श्लोकः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
 इति चाभरः ॥ गर्भस्थालकस्य षष्ठं मासि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । शी, २६ ॥ स्वर्गम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पुं क्ली, (वर्ण्यते भिद्यते इति । वर्ण +
 घञ् ।) भेदः । (वर्ण्यते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्णयते रण्यते इति । वर्ण
 + घञ् ।) विज्ञेयम् । इति मेदिनी । शी, २६ ॥*॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अत्रेष्टदानुखश्रीजमागस्याविषदाक्षरम् ।
 अप्ययत्तं प्रलपति यदा सा कुङ्कली तदा ।
 मूलाधारे विष्वगति सुवृष्णां वेष्टते मुहुः ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 अस्यायं । सुखश्रीजमागस्याविषदात् अनेर्मे-
 स्थाह्वितोर्यदा सा कुङ्कली अविषदाक्षरं अवि-
 ष्यत्समचरं यथायत्ने ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्व-
 गति शब्दायते सुवृष्णाश्च मुहुर्वेष्टते । इति
 तट्टीका ॥ * ॥ अस्य कुङ्कलीरूपपदं यथा,—
 “कुङ्कलीभूतसर्पाणामङ्गलियसुपुष्पी ।
 विधामजननी देवी शब्दब्रह्मरूपिणी ।
 द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्व्वगान्धिका कुङ्कली परदेवता ।
 विश्वात्मनापनुहा सा सती मन्त्रमयं जगन् ।
 एकधा गुणिता शक्तिः सर्व्वविष्वप्रवर्तिनी ॥

वर्णाः

वर्णाः

वर्णाः

त्रिपुष्करं खरान् देवी श्रद्धादीनां त्रयं त्रयम् ॥

इति सारदातिलकः ॥

अस्यार्थः । त्रिधा मेति चक्रस्यैवायिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति माण्डकामयीत्यर्थः । सर्व्वगान्त्रेण सर्व्ववर्णान
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णने तन्मध्यस्थायिन्नादियं
कुण्डली । सर्व्वविश्वेषु भयोपादानान् शब्दाद्यं-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति व्यङ्ग्यमन्त्रकण्डलेन तीर्थत्रयम् । स्वरा-
निति उदात्तागुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।

“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दत्रयमयी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मात्सादस्तास्मात्त्रिभोधिका ।
ततोऽर्द्धेऽर्द्धस्ततो विश्वस्तस्मादासीत् परा ततः ॥”

इति सारदायामाचार्याः ॥

मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिका भूतलिपि-
मन्त्रात्मिका वर्णमालिका सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीदिति धोषणा । ततो
ध्वनिरित्यादि ज्ञेयम् । अथ च क्रमः सर्व्वान्तरो-
त्पन्नौ ज्ञेयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा चित्तशक्तिशब्द-
वाच्या । पुनराकाशस्था सेव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या । अचारावस्था
मेव ततोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या । अत्यक्तावस्था
सेव ततः प्राचुर्यान्निबोधिकाशब्दवाच्या । सेव
तदभयप्राचुर्यादर्द्धेऽर्द्धशब्दवाच्या । उक्तं च पदा-
र्थादर्थम् ।

“इच्छाशक्तिबलोद्बुधे ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुरुषपिण्ये च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति
प्रभुः ॥”

असावेव विश्वः स्थानान्तरगतः पराद्यास्थो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
सृदये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदाथादर्शम् ।
‘सन्ना कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अश्रोत्रविषया तस्माद्गुह्यत्वं गुह्यगामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुधुन्नामाश्रिता भवेत् ।
सेव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्याद्विभक्तोद्गमाभिनी ।
सेवोरःकण्ठतालुस्था शिरोब्राह्मरदस्थिता ॥
जिह्वास्पर्शनिर्धृतसर्व्ववर्णपरिपृष्टा ।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्राग्राह्या तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मासौ तजोरूपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशद्धारगुणिता पञ्चाशद्गर्णमालिकाम् ॥

सृते तदर्थतो भिन्नाः कला रत्नादिकान्
क्रमान् ॥”

इति तट्टीका ॥

“अष्टौ स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वास्पर्शश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”

इति शिलासूत्रम् ॥ * ॥

किञ्च ।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुधुन्नारन्ध्रनिगताः ।
व्यक्तिं प्रयाप्ति वदने कण्ठादिस्थानचतुष्टयः ॥
उच्चैरुष्णागण्यो वायुकदात्तं कुरुते स्वरम् ।
नीचैर्गण्योऽनुदात्तश्च स्वरितं तिर्यगागतः ॥
अर्द्धकद्वित्रिसंस्थामिमांश्चाभिलिपयः क्रमात् ।
सयज्ञानहृत्सदोर्ध्वतत्संज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारयोर्गोशादेकाग्रे वर्ण इत्यने ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराक्षयः स्वरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराक्षयः स्वरः ॥
सन्ध्याक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्व्वार्थसाधकाः ।
लवणवर्णयोश्चक्तिर्न वै सम्यक् प्रदश्यते ॥
विश्वसर्गात्मनोर्थात्मिनसोरणपा वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽप्यत्सकतः-

परः ॥

नन्धरः सर्ग एव स्यात् सोष्णामः प्राणकस्तु हः ।
स सर्गः धूपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ॥
वर्गस्यार्धनमात्रेण क स्वरस्यार्धनात्तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंसाधार्त्तु गघो डश्च वृद्धिगतम् ॥
विसर्गस्तासुगं सोष्णा शं चवर्गश्च यं तथा ।
ऋटुरेफसकारश्च मूढ्ङ्गो दन्तगस्तथा ॥
लवणवर्णमनोष्ठानुपूपधानसंज्ञकान् ।
दन्तोष्ठाभ्यां वक्ष तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समी-

रयेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥

सर्गो विसर्ग एव नन्धरो विल्लतः सोष्णामः
सकाररूपः उष्णासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको बह्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् स एव उष्णामः सोष्णामः ।
प्राणश्चासौ को वायुश्चेति प्राणकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गहृत्समर्णनीयाः
कण्ठाः । १ । इवर्णचवर्गयशास्तालयाः । २ ।
ऋवर्णटवर्गरथा मूढ्ङ्ग्याः । ३ । लवर्णतवर्ग-
लसा दन्त्याः । ४ । उवर्णपवर्गोपधानोया
ओष्ठ्याः । ५ । वो दन्तोष्ठ्याः । ६ । ए ये कण्ठा-
तालयोः । ७ । व्यो व्यौ कण्ठोष्ठ्यौ । ८ । इति
शिलासूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।

“यद्गुह्यं सञ्जतस्तेषु वर्णोच्चारविधिं श्रुवे । ।
तव स्नेहान्महेष्टानि । तदद्य कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्नालकावर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत् ।
अ कु षु टु तु पु य शु अष्टौ वर्गाः प्रकीर्णिताः ॥
अ कु हाः कण्ठो वायास्तानुतश्चुयथाः
सृताः । २ ।

ऋ टु रवास्तु मूढ्ङ्ग्याः । इ दन्त्या ल तु ल सा
मनाः ॥ ४ ॥

उपवञ्चोक्षसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्षाद्यैः कण्ठतः स्वराः ॥
ऋहृय जिह्वया मूर्द्धा लृहृयं जिह्वदन्तजम् ।
सुखस्थानाहलो वाच्याः चकारः कण्ठघातजः ।
यज्ञानहृदयसंयोगे भवेत् पूर्व्वस्वरो गुणः ।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्धयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्ध्रश्च तथेष्टतः ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वरवन श्रुतिता व्रजेत् ॥
अथवा योश्चै प्रकाशस्य हृश्रुतिः परमेष्ठरि । ।
हृश्रुतिश्च रादिभ्रगौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै व्याख्या इत्यादौ च ।
रेफादिके तदने वा हकारे समवाच्यता ॥
वर्णः हृद इत्यादौ ।
किन्तु वैजात्यमाश्रय स्फुटं नाज्ञास्य वाच्यता ॥
सु त्व्यध्वनिमाप्रोति यादिस्ये परमेष्ठरि । ।
वास्त इत्यादौ ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु त्रिगणतः ॥
आज्ञानमित्यादौ ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्तववाच्यता ।
प्रजाद अह्वय इत्यादौ ।
मादिस्थे भे च मस्यापि नासिकास्पर्शवाच्यता ॥
उ ड ग न मा विश्वनासिकास्पर्शजः सृताः ।
यकारश्च तृतीयत्वं पदादौ सर्व्वदा व्रजेत् ॥
केयरादावपि तथा अन्धश्च कण्ठमात्रजः ।
नादिस्थप्रसयोऽन्धत्वं स्वरयोगान्तवर्गकं ॥
प्रश्नः स्नान इत्यादौ ।
वर्णाक्षरेषु ङटयोर्वैकृजिह्वादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत् ।
आदिरेफस्तु संभोक्तो हृश्रुत्यो व्रजेत्साम् ।
एव ज्ञात्वा महेशानि । पठेत् फोऽचं अपेक्षमुम् ॥
कवचश्च महेशानि भाग्यथा फलमाप्रयात् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।
“इत्थं स्वरेषु पूर्व्वशक्तिः परो दीर्घः क्रमादिभे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्थुविश्वसर्गावसानकाः ॥
विन्दः पुमान् रवि प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निष्ठा-
करः ।

स्वराणां मध्यमं यत्तु तत्त्वतश्चं नपुंसकम् ॥
विना स्वरेस्तु नान्यथां जायते अक्षरश्चसा ।
शिवशक्तिमयान् प्रादुस्तस्माद्गर्णान् मनोपिणः ॥
कारणान् पञ्चभूतानासृजता माण्डका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशद्विपयः क्रमान् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः विन्दन्ताः सन्धिसम्भवाः ।
पञ्चगः काद्यः ष च ल स ह्रान्ताः सर्गो-
रिताः ॥”

इति सारदा ॥ * ॥

अन्तरदृष्टिकारणं यथा,—
“यास्यासिकेऽपि समये ध्वान्तिः संजायते
यतः ।

वर्गाः

धात्राक्षराणि लृष्टानि पञ्चारूपात्मनः पुरा ॥”
इति व्योतिस्तत्त्वं दृष्टव्यम् ॥
वर्णनेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थं द्रष्टव्यः ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—
“तन्मसकृतबोधार्धमाहृत्य तन्मशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिचित्तवक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥
ॐकारो वर्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्त्वं बिन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
सर्वशीघोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः ।
सावित्री त्रिभिर्ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिकौञ्जं वेदसारी वेदयोजमतः परम् ।
पञ्चरस्मिन्त्रिकूटं च त्रिभवे भवनाशनः ॥
गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रदः प्रभुः ।
अक्षरं मातृकासूत्रानादिरहेतुमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चकमात्रिकः ।
पूर्णादरी लृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥
महाब्राह्मी वामदेवो धनेशः केशवोऽन्वितम् ।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिहरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाद्यो ह्रस्वः करसुः प्रणवाद्यकः ।
ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाग्निनी वियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठी प्रतिपत्तिधरंश्रिनी ।
अकर्मण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मण्यः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यहृत्तकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इन्धरः ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥
पितामहो द्विटान्तोऽभूः क्रिया कान्तश्च
सम्भवः ।
द्वितीया मानदा काशीविजराजः कुञ्जो वियत् ।
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुलो भगमालिनी ॥ आः ॥
इः स्रष्टा शास्त्राली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमथो माधवस्तुष्टिर्दक्षेनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विप्रविना-
यकः ।
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्रता च पावकः ॥
इः ॥
इन्दिभूर्त्तिर्महामाया लोलाची वामलोचनम् ।
गोविन्दः प्रेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
विष्णुलक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कलोत्तरीयो भेरुखा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थो बिन्दुमालिनी ।
वैष्णवो वेन्दवो जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कौर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका ।
कुचदन्तं तन्त्रं च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ इः ॥
उः शङ्करो वर्तुलाची भूत कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकणः षडवक्तो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रसुधुतिर्विष्णुविश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नखेटिका पुष्टिः पञ्चमी वद्विवासिनी ॥
चेटिकास्थानं चैत्रिका इति वा पाठः ।
कामप्रः कामना चेशो मोहिनी विप्रहृन्मही ।
दृष्टः कुटिला श्रीचं पारङ्गीपो हयो हरः ॥

वर्गाः

दृष्ट इति कुचचित् पाठः । उः ॥
जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रीधनो मभूच्छदनः ।
कामराजः कुलेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
अर्घोशो भैरवः स्रष्टो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विलासिनी विप्रकर्मा लक्ष्मीयो रूपकर्षिणी ।
महाविदेवरो यथा षष्ठी भूः काम्यकुञ्जकः ॥
॥ जः ॥
ऋः पूर्वेर्घसुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भाषभूतिः क्रिया क्रूरा रचिका नासिका धृतः ॥
एकपादश्रियो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिगणनायकः ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्वगिरिश्च सप्तमी ॥
मेघः स्थानं मेघ इति च पाठः ॥ ऋः ॥
ऋः क्रोधोऽतिथिग्रो वाणी वामनोऽगोऽथ
श्रीधृतिः ।
ऊर्ध्वसुखी निशानाथः पद्ममाला विनष्टधोः ॥
शश्रिनी मोचिका श्रैष्ठा देवमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताह्वयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
कोमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलासे पावको गन्धकर्षिणी ॥
मिवस्थाने मवेति वा पाठः । ऋः ॥
लः स्यात्तुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धृन्वो वको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो वृष्टेशः कौन्तरुद्रकौ ॥
वृष्टेशस्थाने वाहृग इति वा पाठः ।
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
चित्ताकर्षिणीस्थानं चिन्ताकर्षिणी इति वा
पाठः । लः ॥
लृकारः कमला हर्षा हृषोकेशो मभून्ननः ।
स्रष्टा कान्तिर्वागमण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिज्ञत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो
वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वघा कान्तो नित्या शुद्धः शुचिः
क्षती ॥
विश्वघास्थाने विश्वघा इति वा पाठः ।
स्रष्टो धैर्याकर्षिणी च एककी दशुजपष्टः ॥ लः ॥
एकारो वास्तवः शक्तिर्भिरुद्रीशोऽहो भगं मरुत् ।
स्रष्टा भूतोऽहंकेशो च व्योत्स्ना अह्ना प्रमर्द्धनः ॥
भूमस्थाने श्रुत इति वा पाठः ।
भयं ज्ञानं हाषा धीरा जह्वा सर्वमसुद्धवः ।
वद्विष्णुर्भगवती कुण्डलो मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिकेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
ऐलंका भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी
विसुः ।
दद्या दामोदरः प्रशोऽधरो विह्वलसुस्थपि ॥
चमालको जगद्योनिः परः परनिबोधकत् ।

वर्गाः

ज्ञानात्मना कपर्दी श्रीः पीठेशभिः समाह्वकः ॥
त्रिपुरा लोहितता रात्री वाग्भवो भौतिकसासनः ।
महेश्वरो हादशी च विमलश्च सरस्वती ।
कामकोटो वामजातुरंशुमान् विजया जटा ॥
॥ ऐः ॥
ओकारः सत्यपीयूषो पञ्चमास्यः श्रुतिःस्थिरा ।
सटीजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
आप्यायनी चोत्तमो लक्ष्मीर्वाणी सुखी द्विज ।
उद्देश्यदर्शकस्तोत्रः कैलासो वसुधाधरः ॥
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ।
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ॥
त्रैलोक्यविजया प्रचा प्रीतिर्बीजादिकर्षिणी ॥
॥ षोः ॥
ओकारः शक्तिको नाशस्त्रिजसो वामजङ्गकः ।
मनुवद्वयदेशश्च शुकुर्कणः सदाशिवः ॥
अघोदन्तश्च कण्ठोऽहो सङ्कर्षणः सरस्वती ।
आज्ञा चोर्ध्वसुखी शान्तो व्यापिनो प्रकृतः
पयः ॥
अनन्ता ज्वालनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।
नेत्रमात्माकर्षिणी च ज्वालामाग्निजिका भृगुः ॥
योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । ओः ॥
अङ्कारश्चक्षुषो दम्भो घटिका समगुह्यकः ।
प्रदुम्भः श्रीसुखी प्रीतिर्बीजयोनिवृद्धध्वजः ॥
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
परं प्रश्री प्रमाणीशः सोमबिन्दुः कलानधिः ।
अङ्कारश्चतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिरः शम्भुर्नेशश्च सुखदुःखप्रवर्त्तकः ।
पूर्णिमा रवतो शुद्धः कन्या चरविधम्रविः ॥
अन्तताकर्षिणी शून्यं विचित्रा योमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुञ्जिका चैव बुद्धुदः ॥
॥ अं ॥
अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णान्धता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिस्त्रिद्यासुखी सुखम् ॥
द्विबिन्दुरसना सोमाऽनिवृद्धो इ.खरुचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्नृपाकरः ॥
सुन्दरो सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥
कः क्रीधोशो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।
कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥
चक्रो प्रजापतिः लृष्टिर्दक्षस्त्वयो विश्राम्यतिः ।
अनन्तः पार्थिवो विश्वरूपापिनो परमात्मकः ॥
दक्षस्त्वस्थाने दक्षकन्यो इति वा पाठः ।
वगाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽन्धः शिवो
जलम् ।
महेश्वरी तुला पुष्या मङ्गलश्चरणं करः ॥
नित्या कामेश्वरी सुष्वाः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
खः प्रचण्डः कामरूपो ऋद्धिर्द्विजः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
श्रिखण्डी दन्तजातीशः कपोलिकोऽरतो यदि ।
शून्यं कपालो कल्याणो सूर्यकर्णोऽजराभरः ॥
सुधापेया चण्डलिङ्गो जनायाङ्गारखण्डर्गो ॥
॥ खः ॥

वर्गाः

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
 प्राङ्गो पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सव्यः ।
 स्मृतिः ॥
 सव्यसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाश्वः शिवदर्शनः ।
 विश्वात्मा गौः पृथग्रपा बालवह्निर्लोचनः ॥
 गौतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
 भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥
 लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
 वः खड्गो घुर्चुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
 न्तकः ।
 वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी चौरनायकः ॥
 मरुचिन्मरुतो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
 लम्बोदरा ज्वालन्तं नन्देशो हनन ध्वनिः ।
 ज्योतिषविद्या संज्ञा काभाख्यमनघामयः ॥६॥
 उः शङ्खो भैरवश्चो बन्धुसंतः शिशुप्रियः ।
 एकद्वी दक्षनखः खर्परौ विषयशुद्धा ॥
 कान्तिः श्वेताश्वो धीरो द्विजात्मा ज्वालनी
 वियन् ।
 मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशो चात्मनायकः ॥
 एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरश्चन्द्रमा यतिः ।
 शिवयोगी नीलकण्ठः कामेशो च मयाशुको ॥
 ॥७॥
 चः पुष्करो हृली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
 चर्मसुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निही ॥
 भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
 एकरूपो रश्मिः कूर्मश्चासुखा दीर्घवासुकः ।
 वामबाहुर्मलभाया चतुर्भुजस्वरूपिणी ॥
 दयितश्च द्विनत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः ।
 चन्दनं चन्द्रमा देवश्च तनो श्चिको बुधः ॥
 देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुणो ।
 अन्नङ्गमेखला वायुर्मदनी च म्हालधनी ॥ च ॥
 हृष्टन्दनं सुपुत्रा च पशुः पशुपातन्वतिः ।
 निर्मलं तरल वद्विभूतमात्रा विलासिनी ॥
 एकनेत्रश्च श्यली द्विभिरा वामकुपरः ।
 गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
 माता निशाचरः पायुञ्जितः स्थितिशब्दकः ॥
 ॥८॥
 जः श्रवो वानरः शूला भोगदा विजया स्थिरा ।
 ललदेवो जयो जेता धातकी सुमुखी विभुः ॥
 लम्बोदरो स्मृतिः प्राखा सुप्रभा कर्तृका धरा ।
 दीर्घबाहू रश्मिर्हसो नन्दो तजः सुराधिपः ॥
 जवनी वेगितो वामो मानवाक्षः सदात्मकः ।
 चम्पावतेश्वरो वेगो चामोदा मद्रिञ्जलः ॥ जः ॥
 भोः भङ्गारी गृहो भङ्गावायु सव्यः घडुप्रतः ।
 अजेशो प्राविणी नादः पाशो जिह्वा जलं
 स्थितिः ॥
 विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
 दीर्घबाहुवलो रूपमाकन्धितः सुचञ्चलः ॥
 दुर्मुखो नष्ट आत्मा वान् विकटा कुम्भमण्डलः ।
 कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपञ्चकः ।
 दक्षसाहस्रस्रस्र पायात्मा अङ्गनः खरः ॥
 ॥९॥

वर्गाः

जकारो बोधनी विन्धा कङ्कली मखदो विघ्न ।
 कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गलनखरो वक्रः ॥
 कङ्कलीस्थाने कुङ्कली मखदस्थाने सुखद इति
 वा पाठः ।
 सर्वेशचर्चिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
 धर्मकपादौ सुमुखी विरजा चन्दनश्वरो ॥
 बुद्धिस्थाने मिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
 पाठः ।
 गायनः पुण्यधन्वा च रागात्मा च वरा-
 चिणी ॥ जः ॥
 टट्टकारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
 सुकुन्दो विनदा एष्ठी वेणुवो वारुणो नवः ॥
 सोमवा स्थाने सोमेश इति कश्चित् पाठः ।
 दक्षज्जकार्हचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
 दृष्टस्वार्धगुञ्जिता प्रमोदा विमला कटिः ।
 राजा गिरिर्महाधनुर्गनात्मा सुमुखी
 मरुत ॥ टः ॥
 ठः शून्यो मङ्गरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
 चया ।
 वनजो नन्दनो जिह्वा सुनञ्जर्णकं सुधा ॥
 वन्तुलः कुङ्कली वद्विरन्दनं चन्द्रमण्डलः ।
 दक्षजानकभावश्च देवभक्त्यो दृष्टहनिः ॥
 एकपादो विभूतिश्च ललाट सव्यमित्रकः ।
 श्यधो नलिनी विष्णुर्मदेशो यामगोः
 शशी ॥ ठः ॥
 डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी
 प्रियः ।
 कौमारी शङ्करस्त्राशक्तिवक्रो नदको ध्वनि ॥
 दुरूहो जटिला भीमा द्विजङ्गः पृथिवी सती ।
 कौरगिरि, चमा कान्तिर्नाभि, स्वाती च
 लोचनम् ॥
 जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
 रिति वा पाठः ॥ डः ॥
 टो टक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञशादनदेश्वरः ।
 अर्हन्तरीश्वरस्त्रोयमीश्वरो त्रिश्रिखो नवः ॥
 यज्ञशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
 इत्यपि पाठः ।
 दक्षपादाङ्गुलैर्बलं सिद्धिदक्षो विनायकः ।
 प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिनिर्गणो निधनो ध्वनिः ॥
 प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
 विघ्नेश, पालिनी त्वकधारिणी क्रोडपुष्ककः ।
 यलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमन्तो रतिः ॥
 तक्कस्थाने त्वकश्च इति वा पाठः ॥ डः ॥
 यो निर्गुणं रतिज्ञानं जन्मन, पतिवाहन ।
 जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
 दिमुखं क्रोडवी श्रोत्रं सन्द्विवोधनो मता ।
 त्रिनेत्रो मानुषो योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
 माधवः शङ्कितो वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥
 सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ ङः ॥
 तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
 वामस्त्रिक्वामकशौ च कामिनी मध्य-
 कर्णकः ॥

वर्गाः

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
 आघाटी तखतुखश्च कामिका पृष्ठपुष्ककः ।
 रत्नकश्च ध्याममुखी वाराही मकरोदरणा ॥
 आघाटीतखतुखस्थाने आघातान्तान्तान्तुदक्ष
 इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकश्च इति वा पाठ ।
 सुगतीर्हसुखा बुद्धजागुश्च क्रोडपुष्ककः ।
 शम्भो विश्वामरश्चक्षत्राशुराधा च सौरक ॥
 बुद्धस्थाने दृष्ट इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
 पाठः ।
 जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
 थ, स्थिरामी महाशस्त्रिर्ध्याशो भयानकः ।
 शिली शिरसिजो दृष्टी भद्रकाली शिलोत्तयः ॥
 लण्यो बुद्धिचिकर्मा च दक्षनाश्राधिपोरमर ॥
 वरदा भोगदा केशो वामजान रसोन्नलः ॥
 लण्यो बुद्धिचिकर्मा स्थाने लण्यो वद्विचिकर्मा
 इति वा पाठः ।
 लोलौज्ज्वयिनी गृह्यः शरश्चन्द्रो घटारकः ॥
 लोलौ इत्यादिस्थाने लोलौज्ज्वयिनीपूर्वगुणेश्वर-
 चन्द्रवाकरो इति वा पाठः । थः ॥
 दोद्रीशो धातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् ।
 दान ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहवनी धरा ॥
 दाता दलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
 सुपुत्रा योगिनी सद्यः कुङ्कली वामगुणकः ।
 कात्यायनी शिष्या दुर्गा लङ्गना नात्र
 कण्ठकी ॥
 लङ्गनास्थाने सङ्गना कण्ठकीस्थाने कण्ठकी
 इति वा पाठः ।
 स्वस्तिक कुटिला रूपः लण्योभोमाजनेन्द्रिय ।
 धर्मद्वेषामदेवश्च भ्रमा बहुसुचक्ष्मा ॥
 धर्मद्वेषस्थाने धर्मद्वेष बहुस्थाने वद इति वा
 पाठ ।
 हरिदा पुरमन्त्री च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥ टः ॥
 धो धनार्थो रश्मिः स्थाणुः शान्तो योगिनी
 प्रियः ।
 भीमेशः शङ्कितो तोषो नागेशो विश्वपावनी ॥
 धनार्थस्थाने धनार्थ इति वा पाठः ।
 धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्म प्रियो मति ।
 पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मप्रवृत्तम् ॥
 धरणाचिन्तास्थाने धरणा चिन्ता इति वा
 पाठ ।
 सन्धर्षो मोहनी लज्जा वञ्चतुष्टा धर धरा ।
 वामपादाङ्गुलैर्बलं च्युष्टा सुरपुरं भयः ।
 स्वर्गात्मा दीर्घजङ्गा च धर्मेशो धनमथय ॥ धः ॥
 नो गञ्जिनी चमा सौरिन्त्राश्वी विश्वपावनी ।
 मेघश्च सधिता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽन्नन ॥
 वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
 ऊर्ध्वतामी दिरक्षश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
 वेनतयस्तुतिर्वन्म तरङ्गिर्वालिरागमः ॥
 वामनो ज्वालनी दीर्घो निरीहः सुगतत्रिघ्न ।
 श्रद्धात्मा दीर्घयोगी च हस्तिनाप्रवेशकौ ।
 गिरिनायकनीलौ च शिवो नादिर्महा-

वर्णः

पः प्रप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
 गृहकर्ता निधिः श्रेयः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
 तपन पालनः पाता पद्मरेणुर्निर्झनः ॥
 भावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्हरः ॥
 पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
 वा पाठः ।
 उजपाश्वर्य सेनानी मरीचि पवनः शनिः ।
 उजुशं जयनी कुम्भोलसं रेखा च मोहकः ॥
 कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेखा इति
 वा पाठः ।
 सृष्टा द्वितीयमिन्द्राणी लोकाची मन
 आत्मनः ॥
 आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
 फः सखी दर्शनी भूम्ना वामपार्श्वे जगद्गनः ।
 जया पादः शिखा रीती फेनकारः श्राखिनी
 प्रियः ॥
 उमा विष्टुः कालकुञ्जिनीप्रियपावकौ ।
 पलयाग्निनीलपादोत्तरः पशुपतिः शशी ॥
 फल्कारी यामिनी यक्ता पावनी मोहवर्द्धनः ।
 निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
 यक्तास्थाने भक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
 इति वा पाठः । फः ॥
 जो वनी भृशरी मार्गो घर्षरी लोचनप्रियः ।
 प्रचेताः कलसः पक्षो स्थलगणः कपर्दिनी ॥
 पञ्चवशी भया मातुः शिखिवाही युगन्धरः ।
 सुखविन्दुम्वली घण्टा योडा त्रिलोचनप्रियः ॥
 सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
 ज्जिद्विनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवलिप्रियः ।
 सुरभर्मस्वविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
 सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
 षष्ठो पुरश्च पेटा च मोदको गगनं प्रति ।
 पुष्पाघाटामध्यलिङ्गी शनिः कुम्भलनीयकौ ॥ वः ॥
 मः ज्ञाना भ्रमरो भीमो विश्वरत्तिर्निश्चातवम् ।
 द्विरण्डो भूषणो मूलं यश्चञ्चल्य वाचकः ॥
 निश्चातवस्थाने निश्चातभयं इति वा पाठः ।
 नञ्चं भ्रमणा दीप्रिवयो भूमिः पयो गमः ।
 नाभिभद्रं भद्राबाहुविश्वरत्तिर्विताडकः ॥
 वयःस्थाने भय इति विताडकस्थाने विश्वरत्नक
 इति वा पाठः ।
 पाणात्मा तापिनी वञ्चा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
 भीमसेनः सुधासेनः सुखा मायापुरं हरः ॥
 वञ्चस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
 पाठः । मः ॥
 मः कालो ज्ञेशिनः कालो महाकालो महा-
 न्तकः ।
 विकृष्टो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः ॥
 वसुधास्थाने वस्तुदा इति वा पाठः ।
 कालभद्रो जया मेधा विश्वादीप्रसंज्ञकः ।
 कटरश्च भ्रमानातं लक्ष्मामातोयवन्धनौ ॥
 दाप्रस्थाने दीप्र इति वा पाठः ।
 विपिं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
 प्रमत्तः प्रियच्छुद्रः सञ्जाज्ञो वृद्धमखलम् ॥

वर्णः

भातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणाभरथो वियन् ॥
 रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
 यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
 युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्चिः प्राणसंवरकः ॥
 युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
 शक्ता भ्रमो जटो लोला वायुवेगी यशस्करी ।
 सङ्कर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
 चान्द्रीयो व्यापकास्वयागो ह्योमो यानं प्रभा
 सुखम् ।
 चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुष्टा सुमुखेश्वरी ॥
 प्रभास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
 त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भृङ्गनायकः ।
 तेनमः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
 त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येमन
 इति वा पाठः ।
 मेष्ठः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
 मेष्ठस्थाने संष्ट इति वा पाठः । यः ।
 रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोजसो मतः ।
 प्रकाशा दर्शनी हीरो रतज्ज्या परं बली ॥
 स्त्रोजसस्थाने स्त्रोजन इति रतज्ज्यास्थाने रक्त-
 ज्ज्या इति वा पाठः ।
 सुजङ्गशी मतिः सूर्यो धातु रक्तः प्रकाशकः ।
 व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वृद्धमखलम् ॥
 दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशुस्थाने दक्ष्यंशु
 इति वा पाठः ।
 उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
 प्रजातिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
 वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
 श्रीकण्ठ उद्या हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्थोनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
 श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
 लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
 वलानुजः पिणाकीशो व्यापको मानसंज्ञकः ॥
 माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
 खडगी नारीशतं देवी लवणं वारुणी मतिः ।
 शिखा वाणी क्रिया माता भासिनी कामिनी
 प्रिया ॥
 मृतस्थाने मृडमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
 पाठः ।
 ज्वालनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः ।
 विधमात्ममन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
 मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
 पाठः । लः ।
 वो वालो वारुणी सञ्जा वरुणी मेदसंज्ञकः ।
 खडगीशो ज्वालनी वङ्कः कलमध्वनिवाचकः ॥
 वङ्कस्थाने रङ्क इति कलमध्वनिस्थाने कलसंरवि
 इति वा पाठः ।
 उत्कारीशस्तु ना वीतो वञ्चा स्फिक् सागरः
 शूचिः ।
 त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेयो यमसादनम् ॥ व ॥
 शः सयश्च कामरूपी कामरूपी महामतिः ।
 सौख्यनामा कुमारीशस्य श्रीकण्ठो तृषकेतनः ॥

वर्णः

वृषभः शयनं शान्ता सुभगा विष्कलिङ्गिनी ।
 न्युर्देवो महालक्ष्मीर्भैरवः कुलकौलिनी ॥
 बाहुर्हसो विद्युत्कणं हृदयङ्गाङ्गुशः खलः ।
 वामीरुः पुष्करीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
 हंसस्थाने हंसिना इति वा पाठः । शः ॥
 षः श्वेती वासुदेवश्च पीता प्रजा विनायकः ।
 परमेष्ठो वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
 पीतास्थाने प्रीता इति प्रजास्थाने अह्ना इति
 वा पाठः ।
 लम्बोदरो यमौजेशः कामधुकं कामधूमकः ।
 सुश्रीरुद्रा तृषो लज्जा मरुद्गण्यः प्रियः शिवः ।
 कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
 सूर्यात्मा चतरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
 कलकण्ठो मध्यभित्ता बुद्धात्मा मजपुः शिवः ॥ यः ॥
 सो हसः सुयशा विष्णुर्भृषीश्वरश्चञ्चकः ।
 जगद्गोत्रं शक्तिनामा मोहं वैश्रवती भृगुः ॥
 सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने मोहं इति
 वा पाठः ।
 प्रकृतिरीश्वरः सुहो प्रभा श्वेता कुलोच्चलः ।
 दक्षपादो नृतनं ब्राह्मी परमात्मा परोत्तरः ॥
 सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो तृकोदरी ।
 प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः भीमो हिरण्यपुः ॥
 दुर्गोत्तारिणि सन्तोहाञ्जीवो नृनिर्मनोहरः ॥
 दुर्गोत्तारिण्यस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सन्तो-
 हात्स्थाने सन्तोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
 इति वा पाठः । सः ।
 हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
 पतिः ।
 नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिला मलः ॥
 मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
 परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
 नृगो भयो रुणास्थाणुः क्रुटकूपविरावणः ॥
 यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
 इति क्रुटकूपविरावणस्थाने क्रुटकूपविरावण
 इति वा पाठः ।
 लक्ष्मीर्भैरवः शम्भुः प्राणशङ्किललाटजः ।
 स्वकोपविराणः शूलो चैतन्य पादपूरणः ॥
 भविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
 सकोप इति वा पाठः ।
 महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मनः ।
 विन्दुर्दगी प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
 दक्षपादः सदाशम्भुः शाखीटः सोममखलम् ॥ हः ॥
 ङः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हृद्यवहा सिता ।
 व्यापनी शिवदा कंतुजगत्पारमरं हटः ॥
 स्वौर्द्वहानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
 जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ङः ॥
 ञः कोपस्तुम्बकः कालो रूचः संवसेकः परः ।
 वृसिंहो विदुता माया महातेजा युगान्तकः ॥
 स्तुम्बकस्थाने स्तुम्बक इति रूचस्थाने यक्षमिति
 परस्थाने पय इति वा पाठः ।
 परात्मा क्रोधसंहारौ वलान्तो मेरवाचकः ।
 सर्वज्ञः सागरः कामः संयोगान्धस्त्रिपूरकः ॥

वर्णतू

बलान्तस्थाने गलान्त इति वर्णाङ्गस्थाने सर्वान्ग इति वा पाठः ।
 चेषपालो महाचोभो मातृकान्तानलक्षयः ।
 मुखं कथयद्दानता कालजिह्वा गणेश्वरः ।
 क्वायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीललाटकः ॥”चः ॥
 इति मन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं समाप्तम् ॥
 वर्णकं, क्ली, (वर्णयतीति । वर्ण + क्तुल् ।) हरि-
 तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्यं
 पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
 नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकः, पुं, क्ली, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 विशेषणम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के, १५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १२१ । २०७ ।
 “वर्णकादींस्तथा गन्धार्थो रयित्वेह मानवः ।
 कुक्षुन्दरित्वाप्रोति राजन् । लोभपरायणः ॥”)
 वर्णकः, पुं, क्ली, (वर्णयते रच्यतेऽनेनेति । वर्ण +
 घञ् । स्वार्थे कन् ।) चिकुलहरितालकाचनीली-
 कादिः । इत्यमरभरती ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । १८६ ।
 “कर्त्ता निन्दति लुप्त्यति कः स्मरफलकस्य वर्णकं
 सुम्भः ।
 को भवति रत्नकण्टकमन्दते कस्याश्चिरुदेति ॥”)
 वर्णकः, पुं, (वर्णयति श्रुत्यादीन् विस्तारयतीति ।
 वर्ण + क्तुल् ।) चारणः । इति मेदिनी । के, ५२ ।
 मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकविः, पुं, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
 धारः । यथा,—
 “मसीधानी मसिमणिर्मैलान्मुर्वर्णकूपिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णचारकः, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
 विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्तुल् ।) चित्र-
 कारः । इति शब्दमाला ॥
 वर्णश्लेषः, यु (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये श्लेषः प्रथमोत्-
 पन्नात् गुणोत्कर्षत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णश्लेषः, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
 वर्णन श्लेषः श्लेषः ।) स्ववर्णापेक्षोत्तमवर्णः ।
 पारिभाषिकशून्यवर्णकपूर्वपारिभाषिकवर्ण-
 श्लेषकन्याविवाहनिषिधी यथा,—
 “मीनकर्कटहृत्कविप्राः
 सिंहतुलाधनुः चन्द्रिय उक्तः ।
 कुम्भनरहयमेवविशः स्यु-
 म्भेकरहृत्स्त्री कथितावराजतिः ॥
 वर्णश्लेषा च न्नारी वर्णशून्यश्च यः पुमान् ।
 तयोर्विवाहे ऋद्युः स्यात् घस्तावाप्ताश्च
 संशयः ॥”
 इति ज्योतिषतन्त्रे वर्णोत्तमम् ॥
 वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिविव ।) लेखनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णध

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
 इति हारावली । २१२ ॥
 वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
 र्दुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
 यकम् । इति अटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
 वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + ढप् +
 ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
 दातरि, त्रि ॥
 वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यच्च ।) लिपिः ।
 तत्पर्यायः । लेखः २ वाचकहृत्कारकः ३ स्वस्ति-
 सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां कर्त्तव्यं कर्म । तद्-
 यथा,—
 “यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं घटकस्माणि द्विजोत्तमाः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मश्चक्षत्रियवैश्ययोः ।
 दक्षो युद्धं क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्यते ॥
 शूद्रवैव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णमाधनम् ।
 कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
 चामा दसो दया दानमलोभस्याग एव च ।
 आर्जवं चानसूया च तीर्थानुमरणं तथा ॥
 सत्यं सन्तोष आस्तिव्यं श्रद्धा चैन्द्रियनिग्रहः ।
 देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
 आह्वसा प्रियवादिह्यमपेभ्युभयमकल्कता ।
 समासिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽत्रधीम्मनिः ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
 धनाम् ।
 स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेऽप्यपलाधिनाम् ॥
 वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममशुवर्त्तनाम् ।
 गान्धर्व्यं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तनाम् ॥”
 इति कौर्म २ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 अपि च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “हारीतस्तानुवाचाय तेरेव चोदितो मुनिः ।
 श्रद्धन्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि शास्त्र-
 तान् ॥
 वर्णानामाश्रमाणाश्च योगशास्त्रश्च सप्तमाः ।
 यज्ञज्ञात्वा मुनयो नित्यं सुच्यते जन्ममन्वनात् ॥
 ब्राह्मण्या ब्राह्मण्येवैव उन्मन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
 जज्ञस्यारो ऋगो यज्ञ स्वभावात् प्रवर्त्तते ।
 तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
 अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं पतिग्रहश्चैव कर्मघटक्रमिहोच्यते ॥
 अध्यापनश्च त्रिविधं धर्मार्थं चात्मकारणम् ।
 शुश्रूषाकारणश्चैति त्रिविधं परिकीर्त्तितम् ॥
 नैयामन्यतमी वापि दृश्यते यच्च मानवे ।
 तच्च विशा न दातव्या पुत्रवैव हितैविषया ॥
 शोभानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च भोजयेत् ॥

वर्णध

विदितान् प्रतिग्रहानि चैव दृष्टव्यं धर्मप्रसिद्धये ॥
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं सुची देशे समाहितः ।
 यजेद्यज्ञं यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥
 नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्मं कुर्व्यात् प्रयत्नतः ।
 गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमत्तन्त्रतः ॥
 सायं प्रातरुपासीत विधानार्थं द्विजोत्तमः ।
 ज्ञतश्चानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
 अतिपिच्छागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तिमो यही ।
 अन्धानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
 स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्त्तितः ।
 सत्त्ववादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
 अकर्मणि च संप्राप्ति प्रमादे नैव रोचयेत् ।
 प्रियां हिनो वदेद्वाचं परलोकाविरोधिनीम् ॥
 एष धर्मः ससृष्टिो ब्राह्मणस्य समासतः ।
 धर्ममेव नु यः कुर्व्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 हारीत उवाच ।
 क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 येन येन प्रवर्त्तन्ते विधिना क्षत्रियादयः ॥
 राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्मस्य पालयेत् ।
 कुर्व्यादध्ययनं सन्त्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
 दद्याद्दानं द्विजायैभ्यो धर्मं बुद्धिसमन्वितः ।
 देवब्राह्मणभक्तश्च पित्राचार्यपरस्तथा ॥
 धर्मस्य वै जयाकाङ्क्षी अधर्मस्य विवर्जयेत् ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥ ३३ ॥
 मोरचं क्षत्रियाण्यं कुर्व्याद्द्वैश्वो यथाविधि ।
 दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशूद्रघनां तथा ॥
 लोभदम्भविनिर्मुक्तः सत्त्ववागनस्ययकः ।
 स्वदारनिरतो दान् परदारविवर्त्तितः ॥
 धनेर्विप्रान् समभ्यर्त्तयत्काले त्वयाचितः ।
 अप्रमत्तः स्वधर्मेषु वर्त्तते देहपातनात् ॥
 यज्ञाध्ययनदानानि कुर्व्यात्तन्त्रमत्तन्त्रतः ।
 पित्रकार्येषु तत्काले नारसिंहाचरन् तथा ॥
 एतद्द्वैश्वस्य कर्म्मार्त्तं स्वधर्मेऽनुतिष्ठतः ।
 एतदासेचमानसु सुक्तः स्यात्तत्र संशयः ॥ ३४ ॥
 वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्व्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
 दासवत् ब्राह्मणानाम् विशेषेण समाचरेत् ॥
 अयाचितः प्रदाना स्थानं क्षयं तृत्तार्थमाश्रयेत् ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्त्रतः ॥
 शूद्राणां मासिकं कार्यं तपनं न्यायवर्त्तनाम् ।
 धारयं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ॥
 स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्त्तितः ।
 पुराणश्रवणं विप्रान्तरसिद्धस्य पूजनम् ॥
 तथा विप्रमस्कारस्तथा सत्त्वं दिने दिने ।
 सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्त्तनम् ॥
 इत्थं कुर्वन्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 स्थानमेन्द्रमवाप्नोति व्यक्तपापः प्रपुण्यकृतः ॥
 इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायौ ॥ ३४ ॥
 अन्वयः ।
 मदानुवाच ।
 “दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधोदितः ।
 धर्मान् नान्यचतुर्विधां धर्मैस्तस्यापदं विना ॥
 याजनाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

वर्गाध

एतत् सव्यं समाख्यातं त्रितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः चतत्रयस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्मः प्रोक्तः चित्तं रक्षा श्रद्धाजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि त्रिधैव सः ।
त्राणिष्यं पाशुपाल्यश्च ऋषिश्चैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः श्रद्धधर्माऽपि जीविका कारककर्मजा ॥
तद्विद्वानि शुश्रूषा पोषणं क्रयप्रक्रयैः ।
वर्गधर्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमास्तयः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे भद्रालसाशुशासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सव्यगुपजावेषुः षट्कर्मणां यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्मण्ययजन्मनः ।
यस्मान् कर्मणामस्य जीणि कर्मणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विपुद्वाश्च प्रतिग्रहः ॥
त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् चतत्रयं प्रति ।
अध्यापनं याजनश्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथेवैते विवर्तन्ते त्रिणि स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मरुराह प्रजा-
पतिः ॥
श्रद्धास्वभस्त्रं चतत्रस्य वयिक्पसुक्त्रिविधः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चतत्रयस्य च रत्नयम् ।
वार्ताकर्मैव वैश्वस्य विश्वदानं स्वकर्मसु ॥
अजीवंस्तु यथोक्तं ब्राह्मणः स्वैर्न कर्मणा ।
जीवेत् चतत्रयधर्मैश्च स ह्यस्य प्रव्यवन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ॥
ऋषिगौरवमास्या जीवेद्वैश्वस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्तापि जीवंस्तु ब्राह्मणः चतत्रयोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां क्षत्रिं यत्रेन वर्जयेत् ॥
क्षत्रिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगच्छता ।
भूमिं भूमिश्रयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोत्सुखम् ॥
इदं तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्मेनेपुणम् ।
विटपण्यसुद्धतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सञ्ज्ञानसानपीहेतुं कृताञ्जल तिलः सह ।
अस्मिन् लवणश्चैव पशयो ये च मानुषाः ॥
सर्वंश्च तान्तव रक्तं प्राणसौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि कलमूले तथौषधीः ॥
अपः शूलं विषं मांसं सोमं गन्धंश्च सर्वशः ।
श्वीरं शौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्याश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मदां नीलींश्च लाक्षाश्च सर्वांश्चैकग्र्यास्तथा ॥
कामस्तुवाद्य कथ्यान् स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् सुहान् धर्माधर्मचर-
स्थितान् ॥
भोजनाभ्यङ्गनादानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
क्षमिभूतः श्वविष्टायां प्लवभिः सह मञ्जति ॥
सद्यः पतति मत्सेन लाक्ष्या लवणैश्च च ।
चाहेय शूद्रो भवति ब्राह्मणः श्वीरविक्रयात् ॥

वर्गाध

इतरेषाम्नु परग्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सपरान्नेण वैश्वभावं नियच्छति ॥
रसा रसेर्निमातया न त्वेव लवणं रसेः ।
कृताञ्जलाकृताञ्जने तिला ध्यान्वितं तत्समाः ॥
जीवेद्वैतेन राजन्यः सर्वेणायनयङ्गतः ।
न त्वेव ज्ञायसीं वृत्तिमभिमन्यते कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा नङ्गं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्मो विगुणो न पारव्यः स्वतुष्टितः ।
परधर्मैश्च जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मैश्च शूद्रवृत्तापि वर्णयेत् ।
अनाचरन्नकाय्याणि निवर्तते च शक्तिमान् ॥
अशक्तुश्च शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदाराद्वयं प्राप्नो जीवेत कारकर्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरतिः श्रुश्रूयन्ते द्विजातयः ।
तानि कारककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सोद्विभ्रं धर्मं समाचरेत् ॥
सञ्ज्ञतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मण्यलनयङ्गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मतो गोपयते ॥
नाध्यापनाद्याजनादा गच्छताहा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥
जीवितान्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तैः सुतं हनुमुपासपद्वुसुचितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥
अमांसिच्छन्नातांऽतुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षायै वामदेवो न लिप्रवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधासुप्तो सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिग्रहाद् वृधोक्षच्छो महातपाः ॥
क्षुधासुप्तात्तुभ्यागाद्विश्वाभिन्नः श्वजाघनीम् ।
चखालहस्तादाद्य धर्माधर्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहाद्याजनाहा तथेवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रैव विप्रस्य गच्छितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥
अपह्नोमैरपैलेनो याजनाध्यापनेः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तम् त्यागेन तपसैव च ॥
शिलोच्छ्रमपादहीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छ्रमः श्रेयांसतोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥
सोद्विहः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याव्यः स्यात् क्षातकीर्त्तिप्रैरिदं स्थागमर्हति ॥
अज्ञतश्च कृतात् क्षेत्राङ्गीरजीविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नश्च पूर्वं पूर्वंभदोषवत् ॥
सप्तवितागमा धर्मादायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरवं विपणिः
क्षत्रिः ।
धृतिर्भेषं कुसीदश्च दश जीवनेतवः ॥
ब्राह्मणः चतत्रयो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामस्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽभ्य-
क्राम् ॥

वर्गाधी

चतुर्थमाददानोऽपि चतत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं श्रद्धा किञ्चिदात् प्रतिमुच्यते ॥
स्वधर्मो विजयस्तस्य नाह्वे स्थात् पराङ्मुखः ।
श्रद्धेण वैश्वानृत्तिला धर्माऽमाहारयेद्भिलम् ॥
धान्येऽहमं विश्वां शुल्कं विश्वां कार्षीपया-
वरम् ।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् चत्तमाराधयेद्बुद्धि ।
धनिनं वाप्यपाराधये वैश्यं शूद्रो निजीवेषुत् ॥
स्वगायंभुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत् सः ।
जातब्राह्मणश्रद्धस्य सा ह्यस्य नतकृत्या ॥
विप्रसवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तितं ।
यदतोऽन्यद्विक्रुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिश्चापेक्ष दास्यश्च भवताञ्च परिग्रहम् ॥
उच्छ्रिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिसंघ-
नम् ॥
धर्मैश्चवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्णं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥
यथा तथाहि सद्वृत्तमातिष्ठन्नस्यकः ।
तथा तथेमश्चातुश्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तिनापि हि शूद्रेण न काय्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
एतं चतुर्णां वर्णानामापहृन्माः प्रकीर्त्तितः ।
यान् सव्यगुत्तिष्ठन्ता ब्रजन्ति परमां गतिम् ॥
एष धर्मविधिः कृतुश्चातुर्वर्णस्य कीर्त्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥”
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् वर्षशब्दे
इत्यम् ॥
वर्गानं, क्षी, (वर्गं स्तुतो विस्तारे रञ्जनादौ +
ल्युट्) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १० ।
७४ । ३० ।
“इत्यं निश्वस्य दमघोषस्तुतः स्वपीटा-
दुत्याय कृष्णगुणवर्णनजातमभ्युः ।
उत्पिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमवर्षी
संश्रावयन् भगवते प्रवृथायभोतः ॥”)
विस्तरणम् । शुक्रादिवर्णयोजनम् । शीपनम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्णना, स्वर्ण, (वर्ण + णिच् + युच् । टाप् ।)
गुणकथनम् । तत्प्रयोगः । इडा २ स्तवः २
स्तोत्रम् ४ स्तुतिः ५ हुतिः ६ श्राधा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हिमचक्रः । २ ।
१६३ । (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ ।
१६६ ।
“विदग्धा अपि वर्णयन्ते विटवर्णनया स्त्रियः ॥”)
वर्णनीयं, त्रि, (वर्ण + कर्मणि अनीयर् ।)
वर्णयम् । वर्णितयम् । (यथा, साहित्यदर्पणं
६ परिच्छेदे ।

“वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
चरैः ।

महाकाव्यप्रभृतिषु प्रबन्धिषु बवन्तिरे ॥

राजा राजबधपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
देश्यामपुरीसरोऽन्विसरिदुद्यानाद्ररण्या-
अमाः ।

मन्त्री दूतरगप्रयाणन्यायाभेदभिन्नेन्द्या
वीहारी विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पाम्बुखेला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (स्तवाहं । वर्णधात्वर्थदर्शनान् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोचरितमङ्गलम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदप्योदयं प्रहृष्टम् ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नील्यादिरागस्थाधारः । यथा,—

“मल्लिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पाकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कप् ।) राजनरुणीपुष्पटचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
ङीम् ।) उद्दकाष्ठीपुष्पटचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाला, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यक्षर-
प्रसृतान् ।) लेखनी । इति चारावली ॥

वर्णमाहत्ता, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालाना माह-
कैव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
सम्बद्धः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०

अपमालायाम् ५१ । इङ्गरणीयवर्णाः २६ ।
फरासीयाः २३ । हिव्रू अर्थात् इहु-
दीयाः २२ । आरवीयाः २८ । पारसीयाः २१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रशीयाः ४१ । गिक् अर्थात्
इयुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । डक्
अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । साम्देशीयाः २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तानारीयाः २०२ ।
ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
त्मकाः तच्छब्दसंख्याः ००००० ॥ * ॥ अका-

रादिचकारान्तवर्णरूपैकपञ्चाशच्चपमाला ।
यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्मांला माहत्कारणैः स्वमेकैः ।
सविन्दुजैः साष्टवर्गैरन्तर्जनकर्मणि ॥”

आदि कु पु टु तु पु यु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकी-
र्तिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं
कृत्वा शतं संख्य अकारादीनां कवर्गा-

दीनाश्च वर्णानां अन्तिमवर्षं सागुस्वारं
कृत्वा पूर्वमुच्चार्य मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्दुं वर्णमुच्चार्य पञ्चाक्षरं जपेत् सुधीः ।
अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेत्तद्विद्वान् ॥”

इति नारदीयवचनान् ॥

प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरैः ।
“अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मन्तु ॥

कुर्व्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनोम् ।
चरमाणं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“अनुलोमविलोमेन कृत्प्रया वर्णमालया ।
आदिलान्तलादि व्यान्तक्रमेण परमेश्वरि । ।
चकारं मेरुरूपश्च लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति मुह्यमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिखन्तेऽनयेति । लिख +
वर्णतेऽत्वा, } करणे घञ् । रलयोरित्थम् ।) कटिभी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टाप्
अत् इत्वम् ।) कटिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णाऽस्त्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविष्टि,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + ण्वल् ।) श्लोकस्तेन । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के. २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रतजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभ्रुवर्जस्यो वक्रादन्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाहुदेशाच्च जाताः सन्धियजातयः ॥
ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभ्रुवर्जसङ्कराः ॥
गोपनापितलीलाश्च तथा मोदकमूलवौ ।
ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा बणिकजातयः ॥”

लीलास्थाने भाला इति मूलवस्थाने कूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्क्रहाः परिकीर्तिताः ।
शूद्राभिप्रोस्तु करणोऽन्वष्टो वैश्याहृज्जम्बुनोः ॥
पिम्बकर्मि च शूद्रायां वीथ्याधानं चकार सः ।
ततो बभ्रुः पुत्राश्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मालाकारः कर्मकारः शूद्रकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः घडेते शिष्यिनां वराः ॥
स्रजधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतिवस्ति ब्रह्मशापादजात्या वर्णमहराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाच्या इत्यपि पाठः ।
“स्वर्णकारः स्वर्णचौक्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।

बभ्रुव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
स्रजधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ॥
श्रीघ्नश्च घञ्काष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥
अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरश्चया ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाश्च कोपतः ॥
कश्चिद्भगविशेषश्च मसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौक्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥
कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यम् ।
बभ्रुवाङ्गालिकाकारः पतितो आरदोषतः ॥
अङ्गालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
बभ्रुव कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः ॥
कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।
बभ्रुव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।
सद्यः सन्धियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
बभ्रुव तीवरेणैव पतितो आरदोषतः ॥
तीवरेण तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।
बभ्रुव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्तितः ॥
लेटस्तीवरकन्यायां जन्मयामास घञ्चरान् ।
मालां मन्त्रं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।
“ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो आरदोषतः ।
सद्यो बभ्रुव चाखालः सर्वस्मारधर्भोरुचिः ॥
तीवरेणैव चाखालात् चर्मकारो बभ्रुव ह ।
चर्मकार्याश्च चाखालान् भामिच्छेदी बभ्रुव ह ॥
भामिच्छेदां तीवरेण कोऽप्य परिकीर्तितः ।
कोऽसन्धियान् केवनात् काखारः परिकीर्तितः ॥
सद्यश्चाखालकन्यायां लेटवीर्येण श्रौतकः ।
बभ्रुवतुस्त्री द्वौ पुत्रौ हृज्जिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हृज्जिकशौण्डिकावित्यङ्गुट्टौ हृज्जिडभौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हृज्जिकन्यायां सद्यश्चाखालवीर्यतः ।
बभ्रुः पञ्चपुत्राश्च भद्रा वनचराश्च त ॥
लेटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च श्रौतकः ।
बभ्रुव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः ॥
गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेष्टाधारिणः ।
बभ्रुव वेष्टाधारी च पुत्रो यज्ञी प्रकीर्तितः ॥
वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुष्ठी बभ्रुव ह ।
शुष्ठीयोषिति वैश्यात् पीण्डकश्च प्रकीर्तितः ॥
सन्धान करणकन्यायां राजपुत्रो बभ्रुव ह ।
राजपुत्र्यास्तु करणादागवाति प्रकीर्तितः ॥
सन्धिवीर्येण वैश्यायां केवलेः परिकीर्तितः ।
कनौ तावरसंसर्गाङ्गोवरश्च प्रकीर्तितः ॥”

प्रकीर्तित इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।
“तीवरेण धीवरात् पुत्रो बभ्रुव रजकः स्मृतः ।
रजक्यां तीवराश्चापि कोशालां च बभ्रुव ह ॥
नापिताज्ञोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।
सन्नाद्वभ्रुव व्याधश्च बलवान् गृहगृहसकः ॥
तीवरात् शुद्धिकन्यायां बभ्रुः सप्त पुत्रकाः ।
ते कनौ हृज्जिसर्गाङ्गभ्रुवस्त्ववः सदा ॥

ब्राह्मणान्दिवीर्वीर्यं ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कृत्स्नान्दोदरे जातः कूदरस्तन क्रीर्णितः ॥
 नटशौचं विप्रसुखं पतित ऋतुदोषतः ।
 मदाः कोटिकसंसर्गादधमो जगतीतजे ॥
 चत्तवीर्यं वैश्यायान्दोः प्रथमवासरे ।
 जातः पुत्रो महादस्यंलवांश्च धनुर्हरः ॥
 चकार वागतीतश्च चत्त्रियो वारितस्तथा ।
 तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्णितः ॥
 चत्तवीर्यं मद्रायास्तुदोषिण पापतः ।
 बलवथो दूरन्ताश्च बभूवुर्लक्षजातयः ॥
 अविद्धकर्णाः क्रूराश्च निर्भया रणदर्श्याः ।
 शौचाचारविहीनाश्च दह्रवा धर्मवर्जिताः ॥
 लक्ष्मिणा कुविन्दकन्यायां जोलाजातिर्लभूव ह ।
 जानान कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्णितः ॥
 वगसङ्करदोषिण बह्वाश्च घटजातयः ।
 तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं द्विज
 क्षमः ॥
 वेदोऽश्विनीकुमारिण जातश्च विप्रयोषिति ।
 वेदोऽश्विनी मद्रायां बभूवुर्लक्षजो जनाः ॥
 ते च गान्धर्वगणाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः ।
 तेभ्यश्च जाताः मद्रायां ते खान्दयाहिणी
 सुवि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥
 अथ च ।
 “अथ द्विजैर्हि विदग्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राष्यं प्रशासति ॥
 म महामखिलां भुञ्जन् राजविप्रवरः पुरा ।
 वगानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतसः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हितं साधवः ॥ ॥
 ब्राह्मणः चत्त्रियो वैश्वस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 चतुर्थं एकजातिस्तु मद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
 मन्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीव्यचतयोनियु ।
 आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥
 स्त्रोव्यनन्तरजातास्तु द्विजेस्त्वादितास्तु सुतान् ।
 मद्राणां तानाहुर्मादोषविगर्हितान् ॥
 अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।
 द्विजान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादसु”
 विधिम् ॥
 ब्राह्मणात् वैश्वकन्यायामम्लो नाम जायते ।
 निषादः मूत्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
 चत्त्रियाश्चूदकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
 चत्त्रमूत्रपुञ्जस्तुतयो नाम प्रजायते ॥
 विप्रस्य चित्र वर्णेषु तृपतेर्लक्ष्योऽङ्गयोः ।
 वैश्वस्य वर्षे चैकस्मिन् षड्द्विपसदाः स्त्रुताः ॥ ॥
 चत्त्रियादिप्रकन्यायां ऋतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनास्तौ ॥
 मद्रादायोगवः चत्ता चक्षालश्चाधमो वृषाम् ।
 वैश्वराजन्विप्रासु जायन्ते वगसङ्कराः ॥
 शकान्तरं त्वाशुलोन्वाद्यम्लोऽगौ यथा स्त्रुतौ ।
 चत्त्रवेदेहकौ तद्भुत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मि ॥ ॥
 पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजजनाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मादोषात् प्रचक्षते ॥
 ब्राह्मणादुपकन्यायामाहतो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बुहकन्यायामायोगवान् धिवगः ॥
 आयोगवश्च चत्ता च चक्षालश्चाधमो वृषाम् ।
 प्रातिलोम्येन जायन्ते मद्रादपसदाश्चयः ॥
 वैश्यान्मागधवेदेहौ चत्त्रियात् ऋत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपमदाश्चयः ॥
 जातो निषादाश्चूदायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
 मद्राज्जातो निषादान्त्सु स वै कुक्कुटकः स्त्रुतः ॥
 चत्तुर्जातस्तयोग्यायां चपाक इति कीर्णिते ।
 वेदेहकेन त्वम्भ्यासुत्पन्नो वेग उच्यते ॥
 द्विजातयः सवर्णासु जनयन्धवतांस्तु यान् ।
 तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनि-
 र्हिषेत् ॥
 ब्राह्म्यासु जायते विप्रात पापान्ता भूर्जकण्ठकः ।
 व्यावन्धवाटधामौ च पुष्यधः श्रेष्ठ एव च ॥
 भक्तो मल्लश्च राजन्वान् ब्राह्म्यान्निष्कविवेच च ।
 नटश्च करणश्चैव खण्डो द्रविड एव च ॥
 वैश्यासु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्नाचायं एव च ।
 कारुणश्च विजम्भा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
 अग्निचारेण वर्णानामवेदावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ ॥
 सङ्कीर्णयोग्यो मे तु प्रतिलोमाशुलोमजाः ।
 अत्योन्वयतिवक्त्राश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 ऋतो वेदेहकश्चैव चक्षालश्च नराधमः ।
 मागधः चत्तुर्जातिश्च तयाधोगव एव च ॥
 एते घटं सङ्ग्रान् वलान् जनयन्ति स्त्रुतानिषु ।
 मादोषायां प्रच्यन्ते प्रवरासु च योनियु ॥
 यथा अथानां वर्णानां ह्यधोराशस्य जायते ।
 आनन्त्यात्स्वधोन्वान् तथा ब्राह्म्येऽपि क्रमात् ॥
 ते चापि ब्राह्म्यान् सुवङ्गस्ततोऽप्यधिकदूषि-
 तान् ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ ॥
 यथेव मद्रो ब्राह्मण्यां ब्राह्म्यं जन्तुं प्रच्यते ॥
 तथा ब्राह्मणं ब्राह्म्यात्तुवर्गे प्रच्यते ।
 प्रतिकूलं वर्णमाना ब्राह्म्याब्राह्मणतरान् पुनः ।
 हीना हीनान् प्रच्यन्ते वर्णान् पञ्चदशेव तु ॥
 प्रसाधनोपचारश्मदासं दासजीवनम् ।
 सैरिन्ध्रं वागुराहृत्सं ऋते दस्युरयोगे ॥
 मेत्रियकन्तु वेदेहो माधुकं संप्रच्यते ।
 नृन् प्रशंसत्यक्षं यो चपटाताडोऽरुगोदये ॥
 निषादो मार्गव ऋते दासं नौकर्मजीवनम् ।
 क्रैवर्त्तमिति शं प्राहुराश्यावर्त्तनिवासिनः ॥
 ऋतवस्त्रभ्रतसु गारीधु गर्हितान्माश्रनासु च ।
 भवन्त्यायोगवीर्येते जातिहीनाः पृथक्चयः ॥
 कारावरो निषादासु चर्मकारः प्रच्यते ।
 वेदेहकादन्मदेदौ बहिर्दामप्रतिश्रयो ॥
 चक्षालात् पाण्डुसोपाकस्त्रुत्वारथवहारवाम् ।
 आहिष्किको निषादेन वेदेह्यामेव जायते ॥
 चक्षालेन तु सोपाको मूलव्यसनटितमान् ।
 पुङ्गव्याम् जायते पापः सदा सञ्चरगर्हितः ॥
 निषादस्त्री तु चक्षालात् पुङ्गवन्त्यावसायिनम् ।

प्रशान्तगीचरं ऋते ब्राह्म्यानामपि गर्हितम् ॥
 सङ्करे जातयन्तेनाः पिष्टमादप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितथाः स्वकर्मभिः ॥
 स्वजातिजानन्तरजाः घटसु ता द्विजधर्मिणः ।
 मद्राणासु सधर्माद्यः सर्वेऽपध्वंसजाः स्त्रुताः ।
 तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कपंचापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥
 शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः चत्त्रियजातयः ।
 वृमलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
 पौष्कलाश्चोद्धद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
 पारदाः पद्मवाञ्छोनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
 मुखवाङ्मरुपणानां या लोके जातयो वदिः ।
 लक्ष्मिणाश्चायंवाचः सर्वे ते दस्यवः स्त्रुताः ॥
 ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्त्रुताः ।
 ते निन्दितैर्वर्षयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ॥
 स्त्रुतानामश्वसारथ्यमम्लहानां चिकित्सितम् ।
 वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बहिष्कपयः ॥
 मत्स्यजातो निषादानां तद्विद्वान्मागधस्य च ।
 मेदान्मनुष्यमद्राणामारण्यपशुर्हिंसनम् ॥
 चत्तुर्गपुङ्गसानान्त्सु विलौकीवधवन्धनम् ।
 धिवगानां चर्मकार्यं वेणानां भाङ्कवादनम् ॥
 चेत्यदमप्रशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
 वसेयुरेते विज्ञाना वर्षयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ॥
 चक्षालश्चपचानान्त्सु वदिर्गामात् प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्षया धनमेवां श्वगर्भम् ॥
 वासांसि श्वतचेलानि भित्तभाङ्क्यु भोजनम् ।
 कार्यायसमलङ्कारः परिव्रज्या च निवृत्तः ॥
 न तेः समयमन्विच्छेन पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 श्वहारी मिथस्तेषां विवाहः सङ्घैः सह ॥
 अन्नमेवां पराधीनं देयं स्याद्द्विजभाजने ।
 रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः ।
 अवाश्वं श्वश्चैव निहरेयुरिति स्थितिः ॥
 वध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृपाशया ।
 वध्यवासंसि मृङ्गीयुः शृग्याश्चाभरणानि च ॥
 वर्णपित्तमविज्ञानं नरं कलुषयोनिकम् ।
 आर्यंरूपमिवानार्यं कर्मभिः खेविभावयेत् ॥
 अनायंतानिहुरताकरतानिष्क्रियास्तताः ।
 पुरुषं बह्वयन्तोह लोके कलुषयोनिकम् ॥
 पित्रां वा भजते शीलं मातुर्वर्षभयमेव वा ।
 न कथञ्चनदुष्योनिः प्रकृतिं खां नियच्छति ॥
 कुले सुखेऽपि जातस्य वस्य स्यादुद्योगिसङ्करः ।
 संश्रयत्वेव तच्छीर्षं गरीऽल्पमपि वा बहु ॥
 यच्च त्वेतेऽपि विध्वंसं जायन्ते वर्णदूषकाः ।
 राष्ट्रिकेः सह तदाह्ं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपपन्नः ।
 स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्म्यानां सिद्धिकारणम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेषां शौचमिन्द्रियनियमः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽप्रीकृतुः ॥ ॥
 मद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेष्ठसा चेतु प्रजायते ।
 अश्रेयान् अश्रेयी जातिं गच्छत्यावप्रमादुयुगात् ॥
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्म्यश्चैति शूद्रताम् ।

वर्षाधि

क्षत्रियाणां तमेवम् विद्याहोश्यात्तथैव च ।
अनायासां समुपगो ब्राह्मणान् यदृच्छ्यात् ।
ब्राह्मणायामप्यनायासां श्रेयस्सं क्रति चेद्भवेत् ॥
जानो नार्यामनायासां नार्याहार्यो भवेद्-

गुणैः ।

आतोऽप्यनायासां नार्यायामनायं इति निश्चयः ॥
तादृग्भावव्यसंस्कार्याविति घर्म्मो यवस्थितः ।
वेगुग्याञ्चक्षणः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमनः ॥
सुबोवश्चैव सुसैत्रे जातं मन्थयते यथा ।
तथार्याञ्चान् आर्यायां सञ्च संस्कारमर्हति ॥
बीजमेके प्रशंसन्ति जैत्रमन्थे मनीषिणः ।
बीजसैत्रे तथैवान्थे तज्जयन्तु यवस्थितिः ॥
असैत्रे बीजमुतसृष्टमन्थरेव विनश्यति ।
अवीजकमपि सैत्रं केवलं स्थूलं भवेत् ॥
यस्माद्बीजप्रभावेण त्रियंगजा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥
अनायसायं कर्माणां नार्याणां नार्यायं कर्मिणाम् ।
सम्प्रायाज्ञवीजता न समी नाममाविति ॥

इति मानवे ६ । १० अध्याये ॥ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाच्च यथा,—
“अघम्नाभिभवान् क्रम्य प्रदुष्यन्ति कुलस्थियः ।
श्लोषु दुष्टासु वार्षाय जायते वर्णसङ्करः ॥
सङ्को नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां क्षुद्रपिच्छोदकक्रियाः ॥
दोषैरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ।
उत्साद्यन्ते जातिघर्म्मः कुलघर्म्मश्च प्राश्वताः ॥
उच्छ्वन्नकुलघर्म्मार्णा मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णसिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृत्त आवरणे +
“सानसिर्वर्णसिपणंसीति ।” उणा० ४ । १०७ ।
इति असिः धातोर्नुक् च ।) अक्षम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

वर्णा, स्त्री, (वृणयते भक्ष्यते इति । वृणु भक्षणे +
कर्म्मणि घञ् । ततश्चाप ।) आटकी । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततश्चाप ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटनीति । अट् + अच् ।)
गायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टि, ५५ ॥

वर्णात्मा, [न्] पुं, (वर्णः अक्षरं आत्मा स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिपतिपदः । यथा,
“ब्राह्मणे मुक्तवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्म्मन्दोऽन्त्यजं जनं ॥”
इति ॥

“स्वाध्याये वेद वर्णाधिप इह सुभदे जौरभे
नादितौ च ।”
इति च ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

वर्णाङ्गः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अङ्गं + अण् ।) सुम्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णा, स्त्री, (वणयते कृत्यते इति । वर्णं कृतौ +
इत् ।) अक्षम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
“वर्णवलिखाहिरण्ये ॥” उणा० ४ । २३ । इत्युक्तेः
अहिरण्ये तु वलिरिण्ये ॥ कश्चिन् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

वर्णिकः, पुं, (वर्णां लेखात्वेन सन्ति अस्येति ।
वर्ण + टन् ।) लेखकः । यथा,—
“लेखकेऽक्षरपुष्पाः स्युश्चण्णवीकचक्षवः ।
वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिलिखिः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि लेखात्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्ण + टन् + टाप् ।) कठिनो । यथा,—
“लेखना कर्म्मकापि स्यान् कठिन्यामपि
वर्णिका ॥”
इति हारावली । २६६ ॥

मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काञ्चनस्य उत्-
कर्षः । यथा,—
“वर्णकाक्षरयोः स्त्री तु चन्द्रे च विलेपने ।
हयोर्नोऽप्युक्ता स्त्री स्यादुत्कर्षकाश्चनस्य च ॥”
इति मेदिनी । वै, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतियुक्तः । तन्-
पथ्यायः । ईहितः २ शस्तः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रणतः ६ पणितः ६ पनितः ८
गीर्णः ९ अभिष्टः १० ईहितः ११ स्तुतः १२ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥ सुतः १३ । इति
जटाधरः ॥ (विस्कारितः । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २०६ ।

“चतुर्थमेतद्द्विपुलं वेराटं पञ्च वर्णितम् ॥”
कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ३६ ।
“स्वभक्तैस्तच्च न मया हरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”
वर्णिनी, स्त्री, (वर्णाऽस्यस्या इति । वर्ण + इतिः ।
डोप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्णिता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥

वर्णो, [न्] पुं, (वर्णा अक्षराणि लेखात्वेन सन्त्य-
स्येति । वर्ण + इतिः ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेखात्वेन सन्त्यस्येति । इतिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५७ ।
“अङ्गारकुशमुद्गानां पलाशशरवर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत् स सञ्चयान् ॥” ॥
वर्ण + “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥” ५ । २ । १३४ ॥”
इति इतिः ।) ब्रह्मचारी । यथा,—
“वर्णो स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”
इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ५२ ।
“सखी तदीया तसुवाच वर्णिनं
निबोध साधो । तव चेन् कुरुह्वलम् ॥”)
वर्णविष्टे, त्रि ॥ (वर्णाक्षरपदान् तु “धर्म्मशील-
वर्णान्ताश्च ॥” ५ । २ । १३२ । इति इतिः स्यात् ।
यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।
“यावन्नाध्यापने शुद्धे विमुद्गाश्च प्रतिपद्यः ।

वर्तनी

वृत्तिययमिदं प्राहुर्भनयो ज्येष्ठवर्णिनः ॥”
ज्येष्ठवर्णिनो ब्राह्मणस्येत्यर्थः ॥)

वर्णा, पुं, (वृष्ट संभक्तौ + “अलिहरीभ्यो निच् ॥”
उणा० ३ । ३८ । इति श्वाः । स च निन ।)
नद्विषयः । इत्युणादिकोषः ॥ आदिशब्दः ।
इति सचिप्तसारोणादिवृत्तः ॥ (देशविशेषः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + णञ् ।) वर्ण-
कोटम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्ण इति भाषा ॥
(पूजकं, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।
१०७ । १२ ।

“निवेद्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवर्तां वरः ।
अभिगन्तुं स काङ्क्षन्त्यस्यैव गुरुवर्णकः ॥”)
वर्णकः, पु (वृत् + णञ् ।) पक्षिविषयः । भारद्
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१११ । १०३ ।

“कौशिकस्तु मतो कृत्वा नरो जायति वर्णकः ॥”
अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—
“वर्ताको वर्तिकाश्चक्षुस्तोऽप्या वर्तका स्तुताः ।
वर्णकोऽपि करः शीतो च्चरदोषवधयापहः ।
सुख्यः शुक्रो बन्धो वर्णकाल्पगुणाक्षतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अश्वत्थ चरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥

वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् । “वर्णका शुकुर्भा
प्राचाम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या न अत इत्यम् ।)
वर्णकपत्नी । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
वर्णजम्बा, [न्] पुं, (वर्तनि आकाशपर्यं जम्ब
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + करणे ल्युट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ११ । २६ ।
“सम्मान्यनोपपेपाभ्यां वृष्टमखनवर्तने ।
खयश्च मण्डिता निधं परिवृष्टपरिच्छदा ॥”)
साधारणवर्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + ल्युट् ।)
तुलनाला । तर्कपीठः । जीवनम् । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७१ ।
“द्वेवतापिष्टमत्तानामतिथीनाश्च धर्म्मनम् ।
यस्यावशिष्टेनानेन पुसक्तस्य गृहं त्वज ॥”)

वर्तनः, पु, (वर्तते इति । वृत् + “अनुदात्तस्य
हलादेः ॥” ३ । २ । १४६ । इति युच् ।)
वामनः । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥ वर्तण्णी,
त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । ११ । २६ ।

“एष देवन्दिनः सर्गां ब्राह्मणैर्लोकवर्तनः ।
त्रियेडुपिष्टदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)
वर्तनिः, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्णतेऽनेनेति । वृत् + “वृत्तश्च ॥” उणा०
२ । १०७ । इति अतिः ।) पत्न्याः । इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥)
वर्तनी, स्त्री, (वर्तनि + कृदिकारादिति पञ्चे डीष् ।)
पत्न्याः । पेशणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तमानः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + शानच् । सुक् ।)
प्रयोगाधिकरणभूतकालः । इति नैयायिकाः ॥
तत्कालवृत्ते, त्रि । तथोः पर्यायौ । अद्यतनः २
अधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेद्या-
करणमते तु । आरव्यापरिसमाप्तिवर्त्तमानः
कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु
चतुर्विधः । यथा,—

“प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।
नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥”
क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आर्दी
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयति इत्यर्थः । इह
कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि
पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वता-
स्तित्वात् नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वतानां
स्थितत्वे वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां
सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्युः स्यात्स्थिति इत्यपि
स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्-
सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतो-
ऽसि इति प्रश्ने अश्वस्वेदादूर्त्तमानत्वात् एषो-
ऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भवि-
ष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने
एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोऽस्यो-
ऽपि वदति । इति सुप्रबोधघटोकायां दुर्गादाचः ॥
वर्त्तकः, पुं, (वर्त्तं वर्त्तनं राति गृह्णातीति ।
रा + बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काक-
नाडः । जलावटः । इति मेदिनी । कं, २१२ ॥
द्वारपालः । यथा,—

“मन्त्रो ग्निहोत्रोऽमात्यो दाःस्थितो वेत्रधारकः ।
दौःसाधिको वर्त्तकः गोष्ठाटो दृष्टवासिनि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्त्तलोहं, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + ल्यप् ।
ततः कर्मधारयः ।) लोहविशेषः । विद्वार
इति भाषा । इति कैचित् । तत्पर्यायः । वर्त्त-
तोऽहम् २ वर्त्तकम् ३ लोहसङ्करम् ४ नील-
कम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तलोह-
कम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
शिथिलत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । पित्तदाहशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्त्तिः, स्त्री, (वर्त्ततेऽनया इति । वृत् + कृत्पि-
कृष्टवृत्तिविद्विच्छिदिकौभिक्षश्च ।) उणा० ४ ।
११८ । इति इत् ।) भेषजनिष्काण्डम् । नयना-
ञ्जनम् । खैरः । गात्रानुलेपनो । दीपदशा ।
(यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।

“यथा प्रदीपो वृत्तवर्त्तमन्त्र
श्रुत्वाः सधूमा भजति ह्यथरा खम् ॥”
दीपः । इति मेदिनी । तै, ५५ ॥ * ॥ वर्त्ति-
विशेषो यथा,—
“कतकस्य फलं शुकः सैन्धवं त्र्यषणं यथा ।
फेनो रमाञ्जनं चौरं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषा वर्त्तिहन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
इति मातङ्गे १८८ अध्यायः ॥

(वर्त्ततेऽनयेति । वृत् + “वृत्तिश्चन्दसि ।” उणा०
४ । १४० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि ।
योगकर्मद्वयम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तिकः, पुं, पश्चिमिषेयः । वट्टेर इति हिन्दू
भाषा । तत्पर्यायः । वर्त्तिकः २ वर्त्तौ ३
गाञ्जिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।

“तद्वच्च वर्त्तिकं मांसं निर्होषं वीर्यपुष्टिदम् ॥”
तद्वत् तित्तरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपत्नी । इत्यमरः ॥ वर्त्तनि
वर्त्तत इत्यच् वर्त्तः । स्वार्थे कः वर्त्तकः । भारद्
इति ख्यातः । वृत्तिकतिभ्यां तिकः वर्त्तिका
स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-
द्वयमिदमित्यमरदीपिका । वर्त्तिकेति स्त्रिया-
मात्वप्रतिषेधार्थं द्वयोरुपादानमिति माधवी ।
रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायसुकुटः । इति
तट्टीका सारसुन्दरी ॥ सा च वट्टेर पत्नी इति
नाम्ना ख्याता । अस्य मांसगुणाः ।

“वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अजशङ्गी इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति +
स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । वाति इति श्रुतिता
इति पलिता इति च भाषा । इत्युदादि-
कोषः ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—

“पद्मसूत्रभवा दर्भगभंसूत्रभवाथवा ।
शालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ।
वर्त्तिका दीपकवैद्यु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

वर्त्तिगाः, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + “अलङ्कृ-
त् निराङ्गप्रजनोत्पत्तौत्पत्तम्भदरुष्यपत्रवृत्तुदुधु-
सहचर इत्युच् ।” ३ । २ । १३६ । इति
इत्याच् ।) वर्त्तनश्रीलः । तत्पर्यायः । वर्त्तनः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्त्तौ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टो । ५ । १ ।
“निराकारिणा वर्त्तिगा वृद्धिगा परितो रजम् ।
उत्पत्तिगा सहिगा च धरतुः खरदूषणी ॥”)
वर्त्तियमाणाः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्यमान-
प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भाषाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।

“वृत्तवर्त्तियमाणाणां कर्षाशानां निदर्शकः ॥
संतिप्राथस्तु विष्कम्भ आदावङ्कश्च दर्शितः ॥”
वर्त्तौ, स्त्री, (वर्त्ति + कृदिकारादिति ङीष् ।)
वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २३ ।

“आसीदथ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रसु-
सुचतः ।
निष्ठाञ्जकाले दीपस्य वर्त्तौमिव दिधत्तः ॥”
वर्त्तौ, [नृ] (वर्त्तते इति । वृत् + णिनिः ।)
वर्त्तिगाः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥
वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + बाहुलकात्
उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
कम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

मङ्गलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ *
(यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।

“यो वा अयं हीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर
नियुतयोजनविशालः समवर्त्तलो यथा पुष्कर
पत्रम् ॥”) सम्यग्गर्भवृत्तानि यथा,—
“सम्यग्गर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रर्पणाः ।
चक्रावहृत्तिलकच्छट्टपुटशाथकाः ॥
आवर्त्तः कमठो लताग्रहं हृत्तमपूपकम् ।
आलनालमङ्गीजालचर्मकं शाथकाद्यः ॥” ॥
वृत्तानि यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्त्वयन्निष्कमोदकाः ।
रथाङ्गलावकककुतुम्भिकुम्भाश्चकाद्यः ॥
कर्णपाशभुजापाशाल्लच्छापपटाननम् ।
सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् २ श्लोकवक्त्रे ३ कुसु-
मम् ॥

वर्त्तुलं, स्त्री, गृह्यनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा ।
यथा,—

“कलायस्य चयो भेदां स्त्रियुटो वर्त्तुलोऽङ्कटी ।
इति शब्दमाला ॥

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कपाठो ।
इति हारावली । २१३ ॥ टैकोर वाटुल इति
भाषा ॥

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गजपिपली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण
मस्या गजपिपलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वर्त्त, [नृ] स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनास्तिन् वेति । वृत् +
मनिन् ।) पश्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।

“गोमातरो यच्छुभयन्ते अङ्गिभि-
स्तानु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।
वाधन्ति विश्वमभिमातिनमप-
वर्त्ताथ्येगामनुरीधते वृत्तम् ॥”

“वर्त्तानि मागाननुद्वह्य ॥” इति तद्गार्थ
सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २० ।

“पुरस्कृता वर्त्तानि पार्थिवेन
प्रवृत्तता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु-
दिनस्तपामध्यागतैव सन्ध्या ॥”)

नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
अश्ववेद्यके । २ । १० ।

“सितासितश्च तन्मध्ये नेत्रयोर्मङ्गलं हि तत ।
प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तं चातिजूटमतः परम् ॥”)

वर्त्तानिः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + “वृत्तेश्च”
उणा० २ । १०७ । इति ङीनिः । चकारात्
सुडागमोऽप्यत्रेति कैचित् । वर्त्तानि इति गोव-
हंनः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या साधुः ।) पश्याः ।
इत्युणाशिकोषः ॥

वर्द्ध, क पूर्त्तिच्छेदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । रुध
क दीप्तावित्यत्रैव पूर्त्तिच्छेदोऽपि पाठादिद्विधा-

वस्य पाठशुद्धिर्वाधो भिरनिवृत्ता बोधयति ।
तेन कदाचिन् भिरप्राप्तौ यगादौ वृष क इत्यस्य
वृध्यते इत्यादि अस्य तु वर्द्धते इत्यादिभिः ।
इति दुर्गाहासः ॥

वर्द्धः, क्री, (वर्द्धयति पूरयतीति । वर्द्ध + अच् ।)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ७ । १०६ ॥

वर्द्धः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् छिद्रे + अच् ।)
ब्राह्मण्यष्टिका । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
छिद्रेः । इति वर्द्धधात्वर्थदर्शनात् ॥

वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)
ब्राह्मण्यष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(वर्द्धयतीति । वर्द्ध पूरणे छिद्रे च + क्तुल् ।)
पूरके छिद्रे च, त्रि ॥

वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते क्लिनतीति । वर्द्ध + अच् ।
वर्द्ध कषतीति । कष हिंसायां + बाहुलकात्
डिः ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।
“कर्मन्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खन-
कानपि ।
गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनक्षकान् ॥”)

वर्द्धकी, [न्] पुं, (वर्द्धकी वर्द्धयति अस्तीति ।
वर्द्धक + इति ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
वट्ट इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । त्वष्टा =
वर्द्धकः ३ तथा ४ सूत्रधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ काष्ठतट् ८ काष्ठतलकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
४३ । २२ ।
“अरभङ्गे बलभेदो
नेत्यानाशो बलस्य विशेषः ।
अथचयोश्चभङ्ग
तथागिभङ्गे च वर्द्धकिनः ॥”)

वर्द्धनः, क्री, (वृध् छिद्रेपूर्त्तौ + क्युट् ।) छिदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।
“प्राडनाभिवर्द्धनान् पुनो जातकर्म विधीयते ॥”)
वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥

वर्द्धनः, त्रि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नञ्यादित्वात्
क्युः । यद्वा, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्त्तौ +
“अनुदात्तश्चेति” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) वर्द्धिण्युः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
“यस्यो हि त इन्द्र वर्द्धनो भूदत प्रियः सुतसोमो
मिन्धः ॥”)

वर्द्धनी, स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥
सनालपात्रविशेषः । वट्टना इति भाषा । यथा,
“आशुः स्त्री कर्करा पारी वर्द्धनी च लल-
न्तिका ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—
“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्य कलसं न्यसेत् ।
ऐशान्या पूजयेद्दयाम्ये अर्क्ष्यैव च वर्द्ध-
नीम् ॥

कलसं वर्द्धनीश्वैव यद्दान् वास्वीयति तथा ।
आसने तानि सर्वाणि प्रणवाख्य जपेद्गुरुः ॥
सूत्रयोव रत्नार्थं वस्त्रयुग्मन वदितम् ।
सर्वविधीगन्धलिपं पूजयेत् कलसं गुरुः ॥
देवस्य कलसे पुण्यं वर्द्धन्या वस्त्रसत्तमम् ।
वर्द्धन्या तु समायुक्तं कलसं भामयेद्गुरु ॥
वर्द्धनीं धारया सिन्धुस्रयती धारयेत्ततः ।
अभ्यर्च्य वर्द्धनीकुम्भं स्थाण्डले देवमर्क्षयेत् ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥

वर्द्धमानः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् वृद्धौ + शानच् ।)
शरत्कृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“सुकृत् शरत्कृत्तः कामरुचिर्नो गन्धर्व्वस्तकः ।
पञ्चाङ्गलो वर्द्धमानो दीघदण्डोऽप्यदण्डकः ।
वातास्तिरक्तगण्डापि त्वक्कृत्त निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पशुभिः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १६ ।
“तथा गाः कपिला दोग्धीः सवत्याः पाण्ड-
नन्दनः ।
हेमशङ्गो रूपाखरा दन्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।
स्वस्तिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्षांश्च काश-
नान् ॥”
आसिर्नर्थी क्रीवलङ्गैरपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६४ । १२ ।
“मन्वान् तिलपूर्णाणि वर्द्धमानानि मानयः ।
प्रदाय पुत्रपुत्रमानिश्च प्रेष्य च भोदते ॥”
तथा च मुन्ये सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“स्त्री पृथिवी सप्तमा गौर्वर्द्धमानमलहता ।
कन्या मन्वाः फलं चामिं स्वस्तिक मोदका दधि ॥”
विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । २३ । १४६ । ११ ।
“वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः सुतिसागरः ॥”)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमनोर्थ-
कृतु ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञानभन्दनः ६ ।
इति हेमचन्द्रः । ११ । ३० ॥ धनिनीं शृङ्गविशेषः ।
यथा,—
“स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्षादयोऽपि च ॥”
इति हलायुधः ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।
“द्वारालिन्दोऽन्तगनः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्तत-
शास्त्रः ।
तद्वत् वर्द्धमाने द्वारान् न दक्षिणं कार्यम् ॥”)
स्वनामस्थानदेशः । यथा —
“प्राच्यां मागधप्रागौ च वारिकीर्गोडगाढकाः ।
वर्द्धमानतमोलप्रगच्यातिपोदयाद्रय ॥”
इति च्योतिस्तत्त्वे कुम्भचक्रम् ॥
(भद्राश्ववर्षस्य कुम्भचक्रतत्त्वप्रश्नः । यथा मार्क-
ण्डेये । ५६ । १२ ।
“विशालः कम्बलः लण्ठो जयन्तो हरिपञ्चतः ।
विशोको वर्द्धमानश्च सप्तैते कुम्भपञ्चनाः ॥”
वृद्धिविशिष्टे, त्रि ॥)

वर्द्धमानकः, त्रि, (वर्द्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पु, शरावः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा महाभारते । २४ । ६५ । ४६ ।
“भृङ्गाराखि कटाहानि कलसान् वर्द्धमान-
कान् ॥”)
स्वार्थे कप्रत्यये शरत्कृत्तश्च ॥ (प्यारात्रिकम् ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,
महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्षकगन्धर्व्वैः पूर्वकीर्णवर्द्धमानकैः ।
निथोद्योगे च क्रीडित्स्त्रयः स परिहर्षिताः ॥”)
वर्द्धापनः, क्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रे वर्षोधारं पातयेद्गुरुसंप्रिया ।
ततो वर्द्धापनं यज्ञीं नामादेः करण मम ॥
कर्णस्य तत्तन्नादाज्ञो प्रभातं नवमीदिन ।
यथा मम तथा काव्यो भगवत्या मर्द्धीत्या ॥”
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति निथ्यादिमन्त्रम् ।
वर्द्धितं, त्रि, (वृध् + क्तः ।) प्रस्तम । द्विभ्रम ॥
पुरितम् । इति मेदिनी । त १४८ ॥ (गरि-
पुगोम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।
“पाणिभ्यान्तपसंस्तु स्वयमन्नस्य वदितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकेरुपनिनिषेत् ॥”
“अन्नस्येति तृतीयार्थं यज्ञी । वर्द्धितं पूर्णं पित-
रादिपात्रम् ॥” इति तन्वीकार्या कुलकभङ्गः ॥
वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा
भागवते । ४ । २४ । १ ।
“दृष्ट्वात्मानं प्रथममेकदा वैश्व आत्मपान ।
आत्मना वर्द्धिताप्रेतस्वारुसगः प्रजापति ॥”)
वर्द्धिण्युः, त्रि, (वर्द्धते इति । वृध् + “अण्
जिति” ३ । २ । १३६ । इति इण्णच् ।)
वर्द्धनश्रीलः । तत्पर्यायः । वृद्धनः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, अङ्ग । ५ । १ ।
“निराकरिण्य वरिष्णो वर्द्धिण्य परिणो रणम् ।
उत्पतिण्य सङ्घिण्य च चैरतुः खरदृग्गौ ।
वर्द्ध, क्री, (वर्द्धते दीर्घाभवतीति । वृध् + “वृध्-
वपिभ्यां रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।)
कर्म । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेद ।
१४ । १ । ६० ।
“त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनुवर्द्धांस्तथा नो अरुः
सुमङ्गलो ॥”)
वर्द्धी, स्त्री, (वर्द्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) तन्म-
रञ्जुः । वटी इति भाषा । तत्पर्यायः । नट्टु =
वरुणा ३ । इत्यमरः ॥ वर्द्धी ४ । इति भरतः ॥

वर्षः, [सु] क्री, (वृणोति भंपृक्तं भवतीति । वृ-
“वृडशीठभ्या म्यरूपाप्यर्थैः पृष्ठ च ॥” उणाः
४ । २०० । इति असुन् पृडागमश्च ।) रूपम्
इत्युगादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ११ । २० । ५ ।
“आदस्य त ध्वसयन्तो वृणरत
लण्णमन्वं मङ्घि वर्षः करिक्त ॥”
स्त्रीषम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।
“कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षमा कं याथ
कंश्च धृतयः ॥”
“कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना वृणश्च इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्धसः स्तोत्रिणा
मङ्गच्छेत् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वफ. गत्याम् । वथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्र०-मक०-सेट् ।) वर्षति । इति दुर्गादासः ॥
वर्म [न्] स्त्री, (वृणोति आच्छादयति शरीर-
मिति । वृ + मनिन् ।) तनुवम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रप्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः प्रबोद्धतराजनालीयनध्वनिः ॥”
गृहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, वृहत्स-
ंहितायाम् । ५१ । ३ ।
“द्विभ्रमिन्नस्त्रिमखातकण्टकि-
प्रयत्नकृतिर्नेन सत्कृजेः ।
करपत्नियुतनिस्थानामभिः
शुष्कशीर्षं हृत्पदार्धमभिः ॥”
वर्मकण्टक, पु, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विद्युतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेयाः)
वर्मकथा, स्त्री (वर्म कथयति । कथ + अच् ।
टाप् ।) सप्तमा । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार
कथा इति भाषा ॥
वर्मा, [न्] पु. (वृ + मनिन् ।) क्षयिष्य पद्धतिः ।
यथा,—
“शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान् क्षत्रियस्य च ।
गुणदासान्तकं नाम प्रशक्तं वैश्यशुद्रयोः ॥”
इति आहुतस्वधृतशातनामपवचनम् ॥
वर्मि, पु, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वृष्यात्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“वर्मिमत्स्यवदावना द्विजोन्नतकुक्षि कर्बुरा ॥”
नयास्य गुणा यथा,—
“वर्मिमत्स्यो हरेदातं पित्तं कृचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
वर्मिनः, त्रि, (वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
कर्मणि क्तः । वर्म सञ्ज्ञातमस्येति । इत्च् वा ।)
वर्मयुक्तः । जनसन्नाहः । तत्पर्यायः । सन्नहः २
मज्जः ३ दंशितः ४ व्युत्कण्टकः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६५ ॥ ऊटकण्टकः ६ । इति सुभूतिः ॥
(यथा, गी० गामायणे । ३ । ६१ । १५ ।
“वाजिनी वर्मिनाङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अथ भिक्षा प्रवेश्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”
वर्मिणः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिरूप इति भाषा ।
अस्य मांसगुणा । वातनाशित्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
गृहदोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
वथ, त्रि, (वर्थने प्रार्थते इति । वरन् क ईशायाम्
+ “अच् यत् ॥” ३ । १ । ६० । इति यत् ।)
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।
“यथा वर्मिण्यस्त्रार्थां मुनिवर्षाबुकीर्षिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा क्षुबुर्गतः ॥”
श्लोकम् । इति सुम्भोध्याकारणम् ॥ (यथा,
किराते । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभिनः करेणुवर्षाः
पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”
वर्थः, पु, (वर्थने प्रार्थते इति । वर + यत् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥
वर्षा, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “अव्ययप्रग-
वर्थेति ॥” ३ । १ । १०१ । इति अप्रतिबन्धे
यत् ।) पतिंवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।
इति सुम्भोध्याकारणम् ॥
वर्षणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वणति शब्दायते
इति । वण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
मल्लिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-
कारवर्णा मल्लिका वर्षणा । भगभगिया इति
ख्याता । मल्लिकाख्यायां इत्येके । वरिति वणति
वर्षणा । व्रण वण भग शब्दे पचादित्वाद्
व्याप् । किंवा वृणोति पूतिद्रव्यं भजते इति
वृडो विचि वर । वणतेरणि वणा ततः कर्म-
धारये वर्षणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥
वर्षेरं, स्त्री, (वृणुते वरयति नानागुणान् इति ।
वृ + “कृगृशृ वृवचिभ्यः खरच् ॥” उणा० २ ।
१२३ । इति खरच् ।) द्विकुलम् । पीतचन्द-
नम् । योलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षेरः, पुं, (वृणोति दोषानिति । वृ + खरच् ।)
पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-
वासिनि, पुभूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५ । ७ । ८ ।
“काम्बोजा दरजाश्चैव वर्षेरा हर्षवह्वनाः ॥”
फ़ञ्जिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृच-
विशेषः । काल वायु इति भाषा । तत्प-
र्यायः । सुसुखः २ गरुडः ३ लघावर्षेरकः ४
सुकन्दलः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
हकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्निविसर्पविषयत्वगर्दोषनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षेरकं, स्त्री, (वर्षेर + स्वार्थे कन् ।) चन्दन-
भेदः । तत्पर्यायः । वर्षेरीत्यम् २ श्वेतवर्षे-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धः ५ पित्तारिः ६
सुरभिः ७ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् ।
विशेषाद्भक्तदोषजित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षेरा, स्त्री, (वर्षेरव्यस्यैव आकृतिरस्यस्या
इति । वर्षेर + अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।
प्राकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्षे इति
शब्दं रातीति । रा + कः ।) मल्लिकाभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षेरा, } स्त्री, (वर्षेर + टाप् । पक्षे षित्वात्
वर्षेरी, } ङीष् ।) सुदृष्टविशेषः । वायु इति
भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६
कवरा ७ खरपुष्पिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
“वर्षेरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पर्यासस्तत्र कथ्ये तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥

कालमारः करालश्च मल्लकः लघ्वमल्लिका ।
तत्र शुद्धैर्लोकैः प्रोक्तो वटपक्ष्मतोऽपरः ॥
वर्षेरीचितयं कृत्वां शीतं कटुं विदाहृ च ।
तौ दण्डं कचिकरं वृत्तं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तं कफवातास्रदहृक्षमिषिषापहृम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वर्षेरीकः, पुं, (वृणुते इति । वृच् वरथे + “शृष्टु
वृष्ठां हे रक् चाभ्यासस्य ॥” उणा० ४ । १६
इति ईकन् द्विवचनं आभ्यासस्य दगागमञ्च ।
ब्राह्मणयष्टिकावृत्तः । कुटिलकुल्लनः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायु इत्युल्लभं
इति भाषा । इति शब्दचक्रिका ॥ महा-
कालः । इति श्वेतचन्द्रः ॥ तत्र पञ्चमीयवका
रादौ पठितोऽर्थं किन्तु मेदिन्यां चर्षेरीकशब्द-
स्यायमर्थः ॥
वर्षेरा, स्त्री, वर्षेरी । इति शब्दचक्रिका ॥
वर्षेः, त्रि, (वृ + “वृष्टुभ्यां विन् ॥” उणा० ४ । ५३
इति विन् ।) घञ्जरः । इत्युणादिकोषः ॥
वर्षेरः, पुं, (वृ + बाहुलकात् घृच् ।) वृज-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः
युगलाक्षः २ कण्टालुः ३ तीक्ष्णकण्टकः ।
योश्चङ्गः ५ पंक्तिबीजः ६ दीर्घकण्टः ७ । कफ-
लकः ८ इन्द्रबीजः ९ अजभञ्जः १० । अस्-
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकासाम-
रक्तानिसारपित्तदाहार्शोनाशित्वञ्च । इ-
ति राजनिर्घण्टः ॥
वर्थ, पुं, स्त्री, (वृथ्यते इति । वृष्णु सेचने +
अन्विधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यद्वा
त्रियते प्रार्थते इति । वृ + “वृष्टुवद्विचिभ्यः कचिभ्यः
सः ॥” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।
वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
“वियुक्तनिनवर्षेषु महोत्कानाश्च संव्रवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुश्चरन्ती ॥”
जम्बुद्वीपः । वत्सरः । इत्यमरः ॥ (यथ
मनुः । ५ । ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । वे, २४ ॥ (वा-
तीति । वृष् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति श्वे-
तचन्द्रः । २ । ७६ ॥ * ॥ अथ सप्तद्वीपानां वा-
वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथ
यत एव ज्ञाताः सप्त भुवो द्वीपा जम्बुद्वी-
पशास्त्रलिङ्गशक्रीशशाकपुष्करसंज्ञाः । ते
परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्वात्तरीतरो यथ
संख्यं दिगुजमानेन बहिः समन्तत उ-
क्लृप्ताः । चारोद्वेष्टरोद्वेष्टोद्वेष्टोद्वेष्टीरो-
द्वेष्टमण्डोद्वेष्टोद्वेष्टः सप्त जलघयः । सप्तद्वी-
परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्च
यथाहपूर्वं सप्तसपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परि-
उपकल्पिताः । तेषु पुनर्लम्बाकादिषु बहिर्द्वीप-
पतिरनुवृत्तानाम्जानकीर्षेणजिह्वयश्चवाहु-
श्चिरय्यरेतोऽन्यद्वेष्टमेधातिथितीतिद्वीपसंज्ञा

यथासंख्येन एकेकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विद्ध्य । तस्य ह वा एते लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्यादिनेश्वरम् । यो नेमिनिन्दरकरोऽष्टायां वन सप्तवारि- धीन् ॥”

हायां वनं तमो निरस्यन् ।

“भूर्ध्वंस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः । सीमा च भूतनिर्द्धये द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥”

एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीषो जम्बूद्वीपैकसः प्रजा औरसवहृष्मार्- वेक्षमाणः पर्यगोपायत । तदुपलभ्य भगवानादि- पुरुषः सदसि गायत्रीं पूर्व्वचित्तिं नामासुरस- मभियापयामास । तस्यासुहृ वात्मजान् स राजवर्ष्य आग्नीषो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेला- हृतरस्यक-हरिगय-कुम्भद्राक्षकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजनयत । आग्नीधस्तुनास्तं मातु रनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहनवलोपिताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बू- द्वीपवर्षाणि वुमुञ्चुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव- योजनमहृष्मायामानि अष्टमर्म्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये दला- हृतं नामाभ्यन्तरवषे यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वनः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम- समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवल्लयकमलस्य मर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडश- साहस्रं तावतात्तभूर्ध्व्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे- शोलावृतं नीलः श्वेतः षड्भुवान् इति त्रयो रस्यकहरिगयकुम्भगां वर्षाणां मर्म्यादागिरयः प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र- योजनपृथव एकेकशः पूर्व्वस्मान् पूर्व्वस्मादत्तरो- त्तरो दशांशाधिकंशेन देर्ष्य एवाहसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं नितधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलाहयः । अयुतयोज- नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा- संख्यम् । तथेवेलाहृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्य- वल्लभमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्र- थतुः केतुमालभद्राक्षयोः सीमानं विद्धाते । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः । मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोणः सद्यो देवगिरिर्ऋष्यकूटः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमातृ- गिरिः पारिपाचो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्धसंस्थानाः । एतावामपो भारत्यः प्रजानामभिरैव पुनस्ती- नामात्मना चोपस्युग्रन्ति । चन्द्रवशा तान्त्रपर्णा अ्वटोदा कृतमाला वेहायसी कावेरी वेष्ठा पयस्विनी शर्करावर्षा तुङ्गभद्रा कृष्णवेष्ठा भीमरथी गोदावरी निर्जिन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मखती अत्यः शोणश्च नदी महानदी वेदस्थितिकृषिकुल्या चवामा

कौशिकी मन्दाकिनौ यमुना सरस्वती इष्टाङ्गी गोमती सरयुरोचवती ब्रह्मवती सप्तवती सुधोमा शतदृक्षकभागा मरुदृष्टा वितस्ता अस्मिन्ती विष्पति महानदाः । अस्मिन्नव वर्षे पुरुषैर्लब्ध- जन्मभिः शुक्लोहितकृष्णवर्णैर्न स्वारस्येन कर्मणा विश्वाशुषनारकगतयो वङ्गा आत्मन आनुपूर्व्वेण सर्व्वा होव सर्व्वेषां विधीयन्त । यथावर्षविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥ अतः परं प्रजादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानो वर्षविभाग उपवर्ण्यते । प्रचो जम्बूप्रमाणो द्वीपास्थितिकरो हरिगय उच्यते यत्राधि- रूप्तास्ते सप्तजङ्गः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इष्टाङ्गकृतं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष- नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमात्मयोगे- नोपरराम । अशिवं वयसं सुभद्रं शान्तं सौमन्वतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वसुकूट इन्द्रसैनो ज्योतिष्मान् सुवर्णा हरिगयहोवो मेघमाल इति सन्तुशैलाः । अरुणा वृमगा आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋक्षभरा सत्यम्भरति महानदाः ॥ २ ॥ * ॥ प्रचस्तु समानेनेक्षुरसोदेनाष्टतो यथा तथा द्वीपोऽपि शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना- हृतः पारिष्टुक्ते । यत्र ह वै शास्त्रलो प्रजा- यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ- वाहः स्वस्तभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि यभजन् । सुरोचनं सौमन्वत् रमणकं देववर्ह पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति । तेषु वर्षा- द्वयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः क्रुस्तदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति- रिति । अयुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्क रजनी नन्दा राकति ॥ ३ ॥ * ॥ एय सुरो- दादृक्कृष्णद्विगुणः समानेनाष्टतो हृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवकत- स्तद्वीपास्थापनो ज्वलन इवापरः सुशष्य- रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रिय- व्रतो राजन् हरिगयरेता नाम स्व द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति- हृतम् । वसुवृक्षदानदृक्चिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्र नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य- चाभिज्ञाताः सप्तैव । वभूश्चतुःशृङ्गः कपिल- श्चित्रकूटो देवानिक ऊर्हरीमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा हृतश्रुता मन्मालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चारीदेन परित उपकल्पः । हृतो यथा कुशद्वीपो हृतो- देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्व्वतराजो द्वीप नामनिर्व्वर्त्तक आस्ति । तस्मिन्नपि प्रियव्रतो हृत- एष्ठो नामाधिपतिः स्व द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋकथादान वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याण्यग्रम आत्मभूतस्य हरेश्वरगारविन्दस्तपजगाम ।

आत्मा मधुकुलो मेघएतः सुधामा भाजिको लोहितानो वनस्थितिरिति हृतएतसुताः । तेषां वर्षगिरयः सप्तैव शब्दाभिज्ञाताः । शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपवर्द्धयो नन्दो मन्दनः सर्व्वतोभद्र इति । अभया अन्वतोषा आर्यका तीर्थवतो रूपवतो पवित्रवतो युक्तेति ॥ ५ ॥ * ॥ एवं परस्तात चारीदान परित उपवेशितः प्राकद्वीपो द्वात्रिंशत्तयोजनायामः समानेन दधिमर्द्धादेन परीतः । यस्मिन् हि प्राको नाम महोरुहः स्वक्षेत्रापदेशकः । यस्य हि महा- सुरभिगन्धस्त्वद्वीपमनुवाचयति । तस्यापि प्रिय- व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । शोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुराजवमनो जवेषमानधुम्नानीकचिचरैफबहु- रूपविश्वधारसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिक्षोषोवनं प्रविशेष्ट । एतषां वर्षमर्म्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेशरः सहस्र- स्तोता देवपालो महानस इति । अगधा आयुर्दा उभयस्यहरिपरानिता पञ्चपदी सहस्र- श्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेव दधिमर्द्धो- दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम- न्तत उपकल्पः समानेन स्वादूदकेन समुद्देश्य बहिराहृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनाभौ क एवास्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्म्यादाचलः अयुत- योजनोच्छ्रयायामः । यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकापालानाम् । यदपरिहित स्वर्ग्यरथस्य मेरुं परिक्रामतः संघत्सरात्मक चक्र देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्याधि- पतिः प्रियव्रतो चोतिश्वोचो नाम तस्यात्मनो रमणकथातकनामार्णो वर्षपती नियुज्य स्वयं पूर्व्वजवद्भगवत्कर्मशैली आस्ति । तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराध- यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ । १६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च । “कथं हि दश पुत्राश्च सम्राट् कुण्डिश्च ते उभे । ते सर्व्वे भातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ आग्नीध्रश्चापिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्ध्रुवः । ज्योतिष्मान् क्षुतिमान् हथः सवना मित्र एव वा । मेधाधिवाहुमिवास्तु त्रयो धोगपरायणाः । जातिस्मरा महामागा न राण्याय मनो दधुः ॥ प्रियव्रतोऽभ्यधिष्ठतान् सप्त सप्तसु पाथयान् । द्वीपेषु तेषु धर्मैश्च द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥ जम्बूद्वीपे तथादोषं राजानं कृतवान् पिता । ब्रह्मद्वीपश्चरश्चापि तत्र मेधातिथिः स्मृतः ॥ शास्त्रज्ञं तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाक्षयम् । क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं ह्यथ प्राकाक्षयं सुतम् ॥ पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम् । महावीतो धातुकश्च पुष्कराधिपतः सुतो ॥ द्विधा कृत्वा ततो वर्षे पुष्करं स न्यवेशयन् । ह्यस्य पुत्राः सप्तसप्तमस्तकास्त्रिबोध मे ॥ जमदग््न कुमारश्च सुकुमारो मथीवकः ।

कुशोत्तरोऽथ मोदाकी सप्तमस्तु महाद्वयः ॥
 तन्नामाङ्ग-वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
 तथा दक्षिणं सप्त पूर्वांश्यापि निबोध मे ॥
 कुशलो म गच्छोऽथः प्रधानश्चान्वकारकः ।
 सुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तमस्तु तथावरः ॥
 तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥*॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ॥
 तन्नापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुणु ।
 उज्जिनं धेनुमन्चैव द्वैरयं लम्बमेव च ॥
 छृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
 वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रालेशस्य वाभवन् ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यतो मानसश्चैव महीधः सुप्रभस्तथा ॥
 तथैव शास्त्राले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
 सप्तमेधातियः पुत्राः ऋक्षद्वीपेश्वरस्य ये ॥
 तेषां नामाङ्कितैर्द्वीपैस्तद्वर्षं सप्तभिर्द्वैतम् ।
 पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरान्तु सुखोदयम् ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव सैमकश्च तथा ध्रुवम् ।
 ऋक्षद्वीपादिपुत्रेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ॥
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मोऽथ वर्णाश्रमविभागजः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाङ्गयम् ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च बल धर्मश्च निवृत्तः ।
 पञ्चस्वैतेषु वर्षेषु सर्वे साधारणं स्मृतम् ॥*॥
 आग्नीधाय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ॥
 ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहृतः ॥
 रम्यश्च पञ्चमः पृथो हरिणः षष्ठ उच्यते ।
 कुशस्तु सप्तमस्यैव भद्राश्वशापः स्मृतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाङ्गयम् ॥
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यपगतः ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति चरात्कृत्यभयं न च ॥
 धर्माधर्मा न तेष्वस्ति नोत्समाद्यममध्यमाः ।
 न वै चतुर्थगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥*॥
 आग्नीध्रस्योर्नाभेश्च ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रप्रताङ्गरः ।
 सोऽभिमिथ्यर्षभः पुत्रं महाप्रब्रह्ममास्थितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥*॥
 हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
 भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
 यत्तेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तु मुक्ता स्थायम्भुवन्तरे ॥
 यश्च स्थायम्भवः सर्गः कथितस्तो द्विजोत्तम ।
 पूर्वमन्वन्तरं शस्य किमन्यत्र कथयामि ते ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे स्थायम्भुव मन्वन्तरे भुवन-
 कोपः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

इति उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्वियशोन्मलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ॥

भद्राश्च पुरुषाः युक्ताः स्वियश्चक्रांसुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥*॥
 रम्यके पुरुषा नाय्यो रमन्व्यारजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सन्ध्या न्ययोधफलभोजनाः ।
 हिरण्यमेव हिरण्यभाः सर्वे च लङ्कवाश्रमाः ॥
 एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति क्रुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च निवृत्तं सुखनिषेधिनः ।
 ऋक्षद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ऋक्षभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुर्भुक्तिं चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥*॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाश्रिनः ॥
 तत्र नारायणं देव विश्वयोनिं सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं सुहृत्कण्टिकनिम्बलम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्दारिमनौषधं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
 प्राकारेऽशभिर्युक्तं सुगन्धश्च समुद्रमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराज्यहोपमम् ।
 स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिव्यसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सरोभिः स्वादुपाणोद्यैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरैः सुहृत्सर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
 गायन्ति चैव वृत्तानि विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्वियो यौवनशालिन्यः सदा मखनतत्पराः ॥
 इलाहते पद्मवर्णा जम्बुफलरमाश्रिनः ॥
 चयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुषः ॥
 भारते तु स्वियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानादेवाश्चैनं युक्ता नानाकर्माणि कुर्वते ॥
 परमायुर्मेतं तेषां श्रुतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुद्धिमाशुचपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तत्रयं कुलपर्वताः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णा गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वश्च वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागराहतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वं किरातास्तस्यान्तं पश्चिमे यवनाकृपा ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुधवर्षाभ्याभिसंज्ञयन्त्यत्र मानवाः ॥
 स्वयन्ते पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनिःस्रताः ।
 श्रतहस्रन्भगा च सरयूर्यसुना तथा ॥

हरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
 गोमती धृतपापा च बाहुदा च इष्टवती ॥
 कौशिकी लोहितता चैव हिमवत्पारदिः स्रताः ।
 वेदस्त्रुतिर्बर्देमती व्रतती चिचिदा तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानीरा मगोरमा ।
 चर्मखती तथा नूपा विदिशा वेदवत्पि ॥
 शिशुः शिशुश्चपि तथा पारिपाञ्चाम्बास्तथा ।
 नर्मदा सुरसा शाना दशाणां च महानदी ॥
 मन्दाकिनी चिचक्रुता तामसा च पिशाचिका
 चित्रोत्पला विपाशा च माङ्गना बाहुवाहिनी
 हिमवत्पारदा नद्यः सर्वपापहरा वृणाम् ।
 तादी पयोष्णी निर्विन्धा श्रीघोदा च महानदी
 वेत्वा वैतरणी चैव बलाका च कुसुवती ।
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा
 विन्ध्यपादप्रकृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दागा मन्दागामिनी
 रूपा पानाश्रिणी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
 शुक्तिमत्पादसंजाताः सर्वपापहरा वृणाम् ॥
 आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वाः पापहराः पुण्याः ज्ञानदानादिकर्मसु ॥
 तास्मिन्ने कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 औहाः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 र्वदाः ॥
 मानका मालवाश्चैव पारिपाञ्चनिवासिनः ।
 सौवैराः सैन्धवा वृणाः शाक्ताः कन्यनिवा-
 सिनः ॥
 मदा वासास्तथाबलाः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽनुवन् ।
 कृतं चेता हापरश्च कलिञ्चान्यत्र न ज्ञपित् ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः सुहृद्यश्च च ॥
 सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविषर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भावैः स्वर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥”
 इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
 अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये ब्रह्मणम् ॥*॥
 प्रभवादिषट्पर्वण्यो वत्सरश्चेद्ब्रह्मण्यनि । तत्र
 षड्विधा पूज्या देवो यथा,—
 “संवत्सरप्रमाणीनं देयः कृत्वा पुरो हि ताः ।
 यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाभुदयकामाय महासिद्धिफलाय च ।
 पूजयेत् तद्यज्ञेद्देवो षड्विधा परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनागलता पीडा यत्परशोयद्वोद्धवा ।
 संवत्सरमहादोषजन्मार्त्तमुपमर्द्दना ॥
 केतुल्काश्रनिराकृतो भौमाकीर्तितभाशुजाः ।
 श्रमेदेयजमानस्य देवीहोमरतस्य च ॥
 मखलादिविधानेन महास्नानाभिधेयनेः ।
 चन्द्रसंपूर्णपुष्यकफलरत्नाभिपूजनेः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ! ॥

उत्पातश्चोभनिर्घातविल्लतानां श्रमाय च ।
 कथयामि महाप्राज्ञ प्रसूयैकमनाधुना ॥ १० ॥
 मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्घृतिः चमा ।
 ऋद्धिर्दुःखनिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
 दौमिः कान्तिर्घो ज्योतीरीश्वरीति प्रकीर्त्तिता ।
 विंशताञ्चोत्तमा देवः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
 प्रथमं संख्याता वत्स । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ १२० ॥
 ब्राह्मी जयावती शाक्री अजिता चापरा-
 जिता ॥
 जरन्ती मानवी माया इतिः श्रेता विमो-
 हनी ।
 श्रयया कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
 अरन्वती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
 मध्यभागे स्थिता देवी युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
 काली रौद्री कपाली च चण्डाकर्णा मयूरिकी ।
 बहुरूपा सुररूपा च त्रिनेत्रा रिपुहामिका ॥
 माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
 वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
 चर्चिका चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
 पूजिताया मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
 त्रिदशासुरगन्धर्व्यचरचोगणेनेताः ।
 भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
 प्रत्येकशः समस्ता वा कर्षया मुनिवत्तम ॥
 अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविश्रान्तिविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । २० ।
 “नमान्यभीष्टानं नमनीयपादं
 सरोजमस्तीयसि कामवर्धम् ॥”)
 वर्गकरी, स्त्री, (वर्षे तत्सूचनं रवेण करो-
 तीति । वर्ष + कृ + टः । डीप् ।) भिल्लिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥
 वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य दृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
 भूरिश्च उत्पन्नत्वात्स्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्गवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
 पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
 “श्लेषस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
 वर्षकोशः, पु, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
 ज्ञानवत्त्वात् तथात्वमस्य ।) देवज्ञः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य व्यस्तःस्थितफलकोष
 इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + ङः ।) दृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
 द्वीपार्शजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्णजनघातोर्धप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥
 वर्षणं, स्त्री, (दृष् + लुट् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
 “तमेव सुचतः सर्वे रसं वै वर्षणाय यत् ।
 रूपमाप्यायकं भास्वस्तस्मै मेघाय ते नमः ॥”)
 वर्षणिः, स्त्री, (दृष् + ञनिः ।) वर्त्तनम् । कृतिः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
 पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
 जकगिरिः । यथा,—
 “हिमवान् हिमकूटश्च निषधी मेरुदेव च ।
 चैत्रः कर्को च श्रद्धो च सप्तैते वर्षपञ्चताः ॥”
 इति हारावली ॥
 वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीऽव्यस्यति ।
 वर्षपाक + इतिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
 मालायाम् ।)
 वर्षपुष्या, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्यं यस्याः ।)
 सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवी-
 लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 वर्षप्रियः, पु, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
 पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
 वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरकः ।) घण्टः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षवरैर्भद्रुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
 मन्तः कश्चुकिकश्चुकस्य विश्रान्ति त्रासाद्यं
 वामनः ॥”)
 वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
 जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तव्याख्यादर्शनात् ॥ अथ
 जन्मतिथिजन्तवम् । तन्मजमासं न कर्त्तव्यं चान्द्र-
 मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
 मासीयत्वं तथात्वे तन्मासं गतिर्थाः कदाचिद-
 प्राप्नोति तद्वर्षे तत्काललोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
 प्रतिसंवत्सरान्तदिधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
 गर्गशः ।
 “सर्वेषु जन्मदिवसे ज्ञानैर्मङ्गलपाणिभिः ।
 गुरुदेवायिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवपूजापतिः ।
 प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च मञ्जोत्सवः ॥”
 ज्ञानैस्तिलस्नानैः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
 तत्तिथिमधिष्ठयत् ।
 “तिलोदनीं तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
 तिलभुक् तिलवापी च घटतिर्ली नावसीदति ॥
 मङ्गलपाणिभि अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वैतु-
 तथा गौरीचन्द्रादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
 गुग्गुलुस्वादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ज्ञान-
 चिन्तामणौ ।
 “गुडदुग्धतिलानद्यान्मन्त्रस्यैश्च वन्दनम् ।
 गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूज्वागौरीचनयतम् ।
 संपूय भातुर्विज्ञेयौ महवि प्राथयद्विदम् ॥
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
 रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
 मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्जजीवन ।
 आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
 स्वनक्षत्रश्चेति स्वनक्षत्रं अश्विन्यात्पुनर्गतजन्म-
 कालीननक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

माखत्रक्षपुराणोक्तप्रववादिनमोऽर्त्तन नाश्वेव
 पूजाविधानात् । तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम
 इत्युक्तम् ॥ * ॥ पूजायामर्थान्तरं पाठ-
 माह मत्स्यपुराणम् । अर्था पाठ्यादिकल्पश्च
 मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाठानन्तरं अर्घ्यमाह
 नरसिंहपुराणम् । पाठ्यश्चैव हतोयया चतुर्थार्घ्यं
 प्रदापयेत् । हतोयया पुत्रवत्सकीयहतोयया
 चत्वा । उभयक्रमदर्शनादिस्त्वाविकल्पः । इति
 श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “नवाब्धरधरो भूत्वा पूजयेत् चिरायुषम् ॥”
 तथा ।
 “दिभुजं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजितं प्रयत्नताप ॥
 ततो दीर्घायुषं यासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।
 प्रजादश्च हनुमन्तं विभोघनमथाश्चयेत् ॥”
 रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
 द्रौणिरन्वतामा ॥ * ॥ तथा,—
 “स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्यगयेत्तरः ।
 यदौ च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
 योगियाज्ञवल्काः ।
 “ध्यायेन्नारायणं नित्यं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
 तद्विचारितं मन्त्रेण ज्ञानादिषु पुनः पुनः ॥
 गायत्री वेणुवी स्तुषा विष्णोः स स्मरणाय वै ॥”
 ध्यायेत् स्मरन् । न च मन्त्रः ।
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा परशान्ति स्मरयः ।
 दिवीव चक्षुराततम् ॥”
 वामनपुराणम् ।
 “सर्वमङ्गलमङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
 नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” * ॥
 मङ्गलाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
 “सङ्कल्पेन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुरुत
 नरः ।
 फलश्चात्पाप्यकं तस्य धर्मस्याहं चर्षो भवत ॥”
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रणवादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तनम् ।
 स्वनामसर्वमन्त्रानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनेव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
 एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्ट क्रमेण तु ॥”
 गन्धपुष्पमात्रं पक्षोपचाराद्यसम्भवं ।
 “मन्त्राश्चैतद्गुणं प्रोक्तं भक्त्या लज्जगुणोत्तरम् ।
 भक्तिमन्त्रसमेतम् कौटिकं कौटिकं गुणोत्तरम् ॥
 सर्वेषु कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरश्चयेत् ।
 तथाप्येष्टारमपि पूजयेत् ततो गुरुम् ।
 न पूज्यते गुरुयत्र नरेक्षत्राफला क्रिया ॥”
 इति मत्स्यपुराणावचनान् * ॥
 ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पुजितदेवता-
 नामभिः कार्यः ।
 “एकेकां देवतां गाम समुद्दिश्य यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तेन धर्मेण नाम्ना च प्रणवादिना ॥
 होमद्रव्यमथेकेकं श्रतसंख्यम् होमयेत् ॥”
 इति विश्वधर्मात्तरदर्शनात् ॥
 एवं होमे स्नाहानता च मन्त्रस्य ।

“स्वाहावमाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
इति स्तुतेः ॥

अष्टात्तौ तु देवीपुराणम् ।

“होमो यथादिपूजाया श्रतमद्योत्तरं भवेत् ।
अटाविश्रितरथो वा यथाशक्ति विधीयते ॥” ॥
स्कान्दे ।

“वखन नखकेशानां मेथुनाध्वानमेव च ।
गामिषं कलहं हिंसां वर्षष्टकौ विवर्ष्यते ॥”
अध्वानं अध्वगमनम् । कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति कचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षष्टकौ
जन्मदिनेः * ॥ युद्धमनुः ।

“एते जन्मनि संक्रान्तौ आहु जन्मदिने तथा ।
अस्यस्यस्त्रांश्च न स्नायाद्दुष्टवारिणा ॥”
जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।

“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्य-
भीष्टा अथं
सक्याप्नोच्यते दिजाय ददतोऽप्यायुश्चरं
वर्द्धते ।

शक्तं खादति यस्य तस्य रिपवो नाशं प्रयास्य
ध्रुव
मुत्कं यस्तु निरामिषं स हि भवेत्काम्पतरं
परिष्ठतः ॥” * ॥

दोषिकायाम् ।

“जन्मद्युक्ता यदि जन्ममासं
यस्य ध्रुव जन्मतिथिर्भवच्च ।
भवन्ति तद्दत्तरमेव याव-
त्रैतच्च सम्मानमुखादि तस्य ॥

कनात्मकजयोन्वार यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अनन्ययोगसंप्राप्तौ विप्रकृतस्य पदे पदे ॥”

कनात्मकजयोः शनिमङ्गलयोः ।

“तस्य सर्वाधिघ्नानां ग्रहविप्रसुराः स्वर्गम् ।

ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणा प्रीतिमिच्छताम् ।

मीरारयोर्दिने सुक्ता देयाशुक्ते तु काञ्चनम् ॥

सुरा माषी वषा कुष्ठं शैलेयं रजनोद्दयम् ।

श्रुतो चम्यकसुक्तश्च सर्वाधिघ्नानाः स्तुतः ॥”

रजनोद्दयं हरिद्रा हारहरिद्रैः । एतेषां

पत्रादीनां ग्रहणम् । कषायावयवग्रहणे मत्स्य-

पुराणविष्णुधम्मत्तरयोस्तथा दर्शनात् । तद्-

यथा,—

“एषां पत्राणि साराणि मूलाणि कुसुमानि च ।

एवमादीनि चाभ्यानि कषायास्तो गणः स्तुतः ॥”

आयुर्वेदोक्ता परिभाषा ।

“अङ्गुल्युक्ते विहितसु मूल
भागोऽप्युक्ते समता विधेया ॥”

तत्र क्रमः । तिलाङ्गनम् । तिलयुक्तजलेन

स्नानम् । नववस्त्रपरीधानम् । गुग्गुलुनिम्ब-

सिद्धार्थदूत्रा-गोरोचनात्मकजन्मशान्तिं दत्तव्यं

पाषाणं वधीयात् । गुरुदेवाभिविप्राञ्च पूज-

नीयाः । स्नानञ्च पूजनोद्यम् । अत्र च ।

हस्ता स्नाती अथवा अस्नीवे । स्यात्पिरी

अपुषि स्यात् । पुषि च पुनर्वसुपुष्यौ । मूल

त्वस्त्री स्त्रियां श्रेयाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ॥ * ॥

जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे ।

“गोपयेन्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।

प्रभोरप्यपमानश्च तस्य दुश्चरितश्च यत् ॥”

धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं कृद्मम् ॥ पितरौ

प्रजापतिः सूर्या गणपतिर्माकेन्द्रेयश्च पूजनीयः ।

तत्र पार्थनमन्त्रौ ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा तुने ।

रूपवान् वित्तवाञ्छेव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

माकेन्द्रेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”

ततो आसपरशुरामाश्वत्यामङ्गपवलिप्रजाह-

हनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठ्यपि पूज-

नीयाः ।

“त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि

च ।

अक्षविष्णुशिवैः साहं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥”

इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् ॥ * ॥

पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणादुद्धेयः ।

यथा,—

“क्षण्योऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्याह सत्वरः ।

देवत्वाच्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ॥”

एवञ्च ।

“सहस्रान् पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥”

इति मनुवचने पितुरपेक्षया यत् सहस्रं मातु-

गौरवमुक्तं यत् पौषणरक्षार्थम् । अतएव

मनुः ।

“एते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाप्यो मातुररक्षिता ॥”

वाप्यो गृहणीयः ॥ * ॥ गुडदुग्धतिलपाने तु

मन्त्रः ।

“सतिलं गुडसमिश्रमङ्गल्यहमितं पयः ।

माकेन्द्रेयवरं लब्ध्वा पिवास्यायुष्यहेतवे ॥”

अत्र वेदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।

जन्मतिथेः प्रागुक्तनक्षपुराणीयत्वात् पौर्णमा-

स्यन्तमासादरः ॥ * ॥ जन्मतिथेरभयदिनलाभे

तु देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षष्टकञ्च सप्तमी पाल्मेतीप्रिया ।

रवेरुदयमोक्षन्तं न तत्र तिथियुग्मना ॥

घसहये जन्मतिथिर्दि स्यात्

पूच्या तदा जन्मभसंयुतेव ।

असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि

पूच्या परा या भवतीह यत्रात् ॥”

भं नक्षत्रम् । परवचनं दृष्ट्वाजमाकेन्द्रेऽपि ।

पूर्वांश्च तिथिनक्षत्रलाभ एवदं लक्ष्यते ।

“नक्षत्रं खलितं येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकर्मण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव च ॥”

इति दृष्ट्यातिवचनात् ॥

खलिते खल्लयुक्ते येन नक्षत्रखल्लेन विहित-

कालः प्राप्तः । नक्षत्रद्वेषे तु बौधायनमाकेन्द्रेयौ ।

“तत्र नक्षत्रमहोरात्रं यन्मिन्नक्षं गतो रविः ।

यन्मिन्दुदति सविता तत्र नक्षत्रं दिनं स्तुतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥

वर्षाः, स्त्री सुप्ति, (वर्षो वर्षमस्य्यासु इति

वर्ष + अर्षात्त्वात् अच् । टाप् । यदा, त्रिप

इति । वृ + “वृत्तवरीति” उजा० ३ । ५ ।

इति सः । ततटाप् ।) खनामख्यात ऋतु

तत्पर्यायः । प्राष्टत् २ । इत्यमरः । १ । ४ ।

घनकालः ३ जलाशयः ४ प्रष्टत् ५ मेघागम

घनाकारः ७ । इति शुन्दरकावणी ॥ प्राष्टत्वा

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च ऋतुः सौरयाव

भाद्रमासद्वयात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टय

त्मकश्च । आश्विन्य प्रमाणम् । यथा । तप

पस्यौ श्रेष्ठिराष्टतुः । मधुश्च माघवश्च वासति

काष्टतुः । शुक्रश्च शुचिश्च वैशाष्टतुः । अप्ते

दुद्गधनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्य

वार्षिकाष्टतुः । इषश्च ऊर्णश्च शारदाष्टतु

सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टतुः । अप्तेत

दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । इति मलमा

तत्त्वहता श्रुतिः ॥ शेषस्य प्रमाणं तत्र चा

मास्यव्रतनियमश्च यथा । वाराष्टे ।

“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि च

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ।

अभावे तु तुलाकेन्द्रेऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत्तुर्थां चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।

कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्तुर्थां समापयेत्

मास्ये ।

“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-

बधि

मभुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविष्वक्नात् ॥

तेलस्य वर्ष्नादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतेलपरित्यागान् शत्रुनाशः प्रजायते ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययत् ॥

सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ष्नादे

निराधिनोऽरगो जस्त्री विष्णुभक्तश्च जायते ।

एकान्तरोपवासेन विष्णुलीकमवाप्रयात् ॥

धारणामखलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।

ताम्बूलवर्ष्नानाङ्गी रक्तकण्ठश्च जायते ॥

घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्वं क्षिण्यं वपुर्भवेत् ॥

फलत्यागात्सु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥

नमो नारायणायति जप्त्वा नमनं फलम् ।

पादाभिवन्दनाद्द्विषोर्लभेन्नोदानकं फलम् ॥

एवमादिव्रतैः पार्थं तुष्टिमायाति केशवः ॥”

सनत्कुमारः ।

“इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ।

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।

तस्मै भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात्तद्गनाईन ! ॥”

समाप्तौ च ।

“इदं व्रतं मया देवं कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।

नूनं सम्पूर्णं यातु त्वत्प्रसादात्तद्गनाईन ॥” ॥

अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकग्रहम् ।

“एकरात्रं वसेद्यामे नगरे पश्चारात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासाश्च चतुरो वसेत् ॥

वनदशकविषयम् । कर्तुं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नेकखानवाची इति शब्दोक्तिः । इति निष्पादि-
तत्वम् ॥ वर्षंतीं वषंतीयानि यथा,—

“वर्षासु घनशिशिरस्यवर्षसंगमाः पङ्ककन्दो-
द्गैः ।

जातीकदम्बकेतकम्भानिननिन्नागाहलि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खण्डके ३ कुसुमम् ॥
(एतत्कालजन्मदिक् यथा,—

“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपुरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदिनक्रीटकमिप्रभवा मही ॥
नीलशस्यहरितोष्णामही
कुल्यकासलिलसंभ्रुता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पत्नी कूजति काननं च सरसी न्नावासुपूर्णा तथा
हंसा मानसमात्रजन्त कमलान्यन्नागतं यान्ति
च ॥

गर्जन्मेषमहेन्द्रकन्दरदरीशस्याश्रुता श्यामला
भास्विपवनस्य कोपनकरो वर्षाः प्रीतिः ॥”
“किञ्चिद्दृष्ट्वा भवेदत्र शस्यानां दृष्टता भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वाचो वारिपूर्णा सरित्सुहृः ॥
बहूदकधरा मेघा बहुदृष्टा घनस्वनाः ।
एवं गुरुसमायुक्ता वर्षा श्रेया ऋतुतमाः ॥
तासु वातकौ कुमौ जायते हि श्रुतां भ्रष्टम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्व्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

खेदनं मर्दनं पर्यं निर्वृते श्रयन्तथा ।
गौररामारतं शक्तं व्यायामः क्रमविक्रमः ॥
कङ्कनारसुरसाः सेना वातकषापहाः ।
निरुद्धा वसिष्ठकर्मदाः कषवातरुजापहाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
“आदानग्लानवपुषामपिः सन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दूष्णति तेऽम्बुलम्बासुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भ्रूवाद्योष्णाम्पाकेन मलनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्दिन तेऽम्बुलम्बोऽम्बूषिषु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुगुणस्ते जनश्च यत् ॥
आख्यापनं शुद्धतनुर्जायं धान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिचं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु सौवर्षलाटं वा पञ्चकोलावर्षाणितम् ।
दिवं कौपं श्रतन्नाम्नो भोजनन्वतिदुहिने ॥
यत्ताम्बुलवणकैर्हं संशुष्कं सौद्रवक्षुषु ।
अपाद्वारी सुरभिः सततं घृषिताम्बरः ॥
हृष्येष्टे वसेदायश्रीतश्रीकरवर्जिते ।
नदीजलांश्चमन्याहः स्वप्रायासातपांश्चयेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
वर्षाः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाश्रयेण ॥

वर्षाचोषः, पुं, (वर्षासु चोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानान्
पुष्पम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
ङ्गुरवङ्गनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातयः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उच्यतिर्धस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“मङ्गलः प्रवगो भेको वर्षाभूदहरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुसुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपिंकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुन-
पलाङ्ककलायप्रभृतीनि ॥”) भेकी । इति भरत-
द्वन्द्वपरत्राकरः ॥ वर्षाभवः, त्रि ॥

वर्षाभ्वी, स्त्री, (वर्षाभू + डीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिच ॥

वर्षाभद, पुं, (वर्षासु माद्वतीति । भद + अच् ।)
मयूरः । इति केशिचत् ॥

वर्षाभः पारशरतः, पुं, (वर्षाभ्यो ऋष्टिलं तस्य
पारशं उपवासान्ते पानं वनमिव यस्य ।)
चातकपत्नी । इति केशिचत् ॥

वर्षारान्नः, पुं, (वर्षाणां रान्नः । ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनरान्नः । इति पुलिङ्गसंघ-
टीकायां भरतः ॥

वर्षाश्विः, [सु] पुं, (वर्षासु अश्विर्दोऽप्रिरस्य ।)
मङ्गलयष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कारिका, स्त्री, पृष्ठा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) श्रुत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोऽतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोऽतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
पर्यायः । दशमो २ व्यायान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—

“आषोडशाद् भवेद्वालस्तणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्तैरुद्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्युतिः ॥

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतपदव्याभूतवृषकमगमशब्ध उक्तम् ॥” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्तम् ।) वर्षणकर्ता । वृष-
घातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।

“जम्बुः पसादं दिजमानवाणि
दौर्धर्षका पुष्पचय बभूव ।
निर्वाजमिष्या वष्टते वचश्च
भूयो बभाषे सुनिना कुमारः ॥”

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षकक्षासौ अब्दश्चेति कर्म-
धारयः ।) वर्षणश्रीलमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जग + ञ् ।
सप्रत्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर
जातः । सप्रत्यन्तवर्षशब्दपूर्वककषाघातोर्णप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षापलः, पुं, (वर्षाणासुपलः ।) मेघभवशिखा ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८१ । ८४ ।

“वर्षापलवृक्षात् वायुस्त्वान्ना सप्रमादभ्रम् ।
द्वियते किल खादियेस्तद्विप्रभं मेघसम्भतम् ॥”

वर्षा, [न्] स्त्री, (वर्षति वृष्यत वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“ददृशं च समीपेऽस्य पिशाचानां शतवृत्तम् ।
काणभृतिं पिशाचं तं वर्णाणां शालसन्निभम् ॥”
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाण-
मन्त्रोन्नतिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापश्यदधीन् हस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्षणः ।
पलान्कान्कामेकां वहतः संहतान् पथि ॥”
इयत्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । मे, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, अश्वदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरुवदृष्टमभक्तिमश्रुतो
वर्षान्तस्थां वरिमन्ना पृथिव्याः ।”

“वर्षानुशब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सर्वसत्त्वगुणविशे-
षणाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्षाणे
नमो भूक्त्रे नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वर्षाये
वर्षीयसे ।” इति तद्गीतायां श्रीधरः ॥

वर्षा, स्त्री, शरीरम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वर्ष, क वर्ष । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट् ।)
रूपोपधः । क, वर्धयति । इति दुर्गादासः ॥

वर्ष, ङ अश्रुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्धत धनी अश्रुः
स्यादित्यर्थः ॥

व(व)र्ष, स्त्री, (वर्धयति दीप्यते इति । वर्ध +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । १ । २ । ३१ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

वर्षं

कुशोत्तरोऽथ मोदाकी सप्तमस्तु महादमः ॥
 तन्नामाङ्कानि वर्षाणि प्राकृष्टीपे चकार सः ।
 तथा द्वाविंशतः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ॥
 कुशलो मनोऽनुगच्छोऽथः प्रधानश्चान्यकारकः ।
 सुनिश्च दुष्टभिर्भवेत् सप्तमस्तु तथावरः ॥
 तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥*॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कानि वै ॥
 तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुणु ।
 उत्तमं धेनुमन्त्रैव द्वैरथं लक्ष्मणं च ॥
 धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
 वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रज्ञेयस्य वाभवन् ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैश्वतो मानसश्चैव मन्वीधः सुप्रभस्तथा ॥
 तथैव शास्त्रज्ञे तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
 सप्तमेधातयेः पुत्राः ब्रह्मद्वीपेश्वरस्य ये ॥
 तेषां नामाङ्कानि द्वीपेस्तद्वर्षं सप्तभिर्दत्तम् ।
 पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरान्तु सुखोदयम् ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव सैमकश्च तथा ध्रुवम् ।
 ब्रह्मद्वीपादियुक्तेषु प्राकृष्टीपान्तिकेषु च ॥
 श्रेयः पञ्चसु धर्म्मोऽथ वर्णाश्रमविभागजः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाङ्गयम् ॥
 सुखमायुष्य रूपश्च बल धर्म्मश्च निव्यथः ।
 पञ्चस्तेषु वर्षेषु सर्वं साधारणं स्मृतम् ॥*॥
 आनीधाय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिममा नव ॥
 ज्येष्ठा नाभिरिति श्वानस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्षस्ततीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाडनः ॥
 रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हरिगयः गल उच्यते ।
 कुर्वस्तु सप्तमस्तथा भद्राश्चाष्टमः स्मृतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाङ्गयम् ॥
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया स्मृततः ।
 विपर्ययो न तेष्यस्ति जरान्तरुभयं न च ॥
 धर्म्मधर्म्मो न तेष्वान्तां गोप्तमाधममध्यमाः ।
 न वै चतुर्थगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥*॥
 आनीधस्तनोर्नाभेश्च ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
 ऋषभाङ्गरनो जज्ञे वीरः पुत्रप्रताङ्गरः ।
 सोऽभिमिथ्यर्षभः पुत्रं महाप्रव्रण्यमास्थितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥*॥
 हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
 भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्म्मिकः ।
 तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
 एतेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु भुक्ता स्वायम्भुवैऽन्तरैः ॥
 एष स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्तं द्विजोत्तम ।
 पूर्वंमन्वन्तरेशस्य किमन्यत्र कथयामि ते ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
 कीधः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

स्तत उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपञ्चाश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ॥

वर्षं

भद्राश्चैव पुरुषाः मुक्ताः स्त्रियश्चन्द्रांपुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥*॥
 रम्यकं पुरुषा नाथीं रमन्त्या रजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सप्तस्था न्ययोधफलभोजनाः ।
 हिरण्यये हिरण्यभाः सर्वे च लज्जुचाश्रवाः ॥
 एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति क्रुशवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेयिनः ।
 चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ब्रह्मभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुर्भुक्तं चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मग्नः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥*॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीन्तरसाश्रिनः ॥
 तत्र नारायणं देव विन्ध्योर्नि सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
 प्राकारे दशभिर्युक्तं सुगन्धश्च ससुन्नमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
 स्वर्गस्तम्भसहस्रेषु सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिवसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सरोभिः स्वादुपागोथेनैर्दोभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्ब्रह्मध्यानतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 रागाग्नः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
 गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मखनतत्परः ॥
 इलावते पद्मवर्णा जम्बफलरसाश्रिनः ॥
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुषः ॥
 भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्म्मणि कुर्वते ॥
 परमायुर्मतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 कर्म्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुद्धिमावृत्तपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तात्र कुलपर्वताः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमंस्ताम्बवर्णा गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वश्च वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तथा द्वीपश्च सागरावृतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वं किरातास्तस्यान्तं पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 जाक्षणा, क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुधवर्गव्याभिर्भ्रंशयन्त्यत्र मानवाः ॥
 सवर्णे पावना नद्याः पर्वतेश्चो विनिःसृताः ।
 शतहृन्मन्त्राणां च सरयूथसुना तथा ॥

वर्षं

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
 गोमती धृतपापा च बाहुदा च इश्वरती ॥
 कौशिकी लोहितता चैव हिमवन्पादनिःसृताः ।
 वेदस्तुतिर्वेदमती ब्रतज्ञी चिन्दिता तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानीरा मनोरमा ।
 चर्मण्वती तथानूपा विदिशा वेदवत्पि ॥
 शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपाञ्चाश्रयास्तथा ।
 गर्भदा सुरसा शाना दशार्णा च महानदी ॥
 मन्दाकिनो चिन्कूटा तामसा च पिशाचिका ।
 चित्रोत्पला विपाशा च माङ्गला बाहुवाहिनी ॥
 हिमवन्पादजा नद्यः सर्वपापहरा कृष्याम् ।
 तापी प्रयोष्णी निर्विन्ध्या श्रीघोरा च महानदी ॥
 वेन्वा वैतरणी चैव नलाका च कुमुदती ।
 तीया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ॥
 विन्ध्यपादप्रसृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दागा मन्दागामिनी ॥
 रूपा पानाश्रिणी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
 शुक्तिमन्दासंजाताः सर्वपापहरा कृष्याम् ॥
 आसा नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वाः पापहराः पुण्याः ज्ञानदानादिकर्म्मसु ॥
 तास्मिन्ने क्रूरपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 औष्ठाः कलिङ्गमगधा दक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 त्वादाः ॥
 मानका मालवाश्चैव पारिपाञ्चनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा कूणाः शाह्याः कन्यनिवा-
 सिनः ॥
 मद्रा वासास्तथासह्याः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽब्रुवन् ।
 ज्ञानं ज्ञेता दापरश्च कलिञ्चात्यत्र न क्वचित् ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः सुहृद्यत्र च ॥
 सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भावेः सर्वैश्च स्थिरयौवनाः ॥”
 इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
 अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये ब्रह्मवम् ॥*॥
 प्रभवादिषट्पर्वणि वत्सरश्चन्द्रे दृष्टयानि । तत्र
 षड्विधा पूष्या देवो यथा,—
 “संवत्सरप्रमाथेन देवः ह्यवा पुरो हि ताः ।
 यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाभ्युदयकामाय महासिद्धिफलाय च ।
 पूजयेत् तद्युक्तेर्देवो षड्विधा परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनागहता पीडा यच्चरश्चोग्रहोद्भवा ।
 संवत्सरमहादोषजम्भर्त्सुपमहना ॥
 केतुस्काश्रिनिराहृतो भौमार्कसितभासुजाः ।
 शमयेद्युजमानस्य देवीहोमरतस्य च ॥
 मङ्गलादिविधानेन महाक्षानाभिषेचनैः ।
 चन्द्रसंपूर्णपुष्यवैश्वानरजाभिपूजनैः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ! ॥

वर्षणिः

**२८५
वर्षट्**

वर्षट्

उन्मातस्त्रीभविर्वातपित्ततानां श्रमाय च ।
 कथयामि महाप्राज्ञ इत्युच्चैकमनाधुना ॥ १ ॥
 मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्हृतिः क्षमा ।
 ऋद्धिर्दुःखनिः सिद्धिसुखिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
 दीप्तिः कान्तिर्वशी लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्तना ।
 विश्रुताशोचमा देव्यः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
 प्रथमं संख्याता वत्स । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मी जयावती शाक्ती अजिता चापरा-
 जिता ॥
 जरुती मावसी माया हितिः श्वेता विमो-
 हनी ।
 शरय्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
 अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
 मध्यभागे स्थिता देवी युगानामसुभापहा ॥ २० ॥
 काली रौम्री कपाली च घण्टाकानी मयूरिकी ।
 बहुरूपा सुररूपा च त्रिनेत्रा रिपुहानिका ॥
 माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
 वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
 चर्द्धिका चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
 पूजितव्या मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
 त्रिदशानुरगन्धर्व्यचरचोगैर्नृताः ।
 भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
 प्रत्येकशः समस्ता वा कर्षया मुनिसत्तम ।।
 अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविश्रुतिविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । २० ।
 “नमाम्यभीष्टानं नमनीयपार्दं
 सरोजमस्वीयसि कामवर्षम् ॥”)
 वर्षकरी, स्त्री, (वर्षे तत्सूचनं रवेण करो-
 तीति । वर्षे + कृ + टः । डीप् ।) झिल्लिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
 वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टिः केतुरिव । सति वर्षे
 भूरिश्च उन्मत्तत्वात्स्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (अलर्कवैश्यायकेतुमतः
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
 “जेष्थस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
 वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
 ज्ञानवत्त्वात् तथात्वमस्य ।) देवशः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
 इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + ङः ।) वृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
 द्वीपशिखातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्वजनधातोर्हप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥
 वर्षणं, स्त्री, (वृष् + लुट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । २१ ।
 “तमेव सुश्रुतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
 रूपमाप्यायकं भास्वन्तस्त्रै मेघाय ते नमः ॥”)
 वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + ञनिः ।) वर्षनम् । कृतिः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
 संक्षिप्तसाराणीयादितिः ॥

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
 पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
 जकगिरिः । यथा,—
 “हिमवान् हेमकूटश्च निषधी मेरुरेव च ।
 चैवः कर्णो च शङ्खी च सप्तैत वर्षपञ्चताः ॥”
 इति ह्यारावली ॥
 वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीरूपस्थिति ।
 वर्षपाक + इनिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २१२ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
 मालायाम् ॥)
 वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
 सहदेवीलता । इति राजनिघण्टुः ॥ (सहदेवी-
 लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
 पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + ञच् ।
 वर्षस्य रेनोवर्षणस्य वर आवरकः ।) धण्ड ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६ । खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
 मन्तः कश्चुकिकश्चुकस्य विश्रुति आभादयं
 वामनः ॥”)
 वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
 जन्मतिथिः । इति स्मार्तशास्त्रादर्शनान् ॥ अथ
 जन्मतिथिज्ञत्वम् । तन्मन्मासे न कर्त्तव्यं चाङ्क-
 मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
 मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिद-
 प्राप्नोति तद्वर्षे तत्तत्कालोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
 प्रतिशंवत्सरान्निधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
 गर्गश्च ।
 “सर्वेषु जन्मदिवसे स्मार्तेर्मङ्गलपाणिभिः ।
 गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्वनक्षत्रश्च पितरौ तथा देवपञ्चापतिः ।
 प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
 स्मार्तेस्तिलस्त्रातेः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
 तत्तिथिमधिज्ञत्वम् ।
 “तिलोहर्षो तिलस्त्रायो तिलहोमी तिलप्रद ।
 तिलभुक् तिलवापी च घटतिलो नावसीदति ॥
 मङ्गलपाणिभि अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वैतु-
 तथा गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
 गुगुत्वादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ज्ञत्य-
 चिन्तामणौ ।
 “गुहदुग्धतिलानद्यान्मन्मन्थयेच्च बन्धनम् ।
 गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूबागोरोचनायुतम् ।
 संपुष्य भाशुविन्नश्री महवि प्राथयद्विदम् ॥
 चिरजीवो यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।।
 रूपवान् वित्तवाञ्छेव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
 मार्कण्डेय महाभाग सप्रकल्पान्तर्जीवन ।
 आतुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
 स्वनक्षत्रश्चेति स्वनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतजन्म-
 कालीननक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

मात्रब्रह्मपुराणोक्तप्रववादिशमीर्त्तन वाश्वेव
 पूजाविधानाच्च । तद्व्याने स्वनक्षत्राय नम
 इत्युक्तम् ॥ ॥ पूजायामर्घ्यानन्तरं पाट्य-
 माह मत्परायम् । अर्घ्यं पाट्यादिकल्प
 मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाट्यानन्तरं अर्घ्यमाह
 नरसिंहपुराणम् । पाट्यश्चैव तृतीयया चतुर्थ्यां
 प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषस्तृतीयतृतीयया
 ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिकाविकल्प । इति
 श्रीदत्तः ॥ ॥ श्रीपतिशयवहारनिर्णये ।
 “नवाभ्यरधरी भूत्वा पूजयेच्च चरायुषम् ॥”
 तथा ।
 “हिभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत्नतया ।
 ततो दीर्घायुषं व्यास रामं दौर्गं कृपं वलिम् ।
 प्रक्रादश्च हनुमन्तं विभीषणमघार्थयेत् ॥”
 रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
 दौर्गिरचत्त्यामा ॥ ॥ तथा,—
 “स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पन्नयेन्नरः ।
 षष्ठोश्च दधिभक्तं न वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
 योगियाज्ञवल्काः ।
 “ध्यायेन्नारायणं नित्यं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
 तद्विष्णोरिति भक्त्या ज्ञायादश्च पुनः पुनः ॥
 गायत्रो वेद्यो वा स्यात् विष्णोः स स्मरन्वाय वै ॥”
 ध्यायेत् स्मरन् । स च मन्तः ।
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।
 दिवीव चक्षुराततम् ॥”
 वामनपुराणम् ।
 “सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
 नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” ॥
 सकृत्पाकरणे निम्नामाह भविष्यपुराणम् ।
 “सकृत्पतेन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुकृत
 नरः ।
 फलशाल्यात्पकं तस्य धमेस्याहं जयो भवत् ॥”
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रवादासमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनामस्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनेव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत् ।
 एकैकस्य प्रकृष्यात् यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”
 गन्धपुष्पमात्रं पक्षोपचाराद्यसम्भव ।
 “मन्त्राश्चतसृणां प्रोक्तं भक्ता लक्षगुणोत्तरम् ।
 भक्तिमन्त्रसमेतम् कौटिकोऽपि गुणोत्तरम् ॥
 सर्वेषु कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरुचयेत् ।
 तथापदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
 न पूज्यते गुरुयत्र नरेस्तत्राफला क्रिया ॥”
 इति मत्परायणवचनान् ॥ * ॥
 ततः कम्पानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
 नामभिः कार्यः ।
 “एकेका देवता राम समुद्दिश्य यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तेन धर्मेह नाम्ना च प्रणवादिना ॥
 होमद्रव्यमथेकेकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”
 इति विष्णुधर्मस्मृतिरदर्शनात् ॥
 एवं होमे स्नाहान्ता च मन्त्रस्य ।

वर्षष्ट

“खाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
रति स्तुतिः ॥

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।
“होमो यथादिपूजायां श्रुतमधोत्तरं भवेत् ।
अथाविश्रुतिरथो वा यथाशक्ति विधीयते ॥” ॥
स्कान्दे ।
“खल्वनं नखकेशानां मैथुनाध्वागमेव च ।
आमिघं कलहं हिंसां वर्षष्टहो विवर्जयेत् ॥”
अध्वानं अध्वगमनम् । कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षष्टहो
जन्मदिने ॥ * ॥ उद्धमनः ।

“एतज्जन्मनि संक्रान्तौ ग्राह्ये जन्मदिने तथा ।
अस्यस्यस्पर्शान् चेत न स्नायादृश्वरिणा ॥”
जन्मान् पुत्रजन्मान् । ज्योतिषे ।

“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रिय परिहरन् प्राप्नोत्व-
भोधा श्रियं
मत्स्याम्नोचयनो दिजाय ददतीरुष्यापुश्चरं
वर्द्धते ।
शक्तन् खादति यश्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति
भुव
भुङ्क्त यस्तु निरामिघं स हि भवेज्जन्मान्तर
पण्डितः ॥” ॥

दोषिकायाम् ।
“जन्मज्युक्ता यदि जन्ममासे
यस्य भुव जन्मतिथिर्भवच्च ।
भवन्ति तद्दत्तारमेव याव-
न्नेरुच्यसन्मानसुगवान् तस्य ॥

कनान्तकृजयोऽत्र यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अत्र ज्योतिषप्राम्नी विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥”
कनान्तकृजयोः शनिमङ्गलयोः ।

“तस्य सर्वोषधिसंस्कारं ग्रहविप्रसुरार्चनम् ।
ग्रहाणुद्रिश्य होमो वा यथागा प्रीतिमिच्छताम् ।
गौरारयानिने मुक्ता देवाग्रहे तु काञ्चनम् ॥
मुरा मांसी वचा कुङ्कुमं शोणं रजनोद्दयम् ।
शटो चम्पकमुक्ताश्च सर्वोषधिसंस्कारः स्तुतः ॥”
रजनोद्दयं हरिद्रा दारुहरिद्रित्ति । एतेषां
पत्रादीनां ग्रहणम् । कषयावयवग्रहणे मत्स्य-
पुराणविष्णुधर्मात्तरयोस्तथा दर्शनात् । तदु-
यथा,—

“एषां पत्राणि साराणि भूतानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चाभ्यानि कषयाख्यो गणः स्तुतः ॥”
आयुर्ज्योतिषो परिभाषा ।

“अङ्गुष्ठयुक्तं विहितम् नूनं
भाग्ययुक्तं समता विधीयात् ॥”
तत्र क्रमः । तिलाङ्गुष्ठम् । तिलयुक्तजलेन
स्नानम् । नववस्त्रपरोधानम् । गुग्गुलिनिम्ब-
सिंह्यादूर्ध्वा-गारोचनात्मकजन्मप्रतिदिव्यं दत्तयं
पाणी वध्नीयात् । गुरुदेवाभिविप्राश्च पूज-
नीयाः । स्नानान्नं पूजनीयम् । अन्न च ।
हस्ता स्नाती अथवा अक्षीवे । ऋगशितो
नपुंसि स्थान् । पुंसि च पुनस्वेतुपुष्पो । नूनं

**२८६
वर्षष्ट**

त्वस्त्री स्त्रियां शेषाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ॥ * ॥
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।
प्रभोरप्यपमानश्च तस्य दुश्चरितश्च यत्न ॥”
धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं शिष्टम् ॥ पितरौ
प्रजापतिः सूर्यो गणपतिर्माकण्डेयश्च पूजनीयः ।
तत्र पाथंनमन्त्रौ ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा तुने ।
रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
माकण्डेय महाभाग सप्रकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
ततो आसपरशुरामान्ध्यामक्षपवलिप्रजाद-
हनमदिभीषणाः पूजनीयाः । घष्टापि पूज-
नीया ।

“त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि
च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः साहं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥”
रति मत्स्यपुराणीयं रक्षाथं पठेत् ॥ * ॥
पितृमातृपादप्रदण्डमस्तु विष्णुपुराणाहुतये ।
यथा,—
“लक्ष्मणोऽपि वसुदेवस्य पादौ जयाह सत्वरः ।
देवस्याश्च महाबाहुर्वलदेवसहायवान् ॥”
एवञ्च ।

“सहस्रसु पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥”
रति मनुवचने पितुरपेक्षया यत्न सहस्रं मातु-
र्गौरवस्तुक्तं यत्न पोषणरक्षार्थम् । अतएव
मनुः ।
“ऋते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥”
वाच्यो गृह्यणीयः ॥ * ॥ गुडदुग्धतिलपाने तु
मन्त्रः ।

“सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यहमितं पयः ।
माकण्डेयवरं लब्ध्वा पिवाभ्यायुष्यहेतवे ॥”
अत्र वेदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादंरप्यधिकारः ।
जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमा-
स्यन्तमासादरः ॥ * ॥ जन्मतिथेरुभयदिनलाभे
तु देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षष्टहश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
देवेरुदयमोक्षस्तं न तत्र तिथियुगना ॥
घनदये जन्मतिथिर्दत्ति स्यात्
पूण्या तदा जन्मभसंयुतेव ।
असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि
पूण्या परा या भवतीह यत्नात् ॥”

भं नक्षत्रम् । परवचनं दृष्ट्वाजमाकण्डेऽपि ।
पूण्याङ्गे तिथिनक्षत्रलाभ एवहं लक्ष्यते ।
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।
नक्षत्रकर्मण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव च ॥”

रति दृष्टस्वतिवचनात् ॥
खण्डिते खण्डययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहित-
कालः प्राप्तः । नक्षत्रहेतु तु बोधायनमाकण्डेयो ।
“तत्र नक्षत्रमहोरात्रं यन्मन्त्रं गतो रविः ।
यन्मनुदेति सविता तत्र नक्षत्रं दिनं स्तुतम् ॥”
रति तिथ्यादितत्वम् ॥

वर्षाः

वर्षाः, खी सुक्ति, (वर्षो वर्षेभ्यमख्यासु रति
वर्षं + अर्षाद्भादिस्वात् अच् । टाप् । यथा, त्रियम्
रति । ट + “टुवरीति ।” उवाच ॥ १२
रति सः । ततश्चाप् ।) खनामख्यात ऋतुः ।
तत्पर्यायः । प्राष्ट २ । इत्यमरः । ११।१।२।।
घनकालः ३ जलार्थवः ४ प्रष्ट ५ मेघागमः ।
घनाकरः ७ । रति शब्दरत्नावली ॥ प्राष्टवा-
रति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च ऋतुः सौरआषष्
भाद्रमासद्वयात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टया
त्मकश्च । आद्यस्य प्रमाणम् । यथा । तपस्त
पस्यौ शैशिराऋतुः । मधुश्च माघवश्च वासन्ति
काऋतुः । शुक्रश्च शुचिश्च येष्वाऋतुः । अथैतद्
दुदगयन् देवानो दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वार्षिकाऋतुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदाऋतुः
सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाऋतुः । अथैतद्
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । रति मलमास
तत्त्वधृता श्रुतिः ॥ शेषस्य प्रमाणं तत्र चातु
र्मास्यव्रतनियमश्च यथा । वाराश्चै ।

“आषाढशुक्लाद्दृष्ट्यां पौर्णमास्यामथापि वा
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ।
अभावे तु तुलाकर्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्तिके शुक्लाद्दृष्ट्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तत्कीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥
मास्ये ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
वधि ।

मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविषण्णनात् ॥
तेलस्य वर्ष्णादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेजपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां ख्यातीपाकमभययन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ष्णात् ॥
निराधिनोऽरुगोखी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलांकमवाप्नुयात् ॥
धारणात्तखलोन्माश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ष्णाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
दृप्तत्यागात् सुलावण्यं सर्वं खिन्नं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायेति जपान्नाशनं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्द्विष्णोर्लभेन्नोदानकं फलम् ॥
एवमादिव्रतैः पाथं तुष्टिमायात् केशवः ॥”
चतुर्जुमारः ।

“इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यत्पूर्वं त्वहं स्वये ।
तस्मै भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रासादात्कनार्दन ॥”
समाप्तौ च ।

“इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीतौ तव प्रभो ।
नूनं सम्पूर्णं यातु त्वत्प्रासादात्कनार्दन ॥” * ॥
अत्रैव यतिमधिलक्ष्य काठकग्रन्थम् ।
“एकरात्रं वसेदृषामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽथव वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”

रुनदशकविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नेकख्यानवाची इति शब्दोक्तिः । इति तिच्चादि-
तत्त्वम् । वर्षतीं वषंभोयानि यथा,—

“वर्षासु घनशिक्षणयज्ञसंगमाः पङ्ककन्दलो-
द्धेदौ ।

जातीकदम्बकेतकम्बकानिलनिम्बगाहलि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ सवके १ कुसुमम् ॥
(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—

“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा त्रिदिशो दिशो
सुदिनकीटलमिप्रभवा मही ॥
नीलशस्यहरितोष्णला मही
कुल्यकासलिलसंभ्रता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पयो कूजति कानने च सरसी ज्ञानाम्पुर्णा तथा
हंवा मानसमात्रान्नि कमलायन्मगतां यान्ति
च ॥

गर्भस्त्रेवमहेन्द्रकन्दरदरीशस्याष्टना श्यामला
भास्त्रेव पवनस्य कोपनकरी वर्षाऋतुः शोभितः ॥”

“किञ्चिद्वर्षेभ्यो भवेदत्र शस्यानां दृष्टता भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वात्रो वारिपूर्णा सरित्सुहृदः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुदृष्टा घनस्वनाः ।
यत्र गुणसमायुक्ता वर्षा ह्येवा ऋतुतमाः ॥
तासु वातकफौ कुम्भौ जायन्ते हि त्रयां ऋतुम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्व्यादस्य प्रति-

क्रियाम् ॥

स्त्रेर्न मर्हन् पथं निज्जाते शयनन्तथा ।
गौररामारतं शस्तं व्यायामः क्रमाधक्रमः ॥
कद्रुन्धारसुरसाः सेवा वातकफापहाः ।
निरुद्धा वस्त्रिकर्माद्याः कफवातरुजापहाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“आदानग्लानवपुषामभिः सन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽम्बुलम्बासुदेऽम्बरे ॥
सनुषारेण मरुता सहसा शीतयेन च ।
भूवाप्येवाण्णपाकेन मल्लिनेन च वारिणा ॥
वर्षानेव च मन्हेन तेष्विद्यम्योऽप्यदृषुषु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुखाणस्तेजनश्च यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतनुर्जोर्ध्वं धान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूपान् मन्धरिदं चिरन्त-

नम् ॥

मस्तु सौवर्षलाटं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
दिशं कौपं श्रतश्चाभ्यो भोजनम्सतिदुर्हिने ॥
यत्काललवणखेहं संशुष्कं सौदवक्त्रेषु ।
अपादचारी सुरभिः सततं घृपिताम्बरः ॥
हर्षेऽप्ये वसेदाप्यश्रीतशीकरवर्षिते ।
नदीजलोद्गम्याहःसप्रायासातपांस्ययेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने ऋतीयेऽध्याये ॥

वर्षाः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अर्थः ।) मासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव ।) अभिधानान्
पुञ्जम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः ।) तत्र जात-
पुरवङ्गनादस्यास्तयात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, चि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“मङ्गकः प्रवगो भेको वर्षाभूदहरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
रङ्गगोप । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते स्त्रजस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्णिकावर्षाभूचञ्चलकपोतिकालयुग-
पलाङ्ककलायप्रभृतीनि ॥”) भेकी । इति भरत-
धृतरूपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, चि ॥

वर्षाभ्यो, स्त्री, (वर्षाभू + ङीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिश्च ॥

वर्षाभद, पुं, (वर्षासु माद्यतीति । भद + अच् ।)
मयूरः । इति कंचित्त ॥

वर्षाभः, पारशरतः, पुं, (वर्षाभ्यो वृष्टिलक्षं तस्य
पारशं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति कंचित्त ॥

वर्षाराजः, पुं, (वर्षाणां राज्ञिः ।) ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनराजिः । इति पुलिङ्गसंग्रह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षाचिः, [स] पुं, (वर्षासु अर्चिर्दोषिरस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कारिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, चि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दान्
वर्षशब्दाच्च परेषां ऋकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, चि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोरतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे । वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [स] चि, (अयमनयोरेतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तन्-
पर्यायः । दशमी २ ष्यायान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—

“आघोहशाद् भवेद्वाजस्तनवस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततैस्तेषु वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
इति ऋतिः ॥)

वर्षुकः, चि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + “लव-
पतपदस्याभूवृषहनकमगमशब्ध उक्तम् ॥” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्तम् ।) वर्षककर्ता । वृष-
घातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।

“जम्भः प्रसादं दिजमानसानि
दौर्वर्धका पुष्पचय बभूव ।
निर्वाणमिष्या वृष्टते वचश्च
भूयो बभाषि सुनिना कुमारः ॥”)

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षकश्चासौ अब्दश्चेति कर्म-
धारयः ।) वर्षकशीलमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षेजः, चि, (वर्षे जायते इति । जन + ज् ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्ववर्षशब्दपूर्वकणध्यातोर्षप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणामुपलः ।) मेघभवशिखा ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८२ । ८४ ।

“वर्षोपलवष्णातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमादृष्टम् ।
द्वियतं किल खाद्विजेतिद्विप्रभ मेघसम्भृतम् ॥”)

वर्षी, [न्] स्त्री, (वर्षति वृष्यत वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“ददृशु च समीपेऽस्य पिशाचानां श्रतर्हृतम् ।
कागभूतं पिशाचं तं वर्षाणां शक्तसन्निभम् ॥”) प्रभाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रभाण-
मन्त्रोन्नतिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारत ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापश्यदृष्टीन् हम्बान् अकृष्टोदरवद्युगः ।
पलाजवृत्तिकामेकी वहतः संहतान् पाप ॥”) इयला । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराज्ञतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरवदृष्टमभिसम्पश्यन्ती
वद्युन्मस्यी वरिमन्ना एष्टियाः ।”

“वद्युन्मस्य उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ॥”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सर्वसम्बन्धुविशो-
ववाय नमोऽनुपलात्तनस्थानाय नमो वद्युगा
नमो भूर्ध्वं नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वद्युये
वर्षीयसं ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

वर्षी, स्त्री, शरीरम् । इति हिरूपकोषः ॥

वर्षं, क वर्षं । दीर्घा । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर -वर्ध सक०-दीर्घा अक०-सट् ।)
रेफोपधः । क, वर्धयति । इति दुर्गादासः ॥

वर्षं ङ अङ्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
आत्म०-अक०-सट् ।) ङ, वर्धते धर्मी अङ्गः
स्थादित्यर्थः ॥

व(व)र्षं, स्त्री, (वर्धयति दीयते इति । वर्ध +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । १ । ५ । ३९ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

वर्हिणः

वर्हिषं

वलयः

“यथा वर्हिणि चित्राणि विभर्षि भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥”
यत्थिपर्याम् । इति भरतः ॥ (वर्हितीति । उह
उह्यौ + अच् ।) पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।

“विलासिनो विभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डरं केतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामान युवा नखायैः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वर्हिणं, क्ली, (वर्हितीति । उह उह्यौ + लुः ।
वर्हयति श्रोमते इति । वर्ह दीप्तौ + लुप्रा ।)
पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(ब)र्हिः [स्], पु, (उहति वर्हते इति । उह
उह्यौ + “उहृन्लोपश्च ।” उणा० २।११०। इति
इति; नलोपश्च ।) अस्मिः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“ननो गोमन्त्रीरवर्हहि रज-
सुषो अन्वावन् पुरुभोजो अस्ते ।
मानो वर्हिः पुरुषता नितेक-
र्यं पातस्वस्तिभिः सदा वः ॥”

“नीरुक्ताकं वर्हर्थं त्रम् ॥” इति तद्गात्र्यं सायणः ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (उहदाव्यस्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । १३ ।

“उहदाव्यस्य तस्यापि वर्हिदास्यान् कत-
स्ययः ॥”

व(ब)र्हिः [स्], पु, क्ली, (उहति वर्हते इति । उह
उह्यौ + “उहृन्लोपश्च ।” उणा० २ । ११० ।
इति इति; नलोपश्च ।) कृष्णः । इति मेदिनी ।
से, ३३ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ६२ ।

“अवचितवलिपुण्या वदिसम्भार्गदत्ता
नयमविधिजलानां वर्हिषाद्योपमेधो ॥”

वर्हि [स्] क्ली, (उहतीति । उह उह्यौ + इति;
नलोपश्च ।) यत्थिपर्याम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिपुष्यं, क्ली, (वर्हिर्दीप्तिस्तदुक्तं पुष्यमस्य ।)
यत्थिपर्याम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिपुष्पा [न्], पु, (वर्हिषा कृष्णं वर्हिषि यज्ञे वा
शुष्पं तेजो यस्य ।) अस्मिः । इत्यमरः । १।१।५७ ॥

वर्हिष्ठं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
वर्हिष्ठम् । द्वीधरम् । इत्यमरभरतौ ॥

वर्हिजुसुमं, क्ली, (वर्हिं वर्हयुक्तं जुसुमं यस्य ।)
यत्थिपर्याम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(ब)र्हिणः, पु, (वर्हिमस्यस्येति । वर्ह + “कल-
वर्हिभ्यामिनच् ॥” इति इनच् । यदा “बहुल
मन्यन्वापि ।” उणा० २।४६। इत्यत्र वर्हं बल्च्
प्राधान्ये । वर्हिणो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तौ
इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनी । १२ । ६५ ।

“कुर्वन्दिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकान् वर्हिणः ।
आकृन्तुं कृतान् विविधमज्जानान् शुल्काः ॥”

क्री । तगरम् । तत्पर्यायो यथा, —
“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मधुरं मतम् ।
अपरं पिष्टतगरं दण्डहस्तौ च वर्हिणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वर्हिणवाहनः, पु, (वर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।)
कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

वर्हिध्वजा, क्ली, (वर्हिं ध्वजो वाहनं यस्याः ।)
नखी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

वर्हिपुष्यं, क्ली, (वर्हिं वर्हशालि पुष्य यस्य ।)
यत्थिपर्याम् । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥

वर्हिर्वासि, [स्] पु, (वर्हिषि यज्ञे ज्योति-
रस्य ।) वर्हिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।

वर्हिमुखः, पु, (वर्हिर्निर्मुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥

वर्हिषदः, [द्] पु, (वर्हिषि अग्नौ कृशासने वा
सौदन्ति ये ते । वर्हिस् + सद + क्षिप् । एषो-
हरादित्वात् साधुः ।) पिष्टगणविशेषः । यथा,
“अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निस्वात्ता वर्हिषदो द्विधा तेषां अयस्थितिः ॥”
इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
“अपसयं ततः त्वाया सयं ज्ञानु च भूतले ।
अग्निस्वातांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्ण-
पान् ॥

सुक्तालिनो वर्हिषद आच्यपांस्तर्पयेत्ततः ।
तर्पयेच्च पिष्टन् भक्त्वा सतिलोदकचन्द्रेः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥”

अत्र केचन पिष्टधर्मातिदेशान् दिव्यपिष्टणा-
मपि अङ्गलित्रयदानम् । तदसत् ।
“कयत्रालं नलं सौम्यं यममयंमणं तथा ।
अग्निस्वात्ता, सोमपाश्च वर्हिषदः सलन सलन् ॥”
इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टेन विशिष्टेकाङ्गलिविधा-
भान् । इत्याहिकनचम् ॥ (एषुवंशजस्य हवि-
ह्वाने, पुत्रः । यथा, भागवते । ४।२।४। - ६ ।

“हविर्दानाङ्गविर्दानिर्विदूरास्त घटसुतान् ।
वर्हिषदं पर्यं शुक्लं कण्ठं मद्य जिनव्रतम् ॥
वर्हिषतुसु महाभागो हविर्दानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकान्तेषु निष्णातो योगेषु च कुन्तहृह ॥”
वर्हिषि यज्ञे सौदीप्तौति । यज्ञस्य, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ० । ३ । ३ ।

“स आ उह मरुतां शर्धो अशुत-
भिर्भ्रं नरो वर्हिषदं यजध्वम् ॥”

वर्हिष्कागाः, पु, (वर्हिर्दीप्तिरेव कृष्ण इव यस्य ।)
अस्मिः । इति शोचिष्कशब्दप्रदानात् ॥

वर्हिर्दं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्था + कः ।
अस्माभिति घत्वम् ।) द्वीधरम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।

“स्वदं विद्ध्यदधवानुलेपं
वर्हिष्ठगुण्ठीसुरकाष्ठकुटे ॥”

त्रि उहणमः । इति सायणः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । १३ । १ ।

“प्रथो देवायामये वर्हिष्ठमसौक्ते ॥”

व(ब)र्हि, [न्] पु, (वर्हिमस्यास्तीति । वर्ह +
इतिः ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वे-
दं हारे । २ । ६ ।

“सदा मनोश्चास्मन्नादसोत्सुकं
विभाति विसृष्टीर्णकलापशोभितम् ।
सविभ्रमालिङ्गनपुष्पनाकुलं
प्रश्रुतश्रुत्यं कुलमय वर्हिणाम् ॥”

प्राधागर्भसम्भतः कश्चपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिं च पूर्णायुश्च महा-
यथाः ॥”

वल, मि उ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट ।) मि, वलयति वल-
यति । उ, वलने धनं लोकः संश्रुयोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

वलभिः, क्ली, (वलभि + लृट्कारादिति वा
वलभी, डीप् ।) वलभी । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ८७ । १२ ।

“हस्यंपासादवलभीञ्चन्विद्यन् सोऽध्वमग्निश्चि ॥”
पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २२ । ३५ ।

“कायमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवतामृपस्य तस्य
शैमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

वलयः, पु, क्ली, (वलते आश्रुतीति हस्तादि-
मिति । वल् + “वलमलितनिभ्यः कथन् ।”
उणा० ४ । ६६ । इति कथन् ।) स्वर्णादि-
रचितप्रकीर्णाभरणम् । बाला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहायः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ परिहायः ५ शंखकः ६।
इति शब्दरत्नावली ॥ कल्पः ७ कुण्डलम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३० । ५ ।

“सहेमस्तुर्मेगभिः केयरेऽव्यलधेरपि ॥”
मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेयः । २० । ४६ ।

“अथान्तः सकलं भूमेर्वलयं सुरगोतमः ।
समर्थः क्रान्तुर्भर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”
अस्त्रिविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने
५ अध्याये ॥

“कपालश्चकनरुगवलयनलकसंज्ञानि ॥”
“पाणिपादपार्श्वेऽष्टोदरं सु वलयानि ॥”

वैद्यकीयतन्त्रिकर्म्मविशेषः । यथा सुश्रुते । १।१२०।
“तत्र रोगाधिष्ठानमेदादिकर्म्मं चतुर्धाभियुते ।
तद्यथा वलयबिन्दुखण्डप्रतिसारणानौति इह न-
विशेषाः ॥” * ॥ घटनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।

“सवलावपवलयं परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनानुवर्त्तौ प्रशासकैकपुरोमिव ॥”

वलयः, पु, (वलयवद्वान्तिरस्यस्येति । अर्धं
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगणरोगान्नाशने-
गलरोगविशेषः । यथा,—

“वलास श्वायतमुन्नतश्च
श्रीयं करोत्यन्नमतिं निवार्य ।
तं सर्वेषुवाप्रतिवार्यं वीर्यं
विवर्णनीयं वलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगेण्यश्चक्षुषोस्त्रीरूपेणस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्नु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दाञ्चोत्पन्नान्त्स्यकलङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माणिक्यंयुतः ॥
कटुकातिविषादाकपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकषयताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
श्वदोका कटुका यथा दाञ्चोत्पन्नान्त्स्यकलङ्गजम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोऽहिति सुचर्यातम् ॥
शौद्रयुक्तं विधातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगः क्वेते चयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवायुजं तेजवतीं सपाठा
रसाञ्जनं दारु निशां सङ्गण्णाम् ।
शौद्रय कुश्यां गुटिकां सुखिन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वेला । कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डशुद्ध-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डमेदा सुदुर्जयः ॥”
वल्लयितं, त्रि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तनकरोतीति षिच् तनः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाकृतितर्जातमस्यति । वलय + इतच् ।) वैशि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १११० ६ ।
“नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवल्लयित-
मूलम् ॥”

यथा च वैरागिमङ्गले ।

“इत्यममालावल्लयितबाहुः
परधनहरणे साक्षाद्बाहुः ।
रक्षायौवनभङ्गनवीरः
कीर्त्तनपत्तने मङ्गशरीरः ॥”

वल्लरः, त्रि, (वलते संवृणाति चक्षुस्तारामिति ।
वल + बाहुलकान् किरच् ।) केकरः । इत्य-
मरः ॥

व(ब)लिश्रं, स्त्री, (वलिना गन्धदृढयाद्युपहारेण
श्रयति हिनस्ति मत्स्यानिति । शी + क. ।) वडि-
श्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(ब)लिश्रः, स्त्री (वलिना आहारोपहारेण
मत्सादीन् श्रयति विनाशवतीति । शी । बाहु-
लकान् किरः ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(ब)लिशी, स्त्री, (वलिश्र + कृदिकारादिति
ह्रीष् ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(ब)ल्लकं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
रुकः ।” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-
मूलम् । पक्षिविशेषः, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुधादिवृत्तिः उषादिकोषश्च ॥

व(ब)ल्लः, त्रि, वलवान् । वलशब्दान् गोष्ठयेत्या-
दिना कुलप्रत्ययेन निवार्यतः । इति सुश्रुतबोधका-
रणम् ॥ अस्य पवर्गायवकारादित्त्वपि तच्चा-
लिवितत्वात्तत्त्व लिखनम् ॥

वल्लकं, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क. वल्लयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्लकं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “भूक-
वल्लोक्काः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्तो निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवत् सुतरोपितश्रियः
परिणामे हि दिक्षीपवशाजः ।
पदवीं तत्रवल्लवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपदिरे ॥”)

शल्लकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खल्लम् ।
इति विश्वः ॥

व(ब)ल्लकं, पु, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकनरुः, पु, (वल्लकप्रधानस्तरिति मध्यलोपी
समासः ।) पुगञ्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकरमः, पु, (वल्लकप्रधानो ह्रस्वः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

व(ब)ल्लकल, स्त्री, (वलते संवृणातीति । वल +
बाहुलकान् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(ब)ल्लकलः, पु, स्त्री, (वलते संवृणातीति । वल +
बाहुलकान् कलन् ।) यत्तलक । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । लक २ वल्लकम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लक्षा ४ लचम् ५ लोचम् ६ लोलकम्
७ शल्लकम् ८ ललकम् ९ लल्लः १० लल्लो ११
लोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तो तु पूर्वजं कालेन तपोयुक्तौ बभूवन् ।
स्नापिपामापरिश्रान्तौ जटावल्लकधारिणौ ॥”)

वल्लकला, स्त्री, (वल्लकल + टाप् ।) शिलावल्लक ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकलोभः, पु, (वल्लकप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकवान् [न] पु, (वल्लकं शल्लकोऽस्यस्यति ।
वल्लक + मत्प । मस्य व ।) मत्स्यः । इति
त्रिसाष्टशेषः ॥ यल्लकपुल्ल, त्रि ॥

वल्लकलः, पु, (वल्लकोऽस्थास्ताति । वल्लक + इलच् ।)
कटुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लकनं, स्त्री, वल्लकल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग, गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं ज्ञतगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लगनं, स्त्री, (वल्लग + क्युट् ।) ज्ञतगमनम् ।
बहुभाषणम् । वल्लगधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
निवार्यम् ॥

वल्लगा, स्त्री, (वल्लग्यतेऽन्योन्येति । वल्लग +
करणे चच् । टाप् ।) दल्लालिका । लामाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अथर्ववेदी २
रश्मि ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लगम्येऽन्यथाराणां कृत्यते वायघानिना ।
वल्लगाङ्गोद्वहल्लम् शिरस्त्रं वामपाणिनाः ॥”)
वल्लगिनं, स्त्री, (वल्लग + भावे क्तः ।) अश्वस्य
विशेषगमनम् । तत्तु पुगेन निजिप्रोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ पुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल
वधे । ३ । २७ ।

“अनिर्लोहितकाम्यस्य वागलालं वाग्मिनी कथा ।
निमित्तादपराङ्मुखोऽनुष्कस्यैव वल्लगिनम् ॥”)
बहुभाषणश्च ॥

व(ब)ल्लगुः, पुं, (वल्लते इति । वल्ल प्राणने + “वल्लगुं
कच ।” उणा० १ । २० । इति उपप्रत्ययः ।
गुगागमश्च धातोः ।) हामः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्वल्लगुना युगपदक्षिणितन तावन्
मद्य परस्परतुलामधिरुहतां हि ।
पस्यन्स्मानपकपतरतारमल्ल
चक्षुस्तव प्रचलितधरारश्च पश्यम् ॥”)

व(ब)ल्लगुकं, स्त्री, (वल्लगु + मञ्जायां स्वार्यं वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम । कानिच,
त्रि । इत्यजय ॥ तत्र पवर्गायवकारादी लिखि-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तच्चालिवितत्वात्तच्
लिखितः ॥

वल्लगुपत्र, पु, (वल्लगु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।)
वनमृङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लातीति । ला + क ।
टाप् ।) वाकृची । पक्षिविशेषः । शेषस्य
पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवात्या ३ निशा-
चरी ४ स्वेरिणी ५ दिवास्याया ६ मामंशा ७
मात्रवाङ्मिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री । वल्लगुनं मञ्जायां कन ।
टाप् अत इत्यच् ।) तेलपायिका । यथा
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोष्णा तेलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा कथासगितागरे । ५५ । ७६ ।

“ततो वल्लगुलिकानस्तं कृत्वा पटमदशया ।
स चित्रकला चित्रस्थां गञ्जमदगमुन्दरीम् ॥”)

वल्लग, इ भङ्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
अक०-सक०-सेट् ।) वल्लगी अयं लोके ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लगं, स्त्री, (वल्ल भल्लयो + भावे क्युट् ।) भल्ल-
गाम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पु, स्त्री वल्लगीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लिकि, पु, स्त्री, वल्लगीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(ब)ल्लगीकः, पु, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल संवरणे +
“अलोकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इत्यच्
वल्लग्यतेऽन्योन्येति उल्लटप्रत्ययेन कौकिलयो

वल्मीकः

निपातः ।) उथीकाज्ञतन्त्रिकास्तूपः । तन्-
पर्यायः । वामलूरः २. नाकुः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वाल्मीक ५ वाल्मीकिः ६
वाल्मीकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शक्रमूर्द्धा ९ क्षमिश्रिलकः १० । इति
श्रुत्तरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्मीकाग्रान् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)

तन्त्रिकायां शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्मीकमृषिकोत्रखातां नृदमन्तर्जलां तथा ।
श्रीचावशिष्टां गेहाच्च नाद्यान्निपसम्भवाम् ।
अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलीनखातां न कर्हं
माम् ॥”

इत्याहुकाचारतन्त्रम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां खानान् पूर्व शिष्यदोषप्रान्तर्य
तन्त्रिकायां चालनं यथा, —

“वल्मीकवृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभक्षणम् ।
चालयेत् शिष्यमन्तर्दोषाणां सुप्रधान्ये ॥”
वल्मीकवृत्तिकाभिस्तु मन्त्रविशेषानुपादानान्
मन्त्रानादेशं गायत्रीति मूलपाणिनिखिलात्
गायत्र्या तत्तन्त्रमन्त्रेण वा खानं कारयि-
तयम् । तथा खानं यथा, —

“जापयेत् प्रथमं देव तोयेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चान्तेः पञ्चगव्यैः पञ्चवृत्तियुक्तेरपि ॥
वृत्तिका करिदन्तस्य पूर्वमाश्वरुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं नृत्पञ्चकमुदीरितम् ॥”

इति देवप्रतिष्ठान्तम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उथीकाज्ञतन्त्रिकास्तूप,
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) वाल्मीकि-
सुनि । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“ग्रीवां सकृत्कारपाददेशे
सन्धी गले वा त्रिभिरेव दीधेः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
मुखैरनेकेष्वतिमोदवर्द्धि-
यिसर्पवत् सर्पति शोभताग्रेः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्कान्तीकं चिरञ्जं विशेषतः ॥”

ग्रीवा कटाटिका । अंस. स्कन्ध । कक्षा
बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन
पञ्चशिखरत्वमुच्यते मगदाहृतत्वञ्च सूच्यते ।
निष्कान्तीकं उपचारायोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य
चिकित्सा ।

“श्रुत्वेतिहाय वल्मीकं चारामिन्धं प्रसा-
धयेत् ।

विधानेनार्द्धोक्तं शोषयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्मीकानु भवेद्यस्य नातिवृद्धमम्लेजम् ।
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद् भिषक् ॥
कूलविकानां मूलेषु गुडस्था लवणेन च ।
आरेवतस्य मूलेषु दन्तीमूलेषु च ॥

वल्मीकी

श्यामामूलैः सपल्लवैः शक्तुभिश्चैः प्रलेपयेत् ।
सुक्लिवैश्च सुखीयैश्च भिषक् तमुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजातीयोद्भूतैः सर्वैः यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतीं शिखां प्रदिश्यान्मतिमान्
भिषक् ॥

संशोध्य दुष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
त्रयं विषुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलाजम्बूतन्त्रेणैलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतन्त्रेणैः निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुचिह्नं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्ठात्तु द्विद्वैर्बहुभिराश्रयम् ॥
वल्मीकं यन् सशोषं स्याद्दृश्यं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःशिलाद्यं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या नृदो अचहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“श्रीदसर्पवल्मीकवृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्व्याद्रुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्राणिसंयुक्ते ऊरुस्तम्भाधिकारे ॥)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकश्रीषं, स्त्री, (वल्मीकस्य श्रीर्षमिव श्रीर्ष-
मस्य ।) स्तोत्रज्ञानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसर्षपं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीकः } तु क ल्निपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्मीकः } (अदन्तपुरा-पर०-सक०-सेट ।)
वल्मीकयति अववक्ष्यत । इति दुर्गादासः ॥

वल्मीकः, उ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
व्यात्म०-सक०-सेट ।) उ, वल्मीके धनं लोकाः
संशोकोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीके संशोकोतीति । वल्मीक + अच् ।)
गुह्यान्वयपरिभाषम् । यथा,—
“वल्मीकगुह्यो धरणाश्च तेषु ॥”
इति लीलावती ॥

द्विगुह्या । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कृत्तिलकैश्च दन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यन्मूर्धितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्मीकं योषिण्य चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयुक्ते च्वराधिकारे ॥)
साह्वगुह्या । यथा,—
“गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुह्या तथा
साह्वया
वल्मीकवल्मीकतुटयेन भिषजां माषां मतस्तुतुः ॥”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मीक + क्विप् । गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८ । १११ ।
“वल्मीकीं वाद्यमानो हि सप्रस्वरविभ्रुर्हिताम् ॥”)
सह्यकीटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“वल्मीकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरथा ।
महेरणा कुन्दरकी वल्मीकी च बहुवहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मीकी

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक संवरणे + “राविवल्मीकश्च ।”
उणा० ३ । १०५ । इति अमरः ।) इति विश्वः ।
अध्यक्षः । वल्मीकचतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ । (अङ्गुर्वशीयवजाकान्धस्य पुत्रः । स च कुश-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
“वल्मीकस्य तनयः साचाहर्षो दवापरः ।
कुशिकस्य तनयः सहसाचसमद्युतिः ॥”)

वल्मीकः, त्रि, (वल्मीक + अमरः ।) प्रथमः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिचारे । ५ । १६ ।
“पुत्रेभ्यश्च नमस्कृत्यात् वल्मीकेभ्यश्च भूपतेः ॥”)
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽथ गवाध्यक्षः ।
इति स्वामी ॥

वल्मीकपालकः, त्रि, (वल्मीकानां अन्वविशेषाणां
पालकः ।) अन्वरणकः । इति भूरिप्रयोगः ।
वल्मीका, स्त्री, प्रिया । यथा,—
“प्रेयसी दयिता कान्ता प्रायेणा वल्मीका प्रिया
हृदयेषा प्राणसमा प्रेक्षा प्रणयिनी च सा ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मीक + अच् ।) लघ्वा
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरीः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गहनम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥
वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीक + क्विप् । वल्मीकं संवरण-
वल्मीकी) नृत्पञ्चकम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इति
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-
भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारे । ४ । ११ ।
“अनपायिनि संश्रयहृमे
गजभक्षे पतनाय वल्मीकी ॥”)

चित्रमूलम् । मेथिका । इति राजनिर्घण्टः
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेथिका मिथिनिर्मेथिर्दीपनी बहुपुष्पिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्मीकी चैव कामत्या मिश्रपुण्या च कैरवी ।
कुशिका बहुपर्णी च पितामहायुद्धिषा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक श्रौती + क्विप् । वल्मीकं श्रौ-
वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः
(यथा, माये । ११ । ८ ।
“हृत्तरकरदक्षाः चित्रवैशाखशौके
दधति दधनि धीरानारवान् वारिखीव ।
शशिनमिव सुरौषाः सारसुहृत्सुमेते
कलसिमुदधिगुर्वी वल्मीका लोहयन्त्रि ॥”)

भौमसंनः । इति मेदिनी । वे, ४४ । (विराटनग-
हृद्वासकाके दवास्य एतन्नाम आसीत्
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।
“पौरोगवो ब्रुवायोऽहं वल्मीको नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीकान्दं वातीति । वा + कः ।
रूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक + ङीष् ।) वल्मीकान्तिके
वल्मीकपत्नी । तत्पर्यायः । आभीरी २ गोपिका
गोपी ४ महाशुद्धी ५ गोपालिका ६ । इ
शब्दरत्नावली । (यथा, किराते । ४ । १०

वस्त्रं

“स मन्वरावर्णित-पीवरत्नयोः

परिचयमज्ञानविज्ञोचनोत्पलाः ।

विरीचिस्तु नोपरराम वल्लो-
रभिप्रवृत्ता इव वारयोचितः ॥”

वल्लः, स्त्री, (वल्लते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वल्ल + “सञ्जधातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।

“वल्लिवेद्यते वृक्षं सञ्जतश्चैव गच्छति ॥”

पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

वल्लकण्टकारिका, स्त्री, (वल्लरूपा कण्टकारिका ।
अभिदमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लदूत्रा, स्त्री, (वल्लरूपा दूत्रा ।) माला-
दूत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लप्रशाकटीका, स्त्री, (वल्लप्रधागा शाकट-
पीतिका ।) मूलपीती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लस्तरणः, पुं, (वल्लप्रधानः स्तरणः ।) अत्यन्त-
पर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लो, स्त्री, (वल्ल + डीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा वर्धमात्रस्यायिनी कुशा-
ख्याया । (यथा च ।

“विदारीसारिवारजनीगुडयोऽजशङ्गीचेतिवल्ली-
सप्तः ॥” इति सुसुते खञ्जस्थान ३८ अध्यायः ॥

यथा च, दीमायणः ० । ८० । ६ ।

“लतावल्लोश्च गुल्माश्च स्थाननश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं द्विन्दन्ती विविधान्
दुमान् ॥”

अजमोदा । इति मेदिनी । ले ३८ । केवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लोमडः, पुं, (वल्लीरूपा मडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोला इति वालिकडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अनभिव्यन्दि-
त्वम् । मरुत्तरत्वम् । सख्यत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वल्लोजं, स्त्री, (वल्लां लतायां आपते इति ।
जन + डः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचक्रिके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वल्लोजं निष्पासं धाति पुञ्जशस्यश्च ॥”)

वल्लोवदरी, स्त्री, (वल्लारूपा बदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लोत्तमः, पुं, (वल्लीषु जातो सुदमः ।) मज्जुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लोवृक्षः, पुं, (वल्लोवन् दोषो वृक्षः ।) सालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लुरं, स्त्री, (वल्लुरत आत्रियते लतादिनेति ।
वल्ल + वाङ्मुलकान् उरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
सेचम् । निर्जलस्थानम् । शाहल । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गच्छन्म् । इति मेदिनी । रे. २१००
विश्वधररत्नावलीषु वल्लुरमिति पाठः ॥

वल्लुरं, त्रि, (वल्लुरते संव्रियते इति । वल्ल + “खञ्जि-
पिञ्जादिभ्य ऊरोलक्षौ ॥” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभस्त्वत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ॥

“निमञ्जनञ्च मत्स्यादान् सौनं वल्लुरमेव च ॥”

“वल्लुरं शुष्कमांसम् ।” इति तड्ढीकायां कुल्लक-
भट्टः ॥) अकरमांसम् । इति मेदिनी । रे.
२१० ॥ वनचोचम् । पाहणम् । ऊधरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लगा, स्त्री, (वल्ल + भावे घञ् । वल्लाय संवर्णाय
साधुः । वल्ल + यन् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)ल्लजः, पुं, (वल्लं पर्वते जायते इति । जन
+ डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
स्थानादण्डम् । इत्यमरः ॥ वल्लते सुवे वेद्यति
विशादिभ्याम् वप्रत्यये वल्ल्, पर्वतः तत्र जाता
वल्लजाः इत्यर्थः । स्वभावात् बहुलं वल्लजाः ।
एको वल्लज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽपरोवल्लजादेर्जनं पाणिक्-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरखनम् । इति तड्ढीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४४ ।

“सुज्जालाभं तु कर्मयाः कुशाग्रमात्सकवल्लजे ।
त्रिभुजा यन्निजैकं त्रिभिः पञ्चभिरैव वा ॥”)

व(व)ल्लजा, स्त्री, (वल्लं पर्वते जायते इति । जन
+ डः ।) टाप ।) लणविशेषः । सावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । टपपत्नी ० लणञ्
३ लणवल्लजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ टट्टलणा ६
पानीयाश्रा ७ टट्टुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलपायहत्वम् ।
घातप्रकीपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लह, क त्विषि । इति कविकल्पदमः ॥ (च्वा०-
पर० अक०-सेट् ।) क, वल्लह्यति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्लह, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पदमः ॥ (ध्वा०-
आत्म० अक०-सेट् ।) ड, वल्लहति घना श्रेष्ठे ।
स्यादित्यर्थः ।

वश, लु स्पृष्टे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, यष्टि घन लोकाः । इति
दुर्गादासः ॥

वशं, स्त्री, (वश + “वशिरगयोरुपसंस्थानम् ।”
इ १ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अप ।)
इच्छा । प्रसुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १० ।
१३४ । ७ ।

“वशं बलवतां धर्मं सुखं भोगवतामिव ॥”)

वशवदः, त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्य वद
तीति । वश + वद् + “प्रियवशु वदः खच् ॥”
इ । ० । ३८ । इति खच् । “अकृद्दिघदन्तस्य
सुम् ॥” इ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकरवाक्यवक्ता । इति सुम्भोध-
व्याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३६५ ।

“य जहार दुराचारो भूयन् लोभवशंवदः ॥”)

वशिकः

वशः, त्रि, (वधीति । वश + अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । ७ ।
“गुणाटोऽपि तदाकथये सद्यः खेदवशो-
भवन ॥”)

वशाः, पुं, (वश + भावे अच् ।) इच्छा । इति
संकोचवर्गं अमरः ॥ (उशते इच्छते इति ।
वश + कर्म्मणि अच् ।) वश्याणम् । आय-
त्तता । प्रसुत्वम् । इति सिक्ताशेषः ॥ अन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वशका, स्त्री, (वशीन् आयत्ततया कायति शोभते
इति । के + कः ।) वश्या गारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशाक्रया, स्त्री, (वशास्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्पर्यायः । सवदनम् ० । इत्यमरः ॥
भगिमन्त्रीघर्षोन्वयोकरण सवदनं संपूर्णं विद-
व्यंशोकरण भावेऽणट् । संवदना च इति
केचित्त । करणोऽणट् वशाक्रयाभाधने मणि
मन्नादावपि । जयाश्रयः संवदनं यत्कृत् इति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तड्ढीकायां भरतः ॥

वशागा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + डः ।)
वशाभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४१ । ३० ॥

“गाङ्गादिवाकरसुमाभलचारुहारी

धात्रीं समुद्रमना वशागं करोति ॥”

अस्मिन्नेषं पाद्याल्लिख्ये वायु शब्दः । यथा,
महाभारतम् । ४ । ६ । १२ ।

“ददानि तं हन्त वरं यमिच्छसि

प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्माहं तव ॥”)

वशा, स्त्री, (वश स्पृष्ट + अच् । टाप । “वशि-
रगयोरुपसंस्थानम् ॥” इति अप या ।) बन्धा ।
(अस्या धर्मं राज्ञा इच्छित्यम् । यथा, मनु ।
८ । २८ ।

“वशाऽपुत्रास्तु चैव स्याद्व्रणं निष्कलास्तु च ।

पतिव्रतास्तु च स्त्रीषु विधवास्वामुरास्तु च ॥”)

सुता । योधा । स्वागवी । करिणी । इति मेदिनी ।

श्रे १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १० ।

“असिच्यत स ताभिश्च वशाभिरिव वारणः ॥”)

बन्धा गर्वी । इत्यमरः ॥ (यथा, अगवदं । १० । ५ ।

“त्वं नो असि भारताय वशाभिरुचमिः ॥”

“वशाभिर्वन्धाभिर्गोभिः ॥” इति तद्गाथ्यं भाषणम् ॥

वशीभूता । यथा, गार्ह । १८३ अध्यायः ।

“सप्तभिर्मन्त्रिणं कृत्वा करवीरस्य पुष्यकम् ।

स्त्रीणामस्य आसयच्च लणाहे सा वशा भवत ॥”)

वशाट्टकः, पुं (वशया आट्टकः । प्रश्नवश्या-
वस्थान तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशापायो [न्] पुं, (वशां पिबतीति । पा +
यिनिः ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥

वशि, स्त्री, (वश + भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥

वशिका, त्रि, शृणुम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठा, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाद्यस्या इति । वश + ठन् ।) अगुरुः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशिष्ठा, स्त्री, (वशिष्ठो भावः । वशिन् + तल् ।) वशिष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ११ । १५ । १६ ।

“नारायणे तुरीयास्त्रे भगवच्छब्दशब्दिते । मन्त्रो मयाद्धृद्योगी महर्षी वशिष्ठासिमात् ॥” वशिष्ठं, स्त्री, (वशिष्ठो भावः । वशिन् + तल् ।) आद्यत्तत्त्वम् । (यथा, बृहत्सं । १ ।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-माराधितोऽपि कृपतिः परिशङ्कनीयः । अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया शास्त्रे कृपे च युवतौ च कुतो वशिष्ठम् ॥” शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । यथा,— “अनिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा तथा ।

ईशित्वं च वशिष्ठं च तथा कामवशायिता ॥” वशिष्ठं स्नातन्तं येन स्वतन्त्ररति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशिष्ठी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाद्यस्या इति । वश + इति । डीप् ।) वन्दा । शमी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिष्ठं, स्त्री, (उग्रते इत्यते इति । वश + वाङ्-लकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति । रा + कः ।) सासुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिष्ठः, पु, (वश + किरच् ।) गजपिपली । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिपली कवगा कपिवल्ली कपिजिका । श्रेयसी वशिष्ठश्चापि गजाका गजपिपली ॥” भुजिटा इति ख्यातः । अस्य पर्यायो यथा,— “पान्दुर्यश्च करभो वशिष्ठः कपिपिपली । जामातासौ जचित्योक्तः स्वर्गवर्णः सितोऽपरः ॥” इति वैद्यकरत्नमाला ॥

चक्षुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पु, (वशवती वशिष्ठा श्रेष्ठः । वशवत् + इच्छन् । “विश्वतोर्लक्” ५।३।६५ । इति लुक् ।) यद्वा, वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ८६ ।

“वशिष्ठोऽसि वशिष्ठोऽसि वशे वासयहेत्वपि । वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्वि माम् ॥” स्वनामख्यातसुनिः । तत्पर्यायः । अरुन्धती-जानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३ वाशिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः प्रायेभ्यो जातः । तस्य भार्या कर्दमकन्या अरुन्धती । पुत्राः सप्तर्षयः । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ अपि च ।

“वशिष्ठश्च तपोऽर्थायां सप्त पुत्रानशीजनत् । कन्याश्च पुण्डरीकाक्षीं सर्वशीभासमन्विताम् ॥ रजो गात्रोर्द्धवाङ्मुखं मवनशानवस्तथा । सुतपाः शुक्रं रथिते सप्त पुत्रा महौजसः ॥

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे वनेषु भागिनः । अयज्जानच्च यज्जानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥” इति कौर्मे १२ अध्यायः ॥

मिन्नावरुणयोः पुत्रः । यथा,— “इति पृष्टा वरेण्ये कथ्यतामिति भूपते । वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः ॥ सुनिभिः प्रिरिनः शोऽपि यथावदयतमानसः । योगमास्त्राय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥” अन्यथा ।

“मिन्नावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः । एकार्षेयास्तथैवान्धे वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥ एते पन्था वशिष्ठानां स्मृता स्त्रिकाश्चैव तु । अष्टाविते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥” इति वृद्धिपुराणे छतधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावा-ध्यायो ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश + क्त + भावे ल्युट् । अभूत-तद्भावे च् ।) मन्त्रिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम् । इति भरतजटाधरी ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-शब्दे द्रष्टव्यः ॥ * तत्साधनौषधानि यथा,—

“ब्रह्मदक्षीं वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम् । दद्यात्तामूलसंयुक्तं स्त्रीयां मन्त्रेण तद्गुणम् ॥” ॐ नारायणाय स्वाहेति ।

“तामूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।” ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया । चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥ खड्गरोटस्य मांससु मधुना सह पेषयेत् । ऋतुकाले योनिकेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥

अगुरुं गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् । गुग्गेन धूपधित्वा तु राजदारे प्रियो भवेत् ॥४॥ श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् । यं पश्येत्तिलकेनेव वशीकुर्वान् कृपालये ॥५॥

काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपर्णं सज्जुकुमम् । व्यात्मरक्तं सभावेद्यं वशी भवति मानवः ॥६॥ ॐ नमः सर्वसत्त्वैभ्यो नमः । सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं हत्वा करवीरस्य पुष्यकम् । स्त्रीणामप्ये भ्रामयेच्च जगाद्देसा वशा भवेत् ॥७॥ ब्रह्मदक्षीं वचा पर्णं मधुना सह पेषयेत् । अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥८॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्थं अवहारे जयप्रदम् ॥९॥ भङ्गराजस्य मूलसु पिष्टं शुक्रैश्च संयुतम् । अक्षिणी चान्नयित्वा तु वशीकुर्वान्नरं किल ॥१०॥

अपराजिताशिफां दद्यात्नीलोत्पलसमन्विताम् । ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुत्तमम् ॥११॥ चतुःपटिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः । आलिङ्गनाद्या शस्त्रीयां कुमार्यादेस्त्वशीकराः ॥

१२ ॥ रोचनां नागपुष्याणि विश्वपुष्यं प्रियङ्गवः । कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्गणे ॥१३॥ दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी । तिलकैश्चैव संयुक्तं योनिकेपात् वशी नरः ॥१४॥

निम्बकादस्य धूपेन धूपयित्वा भर्तं शिव्यः । सुभगा स्नात् वा च वक्रं प्रतिदीप्तौ भविष्यति ॥ १५ ॥

माहिम् नवनीतञ्च कुडञ्च मधुयष्टिका । सौभाग्यं भगवेषात् स्नात् प्रतिदीप्तौ भवेत्तदा ॥ १६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्याणि पृथग्जात्या समाहरेत् कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् । पुष्येण तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः ।

स्त्रिया पुंसा कृतौ वक्रं तिलकोऽयं वशीकरः ॥ १७ ॥ ब्रह्मदक्षी तु पुष्येण याने पाने वशीकरः ॥१८॥ ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥ इममष्टसहस्रं जप्त्वा वृद्धा शिखां ततः । अवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्तुर्वा प्रियः ॥ १९ ॥

तिलानामु द्यात्तानां कृष्णानां वक्रं शोभयेत् अष्टोत्तरसहस्रसु राजा वश्यास्त्रभिर्दिने ॥२०॥ द्वौकारं सविसर्गं प्राप्तः स्वर्गसमन्वितम् । स्त्रीयां ललाटे विन्यस्य वशतां नयति ध्रुवः ॥ २१ ॥

यस्य लज्जयाद्युतं शुचिः प्रयतमानसः । दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायास्त्रि योषितः ॥२२॥ मनःशिला पत्रकञ्च समोरोचनकुङ्कुमम् । एभिः कृतं च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥ २३ ॥

सहदेवो भङ्गराजः शितापराजिता वचा । तेनेव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतामियात् ॥२४॥ गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्तिकां । यः पुमांस्त्रिलकं कुर्व्यादात्महृत्कनिकया । स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥ २५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोऽयतभाविता । ततः कृताच्च तिलकान्नानवं यं निरीक्षते । तच्च सर्वं वशं कुर्व्यान्नात्र कार्या विचारथा ॥ २६ ॥

नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक् पत्रञ्च हरीतकी । चन्दनं काष्ठस्रग्ज्जोला रक्तशालिसमन्विता । एतेर्धूपो वशकरः स्मरवाण एवेश्वर ॥ २७ ॥

रतिकाले महादेव पान्दुरीप्रिय शङ्कर । निजशुक्रं यज्ञीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् । कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्थात् शिव्याः प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवश्च महादेव पारावतमर्कं मधु । एभिर्लिपन्सु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ॥२९॥ पुष्याणि पञ्चरक्तानि यज्ञीत्वा यानि कानि च । तखलुञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगतः ।

अनेन लिपलिङ्गस्य कामिनी कशतामियात् ॥ ३० ॥ इति मारुते १८३ । १८६ । १८८ अध्यायाः ॥ “अथाभ्यात् संप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुत्तमम् ।

येन विद्यागमायेव मन्त्राः विद्वान्नि तत्त्वज्ञानम् ।
प्रतिमां कारयेद्देवि ! पलेन रजतस्य च ।
यकार्हेन महेष्टानि । साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
हरितार्कं पलाहं च हरिद्राचूर्णकं तथा ।
गर्तं कृत्वा साहं हस्तं यत्र निःश्रियं सुन्दरि ! ॥
रक्तासर्गं तत्र दत्त्वा विशेत्तत्रमानस ।
चतुर्दिक्षु महेष्टानि । पताका विनिवेशयेत् ॥
रक्तासने चोपविश्य पूर्वांशो जपमारभेत् ।
पूजाया नियमं देवि । आनीह नगनन्दनि ॥
तिलचूर्णघटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राग्प्रतिष्ठा मन्त्रेण प्राग्गान् संस्थापयेद्बुधः ॥
अधः कृत्वा पूजयित्वा प्रयागमालया जपेत् ।
दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
प्रथमं पूर्वमुखात् मायावीजं द्वितीयकम् ।
कात्वं ललाकिनीयुक्तं वामकर्णकुभूषितम् ॥
ततो रक्तपदं त्रयाचासुक्तं तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वधमानय तत्परम् ॥
बहिर्जायावधिर्मन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
द्वीशादिप्रमाणेन होमादींश्च समाचरेत् ॥
प्रातः काला हविष्वाश्री मुचिभूत्वा जिते-
न्द्रियः ।
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्नन्दनावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि । हुनेहिने दिने शुभे ।
आनीपुष्पस्य होमेन वधयेन्नात्र संशयः ॥
कर्पूरमिश्रितैस्त्रियैस्तर्पयेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवसुहृत्वा चासुक्तां प्रवक्षेत्ततः ॥
तर्पयाम्यभिजावानं मन्त्रं आनीह सुन्दरि ।।
अनेनेव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
सिद्धिः प्रयोगाद्देवेशि । जायते नात्र संशयः ।
अभिषेकं ततः कुर्यात् शुद्धिं प्राणवज्जने ॥
प्रथमं च महेष्टानि । चासुक्तां तदनन्तरम् ॥
अभिविद्यामि तत्पञ्चान् हृदन्तेनाभिविद्ययेत् ॥
तद्दशदिग्नि देवेशि । आकाशान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेष्टानि । वशीकरकमुत्तमम् ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्वं सत्वं न संशयः ।
कामतुल्यं च नादीर्घां रिपूणां श्रमनोपमः ॥
यावन्जीवितपर्यन्तं स्मरन्नाय इवन्धरि ।।
जायते नात्र सन्देहः सत्वं सुरगणाधिपति ॥४॥
अंताप्रराजितामूलं पेषयेदोचनानुत्तमम् ।
श्रुतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
वधयेन्नात्र सन्देहः सत्वं सत्वं महेष्टरि ।।
चन्द्रस्यैव हि दृष्टा तदा निष्कलभागभवेत् ॥
रक्तवस्त्रेण चासुक्तां तोषयेद्बुधजनः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया विसानुनारतः प्रिये ॥
आद्यान्ते महतीं पूजां कुर्यात्तस्या वरानने ।।
पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वधमानयेत् ॥
तव प्रीते महादेवि ! कथितं भुवि दुर्लभम् ॥”
इति दृष्टनीलतन्त्रम् ॥
वशीभूतः, चि, वधयतां प्राप्तः । अवशी वशी
भूत इत्यर्थे चिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वशीरः, पुं, (वध् + ईरन् ।) गजपिप्पली । इति
षट्पाठः ॥

वश्यं, स्त्री, (वधाय वशीकरत्वात् वाधु । “तत्र
वाधुः ।” ४ । ४ । ८८ । इति वत् ।) लघुम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वश्यः, चि, (वधमधीनत्वं गत इति । वध् +
“वशं गतः ।” ४ । ४ । ८६ । इति वत् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रवीयः २ । इत्य-
मरः ॥ वशः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणि । ३६ । १७ ।
“न्देहं संयमानास्तु सिंहाशुद्धं लङ्गुलरा ।
यथा यान्ति तथा प्राची वश्यो भवति
योगिनः ॥”
अभिप्रस्य पश्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । ३४ ।
“हरिवर्षेऽस्मृतीयस्तु चतुर्षोऽभूद्विलाहृतः ।
वश्यञ्च पश्चमः पुत्रो हरिणयः षष्ठ उच्यते ॥”
वश्यका, स्त्री (वश्या + स्त्री कम् ।) वश्या
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
वश्या, स्त्री, (वध् + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वश्या २ वश्यास्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।
“यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवावुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोष्यते ॥”)
वध, वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वधति । इति दुर्गादासः ॥
वधट्, अ, देवोद्देशिकहविष्यागमन्त्रः । इत्य-
मरः ॥ स्नाहा औषट् वीषट् वधट् सध्वा एते
पञ्चशब्दा देवहविहाने वक्ष्यन्त्यहृतौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो दानं देवहविहानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्त-
थि देवाः हविहानं इत्यनेन एते मन्त्रा इति
सूचितम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।
“इति त्वामे हृदिहोत्रस्य पुत्रा
उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् ।
तांश्च पाहि यत्नस्य खरीन्
वधं वधदित्यर्षीणां अन्तन्
नमो नम इत्युर्हसि अन्तन् ॥”)
वधटकारः, पुं, (वधट् इत्यस्य कारः करकं यत् ।)
देवोद्देशिकयागः । तत्पर्यायः । देववधः २
आहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कानन्ते जतवले इत्यगादिकेषु
कारशब्देन वा समासः । यथा वधटकारः ।
स्नाहाकारः ॥)
वधटकर्त, चि, (वधदिति मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ॥
“असौ हुतस्तु यद्वयं तन् स्यात्त्रिषु वधट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ॥
वष्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क्विप् वट् । उ, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ॥

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + वाहु-
लकान् अयत् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुहृदप्रतशाकटायनः ॥
वष्कयञ्चो, स्त्री, (वष्कय एकहायनो वत्सः ।
वष्कयिञ्चो, स्त्री, तेन नीयते इति । नी + क्विप् ।
गौरादित्वात् ङीष् । “पूर्वपदान् संश्राया-
मगः । ८ । ४ । ३ । इति अत्वम् । वष्कयि
ञ्चोति पाठे । वष्कयोऽस्यस्या इति । “अन
इति ठगौ ।” इति इति । अट् कुपादिति
अत्वम् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
परिक्रामति वष्कयश्चरकालीनवत्सः वकना
इति आतः । वष्क उ गतौ नाञ्चोति अयः
वष्कयश्चकहायनो वत्स इति कौष, तदुद्योगान्
वष्कयिञ्चो नैकाजादिति इत् । वष्कयञ्चोति
पाठे गोष्ठ्येवादिनापामादित्वात् नः गदा-
दित्वादीप् । दशमुषतो गवसितवष्कयिञ्चोति
नरुह्यन्वयमथ्ये गदसिंह ।” इति तदुद्योगायां
भरतः ॥
वस, ये स्त्री निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ऐ, उस्वात । स्त्री,
अवास्तौत । इति दुर्गादासः ॥
वस, क् ङीहृदिहोत्रेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) ङीहृ इट्
प्रीतिः । क, वासयति वस्तुः । चकारात् यञ्
च । इति दुर्गादासः ॥
वस, न् क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-अक० सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥
वस, य उ इर् ङीहृत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् ङावेत् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वस्त्वा । इत्, अयमन्
अवासीत अवसोत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ
इ, इत्यथे । स्तम्भ इह नन्वतारहितोभाय ।
यो वस्यत्वरिविति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥
वस, ल उ स्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्ततिरिह आच्छादन
पूर्वकधारणम् । ल उ, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वहिवस्यतिभ्य-
श्चिन् ।” उगा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करणार्थे अतिः) । वासः । (यथा, अमर-
श्रुतके । ११ ।
“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथं
अनि
दीर्घाच्छासतुदशुणा विरहिनो वालां चिरं
धायता ।
अध्वन्येन विसृक्तकण्ठकदम्बं रात्रौ तथा क्रन्दितं
यामोक्षेत्रं जतो जनस्य वसतिप्रसिं निविद्धा
यथा ॥”)
यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥
(यथा, कुमारे । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनीतिमिरावगुच्छिते
पुरमार्गे घनशब्दविलवाः ।
वसन्ति प्रिय। कामिनी प्रियाः
त्वद्वत्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”

वसन्ती, स्त्री, (वसन्ति + कृदिकारादिति ङीष् ।)
वसन् । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
त, १५० ॥

वसन्, स्त्री, (वस्यते आच्छादतेऽनेनेति । वस् +
ल्यट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १. १२ ।

“वहसि वपुषि विशदे वसन् जलदाभं
हलहतमितीमिलितयसुनाभम् ।
केशवधृतहलधररूप ।
जय जगदीश्वरं ॥”

वसन्मिति । वस् + भावे ल्युट् ।) ह्लादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १०३ ॥ (वस् + आचारे लुट् ।)
नियामः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।

“मौनात् स सुनिर्भवति नारग्यवसनाम्बुनिः ।
स्वल्पजगत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

स्त्रीकटाभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“सारसनं साग्शनं वसना वशना तथा ।
वसन् वल्लभस्येति स्त्रीकटीभूषणं भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पु, (वसन्त्यत्र महनोऽस्मवा इति । वस
+ “लृभृवृहिविभामिसाधिगडिभ्रिजिनन्दि-
भ्यश्च ।” उवाच ० ३ । १२८ । इति भ्रश्च ।)
ऋतुविशेषः । स च चैत्रपौषाश्रवणमासद्वयात्मकः ।
यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकोऽह्नुतः । इति
मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः । (फाल्गुनचैत्रात्मक-
स्येति केचित् । वसन्तः कुम्भमीनधोरितिप्रयोग-
दशानन ॥ ३ ॥) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सूरभिः
३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
माधवः ५ फाल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०
कामसखः ११ ॥ तत्कालीनजनगुणाः । कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारः । ६ । २ ।

“ह्रमाः सपुष्याः सलिलं सपद्मं
स्त्रियाः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्या
सर्वे प्रिये । चारुतरं वसन्तं ॥”

यथा च ।

“हेमन्तं चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकृष्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समोरणः ।
शरत्कावे वसन्ते च पित्तं प्राहृतौ कफः ॥”
इति पून्यखण्ड द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरयोग्यम् ॥

“सुदिनकालिकलज्जितकाननं
मदनरूपककिंशुकशोभितम् ।
कुसुमसौरभरञ्जितभूषणं ;
कलितमत्तमधुव्रतलाजसम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवाणसमाकुलं
सुदितमेव समस्तमिदं जगत ।
मलयमारुतकण्ठप्रगुणात्विनः
कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनाशनं
वसनमावनरुत्तनिधेवगम् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।
कटुचारात्नकाः सैथाः शोषणं कफसम्भवे ॥
यायामश्रमसंरोधत्वमो विश्रान्तमानसः ।
एव क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”
इति वसन्तोपचारः ॥

इहि हारीति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ ३ ॥
“कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽकीर्णतापितः ।
हत्वामिं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥
तीक्ष्णैर्वमनस्यादोर्लघुरुक्षैश्च भोजनेः ।
यायामोदनेनात्रानैजित्वा श्लेष्माणसुख्यगम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुकुमुः ।
पुराणयवगोधमर्चौरजाङ्गलशुल्काभुक् ॥

सहकाररमोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययापितान् ।
प्रियान्यसङ्गसुरभीन् प्रियानिचोत्पलाङ्कितान् ॥
सौमनस्यरुतो हृद्यान् वयस्येः सहितो पिबेत् ।
निर्गन्धानासवारिहसीधुमाहोऽकमाधवान् ॥
शङ्खवेरास्यं सारास्यं मध्वस्यं जलदास्यं वा ।
दक्षिणांनिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥
अदहनदह्येषु मणिक्कुडिमकान्तियु ।
परपुष्टविषुष्टेषु कामकम्भान्भूमिषु ॥
विचित्रपुष्यवृक्षेषु काननयु सुगन्धिषु ।
गोष्ठोकथाभिश्चिन्नाभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ।
गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धान्मधुरांस्वजेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निचिनः श्लेष्मा दिनहृद्गाभिरौरितः ।
कायाभिं वाधते रोगाक्षतः प्रकुरुते यद्वृत् ॥
तस्मादहमन्ते कर्माणि वमनादानं कारयेत् ।
गुञ्जस्त्रिगन्धमधुर्गं दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ॥
यायामोदनेन धूमं कषडयश्चमप्यनम् ॥
सुखास्नाना शीतविधिं शीतयेत् कुसुमागमे ।
चन्दनागुरुदिग्वाङ्गो यवगोधमभोजनः ॥
शारभं शशमेकैयं मौसं लावकपिङ्गलम् ।
भक्षयेन्नगदं सौधुं पिबेन्नार्ध्वाकमेव वा ॥
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमाधवी वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।
सा एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या
बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापञ्च प्रसन्नाः स्निग्धा
अथर्धे गुञ्जास्ता उपयुष्यमाना मन्दकिरण-
त्वाद्धानोः सतुधारपयनीपसन्मितदेहानां दिशि-
नामविदग्धाः स्निग्धाश्चेत्यातु गौरवाटुपलेपाश्च
श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्ते-
ऽर्कराप्रस्रवविस्त्रापित ईषत्सत्त्वदेहानां दिशिनं
श्लेष्मिकान् व्याधान् जनयति ।” “पूर्वाह्णे
वसन्तस्य जिङ्गम् ।”

“दिशौ वसन्ते विमलाः काननेरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किंशुकाम्बोजकुलचताशोकादिपुष्पितैः ।
कोकिलाषट्पदगणैरुपगोता मनोहराः ।
दक्षिणांनिलसंवीताः सुस्वखाः पक्षलोच्छर
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
अस्याधिष्ठाहृदेयतोत्पत्तिर्देया,—
मन्मथ उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम्
किन्तु योषिष्महास्त्रं मे ततः कान्तां भवा
इ
मया संमोहिते शम्भौ यथा तस्यानुमोहः
कार्यं मनोरमां कामां तो निदेश्य लोकभ
तामहं गहि पश्यामि यथा तस्यानुमोहन
कर्त्तव्यमधुना धातस्तत्रोपायं ततः कुरु ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कन्दर्पे धाता लोकपितामहः
कया संमोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम
चिन्ताविदस्य तस्याथ निःश्वसो यो विनि
इत

तस्मादहसन्तः संजातः पुष्यघातविभूषितः ॥
चूताङ्कुरांस्तुक्कलिकां विभ्रद्भ्रमरसंघतिम्
किंशुकान् सारसा रणे प्रफुल्ल इव पादपः
श्लेष्मराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसंजयः ।
सन्धोऽदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनासिक
शुक्लवस्त्रवशावर्षः श्यामकुञ्चितसङ्घलः ।
सन्ध्यांशुमालिसदृशः कुण्डलद्वयमण्डितः ॥
प्रमत्तवारणगतिर्विस्तीर्णहृद्यस्थलः ।
पीनस्थलायनभुजः कटोरकरसुग्मकः ॥
सुतुत्तोरुकटीजङ्घः कम्बुवीचीवृत्तांसकः ।
गूढजङ्घः पीनवस्त्रः संपूर्णः सञ्ज्वलजगणैः ॥
ताडश्रेष्ठ्य ससुतपमे सस्यूर्णैः कुसुमाकरैः ।
ववौ वायुः ससुरभिः पादप्या अपि पुष्पिताः
पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुरस्वराः ।
प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः स्वस्त्रपुष्कराः ॥

इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः

हरमोहनकाले अस्य कर्माणि यथा,—
“मधुश्च कुरुते कर्मा यदृथक्तस्य विभोहने ।
तत् श्रेण्यन् महाभाग निबन्धं तस्योचितं पुं
चम्यकान् केशरानाम्बान् करुणान् पाटलां
स्तथा
नागकेशरपुत्रागान् किंशुकान् केतकान्
वकान्

माधवीमलिकापर्णसारान् कुरुवकांस्तथा ।
उत्फुल्लयति तत्र स्र यच्च तिष्ठति वै हरः ॥
सरस्युत्फुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ।
सुगन्धि कृतवान् यत्रात् अतीव शङ्कराश्रम
लताः सर्वाः सुमनसो नृतनाङ्कुरसञ्चयाः ।
हृद्यान् रुचिरभावेन वेष्टयन्ति स्र तत्र च ॥
ताम् हृद्यांश्चरुपुष्पोर्ध्वान्तैः सुगन्धिसमीरुशे
दृष्ट्वा कामवशं यातो न तत्र सुनिरप्यत ।
तत्रका अपि लोकेश नानाभाषैः सुशोभनेः
रमन्ते स्र सुराः सिद्धा वै धे च्यापि तपोधना
न तस्य पुनरस्माभिर्दृष्टं मोहस्य कारणम् ॥

वसन्त

भावं न कुरुते कामं कायोत्थमपि शहरः ॥”

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥

वसन्त वर्गनीयानि यथा,—

“सुरभी दीक्षा कोकिलमासतस्यगतिरु-

दलोद्दिष्टाः ।

जातीतरपुष्पचयान्ममरुभ्रमरभ्रङ्गाग ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥

अतिशारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षडरागात्म-
र्गतहितीयरागः । यथा,—

“रागाः षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति स्मिगियो वसन्तस्य सदानुगाः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“शिखाखिवर्हाचयबहुचण्डः

पुष्पान् पिकं चतलताङ्कुरेण ।

भमन मुदा वाममनोऽसृष्टी-

मंतङ्गमणः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानसमयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्यात्कथनं हरे ।
तावदसन्तरागस्य गानसक्तं मनीषिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कल्लिनाथमते अस्य षडरागिण्यो यथा ।
आन्दुली १ गमको ० पटमञ्जरी ३ गौडकरी

४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनुमन्मते

हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याथै पुत्राः । किन्तु

तेषां मध्ये विभामस्थाने हिन्दोल इति लिखितम् ॥

सोमेश्वरमते तस्य षडरागिण्यो यथा ।
देशी १ देवगरी २ वैराटी ३ टोडिका ४

कलिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य

रागिणीसहितस्य वसन्तर्गानसमयः । इति

सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गमाः ।
रतिताली वसन्तश्च जगन्भक्त्योऽथ गारुणिः ॥”

इत्यादि ॥

“वसन्तताले कर्णयो नगणो मगणस्तथा ।
जगन्भक्त्यो गुरुश्चेको विरामान्तश्च खड्गयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन्) श्रयोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुमण्यतो नर्म-
सुहृदः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।

“सुप्रतीकस्य पुत्रश्च रुमण्यानित्यजायत ।
योऽस्य नर्मसुहृत्सस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्तं कुसुमं यस्य ।) उच्च-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेलुः श्रयितो द्विजकुलितः ॥”
इति शब्दमाला ॥

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
“प्रवालरसमौक्तिकाभ्रमिदं चतुर्भागाभाक्
एषक एषगण सुते रजतहेमतो ह्राशकं ।
अयोसुजगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं

वसन्त

सुमेरुहनि विभाजयेत् भिषगिदं धिया सप्रशः ॥

त्रिवेदनिशुञ्जे कमलमालतीपुष्पजैः

पथ कदलिकन्दजेमलयैगनाभ्यङ्गवै ।

वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिव्यलोऽशितः ।

समस्तगदहृद्भवेत् किल निजानुपानेरयम् ॥”

इति उद्धयोगतरङ्गिणी ॥

(अथापरञ्च ।

“हृद्भागं हाटकं चन्द्रं चयं वज्राहिकान्तका ।
चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रवालमौक्तिकस्तथा ॥

भावयेद्भयदर्पेण भावनचतुरसेन च ।
वासालानारमोदीव्यग्ग्माकन्दप्रस्तनके ॥

शतपञ्चरसेनेव मालत्यां कुङ्कुमीदके ।
पञ्चादृष्टगमदैर्भावां सुगन्धिरससम्भवम् ॥

कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपुष्पकः ।
गुड्राजयेत् सस्यै मितामभ्याष्यन्मृतः ॥

मेहघ्नः कान्तिदस्त्रव कामदः पुष्टिदस्तथा ।
वलीपलितनाशश्च श्रुतिभ्रंशं विनाशयेत् ॥

पुष्टिदो बन्ध व्यापुष्पः पुष्पपत्रकारणः ॥
प्रमेहान् विश्रुतिश्चैव तथ्यमेकादशस्तथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”

इति वैद्यकरसन्दसारसंयज्ञे रसायनाद्याधि-
कारे ॥)

वसन्तधोषो [न], पुं, (वसन्तं वसन्तकालं द्योयति
विरौति वसन्त धोषयात् विज्ञापयतीति वा ।

घृष + णिनि ।) कोकिलः । इति रचिनः ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्तं जायते इति । जन + ङ) ।
वामन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ॥)

वसन्ततिलकः, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा,—

“त्रयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥
फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनान्या

लीलापरं पिककुलं कलमत्र रीति ।
वाख्यं पुष्पसुरभिमलयाद्भवानो

यानो हरिः स मधुरां विधिना हताः स्तः ॥”
इति कुन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

औषधविशेषः । यथा —

“अक्षरालदहनसैन्धवविश्वशक्र-
चर्णे करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।
नेव प्ररोहति पत्रगंदजः स्वहेतो-

स्तसौ वसन्ततिलकेऽपि कल्पकल्पम् ॥”
इति उत्तररत्नावल्यां गुदत्रयोमचिकित्सा ॥

(अथविधमौषधम् । यथा,—

“हेम्बो भस्मकमधकं द्विगुणितं लौहास्त्रयः
पारदा-

स्वत्वारो नियन्तु वज्रगुलश्चेकीकृतं मध्येन ।
सक्ताविदमथो रसेन समता गोक्षरवासंज्ञुणा

सर्वं वन्यकरोषकेण सुहृदं गुप्त्रं पचैत् सप्रधा ॥
कस्तूरीघनसारमहितरसः पञ्चान् सुसिद्धो

भवेत् ॥

वसन्ती

कासश्वाससपित्तवातकफजित्पाण्डुक्षयादीन्

हरेत्

शूलादिग्रहणीं विषादिहरणीं मेहास्तया

विश्रुतिम् ॥

शुद्धोमादिहरी खरादिशमनो हृष्यो वधोवर्द्धनः
श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जयेनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसन्दसारसंयज्ञे रसायनाद्याधिकारे ॥

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्बुजलः ।
कोकिलः । पञ्चमरागः । इति पिन्धमेदिनी ॥

वसन्तदूतो, स्त्री, (वसन्तस्य दूतोव ।) पाटली-
रुद्रः । माधवीलता । इति मेदिनी । त, २३३४

गणिकारो । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तदः, पुं (वसन्तस्य दूतः ।) आम्बुजलः ।
इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्य महत्साशी शुक्लपक्षे यशस्विनि ।।’
इत्यारभ्य ॥

“पञ्चम्याश्च जगद्गात्रौ पातयेत् नदीजम्भैः ।
स्त्रापथित्वा सलज्जोर्का कुम्भोर्मारुतेरपि ॥

वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमाचनो ।
वसन्तश्च ममभ्यर्च्य कन्दर्पं सगतिं प्रिये ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीष्टताम् ।
श्रीपञ्चमात् केचित्तां मृणय प्रवदन्ति वै ।

वर्षेयदेकभक्तं श्रियो न विष्णुतिर्भवत् ॥”
इति मत्स्यसंस्कृतं ५५ पटल ॥

अन्यच्च ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवैः प्रवालेः कुसुमेरुचुषोऽन्वयेण ॥

नीराजनीत्सव कृत्वा भक्त्या समान्यं येष्वायान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतकृत्यादि कारयेत् ॥”

तदत्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात्कथनं हरे ।
वसन्तरागः कर्णयो नाभ्यदात् कदाचनति ॥

कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनीत्सवम् ।
स्याद्दसन्त इव प्रयात् तस्यावन पञ्चाशिनः ॥”

इति हरिसम्भक्तिविलास १४ विलास ॥

वसन्तसखः, पुं (वसन्तस्य सखा । “राजाहः
सखिस्यएच ॥” ५ । ४ । २ । इति टप् ।)

कामदेवः । इति उल्लासधुः ॥

वसन्तीक्षरः, पुं, (वसन्तस्य उत्तमवः ।) फाल-
गुनीतसवः । यथा—

“फालगुन्यां पीणशास्यान् विन्ध्यादेश्यावैः सङ्घ-
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनीतसवम् ॥

भविष्योत्तरगो ज्ञेयस्तादिद्युष्टदपलतः ।
यः श्रियुधिष्ठिरस्योनां यत्कं भगवता स्वयम् ॥”

तन्माहात्म्याश्च तत्रैव ।

“एवं यः कुरुते पाथ शास्त्रोक्तं फालगुनीत-
सवम् ।
मत्तासादाश्च सिद्धान्तं तस्य सर्वं मनोरथाः ॥
उक्तं तुषारसमये मितपञ्चदश्यां
प्रातर्जसन्तसमये सप्तपुस्त्यते च ।

वसुः

संप्राप्य सूनकुमुमं सह चन्द्रेण
सखं हि पार्थ पुरुषोऽन्ध्रातं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलास १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
भरित्सागरे । ४ । ४८ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।
आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुत
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य य. खं हः सा वसा परि-
कीर्णिता ॥”

अस्या विवरणं मेद शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसा, पुं, (वसया आटाः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वसि आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं प्रयत्ने इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकष्यञ्जीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इ ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिर, स्त्री, (वस + किरच् ।) सामुद्रलवणम् ।
गजपिप्ली । इति धरग्यमरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिरं शीतपावयच्च सारुष्करनिबन्धनम् ।

विष्टास्म दक्षरं स्तं शीतल वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते सूनस्थाने ४६ अध्याये ॥

पु, रक्षापामागं । तत्पर्यायो यथा —

“रक्तोऽन्या वसिरो रक्तफलो धामागं वीर्येण च ।
प्रत्यक्षपणां केशपणां कथिता कापिपिप्ली ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
वशिष्ठमान । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनति । वस + वृत् ।)
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।

“जलमार्गभयोपशान्तये

विदुषां सनकृतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

शुभसापि परप्रयोजनम् ॥”

दृष्टौषधम् । प्रथमम् । इति मेदिनी । सं, ६ ॥
छाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभसुगादित्तिः ॥

वसु, पुं, (वसनीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।
अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट संख्यातः । यथा,—

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् सृजताः ॥”

इति भरतः ॥

एनो द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्वन्तरे असिक्रां
पत्रां षष्टिक्रत्या जनयामास । ताः प्रजा-
पतिभ्यो दत्तवान् । धर्माय दृश । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लम्बा ककुद्दयामिर्विधा साध्या
मरुत्वती वसुमुंज्ज्वा सङ्कल्पा । आसां मध्ये

वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोगः प्राणः ध्रुवः
अर्कः अग्निः दीपः वास्तुः विभावसुरिति ।

द्रोगस्य अभिमत्यां पत्रा हर्षशोकभयादथः
पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्ध्वस्वत्यां ह्यौ पुत्रौ सह

सायु पुरीजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारणयां पुरः
पुत्रः । ३ । अर्कस्य वामनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।

अग्निर्वभोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।
दीपस्य शर्श्यां शिशुमारो हररंशः । ६ ।

वाभोरात्रिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्माणः
पुत्रश्चाक्षुषो मसुरभू । विश्व साध्या मनोः

सुताः । ७ । विभावभोरुषायां चयः पुत्राः
युष्टरोचिघातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-

मनम् ॥ * ॥ मतान्तरे अष्टौ वसवो यथा —
धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५

अनलः ६ प्रत्यक्षः ७ प्रभास ८ । इति महा-
भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ॥

आपस्य पुत्रो वेनव्यः श्रमः श्रान्तो ध्वनि-
स्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥
सोमस्य भगवान् वर्षा वर्षस्वी येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हृतो ह्यवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।

अनिलस्य शिवा भाव्या तस्याः पुत्रः पुरीजवाः ॥
अविज्ञानगतिश्चैव ह्यौ पुत्रावलिनस्य तु ।

अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्भं यजायत ॥
तस्याः श्रावो विशाखश्चानेगमेयश्च पृष्ठजाः ।

प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
ह्यौ पुत्रौ देवलस्यापि जमावन्ती मनीषिणौ ।

दृष्टस्वतश्च भागनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु सा भाव्या वसुनामष्टमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां अर्जं प्रजापतिः ॥”
इति वद्विपुराणे कश्यपीयप्रभासगंनामाध्यायः

कौर्म १४ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एत वशिष्ठस्य
धनुं नन्दिनीमपद्धय तच्छापयस्ता एथिर्थां

शन्तनुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौवामा वसुगव
कुरुदृष्टो भोगः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-

वत । २ । ३ । २४ — ४४ ।
“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
पृथ्वादीनां वसुनाश्च मध्ये केषुपि वसुतमः ।

द्यौर्नामा तस्य भाव्याथ नन्दिनी गां ददर्श ह ॥
दृष्ट्वा पतिं सा पपञ्च कस्ययं धेनुवत्तमा ।

द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं ऋगु सुन्दरि ॥
दुग्धमस्याः पिबेदयस्तु नारीं ना पुरुषोऽथवा ।

अयुतायुर्भवेन्न सदेवागमयथो वनः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्बलोनेऽस्ति मे सखी ।
उ शानरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्यां गां पथ-

स्विनीम् ।

आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥
यावदस्याः पथः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।

मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्णिता ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नन्दिनीम् ।

अवमय सुनिं दान्तं पृथ्वादिः सङ्गोऽनघः ॥
हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महानृपाः ।

आजगामाश्रमपदं फलान्वादाथ सत्वरः ॥
नापश्यन् स यदा धेनुं सवत्यां स्वाश्रमे सुनिः ।

मृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेक्षपि ॥
नासादिता यदा धेनुश्चुकोपातिशयं सुनिः ।

वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥
वसुभिर्मं हृता धैर्युर्गन्तान्नाभवमन्य वै ।

तस्मान् सर्वं जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप धर्मात्मा वसुस्तान् वारुणि, स्वयम् ।

श्रुत्वा विमनसः सर्वं प्रययुर्दुःखितान् च ते ॥
शशाः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रतः ।

प्रसाद्यन्तस्तर्षिं वसवः शरणां गताः ॥
सुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुस्तीवान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवत्सरं सर्वे शापमोक्षमवापस्यथ ॥
येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वत्सला ।

तस्माद्द्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
ते शशाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिह-

राम् ।

ऊचस्तां प्रणताः सर्वे शशां चिन्तातुरां नदीम् ॥
भविष्यामी वयं देवि । कथं देवाः सुधाशशाः ।

मानुषाणाञ्च जठरं चिन्तयं महती हि नः ॥
तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्मान् सरिहरे ।

शन्तनुनां राजर्षिस्तस्य भाव्या भवानघे ॥
जातान् जातान् जले चास्मान् निक्षिपस्व

सुरापते ॥

एवं शापविनिर्मुक्तौ भविता नाञ्च संशयः ॥
तथेत्युक्ताश्च त सर्वं जन्मुत्सुकः स्वकं पुनः ।

गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुन पुन ॥”
योक्तुम् । राजा । इति मेदिनी । सं, ६ ॥ धनाधिपः ।

इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पीतमुद्र । वृत्त । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभसुगादित्तिः । शिव ।
सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,

महाभारत । १३ । १४८ । ८७ ।
“वसुपदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूतान्त्रय एतसु स्वयमपीति वसुः ।”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्थस्य

पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु
धीषादिपद्धतियुक्तनामत्वञ्च बोध्यम् । इत्युदाह-

तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—
“युग्माभिक्रतभूतानि षण्ण्योर्वसुसुरभ्योः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वज्रलः । दृष्टद्वीप सरीति च ख्यातः । अस्य
पर्यायो यथा,—

वसुदे

वसुधा

वसुधा

“शिवमङ्गी पाशुपत एकाङ्गीतो वसुः” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दौमिः । वृद्धौघधम् । इति शब्दरत्नावली । (इत्यस्य कन्याविशेषः । सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-पुष्पम् । १ । १५ । १०५) ।
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति हेमचन्द्रः ।
 वसुकं, स्त्री, (वसुवन कायतीति । के + क ।) साक्षरिणवणम् । इत्यमरः । पशुवम् । वाक्-कम् । इति राजनिर्घण्टे ।
 वसुकः, पुं, (वसुः स्वयंस्त्वान्ना कायतीति । के + आतीठुपेति कः ।) अकंठकः । इत्यमरः । शिव-मङ्गी । इति मेदिनी । के, १५० । पृष्वविशेषः । स तु श्वेतरक्तमेदेन द्विविधः । तत्पठ्यायः । वसुः ० श्वेवः १ वकः ४ शिवमङ्गिका ५ पाशुपतः ६ शिवमतः ७ सुरेरः ८ शिवशेखरः ९ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके धीतत्वम् । दौपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मनाशि-त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टे । (अस्य पर्यायान्तरं यथा,— “वकपृष्यः काकशीर्षः स्थानपृष्यः शिवप्रियः । वसुक काकनामा च वसुहृद्ः स्वपूरकः” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 वसुकौटः, पुं, (वसुनि धने कौट इव प्रार्थक-त्वात् ।) याचकः । इति हाराश्लो । ३८ ।
 वसुक्लिद्रा स्त्री, महामेदावृक्षः । इति रत्नमाला राजनिर्घण्टे । (तथास्याः पर्यायो यथा,— “महामेदा वसुक्लिद्रा त्रिदन्तो देवतामणिः” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।) कुबेरः । इति धनदशब्दशान्ते । (यथा, हरिवंशे । ८२ । १५ । “सनन्दगोपस्य वृहद् वामाय वसुदोपमः । अवनतोऽथ ततो यानान् प्रविशश महावज्रम्” * वसु धनं ददातीति । विष्णु । यथा, महा-भारते । १३ । १४६ । ४२ । “सुभुजो दुर्द्धरो वाम्नी महेन्द्रो वसुदो वसुः” धनदातरि, त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । १२० । ३० “अमोघक्रीधर्हर्षस्य स्वयंक्रत्यान्ववेजितुः । आत्मप्रथयकीषस्य वसुदेव वसुन्धरा”)
 वसुदेवः, पु, (वसुना धनेन ददातीति । दिव + अच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पठ्यायः । त्रानक-दुग्धभिः २ । इत्यमरः । शूरः ३ कृष्णपिता । इति शब्दरत्नावली । अस्य विवरणं यथा,— नारायण उवाच । “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी । पृथ्वीपुण्यफलैरेव संप्राप श्रीहरिं सुतम् । देवमीढास्मारिवायां वसुदेवो महानभूत् । आनकश्च महाहृष्टाः श्रीहरेर्जनकश्च तम् । वसुः पुरातनास्ति वदन्वानकदुग्धभिम्”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्याय वसुपुराणञ्च । (स्वनामस्थान, कलिपुमराज-विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं निहत्वा स्वयं राज्यकारः । यथा भागवते । १० । १ । १८५ । “युद्धं हत्वा देवभूतिं कण्वीरमात्यस्तु कामि- नम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः” वसुदो देवता यस्य । धनिष्ठानक्षत्रे, स्त्री । यथा, वराहसंहितायाम् । ७ । ११ । “धोरा अत्रणस्वाह्वं वसुदेव वारुणश्चैव”)
 वसुदेवता स्त्री, (वसुदो देवता यस्याः ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ । (यथा, हरिवंशे । १०० । ३५ । “देवपत्न्यास्तथैवाद्या देवाश्च वसुदेवता”)
 वसुदेवभूः, पु, (वसुदेवान भवतीति । भ्र + कृिप ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ।
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधानि धारय-तीति । धा + क । सुवर्णादीनामाकरत्वात् तथात्वम् ।) पृथ्वी । इत्यमरः । (यथा साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । “राज्ये सारं वसुधा वसुधाया पुरं पुर सौधम् । सौधं तल्पं तल्पं वराङ्गना सवस्वम्” *)
 वसुधनं दधानि दत्तं इति । धा + कृिप । धन-दानारि, त्रि । यथा, वाजसनेयकीहतायाम् । २७ । १५ । “वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च” । “वसुधातमः वसुनां धनानां दालतमः । किञ्च-न्तान तमपः” इति तद्वाक्ये महीधरः ।)
 वसुधावर्जं रिकता, स्त्री, (वसुधावता स्वर्ज-रिक्ता ।) भुवर्जं रिकता । इति राजनिर्घण्टे ।
 वसुधारा, स्त्री, (वसुधारा रत्नस्य धारा यथा यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पठ्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्री, ६ मनी-रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खट्वर वामिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसर-स्वती १७ शक्तिना १८ महातारा १९ धन-ददा २० शिल्पोपना २१ अलक्षना २२ इति हेमचन्द्रः । (वसुनां रत्नानां धारा सन्नि-यंत्र ।) कुबेरः । इति शब्दमाला । (तीर्थ-विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७० । “ततो गच्छत धर्मज्ञः । वसुधाराभिमथुनाम् । गमनादेव तस्मां हि ह्ययमेधमराप्रयान्” *)
 वसुधेदिराजस्य पिता धारा । अहा, “वसु द्रव्यं धृत्तमाज्यमस्तत् ह्यधिकामिकम् । तस्य धारा मदा देवा वसोधारा हि सा मता” इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुदो धृत्तस्य धारा ।) वृहिश्राद्धपूर्वकं श्वेदिराजवृष्ट-द्वयं कृष्णलस्य धारा । यथा । वृद्धो गपरि-श्रिते कात्यायनः । “कृष्णलसां वसोधारां सप्तवारान् धृत्तेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोष्कृताम् । व्यायुमानिति शान्त्यर्थे जप्रा तत्र समाहितः । घडभ्य पिठभ्यस्तद्गन् आह्वदानमपक्रमेत्” ।
 वसो ह्येदिराजस्य वसोधारा मिति वसोधारा धि-पातेनत्यादिदर्शनात् अनुकसमासेनैव प्रयोग-कर्त्तव्यः । इति आह्वानत्वम् । * * * सामगानां तत्रपातनमस्ती यथा,— “यद्दृष्टो हिरण्यस्य यदा वसो गवास्ततः । सत्यस्य ब्रह्मणो वर्षेतेन मांमं हृतामिति” यज्ञपी यथा । “वसो पवित्रमसि शतधारां वसो, पवित्रमसि महामधारं दृक्त्वा सविता पुनात् वसो, पवित्रेण शतधारणा सुत्या काम-भूत्” इति आह्वप्रयोगत्वम् । * * * जग-वे देवी यथा । “अपसङ्गर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वतो धृतप्रघाते सुकृतं धृतिव्रते । राजस्य यस्य यस्य भुवनस्य रोदसी आस्मरेत सिद्धिं यन्मनु-कृतम् । १ ।
 सत्या इव वसुधामे तवासृजना अभिष्ठाक-गीमि । यत्र याम् अयत यत्र यज्ञो पठत धृतस्य धारा मधुमधु वधन्ते” * * *
 धृतवती भूतानामभिश्चिथी पृथ्वी मधु-दये सुप्रशामा दावा पृथिवी परुणस्य धम्मणा विष्कभित अग्र भूमि रतमा” * * *
 शतधारसुतसरोत्तमानं विपश्चितं पित्रर-कथयाना अभिमदस्त पित्रोः पर्यन्तं रोदसी पिष्टत मत्वामचम्” * * *
 शतधारां वापुसकेशिषं कृत्स्नघेस्तारं च तत ह्येति । येन प्रणन्ति प्रयच्छन्ति मद्-मेति दृढे सप्तधारम्” * * *
 वसो पवित्रमसि शतधारां वसो पवित्रमसि गच्छस्यार देव्या सविता पुनात् । वसो पवित्रेण शतधारणा सुत्या कामभूत्” * * *
 सुकृतिवन्द्यो गिं प्राथया विश्वानर इत्य-आशामसि काय सञ्जाजमतिथिं जगाना-मासदा पात्र जवयन्त दया, स्वाहा” * * *
 इत्येतन्मन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति वाल्मीकिः * * * विशेषवसुधारा यथा,— “सत्या या बह्वत धारा मानान सपिन सा शुभा । नाधिका शस्तेति विपटभित्कलिकारिका । वसुधे बहमाना या शमते न हृताशनम् । सप्तर्षी ह्येवणा च धारा सात्यविरुद्धे । सन्तता पतत या तु तनीतात च पात्रकम् । तनीति रुपगृह्य वसोधारा न स शय । सुगन्धि स्वच्छविमलं क्रमि कौटविष्कान्तम् । शस्यत च वसोधारा या सपिण्यथपुत्रिता । अभावान् गयनां वा ह्येतयस्य सुशीभनम् । धृतं द्रव्यो धारा सत्येण धृतविरुद्धे । वसु द्रव्यं धृतमाज्यमस्तत् ह्यधिकामिकम् । तस्य धारा मदा देवा वसोधारा हि सा मता”

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दृजेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना प्रकृ रदर्शनं च सद्योमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायाम्यु प्रपादितम् ।
देवो सावित्र्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नान; परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवेत् ।
नर्पणायुषकामेण पुत्र राज्याजिगीयुषा ।
देवा धारा सदा वसु । रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रयाभावे घृताभावे नृप तस्करज्ञे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा द्विदं न विद्यते ॥
महाव्याश्रितमामे तु अष्टमीनवमीषु च ।
क्रान्तिक्यां माघर्षेण तु त्रिज्याया रोहिणीयु च ॥
विशाखायाम् प्रदातया ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ।
आषाढद्वादशोहोम अष्टमीं पूर्णिमा नभं ॥
नभस्य रोहिणीं वसु । चतुर्थ्यां द्वादशोदिने ।
सक्रान्तियु च सन्धासु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरामेयु प्रतिष्ठायज्ञकर्मणि ।
शक्रोष्ण्ये प्रदातया जन्मपुष्याभिषेचने ॥
मार्गं व्रतनिवन्त्ये तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहकृत्योपसर्गेषु धारा देव्याः शुभावहाः ॥
एव यो वाहयेद्दाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भू-सिद्धाते सर्व्वा सनागा सहसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधाराणाम् ३५ अध्यायः ॥
वसुन्धरा, स्त्री (वसुनि धारयतीति । वृ +
'संज्ञायाम् भ्रूवृजिधारिर्महितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अभृष्टिपदजन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् । ।) एथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य त तदा देवो पातालतलमागतम् ।
तथाव प्रणता भूत्वा भक्तिमन्त्रा वसुन्धरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३५ । ५३ ।
“विश्रुता शास्त्रमहोषी कन्या चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्व्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पु, ज्ञत्तद्वीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “ज्ञत्तवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवैर्य-
ध्रग्वसुन्धरैरुन्धरमञ्जा भगवन्तं वेदमयं सोम-
मात्मान वदेन यजन्त ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु दीपिः प्राणा इवास्य ।)
आमः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि मन्वस्यता इति ।
वसु + मत्प । डीप् ।) एथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघु । ८ । ८३ ।
“तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिभतामुपस्थिता ।
वसुधैयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥”)
वसुरोचिः, [सु] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच दीप्ती + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति इतिम् ।) यच् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यायुगादिशतः ॥

वस्तुमी

वस्तुमः, पुं, (वसुं दीपिं लाति यज्ज्ञातीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वस्तुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीपता श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥
वस्तुसेनः, पु, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतूर्नामधेयश्च तस्य बालस्य ताडुभौ ।
दम्पती वस्तुसेनेति दिन्न सन्धासु विश्रुतम् ॥”
कचित् वस्तुवर्णितं पाठः ॥)
वस्तुस्थली, स्त्री, (वस्तुनां धनानां स्थली ।) कुबेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वस्तुहृद्, पु (वस्तुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
ट्तः । इति रत्नमाला ॥
वस्तुहृत्कः, पु (वस्तुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकट्तः ।
इति शब्दमाला ॥
वस्तुं स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तुपुष्यम् । इति हिरण्यकोषः ॥
वस्तु, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-संट ।) दन्वमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विपि वक् । सूड्वन्मध्य इत्येके । क्विपि
वट् । उ, वस्तुते । इति दुर्गादासः ॥
वस्तु, पुं, (वस्तु + भावे घञ् ।) अर्धवसायः ।
इति भूरप्रयोगः ॥
वस्तुयः, पु, (वस्तुते इति । वस्तु गतौ + बाहुल
कान् अयन् ।) एकहायनो वनसः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्तुयनी, स्त्री, (वस्तुय एकहायनी वनसः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीष् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्तुयन्त्यास्त्रिदोषप्रं तर्पणं बलकृत् पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्तुराटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥
वस्तु, क उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-संट ।) क उ, वस्तुयते । गति
हिंसायाचनेत्विति रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्तुः, पुं, (वस्तुयने यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्तु
+ कर्मणि घञ् ।) द्वागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तुसमी गन्धो गार्जं श्रवसमोऽपि वा ।
तस्यार्हमासिकं क्रियं योगिनो ज्ञा । जीवितम् ॥”)
वस्तुकः, स्त्री, क्वचित्तमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तुकर्णः, पु, (वस्तुस्य द्वागस्य कर्णाकृतिः
पत्रावच्छेदे अस्य स्थितिः । वस्तुकर्ण + अर्ध-
आदित्वाद्च् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टे ॥
वस्तुगन्धा, स्त्री, (वस्तुस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टे ॥
वस्तुमोहा, स्त्री, (वस्तुं द्वागं मोहयतीति । तुद् +
णिच् + अण् ।) अजमोहा । इति राजनिर्घण्टे ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूत्वि, (वस् + “वसेत्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुलं वस्तस्य दशाः स्युस्त्वन्तो
इयोः ॥”
वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्यैव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वान् डीष् ।) हृगलान्तीक्षुपः । तत्पर्यायः ।
वृषगन्धास्या २ मेघान्ती ३ वृषपत्रिका ४
अलान्ती ५ वोकडी ६ अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कामदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥
वस्तिः, पु, स्त्री, (वसति सूत्रादिकमत्र । वस् +
“वसेत्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः)
नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
सूत्राश्रयपटं वस्तिः । वस ल स्तौ नास्तीति
तिक् । सूत्राश्रयपटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्दिधानुवासास्थो निरूहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायक्षारतेलैर्यो निरूहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वास्तिरिति स्तुतः ॥”
वस्तिभिः नृगादीनां सूत्राश्रयैः ।
“तत्रानुवासनास्थो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्माद्दहोपि वा भवेत् ।
अनुवासास्तु रूचः स्यात्पीड्यान्मिः केवला-
निली ॥
नानुवासास्तु कुडी स्यान्मूही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्याप्या नानुवासाः स्युरजीर्णान्मादहड-
युताः ॥
श्रीधर्मस्त्रीरुचिभयन्त्रासकासक्त्यातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिरुच्येयुभिः ।
नलेर्दन्तविषाणार्थैर्मिथिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाडो । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणं वस्ते तद्वस्ते विज्ञोचने ।
नेत्रवन्धे च नाद्याश्च नेत्रो नेत्ररि भेदवदिति ॥
“एकवर्षास्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नैत्रदीघता ।
सुत्रच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कौलास्थिरन्वकम् ॥
यथासंख्यं भवेत्संज्ञं सूक्ष्मं गोपुच्छसन्निभम् ॥”
सूत्रे स्थूलम् । ततः क्रमात् कृशम् । सुत्रच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुलमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमये च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् ।
“तन्मूले कर्णिके हे च कार्यं भागास्तुर्धकात् ।
कर्णिका गवादिकर्णवतः । कर्णिका हृत्कारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधनी कर्णिकेति । कर्णि-
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ॥

वस्तिः

“योजयेत्तत्र वस्तिश्च बन्धयविधानतः ।
 तद्गात्रशूकरगर्भं महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “तत्रको यस्य वस्तिस्तु तद्गात्रे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दुर्बस्तिःस्त्रिर्धा दृढो हितः ॥
 ब्रह्मवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् श्लेष्मणमष्टाङ्गुलीम्बितम् ।
 सुहृत्स्त्रिंशद्दंष्ट्रप्रपञ्चनालिकापरिणाहि च ॥
 शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुर्वते परिहृद्भिश्च वस्तिः सस्यगुपासितः ॥
 दिवा शीतं वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 श्रीश्रवर्षाश्रुत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 नवातिस्त्रिंशदंशमंशं भोजयित्वा नुवासयेत् ।
 मद् मूर्च्छाश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूपं सुक्तवतीत्यन्तं बलं वर्णश्च ह्यापयेत् ।
 युक्तस्नेहमनो जन्तुं भोजयित्वा नुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तुतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहृत्कामातिसारकारकौ ॥’
 उभौ वस्ती अनुवासननिरूहार्थौ ।
 “उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पलेस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “शनाह्वासेववाभ्यां च देयं स्नेहे च चर्गकम् ।
 तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकेः ॥
 विरेचनान् सप्ररात्रं गते जातबलाय च ।
 मुक्तामायाशुवास्याय वस्तिर्द्वयोऽनुवासनम् ॥
 अथाशुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाश्रास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥
 उन्मृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उष्णाम्बुस्वेदितं उष्णाम्बुना स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुञ्चितपारजङ्घस्य नेत्रं स्त्रिंशधे गुदे न्यसेत् ॥
 ऊर्ध्वं वस्तिमुखं सञ्चैव्वामहस्तेन धारयेत् ।
 पीडयेद्दन्विण्मूत्रेणैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जम्भाकासजवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ।
 त्रिंशत्साम्बामितः कालः प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडये ॥
 ततः प्रण्विहते स्नेहे उत्तानो वाक्शूनं भवेत् ।
 स्वज्ञानुनः करावन्तं कुर्वाच्छोटिकया युतम् ॥
 एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवेव निश्चयः ।
 निमेषोन्मेषश्च पुंसामङ्गुल्या ह्योटिकाय वा ॥
 गुर्वचरोच्चारणं वा वाङ्मात्रियं स्तुता बुधेः ।
 प्रसारितेः सर्वगात्रैर्यावीर्यं प्रसर्पति ॥”
 यथावीर्यं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तलघोरेणं त्रीन्वीन् वारान् शनैः
 शनैः ।
 स्त्रिचोस्त्रेव तथा श्रीर्णी श्रय्याश्चेन्नोत्सिपेत्ततः ॥
 स्त्रिचोस्त्रेन स्वपार्श्वेभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 श्रय्याश्च पादतस्तस्य त्रीन् वारानुत्सिपेत्ततः ।
 जाते विधाने तु ततः कुर्वात्त्रिदां यथासुखम् ॥

वस्तिः

सानिजः सपुरीषश्च स्नेहः प्रथेति यस्तु तु ।
 उपद्रव विना शीघ्रं स सस्यगुपासितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उपचोषाविति सुशुने पाटः ।
 “जीर्णांशमय सायाद् स्नेहे प्रत्यागत पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं रोमापिस्तु नरो यदि ॥
 अनुवासिताय देयमितरेऽद्भि सुखोदकम् ।
 धान्यशुष्कीकषाय वा स्नेहयापितनाश्रनम् ॥”
 सुखादकस्तुषोदकम् । यापितशार्धि ।
 “अनेन विधिना घटवा सप्त पाटौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तिरुक्तमन्तं चैव निरूहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्द्विस्त्रिंशद्गौ ।
 सस्यगदतो द्वितीयस्तु स्रद्धस्वमनिल जयेत् ॥
 बल वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेता वसाहृत्तौ ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ॥
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्य स्नेहयेत् ।
 “एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टाष्टादिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टाष्टाष्टाष्टाकान् वस्तीनां या निविवते ।
 स कुञ्जरवलीऽन्वस्य रणे तस्योऽमरप्रभम् ॥
 रून्नाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्यादेतस्त्वथान्यथा मया वाधमया च्छाहान ॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रूपाणां दीर्घकालमनन्वयः ॥”
 अन्वययोऽवधक ।
 “तथा निरूहः स्त्रिंशदानां मलमात्रं प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो नियति केवलम् ।
 तस्यान्वोऽल्पतरौ देयो नहि स्त्रिस्त्यति विश्रुतिः ॥”
 स्त्रिस्त्यति स्त्रिंशधे तिस्रिंशद् इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नेति यदा पुनः ।
 तदाशुद्धवदान्धाने शूनं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाशये गुर्वत्वश्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोर्गर्भयुक्तं फलवन्निर्हितायवा ॥
 यथाशुलोमगोवायुमलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रव कुप्येत स्नेहवस्तिर्विनःस्ततः ।
 मज्जोऽल्पो वा श्लेष्मो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥
 अनायातं त्वहोरात्रं स्नेहं संशोधनेऽहरेण ।
 स्नेहवस्तिवनायाते नाण्यः स्नेहो विधीयते ॥
 गुहूर्ध्वरूपस्तीकभार्गीश्रय्याकरौहृषम् ।
 शनावरीमहश्चर काकनासां पलोम्बिताम् ॥
 यवमायातसीकोलकुलत्यान् प्रष्टवोम्बितात ।
 चतुर्दशोऽम्बसः पक्षा शोणशोधनं तेन च ॥
 पचेत्तेलादृकं पेय्यैर्जोर्वनीये, पलोम्बितैः ।
 अनुवासनमेतद्भि सस्यवातविकारशुन् ॥”
 पुतिकः करणः । रौह्यं रौह्य इति सुगन्ध-
 त्वाविशेषः । काकनासा कौयाठोटी । प्रष्टवं
 पलद्वयम् ।
 “षट्सप्ततिस्यादस्तु जायन्ते वस्तिकर्मेणः ।
 दूषितान् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुशुतात् ॥”
 समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्या ।

वस्तिः

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्म्मणि कृत्यश्रः ।
 स्नेहपापसमाः कार्या नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥”
 अथ निरूहवस्तिविधिः ।
 “निरूहवस्तिर्यद्बुधा भिद्यते कारणात्तरे ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥”
 कारणात्तरेः समवायकारणभेदे ।
 “निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधेः ।
 स्वस्थानस्यापनाहोषधानुनी स्यापनं मतम् ॥
 निरूहस्य प्रमाणश्च प्रस्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्यसुहृदं हीनश्च कुडुवाण्ययः ॥”
 परं श्लक्ष्मम् ।
 “अतिस्त्रिंशोऽस्त्रिंशदोऽगं सतीरस्कः कृशस्तया ॥”
 अस्त्रिंशदोऽगः अनुत्कृष्टदोषः । अततोऽतिशय
 इति यावत् । सतीरस्क उरःसप्तधान् ।
 “आभानश्चर्दिहिकाशं शोथश्चासप्रपीडितः ।
 शुद्धयोफातिसारात्तो विश्वतोऽङ्गुलभंयत् ॥
 गभिर्णी मधुमेही च नास्यापाश्च अलोदरो ।
 वातवाधावुदावर्त्तं वाताहृत्स्वियमन्वय ॥
 मूर्च्छाऽल्पोदरानाहृत्स्त्रिंशद्दोषरौप्यं च ।
 श्लेष्मण्डगदरमस्याग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ॥
 शुक्लोऽल्पपित्तं कुदोगं योजयेद्द्विधवद्वृषधः ।
 उन्नतकानिलविण्मूत्रस्त्रिंशधं स्वप्नमभोजितम् ॥
 मध्याह्नं गृहमध्ये च यथाधोग्यं निरूहयेत् ॥”
 स्त्रिंशधं स्वभ्यक्तम् । स्वप्न उष्णाम्बुस्त्रिंशधम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्वात्सिरूहणम् ॥
 जात निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 तिष्ठन्मुक्त्तमात्रान् निरूहागभनेऽप्यथा ॥”
 अत्र सुहृत्तमात्राशब्दे नेत्रदपि बोधितम् ।
 निरूहप्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तमात्र ।
 “अनायातं मुहूर्त्तान् निरूहं शोधनेऽहरेण ।
 निरूहेरेव मतिमान् चारुभ्रजान्मन्त्रैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विटपित्तकफयावयः ।
 साधवश्चापत्रायते मुनिरूढं तमादिशत ॥
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्त्रिंशत्ता आधिनिरूहः ।
 आस्थापनस्नेहवस्योः सस्यगदानं तु लक्ष-
 णम् ॥”
 विविक्तता दत्तोद्यनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना युञ्ज्यात्सिरूह वस्तिदानवित ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 मज्जेह एकः पवने पित्तं द्वौ पयसा मह ।
 कषायकटका मृत्वा कफे लण्णाश्वथो हितम् ॥
 पित्तशुद्ध्यानिलाविष्टं चारुयपरमेः क्रमात् ।
 निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य तदस्य बालस्य च नृदोर्धतः ।
 वस्तिस्त्रीणां प्रयुक्ता हि तेषां हस्याह्ला-
 यथो ॥
 दद्यादनकेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
 पश्चान् मध्यमनीयश्च दद्याद्द्विस्त्रिंशधं विचक्षणः ॥
 शरद्वर्षीजं मधुकं पिप्यन्तो सैस्वयं वचा ।
 हृषुषा फलककृष्णश्च वस्तिरतकेशनः स्तुतः ॥”
 इत्युक्तंश्रवस्तिः ॥ ॥

वस्तिः

“शताङ्गा मधुकं विल्वं कौटर्षं फलमेव च ।
सकाङ्गिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥”
इति दोषहरवस्तिः ॥ * ॥
प्रयङ्गुर्मधुकं सुक्ता तथैव च रसाङ्गनम् ।
अर्जरः प्रस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥”
इति शमनवस्तिः ॥ * ॥
“त्रिफलाकायगोमूत्रचौद्रचारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवाया वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥”
ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ * ॥
“हृद्यद्वयनिःकायेः कल्केर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो हृद्यगाः स्मृताः ॥”
इति हृद्यगवस्तयः ॥ * ॥
“वदर्यैरावतीशैलुग्राखलीपुष्पजाङ्गुराः ।
रोरावती नाराङ्गी । शैलुः बहुवारः ।
शौरसिद्धाः शौद्रयुक्ता नास्वा पिच्छलसंज्ञिताः ॥
अजोरभेणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणेः ।”
अजन्मागः । अरभो मेघः । रणः कण्ठगः ।
“मात्रा पिच्छलवस्तीनां पलेद्वाद्दशभिर्मता ॥”
इति पिच्छलावस्तयः ॥ * ॥
“दत्त्वादौ सैन्धवस्त्यां मधुनः प्रवृत्तिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् खे हस्य प्रवृत्तित्रयम् ॥
शकीभूते ततः खे हे कल्कस्य प्रवृत्तिं क्षिपेत् ।
संस्फूर्तिं कषायन्तु चतुःप्रवृत्तिसम्मतम् ॥
शकीयाश्च तदावापमन्ते द्विप्रवृत्तोन्मितम् ।
क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुशलो भिषक् ॥
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रवृत्तो भवेत् ।
वाते चतुःपलं शौद्रं दद्यात् खे हस्य षट्पलम् ॥
पित्तं चतुःपलं शौद्रं खे हं दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं शौद्रं क्षिपेत् खे हं चतुः-
पलम् ॥”
इति निरुहमात्रा ॥
“एरुक्काद्यतुल्यांशं मधु तैलं पलायकम् ।
शतपुष्पापलाङ्गेन सैन्धवाङ्गेन संयुतम् ॥
मधुतैलिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दारुविलोडितः ।
मेदोगुल्महृमित्री हृमलोदावर्णनाशनः ॥
बलवर्धकरश्चेव तृष्यो दीपनहृद्यगः ॥”
इति मधुतैलिकवस्तिः ॥
“शौद्रान्यशौरतेलानां प्रवृत्तं प्रवृत्तं भवेत् ।
हृषुषा सैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद्दद्यापनः
परः ॥”
यापनः सारकः । इति यापनवस्तिः ॥ * ॥
“एरुक्कमूलनिषक्तायो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्यलीफलः ॥”
इति युक्तरथवस्तिः ॥
“पञ्चमूलस्य निषक्तायस्तेलं मागधिका मधु ।
ससैन्धवः सयष्टाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥”
इति सिद्धवस्तिः ॥
“आनसुषोदकेः कुर्याद्दिवास्त्रप्रमथीर्यताम् ।
वर्ज्यदपरं सर्वमाचरेत् खे हवस्तिवत् ॥”
अथोत्तरवस्तिविधिः ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिस्तरसंज्ञितम् ।

वस्तिः

निरुहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
दादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं द्विदं सर्षपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकर्णिका ।
तदूहे पलमात्रा च खे हस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ म्यापनशुद्धस्य हृप्रस्य ज्ञानभोजनेः ।
स्थितस्य आनुमात्रेण पीठेऽन्विष्य प्रलाकया ॥
स्निग्धया मेदुमार्गन्तु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शूनैः शूनैर्दृताभ्यक्तं मेदुरन्तुः शूलानि घट् ॥
ततोऽवपीडयेदस्तिं शूनैर्नेत्रं विनिर्हरत ।
ततः प्रत्यागते खे हे खे हवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
सुहृः प्रवेशं योन्यश्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥
दाङ्गुलं सूत्रमार्गं च सूक्ष्मनेत्रं विधीयते ।
सूत्रकच्छविकारेषु बालानां त्वकमङ्गुलम् ॥
शूनैर्निष्क्रम्यमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।”
मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमिद्युक्तत्वात् पुनः सूक्ष्म-
प्रवृत्ताभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मता-
बोधनाथम् ।
“योनिमार्गेषु नारीणां खे हमात्रा द्विपालिका ॥
सूत्रमार्गे पलोष्मना बालानाश्च द्विकर्णिकी ।
उत्तानाये स्थिते दद्यात् ऊर्ज्ज्वलान्ने विचक्षणैः ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तायुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनेगुणैः ॥
फलवस्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गे दृढं भिषक् ।
सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥
दृश्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्दस्तिं विशारदः ।
शौरितुल्यकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥”
दृश्यमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्मिन्
दृश्यमाने ।
“वस्तिः सुक्ररजः पुंसां स्त्रीणामार्सवला रुजः ।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचिता मेहनां कश्चित् ॥
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदक्रम एव च ।
वस्तिरुत्तरसंज्ञस्य समानः खे हवस्तिना ॥” * ॥
अथ फलवस्तिविधिः ।
“हृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्त्वा श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मूलप्रवर्तिनीं वार्तिः फलवस्तिश्च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“चतुरङ्गुलां वेगुमयीं नाडीं प्रतिलक्ष्यं कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्म कुर्यात् ।
नातिचोष्यं च काले च न शीते न च भोजिते ।
न निद्रालौ च सूत्रार्त्तं विच्छर्त्तं न च वेदभाक् ॥
वस्तिकर्म निरुहश्च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ सूत्रविष्टोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षान्य नाति
प्रिथिलशय्यायां प्रायथित्वा वामाङ्गे वामपादं
दक्षिणाङ्गं दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि-
संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे दाङ्गुलमात्रां नाडीं सुधीः
सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैर्वस्तिं निष्पीष्य
द्विपलपरिमितलेनेन निरुहं कुर्यात् । निरुहा-
न्तरं शूनैः शूनैरुत्तानं प्रायथित्वा ऊर्ध्वं
कृत्वा च पश्चात् सङ्कोच्य प्राणिभिः पञ्च वारान्
स्किक्पिच्छान् चोटयेत् । ततः स्वस्यं कृत्वा

वस्तिः

क्षीनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तु-
हरवातान् दोषान् निवारयति । पच्छिन्नात्
वस्तिनिरुहं तदस्तिकर्म्म च विदुः ।” इति
हारीते सुत्रस्थाने हृतीयेऽध्याये ॥
“कृतक्षयं शैलवरस्य रम्ये
स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंवेष्टं तमपिवेशः
पुनर्वसुम्प्राङ्गलिरन्वपृच्छत् ॥
वस्तिर्धरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः
स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।
कौटक् प्रमाणाज्ञति किङ्कुणश्च
केषाश्च किं धोनिगुणश्च वस्तिः ॥
निरुहकर्म्म प्रणिधानमात्राः
खे हस्य वा काः शमने विधिः कः ।
के वस्तयः केयु मता इतीदं
शुक्लोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥
समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-
सात्प्राप्तिसत्त्वौकवधोवलानि ।
वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्युः सर्वकर्म्मणि च सिद्धिमस्ति ॥
सुवर्णरूप्यत्रुताम्रवीतिं
कांस्यात्स्थिराश्चद्रुमवेखुदन्तेः ।
नलैस्त्रिषाथैर्मथिभिश्च तैस्तेः
कांश्याणि नेत्राणि सुकणिं कानि ॥
षड्दादशाष्टाङ्गुलसम्मतानि
षड्विंशतिर्दादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मृद्गककैस्तुसतीनवाह-
द्विदाश्व वर्षाणां पिच्छानि चापि ॥
अथावयोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
शृङ्गानि च स्युर्मूलिकासुखानि ॥
स्यात् कर्णिकेकाग्रचतुर्धभागे
मूलाश्रितं वस्तिनिवन्धनं हे ।
अरद्गवो माहृषहारिणो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृढसुतुर्नटशरो विगन्धः
कषायरक्तः सुन्दुः सुशुद्धः ।
शुष्कां वयो वोष्य यथारूपं
नेत्रेषु योन्यस्तु सुबहुस्रवः ॥
वस्तिरभावे प्रयानां गलो वा
स्यादङ्गुपादः सुचनः पटो वा ।
आस्थापनार्थं पुरुषं विधिद्वयः
समीक्ष्य पुरयेऽहनि शुक्लपक्षे ॥
प्रशक्तनश्चतुर्धुर्नयोगे
जीर्णमेकाग्रसुपक्रमेत ।
बालां गुडूर्ध्वं त्रिफलां सरासां
हे पञ्च मूले च पलोन्मितानि ॥
अष्टौ पलाहृत्तुलाश्च मांसा-
च्छागात् पचेदेषु चतुर्धुर्नयम् ।
पूतं यवानीफलविस्त्रङ्गुल-
वचाशुताङ्गा घनपिप्पलीनाम् ॥

वक्तिः

कल्मेरुं चोत्पद्यते: स तेने-
 र्यंतं सुकोष्णं तु पिपुप्रमाजे: ।
 सुकोष्णं हि प्रकृतात्तु मात्रां
 खेदस्य बुद्ध्या मधुसैन्ववादि ॥
 प्रचिप्य वक्तौ मधितं खलेन
 सुवहसुच्छाम्य च निर्व्यालीकम् ॥
 अतुलमधोन सुखं पिधाय
 नेचाप्यसंख्यामपनीयवर्षम् ॥
 तेलोक्तगात्रं कृतमत्र विट्कं
 नाति सुधार्त्तं श्रयने मनुष्यम् ।
 समेऽथ वधमत्तप्रैरसेवा
 नाबुद्धिते स्वास्तरथोपपत्ते ॥
 सयेन पार्श्वेन सुखं श्रयानं
 क्लृप्त्युदेहं स्वभुजोपधानम् ।
 निकृष्टा सद्यतरमस्य सकपि
 वामं प्रसायं प्रवयेत्तत्तम् ॥
 खिद्ये गुदे नेत्रचतुर्धभागं
 खिद्यं प्रनेर्दृशुपृष्ठवैश्रम् ।
 अकम्पनावेपनलाघवादीन्
 पाययोगुणां चापि विदर्शयन् हि ॥
 प्रपीथ चैक्यहृगेन दत्तं
 नेत्रं प्रनेरेव ततोऽवकर्षेत ।
 तियं कप्रणीते तु न याति धारा
 गुदत्रयः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
 दत्तः शनैर्नाशयमेति वक्तिः
 कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितम् ॥
 शीतस्वतिसम्भकरो विदाहं
 मूर्च्छाश्च कुप्यादतिमात्रसुष्णः ।
 खिद्योऽतिजाघं पवनन्तु रुच-
 स्तन्वल्पमात्रा लवणस्वयोगम् ।
 करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
 क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥
 दाहाति सारौ लवणाऽति कुप्या-
 तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
 पूर्वं हि धोष्यं मधुसैन्ववन्तु
 खेदं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् ॥
 विमथ्य संयुज्य पुनद्रवेक्ष्य
 वक्तौ निदध्यान्मधितं खलेन ।
 चामाशयोऽपिर्गहणीगुदश्च
 तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
 जोषन्त एवं वलयश्च तस्मात्
 सखं श्रयानोऽरतिवक्तिदानम् ।
 विद्वत्वातवेगो यदि चाहृदस्ते
 निष्कृष्य दत्ते प्रणयेदशेषम् ॥
 उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
 स्याद्दीर्घमाप्नोति तथास्य देहम् ।
 एकोऽपकर्षजनितं स्वमार्गान्
 पिपत् द्वितीयस्तु कर्षं तृतीयः ॥
 प्रत्यागते कोष्यजलावसिक्तः
 शाल्यान्नमद्यात्तशुना रसेन ।
 जीर्णं तु सायं लघु चाल्पमात्रं
 धृक्तेऽनुवासाः परिहृद्यार्थम् ॥”

वक्तिः

“खिद्योऽथ यतः पवने निरुहो
 द्वौ स्वाद्ग्रीतो पयसा च पित्तं ।
 त्रयः समुद्राः कटकोष्णतीक्ष्णाः
 कफे निरुहो न परं विधेयाः ॥
 रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
 चौरैश्च पित्तं तु कफे च यथैः ।
 तथातुवास्त्रेषु च विस्वतेन
 स्यान्वावनीयं फलसाधितम् ॥”
 इति चरके सिद्धिस्थाने हतायेऽध्याये ॥
 “तत्र खेदादीनां कर्मणां वक्तिकर्मप्रधान-
 तममाहुराचार्याः । कस्माद्देहकर्मकरत्वा-
 दस्तिरिह वक्तिर्नाविधदयसंयोगाद्दोषाणां
 संशोधनसंश्रमनसंयह्यानि करोति । चोष-
 युक्तं वार्त्तिकरोति लघं हृद्ययति मूलं कर्ष-
 यति चक्षुः प्रीषयति वक्तौ पलितसुपृष्ठमि वयः
 स्यापति । शरीरोपचयं बर्धं बलमारोग्य-
 मायुगः परिहृद्यश्च करोति वक्तिः सन्ध-
 गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रति-
 श्यायशरीरोगाधिमन्यादिताक्षेपकपचाघाते-
 काङ्गसर्वाङ्गरोगाधानोदरशर्करामूलहृद्यप-
 दंशानाहम्ब्रह्मकुल्मवातशोथितवातम्ब्र-
 पुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्याश्राद्धहनुमग्यायश्चा
 श्रोऽक्षरौ मृद्गमप्रभृतिषु चात्तार्थसुपुण्यते ॥”
 “तत्र द्विविधो वक्तिः नैऋत्तिकः खेदिकश्च ।
 व्याम्यापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
 विकल्पो माधुतेलकः । तस्य पर्यायशब्दो
 यापनो युक्तयः भिद्यवक्तिरिति । सदीप-
 निहृरणाच्छरीररोगहरणादा निरुहः । वयः
 स्यापनादायुःस्यापनाहास्यापनम् । माधुतेल-
 कविधानश्च निरुहकर्मचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
 तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः खेदवक्ति-
 विकल्पोऽनुवासनः पादावल्लः । अनुवसन्नपि
 न दध्यत्यनुदिवमं दीयत इत्यनुवासनः ॥
 तस्यापि विकल्पोऽर्द्धाङ्गमात्रावल्लथोऽपरि-
 हार्यामात्रावक्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित
 सितम्याने ३५ अध्यायः ॥
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः खेदवक्तिजाः ।
 बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्थिरनिलादयः ॥
 व्यल्पवीर्यं तदा खेदमभिभूय पृथग्विधान् ।
 कुन्वन्त्युपद्रदान् खेदः स चापि न निवर्त्तते ॥
 तत्र वानाभिभूतं तु खेदं सुखकषायता ।
 जृम्भावातरुजास्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
 पित्ताभिभूतं खेदं तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
 दाहस्तृष्णा ज्वरः स्वदो नेत्रमृत्राङ्गपीतता ॥
 श्लेष्माभिभूतं खेदं तु प्रसेको मधुरास्यता ।
 गौरव हृदिः कृष्णसः कृष्णः शीतज्वरोऽरतिः ॥
 तत्र दोषाभिभूतं तु खेदं वक्तिं निधापयेत् ।
 यथास्वं दोषप्रमनान्युपयोष्यानि यानि च ॥
 अत्याश्रितेऽन्नाभिभवान् खेदो नैति यदा
 तदा ।
 गुरुरामाशयः मूलं वायुश्चाप्रतिसर्करः ॥
 हृषीकासुखवैरसं भावो मूर्च्छां भ्रमोऽरतिः ।

वस्तु

तथापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिच्यते ॥
 अमुदस्य मजोन्मिश्रः खेदो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाभाति म्वासः मूलश्च जायते ॥
 प्रकाशप्रयुक्तस्य तत्र दृष्टान्तिरुहकम् ॥
 अतितीक्ष्णौषधैरयं सिद्ध्यापानुवासनम् ॥
 शुद्धस्य दूरानुसृतं खेदं खेदं हस्य दर्शनम् ॥
 गात्रेषु मूर्च्छान्द्रियाणासुपलेपोऽनुवासनम् ॥
 खेदगन्धिसुखन्तत्र कासश्चाघावरोचकः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्यापनमनघा ॥
 अस्त्रिमत्स्याविशुद्धस्य खेदोऽल्पः सम्ययो-
 जितः ॥
 शीतोऽहृद्य नाभ्यति तनो मर्दं प्रवाहयेत् ॥
 विवन्धगौरवाभानमूलाः प्रकाशयं प्रति ।
 तत्रास्यापनमेवाशु प्रयोष्यं सानुवासनम् ॥
 अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि खेदो मन्वगुणकषया ।
 दत्तो नैति कर्मोत्कं श्रौ भृष्टं वा रतिभाव
 हेतः ॥
 तत्र वास्यापनं कार्यं शोधनीयेन वक्तिना ।
 अन्वासनश्च खेदेन शोधनीयेन शस्यते ॥
 अहोरात्रादपि खेदः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
 कुप्याहृदिगुणां चापि जीर्णं स्वल्पगुणो भवेत् ॥
 यस्य नोपद्रवं कुप्यात् खेदवक्तिरितिः हतः ।
 सर्वोऽल्पो वा हतो रौत्त्यादुपत्यः स विजा-
 नता ॥
 अनायान्तस्वहोरात्रात् खेदं संशोधनेर्जयेत् ॥
 खेदवक्तावनायाते नाम्यः खेदो विधीयते ।
 इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणाचिकित्सा-
 सिताः ॥”
 इति च सुश्रुते चिकित्सितम्याने ३७ अध्यायः ।
 वक्तिकर्माद्यः, पु. (वक्तिकर्मणा तन्शोधनयापा-
 रेण व्यापदः । वक्तिशोधने रथास्य प्रचरकाय-
 करत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टश्चः । भ्रिटा
 इति श्रान्तः । यथा,—
 “अरिष्टो वक्तिकर्माद्यो वैशीरः फेजिलः
 स्रग्मः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्तिमर्गं, खेदो, (वक्तिर्नाभ्यधीभागस्य मूलम् ।)
 मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६७ ॥
 वस्तु, खेदो, (वसतीति । वस + “वसस्तु ।” उणा०
 १ । ७६ । इति तु ।) द्रव्यम् । यथा,—
 “बुद्धद्वयं स्तोत्रिकं स्यात् सत्त्वं द्रव्यश्च वस्तु च ॥”
 इति ॥
 (तथा, भागवते । ८ । ४ । २७ ।
 “गृह्येयं दारिद्र्यं सुतप्यं वस्तुषु
 द्विषोऽपमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
 अत्यन्तं त्राभ्रगास्वरादि
 अनन्तं तोष्यकरोऽसंज्ञानम् ॥”
 पात्रभूतम् । यथा रघो । ३ । १०८ ।
 “अथोपनीतं विधियद् विपश्चिन्तो
 विनिन्दुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
 क्रिया हि वस्तुपक्षिणा प्रसीदति ॥”

पदार्थः । यथा,—
 “भावः पदार्था धर्मः स्यात् वस्त्रं तत्त्वञ्च
 वस्तु च ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, शकृन्मलायाम् १ अङ्के ।
 “सनां हि सन्दिहपदेयु वस्तुयु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)
 जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-
 शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्त-
 सारः ॥ (यथा, कथामरिखागरे । २१ । ४६ ।
 “अहो वस्तुनि मात्स्यंमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”
 कार्यम् । यथा, कामन्दकोयनीतिसारं । १५ । २५ ।
 “वस्तुष्वशक्येयु समुदासश्चेत्
 शक्येयु मोहादसमुदासश्च ।
 शक्येयु कालेन समुदासश्च
 त्रिधैव कार्ययत्नं वदन्ति ॥”
 अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
 ६ । ६५ ।
 “अथाङ्गरममगयसुटाहरणवस्तुयु ।
 ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥”
 इति उत्तमम् । यथा, विक्रमोर्व्वेष्याम् ।
 “अहमस्यां कालिदासप्रथितवस्तुना नवेन चोट-
 केनोपस्थास्ये ॥”
 वस्तुके, ङी, (वस्तु + संज्ञायां कन् ।) वास्तकम् ।
 इति शब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥
 वस्तुको, स्त्री, (वस्तुक + गौरादिन्वात् ङीम् ।)
 न्येनचिन्मोशाकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वस्त्यां, ङी, (वस्तु + क्तिन् । वस्तिर्वासकृत्स्यां
 नाधु । वस्ति + तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।
 इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥
 वस्त्रं ङी, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस
 आच्छादने + “सर्वधातुभ्यः ङन् ।” उणा० ४ ।
 १५८ इति ङन् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-
 निर्मितवस्तु । काण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५
 अंशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ प्रोतः ८
 ललकः ९ कर्पटः १० श्राटकः ११ कशिपुः १२ ।
 इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४
 प्रोतम् १५ ह्लादम् १६ वासनम् १७ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,
 भृगुः ।
 “विक्रमोऽनुत्तरीयश्च नयश्चावच्छ एव च ।
 औतं स्नातं तथा कर्म न नपश्चिन्त्येदपि ॥”
 विक्रमः परीधानासंभृतकच्छः । तथा च ।
 “परीधानाद्विहः कचा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥”
 स्मृतिः ।
 “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कचत्रयमुदाहृतम् ।
 र्गभिः कचेः परीधते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”
 बौधायनः ।
 “नाभौ धृतश्च यद्वह्ममाच्छादयति जातुनी ।
 अन्तरीयं प्रशस्तं तद्वह्मसुभयोस्तयोः ॥”
 प्रचेताः । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्मणि कश्चुकीति । उत्तरीयधारणं
 चोपवीतवत् ।
 “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
 तथा सन्यायते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”
 इति स्मृतेः ॥
 अत्र यथा द्विजोत्तमैः सन्यापसवत्त्वादिना उप-
 वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-
 त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन
 सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकश्चे-
 द्दामो भवति तस्य उत्तराङ्गं प्रच्छादयतीति ।
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य धारणगुणाः ।
 यथा,—
 “काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहृतेणम् ।
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”
 इति राजवल्कलम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “स्नातस्यानन्तरं सम्यक्स्त्रेण तनुमार्जनम् ।
 कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्ठयादोषनाशनम् ॥
 कौषीयं त्रिचक्रश्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।
 वातश्लेष्महरं तत् प्रीतकाले विधारयेत् ॥”
 कौषीयं पट्टाभरं तभरवस्त्रश्च ।
 “मेघं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते ।
 तद्द्वारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ॥”
 कषायं कोकची इति लोके । कषायरागरक्तं
 वा ।
 “शुक्लसु शुभद वस्त्रं प्रीतानपनिवारणम् ।
 न चोष्णं न च वा प्रीतं तत् वर्षासु धारयेत् ॥
 यशस्यं काम्यमायुष्य श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।
 त्वयं वर्षाकरं सयं नवं निर्मलमम्बरम् ॥”
 काम्यं कामोद्दीपकम् ।
 “कदापि न जनेः सद्भिर्धार्म्यं मलिनमम्बरम् ।
 तत् कण्ठकामिकरं खान्यलक्ष्मीकर परम् ॥”
 अलक्ष्मीरशीमा दादिवं वा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (अथ स्वप्न वस्त्रादिदर्शनात्
 शुभफलं यथा,—
 “कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
 लसः ।
 यः पश्येन्नभते यो वा कृत्वादर्शविषामिषम् ॥
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्रुते ॥”
 इति वाभटे शरीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।
 “ब्रह्मानुराधवसुतिष्वविशाखवृहस्प-
 तिचोत्तराभिपवनादितिरवतीषु ।
 जन्मर्जनीषवुधशुक्रदिनोत्सवादौ
 धार्यं नव वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “सूर्यं चाख्यधनं व्रणः शशदिने क्लेशः सदा
 भूमिजे
 वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः
 सम्पदः ।

नावाभीगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भागंते
 श्रौरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते
 नृते ॥
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 अस्य चारसंयोगनिबद्धदिनानि यथा,—
 “मन्दमङ्गलघण्टीषु दादृशां आहवासरः ।
 वस्त्राणां चारसंयोगो दृढव्यासप्रमं कुलम् ॥”
 इत्याहिकाचारतत्त्वम् ।
 तद्दानफलं यथा,—
 “वाधोदश्चन्द्रसाक्षीकर्मसाक्षीकर्मचरः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।
 अपि च ।
 “दिनानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।
 वस्त्रगन्धयुतः पत्यास्तीर्षां सुजलश्रीतलः ॥”
 इत्यादि वज्रपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ तेन विष्णुपूजाविधिर्यथा,—
 “दुकूलपटुकौषियवाल्ककार्पासकादिभिः ।
 वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रियैः ॥”
 इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥
 तद्व्यहृष्टविधिर्यथा । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “वस्त्रं दृशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।
 आरुह्योपानह्यौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥”
 तस्माधिपतिर्यथा । तत्रैव ।
 “बाह्वस्यत्वे स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च ।
 पन्थिश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्तिताः ॥”
 तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि
 वासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रपृष्ठशतं जपेत् ।
 अथसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “कार्पासं काम्बलं वाल्कं कौषीयं वस्त्रमिषते ।
 तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रेर्देवाय चोत्सृजेत् ॥
 निर्दंशं मलिनं नीर्यं क्लिप्तं गात्रावलिङ्गितम् ।
 परकीयं वासुदृष्टं स्वचौविह्वं तथोषितम् ।
 उपकेशं विधौतश्च क्लेशमन्त्रादिदूषितम् ॥
 प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पेशे च कर्मणि ।
 वर्जयेत् प्रापयोगेन यज्ञादावुपयोजने ॥”
 प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति कश्चित्
 पुस्तके पाठः ।
 “उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निचोलो मोदनेलकः ।
 परिधानश्च पञ्चैतान्यस्तानि प्रयोजयेत् ॥
 शाणवस्त्रं नीशारश्च तथैवातपवारणम् ॥”
 कश्चित् पुस्तके शाणवस्त्रमित्यत्र मणिवस्त्रमिति
 पाठः ।
 “चच्छातकं तथा दूर्यं पञ्च स्यूतान्यदृश्ये ।
 पताकाध्वजदृष्टादौ स्यूतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥
 अन्यत्रावरणादौ च तदिना शस्तनोऽपि च ।
 रक्तं कौषियवस्त्रं मद्वाद्ये प्रशस्यते ॥
 गीतं तथैव कौषीयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।
 रक्तसु कम्बलं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥
 विचित्रं सर्वदेवैश्चो देवीभ्योऽंशुं निवेदयेत् ।
 कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

नेकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय सेनकम् ।
 तथा नेकान्तरक्तम् शिवाय विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरक्तम् यद्वच्छं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
 देवेषु नेत्रे क्लोपयोगे वर्जयेत्तद्विषयकः ॥
 नीलीरक्तं प्रमादात्तु यो दद्याद्विषये बुधः ।
 निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
 विचित्रे वासवि पुनर्जयं नीलीविरञ्जितम् ।
 वच्छं दद्यान्नाद्यादेवे नान्यस्मै तु कदाचन ॥
 हिपदां ज्ञात्वा यदत देवानां वासवो यथा ।
 तथा भूवक्षसर्गेषु वक्षस्तुलमसृच्यते ॥
 वक्षस्य चायते लज्जा वक्षस्य चायते त्वघम् ।
 वक्षान् स्यान् सर्वतः सिद्धिस्तुर्गप्रदश्च तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

राज्ञा सदा वक्ष्याच्छादितशरीरं कर्णव्यम् ।
 यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रक्तं धारयेत् सद् दूष्यया ।
 अवक्ष्याच्छादितं गात्रं न विप्रियः प्रदृश्येत् ॥”
 इति तन्त्रेव ८६ अध्यायः ॥

नीलवक्षं परिधाय विष्णुपूजननिधो यथा,—
 वराह उवाच ।

“भूमिनो नीलवक्षो यो हि मासुपसर्पति ।
 वर्षायाश्च प्रतं पञ्च क्षमिभूर्त्वा स तिष्ठति ॥
 तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
 प्रायश्चित्तं विशालान्नि येन सृच्येत किञ्चिद्वात् ॥
 व्रतं चाश्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 मुच्यते किञ्चिद्वात् भूमे एवमेतन्न संप्रयः ॥”
 इति वाराहे नीलवक्षपरिधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजेन रक्तवक्षपरि-
 धाननिधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवक्षोऽयं संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
 तस्यापि श्रेष्ठ्यु सुश्रोणि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
 रजस्वलासु नारीषु रजो यत्त्वं प्रवर्तते ।
 तेनासौ रजसा स्पृष्टो कर्मदोषेण जानतः ॥
 वर्षादि दृशपश्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
 रजो भूत्वा महाभागे रक्तवक्षपरायणः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
 येन सुध्यान्ति वे भूमे पुत्रवाः प्राणवर्जिताः ॥
 यथाहारां ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
 वायुभक्षो दिनशीघ्रि दिनमेकं जलाशनः ॥
 एवं स मुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सद् ॥
 एतत्ते कथितं भूमे रक्तवक्षविभूषितम् ।
 प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”
 इति तन्त्रेव रक्तवक्षपरिधानप्रायश्चित्तम् ॥

परिधृतलक्ष्यवक्षस्य विष्णुपासननिधो यथा,—

“यः पुनः लक्ष्यवक्षेण मम कर्मपरायणः ।
 देवि कर्माणि कुर्वन् तस्य वै पतनं श्रेष्ठम् ॥
 युगा वै पञ्चवर्षाणि कोष्ठभक्षश्च जायते ।
 मशकच्छीघ्रि वर्षाणि कच्छच्छीघ्रि च पञ्च च ॥
 न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
 पारावतश्च जायते षड्वर्षाणि पञ्च च ।”

जातो ममापराधिनः सितः पारावतो भुवि ।
 तिष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
 येनासौ जन्ते सिद्धिं लक्ष्यवक्षपराधतः ॥
 सप्ताहं यावत् सकृदा विरात्रं शक्तपिष्टिकाम् ।
 शीघ्रि पिष्टवान् विरात्रन्तु एवं सृच्येत किञ्चि-
 द्वात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
 सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
 न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति तन्त्रेव लक्ष्यवक्षपरिधानप्रायश्चित्तम् ॥
 परिधृताधौतवक्षस्य विष्णुकर्मकरवनिधो
 यथा,—

वराह उवाच ॥

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
 सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
 तस्य शीघ्रं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुधरे ।
 पतन्ति येन संसारं वाससोऽच्छिष्टकारिणः ॥
 देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्त्रिभुवके नरो भुवि ।
 उदृच्छेकं भवेन्नक्तं जन्म चेकं खरस्तथा ॥
 गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
 सारङ्गशैकजन्मा वै श्वो भवति चेकतः ॥
 सप्तजन्मान्तरं पश्चात्ततो भवति मानुषः ।
 मङ्गलश्च युगशश्च मम कर्मपरायणः ।
 निरापराधो दत्तश्च अष्टद्वारविचरिणः ॥

धरगयत्रा च ।

शुभमेतन्न प्रयत्नेन यत्तथा समुदाहृतम् ।
 संसारं वाससोऽच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
 प्रायश्चित्तश्च मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
 किञ्चिद्वात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वाराह उवाच ।

श्रेष्ठ्यु तन्त्रेण मे देवि कथ्यमानं मया नर्धे ।
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
 यावत्केन दिनं शीघ्रि पिण्याकं पुनश्चयः ।
 कर्मभक्षो दिनशीघ्रि पायसेन दिनत्रयम् ॥
 एवं कृत्वा महाभागे वाससोऽच्छिष्टकारिणः ।
 अपराधं न विद्वेत् संसारश्च न गच्छति ॥”
 इति तन्त्रेव अधौतवासपरिधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिहितपरकीयवक्षस्य
 विष्णुपूजादिकरये प्रायश्चित्तम् ।

वाराह उवाच ।

“यः पारक्ष्येण वक्षेण नावधतेन माधवि ।
 प्रायश्चित्ती पुमान्मुखो मम कर्मपरायणः ॥
 करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मां तमःस्थितः ।
 श्वो वै जायते देवि वर्षाणि शीघ्रि सप्त च ॥
 चीनपादेन जायेत चेकजन्म वसुधरे ।
 मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
 तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
 येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
 अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
 माघस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ।
 तिष्ठेन्नक्षत्राश्रये तत्र शान्तो दान्तो जपेन्नियः ॥

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ।
 प्रभाताद्यान्तु सर्व्वेषां उदिते च दिवाकरे ।
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं सृच्येत किञ्चिद्वात् ॥
 य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति वाराहे परकीयवक्षपरिधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्भूतवक्षप्रमाणं
 यथा,—

“यावत् काश्चनवक्ष्याणां वाहिका गोपकन्धकाः ।
 काश्चित्तत्रायुः शीघ्रं यत्र चन्दावली सुरा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवक्षः ८८ अध्यायः ॥
 “आसनं वसनं शय्या जायापत्रं कमण्डलुः ।
 आसनः शुचिरेतानि न परेतानि कदाचन ॥”
 ईश्वरीनादित्यस्य पश्चिमायादिप्रसारित
 वक्षस्य च अधौतत्वं यथा,—
 “ईश्वरीनां शिष्या धौतं यद्वौतं रजकेन तु ।
 अधौतं तद्विजानीयाद्वाहा दन्तिगपश्चमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

सत्यतपाः ।

“प्रागयत्सद्गम्यं वा धौतं वक्षं प्रसारयेत् ।
 पश्चिमायं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालयान् शुचि ॥”
 अत्रायं दृशा दृश्यत ॥ * ॥ प्रचेताः ।
 “स्वयं धौतेन कर्णया क्रिया प्रमेया विपश्चिता ।
 न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत् कश्चित् ॥
 पुत्रमिन्नकलत्रेण स्वजातिवाश्वसेन च ।
 दासवर्गं यद्वौतं तन्न प्रविचरिष्यति स्थितिः ॥”
 ज्ञानोत्तरं उष्णीसवक्षस्य धाम्यत्वं यथा ।
 उष्णीसधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
 नन्तरं न धाम्यम् । तथा महाभारतम् ।
 “अद्भुतः साधिवामेन जलेन च सुगन्धना ।
 राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीसं शिथिलापितम् ।
 जलक्षयनिमित्तं वै वेदयामास मृदङ्गि ॥”
 शिथिलापितं अगाढबद्धम् ॥ * ॥ निविद्ध-
 वक्ष्याणि यथा । भारतम् ।

“न स्यतेन न दग्धेन पारक्ष्येण विशेषतः ।
 सूधिकोतकीर्णोर्णोर्णं कर्म कुर्व्याद्विषयकः ॥”
 नारसिद्धे ।
 “न रक्तसुख्यं वासो न नीलश्च प्रशस्यते ।
 मलाक्तश्च दृशाहीनं यक्ष्येदम्बरं बुधः ॥”
 उल्बकं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररश्मि
 उग्रनाः ।

“दृशाहीनेन वक्षेण कुप्येत कर्माययभाषतः ।
 विष्णुधर्माक्षरे ।
 “वक्षं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मज्जनं तथा ।
 जीर्णं वापदशश्चैव चतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
 उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रं च धारयेत् ।
 न जीर्णमलवदासो भवेच्च विभवे सति ॥”
 योगिया हवल्काः ।
 “आश्वेव वाससो धौतं व्यज्जितं परिधाय च ।
 प्रक्षाल्योक्तदृष्टिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
 अभावे धौतवक्ष्याणां प्रायश्चित्तोपायानि च ।
 कुतपो योगपटुं वा द्विन्वासा येन वा भवेत् ॥

वस्

वहः

वहः

अधौते च वस्त्रेण निवृत्तमिति क्री क्रियाम् ।
कुर्वन्तं न चाप्रोति दत्तं भवति निष्कलम् ॥”
कृतपो नेपालकम्बलः ॥ * ॥ तपेयात् पूर्वं
ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
“निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्त्रं तपेयात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
यावालिः ।

“ज्ञानं कृत्वाद्वासास्तु विप्रमंत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः ज्ञानेन मुह्यति ॥* ॥
नाहमेकं वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
हारीतः । आर्द्रं सप्तवातहतमपि शुद्ध-
मिति ॥ * ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
रुक्मिण्डासो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
तीति । इत्याहुकतत्त्वम् ॥ * ॥ संक्रान्तादौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशत्प्रव-
निगमौ ।

“संक्रान्तां पञ्चदश्यां द्वादश्यां आहवासरे ।
वस्त्रं न पीडतेतत्र न च चारुणं योजयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
मिव ।) कुट्टिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं चतुष्टयम् ।) वस्त्रयष्टम् ॥

वस्त्रयष्टं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं यष्टम् ।) वस्त्र-
निर्मितशाला । तौडु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवापः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्त्रालम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रयन्त्रियः, पु, (वस्त्रस्य यन्त्रियः ।) परिधान-
वस्त्रस्य यन्त्रयन्त्रम् । तत्पर्यायः । उच्यते २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्त्रपुत्रिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका पुत्त-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषणः, पु, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) वाकरुण-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातव्या ।)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—

“त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्हृद्यं चिपु ॥”
इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“स्यात् कुसुम्भं वद्विश्रवं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, स्त्री, (वस निवासं आच्छादने वा + “धाष्ट-
वस्यप्यतिथ्यो नः ।” उणा० ३ । ६ । इति
करणादौ यथायथं नः ।) वेतनम् । सूत्रम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कगीयोर्विक्रीतो अका-
निघं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । वस्त्रम् । इति विश्वः ॥ धनम् । अतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति शरीर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रयः ॥

वस्त्रः, पु, (वस् + न ।) सूत्रम् । इत्यमरः ॥
वस्त्रं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सीयति । वस्त्र +
सिक् + ङः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञायुः । इत्यमरः ॥
व(स्त्रो)स्त्रौकसारा, स्त्री, (वस्त्रौक्यं रत्नाकरं यं
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।

“वस्त्रौकसारामभिभूय साहं
सौराभ्युबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समयप्रक्तौ त्वयि स्वयं वश्यं
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)

इन्द्रनदी । (यथा, महाभारते । ३ । १८ ।
१०१ ।

“वस्त्रौकसारां नलिनीं गर्भदाञ्चैव भारत ! ॥”)
कुबेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।

“नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुबेरसदनेष्वपि ।
धनञ्च पृथग्भागं नः किं पुनर्मनुजेष्वपि ।
यत्तं वस्त्रौकसारं यमित्युक्तञ्च विस्मिताः ॥”)
कुबेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सट् ।) इ क, वहयति । त्विधि
दोषी । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ञ औ प्रापणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-दिक०-अजिट् ।) प्रापणमिह
आप्तस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । ञ, वहति

वहते भारं ग्रामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
अवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
जम्बूः सरिहति सीमनि कुम्भकथीति
निषेधे । मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहः ।
इति महाभाटके । ववाह रक्तं पुरुषांस्ततो
जातः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठा-
दिषु वहधातुं मन्थते वर्णदंशप्रशरणदेषौ ।
वस्तुतस्तु वज्राद्यसम्मतत्वादेवोष्ठादिरनेनोपि-
चिनः । ववाह इति चष्ठीप्रयोगस्य तु वाह
उ यत्ने इत्यस्मात् गणकृतानिधत्वात् परस्मैपद-
सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुसाव इत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव आख्यानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

वहः, पु, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-
सचरेति ।” ३ । ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन
साधु ।) शृष्यस्त्वन्प्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । २ । २१ ।

“यस्य वाहू समौ दीर्घौ प्याघातकटिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सथे च गवामिव वहः कृतः ॥”
वहतीति । वह + आच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । जे, ष । पञ्चाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, जि ।

वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तुभूषि-
वभीति ।” उणा० ३ । १२८ । इति भाष् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवार्त्तितः ॥
(उह्यते इति । कर्मणि भाष् ।) वाहे, जि ।
इत्युणादिकोषः ॥

व(व)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह + बाहुलकात्
अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
दृष्टे, जि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुलं च यथा,
उत्तरपरिते । १ ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।
“आकाशात्तु विद्वन्वायात् सर्वगन्धवहः
गुणः ।
बलवान् जायते वायुः स वै अर्थगुणो मनः ॥”)
वहतः, पुं, (वहतीति । वह + आत् ।) शृष्यः ।
पान्थः । इत्युणादिकोषः ॥
वहतिः, पुं, (वहतीति । वह + “वहिवस्त्रतिभ्य-
श्चित् ।” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । अचिपः । इति
मेदिनी । जे, १४८ ॥
वहती, स्त्री, (वहतीति । वह + अति । वा
डीम् ।) नदी । इति केषित् ॥
वहतुः, पु, (वह + “एधिवस्त्रोचतुः ।” उणा०
१ । ७६ । इति चतुः ।) पथिकः । इयमः ।
इति मेदिनी । जे, १४६ ॥ (विवाहकावे कन्याये
द्वियवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।
“सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहजतः”
“वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवाहिपदार्थः”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग-
वेदे । १० । ८५ । १४ ।
“यदक्षिणा एष्मन्ना वयातं
विचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”
“सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, जि । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।
“उभा सखतो वहतुं मिथेधे ॥”
“उभौ वहतुं वहनहेतुं कोत्रं प्रश्नश्च लसतः
कुर्वन्तो मिथेधे ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वहनं, स्त्री, (उह्यतेऽनेनेति । वह + करणे
छुट् ।) ह्रीः । हुङ्गी इति भाषा । यथा,
“तरयो भलके वारिरयो गौक्षरिकः प्रवः ।
ह्रीङ्क्षराभ्युर्वहनं वहिञ्चं वाञ्छटः पुमान् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।
“चयान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्त्रीप्रपुरितम् ।
भरादिव तदुत्पथ्य वहनं समभष्यत ॥”
वह + भावे छुट् । प्रापणम् । वारणम् ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।
“पावनात् पावकश्चासि वहनात् ह्यववाहनः ॥”
वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, जि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।
“देवानामधिपो विमानवहनः सान्तःपुरः
शानुगः ॥”)
वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तुभूषि-
वभीति ।” उणा० ३ । १२८ । इति भाष् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवार्त्तितः ॥
(उह्यते इति । कर्मणि भाष् ।) वाहे, जि ।
इत्युणादिकोषः ॥
व(व)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह + बाहुलकात्
अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
दृष्टे, जि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुलं च यथा,
उत्तरपरिते । १ ।

वह्निर्वा

वह्नः

वह्नः

“रसावस्थाः सार्धं वपुषि वह्नलक्ष्मणरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।
“धनं चि सप्तलक्षो वृषवह्नलक्ष्मणसामोसमस्तिष्कपट्ट-
प्राग्भारोकारि भूरिच्युतवधिरसरिहारिपूरे-
रभिषेकः ॥”
वह्नलग्नं, स्त्री, (वह्नलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
शुभ्ररचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नलक्ष्मणः, [सु] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
षीव पुष्याण्यस्य ।) मेघदूतम् । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।
“नन्दोदयो मेघदूतम् तथा मेघविशीलिका ।
चक्षुर्बहलं चक्षुश्च मेघदूतम् यहदुमाः ॥”
इत्यपि पाठः ॥
वह्नलक्ष्मणः, पुं, (वह्नला इडा लक्षा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्याणि
सन्ध्या इति । सार्धं आदिवाद्यम् ।) धन-
पुष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पश्यायो यथा,—
“यथा तु वह्नला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
व(व)ह्निः, [सु] अ, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मसुः । १० । ४५ ।
“सुखबाहुरपञ्चानां या लोके जातयो वह्निः ।
लक्ष्मणाचक्ष्मांश्चापः सर्वे ते दस्यवः स्तुताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।
“अत्रेयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कृष्टतुमहंसि ॥”
व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुट्यां चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्मिति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥
वह्नितं, स्त्री, (वह्नति प्रयासीति । वह् + “अग्निना-
दित्य इषोत्रौ ।” उणा० ४।२.७२ । इति इत्तः ।)
पोतः । तत्पश्यायः । वाञ्छटः ० । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।
“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विहसतवह्नितचरित्रमखेदम् ॥”
वह्नितकं, स्त्री, (वह्नित् + स्तार्थं कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।
“सांघात्रिकः पोतबन्धकं यानपात्रं वह्नितकम् ।
वोह्र्यं वह्नितं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”
व(व)ह्निहारं, स्त्री, (वह्निःस्यं हारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“धिगस्तेना विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निह्वनमतः ।
असौ जीवादेकः सकलगुणहोत्रोऽपि धनवान्
वह्निहारे यस्मात्सुखलभसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युक्तः ॥)

व(व)ह्निहारप्रकोटकः, पुं, (वह्निहारस्य प्रको-
टकः ।) यहस्य हारादुपह्निः प्रकोटम् । तत्प-
श्यायः । प्रधायः २ प्रधायः ३ अजिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
व(व)ह्निभूतः, त्रि, (वह्निसु + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्रारम्भभूतातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पक्षविवधिता-
वह्निभूतसाध्यविधिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वधिताशानिसंश्रयः पक्षता ॥” इति जगदीशः ॥
व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निसंज्ञविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विसुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृति-
प्रदानसंहितायाम् ।
“शेवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वे पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिर्बह्निर्मुखः ॥”
इति तिथ्यादित्यम् ॥
व(व)ह्निचरः, पुं, (वह्निरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरचरशीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ०३ । ८३ ।
“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्तकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा वह्निरचरः ॥”
वह्निदुकः, पुं, विभीतकद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नः, पुं, (वह्नति धरति ह्यं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्नियन्वृथिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) चित्रकः । भस्मतकः । (यथा
सुश्रुते चिकित्सितम्याने ६ अध्याये ।
“मग्निभ्रातौ वामको देवदारु
पथ्यावह्नौ योषधात्रो विहङ्गम् ॥”)
निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ ३३ । तस्य नामानि
यथा,—
“तं जातवेदसः सर्वे कल्प्यायः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तर्पणञ्च महाबलः ।
पितरः पतंगः स्वर्गस्त्वगाधो भ्राज एव च ॥”
अथ च तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
“जम्बकोदोषकश्चैव विभ्रमभ्रगशोभनाः ।
अवसथ्याहवनीयौ द्मिणाग्निस्येव च ।
अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येत दश वहुयः ॥”
अथैरन्यथोक्तानि यथा,—
“भ्राजको रत्नकश्चैव ज्जेदकः ज्जेहकस्तथा ।
धारको वन्यकश्चैव द्रावकाश्च मप्रधा ।
आपकः पावकश्चैव श्रेष्ठाको दशमः स्तुतः ॥”
शरीरस्थवह्नः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदृष्येयु संलोना दश देहिनः ॥”
दोषदृष्यौ यथा,
“वातपित्तकफा दोषा दृष्याः स्युः सप्त धानवः ॥”
इति सारदातिलकः ॥
तत्र निबिडकर्मणि यथा,—
“नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदधीन् ।
न चाग्निं लह्ययेद्दामान् नोपदध्यादद्यः कश्चित् ॥
न सैनं पादतः कुर्यात् सुखेन न धमेदुषधः ।
असौ न निःक्षिपेदग्निं नाह्निः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं सुखनिष्ठां सैर्ज्वालयेत्प्राशुचिर्बुधः ।

समयिं नैव हस्तेन सार्धं प्राप्सु चिरं वसेत् ॥
नापिचपेन्नोपधमे न र्धमे च यालिना ।
सुखेवाग्निं समीचीनं सुखादभिरजायत ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
श्रीनक उवाच ।
“सर्वं सुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना सोसुमिच्छामि बह्वं कल्पतिभोऽद्यताम् ॥
इति उवाच ।
एकदा वृष्टिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
नवनहोपं ययुः सर्वे इष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परञ्च संभावां कृत्वा सिंहासनेषु च ।
कथुः सर्वे सभामध्ये सुरस्यं पुरतो हरः ॥
त्रिगुणाद्योद्भवास्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र वृथानि गायन्ति विष्णुगाथाञ्च सुस्मरन् ॥
तासाञ्च कठिनी शोचि कठिनं स्तनमखिलम् ।
संज्ञितं सुखपद्मञ्च इष्ट्वा ब्रह्मा स कामुकः ॥
मनो निवारयं कर्तुं न शशाक पितामहः ।
वीर्यं पपात चच्छाद लक्ष्म्या वाससा विभुः ॥
तद्वीर्यं वस्त्रसहितं प्रसप्तं कामतापितः ।
शरीरोदे प्रेरयामास सङ्गीतं विरते ह्रिज ॥
जलादुत्थाय पुनश्चः प्रव्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवास प्रकण्ठः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे वदो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रशम्य वरुणो देवान् बालं नैनं ससुद्यत ॥
बालो दधार ब्रह्माणं बाहुभ्याञ्च भयाददत् ।
किञ्चिन्नावाच जगतां विधाता लक्ष्म्या ह्रिज ॥
बालकस्य करे धृत्वा चकाराकण्यं वया ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
पपात दूरतो देवो वरुणो इम्बलक्षया ।
सर्व्वा संप्राप न्तवन् कोपदृष्ट्वा विधरवो ॥
चेतनं कारयामासान्दृष्ट्वा च शश्वरः ।
सप्राप्य चेतनां तत्र तसुवाच जलेश्वरः ॥
वरुण उवाच ।
बालो जले ससुद्यतो मम पुत्रोऽद्यमीक्षितः ।
अहं यद्वोत्वा यास्यामि ब्रह्मा भां ताडयेत्
कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
वाक्कः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कथं दास्यामि भातञ्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतहीनार्त्तं यो न रक्षेदपिहितः ।
पथ्यन् निरये तावद् यावत्सन्देवाकर्तौ ॥
उभयोर्बचनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वज्ञश्च यथोचितम् ॥
भगवानुवाच ।
इष्ट्वा सुकामिनोऽर्थीणि वीर्यं धातुः पपात तत ।
लक्ष्म्या प्रेरयामास शरीरोदे निम्बकं जल ॥
ततो वभूव बालश्च धम्मनो विधिपुत्रकः ।
क्षिप्रञ्च सुतः शश्वत् वरुणस्यापि गोमतः ॥
महादेव उवाच ।
यो विद्यायोगिनसम्बन्धो वेदेषु च निरूपितः ।
प्रिये पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

वङ्गः

वङ्गिणः

वङ्गिणि

मन्त्रं ददातु वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
 पुत्रो विधातुर्वङ्गिश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
 विद्यार्द्रदातु बालाय दाहिकां शक्तिस्तुल्यव्याम् ।
 सर्वदग्धो हुताशश्च निर्वाणो वरुणेन च ॥
 विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाश्रया ।
 मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ॥
 क्रोडे कृत्वा च तं बालं पुत्रुन्व मायया सुरः ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते वङ्गात्पत्तिर्नाम
 १३० अध्यायः ॥ * ॥ तद्वाहनवारणौषधानि
 यथा,—
 “सामुद्रधैत्वयथा विदाहृग्ना च श्रुतिका ।
 तयागुलिप्रं यद्वैशम नामिना दहते वृषः ॥”
 इति मास्ये राजधर्मं राजरत्नानाम १६३ अः ॥
 अग्निवैल्यं तच्छान्तिश्च यथा,—
 “अग्निर्दोषं यत्र राक्षे यस्य निरिन्धनः ।
 न द्योतते चैत्वनवान् स राक्षः पीडते वृषेः ॥
 प्रज्वलेदपसु मासं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
 प्रासादतोरणद्वारं श्रुपेयं सुरालयम् ॥
 शनानि यत्र दहन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
 विद्वाना वा प्रदहन्ते तत्रापि वृषतेर्भयम् ॥
 घमश्चानमिजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
 विनामिं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुञ्चपत् ॥
 चिरात्रोपीयितश्चात्र पुरोधः सुसमाहितः ।
 सभिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्वभेस्तु वृतेन च ॥
 दधात् सुवर्णं च तथा द्विजेभ्यो
 गाश्चैव वन्द्यानि तथा सुवच ॥
 एव हत पापसुपैति नाशं
 यदग्निवैल्यं भव द्विजेभ्यः ॥”
 इति तत्रैवाहुतशान्तिरग्निवैल्यं नाम २०५
 अध्यायः ॥ * ॥ सुखाययो यथा,—
 “गाहपत्यो दक्षिणाम्निश्चैवाहवनीयकः ।
 एतेभ्यश्च यो सुखाः शेषाणोपसदक्षयः ॥”
 इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥
 वङ्गविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
 “हो विप्रो वङ्गविप्रो च ह्यन्धोर्गुरुशिष्ययोः ।
 हलाय च न गन्तव्यं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”
 इति कर्मलोचनः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “नामिन्नाक्षयोरन्तरा अपेयात् नामिर्ग
 ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरनुश्रया तु अपेयात् ।
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ * ॥ अथ वङ्ग-
 स्तम्भनम् ।
 “माहुषस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत् ।
 हस्तौ तु लेपयेत्तत्र अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ॥
 प्राञ्जलीरसमादाय खरन्ध्वे निधाय तम् ।
 अग्नागारे लिपेत्तत्र अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ॥
 वायस्यो उदरं गृह्य मङ्ककवसया सह ।
 गुडिकां कारयेत्तत्र ततोऽग्निं प्रक्षिपेदशौ ॥
 एवमेतत्प्रयोगश्च अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ।
 मुक्तानकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ॥
 चञ्जित्वा च दमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं
 लिखेत् ॥

गौरीचरणा भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
 दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रयोगेन वै तथा ॥”
 ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडि १८६
 अध्यायः ॥ (दैवविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १२ । २२७ । ५० ।
 “वायुः कार्मस्वरो वङ्गविन्दं द्रोण्य नैर्हतिः ॥”
 मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 भागवते । १० । ६१ । १६ ।
 “महाशः पावनो वङ्गमित्रविन्दात्मजाः
 क्षुधिः ॥”
 तुल्यसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३० । ११७ ।
 “तुल्यसुपुत्रो सुतो वङ्गर्गोभागुस्तस्य चात्मजः ॥”
 कुङ्करपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।
 “कुङ्करस्य सुतो वङ्गविजोमा तनयस्ततः ॥”
 वङ्गिकरी, स्त्री, (वङ्गं देहस्यवङ्गं करोतीति ।
 ल + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ धाट् पुल इति भाषा ॥
 वङ्गिकाष्ठं, स्त्री, (वङ्गिवत् दाहकं काष्ठम् ।)
 दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वङ्गिगन्धः, पुं, (वङ्गिना वङ्गसंयोगेन दहनेन
 गन्धो यस्य ।) यक्षधपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिगर्भः, पुं, (वङ्गगर्भे यस्य ।) वंशः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिगर्भा, स्त्री, (वङ्गिगर्भे यस्याः ।) शमी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिचक्रा, स्त्री, (वङ्गैरिव चक्रं आवर्तयत् चिह्नं
 यत्र ।) कलिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 वङ्गिज्वाला, स्त्री, (वङ्गिज्वालैव दाहकत्वात् ।)
 घातकी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य
 पर्यायो यथा,—
 “घातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्करा ।
 सुभिन्ना बहुपुष्पी च वङ्गिज्वाला च सा
 स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वङ्गिदमनी, स्त्री, (दमयति श्रमयतीति । दम +
 णिच् + ल्युः । डीप् । वङ्गैर्दमनी । अग्निदाह-
 क्षेपप्रशमनकारित्वाहस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
 दमनीसुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वङ्गिदीपकः, पुं, (वङ्गं दीपयतीति । दीप + णिच्
 + क्तुल् । वङ्गैर्दीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (गुणादिविशेषोऽस्य
 कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ।)
 वङ्गिदीपिका, स्त्री, (वङ्गैर्वैठरानस्य दीपिका
 उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वङ्गिनामा [न्], पुं, (वङ्गनाम नाम यस्य ।)
 चित्रकः । भक्ष्वातकः । इति रत्नमाला ॥
 वङ्गिनी, स्त्री, (वङ्गं तद्भक्तानिं नयतीति । नी +
 ङः । गौरादिक्त्वात् डीप् ।) जटामांवी । इति
 रत्नमाला ॥
 वङ्गिपुष्पी, स्त्री, (वङ्गैरिव दाहकं रक्तवर्णं वा
 पुष्पमस्याः । डीप् ।) घातकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

वङ्गिवधुः, स्त्री, (वङ्गैर्वधुः ।) खाहा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वङ्गिबीजं, स्त्री, (वङ्गैर्बीजम् ।) रंजीजम् । इति
 तन्त्रम् । (वङ्गैरायकं बीजमस्य ।) निम्ब-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वङ्गैर्बीजं बीजम् ।)
 खर्बम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “एकदा सर्वदेवाश्च सन्तुष्टः स्वर्गसंसदि ।
 तत्र कृत्वा च गृह्यश्च गायन्धसुरसो गणाः ॥
 विजोक्थ रम्भां सुश्रोणीं सकामो वङ्गैरेव च ।
 प्रपात वीर्यं चच्छाद जल्पया वाससा तथा ॥
 उत्तस्थौ स्वर्गपुञ्जश्च वक्षं चिप्रा ज्वलन्तमः ।
 क्षयेन वङ्गयामास स सुमेरुर्वभूव ह ॥
 हिरण्यरेतसं वङ्गं प्रवदन्ति मनोविद्युः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते हिरण्योत्पत्ति-
 र्नाम १३० अध्यायः ॥
 वङ्गिभोग्यं, स्त्री, (वङ्गैरभोग्यं भोगार्हं ह्य-
 त्वात् ।) वृत्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिमन्यः, पुं, (वङ्गये अमुत्पादनार्थं मण्यते
 इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
 वङ्गिमन्योऽग्निमन्यश्च मयनो गणिकारिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वङ्गिमारकं, स्त्री, (वङ्गं मारयति विनाशयतीति ।
 ङ + णिच् + क्तुल् ।) जलम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वङ्गिमिचः, पुं, (वङ्गिर्मिचं यस्य ।) वायुः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिरेताः [स्], पुं, (वङ्गी रेतो यस्य । अग्नि-
 निषिक्तवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
 इति हलायुधः ॥
 वङ्गिलोहकं, स्त्री, (वङ्गिदेवताकं लोहकम् ।)
 कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वङ्गिवर्णं, स्त्री, (वङ्गैरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
 त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वङ्गिवल्लभः, पुं, (वङ्गैर्वल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
 सव्यरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वङ्गिशिखं, स्त्री, (वङ्गैरिव शिखा यस्य ।) कुसु-
 मम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “स्यात् कुसुम्भं वङ्गिशिखं वक्षरङ्गकमिष्वपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वङ्गिशिखरः, पुं, (वङ्गैरिव शिखरं यस्य ।)
 जोषमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वङ्गिशिखा, स्त्री, (वङ्गैरिव शिखा यस्याः ।)
 फलिनौ । इति धरणिः । कलिकारी । घातकी ।
 इति राजनिर्घण्टः । (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
 विष इति ख्याता । तत्पर्यायो यथा,—
 “गौरी लाङ्गलिकी दीप्ता हलिनो गर्भघातिनी ।
 अग्निजिह्वेऽपुष्पादिसुखी वङ्गिशिखा च सा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निर्षकः, पुं, (वह्नेः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥

वह्निर्वहः, पुं, (वह्निर्वहः सखा । टच् समासे ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेः सखा । वायुः । इति वह्निसिद्धिदर्शनात् ॥

वह्निं, स्त्री, (वहतीति । वह + "अत्राद्वाच्यम् ।" उणा० ४ । १११ । इति एक प्रत्ययेन साधुः ।) वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति । वह + "वह्निं करणम् ।" ३ । १ । १०२ । इति यत् ।) शकटम् । इत्यादिशेषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“वा भूमिमा बरोह्य वह्निं आन्ता वध-
रिव ॥”)

वह्नी, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्यादिशेषः ॥

वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्वञ्च सक०-सेट ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वा, ल गमनसंयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अना०-पर०-सक०-सेट ।) औष्ठ्यादिरप्य-मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति वायुः । हिसनं सूचनमिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

वा, य, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।

“धर्माधी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्रया शुभं बीजमिवोषरे ॥”)
उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।

“योम पश्चिमकलास्थितेन वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ॥”)

वितर्कः । (यथा, महाभारते । १२५४।२३ ।
“किं त हिङ्गिष्व एतैवा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
सामासाद्य दुर्बलैर्नरमा त्वं नराग्रज ॥”)
पादप्ररणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
“देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वगणान् सुवि-
थैरभिज्ञान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य अघियसि ॥”)
समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ इवार्थः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १२ ।

“सुता न ययं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरनीताः ॥”)

वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण्यत्त्व-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्थिति । वश +
ठक् ।) वंशीवादनकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
भूतान् वशान् हरति वहति आवहति वा ।
“तद्वरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः ।”
५ । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवशहारकं
तदाहके च त्रि ॥)

वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वश + अण् । डीप् ।)
वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥
इति वेदकरत्रयमाणा ॥

“स्याहंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वेणवी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वाः [र], स्त्री, (वायंन लघानेनेति । ट + णिच् +
क्रिप् । यद्वा, “टच् वरणे । स्वार्थिकीऽण
हान्त्वम् । तदन्तान् क्तिप् । अणि लोपः । हल-
डादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्ज्वा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ यथा भागवते । ३ । १२ । १ ।
“सृजती मे त्तिर्वाभि, ज्ञाशमाना रसा-
ज्जता ॥”)

वाः कितिः, पुं, वारो जलस्य कितिः शृकरः ।
मिश्रुमारः । इति केचित्त ॥

वा.सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च] स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
+ “किप् वच्प्रच्चीति ।” उणा० २ । ५७ ।
इति क्तिप् दीर्घाऽस्यसारणम् ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“अहिसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोष्या भ्रमं-
मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागर । १ । ३ ।

“प्रणम्य वाचं नि शेषपदार्थोद्गीतरीपिकाम् ।
दृष्ट्वाद्यायाः सारस्य सगच्छं रचयाम्यहम् ॥”)

वाकं, त्रि, (वक्स्त्वदाभिति । वक् + “तस्यद्दम् ।”
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वक्सम्बन्धि । वक्-
स्त्वद् इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वक्स्य
सम्बुद्धः । “तस्य सम्बुद्धः ।” ४ । २ । ४७ ।
इत्यण् । वक्सम्बुद्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति
वा । वच् + धञ् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वम्भो नमो वाकं प्रशासहे ॥”
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।

“यं वाक्स्वगुवासेषु निघनसुपनिषासु च ।
गणन्ति मत्कर्मणां सर्वं स्रष्टुं मामसु ॥”
पु, वक्स्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वादन ।
वक्तावयवविशेषः ॥)

वाक्कुची, स्त्री, (वानीति वा वायुक्तं कुचति सङ्को-
चयति पूतिगन्धित्वान् । कुच् + क् । गौरादि-
त्वान् डीप् ।) ट्ठचविशेषः । हाकुच इति
भाषा ॥ तत्पर्याय । सोमराजो २ सोमराजो ३
सुवल्किता ४ सिता ५ सितापरी ६ चन्द्रनेखा ७
चन्द्री ८ सुपमा ९ कुचचन्द्री १० काम्बीजी ११
प्रतिगन्धा १२ वलगुला १३ चन्द्रराजा १४
कालमेघी १५ त्वगजदीघापष्टा १६ कान्तिदा
१७ अयलगुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
हृमिकुचकफत्वगदोषविषकण्डूखर्जनाशत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अवलगुञ्जी वाक्कुची स्यात् सोमराजी सुप-
का ।

शशिलेखा लणफला सोमा पूतिफलौति च ॥
सोमवल्ली कालमेघी कुचघ्नी च प्रकीर्तिता ।
वाक्कुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्बहृदिभा रथ्या सर्वा श्लेष्मास्रापणवृत्त ।
रुन्ता रुन्ता न्यासकुचमेहहृत्वरकमिषणम् ॥
तत्रफलं पिपलं कुचकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वच्यं हृमिम्भासकासप्रोधाभपाण्डुवृत्त ॥”
इति भावप्रकाश ॥

वाक्कुलं, स्त्री, (वक्कुलस्त्वदिति । वक्कुल + “तस्य
दम् ।” ४ । ३ । १०० । इत्यण् ।) वक्कुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।

“वाक्कुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्येकरं परम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाक्कीरः, पुं (वाचि कौतुकवाक्ये कीर शक इव
प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाक्कुलं, स्त्री, (वाक्ता कुलम् ।) वाक्यशास्त्रम् ।
यथा । वचनविधानोपदेशकस्योपपत्त्या कुलमा-
तस्त्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यश्चलम् ।
उपचारश्चलम् । अविशेषाभिहितार्थे वक्त्राभि-
प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ मम्म-
वनार्थस्यातिसामान्ययोगात् अस्मत्प्रत्यय-
कल्पना सामान्यश्चलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-
निर्देशे अर्थसद्भावनिर्देशे उपचारश्चलम् ॥ ३ ॥
इति गीतगोवन्दम् ॥ शार्ङ्ग्ये कार्यशास्त्रोपपत्त्याप्य-
यंकशास्त्रस्य शक्त्वा अर्थान्तरनात्ययकल्पित्य-
नया दूषणाभिधानं वाक्कुलकल्पनाम् । यथा ।
नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्तं
कुतोऽस्य नवमस्यकाः कम्बलाः ॥ ३ ॥ सामान्य-
विशेषसम्बन्धविशेषाभिधानेन उक्तस्य सामान्य-
योगादसम्बन्धार्थकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यश्चलम् । यथा । प्राज्ञगीत्येव विद्या-
चरणसम्बन्ध इत्युक्तं प्राज्ञगतत्वेन विद्याचरण-
सम्बन्धमाधयति इति कल्पयित्वा परी चदति
कुतो प्राज्ञगतत्वेन विद्याचरणसम्बन्धव्याप्त्येवमि-
त्तारान् ॥ २ ॥ प्राक्तिलक्षणाधिकतमव्युत्पत्त्या य-
प्रतिषेधः स उपचारश्चलम् । यथा । मन्वा-
क्रोशन्ति इत्यत्र मन्वाया एव क्रोशन्ति न न-
मन्वा । एव अहं नित्य इति शक्त्वा प्रत्यय-
अस्यकादृश्यत्वं कथं नित्य इति प्राप्तधोऽप्यु-
चारश्चलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।

“सर्वेष्वर्थेविराट्पु वाक्कुचं नावसीदति ।
पशुस्त्रीभ्रम्यगादान् शास्त्रोऽप्यर्थान् ह्ययत् ॥”
इति अवधारणत्वम् ॥

वाक्पतिः, पु, (वाक्ता पतिः ।) दृष्टमतिः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टतमहितायाम् ।
८ । १५ ।

“उदगारोग्यसुभित्तल्लेमकरो वाक्पतिश्चगन्-
भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
उद्दामवचनः । इति राघवकुटः ॥ अनवदी-

वाक्पाठ

वागीशः

लामादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ लघुङ्गा
वाक्यरचकः । इति सारसुन्दरी ॥ पटुवचनः ।
इति पदार्थकीसुद्री ॥ यत्तवाग्लनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तन्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अनवद्योद्यमवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
“वाग्मी वाग्मिर्वावडूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति घञेति सुधुवत्करि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २५ । ३४ ।

“सम्भवं सम्बलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”
वाक्पाठस्य, क्री, (वाचा कृतं पाठस्यम् ।)
अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्रधायसनात्म-
गतयजनविशेषः । यथा,—

“ऋगयाजाः स्त्रियः प्रानं वाक्पाठस्यार्थदूषयो ।
दृष्टपाठस्यमित्यतज्ज्ञेयं यजनसमकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥३॥

तल्लक्षणं नारदोक्तम् ।

“देशजातिक्रुतादीनामाक्रोशस्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वाचः प्रतिश्रुतार्थं वाक्पाठस्यं तदुच्यते ॥”
देशादीनां आक्रोशस्यङ्गसंयुतम् । उच्चेर्भाषण-
माक्रोशः स्यङ्गमवर्तं तदुभययुक्तं यत्प्रतिश्रुतार्थं
उद्देशजननाय वाक्यं तद्वाक्पाठस्यं कथ्यते ॥
तस्य च दृष्टतारतम्यार्थं निरुदादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनेवोक्तम् ।

“निरुदाञ्जोत्तरीप्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवास्तुक्तामात्रस्य दृष्टोऽपि स्यात् क्रमाद्-
गुरुः ॥

साक्षेपं निरुदं ज्ञेयमज्ञोत्तं स्यङ्गसंयुतम् ।
पतनोयेरुपाक्रोशेऽज्ञोत्तमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥
तत्र निरुदाक्रोशे स्ववर्णविषये दृष्टमाह ।
“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्द्रियरोगिणाम् ।
त्सेपकुरोति चेद्दृष्टः पश्यान्हुञ्चयोदृष्ट ॥
काण्वाप्यथवा खल्लमन्त्रं वापि तथाविधम् ।
तथेनापि ऋवन् दाप्यो दृष्टं कार्वाणमावरम् ॥”
इति यमनवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः पुन्यादयो माक्रोशोऽपि श्रुन्ति तदा श्रुतं
दृष्टनीया इति तेनेवोक्तम् ।

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
आचारयन् श्रुतं दाप्यः पत्यान्वादाद्दृष्टोः ॥”
इति च ॥

एतच्च सापराधेयु मात्रादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां प्रत्ययम् ॥ ३ ॥ अज्ञोत्ता-
त्सेपे दृष्टमाह ।

“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
श्रुतं तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥
दृष्टप्रणयनं कार्यं वर्णजातुत्तराधरेः ।

प्रातिर्लोन्वापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ॥
वर्णानामाशुलोन्वेन तस्माद्दृष्टं ज्ञानितः ॥” ३ ॥
मनुः ।

“श्रुतं ब्राह्मणमाक्रुशं चात्रयो दृष्टमर्हति ।
वैश्योऽर्धद्वयं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पश्चात्पुत्रादयो दृष्टः क्षत्रियस्याभिर्भ्रंसेने ।

वैश्ये स्याद्दृष्टपश्चात्पुत्रे द्वादशको दमः ॥
बाहुवीवानेक्षसकथिविनाशं वाचिके दमः ।
श्रुतस्तदधिकः पादो नावाकर्णकरादिषु ॥
अशक्तस्तु वदन्नेव दृष्टनीयः पश्यान् दृष्ट ॥
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥
पतनीयकृते क्षेपे दृष्टो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।
त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उतमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”

इति मित्ताचरा ॥३॥

वाक्पाठस्ये अभियोगमनिकीर्त्यं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—
“कुप्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ।”
वाक्पाठस्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुप्यात् ॥ इति व्यवहार-
तन्त्रम् ॥

वाक्यं, क्री, (उच्यते इति । वच् + श्यत् । “वचोः
कु विगयतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।
शब्दसंज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।
३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।
इति आकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।
कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-
लोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यसुक्तम् । तिङ-
सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया
च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादानि साश्रीति-
श्रुतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्-
शब्देन स्यादीन्विक्रियतिरुच्यन्ते इत्यात् परं
यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-
शब्द उभयोरपि सम्बन्धते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो
यथा । पचति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।
एतच्छान्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-
सिद्धमिदं हि महात्मनाम् । धात्वर्थः क्रिया
कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-
न्विता अन्वितत्वश्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचथा-
त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-
गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो
वाक्यमिति दृष्टाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।
देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां
भरतः ॥३॥ वाक्यस्वरूपमाह ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-
चयः ।

वाक्योचयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा
मतम् ॥”
उक्तम् ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गत्वयपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”
इति ॥

अत्र वाक्यं यथा । शून्यं वासदृष्टमित्यादि ।
महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतसु-
वशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥३॥

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—
“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नाशुतश्च वदेत् कश्चिन् ।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न क्षीनः स्यात् कदा-
चन ॥३॥
पाठच्छादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—
“पाठच्छिनो विकर्म्मस्यान् वामाचारांस्तथैव च ।
पश्चराचान् पाशुपतान् वाद्माम्निर्वापि नार्ध-
येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥३॥

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—
“नेव राज्येन महता न वै वार्थस्य राशिभिः ।
प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥
स्वर्गापवर्गसिद्धार्थभाषितं यत् सुशीभनम् ।
वाक्यं सुनिवरेः शान्तेस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥
रागदोषाशुतक्रोधकामद्वेषाशुसारि यत् ।
वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते ॥
संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना कलितेन वा ।
अविद्या रागवाक्येन संसारक्षेपहेतुना ॥
यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रामादीनाञ्च संक्षयः ।
निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशीभनम् ॥”

इति वज्रपुराणं वैष्णवधर्मं शुद्धिव्रतनामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—
“वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्त्रिभ्यं न्यूनमधि-
कमन्यकमपाधिकं विरुद्धचेति । तत्र हेतुदा-
हरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यून
भवति यदा वक्त्रपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यत हेतुना
तच्च न्यूनं एतानि ज्ञानरथ प्रकृतोऽध्यर्थः ॥ प्रण-
श्यते ॥” इति चरकं विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
वाच, इ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सट् ।) इ, वाङ्मति । नमध्यापठ-
नेवैष्टिसिद्धौ इदनुबन्धो वदेषूच्चारणभेदाद्यः ।
इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पु, (वाचा इत्यर्त्ति गच्छतीति । अ +
अच् ।) वारकः । शाणः । निर्गम्यः । वाङ्मव ।
वृकः । सुसुचुः । पङ्कितः । परिहृत्यभय ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वागाशः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आशः कर्कट
इव मम्मच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,
“आशं बलवतीं दृष्ट्वा यो हन्ति पशुनो जनः ।
स जीवावोऽपि वागारुह्यो दातुस्तु दातरि ॥”
इति शब्दमाला ॥

वागाशनि, पु, बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वागीशः, पु, (वाचां ईशः ।) दृष्टस्यतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टत्साहतायाम् । १७२७
“अयं विशेषीऽभिहितो हतानां
कुलशुभाशुभमितासितानाम् ॥”

ब्रह्मा । यथा, कुमारे । २ । ३ ।
“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रथिपत्योपतस्थिरे ॥”
वागीशः, त्रि, (वाचामीशः ।) वाक्पतिः ।
सुधुवक्ता इति यावन् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १० । ७ । ५२ ।
“निव्यानन्दप्रसुदिता वागीशा बीतमत्सराः ॥”

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा।) सरस्वती। यथा, "वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि। यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृत्तं हर्मन् भजे ॥" इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जेनविशेषः। इति च त्रिकाण्डशेषः। १। १। २३ ॥ दृष्टस्यति। ब्रह्मा। इति ध्रुवतिलक्योर्थः ॥) वाचामीश्वरे, त्रि। यथा, गारुडे १६६ अध्याये। "रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतेजसमन्वितम्। जग्न्ना मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥"
 वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारः। "वागीश्वरीं ऋतुजाताम् ॥")
 वागुर्जा, स्त्री, सोमराज्ञी। इत्यमरः। २। ४। ६ ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे कुल्लिकाकारे। "वर्मेसवी कदुष्येन वारिणा वागुर्जां पिबेत्। सीरभीर्जां त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्दुरुच्यते ॥")
 वागुणः, पुं, कम्पेरङ्गः। इति शब्दमाला ॥
 वागुरा, स्त्री, (वातीति। वा गतिबन्धनयोः + "मद्गुरादयश्च।" उणा० १। ४२ ॥ इति उरच्-प्रथयेन गुणागमेन च साधुः।) ऋग्वन्धनाथ-जालविशेषः। इत्यमरः। २। १०। २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। १६ ॥ "शानः श्भा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥")
 वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति। वागुरा + "चरति।" ४। ४। ८ ॥ इति ठक्।) याधः। वागुरया ऋगादीन् बध्नाति, यः। इत्यमरः। २। १५। ४ ॥ (यथा, रघुः। ६। ५३ ॥ "श्वगन्धिवागुरिकः प्रथमास्थितं अपगतानलदस्यु विवश सः ॥")
 वाग्गुदः, पुं, (वाचा गीदते क्रीडतांवेति। गुद क्रीडायाम् + कः।) पक्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एतदुद्योतकारणं यथा,— "कौशियं तित्तिरिहत्वा सीमं हत्वा तु द्दूरः। कापांसतान्तवं क्रीचो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥" इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुडति रक्षतीति। गुड + "दुगुपधात् कित्।" उणा० ४। ११८ ॥ इति इन्। सच्च कित्।) ताम्बूली। राक्षं ताम्बूल-दाना। इति शब्दमाला ॥
 वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन्।) ताम्बूलदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव।) मित-भाषी। तत्पर्यायः। वाग्मः २। इति शब्द-माला ॥
 वाग्दसं, स्त्री, (वाचां दसमिव।) व्योहाधरी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्मन्त्रिण दुष्टः।) ब्राह्मः। इति जटाधरः ॥

वाग्दुष्टः, त्रि (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि चशुद्ध-रूपत्वदुर्भावोऽन दुष्टः।) वाचा रोषयुक्तः। यथा,— "वाग्भावदुष्टश्च तथा दुष्टेषोपहृताक्षया। वाससा चावधूतानि वर्णाग्नि आहूकर्मणि ॥" इति आहूतत्वम् ॥ * ॥
 तद्वन्नभक्तप्रयच्छितम्। तत्र शब्दः। "वाग्दुष्टं भावदुष्टश्च भाजने भावदूषिते। शुक्राग्निं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रम् व्रती भवेत् ॥" एतदभ्यासं व्रती यावकेन तत्र द्वादशपण्या देयाः। इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता।) सरस्वती। यथा— "पश्चादग्निपिभिर्विभक्तसुखरो.पक्षधवचः-स्यतां भास्वन्मौलिनिकवहचक्षुशकलौमापीनतुङ्ग-स्तनोम्। सुद्रामचगुणं सुधाव्यकलसं विद्याश्च हस्ता-भ्यजे-विभ्राणां विशदप्रभां जिनयनां वाग्देवता-माश्रये ॥" इति तन्त्रसारः ॥
 वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। १६३ ॥ "द्विजस्तथोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसङ्गनोः। चातुर्विधः क्षतस्तेन धागदेवो कुलमन्दि-रम् ॥")
 वाग्मी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वाग्व्यस्यति। "वाचो ग्मिनः।" ५। २। १२४ ॥ इति ग्मिनः।) वक्ता। इत्यमरः ॥ (यथा, काम-न्दकीयनीतिसारः। ४। १५ ॥ "वाग्मी प्रगल्भाः स्मृतिमानुदयो वलवान् वशी ॥")
 पट्टः। इति मेदिनी। ने. १३० ॥
 वाग्मी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वाग्व्यस्यति। वाच् + ग्मिनः।) सुराचार्यः। इति मेदिनी। ने. १३० ॥ (पुरुवशीयमनस्यो. पुत्रविशेषः। यथा, महा-भारतः। १। ६४। ७ ॥ "शक्तः सञ्जनो वाग्मी सौवीरीतनयाख्यः। मनस्योरभवत् पुत्राः श्रुगो. सर्वे महारथाः ॥")
 वाग्म्यः, त्रि, (वाच परिमितवाक्यं याति गच्छ-ताति। या + कः।) वाग्दरिद्रः। इति शब्द-माला ॥ निर्देहः। कल्पः। इत्यजयः ॥
 वाग्मयतः, त्रि, (वाचि वाक्यं यतः सयतः।) वाक्मयंतयः। यथा,— "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्मयतस्त्रिसवनं सृशेत् ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतशङ्खलिखितवचनम् ॥
 वाग्म्यामः, त्रि, अशक्त्यादिना वाचं यच्छति यः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वाङ्मः, पुं, सप्तदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मती, स्त्री, (सुतिरूपा वाग्व्यस्या इति। वाच् + मत्प। डीप।) नदीविशेषः। यथा— "हिमाहेस्तुङ्गशिखरान प्रोङ्गता वाङ्मती नदी। भागीरथ्या. प्रतगुणां पवित्रा सन्तलं स्मृतम् ॥ तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपसृज्य दिवस्यतः। त्यक्त्वा देहं नरा याति मम लोके न स प्रायः ॥" इति वाराहैकात्म्यमाहात्म्या जगन्धरमाहात्म्या वगननामाध्यायः ॥
 वाङ्मयं, त्रि, (वाकस्वरूपम्। वाच् + मयट्।) वाक्पात्यकम्। यथा,— "न्यरस्तजभूर्गोर्जांश्वरेभिर्दृशभिरक्षरेः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रिलोक्यभिव विष्णुना ॥" अपि च। "पद्यं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधा। प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥" पद्यं यथा,— "पद्यं चत्पदी तत्र लक्षं जातिरिति द्विधा। लक्षमचरसंख्यात जातिर्भाषाकता भवत ॥ सममर्द्धसमं त्रयं विगभक्षति ताक्षधा। समं समचतुष्याद् भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥ अदिस्तृतीयवदयस्य पादस्तय्या द्वितीयवत। भिन्नचिह्नचतुष्याद् विषमं परिकीर्तितम् ॥" गद्यं यथा। "अपादः पदमन्तानो गद्यं तत् त्रिधा मनमः। चर्माकोक्तिकाप्रायश्चित्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराजसं स्वल्पसमाप्तं चर्माके विदः। तद्वि वेदभरानिर्मां गद्यं ज्ञेयतरं भवत ॥ भयत्यकलिकाप्राय समासाद्ये हृदात्तरम्। लक्षं कदंशमन्वयाद्दृष्टतगन्धि पुनः स्मृतम् ॥" इति हस्तिसंज्ञरी ॥ * ॥
 वाङ्मयपापानि यथा,— "पारुष्यमश्रुतश्चैव पिशुनश्चापि सर्वशः। अमन्वयप्रलापश्च वाङ्मयं स्थायतुर्विधम् ॥" तथा परुषवचनसंप्रवादः पेशुन्वयमश्रुतं तथा लापी निद्रुरवचनं इति वाङ्मयानि षट्। परेषां देशजातिकुलविद्याशिक्षणरूपवृत्ताचार-परिच्छेदशरीरकर्मजीविना प्रत्यक्षरोषयजन परुषम्। "यच्चान्यत्र क्रोधमन्तापजामसंजगन् वचः। परुषं तत्र विज्ञेयं यच्चान्यत्र तथाविधम् ॥ चक्षुशानिति लुप्तार्चं चाष्टानं प्राक्षयति च। प्रशंसानिन्दनं देशान परुषात्तं विशिष्यते ॥" तेषामेव परुषयचनाना परीक्षसुदाहरणं अपवादः। गुरुप्रतिवन्धुभाळमित्रमहाश आर्थाप्रचाराय रोषोपास्त्रानं पेशुन्वयम्। अश्रुतं द्विविधं असत्यमम पादश्चेति। "देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात्। नमोहासप्रसङ्गाच्च भाषणं अर्थभाषणम् ॥ शुद्धाङ्गमेधसंज्ञानां भाषणं निद्रुरं विदुः। यद्व्यङ्गा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येव षट् विकल्पस्य दृष्टवाक्यस्य भाषणात्। इह चासुच च क्रूरमनसं प्रतिपद्यते ॥"

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
सिंघषड्विधयोरविरोधः । समन्तवासमन्तत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरेक्यात् निदुरस्य
परुषान्तर्भावश्च । असम्बद्धप्रलापार्थभाष-
णयोः पर्यायत्वान्नार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + डीप् ।) नरस्वती ।
इति कैचिन ॥

वाङ्मुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचयमः, पुं, (वाचो वाक्यान् यच्छति विर-
मताति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रति ।"
३ । २ । ४० । इति खच । "वाचयमपुरन्दरौ
च ।" ६ । ३ । ६६ । इति अमरत्वं निपा-
त्यन् ।) मुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । १२ ॥ मौन-
व्रतौ । इति कैचिदिति भरतः ॥ (यथा, ह्यान्-
द्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।
"वाचयमोऽपसाहः स यदि स्त्रियं पश्यन् सन्दहं
कर्म्मति विद्यान् ॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—
"इलियो जितपीयषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हिन, प्रोक्तो महुरो महुरोः प्रियः ॥"
इत्युङ्गटः ॥)

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
संश्रालत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधात्रया बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + ण्वल् ।) शब्दः । यथा । शब्दो
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रश्नान्प्रत्ययहारणार्थस्य वाचको गवाक्षरूपः
शब्दो व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽर्थस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तौति
वाचकः णकः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ष्वनिः । द्वासः कुहरितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं सुम्बोधटीकायां
दुर्गादासः ।
"साक्षात् सकृत्तितं योऽर्थमभिधत्त स
वाचकः ॥* ॥
वाचयतीति । वच् + णिच् + ण्वल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—
"ब्राह्मणं वाचकं विद्यामान्यवर्णजमादरान् ।
श्रुत्वान्यवर्णनाद्राजन् वाचकात्तरकं व्रजेत् ॥"
तथा ।
"दवाचमियतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
यस्यिच्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन । ।
पुनश्चधीन तन सूत्रं न मुक्ता धारयत कश्चिन् ॥
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदीहनाः ।
इत्या तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति तत्फलम् ॥"
कांस्योपदीहनाः कांस्यक्रोडाः ।

वाचाटः

"वाचकः पूजितो श्रेष्ठ प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।
"ज्ञात्वा पञ्चसमापिच पूजयेद्वाचकं वधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।
"विस्मयमदत्तं शान्तं स्यात्परपदं तथा ।
कलम्बरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुधमानः सदात्यथ ग्रन्थार्थं कृतज्ञो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप । ।
य एवं वाचयेद्दमस्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
तथा ।
"सप्तम्बरसमायुक्तं काले काले विशाम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ल्युट् ।) पठनम् ।
यथा,—
"सुद्धेनानव्यचितेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहोत्तमम् ॥

तथा ।
"दानवाचनान्त्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयात् ॥" इति कात्यायनस्मृतम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्दे, स्वभावादेकार्थः श्लेषोऽनकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १२ । ५२ ॥

वाचसाम्पतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानान् यज्ञा अलुक् ।) बृह-
स्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचः पतिः । "यज्ञाः पति-
पुत्रेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति षष्ठीविसर्गस्य सः ।)
बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ३० ।
"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥"
शब्दप्रतिपालकं, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।
"वाचस्पते निषिधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"
"चे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥"
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।
"वष्टि भागुरिरलोपश्चावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निश्चा
गिरा ॥"
यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन श्रुधोभूय तिवर्धमर्वाचाभिः खली-
वितार्हं द्रौ ॥")

वाचाटः, त्रि, (कुतसितं बहु भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचीयु

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्णीं न रो-
चौम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटीं न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतसितं भाषते इति । वा
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५
इति आलच् ।) बहुकुतसितभाषी । तत्पर्यायः,
जल्पाकः । २ वाचाटः । ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु
भाषयति जल्पाकाद्यख्ययो वनेने वाचाट
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादि-
श्लोकार्हपम्याये वीपालितः । नित्यप्रगल्भ
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि
रिति तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा, कथा
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।
"वाचालोः कलहः स्त्रीवैख्यपाह्वाङ्गुशालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + टक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—
"शरीरजेः कर्म्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिन्मृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।
"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजप्येन तत् सर्वं प्रणश्यति ममाग्रतः ॥"
इति शास्त्रपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

अन्यच्च । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागेव ।
वाक् + "वाचो वाचुतायांयाम् ।" ५ । ४ । ३५ ।
इति टक् । सन्देशीकौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।
"भृत्यमेकं बन्धिग्वेषस प्राहिणो हस्तवाचिकम् ॥"
वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + टक् ।)
वाक्यारम्भः । यथा,—
"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।
कौर्मिता वचनारम्भाद्वाद्वाग्मी मनी-
षिभिः ॥"
इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति कैचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूतः । इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्त्यर्थस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकपुष्यङ्गो युक्तिदक-
हरेषु ।" ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
मञ्जा अलुक् । वाग्दर्शितन्व्यायः ॥)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । १ । ३ ॥

वाचं, त्रि. (उच्यते इति । वच् + ग्यत् । "वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।" इति न कुत्वम् ।) कुन-
सितम् । हीनम् । वचनार्हम् । इति मेदिनी ।
ये, ५५ ॥ (यदुक्तम् ।
"शत्रोरपि गुथा वाच्या दोषा वाच्या गुरो-
रपि ॥")
शक्तम् । यथा, —
"न चाख्यत्ववहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्देषु ।
विभौतकेऽप्यत्र शब्दो यद्यप्यल्पः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकत्वस्य ज्ञायते प्रकटाङ्गवत् ॥"
इति मलमासतत्त्वैष्टितभट्टवार्तिकवचनम् ॥
अपि च ।
"अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य अङ्गश्चेति त्रिधा मतः ॥"
गणं स्वरूपमाह ।
"वाच्योऽर्थोऽभिधुया बोधो लक्ष्यो लक्षणया
मतः ।
बद्धो अङ्गनया ताः स्युस्त्रिस्तः शब्दस्य
शक्तयः ॥"
इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेद ॥
वाचं, क्ली, (वच् + ग्यत् ।) प्रतिपादनम् । दृष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा, —
"परवाच्येषु निपुणः सख्यो भवति सर्वदा ॥"
वाक् इ कामे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सं० ।) इ वाङ्काति । इति दुर्गादास ॥
वाजं, क्ली, घृतम् । (यथा, वाजसनयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।
"वाचस्यतिर्वाजं नः स्वदत् ॥"
यज्ञः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । १ ।
"यो देवो देवतमो जायमानो
महो वाजेभिर्महद्भिश्च सुषोः ॥"
"वाजेभिरग्नेः ।" इति तद्गाय्यं सायणः ॥)
वारि । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (संग्रामः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।
"अस्मभ्यं चक्षुषीसहं सखिं वाजेषु दुष्टरम् ॥"
बलम् । यथा, तत्रेव । ५ । ८५ । २ ।
"वनेषु अन्तरिक्षं ततान वाजमञ्जनसु पय
उत्सियासु ॥"
वाजः, पुं, शरपत्तः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥
(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।
"विचित्रवाजेर्निशितैः श्रुतीमुखैः ॥"
निखनः । पत्तः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥
मुनिः । इति विश्वः ॥
वाजपेयं, क्ली पुं, (वाजमन्नं घृतं वा पेयमत्रति ।)
यागविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ स तु औतसप्र-
संख्यानार्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निधोमो-
ऽथ्यपिधोमो उक्तथः षोडशी वाजपेयश्च ।
इत्याम्बलायनसूत्रम् ॥ ऐनः पौषडरीकश्चात्
सप्रयागाः ॥
वाजभोजी [न], पुं, (वाजं भुङ्क्ते इति । भुज +
ञिनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वाजसनयः, पुं, जनमेजयस्य तवेदार्थं यज्यः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ॥
(वाजसनैः सुख्यस्य हात्रः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्याः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०५ ।
"आदिवा-
नीमानि शुक्रानि यजुषि वाजसनैयेन याज्ञ-
वल्क्यानास्थायन्ते ॥")
वाजसनयो, [न] पुं, (वाजसनैयेन प्रोक्तं वेदमस्य
स्येति । इति ।) यजुर्वेदी । यथा, —
"आर्षिक्रमेण सर्वत्र श्रुदा वाजसनैयेन ॥"
इति महाजनपरिच्छातवचनान् यजुर्वेदविधि-
नेव कस्मै कुर्व्यः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।
"ब्राह्मणो याज्ञवल्क्याभ्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
जज्ञदन्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनैयनाम् ॥"
वाजिगन्धा, क्ली (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽख्यस्या-
मिति । अच् । टाप ।) अश्वगन्धा । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।
"सरला गुरुविस्वाभ्य वाजिगन्धायि-
रुक्तिभिः ॥"
वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनी दन्त इव पुष्यं यस्य ।)
वासकः । इति रत्नमाला ॥
वाजिदन्तकः, पुं (वाजिदन्त इव । स्वार्थे कन् ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥
वाजिनं, क्ली, आभितामस्तु । इति हेमचन्द्र-
त्रिकाशेषधौ ॥ द्वानार जल इति भाषा ॥
(यथा, वाजसनैयमंहितायाम् । १६ । २१ ।
"सोमस्य रूपं हविष आभितामस्तु वाजिनं मधु ॥"
अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा, —
"दध्ना तक्रणं वा नष्टं तर्धं बलं सुवाससा ।
नष्टदुग्धभवस्रोर् मोरटङ्गञ्जटोरुव्रीत ॥
सुवशोषलपादाहरत्पत्तत्त्वरप्रशत ।
लघुर्वलकरो रुथो मोरट स्यात् सितायत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हविः । यथा, वाजसनैयमंहितायाम् । ८६ । १ ।
"वाजी वदन् वाजिनम् ॥"
"वाजिनं हविः ।" इति तद्गाय्यं महीधरः ॥ ३ ॥
पु, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।
"नेन ह्यन्त्यपि वाजिनेषु ॥"
"वाक् इना इश्वरा येषाम् ।" इति सायणः ॥)
वाजिनी, क्ली, अश्वगन्धा । घोटकी । शोधस्य
पर्यायः । बहवा ० वामी ३ प्रसूका ४
आर्षवी ५ । अस्याः क्षीरगुणाः ।
"अन्धाक्षीरन्तु रूक्षास्तु लवणं दीपणं लघु ।
देहस्थोऽयं कर्म बन्धु गौरव कान्तिक्रत परम् ॥"
तद्दिग्गुणाः ।
"आश्वं दधि स्यान्मधुं कषायं
कफानिर्मन्त्रमथचारि रूतम् ।
वाताहानं दीपनकारि भञ्ज-
दीपापहं तन् कथितं पृथियाम् ॥" ॥
तन्नवनीतगुणाः ।
"आश्वन्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफकाशजित् ।

चक्षुष्यं कटुकक्षौण्डीवहातापहारकम् ॥"
तद्दृष्टगुणाः ।
"अन्धाक्षीरन्तु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।
ईषद्वीपनदं सख्यैर्हारि वाताल्पदं गुरु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
अपि च ।
"रूपक्षौण्डी बहवाक्षीरं बन्धुं आसानिलापहम् ।
अन्ध कटु लघु स्वादु मन्त्रं कषायं तथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वाजिपृष्ठः, पुं (वाजिनः पृष्ठमिव आकृति-
रस्येति ।) अन्धानरुणः । इति शब्दचक्रिका ॥
वाजिभक्तः, पुं (वाजिभिर्भक्ष्यते इति । भक्ष +
कस्मैश्च घञ् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विपरीतमस्य चणकशब्दे ज्ञातयम् ॥)
वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज +
कस्मैश्च क्युट् ।) मुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वाजिमान् [न] पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ॥
वाजिशाला, क्ली (वाजिनी शाला इहम् ।)
घोटकइहम् । आस्तवल्क इति आरवी भाषा ॥
तस्यार्थाः । मन्दुरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजनरङ्गणायाम् । ४ । १६६ ।
"काम्बोजानां वाजिशाला जायन्ते सा ह्यथो-
भ्रिताः ॥")
वाजी [न] पुं, (वाजी वेगोऽख्यस्येति । वाज +
इनिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । १ । ४३ ।
"शनेस्तमन्नामनिमेषरतिभि-
र्हृरि विदित्वा हरिभ्यश्च वाजिभिः ॥"
वाजः पक्षीऽख्यस्येति ।) वागः । पक्षी । इत्य-
मरः ॥ वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाजिनि
गच्छतीति । यज + ञिनि । [न], चणनवान्
यथा, वाजसनैयमंहितायाम् । ८६ । १ ।
"वाजी वदन्वाजिन जातवदो देवानां वान्त-
प्रियमासधम् ॥"
"वजनि वाजी । वजगती अन्नवाग ।" इति
तद्गाय्यं महीधरः ॥ ३ ॥ वाजमन्नमस्य । कीति
अन्नवान् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । १४ ।
"तमोमहे नमसा याजिनं दृष्टव ॥"
"वाजिनं अन्नवन्तम् ।" इति तद्गाय्यं सायणः ॥
वाजः पक्षीऽख्यस्येति । पक्षिशिष्टः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।
"सुख्यं स्तेज उपातीतस्तार्थ्यं स्तोत्र
वाजिना ॥")
वाजीकरणं, क्ली, (अवाजी वाजाव क्रियतश्च-
नेति । क् + क्युट् । अमृततद्भावत्त्वात् ।) वीर्य-
वृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-
करणदशस्य लक्षणमाह ।
"यद्दृश्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतलमम्
तद्वाजीकरणमाख्यात् सुनिभिर्मिषजां वरेः ॥"
अत्र प्रसङ्गात् क्रोशस्य लक्षणं संख्या निदान-
श्चाह ।
"क्षीव न्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्षीयसुच्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥

वाजीक

वाजीक

वाजीक

तेस्तेर्भावेरहृदोस्तु रिर सोर्मनसि चते ।
 ध्वजः पतत्यतो नृणां क्रोयं समुपजायते ॥
 हेयस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्रोयं तन्मानं स्मृतम् ॥”
 तेस्तेर्भावेर्भयशोकक्रोधादिभिः । अहृदोः हृद-
 याहितैः दुःखदत्वात् । चते पीडितं अस्वस्थी-
 क्तत इति यावत् । ध्वजः शिखरः । पतति न तूह-
 मति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ २ ॥
 “कटुकान्णोष्णलघोरतिमात्रोपसंविनेः ।
 पित्ताच्छुक्रकृत्वयो हृष्टः क्रोयं तस्मान् प्रजायते ॥”
 कटुकादिनातिमात्रेण पट्टहेन पित्तं शुक्रस्य
 दग्धत्वात् क्रोयं भवति । पित्तत्वमेतद्वृद्धिती-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिशयायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥”
 शुक्रक्षयञ्च लतीयम् ॥ ३ ॥
 “महता मेढुरोगेण चतुर्थो लीवता भवेत् । ४ ।
 वीर्यवाहिशिराक्षिरास्त्रेहानुप्रतिभवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्रोयं स्मृतं तत् शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥”
 बलिनः पृथस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्यतो विरोधात्
 क्रोयं भवति ॥ ६ ॥
 “जम्बप्रभृति यत् क्रोयं सहजं तद्वि सप्रमम् ॥” ७
 असाध्यं क्रोयमाह ।
 “असाध्यं सहजं क्रोयं मर्मेच्छेदाच्च यद्भवेत् ।
 मर्मेच्छेदान् वीर्यवाहिशिराश्चेदात् ॥” * ॥
 अथ क्रोयस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सन्धक् शुद्धौ
 निरामयः ।
 सप्तत्यक्तं प्रकुर्वीत वर्षादूकंस्तु षोडशात् ॥
 न च वे षोडशादस्त्राक् सप्तत्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 अथरुद्रुपदंशाद्या घोराश्चातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणश्च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥
 बिलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
 स्यविराणां रिरंस्त्रां स्त्रीणां वाक्त्रयमिच्छ-
 ताम् ।
 योवित्प्रसङ्गान् स्त्रीगानां स्त्रीवानामस्परेतसाम् ॥
 हित्वा वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यवलप्रदाः ।
 एतदपि पृष्टदेहानां सेयाः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकराण्याह ।
 “भोजनानि विचित्राणि पामानि विविधानि
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
 यामिनो सेन्दतिलका कामिनो नवयौवना ।
 गीतं श्रोत्रमनोज्ञारि ताभ्यलं मदिरा सजः ॥
 गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्रायुपवनानि च ।
 मनसश्चापतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
 मात्नीकधातुमभूपारदलोहचूर्णं
 पथ्याश्रुलातुविद्धङ्गुतानि लिखेत् ।

एकायविंशतिदिनानि गदाहृतोऽपि
 सोऽशीतकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विरुद्रवत्मानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
 भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दशदारान् व्रजत्यपि ॥”
 अथ रसाला ।
 “दभाह्वार्कमीषदन्मधुरं खखस्य चन्द्रतुतेः
 प्रस्यं शौद्रपलञ्च पञ्च हविषः शुष्णग्रास्तुर्माष-
 कान् ।
 एलामासचतुष्टयं मरिचतः कर्ष जवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्वा-
 वयेत् ॥
 मृद्गाह्नि मृगनाभिचन्दनरससृष्टेः शुक्रहृदिपिते
 कपूर्णेण सुगन्धिकं तदखिलं संशोष्य संस्था-
 पयेत् ।
 स्वस्वार्थं मधुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं
 भोक्तुर्मन्मथदीपनो सुखकरी कान्तिव नित्यं
 प्रिया ॥ * ॥
 गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिमन्था शतावरी ।
 सुषली वानरीबीजं यष्टी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गन्धनाय्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादृष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
 सर्वतो द्विगुणं खण्डं खादंदिम्बिलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि मंगल्य रचिनो यतः ।
 तस्माद्बहुयु योगेयु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्द्धनो मोदकः ॥ * ॥
 “पिप्पलीवलणोपेतं बस्ताह्नि घृतसाधिते ।
 कच्छपस्याथ वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूगं दक्षिणदेशञ्च दशपलान्मानं भृशं कर्षयेत्
 तच्छिद्रं जलथोगतो षट्दुतरं संकुन्य चूर्णो-
 क्तम् ।
 तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदग्धे पचेत्
 मयाच्याञ्जलि संयुतं तनिविद्धे दद्यात्सुलाह्नां
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तत्तदुदाहरामि बहुला ब्रह्मादरान्
 संहिताः ।
 एषा नागवला वला सप्तपला जातीफल-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तत्र त्वचा संयुतम् ॥
 विश्वावीरणवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
 ब्राह्म सक्षरगोक्षुराथ महती खर्वूरिका
 क्षीरिका ।
 धान्याकं मकसेरुकं समभुक्तं प्रङ्गाटकं क्षीरकं
 पृथ्वीकाथववनिका वरटिका मांसी मिसि-
 र्मेथिका ॥
 कन्देष्वत्र विदारिकाथ सुषली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्चूरं करिकेशरं समरिचक्षारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं शाल्मलिसम्भव करिकणा बीजञ्च राजी-
 वजं

श्चतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ।
 सत्सन्धेति पृथक् पृथक् पलमितं संचूर्ण्य तत्र
 क्षिपेत्
 स्तनं वङ्गभुजङ्गलोहगगनं सम्मारितं स्निग्ध्या ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्राप्तिपेन
 पञ्चादस्य तु मोदकान् विरचयेदित्यप्रमाण-
 नथ ॥
 तान् भीक्ताति सदा यथानलबलं सुञ्जीत नाक्
 रसं
 पूर्वस्मिन्नप्रति गते परिष्कृतिं ग्रामभोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं श्रीरतिवत्तभाख्यकौमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्दोषविहृष्टहृष्टमदनो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥
 दीप्ताम्बिलवान् बलो विरहितो हृष्टः स पुनः
 सदा
 हृष्टो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णोऽहवत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्दशशरावम् । तुलाह्ना
 पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुशुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरी गुरखखी इति च लोके ।
 वला वह्निलियार तस्या मूलत्वक् । चपला
 पिप्पली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा
 शुष्ठी । वीरणं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुक्तकः । वरा
 त्रिफला वांशी वशरोचना । वरी शतावरी ।
 वानरी कपिकच्छस्त्या बीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाद्यः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्वूरिका छाहारा ।
 क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका कारवी मगरेला
 इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । शालक-
 मेवां कन्दः स्याद्बीजकोषो वराटिका । मांसी
 जटामांसी । मिसि, सौफः । गन्धर्वगन्धा अश्व-
 गन्धा तस्या मूलम् । श्रीसंज्ञं जवङ्गम् । घन-
 सारः कर्पूरः । विस्वप्रमाणान् पलप्रमाणान् ।
 रतिवत्तभाख्यपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन्निवृत्तभे यदि पुनः सन्धक् खुरा-
 शाणिका
 धुसूरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽब्धिप्रोथ-
 स्तथा ।
 सम्भानुफलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यत
 चूर्णाह्नी विचया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खखकुशाहको महान् ।
 रक्तपित्तादिरोगो मद्वावाजीकरः स्मृतः ॥ * ॥
 पक्वास्वस्य रसे त्रोगे सितामादकसंसिताम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्यात्सागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुडघोन्मानं पिप्पलीदपलोन्मितम् ।
 सलिलस्यादकं हस्ता सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्सन्धस्ये पात्रे दारुद्वया प्रचालयेत् ।

वाजीक

वाजीक

वाजीक

चर्चायैवा विपेतत्र चनीभूतेऽवतारिषे ।
 घातकं जीरकं पत्रं चिकक मुक्तं त्वचम् ।
 दृहणीरकमयत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ।
 एलाबीजं लवङ्गश्च एचक जातीफलं पलम् ।
 सिंहं शीते प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ।
 भक्षयेद्द्विजनादेर्माक् पलमात्रमिदं नरः ।
 अथवा नियता नात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥
 मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
 समर्थं बलवान् पुष्टो हृष्टो निव्यं निरामयः ॥
 गृहणी नाशयेदेष चयं चासमरोचकम् ।
 अक्षपित्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाण्डुताम् ॥”
 दृहणीरकं नागारोला । इति व्याख्यपाकः ॥
 “श्रमयति गोक्षुरपूर्यं ह्यागक्षीरं साधितं
 समधु ।
 भुक्तं चपयति जाषं यन्मनिं कुप्रयोगम् ॥
 द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
 पतङ्गमथ कालीयागुरुकृष्णागुरुणि च ॥
 देवद्रुमः ससरलः पञ्चकं तुणिकोऽपि च ।
 कर्पूरो न्दगनाभिश्च लताकस्तुरिकापि च ॥
 सिद्धकः कुडुमं नयं जातीफलकमत्र च ।
 जातीपत्रं लवङ्गश्च खट्वीला महती च सा ॥
 कङ्कालफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ।
 बालकश्च तथोक्षीरं मांसी दारु सितापि वा ॥
 सुरा कर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुक्तकम् ।
 रंढका च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥
 लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
 ग्रन्थिपर्णश्च मङ्गिष्ठा तगरं सिन्धुकं तथा ॥
 एतानि शाखमानानि कल्कात्तत्र शनैः पचेत् ।
 तैलं प्रस्थमितं सन्धुक् एतत्तपत्रे शुभे क्षिपेत् ॥
 अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृहोऽशीतिशोऽपि यः ।
 शुभो भवति शुक्राट्टः स्त्रीगामत्वन्तवक्ष्यते ॥
 बन्धापि लभते गर्भं वष्टोऽपि तरुणायते ।
 अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 चन्दनादिमहातेलं रक्तपित्तं चयं च्वरम् ।
 दाहप्रस्त्रेदशैर्गन्धं कुहं ककुं विनाशयेत् ॥”
 पतङ्गं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
 इति लोके । लताकस्तुरिका सुयुक्तदानी इति
 लोके । कङ्कालफलस्याभावे जातीपुष्यं ग्राह्यम् ।
 तदलाभेऽपि लवङ्ग ग्राह्यम् । दारुशिता दारु-
 चिनी । शैलेयं कुरा इति लोके । श्रीवासः
 गुगुरी इति लोके । ग्रन्थिपर्णः गठिवन् इति
 लोके । अशीतिचमः अशीतिवार्षिकः । इति
 चन्दनादिनेलम् ॥ * ॥
 “बीजानि कौशकच्छ्वाः कुडवमितानि स्वदे-
 च्छनकेः ।
 प्रथे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाटम् ॥
 त्वग्रहितानि च हत्वा सृग्मं संप्रथयेत्तानि ।
 पिष्टकया लघुवटिकाः सत्वा गये पचेदार्थ्य ॥
 द्विगुणितशर्करया वा वटिकाः संप्रकथा
 लेप्याः ।
 वटिका माक्षिकमध्ये मञ्जनयोग्येऽखिलाः
 स्याप्याः ॥

पञ्चटङ्कमितास्तास्तु सार्धं प्रातश्च भक्षयेत् ।
 अनेन श्रीघ्नदावी यो यश्च स्यात् पतितध्वजः ॥
 सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिवन ।
 नानेन सदृशं किञ्चित् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥”
 इति वानरोवटिका ॥ * ॥
 “आकारकरभा मुखी लवणं कुडुमं कणा ।
 जातीफलं जातिपुष्यं चन्दनं काषिकं एचक ॥
 चर्चायेद्दृहणीकम् तत्र दद्यात् पलोष्णितम् ।
 सर्वमेकैकृतं माधुमात्रं चोदिक भक्षयेत् ॥”
 शुक्रस्तम्भकरं पुसामिदमानन्दकारकम् ।
 नारीनां प्रीतिजनकं सेवेन निश्चि कासुक ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा च ।
 “विदारीकन्दां शुभमीदृहणी ।
 काकोलिकाभीरुपुननेव हि ।
 शृङ्गाटकं मागधिका वला च
 चर्णं सितान्द्रं सितया प्रयोष्यम् ॥
 जीर्णं पयः पायसमेव योज्यं
 करोति पुसां बलमेवमोजः ।
 स्त्रीणां सहस्रं भजनरूपि यष्टी
 भासदयेनापि च सेवमानः ॥”
 इति हारीते चिकित्सास्थान ४६ अध्यायः ॥
 “वाजीकरणमन्विर्कृतं मततं विषयो पुमान् ।
 तुष्टः पुष्टिरपत्यश्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥
 अपत्यमन्तानकरं यत् सदाः संप्रदृष्टगम् ।
 वाजीवातिवलो यत् यथावत्पतिधनोऽङ्गनाः ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां यत् यथोपचोयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्योष्णस्करं परम् ॥
 धम्ना यशस्यमायुष्यं लोकहृदयसायनम् ।
 अनुमोदासहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥
 अल्पसन्धस्य तु केशोर्वाध्यमानस्य रागिण्यः ।
 शरीररूपयर्थाय वाजीकरणमुच्यते ॥
 कल्पस्योऽयवयमो वाजीकरणसंविन ।
 सर्वेष्वत्वत्वरह्यवायो न निवाच्यते ॥
 अथ स्त्रिगधविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
 एतत्तेलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥
 योगविद्युजयेत् पूर्व्यं क्षीरमाभरसाशिनम् ।
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवह्वान् ॥
 अक्षायः पुत्रिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
 यथेकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथानरः ॥
 सबलद्रुममयत्तवचनं धलिधमरम् ।
 अपि लालाविलसुखं हृदयाज्जादकारकम् ॥
 अथवा तुल्याना केन दर्शनस्युषानादिषु ।
 किंपुनर्यद्युशोर्धर्ममानश्रीकुलवह्ननम् ॥
 शुद्धकाये यथाशक्ति लब्धे योगवन् प्रयोजयेत् ।
 शरत्कुशकाशाणां विदार्थ्या वीरगस्य च ॥
 मूलानि कण्टकाय्याश्च जीवकर्षभकौ वलाम् ।
 मेदे हि हे च काकोल्यौ शृपपगर्ग्यौ शतावरीम् ॥
 अश्वगन्धामतिवलासात्सगुप्ता पुनर्नवाम् ।
 वीरां पयस्यां जाबन्ता ऋद्धिं राक्षां त्रिकण्ट-
 कम् ॥
 मधुकं शालिपर्णीश्च भागांस्त्रिपलिकान् एचक् ।

माषाणामाट्टकश्चेतद्विदोषी साधयेदपाम् ॥
 रसेनाट्टकशेषेण पचेत्तत्र एतादृकम् ।
 दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाट्टकादृकम् ॥
 एताश्चर्गुणं क्षीरं पेष्याद्योमानि चाषयेत् ।
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फलगान् पिप्य-
 लोम् ॥
 दाक्षां विदारी खर्करं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत्रसिद्धपूर्वं चर्चास्य एचकं प्रस्थेन योजयेत् ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्यन्त्या कुडुवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुशेन एचगुहंपलोष्णिते ॥
 त्वगेलाकसरेः अक्षौः चोदाहकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धसुक ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यात् ।
 विदारीपिप्यलोशाालिप्रियालेक्षुरकादणः ॥
 एचकं स्वगुप्तामन्ताश्च कुडुवांशं तथा मधु ।
 तुलाहृ शर्कराचर्णानि प्रस्थाहं नवसर्पिण ॥
 सोऽन्तमाचमतः खादद् यस्य रामाश्रय गृहे ।
 सात्सगुप्ताफलान् क्षीरं गोधमान् साधितान्
 इमान् ॥
 माषान् वा सष्टतक्षीदान् खादन गोऽपयो
 रनुप ॥
 जागर्षि रात्रिं सकलामश्विनः खेदयेत् स्त्रियः ॥
 वस्तुस्थसिद्धं पयसि भावितानसत्सत्तलान् ।
 यः खादेत् ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपुष्येन ॥
 चर्णं विदार्थ्या बहुशः स्वरसेनेव भावितम् ।
 क्षौद्रसर्पिर्पयं लोटा प्रमदाशतगृह्णेत ॥”
 “लणाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिलोटा योऽनुपयः पिबेत् ॥
 स नरोऽशीतिवचरुपि सुवेव परिपुष्यात् ।
 कथं मधुकचर्णस्य एतत्क्षौद्रसमन्वितम् ॥
 पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स न भवन् ॥”
 “उच्चटाचर्णमयेत् शान्तयथ्याश्च योजयेत् ॥
 चन्दुशुभं दधिभरं ससितं यष्टिकौदनम् ।
 पटं सुमाञ्जितं भुक्त्वा वृहोऽपि तरुणायते ॥”
 “आक्षरश्च सकलां रतिचय्या
 कामशास्त्रविहितामनपथ्याम् ।
 देशकालवल्गुशक्तानुरोधो-
 वेद्यन्तसमयोक्तविरुद्धाम् ॥
 अभ्यङ्गोर्दशनसकगन्ध-
 स्रकपत्रवल्गाभरणप्रकाराः ।
 गान्धन्वेकाद्यादिकथा प्रवीणाः
 सम्भ्रमभावा यशगावथस्याः ।
 द्यौर्धिका स्वभवनान्तमिष्टिा
 पशुशुभमधुसत्विहङ्गाः ।
 नालसादागिरिकूटनिगन्ध
 काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
 दृष्टिसुखा विप्रधा तरुजातः
 श्रोत्रसुखः कलकौकिलनादः ।
 अङ्गसुखं वरुगेन पिभूया-
 चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥
 नास्त्वन्मन्त्रमदिरा कान्ता कान्ता निशा
 शशाङ्काद्याः ॥

वाजीक

यद्यच्च किञ्चिद्विद्यं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥
मधुमुखमिव सोमलं प्रियायाः
कलरगनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च प्रया
किसलयिनी लतिकेव पुष्यिताया ॥
देशे शरीरे च न काचिदर्शने-
रर्थेषु नाख्योऽपि मनोविघातः ।
वाजीकराः सन्निहितश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥
तथा च ।

“वाजीकरणमन्विच्छन्तु पूरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यत्र एव च ॥
पुत्रस्यथाननं ह्येतद्गुणस्यैतं सुताश्रयाः ।
वाजीकरणमग्यञ्चैत्रं स्त्री वा प्रहर्षिणी ॥
इष्टा ह्येकेशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्त्रियाः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघानेन यवस्थिताः ॥
मह्यतो ह्यीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्रियाश्रयो ह्यीन्द्रियार्थो यः सप्रोतिजननो-
ऽधिकः ॥”

“चित्रदीपः सरःशुक्लमधान्धार्तुमभिः ।
नियमजस्तगपूलाति ज्ञातयः पुरुषाकृतिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नगश्च श्रुत्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
मन्मथो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुस्त्रीर्षेर्बहुमुखो बहुयष्टो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बहुतामा च बहुप्रजः ॥
मद्भ्रूलोऽय प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
बहुश्राखोऽयमिति च स्मृतये ना बहुप्रजः ॥
प्रोतिबन्धनं सुखं तृप्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यथोलोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसश्रिता ॥
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसश्रितान् ॥
वाजीकरणनित्यः स्याद्विच्छेत् कामसुखानि च ।
माषाणामात्मगुप्ताया वीजानामादृकं नवम् ॥
जीवकर्षभकौवीरं मेहादृष्टिं श्रुतावरीम् ।
मभुक्त्वाश्वगन्धाच्च साधयेत् कुडवोष्मिताम् ॥
रसे तस्मिन् घृतप्रस्यं गयं दशगुणं पयः ।
विदारिणां रसप्रस्य प्रस्यमित्तरसस्य च ॥
दन्वा दृढमिनामाधं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीयाः क्षौद्रस्य च पृथक्

पृथक् ॥

भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्यल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूष्यमनो लोटा ततोऽन्नसुपयोजयेत् ॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शोफसञ्चोत्समं बलम् ॥”

इति वाजीकरणं घृतम् ॥*॥

“चटकानां सहस्रानां दक्षाणां शिखिना-
न्तथा ।
शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक शुक्राणि संहरेत् ॥
गयं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
षष्टिकानाञ्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥
एभिः पूजिकाः कार्याः शष्कुल्यो वसिका
स्तथा ॥
पूपाधानाञ्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ।

वाञ्छिनी

एषां प्रयोगाङ्गस्याणां स्तब्धेनापूर्वरेतसा ॥
शोफसा वाजिवदुयाति यावद्विच्छन् स्त्रियो
नरः ॥”
इति वृष्यपूपालिकयोगः ॥*॥
“मखलेर्जातरूपस्य तस्या एव पयःशतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥”
“आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।
तत्र सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
चयम् ॥

घृतभृष्टान् रसे ह्यागे रोहितान् फलसाधिते ॥
अनुप्रीतरसान् सिद्धानपत्यार्थो प्रयोजयेत् ॥”

इति गर्भाधानकरो योगः ॥*॥

“नर्त्त वै योडघाङ्गयान् सप्रत्या परतो नच ।
व्यायुक्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसम्बन्धातुः स्त्रियो ब्रजन् ।
उपतपेत् सद्यसा तडागमिव काजलम् ॥
शुक्लरक्षं यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
स्यष्टमाशु विश्रायिन्त तथा दृढस्त्रियो ब्रजन् ॥
चरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशान् स्त्रीणाश्चातिनिधेवणात् ॥
क्षयाङ्ग्यादतिस्त्रिणां स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वाद्भिचारार्दसेवनात् ॥

लपस्यापि स्त्रियो गन्तं न शक्तिरुपजायते ।
देहसञ्चलान्पेषी हर्म शक्तिश्च हर्षणा ॥”
इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनमिति । वाञ्छ इच्छायाम् ।
गुरोश्चेत्यः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।
सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-
विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां
प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । इच्छा २
काङ्क्षा ३ सृष्टा ४ ईहा ५ लट् ६ लिप्ता ७
मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ ।
इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा २२ कान्तिः २३
अयचयः २४ दोहदः २५ आभिलाषः २६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रक् १७ रत्निः २८
मतिः २९ दोहलम् २० कृन्दः २१ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १।२।७।
“सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिष्यता प्रति ।
त्वत्पुत्रास्तद्विज्ञेयैवा भवता प्रियतामिति ॥”)

वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।
यथा,—

“अविच्छेदं पटेहीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्राभरणधरां देवीं शुक्राभरणभूषिताम् ॥
वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा स्वयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छनीति । वाञ्छ + ञिनिः ।
डोष ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।
लज्जिका २ कलतूलिका ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वाञ्छनीयमाने, त्रि ॥

वाटी

वाटं, स्त्री, वरुणः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ।
यथा,—

“वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरुणे गात्रभेदयोः ॥
इति हेमः ॥

वाटः, पुं, (वटाते वेष्टते इति । वट + षच् ।)
मार्गः । वृत्तिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ।
अपि च ।

“सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

(वास्तु । मण्डपः । यथा, भागवते । ८।१।२३ ।
“कृत्रं सदृशं सजलं कमण्डलुं
विवेश विभ्रहृयमेधवाटम् ॥”

वटस्येदमिति । वट + अच् । वटसम्बन्धि-
त्रि । यथा, मनुः । २ । १५ ।
“ब्राह्मणो वैष्णवाणांश्चैत्रियो वाटस्त्रा-
दिरौ ।
पेलवौद्वारौ वैश्यो दृष्टानर्हन्ति धर्मतः ॥”)

वाटशृङ्खला, स्त्री, (वाटरोधिका शृङ्खला ।
शाकपार्थिवदिवत् मध्यपदलोपः ।) पयरोधक
शृङ्खला । तत्पर्यायः । लम्बा २ । इति हारा-
वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
षच् । गौरादित्वात् डोष् ।) वाञ्छालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इहोपपत्तौ । टाप् ।
अत इत्वम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७२ । २०६ ।

“सा स्नानाय गते तस्मिन् शाकार्यं शाकवाटि-
काम् ।

प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं शाकमैक्षत ॥”
वाञ्छालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इहोपपत्तौ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटी, स्त्री, (वयते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
षच् । गौरादित्वात् डोष् ।) वाञ्छालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटी । वास्तु । इति
मेदिनी । टे, २८ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

“वाञ्छालो वेषस भूञ्जाटी वाटिका गृहपोतकः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या लक्षणादर्थयथा,—

विश्वकारुवाच ।

“के ते वृक्षाः प्रशस्ताश्च निषिद्धाश्चापि केचन ।
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ॥
केषामन्तनियुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च वद प्रभो ॥

द्वाराणाञ्च गृह्याणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ।
भद्रप्रदश्च को वृक्षो दिशि कुत्र प्रवर्तते ॥
किं प्रमाणं गृह्याणाञ्च पाङ्गणानां जगद्गुरो ।
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र तरोस्तथा ॥

प्राकारं किंप्रमाणञ्च परिखाणां सुरेश्वर ।
द्वाराणाञ्च गृह्याणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ।
कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥*॥

श्रीभगवानुवाच ।

आश्रमे नारिकेलञ्च गृह्याणञ्च धनप्रदः ।

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तकः ।
 सर्वत्र मङ्गलाह्वयं तदराजो मनोहरः ।
 रसाजलस्यः पूर्वोत्तरेण वृणां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदस्य सर्वत्र सुरकारो । निशामय ।
 विस्वस्य पगसखैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदस्य पूर्वोत्तरेण दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्पत्प्रदस्य सर्वत्र यतो हि वहंत यद्ही ॥
 जम्बूद्वीपस्य दक्षिणः कदल्यान्वितकस्तथा ।
 नक्षुप्रदस्य पूर्वोत्तरेण दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदस्यैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकस्य दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदस्यैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलापुष्पापि कुशाळ मायाम्बुस्य सुकास्तकः ।
 खर्जूरी कर्कटो चापि शिविर मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षस्य वार्ताकुक्ष्य शुभप्रदाः ।
 जनाफलस्य शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धस्य निशामय ॥
 वन्यद्वयो निषिद्धस्य शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरंयु प्रसिद्धस्य दशनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो तिल्लिडीद्वयो यज्ञात् परिवर्ज्य ॥
 शरेण धनदानिः स्यात् प्रजादानिभवेन भुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धस्य नगरं किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धस्य नगरंयु तथा पुरे ।
 वायामतिनिषिद्धस्य प्राज्ञस्य परिवर्जयेत् ॥
 खर्जूरस्य उद्वेष्टेव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रासिद्धस्य ग्रामेषु नगरंयु च ॥
 उक्तस्य चणकादीनां धान्यस्य मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इन्द्रवृक्षस्य शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ।
 अशोकस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदः ॥
 कर्को हरिद्रा शुभदा शुभदस्यदकस्तथा ।
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरंयु च ।
 न वाच्यां भद्रदा नित्यं तथा चाभलको ध्रुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसुद्धेः श्रवसां वास्तो स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्वेषास्तु क्तकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गर्हभागं गवामपि ॥
 कुकुराणां शृगालानां माञ्जाराणामभद्रकम् ।
 भेडकानां शूकराणां सर्वेषांश्चाशुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वोत्तरेण पश्चिमे च तयोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्वेषाशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्थं ममानस्य न कुष्यान्मन्दरं बुधः ।
 चतुरस्रे यद्दे कारो यद्दृणां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गनाः प सङ्गतम् ।
 सूर्येन रहितं भद्रं सूर्यं सूर्यप्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्थं हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रय तथा ।
 यद्दृणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य यद्दृस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्णस्य किञ्चिद्भूनाधिकं शुभम् ।
 चतुरस्रं चम्पवेधं शिविरे मङ्गलप्रदम् ।
 अम्रदं सर्ववेधं शिविरे मङ्गलाप्रदम् ॥

अम्रदं सर्ववेधं प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ ७ ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती यद्यिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काश्चनं वज्रुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानभीषितम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तीभ्यो नैव कुर्याद्दृष्टं यद्ही ।
 ऊर्ध्वं विशतिहस्तीभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ १० ॥
 सप्तधारं तैलकारं स्वर्णकारं चौरकम् ।
 वाटीभूले ग्राममथी न कुष्यात् स्थापनं बुधः ॥
 नाक्षत्रं लक्ष्मियं वैश्व सक्कद्रं गणकं शुभम् ।
 भद्रं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ ११ ॥
 प्रस्थं च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणां च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखादारभीषितम् ।
 शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुरेन च ॥ १२ ॥
 शास्त्रकीर्ता तिल्लिडीर्ता हिन्ताजानां
 तथैव च ।
 निम्नानां सिन्धुवारणां उडम्बराणामभद्रकम् ॥
 भूस्तराणां वटानांश्चाप्यिरणानामवाष्कतम् ।
 गतेषामतिरिक्तानां शिविरे कालभीषितम् ॥
 उक्तस्य वन्यद्वयकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रहारधन हन्यात् इत्याह कमलाङ्गवः ॥
 कथितं लोकाशास्त्राय क्रुक् काल विना पुरीम् ।
 शुभलगां चाप्यधना गच्छ वत्स यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवेर्वर्त श्रीकल्याणस्यखण्डे १०२ अ० ॥
 वाटीदीर्घः, पु, (वाच्यां वास्तुभूमौ दीर्घं, सर्वो-
 च्छत्तान ।) इत्कटवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 वाटुके, ली, अष्टयव । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वाच्यप्यो, स्त्री, (वाच्यं वाच्यां सधु वेष्टनीयं वा
 पुष्यं यस्याः । गौरादित्वात् ङीम् ।) वाच्या-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाच्या, स्त्री, (वच्यते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 गयत् । यद्वा, वाच्यां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाच्यालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाच्यालः, पु, (वाटीं व्यलति भूययतीति । व्यल +
 अण् ।) वाच्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादर्थोऽस्य वाच्यालकशब्दे ज्ञानथाः ॥)
 वाच्यालक, पु, (वाच्याल एव । स्वार्थं कन् । वाटीं
 व्यलति भूययतीति । व्यल + क्तल् वा ।) लुप-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाच्या ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाच्याली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाश्च वलाशब्दे दृष्टयाः ॥
 वाच्याली, स्त्री, (वाटीमलति भूययतीति । व्यल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीम् ।) वाच्यालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, क ङ व्याप्रावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा०-व्याल०-अक०-संट् ।) अ, अववाङ् ।

ट, वाडते लोके । व्याप्रावः खानम् । उन्म-
 च्चनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पु, (धातूनामनकार्यत्वात् वाड् वेष्टने +
 भावे घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + "सर्वधातुभ्य
 इत्" उगा० ४ । ११७ । इति इत् ।) वण-
 नम् । तत्पर्यायः । अतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २० ॥ अतिः ३ । इति तड्डीकार्या भरतः ॥
 (करणे इत् ।) वापदकः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीप् ।)
 नर्त्तकी । हेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 "यस्मिन् मह्यो प्रासति वाणिनीनां
 निदां विहाराङ्गपथे गतानाम् ।
 वातीरपि नासंसयदंशुकानि
 को लम्बयदाहरणाय दक्षम् ॥" ७
 षोडशाक्षरस्योविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा,—
 "नजमजरीयेदा भवति वाणिनी गपुक्ते ॥"
 वा(वा)णी स्त्री, (वाणि + वा ङीप् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ । वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 "चक्षु पूत स्यसन पादं वक्ष्यपुत पिपेक्षतम् ।
 सत्यपुतां वदेदागी नृशिपुतश्च चित्तयेत् ॥"
 वचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, न क गतिसेवयोः । सुरेव । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदस्त चरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 अववातत । जयोऽर्थो । रमानाथस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पात्यं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति औमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वात, पु, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पञ्चमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ स्रष्टाः ७ गन्धवाहः ८
 मरुतु ९ आशुगः १० च्चसनः ११ मातरिश्वाः १२
 नभस्यान् १३ माकतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्पाणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृथग्दशः २१ तरस्वी २२ प्रभ-
 ङ्गनः २३ प्रधायनः २४ अनवस्थानः २५ धननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ अस्य गुणाः ।
 स्वेत्त्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । सूक्ष्मत्वम् ।
 सूक्ष्मत्वम् । सञ्ज्ञानकत्वम् । लोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुग्यात्मभक्ष्यम् ।
 साभ्रकालः । अपराङ्कालः । प्रत्ययकालः ।
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 गः गतिशेषः । यथा । अथ वातयाथधिकारः ।
 तत्र गतयार्थना सामान्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 "कथायकटुतिक्तकषमितरुक्ताञ्जलिनः
 पुरःपवनजागप्रतरगात्तभवात्तत्रमेः ।

वातः

हिमाद्रनशानात्तथा निधुवनाच्च धातुचयान्
मलाहिरपधारणान् मदनशोकाचिन्ताभये ॥
अतिक्षतजमोक्षगात् गदकृतानिमांसचयान-
दतीव वमनाङ्गामतिविरचनादामतः ।
पयोदसमये दिनचयद्योस्तौयांशयो-
र्जरासतिगतेऽश्रुते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च ॥
देहे श्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निलो बली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गेकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकीर्णमिति मत्स्यं वा लक्ष्म-
मतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिद्वानि नवा-
न्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचयकक्ष्यामाकसुहाङ्की-
निय्यावाञ्च मकुष्टकञ्च वरटा मङ्गल्यकः

कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । त्रिपुटः यसारौ । सतीनः
कलायः । निष्यावी राजमायः । वोडा इति
लोके । मकुष्टकः मोडः इति लोके । वरटा
वरटिका वररै इति लोके । मङ्गल्यकः मखरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राव्वातः । आमतः
आमेन मार्गावरणान् । यत उक्तम् ।

वायोर्द्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
पयोदसमये वर्धासु । जरामतिगतेऽश्रुते भुक्त-
रतीव जीर्णताङ्गते । देहे श्रोतांभोत्यादिना
संप्राप्तिकृता । कषायादिभिर्हेतुभिर्विर्घादौ
समये हेतुभूते बली आनलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जन्मात्यर्थं हनुग्रहः ।
निष्ठास्तम्भी गद्गदत्वं मिम्बिनत्वञ्च म्रकता ॥
वाचालता प्रलापञ्च रसानामनभिज्जता ।
वाधिर्यं कर्गनादञ्च स्यार्धज्ञत्वं तथाईतम् ॥
मन्यास्तम्भीऽत्र गणितो वाङ्मोघोपवाङ्कः ।
चञ्चिता चैव विन्वाची ऊर्ध्ववान उद्धारितः ॥
आभ्रानञ्च प्रत्याभ्रान वाताङ्गीला प्रत्यङ्गीला ।
तूष्णी च प्रतितूष्णी च वह्निवैषम्यमेव च ॥
आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च ।
सुहृञ्च म्रज्जलं म्रज्जनिग्रहो मलगार्तना ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिञ्च यप्रवी च ततः परः ॥
कलापखञ्जता चापि खञ्जता पङ्कता तथा ।
क्रोष्टुश्रीषककल्यौ च वातकण्टक एव च ॥
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दक्षकाभिधः ।
वातपित्तकलाजिपक्षया दक्षापतानकः ॥
अभिघातकृताक्षेप आयासो द्विविधः स्फुरतः ।
आन्तरञ्च तथा बाह्यौ धनुर्वातञ्च कुञ्जकः ॥
अपतन्वोपतानञ्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः ।
कल्पः स्तम्भो यथा तोदो भेदञ्च स्फुरणं तथा ॥
रौच्यं कार्ष्ण्यञ्च कार्वाणञ्च शैथं लोकाञ्च हर्ष-
यम् ॥

अङ्गमर्होऽङ्गविभंशः शिरासशोच एव च ॥

वातः

अङ्गशोषञ्च भीरुत्वं मोहञ्चञ्चकचित्तता ॥
निद्रानाशः खेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
शुकलथो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाशौनिसंख्या रोगा योगेन क्लृप्तः ।
वातयाधौति नामानो सुनिभिः परि-
कीर्णताः ॥”

एत एव शिरोग्रहाद्य एव । योगेन वातेन ।
वातादा आधिष्ठातयाधिरिति निरुक्त्वा तदा
वातस्वरदिक्ष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह
क्लृप्तः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहाद्योऽशौतिरेव
वातयाधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातस्वरदायः ॥*॥
अथ वातयाधिनां सामान्यचिकित्साभाह ।

“मधुरलवणसान्निध्यधनस्योष्णनिद्रा
गुदरविकरवस्तिस्निदसन्तर्पणानि ।
दहनजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्हणानि
प्रकुपितपवमानं शान्तिमेतानि कुर्युः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥*॥

अपि च ।
“बलपुष्टिकराण्येव वायुबीजं निशामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
हेदनं वङ्गनापञ्च शस्त्रद्वभयमेधुनम् ।
तृहृत्स्वीगमनञ्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
अतिरूक्षमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आश्वाख्यचक्रं तज्जन्म निशामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलञ्चैव सर्बीजं शर्करोदकम् ।
नास्किणोदकञ्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
माहिष्टवृद्धि मिष्टञ्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्युषितान्नञ्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्वतेलविशेषञ्च तिलतेलञ्च केवलम् ।
लाङ्गलीतालखर्चूरमस्तमामलकीद्रवम् ॥
शीतलोष्णोदकञ्चानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
एतत्त कथितं वत्से सद्यो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्त्रिविधाः पुसां क्लेशसन्तापकामजा ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १६ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।

“विस्वादिममश्रीनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारगयुग्मस्या च हृहती कण्टकारिका ॥
वला चातिवला राज्ञा च्चन्द्रा च पुनर्नवा ।
एरुश्रारिवा पर्णीगुडनीकपिकच्छ्वः ॥
एषां दशपलिकान् भागान् लाघयेत् सलिले-
भसे ।

तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गयं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शलावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥*॥
दश्यायं यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि
तच्छूय ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरुः ।
कुष्ठमांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृत्शूलं पार्श्वशूलञ्च गङ्गमालाञ्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्कारं वातरक्तमायुष्माञ्च पुमान् भवेत् ।
गर्भसम्भतरी विन्वात् किं पुनर्मांशुषी शिव ॥
अन्वार्ना वातभङ्गानां कुङ्गराणां कृषी तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सन्ध्यावातविकारिकाम् ॥”
पुनश्च ।

“पलद्वयं सैन्धवश्च सुफली चिकनकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहग्रहप्रवङ्गीहसन्ध्यावातविकारशुत् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

(तथास्य गुणादयः ।
“वातस्तु रुचलसुचलबहुश्रीवशीतपरुषविषदा-
स्तस्य रौक्ष्यादातला रुचा पचिताल्यशरीराः
प्रततरुच्यामभिन्नसक्तजर्जरस्वराः जागरू-
काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारयव-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्यास्थिभ्रष्टोष्ठिङ्ग
शिरः स्तम्भपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्ठरा
सिरापतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भलोभ-
विकाराः शीघ्रोत्सासारागविरागाः श्रुत-
ग्राहिणोऽल्पस्फुटयश्च शैत्यात् शीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोडेपकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
केशश्मशुरोमनखदृशमवदनपाणिपादाङ्गा वैष-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिग्रन्थगामिनः
त एव गुणयोगात् वातलाः प्रायेणाल्पबला
आल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाधन्याश्च
इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥ अथारु-
ट्टिचयलक्षणं यथा ।

“तत्र वातट्टी त्वक् पारुष्यं कार्शं कार्ण
गात्रस्फुरणसुक्ष्माकिता निद्रानाशोऽल्पबलत्व
गाढवचैस्त्वञ्च ॥”
“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टाल्पवाक्त्वमल्पहृत्
मृदुसंज्ञा च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥*॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—

“विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते चारं पिबेन्नरः ।
आमाशयस्य शुद्धस्य यथा दोषहरो क्रिया ॥
आमाशयगत वाते हृहृताय यथाक्रमम् ।
द्वयः मधुररयो योगः समरात्रं सुखान्मुना ॥”
“पक्षाशयगत वाते हृहृतं क्वे हृहृरेचनम् ।
वस्तयः शोथनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥”
क्व हलवणम् ।
“कुहिलवणवार्णाकुक्षे हान् हन्ने घटे दृष्टेत् ।
गोमयेः क्वे हलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्शं वस्तिगते चापि विध्वंसितविशोषणः ।
त्वड्मांसादृक्शिरा प्राप्तिं कुम्भाणां हृद्यं
विमोक्षयम् ॥
क्व होपनाहानिकम्भेवन्धनोन्मर्हणानि च ।
स्नायुमन्धस्य संप्राप्तिं कुर्यादात विचक्षणः ॥
खेदाभ्यङ्गावगाहञ्च कृत्वाश्चान्नन्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्ये विरेको रक्तमोक्षयम् ॥
विरेको मांसमेदःस्ये निरुद्धाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः क्वे हृहृरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
हृषीरुपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हृहृत्तम् ॥

वातगु

विषडमार्गं मुक्तं इडा दद्याद्द्विरेचनम् ।
 गर्भे मुक्ते तु वातेन बालानाञ्चापि मुच्यताम् ।
 चित्तममुक्तकाशमर्थैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंघे वातवाधाधिकारः ॥
 वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
 यडा, वातं करोतीति । ल + अन्यभ्योऽपीति
 डः ।) अश्वत्थपर्णैः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
 वातकर्म [न्], (वातस्य कर्मे ।) मरुत्क्रिया ।
 पहनम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“स्युद्यमानेन मे भूमे । वातकर्म प्रसृजति ।
 एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
 मन्त्रिका पञ्च वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
 न्या चैव त्रीणि वर्षाणि कूर्मां वै जायते नव ॥
 एषु वै तापनं देवि । मेहनं मम प्रसति ।
 यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
 मुखा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुधरा ॥

धरगुवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
 तस्य देव सुखायां विभुर्हि वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

श्रेण कर्तुं क्षेमं मे देवि । कथमानं मया नये ।
 अपराधमिमं कृत्वा सन्नेरेद्येन कर्मणा ॥
 यावकेन दिनत्रयिणं नक्तं च पुनश्चयः ।
 कर्म चैव ततः कृत्वा स च मे नापराधति ॥
 सर्वशक्तां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
 एतत्तै कथितं भद्रं मरुत्कर्मपराधिनः ॥
 दोषश्चैव गुणश्चैव यत्तया परिपृच्छतम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मप्रायश्चित्तम् ॥

वातकी, [न्] त्रि, (वातोऽतिशयितोऽस्थस्यति ।
 वात + “वातातीसाराम्या कुक् च ।” ५।२।२६।
 इति इतिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
 र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गणकुम्भाधो-
 भागः । इति चैमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे चञ् ।
 वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलाकापः । विड्ग-
 दन्त्यतः । इति मेदिनी । खे, १६३ ॥

वातगामी, [न्] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
 तीति । गम + लिङिः ।) पक्षी । इति कैचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्याच्चारवायुनिदाघजः ।
 भ्रूष्कानिलः प्राहृषिको वासन्तो मलयानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
 माकच्छेये । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्तुदावर्त्ते तथोदरे ।
 यवागू वापि पवनं वायुप्रथिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवानीनिकटुदशमूलौजसं शतम् ।

वातप्र

कायचोष्णो हितः पाने धान्यनागरकोऽथवा ॥
 वातगुल्मेषु सर्वेषु क्वरेषु विषयेषु च ।

राश्याद्यपचकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
 शठो सौवर्चलं मुष्ठी पाचनं वातगुल्मिन् ॥”

“नागर क्रिमिजन् पद्या चिहृता त्रिगुणा-
 युतम् ।

चर्षं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
 दन्त्याश्च भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-
 तकी ।

चिहृतायाश्चिभागः स्यात् मुष्ठाश्चत्वार
 एव च ।

प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वसुत्यागुडेन तु ॥
 वटकं भजयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।

क्रथितश्च विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
 इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
 त्सितस्थाने चतुर्दश्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
 शब्दे इत्यथः ॥

वातप्रो, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक ।
 डीप ।) शालपर्णी । अन्धगन्धा । शृष्टडो-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उडुयमानं तूलम् ।)
 व्याकाशोडुयमानश्चक्षुम् । बुडिर सता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उहृक्षुचकम् २ इन्द्रतूलम् ३
 योश्चासम् ४ वर्षकफम् ५ मरुहजम् ६ इति
 हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।
 इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजशूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
 इति । जन + ङः । तच्च तत शूलश्चति ।) शूल-
 रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्वासं गुडान्वितं समन्वितम् ।
 वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति गारुडे २०० अध्यायः ॥

(तथास्यान्वा चिकित्सा । यथा,—
 “दुरालभा पर्यटकश्च विश्वा
 पटीलनिम्बान्स्वर्तन्निडाकम् ।
 सप्रकरं कल्कमिदं प्रयोज्यं
 सपित्तवातोद्भवशूलशान्ते ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्र ।) भौमसेनः । हन-
 मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोषः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
 स्तीति । पुष + अण् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वातपोषः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजादनो जङ्गलश्चो हस्तिकर्णो हस्तोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रभोः, पुं, स्त्री, (वातं प्रभिभोते वाताभि-
 सुखं गच्छतीति । वात + प्र + भा माने +

“वातप्रभोः ।” उणा० ४ । १ । इति इपत्ययेन
 वाभुः ।) वातवृगः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वाचोदृ हरिश्च इति भाषा ॥ नकुलः । अन्धः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोखादिहृतिः ॥ (वायुपङ्ग-
 गामिनि, जि । यथा, चरवेदे । ४ । ५८ । ७ ।
 “सिन्धोरिव प्राञ्चनं मूषणासो वातप्रमियः पत-
 यन्ति यथाः ॥”)

वातफुल्लान्, स्त्री, (वातेन फुल्ल विकश्रितं यद्
 न्तं तत ।) पुपफुल्लम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिमुखीकृत्य अजनि गच्छ-
 तीति । वात + अज + “वातपुनीतिलशृङ्खल-
 धेटुदुद्वज्जातोनी उपमंस्थानम् ॥” ३ । २ ।
 २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्ड । “अनर्हिषद
 जलस्य सुम् ॥” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)

वातवृगः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
 जि । यथा, भङ्गिः । २ । १७ ।

“मेघाद्यथापातवनोपशोभं
 कदम्बकं वातमजं वृगागामम् ॥”)

वातमच्छलो, स्त्री, (वातस्य मच्छलो ।) वात्या ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातवृगः, पुं, (वाताभिसुखगामी वृगः ।) वात-
 प्रभोः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदृषितं रक्तं यच्च ।) रोग
 विशेषः । तस्य विप्रकृष्ट निदानमाह ।

“लवणाश्लकटुत्तारस्त्रिभोण्णाजोर्भोजनेः ।
 क्षिप्तमुष्काम्बुजानपमासपिण्डाकमलकेः ॥
 कुलत्थमासनिष्यावशाकादपल्लवैस्त्रिभिः ।
 दधारनालसौवराशुक्ततक्रसरासवेः ॥
 विरह्याधशानक्रोधदिवान्प्रातिजागरे ।
 प्रायशः सुकुमारार्गा भिष्याहारविहारिणाम् ।
 स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकृत्युदात्तशोथितम् ॥
 हृष्यन्धोर्गुं गच्छन्त्यात्तत्तत्त
 विदार्यन्तं भविदाहाशानस्य ॥ ३ ॥
 चारो यवचारदिः । अजोर्भोजनेः अजो
 र्गीय भोजनेः । अतिमात्रभाजनेरित्यर्थः ।
 क्षिमादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि
 तम् । मुष्कमातपं शोणितम् । अन्धज मत्स्यादि-
 मांसम् । आनपं गौडादपुण्यदेशकं मांसम् ।
 पिण्डाकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।
 निष्यावः बौद्धाशाकम् । शाकं पञ्चशाकम् ।
 आदिशब्देन श्लेष्माकादीनि फलशाकानि यत्तन्तं ।
 पल्लवं शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वात-
 शोथितं प्रकीर्षयेत् । शटितत्वादि तु मांसं
 विशेषणो वातशोथितं प्रकीर्षयेत् । आरनालं
 सन्धानभेदः । मुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं
 सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थाश्रजलयुक्तं वच्छपुतं
 दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धान
 भेदः । विरह्जं लोभमत्त्यादि । अधशानम् ।
 अजोर्भोजनं यत्तु तदध्यशानसुच्यते ।
 अतिजागरो निषि । प्रायशः बाहुन्येन सुकु-
 मारार्गा अल्पतरकायशापाराणाम् । अथवा
 भिष्याहारविहारिणाम् । अथयाहारविहा-
 राभ्यां स्थूलानां सुखिनाश्च रक्तवृद्धाः । हृष्य
 न्धोर्गुं गच्छन्तः यता वायुज्विबद्धं रधिरश्वाधो
 गच्छन्ति । हृष्यादय उपलक्ष्याणि । पङ्गा-

वातर

मप्यति चलतः । अन्नतः विदाहस्यम् । विदाहः
निष्वावकुलस्यसर्पपशाकादिः । संविदाहाग्रानस्य ।
संविदाहेऽग्रं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भङ्गानस्यैतर्थाः । अथग्रानमुक्त्वाप्येतद्वचनं
विदग्धानीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्यदित्यनेनान्वयः ।
उत्तेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्यते ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“क्रतस्त्रं रक्तं विदहत्याशु तच्च
दृष्टं सक्तं पादयोश्चीयते तु ।
तत्र संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्रप्राबल्यादप्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तेर्हेतुभिः क्रतस्त्रं समसक्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविवर्जितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं
भवति । तद्दधिरं दूषितेन स्वहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चेतस्य
संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

“श्रीघ्नं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोमार्गं संरुणद्धाशु वातः ।
क्रुद्धोऽथर्था मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रिक्तं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
अपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह । तत्रप्राबल्या-
दिति । तस्य वातस्य दीघत्वेन प्राधान्याद्वात-
रक्तमिति व्यपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वस्वरूपमाह ।
“स्वेदोऽथर्था न वा कार्ष्ण्यं सर्शास्त्रत्वं चतेऽति-
रक्त् ।

सन्धिश्चैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥
जानुजह्नोरुक्त्यंशहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं मेहो गुरुत्वं सुप्रिरेव च ॥
कण्डः सन्धिषु रक्त् दाहो भ्रूवा नश्यति चास-
क्तन ।

वेवर्ग्यं मण्डलोत्पत्तिस्त्रातात्कपूर्वमलक्षणम् ॥”
अथाधिक्रतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।
“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
श्रायस्य गौर्त्नं लणालं श्यावतावृद्धिदानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्घोचोऽग्रयोऽतिरक्त् ।
श्रोतर्षानुपशयौ स्तम्भनेपयुसमयः ॥”
तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुश्रुतः ।

“सर्शादिभ्यो तोदभेदप्रशोषौ
स्नापोपेतौ वातरक्तो न पादौ ॥” इति ।
अत्र सुप्तिः सर्शाज्ञता ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्तं शोथोऽतिरक्त् तोदस्तास्त्रिभिचिमा-
यते ।
स्त्रिभरुद्वेः समं नेति कण्डून्तोदसमन्वितः ”
अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्तं विदाहः संभोहः खेदो मूर्च्छा मह-
कृषा ।

वातर

सर्शासहस्रं रुग्दाहः शोथपाकौ भृशोष्णता ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुश्रुतः ।

पित्ताहगभ्यासुग्दाहौ भवेता-
मन्वयोष्णौ रक्तशोथौ न्दू च ॥
पदाविति शोथः । अधिककफं तदाह ।
कफेस्त्रैमित्यगुरुतासुप्रिस्त्रिगधत्वशोथताः ।
गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।
कण्डमन्तौ स्वेदशोथौ सशोथौ
पीनस्तस्यौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवनाह ।
“अस्वप्रारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा च मन्त्ररक्त् लब्धा ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥
हिकायाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमकृमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मगृह्याह्वंदाः ॥”
मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-
माह ।

“एतेरुपद्रवैर्लक्ष्यं मोहेनेकेन वापि यत ।
अकृतस्त्रापदव याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
रुक्दोषानुगं साध्यं नव याप्यं ह्रिदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥”
अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

“वातशोणितयो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अप्याल्पं रक्तयेदायुं यथादीघं यथाबलम् ॥
उयाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।
श्लेष्मैस्त्रिभिचिमाकण्डरुग्देनान्वितम् ॥
प्रच्छिन्नं शिराभिर्वा देशाद्देशान्तरं व्रजेत् ।
अङ्गु स्नाने न तत्र साध्यं रक्ते वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं ग्लानिं शिरा-
मयात् ।

रोगानन्यांश्च वातोत्पान् कुम्भाहायररक्षितः ॥
विविधान् वातरोगान् वा न्दू वात्यवशेषितम् ।
रक्तं कुम्भाक्षतः स्निग्धान्ततुप्रमाणेन निर्हरेत् ॥
विरचेयत् पित्तादौ स्निग्धयुक्तेर्विरचनेः ।
बाह्यमासेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनेः ।
विरकास्थापना स्निग्धपानेगम्भीरमाचरेत् ॥
द्विवास्वप्रश्च कोपश्च व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटाण्यं गुम्भिभ्यन्दि लवणाग्नौ च वर्जयेत् ॥

पुराणा यवगोधुमशालयः षष्टिकास्तथा ।
भोजनार्थं रसाथैतु विष्कराः प्रतदा हृिताः ॥
आटकाश्चणका मुद्गा मखराः सङ्गुलन्यकाः ।
युषार्थं बहुसपिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
सुनिघस्यकवेचायं काकमाषी श्वात्वरौ ।
वास्तकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्षेणं तथा ॥
वृत्तमांसरसेभ्यं शाकमनस्या च दापयेत् ।
हितो गोधनचर्णेश्च क्वागशीरघृतभृतेः ॥
लेपस्तद्विलला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥
शीरपिष्टातमीभिर्वा बह्वंमानफलेरपि ।
दुग्धपिष्टेः प्रलेपेः स्याद्विहितः पवनशोणिते ॥
गुडूचीलायकल्काभ्यां सपयस्कं पलं स्तम् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”
गुडूचीघृतम् ॥ * ॥

“तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु जलदोषचतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोणकस्तथा ॥
तिलतेलाटकं ताभ्यां पचेन्मृद्वमिना भिषक ।
वस्यमाणोक्ततो द्रव्यैः सन्ध्यास्त्रीकतेः पचेत् ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा ।
एलागुरु च न्दोका मांसी व्याघ्रनखो नखी ॥
हरेयुः श्रावणौ शीघं स्थिरा त्वामलकौ तथा ।
श्लङ्गी श्यामा प्रताञ्जा च विष्णुकान्ता च
पत्रकम् ॥

नागकेशरवाजलकपद्मकोत्पलचन्दनम् ।
एतानि कल्कवस्तनि कथितानीह कीविरैः ॥
पानेऽभ्यङ्गेऽनुवासे च तैलमेतन्निवेदिविषम् ।
वातरक्तं तद्गुणोपद्रवानाशु नाशयेत् ॥
धन्यं पुसवन स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तशुत् ।
स्वेदकण्डूतनायामशिरःकम्पाहितामयान् ।
हृन्त्याद्ब्रणक्षतान् दीषान् गुडूचीतैलसुप्तमम् ॥
इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।
“हुताग्निहोत्रमासीनश्चिभिमथो पुनस्वसुम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्षसम् ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलाह्वजोः ।
हेतुलक्षणभेषथ्यान्यास्मै गुरुब्रवीत् ॥”
“अभिघातादशुद्धा च प्रदुष्टे शोणिते कृषाम् ।
कषायकटुतिक्ताल्परुक्त्वाहारादभोजनात् ॥
हयोद्युयानयानाम्बुक्रोडाङ्गवजलङ्गानात् ।
उष्णं चात्यध्वगमनाद्वावायाहेगनियहात् ॥
वायुविष्टहो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्धहादयैद्रक्तं तज्जयेयं वातशोणितम् ॥
खुडं वातबलासास्यमाटं वातश्च नामभिः ।
तस्य स्थानं करौ पादावबुद्ध्याः पञ्चमन्वयः ॥
ह्रत्वादी हस्तपादे तु मूलं देहो विधावति ।
धौष्ण्यात् सर्वसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवैः ॥
पञ्चमभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादभितिष्ठते ।
स्थितं पित्तादिसंघटं तास्ताः स्त्रजति वेदनाः ॥
करोति दुःखं तत्त्वैव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥”
“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधमन्तु प्रचक्षते ।
त्वडमांसाश्रयसुक्तानं गम्भीरम्वल्गराश्रयम् ॥
कण्डदाहरुगायासतोदस्फुरणकुष्णैः ।
अन्विता श्यावगक्ता स्ववाह्ये तान्ना तथेष्यते ॥
गम्भीरं श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भ्रशापिमान ।
श्यावस्तान्त्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
रुग्दिदाहान्वितोऽभौक्ष्यं वायुः सन्ध्यास्थिमल्लहं ।
क्षिन्दन्निव चरत्सन्वक्रोक्षुब्धश्च वेगवान् ॥
करोति खड्गपङ्क्तुं वा शरीरे सन्वत्तरम् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाताहृगुभयाश्रयम् ॥”
“रक्तमार्गं निहन्त्याशु श्राव्यासन्धिषु मारुताः ।
निषेध्याभ्योन्यमावायं वेदनाभिर्हरेदखम् ॥
तत्र सुषेदहकश्श्लेष्मलौकः सृष्णलापुभिः ।
पुच्छनेऽंवा शिराभिर्वा यथादीघं यथाबलम् ॥
रुग्दाहशूलतादाहोदहकसाध्यं जलौकसा ।
श्लेष्मैस्त्रिभिर्हरेत् स्त्रिकण्डूचिचिमायमात् ॥
देशाद्देशं व्रजन् साध्यं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥”
“सर्पिस्तेजवसामब्जापानाभ्यङ्गनवक्तिभिः ।

वातर

सुखोष्णैरुपनाहैश्च वाताक्षरमुपाचरेत् ॥
 विरेचनघृतक्षीरपानैः सकैः सवस्तिभिः ।
 शीतैर्निर्वापनेष्वपि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
 वमनं चटुनाथैर्धुं क्लिष्टैस्कादिलङ्घनम् ।
 कोष्णलोपाश्च शस्यन्त वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्तं वातशोणितं ।
 विदाहः शोषरक्तकृमिविद्विडः स्तम्भनाद्भवत् ॥
 पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्लेशोऽवदरणं भवेत् ।
 उष्णैस्त्रिधाह्विषग्दीघवर्णं वृद्धाचरेत् क्रियाम् ॥”
 “दत्त्वापरुषकद्राक्षाकाष्मण्यैश्चुरसान् समान् ।
 पृथग्विदाह्याश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम् ॥
 गतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
 वातरक्ते चते चोष्णे वीसर्पे पौष्टिके च्वरे ॥”

इति पारुषकं घृतम् ॥३॥

“मधुपगर्गाः पलं पिष्ट्वा तैलेप्रस्यं चतुर्गुणैः ।
 क्षीरं सार्धं शतकृत्वस्तदेव मधुकान्तं शत ॥
 सिद्धं देयं त्रिदोषे स्यात् वातासन्ध्यासकास्तुत् ।
 हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाहाहनाशनम् ॥
 वलाकघायकक्काभ्यां तैले क्षीरममस्तथा ।
 महश्चशतपाके वा वातास्यवातरोगनुत् ॥
 रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पसादनम् ।
 जीवन् वृंहणं स्वर्धुं शुक्रास्यग्दीघनाशनम् ॥”
 “चन्द्रपादासुसंसिक्ते चोमपद्मदलच्छटे ।
 प्रायने पुलिनस्यर्धे शीतमाकृतवीजिते ॥
 चन्दनार्द्रकराद्राक्षाः प्रिया नार्थः प्रियंवदाः ।
 स्यान्त शीतमुखस्यर्धा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥”
 “गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चक्षुत् विपञ्चयत् ।
 रक्तपित्तातिदृष्ट्यात् पाकमासु नियच्छति ॥
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ।
 तथीः क्रिया विधातव्याः व्यधः शोधनरोपणौ ॥
 कुर्थादुपद्रवायाश्च क्रियां स्वात स्वात्तिकित्-
 मितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २८ अध्यायः ॥

“गन्धक पारद लौहं चन तालं मनःप्रसला ।
 शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचर्णयेत् ॥
 विडङ्गं त्रिफला व्योषं वागुली च पुनर्गवा ।
 चित्रकं देवकाञ्चक दाव्यौ च्येतापराजिता ॥
 चर्णमेघां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 त्रिफलाभङ्गराजस्य रसेनेव पृथक चिधा ॥
 विभास्य भक्षयेत् प्रातर्माघमात्रं दिने दिने ।
 क्रमानुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्यं लघुं समम् ॥
 श्याममात्रं घृतेर्दद्यात् सर्व्ववातविकारशुत् ।
 वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्व्वजघ्नयेत् ॥
 सर्व्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासार्धं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तकी रसः ॥३॥

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेघयेत् ।
 इयोस्तुल्य जीर्णताम्बं वासुकायन्तकं पचेत् ॥
 अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
 इत्यात् कुष्ठानि सर्व्वानि वातरक्तमथापि वा ।
 शूलमरुविधं श्वित्रं रसस्तालेश्वरो महान् ॥”

इति महातालेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

वातरो

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।

“दयोरसस्यतिः सूक्ष्मालीकाञ्जलालुभिः ।
 शतधीतघृताभ्यङ्गो मेघः दुग्धावसेचनम् ॥
 यवघण्टीकनीवारकलभाकणशालयः ।
 गोधमाङ्गका मृदास्तुवय्याऽपि सुकृत्का ॥
 अजाना महिषाणाञ्च गवाभाप पयासि च ।
 लावतिक्षिरिसर्पादटनाम्बसडादिविष्करा ॥
 प्रतदा मुकदाहृत्कपीतकटकादयः ।
 उपोदकाकाकमात्तो वेनाय सुनिघण्टकम् ॥
 वास्तुकं कारवेत्तश्च तद्वर्णाय, प्रसारणौ ।
 पत्तरी उद्दुकुशाळ सर्पिः श्यामैकपल्लवम् ॥
 पटोलं रुपतेलश्च स्वेष्टीकाश्चेतशर्करा ।
 नवनात सोमवल्गा कस्तुरी मितचन्दनम् ॥
 शिशुपागुरुदेवाञ्जसरल खड्गमदनम् ।
 तिलश्च पञ्चमुद्दिष्ट वातरक्तगद् गणाम् ॥
 द्विगाम्यप्राग्भ्रमन्तापशयायामातपमेधुनम् ।
 माघा, कुलत्या निव्यावा, कलाया क्षारसेवनम् ॥
 अम्बुजानपमासानि तिरुहानि दधानि च ।
 इक्षवी मूलकं मद्य पिण्याकोऽस्मानि काञ्जिकम् ॥
 कटश्च गुञ्जभिष्यन्दि लवणानि च शतवः ।
 इत्यपथ्यं निगदित वातरक्तगद् गणाम् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्ताधि-
 कारः ॥)

वातरक्तप्रः पु. (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
 हनः + टकः ।) कृत्तरञ्ज. । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ ककुत्तरमः इति भाषा ॥

वातरक्तारिः पु. (वातरक्तस्य आरनाशकः ।)
 पित्तघ्नो लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूलश्च
 इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पु. (वातेन वायुमा रङ्गो यस्य । निर-
 न्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पु. (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
 यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो ब्राह्ममावृत्तं गन्ध आश्रयात् ।
 गवं योगरतं चेत आत्मानमधिकारि यत् ॥”

वातरायणः, पु. (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
 शब्दायत इति । रे शब्दे + ण्यः ।) उल्मसः ।
 निष्ययोजनपूरुषः । काण्डम् । करपात्रम् ।
 कुटः । परमक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ।
 सरलदमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूपः, पु. (वातेन रूपयते भ्रूयते इति । रूप-
 + प्रथः ।) वातूल । उक्तोचः । शकधनुः ।
 इति मेदिनी । पे ५० ॥

वातरोगः, पु (वातजनितो रोगः ।) वायुशाधिः ।
 तनपर्यायः । वातशाधिः २ चलातद्, ३
 अनिलामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “वातरोगं निहन्त्याशु अर्हन्तं सापतन्त्रकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे वातगर्धो खल्प-
 रसोपपत्तेः ।)

वातशो

वातरोगी [न] त्रि. (वातरोगोऽस्त्वस्येति । वात-
 रोग + इतिः ।) वातरोगयुक्तः । ततर्थायः ।
 वातको २ । इत्यमरः ॥ (यथा, ब्रह्मसंहिता-
 याम् । ८७ । १२ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणीं चन्दनागुरु-
 प्राप्ति ॥”

वातह्निः, पु. काष्ठलौहोभयनिमित्तपात्रम् । तत-
 र्थायः । काष्ठलौहो २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

वातलः, पु. (वातं लातीति । ला + कः ।)
 तणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारक
 त्रि ॥ (यथा, मनुष्ये सूक्ष्मस्थानं ४६ व्य ।

“वातला शीतभृशं सकषाया तिरुक्षणा ।
 कफशोणितपित्तप्राशङ्गकाः पृक्कनाशना ॥”

वातलमण्डलो, स्त्री, वाता । इति भागवयोगः ॥
 वातानु [न] त्रि. वायुपूतः । वातो विदत्त
 रस्य इत्यर्थे वत्पठ्यवनं नियमसः ॥

वातरोगी [न] पु. (वातस्य रोगोः ।) वातादः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशर्मा, त्रि ॥

वातशाधिः पु (वातजनितो शाधिः ।) वात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 “अनं सुप्रवृत्तं मम कस्याभाननिर्प्राणितम् ।
 कस्यान्निमन्तश्च नम वातशाधिविनाशयेत् ॥”
 इति माधवकरजतं शय्यामिश्रये वातरोगाधि-
 कारः शेषः ॥)

वातशाधिः, स्त्री (वातस्य शाधिभियाः ।) वस्ति ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातशं शोणितं दृष्टरन्तं
 यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भरुपकाशः ॥
 (अस्य सानदानमभ्यासप्रकं पु. रूपस्य लक्षणश्च
 यथा,

“विदाह्यमं त्रिकृच्छं तत्तश्चारुकप्रदृषणम् ।
 भजना । पिष्ट्वाभश्च स्वप्ननागरमेधुनम् ॥

प्रायेण मुकुमागाणा मत्तंक्रमणशालिनाम् ।
 अमिषानादृष्टुश्च तृणामसृजि दृषित ॥

वातलं श्रातले वायुवृद्धं कुहो विभागम् ।
 तादृशनासृजा रुद्धः प्राक तदेव प्रदृषयेत् ॥

आहारो ग खुडं वातवशास वातशोणितम् ।
 तदाहृत्सामिस्तश्च पूर्व्वं पादौ प्रधावति ॥

विशेषाद्यानयानादोः प्रलम्बो तस्य लक्षणम् ।
 भविव्यनः कुष्ठमम तथा सादः अथाहृता ॥

आशुचङ्गीरुक्तश्चाष्टकपादाङ्गसन्धियुः ।
 कण्डस्यारगनिर्कोदभेदगौरयसुप्रता ॥

भृत्वा भृत्वा पणश्चेन्ति मृदुगामिभेन्ति च ।
 पादयोर्भेगामायाय कदाचिदुक्तयोर्गपि ॥

आवागिर्विषय क्रुद्धं कतश्च दृष्ट विधावति ।
 त्वदमामाथपमुत्तानं तनपुत्रं जायते तनः ॥

कालान्तरं गन्धकारं सर्व्वान घातूनमिदयत ।
 कण्ठादिभंयुतोपानं त्वन्तास्त्रयामनोहिता ॥

सायामा भृगदाहोष्णा गम्भार शयिकपूर्व्वरुका ।
 श्वययुरैथितः पाकी वायुः सन्ध्यामिभञ्जसु ॥

किन्दिभिव चरत्त्वं तन्कीकुञ्चश्च वेगवान् ।

वातादः

करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥
 वातेऽधिकेऽधिकमन्त्रं मूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोफस्य रौक्ष्यक्रान्त्यव्याघनादृद्धिहानयः ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचाऽङ्गुल्योऽतिरक्तः ।
 शीतङ्गेवानुपशयौ क्षम्भवेपथुसुप्रयः ॥
 रक्ते शोफोऽतिरक्ततोदस्ताम्नश्चिमिचिमायते ।
 क्षिग्धरुन्धेः श्रमं नैमि कण्ठक्रीदसमन्वितः ॥
 पित्ते विदाहः सम्मोहः खेदो मूर्च्छामदः स-
 लट ।
 स्वशीतमत्वं रत्यागः शोफपाको भ्रूशोषता ॥
 कफेक्षोमिथ्यगुरुता सुप्रिक्षिग्धत्वश्रीतताः ।
 कण्ठमन्दा च रुग्दन्धसर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥
 एकदोषानुगं माध्यं नव याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं यजेत् सावि क्षम्भमूर्च्छाकारि च ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु प्राखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्धोऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यस्त्रम् ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने षोडशोऽध्याये ॥
 “वातश्रीणितनो रक्तं क्षिग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 अत्याप्तं पालयन् वायुं यथादीर्घं यथाबलम् ॥
 चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
 भेषजं श्रमनं शस्तं पर्यायेः स्मृतमौषधम् ॥”
 इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
 २ध्याये ॥ अन्यदातरक्तशब्दे वातचम् ॥*॥
 वातसह, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते ।
 सह + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
 “वातासहो वातसहो वातूलो वातूलोऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
 १४२ । ५ ।
 “ततो वातसहो नाव यन्मयुक्तो पताकिनीम् ।
 ऊर्मिन्तमां हृष्टां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥”)
 वातसारथिः, पु, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।)
 अग्निः । इति केचित् ॥
 वातस्कन्धः, पु, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
 भागविशेषः । यत्र वायुर्वहति । इति केचित् ॥
 वातहा, [न्] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
 वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वेद्यकम् ॥
 वाताटः, पु, (वात इव अटति गच्छतीति । अट
 + अच् ।) सूर्यान्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाताङ्ग, पुं, (वातदूषितौ अङ्गौ यस्मात् ।)
 सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “दूषण्यौ दूषयेदायुः श्लेष्मणा यस्य संततः ।
 तस्य सुष्कस्रजत्वो रोगो वाताङ्गसङ्गकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 वाताद्, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये व्यदते इति ।
 अद् + घञ् ।) फलवृत्तविशेषः । वादाम इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । वातवेरी २ नेत्रोपम-
 फलः ३ वातान्नः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
 सुक्षिग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
 गुरुत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
 पित्तानिलापहत्वम् । क्षिग्धत्वम् ।

वातारिः

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां
 श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वातापिः, पु, असुरविशेषः । स च द्वादस्य धमनौ
 पत्रां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति
 श्रीभागवतमनम् ॥ कल्पान्तरे तु विप्रचित्तैः
 सिंहकायां जातः । यथा,—
 “सिंहकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तैश्चतुर्दश ।
 श्रवः श्रवणगात्रश्च अङ्गः शास्त्रक्षयेव च ॥
 इत्यनो नसुचित्तैव वातापी हृष्टपो जिकः ।
 हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकक्षया ॥
 राहुर्लोकेश्वर तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्हनः ।
 इत्येतं सिंहकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
 इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
 अन्यत्र ।
 “विप्रचित्तैः सिंहकेयान् सिंहकायामजी-
 जनत् ।
 हिरण्यकशिपोर्ये वै भागिनेयास्त्रयोदश ॥
 वल्लः शन्त्याश्च राजेन्द्रो तमो वातापिरेव च ।
 इत्यनो नसुचित्तैव खड्गमञ्जानक्षया ॥
 नरकः कालनाभश्च सरमाणक्षयेव च ।
 कल्पवीर्यंश्च विख्यातो दशुर्वशुविषह्वनः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥
 (मुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं ब्रह्मदेष्टारं भक्षित-
 वान् । एतद्दत्तानस्तु महाभारते वनपर्वणि
 ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ॥)
 वातापिहृत्, [ष्] पु, (वातापिं हृद्यति ।
 हृद्य + क्तिप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३६ ॥
 वातापिसूदनः पु, (वातापिं सूदत इति । सूद् +
 ल्युः ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातापिहा [न्] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
 क्तिप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातामोदा, स्त्रि (वातेन प्रहृत आमोदो यस्याः ।)
 कस्तूरी । इति शब्दमाला ॥
 वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
 मार्गः ।) गवाचः । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ५१० ।
 “कीलागारस्य बहिः सखीषु चरणातिथौ
 मयि प्रियया ।
 प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने अजनम् ॥”)
 तेन परवाधानिषिद्धो यथा,—
 “परवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
 कारयित्वा तु कर्माणि कारं पश्चात् न वच-
 येत् ॥”
 इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 वातायनः, पु, (वातस्यैव अयनं गतिर्यस्य ।)
 घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वातायुः, पु, (वातमयते इति । अय + वाङ्-
 लकात् उष् ।) हरिणः । इत्यमरः ॥
 वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य अरिः ।)
 शरकृत्स्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—

वातुलिः

“शुक्लशरक आमकृत्स्नो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तस्यश्चापि रवकृत्स्न निगद्यते ॥ १ ॥
 रक्तोऽपरो रवुकः स्यादुरवुको रवुस्तथा ।
 यात्रपुच्छश्च वातारिश्चुस्तानपचकः ॥ २ ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रदात्रो ।
 प्रोफालिका । यवानी । भार्गी । कुही ।
 विहङ्गः । मूरणः । भजातकः । जतुका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वाताली, स्त्री, (वातस्य आली वच् ।) वाद्या ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातान्धः, पुं, (वात इव शीघ्रगोऽन्धः ।) कुली-
 नाशः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ जात्र ३
 अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
 “तदमं मां विजानीहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
 आनीतमिह वाताश्वेनाक्षय्याखेटनिर्गतम् ॥”)
 वातासहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसहते
 इति । आ + सह + अच् ।) वातुलः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वातिः, पु, (वाति गच्छतीति । वा + “वातेर्नित् ।)
 उष्णो ५ । ६ । इति अतिः । वायुः । यथा
 “वातिर्वायुर्मरुदातः श्वसनः पवनोऽनिलः ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतधृतसाहसङ्गः ॥
 सूर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यसोमयोः ।
 इति रभसः ॥
 वातिकः, पुं, (वातादागतः । वात + ठञ् ।)
 वायुजयाधिः । यथा,—
 “वातिको वातको वाधिः पौत्तिकः पित्तसम्भवः ।
 श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः सञ्ज्ञः सान्निपातिकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, वातस्य श्रमनं कोपनं वा । “वातपित्त-
 श्लेष्मभ्यः श्रमनकोपनयोः संप्रसंख्यानम् ॥” ५ । १ ।
 ३८ । इत्यस्य वार्त्ति० ठञ् । वातिकरोगाक्रान्तं
 वात्सले, त्रि । यथा, महाभारते । १।२५।३।
 “अपरे त्वरवस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”)
 वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) भण्डाकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
 मेदिनी । मे, ४६ ॥
 वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
 गमि + अच् ।) वार्त्ताङ्गः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वातिङ्गनः, पुं, वार्त्ताङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
 + ङः ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वातुलः, पुं, वाद्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 वातुलः, त्रि, वातविकारासहः । उष्णतः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 वातुलिः, स्त्री, तदतुलिका । इति हारावली ॥
 वाडुक इति भाषा ॥

वात्सल्यः

वातूलः, पुं, (वातानां सम्बन्धः । "वातातूलः ।" ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ऊलः । यद्वा, वाताः सन्ध्याङ्गिति । वात + "सिध्वादि-भ्यश्च ।" ५ । २ । ६७ । इति लच् । "वातदन्त-बलेति ।" ऊह । यद्वा, वातानां सम्बन्धः वातं न सङ्गते इति वा । वात + "वातात् सम्बन्धे च । वातं न सङ्गते इति च ।" ५।२।२२२ । इत्यस्य वार्तिके ऊलच् । वात्वा । वातासहे, चि । इत्य-मरः । "वात्वा वातसम्बन्धः । अत्र जनवलादि-गोरथवातादिति ऊलः । वातासहे वात-ल्लयेत्वासङ्गः । वादया इति ख्यातः । अत्र गो-विकारादिना ऊलः वातूलः । वानेर्वाञ्छीति तुल्ये ह्रस्वोकारवानपि वातुलः । वातूलो वातुलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः । उच्चत्वेऽपि वातूलः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ।

वातोना, स्त्री, (वातमन्त्रयतीति । ऊन + अण् ।) गोजिह्वाच्युपः । इति राजनिर्घण्टः । वायु-होत्रे, चि ।

वात्वा, स्त्री, (वातानां सम्बन्धः । वात + "पाशा-निभ्यो यः ।" ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वात-सम्बन्धः । यथा,—

"वासङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्वा वात-सम्बन्धी ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, भागवते । ४ । १७ । ५ ।

"ववौ वायुः सुदुस्यर्षः फेक्कारानीरयन सुहृः । उच्चलयन्नगपत्नीन् वात्वालीको रणोच्चलः ॥")

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां सम्बन्धः । वत्स + "गोत्रोचो-दृत्ति ।" ४ । २ । ३६ । इति युञ् ।) वत्स-सम्बन्धः । इत्यमरः । (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटञसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च चि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

"नागरातिविषासुप्तं पिप्यत्यो वात्सकं फलम् ॥")

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यच् ।) रसवशेषः । यथा,—

"वात्सल्यशान्तौ तु रसौ श्रेष्ठारः कौशिकः स्तुतः ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ।

एतद्रसाधिकारी यथा,—

"शान्तिं प्राप्नुयान् एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-र्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्तुताः । मधुरे राधिका स्नेहा हास्ये स्यात्सभूमङ्गलः ।

सखीयूथोऽङ्गुते ज्ञेयो वीरे चारुगोतृषाः । कस्ये वत्सल्यार्थिर्दण्डलायास्तु रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभक्षे परिकीर्तिताः ।

ब्रजस्था नियता स्नेया आलम्बनविभावकाः ॥" इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + अण् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री । (ऊहः । यथा, भागवते । ४।६।३४ ।

"चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्यप्रालोकमङ्गलम् ॥")

वादनं

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः । वात्स्यः, पुं (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । २०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेष । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौच्चैष्यवनभागवत्कामदण्डप्रुषत्पवराः । इत्यु-दाहृतत्त्वम् ।

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो यनि षक ।) सुनिविशेषः । तत्प-र्यायः । मन्त्रनागः २ पक्षिकः ३ स्नायी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । (अयं हि कामसूत्रकर्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

"वात्स्यायनमयममुधं वात्स्यान्दरेण दत्तकाचार्याम् । गणयति मन्त्रयतस्ते पशुतुल्यं राजपुत्रश्च ॥")

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थोद्योष्यो-र्वाक्यम् । यथा,—

"विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविते-दिगोः ।" इति जटाधरः । अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः । इति गीतमसूत्रम् ॥ ७ ॥ अपि च ।

"सर्गात्नामादिरन्तश्च मध्येऽप्येवाहमर्जुन । अथात्मवित्या विद्यानां वादः प्रवृत्तामहम् ॥" इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ।

"प्रवृत्तां वादिनां सम्बन्धिन्यो वादजल्पवितन्का स्थापितः कथाः प्रसिद्धान्तासां मध्ये वादी-रहम् । यत्र हाथ्यामपि प्रमाणतर्कस्य स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षम्बलजातिनिग्रहस्यानेदूष्यति स जल्पो नाम । यत्र त्वं क. स्वपक्ष स्थापयति अथस्तु हलजातिनिग्रहस्यानेस्त पक्षं दृश्यति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितन्का नाम कथा । तत्र जल्पवितन्के विजिगीषमात्रयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्स्वरूपगणनः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वात्तद्बुद्धिभूतिरित्यर्थः ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी । ("तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परैव सङ्गं शास्त्रपूर्वकं विग्रहं कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितन्का च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितन्का ।" इति चरकं विमान-म्यानेऽष्टमेऽध्याये ।)

वादकः, चि, (वादयतीति वद् + गिच् + क्तुल ।) वादकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

"कश्चित् ब्रह्मसु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् । प्रशंसतुमं हाराज साधु साध्विति वादिनौ ॥") वक्ता । वदघातोः कर्त्तरि षक्(षुल)प्रत्ययेन नियमः ।

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्तुट् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतदण्डे । ३३ ।

वादित्रं

"वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविद्यारदः । तालश्रुत्याप्रयासेन भोक्तृमार्गं नियच्छति ॥")

वा(वा)दरं, चि (वदरात् वदराकारकार्पास-फलसङ्घम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१११ । वादरायाः कार्पास्या जातं इत्यर्थे षाप्रत्ययेन नियमम् ॥ वा(वा)दरं, पु, (वदर + स्वार्थे षण् ।) कार्पास-रुचः । इति हेमचन्द्रः । (वदरीरुचः । कुलगाम् इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पु, अन्वत्यरुचः । इति त्रिकाण्डशेषः । वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्या । वदर + अण् । ततः टाप ।) कार्पासरुचः । तत्पर्याय । कार्पासी २ रुचप्रपञ्चा ३ वदरी ४ ससुद्रान्ता ५ तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणश्च कार्पासीशब्दे दृश्यते ॥

वादरायणः, पु, (वदरायणे वदरिकाश्रमे नियम-तीति । वदरायण + अण् ।) आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ वादरायणः, पु, (वादरायण एव । स्वार्थे ङण ।) आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ङण । मुकदेवः ॥) वादरिकः, चि, वदरचयनकर्ता । वदरं चिनोती-त्यर्थे ण्यकप्रत्ययेन नियमः ॥

वादनं, स्त्री, मधुपिष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वादवादी [न्], पु, (वाद वदतीति । वद् + गिनिः ।) जिनभेदः । तत्पर्यायः । आर्हतः, २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, स्वनामस्थानफलम् । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-प्रककारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

वादान्यः, चि, (वदान्य एव । स्वार्थे षण् ।) वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादालः, पु, मत्स्यभेदः । वीर्याति इति भाषा । तत्पर्यायः । महस्रदंष्ट्र, २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, चि, (वादयति यत्तत्सुखारयतीति । वद् + गिच् + "वनिविपर्ययोति ।" उणा० ४ । १२४ । इति ङण ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ।

वादित्रं, स्त्री, (वाद्यते । वद् + णिच् + "भूवादि-गृभ्यो णिञम् ।" उणा० ४ । १७० । इति णिञम् ।) वाद्यम् । इत्यमरः । (यथा, भाग-वते । ३ । २४ । ७ ।

"अवाद्यंस्तदा योषि वादित्राणि घनाघना ॥" वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । च् + कः । अर्थि-रुचकं चि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशकायाम् २८ । "ज्ञत्वा त्वा पणवश्चतं नहि मया दृतेन न प्रीयते नेवाहं पणवः कश्चोदिर चितः प्रक्यो विधातुं त्यया । किं वादित्रवित्तयाच दधिते को वादिनश्चायते स्तथा निजितश्रे लराजसुत इत्यथाञ्जग-हृर्जटिः ॥")

वादिः, क्री, वद्रीसङ्गच्छन्मफलवृत्तः । इति
शब्दशब्दावली ॥

वादिगट, [ज] यु, (वादिषु वक्तुषु राजते
इति । राज + क्तिप् ।) मञ्जुधोषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिशः, त्रि, साधुवादी । इति शब्दमाला ॥
वादी, [न] त्रि, (वदतीति । वद् + गिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च ह्यन्यात् स्थानात् न क्रीवं न कृता-
ञ्जलिन् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवाशमीति वादिनम् ॥”
अथ । विवादकर्ता । फरियादी इति पारस्य-
भाषा ॥ यथा, सभापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।
“अथ चेन प्रतिभूर्नास्ति वादर्थो ग्यस्तु वादिनः ।
स रजितो दिनस्थान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥”
वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ॥
स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
“अथिना सनियुक्तौ वा प्रत्यर्थप्रहितौऽपि वा ।
यो यथार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।
“मनुष्यमारणे स्तये परदारभिमर्षणे ।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कस्याश्चरणादूषणे ॥
पारुष्यं कूटकरणे नृपदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदते स्वयम् ॥”
भावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भाना पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।
परार्थवादी दण्डः स्यात् अवहारेषु विवृण्वन् ॥”
नारदः ।

“पूर्ववाहं परिच्यय्य धोऽन्यमालम्बते पुनः ।
वाहसंक्रमणाज्ज्ञेयो ह्येनवादी स वै नरः ॥”
प्रत्यर्था यदि कश्चिन् कालं प्रार्थयते स लभते ।
अर्थो तु कालं प्रार्थयन् अर्थत्वमेव ह्यन्यादिति
तेन कालो न प्रार्थनीयः । तदाह ।
“प्रत्यर्था लभते कालं त्रहं समाहमेव च ।
अर्थो तु प्रार्थयन् कालं तत्पश्चाद्देव ह्येयते ॥”
त्राचिन् प्रत्यर्था कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिप्रायापात्ये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यच्च क्वथा स्तुतः ॥”
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहतुः
कात्यायनवृहस्पती ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकाभिद्वेषं पक्षं पक्षविदो विदः ॥
स्वल्पाक्षरं प्रभूतार्थं निःसन्देहो निराकुलः ।
विरोधिकारणमंक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्ववविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
नारदनापि ।

‘सारम् अवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्वानो ह्येयते वादी तरंसासुत्तरो भवेत् ॥”
नक्षोधनमाह वृहस्पतिः ।
“न्यूनधिकं पूर्वपक्षं तावदादीं विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्था सम्बन्धिधौ ॥”
इति अवहारतत्त्वम् ॥

वादां, क्री, (वद् + गिच् + यत् ।) वाप्यन्ति ध्वन-
यन्ति यत् । वाजना इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
वादित्रम् २ आतोऽम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,
“तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुगजादिकम् ।
वश्यादिकम् शुधिर कास्यतालादिकं वनम् ॥”
इत्यमरः ॥

“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-
द्वयवाच्यम् ।
‘इदं चतुर्विधं वादां वादित्रादिद्विनामकम् ।
वादाभितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति
कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ।” इति तट्टी-
कार्या भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।
“ताखेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
शरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
तत् शुधिरमानहं घनमित्य चतुर्विधम् ।
तत् तन्वीगतं वाद्यं वश्याद्यं शुधिरं तथा ॥
चर्मोयनहमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥
तत्र तत् यथा,—

“अलावगी जङ्घवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।
विपक्षी वक्त्रकी श्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥
हस्तिका कुञ्जिका कूर्मी शारङ्गी परिवदिनी ।
त्रिशवी श्रुतचन्द्री च नकुलीशो च टंसवी ॥
श्रीहम्बरी पिनाकी च निबन्धः शुक्लस्तथा ।
गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ शरमखलः ।
कपिलाभो मधुसूयो धोणोऽथ तत् भवेत् ॥”
अलावगी यथा,—

“कनिकिका परिधङ्गिमधुष्किन्द्रेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दण्डः खादरो वंगवोऽथवा ॥
अधःकरभवानृजं कृत्रावक्त्राभिधोमितः ।
नवाङ्गलादधष्किन्दोपरि चन्द्राहंससिभाम् ॥
निवशय चुम्बिकां भद्रालावुखलं निवशयेत् ।
द्वादशाङ्गलविस्तारं दण्डकं मनोहरम् ॥
तुम्बिकावेधमथ्येन दण्डश्चिद्रे तु निर्मितम् ।
अलावुमध्यागं डौवीं कला स्वल्पान् काष्ठि-
काम् ॥

तथा संवेष्टा तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।
यथा स्यात्तन्मालावुम्बन्धश्च करोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलियु संव्यालावुं स्वल्पाश्च बन्धयेत् ।
केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथवा ॥
समाः सूच्या दटा तत्र तन्वी देया विचक्षणैः ।
शतसङ्गणसंयोग्यान्वालावगी प्रकीर्त्तिता ॥
बिन्दुना न स्मृपेनं त्वं निःक्षिप्य वृत्तगि ॥
स शमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥
तारं मद्दे च धोमे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते ।
तुम्बीसूत्रं समुत्पद्य वामाङ्गुलेन धारयेत् ॥
ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरथाक्तिविधीयते ।
त्रिस्वरो दक्षिणः पाणिर्वामस्तत्र चतुःस्वरः ॥
अलावगी स्थिता ज्ञेयाः सप्त, षड्जादयः स्वराः ।
रागसक्तिरथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥

अंशान्यासविभेदाच्च तथाचापि विधीयते ।
इयमलावगी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥
प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता ॥
इत्यलावगी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभवा
मोक्तम् ॥ * ॥ शुधिरं यथा,—
“वशोऽथ पारीमधुरीति त्रिरीशुक्काहलाः ।
तोडह्रीमुरलीयुक्ताष्टिकास्वरनाभयः ॥
शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवशस्तथापरः ।
एते शुधिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरभिः ॥
वृत्तं लः सरलश्चैकपञ्चदशोऽपि वृत्तः ।
वेगवः खादरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
श्रीखलजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
राजतस्तान्त्रजो वापि लौहजम्फाटिकोऽथवा ॥
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोषितः ।
शिल्पविद्याप्रवीणेन वशः कार्या मनोहरः ॥
वंशनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।
ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः ।
तत्र त्वक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
फुल्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपञ्चगा ॥
पञ्चाङ्गुलानि संव्याय तावद्व्याणि कारयेत् ।
कुण्यासथान्तरन्यागि सप्तसंख्यागि कौशलात् ॥
वद्रीवीजतुल्यानि संव्याहर्द्वाहंमङ्गुलम् ।
प्रान्तयोऽन्येन कार्थं स्वरादेर्नादहेतवे ॥
सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भयत ।
पञ्चाङ्गुलोऽथ वशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥
षड्ङ्गुलानि नाम्ना स्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फुल्कारतारन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥
तदेव नाम वंशस्य वांशिकेः परिकीर्त्तते ॥
शकाङ्गुलो हाङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुर्ङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपाच्यतः ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेस्तथा सप्तदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्भताः ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्दः शकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
नैविशं प्रोक्तता चापि सुस्वरत्वश्च शोषता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी फुनकृतेषु गुणाः स्तुताः ॥
श्रीत्कारवङ्गुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटतो लघु ।
अमधुराश्च विज्ञेयाः गडदोषा फुनकृते क्रमात् ॥
तथा प्रयोगवाहुन्मसपता गीतवादेन ।
शभिर्धोषैर्नोऽनीव निन्दितो वंशिको मतः ॥
स्थानकादिलयाभिज्ञो गमकाटः स्फुटाश्चरः ।
श्रीप्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्बहुस्तुतिश्च युक्तिश्चैतज्जुगेर्गणाः ।
सुस्थानत्वं सुस्वरत्व अङ्गुलीसावर्णक्रिया ॥
समस्तगमकज्ञान रागरागाङ्गवेदिता ।
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादेन ॥
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ।
गातृणां स्थानदाहृत्वं तदोषाच्छादनं तथा ॥

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
इति वंशः ॥

काहणा खी निषङ्गः । तीडही सुरली बुका इत्येते च खिषी सप्तस्वराणां नाभिरिव स्वर-
नाभिः खिषी वर्णते । इतरेषां विस्तरभया-
मोक्तम् ॥ * ॥ आनहं यथा,—
“आनहं मर्हणः भयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहटका विष्को दंपवादां
पगवघनसदृशा लावजाङ्गवित्यः ।
करटकमठभरी स्यात् कुडुका हुडुका
भनवसुरलि भक्तौ टकला रौखिषाना ॥
डमसटसुकिमडुङ्कः कुण्डलीसुङ्गनामा
रगमभिघटवादां दुन्दुभी च रणच ॥
कचिदपि टुटुकी स्यात् दर्दरं चाप्युपाङ्गं
प्रकटितमनवत्वं वाद्यमित्यं जगत्याम् ॥
त्रिपुरमथनकत्तंलाखे तत्रयाये
नतमखमुधिरसानहमित्यं घनच ॥ * ॥

मर्हणः खादिरः श्रेष्ठो ह्येनः स्यादन्वदारुजः ।
रक्तचन्दनयो वाद्यो गभीरध्वनिरुचकेः ॥
साहं हस्तप्रमाणान्मु देव्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनाह्नीङ्गुलेन वा ।
करयानहवद्वेनो मध्ये चैव पृथग्भवेत् ॥
घाण्णासौयी भवेत् वस्तुस्तर्जनी करणं मतम् ।
वृत्तिकानिर्मितञ्चैव स्वरङ्गः परिकीर्तितः ॥
पातयेत् खरलिं वादां मादनाथं च मर्हणे ।
विभूतिगौरिकं भक्तं केन्दुकैश्च सम्मतम् ॥
यद्वा त्रिपीठकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सञ्चमेकत्र पिष्टस्तक्षिपः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एव मर्हणकः प्रोक्तः सर्ववाद्यांस्तमी मतः ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते ।
गतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमह्नीङ्गुल विदुः ॥ * ॥
तद्विधोतेमिति ज्ञेयाः पादवर्णा स्वरङ्गजाः ।
थो दं टं धिक्कटस्तह्वी ताकं दं दं थोगं धिधि ॥
खर्भं भिं नं गटं दं था कूटपादा मता अमी ।
तथिं थो टं तक्क धी रौ दं दं धिग् थां ततं
तधि ॥

तक्क तं धं धिदौ तधि पादखळे त्वयं क्रमः । * ।
तथा च यतिमाने पादखळः । द्रगतथेजां
द्रगतथेजां धो धो धिक ताधिका थोजां थोजा
तक तता धिका थोता द्रगत ताधि धि धिधि-
कतता कङ्कना थोधिक थोजां धोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपाद-
खळः ॥ * ॥

“यतिरोद्गाप्यवच्छेदो गजरो रूपकं भुवम् ।
गल्पः सारिगोखी च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं वृन्दनञ्च प्रदत्त्वा द्वादश स्तृताः ॥”
यथा दं घात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥
कोडुवादां यथा । दौ तथो तधिक तधिक दं
था दं था थोधि थोधि तत तत थवि थवि

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तदटकु तदटकु
खवटकु खवटकु तगिनगि तगिनगि दौ दौ दं
दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योडवाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवादां यथा । दं घातः दं घातः धिकि
धिकि दिग्दं घातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गजरवादां यथा । थोकटे न नेष टं डं गथो
गथोङ्क टङ्क थोगतिक धिकतिक धिक टङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-
वादां यथा । तक धिक तक धिक थवितकि
थवितकि धिक दं घातः । इति रूपकवाद्यम् ॥
धुवकवादां यथा । तक तक्कट धिक धिकट ।
इति निमारताले धुवकः ॥ * ॥ गल्पो यथा ।
तधिद्धि धिकतक तधिगल गं था था दं तथा
टेषन । इत्येकताल्यां गल्पः ॥ * ॥ सारिगोणी
यथा । थोङ्ग टेष तक्क धिक तकाधक तकथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खळः ॥ * ॥ टेषवो धिखोह् । टेष टेष दक
तगदक्क धिक तदिक्क दं गदं गखो गखोक
तक्क तक धिकत धिकत धोद्विष थोद्विष धेटगल
खोग गल खोग खोहट गं टगे खोहटण
इत्यस्य ह्वन्दनम् । इति सारिगोणी ॥ * ॥
नादो यथा,—

“दांकारचितयं पूर्व्वं दौ धिगिति ततस्त्वयम् ।
दौ दौ धिकनयं यत्र इति नादः शश्रीपियः ॥”
इति नादः ॥

“इतं मानसमारब्धं शुद्धं कृतविनिर्मितम् ।
सप्रथण्डमयं वादां करिभ तदिच्छोच्यते ॥”
इतमानहान प्रतिताले यथा । तत्तन तत्तन
तक्कि तक्कि दिदं धिगनखो धिगनखो धिक
धिक धिक धिक धिक नगि नगम थो थो धि
धि धिः दौ दौ धिक्क थो थो थो ह्वलोह
ननियो ननियो थोह थोह डेटि डेटि थोह
थोह तटि तटि तटुकि गौ गौ धिगि धिगि तत
तथे तथे तत तगि डीणडो थोग थोग थो थोग
गथो गथो तत्ताता ।

“इति सप्रपदान्याहुः कथितं वाद्यपखिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमाप्ततः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्व्वेमुच्चेशीलास्यननेन ।
सुधस्मारङ्गनाथञ्च करोभं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगका तडिकाथा गकटग
गौ दं थोग दिद्विक धिक धिकटेष । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥

“वादां विमुच्यते येन ह्वन्दनं तदिगत्यते ॥”
यथा । तडिथो दिण टेष तत्रः । इति ह्वन्दनम् ॥
“कलासो विकलामञ्च टाकली चाहंटाकली ।
जोलाटा कलिका चैव गोमुद्री सुरजकथा ॥”
अलावुजवादां न्नेच्छवाद्यम् । मदलः त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सुरज-
कथाद्वादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । मर्हणसुरजयोरयं भेदः ॥ * ॥ घनं
यथा,—

“असुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमसुरक्तं विरक्तं तालसंघयम् ॥
करतालः कांस्यवलो जयघाटोऽथ युक्तिका ।
कम्बिका पटवाद्यञ्च पद्मामोषञ्च घर्धरम् ॥
भक्त्यातालञ्च मञ्जोरकलेख्यं सुर इत्यपि ।
द्वादशैते सुनीन्देण कथिता घनसंघकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलवामो मुखकास्यविनिर्मितौ ।
मध्यमुखी कनाकारौ तन्मध्ये रण्णुगम्पितौ ॥
पद्मिनीपञ्चमदृशौ कराभ्यां रण्णुयन्त्रितौ ।
करतालापुमौ वाद्यौ पादौ भनटकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवथाम वक्रयवोष्णतम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥
विन्दतं वर्णनं निम्नं यवपञ्चमितं ततः ।
एकतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाजितम् ॥
अत्यल्पे रौनिर्दंशुङ्ककांस्यविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिसुखिगधसुदीधंमधुरध्वनिम् ॥
घना निमा विमंरक्तं टटु शुक्लं गनोहरम् ।
काधमीरादिभसुद्धतं तालमाहर्भनोपिणः ॥
सुनाद दक्षिण तालं ततो ह्येनञ्च यामकम् ।
कुर्वीत तद्वयं कार्यं तन्मन्व्यङ्गुलयोगतः ॥
वामहस्तम्यतालस्य मध्यमं सन्निपादितम् ।
तियं गदक्षिणतालस्य परिशंशेन तालयेत् ॥
तालादौ वाद्येत्तैव प्रतर्परीर्धलवृदतेः ॥”

इति करतालविशेषः । कर्णवीधनविशेषः । उक्त्वा
रञ्च घनविशेषोदन्तरकालपुलङ्गः । अन्त्यर्था
लक्षणं विस्तरभयामोक्तम् ॥ * ॥

“रक्तगयाः सत्यभामायाः कालिन्द्रीमिञ्ज-
विन्द्योः ।
जास्यत्या नागजित्या लज्जामाभयोरपि ॥
लगास्याटमद्विधौगी पुरोदाहमद्योत्सये ।
ततं शृण्विमानह धनञ्च युगपञ्जनाः ॥
अवाद्यससन्ध्यातमिति पौराणिको मुनिः ।
ततं वाद्यान् देवानां गन्धर्वाणाञ्च श्रोविणम् ॥
आनहं राजसानान् कुम्भराणां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः सञ्चमेवानयत स्थितौ ॥
यावन्ति वाद्यभाङ्गानि रामरावणयोर्युधि ।
तावन्तो नाभवन् सेनाः कुरुपाण्डवसङ्घरे ॥”
किञ्च ।

“ललितस्य हृत्कल्पनतोमरेण
रखे सुरारंभघनान सुरण ।
अभूततादोरपि सिंहनादेः
सा पञ्चशब्दोति कगादवादः ॥
युद्धे सेन्यानां योऽहङ्काररयः स सिंहनादः ।
ततादिभिरभिमथुर्निर्वादीश्चसुनां सिंहनादिश्च
पञ्चशब्दोवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वादां
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति मञ्जोरतादामोदरः ॥
विष्णुगृहे वाद्यकरणफलं यथा,
“अन्त्योपहारो यो वक्त्रे घृतनीराभिपिचनेः ।
गीतवादित्रय्याक्षोषयस्याच्युतं रूपं ॥
पुण्यरात्रिपु गोविन्दं गीतशुचरवोष्णलेः ।
भूपजागरणीभक्ता नोपथाच्युतमव्ययम् ॥
येषा न वित्तं तेभक्ता माञ्जनाद्युपलैपनेः ॥

वानप्र

भोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभिमर्तं फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संसृतिस्तैः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
हं ॥”

इति वज्रपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
द्वेषप्रतिष्ठायां वाद्यविधिषया,—
“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलेः ।
सर्वगत्यांस्ततो यस्तु इमं मन्त्रसुहाहरेत् ॥”

इति वाराहे प्रोक्तार्थास्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषयुक्ते वाद्यविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“श्रवागारे भक्तकक्ष सूर्यागारे च शङ्ककम् ।
दुर्गागारे वशीवादां माधुरींश्च न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्निं च कारयेत् ।
विरिञ्चश्च यद्दे उक्तं घण्टां लक्ष्मीयुक्ते त्वजेत् ॥
घण्टा भवेद्दशस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाष्यं, क्री, (वाद्यं वादनीयं भाष्यमिति) ।
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—
“पुष्करं करिहस्तायै वाद्यभाष्यसुरैः जने ॥
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाष्यमिदं देवि । नानास्वरसमन्वितम् ।
भरीपट्टहसयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति बृहन्नृसिंहकेश्वरपुराणे लक्ष्मीसुवपद्धतिः ॥
वाद्य, ऋ ८ विद्यते । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ
अनवाधत् । ८, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाद्युक्तं, क्री, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाद्यः पुं, बहित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
दागोनसः, पु, वाद्गीः । खड्गी । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, आ वै शीघ्रणे + क्तः । ओदितश्चेति
नत्वम् । युष्कफलम् । इत्यमरः ॥ युष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० । (वनस्येदमित्ति । वन +
अण् ।) वनसम्बन्धी ॥

वागं, क्री, (वा + ल्यट् ।) स्युतिकर्म । कट् ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंभ्रुत-
वातोर्मिः । सुरज्जा । शौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोचौरजं तवचौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थो जातः । अण् ।) मधूक
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्नधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुशीलो जलजत्रमधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशवृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वानपोथः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो ह्यन्येऽपरः ॥”

इति वैश्वकरत्रमालायाम् ॥)
हनीयाश्रमः । इति विश्वमेदिनौ ॥ * ॥ पुत्र
सुत्याद्य वनवासं कृत्वा अक्रुष्टपत्यफलादि भक्ष-
यित्वा ईश्वराराधनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

वानप्र

स च द्विविधः । अयमङ्गुः दन्तोदूखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्मा यथा,—

“भूमौ मूलफलाश्रित्यं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरग्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥
तपसा कथितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् प्रवृत्तन्तु महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सद्यैव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साविः सोपासनः क्षमी ।
अफालकृष्टेनायींश्च पिष्टदेवातिथींस्तथा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् प्रसृज्युज्जटालोमभृदात्मवान् ॥
दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य घणां वा कुर्याद्वाग्नपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्वजेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासं तु वाश्रीयाह्नोऽश्विनिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
यीष्णे पश्चामिधम्यो वर्षास्तु स्थण्डिलेऽथवा ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्तं योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुत्ररपि ।
“जटिलमग्निहोत्रित्वं भूश्रय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयो मूलं नीवारफलवृत्तता ॥
प्रतिषिद्धाग्निवृत्तश्च चिन्तानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूर्णा च धर्माऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अथ च ।
“वानप्रस्थाश्रमं धर्मां ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः सुहिकारणम् ।
तत्रारग्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ।
भूमौ श्रया ब्रह्मचर्यं पिष्टदेवातिथीक्रया ॥
होमस्त्रिषवणस्त्रानं अटावल्कलधारणम् ।
वयस्त्रेहनिवेदित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
यास उवाच ।

“एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साक्षरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरौकतविग्रहः ॥
सुकूपस्य पूर्वाह्निं प्रशस्तिं चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरग्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि पत्राणि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत् पिष्टदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
यामादानीय वाश्रीयादरौ यासान् समाहितः ॥

इति वामने १४ अध्यायः ॥

वानप्र

जटाश्च विभ्रयान्नित्यं नखरोमाणि नो त्यजेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अग्निहोत्रन् जुहुयात् पचयन्नं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विधेर्मेधैः शाकमूलफलैश्च तु ॥
चीरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः ।
सर्वभूताशुक्लमयी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥
दर्शनं पीथमासेन यजेत् नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टया श्रावणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥

उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ।
वासन्तशारदेर्मेध्यैर्मुन्यत्रैः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्नित्यं पृथक् ।
देवताभ्यश्च तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
श्रेष्ठं सप्तपञ्चमीन लवणश्च स्वयं हतम् ।
वर्ष्येयस्त्रिधुमासादि भौमानि करणानि च ॥
भूसूत्रं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयात् उन्मृष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्त्ता वा पुष्याणि च फलानि च ।
श्रावणे चैव विधिना वद्धिं परिचयेत् सदा ॥
न दृष्ट्वा सर्वभूतानि निर्दन्धो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिद्श्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
तद्भ्रतं तस्य क्षुपित प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृश्यो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥

अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
श्ररग्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥
परिवाहं स्वधावाहं निदानस्यैऽपि वर्षयेत् ।
एकाग्रिरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥
ऋगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् ।
श्रितायां शर्करायै वा शयीत सुसमाहितः ॥
सदाः प्रज्ञालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि
वा ।

घण्टासनचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तश्चान्नं समश्रीयात् दिवा वाञ्छत्य शक्तितः ।
चतुःकालिकिको वा स्यात् स्याद्वा अष्टम-
कालिकः ॥
चान्द्रायणविधानैर्वा सुक्रे कृत्यं च वर्षयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यथागुं कथितां तथा ॥
पुष्यमूलफलैर्वीपि केवलेऽर्चयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं श्रीणैस्त्रिखानसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्तितं तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्द्वैत्यस्तुतद्वजेत् ॥
यीष्णे पश्चतपाश्च स्यादहर्षस्वभावकाश्रिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्तं क्रमशो वर्षेयंस्तपः ॥
उपसृश्य त्रिषवणं पिष्टदेवांश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पश्चात्त्रिधूमपो वा स्यादुद्युपः सोमपोऽथवा ।
पयः पिबेत् सुकूपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥
श्रीर्णपर्णाशनी वा स्यात् कृष्णैर्वा वर्षयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्गृहाध्यायी भवेत् सदा ॥

अथर्षिभिरखीयेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
 यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यनन्दितः ॥
 लक्ष्मिजनी सौत्तरीयः मुक्तयज्ञोपवीतवान् ।
 अथवासीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
 अन्तरिकेतः स्वान्निर्मोक्षपरो भवेत् ।
 तापसेव्यव विप्रेषु याजिकं भेषमाहरेत् ॥
 एहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ।
 यामाहाङ्गव वाञ्छीयादष्टौ यासान् वने वसन् ॥
 प्रतिपद्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
 विविधाश्चोपनिषद् व्याससंसिद्धये जपेत् ॥
 विशाविशेषान् सावित्री रुद्राध्यायं तथैव च ।
 महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनशनन्त्या ॥
 अयिप्रवेशमन्त्राद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥
 ये तु सन्धिगिममाश्रमं शिव
 माश्रयन्त्यश्रवणपुत्रनाशनम् ।
 ते विशन्ति पदमेतदं परं
 यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितम् ॥”
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
 अन्यत् विष्णुपुराणे ३७ श्रे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
 वानं वने भव फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
 स्वनामख्यातपशुः । वानर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 कपिः २ ब्रह्मजः ३ ब्रह्मवः ४ शाखा-
 न्तमः ५ वलीमुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
 वनीकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० ब्रह्म. ११
 प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ ब्रह्मजमः १४ प्रवङ्गम.
 १५ गोलान्तः १६ कपित्वास्यः १७ दधिशीशः
 १८ हरिः १९ तरुन्तः २० नगाटनः २१
 भय्नी २२ भय्नाहः २३ कलिप्रियः २४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ क्लिषः २५ प्राणाहकः २६
 इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा,
 मनुः । ११ । १२६ ।
 “हत्वा हंसं वनाकाञ्च वकं बर्हिणमेव ।
 वानरं श्वेनभासौ च स्रष्टुयेत् ब्राह्मणाय
 गाम् ॥”)
 वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) स्त्रीरिष्टः ।
 इति रत्नमाला ॥
 वानराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
 यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥
 वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
 लोघट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
 (यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ६० ।
 “अथावलीर्यं वृक्षान् तौ वानरो वानरीच सा ।
 अवतीर्यस्य मे पादावगच्छीताभुवावपि ॥”)
 गृकशिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
 स्येयमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
 सन्निनी । यथा, महानाटके ।
 “सुग्रीवे करुणा न सा हि करुणा लभ्या धरा
 वानरी ।
 मथेषा करुणा तथैव भविता नो वा भवेत्
 कुञ्चिन् ॥”)

वानरेकः, पुं, (वानराणामेकः ।) सुग्रीवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वानरः, पुं, वाचयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लक्ष-
 वायु इति स्थानः ॥
 वानरस्यः, पुं, (वनस्थनी भवः । वनस्थति +
 “दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । ग्य ।)
 पुष्यजातफलवृक्षः । स तु व्याख्यान्यादिः ।
 इत्यमरः ॥ (वनस्थनीनां सम्बन्धः । “दित्य-
 दित्येति ।” ग्यः । वनस्थतिसम्बन्धे, स्त्री । इति
 काशिका । वनस्थतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
 “अद्विरसि वानस्थय ।”
 “हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्थयः दारुमय-
 स्तथापि दृढत्वान् अद्विरसि ।” इति तद्वाच्ये
 महीधरः ॥ यथाच, महाभारते । ३।१०२।४।
 “तस्य सप्तसु यज्ञेषु मर्कटमौहुरन्मयम् ।
 वानस्थयश्च भौमश्च यदुदयं जित्यं मरुते ।
 चमालयूपचमसाः स्यात्वा पात्रां सुचः
 सुजा ॥”)
 वाना, स्त्री, वर्णिकापत्नी । इति जटाधरः ॥
 वानायु, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
 उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
 वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
 जन् + डः ।) वनायुदेशीत्यमघोटक । इत्य-
 मरः ॥
 वानौरः, पुं, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाञ्जु इति
 स्थानवृक्षश्च । तत्पर्याय । वृत्तपुष्य २ प्राखाल
 ३ जलवेतस ४ आधिघातः ५ परिधापः ६
 नादेयः ७ जलसम्भवः ८ अस्य गुणाः ।
 तिलत्वम् । शिशिरत्वम् । रसोघ्नत्वम् । ब्रह्म-
 शोधनत्वम् । पित्तारुणिकदोषनाशित्वम् ।
 संयाहित्वम् । कषायत्वश्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 वानौरकः, पुं (वानौर इव प्रतिश्रुतिः । इवार्थे
 कन् ।) सुप्रसङ्गम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 वानौरजः, स्त्री, कुङ्कुम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 वानेयः, स्त्री, (वने जने भवम् । वन + टच् ।)
 कैवर्त्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥
 वान्तः, त्रि, वमनवस्तु । वमघातोः कर्मणि
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, माहित्यदर्पणे ।
 “कृतप्रवृत्तित्तन्मार्थं कविर्वान्तं समयुते ॥”)
 वान्तादः, पुं, (वान्तं असीति । अद् + अण् ।)
 कुङ्कुरः । इति त्रिकाशेषः ॥
 वान्ति, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वान्ति
 इति भाषा । यथा -
 “वान्तिरुद्धखनं हृद्दिवमनं वमपुञ्जमिः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वान्तिवृत्, पुं, (वान्तिं हरतीति । वृ + क्तिप् ।)
 लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
 इति भाषा ॥
 वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
 कः । टाप् ।) कटुकौटुकः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

वास्या, स्त्री, (वनाणां सम्बन्ध इति । वन + घन ।
 टाप् ।) वनसम्बन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वापः, पुं वपनम् । वपघातोर्घञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ४४ । १६ ।
 “काल प्रतीकञ्च सुखोदयस्य
 पङ्क्तिं फलानामिव वीजवापः ॥”
 सुखनम् । यथा, मनौ । ११ । १०६ ।
 “उपपातकसयुक्तो गीघ्रो मांसं यवान् पियेत ।
 हनवापो वसेद्दृष्टे कर्मणा तत्र संवृतः ॥”
 उच्यते अस्मिन्निति । वप + अधिकरणे घञ ।
 लोचं इति । ५।१।४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
 षोक्तितः ॥ तन्वादिर्घञं वापदृष्टादिदृष्टान्तम् ॥)
 वापकः, त्रि, वपनकारिणः । अन्तवपघातोः
 कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
 नार्थदण्डः । वैयु इति भाषा । तत्पर्याय ।
 वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वमः ४ वायदण्डः
 ५ । इति भरतः ॥
 वापि, स्त्री, (उच्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप
 + “वसिद्विपयजिरानिजघ्नोति ।” उणा० ४ ।
 १०४ । इति इच् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ॥
 वापितं, त्रि, (वप + णिच् + क्तः ।) वीजाकृतम् ।
 सुखितम् । इति मेदिनी । तं, १५० ॥ धान्य-
 विशेषे स्त्री । वाच्योया धान इति भाषा । तस्य
 गुणः ।
 “वापितं गुरु तद्वान्तं किञ्चिद्धीनमयापितम् ॥”
 इति राजवल्लभ ॥
 वापी, स्त्री, (वापि + क्तकारादिति डीष् ।)
 दीघिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उच्यते
 पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि कृतम् ।
 इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ ॥
 तस्या लज्जां यथा । नखनङ्गमानधृतो वशिष्ठः ।
 शतैव धनुभिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतै
 र्दीघिका । चतुर्भिर्दीगः । पञ्चभिस्तदाग ।
 द्रोणाद्दृष्टुणा वापी । तेन चतुर्हिंस्तु पञ्चशिंश-
 हस्तान्मनायां हादशशतहस्तान्मनायान्मन
 दीघिका । चतुर्हिंस्तु चत्वारिंशहस्तान्मनायां
 योदशशतहस्तान्मनायान्मनं द्रोण । चतु
 र्दिंस्तु त्रिंशदधिकशतहस्तान्मनायां योदश-
 सहस्रहस्तान्मनायान्मनं वापी । इति जला-
 शयोतसंगतत्वम् ॥ * तन्मननफलं यथा, -
 “यो वापीमथवा कूपं देशं वागिविवाङ्गते ।
 खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं
 समाः ॥”
 इति कल्पतरु वायुपुराणम् ॥
 तन्मनगुणा ।
 “वाप्य गुरु कटु चारं पित्तकं कषवातजित् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 तन्मननं दिङ्निधयो यथा, -
 “वापोकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम् ।
 न कुर्व्याद्दृष्टिकामस्तु अनन्तानिजनेभ्यः ॥”

आग्नेया मनसस्तापो नैर्हते — कर्मकृतम् ।
वायथा बलवित्तश्च पीयमाने जलं प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अग्निदाहं सदा कुर्व्यात् समानुपचतुष्पदाम् ॥
नैर्हते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करणफलं यथा, —

श्रुत्वा उवाच ।

“तडागोदकवापीनां जनानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पिच्छश्रेष्ठं वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्वार्थस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूताम् परमाथतनं स्मृतम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यन्तरालसाः ।
पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
जनस्य तारयते वंशं पश्य खाते जलाश्रये ।
गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शूरदत्तौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निधोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
येषां शिशिरकाले तु पानीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसन्नाभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं सप्तपाशुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनन्तु दिवानिशम् ।
तस्मान् सर्व्वात्मना वत्स तडागमिह कार-

येत् ॥

जनस्य हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः जनः कूपः सम्प्रभूतजलस्तथा ॥
यस्य स्वादुजलं कूपे पिबन्ति सतत जनाः ।
स नरो विरजो लोके देववद्वि मोदते ॥
पीत्वेवेच्छुरसं क्षीरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापैति यावत्तोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चाप्सरश्चिता दिवसानि बहुश्रुतिपि ।
ह्यितस्तोयरश्चिनी दिनमेकं न जीवति ॥
तस्माद्ददाति यो जलं पानीयं प्राणिनामिह ।
स ददाति नरः प्राणान् माभूते ज्ञान संश्रयः ॥
प्राणदानान् परं नाम नान्यद्दानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापीश्च कूपान्श्च तडागानि च कार-

येत् ॥

सदृशानि च विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
शुक्लं परनिपानन्तु यः कारयति शक्तितः ।
सन्तारयति भूयोऽपि दिगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति बह्विपुराणे तडागतृचप्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीचः, पु, (वापीं जहान्तीति । हा त्यागे + कः ।
पाने वापीजलवर्ष्नादस्य तथात्वम् ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायं, क्षी, (वायां भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
बधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीभवे,
त्रि (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“ताडागं वातकं खाडु कषायं कटुपाकि च ।

वातस्यैवाहरं वायं सन्धारं कटुपित्तलम् ॥”

वप + यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥

वामं, क्षी, (वा + “अग्निस्तु सुहुष्टृक्षीति ।”
उणा० । १ । १३६ । इति मन् ।) घनम् । इति
मेदिनी । मे २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उद्भिरणे +
“ज्वलितकसन्तोभ्यो यः ।” ३ । १ । १४० । इति
णः ।) यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अग्निस्तु सुहुष्टृक्षीति सुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तृणसुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्ण्यलटा मरुदस्य योहुः

मौर्वीव बागान् सुयुवे रिपुनान् ॥”)

प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।

“दुःखेनोपाश्रितो पात्यन्ते प्रत्यहश्च लाव्यन्ते ।

वामाः स्त्रियो विस्मृतेरुपभुञ्जानाः सुखं विगु-
यम् ॥”

यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यूयमहो विडम्बरसकः कौडक स्मरो
वर्त्तते ॥”)

सद्यः । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वद्विशिखाङ्कितं दधदधिश्चोत्रं वहन्

सम्भृत-

क्रीडत् कुण्डलिजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छ-
कण्ठच्छविः ।

वस्यो विभदहीनकक्षकचित्तं बह्नाङ्गनाहस्य वी
भागः पुङ्गवलक्षणांस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीत ।

“न पिवेत्त च भुञ्जीत द्विजः सत्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूरेण्यवर्जितं पिवेत् ॥”

इति व्याङ्गिकतत्त्वम् ॥

अपि च ;

“न वामहस्तेनोहृत्य पिवेद्भृशेण वा जलम् ।
नीचरेऽदुपसृष्टं नापसुरेतः ससुतस्तेजः ॥”
इति कौर्मि १५ अध्यायः ॥

“वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमद्यादिभुक्तये ।
ज्ञतो मया मोहनाय चास्वाकादिप्रवर्तकः ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

(वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।

“अभिन्नो नर्थे वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।

वामं गृह्णति नय ।”

“वामं वननीयम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
वननीयं याचनीयं वसु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञातयः ॥)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

“प्रजापतेस्ते ऋषुरस्य वामनं

निर्यापितो यज्ञमहोतसवः किल ।

वयश्च तत्राभिसराम वाम । ते

यदार्थितामी विबुधा ब्रजन्ति ॥”)

कामदेवः । प्रयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संयामजित् वृहत्सेनः शूरप्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)

वामदक् [शु]. क्षी, (वामा मनोहरा दक् इति-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।

“आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः ।

एकेन जम्बना क्षीणो भरतस्य त्रिजम्बभिः ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
वम + जिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तद्परिटाक्षतस्त्वशास्वात्मयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतय
ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”) इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१

“योमपश्चिमकलास्थितेन्द्र वा

पद्मशेषमिव धर्मपल्लवम् ।

राशि । तत्कुलमभूत् क्षयातुरे

वामनाक्षिरिव हीपभाजनम् ॥”

यथाच तत्रैव । १ । ३ ।

“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥”

अङ्कटवृक्षः । हरिः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोचः शुचिरर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७०

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वमेदः । यथा, अश्ववेद्यके । ३ । १५३ ।

“एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वालिनं विन्वाहामनं वामनाकृतिम् ॥”

दनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“अयोसुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥”
भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६

“कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरकस्तथा ।
नागस्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥”

गण्डवप्रीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते
५ । १०१ । १० ।

“पद्मजिह्वान्द्रुम्भो वेनतियोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा ॥”

हरियगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे
२५३ । ६ ।

“गार्गः पृथुस्तथैवाग्र्यो ज्ञान्यो वामन एव च ॥

वामनः

क्रीचद्वीपस्यपर्वतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७-१८ ।

“क्रीचद्वीपे महाराज । क्रीचो नाम महा-
गिरिः ।

क्रीचात्परो वामनको वामनाद्व्यकारकः ।
अन्वकारात्परो राजन् । मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात्परतो राजन् । गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः ॥”

तोरुधमेदः । यथा, महाभारते । १। ८। १२२२ ।
“तत्तस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्यतमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वायथं षट् प्रतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यानः सहस्राणि तु ग्रौनक ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यच्च विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिवन्वानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यश्रंसी जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मेतरः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् संक्राञ्च समरुह-
यान् ।

त्रिलोकान् स्वयमे स्थाप्य राज्यं चक्र महाबलः ॥
इन्द्राद्विदशास्तस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ।
भृतराज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहृतः ॥
कश्यपो भार्गव्या साह्रं तपस्तेपे हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पथोन्नतसमन्वितः ॥
अश्वयामास देवेशं पद्मनाभ जनाह्वनम् ।
ततो वर्षसहस्राणि तेन सपूजितो हरिः ॥
तथैवाविरभूत्तस्य देव्या महः सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षानभेरचेतसा ॥
पद्मना सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
नञ्जात्मन् सर्वदेवेश । खटिसंहारकारकः ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सत्यक् स्तयमानो महर्षिणा ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनाह्वनः ॥
धनुशोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ । त्वया भक्त्या समञ्जितः ।
वर इत्यौष्व भद्रं तं करोमि तत्र वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भार्गव्या सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशां हितम् ॥
कुर्वन् बलिना देव त्रैलोक्य निर्णितं बलात् ।
इन्द्रस्यावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलिं निर्णित्य मायया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि शक्राय शाश्वतम् ॥
इत्युक्तोऽन विप्रेण तथैवाह जनाह्वनः ।
स स्तूयमानस्त्रिदशैस्त्रैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरं काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापदे भगवान् भूतभावनः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“अथ वर्षसहस्रान्ते सञ्जलोकमहेश्वरम् ।

वामनः

अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमद्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्वैर्दुसहश्रदुत्तम् ।
सुन्दरं पुष्करीकाञ्च अतिखल्वन्तरं हरिम् ॥
षट्षेणधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदण्डादिचिह्नाङ्कितमौश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः साह्रं नमस्कृत्क्रीचोत्तमः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्तव्यं मया वाद्य तद्भवतीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तस्युः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले बलेयज्ञं वर्णते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिव लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेषो समासोर्नष्टविभिः साह्रं मद्यथै ॥
अभ्यागत वटुं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासनं ।
प्रथिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि जतल्लयोऽस्मि सफलं जीवित मम ।
त्वामर्षयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽस्मि यदर्थं त्वं मासुहृश्य दिजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि त शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तनुवाच महोपनिम् ।
प्रदद्य राजेन्द्र ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अग्निकुण्डस्य पृथिवी देहि देत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं महो संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महो राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपति ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महोपाल प्रयच्छ ज्ञेयं मम ।
एतदल्पमहो दातुं मा विशङ्क महोपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्त मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टयदनस्तथैवाह महोपनि ।
तस्मै महोप्रदानन्तु कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजान तदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अन्नवीडाक्य मा राजन् दायतां महो ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो नृप ॥
वक्षयित्वा महो सर्वां ततः प्राप्नुमिहागतः ।
तस्मात्तद्वै न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मम भूपते ।।
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह धेय्यतः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्वं कृतं मया ।
अथ धन्योऽस्मिहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्मार्पयामि राज्यं हि जीवितञ्च महत्तमम् ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रीन् लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं वाग्निपूर्व विधानतः ॥
परिणीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणां वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहृष्टं खल्वन्तरात्मना ॥
धन्योऽस्मि तदुत्तरोऽस्मि तव दत्त्वा महो द्विज ।

वामनः

यद्येहं तव विप्रेन्द्र तद्यद्वाह महोमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सकावनमहोधराम् ॥
ससागराञ्च सङ्घीषां सदेवास्तुरमातुषाम् ॥
पादेनैकेन पृथवो विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति शाश्वतम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमाचरस्य महो जसः ।
सम्मातुमपि देवानाश्च षोडशाश्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् जज्ञानः शक्ररस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वामाक्रभ्य गिरिजे शुभम् ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतथीजनमायतम् ।
दिव्यं चक्षुर्ददौ तस्मै दैत्यराजं सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनाह्वन ।
तद्विष्णुरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहृष्टमत्तल लभे सागन्दासुपरिप्लुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिर्वच ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽन्तरात्मना ।
धन्योऽस्मि जतल्लयोऽस्मि त्वी दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममैवेतत् एषाण मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्दन्तौ पदमजयम् ॥
ऊर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमद्युतम् ।
सन्तुज्जग्रहोपेतं सर्वदेवसमागतम् ॥
पादेनापरिपूर्णाभृदद्युतः स शुभानने ।
ततः पितृभर्तुं दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हृद्यसंभ्रमं ततः ।
धन्योऽस्मीति वदन् प्रक्षाल्य हृद्योत्वा स्वं कम-
लानुम् ॥

भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा ।
अन्यथमभवत्तार्थं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तोर्धं मेरुशिखरं प्रापतद्भ्रमल जलम् ।
जगतः पावनार्थाय चतुर्दिशु प्रवाहितम् ॥
सोता क्षालकनन्दा च वदन्तुभद्रा यथाक्रमान् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यात गङ्गाजम्बु क्षनुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्देत्यपते प्रभुः ।
रमानल श्रुतं लोक प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाञ्च नागानां धादसास्यतेः ।
राजानश्च बलिश्चक्रे यावदाहृतसन्नयम ॥
प्रतिशक्त्य बलेर्लोकान् वटुवेषेण देव्यहा ।
महन्नाय ददौ प्रोत्था काश्यपिस्त्रिगुणव्ययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा कश्यपश्च महो जसः ।
तुष्टुवु स्तुतिभिर्दियोः पूजयामासुरथ्यतम् ॥
सन्निपद्य तन्महद्वृष तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूष्यमानस्त्रिदशेश्वरन्तर्धानं ययौ हरिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥ ॥
तदवतारप्रकाशान्तः यथा,—

नारद उवाच ।

“साप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं वपुः ।
कश्चित् जगतस्वामी बलेर्बन्धनमौश्वरः ॥
तत कथं पुन्यकालेऽपि विभुर्मासोऽतिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धन विष्णुः कृतवांस्तस्य म वद ॥
पुलस्त्य उवाच ।

श्रूयतां कथयिष्यामि योऽर्थं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सन्भूय यश्च वक्ष्यतवानसौ ॥

वामनः

आसीत् धुन्सुरिति श्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
 दनुगभेससद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अयथात्वं सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ॥
 तदरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्जगाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 भुन्सुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चचार मन्दरगिरौ देवं धुन्सुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽमरान् ब्रह्ममहोनिवासिनः
 श्रुत्वा च धुन्सुर्दिताशुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमग्रस्य
 सदी विजितुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुन्सुवाक्त्वन् निश्रम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपाल ।
 गतिर्यथा याम पितामहाजिरं
 सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रेभ्यश्च्युजनास्थे-
 ल्लोकौ महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दह्यन्ति देवाः सहसंक्षितेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्सुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमाश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
 कथं तत्र सहस्राक्षः संप्राप्तः सह देवतेः ॥
 ते धुन्सुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्राचुर्वचोऽधिपम् ।
 कर्म तत्र वयं विज्ञाः शुकलहस्तप्रसंग्यम् ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा धुन्सुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुक किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतिः ॥
 ततोऽसौ कथयामास देवाचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा वृत्ररिपोः किञ्च ॥
 शक्रः शतसु पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 देव्यन्द्र । वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तदाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शुकस्य वीर्यवान् ।
 यद्युं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
 आमन्त्राहासुरगुरुं दानवांश्चाप्यनुत्तमान् ।
 प्रोवाच यद्युं ह्ये यज्ञैरश्वमेधैः सद्क्षिणोः ॥
 आहुयन्ताश्च निधयश्चाप्याप्यन्ताश्च गुह्यकाः ।
 प्रयाभो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनो ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्वसिद्धिकरी शिवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरागिवचनं निगम्यासुरयाजकः ।
 वाह्मिन्व्रवीहृष्टो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुन्सुर्देवकायाः प्राचानं पापनाशन ।
 भार्गवैर्नृण्य शुकण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽग्निधमेन महौ सशैला
 याम्ना दिशः खं विदिशश्च पूर्णाः ।
 तनाग्रगन्धेन दिवस्पृशेन
 मरुद्वौ ब्रह्मलोकं महर्षे ॥

वामनः

तं गन्धमाघाय सुरा विवक्षा
 जानन् धुन्सुं हयमेघदीक्षितम् ।
 ततः शरययं शरणं जनार्दनं
 जग्म सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश । चराचरपरायण ॥
 विद्महिः अयनां विष्णो सुराखामाप्तिनाशन ॥
 धुन्सुर्नाम्ना सुरपतिबलवान् बलवृंहितः ।
 शुकस्य मतमास्याय सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोढमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मात्कालहीनन् चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसं भवामो येन निवृत्ताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विष्टय्य देवताः सर्वां ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वचनय मतिचक्रं स धुन्सुरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निराकम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
 चणाम्बलंस्तथोम्बल्यन्मुक्तकेशो यदृच्छया ।
 इष्टोऽथ देवपतिना देवेभ्यश्चान्योः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमदन्त समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च कृत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानसुहृत् मर्त्तं त वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्तं पप्रच्छुः मन्त्र एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसौ ह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो सुहृर्महः ।
 प्राह धुन्सुपुरोगांस्तान् अयनामत्र कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रजं सुदुःखितम् ॥
 तस्य च्युष्टो मम भ्राता कनीयानवरस्वहम् ।
 नञ्जमाल इति श्यातो च्युष्टो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्र इति भासोऽतिकौतुकात् ।
 ततः कालेन महता आवथोः स पिता मृतः ॥
 तस्यौहृदेहिकं कृत्वा गृहमावां समागतौ ।
 ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो गृहं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुलवामनसञ्जानां क्षीवानां श्वित्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथान्शानां धनभागो न विद्यते ॥
 एवमुक्त्तो मया सोऽथ किमर्थं पैत्रकाद्गृहम् ।
 धनाहंभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्क्षिप्यान्निपन्नयामस्यां मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निरगयास्तु मग्ने च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सराख्यस्तु पुष्पाभिरिह चोद्भूतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सर्वे हा वान्यवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भागं वा द्विजमत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा देवपतिर्वचः ।

वामन

प्राह द्विज दहामीति वाचदिच्छसि वै धनम् ॥
 तदाक्यं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राहासुरपतिं धुन्सुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेणापि हि भावा द्वियते यस्य मन्दः ।
 तस्याक्षमस्य यद्दत्तं किमन्यो न हि गिष्यति ॥
 मम प्रमाणमाजोक्त्य मामकश्च क्रमत्रयम् ।
 संप्रयच्छस्व देवेभ्यः नाधिकं रक्षितुं चमः ॥

इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य देवाधिपतिः सफलिकः ।
 प्रादाद्विजेभ्यश्च पदत्रयं तदा
 यदा स नान्यत् लभ्यते च किञ्चन ॥
 क्रमत्रये तोयमयेस्य दत्तं
 महासुरेभ्यश्च विभुर्ग्रन्थी ।
 चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिर्जाश्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षोन् प्रथमक्रमेण ।
 महौ महौषेः सहितां सहार्षावां
 चचार रत्नाकरपत्तनेर्थात्मा ॥
 भुव सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्कच्छौरभिमखितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जमाम वेगान्
 क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरितं
 तदातिकोपाद्दनुपुङ्गवस्य ।
 पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेण ॥

पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारदः ।
 त्रिंशद्भ्योजनसाहस्री भूमभृता घटौकता ॥
 ततो देवं समुत्पात्य तस्या प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षसिक्ताभिष्टृष्टा तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रैलोक्यमवापुर्निरुपदवाः ॥
 भगवानपि देवेभ्यः प्रक्षिप्य सिकताणां वै ।
 कालिन्यां रूपमाघाय तत्रैवान्तरधीयत ॥”

इति वामने ७५ अध्यायः ॥

वामनः, त्रि, (वामयतीति) वम + णिच् + लुट् ।
 अतिच्छुद्रः । तत्पठ्यायः । न्यङ् २ नीचः ।
 खल्वः ३ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः ॥ अगुचः ।
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधं ।
 २२ । ५७ ।

“विधुस्तुषारसुंदिगानि कर्त्त
 कर्षा विनिर्ममाति तदन्तभिन्नः ।
 च्योत्क्षीनं चैत तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनव्रतं, क्षी, (वामनदेवताकं व्रतम् ।) अथवा
 दादशौकस्यो वामनदेवस्य व्रतविषयः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुभुज्जाप्य पश्चान्नियममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेद्गुरोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियमसम्बन्धः ।
 “एकादश्यां निराहारः, श्रुत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्ये श्रीवामनानन्त शरकागतवत्सल ॥ इति ॥
“इकादश्यां रजन्वांवा द्वादश्यां वाचयेत्
प्रभुम् ।

स्वर्गकल्पमये पात्रे ताश्वर्षशमयेऽपि वा ॥
कुण्डिकां स्थापयेत् प्रार्थयेत् कृत्रिकापादुकास्तथा ।
शुभाच्च वैश्वीं यद्विभक्तस्य पवित्रकम् ॥
पुष्यैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्चयेद्दरिम् ।
नानाविधेषु नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गोक्षोदनेः ॥
जागरं निशि कुर्वीत गीतवादिजनर्षभैः ।
श्वभाराध्यं देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्ष्यं प्रदातव्यं पश्चाद्द्वयं प्रपूजयेत् ।
नारिकेलैश्च शुभैश्च दद्यादर्घ्यं पूज्यवत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तश्चमुवनाय च ।
यद्वासाध्यं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्घ्यं नमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहश्च नरसिंहश्च वामनम् ।
राम रामश्च कृष्णश्च क्रमात् दौ बुद्धकस्किनौ ॥
प्राद्योष्णानुनोगुंक्षीं नाभ्यासरसि कथयोः ।
भुजयोर्मैर्द्धिं सर्व्वाङ्गवर्च्येदायुधानि च ॥
महापूर्वां ततः कृत्वा गोमर्षीं काञ्चनादिकम् ।
शुक्लाचाभ्यांय दातव्यं ब्राह्मण्यैश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मण्यश्चापि मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बृहिस्रो दाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राह्यो तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनस्तारको ह्याभ्यां तनन्दं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एव कृत्वा विधानेन भोजनं पृथदाण्यकम् ।
पुत्रे दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
यद्दामनपुराणे च यद्भविष्योत्तरं ब्रह्मम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रखितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“यद्दोषो नयमं प्रातर्गत्वा नद्योश्च सङ्गमे ।
सोवर्णं वामनं कृत्वा सर्व्वर्णभाषकेण वा ॥
यथाशक्त्याच वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतेषु पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः प्रादौ कटिं दामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेत्सगतां पत्न्युदरं विश्वधारिणी ।
हृदय योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
सुखश्च पङ्कजाचाय शिरः सर्वात्मने नमः ।
इत्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
दद्यात् सुश्रद्धया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फलेः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसञ्जक ।
अर्घाचसङ्घं कृत्वा प्रेतभोजप्रदो भव ॥”
इत्यथमन्त्रः ॥

“कृत्रोपानहमोदानं दद्याद्दत्त कमण्डलुम् ।
विशेषेण द्विजाग्राय वामनः प्रीयतामिति ॥
दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्वा च दानानि दिवाद्योऽथः प्रदापयेत् ।
कुर्यात्प्रागरकं राज्ञी गीतशास्त्रसमन्वितम् ॥
अह्वया परया युक्तो निशामनिमिषेक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्दिपान् द्वादश्यां पारकं ततः ।
कुर्यात् स्वयं अह्वयात्तन सर्व्वं सफलतां वनेत् ॥”
तन्माहात्म्याच्च तन्नेप ।

“एव कृते तु काष्ठेयं व्रतैस्सिन्धु विजयादिने ।
न दर्शनतरं किञ्चिद्विह लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य ब्रह्मस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्भरोत्तमः ।
वशीह्वारकरो मुक्तिं याति पैत्राण्ड्यादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाङ्गनमुलाश्च न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत्र पुण्यां तस्मिन्बोधमे ।
चतुर्थ्यां गानि राजेन्द्र सप्तमप्रतिपदाया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन क्रौडितं कालमलयम् ।
दहागत्वा भवेदाजा प्रतिपन्नभयङ्करः ॥
हृदयश्चरययानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पत्तो दीर्घायुर्नरुणो भवत ॥
पुत्रपौत्रैः पारिततो जिवन्त श्ररदां प्रातम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिलामे १५ विलासः ॥
वामनेचं, कौ, (वर्णन्यासे वामं नेचं सूर्यं येन ।
दीर्घकारः । यथा,-

“इच्छिस्त्रिंशन्महाभावा लोलाक्षी वामलोच-
नम् ॥”
इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।
“इंशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसद्दामनेचंश्च
युक्तो
बीजकं दन्डमन्दिगलिनचकुरे कालिके ये
जपन्ति ।”

इति तन्त्रसारे महाकालविरचिते श्यामा
स्तोत्रम् ॥ (वामचन्द्रश्च)

वामनरः पु. (वाम यथा तथा लुनाताति । लृ +
वाह्लकात् रक ।) वल्गोक. । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २० । १९ ।
“जटाटवीकोटरान्त, कृतनोडाखण्डाश्च य ।
प्रहृष्टवामनराज्ञाः स्नायुनहास्त्रिसन्ध्याः ॥”)
वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचन यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । २ । १५९ ।

“नामिस्तृपति काष्ठानां नापगानां मञ्जोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुसां वामलोचना ॥”

वामवेधशुद्धि, स्त्री, (वामे प्रतिकृतं यो वेध-
स्तद्विधये शुद्धिर्विशोधनम् । यद्वा, वामेन विप-
रीतन वेधेन शुद्धिः ।) स्वराष्ट्रपत्न्या द्वादश-
चतुर्थनयमशुद्धीं विशुद्धीर्थाप चन्द्र, यदि शुक्र-
शनिजुज्ज्वोवाक्येयुक्तेहान् सप्तमशुद्धे तिष्ठति
तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यदि तु सितशनिजुज्ज्वोवाक्येयुक्तेहान् दशम-
पञ्चमाशुद्धये तिष्ठति तदा नराणां स्वराष्ट्र-

पत्न्या वचासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयशुद्धीर्थापि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । अथा,—

“सितशनिजुज्ज्वोवाक्येयुक्ते दशमपञ्चम-
शुद्धयेऽष्टमपञ्चमस्योऽपीष्टदाता तथेवाम् ।
खसुतनिधनगणेशेऽन्यत्पुत्रार्थमोऽपि
प्रचुरमुभयतः स्याद्द्वामवेधेन शुद्धिः ॥”
वामवेधश्च दानवन्तीति एवमन्तीति वल्गुमात्र-
वचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् ॥ ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
“लाभविक्रमखण्डशुद्धि स्थितः
श्रीभोजी निगदितो देवाकरः ।
वेचरेः सुगतपोजलान्धमो-
र्षीर्किमियेदं न विध्यते तदा ॥
दानजन्तारिपुलाभश्चित्रग-

चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।
स्नात्स्नानान्धतिसन्धुधम्भेर्गो-
विध्यते न विवृणोतेऽपि यः ॥
विक्रमाथ रिपुग शुभः कुजः
स्यात्तदाम्बुसुतधम्भेर्गोः खगैः ।
चेभ विह इतस्तदुत्सो

किन्तु धम्भेऽपि न विध्यते ॥
स्नात्स्नानान्धतिसुतधम्भेर्गोः शुभो
शुक्लदा न खण्ड विधाये यदा ।
आत्मजन्तवकादाग्नेधन-
प्राप्तयगे विविभृभर्गश्चरेः ॥
स्वायधम्भेत्तनयदुर्नस्थतो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुकरस्तुखजलभिर्गोयदा
विध्यते गगनत्तारिभर्गश्च ॥
आसुताष्टमनपोयथायगो
विह आस्य किटशीभनः स्तूतः ।
नेधनास्ततनुकस्मधर्मधी-
लाभवेरिसपुजस्यवेचरेः ॥”

इति श्रौतिसंस्तवम् ॥
व मा स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । यमः । व्यन्ता
दित्वात् अण । टाप । यद्वा, वमति प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वामं कामोऽस्त्वस्या
इति अर्थो आदिशोऽपि इत्यपि ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।
“अप्यति कामपि च्छति कामपि कामाप
रमयति वामाम ।
पश्यति सस्मितचारुपरामपराभङ्गकानि
वामाम् ॥”)
दुर्गा । यथा,—
“वाम विकटरूपम् विपरीतम् गीतये ।
वामेन मुखदा देवो वामा तन मता बुधे ॥”
इति दशोपमासो १५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“बालान् बाल्यादानि गयमायाभ्यामपि पूजयेत् ।
यमशानभरवी देवो मुन्यतारा तथेव च ॥
उच्छिष्टभरवी चखी नारी निपुरभरवाम् ।

वामाचा

गनास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥
मन्त्रं च पितृदेवादी यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्पश्चात् दक्षिणयस्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूर्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्णिता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कूर्पूरं मध्यमान्यस्तरपरिरहितं सन्ध
वामाक्षियुक्तं
बीजन्ते मातरेतत्रिपुरहरवधु त्रिःकृतं ये
जपन्ति ॥”

इत्यादिकूर्पूराख्योक्तम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्या ।
यच् । डीय् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥
वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो
वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“पञ्चतन्त्रं खपुष्यं पूजयेत् कुलयोषितम् ।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—

“खधर्मरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २४ अध्यायः ॥

तत्प्रशंसा यथा,—

“चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्याश्च आचारा दिक्षे वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”
इति नित्यातन्त्रम् ॥

“सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वेद्यां महत् ।
वेद्यावाद्दुत्तमं श्रेवं श्रेवाह्निगुत्तमम् ॥

दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥”

इति कुलार्थवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ ॥

तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्माणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो मदां महादेये कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मदां मांसं न भक्ष-
येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचण्डामगौ ।

“यत्रासवमवश्यं ब्राह्मण्यं विशेषतः ।
तत्र गुडाद्रकं दद्यात् ताम्ने वा विष्टजेन्मधु ॥
देशास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
एतद्व्यक्तं सूद्रस्य नान्येषाम् कदाचन ॥

वैश्वस्य मात्तिकं शुद्धं चन्द्रियस्य तु साव्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विष्टजेन्मधु ।
नारिकेलोदकं कांस्ये सर्वेषां द्रव्यप्रोधनम् ॥”

चन्द्रियवैश्वस्योस्तु गौडो माक्षी च दातया तत्र
तयोरधिकारात् तदभावे अगुणकल्पविधानम् ।
तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाप्यश्च
वाहुजः ।

वामाचा

वैश्वस्य मात्तिकं द्रव्यं सूद्रः पेट्यादिकं पुनः ॥”

तेन सूद्रस्य नानुकल्पः ॥ ॥ ॥ कुलार्थवे ।

“जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मैरेयमैश्वरम् ।
पौष्यं तरुभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
मादकं घर्मसंभेदान् वर्ष्माधीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।
तद्दाने पातकाभावो दिव्यभावविधयं वा ॥ ॥ ॥

माकन्दफलजं रम्यं द्रव्यं संघं द्विजातिभिः ।
अमादकत्वाद्देवेशे ऐश्वर्यं संघते बुधैः ॥”

एतेन चन्द्रियादिभिरमादकं द्रव्यं संघं मादकस्य
पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-
घनम् ।

शक्ते दत्त्वा ततः श्रेष्ठं गुरवे तन्नवेदयेत् ।
तदनुज्ञां नृद्धिं कृत्वा शेषमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन चन्द्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।
न पाने । यत् ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतित्वा च महीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विदति ॥”

वत्स चयुर्धात्रमिपरम् ॥ ॥ ॥ तद्व्यकरणे
जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिरायां मेयुने च जातिचिन्तां न कार-
येत् ॥”

एतेषां प्रोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“संप्रोधनमनाचर्यं स्त्रीषु मर्त्या यु साधकः ।
आचार्यं सिद्धिहातिः स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ॥”

मदोद्यु सुखारुक्त्वेषु ॥ ॥ ॥ तथा कुलपूजाया-
मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य सुखं तस्य नश्यति ॥” ॥ ॥

अथ मांसादिप्रोधनम् ।

“मांसं त्रिविधं त्रयं जलवैचरभूचरम् ।
मांसं त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रोतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥

प्रवीणं कण्टकेहीनं तेषां वस्त्रलेप्युत्तमम् ।
द्वैयाः प्रोतिकारश्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।
शुद्धाणि तानि सर्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसच ।

“गोमेघान्बुलुनापोत्यगोधाजोदृष्टगोदृभवम् ।
महामांसाद्यकं प्रोक्तं देवताप्रोतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अगुणकल्पः । समयाचारे ।

“सव्यार्द्रकपिण्याकतिलगोधूममाद्यकम् ।
तपुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” ॥ ॥

सुम्ना तु द्विविधा । कुलार्थवे ।

“क्षीरं मन्त्राकारं चरुपद्मनिभं शुभम् ।
चारु पद्मनोहारि शर्कराद्यैश्च पूरितम् ।
पूजाकाले देवताया सुद्रेषा परिकीर्णिता ॥”

यामले ।

“भृष्टधान्यादिकं यावत् चर्त्तनीयं प्रकल्पयेत् ।

वामोरुः

तेषां वंशा कृता सुम्ना महामोदप्रदायिनी ॥”

तेषां प्रोधनस्य स्वतन्त्रतन्त्रे । ॐ प्रतियुक्-
रित्यादि मांसम् । त्र्यम्बकमित्यादि मीनम् ।
तद्विष्णोरित्यादि सुम्नाम् ॥ ॥ ॥ अथ शक्ति-
प्रोधनम् । तत्र भावचण्डामगौ ।

“अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहातिः प्रजायते ।
तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्पगमनं यदि ।
स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरम् ॥”

श्रीक्रमे । संप्रोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।

“अभिकेकाङ्घ्र्येच्छुद्धिर्मन्त्रस्योच्चारविन्दुभिः ।
बलाद्वा यत्नतो वापि अभिकेकं समाचरेत् ॥”

अभिकेमन्त्रस्तु ।

“आदौ वाणीं ससुच्चार्यं त्रिपुरायै ससुहरेत् ।
नमःशब्दं ससुच्चार्यं दमां शक्तिं ततो वदेत् ॥

पवित्रीकुर शब्दानो मम चिह्नं कुर प्रिये ।
वङ्गजायां ससुच्चार्यं शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वरि ।
तस्याः कर्णभेदसुहृदा मायावीजं ससुहरेत् ॥”

इति शक्तिप्रोधनम् ॥ ॥ ॥

ततः प्रोधितद्रव्यमर्थं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्थ-
विधौ ।

“पुष्पप्रोधितद्रव्यं गुप्तेनेव च क्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।

“आदादयमर्थपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुक्तसुमं तथा ।
अर्थं दत्त्वा महेशानि सञ्जसिद्धीश्वरो भवेत् ॥

सुरया चाद्यदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।
महायोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितेष्णैः ॥”

भैरवतन्त्रे ।

“पञ्चमात्सु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।
केवलेः पञ्चमेर्षमपि सिद्धो भवति साधकः ॥”

तेन पञ्चमकारण पूजा कर्तव्या । इति तन्त्र-
सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडयित्वा । इति शब्दचन्द्रिका ।

वामिका, स्त्री, (वामा + म्कार्यं कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—

“बह्वस्तु चण्डिका देया वामिका नृत्तयः
स्मृताः ।

लक्ष्म्यास्तु वामिका नृत्तयुक्ता दहनभैरवी ॥
नाभिदाहं पुरयाममन्दिरैश्च करोत्यलम् ।
अपूजिता महालक्ष्मीर्दहत्यां तास्तु पूजयेत् ॥
वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका नृत्तदीरिता ।
तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु सा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामिकः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।
वामः । इति मेदिनी । लं, १३१ ॥

वामी, स्त्री, शृगाली । बह्ववा । (यथा, रघौ ।
५ । ३२ ।

“अथोद्भवामीशतवाहिन्यां
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ॥”

रासमी । करमी । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

वामोरुः, स्त्री, वामौ सुन्दरौ कुरु यस्याः ।
“संहितशफलक्षयवामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ॥

वायसः

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुप्रबोध-
चाकरणम् ॥ (यथा, माघे । ८ । २४ ।
“त्रस्यन्ती चण्डप्रदरीविघडितोक्त-
वामोक्तैरतिप्रथमाप विभ्रमस्य ।
सुस्थानि प्रसभमद्यो विनापि हेतो-
र्लाभाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः ॥”)
वायकः, पु, (वयतीति । वे + णुल ।) समूहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्वायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।
“यच्च ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गु सुखैः परिवयन्ति ॥”)
वायदण्डः, पु, (वायस्य दण्डः । यथा, वायस्यनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)
वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वायन, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रहेणकम् ३ । इति विक्राण्ड-
शेषः ॥
वायवी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु + अण ।
डोप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
(कार्त्तिकेयस्यानुचरमाह गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
“वायव्यश्चाथ कौमार्यो प्राक्प्राञ्च भरतर्षभ ।।
त्रैण्यश्च तथा सौर्यो वाराण्यश्च महावलाः ॥”)
वायव्य, त्रि, (वायुर्देवतास्यति । वायु + “वायुत्तु-
पिचुषसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यतः ।)
वायसम्बन्धिदिगादि । यथा । विष्णुसुप्तपुरुषस्य
गवाक्षनत्वे ।
“वायव्यस्यं नैर्कृतस्यं न गृह्णीयान् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।
“तस्माद्यज्ञान् सर्व्वद्वृतः सम्भूतं एषदाय्यम् ।
पशून्तास्त्रक्ष वायव्यानारग्यान् गामाश्च ये ॥”
“वायव्यान् वायुदेवताकान् ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ ॥ स्त्री, घटशानाधिकृतविश्रान्ति-
महमशोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
दवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
“अयुत वामनास्त्रश्च वायव्य घटशानानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सद्यज्ञानि तु शानिक ॥”
अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
“आग्नेयनास्त्रजडं वारुणनास्त्रजत् पथ ।
वायव्यनास्त्रजद्वायुं पार्जन्यनास्त्रजद्वनान् ॥”)
वायसः, पु, (वयस इति । वय गतो । “वयश्च ।”
उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच् णितः ।)
अयुर्वृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
सं, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।
“अथप्रकृक्काकीलभासगोमायुवायसाः ।
अथपुंलक्ष्मीवौराणां हतानां मांसशोणितैः ॥”)
अस्योत्पत्तिर्षथा,—
“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवती महा-
बली ।
सम्पानिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसतमौ ।

वायसा

सम्पानिर्जनयन् गृधान् काकाः एता जटायुवः ॥”
इति बृहत्पुराणे वाराण्यप्रादुर्भावः ॥ ७ ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लज्जयेन सह भ्रात्रा भाग्यया सीतया सह ।
शाकम्बलफलाहारो विचचार महावने ॥
एकदा लज्जयन्ते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटं वने देशे वेदत्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुकृतेषु ततः काको दगात्तवान् ।
साताभिसुखमभ्येत्य विददार स्तनाम्बरम् ।
विदायं शुकमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रह्वो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनाम्बरम् ।
श्रीकाविष्टान् सीतां तामवाच कमललज्ज ।
किमिदं स्तनाम्बरं भद्रं तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्षारं विनयान्विता ॥
पश्य राजेन्द्र शुकस्य वायस दृष्टमिदम् ।
येनेतच्च कृतं कर्मे सुमे स्वयि महाभते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत ।
रेणिकास्त्रं समादाय प्रजास्त्रेणामिमलितम् ॥
काकमुद्दिश्य चित्त्रेण भोऽवधावद्भयान्वितः ॥
स त्विन्द्रस्य मुनी राजान् इन्द्रलोकं विवश ह ।
रामास्त्रं प्रच्वलं शोष तस्यानुप्राविश वे ॥
विदितार्थश्च देवेन्द्रो देः सर्वः समन्वितः ।
निक्रामयत्ते तं दष्टं राधवस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सस्यदेवेस्तु देवर्षीकाङ्क्षितः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामस्य राजानं शरणं गतः ॥
चाह राम महावाची अज्ञानादपकार-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह राम कमललोचनः ॥
अभोधाय ममास्त्राय अग्निं एकं प्रयच्छ मे ।
ततो भोवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नभमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रश्च नभमेकम् अस्माकृत्य शर्मै यथौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनक्षता ।
चक्षुषेकेन पश्यान्त हेतुमानन् पार्थिव ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धान्, त्रि । यथा, महाभारते ।
१० । ८२ । ७—८ ।
“स काकं पद्भरे बद्धा विषयं क्रैमदशिनः ।
सर्वे पथं चरदयुक्तः प्रशशार्थो पुनः पुनः ॥
अध्वक्ष वायसो विद्या शसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतश्च यच्च सप्रति वर्णत ॥”)
वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद्य
+ कर्मणि ल्युट् + डोप् ।) महाय्योतिष्मती ।
काकतुर्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारानि, पु, (वायसस्य अरानिः ।) पक्षकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाका, स्त्री, (वायसस्य आका नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायमी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्रप्रियत्वात् ।
वायस + अण । डोप् ।) काकोडुम्बिका ।
काकमाची । इति मेदिनी । सं, ३८ ॥ महा-
य्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुर्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वायसेत्तुः, पु, (वायसानामिन्स्त्रिय प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे ङ् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥
वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलच्छयतीति ।
ओलङि उतस्तेपे + “अनेष्वपि ह्रश्यते ।” इति
ङः । शकन्वाहित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥
वायुः, पु, (वातीति । वा गतिगन्धयोः + “जया-
प्राजिमस्विद्साध्याभ्य उण् ॥” उणा० १ । १ ।
इति उण् । “अतो यक्चिण्कतोः ॥” ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाप्रपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविपरणं
यथा । वायवः प्राणापानवायोदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रम्यानवर्णाः ।
अपानो नाम अवाग्मनवान् पायादिमान-
वर्णाः । वायो नाम विश्वग्मनवानखिलशरीर-
वर्णाः । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वमनवान् न
क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यागताश्रित-
पीतास्तादिसमीकरणाकरः । समीकरणात् परि-
पाककरणं रभकप्रशुक्रपुरीषादिकरणम् ।
केचित्तु नागकुम्भेकरदेवदत्तधनञ्जयाद्याः
पश्चान् वायवः समीप्याह । नक्ष नागः
उद्गिरणकरः । कुम्भः निर्मूलनादिकरः ।
लकरः क्षीपकरः । देवदत्तः जम्भणकरः ।
धनञ्जयः पापणकरः । एतेषां प्राणादिविभक्त-
भासात् प्राणादयः पञ्चेति ॥ केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरीशोऽशुभो
भिलितभ्य उतपद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मन्दिशमहितं सत् प्राणमयकोषो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽशकाम्यत्वम् । एतद्यु-
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कण्ठ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः ॥ तत्पर्यायः । अमनः ३ अशुभः
३ मातरिन्वा ४ महागति ५ एतदन्वः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अग्निः ९ अप्राण १०
समीरः ११ मादतः १२ मरुत १३ अगत्याणः
१४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगत्याणः २१ खन्धामः २२ वाहः
२३ धृतिध्वजः २४ फणिप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्वकल्पनः २९
अक्षतिः ३० कल्पलक्ष्मा ३१ प्रभोनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासः ३५ सुखाशः ३६ ऋगवाहनः ३७ सारः

वायुः

३८ चक्षुः, ३९ विहगः, ४० प्रकम्पनः, ४१ नभः-
स्वरः, ४२ निम्बासकः, ४३ स्तनूनः, ४४ पृथ्वी-
पतिः, इति जटाधरः ॥ * ॥ स च सृष्टि-
काले आकाशाज्जातः । यथा । तस्माद्वा
गतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
हायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ ऊन-
पश्चादशहायुरदितः पुत्राः । त सर्वे अप्रजाः ।
इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्ब्रह्मदेन
दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म बहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । आनः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उत्तारे नाग इ आस्थान, कूर्म उ उन्मीलनं
सूतः ।

क्रकरः ८ चुल्करो ज्यो देवतोऽ विजृम्भण ।
न जहाति न्यत्रापि सर्वथापी धनञ्जयः १० ॥

इति भागवतटीकाया श्रीधरस्वामी ॥ * ॥
अन्यत्र ।

“हित्तीयं मारुतो भूतं लग्नं ग्राह्यं विश्रुता ।
स्यथ यमाधभूतश्च विद्युत्तजाधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य गुणाः । यथा,—

‘वायोरनियमस्पर्शां वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं श्रेष्ठं मोक्षश्च कर्म निष्ठात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अनियमस्पर्शः । अनुष्णाश्रीतस्पर्शः १ । वाद-
स्थानम् । वायुनिद्रियगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः ।
सत्वादेः ६ । कर्म । उतक्षेपणादि ७ । निष्ठा
श्रामप्रश्नानादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण

विदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणं १० । इति
तृतीया ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणः दिव्यथा,—

“अपाकजातुष्णाश्रीतस्पर्शस्तु पवनं मतः ।
तियेगगमनवानेष स्रिय स्पर्शादिलिङ्गकं ॥

पूर्वप्रतिव्यतादुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपयन्तविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“वायु निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
श्रीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्णाश्रीत इति । गतन वायुत्वजा
तायस्पर्शां दर्शयति । तज्जनकतावक्ते वायु
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्पर्शादृष्टिकर्त्तारनुमीयते । विजा
नीयस्पर्शेन पितृगणश्रेष्ठेन तृणादीनां पृथ्या
शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानान् ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्या । वायु
निद्योऽपि वा परमाणुरूपो निव्यस्तद्व्यो-
रनित्यः समवेतश्च । योऽपि त्रिविधः शरीर-
न्द्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमयोनित्र

वायुः

पिशाचादीनाम् । देहयापीति । शरीरयापकं
स्पर्शाद्ग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायव्येयं
रूपादिय मध्ये स्पर्शस्यैव अङ्गकत्वात् । अङ्ग-
संमर्गमन्तिलश्रित्यङ्गकयजनवातवन । विषय
दर्शयति प्राणादिति । यद्यप्यनित्यो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चातुर्विध्यं प्राणादिना इत्युक्त-
माकरे । तथापि सक्षेपान् अत्र त्रैविध्यमक्तं
प्राणस्त्रैक एव हृदादिनास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ॥ इति मिडान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अत्योत्-
पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धी देहमातुः पुरन्दरः ।
दृष्ट्वांशुमुखं बालं कटिस्थस्तरं महन ॥

तेनैव गर्भं दितिजं वक्ष्येण श्रुतपर्षणा ।
चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स रुरोद मुविस्वरम् ॥

शक्रोऽपि प्राह मा मत् रुदस्विति सधर्षरम् ।
इत्येवमुक्त्वा चैकेकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥

ते आता मरुतो नाम देवा दिव्याः श्रुतक्रतो ।
मातुरेवापचारेण बलवोऽथेपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिस्मन्वाः ।
तन् केन पूर्वमासन् वे मरुत्कार्गण कथयताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।
अथतां पूर्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते ।
स्वायम्भुव समारभ्य यावत्स्वन्तरं त्विदम् ॥
स्वायम्भुवस्य पूर्वोऽभ्रकनोर्नाम प्रियव्रतः ।
तस्यासीत् सप्तो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः ॥
स्वमुत्पत्ताय स कामचारी
समं महिष्या वसुभानपुत्रा ॥
ररा म तन्वया सह कामचारी
ततोऽम्बरान् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥
पतिभिः समन्जाताः पपुः पुष्करसास्यतम् ।
तं शुक्रं पार्थिवन्दस्य मन्यमानास्तदास्तम् ॥
पातमात्रेण शुक्रमे पार्थिवन्दोऽङ्गवन च ।
ब्रह्मतेजोऽत्रानान्ता जाताः पत्रास्तपस्विनाम् ॥
सुषुम् सप्त तनयास्त रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तथा रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥
अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः ।
समभ्ययात्रयोऽङ्गान् मा रुदध्व महाबलाः ॥
मरुतो नाम यत्र वै भविष्यध्वं विष्वक्तराः ।
इत्येवमुक्त्वा देवतां ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय विष्वक्चारी मारुतानादिदेश ह ।
ते चासन् मरुतस्त्रादा मनोः स्वायम्भुवान्तरं ॥ * ॥
स्वारोचिषे तं मरुतो वक्ष्यामि श्रेष्ठ नारद ।
स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वज ॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिः पतिमा सुते । ।
तपोऽर्थे ते गताः शैल महाभेदं नभश्चराः ॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमेन्द्रभयंश्रवः ।
ततो विपश्चिदामाथ सहस्रासौ भयतुरः ।
पृतनामश्चरोत्सुखां प्राह नारद वाक्यवन् ॥
यथा हि तपसो विप्रं तेषां भवति सुन्दरि ! ।

वायुः

तथा क्रुद्ध मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्त्वा शुक्रमे पृतना रूपप्रालिनी ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरं तु नदी मन्दादवाहिनी ।
तस्यां ज्ञातुं समायाताः सर्वे एव सहोदराः ॥
सा तु ज्ञातुं सुचाब्देऽङ्गी त्ववतीर्णा महा-
नदीम् ।

दृष्टुं कृपाः ज्ञातुं तनसुसुभिरे सुते ॥
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं तत् पपी जलचरिणी ।
शुक्रिणी ग्राहसुखस्य महाशुखस्य वल्लभा ।
त वै विनयतपसो जग्म् राव्यस्तु पिलकम् ॥
अहो बहुतिथे काले सा राज्ञी शुक्ररूपिणी ।
समुद्रता महाजालेर्मन्त्रवर्धनं मानिनी ॥
स तां दृष्ट्वा महाशुक्रो स्थलस्थां मत्स्यधोवन ।
निवदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥
तथाभ्यथ महात्मानो योगिनो योगधारिणः
नीवा स्वमन्दिरं सर्वं पुरवाप्यां समुत्सृजन् ॥
ततः क्रमाच्छुक्रिणी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् ।
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥
अमाहपिलका बाला जलमध्यविचारिणः ।
कान्यार्थिनो वै रुदुरथाभ्यामात् पितामहः ॥
मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
युय देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥
इत्येवमुक्त्वायादाय सर्वज्ञानं देवतान् प्रति ।
नियोष्य च मरुत्कार्गं वैराजभवनं गतः ॥
एवमासंख मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरं ॥ * ॥
श्रीसमे मरुतो ये च तान् श्रेष्ठान् तपोधन ।
श्रीतमस्यान्ववायं च राजासोऽभिषधाधिप ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥
तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धाम्निको-
ऽभवत् ।

स पुत्रार्थी तपस्तेप नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भाव्या च सुयोगो देवाचार्यसुता शुभाः ।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तत्रायुक्ता सुचाब्देऽङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभवेन ।
तां तथा चारुसन्वाङ्गी दृष्ट्वा तपसा कृशाम् ॥
पपुं कृत्वापसो हेतुन्तस्यास्तद्वर्त्तरेव च ।
साप्रवीतनयाथाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चासौ वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महद्यय ॥
ब्रजध्व तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोगीशं युक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्तु सर्वे एव महर्षयः ।
स २पि राजधिरगमन्तु सभायां नगरं निजम् ॥
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञी महिषी प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्वद्गी तस्माद्भृपतिसत्तमात् ॥
गुञ्जिग्यामथ भाव्यायां ममारासौ नराधिप ।
सा चाप्यारोहृमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥
निवारिता तदामादेन तथापि व्यतिष्ठत ।
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं चित्तायामारुहच्च सा ॥
ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेक्ष्यपतन्मुने ।
साम्भवा सुखशीतेन संनक्ता रूपधाभवत् ।
तेऽत्रायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरं मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
 तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्तकलिप्रियः ॥
 तामसस्य मनोः पुत्रं क्रतुध्वजं इति श्रुतः ।
 स पुत्रार्थो जहावामो स्वमांसं हृदिरे तथा ॥
 अम्योनि रोम कीर्त्या च खाय मञ्जा यकृद्व्रणम् ।
 शुकं च विजसो राजा सुतार्थो चोत्त नः ॥
 श्रुतम् ॥
 सप्तार्द्धिर्मथाश्च ततः शुकपातादनन्तरम् ।
 भा मे त्विपस्वत्वसरत्नं शब्दः सोऽपि नृपो मृतः ॥
 ततस्तस्माद्धृतवह्नात् सप्त तत्ते जसोपमाः ।
 द्विशुश्रुवः समजायन्त ये रुदन्तश्च तन्मने ॥
 तेषाम्बु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पशुसम्भव ।
 समागन्त्य निवार्याय स चक्रं मरुतं सुतान् ॥
 ते त्वासन्नरुतो ब्रह्मन्तामसं देवतागणाः ॥
 येऽभवन्नेवते ताश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
 देवतस्यान्ववाये तु राजासादिपुत्रिण्डुर्लो ।
 रिपुजिज्ञाम स ख्यातो न तस्यासात् सुत ॥
 किल ॥
 स ममाराध्य तपसा भास्करं तत्रमां निर्धम् ।
 अत्रापि कन्यां सुरति तां प्रशस्तु र्हं यथौ ॥
 तस्यां पितृशुद्धे ब्रह्मण वसत्याश्च पिता मृतः ।
 सापि दुःखपरीताङ्गी स्मां तनुं त्यक्तुमुदता ॥
 ततस्तां वारयामासुर्ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तस्यामामन्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधना ॥
 अपारयन्ती तद्दुःखं प्रख्यान्त्यामि विदेशे ह ।
 ते चापश्यन्त ऋषयस्त्विताभावितान्स्थया ॥
 तां मृतां ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कथ्येति वादिनः ।
 प्रजग्मुर्ब्रह्मणाचापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
 ते च मात्रा विना भूता रुदन्तस्तान् पितामह ।
 निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
 देवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपःधन ॥
 शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चान्द्रगस्यान्तरे मनो ॥
 आसीन्नाङ्कानि विख्यातो तपस्वा सत्याक ॥
 श्रुतिः ।
 सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽनघत महत्तप ॥
 विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः सप्रयत्नं बधम् ।
 सा चाभ्येत्य नदीन्तरे लोभयामास भाविनी ॥
 ततोऽस्य प्राथम्यं सप्त सारस्वते जले ।
 ता चेवाप्यशुपक्काटां सुनिर्भाङ्कनिको बधम् ॥
 गच्छालञ्जति सुदृत्वं पापस्याभ्य फल महत् ।
 िध्वंसयिष्यति ह्ययो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
 एव शम्ना ऋषि शोमान् जगामा य स्वमाश्रयम् ।
 सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुत्सु भवन् ॥
 एते तवोक्ता मरुत पुरा यथा ॥
 जाता विप्रहृष्टाप्रिकरा महर्षे ।
 येषां श्रुते लज्जानि पापहानि-
 भवच्च धर्माभ्युदयो महान् वै ॥”
 इति वामने मरुतोऽन्तर्निर्गम इह अध्यायः ॥ १ ॥
 अथ च ।
 “अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽमीन् पितृन्
 ग्रहान् ।
 प्रावाहो निवहश्चैव उहहः संवहस्यथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहश्चैव परिवहस्तथैव च ।
 अन्तरीक्षे च ब्राह्मे ते पृथङ्गागंविचारिणः ॥
 महेश्वरप्रविभक्ताङ्गा मरुत सप्त कीर्तिताः ॥
 सूर्याग्निश्च सुचिन्तामा वेद्युतः पावकः सृष्ट ॥
 निर्मिष्य पचमानोऽग्निश्च यः प्रोक्ता इमेऽप्यय ॥
 अयोनी पुत्रर्षोऽन्ताश्च कत्वारिंशस्रवेव तु ।
 मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”
 इति देवापुराणे कालयवस्थानामाध्यायः ॥ १ ॥
 ऊनपचाशहायनामानि यथा,—
 “एकच्योतिश्च द्विच्योतिश्च त्र्योतिरेव च ।
 एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबल ॥
 इन्द्रश्च गत्यदृश्यस्ततः पतिःसकृत्परः ।
 मितश्च समानश्चैव सुमितश्च महाबल ॥
 अतजिन मत्वा जज्ञेः सुमेणः संनजिततया ।
 अन्तिमि नोऽनमिश्च पुरुमिन्तोऽपरानितः ॥
 अतश्च अतवाहश्च धर्ता च धरुणो ध्रुव ।
 विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबल ॥
 इत्यन्ताप्यदृशश्च एते दश मिताशिनः ।
 इतिनः प्रमदुत्तश्च सभरश्च महायशसाः ॥
 धाता दूर्गो धितिर्भोमस्त्वभियुक्तस्त्वपात रुहः ।
 घृतिर्ध्रुवुरनाथोऽप्ययं वाम काभो अयो विराट् ।
 इत्येतेनाश्च पचाशन्नरुतः पूर्वमंभवाः ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ १ ॥
 वायोपि कारुण्येति यथा,—
 “वायामादपतर्पणात् प्रपतन्नाहङ्गान् कथा-
 ज्जागरान्
 वेगानाश्च विधारणादतिशयं शब्दादति-
 चासत् ।
 रून्तारकथायतिक्तकटुकरेभिः प्रकीर्णं ब्रह्मण
 वायुचारिपरामर्से परिणतं चान्द्रपरार्हं प
 च ॥”
 तस्य लक्षणम् ।
 “अग्निः सप्तस्मरौ च्यम्फुटनविमघनक्षोभकस्य-
 पतोदा
 कण्ठध्वंभावभादो अमकपिलपत्र संभयल
 प्रभदाः ।
 पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रष्टादि
 प्रमोहा
 विस्मन्दीहृद्वनादित्थपनमनशानं ताडनं पाड-
 नश्च ॥
 नामोद्गामो विगाथो भ्रमपरिघटनं ज्ञाभर्णं
 रामश्चर्ता
 विज्ञेयत्वेपशोपयदृष्टश्रुतिरता केदन वेशनश्च ।
 वर्णं श्यावोऽरुणो वा लडापि च महती स्वाप
 विप्रमज्ञा
 विद्यान् कर्माग्यभूनि प्रकृपितपवमः स्वा
 करार्थो रमश्च ॥”
 अथ च ।
 “वदन्विरमता स्यादर्थमः कर्कशत्वं
 भयनि वपुषि कार्यं रात्रिनिदानवृत्तिः ।
 त्यक्त्वा च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमर्भ-
 इति पवनवित्तारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”
 तस्य प्रशमनाकारणम् । यथा, —
 “रून्तारो लघु रून्तारोऽप्यथ विशदः खर ।
 विपरीतगुणोऽसौ मरुतः सप्रशाम्यति ॥
 खिन्तोऽप्यस्थिररूपश्चत्तलवगन्धोऽस्त्वतेलात्प-
 क्षानाभ्यङ्गनवस्तिभिसमिद्रासवाह्नोर्कहं नै ।
 खिन्धस्वदानरूहणोपशमनः खिन्धोपनाह्नदिक
 पानाहारविहारभेजामिद वार्त्तं प्रशाम्
 नथन ॥”
 अतर्भेदेन विचारदिना च तस्य चययकोप
 प्रशमनानि यथा,—
 “योऽप्यु सञ्चयित वायुं प्राङ्मृत्काले प्रकृपति ।
 प्रायेणो रशमं याति स्वयमेव मनीरेव ॥
 शरत्काले वसन्ते चापि प्राङ्मृत्काले कफः ।
 चयकोपशमनोऽपि विदारहाहारसवने ।
 समानेऽप्यन्तकालेऽपि विपरितोऽवर्षयथ ॥ १ ॥
 स च प्राणादिभेदेन पचापद्य । यथा,
 “पित्तं प्रकृ कफं पञ्च । पञ्चो मलधातव ।
 वायुना यत्र नाथस्त तत्र पर्याप्तं मेघवत ॥
 वायुरायुश्चैव पार्श्वगुधाता शरीरिणाम् ।
 वायुश्चिभ्रमिद स रे पञ्चोऽयः प्रकाशितः ॥
 धातुमकलत्तत्रोप यथा राजा प्रशस्यते ।
 तथा शरीरमध्यरेऽपि वायुरकः परो विभुः ॥
 वायुः प्राणादिभेदेन स च पचापद्य सृष्टः ।
 कुदि प्राणो गुदरपान समानो नामिमध्यगः ॥
 उदानः कण्ठद्वये तु शानः स मेऽशरारगः ।
 योऽनिलो रक्तमचारो स प्राणो नाम दृष्टश्च ॥
 सोऽत्रं प्रययत्यन्त प्राणाश्च पायलभत ।
 कुपितः कुशते रोगान् । श्चक्राभ्यानादि कालपि ॥
 उदानो नाम यस्तु सुपेति पयगोत्तमः ।
 तन भाषयन्गोतादानं गगरेऽप प्रयत्नेत ॥
 उहृजवगतान् रोगान् करोति कृपावश्च स ।
 व्यामपकाशयत्तः समानोऽस्मि सहायवान् ॥
 अत्र पतति तच्छाश्विकागान् विविनात्त सः ।
 गुन्ध्याग्निमदानोस रान् कुपितश्च करोति स ॥
 पक्षेऽप्यस्थोऽतानस्तु कालं करोति च पृथग ।
 न तस्यैवगुरोराप्यथ शुकगभासयानि च ॥
 क्रुद्धश्च कुशते रोगान् घोऽरान् वास्तुगुदायथ न ।
 सत्यदृष्टरो आनो रमसवाह्नोऽनिलः ॥
 स्वदाष्टं स्यादप्यथापि पचापद्य यथ्यथापि ।
 क्रुद्धश्च कुशते रोगान् प्राथम्यः सर्वदृष्टवान् ॥
 यत्रोपा प्रमेदाश्च आनापःप्रक पजाः ।
 युगपत् कृपिताश्चामो दृष्टं ह्यनु रमशय ॥ १ ॥
 तत्रानासक्य लक्षणं यथा —
 “अन्त्यकषाः क्रुद्धो रू नो तासां पथलमानसः ।
 अकाशचारा स्वप्रयु वातपञ्जिको नर ॥ १ ॥
 प्राणादिपचययना यथाक्रमं सङ्गान्तरमाह ।
 “प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्चोः स वायव ।
 नागः कुर्मश्च क्रुद्धो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ १ ॥
 प्राणस्तु पचयो वायुर्नोऽरामप्रियः प्रभुः ।
 नित्यभावापयेत् सत्तान् प्राणितान् सुरसि स्थितः ॥
 निःश्वसोऽभ्युक्तश्चैव प्राणो जीव समाश्रितः ।
 प्रभाराकुपनः पयुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

तस्य प्रशमनाकारणम् । यथा, —
 “रून्तारो लघु रून्तारोऽप्यथ विशदः खर ।
 विपरीतगुणोऽसौ मरुतः सप्रशाम्यति ॥
 खिन्तोऽप्यस्थिररूपश्चत्तलवगन्धोऽस्त्वतेलात्प-
 क्षानाभ्यङ्गनवस्तिभिसमिद्रासवाह्नोर्कहं नै ।
 खिन्धस्वदानरूहणोपशमनः खिन्धोपनाह्नदिक
 पानाहारविहारभेजामिद वार्त्तं प्रशाम्
 नथन ॥”
 अतर्भेदेन विचारदिना च तस्य चययकोप
 प्रशमनानि यथा,—
 “योऽप्यु सञ्चयित वायुं प्राङ्मृत्काले प्रकृपति ।
 प्रायेणो रशमं याति स्वयमेव मनीरेव ॥
 शरत्काले वसन्ते चापि प्राङ्मृत्काले कफः ।
 चयकोपशमनोऽपि विदारहाहारसवने ।
 समानेऽप्यन्तकालेऽपि विपरितोऽवर्षयथ ॥ १ ॥
 स च प्राणादिभेदेन पचापद्य । यथा,
 “पित्तं प्रकृ कफं पञ्च । पञ्चो मलधातव ।
 वायुना यत्र नाथस्त तत्र पर्याप्तं मेघवत ॥
 वायुरायुश्चैव पार्श्वगुधाता शरीरिणाम् ।
 वायुश्चिभ्रमिद स रे पञ्चोऽयः प्रकाशितः ॥
 धातुमकलत्तत्रोप यथा राजा प्रशस्यते ।
 तथा शरीरमध्यरेऽपि वायुरकः परो विभुः ॥
 वायुः प्राणादिभेदेन स च पचापद्य सृष्टः ।
 कुदि प्राणो गुदरपान समानो नामिमध्यगः ॥
 उदानः कण्ठद्वये तु शानः स मेऽशरारगः ।
 योऽनिलो रक्तमचारो स प्राणो नाम दृष्टश्च ॥
 सोऽत्रं प्रययत्यन्त प्राणाश्च पायलभत ।
 कुपितः कुशते रोगान् । श्चक्राभ्यानादि कालपि ॥
 उदानो नाम यस्तु सुपेति पयगोत्तमः ।
 तन भाषयन्गोतादानं गगरेऽप प्रयत्नेत ॥
 उहृजवगतान् रोगान् करोति कृपावश्च स ।
 व्यामपकाशयत्तः समानोऽस्मि सहायवान् ॥
 अत्र पतति तच्छाश्विकागान् विविनात्त सः ।
 गुन्ध्याग्निमदानोस रान् कुपितश्च करोति स ॥
 पक्षेऽप्यस्थोऽतानस्तु कालं करोति च पृथग ।
 न तस्यैवगुरोराप्यथ शुकगभासयानि च ॥
 क्रुद्धश्च कुशते रोगान् घोऽरान् वास्तुगुदायथ न ।
 सत्यदृष्टरो आनो रमसवाह्नोऽनिलः ॥
 स्वदाष्टं स्यादप्यथापि पचापद्य यथ्यथापि ।
 क्रुद्धश्च कुशते रोगान् प्राथम्यः सर्वदृष्टवान् ॥
 यत्रोपा प्रमेदाश्च आनापःप्रक पजाः ।
 युगपत् कृपिताश्चामो दृष्टं ह्यनु रमशय ॥ १ ॥
 तत्रानासक्य लक्षणं यथा —
 “अन्त्यकषाः क्रुद्धो रू नो तासां पथलमानसः ।
 अकाशचारा स्वप्रयु वातपञ्जिको नर ॥ १ ॥
 प्राणादिपचययना यथाक्रमं सङ्गान्तरमाह ।
 “प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्चोः स वायव ।
 नागः कुर्मश्च क्रुद्धो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ १ ॥
 प्राणस्तु पचयो वायुर्नोऽरामप्रियः प्रभुः ।
 नित्यभावापयेत् सत्तान् प्राणितान् सुरसि स्थितः ॥
 निःश्वसोऽभ्युक्तश्चैव प्राणो जीव समाश्रितः ।
 प्रभाराकुपनः पयुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्वविधं क्रुम्यात् प्राणानां प्राणधारकः ।
 प्राणं क्रुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
 र्णितः ॥
 प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
 महः ।
 प्राणिन घ्रायते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्षन्ते यावत् प्राणानि च हृदि ।
 नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणान्तरयेत् ॥
 रञ्जुवहो यथा स्थितो गतोऽप्याक्रुष्यते पुनः ।
 गुणवहस्तथा जीवः प्राणापानेन कथ्यते ॥
 अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
 युक्रुन्नत्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ * ॥
 पोतं भक्षितमात्रात् रक्तं पित्तकफानिलान् ।
 समं नयति यात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥
 समानोऽपि सतीपस्थः कोष्ठे च वाति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
 स्यादत्यधरं वक्रं नेत्रगात्रप्रकोपणम् ।
 उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
 यानो विनामयत्सं यानो याधिप्रकोपणः ।
 प्रीतेर्निनाशकश्चायं वाहकोत्पादकस्तथा ॥ * ॥
 वायुना स्थानानि ।
 “शिरसो नासिकाप्रान्तसदानस्थानमुच्यते ।
 नामं पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्णितम् ॥
 शरीरशापको यानः प्राणः सकलनायकः ।
 उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोष्नीलने स्थितः ॥
 ककरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
 धनञ्जयः स्थितो मेद्रे न्यतस्यापि न सुचति ।
 भूतावापिस्तत्तस्याजायतेन्द्रियगोचरान् ॥ * ॥
 उल्गाहोष्ठासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
 समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥
 अथ दिग्भववायुगुणाः ।
 “प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
 वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपस्वोषधीषु च ॥
 भस्मोत्पिष्टतादोषु रागाम्बुधुदाहकृतं ।
 सन्निपातञ्चरश्वासत्वग्दोषाश्रौविषक्रिमीन् ।
 कीपयेदामवातश्च घनसघातकारणम् ॥
 दाक्षिण्यो मारुतो बलश्चक्षुष्यः शस्यघातकः ।
 मधुरश्चास्त्रदाष्टी च कषायाञ्चरसो लघुः ॥
 रक्तपित्तप्रग्रमनो न च मारुतकोपणः ।
 गच्छपदादिकोटानां जनकः प्राणकारकः ॥
 पाश्चिमोऽग्निवपुवर्णबलारोग्यविवर्धनः ।
 कषायः शोषणः स्वर्णो रोचनो विशदो लघुः ॥
 अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः ।
 सस्त्रशोषभिवक्त्रभावरसवीर्यलक्ष्णम् ।
 ब्रणसंरोपणस्त्वयो दाहशोथलघापहः ॥
 औत्तरो मारुतः स्निग्धो नृदुर्मधुर एव च ।
 कषायानुरसः श्रोतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
 क्षोणक्षनविषासार्तां हृत्तो दाहलघापहः ।
 श्रोताधिकः सनीहारः सविद्युत्स्तनधिक्रुमान् ॥
 विश्ववायुरनाशुष्यः प्राणानां नैकदोषकृत् ।
 सर्वसंनिन्दको हन्ता ज्ञातोत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
 “मूर्च्छादाहलघास्त्रिभ्रमज्ञो यजनानिलः ।
 तालवृक्षमयो वातस्त्रिदोषप्रमनो लघुः ॥
 वंशयजनयो वातो रून्दीयो वातपित्तदः ।
 बालयजनमोजस्यं मत्तिकादीन् यपोहति ।
 मायूरा वल्गवा वैत्रा वाता दोषत्रयापहः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
 “दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
 रजोगुणमयः स्रग्भो रूचः श्रोतो लघुचक्षुः ॥”
 नेता स्थानान्तरे प्रापयता । शीघ्रः आशु-
 कारी । अन्वच ।
 “उल्गाहोष्ठासनिःश्वासचेष्टाविगप्रवर्तनैः ।
 सम्यगगत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
 अनुगृह्णात्यविक्रतो हृदयेन्द्रियचित्तपृक् ।
 रजोगुणमयः स्रग्भो रूचः श्रोतो लघुचक्षुः ॥
 स्वरो नृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
 दाहलघुतेजसा युक्तः श्रोतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
 विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंघैः ।
 पकाशयकटौसकृषिभ्रौचास्थिस्रग्भैनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ॥”
 एको वायुः पित्तवशात्तमस्थानकर्म्मभेदैः पच-
 विधः ॥ * ॥ तेषां वायुनां नामान्याह ।
 “उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
 यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
 अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
 “कण्ठे हृदि तथाधस्तात् कोष्ठवह्निमंलाश्रये ।
 सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसन् ॥”
 अथ तेषां कर्माग्याह ।
 “उदानो नाम यस्तुहसुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भावितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
 ऊर्ध्वजत्रगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
 यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहपृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नः प्राणाश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः क्रुते दुष्टे हिक्काश्वासादिकान्
 वादान् ।
 आमपकाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ॥
 सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविक्त
 हि ॥”
 तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
 पृथक्करोतीत्यर्थः ।
 “स दुष्टो वह्निसान्धातिसारगुल्यान् करोति हि ।
 पकाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
 समीरणः श्लेष्मन्मूत्रशुक्रगर्भाभवाव्यधः ।
 क्रुद्धस्तु क्रुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥
 युक्रुदोषप्रभेदाच्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
 स च ।
 “तत्तुहदेहचरो यानो रससंज्ञको यतः ।
 खेदाहकृत्सावणश्चापि पचन्धा चैद्यत्यपि ॥
 गत्यपक्षेप्रयोत्क्षेपनिसेधोन्मेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबन्धाः शरी-
 ररथाम् ॥

वायुः

प्रस्यन्दनं चोद्बहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
 धारणञ्चेति पचेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्मतः ॥
 क्रुद्धः स क्रुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहजान् ।
 युगपत् कुपिता एते देहं भिन्नुदरसंश्रयम् ॥”
 देहं भिन्नं कुर्यात्तारयेयुरित्यर्थः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (अस्तुरविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २ । ८५ ।
 “दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो नृदुष्पापो नृदुप्रियः ।
 वायुर्गारुडो नमुचिः शम्भरो विजयो महान् ॥”
 वायुकेतुः, क्षी, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
 यस्याः ।) घूलिः । इति हारावली । १५८ ॥
 वायुगच्छः, पु, अजौर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुगुल्मः, पु (वायुना जतो गुल्म इव) अम्भसां
 भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुदारुः, पु, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उण् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुपुत्रः, पु, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
 धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
 “हनूमानञ्जनास्त्रुर्वायुपुत्रो महाबलः ॥”
 इति तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ॥
 वायुफलं, क्षी, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
 फल् + अच् ।) प्रकृशयुः । (वायोः फलमिव ।)
 करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
 वायुभक्ष्यं, पु, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि (यथा,
 गो० रामायणः । ३ । १५ । १२ ।
 “स हि तेषु तपस्वीभ्रं मन्दकार्थमहासुनिः ।
 दशवर्षवहस्राणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”
 वायुवर्त्म, [न्] क्षी, (वायोवर्त्म ।) आकाशः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुवाहः, पु, (वायुना उच्यते इति । वह् +
 घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
 वायुवाहिनो, क्षी, (वायुं वहतीति । वह् +
 णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
 वैद्यकम् ॥
 वायुपः, पु, मत्स्यविशेषः । कालवायुषपोना इति
 भाषा । तस्य गुणाः ।
 “वायुषो वृंहयो वृष्यो मधुरो धातुवर्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वायुसखा, पु, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
 ट्च् ।” ५ । ४ । ६१ । इति ट्च् ।) अग्निः ।
 इति भरतः ॥
 वायुसखा, [खि] पु, (वायुः सखा यस्येति विशदे
 टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
 अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥
 वायुसर्दं, क्षी, (वायुनामासर्दं सञ्चरयस्थानम् ।)
 आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
 वायु, क्षी, (वाययतीति । वृण् + णिच् + क्तिप् ।)
 जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
 भागवते । १० । ३३ । २२ ।
 “गन्धर्वपालिभिरशुद्धत आविशद् वाः
 आत्नो गभीभिरभराङ्घ्रिव भिन्नसुः ॥”)

वारः

वारः, क्री, (वार्यतेऽभेति । वृ + षिच् + षन् ।)
 मद्रिवापानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वारंवारं, ष, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सुभुः
 शब्द इति शब्दरत्नावली ॥
 वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + षिच् +
 षच् । वृ + षन् वा ।) सम्बन्धः । अवसरः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ११।११।७ ।
 “यत्केनचपि पुत्रवस्तम्यच्छति भोजनम् ।
 स वारी बहुभिर्घर्भैर्व्यसुतरो नरैः ॥”)
 सूर्यादिवासरः । द्वारः । दरः । कुजवृक्षः ।
 चक्रः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * * * अथ
 वाराणां संज्ञा ।
 “चरः सौम्यो गुरुः चिप्रो मन्दुः शुक्रो रविर्ध्रुवः ।
 शनिश्च दाहको ज्यो भौम उग्रः शशी समः ॥
 चरश्चिप्रेः प्रयातयं प्रवेद्यं मन्दुध्रुवैः ।
 दाहकोऽथैव यो ह्ययं चिप्र्येऽथैव काङ्गभिः ॥
 नृपाभिवेकोऽथि कार्यं सूर्यं वारे प्रशस्यते ।
 सोमे तु सेपयानश्च कुर्याच्चैव गृहादिकम् ॥
 सेनापत्यं शीर्षं गृहं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
 सिद्धिकार्यं च मन्त्रश्च याजा चैव बुधे स्युता ॥
 पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
 कथादानं गजारोहः शुके स्यात् समयः स्त्रियाः ।
 स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजबन्धः शनौ शुभः ॥”
 इति गार्हपत्ये ६२ अध्यायः ॥
 वावनदिनवद्वारप्रवृत्तिः सूर्योदयावधिरेव ।
 सूर्यसिद्धान्ते ।
 “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
 मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्षिताः ॥”
 अथ दिनाधिपस्य रथादेर्भोम्यं दिनं वाररूपं
 सावनगणनोक्तं व्यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
 विवेकोऽपि । भवतु वारयोगे यत्कतिथेर्ग्रहणं
 तस्य दिनद्वयेऽवस्थावादिह्युक्तम् । वावनदिन-
 माह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ॥”
 भौमेति पित्रादिदिनयात्तत्प्रथमम् । यत्तु रेखा-
 पूर्वपरयोरित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
 तज्योतिःशास्त्रोक्तकालहोरादिज्ञापनार्थमिति
 ज्योतिषात्त्वे बहुधा विदुतम् ।
 “नेवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
 उदयास्तमनाम् हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
 येवञ्च दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्युतः ॥”
 इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकालादेव
 वारचटककर्मसु स एव कालः । इति ज्योति-
 षात्त्वं * * * अथ शोभनवाराः ।
 “रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः सितः शनिः ।
 एतेषां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
 सितेऽनुभुञ्जन्ती वाराः सर्वेषु शोभनाः ।
 भाशुभ्रुतमन्दानां शुभकर्मसु केवपि ॥”
 इति ज्योतिःशास्त्रः ॥
 अथ वारवेला ।
 “क्षतसुनियमप्ररमङ्गल-
 रामर्षु भास्करादियामाहं ।

३३५

वारकी

प्रभवति हि वारवेला
 न शुभाशुभकार्याय ॥”
 अथ कालवेला ।
 “कालस्य वेला रवितः शराश्चि-
 कालानलागाम्बुधो गजेन्दुः ।
 दिने निशायाम्बुधेदेनेच-
 नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”
 इति ज्योतिषात्त्वं * * *
 तयोर्व्यक्तं यथा,—
 “रवौ वर्यं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
 कुजे षट्द्वयश्चैव बुधे बाणहनीयकम् ॥
 गुरौ सप्ताष्टकं चैव चिचत्वारि च भार्गवे ।
 शनावाद्यश्च षड्दश शेषश्च परिवर्जयेत् * * * ॥
 रवौ षड् विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
 बुधे सप्त गुरौ पञ्च श्रुगुवारे तृतीयकम् ।
 शनावाद्यं तथा चान्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
 इति सारसंग्रहः * * *
 अथ स्त्रीणां प्रथमरजस्वलायां वारफलम् ।
 “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
 वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
 दृष्टस्यतौ पतिः श्रीमान् शुके पुत्रवती भवेत् ।
 शनौ बन्धा तु विज्ञेया प्रथमस्त्री रजस्वला ॥”
 इति मधुरेशकृतसारसंग्रहः ॥
 (बालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।
 “विधोभरिभद्रोऽधधीषु जिज्ञा
 मथो न रथो दोषधीति वारान् ॥”
 “रथो रथाहोऽथो न वाणी यथा वारान् दंश-
 वारणसाधनान् बालान् दोषधीति कल्पयति ॥”
 इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरणीये, चि, । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ । [दृश्यति ॥”
 “विश्वस्मा इतसुजति वारण्यत्त्वमिह्वारान्
 “वारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वारकं, क्री, (वारयतीति । वृ + षिच् + षन् ।)
 कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२८ ॥ क्रीवे-
 रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥
 वारकः, पुं, (वृ + षिच् + षन् ।) अन्वविशेषः ।
 इति विश्वः ॥ अन्वगतिः । निषेधके, चि । इति
 मेदिनी । के, १२१ ॥ (यथा, महाभारते १२।२।
 ३२१ । ३६ ।
 “पुरा सम्बलवान्धवं प्रसृष्टरत्नदुःखिनम् ।
 तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”)
 वारकी, [नृ] पु, (वारकोऽस्थस्येति । इतिः ।)
 चिन्नाचः । शत्रुः । पर्णाभीवी । पयोधिः ।
 इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
 वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
 यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
 कृ + कः । निरुक्तलक्षणे दीर्घः । यद्वा, वारे
 अवसरे कौकति बभ्राति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रिम्ब्या
 वा । कौक + कः । कस्य रत्नम् ।) श्यालकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारयाही । वाङ्मनः ।
 युका । वैशिष्टिनि । नीराजितद्वयः । इति
 मेदिनी । रे, २८८ ॥

वारखी

वारहः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
 “वृत्तोर्दृङ्ङिष् ।” उणा० १ । १२१ । इति
 अङ्गच् । धातोर्दृङ्ङिष् ।) खङ्गादिसुटिः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिहतिः ॥ सुट् इति
 घाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
 “तत्र खलिकयन्त्राणि * * * * * नलोऽङ्गुप्रवदा-
 टतवारङ्गाणि अस्त्रिविनष्टश्लोडहरवार्धसुप-
 दिग्गन्ते ॥”)
 वारटं, क्री, (वार् जलमटति प्राप्नोतीति । अट्
 + षच् ।) जेजम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 जेजसम्बन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
 षच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 वारवं, क्री, (वृ + षिच् + ष्युट् ।) प्रतिषेधः । इति
 मेदिनी । के, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । ४५ ॥
 “अस्त्राणां वारणाथीय वासुदेवोऽप्यसुत्त ॥”)
 इत्यमरः ॥ इति जटाधरः * * * * * दानकाके
 वारणनिषेधो यथा,—
 “न देवगुरुविप्राणां दीयमानस्तु वारयेत् ।
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वारणः, पुं, (वारयति परवक्तमिति । वृ + ष्युट् ।)
 हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
 कुमारः । ५ । ७० ।
 “इयञ्च तेऽग्न्या पुरतो विकृन्मना
 यदूढया वारणराजह्वयेया ।
 विलोष्य दृष्टोऽसमिधितं त्वया
 महाजनः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
 बाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४० । २ ।
 “वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
 सुपाशं सुग्रहश्चैव कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥”
 वारि जले रजति चरतीति । वार् + रज् +
 षच् । जलजाते, चि । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४८ ॥
 “ततो वैभासकिसस्य वारणं शक्रवारणम् ।
 अवतारयामास मर्हो मन्त्रेवाञ्जनसुत्तमम् ॥”
 “वारि जले रजति चरतीति वारणः ससुद्रोऽह
 इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
 वारणबुधा, स्त्री, (बुध्यते इति । बुध उतुसर्गे +
 कः । वारणानां बुधा । यद्वा, वारणान् पुष्पा-
 तीति । पुष + कः । एषोदरादित्वात् पश्य बः ।)
 कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥
 वारणवल्गवा, स्त्री, (वारणानां वल्गवा प्रिया ।)
 कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारणधी, स्त्री, (वरथा च असी च नदीद्वयं
 तस्य अदूरे भवा । “अदूरभवञ्च ॥” ४।१।७० ।
 इत्यञ् । डीप् । एषोदरादित्वात् षाधुः ।)
 वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वारणीयं, चि, (वृ + षिच् + षनीयर् ।) वारण-
 योग्यम् । दृष्टघातोः ऋणाद्देश्यप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । (यथा, कथाचरित्सागरे । ५७ । १ ।

वारसे

वाराण

वाराण

“अवारणीयं रिपुभिर्चारणीयं करं सुमः ।
 हेरमस्य ससिद्धरमधिं दूरमघच्छेदम् ॥”
 वारचं, स्त्री, चर्मबन्धनी । इति केषित् ॥
 वारवधूः, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां वधूः ।)
 वारसुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३० ॥
 “(ननगात्रनिम्बिषेष्वापितमपि वारमखिल-
 मादाय ।
 निर्मोकश्च सुजङ्गी सुचति पुरुषश्च वारवधूः ॥”)
 वारबाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारणीयं बाणं
 यस्मात् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
 “पीनकुचतटनिपीडङ्गल-
 हरवारबाणसुरसा जलजिह्वरे ॥”)
 वारबुधा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 पुष् + कः । एषोदरादित्वात् पत्य वः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुखा, स्त्री, (वारेण वेद्यासम्बन्धेण सुखा
 श्रेया ।) जनैः सन्जना वेद्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । २ । ११ । २० ।
 “वारसुखाश्च शतशो यानेच्छद्दर्शनोत्सुकाः ॥”)
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्गतिरिति । वृ + णिच्
 + ङच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 वारलीकः, पुं, वल्गुजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायुर इति ख्यातः ॥
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसम्बन्धं वणते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ उत्समगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्माध्यक्षः । संबन्धरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
 न्कते पवर्गीयादिः ॥
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः
 प्रियालापो यस्याः ।) वेद्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीष् ।) वार-
 सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां
 विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनि । ङीप् ।) वेद्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासार-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मथुरा नाम पुरीकंशारिजम्भूः ।
 तस्यां रूपनिर्गन्धासौत् ख्याता वारविला-
 सिनी ॥”)
 वारट्टा, स्त्री, (वारान् हस्तिसम्बन्धान् वर्धतीति ।
 वृष + कः । टाप् । हस्तिसम्बन्धिन्यास्तथा-
 त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसम्बन्धानां
 सुन्दरी ।) वेद्या । इति हारावली । १४४ ॥
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अयसरे सेवा ।) वेद्यानां
 क्रमः । तासां गणः । इति जटाधरः ॥

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां स्त्री ।)
 वेद्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 वारानिधिः, पुं, (वारी जलानां निधिः । अमुक्
 समासः ।) सप्तमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाराणसो, स्त्री, (वरणा च ऋषी च । तयोर्नद्यो-
 रदूरे भवा । “अदूरभवश्च ॥” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्या
 निरुक्तिर्यथा,—
 “वरणासी च नद्यौ हे पुण्ये पापहरे उभे ।
 तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ॥”)
 मोक्षपुरीविशेषः । वगारस् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
 तपःस्थली ६ वरगवी ७ तीर्थराजी ८-काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या आह्लातां
 यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि । मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
 उत्तमं सर्वस्वीर्यानां स्थानानासुत्तमश्च यत् ।
 ज्ञानानासुत्तमं ज्ञानं अविस्तुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 प्रसन्नानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूलोके नैव मंगलमन्तरौक्षे ममालयम् ।
 अस्तुक्तास्तत्र पश्यन्ति सुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 प्रसन्नानमेतद्विख्यातमविस्तुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहारान्ध्रं सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्गङ्गास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं हुतं चैवं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राद्ययं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविस्तुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो स्त्रीष्वाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये ऋगपत्नयः ।
 कालेन निघनं प्राप्ताः स्वविस्तुक्ते वरानने ॥
 चन्द्रार्हमौलयस्त्राणा महादृष्टभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविस्तुक्ते न्यतः कश्चिन्नरकं याति किञ्चिद्वी ।
 ईश्वराशुयहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारश्चातिभीषणम् ।
 अश्रमना चरन्तौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षयो ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम श्रेष्ठेनन्दनि ।
 अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविस्तुक्तं न पश्यन्ति नृपा ये तमसाहताः ।
 विष्णुत्रयेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

हृन्मानोऽपि यो विद्वान् वसिष्ठिनश्चतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 अन्नन्तजरायुक्तं परं यान्ति शिवालयम् ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
 न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते मतिर्यत्कदा या विस्तुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाख्यानानां कुगुण्डिनाः ॥
 किञ्चिद्वैः पूर्णदेहा ये विद्विष्टैः पातकेक्षया ।
 भेषजं परमं तेषामविस्तुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविस्तुक्तं परं ज्ञानमविस्तुक्तं परं पदम् ।
 अविस्तुक्तं परं तत्त्वमविस्तुक्तं परं शिवम् ॥
 हत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविस्तुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्र परमं ज्ञानं ददात्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलेश्वरं हिमालयः ।
 केदारं भद्रकण्ठं च गयां पुष्करमेव च ॥
 कुवक्षेत्रं रुद्रकोटिनर्मदां ज्ञातकेश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुजान्त्रं कोकासुखमसुत्तमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकण्ठकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि जैकोक्ते विस्तुतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तथा नृणाः ।
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरप्रतैः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभगा गङ्गा आहं दानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवेतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
 यजेत कुहुयान्नित्यं ददात्यर्थयतेऽमरान् ॥
 वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
 यदि पापो यदि प्रठो यदि वा धार्मिको नरः ।
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति स्तवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विधेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सत्त्वासाध्यं नाभ्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सङ्क्षेपेव जन्मनः ॥
 ये भक्त्या देवदेव्यां वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैनेव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुतिरंकेन जन्मना ।
 अविस्तुक्तं तदासाद्य नाभ्यङ्क्ष्यन्तपोवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभिनितानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहिता सुभु साविस्तुक्ते न्यतस्य तु ॥
 यानि चैवाविस्तुक्तस्य देहे सुक्तानि कृत्यश्रयः ।
 पुरी वाराणसी तभ्यः स्थानेभ्यो ह्यधिकं शुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते स्वयमौश्वरः ।
 चापद्ये तारकं ब्रह्म तत्रैव स्याविस्तुक्ते ॥
 तत्रत् परतरं तत्त्वमविस्तुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाभुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव सङ्घर्षि ।
 यथाविस्तुक्तमादित्ये वाराणस्यां अवस्थितम् ।
 वारणायास्तथा चास्या मध्यं वाराणसी पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं नित्यमेवाविस्तुक्तकम् ।
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवादिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः सप्तर्ष्याः सद्यश्चोदरादक्षणाः ॥

वाराण

वाराण

वाराण

उपासते मां कततं देवदेवः पितामहः ।
महापातकियो ये च ये च वै पापहृतमाः ।
वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
तस्मान्मुमुक्षुर्विषयो वसेद् भवगान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवाज्ञानं लब्धा विसृज्यते ।
किन्तु विद्या भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यथेश्वरार्थं गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
येः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविसृक्तं शिवालयम् ॥
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तिथीं विनश्यति चिप्रमिहासुच च पातकम् ॥
आचक्षुधमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षियाम् ।
ननानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
तस्मान् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेत्तरः ।
योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृततमः ॥”

इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
वरणायास्तथा वासेर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
स्वयं वृषभजस्रान्ति गन्तं वसति योगिनाम् ।
सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
वियत्स्था सा पुरी गन्तं भर्गयोगवलादृभता ।
दिशं ज्ञानं ददाति तत्र यो न्दियते जनः ॥
तस्मै स्वयं महादेवः संसारयन्त्रसुक्तये ।
स भूत्वा परमो योगी न्तस्तत्र भवान्तर ॥
सुखमेवैव गिन्त्यागमाप्नोति स्मरहासमः ।
योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
देवगन्तस्वयन्त्याणां मातृवाणाञ्च गिन्त्याशः ।
ज्ञेयो हरः प्रकाशश्च क्षेत्रं तत्र प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
आराधितश्चरं भक्त्वा गिन्त्याणाय प्रसीदति ॥
गौण्याद्विर्वर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि शाङ्करौ ॥
आसनं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्णितेऽमरसप्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशीयात्राविधिः ।

रुत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्त्ववत्याः सुतो मम ॥
आस उवाच ।
निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वचमि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्मणा यात्रिकेर्मद ॥
सचेलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपिष्टुन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
आदिशं द्रौपदीं विष्णुं दृष्ट्वापाणिं महेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दृष्टिद्विनायकम् ॥
ज्ञानवापीसुपसृष्ट्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दृष्ट्वापाणिमिदं पञ्चतीर्थिका ।
दैनन्दिनी विधातव्यं महाफलमभीष्टुभिः ॥* ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थविह्वये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णा प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्ततोर्ध्वतस्नानक्षत्तकृत्तज्जतार्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याथः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्दिरोर्ध्वं कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
घन्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्मणा क्षेत्रवासिभिः ॥
यस्तु क्षेत्रसुतिलापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विनास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनस्तृचकाः ॥* ॥
अथायतनयात्रान्या कर्मणा विप्रशान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्ट्वात्येतां गिन्त्यां महापापापशान्तये ॥* ॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्वविप्रोपहृत्नी च कर्मणा क्षेत्रवासिभिः ॥
श्रीलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणाज्ञानपूर्वकम् ।
ज्ञानानु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खनीलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् खनीलभीश्वरम् ।
ज्ञात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्द्विरग्यगर्भाश्च तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
पञ्चकुड्कुदे कृत्वा व्यष्टस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसतस्रकूपे तु ज्ञात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्यर्शनं कृते ।
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तस्रकूपविहितोदकः ।
दृष्ट्वात्वाते नरः ज्ञात्वा आग्निशं पूजयेत्ततः ॥
श्रीलेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
काचन जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतन्क्रमेण कर्मणान्यतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्मयैकादशायतनोद्भवा ।
असौधकुण्डसुस्नातः पश्येदनीधमेश्वरम् ॥
उर्वेशीशं ततो गच्छेत्तस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
महालेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्यागो रुद्रत्वं प्राप्नुयात्तरः ॥* ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्रपञ्चलतीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्षतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्माणिनां ब्रजेत् ॥
व्यष्टवाप्यां नरः ज्ञात्वा व्यष्टां गौरिं समर्चयेत् ॥
सौभाग्यगौरीं संपूष्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥

ततः शङ्कारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
ज्ञात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थं ललितामर्चयेत्ततः ।
ज्ञात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विष्णुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेत्कालक्षीं स्थिरलक्ष्मीसम्पदये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्निष्कल्पिते ॥
न दुःखैरभिभूयेत् दहासुचापि कुचपित् ॥* ॥
कुष्णात् प्रतिचतुर्थीं च पूजां विप्रेशितुः सदा ।
ब्राह्मणैश्चैतद्देवादेया वै मोदका सुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्वाचां घट्टां वा रविचंयुजि ॥
तथैव रविसप्रत्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा घट्टां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥* ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्मणा प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विश्रायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं शिवा गिन्त्यांनमस्के ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽर्घ्यशान्तये ॥
यज्ञोत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
ज्ञात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरी नामां वासुकीशं प्रथम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्मेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो ब्रजेत् ॥
ग्रन्थेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवन्तस्यथ ॥
वेदानाथं ततो गत्वा भुवेषमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थितैपतङ्गाग्रेथ दृष्ट्वा वै कौकेशेश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघट्टां प्रथम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेणस्वय वीरेशो विप्रेशोऽभ्यर्च्य एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
वाग्निष्ठवामदेवौ च नृसिंहकृपधरावुभौ ।
द्रष्टव्यौ यत्रतः काश्यां महाविप्रविनाशनौ ।
सौमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी घर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ लुङ्गादिस्ततः पुनः ॥
चतुर्वर्गेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरी दृष्ट्वा भवानीश्वरौ ततः ।
दृष्ट्वा प्रणम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यैस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परागेशमथो नत्वा परदशेश्वरं ततः ॥
प्रतिपदेश्वरश्चापि निष्कलङ्कप्रमेव च ।
मार्कण्डेशमभ्यर्च्य ततः अक्षरेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यैस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ॥
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दृष्ट्वापाणिं महेशश्च भीमेशं प्रणमयेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविस्तुक्तेश्वरं ततः ॥

वारसे

“अध्वारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं हुमः ।
 हेरमस्य ससिन्दरमसं दूरमवच्छिदम् ॥”
 वारत्रं, स्त्री, (वारं वारणीयं वाणं यस्मान् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
 “पीनकुकुचतटनिपीडद्व-
 द्रवारवाणसुरसा कलिङ्गरे ॥”)
 वारवुधा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 पुष् + कः । षष्ठीद्वारादित्वात् पुष् वः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुखा, स्त्री, (वारेषु वेद्यासम्पत्तौ सुखा
 श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वेद्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
 “वारसुखाश्च शतशो यानैस्सद्दर्शनोत्सुकाः ॥”)
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्गातिरिति । वृ + णिच्
 + ङच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥
 वारलीकः, पुं, वल्कला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायुर इति ख्यातः ॥
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसम्बद्धं वणते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
 न्कते पत्रगीयादिः ॥
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः
 प्रयाजापो यस्याः ।) वेद्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीप् ।) वार-
 सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां
 विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनि । ङीप् ।) वेद्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मथुरा नाम पुरीकंशारिजम्भुः ।
 तस्यां रूपनिर्दिष्टासीत् ख्याता वारविला-
 सिनी ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् हस्तिघ्नान् वर्षतीति ।
 वृष + कः । टाप् । हस्तिघ्नत्वनाख्यास्यथा-
 त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसम्बन्धानां
 सुन्दरी ।) वेद्या । इति हारावली । १४४ ॥
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेद्यानां
 क्रमः । तासां गणः । इति जटाधरः ॥

वाराण

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां स्त्री ।)
 वेद्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 वारानिधिः, पुं, (वारी जलानां निधिः । अजुक्
 समासः ।) वसुधः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाराणसी, स्त्री, (वरणा च वंसी च । तयोर्नद्यो-
 रदूरे भवा । “अदूरभवच्च ॥” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । षष्ठीद्वारादित्वात् वायुः । अस्या
 निवृत्तिर्यथा,—
 “वरणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे ।
 तयोर्नन्तर्गता या तु सेषा वाराणसी ख्यता ॥”)
 मोक्षदपुरीवर्षेणः । वनारस् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
 तपःस्थली ६ वरगवी ७ तीर्थराणी ८-काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या ब्राह्मणां
 यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “परं गृह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
 उत्तमं सर्वस्तीर्थानां स्थानानामुत्तमश्च यत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 प्रसन्नानामस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूलोके नैव संलम्बन्तरीक्षे ममालयम् ।
 अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 प्रसन्नानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहाराम्यत्र सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगृह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं हुतं चैवं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राच्चयं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं ब्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो स्त्रीच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये ऋगपक्षिणः ।
 कालेन निघ्नन् प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ॥
 चन्द्रार्द्धमौलयस्त्राणां महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते मृतं कश्चिन्नरकं याति किस्त्वपि ।
 ईश्वराशुश्रूषिता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारश्चातिभयवणम् ।
 अग्रमना चरन्ती हत्वा वाराणस्यां वसन्तरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ।।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षयो ॥
 प्रसादाप्नोत्यते ह्येतन्मम श्रेष्ठेभ्यस्त्विति ।।
 अग्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसाहृताः ।
 विपन्नचेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण

हृन्मानीरुपि यो विद्वान् वसेद्विषयतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र मत्वा न प्रीचति ॥
 अन्वन्वन्वन्वरायुक्तं परं धानि शिवालयम् ।
 अगुनर्भरणाणां हि वा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिकाम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्थन्ति पण्डिताः ।
 न हानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्याया ॥
 प्राप्यते मतिरुत्कृष्टा वा विसुक्ते तु जन्मते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाखण्डाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किस्त्वित्यैः पुण्यदेहा ये विप्रिष्टैः पातकेच्छया ।
 भेषकं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्भुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 ज्ञत्वा वै नैहिकीं दीप्तमविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्र परमं ज्ञानं ददाव्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलौष्ठ्य हिमालयः ।
 केदारं भद्रकण्यश्च गया पुष्करमेव च ॥
 सुरवेचनं रुद्रकोटिर्नर्मदा ज्ञातकेश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुजान्नं कोकासुखमनुत्तमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकण्यकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि जैलोक्ये विश्रुतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तथा नृताः ।
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरप्रतैः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभमा गङ्गा अङ्गं दानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवैतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
 यजेत जुहुयात्तत्र ददात्तर्षयैः ७मरान् ॥
 वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
 यदि पापो यदि शठो यदि वा धार्मिको नरः ॥
 वाराणसीं समासाद्य पुनानि सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्षयन्ति सुवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विधेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सन्नासाद्य नान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनः ॥
 ये भक्त्या देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैनेव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं तदावाद्य नान्यत्र श्चेत्तपोवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभ्रिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहितता सुभु वाविमुक्ते नृतस्य तु ॥
 यानि चैवाविमुक्तस्य देवे भुक्तानि ज्ञतुश्चशः ।
 पुरी वाराणसी तस्यः स्थानेभ्यो ज्ञापिका शुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते खयमीश्वरः ।
 याच्ये तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
 ततत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकैन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव नृद्वनि ।
 यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां अवस्थितम् ।
 वाराणस्यास्य चास्या मध्यं वाराणसी पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं निवसेवाविमुक्तकम् ।
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः वगन्मन्वाः सद्यस्योदगराश्च ॥

उपासते मां ततं देवदेवः पितामहः ।
 महापातकियो ये च ये च वे पापहन्तमाः ।
 वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्दे मरणात्मिकम् ॥
 वाराणसीं महादेवाज्ञानं लब्ध्वा विसृज्यते ।
 किन्तु विद्या भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यथेश्वराणां शिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
 ये; समाराधितो रघुः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
 ते विन्दन्ति परं श्रेष्ठमविसृक्तं शिवालयम् ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुच च पातकम् ॥
 आचक्ष्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 न्नानाञ्च पुनर्लोकं न भूयो भवसागरे ॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन वाराणसीं वसेन्नरः ।
 योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यहन्तमः ॥”

इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
 वरणास्तथा वासेमथे चापाह्निः सदा ॥
 स्वयं वृषध्वजस्तत्र गित्वं वसति योगिनाम् ।
 सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
 वियत्स्था सा पुरी गित्वं भर्गयोगबलादृभृता ।
 दिवं ज्ञानं ददात्येष तत्र यो न्नियते जनः ॥
 तस्मै स्वयं महादेवः संसारवन्धिसुक्तये ।
 स भूत्वा परमो योगी षट्सत्तत्र भवान्तर ॥
 सुजमेनैव निष्ठायामाप्नोति स्मरहासमः ।
 योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
 देवगन्धर्व्यन्तानां मातृगणाञ्च गित्यश्रः ।
 श्रेयो हरः प्रकाशश्च श्रेष्ठं तत्र प्रकाशितम् ॥
 न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
 आराधितश्चरं भक्त्या निष्ठायाञ्च प्रसीदति ॥
 गौर्थादिवर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
 योगस्थानं महाश्रेष्ठं कदाचिदपि श्राद्धरौ ॥
 आसन्नं युवयोः श्रेष्ठमिदं वाराणसी तु यत् ।
 कथितं नातिदूरे च वर्णितं मरसत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशीयात्राविधिः ।

सुत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाण्डया ।
 यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥
 आस उवाच ।
 निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वचमि ते ।
 यथा प्रथमतो यात्रा कर्मणा याचिकेर्मुदं ॥
 सचेलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजे ।
 सन्तर्प्य देवान् सपिष्टुन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
 आदिष्यं द्रौपदीं विष्णुं दक्षपाणिं महेश्वरम् ।
 नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गाविनायकम् ॥
 ज्ञानवापीसुपसृष्ट्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दक्षपाणिमिच्छेद्य पञ्चतीर्थिका ।
 देवन्द्वी विद्यातटा महाफलमभीष्टुभिः ॥ ॥”

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थविह्वये ।
 द्विसप्तत्यतनागाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
 कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
 अथवा प्रतिभूतश्च श्रेष्ठसिद्धिमभीष्टुभिः ॥
 तत्ततीर्थहस्तस्नानस्तत्राङ्गज्जतार्चनः ।
 मौनेन यात्रां कुर्व्याद्यः फलं प्राप्नोति याचिकः ॥
 ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोद्घोषं हतोदकः ।
 त्रिपिष्टपमहादेये ततो वै कतिवाससम् ॥
 रत्नेशश्चाथ चक्रेशं केदारश्च ततो व्रजेत् ।
 धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
 विश्वकर्माेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
 अविस्तुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ।
 एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्मणा श्रेष्ठवासिभिः ॥
 यस्तु श्रेष्ठसुनिवापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
 विद्यास्तस्योपजायन्ते श्रेष्ठोत्पादनरूपकाः ॥ * ॥
 अष्टायतनयात्रायां कर्मणा विघ्नशान्तये ॥
 दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
 गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
 अष्टमस्तारकेशश्च प्रथममि विप्रेषतः ।
 दृष्ट्वास्तानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥ * ॥
 अथपि शुभा यात्रा योगश्रेष्ठमकरी सदा ।
 सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्मणा श्रेष्ठवासिभिः ॥
 श्रेष्ठेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
 स्नानञ्च सङ्गमे कृत्वा प्रथयः सङ्गमेश्वरः ॥
 स्वर्गलतीर्थं सुस्नानः पश्येत् स्वर्गलमीश्वरम् ।
 ज्ञात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
 पश्येद्विरग्यगर्भात् तत्र तीर्थं हतोदकः ।
 पञ्चवृद्धदे ज्ञात्वा ष्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
 चतुःसुदकूपे तु ज्ञात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
 देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्थानं कृते ।
 शुकेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
 दृष्ट्वाते नरः ज्ञात्वा आग्नेशं पूजयेत्ततः ॥
 श्रौतकेश्वरकृष्णं तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
 जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
 कश्चिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
 समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
 एतन्क्रमेण कर्मणाश्चैतदायतनानि वै ।
 इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
 अन्या यात्रा प्रकर्षयेत्कादशायतनोद्भव ।
 अमीध्रकुण्डसुस्नानः पश्येदमीध्रमेश्वरम् ॥
 उर्वेशीशं ततो गच्छेत्तस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
 लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपरान्तकम् ।
 ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
 मदालेश्वरं तस्मान् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
 यात्रेकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
 इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रत्नं प्राप्नुयान्नरः ॥ * ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामसुत्तमान् ॥
 शुक्रपञ्चतीर्थयायां या यात्रा विश्वशुद्धिका ।
 गोप्रेक्षतीर्थं सुस्नानं सुस्नानमौलिनां व्रजेत् ॥
 ष्येष्ठवाप्यां नरः ज्ञात्वा ष्येष्ठं गौरिं समर्चयेत् ।
 श्रीभाय्यगौरी संपुण्या ज्ञानवाप्यां हतोदकैः ॥

ततः शङ्करगौरीश्च तत्रैव च हतोदकः ।
 ज्ञात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
 सुस्नातो कलितानीर्थं कलितामर्चयेत्ततः ।
 ज्ञात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
 मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थहतोदकैः ।
 ततो गच्छेत्कालक्षीं शिरलक्ष्मीसम्बुधये ॥
 इमां यात्रां नरः कृत्वा श्रेष्ठेऽस्मिन्निजन्मनि ।
 न दुःखैरभिभूयेत् दृष्ट्वासुष्पापि कुञ्चितम् ॥ * ॥
 कुर्वात् प्रतिचतुर्थीं च पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
 ब्राह्मण्यभ्यस्तदृष्ट्वाहिया वै मोदका सुदे ॥
 भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
 रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठां वा रविच्युषि ॥
 तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
 नवम्यामथवा षष्ठां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥ * ॥
 अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्मणा प्रतिवत्सरम् ।
 प्रातःस्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
 नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।
 अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽर्घ्योपशान्तये ॥
 एहीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
 ज्ञात्वा मौनेन पागव्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रथम्य च ।
 पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशमवमथ्य ॥
 ततस्तु कलितं दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
 ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो व्रजेत् ॥
 ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
 कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशमवमथ्य ॥
 वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
 गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वातकेशमथो व्रजेत् ॥
 अस्थिचैपतङ्गागथ दृष्ट्वा वै कौकेश्वरम् ।
 भावभूत ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
 चित्रघटां प्रथम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
 पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
 चन्देश्वरश्च वीरेशो विघ्नेशोऽग्रीश एव च ॥
 नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चान्तामणिविनायकः ।
 सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहन ॥
 विश्वेश्वरेशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ।
 आश्राविनायकश्चाथ दृष्ट्वाहियस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरं ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश ईशानेश्वरं परम् ॥
 चण्डीचण्डीश्वरी दृष्ट्वा भवानीश्वरं ततः ।
 दुर्गां प्रथम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यैस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
 परार्णेशमथो नत्वा परदथेश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलकृष्णमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततः अक्षयेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दक्षपाणिं महेशश्च मोक्षेशं प्रगमेत्ततः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविस्तुक्तेश्वरं ततः ॥

विनायकास्ततः पञ्च विन्धनायं ततो जनेत् ।
ततो मौनं विद्वेष्याय मन्त्रमेतत्सुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यक्त्या कृता ।
न्यानातिरिक्त्या शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य चर्चं वै सुक्तिमन्त्रये ।
विश्राम्य याथाज्ञवनं निष्पापः पुण्यवान्नरः ॥३॥
नंप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सन्तः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्ये ॥
नवर्णां पञ्चदशांश्च कुलक्षत्रं समर्चयेत् ।
दुःखरुद्रपिशाचत्वे न भवेदस्य पूजनात् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमां यात्राः कर्त्तव्यास्तीर्थवासिभिः ।
पर्वक्षपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न वन्धं दिवसं कुर्यात् विना यात्रां क्वचित् कृती ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ खर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य वन्धं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् ॥
स दृष्टः कालघर्षेण स दृष्टो न्युना स्पृष्टम् ।
स सुदृष्टश्च दिवसे विश्वेशो यत्र नेचितः ॥
सर्वनीर्षेषु सज्जो स सर्वयात्रां यथात् स च ।
मणिकर्यान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ॥
सर्वं सर्वं पुनः सर्वं सर्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्यिका ॥
आस उवाच ।
कृत स्नान्दमिमं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
नरो न निरयं याति कृत्वाप्यसहस्रकम् ॥”
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
वाराहसेयः, त्रि, (वाराहसी + “नद्यादिभ्यो
ट्क” ॥४२।६।७ इति ट्क ।) वाराहसीजातः ।
वाराहसी श्रुत्वात् ख्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री, (वारां आसनम् ।) जलाधारः ।
तन्मर्यायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वाराहः, पुं, महापिच्छीतकट्टवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अच् ।)
वाराहः । (कल्पभेदः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३७ ।
“अयन्तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विष्णोःो बन्नासीत् शूकरो
हरिः ॥”
वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यञ् ।)
तत्सम्बन्धिनि, त्रि (यथा, महाभारते । ११।२।
“सायन्तु पायसिनेव मधुना मिश्रितेन च ।
अस्यैकैः यजेतैव मातैर्वाराहहारिभ्यः ॥”
स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३।२१।२८
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । वाराहं तीर्थस्तमम् ।
विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥”
पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १।३।८ ।
“चतुर्भिश्चतिसाहस्रं वाराहं परमाहुतम् ॥”
वाराहकर्मो, स्त्री, (वाराहकर्म इव पञ्चमस्यस्याः ।
वाराहकर्म + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्धगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तत्कर्म इव पञ्च-
मस्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्धगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दम्नीदृशः । इति भावप्रकाशः ॥
वाराहो, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) अन्धगन्धा-
दृष्टमाहकान्तर्गतमाहकाविशेषः । यथा,—
“वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराहो वरवाहना ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
“दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराहो कार्तिकी
तथा ।
हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वाश्च योगिनीभृङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥”
तीर्थविशेषः । यथा,—
“वाराहो यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
पशुक्वानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
“यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभतो हरेः ।
शक्तिः साप्यायथौ तत्र वाराहो विभतो
तनुम् ॥”
इति चण्डी ॥
अपि च ।
“वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।
शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहोतां नमाम्यहम् ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । विजयकसेनप्रिया २ दृष्टिः ३ वदरा
४ । इत्यमरः ॥ दृष्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी
६ क्रोडकन्या ७ विजयकसेनकान्ता ८ वराहो ९
कौमारी १० जिनैजा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडो
१३ कन्या १४ दृष्टिका १५ माघवेष्टा १६
शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-
नाशनः २० बल्यः २१ अन्धतः २२ महावीर्यः
२३ महाघोषम् २४ शम्बरकन्दः २५ वराह-
कन्दः २६ वीरः २७ ब्राह्मीकन्दः २८ सुककन्दः
२९ दृष्टिदः ३० याघिहना ३१ । अस्य गुणाः ।
तित्तलम् । कटुत्वम् । विषप्रितकफकुष्ठप्रमेह-
क्रिमिनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-
यत्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्धच ।
“वाराहो कन्द एवाश्वे चर्मकारालुको मतः ।
अनूपं स भवेद्देशे वाराह इव सोमवान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
प्रामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मैदिनीमते
पवर्गीयवकारादिरयं शब्दः ॥
वारि, स्त्री, (वारयति लवामिति । वृ + लिच् +
“वसिषपियजराजिज्रजसदिहनिवाशिवादिवा-
दिभ्य इच् ।” उवा० ४ । १२४ । इति इच् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
मनौ । ४ । ६३ ।
“न कुर्वीत वृथा वेदां न वार्यङ्गिणा पियेन ।
नोत्सृज्य भवयेत् भक्ष्यान्न चातु स्नात् कुर्वहणी ॥”
द्विविधेय तस्य निषेधविधौ यथा,—
“ईशाने चापि पूर्वमिदं पश्चिमे च तयो-
त्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्यवापुभमेव च ॥”
इति अश्ववेवर्त्ते श्रीलक्ष्मणस्मृतौ १० अध्यायः ॥
जलक्रीडायां वर्धनीयानि यथा,—
“जलक्रीडायः शोभचक्रहंसपसर्पणम् ।
पद्मस्नानिपयोविन्दुदृष्यागा भूषणश्रुतिः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ।
ज्जीवेरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इच् ।)
वाक् । सरस्वती । गणवन्धनी । वृक्षिवन्ध-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।
“संहारविन्देपलघुक्रियेण
वृक्षेण तीराभितुलः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन् दृष्टतत्तरङ्गान्
वायुर्गलाभङ्ग इव प्रदृशः ॥”
वन्दिः । कएदीति भाषा । इति मैदिनीकार-
हेमचन्द्रौ । (वरणीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ६१ ।
“बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु यस्तु वार्या-
यस्यते ॥”
“एषोऽभिर्मेमस्यं देवेषु वारि वरीतुं योयं
वारि वरणीयं वस्तु धनमायस्यते ॥” इति तद्वाच्ये
महोदधरः ॥)
वारिकण्टकः, पुं, (वारिचः कण्टक इव ।) श्वङ्गा-
टकः । इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिकर्मिका, स्त्री, (वारिचु कर्मण इव पञ्चा-
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।
टाप् पूर्वङ्गस्यञ्च ।) खन्नी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥
वारिकर्पूरः, पुं, (वारिचु कर्पूर इव ।) इक्षि-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिकुजाः, पुं, (वारिचु कुजा इव वक्रत्वात् ।)
श्वङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिकुलकः, पुं, (वारिकुल + स्वार्थे कन् ।)
श्वङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिक्रिमिः, पुं, (वारिचः क्रिमिः ।) जलौकाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचत्वरः, पुं, (वारिचि चत्वर इव ।)
कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचरः, पुं, (वारिचु चरतीति । चर + टः ।)
मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।
“यस्योदङ्गलं जगतीं स्नानां
मधुर्यथावध्य ततार दुर्गम् ।
स एव नन्वाङ्गभयाद्दुर्गनात्
चात्मानितान् वारिचरोऽपि जूनम् ॥”

वारिधिः

जलचरजन्तुमान्त्रे, त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।

“यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् । विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”

वारिचामरं, स्त्री, (वारिचामरमिव तदाकारपुष्पवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचं, स्त्री, (वारिचि जायते इति । जन + ङः ।) द्रोणीजवल्गुम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा, अथात्मरामायणे । २ । ६ । २ ।

“स तत्र वञ्चाकुशवारिचान्वित-
ध्वजादिष्विहानि पदानि सञ्ज्ञतः ॥”

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
मान्त्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २ । १४ ।

“केनास्यर्थेन वृपते ! इमं देवसुपागतः ।
निहृत्तुर्वारिचं किञ्चिदप्यवा नृगलिभ्रया ॥”
“वारिचं मीनं पद्मादि वेति ।” तट्टीकार्या मौल-
कण्डः ॥)

वारिचः, पुं, (वारिचि जायते इति । जन + ङः ।)
शुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुभ्रकः । इति शुब्द-
माला ॥

वारिचस्करः, पुं, (वारिचस्तस्करः । अलक्षित-
भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
शुब्दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा,
“स्वरूपधारिणो चेमामानिनाय निजा-
अमम् ।

संज्ञां भार्या प्रीतिमतीं भास्करो वारिचस्करः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वारिचो, स्त्री, (वारिचस्त्रायते इति । चै + ङ ।
टाप् ।) हृन्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचं, स्त्री, वाला । इति शुब्दरत्नावली ॥

वारिचः, पुं, (वारि च्छतीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
मेघः । (यथा, नृक्षटिकनाटकम् । ५ । अङ्कः ।
“विद्युद्धारिदगर्जन्तेः सञ्चिकिता तद्दर्शना-
काङ्क्षिणी ।

पादौ नूपुरलम्कईमधरौ प्रचालयन्ती
स्थिता ॥”

सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३८ अध्याये ।

“राक्षारखधवर्षाभूकटुकोष्ठीरवारिचैः ।
त्रायमाणा नृनारत्नापचक्षुर्विभीतकैः ॥”

वारिचातदि, त्रि । यथा, मज्जी । ४ । २२६ ।
“वारिचस्तृप्तिमाप्नोति दौर्धमायुर्हृदयदः ।
यद्दोषग्र्याणि वेष्टानि रूपदोषो रूपसुत्त-
मम् ॥”

वारिधिः, पुं, (वारोधि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
धा + “कर्मण्यधिकरण्ये च ।” ३ । ३ । ६३ ।
इति किः ।) समुद्रः । इति शुब्दरत्नावली ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
“तद्दोषतत्पारेव वारिधी च विदूषकः ।
न जालवचरे प्राप्ति सत्त्वानवसौदति ॥”

वारिरा

वारिनाथः, पुं, (वारोधां नाथः ।) वरुणः ।
समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥

वारिनिधिः, पुं, (वारोधि निधीयन्ते अस्मिन्नि-
नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शुब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।

“पाराद्धारिनिधेः प्राप्ताः काष्ठीरेव्भुनापि ये ।
राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति खाता वारिध्वजाः
पुरः ॥”

वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
पथ + “उत्तरपथेनाहूतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।
इत्यञ् “आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तार-
पूर्णादुपसंख्यानम् ।” इति वार्तिकसूत्रात् टक् ।)

जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे ष्यक-
प्रत्ययेन निवृत्तः ॥ (वारिपथेन आहूतम् ।
इति काण्डिका ।)

वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णांशयस्या इति ॥
वारिपर्ण + “पाककर्णोपणंपुष्येति ।” ४ । १ । ६४ ।
इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । २ । ३८ ॥

अस्या गुणाः ।
“वारिपर्णी हिमा तिल्ला न्दो स्वाहो सरा पटुः ।
दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकृत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वारिपालिका, स्त्री, (वारोधि पालयति सूर्य-
रश्म्यादिभ्यो रचतीति । पालि + ण्वल् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) खम्बिका । इति शुब्दमाला ॥

वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।
इति शुब्दमाला ॥

वारिप्रञ्जी, स्त्री, (वारिजाता प्रञ्जी ।) वारि-
पर्णी । इति शुब्दमाला ॥

वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेव ।)
प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिवालकं, स्त्री, (वारिथो बालकम् ।) द्वीवे-
रम् । इति हारावली । १७८ ॥

वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
तीति । भू + अच् ।) श्रोतोऽङ्गनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमान्त्रे, त्रि ॥)

वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामनाजनकं
यस्य । सजलमेघस्यैव लज्ज्यवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसुक, [च्] पुं, (वारि सुचतीति । सुच् +
क्लिप् ।) मेघः । इति शुब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । ४ । ८६ ।

“स विचञ्जितमाजङ्गे यज्ञं सञ्ज्ञदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”

वारिसूली, स्त्री, (वारिणि सूली यस्याः । “पाक-
वर्णोपर्थेति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)
वारिपर्णी । इति शुब्दरत्नावली ॥

वारिरथः, पु, (वारिश्च रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)
भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिराशिः, पुं, (वारोधां राशयो यज्ञ ।)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ६३ । ६८ ।

वारी

“तस्य भक्षयतो हस्ताङ्गुलमेकसुदुम्बरम् ।
जवाच शिशुमारोऽथ वारिराशिनजामयः ॥”
वारोधां राशिः । जलसम्प्लवङ्ग । यथा, रघौ ।
४ । ४६ ।

“शैलोपमः शैबलमङ्गरीणां
जालानि कर्षेत्तुरसा च पञ्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटसुतससर्प ॥”

वारिचहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति ।
रह + “रगुपधज्ञाप्रौक्तिरः कः ।” १ । १ । ३५ ।
इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, किराताकण्ठीये । ५ । १३ ।
“विकचवारिचहृन्धत्तं सरः
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”

जलजाते, त्रि ॥
वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
यद्वा, वारि लोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-
धरः ॥

वारिवदनं, स्त्री, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् ।
तत्सेवनेन मुखे जलनिखावात्तथात्तम् ।) प्राची-
नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

वारिवरं, स्त्री, करमर्हकम् । इति जटाधरः ॥

वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । स्वजनक-
त्वात् ।) विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिवासः, पु, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
वारि पर्युषितात्प्रादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-
तीति । वास + अण् ।) शौकिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥

वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
ण्यञ् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः ।
सुजा । इत्यमरः ॥

वारिवाहनः, पु, (वाहयतीति । वाहि + ण्युः ।
वारोधां वाहनः ।) मेघः । इति शुब्दरत्ना-
वली ॥

वारिधः, पुं, (वारिणि सागरजले श्रेते इति ।
श्री + ङः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराङ्गनम् । उशी-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) यावनालशरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
मान्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।

“इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम् ।
मयिं पश्यामि सौमित्रे । वेदेहोमागतं
विना ॥”

वारी, स्त्री, (वार्यतेऽनयेति । वृ + णिच् + “वसि-
वपियजिराजिन्नलिसदिहिनराशिवादिवादिभ्य
इच् ।” उणा० ४ । १२४ । इति इच् । वा
ङीष् ।) गजवन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

वारुणिः

“बभौ स भिन्दन् दृष्टतस्करङ्गान्
वार्यगलाभङ्ग इव प्रहतः ॥”

कलसी । इति धरणिः ॥

वारोटः, पुं, (वार्या गजवन्धनभूम्यामेततीति ।
इट् + कः ।) हसी । इति शब्दमाला ॥

वारौशः, पुं, (वारौशामौशः ।) समुद्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

वारु, पुं, (वारयति रिपूनि । इ + णिच् +
वाङ्मुक्तत्वात् उण् ।) विजयकुञ्जरः । इति
हारावली । १६० ॥

वारुठः, पुं, खट्विः । अन्तश्चाया । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वारुण, स्त्री, (वरुणो देवतास्येति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-
भिवानचक्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ लक्षा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्ययज्ञप्रतेः समा ॥”
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १५ ।

“वारुणं कालिकाण्ड्यं श्राभं नन्दितं
शुभम् ।

सौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् ॥”
पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ६ ।

“इन्द्रदीपस्तया सौम्यो गन्धर्वस्तथ वारुणः ॥”
वरुणसम्बन्धि, त्रि । यथा,—

“पश्चिमे पुष्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्तते ।
उत्तरेषु तु भ्रमाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
उत्तुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्लवः शुभः ।
अक्षयौत्तरतो धन्यो विपरीताक्षसिद्धये ॥”

इति मातङ्ग्ये २२६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।

“समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्ते त्रैलोक्यस्य विवाश्रमे ॥”

वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)
जलाशयखड्गनादि । तस्य शुभाशुभकालादि
यथा,—

यम उवाच ।

“सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलयुते ।
सहस्रसु भवेद्यत्र काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥
सहस्रौ तु ज्ञते कर्तुः संपूर्णस्तम्भोरथः ।
कर्कटे पुत्रलाभश्च सौख्यं तु मकरे भवेत् ॥
मौने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवहृदकम् ।
हृषे च मिथुने दृष्टिवृषिके विज्वलं भवेत् ॥
पिच्छप्रिस्तु कन्यायां तुलायां सत्यसङ्गतिः ।
चिन्हे मेघे धनं नाशं जलस्य कुर्वते द्विज ।
तथा चैतेषु लभ्ये वारुणं कर्म नो दिशेत् ॥”
इति बह्विपुराणे वारुणारामप्रतिष्ठानामा-
ध्यायः ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्वं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ ।

वारुणी

“समुद्रं च समासाद्य वारुणिर्भववाङ्मिः ।
उवाच संहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥

अहं लोकाहितार्थं वै पिबामि वरुणजलयम् ॥”
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।

“स वारुणिक्तपस्तेपि तस्मिन् भरतसत्तम ।।
यने पुण्यक्षतां श्रेष्ठः स्वादुन्मलफलोदके ॥”

विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तार्क्ष्यचारिण्येभिश्च तथैव गरुडावयौ ।
आरुणिकर्वाण्येषैव वैनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”

शृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
“शृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-
मेने । तह वरुणो विदाश्चकार ॥”

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्यैवम् । “तस्यैवम् ।” ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । ङीप् ।) सुरा । (यथा,
मनौ । ११ । १४७ ।

“अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्वेषं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
६ । ६३ ।

“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
वभूव वारुणी देवी मदाधूर्णितलोचनम् ॥”

“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ वरुणपत्नी । वारुणी-
वक्त्रभण्डदर्शनात् । यथा, महाभारते । २ ।
६ । ६ ।

“यस्यामास्तं स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दियरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥”
नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे । २ । ७० । १२ ।

“पूर्वेषु वारुणीं तीर्त्वा कुर्वन्ते चरस्वतीम् ।
सरांसि च प्रपुञ्जानि नदींश्च विमलोदकाः ॥”
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा,
नेषधचरिते । ४ । ६० ।

“वद् विधुन्दमालि मदीरितै-
स्यजसि किं दिजरराजधिया विधुम् ।
किन्तु दिवं पुनरेति यदीदृशः
पतित एष निषेध हि वारुणीम् ॥”

विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।
३ । ४ । १० । ३ । “आनन्देन
जानानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिर्षंविश्र-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”

अन्तानां छायाविशेषः । यथा, अथर्ववेद्यके ।
३ । १७३ ।

“शुद्धस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”
शान्तिभयानचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्ड-
दूष्वा । इति मेदिनी । ङे, इ= इन्द्रवारुणी ।
दूष्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शान्तिभयानचक्र-
युक्तचैत्रकण्यत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ लक्षा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्ययज्ञप्रतेः समा ॥”
वारुणं शान्तिभवा ।

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्ययज्ञैः समा ॥

वारुण्डः

शुभयोगसमायुक्ता श्रुवी शान्तिभवा इति ।
महामहेति विख्याता चिकीटिज्जलसुद्धरेत् ॥

अत्र संज्ञाविधिः सार्धकलाय निमित्तत्वेन मास-
पक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहा-
वारुण्यावुल्लेखनीये । तेन चैत्रे मासि कण्य-
पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-
महावारुण्यां यथायथं प्रयोज्यम् । व चात्र ।

“जात्रं कुर्वन्ति या नार्यश्चक्रे शान्तिभवां मते ।
सप्तजन्म भवेयुक्ता दुर्भगा विधवा भुवम् ॥”
इति ॥

“त्रयोदश्यां हृतीवाद्यां दशम्याश्च विशेषतः ।
शुद्धविट्चक्षिप्राः खानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”
इति प्रचेतोबावालिचक्रनाम्नां स्त्रीणां शूद्रादी-
नाञ्च ज्ञाननिषेध इति वाच्यम् ।

“भोगाय क्रियते यत्तु खानं यादृच्छिकं नरेः ।
तन्निविष्टं दशम्यादौ नित्यमैमित्तिके न तु ॥”
इति हेमाद्रिदृष्टवचनेन रागप्राप्तज्ञान एव
निषेधात् नक्षत्रेऽपि तथा कल्पनात् । अत्र

त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्णाङ्केतरकावे नक्षत्रादि-
सत्त्वे परदिने पूर्णाङ्के तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्व-
दिन एव खानम् । राजावपि वारुण्यादिषु
गङ्गायां खानम् ।

“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
जात्वाश्चमेधजं पुराणं गृहेऽप्युद्धृततत्पत्न्यैः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रसवात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ वरुणप्रेरितदृष्ट्वा-
वन्मस्यकदम्बतरकोटरनिःस्तवजदेवपीतवारुणी ।
यथा,—

पराशर उवाच ।

“वने विचरतस्तस्य सद्य गोपैर्महात्मनः ।
मातुषण्ड्यारूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥
निष्वाहितोवकार्यस्य कार्योर्णोर्विचारिणः ।
उपभोगार्थमन्वर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरं त्वं महौजसः ।
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥
इत्युक्त्वा वारुणी तेन सन्निधानमयाकारिन् ।
दृष्ट्वावनवनोत्पन्नकदम्बतरकोटरे ॥
विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धसुत्तमम् ।
आज्ञाय मदिरातर्धमवापाद्य पुरातनम् ॥
ततः कदम्बात् सद्यसा मन्वधारां स जाङ्गली ।
पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रयथौ परमां सुहम् ॥
पथौ च गोपगोपीभिः समवेतो सुदान्वितः ।
उपगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥
वारुणीवक्त्रभः, पुं, (वारुण्या वक्त्रभः । वारुणी-
वक्त्रभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ॥
वारुण्डः, पुं, फणिनां राजा । इति मेदिनी । उ, ३३ ॥
तन्मते पथर्गीयादिः । किन्तु दृष्टातोः उच्च-
प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ॥
वारुण्डः, पुं स्त्री, (इ + उच्चः ।) नौसकपाचम् ।
नेत्रमजम् । कर्ममजम् । इति मेदिनी । तं,
३३ ॥

वार्त्ती

वारत्ती, ङी, (वारत् + गौरादिच्चात् ङीम् ।)
 वारत्ती, इति मेदिनी । ति, ३३ ।
 वारेन्ती, ङी, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
 यथा,—

“प्राच्यां मागधश्रीषी च वारेन्तीगौराङ्काः ।
 बर्हमावतमोक्षिप्रगण्योतिषोद्दयाद्रयः ॥”

इति ष्योतिस्तत्त्वम् ॥

अधुना राजप्राचीनामकदेशेकदेशः ॥

वार्त्ती, ङी, (वृत्त्यायां वत्त्वाद् इति । वृत् + “तस्य
 वत्त्वाद् ॥” ४ । २ । ३७ । इति ष्य ।) वनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वृत्त्वाद् इति ष्य ।) वृत्-
 वत्त्वानि, चि । यथा,—

“वार्त्तीं पितृप्रदं विष्णुं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
 इति निष्पादितम् ॥

वार्त्ती, ङी, (वृत्त्यापत्वं ङी । वृत् + अण् ।
 ङीम् ।) ङीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भावितात्मनः ।
 सङ्गतभूद्दृश भाट्टनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”

इयं हि मारिषापरनाञ्ची वक्षुमुनेरौरसात्
 प्रन्वोचागर्भगता सती पश्चात् वृत्तेभ्य उन्मत्ता ।
 तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे । १२ । ५१ । २—५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरन्सु वृषिर्वी प्रचेतःसु महीरुहाः ।
 अरक्षमाणाभावमुर्ध्वभ्रूवाश्च प्रजापतयः ॥

नाशकन्वारतो वासुं वृत्तं खमभवद् हुमैः ।
 दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुञ्चेष्टितुं प्रजाः ॥

तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
 सुखेभ्यो वायुमन्त्रिश्च तेऽवृत्तजन् जातमन्ववः ॥

उन्मत्तानथ तान् वृत्तान् जन्वा वायुरशीघ्रयत्न ।
 तान्गिरदृष्ट्वा घोररुजाभूद् हुमसन्धयः ॥

हुमसन्धयस्यो दृष्ट्वा किञ्चिच्छेष्टेषु श्रास्त्रेषु ।
 उपगन्वाऽवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥

कोपं यच्छत राजानः श्रेष्ठध्वजं वचो मम ।
 सन्धानं वः करिष्यामि सद्यः क्षितिरुहैरुहम् ॥

रत्नभूता च कथ्येयं वार्त्तीथी वरवर्णिनी ।
 भविष्यं जानता पूर्वमं मया गोभिर्बिर्वाहता ॥

मारिषा नाम ज्ञानेवा वृत्ताद्यामिति निर्मित्ता ।
 भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥

युष्माकं तेजसोऽर्हेन मम चार्हेन तेजसः ।
 अस्यास्तुत्यस्येति विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

मम चाग्नेन वंशुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 अग्निनास्यसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥

कच्छुर्नासु सुनिः पूर्वमासीद् वेदविदी वरः ।
 सुरस्ये गोमतीतीरे स तेषु परमं तपः ॥

तत्तुचोभाय सुरेन्द्रेण प्रन्वोचास्या वराश्वराः ।
 प्रयुक्ता चोभयामास तन्वेषिं सा शुचिस्मिता ॥

चोभितः स तथा सार्हं वर्षाणामधिकं श्रुतम् ।
 अतिदुष्करमोययां विषयासक्तमानसः ॥

सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
 प्रषादसुसुखो ब्रह्मन् अयुष्मां दातुमर्हसि ॥

तथैवसुक्तः स सुनिष्कस्यामावक्तमानसः ।

श्रृर
 वार्त्ती

दिनानि कतिचिद् भन्ने स्त्रीयवामिन्भावत ॥

एवमुक्ता ततस्तेन सार्हं वर्षशतं पुनः ।
 बुभुधे विषयास्तन्वी तेन सार्हं महात्माना ॥

अयुष्मां देहि भगवन् ब्रह्मामि क्षिदिवाचयम् ।
 उक्तस्तथैव स सुनिः स्त्रीयवामिन्भावत ॥

पुनर्गते वर्षशते सार्धिके वा शुभानना ।
 यामोखाह दिवं ब्रह्मन् प्रयथक्षितशोभनम् ॥

उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेक्षयाम् ।
 प्राहास्ततां चत्वं सुभु चिरं कालं गमि-

ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रीषी सद्य तेनर्विद्या पुनः ।
 शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत् ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
 प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्वया स्त्रीयवामिन्भावत ॥

तं सा प्रापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
 दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्तिवेदनी न जहौ सुनिम् ॥
 तथा च रमतस्तस्य महर्षेस्तद्वर्णिशम् ।

नव नवमभूत् प्रेम मन्वथाविष्टचेतसः ॥
 एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोऽटजाङ्गुनिः ।

निष्क्रामन्तश्च कुञ्जति गन्त्यते प्राह सा मुभा ॥
 इत्युक्तः स तथा प्राह परिरुत्तमहः शुभे ।

सन्वोपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
 भवेत् ॥

ततः प्रहस्य तुदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।
 किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिशुत्तमहस्तय ॥

बहूनां विप्र वर्णाणां परिणाममहस्तय ।
 गतमेतन्न कुर्वते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भन्ने नदीतीरमिदं शुभम् ।
 मया दृष्टासि तन्वञ्जि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥

इयञ्च वर्षेते सन्था परिणाममहर्गतम् ।
 उपहासः किमर्थोऽयं सदभावः कथ्यतां मम ॥

प्रन्वोचोवाच ।

प्रत्यधस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते नृषा ।
 किन्त्वय तस्य कालस्य गतान्यद्दृष्टतानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां प्रपच्छायतेक्षयाम् ।
 कथ्यतां भीरु कः कालक्षया मे रमतः सद्य ॥

प्रन्वोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
 मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

श्रुतिरुवाच ।

सत्वं भीरु वदस्ये तत् परिहासोऽथ वा शुभे ।
 दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्हमिहासितम् ॥

प्रन्वोचोवाच ।

वदिष्याम्यहृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिने ।
 विश्लेषेण्यद् भवता पृष्टा मार्गाहुवर्णिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सत्वं स सुनिर्वृ पनन्दनाः ।
 धिदमां धिदमासतीवैत्यं निनिन्दामानमा-

त्मना ॥

वार्त्तिकः

सुनिरुवाच ।

तर्पांसि मम गटानि इतं ब्रह्मविदी धनम् ।
 इतो विवेकः केनापि योविष्कोहाय निर्मित्ता ॥

ऊर्म्मिषट्कृतिगं ब्रह्म स्येयमात्मनयेन मे ।
 मतिरेवा ह्युता येव धिक्तं काममहायज्ञम् ॥

ब्रह्मनि वेदविद्याप्रकारणान्यखिलानि च ।
 नरकयाममार्गेण सङ्गनापञ्चतानि मे ॥

विनिन्द्य त्वं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
 तामश्वरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्तुक्तं त्वया ।
 देवराजस्य मत्तुचोभं कुर्वन्मथा भावचेष्टितेः ॥

न त्वां करोम्यहं भक्त क्रोधतीव्रस्य वङ्गना ।
 सतां चापदं मैत्रतृप्तितोऽहं त्वया सद्य ॥

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
 ममैव दोषो नितरां येनाहमन्तितेक्षयः ॥

यथा शुकप्रियार्थिण्या कृतो मे तपसो व्ययः ।
 त्वया धिक्तं तं महामोहमङ्गुषां सुकुणुसिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रविष्ठां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
 तावद् गजत्स्नेदजला सा बभूवातिवेष्युः ॥

प्रवेपमाणां सततं स्वन्नगाजलतां सतीम् ।
 गच्छ गच्छति सक्तोऽथ उवाच सुनिसत्तमः ॥

सा तु निर्मित्तिता तेन विनिष्कस्य तदाश्रमात् ।
 आकाशगामिनी स्नेदं ममार्षं तरुपल्लवेः ॥

दृष्ट्वाद् दृष्टं यथी बाला तदयारुणपल्लवेः ।
 निर्मोर्णमाना गात्राणि गलतस्त्वेदजलानि वै ॥

श्रुत्वा यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
 निर्णगाम स रोमाश्च स्नेदरूपो तदङ्गतः ॥

तं दृष्ट्वा जगद्गुर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।
 मया चाप्याधितो गोभिः स तदा वष्टुधनेः ॥

दृष्ट्वाच्यगर्भसंभूता मारिषास्या वराजना ।
 तां प्रदास्यन्ति नो दृष्ट्वाः कोप एव प्रशान्त-

ताम् ॥

कच्छोरपत्वमेवं सा वृत्तेभ्यश्च ससृजता ।
 ममापत्वं तथा वायोः प्रन्वोचा तनया च सा ॥

स चापि भगवान् कच्छुः स्त्रीषी तपसि सत्तमः ।
 पुरुषोत्तमास्त्रं मैत्रेय विष्णोरायतनं यथौ ॥

तत्रैकाग्रमतिभूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
 ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् उपमेकाग्रमानसः ।

ऊर्हुवाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥”
 वार्त्तिकः, पु, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे उपत्ययेन
 निष्पन्नः । इति सुगुणोपस्थाकरायम् ॥

वार्त्तिकः, चि, (वर्णलेखनं शिष्यमस्य । वर्ण +
 टण् ।) खेत्तकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्ती, ङी, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ती, चि, (वृत्तिरुत्थस्येति । “प्रज्ञाअद्वाप्ती-
 वृत्तिभ्यो षः ॥” ५ । २ । १०१ । इति षः ।)

निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्ति-
 शाली । इत्यथपालः ॥

वार्त्तिकः, पु, पश्चिविशेषः । वटेर इति भाषा ।
 यथा,—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चिच्छतोऽन्या वार्ताका स्मृता ।
वार्ताकोऽधिकारः श्रोतौ च्चरदोषव्यापयः ।
सुरुच्यः सुक्रदो बल्यो वार्ताकाख्यगुणा ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अस्तीति । “प्रश्नाभ्यह्वा-
र्त्तावृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पञ्चादिपालनाद्देवी लघ्विकर्मात्मकारणान् ।
वार्तनाहारयाद्वापि वार्तां सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उद्गमः । (यथा, मोहसुहृते । ८ ।

“यावद्विद्योपासनाग्रतः

तावन्निरूपितवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”)

वार्ताङ्गः । लघ्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मग्नौ । ६ । ३५६ ।

“वैश्वस्तु जतसंस्कारः जत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्तायां गित्युक्तः स्यात् पशुनाश्चैव रक्षये ॥”

वार्त्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २२ ।
“हविषाद्विष्यगोरश्वाकुसोदं तुयंसुच्यते ।

वार्तां चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”

वार्ताङ्कः, पुं, (वार्त्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृत्तेर्ङ्ङिच् ।”
उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः । “बाहु-

लकान् उकारस्यान्वेत्ते वार्ताकवार्ताक्यौ ।”
इत्यभ्रलदकोत्या सिद्धम् ।) वार्ताङ्कः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपक्षी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [नृ] पुं, वार्ताङ्कः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्ताङ्कः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताङ्कः, स्त्री, (वार्त्तते इति । वृत् + “वृत्ते-
र्ङ्ङिच् ।” उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः ।)

स्वनामखातफलवृक्षः । वैगुण इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । हिकुली २ सिंही ३ भयटाकी ४

दुग्धधर्विणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-
ङ्गयः ८ वार्ताङ्कः ९ शाकविवलः १० राज-

कुशाङ्कः ११ । इति जटाधरः ॥ वार्त्तिकः १२
वातिगमः १३ वृत्ताङ्कः १४ वङ्गयः १५

अङ्गयः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-
वृत्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९

निद्रालुः २० मांसकफला २१ वृत्ताकी २२
मञ्जोटिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५

महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्षफला २८
नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकमेष्टा ३१

वृत्तफला ३२ वृत्तप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः
कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

श्लत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुरु-
त्वम् । वातेपु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

वार्त्तमः

“अभिप्रदा भारतनाशिनी च
शुक्रप्रदा श्रोत्रितवर्द्धनी च ।
हृत्तासकावाचिनाशिनी च
वार्त्ताङ्कुरेवा गुणसमयुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी पृष्ठा सञ्चारपित्तजा ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रवाहनी ॥
अङ्गारपका वार्त्ताङ्कः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।
“वृत्ताङ्कं खादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
च्वरवातवलासप्तं हीपनं शुक्रलं लघु ॥

तद्वालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।
वृत्ताङ्कं पित्तलं किञ्चिद्द्वारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलामघ्नमन्यतं लघु हीपनम् ।
तदेव हि गुरु क्षिप्रं सतेजं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृत्ताङ्कं कुक्कुटाखसमं भवेत् ।
तदर्थाःसु विशेषेण हितं हीनश्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ताङ्कः, पुं, (वृत् + काकुः ।) वार्त्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्त्ताङ्कः, पुं, (वार्त्ताङ्कामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । हेरिकः २ गूढरुषः ३ प्रविधिः ४

यथाह्वयः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रविन् ७ चरः ८
अशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३६८ ॥
वार्त्तावहः, पुं, धाम्यतस्कुलादेवांसां ववृत्ति यः ।
पसारी इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ वार्त्तावहः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ संवाद्वाहके, चि ॥

वार्त्तिकः, पुं, (वृत्तं वेदेति । वृत्ति + उक्त्वादित्वात्
ठक् ।) प्रवृत्तिः । चरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।
“दुर्गतौ वार्त्तिकजनी लोभात् किं नाम ना

चरेत् ॥”
(वार्त्ता लघ्यादिसत्र साधुः । ठक् ।) वैश्वः ।
(वार्त्तं आरोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्त्तिक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तां साधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।
सूत्रवृत्तिनिपुणे, चि ।)

वार्त्तिकं, स्त्री, (वृत्तिर्न्यसूत्रवृत्तिः । तत्र
साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुर्वृत्तार्थचिन्ताकारक-
पत्र्यः । यथा,—

“उक्ताशुक्तदुर्वृत्तार्थचिन्ताकारितु वार्त्तिकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वार्त्तिका, स्त्री, (वार्त्तिक + टाप् ।) पञ्चविंशत्यः ।
वटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति शारावली ॥
वार्त्तमः, पुं, (वृत्तम इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । वृत्तमन्
+ अच् ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्द्धिः

जयन्तः । वृत्तमन्वन्विनि, चि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुग्धमयो विभेदु-
र्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसिद्धाः ।
वार्द्धिलिङ्गैस्समभिरुवाणा
मन्मैमुंदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”)

वार्द्धरं, स्त्री, ज्ञानलावीजम् । दृष्टिवावर्षणः ।
काकचिन्ता । भारती । इति मेदिनी । दे० ११ ॥

जमिजम् । जलम् । आत्मवीजम् । इति विश्वः ॥
वार्द्धलं, स्त्री, (वार्भिः सजिजेर्लतीति । दृक् +

अच् । सदा मेधाच्छत्रवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)
दुर्दिनम् । इति मेदिनी । खे, ११६ ॥ तन्मते

पवर्गोयादिः ॥ (वार्द्ध इति भाषा ॥)
वार्द्धलः, पुं, (वार्द्धत्वात्तेति । दृक् + “पुंसि

संज्ञायां षः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति
चः ।) मेलागन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । खे, ११६ ॥
वार्द्धकं, स्त्री, (वृद्धाणां सन्धः । “गोषोषोऽदोर-

भेति ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृद्धाभेति ॥”
काशिकोक्तेः वृत् ।) वृद्धसंचातः । (वृद्धस्य

भावः कर्म वेति । मनोज्ञादित्वात् वृत् ।)
वृद्धस्य भावः । वृद्धस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।
२४ ।

“बाह्ये बालक्रिया पूर्वं तदनु कौमारके च या ।
यौवने चापि या योग्या वार्द्धके वनसंश्रया ॥”

त्रि, वृद्धः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुण्यानि च पल्लवे करे

वयोऽतिपातोऽदृग्तवातवेपिते ।
स्थितेः समादाय महर्षिवाहार्द्धकाद्

वने तदातिथ्यमशिक्षि श्राश्रिभिः ॥”
“महर्षीणां सुनिश्चैतानां मध्ये यो वार्द्धको वृद्ध-

स्तस्मात् । त्रिषु स्याद्वाहार्द्धको वृद्धे ज्ञीवं तद्भाव-
संचयोरिति वलः ।” इति तट्टीका ।)

वार्द्धकं, स्त्री, (वार्द्धकमेव । वार्द्धक + चतुर्वर्णादि-
त्वात् स्वार्थे अच् ।) वृद्धावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्द्धकम् २ वृद्धत्वम् ३ स्थाविरम् ४ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि जतज्जयं अमान्विता ।
वार्द्धक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्षिता ॥”)

वार्द्धिः, पुं, (वारि जलानि घीयन्तेऽचेति । घा +
किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसत्त्वो महाशयः ।
अनन्तागुणवार्द्धिश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥”)

वार्द्धिभवं, स्त्री, (वार्द्धीं समुद्रे भवतीति । भू +
अच् ।) श्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्द्धिः, पुं, (वार्द्धिकः । एवोदरादित्वात्
कलोपः ।) वृद्धाशौचः । इत्यमरः । १२ । ६ । ५ ॥

(यथा, मग्नौ । ३ । १५६ ।
“प्रेथो यामस्य राक्षसं कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव तत्प्राप्तिर्वाहुर्विस्तथा ॥”)

वाङ्मयिकः, पुं, (वृद्धार्थं त्रयं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
“प्रयच्छति गच्छाम्” ४।४।२०। इति ठक्।
“वृद्धेर्धुविभावो वक्तव्यः” इति वार्तिकोक्तेः
वृद्धिविभावः।) वृद्धिर्भावः। लघुसुक्। वाङ्-
खोर इति सुदखोर इति च भाषा। लघु-
ग्रायः। कुसीदकः २ वृद्धाजीवः ३ वाङ्मयः ४।
इत्यमरः। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्धं धान्यमादाय महाधं यः प्रयच्छति।
स वै वाङ्मयिको नाम ह्ययकथवाङ्मयः”
इति वृत्तिः ॥
तस्य वृद्धिप्रहणनियमो यथा, मनुः।
“अग्नीतिभागं यज्ञीयात् मासादाङ्गुलिकः
श्रतात्।
द्विकं श्रतं वा यज्ञीयात् सतां धर्ममनुसरन् ॥
द्विकं श्रतं यज्ञानो न भवत्यर्थकित्वयो।
श्रतकार्वापर्योऽग्नीतिभागं विश्रतिकाः पणाः ॥”
द्विकं पुराणद्वयम्। एकविधं नियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्नाच्छब्देन यो
यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याह्वकतत्त्वम् ॥
वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयविभावः। वाङ्मयि + यञ्।)
धान्यवह्ननम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,
मनौ। ११। ६२।
“कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनैम्।
तडागारामदारानामपत्यस्य च विक्रयः ॥”)
वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयः ससुदस्येदमिति। वार्द्धि +
ठक्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
वाङ्म, स्त्री, (वृद्धेर्धु इदमिति। वृद्धौ + “चम्भेणो
ठक्” ५।१।१५। इति अच्।) चम्भेरज्जुः।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
वाङ्मयसः, पुं, (वाङ्मयं नासिकास्थितिः। “अञ्
नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थ्यात्” ५।
४।१२८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः” ८।४।३। इति
खल्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
“त्रिध्रवं त्विन्द्रियक्षीयं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ययं कथं च संतुक्ततः ॥”
पक्षिविशेषः। यथा,—
“नीलप्रीवी रक्तप्रीवीः लघुपादः सितच्छदः।
वाङ्मयसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरति-
प्रियः ॥”
तेषां वलिदानफलम्। यथा,—
“रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैश्चाङ्गुलस्य च।
द्विमाप्नोति वर्षाणां श्रतानि त्रीणि मन्त्रिया ॥
महिषायाश्च खड्गानां रुधिरैः श्रतवार्षि-
कीम्।
द्विमाप्नोति परमां श्राद्धं लघुरैस्तथा ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥३॥
तस्मासेन पिष्टद्विप्रियंथा,—
“वाङ्मयसामिधं जौहं कालशाकं तथा मधु।

दौहित्रामिधमन्यं यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः ॥
अनन्तो तां प्रयच्छन्ति वृत्तिं गौरैस्तुक्तया।
पिष्टाणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पाध्यायः ॥
“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीयं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयससुतं प्राहुर्वाङ्मिकाः श्राद्धकर्म्मणि ॥
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विद्वज्जमः।
लघुवर्णन च तथा पक्षी वाङ्मयसो मतः ॥”
जौहं रक्तच्छगः।
“दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुक्तिजाः।
कपिलाया वृत्तश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”
गौरैस्तुतः दशवर्षोऽजाः। इति सटीका ॥
वाङ्मय(ण)नसः, पुं, वाङ्मयं नासिकास्थितम्। नासाया
नसादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वाङ्मयसस्विकचरो गणोस्ताहश्च गण्डकः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्भटः, पुं, (वारि लजे भट इव।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्भेण, स्त्री, (वर्भेणां सम्बन्धः। वर्भेण् + “भिच्चा-
द्विभ्योऽण्” ४।२।३८। इति अण्।) वर्भेसम्बन्धः।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
वार्भेण, स्त्री, (वर्भेणां सम्बन्धः। वर्भेण् + अण्।)
वर्भेसम्बन्धः। इत्यमरटीकायां स्वाभी ॥
वार्भुक्, [च्] पुं, (वा. वारि सुच्यतेति। सुच् +
क्विप्।) भेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते। १०। २४। ६।
“तं तात। वयमन्ये च वार्भुकां पतिमीश्वरम्।
द्रव्येस्तद्वैतसा सिद्धैर्यजन्त क्रतुभिर्नराः ॥”)
वार्भुक्त्वं, स्त्री, (वारिणि उल्लव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥
वार्भ्यं, त्रि, (वारि + यञ्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
शब्दात् षाप्रत्ययेन नियमम् ॥ (वृद्ध सम्भक्तौ
+ “ऋहलोग्यत” ३।१।२२४। इति यण्।
वरणीयं, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। २१। २।
“स्वधर्मन् देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्भ्यम् ॥”
निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५। १८। ६।
“स्त्रीभारे परिनिम्बिस्था पुस्वार्थे वृत्तनिश्चया।
भीष्टे प्रतिचक्रौषामि नास्ति वार्भ्यति वै पुनः ॥”)
वाराशिः, पुं, (वारां राशियञ्।) समुद्रः। इति
पुराणम् ॥ (वारासनशब्दात् प्रागयं स्यात् ॥)
वार्भटः, पुं, (वाभिर्वच्यते वष्टात् इति। वट +
घञर्थे कः।) वृद्धत्रयम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्भगा, स्त्री, नीलोमलिका। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वार्भकं, स्त्री, (वर्भस्येदम्। वर्ष + अण्। स्वार्थे कन्।)
सुदुम्भजनपृथिवीदशभागान्तगतभागविशेषः।
यथा,—
“दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
इच्छाञ्ज्यैर्हृदायादो मध्यदेशमवाभवान्।
कोटये वार्भकं चक्रं रणदृष्टवभूव ह ॥”
इति वद्विपुराणे सागरोपाख्यानध्यायः ॥

वार्भभागवी, स्त्री, (वृषभाणोरपत्वं स्त्री। वृष-
भाणु + अण्।) वृषभाणुकन्या। श्रीराधा।
यथा,—
“यथा परात्परः लघुस्तथं वार्भभागवी ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वार्भिकं, स्त्री, (वर्भासु जातमिति। वर्षा + “वर्भाभ्य-
ठक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६ ॥
वार्भिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + “कालात् ठक्” ४।
३।११। इति ठक्।) वर्षभयः। वास्त-
रिकः। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ (यथा,
भागवते। ११। ११। ३७।
“यात्रावलिविधानश्च सर्ववार्भिकपञ्च ॥”)
यथाच।
“श्ररत्काले महापूजा क्रियते या च वार्भिकी।
तस्यै भमैतन्नाहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४। ४। १।
“तत्र वार्भिकदिनानि राववो
लीलया मनिगुहासु सचरन्।
पद्ममूलफलभोगतोषितो
लघुयोगेन सहितोऽवसन सुखम् ॥”)
वार्भिको, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + “वर्भाभ्य-
ठक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्भिका, स्त्री, (वार्भिका शिला। “शाकपार्थि-
वादिनासुपसंस्थानं उत्तरपदलोपश्च” २। १।
६०। इत्यस्य वार्भिकोक्त्वा शाकपार्थिवादिन
समासः। एणोऽरादित्वात् शस्य षः।) करका।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वार्भिकः, त्रि, वर्षणशीलः। वृषधातोर्भृकप्रत्ययेन
नियमो वृषुक्ः। ततः स्वार्थे षाप्रत्ययः ॥
वा(वा)र्भटं, स्त्री, (वृद्धत्याः फलमिति। “वृद्धादि-
भ्योऽण्” ४।३।१६४। इति अण्।) विधान-
सामर्थ्यात्स्य फले न लुक्।) वृद्धतीफलम्। इत्य-
मरः ॥
वा(वा)र्भट्रयः, पुं, (वृद्धत्रयस्यापत्यं पुमान्। वृद्धत्रय
+ अण्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते। ४। १६। १६।
“कंसः कुजोऽथ यवनेन्द्रसुतश्च केशी-
वार्भट्रयो वक्रवकीखरशाल्वमुखाः ॥”
वृद्धत्रयस्येदमिति अण् ॥) वृद्धत्रयराजसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥
वा(वा)र्भट्रयिः, पुं, (वृद्धत्रयस्यापत्यं पुमान्। वृद्ध-
त्रय + अण्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वा(वा)लकः, पुं, स्त्री, पारिहाय्यः। अङ्गुरीयके,
त्रि। इति मेदिनी। के, १५३ ॥ अस्वार्थात्त-
राणि पवर्गायवकारादौ द्रष्टव्यानि ॥ (गन्धुस्त-
द्रव्यविशेषः, पुं। यथा, वृद्धत्वं हितायाम्। ७७। ५।
“स्वकुष्ठरेणुनलिका सृक्कारसतगरवाजकेस्तुष्टीः।
केशरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोम्यं शिरःस्थानम् ॥”)

वालवः, पुं, ववादेकादशकरणान्तगतद्वितीय-
करणः । तत्र जातफलम् ।

“कार्यस्य कर्मा स्वजनस्य भर्ता
सेनाप्रद्योता कुलश्रीलघुक्तः ।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
श्चेद्वालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ४।३।१३४ । इति अण् ।)
वल्कसम्बन्धिवल्कम् । चौमादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवाजाविकं हृत्वा वल्कं चौमश्च जायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्षा वक्रस्तथा ॥”

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिमित्तम् । वल्कलस्येदं
इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इच् ।)

वाल्मीकसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता सुनिः । तत्पर्यायः । प्राचेतसः

२ वाल्मीकि ३ कविश्रेष्ठः ४ कुशीवशः ५

वल्मीकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कविः ७

आद्यकविः ८ । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इच् ।)

भृगुवशीयसुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघवां वंशवर्द्धनः ।

वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रं भागवसन्तमः ॥”

इति मातङ्ग्ये १२ अध्यायः ॥

(यथा वा कात्यायनश्रुतिक्रियायाम् ।

“जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवन ।

कवी इति तनो यासे कवयस्त्वयि दक्षिण ॥”)

वावटूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।

वद + यट् लुक् + “उल्लूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति ऊकः । “सर्वस्वे तु ‘यजजप-

दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलवच-

नादन्त्यमोऽपि भवत्युक्तप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-

टूक इति साधितम् ॥” इत्याणादिवृत्तौ उञ्जल-

दत्तः ।) अतिशयवचनश्रीलः । तत्पर्यायः ।

वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचक्रः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अश्वत्थ्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

चरन्ति वसुधां कृतज्ञां वावटूका बहुश्रुताः ॥”)

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णवावुद इति भाषा ॥

वावुटः, पुं, वहिचक्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वावृत्, य ड उ संभक्तौ । वरणे । इति कथिकल्प-

द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)

य ड, वावृत्त्यने । उ, वावृत्तित्वा वावृत्त्वा ।

मंभक्तिःसंघनम् । इति दुर्गादासः ॥ (“ततो

वावृत्तमावाविति भट्टिः ॥”)

वावृत्तः, त्रि, कृतवरणः । इत्यमरः । ३।१।६२ ॥

वाश्र, य ड ऋ शब्दे । इति कथिकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)

शब्द इह तिरश्चाभेव । तिरश्चां वाश्रितं वन-

मित्यमरात् । य ड, वाश्रते पक्षी । ऋ, अव-

वाश्रत् । उद्वाश्रमानः पितरं स राममिति

भट्टौ । अनेकार्थत्वादाहानार्थः । वाश्रितं

सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वाश्रितं वक्त्र-

वेदिते । इति विश्वप्रकाशाहृत्यान्तोऽयमपीति ।

इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाश्रते इति । वाश्र शब्दे + “गुरोश्च

हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाश्रिः, पुं, (वाश्रते इति । वश्र + शिच् + “वसि-

वपियजिराजिप्रजिसिद्धिनिवाश्रिवादीति ।”

उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) अश्रिः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

वाश्रिका, स्त्री, (वाशा + स्त्रीर्षे कन् । टाप् । अत

इत्यम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाश्रितं, क्ली, (वाश्र शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पक्ष्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ६ । ११ । ५३ ।

“आर्त्तप्रलापान् मा तात ! सज्जलस्यः प्रभा-

विषयः ।

नैतन् मनसि मे राजन् । वाश्रितं प्रकृते-

रिव ॥”)

वाश्रितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश्र सुरभी-

करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

वाश्रिता, स्त्री, (वाश्र + क्त । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥

वाश्रिष्ठः, त्रि, वाश्रिष्ठसम्बन्धी । वाश्रिष्ठस्येदं इत्यर्थे

ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-

सान् ।

भृगून्जिरसञ्चैव वाश्रिष्ठानथ काश्रपान् ॥”

कौ, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।

“मादेश्वरं भागवतं वाश्रिष्ठश्च सविस्तरम् ।

एतान्युपुराणानि कथितानि मञ्जुलभिः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४५ ।

“ऋषिभिरुक्तं समासात् वाश्रिष्ठश्चैव भारत ।

वाश्रिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥”)

वाश्रिष्ठी, स्त्री, (वाश्रिष्ठस्येयमिति । वाश्रिष्ठ + अञ् ।

टाप् ।) गीमतीर्णदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाश्रुरा, स्त्री, (वाश्रते अस्यामिति । वाश्र शब्दे

+ “मन्दिवाश्रमथितितचञ्चिञ्चि उरच् ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरच् । टाप् ।)

रात्रिः । इत्याणादिकोषः ॥

वाश्रं, क्ली, (वाश्रतेऽस्मिन्निति । वाश्र + “स्त्रायि-

तश्चवश्चिञ्चितीति ।” उणा० २ । १३ । इति

रक् ।) मन्दिमम् । चतुर्थ्ययः । इति मेदिनी ।

रे, ८३ ॥

वाश्रः, पुं, (वाश्रतेऽस्मिन्निति । वाश्र + “स्त्रायि-

तश्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥

वाश्र्यः, पुं, (वाश्रते इति । वाश्र लोकेने + “स्त्रायि-

श्रय्यवाश्र्यरूपपर्यतस्याः ।” उणा० १ । २८ ।

इति परप्रत्यये धस्य घत्वं निपातनात् ।) उष्ण ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।

“तस्याः प्रतिहृन्दभवाद्दिवादात्

सद्यो विसुक्तं सुखमावभासे ।

निम्बासवाध्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसाद मात्मोयमिवात्मदग्धः ॥”)

लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ ॥ अश्रुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६४ ।

“प्राङ्गण एव कदा मां शिष्यन्ती मनुकाम्बि-

कुचकलसा ।

अंगनिघण्टुखी सा ह्यपयति वाश्र्येण मम

पृष्ठम् ॥”)

वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिषः ।

नटिया प्राक इति भाषा । यथा, —

“मारिषो वाय्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।

मारिषो मधुरः श्वेतो विष्टम्भी पित्तशुद्ध्युक्तः ॥

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तशुद्धिमाश्रिञ्चत ।

रक्तमार्शो गुरुर्नाति सप्तारो मधुरः सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।

अभिधानादिदभावः ।) द्विकूपत्री । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्

अत इत्यम् ।) द्विकूपत्री । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृथुः ५ । इत्य-

मरः ॥ त्वक्पत्री ६ वाय्यीका ७ कर्बरी ।

इति तट्टीका ॥

वाय्यी, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)

वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वाय्यीका, स्त्री, द्विकूपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

रौधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिष्ठेयनाश्रि-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

वास, तु क उपसेवायाम् । इति कथिकल्पद्रुमः ।

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसेवा

तु गुणान्तराधानाम् । अववासद्वयं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥

वासः, पुं, (वसन्त्यत्रेति । वस निवासे + “हलश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) गृहम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विधादं मालथाः सुभी ।

नेवं विधेयु वासेयु भयमस्ति वरानने ॥”

वास्तते इति । वास + घञ् ।) वैश्वम् । इति

तट्टीका ॥ (वस + भावे घञ् ।) अवस्थानम् ।

वासकः

इति वृषभकः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ५० ।

“विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥”)
वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धिः । इति
वासघातार्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्नानविशेषे वासस्य
कर्तव्याकर्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्युवाच ।

“वेदाहं तात बालापि कार्याणाम्नु गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलाबलम् ॥
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न चन्तयं बुभूषता ।
तस्मान् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिननेन च ।
न तेषु च वसेन् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिषु ॥
ये त्वेवमभिजानन्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तुयं स वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मातृ २८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न थाधिवहूले भृशम् ।
न शूद्रराण्ये निवसेन् न पाषण्डजभेर्वृते ॥
द्विमवद्विन्ययोर्मैध्यां पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता समुद्रयोर्देषां नाम्नाश्च निवसेन् द्विजः ॥
अर्द्धक्रोशान्दीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नाम्नाश्च निवसेत् पुरयं नाम्यजग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेच्च पतितेर्न चखालेर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्नोवल्लिपैश्च नाम्येर्नान्वावसायिभिः ॥”

इति कौर्मो उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] स्त्री, (वस्यतेऽनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेर्णत् ।” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च णित् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, मग्नौ ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च वृतमन्यैर्न धारयेत् ॥”)
पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पु, (वासयतीति । वासि + क्तुल्) वृत्त-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेद्यमाता २ सिंही ३ वासिका ४ उषः ५
अटवः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० उषः ११
अटवः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वेद्यसिंही १७
माहसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिंहापर्णी २० । इति जटाधरः ॥
सिंहिका २१ भिषडमाता २२ वसादनी २३
सिंहसुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
वाजिदन्ती २७ नासा २८ पञ्चसुखी २९
सिंहपत्नी ३० ऋगन्दायी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाक्षफवैकल्याच्चरन्वासस्यनाशित्वञ्च ।
तत्पुष्यगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
क्षयहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषडमाता च
सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटवयोऽटवकः ॥

वासक

आटवयो वृषो नाम्ना सिंहापर्णश्च स स्मृतः ।
वासको वासकतु सर्म्यः कफपित्ताम्नाग्रणः ॥
तिक्तसुवरको हृद्यो लघुः शीतस्फुटतिष्ठन ।
आसकासत्वरश्चर्द्दमोहजुष्टसयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—

“मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चारुगन्धन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”
केवाञ्चिन्नते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुसुद एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्याविशारदैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसञ्जाशब्दार्थे आलङ्का-
रिकाः ॥)

वासकणी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥
वासकसञ्जा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
सञ्जतीति । सञ् + अच् । टाप् । यद्वा, वासकं
वासवेषस सञ्जतीति । सञ्जि + अण् । टाप् ।)
स्वोद्यादिनाधिकामेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा
विलपति रोदिति वासकसञ्जा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं
निश्चिथ या सुरतसामग्ये सञ्जीकरोति सा
वासकसञ्जा । वासको वासरः । अस्यासिष्टा
मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रज्ञसामग्येविधान-
मार्गविलोकनादयः । सुग्धावासकसञ्जा यथा,
“हार्ं गुम्फति तारकातिरुचिरं ग्रथाति
काञ्चीलतां
दीपं न्वास्यति किन्तु तत्र बहुलं खेहं न दर्श
पुनः ।
आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामासुररूपाः
क्रियाः
सात्तिस्रैरसुखी नवोऽसुसुखी दूरात् समुद्वी-
चते ॥”

मध्या वासकसञ्जा यथा,—
“शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकान् कञ्जार-
हारस्रजं
चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि हारं मसुदीचते ।
गुह्याद्याभरणं नवं सहचरी भूषाजिगीषामिषा-
दित्यं पद्मदशः प्रतीत्य चरितं स्मिराननोऽभूत्
सरः ॥”

प्रौढा वासकसञ्जा यथा,—
“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधीरगौ घृषिता
क्षता श्रयनसन्निधौ क्रसुकवीटिकामभृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेतद् देहत्विषया
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”
मनोरथश्च यथा,—

“आवयोरङ्गयोर्दधे भूयो विरहपल्लवः ।
अद्वैते च स्मितस्मीतं न स्यादन्योन्यवौच-
यम् ॥”

परकीया वासकसञ्जा यथा,—

वासना

“शुभं स्नापयितुं हृलेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-
पुरात्
धत्ते सौधकपोतपोतनिन्दैः साङ्केतिकं
चेष्टितम् ।
शुभत्पार्श्वविवर्त्तताङ्गजतिकं लोलतृकपोल-
स्तुति
जापि जापि कराम्बुजं प्रियधिया तत्त्वान्तिकं
न्यस्यति ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साङ्केत्यदर्पणी । ३ । ८८ ।

“कुरुते मङ्गलं यस्याः सञ्जिते वासवेषानि ।
सा तु वासकसञ्जा स्याद्द्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्त ।
इति जटाधरः ॥

वासगृहं, स्त्री, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् ।
इत्यमरः ॥ “हे गृहमध्यभागे श्रयनगृहे च
गृहान्तर्गृहे इत्येके निव्वातत्वात् गर्भ इवागारं
गर्भागारम् । वासाय गृहं वासगृहम् । वास-
वेषादि चात्र ।” इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्त-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासगृहाणि च विन्द्याद्
विप्रादीनासुद्गदिगाद्यानि ।
विश्रान्ताश्च यथा भवनम्
भवन्ति तान्येव दर्शयन्तः ॥”)

वासतः, पु (वास्यते इति । वास् शब्दे + वाहुल-
कान् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासतधी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति +
“पण्यतिधिवसतिस्वपतेऽण् ।” ४ । ४ । १०४ ।
इति ङण् ।) राज्ञिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वसतिसाधुमात्रे, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।
“वनेषु वासतयेषु निवसन् परमंस्तरः ।
श्रयोत्यायं न्दगान् विध्यन्नातिथयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + ङ्युट ।)
घृषणम् । वारिधायी । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।
नं, १०६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।

“आधिभीमोपनिक्षेपजडवालयनैर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह ॥”
उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्यमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते ॥”
इति नारदीयैः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्र
ग्रन्थादियुतम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ वसन-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +
“शतमानविश्रतिकसहस्रवसनादण् ।” ५ । १ । २७ ।
इति अण् । वसनेन क्रीते च, त्रि ।)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीव
मनांसीति । वस + णिच् + युच् । टाप् ।)
प्राग्वाशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव प्रत्या
यत्नामभिधायति धीरपार्थः ।

वासन्ती

परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थां
मायामये वासनया प्रयातः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्तुतिहेतुः ।
तत्पर्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिच्छासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—

“वसन्तदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हताय च ।
धातुर्वस निवासेति वासना तन सा स्तुता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(अर्कस्य भार्या । यथा, भागवते । ६।१।२३ ।
“अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्वादयः

स्तुताः ॥”)

वासन्तः, पु. (वसन्ते भयः । वसन्त + “सन्धि-
वलाद्यनुनचन्नेभ्योऽण् ॥” ४।३।१६ । इति अण् ।
उच्चुः । इति मेदिनी । ते, १५० ॥ कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सुन्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कण्वासुन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनशृङ्गः । इति शब्दमाला ॥ अचङ्गिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमि च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ते उग्रम् । वसन्त
+ “ग्रोऽग्रवसन्तादन्तरस्याम् ॥” ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तोमि, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यश्च ॥” ४।२।६३ । इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकलो वेहा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति ठक् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं त्रैलोक्यवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येदमिति । वसन्त + अण् ।
डोषः ।) माधवी । यथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्यिताः ।
केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्यिताः ॥”)

पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।
चेत्रावली ० मधुत्ववः ३ सुवसन्तः ४ काम-
महः ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणिकारी । पुष्यलताविशेषः । तत्पर्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुवह्नुजा ७ वसन्त-
दूतो ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिज्जामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादनदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ॥
यथा,—

“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमल्लिका ।

वासन्ती

वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिक्ता दीवजयान्न-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूज्यप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये मुक्तपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदभिकं सदा ॥”

भविष्योत्तरे ।

“चेत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”

कालकौस्तुभे जावालिः ।

“चेत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां त्रयोदशसप्तम्यस्तथा ॥

नानाविधेषु वलिभिर्निघामैर्दोषैर्वर्जितैः ।

विचित्राभरणैः पार्थ पञ्चवस्त्रादिभिक्षया ॥

एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।

ईशितान् लभते कामान् पुत्रपौत्राटिकान्शुभम् ॥”

अथ भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतात्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्यरथारव्यचान्मासोयतिथिपरम् । सौर-

रथारव्यत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिधित्रयाला-
भात् तद्वर्षे तत्काललोपः स्यात् । न चेत्तापतिः
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिवचने

वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च निवृत्तम् । एतद्विद्वत्
कालविवेके । एवं जावाली शेषवचनपराद्धे
पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् निवृत्तसिद्धिः ।
“सिताष्टम्यास्तु चेत्रस्य पुष्यस्तकालसम्भवेः ॥
अशोकेरपि यः कुर्व्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥”

इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प
उक्तः । चेत्रमासमधिक्यत्वात् ।

“नमस्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्द्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्मन्त्रजतर्पणैः ।
दमनेर्मुरपक्षे च विष्वयाख्यपदं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । यवस्था तु
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्वत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-
वान् । इति प्राक् विद्वत् । होमादिकञ्च पूर्व-
वज्ज्ञेयमिति दिक् । इति दुर्गाहोत्रविवेकः ॥ ३ ॥

अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्तुता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥
मधुकैटभयोर्दुहे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्रागसदृष्टे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ६३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशान्तरवृत्तिविशेषः । इति कन्दो-
मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं कन्दः शब्दे द्रष्ट-
यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदाख्या पूजा ।)
चेत्रमासोयदुर्गापूजा । यथा,—

वासागा

“चेत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”

इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—

“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्णे साधकोत्तमः ।
रक्तवाचैरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥”

इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।

“विशेषाचेत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सित-
ाष्टमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति मां भुवम् ॥”
इति शास्त्रभवीतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पु, (वासाय सुगन्धार्थं युज्यते इति ।
युज् + ञच् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “हे आविर
इति स्याते । पटरसा चोदे इत्यन्ते । चूर्ण्यन्ते
प्रेर्यन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल । वासे सूरभी-
करणे युज्यन्ते उपयुज्यन्ते इति षणि वास-
योगः ॥” इति तट्टीकार्या भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पु स्त्री, (वासयतीति । वसु + णिच् +
“अतिक्रमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्च ॥” उणा०
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।

“प्रथमे चावधोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”)
नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २२३ ॥

वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रज्ञाद्यण् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।
“सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीये इव वासवः ॥”)

वासवी, स्त्री, (वसोरपत्यं स्त्री । वसु + अण् ।
डोप् ।) वासमाता । यथा,—

“वासस्याम्ना सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
योजनगन्धा दास्योः शीलं कायनजीवञ्च ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“दियां तां वासवीं कन्यां रम्भोक्तं मुनिपुङ्गवः ।
सङ्गमं मम कक्षाणि कुर्वन्नेत्यथ भाषत ॥”)

वाससञ्जा, स्त्री, (वासं गृहं सञ्जयतीति । सञ्ज +
णिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,
“खण्डितोत्कण्डिता लब्धा तथा प्रीयितभर्तृका ।
कलहान्तरिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥
अभिसारिकाऽष्टौ ता बन्धुव्यां पांशुलासती ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसञ्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वासा, स्त्री, (वासयतीति । वसु + णिच् + अच् ।
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
बैदके ।

“वासायां विद्यमानायामाश्रायां जीवितस्य च ।
रक्तपिप्ती चयौ काशी किमर्थमवशीदति ॥”)

वासागार्ह, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)
वासगृहम् । तत्पर्यायः । भोगगृहम् २ कन्याटः ३

१ पद्मगाटः ४ विष्णुटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपियजिरा-
कीति") उणा० ४।१२४। इति इच् । कुठार-
भेदः । वास इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । खाद्ये कन् । टाप् । अत
इत्त्वच् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासिनं, स्त्री, (वास्यते स्मेति । वास + क्तः ।)
वतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥

वासितः, त्रि, (वास्यते स्मेति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाष्ये प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्नौ कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति अग्न्यात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
ख्यातः । वक्ष्येति । इति धरणिः ॥

वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासि + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥

वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लभिषगी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वासिष्ठं, स्त्री, वधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥

वासो, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वास इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वासुः, पुं, (सर्वाश्च वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।२ संखक
उणादिसूत्रवृत्तो उञ्जलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासोऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विचरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इच् ।
अङ्घ्रिपतिः । तत्पर्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा, —

"सुरवा जज्ञिर सर्पास्तिर्षा राजा तु तच्छक ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥"
इति वज्रपुराणे काश्यपेयवशः ॥
(जरत्कारसुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्थेव
भगिनी ।

"आस्तीकस्य सुनेमाता भगिनी वासुके स्तथा ।
जरत्कारसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥"

इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इच् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासुकेयस्वसा, [ऋ] स्त्री, (वासुकेयस्य वासुके-
स्वसा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
"अध्वन्वकवृष्णिकुरभ्यच् ॥" ४।१। ११४ ।

इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्वात्प्रत्ययेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासुः । वासुश्चासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिर्दिष्टसु परतो ज्ञेया । श्रीकण्ठः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सद्यः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
षडङ्गजित् ६ षड्विन्दुः ७ प्रशिष्टङ्गः ८ प्रशि-
भद्रः ९ गदायजः १० मार्जः ११ वभुः १२
लोहितान्तः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यत् कण्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकण्ठशरीरस्य लिखत्वं यथा, —

श्रीसनत्कुमार उवाच ।

"भद्रं वो सुगयः शम्भतपसां फलमभीक्षितम् ।
कण्ठस्य कुशलप्रश्नं शिवशीजस्य निष्कलम् ॥
साम्प्रतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधार्हेहस्य परस्य प्रकृततरपि ॥
निर्गणस्य निरोहस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारोवताराण्येव चाविर्भूतस्य साम्प्रतम् ॥

श्रीकण्ठ उवाच ।

शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमीक्षितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं भयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृतं नाथ सन्ततश्च शुभाशुभम् ।
नित्येदं चैवमर्षेण शिवप्रश्नमगर्थेकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तं नित्यां प्रकृतिं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुद्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम् ।
सर्वधामवताराणां प्रधानं बीजमथयम् ॥
ज्ञत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परम परमात्मानमोम्भरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥

श्रीकण्ठ उवाच ।

साम्प्रतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीक्षितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।

वासः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम यदेषु च चतुर्षु च ।
पुराणैर्व्यतिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याश्रितो देहः कृतं वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो सुनयश्चात्र धर्मः सर्वत्र यव हि ॥
साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्प्रतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठाजम्बखले ८७ अध्यायः ।
तस्य नामस्युत्पत्तिः ।
"सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्विद्धिः परिगीयते ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः ॥
अपि च ।

"सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजनकायाह वृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामन्यास्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तन्वतः ॥
भूतेषु वसते सौमन्तसम्पन्न च तानि यतु ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुः ॥"

इति तत्रैव । ६ । ५ । ८० — ८२ ॥ * ॥

(तथा च महाभारते । ५ । ७० । ३ ।
"वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वात् देवधीनितः ।
वासुदेवस्ततो वेदो दृष्टत्वात् विष्णुरुच्यते ॥"
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा, —

"बीजस्तु वासुदेवस्य पुरैव प्रतिपादितम् ।
तद्भ्रमन्तं राजेन्द्र हादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथैतस्य वासुदेवस्य कौण्ठितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिधामनसंज्ञकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं श्रुत्वा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम् ॥
स्वाहान्तं हृदयासप्तं प्रत्यङ्गं वैशावं मतम् ।
मन्त्रद्वयन्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सर्वस्तत्तरतन्तोक्तं क्रमो ग्यास्तः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विप्रैर्यं श्रुत्वा भूपते ।
रूपन्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं श्रुत्वा भूपते ॥
पूर्वाचक्रोपमः शुक्लः पक्षिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुज पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वे गदां धत्ते तदधो विक्रमाख्यजम् ।
वामोर्ध्वे चक्रमन्त्रं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवल्लवणाः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्कितम् ।
धत्ते कक्षे ह्यधो वामे तूणीरं वागपूजितम् ॥
दक्षिणे कोपगं खड्गं नन्दकं मशराशनम् ।
श्रीर्षं किरीटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥
आजानुलम्बिनीं चिचामं सर्वामालां गलास्थि-

ताम् ।

दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विभ्रतम् ॥
सरस्वतां वामपार्श्वे चिन्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपन्तु कथितं तव पार्थिव ॥
हादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत्र श्रुत्वाञ्च मे ।
नीलोत्पलदलप्रयामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वे स्थितं पद्मं गदाश्चाध । प्रचोदयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमन्त्रमन्त्रं शङ्खश्च विभ्रतम् ।
चिन्तयेदरदं देवं सर्वमन्यत्र पूजयेत् ॥
अथादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तरम् ।
श्रुत्वा राजन्नविहितो दारिद्र्यभयभङ्गनम् ॥
पूर्वेन्दुसदृशं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ।
करं विचिन्तयेदामे पीयूषापूर्तं घटम् ॥
दध्यन्नखड्गसंयुक्तं दक्षिणं स्वर्णभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमखलमध्यगम् ॥

वासन्ती

परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थात्
मायामये वासनया प्रयागः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्तुतिहेतुः ।
तत्पर्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिथासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—

“वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।
धातुञ्च निवासेति वासना तेन सा स्तुता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भाष्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
“अर्कस्य वासना भाष्या पुत्रास्तर्षादयः
स्तुताः ॥”)

वासन्तः, पु. (वसन्ति भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्” ४।३।१६ । इति अण् ।
उङ् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कोकिल ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सुहृः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ कण्यसुहृः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनसुहृः । इति शब्दमाला ॥ अयहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमे च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तिकः, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कणप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥ (वसन्ति उपसम् । वसन्त
+ “योग्यवसन्तादन्तरस्याम्” ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तोमे, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यङ्क्” ४।२।६३ इति टक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः कलिकलौ वैद्या-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति टक् । वसन्तसम्बन्धि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवश्ररस्त्रिपदां सावित्रीं योग्यवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्यधिमिति । वसन्त + अण् ।
डोय ।) माधवी । यथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।
केतव्यः सिन्धुवाराश्च वासन्यश्च सुपुष्पिताः ॥”
पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।
चैत्रावली २ मधुत्ववः ३ सुधमन्तः ४ काम-
महः ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
गणिकारी । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुवहृणा ७ वसन्त-
दृती ८ अस्या सुगाः । शिशिरत्वम् । च्छदात्वम् ।
सुरभित्वम् । अमहाशिलम् । धम्मिक्कामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादनदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमल्लिका । नवारि इति हिन्दी भाषा ॥
यथा,—
“नेपाली कथिता तज्जैः सप्रजा नवमल्लिका ।

वासन्ती

वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिल्ला दीवज्याम्-
जित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वासनतीदुर्गापूज्यप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये मुक्तपत्ने नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदभिकां सदा ॥”
भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”
कालकौमुद्यां जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां वसन्तमेस्तथा ॥
नानाविधेषु वलिभिर्मन्त्राभैर्दोषैर्विज्जितैः ।

विचित्राभरणैः पार्थ पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ॥
एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
इष्टितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकानुरूपम् ॥”

अत्र भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतात्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्यरथारब्धचन्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-

रथारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाला-
भात् तद्वर्षे तत्काललोपः स्यात् । न चैष्टापतिः
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिष्वचने

वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च निवृत्तम् । एतद्विहितं
कालविषेके । एवं जावाली शेषवचनपरार्द्धे
पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च

काम्यतया पूजनं कृते प्रसङ्गात् निवृत्तसिद्धिः ।
“सिताष्टम्यात् चैत्रस्य पुष्यस्ततकालसम्भवे ॥
अशोकेरपि यः कुर्व्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गातः ॥”

इति कालिकापुराणवचनात् केवलष्टमीकल्प
उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।
“नमस्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीघृपात्रध्वजतपणैः ।
दमनेमुरपत्रैश्च विजयास्त्रपद्मं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-
वान् । इति प्राक् विवृतम् । होमादिकश्च पूर्व-
वज्ज्ञेयमिति दिक् । इति दुर्गास्तवविवेकः ॥ * ॥
अपि च ।

शीनारायण उवाच ।
“पुरा स्तुता सा गंगोके कृष्णेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमल्लिके ॥
मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीयं विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ६३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशान्तरुत्तविशेषः । इति ह्यन्दो-
मङ्गरी । अस्या लक्षणादिकं ह्यन्दःशब्दे द्रष्ट-
यम् ।)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासनो तदास्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

वासिगा

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—
“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वार्धे साधकोत्तमः ।
रक्तवासेरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेत्क्ष्वाम् ॥”
इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।
“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सिता-
ष्टमी ।
तस्यां यः पूजयेत्क्ष्मा प्रसादयति मां भुवम् ॥”
इति शास्त्रवैतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पु, (वासाय सुगन्धार्थं युष्यति इति ।
युञ् + चच् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “द्वे आविर
इति स्याते । पटरसा चोदे इत्यर्थे । चूर्ण्यन्ते
प्रयन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरये अल् । वासे सरभी-
करये युष्यन्ते उपयुष्यन्ते इति चलि वास-
योगः ॥” इति तट्टीकार्या भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पु स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् +
“अनिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चत्” उणा०
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।
“प्रवृत्त चावधोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”)
नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २९३ ॥

वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रजाद्वयम् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।
“सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।
अध्यक्रामदेमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)
वासवी, स्त्री, (वसोरपत्यं स्त्री । वसु + अण् ।
ढीप् ।) वासमाता । यथा,—

“वासव्याम्बा सद्यधनी वासवी गन्धकालिका ।
धोजनगन्धा दासयो शीलं कायनजीवत् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“दियां तां वासवीं कन्यां रम्भोक्त् सुनिपुङ्गवः ।
सङ्गमं मम कच्छाणि कुर्वन्नेत्यभ्यभाषत ॥”)

वाससञ्जा, स्त्री, (वासं गृहं सञ्जयतीति । सञ्ज +
णिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,
“खण्डितोत्कण्डिता लब्धा तथा प्रीयितभर्तृका ।
कलहान्तरिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥
अभिसारिकाप्यष्टौ ता नव्यक्यां पांशुजासती ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसञ्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् + अण् ।
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
बैद्यके ।

“वासायां विद्यमानायामाश्रायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्तौ चयो कासौ किमर्थमवसौदति ॥”)
वासागाई, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)
वासगृहम् । तत्पर्यायः । भोगगृहम् २ कन्याटः ३

३ पञ्चाटः ४ निष्कटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासिः, पुं, (वसनिवासि + "वसिन्वपियजिरा-
चीति ।" उणा० ४।१२४। इति इच् । कुटार-
भेदः । वाइव इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्त्वच् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
वसतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासितः, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाष्यते प्राप्यते भावितं भू क इ प्राप्नो कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति अग्न्यात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्यातः । वस्त्वैतितः । इति धरणिः ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासि + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इतिः ।) शुक्लभिण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, वधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठज्ञतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासी, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वान् ङीष् ।) तक्षणी । वाइव इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासुः, पुं, (सव्वाश्च वसति सव्वात्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संखक
उणादिसूत्रतो उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासोऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च । (विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इच् ।)
अहिपतिः । तत्पर्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"सुरवा जज्ञिर सर्पांस्तेषां राजा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥"
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवशः ॥
(अरत्कारसुनिपत्री मनसादेवी तु अस्मिन्
भगिनी ।
"आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा ।
अरत्कारसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥"
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इच् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुकैयस्त्वसा, [च] स्त्री, (वासुकैयस्य वासुके-
स्त्वसा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
"कृत्वायकट्टिकाकृतभ्यश्च ।" ४।१। ११४ ।
इति अण् । यद्वा, सव्वात्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासु । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिवृत्तिस्तु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सद्यः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
घडङ्गजित् ६ घडङ्गिन्द्रः ७ प्रशिशङ्गः ८ प्रशि-
भद्रः ९ गदाप्रजः १० मार्जः ११ वभ्रुः १२
लोहितान्तः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यतः कृष्णशब्दे द्रव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य निवृत्तं यथा,—
श्रीसन्तकुमार उवाच ।
"भद्रं वो मुनयः श्रवणपसां फलमीप्सितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्कलम् ॥
साम्भृतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधेद्देहस्य परस्य प्रकृतरपि ॥
निर्गमस्य गिरीहस्य सव्वावीजस्य तेजसः ।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्भृतम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमीप्सितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं भयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृतं नाथ सन्ततश्च शुभाशुभम् ।
निवृत्तं चैव सव्वावीजं शिवप्रश्नमथेकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विप्रहृदारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निवृत्तं प्रकृतं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुवा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सव्वावीजस्य सव्वादिभवांश्च भगवान् स्वयम् ।
सव्वायामवताराणां प्रधानं बीजमथयम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च निवृत्तं निवृत्तं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमोम्बरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निगुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्भृतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीप्सितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सव्वानिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुजं च ।
पुराणेष्वितिहासेषु यज्ञादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याश्रितो देहः कृतं वेदे निष्कृपितः ।
साक्षिणी मुनयश्चात्र धर्मः सव्वात्र एव हि ॥
साक्षिणी मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्भृतम् ॥"
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्यायः ।
तस्य नामस्युत्पत्तिः ।
"सव्वात्रासौ समस्तश्च वसत्येति वै यनः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सव्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सव्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजनकायाह वृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामयाख्यामननस्य वासुदेवस्य तन्मतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तस्त्वसन्त्यश्च च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुः ॥"
इति तत्तैव । ६।५। ८०—८२ ॥ ॥
(तथा च महाभारते । ५। ७०। १ ।
"वसनात् सव्वाभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेदो दृष्टत्वात् विष्णुरच्यते ॥"
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
"बीजस्तु वासुदेवस्य पुरैव प्रतिपादितम् ।
तद्ब्रह्मन्मन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वे पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथैतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपस्तु दधिवामनसङ्गकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं श्रुत्वा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदस्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम् ॥
स्वाह्वानं हृदयासक्तं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रहृदयस्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सव्वास्तनरतन्त्रोक्तं क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विप्रैश्च श्रेष्ठो भूपते ।
रूपस्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं श्रेष्ठो भूपते ॥
पूर्णचक्रोपमः शुक्लः पलिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदृष्टवत् ॥
दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विक्रमाब्जम् ।
वामोर्ध्वं चक्रमनुग्रहं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवत्सवत्साः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्गुलम् ।
धत्ते कक्षे हृद्यो वामे तृगीरं वागपूरितम् ॥
दक्षिणे कौशिकं खड्गं नन्दकं मशाराशनम् ।
श्रीर्धं किराटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥
आजानुलम्बिनीं चिवां स्वर्णमालां गलस्थि-
ताम् ।
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वं तु विभक्तम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपस्तु कथितं तव पार्थिव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत श्रेष्ठोऽप्य मे ।
नीलोत्पलदलप्रयामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वं स्थितं पद्मं गदाश्चाधः प्रकीर्तयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमनुग्रहं शङ्खश्च विभक्तम् ।
चिन्तयेदरदं देवं सव्वात्मन्यश्च पूजयेत् ॥
अष्टादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विकारम् ।
श्रेष्ठो राजस्रवह्निर्द्वारिद्राभयमङ्गलम् ॥
पूर्णेऽसदृशं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ।
करं विचिन्तयेद्दामे पीयूषापूर्तं घटम् ॥
दध्यङ्गखड्गसंयुक्तं दक्षिणं स्वर्णभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ॥

वासीकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणाहामनं सदा ।
 ईषह्वाससमायुक्तं त्रिकोनेष्टं त्रिविक्रमम् ।
 त्रिकोनेष्टं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥३॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्षिसृजते ।
 अष्टम्यामर्हुरासौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
 इन्द्रीवरदण्ड्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
 चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
 शीवस्तकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
 वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥३॥

तस्य चतुर्षां स्मृतिर्यथा,—
 “एकं श्रेण जगत् स्रष्टुं चाप्य नारायणः स्थितः ।
 चतुर्हवींस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
 एका भगवतो स्मृतिश्चैत्ररूपा शिवामला ।
 वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
 द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ शेषसंज्ञिता ।
 निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
 सन्धोद्रिता तृतीयाया प्रदुर्गाति च संज्ञिता ।
 जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
 चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्त्रयी सुसंज्ञिता ।
 राजसी चानिरुद्धाया प्रादुर्गती दृष्टि-

कारिका ॥

यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रदुर्गात् न सह प्रभुः ।
 नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः ॥
 या सा नारायणतनुः प्रदुर्गाया सुभीश्वराः ।
 तथा संभोज्येद्विषं सदेवासुरमातुषुम् ॥
 सेव सर्वजगत्सृष्टिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
 वासुदेवात्मकं निव्यमेतत् विज्ञानसुष्यते ॥
 एकवेदं चतुर्थाद् चतुर्हा पुनरथ्यतः ।
 विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुर्गात् हरिरथ्यतः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी)
 श्रतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
 कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुर्नारायण इव पूज्यः)
 जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनकोशे । ३१ ।

“या वायावानुकृत्यात् सरति मणिरुचा भास-
 मानासमाना
 साकं साकन्ममंसे वसति विदधती वासुभद्रं
 सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
 भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासः, स्त्री, (वास्यते स्वराद् इति । वास + बाहु-
 लकात् ऊः) नाथोक्तो बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय औकः स्थानम्)
 वासरुद्दम् । यथा,—

वास्तु

“गर्भांगारेऽपवरको वासौकः श्यनासद्दम् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वव । वस्तु + षण् ।) यथार्थ-
 भूतम् । यथा,—

“धर्मैः प्रोक्तमित्येतदोच्च परमो निर्मलराणां
 सती
 वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोक्कूलनम् ॥”
 इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥
 “वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
 शब्देन वस्तुबोध्यं शौचः वस्तुनः कार्यं जगच्च
 तत् सर्वं वस्त्वव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-
 कार्या श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
 भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
 णिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
 पाठः ॥

वास्तयः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तथत् कर्त्तरि
 णिच् ॥” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
 वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
 १०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तयो नगरे द्विजः ॥”
 वासयोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकृशकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासं
 + “वसेरगारे णिच् ॥” उणा० १ । ७० । इति
 तुण् । स च णित्) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
 पर्थायः । वैश्वभूः २ । इत्यमरः ॥ पौतः ३ वाटी
 ४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपौतकः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
 णादियथा,—

श्रीहरिसवाच ।

“वास्तु संज्ञेपतो वस्ये गृहादौ विप्रनाशनम् ।
 ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे यजेत् ॥
 ईशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतश्चानिले करौ ।
 आवासवासवेष्मणादौ पुरे ग्रामे वयिकूपये ॥
 प्रासङ्गारामदुर्गेषु देवालयेभ्यश्च च ।
 हात्रिंशत्पुरां सुरां वास्ते तदन्तश्च त्रयोदश ॥
 ईशश्चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
 सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगाः पितृगणस्तथा ॥
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो ह्यग्नाधिपः ।
 असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख इव च ॥
 भङ्गाटः सोमवर्षी च अदितिश्च दितिस्तथा ।
 वह्निर्हार्त्विशदेते तु तदन्तश्चतुरः श्रेष्ठ ॥
 ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्दुग्धः ।
 आपश्चेवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
 देवानेकोत्तरानेतान् पूज्यादौ नामतः श्रेष्ठ ॥

वास्तु

अर्थमा सविता चैव विवक्षान् विवृषाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयज्या च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 ईशानकोणादारभ्य दुर्ग्यो वंश उच्यते ॥
 आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्गरः ।
 अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥
 नादिका कारिका नाम शक्राङ्गन्वर्त्तगा पुनः ।
 वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादलक्षवेत् ॥
 सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिग्गामेभ्यो महानवम् ॥
 रूपनिर्गमश्चे वेन पूज्यतः सचमकपम् ॥
 गन्धपुष्पगृहं कार्यमेशान्यां पङ्कजंयुतम् ।
 भाङ्गागारश्च कौवेर्या गोष्ठागारश्च वायवे ॥
 उदगाश्रयश्च वारुण्यां वातायनसमन्वितम् ।
 समित्तुष्प्रेत्यनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥
 आध्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपादुकाम् ।
 तोयामिदोपसदृष्ट्यैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
 गृहान्तराणि सर्वाणि सजलेः कदलीगृहेः ।
 पञ्चवर्ग्यं च कुसुमेः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
 प्राकारं तद्वह्निर्दद्यात् पञ्चदशं प्रमाणतः ।
 एवं विष्णुश्रमं कुर्याद्देवोपवनेयुतम् ॥
 चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।
 मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदाश्चैवमाद्यः ॥
 कार्ये चैवाथ पत्याद्यास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ।
 तेभ्योऽप्युभयतः साहा अन्वेष्ये द्विपदाः सुराः ॥
 चतुःषष्टिपदे देवा इत्येव परिकीर्तिताः ।
 चरकी च विदारो च पूतना पापराक्षसी ॥
 ईशानाद्यास्तथा वास्ते देवाद्या हेतुकादयः ।
 हेतुकाश्चिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥
 अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।
 ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥
 आकाशे गन्धमाली स्यात् क्षेत्रपालस्तथा
 यजेत् ॥

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारस्तु कारयेत् ॥
 वसुभिर्भागशुद्धिश्च शेषाङ्कादायमादिशेत् ।
 पुनर्गणितमष्टाभिर्ह्यष्टभागस्तु भाजयेत् ॥
 यच्छेषं तद्गृहेऽर्चं भागे ह्येव ययं भवेत् ।
 ऋच चतुर्गुणं हत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
 शेषमर्धं विजानीयात् देवलस्य मत्तं यथा ।
 अष्टाभिर्गणितं पिच्छं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥
 यच्छेषस्तु भवेष्वावै मरणं भूतहारितम् ।
 वास्तुकोष्ठे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥
 वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विचारणा ।
 सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धेदधोत्तरम् ॥
 एवञ्च दक्षिणादौ स्यात् पूज्येदक्षिणपश्चिमम् ।
 द्वारं दीर्घार्द्धविस्तारं द्वाराण्यष्टौ स्मृतानि च ॥
 सुताल्पप्रेष्यनीचत्वं सुयानं स्रजभूषणम् ।
 पुत्रहीनस्तु रौद्रेण वीर्येण दक्षिणे यथा ॥
 बह्वोऽवन्वायुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तुष्टिदि ।
 धनदं वृषपीडदमर्थघ्नं रोगदं जले ॥
 वृषभीतिर्हेतापत्वा अनपत्यश्च वैरिदम् ।
 अर्थदं वार्थहान्निव दौषदं पुत्रस्तुष्टिदम् ॥
 द्वाराण्युत्तरवर्त्तानि पूज्येदाराणि वचन्यदम् ॥

वास्तु

अग्निभित्तवृत्तकथा धनसम्मानकोपदम् ।
राजान् कोपदं पूर्वं पलतो द्वारमौरितम् ।
ईशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेयादौ तु दक्षिणे ॥
नेत्रं द्वादी पश्चिमे स्यात् वायुयादौ तु चोत्तरे ।
अधभागे हते भागे द्वाराणाञ्च फलापलम् ॥
अधस्तमन्वयोधाः पूर्वादौ स्याद्दुर्गम्बरः ।
गृहस्य शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शास्त्रालिः ॥
पूजितो विघ्नहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

हत्यादि गारुडि वास्तुमानजक्षयं ८६ अध्यायः ॥
प्रासादजक्षयन्तु प्रासादशब्दे प्रत्ययम् ॥ * ॥
अपि च ।

ऋषयः कथुः ।

“प्रासादभववादीनां निवेशं विस्तरानप ।
कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुदराहृतः ॥

कृत उवाच ।

भृगुरन्विर्ब्रह्मश्च विन्धकर्मना यमस्तथा ।
नारदो नमज्जिज्ञेव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः श्रौतको गगं एव च ।
वास्तुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रदृष्टस्यती ॥
अष्टादशैति विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपयोगिपदिष्टं यन्मनव मत्स्यरूपिणा ॥
नदिहानो प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
गुराव्यक्तवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखण्डसज्जलमपतद्भुवि भीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं समुत्थणम् ॥
प्रथमानमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुध्वराम् ।
तमोऽन्वकाणां रुधिरमपिवत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तस्यमरे सर्वे पतितं यन्महीतले ।
तथापि ढ्रिमिमगमत्सङ्गतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारणम् ।
सुधाविष्टन्तु तद्गतमाहृतं जगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरान् ।
वरं दृष्ट्वाभ्य भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ॥
तमुवाच ततो भूतं ज्ञेयोऽव्ययसन्धमम् ।
भवामि देवदेवेश तथेत्युक्तञ्च शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमग्रघतः ।
खण्डेहेमान्तरीयञ्च बन्धानं प्रापतद्भुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ब्रह्मया वायु शूलिना ।
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥
येन यज्ञैव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरित्वाभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विश्रप्ताः सर्वदेवताः ।
प्रधीदधं सुराः सर्वे युष्माभिर्नक्षलीकृतः ॥
आस्तामि किं यदाहारमवष्टब्धमधीमुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो वलिः ॥
आहारी वैश्वदेवान्ते न्यूनमस्मिन् भविष्यति ।
वास्तुप्रथमनो यज्ञस्तवाहारी भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात् ततः प्रभृति श्रान्तये ॥”
इति मात्स्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
अध्यायः ॥ * ॥

वास्तु

कृत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे व्याधिभवति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि श्येष्टे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भयरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भयलामश्च ज्ञानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशोऽप्युज्ये विन्वात् कार्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
जाभश्च बहुशो विन्वादिभिं माघे विनिर्हिषेत् ।
फाल्गुने काश्चनं पुत्रानिति कालवत् स्मृतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुतरात्रयमेन्दवम् ।
खाती हस्ताशुभाधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघातशूलेषु यतीपातातिगच्छयोः ॥
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेतं मैत्रेय मादिन्ने गान्धर्वेऽभिनिर्हिषेत् ॥
तथा वैराजसावित्रे सुहृत्तं गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यवर्जं लब्ध्वा लभं शुभनिर्हिषेत् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्यते ॥
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता लब्ध्वा चैवानुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटका तदद्वै श्यशुद्रेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्तज्जुलमि तु सर्वतः ।
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्ज्यं चतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिक्षुखम् ॥
दीपां पूर्वादि गृह्णीयादग्नानामनुपूर्वशः ।
वास्तुः सान्द्रहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गत्ते परीक्ष्य स्वातपूरयै ॥
अधिके श्रेयमाप्नोति न्यूनं हानिः समे समम् ।
हलकष्टेषुवा देशे शर्वबीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहणि ताव्यपि ।
श्वेष्टोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पञ्चगव्येषधिजलैः परीक्षित्वा च संचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पितृन् चालियेत् सुख्यालोच्य सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विभ्रया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वाहृतः पूष्याः पूष्याऽश्वात्तस्ययोद्दश ।
नामनस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निर्बोधत ॥
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्द्विषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाशुधः ॥
सूर्यस्यैव भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमायुभौ ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुवीरः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहम्भुश्च एव च ।
भङ्गाटः शोमसर्पो च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वानिर्गदते तु तदन्तश्चतुरः श्वश्रु ॥
ईशानादिचतुष्कोष्ये संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
श्वश्रु ॥
अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयज्मना च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः ॥
अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽपिदितिस्तथा ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोषेष्वशेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥ * ॥
वश्रानिदानीं वक्ष्यामि ऋजुनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः ॥
सुखाद्दृष्टमथो शेषात् वितथं यावदेव तु ।
सुश्रीवादिनिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः कश्चिदुक्त्यय एव च ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मे चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोयगश्च यत् ।
स्तम्भस्यासे तु वर्णानि तुलाविधियु सर्वदा ॥
कीलोच्छिष्टोपवातानि वर्जयेद्यज्ञतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्हिष्टः पितृवैश्रानराजतः ॥
सुहृन्मयिः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽयंमा चैव तथोक्षावदधिष्ठितौ ॥
वक्षःम्यले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधेः ।
नेत्रयोर्दितिपञ्चन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तद्वाहोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्मना च वामहस्तं समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्द्वन्द्वं दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संस्थास्थितौ ।
पूषा च पापयज्मना च हस्तयोर्मन्त्रिण्यने ॥
तथेवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्दक्षिणतः सगृहक्षतः ॥
उर्वोऽयंमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्दोर्गन्धर्वपुष्यकौ ।
जङ्घयोर्भृगुसुश्रीवौ म्पिकस्थौ दौवारिको ऋगः ॥
जयशक्रौ तथा मेरुं पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूष्यत ॥
चतुषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्यदन्तत्र कोषेष्वष्टपदास्ततः ॥
बहिष्कोणं तु चाष्टौ तु साह्यांश्चोभयसंस्थिताः ।
विंशतिर्द्विपदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः ॥ * ॥
गृहारम्भे तु कण्डूतिः स्वाम्भङ्गे यत्र जायते ।
श्राल्क्षपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥
सग्राह्यं भयदं तस्माद्दशकान् ग्रामलक्षकम् ।
हीनाधिकान्नाभावास्तु सर्वथा तु विवर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेसिषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालम् द्विशालचैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मातृस्ये एकाग्रपतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामतस्तथा ।
चतुःशाल इयदारे रत्नैः सर्वतोमुखम् ॥
नाम्ना तन् सर्वतोभद्रं शुभं देववृषालये ।
पश्चिमद्वारहीनम् नन्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तदूर्ध्वमानसुदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनन्तु स्वस्तिकं नाम विद्युतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
मौम्यशालाविहीनम् त्रिशालं धन्यकश्च तत् ॥
श्लेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुश्लेभमिति विद्युतम् ॥
धन्यं यशस्वमायुष्यं श्लोकमोहविनाशनम् ।
चुल्ली तु याम्यया हीनं विशालं शालया तु यत् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिभयवहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पञ्चनं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभवावहम् ।
यान्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
श्लेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विद्येयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाभिभयदं नृणां कुलक्षयकरश्च तत् ।
उदक्पूर्वं तु शाले द्वे दृष्टव्ये यत्र तद्भवेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयवहम् ।
धनाखं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयवहम् ।
चुल्ली पूर्वापराभ्याम् सा भवेत् मृत्युसूचनी ॥
वधवन्वाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचतुत्तरपामाभ्यां शालाभ्यां भयदं कृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ष्यं वर्ष्यानि द्विशालानि सदा बुधैः ॥*॥
अथानः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतनादिविभेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्विंशतिं विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ।
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
षड्भिः षड्भिक्षयाश्रीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
त्रांशेन चाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥*॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिम् विस्तारात् षड्भिः षड्भिक्षु
हीयते ॥
पञ्चस्वतेषु देर्घ्यं च षड्भागनाधिकं भवेत् ॥*॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे ।
अष्टांशनाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वतेषु शस्यते ॥ * ॥
श्लिष्यनां कश्चुकीनाश्च वैश्यानां गृहपञ्चकम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशत् करायाम् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं देर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं विस्तारो वादशैव तु ॥
अध्यर्षकरहानिः स्यात् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमान् ॥ * ॥
देवस्यगुरुवेदानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्वतेषु देर्घ्यं च षड्भागनाधिकं भवेत् ॥*॥
चतुर्विंशत् वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ॥
द्वात्रिंशत् करायाम् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आषोडशदिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशशिनाष्टभागेन त्रिभागेनाथ पादिकम् ।
अधिकं देर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्गृहस्थापि गृहस्वैवोत्तरेण तु ।
गृधवासगृहं कार्यं भाङ्गागारस्तदेव च ॥
सेनापतेर्गृहस्थापि चातुर्विंशत्यस्य चान्तरम् ।
वासकोषगृहं कार्यं राजपूर्य्येण सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाञ्च स्वपितुर्दूरमिच्छते ।
तथा हस्तशतद्वर्ष्यं गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्गृहस्थापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहृते यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशदृते तस्मिन् अलन्दः ससुदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशदृते सप्तद्वयसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न देर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदन चन्द्रियस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्या व्यङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु मृदस्य युता पञ्चदशाङ्गुलेः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यामे वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाच्छायोच्छ्रयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्धीथिका यत्र सावदृशस्तदुच्यते ।
समन्ताधीथिका यत्र सुस्थितं तद्विद्विच्यते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्विंशत्यस्यैव ॥
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वान् भूमिकोसु तथोच्छ्रयः ॥
पकेष्टके भवेद्विहितः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विकल्पः स्यात् तथा न्यस्तयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानम् सर्ववास्तुषु शस्यते ।
द्वहवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो द्विगुणकोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखासु बाहुल्यसुच्छ्रायं करसम्भितैः ॥
अङ्गुले सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरतोराङ्गं च तद्वर्द्धं प्रविस्तरेः ॥”
इति मातृस्ये वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमाननिर्णयम् ।
स्तम्भा स्तम्भवोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः ॥
अश्रीत्यन्तं पृथुत्वं स्यादग्ने नवगुणैः सह ।
रुचकश्चतुरस्रः स्यादष्टाश्री वक्ष्ये उच्यते ॥

वास्तु

द्विषष्टः षोडशास्तु द्वादशाष्टः प्रकीर्तकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्तम्भः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदशान्कपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्रीपतुला तुतः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्थांशात्तथा सर्वान् भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ * ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्व्येणैव जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥
पश्चिमे पृथग्दन्तश्च वास्तुश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वक्ष्येत् ॥
द्वारे तु रथया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः ॥
तरुणा दोषबाहुल्यं श्लोकः पद्मेन जायते ।
अपसारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवयेन स्यात् कीयेनापिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् ॥
गृहभर्तृविनाशः स्यात् गृहेण च गृहे लते ।
अमेधावस्करैर्विद्धे गृहार्थान्मन्त्रम्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्वयस्य गृहेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं त्वया वेधो न विद्यते ॥
स्वयसुद्धाटिते द्वारे उन्मादो गृहमेधिनाम् ॥
स्वयश्च पिहिते विन्धात् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ॥
द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकसुखं स्तम्भम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः ।
वज्रस्य शकटं मध्ये सती भर्तृविनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
भूलद्वारं तथान्यम् नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपार्श्वेर्ध्वानिर्बलद्वारान् शोभयेत् ।
पूजयेत्तपि तन्मित्रं बालना चाशतोदकेः ॥*॥
भवनस्य वटः पूर्वं दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुम्बरस्तथा यास्ये वास्तुये पिप्लवः शुभः ॥
ब्रह्मचोत्तरतो धन्यो विपरीतस्वसिद्धये ।
कण्टकी चौरवृक्षश्च आसन्नः सफलो हुमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुम्भान्तं क्रमशः सदा ।
न श्चिन्वाद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेत्
शुभान् ॥
पुन्नागश्रीकवकुलश्रीतिलकचम्पकान् ।
दाडिमी पिप्लवीं द्राक्षा तथा कुसुममञ्जपम् ॥
जम्बीरपूगपनसदृमकेतकीभि-
र्जातीसरोजशतपत्रिकमालिकाभिः ।
वज्रारिकेलकदलीदक्षपाटलाभि-
र्युक्तं तदत्र भवनं त्रियमातनीति ॥”
इति मातृस्ये वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्णनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“उदगादिद्वयं वास्तु समानाशरसन्तथा ।
परीक्ष्य पूर्ववत् कुम्भात् स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥

न देवदूर्गवधिवचनराजा समीपतः ।
कारवेष्टवर्नं प्राज्ञो दुःखशोकभयं यतः ॥
तस्य प्रवेशाच्चत्वारस्तास्त्रोत्थोऽयतः शुभः ।
एष्टतः एष्टमङ्गस्तु सव्यवर्तः प्रशस्यते ॥
अपचयो विनाशाय दक्षिणे प्रीत्यं कक्षया ।
सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ।
अथ संवसरे पूर्वे सुपूर्णे शुभलक्षणे ॥
रत्नोपरि शिलां हत्वा सर्वबीजसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्भ्रातृभ्यो स्तम्भं वज्राजङ्कारपूर्जितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पी संहितो वेदपारगैः ।
स्थापितं विन्यसेत् तदत् सर्वबीजधिसमन्वितम् ॥
नामाक्षतफलोपितं वन्द्यताम्बूलसंयुतम् ।
ब्रह्मचोषिण्य वादीन गीतमङ्गलनिम्बनैः ॥
पायसं भोजयेद्विप्रात् होमस्तु मधुसर्पिषा ।
वास्तोस्पते प्रतिजागीह मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
सूत्रपाते तथा कार्यमेव स्तम्भोद्देशे पुनः ।
हारवन्द्योच्छ्रये तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
वास्तुपूजनेन तदत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ॥
प्रदक्षिण्य च कुर्वीत वाक्चोः परविलेखनम् ।
तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टकृतोदकम् ।
सर्ववास्तुविभागेषु शक्तस्यद्विविलेखने ॥
न भस्माङ्कारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्मभिः ।
न च सास्त्रिकपात्रेण कचिदास्तु प्रलेखयेत् ॥
एभिर्विलेखितं कुर्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
यदा गृहप्रवेशः स्याच्छुक्लपौ तत्रोपलेखयेत् ॥
स्तम्भस्त्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोद्देशम् ॥ * ।
आदिद्याभिसुखं रौति शङ्कनः परुषं यदि ॥
तुल्याकालं स्पृशेद्गृहं गृहभक्तुः समात्मनः ।
वास्तुञ्जै तद्विजानीयात्तरशाल्यं भयप्रदम् ॥
शङ्कनानन्तरं तत्र हस्त्यन्वयापदम्भवेत् ।
बद्धसम्भवे विद्यातत्र शाल्यं विचक्षणः ॥
प्रसार्यमाथी सूत्रे तु श्रुगोमायुविलङ्घिते ।
तत्र शाल्यं विजानीयात् खरशस्त्रे च भैरवे ॥
यदीशान्तीऽथ दिग्भागे मधुरं रौति वायसः ।
घनलक्ष विजानीयाद्गृहे वा स्वान्यधिष्ठिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेत्सूत्रार्थाधिः कीले लघुसुखे ।
अङ्गारेषु तथोक्ताहं कपालेषु च सम्भमम् ।
कल्पशाल्ये च जानीयात् पुच्छश्यां स्त्रीषु वास्तुवित् ।
गृहभक्तुर्गृहस्थापि विनाशः शिल्पिनम्ममे ॥
स्तम्भस्थाने स्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि चयो भवेत् ॥
शत्रुं स्थानस्युते कुम्भे भस्मे वन्दं विदुर्बुधाः ।
करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
बीजौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छेदं विवेशयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशनीम् ।
तथा फलवतीं प्राखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्रागुदकप्रवर्नं कार्यं द्विदुस्वस्तु न कारयेत् ।
स्तम्भवा भवन् वापि द्वारं वा स्वग्रहणतया ॥
दिग्दक्षे कुलनाशः स्यात् न च सम्बुद्धयेदुदृष्टम् ।
यदि सम्बुद्धयेद्गृहं सर्वदिक्षु विवर्द्धयेत् ॥
पूर्वेण वर्द्धितं वास्तु कुर्याद्देवादिनां वे सदा ।
दक्षिणे वर्द्धितं वास्तु न्यवे स्यान्न संसयः ॥
पश्चाद्दृष्टस्तु यद्वास्तु तदर्थं चयकारकम् ।
वर्द्धायितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
आग्नेये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
वर्द्धितं राक्षसे कोणे शिशुचयकरं भवेत् ॥
वर्द्धायितस्तु वायवे वातव्याधिप्रकोपकम् ।
ईशाने तु प्रजाहानिर्वाक्षी सर्वर्द्धिते सदा ॥ * ॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
महानसं तथाग्नेये तथार्थं चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्थोपस्करं सर्वं नैर्हते स्थापयेद्बुधः ।
बन्धस्थानं बहिः कुर्यात् स्नानमण्डपमेव च ॥
घनधान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो बहिः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभक्तुः शुभावहः ॥”
इति मातये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
अध्यायः ॥ * ॥

सूत्र उवाच ।

“अघानः संप्रस्थामि दार्वाहरणस्तुतमम् ।
धनिष्ठापञ्चकं त्यक्त्वा विद्यादिकमतः परम् ॥
ततः साम्बुद्धरोहिद्रे दिने यायाद्वनं बुधः ।
प्रथमं वनिपुजान्तु कुर्यात् तृणाय सर्वदा ॥
पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
चौरचक्रोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
स्तथाधिवानं विहगैरिनिलानलपीडितम् ॥
गञ्जावमन्त्र तथा विदुभिर्घातपीडितम् ।
अर्द्धशुक्लं तथा दारु भयशुक्लं तथैव च ॥
चेत्यदेवालयेत्यन्नं नदीसङ्गमजलतया ।
प्रशान्तकूपनिलयं तडागादिससुद्भवम् ॥
वर्जयेत् सर्वथा दारु यदीच्छेद्दुर्गुलां अयम् ।
तथा कष्टकिनो तृणाग्नीपनिम्बिभौतकान् ॥
श्लेष्मिकान् एतत्तस्त्वं वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
अग्रं शुककमधुकसर्वशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पवसं घन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
हाभ्यामेकैश्च वा कुर्यात् त्रिभिन्वा भवन् शुभम् ॥
बहुभिः कारितं यस्मादेकभयदं भवेत् ।
एकैकं शंशपा धन्या श्रीपर्णी तन्डकी तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलाञ्जनपञ्जकाः ॥
गृते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्यं शुभप्रदाः ।
तरुच्छेदे महापौवे गोधां विद्याद्विचक्षणः ॥
माञ्जिष्ठवर्णं भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
अथो सरटं विशात् सुक्ताभे शुकमादिशेत् ॥
कपिले श्लेषिकां विद्यात् खड्गशामे जलमादिशेत् ।
एवंविधं सगर्भेण वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
पूर्वं छिन्नस्तु गृहीयात् निमित्तं शङ्कनेः शुभैः ॥ * ॥
व्यासेन गुण्यते देवैः अष्टभिर्वै हते तथा ॥
यच्छेषमायतं विद्यादृष्टमेदं वदामि नः ।

अजो धूमश्च सिंहश्च या वृषः खर एव च ॥
हस्ती भ्रातृश्च पूर्वोक्ताः करिषीना भवन्त्यमी ।
अजः सर्वसुखो धन्यः प्रत्यग्वारो विशेषतः ॥
उदृष्टसुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत् ।
दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः च उदाङ्गतः ॥
एकेन अज उद्विष्टस्त्रिभिः सिंह उदाङ्गतः ।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
तमेवाष्टगुणं क्षत्वा विद्यादाश्रिं विचक्षणः ।
सप्तविंशद्दृष्टे भागे ऋतं विद्याद्विचक्षणः ॥
अष्टभिर्भाजिते ऋते यच्छेत् स यथो मतः ।
अथाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
क्षत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यन्तान्दलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हरिण्यवसनानि तथा दिजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेष ॥
एत्योक्तहोमविधिना वलकर्म कुर्यात्
प्रासादावास्तुशमने च विधियं उक्तः ।
सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भयभोग्यैः
शुक्लाम्बरश्च भवन् प्रविशेत् सधमम् ॥”
इति मातये वास्तुविद्यातुक्तीर्णं समाप्तम् २३२
अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा । अथ वास्तुयुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीघ्नशान्तशैलानां घनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म कुर्वीत न इन्द्र-गगरान्तयोः ॥” * ॥
तत्र दिग्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवृद्धीनां यमस्य दिशि वेष्टनः ।
नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुगदाहचयप्रदम् ॥”
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिघ्नं रोगः स्थिरता च भय, क्षयः ।
दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
भीने च ।
“यज्ञमे जायते राजा तस्य लप्सस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य नृपस्यो वात्कारम्भं समा-
चरेत् ॥”
एवम् ।
“कुजाधिपतिके मेघक्षये जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुर्न
बुध्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्दृष्टान्तिनो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्दिशि ॥”
एतेन सूर्यादिजनितस्य नृपतेः पूर्वोदिदित्तु
वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदश्यां जातस्याग्ने-
य्यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुर्यान्महीपालः सप्तं सुक्लिधन्तिकम् ।
प्रागुदकप्रवर्नं गन्धं रस्यवृत्तोपशोभितम् ॥
लक्ष्मीर्दाहः शयो भीतिघ्ननाशोऽभ्यशूयता ।
सम्पददृष्टिरिति प्रोक्तं पूर्वोदिककुम्भां पञ्चम् ॥”
तथा हि प्रव्रनमन्थत् ।
“जम्बलमेन दिक् पश्चात् राक्षां वास्तुप्रवोमतः ॥”
एतेन सूर्याधिपतितुलालम् जातस्य नृपतेः
सूर्याधिपतेः पूर्वस्थाः पश्चात् पश्चिमवर्षोऽपि
न दुष्यति । अन्ये तु ।

“यद्दशाजनिता राजा तद्द्विशीयज्ञो मनः ॥”
अतेन गुरुदशाजातस्य वृषतेर्द्विष्यत्तयोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।

“ब्रह्मचरिण्यविवृष्टश्रद्धाः पूर्वार्दिदिग्युगे क्रमात् ।
वास्तुजननमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म वृषः कुर्व्याङ्गलवहैरिगो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्महीचिताम् ।
एतयोर्लक्षणं तदनु फलञ्च नगरे यथा ॥”*॥
अथ मानम् ।

“राजकाखेन वृषतिर्वास्वारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिस्य यः स्थिरः ।
इत्यष्टौ वास्तुनामानि राजकाखैरनुक्रमात् ॥”
अन्यत्र तु ।

“जन्मजमे महीभर्तृदृष्टयोरन्त एव हि ।
राजकाखेस्तु तावद्भिर्वास्तु कुर्व्यान्महीपतिः ॥
सुदर्शाच्छन्दसंख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयपदः ॥”
एतयोरेपि पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

“राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दीर्घगुणौ ।

“परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं वृषः ।
न सुखाय न धर्माय तन्नस्य भुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजान्धवीर्यप्रयाशी परवास्तुकृतस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परगृहे गृहः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलम्भादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमभुन ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजा स्वबाहुवीर्याट्टो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।
स चिरं तशुते सौख्यं स्वगृहस्यो गृहो यथा ॥”
अथ कालः ।

“वर्षान्तोत्सृष्टिते शुक्रं केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रचन्द्रार्कभूमिजि ॥
गृहयुक्तो यः समयः कर्मसफलं वै शुभे ।
वास्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
राज्ञा ॥”
इति वास्तुसूक्तौ वास्तुद्वेषः ॥*॥

अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकुण्डल्याम् ।
“स्वामिहस्तेऽस्तुभिः स्याद्दृष्टस्तेनेव मापयेत् ।
स्तेभ्यो भयङ्करो भयः शोककङ्कालजयः शुचिः ॥
वृषकृतं पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुण्ठपः कामदो धूम्रो धौम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकश्चित् वाक्योऽष्टादश कीर्त्तितः ॥”
तद्वयथा ।

“आयामपरिणाहाभ्यां योऽहपिच्छोऽभिजायते ।
जनविश्रुतिवृत्ते मागे प्रवेष्टेता यथाक्रमम् ॥
जेमे सर्वार्थसंसिद्धिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोककङ्कालनाशनः ॥
विजयः कुरुते दृष्टिं शुचिः सर्वसुखं पश्येत् ।

वृषकृतं कुरुते वंशं पापकारी कुजापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्यात् कुण्ठपः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दृष्टि सर्वशः ।
धौम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृतं सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपाद्वास्तुकृतकृतसंग्रहः ॥”
भोजस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
खदशाब्दतो द्विगुण्येः शुभावह-
चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
किन्तु लयदृष्टमितदृष्टसम्भितः
प्रकरोति वास्तुरतिचौखसम्पदम् ॥
ऊमरा वास्तुका क्लिप्ता त्रयमेतद्दिगन्धितम् ।
त्रिकोणो वर्त्तलो दीर्घो यवमध्योऽष्टकमुखः ॥
तथा षडरूपश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
द्विगो भिन्नो मध्यानन्दो यजनाभश्चतुष्यथः ॥
त्रिपथो जनदोषी च दृष्टदोषी तथा परः ।
गणशुक्लाक्षतिश्चैवोपदवाः परिकीर्त्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्द्विचक्षयेः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दीर्घेर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥*॥

तत्र कालनिर्णयः ।
“वैशाखश्रावणाषाढामार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसम्बन्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं क्लृप्तं च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्णस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्यत्र ।

“पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्वास्यां वर्जयेद्गृहम् ।
उत्तरास्यां न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यां विवर्जयेत् ॥
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रयाचातशुक्ले च यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भागण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यदयरांद्द्विगो ऋगण्डोऽथैव घनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघाशुराधहरिभिः श्रद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां द्विसेष्य पापरहिते योगे विरक्ति
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वैश्वदेविकार्यं
शुभम् ॥”
मत्स्यपुराणोऽपि ।

“चन्द्रादित्यबन्धं लब्ध्वाः लभ्यं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्मसामान्यत्र तु विवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
स्नातिर्हस्ताशुभाधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
तथा च ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि कृत्तिकात्वे-
रशेषपुत्रातिधनानि शोकाः ।
शचीर्भयं राचभयञ्च नृत्युः
सुखं प्रवासञ्च नव प्रभेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकराणि कुजरीरकभे
मेघे धटे धनुषि कर्मस्तु दीर्घसुखम् ।
कन्याभक्ति मिथुनके ध्रुवमर्षलाभो
ज्योतिर्विन्दः कलसर्विहृष्टेषु दृष्टिम् ॥
लघोऽर्के वज्रसम्पातः कोषहागिणश्च प्रीतशी ।
नृत्युर्बसुन्वरापुत्रे चन्द्रके सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्माथकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भार्गवी ।
श्रुनेश्चरे तु दारिद्र्यं राहावस्त्रं प्रवर्त्तते ॥”*॥
अथ प्रवेशकालः ।

“सुहृद्वाद्दशकर्मगेर्निधनगेः पापेच्छिवहायगे-
र्क्षमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ देवयूपुष्पेऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरथैव राशौ च भर्तुः शुभे
स्वयाम्यस्थिरतोदये च भवनं कायं प्रवेशोऽपि
वा ॥

पौष्णे धनिष्ठा अथ वासुदेव
स्वायम्भुवर्षे त्रिषु चोत्तरेषु ।
अक्षीयचन्द्रे शुभावसरे च
तथा विरक्ति च गृहप्रवेशः ॥
तिथिस्वारक्ष लम्बादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि गृहस्थाहुक्तया ज्योतिर्विन्दो जनाः ॥”
अथ दारम् ।

“नेकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव वृषतेर्वास्तुकर्मे प्रशस्यते ।
द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तन्त्रेको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचरिण्यवैश्वानां प्रागुदकपश्चिमेः क्रमात् ।
मुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
बलवद्दे वैरिसुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽन्यभूपानां शिष्टानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपञ्चाङ्गि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विपथाञ्च प्रवेशनम् ॥
निःसारणं नूतानाञ्च दुष्टानाञ्च निवन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विजासयात्रा च मन्मथस्य प्रवेशनम् ॥”
अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गणैरभेद्या मनुजैरलक्ष्याः
प्राचीरखण्डा वृषतेर्भवन्ति ॥
राजदृष्टोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
विश्रुतिस्तु वृषपाथे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीभुजः ।
सर्वप्रान्ते जावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्रकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्यतम् ।
तत्र जयाखस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तद्वयथा ।

“राजच्छान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदृष्टयवे साङ्गजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदृष्टार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्द्वि तिष्ठति ॥
राजच्छत्रद्वयं साङ्गमायामे जयवास्तुनि ।
परिणाष्टे पञ्च राजदृष्टाक्षिप्तानि मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थावमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् यद्दं शृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र यद्दमारभेत् ॥
 सोऽचिरात् नृत्नमाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपप्रवः ।
 ये चाप्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ।
 न स्याद्व्यते राजपट्टकैः सर्वैर्गुरुकौ यथा ॥
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
 राजहस्तमितेऽप्येव प्राचीरे गुणदोषकौ ॥*॥
 अथ जयास्वस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्यायः ।
 “राजद्वारे हि प्राकारा राजश्चान्तरे मताः ।
 यमदारे वाहं राजश्चान्तरे च ये शृपाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
 आयामे राजश्चान्तरे चत्वारि परिणाहृतः ॥
 राजश्चैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथच सप्तमो भागो वास्तुभवेति शोभनः ॥
 अस्मिन् यद्दं शृपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयशृङ्खलं सौख्यं समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेष्टारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैदं स्थानपञ्चकम् ॥
 गजो यावच्च सिंहाच्च नृगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहे सिंहासनं स्थानं यात्रि स्यात् द्वारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्रालयं कुर्यात् नृगे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरेऽन्नः पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्येमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥”
 तत्र भविष्योत्तरे ।
 “मेघादिचन्द्रे जातस्य वृषतेः स्युरनुक्रमात् ।
 दादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमप्यतः ॥
 सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
 विनोदश्च विजासश्च विजयो विमलस्तथा ।
 रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैत प्रकीर्तितः ॥”
 अथेषां लक्षणानि ।
 “यद्वयत्रैवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
 राज्ञः खड्गमेकान्तु दीर्घं सर्वत्र निजिपेत ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
 परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्त्राधिदेवता भौमो रक्षतोऽं वसुध्वरा ।
 द्वाराणि विशतिश्चास्य रक्तचित्रावृतानि च ॥
 रक्तपट्टावृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथम् ३० । इति सुन्दरः ॥*॥
 “द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
 इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रास्त्राधिदेवता ॥
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ति चात्र यत्नतः ।
 चतुर्दशस्य द्वाराणि कृत्वाचित्रावृतानि च ॥
 पौषपट्टावृतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निहन्-
 न्ति ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥*॥
 “अष्टकोणो भवेद्भयः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
 राजहस्तोन्नतः कार्थो बुधश्चास्याधिदेवता ॥
 रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तिऽत्र प्रयत्नतः ।
 अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृतानि च ॥
 पीतपट्टावृतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।
 अत्र स्याता चित्तिपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
 राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठां स्तत्र कारयेत् ॥
 अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
 दीर्घेदित्ये दृश्य द्वाराणि प्रसरेऽहृतये एकं कृत्वा
 द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।
 “शुक्रचित्तयेव संहितः शुकपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मोविजयवर्द्धनः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् १० । इति नान्दीमुखः ॥*॥
 “दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्तचित्तये चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्यतः ।
 अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलयज्ञाः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् २० । इति विनोदः ॥*॥
 “दीर्घेण राजदण्डाहं प्रसरे राजहस्तकौ ।
 विलास एव द्वाराणि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठचित्तयं भवेत् ।
 चित्रपद्मेन शङ्केन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमनो ह्येव शस्यसम्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथम् २० । इति विलास-
 यद्दम् ॥*॥
 “द्वादशहस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वाराणि स्युर्जयप्रदान्च ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतोऽं विहङ्गराट् ।
 अरुणश्मोक्षचित्राङ्गो अरुणाब्जभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कर्तुर्वां प्राप्ति वसुध-
 वाम् ॥”
 दीर्घम् ०१ । प्रथम् १२ ॥*॥
 “आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
 शतद्वारोपसहितः प्रकोष्ठेऽंशभिर्युतः ॥
 दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजश्चास्याधिदेवता ।
 नानावर्णैश्च चित्रैश्च वसनेन विभूषितः ॥
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
 यस्मिन्नाथ्ये प्रतिष्ठिते विमलो गृहसप्तमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतयोर्न च विभवः ।
 न रांगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभवन्नथा ।
 इत्यादि गुणवाहुस्तमन्यत्र कथितं बुधैः ॥”
 दीर्घम् २०० । प्रथम् १०० ॥*॥

“आयामपरिणाहाभ्यां राज्ञः षोडशहस्तकः ।
 द्वाराणि षोडशैवास्य गुवरस्याधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रैर्विभूषणम् ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
 साधयेत् ॥”
 दीर्घम् १० । प्रथम् १६ । इति रङ्गः ॥*॥
 “आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदहं कम् ।
 दृश्य प्रकोष्ठा द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नान्नायं केलिरास्यातो भयरोगविनाशनः ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथम् ५० ॥*॥
 “राजहस्तेन कोणः स्यादेवं केलिचतुर्दश ।
 चतुर्दशैव द्वाराणि राहुस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्रा रक्षकास्तु नानावर्णाब्जराक्षिकम् ।
 अयं जयः प्रकटितः सर्वेष्वेव जयप्रदः ॥
 आयामे राजहस्तः स्यात् परिणाहेऽष्टहस्तकः ।
 नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
 हृदयसिद्धेवतास्य रक्षकाश्चास्य खिचराः ।
 विचित्रवसनोपेतः सर्वकामार्थदायकः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् ८ । इति वीरः ॥*॥
 “यो यथ्य गदितो वयंस्तथा स्यात्सामरोऽपि च ।
 राजहस्तान्तरे पञ्च चामराः स्युर्भौशुभाम् ॥
 चन्द्रोऽपि दण्डेण हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
 पताकापञ्चयुक्ताश्च गृहहस्तक-रक्षसाम् ।
 कृत्रयुक्तं यद्दं राज्ञां विजयं चक्रवर्तिनाम् ॥”
 यथा नियमः परवत् ।
 “इति द्वादशचित्राणि गृहणां कथितानि वै ।
 विन्द्येताणि कृपतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ॥
 इति सिंहासनस्थानामिति राक्षस्य मस्तकम् ।
 इतोऽन्ये चित्तद्वर्षार्थाः प्रासादाः पृथिवीसुजः ॥
 जलयन्त्रादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वजन्मगृहसंस्थो यो कृपतिः शुभचैतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं प्राप्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगृहस्यो दुष्मिंहात् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वल्पपतिमित्रस्य गृहवारो न दुष्यति ॥”
 परच ।
 “हौरकस्य विशुद्धस्य जज्ञजातेर्भ्रहाद्युतः ।
 सूर्याङ्गस्यर्षमात्रेण वसन्तो दीर्घमस्तिखा ।
 गृह्याये धारवेदान्ता तद्वत्वं वक्ष्येवाराणम् ॥”
 वास्तुस्तु ।
 “गृह्येण गणिविन्यासो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
 विशुद्धहौरकस्यासो विधेयः सद्गोपरि ।
 तेन सर्वार्थान् नश्यति अरिष्टानि मही-
 सुजाम् ॥”
 भोजोऽपि ।
 “वास्तुखण्डोऽत्ररूपः स्यात् यथार्थेर्नामभिः स्वकैः ।
 यमद्वारात् समारभ्य यावद्द्वारमप्यते ॥”
 तद्वयथा,—
 “न्युभयः स्थिररक्षको धनं विभव एव च ।
 वीरस्त्वापञ्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

“यद्दृष्टान्नितो राजा तद्दृष्टीयन्नवो मतः ॥”
 इतेन गुरुदृष्टानातस्य वृषतेर्ह्येच्छन्मन्त्रोऽपि न
 दुष्यति । अन्यत्र तु ।
 “ब्रह्मचरियवित्पुत्राः पूर्वादिदिग्युगे क्रमात् ।
 वास्तुवर्णनमिच्छन्ति निजसम्पत्तितेऽपि ॥”
 नीतिशास्त्रे च ।
 “वास्तुकर्मे वृषः कुर्यात्तद्वैरिणो दिशि ।
 दीर्घां वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिस्त्रीषितताम् ।
 यतयोर्लक्ष्यं तद्वत् फलञ्च नगरे यथा ॥”*॥
 अथ मानम् ।
 “राजकाखेन वृषतिर्वास्तुभूमिं समाचरेत् ।
 जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिस्य च । स्थिरः ।
 दृष्टौ वास्तुनामानि राजकाखेरनुक्रमात् ॥”
 अन्यत्र तु ।
 “लक्ष्मणे महीभर्तृद्वयोरन्त एव हि ।
 राजकाखेस्तु तान्निर्वास्तु कुर्यात्तद्वैरिणः ॥
 सुदर्शाच्छन्दसंखेन राजपट्टेन भूपतेः ।
 वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यलयप्रदः ॥”
 यतयोरपि पूर्ववद्वाख्यानम् ।
 “राजच्छेत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिच्छते ।
 तस्यापि पूर्ववत्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
 अथ दोषशुभौ ।
 “परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं वृषः ।
 न सुखाय न धर्माय तत्तस्य भुवि जायते ॥”
 अन्यत्रापि ।
 “राजान्यवीर्यप्रत्याशी परवास्तुकृतस्थितिः ।
 न सुखाय भवेन्नृणां यथा परयुद्धे यद्दृष्टः ॥
 यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलभादिंस्युतः ।
 विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमनुते ॥”
 अन्यत्रापि ।
 “राजा स्वबाहुवीर्याढ्यो निजनिर्मितवास्तु-
 भाक् ।
 स चिरं तनुते सौख्यं स्वयदृष्ट्यो नह्यो यथा ॥”
 अथ कालः ।
 “वर्षान्तस्तुप्रदिते शुक्रं केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
 वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रचन्द्रार्कभूमिषु ॥
 यद्दृष्टो यः समयः कर्त्तव्यत्तत्र वै शुभम् ।
 वास्तुारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
 राज्ञा ॥”
 इति वास्तुशुभौ वास्तुदृष्टेः ॥*॥
 अन्यथा यथा । यदाह वास्तुकुक्ष्याम् ।
 “स्वामिहस्तेष्वनुभिः स्याद्दृष्टस्तैवेव मापयेत् ।
 चैभो भयङ्करो भयः शोकस्तद्विजयः शुचिः ॥
 वृषकृतं पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
 कुम्भः कामदो धृन्वो धीम्यो धनहरस्तथा ॥
 धनदः सुखकृत्तै वाक्योऽष्टादश कौर्त्तितः ॥”
 तद्वयथा ।
 “आयामप्रणिगाहाभ्यां योऽष्टपिण्डोऽभिजायते ।
 जनविंशतिरुते मागे शेषेयता यथाक्रमम् ॥
 जैमे सञ्चार्यसंनिधिर्भयकारी भयङ्करः ।
 भयो भोगं प्रकुरुते शोकस्तद्वन्नुनाशनः ॥
 विजयः कुर्वते दृष्टिं शुचिः सर्वसुखं यच्छेत् ॥

वृषकृतं कुर्वते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
 विकारी कुर्वते दुःखं शोभनः शुभमाचरेत् ।
 शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्यात् कुम्भः सर्वनाशनः ॥
 कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् घृन्वो दृष्टति सर्वशः ।
 धीम्यो धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
 धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृतं सुखकारकः ।
 इति प्रोक्तोऽतिरिक्तैर्पाद्वास्तुवर्णनसंयद्दृष्टः ॥”
 भोगस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरस्या ।
 स्वदृष्टान्तो द्विगुणैस्तैः शुभावह-
 चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
 किन्तु लयदृष्टमितदृष्टवन्मिन्तः
 प्रकरोति वास्तुरतिशैख्यसम्पदम् ॥
 ऊनरा वास्तुका क्लिप्ता जयमेतद्विनिन्दितम् ।
 विभोको वर्तुणो दीर्घो यवमध्योऽष्टदृष्टः ॥
 तथा समरूपस्य सर्पाकारस्यैव च ।
 द्विभो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभस्तुव्यथः ॥
 त्रिपथो जनदोषी च दृष्टदोषी तथा परः ।
 गजशुक्लास्तिस्रैवोपद्रवाः परिकीर्त्तितः ॥
 वास्तुखण्डे महादोषा येयात्तस्माद्द्विचक्ष्यते ।
 चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
 दोषैर्विहीनो विभयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥*॥
 तत्र कालनिर्यायः ।
 “वैशाखश्रावणाषाढामार्गशुभकार्तिकाः ।
 सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसम्बद्धिदाः ॥
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं लक्ष्यं च भवते भयम् ।
 आदिष्वभौमवर्त्तुण्यु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
 तथान्यत्र ।
 “पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्वमास्यं वर्षयेद्दृष्टम् ।
 उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्त्तयेत् ॥
 नवम्यादि तथा यान्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
 वज्रथाघातशुक्ले च अतीपातातिगच्छयोः ॥
 सिष्कम्भगच्छयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
 आदिष्वद्वयोर्दृष्टी नृगशिशो व्युष्टा घनिष्ठो-
 च्चरा
 रेवत्याघ मवाशुराघहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
 वादिभिः ।
 सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते
 तिथौ
 विरिक्तदिने वदन्ति सुगधो वेष्मादिकार्थं
 शुभम् ॥”
 मत्स्यपुराणोऽपि ।
 “चन्द्रादिष्वखं लङ्काः खं शुभनिरीक्षितम् ।
 तन्मोक्ष्यायादि कर्त्तव्यमन्यत्र तु विवर्त्तयेत् ॥
 अग्निनी रोहिणी नृजस्तुरात्रयमेन्द्वम् ।
 स्नातिर्हस्तानुराधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
 तथा च ।
 “त्रिभिस्त्रिभिर्वृषानि कृत्तिकात्वे-
 रशेषपुत्रानिधनानि शोकाः ।
 शचीर्भयं राक्षसयज्ञं नृपुः
 सुखं प्रवासञ्च नव प्रभेदाः ॥

नार्थं दिशति मकरादिपुत्रादिरश्वे
 मेघे घटे धनुषि कर्त्तव्यं दीर्घकनम् ।
 कन्याभवे सिधुमके ध्रुवसर्पकामो
 ष्योतिर्विन्दः कलसर्विन्दुषु दृष्टिम् ॥
 लघुर्के वज्रसम्पत्तः कोवहागिण्य प्रीतगौ ।
 नृपुर्वस्तुनरापुत्रे चक्रके सुखसम्पदः ॥
 जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भार्गवे ।
 ग्रनेचरे तु दारिद्र्यं राजावशं प्रवर्त्तते ॥”*॥
 अथ प्रवेशकालः ।
 “शुद्धिर्द्वादशकेन्द्रगोर्भिधनगोः पापैस्त्रिभङ्गावगो-
 र्क्षमे केन्द्रगतैः यथा सुरगुरौ दैतयपूर्वेषुऽपि वा ।
 सर्वारम्भफलप्रविहितदये राशौ च भर्तुः शुभे
 स्वयाम्भस्वितोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
 वा ॥
 पीथे धनिष्ठा अथ वाचसीषु
 खायम्भुवर्षे विष्णु चोचरेषु ।
 अक्षीयचक्रं शुभवासरे च
 तथा विरिक्तं च यद्दृष्टप्रवेशः ॥
 तिथिर्वारश्च लभादि समारम्भं यथोदितम् ।
 प्रवेशोऽपि यद्दृष्ट्याङ्गुस्तथा ष्योतिर्विन्दो जनाः ॥”
 अथ दारम् ।
 “नैकदारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
 एकदारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
 त्रिद्वारमेव वृषतेर्वास्तुकर्मे प्रशस्यते ।
 द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
 राजद्वारस्तु तन्नेको यमद्वारस्तथा परः ।
 अपद्वारं तथाप्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
 ब्रह्मचरियवैश्यानां प्रागुदकपश्चिमैः क्रमात् ।
 सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिण्ये ॥
 बलवदे वैरिस्तुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
 राजद्वारेऽभ्युपानां शिष्टानां वा प्रवेशयेत् ॥
 यात्राप्रासादपूर्वादि राजद्वारेषु कारयेत् ।
 यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विवृत्ताश्च प्रवेशनम् ॥
 निःसारणं नूतानाश्च दुष्टानाश्च निवर्त्तनम् ।
 अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
 राज्ञे विज्ञासयान्ना च मन्मथस्य प्रवेशनम् ॥”
 अथ प्राचीरनिर्णयः ।
 “गभैरभेद्या मनुजोरलक्षाः
 प्राचीरखण्डा वृषतेर्भवन्ति ॥
 राजदृष्टोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
 विंशतिस्तु वृषत्याये पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
 पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीभुजः ।
 सर्वप्रान्ते जावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
 प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्यतम् ।
 तत्र जयाखस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।
 तद्वयथा ।
 “राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।
 राजदृष्टत्रये सार्द्धं जयद्वारं प्रतिष्ठिताः ॥
 अद्वारे राजदृष्टार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
 राजच्छत्रद्वयं सार्द्धं प्रायाम्भे जयवास्तुनि ।
 परिणाष्टे पञ्च राजदृष्टास्तद्वन्ति मध्यतः ॥

वास्तु.

वास्तु

वास्तु

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतद्विगद्यते ।
 अस्मिन् यद्दं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमनुते ॥
 अत्रानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र यद्दमारभेत् ॥
 योऽचरात् ननुमाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपप्रवः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ।
 न शृण्वते राजपट्टस्यैः सर्वैर्गण्डो यथा ॥
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुम् ।
 राजहस्तमितोऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥ * ॥
 अथ जयाश्चक्षुः चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
 “राजद्वारे हि प्राकारा राजहस्तान्तरे मताः ।
 यमद्वारे वाह्यं राजहस्तान्तरे च ये वृषाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजहस्तजयान्तरे ॥
 एवं अथस्थिते स्थाने मध्यमे तत् प्रहृष्यते ।
 आयामे राजहस्तायि चत्वारि परिग्राह्यतः ॥
 राजहस्तैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथच सप्तमी भागो वास्तोर्भवति शोभनः ॥
 अस्मिन् यद्दं वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयवृद्धश्च सौख्यश्च समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेष्टारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैदं स्थानपञ्चकम् ॥
 गजो यात्रश्च सिंहश्च चर्मो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहं सिंहचक्रं स्थानं यात्रि स्यात् दारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्राजयं कुर्यात् नगे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरेऽन्यत्पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्यमेव सिंहचक्रं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥”
 तत्र भविष्योत्तरं ।
 “भेषादिचन्द्रे जातस्य वृषतेः स्थिरशुक्रमात् ।
 द्वादशैव यद्द्वान् वष्ये तेषां लक्ष्यममयतः ॥
 सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
 विनोदश्च विनासश्च विजयो विमलस्तथा ।
 रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैत प्रकीर्त्तितः ॥”
 अथैषां लक्षणानि ।
 “यद्दयन्नेवोच्यते भागं तस्य तेनैव कल्पना ।
 रात्रिः खहस्तमेकस्य दीर्घं सर्वत्र निक्षिपत् ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
 परिग्राहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्याधिदेवता भौमी रक्षतीदं वसुधरा ।
 द्वारायि विंशतिश्चास्य रक्तचित्राष्टतानि च ॥
 रक्तपट्टावृत्तो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथम् ३० । इति सुन्दरः ॥ * ॥
 “हौ राजहस्तावायामे परिग्राहे तथैव च ।
 इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ॥
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नतः ।
 चतुर्दशस्य द्वारायि कृष्णचित्राष्टतानि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।

अथ स्थित्वा महीपालः सर्वान् शृणुन् निल-
 लति ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥ * ॥
 “अष्टकोषो भवेद्गणः कोषो हस्तचतुष्टयः ।
 राजहस्तोन्नतः कार्यो बुधश्चास्याधिदेवता ॥
 रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
 अष्टौ द्वारायि चास्य स्युः पीतचित्राष्टतानि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।
 अत्र स्याता चित्रपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
 राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठां क्लृप्त कारयेत् ॥
 अयं नान्दीमुखो नाम चक्रास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वारायि दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
 दीर्घद्विंशत्ये दृश्य द्वारायि प्रसरेद्विंशत्ये एकं कृत्वा
 द्विंशत्यं एवं २२ द्वारायि ।
 “शुक्रचित्रेण सहितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् १० । इति नान्दीमुखः ॥ * ॥
 “दीर्घे जयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एव द्वारायि चित्रतृकोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्यतः ।
 अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलयज्ञाः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् २० । इति विनोदः ॥ * ॥
 “दीर्घेण राजहस्ताहं प्रसरे राजहस्तकौ ।
 विलास एव द्वारायि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठत्रितयं भवेत् ।
 चित्रपद्मेन शङ्खेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमणो ह्येव शस्यसम्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमनुते ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथम् २० । इति विलास-
 यद्दम् ॥ * ॥
 “द्वादशहस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वारायि स्युर्जयप्रदान्त्रय ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।
 अरुणश्मो जन्मिन्नाङ्गो अरुणान्तरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कर्तुं शक्ति वसुध-
 राम् ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथम् १२ ॥ * ॥
 “आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजहस्तकः ।
 शतद्वारोपसहितः प्रकोष्ठेद्दं श्रमिर्भुतः ॥
 दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजश्चास्याधिदेवता ।
 नानावर्णान् चित्रेण वसनंन विभूषितः ॥
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमनुते ।
 यस्मिन्नाथ्ये प्रतिष्ठेत विमलो यद्दसत्तमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतयोर्न च विभवः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभवन्मथा ।
 इत्यादि गुणवाहुस्यमन्त्रं कथितं बुधैः ॥”
 दीर्घम् २०० । प्रथम् १०० ॥ * ॥

“आयामपरिग्राहाभ्यां रात्रिः योऽङ्गहस्तकः ।
 द्वारायि योऽङ्गैवास्य सुवरस्याधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रैर्विभूषणम् ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
 वाधयेत् ॥”
 दीर्घम् १० । प्रथम् १६ । इति रङ्गः ॥ * ॥
 “आयामे राजहस्तः स्यात् प्रसरे च तदहंकम् ।
 दृश्य प्रकोष्ठा द्वारायि शनिरस्याधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नान्नायं केलिरास्यातो भयरोगविनाशनः ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपूम् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथम् ५० ॥ * ॥
 “राजहस्तेन कोयः स्यादेवं केलिचतुर्दश ।
 चतुर्दशैव द्वारायि राहुस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्रा रक्षकास्तु नानावर्णाम्बरादिकम् ।
 अयं जयः प्रकटिनः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
 आयामे राजहस्तः स्यात् परिग्राहेऽष्टहस्तकः ।
 नानावस्त्रः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
 हृद्यस्मिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
 विचित्रवसनोपेतः सर्वकामार्थदायकः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथम् २० । इति वीरः ॥ * ॥
 “यो यथ्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरोऽपि च ।
 राजहस्तान्तरे पञ्च चामरा, स्युर्भौशुणाम् ॥
 चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
 पताकाध्वजयुक्ताश्च यद्दरक्षक-रक्षसाम् ।
 कृत्रयुक्तं यद्दं राज्ञां विजये चक्रवर्तिनाम् ॥”
 यथा नियमः परवत् ।
 “इति द्वादशचित्राणि यद्दार्णा कथितानि वै ।
 विन्द्येतानि वृषतिर्गृह्यारम्भं समाचरेत् ॥
 इति सिंहचक्रस्थानमिति राहुस्य मस्तकम् ।
 इतोऽन्ये चित्रहर्षार्थाः प्रासादाः पृथिवीसुजः ॥
 जलयन्त्रादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वजन्मगेहस्थो यो वृषतिः शुभचैतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं शक्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्थो दुम्नाह्वात् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वलयपतिमित्रस्य यद्दधारो न दुष्यति ॥” * ॥
 परश्च ।
 “हीरकस्य विशुद्धस्य नक्षत्रातेर्भेदाद्युतः ।
 सूर्याङ्गस्यश्मशान्त्रेण वसनो दीर्घमिच्छिखा ।
 यद्दाम्ने धारयेद्नाना तद्द्वयं वक्ष्यवारणम् ॥”
 वास्तुस्तु ।
 “यद्देषु मणिविन्यासो विज्ञेयो न च दृश्यवत् ।
 विशुद्धहीरकस्यासौ विधेयः सद्दनीपरि ।
 तेन सर्व्वायि नश्यन्ति अरिष्टानि मर्द्धी-
 शुणाम् ॥”
 भोजोऽपि ।
 “वास्तुखण्डोऽत्ररूपः स्यात् यथार्थैर्नामभिः स्वकैः ।
 यमद्वारात् समारभ्य यावद्द्वारमध्यमे ॥”
 तद्दयथा,—
 “ननुभयः स्थिरस्यको धनं विभव एव च ।
 वीरकापश्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

वास्तु

यमनैर्हंततोयेप्रवायुयक्षेप्रशङ्कराः ।
 इन्द्रो वदिरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ॥
 गृह्यौ कारालयं कुर्व्यान् भयस्थाने च पत्तयः ।
 श्विरे सहचरान् रक्षेत् चखे वाजिगजादयः ॥
 धने धान्यादिकं रक्षेत् विभवे कौशरक्षणम् ।
 राजपट्टे भवेद्दीरो तापे कश्चिन्नराजयम् ।
 प्राचीरप्रतिभागान्ते इति भोजस्य सम्मतम् ॥”
 इति युक्तिकव्यतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमायेन निर्णयः ॥”
 तत्र वास्तुप्रवक्ष्यमाणम् ।
 “पूर्वज्ञवो वृद्धिकरो धनदक्षोत्तरप्रवः ।
 दक्षिण्यो गृह्यदो वास्तुर्हन्तृश्च पश्चिमप्रवः ॥
 कोये रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 रोप्रानकोणतो रेखा दक्षिणाद्येर्ध्वजास्तथा ॥
 नाचामरो नामगिञ्च नापनाकापि नाध्वजः ।
 नाकुम्भादिर्नाविनातो ना चित्तो नातिचित्रकृत् ॥
 नाकुक्षो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न चैकानेकहारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महीन्द्राणां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्वेषास्तु यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजो घमस्तथा सिंहः श्वा वृषो गहंभो गजः ।
 काक इत्येव गदितो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 अग्नौ सुखसम्पत्तिर्युग्मश्च विपदास्यद् ॥”
 एवमन्यथापि ।
 “ध्वजे विभूतिर्विपदश्च धृष्टे
 सिंहे विभोगः शुनि सर्वनाशः ।
 वृषे सुखं गहभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च गृह्यः ॥
 कोणरेखा कोणयुक्तिः सुखसम्पत्तिनाशिनो ।
 पूर्वपश्चिमतो दक्ष उदयाश्वः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दक्षो वंशहा यमदक्षकः ।
 गृहाणि पातयेद्दीमानेषां दक्षध्वजान्तरे ॥ * ॥
 एका चेद्दक्षिणे प्राणा हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो ह्यीनास्तुःप्राणं सुखावहम् ॥
 पश्चिमास्यं ध्वजे वेष्ट्य सिंहे तूदंमुखं शुभम् ।
 पूर्वोत्तरं वृषस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पदाघातस्तथैव च ।
 जलदोषो वृक्षदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य श्रवणं यदि वेष्टयति ।
 पदाघातो नाम दोषः पुत्रपौत्रधनापहः ॥
 परिखादक्षयोर्घातो वास्तुतोः प्रतिवेशिनोः ।
 परिखाघातो नाम दोषः कुलवीर्यधनापहः ॥
 पदाघातो नाम दोष आघातो वास्तुनः पथः ।
 स वृत्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमतः श्रवणं ॥
 एकमार्गं सुखं कुर्व्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशस्तुष्यथे ॥
 स्ववाच्यां परवाच्याश्च यत्किञ्चित् जलाशयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स वृत्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखेन्येन्दुबुद्धेःश्रमयामयाः ।
 एते जलाशये दोषाः पूर्वादिदिक्षु च क्रमात् ॥
 स्वपास्तुदक्षतो दोषः कुलसम्पत्तिनाशनः ।

वास्तु

वर्जयेत् पूर्वतोऽन्वत्यं ज्ञानं दक्षिणतस्तथा ॥
 रेखाणां रक्तपुष्पश्च आग्नेयां चौरिगस्तथा ।
 यत्र तत्र स्थाना वृक्षा विष्णुदाडिमकेश्वराः ।
 पनसा नारिकेलश्च शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।
 निम्बा नीली पलाशश्च चिन्ता श्वेतापरानिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निम्नानि मङ्गलम् ॥*॥
 गृहपातनमिच्छन्ति वात्रस्य स्वपने क्रमात् ।
 पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नाशः श्रेते जिभि-
 छिभिः ।
 भाद्राद्यैर्वामपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिहस्तप्रमाणेन ज्येष्ठपत्नीकरेण वा ।
 गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेद्दक्षिणो नरः ॥”*॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरत्नगजैर्गमितम् ।
 रश्मिभूधरश्चिन्द्रद्योगं कृतं
 भवनाय शयस्थितिः कृत्वा पदम् ॥
 एकाग्रोत्तियुगे हस्ते दिवागोकृते च ते ।
 षड्भुजगुप्तसम्भक्ते पिण्डः स्यात् सर्ववैश्वनः ॥”
 तद्दयथा ।
 “ध्वजादिगृहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भावुः परीणाहे सप्त चैवाङ्गुलिद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं षट्प्रसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुलयश्चैकविंशतिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदुः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंमतम् ।
 एवं गृहं समाचर्ये गृहस्थः शुभमिच्छति ॥”*॥
 भोजस्तु ।
 “आयामपरिखाहाभ्यां योऽङ्गुलिद्वयो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्गेन शोधनीयं स इष्यते ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभाभ्यान्नि चान्यथा ।
 आयामपरिखाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिखाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 कल्याणनाम वेष्ट्येदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिखाहाभ्यां सार्द्धं विंशतिहस्तकम् ।
 इदं हि सुखदं नाम भक्तं सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यदिदमुद्दिष्टं गृहपञ्चकमदृश्यतम् ।
 न तेषु स्थानभिधमः सर्वेज्येतांन कारयेत् ॥
 स्थानं मानश्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्ये गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानादथ मोहाद्वा योऽन्वथा गृहमाचरेत् ।
 स विधीदति नश्यति तस्य कीर्तिः कुलं वलम् ॥
 प्राचीरायां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरान्वयेद्गृह्ये ॥

वास्तु

गृहरोधो यथा न स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥
 इति युक्तिकव्यतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयागप्रमाणम् । जैष्ठ्ये ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाग्रोत्तियुगे वास्तु माशुवं प्रति विद्धिद् ॥
 अथतः शोधयेद्वास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्दशं द्विदशं वा जलानां वापि शोध्य च ॥
 सुसमश्च तदा कृत्वा सदाश्वनं ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभिर्देव प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरतिमात्रे गर्ते वै अशुक्तिं च सर्वश्रः ।
 घृतमामश्रावस्यं कृत्वा वर्णिचतुष्टयम् ॥
 क्वालयेत्तु परीक्षाार्थं पूर्वं तत् सर्वदिग्मुखम् ।
 दीपत्रा पूर्णादि गृह्यीयात् वास्तुनामशुपूर्वश्रः ॥
 वास्तुः सन्दृष्टो नाम दीप्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ॥”
 वास्तुकर्तु ररतिमात्रे गर्ते तत्रैव स्थापिते आम-
 श्रावणे पूर्णादिक्रमेण वर्णिचतुष्टयं कृत्वा गण-
 घृतेनापूर्वं वर्णिचतुष्टयं प्रक्वालयेत् । तत्र
 प्राण्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तथात्वे चित्रियादेः । सर्वशिखासमये सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलानामिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मातुल्ये ।
 “पुरुषाद्यःस्थितं श्रद्धां न गृहे दीपदं भवेत् ।
 प्रासादे दीपदं श्रद्धां भवेद्यवाज्जलानिकम् ॥
 प्रासादभवनानीनां निवेशं विस्तराद्गृहं ।
 कुर्व्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुवदाहृतः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदम्
 कूपार्थो गृह्यते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाश्च कूपार्थावपि ॥
 वास्तुपुरवच ॥
 “कश्चपस्य गृह्येणो तु सिंहेका
 राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
 पूर्वतो हारिजितकन्धरो
 देवतैरवरजो निपानितः ॥”
 तथा ।
 “चेन्न आधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 बेशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे न्यतुमवाप्नुयात् ॥
 आवादि अखरत्नानि पशुवर्णं मवाप्नुयात् ।
 आवणे मित्रलाभस्तु हानिर्भाप्रपदे तथा ॥
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-
 कम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भवम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् काश्वनं पालगुणे
 सुतान् ।
 शुक्रपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भवम् ॥
 अश्विनी रोहिणी कुजतुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
 स्वाती हस्ताश्राधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
 आदिश्वभौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वज्रथाघातशुभे च अतीपातातिमच्छयोः ॥

विश्वम्भगणपरिचर्यं योग्यु कारयेत् ।
 श्वेतमेवेयमात्मन्वैभक्तिरौहिणेऽपि च ॥
 तथा विजयवाविने सुहृते गृहमारभेत् ।
 चक्रादिबलं कर्म तथा शुभनिरीक्षितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥”
 रोह्वं नृगशिरः ॥ * ॥ सुहृते सधर्मः ।
 “रौद्रः श्वेतश्च मेत्रेयस्तथा श्रानकटः स्मृतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
 रौहिणश्च विरिचश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
 तेन द्वितीयहृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्वनमसुहृते श्वेतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् ।
 चेत्रादिफलानु नरयष्टे देवयष्टे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाञ्जरोपणे ।
 गर्भापूरणिकायासे शुभरक्तस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाञ्जरोपणे यः कालः शुभ-
 रक्तस्य गर्भापूरणिकायासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातृस्ये ।
 “चेत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्रायः पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चेत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकृत्योर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भृगोरस्तवाख्यं वाहके सिंहे गुरौ ।
 गुर्वादिषु दशाष्टे तु वक्रजौवाष्टविंशके ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 प्राग् राशिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपञ्चके ॥
 कन्यायज्ञतसप्ताष्टे नीचस्थेऽपि मलिज्ज्वले ।
 पौषादिक्वतुर्भासे चरणाङ्कतवर्षणे ॥
 एकेनाह्वा चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्ताष्टे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 अत्रारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भे देवकूपदेः परिवर्जयेत् ॥ * ॥
 स्मृतिवागरे ।
 “उत्कृतापाते च भूकर्म्ये अकालवधगर्जिते ।
 वञ्चकेतुहमोत्पाते यद्युक्ते चन्द्रस्ययोगे ॥
 प्रयाणानु त्वजेत् शूद्रः सप्ताराजमतः परम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चैत्रेत् कर्मे त्रिरा-
 जकम् ॥
 शूद्रस्वका चेकराजं ततः कर्मे समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयागे सप्ताराजानु त्रिराजं व्रतदत्तने ।
 एकराजं परित्यज्य कुर्यात् पाण्डिपक्षं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्मे समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसं न कार्त्तं जायते क्वचित् ॥”
 गद्यवर्द्धमानधृतवचनम् ।
 “पितृभ्यो वृहये वृद्धिआहं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागग्रहोत्सर्गयोः करणे सप्तदेव
 वृद्धिआहं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् ।
 सप्तदेव भवेत् आहुमादौ न पृथगादिषु ॥”
 इति कृष्णोगपरिशिष्टात् ॥
 मातृस्ये ।
 “ऊहापोहार्यतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दीवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःशिरेकाशीतिपदं गृहे ।
 चतुरस्रीकृते श्वेते चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाहंते ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्वा उच्यते ॥
 शृङ्गः पदस्यो ज्ञातयो शोम चैव पदाहं कम् ।
 हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्यो गृह्यतः ।
 वैवस्वतः पदकस्यो गान्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 शृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो गृह्यशाहं पदस्थितः ।
 पितरोऽहं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्यः पुष्यदत्तकः ।
 पयसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शीघ्रश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
 रोगचाहं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विश्वकर्मा तु भ्रजाटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराहं द्विपदस्थितः ॥
 पादस्या श्रीमहादेवो दितिचाहं पदस्थितः ।
 आपान्तपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्यदस्यो विज्ञेयश्चायंमा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्केर्मध्यसंस्थितः ॥
 इन्द्रश्चैकपदो ज्ञेयो भावेकैकपदसंस्थितो ॥
 मित्रश्चतुष्यदस्येव पश्चिमे च अवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयत्या पदस्थितः ॥
 धराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
 चतुष्यदस्यतुर्हंते मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
 देवतानुशरा बाह्ये सर्वे चान्तकथासुराः ।
 एवं प्रयस्य कोष्ठानि रजसापूर्यं देशकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्थं पञ्चभिः ।
 रजोभिस्त्रैयथोक्तैः पायसान्नेर्बलिं हरेत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्रापूर्थं स्यात् सितं तक्षुलसम्भवम् ।

कुसुम्भचूर्णमरुतं कृत्वा दग्धपुलाकजम् ।
 विश्वादिपञ्चर्णं श्याममितुक्तं वर्षपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकस्तुष्ट्याथै रत्नमरोक्तेः तुष्टं
 चपत्तम् ।
 “पूज्या मङ्गलवास्ते तु पूज्यायथादिक्रमात् ।
 शङ्खश्चैव विदारो च अयंमा पूतना तथा ।
 जम्बका पापराक्षस्यौ पिलिपिङ्गश्चरश्चपि ॥”
 मङ्गलकरणासामर्थ्ये श्यालग्रामसमीपे सर्वे
 पूज्याः ।
 “श्यालग्रामश्यालरूपी यश्च तिष्ठति केशवः ।
 तश्च देवासुरा यथा भुवनानि चतुर्हंश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनान् ॥
 तथावाहनविसर्जने न क्षतः ।
 “श्यालग्रामे स्थावरे च नाधाहनविसर्जने ॥”
 इति वचनान् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वपसु
 आवाहनविसर्जनवर्षम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषबलिमत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यासुक्तोऽपीदानीन्तनेन अवहितम् ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 बलिर्होयते । तथा च ।
 “पायसं वापि हतय स्वनाम्ना सर्वतः क्रमान् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवादीन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमाजसुक्तं
 तेन एष पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्वितिमर्थोक्त-
 मसुक्तदेवताये एष पायसबलिर्नम इत्यादि
 प्रणवादिनमस्कारान्तस्वनामरूपमन्त्रमध्ये ढंय-
 प्रषे श्याल्युक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकोर्णितम्
 स्वनाम सर्वस्वनाम्ना मन्त्र इत्यभिधोयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानानु बलिर्देवस्तु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्याक्षतेभुधः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा कृणाम् ।
 अपूजिता विनम्रान्ति कारकं स्यापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्याक्षतेस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया निवृत्तत्वात् वस्वमाद्यमत्स्यपुराण-
 वचने होमानन्तरं बलिदानाच्च वलेः काम्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
 श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवगणस्य च ॥
 गन्धार्घ्यपुष्यनेवेद्यपादोः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ॥
 सुरूपां प्रमदाक्षुपीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यजेदास्तु नरं परम् ॥
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमक्षतेः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं बह्वन्या सह पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं श्यम्यं वा ढट्टं शुभम् ।
 सर्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
 तस्मिन्चतुर्मुखं देवं प्राजेषं मन्त्रविद्युत्तम् ॥
 मन्त्रैः पूजयेत् धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
 ततो मन्त्रवाह्ये तु प्रतीच्यां प्रादुसुखः स्थितः ॥
 आचार्यो गृह्य सम्भारं ब्रह्मार्थीक्षपयेत् सुरान् ।
 प्राजेषं तर्पयेद्दिवान् आहुतीनां श्रुतेन च ॥
 इतरान् दृष्टभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
 ततः प्रणम्य विद्याय कृत्वा वै खलित्वाचनम् ॥
 प्रणम्य कर्करौ सत्यस्य कृत्वाः प्रदक्षिणम् ।
 स्युष्यमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
 पूर्ववत् तेन मार्गेण समवीजानि वापयेत् ।
 आरम्भं तेन मार्गेण तस्य ख्यातस्य कारयेत् ॥
 ततो गर्तं खनेभ्यो हस्तमानप्रमाद्यतः ।
 चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
 गामयेन प्रलिप्याद्य चन्दनेन विकल्पितम् ।
 मध्ये दत्त्वा तु पुष्याणि शुक्लान्युत्तमेव च ॥
 आचार्यः प्रादुसुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 तूर्थमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषधरेण च ॥
 अर्थं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
 प्रणम्य कर्करौ तान् तत्र खतं पूजयेच्छ्लैः ॥
 सर्वत्रसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
 तस्मिन् पुष्याणि शुक्लानि प्रविष्टोर्मितस्मरन् ॥
 तदावर्त्त परीक्षेत दधिमत्कान्तिवत् क्षिपेत् ।
 शुभं स्थाहृत्तयावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
 नीजेः शालियवादीनां गर्तं तं पूरयेत्ततः ।
 श्वेत्तनाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्तं प्रपूरयेत् ॥
 एवं निष्पाद्य विधिना वास्तुयामं सुरीतम ।
 सुवर्णं गात्रं वस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 इतरानीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाहात्म-
 नत्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “एकेकां देवतां रामं सप्तद्विष्टं यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तेन धर्मेभ्यो नाम्ना च प्रणवादिना ।
 होमद्वयमथैकेके शतसङ्घातुं होमयेत् ॥
 शतसङ्घामिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
 यागेतरपरम् ॥ स्मृतिः ।
 “स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
 ताम् ॥”
 होमदक्षिणासम्पदानमाह ह्यन्वोगपरिशिष्टम् ।
 “ब्रह्मण्यं दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
 कर्मान्तेऽगुण्यमानायां पूर्यपात्रादिका भवेत् ॥
 विदधाद्वाह्यमन्यस्येद्दक्षिणाहं हरो भवेत् ।
 स्वयंश्चदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”
 अन्यो यजमानभित्तः । उभयं ब्रह्मकर्म होल-
 कर्म च । उपसंहारे वास्तुयाममिति श्रुतेः
 सङ्कल्पवाक्यं तेनैवोक्तं समाचरन्ति । अत्र
 मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतर-
 तन्वम् ॥ * ॥ मातुस्ये ।
 “ततः सर्वोषधिक्षानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “कालज्ञस्यपतीं पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु श्रुत्यगोतादिकारयेत् ॥
 प्रासादं कारयेद्दिवान् गृहं वापि मनोहरम् ।

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्भिस्त्रैस्त्रिस्त्रिबीजैरथापि वा ।
 होमान्ते भस्मभोज्ये च वास्तुयागे वलिं हरेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
 अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
 करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामाग्निः ।
 “प्रतिष्ठायां कौहित्यं वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जजाश्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
 यागे मत्स्यपुराणम् । भूयधिकारे ।
 “पञ्चगव्योषधिक्षिपेत् परीक्षित्वा तु क्षिपयेत् ।
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकैश्च तु ॥
 पञ्चालेप्येन चालिप्यं स्रजेयाजीष्यं सर्वतः ।
 दृष्टं पूर्वायता रेखा दृष्टं चैवोत्तरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
 पञ्चगव्यमन्त्रमाह शुकः ।
 “गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् ।
 आघ्राप्यस्त्रेति च नीरं दक्षिणावृत्तिं वै दधि ।
 तेजोऽसीति घृतश्चैव देवस्यत्वा कुशीदकम् ॥”
 ओषधीराह कात्यायनः ।
 “त्रोदयः शालयो सुजा गोधमाः सर्वपाक्षिणाः ।
 यवाशौघधयः सप्त विपदो जन्ति धारिताः ॥”
 त्रोटिः शरत्पक्षधान्यं घटिकाशुम् । शालयो
 जैमिनिकाः । दशेति वास्तुमन्त्रलवायक्ये उप-
 विश्य पूर्वाभिसुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
 रेखाः प्रादुसुखीयेषादक्षिणं कुर्यात् । एवं
 नैर्भ्यास्तुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
 त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
 इदयामले तासां नामानि ।
 “शाला यशोवती कान्ता विद्याला प्राख-
 वाहिनी ।
 शची सुमन्वा बन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
 इत्याद्या दश रेखाः ॥
 “हरयथा सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
 जया कला विधोका च इडा संज्ञा दशो-
 त्तराः ॥”
 इत्यन्तदश रेखाः ॥
 “एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुक्तं सर्ववास्तुषु ।
 पदस्थानं पूजयेद्देवान् क्षिप्रं पञ्चदशैव तु ॥
 हाञ्चंशहाहृतः पूष्याः पूष्यास्मान्कयोदश ।
 नामतस्तानि ब्रह्माग्निं स्थानानि च निबोध मे ॥
 ईशानकोणादिषु तान् पूजयेत् विधानतः ।
 शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
 सूर्यः सद्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
 पूषा च वितथश्चैव गृह्यतयमावुभी ॥
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पित्रगणस्तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदम्नो जलाधिपः ॥
 असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मृश एव च ।
 भङ्गाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 बहिर्हान्निश्रुते च तदन्तश्चतुरः शुकः ।
 ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥
 आपश्चैवाथ सावित्री जयो वरुणश्चैव च ।
 मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शुकः ।
 अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयस्या च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 अष्टमश्चापवत्स्यं परितो ब्रह्मणः स्रुताः ॥
 आपश्चैवापवत्स्यं पर्जन्योऽपिर्दितिस्तथा ।
 पादिकानाश्च वर्गोऽयमेवं कोषेषु श्रेष्ठतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्विशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
 अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु चिपदास्ते तु सर्वतः ॥”
 एवमिति यथा ईशानकोणे कौष्ठपतुष्टये अन्त-
 स्थितेककौष्ठसहिते देवनापञ्चकुमेवमाग्निधादि-
 कोषेष्वपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ * ॥
 “वैशानिदानीं वक्ष्यामि बहून्पि पृथक् पृथक् ।
 वायुं यावत् तथा रोमात् पित्रभ्यः शिखिनं
 पुनः ॥
 सुखाद्भृशमयो शोषाहितं यापदेव तु ।
 सुग्रीवादिदितिं यावद्भृङ्गाज्ययन्तमेव च ॥
 एते वैशाः समाख्याताः क्षत्रिण्यतर एव च ।
 एतेषां चैव सन्धातः पदमध्ये समस्तथा ॥
 मन्त्रे चैतत् समाख्यातं त्रिभूतं कौशिकं च यत् ॥
 क्षाम्नासंघु वर्यानि तुजाविधिसु सर्वदा ॥
 कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्णयेत् यत्नतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पित्रैश्चानरायतः ॥
 ऋहंन्यभिः समाविष्टो सुखे चापः समाश्रितः ॥
 पृथ्वीधरोऽयंमा चैव क्षणयोक्तावधिहितौ ॥
 वत्सःस्थिते चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधेः ।
 नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
 सर्पेन्द्रा वंशसंज्ञौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ॥
 सोमसूर्यादयस्तद्वाहोः पञ्च च पञ्च च ॥
 वरुण राजयस्या च वामहस्तसमाश्रितौ ।
 सावित्रः सविता तद्दक्षं दक्षिणसमाश्रितौ ॥
 विवस्वानथ मित्रश्च अतरे संघवस्थितौ ॥
 पूषा च पापयस्या च हस्तयोर्मेखिवत्सकं ॥
 तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ॥
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्द्विहितयः सद्यश्चतः ॥
 उर्वोर्ध्वमास्तुपौ ज्योः आन्वोगोऽन्वयं पुष्यकौ ॥
 अङ्गुथोर्भृङ्गसुग्रीवो कर्णां दौवारिको ऋगः ॥
 जयः शक्रस्तथा मेष्टे पादयोः पितरस्तथा ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पुष्यते ॥
 चरकीश्च विदारीश्च पृथक् पापराक्षसीम् ।
 ईशानयादिकोषेषु मन्त्रलाहाहृतौ यजेत् ॥”
 पित्रभ्य इति पित्रगणादारभ्य बह्विं यावत् यो
 वैशः प्रचारितस्तद्दहायतो वास्तुपूरुषः । अस्तुपौ
 वरुणः । पुष्यकः पुष्यदम्नः । तथा ।
 “प्रदक्षिण्यन्तु कुर्वन्त वास्तोः पदविशेखनम् ॥”
 कौष्ठानां निखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा ।
 “तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
 प्रवालरत्नकनकं फलपुष्याचतोदकम् ।
 सर्वेषु वामभागेषु शक्तं पदविशेखने ॥” * ॥
 तथा ।
 “वास्तौ परीक्षिते सत्यगवास्तुदेहे विषयण्यः ।
 वास्तुपुष्टमनं कुर्यात् समिद्धिर्बलिर्कर्मणा ॥

जीर्णोद्धारं तपोदानं तथा गृहनिवेशनम् ।
 द्वाराभिवर्द्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ।
 वास्तूपशमनं कृत्वात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
 एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिकैः ।
 होमस्त्रिमेषु कार्यैः कुर्वन् हस्तप्रमादकम् ॥”
 विश्वकर्मा ।

“खानाधिके भवेद्दोगी ह्रीने धनुधनचयः ।
 वक्रकुर्वन् तु सन्नापो मरणं ह्यिदमेखले ।
 मेखनारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंचयः ।
 भार्याविनाशकं कुर्वन् प्रोक्तं योऽपि विना ज्ञतम् ।
 अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुर्वन् यत् कश्चिद्विदितम् ॥”
 विश्वकर्माहतायाम् ।
 “तस्मात् सन्धक् परीक्ष्येवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् ॥”
 एवविधकुळासम्भवे क्रियासारः ।
 “कुळमेवंविधं न स्यात् स्याद्विलं वा समा-
 अयेत् ॥”

मत्स्यपुराणम् ।
 “यवेः क्षयति लोकात्तु समिद्धिः शीरसम्भवेः ।
 पालाशैः खादिरेरापामार्गोद्धारसम्भवेः ॥
 कुशदूर्वाभयेऽपि मधुसर्पिःसम्भवेः ।
 कार्यस्तु पञ्चभिर्विद्वैर्विद्वेषैर्जैरथापि वा ।
 होमान्ते भस्मभोष्ये च वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
 अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेत् गृहदेवताम् ॥”
 वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
 वलिद्रव्यश्च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ ॥
 ब्रह्मस्थाने ततः कुर्यात्वास्तुदेवस्य पूजन-
 मित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
 दयेत् । इत्यन्तमथापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
 पुराणम् ।

“ततः सर्वोषधिदानं यजमानस्य कारयेत् ।
 दिवा च पूजयेद्ब्रह्मा ये चाग्रे गृहमागताः ॥
 एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्तने ॥
 पुरवेशप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
 इति वास्तूपशमनं कृत्वा रुच्रेण वेष्टयेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तुप-
 शमनखेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
 नामधेयं इति तेनैवोक्तेः सर्वदोषापनुत्तये
 इति श्रुतेश्च वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं संकल्प्य
 तु तदुक्तेः कार्यैः । एतत् प्रारम्भप्रवेशान्य-
 तरक्षिप्तवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
 प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
 चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, क्री, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे कन् ।)
 वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“तच्छुलीयकजीवन्तीसुनिषस्यत्वास्तुकैः ॥”
 वास्तुकौ, क्री, चिकीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वास्तुकं, क्री, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
 ऊल्लङ्कारश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तु २ वास्तुकम् ३

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ ह्यजमोचिका ६ शाक-
 राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्ती ९ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतत्वम् । चारत्वम् ।
 मादनत्वम् । त्रिदोषनिघ्नम् । रोचनत्वम् ।
 ज्वरहरत्वम् । महाशर्षां नाशनत्वम् । मल-
 शूलशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।

“वास्तुकं वास्तुकश्च स्यात् चारपञ्च शाक-
 राट् ।
 तदेव तु टहृत्पञ्च रक्तं स्यात्प्रीडवास्तुकम् ॥
 प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्तुतम् ।
 वास्तुकहितयं खाद् चारं प्राके कटूदितम् ॥
 दीपनं पाचनं रथं जषु शुक्रवजप्रदम् ।
 सरं प्रीडासपित्तान्नासिरोधवयापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वास्तुयं, त्रि, वस्तिवसन्धि । वस्तुसन्धि । वस्तु-
 सन्धि । वास्तुसन्धि । वस्तिवस्तुवस्तु-
 शब्देभ्यः ख्यप्रत्ययेन निघ्नम् ॥ (वस्ती
 भवम् । वस्ति + इति कुञ्जिकलशिवस्वयं हे-
 ट्ण् ।) ४ । ३ । ५६ । इति ट्ण् । वस्ति-
 भवम् ॥ यथा, ह्यान्तोऽपिनिघदि । ३ । १६ ।
 २ ।

“तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा
 सौर्वेणरायु ते पर्वता यदुक्लं स मेघो नीहारी
 या घमनयस्ता नद्यो यदास्तंयसुदकं स वस्तुः ॥”
 वस्तिरिव । वस्ति + “वस्ति ट्ण् ।” ५ । ३ ।
 १०१ । इति ट्ण् । वस्तिवस्तुम् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ।)

वास्तोष्यतिः, पुं, (वास्तोर्ग्रहणे चस्य पतिरधि-
 स्ताता । “वास्तोष्यतिगृहमेधाश्च च ।” इति
 निपातनात् अलुक् प्रत्ययः । यद्वा, “वास्तुन्-
 रिचं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति
 निघण्टुटीकायां देशराज्यच्वा । ५ । ४ । ६ ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवनामात्रम् । यथा,
 भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
 चातुर्वर्ण्यजनानीकं यदुदेवगृहोत्सवम् ॥”
 “किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाश्च
 गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
 इति तट्टीकायां स्वामी । गृहपालयितरि, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यस्मान्
 स्वावेशो अजनीवो भवानः ॥”
 “हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अस्मान्
 तदीयान् स्तोत्रं प्रतिजानीह ।” इति
 तद्वाह्ये सायणः ।)

वास्तुः, पुं, (वस्त्रेण परिहृते रथः । वस्त्र + “परि-
 हृते रथः ।” ४ । २ । १०१ । इति अण् ।)
 वस्त्राहृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
 वस्त्रस्यन्वी ॥

वास्तुः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वारश्च पूर्व-
 स्थाघातोर्देवप्रत्ययेन निघ्नः ॥

वास्तुः, पुं, उष्ण । जीह्वम् । इति कैचित् ॥ ऋग्वे-
 मध्य इति साधुपाठः ॥

वास्तुयः, पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥
 वाह, ऋ ङ यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्म०-चक्र०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
 वाहते । ववाह रक्तं पुत्रवाप्तौ जाताः सह-
 स्रष्टः इत्यादि सिद्ध्यर्थमोष्ठादिश्च वक्ष्यतां
 मन्थेते वर्णदेशशरदेषु । वस्तुस्तु बहुवाट-
 सन्तत्वादेवोष्ठादिरनेनोपेक्षितः ववाहति
 चक्रीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यमे इत्यस्मात्
 गजकृताजिह्वात् परस्मैपदसिद्धिः अनेकार्थ-
 तात् सुखावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
 यास्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उद्भूतेऽनेनेति । वह + करणे घञ् ।)
 घोटकः । (यथा, अध्यात्मरामायणे । १० । ५४ ।
 “इत्याद्यतः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयो जयत् ॥”)
 परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
 “पलं प्रकुञ्चकं तुष्टिः कुञ्चवस्तुत्तुष्टयम् ।
 चत्वारः कुञ्चवाः प्रस्थात्तुः प्रस्थमयाट्टकम् ।
 अष्टाट्टको भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः स्रुप उच्यते ।
 सार्द्धस्रुपे भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोगयुदाहृता ।
 तामेव भारं जानीयात् वाहो भारत्तुष्टयम् ॥”
 इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्यायात् । तथा च ।
 “चतुराट्टको द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
 विशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति
 स्वामी ॥ ॥ ॥ भुजः । टषः । वायुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित-
 सागरे । ६३ । ८१ ।

“यथाचिरात्पञ्चमार्गमार्गविव समागतौ ।
 गङ्गायतुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृणाम् ॥”
 वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छुला तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुकः ।
 जलादुत्थीय तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”
 वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + क्त्वात् ।) वहन-
 कर्ता । वहति यः । इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निघ्नः ॥
 (यथा, भागवते । १० । १८ । १०१ ।

“आचेतर्विधिधाः क्रीडा वाक्वाहाकलपणाः ।
 यजारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”
 वाहद्विवन्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विवन्
 शत्रुः ।) महिनः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्री, (वहत्यनेनेति । वह + करणे क्वाट् ।
 “वाहनमाहितात् ॥” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
 “वहतेर्क्यट् ष्टिर्ह्रिश्चैव रुचि निपातनात् ॥”
 इति भट्टोजिदेशिचित्तोक्त्वा निपातनात् ष्टिः ।)
 हृदयशरदोकादिः । तत्पर्यायः । यानम् २
 युग्यम् ३ पञ्चम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ५८ ॥ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः
 साशुजः पिष्टसखस्य राघवः ।
 उच्छ्रमान इव वाहनोचितः
 पादचारमपि न अभावयत् ॥”)

वाहनं

देया वाहनानि यथा,—

“विष्णुब्रह्मशिवैर्वै प्रियते वा जगन्मयी ॥
सितप्रतेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ॥
हरिर्हरिस्तु विद्येयो वाहनानि महौजसः ॥
खन्मूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मात्त युज्यते ॥
तस्मान्मूर्त्तान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्वयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महाभाया प्रीणाति सततं

श्रिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्तलोत्पन्नं महाकायं महागणम् ॥
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं क्षण्यवर्णं मनोजवम् ॥
पौष्ककं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिर्चक्रकम् ॥
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राणं श्रेष्ठाकारनरोत्तमम् ॥
अश्विकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च ।
मयं चन्द्रमसश्चाहुः सहस्रहंसवाहनम् ॥
हयोद्गरयवाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्याश्च वसवो यथाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगाकृष्णा ह्ययाकृष्णौ तथाश्विनौ ।
शारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुक्राकृष्णाश्च कथयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ॥
सप्तस्य निर्ययुहं टा युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
देवानां वाहनान्येवं यथावदक्तमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् ओतुमर्हसि ॥
अश्वकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाणिभिः ।
क्षण्यवर्णः सहस्रारक्षिणस्वपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हृद्योत्तमैः ।
उत्तमानस्यथाश्वभिः श्वेतवक्त्रमयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो ह्यैः काश्चनसन्निभैः ॥
शक्रुकर्णस्य तुरगो ह्ययवीवस्व कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेश्च महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्भगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्कार्थे णिच् + ल्युः ।
वाहने, ङि । यथा, कथापरित्यागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रोकैरानुमहाभरैः ।
श्रुकरप्रियवीष्टे स्वयं चक्रे क्वचिं वृषः ॥”

“नागानां वाहना मेघाः श्रुकरप्रियवी तिः ।
विष्णोः श्रुकररूपस्य वा हि प्रियतमोच्यते ॥
तस्यां मेघान्मुभिर्घान्तुत्पन्नं चेत् किमद्भुतम् ॥”
वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहेषु वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उह्यते इति । वह + “वहियुभ्यां
णित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति अश्वः । सच
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाहाः प्रतिशक्त्यायै वाहसः ॥”)

वारिनियाण्यम् । सुनिषस्यकम् । इति मेदिनी ।
से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यण्यपालहिरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, च, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
इदं युद्धं प्रहृतं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
हाति इति भाषा । इति सुग्वयोधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति ठक् ।) टक्ता । गोवाह । शकटादि ।

इति धरणिः ॥ ङि, भारवाहकश्च ॥

वाहियं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
सन्ध्यामिति । वाह + इति । डीप् ।) सेना ।

(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“सन्ध्यायानुचरमेव राघवं

नेतुमेच्छद्विरिच्यते वृषः ।

आश्रवं प्रयुज्ये न वाहिनीं

सा हि रक्ष्यविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥

वाहः प्रवाहोऽख्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रयुध्यन्धं भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकथ्यन् तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”)

सेनाभेदः । तद्दयथा । गजाः एकाश्रीतिः ।

रथाः एकाश्रीतिः । अश्वान्निचत्वारिंशदधिक-

शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकादशत्वं वाहाः सन्ध्याम् ।

इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तत्रैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।

त्रीणि सेनासुखान्येको गुल्ल इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्ला गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्वयः ।

स्युतासिस्तु वाहिन्यः पृत्तनेति विचक्षणेः ॥”

प्रवाहश्रीता । यथा, माकण्डेये । ७८ । २६ ।

“यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”)

वाहिनीपतिः, पुं, (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवाहेनेह मत्स्यानां राजा नाप्यायसुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अश्वकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जर्षिकणातिः । आट् इति
भाषा ॥ यथा,—

“तत्र उहः पुराहताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
वाहीकरेशं मदांश्च कृत्ययम् वाक्वमज्जवीत् ॥
पञ्चानां सिन्धुपङ्कानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
तान् धर्मेवाह्यान्शुचीन् वाहीकान् परि-
वर्णयेत् ॥

श्राकर्कं नाम नगरमापगानामनिष्पन्ना ।

जर्षिका नाम वाहीकास्त्रिंशं वृत्तं सुनिष्पि-
तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं, (बाधति शत्रून् इति । बाध लोट्ने
+ “अर्षिडशिकमीति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावधकृत्य-
पर्यन्तावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रविष्टो योरि-
त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नास्तीति उच्यते । घञि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽन्धभुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । स्त्रियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्द्धाभोगो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्यथाहतेभ्यस्तव नारायणोऽख्ययः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्द्धाधोभागी । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गीयवकारादिवाहुशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अस्य युभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भयान्त्यौ स्त्रियौ च विपुणौ सुजा ।

आजाशुजम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेचरे ।

निःस्त्राणां रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुदां ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च सध्याः स्युर्ध्वानां चिपिटाः

स्युताः ।

स्युताङ्गुलीभिर्निःस्त्राः स्युर्नताः स्युर्वहिरन्तदाः ॥

कपित्थकरा निःस्त्रा याम्रतुल्याकरैर्धनम् ।

मणिवन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टभसन्धभिः ॥

वृषा हीनेः करच्छेदः सपञ्चैर्धनवर्षिताः ।

पितृवित्तविहीनाश्च निष्ठात् करतलाङ्गराः ॥

संवृत्तेश्चैव निम्बैश्च धनिनः परिक्रीर्षिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विधमैर्विषमा नराः ॥

करैः करतलेश्चैव लाक्षाभैरौचराक्षसैः ।

परदाररताः पीते रूक्षैर्निःस्त्रा नरा मताः ॥

सुषतुल्यनखाः क्षीवाः कुटिलैः स्युटितैर्नराः ।

निःस्त्राश्चक्रनखैश्च हृद्विषयैः परतक्काः ॥

तान्मेभूपा घनाट्टाश्च आहुष्ठैः सयवैकथा ।

आहुष्ठस्तनैः प्रेम्बाः स्याद्दोषाङ्गुलिपर्वकः ॥

बाहुवाः

बाहुवाः

बाहुवा

दीर्घाः सुभगश्चैव निर्धनो विरजाकुलिः ।
 चनाकुलिश्च सधनस्त्रियो रेखाश्च यस्य वै ॥
 वृषतेः करतलगा मन्थिवन्धे सतुल्यताः ।
 युगमीवाङ्कितकरो भवेत् सचन्द्रो नरः ॥
 वञ्जाकाराश्च धनिनां मन्थपुच्छनिभा वुधे ।
 श्रद्धातपश्चशिविकागजपद्मोपमा वुधे ॥
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा म्थ्याकाभा निरीचरे ।
 दामाभाश्च गवाट्यानां स्वस्तिकाभा वृषेचरे ॥
 चक्राक्षितोमरधनुःकुम्भाभा वृषतेः करे ।
 उदूककाभा यश्चाट्टि वेदीभाश्चामिहोत्रिणि ॥
 वापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोण्याभाश्च धार्मिके ।
 चक्रुष्टम्बलगा रेखाः पुत्राः सन्ध्याश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशनीगता रेखा कनिष्ठाम्बलगाभिनी ।
 श्रतायुषश्च कुर्वते ह्यिन्द्रिया तरतो भयम् ॥
 निष्ठाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रव्याश्चवुकेः क्षणैः ॥”
 इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुम्बलं, ली, (वाङ्गोर्मूलम् ।) भुजहयस्य
 व्याहृताभाः । काक् इति वगल् इति च भाषा ।
 तन्मन्थायः । कचः२ । इत्यमरः ॥ भुजकोटरः
 ३ दीर्घं लम् ० खड्गिकः ५ कचा ६ । इति
 शैमघ्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंयानसंयमश्चपदेशतः ।
 बाहुम्बलं लानौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
 वा(वा)हुलः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।
 नारद उवाच ।
 “कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 पूर्वं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 बाधु एष्टं तथा पुत्र लोकोद्धारश्चेतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्त्वस्यो नास्ति वैष्णवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्त्तिकस्य च मासस्य कोशंशं नापि विभ्रति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स । सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 खर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 हत्वा कौटिबह्मसायि पापानि सुबहून्वपि ।
 निमेषार्द्धेन सर्वान्त्रि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्त्तिके ।
 तद्व्ययं भवेत् सर्वं सत्त्वोक्तं तव नारद ॥
 तस्य व्ययं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
 सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मानं समाध्यान् यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्यायं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
 धर्मं धर्मभ्रता श्रेष्ठं च माहृत्पितृघातकः ।
 कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाश्च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषे ॥
 अत्र ज्ञानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधैवृश्चिरव्यानां रत्नतं भूमिवासवाम् ॥
 गोपदानानि कुर्वन्ति सर्वभाषेन नारद ॥

ब्राह्मणानाश्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नरः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुवन्ते विधानतः ।
 तानि दानानि यत्कृन्ति दानानि विधिवत् सुराः ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा ज्ञतम् ।
 तद्व्ययफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्षुणा ॥
 दद्यात् मास्यं चैव कार्त्तिके मासि यैः ज्ञतम् ।
 अन्धमेधादिकं पुण्यं तेषां प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यज्ञेन विप्रैश्च कार्त्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ॥
 हुतं दत्तश्च विप्रैश्च तपश्चैव तथा ज्ञतम् ।
 तद्व्ययं लभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रैश्च शैलानाश्चैव नारद ।
 उदधीनाश्च विप्रैश्च चयो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते तुने ।
 न तस्यास्ति व्ययो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन कर्मभया मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
 शानादा यदि वाशानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशुषो यथा ॥
 सर्वप्राप्तं कार्त्तिकं दद्यात् पराप्तं यस्तु वर्ष्णयेत् ।
 दिने दिने च स्रज्जस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रवृत्तानाम् भूचार्णां कार्त्तिके नियमे ज्ञते ।
 अथशं विष्णुस्त्वपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्त्तिकसमो मासो न ज्ञतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
 न चाग्निं समं दानं न सुखं भार्गव्या समम् ।
 न हविस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनघ्नैस्तुल्यं न दमान् परमो जयः ।
 न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
 न ह्यग्नी रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्त्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
 अत्रतेन अपेक्ष्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मैर्वहिष्कृतः ॥
 दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
 दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाङ्गवीजलम् ।
 दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षजम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्ष्योरुभयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्त्तिके विप्र इन्द्रादशी हरिवोद्यनी ।
 दुर्लभा माजतीपूजा दुर्लभा तुलसी तुने ॥
 दुर्लभं कार्त्तिके ज्ञानं दुर्लभं बाधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुञ्जव ॥
 समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा ज्ञानशालिनाम् ।
 कुलश्रीलवती कन्या दुर्लभा दम्यनी वृष्णाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभैकादशी लोके दशमीसङ्गवर्णिता ।
 पञ्चदश्यं व्रतं वत्स अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वैष्णवे दानं माघज्ञानं नदीजले ।
 ज्येष्ठाषाढे तु पानीयमित्यनं पौषमाघयोः ॥
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

व्याधेनोपाज्जितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पाञ्चाशामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विमुखा ये जगार्हणे ।
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव श्रवण्यमे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिशार्हणं ! सर्वान् कामानवा-
 सासि ॥
 व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
 कर्त्तुं विष्णुव्रतस्योक्तं श्रतजन्मानुगं फलम् ॥
 आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां ह्युत्तमम् ।
 वैष्णवैर्वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्त्तिकपुण्यस्य पौर्णमासो तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सन्ध्याचरणं बुधेः ॥
 अन्यथा तु ज्ञतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकारिणि वै ।
 कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र । श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तदहं भीष्मस्य व्रतं तुने तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्घातं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
 अतस्त्वं विधिवत् पुत्र । वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
 श्रीदामोदरतुष्ट्यायं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
 ऊर्ध्वं मासि सुनिश्रेष्ठं प्रातःकाले तथाभले ।
 गोष्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”
 इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “पुराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति दिजसत्तम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नाश्च संशयः ॥
 कार्त्तिके मासि यो भक्त्या कुर्व्याद्ब्राह्मणभोज-
 नम् ।
 प्रत्यहं विष्णुव्रतार्थं स याति भवतं चरैः ॥
 कार्त्तिके मासि यः कुर्यात् तिलतैलेन दीपकम् ।
 अक्षोराशान् सुनिश्रेष्ठं स याति परमं पदम् ॥
 कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्रायां दिजम्बने ।
 दद्याद्द्वन्द्वान्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्बूलशैवं यो दद्यात् सपूरं विधिवद्दिज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवस्त्रश्च सदक्षिणम् ।
 यो दद्याद्दिविदुषे च शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”
 इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 वा(वा)हुल्यं, ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 वाहुवारः, पुं, शैवालकटश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अन्यत् पवर्गायवकारादित्यस्यै द्रव्यम् ॥

देया वाहनानि यथा,—

“विष्णुब्रह्मविष्णुर्वैधियते सा जगन्मयी ॥
मितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ॥
हरिर्हरिस्तु विष्णोर्वा वाहनानि महौजसः ॥
स्वल्पैर्वा वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते ॥
तस्मान्मूर्धनान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गताच्छयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महाभाया प्रीत्याति सततं

श्रिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन चयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रीजःसम्भवं भीमं क्षाण्वर्णं मनोजवम् ।
पौष्कलं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिद्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्व्याश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभियाणि तृषारयुग्जवानि च ।
रथं चक्रमसञ्चाल्यं सहस्रहंसवाहनम् ॥
हयोदरथवाहाश्च आदित्या सुनिसत्तम ।
कुङ्जरस्याश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगारूढा ह्यारूढौ तथाश्विनौ ।
शारङ्गाधिलिता ऋक्षन् मरुतो चोरदर्शनाः ॥
शुक्रारूढाश्च कथयो गन्धर्व्याश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ॥
सन्नह्य निर्ययुक्तं वा युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
दैवानां वाहनान्येवं यथावदक्तुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।
शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तन्नेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्धकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
क्ष्मावर्षः सहस्रारुण्यस्वपरिमाणवान् ॥
प्रहादस्य रथो दिद्यः श्वेतवर्णैर्हथोत्तमैः ।
उल्लमानक्षयाष्टाभिः श्वेतवर्णमयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिद्यो ह्येः काञ्चनसन्निभैः ॥
शङ्खकर्णस्य तुरगे ह्यग्रीवस्य कुङ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेभ्य महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्खोर्ध्वाधियः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्वार्थे णिच् + ल्युः ।
वाहते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

“स वाहनानां नामानां श्रीकराक्षुमहाभरेः ।

श्रुकरप्रियसौष्टे स्वयं चक्रे क्षिप्रं वृषः ॥”

“नामानां वाहना मेधाः श्रुकरप्रियसौ षितिः ।
विष्णोः श्रुकररूपस्य वा हि प्रियतमोच्यते ॥

तस्यां मेधाशुभिर्घांशुत्वन्नं चेत् किमद्भुतम् ॥”

वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहैषु वाहनैषु श्रेष्ठः ।) अन्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं, (उह्यते इति । वह + “वहियुष्मां
णित् ।” उणा० १ । ११६ । इति असच् । सच्
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-

रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाद्याः प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ॥”

वारिण्यायाम् । सुनिघण्टकम् । इति मेदिनी ।
से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, अ, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रह्वय
इदं युद्धं प्रहृतं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-

हाति इति भाषा । इति सुग्वयोधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।

वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति ठक् ।) टका । गोवाह । शकटादि ।

इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहिल्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
सन्त्यस्यामिति । वाह + इतिः । डीप् ।) सेना ।
(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्म्यानुचरमेव राघवं

नेतुमैच्छद्विरिच्यसौ वृषः ।

आश्रितं प्रयुज्यते न वाहिनीं

सा हि रक्षयविधौ तयोः क्षमा ॥” ३॥

वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रबुध्यन् भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकर्षन् तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”

सेनाभेदः । तद्वयथा । गजाः एकाश्रीतिः ।

रथाः एकाश्रीतिः । अन्धास्त्रिचत्वारिंशदधिक-

श्रुतस्यम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।

इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगाश्च त्रैः पत्तिरिच्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।

त्रीणि सेनासुखान्येको गुल्ल इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्ला गणो नाम वाहिनी तु गणाश्चयः ।

स्तृताक्षिसस्तु वाहिन्यः पृतनेति विश्वशब्धेः ॥”

प्रवाहश्रीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं, (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाकायसुचते ।

अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”

वाहिन्या नदाः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जर्षिकजातिः । चाट् इति
भाषा ॥ यथा,—

“तत्र दृढः पुराट्टताः कथाः काश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकरेशं मदींश्च कृत्यथम् वाक्चममजवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुघटानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मैवाह्वानशुचीन् वाहीकान् परि-

वर्णयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिजगा ।

जर्षिका नाम वाहीकाक्षीर्षा वृत्तं सुनिश्चि-
तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं, (बाधते शत्रुमिति । बाहु लोङ्ने

+ “अर्त्तिदृशिकमोति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावध्यङ्गुल्य-

पर्यन्नावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रविष्टो द्यौरि-

त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नाक्तीति उच्य । घञि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वसुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । क्षियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोशान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्ध्वभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वैर्न्रियाणि च ।

रक्षत्यवाहनेभ्यस्तत्र नारायणोऽय्ययः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वभागौ । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गायवकारादिवाहुशब्दे

प्रथम् ॥ * ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भयान्तौ श्लिष्टौ च विपुलौ सुजौ ।

आजातुलम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेभरे ॥

निःस्त्रानां रोमशौ द्रुक्षौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुल्य एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च स्रष्ट्याः सुश्र्भ्वानां चिपिटाः

स्तृताः ।

स्तृताङ्गुलीभिर्निःस्त्राः स्युर्नताः स्युर्वैहिरक्तदाः ॥

कपितुल्याकरा निःस्त्रा आत्रतुल्यकरैर्धनम् ।

मणिवन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ॥

वृषा हीनेः करच्छेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।

पिष्टविपत्तिवाहीनाश्च निष्णात् करतलाभ्रराः ॥

संवृत्तेष्वेव निष्केष धनिनः परिकीर्षिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विधमेर्विधमा नराः ॥

करैः करतलेष्वेव लाक्षाभेरीश्वराक्षलैः ।

परदाररताः पीते कूर्चैर्निःस्त्रा नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः क्लीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।

निःस्त्राश्चक्रनखेक्षद्विधवर्णैः परतर्ककाः ॥

तान्मूर्ध्ना घनाटाश्च अङ्गुष्ठैः सयवैक्षणा ।

अङ्गुष्ठसूतलेः प्रेम्भः स्याद्दोषीङ्गुलिपर्वकः ॥

बाहुल्यः

दीर्घाङ्गः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाकुलिः ।
 वनाकुलिश्च सधनस्त्रियो रेखाश्च यस्य वै ॥
 श्रुपतेः करतलगा मखिवन्धे वसुस्थिताः ।
 युगमौवाङ्कितकारी भवेत् सचप्ररो नरः ॥
 वक्षाकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा युधि ।
 शृङ्गातपश्चशिविकागजपद्मोपमा रुपे ॥
 कुम्भाकुशपताकाभा नखालाभा निरीचरे ।
 दामाभाश्च गवाट्टाणां खलिकाभा श्रुपेचरे ॥
 चक्राक्षितोमरधरुःकुन्ताभा श्रुपतेः करे ।
 उदूखलाभा यज्ञाट्टे वेदीभाश्चापिहोत्रिणि ॥
 वापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च घात्मिके ।
 अङ्गुष्ठमूलागा रेखाः पुत्राः सप्याश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
 श्रुतायुश्च कुरुते ह्यिन्द्रया तरुतो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्च युक्तेः क्रमैः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुल्यं, कौ, (वाङ्मूलम् ।) भुजद्वयस्य
 व्याधभागः । कौक इति वगल इति च भावा ।
 तन्मर्त्यायः । कचः २ । इत्यमरः ॥ सुजकोटरः
 ३ दोर्मूलम् ४ खलिकः ५ कक्षा ६ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “नापि कुन्तलवन्धानस्यमव्यपदेशतः ।
 बाहुल्यं लं सगौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्युटम् ॥”
 वा(वा)हुल्यः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 पूर्वं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 बाधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धारश्चेतिवै ।
 कथयामि न सन्देहस्त्वस्मो नास्ति वैष्णवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्त्तिकस्य च मासस्य कोश्यां नापि विभक्ति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 खर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 कृत्वा कौटिल्यहसाधि पापाणि सुवहून्वपि ।
 निमेवाह्नेन सर्वान्ध्रि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्त्तिके ।
 तद्व्ययं भवेत् सर्वं सद्योक्तं तव नारद ॥
 तस्य व्ययं न पश्यामि सद्यस्तुक्तं तवानघ ।
 सोपावभूतं स्वर्गस्य मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मानं समादधात् यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्प्राप्यं प्राप्य मातुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
 धर्मं धर्मभङ्गतां श्रेष्ठं स माहपिलघातकः ।
 कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाश्च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषि ॥
 अत्र ज्ञानानि दावानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधेनुहिरण्यानां रजतं भूमिवासवाम् ॥
 गोपदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ॥

बाहुल्यः

ब्राह्मणानाश्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवत्तराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
 तानि दानानि यत्किञ्चित् दत्तानि विधिवत् सुराः ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा ज्ञतम् ।
 तद्व्ययफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तुषुवा ॥
 उवाचां मोक्षयं चैव कार्त्तिके मासि वैः ज्ञतम् ।
 अन्धमेधादिकं पुण्यं तेषु प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्व्ययनेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ॥
 कुतं दत्तञ्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा ज्ञतम् ।
 तद्व्ययं जभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाश्चैव नारद ।
 उदधीनाश्च विप्रर्षे चयो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते सुने ।
 न तस्यास्ति व्ययो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मिण्या मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
 ज्ञानारा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्णयेत् ।
 दिने दिने च जलस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रव्रतानान्तु भक्ताणां कार्त्तिके नियमे ज्ञते ।
 अथयं विष्णुस्त्वत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
 न चाग्नेन समं दानं न सुखं भार्गव्या समम् ।
 न लघ्वस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनशनेस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
 न ज्ञमी रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्त्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
 अत्रतेन चपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिकृतः ॥
 दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
 दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं आङ्गवीजलम् ।
 दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पशुयोरुभयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्त्तिके विप्र हादशी हरिवीघ्निनी ।
 दुर्लभा मागत्यपूजा दुर्लभा तुलसी सुने ॥
 दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं बाधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ॥
 वसुदगा नदी यत्र दुर्लभा ज्ञानशालिनाम् ।
 कुलश्रीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती नृणाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं बाधुसम्पन्नं दुर्लभो घात्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभेकादश्री लोके दशमीसङ्गवर्णिता ।
 पञ्चदशं व्रतं वत्स व्ययने दक्षिणेत्तरे ॥
 दुर्लभं वैष्णवे दानं माघज्ञानं नदीजले ।
 ज्येष्ठाघटि तु पाण्डयमिन्धनं पौषमाघयोः ॥
 ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

बाहुल्यः

व्याधेनीपार्श्वतं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स वक्षाणां पार्श्वे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पाचाक्षामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विमुखा ये जनार्हणे ॥
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव श्रवण्य मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिश्चिद् भूत्वा ! सर्वान् कामानवा-
 ष्यासि ॥
 व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्माशुभं फलम् ।
 कर्तुर्विष्णुव्रतस्थोक्तं श्रुतजन्माशुभं फलम् ॥
 अस्मिन्स्य सति पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ।
 वैष्णवे वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासो तिर्यर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्थोक्तं सव्यगाचरणं बुधैः ॥
 अन्यथा तु ज्ञतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सङ्गः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकाराणि वै ।
 कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र । श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तदहं भौमस्य व्रतं सुने तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वष्णवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्गफलं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
 अतस्त्व विधिवत् पुत्र । वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टार्थं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
 कर्णे मासि सुनिश्चेत् प्रातःकाले तथासते ।
 गोव्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”
 इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 “पुराणप्रवच्यं यत्र कुर्वन्ति हिनसतम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्त्तिके मासि यो भक्त्वा कुल्यादुन्नाक्षणभोज-
 नम् ।
 प्रत्यहं विष्णुहृत्प्रार्थं स याति भवनं हरः ॥
 कार्त्तिके मासि यः कुर्वान् तिललेष्टेन दीपकम् ।
 अहोरात्रान् सुनिश्चेत् स याति परमं पदम् ॥
 कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादजायं हिनसने ।
 दद्यात्स्नानान्तं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्बूलश्चैव यो दद्यात् सपुर्गं विधिवद्भिज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति सुक्ता भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवत्स्य सदाक्षिणम् ।
 यो दद्याद्देवद्वेषे स शश्वन पुत्रवान् भवेत् ॥”
 इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 वा(वा)हुल्यं, कौ, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 बाहुवारः, पुं, श्रेष्ठान्तकवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अन्यत् पवर्गायवकारादितच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विंशः

वाह्यं, स्त्री, (वाह्यते चान्यते इति वाहि + यत्) यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “यानं युग्यं पञ्च वाह्यं वक्ष्यं वाहनधोरखे ॥”
 वाह्यः, वि, (वह + यत्) । वहनीयः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
 मध्यास्य कन्या परिवारश्रीभि ।
 विशेषेण मन्थान्तरराजमार्गं
 पतिवरा कृत्स्नविवाहवेष्टा ॥”

वहिसु + अच् । वहिः । वाहिर इति भाषा ।
 यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः सरेत् पुच्छरीकाद्यं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”
 वा(वा)ह्येन्द्रियं, स्त्री, (वाह्यमिन्द्रियम्) । वहि-
 रिन्द्रियम् । तदुच्यते । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
 त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकेकगुणाः । यथा,—
 “एते तु ह्यीन्द्रियग्राह्या अथ अर्थात्तद्वन्दकाः ।
 वाह्येकेकेन्द्रियग्राह्या गुणत्वाद्दृष्टभावना ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाह्यिकः, पुं, वाह्यीकदेशः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (तद्देशजाते, वि । यथा, महाभारते ।
 १ । २२२ । ४६ ।

“एकग्रानामपि चान्यानां वाह्यिकानां जनार्दनः ।
 दशै प्रतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”

वाह्यिकं, स्त्री, कृत्स्नम् । हिङ् । इत्यमर-
 वाह्यीकं, मेदिनीकरौ ।

वाह्यीकः, पुं, देशभेदः । वक्षस् इति आरवी
 भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
 करौ । गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (प्रतीपपुत्रविशेषः) यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
 “प्रतीपः खलु श्रेयानुपयेमे सुतन्दां नाम तस्यां
 पुत्रानुत्तपाद्यामास देवापिं शान्तहं वाह्यीक-
 चिति ॥”

वि, अ, निग्रहः । नियोगः । पदपूरणम् । निष्पद्यः ।
 असहनम् । हेतुः । अयाप्रिः । विनियोगः । श्रेय-
 दर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विष्म-
 नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
 आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 सर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवेच्छ्यानर्थ-
 गतिदानेभ्यः । इति मुग्धबोधटीकायां इर्गादासः ॥

वि, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति वा + “वाते-
 षिञ्” उभा० ४ । १११ ॥ इति इच् । स च
 ङित् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, वाह्य-
 दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रञ्चो विधेया-
 अयः ।

किं व्रूते विद्वगः स वा पक्षिपतिर्यन्वाप्ति सुप्तो
 हरिः ॥”

विंशः, वि, (विंशति + पूरये ङट् । तर्लोपः ।)
 विंशतिः पूरयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
 मनुः । ८ । १६८ ।

“ङ्युर्यं यथापयं ततो विंशं श्रुपौ हरेत् ॥”

विकचः

विंशकः, वि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + “विंशति-
 ङिश्ङ्गां ङ्युनसंज्ञायाम्” ५ । १ । २४ ।
 इति ङ्युन् । “ति विंशतेर्ङिति” ६ । ४ ।
 १४२ ॥ इति तिलोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दृश परिमाणस्य । पक्षिविंश-
 तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
 विष इति कुङ्कि इति च भाषा । यथा,—
 “विंशत्याथाः सदेकत्वे सर्वा संख्येयसंख्योः ।
 संख्यार्थं द्विवहुत्वे सप्तानु चानवतेः स्थिषः ॥”

इत्यमरः ॥

तदाचक्षानि । रावणवाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
 इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्त्वव्य-
 सुक्तावली ॥

विंशतिकः, वि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
 कक् स्यादाहोर्ध्वेर्ध्वे । विंशतिर्निशङ्गां कन्
 संज्ञायाम् । अर्थां कन् स्यात् असंज्ञायाम्
 ङ्युन् स्यात् । विंशकः । संज्ञायाम् विंशतिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, वि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
 ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्ग्यतरस्याम्” ५ ।
 २ । ५६ ॥ इति तमङ्गमः ।) विंशः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विकं, स्त्री, सद्यःप्रसूताया गोः चौरम् । यथा,—
 “चौरं सद्यःप्रसूतायाः पेष्यं पालनं विकम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकङ्कटः, पुं, गोश्वरः । इति शब्दमाला ॥

विकङ्कतः, पुं, बदरीसदृशकृष्णपल्लवः । वैद्वच
 इति भाषा । तत्पर्यायः । खादुकण्टकः २
 सुवाह्वः ३ अश्विनः ४ यात्रपात् ५ । इत्य-
 मरः ॥ श्रुत्वारः ६ मधुपर्गौ ७ । इति रत्न-
 माला ॥ कण्टपादः ८ बहुपलः ९ गोपघटा
 १० सुवाहुमः ११ ऋदुपलः १२ दन्तकाष्ठः १३
 यश्रीयत्रक्षपादपः १४ पिच्छारः १५ हिमकः
 १६ पूतः १७ किङ्किणी १८ वैकङ्कतः १९ वृत्ति-
 क्करः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ किङ्किरी २२ सुग्हाव २३ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अण्मधुरत्वम् ।
 पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 कामलासङ्गीहनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यश्चतुश्च कण्टकी यात्रपादपि ।
 विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”

इति भाषप्रकाशः ॥

विकङ्कता, स्त्री, प्रतिबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।
 यद्वा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
 चपयः । केतुः । इति मेदिनी । चि, ॥ (यथा,
 दृष्टतुसंहितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम शुद्धताः
 वितेकताराः शिखिपरिवृत्ताः ।

विकचत्व

वचिः पञ्चभिरधिकता
 जिह्वा यान्वाभिताः पापाः ॥”

विकचः, वि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
 + अच् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलग्नैरन्वयम् भङ्गभावाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दभावाति वातः ।
 प्रमदमदनमादृद्यौवनोद्यामिरामा-
 रमखरभचखेदस्तेद्विच्छेदेषः ॥” ७ ॥

विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः । इति मेदिनी ।
 चि, ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५६ । १२ ।

“विभ्रानियतं वेष्टसुक्ता इव पाकच ।

विकचः पदवा वाचो व्याहरन् विविधा

सुनिः ॥”

विकचा, स्त्री, महाभाविण्या । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

विकच्छः, वि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
 रहितः । सुक्तकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पुं, (विकटति पूरकादिकं वर्धतीति ।
 वि + कट + पदाद्यच् ।) विस्कोटकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ चाक्रुण्डवचः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (इतरादस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दुर्मदो दुष्यहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”

विकटः, वि, (वि + “संप्रोदश्च कटच्” ५ । १ । २६ ।
 इति कटच् ।) विशालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।

“उत्तरीयविनयात्प्रमाणा
 रत्ननी किल तदीचयमार्गम् ।

आवरिष्ट विकटेन विविट्ट-
 र्चक्षुषेव कुचमकलमन्या ॥”

विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति
 विश्वः ॥ दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
 ण्डे । ४१ । २० ।

“करालेर्विकटेः जग्योः पुङ्खैरद्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्साङ्गितः खड्गे सद्यो नृत्युं लभेन्नरः ॥”

विश्रतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा
 च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । भारीची २
 चितुखा ३ वक्षकालिका ४ वक्षवाराही ५
 गौरी ६ पोन्निरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।) यवावः ।
 इति जटाधरः ॥ इच्छविशेषः । तत्पर्यायः ।
 ऋदुपलः २ अश्विनः ३ खादुकण्टकः ४

गोकण्टकः ५ काकनावः ६ यात्रपादः ७ चन-
 दुमः ८ गर्गाफलः ९ चनफलः १० मेघस्रजितो-
 द्ववः ११ सुदिरपलः १२ प्राद्व्यः १३ हास्य-
 फलः १४ खनितफलः १५ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रद-
 त्वम् । दीपनत्वम् । कफहारित्वम् । वृश्कार-
 विधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यर्णं, स्त्री, (विकत्यर्णै इति । वि + कत्य् ञावा-
 याम् + भावे ङ्युट् ।) मिथ्याज्ञाया । यथा,—

विकल्पः

विकल्पः

विकल्पः

“आधा प्रथं चार्धवारः वा तु मिथ्याविकल्पनम् ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
“प्रत्याचनानाटनविकल्पनभोजनादि-
ज्योत्स्नायस्य ऋतवाविति विप्रलम्बः ॥”
विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + क्तुः ।
आत्मज्ञापाकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ७१ । ३२ ।
“अक्षयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्ताहं कर्माहवे ॥” ॥
स्त्री, वि + कल्प + क्त्विप् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञाया । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।
“सम्भवोक्तापि प्रकृतां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदीयघनजानैस्वाचोभिः किं भवाहधाम् ॥”
विकल्पितः, त्रि, विशेष्य कल्पविशेषः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विकल्पः, पुं, (विकल्पिते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + क्तु + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचक्रिका ॥
विकरालः, त्रि, (विशेष्य करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११० । ४८ ।
“विकरालं महावक्त्रमसिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”
विकर्णः, पुं, दुर्व्योधनपञ्चीयमूरः । यथा,—
“अन्वत्यामा विकर्णश्च सोमदत्तिर्षयद्रथः ।
अथे च बहवः मूरा मर्दये त्यक्तजीविताः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
त्रि)
विकल्पिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
विकल्पनः, पुं, (विशेष्य कर्मनं यस्य । विन्धकर्म-
यन्त्रसोदितत्वात्स्य तथात्वम् ।) छत्र्यः । अर्क-
दृष्टः । इत्यमरः ॥
विकल्पकत्, त्रि, (विकल्पे विरुद्धं कर्म करो-
तीति । क्त + क्तप् ।) निविद्धकर्मकारी । यथा,
“न साची श्रुतिः कार्या न कारककुशीलवौ ।
न ओचिधो न लिङ्गस्यो न सङ्गभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्वनीनो न वक्तव्यो न दस्युनं विकल्पकत् ।
न दहो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकल्पेन्नियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ॥
“विकल्पकत् निविद्धकर्मकारी ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
विकल्पेयः, त्रि, (विकल्पे विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । क्त्वा + कः ।) निविद्धकत् । यथा,—
“पावकित्तो विकल्पेयान् वैज्ञानप्रतिज्ञान्
श्रुतान् ।
शैतुकान् वकटनीष वाक्प्राप्तेयानि नार्थयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥
(तथा मन्वै । ४ । ३० ।)
विकल्पः, पुं, (विकल्पतेऽस्ती इति । यथा, विकल्पन्ते
परप्राज्ञा अनेनेति । वि + कल्प + क्तुः ।)

वाक्यः । इति विकल्पशेषः ॥ (वि + कल्प +
भावे घञ् । विकल्पयम् ॥)
विकल्पकं, स्त्री, (वि + कल्प + क्तुः ।) आत्मवचनम् ।
विपूर्वकवधातोरेणटप्रत्ययेन विध्यन्तम् ॥ (यथा,
किराते । १ । ५७ ।
“अविलम्बविकल्पकं परैः
प्रथितव्यारवकर्मकार्मुकम् ॥”
विभागः । यथा, भागवते । १ । ७ । १० ।
“वर्णाश्रमविभागाश्च रूपश्रीलक्षणावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्मणि वेदस्य च विकल्पयम् ॥”
विकल्पः, त्रि, (विगतः कलो यत्कल्पनिर्घस्य ।)
विकल्पः । इति ऋट्टाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।
“विधवानाथविकल्पान् कृपनीश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामाधीतुं शोभ इवापरः ॥”
विकल्पपाणिकः, पुं, (विकल्पः पाणिर्यस्य । कम् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुल्लूकविकल्प-
पाणिकः । इति हज्जायुधः ॥
विकल्पा, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।
ऋतौ तु स्त्रिया भौजित्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥
विकल्पाङ्गः, त्रि, (विकल्पानि अङ्गानि यस्याः ।)
स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगच्छः
२ । इत्यमरः ॥ पोगच्छः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ४४ ।
“जनयामास पुत्रौ हावरुगं गरुडं तथा ।
विकल्पाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”
विकल्पी, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
विकल्प्यः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कल्प + क्तुः ।) आन्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।
“विकल्पोपहतस्वं वै दूरदेशसुपागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि नर्त्तया ॥”
कल्पनम् । इति मेदिनी । मे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।
“तत्रापि प्रितव्रतपरपरपरिखरतेः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपकल्पिताः । यत एतस्याः सप्त-
द्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु कल्पितः ॥”
संश्रयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“रात्रिन्दिवाविभागिषु यथादिष्टं महीषिताम् ।
तस्मिन्निवे नियोगेन स विकल्पपराऽस्तुखः ॥”
नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।
“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तद्विधेयं यो नरः ।
तस्य इह विकल्पः स्यादस्तथेष्टं वृपतेस्तथा ॥”
विविधकल्पः । स च द्विविधः । सुवस्थितः ।
ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा
च भविष्ये ।
“स्युतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरये सति ॥”
इच्छाविकल्पेऽहोऽर्थाः । यथा,—

“अमात्रताप्रमात्रपरित्यागप्रकल्पना ।
प्रत्युष्णीवनहानिभ्यां प्रत्येकमहदोषता ॥”
श्रीहृदिर्भवेत यथैयंवेत इति श्रूयते । तत्र
श्रीहृदिप्रयोगे. प्रतीत्यवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीत्यवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इत्यु पूर्व-
ज्ञात् एवक् वाक्यं अन्वया सत्तत्पठेऽपि याग-
विधिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
शास्त्रार्थे इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यथे उपा-
दीयमाने परित्यक्तव्यप्रामाण्योष्णीवनं स्त्रीकृत-
यवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं
श्रीहृदावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।
“एवमेवाहोऽर्थाऽपि यद्द्रीहृदियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”
इति ॥
एकार्थतया विविधं कल्पयते इति विकल्पः ।
तस्मादहोऽर्थाभ्या उभोय इति तयो इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु स्वस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवाप्नारः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।
“यान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”
देवता । यथा, भागवते । १० । ८ । ११ ।
“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुश्रायि-
नाम् ॥”
“विविधं आधिदेवाध्यात्माधिभूतमिदं कल्पान्तं
इति विकल्पा देवास्तीर्षा कारणं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तन्वीकायां
स्वामी ॥
विकल्परः, त्रि, (वि + कल्प + वरच् ।) विकल्पी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे । १५ ।
“अयमेव तद्भागनीकुजे-
र्णुपुत्र्यंविद्यताथ श्रुतितैः ।
उदङ्गीयत वैज्ञानान् कर-
यहजादस्य विकल्परस्वरेः ॥”
विकल्पा, स्त्री, (विकल्पतीति । वि + कल्प गतौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥ मांवरौहिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वकस्वरः, त्रि, (वि + कल्प + वरच् ।) विकल्परः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकल्पः, पुं, (विकल्पतीति । वि + कल्प + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकल्पा, स्त्री, (विकल्पतीति । वि + कल्प + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥
विकल्पितं, त्रि, (वि + कल्प + क्तुः ।) इजानामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्यायः । उज्ज्वलितम् २ उज्ज्व-
लितम् ३ सितम् ४ उज्ज्वलितम् ५ विज्वलितम् ६
उज्ज्वलितम् ७ उज्ज्वलितम् ८ विज्वलितम् ९
उज्ज्वलितम् १० उज्ज्वलितम् ११ भिन्नम् १२ उज्ज-
वितम् १३ उज्वलितम् १४ विकल्पितम् १५ विक-
ल्पम् १६ आकीर्णम् १७ उज्ज्वलितम् १८ उज्ज्वलितम् १९

विकारः

विकारः

विकारः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्घम् २३ स्फुटितम् २४ उत्पुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यथा, आर्यासप्तश-
 व्याम् । ४७६ ।
 “यद्बधिविद्वन्मात्रा विकसितकुसुमोत्करा
 श्रयश्रेणी ।
 पीतांशुकप्रियेयं तद्बधि पत्नीपतेः पुत्री ।”)
 विकसरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
 “स्त्रिप्रभासपिसक्तधो वरच् ।” ३ । २ । १७५ ।
 इति वरच् ।) विकासश्रीलः । तत्पर्यायः ।
 विकासी २ । इत्यमरः । “विकसति कस ज गतौ
 दन्त्यान्तः यायाय भासकसति वरे विकसरः ।
 विकासः स्फुटने चक्ताविति दन्त्यान्त धरणिः ।
 ‘कुशेश्वरैश्च जलाशयोधिता
 सुदारमन्ने कलभा विकसरैः ।
 प्रगीयते सिद्धगणेशे योधिता
 सुदा रमन्ने कलभा विकसरैः ।’
 इति माचयमकेऽपि दन्त्यवत्वम् । (४।३३) कश्
 वधि मूर्द्धन्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचिन् । कश्
 शब्दे इत्यस्य तालयान्तस्य रूपमिति केचिन् ।
 इति तट्टीकार्या भरतः । (यथा, कथासरित्-
 सगरे । ४ । १५ ।
 “एकस्याः सोलुका इष्टिर्पालोकविकसरा ।
 श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्वासात्तातुमिवाययौ ।”)
 विकसरा, स्त्री, (विकसर + टाप् ।) रक्तपुन-
 र्भवा । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्या
 रक्तपुनर्भवाशब्दे ज्ञातयम् ।)
 विकारः, पुं, (वि + क् + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः ।
 तत्पर्यायः । परिणामः २ विक्रान्तः ३ विक्रिया
 ४ । इत्यमरः । विक्रान्ता ५ । इति भरतः ।
 केचिन्तु पूर्वद्वयं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा
 काष्ठस्य विकारो भस्म । न्यतिष्ठस्य घट इति ।
 परद्वयं विकारमात्रे यथा मुखस्य विक्रान्तः
 क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ।
 (यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।
 “अपि श्रयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
 प्रमथसुखविकारैर्हृषयामास गृहम् ।”
 प्रकृतिविक्रान्तः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३५ ।
 “शब्दः सार्धं च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
 प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारकं महत् ।”
 अस्य विशेषविवरणं विक्रान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
 रोगः । इति मेदिनी । रे, २१८७ । (यथा,—
 “विकारो धातुवैषम्यं वाच्यं प्रकृतिव्यथे ।
 सुखसंश्रकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ।”
 इति चरके सप्तस्थाने नवमेऽध्याये ।
 मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
 “मत्स्यो मीनो विकारश्च भयो वैशारिखो-
 रञ्जः ।
 शकुनो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।
 रोहिताद्यास्तु ये जीवास्त मत्स्याः परि-
 क्रीलताः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

विकालः, पुं, (विरहः कार्यान्तः कालः ।)
 देवपैत्रादिकर्मणि विरहकालः । विकाल इति
 भाषा । तत्पर्यायः । वायः २ दिनान्तः ३
 चायाङ्गः ४ वायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 उत्सवः ६ विकालकः ७ । इति विकालशेषः ।
 (यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २० ।
 “न लङ्घयेत् तथैवाण्क् ङीवगोर्धर्मानि च ।
 नोद्यानादौ विकालेषु प्राशस्तिष्ठेत्कदाचन ।”)
 विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विकालः । इति विकालशेषः ।
 विकालिका, स्त्री, (विज्ञातः कालो यथा । कन् ।
 टाप् च्यत इत्वम् ।) मीनरत्ना । ताम्नी ।
 इति विकालशेषः । ताम्नी इति भाषा ।
 विकाराः, पुं, (वि + काश् दीप्तौ + घञ् ।) रङ्गः ।
 प्रकाशः । इत्यमरटीकार्या भरतः । विकाराशो
 विजने स्फुटे । इत्यजयः । (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
 “विकाराः केषाञ्चित् नयनविषमैस्त्रिदुग्धैः
 परेषामुद्भूतः स्रवणकटुभिर्दीर्घरसितैः ।
 नचेष्टा कायान्योपलतपरिह्वीना जलसुधो
 जडो वर्धादन्धं गगयति गुणं नास्य तु जनः ।”)
 विकाराशनं, स्त्री, (वि + काश् + क्यट् ।) विकाराः ।
 विपूर्व-काश् ड दीप्तौ इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ।
 विकाराशो, [न] चि, (विकाराशोऽस्यास्तीति ।
 विकारा + इनिः ।) विकाराश्रीलः । इत्यमर-
 टीकार्या रायसुकुटः । (यथा, मार्कण्डेये ।
 “कात्यायनीं तुष्टवुरिष्टलम्भात्
 विकाराश्वक्लास्तु विकाराशताशाः ।”)
 विकाराशो, [न] चि, (विकारा + इनिः ।) विकारा-
 श्रीलः । इत्यमरटीकार्या भरतः ।
 विकाराशो, [न] चि, (विकारा + इनिः ।) विकाराशे
 इति । वि + कास + णिनिर्वा ।) विकसरः ।
 इत्यमरः ।
 विकिरः, पुं, (विकिरति न्यतिक्रादौ न भोजनार्थ-
 मिति । वि + कृश् विन्नेपे + इगुपधेति कः ।)
 पक्षी । इत्यमरः । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पक्षो खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः ।
 शकुनिर्विः पतन्ती च विकिरो विकिरो-
 रञ्जः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 रूपः । इति विकालशेषः । (विकीर्यते इति ।
 वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालीनविज्ञोत्-
 सारकार्येष्वेपीयतकुलादिः । यथा । फड़ित
 सप्त जमान् विकिरानाहाय ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ।
 ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाञ्जया ।”
 इति विकिरेत् ।
 यथा,—
 “लाजचन्दनविह्वार्यंभस्मदूर्वाकूशाक्षताः ।
 विकिरा इति सन्दिष्टाः धर्मविप्रौघनाशकाः ।”
 इति तन्त्रसारः ।

अविद्वन्प्रादीनां पिच्छम् । यथा, मनुः । १।२४१ ।
 “असंस्कृतप्रतीतानां योगिनां कुलघोषिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्यादर्भेण विकिरश्च यः ।”
 अपि च ।
 “पिच्छनिष्ठापरहितं यत् स्याद्दं विघोषते ।
 अथावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न सुयते ।”
 इति आहृतत्वम् ।
 (यथा च-मार्कण्डेये । ३१ । १२ ।
 “ये वा रग्नाः कुले नानाः क्रियायोग्या
 सुसंस्कृताः ।
 विपन्नास्तेऽत्रविकिरसम्पान्जनजलाग्निः ।”
 जलविशेषे, स्त्री । तथा च चिन्तामणिद्वयवच-
 नम् ।
 “नद्यादिकिकटे भूमिर्वा भवेद्वास्तुकामयी ।
 उद्गायते ततो यत् तज्जलं विकिरं विदुः ।
 विकिरं शीतलं च्छब्दं निर्दोषं लघु च स्फुटम् ।
 सुवरं खादु पितृन् मनाक् कफकरं स्फुटम् ।”)
 विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + क्यट् । इत्वं रपर-
 त्वम् ।) विशेष्यम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।
 इति कृधात्वर्थदर्शनात् । (अकट्टे, पुं ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।)
 विकीरणः, पुं, अकट्टेचः । इत्यमरः । २।४।८० ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 “अजकों गुणरूपः स्यान्नन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवाणार्कः प्रतीयसः ।
 रक्तोपरोऽर्कनामा स्यादकंपर्वो विकीरणः ।
 रक्तपुष्पः शुक्लफलश्चास्कोटः प्रकीर्षितः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 विकीर्यः, चि, (विकीर्यते स्तीति । वि + कृ + क्तः ।)
 विघ्नः । इहान इति भाषा । यथा,—
 “अथ सा पुनरेव विक्रान्ता
 वसुधाजिह्वानघसरस्तनी ।
 विजलाप विकीर्यमूर्द्धजा
 समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ।”
 इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ।
 विकीर्यरोम, [न] स्त्री, (विकीर्यानि रोमाख्यस्मि-
 त्ति ।) स्त्रीयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 विकीर्यसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्यमिति संज्ञा वक्ष्य ।)
 स्त्रीयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 विक्रान्तः, पुं, इच्छापुराणपुराणः । यथा,—
 “वेवस्तमनोरासीदिशुङ्गः पृथिवीपतिः ।
 तस्य पुत्रशतवाचीद्विक्रान्त्यैऽह उच्यते ।
 सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ।”
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ।
 विक्रान्तायः, चि, (विक्रान्ते इति । वि + क्त +
 शानच् ।) हर्षमाद्यः । इत्यमरः । (विक्रान्ति
 प्राप्ते च । यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।
 “आकाशस्तु विक्रान्तायः सार्धंमार्चं ससर्जं च ।
 बलवानभवदायुस्तस्य सार्धं शुको मतः ।”)
 विक्रान्तः, पुं, (विकसतीति । वि + कस +
 क्त्वे ।) उगा० २ । १५ । इति रक् । उल्लसो
 पधायाः ।) चन्मः । इत्युणादिकोषः ।

विक्रमिका, स्त्री नाविका । इति हेमचन्द्रः ।
 विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) वीभक्षम् । रोगि-
 तम् । अस्वस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ।
 (अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
 “नाकाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
 अप्रकृतिस्यः । यथा, महाभारते । ३।११।१८ ।
 “अथर्थाद्भङ्गं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीथ्य च कायमस्य ।
 अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
 क्त्वादिहोषस्य तदापदेशम् ॥”
 मायावो । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
 “लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कौकिलामञ्जुवादिनीम् ।
 शिवाघोरस्वर्णां पश्चात् बुभुधे विकृतैतिताम् ॥”
 विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “ह्रीमानेर्षादिभिर्वचनोच्यते स्वं विवक्षितम् ।
 अव्यते चेत्येवैदं विकृतं तद्विदुर्गुहाः ॥”
 इत्युल्लसनीलमणिः ॥
 प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशवर्षम् ।
 यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सर्वाः प्रजाः प्रपीद्यन्ते याधिः श्लोकश्च
 जायते ।
 शिरोवचोऽचिरोगाश्च पापाहि विकृतं जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १४६ ।
 “वक्तव्यकालोऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् ॥”
 विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तृन् ।) विकारः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
 “यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
 करिष्यतामभरणान्तरत्वम् ।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
 तथैव तस्युः फणरत्नप्रीभाः ॥”
 रोगः । द्विभ्यः । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
 याम् । ३ ।
 “मूलप्रकृतिरविकृति-
 भेद्दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
 संक्षेपतः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
 विकृतिरेव कश्चिदनुभयरूपः । तत्र का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
 रीतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां साम्या-
 वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
 त्वत उक्तम् मूलैति मूलज्ञानौ प्रकृतिश्चिति
 मूलप्रकृतिः विश्वस्य कायं संचातस्य सा मूल
 न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुन
 प्रकृतिविकृतयः कियत्तच्च इत्यत उक्तं मह-
 दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तिति । प्रकृतयश्च ता
 विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

द्वारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
 महद्धारतत्त्वं तन्माणागामिन्द्रियाणाश्च प्रकृति-
 व्दिकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
 द्वारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
 परिमितो गणः षोडशकः । तु शब्दोऽवधारयो
 भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्कादाश्रेन्द्रियाणि
 चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
 विकारान्ताः एव तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
 स्तथापि गवाद्यो वीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
 स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वश्च प्रकृतित्व-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
 दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम् । अनुभयरूपसक्तं तदाह न प्रकृति-
 र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विकृतः, त्रि, विशेषण लृटः । आकृतः । विपूर्व-
 लघधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विकृतकालः, पु, (विकृतः कालः ।) चिरकालः ।
 यथा,—
 “विकृतकालैर्या वेगैर्भेन्दैः समभिवर्षते ।
 सुदिका नाम सा हिक्का जन्मग्लान्ता प्रधावति ॥”
 विकृतकालेः चिरंण । जन्म कचोरसोः सन्धिः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकेष्टी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः । ङीष् ।)
 केशवर्जिता । पटवर्षः । इति धरणिः ॥
 महौरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
 “सूर्यां जलं महौ वद्विवायुराकाशमेव च ।
 दीप्तितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवचैला तथैवोषा विकेष्टी चापरा शिवा ।
 खाहा दिशस्तथा दीप्ता रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ।
 सूर्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्रादीनामभिः सह ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विकोक्तः, पु, टकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
 हतः । यथा,—
 “कल्किः कोकविकोक्ताभ्यां गदापाणिर्युधां
 पतिः ।
 युयुधे विश्वेने विद्यालोकानां जनयन् भयम् ॥
 टकासुरस्य पुत्रो नौ नगरौ शकुनेर्हरिः ।
 तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्यथा ॥
 तयोर्गदाप्रहारेण चूर्चिताङ्गस्य भूपतेः ।
 कराञ्जितोऽपतङ्गमौ दृष्टोचुरित्थो जनाः ॥
 ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्गङ्गाञ्ज्याम्वेहाभुजः ।
 नन्दकेन शिरस्तस्य विकोक्तस्याच्छिनत् प्रसुः ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विकोषः, त्रि, (विगतः कोपो यस्य ।) कोष-
 रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
 “परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आसवाद सभोद्देशे विकोषं खड्गमुत्तमम् ॥”

आच्छादनरहितः । यथा, मनोः । ११ । ४६ ।
 झोकटीकायां कुङ्कूकः ।
 “गुणभात्यागामी विकोतमेहनत्वमिति ॥”
 विक्रः, पु, (विकृ इति कायति शब्दायते इति ।
 के + कः ।) करिशावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विक्रमः, पु, (विशेषण क्रामतीति । वि + क्रम +
 अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
 “ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + चल् ।) श्रौत्यातिशयः । तत-
 पर्थायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, रघुः । १० । ८७ ।
 “अन्योऽन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरान् ।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 कान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
 विक्षेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
 “आजाशुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादित्यराजा । यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरनिहशु-
 धेतालभदृघटकर्परकालिदासाः ।
 स्थानो वराहमिहरो वृपतः सभायां
 रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरणः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।
 “संज्ञवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
 इटापूर्वस्य कात्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ प्रभवादि-
 षष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशवर्षम् । यथा
 “जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
 तवयं मधु गयश्च महार्थं विक्रमे प्रिये ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (खनामग्यातकविविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
 खण्डकायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूत
 उक्तम् ।
 “तद्ःखाय प्रचरकवितुः कालिदासस्य काथा-
 दन्त्यं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृशहीत्वा ।
 श्रीमन्नमेष्वरितविशदं साङ्गस्याङ्गजन्मा
 चक्रे काथं बुधजनमनःप्रीतये विक्रमाख्यः ॥”
 वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।
 “तस्य तस्यां सुनन्द्यायां पुत्रा द्वादश अक्षरं ।
 प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पु, (विक्रमेणादित्य इव ।) स्वनाम-
 स्थानो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
 संवत्कर्ता च । तत्पर्थायः । साहस्राङ्कः २
 शकारिः ३ । इति अष्टाधरः ॥ अस्य विवरणं
 द्वात्रिंशत्पुस्तिकाकथायां तथा विक्रमार्कशब्दे
 च दृश्यम् ॥ (मोदकविशेषः । यदुक्तं चिन्ता-
 मणौ । यथा,—
 “छते गुन्दपलं विशत् पचेत् सस्यग्भियम्बरः ।
 उतायं च क्षिपेदेषां खण्डश्च पलविष्णुतिः ॥

विक्रमा

मालमूली सुरङ्गी च सुखी चेति पलाङ्कम् ।
जातीफलञ्च ककूलं लवङ्गञ्चेति कार्षिकम् ॥
मालतीञ्च कुलिञ्जञ्च कवावं करभं लवचम् ।
एतेषां कोलमात्रञ्च व्यायसस्य पलद्वयम् ॥
पलेकं मोदकं कृत्वा एकैकं भक्षयेद् दिने ।
धातुस्त्रीयोऽसिद्धीञ्च बलानलकरं परम् ॥
नन्तरांगेषु सर्वेषु कासन्धासे च काभजे ।
प्रमेहान् विप्रतिं हन्याद्विक्रमादित्यमोदकः ॥”
विक्रमार्कः, पु, (विक्रमेण अर्क इव) विक्रमा-
दित्य इति केचित् ॥ (अथ विक्रमार्कवर्णनं
सन्दर्भात् ज्योतिर्विदाभरणसमाप्तौ श्रीकालि-
दासः ।
“वर्षे श्रुतिस्मृतिविचारविवेकरभ्ये
श्रीभारते खड्गतिस्मित-१०० देशपीठे ।
मत्तोऽधुनाकतिरियं सति मालवेन्द्र
श्रीविक्रमार्ककृतपराज्वरे समासीत् ॥”
प्रथमं वृषसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति ।
“शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्भगिरासुदत्तो
जिष्णुश्चिलोचनहरी घटकपराशरः ।
अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा
यस्यैव विक्रमवृषस्य सभासदोऽमी ॥
सथो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा
श्रीवादेरायणमथित्यकुमारसिंहाः ।
श्रीविक्रमार्कवृषसंसदि सन्ति चैते
श्रीकालतन्त्रकवयस्वपरे भदाद्याः ॥
धन्वन्तरिचपयकाभरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकपरकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहरो वृषसिः सभायां
रत्नानि वे वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”
अथ परिणवान् वर्णयति ।
“अथो यस्य शतानि मण्डलधराधीशाः सभायां
सदा
स्युः संसत्परिणाहकोटिसुभटाः सत्यखिताः
सोऽथ ॥
देवशा दश वसिष्ठनाथ भिषणो भट्टाक्षया
टडुनी
वेदशा रसचन्द्रमा १६ विजयते श्रीविक्रमः
सोऽधिभूः ॥”
अथास्य सैन्यं वर्णयति ।
“यस्याद्याप्रयोजनानि कटकके पादातिकोटि-
त्रयम् ३०००००००
बाह्यानामयुतायुतञ्च १००००००००० नवतेच्छिन्ना-
कृति-२४३०० हस्तिनाम् ।
बौकालचतुष्टयं ४०००००० विजयिनो यस्य
प्रयागे भवेत्
सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नाम्नी धरित्री-
तये ॥”
अथास्य शाकप्रवृत्तिं दर्शयति ।
“येनास्मिन् वस्तुधातये शाकगणान् सर्वान्
दिशः सङ्गरे
हत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५ कलियुगे
शाकप्रवृत्तिः कृता ।

विक्रयः

श्रीमद्विक्रमभूषणा प्रतिदिनं सुक्तामन्त्रिस्वर्गो
सप्तोभावापवर्जनेन विहितो धर्मः सुवर्णा-
ननः ॥”
अथास्य दिविलयमाह ।
“उहामद्रविडहमेकपरशुर्लाटाटवीपावको
वल्गुहङ्गमुजङ्गराजगखडो गौडाविक्रमोद्भवः ।
गण्डगुर्णरराजसिन्धुरहरिर्धारात्मकारार्थमा
काभोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को
वृषः ॥”
अथास्य प्रभुत्वादिगुणान् वर्णयति ।
“येनाद्यग्रमहीधरायविषये दुर्गायसत्याम्यहो
नीत्वा यानि नतीकृतास्तदधिपा दत्तानि तेषां
पुनः ।
इन्द्राम्बोधमरदमस्तरसुरप्याभङ्गीनाञ्जसा
श्रीमद्विक्रमभूषतास्त्रिजनाम्बोलेन्द्रना
मण्डले ॥”
अस्य पुरीं वर्णयति ।
“यद्राजधान्युज्यिनी महापुरी
सदा महाकालमदेशयोगिनी ।
समाश्रितप्राण्यपवर्गादायिनी
श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि ॥
यो रुमदेशाधिपतिं शकेश्वरं
जित्वा गृहीत्वोज्ययिनीं महाहृवे ।
आनीय सम्भाम्य सुभोच तन्त्रहो
श्रीविक्रमार्कः समसह्यविक्रमः ॥
तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे
विराजमाने समवल्लिकायाम् ।
सर्वप्रणाममण्डलसौख्यसम्प-
द्भूव सर्वत्र च वेदकर्म ॥
शुद्धादिपण्डितवराः कवयस्वनेके
ज्योतिर्विदः समभवस्व वराहपूर्वाः ।
श्रीविक्रमार्कवृषसंसदि मान्यजुहि-
स्त्रैरप्यहं वृषसखा किल कालिदासः ॥”
इति ज्योतिर्विदाभरणम् ॥)
विक्रमी, [न] पुं, (विक्रमोऽख्यस्येति । विक्रम +
इतिः) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
यथा,—
“इन्द्रो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।”
इति महाभारते अतुष्टासनपर्वणि तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रे १४६ अध्याये २२ श्लोकः ॥ अति-
शक्तिविशिष्टे, सि ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १२८ । २८ ।
“प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्येण महता-
न्वितः ।
स्यर्हति चापि सहिनान्जानेको षकोदरः ॥”)
विक्रयः, पुं, (विक्रयणमिति । वि + क्री + “एरच् ।”
३ । ३ । ५ । इति अच् ।) विक्रयणक्रिया । वेचा
इति भाषा ॥ तत्प्रयोगः । विपणः २ । इत्य-
मरः ॥ विपण्यम् ३ पण्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अथहारः ५ पयाया ६ । इति
जटाधरः ॥ अस्य विहितविहितनक्षत्राणि
यथा,—

विक्रयः

“यमाहिशक्राविहृताशपूर्वा
नेष्टाः क्रये विक्रयये प्रशस्ताः ।
पौष्ठाभिचिषाशतविहृताः
क्रये हिता विक्रयये निविहृताः ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ * ॥
क्रयविक्रयनिर्णयो यथा । मुख्यं दास्यामीति
कृत्वा यद्व्याहृति क्रयविहिः । तथा च विवाह-
चिन्तामणौ कात्यायनः ।
“पर्यं गृहीत्वा धो मृत्यमदस्त्रिवेदिषं प्रजेत ।
मृतुत्रयस्योपरिहृत्वा तद्गन् दृष्टिमाप्नुयात् ॥”
अतएव दृष्टयतिः ।
“गृह्येवादिं क्रौत्वा तुल्यमृत्याचरान्वितम् ।
पञ्चं कारयते यत्तु क्रयसेख्यं तद्व्यते ॥”
क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापाह-
विहिः । यथा मनुः ।
“क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्त्येहाशुशयो
भवेत् ।
सोऽनर्हंशाहे तद्व्यं दद्याच्चैवाद्दीत वा ॥”
एतद्व्याहृत्वास्त्रोक्तितरपरम् । यथा याज्ञ-
वल्क्यः ।
“दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्याहर्हमासिकम् ।
वीजायोवास्त्ररत्नस्त्रीदोह्यपुसां परीक्षयम् ॥”
अथ दृष्टयतिः ।
“अतोऽर्वाकं पण्यदोषस्तु यदि संजायते
कचित् ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रेता मुख्यमवाप्नुयात् ॥”
अतस्तद्व्यपरीक्षयकालात् । कात्यायनः ।
“अविज्ञातम् यत्तु क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
क्रीतं तत् स्वामिने देयं पर्यं कालेऽन्यथा न
तु ॥”
काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते
तु दृष्टयतिः ।
“परीक्षितं स्वयं पर्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।
परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनश्चलेत् ॥”
अथ विशेषयति नारदः ।
“क्रौत्वा मुख्येन धो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्वते क्रयो ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाङ्गविद्यतम् ॥
हितोयेऽहं हृत् क्रेता मृत्यान्निर्ग्राशमाहरेत् ।
द्विगुणम् ऋतीयेऽहं परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
आहरेत् दद्यात् विक्रेते इति शेषः । द्विगुणं
निर्ग्राशस्य । याज्ञवल्क्यः ।
“राजदेवोपचातेन पण्ये दोष उपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्त्याप्रयच्छतः ॥”
नारदः ।
“उपहृन्वते वा पर्यं दृष्टेतापद्वियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयार्थप्रयच्छतः ॥
दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं परयन्तु यः क्रयो ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्दोषप्रयच्छतः ॥”
इति प्रायश्चित्तसम् ॥ * ॥
अपि च ।
“न्यासं कृत्वा परन्नाभिं कृत्वा वाधिं करोति च ।
विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवतरा ॥”

विक्रयः

न्यायं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धेवर्थः । एवञ्च विक्रितदात्रोर्मरणादिना आध्यहृदारे विक्रय-दाने तत्कर्तृपुत्र्यस्वत्वजननात् तत्र तत्कृत-प्रतिग्रहीत्याभ्यामाध्यहारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नेकः कुर्व्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिच्छाः स्यावरे समाः । एको ह्यनोशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति स्यावरस्य समस्तस्य दानवन्वयविक्रया-धिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगाहृत्यरूपस्य स्वत्वस्य प्रथान्तर इवाभाष्यविशेषात् वच-नञ्च स्वामित्वेन दुर्जितपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयादानिव्यत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्व्यादाधिमनुष्या ॥” इति स्यावरस्य क्रैवलविक्रयप्रतिषेधात् एव भूमिं यः प्रतिग्रह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-दर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्तव्ये सच्चिरण्यसुदकं हत्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विश्राने-श्वरः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना व्यवस्थितं भवति तदा विक्रयः कर्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनशोहारे विशेषवति मिता-चारायाम् ।

“स्यावरं द्विपदेष्वेव यदापि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्व्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतः । “विक्रीयन् मदाभासानि स्वभक्षस्य च भक्षयम् । कुर्वन्मगत्यागमनं शूद्रः पतति तत्तथात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारय शूद्रस्याखालतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्मे सुरां लाक्षां त्वकां मांसञ्च पञ्चमम् ॥” मनुः ।

“सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । अदृश्य शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तौ भेषजस्यार्थं यन्नहेतोस्तथैव च । यदावश्यम् विक्रेवास्तिना धान्येन तत्समाः ॥” इत्याहिकतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तावद्दुर्धसहसाधि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोषधोऽप्याप्यसंघाप्यपारदायात्मविक्रयाः । तद्वागारामदारायामपत्यस्य च विक्रयः । भृताश्चाध्ययनादानमपत्यानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमप्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + क्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमाहिशक्राभिहुताशपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णामिचिचाशतविश्ववाताः क्रये हृता विक्रयणे निषिद्धाः ॥” इति ज्योतिःसारसंयहः ॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वक्ष्यक्यविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीयातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रिता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीनितस्य कर्ष्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तस्याश्चभ्रावकर्षुञ्च पुञ्जला रजकस्य च । चिकित्सकस्य यज्ञान्नमभोष्यं रक्षितस्य च ॥”

विक्रयी, [नृ] त्रि (विक्रीयातीति । वि + क्री + गानिः ।) विक्रयकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्त-मण्यः । इति राधनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमाव-तारस्य विद्योर्द्वितीयपादद्वेषेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेय-संहितायाम् । १० । १६ ।

“विद्योर्विक्रमणमसि । विद्योर्विक्रान्तमसि । विद्योः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विद्योर्विक्रान्तं द्वितीय-पादद्वेषेण जितमन्तरिक्षमसि ।” “इमे वै लोका विद्योर्विक्रमणं विद्योर्विक्रान्तं विद्योः क्रान्तमिति श्रुतेः ।” इति तद्वाप्ये महाधरः ॥

विक्रान्तः, पु, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्य-मरः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुदा-रात्सु । १ ।

“विक्रान्तेनयशासिभिः सुसचिवैः श्रीर्ष्वक-नासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महालसागर्भ-जात-ऋतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ ।

“महालसायाः सङ्घो पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हरिण्याचपुत्रविशेषः । सूया, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हरिण्याचसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभञ्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अन्व-गतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

त्रिकाण्डशेषः ॥ विक्रमञ्च ॥ (यथा, राजतर-ङ्गियाम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्वधि क्रोधं सुमोच यः ॥” पादप्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । २ । १६ । “विष्णुस्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिमं विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्याराधेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां चैवैव एतस्मै विष्णु-र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”

विक्रायकः, पुं, (विक्रीयातीति । वि + क्री + क्युञ् ।) विक्रिता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शूल्यकर्तावकीर्णो-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च । सेनाधीवी श्रुतिविक्रायकश्च अष्टं प्रयोऽप्यतिथिनोदकार्हा ॥”

विक्रिया, स्त्री, (विक्रयामिति । वि + क्री + “लृणः शृच ।” ३ । ३ । १०० । इति श्रुः । टाप् ।)

विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ७ । १ । “प्रसमुपट्टिहजनितामनविक्रियाञ्च प्रक्षान् प्ररोहजटिलानिव भन्तिवृहान् ॥”

प्रक्षीरन्वथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २ । “अक्षेहाश्चापि गीधूमयवगोरसविक्रयाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्यामवचनानामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगान्कम्प्यतेतुना ॥” विक्रीतः, त्रि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः ।

यथा, दृहस्यतिः । “नाष्टिकश्चैव क्रूरते तद्वनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निपूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रिता, [कृ] त्रि, (विक्रीयातीति । वि + क्री + क्त् ।) विक्रयकर्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ । “विक्रेतुर्दुर्धनान् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं श्रुपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रयं, त्रि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अच्चा यत् ॥” ३ । १ । ६७० । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ पश्यम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदम् वृत्तविक्रयात्पणतो धर्मनेपुणम् । विटपण्यसुद्धतोहारं विक्रयं विचवह्वनम् ॥ सर्वान्सागणोहेत कृतामञ्च तिलैः सह । अष्टानो लवणश्चैव पश्यो वे च मानुषाः ॥

सर्वेषु तान्तरं रत्नं शशाचौमाविकानि च । अपि चैत स्युररक्तानि फलमृषे तथौषधीः ॥ अ्यपः शूलं विषं मांसं सोमं गन्धाञ्च सर्वशः ।

विज्ञेय

विगता

विगानं

चौरं चौरं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।
 अरण्याश्च पशून् सर्वाण् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
 मदां गीलीञ्च लाञ्छाञ्च सर्वाञ्चैकशफास्तथा ।
 काममुपाया ह्यथास्तु स्थयमेव ह्यथोवजः ।
 विक्रीणीत तिलान् सुहान् धर्मार्थमचिर-
 स्थितान् ॥”
 इति मानवे १० अध्यायः ॥
 विज्ञेयः, चि, (विज्ञेयते इति । वि + ज्ञे + पचा-
 टच् ।) विज्ञेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 १२ । ६३ ।
 “नूनं सहायेन वियोगविज्ञेया
 पुरः पुरश्चौरपि निर्ययी तदा ॥” * ॥
 ज्ञेयः, दुःखम् । यथा, रामायणे । २ । ४४ । ५ ।
 “किमिदानीमिदं देवि करोति हृदि विज्ञेयम् ॥”
 विज्ञेयः, चि, (वि + ज्ञे + क्तः ।) अरसा जीर्णम् ।
 शीर्णम् । आर्द्रम् । इति मेदिनी । ने, १३३ ॥
 विज्ञेयः, चि, (वि + ज्ञे + क्तः ।) विशेषेण ज्ञतः ।
 (यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।
 “अहारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।
 अभिहत्य शिलां भूयो जलाटेनास्मि विज्ञतः ॥”
 विज्ञेयः, पु, (विज्ञेयणमिति । वि + ज्ञे +
 वी + श्चु + वः ।) ३ । ३ । २५ । इति घञ् । शब्दः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ६६ ।
 “यत् ययं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।
 विज्ञेयैस्त्रोयवश्रायं तर्ज्ययन्तो महोदधेः ॥”
 कासः । इति स्वामिकलिङ्गी । इति भरतः ॥
 विज्ञेयः, चि, (वि + ज्ञे + क्तः ।) व्यक्तः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।
 “वायुविज्ञेयकुसुमेक्षुधायैरपि पादपैः ॥”
 कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।
 “ स ब्रीडस्मितविज्ञेयभ्रुविलासावलीकनेः ।
 देव्युच्यतेतःस कामसुहृदपयन् सुहृः ॥”
 ज्ञेयः चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।
 “चित्तं सूडं चित्तप्रभेकाग्रनिबृहमित्तिचित्त
 भूमयः ॥” “चित्तादिशिष्टं चित्तप्रमितिमथि-
 प्रभा ॥”
 विज्ञेयः, पुं, (विशिष्टं चौरं यत्र ।) अकंठश्चः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञे + चच् ।) प्रेरणम् ।
 ज्ञागः । विज्ञेयणम् । यथा,—
 “नेच्छ्यामिषुविज्ञेयमतीत्य ह्यधिकं सुवम् ॥”
 इत्याद्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥
 (कम्पनम् । यथा, कुमारे । १ । १३ ।
 “लाङ्गलविज्ञेयविसर्पिणोभै-
 रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्याद्युक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति वालयजनेश्चमर्गः ॥”
 अङ्घ्रिनीयवस्त्वलम्बनेन चित्तस्य अन्यावलम्ब-
 नम् । इति वेदान्तसारः ।
 विज्ञेयशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयश्च शक्तिः ।) माया-
 शक्तिः । यथा, रत्नज्ञानं स्वातन्त्र्यौ अशक्त्या
 सर्पादिकसुहृदवयति । एवं अज्ञानमपि स्वार-

तात्मनि तथा विज्ञेयशक्त्या आकाशादिप्रपञ्च-
 सुहृदवयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
 सारसुबोधिनीटीका ॥
 विखः, चि, (विखः । निपातनात् यलोपः ।)
 गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 विखनाः, [सु] पुं, अस्मा । यथा,—
 “न खलु गोपिकानन्दो भवा-
 नखिलदेहिनामन्तरात्मदक् ।
 विखनसाधितो विश्वगुणये
 सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
 विखुः, चि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-
 नात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति
 भरतद्विरूपकोषः ॥
 विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चौरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 विख्यः, चि, (विगता नासिकास्येति । “ख्यञ्च ॥”
 ८ । ४ । ०८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नासिकायाः
 ख्यः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥
 विख्यातः, चि, ख्यात्यापन्नः । विपूर्वख्याघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ६७ । ३२ ।
 “चन्द्रवर्मेति विख्यातः काञ्चोजानां नरा-
 धिपः ॥”
 विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्यातिः । विपूर्व-
 ख्याघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विख्यापनं, स्त्री, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)
 व्याख्यानम् । विपूर्वख्यानन्त्याघातोः रणप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥
 विखुः, } चि, (विगता नासिका यस्य । “खु-
 विखुः, } खौ च वक्तव्यौ ॥” इति नासिकाया
 खुः खुच् ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 क्लिप्तनासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विगयनं, स्त्री, (वि + गय + ल्युट् ।) ऋणसुक्तिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।
 ३ । ३६ ।
 “संमाननोत्सन्ननाचार्यकरणज्ञानभृतिविगयन-
 थयेषु नियः ॥” “विगयनं ऋणादेर्निर्यातनम् ॥”
 इति काशिका ॥)
 विगतः, चि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।
 तत्पूर्यातः । निष्पन्नः २ अरोकः ३ । इत्य-
 मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।
 “विगततिमिरपङ्कं पश्यति खोम यावत्
 ध्रुवति विरहखिन्नः पक्ष्ती यावद्देव ।
 रथचरणसमाहस्तावदौतसुख्यनुत्ता
 सरिदपरतर्तान्ताहागता चक्रवाकी ॥”
 विगतश्रीकः, चि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति
 बहुव्रीहौ क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विगतार्चवा, स्त्री, (विगतं आर्चवं रजो यस्याः ।)
 पञ्चपञ्चाशदष्टेभ्य ऊर्द्धं निवृत्तरजस्वा । तत्-
 पर्यायः । निष्कली २ त्रिष्कला ३ निष्कली ४

निष्कला ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 विगमः, पुं, (वि + गम + “ग्रहवृद्धनिष्पिगमश्च ॥”
 ३ । ३ । ५८ । इति ऋष् ।) नाशः । यथा ।
 एकदक्षिणो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य
 ब्रह्मणो विशुद्धरूपता तादृशीपाधिविगम एव
 केवल्मम् । त्रिदक्षिणस्तु आनन्दमयपरमात्मनि
 जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-
 रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-
 रूपतया तस्यैपाधिकः परमात्मभेदः । इति
 भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि
 लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शुद्ध
 आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्यै-
 वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव
 पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥
 (विशुद्धः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।
 “यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।
 इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवैच्छया
 नृणाम् ॥”
 विगम्यकः, पुं, (विरुद्धो गम्यो यस्मिन् । बहुव्रीहि-
 क्तप्रत्ययः कः ।) इच्छुर्दोह्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विगम्यिका, स्त्री, हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विगर्हणं, स्त्री, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।
 भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २३ ।
 “हृष्ये च भवतो हृष्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥”
 विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + युच् ।
 टाप् ।) निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ११४ । २१ ।
 “विगर्हणां परमदुरात्मना हतां
 सहेतुः संसदि दुर्जनामरः ॥”
 विगर्हितः, चि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।
 (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।
 “न केवलं प्रायिवधो वधो मम
 त्वदीदृशादिविचितामन्तरात्मनः ।
 विगर्हितं धर्मधनेनिवर्हणं
 विशिष्य विश्वासकुर्वां दिशामपि ॥”
 निषिद्धः । इति विपूर्वगर्हघातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 विगलितः, चि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।
 यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।
 “विगलितवसनं परिहृतरसनं
 घटय जघनमपिधानम् ।
 किशलयशयने पङ्कजनयने
 निधिमिव ह्वयेनिधानम् ॥”
 विगाढः, चि, (विगाढते स्मृति । वि + गाढ +
 क्तः ।) आतः । अवगाहितः । विपूर्वगाढ-
 घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,
 महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।
 “निर्गम्य चन्द्रोदये विगाढे रजनीसुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रोथी पार्थस्य भवनं प्रति ॥”
 विगानं, स्त्री, (विरुद्धं गानं परस्मै ।) निन्दा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, चि, (वि + गाह + शानच् ।)
विजोडनकर्ता । अघमाहनकर्ता । विपूर्व-
गाहघातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।)

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणश्च
पदं विमानेन निगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मियः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, चि, (विपरीतो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशेषः । यथा,—

“यथा मनो ममापद्ये नयं माता तथा मम ।
विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तराध्यायः ॥
(सूक्त्यः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।)

“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नाम्यत त्वदस्थपि मनो वचसा निरक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिसमभा-
दपदोवतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विग्रहः, चि, (विशेषण गूढः ।) गह्रितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । छे, ६—२० ॥

विग्रः, चि, (विगता नासिकास्य । “विग्रो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
नासिकायाः यः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ * ॥
(चि, “विविधं यज्ञात्पर्यायानि विपूर्वात् यज्ञातिः
‘अन्वेष्यपि दृश्यते ।’ इति छः ।” इति देव-
राजयजुषा । मेधावै । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।)

“परेह विग्रमस्ततमिन्नं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं यज्ञातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यद्वा, विविधैर्दुःखादिभि-
र्गुणैः इति । वि + ग्रह + “ग्रहट्टहनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ५ । ५८ । इति अच् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।)

“विग्रहेय मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

गुहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्निध्व विग्रहश्चैव यानमासगमेव च ।
द्वैधीभावं संशयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
विरोधमाचम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।)

“त्यजत मानमजं वत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभ्रताभिरितौव निवेदिते
क्षरमते रमते स वधूजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । छे, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।)

“भासेन तु शिरो द्वाभ्यां नाकङ्कृत्वायज्ञ-
विग्रहः ।

नखनीमास्त्रिमन्त्राणि किङ्किद्रोद्धव-
स्त्रिभिः ॥”

वाक्यभेदः । स तु समाववाचम् । तत्पर्यायः ।
विस्तारः २ । इत्यमरः ॥ (वीर्णां पक्षिणां यज्ञो

विघातः

यह्यमिति वाक्ये विहङ्गयह्यम् । यथा,
वक्रोक्तपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्धा हितमस्तुरा तव तनौ वक्ष्याम्यहं
सन्धिना

न प्रीतासि वरोर चेत्कथय तत् प्रक्रीमि किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शूट मे वीर्णां यज्ञे-
यैति वो

दिश्याहः प्रतिबहुकेलिप्रिययोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे ऋच्यम् ॥
विग्रहः, पुं क्री, (विग्रहन्ते शूचवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अच् ।) गुहम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।)

“यदा प्रकृष्टा मन्येन सर्वान्ताः प्रजतीर्भ्रशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्री, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
ह + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, क्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

विघटितं, चि, विशेषण चालितम् । विपूर्वघट्ट-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, टहत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।)

“सुखं विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साधे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदन्कधनुः ॥”
विहम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“अत्यन्तो चलशफरीविघटितोक्त-
वीमोक्तुरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, क्री, (विशेषण अद्यते इति । वि + अद् +
“उपसर्गेऽहः ।” ३ । ५ । ५६ । इति अच् ।
“घनपोष ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्-
आदेशः ।) विकथकम् । इति राजनिघण्टुः ॥

विघसः, पुं, (वि + अद् + अच् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपितृतिथिगुर्व्यादितुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।)

“विघसाश्री भवेन्नित्यं नित्यं वास्तभभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषस्तु यज्ञशेषं तथास्वनम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अधि वनप्रिय । विस्तृत एव किं
वलितुषो विघसो भवताधुना ।
यदनयैव कुङ्कुरिति विद्यया
न पतसश्चरयौ धरयौ तव ॥”
इत्युद्दटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषण हननमिति । वि + हन +
घञ् ।) आघातः । यथा, अनेरे ।
“दृष्टिविधं तद्विघातेऽव्याहावग्रहौ समौ ॥”

आघातः । (यथा, महाभारते ।
“चक्रे शरविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।)

“सुतुपिपासाविघातार्थं भयमाच्छातु मे-
भवान् ॥”

विच

विघाती, [नृ] चि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिप्रत्ययेन विपूर्वहनघातोर्ग्रहादित्वा-
स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।)

“एवमुर्लितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विहन्ते अनेनेति । वि + हन् +
“घञर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।
अन्तरायः २ प्रत्यहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुभारारक्षसे । २ ।)

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचेः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्मना
प्रारब्धसुतमगुणास्तभिवोद्दहन्ति ॥”

लघुपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [नृ] चि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
ल + णिनिः ।) घोरदण्डः । विघाती । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नानीश्वर-
त्वान् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।
“आर्यपुत्र पुरा गात्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”)

विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारी, [नृ] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, चि ॥

विघ्नितः, चि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादित्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पुं (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।
“विघ्नोऽथ तव जातोऽयं विना विघ्नशेष-
नम् ॥”)

विघ्नशवाहनः, पुं, (विघ्नशस्य वाहनः ।) महा-
नृषकः । इति राजनिघण्टुः ॥

विघ्नज्ञानकान्ता, क्री, (विघ्नज्ञानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां एतस्याः प्राश-
स्यात् । अतदूर्वा । इति राजनिघण्टुः ॥

विघ्नः, पुं, अश्वसुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विच, इर् लि ध औ ञ एषकत्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-डा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सकश्च-अनिट् ।) इर्, अविचन् ।
अवैचीत् । लि, ञ, वेवेक्ति वेविक्ते सूत्रान्
पङ्कितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विच इति जानो
यः स एव चान्तोऽपि पङ्कते कस्यचिदनुरोधात्

विचर्चि

विचारः

विचार्य

तेन निजा खिरेगुरित्यस्य ह्यौ विजयद्वि-
नेवास्य मह्यत् खिगुणः। घ ष, विनक्ति
विदक्ते। विविनस्मि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः। औ, वेत्ता। इति दुर्गा-
दासः।

विचक्रिजः, पुं, मञ्जीप्रभेदः। मदनकहचः। इति
मेदिनी। ले, १६४। (यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे। ७०।

“कृन्दः कन्दलितयथं विचक्रिजः कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मदनः सदैवमलनं सुतोऽतिसुक्तदुमः॥”)

विचक्षयः, पुं, (विशेषण चष्टे धर्मादिस्तुपदि-
श्रुतीति। वि + चक्ष + “अनुदात्तेतश्च हलादेः।”
३। २। १२६। इति कर्त्तरि युच्।) पङ्क्तिः।
इत्यमरः। (यथा रघुवंशे। ५। १६।

“ततो यथावद् विचिताध्वराय
तस्मै स्यादेषाविचर्चिताय।
धर्माभ्रमाकां गुरवे सवर्णौ
विचक्षयः प्रस्तुतमाचक्षते॥”)

निपुण्ये, वि। इति राजनिर्घण्टः। (यथा भाग-
वते। १। ५। १६।

“विचक्षयोऽस्य हति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम्॥”

नागार्थदर्शी। यथा ऋग्वेदे। ४। ५३। २

“विचक्षयः प्रथयन्नाष्टयमुर्वीजनत् सविता
सुखसुक्यम्॥”

“विचक्षयः विविधं द्रष्टा॥” इति तद्भाष्ये
सायणः।)

विचक्षया, स्त्री, नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः।

विचक्षुः, [स्] त्रि, (विगतं प्रवृत्तितेऽपि वस्तुनि
व्यपगतं चक्षुर्ह्यस्य।) विमनाः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। (विगते गृष्टे चक्षुषी यस्य।) विगतचक्षुषि,
त्रि। (यथा, महाभारते। १२। ६५। ३४।

“अन्तरा विक्षयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः॥”)

विश्लिष्टे चक्षुषी यस्य सः। वृत्तिवर्णयः कश्चिद्
योद्धा। यथा, हरिवंशे। १११। ६।

“क्षतवर्मा सुदंष्ट्रश्च विचक्षुररिमर्दनः॥”)

विचयनं, स्त्री, (विशेषण चयनम्।) मार्गणम्।
इत्यमरः।

विचर्चिका, स्त्री, (विशेषण चर्चते पाणिपादस्य
त्वक् विदायते अनया इति। चर्चं तर्जने +
“रोगाख्यायां क्लृप् बह्वलम्॥” १। १। १०८। इति
क्लृप्। टापि अत इत्यम्।) रोगविशेषः।
विकच इति भाषा। तत्पर्यायः। कच्छूः २ पाम
३ पामा ४। इत्यमरः। अपि च।

“कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका॥”
इति शब्दरत्नावली॥

तदौषधम् यथा,—
“करवीरं भृङ्गरीजं लवणं कुष्ठकर्कटम्।
चतुर्गुणैश्च मन्त्रेण पच्येत्तैलं हरिस्ततः।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्वि ब्रयानि वै॥”
इति गारुड २८७ अध्यायः॥

अन्यच्च।
“मरौचं अटलं कुष्ठं हरिताकं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे च कुष्ठं मांषी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरश्च अर्कवीरं सक्तं पलम्।
एषाश्च कार्षिको भागो विषस्याह्वयं भवेत्॥
प्रथं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पच्येत्॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्हृदिना पच्येत्॥
पामा विचर्चिका चैव दृढविष्णोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रथमं क्रीमिलक्ष्यं चायते॥
प्रसृतान्यपि शिवाग्निं तैलेनानेन न्यस्येत्॥
चिरोत्थितमपि शिबं विवर्णं तत्तुल्यं कृत्वा॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः॥

खल्यकुष्ठविशेषः। यथा।
“एकं कुष्ठं स्तुतं पूर्वं गणचर्मै ततः स्तुतम्।
ततश्चर्मैतलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका॥
विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छूक्षतः परा।
ततो देहश्च विष्णोटः किटिमश्च ततः परम्॥
ततश्चाजमकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम्।
सुदुग्धानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः॥
सकच्छुः पिङ्का श्यावा बहुखावा विच-
र्चिका॥”

पिङ्का सुदुग्धानि।
“दाह्यते त्वक् खरा रूक्षा जालीर्येया विच-
र्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका॥”
दाह्यते विदायते। केचिद्विचर्चिकानो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः। इति भावप्रकाशः।
(सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च। यथा, शुद्धितत्त्वप्रसंगविषय-
पुराणीयमध्यतन्त्रे षष्ठाध्याये।
“शुद्धं कुष्ठगणं विप्र उत्तरोत्तरो गुरुम्।
विचर्चिका तु दुग्धमा चर्चरीयस्तृतीयकः॥
विकर्षवर्णनाम्नौ च लक्ष्यन्ते तथारकम्।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हतः सर्वकर्मसु॥
ब्रह्मवत् सर्वगात्रेषु गच्छे भाषे तथानसि।
मृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तन्मूलके॥”
कदाचित् अमिलन्यभूमिकर्म्येऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते। यथा दृष्टत्संहितायाम्। ३२। १४।

“आग्नेयेऽभ्युदनाशः
सजिजाशयसङ्क्रयो नृपतिवैरम्।
दृढविचर्चिकाव्वर-
विचर्चिकाः पाञ्चुरोगश्च॥”)

विचलः, त्रि, अस्थिरः। विपूर्वचलघातोर्ल-
प्रत्ययेन निव्यञ्जः।

विचलितः, त्रि, पतितः। खलितः। विपूर्वचल-
घातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जः। (यथा, मनुः।
७। २८।

“दृष्टो हि सुमहत् तेषो दुर्गश्चाक्षतात्मभिः।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवाम्भवम्॥”
विचारः, पुं, (विशेषण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति। वि + चर + चञ्।) तत्त्वनिर्णयः।
इति अथर्वारतत्त्वम्। सन्धिर्धे वस्तुनि प्रमा-

थिन तत्त्वपरीक्षा। इति गोपीचन्द्रः। प्रमाथे-
र्यपरीक्षार्थं विमर्शमात्रमिति कैचित्। इति
भरतः। तत्पर्यायः। तर्कः २ विषयः ३
गुह्या ४ चर्चा ५। इति त्रिकाण्डशेषः।
संख्या ६ विचारणा ७। इत्यमरः। चर्चणम् =
संज्ञानम् ८। इति तट्टीका। विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ बृहः १३ जहः १४
वितर्कणम् १५। इति शब्दरत्नावली। प्रवि-
धानम् १६ समाधानम् १७। इति अटाधरः।
(यथा, कथासरित्सागरे। ३६। ८८।

“न चैवं क्षमते नारी विचारं भारभौहिता।
यदियं क्रमते राक्षी तव कान्धं विपन्नतम्॥”
नाथोक्तलक्ष्यविशेषः। तत्त्वार्थं यथा, चाद्विद्व-
दर्थी। ६। ४४७।

“विचारो युक्तवाक्येऽप्रत्यक्षावर्षाधनम्॥”
विचारणं, स्त्री, (वि + चर + णिच् + कृट्।)
विचारः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
भागवते। १२। १३। १८।

“तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमा
विष्कृतम्।
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्वा विस्तुथे-
न्नरः॥”

“एकस्मिन् धर्मिणि विरहनागार्थविमर्शो
विचारणम्। स च वंशयस्त्रिधा स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्मदर्शनात्। अहिर्भु-
रज्जुर्गुं। द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे। अत्र
शब्दो नित्योऽनित्यो वा। तृतीयोऽसाधारण-
धर्मजः यथा भूर्निता अनिता वा। अत्र गन्धो-
ऽसाधारणधर्मः विशेषमपश्यन् संश्रिते गन्धाधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति इत्क।” इति।
“विचारणे पूर्वस्य।” इति श्रीपतिदत्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः।)

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + णिच् + युच्।
टाप्।) विचारः। इत्यमरः। (यथा, देवी-
भागवते। १। १८। ४२।

“जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचा-
रणा।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते॥”
मीमांसाशास्त्रम्। इति हेमचन्द्रः।

विचारणीयं, त्रि, विचार्यम्। विपूर्वणान्त(निजन्त)
चरघातोर्नीयप्रत्ययेन निव्यञ्जम्। स्त्री, शास्त्रम्।
इति हेमचन्द्रः॥

विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्”।
५। २। ३६। इति इतच्।) क्षतविचारः।
तत्पर्यायः। विन्नः २ विचः ३। इत्यमरः।
(यथा, मनुः। ११। २८।

“आपत्कल्पेन यो धर्मं कुर्वतेऽनापदि द्विजः।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम्॥”
विचार्यं, त्रि, विचारितव्यम्। विचारणीयम्।
विपूर्वचरघातोर्णान्तात् यप्रत्ययेन निव्यञ्जम्।
(यथा, मार्कण्डेये। ६६। १८१।

विचित्रा

“दाःस्येनां दुष्टदृष्ट्यामाहाय विजने घने ।
परिदृष्ट्याशु नैतते विचार्यं वचनं मम ॥”
विचारं, चि, आभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अन्तरालापादनम् । यथा,
याचिनी । ५ । ३ । ३३ । “आधिकरथे विचारे
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (विवेक्ति ज्ञानानि पृथगिव करोति ।
विच + “दृष्टुपज्ञात् कित्”) उखा० ४ । ११६ ।
इत् । व च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित्त + क्त + क्तः । टाप् ।) सन्देशः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं महिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवहः ।
नालेन सलिले नृजं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचिन्नं, स्त्री, (विशेषण चिन्नम् ।) कर्तृरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली । तद्धित, चि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचिन्नमात्याभरथेऽन्वेलेहं श्यैः खलद्रुतेः ॥”)
आचर्यम् । यथा,—
“विचिन्नमिदमाख्यात् भगवन् भवता मम ।
देव्याचरितमाहात्म्यं रक्तवीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहित्वा विदेहभर्तुर्हाश्रयेर्भामिनी वीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्त्वा ॥”)
पुं, रौप्यमनुपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“विचित्रेणो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृष्टः ।
सुनेत्रः चक्षुर्विचित्र सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्थाङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरहस्य कतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रथमत्युन्नतचित्तोर्जीवनचित्तोऽस्ति सुखति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखचित्तोः को नृदः सेवकादभ्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जद्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेशः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आचर्यशरीरे
नानावर्णदेशे च, चि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चक्रवर्तीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
दीचकन्यायां जातः । तस्य चेत्ते सत्त्ववत्या-
शया व्याधौ हतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतम् ॥
विचित्रवीर्यकः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य कः प्रस-
र्जननी ।) सत्त्ववती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्यस्या
इति । अर्धं आदिवाद् । स्त्रियां टाप् ।)
जगदीश्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, चि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आचर्यशरीरे, चि ॥
विचित्रितः, चि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इत् + क्तः ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वशोभाटं सद्रत्नमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण यस्मिन् प्रोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकवचकौ = अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + क्तकारादिति स्त्री ।)
तरङ्गः । इति विश्वकोषः ॥
विचेताः, [सु] चि, (विगतं विच्छन्दं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
अनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विच्छन्दितः, दुष्टचित्तः ॥ सत्यम्यायः ।
दुर्मेनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १० ।
“ये चास्य सन्निवा मन्दाः कर्णवीजकना-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् वहुंयन्ति वित्तितः ॥”)
विश्रुष्टं चेतो यस्मादिति । विश्रुष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृथञ्च वसुना भवीयसा
चिन्मुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विश्रुष्टज्ञानहेतुभूता अपो यथा
अभितः सर्वास्तु दिक्षु चिन्सु” सप्तमं पूरयन्ति
तद्वन् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * ॥ विश्रुष्टं
चेतो यस्येति । विश्रुष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“श्रुचीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विश्रुष्टप्रज्ञा देवाः ॥”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, चि, (विशेषण चेषितं गतिर्धस्य ।)
विगतः । (विशेषण चेषितः ।) ईक्षितः । इति
मेदिनी । चेषितशब्दाद्यर्थात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेषाम्बुश्च ॥ * ॥ स्त्री, वि
+ चेष + भावे क्तः । विशेषण चेषा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धसुक्तये
समाधिनातुस्तर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छ, क त्विचि । इति कविकल्पद्रुमः (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छयति । त्विचि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते
व्यायन्तत्वाद्भवतिमिति वीपदेवः । पक्षे विच्छति ।
श्रु, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विश्रुष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विश्रुष्टशब्दानिर्मितो विच्छन्दकः । उधे कादिति
कः । एवं लक्षणसुपत्यस्तं चाश्लेष । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्यपरि यद्गोहं तद्विच्छन्दकवर्णकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छन्दकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुबुटः ॥
विच्छायं, स्त्री, पक्षिणां ह्याया । इत्यमरः ॥
समासे षष्ठ्यान्तात् परा ष्छाया स्त्रीषु स्यात् ।
सा चेत् बहुव्रीहौ सन्निनी स्यात् । स्वयसुदा-
हरति । वीणां पक्षिणां चाया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति इन्द्रये तत्तु वेः पक्षिणां ह्याया विच्छाया
तत एकशेषवद् कृते विच्छायास्त्राभिर्विच्छाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीर्भिर्बिभाष्यम् ॥ * ॥
विगता ष्छाया यस्य ।) ह्यारद्वेति, चि ॥
(विगता ष्छाया कान्तियस्य । कान्तिरहिते च
चि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विनोक्तोऽहिमद्वयदो विच्छायमशुभं श्रुपः ।
पृच्छति क्व सुखमर्थे संस्मरन्मरद्वेतिम् ॥”)
विच्छायः, पुं, (विशिष्टा ह्याया कान्तियस्य ।) मण्यः ।
इति यान्त्वर्गे ह्यायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तम् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४३ ।
“जोभो घर्म्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्णनम् ।
सत्समागमविच्छित्तरसङ्घः सद्य वषणम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यक्षल
श्रङ्गम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्र्याम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७२१ ।
“अनुमानन्तु विच्छित्ता ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”)
स्त्रीणां स्त्राभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पि विच्छित्तः कान्तियोष-
कृतम् ॥”
इत्युक्तनीलमण्यः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“स्तोकाप्याकल्पराचया विच्छित्तः कान्ति-
योषकृतम् ॥”)
विच्छिन्नः, चि, (वि + छिद् + क्तः ।) समाजन्तः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
“यदा लोके सृष्ट्यां ब्रजति सद्यसा तद्विपुलतां
यदन्तस्त्रिच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यदन्नं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् चयमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) वियोगः ।
 विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
 “कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
 रिच्यते ॥”
 (लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।
 “नूनं मत्तः परं वंश्याः पिच्छविच्छेददर्शिनः ।
 न प्रकामसृजः आह्वे स्वधासंग्रहतापराः ॥”)
 विद्युत्, त्रि, विगतः । विपुञ्च्युत्घातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । विचरितः । विपुञ्च्युत्घातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २१ ।
 विद्युतिः, स्त्री, (वि + च्यु + क्तिन् ।) वियोगः ।
 यथा,—
 “सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वने निर्ब्रह्ममानसः ।
 ममेव ह्यमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युत्कारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विज, इर् लि अ औ वैके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-ङा०-उभ०-अक०-अजिट् ।) वैक
 इति विचिर्लि धौ अ एयङ् इत्यस्य चलि
 रूपम् । इर्, अविजत् अवैचोत् । लि अ,
 वेवेक्ति वेविक्ते लृङ्वात् पङ्क्तिः लथक् स्यादि-
 त्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ई औ ध भौकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 ई औ, विजः । ध, विजक्ति । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ङ श् ई औ भौकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामजिट् ।)
 ङ श्, विजते । ई औ, विजः । ह्रावर्थी । इति
 दुर्गादासः ॥
 विजन्, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
 तत्पर्यायः । विविक्तः २ छन्नः ३ निःशलाकः ४
 रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १५२ । १५ ।
 “ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 न्यग्रोच्चं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)
 विजननं, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विजपिलं, स्त्री, पङ्कः । यथा,—
 “पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कः प्रादो निघ-
 ङ्करः ॥”
 इति हलायुधः ॥
 विजम्बा, [नृ] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य ।) चारजः ।
 विरुद्धजन्मविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
 (पु. वर्षसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
 १० । २३ ।
 “वैश्यात् तु जायते ब्राह्मन् सुधन्वाचार्य एव च ।
 कारूपश्च विजम्बा च मैत्रः सात्वत एव च ॥”)
 विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । १० । ११६ ।
 “स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् परादसुखः ।
 शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंहारयेद्विलम् ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संयामे यदहं युद्धदुर्मेदाम् ।
 नाजित्वा विजिर्णामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
 यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।
 “इतो भीमः क्रूरो वृपतिसहजन्मानमवधीत्
 इतः क्रुद्धो वनसं अचयति शरौघेण विजयः ।
 न मे चेतःस्वैर्यं द्रष्टयति सखे कुत्र गमनं
 विधेयं तदनुह्व स्वमसि सदसङ्गाद्यविषयः ॥”)
 वृत्ताहर्नपिता । जिनवनदेवः । विमानः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचक्रिका ॥
 कल्किपुत्रः । यथा,—
 “ततः कल्किश्च पद्मार्थं जयो विजय एव च ।
 द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महावजौ ॥”
 इति श्रीकल्किपुराणे १२ अध्यायः ॥
 भैरववंशीयकल्पराराजपुत्रः । स काशीराजः
 खाण्डवनकर्ता च । यथा,—
 “सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य छिद्रिमः ।
 विरूपस्याभवद्गार्गाधिर्गार्गिर्भोऽभवत् सुतः ॥
 तेषां कल्पोऽभवद्गार्गा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
 यो विजित्य चित्तं सर्वं पार्थिवान् भूरितेजसा ।
 शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥
 यत् सत्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
 वान् ।
 आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्णनम् ६०
 अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णुनु-
 चराश्चक्रप्रचक्रजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
 संग्रहे भरतः ॥
 विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
 बाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
 पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।
 “सुरभूषणं जतानां सहस्रमद्योतरं चतुर्हस्तम् ।
 इन्द्रच्छन्दो नान्वा विजयच्छन्दस्तदर्धनम् ॥”)
 विजयनन्दनः, पुं, इत्याङ्गवंशजराजविशेषः । तत्-
 पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) टक्ता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥
 विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
 ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
 सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
 कन्या । यथा,—
 “तमागतां सती दृष्ट्वा जयमेकासुवाच ह ।
 किमर्थं विजया नामाज्जयन्ती चापराजिता ॥
 सा देया वचनं श्रुत्वा उवाच परमेस्वरीम् ।
 गता निमल्लताः पूर्वा मखे मातामहस्य ताः ।
 समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”
 इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
 कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥ विन्वा-
 मिन्नोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
 “विद्यामथैनं विजयां जयाश्च
 रक्षोशयं चिभ्रमविच्यतात्मा ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुतो यथाव-
 निघातविष्णुं युधि यातुधानाम् ॥”
 इति महिः । २ । २१ ॥
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
 “विजित्य पद्मनामानं देवराजं महावजम् ।
 विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 यमभार्या । हरीतकी । इति जटाधरः ॥
 वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । शिषा-
 लिका । मञ्जिष्ठा । शमीभेदः । अग्निमज्जः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भाद्रकमन्वविशेषः । भाद्र-
 इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
 ५ । इति शब्दचक्रिका ॥ वीरपत्नी ६ गङ्गा ७
 चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हविर्गो ११ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-
 हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । अष्टदीपनत्वम् । इति राज-
 निघण्टः ॥ अपि च ।
 “भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
 जया ।
 भङ्गा कफहरी तिक्ता याद्विद्यो पाचनी जडुः ।
 तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्द्विवर्द्धनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्वच ।
 “शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोहहृत् कुष्ठनाश-
 नम् ।
 बलमेधायिक्तं श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥
 जाता मन्दरमज्जनाज्जलनिधौ पीयूषरूपा पुरा
 त्रैलोक्ये विजयप्रदति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
 लोकानां हितकाम्यया चितितखे प्राप्ता नरैः
 कामदा
 सर्वातङ्गविनाशहर्षजननी येः सेविता
 सर्वदा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अष्टमहाहादशमर्गतद्वादशीविशेषः । यथा,
 अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
 “यदा तु शुक्लाद्दश्यां नचचं अथर्वं भवैत् ।
 तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥
 नस्यां ज्ञातः सर्वतोर्यं ज्ञातो भवति मानवः ।
 संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
 एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्रोति सत् फलम् ।
 दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
 होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥”
 अथ व्रतविधिः ।
 “आदौ गुह्यं नमस्कृत्य ततः सकृत्पञ्चाचरेत् ।
 शरशार्ङ्गधरं देवं सौम्यं रचयेत्पराम् ॥”
 सकृत्पन्नमः ।
 “द्वादश्यां च निराहारः शिवाह्वमपरेऽहनि ।
 भोक्ते चिक्रमानन्त शरणं मे भवाप्युत ।
 सोपवीतन्तु कर्त्तव्यं पूज्यन्तु स्यापयेद्भवती ।

पार्श्वं तदुपरि स्थिताम् वैश्वमेव वा ।
तन्नीपवेद्यं च ख्याय देवं विशदचन्द्रेः ।
आलियं शुभं वसनं दद्यात्तत्र पादुके ।
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
हृद्यायेति च कर्णं वै वचः श्रीपतये इति ॥
शुक्लाक्षधारिणी वाङ्मू कक्षे च व्यापकाय वै ।
कवीश्याधीशं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ।
अक्षरं चाक्षयेद्विद्वान् सर्वार्थघोषतये इति ।
सर्वज्ञाने इति पदाविवमङ्गानि पूजयेत् ॥
शुक्लचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
गृह्यात्सर्वं मया दत्तं शार्ङ्गपाणि । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्थं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्थं च ।
वृत्तपत्रप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्बूलादीनि दत्त्वा कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातःस्नानार्चयित्वा पुण्याङ्गलिमया र्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध अरुणसंज्ञक ।
अधोरं चाक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थं ततः सर्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य
इति ।
शुक्ला विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रे मासि बुधस्याङ्गि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १२।६५।००।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरं विजयां नामो-
पयेमे मदराजस्य युतिमतो दृष्टितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥
पुरुषंश्रीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तन्त्रे १।
६५।३३।
“भूमन्युः खलु दाशार्ङ्गोपयेमे विजयां नाम
नस्यामस्य जज्ञं सुहोत्रः ॥”)
विजयासप्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवार
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—
“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सुखंवारो यदा भवेत् ।
सप्तमो विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोय देवेशं सर्वज्ञकारभोभितम् ।
वासित्पुत्रधनुर्वाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयापये ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्र्यम्बुनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ॥
“यहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीवृक्षजगतां न्दम् ।
गीतवाद्भिर्निर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
केशिद्वैस्तत्र भायं केशिन् भायश्च वानरैः ।
केशिदत्तसुखेर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥
निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रथमेदृक्त्वन् भुवि ।

निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रथमेदृक्त्वन् भुवि ॥
महाप्रसादवशादि धारयेद्देव्यैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण कथेत्स्वयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ॥
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् प्रभी-
तजात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
विजयिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुक्रुटः ॥
विजयी, [न्] त्रि, (विशेषण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिहृष्विश्नीति ।” ३ । २ । १५७।
इति इति ।) जययुक्तः । यथा,—
“वक्षपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्रौ विनयी विजयी
भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(पुं, अर्जुनः । यथा,—
“अर्जुनः फाल्गुनीं जिष्णुः किरौटीं श्वेतवा-
हनः ।
वीभन्सुखिजयो कृष्णः सद्यसाची धनञ्जयः ॥
एतान्यर्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
उद्यतेष्वपि श्रेष्ठेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)
विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तुतवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्त्तव्यो वैश्वदेवैः साहं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोय देवेशं सर्वज्ञकारभोभितम् ।
वासित्पुत्रधनुर्वाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयापये ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्र्यम्बुनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ॥
“यहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीवृक्षजगतां न्दम् ।
गीतवाद्भिर्निर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
केशिद्वैस्तत्र भायं केशिन् भायश्च वानरैः ।
केशिदत्तसुखेर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥
निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रथमेदृक्त्वन् भुवि ।

महाप्रसादवशादि धारयेत् वैश्वदेवैः सह ॥ * ॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण कथेत्स्वयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ।
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् प्रभीतजात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
विजरः, त्रि, जरारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुधीद्विसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ११ ।
“यः सर्वौघधियुक्तिश्चक्रैः सिद्धरसायनः ।
आत्मानं तत्र राजानं विजरं चिरजीवितम् ॥”)
विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । ०० ।
“नृकचक्रकिरणानिरजोऽवनह्ना
तोयाशयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्मया ॥”)
विजल्पः, पुं, (विशेषण जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्प्रविशेषः । यथा,—
“अक्षयानुयया गूढमानसुद्रान्तरालया ।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदग्धं मनः ॥”
इत्यङ्गलनीलमणिः ॥
विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजन्ता ।
इति लोकाप्रसिद्धः ॥
विजाता, स्त्री, (विशेषण जातः पुत्रो यस्याः ।)
जातापत्या । यथा,—
“विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रस-
तिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिसंज्ञेति ।
विजाति + क्तः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,
“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-
शानम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
“एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सन्त्यति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशेषः । यथा,—
“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तस्मै यत्रवता भायमन्वयथतिरेकयोः ॥”
एष कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु लक्षादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
अन्वयथतिरेकयोस्तस्मै नियतत्वे नियतात्-
विजात्ये यत्रवता भायं यत्रः करणीयः वेजात्य-
मिति भावः । बहिःसामान्यं प्रति विजाती-
योग्यस्यैवत्तेज एव कारणम् । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिटीका ॥
विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्थस्येति । अथ-
आदित्वाद् ।) जयैच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
विजिगीषा, स्त्री, (विजेतुमिच्छा । वि + जि +
सन् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीदरपूरणाशक्ति-
निमित्तकनिन्दायाग्रेष्ठा । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञा:

रमानायः । अवहारः । कश्चित् प्रकर्षः । इति तत्रैव भरतः । विजयेच्छा च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
 “द्वारे विधिमिवाद्यं तत्रद्रक्षा विजिगीषया । आगतं प्रवचं कश्चिद्दर्शाख्येदायकम् ॥”)
 विजिगीषाविवर्णितः, चि, (विजिगीषया विवर्णितः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः । आद्यूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजिगीषा अवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विवर्णितो विहीनो यः केवलसुदराधीनः तत्र द्वाविमौ तर्त्ते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमिच्छायां अवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥ तत्र खीदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यायोगेच्छा विजिगीषा तथा रक्षिते इयमिति रमानायः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 विजिगीषुः, त्रि, (विजिगीषुः । वि + जि + सन् + “सनाशंसभिच् उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
 “जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्तुतः ॥” इति शब्दमाला ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
 “रीचते सर्वभूतैभ्यः शरीराखण्डमखण्डः । सम्पूर्णमखण्डस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
 विजितः, त्रि, (विशेष्य जितः ।) पराजितः । यथा,—
 “पद्याश्रिणां शीलवतां नराणां सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा दृष्टुमुनिप्रवादः ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
 विजिता, [ऋ] चि, (विज + ङच् ।) पृथक् । भीतः । कम्पितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ॥
 विजितः, ङी, (वि + जि + क्तम् ।) विजयः । यथा,—
 “चित्तिविजितिस्त्रितिविहितव्रततरतयः परगतयः । उदररुधुर्गुंरु दुधुवुधि कुरवः खमरिकुलम् ॥” इति दृष्टी ॥
 विजिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुक्रुटः ॥
 विजिलं, त्रि, ईषत् सरसथञ्जनादि । तत्पर्यायः । पिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजयिनम् ३ विजिनम् ४ विजिलम् ५ उज्जलम् ६ लालवीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८ विजलम् ९ । इति शैमचक्रः ॥
 “पाकरूपवासक्तो यञ्जने तु भवेत् त्रयम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायस्तप्तुपसंस्कृतम् । पिच्छिलं लालवीकश्च विजिनं विजिलश्च तत् ॥” इति शब्दरत्नावली ॥
 विजिविलं, त्रि, विजिलम् । इति शैमचक्रः ॥
 विजिज्ञः, त्रि, (विशेष्य जिज्ञः ।) वक्रः । कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

विज्ञः

“शिल्पकार्ये उभयेन विजिता- स्तं विजिज्ञनयना यजोभयम् ॥” विजुलः, पुं, शास्त्रालोकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विजुम्भणं, ङी, (वि + जृम्भ + ङ्युट् ।) जृम्भणम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
 “निद्रागुरुत्वञ्च विजुम्भणञ्च विज्ञेयवृषीवथवाङ्मर्हः ॥” विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ४७ ।
 “वनेषु शायन्तनमल्लिकार्णां विजुम्भणोद्गन्धेषु कुट्टमणेषु ॥” कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
 “जितं त्वयेकेन जगत्त्रयं भुवो- विजुम्भणकस्तसमस्तधिष्णायम् ॥” विजुम्भितं, ङी, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा । इति मेदिनी । ते, २१७ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३ ।
 “अथागत्य समाख्यातं तत्सख्या मन्त्रिवन्धनम् । उद्गाहसुपकेप्राया नवानङ्गविजुम्भितम् ॥” विजुम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विकसरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा, भागवते । ४ । २१ । ८ ।
 “तदादिराजस्य यशो विजुम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्समाजितम् ॥” यामः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
 “आवृण्वतो लोचनमार्गमाधौ रजोऽन्वकारस्य विजुम्भितस्य ॥” विजुम्भा सञ्जाता अख्येति । तारकादिवादि- तच् ।) जृम्भाशुक्तञ्च ॥ (यथा, हरिवंशे । १८९ । ६ ।
 “सशरं सधशुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजुम्भितम् । ततो ननाद भूतात्मा क्षिप्रगम्भीरविःखनः ॥” विज्जनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुक्रुटः ॥
 विज्जलं, ङी, वागम् । यथा,—
 “पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशाशके । लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काळकोचरः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रि, विजिलम् । इति शैमचक्रः ॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५५ । २६ ।
 “अज्ञानकस्य बीजानि निष्कलीकृत्य भावयेत् प्राज्ञः । अङ्गोक्तविज्जलाद्भि- प्रहाययां सप्रज्ञत्वम् ॥”)
 विज्जलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विज्जलं, ङी, व्यर्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्जलिका, ङी, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्ञः, त्रि, (विशेष्य ज्ञानातीति । वि + ज्ञा + “आतञ्चोपसर्गे ॥” इति कः ।) प्रवीणः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६९ ।
 “एवं विपर्ययं बुद्धा बुधां विज्ञाभिमानिनाम् । आत्मनश्च गतिं कृप्यां स्यान्मन्विवलक्षणां ॥”)

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे ऋषयः । पङ्क्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६६ ।
 “विज्ञेन विज्ञाप्यमिहं नरेभ्ये तस्मान्प्राप्यजिन्व समयं प्रतीक्ष्य । आद्यन्तिकासिद्धिविलम्बिह्वीः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”)
 विज्ञावृद्धिः, ङी, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ । १७ ।
 “विज्ञातोऽपि मया चिद्वैविना चक्रं जना- र्जुनः ॥”)
 विज्ञानं, ङी, (वि + ज्ञा + ङ्युट् ।) ज्ञानम् । कर्म । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥ कान्क्षम् । इति शैमचक्रः ॥
 “मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प- शास्त्रयोः ॥” इत्यमरः ॥
 “विशेष्य सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः शिल्पं चित्रादिशास्त्रं चाकरणादि । मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादीं या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथा । ज्ञानाभ्युक्तिरिति । सा याचित्ता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र यथा । ज्ञानमिति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित् प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति । ब्रह्मणो निर्याविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एव चिच्चिज्ञानं याकरयज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गदत्तदादिशब्द- वन् गदत्तच्छब्दो हि गदकुं पक्षिमात्रे च वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो- ऽन्यनिमित्तं वा तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्ज्ञानम् । क्रान्त्य इत्याह शिल्प- शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य मोक्षविषयेऽवबोधो धीर्ज्ञानं अन्यत्र घटपटादि- विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित् । जानातेरनृत् ज्ञानं विविधं विकल्पं वा ज्ञानं विज्ञानम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 तत्तु ब्राह्मणस्य लक्ष्यविशेषः । यथा,—
 “समा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः । अध्यात्मनिवृत्ता ज्ञानमेतद्ब्रह्मण्यलक्ष्यम् ॥” ज्ञानविज्ञानयोर्लक्ष्यं यथा,—
 “यतुद्देशानां विद्यानां धारयं हि यथायतैः । विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते । अधीत्य विधिबहिद्यामर्थञ्चैवोपकथ्य तु । सन्नेकार्थानिदृशञ्चैव तद्विज्ञानमिष्यते ॥ यथा च देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।

विटङ्कः

साक्षादेव महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥”
इति कौर्की उपविभागे १४ अध्यायः ॥
विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं लक्ष्यं यस्य ।)
वेदशासः । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिः ।
इति वेदान्तसारः ॥
विज्ञानमाहकः, पुं, (विज्ञानं मातिव यस्य । बहु-
व्रीही कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञानमख्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ॥
विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वञ्जान-
ज्ञाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३१ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौसुहीचन्द्रयोरिव ॥” ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १० । ४० ।
“ततः परमभिश्चक्षुसौमनस्यनिवेदितैः ।
युयोज पाकाभिसुखेभ्यस्तान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
विज्ञापिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वञ्जानज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना । (विकल्पेन ह्यस्ते विज्ञापिरपि ॥)
विज्ञेयं, त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +
“ञ्यञो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
“ईदृश्यति ॥” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
विज्ञातव्यम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वञ्जानाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मेऽप्राज्ञस्तु वै
स्मृतिः ॥”)
विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लत्वम् । इति केचित् ॥
विज्ञोकी, स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेटति ।
आक्रोशः । कौञ्चिन पश्यते । खनः शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पुं, (वेटतीति । विट + कः ।) विट्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सत्तामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाखीश्रुतिवेतसामपि ।
प्रतिक्षयं गथवद्व्युत्सय यत्
क्षिया विटानामिव साधु वार्ता ॥”)
कासुकाहचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
तन्त्रकजाकोविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । स्रष्टिकः ।
इति मेदिनी । टे, २८ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाणा ॥
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विशेषणटङ्कते सौधादिषु इति ।
वि + टङ्क बन्धने + षण् ।) कपोतपालिका ।
पायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ द्वे

विटमा

सौधादिषु प्राप्ते काष्ठादिरचिते यद्वपचि-
स्थाने । कपोतान् पाजयतीति कपोतपाली
टात् षष् इति षष् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमाचपालिकेति बोध्यम् । वीन्
पक्षिण्टङ्कयति वधाति विटङ्कं टङ्किक वन्धे
षष् विशेषण टङ्कयत्वञ्चेति वा अल् षष् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र यद्वान्तरेषु
वितर्द्दिनियं हविटङ्कनीडः ।
रतानि श्रवणन् वयसां गणोऽन्ते-
वाचित्वमाप स्फुटमङ्गनामम् ॥” ॥
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । १७ ।
“देवावचक्षत यद्वीतगदौ परार्द्धा-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवैशौ ॥”)
विटङ्ककः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥” उवा० ३ । १४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
पल्लवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः ॥ क्लम्बः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विटपाकारैर्दिवाभरणभूमितैः ।
आविर्भूतमपमं मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)
पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । ०४ ।
“तत्रविटपलमागालिङ्गनयाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
स्त्री, सुष्कवृक्षान्तरम् । यथा,—
“विटपन् महावीर्यमन्तरासुष्कवृक्षम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वृक्षगणवृक्षयोरन्तरे विटपं नाम तत्र बाह्य-
मल्पशुक्रता वा भवति ॥”)
विटपः, पुं, (विटान् पालीति । पा + कः ।) विटा-
धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,
२० ॥ आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपौ, [न्] पुं, (विटपः शाखादिरख्यस्येति ।
विटप + ट्निः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
“यूथपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुत्सुप इह
विटपौ ।
प्रेरय दिनं निदाघद्वावीयः क खलु ते च्छाया ॥”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अङ्कुरं जलवाञ्छ ततः पर्वतद्वान्वितम् ।
पलाशिनं प्राखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाचिकः, पुं, (विटप्रियो माचिकः ।) धातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नदीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विड

विडलवणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड्-
लवणम् । इति केचित् ॥
विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट् + इन् । स च
क्तिः ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाणा ॥
विट, [ष्] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाहमेवमेव कुर्वीत ब्राह्मणस्थोपनायनम् ।
गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदीपे दीपश्चः संवेशाय विशर्पातम् ।
स्रुतुः स्रुतवाक् स्रुतुः विससर्जोदितप्रियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विट, [ष्] स्त्री, (विष व्याप्तौ + क्तिप् ।) विष्ठा ।
इत्यमरः ॥ कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-
नात् ॥ (आते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृद्या वा वेविषद्विषः ।”
“विषः व्याप्तान् देवान् वेविषन् प्रापयेत् ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)
विटकारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।
कुणपी २ गोरारि ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
वली ॥
विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्ठावर्गन्धखदिरः । गुयेवावला इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ हरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासकणूविषश्लेष्मलामिकुष्ठब्रणग्रहनाशि-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
विटचरः, पुं, (विषि विष्ठायां चरतीति । चर +
टः ।) श्यामशूकरः । इत्यमरः ॥
विटपतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाना ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
“मातामहं मातुलञ्च स्वस्वीयं चपुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुन्त्वित्गयाञ्चौ च भोज-
येत् ॥” ॥
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । ४।०३ । ३० ।
“वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियात् ॥”
“विशां पश्चादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
इति लट्टीका ॥)
विटसारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पक्षि-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये सालिक इति
भाषा ॥
विटरः, पुं, वार्मी । इति संक्षिप्तसारोणादि-
ट्टितः ॥
विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वेडति शब्दुं बली । इति
दुर्गादासः ॥

विडङ्ग

विडङ्, क्री, (विड आक्रोशे + इगुपधेति कः ।)
 लवणविशेषः । विट्लुण्य इति भाषा ॥ यथा,—
 “पात्रं विडङ् कृतके इयम् ।” इत्यमरः ॥
 ३३ समुद्रतीरासन्नभवां लवणवृत्तिकां पाचयित्वा
 निष्पादिते लवणे । विट्लवणे । इति केचित् ।
 कृतके कृत्रिमे । पात्रविड्लवणयोर्भेदोऽपि कृत-
 कत्वात् ऐक्यमिति खामी । पच्यते इति पात्रम् ।
 ३३ पच्यते पाके इह्ययासोरिति घ्यञ् चञोर्घ-
 तीति कः पाकेन निष्पादितमिति घ्यो वा ।
 वेङ्कति भिनत्ति विडङ् विडङ्गुश्च इज्जुडत्वात्
 कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । विडङ्गम् २
 काललवणम् ३ विड्लवणम् ४ । इति रत्न-
 माला ॥ द्राविडकम् ५ खड्गम् ६ कृतकम् ७
 चारम् ८ आसुरम् ९ सुपात्रम् १० खड्ग-
 लवणम् ११ धूर्गम् १२ कृत्रिमकम् १३ । अस्य
 गुणाः । उष्णत्वम् । दौषणत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वानाजीर्णशूलगुल्ममेहनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “विडङ् सच्चारम्बुद्धिः कफं वाताशुलोमनम् ॥
 कृद्धं कफमधो वातं सच्चारयेदित्यर्थः ।
 दौषणं लघु तीक्ष्णोष्णं रूचं रुच्यं अवायि च ।
 विवन्धानाहविष्टम्बुद्धौरवमूलशुतुम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यञ्च ।
 “विडङ् लवणसुतुक्केदि वङ्केर्वलविषह्वनम् ।
 मलवातामविष्टम्बुद्धौटोपविषन्वशुतुम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 विडङ्, क्री पुं, (विड आक्रोशे + “विडादिभ्य-
 कित् ।” उणा० १।१२० । इति अङ्गच् ।
 सच कित् ।) खनामख्यातौषधम् । (यथा,
 दृष्टत्संहितायाम् । ५५ । ७ ।
 “दृष्टोशीरतिलचौद्रविडङ्गचौरगोमयेः ।
 आम्बुलस्कन्धलिपानां सङ्गामयविरोपणम् ॥”)
 तत्पर्यायः । वेङ्कम् ३ अमोघा ३ चित्रतण्डुला ४
 तण्डुलः ५ क्रिमिघ्नः ६ । इत्यमरः ॥ रसायनः ७
 पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
 वेणु १० मोघा ११ तण्डुलः १२ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ जन्तुघ्नम् १३ चित्रतण्डुलम् १४
 क्रिमिघ्नम् १५ क्रिमिघ्नः १६ गर्हभम् १७
 केवलम् १८ । इति रत्नमाला ॥ विडङ्गा १९
 कृमिघ्ना २० चित्रा २१ तण्डुला २२ तण्डुलो-
 यका २३ वातारितण्डुला २४ जन्तुघ्नी २५
 ऋगगामिनी २६ केराली २७ गङ्गारा २८
 कापाली २९ वरासुः ३० चित्रवीणा ३१ जन्तु-
 घ्नी ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 खण्डुत्वम् । वातकफाग्निभ्रमिभ्रम्यावचिभ्रमि-
 क्रमिदोषविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ईषासक्तत्वम् । क्रिमिविधनाशित्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 “विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूचं विडङ्करं लघु ।
 मूलाभ्यानोदरघ्नं क्रिमिवातविषन्वशुतुम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

विडाल

विडङ्गः, त्रि, (विड + अङ्गच् ।) अभिघ्नः । इति
 मेदिनी । गे, ४६ ॥
 विडङ्गनं, क्री, (वि + डङ् + क्युट् ।) अशुकरणम् ।
 यथा,—
 “न वेद् कश्चिद्गमंश्चिकीर्षितं
 तवेहमानस्य वृथां विडङ्गनम् ।
 न यस्य कश्चिद्द्वितीयस्तु कर्हिचि-
 द्वेष्यञ्च यस्मिन् विधमा मतिर्नृणाम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । ८ । २६ ॥
 प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।
 “जन्म कर्म च विन्धात्मजस्यैकस्यैवात्मनः ।
 तिर्यङ्मनुषिषु यादःस्तु तदत्यन्तविडङ्गनम् ॥” ३० ॥
 विडङ्गना, क्री, (वि + डङ् + क्युट् + गुच् ।
 टाप् ।) अशुकरणम् । (यथा, कुमारे । ४१ । २५ ।
 “असति त्वधि वादयोमिदः
 प्रमदानामधुना विडङ्गना ॥”)
 प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।
 “नो चेदेतेषां सकाशात् विडङ्गनां प्राप्य मरि-
 च्यसि ॥” ३० ॥ परिहासः । यथा, कुमारे । ५ । ७० ।
 “इयञ्च तेऽग्या पुरतो विडङ्गना
 यदूट्या वारणराजार्थ्यया ।
 विलोक्य दृष्टोऽसमधिष्ठितं त्वया
 मद्वाजनः खेरसुखो भविष्यति ॥”)
 विडङ्मितः, त्रि, (वि + डङ् + क्तः ।) कृतविड-
 ङ्गनः । तत्पर्यायः । अस्यः २ आङ्गलः ३ दुर्गतः
 ४ । इति शब्दमाला । (अशुभतः । यथा,
 रघुः । ३ । ५२ ।
 “अतिदृष्टालौघविशेषशोभिना
 षण्णुप्रकर्षेण विडङ्मितेश्वरः ॥”)
 विडङ्गरकः, पुं, (विडाल एव । स्वार्थे कन् । अस्य
 रः ।) विडङ्गलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)डङ्गलः, पुं, (विड आक्रोशे + “तमिविशि-
 विडङ्गति ।” उणा० १ । ११७ । इति कालम् ।)
 नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । गे, १३३ ॥ नेत्रौषध-
 विशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ खनामख्यात-
 पशुः । विल्ली इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 अशुतुः २ माल्पारः ३ दृषदंशकः ४ आखुसुक्
 ५ । इत्यमरः ॥ विरालः ६ विलालः ७ । इति
 तट्टीका ॥ दौषाचः ८ नक्तश्चरी ९ जाहकः १०
 विडङ्गरकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः
 १२ जिङ्गापः १३ मेनादः १४ छचकः १५ ।
 इति जटाधरः ॥ भूषिकारातिः १६ शालाहकः
 १७ मायावी १८ दौषलोचनः १९ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६० ।
 “विडङ्गलकाकाङ्क्षिष्टं जग्धा चनकुलस्य च ।
 केष्टक्रीटावपन्नं (पवेद्दृष्टसुवर्षणम् ॥”)
 वि(वि)डङ्गलकं, क्री, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वि(वि)डङ्गलकः, पुं, (विडाल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विडङ्गलः । नेत्ररोगस्य औषधविशेषः । यथा ।
 अथ विडङ्गलकविधिः ।
 “विडङ्गलको बहिल्लेपो नेत्रे पद्यविवर्जिते ।
 तस्य मात्रा परिश्रेयो सुखाखेपविधानवत् ॥”

विड्व

सुखाखेपो यथा,—
 “अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखाखेपः कनिष्ठिकः ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः ख्यादुलमोऽर्द्धाङ्गुली भवेत् ॥
 स्थितिकानोऽपि तस्योक्तो यावत् कस्त्यो न
 शुष्यति ।
 तेनापि गुणहीनः ख्यातया दूषयति त्वचम् ॥”
 स यथा ।
 “यदिगैरिकसिन्धुव्यादाकर्षितास्यैः समाश्रकैः ॥
 जलपिष्टैर्बहिल्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥”
 तास्यै रसाङ्गनम् ।
 “रसाङ्गनेत्र वाण्येयः पथ्याविष्वक्लैरपि ।
 वचाहरिद्राविन्धेवा तथा नागरगैरिकैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)डालपदः, पुं, तोलकद्वयपरिमाणम् । यथा,
 “तोलौ द्वौ पिचुरचञ्च सुवर्षकद्वयद्वयः ।
 विडालपदकौ च पाण्डितसुदुम्बरम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 माल्पारचरयो, क्री ॥
 वि(वि)डालपदकं, क्री, कर्षपरिमाणम् । इति
 वैद्यकपरिभाषा ॥
 वि(वि)डालो, क्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (माल्पारी ॥)
 विडङ्गनं, क्री, (वि + डङ् + क्तः ।) खगगति-
 विशेषः । यथा,—
 “डङ्गनं प्रडीनसुडङ्गनं संडीनं परिडीनकम् ।
 विडङ्गनमवडीनञ्च निडीनं डीनडीनकम् ॥
 गतागतप्रगतितसम्पत्ताद्याञ्च पचिष्याम् ।
 गतिभेदाः पचिष्यन्तं कुलायो नीडमस्त्वियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 विडङ्गलः, पुं, वेतसदृशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विडङ्गोः, [सु] पुं, (विष् व्याप्तौ + क्तिप् । विट्
 व्यापकं ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 विडङ्गोः, [सु] पुं (विडङ् आक्रोशे शञ्चुहेवम-
 सङ्घिष्यु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५६ ।
 “रघुः शशाङ्गार्हसुखेन पचिष्या
 शरासनव्यामसुनाङ्घ्रिङ्गोः ॥”)
 विड्व, [श्र] पुं, (विश्रतीति । विश्र + क्तिप् ।)
 वैश्यः । यथा विट् विड्व् विश्रौ विश्रः । इति
 सुग्धबोधव्याकरणम् । (मनुजः । विश्रापति
 शब्ददर्शनात् ।)
 विड्व्, [त्र] क्री, विडाल । इति विड्व्गत्यादिशब्द-
 दर्शनात् ॥
 विड्व्गन्धं, क्री, (विड्वत् गन्धो यस्य ।) विड्व्गन्ध-
 यम् । इति रत्नमाला ॥
 विड्व्जः, त्रि, विडालातः । विष्वग्भ्रम्यपूर्वकजन-
 धातोर्भ्रम्ययेन निष्पन्नः ॥
 विड्व्गन्धं, क्री, (विड्वत् दुर्गन्धं लवणम् ।)
 विड्व्गन्धम् । इति रत्नमाला ॥ विट्लुण्य इति भाषा ॥
 विड्व्गराहः, पुं, (विट्प्रियो वराहः ।) व्यान्ध-
 म्भुकरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः
 ५ । १६ ।

वितर्कः

“अवाकं विहराह च गुरुं यामकुटुम् ।
पलाङ्गं यज्ञनक्षेत्रं मया जग्धा पतेत्तत्रः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतर्कः । अग-
पक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितर्का, स्त्री, (वितर्क्यते विहस्यते परपक्षो-
ऽनयेति । वि + तर्क + गुरोश्चत्वः । टाप् ।)
रूपवाच्यापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेवं चैतन्न चान्यथा ।
प्रभुपुत्रैश्चक्षत्रं वितर्कां दे परस्परम् ॥”)
कपौशाकः । शिलाह्वयः । करवीरी । इति
मेदिनी । के, ३६ । दर्शनी । इति हारावली ॥
वितर्तं, त्रि, (वि + तन् + क्तः ।) विसृत्तम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यथावि यस्य वितर्तैर्नादैः प्रचण्डा-
निल-
प्रसृभ्यत्करिकुम्भकूटकुहरयत्ते रगन्धौ
शयः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चाद्यर्थदर्शनात् ॥
वितर्तिः, स्त्री, विस्तारः । विपूर्वतनधातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वप्रीहि सेतुमिह ते यशसो वितर्तये
गायन्ति दिग्निचयिनो यस्तुपेय भूपाः ॥”)
वितर्थां, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
८ । ६४ ।
“अवाकं शिरास्तमस्यन्ते किल्विधी नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितर्थां ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्मेनिश्चये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्थां वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुतोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौर्धर्मेभरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितर्थां नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितर्थां जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्थाभिधियाथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥”)
वितर्थां, त्रि, असत्यम् । वितर्थाशब्दात् स्वार्थे
छाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्ङ्गः, स्त्री, (वितर्ङ्गोतीति । वि + तर्ङ्ग + “जन्वा-
दयञ् ।” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
वाङ् ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाख्यदेशे
वर्षते । इत्युणादिकोषः ॥
वितर्कं, स्त्री, (वि + तर्क + भावे क्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“वितर्के किं वितर्कं यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूषणां त्रिज्वलीषु को महान् ॥”)
संप्रथः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

“यौ तौ कुमारविच कार्त्तिकेवौ
हावचनेयाविति मे वितर्केः ॥”

ज्ञानरूपकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ● ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्यादुराहो
पुरवः । इति आहो ह्रस्वादि च । विकल्पे
विकल्पेऽप्यहो इति वदः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्व-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्विद्भवेद्राजा
नलः परपुरञ्जयः ॥” इति आहोस्विकल्पमिति
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कं, स्त्री, (वि + तर्क + क्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्हिर्हिः, स्त्री, (वि + तर्हिर्हिंसायाम् + “सर्व-
घातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्यहृषट्कनीडः ॥”)
वितर्हिर्हिंका, स्त्री, (वितर्हिर्व । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन ळामरेशेन सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुल्यामध्यास्त स्वप्रमथ्यगाम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हिं + क्तकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्लं, स्त्री, (विशेषण तलम् ।) पातालभेदः ॥
यथा,—
“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमन् ।
तलं सुतलजाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१० ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधक्षले चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वरार्धदण्डगैर्हतः ।
प्रजापतिस्तस्यापि सर्गस्य हृद्दयाय च ॥
भवान्मा मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वज्जिरोजसा पिवतीव हि ।
तन्निष्ठुतं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवज्रमम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणाहं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)
वितर्त्तिः, पुं स्त्री, (वि + तर्त्त उपक्षेपे + “वी-
तसेः ।” उणा० ४ । १२१ । इति तिः ।)
विसृत्तसकनिष्ठाङ्गुष्ठः । वितर्त्त इति भाषा ॥
तन्प्रयायः । हादशाङ्गुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्त्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्ट-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितान्यते यत् । वि + तान + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३२ ॥ अ-
वरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) ऋतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)
विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वितानानि धोगस्य च पथं प्रभो ।
नेष्कमेस्य च साङ्गास्य तन्नं वा भगवत्-
स्तुतम् ॥”)
उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चाँदोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चद्वेद इत्यर्थः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र भेजे पैलकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्वृष्टपादपौठं महौचित्यम् ॥”
सम्बुहः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिण्डं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपायीर्भाति भासां वितानम् ॥”
ब्रह्मवन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्वस्तिकातुषेक्षितपत्नीलोमकल-
स्यगिकायमकखड्गाणोणविवन्धनवितानगोफणाः
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्हृदयन्धविशेषाः ॥”)
वितानः, त्रि, (वि + तान + घञ् ।) तुष्कः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरोह्वरेशुभि-
र्हृत्सविता च वितानमिवाकारोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ मूत्रः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“हृत्तुलैरप्यतुलैर्वितान-
मालापिनद्धैरपि चावितानैः ॥”)
वितानकः, पुं स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चक्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तेर्मैकमन्योन्वां शण्डालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्यां तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥”
सम्बुहः । यथा, माघे । ६ । ५७ ।
“अनुययौ विविधोपलक्ष्ण-
द्वानिवितानकसंघलितांशुकम् ॥”)
वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिपत्तिः । वितान
+ कन् ।) माण्डव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुनं, स्त्री, (वि + तुन् + क्तः ।) सुनिष्ककम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुन्नकं, स्त्री, (वितुन्नमिष । इवार्थे कन् ।)
धान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुन्नकः, पुं, यामलकी । इत्यमरः ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्यम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, तु क त्वागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तपति । वित्त-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

विद्

वित्तं, क्री, (विद् + क्तः । "वित्तो भोगप्रत्यययोः ।" ८ । २ । ५८ । इति साधुः ।) धनम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ८ । १६ । "अद्वयतनु वदन् इच्छाः स्ववित्तस्यप्रमदमम् । तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाः प्रीयसी कलाम् ॥")

वित्तः, वि, (विद् + क्तः । "वृद्धिर्देति ।" ८ । २ । ५६ । इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः । विज्ञातः । इत्यमरः । लभ्यः । इति तट्टीकायां रामायणम् । (विज्ञातः । अथ वित्तो भोगप्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः । "तेन वित्तस्युपचयपौ ।" ५ । २ । २६ ॥)

वित्तदः, वि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे उपप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

वित्तः, वी, (विद् + क्तम् ।) विचारः । लाभः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८ । १४ । "मे वित्तस्य मे वित्तस्य मे भूतस्य मे भूतस्य मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥") सम्भाषणा । इति मेदिनी । ति, ५६ ॥ ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ।

वित्तेशः, पुं (वित्तानामीशः ।) कुबेरः । यथा,— "त्वं ब्रह्मा हरिहरसंज्ञितस्वमित्रो वित्तेशः पितृपतिरस्युपः समीरः । सोमोऽभिर्गमनमहीधरोऽम्बिरूपः किंक्षयं सकलतरस्वरूपधात्रः ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३७ ॥

वित्तस्तः, वि, आसयुक्तः । विपूर्वस्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

वित्रासः, पुं, भयम् । विपूर्वस्यधातोर्भावे घञप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । १० । ५० । १६ । "ततोऽभूत् परस्यैव्यानां कृदि वित्रासवेपथुः ॥")

वित्तनः, पुं, वृषभः । इति शब्दचक्रिका ।

विद्य ऋ ङ याचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-दिक०-सेट् ।) वेद्यते । इति दुर्गादासः ।

विद्युरः, पुं, (अद्यते इति । अथ भयचलनयोः । "अपेः संप्रसारणं किञ्च ।" उणा० १ । ४० । इति उरच् । स च कित् सम्प्रसारणस्य धातोः ।) चौरः । राक्षसः । इत्युणादिकोषः । (वी, भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १।२७।१ । "प्रेषामज्जेषु विद्युरेव रेजते भूमिः । "विद्युरेव यथा भर्षा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सन्तु निराजन्वा सती कम्पते तदत् ।" इति तद्गाथे वायव्यः ।)

विद्या, वी, गोजिज्ञा । इति शब्दचक्रिका ।

विद्, छ प श औ कामे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-उभ०-सक०-अणिट् ।) छ, अविदत् । प श ञ, विन्दति विन्दते । वी, वेत्ता । इति दुर्गादासः ।

विद्, क ड ञ चेतनाख्यानवासवादे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-आत्म०-उभ०-च-सक०-बासे सौम्ये च अक०-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् । वादः सौम्यम् । क ड, वेद्यते शास्त्रं धीरः

विद्गथा

जानातीत्यर्थः । वेद्यते आद्यं लोकः आख्यातीत्यर्थः । वेद्यते तीर्थे साधुवैवतीत्यर्थः । वेद्यते वृक्षः खारः स्यादित्यर्थः । अ, वेद्यति वेद्यते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनाख्याने वेद्येति पठित्वा वेद्यते वृक्षः अथते इत्यर्थः । इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपरममन्थमाना जित्ना सपत्नेन निवेद्यिष्यत इति निवेदनं करोतीत्यर्थे औ समादधते । इति दुर्गादासः ।

विद्, ड घौ मीमांसि । इति कविकल्पद्रुमः । (रथा०-आत्म०-सक०-अणिट् ।) मीमांसो विचारकम् । ड घ, विन्ते शास्त्रं धीरः । औ वेत्ता । इति दुर्गादासः ।

विद्, य ड औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-अक०-अणिट् ।) भावः यत्ता स वेद् विद्यमानतेव । य ड, विद्यते विद्युः । औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ।

विद्, ज मनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज, वेत्ति । इति दुर्गादासः ।

विदंशः, पुं, (वि + दंश + घञ् ।) अवदंशः । इति राजनिर्घण्टः ।

विदः, पुं, पङ्कितः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विदग्धः, वि, (वि + दृह + क्तः ।) नागरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा देवीभागवते । ६ । "विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥") निपुणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ५०६ । "जिह्वं न मुखं नाङ्गं न पक्षती चरणाः परागीश । असृष्टतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥") पङ्कितः । इति शब्दरत्नावली । (विशेष्यदग्धः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ । "श्रोत्रयोषपनाहृत् कुर्व्यादासविदग्धयोः । अविदग्धः श्रमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥")

विदग्धता, वी, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ।

विदग्धा, वी, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धान्तितकुण्डलादुपशयानाहृदिनाप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्यौश्लेषयुक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाविदग्धा क्रियाविदग्धा च । प्रथमा यथा,— "निवृत्तमतमात्ममज्जिवली-विचक्रिज्जराजिविराजितोपकच्छे । पथिकवस्तुचिन्तस्तवाद्य तीव्रे सवितर्हि तत्र सरित्तटे निवासः ॥" द्वितीया यथा,— "दासाय भवन्नाथे वदरीमपनेतुमादिशति । हेमन्ते हरिणाची पयसि कुटारं विनिचिपति ॥" इति रसमञ्जरी ।

विद्भर्म

विद्यः, पुं, (वीतीति । विद् + "विविदिर्भाङित् ।" उणा० १ । ११६ । इति अथः । अथ ङित् ।) योगी । ज्ञती । इति मेदिनी । ये, २४ । (यश्च । इति निचयट्टः । १ । १७० । "विद् ज्ञाने विद् विचारयो विदृक्ततामि विद् सतायाम् । 'विविदिर्भाङित् ।' इति अथप्रत्ययः । ज्ञायते हि यश्चः । सभते हि दक्षिणाहरण । विचार्यते हि विदग्धिः । भावयत्नेन पणम् ॥" इति तत्र देवराजयजुषा । ७० । वेदित्ये, वि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २७ । ७ । "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विद्यानि प्रचोदयन् ॥")

विदन्, [नु] वि, पङ्कितः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विदरं, वी, (विदीर्यतीति । वि + दृ + अच् ।) विचकारकम् । इति शब्दचक्रिका । प्रचीमनसा इति भाषा । (विदीर्ये, वि । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १६ । १० । "अल्पदृष्टोपला शिष्टा जतिका विदरा खिरा । निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च वारिभूः ।")

विदरः, पुं, (वि + दृ + "ऋदोरप् ।" १ । १ । ५७ । इति अप् ।) विदरणम् । पाटन इति शेरण इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्मृटनम् २ भिदा १ । इत्यमरः । दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

विदर्भः, पुं, वी, (विशिष्टा दर्भाः कुशा यज ।) कुञ्जिनगरम् । इति हेमचन्द्रः । स तु वज्रदेशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्त्तते अथुना वदनागपुर इति ख्यातः । ७० । यथा, पूर्ववैवर्धे २ सर्गः । "स अय्यद्विरिषाद्यैर्वाद्यैर्कीलतनामा किञ्च भीमभूपतिः । यमवाय विदर्भभूः प्रभुं हसति सामपि शक्रभर्तुकाम् ॥" (यथा च रघुः । ५ । ६० । "एको यथौ चैत्ररथप्रदेशान् वीराण्यरन्धानपरो विदर्भान् ॥") पुं, वृषविशेषः । स च अ्यामवात् श्रेष्ठार्या जातः । अस्य कुशक्रण्णोमपादाः पुत्राः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १ । "तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रण्णौ । ततोयं रोमपादश्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥" अस्य नाम्नेव विदर्भनगरी सप्तपत्ना । सुनि-विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ८४ । "हेपायनो विदर्भश्च जेमिनिर्मातरः कठः ॥")

विदर्भजा, वी, (विदर्भे जायते इति । जन + ङः ।) अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौश्रीतकी २ लोपासुदा १ । इति त्रिकाण्डशेषः । इत्यमरः । यथा, पूर्ववैवर्धे २ सर्गः । "धृत्तसाङ्गनगोमयाचलं विधुमाचैपनपाण्डरं विधिः ।

विहार

अमयकुचितं विद्भंजा-
ननीराजनवर्द्धमानकम् ॥”

हस्तिनी च ।

विद्भंराजः, पुं, (विद्भंजां राजा । “राजाष्टः-
खलिभ्यदृच्” इति टच् ।) विद्भंदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतमोऽपि भद्रं न स प्रभु-
विद्भंराजं तनयामयाचत ।

अजन्मसन् प्रभून् च मानिनो वरं
त्वजन्मि न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥

इति पूर्वमेवधे । १ । ५० ॥

विद्भंसुखः, स्त्री, (विद्भस्य सुखं रमणी) दम-
यन्ती । यथा,—

“विद्भंसुभूक्तनुत्तुताप्रये
चटानिवापमद्वन्दं तपस्ततः ।

मलानि धूमस्य घयानघोसुखान्
च दाङ्गिमे दोहदधूपिनि हुमे ॥”

इति पूर्वमेवधे । १ सर्गः ॥

विद्भंधिपतिः, पुं, (विद्भंज्यामधिपतिः ।)
कुलधनपतिः । य च भोजकराजः हस्तिनी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विद्भंधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।
निवेशयामास सुदा कलितान्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विद्भं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विघात-
कलायादि । दाज इति भाषा । खर्णादेरव-
यवः । दाङ्गिमकल्लः । वंशादिकृतपात्रविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंघे अमरभरती ॥

विद्भः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति शब्दरत्नावली । पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विद्भान्, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
विद्वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमूल्या । यथा,
“विशीर्षा विद्भान् वक्त्रा स्त्र्या द्विघा-
लता ।

कामिदृष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विद्भा, स्त्री, (विद्भा ज्ञाने + “विद्भिदादिभ्योऽड्”
१ । ३ । १०४ । इत्यड् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणादिरूप-
ण्यं येन ।) गमनाहुमतः । यथा,—

“अयं वा चम्यकवर्णं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ।।
अयं गृह्य यास्यामि विशिष्टं काच्यंमसि मे ।

विदायं देहि संप्रीत्या अयं मे प्राणवक्त्रमे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे श्रीरार्धां प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ । युद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + क्तुञ् ।)
बलहारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विहारी

विदारकः, पुं, (विह्वलाति बलयानादीनिति । वि
+ दृ + क्तुञ् ।) जलमध्यस्थिततदग्रिकादिः ।
तत्पठ्यायः । रूपकः २ । इत्यमरः । जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली । शुष्कनद्यादौ जलाव-
द्यानार्थं गर्भः । इति शब्धधरः । अतएव रूपं
इव रूपकाः । कुतूहिताश्च रूपं इति वा ।

विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्तव-
शिलादयोऽश्वात्तान्त्रिकादिविदारकाः रूपकाः ।
इति शाब्कः । बहुत्वमतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारकं, स्त्री, (वि + दृ + क्तिच् + भावे ल्युट् ।)
विह्वलः । भेदः । इति मेदिनी । खे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरथैव वपुषो वैष्णवस्य च ।
जग्याश्च तेजसश्चैव यद्वाजाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते श्वचवोऽस्तिन्निति ।
वि + दृ + क्तिच् + क्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । खे, १०७ । (विदारयतीति । वि + दृ
+ क्तिच् + क्युः । विदारके, वि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मनो महाशीर्षो बभूवारिविदारणः ॥”
विदारणः, पुं, (विदार्यन्तेऽसौ इति । वि + दृ +
क्तिच् + कर्त्तृणि ल्युट् ।) कर्त्तृकारण्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + ट + क्तिच् + क्तुञ् । टाप्
अत इत्यम् ।) शालपत्रौ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, दृष्टत्सं हितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया स्वरसेन चूर्णं
सुहृर्मुहुर्भावितप्रोषितश्च ।
श्रुतं न दुग्धेन सशर्करेण
पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”
विदारिणी, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + क्तिच् +
ङीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकान्तं श्रेष्ठं दुर्गं नारायणं सरस्वति ।
भद्रकालीं महालक्ष्मिं सिद्धे रत्नविदारिणि ॥”
विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + क्तिच् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपत्रौ । इति
मेदिनी । भूमिकुण्डाळः । तत्पठ्यायः । खीर-
शुक्ला २ इत्युगन्था ३ क्रोडौ ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ खाडुकन्दा ६ सित्ता ७ मुक्ता ८
श्रृंगालिका ९ उष्यकन्दा १० विङ्गाली ११
उष्यवल्किता १२ भूङ्गुशाखी १३ स्वादुकता १४
गजेडा १५ वारिवक्त्रभा १६ गन्धफला १७ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिण्वत्वम् । अक्षयित्वाश्लत्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिबलवीर्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी दृष्या
बल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
अष्टादश-प्रकारकण्ठरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्षः

“वदाहृतोर्दं नयद्यं सुताम्-
मन्मते पूतिविशीर्षंमासम् ।
पित्तेन विद्याददने विदारीं
पार्श्वं विशिवात् स तु येन श्रेते ॥”

स पुत्रयो येन पार्श्वेन विशिवाहाकुल्येन श्रेते
तस्मिन् पार्श्वे वा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याधिकृत्यादि रोहिणी-
शब्दे ऋचयम् ॥

विदारी, [नृ] वि, विदारकनी । विपूर्वदृष्टातोः
कर्त्तरि बन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारोगत्या, स्त्री, (विदार्या भूमिकुण्डाळस्यैव
गन्धो यस्याः ।) शालपत्रौ । इत्यमरः ॥

विदायः, पुं, ककचपादः । ककचायः । इति
हारावली । २१८ ॥

विदाह, [नृ] स्त्री, (विदहतीति । वि + दह +
क्तिः ।) दाहजनकप्रथम् । अस्य गुणौ ।
पित्तवृत्तकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, वि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।
“कङ्कालवयात्पृष्ठातीक्ष्णं कृत्स्नविदाहनः ।
आहारा राजस्येष्टा दुःखशीकामयप्रदाः ॥”
विदिक, [श्र] स्त्री, (दिग्ध्यां विगता ।) दिग्धो-
र्मध्यम् । अदिग्धत्वाद्यौशानकोणचतुष्टयम् ।
तत्पठ्यायः । अपदिष्टम् २ । इत्यमरः ॥
प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिष्टम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।
“सा दिग्धो विदिग्धो देवो रोदिग्धो चान्तरं तयोः ।
धावन्तो तत्र तत्रैतं ददर्शाशुवतायुधम् ॥”
विदिकचङ्गः, पुं, हरिनाङ्गपत्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदितं, वि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सवायः सधनुश्चाहं ससुरासुरमाशुवान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतुं तत्रापि विदित
तव ॥”
अर्थितम् । इति मेदिनी । तै, १०६ । उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पु, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्थ-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥
(ज्ञानाश्रये, वि । यथा, किराते । १ । १ ।
“अथः कुरुष्यामधिपस्य पावनर्षी
प्रजासु वृत्तिं यमयुद्धं वेदितुम् ।
सर्वमिच्छन्ती विदितः समाययौ
यधिष्ठिरं ह्येतन्ने वनेचरः ॥”
विदियः, पु, पठितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली । हस्ताक्षरमेदिनी च ॥ सुप्ताङ्कितमेदिन्यां
हेमचन्द्रे च विदय इति पाठः ॥

विदीर्षः, वि, (वि + दृ + क्तः ।) कृतविदारणः ।
पैरा इति भाषा । यथा,—
पितरं कुपुः ।
“आह्वानि गोऽधिवृत्ते प्रसभं तवृजे-
दंतानि तीर्थसमयेऽप्यपवत्तितान् ॥

विदूरः

तस्योदरात्प्रविदीर्यवपाद्य चार्द्ध-
तस्मै नमो वृहदयेऽखिलधर्मगोत्रे ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अहोपि क्षिपती समस्तजगती सक्तोकशोका-
म्बुधौ

राधा सम्भृतकाजुराकुलमसौ चक्रे तथा

क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दननेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
हा सन्ने सहयापि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्यं

सुवा ॥”

इत्युल्लसनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संज्ञामनेनेति । विद् + बाहु-
लकान् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अन्धकाराधीभागः । यथा, अन्ध-
वैद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्ममविदुश्चैव कर्मस्थाधः षड्बुद्धे ॥”

जानन्ति । इति क्रियापदम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति ! विदुर्धाराः शान्तं धर्म-

वादिनः ॥”

विदुरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विद् + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)

नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति

मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—

“क्षेत्रप्रजस्य वै भ्रातुर्माञ्जीको वादरायणः ।

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजन्त ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, चि । इत्यमरः ॥ * ॥

विदुलः, पु, (विप्रवेद्य दोलयतीति । धि + दुल +
कः ।) वेतसः । अन्धवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतर्वसुः । उगित-
स्त्रेति ङीप् ।) पङ्क्तिता स्त्री । इति सुग्धबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

“चिकुरप्रकरा जयन्ति ते

विदुषो ब्रह्मणि सा विभिर्भि यान् ॥”)

विदुशती, चि, (विद्वान्ति अस्यामिति । विदस्
मतुप् । छिधां ङीप् ।) पङ्क्तिवती । यथा,—

“दोर्वाचस्यतिनेष पद्मगपुरी शेषाहिनेवा-

भवद्-

येनेकेन विदुशती वसुमती सुखेन संख्याव-
ताम् ॥”

इति वीपदेवप्रशंसा ॥

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टोका ॥

विदूरः, चि, (विप्रिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ-
दंष्ट्रादि । यथा,—

“मासानद्यौ तव जलधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः

वारङ्गोऽथी युगशतमिव आनिनायातिल-

च्छादी ।

विदूष

आस्तां तावन्नवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वक्षपातः ॥”

इति चातकाटकम् ॥

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभामच्छलया चकाशे ।

विदूरभूर्मिर्नवमेघशब्दा-

दुहिनया रत्नशलाकयेव ॥”

विदूरगः, चि, अतिदूरगता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
ङः ।) विदूरपर्वतजरत्नम् । वैदूर्यमणिः ।

अतिदूरजाते, चि । इति केषित् ॥

विदूरयः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य दादृशस्यात्मजान् प्रदद्या ।

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरयः ॥

मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।

मित्रवाहः सवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गान्धर्वे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुरः खलु दाशाहोत्पद्येमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरयः । विदूरयस्तु माध्वी-
सुपद्येमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अन्धवा
नाम ॥” * ॥ इत्यिदं श्रीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो ह्यव्यनन्दनाः ॥”

अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।

श्रिनिवासात् स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥”

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमण्यङ्कनपद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभामच्छलया चकाशे ।

विदूरभूर्मिर्नवमेघशब्दा-

दुहिनया रत्नशलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरान्निः, पुं, (विदूरनामकोऽग्निः ।) विदूर-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, चि, (विदूषयति आत्मानमिति । चि +
दूष + णिच् + खलु ।) कातुकः । तत्पर्यायः ।
विदूषः २ अर्जकः ३ षट्पत्रः ४ कामकैजः
५ पीठकैजः ६ पीठमर्हः ७ भविलः ८ छिदुरः
९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुषटुः
११ वाचनिकः १२ कैलिकलः १३ वैहासिकः
१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परिनिन्दारः । इति मेदिनी । के, २१४ ।

तत्पर्यायः । खलः २ रञ्जकः ३ अर्जकः ४ क्रूरः
५ सूचकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनास्यः
९ परदेष्टी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-
नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्ष्यं

विद्वः

यथा । अज्ञाद्वैक्यैर्वासाकारो विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखीं श्रयणोपकण्ठ-

सुत्कण्ठतोऽस्मि कृचकचुकमीचनय ।

अज्ञान्तरे सुहृदकारि विदूषकेच

प्रातस्तनस्तवयुक्कुटकण्ठवाद् ॥”

इति रसमञ्जरी ।

(अयन्तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटपैटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः

शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, चि । यथा, भागवते । ५ । ६ । १० ।

“येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-
विमोहिताः * * * ब्रह्मजा अन्धयज्ञपुरुष-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”

विदूषणं, स्त्री, विशेष्य दूषणम् । विपूर्वजान्त-
दुषधातोर्नट(क्युट)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रलष्टो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अश्रीचकालाभ्यरे विदेशस्था-
श्रीचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अन्धश्च ।

“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायि-
नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेशः, पुं, जनकान्वयभूमिपः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । २६ । ५२ ।

“ब्रह्मिच्छास्यहं भूपं विदेशं शृणुषत्तमम् ।
कथं तिष्ठदि संसारं पद्मपत्रमिवात्मनि ॥”

विगतो देशो यस्याः । कायशून्ये, चि । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १०७ । २६ ॥

“छिन्नश्रीर्षा विदेशाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥”

निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् । यथा,—
“असमाप्ते ततो यज्ञे विशिष्टागमद्विवः ।
तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि

पार्थिव ।

यस्मात्तस्मात् शपेयं त्वां विदेश्यन् भविष्यति ॥”
इति बह्विपुराणे सूर्यवंशसमाप्ताध्यायः ॥

विदेशा, स्त्री, (मथिजा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“वभौ तमनुगच्छन्ती विदेशाधिपतेः सुता ।
प्रातिविह्वायि कैकया लक्ष्मीरिव गुण्योऽसौ ॥”

विह्वः, चि, (विधत्ते स्मिति । अद्य + क्तः ।)
छिन्नितः । इत्यमरः ॥ क्षिप्तः । सङ्घः ।
वाधितः । इति मेदिनी । धे, १६ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तवगुल्मादिभिर्हारं न विह्वं यस्य वैष्णवः ।
मन्मेभेदीऽथवा पुषस्तत् श्रेयो भवन् न ते ॥”

विद्या

तादृशतः । इत्यथयथाः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायाम् । २० । ४४ ।

“नाकावे न्वियते कश्चित् विद्वः शरशतरपि ।
कुशाग्रियापि संसृष्टः प्राज्ञकालो न जीवति ॥”
विद्वकर्णः, पुं, (विद्वः कर्ण इव पञ्चमस्य ।) विद्व-
कर्णी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विद्वौ कर्णी
यस्येति । कृतकर्णवधे, चि ॥)

विद्वकर्णा, स्त्री, विद्वकर्णी । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

विद्वकर्णिका, स्त्री, (विद्वकर्णा । स्वार्थे कन् ।)
विद्वकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

विद्वकर्णी, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पञ्चमस्याः ।)
दृष्टविशेषः । अकनादि इति भाषा ॥ तत्-
प्रयोगः । पाठा २ अन्वष्टा ३ स्थापनी ४

अयसी ५ रसा ६ एकाष्टीका ७ पापचेली ८
प्राचीना ९ वनतिलिका १० । इत्यमरः ॥

अविद्वकर्णी ११ अविद्वकर्णा १२ । इति
तट्टीका ॥ अविद्वकर्णिका १३ विद्व-
कर्णिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्
पाठाशब्दे दृश्यम् ॥

विद्यमानः, चि, (विद् + शानच् ।) वर्तमानः ।
इति सञ्ज्ञकटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैदके ।
“वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य
च ॥”-)

विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “संज्ञायां
समजनवदनिपतैति ॥” ३ । ३ । ६६ । इति
कप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गण-
कारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञानम् । तत्तु
मोक्षे धीः । इति अष्टाधरः ॥ परमोत्तमपुरु-
षार्थसाधनोभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
नागोजीभट्टः ॥ मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।
“भान्तं विद्यत्सुनयनं श्वेतो महिर्नि ठड्यम् ।
अष्टाचरी समाख्याता विद्या महिषमहिनी ॥”
विश्वसारे ।
“प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत्
सुधीः ॥”
महिषमहिनीमन्त्रः ॥
“दशाचरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।
प्रणवश्च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दृश ।
कामं प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दृश ॥”
दुर्गामन्त्रः ।
“वाग्नीजाद्या यदा विद्या वाग्नीश्वप्रदायिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
यद्गीजाद्या भवेद्विद्या तद्गीजेनाङ्गकल्पना ॥”
अन्नपूर्वामन्त्रः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ महा-
विद्या । कलौ तस्या नानास्मृतास्तामसो पूजा
सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोदयारीपूजा
इति ख्याता । यथा,—
“अस्मिन् काले सुरेशानि प्रकाशो जायते भुवि ।
तमोधर्मैश्च सर्वैश्च देवताप्रतिमां सदा ॥
अष्टन्याश्च चतुर्दशान् नवम्यां शनिभौमयोः ।

इदं

विद्या

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च पञ्चयोरुभयोरपि ॥

कृत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां सभैरवाम् ।

विद्याश्च विविधा देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥
एव हि तामसौ पूजामनित्याश्च भवेत् कलौ ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिवा
१ कल्पः २ याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
षम् ५ छन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥
यथा, विष्णुपुराणम् ।
“अज्ञानि वेदाश्चकारो मीमांसा न्यायविस्तरः
धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या स्थादशैव ताः ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥* ॥
नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
“अद्वयानः शुभां विद्यामादहीनावरादपि ।
अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥”
इति मानवे २ अध्यायः ॥* ॥

विद्याप्रशंसा यथा,—
“ये बालभावात् पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था अधना अदाराः ।
ते शोचनीया इह जीवन्तीके
मनुष्यरूपेण श्वाश्वरानि ॥
भोजने भोजनं चिन्तं न कुर्वन्त्याश्चसेवकः ।
सुदूरमपि विद्यार्थं प्रजेत गरुडवेगवान् ॥
ये बालभावात् पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टचिन्ताः ।
ते दृढकालं परिभूयमानाः
सन्दत्तमानां शिशुरे यथाक्रमम् ॥
माता शत्रुः पिता वैरी वालो येन न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥
विद्या नाम कुरूपरूपमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्हन्
विद्या साधुजनप्रिया शुचिकरी विद्या गुरुणां
गुरुः ।
विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या परं देवता
विद्या भोग्ययशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
पशुः ॥
यद्ये चाभ्यन्तरे द्रव्यं लयं चैव तु दृश्यते ।
अशेष हरणीयश्च विद्या न ह्ययत परैः ॥”
इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ॥
अथ विद्यादानफलम् ।
“यस्तु देया यद्ये नित्यं विद्यादानं प्रवर्तयेत् ।
स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं जनेत् ॥
विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।
लिप्यते दीयते येन विधिना तं श्रेयान्व नः ॥
सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् स्वर्गादिषाध-
कान् ।
तद्ज्ञानोत्तिहासानि देया धर्मविद्वहये ॥
गारुडं बालतन्त्रश्च भूततन्त्राणि भैरवम् ।

विद्या

शास्त्राणि पठनाद्दानान् मातरः पतदा
शुभाम् ॥

ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कला काव्यं स्वभाष्यतः ।
दानादारोम्यामाप्नोति गन्धर्वं लभते परम् ॥
विद्याभ्यो वर्धते लोको धर्माधर्मैश्च वृद्धये ।
तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥
महोदानश्च गोदानं हैमवक्ष्यतिना जलम् ।
धान्यदीपान्नदानश्च महादानानि दानसु ॥
इत्याश्च क्षीयते दानं दीपदानं नराधिप ।
विद्या दृष्टिमवाप्नोति दीयमानापि निवृत्तः ॥
एकोच्चारैश्च भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ॥
विद्यादानं न तद्वत्स एकधा दृष्टधा भवेत् ।
श्रतधा कोटिधा गच्छेद्विद्वान्श्च च पारगः ॥
राज्ञा तस्करदायादौर्जलवद्भिसरोरुपैः ।
सर्वदानानि ज्ञीयन्ते विद्या केनापि ज्ञीयते ॥
विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥
विद्या एव परं मन्थे यत्तत् पदमनामयम् ।
श्रवणमुपवृत्ते भक्तिर्भक्त्या गुरुसुपासते ॥
स च विद्यागमान् वक्ति विद्या पुक्ताश्रिता
वृप ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ॥
विद्यते सर्वकामाप्तिसंस्काराद्विद्या परा मता ॥
विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सन्मार्गगामिनः ।
भुङ्क्षतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
गतिम् ॥
अन्यथा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ते गृहाराधनेः ।
सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्य. समो-
ऽपि न ॥
श्वरेण कुङ्करं हन्ति सर्षपेण तुरङ्गमम् ।
सन्धिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥
एवविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः ।
जीर्णते भक्षितं पुमिस्तस्माद्विद्या परात्परा ॥
नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषपात्रताम् ।
वश्यते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥
भूतेर्दृष्टीता विष्णुता दृष्टा वा महत्पद्मगेः ।
विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्यजस्यापि ह्यन-
श्रिता ।
सर्वेषामेव वृद्धानां विद्यादृष्टे हि मान्यता ॥
वयोवृद्धो हि मूढार्णां विद्यानां धनवान् यतः ।
चन्द्रियाणान्तु वीर्येण विप्राणां शास्त्रपारगः ।
वित्तं बन्धुव्यञ्जैव तपो विद्या यथोत्तरम् ॥
पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥
गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
विद्यया लभ्यते विद्या चतुर्थो नोपलभ्यते ॥
यः कृतस्त्वानु महीं दद्यात् मेवतुल्यश्च काश्च-
नम् ।
स यद्व्यायतः पृच्छेत् तस्योपदिशेत् कश्चित् ॥
एवंविधं महाभाग विद्यारूपं हि वर्णितम् ।

विद्या

संक्षेपात्त च विस्तारात्तस्या दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीताडोपत्रजे सखे समे पत्रसुसंचिते ।
 विचित्रकं विपार्थं च चर्मणां सवटोक्तते ॥
 रक्तेन अथ ज्योत्स्नं नृहानावर्द्धतेन च ।
 दृष्टस्वसुवन्धेन एवंविधंतेन च ॥
 यस्तु द्वादशसाहस्रौ संहितासुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तररत्ने देप्ते सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनेष कुर्व्यान्मखलकं वृषः ॥
 चतुर्वक्षप्रमाणेन शुभं चतुरक्षकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं सितरत्नरत्नादिभिः ॥
 सर्वभूकमयेः पुष्पैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं दापयेन्मूर्ध्नि शुभं चित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सन्ध्यां शोभां प्रकल्पयेत् ॥
 कन्दकेरुं चर्मैश्च दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
 चण्डिकाङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेद्दयस्त्रं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवह्नुं पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृष्ट्वात्वेन बद्धं च्छत्रेण बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्द्विधिना ततः ॥
 निरुदकेस्तथा पुष्पैः हामिकीटविवर्जितैः ।
 चन्दनेन सदा तत्र भस्मना चात्र धनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुक्त्वागुरुमिधनम् ।
 द्वापमालां तथा चाप्ये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 स्वाद्यं पेयान्वितं लेह्यं चोष्यन्वापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्द्विधियांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्वियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वशक्यां चैव दातव्यां वृषं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्दत्तस लेखकं धर्मभागकम् ॥
 हृन्दोलचणतत्त्वज्ञं सत्कवि मधुरस्वरम् ।
 प्रणष्टं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविच्छिन्नेन शून्येन च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकैस्त्रैलोक्यैश्चैवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शास्त्रिणु कारयेत् ।
 राज्ञौ जागरणं कुर्यात् सर्वोपेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनयैश्च देवाः कथयसम्भवेः ।
 प्रवृष्टे पूजयेत्श्लोकास्ततः सर्वं विचर्ययेत् ॥
 एकान्ते सुमनस्केन विभक्त्येन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्चे च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानानु सप्तपञ्चभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभादां शुभलक्षणलक्षितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैरङ्गुलैश्च चण्डिकाभारमण्डितम् ।
 नस्त्रिभुषं ससुत्पिप्य सुगन्धं चन्दनागुग्गुम् ॥
 तुक्त्वां गुग्गुलुं वत्स शर्करामधुमिधनम् ।
 पूजयेत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीहिण्पौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं वस्त्रे विन्यसेद्द्विधियुजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा चिन्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यत्सैव शूलं तच्छास्त्रं पुक्ते पुरि विकल्पयेत् ।

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा तुख्या विष्णुधर्मपरावणाः ।
 महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनैः ॥
 प्रधानैर्धर्मापि तत्रैयं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूर्वां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रणम्यैवं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रज्ञताश्रमे ॥
 तेनेव वर्णते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं नृह्यं समभिसिचयेत् ।
 वरमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगत्सत्ता ॥
 एवं कृते महाकान्तैर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः शमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनाद्वनाशनः ।
 नृतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिनाद्द्विष्णुलोकं महीयते ॥
 यावत् तत्पञ्चसंख्यानमचाराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देशा भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्वान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्दृष्टि ।
 आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशास्त्रान् फलमाप्नोति सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 स्विया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्तुर्भानुश्रया दत्तं विधवा वा तसुद्दिशन् ॥
 विद्याधिने सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्रिका उदकं दौषं यस्मात्तेन विवा नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमसिपत्रकु लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति स्वचरन्मनु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दृष्ट्वासनमथापि वा ।
 विद्याधारणश्रीलाय दत्तं भवति राज्यदम् ॥
 अङ्गनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं दृष्ट्वा चैवन्तु स्वर्गराज्यफलप्रदाम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्रभावान्नराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरेः ।
 इह कौर्मिमवाप्नोति नृतो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ * अपि च ।
 “दशवापीसमा/कन्या भूमिदानञ्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां धर्मेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानानु देहिनाम् ॥
 राजस्यसहस्रस्य सन्धिगृहस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वशास्त्रसमापूर्णां सर्वरतोपशोभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे महीं दत्त्वा शशिपदे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सन्ध्यादस्तेन यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रधानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन भो द्विज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैश्वदे ।
 कृत्वा धरिणीं यो दद्यात् उभयोस्तत्समं ॥
 फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्द्विधा सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्द्विजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुने ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रद्विजा जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्दिप्रय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न ॥
 विद्यते ॥
 श्रीविष्णुस्तुप्रदानानि श्रीविष्णुस्तुफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुग्धा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुस्तुद्दिश्य मानवेः ।
 तदप्यस्य लभते तत्रदानाद्द्विषेधतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् भुङ्क्वा याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥
 अथ विद्यारम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अष्टमि जगार्हणे ।
 षष्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्णयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भानु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाच्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं चिः पूजयेत् ।
 भद्रकाक्षो नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च चिः पूजयेत् ॥” ॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नचत्रदिवसे शुभे वारे दिनयष्टे ।
 लेखयेत् पूज्य देवेशान् ब्रह्मन्मन्त्रान् ॥
 पूर्वदिग्दर्शो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तवाङ्मोक्ष मसीपञ्चावधारणे ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।
 “श्रीर्षोपितान् सुसंपूर्णान् समञ्जो गतान् ॥
 सन्तान् ।
 अक्षरान् विलिखेद्यस्तु लेखकः स परः ॥
 स्तनः ॥”

विद्या

नाधीधीतेत्युच्यते मयः ।

“रुद्धिरे च सते गावान् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुद्धिरुद्धं विना शस्त्रेण सतमाचरेपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवन्नाधीसुखलघुपौष्-
शशियु च हरिवीधे मुक्तजीवाकंचारे ।
उद्दिनवति च जीवे केन्द्रकोणेपु सौन्द्यै-
रपठनदिनवर्षे पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरुतं शनिमौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुवित्तमेवभीष्टार्थाधी
कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यनुमान् मध्यमोऽत्र ।
नीहारंशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
ह्यायास्त्रनावपि च तुनयः कौर्त्तयन्त्वेवमाद्याः ॥
रवेर्गोर्ध्वगोर्त्तये सत्स्योर्केऽपीन्द्रद्वितः ।
गुरुर्केन्द्रमुष्टौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥”
बृहस्पतिः ।

“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“आध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।

“संस्कृतेः प्राक्तैर्वाक्यैः शिष्यमगुरुपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
आदिः प्रत्यकरणादिः ॥ १ ॥ नन्दपुराणम् ।

“प्रशस्तप्रदसंधोगे कुर्व्यात् यतिविरामयम् ॥”
विरामयं तद्दिनपाठसमाप्तम् ॥ १ ॥

“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्व्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भ्र्यादस्तु आस्था तु निवृत्ता ॥

लोकः प्रवर्तता धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ १ ॥

इति प्रोथ यथायातं गन्तव्यं विभावितैः ।
शिष्यैः परस्परं श्राद्धं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥

कथावस्तुप्रसङ्गेन नानायाख्यानसम्भवेः ।
युक्तिभिश्च स्मरेद्व्याख्यां चिह्नेष्वपि स्वयंस्तैः ।

एवं दिने दिने व्याख्यां श्रद्धयापन्नियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्रमोजने ॥”
इत उवाच ।

“प्रागल्भ्यश्चिन्तय नरस्य विद्या
श्राद्धं यथा कापुरुषस्य हस्तं ।

न ह्यपितृत्पादयते शरीरे
अन्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”
लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तस्यसादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्धावां गर्जते मेघे श्राद्धचिन्तां करोति
यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो वलम् ॥”

विद्या

अधीतस्वार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीत्स्वार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कार्यहा
स्यात् अयसो द्वारमाह्वययात् इति ॥ १ ॥

तद्दानं अध्यापनेन व्याख्यां विनिश्चार्थिणेन
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निवन्वः क्रियते ॥ २ ॥

तथा च विष्णुपुराणम् ।
“प्राग्जिनासुपकाराय यदेवेह परं च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत् ॥”
बृहस्पतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुर्वते श्राद्धाङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्त्तिं राजपूर्णां लभते सद्गतिश्च सः ।
वास्त्राधिके तु समये भान्तिः सञ्जायते यतः ॥

घावाचराणि वृहानि पञ्चाकृद्गन्तः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्तुतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
ज्ञतः अतो गत्यक्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरुणमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्येणैव परमामास्थितस्तदा ।
इत्यस्मिन् योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥”
शुकलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीतीत्यान्वज वेदाङ्ग-
स्तुतिभ्यः ॥”
अङ्गानि च ।

“शिष्या कल्पो व्याकरणं हृद्यो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥”
स्तुतिस्तु धर्मेसंहितेत्यमरः ॥ १ ॥ शिष्यस्य
गुरुषु श्रित्यत्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्युचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
एषियां नास्ति तद्वयं यद्वत्त्वा सोऽहो भवेत् ॥”
नन्दपुराणम् ।

“यच्च श्रुत्वान्यतः श्राद्धं संस्कारं प्राप्य वै इदम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विस्मरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि श्राद्धमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमजयं भीमदर्शनम् ॥”
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनाह
आपस्तम्बः । यथा विद्याया न विरोधेत् पुनरा-
चार्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ १ ॥ विष्णुः । यच्च
विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति ॥ २ ॥ देवलः ।

“इष्टं दत्तमधीतं यद्दिनश्रुत्यनुकीर्त्तनात् ।
ज्ञाचानुशोचनभ्याश्च भयतेजो विभद्यते ॥
तस्मादात्मज्ञतं पुण्यं त्वया न परिकीर्त्तयेत् ॥”
अनुकीर्त्तनं कथनम् । ज्ञाचा प्रशंसा । अनु-
शोचनं धनव्ययेन पञ्चात्तापः । भयतेजः फल-
जनकशक्तिहीनम् । त्वया रक्षादिप्रयोजनं
विना ॥ १ ॥ वैष्णवास्ते भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।

विद्वद्दत्तं भवेत्तेन धर्मेकामार्थसिद्धता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्यादा

विद्याचक्रः, } (विद्याया वित्तः । विद्या + “तेन-
विद्याचक्रः, } वित्तश्चक्षुष्पचक्रपौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चक्रम् चक्षुष् च ।) विद्याया ख्यातः । इति
आकरणम् ।

विद्यादलः, पुं, भूर्जद्वयः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ऋ] नि, (विद्यां ददातीति । दा +
दृच् ।) विद्यादानकर्त्री । यथा,—

“अन्नदाता भयनाता प्रसीतातल्लयेव च ।
विद्यादाता अन्नदाता पश्येते पितरो गृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

अपि च ।
“न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।

विद्यादातुः पुत्रदारौ तस्मै नाम संश्रयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

विद्यादानं, क्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व वृषोत्तम ॥
पुण्येऽङ्ग शुभनक्षत्रे मङ्गलं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं विनामं वा कृत्वा तत्रोपशेषयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्यप्रकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिशं दिशगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मेष्टाच्छस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हृद्योलक्षणपारगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्रेन तस्मत्तं शुभाचारैः ।
चन्द्रसूर्योपरान्ते वा संक्रान्तयनवासरे ॥
पुण्येऽङ्ग तत् ससंपुण्यं बख्त्वाङ्गारभूषणैः ।
दृत्तधेन्वा युतं रत्नैर्देवात् गुणवते ततः ॥
श्राद्धसङ्गावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छ्राद्धं श्रद्धयां नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येव फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्वलोचिणां विधिवद्यजनं तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छ्राद्धेन पुमान् ॥
कपिलानां सङ्घेन सत्यगदत्तेन यत् फलम् ।
तद्राजन् सकलं लेभे धर्मेष्टाच्छ्राद्धप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वमंहामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मेष्टाच्छ्राद्धाणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मेष्टात्ता तस्य दानफलं श्रेष्ठ ॥
धनभूमिद्वाराणानां दानेन यद्व्याप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मेष्टाच्छ्राद्धाणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीपसुरथार्यानामेवैवाहति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं श्राद्धमेव वा ।
एषिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य वृषोत्तम ॥
दानैर्योऽपि विभक्त्यानामीपसुधर्मेत्तत्परः ।
द्विगुणं एषिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ॥
यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं वृप ।
स युद्धफलमादत्ते दानाच्छ्राद्धनभोजनेः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मेकामार्थसम्पदः ।

विद्वेषः

लक्षणाजानी विशाला च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं ह्येते निहन्त्याश्च विद्वधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामार्गवफलं कोषातकौषलम् ।
“अतवर्धाभुवो मूलं मूलं वरयकस्य च ।
अनेन कथितं पीतमन्तर्विद्वधीन् परम् ॥
गायत्रीनिपलानिम्बकटुका मधुकं समम् ।
त्रिद्वन्द्वोलम्बलाभ्यां चत्वारोऽशाः पृथक्
पृथक् ॥
मखराभिस्तुधान् दद्यात् एष काथो घृताप्लयेत् ।
विद्वधगुल्मवीसर्पदाहमोहज्वरापहः ।
लम्बुच्छीच्छेदित्द्रोगपित्ताखक्कुलकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“श्रियुम्बलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्वधिं नरः ॥
श्रीभाञ्जनकनिर्युहो ह्निहृत्सैम्बवसंयुतः ।
हन्त्यन्तर्विद्वधिं जलोः प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥”
निर्युहः काथः । इति विद्वधधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्वधिनाशनः, पुं, (विद्वधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश् + णिच् + श्युः ।) श्रीभाञ्जन-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विद्वधः, पुं, (विद्वधमिति । वि + ड् + “ऋदो-
रप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तेः शूरेस्तव सेन्यस्य विद्वधः सुमहानभूत् ॥”)
बुद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ निम्बः । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरयम् । इति केचिन् ॥
(विनाशः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ३० । १३ ।
“भौमे कुमारवलयपति-
सैन्यानां विद्वधोऽभिप्रेक्ष्यभयम् ॥”)
विद्वधावः, पुं, विद्वधः । विपूर्वद्वधातोर्घञ्प्रत्ययेन
नियन्तः ॥
विद्वधावितं, त्रि, (वि + ड् + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्वधाविते भूतगणेषु चरन्तु त्रिशिराभ्यात् ॥”
इति श्रीभागवते वाणयुद्धम् ॥
विद्वहतः, त्रि, (वि + ड् + क्तः ।) प्राप्तद्रवोभाव-
घृतादिः । तत्पठ्यायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । १०४ ।
“विद्वतक्रतुस्तृणानुसारिणं
येन वाणमखजन्तु वृषध्वजः ॥”
पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।
“अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्वते भयान् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमखजन्तु प्रभुः ॥”)
विद्वमः, पु, (विशिष्टो ह्रमः । यद्वा, विशिष्टो
ह्रवृत्तोऽस्यस्येति । “द्विह्र्यां मः” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारः । ६ । १७ ।
“आमृजतो विद्वमरागताब्दाः
सपङ्कवं पुष्यचयं दधानाः ।
कुम्बन्तयशोका हृद्यं सशोकं
निरौष्यमाणा नवधौवनानाम् ॥”)

रत्नहस्तः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।

“तवाधरस्यर्हसु विद्वमेधु
पर्यस्तमेतत् सङ्घसोर्निवेगात् ।
ऊर्जाङ्कुरप्रोत्सृखं कथञ्चिन्
क्षेत्रादपक्रामति शङ्खयुधम् ॥”)
विद्वमलता, स्त्री, (विद्वम इव लता ।) नलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
विद्वमलतिका, स्त्री, (विद्वमलता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विद्वत्कल्पः, त्रि, (विद्वत् + कल्पः ।) ईषदूनी
विद्वान् । इति सुप्रबोधयाकरम् ॥
विद्वत्तमः, त्रि, (विद्वत् + तमः ।) अथमेवामति-
श्रयेण विद्वान् । इति आकरणम् ॥
विद्वत्तरः, त्रि, (विद्वत् + तर ।) अथमनयोरति-
श्रयेण विद्वान् । इति आकरणम् ॥
विद्वद्देशीयः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्वत् +
देशीयर् ।) विद्वत्कल्पः । इति आकरणम् ॥
विद्वद्देश्यः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्वत् +
देश्यः ।) विद्वत्कल्पः । इति सुप्रबोधयाकर-
णम् ॥
विद्वान्, [स्] त्रि, (वेत्तीति । विद् + शब्द । “विदेः
शतुर्वसुः” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । १ । १६७ ।
“ब्राह्मणेषु तु विदांसो विद्वन्सु ह्यतुवृहयः ।
ह्यतुवृहियु कर्णैरः कर्णेषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)
विद्वेषः, पुं, (विशेषेण ह्येतीति । वि + द्विष् +
इगुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, त्रि ।
विपूर्वकद्विषधातोः कप्रत्ययेन नियन्तः ॥
विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + णच् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुशयः ४ द्वेषः ५ ससृष्टयः ६ वैरज्ञम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवन्भित्तौ भवता संमर्द्य पीडिता
सुतनुः ।
सा पीडयेव जीवति दधती वेद्येसु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, त्रि, विद्वेषा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेषीति विपूर्वकद्विषधातोर्णक(स्वल्)
प्रत्ययेन नियन्तः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रभ्रुडने कृतिकः हतन्नः
शठोऽशुभ्रर्थाभिद्वेषकश्च ॥”)
विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वकद्विषधातोर्णक
(स्वल्)प्रत्ययेन नियन्तम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्वेषणं परमं जीवलोकै
कुम्भान्नः पाधिं व याथमानः ।
तत्त्वां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् दयितश्च मेऽद्य ॥”)

विद्वेषी

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विद्वितदिनादि
यथा,—
“सूर्यार्द्यं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युम्बसनाद्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तश्रीश्रवणाश्च शरद्विभक्तशिशिराः ।
हेमन्तः श्रान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
शिशिरः सन्मने ज्ञेयो विद्वेषे श्रीश्र ईरितः ।
पौर्णमासी मन्वभायुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वेऽह्नि मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
श्रान्तियुक्तो दिनस्थान्ते सन्त्याकाशे च मारकम् ॥
कुम्भाश्च सन्मनं कार्यं ह्ययं पृथक्कौदये ।
द्वेषोच्चाटादिकं कर्म कुजोरे वा तुजोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं श्रान्तिविधौ शस्तं वश्ये वद्विषदीरितः ।
सन्मने पृथिवी शस्ता विद्वेषे शोम कौर्षि-
तम् ॥”
दिननियममाह ।
“यान्ये रक्षति विद्वेषं श्रान्तिं वास्यवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्वेषोच्चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥३॥
अथ विद्वेषणं वक्ष्ये मिथो विद्वेषणं रिपोः ।
कारणीयं महेशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अथोन्पुङ्गुसंरम्भरक्षितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोजुनिधूलिमाहाय साधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादिभजायते ॥ * ॥
परस्परं रिपोर्भैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषाच्युरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखितम् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तेन महिषाश्चैनं प्रशान्तवच्छके लिखितम् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लेखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजसाहायकेऽग्रे कनरैस्ततः ॥
गर्ते व्यामशरावन्तु पिठकानगमध्वतः ।
घटकोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्तराजं प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रत्नरूपाय प्रशान्त-
वाचिने असुकासुकयोर्विद्वेषं कुरु कुरु सुख
सुख हुं हुं फट् ।
एतन्मन्त्रं लिखितं विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”
इति घटकर्मदीपिका ॥
(विशेषेण ह्येतीति । वि + द्विष् + श्युः । विद्वेष-
के, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वाहार्थशास्त्रं हि धर्मेविद्वेषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवादे मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्निवृत्तं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्वेष(वि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कन्या भङ्गुटीकुटिलानगा ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ॥
विद्वेषी, [नृ] त्रि, (विशेषेण ह्येतीति । वि + द्विष् +
णिच् ।) यथा, विद्वेषशब्दाद्वक्ष्यते इत्यप्रत्य-
येन नियन्तः । विद्वेषविशेषः । वैरी । (यथा,

महाभारते । १३ । १४५ । ५८ ।

“अपरे खल्विद्विद्याना धर्मविधेविदो नराः ।
ब्राह्मणान् वेदविद्वेषो नेच्छन्ति परिवर्षितुम् ॥”
विध, श्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सिट् ।) विधिर्विधानम् । श्र, विधति
वेधा अगत् । अनेकार्थत्वात् छिद्रकारणेऽप्ययम् ।
विधितश्चिद्विधौ विधे । इत्यमरः ॥ कर्त्तव्येधः ।
इति दुर्गादासः ॥

विधः, धु, (विध्यते क्रियते इति । विध + चणर्थे
कः ।) विमानम् । इत्यमरम् । प्रकारः । विध-
नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतरभसाजयौ ॥
विधवनं, स्त्री, कर्मणम् । विपूर्वधूधातोर्भावे अणट्
(क्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) नूत-
भर्तृका । तत्पर्यायः । विश्वसा २ । इत्यमरः ॥
जातिका २ रक्षा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
शुद्धरत्नावली । (यथा, ऋग्वेदे । १०।४०।२ ।

“को वां श्रुयन्ता विधवेव देवरं
मर्थं न योषा लुण्ठते सधस्य आ ॥”

तस्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
“नृतेभर्तृरि ब्रह्मचर्यं तद्व्यारोहणं वा इति ।”
ब्रह्मचर्यं भेद्युनवर्षं तास्मूलादिवर्षं न च ।
यथा, प्रचेताः ।

“तास्मूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्षयेत् ॥”
अभ्यङ्गनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
“एकाहारः सदा कर्त्तव्यं न द्वितीयः कदाचन ।
पर्यङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
तर्पणं प्रवृत्तं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकेः ॥”
एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
जातः ॥
“वेशाखे कान्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं सुहुः ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥*॥

अपि च ।
“ब्राह्मणी पतिह्वीना या भवेन्निकांमिनी सदा ।
एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
न घत्ते दिश्वस्त्रश्च गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
सजश्च चन्दनश्चैव शुकसिन्दूरभूषणम् ॥
व्यक्ता मलिनवस्त्रा स्यान्नित्यं नारायणं स्मरेत् ।
नारायणस्य सेवाश्च कुरुते नित्यमेव च ॥
तन्नामोच्चारणं श्रुत्वात् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
पुत्रतुल्यश्च पुरुषं सदा पश्यति धर्मेतः ॥
मिष्टान्नं न च सुहृक्ते सा न कुर्व्याद्विभवं व्रजम् ।
एकादश्यां न भोक्तव्यं लज्जलम्भाद्यमीदिने ॥
श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
अधोरायाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
अष्टम्यं परिवार्यं भुञ्जते परमेव च ।
तास्मूकं विधवास्त्रीयां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
सञ्जाविनाश्च गोमार्शं सुरासुख्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
रक्तप्राकं मसूरश्च जम्बीरं पर्यमेव च ।

अजायुर्वर्तिकाकारा वर्ष्मणीया च तैरपि ॥
पर्यङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
यान् व्यारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
न कुर्व्यात् केशसंस्कारं गान्धसंस्कारमेव च ।
केशवेणीजटाकूपं तत्तौरेण तीर्थकं विना ॥
तेलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
सुखश्च परपुंसाश्च यात्रा कृत्यं महोत्सवम् ॥
नर्त्तकं गायनश्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे च् अष्टाध्यायः ॥
(विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
तद्विवाहशब्दवाच्यश्च । तत् विशेषती विचा-
रेण यस्यावित्कतिभवेदतस्तस्मिन्तः केवलं कति-
पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
सुधीभिर्निश्चारणीयानीति । तच्च याज्ञवल्क्यः ।
“अविभ्रतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुहृतेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिच्छां यथीयसीम् ॥”
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
परिहृतीताम् ॥ याचः । २ । २ ।
“सवर्णामसमानार्थाममाहृतिहृत्पितृगोत्रजात् ।
अनन्यपूर्विकां लक्ष्मीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
गोतमः । ४ । १ ।
“ग्रहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत्तानन्यपूर्वि-
काम् ॥”

वशिष्टः । ८ । १ ।
“ग्रहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुगानुज्ञानः
ज्ञात्वा असमानार्थां अस्मृष्टभेद्युनां भार्यां
विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
“असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्राहृकां शुभाम् ।
सर्वविषयवसन्ध्यां सुवृत्तासुहृत्पितरः ॥”
पारस्कारयत्नश्चम् ।
“अग्निस्तुपघाय कुमार्थाः पात्रिं गृह्णीयात्
त्रिषु त्रिपुत्ररादिषु ॥”
कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यकृष्ण-
मणिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनान् ।”
इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
सपत्नीकन्या बोधकतया अमुकत्वप्रसक्तेः तदूपे-
णैव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः । पूर्वोक्तेष्वेवमेव कुमारीगामेव परि-
गये विवाहशब्दवाच्यत्वं ननुटानाम् ॥
मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
“यस्मै दद्यात् पितृणां भ्राता वानुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितश्च न लङ्घयेत् ॥
मङ्गलार्थं स्वस्वयनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः ।
प्रयुञ्जते विवाहेषु प्रदानं साङ्गकारणम् ॥”
तत्रैव । १६०—१६३ ।
“नृते भर्तृरि साञ्जी स्त्री ब्रह्मचर्यं यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्युपज्ञापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तृरमतिवर्त्तते ।
सेहनिन्दामभाप्रोति पतिलोकाश्च हीयते ॥
नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साञ्जीनां क्वचिद्वर्त्तोपरिग्रहे ॥
पतिं हित्वापल्लवं खसुतुल्लवं वा विधेवते ।
निन्द्यैव सा भवेत्स्त्रीके परपूर्वैति चोच्यते ॥”
लघुहारीतः ।
“स्वगोत्राद् अस्थिते नारी विवाहात् सप्रमे पदे ।
पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिच्छोदकक्रिया ॥”
मनुः । ६ । ४७ ।
“सहृदंशी निपनति सज्जत्कन्या प्रदीयति ।
सहृदाहुर्ददानीति चोच्येतानि सतां सज्जत् ॥”
तत्रैव । ५६—६५ ।
“देवराज्ञा सपिच्छाज्ञा स्त्रिया सन्ध्यानियुक्तया ।
प्रजेक्षिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिग्रहे ॥
विधवायां नियुक्तस्य हतात्तो वाग्यतो निश्चि ।
एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
द्वितीययेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
अनिरुतं नियोगार्थं पश्यतो धर्मेतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थं निन्द्यते तु यथाविधि ।
गुरुवश्च कुशावश्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयतां कामतः ।
ताडुभौ पतितौ स्यातां कुशाग-गुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तया हिजा-
तिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं हन्युः सना-
तनम् ॥

गोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तयते क्वचित् ।
न विवाहविधाभुक्तं विधवावेदं क्वचित् ॥”
“न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लकः ॥
तत्रैव । ६८—७० ।
“ततः प्रवृत्ति यो मोहात् प्रमीतपतिनां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यायं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्या भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत् देवरः ॥
यथाविधभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।
मिथोभजेदाप्रसवात् सज्जत् सज्जतादृतौ ॥”
“आगर्भग्रहणात् सज्जद्गमनीपदप्राश्च यस्मै
वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लक-
भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
“न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवानुतम् ॥”
तत्रैव । ७६ ।
“उन्नतं पतितं स्त्रीवमवीजं पापरोगिणम् ।
न त्यागोऽस्ति द्विपत्न्याश्च न च दाय्यापवर्त्तनम् ॥”
तत्रैव । ८७ ।
“कन्यायां दत्तशुल्कायां स्त्रियते यदिशुल्करः ।
देवराय प्रदातया यदि कन्यानुमन्यते ॥”
आम्बलायनशुक्लश्रुतम् । ४ । २ । २१ ।
तासुत्यापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्नेवासी
जरहासः । उदीर्ष्वनार्थंभ जीवलोकात् ॥
अथ पत्नीसुत्यापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
पतिकर्तृकं कर्मे पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कुर्व्यात् । अन्नेवाची शिष्यः स वा यो बहुकालं
 हा कृत्वा उडोऽभूत् स वा ॥ * ॥ पराशरः ।
 ४ २५—२६ ।
 “व भ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् ।
 अ ज्ञानस्तु कुर्वीत शक्यस्य वचनं यथा ॥
 नष्टं नृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
 पराशरः । १० । २५—३० ।
 “वन्द्याद्येव या भुक्ता हत्वा वहावलाद्-
 भयात् ।
 कृत्वा सान्त्वनं कच्छं शुध्येत् पराशरो-
 ३ब्रवीत् ॥
 अङ्गुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
 प्राजापत्येन शुद्धीत नृत्तप्रसवयोगेन तु ॥
 पतत्कच्छं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
 पतिताहंशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
 गायत्रीं अपमानस्तु कच्छं सान्त्वनचरेत् ।
 गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
 एकरात्रोपवासञ्च कच्छं सान्त्वनं कृतम् ।
 चारुञ्च जनयेद्गर्भं गते त्वक्ते नृते पतौ ॥
 तां त्वजेदपरे रात्रे पतितां पापकारिणीम् ।
 ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परंपुसा समन्विता ॥
 सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
 कामान्भोद्वाद् यदा गच्छेत् त्वक्ता वन्तुं सुतान्
 पतिम् ॥
 सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।
 दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 दशाहं न त्वजेन्नारी त्वजेन्नष्टश्रुता तथा ।
 भर्ता चैव चरेत्कच्छं कच्छाहं चैव बान्धवाः ॥
 तेषां भुक्ता च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ।
 ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परंपुसा विवर्जिता ॥
 गत्वा पुंसां शतं याति त्वजेयुक्तान् गोत्रिणः ।
 पुंसो यदि यच्छं गच्छेत् तदयुज्यं यच्छं भवेत् ॥
 पितृमातृयुज्यं यस्य चारुस्यैव तु तदयुज्यम् ।
 उक्तस्य तदयुज्यं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥”
 उद्वाहत्तत्त्वे । उद्वाहत्तत्त्वे ।
 “समुद्रयात्रास्त्रोकारः कमज्जुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यास्तुपयमस्तथा ॥
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्भुपर्के पशोर्बन्धः ।
 मांसदानं तथा श्राद्धं वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
 दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
 अज्ञापस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
 इमान् धर्मान् कालियुगे वर्ष्मणाहुर्मनीषिणः ॥”
 हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारयञ्च कमज्जुलोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्हत्ता कन्या प्रदीयते ॥
 कन्यानामसवर्णाणां विवाहञ्च द्विजातिभिः ।
 आततायिद्विजात्र्याणां धर्म्मयुद्धे निहिंसनम् ॥
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेहिणतः ।
 वृत्तस्त्राध्यायसाक्षेपमघसङ्कोचनन्तथा ॥
 प्रायश्चित्तविधानञ्च विमायां मरणात्तकम् ।

विधवा

संवर्गदीवः पापेषु मधुपर्के पशोर्बन्धः ॥
 दत्तौरेसेतरेवान् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 मूद्नेषु दासगोपालकुलमिन्नाहंशरीरिणाम् ॥
 भोव्यान्नता यदृश्यस्य तीर्थसिवातिदूरतः ।
 ब्राह्मणादिषु मूद्नेषु पक्कतादिक्रियापि च ॥
 भृग्वपिमरयञ्चैव दृष्टादिमरयं तथा ।
 एतानि लोकगुणार्थं कथोरादौ महात्मभिः ॥
 निवर्तितानि कर्म्मणि अदवस्थापूर्वकं बुधैः ।
 समयश्चापि साधुना प्रमाद्यं वेदवद्भवत् ॥”
 याज्ञवल्करः । १ । २५ ।
 “सक्तं प्रदीयते कन्या हरंकां चौरदण्डभाक् ।
 दत्तामपि हरेत् कन्यां शेषांश्चैव आत्रजेत् ॥”
 गीतमः ।
 “प्रतिशुभ्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
 वशिष्ठः ।
 “कुलश्रीलविहीनस्य वच्छादिपतितस्य च ।
 अपस्कारिविधर्मस्य रोगिणां वैशुधारिणाम् ॥
 दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोचोद्गा तथैव च ॥”
 वशिष्ठः उद्वाहत्तत्त्वे ।
 “अङ्गिर्वाचा प्रदत्तायां त्रियेतोहं वरो यदि ।
 नच मन्मोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव वा ॥”
 उद्वाहत्तत्त्वे । यमः ।
 “नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिच्छते ।
 पायिग्रहण्यवस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥”
 उद्वाहत्तत्त्वे कात्यायनः ।
 “अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।
 वरागमञ्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”
 नाथ्योत्पत्ता प्रजाक्षीह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
 न द्वितीयञ्च साध्वीनां कश्चिद्गर्तोपदिश्यते ॥
 यमिचारान्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
 श्रद्दालयानि प्राप्नोति पापरोगेञ्च पीयते ॥”
 नारदसंहिता ।
 “अज्ञातदोषियोद्गाया निर्होषा नान्यमाश्रिता ।
 वन्धुभिः सा नियोक्तया निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥
 नष्टे नृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
 अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत् ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
 अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
 चित्रिया वट् समाक्षिण्ठेत् अप्रसूता समा-
 श्रयम् ।
 वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे हतरा वसेत् ॥
 न मूद्रायाः कृतः कालः एष प्रोषितयोषि-
 ताम् ।
 जीवति अयमाके तु स्यादेव द्विशुभो विधिः ॥
 अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एषु दोषो न विद्यते ॥”
 ऋग्वेदे । १० । ४० । २ ।
 “को वां श्रयुषा विधवेव देवरम् ॥”
 “तत्र उद्वाहत्तं दृश्यति श्रयुषा श्रयने विधवेव
 यथा नृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरं अभि-
 सुखीकरोति ॥” “तथाच बाह्यः कश्चिद्वाचौ
 भवयः क द्विवा ज्ञाभिप्राप्तिं कुवयः क वचयः
 को वां श्रयने विधवेव देवरं देवरः कक्षाद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
 नाह्वा विधातृकाइति चर्म्मेश्वरा अपिवा धव
 इति मनुष्यनाम तद्विद्योगाद्विधवा देवरो
 दीव्यनिकर्म्मो मर्थो मनुष्यो मरवधर्म्मो योवा
 यौतेराकुर्वते सङ्ख्याने इति ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥
 एतेन पूर्वोक्तस्त्रिखनप्रमाद्यप्यौचनेन एतत्
 प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
 देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कसौ चेष-
 जादिपुत्रवत् नाश्वेष । नष्टेनृते उद्वादि वचने
 अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-
 र्थत्वं वाग्दानपक्षार्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
 मित्यादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वञ्च
 एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ॥)
 विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
 विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ यथा, तेषि-
 रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।
 “तस्मात् यथा कथा च विधया वक्तव्यं प्राप्नु-
 यात् ॥”)
 ऋद्धिः । गजात्रम् । वैनम् । इति मेदिनी-
 शब्दरत्नावली । कर्म्म । इति श्वेतचक्रः ।
 वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आपः । यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ७ ।
 “सज्जन्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जवैसुभिः ॥”
 “विधाभिर्मां त्वं सज्जूरसि विदधति खणनि जग-
 दिति विधा आपोक्ताभिः । आपो वै विधा
 अङ्गिर्होदं सर्वं विदधतिमित्युतेः । अप एव
 सवर्णादौ इति स्तुतेच ॥” इति तद्वाक्ये मही-
 धरः ॥)
 विधाः, [स] पुं, ब्रह्मा । इत्युक्तादिकोषः ॥
 विधाता, [अ] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
 टप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “अविज्ञाता सङ्घातुर्विधाता कृतलक्षणः ॥”
 “विशेषेण श्रेष्ठदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
 च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र शाङ्कर-
 भाष्यम् ॥ * ॥ महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १७ । १०४ ।
 “उच्यते च विधाता च मान्वाता भूतभावनः ॥”)
 कामदेवः । इति मेदिनी । तै, १६ । मद्रि ।
 इति राजनिर्घण्टः । भृगुमुनिपुत्रः । तस्य
 भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
 तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाग-
 वतमतम् ॥ * ॥ विधातुर्विचिन्ना गतिर्वैषा, —
 कंस उवाच ।
 “हृद्येन पर्वतं हन्तुं शक्नो धाता च दवतः ।
 कीटिनं चिह्नशार्ङ्गं मशकेन गर्जं तथा ॥
 शिशुना च महावीरं महान्तं सुजगन्नुभिः ।
 भूषिकेय च माण्डारं मखकेन भुजङ्गमम् ॥
 एवं अन्येन जनकं मख्येयैव च भयकम् ।
 वह्निना च जलं नष्टं वान्तं मुष्कलद्वयेन च ॥
 पीताः सप्त सप्तश्राञ्च द्विजेनेकेव जङ्गना ।

शातुर्मेतिर्विचिन्ता च इति वा सुवनचये ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यलम्बखण्डे ७ अध्यायः ।
अपि च ।

भगवन् उवाच ।

“सुवन्धो हि विधिवशो न मे वाञ्छी ब्रह्माधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कश्च प्रज्ञी कस्या वा वरः को वा ससाधनः ॥
कर्मोक्त्युक्तपण्डः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं ज्ञतं कर्म तद्भोगं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्यथा निष्कर्तं सर्वमगौशस्योद्यमो यथा ।
हवभाशुप्रिया धाया लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतैव को वाहं केनायनं निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यलम्बखण्डे १७ अधः ॥ ॥
अन्वच ।

“ज्ञागे होवः कासुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
यज्ञी ।
ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
ज्ञागे होवस्तत् कदाचिन्नासाकं व्यक्तयोवि-
ताम् ॥” ॥
अपरच ।

“स्वान्तर्दुःखिन दुःखार्तो यो यं श्रपति निश्चितम् ।
तं श्रापं खलितुं शक्नो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यलम्बखण्डे २० अधः ॥ ॥
असौ जगतां पतिर्यथा,—
“ही धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पते ।
ही प्रासादौ चित्तोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति ब्रह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(चि, मेधावो । इति निचयः । ३ । १५ ॥
विहितकर्मोनुष्ठाना । यथा, मनुः । १२ । ३५ ॥
“विधाता प्रासिता वक्ता मेधो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाहुशकं नृयात् न युष्कां गिरमीरयेत् ॥”
स्रष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
धित्तं अथमिव केहादन्वमात्रमपादपम् ॥”
अन्यथा । हाता । यथा, कुमारे । १ । ५७ ।

“सर्वं विधाता तपसः प्रजाणां
केनापि कामेन तपश्चकार ॥”
विधातृभूः, पुं, (विधातुर्नञ्जो भूत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदमुनिः । इति चिकित्शेयः ।
विधातायुः, [सु] पुं, (विधातुरायुष्मोऽपित-
कात्परिमाणं यस्मात् । सूर्यक्रियां विना वस्व-
राद्विज्ञानासम्भवादेवास्त्य तथालम् ।) छ्येः ।
यथा,—
“वैश्वानरो विधातायुर्हिस्यस्यो दिवाकरः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्ञी, ब्रह्मणो ययः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरे ब्रह्मणः एकं दिनं भवति । तन्मनुष्य-
माननेकः कल्पश्चिंशत्कल्पे ब्रह्मण एकौ
मासो भवति । एतादृशोऽष्टमन्वन्तरेऽपि ।

संवल्लरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षां चतीताः । एकपञ्चाशदा-
रभेऽधुना चेतवाराहकल्पः । अथ मन्वन्त-
राणि चतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्षते । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + टच् । डीप् ।) पिप्यती ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—
“गतासनां बाहुप्रकरज्ञतकाश्चोपरिलस-
सितम्बां दिवम्बां ब्रह्मवन्विधात्रीं त्रिनवनाम् ।
यस्यानस्ये तस्यै श्रवणदि महाकाजसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जङ्घेता अपि
कविः ॥”

इति तन्वन्तरे कपूरान्मलीकम् ॥
विधानं, स्त्री, (वि + धा + क्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १२१ ।
“यदातु यानमातिहेतुं परराजं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)
करणम् । इति नानार्थविधिशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २४ ।

“परस्वरेण सृष्टस्त्रीयशोभं
न वेदिदं इन्द्रमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् इत्ये रूपविधानयत्रः
पशुः प्रजाणां वितथोऽभविष्यत् ॥”)
करिकफलः । इति हारावली । १२६१ । (विदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।
“त्वमेको ज्ञास्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्तयस्यप्रमेयस्य कायं तत्पार्यवित् प्रभो ॥”)
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखज्ञानो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।
“उन्मसाह्वानिप्रयं वल्ल तव वाज्यश्च पश्यनः ।
मम हर्षविवादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)
विधानकं, स्त्री, यथा, इति शब्दरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथाचरित्सागरे । ४६ । १०० ।
“तत्सुष्टो भदन्तोऽसौ तस्मायादित्यशर्मणे ।
ददौ सुक्तोऽजनामन्मथितं सविधानकम् ॥”)
विधानवेत्तिरि, चि ॥

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गै + टक् ।)
पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधायकः, चि, विपूर्वधातुर्धातोर्वाक्यप्रत्य-
येन निव्यन्नः । विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।
“स विचारस्य निर्माता कुण्डो कुण्डपुरस्य यः ।
जयस्वामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)
विधिज्ञापकः ॥

विधायी, [न्] चि, विधानकर्ता । विपूर्वधातु-
धातोर्वाक्यप्रत्ययेन निव्यन्नः । (यथा, कथा
चरित्सागरे । ४२ । ११३ ।
“भाष्याश्च काशाकहारी ताडककायेविधा-
यिभौम् ।
भूयश्च स निचिरेप पापां तां पुत्रवातिनीम् ॥”)

विधायं, स्त्री, कल्पनम् । विपूर्वधातुर्धातोर्वाक्यप्रत्ययेन
निव्यन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विचमिति । विध
विधाने + “रगुपधानं कित् ॥” उष्वा० ४ । १२६ ।
इति रन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
वैश्वे । २२ । ४७ ।

“विधिविधिते विधुना वधूनां
किमाननं काचनसचर्केन ॥” ॥
विधीयते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गो धोः किः ॥” ३ । ६२ । इति किः ।)
भाष्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १२२ ।
“राज्यानां सुखदुःखागो भाष्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधिः न ज्ञतं त्वया ॥”)
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः । काजः । इति
नेदिनौ । धे, १७ । विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।
“यः प्राणविधिसुत्कल्प्य वर्षते कामचारतः ।
न स विद्विभवाप्नोति न सुखं न परी गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः । विष्णुः ।
इति ज्ञानशुद्धिः । कर्म । इति चिकित्शेयः ॥
(यथा, देवीपुराणी ।

“तस्मात् छ्येः शशाङ्कस्य जयद्विविधिविधुः ॥”)
गजानम् । इति जटाधरः ॥ वैशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकप्रत्ययः । इति
भरतधृतकोषः ॥ वक् विधुः कल्पनात्त-
ज्जलविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिनैयम एव च ।
अतिदेशोऽधिकाराश्च वक् विधं स्रजतन्त्रणम् ॥”
अप्रानप्राप्तो विधिः । स तु द्विविधः । वर्णन-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णनपादनरूपो यथा
सङ्कर्षं चे इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । जीपो-
ऽस्योमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषःवधारणं
नियमविधिः । यथा । रडो विः सुपि इत्यादि ।
अन्यधर्मस्थान्यनारोपणमतिदेशविधिः यथा ।
रन्वदिक् इत्यादि । पूर्वस्रजस्थितपदस्य पर-
स्रजेषूपस्थितरिधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावनोकितास्यश्च मच्छकभृतिरेव च ।
गङ्गाभ्रोत इति स्थातस्वाधिकारास्यो मताः ॥”
सिंहावनोकिता यथा । वावगोर्हान्ने इत्यस्मात्
दाने इति पदस्य ऋण्यगि यन्तेऽपस्थिति ।
मच्छकभृतिर्यथा । टाभिस्रजेषीत्यस्मात् अत
इति पदस्य आस्तिमभवि इत्यभोपस्थितिः ।
गङ्गाभ्रोतो यथा । वेः सि औ जस् इत्यस्मात्
केरिति पदस्य तद्वितपत्यन्तेऽपस्थितिरिति ।
एवञ्च ।

“कार्यो कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः स्रजसुदा-
ज्जतम् ।
कदाचित् कार्याकार्याभ्यां कचित् कार्यनिमि-
ततः ॥
स्रज निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो गदितो बुधेः ॥”

विधिः

क्रियते यत् तत् कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायां सर्वेषामनुष्ठानः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवम् ।

“बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्भली ।
प्रत्ययाश्रितकार्येषु बहिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्भिन्नकार्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विषयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पक्षतग्यैरक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येषु विशेषकविधिर्भली ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
स्वल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्भेतः ।
आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपघातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधस्तथा ।
लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशो विधिर्वली ॥”

इति सुम्बबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदनुष्णफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिष्ठसौ अधिकफलाय प्राप्ति-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोहोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आग्नेयाष्टकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्यते भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिबोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्त्तृदिबोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयत्वप्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अतन्मयोक्तम् ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अह्वरहः
सन्व्याप्तुपासोत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्व्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कश्चिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यास्तुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं मुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमन्वयस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । श्राद्धीयपूजायामहन्वा-
स्तुपवसीत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कश्चिदप्राप्तिः । तथा आहुते मुञ्जीत पिष्टसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहुतशेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । इहिन्याहुते प्रातरामन्त्रि-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमग्नस्य तत्प्रतिपक्षस्य पूर्व-
दिनवार्यं निमग्नस्य च पार्श्ववज्रयायतः
प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ३ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—

“प्रवृत्तिः कृतिरेवाच वा चेच्छातो यतश्च वा ।
तजज्ञानं विषयस्य विधिस्तजज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते वा इच्छातः
चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वैच्छाघनत्व-
ज्ञानात् तजज्ञानस्य विषयः कार्यत्वं इच्छाघन-
त्वश्च विधिरिति प्राचीनमतम् । स्वमतमाह
तजज्ञापकोऽथवेति इच्छाघनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाङ्गलिः ॥ ३ ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेच्छाघनत्वान्वितस्वार्थ-
परपक्षटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मौमांसकमते
इच्छाघनत्वं कृतिसाध्यत्वश्च पृथग्विध्यर्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यैकतविधिस्वरूपः ॥

विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
दृश + शिनि;) सद्स्य; इत्यमरः ।
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश +
श्लुन् ।) सद्स्य; । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, अ, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् स्वतः भार्यां विधिवत् पाणिपीडि-
ताम् ॥”

इति काजिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।

“सन्व्याप्तुपास्य विधिवत् विस्वपञ्चातुपा-
र्जयेत् ॥”

इति शिवरात्रिप्रवक्तव्या ॥ ३ ॥
अन्यत्र ।

“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकं वदवस्वात्मकं शिवम् ।
ब्रतोपवासेर्विधिवत् अह्वया च विमह्वरः ॥”

इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ४६ अध्यायः ॥
अपरश्च ।

“इति नक्षत्रपुरघटुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सन्वानं कामानवाप्नोति विष्णुलोकं महीयते ॥”

इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरह्यं विध्यते राहुर्भेति
वा । अथ ताडे + “टृभिद्विधीति ।” उया०
१ । २४ । इति कुः । चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक । विधुस्तव हन्ति स्वर्गं तम-
न्मपि चन्द्रविरोधिङ्कूरव ।
तदुभयोरनिघ्नं हि विरोधिता
कथमहो स्वता मम तापने ॥” ॥

विध्यति अस्तुरानिति । विधुः । कपूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ । चक्षा । इति शब्द-
रत्नावली । राक्षसः । इति विन्धुः ॥ आशुषः ।
वायुः । इति चक्षिप्रसारोद्यादितिः ॥ ३ ॥

चन्द्रस्य हादशावस्थास्तत्पक्षादिश्च यथा,—
“चन्द्रस्य हादशावस्था भवन्ति षड्यु ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदान्यहम् ॥
प्रवासस्य पुनर्नष्टं ऋतावस्यं जयावहम् ।
हास्यावस्यं क्रीडावस्यं प्रमोदावस्यमेव च ।
विवादावस्यभोगस्यो ज्वरावस्यं अवस्थितम् ॥
कन्यावस्यं सुखावस्यं हादशावस्यं भवेत् ॥
प्रवासो हानिर्मृत्युश्च जयो हावो रतिः सुखम् ।
श्रीको भोगो ज्वरः कन्यः सुखावस्याक्रमत्-
फलम् ॥

जन्मस्यः कुर्वते त्वमिं द्वितीये नास्ति विवृतिः ।
द्वितीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ।
पञ्चमेन ऋगाङ्गिष्य स्त्रीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देशो नवमे कोपसन्धयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्नवमेकादशे जयः ।
हादशेन प्रशाङ्गेन ऋतुरेव न संशयः ॥”

इति गारुड । ११ । १-६ ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य चयदृष्टिकारणम् यथा,—

जन्मोवाच ।

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्वमा मता ।
विनीवाली कुक्षुश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रक्षितश्चन्द्रलोकं प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसवस्थाममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निष्पाकरे ।
पूर्वमाशुमती ज्ञेया पञ्चाक्षमितभास्वरे ।
यस्मात्तामसुमन्वन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घ ।
तस्मादनुमती नाम पूर्वमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चाक्षमिते सूर्ये पूर्वचन्द्रस्य चोन्नमः ।
युगप्रत् सोतरा रागस्तदाशुमतिपूर्वमा ॥
राकानामशुमन्वन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घ ।
रक्षणाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽह्वयम् ॥
विनीवालीप्रमाशुम् स्त्रीशेषो निष्पाकरः ।
अमावास्यां विश्वकं विनीवासी ततः स्मृता ॥
कुक्षेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तस्माज्ज्वला स्नेहा वै अमावास्या कुक्षुः स्मृता ॥
अशुमत्याशवाः कार्या विनीवास्याः कुक्षुं
विना ।

एतासां विरजः कालः कुमाचति कुक्षुः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वह्यते रविः ।
अन्वतेनाश्वतं ज्ञायं पौयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वृद्धिर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विन्धेदेवाकृतीयान् चतुर्थीं प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वसवश्चापि षष्ठीं पिबति काशवः ।

विधुः

वतमीश्वरो दिवा वसवोऽष्टौ तथाऽमीम् ।
 नवमीं चन्द्रपक्षेऽपि पिबतीन्द्रः कलामपि ।
 दशमीं मन्वन्तश्चापि वस्रा एकादशीं कलाम् ।
 द्वादशीं कक्षां विष्णुर्धनश्च त्रयोदशीम् ।
 चतुर्दशीं पशुपतिः कक्षां पिबति विष्णुः ।
 ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ॥
 कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
 अमास्यां विप्रते रक्षो अमावासी ततः सूर्या ॥
 पूर्वार्धे विप्रते चार्के मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
 अपराह्णे विप्रत्यपसु खयोनिवारिवन्भवः ॥
 आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कल्पयैकया ।
 ह्यगुञ्जन्ताराहान्निष्यादयति चौषधीः ॥
 तमोवधिं स्थितं गावश्चरन्नापः पिबन्ति च ।
 तद्द्वारागुप्तं मोष्यः चौरत्वमुपगच्छति ॥
 तन्चौरमन्तं भूत्वा मन्त्रभूतं जिज्ञासयः ।
 खाहाकारवष्टकारैर्भुञ्जन्वाहुतयः क्रमात् ॥
 हुतमग्निं देवाय पुनः सोमं विवर्हयेत् ।
 एवं संचीयते सोमः चौषधाप्यायते पुनः ।
 तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य चयट्टिविधेन्सिः ॥”

इति देवीपुराणे चन्द्रचयट्टिः ॥ * ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वाणिश्रत्वात्प्रहामते ।
 तद्द्वं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
 यदि सत्त्वमयं यत्नस्त्रीजोराग्निदिवाकरः ।
 तत्त्वयं गोदरस्थेन राहुर्न भक्षसात् हतः ॥
 अथवा राहुकाक्रम्य शत्रुवक्रं प्रवेशितः ।
 तन् कथं दशनेस्त्रीः शतधा न विखण्डितः ॥
 विस्तुक्तं पुनर्दृष्टयैवास्त्रमण्डलः ।
 न चास्यापन्नतं तेजो न स्थानादपवारितः ॥
 यदि वा स्त्रोव निष्पीतः कथं दीप्रतोऽभवत् ।
 तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वक्रं गमिष्यति ॥
 भक्षार्थं सर्वदेवानां सोमः खटः स्वयम्भुवा ।
 तत्रस्थामन्तश्चापि सन्तु तं सूर्यतेजसा ॥
 पिबन्त्यमुमयं देवाः पितरश्च स्वधाम्नतम् ।
 अथच त्रिप्रतश्चैव अस्त्रिंशत्तथैव च ॥
 अथच त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिबन्ति ये ।
 राहोरप्यन्तं भाग्यं पुरा खटं स्वयम्भुवा ॥
 तस्मान्नाहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
 उद्ध्वं पार्थिवीं ह्यायां मद्राकारान्तमोमयः ॥
 पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति ह्यायया ।
 शुक्ले च चन्द्रमभ्येति क्खे पर्वेणि भास्करम् ॥
 सूर्यमण्डलसंस्तान् चन्द्रमेव जिघांसति ।
 तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ॥
 अविहिंसन् यथा पशुं पिबति भ्रमरो मधु ।
 चन्द्रस्यमन्तं तद्दम्भेद्वाहुराहुरभुते ॥
 चन्द्रकान्तो मन्थिर्यद्दत्तुहिंश्चरते चयात् ।
 चरन्पि न स्त्रीयेत तेजसा नैव सृष्यते ॥
 यथा सूर्यमणिः सूर्याहुत्वाश्च पावकं शुभम् ।
 न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सृष्यते ॥
 एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यदित्त्वपि राहुणा ।
 सतेजसा न सृष्येत नाङ्गहीनो बभूवतुः ॥
 पर्वेण्य च चन्द्रश्च मासिककलवाहतिः ।

विधुतिः

सोमो देवतस्योगात् ह्यायायोगाच्च पार्थिवात् ।
 राहोश्च वरजन्वादे पचरेदन्तं शशी ॥
 खटोहकावे संप्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
 खाहादेव चरेत् चौरं तथेन्द्रः चरतेऽन्तम् ॥
 पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव जल्पते ॥
 यथा मातुः कुनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
 पीत्वान्तं तथा सोमात् ह्यप्यन्ते सर्वदेवताः ॥
 सम्भृतं सर्वयोगेभ्यु तथायं चरति शशी ।
 तं चरन्तं यथाभागस्तपजीवन्ति देवताः ॥
 तस्मिन् काले समभ्येति राहुदप्यवर्षति ।
 सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
 आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
 सूनः च भागो राहोस्तु देवभागस्तु शेषकाः ॥
 ह्यमिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
 चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सृष्यते ॥
 तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यर्के प्रमाद्यतः ।
 सर्वेष्वायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
 अतो राहुस्तुजः सोमः सोमादृष्टिं दिवाकरः ।
 पर्वकावे स्थितस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
 अतश्चादयते राहुदभ्रवच्छशिभास्करौ ।
 राहुदभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
 उद्ध्वं पार्थिवीं ह्यायां धूममेव द्रवोत्थितः ।
 चन्द्रस्य यद्वत्तत्त्वं राहुणा भास्करस्य च ॥
 नान्नावखण्डितं तस्य केवळं चामलीकृतम् ।
 कर्दमेन यथा वत्सं युक्तमप्युपहन्यते ॥
 एकोद्देशेऽथ सर्वेऽप्य राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
 प्रक्षालितं सदेवेह पुनः युक्ततरं भवेत् ॥
 राहुयुक्तं भवेत्तद्विर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
 राहुणाच्छादितौ धापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
 विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
 एवं न सृष्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तव सृष्यते ॥
 अनुघातं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
 जगत्सम्मोहनं चेतत् यद्द्वयं चन्द्रसूर्ययोः ॥”
 इत्यपि देवीपुराणे यद्द्वयविकल्पः ॥ * ॥
 विधोर्द्विपिपाद्यन्नकारणत्वं राजयद्यादिकार-
 यत्त्वश्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
 यम् ॥ * ॥ (कर्णदि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ५५ । ५ ।
 “विधुं दद्राचं समने वज्रानां
 युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”
 “विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्णारं
 विपूर्णां दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्गाथे
 वायव्यः ॥)
 विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) व्यक्तः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।
 “स तत्र निर्म्मितसमस्तजङ्ग
 आत्मानुभूत्या विधुतत्रिजिङ्गः ।
 परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
 लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
 कल्पितश्च ॥
 विधुतिः, स्त्री, कल्पनम् । विपूर्वधुधातोः क्लिप्रव्य-
 येन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । १०।३१।८

विधूतं

“पादन्वाकेभुं चविधुतिभिः सञ्जितेभुं विक्रासे-
 भन्वन्मध्येऽनकुचपटैः कुञ्जनेर्लकीनैः ॥”
 किराजतिः । यथा, तथैव । ४ । २२ । ३८ ।
 “यस्मिन्निदं सद्सदात्मतया विभाति-
 मायाविवेकविधुतिश्च विचिनुद्धिः ॥”)
 विधुनर्न, स्त्री, (वि + धू + क्त्विच् । क्लृट् । युक्
 च । एषोदरादित्वात् इच्छः ।) कल्पनम् । इति
 जटाघरः ॥
 विधुनरः, पुं, (विधुं तु इति षीङ्गयतीति । विधु +
 तुद + “विभ्रवसोस्तुदः” १ । २ । ३५ । इति
 खण्ड । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माथे । २ । ६१ ।
 “नीतिरापदि यन्नयः परस्त्वान्निभो ह्यये ।
 विधुर्विधुनुदस्यैव पूर्वस्तस्योत्सवाय सः ॥”)
 विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्रास्थि इव तत्-
 चादृशत्वात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
 विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चक्रस्य प्रिया ।) चक्र-
 पत्नी । यथा । दाशायय्यो विधुप्रिया । इति
 कोषान्तरम् ॥
 विधुरं, स्त्री, (विगता धूर्भारो यस्मान् । समासे
 अः ।) प्रविष्टिवः । इत्यमरः ॥ केवळम् । इति
 जित्काशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कटम् । यथा,
 किरानटोकायां मज्जिनापधृतपैजयन्ती ।
 “विधुरं प्रत्यवाये स्थात् कटविष्टेऽथोरपि ॥”
 तथा च किराते । २ । ७ ।
 “विधुरं किमतः परं परे-
 रवगीतां गमिते दशाभिमाम् ।
 अथसोदिति यत् सुरैरपि
 त्वयि सम्भावितवृत्ति पौषवम् ॥”)
 विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मान् ।
 ऋक्पूरिव्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
 २१६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ३२ ।
 “तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता वन्मुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिस्वर्णनात्
 ननु मां प्रापय पल्लुरन्तिकम् ॥”)
 विधुरा, स्त्री, रसाना । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥
 (जत्रूहं ह्यायुमर्मे । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
 “जत्रूहं मर्माणि चतस्रो धमन्तोऽष्टौ माहका हे
 संकाटिके हे विधुरे ॥”)
 विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + क्लृट् । क्लृटादित्वात्
 साधुः ।) कल्पनम् । इत्यमरः । १ । २ । ४ ॥
 विधुलं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कल्पितम् । (यथा,
 कलाविलासे । २ । २८ ।
 “तं वदति सोऽन्यदृष्टिः सभूभङ्गं विधुतदृष्टस्यः ।
 वक्षकवचनः पापो इतिचौष्यः कुतोऽयमा-
 यातः ॥”)
 व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभग-
 पतिस्तोत्रे । १ ।
 “योगं योगविद्वां विधुतविधिव्यासङ्गमुद्धाश्रय-
 प्राहूर्भूतसुधारसप्रहमरध्यानासादाष्टासि-
 नाम् ॥”)

विध्वंसः

विध्वंसः, ङी, कर्मणम् । विपूर्वध्वंसातोः क्लिप्यन्त-
 येन निघ्नमिति ।
 विध्वंसनं, ङी, (वि + धू + शिच् + ल्युट् । डुकृ + च ।)
 कर्मणम् । तत्पर्यायः । विधुवनम् २ । इत्य-
 मरः । १ । २ । ४ । विधुवनम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ ।
 “केशवनाथरादीनां यत्र हर्षेऽपि सन्नमात् ।
 प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधुवनम् ॥”)
 विधुनितं, चि, कल्पितम् । विपूर्वध्वंसातोः
 क्लप्रयेत्यन निघ्नमिति ।
 विधुनितं, ङी, विशेषण धृणम् । यथा,—
 “अथावज्ञस्य विघ्ननं कोटकास्त्यगादिना ।
 उदक्तवावा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विधुनितमेवम् ॥”
 इत्याहिकनत्वम् ।
 विधेयं, चि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अच्
 यत् ॥” १ । १ । ६ । इति यत् । “इद्वयति ॥” १ । ४ ।
 ६ । इति आत ईत् ॥) वाक्यस्यः । तत्पर्यायः ।
 विनययाही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ ।
 “कर्मोऽमात्रः कुशलो तात कश्चित्
 सुयोगो यश्च मन्दो विधेयः ॥”)
 विधिलन्यबोधविषयः । यथा,—
 “अनुवादात्मगुणा तु न विधेयसुदीरयेत् ।
 न ज्ञानव्यासदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतित्तुति ॥”
 इत्येकादशोत्तम् ।
 अपि च । प्रमाणात्तरात्रिहितं कर्म प्रथमं
 बुद्धौ न विधीयते तत्र शब्देन तस्य कर्मण
 उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्मणि पूजार्थी
 श्रुतितत्काजजीवनः कर्माधिकारात् प्रमाणा-
 त्तरकर्मणो विधेयत्वात्तित्यादिर्गुणः । इति
 तित्यादितत्वम् । (कर्मणम् । यथा, षष्ठ-
 संज्ञितायाम् । ६ । ४ । ४ ।
 “इति श्रुतप्रविभक्तं द्विक्रमेण यद्यथा ससु-
 ह्दम् ।
 तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं धियास्तनाम् ॥” ७ ।
 अधीनः । यथा, रघुः । १ । ६ । ४ ।
 “सन्निवेश सन्निवेशतः परं
 ङीविधेयनवबोधोऽभवत् ॥”
 तथा च तत्रैव । ७ । ६ । २ ।
 “तस्यै ज्ञानसम्पत्तिव्यसदेहं
 निद्राविधेयं नरदेवसेवम् ॥”)
 विधेयता, ङी, (विधेयस्य भावः । विधेय + तक् ।)
 विधेयत्वम् । विधिलन्यबोधविषयत्वम् । यथा ।
 यथा ज्ञानवशादिषु पापस्य निवृत्तयोपयुक्त-
 ताश्चादिज्ञाने हेतुयत् तथा गङ्गाकाणादिषु
 पुण्यस्य विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने हेतुयत् ।
 इति प्रायश्चित्तत्वम् । (अधीनता । यथा,
 किराते । ११ । ३३ ।
 “परवानर्थसंविद्धौ नीचवृत्तिरपन्नपः ।
 अविधेयेन्द्रियः पुंसो गौरिवैति विधेयताम् ॥”)
 विध्वंसः, पुं, (वि + ध्वंस + चण् ।) विधाशः ।
 यथा, तित्यादितक् ।

विनयः

“हरिते रोगोऽनुतापः श्रद्धावान्नीतिभिश्च
 विध्वंसः ।
 कपिले श्रीशृगवत्सत्त्वं च्छ्वंशोऽथ दुर्भेद्यम् ॥”
 (अयकारः । यथा, किराते । १ । ६ ।
 “विधाय विध्वंसं समानात्नीनं
 श्रमैकवृत्तेर्भवत्कल्येन ।
 प्रकाशितकल्मसिशीतवासाः
 कृतोपकारा इव विदिवस्ते ॥”)
 विनतः, चि, (वि + नत + क्तः ।) प्रकृतः । (यथा,
 आर्थासप्तशत्याम् । ६ । १ । ६ ।
 “सखि इतरवाङ्महद्वो विदधानो विप्रियं
 प्रियनेऽपि ।
 खल इव दुर्लभ्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
 कोपः ॥”)
 तुयः । (यथा, षष्ठसंज्ञितायाम् । ६ । १ । ३ ।
 “एतन्नचतुर्दन्तः प्रजन्मसुखानना विनतपृष्ठाः ।
 इत्यस्यैवा यवप्रमदा दारित्युराच ॥”)
 शिचितः । इति मेदिनी । ते, १ । ५ । ६ । (सङ्-
 चितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।
 “विनतं कश्चिदुत्तं कश्चिद्व्याति श्रमेः श्रमेः ।
 सखिनेव सखिने कश्चिदभ्याहृतं पुनः ॥”
 पुं, खनामख्यातवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
 ७ । ५२ ।
 “प्राचीं तावद्भिरस्यः कपिभिर्विनतो ययौ ।
 अग्र्याहेरिवादिष्यो बालिभिर्दूरपातिभिः ॥”)
 विनता, ङी, गुरुमाना । (या तु दत्तप्रजापतेः
 कन्या । यथा, महाभारते । १ । ५ । १२ ।
 “क्रीडा प्राधा च विधा च विनता कपिला
 सुनिः ।
 कदम्ब मनुजबाह्व इत्यक्येव भारत ॥”)
 पिङ्गकामिदः । इति मेदिनी । ते, १ । ५ । ६ ।
 (यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
 “महती पिङ्गका नीला पिङ्गका विनता ख्यता ॥”)
 विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुत्रः ।)
 अरवः । इति हेमचन्द्रः । गुरुत्वम् ।
 विनदः, पुं, (विशेषण नदति शब्दायते पञ्च-
 पलादिनेति । नदु + अच् ।) विन्याकडचः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । छानियान् इति ख्यातः ।
 विनज्जकं, ङी, तगरपुण्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विनयः, चि, वक्रिक् । क्षिप्रः । निष्ठतः । विजिते-
 न्नियः । इत्यन्यपाकः । (विशेषण नयतीति ।
 नी + अच् । विशेषण प्रापकः । एचकृता ।
 यथा, कन्दे । २ । २४ । ६ ।
 “स संनयः स विनयः पुरोहितः
 सतृप्तु/स्युधि ज्ञानस्यस्यति ॥”
 “विनयः संगतानां विधिवं नेता एचकृता च
 एव ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
 विनयः, पुं, (वि + नी + अच् ।) शिखा । (यथा,
 रघुः । १ । २४ ।
 “प्रजाणां विनवाधानाद्दृष्टवाङ्मर्यादपि ।
 स पिता पितरज्ञासां केषवं जन्महेतवः ॥”)

विनष्टिः

प्रकृतिः । इति मेदिनी । ते, १ । ५ । ७ । (यथा
 “जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारकं
 गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्येव ।
 गुणप्रकर्षेण जनीऽनुत्पद्यते
 जनादुरागप्रभवा हि सन्पदः ॥”
 इत्युद्धटः ।)
 अथ विनयप्रशंसा ।
 “इहाश्च निवृत्तं सेवेन विप्रान् वेद्विदः सुचोत्
 तेभ्यो हि शिष्यो विनयं विनीतात्मा हि
 निजशः ।
 समयां वश्यां कुर्व्यात् एचवीज्ञाच संशयः ।
 बहवोऽविनयाद्बभूवा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्याचैव राण्याणि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥ ७ ।
 (विशिष्टो नयः ।) इत्यः । यथा । “यत् ।
 ‘पूर्वमाचारवैद्यस्यु नियतं ख्यात् च दोष-
 भाक् ।
 पञ्चादृशः सोऽप्यसम्भारो पूर्वो तु विनयो
 गुहः ।’
 इति नारदवचनम् ।
 तत्पूर्वापेक्षया परस्माधिकवाक्पादस्योत्पा
 दकस्यापि स्वल्पदृक्विधायकम् । युगपत्प्रव
 र्त्तने अधिकदृक्भावावसाह च एव ।
 ‘पादस्यै साहसे चैव युगपत्संवर्त्तयोः ।
 विशेषश्चैत्र लभ्येत विनयः ख्यात् समस्तयोः ।’
 विनयो इत्यः । इति अष्टाध्यायतत्त्वम् ।
 विनययाही, [न] चि, (विनयं यज्ञातीति । यच्
 + क्षिणिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ।
 विनयस्यः, चि, (विनये तिष्ठतीति । ख्या + कः ।
 आङ्गाकारो । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
 ३ वचनस्थितः ४ वश्याः ५ प्रथेयः ६ । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ६ । ६ ।
 विनया, ङी, वाद्यात्मकः । इति मेदिनी ।
 विनयनं, ङी, (विनयति अन्वन्धाति सरस्व-
 ज्ञेति । वि + नश् + अक्षिकरखे ल्युट् ।) कुत्-
 ख्यम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपक्षिमे वर्तते ।
 इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 २२ । २०५ ।
 “ततो विनयनं गच्छेन्नियतो नियताश्रयः ।
 गच्छन्नाहृत्वा यत् मेवपुच्छे सरस्वती ॥”
 वि + नश् + भावे ल्युट् ।) विनायकः ।
 विनष्टः, चि, (वि + नश् + क्तः ।) बाधाशयः ।
 ध्वंसविधिष्टः । यथा । शिखी विनष्टः पुष्टमो न
 नदः । इति विशेषणान्निष्टीकार्या मथुराणाथः ।
 पतितः । यथा नारदः ।
 “विनष्टे वाप्यशरखे पिबन्धपरतस्यै ॥”
 विनष्टे प्रतिते । इति हायसीनिः ।
 विनष्टिः, ङी, विनाशः । इति विपूर्वध्वंसातोः
 क्लिप्यन्तयेन निघ्नमिति । इति विनाश-
 कौस्तुभे । (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
 “तत्रापि सुखाय सुखविनष्टिं
 वनं यथा वैश्वानरिचक्रवम् ॥”)

विनाय

संघर्षया जग्ममयागुशोचन्
सरस्वतीं प्रब्रजियाय नृक्षीम् ॥”)

विनायकः, त्रि, (विगतौ नाविका यस्य । नसादेशः)।
गतनाविकः । तत्पर्यायः । विषयः २ विस्त्रः ३
विनावकः ४ । इति जटाधरः ॥

विना, अ, (वि + “विनाभ्यां नानाभौ न सह ॥”
५।२।२७। इति वा ।) वर्ज्यम् । तत्पर्यायः ।
एषक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना
६ । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “एषग-
विनेति ॥” २ । ३ । ३२। इत्यनेन द्वितीया पञ्चमी
च स्यात् । एवं “एषद्विना नानाभिरिति
योगविभागे द्वितीयाद्यः ॥” इति काशिकोक्त्या
द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।

“विना वार्तं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिज्ञानान्दोषान् केनेमौ पातिनौ इमौ ॥”
द्वितीयाप्रयोगे यथा, रघुवंशे २ । १४ ।

“शशाम दृष्टापि विना हवामिः ॥”

पञ्चमीप्रयोगे यथा, सांख्यकारिकायाम् ॥११॥

“चित्रं यथाश्रयन्ते

स्थास्वादिभ्यो विना यथा स्थाया ।

तद्वदिना विशेषे-

न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥”)

विनाश्रयं, त्रि, (विना अन्तरेण ज्ञतम् ।) त्यक्तम् ।
इति त्रिकाशेषः ॥

विनायकः, पुं, (विशिष्टो नायकः ।) बृहः । गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ३० । ५५ ।
“अस्तीष्ट प्रमदोद्याने तत्तमखलमध्यगः ।
दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)
गरुडः । विन्नः । (यथा, हरिवंशे १२५ । ३५ ।
“राक्षसाश्च पिनाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । कै, ११२ ॥ * ॥ विना-
यकगणो यथा,—

“गाङ्गेयो विष्णवश्चैव द्वौ विश्वेयौ विनायकौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—

प्रजापाल उवाच ।

“कथं गणपतेर्जन्म नृत्तमन्त्रश्च सप्तमम् ।

एतन्मे संशयं ह्यिच्छि धृतिरुच्यं यवस्थितम् ॥

महातपा उवाच ।

पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः ॥

सन्मार्गावस्थित्यु यथा सिध्यन्ते विन्नतः क्रियाः ।

असन्कारिवु सर्वेषु तद्दृष्टेवमविन्नतः ॥

ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरो जसा ।

असन्मार्गेषु विन्नार्थे सर्वे एवाभ्यमन्त्रयन् ॥

ततस्तेषां तदा मन्त्रं कुर्वतां चिद्वोकसाम् ।

बभूव बुद्धिर्गमने रुद्रं प्रति महामते ॥

ते तत्र रुद्रमामन्त्र्य कौलासजिनलयं गुरुम् ।

ऊचुः सविनयं सर्वे प्रथिपातपुरःसरम् ॥

देवा ऊचुः ।

देवरेव महादेव मूलपाथी त्रिलोचन ।

विनाय

विप्रार्थमविशिष्टानां उत्पादयितुमर्हसि ॥

एवमुक्तसदा देवेभ्यः परमया मुदा ।

उमा निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥

देवानां सन्नधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।

चिन्ताभूदोन्मि नृत्तंभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥

एषिया विद्यते नृत्तंरपां नृत्तंस्तपैव च ।

तेजसः चसनस्यापि नृत्तंरिया तु दृश्यते ॥

आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।

ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यद्दृष्टं योन्मि शम्भुना ॥

यद्योक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरं शरीरिणाम् ।

यथापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥

एतत्कार्यं चतुष्केण एषियादिचतुर्वेपि ।

नृत्तंमानतितेजस्यै हसतः परमेष्ठिनः ॥

प्रदोमास्यो महादीपः कुमारो भासयन् दिशम् ।

परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्गद्गवापरः ॥

उत्पन्नमाचो देवानां धोषितः संप्रोहयन् ।

कान्था दीप्या तथा नृत्तंर्या रूपेण च

महात्मवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।

उमा निमित्तनेचाभ्यां तमपश्यत भामिनौ ॥

तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीत्रकोपसमन्वितः ।

मत्वा कुमाररूपं शोभनं मोहनं दृशाम् ।

ततः शशाप तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥

कुमार गणवत्कस्तं प्रलम्बजठरस्तथा ।

भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतप्रैवम् ॥

एवं शशाप तं देवस्त्रीत्रकोपसमन्वितः ।

धुम्बन् शरीरसुखाय ततो देवो रुधान्वितः ॥

यथा यथासौ स शरीरमादां

धुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः ।

तथा तथा चाङ्गरुहाचक्राम

जलं क्षितौ संश्रुतस्तथाथ्ये ॥

विनायकानेकसुखा गजास्या-

स्तमालनीलाङ्गनसन्निकाशाः ।

उत्तस्युरुचैर्विधास्तदृक्ता-

स्तस्तसु देवा मनसाकुलेन ॥

किमेतदित्यहुतकर्मकारी

श्लोकः करोत्यप्रतिमं महच्च ।

कार्यं सुराणां हतमेतदिष्टं

भवेत्तथैतं परितं कुतस्तत् ॥

दिवोकसां चिन्तयतां तथा तु

विनायकेः आ च्छुभिता बभूव ।

चतुर्भुवश्चाप्रतिमो विमान-

मारुच्छ खे वाक्यमिदं जगाद् ॥

धन्यास्तु देवा सुरनायकेन

त्रिलोचनेनाहुतस्त्वपिणा च ।

अनुग्रहीताः परमेश्वरेण

सुरदिव्यां विन्नकृतां गतौ च ।

इत्येवमुक्त्वा प्रपितामहस्ता-

गुवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम् ॥

यस्ते विभो वक्रसमुद्भवः प्रभु-

विनायका नाम वसन्तिवैरुणाः ।

भवन्त्यपास्ताम्वरेण चामरे

विनाय

त्वया च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥

आकाशमेतद्गुहा अवस्थितं

त्वया चैको वदतां ते प्रयाताः ।

प्रभुर्भवत्वप्रतिमास्त्रपाणिना

रमान् हि चास्त्रैः सुवरांश्च देहि ॥

इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे

त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद् ।

विनायको विन्नकारी गजास्यो

गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥

एते च सर्वे त्वपयान् भव्या

विनायकाः क्रूरदृष्टः प्रच्छाः ।

उच्छुद्धानादिदृष्टदेहाः

कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥

भव्याश्च वेदेषु तथा मखेषु

कार्येषु चान्येषु महाशुभावान् ।

अप्येषु पूर्वा जभतेऽभ्यथा च

विनाश्रयिष्यस्यथ कार्यसिद्धिम् ॥

इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण

सुरैः सर्वं काचनकुम्भसंस्थैः ।

जलेक्षयासावभिविन्नकाचो

राज राजेकः विनायकानाम् ॥

दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गगनायकम् ।

तुष्टुः प्रयताः सर्वे त्रिमूलास्त्रस्य सन्नधौ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते गणवत्काय नमस्ते गगनायक ।

विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम ॥

नमोऽस्तु ते विन्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।

नमस्ते रुद्रवत्कोत्य प्रलम्बजठराश्रित ।

सर्वदेवनमस्काराद्विन्नं कुर्व सर्वदा ॥

एवं स्तुतस्तदा देवेर्महात्मा गगनायकः ।

अभिविक्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥

एतन्नतुर्थां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।

यतस्तमोर्ध्वं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥

एतस्यां यत्किंलान् भक्त्वा मुक्त्वा गणपतिं वृष ।

आराधयति तस्यामु तुष्यते नात्र संशयः ॥

यश्चेतन् पठते स्तोत्रं यश्चेतन ऽंशुयात्तथा ।

तस्य विन्ना न जायन्ते न पापं सर्वथा वृष ॥”

इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—

श्रीविष्णु उवाच ।

“गणेशमेकदन्तश्च हरिर्भवं विन्ननायकम् ।

लम्बोदरं सर्पकणं गणवक्रं गुहायजम् ॥

नामाष्टकार्यं पुत्रस्य ऽदृश्य मत्तो हरप्रिये ।

स्तोत्राणां सारभूतश्च सर्वेविन्नहरं परम् ॥

ज्ञानार्थवाचको गण यश्च निर्वाणवाचकः ।

तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमास्यहम् ॥२॥

एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च बलवाचकः ।

बलं प्रधानं सर्वस्मादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥२॥

दीनार्थवाचको वैश्व रम्बः पालनवाचकः ।

परिपालकं तं दीनानां हरिर्भवं प्रणमास्यहम् ॥३॥

विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खड्गनाथकः ।

विपत्तुखड्गनकारन्तं नमामि विन्ननायकम् ॥४॥

विनाय

विष्णुर्देवेभ्योऽपि लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा विविधैर्वन्दे लम्बोदरं तम् ॥५॥
 श्रुपांश्च तत्कर्मो विप्रवारणकारणौ ।
 सम्पदा रूपौ च रूपकर्म नमाय्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुण्यं यन्मूर्तिं मुनिदत्तकम् ।
 तद्गणेश्वरकृतं गणवत्सं नमाय्यहम् ॥ ७ ॥
 गुह्यस्याये च जातोऽयमाविर्भूतो हरश्च ।
 वन्दे गुह्यायज्ञं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
 एतन्नामाष्टकं दुर्गे नामार्थसंगुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कीपं वृथा कुरु ॥
 एतन्नामाष्टकं स्तोत्रं नामार्थसंगुतं शुभम् ।
 त्रिसन्धं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ॥
 ततो विनाः पलायन्ते वेनतेयादृयपोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थो लभते पुत्रं भार्यार्थो विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजडः कवीश्वरं विद्यावाचं भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिभ्यश्च हृदती देवो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानाञ्च सारभूतमिदं मुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 मस्तकम् ।
 ह्यारिंशदक्षरो मन्त्रो ललाटे मे सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं गमिते च सततं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विघ्नेशः सततं धरणीतले ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिते सततं पातु नाविक्राम् ।
 ॐ गौं गं रूपकर्मण्य स्वाहा पातुधरं मम ॥
 दन्तांश्च तालुकां जिह्वां पातु मे षोडशाक्षरः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
 ॐ गं गं गणाननायेति स्वाहा स्वयं सदा-
 वतु ॥
 श्रीं क्लीं क्लीमिते कङ्कालं पातु वचःस्त्रालं गं ।
 पाणौ पादौ सदा पातु सर्वाङ्गं विघ्ननिघ्नजन् ॥
 प्राणां लम्बोदरः पातु आमेयां विघ्ननायकः ।
 दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैर्हत्वाणु गणाननः ॥
 पश्चिमे पार्वतीपुत्री वायव्यां शङ्करात्मजः ।
 जघन्यांश्चोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 रेशान्यामेकदन्तश्च शिरसः पातु चोर्हतः ।
 गणाधिपोऽप्यधः पातु सर्वपुण्यं सर्वतः ।
 खड्गे जागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं वत्स । सर्वमन्त्रौषधियहम् ।
 संसारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीलक्ष्मिण पुरा दत्तं गौलीके राक्षसखण्डे ।
 वृन्दावने विनीताय मन्त्रं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तं तुभ्यं यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
 परं वरं सर्वपुण्यं सर्वसङ्कटतारणम् ॥
 गुरुमन्थ्यं च विधिवन् कवचं धारयेत् यः ।
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ षोऽपि विष्णुर्न संशयः ॥

विनाय

अन्वमेधसहस्राणि राजस्यप्रशान्ति च ।
 गृहेन्द्रकवचस्यास्य कलां नाहंनि षोडशीम् ॥
 रदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
 शतलक्षप्रणमोऽपि न ममः विड्विदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 ११ अध्यायः ॥ ॥ अथ विनायकप्रशान्तिः ।
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “विनायकोपलक्ष्य लक्षणाणि विवोद्यत ।
 क्षत्रेऽवमाहृतेऽर्थं जलं सुखांश्च पश्यति ।
 विमना विफलरश्मः स षोडशनिमित्ततः ॥
 राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुम्बिणी ।
 नाशुधात् सपन्नस्य पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्वपकस्त्रेण सन्धेनोत्वारितस्य च ।
 सर्वोषधैः सर्वगन्धैर्जिह्विप्रशिरसस्तथा ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं द्विजान् मुभान् ।
 स्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चापसु
 निक्षिपेत् ॥
 या आह्वता ह्येकवर्गैश्चतुर्भिः कलसेर्द्धदात् ।
 चर्मैर्यातुङ्गहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिविष्टामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥
 भगन्तु वरुणो राजा भगं स्वर्गो हृदयतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥
 यत्तं कौमसुसौभाग्यं सीमन्ते यच्च स्रङ्गिनि ।
 ललाटे कर्णयोरच्छोरापस्तनं प्रस्तु ते सदा ॥
 ज्ञातस्य सार्वपं तेनं श्रुवेगौडभरणेण तु ।
 जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सन्धेन परिच्युत् च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शानकटंकटाः ।
 कुशाणां राजपुत्राण्येवमेव स्वाहासमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुर्व्यये स्तुर्षु कुशानास्तीक्ष्णं सर्वशः ।
 ज्ञाताज्ञतांसक्तुर्णांश्च पल्लोदनमेव च ॥
 पुष्यं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च त्रिविधमपि ।
 मूलकं पूरिका पूपास्तथैवैरङ्किताः स्रजः ॥
 दधि पायसमन्त्रश्च गुग्गुपिष्टं समोदकम् ।
 यतान् सर्वाणुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्घ्यं ज्ञाताज्ञानिः ।
 दूर्वाससर्वपुण्येषु पुत्रलक्ष्मिभिरन्ततः ॥
 क्षतम्बुद्वयं चैव प्रार्थयेदम्बिकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
 त्रासवान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रानु-
 लेपनेः ॥
 वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यादासंपूज्य यद्दत्तया ।
 श्रेयःकर्मफलं विद्यात स्रष्ट्याश्चैव रतस्तथा ॥”
 इति मारुडे १०० अध्यायः ॥ ॥
 अथ गणेशमन्त्राः ।
 “पश्चान्तकं श्राद्धघरं बीजं गणपतिर्विदुः ॥”
 पश्चान्तको गकारः । ध्यानस्तु गणेशशब्दे
 द्रष्टव्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षणम् ॥ ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निवन्धे ।
 “श्रीशक्तिस्वरभूविघ्नबीजानि प्रथमं वदेत् ।
 डेऽन्तं गणपतिं पश्चात् वरान्नी वरदं परम् ॥

विनाय

उक्त्वा सर्वं न मेऽन्ते वशमानय ठहयम् ।
 अष्टाविंशत्क्षरोरुं धं ताराद्यो मशुरीरितः ॥”
 भूबीजमाह ।
 “स्फुटितं मांसमौक्त्वा सुतं भूबीजमौरितम् ॥”
 स्फुटिर्गकारः । मांसं जकारः ॥ ॥ अस्य
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं स्मरेत्स्फुरन्नाम्बुधौ ।
 तदोचिधौतपयन्तं मन्त्रमावृतसैवितम् ॥
 मन्वारपरिजातादिक्कण्डकलताङ्गुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छाबाभिररुण्यैकतभूतलम् ।
 उद्यद्दिनकरेन्द्रभ्यामुद्गावितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं स्मरेत्
 ऋतुभिः सेवितं वङ्गभिरनिर्घं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठं रचिते मातृकावुनि ।
 वटकोद्यान्तस्त्रिकोण्यं महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तीकाननमिन्द्रचक्रमखण्ड्यायं चिनेनं रसा-
 दाक्षिणं प्रियया सपद्मकारया स्नात्स्वया
 सन्ततम् ।
 बीजापूरगदाधुस्त्रिशिख्युकचक्राजपाशोत्-
 पत्सं
 त्रीक्ष्णस्रविषायागणकलसान् हस्तेऽर्द्धनं
 भजे ॥
 गणपाणिगणहानपूरालसमानवान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालाभ्यां वारयन्तं सुहृत्सु ह्रुः ॥
 कराघृतमग्निक्वक्त्रभवत्कविनिःस्वतेः ।
 रत्नवर्षेः प्रीथग्नन्तं साधकं मदेविकलम् ॥
 माणिक्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षणम् ॥ ॥ अपि च ।
 “शक्तिवर्द्धनं बीजं महागणपतिं वदेत् ।
 डेऽन्तमसिबधुप्रोक्तो मन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तागौरं मद्गणसुखं चक्रचक्रं चिन्नेचं
 हस्तेः स्वीयेर्द्धतमरविन्दकुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गुल्यायाः सरसिजस्यैकहृत्कालविषाये-
 र्दया योनौ विनक्षितकरं रत्नमौखिं
 भजामि ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लक्षणम् ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिवर्द्धनं बीजं बीजं वशमानय ठहयम् ।
 ताराद्यो मशुराख्यातो वरुणस्याक्षराभितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तेर्विभक्तिसुदृष्टवरुणौ पाशाङ्गुशौ पुष्कर-
 सुदृष्टप्रमदावराङ्गमनयाश्चिद्धं अजायकश्रा ।
 श्यामाश्या विधृतःश्या विनयनं चक्राङ्गुलं
 जवा-
 रक्तं हस्तिमुखं स्मरामि सततं भोगातिशीलं
 विभुम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लक्षणम् ॥ ॥ अथ शिरस-
 मन्त्रः । स च जकारयुक्तो गकारः सविन्दः
 प्रणवादिगमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निवन्धे ।
 “पश्चान्तको जिह्वयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिद्वयान्तोऽयं शिरसमशुरीरितः ।
 चतुर्वर्गीक्षको नृणां चतुर्वर्गकणप्रदः ॥”

विनाय

अस्य ध्यानम् ।

“सुक्ताकाशवरीणकुम्भसुखव्यायेक्षितेना-
चित्ते-
नांगास्त्रैर्हरिवाहनं शशिधरं चैरम्भमर्कप्रभम् ।
इतं हावमभीतिमोहरदानं टङ्गे शिरोऽचा-
स्त्रिका
मालां सुनरमकुशं त्रिशिखकं दोर्भ्रं धानं
भजे ॥”

अस्य पुराणस्य चित्तवर्षकावचनः ॥३॥ मन्वा-
नरम् । मं चिप्रप्रसादानाय हुम् । तथा च
निबन्धे ।

“संभर्तको नैवयुतः पार्श्वो वहुप्राप्तने स्थितः ।
प्रसादानाय हुम्भकः स्ववीजाद्यो दशाक्षरः ॥”

अस्य ध्यानम् ।

“पाशाकुशौ कल्पवती विद्यायं
दधत् खड्गुच्छाहितवीजपूरः ।
रक्तश्चिनेत्रस्तवोन्दूमौलि-
हारीण्युको हस्तिमुखोऽवतामः ॥”

अस्य पुराणस्य जल्पनः ॥ * ॥ अथ हरिद्रा-
गणेशमन्त्रः ।

“पञ्चान्तको घरासंख्यो विन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”

ध्यानम् ।

“हरिद्रामं चतुर्बाहुं हरिद्रवसनं विसुम् ।
पाशाकुशधरं देव मोदकं दम्भमेव च ॥”
अस्य पुराणस्य चतुर्लक्षणः । इति तन्त्र-
सारः ॥ * ॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।

“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेन्दरी ॥”
विगनो नायको यस्येति विग्रहे अनाये, त्रि ।)
विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्यार्य
डीप् ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ॥

विनायका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
रह + कः । स्त्रियां टाप् ।) चिपर्यिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विनायः, पुं, (विनाशनमिति । वि + नश् + घञ् ।)
विनाशनम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।

“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमवयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”
तन्त्रार्थायः । अदृश्यम् २ । इत्यमरः ॥ कृष्ण्ट
३ । यथा, श्रीभागवते ।

“यथा चोरतमा चन्धा लोककृष्ण्टकरी
विभो ॥”
कृष्ण्टित्ययं विनाशे वर्धते । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

विनाशकः, त्रि, विनाशकर्ता । विपूर्वकनशधातो-
र्यक(एवञ्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।

“राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विना-
शकः ॥”

विनिपा

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरश्चशीलः । विपूर्व-
नशधातोर्निन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।

“लोभमेको हि दृश्यते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ व्यययथसंयुक्तावन्वोन्व च विनाशिनौ ॥”
यथा च मनौ । १ । २७ ।

“अस्यो माचाविनाशिनो दशाह्वानान् तु याः
स्तुताः ।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्युपूर्वशः ॥”

विनाशोष्णं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उष्ण-
खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः ॥ नाशोद्यतश्च ॥

विनासकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् इत्वच्) । गतनासिकः । इति षटाधरः ॥

विनाशः, पुं (विशेष्येण गन्तव्ये अनेन । वि + नश्
+ हलच् ॥) ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ॥)
कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विनिक्षिप्तः, त्रि, विनिक्षेपाश्रयः । परित्यक्तः ।
विनिपूर्वकचिपधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । १७ ।

“पितुः कथं भव मे येन विनिक्षिप्तो न्तो-
रमः ॥”
विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
पात्तस्यैव भूहरिगयादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक्यवहारानर्हतया

अवयवस्थितस्य गुटिकापातादिना चञ्जनं
विभागः । इति हायभागः ॥ उच्यते इति
भूहरिगयादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमसुक्तस्य नाथ-
स्यैवधारणरूपेण तन्त्रमात्रभावेन वैशेषिक्य-
वहारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
लक्षणस्तदनर्हतया अवयवस्थितस्य सतोऽप्यसत्-
कल्पस्य गुटिकापातादिना चञ्जनं इदं असुक्त-
स्यैवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकार्या
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा सुद्रना यस्य ।)
उन्मीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
१ । ७४ ।

“विनिद्रोमात्रनि श्रद्धवती नलम् ॥”
तथा च सा हृद्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव
दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥”

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८५ । २१ ।

“म्वस्यमासीनमवयं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽमवीदृशयौवः कुम्भकर्म महाबलम् ॥”
विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वश्च ॥

विनिपातः, पुं, (विशेष्येण निपतनम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादिशसनम् । इति
मेदिनी । तै, २१७ ॥ अवमानः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।

विनीतः

“मङ्गलाचारयुक्तानां विनाश प्रयनात्मनाम् ।
अपतां कुङ्कताश्चैव विनिपातो न विद्यते ॥”
विनिमयः, पुं, (वि + नि + औ + ञ् + अप् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह मां स यज्ञाय शस्याय मघवा द्विवम् ।
सम्पन्निसयेनोभौ दधतुभुवनदयम् ॥”
बन्धकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—

“विज्ञयैर्गो विनिमयेदेवा गोमांसखादके ।
व्रतं चाक्राययं कुम्भाङ्घ्रि साक्षादधी भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतगोभिलवचनम् ॥
विनियोगः, पुं, (वि + नि + युञ् + घञ् ।) फले
अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।
यथा,—

“अनेनेदम् कर्मयं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

(यथा, सन्ध्याविधौ ।
“ॐकारस्य ब्रह्मविर्गायत्रीः सविता
देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)

विनियोजितः, त्रि, विनियुक्तः । विनिपूर्वकान्त-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्धृतः, त्रि, (वि + निर् + धृ + क्तः ।) दूरव
स्याया चलितः । यथा,—

“ततो देवा विनिर्धृता अहराध्याः परा-
जिताः ।
दृताधिकारादिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
जताः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
विनिर्भयः, पुं, (विशेष्येण निर्नास्ति भयं यस्य ।)
साध्यगणविशेषः । यथा,—

“मनो मन्ता तथा शानो नरो धानश्च वीर्य-
वान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो ऽवः ।
प्रभुश्चित्त समाख्याताः साध्याः हादृष्ट
पौम्बिकाः ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवैश्वः ॥
भयरहितश्च ॥

विनिर्भोकः, पुं, अतिरेकः । यथा । देवाकरवार-
विनिर्भोके तु गर्गः । इति षड्भाष्येण्योति-
स्तत्त्वम् ॥ (विगतो निर्भोको यस्य इति विग्रहे
सुक्तकण्डके, त्रि ।)

विनिर्वृतः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर
पूर्वककृतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्घृतः, त्रि, निघृतिविशेषः । चान्तः ।
निरघृतः । विनिपूर्वककृतधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।

“निष्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनिष्ठा विनिर्घृतकाभाः ॥”

विनिर्घृतः, त्रि, विनिर्घृतः । विनिपूर्वककृतधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयान्वितः ।
विनयः शास्त्रतः संस्कारः इन्द्रियमो वा ।

विनोदः

विन्दः

विन्ध्य

तत्पर्यायः । निवृत्तः प्रश्रितः ३ । इत्यमर-
भरती ॥ (यथा, रघु [१४ । ७५ ।
“तपस्विर्षर्गं गीतसत्त्वं
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।
“शाक्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश-
वान् ॥”)
अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७ । ११० । ५५ ।
“विनीतशल्याम्बुरगांश्चतुरो वैममालिनः ॥”)
कृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ । चिन्मः ।
इत्यजयपालः ॥ कृतदण्डः । इति स्तुतिः ॥
(अमुकतः । यथा, मनौ । ६ । ४१ ।
“तन्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)
विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवहायः ।
तत्पर्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सु-
वाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।
“तांस्तदा रूपवर्णान् विनीतान् शीघ्र-
गामिनः ॥”)
बन्धकः । इति मेदिनी । ते, १५४ । इमनकदम्बः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“उक्तो इमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शुचिचतुर्भद्रादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विनीतकं, स्त्री पुं, वैनीतकम् । परस्परवाहनम् ।
इत्यमरटीकायां राघवसुकुटः ॥
विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपूयविनीयजित्वेति ।”
३ । १ । ११७ । अयप्रत्ययेन निपातितः ।)
कल्कः । इति सुगन्धोदध्याकरणम् । (यथा,—
“पृक्तातुषष्कलसुलाभतया विनीयः ।”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे वातथाघौ एला-
नेके ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विनेता, [ऋ] पुं, (वि + नी + ङच् ।) राजा ।
आदेशके, चि । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥
(यथा, रघुवशे । १४ । २३ ।
“तेनास लोकः पिष्टमान् विवेजा ॥”
गुरुः । शिञ्चकः । यथा, महाभारते । १२ । २६ ।
“अञ्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सायकैस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमम् ॥”
यथाच रघुवशे । ८ । ६१ ।
“स तथेति विनेतुवहारमतेः
प्रतिग्रह्य वचो विससर्ज सुनिम् ॥”)
विनेयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-
नीघातोयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ इक्षणीयः । यथा,
“ज्योतिर्ज्ञानं तपोप्राप्तमविदित्वा तु ये शृण्वाम् ।
आवयन्वर्षलोभेन विनेयास्तपि यजतः ॥”
विनेयाः इक्षणीयाः । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
विनोदः, पुं, (वि + नुद + घञ् ।) कौतूहलम् ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । १२५ ।
“वाधते तच्च नैकस्यान् सर्वं स मगधेश्वरः ।

तत्तत्र रचाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)
क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।
“नेतावता चाधिपतेर्वेत् विन्धभर्त-
क्षेत्रः चतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥
“विनोदमिच्छन्त्यर्पणकनो
रथेन कच्छाच्छिदशैः समं पुनः ॥”
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
वसनेन च नृखायां निद्रया कलचेन वा ॥”)
आलिङ्गनविशेषः । तन्त्रस्यं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे स्पर्शविशेषाद् वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा
यदाङ्घ्रिपति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-
ग्रहविशेषः । यथा,—
“दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव द्वाराणि चिंशन् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमयतः ।
सुगन्धः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ॥
विनोदश्च बिलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥
वि(वि)न्दः, पुं, (विद् अथयवे + बाहुलकादुः ।)
जलकथा । तत्पर्यायः । पृषत् २ पृषतः ३
विपुट् ४ । इत्यमरः ॥ एमन्ति ५ विपुट् ६ । इति
तडूकिका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
“जलविन्दूपपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)
दन्तचतविशेषः । भ्रुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-
प्रकृतितः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अमुस्वारः ।
यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भुवो संश्रौ
स्तः ।” इति सुगन्धोदध्याकरणम् ॥ अपि च ।
“शिवो बह्विसमायुक्तो वामाणि विन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्तितः ॥”
इति स्कन्धकवचम् ॥
विन्दूत्पत्तिरथा,—
“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिक्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”
इति सारदातिलके १ पटलः ॥
अपि च ।
“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।
नादरूपा मष्टशानी चिरूपा परमा कला ॥
नादाच्चैव समुत्पन्नः अर्हद्विन्दुर्महेश्वरि ।
सार्हद्विन्दुस्य विन्दुभ्यो सुलङ्गी कुलकुलली ॥”
इति कुञ्जिकातन्त्रे १ पटलः ॥
“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य मेधाः समीरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको बीजं प्रकृतिर्नादस्तयोर्मियः ॥
समवायः समाख्यातः सर्वगामविशारदैः ॥”
इति सारदातिलकः ॥

अन्यथ ।
“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं प्रकृतिर्नादस्तयोर्मियः ॥”
इति क्रियासारः ॥
वि(वि)न्दुः, चि, (वेति तच्छीलः । विद्वान्ने +
“विन्दुरिन्दुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपप्रत्यये
सुमागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाता । इत्यमरः ।
ज्ञाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुचक्रकः, पुं, (विन्दुभिश्चिद्विशेषैश्चक्रकः
इव ।) न्यगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दुर्ना जालम् ।) इक्षि-
शुक्लीपरिविचित्रविन्दुसन्दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दुर्ना जालकम् ।)
गजस्य मुखद्विष्टो विन्दुसन्दृष्टः । तत्पर्यायः ।
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव
पद्मो हस्तीति भरतः ॥
वि(वि)न्दुतन्त्रः, पुं, (विन्दुचिद्वं तन्त्रं यस्य ।)
अक्षः । इति चारावली । तुरङ्गकः । यथा,—
“विन्दुतन्त्रः पुमान् शारिपलके च तुरङ्गके ॥”
इति पद्मगीयवाही मेदिनी ॥
वि(वि)न्दुपञ्चः, पुं, (विन्दुः पञ्चे यस्य ।) भूयुष्टवः ।
इति रत्नमाला ॥
वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविश्रुता रेखा यच्च ।
कन् ।) पञ्चभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे
सन्तानोपत्तिकारकसुक्रपातदिनम् । इति
ज्योतिषम् ॥
वि(वि)न्दुसरः, [स्] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)
सरोवरविशेषः । यथा,—
“अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।
गौरमु पर्यन्तमेष्टं हरितालमयं प्रति ॥
हरिण्यष्टङ्गः सुमहान् द्विचौषधिमयो
गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनसन्निभम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यच्च राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बभूवाः समाः ॥
दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिभृताः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ॥
धोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।
यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हरिण्युवासाः ॥
तत्रैष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह ।
दिव्यम्भायापथस्तत्र नक्षत्राणाम् मङ्गलम् ॥
दृश्यते भास्वरा राज्ञी देवी त्रिपथगा तु वा ।
अन्तरीक्षं दिवश्चैव भावयित्वा सुर्व गताः ॥
भवस्य स्वाङ्गे पतिता सर्वदा योगमायया ।
तस्या ये विन्दवः केचित् सुम्भायाः पतिता
भुवि ।
ज्ञतस्तु तैर्विन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्तुतम् ॥”
इति मातङ्ग्ये । १२० । २७-२९ ॥
विन्दुपत्नी, स्त्री, च्वरापहा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेत्तशुद्धा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । (यथा, मनी । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशना-
दपि ।

प्रथमेव प्रथमाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”
आधः । इति मेदिनी । विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
शृङ्खलाकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्धमद्भिं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्खलं क्षतवान् महर्षिः ।

कस्मै कृते केन च कारयेत्
नक्षत्रदस्वाखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुनस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
जातिर्निबद्धा गगनेचरस्य ।

रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
होमावसाने वचनं बभाषे ॥

समागतोऽहश्च दिग्दर्शभ त्वां
कुर्वन् मय्युद्धरणं मुनीन्द्र ।

ददस्व दानं मम यन्मनोवितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्जितः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गृह्यसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसजो वचनं बभाषे ।
दानं ददामि तव यन्मनसा त्वभीष्टं
नाथो प्रयाति विसृज्यो मम कश्चिदेव ॥
श्रुत्वा वचोऽन्वयमयं कलसोऽहवन्त्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय सृष्टुं ।
एषोऽयं मे गिरिवरः प्रवृणुहि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
इति रविवचनाद्वाच कुम्भजन्ता
क्षतमिति तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महर्षी
मम हि शरण्यसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोऽहवन्त्य
सूर्यश्च संस्तूय विनम्य भक्त्वा ।
जगाम संतप्य हि दृक्कं हि
विन्ध्याचलं वृहवपुर्महर्षिः ॥
गत्वा वचं प्राह सुनिर्महर्षीं
यास्ये महातीर्थवरं सपुण्यम् ।
वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोपुं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥
इत्येवमुक्तो सुनिसत्तमेन
स नीचशृङ्गज्जम्भवनं महर्षिः ।
ममाक्रमञ्चापि महर्षिमन्त्रः
प्रोक्तश्च विन्ध्यं द्विज आह शैलम् ॥
यावन्न भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थान् ।
त्वया न तावत्सिद्धं वर्द्धितर्थं
न चेत् शपिष्येऽहमवज्ञया ते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं च यामीं सहस्रान्तरीचम् ।

विन्ध्याव

आक्रम्य तस्यै च हि तां तदाश्रीं
काले प्रजापत्ये यदा मुनीन्द्र ॥
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
संशुद्धजात्मनोऽतीरजान्तम् ।
तत्राय निःशिय विदर्भपुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ॥
क्षताश्रुतौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो
निशं तदा स्वाश्रममावसत सः ।
श्रेयश्च कालं स हि दृक्कस्य-
स्तपश्चचारामितकान्तिमाप्नुनिः ॥
विन्ध्योऽपि वृष्णा गगने महाश्रमं
वृद्धिं न यात्येव भयान्महर्षेः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतराश्रमशृङ्गः ॥
एवं त्वगस्त्येन महाशलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि क्षतो महर्षे ।
तस्योर्हृदयं सुनिसंस्तुता मा
दुर्गा स्थिता दानवशासनार्थं ॥
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधराभूतगणाश्च सर्ज्ने ।
सर्वाप्सरोभिः सहिता दिवानिशां
कात्यायनो तस्युरपेतशोकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ॥
“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमगयोः”
इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो
भवेत् ॥”
इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्य कूटं माया केतवं वा यस्य ।
याजेन तस्यावतनीकरणादस्य तथात्वम् ।)
अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [नृ] पुं, (विन्ध्य वसतीति । वस +
शनिः ।) आडसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्य वसतीति । वस् + शनिः ।
तत्स्थियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सहस्राचोऽपि तां गन्तुं विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।
तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वन्न महावने ॥
पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना स्थाना त्वं विन्ध्यवासिनी ॥
तत्र ख्याप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहश्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति सुक्ता स्वर्गमवाप्नुयान् ॥”
इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ॥

अन्यत्र देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“विन्ध्योऽवतीर्थं देवार्थं हतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यस्थः, पुं, (विन्ध्यं विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था +
कः ।) आडसुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीशृङ्गाः । इति मेदिनी । ऋटिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ एलाचि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । नागराजमाता ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० ।
१७ ।

“विन्ध्यावली तदागम्य पत्नीनाजकमाश्रितौ ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाञ्छ-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाञ्छ-
राजः । इति जटाधरः ॥

विन्नः, त्रि, (विद् + क्तः । “बुद्धिदेति ।” ८ । २ । ५६ ।
बन्धम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥
ज्ञातः । स्थितः । इति विन्ध्यः ॥

विन्ध्यस्तः, त्रि, (वि + नि + अस् + क्तः ।) क्षत-
विन्ध्यासः । यथा,—
“सदृश्या गुणगुम्फिता सुकृतिर्वा सत्कर्मणां
आपिका
सह्यामान्यविशेषनिश्वमिलिता भावप्रकर्षोन्-
वला ।
विद्योर्वचसि विन्धनाद्यक्षतिना सिद्धान्तसुक्ता-
वली
विन्धस्ता मनसो सुदं विततुतां सदृशुक्तिरेषा
चिरम् ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + अस् + क्तः ।) विद्-
हृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ह्यातिथान् इति
भाषा ॥

विन्ध्यासः, पुं, (वि + नि + अस् + क्तः ।) स्थाप-
नम् । रक्षणम् । यथा, ज्ञानार्णवे । वैश्वे तु ।
“एकेकवर्षसुच्चार्यं मृत्नाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥”
अपि च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुर्वर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्षविन्ध्यासः क्रमादन्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।
“यद्देष्टुं मणिविन्ध्यासो विज्ञेयो न च दृक्वत ।
विशुद्धहृदयकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिहानि महर्षी-
सुताम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

विपक्षः ।
“तथा कवितया किंवा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्ध्यासमात्रेण यथा नापहृतं मनः ॥”
इत्युद्धटः ॥

विप, क क्षिपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
-सक०-सेट् ।) क, क्षेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विपक्षः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५३ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभन्ध्यानां विपक्षः पक्ष एव च ।
पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विग्रहो
महान् ॥”
यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुसुदेऽश्रवः ।
गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणानो केभिरेऽन्त-
रम् ॥”
श्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७३ ।

विपणी

“यः सपद्ये विपद्ये च भवेत् साधारणस्तु सः।”
“सपद्यविपद्यवृत्तिः साधारणः। सपद्यः
साध्यवान्। विपद्यः साध्याभाववान्।” इति
सुक्तावली ॥ विकल्पः पद्यः। उक्ताकरणम्।
यथा, आर्यासप्तशतम् । ३५४।
“प्रतिभूः युको विपद्ये दृष्टः शृङ्गारसंकथा
गुरुषु ॥”

विगतः पद्यो यस्य । गृहीते, चि ॥
विपद्यिका, स्त्री, (वि + पद्यि विस्तारे + क्तुल् ।
स्त्रियां टाप् अत् इत्वच् ।) बीया । इति
शब्दरत्नावली ॥

विपद्यी, स्त्री, (वि + पद्य + क्तुल् । स्त्रियां गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) बीया । इत्यमरः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । २० ।
“अहं ह्येतद्विजानामि तस्मैभङ्गारसंकथे ।
इत्युक्त्वा शुभशर्माङ्कानां विपद्यीं सुभोच सः ॥”)
कलित् । इति मेदिनी । चै, १७ ॥

विपद्यः, पु, (वि + पद्य यवचारे + क्तुल् । संज्ञा-
पूर्वकत्वात् न टुडिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥
(यथा, मग्नौ । ३ । १५२ ।

“विपद्येन च जोवनो वर्ज्याःस्युर्ह्ययकथयोः ॥”
विपद्येण परयतेऽस्मिन्निति । विपद्यिः । यथा,
महाभारते । १२ । ६६ । ५३ ।

“विपद्यान् राजमार्गाणां कारयेत् नराधिपः ।
प्रपाञ्च विपद्यांश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥”
विपद्यिः, पु स्त्री, (विपद्यतेऽस्मिन्निति । वि +
पद्य + “सञ्ज्ञातुभ्य इत् ॥” उणा० ४ । ११७ ।

इति इत् ॥) परयविक्रयशाला । इति हला-
युधः ॥ इत् । इत्यन्ते । विक्रयाद्येप्रसारित-
नानाश्रयायां वाग्यव्यथी वाग्ययाविधौ
इति वाजार इति च ख्यातायामिति केचित् ।
इत् मज्जपः । इति केचित् । इत् मध्यस्थपरय-
विक्रयवोधौ । इति केचित् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । परयवोधिका २ । इत्यमरः ॥
आपद्यः ३ परयवोधौ ४ परयम् ५ । इति
रभसः ॥ निषद्या ६ अणिक्रम्यम् ७ । इत्यमर-
दत्तः ॥ विपद्यम् = वोधौ ६ । इति कौयः ॥

“निषद्या विपद्यिः परयवोधिका लापञ्चिस्तथा ।
परयविक्रयशालायां भवेद्येतच्चतुष्टयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

“विपद्यिः परयवोध्याश्च भवेदापणपरययोः ।”
इति मेदिनी । चै, ७० ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ३० ॥

“विपद्ययापणपरय्यानां नानाजनश्रुतेऽर्जुतः ॥”
वाग्यव्यम् । यथा, मग्नौ । १० । ११६ ।
“विद्या शिल्पं भ्रतिः सेवा गौरव्यं विपद्यिः
क्षयिः ।

वृत्तिभैर्यं कुसीदश् दश जीवनहेतवः ॥”
विपद्यी, [नृ] पु, (विपद्यः विक्रयोऽस्यास्तीति ।
विपद्य + इनिः ।) बलिक् । इति जटाधरः ॥
(यथा, प्रिशुपालवधे । ५ । २४ ।
“पूगापग्या विपद्यिनो विपद्यीर्निभेक्षुः ॥”)

विपरी

विपयी, स्त्री, (विपद्यि + वा ङीष् ।) इत् । इति
द्विरूपकोयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ६५ ।
“यथौ भोजनमन्त्याद्यौ विपयीमात्तमूलकः ॥”)
विपयिः, स्त्री, (वि + पद्य + क्तुन् ।) आपत् ।
विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी ।
ते, १५६ । यथा,—
भयुरवाच ।

“युतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीर्घचर्मं श्वश्रु ।
न कातरौ हि नीतिज्ञो विपयी च कदाचन ॥
सम्पत्तिर्जा विपयिर्जा नश्वरा स्वप्नरूपिणी ।
पूर्वस्वकर्मायत्ता च स्वयं कर्मा तयोरपि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ३४ अध्यायः ॥
विनाशः । यथा,—
“यस्मिन् राशिगते भानौ विपयिं यान्ति
मानवाः ।
तेषां तत्रैव कर्मणा पिच्छानोदकक्रिया ॥”
इति मलमासतन्त्रम् ॥

विपयः, पुं, (विरहः पय्याः । “अक्पूरब्धूःप्रथा-
मानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।)
निन्दितपथः । तत्पर्यायः । अश्वः २ दुरश्वः ३
कदम्बा ४ कापयः ५ । इत्यमरः ॥ कुपयः ६
असत्यपथः ७ कुलितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३५६ । ११ ।
“सत्यं कथयन्तुदृष्ट्य यास्यामि विपयं वद ॥”)
विपत् स्त्री, (वि + पद्य + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।)
विपद् विपयिः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“कैवर्त्तकर्मप्रकरान सफरशुतोऽपि
जाये पुनर्निपतितः सफरो विपाकः ।
दैवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन
वामे विधौ वद कथं विपदां निवृत्तिः ॥”
इत्युद्गतः ॥
यथा च भागवते । १ । ६ । १५ ।
“यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्बुकोदरः ।
क्षयोऽस्त्री गाखिवं चापं सुहृत् क्षयास्ततो
विपत् ॥”
विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिभते हलन्तानां
टाप् ।) विपत् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
विपद्यः, त्रि, (वि + पद्य + क्तः ।) विपदाक्रान्तः ।
इति मेदिनी । ने, १३४ । नष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विपद्यः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यथा,
वि + परि + इ + क्तुल् ।) विपरीतमयनम् ।
अन्वस्थान्त्वकप्रपञ्चणम् । इति भरतः ॥
“विपद्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयित्तयोः ॥”
इति कुलाचार्यकारिका ॥
विपद्यासः, पुं, (वि + परि + अच् + क्तुल् ।) विप-
र्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
“पुरा यत्र खेतः पुलिनमधुना तत्र खरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरहाम् ।
बहोर्हृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं इत्ययति ॥”
अप्रमात्मकबुद्धिभेदः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“तच्छून्ये तन्मतिर्यास्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्णितः ।
आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शब्दादौ पीतता-
मतिः ॥”
“आद्यो विपर्यासः ॥” इति सुक्तावली ॥
विपथं, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ।” इति
यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपूर्वातोर्ध्वप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
विपथी, [नृ] पु, उद्भवेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
विपथित्, त्रि, (विपथेवं पश्यति विपथितं पितति
चिनोति चिन्तयति वा । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पथितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ ।
७ । ५८ ।
“सर्वेषाम्नि विपथितेन ब्राह्मणेन विपथिता ॥”
विपाकः, पुं, (वि + पद्य + भावे कर्मणि वा क्तुल् ।)
पचनम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।
“तावदुभयोरपि रोधसोर्यां क्तिका तद्वसेनाह-
विश्रमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदामर-
तोकाभरणं चाभून्वदं नाम सुवर्थं भवति ॥”)

विपाकः

बोद्धशरितवस्थान्तर्गतदृष्टमन्वयः । यथा,—
“पादमेकम्बरौ क्त्वा द्वितीयं कटिर्बन्धितम् ।
नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
अपि च ।
“पादमेकम्बरौ क्त्वा द्वितीयं स्वन्वसंस्थितम् ।
कामिन्याः कामयेत् कामी बन्धः स्थाहिपरी-
तकः ॥”
इति अरदीपिका ॥

विपरीता, स्त्री, कासुकी । इति धनञ्जयः ॥
विपथेकः, पुं, (विशिष्टानि पथानि यस्य ।) पलाश-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यरहिते, चि ॥)
विपर्ययः, पु. (वि + परि + इ + “इत् ॥”
इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्पर्यायः । बन्धासः २
विपर्यासः ३ अन्वयः ४ । इत्यमरः ॥ विपर्यायः
५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
१ । ५७ ।
“विपर्ययो वा किं न स्याद्वृत्तिर्धातुर्इत्ययम् ।
उपस्थितो निवर्तत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥”
सांख्यनये विपर्ययाः पद्य । ते च सांख्यकारि-
कायां द्रष्टव्याः ।)
विपर्यायः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यथा,
वि + परि + इ + क्तुल् ।) विपरीतमयनम् ।
अन्वस्थान्त्वकप्रपञ्चणम् । इति भरतः ॥
“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयित्तयोः ॥”
इति कुलाचार्यकारिका ॥
विपर्यासः, पुं, (वि + परि + अच् + क्तुल् ।) विप-
र्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
“पुरा यत्र खेतः पुलिनमधुना तत्र खरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरहाम् ।
बहोर्हृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं इत्ययति ॥”
अप्रमात्मकबुद्धिभेदः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“तच्छून्ये तन्मतिर्यास्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्णितः ।
आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शब्दादौ पीतता-
मतिः ॥”
“आद्यो विपर्यासः ॥” इति सुक्तावली ॥
विपथं, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ।” इति
यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपूर्वातोर्ध्वप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
विपथी, [नृ] पु, उद्भवेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
विपथित्, त्रि, (विपथेवं पश्यति विपथितं पितति
चिनोति चिन्तयति वा । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पथितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ ।
७ । ५८ ।
“सर्वेषाम्नि विपथितेन ब्राह्मणेन विपथिता ॥”
विपाकः, पुं, (वि + पद्य + भावे कर्मणि वा क्तुल् ।)
पचनम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।
“तावदुभयोरपि रोधसोर्यां क्तिका तद्वसेनाह-
विश्रमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदामर-
तोकाभरणं चाभून्वदं नाम सुवर्थं भवति ॥”)

विपाकः

स्यैः । कर्मणो विसृष्टकृत्तम् । इति मेदिनी ।
 (फलमात्रम् । यथा, भागवते । १०।६१।२० ।
 “जरासन्धबधः कृत्वा भूर्ययंयोपकल्पाने ।
 प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमनः क्रतुः ”
 चरमोक्तयैः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । २ ।
 “सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
 कृत्यद्युकोषे स्फुरितं तद्विप्रभम् ॥”)
 परिणामः । दुर्गतिः । स्वादुः । इति हेम-
 चन्द्रः । जातिः । आयुः । भोगः । इति
 कृत्तुमात्रजिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
 कस्य चैविध्यम् । यथाच पातप्रले । २ । १३ ।
 “नति न्दले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”
 “सतसु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति
 नोक्लिन्नक्लेशन्तुःपि । यथैव तुतावनङ्गाः
 शालितकुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्पा
 भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा
 क्लेशावनङ्गः कर्माशयो विपाकपरोही भवति
 नापनीतक्लेशोत्पन्नस्थानदग्धबीजभावो वेति ।
 स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
 इति तद्भाष्यम् ॥)
 “जाठरेणाग्निना योगान् यदुदेति रसान्-
 रम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाक इति सूत्रतः ॥”
 इति सुश्रुतः ॥
 अपि च ।
 “मिष्टः कटुश्च मधुरमन्धोऽह्णं पच्यते रसः ।
 कटुतिक्तकषायार्थां पाकः स्यात् प्रायशः
 कटुः ॥”
 तथा च वाग्भटः ।
 “त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुःकटुक-
 त्तकः ॥”
 प्रायः पदेन ब्रीहिः स्वादुरन्धविपाकः । शिवा
 कषाया मधुपाका । शुष्णो कटुकमधुरपाके
 त्यादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां गुणाः ।
 “अग्निशक्तमधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
 अक्षुस्तु क्रूरने पित्तं वानञ्चैव गृह्णापहः ॥
 कटुः करोति पचनं कर्षं पित्तञ्च नाशयेत् ।
 विशेष एव रसतो विपाकानां निर्दिशतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विवरणम् ।
 “नेत्राङ्कुरन्धे । विपाकः प्रघानमिति कक्षात
 सन्धुडमिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यव-
 हृतानि सन्धुडमिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा
 जनयन्ति । तत्राङ्कुरन्धे प्रतिरसं पाक इति ।
 केचिन्नविधिमिच्छन्ति मधुरमन्धं कटुकश्चेति
 तत्तु न सन्धुक् भूतगुणाद्भागमाच्छान्को विपाको
 नास्ति पित्तं हि विद्ग्धमन्धतासुपैत्यमन्ध-
 त्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्धः पाको भविष्यति
 नैवाहिविद्ग्धो लवणतासुपैति मधुरो मधुर-
 त्यान्धोऽन्धस्यैव सर्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं
 चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगर्त-
 मभिमानं मधुरमेवस्थात्तथा शालिधवसुद्गादयः

विपाशा

प्रकीर्णाः स्वभावसुतरकायेऽपि न परिवर्जन्ति
 तद्वदिति ।”
 “किञ्चिद्विपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
 वा ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥)
 विपाटः [श्] स्त्री, विपाशानदौ । इत्यमरः ॥
 (यथा, अथर्वे । ३ । ३४ । १ ।
 “गावेव सुभे मातरा रिहाये
 विपाटकृतुदौ पयसा जवेते ॥”
 “विपाटं कुलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्र-
 मरणोद्भूतमोहतेर्ह्यनुषोर्विशिष्टस्य पाशा अस्यां
 यपास्थान्त विमोचनाद्वा विपाटः । श्रुतदौ शुचिप्रं
 तुम्ना तुम्नेव इवति गच्छतीति श्रुतदौ एत-
 न्नागके नयौ ॥ प्रजवेते ससुद्रं प्रति शीघ्रं
 गच्छतः ॥ * * * विपाटं पटगती । पशुवाघन-
 स्यर्शन्धोरितिवा ग्यन्तावेतौ विपुञ्जीं प्रकारस्य
 ब्रह्मादिना पत्वम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विपा(ट)ठः, पुं, बाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २७० । १७ ।
 “एकैकेन विपाटेन जने माद्रवतीसुतः ॥”
 स्त्री, दुर्गमराजभाष्या । यथा, मार्कण्डेये ।
 ७५ । ४६ ।
 “विपाटां नन्दिनीश्चैव वेद्मि भाष्यां यद्दे
 ह्जिज ॥”)
 विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः । इत्यमरः ॥ (यथा
 राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३७ ।
 “क्षिप्तोपानन कथावन्धे शतं चर्मजलेऽर्पितम् ।
 विपादिकाकृते दास्या नीतं पश्चात्प्रतो वृतम् ॥”)
 “वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
 कण्डुमङ्गिः सरागेषु गच्छैरत्नसकं चितम् ॥”
 विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा । इति माधवकरः ॥
 अयं क्लृप्तरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—
 “कण्डुमती दाहरुजोपपन्ना
 विपादिका पादगतयेवमेव ॥”
 इति सुश्रुते निर्दानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
 प्रहेलिका । इति शब्दमाला ॥ * ॥
 विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
 “सत्यापपाशेति ।” ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।
 ततः पश्चादाच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
 पुत्रश्लोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं
 पाशच्छेदान् विपाशितवती विस्तृतापाशं कृत
 वतीति विपाशा णिः कल्यादेरिति पाशं
 विमोचयति इत्यर्थे णिः पश्चादित्वाद् न च्याप् ।
 एवं किपि विपाटः । इति तद्गीकार्या भरतः ॥ * ॥
 (यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।
 “इरावती विपाशाश्च सरयूर्यसुता तथा ॥”)
 तस्या लक्षणगुणाः ।
 “श्रुतद्वीर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
 सुशीतं लघु खादु सन्ध्यामयत्रम् ।
 जलं निर्मलं दौर्घ्नं पाचनञ्च
 प्रदत्ते वल्लु बुद्धिमैधायुषञ्च ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

विपुला

(अस्या नामनिरुक्तादि विशेषविवरणं महा-
 भारते । १ । १७८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
 स्त्रीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्णते । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
 “विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुङ्खवर्द्धने ॥”
 तथा अथ यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्णते ।
 यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।
 “यशस्करं विपाशायां माहिस्रतां हुताश-
 नम् ॥”
 विगतः पाशो यस्य । पाशवर्णते, ञि । इति
 धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६।
 “अत्र वै पुत्रश्लोकेन वशिष्ठो भगवाद्भुविः ।
 ब्रह्मात्मानं निपतितो विपाशः पुनश्चत्थितः ॥”
 पाशाच्छेदने च ञि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
 ४८ ।
 “निर्द्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ऋधे ॥”)
 विपिनं, स्त्री, (विपन्ते जना यजति । “विपितुस्त्री-
 र्हस्त्वस्व ।” उणा० २ । ५२ । इगन् । इत्स्व-
 ल्वात् ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
 “यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
 यच्चिन्तना न गच्छति तदिहाभ्युपैति ।
 प्रातर्भवांसि वसुधाधिपचक्रवर्ती
 सोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ॥”
 भीतिप्रदे, ञि । यथा, भागवते । ६।१।५।१३ ।
 “स एकदा तु म्हाग्यां विचरन् विपिने वने ।
 यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥”
 विजने वने इत्यपि कश्चित् पाठः ॥)
 विपुला, ञि, (विशेषेण योजनीति । वि + पुल
 महत्त्वे + कः ।) दृष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “विपुलेन सागरप्रयस्य कुचिणा ॥”
 अगाधम् । इति मेदिनी । ले, १३२ ॥
 विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
 इति मेदिनी । ले, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
 र्ज्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 २ । ३ । १७ ।
 “विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वेऽक्षरे स्तितः ॥”
 अस्मिन्सु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेधी वर्णते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
 “विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयान्तले ॥”
 सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-
 पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।
 “वलं गदं सारण्यं दुर्मैदं विपुलं ध्रुवम् ।
 वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृताद्वीरुदपादयत् ॥”)
 विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यज ।) इत् ।
 इति कैचिन् ॥
 विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । ततस्त्वियां
 टाप् ।) पृथिवी । आर्याच्छन्दोभेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादियथा,—
 “पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघन-
 चपला च ।
 गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधाऽप्या ॥

विप्रः

संज्ञा १ मादिमं सकलयोर्द्वयोर्भवेति
पादः ।
यस्यास्तां जनागो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ॥
पुंसां कलिकालयालहतानां नाख्युपहतिर-
त्पापि ।
वीर्यविपुला मुखे चैत् स्यात् गोविन्दाख्यमन्त्र-
कला ॥”
इति हृन्दोमञ्जरी ॥
(विपुलपर्वतस्यादेवो । इति देवीभागवतम् ।
७ । ३० । ६६ ॥)
विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ
+ सु + अच् । टाप् ।) इत्यकन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विपुयः, पुं, (वि + पु + “विपुयविनीयेति ।” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्यबन्तनिपातः ।) सुञ्जः ।
इति सुग्धबोध्याकरणम् ॥ यथा,—
“वासानां वल्कले शुद्धे विपुयेः ज्ञतमेखलाम् ।
चामामञ्जनपिष्ठाभां दण्डिनीमज्जनास्तराम् ॥”
इति भट्टिः । ६ । ६० ॥
विप्रः पुं, (वि + प्र + “प्रवेत्तायवञ्जेति ।” उणा० २ । २८
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेष्येण प्रातिपूरयति घट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ज पूर्वो इत्यस्मात् षप्रत्ययः । किंवा ।
उप्यते धर्मेर्बोजमत्र इति वपिर्नाम्नीति रे
निपातनात् इत्यम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथाच मनौ । १ । ६४ ।
“उत्पत्तिरेव विप्रस्य नृनिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मोर्धसुत्पत्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।
“एषिथा यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादादकलिना यावत्तद्वति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तं यः पिबेत् ॥
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दाचितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं हिज ।
सुच्यते सर्वरोगभ्यो मासमेकसु भक्तितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूर्तो हि यो
द्विजः ।
स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसुखो यदि ॥
ज्ञानं विप्रं श्रुपन्नं वा न ह्यन्नात्र त श्रेयम् ।
गोभ्यः श्रुतगुणं पूष्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ॥
पादोदकश्च नैवेद्यं मुदुक्ते विप्रस्य यो हिज ।
निबन्धं नैवेद्यभोजी यो राजसूयफलं कृमेत् ॥
यकादृश्यां न मुदुक्ते यो निबन्धं विष्णुं समर्पयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्थानं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“विपुखीद गणपते गणेषु त्वा माहुर्निप्रतमं
कवीनाम् ॥”)
“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ स्तवकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥”
“विप्रस्य मेधाविनः सोतुर्वा ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)
विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क्त + भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“तेषाम् विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
भोज्ये प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”)
खलीकारः । इति स्वामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।
“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नञ्जातु भगवान्नाञ्जनात्वा हि विद्यते ॥”)
विप्रकाशं, स्त्री, तूलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निहतः ० । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।
तुरावाहं प्ररोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥”)
विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वकलधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—
“सन्निकृष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमेदाश्च-
तुर्धा इति । न च ते चयादिकमेष्यन्ते । विप्र-
कृतो यथा । हेमन्ते निश्चितः श्रेया वसन्ते
कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृष्टो च्वरस्य रक्षादि
सेवा विप्रकृतो रुद्रकोपः ॥” इति माधवकृत
रत्नविण्णय्याख्याने विजयः ॥)
विप्रकृतकं, त्रि, (विप्रकृत एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥
विप्रचित्तः, पुं, द्रुपुत्रः । यथा,—
सुत उवाच ।
“अभवद्द्रुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रचित्तप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“चत्वारिंशद्गोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वज
भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तमैहायशाः ॥”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तित् ।)
विरोधः । यथा,—
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिम् ।
वाक्यान्वायाहावस्थानं अवहार उदाहृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाध्विद्विभिः क्रमद्विभिः ।

विप्रल

आदिप्रचतुरंशसु चतुर्थादभिधीयते ॥”
इति मिताश्वरायां अवहारमाहका ॥ ३ ॥
विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये काव्यायनसूत्रम्
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितवशे श्रुत
शब्दः प्रयोष्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरि
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अद्यातः पक्षे
क्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
एव ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति
पत्तिः ॥)
विप्रतिसारः, पुं, (वि + प्रति + ष्ट + घञ् ।
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुक्कटः
(यथा, शिशुपालवधे । १० । २० ।
“प्रापि चैतसि स विप्रतिसारे
सुभ्रुवामवसरः सरकेण ॥”
“विप्रतिसारे पञ्चात्तापयुक्ते । पञ्चात्तापोऽसुता
पञ्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
विप्रतिविहं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निविडम् । इति स्मृतिः ॥
विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । इत्यमरः ॥ कौल्लिभ्यम्
अनुश्रयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, ३०७ ।
विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृष्टश्च इत्यने इति
दह + घः ।) फलमन्नादिशुष्कद्रवम् । इति
शब्दचक्रिका ॥
विप्रप्रियः, पुं, (विप्रार्थां प्रियः । यज्ञीयद्रुमत्वात् ।
पलाशवृक्षः । इति केचित् ॥ ब्राह्मणवल्कले, त्रि
यथा,—
“रामं जन्मपूर्व्वेणं रघुवरं सीतापतिं सुन्दर
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”
इति रामायणम् ॥
विप्रयागं, स्त्री, (विशेषेण प्रयागम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ॥
विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युञ् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विच्छिद्यः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥
विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृतो योगो यश्च ।)
विप्रलम्बः । इत्यमरः ॥ विरहो विसंवाहो वा ।
इति स्वामी । रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभ्रुतिः ।
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मो बलं नि लिङ्गतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वस्यामि प्राच-
तान् ॥”
संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)
विप्रलम्बः, त्रि, (वि + प्र + लम् + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६१ । २१ ।
“दशार्थारणो राज्ञस्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिवद्वात् प्रकृपितो विप्रलम्बश्चयानव ॥”)

विप्रक्ष

विप्रक्षया, स्त्री, (विशेषण प्रकृत्या प्रचारिता ।)
 स्त्रीकविप्रक्षयादिः । तथा कश्चन यथा,—
 कश्चित्कविप्रक्षयप्रियवचनयोश्च समासकृतद्वया
 विप्रक्षयाः । अस्याप्येता विवेदिन्याससखी-
 जयोपकल्पनमन्त्राविनाशुयातादयः ॥ ७ ॥
 तुम्हा विप्रक्षया यथा,—
 “आसीभिः शयवेरेककपटैः कुञ्जोरं नीतया
 मूर्धं कश्च विरोक्ष विभुमितवर व प्रक्षितं न
 स्थितम् ।
 अस्याः किञ्च योऽनौरवदशा कुञ्जोपकल्पे
 यथा
 भावदृष्टकदम्बकम्बरमत्कारकृष्टो
 दृष्टयः ॥” ७ ॥
 मन्था विप्रक्षया यथा,—
 “कञ्जलकेविद्युदमेत गिरीक्ष मूय-
 मेकीदृष्टो निभृत्तनिभ्रसिताधरायाः ।
 अर्थाप्यं यन्ममर्द्धविकाशि मेवं
 ताम्बुजमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ॥” ७ ॥
 प्रगतभा विप्रक्षया यथा,—
 “मूर्धं कुञ्जयदं विरोक्ष कुटिलं विश्रात-
 सेनोमवं
 कूती नापि निवेदिता सङ्घरी पृष्ठमि यी वा
 तथा ।
 शम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ श्रुतिन्
 शिव
 कायकैलि परन्तु पङ्कजदशा भर्गस्य चक्रे
 सुतिः ॥” ७ ॥
 परकीया विप्रक्षया यथा,—
 “एता धैर्यसुखजङ्घर्द्धि चरन्वाङ्गुलान् कल्या-
 नही-
 मङ्गीकृत्य यथाश्वाकारपटलं तन्मजा न दृष्टः
 प्रियः ।
 यन्नापाङ्कजया मन्था च परितः पायोधरे
 गर्भति
 क्रोधाकान्तज्जलात्मममहृदभाक्या दृष्टौ
 योजिते ॥”
 वामास्या विप्रक्षया यथा,—
 “कपटचरणभावा केनचिद्द्वारयोवा
 सककरविकगोष्ठीवचिका वचितासौ ।
 इति तरुततरिङ्गदृष्टज्जविप्रियचसु-
 र्वति विकचकुम्बच्छाया केलिङ्गः ॥”
 इति रत्नमञ्जरी ।
 विप्रक्षया, पुं, (वि + प्र + क्प्र + क्त् । ड्रुम् ।)
 विक्रमः । (यथा, महाभारते । १।११।२० ।
 “विप्रक्षयोऽसमन्वर्तं वदि स्युरवलाः क्रियाः ॥”)
 यन्मन् । (यथा, महाभारते । ५।१६।१६ ।
 “तयो दृष्टार्थविप्रयेः प्रियाः यन्मा अवेद्यन् ।
 विप्रक्षयं यथा दृष्टं च न युक्तोच पार्थिवः ॥”)
 विप्रयोगः । विप्रक्षेदः । इत्यमरः । अङ्गाररव-
 मेदः । यथा, अङ्गाररवव्याप्तम् ।
 “नामाशेकानि अङ्गारे केप्रिकः सुविप्रक्षयः ।
 यन्मो विप्रक्षयश्च तस्य विप्रक्षयं भवेत् ॥”

विप्रुट्

अङ्गाररवविप्रियः । यथा,—
 “यनोरयुक्तयोर्भायो युक्तयोवाच यो मियः ।
 अभीटानिङ्गनादीनामनवाप्रेऽ प्रवृत्त्यते ।
 च विप्रक्षयो विप्रियेः अन्वोगोमतिकारकः ॥”
 इत्युक्तयोश्चमन्त्रिः ।
 विप्रक्षयः, पुं, (वि + प्र + क्प्र + क्त् ।) विरो-
 धोक्तिः । इत्यमरः । परवचनविरोधिचपनं
 विप्रक्षयः । अन्वोव्यविवदनमिति वावत् । यथा
 यको वृते व्यागता कल्याणीति अन्वो वृते
 नहीति । तथाभ्युदाजहार सर्वान्मन्त्रः ।
 “यकः सवन्मधुसरोचमयेति वक्त्र-
 मन्त्रः सुधाकिरवविममदो यगाव्याः ।
 यनोर्ध्वद्विबहवोर्ध्वदने नभ्रुः
 विद्वान्तवक्त्रधुरारविगतगतानि ॥”
 विरुद्धः प्रलापी विप्रक्षयः क्त् । विरोधि
 उक्तिवचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । २२ । २५ ।
 “त अर्धैरावस्थ यनो विप्रक्षय
 क्त्वाचरं विप्रक्षयापविद्धम् ॥”)
 अन्वर्थकप्रवक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । ५ । २१ ।
 “सकं क्रमः पाङ्कव विप्रक्षयं
 तुल्यत्वात् सङ्घ भोष्वं यथायैः ॥”)
 विप्रलोभी, [न्] पुं, किंकिरातदृष्टः । इति राज-
 विरुद्धः ॥
 विप्रक्षिता, स्त्री, (विविधः प्रयोऽप्यस्या इति ।
 विप्रक्ष + “अत इतिटौ ॥” ५।१।२१५ । इति
 टन् ।) देवशा । इत्यमरः ॥
 विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीक्षतीति । प्री + कः ।)
 अपराधः । तत्पर्यायः । मन्त्रः २ यकीकम् ३
 व्यासः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
 यते । ६ । ५ । ४२ ।
 “यस्यकं कर्मवन्थानां साधनां गृहमेधिकाम् ।
 कृतवाचसि दुर्मर्षे विप्रियं तव मर्षितम् ॥”)
 अग्निदे, वि । (यथा, महाभारते । १।१६।०।८ ।
 “पिबं पिटृणां सुखियेतत्तेषां विप्रियं
 भवेत् ॥”)
 विप्रुट्, [व्] स्त्री, (विशेषण भोवति इहति
 प्रापानि । वि + प्रुप् + क्त् ।) निष्कः । इत्य-
 मरः । (यथा, महाभारते । १३ । १०० ।
 १२५ ।
 “विप्रुट्चैव वाक्मयो विप्रसन्नि नभस्तज्जाह ॥”)
 वेदादे विप्रुटो सुखनिर्मतकलनिष्क्यो वक्त्र-
 विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
 “मन्त्रिका विप्रुट्काया गौरवः स्वर्गप्रदायः ।
 इतो भूवाङ्गरविच यार्थे मेधावि निर्विद्येत् ॥”
 इति शुद्धितर्क मनुवचनम् ॥
 (यथा च मनी । ५ । १४१ ।
 “नोष्कदं कुर्वते सुखा विप्रुटोऽपि पत्नित्वाः ।
 च अश्रुति गताम्बरं न दन्तम्बरविहितम् ॥”)
 व्याचमनकाश्च सुखनिर्मता विप्रुटो न अविप्रुट-
 क्तिकाः । यथा,—

विप्रन्धः

“नोष्कदं कुर्वते सुखा विप्रुटोऽपि पत्नित्वाः ।
 इत्यमरः । इत्युक्तयोश्चमन्त्रिः ॥
 इति स्त्रीर्त्त उपविभागे २३ व्याख्याः ।
 विप्रोपितः, वि, प्रवापितः । विप्रुष्कवचनशालोः
 कृप्रवधेन निष्पन्नः ।
 विप्रवः, पुं, (वि + प्रु + क्त् ।) परचक्रादिभयम् ।
 इति भरतः । राङ्गाङ्गुपदवः । इति चार-
 सुन्दरी । तत्पर्यायः । विष्णुः २ उमरः ३ ।
 इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १०।१०४१ ।
 “सर्वा मङ्गवराण्योर्ध्वी वीरः श्रुमितवध-
 वाम् ॥”)
 अशकलकः । इति खामी । (क्लृप्तः । उप-
 प्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।
 “विप्रुटोऽभूहः क्लृप्तानां दुःखदः कवद्यात्मनाम् ॥
 विनाशः । यथा, कथाचरित्तुम्भारे । १३ । १२ ।
 “संमन्त्र कौतुकात् पापास्तुङ्गायांश्रीकविप्रवम् ।
 चिकीर्षवो ययुः प्रीतिं तावन्निमीमन्तयताः ॥”
 विप्रवते इति अच् । अन्वोपर्यवस्थितः । यथा,
 महाभारते । ६ । ३ । ५ ।
 “वियजो नावि भयायामगाधि विप्रवा इव ॥”)
 विप्रवः, पुं, अशक्य भुतगतिः । इति विप्रुष्क-
 वृत्तातीर्षन् प्रवधेन निष्पन्नम् ।
 विप्रुट्, [व्] स्त्री, (विशेषण ज्ञोयतीति । वि +
 प्रुप् + क्त् ।) विप्रुट् । निष्कः । इत्यमर-
 टौकायां रामाभयः ।
 विप्रुतः, वि, (वि + प्रु + क्तः ।) यस्यार्तः । तत्-
 पर्यायः । मन्त्रभयः २ यक्षणी ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 विप्रुर्त्त, वि, (विगतं फलं यस्मिन् ।) विरथेकम् ।
 तत्पर्यायः । मोक्षम् २ अर्थम् ३ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
 “परकारेक स्मृद्गौयशोभं
 च वेदिदं इन्द्रमयोनिविभ्यत् ।
 अङ्गिन् इमे रूपविधानयतः
 प्रभुः प्रजाणां विप्रुटोऽभविभ्यत् ॥”)
 विफला, स्त्री, (विप्रुत्तं फलं यस्याः ।) केतकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 विवन्धः, पुं, आनाहरीयः । इत्यमरः । तस्य
 चिकित्सा ।
 “तुल्यकारिण्यस्यार्थान् उदावर्णहर्षी क्रियाम् ।
 आनाहरीयि च कुर्वीत विशेषज्ञाभिधीयते ।
 निहन्तुञ्जया हरीतक्यो विप्रुत्तः पञ्चभाषिणाः ।
 गुङ्गेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहस्तकम् ॥
 वर्षिष्णिकटुचैववसर्गपुङ्गुमृदुमृदुमद्वयफलेः ।
 मधुनि गुडै वा पके निहिते खाङ्गुष्ठपरिमाणा ।
 वर्षिर्निर्घं इत्यथवा ज्ञेयः प्रविहिते वा गुडे हना-
 शक्ये ।
 आनाहरीदरयोर् श्रमकति चउरं तथा युक्तम् ॥”
 निहन्तुकाया वर्षिः । इति भावप्रकाशः ॥
 (विशेषण कन्धः । विशेषणवचनम् । यथा, महा-
 भारते । ८ । १४० । ४४ ।
 “योहीदरविप्रुत्तैश्च भूमाहृदभयस्यैकया ॥”)

विभक्तः

विभाषा, स्त्री, विभेठनम् । इति चिकित्साशास्त्रे ।
 विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।)
 देवः । इत्यमरः । (यथा, मग्नौ । १२ । ४७ ।
 “अन्वर्त्ता गुह्यका यथा विबुधाश्चराच ये ।”)
 पङ्क्तिः । इति मेदिनी । धे, ३६ । (यथा,
 कथासारत्नागरे । ३३ । १०५ ।
 “त्रयोमि विबुधः खेदं जनानां विबुधे कथम् ।”
 अस्मिन्नर्थे वाच्यकिञ्चित्पि दृश्यते । ७७ ।) चक्रः ।
 इति वृत्तायुधः ।
 विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आचार्यः ।
 पङ्क्तिः । देवः । इति संश्रमसारोद्यादि-
 हृत्तिः ।
 विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अन्वयधानता ।
 इति केचित् । (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ।
 (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
 “स एवमारोहितपादस्तीर्था-
 दधीत तत्प्राणविबोधमार्गः ।”
 श्लोकप्रचिपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २२ ।
 “पिङ्गाचश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 श्लोकपुत्राः खगमेष्टाकाचश्चाः शास्त्र-
 चिन्तकाः ।”)
 विबोधनं, स्त्री, (वि + बुध + क्युट् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योगनिद्रानामेकायद्दयस्थितः ।
 विबोधनाचार्यं चरेद्दरिद्रनेत्रजताकयाम् ।”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 (आनन्दम् । यथा, महाभारते । ११ । ००१८ ।
 “वीतशोकभयानाघाः सुखसुप्रबोधनाः ।”
 प्राप्तिबोधके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
 “अदाद्राघो विबोधनम् ।”
 “राघो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
 धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।” इति तन्नाम्नो वाच्यः ।)
 विभक्तः, चि, (वि + भञ् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।
 विभिनः । पृथक् । यथा, इत्यमरः ।
 “पिना सह विभक्ता ये सापन्नान् वा सहोदराः ।
 अचन्यजाच ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनौशः पूर्वजः पित्रोः आह्वयभागे विभक्तजः ।”
 विभक्त्यो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
 अपि च । वाचः ।
 “आह्वयं जीवनीः पित्रोः सहवाचो विधीयते ।
 तदभावे विभक्तानां धर्मोऽपि विवर्धते ।”
 विभक्तानां समाजधने वैदिककर्मकरवातन्मा-
 चधर्मत्वेन तद्दृष्टिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा अपिष्ठाः स्यावरे
 समाः ।
 इको ज्ञानीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ।”
 अपि च ।
 “दानयज्ञस्यपन्थस्यैवैवपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथक् स्त्रियाः पाकधर्माप्रमथनाः ।
 वाचिर्त्वं प्रातिभाष्यं दानं यज्ञस्यैव च ।
 विभक्ता भातरः कुर्वन्विभक्ताः परस्परम् ।
 वेदमेताः क्रिया जीके प्रवर्तनी अक्षय्यतः ।

विभक्तः

विभक्तानवगच्छन्तुर्लोकमध्यकरेव तान् ।”
 इति नारदवचनानि ।
 तथा ।
 “भातृशामय दम्यतोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यत्वं वाच्यमविभक्ते न तत् संततम् ।”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् । ७७ ।
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पिना भाषा चैकत्र
 संक्षितः ।
 पित्र्येवायथा प्रोक्ता स तु संवृष्ट उच्यते ।”
 इति दृष्टव्यतिवचने वेदामेव हि पित्रभाह-
 पित्र्यादीनां पित्रपितामहोपास्मितप्रत्येका-
 विभक्तत्वसुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रोक्ता पूर्वजतविभागधर्मेण यत्तव
 धर्मं तन्मम धर्मं यन्मम धर्मं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकव्यहिरूपतया स्थिताः संवृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपायां धर्मसंघर्षमाचरेत् । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिधन्वानं पिना ७७ । तथा ।
 “बन्धुनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ।”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 तथा ।
 “भातृशामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ।”
 तथा ।
 “भातृशामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विधर्मं पिता दद्यात् कथञ्चन ।”
 इति मनुवचनम् ।
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते ऋते पुत्रे तत्सुतं ऋक्चभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन तत्र नैव पितामहात् ।
 कमेतोऽं स पित्रो च पित्रकात् तस्य वा
 सुतात् ।”
 तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभाजानन्तरो-
 त्पन्नस्य विभागं दद्युः । ७७ । अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुर्व्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ।”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 अविभक्तानां सह वसतां संवृष्टानां वा पुन-
 र्विभागे आह्वयतुस्ततस्तुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थादिवर्तते । इति । तथा ।
 “अविभक्तं स्यावर् यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् ।
 विभक्तं स्यावर् प्राप्तं नाथोदर्थैः कदाचन ।”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्वधृतानि । ७७ । अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुर्व्येः आह्वयवैधिकम् ।
 मघासु च तथाऽन्यत्र काधिकारः पृथक् विना ।”
 इति आह्वयतत्त्वम् ।
 अन्यथा ।
 “बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
 सर्वेषामु मतं ज्ञत्वा ष्येतेनैव तु वत् जतम् ।
 प्रत्येकं चाविभक्तेन सर्वैरेव कर्तं भवेत् ।”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।

विभा

(पुं, कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते । ११ । ३१ ।
 “बहोप्रियश्च सर्वोऽस्मा पवित्रो माह्वयः ।
 कथाभर्ता विभक्तश्च चाश्विनो रैवतीश्वरः ।”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । क +
 जः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः
 यथा । इत्यमरः ।
 “पिना सह विभक्ता ये सापन्नान् वा सहोदराः ।
 अचन्यजाच ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनौशः पूर्वजः पित्रोः आह्वयभागे विभक्तजः ।
 यथा यने तयर्त्वेऽपि सुता श्रौचोदकक्रियाः ।”
 इति दायतत्त्वम् ।
 विभक्तिः, स्त्री, (विभक्त्यमिति । संस्कारकर्मोदये
 कृष्यां विभक्त्यन्ते आभिरिति वा । वि + भञ् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः स्यादिव । यथा
 “संस्कारकर्मोदयमात्रैः शक्तिमान् प्रत्यक्ष-
 यः ।
 वा विभक्तिर्विधा प्रोक्ता सुपतिर् येति प्रभ-
 इतः ।”
 संस्कारावापन्नरजाह्वयश्चैव शक्तिमान् य
 प्रत्यक्षः सा विभक्तिः । सुपतिर् इति भेदा
 द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका । (उभ-
 वायोदाहरणम् । यथा, नैवधि । ३ । २३ ।
 “क्रियेत येत् वाधु विभक्तिचिन्ता
 अस्तिस्मदा वा प्रथमाभिधेया ।
 या खौजसां वाचयितुं विलासै-
 सावत् समा नाम परं बहु स्यात् ।”)
 विभक्तनीयं, चि, विभाष्यम् । विभागयोक्तम् ।
 यथा । यद्यस्य प्रयोजनार्थं पुत्रकादि तन्-
 न्द्वारादिभिः सह पङ्क्तितादिभिर्न विभक्तनीयम् ।
 इति दायतत्त्वम् । भजनाह्वयम् । विपूर्वभ-
 धातोर्नीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मग्नौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमलवद्वासा भवेत् विभवे सति ।”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । धे, ५१ ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भक्ता चरे स हृजिनोऽववादितो
 नरसिंहं नाथ विभवाव नो भव ।”)
 प्रभवादिचरित्संस्कारान्गंतद्वितीयधर्मम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिक्षं क्षेममारोमं सर्वे आशिविचिन्तिताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुश्रुत्या बहुश्रुता ।
 हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वराकम् ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिन् ।) विवरः । इति
 शिमचक्रः । प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निषेष्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ३६७ ।
 “कमलेषु मतिर्मतिरिव कमला
 तदुदरि च विभा विभिव तदुः ।
 चरदोव हृतिर्भूतिरिव धरदो
 यततं विभाति यत् यथा तव ।”
 प्रकाशके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । १४ ।

विभागः

विभाष्यं

विभाव

“वदुव चीः प्रथमा विभाषाम् ॥”
 “विभाषा विभाषकाणां यद्वचनकारोणाम् ॥”
 इति तद्भाष्ये वाचकः ॥)
 विभाषकः, पुं, (वि + भा + क् + “द्विवाविभा-
 षिषिति ॥” १ । २ । २१ । इति टः ।) कर्त्तव्यः ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ १० ॥ अर्चयेत् ॥
 “सहसा भूयवाविटो विभाति च विभाकरः ॥”)
 अर्चयेत् ॥ विभक्तव्यः । इत्यमरः । अयिः ।
 इति मेदिनी । रे, २६७॥ (वि, प्रकाशश्रीलः ॥)
 विभागः, पुं, (वि + भज + क्त्वं ।) भागः । अस्य
 प्रथमः अंशश्च इत्यर्थः ॥ अस्य लक्ष्यं यथा ।
 “एकदेशीयात्तस्यैव भूद्विरव्यादादुत्पन्नस्य
 सत्वस्य विभिनमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
 व्यवहारानर्हतया अथवस्वितस्य गुटिकापाता-
 दिना अङ्गनं विभागः । विशेषिक भजनं
 सत्वज्ञापनं वा विभागः ॥” इति दायभागः ॥
 अयि च ।
 “विभागोऽथैव पित्रस्य पुत्रैश्च प्रकल्प्यते ।
 दायभाग इति प्रीतिं तद्विवादपदं बुधैः ॥”
 इति नारदवचनम् ॥
 पूर्वस्वामिसत्वोपरमे सन्वन्वविशेषात् सन्-
 व्निनां सर्वधनप्रकृतस्य सत्वस्य गुटिकापाता-
 दिना प्रादेशिकसत्वव्यवस्थापनं विभागः ॥ ७ ॥
 अयि च । कात्यायनः ।
 “जीवविभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
 निर्भाजयेत् न चैकैकमकस्मात् कारकं विना ॥”
 उत्तकारकमुख्ये तु नारदः ।
 “आधितः कुपितश्चैव विषयासक्तचेतनः ।
 अयथाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
 निवृत्तरत्नस्वामिमेव मातरि पितामहधन-
 विभागमाह दृष्टव्यः ।
 “पितृरभावे भाद्रव्यां विभागः संप्रदर्शितः ।
 मातुर्निवृत्ते रक्षति जीवतोऽपि शस्यते ॥”
 अथ च । याज्ञवल्करः ।
 “विभागश्चेत् पिता कुर्व्याद्विध्या विभजेत्
 सुतान् ।
 अथ वा अहभागिनं सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥”
 अयि च देवकः ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां ववतां सह ।
 भूयो दावविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य
 विभागं दद्युरिति ।
 “गोत्रभाजविभागार्थे सन्दिधे समुपस्थिते ।
 गोत्रलेश्यापरिज्ञाते कुलं साहित्यमर्हति ॥”
 इति श्रद्धवचनम् ॥ इति दायतत्त्वम् ॥
 सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वदुनां परस्पर-
 विवहृतद्वयाध्यक्षप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
 भागः । इति आह्वयविकटोकायां श्रीलक्ष्म-
 तर्कानुकारः ॥ ७ ॥ आद्यमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
 र्गतगुणविशेषः । च विविधः । यथा,—
 “शब्दाद्विस्तृतीयः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा
 भवेत् ।

एककर्म्मोद्भवस्याद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ॥
 विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
 हेतुमात्रविभागोऽथैव हेतुविभागः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ १० ॥
 विभक्तप्रत्ययकारकं विभागं निरूपयति विभाग
 इति एककर्म्मैति । उदाहरणम् । अन्नश्रेण-
 विभागादिकं पूर्ववत् बोधं तृतीयो विभागजः
 कारकमात्रविभागजः कारकाकारकविभाग-
 जस्येति व्याख्यातवत् यत्र कपालकर्म्म ततः
 कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगाद्-
 स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
 सकर्म्मजः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्मते
 तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्म्मनाश इति ।
 न च तेन कर्म्मैवेव कथं देशान्तरविभागो न
 जन्मते इति वाच्यं एकस्य कर्म्मैव आरम्भक-
 संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-
 योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
 विकसलमजकुटमजभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्द्वयदीदं
 अनारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा
 आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
 न च कारकविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो
 देशान्तरविभागो न जन्मते इति वाच्यं आर-
 म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य सति
 त्रये देशान्तरविभागोऽसम्भवात् यत्र हस्त-
 क्रियया हस्ततत्त्वविभागः ततः शरीरेऽपि
 विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतत्त्वविभागे
 हस्तक्रिया न कारकं यधिकरयत्वात् शरीरे तु
 क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मयो यावदवयवकर्म्म-
 नियतत्वात् । अतस्तत्र कारकाकारकविभागेन
 कार्याकार्यविभागो जन्मते इति अतएव विभागो
 गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
 प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशिनं विभागो
 नाम्नायासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तसुक्ता-
 वली ॥ (“सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वदुनां
 परस्परविवहृतद्वयाध्यक्षप्रकारेण प्रतिपाद-
 नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्वा-
 दीनां परस्परविवहरेण चित्तित्वजनकत्वादिना
 अथ द्रव्यत्वधर्मादिना विशेषिक तथा प्रतिपादनं
 नवधा द्रव्यविभागः ॥ यागः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ७७ । ४ ।
 “यो भूयिष्ठं नाशब्दाभ्यां विवेकं च निष्ठं पित्त-
 ररते विभागे ॥”
 “यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे ॥”
 इति तद्भाष्ये वाचकः ॥”)
 विभाष्यं, त्रि, विभजनैयम् । विभाषाईम् । यथा,
 “कुले विनीतविद्यानां भातृणां पित्रोऽपि
 वा ।
 श्रौच्यं प्राप्तम् यदित्तं विभाष्यं तद्वृत्तस्थितिः ॥
 शिष्येऽपि हि धर्म्मोऽयं ब्रह्मादयथाधिकं
 भवेत् ।
 परं निरस्य यत्नं विद्यया ह्यूनपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यानं विभाष्यं दृष्टव्यम् ॥”

तथा ।
 “श्रौच्यंभाष्यधने चोभे यत्र विद्याधनं भवेत् ।
 जीव्येताम्यविभाष्यानि प्रचारी यत्र पौत्रकः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ।
 विभाषकः, पुं, सुनिविष्टः । स तु ऋष्यश्रद्ध-
 पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १११ । २१ ।
 “सोऽप्यहं हासीनसुपेक्ष पुत्रं
 ध्यायन्ममेकं विपरीतचित्तम् ।
 विनिवृत्तं तु कुर्वन्नुद्विष्टं
 विभाषकः पुत्रसुवाच दीनम् ॥”)
 विभाषी, स्त्री, आवर्तकीजना । इति राज-
 निर्णयः ॥
 विभाषा, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रत्ययः । इति
 श्रद्धरत्नावली ॥
 विभावः, पुं, (विशेषिक भाववति रक्षं सामाजि-
 कानिति । वि + भावि + क्तः ।) परिचयः ।
 रक्षस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी ॥ तद्वच-
 यादियंथा,—
 “विभाषेनानुभावेन अतः सचारिका तथा ।
 रक्षतामेति रत्नादिः स्याथी भावः सचेतसाम् ॥”
 विभाषादयो वक्ष्यन्ते । विभाषादीनां अया-
 संख्यं कारककार्यसहकारित्वे कथं अयाव्यामपि
 रक्षोद्दीपो कारकत्वमित्युच्यते ।
 “कारककार्यसञ्चारिकरूपे अपि हि लोकतः ।
 रक्षोद्दीपो विभाषाद्याः कारकान्येव ते मताः ॥
 सद्भावाच्च विभाषादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
 अटित्वस्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥
 विभाषादियरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
 परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादि स्फुटम् ॥” ७ ॥
 “अथ के ते विभावानुभावसञ्चारिक इत्य-
 पिचार्या विभावमाह ।
 रत्नादुद्दीपोका लोके विभाषाः काय-
 नाक्षयोः ।
 ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-
 बोधकारकानि सीतादयस्त एव काये नाक्ष्यं च
 निवेशिताः सन्तो विभावन्ते आस्त्रादाङ्गुरप्रादु-
 र्भावयोभ्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा
 यभिरिति विभाषा उच्यन्ते ।
 आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य मेदापुभौ स्तमौ ॥”
 इति साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
 (विविधप्रकारेण प्रकाशयति, वि । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।
 “न चित्रं वपुषि विभावम् ॥”
 “विभावं विविधप्रकाशयन्म् ॥” इति तद्भाष्ये
 वाचकः ॥)
 विभावनं, स्त्री, } (विभावयति कारकं विना
 विभावना, स्त्री, } कार्यात्पत्तिं चिन्तयति पण्डित-
 मिति । वि + भावि + क्तः । वृत् वा ।) अल-
 ङ्कारविशेषः । स च विनाकारकं उपनिबद्ध-
 मानोऽपि कार्यादयत्वरूपः । यथा,—
 “विभावना विना हेतुं कार्यात्पत्तिर्यदुच्यते ।

विभाषा

विभोक्त

विभुः

उक्ताशुक्तिमित्तत्वात् द्विधा वा परि-
कीर्तिता ।”

उक्तवैतौ यथा,—

“अनावाक्यज्ञं मध्यमशक्ततरणे दृष्टौ ।
अभूवद्यमनोहारि वपुर्वयसि सुधुवः ।”

अशुक्तवैतौ यथा,—

“अ एव नीचि जयति जगति कुसुमाशुधः ।
हरतापि तद्धं तस्य प्रभुना व हृतं वलम् ।”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यथाङ्गुपद्मं परिचर्यविश्व-
विभावनावात्तमुद्याभिपत्तेः ।”)

विभावरौ, स्त्री, राज्ञिः । इत्यमरः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १ । २०७ ।

“प्रभातायां विभावर्षी यथास्थानस्थितो ह्युपः ।
आकाशेतां माहृगुण इति चत्वारमादिशतः ।”
मन्दारविद्यावरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६९ ।
२४ ।

“मन्दारविद्याधरणा सखी मम विभावरौ ।”
सुमेरुतरङ्ग्या पुरी । यथा, भागवते । ७५ । २१ । ७ ।
“उत्तरतः सौम्यां विभावरौ नाम ।”)

हरिद्रा । कुङ्कुमी । यज्ञयोषित् । विवादवल्-
सुखी । इति मेदिनी । रे, २६६ । मौख्य-
निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली । मेहादयः ।
इति रत्नमाला ।

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु चन्द्रवर्षेण ।)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“वर्द्धनः कुर्वन्शस्त्र विभावसुसमदुःखितः ।”
अर्कदण्डः । अपिः । (यथा, महाभारते ।
१ । ६८ । ७ ।

“निवह्नां घूमजायेन प्रभामिव विभावसोः ।”
विचकटयः । इत्यमरः । चक्रः । हारमेदः ।
इति विभचक्रः । (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे श्रुय ।
त्रोचः प्राचो वसोऽर्कोऽपिहो वसुस्त्रिभा-
वसुः ।

विभावकोरुलोपा सुष्टं रोषिवमातपम् ।”
सुरासुरपुत्रः । यथा, तज्जेव । १० । ५६ । १२ ।

“ताकोऽन्तरिक्षः अचको विभावसुः
वसुर्नमस्तानवदक्षश्च वप्रमः ।”

दशपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तज्जेव । १६ । १० ।

“निवह्नां शम्भरोऽपिष्टो ह्यप्यीषो विभावसुः ।”
विभाषितः, वि, विचिन्तितः । विशेषेण उत्पा-
दितः । विशेषेण प्रापितः । विभिस्यतितः । इति
आत्मभूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
शिशुपालवधे । १ । २ ।

“अवस्त्रिभामिस्त्रयवारितं पुरा
ततः शरीरीति विभावताञ्जतिः ।”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पत्वेन भवत्येति इति ।
भाष् + “शुरोश्च षडः ।” १ । ११०२ । रत्नः ।
ततश्चात् ।) विकल्पः । यथा । शरीरेर्विभाषयो-

केशो विधिचिन्तः । इति तुम्बनोपस्थाकरकम् ।
{ “नवेति विभाषा ।” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४१)

विभिनः, वि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्घः । यथा,—

“गदापरसुखसूत्रेण चक्रतोमरद्वयकेः ।
विभिन्ने वेदना या हि सुधया चापि निर्जिताः ।”
इति इतिहासचतुष्टयः ।

(विचङ्कितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशब्दः कसुवीभवन्मुहु-
जैदेन इतीव मनुष्यधर्मैः ।”)

विभोक्तः, वि, इत्यभिधेयः । वहेका इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुवः १ कर्षपत्रः ४ मूत-

घासः ५ कलिदृमः ६ । रत्नमरः । कल्पदण्डः ७
अंघ्रिः ८ । इति रत्नमाला । तैलमजः ९
भूतावासः १० अंघ्रिकः ११ वासन्तः १२

कलिदण्डः १३ वहेकुचः १४ शार्ङ्गः १५ विभ्रः
१६ अनिघ्नः १७ काशत्रः १८ । (यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ५ ।

“पियालताजलस्यूरुहरीतकविभोक्तैः ।”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पचितप्रत्वम् । विपाके मधुरत्वम् । तन्मूल-

गुणाः । ज्वरान्नाह्निकपवातहरत्वम् । कषु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मद्कारित्वम् । तप्तैल-

गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केयलत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिजासिनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः । ७ । अपि च । अथ विभोक्त-
नामानि गुणाश्च ।

“विभोक्तकलिजिह्वः स्यादथः कर्षपत्रस्तु वः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलिद्रुमालयः ।

विभोक्तं खादुमाकं कषायं कषापित्तहृत् ।
उष्णवैर्यं हिमस्पर्शं भेदनं काशनाशकम् ।

रुचं नेत्रहितं केशं त्रिभवेस्त्रयनाशनम् ।
विभोक्तमप्या हृत्कृद्दिकपवातहरो लघुः ।

कषायो मद्गन्धाथ शारीरमप्यपि तद्गुणाः ।”
इति भावप्रकाशः । ७ ।

अथ च ।
“विभोक्तं मेदि तीक्ष्णोष्णं वैर्यं क्रिमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकश्च कषायं कषापित्तहृत् ।”

इति राजवल्लभः । ७ ।

अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—
पुलक्य उवाच ।

“ततो जेतु देवेश ब्रह्मलोकं प्रति दिव ।
सैवोष्णं पाजयामास वज्रिर्जनीकितः चक्र ।

कलिन्ददा धर्मैयुतं जगद्गुरा कते यथा ।
ब्रह्मलोकं शरत्वं मेधे अनापद्य निषेवनात् ।

प्रश्विपत्त तमाहाय तिस्रो ब्रह्मायमीश्वरम् ।
मम स्वभाषो बलिना नाशिलो देवसन्तम ।

तं प्राह भगवान् जमी अभाषो जगतीर्षपि हि ।
न केवलं हि भवतो हृतस्तेन वजीयथा ।

पद्मनाभ तिस्र देवैकं वदन्नाथ समाजतम् ।
भाषारोऽपि हि दीर्घवं प्रयातो हि वसावधिः ।

इत्येवमुक्तो देवेश ब्रह्मलोकं कलिन्देवतः ।
दीपात् इन्द्रात् च ब्रह्मरुदौ विभोक्तकवचं ततः ।”

इति रामने १७ अध्यायः ।
(अथ च । यथा, महाभारते । १ । ७२ अध्याये ।

“एवमुक्त्वा इतो विद्यावस्तुपर्णो वलाय वै ।
तस्याश्चन्द्रवामाश्च शरीरानिःश्रुतः कलिः ।”

“तं शम्भुमेच्छत् कुपितो विवकाविपत्तिर्वचः ।
तनुवाच कलिर्भीतो विपमानः क्षताङ्गलिः ।

कोपं संवन्द्य शपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ।”
“एवमुक्तो गजो राजा विवक्ष्य कोपमत्मानः
ततो भीतः कलिः शिरं प्रविष्टैश्च विभो-

क्तकम् ।”

“विभोक्तकथाप्रसक्तः संहताः कलिसंज्ञयात् ।”
विभोक्ताः, पुं, (विभोक्त्वतीति । वि + भोक् +

“नन्दिचक्षिपतीति ।” १ । १ । १३४ । इति
स्युः ।) ररवभावात् । इति रामायणम् ।

(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णश्च तथाप्यस्यां विभोक्ताः ।
पुलहस्य गतिर्भाष्या चीनकृत वती सुताम् ।”
मल्लवम् । इति राजनिर्घण्टः । भयानके वि ।

(यथा, अग्निदे । ५ । ३४ । ६ ।

“रुद्रो विश्वस्य दमित्वा विभोक्ताः ।”
“विभोक्ताः भयजनकः ।” इति तद्भाष्ये
सायकः ।)

विभोविका, स्त्री, (विभोवा + स्वार्थे कञ् । कियं
टाप् अत इत्वच् ।) भयप्रदशब्दम् । यथा,—

“क्षत्वा शस्त्रविभोविकां कतिपयवामेभु दीनाः
प्रजाः
मयुगो विटवस्थितैरपहताः शौचीभुजकै
भिक्षाः ।

विद्वांसोऽपि वयं परं विचमतां शर्मस्त्रि-
क्षापदा-

मीशकृतपरिचर्यया व मन्विषो मेरेव वारा-
कवः ।”

इति शान्तिशतकम् ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रश्न्यो उर्वशायाम् ।”
१ । २ । १८० । इति डुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुस्त्रिभक्तारवयवं पुमानिति
क्रमादस्तं वारद् इत्यनोपि वः ।”)

वर्त्मगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । १ । १७ । १६ ।

“जिह्वटिचिरवासाश्च वज्रः शिवापतिर्निहृत् ।”
ब्रह्म । इति मेदिनी । मे, ७ । अक्षः । इति

विकाराक्षेपः । विभुः । इति शब्दमाला ।
(यथा, महाभारते । ३९ । १४६ । १०७ ।

“विहायवज्रनिर्घोषितः सुचक्षिर्भुवस्तुविभुः ।”
जीवात्ता । यथा,—

“न शम्भुश्चतुर्वा श्रुत् देवैः कृत्वातमी विभुः ।
हृत्कते चामचक्षुर्मैकपञ्चसुनिर्देव च ।”
इति सुश्रुते शारीरकान्तेनपञ्चमीऽध्याये ।

विभुः । अर्थम् । इति विभचक्रः ।

विभूतिः

विभूतिः, वि, सर्वस्वसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मिन्द्रियाद्यधिष्ठाना करणं हि सकर्तृकम् ।
 विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ।
 विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववान् । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ।
 “काञ्चनान्नादिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ।
 इट् । इत्यन्यपाकः । आपकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रातर्यावाकं विभं विधे विधे ॥”
 “विभं विभुं आपिनम् ॥” इति तद्गाथे सायकः ॥
 आपः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “विचिन्तो अद्याभवत् न वेद सा
 विभुर्व्यायाम उत राति रन्धिना ॥”
 “विभुः आपः ॥” इति तद्गाथे सायकः ॥
 सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।
 “एकस्य चिकि विभक्तो जो
 या तु दृष्ट्वान्मलयै मनीषा ॥”
 “विभु सर्वत्र गमनशीलम् ॥” इति तद्गाथे
 सायकः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “वसप्रधानो भृगवो विदवत्पुत्र्येणु चिकि विभं
 विधे विधे ॥”
 “विभं विभुं ईश्वरम् ॥” इति तद्गाथे सायकः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।
 “उरोट इन्द्र राघवो विभो राति शतक्रतो ॥”
 “विभो महती ॥” इति तद्गाथे सायकः ॥)
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तम् ।) अणिमादि-
 कर्मण्यः । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ६ ।
 “एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्गाथे
 सायकः ॥) शिवधृतभक्त । अस्य शिवस्य
 अणिमाद्यष्टप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदस्य वाच्यं
 केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं शम्भुधृतभक्तनि
 अणिमाद्यष्टके तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्त्वया
 विभूतिः क्तः भवतिः क्तः भूतिः विप्रह्वयमन्वो-
 पसर्गनिरासार्थं ईश्वरगुणैश्वर्यं भावे ष्याः
 अविद्यादि क्विमादि । तथा च ।
 “अविमा क्विमा प्राप्तिः प्राक्काव्यं महिमा
 तथा ।
 ईशित्वं वशित्वं तथा कामावशायिता ॥”
 इति ॥
 अक्षयमणिमा येन कृष्यो भूत्वा विचरति ।
 जघुत्वं क्विमा येन वायुरिव जघुत्तरो भवति ।
 प्राप्तिरभौषितप्रापकं प्राक्काव्यमिच्छानभिघातः ।
 महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशसुवनाख्योदरे
 वर्षन्ते । ईशित्वं प्रभुता येन स्वावरज्जमादि-
 भूतान्वादेशकारिणि भवति । वशित्वं आत्मन्यं
 येन अतस्त्वरति । नामेन इच्छया अवशा-
 यितुं स्यात् शोकास्य कामावशापी शोको

विभूति

यद्वादिवास्तिन् तस्य भावः कामावशायिता ।
 सर्वानन्दसु अनेकार्थत्वाद्वातुनां स्मृतिरिह
 तिष्ठत्यर्थः । अवशापी इत्यमस्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “परान्तरतरं तत्त्वं परं ब्रह्मेकमवययम् ।
 विज्ञानम् स्वयं प्योतिरद्वयं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्म १ अध्यायः ॥
 (लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । २० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु कृता ॥”
 “विभूतिकेष्मीः ॥” इति तद्गाथे सायकः ॥
 विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रयिर्बिभूतिरीयते वचस्या ॥”
 “विभूतिकेगो विभवहेतुः ॥” इति तद्गाथे
 सायकः ॥ विविधवृष्टिः । यथा, भागवते । ४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तिचयसमेताय मीढुषेऽहं कृतात्मने ।
 येन आकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”
 सम्यत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ४६ ।
 “अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
 मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ॥”)
 विभूतिहादशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका हादशी ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “श्रेय नारद । वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
 विभूतिहादशीनाम सर्वपापनिवृत्तनम् ॥
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 आषाढे वा दशम्यान् शुक्लायां जघुसुद्धरः ।
 कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां यज्ञीयाद्ययमं बुधः ॥
 एकादशीं निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादशीं विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
 तद्विज्ञेन मे यातु सापक्यं मधुच्छदनम् ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय ज्ञतस्नानजपः शुचिः ।
 पूजयेत् पुष्करिकाचं शुक्लमाल्यानुलेपनेः ॥
 विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जानुनी ।
 नमः शिवायैतृक् च विन्मरुतैः नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादिनाय नमः करौ ।
 दामोदरायैतृदरं वासुदेवाय च जगौ ।
 माघवायेति च्छुद्वयं कच्छतुत्कच्छिते नमः ॥
 श्रीधराय सुखं केशान् केशवायेति नारद ।
 एहं शार्ङ्गधरायेति अवबौ च न्यम्भवे ।
 स्नान्वा शङ्खकाविगदापरसुपाययः ।
 सर्वीकने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मत्स्यसुत्पलसंयुक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तिः ।
 उदङ्मुखमसायुक्तमग्रतः स्थापयेद्बभोः ॥
 गुह्यपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
 राज्ञी जामरुदं कुम्भादिनिहासकथादिना ॥
 प्रभातायाश्च श्रद्धयां ब्राह्मणाय कुटुम्बे ।
 सकाचनोत्पणं देवं सोदङ्मुखं निवेदयेत् ॥
 यथा न सुखे विच्छोः वदा सर्वविभूतिभिः ।
 तथा मातुहराशिवदुःखं चारवागराद् ॥

विभूत्

दशावताररूपाणि प्रतिमात्रं क्रमात्तुने ।
 दत्तात्रेयं ततो वास्तवतुल्येन समन्वितम् ।
 दद्यादेवं समा यावत् पावकानभिष्वञ्चयेत् ॥
 समाप्तेयं यथाशक्त्वा द्वादशद्वादशीं नरः ।
 सर्वस्यरात्ने जवत्पञ्चतेन समन्वितम् ॥
 श्रद्धां दद्यात्सुनिश्चेत्तु गुरवेऽभरचंयुताम् ॥
 यामश्च शक्तिमायु दद्यात् चैवमाभरवाञ्चितम् ॥
 गुरुं संपूज्य विधिवन् वक्षालङ्कारभूषणैः ॥
 अन्धानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा विभोत्तमान् ॥
 तर्पयेदङ्गमोदानैरन्यत्र धनसम्पत्तात् ॥
 अल्पवित्तो यथाशक्त्वा शोकं स्तोकं समाचरेत् ॥
 यच्चानिन्दितः पुत्रवो भक्तिमान् माघवं प्रति ।
 पुण्याद्यैरविधानेन स कुम्भाङ्गुलद्वयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिहादशीव्रतम् ।
 कुम्भात् स पापनिर्मुक्तः पिङ्गुकात्तारयेच्छतम् ॥
 जम्बुनां शतसाहस्रं न शोकफलभागभवेत् ॥
 न च खाधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
 वेद्यवो वाद्य शैवो वा भवेत्स्वल्पान् जम्बुनि ।
 यावद्युगसहस्राणो शतमष्टोत्तरं भवेत् ॥
 तावत् स्वर्गं वसेद्ब्रह्मन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मात्सेय २२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्त्वनेनेति । वि +
 भूष + णिच् + क्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्मि पाटलिपुत्रास्थं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष भूषणं + “गुरोश्च हजः ।”
 ३ । ३ । १०३ । इत्यः । स्त्रियां टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।
 “ततः प्रपुङ्गः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोऽज्जितः प्रकृष्टः ॥”)
 आभरणम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५६ ।
 “मानयश्चुक्रोपादुदुदयितायेव रोचते मद्यम् ॥
 काञ्चनमथो विभूषा दाहाचित्तपुद्गभावे ॥”)
 विभूषितः, त्रि, (वि + भूष + क्तः । यथा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + इत् ।) अल-
 कृतः । यथा,—
 “विभूषितं विभूषिताङ्गी
 शिलान्तले हेममये सुगन्धे ।
 सुखोपविष्टं मद्नाङ्गनाशनं
 जगाद वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥”
 इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥
 विभूषितः, त्रि, धृतः । पुष्टः । विपुञ्ज्यधामोः क्तप्र-
 क्तयेन निष्पन्नः ॥
 वि(वि)भूत्, त्रि, (भू + शृङ् ।) विभक्ति वः ।
 चारणपोषककर्म । यथा,—
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभवेत्येकस्वर्जितम् ।
 ददार करजेकराविरकां कटहदयथा ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “तस्यशक्तमिन्द्रोर्विभ्रती शुभकानिः ।”
 इत्यादि तन्त्रकारे सरस्वतीश्यामम् ॥
 (यवर्गीयकारादिः साधुरेव ।)

विभाट्

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) हावमेदः । स तु स्त्रीणां श्रद्धारभावणक्रियाविशेषः । इत्यमरः । (यथा, मेघदूते । २६ ।

“अस्मात्प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेण ॥” मद्रागवर्षणनितविपर्यायो विभ्रमः । यथा अन्वनिमित्तमानसादुत्थायान्मत्र गमनं प्रियारब्धकथामापिद्य सखा सहाजपनसुखैर्हसितक्रोधी पुष्पादीनां याचना सहैव तत्परित्यागः । वक्ष्याभरणमाख्यानामकारणतः खल्वनमाननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च क्रुसुमाभरणादियाचना तद्वर्णनश्च सहैव विमर्हनश्च ।

आन्वित्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारयत्यितगतं वद विभ्रमं तत् ॥” इति ।

“चित्तवृत्तानवस्थानं श्रद्धाराद्विभ्रमो भवेत् ॥” इत्यमरश्च । तथान्यत्र ।

“विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ।” यथा,—

“श्रुत्यायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया । भाषेऽञ्जनं दृष्टोर्णांवा कपोले तिलकः कृतः ॥” इति ।

योषिता यौवनको विकारो विभ्रमः । इत्येके । विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“वल्लभप्राप्तिवेलायां महनाविषयसंभ्रमात् । विभ्रमो हारमाख्यादिभूषास्थानविपर्ययः ॥” इत्यजन्वजनगीलमणिः ॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमन्विर्भगवानैक्षत् त्वरमाणां विहायसा । आसुक्तमिव पाषण्डं योऽधर्मे धर्मेविभ्रमः ॥” श्लोभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६७ ।

“ललाटे शूलसुमाङ्गे जराशुक्राः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुभ्रमासङ्गगङ्गाभोविभ्रमं दधुः ॥” यथा च अमरप्रतके । १ ।

“प्याकृष्टिबहुदृष्टकान्तखपाण्डुष्टे प्रेक्षन्तस्त्रांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः । त्वां पातुमञ्जरिमपल्लवकर्णपुरलोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः ॥” संश्रयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पुरयन् बहुनाहामिन्वाहिनोभिर्भुवस्तलम् । कुल्लेपकाङ्कनिर्मेघवर्षासमयविभ्रमम् ॥” भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली । (विकारविशेषः । यथा,—

“तीव्रान्तरिपि नाजीर्णो पिबेच्छूलन्नमौषधम् । अमसन्नोऽनजो नालं पक्तुं दोषोवधाशनम् ॥ निहन्वाद्यपि चेतसा विभ्रमः सहसातुरम् । जीर्णाग्ने तु भेषज्यं युञ्ज्यात् सत्वगुरुदरे ॥” इति वाभटे सखस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, वाह्वन्वम् । इति शब्दरत्नावली । विभाट्, [ज्] चि, (विशेषेण भाजते इति ।

विभाट्, [ज्] वि + भाज् + “अन्वोभ्योऽपि

हृष्यते ।” ३ । २ । ७७ । इति जिप् ।) अलङ्कारदिना दीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भाजिष्युः २ रंविष्णुः ३ । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभाट् दृष्टत्पिबतु खोन्मं मन्वायुर्हृद्यप्रतावविभ्रुतम् ॥”

“विभाट् विभाजमानः विशेषेण दीप्यमानः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

विभ्रान्तिः, चि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ॥” विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः । इति विभ्रमशब्दटीकायां भर्तृः । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्फुरद्वैतविभ्रान्तिसन्तानसन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदन्तेति ॥”)

विमर्हः, चि, विरहमतिविश्रुष्टः । विपूर्वमनधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विमर्हः, चि, विमर्हः । विनिश्चयितं मनोऽस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६१ ।

“विलोक्य भयसङ्कल्पं विमर्हं दृष्टव्रजम् ॥” विमर्हाः, [च्] चि, (विरहं मनो यस्य ।) चिन्तादियाकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्तर्मनाः ३ । इत्यमरः । दुःखितमानसः ४ ॥ इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिष्टमस्ति सदा राजन्सुदितो विमर्हास्तथा । मालायाश्च तथा सर्पे समदृक् कृपोत्तमः ॥” विमर्हः, पुं, (वि + मी + “एरच् ।” इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ।

विमर्हः, पुं, (विन्द्यतेऽसौ इति । वि + ऋद् + घञ् ।) कालकृतवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ कालकासुन्द्या इति भाषा । विमर्हनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसंश्रयोत्तरच्छदविमर्हं शशाङ्गरागम् ॥” सम्यक् । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावौचिविमर्हशीतः ॥”

“त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्हेन सम्यक्श्रेयशीतः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।

“देवास्तुरविमर्हेषु वञ्चाग्रनिक्षतव्रजम् ॥” कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।

“कार्याधिर्णां विमर्हो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥”

विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः । (चक्रमर्हशब्देऽस्य गुणादयो विशेष्याः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + ऋद् + क्णुट् ।) कुङ्कुमादिमर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली । विशेषण मर्हनश्च । (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३ ।

“धर्मेण्य जानमानोऽहं गतिमस्मीं सुदुर्मिषाम् । कथं वनात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥” चि, विशेषेण ऋदनातीति । वि + ऋद् + क्णुः । मर्हनकारी । पौकादायकः । यथा, कथासरित्सागरे । ११३ । १६ ।

“अभूच्च वारणक्षत्र परसेनाविमर्हनः । महान् कुवलयपौड इति ख्यातो महीतथे ॥” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं च रसगोत्कर्षी पीनस्तनविमर्हनः । नाभ्यरुजघनस्पर्शी नीवीविषंघनः करः ॥” विमर्होऽस्य, पुं, (विमर्हादुत्पद्यतीति । उट् + ख्या + कः ।) मर्हनात्नातसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमर्हो विमर्होऽस्य मर्होऽस्य । दूरगामी मनोहारो गन्ध आमोद् ईरितः ॥” इति शब्दरत्नावली ।

विमर्शनं, स्त्री, (वि + ऋश् + क्णुट् ।) परामर्शः । वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुत्तयनं परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारस्तर्कं जहोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(विन्द्यतेऽनेनेति । करणे क्णुट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मेणा कर्मेनिर्हारी न स्यात्कृतिक इत्ये । अविहदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥” विम(र्श)र्षः, पुं, (वि + ऋ(श्) + घञ् ।) विचारणा । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु तु ख्याति विम(र्श)र्षे विदुषामपि ॥”

विमर्लं, स्त्री, (विगतो मनो यस्मात् ।) तारहेमद्विघाततम् । तत्परसविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ खच्छम् ३ अमलम् ४ खच्छातुकम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । लग्दोषव्रजनाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्यत्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनमारणावधिः ।

“अत्रारनालतेषु गोदुग्धे कर्दोरसे । कौलये कोद्रवकाये मापिकं विमलतथा ॥ सुहुः शूरगकन्दस्यं खेदयेद्दरवायिनः । चारान्जलवणे चैव तैलसर्पिःसमन्वितम् ॥ पुटत्रयं प्रदातयं ततस्तु शोषितं भवेत् । जम्बीरस्य रसे खिलो मेघश्रीरसेऽपि । रम्भातोयेन वा पाप्यं च सं विमलशुद्धये ॥” इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेनवारसंघे चारणमारणाधिकारे ।)

विमर्लं, चि, (विगतो मनो यस्मात् ।) निर्मलम् । तत्पर्यायः । वीधम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १४ ।

विमला

विमानः

विमोच

“प्रवृत्तिव्यन्ति लोयानि विमलानि मञ्जीधराः ।
विदर्शनो विविधान् भूयश्चिन्तां च निर्भे-
रान् ॥”
चादः । इति च प्रवृत्तवाचसी । (यथा, माघे ।
६ । १३ ।
“दक्षिणादि भर्त्सरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥”
विमलः, पुं, (विगतो मलः पापं यच्छातुं ।) अर्द्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । (सुदुग्धपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।
“तस्थोक्तो गयो राजन् विमलश्च त्रयःसुताः ॥”
विमलदानं, स्त्री, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) निवृ-
त्तेमिदिककान्यदानम् । ईश्वरमोक्षनार्थदानम् ।
यथा,—
“निवृत्तेमिदिकं कान्यं विमलं दानमौचित्यम् ।
अहन्वहनि यत्किञ्चिद्दृश्यतेऽगुपकारिणे ।
अनुद्दिष्टं फलं तत् स्यात् प्राणायाम तु निवृ-
त्तम् ॥
यत् पापापशान्तिं च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरुद्धितम् ॥
अपत्यविजये च यत्संगार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् कान्यमाख्यातम्विभक्तमिदिककः ॥
चेतसा चत्तयुक्तेन दानं तद्विमलं स्तुतम् ॥”
इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥
विमलमणिः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
स्वाटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विमला, स्त्री, (विमल + टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः ॥ चामरकथा इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“शातला सप्तला वारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकवेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भूमिभेदः । इति मेदिनी । खे, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—
“यथाखविमला कार्या शुद्धहारेऽवर्षसा ।
सुक्ताचरुचधारी च कमलकुकरा वरा ॥
नावासनसमाहृदा चेतमात्याम्बरप्रिया ।
दधिचौरीदनाहारा कर्पूरमदसञ्चिता ।
चित्तपङ्कजहोमेन राघ्यायुर्नृपवह्निनी ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताहृत्तीयविंश-
तिकाविधिः ॥ ॥ अन्यच्च ।
“पूजयेत् कर्त्तिकामध्ये वासुदेवम् नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कौशिता ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ॥
अपरश्च ।
“उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्य भैरवः ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पौटनर्णयः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
“गवार्था मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”)
विमलात्मकः, त्रि, (विमलो निर्मल आत्मा यस्य ।)
निर्मलः । इत्यमरटीकायां रायसुक्ताः ॥

विमलादिः, पुं, (विमलः अग्निः ।) शत्रुहृत्-
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
विमलार्थकः, त्रि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥
विमलं, स्त्री, (विह्वं मांसम् ।) अमुहमांसम् ।
तत्तु कुङ्गरादिमांसम् । इति केचित् ॥
विमाता, [त्रि] स्त्री, (विह्वता माता ।) माह-
सपत्नी । सन्मा इति भाषा । सा कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्तुतिः ।
“मातुः पितुः कनीयां च न गतेद् ववसाधिकः ।
नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं आह्वजायां विमा-
तरम् ॥”
स्तुत्यर्थसारे ।
“स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युर्वयसा तास्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ॥
विमातरजोनिष्ठतावपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यत्वम् । यथा वृद्धस्तुतिः ।
“पितृभवावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निष्ठं रजस्रजौवतीरपि प्रस्यते ॥”
अत्र माहपदं विमाहपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनायुक्तात् । इति दायतत्वम् ॥ ॥
अस्या अर्णशिवं यथा । खेदरभाह्वभिर्विभागे
क्रियमाणे मात्रे पुत्रसमाप्तिं दातव्यः । समाश्र-
हारिणी माता इति वचनात्माहपदस्य जननी-
परत्वान्न सपत्नीमाहपरत्वमपि । सङ्गच्छतस्य
सुख्यौगन्तारुपपत्तेः । इति दायभागः ॥
विमाहजः, पुं, (विमातुर्जायते इति । विमाह +
जन् + ङः ।) माहसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमात्रेयः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥
विमानः, पुं स्त्री, (विगतं मानसुपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । सोमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
“सुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिर्नाभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयान् पथि ॥”)
सार्धभौमयहम् । (तत्तु सप्तभूमियहम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।
“सर्वैरसमाकीर्णं विमानयह्यथोभितान् ॥”
“विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्गानि ॥”
इति तट्टीकाधृतनिघण्टुः ।)
घोटकः । यानसाधनम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ । (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।
“सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तवर्कं रथमविश्वाम्भुम् ॥”
“विमानं परिच्छेदकं सर्वमात्रमिदर्थः ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः । साधनम् । यथा, तन्त्रेव ।
३ । ३ । ४ ।
“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां
विमानमथर्वयुञ्जन् वाचताम् ॥”)
“विमानं विमोचतेऽनेन फलमिति । विमानं

यज्ञादिकर्मवाचनम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विगतो मानो यस्येति विद्यते । अवघातः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।
“कहिंस्त्रिचिन्तुं चरवान् विचिन्त-
स्तान्निष्कामिर्वायितो विमानः ।
तन्नाति ज्ञानं प्रति लब्धमानो
बलाद्विजुम्भयत्ये तास्ततोऽप्ये ॥”)
विमार्गः, पुं, विपूर्वसुचधातीर्षन्प्रत्ययेन निव्य-
त्तम् । (विह्वो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तच्छः
प्रथमयसि विवाहं कल्पसि रचन्वाय ॥”)
विसृक्तः, त्रि, (वि + सृच् + क्तः ।) विशेष्य सुक्तः ।
यथा,—
“येऽन्धेऽरविन्द्याश्च विसृक्तमानिन-
स्त्वयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य क्रच्छन् परं पदं ततः
पतन्त्यधो नाहतयुग्मदडवयः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
व्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।
“विसृक्तं परमाक्षेण जह्वि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्द्धवं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥”
पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—
“माधवी स्यात् वासन्ती पुष्को मङ्गकोऽपि च ।
अतिसुक्तो विसृक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विसृक्तिः, स्त्री, (वि + सृच् + क्तम् ।) विमोचनम् ।
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“पितृभ्रमस्ये दिवि ये च मूर्खाः
स्वप्नासुजः कान्यफलाभिसन्धी ।
प्रदानशक्ताः सकलेऽस्त्रिणां
विसृक्तदा येऽनभिर्घञ्जितेषु ॥”
विसृक्, त्रि, (विह्वं अग्निसुक्तं सुखं यस्य ।)
वह्निर्मवः । विरतः । यथा,—
“स्वामेः कल्पितेस्त्वं हि जनान् महिदुस्वान्
कुरु ।
माश्च गोपय येन स्यात् छद्विरेपोत्तरोत्तरा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवे प्रति विद्यावाक्यम् ॥
विसृद्, त्रि, (विगता सुदा सुद्वन्भावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुदारहितश्च ॥
विमोचयं, स्त्री, (वि + मोच + लुट् ।) विमो-
चनम् । परिव्यजनम् । यथा,—
“यं धर्मकामार्थविसृक्तकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किञ्चाशिषो रावपि देहमयथं
करोतु मेऽहदयो विमोचनम् ॥”
इति श्रीभागवते १०।२३ अध्यायः ॥
विमोचनं, स्त्री, (वि + सृच् + लुट् ।) दूरीकरणम् ।
विसृक्तिः । विपूर्वसुचधातीरनटप्रत्ययेन निव्य-
त्तम् । (यथा, महाभारते । १ । १६० । १३ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुजस्यास्य विमोचनम् ।
फलसंस्था भविष्यामि ज्ञत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥”

विम्बः

वियत्

वियोगी

तीर्थाविशेषः । यथा, महाभारते । १२।१५०।
 “विमोचनसुपथश्च जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतियहकृतैर्होत्रैः सर्वैः च परिसुच्यते ॥”
 पु, महाभारते । यथा, महाभारते । १२।१०।५६।
 “विमोचनः ससुरखो हिरण्यकवचोद्भवः ॥”
 विमोहनं, क्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-
 धातोरनट्(स्यट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (विमो-
 हयतीति । वि + सुह + चिच् + ल्युः । विमो-
 हके, चि । यथा, भागवते । ११।२४।६।
 “ततो विक्रवंतो जातो योऽहङ्कारो विमो-
 हनः ॥”)
 विमोहितः, चि, (वि + सुह + चिच् + क्तः ।)
 मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—
 “तावद्यतिवज्जोष्यती महाभावाविमोहितौ ।
 उक्तवन्तौ बरोऽस्यो त्रियतामिति केशवम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वि(वि)म्बं, क्री, (वी गत्यादिभ्यु + “उल्वादयच् ।”
 उखा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्
 वाधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमळलुः । इति
 वंछिप्रचारीवादिष्टः । (चूर्तिः । यथा,
 भागवते । ३।२।११।
 “प्रदग्धर्माननपवामविष्टमदग्धां शुभाम् ।
 आदायान्तर्दधात् यस्तु स्वविम्बं लोकोचनम् ॥”
 तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३।४६६।
 “मेघवाहनभूमर्भृपत्न्या भिन्नाख्या क्वते ।
 विहारेऽपि तथा बुद्धविम्बं वाधु निवेशितम् ॥”)
 विम्बिकाफलम् । तेजाकुचा इति भाषा । इति
 मेदिनी । वे, ७ । (यथा, कुमारे । १।६७।
 “उमासुखे विम्बफलाधरोऽहो
 आपारयामास विकीचनानि ॥”)
 अस्य पर्यायः । तुळिकेरी २ रक्तफला ३
 विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ ओष्ठौ ६
 विम्बी ७ । इति रत्नमाळा । विम्बा = विम्ब-
 कम् ६ विम्बला १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । पितामहवर्द्धिप्रयुक्तज्ञासुकुष्ठ-
 नाशिलम् । इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “विम्बी रक्तफला तुम्बी तुळिकेरी च विम्बिका ।
 ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥
 विम्बीफलं खादु शीतं गुरु पितासवातजित् ।
 क्षम्भनं वेदनं रक्ष्यं विम्बाम्भानकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)म्बः, पुं, क्री, (वी + “उल्वादयच् ।” उखा०
 ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन वाधुः ।) सूर्य-
 चक्रमळजम् । इत्यमरः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये ६ अङ्के ।
 “असौ तदग्नौ न सनातनः पुमान्
 भवान् न देवात् पुत्रघोषमात् परः ।
 स एव भिन्नस्वमनादिमायया
 द्विधिव विम्बं वक्षिणे विवस्वतः ॥”
 तथाच मार्कण्डेये । ८४।११।
 “द्वेषत्वहासममर्षं परिपूर्वचक्र-
 विम्बाशुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मळजमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
 “नितम्बविम्बेः सुदुर्लभेऽखलेः
 कानेः संहाराभरणैः सचन्द्रैः ।
 शिरोरुहैः ज्ञानकषायवासितैः
 शिष्यो निदाचं प्रमयन्ति कामिनाम् ॥”
 यथाच कुमारे । ७ । २२ ।
 “आत्मानमाकोच्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे क्षिमितायताची ।
 हरोपयाने त्वरिता नभूव
 स्त्रीणां प्रियाकोकफलो हि वैशः ॥”)
 वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन वाधुः ।) जक-
 लावः । इति मेदिनी । वे, ७ ॥
 वि(वि)म्बकं, क्री, (विम्ब + स्कार्थे कन् ।) चक्रसूर्य-
 मळजम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (सञ्चकः । सञ्च इति भाषा । यथा,
 मेघधे । २२ । ४७ ।
 “विष्विधित्तं विधिना वधनां
 किमाननं काचनसञ्चकेन ॥”
 अथ । “काचनस्य सञ्चकेन विम्बकेन ॥” इति
 नारायणोटीका ।)
 वि(वि)म्बला, क्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
 जन् + लः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बटः, पुं, सर्वपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वि(वि)म्बा, क्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।
 विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वि(वि)म्बिका, क्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “तुम्बी रक्तफला विम्बी तुळिकेरी च विम्बिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 चक्रसूर्यमळजम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बी, क्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “काकादीनां चिचपदां विम्बीं गुञ्जाञ्च
 धारयेत् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ।)
 वि(वि)म्बुः, क्री, गुवाकः । इति केचित् ॥
 वि(वि)म्बोष्ठः, चि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठो-
 वि(वि)म्बोष्ठः, ङ्योः समासे वा ॥” इति पाणि-
 कोट्यकारस्योपः ।) विम्बे इव ओष्ठौ यस्य ।
 इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
 वियचारी, [न्] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।
 चर + चिनिः ।) चिञ्जः । इति शब्दमाळा ॥
 आकाशगामिनि, चि ॥
 वियत्, क्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +
 यम + “अन्त्योऽपि ङ्यप्ते ॥” ३ । २ । १७८ ।
 इति कृष् । कौचगमादीनामिति मञ्जीषे तुक् ।)
 आकाशम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
 ३ । ८ । ३३ ।
 “तर्ह्येव तन्नाभिसरः चरोज-
 मात्तावमन्नः चसन्नं वियच्च ।
 इदं देवो जगतो विधाता
 ज्ञातः परं लोकविद्युर्गडः ॥”

यवाद्यधौ । अथ द्विवचनस्य प्रथमः स्यात् ।
 यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।
 “यावाद्यधौ सहासाम् । ते वियती अन्नताम् ।
 तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।
 “तयोर्विययोर्वीर्यतरेयाकाश आसीत् तदन्-
 रिचमभवत् ॥” ७ ॥ वि + या + श्रद्ध । गमन-
 शीलौ, चि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।
 “कुटुम्बपोषाय विष्विषाह-
 नं बुध्यतेऽर्थं विद्वत् प्रमत्तः ॥”
 तथा, तन्त्रेव । ६ । २१ । ३ ।
 “विष्विषाह इदतो लब्धं लब्धं बुभूवतः ।
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सङ्कुम्बस्य वीरतः ।
 यतोयुरदृष्टत्वारिंशद्दृष्टान्यपिपतः किल ॥”
 “विष्विषाहस्य वियतो गगनादिव उद्यमं विभेः
 देवादुपस्थितं विषं भोग्यं यस्य । यदा वियत्
 अयं प्राप्नुवदिति भोग्यं यस्य ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।)
 वियद्गङ्गा, क्री, (वियतो गङ्गा ।) खर्गगङ्गा
 इत्यमरः ॥
 वियङ्गतिः, क्री, (वियतो भूतिर्भस्वि ।) अन्व-
 कारः । इति चिकारशेषः ॥
 वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति
 हारावली ॥
 वियमः, पुं, (वि + यम + “यमः सप्तपदिविध-
 च ॥” ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-
 मरः ॥ दुःखम् । इति खामी ॥
 वियातः, चि, (विरहं निन्दां यातः प्राप्तः ।)
 निर्लेखः । इत्यमरः ॥
 वियामः, पुं, (वि + यम + चच् ।) संयमः ।
 इत्यमरः ॥
 वियुक्तः, चि, वियोगविशुद्धः । विपूर्वयुजधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । १५
 ६ । १३ ।
 “किं करोमि क गच्छामि नृतामे प्रायवल्गभा ।
 न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रियथानवा ॥”)
 वियोगः, पुं, (वि + युज + चच् ।) विच्छेदः ।
 तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।
 इति शैलचक्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
 “यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभवकातराः ।
 भजन्ति चरन्त्याम्नीषं सुनयो हरिमेधसः ॥”)
 वियोगभाक्, [च्] चि, (वियोगं भजति इति ।
 भज + चिच् ।) विच्छेद्युक्तः । यथा, नैषधे ।
 “वियोगभाजोऽपि वृषस्य पद्मला
 तदेव साक्षादन्तांशुमाननम् ।
 पिकेन रोवाकयचक्षुषा सुदुः
 कुञ्जरताङ्गवत चन्द्रवैरिणी ॥”
 वियोगी, [न्] पुं, (वियोगोऽस्यासीति । वियोग +
 इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वियोगयुक्तः, चि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । १५ ।
 “ताः शोषा वा वियोगिभ्यो न शोषा वा
 नृताः चक्षुः ।
 भर्तुर्वियोगजनया नाभुजः क्षतप्रया ॥”)

वियोजितः, वि, वियोगं प्रापितः । विपूर्वेष्वन्त-
गुणधातोः सप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विरक्तः, वि, (वि + रन् + क्तः ।) विरागयुक्तः ।
अनङ्गुरक्तः । यथा,—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वागपेक्षकः ।
अलिङ्गानामसांख्यज्ञा चरेद्विधिमोचरः ॥”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“अथि प्रथमे मम किं गुणेन
तस्यप्रथमे मम किं गुणेन ।
रक्ते विरक्ते च वरे बधूनां
विरक्तैः कुङ्कुमराग रयः ॥”

रत्नद्वयः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भंगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनङ्गुरक्ता । यथा, नीतिशतके । १ ।

“यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
या चान्यमिच्छति जगत् स जनोऽन्यरक्तः ।
अस्मत्कृतैरपि परितुष्यति काचिदप्या
धिकं ताञ्च तच्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रन् + क्तिन् ।) विरागः ।
यथा,—

“देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
विभक्तं सा सखनिघ्नं सततामुदिकम् ।
तत्त्वान्यनेन विदृष्टामि यथा तथापि
पारह्यमित्यवशिष्टो विचराम्यसङ्गः ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २५ ॥

विरङ्गं, स्त्री, कङ्कडम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, वि, (वि + रच + क्तः ।) विशेषण
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमेः ॥”
इत्यादि महानाटकम् ॥

विरजस्तमाः, [सु] पुं, सत्वगुणविशुद्धः । तत्-
पर्यायः । इत्यादिगः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥

“विगते रजस्तमसौ येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
सत्त्वैकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्राह्मणो जीवन्मुक्ता
आवाहयो इयातिगा उच्यन्ते । इयं देतं अति-
क्रम्य गच्छति इति उः ।” इति भरतः ॥

विरजाः, [सु] स्त्री, (विनिर्घटं रजः शोणितं
यस्याः ।) विगतानैवा । इति जटाधरः ॥

(नास्ति रजो धूलियञ्च धूलिरहिते, वि ।
यथा, महाभारते । १ । ६१ । १५ ।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सद्यः स्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पथ्या दृश्यते देवसङ्गमः ॥”

निर्मलः । यथा, महाभारते । २ । ७ । ५ ।

“विरजोऽन्वरचितमसाद्यो व्रीकीर्णद्वैतमिः
सद्यः ॥”

पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १५ । १४ ।

“विरजाञ्च सुनाहुञ्च शालिपिण्डञ्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानीदृशः । इति रत्नमाळा ।
दूर्भा । इति हारावली ॥ यथासिमाता । यथा,

उत्पन्नाः पिण्डकन्यायां विरजायां महावलाः ।
यतिर्वैयातिः खर्वातिरायातिः पञ्चमो लुक् ।

तेषां ययातिः पञ्चानां महावलपराक्रमाः ॥”
इति कौर्मि २० अध्यायः ॥

श्रीलक्ष्मण्यस्त्री । सा राधाभयात्प्रकृताया वनी
सरिरूपाभवत् । तस्याः सप्त पुत्राः तप्त सप्तदा
अभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाहं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारथ्ये निर्जने रासमण्डले ॥

ज्ञत्वा विहारं श्रीलक्ष्मणस्तमदृष्ट्वा विहाय च ।
गोपिकां विरजामस्यां शङ्करार्थं जगाम ह ॥

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तूर्णं विजहार तथा सह ।
तयासक्तं श्रीहरिञ्च रत्नमण्डपसंस्थितम् ॥

दृष्ट्वा च राधिकान्याञ्च चक्रुस्ताञ्च निवेदनम् ।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं सुने ॥

हारे नियुक्तं दृश्यं द्वारपालं मनोहरम् ।
तमुवाच यथा देवी रक्तपङ्कजलोचना ॥

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्कर ।।
कीटशीं मत्परां कान्तां द्रक्ष्यामि तत्प्रभो-

रञ्चम् ॥

श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः

स्वयम् ॥

ज्ञात्वा च कोपितां राधामन्तर्धानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दान् अन्तर्धानं हरेरपि ।

दृष्ट्वा राधाभयानीं सा अहौ प्राणाञ्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिरूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥

द्याप्रश्च वसुंजाकारं तथा गोलोकेव च ।
कोटियोजनविस्तीर्णं प्रस्थितिनिजमेव च ॥

दैर्घ्ये दृश्यगुणं चारु नागराजकारं परम् ।
राधा रतिगृहं गत्वा न दृष्ट्वा हरिं सुने ॥

विरजाञ्च सरिरूपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।
श्रीलक्ष्मणे विरजां दृष्ट्वा सरिरूपां प्रियां सतीम् ॥

उच्चैः खरोद् विरजातीरे नीरमनोहरे ।
तया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ॥

नद्यधिहाटदेवी त्वं भव नृत्तिमती सति ।
पुरातनं शरीरं ते सरिरूपमभूत् सति ॥

जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनूम् ।
आजगाम हरेरथं साक्षाद्वाधेव सुन्दरी ॥

पश्यन्तं प्राणनाथञ्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा ।
ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोजिकां जगत्पतिः ॥

चकारालिङ्गनं तूर्णं सुषुम्ब च सुहृद्मुहुः ।
नागप्रकारश्चङ्कारविपरीतादिकं प्रभुः ॥

रहसि प्रियवीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोचकम् ॥

सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यै तत्र सुखावीणा साहं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥

एकदा हरिणा साहं वृन्दाग्रथ्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः साध्वी शङ्करासक्तमानसा ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रसस्याञ्च आलम्भिः पीडितो भिया ॥

भीतं सतनयं दृष्ट्वा तस्याञ्च तां कृपानिधिः ।
क्रोडं चकार बालं वा ज्ञायो राधायहं ययौ ॥

प्रबोध बालं वा साध्वी न दृष्ट्वाभिकं प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शङ्कराहासमानसा ॥

शृणुप स्वसुतं कोपात् लवणोदी भविष्यति ।
शृणुप स्वमान् बालाञ्च यानु नृदा रवातजम् ॥

श्रुत्वा विवरत्नं सर्वं प्रजन्मुधंरधीतजम् ।
सप्तद्वीपे सप्तदाञ्च सप्त तस्यैभिभागशः ॥

कनिष्ठादृष्टदृश्यं दिगुणं दिगुणं सुने ।
लवण्येसुसुराचर्पिर्दधिदुग्धजलाशयः ।

एतेषाञ्च जगत्पृथगां शृणुयार्थञ्च भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्यस्त्री २१ अध्यायौ ॥

जगन्नाथपौत्रम् । यथा,—

“उत्कले नाभिदेशञ्च विरजासौचस्तुष्यते ।
विमजा सा महादेवी जगन्नाथसु भैरवः ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥ ३॥ तत्र
सुखनोपवासौ न कर्तव्यौ । यथा । स्कान्दे ।

“सुखनोपवासञ्च सर्वतीर्थैर्जयं विधिः ।
वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”

इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

विरहः, पुं, व्रथा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरचिः, पुं, व्रथा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरगं, स्त्री, वीरगण्डणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विरतः, वि, (वि + रम + क्तः ।) निवृत्तः ।
यथा—

“आत्तविदो सुनेर्जातो भातुञ्जातो निजैर्भवात् ।
विरतोऽन्तर्हितो दुष्टाच्छोकान्नामेण वारितः ॥”

इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

विरतिः, स्त्री, (वि + रम + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ उप-

रामः ४ । इत्यमरः । उपरमः ५ विरामः ६ ।
इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१०१ । ६ ।

“लक्ष्मणश्च दुःखद्वीर्वायां गतायां विरतिं
निश्रि ॥”

विरलं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरलः, त्रि, अवकाशः । प्राक् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेलवः २ तनुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, वृहत्कथायाम् । ६७ । ३ ।

“शूर्पाकारविरुत्सपाङ्कुरजसौ वक्रौ शिरास-
न्तौ

संशुष्की विरजाकुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
प्रदौ ॥”)

विरलवशा, स्त्री, (विरली निर्मलो द्रवो यस्याः ।)
सुख्यवागूः । यथा,—

“यवामृश्याका आगा सेव तु हतमिच्छिका ।
विलेपी तरला च स्यात् सा अस्या विरलवशा ॥”

इति जटाधरः ॥

विरहः, पुं, (वि + रह ङाग + चः ।) विच्छेदः ।
तत्पर्यायः । विप्रकम्भः २ विप्रयोगः ३

वियोगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गम-
सस्याः ।

सङ्गे वैव तथैका चित्तुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”
 भृगुविरहस्तु स्त्रीणां रोषाय भवति । यथा,
 मनौ । ६ । १२ ।
 “पानं दुर्लभसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्नोऽभ्यगच्छे वासश्च नारीणां दूषयानि वट् ॥”
 विरहे वर्जनीयानि यथा । तामः । निन्दासः ।
 चिन्ता । मौनम् । ज्ञानाङ्गता । वत्सरतुला-
 रात्रिदैर्घ्यम् । जागरणम् । श्रुतये उच्छ्वासा-
 ज्ञानम् । इति कविकल्पलता ॥
 विरहिणी, स्त्री (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह
 + इति + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा
 नारी । यथा,—
 “रतिः पुंसो विरहिणी शिवः स्त्रीविरहो
 चिरम् ।
 इयोर्द्वयोश्च संप्राप्तौ किं बभूव द्वयोः सुखम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्डे ४६ अध्यायः ।
 भूतिः । इति शब्दमाणा ॥
 विरहितः, चि, (वि + र ह + क्तः ।) व्यक्तः ।
 विहीनः । यथा,—
 “अभिभूतश्चावमतं व्यक्तस्तु स्यात् समुज्ज्वलितम् ।
 हीनं विरहितं धूतस्तु स्रष्टवधुतं अपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्र साक्षाद्विरहितकलङ्कः प्रथमधरः
 सुधाधाराधारश्चरपरिणतं निम्नमधरः ॥
 इमे नेत्रे राजनिन्दिवमधिक्रुषीमे कुवलये
 तनुर्लावण्यानां जलाधरवगाहे सुखतरः ॥”)
 विरही, [न] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
 विरहविशिष्टः । वियोगी । यथा,—
 “विरहति हरिरिह सरसवसन्ते ।
 वृषति युवतिष्वनेन समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ॥”
 इति जयदेवः ॥
 विरागः, पुं, (वि + र अ + घञ् ।) अगमविरागः ।
 रागशून्यः । यथा,—
 “विषयव्यतिस्तरागो मानसो मल उच्यते ।
 तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मलं समुदाहृतम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (चि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
 २ । २१ । २५ ।
 “बलाद्युहीत्वा मात्मानि मालाकारान्महा-
 वलाः ।
 विरागवसनाः सर्वे स्रविषो ऋकृकृताः ॥”
 विरागो रागो विषयवासना यस्त्वर्थः । वीत-
 रागः । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४० ।
 “यत्तदनुतापविदितैर्दृढभक्तिधोगैः
 हृदयान्यथो हृदि विदुर्भूतयो विरागाः ॥”)
 विरागाहं, चि, (विरागं अर्हतीति । अर्ह +
 अच् ।) विरागयोग्यः । तत्पठ्यायः । वैर-
 ज्ञिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराजः, पुं, (विप्रशेष्य राजते इति । वि + राज
 + अच् ।) विराट् । यथा,—

“इत्थाम्नी वदन्तासुं पशवो मलसम्भवाः ।
 योवथो रोमसन्मृता विराजन्तं नमोऽस्तु ते ॥”
 इति वामने २३ अध्यायः ॥
 विराजमानः, चि, (वि + राज + प्रानच् ।) दौप्त-
 विशिष्टः । यथा,—
 “जटाकटाहसन्ममदभमन्निजिष्यनिर्भरी
 विजोलीपिचक्ररीविराजमानमूर्द्धनि ।
 धगडुगडुगन्तुलज्जलाटपट्टपावके
 किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिपद्यं मम ॥”
 इति काशीखण्डे रावणकृतप्रियताकवस्तीजम् ॥
 विराजितः, चि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
 दौप्तः । यथा,—
 “अतीव निर्मलं सारं सूर्यभासविनिन्दकम् ।
 परिष्कृतञ्च मानिक्येहोरकेण विराजितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ॥
 विराट्, [ज] पुं, (विप्रशेष्य राजते इति । राज
 दीप्तौ + क्त्वि ।) चक्षुर्यः । इत्यमरः ॥ स्थूल-
 शरीरसमष्टुपहितचेतन्यम् । इति वेदान्त-
 सारः ॥ * (ब्रह्मणो विराट्स्वर्णवर्णं यथा,
 प्रह्वरविजये ६ प्रकरणे । “यूहन्तिविराट्
 चतुर्दशलोकात्मकः । तस्य ब्रह्माक्षकर्परपर्यन्त-
 माकाशः शिरः, चन्द्रसूर्यौ नेत्रे, प्रागाद्दिशः
 श्रोत्रे, अन्तरीक्षलोकौ ब्रह्मणं, मेरुः पृष्ठवंशः,
 शिखरत्रयं सुलकण्डाः, प्रबलपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
 वक्षांसि, उपपर्वता, शाल्मल्यादीनि, समुद्रा रक्तं,
 जला स्नायूनि, लङ्कादृशाः रोमाणि, भूमिः
 कुम्भः, हीमा वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
 भूमध्यप्रदेशो वक्षः, शेषः शिख्यं, दिग्दन्ति-
 पट्टनिर्गतम्बोवभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
 पादान्तराजः, कूर्मः पादौ इति ॥”*) महा-
 विराजुत्पत्तिर्थाया,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “अथ विष्णो जले तिष्ठन् यावदे ब्रह्मणो वयः ।
 ततः स काले सहसा दिधा भूतो बभूव ह ॥
 तन्मध्ये शिशुरकञ्च शतकोटिरविभ्रमः ।
 अयं रोक्तुमानश्च सनन्धः पीडितः क्षुधा ॥
 पितृमातृपरिवृत्तो जलमध्ये निराश्रयः ।
 ब्रह्माक्षसंघनाथो यो ददर्शोर्द्धमनाश्रयत् ॥
 स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नाम्ना देवो महा-
 विराट् ॥
 परमाण्यर्थया लक्ष्म्यात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ ॥
 तजसा धोडशांशो यः लक्ष्यस्य परमात्मनः ।
 आधाराऽसंख्यविश्वानां महान् विद्युश्च प्राजितः ।
 प्रत्येकं लोमजूपेषु विश्वानि निखलानि च ।
 तस्यापि तेषां सख्याश्च ज्ञथो वक्तुं न हि क्षमः ॥
 संख्या चेदजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।
 ब्रह्मविद्युश्चिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
 प्रतिविम्बेषु सन्धेर ब्रह्मविद्युश्चिवाद्यः ।
 पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माक्षं परिकीर्तितम् ॥
 अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माक्षाद्विहरेव च ।
 स च सत्यसत्पञ्च शश्वत्तारायथो यथा ॥
 अत ऊर्ध्वं शोकोकः पञ्चाशत्कोटियोजनान् ।

निर्धं सत्यसत्पञ्च यथा लक्ष्यलक्षाद्ययम् ॥
 सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।
 जनपञ्चाशदुपहीपासंख्यैश्च जलमन्विता ॥
 ऊर्ध्वं खर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।
 पातालानि च सप्ताधश्चैव ब्रह्माक्षमेव च ॥
 ऊर्ध्वं धराया भूर्लोकौ सुवर्लोकस्ततः परः ।
 ततः परश्च स्वर्लोकौ जनी लोकस्ततः परः ॥
 ततः परस्तपोलोकः सत्यलोकस्ततः परः ।
 ततः परो ब्रह्मलोकस्तपकाचननिर्मितः ॥
 एवं सर्वं ज्ञानिमञ्च धराभ्यन्तरमेव च ।
 तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥
 जलबुद्बुदवन् सर्वं विश्वसंचमनिन्दकम् ।
 निर्धौ वैकुण्ठगोलोकौ सखी शश्वदक्षिणौ ॥
 प्रतिकोमजूपे ब्रह्माक्षं प्रत्येकमस्य निश्चितम् ॥
 एषां संख्या न जानाति लक्ष्योऽन्यस्यापि का
 कथा ॥
 प्रत्येकं प्रतिब्रह्माक्षं ब्रह्मविद्युश्चिवाद्यः ।
 तिस्रः कोटयः सुराणाञ्च संख्याः सर्वेषु पुत्रकः ।
 दिगीशाश्चैव दिग्पाला नन्दनाथि यथाद्यः ।
 भुवि वर्षाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाचराचराः ॥
 अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं ढट्टा पुनः पुनः ।
 डिम्बान्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥
 चिन्तामवाप चतुदशको वरोद च पुनः पुनः ।
 ज्ञानं प्राप्य तदा दधौ लक्ष्यं परमपूषवम् ॥
 ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
 नवीनजलदृष्ट्यामं दिसुजं पीतवासवम् ॥
 सङ्कतं सुरलोकं हस्तं भक्ताशुयुक्तकारकम् ।
 अज्ञास बालकस्तुष्टो ढट्टा जनकमीश्वरम् ॥
 वरं तस्मै इदौ तुष्टो वरंशः समयोचितम् ॥
 मत्स्यो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिबर्जितः ॥
 ब्रह्माखासंख्यनिजयो भव वस्य जयावधि ।
 निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ॥
 जराण्ड्युरोगशोकपीडादिबर्जितो भव ।
 इत्युक्त्वा च दत्तकथं महामन्त्रं षड्भुजम् ॥
 चिःकृत्वञ्च प्रज्जनाप वेदागमवरं परम् ।
 प्रणवादिचतुर्थान्तं लक्ष्य इत्युचरद्वयम् ॥
 वद्विजायान्तमिष्टञ्च सर्व्वविज्ञहरं परम् ।
 मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास स प्रभुः ॥
 श्रूयतां महत्तमः श्रुत्वा निबोध कैथयामि ते ।
 प्रतिविम्बेषु यन्नेवेयं ददाति विद्युवे जनः ॥
 तत्तुष्टोऽशुश्रूषं विषयिषो विद्योः पञ्चदशस्य वै ।
 निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥
 नेवेदेन च लक्ष्यस्य नहि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
 यद्यद्ददाति नेवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ॥
 स च खादति तत् सर्व्वं लक्ष्मीदृष्ट्या पुनर्भवेत् ॥
 तच्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तसुवाच पुनर्विभुः ॥
 वरमन्यं किमिच्छन् तस्मै ब्रूहि ददामि च ।
 लक्ष्यस्य वचनं श्रुत्वा तसुवाच महाविराट् ॥
 अदन्तो बालकस्तज्ज वचनं समयोचितम् ॥
 श्रीमहाविराजुवाच ।
 वरं मे त्वत्पदाब्जो भक्तिभवेत्तु निश्चला ।
 सन्ततं यावदायुर्मै चयं वा सुचिरं हि वा ॥

विराट्

विराघः

विरुदः

सङ्गतिवृत्तौ यो बाजो जीवन्सुखे चकततम् ।
 तद्गतिहीनो खलुच जीवन्नपि ज्ञेयो हि सः ॥
 किन्त्वन्वयं तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
 ज्ञानमभिविधीनस्य खलुस्य जीवन् इया ॥
 येनात्मना जीवितस्य तमेव नहि मन्थते ।
 यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिसंयुतः ॥
 पञ्चाह्यान्ति मते तस्मिन् न खतन्वाश्च शक्तयः ।
 स च ज्ञाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
 स्नेहामयश्च सर्व्वाभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
 इत्युक्त्वा बाणकक्षत्र विराराम च नारद ॥
 उवाच ज्ञान्यः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
 ब्रह्मलोऽवच्छेपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
 अंशेन प्रतिब्रह्माख्ये त्वच्च सुद्विराड्भव ।
 तन्नाभिपद्ये ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ॥
 ललाटे ब्रह्मण्येव रुद्राक्षेकादशैव तु ।
 शिवांशेन भविष्यन्ति दृष्टिसन्धारणाय वै ॥
 कालासिद्धब्रह्मैको विश्वसंहारकारकः ।
 पाता विष्णुश्च विषयी सुदंशेन भविष्यति ॥
 मङ्गलियुक्तः सततं भविष्यसि वरुण मे ।
 ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥
 मानरं कमनीयाश्च मम वक्षःस्थलस्थिताम् ।
 यामि लोकं तिष्ठ वत्सैः सुकृता खोऽन्नरधीयत ॥
 गत्वा खलोकं ब्रह्माहं शङ्करं स उवाच ह ।
 खटारं खटुमौशश्च संहर्तारश्च तत्त्वयम् ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 खटुं खटुं गच्छ वत्स नाभिपद्योऽङ्गवो भव ।
 महाविराड्लोमकूपे सुदृश्ये च विधिं शृणु ॥
 गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोऽङ्गवो भव ।
 अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
 इत्युक्त्वा जगतां नाथो विराराम विधिस्ततः ।
 जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
 महाविराड्लोमकूपे ब्रह्माख्ये गोलोके जले ।
 बभूव च विराट् सुदो विराडंशेन सांप्रतम् ॥
 ध्यामी युवा पीतवासाः श्रयानो जलतप्पके ।
 ईषद्वास्त्यः प्रसन्नास्त्यो विश्वथापी जगार्हवः ॥
 तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
 संभूय पद्मदण्डश्च बभाम युग-लक्षकम् ॥
 नान्तं जगाम दृष्टस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
 नाभिलस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ॥
 खस्थाने पुनरागत्य दधौ दृष्टः पदाम्बुजम् ।
 ततो ददर्श सुदन्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
 श्रयानं जलतस्ये च ब्रह्माख्ये गोलकादृते ॥
 यज्ञोमकूपे ब्रह्माख्यं तच्च तत् परमेस्वरम् ।
 श्रीकृष्णश्चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ॥
 तं संभूय वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
 बभूवुर्ब्रह्मण्यः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥
 ततो रुद्राः कपालाश्च शिवांशेकादश्च स्रुताः ।
 बभूव पाता विष्णुश्च सुदस्य वामपार्श्वतः ॥
 चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृतः ।
 सुदस्य नाभिपद्ये च ब्रह्मा विष्णुं ससर्वं च ॥

सर्वं सर्वं पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
 एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
 प्रतिविम्बे सुद्विराट् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
 इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्तनं परम् ॥
 सुखदं मोक्षदं वारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकखण्डे ३ अध्यायः ॥
 स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
 “गतेषु तेषु खटुार्थं प्रकामावचनाभिमतम् ।
 उपयेमे च विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
 सन्भूव तथा सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
 सलज्जां चकमे देवः कमलोद्भरमन्दिरं ॥
 यावद्व्यशतं दिव्यं यथाय्यः प्राज्ञतो जनः ।
 ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्ननुः ॥
 स्वायम्भुव इति स्थानतः स विराडिति नः श्रुतम् ।
 तद्गुणगुणसामान्यादधिपुरुष उच्यते ॥
 वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
 स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
 खारोत्पिवाद्या सर्व्वे ते ब्रह्मसृष्ट्याः स्वरूपिणः ।
 औत्तमिप्रसुखास्तद्व्येषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥”
 इति मातस्ये ३ अध्यायः ॥
 विराटः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह दौपत्या अप्पान-
 सुधितवन्तः । यथा, महाभारते । ४ । १ । १ ।
 “कथं विराटनगरे मम पुर्व्वपितामहाः ।
 अज्ञानवाससुधिता इयार्धनभयाहृिताः ॥”)
 तद्देशीयराजा । यथा,—
 “अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रपदश्च महारथः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 विराटकः, पुं, राजपदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटजः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
 डः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पर्यायः ।
 राजपदः १ राजावर्षः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटराजजाते, त्रिं (यथा, महाभारते ।
 १४ । ६० । ८ ।
 “सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नासुऽक्त पतिदुःखार्ता तदाभूत्कथं महत् ॥”)
 विरायी, [न्] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ॥
 विराघः, पुं, (विराघयति लोकान् पीडयतीति ।
 वि + राघ + अच् ।) राजसभेदः । यथा —
 “लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
 पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतहता ॥
 विराघ इति मामाह पृथिव्यां सर्व्वराजसाः ।
 उत्सृज्य प्रमदाभेनां पलायितां परादसुखी ॥
 तच्छ्रुत्वा राममाहर्दं लक्ष्मणः किं प्रतीचसे ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणो वीर आगम्य सुमहद्वदुः ।
 उत्तमसर्जं शरं घोरं कालदण्डोदमं ततः ॥
 तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ॥
 पपाताऽपु गतप्राणः सफेनं रुधिरं वमन् ॥
 ततोऽसौ राममाहर्दं प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥
 तुम्बुर्नगमं गम्यन्तः प्रविष्टो राजसर्जं तनुम् ।
 अभिश्रापादहं घोरं शप्तो वैश्रवणेन वै ॥

प्रसाद्यमानः स मया प्रावचन्ती पुनः पुनः ।
 यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥ १
 धापस्थानोऽभविष्यते तेन रामेण संजुगे ।
 प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥”
 इति बह्विपुराख्ये खर्पणखात्र्यानाधिकोत्कर्तनं
 नामाध्यायः ॥
 विराघर्न, लौ, (वि + राघ + ल्युट् ।) पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विराघानं, लौ, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
 विवाघानमिति च पाठः ॥
 विरामः, पुं, (वि + रम + चच् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
 विरतिः । तत्पर्यायः । अवसानः २ वातिः
 ३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, मणौ । २ । ७३ ।
 “अथेय्यमायानु गुरुं नित्यकालमनन्तरितः ।
 अधीन्व भो इति क्लृयात् विरामोऽस्त्वितिचार-
 मेन् ॥”)
 परवर्णाभावः । इति आकरणम् ॥ (यथा,
 याजिनौ । १ । ४ । ११० । “विरामोऽवसानम् ॥”)
 विरालः, पुं, विज्ञानः । इत्यमरटीका ॥
 विरावः, पुं, (वि + व + चच् ।) शब्दः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ॥
 “सिंहनादभयक्षस्त्रैः कुङ्करैरपि भारत ।
 सुक्तो विरावः सुमहान् पर्व्वतो येन पूरितः ॥”
 इत्यलप्रदत्ताश्वान्तरः । यथा, महाभारते ।
 ३ । ६६ । १७ ।
 “विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥”)
 विरावो, [न्] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावो
 विद्यतेऽस्येति इन्प्रत्ययेन निव्यस्रः ॥ (यथा,
 दृष्टत्संहितायाम् । ५३ । ६ ।
 “दिशि शान्तायां शकुनो मधुरविरावो यदा
 तदा वाच्यः ।
 अर्थस्तस्मिन् स्थाने यद्विश्वराधिष्ठितेऽग्निषा ॥”)
 विरिक्तः, त्रि, ज्ञानविरक्तः । यथा,—
 “दुर्विरिक्तस्य नामिस्तु क्षयना कुक्षिभूत्कृत् ।
 पुरीषवात्सङ्गश्च कश्चुमल्लगौरवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । १० । ५ । ३६ ।
 “बलात्क्षयं कृत्स्निदृष्ट्याः प्रसादा-
 न्नन्योर्गिरीशो ध्रिषणादिरिचः ॥”)
 विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १६ । १७ ।
 “एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
 बुवन् ।
 उक्तेवं वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदिवं ययौ ॥”)
 विरिच्यः, पुं, स्वरः । इति मुग्धबोधशास्त्रणम् ॥
 विरुदः, पुं, गुणोत्कर्षादिवर्गनम् । यदुक्तम् ।
 “वाशिकः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।
 संयुक्तनियमो ह्यत्र वर्णितः पूर्व्ववद्वधुषैः ॥

विरुद्धः

विचतुःषड् दशधा कलासु विरुदे मताः ।
 दशभ्यो नाधिकाः कार्याः कलासु विरुदे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यसु विरुदे भिदासाधेव कौर्षिता ।
 विरुदं कवयः प्राङ्गुर्गोत्कर्षादिवर्षानम् ।
 विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दात् ।
 इत्युपोद्घातः । इति श्रीरूपगोखामिलतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली) विरुद-
 स्त्री । क्तवमाणा । तल्लक्षणादि यथा,—
 “अधीत्य विरुदावल्या लक्ष्यं ग्रन्थकृतकृतम् ।
 एताश्चेत् पठति प्राञ्जलदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 योग्यध्यायि विशेषज्ञैः स तावदह लिखते ॥
 कलिका लोकाविरुदेयता विविधलक्ष्यैः ।
 कौर्षिप्रतापश्रीटीर्थसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तसंविर्गपद्या दोषविवर्णता ।
 शब्दाङ्गुलसंख्या कर्मया विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोखामिलतश्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥ * कलिका-
 लक्ष्यं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्ष्यं
 तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 सधर्मेकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ।
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यच्च भाषितं मया ।
 तत् क्षण्यं बुधैरेव स्तुतितत्त्वबुधुनसया ॥
 स्तुतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुरुकेशशाशुरागेय तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(दशममनोर्त्रक्षसावर्णः देवतान्यतमः । यथा,
 भागवते । ८ । १३ । २२ ।

“इविश्वान् सुकृतः सद्यो जयो कर्त्तृकदा
 द्विजाः ।
 सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचारार्थीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
 नाम यदुद्वेष्टान्तसिद्धान्तसमयेर्विरुद्धं तत्र
 उद्वेष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वेदिक
 समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
 तत्रायुर्वेदिकसमयः चतुष्पाद्विद्विः । आलभ्या
 पशव इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहिसेति
 मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र सप्तमयविपरीतसुख-
 मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
 स्यानेऽध्याये ॥)

विरुद्धः, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धनामं
 अङ्कुरितधाम्यलतममम् ॥” इति माधवकृततन्त्र-
 निष्ये मूलश्याखाने विषयवर्णितः) जातः ।
 इति मेदिनी । ८ । ६ । (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्कविरुद्धशब्दं
 गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥”
 आरोहणविशिष्टः । यथा ।
 “चतुष्टे लिख्यं पुरामपि रिपौ कल्लतदो-
 मेकली

विरूपि

लौकालूनपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य निपु-
 ष्वरम् ॥”
 इत्यादि सुरारिः ॥

विरूपं, स्त्री, पिप्यलीभूलम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 विरूपः, त्रि, (विरुतं रूपं यस्य) कुक्षितः ।
 कुरूपः । यथा,—

“विरूपोन्मत्तनिखानामकुक्ष्यापूर्वकं हि यत् ।
 पुरखं दानमाजाभ्यामनुग्रह उदाकृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥

(यथा, दृष्टसंहितायाम् । ७० । १३ ।

“या तूत्तरोष्ठेन सप्तप्रतेन
 रूपापकेष्टी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरुपासु भवन्ति दोषा
 यथाकृतिक्तव गुणा वसन्ति ॥”

परिव्यक्तकूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।

“यद्विरुपाचरं मर्त्तव्यचरं रात्रीः शरदश्चतस्रः ॥”
 “यद्यदा विरुपा परं मनुष्यस्य सप्यर्कात्
 विगतसहजभूतदेवकृपाः ॥” इति तद्गाथ्ये
 सायणः ॥ नानाकूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
 ५३ । ७ ।

“इमे भोजा अङ्गिरसो विरुपा
 दिवसुन्नासो अतुरस्य वीराः ॥”

“हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः
 क्षत्रियाः तेषां याजका विरुपाः विविधकृपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—

“क वनं तरुवल्कलभूषणं
 वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”

सार्धे के विरूपकक्ष ॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—

“जाताः सुमनसः पुत्राश्चयः शूरा महावजाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

विरुपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति
 राजनिघण्टुः ॥

विरुपाचः, पु, (विरुपे अक्षिणी यस्य । “सक-
 थ्यक्ष्णोः खाङ्गात् षच् ॥” इति षच्) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“इशा दग्धं मगविर्जं जीवयन्ति इशैव याः
 विरुपाचस्य जविगीक्षासुमो वामलोचनाः ॥”
 रत्नमेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-
 नैर्ऋतकोष्ठी वर्तते । यथा,—

“तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः श्रुता ।
 नाम्ना ज्ञान्यावती नाम विरुपाचस्य धीमताः ॥”
 इति वाराहे रघुगीता ॥

(विरुपे, त्रि । यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।

“वपुर्विरुपाचमलक्षणान्वता
 दिग्म्बरस्त्रिण (नवेदितं वसु ॥”

विरूपिका, स्त्री, (विरुतं रूपं अस्याः । कम् ।
 टापि अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यथा न तर्पासि च
 न च आहं कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
 पिका ।”
 इत्युदाहृतत्वम्

विरूपी, [न] पुं, (विरुहं रूपमस्यास्तीति
 इति) जाहकजन्तुः । इति राजनिघण्टुः
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरिकाः, पुं, (वि + रिच + षच् ।) मलमेद-
 तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ वि-
 चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रच्छन्दनम् ।
 इति रत्नमाला । (यथा, वैद्यके ।

“धूमालुष्णशिर्रो विरेकसमनखेदोपनाहा-
 दिव
 पानाहारविहारभिवर्जमिदं क्षिप्रान्तुपं
 चयेत् ॥”

अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “वाकद्वह्नक्षश्चीनपीनसार्धभयार्हिताः ।
 रूचशोषवृषवायुक्ता गर्भिणी च नवज्वरौ ।
 अधो गच्छति यस्याखकक्षतिकातङ्कुरोगिणी
 नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषां वलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः
 ते तथैव प्रयोक्तव्या वीर्य देहमजादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसिकसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ।

विरिचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारक-
 मलभेदकः । लोकाव इति आरवीभाषा
 विपूर्वकारिष्घातोर्वृत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथ
 वैद्यके ।

“पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाफूरी तस्य कषापहा ।
 फलं तस्य त्रिदोषघ्नं रूक्षं तस्य विरेचकम् ॥”

विरिचनं, स्त्री, (वि + रिच + क्युट्) विरेकः
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौषधं यथा,—

“हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।
 विरेचनकरी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 निपला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुस्तम्भहरो स्त्रिय उतमन्तु विरेचनम् ॥”
 आपि च ।

“त्रिफला वदरं प्राच्या पिप्यली च विरेचकत्
 हरीतकी वीर्यगीरा लवणश्च विरेचकत् ॥”
 इति गाढके १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ।

अन्यच्च । अथ विरेचनविधिः ।
 “जिग्मखिन्नाय वान्नाय दद्यात् सन्ध्याविरिचनम्
 अवाप्तस्य त्वधःसक्तो यद्वर्षी ह्यादेत् कथः ।
 मन्दाभिगीरवं कुप्याप्ननयेहा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनेरामं वलाचं परिपाचयेत् ।
 अन्यदात्यधिकं कार्यं शोधनं शीतयेद्बुधः ॥”
 आत्यधिकं प्रायश्चित्ते ।

“पित्तविरेचनं युक्तादाभोद्भूते गदौ तथा ।
 उदरे च तथाभाने कोष्ठशुद्धौ विश्रितः ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यान्ति जिता लङ्घनपाचनेः
 शोधनेः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 नाको ह्यो भ्रष्टं जिग्मः क्षतक्षीको ममान्वितः ।
 आनक्तुवार्तः क्षूणश्च गर्भिणी च नवज्वरौ ॥

अधोगरक्तपित्तौ च न विरेया विज्ञानता ।
 नवप्रकृता नारी च मन्दापिच मदाद्यथै ॥
 श्रुत्यादित्तच्च कृच्छ्रं न विरेया विज्ञानता ।
 जीर्णोष्णरी शरत्कामो वातरक्तौ भगन्दरी ॥
 अर्धःपाकूदरपित्तद्वन्द्वो गारुपिपीडिताः ।
 योनिरोगपमेवार्तगुल्मद्वन्द्वो गार्हृताः ॥
 विद्रधिच्छर्हि विस्फोटविच्छर्चो कुष्ठसंयुताः ।
 कर्षणाद्याशिरौषधगुदभेदा मयान्विताः ॥
 क्रौञ्चशोषान्द्रोगार्ताः क्षमिचाराणगार्हृताः ॥
 शूलिनो मूत्रवशात्तानां विरेकाद्यां नरा मताः ॥
 बहुपित्तो ऋदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो दक्षिणैः स कथ्यते ॥
 ऋद्वी मात्रा ऋद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्दुग्धमध्यामलीक्ष्णकैः ॥
 ऋदुर्नाचापयश्चतुर्लैरपि विरिच्यते ।
 मध्यमश्चिह्नतात्काराणश्चोर्विरिच्यते ।
 क्रूरः सुकपयसा हेमचौरीदन्तीफलदिभिः ॥”
 चक्षुतेजमेरुफलम् । राजतृचः धनवहेरा ।
 हेमचौरी चोक्तम् । दन्तीफलं दृहदन्तीफलं
 जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
 “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्द्वेगैः कफात्मिका ।
 वेगैर्विंशतिभिर्मैथ्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥
 द्विफलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमश्च फलं भवेत् ।
 पलाहश्च कवायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
 कल्कमोदकपूरुगानां कर्षमध्याप्यलेहतः ।
 कर्षद्वयं फलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥
 पित्तोत्तरे त्रितृष्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिवेत् ।
 त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिवेत् शीतं कफार्हृतः ॥
 त्रितृष्णैश्च वशुष्णोनां चूर्णमन्त्रैः पिवेत्तरः ।
 वाताहृतो विरेकाय आङ्गलानां रसेन वा ॥
 शरत्कालेन त्रिफलाकाथेन द्विगुणैः वा ।
 शुक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥”
 श्रीब्रमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
 “चिह्नता कोटजं बीजं पिप्पली विन्धभेषजम् ।
 सन्दीकारसं शौडं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
 त्रितृपुराणभासुस्तृष्णार्करोदीश्वचन्दनम् ।
 द्राक्षासुना सपुष्पाङ्गं शीतलं च घनाद्यथे ॥”
 उदीचं बाला । घनाद्यथे शरदि ।
 “पिप्पली नागरं सिन्धुश्यामाचिह्नतया सह ।
 तिङ्गान् शौडैश्च शिशिरे वसन्ते च विरे-
 चनम् ॥”
 श्यामा कृष्णवाट ।
 “चिह्नता शर्करातुल्या शीघ्रकाले विरेचनम् ।
 अमथा मरिचं मुष्ठीविडङ्गामलकानि च ॥
 पिप्पली पिप्पलीचूर्णं त्वक्पत्रं सुप्तमेव च ।
 यतानि समभागानि दन्तो तु द्विगुणा भवेत् ॥
 चिह्नतादृग्वा श्लेष्मा बहुगुणा वाच शर्करा ।
 मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमाचान् प्रमाणतः ॥
 शकैर्कं भक्षयेत् प्रातः शीतवायुपिबेत्फलम् ॥
 तावद्विरिच्यते जनुयांश्चतुर्णां न सेवते ।
 यानाहारविहारैश्च भवेन्नियन्तव्यः सदा ॥
 विषमव्ययमन्त्रादिपाकूकासभगन्दरान् ।

दुर्नामकुष्ठयन्त्राश्रीगलगांकोदरभमान् ॥
 विदाहृतीहमेहाश्च यन्त्राणं नयनामयान् ।
 वातरोगास्तथाभान् मन्त्राणां चिदाहरीम् ॥
 एष्टपार्श्वोद्वजवनजकोदररुचं जयेत् ।
 सततं शीलनादेशं पलितानि प्रकाशयेत् ।
 अमथा मोदका स्ते रसायनवराः स्मृताः ॥”
 अमथामोदको रसायनः ॥ * ॥
 “पीत्वा विरेचनं शीतलकैः संविध्य चक्षुषी ।
 सुगन्धि किञ्चिदात्राय ताम्बूलं शीलयेद्दरम् ॥
 निर्वीतस्यो न वेगांश्च धारयेत्त श्रयोत्त च ।
 शीतान् न श्च्येत्त कापि कोष्णनीरं पिबेत्कुटुः ॥
 बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा ब्रजेत् ।
 रेकातया मलं पित्तं भेषजं च कपो ब्रजेत् ॥
 दुविरिक्तस्य नाम्निस्तु सन्ध्या कुलिशुलवक् ।
 पुरीवधातसङ्गश्च कच्छमकलगीरवम् ॥
 विदाहृतीरुचिराभान् भ्रमश्चर्दिश्च जायते ।
 तं पुनः पाचनेः क्षुभैः पक्वा संजिह्व रेचयेत् ॥
 तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्तामिल्लेषुता भवेत् ।
 विरेकस्यातियोगेन सच्छां भंशो गुदस्य च ॥
 शूलं कफातियोगः स्यान्नासधारणसन्निभम् ।
 मेदीनिभं जलाभासं रक्तवापि विरिच्यते ॥
 तस्य शीतान्धुभिः सिद्धा शरीरं तच्छुलान्धुभिः ।
 मधुमिश्रेक्षया शीतैः कारयेद्दमनं ऋदु ॥
 सहकारत्वचः कल्को दधा सौवीरकेण वा ।
 पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्यतीसारस्तुल्यगम् ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम् ॥”
 सौवीरं सन्धानम् ।
 “आजं शीरं रमश्वापि वैष्कारं हारिणं तथा ॥
 शालिभिः षट्केस्तुल्यं मसुरैर्वापि भोजयेत् ।
 वर्षिकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ॥
 चकोरककराद्याश्च विष्कराः समुदाहृताः ।
 कपिञ्जल इति स्थानो लोके कपिशित्तिरः ॥”
 क्रकरः कपर इति लोके । हरिणस्तान्त्रवर्ण-
 ऋगः ।
 “शीतैः संग्राहिभिर्द्वयैः कुम्भान् संगृह्यन्
 भिषक् ।
 लाघवे मनसमुदावतुलोमं गतेऽजिजे ॥
 सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेत्तृप्ति ॥
 इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वज्रदीप्तता ॥
 घातुम्यैर्धं वयःस्यैर्धं भवेद्देचनसेवनात् ।
 प्रवातसेवां शीतान्धु क्षेप्याभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥
 अवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचनम् ।
 शालिषट्कमुद्गादौर्धवागं भोजयेत् ज्ञानम् ॥
 जङ्गलविष्कराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ।
 हरिणैश्चक्ररङ्गवातायुष्मगमाहृताः ।
 राजीवः पृषतश्चैव जङ्गला सरभादयः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरेचनः, पुं, (विशेषिण रेचयतीति । वि + रिच् +
 गिच् + क्तुः ।) पीलुतृचः । इति राच-
 निर्घण्टः ॥ (विरेचके, चि । यथा, सुश्रुते ।
 चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
 “शेजं लम्बतस्थाने; सिरासुखविरेचनम् ॥”)

विरोधः, पुं नदमाचम् । इति धनञ्जयः ॥ रेप-
 मूल्याच ॥
 विरेभितः, चि, शब्दितः । विपूर्वकरेभधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विरोकं, स्त्री, (वि + रच् + क्तम् । कृत्वम् ।)
 छिद्रम् । इति त्रिकाणशेषः ॥ (यथा, माथे ।
 ५ । ५४ ।
 “नासाविरोकपपनोन्नमिनं तनीयो
 रोमाचतामिष जगाम रजः पृथिष्याः ॥”)
 सूर्यकिरको, पुं । इति जलायुषः ॥ (प्रातः-
 कालः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । २ ।
 “पूर्वार्धतस्य संदृशश्चकानः संदूतो अद्यौ
 दुषभो विरोके ॥”
 “विरोके विरोचने प्रातःकाले ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 विरोचनः, पुं, (विशेषेण रोचते इति । वि + रच्
 + “अनुदात्तेन च हलादेः ॥” १ । १ । १४६ । इति
 युच् ।) स्वार्थः । (यथा, महाभारते । १ । १ । ६३ ।
 “दिवकरः सप्तसिध्दार्थमकेशो विरोचनः ॥”)
 अर्कतृचः । इत्यमरः ॥ प्रजादत्तनयः । (यथा,
 महाभारते । २ । ६५ । १६ ।
 “प्रजादत्तस्य त्रयः पुत्राः स्याताः सर्वत्र भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निजकुम्भश्चेति भारत ॥”)
 अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । ३५ । ५३ ।
 “तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्तः सोममघात्रवीत् ।
 समं वर्तस्व भार्यासु मा स्मां शशे विरोचन ॥”)
 रोहिणकतृचः । श्योनाकप्रभेदः । छतकरङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपिशालिनि, चि ।
 यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ३४ ।
 “तेजसाभ्यधिकौ स्वर्ग्यात् सर्वलोकविरो-
 चनान् ॥”)
 विरोचनसुतः, पुं (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
 राजः । इति त्रिकाणशेषः ॥
 विरोधः, पुं, (वि + रच् + क्तम् ।) शक्तता । तन्-
 पर्यायः । वैरम् २ विधेयः ३ । इत्यमरः ॥ हेमः
 ४ द्विगम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अशुश्रायः
 ६ समुच्छ्रयः ७ । इति अटाधरः ॥ पर्यवस्था =
 विरोधनम् ८ । इति संकीर्णधर्म अमरः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
 “नीपान्वयः पार्थिव रण यन्त्रा
 युगेयमाश्रित्य परस्परैः ॥
 सिद्धाश्रमं शान्तिवित्थं सन्ने-
 नैसर्गिकोऽप्युत्सहणे विरोधः ॥”)
 विरोधकरणी दोषो यथा,—
 “अथ पुत्रं रेणुका वा ज्ञत्वा स्नेहान् स्ववत्सलि ।
 उवाच किञ्चिद्वचनं परिश्रामसुखावहम् ॥
 अविरोधो भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
 विरोधो वाशुकीजश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
 अकर्णयो विरोधश्च दास्येः सन्निधौ सह ।
 पूतिद्या चैवा कर्णया सदीर्घं वचनं द्रव्यम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

विरोधी

विक्षय

विलम्बि

अपि च ।

“न क्रुधाङ्गुभिः सार्द्धं विरोधं बन्धुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिजूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

न्यायमते साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणिः ॥ साध्यावामानाधिकरणम् ।

इति दौघितिः ॥ * ॥ प्रभवादिविचिंतयन्त्वरान्त-
गतत्रयसिद्धिंश्ववर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंज्ञवम् ।
विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अनेकः । विपरीतार्थः । यथा,—

“श्रुतिस्त्वितिरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं सार्धं वैदिकवत् सता ॥”

इति स्मृतिः ॥

(नाशः । यथा, महाभारते । ३ । ३०० । ३ ।

“यत्नं प्राञ्चविरोधेन कीर्त्तिसिद्धिंशाश्रयतीम् ।

सा ते प्राञ्चान् समाहाय गमिष्यति न संशयः ॥”

नाटकोत्तपतिसुखाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ॥”

तल्लज्जोदाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।

“विरोधो वसनप्राप्तिः । यथा, चक्रकौशिके

राजा । नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयास्वनेव

स्मुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पङ्गां समा-

क्रान्तः ॥” * ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे । १० । ७१८ ।

“क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्वयं द्वयेण वा मिथः ।

विरुद्धमिव भाषित विरोधोऽसौ दृशाकृतिः ॥”

विरोधनं, जौ, (वि + रध + क्युट् ।) विरोध ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १६६ ।

“इदं कपापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”

नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।

“अदुष्टस्य हि संतागः सन्धे निरतस्य च ।

निर्हृदेषि शक्रस्य द्युतिं धर्मेविरोधनात् ॥”

नाटकोत्तविमर्षाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३७० ।

“शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”

तल्लज्जणादिकं यथा, तत्रैव । ३७० ।

“कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥”

विरोधिनो, जौ, (विरुद्धि या । वि + रध +
गिनि । ङीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—

“विरोधं कुरुते चान्या दम्पत्योः प्रीयमाणयोः ।

बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारथिकेषु या ।

विरोधिनी सा तद्रक्षां कुर्वीत बलिकर्मेणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ॥

विरोधी, [नृ] पुं, (विरुद्धोति । वि + रध +
गिनि ।) शत्रुः । इति हलानुधः ॥ (यथा,

मनुः । ४ । १७ ।

“सर्वान् परित्यजेदयान् साध्यायस्य विरो-

धिनाः ॥”

विरोधोऽस्त्वस्त्रिमिति । विरोध + इनिः । प्रभ-
वादिविचिंतयन्त्वरान्तगतत्रयोविंशवर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।

“अन्यप्रवला जोका धान्धौघप्रपीडनम् ।

आयते माशुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । १७० ।

“विरोधिसन्धोर्भक्तपूर्वमनुषरं

हुमैरभीष्टप्रसवाचित्तातयि ॥”)

विरोधोक्तिः, जौ, (विरोधश्च उक्तिः ।) पर-

वचनविरोधिवचनम् । तत्पर्यायः । विप्रलापः २

विरोधवाक् ३ क्रोधोक्तिः ४ प्रलापः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥

विल, श स्तुनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-सक०-सिट् ।) स्तुतिरिह आच्छादनम् ।

श. विलति वक्तुं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।

विलिता । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वि(वि)लं, जौ, (विल + कः ।) छिद्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७० ।

“पाण्डवाद्यापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।

विलेन तेन निर्गत्य जम्मुर्हतमलजिताः ॥”)

गुहा । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।

६ । ३६ ।

“जितसिंहभया नागा यत्रान्धा विलयोगयः ।

यथाः किंपुरुषाः पौरा योविनो वनदेवताः ॥”)

वि(वि)लः, पुं, उच्चैःश्रवा इयः । इति मेदिनी ।

वेनसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लकारो, [नृ] पुं, (विलं करोतीति । क +
गिनिः ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्भ-

कारके, त्रि ॥

विलक्षः, त्रि, (विशेषण लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ पचादाच ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।

“इत्थुक्ता स विलक्षं तं वैद्यं छद्राद्रुपोऽन्नवीत् ।

किं तस्य च्छगलस्यापि मांसशेषोऽपि कश्चन ॥”)

विलक्षयं, जौ, (विगतं लक्षयं आलोचनं यत्र ।)

हेतुशून्यास्था । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—

“विलक्षयं मतं स्थानं यद्भवेन्निययोजनम् ॥”

इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।

“यद्विद्यमानात्मतयावभासते

तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ * ॥)

विलक्षयः, त्रि, (विभिन्नं लक्षयं यस्य ।) भिन्नः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ६ ।

“अथैवमखिललोकपालसमो विलक्षयैर्जड-

वद्भूतवैश्वामार्थपरितैरविलक्षितभगवत्प्रभाव

इति ॥” * ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीनिर्दिष्टं विल-

क्षयम् ॥”

विशिष्टं लक्षयं यस्याः ।) विशेषलक्षणशुक्तः ।

यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अश्रीचान्ताहितोऽपि शब्दा दद्यादिक-
क्षयम् ॥

काश्चनं पुरुषं तदत् फलपुष्पवमन्वितम् ॥

संपुष्प द्विजदान्यत्वं नानाभरत्भूषणैः ।

दृषोत्सर्वं च कर्त्तव्यो देया न कपिणा शुभा ।

द्विजदन्त्यतीं पूजयित्वा काश्चन प्रेतप्रतिक्रित्क

पुरुषं फलवक्ष्यत्युतं श्रद्धायामारोप्य भूषित

द्विजदन्त्यतींभ्यां श्रद्धां दद्यात् । इति शुद्धि

तत्त्वम् ॥

विलम्बं, जौ, (विशेषेण लयम् ।) मन्थः । यथा,—

“मन्थोऽवलयं विलम्बं मन्थमोऽथ कटः कटिः ॥

इति वैमचन्द्रः ॥

जम्बलम् । यथा,—

“गोचरे वा विलम्बे वा ये यद्वा रिदृशककाः ।

पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः

गोचरे खराश्रयेक्षया यदा कदापि । विलम्बे

जम्बलमे । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेवादिशय-

माचम् । यथा,—

“शुभग्रहाकर्त्तवारे च ऋदुषिप्रभुषेषु च ।

शुभराश्रिविलम्बे च शुभं श्रान्तिकपीठिकम् ॥”

इति दीपिका ॥

संलम्बे, त्रि । यथा,—

“विलयं न क्षियां मन्ये त्रिषु स्यात्त्वमात्रके ॥”

इति मेदिनी ॥

विलम्बः, त्रि, (विगता लम्बा यस्य ।) लम्बा-

रहितः । निर्लम्बः । यथा,—

“तनयगतदिनेषु श्रेष्ठेषु सौख्यभागी

न भवति फलभागी यौवने व्याधियुक्तः ।

जनयति सुतमेकं निर्लम्बं नाशयित्वा

चपलमतिविलम्बः क्रूरकर्म्मं कुचेलः ॥”

इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानखरविफलम् ॥

विलपनं, जौ, (वि + लप + क्युट् ।) विलापः ।

भाषणम् । विपूर्वेलपधातोः आनट्प्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् ।) लम्बनम् ।

गौणः । यथा, देवीपुराणे ।

“अक्रावेऽप्यथवा काले तीर्थस्नानं तथा नरेः ।

प्राप्तिरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिहृतपर्यम् ॥

पिहृतानं तत्र श्रद्धं पितृयाचातिदुष्कर्मम् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रभवादिविचिंतयन्त्वरान्तगतत्रयोविंशवर्षम् । यथा,

भविष्ये ।

“तस्करैः पाथिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अर्धो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विलम्बनं, जौ, (वि + लम्ब + क्युट् ।) अशीघ्रम् ।

इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा,

हरिवंशे भविष्यपर्यन्तम् । ४१ । २२ ।

“आगच्छ त्वरितं ज्ञाय न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”)

विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्तः ।) अशीघ्रम् ।

इत्यमरे शीघ्रपर्यायेऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलासः

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।
 “विलासितपत्रैः कान्तं च निनाच मनोरथैः ॥”)
 मन्त्रे, स्त्री । यथा,—
 “विलासितं हृतं मन्त्रं तन्मोघो घनं क्रमात् ॥”
 इत्यमरः ।
 मन्त्रश्रीश्रुतं उभयेतरत्नयुतेषु वृत्तविषयक-
 गमनविधेषु क्रमात्तन्नादिनामचयं विलासिता-
 दीनां यथाकां कयाकां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
 इति मनुः । वाच्यम् ।
 “इतामध्यधने हृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमात् ।
 शिखायास्तुपरोधार्थे विलासितां समाचरेत् ॥”
 इति वेदव्यवस्था ।
 वृत्तगीतादौ च प्रत्येकमवसरवोषार्थं कच्छ-
 खरादि विलासनात् । विलासने करपरकादयः
 प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायाचेति विलासितम् ।
 त्वि उ खंसने श्रौच्यगन्धनायादिति व्याधारे
 क्तः । भावे क्तः इति तुकटः । इति भरतः ॥
 विलासगमनश्रीलपयुः । तद्दृश्या । हरि-
 खड्गोद्यमश्चिधगोमवयचमरवराहाः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विलासी, [नृ] वि, विलासविशिष्टः । इति विलास-
 शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । ६ । ८ ।
 “भवति विलासिनि विगलितजन्मा
 विलापति रोदिति वाचकसञ्जा ॥”
 विशेषेण लभ्यते इति । वि + लस + क्तिनिः ।
 लसमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।
 “उदितपक्षमिवारतनिःस्रजेः
 पृथुनितम्बविलासिभिरम्बुदेः ॥”
 पुं, स्त्री । वस्तरविशेषः । यथा, दृष्टत्संहिता-
 याम् । ८ । ३६ ।
 “हेमलम्ब इति सप्रभे युगे
 स्यादिलम्ब परतो विकारि च ।
 श्रुत्तरोति तद्गुणः स्ततो
 वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)
 विलासः, पुं, (वि + लस + क्तम् । शुभम् ।) अलि-
 दागम् । तत्पर्यायः । अतिसर्जनाम् २ । इत्य-
 मरः ॥
 विलासः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
 न्निति । वि + ली + “एरच्” इत्यच् ।)
 प्रलयः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
 वते । ७ । ६ । ३२ ।
 “नख्येदमात्मनि जगदिलयाभ्युमध्ने
 शेषे लना निजसुखाशुभवो निरीहः ॥”
 विनाशः । यथा, माघे । ६ । १० ।
 “दिवसोऽशुभिनमगमद्विलयं
 किमिहास्यते वत मयावलय ॥”)
 विलासा, स्त्री, चेतवला । इति रत्नमाला ।
 वि(वि)लवाचः, पुं, (विले वचो यस्य ।) जाह्नक-
 जम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वि(वि)लवाची, [नृ] पुं, (विले वसतीति । वस +
 क्तिनिः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (रम्भ-

विलासः

वासिनि, वि । यथा, महाभारते । १२।४३।२।
 “अविः पम्पूनी र्मन्त्रेभामहिच विलासविनाम् ॥”
 अह इति शेषः ।)
 वि(वि)लशयः, पुं, (विले शयति इति । शी + क्तम् ।)
 सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (विलासविनि,
 वि । यथा, महाभारते । १२।६०।६ ।
 “सकृदुत्तम्य तं नाहं चासयानो नृगङ्गायाम् ।
 मातुषं वचनं प्राह हृष्टो विलाशयो महान् ॥”)
 विलासन्, [तु] वि, (वि + लस + शब्दः ।) विलास-
 युक्तः । यथा,—
 “वज्रसुश्रुवो विलासत्कलाः ।
 अभवन् प्रिया सुरवेरिणः ॥”
 इति हृन्दोमञ्जरी ।
 विलापः, पुं, (वि + लप + क्तम् ।) अशुशोच-
 नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
 अपि च ।
 “क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 विलापो दुःखं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।
 “उन्मादमदनमनोरथपथिक-
 वधजनकान्तविलापे ।
 अलिकुलसङ्कुलकुलसमन्वह-
 निराकुलवकुलकलापे ॥”)
 विलासः, पुं, यत्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विङ्गलः । इत्यमरटीका ॥
 विलासः, पुं, (वि + लस + क्तम् ।) ह्वावमेदः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।
 “लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
 विलोखदं हरिणाङ्गनासु च ॥”)
 लीला । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।
 ३ । २५ । ३५ ।
 “तेर्दृष्टं गीयावयवैरुदार-
 विलासहासेचित्तयामकृत्तैः ॥”)
 “स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
 ह्वावश्चेत्तनोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
 सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
 क्षितचमत्कारसुखविक्रान्तं च विलासः । तथा
 च ।
 ‘यो वल्लभां चाशुगतो विकारो
 गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।
 तथा स्तुतं क्रोधचमत्कृतौ च
 विक्रान्तवास्यागतं विलासः ॥’
 तथान्यत्र ।
 ‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।
 तात्कालिको द्यितालोकनादिभवः ॥’ इति
 भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 “गतिस्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
 तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 अन्यथा ।
 “यद्ग्रहं तद्भेदेन सङ्कषेण विराजते ।

विलासः

आलम्बादिभिरन्याहक स तदेकात्मरूपकः ।
 स विलासः स्त्री इति वले मेदृषं पुनः ॥”
 तत्र विलासः ।
 “सङ्कषेणकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।
 प्रायेणात्मसमं शब्दा स विलासो निगद्यते ॥
 परमद्योमनायस्तु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ।
 परमद्योमनायस्य वास्तुदेवस्य याह्यः ॥”
 स्त्रीशः ।
 “तादृशो न्यूनशक्तिं यो वनक्ति स्त्रीश ईरितः ।
 सङ्घर्षादिभ्यस्त्यादियथा तत्तत् सङ्घामसु ॥”
 इति भागवतान्तम् ॥
 विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ।)
 क्रीडायष्टम् । इति केचित् ॥
 विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)
 क्रीडावनम् । यथा,—
 “यदीयवृत्ततो विलोक्य विपदं
 कान्दन्तनया जलोद्धतगतिः ।
 विलासविपिनं विवेश सहासा
 करोतु कुशलं वली स जगताम् ॥”
 इति हृन्दोमञ्जरी ॥
 विलासविभवागसः, वि, लुब्धः । इति जटाधरः ॥
 विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
 विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ३ ।
 “न वाङ्मुग्धेषु विलासिनीनां
 प्रयाति सङ्गं वलयाङ्गानि ॥”)
 वेश्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ४६ । १४ ।
 “सिंहचारकागम्यैः सा प्रयाता विलासिनी ।
 वहाचर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाङ्गतिः ॥”
 विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।
 “विलासिनि । विलसति केकिपरे ॥”)
 विलासी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
 + इनिः ।) भोगी । शालः । (उभयार्थे प्रमाणं
 यथा, कुङ्कुमते । १८ ।
 “तस्यां खगपतितनुरिष विलासिनीं च्चदय-
 श्लोकसंजननी ॥”
 “विले आसत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विल-
 सनश्रीका भोगिनः ॥” इति तट्टीका ॥ ७ ॥)
 लम्बाः । अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥
 फारः । हरः । इति शब्दरत्नावली । (विलास-
 श्रौणे, वि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “परश्वताविरुते च विलासिनः
 सरवलेरवलेकरसाः कताः ॥”)
 विलासिनः, वि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्रदवीभाव-
 दृतादिः । तत्पर्यायः । विद्वतः २ इतः ३ ।
 इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—
 “करादस्य भवे ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो-
 विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधियं तद्विखलेः ।
 इति अस्त्रश्रीपाशुचितनिभृतालापजनित-
 स्मितं विभ्रुवो जगदवस्तु गोवर्द्धनधरः ॥”
 इति हृन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलेश्वरं, स्त्री, लेखनम् । विपूर्वकलिखघातोऽरन्ट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपघातोऽर्चन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ ब्रह्मन् राजपथेन माधवः

स्वियं गृहीताङ्गविलेपभाजनम् ।

विलोक्य कुक्का युवतीं वराननां

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रमप्रदः ॥”)

विलेपनं, स्त्री, (विलिप्यन्तेऽङ्गान्धनेनेति । वि + लिप + क्युट् ।) गात्रानुलेपनयोऽयं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २ वस्त्रिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “इ गात्रानु-

लेपनयोऽयं वर्णितविलेपने ।

‘वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिविलेपने ॥’ इति केचित्त । विलिप्यन्तेऽनेन करणीऽनन्ति विलेपनम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-
मादिलेपनम् । तत्पर्यायः । समालम्बः २ । इति च संकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप + कर्मणि करणे वा ल्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति मेदिनी ॥

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यन्तेऽसाविति । वि + लिप + कर्मणि घञ् । स्त्रियां डीष् ।) यवागूः । इत्यमरः ॥

“अन्नं पञ्चगुणे माद्यं विलेपी च चतुर्गुणैः । मरुत्तुर्हृशगुणौ यवागः षड्गुणैऽस्मिन् ॥” इति वेदकोक्तो भेद इह नाहनः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेपी तर्पणी लक्ष्मी प्राद्विणी सुसृषा-
पहा ॥” इति राजवल्लभः ॥

विलेपी [न्] चि, लेपनकर्ता । विलेपयति यः इत्यर्थे चिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कथा-
मरित्सागरे । ३७ । २५ ।

“ततः प्रागगुरागेण रञ्जितः स्वान्तरान् मम । पञ्चान् पृष्ठविलेपिभ्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति शब्दरत्नावली । विलेपनीये, चि ॥ (यथा, भागवते । ११ । २७ । १४ ।

“अपन्नं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेवासी, [न्] पुं, (विले गर्त्ते वसतीति । वस + लिङि । “शयवामेति ॥” ६ । ३ । १८ । सप्तम्या अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेशयः, पुं, (विले शैते इति । विले + शी + “अधिकारणे शैतेः ॥” ३ । १२ । १५ । इत्यप् । शय-
वासंलुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ श्लेषिकः । इति जटाधरः ॥ मोघा । शयः । श्लकी । यथा,—

“मोघाशयशुलङ्गाशुलङ्गाया विलेशयाः । विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

घृह्णा बह्विष्युजा वीर्योष्णा अपि कीर्तिताः ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(गर्भप्रायिनि, चि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“स दृष्टं पितृन् गर्त्ते लम्बमानानधोसुखान् । एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरकस्तम्बमाश्रिताम् । तं तनुच शूनेराखुमाददानं विलेशयम् ॥”)

विलोकनं, स्त्री, आलोकनम् । विपूर्वलोकाघातो-
रन्ट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, किराते । १ । २६ ।

“अनुचरेण घनाधिपतिरघो
नगविलोकनविक्रितमानसः ॥”)

विलोकितं, चि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाघातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलोचनं, स्त्री, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि + लोचि + क्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्बफलाधरोडे
चापारयामास विलोचनानि ॥”)

दर्शनम् ॥ (विरुद्धे लोचने यथेति । विलानगये, चि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्गरेच्छास्ति कुरुपा भव भामिनि । लम्बोष्ठो ज्ञानखी क्रूरा आङ्गवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण सुटतीति । वि + सुट् + षण् ।) नलमौनः । इति शब्दचन्द्रिका । वेले
माह इति भाषा ॥

विलोडनं, स्त्री, (वि + लुङ् + ल्युट् ।) मन्थनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता
लज्जवेद्यानिगद्रेयोदता ।

यासुतं तटनिकुङ्गमञ्जसा
सा जगाम सलिलाङ्गतिच्छलान् ॥” इति हृद्योमञ्जरी ॥

विलोडितं, स्त्री, (वि + लुङ् + क्तः ।) तक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, चि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपघातो-
र्चेन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“क्वाये खाने च पात्रे च न हि दृष्टिं विलो-
पयेत् ।

इतदृष्टतिविलोपेन राजा भवति गद्वितः ॥”)

विलोमः, पुं, विलोभनम् । विशेषेलोभः । विपूर्वक-
लुभघातोर्चेन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विलोमं, स्त्री, अरचद्रुकः । इति मेदिनी ॥

विलोमं, चि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसव्यम् ३ अपहरम् ४ वामम् ५ प्रसव्यम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपपदु ९ । इति शैमचन्द्रः ॥ सव्यम् १० विलोमकम् ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टवृत्ततायाम् । ६४ । १२ ।

“इतस्तुलितदृष्टिः स्वप्रशीलो विलोमो
भयलान्दितभक्षी नैकश्रोऽष्टकृत्तच ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरकः । कुकुरः । इति मेदिनी ॥

विलोमकः, चि, (विलोम एव । स्वार्थे कम् ।)
विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विलम्बः

विलोमजिह्वः, पुं (विलोमा जिह्वा यच्छ ।) वस्त्री ।
इति विकाराक्षयः ॥

विलोमवर्षः, पुं, (विलोमः प्रतिलोमो वर्षः ।)
वर्षसङ्करजातिः । इति खड्गितिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥
विलोमः, चि, (विशेषेण लोमः ।) चञ्चलः ।

यथा,—
“कापि विलासविलोमविलोचनखेलनचरित-
मनोजम् ।

ध्यायति सुगंधधूरधिकं मधुसूदनवदवसरो-
चम् ॥” इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)लं, स्त्री, आलवालम् । यथा,—
“अवचट्टावटौ तुष्ठी तलं विलं तलच तत् । द्विजप्रपालवानं स्यात् केदारः पांशुमर्हनः ॥” इति विकाराक्षयः ॥

द्विजुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लज्जला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)लक्षः, स्त्री, प्रखनदृशपुत्रा । यथा,—
“सप्तपुत्रप्रखतार्थां सप्तकः सुतवस्करा । विलक्षदृशपुत्रा स्यादेकाधिका तु वदकः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लं, स्त्री, विल्वदृशस्य पत्न्यम् । इति, मेदिनी ॥ (यथा,—

“खलः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥” इत्युद्धटः ॥

पत्नपरिमाणम् । इति शब्दमात्रा । (यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अन ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् । द्वौ विल्वमात्रौ शृण्वस्य पिच्छौ मांसस्य पेषितौ ।

ब्रह्मार्थां विल्वमात्रान् द्ववर्णां कुडुघो मतः ॥”)

वि(वि)ल्यः, पुं, (विल मेदने + उल्कादयश्चेति साधुः ।)
पत्नदृशविशेषः । वेल्गाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिकाः २ शैलूवः ३ खालूरः ४ श्रीपलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकापित्यः ६ गोह-
रीतकी ७ पूतिवानः ८ अतिमङ्गल्यः ९ महापलः १० । इति राजमात्रा । श्लेषः ११

कुद्यगन्धः १२ शाकाटुः १३ कर्कटाङ्गः १४ शैलपत्रः १५ शिवेष्टः १६ पक्षयेष्टः १७ त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लज्जोपलः २० गन्ध-
पत्रः २१ डुरावहः २२ त्रिशोकापत्रः २३ त्रिशिखः २४ शिवद्रुमः २५ वदापलः २६ सद्यपलः २७ सुभूतिकः २८ समीरवारः २९ । अस्य पत्रगुणाः । मधुरत्वम् । चञ्चलम् । कवायत्वम् । शुद्धत्वम् । पित्तकफहरातिहार-
नाशित्वम् । रचिकारित्वम् । हीपनत्वम् । अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषहरत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । बालिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-
गुणाः । क्षिणत्वम् । शुद्धत्वम् । संघादित्वम् ।

विश्वः

हीपनत्वम् । अस्य पञ्चमलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संप्राहित्वम् । विदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च ।

“श्रीफलस्तुवरक्षितो याज्ञो ऋषोऽभिपत्तकृतः ।
बालः शिशुहरो बल्यो लघुबल्यश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

विश्वः ।

“विश्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निहीपनम् ।
संप्राहितं तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
पर्णं सुगन्धि मधुरं दुर्लभं प्राहि होपलम् ॥
फलेषु परिपकेषु यो गुणः ससुदाहृतः ।
विस्वादेश्च स त्रियो विश्वमामं गुणोत्तरम् ॥
कफवातामपित्तो याज्ञो विश्वपेधिका ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यथा ।

“काङ्गिके संस्थितं विश्वमग्निवन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ७ ॥

विश्वोत्पत्त्यादियथा,—

“विस्वादिपालनं कुर्वान् शुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पञ्च यदि स्मर्त्तुं शक्यते ॥
श्रेयो लक्ष्मीश्च वा धेनुर्गोकुपा वा गता
महीम् ॥

तद्गोमयभयो विश्वः श्रीश्च तस्मादजायत ॥
निराकृतिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
श्रमा वा उमया देवो सर्वभोग्या भवाद्यमे ॥
ततः संप्रयता भाना मार्मेव भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवजानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा प्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च वा कामं प्रापमोक्षप्रदं शृप ।
चौरास्त्रौ त्वं शृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च ॥
वसस्य मयने यावन् ततो विश्वमवास्यासि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वचःस्थिता भद्रं दुष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
लोकभोग्या च भूतिस्वास्त्यजेषु वृषेषु च ॥
न चातिरूपश्रीर्वादि न वैश्व न शुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षणा जलविष्कृतम् ॥
विश्वदृक् प्रियः शम्भोस्तव योगिभविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ ७ ॥
अष्टैशः सर्वलोकानां ह्येवाप्राशः सदा वृषाम् ।
ये च पापा इराचाराः शीतरोऽरुकारिणः ।
ते त्वधीष्णादिनरके पातन्ती ब्रह्मणो दिनम् ॥
सुदुःखिना भविष्यन्ति नरा दुष्कृत्स्निनः सदा ।
तत्र देशे भयं निबलं चिरं राजा न जीवति ।
न च ब्रह्मपतिः कश्चिद्विश्वदृक् स्य ह्येदकः ॥
क्रियते यत्र विश्वेदः सपुण्यफलिनस्तरोः ।
अनादृष्टभयं चोदं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति बह्विपुराणे वासनप्रादुर्भाषनामाध्यायः ॥ ७ ॥
अतान्तरे तस्योत्पत्तियथा,—

शिव उवाच ।

“मातः सप्तप्रतनये मां मा विश्वि स्तनं परम् ॥

विश्वः

यस्ते विश्वस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
जाता ते परमा भक्तिः पूर्वोत्तम मनोरथः ॥
यत्र विश्वस्तनो दत्तो मङ्गिहोपरि ते शुभे ।
सोऽस्तु वचः चतौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

शक्तिर्मास्तव वै भक्तिर्दृष्टः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कोस्यै चितावास्तां यावच्चक्रदिवाकरौ ॥
स तवर्त्मम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पञ्चमेव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
स्वर्गसुक्ताप्रबालादि पुण्यायन्तानि च नृवम् ॥
श्रीफलच्छदेष्यस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुयथा गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपञ्चः श्रीफलच्छदः ॥
इत्युक्तः स तथेकमुक्त्वा महेष्टोऽन्तर्दुष्टे सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रं वचः श्रीफलकोर्णितः ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे १० अध्यायः ॥ ७ ॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
“यज्ञानां चेह संभूत्ये यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना चौरं नृत्वं इधि वृत्तं गवाम् ॥
सङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो विश्वदृक्स्तु गोमयाशुनिसत्तम ।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीदृक्स्तन चोच्यते ॥”
इति बह्विपुराणे वैष्णवधर्मे सुहृत्प्रतनामा-
ध्यायः ॥ ७ ॥

देवुवाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः ॥
दृष्टुः स्निग्धवटपं त्रिपञ्चमदुर्लभैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसेव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रथेसुः सिधिसुत्तञ्च वासचक्रुः सुखान्विताः ।
तदनुवाय भगवाणुवाच विश्वरथयः ॥

विश्वरुवाच ।

अयं नाम्ना विश्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शास्त्रित्यश्चाप शैलवः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विश्वुक्लिनयनो वरः ॥
घृन्नाक्षः युक्तवर्षश्च संयमो आहृदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधात्वैव तत्कृतमः ॥ ७ ॥
धनुःशतशास्य मज्जात् खञ्जायातीर्थसुच्यते ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थत्रयं सखि ॥
जङ्गपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ॥
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदक्षिणमुत ॥
अस्य ऋष्याश्च पत्रञ्च लक्ष्येन पदा सूश्रेत् ॥
हरते लक्ष्मिनादायुः पदा स्यात्तु त्रियं हरेतु ॥
पद्मपुण्यसहस्रस्य फलपत्रसमीपि च ।
दर्शने प्रयत्नौ स्वर्गं स्थानसम्भार्येन तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्कान्ताशुदीरयेत् ॥
विश्वदृक् महाभाग महेष्टस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकन्धोतिः प्रचीदाब्धिसुतास्त्रज ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रपुञ्जाक्षः प्रगे युभम् ॥

विश्वः

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रथमेतदनन्तरम् ॥
ॐ नमो विश्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुर्वन् शिवश्चरैव ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गेः प्रथमेत् कृती ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियश्चरैव महातरौ ।
सुश्रामि त्वां महापापक्षयान् मे प्रयाशय ।
देवहृत्परमेष्ठ स्थानम् सुमनोहरम् ॥
क्रौडन्त्यागत्वं विबुधा मार्क्ये तत् प्रसीद मे ॥
मन्त्रेणानेन विश्वस्य दशहस्तस्यैव नृजेत् ।
सगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ हुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विश्वं जपिच्छक्तिर्भ्रमात्था ॥
पुण्यदृक् महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेष्टपूजनाथाय तत्पञ्चाभि चिनोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्विश्वपञ्चाभि भक्तितः ।
पञ्चान्तदादशीसायं मध्याह्नभिक्षकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोहेतया तरुम् ॥
वरमारुह्य चिनुयात् शाखाभङ्गं कल्पित ॥
खण्डितैश्च शिवः पूष्यः पञ्चैरन्यैश्च खण्डितैः ॥
घञ्जासाननरं विश्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः स्वर्गलम्बोदरौ विना ।
विश्वदृक्चवर्णं यत्र सा तु वाराख्यौ पुरी ॥
पञ्च विश्वदुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त विश्वदुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥
एको विश्वतरुयत्र तत्र शम्भुर्मया सह ।
विश्वदृक्चा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥
एतान्युक्त्वाति तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्वजैः ॥
यत्र वाण्यां गृहस्थस्य कोश ईशाननामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः कश्चिन् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्यादक्षिणे यमभीतिहा ।
पश्चिमे च प्रजादायो दृक्चो विश्व उदाहृतः ॥
प्रश्राने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
विश्वदृक्चतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ॥
न मध्याह्नये ह्यत्र स्थापयेत् श्रीफलाखकम् ॥
देवादयदि प्रजायेत तदा शिववदक्षयेत् ॥
चेनादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
एतं स्याद्विश्वपत्रेकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाये ये मर्त्या विश्वं कर्तुः प्रदक्षिणम् ॥
तेः सुमेरुर्गिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम् ॥
न विश्व्यात् श्रीफलतरुं न दृष्टेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मण्यश्चार्थं पतितो विश्वविक्रयी ॥
पञ्चविश्वसतुदृष्टं यो धत्ते नृहृत्मानवः ।
यमाधिकारो नाच स्यात् कृतः पापोपपातकैः ॥
विश्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमोक्षरः ।
स्वयं यज्ञाति शिरसा वैयर्थ्यमशयङ्कितः ॥
चेनादिचतुरो मासान् सिद्धेद्विश्वतरुं कृती ।
यथा स्निग्धो भवेद्दृक्स्तथा तत्पितरोऽपि च ।
चेनादिचतुरो मासान् मदा भमति शङ्करः ।
नवीनविश्वपत्रार्थो भुक्तिभुक्तिप्रदायकः ॥
हरिद्रानगरे यत्र वैष्णवाथो महेष्टरः ।
तत्राचथो विश्वदृक् स्वर्गदृक् उदाहृतः ॥

विश्वः

कामरूपे कामतरुः काश्यास्तुक्तयादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोत्पद्यपुस्यदः ।
तेऽपि तीर्थविशेषाः स्तुकीर्थेष्वपि सदातुजाः ॥

देशुवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्नेः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे यथास्थानं जम्भुनारायणादयः ।
कथितोऽयं मया सखी विश्ववृक्षस्तत्तमः ॥

अयं वा संप्रोक्तः शिवतरुकाथापुण्यनिचयः
पवित्रः श्रोतव्यः स्ववन्द्यरमणीयः खलु सताम् ।
शिवे विश्वौ मेदापहरण उदारः सुमनसां
सुसंघः संपाण्डुः प्रभवति शिवस्थापि निकटः ॥”
इति च बृहद्ब्रह्मपुराणे विश्ववृक्षमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥३॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—
देशुवाच ।

“कथं सा विष्णुव्रजिता विश्ववृक्षो बभूव ह ।
प्यातीरूपं मर्दंशं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेऽनुग्रहादाणीं सर्वेषां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिप्रिया निजं साभूत् सरस्वती सदा ॥
ताडकं प्रीतिर्न लक्ष्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्यथै श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मल्लिङ्गमेकान्तं तपस्तेपेऽतिदारुणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् लपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्नेः पुष्यैः फलेः स्त्रीयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्षं महादेवि ततो मेऽनुग्रहोऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वचःस्थिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रवध्या सदैव हि ।
अतस्तु कारणाद्देवि तद्रूपेण हरिप्रिया ॥
सदैव पूजयेन्मां सा महत्का सातुला शिवे ।
अनस्तं वृक्षमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवाविशम् ॥
सञ्जतीर्थमयो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षः परमेशानि अतएव न संशयः ॥३॥
तत्फलैस्तपस्त्रुणैस्त्वा तन्वर्जैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनैस्त्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति सम्भ्रमात् ।
तत्तनुं शिवबुद्ध्या सा नमोहेवी सुदान्विता ॥
अनस्तचन्दनं देवि न धारयति कश्चन ।
तन्वर्जं तपस्त्रुणं वा कदापि धारयेन्न हि ॥
विश्ववृक्षे महेशानि प्राणांश्चलति यो नरः ।
रुद्रदेहो भवेन सर्वं पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥३॥

अपि च ।
“विश्ववृक्षं तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विश्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्तजेत् सुधीः ॥
तत्तन्व्याप्तोऽसमाप्नोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिस्रस्तं शक्तिहेतवे ॥
विश्ववृक्षतले स्थानं यदि विश्वादिपुरितम् ।
तदेव शाङ्करं शैवं सञ्जतीर्थमयं सदा ॥
सञ्जतीर्थमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा ।
न तज्जेत् शाङ्करं जैत्रं न च गङ्गां तज्जेत् ॥
प्रिये ॥

विश्वः

समीपे स च चार्त्तञ्जि विश्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् तज्जेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”

इति पुराणपरमेशोक्तासे १० पटलः ॥३॥

तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधीस्तुम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विश्वपञ्चाग्यधीस्तुम् ॥”
इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“शुभ्र देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिन ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्नेः वृक्षश्च शक्तिरूपिणी ।
वृक्षमूले तु वक्ष्यं स्यात् पत्ने ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेकेन हरं वा हरिमर्षयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं घृपदीपकम् ।
दद्यात् यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनतो देवि त्रिजटामेकमर्पणम् ।
केवल्यो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मेकामार्थदं प्रिये ।
वक्ष्येहीनमिदं देवि प्राप्रयाहाङ्कितं फलम् ॥
सर्वस्य स्त्रियते नूनं वक्ष्याघातेन पार्ष्विति ।
तस्माच्च साधकैर्नैव वक्ष्येहीनं प्रदापयेत् ॥”३॥
विश्वपञ्चाग्यवृक्षानन्तरगमनफलम् । यथा,
“प्राणं गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेद्भः पाशुपतस्तथा ।
पुरो मातृशरीरं रक्षेत् पृष्ठे च मूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ धृतौ हृत्तमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्ष्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अस्य गुणाः यथा,—

“बालं विश्वफलं याद्वि शीपनम्याचनकटु ।
कषायोष्णं लघुं क्षिप्रं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पत्रं गुरुं त्रिदोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् ।
विदारिहं विश्वभकरं मधुरं वृद्धिमान्व्यक्तम् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
विश्वान्धवच विज्ञेयमामलहं गुणाधिकम् ॥
द्राक्षाविश्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वि(वि)श्वपेयिका, स्त्री, (विश्वस्य पेयिका)
शुष्कविश्वखण्डम् । बेलशुंठा इति भाषा ।
यथा,—
“कफघातामूलघ्नी ग्राहिणी विश्वपेयिका ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(वि)श्वः, स्त्री, (विश्व + टाप्) हिङ्गुपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गु-
पत्रीशब्दे ज्ञातव्याः)

विवर्तः

विवर्ता, स्त्री, वस्तुभिन्ना । सनन्तवचधातोरप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा, विवचावशात्
कारकाणि भवन्ति । इति आकरकटीका ॥

शक्तिः । यथा,—
“प्रह्वयथोऽपि स्वस्वतदुद्दिश्यस्य विविधयम् ।
संख्याया तुल्यनीतितादविवर्ता प्रपद्यते ॥”
इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

विवर्तितः, त्रि, वस्तुभिधः । सनन्तवचधातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । प्रत्ययार्थः । यथा, उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्तितत्वं युक्तम् । अत-
पादेयगता संख्या न विवर्तिता । इति भाषवा-
चायं । इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

विवदमानः, त्रि, विवादकर्ता । विपूर्ववद्धातोः
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवधः, पुं, (विधयो वधो हननं गमनं वा यच्च ।)
पर्याहारः । स तु घान्त्यतस्तुलादिः । मार्गः ।
पन्थाः । इत्यमरभरतौ । श्रीहृद्व्यादेः पर्या-
हरणम् । इति स्वामी । उपरितो बहुशिक्ष-
स्त्वन्वास्तुकाष्टम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भातुदीप्तितः ॥ भारः । इति सुकुट्टतन्त्रिणः ॥

विवधिका, पुं, (विधयेन हरतीति । विवध +
“विभाधा विवधवीधधात् ॥” ४ । ४ । १७ । इति
हनु ।) वैवधिका । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विश्रयोतीति । वि + वृ + पश्चाद्यच् ।)
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १२ । १२८ ।
“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकीरवि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसा
हारतामगमदन्तकस्य तत ॥”)

दोषः । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाम्यः स्याद्विदुतो निजं विवरदर्शकः ।
राजनाथ्यं सपत्नेषु निखोहिषः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।
“विशेषबुद्धिर्विवरं भवाक् च
पश्याम यत्र अवहारतोऽन्यत् ॥”

विवरणं, स्त्री, (वि + वृ + क्युट् ।) व्याख्या ।
इति हलायुधः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं बालं यस्याः ।)
पेशुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

विवर्णः, पुं, (विरुद्धो वर्णः ।) वीचः । इत्य-
मरः । २ । १० । १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १० ।
“भैश्वर्या विवर्णेषु लघन्वा वृत्तिरिष्यते ॥”
त्रि, विजतो वर्णो यस्य ।) मज्जिनः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।

“विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रक्षिप्तममर्षयम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”)

विवर्णः, पुं, (वि + वृत् + चञ् ।) वस्तुदायः । अप-
वर्णनम् । वृत्तम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिपद्यः ॥
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।

“रेशाग्निमैत्र्यं विवर्णमध्वे
जोकेषु लोकेषु योक्तव्यम् ॥”

विवाहः

समवाविवाहविषयप्रकाराण्यन्तः । यथा, सख्यतत्त्वकीसुयाम् ।
“एकस्य सती विवर्णः कार्यकार्तं ननु वस्तु सत् ॥”

विवर्णः, स्त्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वकवृत्तधातो-
रनट् (खुट्) प्रत्ययन विषयम् । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“कथयति शिषयोः शरीरयोगं
विव्रमपदा पदवी विवर्णनेषु ॥”

विवशः, त्रि, (विवहं वहीति । वि + वश + अच्)
अवश्यात्मा । अरिहदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥
हे आसन्नमरणरूपिनकचयोन दूषितबुद्धौ ।
विवहं वद विवशः अन् । आसन्नमरणरूपकं
लिङ्गमरिहम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य च तथा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्वती, स्त्री, स्वर्णनगरी । इति मेदिनी ॥
विवस्वन्, [त्] पु, (विशेषेण वस्ते आच्छाद्य-
तोति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-
स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तथी
मत्वर्थे ॥” १।४।१६ । इति भत्वाडुत्वाभावः ।)
स्वर्णः । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसुंवलितैव विवस्वतः ॥”

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥
अरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमशुः ।
इत्यजयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । १०।१२४ ॥
“वस निवासि इत्यस्यात् ‘अन्विभ्योऽपि इश्यन्ते’
इति विच् । इतिप्रत्ययान्तं भावे भवति । विविधं
वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवेभ्यो दाशुहविषा विवस्वते ॥”
“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ॥”
इति तद्गाथे सायणः ॥)

विवाकः, त्रि, विवेचनकर्ता । यथा,—
“अर्थप्रत्यर्थिनोऽन्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः
सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ॥” इति
मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋणादि-
न्यायः ३ । इति जटाधरः ॥

“ऋणादिनायकस्य हे इयोऽन्वृत्तरस्य वा ।
विवाहो अवहारश्च इयमेतन्निरवद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

मात्रादिना विवादिनिषेधो यथा,—
“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
मातामित्रतिथौतुर्विवाहं नाचरेत् गृही ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादश विवाहस्थानानि यथा,—
“तथासाध्याद्याहर्णं निःक्षीपेच्छामिविक्रयः ।

विवाहः

सम्भय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्मे च ।
वेतनस्त्रैव चादानं संविद्य च यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयाशुश्रयो विवादः सामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारस्ये दृष्टवाचिकैः ।
स्तेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।
स्त्रीपुंघर्णो विभागश्च द्युतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि अवहारस्थिता विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्विक्रमपणकूपो निक्षेपः ।
असामिना च जतो विक्रयः । सम्भय वणिजा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकारस्य
भूतेरदानम् । द्युतस्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये
च जते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । सामिपशु-
पालयोर्विवादः । सामादिसीमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पारस्यं आक्रोशनादि । दृष्टपारस्यं ताड-
नादि । स्तेयं निह्वनेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसह्य धनहरणादि क्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसङ्घटनस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैठकादि-
धनस्य विभागः । द्यूतं अन्नादिक्रीडा । आह्वय
पण्यव्यवस्थापूर्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५३ ।

“परस्परैण चतयोः प्रहर्षो-
रत्कान्तवायोः समकालमेव ।
अमर्त्तभावेऽपि कथोऽस्त्रिदासी-
देकाधरःप्राथितयोर्विवादः ॥”

विवादाशुगतः, त्रि, (विवादं अशु गतः ।) विवाद-
कर्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादाशुगतं पृष्ट्वा ससम्भ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राज्ञविवाकस्तः स्मृतः ॥”

विवादी, [न्] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
+ इनिः ।) विवादकर्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् कुम्यात् सास्यं
विवादिनाम् ॥”

इति अवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विशिष्टं वचनम् । वि + वच् +
घञ् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।
उपयमः २ परिग्रहः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५
पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७
करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-
ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।
इति जटाधरः । स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते शक्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्थायत्विजे देवमादायार्धन्तु गोयुगम् ।
चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥

इतुप्रा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेतज्जः षड्वयस्यां सहात्मना ॥

आसुरो ब्रविद्यादानात् गान्धर्वः समयात्प्रियः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥ * ॥

विवाहः

अपि च ।
“यहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरवदक्षिणाम् ।
गार्हपत्यमिच्छन् भूपाल कुम्याहारपरिग्रहम् ॥
वर्धरेकगुणां भार्यासुहृदेष्विगुणः स्वयम् ।
नातिकेष्टामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ॥
विसर्गोऽधिष्ठात्रीं वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्दिशेत् ।
अविशुद्धां सरीगां वाकुलनां वातिरोमिणीम् ॥
न दुष्टां दुष्टवाचाटां वाङ्गिणीं पिष्टमाहृतः ।
न धमशुचङ्गनवतीं न चैव पुरुषाज्जनिम् ॥
न घर्षरक्षारं सामवाच्यां काकशरं न च ।
नानिषद्वेष्यां तददृष्टताचीं नोद्दिशेद्बुधः ॥
यस्याश्च रोमशे अङ्गि गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।
कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गङ्गयोस्ताश्च नोद्दिशेत् ॥
नातिकृष्णच्छर्विं पाण्डुकरजामवेष्यश्याम् ।
आपीनहस्तपादाश्च न कन्यासुहृदेषुधः ॥
न वामनां नातिदीर्घां नोद्दिशेत् संहृतभुवम् ।
व चातिच्छिद्रदृशनां न करालसुक्तीं नरः ॥
पञ्चमीं माहपक्षाच्च पिष्टपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्थश्चोद्दिशेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाचश्चाटमोऽधमः ॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णोऽस्तीक्तो मनीषिभिः ।
कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥
स धर्मचारिणीं प्राप्य गार्हपत्यं संहतस्तथा ।
समुद्दिशेद्दायेतत् सन्ध्यागृहं महाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंश १० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यत्र ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“श्रणन्तु सुनयो धर्मेन गृहस्थस्य यतप्रताः ।
गुरवे च धनं दत्त्वा ज्ञात्वा च तदनुश्रया ॥
अविभ्रतब्रह्मचर्यो लक्षणां श्रियसुहृद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिच्छां यवीषसीम् ॥
अरोगिणीं आह्रमतीमसमानार्धगोचराम् ।
पञ्चमात् सप्तमाहुर्दं माहृतः पिष्टतस्तथा ॥
द्विपञ्चनवविख्यातात् श्रीत्रियायां महाकुलात् ।
सवर्णः श्रीत्रियो विद्वान् वरदीवान्वितो न च ॥
यदुच्यते दिजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मत्तं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणस्त्रियविशां भार्यां वा शूद्रजन्मनः ॥
ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते शक्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्यभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्थायत्विजे देवमादायार्धन्तु गोयुगम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्यत्तरतश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेतज्जः षड्वयस्यानात्मना सह ॥
आसुरो ब्रविद्यादानात् गान्धर्वः समयात्प्रियः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्वराक्षसौ ।
राक्षस्तथासुरो वैश्ये शूद्रं चान्यस्तु गर्हितः ॥
पाण्डुराक्षः सवर्णासु गृहीत चक्षिया शूरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्द्वन्द्वेन चाप्यजन्मनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
 कन्याप्रदः पूर्वनाथि प्रकृतस्य; परः परः ॥
 अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वार्यन्ताहृतौ ।
 एवामभावे दातृणां कन्या कुर्व्यात् स्वयंवरम् ॥
 सक्तन् प्रदीयते कन्या हरस्तां चौरदण्डभाक् ।
 अपदुष्टां हि त्वत्तन् दण्डः सुदुष्टां हि परि-
 त्तयेत् ॥”
 इति गारुडि ६५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपरश्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वां खल-
 कृतम् ।
 ब्रह्मदेयां हिजस्रश्च ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ।
 कन्यादानम् सर्व्वेणां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
 महात्सुपि सन्दृष्ट्वाणि गोत्राविकथनान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दृश्यानि कुलानि परिवर्ज्येत् ॥
 हीनजातिषु पाषण्डे सुने उद्देगकारिणाम् ।
 कृत्वा मयसदावाच्यचिञ्चुकुलानि च ॥
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विद्यायते पिता ।
 नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशुद्धया ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां प्रियं चेह हिताय च ।
 अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहात्प्रबोधत ॥
 ब्राह्मणो देवस्तथा चार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
 प्रसाद्य चार्धैथिया च श्रुतशीलवते खयम् ।
 दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
 र्णितः ॥ १ ॥
 यज्ञे तु वितते सत्यश्रुत्विके कर्म कुर्वते ।
 अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥२॥
 एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः ।
 कन्यादानम् विधिवदार्धो धर्मः स उच्यते ॥३॥
 सहोभौ चरतां धर्मेमिति चेवाशुभाष्य तु ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥४॥
 ज्ञातिभ्यो द्रविष्यं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
 कन्याप्रदानं खाच्छन्त्यादासुरो धर्म उच्यते ॥५॥
 दृच्छ्यान्त्योन्वसंयोगान् कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसचरः ॥६॥
 हत्वा जित्वा च भित्वा च प्रसङ्ग रुदतीं गृह्णात् ।
 हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
 सुभा मत्ता रश्चः कन्या कृष्णा नीयते तु या ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
 ऽधमः ॥ ८ ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयो धर्मां हावधर्मीं द्विषोत्तम ।
 पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
 चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ।
 पृथग्ना यदि वा मित्रा कर्त्तव्या नाच संशयः ॥
 कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खलकृतम् ।
 विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
 क्रमान्-क्रमं क्रतुशतमशुपूर्व्वं लभन्ति ते ।
 शुक्ला कन्याप्रदानम् पितरः प्रपितामहाः ।
 विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ।
 ब्राह्मण्य तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं ब्रजन्तीं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
 दिद्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 भित्वा द्वारम् स्वयंस्व खर्गलोकश्च गच्छति ॥
 गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 गान्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥
 शुक्लान् दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्षयेत् ।
 स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
 न मन्युं कारयेत् तासां पूष्याञ्च सततं यथै ।
 ब्रह्मदेया विशेष्य ब्राह्मणोऽसदा भवेत् ॥
 कन्यायां ब्रह्मदेयायामसुद्वन् सुखमश्नुते ।
 अथ सुद्वन्ति यो मोहात् सुहृदां स नरकं व्रजेत् ॥*॥
 अप्रवायाश्च कन्यायां न सुञ्जीयात् कदाचन ।
 दौहृत्स्य सुखं दृष्ट्वा किमर्धमशुशीलसि ॥
 महासत्त्वसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् ।
 तीर्थस्नं सर्व्वदुःखेभ्यः परं खर्गमवाप्स्यसि ॥”
 इत्याद्यै बह्वपुराण्यै तद्भाग्यप्रशंसानामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
 भावो यथा,—
 शर्मिष्ठोवाच ।
 “न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
 प्राणान्तये सर्व्वधनापहारे
 पश्चात्तान्याहुरपातकानि ॥”
 इति मातृये २१ अध्यायः ॥ * ॥
 विवाहे वर्णनीयानि यथा,—
 “विवाहे ज्ञानशुभाङ्गभूषणलुत्तयोरवाः ।
 द्वेषौ संगीततारंसां जाजमङ्गलवर्णनम् ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ सवके ३ कसुमम् ॥*॥
 अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
 र्थया,—
 “प्रसूत्याधानतः शुद्धिविधमेऽष्टे समे क्रमात् ।
 विवाहे योषितां चन्द्रार्कैश्चशुद्धितृयोषितोः ॥
 सभर्तृकक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
 यात्रोद्वादे गर्भजन्ते स्मशुद्ध्याप्नोति तत् फलम् ॥
 प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
 मीजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।
 आधानतः प्रभृतिनः समवसरेषु
 प्रोक्तस्तयोर्गं शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ * ॥
 अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
 तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
 मासत्रयाद्द्वैमशुग्मवर्षे
 युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
 विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्व्वे
 वाह्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ।
 युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
 मासत्रयं विवहने परमब्दशुद्धिम् ।
 प्राहुः समस्तसुनयो विधमे तु वर्षे
 मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥”*॥
 रावमार्त्तके ।
 “माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
 दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्णताः ॥”
 कन्यासंवरण्यै हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“दम्यन्तीर्षिनवाहराशिराहते हाराशुक्लै रवौ
 चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा
 पापयोः ।
 तद्वा च अतिपातवैद्यतिर्दनं विद्यच्च रिक्ता
 तिथिं
 कुराहायचचैत्रपौषरहिते कर्त्तव्ये माशुके ॥”
 योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमासायाम् ।
 “कुलोच्छेदो अतीपाते परिधि स्नामिघातिनी ।
 वैद्यतां विधवा नारी विधवाहोऽतिगच्छके ।
 आघाते आधिर्षातः शोकार्णा हर्षये तथा ।
 शूले च ब्रह्मशूलं स्यात् गच्छे रोगभयं तथा ।
 विष्कम्भेऽप्यहृदंशः स्यात् वक्षिके मरणं भवेत् ।
 एते वै दाहव्याः सर्व्वे दृश योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 आशुजायनः । उदगयने आपूर्ण्यमाद्ये पक्षे
 कस्यापि नक्षत्रे चौककर्त्तव्ययनगोदान
 विवाहाः । विवाहः सार्व्वकालिक इत्येक इति ।
 “आघादि धनधान्यभोगरहिता नष्टपत्न्या आवश्ये
 वेष्ट्या भाद्रपदे इधे च मरणं रोगान्विता
 कार्त्तिके ।
 पौषे प्रेतवती विद्योगवहुला चैत्रे मदीन्व्यादेनौ
 अन्येऽपि विवाहता पतिरता नारी सन्दृष्ट्वा
 भवेत् ॥
 हरौ च सुप्ते न च दक्षिणायने
 तिथौ च रिक्ते शशनि चयं गति ॥
 राजपक्षे तथा युद्धे पितृणां प्राक्संश्रये ।
 अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकूलं प्रतीचते ।
 अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ।
 अविशुद्धापि सा देया चक्षत्रमवलेन तु ॥
 अयनस्थोत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
 राशिं कर्कटकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ॥”
 इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परिपद्यः
 दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्ताद्यनपरिपद्यः ॥*॥
 सार्व्वकालिक इत्यस्य विधयमाह भुजवल्गभीमे ।
 “यहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुद्व-
 सानाम् ।
 अर्न्नाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
 कानाम् ॥
 एतन्परन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा ।
 कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
 मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रसजतः ।
 पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्व्वदेव हि वर्ण्यता ॥”
 ज्ञानचिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतद्वागयागमनचौरप्रतिहातं
 विद्यामन्दिरकर्मवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।
 तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवैश्च
 दूरेणैव जलोविद्युः परिहरदक्षं गति भार्गवे ॥”
 बृहद्वाजमार्त्तके ।
 “सर्व्वार्थि शुभकर्मार्थि कुर्व्यादक्षं गति विधि ।
 विवाहं मेखलावर्णं यात्राञ्च परिवर्जयेत् ॥”
 याचाम्भेति चकारो वचनान्तरोक्तप्रतिभिक-
 निविहकर्मन्तरं समुच्चिनीति ।
 “नाथे शुक्रं वृद्धं शुक्रं गच्छे शुक्रं जीवे नष्टे ।

विवाहः

बाधे जीवे वृद्धे जीवे सिंहादिषु गुर्वादिषु ॥
 तथा मन्त्रेषु भावि सुराचार्येति चारणे ।
 वापीरूपतन्नागादिप्रियाः प्रागुदितास्त्वजेत् ॥
 अतीचारं गते जीवे वृद्धे चैव वृद्धस्यतौ ।
 कामिनी विधवा प्रोक्ता लक्ष्मणी परिवर्जयेत् ॥
 अतीचारं गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति ।
 समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥*॥
 देवतः ।
 “बाधे वृद्धे तयोवास्ते कुरते दैवमन्त्रिणि ।
 उदाहृतार्था कन्यायां दम्पत्योरेव गणनम् ॥
 प्रागुदितः शिशुरहस्वितयं सितः स्यात्
 पश्चाद्ग्राहमिति पञ्चदिनादि वृद्धः ।
 प्राक् पञ्चमेव काथितोऽत्र वशिष्ठगर्भ-
 जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विचर्यः ॥”
 अन्वन्ताशक्तौ राजमार्गकः ।
 “बाधे वृद्धे च सन्धापि चतुःपञ्चविवासरान् ।
 जीवे च भागंवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
 वृद्धे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
 सुप्ति
 गुर्वादिषुऽधिमासे दिवसकरिपौ वाकपतौ
 चैत्रपौषे ।
 विद्यां केतून्मे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
 मनोत्त
 वर्षादाप्नोति चोदा सुनियतमरणं देवकन्यापि
 भर्ता ॥”*॥
 मुकुमधिकृत्य राजमार्गकः ।
 “बाधे च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् ।
 नष्टे च ऋतुमाप्नोति सर्वमेतद्गुरावपि ॥
 सिंहे गुरौ परिशीला पतिमात्मानमात्मजान्
 हन्ति ।
 क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः ॥
 गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-
 हारीतगर्गप्रसुखा सुनीन्द्राः ।
 यदा न माघी मघसंयुता स्यात्
 तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥”
 अथैव माख्यः ।
 “मघाश्रावणं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुभवेत् ।
 तत्राग्ने कन्यका चोदा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”
 हारीतः ।
 “अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृद्धककुम्भयोः ।
 वशीहाहादिकं कुर्यात् तत्र काणो न लुप्यति ॥”
 ह्यचिन्तामयौ ।
 “अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृद्धककुम्भयोः ।
 तत्र चोदाहृता कन्या संष्टीयान् कुलद्वयम् ॥”
 वृद्धतकौसुदां भीमपराक्रमे ।
 “यदातिचारं सुरराजमन्त्री
 करोति गोमन्त्रधमीनसंस्थाः ।
 न याति चैद्यस्यपि पूर्वराशिं
 शुभाय पाण्ड्यद्वयं वशिष्ठः ॥
 अतीचारं गते जीवे स्यराशौ च संस्थिते ।
 तत्र न लुप्यते काणो वदन्ति पराशरः ॥
 वापीरूपतन्नागादि(बाधे) सिंहे गुरौ ।

विवाहः

मकरस्य च तत् काम्यं न दोषः काललोपकः ॥”
 यत् ।
 “कन्यावृद्धिकमेधेषु मन्त्रेषु च भवे वृद्धि ।
 अतिचारेऽपि कर्मायं विवाहादि बुधैः सदा ॥”
 इत्येतद्वृत्तं हैतनिर्ययेऽप्युक्तम् ॥*॥ दौपि-
 कायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
 वक्रातिचारेण गुरवः प्रयातः ।
 यदा तदा प्राक् शुभे विलम्बे
 हिताय पाण्ड्यद्वयं वशिष्ठः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “मकरस्यो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
 श्रेष्ठेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥”
 भोजराजः ।
 “यो जन्ममासे सुरकर्म्म याचौ
 कार्यस्य वेधं कुरते च मोहात् ।
 नूनं च रोमं धनपुत्रनाशं
 प्राप्नोति स्रष्टो वधवन्धनादि ॥
 जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
 चाष्टौ च गर्गो जवनो दशाहम् ।
 जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
 चौके विवाहे सुरकर्म्मवेधे ॥”
 श्रीपतिस्तु चये ।
 “ज्ञानं दानं तपो ह्योमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
 उदाहृत्य कुम्भरीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”
 ह्यचिन्तामयौ ।
 “जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये ।
 जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि भुवसन्ततिः ॥”
 गर्गः ।
 “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
 ज्येष्ठपुत्रदुहित्रीश्च यत्रतः परिवर्जयेत् ॥”
 अत्र ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
 “जन्ममासि न च जन्ममे तथा
 नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
 आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”
 अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
 मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
 “कृत्तिकाश्यां रवि व्यक्ता ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
 येत् ।
 उन्सवेष्टु च सर्वेष्टु दिनादि दश वर्जयेत् ॥*॥
 रेवत्युत्तरोद्दिगीन्धगशिरोमूलाशुराधामघा-
 हस्तास्त्रातिष्ठ लौलिषठमिधुनेवृद्धत्सु पाण्ड्यद्वयः ।
 सप्ताष्टान्यवहृदिः शुभैरुपतावेकादशद्विचिग्रे
 क्रूरेऽप्यायवद्वृत्तगेनं तु भृगौ वष्टे कुजे
 चाष्टमे ॥”
 ज्योतिर्विहितनक्षत्रात् अधिकं चित्राश्रवणा-
 धनिष्ठाश्रिनीनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा,—
 “कुमायंत्रः पाण्ड्यं मन्थीयात् त्रिषु विधूतरा-
 दिषु ॥”
 उत्तरफल्गुन्यादिष्वीत्तराषाढादिष्वीत्तराशुभा-
 नपदादिष्वेषु नवसु नक्षत्रेष्वित्यर्थः ॥*॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
 “पूर्वाश्रये विधाखायां शिवाद्ये मन्त्रतुष्टये ।
 कदा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥
 विष्णुभाद्ये किञ्चि चित्ते ज्येष्ठार्थो ज्वलने यमे ।
 एभिर्विवाहितता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
 एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापह्नियर्थं
 वा बोध्यम् ॥*॥
 “आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्हतस्याद्या एव च ।
 रेवत्यन्वचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशकः ॥
 कर्म्मवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
 प्राशने चाद्यचूडायां विद्वहृत्सं विवर्जयेत् ॥”
 विद्वहृत्सु ।
 “तित्थ्य १५५५ वेदे १३११ दशो १० नविश १६
 भैर ७ कादशा ११ द्वादश २० विंश २० संख्याः ।
 रदोडुना स्वर्ग्युतोडुना च
 योगादन्वष्टेदशयोगभङ्गः ॥”
 कर्म्मकालीननक्षत्रस्यैभुष्यमाननक्षत्रयोर्मेलने
 यदि पञ्चदशान्यतमसंख्या भवति तदा न
 कर्म्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-
 विंशतिमपहाय शेषात् फलं अन्यथैकसंख्यानु-
 पपत्ते ॥*॥ अपवादस्तु ।
 “आद्यपादे स्थिते स्वर्ग्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
 द्वितीयस्ये हतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
 यत्तमाह सरोदये ।
 “आद्यांशिन चतुर्थांशं चतुर्थांशिन चादिमम् ।
 द्वितीयेन हतीयन्तु हतीयेन द्वितीयकम् ॥”
 अथैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला ।
 “एकाग्रद्वैगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः
 स्यापयेत्
 रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
 आघातादि तु स्त्रिं भन्तु काथितं तत्रैकरेखा-
 स्ययोः
 त्रयोचन्द्रमशोर्भियो निगदिता दृक्पात
 एकाग्रलः ॥”
 आघातादीतिआघातयोगसंख्याङ्कस्योद्ग्रा-
 हम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देया-
 नीत्यर्थः ॥*॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दौपि-
 कायाम् ।
 “कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाशाशौ परिभ्रमन् ।
 यद्वष्टेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकाजः ॥
 सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-
 स्त्रिग्यं गुरुं मय कृत्तिकादिक्म् ।
 लेखयेद्भक्तिता समन्वितं
 चैकरेखगखगेन विध्यते ॥
 वैश्यस्य चतुर्धेऽपि श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के
 च ।
 अभिजितस्ये खेचरे विज्ञेया रोहिणीविद्या ॥”
 लिप्तिकाद्वयः ॥*॥
 “यस्याः शशी सप्तशलाकाभिन्नः
 पापैरपापैरथवा विवाहे ।
 रक्षाशुकैरेव तु रोदमाना
 क्षप्रानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”

विवाहः

विवाहः

विवाहः

अस्यापवादी यथा, राजमार्तच्छे ।
 “विषप्रद्वेषेन हतस्य पचिन्ना
 ऋगस्य मांसं शुभदं चताडते ।
 यथा तथाचाप्युडुपाद एव
 प्रदूषितोऽन्योऽपदं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिता; पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 इ इ च कोणयो रेखे साभिजित् क्तिका-
 दिकम् ॥
 शुभ्रकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्न च्चन्नं परिवर्जयेत् ॥
 नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकाके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नात्वा पञ्चशलाकाके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पाद्वेध इहेष्यते ॥”
 तदुक्तं रत्नमाज्यायाम् । केशिचक्रापीष्यते पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ * ॥
 रत्नमाज्यायाम् ।
 “अष्टं दादशस्यारश्मिरवनीसुसुजातीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममकजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नत्वया ।
 पञ्चात् सप्तमिन्द्रजस्तु नवमं राहुः सितः
 पञ्चमम् ।
 द्वाविंशं परिपूर्णं भूर्तिरुद्रपुः सन्ताड्यं प्रेतारत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ * ॥
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यत्रात् तं परिवर्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
 कथ्यते ।
 यात्रार्था विपदो यद्दे सुतवधः चौरैषु रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च पुंस्क-
 र्मणि ॥” * ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं ऋगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयात्राचूडासु यद्देकर्मप्रवेशने ॥”
 यामिन्नेधः ॥ * ॥
 “मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पुण्यो
 मित्रक्षेत्रीसौम्यश्चगोऽथ तदीक्षितो वा ।
 यामिन्नेधेप्रविहितानपहृद्य दोषान्
 दाषाकरः शुभमनेकविधं विधत् ॥” * ॥
 भोजराजः ।
 “त्रिगङ् दशैकादशगो दिनेशः
 सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वैधयदाताष्टमराशिसंख्यः
 शेषेषु रगद्दुःखशुचः करोति ॥”
 रविशुद्धिः ॥ * ॥
 “कन्यावचचशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभप्रसूयाम् ।
 पञ्चाङ्गसंस्मृत्या तु यात्रापुण्योत्सवाद्यः ॥”
 विवाधरौविलासे ।
 “पुंसामर्कं स्मृतो योनियोषितामन्दतदुतिः ।
 अतः पुंयोषितोः शक्तं बलमर्कंशशाङ्कम् ॥
 गोचरशुद्धाविहं कन्याया यत्नतः शुभ वीक्ष्य ।
 तिमकिरणश्च पुनः प्रैथैरबलेरपि विवाहः ॥

द्वितीयपुत्राङ्कमतः प्रभाकरः
 त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तयथरश्मिगस्तथा
 करोति पुंसामपि तादृशं फलम् ॥”
 तथा त्रयोदशाहात् परतः ॥ * ॥
 “त्रयोदशदिनान्यर्को दश घड्धरणीसुतः ।
 साहं दिनश्च शीतोऽशुभांशमेकादशं तमः ॥
 सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानद्यौ दृष्ट्वातिः ।
 भवनाहं भृगुः सौम्यो यावद्वाशशुभाः फलम् ॥
 कष्टं व्रतादिके ददुर्न तथा शेषभागगाः ॥ * ॥
 जने तत्पञ्चमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।
 गुरुभृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्हते शुभम् ॥”
 अथमेव सुतद्विद्युक्तयोगः ॥ * ॥
 “गोधूलं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवा-
 हादिके
 हेमन्ते शिशुरे प्रयाति ऋदुतां पिच्छीकते
 भास्करे ।
 यीष्ठीह्वास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते
 दृश्यतां
 सूर्ये चास्तसुपागते च नियतं प्राट्टशरत्-
 कालयोः ॥ * ॥
 लभं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद-
 गोधूलिका तत्र शुभां वदन्ति ।
 लभे विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विन्दति ॥ * ॥
 नास्ति नृह्वा न तिथयो न च विष्टिवारा
 च्चत्वारि नैव जनयन्ति कदापि विद्वम् ।
 अथाहृतः सततमेव विवाहकाले
 यात्रासु चायसुदिनो भृगुजेन योगः ॥ * ॥
 मार्गं गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती षष्ठे पतस्मानदा
 व्याघातुं धनधान्यपुत्रबहुला पाण्ययद्दे
 कन्यका ॥” * ॥
 विवाहपटले ।
 “सृष्टा धनुषि च कुलटा तनुपूर्वाहं सतीत्यपरे
 जगुः ॥” * ॥
 ज्योतिःसारसंश्लेषे ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
 वर्जिता ।
 विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥ * ॥
 महाभारते ।
 “राज्ञो दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-
 याम् ।
 विदां कन्यां ह्यज्जिज्ञेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥” * ॥
 यासः ।
 “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवा-
 हिता ।
 श्रुत्वाश्वरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिता ॥”

स्मृतिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
 परीक्ष्यन्ते प्रथमं न पूर्वमेव करण्यहात् ॥” * ॥
 मनुः ।
 “अथङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुजोमकेप्रदशनां ऋङ्गीतुहृदितुं खिद्यम् ॥” * ॥
 शातातपः ।
 “हंसखनां मेघवर्णा मधुपिङ्गलकोचनाम् ।
 तादृशीं वरयेत् कन्यां यद्वह्यः सुखमेधते ॥” * ॥
 भविष्ये ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सन्धक् रक्ताम्भोजसमन्विधः ।
 तादृशाश्चरणा धन्या योषिता भोगवर्हणाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लयः समस्तलोऽधोभागो वेधां
 ते तथा ॥ * ॥ मनुः ।
 “नोद्देहत् कपिलां कन्यां नाधिकारिणीं न
 रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिकोनीं न वाचाटीं न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नर्चदचनदीनाम्नी नाम्यपञ्चतनामिकाम् ।
 न पश्यद्विप्रेयनाम्नीं न च भीषयनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रसवमाह मत्स्यस्मृते ।
 “गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीष्वार्या नाम दृष्टे मातृती तुलसी अपि ।
 रेवती चाश्विनी मेघु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 छत्वाचिन्तामयी ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्याद्दुःशीला श्यावलोचं चया च ।
 जूपो यस्या गण्डयोः सस्मिताया
 नि.सन्दिग्धां वत्सकीं तां वदन्ति ॥” * ॥
 मन्दिनेश्वरपुराणे ।
 “श्यामा सुकेशी तनुजोमराजी
 सुभ्र. सुशीला सुगतिः सुदन्ता ।
 वेदीविमथ्या यदि पङ्कजाची
 कुलेन हीनापि विवाहनीया ।
 घृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाची
 लोन्ना समाकीर्णसमाङ्गयधिः ।
 मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्या
 कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥” * ॥
 हारीतः ।
 “तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानीपपत्तां वरयेत् ॥”
 नक्षत्रोपपत्तां नाङ्गीनक्षत्रहीनाम् ॥ * ॥
 नाडीनक्षत्रमाह खरोदये ।
 “अश्विन्यादि लिखेत्सकं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
 तत्र वेधवशाज्जैव विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यादायुगोत्तरा ।
 हृत्कोशमूलवाचययः पूर्वभाद्रपदाक्षया ॥
 यास्यः सौम्यो गुरुयोनिश्चक्रा मित्रजलाङ्गयम् ।
 धनिला चोत्तराभन्ना मध्यनाडीवस्यताः ॥ * ॥
 क्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्मृतीविधा-
 खकी ।
 उत्तरा श्रवणा पीषां घृष्टनाडीवस्यताः ॥ * ॥
 अश्विनादिनाडीवेधे वडं द्वितीयकं क्रमात् ।

विवाहः

यान्वादिपूर्वतुल्यं कृत्वादिद्विषट्ककम् ।
 एवं गिरीचयेदेषं कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
 पण्यमीक्षामिमिच्छेदेषे ग्रामे पुरे यद्वे ।
 एकनाड़ीयधिष्ठानिष्वदि स्युस्वरकन्ययोः ।
 तदा वैधं विज्ञानीयात् गुर्वीद्विषु तथैव च ।
 प्रकटं यस्य जन्मर्षं तस्य जन्मर्षतो यधः ।
 प्रकटं जन्मभं यस्य तस्य नामर्षतो वरेत् ।
 ह्योर्जन्मभयोर्वैधो ह्ययोर्नामभयोस्तथा ।
 नामजन्मर्षयोर्वैधो न कर्षयं कदाचन ।
 एकनाड़ीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनां प्राय
 चाङ्गना ।
 तस्मान्नाड़ीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
 प्राङ्नाद्या वैधतो भर्ता मध्यानाद्योभयं
 तथा ।
 पृष्ठनाड़ीयधे कन्या जियते नात्र मंशयः ॥
 एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुर्मेखश्च देवताः ।
 तत्र द्वेषं यत्नं न्युत् क्रमेण फलमादिशेत् ।
 प्रभुः पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं यद्वम् ।
 एकनाड़ीगता भव्या अभव्या वैधवर्णिताः ॥”
 प्रतिप्रसवमाह ऋषिषि ।
 “एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते ॥”
 न यथा ।
 “एकराशौ च ह्म्यतोः शुभं स्यात् समसप्तके ।
 चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
 समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः । तथा च ।
 “घोटके सप्तके मेघतुले युग्महयौ तथा ।
 मिंशुघटौ सदा वर्ण्यौ नृतिं तज्जात्रवीच्छ्वः ॥”
 श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वय्यराशौ वा ।
 अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
 राजमार्तच्छे ।
 “न राजयोगे ग्रहवैरिता च
 न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।
 न नाडिदोषो न च वर्णाडुष्टि-
 र्गर्गादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥” ॥
 राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तच्चैव
 नाद्यादप्रतिप्रसवात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
 “अन्वे भाजणवियुद्धयश्च वृषभुद्मेधोद्वेषध्वं प्रिक-
 ष्वाखुर्गैः क्रमशस्ततोऽपि मन्दिषी याधः पुनः
 सौरभौ ।
 याधेणौ नृगकुक्षुरौ कपिरधोरधदयं वाधरः
 सिंहीदोषो नृगराट् पशुश्च करटी योनिश्च
 भानामियम् ॥
 मोवाधं गजध्वं ह्मन्मभध्वं श्वेषश्च वधूरगं
 वैरं वानरमेधकश्च सुमहत्तद्विद्विङ्गाणोद्वेषम् ।
 लोकानां अवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रथ-
 . त्वादिं
 ह्म्यतोऽपि पञ्चथोरपि सदा वर्ण्यः शुभस्या-
 धिभिः ॥
 मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ न्गेनमौनी च ।
 वृषभतुलेऽलिनेवौ कवेटश्चतुर्वी च मित्रविधौ ॥”
 वृष्टकनावितिषेधः ॥ ॥ अरिषुष्टकमाह ।

विवाहः

“मकरः करि कुलरिपुष्पा
 कन्या मेवेण सह भद्रस्तुलया ।
 कर्किघटौ वृषधनुर्वी
 वृष्टकमिधुने चारिविधौ ॥ ॥
 यदि कन्यायमे भर्ता भर्तः गृहे च कन्यका ।
 वृष्टकं विज्ञानीयाद्विज्ञितं त्रिदशैरपि ॥ ॥
 पुंसो यद्वान् सुतयुधे सुतहा च कन्या
 धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।
 द्विहादशे धनयुधे धनहा च कन्या
 ऋषि स्थिता धनवती पतिवत्सला च ॥”
 गृष्टकादौ तारानियममाह भौमपराक्रमः ।
 “सौहृद्वे शुभयोर्वयोरपि तयोरैकाधिपत्वेऽपि
 वा
 तारा वृष्टमिधुमिधुनद्वेहनजेमार्धसम्यद्वयदि ।
 घटकाष्टे नवपञ्चमे ययधने योगे च पृथोघितोः
 प्रीत्यायुःसुखदृष्टिपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-
 स्तदा ॥” ॥
 गर्गः ।
 “मरणं ताराविरोधे ग्रहदिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनार्योः घटकाष्टके वैरभवश्च भवे-
 दासु ॥” ॥
 यासः ।
 “मैत्रादियोगेऽपि घटकादौ
 तारा विपत्त्यल्लरिनेधनाख्याः ।
 वर्ण्या विवाहे पुरुषोद्धतो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥
 न नन्मकेकं यदि भिन्नराशि-
 ने ह्म्यतो तत्र सुखं लभेताम् ।
 विभिन्नस्थं यदि चैकराशि-
 स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
 एकर्चा च यदा कन्या राश्यक्ता च यदा
 भवेत् ।
 धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥
 वृष्टके गोमिधुनं प्रद्वयं
 कांस्यं सख्यं नवपञ्चके तु ।
 द्विहादशाख्ये कनकात्नताम्
 विप्राश्चैनं हेम च नाडीदोषे ॥
 मरणं नाडीदोषे कलहः घटकाष्टके विप-
 त्तिर्वा ।
 अनपत्यता त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यम् ॥” ॥
 ह्म्यत्तन्मामगौ ।
 “हस्तास्वानिश्रुतिन्दगाशरःपुष्यमैत्रान्भानि
 पौष्पादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूष्पास्तिस्रः शिवभभरणीरोहिणी चोत्तराश्च
 प्राङ्मूर्त्याक्यसुडुगयं नूनमेतं सुगीम्नाः ॥
 चित्राश्विनिश्वेतिपिष्टमे वासवं वानवर्चं
 शक्रायोर्भे वरुणदहनर्चं चरुदोगोऽयम् ॥”
 फलमाह श्रीपतिः ।
 “स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमातुषि ।
 देवासुरे कनिष्ठा च न्युत्तमोऽनुपरात्तसे ॥
 राक्षसी च यदा कन्या मातुषश्च वरो भवेत् ।
 तदा न्युत्तं दूरस्थो निघ्नैतत्त्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्तच्छे ।
 “यदि स्यात्तस्यो भर्ता कन्यका मातुषी भवेत् ।
 विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्णयेत् ॥”
 युद्धजयार्थे ।
 “देवा जयन्ति युद्धेन सन्ध्या नात्र संशयः ।
 रक्षसां मातुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया नृतिः ॥
 कर्किमीनालयो विप्राः चक्षुः सिंहतुलाह्वयाः ।
 वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषभगाङ्गनाः ॥
 सन्धाः परिणयेद्विप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।
 यडाशयो भवेद्वैश्यस्तिस्रः शूद्रे प्रकोर्त्तताः ॥
 वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
 महत्यपि कुले जाता नारी भर्तारि रण्यते ॥”
 इति ऋषोतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 अन्यत उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ॥ तत्रयोग
 यथा । अथ ह्यनद्विषाह्य. संप्रदाता लभसमये
 संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगर्वो बद्धा
 विष्टरादिकं सञ्जीवत्य पश्चिमाभिसुखोऽनुप-
 विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽन्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता
 ह्यनाञ्जलिर्वर्यं कुर्व्यात् ॥ साधु भवानास्ता-
 मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साञ्जहमासे
 इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अञ्जयिष्यामी भवन्तं
 इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अञ्जय इति वदेत् ।
 ततः संप्रदाता पाद्यार्घ्यान्मनीयगन्धमास्त्य-
 यथाशक्त्युदीयसपट्टकयज्ञोपवीतसपर्णपूगा-
 दिकं प्रदाय जामातरमश्चयेत् । ततः संप्रदाता
 इतिर्णं जातु कृत्वा ॐ अञ्जिह्यादि असुक-
 गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्रपं तं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्र
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पुत्रं
 असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मणं
 असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प-
 पौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
 शर्मणः पौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य
 असुकदेवशर्मणः पुत्रो असुकगोत्रो असुक-
 प्रवरो श्रीअसुकीर्दोषो एतां कन्यां शुभविवाहेन
 दातुं एभिः पाद्यादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
 वृष्ये । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।
 संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।
 जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।
 ततः स्त्र्याचारार्थिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकं
 कारयेत् । ततोऽन्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता
 असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ह्येधिरनुष्टुप्
 ह्म्योऽहंगीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
 योगः । ॐ अहंणा पुत्रवासा धेनुभवद्वय
 मे सा नः पयस्वती इहा सुतरा सुतर्गं
 समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ह्यधिर्गोयत्तौ
 ह्म्यो विराड्देवता उपविशदहंगीयवपि
 विनियोगः । ॐ इहमहमिमां पद्यां विराज-
 मन्नाद्याधाधितिलामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
 प्राडसुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
 माभिसुख उपविशेत् । ततो दाता साग्रपश्च-
 विंशतिकुप्यपत्रैः द्विर्वामाधोसुखरज्यं रक्षितं

विवाहः

विहरं उत्तरायं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विहरो विहरो विहरः प्रतिगृह्यतामित्याह-
धानो विहरमर्पयति । जामाता च ॐ विहरं
प्रतिगृह्णामि इति विहरं गृहीत्वा प्रजापति-
र्हिरनुष्टुप् हृन्द ओषधी देवता विहरस्यासन-
दाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ज्वहीः शतविच
कन्याः ।

ता मन्त्रमस्मिन्नासने अक्लिद्राः शस्मै यच्छत ॥”
इत्यासने विहरसुत्तरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सम्पदाता पुनस्ताडशमेव विहरं गृहीत्वा
ॐ विहरो विहरो विहरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्पयति । जामाता च ॐ विहरं
प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हिर-
रनुष्टुप् हृन्द ओषधी देवता विहरस्य पाद्यो-
रधस्तादाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ज्वहिताः

पृथिवीमनु ।

ता मन्त्रमस्मिन् पाद्योरक्लिद्राः शस्मै यच्छत ॥”
इति पाद्योरधस्तादन्तरायं विहरं स्थापयेत् ॥
ततः सम्पदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मर्पयति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्णामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री ऋन्द
आपो देवता पादप्रक्षालनार्थोदकवीक्षणे
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्याम्याप-
स्तनो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री ऋन्दः श्रीर्देवता
मद्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सयं पादमवने-
निके अस्मिन्नादे अयं दधि । अनेन चामपादे
उदकाङ्गलिं दद्यात् । ततोऽपरमङ्गलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री ऋन्दः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिके अस्मिन्नादे अयमावेशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाङ्गलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाङ्गलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हिराङ्गा-
यात्री ऋन्दः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालनं
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यसुभौ पादाव-
वनेनिके राक्षसद्वारा अभयस्थावरुह्ये । अनेन
पादद्वये उदकाङ्गलिं दद्यात् । ततः सम्पदाता
साक्षतदूर्वापल्लवान् शङ्कादिपात्रे निधाय ।
ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमर्पयति । जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हिरर्घ्यं देवता
अर्घ्यप्रतिगृह्णामीति विनियोगः । ॐ अन्नस्य राक्षि-
रसि राक्षिस्ते भूयासम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सम्पदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । जामाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हिराचमनीयं देवता आचमनीयाचमने

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मधि धेहि ।
अनेनोत्तराभिसुखीभूयाचामेत् । ततः सम्प-
दाता उदकपात्रं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कं प्रति गृह्यन्तामिति मधुपर्कं मर्पयति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिरमधुपर्कं देवता अर्घ्यवीयमधु-
पर्कप्रहृष्टे विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हिरमधुपर्कं देवता अर्घ्यवीयमधुपर्क-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भस्त्रोऽसि
महसो भस्त्रोऽसि श्रीभस्त्रोऽसि श्रियं मधि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारज्यं भक्षयित्वा सक्तं तूर्ण्यं
भक्षयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
षधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन ताडशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं सहस्रोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशं न
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सम्पदाता तिलकुश-
सहितसुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनाक्षितां
कन्यां धृत्वा ओमदासुके मावि असुकराश्रये
भास्करं असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशस्मै असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशस्मैः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशस्मैः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शस्मैः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशस्मैः ब्राह्मणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशस्मैः
प्रपौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शस्मैः पौत्रो असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशस्मैः पुत्रो असुकगोत्रो असुक-
प्रवरो श्रीअसुकदेवो इति त्रिरुचार्थं एतां
कन्यां सवन्धालङ्कृतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्पददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानमर्पयति । जामाता ॐ स्वस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्मा
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्णीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामि कामैतत् ॥ ततः ॐ अद्येत्यादि
कृतेतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गताथं दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशस्मैः ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्पददे । ततो जामाता ॐ
स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यद्वोर्वस्त्रेण ग्रथिं वध्नाति । ततः कुशग्रन्थि
सुक्ता वस्त्रेणाच्छाद्यान्योन्यावलोकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्हस्तोऽपार्श्वं वधूसुपवेशयेत् । ततो
नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हिरम्बुहृती ऋन्दो गौर्देवता पूर्वबह्वगवी-
मोक्षये विनियोगः । ॐ सुचं गां वरुणपाशा-
द्विषन्तं मेऽभिधेहि त्वं जन्तुसुख्यं चोभयोवत्तुल्य
गामसु ख्यानि पिबतूदकम् । इति पठेत् । ततो

विहृतं

नापितेन सुतायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हिरसुष्टुप् हृन्दो गौर्देवता गवाकुमन्त्रे
विनियोगः । ॐ माता रुद्रायां दुहिता वरुणा
खसादिद्यानां अन्ततस्तन्नाभिः प्रभुवोचं चिकि-
तुषे अनाय मा गा मवा गा मदितो वधिर ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्व्यात् ।
ततो भर्तुर्हस्तोऽपार्श्वं वधूसुपवेशयेत् । इति
सम्पदातां समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

विवाहितः, पुं क्ली, (वि + वृ + विच् + क्तः ।)
कृतविवाहः । यथा,—

“शनेश्वरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिवन्तानवहित्वा ॥”
अपि च ।
“विष्णुभावे त्रिके चित्ते ज्येष्ठ्यां ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या निजमेव सुदुःखिता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (वि + वृ + विच् + यत्) जामाता ।
इति केचित् । विवाहयोष्ये, त्रि । (यथा,
कथावरिन्धगारे । ३३ । १६० ।

“पद्यावत्या ऋते रात्र्या न विवाहापरेति यत् ।
प्रोक्तं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्युद्धमद्य तत् ॥”
विविक्तं, त्रि, (वि + विच् + क्तः ।) यविचम् ।
विजनम् । इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।
“विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिर्जनवसदि ॥”)
असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । १७ ।
“पुनरुचसि विविक्तेस्मात्तरिन्वावचर्यं
ज्वलयति मदनानिं मानसीनां रणोभिः ॥”)
विवेकी । इति मेदिनी ।

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
सुद्राङ्गितपुष्पके विरिक्ता इति पाठः ।

विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,
कौतुकसंज्ञे । २ ।

“कृतं विविधवृष्कृतं सततमेव प्रवृहत्तः ॥”
विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—

“समेषां विवितेऽपि खरोऽं महिषीसमम् ।
विवीतः प्रचुरहृद्यकाष्ठो रस्यमायः परिरुह्यो
भूपदेशः तदुपघातेऽपीतरुचैवसमं दृक् एषां
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताश्वरायां
स्वामिपालविवाहप्रकरणम् ॥

विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवितभूवर्त्मा । इति
मिताश्वरा ।

विहृक्ता, स्त्री, (वि + हृ + क्तः ।) विहृता ।
दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ।

विहृतं, त्रि, (वि + हृ + क्तः ।) विहृतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“दभैरुह्वीवलीः अमविहृतसुखभङ्गिभिः
कीर्त्तव्या ॥”
वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः । यथा, विह्वान्तौ-
सुयाम् । १ । १ । ६ । “सृष्टेपत्सृष्टविहृतसंघत-
मेदात् ॥” “विहृतसुखानां खरायाश्च । वृषस्या-
वर्णस्यप्रयोगे संघतम् । प्रकियादशाङ्गात् विहृत
मेव ॥”)

विवेकि

विब्वोकः

विशदः

विहता, स्त्री, सुमरुगभिः । इति मेदिनी ।
 तल्लक्षणं यथा,—
 “विहतास्तां महाहाहां पकोदुम्बरसन्निभाम् ।
 विहतामिति तां विद्यात् पितृतां परिमल्ल-
 जाम् ॥”
 परितः शोधयतीम् ॥ ७ ॥ अस्याञ्चिकित्वा ।
 “विहतामिन्द्रहाच गर्हणीं जालगर्हभम् ।
 पैनिकस्य विषयस्य क्रियया साधयेद्वियम् ।
 पाके तु रोपयेदाश्वैः पक्केभ्योऽपि रवेणैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 (विहतेति क्वचित् पाठः) ।
 विहताच्, पुं, (विहते अचिषी यस्य) कुक्कुटः ।
 इति शैमचन्द्रः ।
 विहतिः, स्त्री, आख्या । विपूर्व्वेत्प्रधातोः क्तप्रत्य-
 येन निष्पन्नमिदम् । विवरणम् । यथा,—
 “शक्तिग्रहं आकरणोपमान-
 कोषामकाव्याद्यवहारतश्च ।
 वाक्यस्य शेषान् विहृतेभ्यश्चि
 साक्षिष्यतः सिद्धपदस्य उदाः ॥”
 इति मलमासतन्त्रम् ।
 विहृत्, त्रि, (वि + हृत् + क्तः) चक्षितम् ।
 यथा,—
 “विहृत्पार्श्वं रुचिराङ्गहावं
 सतुहहृत्कारं नितम्बरन्यम् ।
 आमन्दमन्यध्वनिदत्तात्तं
 गोपाङ्गनाशुत्वमनन्दयत्तम् ॥”
 इति भट्टिः ।
 विहृत्तं तियंक्चक्षितं पार्श्वं यच्च । इति
 तट्टीका ।
 विहृतिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व्वे-
 त्तप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (विविध-
 उक्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । ३।६।१० ।
 “विश्वरूपां विहृत्तये विविधवृत्तिलाभाय ॥”)
 विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
 प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थे । इति
 भरतः । तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
 मरः । विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
 पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ।
 “विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतेः पुरुषस्य वा ॥”
 इति जटाधरः ।
 यथा । निष्कानित्यवस्तुविवेकज्ञापत् अश्वेव निशं
 वस्तु ततोऽन्यदस्त्रजमनिशमिति विवेचनम् ।
 इति वेदान्तसारः । (यथा, मनौ । १ । २६ ।
 “कर्मेणाञ्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ यथेचयत् ॥”)
 चलनोच्ची । विचारः । इति मेदिनी । (यथा,
 मनौ । १ । ११२ ।
 “तस्य कर्मेविवेकार्थं शेषाद्यामनुपूर्व्वशः ॥”)
 विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + क्त) विवेकित्वम् ।
 विवेकिनो भावः । यथा,—
 “शौचं धनसन्पत्तिः प्रसूत्वमविवेकिता ।
 श्लोकमप्यनर्थाय कित्तु तच्च चतुष्टयम् ॥”
 इति हितोपदेशः ।

(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १५६ ।
 “आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)
 विवेकी, [न] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
 इतिः ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—
 “देवसेनोऽपि केशिण्यां जनयामास पुत्रकान् ।
 सप्त श्रद्धत तान् यूयं नामतः कौर्त्तितोऽक्षरा ॥
 सुमना वसुदानश्च ऋतधगयवनः क्षती ।
 नौनो विवेकीत्येते वै सर्वशास्त्रविशारदाः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववंशाशुकीर्त्तने ६०
 अध्यायः । विचारकर्त्ता । इति मेदिनी विवेक-
 शब्दार्थदर्शनात् । विवेकविशिष्टे, त्रि । (यथा,
 मार्कण्डेये । ६६ । ३४ ।
 “दृष्टादृष्टीक्षया भोगान् वाक्माना विवे-
 किनः ।
 दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्व्वधर्मीश्च कुर्वन्ते ॥”)
 विवेचकः, पुं, (वि + विच् + क्तुल्) विवेचन-
 कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थे अकप्रत्ययेन
 निष्पन्नमिदम् ।
 विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्युट्) विवेकः ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वाण्ये । ४३ । १८ ।
 “विद्वद्भिर्गोथसे विब्वो लभेव जगतीपते ।
 इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥”)
 निर्णयः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।
 “यस्य शूद्रस्तु कुर्वते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
 तस्य सीदति तद्राजं पङ्कगौरिव पश्यतः ॥”)
 विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः । विवेचितयः । इति
 विपूर्व्वेत्प्रधातोः रणौयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 विवृ(ड्व)वन्, [त्र] त्रि, (वि + वृ + ष्ट) विवृ-
 वक्ता । यथा,—
 “यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
 जितः ।
 परार्थवादी दृष्टः स्यान् अवहारेषु विवृवन् ॥”
 विवृवन् विवृ(ड्व)वन् । इति अवहारात्तन्त्रम् ।
 विवो(ड्व)ा, [ऋ] पुं, (वि + वृ + ष्ट) वरः ।
 पतिः । इति शैमचन्द्रः ।
 विब्वोकः, पुं, स्त्रीयां शृङ्गारभावजा क्रिया । इत्य-
 मरः । अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गर्वाद्नादरः
 सापराधस्य च संयमनं ताडनञ्च विब्वोकः ।
 यदुक्तम् ।
 “गर्वाभिमानादिदृष्टेऽपि विब्वोकोऽनादरक्रिया ॥”
 तथा ।
 “अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गुरुगर्वाद्नादर-
 क्षन्त्याः ।
 खलवति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयन्तु
 विब्वोकः ॥”
 इति भरतः ।
 “विब्वोकस्तिसर्ग्वेण वस्तुनोऽप्यनादरः ।
 न त्वराहर्षवागादेर्दयितागमनादिषु ॥”
 इति सारसुन्दरी ।
 “दृष्टेऽपि गर्वमानाश्यां विब्वोकः स्याद्नादरः ॥”
 इत्युक्तान्तोक्तमिदम् ।

विश, स्त्री श प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदा०-पर०-सक०-चानिट् ।) श, विशति ।
 स्त्री, अविचत् । विशेय कश्चिच्छटिकस्तपोवनम् ।
 विपराजिपरिव्यवक्रौनिविशेत्वादिनात्मनेपदवि-
 धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रचौ ।
 केवलान् शब्दप्रत्ययं विधाय पञ्चादुपसर्गयोगा-
 दिति दुर्घटदृष्टिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-
 रूपको वा । यस्मादिच्छमिदं सर्वं तस्य शब्दा
 महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः
 प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दस्युत्पादनात्
 चर्द्धन्यान्तोऽयमिति केचित्तु तच्छिन्त्यम् । ताल-
 चान्तस्यैव सर्वसम्भत्तत्वात् । इति दुर्गादासः ।
 विशं, स्त्री, (विश + कः) न्याजम् । इत्यमर-
 टीकायां रायसुबुटः । (तत्पर्यायो यथा,—
 “पद्मानां न्याजं स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +
 अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अञ्जुक् ।)
 पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशकष्ठी, स्त्री, (विशमिव कष्ठी यस्याः ।
 विशकष + ठीष् ।) वलाका । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।
 शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।
 “धनुर्भृतेऽप्यस्य ह्यार्द्रभाव-
 माख्यातमन्तःकरणे विशङ्कः ॥”)
 विशङ्कटः, त्रि, (वि + “वेः शालच्छङ्कटश्चौ ॥”
 ५ । २ । २८ । इति शङ्कटप् ।) विशालः ।
 इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । २ । ५० ।
 “विशङ्कटो वृक्षसि वाणपाणिः
 सन्मन्तानहयसः पुरस्तात् ॥”
 भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । १०७ ।
 “मांसाच्छृत्तवेतानताकवाद्यविशङ्कटः ।
 अभून्नृत्तकनयोऽसौ भूतप्रीत्यै रयोत्सवः ॥”)
 विशदः, पुं, (वि + शद् + अच् ।) श्वेतवर्णः ।
 इत्यमरः । (जयद्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २१ । २३ ।
 “दृष्ट्वायत्ततस्तस्य पुत्र आसीन्नयद्रथः ।
 ततस्ततो विशदस्तस्य स्थानिजसु समजायत ॥”)
 विशदः, त्रि, (वि + शद् + अच् ।) विमलः ।
 इति शैमचन्द्रः । (यथा, रघुः । ४ । १८ ।
 “प्रसादसुखे तस्मिन् चक्रे च विशदप्रभे ।
 तदा चक्षुशतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)
 यत्तः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ८ । ३ ।
 “विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी
 कथयामास कृतार्थतामिव ॥”)
 युक्तगुणयुक्तः । इत्यमरः । (उज्ज्वलः । यथा,
 माधे । ८ । ७० ।
 “खच्छाभः क्षपनविधौ तमङ्गमोक्ष-
 क्षाम्बल्युतिविशदो विलासिनीगाम् ।
 वासञ्च प्रतप्तु विवित्तमन्वित्तीया-
 नाकक्ष्यो यदि कुसुमेयुषा न मूयः ॥”)

विशल्या

विश्लयः, पुं. (वि + श्लि + क्त्वं) संश्रयः । यथा, “विश्लयो विश्लयश्चैव पूर्वंपचक्षथोत्तरम् । निर्गोयक्षिति पञ्चाङ्गं शास्त्रोऽधिकरणं कृतम् ॥” विश्लयो विश्लारोऽर्थात्त्वम् । विश्लयोऽस्यायमर्थो न वा इति संश्रयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ आश्रयः । इति केचित् ॥

विश्लयी, [क्] चि, (विश्लयोऽव्यस्येति । विश्लय + रनिः ।) संश्रयी । इति विश्लयशब्दाद्यर्थदेशनात् ॥

विश्लरः, पुं. (वि + श्लु + क्त्वं) वधः । इत्यमरः ॥

विश्लरं, स्त्री. (वि + श्लु + क्त्वं) मारयम् । इति श्लेभचक्रः ॥

विश्लयः, चि, (विगतं श्लयं यस्मात् ।) श्लय-रहितः । यथा,— “सश्लयः स समाश्रय लक्ष्यः परवीरश्च । विश्लयो विश्लः श्लोचसुदतिहृन् महौतकात् ॥” इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥

विश्लयकरणी, स्त्री, (विश्लयं क्रियतेऽनयेति । विश्लय + क्त + लुट् । ङीप् ।) औषधिविश्लेषः । यथा,— “पूर्वमेव कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जाता महौषधिमिहानय ॥ विश्लयकरणीं नाम्ना सावर्ग्यकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर सन्धानीश्च महौषधीम् ॥” इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३ सर्गः ॥

विश्लयकृतम्, पुं, (विश्लयं तत्रहारणव्यवेदनादि-नाशं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) विश्लालीकृतः । हापरमाणीति ख्यातः । तत्पर्यायः । अन्धो-दकः २ सुकल्कः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-माला ॥ आस्मीनः ५ आचरन्प्रियः ६ । इति शब्दचन्द्रिका । विश्लयकारिणि चि ॥

विश्लया, स्त्री, (विगतं श्लयन्तप्रहारादिजनित-वेदनादिनाशो यथा ।) गुहूची । (अस्याः पर्यायो यथा,— “गुहूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तरवल्गरी । क्षिप्त्वा क्षिप्रवहा क्षिप्रोद्भवा वल्गादनीति च ॥ जीवन्ती तन्निका सोमा सोमवल्ली च कुच्छली । चक्रलक्ष्मिका क्षीरा विश्लया च रसायनी ॥ चन्द्रहासो वयःश्या च मच्छली देवनिर्मिता ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥) अग्निशिखादृचः । (अस्याः पर्यायो यथा,— “कलिहारी तु हस्तिनो लाङ्गली शक्रपुष्पापि विश्लयाग्निशिखानन्ता वङ्गवक्त्रा च गर्भेयुत् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥) इक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “लगुहूक्षी विश्लया च स्याद्दुम्बरपर्यापि । तथैरुक्षफला श्लोघा श्येनचयट्टाचुगप्रिया ॥ वारहासो च कथिता निजुम्भश्च मज्जलकः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) त्रिपुटा । इति मेदिनी । कलिकारी । अज-

विश्राख

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविश्रवः । यथा, महाभारते । २ । ६ । २० । “किन्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥”) विश्रसनं, स्त्री, (वि + श्रस हिंसायाम् + क्त्वं) मारयम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ । ४३ । “तस्मिन् विश्रसने घोरे चक्रलाङ्गलसंज्ञवे । दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षीत्यौत्पानिकानि च ॥” नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ । “प्रायरोधो विश्रसनं कालाभक्षः सारमेयादन-मरीचिरथःपानमिति ॥” ७ । विनाशकारिणि, चि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० । “समदक्षोपमां गुर्वीमिन्द्राश्रनिमस्यनाम् । अपश्राम महाराज रौद्रीं विश्रसनीं गदाम् ॥” विश्रसनः, पुं, (विश्रसति हिज्जतीति । वि + श्रस हिंसायाम् + क्त्वं) खड्गः । इति शिकार-श्लेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ८३—८४ । “असिरदौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे । पाण्डवेय सदा यानि कीर्षयन् लभते जयम् ॥ अस्मिन्निश्रसनः खड्गस्तोऽन्धधरो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपानस्तथैव च ॥”) विश्रसितः, चि, मारितः । विपूर्वश्रसघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । विश्रस्तः, चि, अविनीतः । धृषशची वैशाखे । एतौ निहायामविनये एवानिदौ स्तः । धृष्टो विश्रस्तः । अन्यत्र ध्वंसितः । विश्रसितः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । विश्रस्ता, [क्] पुं, (वि + श्रस हिंसायाम् + क्त्वं) नाखालः । इति संक्षेपसारोक्त्यादि-द्वयः ॥ (हिंसाकारके, चि । यथा, महा-भारते । १२ । ११५ । ४६ । “आहर्ता चाशुमन्ता च विश्रस्ता क्रयविक्रयो । संस्कृता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥” पापिन इति श्लेषः ॥) विश्राकरः, पुं, भद्रकृदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ॥ विश्राखः, पुं, कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ । “प्रसुर्नेता विश्राखश्च नैगमेयः सुदुस्वरः ॥” धन्विनां वितस्थान्तरेण पादसंस्थानम् । इति भरतः ॥ याचकः । इति मेदिनीकरश्लेषचक्रौ ॥ पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता श्राखा यस्य । श्राखाविहीने, चि । यथा, हरिवंशे । ४८ । ५२ । “कवन्धोऽवस्थितः संख्ये विश्राख इव पादपः ॥”) विश्राखजः, पुं, गारुडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विश्राखजाते, चि ॥ विश्राखकं, स्त्री, युद्धकाखे मध्ये विन्यस्तादृश्यम् । यथा,— “विश्राखान्तरविन्दस्ते पादयुग्मे विश्राखजम् ॥” इति शब्दमाला ॥

विश्राखः

विश्राखा, स्त्री, कठिककः । इति मेदिनी । अन्धि-ग्यादिसप्रविश्रतिनक्षत्रान्तगतवोऽश्वत्थश्चक्रम् । तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विश्राखे हे । ‘पद्मीर्मध्यगतस्तत्र सुधीवः इवगीश्वरः । विश्राखयोर्मध्यगतः संपूर्णं इव चन्द्रमाः ।’ इति रामायणम् ॥ अतएव दिवसुचितं किन्तु एकतारापिचया एकवचनमिच्छेत्तम् ॥” इति भरतः ॥ तस्मा-रूपं तोरणाकारचतुस्तारामयम् । इति सुहृन्-पिण्णामणिः ॥ “तोरणाङ्गतिवि पञ्चतारके तारकेश्वरने विश्राखमे । तन्वि यानि विनुधाध्वमध्यगे कुम्भतो रचतुजाः कलाः प्रिये ॥” इ । ० । २६ । इति कालिदासकृतताराविलम्बितक-पकयन्यः ॥ अस्या अधिदेवते शक्राप्ती । एवं मिश्रगद्यान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ । तत्र जातफलम् । “सदाशुरक्तो विविधप्रियायां सुवर्णकारैरपि सख्यमेति । यस्य प्रसक्तौ च भवेत् विश्राखा सखा न कस्यापि भवेत् प्रसक्तः ॥” इति कौडीप्रदीपः ॥ विश्रातनः, चि, (वि + श्रत + शिच् + क्त्वं) मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । २ । १२८ । “नमस्ते देवदेवेश सनातन विश्रातन । विद्यो जियो हरे लक्ष्य वैकुण्ठ पुत्रघोतम ॥”) यथा च । “साधु वीर तथा पृथमवतारकर्था हरेः । यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां न्ययुपाश्रविश्रातनीम् ॥” इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥ “न्यतोः पाशं विश्रातयति मोचयतीति तथा ॥” इति तट्टीकार्यां श्रीधरस्वामी ॥ (वि + श्रत + शिच् + क्त्वं) पातने, स्त्री । यथा, महा-भारते । ७ । १२ । १६ । “यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणाणीकविश्रातने । न श्रेष्ठः खड्गया युद्धे तद्धि श्लोथेन पालितम् ॥” विश्रायः, पु (वि + श्रि + “अुपयोः श्रितैः पर्याये ॥” ३ । ३ । ३६ । इति चण् ।) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे । “उपशायो विश्रायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥” विश्रायं, स्त्री, (वि + श्रु + शिच् + क्त्वं) मारयम् । इति श्लेभचक्रः ॥ विश्रायदः, चि, विह्वान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ । “हूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वंश्रायविश्रायम् ॥”) प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रसिद्धः । इति शारा-वली ॥ अष्टः । इत्यजयपालः ॥ वज्रके, पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥ विश्रायदा, स्त्री, सुन्दराकभा । इति राज-निर्घण्टः ॥ विश्रायः, चि, (वि + “विः श्रायश्चक्रुडचौ ॥” इति श्रायच् । यद्वा, विश्र प्रवेशने + “तमिषि-

विद्याया

विद्याया

विशेष

विद्विति । उवा० १ । ११० । इति काकन ।
 इहत् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ६ । १२ ।
 “अवनिनाथोऽथसुदयवाहु-
 विद्यालयवाहसुहृत्तमथः ।”
 विगतः प्राणः क्षमो यस्य । क्षमरहितः ।
 यथा, शिशुपालवधे । १ । ५० ।
 “यच्चैविद्यालैरपि भूरिप्राणैः ।”
 विद्यालः, पुं, (विद्या + काकन ।) ऋगमेदः । पश्चि-
 मेदः । इति मेदिनी । इपमेदः । इत्यमेदः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 विद्यालता, स्त्री, (विद्यालस्य भावः । विद्याल +
 तल् ।) पार्श्वविस्तारः । ओसार इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । परिवाहः । इत्यमरः । (यथा,
 इहत्सुवहितायाम् । ४ । ७ ।
 “उन्नतमीवच्छृङ्गं नौचस्थाने विद्यालता
 चोत्ता ।”
 सामान्यविद्यालयम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विद्यालतैलगर्भः, पुं (विद्यालं प्रसुरं तैलं गर्भं
 यस्य ।) अङ्गोदरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विद्यालत्वक, [च्] पुं, (विद्याला त्वक्यस्य ।)
 सप्तपर्णद्वयः । इत्यमरः । (यथास्य पर्यायः ।
 “सप्तपर्णो विद्यालत्वक्यं शारदो विषमच्छदः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विद्यालपत्रः, पुं, (विद्यालानि पत्राणि यस्य ।)
 कावासुः । श्रीतानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विद्यालफलिका, स्त्री, (विद्यालं फलं यस्याः ।
 ततः स्त्रीर्षे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 विद्याला, स्त्री, (विद्याल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
 इत्यमरः । यथाच ।
 “विद्याला कपवातस्त्री वैमकुण्ठहरा सरा ।”
 इति राजवल्लभः ।
 उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेन्द्र-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
 “ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
 वारुणी च गवाक्षी सा विद्याला महाफला ।
 श्वेतपुष्पा नगाक्षी च ऋगोवांशुर्गवाक्षी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 “सुखनक्षोपवाचस्य सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
 वर्णवित्वा गद्यां गङ्गा विद्याला विरणा तथा ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 इत्युक्त्या । यथा,—
 “मनोरमां भागुमनीं विद्यालां बाहुदामथ ।
 दशः प्रादात्तद्वादेव चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥”
 इति गारुडे ६ अध्यायः ।
 विद्यालाचः, पुं, (विद्याले अक्षिणी यस्य । समासे
 यच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १० । ५६ । ७० ।
 “ततस्तं भगवान्नीतिं पूर्व्यं जग्याह शङ्करः ।
 बहुरूपो विद्यालाचः शिवः स्थाण्डिलमापतिः ॥”
 गरुडः । (तदंशोऽयं विशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०१ । ६ ।

“अनिलचानलक्षेव विद्यालाचोऽथ कुङ्कुली ॥”
 सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ३६ । ७० ।
 “इदामि ते विद्यालाचं चतुः पूर्व्यं अक्षि-
 भवान् ॥”
 विष्णुः । इति केशिच । (इतराद्रूपः । यथा,
 महाभारते । १ । ११० । ६ ।
 “अपराजितः कुङ्कुमायौ विद्यालाचो दुरा-
 धरः ॥”
 विद्यालाचो, स्त्री, (विद्याले अक्षिणी यस्याः ।)
 वरुणी । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
 १ । ७० । १२ ।
 “यत्रोचितं विद्यालाक्षि त्वया चन्द्रनिभामने ।
 तत्राहसुवितो भद्रं कुक्षौ काचस्य भामिनि ॥”
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः । पार्श्वती ।
 यथा, आदित्यामले ।
 ईश्वर उवाच ।
 “ब्रुवमाद्यं सुहृद्वत् मायावीजं सुहृद्वरेत् ।
 विद्यालाक्षीपदं देवतं हृदयं मन्त्रसुहृद्वरेत् ।
 अष्टाचरी महाविद्या अष्टविह्वप्रदा शिवे ।
 प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ॥
 अथिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
 पञ्चस्रं हृदयं कथितं विद्यालाक्षी च देवता ॥
 शक्तिः प्रणवमिदं लज्जावीजं बीजकम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
 यद्दीर्घभाजा बीजेन प्रथवाद्येन कल्पयेत् ॥
 मूलेन चापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
 ध्यायेद्देवीं विद्यालाक्षीं तत्रात्मानन्दप्रभाम् ॥
 द्विभुजासम्बिकां चर्चुं खड्गखण्डपरधारिणीम् ।
 बानाङ्गारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥
 सदा षोडशवर्षीयां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
 सुखमाजावतीं रम्भां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमण्डिताम् ।
 शुकुचयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥
 सर्वसौभाग्यजननीं महासन्ममदां करेत् ।
 एवं ध्यात्वा महादेवीसुपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 पुरश्चरयकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
 यन्ममध्ये समावाह्यं प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥
 त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च ततो हस्तं समाक्षिपेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमाक्षिपेत् ॥
 तत्रावाह्यं यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
 विद्यालाक्षीं विद्यालास्यां यथाविधिं प्रपूजयेत् ॥
 त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूष्य मातरः क्रमात् ।
 पङ्कजाक्षीं विरुपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचना ॥
 एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिलोचना ।
 यताः पूष्या महेशानि पञ्चार्थैर्व्यवयोगिनीः ॥
 पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टविह्वस्वरूपिणीः ।
 चतुरस्रे महादेवि लोकापालान् समर्पयेत् ॥
 तद्विधेव वच्चाद्यान् पूजयेद्वाग्यदेवते ।
 ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्व्यं च समाचरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः । ॥

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गमयोगिनीविशेषः । इति
 दुर्गासौपण्डितः ।
 विद्याली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशिखा, पुं, (विशिखा शिखा यस्य ।) प्रर-
 ह्वः । इति राजनिर्घण्टः । बाणः । इत्यमरः ।
 (यथा, भागवते । ४ । १० । १२ ।
 “सन्धि विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥”
 तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा
 यस्य ।) शिखारहिते, त्रि । यथा,—
 “विशिखोऽनुपवीती च क्षतं कर्म न तत्र
 क्षतम् ॥”
 इति श्रुतिः ।
 विशिखा, स्त्री, खनिची । रथ्या । (यथा, भाष्ये ।
 १५ । १० ।
 “विशिखान्तराययतिपपात
 सपदि जवनेः च वाणिभिः ॥”
 नाजिका । इति मेदिनी ।
 विशिषं, स्त्री, (विशिष्यन्ति । विश + “विटप-
 पिष्टपविशिपोलपाः ।” उवा० ३ । १४५ । इति
 कप्रत्ययेन निपातनात् वाधुः ।) मन्दिरम् ।
 इत्युवादिशेषः ।
 विशिष्टः, त्रि, (शि + शिष् + क्तः । यद्वा, शान +
 क्तः ।) युक्तः । यथा । इक्षानचक्रगङ्गा-
 रूपयुग्मद्वयविशिष्टदशमोविधेर्यसिन्धु अहनि
 तक्षाभक्तञ्च ज्ञानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त-
 भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च ॥ (यथा,
 हितोपदेशे ।
 “समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥”
 विशिष्टः, पुं, विश्वः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत
 शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 विशिष्टाङ्गैतवादी, [नृ] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
 अद्वैतं वदतीति । वद् + शिनिः ।) प्रकृति-
 पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोजयोर्ब्रह्मवादी ।
 तस्य मतं यथा । पुरुषस्यदतिरक्ता प्रकृतिः
 किन्तुभयमितितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
 ब्रह्मण्य एकत्वं अवस्थितम् । चित् परमाण-
 स्वरूपो जीवः समस्तविधं ब्रह्मांशः । इति
 माधवभाष्यादिः ॥ ॥ अद्वैतवादिसमतं यथा ।
 ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिविह्वं विध्वं ब्रह्मणि आरो
 पितम् । यथा रघुः रघुस्वरूपाज्ञानात्
 सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
 विध्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
 पश्येवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मानन्तं सदस्यु नास्ति ।
 अत्र प्रमाणं शारीरिकसत्त्वस्य शङ्कराचार्य-
 क्षणभाष्यनट्टोकाकण्यतदभाष्यरत्नप्रभादि ॥
 विशीर्षः, त्रि, (त्रि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
 “विशीर्षा विदला हृत्वा वक्राः स्थूला द्विधा-
 क्षताः ।
 क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो जैव कारयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ।
 विशीर्षपर्यायः, पु, (विशीर्षानि पर्यायानि यस्य ।)
 निम्बद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशुद्धं, चि, विशेषश्च शुद्धम् । तन्पर्यायः । उज्ज्व-
लम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीधम् ५ अव-
दातम् ६ अनावलम् ७ शुचिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः । निभृतम् । सत्वम् । इत्यजयपालः ।
घटचक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत् कच्छयं अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तध्वन्यर्थोऽष्टदशपञ्चम् ।
तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तद्भूतं विष्णुद्वयं दशबोद्धशपञ्चम् ।
स्वरेषु बोद्धयैर्युक्तं ध्वन्यर्थैर्महत्प्रभम् ।
विशुद्धपञ्चमाख्यातमाकाशाख्यं महादृप्तम् ॥”
इति तन्मम् ।
अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सबिन्दुन् षोडशदशकमेव कच्छन्वे न्यसेत् ।
विशुद्धे षोडशदशे ध्वन्यामे स्वरभूषिते । इति
तन्मसारः ।
विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुध् + क्तिन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ।
“सर्वकर्मव्युपादेया विशुद्धिश्चक्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ।
विशुद्धलः, चि, श्रद्धलारहितः । (यथा, कथा-
सरितागरे । ५ । ३ ।
“अचिन्तयं ततश्चाहं राजा तावद्विशुद्धलः ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्मो मेऽवसीदति ॥”
अबहः । विगता श्रद्धला यस्येति बहुव्रीहि-
निव्यञ्जमिदम् ।
विशेषः, पुं, (वि + शिष + चच् ।) प्रभेदः ।
(यथा, मनुः । ६ । २६ ।
“प्रजनार्थं महाभागाः पूजाहं गृह्णीम्यः ।
स्त्रियः श्रियश्च मेऽद्यैव न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः । अस्तिः । इति हेम-
चन्द्रः । तिलकः । इति हारावली । सप्त-
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—
“इयं गुणास्त्रया कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कौर्षिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।
विशेषं निरूपयति । अन्यो निव्यञ्जयति-
विशेषः परिकीर्तितः । अन्तोऽवसाने वर्णते
इति अन्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां दृग्गुणकपर्यन्तानां तत्तद्वयवभेदान्
परस्परभेदः । परमात्मनां भेदको विशेष एव स
तु सप्त एव आद्यतः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसूक्ता-
वली ॥ ७ ॥ अजह्वारप्रभेदः । यथा,—
“विशेषः ज्ञानमाधारं विनायाधिवर्बनम् ।
गतं सूर्येऽपि द्वीपस्यासमश्रुद्धान्त तत्कराः ॥
विशेषः सोऽपि यत्किं वक्ष्येनेकवचयते ।
अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सर्वदिग्दृश्यं चैव मे ॥ २ ॥
किञ्चिद्दरभतोऽश्रुवस्वन्तरत्नतिष्ठ सः ।
त्वं पश्यता मया त्वं कल्पयस्व निरीच्यम् ॥”
इति चक्राशोकः ।
(पृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।
“विशेषस्तु विशुद्धाद्वाद्भवो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तन्नेव । ३ । ११ । ४० ।
“विकारैः सङ्गो युक्तैर्विशेषादिभिराहतः ॥”
अतिश्रयिते, चि, यथा, रघुः । २ । १४ ।
“अश्राम उद्योगि विना द्वावि-
राशौ विशिषा फलपुष्पदृष्टिः ॥”
विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्तार्थं कम् ।)
ललाटजनितलकः । इत्यमरः । (यथा, माघे ।
३ । ६३ ।
“विशेषको वा विशिषेय यस्याः
अयं जिनोकीतिलकः स एव ॥”
तिलकदृष्टे, पुं । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री,
पदाविशेषः । स तु ज्निभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—
“इत्यान्तु युक्तं प्रोक्तं ज्निभिः श्लोकैर्विशेष-
कम् ॥”
विशेषयितरि, चि । इति मेदिनी ।
विशेषकच्छेदं, स्त्री, (विशेषकच्छेदम् ।) चतुः-
षष्टिकलान्तर्गतषष्टकला । इति श्रेवतन्मम् ।
सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
दशमस्कन्धीयपञ्चचत्वारिंशाध्यायटीकायाख्या ।
विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिचतुष्टयः । खेहः । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ।
विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
धयकविधिः । यथा,—
“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भवेत् ।
बहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”
इति दुर्गादासः ।
सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति
स्मृतिः ।
विशेष्यं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष +
ल्युट् ।) विशेष्यधर्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
नीलोत्पलमित्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
हृन्नेव ह्राचमद्राशौदिति । भेद्यति अन्यपदार्थं
पृथक् करोति इति भेदकम् । नाम्ना शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेष्यं दृष्टमेव भेद्यति ।
भेदकम् अदृष्टमेव भेद्यति । इति विशेष्य-
भेदकयोर्भेदः । इति सुगबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ।
विशेष्यामिः, स्त्री, (विशेषा अचामान्या यामिः ।)
आप्तिभेदः । तन्नचयं यथा । प्रतियोगिच-
क्रवस्वसमानाधिकरण्यात्मनाभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ।
विशेषितं, चि, (वि + शिष + क्तिच् + क्तः ।)
भिन्नम् । अर्थाच्छिन्नम् । इति जटाधरः ।
विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषोक्तिः ।) अजह्वार-
भेदः । तन्नचयोदाहरणे यथा,—
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
दृष्टि खेहृदयो नाभूत् करदीपे ज्वलन्मपि ॥”
इति चक्राशोकः ।

विशेष्यः, चि, (विशिष्यते तुयादिभिरिति । वि +
शिष + ल्युट् ।) चिन्तितार्थः । स च त्रयादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भावमान-
वैशिष्ट्याद्युयोगी । अल्प लक्ष्यं यथा । भाव-
मानवैशिष्ट्याद्युयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भावमानवैशिष्ट्यं
घटघटत्वयोः सम्बन्धदृष्ट्युयोगित्वञ्च घटादौ
सत्वात् । अद्युयोगित्वमपि अल्पसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमद्युयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
प्येकदेशिनः । इति कणादः ।
विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।
“उचिता ज्ञानिनपुरे मासान् कतिपयान्
हरिः ।
सुहृदाश्च विशोकाय असुख प्रियकाम्यया ॥”
शुचिष्ठिरस्याहुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३० ।
“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुत्रश्चाभ्युनसारयः ॥”
शोकरहिते, चि ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । २१ ।
“लोकं परं विरजस्कं विशोकं
यास्यात्यर्थं भागवतप्रधानः ॥”
स्त्री, संप्रज्ञानसमाधिः पूर्वकाशीना चित्तदृष्टिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ४६ ।
“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”
विशोधनी, स्त्री, (विशोधयतिऽनेनेति । वि + शुध् +
ल्युट् । ङीष् ।) दन्तोदकः । इति राज-
निर्घण्टः ।
विशोधिनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ।
विशोधिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति केचित् ।
विश्वः, पुं, (विश्वे दीप्तौ + “यजसाचयतविच्छेति”
३ । १ । ६० । इति नट् ।) दीप्तिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी । गतिः । इति सुगबोध-
टीकायां दुर्गादासः ।
विश्वचक्रं, स्त्री, (वि + श्व + ल्युट् ।) दानम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
विश्वस्तः, चि, (वि + श्व + क्तः ।) अशुद्धः ।
शान्तः । विश्वस्तः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २१२१ ।
“विश्वस्तश्चः शब्दरत्नात्मा चाप्यत्रवीत् प्रभोः ।
तं दृष्ट्वास्ततोऽपि श्रुत्वा श्रुत्वा श्रुत्वा श्रुत्वा ॥”
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः । गाढः । इति
मेदिनी । (निर्विशुद्धः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।
“निवृण्वमानो विश्वस्तः किं व कुर्व्यामहं
प्रियम् ॥”
विश्वश्चनवोद्गा, स्त्री, (विश्वश्चा विश्वस्ता नवोद्गा ।)
सुग्वानवोद्गाभेदः । यथा । स्त्रीया विविधा
सुग्वान मध्या प्रगल्भा च । यथा अशुद्धि-
यौवना सुग्वान् । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सैव क्रमशो ज्ञानाभयपराधीन-
रतिर्नवोद्गा । सैव क्रमशो ज्ञानप्रमया विश्वश्च-

नवोद्गा । अस्माच्छेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
भार्दवं नवविभूषये समीहा च । विश्वम्नवोद्गा
वधा,—

“हरसुसुजितनेत्रपायिनीवी-
नियमितवाहुलतोऽयुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोद्गा
खपिति समीपसुपेक्ष कल्प यूगः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विश्रमः, पुं, (वि + श्रम + घञ् । वृद्धाभावः ।)
विश्रामः । इति भरतद्विरूपकोवः । (यथा,
कातन्मज्जत्सु । १ । ३ ।

“अविश्रमं यावद्विदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिरामदुर्लभम् ॥”

विश्रान्तः, पुं, (वि + श्रन् + घञ् ।) विश्रान्तः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।
“नित्यं पर्यचरन् प्रीत्या भवानौव भवं प्रभुम् ।
विश्रान्तेष्वाम्नाश्रीषेण गौरवेण स्मेन च ॥”)
केलिकलहः । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विश्वः ॥

विश्रान्तं, स्त्री, (वि + श्रन् + शिच् + क्त्वात् ।)
दानम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं तु शक्योऽनुनयो महर्षे-
विश्रान्तानाम्नाश्रीषेणानाम् ॥”

विश्रान्तः, त्रि, श्रान्तियुक्तः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विश्रान्तिः, स्त्री, विश्रामः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीवैस्त्वाश्च शरीरस्य विश्रान्तिमभरोचये ॥”
तीर्थविशेषः । यथा,—

राजस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्यां वासो हि मे सदा ।
कस्मिंश्चिदप्य काशेन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ॥
तस्याग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्रान्तितीर्थमाहात्म्यं श्रावयेत् स दिने दिने ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
या चञ्चा च श्रुता तच्च विश्रान्तिश्च मया न च ॥
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्स्वामी जगद्गणः ।
विश्रामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तिसंज्ञिका ॥”
इति वाराहे विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

विश्रामः, पुं, (वि + श्रम + घञ् ।) विरामः ।
इति भरतद्विरूपकोवः । अस्त्र गुणाः ।

“विश्रामो बलक्षत् खेदश्रमजित् स्यात्प्रदः शुभः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

विश्रावः, पुं, (विश्रावणमिति । वि + श्र + “वी
श्रुश्रवः ॥” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रविद्धिः । इत्यमरः । (अजिनः । यथा, भट्टिः ।
७ । ३६ ।

“विश्रावस्त्रोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥”

विश्रितः, पुं, ऋद्युः । इति संक्षिप्तसारोणाद्विहितः ॥
विश्रुतः, त्रि, (वि + श्रु + क्तः ।) श्रातः । इत्य-
मरः । (यथा, कलाविलासि । २ । ५६ ।

“विद्वान् सुभगो मानी
विश्रुतकर्मा कुजोन्नतः मूरः ।
वितेन भवति सज्जो
वित्तहीनस्तु सङ्गोऽप्यगुणः ॥”

श्रातः । संकटः । इति विश्वः ॥

विश्रुतिः, स्त्री, विख्यातिः । विपूर्वकश्रुधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूवि लप्यन्ति मेऽसवः ॥”

विश्रुषः, पुं, (वि + श्रिष् + घञ् ।) विधुरः ।
अयोगः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सेषा श्रुती यच्च विचिन्वता स्त्री
अहं मया नूपुरमेकश्रुत्वात् ।
अहश्च त्वत्परिचरन्वित्-
विश्रुषदुःखादिव बहुमौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्रति खकारणमिति । विश्र प्रवे-
शने + “अश्रुपुषितटिषकीति ॥” उणा० १ । १५१ ।
इति कान् ।) जगत् । इति मेदिनी । वे, २३ ।
(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्मानं संस्थितं विश्वमायया ।
इन्द्रेण परिच्छिन्नं कालेनायत्तन्मूर्तिना ॥”

शुक्ली । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषधं शुक्ली नागरं विश्वभेषजम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“शुक्लीं विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषधं कटुभद्रश्च शङ्खवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
धीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ।
“वसुसथौ क्रतुदत्तौ कालकामौ धृतिः क्रुदः ।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वदेवाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति भरतः ॥

“इष्टिश्चाह्वे क्रतुदत्तः सथो नान्दोस्तुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काव्ये च धूरिणोचनौ ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वत्ये सप्तदाहृतौ ॥”
इति स्मृतिः ॥

ते तु घर्मात् दक्षकन्यायां विश्वार्या जाताः ।
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ नागरः । इति
विश्वः । शूलशरीरयष्ट्युपहितचेतनम् । इति
वेदान्तसारः ॥ परिमाणविशेषः । यथा,—
“गुञ्जाषस्रवतस्तोमो दशमं तद्भवेत् पलम् ।
विश्वो विश्वपलं प्रोक्तं दिशं कोटिगुणं हि तत् ।
सेव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वाः श्रुत्यादि-
सम्भवाः ॥”
इति ज्योतिष्यती ॥

विश्वः, त्रि, (विश्र + क्तन् ।) सकलम् । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २९८ । १६ ।

“यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाकन्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञाम पावकम् ॥”
बहु । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।)

विश्वकङ्कः, पुं, ऋग्यजुःश्रुतकुङ्कुरः । इत्यमरः ।
अजानः । इति मेदिनी । रे, २६६ ।

विश्वकङ्कः, त्रि, खलुजः । इति मेदिनी । रे, २६६ ।
विश्वकर्मेजा, स्त्री, (विश्वकर्मेजः जायते इति ।
अज + ङः ।) सूर्यभाष्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्मेसुता, स्त्री, (विश्वकर्मेजः सुता ।) सूर्य-
भाष्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्मा, [न] पुं, (विश्वेष्टु कर्म यस्य ।) सूर्यः ।
देवशिल्पी । इत्यमरः । तत्पर्यायः । ऋषा २
विश्वकृत ३ देववर्द्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“दृष्ट्वा च विश्वकर्मायं आदिदेष्टु पितामहः ॥”
सुनिभेदः । इति मेदिनी । ने, २४७ । स
प्रभासस्य वधोः पुत्रः । यथा,—

“विश्वकर्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रणापतिः ।
प्रासादभवनीद्यानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तद्गागारामकूपेषु स्तुतः सोऽमरवर्द्धकः ॥”
इति मातृस्ये ५ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
“प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रवृषिं नाम्ना तु देवजम् ।
विश्वकर्मा प्रभासस्य विश्वातो देववर्द्धकः ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“दृष्टव्यतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगविद्धा जगत् कृतस्त्रमसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भाष्या सा वस्त्रनामरमस्य तु ।
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां अद्ये महामतिः ॥
कर्मा शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाश्च वर्द्धकः ।
भूषणाशाश्च सर्वेषां कर्मा शिल्पवतां वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपवीचिन्त यस्य शिल्पं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
“द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्माणौ मयस्त्वष्टा च योग-
वित् ।
द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः-
पती ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥
(चेतनाधातुः । तद्विद्वित्येया । “तत्र पूर्वं
चेतनाधातुः सन्धकारणो गुणगृहणाद्य प्रवर्णते ।
स हि हेतुः कारणं निमित्तमन्तरं कर्मा मन्ता
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽयथो नित्यो गुणो गृहणं
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रत्यक्षचेतनावान् विसृ-
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्माचेति ।” इति
चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

विश्वका, स्त्री, गङ्गाचिकी । यथा,—
“गङ्गाचिकी तु देवद्वी विश्वका जलकुकुटी ॥”
इति हारावली ॥

विश्वकृत, पुं, (विश्वं करोतीति । क्त + क्तिप् ।)
विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १३ ।
“त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं श्रावणजन्मम् ।

विश्वम्वा

समानवद्दर्शनीयं तत्तद्वच विन्धतु ॥”
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निबद्धतोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भन्तुं स्व विन्ध-
 क्तम् ।
 तारां खभर्त्रे प्रायश्चरन्तर्वाङ्मौमवैत्यतिः ॥”)
 विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्व्यस्य । विश्वन्वापी वा
 केतुर्व्यस्य ।) अत्रिरुहः । इत्यमरः ।
 विश्वक्, अ, सर्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वक्षेत्रेणः, पुं, विश्वः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 अथोद्देशमनुः । यथा,—
 “मनुभूतेः सुनस्तद्वत् भौत्यो नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसावर्ध्वं ब्रह्मचरुर्मंडुः स्तुतः ।
 अतुच अतुधामा च विश्वक्षेत्रो मनुक्तया ।
 अनीतानामताश्चेत्ते मनवः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति मातृत्वे ६ अध्यायः । * ।
 विश्वोर्निर्मात्याधारिदेवता । यथा,—
 “निर्मात्याधारो विश्वोऽस्तु विश्वक्षेत्रेणश्चतुर्भुजः ।
 शङ्खचक्रगदापाशैर्दोषैश्चतुर्भुजाधारः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-द्वतीयस्वरान्तेन संयुतो विश्वनेह्नुजा ।
 कीर्त्तितस्तस्य मनोऽर्थं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विश्वर्त्तनं तथा विश्वोरे शान्त्यां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ।
 (कश्चित् विश्वक्षेत्रेण इति पाठोऽपि दृश्यते ।)
 विश्वक्षेत्राणां, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति केचित् ।
 (केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वक्षेत्राणां प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता जताच महिजाङ्गया ।
 गुन्दागुन्दाफला श्यामा विश्वक्षेत्राणां प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ।)
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + ङः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वगन्धं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोजम् । इति राजनिघण्टुः ।
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाङ्गुः । इति राजनिघण्टुः ।
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 क्षयात्त्वम् ।) एषिषी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्वगोप्ता, [ऋ] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विश्वः ।
 इन्द्रः । इति केचित् । (विश्वपालके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५१ अध्याये ।
 “त्वमेव विश्वगोप्तासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”)
 विश्वयस्यिः, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिघण्टुः ।
 विश्ववायुः, पुं, (विश्वगतो वायुः ।) सर्वतोऽगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्ववायुरनायुष्यं प्राणिनां नैकदीपकम् ।
 सर्वैर्त्तुलङ्घ्यो हन्ता जन्तोऽप्यतपुरःसरः ॥”
 इति राजनिघण्टुः ।

विश्वच

विश्वच्, [च्] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं अस्त्विति
 इत्यर्थे क्तप्रत्ययेन विश्वत्प्रभिरम् ।
 विश्वचक्रः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 च् + वाङ्मकारात् टः द्वितीयाद्या अस्तुक् च ।)
 चक्रुः । इति केचित् ।
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः सर्वप्रस्थामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ।
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रस्य कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलसहस्रेण तद्दहेन तु मध्यमम् ।
 तस्याह्वेन कनिष्ठं स्थाप्य विश्वचक्रसुदाहृतम् ।
 अथद्विंशत्पलादूर्ध्वं मशक्तोऽपि निवेदयेत् ।
 योऽश्नते ततश्चक्रं भूमिनेत्येककारुण्यम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विश्वं योगाकर्तुं चतुर्भुजम् ।
 शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देवदत्तसमाहृतम् ।
 द्वितीयावरणे तदन्तं पूर्वमेव जलप्रायिनम् ।
 अत्रिभ्यर्गुर्विशिष्टञ्च ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः क्रूष्णीं वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्की च ते दृश ।
 द्वितीयावरणे गौरो मातृभिर्बहुभिर्युता ।
 चतुर्थे द्वादशादिषु वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रक्षाश्चेकादशैव तु ।
 लोकोपाहारकं षष्ठं दिव्यातङ्गास्तथैव च ।
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विश्वसेदृष्टमे पुनः ।
 तुलापुरुषवत् श्रेष्ठं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 अत्रिभ्यर्गुर्विशिष्टञ्च ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 विश्वचक्रं ततः कुर्व्यात् क्षण्याजिनतिलोपरि ।
 तथाष्टादश धाम्यानि रसाश्च लवणादयः ।
 पूर्णकृष्णभासकश्चैव बस्त्राणि विविधानि च ।
 मातृशुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ।
 ततो मङ्गलशब्देन जातः शुक्लाक्षरो यज्ञी ।
 होमाधिवासनात् तं यज्ञीतकुसुमाङ्गलिः ।
 इमस्तुष्टारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपं त्वं पाहि नः पापकर्तृमात् ।
 तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ।
 नृदि तन् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमान्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ।
 अथोन्वाधाररूपेण प्रथमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुश्चाधिवासञ्च भवाद्दुहर् माहितः ।
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममन्तरः ।
 विसृक्तः सर्वपापेभ्यो विश्वालोके महीयते ।
 वेङ्कणलोकमावाप्य चतुर्भ्यां हुः सजातनः ।
 सेष्यतेऽश्नरुवां सर्वैस्त्रिंशत् कल्पशतत्रयम् ।
 प्रथमेऽद्य यः कुर्व्यात् विश्वचक्रं दिने ।
 तस्यायुर्ब्रह्मते निबन्धं जन्मोश्च विपुजा भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवासं
 वितरति यस्तपनीयवोऽश्नरुवां ।

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स विष्टे-
 चिरमधिगन्ध नमस्यति शिरोभिः ।
 असुदर्शनतां प्रयाति शब्दो-
 र्दन्तसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 असुदर्शनकेशवानुत्सवं
 कनकसुदर्शनदानदम्बपापः ।
 जलगुदरितारिवोक्त्रधारां
 प्रवितरन्प्रवराकृतिं सुरारेः ।
 अभिभवति भयोद्भवानि भिक्षा
 भवभित्तो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मातृत्वे महादानानुकीर्त्तने विश्वचक्रमा-
 निकी नाम २५६ अध्यायः ।
 विश्वचक्रात्मा, [त्र] पुं, (विश्वचक्रं अस्माकमेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विश्वः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्तृमात् ॥”
 इति मातृत्वे २५६ अध्यायः ।
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + क्तिप् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति अटाधरः । (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमन्वरे विश्वजिति श्वितीर्षं
 निःशेषविश्वानिजकोषजातम् ।
 उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थो
 कौत्सः प्रपेदे चरतन्तुशिश्वः ॥”)
 न्यायविशेषः । यथा । यत्तु फलाश्रुतेर्निष्कल-
 मभिहितं तत् फलाश्रुतौ विश्वजिज्ञायात् खर्गः
 कल्प्यते । इत्यनेन विरुद्धमिति । च च न्यायो
 यथा । विश्वजिज्ञाया यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् । वरुणपाशः । इति केचित् ।
 (अत्रिविशेषः । यथा, महाभारते । १।२।८।१६ ।
 “यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाकृत्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञासयावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २०५।५ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपञ्च दृष्टान्तो विष्करो
 मधुः ॥”
 इन्द्ररथस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १।५।१ ।
 “आवीदुहर्दुरथस्यापि विश्वजिज्ञासने जघुः ॥”
 सत्त्वजित्तनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।
 “सत्त्वजित्तनयस्य विश्वजित्तस्य चात्मनः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७।४।७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जिज्ञा वशमानौघ विश्वजित् ।
 जहार लोकोपालानां खानानि सच्च तेजसा ॥”)
 विश्वतः, [स्] अ, (विश्व + तसिच् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । १०।११।१ ।
 “दृढमयात्मजादिश्वतो भयात्
 ऋषभ ते वयं रक्षिता नृहुः ॥”)
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वं दीयतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ।
 “विश्वदेवो क्रतुदक्षो सर्वोऽस्त्रिद्वि विश्वतौ ।
 निबन्धं नान्दीमुखस्याहं वसुसखी च पैत्यके ।
 नवान्नात्मन्ने देवो कामक्राणौ सदेव हि ।
 अपि कन्वामते सर्व्ये आहो च अत्रिरौचकी ।

विश्वमे

पुस्तकानामात्राच्च विश्वदेवो च पर्यन्ति ॥
 इति बह्विपुराणे मन्मथेनामाध्यायः ॥
 (विश्वस्य देवतास्वरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 १८ । १६ ।
 “मृतं मे विश्वदेवानां ब्रह्महृत् मन्मथिनाम् ।
 तद्विदं सर्वदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् ॥”
 विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रगवेषुका । गोरक्षशास्त्रिन्या
 इति भाषा । इति ऋताधरः । नागवला ।
 अथवापुण्यदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ।
 विश्वद्रष्ट, [वृ] त्रि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक्
 समन्तात् अस्मिन् अस्मिन् विश्वद्रष्ट सर्वतो-
 गामी अस्मिन् अस्मिन् तालकमथोऽपीत्येके । इत्य-
 मरभरती ॥
 विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । इ +
 धारिः । डीप् ।) पृथिवी । इति कैचित् ॥
 विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यशतके १०९ ।
 “न गृहीतं श्रुतिवृद्धयं
 न च न गृहीतं परिश्रवं वृद्धयम् ।
 इच्छामि च धाम परं
 गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”
 साहित्यदर्पणप्रवेष्टा पञ्चतविशेषः । यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रखण्डु-
 कीविश्वनाथकविशास्त्रज्ञतं प्रवक्तव्यम् ।
 साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विनात्म
 साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव विभ ॥”
 विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः
 भाषापरिच्छेदविद्वान्मुक्तावलीप्रवेष्टापरपञ्च-
 तविशेषः ॥)
 विश्वपर्णी, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 विश्वपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।)
 विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति
 सुम्बोध्याकरकम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २५१
 अध्याये ।
 “विश्वस्य पते वृतायसि अन्नकर्मिन् इषव-
 वंशप्रार्थयंश्च विश्वपाक्ष्मम् ॥”
 विश्वपा, [वृ] पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश्वे
 + “अनुञ्चन्पुषन्नीहति ।” ऊणा० १ ।
 १५८ । इति कनिन्प्रत्ययन साधुः ।) अग्निः ।
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ देवः । विश्वकर्मा ।
 इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तः ॥ ख्यः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) ब्रह्मः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विश्वभूः, पुं, ब्रह्मदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्वमेवजं, स्त्री, (विश्वं मेवजम् ।) शुष्की ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “विश्वमेवजन्वृत्तीकाचक्रैर्न च भावितैः ॥”
 तथास्य गुणाः ।
 “वक्ष्ये हं दीपनं वृष्यसुखं वातकफापहम् ।

विश्ववे

विपाके मधुरं हृदं रोचनं विश्वमेवजम् ॥
 इति चरके स्रजस्थाने २७ अध्यायः ॥)
 विश्वभोजाः, [वृ] पुं, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक-
 भुजधातोः स्त्रीकारादिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 (विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४ । ४ ।
 “पूर्वाभागः प्रभृषे विश्वभोजाः ॥”
 “विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तद्वाक्ये
 वाचकः ॥)
 विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिणी विश्वमदाश्चैवोन्मैः
 वनेव जिह्वाः कथिता सुगीर्णैः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञार्था
 भृङ्ङुट्ठीति ।” ३ । २ । ४ । इति खच् । “अर-
 द्विषदिति ।” ६ । ३ । ६ । इति सुम् ।) विश्वः ।
 (यथाह कश्चित् ।
 “विश्वम्भर ! भरास्याकं विश्वस्याहा वष्टिः कुव ।
 अथ पचहृयाभावे त्वज विश्वम्भरत्वकम् ॥”
 इत्यः । इति मेदिनी । दे, २६५ ॥
 विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् ।
 सुम् । टाप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ अस्या
 व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “विश्वम्भरा तद्वरवाचानन्तान्तरूपतः ।
 पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्भक्तत्वात्प्रहासने ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ७ अध्यायः ॥
 (यथा, उत्तरपरिते । १ अङ्के ।
 “विश्वम्भरा भगवती भवतीमसुत
 राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ॥”
 विश्वयुः, पुं, वायुः । इति कैचित् ॥
 विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विश्वः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । ७ । २०० । १२४ ।
 “विश्वे देवाश्च यत्सिन्धु विश्वरूपस्ततः
 ख्यतः ॥”
 तदृपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
 “तदृप्साप्यात्मनः पुत्रो विश्वरूपो महा-
 यथाः ॥”
 सर्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।
 “स सर्वनामा स च विश्वरूपः
 प्रसौदामानिरुक्तात्मशक्तिः ॥”
 विश्वरूपकं, स्त्री, लज्जागुरु । इति राजनिघण्टुः ॥
 विश्वरेताः, [वृ] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रुच् +
 लुः ।) नाडीचक्रकः । यथा,—
 “केचुकं पंचुली पंचुर्नाडीचो विश्वरोचनः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विश्ववेदाः, [वृ] त्रि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति
 इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविद्धातोरसुप्रत्ययेन निष्पन्न
 म् । यथा,—

विश्वानी

“सक्ति न रक्षो वृहस्पताः
 सक्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 सक्ति वस्तास्योऽरिष्टनेमिः
 सक्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥”
 इति यजुर्वेदिसंज्ञितवाचनमन्त्रः ॥
 (यथाच भागवते । ८ । १ । २६ ।
 “सोऽहं विश्ववृत्तं विश्वमविचं विश्ववेदसम् ।
 विश्वान्मानमजं ब्रह्म प्रकृतोऽस्मि परं परम् ॥”
 विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—
 “हेतिः शिखा च यमार्थेर्जिह्वास्ता एव
 कीर्णिताः ।
 काली कराली सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
 स्फुलिङ्गिणी विश्वसहा संज्ञास्तासास्तदाहृता ॥”
 इति ऋताधरः ॥
 विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्मविशेषः ।
 इति प्रसिद्धम् ॥
 विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञार्था कन् ।)
 विद्वरुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अग्निमनसा ।
 इति भाषा ॥
 विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) विश्वस्तः ।
 इति सुम्बोध्याकरकम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।
 “न केवलं प्राणिवधो वधो मम
 त्वदीपन्याद्विश्वसितान्तरात्मनः ॥”
 विश्वसृक्, [वृ] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज् +
 क्तिप् ।) अक्षा । इत्यमरः ॥ (विश्वसृष्टि, त्रि ।
 यथा, रघुः । १० । १६ ।
 “नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तद्वदु विभते ।
 अथ विश्वस्य संसृते तुभ्यं त्रेधा ख्यतात्मने ॥”
 विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) जातविश्वस्यः ।
 इति मेदिनी । तै, १५५ ॥ यथा,—
 “न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेतु ।
 विश्वासाह्वयसुम्भ्रं नृणादपि निज्जन्तति ॥”
 इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
 विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “स्तनयुगसुक्ताभरणाः
 कण्ठककलिताङ्गयद्यो देव ।
 लयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः
 प्रागेव रिपुसिन्धो जाताः ॥”
 विश्वस्या, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति ।
 विश्व + स्या + क्तः ।) श्रुतावरौ । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 विश्वा, स्त्री, (विश्व + कन् । स्त्रियां टाप् ।) अति-
 विषा । इत्यमरः ॥ श्रुतावरौ । इति राज
 निघण्टुः ॥ पिप्ली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (दचकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । १२२ ।
 “क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिका-
 तुनि ॥”
 विश्वाची, स्त्री, असुरोविशेषः । यथा,—
 “उत्सृष्टी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलमुवा ।
 विश्वाची च वृताची च पञ्चनूडा तिलोत्तमा ॥

विश्वामि

विश्वामि

विश्वेशः

भाद्रमन्वन्तया वषा द्वादशाक्षरवः शुभाः ॥
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(बाहुरोगविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,—
“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।
'तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कक्षरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहोः कर्मक्षयकरौ विश्वाची नाम वा स्मृताः ॥”
कक्षरा महाकायुः तलं हस्तस्योपरिभागः ।
तल्लक्ष्णोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-
मिति । तैनायमर्थः । बाहुपृष्ठतः बाहोः पृष्ठं
बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्क्षी-
ल्लव कक्षरास्ताः सन्ध्य बाहोः प्रसारणा-
कुक्षनादिकर्मक्षयकरा भवति सा दृष्ट वात-
व्याधिषु विश्वाचीत्युच्यते बाहोरिति हित्वं
सम्भवपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची
भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

विश्वामि, [न] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
“अन्त कर्म च विश्वामिन्नस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्मनुषिषु यादःसु तदव्यक्तविद्वन्मनम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे = अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, कुमारः । ६ । १ ।
“अथ विश्वामिने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूयतां नाथः प्रमाथीक्रियतामिति ॥”)
विश्वामिनाः [स] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्ते
चर्षी ॥” ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)
ब्रह्मविशेषः । तत्पर्यायः । गाधिनः २ ।
इति त्रिकाक्षशेषः । त्रिशङ्कुयाजी ३ गाधियः ४
कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ गाधिमूः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुधां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दन्त्यती तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।
पूजयित्वा समासीनं तस्यतुस्तौ कृताञ्जली ॥
तत्रो भृगुः क्षुधां स्वीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।
वरं दृषीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्षिणि ।
अदेयं दुष्करं वापि यत्र ते वर्षते सृष्ट्वा ।
ततः सत्यवती पुत्रं तपस्यान्वायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ॥
स चैवमन्विष्यन्नेव भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।
विश्वामवर्षे मनसा यज्ञात् श्वांसं ससर्ज सः ॥
तस्य विश्वासवातासु निःसृतं वै चन्द्रयम् ।
तस्ये तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चन्द्रयं यज्ञाय त्वं क्षुधि सत्यवति स्वयम् ।
आत्मा ऋतौ ऋतौ माता तदा लक्ष करिष्यथः ।
आलिङ्गाश्रयत्यृष्टं ते माता पुसवनाय वै ।
चरमारक्तकं शेमं सा भोक्ष्यति सुतस्ततः ॥
लक्षौड्वरदृष्टानु समालिङ्गा सितं चरम् ।
भोक्ष्यस्येतेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेच्छं सापि संतुदङ्ग ।
अवाप माता सञ्जिता भर्वा पित्रा च भाविनी ॥

अथ ज्ञानदिनेऽन्वयमालिङ्गात्तर्कं चरम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता लक्षुं सितं
चरम् ॥
परिवर्तन्तु तं ध्यात्वा दृष्टव्यानो भृगुर्गर्भिः ।
अथागत्य क्षुधां तान् वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥
विपर्ययस्येया भन्दे दृष्टालिङ्गनकर्मणि ।
तथा चरप्राप्तने च तचेदन्ते भविष्यति ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो प्राज्ञणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्युक्त्वा भृगुणा वाधी तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसाद्यामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
एवमन्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्दृष्टे भृगुः ॥
अथ कावे सुतं दीप्तं यमदमिष्व गाधिजा ।
सुयवे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
यमदमिस्ततो वेदान् चतुरः प्राप माचिरम् ।
प्रादुरासङ्गुर्वेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।
धनुर्वेदं तथा ज्ञानं विप्रचाभूत्तपोधनः ॥
जाण्वक्यमानस्तेजस्वी यमदमिर्माहातपाः ।
वेदेस्तपोभिः स सुनीनत्यक्रामश्च स्वयंवत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥
(आयुर्वेदपारदर्शीं सुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—
“अथ ज्ञानदृष्टा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयसुच्यते ॥
विश्वामित्रो सुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवक्त्रभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदावरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राण्यिदयातीर्थसुपकारो महामखः ॥
पितृभ्यंचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन साहं समध्येषु सुनिस्सुश्रुतं ययौ ॥”
इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे षट्षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
विश्वस्मिन्नास्तिमित्रं यस्मात् । परममित्रम् । यथा,
“जनकेनाभिरामाय ददौ राज्यमकण्ठकम् ।
मिश्वामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”
इत्युद्धटः ।)

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कार्तिकः ।
यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
“विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”)
विश्वाराट्, [ज] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां
राट् राजा इति वा । इति सुभषोषयाकर-
णम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः ।” ६ । ३ । १२८ ।
इति दीर्घः ।)
विश्वामि, पुं, (विश्वं वसु यस्य । “विश्वस्य वसु-
राटोः ।” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वपदानस्य
दीर्घः ।) गन्धर्वमेदः । इति मेदिनी । यथा,—
“अधाजोऽह्नादिवभारी स्वयंवर्षास्तथा क्षुधुः ।

हस्तः सुहस्तः खाक्षेव नर्तन्याच महामनाः ।
विश्वामिः कृशासुच गन्धर्वैकादशो गन्धः ॥”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ३२ । ४५ ।
“विश्वामिर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो
विश्वकसेनो विश्वकर्मा वशी च ॥” ७ ॥
वत्सरविशेषः । यथा, दृष्टवत्सङ्घितायाम् । ८ । ४१ ।
“क्रोधो हतौयः परतः क्रमेण
विश्वामिस्तुचेति पराभवश्च ॥”
तत्परं यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
“सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहाचैता ।
विश्वामि वरारोहे कार्पासस्य महाचैता ॥”)
निशि श्यौ । इति मेदिनी ॥

विश्वामि, पुं, (वि + श्व + चम् ।) प्रकृतः । तत्-
पर्यायः । विश्वम्भः २ । इत्यमरः ॥ आश्वामिः ३
आश्वमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥
“जोभप्रमादविश्वामिः पुरयो नञ्जति त्रिभिः ।
वस्त्राजोभो न कर्मणः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥
सा श्रीर्यां न मदं कुर्वात् स सुखी ह्यथोष्ण-
भित्तः ।
तस्मिन्नं यस्य विश्वामिः पुरवः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे गीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
“यस्य यावांच विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति ज्ञानस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
इति तन्त्रे २३४ अध्यायः ॥
“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वामिद्वयसुत्पन्नं नृणादपि निहन्मति ॥”
इति च गारुडे १२४ अध्यायः ॥ ७ ॥
“नस्मिन्नाच नदीनाच शृङ्गिणां शृङ्गपाणिनाम् ।
विश्वामि नैव कर्मणः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।
न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रं चापि न विश्वसेत् ।
कदाचिन् कुपितं मित्रं गुप्तदीर्घं प्रकाशयेत् ॥”
इति चाणक्यम् ॥

विश्वामिघातकः, त्रि, विश्वामिं हन्ति यः । (विश्वामि
+ हन् + क्तुत् ।) विश्वामिनाशकः । यथा,—
“न भाराः पन्थता भारा न भाराः सप्त
वागराः ।
निन्दका हि महाभारा भारा विश्वामि-
घातकाः ॥”
इति कर्मणोचनम् ॥
विश्वेदेवाः, पुं, अग्निः । आहृदेवः । इति वंशिन-
साराणादित्तिः ॥
“क्रतुर्दसो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा अग्निः ।
रोचकश्चाद्रवाक्षेव तथा चाग्ने पुष्करवाः ।
विश्वेदेवा भवन्त्येते दृश सर्वत्र पूजिताः ॥”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
अन्यद्विश्वशब्दे प्रथमम् ॥
विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
८ । ४१ ।
“अथ विश्वेश विश्वामिन् विश्वमूर्ते खकेषु मे ।
अहंप्राणमिमं हित्वा दृष्टं पाकुषु हृष्येत् ॥”)

विषः

विन्धेश्वरः, पुं, (विन्धस्य ईश्वरः ।) काशीस्थ-
महादेवः । यथा,—

“सर्वतोर्षेण सञ्जी स सर्ववाचां यथात् स च ।
मनिकर्ष्यान्तु यः ज्ञातो यो विन्धंशं निरैक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विन्धेश्वरो निर्वर्णं ज्ञातया मन्त्रिकार्थिका ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाचं सल्लोकेन पाठं

सूनिष्टैरा विन्दस्वैव पूजा ।

फलं पुनस्तस्य भवेत्सन्तं ।

निःसस्य विन्धेश्वर एव देवः ॥”)

विन्धीषधं, स्त्री, (विन्धिषामौषधम् ।) सुखी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर् लि ञ औ ड यामौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (ङा०-उभ०-आत्म०-इत्थेके-सक०-
अनिट् ।) इर्, अविषत् अविचत् । लि ञ,
वेवेष्टि वेवेष्टे । औ, वेष्टा । ड, वेष्टे । उभय-
पदीत्यर्थः । ‘अपलवत् कर्णैरि आत्मने पदार्थो
डकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उ से चने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, वेष्टित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ङा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्ठाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विद्युक्तः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविचत् । इत्यान्तोऽयमिति । विष्णुयुत्पत्तौ
सुभूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पद्मकेशरम् । इति तट्टीकायां सुकृतः ॥
वोलम् । बल्लनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
कुङ्कः २ गरजम् ३ । इत्यमरः ॥ आह्वयम् ४
अम्बतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ हलाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
अङ्गुलम् २३ आङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली । काकोलः २५ बल्लनाभः २६ प्रदीपनः
२७ श्रौत्तिकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला ॥ तद्भेदा यथा,—

“पुत्रि स्त्रीषे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
वीरादिकः श्रौत्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
दारदो बल्लनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥”

इति पातालवर्गि अमरः ॥ * ॥

अपि च ।

“विषः कुङ्को रसस्त्रीर्णं गरलोऽथ हला-
हलः ।
बल्लनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

वीरादिकः श्रौत्तिकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।

अहिच्छन्दो मेघशङ्खकुलवाल्कनन्दनाः ॥
कौरादिको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।
सर्वपो मूलको गौराद्रकः सक्तुकर्हमी ॥
अङ्गोलवारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्तकः ।
रन्धो जाङ्गलिको विस्मृतिङ्गपिङ्गलगौतमाः ।
सुस्तको दालवञ्चति स्थावरा विषजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
“विषं तु गरलं चूङ्कस्तद्भेदाद्युदाहरेत् ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥
वीरादिकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥”

तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
“सिन्धुवारसडकपत्रो वत्सनाभ्याजतिस्तथा ।
यत्पर्यं न तरोर्वृद्धित्वं वत्सनाभः स भावितः ॥”

अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।
“हरिद्रातुलाहलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।
“यद्युच्यते सक्तुकेनैव पूर्वमन्धः स सक्तुकः ॥”

अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।
“प्रदीपकोऽहो यः स्याद्द्वीपिमान् दलनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्वं कथितः स प्रदीपनः ॥”

अथ वीरादिकस्य स्वरूपम् ।
“सुरादुविषये यः स्यात् स वीरादिक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।
“यस्मिन् गोशङ्खके वङ्गे दुर्गं भवति लोहितम् ।
स शङ्खक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥”

अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।
“देवासुररथे देवेर्हस्तस्य पृथुमालिनः ।
हेत्यस्य वधिराज्जातस्तत्ररन्ध्रस्यसन्निभः ॥

निर्घासः कालकूटोऽस्य सुनिभः परिकीर्तितः ।
सोऽहिच्छन्ने शङ्खवेरे कोकथे मलये भवेत् ॥”

अथ हलाहलस्य स्वरूपम् ।
“भोक्षनाभफलो गुच्छस्तानपञ्चदस्तथा ।
तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था हमादयः ॥
असौ हलाहलो ज्ञेयः किष्किन्वायां हिमा-
लये ।
इत्थिणाश्रितटे देशे कोकथेऽपि च जायते ॥”

अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।
“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मजयाचले ॥
ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु चत्विषो लोहितप्रभः ।
वैश्वः पीतोऽवितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥
रसायने विषं विषं चत्विषं देशंपुटये ।
वैश्वं कुण्डविनाशाय शूद्रं दध्यादधाय हि ॥”

अथ विषस्य गुणाः ।
“विषं प्राञ्चदरं प्रोक्तं अवापि च विकासि च ।
आमेयं वातकफरूद्योन्नवाहिमदावहम् ॥”

अवापि सकलकार्यगुणवापनपूर्वकपाकागमग-
ण्डिकादिभिः श्रौत्तिकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।

विषः

शीलम् । विकासि अजः प्रीयस्पूर्वकं सन्धि-
वन्धप्रिण्णिकेकरशशीलम् । आमेयं अधिका-
यांशम् । योगवाहि संसर्गोक्तवाहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिषेन बुद्धिबिम्बकम् ।
तदेव युक्तियुक्तम् प्राञ्चदावि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातश्लेष्मिन्तु सन्निपातकृत् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं हं ह्यं धीर्ध्वं वृद्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्होना विप्रोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु प्रीयमित्वा प्रयोजयेत् ॥”

अथोपविषाणां निरूपणम् ।
“अर्कचौरं सुहीचौरं तथैव कनिहारिका ।
करवीरोऽथ धुसूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः ॥”

उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्त्र तत्र
द्रष्टव्याः । अपि च ।

“अर्कचौरं सुहीचौरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाद्विकेनो धुसूरः समीपविषजातयः ॥”

एतेषां प्रीधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रष्टव्याः ॥
अथ विषाणां प्रीधनविधिः ।
“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्धयति ।
रक्तसर्पपतेलाक्तं तथा धाम्यं च वाससि ॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्होना विप्रोधनात् ॥
तस्माद्विषं प्रयोगेषु प्रीयमित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥
अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-
माह ।

“स्वावरं जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमादात्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥”

स्वावरविषस्य दशाश्रयानाम्हा ।
“मूलं पञ्च फलं पुष्यं त्वक् चौरं सारमेव च ।
निर्घासो धातवस्कन्दः स्वावरस्याश्रया दश ॥”

तद्यथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।
पुष्यविषं वैशादि ४ । त्वक्सारनिर्घासविषाणि
करभादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं सुह्लादि
८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं बल्ल-
नाभसक्तुकादि १० । * ॥ जङ्गमविषस्य षोड-
शाश्रयानाम्हा ।

“दृष्टिनिन्वासदं दृष्टाश्च नखमन्त्रमलानि च ।
मुक्रं लाला सुखं सार्धः संदंशस्वावमर्हितम् ।
गुदाभ्यपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”

तद्यथा । दृष्टिनिन्वासविषा दिव्याः सर्पाः १।०।
दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा
यात्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा शृङ्गोधिकार-
दयः ५।६। शूक्रविषा मूत्रिकादयः ७। लालाविषा
उच्चिदङ्गादयः ८ । लालासार्धमूत्रपुरीषार्धव-
शूक्रमुखसंदंशदंष्ट्रासार्धवमर्हितगुदपुरीषविषा-
श्चित्रप्रीर्षादयः ९।०।१।२।३।४। अस्थिविषाः
र्षादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।
शूक्रविषा अमरादयः १६ ॥ * ॥ स्वावरविषाणां
सामान्यानां कार्याण्यथाह ।
“स्वावरान्त्सु चरं द्विकान् दन्तद्वयं गलगन्धम् ।
मिन्धुर्द्वैव विषासन्धुर्द्वैव कुर्वते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विशिष्टानां विषयाणां कार्या-
 रायाह । तत्र मूलविषयस्य कार्यमाह ।
 “उद्देशेन मूलविषयेर्भेदः प्रजपनं भवेत् ॥”
 पत्रविषयस्य कार्यमाह ।
 “जृम्भणं वेपनं श्वासो गुणां पत्रविषयेभवेत् ॥”
 फलविषयस्य कार्यमाह ।
 “गुण्यशोधः फलविषयेर्दोषो द्वेषश्च भोजने ॥”
 पुष्यविषयस्य कार्यमाह ।
 “भवेत् पुष्यविषयेर्दोषोऽपि न मूलं तथा ॥”
 त्वक्सारनिर्वासविषयाणां कार्यायाह ।
 “त्वक्सारनिर्वासविषयेरुपयुक्ते भवन्ति हि ।
 आस्यदौगन्धपाकश्च शिरोरुक्कफसंश्रवाः ॥”
 क्षीरविषयकार्यमाह ।
 “केनागमः क्षीरविषयेर्विद्विभेदो गुणजिज्ञता ॥”
 घातुविषयकार्यमाह ।
 “हृत्प्रीडनं घातुविषयेर्दोषो दाहश्च तालुनि ।
 प्रायेण कालघातौनि विषाण्येतानि निहिंशेत् ॥
 इ तानि मूलादीनि विषाण्येव नव कालघातौनि
 कालान्तरे मारकाणि ॥ ॥ कन्दविषयस्य
 कार्यमाह ।
 “कन्दान्युपवीर्याणि यान्युक्तानि अयोदश ।
 सर्वान्येतानि कुशलेर्ज्यानि दशभिर्गुणैः ॥
 स्यावरं जङ्गमश्चापि जङ्गमश्चापि यद्विषम् ।
 सद्यो निहन्ति तन् सर्वं गुणैश्चेद्दशभिर्भुतम् ॥”
 तान् दशगुणानाह ।
 “रुचसुखां तथा तीक्ष्णं सन्ध्यामाशु यवायि च ।
 विक्राश्रि विषदं चैव लक्ष्मपाकं च ते दश ॥”
 तेर्गुणैर्विषयस्य कार्यमाह ।
 “तद्रीचात् कोपयेदायुर्मौघ्यात् पित्रं सशो-
 गितम् ।
 तेऽप्याश्रितं भोजयति मर्मवन्दांश्चिनति हि ॥
 शरीरावयवान् सीच्यात् प्रविशेदिकरोति च ।
 आशुत्वादाशु तडन्ति यवायात् प्रकृतिं हरेत् ॥
 विक्राश्रिस्वात् चपयति दोषान् धातून् मला-
 न्यपि ।
 अतिरिच्यत वैश्याहृत्किट्यश्च लाघवान् ।
 दुर्णरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चरम् ॥”
 विषलिप्तशब्दहनस्य लक्षणमाह ।
 “सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
 सवेदन्तं पच्यते चाप्यभोक्ष्यम् ।
 ज्ञायीभूतं क्लिप्तमन्तर्धुपनि-
 क्षतान् मांसं शीयंति यस्य चापि ॥
 लक्षणापापो दाहश्चर्द्धं च यस्य
 दिग्भाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमिभ्ये-
 र्दतः श्लेष्मो वा ब्रणे यस्य चापि ॥”
 पच्यते चाप्यभोक्ष्यं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
 बहिष्कृतता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुर्यादित्यत्र
 क्षतं कर्तृपदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादीना-
 मन्नादौ शत्रवो विषं ददति ॥ ॥ तथा ज्ञानार्थं
 लक्षणमाह ।
 “इङ्गित्तो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैलनेः ।

विषः

जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
 न ददात्युत्तरं पृष्टो विषस्तुर्मोहमेति च ।
 अपार्थं बहु संकीर्णं भावते चापि नृपवत् ॥
 अङ्गुलीः स्फोटयेदङ्गुलीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
 वेपयुश्चास्य भवति अस्त्रैश्चैकेकमौक्षते ॥
 विषयवक्तो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनति च ।
 आलभेत सज्जहीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
 निर्ययासुरपङ्कारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
 वर्तते विपरीतश्च विषदाता विषेतनः ॥”
 इङ्गित्तमभिप्रायस्त्वचक आकारः । सुखवैकृतिं
 सुखवैषयार्दिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
 ददात्युत्तरं पृष्टः स्त्रीयासत्कर्मजनितयाभो-
 हान् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुजघित-
 पर्वशयापनोदायाङ्गुली, स्फोटयेत् । प्रहसेत्
 अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
 भेत् स्फुष्टेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते ॥
 जङ्गमविषयाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
 “निद्रातन्नात्मनं दाहं सत्याकं लोमहर्षणम् ।
 शोथश्चेवातिशारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”
 जङ्गमेषु तीक्ष्णतरस्त्रेण सर्पिणाह ।
 “वातपित्तकफात्मनो भोगिमखलिराजिजाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता इङ्गतरा इन्द्रकपिषः ॥”
 भोगिनः फणिनः । ते च विंशतिः ।
 “मखलैर्विषघ्नेश्चिन्नाः पृथवो मन्दगामिनः ।
 षट् ते मखलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः ॥
 क्षिग्वा विषघ्नवर्णाभिस्त्रियंगुहंश्च राजभिः ।
 विषिन्ना इव ये भान्ति राजिजास्ते हि तेऽपि
 षट् ॥”
 इति यथाक्रमं वातपित्तकफात्मनः । इङ्गतरा
 हे अन्तरे भेदो येषां ते इङ्गतराः । यथा
 भोगिनो मखलिभ्यां ज्ञाताः इत्यादि ॥ ॥
 भोगिप्रभृतिजशदंशलक्षणाभेदमाह ।
 “दंशो भोगिजनः लघ्वाः सर्वेवातविकारयुत् ।
 पीतो मखलिनः शोथोऽष्टः पित्तविकारवान् ॥
 राजिजोत्यो भवेदंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
 पाक्षुः क्षिग्वाऽतिसान्द्रात्कृत्स्नसर्वस्त्रिभ्रविकार-
 वात् ॥”
 देशविषये कालविषये च दृष्टव्यासाध्यत्वमाह ।
 “अन्वत्येदायतनप्रशान-
 यस्त्रौकसन्ध्यासु चतुष्यथेषु ।
 वास्ये सर्पिन्नेत्रं परिवर्जनीया
 ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥”
 वास्ये भरण्याम् । पित्रे मघायाम् ।
 “दाव्नीकराणां विषमाशु हन्ति
 सर्वान्ये चोष्णे द्विगुणो भवन्ति ॥”
 उष्णे उष्णयुगे । दाव्नीकरजक्षयमाह ।
 “रथाङ्गनाङ्गलक्षत्रस्त्रिस्तिकाकुशधारिणः ।
 ज्ञेया दाव्नीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
 गामिनः ॥”
 अयपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।
 “अनीर्कपिपातपपीडितेषु
 बावेषु हृद्यं बुधुक्षितेषु ।

विषः

चीयि क्षते मेहनि कुटकुट्टे
 रूवे वले गर्भवतीषु चापि ॥
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति
 राण्यो जताभिश्च न संभवन्ति
 शीताभिरङ्गश्च न रोमहर्षा
 विषाभिभूतं परिवर्ज्येतम् ॥
 निहन्तं सुखं यस्य च केशश्रातो
 नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
 लघ्वाश्च रक्तः अययुश्च दंशो
 हृत्कोः स्थिरत्वश्च च वर्जनीयः ॥”
 केशश्रातः आकर्षणान् । नासावसादः नासाया
 नतत्वम् । कण्ठभङ्गः प्रीवाधारणाशक्तिः । हृत्कोः
 स्थिरत्वं हनुहृत्प्लम्बः ॥ ॥ अययुश्च ।
 “वर्णवर्णो यस्य निरेति वक्त्रा-
 त्तं सवेदुर्द्धमधश्च यस्य ।
 दंशानिपातांश्चतुरक्षं पश्येद्-
 यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥”
 वर्णः रक्षिरस्यम् । रक्तं सवेदुर्द्धमधश्च यस्य
 यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
 “उक्तमन्वर्धुसुपहतं वा
 हीनस्वरं वाप्यथवा विषयम् ।
 चारिष्टमन्वर्धमवेगिनश्च
 जङ्गान्नरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”
 अन्वर्धुसुपहतं वा च्वरातिसारादिभिरतिशये-
 नापहतम् । हीनस्वरं वक्तुमक्षमम् । विषयं
 लघ्वावर्णम् । चारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
 अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोकं
 तद्रहितम् ॥ ॥ स्यावरं जङ्गमं विषवेव
 जीयैवादिभिः कारुण्यैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।
 तदाह ।
 “जीयं विषज्ञौघिदूषितं वा
 दावाग्निवातातपशोधितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषीविषनासुपैत ॥”
 जीयं अग्निपुराणम् । विषज्ञौघिदूषितं विषज्ञा-
 भिरौघधीर्भवत्यैहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
 गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां
 मध्ये द्विज्यादिगुणहीनम् ॥ ॥ दूषीविषस्य
 कार्यमाह ।
 “वीर्याल्पभावात् निपातयेत्तत्
 कफान्वितं वर्धगुणानुबन्धि ।
 तन्नाह्नितो भिन्नपुरीषवर्णो
 विगन्धवेरस्ययुतः पिपासी ॥
 नृच्छीं भ्रम गद्गदवाग्बमिश्च
 विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद् ॥”
 न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
 मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्धगुणानुबन्धि कफे-
 नाप्येमांश्यादीवत्पाकाच्चिरमास्थायि । भिन्न-
 पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हतमजः भिन्नवर्णश्च ।
 विचेष्टमानो विरह्नां चेष्टां कुर्यात् नृच्छीदीप्त
 आधीन् लभते ॥ ॥ आनविप्रीषस्यते दूषी-
 विषे लिङ्गविषमाह ।

विषः

“आमाशयस्ये कफवातरोगी
पक्षाशयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत् ससुहस्रशिरोऽङ्गुलकटको
विज्ञानपक्षश्च यथा विद्वज्जः ॥”

ससुहस्रशिरोऽङ्गुलकटकोः केषाः अङ्गुलकटको रोमाश्चि
यस्य सः । एतदपि जिह्वं पक्षाशयस्ये दूषीविषि
बोद्धव्यम् । शिरं रसादिव्यथ तदुपधोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । यथोक्तान् सुश्रुते आधिससुहश्री-
योक्तान् । * । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।
“कोपस्तु श्रीतानिजुद्विभु
जात्याशु पूर्वं श्रेय तस्य रूपम् ॥” * ।
कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।
“निद्राशुभश्च विजम्भश्च
विश्लेषश्चैव यथाङ्गमर्दः ॥”
विश्लेषः गात्रश्लेषश्चम् । हर्षः रोमाश्चः । * ।
रूपमाह ।
“ततः करोत्यमहाविषाका-
धरोत्तकं मखलकोटजम् ।
मांसचयं पाणिपदांश्चिप्रथं
मूर्च्छां तथा च्छर्द्दिमथातिवारम् ॥”
दूषीविषं आसह्यौ च्वरांश्च कुर्वन् प्रष्टुं
जठरस्य चापि । अन्नमदः अन्नं सुक्ते पुगफले-
नेव मदः अविषाकः । * । अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।
“उन्मादमन्यञ्जनयेत्तथान्य-
दानाहमन्यत् चपयेच्च युक्तम् ।
गादृगद्यमन्यञ्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”
अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विषर्प-
विस्फोटादीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
“दूषितं देशकालान्नं दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्मान् संदूषयेद्वातुं तस्मान् दूषीविषं स्मृतम् ॥”
देशः अन्नपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
कुलत्यतिजमसुरादि । धातुदूषकत्वाद्दूषीवि-
षम् । * । दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्यमात्मनः सद्यो याप्यं संवत्सरोचितम् ।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् शीघ्रस्याहितसंविनः ॥”
जन्मिं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-
संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
काश्यपसंहितायाम् ।
“संयोगश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।
दूषीविषस्तु सविषमविषं गर उच्यते ॥”
संयोगं जन्मिं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-
कान् । तच्च द्विविधम् । * । तत्र दूषीविष-
मभिधाय गरं दृश्यितुमाह ।
“सौभाग्यार्थं श्लिषः खेदरजोनानाङ्गान्
मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥” *
गरकार्यमाह ।
“तेः स्यात् पाण्डुरशोऽप्यामिर्ज्वरश्चास्योप-
जायते ।

विषः

मर्मप्रधमनाधानं हृत्तयोः शोथसम्भवः ।
जठरं यद्दूषीरोगा यस्या गुल्मः सद्यो च्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य आधिर्जिह्वश्च जायते ॥”
तेर्गरेः खेतरजः प्रथमिभिः । च्वरश्चास्योप-
जायते इति अयाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-
अयाम् । सद्यो धातुस्यः । * । लूतानां जन्म-
विशेषाणास्तुत्पत्तिं संख्यात्माह ।
“यस्मात्तन्नं ह्येवं प्राप्ता सुनेः प्रखेदविन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो जूता इति ख्यातास्तु
बोद्धव्यः ॥”
तत्र सुश्रुतः ।
“विन्वामिचो वृषवरः कदाचिद्विषसतमम् ।
वशिष्टं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किञ्च ।
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटात् खेदविन्दवः ।
अपतन्वर्धनादेव स्रग्धकात्तीव्रवर्षसः ।
जने ह्येव महर्षेस्तु धेनुर्धे सम्भूतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्रिभे घोरा नानारूपा महाविषाः ।
तासामद्यौ कष्टसाध्या वर्णास्तावन्त्य एव हि ॥
तत्र ह्यमखलाप्रभृतयोऽद्यौ कष्टसाध्याः । सौव-
र्णिकाप्रभृतयोऽद्यौ कष्टसाध्याः । * । तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोप्यः प्रवृत्तिः चतनस्य च ।
च्वरो दाहोऽतिवारश्च गदाः स्युश्च जिदो-
धजाः ।
पिङ्गका विविधाकारा मखलानि महानि च ।
शोथो महान्तो ऋद्वो रक्ताः श्यावाश्चला-
स्तथा ॥
सामान्यं सर्वलूतानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोप्यः दंशमध्ये पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत् ह्येवं श्यावं वा जालमाहतम् ॥
दग्धाजति भ्रष्टं पाकं क्षेदशोऽथच्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्न ताभिर्न दृष्टमिति निर्दिशत ॥”
सौवर्णिकाद्यौऽद्यौ कष्टसाध्याः प्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शोथः श्वेता सितारक्ता पीता वा पिङ्गका
च्वरः ।
प्राणान्तिको भवेदाहः चासहस्राशिरो-
यहः ॥”
आखुदूषीविषलक्षणमाह ।
“आदंशाच्छोणितं पारु मखलानि च्वरो-
ऽवधिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषाहिते ॥”
प्राणहरमखकविषकार्यमाह ।
“मूर्च्छाङ्गशोथवैषम्यं क्षेदशब्दाश्रुतिच्वराः ।
शिरोगुखत्वं ललाटकृद्दिंश्चासाध्यमखकान् ॥”
अङ्गुलीयोऽत्र मखकाकारो बोद्धव्य इति तन्ना-
मरेः । * । लकलासदृश्यं लक्षणमाह ।
“शोथस्य कार्यमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
मोहोऽथ वर्षसो भेदो दृश्य लकलासकैः ॥”
दृशिकविषस्य लक्षणमाह ।
“दृश्यासिखादौ च भिनत्तीवोर्दमाशु च ।
दृशिकस्य विषं याति प्रक्षान्ते दंशोऽवतिष्ठते ॥”

विषः

असाध्यदृशिकदृश्य लक्षणमाह ।
“दृशोऽसाध्येस्तु छद्मद्वारात्सनीपहतो गरः ।
मांसैः पतद्द्वारत्थं वेदनातीं जहात्यखनम् ॥”
असाध्येऽत्रिकैस्त्रिधावेवाशुभतः । छद्मद्वारद्विष-
हृतः छद्मद्वारिकायैरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनार्थं इत्यन्वयः । कथमदृश्य लक्षणमाह
“विसर्पः श्वयथुः मूलं च्वरश्छर्द्दिरेथापि च ।
लक्षणं कणभेदेऽष्टे दंशश्चैवापशीर्यते ॥”
कथमः कीटविषेणः । उच्यतेऽङ्गदृश्य लक्षण
माह ।
“लघुरोमीच्छटङ्गिन स्तस्य लिङ्गो भवार्नि-
मान् ।
दृष्टः शीतोदकेनेव विक्तायुज्जानि मन्यते ॥”
लघुरोमा अधिकतरलघुरोमा । उच्यतेऽङ्ग-
च्छीटाकीटविषेणः । * । सविषमखकदृश्य
लक्षणमाह ।
“एकदंष्ट्राहितः मूलः सरजः पीतकः सल्लट ।
सनिद्रश्छर्द्दिमान् दृष्टो मखकैः सविषेभवेत् ॥”
एकदंष्ट्राहितः स्वभावादेकथैव दंष्ट्रया दृष्टो
भवति ॥ * । मत्स्यविषस्य कार्यमाह ।
“मत्स्यास्तु सविषाः कुर्वन्दाहं शोथं रजं तथा ।
जलोकोविषकार्यमाह ।
“कच्छुशोथं च्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ।
कुर्वन्ति रति शेषः ॥ * । दृशगोधिकविषकार्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रखेदं दृशगोधिकाः ।
कुर्वन्ति । इति शेषः ॥ * । शतपदीविषकार्यमाह ।
“दंशे खेदं रजं दाहं कुर्वन्ति शतपदीवितम् ॥”
शतपदी गिजाह इति लोकेः * । मशकविष-
कार्यमाह ।
“कच्छुमान् मशकैरीषच्छोथः स्थाण्डवेदनः ॥”
असाध्यमशकलक्षणमाह ।
“असाध्यकोटसदृशमसाध्यं मशकलतम् ॥”
असाध्यकोटसदृशं असाध्येः कीटैर्लताभिः कृतं
यत् चतं तस्यदृशवेदनम् । * । मन्त्रिकादंशस्य
लक्षणमाह ।
“सद्यः संसाविगी श्यावा दाहमूर्च्छाच्वरा-
स्त्रिणा ।
पिङ्गका मन्त्रिकादंशे तासानु खगिकाशुद्धम् ॥”
तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां घर्षा
मन्त्रिकाणां मध्ये खगिकानां शीघ्रं प्राणं
हरतीत्यर्थः । यात्रादिविषाणां कार्यमाह ।
“चतुष्याद्दिर्दिपाङ्गिन्वा नखेदंके च यत् चतम् ॥
स्रयते पश्यते तत्तु स्रयते च्वरयद्यपि ॥”
चतुष्याद्दिर्दिपाङ्गिन्वादिभिः । द्विपाङ्गिर्वनमाशुघा-
दिभिः । स्रयते स्रवं भवति * । विषोऽज्जितस्य
लक्षणमाह ।
“प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थातु-
मन्नाभिकारं सममखविट्कम् ।
प्रसन्नवर्षांश्चिचित्तसंघं
वेदोऽवगच्छेद्विषं मनुष्यम् ॥”
प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शीघ्रं सुगम् ॥ * ।

विषः

अथ विषाणां चिकित्सा । तत्र स्थावरविषस्य चिकित्सा ।
 “स्थावरस्य विषकार्णनरं यत्नेन वामयेत् ।
 वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 विषमकार्यमुक्त्यश्च तीक्ष्णश्च कथितं धतः ।
 अतः सर्वविधे युक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
 औष्ण्यान्तेच्छ्याद्विशेषिष्य विषं पिपत् प्रकोपयेत् ।
 वामितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥
 प्रायश्चक्षुसुसर्पिर्भा विषघ्नं भेषजं हृतम् ।
 भोक्तुमन्नं रसं दद्यात् चक्षुष्यैश्चरिचानि च ॥
 यस्य यस्य च दोषस्य पक्षैश्चिह्नानि भूरिशः ।
 तस्य तस्यौषधेः कुर्याद्विपरीतमुद्यैः क्रियाम् ॥
 शालयः षट्काश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
 भोजनार्थं विषार्तानां हृताः पटुषु सैन्धवम् ॥”
 प्रियङ्गुः कङ्कः ।
 “मूलत्वकपत्रपुष्पाणि बीजस्येति शिरीषतः ।
 गवां मूत्रेण संपिष्टं सेपाद्विषहरं भवेत् ॥
 दूषीविषार्णः सुस्निग्धमूत्रं चाप्युद्धृतम् ।
 पायवेद्दगदं सुस्निग्धं दूषीविषापहम् ॥
 पिप्यलीध्यामकं मांसी लोघमेला सुवाचका ।
 मरिचं बालकं चेला तथा कनकमैरिकम् ॥
 चौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥”
 ध्यामकं रोहिणम् । तद्वामे उशीरं द्वेषम् ।
 कनकमैरिकं सोयागेरु इति लोके । अत्यन्त-
 मारक्तम् ॥३॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
 “अभयां रोचनां कुष्ठमकंपुष्पं तथोत्पलम् ।
 नलवेतसम्भ्रजानि गरकं सुरसां तथा ।
 सकलितङ्गं समञ्जिष्टामनन्नाश्च प्रतावरौम् ।
 यद्भ्राटकं समञ्जाश्च पद्मकेशरमित्थपि ।
 कल्कीलज्ज पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्भागम् ।
 सम्यक्पक्वैश्चमौर्जे च शीते तस्मिन् विनः-
 चिपेत् ॥
 सर्पिस्तुल्यां भिषक् चौद्रं जतरणं निघापयेत् ।
 विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषहतानि च ॥
 अर्शाह्नि विषं सर्वं गरेरुपहृतां त्वचाम् ।
 योगजनमकं कक्षू मांससादं विषंजताम् ॥
 नाशयत्यङ्गनाभ्यङ्गनावस्त्रिषु योजितम् ।
 सर्पकीटास्तुलतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
 ऋतुप्राश्नरिदि हृतम् ।
 “धुक्षूरस्य शिवा पेया चीरेण परिपेषिता ।
 अद्भुतवर्षणा चापि अविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
 रजनीतुनापतङ्गमञ्जिष्ठावागकेशरैः ।
 शीतान्मुपिष्टैराकेपः सद्यो जनां विषाशयेत् ॥
 चीरकस्य जतः कल्की हृतसैन्धवचंयुतः ।
 सुखीको मधुना सेपो वृषिकस्य विषं हरेत् ॥
 मन्मन्नात्रव सुदितस्यैवावर्णदलस्य तु ।
 उचिकेन नरो विहः चयाद्भवति निम्बिः ॥”
 इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 पारिभाषिकविषा यथा,—
 “न विषं विषमिच्छाङ्गुत्रस्यं विषमुच्यते ।
 देवस्यैवापि यत्नेन सदा परिहरेततः ॥”
 इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

विषघ्नः

अपि च ।
 “दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
 विषं गोष्ठी हरिद्रस्य रुद्धस्य तदधी विषम् ॥
 विषं चक्रमयं रात्रौ विषं रात्रौऽनुकृता ।
 विषं श्लथोऽप्यन्यदो विषं आधिरधीषितः ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकीऽस्या
 अस्तीति । इतिः । डीव् ।) बन्ध्याकर्कोटकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “बन्ध्याकर्कोटकी रेवौ कन्यायोगीश्वरीति च ।
 नागारिनक्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विषकण्टः, पुं, (विषयुक्तः कण्टो यस्य ।) नीलकण्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषघा, स्त्री, गुरुषी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विषघाती, [न] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
 खिनिः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ।
 विषनाशके, वि ।
 विषघ्नः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । यवसः । विभी-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
 अटाधरः । विषनाशके, वि । (यथा, मनुः ।
 ७ । २१८ ।
 “विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”)
 विषघ्नौषधानि यथा,—
 मधुसूवाच ।
 “रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धाम्नाणि भूभुजा ।
 अगदादि समाचक्षु तानि धर्मैश्चरतिवर ॥
 मस्य उवाच ।
 विल्वाऽकायवचार् पाटला वाङ्किोषणा ।
 औषधीं प्रलक्ष्मीयुक्ता निष्काय्य प्रोक्ष्यं परम् ।
 सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निम्बिचम् ॥१॥
 यवसेव्यनपानीयवस्त्रशय्यासनोदनम् ।
 कबचाभरयं हृत्तं बालयजनवेषसमी ॥
 श्रेतुः पाटल्यतिविषा गोपी भागी पुनर्नवा ।
 समञ्जाऽण्डमूलत्वक्कपित्थवृषप्रोक्षितम् ।
 सहदन्तघटन्तदत् प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥२॥
 काचा प्रियङ्गुं मञ्जिष्ठा वमनेना हरेत्कका ।
 सयष्टा मधुना युक्ता बभ्रुपित्तं कल्किता ॥
 विखनेद्गोविषाणस्यं सप्तरात्रं महीतले ।
 ततः कृत्वा मखिं शिवा वहं हस्तेन धारयेत् ।
 चंक्षुष्टं सविषन्तेन सद्यो भवति निम्बिचम् ॥३॥
 मनो जलं शमीपुष्पं दुर्हर्षं चैव कषकाः ।
 कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तं अक्षकल्किताः ॥
 शुनो मोः कपिलायाश्च सौम्याश्चोषापरोऽमदः ।
 विषमित् परमं क्षायं मरिद्रश्च पूर्ववत् ॥
 म्रुषिका जतुका नापि हस्ती वहा विषापहा ॥४॥
 हरेत्स मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
 अचलक् सुरसं आचाम्पिपं पूर्ववद्दृष्टवि ॥
 वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरैः प्रलेपिताः ।
 शुभा दृष्ट्वाय चाप्राय सद्यो भवति निम्बिः ॥५॥

विषघ्नः

कुपयं पचययं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
 कम्पेला विहतापचं विदुङ्गमिन्द्रवारुणी ॥
 मधुकं देवधं चौद्रं गोविषाणे निघापयेत् ।
 तस्मादुष्णान्ना भावा प्राशुक्तं बीजवेत्तथा ।
 विषं तुप्तं जारयति निम्बिचैऽपि न दोषहृत् ॥६॥
 सक्तं सन्धरघोपेतं सर्षपा रजवासुकेः ।
 सुवर्षा तस्करतरोः कुसुमैरन्तु नस्य तु ।
 धूपो वासयथे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
 न तत्र कीटाः सविषा न द्दरवरीक्षपाः ।
 न जत्वा कर्मकक्षत्र धूपोऽयं सच दहति ॥ ७ ॥
 कल्किचैव ह्यच्यौरपलाशह्रमवस्त्रकेः ।
 कूर्खेणवासुसुरवानाकुकीतकुकीयकेः ।
 कायः सर्षदकार्येण काकमापीयुतेष्टतः ॥ ८ ॥
 रोचनापचनेपाकीकुसुमेऽस्ति ककोऽन्वहम् ।
 विषेन वाध्यते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥ ९ ॥
 पुष्यैश्चरिद्रामञ्जिष्ठाकियिहीकयनिम्बकेः ।
 दिग्धं निम्बिचतामेति गात्रं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
 शिरीषस्य पत्रं पत्रं पुष्यं तद्वह्मकमेव च ।
 गोमूत्रघृष्टो जगदः सर्वकर्मकरः स्तुतः ॥११॥
 एकवीरमहौषधः श्रेष्ठ चातः परं द्विज ।
 बन्ध्याकर्कोटकी राजन् विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
 शतमूलो शतानन्दो बला मोचा पटोकिला ॥
 सोमा पिच्छनिशा चैव तथा दग्धवहा च या ।
 श्लथे कमलिनी या च विशाली शृङ्गम्लिका ॥
 चकाली हस्तिचकाली गोचकाली च
 गन्धिका ।
 रक्ता चैव महारक्ता तथा बर्हिश्रिष्ठा च या ।
 कीघातकी नक्तमाजा पिषाणा मुभलचया ।
 वारुणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ॥
 ईश्वरी च शिलीमुखी च सोमकी वंशतालिका ।
 जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ॥
 वर्णतः पारिभ्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।
 जीवानन्दा वसुमती वर्णनागरकण्टकी ॥
 ताकता जाकपाताला तथा च वटपत्रिका ।
 कार्णवीरी महानोला कटुरं चंसपादिका ॥
 मन्धूकपर्षी वाराही हे तथा तक्षुलीयके ।
 सर्षपी जवणा ब्राह्मी विषरूपा सुखहृती ॥
 रजापहा वृषिकारी तथा शल्यापहा च या ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाजा महौषधी ॥
 तथाभलकवन्दाकं या च विषा पटोकिला ।
 काकोली चीरकाकोली पीलुपर्षी तथैव च ॥
 केशिनी वृषिकाली च महानागा प्रतावरौ ।
 तथा गरुडवेया च श्लथे कुसुदिनी तथा ॥
 श्लथे चोषलिनी या च महाभूमिकता च या ।
 उष्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
 विशेषान्नरकवायश्च कीटपक्षं विशेषतः ।
 जीवनात्ताश्च मन्धवः सर्वे धार्या विशेषतः ॥३॥
 रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च जत्वा वेतालनाशनाः ।
 विशेषान्नरनागाश्च मोखरीदृशसुखवाः ॥
 सर्षपतिरिगोमायुवधुमन्धूकवाश्च ये ।
 सिंहाचार्यमाप्सरवीपिवानरसम्भवाः ॥
 कपिलजालगोधादिमहिषिषु भवाश्च ये ॥

विषदं

इतिवमेतैः सकलैरपेते-
 प्रैयैश्च सर्वैः सुपुरं सुरचितम् ।
 राजा वसिष्ठश्च यद्वचः शुभं
 गुणान्वितं लक्ष्मणसंप्रयुक्तम् ॥”

इति मात्से १६२ अध्यायः ।
 (तच्छुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह ।
 अक्षयवत्या इति च ।
 “तच्छुलीयो मेघनादः काञ्चोरस्तच्छुलेरकः ।
 भञ्जोरस्तच्छुलीबीजो विषन्नचाप्यमारिषः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 विषज्ञो, ङी, (विषं हन्ति या । हन् + टक् ।
 ङिधां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “मारी विषज्ञो मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
 मोचिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 इन्द्रवावगी । वनवर्त्मरिका । स्वल्पफला ।
 भूम्यामली । रक्तपुनर्वा । हरिद्रा । वृषि-
 काली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “वृषीपत्री वृषिकाली विषज्ञो नागदन्तिका ।
 सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्ध्वरपुष्पिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 महाकरज्जः । इति राजनिर्घण्टः । (हवुषा ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “हवुषा पुष्यवन्ता च परान्धत्यफला मता ।
 मत्स्यगन्ता श्रीहृहली विषज्ञो ध्वाङ्गनाश्रिणी ॥”
 देवदाली । तत्पर्यायो यथा,—
 “देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
 देवताङ्गी वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ।
 पीतापरा खरस्यर्षी विषज्ञी गरनाश्रिणी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 विषजिह्वः, पुं, देवताङ्गवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)
 महिषः । इति शब्दरत्नावली । विषज्वरश्च ।
 विषज्ज, ङी, न्यायानम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विषज्जः, त्रि, (वि + षद् + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।
 यथा,—
 “इति विप्रियमाकर्ष्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
 विषस्या भयसङ्कल्पा चिन्तामापुर्दुरत्वयाम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 विषक्षता, ङी, (विषस्यैव भावः । तज् ।) अक्षता ।
 यथा,—
 “जाचं मौखं विषादोऽवसादः सादो विष-
 क्षता ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विषतिष्ठः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 जूपीसुः । इति भावप्रकाशः ॥
 विषदं, ङी, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्य-
 काक्षीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णः, पु ।
 इत्यमरटीका । (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,
 रघुः । १० । १४ ।
 “योगविद्वान्विषदेः पावनैरवलोकनैः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, ङी (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
 कङ्काली । इति रत्नमाला ॥
 विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषदर्शनच्छुलकः, पुं, (विषदर्शने च्छुलकः । कन् ।)
 चकोरपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + ञच् । विषस्य
 धरः ।) सर्पः । इत्यमरः । (यथा, गीत-
 गोविन्दे । १ । १६ ।
 “कालियविषधरगङ्गनजनरङ्गन ॥”
 ङिधां विषधरी । यथाश्च कश्चित् ।
 “धावदृघोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
 भग्निः ॥”
 विषधर्मा, ङी, कुलक्षया । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ध्यालङ्कशी इति भाषा ॥
 विषधात्री, ङी, (विषाणां विषधरसर्पाणां धात्री
 मातेव ।) जरत्कारस्तुनिपत्री । इति शब्द-
 माला ॥
 विषनाश्रनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति हारावली । विषनाश्रके, त्रि ॥
 विषनाश्रिणी, ङी, (विषं नाशयतीति । नाश्रि +
 ङिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (अथ राज्ञा मेदनाइ इति लोके । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “नाकुली सरसा नागसुगन्ता गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजङ्गाची सर्पाङ्गी विषनाश्रिणी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 विषनुन, पु, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद् +
 ङिप् ।) श्लोणाकटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषपुष्य, ङी, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
 विषयुक्तपुष्यश्च ॥
 विषपुष्यः, पु, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य ।) कूर्हनवृक्षः ।
 इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥
 विषपुष्यकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य नकुलीही
 कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
 पुष्यभक्ष्यजन्वरोगः । इति कैचित् ॥
 विषभिषक्, [ङ] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
 वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषभुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति कैचित् ॥
 विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।
 “धातृणामविभक्तानां यदुत्पानं भवेत् सङ्घ ।
 न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति दायतत्वम् ॥
 (सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।
 “कुतस्त्वा कथञ्चनमिदं विषमेऽसुप्तस्थितम् ॥”
 अतनक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “का विषमा दैवगतिः किं दुर्याहं जनः खलो
 लोके ॥”
 विषमं, ङी, पद्यस्य त्रिविधवृत्तान्तागतवृत्तविशेषः ॥
 यथा,—

विषम

“पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमन्तरसंस्थानं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
 सममहंसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्रिधा ।
 समं समचतुष्पादं भवत्यहंसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवदस्य पादस्तृतीयं द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
 इति हल्दोमञ्जरी प्रथमस्तवकः ॥
 वर्गमूलोक्तोर्द्वैत्या । यथा,—
 “व्याहाराद्विषमात् कृतिं दिगुणयेन्मूलं समे
 तद्वृत्ते
 व्याहारात्तन्मदाद्यविषमात्सर्वं द्विगुणं
 न्यसेत् ।
 पद्व्यां पद्विहृते समेऽन्यविषमात् व्याहारात्सर्वं
 फलं
 पद्व्यान्तद्विगुणं न्यसेदिति सुहृः पद्विहृदं
 स्यात् पदम् ॥”
 इति लीलावती ॥
 (अर्धांशद्वारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 १० ।
 “बहारावस्य वैकल्यां अन्तरस्य च सम्भवः ।
 विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
 उदाहरणम् ।
 “क वनं तरवत्कभूषणं
 वृषलप्यीः क महेकवन्दिता ॥”)
 विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः
 सिंहः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा,—
 “क्रूरोऽथ सौम्यः पुरघोऽङ्गना च
 षोषोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
 चरस्थिरद्वारात्मकनामधिया
 मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
 “चतुर्विधः परिश्रयस्तालः कङ्कणनामकः ।
 पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
 लक्षतुल्यं गद्यौ पूर्वं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः ।
 यगवस्तु समे ज्ञेयस्तगद्यौ विषमे भवेत् ॥”
 (जठराभिविशेषः । यथा,—
 “मन्दस्त्रीस्थोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 विषमो वातजान् रोगान् सौख्यः पित्तनिमि-
 त्तजान् ॥”
 इति वैद्यकरत्नविश्वये मन्दाग्राधिकारे ॥)
 विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कुरो यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥
 विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
 तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “दोषोऽप्योऽहितसम्भूतो ज्वरोत्तुच्छस्य वा पुनः ।
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”
 अयमर्थः । ज्वरोत्तुच्छस्य ज्वरेण त्वक्तस्य ।
 सन्निलक्षं लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसत्त्वा
 लक्ष्योऽपि । विप्रकष्ट हेतुमाह । अहित-
 साधारविद्यारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
 अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा

विषम

पुनः विषमञ्चरं करोति । चरितुं चक्षुः वेति वा शब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमञ्चरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भाद्विषमो यस्त्वित्यादिकम् । धातुं दूषयित्वा कं विषमञ्चरं करोतीति चेत् प्रायासात् ।

“सन्ततं रचरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।
दोषः क्रुद्धो च्चरं पुरां सोऽन्वेदुः पिप्रिताश्रितः ॥
मेदोगतस्तृतीयैर्द्वि अस्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्यात्तुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”
अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ ३ ॥ विषम-
ञ्चरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादनियतात् कालाच्छ्रौतीत्याभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमो च्चरः स विषमः स्तुतः ॥”
यस्त्वनियतात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः । यथा, वातिको च्चरः सप्तदिनानि पौतिको दृष्ट दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां प्राक्काले वातिकश्चतुर्दश दिनानि पौतिको विप्रतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात् तथा विषमञ्चरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः । श्रौतीत्याभ्यां गुणाभ्यां स्यात् । “वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥” कदाचिदपि प्रान्तवेगः । विषमञ्चरस्य भेदानाह ।

“सन्ततः सततोऽन्वेदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥”
तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा द्वादशं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या घोऽविषमो स्यात् सन्ततः स निग-
द्यते ॥”

विकल्पो वातिकारिभेदात् । सन्तत्या नैरन्त-
र्यञ्च अविषमो अपरित्यागी । ननु सुक्तानु-
बन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते । घटत एव इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विषमं द्वादशे क्त्वा दिवसेऽन्वेदुस्तृतीयकम् ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”
यसु खरनाहः ।

“ञ्चराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।
चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्तं विषमञ्चराः ॥”
इति । तच्चरैश्च व्यासाभिप्रायेण ॥ ३ ॥ सतत-
लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥”
द्वौ कालौ अह्नोः कालं रात्रौ च कालम् । यतो दोषाणां अहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-
कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः
क्रमात् ॥” इति ॥

अन्वेदुः काललक्षणमाह ।
“अन्वेदुः कालात् अहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥”
एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः ॥ ३ ॥ हृत्प्रीक-
चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

विषम

“हृतीयकस्तृतीयैर्द्वि चतुर्थैर्द्वि चतुर्थकः ॥”
हृतीयैर्द्वि रत्वायमनदिनं गृहीत्वा । यत उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स हृतीयकः ।
दिनद्वयं त्रिक्रम्य यः स्यात् स द्वि चतुर्थकः ॥”
इति ॥

अत्राह उक्तमुच्यते ।
“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति द्वि ।
सततान्वेदुः कालात् चतुर्थकप्रकोपकान् ।
अहोरात्राहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-
द्यते ॥”

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमञ्चरम् ॥”
अयमर्थः । आमाशयोरः कण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि येषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं सततादीन् करोति । तत्रामाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-
मागत्य अन्वेदुः कालं करोति । एककालं नैकया-
देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति । तत्र द्वौ दोषकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्परिक्रमाशय इति । कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । हृत्तृतीये दिने आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले हृत्तृतीयकं च्चरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ सभावात् । एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-
मायाति । ततः पुनराहोरात्राहृदयमायाति चतुर्थदिने आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले चतुर्थकं च्चरं करोति । एककालं न तु द्वौ कालौ सभावादेव ॥ ३ ॥ ननु दोषस्यागमन-
क्रमेण निजस्थानागमनक्रमात् कथं हृत्तृतीयकचतुर्थ-
दिवसयोर्चरारागमनम् । उच्यते । दोषो द्वि प्रकोपशमये वेगवत्तया जाघवात् स्वस्थानम् वेगदिन एव याति । यत आह ।

“दोषः प्रकोपकाले द्वि वेगवत्त्वेन जाघवात् ;
वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिमच्छति ॥”

सन्धयु स्थितः प्रकोपं करोति । सन्धयश्चामा-
शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रकोपकं सर्वदा करोति ॥ ३ ॥

“निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।
सभावं कारणं तत्र मन्यन्ते तुनिपुङ्गवाः ॥”
सभास्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-
चतुर्थकादिविषयं अपि च्चराः स्वस्थाने काले भवन्ति ।

“अधिप्रेते यथा भूर्धं बीजं काले प्ररोहति ।
अधिप्रेते तथा धातून्धवः काले प्रकुप्यति ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विक्रमो देहं न कदाचित् प्रसृजति ।
स्थानिगौरवकार्ष्ण्यः स यस्मान् प्रसृजते ॥
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
धात्वन्तरस्थो लीनत्वात् सौष्माण्येवोपलभ्यते ॥”
द्विदोषोऽप्यस्य हृत्तृतीयकस्य लक्षणमाह ।
“कफपित्तात्रिकयाही पृष्ठाहातकफात्मकः ।

विषम

वातपित्ताच्छिरोयाही विषमः स्यात्तृती-
यकः ॥”

त्रिकयाही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ ३ ॥
ननु कफपित्तात्रिकयाही वेदनया त्रिकयापी त्रिकस्य वातस्थानं तत्स्थं तद्वत् हीनौ पित्त-
कफौ अन्यस्थानगतौ न दुर्भक्तौ न दुर्भक्तौ वेगं कुर्वते । उच्यते दोषाणां स्थानविषयः न तु कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां द्वि दोषाणां शरीरे परिधावति ।
यत्र सङ्गः स वैशुष्याद्वाग्भक्तोपजायते ॥”
एवं अन्यस्थानगतौ चतुर्थकोऽपि वाच्यम् । वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवति इत्यर्थः । यत्प्रकोपकालेऽधिकारणे वेति लक्ष्यं पश्यमी ॥ ३ ॥ कफोऽप्यस्य वातोऽप्यस्य च चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दृश्यति सभावं द्विविधं च्चरः ।
अह्नाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”
श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽप्यस्यः तथा अनिलसंभवः वातो-
ऽप्यस्यः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तं च चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युन्विषमञ्चराः ॥”
इति ।

प्रायशो गृह्यादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि न भवन्ति इति जेष्ण्टः ॥ पूर्वं प्रथमं अह्नाभ्यां अथवा अह्ने व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति । एवमुत्सववातजातः शिरसः पूर्वं अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोती-
त्यर्थः ।

“विषमञ्चर एवायं चतुर्थकविषयः ।
अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविषयः ॥”
अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरचतुर्थकविषयं व्याख्यो च्चरः सोऽपि विषमञ्चर एव । स किंघातुस्य इत्यपेक्षायामाह अस्मीत्यादि । तस्य चतुर्थक-
विषयस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये च्चरयत्यङ्गीव्यादन्ते च विसृजति ॥”
चतुर्थकविषयं इत्युक्तं चतुर्थकम् । सततादि-
विषययोऽपि बोध्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ कालौ सृजति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविषयः । अहोरात्रे एकं कालं सृजति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्वेदुः कविष-
यः । मध्ये एकं दिनं च्चरयति आदावन्ते च दिने सृजति इति हृत्तृतीयकविषयः । इति विषमञ्चरा उपलक्षकाः अन्ये रानिच्चरा-

दयोऽपि विषमञ्चरा बोद्धव्याः ॥ यथा,—
“समी वातकफौ यस्य चीरपित्तस्य देहिनः ।
रात्रौ प्रायो च्चरक्तस्य दिवा हीनकपस्य तु ॥”
प्रायो वाहुल्येन ॥ ३ ॥ सन्ततादीनां श्रौत-
पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिचौ श्रौतमाहौ चणयनो
च्चरम् ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च ॥”
श्रौतं श्रौतसृजितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

अनः अन्वरे ।
 “करीतादी तया पितं लक्ष्मं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते तितरी कुवतः शीतमन्तः ॥”
 अन्तः हस्तपादादितः ॥ ॥ ॥ श्रीतादिदाहा-
 दिव्वरधीच्छिद्योवजलमाह ।
 “हावेतौ दाहश्रीतादी व्वरौ संसर्गौ व्वरौ ।
 दाहपूर्वकयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”
 संसर्गौ वान्निपातिकौ । कष्टः कष्टसाध्यः ॥ ॥
 विषमव्वरविशेषमाह ।
 “विदग्धेव्वरसे देहे श्रेष्ठपिते अवस्थिते ।
 तेनाहं शीतलं देहं चाहं सुखं प्रजायते ॥”
 अन्नरसे विदग्धे आहारले रसे दुष्टे श्रेष्ठपिते
 च अवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतलं
 कफेन उख्यं पितेन अहंत्वं चाहं नारीश्वरा-
 कारेण नरसिंहाकारेण वा ।
 “जाये दुष्टं वदा पितं श्रेष्ठा चान्ते अवस्थितः ।
 तेनोत्तमं शरीरस्य शीतलं हस्तपादयोः ॥”
 अन्ते हस्तपादादौ ।
 “जाये श्रेष्ठा यदा दुष्टः पितश्चान्ते अवस्थितः ।
 शीतलं तेन गात्रे स्यादुत्तमं हस्तपादयोः ॥”
 विषमव्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।
 “प्रलम्पतिव गात्राणि घर्म्मणं गौरवेण च ।
 मन्वव्वरविलेपी च सश्रीतः स्यात् प्रलेपकः ॥”
 गौरवेण छपलक्षितः । मन्वव्वरविलेपी मन्व-
 वेगस्य व्वरस्य सदा सन्वोऽस्याक्षीति मन्व-
 व्वरविलेपी अयं विषमव्वरः । यथा च सुश्रुतः ।
 प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणा-
 मिति ॥ ॥ अथ विषमव्वराणां सामान्य-
 चिकित्सा ।
 “व्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 अधोत्वणस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥
 विषमेव्यथ कर्म्मसम्भवं वाधश्च शोधनम् ।
 क्लिग्धोद्वैरस्यपाने च प्रमयेद्विषमव्वरम् ॥ ॥
 कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं सारिषा सुखं पाठा कटुकरोहिणी ॥
 निम्बः पटोलस्त्रिफला ऋद्धीका सुखवत्सकौ ।
 किराततिलमन्मता चन्दनं विश्वमेवजम् ॥
 गुडूचामलकं सुखमहंशोकसमापनाः ।
 कषायाः प्रमथन्याशु पञ्च पञ्चविधव्वरम् ॥”
 कालिङ्गकः रन्ध्रयवः । वत्सकः कुटलः । चन्दन-
 मञ्ज रक्तचन्दनम् । कषायाः प्रश्च । पञ्चविधं
 अन्तततलान्त्रिदुष्कृतधीयचतुर्थकरूपम् ॥ ॥
 “महाबलासुखमहौषधाभ्यां
 कायो निहन्नाद्विषमव्वरं हि ।
 शीतं सकर्म्यं परिदाहयुक्तं
 विनाशयन्तु द्वित्रिदिनं प्रयोगात् ॥ ॥
 सुदाहतागारपुष्करादौः
 क्लतः कषायः कफमावतोत्तरे ।
 सन्धासकासारुचिपान्धवग्व्वरे
 सदा विदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ ॥
 सुदादि ॥ ॥
 “सुदाहतापद्मकचन्द्रेषुने-

भूनिम्बपपेटपटोलपौष्करैः ।
 तिलकाकिलङ्गपिचुमह्वाचके-
 मंहौषधं भार्गवितुलकैः समैः ॥
 श्रुतं पितेन पूर्वदिनं कषायं
 विहन्ति दृष्टव्वरसुप्रशीतम् ।
 सन्धासन्ध्यांरुचिदाहसुखं
 कृषां वर्मिं कासमतीव शूलकम् ।
 आवाहश्चिकित्सित्स्व सन्निपाते
 गलपदे तन्निश्रीरोरहायाम् ॥”
 दृष्टव्वरदाद्विषमव्वरे ॥ ॥
 “सुखामलकगुडूचीविश्वीषधकष्टकारिकायः ।
 पीतः सकषायः समधुर्विषमव्वरं हन्ति ॥ ॥
 तिलतेलजवग्युक्तकस्तो लशुनसेवितः प्रातः ।
 विषमव्वरमपहरते वातवाधौनशेषांश्च ॥ ॥
 कालाजाची तु सगुडा विषमव्वरनाशिनौ ।
 मधुनाद्राभया जीटा हन्त्याशुविषमव्वरान् ॥”
 कालाजाजी मगरैला इति लोके । सा च
 किञ्चिद्दृष्टा गुडूचया कर्म्ममिता भक्षणीया ॥
 “पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रञ्चो रसः ।
 द्रोणपुष्पौभवो वापि निहन्ति विषम-
 व्वरान् ॥ ॥
 अन्वतायाः श्रुतं चूर्णं वामसा परिशोधितम् ।
 पृथक् बोडशभागः स्युर्गुडमात्सिकसर्पिषाम् ॥
 यथापि भजवेदेतन्नरो हितमिताशनः ।
 नास्य कश्चिद्भवेद्गाधिर्न जरा पलितं न च ॥
 न व्वरा विषमा नैव मेहनानिलरक्तकम् ।
 न च नैत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥
 मेघाकरं विदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।
 जीवद्वर्षशतं सायं यथेवादितिलस्तथा ॥”
 गुडूचीकल्कः ॥ ॥ अथाहमाह ।
 “तक्रमंसं पयोमंसं दधिमांसमथापि वा ।
 मानमांसश्च सुखानो मुच्यते विषमव्वरात् ॥”
 अन्निवेशश्च ।
 “सुरा समस्ता पानाय भोजने चरयायुधा ।
 तितिरा विष्किराः पथ्याः कुकुटा विषमव्वरे ॥
 चरयायुधा यष्टकुकुटाः । कुकुटा वनकुकुटाः ।
 विष्किराः वर्तिकालावविग्रचकोराद्याः ॥ ॥
 अथ सन्तादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।
 “जायन्तीकटुकानन्तासारिषाभिः श्रुतं जलम् ।
 मन्तताख्ये व्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”
 अन्नना दुरालभा ॥ ॥
 “पटोलाद्विषावित्कासारिषाभिः श्रुतं जलम् ।
 सन्तताख्ये व्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”
 उषा दृष्टव्वरौ यरुखवतपत्रविटपा तदलाभे
 दन्ती च आस्था समानगुणत्वात् ॥ ॥
 “पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिषाऽन्ताजलम् ।
 कथितं तज्जलं पीतं व्वरं सन्ततकं जयेत् ॥”
 अन्नना सारिषा । अरिष्टः निम्बः । जलं
 बालकम् ॥ ॥
 “द्राक्षापटोलनिम्बान्द्राक्षाऽन्निफलाश्रुतम् ।
 जलं जलुः पितेच्छीघ्रमन्येदुर्व्वरशान्ते ॥”
 शूक्राः रन्ध्रयवः ॥ ॥

“कर्म्मसाधारणं तज्जा हतीयकचतुर्थकौ ।
 भिषजा प्रतिकर्म्मयौ विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
 उशीरं चन्दनं सुखं गुडूचीधाम्बनागरम् ।
 अम्बसा कथितं पयं शूकरामधुधीजितम् ॥ ॥
 व्वरे हतीयके पुंसां ह्यादाहसमन्विते ।
 अपामार्गजटां कष्यां लोहितैः सप्रतन्तुभिः ।
 बद्धा वारे रवेस्तस्य व्वरं हन्ति हतीयकम् ॥ ॥
 खिरातामखकीदाशुशिवारुषमहौषधैः ।
 सितामधुयुतः काथश्चतुर्थकहरः परः ॥”
 खिरा शालिपर्णी । तामलकी भूषाची । शिवा
 हरीतकी । उषो वाचा ॥ ॥
 “अगस्त्यपत्रस्य रसेन नस्यं
 निहन्ति चातुर्थकमुपधीयम् ॥
 शिरीषपुष्पस्य निश्रादयस्य
 कल्केन वा तन्वृत्तसंयुतेन ॥”
 तन नस्यम् ॥ ॥
 “व्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् व्वर्यते तु यः ।
 तस्यैरदुभुतैर्वापि विषयेनाश्रयेत् सुखिन्म् ॥
 सन्ततं विषमव्वरं चोषणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 व्वरं सभोजनेः पथ्येव्वरैः ससुपाचरेण ॥ ॥
 सतताद्विषय्याणां विषमव्वराणां चिकित्सा
 सततादीनामिव कर्म्मया ।
 “शीताभिभूते पुरुषे क्लृप्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।
 दाहाभिभूते तु विधिं विदध्यादाहनाशनम् ॥
 आच्छादनेऽव्वहृतरैर्गुरुभिः कम्बलादिभिः ।
 तूलवत्या महाशीतं शीतादिव्वरिणो हरन्तु ॥”
 तूलवती तुलाई इति लोके ।
 “तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरीरुर्जितम्बिनी ।
 युवतिगांद्रमालिङ्गितेन शीतं प्रशान्वयति ॥
 कान्ताङ्गसङ्गसंजातं तस्य शीते निवारिते ।
 प्रजादं चास्य विज्ञाय पृथक् तां कारयेत्
 श्लथम् ॥
 ततो दाहे तु संजाते पचैरेरुखसम्भवेः ।
 शीतलेर्भारितेर्दहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥
 तालकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तन्नोभयोरपि ।
 नवमांसश्च तुल्यं स्यात् महदेयेत् कण्ठकाश्वेः ॥
 तम् तु संशुष्कसुपलेष्वन्येगजपुटेः पचेत् ।
 शीतं तक्ष्यंयेष्वर्ण्यं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥
 प्रभाते भक्षयेत्तान् यानि शीतव्वरशयम् ।
 वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥
 रुकेन द्विसेनेव शीतव्वरहरं परम् ।
 मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ ॥
 शीतव्वरे भूतभैरवचूर्णम् ।
 “एला जातोफलं योषञ्चिफलाजीरकं घनः ।
 सविडङ्गं सितायुक्तं चूर्णं शीतव्वरापहम् ॥
 कायस्थानाङ्गुलीतिलकावधस्थापूरचोरकैः ।
 महदेवावचाङ्गुलैः शीतलेष्वर्ण्यं पक्षेपनेः ॥
 शतरेवौषधैः पित्तैर्लवणान्धारसंयुतैः ।
 साम्नेत्रिपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥”
 कायस्था हरितकी । नाङ्गुली राक्षा । भिदसाई
 इति लोके । वयस्था गुडूची । पुरी गुग्गुलुः ।
 चौरकः । भट्टउर । तदलाभे गट्टयन । सह-

देवा इहृङ्गना । चारो यवचारः । काय-
 खादिधूपं लेपनं तैलञ्च ।
 “एरुहस्य तु पञ्चाङ्गि लिप्यभूमौ निघापयेत् ।
 दाहादिज्वरियो देहे तानि पञ्चाङ्गि धारयेत् ।
 तेन नश्यति दाहोऽस्य च्वरश्चेवोपशान्तिः ।
 दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च युक्त्वा निवारयेत् ॥
 जघनचक्रचलन्मिमेखला
 सरसचन्दनचक्रविलेपना ।
 वनलतेव तदं परिदेष्टयेत्
 प्रबलदाहनिपौडितमङ्गना ॥”
 चक्रः कपूरः ।
 “तद्गुणसङ्गसंज्ञातशैत्येदाहे निवारिते ।
 प्रजादन्त्यास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥*॥
 सुवर्षिकानागरकुष्ठमूर्त्वी-
 लाक्षानिशाजोहितयष्टिकाभिः ।
 सिद्धं हरेत् षड्गुणतक्रपुं
 तैलं च्वरं दाहसमन्वितञ्च ॥”
 षट्कृतैलम् ॥ * ॥
 “राक्षानागरकुष्ठचन्दननिघ्रायष्टाङ्गुलान्वावला
 जात्रासेन्धवसारिवामधुरसादेवहरोहीतकैः ।
 सोशीराम्बुधिफेनरौहिषजलेस्त्रैलं पचेत् षड्-
 गुणै
 तक्रैतच्छमयेच्चरं हृत्तरं दाहादिशीतादि-
 कम् ॥”
 चन्दनमत्र चेतम् । मधुरसा मूर्त्वी । रोही-
 तकः रोहिचि इति लोके । रौहिषं रोहिष
 इति लण्यविशेषः । जलं बालकम् । महाषट्-
 तक्रैतैलम् ॥ * ॥
 “पद्मकोत्पलकङ्कारुगालविषपीचरैः
 कुसुदोशीरमङ्गुलापद्मगैरिककटुफलैः ॥
 सारिवाङ्गयजोघ्राञ्चौरीखर्जरमसकैः ।
 धान्नीश्रुतावरीयुक्तैः काये कल्के प्रयोजितैः ॥
 लाक्षारसपयः मुक्तमस्तुभिः सह काङ्गिकैः ।
 पक्वतैलमिदं त्वयं दाहच्वरहरं परम् ॥”
 लाक्षारसादिः पृथक् तैलतुल्यः पद्मकादि-
 तैलम् ॥ * ॥
 “प्रलेपके प्रयुञ्जीत स्त्रिये च्वरहरौ क्रियाम् ।
 रुद्रजटा गोशङ्खं विहाजविष्टोरगस्य निम्नोक्तैः ।
 मदनवसन्तभूतकेश्यां वश्लयुद्धनिर्मोक्तम् ॥
 धनयवमयूरचक्रकृगलकरोमाञ्चि सर्वपाः
 सवचाः ।
 हिङ्गुगवास्त्रिमरीचाः समभागान्शागम्ब्र-
 संपिटाः ॥
 घृष्वविधिना श्रमयन्त्येते सर्वाङ्ग च्वरान्नियतम् ।
 गृह्णात्किनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
 रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटासांवी ।
 रुद्रनिम्नोक्तं रुद्रनिम्नोक्तपुष्पादि । मयूरचक्रः
 मयूरपुष्पचक्रकम् । माहेचरो धूपः ॥ * ॥
 “सोमं सानुचरं देवं समालम्ब्यमोचरम् ।
 पुजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमच्वरात् ॥”
 सोमं उमादिसहितम् । सानुचरं नन्वादिगुण-
 सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ * ॥

“विष्णुं सहस्रमूर्त्तानं चराचरपतिं विष्णुम् ।
 सुवर्णमसहस्रेण च्वरान् सर्वाङ्गं यथोदति ॥”
 सहस्रमूर्त्तानमिति सहस्रशीर्षिकादि वेदाभि-
 हितम् । नामसहस्रेण भारतीकृतेनार्थः ॥ * ॥
 च्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत्
 आह विदेहः ।
 “तीर्थायननदेवादिगुरुदृष्टोपसर्पकैः ।
 महत्या पूजनेषापि सहसा शान्तिश्चरः ॥”
 तीर्थं ऋषिचुटं जन्मम् । आयातनं देवाधिकृतं
 पुरयोत्तमदेवश्रीकादि ॥ * ॥
 “निम्नपत्रं वरा खोषं यवानौ लवणचयम् ।
 चारो दिग्द्वारामेधुनिनेत्रकमशोऽंशकाः ॥
 सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रकृषे भक्षयेन्नरः ।
 एकाहिकं द्वाहिकञ्च तथा त्रिदिवसच्वरम् ॥
 चातुर्थिकं महाघोरं सन्नतं सततं हि वा ।
 चातुस्यञ्च त्रिदोषोत्थं च्वरं हन्ति च मान-
 वम् ॥”
 निम्नादि चूर्णम् । इति विषमच्वराधिकारः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 विषमनयनः, पुं, (विषममयुग्मं नयनं यस्य ।
 चिनेत्रतात्पर्यात्) शिवः । इति हारावली ।
 विषमन्त्रः, पुं, (विषनिवर्णको मन्त्रो यत्र) सर्प-
 धारकः । वादिया इति स्थातः । तत्पर्यायः ।
 जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥
 विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 विषमरुच्यं, त्रि, (विषम + रुच्यः ।) विषमादा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 विषमहंनिका, स्त्री, (विषमं महंयतीति । महं +
 विषमहंनी, ल्युः ङीप् । सार्धं कन् च ।)
 गन्धनाङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
 नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-
 यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।
 “भाद्रव्यामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति दायतन्त्रम् ॥
 विषमस्यः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 असमानस्थितः । इति केषितु । उपपन्न-
 देशस्यः । यथा नारदः ।
 “अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्याश्च नासेध्या न चेताम्राकयेन्नुपः ॥”
 विषमस्याः उपपन्नदेशस्याः । इति व्यवहार-
 तन्त्रम् ॥
 विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अक्षुचित-
 शासनरूपः । महद्दोषव्यम् । यथा, अत्र कामत
 एव चाक्रायणत्पक्षकृत्योर्विषमश्लिष्टत्वेन इच्छा-
 विकल्पासम्भवात् कामतस्यान्वयार्थं अकामत-
 त्तप्रकृतम् । इति प्राथमिकतन्त्रम् ॥
 विषमाशः, पुं, (विषमं अयुग्मं अश्वि यस्य ।
 त्रिनयनत्वाद्दस्य तथात्मम् ।) शिवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
 तस्य प्रथमाकल्पात्तथात्मम् । यदा, विषमः अक्षुप
 अक्षुप रत्नयः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
 इति हज्जायुधः ॥
 विषमीर्षं, त्रि, (विषम + “महादिभ्यश्च ॥” ४ ।
 २ । १३८ । इति ह्रः ।) विषमादागतम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।
 विषमुष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोक्ति इति
 कङ्कित्ते इति च हिन्दीभावा । तत्पर्यायः ।
 केशमुष्टिः २ सुमुष्टिः १ रत्नमुष्टिकः ४ क्षुप-
 षोऽमुष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । दीपनत्वम् । कषवातकण्ठामयरक्तपित्ता-
 दिदाहनाशित्वम् । यथ्यञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषमव्युः, पुं, (विषेण तद्दर्शनमात्रेण व्युत्थस्य ।)
 जीवन्जीवपत्नी । इति जटाधरः । चकौर इति
 स्थातः ॥
 विषयः, पुं, (“विविष्यन्ति विषयिष्यं स्त्रेण रूपेण
 निरूपणीयं कुर्वन्ति ॥” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
 वि + वि + अच् ।) चक्षुरादिव्याहः । स तु
 श्रम्यर्थार्थरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः
 २ इन्द्रियार्थः ३ । देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
 १८ ।
 “यन्कार विषरं शिखाधने
 ताङ्कोरचि स रामसायकः ।
 अप्रविष्टविषयस्य रचसां
 हारतामभवदन्तकस्य तन् ॥”)
 आश्रयः । इत्यमरः । न्यायमते चित्तप्रेतौ-
 वायनां विषया यथा, —
 “तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्गान्धारूपवती मता ।
 षड्विधस्तु रसस्त्व गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
 स्पर्शस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
 नित्यानित्या च वा देहा नित्या स्यादस्य-
 लक्षणा ॥
 अनिद्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।
 सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
 योनित्रादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षयम् ।
 विषयो द्वायुकादिसु ब्रह्माकाल उदाहृतः ॥
 वर्णः सुको रसस्पर्शो जले मधुरशीतसौ ।
 स्नेहस्तत्र प्रवत्सु सौमिहिकसुदाहृतम् ॥
 नित्यानादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोविषयम् ।
 इन्द्रियं रसनं चिन्तुर्हमादिर्विषयो मतः ॥ * ॥
 सार्धं उष्णस्तीजसस्तु स्याद्गुणं शुक्लभास्वरम् ।
 नेमित्तिकद्रवत्वम् नित्यानादि तु पूर्ववत् ॥
 इन्द्रियं नयनं वद्विष्यार्थादिविषयो मतः ॥ * ॥
 अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥
 तिथ्यङ्गमनवानेव श्रेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
 पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहस्यापि ऋणिकतम् ॥
 प्राण्यादिसु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
 कार्यं अदृष्टधीनं यच्च कार्यं यददृष्टधीनं

विषये

विषा

विषाप

तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्वेव नहि
 बोलप्रयोजनार्थां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति
 तेन इत्यादिप्रकाशानां सर्वमेव विषयो
 भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥
 निवृत्तिवित्तः । इति भरतधृतानुयः ॥ अथक्तः ।
 शुक्रः । इत्यनुययाजः ॥ जनपदः । इति
 मेदिनी । कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नियामकः । यथा,—
 “विशब्दो हि विशेषार्थः विनोतेत्यन्व उच्यते ।
 विशेषेण विनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥”
 इति भट्टकारिका ॥ * ॥
 आरोपाशयः । यथा,—
 “स्यारोपान्या तु यन्नोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।
 विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 यथा, गौड्यादीकः । इति काव्यप्रकाशे २
 उक्तावः ॥ (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
 तर्ककौस्तुभे ॥)
 विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयस्याज्ञानं यस्याम् ।)
 तन्मा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषयार्थी, [न] पुं, (विषयान् अयति प्राप्नोतीति ।
 अय गतौ + णिनिः ।) राजा । वैधयिकजनः ।
 इन्द्रियः । कामदेवः । विषयासक्तपुरुषः । इति
 मेदिनी । ने, २४६ ॥
 विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्त्यस्येति । विषय
 + इनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयी, [न] त्रि, (विषयोऽस्यस्येति । इनिः ।)
 विषयासक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
 वृषतिः । कामदेवः । वैधयिकः । इति मेदिनी ।
 ने, २११ ॥ अग्निः । इत्यनुययाजः ॥ आरोप्य-
 माणः । यथा,—
 “विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 विषयिज्ञा आरोप्यमायिन अन्तःकृते निर्गोर्ण-
 ०न्यस्मिन् आरोपविषये सति सा स्यात् साध्य-
 वसानिका । इति काव्यप्रकाशः ॥
 विषरूपा, स्त्री, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषर्णं, स्त्री, विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषलता, स्त्री, (विषल्य जता ।) इन्द्रवारुणी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषप्रधानजतामात्रं ।
 यथा, गौतम्यां श्रौधरः । २ । ४२ । “विषलता-
 वदापाततो रमणीयाम् ॥”)
 विषविद्या, स्त्री, विषप्रमत्तः । इति विषवैद्य-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 विषवैद्यः, पुं, (विषस्य वैद्यः ।) विषप्रमत्तवेत्ता ।
 अथवा इति ख्यातः । यथा । विषविद्यां वसि
 अधीते वा विषवैद्यः कासुपाद्यालादित्वादन्य-
 पददृष्टिः । विषस्य वैद्यश्चिकित्सकः इति वा ।
 इति भरतः ॥ सत्यव्याधः । जाङ्गलिकः २ ।
 इत्यमरः ॥ जाङ्गलिकः ३ नरेन्द्रः ४ कौशिकः ५
 कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति जटाधरः ॥

याजग्राही ८ जाङ्गलिः ९ जाङ्गलिः १०
 अहितुष्टिकः ११ याजग्राहः १२ मात-
 दिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषवैरिणी, स्त्री, (विषस्य वैरिणी ।) निम्बिषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषशालकः, पुं, (विषस्य शालकः ।) पद्मकन्दः ।
 अथ्य गुणाः । गुहत्वम् । विदम्बित्वम् । शीतल-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 विषशूकः, पुं, (विषं शूके यस्य ।) भङ्गरोजः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 विषशङ्कौ, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्कं तदस्या-
 स्तीति । विषशङ्क + इनिः ।) भङ्गरोजः । इति
 हारावली ॥
 विषसूचकः, पुं, (विषं सूचयति विषयुक्तामादि-
 दर्शने ऋतः सन् ज्ञापयतीति । सूच् + णिच् +
 ण्युञ् ।) चरोकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषसृक्ता, [न] पुं, (विषं सृक्कनि यस्य ।) भङ्ग-
 रोजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषहन्त्री, स्त्री, (विष + हन् + णच् । ण्यया
 ङीम् ।) अपराजिता । निम्बिषा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + णच् । विषस्य
 हरः ।) गरलनाशकौषध्यादिः । यथा । ॐ हं
 णः ।
 “मन्त्रोऽयं हरते रद्र सर्वदृष्टिकर्गं विषम् ।
 पिप्यली नवनीतश्च शङ्खवेरश्च सैन्धवम् ।
 मरीचं दधि कुष्ठश्च नस्ये पाने विषं हरेत् ॥
 त्रिपला टङ्गकुष्ठश्च चन्दनं वृत्तसंयुतम् ।
 यतत्यानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ॥
 पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मनःप्रिया ।
 एष योगो विषं हन्ति वैजतेय इवोरगान् ॥
 सैन्धवं व्युषणं चूर्णं दधिप्रध्वाण्यसंयुतम् ।
 टङ्गकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वृषभध्वज ॥”
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
 विषहरा, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।
 “अरत्कावप्रियास्त्रीकमाता विषहरेति च ॥”)
 विषहरी, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।
 “विषं सं हन्तुमीशा या तस्मादिवहरी क्लृता ॥”)
 विषहा, स्त्री, (विषह + टाप् ।) देवदार्ढीकता ।
 निम्बिषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इत्यु-
 यादिकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,
 “काश्वारातिविषा अन्ता श्यामा गुह्या विषा-
 रणा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “विषात्वतिविषा विषा शङ्कौ प्रतिविषारुणा ।
 शुक्रकन्दा चोपविषा भङ्गुराद्युषवक्त्रभा ॥
 विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
 कफपित्तातिकारामविषकासवसिक्रिमीन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषाकुरः, पुं, (विषस्याकुरः ।) शल्याकम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषाकं, स्त्री, कृष्णधूमः । पशुशङ्खम् । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “अपि स मुक्तं वृधदंशकवदने
 ऋगमर्षयसि ऋगादनरदने ।
 वितरसि तुरगं मर्हस्यविषाये
 विद्वद्धेतो भोगविनाने ॥”)
 इति मेदिनी । ने, ३७ ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ६० ।
 “न जातु वैनायकमेकसुद्धतं
 विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)
 कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद्-
 दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।
 “विषाकं परिपानमन्ति ते ।”
 “विषाकं विशेषेण मदस्य दातारम् ॥” इति
 तज्जाय्ये सायणः ॥)
 विषाणिका, स्त्री, मेघशङ्कौ । इति रत्नमाला ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “शङ्कौ कर्कटशङ्कौ स्यात् कुलीरश्च विषाणिका ।
 अजशङ्कौ च रक्ता च कर्कटास्या च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सातला । कर्कटशङ्कौ । आवर्षिकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विषाणी, स्त्री, जीरकाकोली । अजशङ्कौ । इति
 मेदिनी । षे, ३७ ॥ टङ्गिकाली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तिलिन्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषाणी, [न] पुं, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
 इनिः ।) इक्षी । शङ्कौ । इत्यनुयः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २०४ । २२ ।
 “खड्गमा विषाणिनश्चैव वृषभाश्च ऋगास्तथा ॥”)
 अथभनामौषधम् । शङ्काटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषादः, पुं, (वि + षद् + षण् ।) आवसादः ।
 यथा,—
 “जाद्यं मौखं विषादोऽवसादः सादो विष-
 खता ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।
 “दधौ दरवरं तेषां विषाद श्रमयन्नव ॥”)
 विषादनी, स्त्री, पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषाननः, पुं, (विषमानने यस्य ।) सर्पः । इति
 शब्दमाला ॥
 विषान्तकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
 विषलात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-
 नाशके, त्रि ॥
 विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हण + षः ।)
 सुष्ककटुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
 नाशके, त्रि । यथा, मनी । ७ । २१७ ।
 “सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्नेर्बिषापहैः ॥”)
 विषभ्रष्टा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । निम्बिषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नागदम्पती । इति भावप्रकाशः ॥

विषुव

विषुव

विष्किरः

अर्कमला । ईशुरमल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमला विषापहा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सर्पकङ्कालिका । इति रत्नमाला ।

विनाभावा, ङी, (विषस्याभावो यत्र सा ।)
निन्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली । विषयुक्ताङ्गे, ङी ॥

विधारः, पुं (विशेषेण अलनीति । अल + अच् ।
लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विधारतिः, पुं, (विषस्थारतिः नाशकः ।) ज्ञान-
धत्तरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विधारिः, पुं, (विषस्थारिः ।) महाचक्षुशकः ।
घृतकरद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-
मात्रे, चि ॥)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली । विषयुक्तसुखे, चि ॥

विषास्या, ङी, भङ्गातकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
(भङ्गातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ।)

विषु, य, साम्यम् । इति विषुवच्छब्दटीकायां
भरतः । नानारूपम् । इति रामायणम् ॥

विषुणः, पुं, (विषु साम्यमस्तिन्नस्तीति । “लोमा-
दीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्
खत्वम् ।) विषुवम् । यथा, “विषु नानारूपं
गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विप्रश्चे अगित्यु-
त्तरपदलोपश्चात्तसन्धेरिति पामादि सूत्रेण
नः खत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।
“चरन्त्यतन्न विषुषं विजातम् ॥”
“विषुषं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्गाथी
सायणः ॥ सर्वगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।
“बभुरेको विषुणः ।”
“विषुणः विष्वगश्चनः ।” इति तद्गाथी सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।
“सखायस्ते विषुणा अयं यते ।”
“विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वस्याप्राः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ३४ । ६ ।
“त्रिव्यन्त्रः सन्तती चक्रमासजो-
ऽसन्ततो विषुणः सुन्वतो वृधः ।”
“विषुषः पराङ्मुखः ॥” इति तद्गाथी सायणः ॥
विषुषं, ङी, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
विषुषं, ङी, समरात्रिन्दिवकालः । तत्पर्यायः ।
विषुवत् २ । इत्यमरः ॥ विषुषम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली । विषुषः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकुटः ॥
तत् मेघतुलयोः संक्रान्ती । यथा,—
“नृगसंक्रान्तसंक्रान्ती हे तूद्गदक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
ते तु महाविषुवजलविषुवनामभ्यां क्रमेण स्याति ।

यथा,—
“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविषुवमाख्यातं कृतिभिश्चैव चिह्नितम् ।
तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्चिन्तितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

विषुवारम्भकालो यथा,—
“नृगसंक्रान्तितः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युनक्रमेण च तद्गतं स्याद्दृग्गयानं रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्दक्षिणो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविचक्रान्ततो मेघतुलयोरभितः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्याह्वे त्वेकाक्षीकृष्णाब्दके ।
दिनमात्राय मीनाह्वीक्याह्वं पालकं शतम् ॥
ततो वृषाह्वं पर्यन्तमशीतिः पलभानिनी ।
मिथुनाह्वं चतुर्दशत्यलानी वर्द्धते क्रमात् ॥
कर्कटाह्वं तु षट्त्रिंशत् सिंहाह्वं तु द्वादशतकम् ।
कन्याह्वं तु द्विजवतिः क्रमात् चतुस्रि वासरे ॥
कन्याह्वान्मनीमानं बोधं पूर्वक्रमेण चि ।
दिने दिने भागहारान्मानं बोधं दिवानिशोः ॥
एकमानं दक्षघटा त्वक्रान्तमाननिर्ययः ।
षट्षष्टिवत्सरानेव ततः स्यात् षोडशशकं ।
पुनस्तद्द्वत्सरास्तद्गतं एवं सप्तदशादिके ॥”
इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

अन्यत्र
“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रान्तलोभ्यानुलोभ्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
अथोद्गदिने सौरि चैत्रे गखतिथौ शके ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वर्द्धते मेघविष्वान्शपथ्येनं स्थूलमार्गतः ॥
तथा व्यष्टान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाद्यापथ्येनं पलेकप्रमितता मता ॥
ततः कर्कटविष्वान्शपथ्येनं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चतुस्रि निश्चितम् ॥
तादृगभाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगान्शपथ्येनं हरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवामानं दक्षघट्टयद्गद्गा रात्रेः प्रमाणकम् ।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेव ततः स्यात् द्वादशशकं ।
पुनस्तद्द्वत्सरास्तद्गतं तत एकादशादिके ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥

विषुवन, ङी, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६६ । १२१ ।
“भवति सद्गुणं दिनस्य रात्रौ-
स्मिन्वति चाक्षयमनुते पलम् ॥”
यापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।
“न्वादीरित्याविषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ॥”
“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
याप्रियुक्तस्य ॥ ३ ॥ विष्वक्यापौ अस्या-

दीर्घादिकः कुप्रत्ययः । ततो मनुप् इत्यनुप्-
भ्यामनुविति मनुप उदात्तत्वम् । अन्वेषामपि
इत्यत इति संहितायां दीर्घः अन्वयेन मतोऽ-
त्वम् ॥” इति तद्गाथी सायणः ॥

विषौषधी, ङी, (विषस्यौषधी ।) नागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥

विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तगतप्रथमधोमः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दृष्टास्वाध्याः । यथा,—
“तज्जादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूचे च नाडिकाः ।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव चङ्गणवचयोः ।
वैष्टित्यतिपानौ च समसौ परिवर्जयेत् ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥

तत्र जातफलम् ।

“विष्कम्भयोगो यदि जलकासे
कार्ये खतलो मनुजस्तदातीम् ।
सुहृत्कलजात्मजसौख्यसुयं
यदस्य निर्माणाविधौ समर्थः ॥”
इति कोडीप्रदीपः ॥

विस्तारः । (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ५ । १२४ ।
“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो दारस्वाह्वेण विष्कम्भः ॥”
प्रतिबन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-
भेदः । इति मेदिनी । भि, १६ । दृष्टः । इत्य-
जयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥

विष्कम्भी, [न] पुं, (विष्कम्भाति रथङ्गीति । वि +
ष्कम्भ + ङिनिः ।) अर्गला । यथा, “तद्विष्कम्भो-
ऽर्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं हुक्कादृष्ट इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कम्भाति रथङ्गी इति पश्चादित्वास्मिन् तद्वि-
ष्कम्भी सङ्गन्वत् स्वार्यकथनमेतत् विष्कम्भीति
नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति मूल-
पाठः । विष्कम्भो बन्धनमिति दृष्टः । इति
भट्टः । इति सुकुटः ॥

‘विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।’ इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कम्भ इति पाठः ॥” इति तद्गीकायां भरतः ॥

विष्कज, पुं, (विष विष्ठां कलयति भक्षयतीति ।
कज + अच् ।) व्याप्यशूकरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ श् विक्षेपे +
इशुपथेति कः । “विष्किरः शकुनिर्विकीरो वा ।”
६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति
बलम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किरास्त्रिभिर-
मयूरकुक्कुटादयः ।

“जावादा वैष्किरो वर्गः प्रतुहा जाङ्गला नृगाः ।
जघवः शीतमधुराः सकषाया हृता वृषाम् ॥”
इति राजवल्गवः ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
“वर्षेकाजाविकिरकपिञ्जलकतिताराः ।
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद् विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतिताराः ॥”
कुलिङ्ग गवधेया इति कीडे ।

विष्टम्भः

विष्टम्भः

विष्टरः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।
बल्या हृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः सुताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“जावन्तीत्तरकपिजलवर्षीरवर्षिकावर्षिक-
नमृकावातीकचकोरककविष्टमयरककरोपचक्र-
कुटुसारङ्गशतपत्रकजुतिरिजुरबालुकयव-
लकप्रभृत्यस्याहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमाह ॥” इति सुश्रुते
स्त्रजस्थाने ४६ अध्यायः ॥ ॥ ॥ दर्वीकरान्तगत-
सर्पविशेषः । यथा,— “पुष्करीको भुजुटी
सुखी विष्टिरः पुष्याभिकर्णो गिरिसर्पे ऋतु-
सर्पेः श्वेतोदरो महाशिरा अलगाहो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने ततुर्थे-
ऽध्याये ।)
विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विश्रुतातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विष्टर्ष, क्ली, (“विटपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
खादिस्त्रुजे पिष्टपस्थाने विष्टपपाटेन विश्रुतातोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केषित् ।) भुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टर्षं पिष्टपः । इति तद्वीकाधी
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
“बाणभिनन्ददया निपेतुषी
सा स्वकाननसुवं न केवलाम् ।
विष्टपक्षयपराजयस्थिरा
रावशश्रियमपि यकम्पयत् ॥”)
विष्टम्भः, पुं, (वि + क्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।
“स दृष्टिविष्टम्भयद्योपश्रमनः ॥” ॥
आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।
“प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पद्विष्टम्भनिपीडितस्तदात्मीम् ॥”)
रोगविशेषः । इति मेदिनी । भं, २० ॥ स तु
आनाहरोः । तस्य लक्षणाह ।
“आमं सलहा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्षमानं नयथास्त्रमेनं
विकारमाणाहमुदाहरन्ति ॥”
आमं अपक्रमाहारसारं शक्यत् पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सचितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुष्टवायुना विबद्धं आमशोधितं वा यथास्व
पूर्ववदप्रवर्षमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ ॥ तन्नामजमानाहमाह ।
“तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
दृष्ट्या प्रतिश्लायशिरोविदाहाः ।
आमाशये मूलमथो गुरुत्वं
दृष्टम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥”
विघातनं अपद्रवतिः ॥ ॥ शक्यत्सचयनमाह ।
“स्तम्भः कटीष्टपुरीषमन्त्रे
मूलोऽथ मूर्च्छां शक्यतो वमिञ्च ।
आसञ्च पक्षाशये भवन्ति
तथासोक्तानि च लक्षणाणि ॥”

पक्षाशये शक्यत्सचयने । आसोक्तानि
आमानवातनिरोधादीनि ॥ ॥ आनाहोदा-
वर्षयोश्चिकित्सायास्तुल्यादाभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अधोदावर्षाणां चिकित्सा ।
“अधोवातनिरोधोत्ये सुदावर्षे हितं मतम् ।
स्त्रेहपानं तथा स्त्रेदो वक्षिर्यचाशुलोमनम् ॥
विष्टविघातसमुत्थे तु विष्टभेद्यन्नं तथोषधम् ।
वर्षोभ्यङ्गावगाहञ्च स्त्रेदो वक्षिर्हितो मतः ॥”
वर्षिः फलवर्षिः ।
“सूत्रावरोधजनिते शीरवारिवर्षां पिबेत् ।
दुष्यशर्मास्वरसं चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुष्यशर्मा कयटकारी दुरालभा च तुल्यागुल्फात् ।
एवांशवर्षेणं तोयेन पिबेद् वा लघ्वीक्षतम् ॥
सितामिक्षुरसं शीरं ब्राह्मचारसमथापि वा ॥
सर्जयेव प्रकुञ्चीनं मूलकञ्चाप्रसरीविधम् ।
जम्भाभिघातने स्त्रेहं स्त्रेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरगहरान् विधीन् ।
नेत्रनौरावरोधोत्ये सुष्टेदुष्टेदोर्जलम् ॥
सुप्यात् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
हृक्काभिघातने तीक्ष्णात्रागनस्यार्कदर्शनैः ॥
प्रवर्षयेत् क्षुन्नं सक्तं स्त्रेहस्त्रेदौ प्रशीलयेत् ॥”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
“उद्गारस्यावरोधे तु स्त्रेहिकं घृममाचरेत् ॥
हृदिनिग्रहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरेचनं चात्र मतं तेषोनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वक्षिशुद्धिकरेः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशान् कथितं पीतवन्नं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नाभ्यः शुक्रोदावर्षिनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहञ्च मदिरा चरणायुधः ॥
शालिः पथो निरूहञ्च हितं मेथुनमेव च ।
सुद्विघातसमुद्भूते क्षिण्णसुम्भं तथा लघु ॥
रूच्यमस्यं हितं भस्मं पुष्यं सेयं सुगन्धि यन ।
दृषाविघातसंभूते शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥
कपूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ।
अमन्वासे धृते शक्तो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोत्ये पिबेत्तशीरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुशय्याञ्च हितः शोत्रप्रियाः कथाः ॥”
वाताह्वेगविघातजनितानामुदावर्षाणां चिकि-
त्सामभिधाय रूचादिक्वपितवातजनितस्य उदा-
वर्षस्य चिकित्सामाह ।
“हृक्कुमाचिकसिचयेः पिष्टैर्वर्षिनिर्मिताम् ।
एनाभ्यक्तां गुरे न्यस्येदुदावर्षवर्षाशनीम् ॥”
फलवर्षिः ।
“मदनं पिप्यन्ती कुष्ठं वचा गौराञ्च सर्षपाः ।
गुडशीरसमायुक्ता फलवर्षिरिहोदिता ॥”
मदनफलादिवर्षिः ॥ ॥ ॥
“खण्डफलं चिहनाञ्चः जघ्णाक्षिणं ह्योक्षर्णम् ।
प्रागभोजनस्य मधुना विडालपदकं नरो
लिख्यान् ॥
एतद्ग्राहपुरीषे देयं विष्टैरुदावर्षे ।
मधुरं नरपतियोमं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥”
इति नाराचचूर्णम् ॥ ॥

“सथोषं पिप्यन्तीमूलं चिहद्वन्ती च पिच-
कम् ।
तद्धर्मं गुडचर्मिन्नं भक्षयेत् प्रातस्त्यनः ।
एतद्गुडाटकं नाम्ना वलवर्षाभिवर्द्धनम् ।
उदावर्षोद्गीहगुल्फाशोथपाङ्कामयापहम् ॥”
इति गुडाटकम् ॥ ॥ ॥
“मूलकं शुष्कमात्रं च वर्षाभूपसमूलकम् ।
क्षतमाजफलं चापस्तु पक्वा तेन हृतं
पचयेत् ।
तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावर्षसमशेषतः ॥”
पञ्चमूलकमञ्च दृष्टत् । शुष्कमूलकाद्यष्टकम् ॥ ॥ ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
“तुल्याकारणकायंत्वाद्दावर्षाहरीं क्रियाम् ।
आनाहोपि च कुञ्चीत विशेषआभिधीयते ॥
त्रिदन्त्राणाहरोतन्वो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडैश्च तुल्या वटिका हरतयानाहसुखणम् ॥
वर्षिश्चिकटसेस्ववर्षपयश्चधूमकुष्ठमदनफलेः ।
मधुनि गुडं वा पक्वैर्निहितं आकृष्टपरि-
माणाः ॥
वर्षिरियं दृष्टफला शनैः प्रविष्टिता गुरे हृता-
भ्यक्ता ।
आनाहोदावर्षो शममति जठरं तथा
गुल्फम् ॥”
त्रिकटकाद्या वर्षिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ३५ ।
“दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥”)
विष्टम्भो, [नृ] त्रि, (विष्टभूतोति । वि + क्तन्भ
+ गिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
“वैदला गुरवो भव्या विष्टम्भस्त्रेदमारुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
“प्रायः प्राभातिकं शीरं गुरु विष्टम्भ शीत-
लम् ॥”
विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)
विष्टम्भरोगविष्टरञ्च ॥
विष्टरः, पुं, (वक्षिर्ष्यते इति । वि + क्त + अप् ।
“दृषासनयोर्विष्टरः ।” ८ । ३ । ६३ । इति
निपातनात् घञम् ।) विटपी । दम्भुष्टिः ।
पीठाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
सनादिग्रहः । इति भरतः ॥ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।
“काष्ठीगुणोक्तसन्शोणं दृष्ट्याम्भीजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)
विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धं हृत्सयवामा-
वर्षवलिताधोसुखाया अस्वस्यातदर्भाः । तथा
च यस्यासंग्रहः ।
“ऊर्ध्वकेशो भवेद्मन्त्रा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्षको ब्रह्मा वामावर्षस्तु विष्टरः ॥”
इति ॥
हृन्दीगपरिश्रुम् ।
“दर्भसंस्था न विष्टिता विष्टराक्षरयेष्वपि ॥”

एवम् ।

“पञ्चाशद्विभवेद्ब्रह्मा तद्वर्तेन तु विष्टरः ॥”

इति यदि सन्तं तदा प्राख्यन्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविष्टतिचञ्चला भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एव विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणक्षत्र विष्टियः कर्मिणां पारगः करः ॥”
इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

विष्टरश्रवाः, [सु] पुं, (“विष्टराविष श्रवणी
यस्येति ॥” शिशुपालवधश्च १४ । १२ । टीकायां
मङ्गिनाथः । “विष्टरेऽन्वयवृत्ते श्रूयते निबन्धं तत्र
वसतीति ॥” उवाच ४ । २२६ । इत्यत्र उच्यते-
रत्तः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंश
भविष्यपर्वणि । ५१ । १० ।

“उत्पन्नं वृत्तं दैविकः शतप्राख्यं महाशिशुम् ।
तेन तं पोषयामास विष्टरश्रवसं प्रभुम् ॥”)

विष्टरा, स्त्री, गुल्फादिनी । इति राजनिर्घण्टः ।
विष्टरहा, स्त्री, खर्गकैतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्टारहा इति च कश्चित् पाठः ॥

विष्टारः, पुं, ह्यन्दोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-
च्छन्दः । इति मत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

विष्टिः, स्त्री, (विष्ट + क्तिन् ।) वेतनं विना हटा-
कारोहहनादिक्रमः । वेगार इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । आजूः २ । इत्यमरः ॥ हटाद-
ष्टिकः क्रोशो विजातस्त्वो विष्टिरिति भट्ट-
श्यामी । हे वेतनमन्तरेण कर्मकरणे कर्म-
कारिणि चेन्न्ये । अत्र कर्मकरे विष्टिः स्थिया-
मष्टिकर्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ * ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।

“विष्टिकर्मात्मिकाः सर्वे मार्गशोधक-
रत्तकाः ॥”)

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा,
भागवतेन ७ । ८ । ५५ ।

“वयमीशकिन्नरगयास्तवाशुगा
दितिचेन विष्टिमनुवाशुकारिताः ॥”)

भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः । प्रेषणम् । इति
हेमचन्द्रः । सा च भद्रा ववाद्येकादशकरका-
न्तर्गतसप्तमकरखं पञ्चिकायां तस्या अङ्गं
सूच्यम् । यथा,—

“वववालवकौलवतैतिल
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।
श्रुजनिचतुष्पन्नागाः

किन्नुन्न च सुवाणि करव्यानि ॥

मुक्तादितिथिशेषाद्वात् पञ्चमे तत्तुरीयके ।
आद्यान्ताद्वात् क्रमेण स्युरष्टाष्टत्ता ववादयः ॥
एकादश्याश्चतुर्थ्याश्च शेषाद्वात् श्रुजपचके ।
अष्टमीपूर्वमास्याश्च पूर्वाद्वात् विष्टिरिति ॥
रुद्रपञ्चे तृतीयाया दशम्याश्च पराद्वात् ।
सप्तम्याश्च चतुर्थायाः पूर्वाद्वात् विष्टिसम्भवः ॥
विष्टाय विष्टरीमासि विष्टिं सर्वेषु वर्षेषु ॥

विष्टिषे विष्टके हि पुच्छे कार्यं वयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे ।

“नाद्यस्त पञ्च वदनं गलकस्तयेका
वचो दशैकवहिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च तिस्रो
विष्टेर्ध्वं निगदितोऽङ्गविभाग एवः ॥

मुखे कार्येष्वस्तिर्भवति मरुतं चाथ गलके
धनम्लानिर्वचस्यथ कटितटे बुद्धिवलयः ।
कलिनाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरौरे भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमनुयः ॥

मनुवस्तुनितिथियुगदश-
श्रिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्व्यायोः ।
१४।८।७।१५।४।९।०।११।१।

आयाति विष्टरेषा पृष्ठे शुभदा पुरख-
शुभदा ॥”

पूर्व्यायोः पूर्व्यायादिदृष्टुखी भवति इत्यर्थः ॥

“एकेन ह्येना द्विगुणा तिथिस्तु
समावृष्टिं करणं ववादि ।
पूर्वे परंऽप्येवमयं विशेषो
दिसंगुणा चक्रविचर्जिता च ।
किन्नुन्नसं करणं प्रदिष्ट-
मादिक्षिणेरादिष्टे सदैव ।
उपान्यशेषे श्रुजनिस्तु दर्शे
पूर्वे चतुष्पादपरे च नागः ॥

इन्द्रकमलजचिचार्यभूभयः सयमा ववादेः ।
कलिष्टवणिमासताः पतयः श्रुजन्वादेः ॥”

ववाद्यधिपकथनम् ॥

“पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाख्ये
वालवे द्विजहिताद्यपि कर्मे ।
कौलवे प्रमदमजविधानं
तैतिले शुभगताभयकर्मे ।
गरे च बीजाभयकर्वाणि
वाण्यपि सौख्यद्विक्रिया च ।
न सिद्धिमाप्नोति क्षतश्च विष्टां
विषाभिषातादस्य तत्र सिद्धिः ॥
मन्वीवधावि श्रुजनौ च सपौष्टिकानि
गोविप्रराण्यपिष्टकर्म चतुष्पादे तु ।
सौभाग्यदासकलतिषुवकर्मणागे
किन्नुन्ननासि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥”

इति श्योतिसत्त्वम् ॥

(यथा, कलाविज्ञाने । २ । ११ ।

“कश्चिददति सनेद्य द्रवियं निःसिष्य हक-
गन्नासि ।

भानःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यथ ॥”)

विष्टिः, वि, (विष्ट + क्तिन् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ॥

विष्टलं, स्त्री, (शिदूरं खलम् ।) दूरस्थानम् ।
यथा । विष्णुशमपरिभ्यः खलस्य । अथ्यः
खलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्टलं श्रमिष्टलं
परिष्टलम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

विष्टा, स्त्री, (विष्टप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + श्या + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविध-

प्रकारेणोदरे तिष्ठति वा । तत्पर्यायः । उच्चारः
२ अथक्करः ३ श्रमलम् ४ श्रलत् ५ गूथम् ६
पुरीषम् ७ वर्षस्त्रम् ८ विष्ट ९ । इत्यमरः ॥

वर्षः १० । इति जटाधरः ॥ अथेध्यम् ११ दूयम्
१२ कलम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्कम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“गुरोर्द्वैतं प्रकल्पेयं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
अहिताचरणादेव विष्टार्था जायते क्रिमिः ॥”
इति लघ्यानन्दीयतन्त्रादरे ॥)

तदृशं नविधो यथा,—
“न नयां स्थियमीक्षित पुरुषं वा कदाचन ।
न च नूनं पुरीषं वा न च संहृष्टमैधुनम् ॥”
अथे तदुत्सर्गनिधो यथा,—

“नास्तेः क्रीडेन धावेत नापुसु विगन्तुमाच-
रन्तु ।

नोच्छिष्टः संविशेतिबन्धं न नयः ज्ञानमाचरेत् ॥”
इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

तदुत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःकृत्यशब्दयोर्दृष्ट-
यम् ॥

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति शब्दमाला । शुद्धः ।
वसुदेवता । इति धरणिः ॥ (दादशादिस्था-
नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६५।१६ ।

“एकादशस्तथा त्वष्टा दादशो विष्णुश्च्यते ।
जघन्यस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)
धर्मेशास्त्रकर्तृत्वनिर्देशः । यथा,—
“मन्त्रविष्णुहारीतयाश्रवस्त्रोश्रनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बवर्ताः कात्यायनहृष्टसती ।
पराशरयासशङ्खजिखिता दशगोतमौ ।
सातातपो वशिष्ठश्च धर्मेशास्त्रप्रयोषकाः ॥”
इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥

ब्रह्मणो रूपविशेषः । तस्य श्रुतपत्तिर्यथा ।
वेवेष्टि श्राप्नोति विश्वं यः । वेष्टिति विश्वंति
आप्यायत विश्वमिति वा । विष्णाति विश्ववक्ति
भक्तान् मायापसारणेन संसारादिति वा ।
विश्रुति सर्वभूतानि विश्रुति सर्वभूतानि
अत्रेति वा ।

“यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य श्रद्धा महात्मनः ।
तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश्रुतातोः प्रवेशनात् ॥”
इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
“हृहत्वात् विष्णुश्च्यते ॥” इति महाभारते ।
५।७०।३॥ तत्पर्यायः । नारायणः २ लक्ष्मणः ३
वैकुण्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः ६ हृषीकेशः
७ केशवः ८ माधवः ९ खभूः १० देव्यारिः ११
पुष्करोकाचः १२ गोविन्दः १३ मरुद्वज्रजः १४
पीताम्बरः १५ अच्युतः १६ शार्ङ्गो १७ विष्णु-
सेनः १८ जनार्दनः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरुणः
२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ पद्मनाभः २४
मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ त्रिविक्रमः २७
दैवकीन्दनः २८ शौरिः २९ क्षीपतिः ३०
पुरुषोत्तमः ३१ वनमाली ३२ वलिर्ध्वजी ३३
कंसारात्रिः ३४ अशोकजः ३५ विश्वम्भरः ३६

केटभजित् ३० विष्णुः ३० श्रीवत्सलायनः ३६ ।
 इक्ष्मरः । पुराणपुराणः ३० उच्छिः ३१ शत-
 घामा ३२ गदायणः ३३ एकशङ्खः ३४ जग-
 न्नाथः ३५ विश्वरूपः ३६ सनातनः ३७ सुसुन्दः
 ३८ राहुमेदी ३९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीविवानः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ बृहृरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजित ५९ मधुसूदनः ६०
 कान्तः ६१ पुण्ड्रः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ गन्दात्मजः
 ७४ नरविंशः ७५ ररेशः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ जितघामा ८३
 शशविन्दः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 ऊर्ध्वदेवः ९० हरिः ९१ यशुः ९२ यादवः ९३
 अरिष्टसूदनः ९४ पूतनारिः ९५ सदायोगी ९६
 ध्रुवः ९७ चाखूरसूदनः ९८ हेमशङ्खः ९९ शता-
 वर्त्ती १०० कालमेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 सोमसिन्धुः १०३ विरिचिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुबर्हा १०६ वर्द्धमानः १०७ शतानन्दः
 १०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० हारकेशः
 १११ रत्नदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
 शम्भरजावली । जिष्णुः ११४ दाशार्हः ११५
 अश्विप्रथमः ११६ इन्द्रागुणः ११७ नरायणः
 ११८ जलप्रथः ११९ यक्षपुराणः १२० तार्क्ष-
 णजः १२१ बहुविन्दः १२२ पद्मेशः १२३ मार्जः
 १२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ जङ्घुः १२७
 वसुः १२८ शतावर्तः १२९ सुसुकेशी १३०
 बभ्रुः १३१ विधाः १३२ प्रजिह्वङ्गः १३३ आत्मभूः
 १३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शाङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 शङ्खभृत् १४६ । अथ वध्यादयो यथा,—
 “मधुधेनुकचान्तरपूतनाथमजाङ्गनः ।
 कालमेमिहययीवशकटारिष्टकेटभाः ।
 कंसः केशिसुरी सार्वभौन्द्विविदराहवः ।
 हिरण्यकशिपुर्व्याधः कालीयो वरको बलिः ।
 शिशुपालश्चास्य वध्या वैनेतियश्च वाहनम् ।
 शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्गुः श्रीवत्सोऽसिन्धु
 नन्दकः ॥
 गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
 मणिः स्वामन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥३॥
 तस्य शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
 सहस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वणि
 १४९ अध्याये दृश्यन्ति ॥३॥ अस्य मन्त्रो वर्णय
 यथा,—
 “शरमाद्यं द्वितीयञ्च उपात्तं चान्यमेव च ।

वासुदेवो बलः कामो ज्ञानरहो यथाक्रमम् ।
 प्रभवस्तु सदिद्योतस्तु ह्युँ चो भूरतिमन्त्रकाः ।
 नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः सिंघो वराह-
 राट् ॥
 शितारुहहरिद्राभा नीलश्यामललोहितः ।
 मेघायिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥” ॥३॥
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाञ्च यथा,—
 “कं टं घं घं गरुत्मानं स्यात्कं खं वं सुदर्शनम् ।
 खं चं कं चं गदादेवो तं नं मं चक्षुःशङ्कम् ॥
 चं टं भं हं भवेच्छ्रीशं गं जं वं सञ्च पुष्टिकम् ।
 घं वं सं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं वं दं नं भवेत् ॥
 हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चान्तो ह्यहमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दृश ॥३॥
 गरुडोऽन्वजसङ्काशो गदा चैवासिताकृतिः ।
 पुष्टिः शिरीषपुष्याभा लक्ष्मोः काचनसन्निभः ॥
 पूर्णचक्रनिभः शङ्खः कौस्तुभस्वरुद्राकृतिः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राभ श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
 पञ्चवर्णा मता माला ज्ञानतो मेघसन्निभः ।
 विद्युद्गुणाणि चास्त्राणि यानि गीतानि वर्णयतः ॥
 इति गावर्धे ११ अध्यायः ॥३॥
 तस्य जगन्पालनादिर्यथा,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः ।
 चतुर्भुञ्जः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ॥
 सृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सञ्च गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् ॥
 अन्नकाले स्वयं देवः सर्व्वात्मा परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहर्तते जगत् ॥
 एकोऽपि सन्नहादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ।
 सर्गं रक्षाजयगुणैर्निर्गं गोऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
 सृजते वीक्षते चैव यसते च विशेषतः ।
 यस्मात् सृष्ट्वाशुयस्माति यसते च पुनः प्रजाः ॥
 गुणात्मकत्वात्त्रैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥
 अथे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदिह्लादादिदेवोऽवजानात्त्वादनः स्रुतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्रुतः ॥
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्व्वाः प्रजापतिरिति
 स्रुतः ॥
 बृहत्त्वाच्च स्रुतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
 विश्वत्वाद्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्व्वचगत्वेन हरिः सर्व्वहरो यतः ॥
 अगुत्पादात् चानुपूर्वात् स्वयम्भुरिति स स्रुतः ।
 नारायामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्रुतः ॥
 हरः संसारहरणाद्विसृत्वाद्द्विष्णुरुच्यते ।
 भगवान् सर्व्वविज्ञानादेवनादौमिति स्रुतः ॥
 सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानाच्छब्दः सर्व्वमयो यतः ।
 शिवः स्यात्सिन्धो यस्माद्भिः सर्व्वगतो
 यतः ॥
 तारकात् सर्व्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 बहुनाथ किमुक्तेन सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
 इति कौर्मि ४ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
 मन्त्रस्य उवाच ।
 “महाप्रलयकालात् एतदासौत्तमोमयम् ।
 प्रसुमिव चान्तर्यमप्रशातमजलजयम् ॥
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरिण्यु च ।
 ततः स्वयम्भुरथक्तः प्रभवः पुराणकर्मिणाम् ॥
 अङ्गयज्ञेयदक्षिणं प्रादुरासीत्तमोसुदः ।
 योऽतीन्द्रियः परो यत्तादर्थ्यायान् सनातनः ॥
 नारायण इति ख्यातः स एव स्वयसुहृभौ ।
 स्वशरीरादिभ्यायन् सिद्धसुम्बिदिवं जगत् ॥
 अथ एव ससर्णादौ तासु बीजमवाहयत् ।
 तदेवाङ्कं समभवत्समस्तस्यमयं महत् ॥
 संवत्सरसहस्रेण सृष्ट्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रविज्ञानार्त्तमहातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादिपि तद्गुणैः विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातस्ये २ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
 “सृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवान्तिकाः ।
 स संज्ञा याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नियशः ।
 रुद्रत्वे चैव संहर्ता एको देवस्त्रिधा स्थितः ॥
 स एव सृष्ट्यः स च सर्गकर्ता
 स एव पाता स च पात्यते च ।
 ब्रह्माद्यवस्थाभिरप्रोषन्मूर्त्ति-
 विष्णुर्विंशो वरदो वरदयः ॥”
 इति बह्विपुराणे सर्गोत्पत्त्यासननामाध्यायः ॥३॥
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो हृप ।
 तस्य चिन्ता ससुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
 सृष्ट्वा चैवं महासृष्टिः पालनीया मधेव ह ।
 कर्मकाळस्वमूर्त्तिं कर्त्तुं नैवेह शक्यते ॥
 तस्मात् मूर्त्तिं सृजाम्येकां यथा पाञ्चमिदं
 जगत् ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिधायितो हृप ॥
 प्राकसृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
 पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
 पविशन्तं दृश्याय त्रैलोक्यं तस्य देहतः ।
 ततः सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
 बागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्वरम् ।
 सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्ता त्वं सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥
 त्रैलोक्यप्रतिपालाश्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्व्वदा कार्यं कर्त्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ॥
 सर्व्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशयः ।
 एवसुहृदा ततो देवः प्रकृतिस्यो बभूव ह ॥
 विष्णुरप्यधुना पूर्वां बुद्धिं सस्मार स प्रभुः ।
 तदा संचिन्थ भगवान् योगनिद्रां महातपाः ॥
 तस्यां संस्थाप्य मगवान् इन्द्रियाथोद्भवाः
 प्रजाः ॥
 ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुज्वाप वै प्रभुः ॥
 तस्य सुप्रस्य जठरात्महत् पद्मं विनिःसृतम् ॥
 संप्रद्वीपवती पृथ्वी सधसुद्रा सकानना ॥
 तस्य मूलस्य विस्तारं पाताजतकसंस्थितम् ॥

विष्णुः

कार्यकार्या तथा मेवस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 सुप्तये तच्छरीरस्यो वायुवायुसमं दृष्टवत् ।
 अविद्यविजयसमं शक्तस्वपेय धारय ।
 अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु तथा करे ।
 कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
 अधर्मेराजवातार्थं गर्दं धारय केशव ।
 मातेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवत्सकौस्तुभौ चैमौ चक्रादिवच्छेनेन ह ।
 मारुतस्ते गतिवोरः गर्दभास्तव कौर्णितः ।
 जेलोक्कगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
 हादृशी च तिचिस्तेऽस्तु कामरूपौ च जायते ।
 धनाश्रयो भवेद्यस्तु हादृश्यां तत्परायणः ।
 खर्गवासी च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
 एष विष्णुस्तवाख्यातो ऋतेयो देवदानवाः ।
 हन्ति पाति शरीराणि हन्तवन्त्यानि चात्मनः ।
 युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
 न हीनबुद्ध्या वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा —
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेच्छावलाच्छम्भोऽस्त्रिगुणोऽस्तु ।
 तदूर्ध्वभागः संजातस्तुर्वक्त्रस्तुर्भुजः ।
 स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्रः स चन्द्रशेखरः ।
 ईशस्ततो ब्रह्मकाये हृदिशक्तिं न्ययोजयत् ।
 स्वयमेवाभवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकेशत् ॥
 स्थितिशक्तिं निर्जा मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
 जयत् ।
 महेशे वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निर्जा तथा ।
 स्थितिकर्ताभवद्द्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ।
 अन्तःशक्तिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
 अन्तःकर्ताभवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ।
 अतश्चिदु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ।
 हृदिस्थित्यन्तःकरणादेक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् ।
 पृथक् ।
 अतस्त्वच्च विधाता च तथाहमपि नो पृथक् ।
 एव शरीरं रूपञ्च ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”
 इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
 अन्यच्च ।
 “गुणातीतः स भगवान् आपकः पुरुषः परः ।
 अनन्तभोगशायी च यन्नाभिकमलादभूत् ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तं वेद महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥
 तेन गजेन्द्रमोक्षार्थं यथा —
 पुनस्तस्य उवाच ।
 “भक्तिं तस्याथ संचिन्त्य नागस्यामोचदर्शनः ।
 प्रीतिमानभवाद्बुध्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥”
 वार्त्तिर्ध्वं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

विष्णुः

गदहस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
 याहयस्तं गजेन्द्रं तं तच्च याहं जलाशयात् ।
 उज्ज्वलाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
 खलस्यं दारयामास याहं चक्रेण माधवः ।
 मोक्षयामास नागेन्द्रं पापिभ्यः शरणागतम् ।
 स हि देवलशपेन ब्रह्मगन्धर्वसततम् ।
 याहत्वमगमत् जलान्तरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना सृष्टो जातो दिव्यवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे ८२ अध्यायः ॥३॥
 अस्य मन्त्रपूजादिर्बोधा,—
 “अथ वक्ष्ये महात्मनान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणान्न सन्नो भवाञ्छिः पारमाश्रिताः ।
 तारं नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो गाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रधरः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःस्रत्यादिखानान्तं
 कर्मे कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं
 कुर्यात् । तद्यथा गौतमीये ।
 “केशवाद्यैश्चिभिः पीत्वा दाभ्यां प्रक्षालयेत्
 करी ।
 दाभ्यामोष्ठौ च संक्ष्येद्दाभ्यां न्यन्यानुमुखं
 ततः ॥
 एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथेकतः ।
 संप्रोक्ष्येकेन अर्हानं ततः सङ्घर्षादिभिः ।
 आस्यनावाप्तिकर्मां च नाभ्युत्सङ्गं भुजौ क्रमात् ।
 स्रष्टेव भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्येव ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
 केशवाद्यस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधररुर्ध्वकेश-
 पद्मनाभदामोदरसङ्घर्षवासासुदेवपद्मनाभरुद्र-
 पुरुषोत्तमाघोचनशृङ्खलाच्युतजनाह्नोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रथवादि केशवाय नम
 इत्यादि । तथा च ।
 “सप्तसुर्यैर्नमोऽनौच नामभिर्विन्ध्यसेत् सुधीः ॥”
 ततः वामान्यार्थादिमाहकान्तं कर्मे विधाय
 केशवकीर्त्तनादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋथादि-
 न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
 गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्हलक्ष्मीहरये
 देवताये नमः ॥ ३ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
 अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नम
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।
 अर्हलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उद्यत्पद्योतनशतवर्षिं तप्तशेमावदातं
 पार्श्वदहं जलघुस्ततया विन्धवाज्जगत्तुम् ।
 नानारत्नोत्सवविधाकल्पमापीतवच्छं
 विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्तौ
 नमः जलाटे । वर्णाशुक्ला साङ्घेचक्रान् पुरस्ता-
 दिव्यादिदर्शनात् सर्वत्र साहस्रारः । अं

विष्णुः

नारायणाय कान्ते नमो मुखे । इं माधवाय
 तुष्टे नमो दक्षनेत्रे । इं गोविन्दाय पुष्टे नमो
 वामनेत्रे । उं विष्णवे ध्रुवे दक्षकर्णे । ऊं
 मधुसूदनाय शान्ते वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय
 क्रियायै दक्षनासापुटे । श्रूं वामनाय द्याये
 वामनासापुटे । लं श्रीधराय मेघायै दक्षगच्छे ।
 खं रुर्ध्वकेशाय हृषीकेशे वामगच्छे । एं पद्म-
 नाभाय अहायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय जल्लायै
 अधरे । औं वासुदेवाय जल्लायै ऊर्ध्वदक्षपङ्क्तौ ।
 औं सङ्घर्षनाय सरस्वत्ये अधोदक्षपङ्क्तौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्ये मक्षके । अः अनिरुद्धाय रत्ने
 मुखे । कं चक्रिये जयायै । खं गर्दिने दुर्गायै ।
 गं श्राङ्गिये प्रभायै । चं खड्गिये सत्वायै ।
 ङं शङ्खिये चक्रायै दक्षकरमूलसन्ध्यकेशु । चं
 हृत्तिये वाय्ये । छं तुषणिये विजासिन्धे । ज
 मूलिये विजयायै । झं पाशिये विरजायै । ञं
 अङ्गुशिये विन्धायै वामकरमूलसन्ध्यकेशु । टं
 सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दनाय सुनदायै ।
 डं नन्दिये सुख्ये । ढं नराय ऋद्धे । ङं नरक-
 जिते सन्द्धे दक्षपादमूलसन्ध्यकेशु । तं हरये
 सुद्धे । थं कृष्णाय बुद्धे । दं सत्वाय भूत्वे ।
 धं सालताय मत्वे । नं सौराय क्षमायै वाम-
 पादमूलसन्ध्यकेशु । पं मूराय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । फं जनार्दनाय उमायै वामपार्श्वे । वं
 भूधराय क्रोद्यै पृष्ठे । भं विन्ध्यनेत्रे क्षमायै
 नाभौ । मं वैकुण्ठाय सुदायै उदरे । यं त्वगा-
 त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अस्त्र-
 गात्मने बलिये परायै दक्षायै । लं मांसात्मने
 बलानुजाय परायणायै ककुद्दि । दं मेदध्यात्मने
 बलाय सृष्ट्यायै वामायै । शं अस्त्रगात्मने वृष-
 ष्णाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । वं मज्जात्मने
 वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । खं शुक्रात्मने
 हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । छं पायात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । ङं जीवा-
 त्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्मने वृषिहाय विद्युतायै हृदादिसुखे ।
 इति न्यसेत् ॥ ३ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिर्धयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अच्युतत्वं ददात्येव सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 माहकार्यं सतुचार्यं केशवाय इति स्मरेत् ।
 कौर्त्तौ च मनसा युक्तमिदं न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कौर्त्तौ कान्ते नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगच्छसंज्ञितावचनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्तन्यां नम इति । तथा शक्तिशक्ति-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्त्तव्यः श्रीबीजादिनाः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कौर्त्तौ नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एवं प्रविन्ध्यसंज्ञां लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितां
 प्रजेत् ॥”
 ततस्तत्त्वन्यासपीठन्यासव्यादिन्यासविष्णुपञ्चरा-
 दिन्यासान् कुर्यात् । तत्त्वन्यासाद्यस्तु ग्रन्थ-

विष्णुः

गौरवभिया नोक्ताः ॥ ततो ध्यायेत् ।
 “उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शङ्कं गर्दं
 पङ्कजं
 पङ्कं विभ्रतमिन्द्रिवावसुमनीचं शोभिपार्श्वद्वयम् ।
 कोटीराङ्गद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
 ह्नीतं विन्धधरं खवक्षसि लसच्छ्रीवत्सचङ्कं भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्कस्थापनं
 कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गीतमीये ।
 “ताम्बपात्रस्य विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
 तथैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्कं प्रकीर्तितम् ॥
 नृत्पात्रञ्च तथा प्रोक्तं स्वर्गं वा राजतं तथा ।
 यच्चपात्रं हरिः सुहृदं नाम्यत्र नियोजयेत् ॥”
 नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।
 “स्वर्गं वा ताम्बपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे ह्ये ॥”
 आगमकल्पद्वये ।
 “हेरण्यं राजतं कांस्यं ताम्बं नृदस्यमेव वा ।
 पात्राणां श्रीहरिः पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ॥”
 पुरश्चर्यचक्रिकायाम् । सुवर्णे राजते रौप्ये
 इत्यादि ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-
 नन्तरं विमलादिशक्तिसहितपीठमन्त्रं पूर्जां
 कृत्वा पुनर्धात्वा मन्त्रेण कल्पितमूर्त्तौवावाह-
 नादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आव-
 रणपूजां कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु
 च ॐ क्रुद्धोक्त्वाय नृदयाय नमः इत्यादिना
 पूजयेत् ॥ ततः केशरेशु पूजादि ॐ नमः
 नं नमः मो नमः ना नमः रां नमः यं नमः
 र्वा नमः यं नमः । ततो ह्येषु पूजादिदिक्षु
 ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय
 अजरुहाय । अग्रादिर्कोणदलेषु ॐ ग्रान्धे
 नमः एवं श्रिये सरस्वत्ये रत्ये । ततः पञ्चाग्रेषु
 पूजादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्काय गदायै
 पद्माय कौस्तुभाय सुवलाय खड्गाय वन-
 मालायै । तद्द्विहरये ॐ गरुडाय नमः ।
 दक्षिणे ॐ शङ्कानिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
 निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-
 कोणे ॐ विघ्नाय नमः । नैर्ऋते ॐ आयायि
 नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने
 ॐ सेनायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्द्विह-
 रिन्नादीन् चक्रादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
 नैवेद्यं दद्यात् ॥ यथा । नैवेद्यमागीय
 देवतायै मन्त्रेण पाठ्यार्वाचमनायं दत्त्वा फडिति
 मन्त्रेण नैवेद्यं संप्रोष्य चक्रसुत्रयाभिरस्य
 यमिति मन्त्रेण दोषसङ्घं संशोष्य रमिति दोषं
 संदह्य वामकरसौधधाराभिर्पूर्वं वमिति मन्त्रेण
 अन्तर्लोल मन्त्रमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो
 वमिति धेनुसुत्रयान्तर्लोलय गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य
 कृताङ्गिकः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो
 महः प्रसवेदिति विभाय स्वाहान्तं मूलसुत्रायं
 नैवेद्यं जलं दद्यात् । ततो मूलसुत्रायं एतन्नैवेद्यं
 असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
 सुद्वयं ॐ नैवेद्यामि भवते जुष्यामिदं हवि-
 र्हरि इति नैवेद्यं समर्प्य असुकदेवतायै एतज्जल

विष्णुः

मन्त्रोपस्तरणमस्तीति जलं दत्त्वा वामहस्ते
 यासुत्रां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिमुद्राः
 प्रदर्शयेत् ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति
 कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन सार्धयेत् । ॐ अपा-
 नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन सार्धयेत् ।
 ॐ व्यानाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
 सार्धयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-
 नामा अङ्गुष्ठेन सार्धयेत् । ॐ समानाय
 स्वाहेति सर्वाङ्गुलीरङ्गुष्ठेन सार्धयेत् । ततः
 अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं सार्धन् त्रौ नमः पराय
 अन्तरात्मने अजरुहाय नैवेद्यं कल्पयामीति
 नैवेद्यसुत्रां प्रदर्श्य मूलसुत्रायं असुकदेवतां
 तर्पयामीति चतुर्धा संतप्य असुकदेवतायै
 एतज्जलमन्त्रतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा
 आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ वैष्णवे तु
 नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
 पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विसर्जनान्तं कर्म समा-
 पयेत् । अस्य पुरश्चरणं षोडशलक्षणपः ।
 तथा च ।
 “विकारलक्षं प्रजपेन्नमनेन समाहितः ।
 तद्दर्शाग्रं सरसिजेर्जुह्यानुमधुरानुतेः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 स्वयत्कृत्विष्णुपूजा आहिकतत्त्वाद्दौ द्रष्टव्या ॥
 शिवस्याहर्निपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरहर्नि-
 पूजा यथा,—
 “कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तः शिवस्य च ।
 यथा हि परमेशानि तत्कृणुष्व वरानने ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “कृत्वा पूर्जां महेशानि कृच्छ्रत्वा वाञ्छवेष्टने ।
 अष्ट विष्णोर्मेहेशानि नामानि श्रेष्ठ कामिनि ॥
 उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
 वृसिंहं भोवणं भीमं नृत्पुण्ड्रं प्रकीर्तितम् ।
 एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥
 सत्सुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमथयम् ।
 तन्मन्त्रं श्रेष्ठं चात्रेङ्गि ज्ञानसारं धरानने ॥”
 ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
 नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
 तापनाय विष्णवे नमः । ॐ वृसिंहाय विष्णवे
 नमः । ॐ भोवणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
 विष्णवे नमः । ॐ नृत्पुण्ड्राय विष्णवे नमः ।
 “इति पूर्जां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।
 विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”
 इति लिङ्गाधेनतन्त्रे ७ पटलः ॥
 तस्य नमस्कारस्तुफलादिश्च यथा,—
 स्तन उवाच ।
 “सुक्तिहेतुमनाद्यन्तमजमस्यमथयम् ।
 यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्योऽजायते नरः ॥
 विष्णुमानन्दमज्ञैतं विज्ञानं सर्वगं प्रभुम् ।
 प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ॥
 योऽन्तस्त्रिदशशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
 तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥
 साधीनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपाणये ।

विष्णुः

संसारलक्षणवर्गायासुदेवनकरो हि सः ॥
 कृष्णे स्फुरन्मलधरोदरचास्रकृष्णे
 लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठिमेये ।
 एकोऽपि चावगुणमात्रलतप्रणामः
 सद्यः स्वपात्रमपि शोधयितुं समर्थः ॥
 प्रणम्य दण्डवद्गमौ नमस्कारेण धोर्षयेत् ।
 स यो गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥
 दुर्गसंसारकान्ताराङ्गुपारमभिधावताम् ।
 एकः कृष्णमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ॥
 आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।
 नमो नारायणायैति मन्त्रैकशरणी भवेत् ॥
 नारायण्येति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी ।
 तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमहुतम् ॥
 चतुर्मुखायुर्दि कोटिवक्त्रो
 भवेन्नरः कोऽपि विष्णुचेताः ।
 सर्वे गुणानामयुक्तैर्देषं
 वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ॥
 यासादा मुनयः सर्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।
 मतिचयाभिर्वर्तन्ते न गोविन्दगुणचयात् ॥
 अशेषनापि यन्नास्ति कीर्त्तनं सर्वपातकेः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहजस्तेमृगेरिव ॥
 सङ्कटहरितं येन हरिरित्यन्तरद्वयम् ।
 बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
 स्वप्नेऽपि नामस्त्वितिरादिपुंसः
 क्षयं करोत्यक्षयपापपराशम् ।
 प्रत्यन्तः किं पुनरत्र पुंसां
 संकीर्त्तते नान्नि जनाहंनस्य ॥
 नमः कृष्णाद्युतानन्त वासुदेव्युदीरितम् ।
 धैर्भावभावितेर्विप्रं न ते यमपुरं ययुः ॥
 श्रमायालं जलं वद्धेक्षमसो भास्करोदयः ।
 चान्तिः कलेस्वधौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरिः ॥
 क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षणम् ।
 क्व जपो वासुदेवेति सुक्तिबीजमसुतमम् ॥
 गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णाच्छिन्तितेनसाम् ।
 पाथेयं पुच्छरीकाक्षनामसंकीर्त्तनाम्बलम् ॥
 नम इत्येव यो ज्ञयात्तत्तः अह्वयान्वितः ।
 तस्याक्षयो भवक्लोकः स्वपात्रस्यापि शौनक ॥
 संसारसर्पदृष्टस्य निर्वृत्तेष्टेकभयजम् ।
 कृष्यति वेणुवं मन्त्रं जप्ता सुक्तो भवेन्नरः ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञेऽस्तेनायां ह्यापरेऽर्षेयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तं केशवम् ॥
 नूनं तत्कथन्तलकमथवापुत्रपञ्जिका ।
 रोगाधारा न सा जिज्ञासा न वक्ति हरि-
 गुणान् ॥
 कुरुक्षेत्रेण किं तस्य काष्ठा वा श्राप्तिर्भवेत् न वा ।
 जिज्ञास्ये वर्त्तते यस्य हरिरित्यन्तरद्वयम् ॥
 विज्ञातदुष्कृतसहस्रसमावृत्तोऽपि
 श्रेयः परन्तु परिशुद्धिमभीक्ष्माणः ।
 स्वप्नान्तरेऽपि किल योगिभयं न पश्ये-
 न्नारायणस्तुतिकथापरमो महत्तयः ॥”
 इत्यादि गारुडे नारायणभक्तनमस्कारो नाम
 २३९ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुः

सूत उवाच ।

“असारभूते संसारे चारमेकं विनिर्दिष्टम् ।
 असारशेषलोकस्य चारमाराधनं हरैः ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तं यः पृथ्वाण्यप एव वा ।
 अर्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
 मातृवत् परिरक्षणं हृदिसंसारकारकम् ।
 यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्वज्रघातकम् ॥
 यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य विद्धि विन्दन्ति मानवाः ॥
 नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
 किं त्वया वाञ्छितो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
 उदकेनाप्यभावेन द्रव्याद्यामर्षितः प्रभुः ।
 यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चाञ्छितः ॥
 न तत् करोति सा माता न पिता नापि
 वात्सवाः ।
 यत् करोति हृषीकेशः सन्नुष्टः अहयाञ्छितः ॥
 वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
 विष्णुराराध्यते पत्या नान्यस्ततोषकारकः ॥
 न दानैर्विधिभिर्देवैर्न पुष्यैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
 सन्पदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसन्तानिकर्मणाम् ।
 विमुक्तैश्चैकतालभ्यं स्वलमाराधनं हरैः ॥
 प्रथामेस्तुष्यते विष्णुरेतद्द्वै परमं धनम् ।
 अन्यथा वा विशेषेण कस्तमर्षितुमर्हति ॥”

इति गारुडि पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥

सूत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
 पुनः ।
 इदमेकं सुनिव्यञ्जं ध्येयो नारायणः सदा ॥
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
 धरैः ।
 यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
 षड्वितीर्थसहस्राणि षड्वितीर्थशतानि च ।
 नारायणप्रथामस्य कलां नार्हन्ति षोडश्रीम् ॥
 प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां श्रव्यानुस्मरणं परम् ॥
 कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुनः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तम् तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
 सुहृत्समपि यो ध्यायेन्नारायणमनन्तरतः ।
 सोऽपि तन्नतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
 जायन्स्वप्नसुषुप्तेषु योगस्तस्य च योगिनः ।
 या काचिन्नमनसो वृत्तिः सा भवत्यनुतापयात् ॥
 उत्तिष्ठन्निपतन्विष्णुं ब्रजन् वै विवसंस्तथा ।
 सुन्नन् स्वपञ्च जायन् च गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
 स्त्रे स्त्रे कर्मण्यभिरतः कुर्व्याच्चित्तं जनार्दने ।
 एषा शास्त्रानुसारीकः किमन्यैर्वहुभाषितैः ॥
 ध्यानमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
 ध्यानमेव परं श्रौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
 नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नामश्रनात्
 परम् ।
 तस्मात् प्रधानमन्त्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
 यदुदुक्तं पदं प्रार्थ्यं मनसो यन्न गोचरम् ।

विष्णुः

तद्व्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
 प्रमादात् कुर्वन्तां कर्मे प्रच्यवेताधरैश्च यत् ।
 अरण्यादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
 ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
 आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
 विनियन्त्रसमाधिस्तु सुक्तिमन्त्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगामिदं कर्मचयोऽचिरात् ॥
 यथाग्निरद्वहति शिखः कर्षं दहति यानिलः ।
 तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनो सर्वकिल्बिषम् ॥
 यथाग्निदाहात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
 संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
 गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
 यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्वरौ ॥
 प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति भुवम् ।
 चक्षमात्रेण तत् पापं हरैर्ध्यानात् प्रक्षयति ॥
 एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते सुहृत्सु ध्यानवर्णिते ।
 इत्युभिर्मर्षितेनैव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ॥
 कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पावकानां तथोक्तयः ।
 न क्रमेण मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
 सा तिष्ठन्तद्देहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
 तमं तदेव विस्मृतं यत्र प्रसम्यते हरिः ॥
 सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चात्यजदुष्कृता ।
 यन्सुहृत्सु चार्षं वापि वासुदेवो न चिन्तयते ॥
 कलिः क्षतयुगलस्य कलिस्तस्य क्षते युगे ।
 हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाप्युतः ॥
 यस्याग्रतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा ।
 गोविन्दे नियतं चित्तं क्षतक्षयः सदैव सः ॥
 वासुदेवे मनो यस्य अपहोमार्चनार्थिषु ।
 तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
 अस्त्वल्पं च गार्हस्थ्यमतप्रा च महत्तपः ।
 छिनत्ति वैष्णवीं सायां केशवार्पितमानसः ॥
 च मां कुर्वन्ति क्रुद्धेषु दयां नृख्येषु मानवाः ।
 तद्वच धर्मशीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
 ध्यायेन्नारायणं देवं ज्ञानार्थिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्थिति विमुक्तम् ॥
 नाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
 येषामिन्द्रीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥
 कौटपदिगथानाश्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
 ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनश्चांनिनां श्रुयाम् ॥
 वासुदेवतच्छ्रव्याया नातिश्रीता न धर्मदा ।
 नरकदारशमनी सा किमर्थं न सेवते ॥
 न च दुर्कासवः श्रापो वपश्चापि श्च्योपतेः ।
 हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
 वदतस्तिष्ठतोऽन्यथा स्त्रेच्छया कर्म कुर्वन्तः ।
 नापयाति यदा चिन्ता सिद्धीं मन्ये च धारयाम् ॥
 ध्येयः सदा सविहमखलमभ्यवर्ती
 नारायणः सरस्विजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
 हारी हरिश्चयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
 किमत्र बहुनोक्तं युष्माकमधुना हरिम् ।
 अरताहर्निशं विष्णुमशेषदुरितापहम् ॥
 न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेष्वपि भुञ्जानः पापं नैवात्र लिप्यते ॥
 यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्लब्धयगोचरे ।
 यदि नारायणोऽप्येवं को न सुच्येत बन्धनात् ॥
 प्रब्रह्मसमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 वचसामात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 तज्ज्ञानया धारयया योगिनो यान्ति मे जयम् ॥
 संसारकर्मणोऽप्येते यान्ति निर्वाणतां
 विद्याः ॥”

इति गारुडे ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ॥
 तस्य माहात्म्यं यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुचिन्तो भवेद्भक्तस्तं वञ्चेत नमेत् सदा ।
 तमेवेष्यति सुकैवमात्मानं हरितत्परः ॥
 तद्दानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
 तत् कर्म यत्तदायं किमन्येन्महोभाषितैः ॥
 सा जिह्वा या हरिं स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्पितम् ।
 तावेव केवली ज्ञाथौ यौ तत्पूजाकारौ करौ ॥
 प्रथामभोग्रस्य शिरःफलं विदु-
 स्तदर्शनं पाणिफलं दिवौकसः ।
 मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं
 वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥
 मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
 केशवं वैद्यमावाद्य दुर्वाधिरिव नश्यति ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म पुरुषः साध्यासाधु वा ।
 सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नापि न लिप्यते ॥
 त्वयादिचतुरास्यान् भूतयामं चतुर्लिंगम् ।
 चराचरं जगत् सर्वं प्रसुप्तं मायया तव ॥
 यस्मिन्सक्तमतिर्न याति नरकं खगोऽपि यच्चि-
 जने
 विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि
 लोकोऽल्पकः ।
 सुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधियां पुंसो ददा-
 त्वयः
 किञ्चित्तं दुरितं प्रयाति विलयं तच्चाप्युते
 कौर्णिते ॥
 महता पुण्यपण्येन येन क्रोतोऽखिलं भुवम् ।
 तस्य विष्णोः प्रसादेन दह कश्चित् प्रवृद्धति ॥
 अस्मिकायं जपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानञ्च पूजनम् ।
 गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्युर्धैर्यं भवन्ति ते ॥
 रादृस्य शरवं राजा पितरौ वाककस्य च ।
 धर्मेण सर्वमन्वर्तानां सर्वस्य शरवं हरिः ॥
 ये नमन्ति जगद्द्योनिं वासुदेवं सनातनम् ।
 न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुविद्यतम् ॥
 अनर्घरत्नपूजानु कुर्व्यात् स्वाध्यायमेव च ।
 तं सत्सिद्धस्य गोविन्दं ध्यानं नित्यमनन्तरतः ॥
 मूढं वा भगवद्भक्तं निषादं अपचं तथा ।
 द्विजजातिधर्मं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
 आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
 तथा बुद्धिश्च कर्तारं को न सुच्येत बन्धनात् ॥
 यथा जातवकी बद्धिर्देहवार्जमपीत्यनम् ।
 तथाविधः स्मृतो विष्णुर्योगिनो सर्वकिल्बिषम् ॥
 प्रदीप्तं पद्मेतं बहत् नामयन्ति श्लाघादयः ।

तदनु पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ॥
 यस्य यावांच विद्यासक्तस्य विद्विष्य तावती ।
 एतावानिति ज्ञास्यस्य प्रभावः परिभ्रूयते ॥
 विद्दिषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
 शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्पराधयः ॥
 अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृष्टव्यतिः ।
 इत्याख्या जायते तावदुयावनाश्चयते हरिम् ॥”
 इति गार्हपत्ये विष्णुमाहात्म्ये २३५ अध्यायः ॥
 तस्य पादोदकपाणादिफलम् ।
 “हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुदरे हरेः ।
 पादोदकच निम्नांशं मन्त्रके यस्य सोऽच्युतः ॥
 नैवेद्यममं तुलसीविमिश्रं
 विशोषतः पादजलं पिबेच्च ।
 योऽत्राति निव्यं पुरतो सुरारेः
 प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तम् ॥
 इत्यां हन्ति यददभिसङ्गतुलसी स्तयश्च पादोदकं
 नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य नाम्नां सुप्रसृतयो यथा,—
 पृथियुवाच ।
 “वातेषु श्रेयो भवसि तस्माच्छ्रेयोऽवि कीर्तितः ॥
 असमोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मन्द्रवरादिषु ।
 यस्मान्न च्यवसे स्थानात्तस्मात् कौर्त्तयसेऽच्युतः ॥
 ब्रह्मायमिन्द्रं वदश्च यमं वरुणमेव च ।
 निगृह्य हरसे यस्मान्तस्माद्हरिरिहोच्यसे ॥
 सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा अया ।
 चरेण्य वपुषा देव तस्माच्चासि सनातनः ॥
 यस्माद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोत्पतेजसः ।
 न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वतुच्यसे ॥
 न चोच्यसे न चरसे कल्पकोटिप्रतैरपि ।
 तस्मात्त्वमन्तरवाच विष्णुर्वैति प्रकीर्त्तयसे ॥
 विष्टम्भश्च त्वया सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
 जगद्विष्टम्भनाश्चैव विष्णुर्वैति प्रकीर्त्तयसे ॥
 विष्टभ्य तिष्ठसे निव्यं वैलोक्यं सचराचरम् ॥
 सयज्ञगन्धर्वनरं समहृद्गतपद्मगम् ।
 आप्य लामेव विश्वे चैलोक्यं सचराचरम् ।
 तस्माद्द्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
 नारा इत्युच्यते आपः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभः ।
 अयनं तस्य तत्पूर्वं तन नारायणः स्मृतः ॥
 युगे युगे प्रनष्टां मां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
 गोविन्दसि ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
 ऋषीकाशीन्द्रियाग्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
 रैश्वर्ये वर्त्तसे ऋषीं ऋषीकैः प्रस्तथोच्यसे ॥
 वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगचये ।
 त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यसे ॥
 सङ्कर्षणसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
 ततः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदेः ॥
 प्रब्रुवन् न तिष्ठन्ति सदैवात्तरराक्षसः ।
 प्रतिदुः सर्वधर्माणां प्रब्रुवन्स्तेन चोच्यत ॥
 निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
 अनिदङ्गस्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
 इति मातृके २२२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
 “कर्मभोगी सकामः स्थान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
 स याति देहं तस्मात् च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
 पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
 ये सेवन्ते च द्विभुजं ज्ञायमात्मानमेव च ।
 गोलोकं ते नरा यान्ति दिव्यरूपविधारिणः ॥
 ये च नारायणं भक्त्वा सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
 वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिव्यरूपविधारिणः ॥
 सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
 भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातियु ॥
 कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
 भक्तियु निर्मलां बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
 हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मैरहिता हिजाः ।
 तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तवत्सादृशे ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 विष्णुऋचं, ऋी, (विष्णुधिदेवताकं ऋचम् ।)
 अवगणान्तञ्चम् । यथा,—
 “उपोष्य दादर्शीं पुण्यां विष्णुऋचैश्च संयुताम् ।
 एकादश्युद्धं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
 * तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
 जलवासः ५ दृष्टकन्दः ६ दीर्घपनः ७ हरि-
 प्रियः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
 त्वम् । पित्तदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुकान्ता, ऋी, अपराजिता । इत्यभरः ॥ अपरा-
 जिताया अस्या स्तृपजातिः । तत्पर्यायः ।
 हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
 नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
 हृदिंका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनसुनिः ।
 यथा,—
 “विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्याग्यकोट्रीमिणोऽङ्गुलः ।
 वात्स्यायनो मन्दनागः पञ्चजन्मस्वामिनावपि ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तकं, ऋी, चायक्यमूलकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विष्णुऋचं, ऋी, (विष्णुवै प्रतिष्ठितं गृहम् ।)
 विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विष्णुऋचकरणफलं यथा,—
 “अष्टैकसामायुक्तं यः कुर्व्याद्वैष्णवं गृहम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”
 इति हरिभक्तविलासे । २० । १४ ॥
 “येस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दादुमयं कृतम् ।
 कारयेन्मृगस्यं वापि श्रेष्ठ्यु तस्य फलं सुते ॥
 अहम्याह्वनं योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
 प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कारयति मन्दिरम् ॥

कुलानां शतमागामि समनोतं तथा शतम् ।
 कारयेद्भगवद्भाम नयत्युत्तमलोकताम् ॥
 सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
 सप्तलोकमयो विष्णुर्द्युस्तस्य कुर्वते गृहम् ।
 प्रतिष्ठा समवाप्नोति स नरः सामलौकिकीम् ॥
 प्रशस्तदेपो भूभागे प्रशस्तं भवन् हरेः ।
 कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
 इष्टकानाश्च विन्यासो धावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
 तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता दिवि संस्थितः ॥
 पित्रीशैरपि ज्ञायस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
 नरस्य जयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
 ये ध्यायन्ति सदा वृत्त्या करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
 तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
 येऽशुभोदन्ति क्रण्यस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
 कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
 स्वर्गं च वैष्णव लोकं मोक्षञ्च जभते क्रमात् ॥
 समनोतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
 विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
 दुष्प्राप्यं यत फलं विप्रा वाजिमेधादिभिर्मन्त्रैः ।
 प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवन् हरेः ॥
 ये हताभिमुख्याः शूरा गोविप्राश्च रणाजिरे ।
 स ततफलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
 पक्रेटरचितं रम्यं पञ्चपासादसंयुतम् ।
 कारयित्वा हरेर्धाम धृतपापो प्रजेहिवम् ॥
 लज्जिणाहंसहस्त्रेण शतैर्नाह्वेन वा हरेः ।
 तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरदरिद्रयोः ॥
 पतितं पतमानस्तु तथाहंपतितं तथा ।
 ससुहृद्व्य हरेर्धाम दिगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
 इति वट्टिपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाशुशासन-
 नामाध्यायः ॥
 विष्णुचक्रं, ऋी, (विष्णुश्चक्रमिव ।) हस्तस्त्ररेखा-
 मयचक्रविशेषः । यथा,—
 “विष्णुचक्रं करं चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
 भवत्यथाहृतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
 रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
 सुदर्शनचक्रञ्च ॥
 विष्णुतेलं, ऋी, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अश्विनो-
 कुमारकृतपक्ततैलविशेषः । यथा,—
 “जानीयं विष्णुतेलञ्च स्वर्गद्वेन विनिर्मितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ स्वल्पविष्णुतेलम् ।
 “शालपत्राण्डिप्रिपत्राण्डिवलागोरक्षतच्छुलाः ।
 शरदस्य च मूलानि दृष्टव्योः पूतिकस्य च ॥
 श्रतावरी सहचरं पचेदतैः पलोम्भितैः ।
 तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गयं वाजं चतुर्गुणम् ॥
 अस्य तैलस्य पक्त्वा श्रेष्ठ्यु वायंमतः परम् ।
 वातार्ता नरनागाश्च पात्वा दृढतनुत्वञ्च ॥
 हृत्पापार्थमुखे वातासे गलगण्डेऽर्हति च धे ।
 शर्कराक्षरिपाण्डुत्वकामलाह्वयभेदके ॥

विष्णुपुत्र

विष्णुपुत्र

विष्णुपुत्र

स्त्रीश्रीश्रियेऽनन्तवृद्धौ च जराजर्जरिति हितम् ।
 स्त्रीश्यामभतरीयाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
 एतद्भ्रूवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
 तच्छुलः गोरक्षतच्छुलः । हृदयोर्हृदतीकण्ट-
 कार्थोः । पूतिको नाटाकरञ्जः । सङ्घचरो
 किंष्टी । अत्र ज्ञायान्तराभावात् क्षीरस्य
 चतुर्मुखं जलं कश्चिद्ददाति ।
 “स्वरसक्षीरमाङ्गुलीः पाको यन्नेरितः क्वचित् ।
 जलं चतुर्मुखं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”
 इति परिभाषावलात् ॥
 क्वचित्पितृ पाठात् ज्ञायान्तररहिते केवल-
 क्षीरादिसहिततेलादिपाके ज्ञानार्थं न तु सर्वत्र ।
 “एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकक्कोलमांसीश्री-
 श्रीवासम्बद्वयत्रिपञ्चशशभृत्सौषधीष्वणोष्ठी-
 रकम् ।
 कस्तूरिनखपूनिशैलजलसुदुमेयीलवङ्गादिकं
 गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतेलादिषु ॥”
 अथ हृद्विष्णुतेजम् ।
 “जलघरमन्धगन्धान्जीवकधर्मकौ श्रुती ।
 काक्कोली क्षीरकालोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
 मधुरिका देवदारु पद्मकाष्ठश्च सैन्धवम् ।
 मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
 मङ्गिळा न्यगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
 पर्णी कुङ्कुम खोटीश्च अत्यिकश्च गन्धी तथा ॥
 एतेषां पलकैर्भागिस्तेजस्यापि तथाऽकम् ।
 शतावरीरससमं दुग्धश्चापि समं भवेत् ॥
 विष्णुतेजवरं श्रेष्ठं सर्वेषां विकारशुत् ।
 लङ्घ्वाते लघ्वाते अङ्गविग्रह एव च ॥
 शिरोमध्यगता ये च मन्था सन्धे गलग्रहे ।
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विजला ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
 मन्त्रांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥”
 इति भैषज्यरत्नावली ॥
 विष्णुदेवतं, } त्रि, (विष्णुदेवतं देवत्वं वा यस्य ।)
 विष्णुदेवत्वं, } विष्णुघिष्ठादेवताकम् । यथा,—
 “प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
 यद्दत्तं सर्वदेवत्वं यद्दत्तं द्विजोत्तमाः ।
 तन्मयेयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वे विष्णुधर्मांतरवचनम् ॥
 स्त्री, अवनानचनम् । इति ष्योतिषम् ॥
 विष्णुदेवता, स्त्री, (विष्णुदेवत्वमस्याः ।) एका-
 दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
 “एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
 एयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्तोक्ता चतुर्दशी ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 “एकादशीसुप्तोऽथेव द्वादशीं सुप्तोऽप्येव ।
 न चात्र विधिलोपः स्याद्भयोर्देवता हरिः ॥”
 इति तियादितत्त्वम् ॥
 विष्णुधर्मः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्माऽस्मिन् ।) शास्त्र-
 विशेषः । यथा । “ब्रह्मचारिकाश्च भविष्य-
 पुराणम् ।
 ‘अष्टादश पुराणाणि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥
 सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महोपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविगः ॥’
 जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्व्यत्यः ॥” इति
 तिथादितत्त्वम् ॥३॥ विद्याविशेषः । यथा,—
 “अवाप जम्ना चैत्रत्वं विष्णु धर्माख्यविद्या ।
 सर्वान् शूचन् विनिर्जित्वा ताश्च वक्ष्ये महेश्वर ॥
 पादयोर्जातुनोऽर्द्धोत्तरदरे ज्वद्यधोरसि ।
 सुखे शिरस्याङ्गुल्यादीङ्कारादिं विनिर्हिंशेत् ॥
 ॐ नमो नारायणायिति विषयमथापि वा ।
 करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशाक्षरविद्याया ॥
 प्रणवादिशकारान्तमन्त्रं कुर्यात्पञ्चसु ।
 न्यस्येत् हृदये ॐकारं नकारं मम स्मरन्नि ।
 मोकारान्तु भुवोस्मेधे शिखागेषादिस्मरन्नि ।
 ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
 आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषदशशक्तिभिर्युतम् ।
 मम रक्षां ततः कुर्यान्मन्त्रस्मरन्निर्जितेऽवतु ॥
 त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थिते रक्षतु वामनः ।
 अटथां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पर्वते ॥
 भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
 कर्मवन्धाश्च काम्यत्यदतो योगाशु रक्षतु ॥
 हयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
 नारदोऽन्याश्चैनात् प्रायात् कूर्मो वै नैर्कतेः
 वदा ॥
 धन्वन्तरिपण्याश्च नागः क्रोधवशात् किल ।
 यज्ञलोकादहः कालाङ्गासो ज्ञानाश्च रक्षतु ॥
 बुधः पाषण्डसंघातात् कल्किरथात् कलेः समम् ।
 पायान्ध्रं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
 मधुहा चापराह्णे च सायं रक्षतु माधवः ।
 ज्वधीकेशः प्रदीपेऽन्यात् प्रहृष्टेऽन्याऽन्याहंनः ॥
 श्रीधरोऽन्यादहंरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
 चक्रकौमोदकौवासाः सन्तु शूचंश्च राक्षसान् ॥
 शूक्रशब्दश्च शूचुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
 बुद्धीश्रियमनःप्राणान् पान्शु पार्श्वदभूषणाः ॥
 श्रेष्ठैः सर्वैर्मुदापन्नः वदा सर्वत्र पान्शु माम् ।
 विदित्स्व हित्तु च वदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
 एतद्धारयमाद्यश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 स वशी स्याद्विपाप्मा च रोगान्मुक्ती दिवं
 व्रजेत् ॥”
 इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥
 विष्णुधर्मांतरं, स्त्री, संहिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
 कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः श्रीनकादा
 ऋषयः । तत्र १०० वृत्तान्तास्तद्व्यत्ये त्रय्याः ॥
 विष्णुपञ्जरं, स्त्री (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
 तद्धारयितुर्नभयरक्षककारित्वादस्य तथात्वम्)
 विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
 “प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेनहेण्वयं पञ्जरं शुभम् ।
 नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं यद्वा सुदर्शनम् ॥
 प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणां गतः ।
 गर्दां कौमोदकीं यद्वा पद्मनाभामितद्युते ॥
 यास्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणां गतः ।

हृत्तमादाय सौमन्वं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
 पाञ्चजन्यं तथा शार्ङ्गं शार्ङ्गाद्यथ पञ्चजम् ।
 प्रयस्य रक्ष मां विष्णो आभेयां यज्ञशुकर ॥
 चर्मैः सूर्यशतं यद्वा खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
 नैर्क्यां माश्च रक्षस्व दिक्कर्मैर्नृकैश्चरिन् ॥
 वैजयन्तीं प्रयस्य त्वं श्रीवत्सुकच्छभूषण ।
 वायव्यां रक्ष मां देव अक्षणीयं नमोऽस्तु ते ॥
 वैजतेयं समावस्य अन्तरीक्षे जनाहंन ।
 मां त्वं रक्षान्ति वदा नमस्तेऽक्षपराजित ॥
 विशालार्चं समावस्य रक्ष मां त्वं रवातसे ॥
 अक्षुपारं नमस्तुभ्यं महाभोगं नमोऽस्तु ते ॥
 करशीर्षाङ्घ्रिसर्वेषु तथाऽष्टभुजपञ्जरम् ।
 हत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
 एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
 पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
 यदा वा नाशयामास हागवं महिषासुरम् ।
 चाभरं रक्तवीजश्च तथात्यान् सुरकण्टकान् ॥”
 इति वामने १० अध्यायः ॥
 विष्णु पदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।
 “वसुन्वराविष्णु पदं द्वितीय-
 मध्यावरोक्षेव रणश्लेणे ॥”)
 क्षीरोदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति हिम-
 चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ७ । २६ । ६५ ।
 “तत्र विष्णुपदे ज्ञात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
 कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १११ । २२ ।
 “अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना ज्ञतम् ॥”
 पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।
 “तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”)
 विष्णोः स्थानम् । यथा,
 “अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषातिहेतवः ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 धर्मधुवाद्यास्तित्थानि यत्र ते लोकसाक्षिणः ।
 तत्साद्योत्पन्नयोगेहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यज्ञैतदीतं प्रीतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
 भावश्च पित्रं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 दिविव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
 विवेकज्ञानदृढश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अर्धे ८ अध्यायः ॥
 भ्रमधम् । यथा,—
 “अरन्वतीं भुवश्चैव विष्णोःक्षीक पदानि च ।
 आसन्नन्वतुर्नो पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 अरन्वती भवेत्पिण्डा भुवो नासाग्रमुच्यते ।
 विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥”
 इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १३१४ श्लोकौ ॥
 विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं वक्ष्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

विष्णुप

विष्णुभ

“इति अविष्णुः स पाण्डवैः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दधौ सुकृष्णदधिमन्थभावो
सुनिव्रतो सुकृष्णसप्तसङ्गः ॥”)

अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कलेः पञ्चसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वरी ।
क गता सा महाभाग तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

गङ्गा सरस्वती लज्जीसैतास्त्रिषो हरेः प्रियाः ।
तुलसीचङ्गिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥
नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिश्रेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रवरूपिणी ।
राधाकृष्णाङ्गसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी ॥
द्रवाधिष्ठाहृदेवी सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
सा सक्रामा लक्ष्यार्थं समुवास सलज्जिता ॥

प्रफुल्लवदना हृषीकेशसङ्गमजालसा ।
नृच्छिता प्रभुरूपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
एतस्मिन्ननरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीत्रिंशत्कोटिदृता कोटिचक्रसमप्रभा ॥

कोपेन रक्तपद्मास्या रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचारुगणसंयुक्तमोहं कम्पयती रुधा ॥
ताश्च दृष्ट्वा समुत्तस्थौ लक्ष्यः सादरपूर्वकम् ।
उत्थाय गङ्गा सहसा सम्भाषाञ्च चकार सा ॥

कुशलं परिपश्यन् भीतातिविगनेन च ।
ध्यानेन शरणापना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
तद्वृत्तस्थितो विष्णुर्भौताये चाभयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥

उद्धृष्टं विहासकस्याश्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्ननरे राधा जगदीशसुवाच सा ॥
केयं प्राथेय कल्याणी सस्मिता तन्मुखाम्बुजम् ।
पश्यन्ती सस्मितं पार्श्वं सक्रामा वक्रलोचना ॥

त्वच्छापीमां सन्निरौख्य सक्रामः सस्मितः सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता दुर्बलितरीदृशी ॥
त्वमेवैवञ्च दुर्भुतं वारंवारं करोषि च ।
समां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः स्निग्ध-
मानसा ॥

संयुक्तीमां प्रियामिष्टीं गोलोकाद्गच्छ लम्पट ।
अन्यथा न हि ते भद्रं भविष्यति ब्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां वक्तुं समारम्भे नन्वास्यां लज्जितां सतीम् ॥

गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
सिरोभूय सभामध्यात् स्खलनं प्रविवेश सा ॥
राधा योगेन विज्ञाय सर्वत्रावस्थिताश्च ताम् ।
पानं कर्तुं समारम्भे गच्छात् सिद्धयोगिनी ॥

गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकृष्णचरणाम्बोजं विवेश शरणां ययौ ॥
गोलोकाश्चैव वैकुण्ठं ब्रह्मलोकादिकं तथा ।
ददर्श राधा सर्वत्र नैव गङ्गां ददर्श सा ॥

ब्रह्मविष्णुशिवानन्तधर्मैरेन्द्रदिवाकराः ।
मनवो मुनयः सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः ॥
गोलोकाश्च समाजग्मुः शुक्लकण्ठीष्ठनालुकाः ।
सर्वे प्रथेयुर्गोविन्दं सर्वेशं प्रकृतैः परम् ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं ताशुवाच सुरेश्वरः ॥
श्रीभगवानुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणात् ।
गङ्गा मन्वरणाभोजे भयेन शरणां गता ॥
राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधानतः ।
दास्यामीमां बहिष्कृत्य ययं कुर्वत निर्भयाम् ॥
श्रीकृष्णश्च वचः श्रुत्वा सस्मितः कमलोद्भवः ।
तुष्टाव सर्वाराधां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥

वक्रैश्चतुर्भिः संस्त्य भक्तिनम्रात्मकन्धरः ।
धाता चतुर्णां वेदानामुवाच चतुराननः ॥
गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च रासमण्डले ।
युवधोर्द्रवरूपा सा सुगन्धोः शङ्करस्वरात् ॥

लक्ष्यांशा च त्वदंशा च त्वत्कन्यासदृशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
भविष्यति पतिस्तस्या वैकुण्ठेश्चतुर्भुजः ।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्त्रीचकार च सस्मिता ॥

बहिर्बभूव सा लक्ष्यपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
तत्रैव संवृता शान्ता तस्थौ तेषाञ्च मध्यतः ॥
उवास तोयादुत्थाय तदधिष्ठाहृदेवता ।
तत्तोयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्थापितञ्च कमण्डलौ ॥

किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धं चन्द्रशेखरः ।
गङ्गाये राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोद्भवः ॥
गङ्गा तामेव संपूष्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥

ब्रह्मलोके तथाप्यत्र यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाश्रया परमात्मनः ॥
निर्गता विष्णुपादाङ्गात् तेन विष्णुपदी स्मृता ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानं ६
अध्यायः ॥३॥ दृषदृष्टिकसिंहकुम्भसंक्रान्तयः ।

यथा, भविष्यमानस्यैतद्विषयः ।
“ध्रुवमिथुनकन्यासु मीने च षड्शीतयः ।
दृषदृष्टिककुम्भेयु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥”
अपि च ।

“एवञ्च षड्शीत्यादिष्ववकाशमलभमानम् ।
अर्द्धाक् षोडश विज्ञेया नाथः पश्चाच्च षोडश ॥
कालः पुरयोर्धकसंक्रान्तिर्विद्विः परिकीर्तितः ॥”
इति प्रातातपीयं दिवा विष्णुपदीविषयम् ॥
अतएव जानातीहृदहृशिष्टौ ।

“पुरायां विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडश ।”
तत्र ज्ञानादिफलम् ।
“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षड्शीतिसहस्रान्तु षड्शीत्यासुदाहृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदीचक्रं, स्त्री, (विष्णुपद्याश्चक्रम् ।) षोष्ठा-
ग्रहायणभाद्रफालगुनमासीयरविसंक्रमकालीन-
नक्षत्रविन्यासाङ्गकशुभाशुभफलज्ञापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—

“ऋषे संक्रमणं यत्र विष्णुपदां सुखे तु तत् ।

चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च दृश्ये पञ्च निर्दिष्टान् ।
अच्छोर्द्वयं द्वयं योष्यं नृभिर्द्वौ चैककं गुदे ॥”
फलं यथा,—

“रोगो भोगक्षया धानं बन्धनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपण्ड्युरिति क्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णु भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—
कृत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नाश्वेन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो नृलं प्रवसः पुरायसन्ततैः ।
जीवितस्य फलं स्वाद्दु ददाति स्वरणं हरेः ॥

भज इत्येव वै धातुः सेवार्था परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुखन्त्यश्रुणि संहर्षात् ये च हृद्यतनूरुहाः ॥

जगद्गतुस्मैश्रेयस्य दिव्याश्चा चरणाश्रयाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्वुः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रयामपूर्वकं चान्ध्या यो वदेद्दुवैष्णवी ह्य सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यमृजायाश्चानुमोदनम् ।

तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेवाङ्गविक्रिया ॥
येन सर्व्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ।
विप्रेक्षीश्वरदृष्टिञ्च महाभागवतो हि सः ॥
विष्णोश्च कारणं निजं तद्भद्रं दम्भवर्जितम् ।
स्वयमभ्यर्चनश्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥

भक्तिरद्विधा स्त्रीषा यस्मिन् ऋच्छेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेक्षो मुनिः श्रीमानुसजातः स च पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः संभाषितोऽपि पूजितो वा हिजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्तस्तपसोऽपि यद्दृच्छया ॥

प्रगताय प्रपन्नाय तवास्मोति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्भद्रतं हरेः ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्ववेदान्तपारगाः ।
सर्ववेदान्तविन् कौश्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥

रेकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तनासमो विष्णुर्दत्तादेर्षां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥
प्रियायामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरयभिचारिणी ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरं भक्तस्तं विद्यान् पुरुषाद्यमम् ॥

नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न ज्ञताध्वरसंस्तरः ।
यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुसुखानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्ता यां यान्ति मुनिसत्तम ॥

यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुनर्नि सकलान् लोकान् सद्दृष्टांशुरिवोदिनः ॥
ये कृशंवा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।

विष्णुभ

विष्णुव

विष्णुक्से

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
 दृष्टा जगद्देवे भक्तिर्देवैवायमिच्छति ॥
 तदा कियत् स्वर्गसु सैव निर्वाणहेतुकी ॥
 भ्रातृभ्यां तत्र संसा नराणां कर्मदुर्गमे ॥
 हस्तावलम्बनो ह्येव भक्तिस्तुष्टो जगद्देवः ॥
 न प्रष्टव्योति गुणान् यान् देवदेवस्य चक्रियः ॥
 स नरो वधरो ज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्णुतः ॥
 नास्ति संकीर्तिते विष्णोर्यस्य पुत्रो न जायते ॥
 शरीरं पुनकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
 यस्मिन् सृष्टे दिवश्चेत् सुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ॥
 विष्णौ निविष्टमनसा किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥
 स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्मभूले ॥
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहमन्यशृणां न वैष्णवानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥
 साधुरेव स मन्त्रयः सन्त्यग्रावसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं गियच्छति ॥
 विप्रिन्द्र प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न गश्यति ॥
 धर्माधिक्यमैः किलस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
 समस्तजगतां भूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवौ क्षीया गुणमयी हरेर्माया दुरलघ्या ॥
 तमेव ये प्रपन्नान् मायामेतां तरन्ति ते ॥
 क्रियदाराधने पुसामिष्यते हरिमेधसः ॥
 भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यततोषकारणम् ॥
 न हाने विविधैर्देवैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥
 तोषमेति महात्मानो यथा भक्ता जगद्देवः ॥
 संसारविषयकस्य हि फले ह्यन्यतोपमे ॥
 कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्वा समागमः ॥
 पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोये-
 ष्वकण्ठभ्येषु सदैव सन्तु ॥
 भक्त्यैकल्ये पुरुषे पुराणे
 सुख्ये कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥
 आस्तोऽयन्ति पितरः प्रश्रयन्ति पितामहाः ॥
 वैष्णवोऽस्मन्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
 अज्ञानिनः स्मरवरं समधिच्छिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ॥
 सुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधत्तपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ॥
 तेऽपि ऋतुमतिक्रम्य यान्ति तद्देव्यं पदम् ॥
 भवोद्भवक्षेत्रश्रुताहस्तस्तथा
 परिभ्रमन्निश्रियवन्मकेः पथैः ॥
 नियन्ततां माधव मे मनोहय-
 ष्वहृद्भिः शङ्कै दृढभक्तिवन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यभेदमिह पश्यते ॥
 वेदविद्वान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ॥
 क्षितिचक्रमतिरन्वमात्मानोऽन्तः
 कथयति चारुतयेव मानपतेः ॥”
 इति गारुड २३१ अध्यायः ॥

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 नित्या सत्या भगवती सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ॥
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च सनातनी ।
 नामानि कौटुमोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अर्थं षोडशनाम्नाश्च सर्वेषामोद्यतं वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 नारायण उवाच ।
 खड्गा मायां पुरा खड्गौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्णिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “विष्णुमायान्ते दक्ष महामायां जगन्मयीम् ।
 नान्या संमोहकत्रीं स्यात् सन्ध्या सावित्र्य-
 पासिका ॥
 तस्माद्दहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगन्मयम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण शङ्करं मोहयिष्यति ॥
 भवांश्च दक्ष तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥
 विष्णुयशाः, [स्] पुं, (विष्णु आपकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यदा,
 विष्णुना ग्रहीतयजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “अहो ब्रह्मवती माया सर्वांश्चर्यमयी शुभा ।
 पितरं मातरं विष्णोर्नैव सृष्टति कश्चित्तु ॥
 पूर्णो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्गन्तवितः ।
 तं विहाय विष्णुयशा मनो सुक्तिमभीषति ॥
 विविच्येत्यं ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसन्पदिवर्द्धनम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥
 विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः ।) गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्यन्दनश्च ॥
 विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परी-
 क्षिद्राजः । यथा,—
 “देवेनाप्रतिवातेन युक्ते संस्थासुपेयुषि ।
 रातो वोऽनुग्रहायार्थं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके स्थानिं गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्तिकापत्नी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 विष्णुवक्त्रभा, स्त्री, (विष्णोर्वक्त्रभा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—
 “क्षेत्रोन्मेषुजिते मातः कामसे विष्णु वक्त्रभा ।
 यथा त्वमचला लक्ष्मी तथा भव मयि स्थिरा ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अग्निशिखावधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥
 विष्णुवाह्यं, पुं, (विष्णुर्वाह्यो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाधिष्ठिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कौतौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—
 “अयुताब्दे कलेर्याते त्वजेद्विष्णु शिला महीम् ।
 तद्दृष्ट्वाद्भ्रवीतोयं तद्दृष्ट्वाद्दिवताशिला ॥”
 इति मेरुसम्भे ५ प्रकाशः ॥
 विष्णुश्रद्धलः, पुं, योगविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
 “हृदाश्रो अवगम्यथा सृष्टिदेकादशीं यदा ।
 स एव वैष्णवो योगो विष्णुश्रद्धलर्चनः ॥
 तस्मिन्नुपोषणाङ्गच्छेत्तदोपपुरं ध्रुवम् ॥”
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”
 इति ॥
 विष्णुधर्मात्तरे द्वितीयविष्णुश्रद्धलयोगमाह ।
 “एकादशी दादशी च वैष्णव्यमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुश्रद्धलं नाम विष्णुसायुज्यलक्ष्मणम् ।
 तस्मिन्नुपोषणाङ्गच्छेत्तदोपपुरं ध्रुवम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
 विष्कारः, पुं, (वि + कृर स्फुरणे + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लयोर्घञि ॥” ६।१।४७। इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुल्लयोर्निर्निविध्यः ॥” ८।३।७६। इति षत्वश्च ।)
 धनुर्गणशब्दः । इत्यमरः ॥ धनुर्गुणस्य स्वान-
 ट्कारो विष्कारः । स्फुर शि घ स्फुर्त्तो चले
 घञस्य देधावोदेति निपातः । किंवा स्फुरघातो
 रूपं विष्कम्भेत्वादिना पात्तिकषत्वात् विष्कारो
 इत्यसौ मूढ्वन्वघञ् । इति भरतः ॥
 विष्णुः, त्रि, (विषेण वध्यः । विष + “नौवयो-
 धर्मेति ॥” ४।४।६१। इति यत् ।) विषेण यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विषेण क्रौतः । विषय
 हित इति वा । इत्यर्थं “उगवादिभ्यो यत् ॥”
 ५।१।२। इति यत् ॥)
 विष्णुः, त्रि, हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 विष्णुक्, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६।६।१३ ।
 “क्षान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
 विष्णुविवर्द्धमानं तमिष्टुमात्रं दिने दिने ॥”)
 विष्णुक्, स्त्री, विद्युवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णुश्चरति इत्यर्थे त्रिजिह्वम् । (यथा, भाग-
 वते । १।६।३४ ।
 “शुधि तुरगरणोविष्णुश्चरति विष्णुक्-
 कचलुजितश्रमवार्थं लघुतास्ये ॥”)
 विष्णुक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । १० । ५५ ।
 “सान्ध्यामाप कर्मलासखविष्णुक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधिः ॥”)
 विष्णोर्निर्मात्यधारी । यथा,—
 “निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विष्णुक्सेनश्चतुर्भुजः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घमश्रुर्जटाधरः ॥
 रक्तपिङ्गवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

विसर्पः

विसर्पः

पठतीयः खराप्तेन संयुतो विद्धतेऽनुना ।
 कीर्तितस्तस्य मन्त्रोऽर्थं तेन तं परिपूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
 त्रयोदशमसुः । यथा,—
 “ततश्च मेरुसावर्गः ब्रह्मखगुर्मेतुः स्तुतः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥
 विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
 वाराहो । इत्यमरः ॥ चामार आसु इति
 भाषा ॥ जन्मोः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥
 विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
 विष्वक्वनं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
 शब्दकरणम् । यथा । विष्वगति बीणा । इति
 सुगबोधयाकरणम् ॥
 विष्वद्राड, [च] चि, (विष्वगश्चतीति । अश्च +
 क्षिप् । “विष्वगदेवयोश्चेति ।” ६।३।६२। इति
 टेः स्थाने अद्रीत्यादेशः ।) सर्वतोगामी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । २५ ।
 “विष्वद्रीचीर्विचिपन् सैन्यवीची-
 राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
 विष्वाणः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विसं, स्त्री, ऋणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
 विलासे । ६ ।
 “नवविसकिसलयकवलन-
 कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
 कमलवनेषु प्रसरति
 लक्ष्म्या इव नृपुरारावः ॥”)
 विसंवादः, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
 लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 २५८ । ११ ।
 “अद्रीहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
 विसकण्डिका, स्त्री, (विसकण्डशः शुभः कण्डा
 यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टापि अत इत्वम् ।)
 बलाका । इत्यमरः ॥
 विसकुसुमं, स्त्री, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसकुटः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इकुदीह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्जं, स्त्री, (विसाञ्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पद्मम् । विसं ऋणालं तत्र जातत्वात् ॥
 विसनाभिः, पुं, (विसं नाभिरत्पत्तस्थानं यस्य ।)
 पद्मिनी । पद्मसम्बन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसप्रखनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । ५ । २८ ।
 “जन्तुस्त्रिंशं धृतविकाचिविसप्रखनाः ॥”)
 विसरः, पुं, (विहरतीति । वि + ख + पदादाच् ।)
 सन्धः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
 ने, २१७ ॥
 विसर्गः, पुं, (वि + खज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
 रघुवंशे । ४ । ८६ ।
 “आदानं हि विसर्गाय ततां जलसुचामिव ॥”)
 व्यागः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

“नागाशस्त्रविसर्गैस्त्रैर्विद्यमानः समन्ततः ॥”)
 मलनिर्गमः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ८ । १० ।
 “सविसर्गं फडन्तं तन् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”)
 स्वयंस्थायनभेदः । इति मेदिनी । ने, ५० ॥
 मोक्षः । इति हलायुधः ॥ विच्छेदः । इति
 शब्दरत्नावली । विशेषवृत्तिः । यथा,—
 “पुरुषास्तु गृहीतानामेतिषां वासनामयः ।
 विसर्गोऽयं समाहारी बीजाद्गोचं चराचरम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 विसर्जनीयस्य पर्यायः ।
 “अः सर्गो रसना वक्त्रं विसर्गश्च द्विविधकः ।
 नादोऽर्द्धन्दुरर्द्धमात्रा कला राशी सदाशिवः ।
 अतुच्चार्या तुरीया च विश्वमात्मकला परा ॥”
 इति बीजाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाऽन्ता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गर्गेशश्च रतिविद्यामुखी सुखम् ॥
 द्विविधरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिनिर्वाकरः ।
 सुन्दरी सुयशानन्ता गगनाधो महेश्वरः ॥”
 इति बीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
 अन्यच्च ।
 “विसर्गः सर्गमास्थातो विद्यद्ब्रह्मयमासनः ।
 अनिरुद्धो महेशानि कालज्ञोऽपि रमापि च ॥”
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 (प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
 “तद्वाविसर्गो जनताप्रविप्रवः ॥”)
 विसर्जनं, स्त्री, (वि + खज् + ल्युट् ।) दानम् ।
 परिहागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । २५ ।
 “श्रुतश्चेह्विसर्जनं पितु-
 श्चिरमश्रुति विमुच्य राघवः ॥”)
 संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यद्व-
 श्रीयानामन्यतमः । यथा भागवते । ११ । ३० । १८ ।
 “विसर्जनाः कुकुराः कुल्यश्च
 मिषस्तु जघ्नुः सुविष्टव्य सौहृदम् ॥”)
 विष्टेयिण्ये ऋच्यते इति । वि + खज् + कर्मणि
 ल्युट् । उत्यादिते, चि । यथा, भागवते । १० ।
 १६ । ५७ ।
 “त्वया खलमिदं विश्वं धातुर्गुणत्रिमर्जनम् ॥”)
 विसर्पः, पुं, (वि + खप + घञ् ।) रोगविशेषः ।
 तत्पर्यायः । विसर्पिः २ सत्त्वामयः ३ । इति
 राजनिर्घण्टः । तत्र विप्रखण्डं निदानं संख्यां
 निरुक्तिश्चाह ।
 “लवणात्कटुटण्णादिसेवनाहोषकोपतः ।
 विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥”
 आदिशब्दाच्चरकोक्तहरिप्रशाकशिशुकाकप्रभ-
 तीनां गृहणम् ॥ * ॥ सप्तधात्वं विष्टयोति ।
 “पृथक् त्रयस्त्रिभिस्त्रैको विसर्पा इन्द्रजाख्यः ।
 वातिकः पित्तकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजाख्यः ॥
 आग्नेयो वातपित्ताभ्यां गन्ध्याख्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” *
 विसर्पदोषदूष्याणि च गृह्याह ।
 “रक्तं लसीका लक्ष्णां च दूष्यं दोषाख्यो मला
 विसर्पाणां सप्तसप्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
 त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषव
 इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति
 दोषोऽगलित्यत् ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह
 “तत्र वातात् परीसर्पो वातश्चरसमन्वयः ।
 श्लोकस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ॥”
 परीसर्पो विसर्पः । वातश्चरसमन्वयः शरीरो
 ष्टुगात्रोदरमूलादियुक्तः । भेदः विदारणेने
 यथा । आयामः आकर्षणेनेव यथा ॥ *
 पित्तकमाह ।
 “पित्तादुदतगतिः पित्तश्चरलिङ्गोऽतिजोऽहितः ॥
 हुमगतिः श्लेष्मप्रसरणशूलः ॥ * ॥ श्लेष्मिक
 माह ।
 “कफात् कण्डयुतः स्निग्धः कफश्चरसमानरक् ॥
 सान्निपातिकमाह ।
 “सन्निपातसमुत्पन्नं सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 वातपित्तकस्याभिविसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह
 “वातपित्तश्चरश्चेद्द्विस्त्रिंशतीमारुह्य भ्रमैः ।
 अस्थिभेदादिसदगतमकारोचकीर्यतः ॥
 करोति सर्वमङ्गलं दीमाङ्गाराचकीर्णवत् ।
 यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स च ॥
 शान्ताङ्गारासितो गीलो रक्तो वा खपचीयते
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः श्लेष्मगत्वात् हुतश्च सः ॥
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्यादतोऽतिबलस्तनः ।
 यथेताङ्गं हरेत् सञ्जां निद्राश्च चासमीरयेत् ॥
 हिष्वाश्च संगतोऽवस्थामीहृष्टी लभते नरः ।
 क्वचित्स्फूर्तिरतिरिक्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
 चेष्टमानस्तनः क्लिष्टो मनोदेहसमङ्गवाम् ।
 दुःप्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽभिवीसर्प उच्यते ॥”
 स्फोटैः उपचोयत इत्यन्वयः । मर्मानुसारं
 हृदयानुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्वा
 हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह
 ससुड्ढवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्रुते प्राप्नोति ॥ *
 वातश्लेष्मिकस्य विसर्पमाह ।
 “कफेन रुद्धः पवनो भिन्वा तं बहुधा कफम्
 रक्तं वा खड्गरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुमांसगम् ॥
 दूषयित्वा तु दीर्घायुर्वृत्तस्थानस्वराक्षयाम् ।
 गन्धोनां कुरते माला रक्तानां तीव्ररुगजराम् ।
 चासकाशास्यवेरस्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः ।
 मोहवैषम्यैश्चर्च्छां भङ्गाङ्गसदनेर्यतः ।
 इत्ययं गन्धिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥”
 कफेन सहैतुदुष्टेन पवनोऽपि सहैतुदुष्टः
 तेनायं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भिन्वा
 रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
 रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
 विसर्पमाह ।
 “कफपित्तश्चरस्तम्भो निद्रातन्द्राशरीरुजा ।
 अङ्गावसाद्विज्ञेयप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
 स्फूर्त्वाभिविहानिर्भेदोऽस्यां पिपासेन्द्रियगौरवम्

विसर्पः

विसारि

विसृत्व

आमोपवेशनं लेपकोतसाश्च विसर्पति ।
 पाथेगामाशये यस्त्वैकदेशं न चातिरुक् ।
 पिडकैरवकीर्णैः पीतलोहितपाङ्कुरैः ॥
 जिम्बोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योद्या क्लिप्तः क्लिष्टो विदीर्यते ।
 पङ्कत्वक् शीर्षमांसस्य स्पष्टस्त्रायुशिरागम् ॥
 श्वगन्धश्च वीसर्पः कर्द्दमास्त्रुश्रान्ति तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गुः
 पिडकाभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । अचितः
 क्लृप्तः । मेचकः क्लृप्तकणः । प्राण्योद्या प्रभु
 रोद्या । स्पष्टः क्लिप्तोऽवदीर्यते स्पष्टः सन्नाद्रौ
 भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वक् कर्द्दमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शीर्षमांसः गलितमांसः । अतएव
 स्पष्टस्त्रायुशिरागम् ॥ * ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातसुत्यस्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 सतत्रश्च विसर्पमाह ।
 “वाह्यहेतोः सतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पमारुतः कुर्व्यात् कुलस्यसङ्घेषितः ।
 स्फोटैः शोथञ्चरवशा दाहादां श्यावशो-
 यितम् ॥”
 वाह्यहेतोः श्लेष्मप्रहारबालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशोयितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।
 “अरतीसारवमथुक्तस्य मांसदरण्यजमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पाणां सुपद्रवाः ॥” * ॥
 साध्यत्वादिकमाह ।
 “सिध्निन् वानकफपित्तकृता विसर्पाः
 मर्वात्मकचतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः भवेदसाध्यः
 कृष्णाश्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः पित्तजः सन् कञ्जलवर्णः ।
 सर्वे एवासाध्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विक्रममनालेपसेचनान्निविमोचनैः ।
 उपाचरेद्दययादीर्घं विसर्पानविदाहृभिः ॥
 राक्षा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतं क्षीरयुनो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कसेरुश्चङ्गाटकपद्मगुणैः
 सश्रीवलेः सोत्पलकर्द्दमैश्च ।
 वस्त्रान्तरेः पित्तकृते विसर्पे
 लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ॥” * ॥
 त्रिफलापद्मकोशीरवमङ्गाकरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
 समङ्गा लज्जालुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
 वातश्लेष्महरं कर्मे गन्धिवीसर्पणे हितम् ॥
 पित्तश्लेष्मप्रशमनं हितं कर्द्दमसंश्लेके ।
 त्रिदोषनश्रियां कुर्व्यात् विसर्पं त्रिमलापहाम् ॥” * ॥
 शिरोधयष्टीवतचन्दनैला
 मानीहरिद्राहयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो
 विसर्पकुष्ठञ्चरशोथहारौ ॥”
 गतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ * ॥
 “परिधिकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पणे ॥
 भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहञ्चरशोथकणू
 विस्फोटलघ्वावमिहन्तु कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिषि त्रयोषु विविधेषु च ।
 विसर्पं तानि योज्यानि सेकासेपनभोजनैः ॥” * ॥
 करञ्जसमृच्छदलाङ्गलीक-
 कुष्ठकंदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निग्राह्यत्रिविधैर्विपकं
 विसर्पविस्फोटविचर्चैकाङ्गम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥
 “कुष्ठामयस्फोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्तसयाप्यायु हरेद्विसर्पान् ।
 सञ्जीन् विकारान् परिशील्य धीमान्
 त्रयं क्रमेणोपचरेद्दयथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किं वधविसर्पः किं मरुः” * ॥
 नास्थानकृारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्प्रमारब्धं कर्मोनिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा वेण्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्वादि ।)
 विसर्पणं, स्त्री, (वि + लृप् + ष्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्मुत्रयविटपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १३ ।
 “शोषयं सागरस्यैव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्यैव न न्द्व्यो ब्रोजपातनम् ॥”)
 विसर्पिः, पुं विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्पं, स्त्री, (विसं लातीति । ला + कः ।) पल्लवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसारिः, पुं, (विप्रवेशेण सरतीति । ह्र गतौ +
 “आधिमत्त्ववशेष्विति वक्तव्यम् ॥” ३ । ३ । १७७ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋत्विदे । ११ । ७ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 ऽर्हिर्धुनिर्वात इव ध्रुवीमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरथे मेघान्निर्ग-
 मने ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विसारिणी, स्त्री, (विप्रवेशेण सरतीति । ह्र +
 णिनिः । ङीप् ।) माधवर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गियाम् । ८ । ६८२ ।
 “निर्धमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यसुजो
 दधुः ॥”)

विसारितः, चि, प्रसारितः । विपूर्वनात्तद्व्याप्तोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [न] चि, (वि + ह्र + णिनिः ।) प्रसरण-
 शीलः ॥ तत्प्रयोगायः । विह्वलरः २ विह्वलरः ३
 प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । १५ ।
 “अरिहृष्ट्यां परिवो विसारिणा
 सुजम्बनक्तस्य निजेन तेजसा ॥”)
 विसिगी, स्त्री, (विसमच्छस्या इति । विसृ +
 “पुञ्जरादिभ्यश्च ॥” इति इतिः । ङीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ ग्वालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विस्त्रिका, स्त्री, (विस्त्रि + स्त्रार्थं क्तम् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविवृतिस्तु अजीर्णविस्त्रिचौशब्द-
 योर्द्रष्टव्या ॥)
 विस्त्रिची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति न्द्रुमिति ।
 वि + ह्र + अच् । स्त्रियां ङीष् । यद्वा, विश्रिष्टा
 ह्रचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । अजीर्णोऽत्र
 इति भाषा । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
 “ह्रचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निष्ठतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वेदोऽविस्त्रिचीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न ती परिमिताहारा लभन्ते विद्विवागमाः ।
 न्द्रास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोक्षुपाः ॥”
 विद्विवागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ * ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “नृच्छातिसारो वमथुः पिपावा
 मूलं भ्रमोऽङ्गुष्ठनजम्बदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्प्यो हृद्द्वये रजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
 उङ्गुष्ठं हृत्पादाद्योः । शिरसो भेदः शिरः-
 मूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवानाह ।
 “निद्रानाशोऽरतिः कम्पो न्द्राघातो विषं-
 जता ।
 अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रिचाः पञ्च दाह्याः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशाह्न
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विस्त्रिचाः पञ्च दाह्याः विस्त्रिचास्तु पञ्चापि
 यदि स्फुक्तदा दाह्याः प्राग्भयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्यावदन्तोऽङ्गुष्ठोऽङ्गुष्ठसंज्ञ-
 ष्चर्द्दुर्हितोऽभ्यन्तरयातनेचः ।
 क्षामस्वरः सर्व्वेविसृक्तसन्धि-
 याघान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्व्वेविसृक्तसन्धिः सर्व्वे विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
 विस्त्रितं, स्त्री, अहुतापः । इति जटाधरः ॥
 विस्त्रतं, चि, (वि + ह्र + क्तः ।) विसृतम् । इत्य-
 मरः ॥
 विस्त्रलरः, चि, (विसरति तच्छीलः । वि + ह्र +
 “इण्यञ्जिसर्पिभ्यः क्त्वरप् ॥” ३ । २ । ६३३ ।

विस्तीर्णः

रति करम् । इत्यस्येति तुक् । प्रसरणशीलः ।
 इत्यमरः ॥ “विस्तरणम् । मतिविशेषः । विस्-
 तरो नदः । विस्तरौ नदी । विस्तरं तैल-
 मिच्छादि । विस्तरति विस्तरः ह गतौ चरप्-
 ह्वीति चरप् स्वस्य तन् पति तन् ॥” इति
 भरतः ॥
 विस्तरः, चि, (विशेषण सरति तच्छीलः । वि +
 ह + “ह्वस्यद् क्त्वरप् ॥” ३।२।१६० । इति
 क्त्वरप् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
 विस्तरः, चि, (वि + ह्व + क्तः ।) निश्चिन्तः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, ऋक्कटिके । १५६ ।
 “उद्दिप्यन्नकणकटाच्चविस्तरहृष्ट-
 र्थाधनुसारचकिता हरिणोव यासि ॥”)
 विशेषण हृष्टश्च । (व्यक्तः । यथा, भागवते ।
 १।१६।२४ ।
 “अन्तर्हितस्य स्मरती विस्तरा
 कर्माणि निष्ठांशविलम्बितानि ॥”
 प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।
 “व्याप्तः कुमारानयनोत्सुकैर्न
 भोजेन दूतो रघवे विस्तरः ॥”
 पुं, विसर्गः । विस्तरह्वयस्वरूपः । यथा, कात्स्न्ये । ८।२० ।
 “रसकारयोर्विस्तरः ॥”)
 विस्तः, पुं, क्ली, (विस् उल्लस्य + क्तः ।) हेम्नो-
 र्चः । अशीतिरतितापरिमितस्वरूपम् । इत्य-
 मरः ॥
 विस्तरः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथमे वावशब्दे ॥”
 ३।३।३३ । इति घञः प्रतिषेधे “क्त्वरप् ॥”
 इत्यपि ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । २।२४ ।
 “सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥”
 वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।
 “साक्षीपनेः सक्त्योक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥”
 विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ ।
 “प्राधान्यतः क्रुद्धश्चेन्न साक्ष्यो विस्तरस्य मे ॥”
 प्रणयः । इति मेदिनी ॥ षीटः । सन्तुष्टः । इति
 शब्दरत्नावली । (चि, बहुः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६।३१४ ।
 “अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।
 यदा सन्तुष्टयेच्छेत्प्रमासुखानन्तरं तदा ॥”)
 विस्तारः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथमे वावशब्दे ॥”
 ३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-
 र्णता । तत्पर्यायः । विपन्नः २ व्यासः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
 “वशावलम्बनं यदुयो विस्तारो गुणस्य याव-
 नतिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च विजाङ्गसुप्तप्रयाश्रय ॥”
 सप्तमः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
 विस्तीर्णः, चि, (वि + स्तृ + क्तः । “रदाभ्या-
 मिति ।” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।
 विस्तृतम् । यथा,—
 “विस्तीर्णं विकटं वज्रं विशालं विपुलं पृथु ।”
 इति जटाधरः ॥

विस्फोटः

(यथा,—
 “पर्यांनि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णार्कशूलोचने ।
 तूर्णमागीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभाभने ॥”
 इत्युद्धतः ॥)
 विस्तीर्णपणं, क्ली, (विस्तीर्णं पणं पञ्चमस्य ।)
 मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विस्तृतः, चि, (वि + स्तृ + क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
 तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, भागवते । २।२४।६० ।
 “तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”)
 विस्फोटः, चि, (विश्लेषण स्फोटः ।) सुस्फोटः । यथा,
 “विस्फोटमदत्तं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”
 इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥
 विस्फारः, पुं, (वि + स्फुर + धञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लोर्ध्वणि ॥” ८।३।७६ । इत्यात्मम् ।) धनु-
 र्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं चूर्णन्य-
 धकारमध्यविस्फारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३।२०६।३६ ।
 “विस्फारस्तस्य धनुषो यत्नस्यैव तदा वभौ ॥”
 विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०७ ।
 “विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्फय उदाहृतः ॥”)
 विस्फारितः, चि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-
 चाग्नस्फुरधातोः क्तप्रत्ययेन निच्यन्नमिदम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३।२१।२० ।
 “स गद्यमथोऽतिबलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 कामस्फूर्तधरः क्रूरः कालकल्पो यद्व्ययत ॥”
 निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० ।
 “उद्गूढवचःस्यगितैकदिदसुखो
 विक्रष्टविस्फारितचापमखलः ॥”)
 विस्फुरितः, चि, (वि + स्फुर + क्तः ।) स्फूर्ति-
 विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
 “रक्तरक्तौजसाङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कुटीभीषणाननम् ॥”
 इति दशभुजादुर्गाध्यानेकदेशः ॥
 विस्फुलिङ्गः, पु, विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अदिकणा च ॥
 विस्फोटः, पुं, (विस्फोटतीति । वि + स्फुट् +
 ञच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिटकः २ पिटका ३
 पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६
 विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
 स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
 “किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददर्श सः ।
 उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
 र्गताम् ॥”)
 तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “कङ्कन्तीज्योष्णविदाहिरूष्ण-
 चारैरनीर्णाध्यप्रनातपैश्च ।
 तथर्तुदीप्य विषर्पयेन
 कुप्यन्ति दोषा पवनाद्यस्तु ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थोवि प्रदुष्य च ।
 घोरान् कुञ्चन्ति विस्फोटान् सर्वञ्चरपुरः-
 सरान् ॥”
 ऋतुदीपिण ऋतुहेतुकधीतोष्णादीनामतिथोगेन ।
 ऋतुचिन्ताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
 विस्फोटान् कुञ्चन्तीत्यर्थः । च्वरपुर.सरान्
 च्वरपूर्वमान् ॥ * ॥ रूपमाह ।
 “अभिदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्तजाः ।
 क्वचिन् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते
 स्मृताः ॥”
 रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
 पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
 तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
 “यदा रक्तश्च पित्तश्च वातेनानुगतं त्वचि ।
 अभिदग्धनिभान् स्फोटान् कुर्वतः सर्वदेह-
 गान् ॥” * ॥
 वातिकमाह ।
 “शरीरकशूलभूयिष्ठञ्चरहृट्पर्वभेदनम् ।
 सङ्कण्ठवर्णतां चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥”
 शूलमन्त्र तोदरूपम् ॥ * ॥ पित्तिकमाह ।
 च्वरदाहृजपाकः स्त्रावस्तृणासमन्वितम् ।
 पोतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥”
 रजादित्रयं स्फोटेषु ॥ * ॥ वातपित्तिकमाह ।
 “वातपित्तज्ञो यस्तु तत्र स्युस्तोत्रवेदनाः ।
 स्तोमियं गौरवं कष्टुर्भवेदातवलासजे ॥” * ॥
 पित्तज्ञेयिकमाह ।
 “कच्छदीहो च्वरश्चर्हिर्जायते कफपित्तिके ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “शब्द निम्नोन्नतकोदः कठिनः स्वल्पपाकवान् ।
 रागदाहृष्टधामोहश्चर्हिर्स्फूर्तिरुजाञ्चराः ।
 प्रलापो वेपथुश्च सोऽसाध्यश्च त्रिदोषणः ॥”
 मोहो विपरीतज्ञानम् । च्वरश्चैव सर्वथा ज्ञान-
 मूल्यता ॥ * ॥ रक्तजमाह ।
 “वेदित्याश्च रक्तेन पित्तिकेन च हेतुना ।
 गुग्गाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः ।
 न ते सिद्धिं समायान्ति सुद्वैयोगशतैरपि ॥”
 पित्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्टादिना
 रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते माध्याः ।
 “एते चाहृषिधा वाह्या अन्नरोऽपि भवेद्यम् ।
 तस्मिन्नन्वयथा तीव्रा च्वरयुक्ताभिजायते ॥
 तस्मिन् बहिर्गते स्वाभ्यांशु यानस्य बहिर्गतिः ।
 तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥”
 उपद्रवनाह ।
 “हृत्प्रासमांससङ्कोथदाहृक्कामहञ्चराः ।
 विषर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः ॥”
 मांससङ्कोथः मांसस्य शठितत्वम् । मर्मसंरोधो
 मर्मस्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ * ॥
 केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति ।
 “हृक्का आसोऽश्चिन्तृणा स्त्राङ्गमर्हो हृदि-
 यथा ।
 विषर्पञ्चरुक्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥”
 साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकरोषोत्थितः साध्यः लङ्साध्यो द्विदो-
 षजः ।
 संपान्वितो घोरो लुसाध्यो भूर्युपप्रवः ॥”
 अ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
 “फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
 या शोषबलं वीक्ष्य प्रयुज्याच्च विरेचनम् ॥१॥
 जीवः शालिर्यवा सुजा मसुराश्चाटकी तथा ।
 गताम्यन्नानि विस्फोटे हिनानि सुनथोऽनुवन् ॥
 द्वे पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च दार्शुंधीरं दुरालभा ।
 गुहृत्ती धान्यकं सुस्तमेघं क्राथं पिवेचरः ।
 विस्फोटाग्नाशयत्वाशु समौरणनिमित्तकान् ॥
 द्राक्षाकाष्ठसंखर्करपटोलारिष्टवासकैः ।
 कटुकालाजदुस्सर्षः पौतिके ससिनं घृतम् ॥
 भूमिस्वसवचावामात्रिफलेन्द्रसवत्वकैः ।
 पिचुमर्हपटोलाभ्यां कफले मधुयुक्तं घृतम् ॥२॥
 किराततिक्तकारिष्टयष्टाक्वाब्दवासकैः ।
 पटोलपपटोशौरत्रिफलाकोटजान्वितैः ॥
 कथितैर्द्वांशुशु सन्धिविस्फोटनाशनम् ॥३॥
 विस्फोटसाधनाश्राय तक्षुलाब्दपेषितैः ।
 बीजेः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्या विज्ञानता ॥४॥
 हिन्ना पटोलभूमिस्ववामकारिष्टपपटैः ।
 खदिराब्दयुतैः काथो हन्ति विस्फोटकं च्वरम् ॥
 चन्दनं नागपुष्यश्च सारिवा तक्षुजीयकम् ।
 शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्वाहनाशनम् ॥५॥
 “उत्पलं चन्दनं लोध्रसुश्रीरं शारिवाहयम् ।
 जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटहाहार्तिनाशनम् ॥६॥
 पुत्रजीवस्य मञ्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
 कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्त्या सर्वदनम् ॥
 कक्षाग्रस्थं गलगन्धिं कर्माग्रस्थश्च नाशयेत् ।
 अन्धश्च स्फोटकं ताम्रं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥
 इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 अन्धश्च ।
 “मरीचं विवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 देवदारु हरिद्रं हं कुष्ठं मांशो च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कशीरं सक्त्यलम् ।
 यथाश्च कार्दिको भागो विषस्याहर्षणं भवेत् ॥
 प्रस्थं कटुकतेलस्य गोमूत्रैश्चैरुगुणै पचेत् ।
 म्प्याचे लौहपाचे वा शूनेमृद्भ्रमना पचेत् ॥
 पामा विचर्षिका चैव दृष्टविस्फोटकानि च ।
 अन्धस्फोटं प्रशमयन्ति कोमलत्वच जायते ॥
 प्रक्षताभ्यपि शिवाग्निं तेजेनाग्नेन प्रक्षयेत् ।
 चिरोत्थितमपि शिब्रं विवर्ष्य तन्प्रक्षयान्
 भवेत् ॥”
 अपि च ।
 “भूमिस्वनिस्वत्रिफलापपटैश्च घृतं जलम् ।
 पटोलसुस्तकाभ्याश्च वासकं च नाशयेत् ।
 विस्फोटकानि यत्कानि नाम्ना कार्या विना-
 रणा ॥”
 इति गारुड १६८ अध्यायः ॥१॥
 विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
 “स्फोटाः श्लावाकृशाभावा विस्फोटाः अुस्तु-
 लचः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं. (वि + स्मि + “एरच् ।” इत्यच् ।)
 आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अद्यो २ ङी २ ।
 इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे इत्यच् ।
 ‘अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
 पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
 इति भावरसयोः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
 स्याधिभावात्कत्वात् ॥” इति भरतः ॥ १॥
 तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ।
 विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 (अस्मात्पदार्थो भवति । यथा, मनुः ॥ ४।२२७।
 “यज्ञोऽद्भुतेन चरति तपः चरति विस्मयान् ॥”)
 दर्पः । इति मेदिनी ॥ सन्देहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (विगतः स्मयो गर्भो यस्मिन् ।
 नष्टगर्भे, चि । यथा, भागवते । २।१७। ३० ।
 “तं वीरमारोहभियद्य विस्मयः
 श्रुतिस्यसे वीरशये च भिर्वतः ॥”)
 विस्मयान्वितः, चि, (विस्मयेन आन्वितः युक्तः ।)
 विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
 विलसः २ । इत्यमरः ॥
 विस्माप(य)नः, पुं. (विस्माप(य)यतीति । वि +
 स्मि + णिच् + ण्युः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
 कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
 (यथा, हरिवंशे । १२६। २६ ।
 “पारिजाततरोः पुष्यं तस्य दत्तं मयानघ ।
 विस्मापनाथं देवेश पत्नीनामुत्तेजसः ॥”
 विस्मयकारके, चि । यथा, भागवते । १ ।
 १५ । ५ ।
 “वञ्चिरोऽहं महाराज हरिया वन्यरूपिणा ।
 येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
 विस्मितः, चि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
 यथा,—
 “महापाशुपतान् दृष्ट्वा सप्तत्याय महेश्वरः ।
 संपरिच्यत यत्तं ते प्रयोसुर्मेहेश्वरम् ॥
 ततस्तद्भुततमं दृष्ट्वा सन्धेयश्वराः ।
 सुविस्मितास्तदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
 विस्मितांस्तान् गम्यान् दृष्ट्वा शैलादियोऽग्निनावरः ।
 प्राह प्रहस्य देवेशं मूलपाणिं गणाधिपः ॥
 विस्मितानी गणा देव सर्व एव महेश्वर ।
 महापाशुपतानां हि यन् त्वया लिङ्गं कृतम् ॥”
 इति वामने ६४ अध्यायः ॥
 विस्मितिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावे
 क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विस्मृतः, चि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणविषयः ।
 तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 “पठित्वा मन्त्रं प्रास्त्राणि विस्मृतान्यन्तराणि च ।
 आक्षेपि क्विचिन् मम स्वान्तं तव गच्छ तु पञ्चमः ॥”
 इत्युद्धटः)
 विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोः
 क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
 चरितागरे । ४४ । ६६ ।

विहगः

“नामातरश्च स तथा सूर्यप्रभसुपाचरत् ।
 यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
 माययुः ॥”)
 विसं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चित
 धूमादिगन्धे अपकमांसगन्धे इत्यन्ते । इति
 भरतः ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे । ७४। १६६
 “समाश्लिष्य च धावित्वा विचन् धराशुभिः
 स तम्
 भीमोदरदरीवासविसं प्रक्षालयन्निव ॥”
 तद्विद्विष्टे, चि । यथा, कथाचरित्सागरे
 ८२ । ७ ।
 “अहमेनं न शक्नोमि यद्गीतं विस्मिपिच्छलम् ॥’
 विसगन्धा, स्त्री, (विसं गन्धो यस्याः ।) हृषुषा
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसगन्धिः, पुं, (विसमिव गन्धो यस्तु ।) इति
 तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विसम्भः, चि, (वि + सम्भ + क्तः ।) विसम्भः
 इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७
 “विसम्भं परिपुम्प्य जातपुलकामालोच्य
 गच्छस्यसौम् ॥”)
 विसम्भः, पुं, (वि + सम्भ + णच् ।) विन्वासः
 (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
 “विसम्भादुरवि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
 प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः श्रेयसा
 प्रार्थना वा ।
 परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
 इत्यमरमाला ॥
 प्रणयः क्रीडापारतन्त्रम् । इति रमानाथः ।
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे
 २ । ६० । ७ ।
 “विजनेऽपि वने सीता वाचं प्राप्य यद्विस्मिवः
 विसम्भं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानवा ॥’
 केलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विसम्भी, [न्] चि, (विसम्भते विन्वसितीति
 वि + सम्भ + “वौ कवलसकत्वसम्भः ।” ३ । २
 १४३ । इति विदुग् ।) विन्वासी । (यथा
 भागवते । ६ । ५ । २० ।
 “कथं तद्गुरुपाय गुणविसम्भुप्रकमेत ॥”)
 प्रणयौ । विसम्भशब्दादस्यर्थे णिन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमिदम् ॥
 विससा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
 विसा, स्त्री, (विसं गन्धोऽस्यस्या इति । अण
 ततटाप् ।) हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसुतः, चि, (वि + सु + क्तः ।) विसृतः । विपू-
 र्वस्मिधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “पिय-
 वशति ॥” ३ । २ । ३८ । इत्यच् “उच्च विहायसो
 विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः ङप्रत्यये
 विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
 “सुपर्णवत्या विहगाश्चरन्त्याश्चरसेव च ॥”)
 वाचः । (यथा, महाभारते । ७।१६१।४०।

“अधोमुखेषु विहगैर्नावयिष्ये महारथान् ॥”
 सूर्यः । चक्रः । इति शब्दरत्नावली । यद्वाः ।
 इति घरविः ॥
 विहङ्गः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
 इत्यत्र “गमेः सुपीति ।” खच् । “विहायसो
 विह च ।” इति विहादेशः । “खच् छिदा
 वक्तव्यः ।” इति छिच् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, रघुवंशे । १ । ५१ ।
 “सैकान्ते सुनिकम्बाभिस्तत्तुष्योर्जभिततृप्तकम् ।
 विन्वासाय विहङ्गानामालवाजान्मुपायिनाम् ॥”)
 वाक्यः । (यथा, महाभारते । ८ । ६६ । १५ ।
 “त्वत्प्रदितैर्लोहितार्जुनैर्विहङ्गैः ॥”)
 मेघः । चक्रः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (नागविशेषः । १ । ५७ । ११ ।
 “विहङ्गः शरभो मेघः प्रभोदः संहतोपनः ॥”)
 विहङ्गमः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
 इत्यत्र । “खच् प्रकरणे गमेः सुपुपसंस्थानम् ।”
 इति काशिकोक्ता खच् । “विहायसो विह
 च ।” इति विहादेशः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २०४ । ३६ ।
 “आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहङ्गमः ॥”
 सूर्यः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६७ ।
 “हृन्तोभिरचक्रपैश्च सज्जदुत्तैर्विहङ्ग-
 मम् ॥”)
 विहङ्गमा, स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाक इति भाषा ॥
 विहङ्गराजः, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
 टच् ।) गण्डः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ७ ।
 “विहङ्गराजाङ्गुलहेरिवायते-
 हेरिबल्योर्ध्वविहङ्गवसित्तनुभिः ॥”)
 विहङ्गिका, स्त्री, भारयष्टिः । इत्यमरः ॥ वाक
 इति भाषा ॥
 विहङ्ग, स्त्री, गर्भोपघातिनी गौः । इति संक्षिप्त-
 सारोक्तद्विहङ्गः ॥
 विहङ्गः, त्रि, विशेषण हनः । विनष्टः । विपूर्वक-
 हनधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विहङ्गनं, स्त्री, (वि + हन + लुट् ।) विहङ्गः ।
 हिंसा । तूष्णिप्रकृतः । इति मेदिनी । ने, २१० ।
 विहङ्गः, पुं, (वि + ह + अच् ।) विधोगः । इति
 हज्जायुधः ॥
 विहङ्गयं, स्त्री, विहङ्गः । विपूर्वकहृधातोर्नट-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 ३१ । १० ।
 “विहङ्गयन्ते ते ध्यानमङ्गलम् ॥”
 प्रसारणम् । यथा, पाणिनी । १ । ३ । २० ।
 “आडो दोषनास्यविहङ्गये ॥”
 आह्वरणम् । यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३७ ।
 “नापिविहङ्गयन्तेव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
 नवाप्यायनमस्त्राकं विना होमेन जायते ॥”)
 विहङ्गितं, स्त्री, (वि + ह + क्तः ।) मध्यम-
 हास्यम् । इत्यमरः ॥

विहङ्गः, त्रि, आङ्गुलः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । ४६ ।
 “रामापरिभाषाविहङ्गस्योद्यं
 सेनानिवेशं तुमुक्तं चकार ॥”)
 पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २३७ । २८ ।
 “नानायुधविहङ्गानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
 च्चु द्वितोत्कृष्टनिगदेर्गजहं हितनिखनेः ॥”)
 विकरः । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
 “विगतरेयविहङ्गान्यस्तप्रश्नप्रमत्त-
 स्तलितगतिभयार्थान् नैव जातु प्रहर्ता ॥”)
 पङ्के, पुं, इति शब्दरत्नावली ॥
 विहा, य, (ओहाक् व्यागे + “विधाविहा ।”
 उणा० ४ । ३६ । इति निपातनात् आ ।)
 स्वर्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणाद्विहितः ॥
 विहापितं, स्त्री, (वि + हा + णिच् + क्तः ।)
 दानम् । इत्यमरः ॥
 विहायः, [सु] स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरः ॥
 (यथा, चाण्डिकादर्पणे । १० ।
 “कान्तायते सार्धसुखेन वारि
 वारीयते सख्यतया विहायः ॥”
 त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विहा-
 यस्तेभिरिन्द्रम् ॥” “विहायसो महान्तः ॥”
 इति याज्ञिकः ॥ यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
 ३।१२ । “विहायाः । वहिहाधाण्भ्यश्चकृत्सि ।
 उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्जहृतेर्वा
 वाङ्मूलात् युगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ॥”
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
 “तद्वाजी वानंभरो विहायाः ।”
 “विहायाः महान् ॥” इति तद्वाज्ये वायव्यः ॥
 विहायाः, [सु] पुं, पक्षी । इत्यमरः ॥
 विहायसं, स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः ॥ (यथा, महाभारते । १२।६।३।१४ ।
 “आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
 सम् ॥”)
 विहायसः, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 विहायसा, य, आकाशः । इत्यमरटीकायां मधु-
 रेशः हेमचन्द्रश्च ॥ (पाणिनी च “खरादि-
 निपातमवायम् ॥” १।१।३७। इत्यत्र गणितम् ॥)
 विहारः, पुं, (वि + ह + चच् ।) क्रीडार्थं पङ्क्तौ
 गमनम् । तत्पर्यायः । परिक्रमः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
 “यथावहासायमसत्कृतोऽपि
 विहारश्चय्यासनभोजनेषु ॥”)
 भ्रमणम् । क्लृप्तः । लीला । (यथा, रघुवंशे ।
 ६ । ४८ ।
 “प्रजाजगाहारिविहारकाणे ॥”)
 सुगतालयः । इति मेदिनी । विन्दुरेखकपक्षी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेजयन्तः । इति शब्द-
 माला ॥
 विहारी, [न] त्रि, (विहृत्तुं शीलमस्येति । वि +
 हृ + णिनिः ।) परिक्रमो । विहारकर्ता ।

विहारशब्दादस्यर्थे इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 (यथा, नैषधे । १ । १५ ।
 “धाम्यः कथङ्कारमहं भवत्या
 विद्यविहारी वसुधैकगत्वा ॥”)
 विहितः, त्रि, (वि + घा + क्तः ।) विधेयः । यथा.
 “विहितस्थानमुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् ।
 अनियन्ताद्येन्द्रियाणां नरः पतनश्चक्रेति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 विहितः, स्त्री, (वि + घा + क्तिन् ।) विधानम् ।
 यथा,—
 “चित्तविजितस्थितिविहितव्रततयः पर-
 गतयः ।
 ऊरु वरधुर्गुणदुधुर्धुधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥”
 इति दृष्टी ॥
 विहीनः, त्रि, (वि + हा + क्तः ।) विशेषण हीनः ।
 यथा, तन्त्रसारे ।
 “धोऽप्यासविहीनो यः प्रथमेऽपि पाञ्चमीम् ।
 सोऽपिरानुश्रवणमाप्नोति नरकश्च प्रपद्यते ॥”
 व्यक्तः । यथा,—
 “विहीनश्च धनेर्दारैः पुत्रैरादाय मे घनम् ।
 वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्रवन्सुभिः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्याम् ॥
 विहृतं, स्त्री, (वि + हृ + क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
 दृश्यविधानकारानामर्गताजकारविशेषः । यथा,
 “लीला विलासो विष्णुर्लक्ष्मिन्लोकः किल-
 किञ्चित्तम्
 मोहायितं कुट्टमितं लजितं विहृतं तथा ।
 विभ्रमश्चेत्तलङ्कारः स्त्रीणां स्वाभाविका दृश ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विहृतिः, स्त्री, विशेषण हरणम् । विशेषण वजा-
 ल्कारः । विपूर्वकृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥
 विहृष्टः, पुं, (वि + हृष्ट + अच् ।) विहृष्टनम् ।
 विपूर्वकृष्टधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विहृष्टनं, स्त्री, (वि + हृष्ट + ल्युट् ।) हिंसा ।
 महंनम् । विहृष्टनम् । इति मेदिनी ॥ विवाधा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विहृलः, त्रि, (वि + हृल + अच् ।) भयादिना-
 भिभूतः । स्वाङ्गधारणाशक्तः । तत्पर्यायः ।
 विहृलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८।३७।
 “अथमाचसखीं सुजातयोः
 स्तनयोस्तामवलीक्य विहृला ।
 निमिमौल नरोत्तमप्रिया ।
 हृतचक्रा तमसेव कौस्तुभे ॥”)
 विहीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वी, क ईकवत् । कान्तिगतित्यामित्येप्रजनस्वाद्ने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर० कान्ती
 अक०-गतीत्याप्नौ ङिपे प्रजने स्वाद्ने च सक०-
 अणिट् ।) क, वेति । इति दुर्गादासः ॥
 वीः, पुं, (वयनमिति । वी गती + व्यङ्गादिवात् भावे
 ङिप् । अविधानात् पुंस्त्वम् ।) गमनम् । इत्ये-
 वाचरकोपः ॥

वीकः, पुं, (अजतीति । अज + "अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणा० ३।४७। कन् । अजे वींभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युच्चारणः । मनः । इति संचिप्रसारोच्चारणः ।

वीकाशः, पुं, (विकश्रमिति । वि + कश् + चप् । "इकःकाशे ।" ६ । ३ । १२३ । इति वेदप्रसंगस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । इत्यमरः ।

वीचः, पुं स्त्री, इष्टिः । विपूर्वोच्चारणप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

वीचयं, स्त्री, विशेषण ईचयम् । दर्शनम् । विपूर्वोच्चारणप्रत्ययेन (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

"मनो जयाह भावशा सञ्जितापाङ्गवीचयैः")

वीचापन्नः, चि, (वीचामापन्नः ।) विसर्गपन्नः । इति हेमचन्द्रः । १।६७। (वीचामापन्नः । इत्येवमेव)

वीचिन्तः, चि, (वि + ईच + क्तः ।) विशेषण ईचिन्तः । इष्टः । यथा,—

"पापार्थे प्रञ्जलये तु पापसंयुतवीचिन्तिते । तथैव चाष्टमस्थाने रोगिण्यां मरणं दिशेत् ।" इति दीपिका ।

वीच्यं, स्त्री, (वीच्यते इति । वि + ईच + यत् ।) विसर्गपन्नः । इष्टम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ।

वीच्यः, पुं, (वि + ईच दर्शने + यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, चि ।

वीक्षा, स्त्री, (वीक्षन्मिति । वि + इक्ष + "गुरोश्च हलः ।" इति अच् । टाप् ।) शूकशिल्पी । गतिभेदः । नर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । अन्ध-गतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ।

वीचिः, पुं, स्त्री, (वयति जलं तटे वृद्धयतीति । वे + "वीचो विच ।" उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च चित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १ । ४१ ।

"सरसीश्वरविन्दानां वीचिविचोभश्रीतलम् । आमोदसुपान्नन्तौ स्नानासातुकारिणम् ।") स्वल्पतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । ये, १० । अल्पः । इति हेमचन्द्रः ।

कीरणः । इति अटाघरः ।

वीची, स्त्री, (वीचि + क्तकारादिति स्त्री ।) वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६ । ४ ।

"सरं तु नलिनीच्छन्निरस्तरविरधिमघु । हंसंसात्प्रकण्ठारवीचीविमलवारिहृ ।")

वीचीतरङ्गः, पु, न्यायविशेषः । स तु श्रोत्रे शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—

"वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बगोत्रकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्नतः ।" इति भाषापरिच्छेदः ।

ननु न्दङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरित्यत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्दृग्दिग्बहिर्दृग्दीर्घः शब्दस्त्रैवे शब्देन जन्मन तेन चापरस्तद्व्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पत्तिं गच्छन् इति । कदम्ब इति आद्यशब्दाद्दृग्-

द्विदृग् दृग् शब्दा उत्पद्यन्ते ते चान्ये दृग् शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवाद्युक्तं कस्यचिन्नते इति । इति सिद्धान्तसूक्त-वली ।

वी(वी)जं, स्त्री, (विशेषण कार्यरूपेण अपत्यतया च जायते इति । वि + जन + "उपसर्गे च संज्ञायाम् ।" इति ङः । "अन्वेषामपीति ।" उपसर्गस्य दीर्घः । यदा विशेषण ईजते क्वचित् गच्छति शरीरं वा । ईज गतिजुलनयोः + पचाद्यच् । यदा, वीजते गच्छति गर्भाशय-मिति । वीज + अच् । यद्वा, "वीजप्रजनन-कान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्माद्प्रत्ययः । तथा च भोजराणीये विधौ जक् इति युत्पादितम् ।

ववयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्वनेनादृश्यं पितेति वा । अत्र चौरस्वामी वीज्यते वेति वा वीजं वाजिकौकिकः इति । वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः । प्रेयंते हि कार्य-करणाय वा वीजम् ।" इति निघण्टौ देव-राजयज्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।

"वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।" यथा च मग्नौ । १ । ५६ ।

"यदाहमाहोको भूत्वा वीजं स्यात्परिणु च ।" शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मग्नौ । १ । ८ ।

"अप एव ससञ्जादौ तासु वीजमवाहजत् ।" वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । वीजं शक्ति-रूपम् । इति कुल्लूकः । यथा च तत्रैव । १०।६२।

"यस्माद्दीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्दीजं प्रशस्यते ।") श्रीकृष्णस्य सर्ववतारवीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

"अधुना कृष्णरूपत्वं परिपूर्णतमः स्वयम् । सर्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ।" इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डस्य २२ अध्यायः ।

अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५।१२२ । १६ ।

"न तस्य वीजं रोहति वीजकाये न चास्य वर्ष वर्षति वर्षकाये । भीतं प्रपन्नं प्रदेहति शत्रवे न चातारं लभते चागमिच्छन् ।") तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मञ्जा । इति राजनिघण्टुः । गणितविशेषः । यथा,—

"उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धे-रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सारथाः । अतस्य जन्तुस्य तदेकवीज-मथक्तमीशं गणितं च वन्दे । पूर्वं प्रोक्तं अक्तमथक्तवीजं प्रायः प्रश्नो विना अक्तयुक्ता । ज्ञातुं शक्या मन्धीभिर्नितानं यस्मात्तस्माद्दक्षि वीजक्रियाश्च ।" इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ वीजगणितध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ ।

मन्त्रः । यथा । अथ भुवनेश्वरीमन्त्रः ।

"नकुलीशोऽग्निमाहो वामनेत्राहं चन्द्रवान् । वीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं विद्धि-काङ्क्षिभिः ।" नकुलीशो हकारः । अन्वी रेफः । वामनेत्र-मीकारः । अहं चन्द्रोऽशुस्कारः । ह्रीं । * । अन्नपूर्णाया वीजम् । ह्रीं नमो भगवति माहे-श्वरि अन्नपूर्णे स्नाहा । * । अथ चिपुटा-वीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं । * । त्वरितावीजम् । ॐ ह्रीं हुं छे च छे च क्लीं हुं छे ह्रीं षट् । * । अथ किन्नावीजम् । ऐं क्लीं तित्त्विक्रमे मद्दवे स्नाहा । * । वज्रप्रक्षारिण्याः । ऐं ह्रीं तित्त्विक्रमे मद्दवे स्नाहा । * । अथ दुर्गावीजम् । ॐ ह्रीं हुं दुर्गायै नमः । * । महिषमर्दिनी-वीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्नाहा । * । जयदुर्गा वीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्नाहा । * । मूलिनोवीजम् । ज्वल ज्वल मूलिनि दुष्टयह हुं षट् स्नाहा । * । वागीश्वरीवीजम् । वद् वद् वागवादिनि स्नाहा । * । पारिजात-सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रीं ह्रौं ॐ ह्रीं सरस्वत्यै नमः । * । गणेशवीजम् । गं । * । देववीजम् । ॐ गं नमः । * । हरिद्रा-गणेशवीजम् । ग्लं । * । लक्ष्मीवीजम् । श्रीं । * । महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रौं जगत्प्रसन्नये नमः । * । सूर्यवीजम् । ॐ ह्रिं सूर्ये आदित्ये । * । श्रीरामवीजम् । रां रामाय नमः । जानकीवल्लभाय हुं स्नाहा । * । विष्णु-वीजम् । ॐ नमो नारायणाय । * । श्रीकृष्ण-वीजम् । गोपीजनवल्लभाय स्नाहा । * । वासु-देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । * । बालगोपालस्य । ॐ क्लीं लक्ष्माय । * । लक्ष्मी-वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-देवाय नमः । * । दक्षिवाहनस्य । ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्नाहा । * । हयग्रीवस्य । ॐ उद्गिरत्प्रणवोद्गीघसर्ववागीश्वरेश्वर । सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्व बोधय बोधय । * । वृसिंहस्य । उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन् सर्वतोमुखम् । वृसिंहं भीषणं भद्रं न्युज्यन् नमाम्यहम् । * । नरहरिवीजम् । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हुं षट् । * । हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय नमः ह्रीं ह्रीं ॐ । * । वराहस्य । ॐ नमो भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःपतये भूपतित्वं मे देहि ददापय स्नाहा । * । शिवस्य । ह्रीं । * । नन्दुजस्य । ॐ जुं वः । * । दक्षिणाश्रितवीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा-श्रितये मङ्गं मेधां प्रयच्छ स्नाहा । * । चिन्ता-मणिवीजम् । रं च म र य औं जं । * । नीलकण्ठस्य । प्रौं ह्रीं ठः नमः शिवाय । * । चण्डस्य । रुञ्च षट् । * । जैत्रपालस्य ॐ ह्रीं जैत्रपालाय नमः । * । वटुकभैरवस्य । ॐ ह्रीं वटुकाय आपटुहरणाय कुव कुव वटुकाय

वीजं

ह्रीं । * । त्रिपुरावाः । हसरै । हसकलरीं ।
हसरौः । * । वन्यप्रदाभैरवाः । हसरै ।
हसकलरीं । हसरौं । * । कौण्डिभैरवाः ।
सहरै । सहकलरीं । सहरौं । * । भय-
विभ्रंविगीभैरवाः । हसें । हसकलरीं ।
हसौं । * । सकलविह्विदाभैरवाः । सहे । सह-
कलरीं । सहौं । * । चैतन्यभैरवाः । सहे ।
सकलह्रीं । सहरौः । * । कामेश्वरीभैरवाः ।
सहे । सकलह्रीं । गिह्यज्ञाने मद्रवे सहरौः ।
षट्कूटाभैरवाः । उरलकसहै । उरलकसहौं ।
उरलकसहौं । * । गिह्यभैरवाः । हसकल-
रहै । हसकलरहौं । हसकलरहौं । * । रत्न-
भैरवाः । हसकलरहै । हसकलरौं । हसौः । * ।
भुवनेश्वरीभैरवाः । हसें । हसकलह्रीं ।
हसौः । * । सकलेश्वर्याः । सहे । सहकलह्रीं ।
सहौः । * । त्रिपुरावालायाः । ऐं ह्रीं सौः । * ।
नवकूटावालायाः । ऐं ह्रीं सौः । हसें ।
हसकलरौं । हसौः । हसरै । हसकलरौं
हसरौः । * । अन्नपूर्णाभैरवाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं
नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा । * ।
श्रीविद्यायाः । कएरल ह्रीं । हसकलह्रीं ।
सकलह्रीं । * । ह्रिन्नमस्तायाः । श्रीं ह्रीं हूं
ऐं वसुदेवोचनीये हूं हूं फट् स्वाहा । * ।
ग्रामायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * ।
गुह्यकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
गुह्य कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । * । भद्रकात्याः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं
ह्रीं ह्रीं भद्रकात्ये ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । * । श्मशानकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि ह्रीं ह्रीं ह्रीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * । महाकात्याः ।
ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालि ह्रीं ह्रीं
ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । * । तारायाः ।
ह्रीं ह्रीं हूं फट् । * । चण्डोद्यमपाणेः ।
ऐं ह्रीं ह शिवाय फट् । * । मातङ्गिन्याः ।
ऐं ह्रीं ह्रीं हूं मातङ्गिन्ये फट् स्वाहा । * ।
उच्छिष्टचाण्डालिन्याः । उच्छिष्टचाण्डालिनी
सुमुखीदेवी महापिशाचिनी ह्रीं ठं ठं ठं । * ।
धूमावत्याः । धूं धूं स्वाहा । * । भद्रकात्याः ।
ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा । * । उच्छिष्टगणेशस्य । ऐं ह्रित्ति-
पिशाचि लिखे स्वाहा । * । धनदायाः ।
धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा । * ।
श्मशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं । * । वगलायाः । ऐं ह्रीं
वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं क्षम्यय
निह्नां कौलय कौलय बुद्धिं नाशय ह्रीं ऐं
स्वाहा । * । कर्णपिशाचाः । ऐं कर्णपिशाचि
वदातीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा । * । मञ्जु-
वोषस्य । ह्रीं ह्रीं श्रीं । * । तारिण्याः ।
ह्रीं ह्रीं कण्ठदेवि ह्रीं ह्रीं ऐं । * । सारखत-

वीजं

वीजम् । ऐं । * । कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
चौ चक्रिकाय नमः । * । दुर्गायाः । हूं । * ।
विशालाख्याः । ऐं ह्रीं विशालाख्ये नमः । * ।
गौर्ध्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हूं फट्
स्वाहा । * । ब्रह्मश्रीमन्त्रः । ह्रीं नमो ब्रह्म-
श्रीरानिते राजपूजिते जये विजये गौरि
गान्धारि त्रिसुवनशङ्करि सर्वलोकवशङ्करि
सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुगुह्यदुर्घोररावे ह्रीं
स्वाहा । * । रत्नस्य । रं रत्नाय नमः । * ।
गरुडस्य । त्रिपुं ऐं स्वाहा । * । विषहरामि-
वीजम् । खः खं । * । उच्छिष्टविषहरवीजम् ।
ऐं सरह स्फुः । ऐं ह्रिलि ह्रिमि त्रिलि ह्रस्फुः ।
ऐं ह्रिलि ह्रिलि त्रिलि त्रिलि स्फुः । ब्रह्मणे
फुः । सर्वेश्वो देवेभ्यस्फुः । * । मूषिकविषहर-
वीजम् । ऐं गे हूं ठं । आगमचक्रिकायां ऐं
गं गां ठः । * । मूषिकनाशमन्त्रः । ऐं सरये
फुः असरये फुः विसरये फुः । एतन्मन्त्रं जपन्
चैतसर्षपप्रक्षेपात् मूषिकनाशो भवति । * ।
लूताविषहरमन्त्रः । ऐं ह्रीं ह्रीं हूं जन्तुं ऐं
स्वाहा गरुड हूं फट् । * । सर्वकोटविषहर-
वीजम् । ऐं नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
हन हूं फट् स्वाहा । * । सुखप्रसवमन्त्रः ।
ऐं मन्मथ मन्मथ वाहि वाहि लम्बोदर सुख
सुख स्वाहा । ऐं सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
सुक्ताः सूर्येण रश्मयः । सुक्तां सर्वभयाद्गर्भ
एह्येहि मारीच मारीच स्वाहा । एतयो-
रन्वतरंगाष्टवारं जलमभिमन्त्र्य देयं पीत्वा
सुखप्रसवा भवति । * । हनूमतः । हं हनूमते
रुद्रात्मकाय हूं फट् । * । वीरसाधनस्य । हं
पवननन्दनाय स्वाहा । * । अथ आर्द्रपटी ।
ऐं नमो भगवति चामुण्डे रक्तवाससे अप्रति-
हतरूपपराक्रमे असुकवधाय विचेतसे स्वाहा ।
आर्द्ररक्तपटेनाहतः समुद्रगामिनीनदीतटे
ऊपरभूमौ वा दक्षिणासुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् ।
यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति
शत्रोः । * । श्मशानभैरवाः । श्मशानभैरवि
नररुघिरास्थिवसाभक्षणि सिंहं मे देहि मम
मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा । * । ज्वाल-
मालिन्याः । ऐं नमो भगवति ज्वालामालिनि
शुभ्रगणपरिहृते हूं फट् स्वाहा । * । महा-
काल्याः । ऐं फूं फूं ह्रीं ह्रीं पशुन् गृहाण
हूं फट् स्वाहा । * । अथ निगडवन्धन-
मोचनस्य । ऐं नम ऋते निरृते तिग्मतेजो
यन्मयं विभ्रंता बन्धमेतं यमेन दसंतस्या संविदा
नोत्तमे नाके अघोषोऽघैरम् । * । अथ चिटि-
मन्त्रः । ऐं चिटि चिटि चाण्डालि महा
चाण्डालि असुकं मे वशमानय स्वाहा । * ।
त्रासकस्य ।
ऐं त्राम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वाऽरुक्मिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीयमान्दतात् ।
अथ न्तनंजीवनीमन्त्रः । ह्रीं ऐं हूं सः ऐं
भूर्भुवः स्वः ।

वीजं

त्राम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वाऽरुक्मिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीयमान्दतात् ।
ऐं भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः । आका-
शवादिबीजानि वाहुल्यभयात्प्रोक्तानि । * ।
(अथ बीजाभिधानम् । यथा, -
“बीजसङ्केतबीधार्यमाहुल्य तन्त्रशास्त्रतः ।
बीजनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ।
माया लज्जा परा संविन त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
हृत्तेजा श्मश्रुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
महामाया पार्वती च संस्थानक्षत्ररूपिणी ।
परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवन्मध्यगा ॥ ह्रीं ॥
वद्विहीनेऽख्युक्ताया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
श्रीं ॥
श्यामिशान्तिर्विन्दुनादैर्लक्ष्मीप्रणव उच्यते ।
श्रीर्लक्ष्मीर्विष्णुवनिता रमा शीरसमुद्रजा ॥ श्रीं ॥
षोडशशृङ्गं बह्वुवामासि विन्दुसंयुतम् ।
चन्द्रबीजसमाहृतं बधुबीजमिदं स्मृतम् ।
बधुर्वाभेनया योषिदेकाक्षी श्रीचकामिनी ॥ श्रीं ॥
नादविन्दुसमायुक्ती द्वादशसुसुरो भगम् ।
योनिः सरस्वतीबीजमधरं वाग्भवच्च वाक ॥ ऐं ॥
हकारो वामकर्णाटो नादविन्दुविभूषितः ।
कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घहृद्धार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रसव इत्यपि ॥ हूं ॥
कामाक्षरं वह्निमंथं रतिविन्दुविभूषितम् ।
कालीबीजमिदं प्रोक्तं रतिबीजं तदेव हि ॥ ह्रीं ॥
कामाक्षरं धरासंख्यं रतिविन्दुविभूषितम् ।
गुणकालीबीजमिदं गोपालबीजमित्यपि ॥
तत्कामबीजं कामेशीबीजं शक्तिस्वसौ परा ॥ ह्रीं ॥
सत्यान्त्युक्तयोमसेन्दुशैवं प्रासादसुच्यते ॥ ह्रीं ॥
कलातं क्रैदनीबीजं क्रोडारखण्डुशाभिचः ॥ ह्रीं ॥
आकारो विन्दुमान् पाशः शेषश्च सप्तदीरिणः ।
मकला भुवनेशानी कामेशी बीजसुच्यते ॥
नमस्तु हृदयं स्वाहा द्विष्टद्युगलं ठठः ॥
नमः ॥ स्वाहा ॥
चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी ।
स्वाहा परा देवभोष्यं तद्वयं चन्द्रयुग्मकम् ।
शुवो हविर्देवमाता देवास्यं वद्विस्तुन्दरी ॥ स्वाहा ॥
शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया ॥
शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधो वर्मैर्हृमि-
त्यपि ।
क्रोधाख्योहं तशुल्लश्च शब्दादौ रिपुसंशकः ॥ हूं ॥
अस्मिन्त्रयुगं वीषट् ॥ वीषट् ॥ पड्कं श्ल-
मायुधम् ॥ फट् ॥
तार्तायन्तु ह्रसौः प्रेतबीजम् ॥ ह्रसौः ॥ हंसो-
ऽजपामनुः ॥ हंसः ॥
गकारो विन्दुमान् विष्ववीजं गणेशबीजकम् ॥ गं ॥
स्त्रुतिस्थं मानमौविन्दुयुतं भूवीजमीरितम् ॥ हूं ॥
ठान्तं दहगनेत्रेन्दुयुतं विम्बवीजकम् ॥ ह्रीं ॥
अथ कामकलावामनयनं विन्दुसंयुतम् ।
अर्कमात्राकलावाखीनारीर्देहः सदाशिवः ।
अनुषास्यंतुरीया च विम्बमातृकला परा ॥ ॥
नादः ॥

भूतङ्गामरसङ्केतबोधार्थं भूतङ्गामरीयवीजनामान्
 न्यपि लिखन्ती ।
 प्रणवो विषवीजं स्यात् भुवं हालाहलं स्तुतम् ।
 कालश्रुतिपथं श्रेयं बहुरूपी निरञ्जनम् । प्रणवम् ।
 क्षतजस्यं योमवक्त्रं धूम्रभैरव्यलङ्कृतम् ।
 नाद्विन्दुसमायुक्तं वीजं प्राणात्मकं स्तुतम् । श्रीं
 क्रोधीशं क्षतमाकृष्टं धूम्रभैरव्यलङ्कृतम् ।
 विशा जलका विन्दुयुतं पिष्टभूवासिनी स्तुतम् । श्रीं
 क्रोधकालात्मकं ज्योतिषात्मिकं वाग्भवं स्तुतम् ।
 नाद्विन्दुसमायुक्तं समाघायोयभैरवीम् ।
 वीजमेतत्तु कथितं शुद्धबुद्धिप्रवर्तकम् । ऐं ।
 क्रोधीशं बलभृद्वभैरवीनाद्विन्दुभिः ।
 त्रिभुक्तमन्त्रं कामराजस्त्रैजोत्तमोहनम् ।
 इन्द्रासनगतो ब्रह्म सन्त्रिस्तु समन्वयः । श्रीं ।
 संयुक्तं धूम्रभैरव्यरक्तस्यं बलिभोजनम् ।
 नाद्विन्दुसमायुक्तं किङ्किणी वीजस्तुतम् । श्रीं ।
 नाद्विन्दुसमायुक्तं रक्तस्यं बलिभोजनम् ।
 कालरात्र्यासनेपेतं विशाखास्यं महामशुम् । श्रीं ।
 विदार्थालिङ्गितोयाद्योवसिस्तक्षतजोक्षतः ।
 नाद्विन्दुसमायुक्तो विज्ञेयः पिसिताशनम् । हुं ।
 धूम्रध्वजाधः कालासिः सोर्द्धकेशीन्द्रविन्दुभिः ।
 युगान्तकारकं वीजं भैरवेन प्रकाशितम् । स्फे ।
 कपर्दिनं समादाय क्षतजः क्षितिविषयम् ।
 संयुक्तं धूम्रभैरव्यां चोदयं नाद्विन्दुमान् । श्रीं ।
 कपालीद्वयमादाय महाकालेन मङ्कितम् ।
 समासनमिति प्रोक्तं चण्डिकाटप्रयोजयेत् ।
 ठं ठं ठः ठः ।
 क्षतजस्यं योमवक्त्रं चन्द्रक्षतविभूषितम् ।
 खद्योतमिति संप्रोक्तं यासिनी कालरात्रियुक् ।
 हुं हुं ।
 क्षतजो क्षतमाकारं नाद्विन्दुविभूषितम् ।
 विदारी भूषितश्चैव वीजं वैवस्वतोदकम् । श्रीं ।
 कीर्त्त्याखा कालवक्रा च महाकालेन साधितम् ।
 तदनादिपश्चरिभः कृष्टिस्त्रिदन्तद्विधिः । ॐ ।
 योमस्यं तालजङ्गास्यं विन्दुनाद्विभूषितम् ।
 कूर्चं कालो महाकालः क्रोधीवीजं निरञ्जनम् । हुं ।
 इति प्राणतोषिणी ।)
 वीजकः, पुं, मातुलुङ्गकः इति जटाधरः । टक्ष-
 विशेषः । विजयावार इति हिन्दी भावा ।
 तत्पर्यायः । पीतवारः २ पीतशालकः ३
 बन्धुप्रप्यः ४ प्रियकः ५ सर्षकः ६ आसनः ७ ।
 अस्य गुणाः । कुष्ठवीजं पचिचमेदुगुदक्रिमि-
 श्रेष्ठासपित्तनाशित्वम् । त्वयत्वम् । केश्यत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति भावप्रकाशः । (यथा,
 हरिवंशे । १५५ । २० ।
 'अचकैर्वीजकैश्चैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ।'
 वीजे, स्त्री ।
 वीजकृत, स्त्री, (वीजं वीजं करोति वर्द्धयतीति ।
 कृ + कृप् ।) वाजोकरयम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजकोशः } पुं, (वीजानां कोष आधार इव ।)
 वीजकोषः } पद्मवीजाधारचक्रिका । 'पौंफण
 इति ख्यातः । इति भरतः । तत्पर्यायः ।

वराटकः २ । इत्यमरः । कर्षिका ३ । इति
 जटाधरः । वारिकुजः ४ खड्गाटकः ५ । इति
 शब्दरत्नावली ।
 वीजगर्भः, पुं, (वीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।)
 पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजगुप्तिः स्त्री, (वीजानां गुप्तिर्यत्र ।) शिन्नी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजघान्यं, स्त्री, (वीजप्रधानं घान्यम् ।) घान्य-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजनं, स्त्री, (वीज्यतेऽनेनेति । वि + ईज + करणे
 ल्युट् ।) यजनम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५० ।
 "मलयजमपसार्य घनं वीजनविघ्नं विघाय
 बाहुभ्याम् ।
 स्मरसन्तापाद्गणितनिहासमालिङ्गते मिथु-
 नम् ॥")
 वस्तु । कोके जीवङ्गीवे च पुं । इति सारस्वतः ।
 वीजपादपः, पुं, (वीजप्रधानं पादपः ।) भङ्गा-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः । (वीजोत्पत्त-
 यत्तमात्रम् ।)
 वीजपुष्यं, स्त्री, (वीजप्रधानं पुष्यं यस्य ।) मर-
 वकः । मदनवृक्षः । इति मेदिनी । पे, २६ ।
 वीजपूरः, पुं, (वीजानां पूरः सन्द्दो यत्र ।) फल-
 पूरः । इत्यमरः । टावा लेवु इति वङ्गभाषा ।
 विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 वीजपूर्वः २ पूर्ववीजः ३ सुकेशरः ४ वीजकः ५
 केशराजः ६ मातुलुङ्गः ७ सुपूरकः ८ रचकः ९
 वीजफलकः १० जम्बुजः ११ दन्तुरच्छदः १२
 पूरकः १३ रोचनफलः १४ । अस्य फलगुणाः ।
 अम्लत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । आसकास-
 पवनप्रमनत्वम् । कण्ठशोधनकरत्वम् । लघु-
 त्वम् । हृद्यत्वम् । दोषनत्वम् । रक्षिकारि-
 त्वम् । पावनत्वम् । आधानगुल्महृद्गोग्नीहो-
 दावर्णनाशित्वम् । विवस्वे हिक्कायां शूले
 कृष्टाश्च ग्रस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । * ।
 अपि च ।
 "वीजपूरफलं खादु रसेऽन्कं दीपनं लघु ।
 रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृद्यशोधकम् ।
 आसकासारविहरं हृद्यं हृद्याहरं स्तुतम् ॥"
 तद्भेदमधुकर्कटी । यथा,—
 "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
 मधुकर्कटिका खादौ रोचनी शीतला गुरुः ।
 रक्तपित्तक्षयश्चासकाशहृक्काभ्रमापहा ॥"
 इति भावप्रकाशः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।
 "सुज्ञानकांक्षया जीवान् दाडिमाम् वीज-
 पूरकान् ॥")
 वीजपूर्वः, पुं, (वीजेन पूर्वः ।) ह्योजङ्गः । इति
 रत्नमाला । वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजपेशिका, स्त्री, (वीजस्य मुकस्य पेशिकेव ।)
 अक्षकोषः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजफलकः, पुं, (वीजप्रधानं फलं यस्य । कम् ।)
 वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

वीजमातृका, स्त्री, (वीजानां वीजमन्त्रानां माते
 जपमालात्वाद्दद्यात्तयात्वम् ।) पद्मवीजम्
 यथा,—
 "पद्मार्चं पद्मवीजञ्च कर्षिका वीजमातृका ।'
 इति हारावली ।
 वीजरत्नः, पुं, (वीजं रत्नमिव यस्य ।) मातृ-
 कलायः । इति हेमचन्द्रः ।
 वीजरहः, पुं, (वीजान् रोहतीति । रह +
 इशुपधात् कः ।) श्राव्यादिः । यथा,—
 "कुर्यात्प्रादा अयवीजा मूलजास्तपलादयः ।
 पर्व्योनय रक्षादाः स्कन्धाः शक्तकौसुखाः
 शालादयो वीजरहा संस्पर्शजास्तुलादयः ।
 स्युस्वेनस्यतिका यस्य षड्भित्ते मूलजातयः ॥"
 इति हेमचन्द्रः ।
 (कश्चित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते ।)
 वीजेरेचनं, स्त्री, (वीजं रेचनं रेचकं यस्य ।
 जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वीजवपनं, स्त्री, (वीजानां वपनम् ।) श्लेष्मे वीज-
 क्षेपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।
 "पूर्वाभियाम्यफणिपिच्छाश्रवाम्भिसु
 रिक्ताद्यमीविगतचक्रनिधिं विहाय ।
 इन्द्राणिगोचसुदये विकृजाकिंवारे
 श्लेष्मयोगकरवीषु हलप्रवाहः ।
 हलप्रवाहवङ्गीजवपनस्य विधिः स्तुतः ।
 पिच्छायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमशुजोदये ।
 हेमवारिविजप्रस्य वीजस्योन्नयतः शुचिः ।
 इत्तं चित्ते निघायाथ स्वयं सृष्टिचयं वपेत् ॥
 ज्ञत्वा चाभ्योन्मयोत्साहं नर्त्तको हृद्यमानवः ।
 प्राडमुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
 त्वं वै वसुधरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं निव्यं क्षिप्रं मेधां शुभे कुरु ॥
 रोहन्तु सर्वेशस्यानि काखे देवः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्वय्या धाम्नेन च धनेन च
 खाहा ।
 उम्ना वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं दान्धवैः सह ।
 वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः
 कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम
 तर्पणे प्राजापत्येन ज्योतिषादिति । होमतर्पणं
 जाजहोमशनकादितर्पणे । पराशरः ।
 "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
 अतः परस्मिन्मध्यमं न जातु यावद्ये शुभम् ॥"
 ज्योतिषे ।
 "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
 विशाखा शतभिरा वाथ धाम्नानां रोपणे
 वरा ।
 सदोम्ना रजनीं नीजीं पुत्रवित्तैर्वियुष्यति ।
 खयंजाते पुनस्ते हे पाजयन् नैव दुष्यति ॥
 आरामे यद्दमध्ये वा मोहात् सर्वपमावपनं ।
 पराभवं रिपोर्याति सवाधनघनक्षयम् ॥
 निशा नीची पजाशश्च पिच्छा श्वेतापरानिता
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वे निजनि मङ्गलम् ॥"
 निशा हरिका । कोविदारको रक्तकाचनः ।

“हेमाश्रवा वृक्षबीजं कातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधैतं सुप्रोनेति पुण्यदिति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे निजं हुभोऽयं बह्वंतामिति ॥”

इति ज्योतिष्स्तोत्रम् ॥

बीजवृक्षः, पुं, (बीजादेव वृक्षो यस्य । बीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजसचयः, पुं, (बीजानां सचयः ।) बीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिग्दर्शनाद्यां,—

“हस्तादित्रिंशदितिस्वामीरेवत्यां श्रवणद्वये ।
स्थिरे जये गुरौ शुक्रे बीजं धार्यं ज्ञासरे ॥
माघे वा फाल्गुने वापि सर्वबीजानि संग्रहेत् ।
श्रोत्रयेत्तापयेद्गौत्रे राक्षौ चोपनिधापयेत् ॥
तत्तच्च पुटिकां बद्धा श्रोत्रयेत् पुनः पुनः ।
स्याप्येव प्रयत्नेन यथा भूमिष्व न स्पृशेत् ॥
दोषामिना च संस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहृतञ्च यत् ।
वर्जनीयं तथा बीजं यत् स्यात् कौटसमन्वि-
तम् ॥॥”

यान्याहिरद्रामिर्विशालपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे ।
घान्यादिस्त्रयापनमेवु शस्तं
न्यास्यरङ्गाङ्गाहोदयेवु ॥

बीज्यादिनिमघाण्ड्यात्राचरेषु च कारयेत् ।
मीने जये शुभे चन्द्रे निधनरत्नवर्जिते ।
क्षेत्रार्थं कोष्ठके धान्यं गगौं वदति सर्वदा ।
घनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं
स्वाहा ।

नम ईहाये ईहादेवी सर्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धान्यं देहि स्वाहा ।

वेखयित्वा इमं मन्त्रं घान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्वस्वः ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् ।
पञ्चध धान्यराशेस्तु ऋषिकादिनिष्ठतये ॥
दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवास्तु नारीषु ।
अथमपि श्रेष्ठपत्नानां न बुधो बुधवासरे
कुर्व्यात् ॥

चित्रनरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च ।
एतेषु षट्षु विज्ञेयं धान्यनिष्प्रयगं बुधैः ॥
अवगात्रयं विशाखाप्रवपौष्पुनर्जस्विनि पुष्यञ्च ।
अश्विन्याथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥”
इति ज्योतिष्स्तोत्रम् ॥

बीजसः, स्त्री, (बीजानि सते इति । स + क्षिप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजाकृतं, त्रि, (बीजेन सह कृतं कृतमिति ।
“कृत्वा द्वितीयद्वितीयशब्दबीजात् कृत्वा ॥” ५।४।
५८ इति ङाच् ।) उपकृतम् । इत्यमरः ॥ हे
बीजेन सह कृते ज्ञेये । बीजेन सह कृतं कृतं
बीजाकृतम् । तीर्थशब्दबीजैतं ङाच् । आदा-
युमं पश्चान् कृतं उपकृतम् । इति भरतः ॥

बीजान्तं, स्त्री, (बीजे अन्तोऽन्तरसो यस्य ।)
वृक्षान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजी, [न] पुं, (बीजमस्यस्येति । बीज + इनिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतत्वे ।

“अतएव हेतुनिश्चयेऽपि सापिच्छगच्छने बीजिन-
मारभ्येतुक्तम् ॥” यथा च गीतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैस्त्रिंवाह ऊर्ध्वं सप्तमात् पिष्ट-
वन्धुभ्यो बीजिनश्च माहवन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥”)

बीजविग्रहे, त्रि, (यथा, मगौ । ६।५२ ।
“तथैवादेतिः बीजं परस्मैचप्रवापिचः ।
कृन्मिति त्रिंशदमर्थं न बीजी लभते फलम् ॥”)

बीजोदकं, स्त्री, (बीजमिव कठिनसुदकम् । तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

बीजोपिचक्रं, स्त्री, (बीजानामुपये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) बीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभाद्रपदः स्यात्पश्चिमाद्ये कान्तरक्रमात् ।
सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्विधः पञ्च दिनभाश्च फलं वदेत् ।
वदने चोचकं विद्यात् गणकेऽङ्गारकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यलघो
भवेत् ॥

इतिरोगभयं रात्र्ये चक्रे बीजोपिचक्रम् ॥”
सूर्यभान् सूर्यमुच्यमाननक्षत्रात् । चिनाद्ये-
कान्तरक्रमादिति यद्यन्विद्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत् । चिनाडीषु अश्विनीभरणी-
क्षतिकासु दत्त्वा रोहिणी वहिः कार्या न्यग-
शिरस आर्द्रापुनर्वसुनाङ्गीषु दत्त्वा पुष्यो वहिः
कार्यः । एवं क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं
शस्यशून्यताम् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनाष्टिः शूलभा म्रषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्देते इत्ययः स्मृताः ॥”
इति ज्योतिष्स्तोत्रम् ॥

बीज्यः, त्रि, (विशेषेण इत्यः पूज्यः । अथवा बीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो घत् ॥” ५।१।२ इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।
कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंशः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

बीटिः, स्त्री, (विशेषेण एतति ज्ञायानिखात-
यद्यादिं वेद्ययित्वा प्रवर्द्धते । वि + टट + “इगु
पधात् कित् ॥” उणा० ४।१२६ । इति इत् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥
सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर बीडा इति भाषा ।
इति केचित् ॥

बीटिका, स्त्री, (बीटिरेव । स्वार्थे कन् स्थियामाप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ “सुसञ्जीकृतताम्बू-
लम् । पानेर बीडि इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४। ४३० ।
“भूसंज्ञयासि कस्य त्वं एटीया इति सुभ्रुवः ।
ददन्त्या बीटिकास्तस्या वृत्तान्तसुपलम्बवान् ॥”)

बीटी, स्त्री, (बीटि + वा डीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
बीडि इति भाषा । इति केचित् ॥

बीडा, स्त्री, (वेति इतिमात्रमपगच्छतीति । बी
गतौ + “राक्षासाक्षास्तूखाबीडाः ।” उणा०
३। २५ । इति नः निपातनाद्गुणाभावी
बलञ्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । स्त्री, २८ ।
(वेति अतुश्चितं चाप्रोतीति । बी चाप्रौ +
नः ।) खनामखानवादात् । तत्पर्यायः । वल्लकी
२ विपक्षी ३ । सा तु सप्ततन्त्रोयुक्ता चैत्वरिवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ अविमला ५ । इति
जटाधरः । वल्लमङ्गी ६ विपक्षिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ बीडवती ८ कच्छकूणिका ९ ।
(यथा, महाभारते । ६। १३४। १४ ।

“सप्तवयः सप्त चाप्यर्हन्वानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव बीडा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य बीडा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणार्वा प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुम्बुरोः कजा-
वती ६ चाखालानां कच्छोलवीणा चाखालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः कोलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रालवक्रकाष्ठं
कङ्कभः प्रसेवकञ्च । तस्या मूले वंशशूलाला
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

बीडादण्डः, पुं, (बीडाया दण्डः ।) बीडास्थिता-
लावूपरिकाष्ठम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

बीडाशुबन्धः, पुं, (बीडाया अशुबन्धः ।) उपनाहः ।
इति चारावली ॥

बीडावादः, त्रि, (बीडां वादयतीति । वद् +
विच् + अण् ।) बीडावादकः । तत्पर्यायः ।
वेणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०। १६ ।

“शब्दायादम्बराघातं महसे बीडावादमिति ॥”
बीडावादकः, पुं, (बीडाया वादकः ।) बीडावाद्य-
कर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

बीडास्यः, पुं, (बीडा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
गानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

बीतं, स्त्री, (वेति स्म । बी + क्तः । अथवा अजनि स्म ।
अज् + गत्वर्थेति क्तः ।) असारहृष्यश्चम् ।
युद्धाद्यममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्गुशकर्म । इति
मेदिनी । ते, ५८ । (यथा, माघे । ५। ४७ ।

“निर्धूतबीतमपि बालकसुल्ललन्तं
यन्ता क्रमेण परिसान्धनतर्जनाभिः ॥”
सांख्योक्ताशुभानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौस्तुभम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विचित्रं वीतमपीतञ्च । अन्वय-
सुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कमनीयः ।
यथा, ऋग्वेदे । ४। ७। ६ ।

“तं शब्दतीव्रं मादृष्ट वन आ वीतमश्रितम् ॥”
“वीतं कान्तम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वीतिः

वीतंसः, पुं. (विशेषिणश्चिह्नैव तस्यैते भूष्यते इति । वि + तन् + चन् । “उपसर्गस्य चन्ममनुष्ये बहुलम् ।” ६।३।१०० । इति दीर्घः ।) ऋगपत्निष्ठां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगपत्निष्ठां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी ।
 वीतः, त्रि इति क् । वि + इन् + क्तः ।) प्राणतः प्रचन्द्रः । गतः । विपूर्वे नघातो निष्पन्नमिदम् । (यथा, रघौ । वीतहरण्यत्नयत्नात् च्यमनर्ष्यशीलः ।”)
 वीतहम्भः, प्रकौ दम्भो येन सः । व्यक्त- दम्भः । अवस्कनः २ । इति लटाधा ।
 वीतनः, पुं, लक्षणा च इयम् । यथा, हेमचन्द्रे । “लकस्य कन्वरामर्धं लकपार्श्वौ तु वीतनौ ।”
 वीतभयः, पु, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।) विष्णुः । यथा,— “अक्रूरः पेशलो दनो दक्षिणः क्रमिणांवरः । विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।” इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 वीतरागः, पुं, (वीतौ रागो विषयवासना यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । विगतरागे, त्रि । यथा,— “दुःखेत्सुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्यूहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।” इति भगवद्गीता । (यथा च महाभारते । १० । ३४६ । ४७ । “वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति । महेन्द्रप्रसादेन जैतृहचनमन्वथा ।”)
 वीतशोकः, पु, अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला । (वीत शोको यस्मान् । अशोकादृष्यां तत्पानेन शोकनाशत्वात्तस्य तथात्वम् । तथा च त्रिपितृत्वे । “त्वामशोक हरामीष्ट मधुसासनसुहृद्व । पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ।” विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । १७३ । १० । “सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।”)
 वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः । दौमिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ४७ । “सुवर्णवीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः । दिव्या विश्रुति साहस्राः कुबेरप्रदिताः स्त्रियः ।”) प्रजनम् । अशनम् । धावनम् । इति मेदिनी । ते, ५६ । (पानम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६८ । २ । “प्रवामन्वांसि मयान्यस्युररं गन्तं हविषो वीतये मे ।” “हविषो वीतये पानाय ।” इति तद्वाच्ये सायणः । प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ । “म नः प्रश्माणि वीतयेऽभिर्यच्छतु श्लन्मा ।” “वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्म प्राप्ता-

वीधिः

र्थम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः । यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ । “अभ्यर्घमहाणां देवानां वीतिमन्वसा ।” “वीतिं यज्ञं अन्वसा घानाद्यग्नेन सह अभ्यर्घ्य अभिगच्छ ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।) वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ । “अस्मिंस्तु वीतिमारुद्रे वीतिहोत्रसमे वृषे । कञ्जाता च त्वदीयानां ह्यजानामिव प्रक्षि- णाम् ।”)
 वीतिहोत्रः, पुं. (वी गतिकान्धसनखाद्नेष्टु + कर्मेणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः कृतये अस्मिन्निति । “हुयामाशुभसिन्धुच्छन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति चन् । अथवा वीतये पानाय होत्रं ह्ययं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । इत्यर्थः । इति मेदिनी । ते, २६७ । (यथा, राजतरङ्गि- ण्याम् । ७ । ३७७ । “अस्मिंस्तु वीतिमारुद्रे वीतिहोत्रसमे वृषे ।” प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५ । १० । ५ । “अग्निप्रभञ्जिह्वयज्ञवा हुमहावीरहरिहरयरेतो वृत्पृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्वं शवाग्निनामानः ।” राजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ६८ । १० । “रक्षोवाहान् वीतिहोत्रान् विगर्तान् मार्ति- कावतान् ।” ईहयवशीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३३ । ५० । “तेषां कुत्रे महाराज ईहयानां महात्मनाम् । वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजास्ववन्तयः स्तृताः ।” त्रि, प्राप्रयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । १८ । “कस्मै देवा आवहानान्शु होम- को संसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।” “वीतिहोत्रः प्राप्रयज्ञः । * * * वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मान् कर्मेणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हुयामाशु- भसिन्धुच्छन् इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्ते होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपठप्रत्ययस्यत्वम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः । कान्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ । “नूनं देवेभ्यो विहिधाति रत्न- मथाभजद्गीतिहोत्रं स्वस्तौ ।” “वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अवि- नाशं क्षेमे च्वा अभजद्वागिनं करोतु ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।) वीधिः, स्त्री, (विद्यतेऽनया । विध + इगुपधात् किदितौ । बाहुलकादीर्घः ।) वीथी । यथा,— “पङ्क्तिवर्त्मगृह्ये वीधिर्वीथी च वीधिका ।” इति रत्नकोषः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६२ । “तद्दिना नगरं कुञ्ज पवित्राः सुजभा सृपि । सुभगाः सिन्धुसम्भदाः क्रीडापसथवीधिषु ।”

वीथी

वर्त्मार्थं यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ । “चिरं खलु खिलीभूताः क्षान्तस्य वीधयः । धीर त्वयैव न त्वासु सचारी यदि दृश्यते ।”) वीधिका, स्त्री, (वीधिरिव । स्वार्थे कन् ततच्चाप् ।) वीधिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा- सरित्सागरे । ७३ । ३० । “अस्ति दक्षिणदिक्प्रान्ते प्रावृषो जम्भूरिव । पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीधिका ।”) वीथी, स्त्री, (वीधि + वा डीच् ।) पङ्क्तिः । उदा- हृतम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ । “तावप्युभौ सुवचनौ जम्भुसमीक्ष्यकारणात् । वीथीं माल्यापगानां वे गन्धान्नातौ दिपाविव ।”) नाच्यरूपकः । वर्त्म । इति मेदिनी । घे, ११ । (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ । “वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन् मम वाहि- नीम् । वृत्तत्रिव गदापाणियुगानां दर्शयिष्यति ।”) अथ वीथी । “वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते । आकाशभाषितेऽक्तेचित्रां प्रकृतिमाश्रितः । सचयेद्गुर शङ्करां किञ्चिदप्यान् रसानपि । सुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखलाः । कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो वा शङ्करवहुल- त्वाच्चाप्याः केषिकीऽतिवहुलत्वम् । * * * अस्याच्छयोद्देशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्वर्गनं हलम् । वाक्छाधिवक्त्रे गच्छमवस्थान्तिनालिके । असत्प्रणापयाहारन्दवानि च तानि तु । * * * तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा- हरणं लपिते । * * * मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यलक्ष्मतः । यथा, विक्रमोर्ध्वश्याम् । बहुभीखीवदूषकचेष्टी- रण्योन्यवचनम् । * * * विगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः । यथा । तत्रैव राजा । सर्व्वेतिभ्यर्थां नाथ इहा सर्व्वार्ङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तरेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं इदृश्याह । अत्र प्रश्रवाक्यमेवोत्तरवाक्येन योजितम् । नटाद्विचित्रविविधमेवेदमिति कश्चित् । * * * प्रियाभैरप्रियेन्वाक्केविलोभ्य च्छलनान् हलम् । यथा, वेश्यां भीमान्नुनी । कर्ता द्यूतच्छजानां जतुमयशरकोद्दीपनः शोऽभिमाणी राजा दुःप्रासनादेर्गुंवरतुत्रशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् । लब्धाकेशोऽतरीयधपनयनपटुः पाञ्चवा यस्य दासाः कास्ते दुयोधनोऽसौ कथयतु न रथा इदम- भ्यागतौ स्वः । अन्ये त्वाङ्गुलं किञ्चित् कार्यसुद्दिग्ध कस्य- चित् ।

वीथी

वीथी

वीथी

उदीर्यते यद्दत्तं वचनमाहास्यरोवजनम् ॥
वाक्केलिर्वास्त्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् ॥
द्वित्रीयपक्षकं यथा,—

भिद्यो मांसनिषेधं प्रकुरधि किन्तु मत्तं विना
मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

तासामर्थद्विः कृतस्तव धवं दूतेन चौर्व्येण वा
चौर्व्यदूतपरिमहोऽपि भवतो नष्टस्य कात्या

गतिः ॥

केचिन् प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षैव निर्वृति-
र्वाक्केलिरित्याहुः । अन्ये चाग्रेकस्य प्रत्यस्यै-
कसुत्तरम् ॥ * ॥

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः आर्हयाधिवर्णं मतम् ॥

यथा, मम प्रभावतां वचननाभः ।

अस्य वचः क्षमेनेव निर्माय गद्यानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रत्युक्तः । अरे रे असुरापसद अलमसुना बहु-
प्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पिनीरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसम्बद्धपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजजतजोन्वितेयं

चौर्व्यो चोद्येन पिशिताश्रमलोभनीया ॥ * ॥

गच्छं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥

यथा वेण्यां राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्यस्यस्य

पर्याप्तमेव करभोरु मभोरुयुग्मम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी देव भयं भयमित्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनभूतभङ्गार्थं सम्बन्धे
सम्बद्धम् ॥ * ॥

शास्त्रान् खरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दिनं भवेत् ॥

यथा क्लितरामे सीता । जाद कालं कष्ट उ
अच्छा एक गन्तव्यं तद्दिं सो राक्ष्या विगणयण

पद्याधिद्व्यो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-
पजीविभ्या भवितव्यम् । सीता । जादसो

तुञ्जायं पिदा । लवः । किमावथो रघुपतिः
पिता । सीता । साशङ्कं मा अस्मधा सङ्गधनं

कष्ट तुञ्जाय स आलाप्य एव पुहवीरुत्ति ॥ * ॥
प्रहेलिकैव ह्यस्त्रेण युक्ता भवति न लिका ॥

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
सुसङ्गता सहि जस्य कदे तु मं आच्यदा सो

दधन्नेव चिदृदि साचरिष्या कस्य कदे अहं
आच्यदा सुसंगं चित्तफलस्यस्य । अत्र त्वं राक्षः

कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥
असप्रनापो यद्बन्धुममम्बुं तथोत्तरम् ।

अयद्गन्तोऽपि नृत्वंस्य पुरो यच्च हितं

वच ॥

तत्राद्यं यथा मम प्रभावताम् । प्रत्युक्तः मह-
कारवल्लीमवलोक्य सानन्दं अहो कथमिहैव ।

अलिङ्गलमङ्गलकेशी

परिमलवहूला रसावहा तम्बी ।

किशलयपेणलपारिणः

कोक्किजकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमधमन्वोत्तरेऽपि । लनीयं यथा । वेण्यां
दयोधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।

आहारो यन् परस्वार्थं हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने
मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः माद्वे उप-

देशे सुध्या गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।
विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां यस्तथा क्रमभेदो

लक्षितः । विदूषकः पञ्चमं । वक्ष्यन् पूषाभोदि
साह माण लङ्किदा मालती क्षयत इत्यादिना ।

नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ * ॥

दोषा गुणा गुणा दोषा यच्च स्युर्मृदवं हि तन् ॥
क्रमेण यथा,—

प्रियजीवितता क्रौर्यं नक्षेहत्वं व्रतव्रता ।

भूयस्तद्दर्शनदेव ममैते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तरूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रया ।

सुखेकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
वीथ्यामवश्यं विधेयानि निश्चयतया नाटकादिषु

विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्-

वीथीयम् । यथा मालविका ।” इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—

“नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
उभे आधाडम्बनन्तु अजवीथ्युदयाक्षयः ॥

अभिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराक्षयः ।

अश्विनो कृत्तिका यान्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ।

रोहिण्यादां ऋगश्रिरो नागवीथिरिति स्मृता ॥

पुष्याश्लेषापुनर्वसोर्वाथिरेरावती स्मृता ।

तिस्त्रस्तु वीथयो क्षता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

पूर्व्या उत्तरफलगुणयोर्मवाश्वेरावती भवेत् ।

पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥

श्रवणा च धनिष्ठा च वारुणश्च जरहवम् ।

एताश्च वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥

विशाखमित्रपेक्षश्च नागवीथिरिहोच्यते ॥

मूलपूर्वात्तराषाढा वीथिर्वैश्वानरी तथा ।

स्मृतास्त्रिसस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वे दक्षिणे बुधैः”
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तरं यद्गन्धस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।

पिष्टयानं स वे पन्था वैश्वानरपथाद्दक्षिणः ।

तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ॥”

इति विश्वपुराणे २ अंशे = अध्यायः ॥ * ॥

तत्र ज्योतिषकं वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।

“सर्व्वगृहार्गा जोग्येव स्थानानि द्विजसप्तमाः ।

स्थानं जारह्रवं मध्यं तथेरावतुत्तरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्पतः ॥”

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-

रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी रेरावती
चेत्युत्तरमार्गं वीथित्रयम् । आर्षभो गोवीथी

जारह्रवी चेति वैश्वते मध्यमार्गं वीथित्रयम् ।
अजवीथी ऋगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
मार्गं वीथीत्रयम् । तदन्तं तत्रैव ।

“अश्विनो कृत्तिका यान्या नागवीथीति

श्रुतिता ।

रोहिण्यादां ऋगश्रिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषे तथादिह्या वीथी रेरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्त्रिसो उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा हे चापि फलगुण्यौ मवा चेवार्षभो

मता ।

हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु

श्रुतिता ॥

अष्टा विशाखाश्रुताश्च वीथी जारह्रवी मता ।

एतास्तु वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

श्रुताषाढोत्तराषाढा अजवीथीति श्रुतिता ।

श्रवणाश्च धनिष्ठा च मार्गो श्रुतभिषक्तया ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कौत्सिता ।

एतास्तु वीथयस्त्रिसो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”

यान्या भरणी । आदिह्या अदितिदेवताका

पुनर्वसुः । मार्गो ऋगवीथी । एवं स्थिति

अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु

अगस्त्यनिरूपवर्तित्तनो वैश्वानरपथाद्दक्षिणो

नरवीथीं विहाय ऋगवीथीमात्रं पिष्टयान-

मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)

नाटकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

वीथीशब्दे दृश्यम् ॥

वीथं, कौ, (विशेषेण इत्येते दीप्यते इति । वि +

इन्ध + “वाविन्धेः ।” उणा० २ । २६ । इति

क्रन् ।) नभः । (यथा, अथर्ववेदे । १ । २० । ७ ।

“वीथिं सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-

स्करः ॥”)

वायुः । अग्निः । इति संक्षिप्तसरोगार्गादि-

श्रुतिः ॥

वीथः, त्रि (वि + इन्ध + क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥

वीनाहः, पुं, (विशेषेण गच्छते इति । वि + गृह् +

घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्धु

नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्धुर्न

येन सुखं बध्नुते तत्र वीनाहः नास्तीति इति

स्थानः । विशेषेण गच्छते कूपसुखमनेन ।

वीनाहः । नक्ष्त्रौ वन्द्ये घञ् मनीषादित्वात्

वेत्त्वा दीर्घः विनाहः । वीनाहः कूपसुखवन्धु-

पट्ट इति सायणः । इति भरतः ॥

वीथा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीथा, स्त्री, क्रियागुणद्वयैर्गुणपदार्थानुमिच्छा ।

यथा,—

“सुक्तिर्नर्त्तयत्युत्पास्ति भूतं भूतमभि प्रभुः ।

भक्तो विशुभमभि प्राज्ञो गोविन्दमभितच्छति ॥”

अच्युतोपास्ति ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

प्रभुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्व्वप्राणिषु अस्ति

इत्यर्थः । वीथायां प्रयुक्तस्य पदस्य द्विर्भावः ।

इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, उ तु क... इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तपुरा... म०-अक०-सैट् ।) उ, अवि-
 वीरत । श्रौथ्यं मः । इति दुर्गादासः ।
 वीरं, स्त्री, (ज् + "स्फायितश्चिवश्चोति ।"
 उणा० १ । १३ इत्यादिना रक् । अजे-
 वौभावः । वीर अच् वा ।) ष्टङ्गो । नटः ।
 इति मेदिनी । १, ६७ । मरिचम् । पुष्कर-
 मूलम् । काङ्गिकम् । उशीरम् । आरुक्कम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
 गौयवकारादौ ङष्टोऽपि वीरधातोरन्तःस्वकार-
 आदौ दर्शनादत्र लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ + पचा-
 यच् । यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति
 शब्दम् । वि + ईर + इगुपधात् कः । यद्वा,
 अजति क्षिपति शब्दम् । अज + स्फायितश्चोत्था-
 दिना रक् । अजेर्च्वाः ।) श्रौथ्यंविशिष्टः । तत्प-
 र्यायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २।५।
 ७७। गच्छीरः ४ तरुणी ५ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
 "ऋगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि नृषिकः ।
 निर्जिता यत्नया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ॥"
 यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।

"वीरात्मानो वदभामितो वधो-
 र्हविष्यन्तः सद्मि त्वा हवामहे ॥"
 "वीरान् वीक्रान्तान् ।" इति सायणः ॥ पुत्रः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।

"वीरैः स्याम सधमादः ॥"
 "वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहसायुजः स्याम
 तथा कुव ।" इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * ॥
 पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३१ ।
 "न चालपेष्मनद्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
 महादुःखिद्विष्मन्पादास्मांश्चिपेहृष्टिः ॥"
 यथा च अवीरा निष्पत्तिना । इत्यमरदर्श-
 नाच्च ॥ * ॥ दनायुदेवपुत्रः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । ३३ ।

"दनायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
 विदुरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥"
 विनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
 वीरोऽनन्तो घनज्ञयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
 ष्टङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वश्रेष्ठः । तत्पर्यायः ।
 उन्साहवर्द्धनः २ । इत्यमरः ॥

"उत्तमप्रकृतिवीर उल्लाहस्याधिभावकः ।
 महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं ससुदाहृतः ॥"
 उल्लाहं वर्द्धयति इति उल्लाहवर्द्धनः नन्द्यादि-
 त्वाद्भवः । दानधर्मयुद्धेषु जीवानप्येत्स्याह-
 कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीरः । वीर
 तद्वत् श्रौथ्यं घञ् स्पीततथैव स्वाद्यते इति सर्व-
 रसकचयं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * ॥
 नास्मिकभावविशेषः । यथा,—
 "तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः ।
 दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥"
 इति रुद्रयामये ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।
 "भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
 गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥"
 इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अन्यच्च ।
 "पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
 तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात् ॥
 आदौ दृशदक्षेण पशुभावमथापि वा ।
 मध्याङ्गे दृशदक्षेण वीरभावस्तदाहृतम् ।
 सायाङ्गे दृशदक्षे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ॥"
 इति च तत्रैव ११ पटलः ॥

अन्यच्च ।
 "जन्ममात्रं पशुभावं वर्तवोऽशुक्रावधि ।
 ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ॥
 द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
 एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ॥"
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—
 "कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
 संविदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥
 सञ्चया कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।
 दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुक्षेपनेः ।
 रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संग्रहः ॥
 भुञ्जान्मधुसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः ।
 सुरापायरतो निव्यं बलिपूजापरायणः ॥
 नरश्लाघश्च महिषो मेघः शूकर एव च ।
 शशकः शकको गोधा खड्गो कुर्मो दृश
 स्तृताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ।
 इत्यादिभिर्भवेदानीः पूजयेत् खेष्टदेवताम् ॥
 सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
 कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
 गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥"
 इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—
 "दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
 केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृकाम् ॥"
 इति महाविष्णुसायणतन्त्रम् ॥ * ॥

तच्छुभीयः । वराहकन्दः । कताकरुणः ।
 करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञाभिः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥
 उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।
 "इमं धा वीरो अन्तं वीरं जग्वीतमर्जाः ॥"
 "वीरः कर्मणि समर्थः ॥" इति तद्वाच्ये सायणः ॥
 यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । ३ ।
 "कर्त्ता वीराय सुख्य उलोकं
 दाता वसु स्तुवते कौरये चित् ॥"
 "वीराय यज्ञादि कर्मसु द्वाय ॥" इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
 ६ । ६५ । ४ ।

वीरत

"इदा हि वो विधते रत्नमस्त्रीदा
 वीराय दाम्बु उवाचः ॥"

"वीराय प्रेरयिषे ॥" इति तद्वाच्ये सायणः ॥
 वीरकः, पुं, (वीर एव । आर्थे कम् ।) करवीरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।
 "असौ य एवि वीरको यज्ञं यज्ञं विचाकशत् ॥"
 "वीरको वीरः समर्थश्चम् ॥" इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ अप्युक्तदृशविशेषवाची । यथा,
 महाभारते । ८ । १४ । ४२ ।

"कारुखरान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरला-
 क्षया ।
 कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्जनैश्च विवर्णयेत् ॥"
 चासुधमन्त्ररतीयस्तुन्यन्तमः । यथा, भाग-
 वते । ८ । ५ । ८ ।

"सुनयस्त्रज वै राजन् ह्येकस्त्रीरकादयः ॥"
 वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)
 रथे वीराणां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वीर्यं, स्त्री, उशीरलक्षणम् । तत्पर्यायः । वीर्यम्
 २ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वीरतरम् ४ । इत्यमरः । वीरभद्रम् ५ । इति
 रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

"तमापतन्तं स नियन्ता तुच्छयोः
 दोर्थां वकं कंससखं सतां गतिः ।
 पश्यन्तु कालेषु द्द्वार जीकया
 सुदावहो वीरयवह्वीकसाम् ॥")

अपि च ।
 "स्याद्वीर्यं वीरतरं वीरश्च बहुमूलकम् ।
 वीर्यं पाचनं श्रौतं क्षमन्नं लघु तिलकम् ॥
 मधुरं च्वरनुदान्तिमेदिज्जन् कफपित्तहृत् ।
 लघ्वास्त्रविषवीसर्पदाहक्ष्मापहम् ॥
 वीरयस्य तु न्नं स्यादुशीरमभवं तथा ।
 अन्तगालश्च सेयश्च समगन्धिकमित्थपि ॥
 उशीरं पाचनं श्रौतं क्षमन्नं लघु तिलकम् ।
 मधुरं च्वरनुदान्तिमेदिज्जन् कफपित्तहृत् ।
 लघ्वास्त्रविषवीसर्पदाहक्ष्मापहम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥

(पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १२ । ३४८ । ४१ ।

"सन्तु कुमारादपि च वीरगो वै प्रजापतिः ।
 जतादौ कुवशाङ्गं धर्ममेतदधीतवान् ॥"
 यथा च मात्स्ये । ४ । ४० ।

"वीरश्चात्मजायान् चक्षुर्भुजमजीजनत् ॥"
 वीरतरं, स्त्री, वीरयम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शूरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
 सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।
 "नस्यङ्गं पुराचन जग्मे वीरतरस्तु ॥"
 "वीरतरः सामर्थ्यवान् ॥" इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ अयमनयोरतिशयेन वीरः । वीर-
 श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।
 "नरवभास्ते तु नरधर्मैश्च
 वीरा रथे धीरतरेण भयाः ॥")

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“तदु कोमलमास्त्रीयं संग्रामपतितं हि यत् ।
जन्तुयापादितं वापि नृतं वा नरमासनम् ॥
गर्भच्युतं त्वचं वापि नारीणां योनिर्जा
त्वचम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिसम्प्लिद्धम् ।
त्वचं वा यौवनस्थानां कुम्भाद्वीरतरासनम् ॥”

इति सुष्ठुमानातन्त्रे ३ पटलः ॥

वीरतरः, पुं, (वीरस्तनाम्ना स्यात्तरः ।) अर्जुन-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ कौकिलान्तरवृक्षः । इति
रत्नमाला । विखान्तरवृक्षः । भङ्गातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपर्यं, स्त्री, सुरपर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी ।) यद्वा, वीरः
पतिव्यंस्थाः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ४११३५।
इति पत्युर्नकारादेशः । “ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥”
४११५। इति ङीप् ।) वीरभाष्या । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १०५ । ७ ।

“तथाभेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्गता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।४।

“अज्ञसौ कुलिशो वीरपत्नी

पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ति ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
स्त्रियो नदाः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥

वीरपत्ना, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्नाणि यस्याः ।)
विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपानं, स्त्री, वीराणां अमनाशाय पानम् ।
यथा,—

“वीरपानम् यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥”
इत्यमरः ॥

(“वा भावकरणयोः ॥ ” = ४।१०। इति
विकल्पेण गल्मपि । यथा, गो० रामायणे ।
४।६।७२ ।

“मत्तोऽयमिति दुर्बुद्धे मोहात्कामवमन्यसे ।
महीये संग्रहारेऽस्मिन् वीरपाणं समर्थताम् ॥”)

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरबाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)

विष्णुः । यथा, “वीरबाहुर्विदारणः ॥” इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १।६७।१०३ ।

“उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरणोऽसुपः ॥”
रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६।१७।१५ ।
“वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”)

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधान्त्रः ।
वीरश्रेष्ठः । वीरगम् । इति मेदिनी ॥ शिव-
गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्थाया,—

“इवाकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
वयम् ।

सत्वं तुने सती देवी त्वयोपक्री स्त्रीपितम् ॥

जोषं स्थिते सुगौ तत्र तन्महाकालसाधसान् ।
रुद्रश्चातीवरौद्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥

ततस्तत्क्रोधजान्द्वैराविरासीन्महादुतिः ।

प्रबलः प्रतिमाकारः कालवृक्षः प्रकम्पनः ॥

उवाच च प्रगन्ध्यं भूसुखीं महतीं दधत् ।

आज्ञां देहि पितः किन्ते करवे द्यासुत्तमम् ।

महाखमेककमलं करवाणि त्वदाज्ञया ॥

इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा जतममन्यत ।

जतकृत्यमिवात्यन्तं तं सुरा प्रत्युवाच ह ॥

महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणोऽपि ह ॥

वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितं परमां ब्रज ।

क्रुध मे सत्वरं कार्यं दृश्यन्तं त्वयं नय ॥”

इति काशीखण्डे ८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १२ । २८३ । ५१ ।

“वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाग्निः स्तनः ।

भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाग्निः-

स्तना ॥”)

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थं कन् ।)

वीरगम् । इति जटाधरः ॥

वीरभाष्या, स्त्री, (वीराणां भाष्या ।) वीरपत्नी ।

इत्यमरः ॥

वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)

वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसुः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।

“अमन्त्रं त्रैलोक्यसुपालस्य देवो स प्रथमो पुरीम् ।

पुनस्तत्र गतोऽन्तः उर्चशीं वीरमातरम् ॥”)

वीररजः, [स] स्त्री, (वीराणां वीरभावनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरस्य घृलक्ष ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमभुज्जुष्टप-
कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३ । ६० ।

“यस्य धर्मवती नाम भार्या वीरवती सुता ।

पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”)

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)

वीरजननी । इति जटाधरः ॥

वीरविज्ञावकः, पुं, शूद्रदण्डेण होमकर्ता । यथा,—

“वीरविज्ञावको लुङ्गन् धनैः शूद्रसमाहृतेः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भङ्गातकः ।

इत्यमरः ॥ अर्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरतरः २ वृहद्वातः ३ अश्वरीहरः ४ । इति
रत्नमाला ॥

वीरसुः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति वीर +
सु + क्त्वि ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २०० । ७ ।

“जीवसुर्वीरसुभद्रे बहुशौख्यसमन्विता ।

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”

पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।४४।

“वीरसुर्देवकामा स्योना प्रभो भवद्विपदे शं
चतुष्यदं ॥”

“वीरसुः पुत्राणामेव सवित्री ॥” इति तद्गाथे
सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।

“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवत्साम्ना नलो धर्माथकोविदः ॥”)

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनान् आयते इति । जन +
ज ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥

वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हस्तीति । हन +
क्त्वि ।) नद्याभिजात्यः । इत्यमरः ॥ यस्या-
सिद्धोन्निगः प्रसादादिना कारणान्तरेण वा
अग्निर्धो निर्वाणः स्यात् स वीरहोष्यते ।

वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर उ त क तु
शौर्यं इत्यस्मान् चुरादि ञि । प्रेरणे अस्मान्
पचाद्यनि वीरो यज्ञाभिः तं हतवान् इति
क्त्वि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाण-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
हणम् ॥” “वीरहणं नष्टासिं शूरं वा ॥” इति
तद्गाथम् ॥) विष्णुः । यथा, वीरहा माधवो
मधः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,
ञि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । शीरकाकोली । तामलकी ।

एलवालुका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारो ।

दुग्धिका । मलपुः । शीरविदारो । इति
मेदिनी । रे, ह् = ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा
विदारोस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाप्रतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अति-
विधा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशुपा-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।
यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।

“वीर्यचन्द्रसुता सुभूर्वीरा नाम शुभव्रता ।

स्वयंवरे सा जगृहे महाराजं करन्धमम् ॥”

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२० ।

“पूर्वाभिरामां वीराश्च भीमा मोघवतीं
तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्गता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)

वीरान्धः, पुं, अन्धवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरासकं, स्त्री, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अथ
स्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
आ + शंस + णिच् + ल्युः ।) अतिभयप्रदा युद्ध-
भूमिः इत्यमरः ॥

वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)

भित्तप्रादनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—

“दिवानुगच्छेता गास्तु तिसृर्नरै रजः पिबेत् ।

टक्षः

सम्पदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते गृही ।
जम्बूद्वीपश्च दण्डिमः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
बन्धुप्रदश्च पूर्वसिन्धु दक्षिणे मन्वदक्षया ।
सर्वत्र शुभदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदक्षैव सर्वत्रैव निशामय ॥
सर्वत्र चम्पकः सुहो भुवि भद्रप्रदस्तथा ।
अनाशुचापि कुशाखो मायाश्च सुकास्तकः ॥
खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तुकः कारविल्वश्च वार्णाकुञ्च शुभप्रदा ।
ललाफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

निषिद्धतया यथा,—
“प्रशस्तं कथितं कारो । निषिद्धश्च निशामय ।
वन्धुदक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदक्षथा ॥
हे कारो । तन्निडीदृष्टो यत्नात् परिवर्जयेत् ।
शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाच्यामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्जयेत् ।
खर्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
टक्षश्च चण्कादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुदक्षश्च शुभदः सन्तत् शुभदक्षथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कण्ठी हरिद्रा शुभदा शुभदक्षार्द्रकस्तथा ॥
हरितीक्ष्णी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाच्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥”

इति अक्षवेवर्त्तं श्रीलक्ष्मणसम्बद्धे १०२ अः ॥
अपि च ।
“अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा दह कुर्वते ।
यज्ञेनापि च राक्षेत् । अन्वत्यारोपणं कुरु ॥
स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
धनी चान्धत्यदृष्टेण अशोकः शोकनाशनः ॥
ब्रह्मो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निष्काशाप्रदः स्तन ।
जम्बूकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दण्डिमी तथा ॥
जुम्बरी रोगनाशाय पलाशो मङ्गलदक्षथा ।
अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुर्षद्विधाकरः ॥
श्रीदृष्टः शङ्करो देवः पाटलायान्त्तु पास्वती ।
शिंप्रपायामश्वरसः कुन्दे गन्धर्वसत्तमा ॥
विभीतके दासद्विचक्रुर्नां दास्यदस्तथा ।
अपथनाशकस्तानो वज्रुलः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेली दाक्षः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
रतिप्रदा तथा केली क्रतुकी सर्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः प्रचरोपकाः ॥”

इति पादो ऋद्धिखण्डे टक्षारोपणं नाम २६
अध्यायः ॥३॥ अस्य रोपणफलम् ।
यम उवाच ।
“टक्षगुणलतावस्त्रास्त्रकसारोपणप्रणयः ।
यद्धते टक्षजातीयास्तासां रोपे फलं श्रेष्ठम् ॥

टक्षः

यः पुमान् रोपयेद्दृष्टवान् ह्यायापुष्पफलोपगान् ।
सर्वसम्पन्नोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
ह्यायापुष्पोपगान्शिंश्रुत् फलपुष्पदमस्तथा ।
रोपयित्वा दृष्टान्वास्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुरुकाः ।
पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा इमान् ॥
पुष्पैः सुरगणाः सर्वे फलैश्च पितरः सदा ।
ह्याया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिमनुष्यास्तथा ॥
पुष्पोपगान्वाश्च फलोपगान्वा
यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
समृद्धदेशे वरवेध्नवेदां
लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥

तस्मान् सुवहवो टक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
वाञ्छता ।
पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्मेतः स्मृताः ॥
किं धर्मविसुखैर्मेतैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थैकानुवृत्तयः ॥
पञ्चपुष्पफलच्छायाभ्रलवत्कलदारभिः ।
परेषात्पुत्रकुञ्चन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
हे तारमपि संप्राप्तं ह्यायापुष्पफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्द्धयवर्जिताः ॥
पितरं नोपहिंसन्ति हुमा त्रविणलोभतः ।
तारयन्ति च मे सस्यक् सर्वस्यातिथ्यादायकाः ॥
तस्मात्तं पुत्रवत् स्थाप्या विधिवद्विजपुङ्गव ।
द्विजैः पितृमनुष्याणामभोष्याः स्युर्यदा सदा ॥
जलजत् टक्षरोपी यः प्रतिग्राहकचिर्हिजः ।
एते स्वर्गान्न ह्यीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे तद्भागवत्प्रशंसानामा-
ध्यायः ॥३॥ अपि च ।
“भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्णिताः ।
ते लोकाः प्राप्यते पुभिः पादपानां प्ररोहये ॥
अन्धत्यमेकं पितृमर्हमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
हे द्वे तथा दण्डिममातुलुङ्गे
पञ्चान्वरोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्रः कुलमुद्धरेद्दि
यथातिलसूक्तान्नियमप्रयत्नान् ।
तथाच टक्षाः फलपुष्पभूताः
स्वं स्वामिनं नरकाद्दुहरन्ति ॥
गोकर्ण उवाच ।

इत्यनार्थं यथा नीतमपिहोत्रं तदुच्यते ॥
ह्यायाविश्रामपथिकैः पक्षिणां निलयेन च ।
पञ्चमूलत्वगादींश्च औषधार्थं तु देहिनाम् ॥
उपकुञ्चन्ति टक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
गृहजत्यानि कष्टानि सृष्टजन्मगृहास्तथा ॥
सत्रनिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
फलानि वस्त्रे मध्ये द्विवारं प्राञ्जनादयः ॥
सावत्सरं पितृमार्तुरुपकारं फलैः कृतम् ।
एव पुत्र समारोप्या एव तत्त्वविदो विदुः ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा-
ध्यायः ॥३॥ अष्टदृष्टया यथा,—
“अन्धत्यो वटदृष्टश्च न ष्टेतथः कदाचन ।

टक्षः

न ष्टेतथो विल्वदृष्ट उडुम्वरश्च कदाचन ।
कर्मवशाच्चैव ये टक्षा न ष्टेतथाः कदाचन ॥”
इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीपासूक्तं नामा-
ध्यायः ॥३॥ टक्षोत्पाता यथा,—
“पुरेषु येषु दृष्टान्तं पादपाञ्चैव रोदिताः ।
रदन्तो वा हसन्तो वा खवन्तो वा नङ्गनसान् ॥
अरोगा वा विना वारं प्राखा सुचन्त्ये
हुमाः ।

फलं पुष्पं तथा काये दर्शयन्ति दिहायनाः ॥
पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
चीरं खैह मदं रक्तं मधु तीर्थं खवन्ति च ॥
शुष्यन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा
पुनः ।
उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
रोदने चाधिमभ्येत हसने देशविभ्रमम् ॥
प्राखाप्रपतने कुप्यात् संग्रामे योधपातनम् ।
बालानां मरणं कुप्याद्बालानां फलपुष्पिता ॥
खरादृभेदं कुर्वते फलपुष्पमनन्तरम् ।
क्षयं सर्वत्र गोक्षीरे खैहे दुर्भिक्षलक्षम् ॥
वाहनापचयं मद्यं रक्तं संग्राममादिशेत् ।
मधुसावे भवेद्ग्राधिर्जलसावे न वर्धति ॥
अरोगं शोधयं ज्ञेयं अन्नान् दुर्भिक्षलक्षम् ॥
मुष्केषु संप्ररोहस्तु वीथ्येमन्त्रश्च हीयते ॥
उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
स्थानान् स्थानान्त्तु गमने देशभङ्गलक्षणादिशेत् ॥
ज्वलत्स्वपि च दृष्टेषु रोदत्सु च घनक्षयम् ।
एतन् पूजितदृष्टेषु सर्वे राज्ञो विपद्यते ॥
पुष्पे फले वा विक्रते राज्ञो ऋण्यं तथादिशेत् ।
अन्धेषु देवयुक्तेषु दृष्टोत्पातेषु मन्त्रितः ॥
आच्छादयित्वा तं दृष्टं गन्धमास्त्रैर्विभ्रूयेत् ।
दृष्टोपरि तथा ष्टुं कुप्यात् पापप्रशान्तये ॥
शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुचास्त्रै निवेदयेत् ।
शूलैश्च इति यद्गोमा लला वदं जपेत्तथा ॥

मध्वाण्युक्तेन तु पायसेन
संपूष्य विप्राञ्चतुरश्च दद्यात् ।
गीतेन दृष्टेन तथाचैनेन
देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
इति मातृस्य अद्भुतशान्तिदृष्टोत्पातप्रशमनं नाम
२०६ अध्यायः ॥३॥ अथ टक्षप्रतिष्ठा ।
भीष्म उवाच ।

“पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तारादह ।
विधिना येन कर्तव्यं पादपोदयापनं वृषेः ।
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ।
पुलस्त्य उवाच ।
पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोदानभूमिषु ।
तद्भागविधिवन् सर्वे समाप्तिं जगदीश्वर ॥
लला मङ्गपसंभारं जाल्वा प्रयतमानवः ।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्विमवच्छासुषेपनैः ॥
सर्वोषधुदकैः सिक्तान्नानापुष्पविभूषितान् ।
दृष्टान्वास्त्रैरलङ्कय वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
सूया चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्तव्यधनम् ।

टक्षः

कुलकचापि दातव्यं तद्वद्विभक्त्या ।
 फलानि वन चाद्यौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
 प्रवेकं सर्वद्वेषायां वेद्यां तानधिवासयेत् ॥
 धूपान् गुग्गुलुं श्रेष्ठं तान्पचाचैरधिष्ठितम् ।
 सर्वान् घान्भक्तः कृत्वा गन्धमाख्यानुलेपनैः ॥
 कुम्भान् च सर्वद्वेषेषु स्थापयित्वा व्रतौ स्मृतम् ।
 पूजयित्वा दिनान्ते च कुर्व्याद्द्विजनिभक्त्यम् ॥
 यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
 वनस्थितेरधिवासमेवं कार्थं दिजातिभिः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ।
 स्वर्णशृङ्गां कांस्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-

नीम् ॥
 पयस्विनीं टक्षमध्याहुत्स्नेजासुदण्डसुखीम् ।
 ननोऽभिधिकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
 ऋगयजुःसामायर्वाणां धारणैरभितक्षथा ।
 तैश्च कुम्भैः संक्षपन् कुर्व्याद्मन्त्रायपुङ्गवः ॥
 शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
 गोभिर्विभवतः सार्वाङ्गुलिनस्तु समाहितः ॥
 हेमच्छत्रैः सकटकेरुक्षुण्णैः पवित्रकैः ।
 वासोभिः शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकेः ॥
 क्षीरामिक्षैर्ज्वलिं दद्याद्यावद्दिनचतुर्यम् ।
 होमश्च सर्पिषा कार्थो यवैः क्षणितैरपि ॥
 पलाशसमिधः शक्ताश्चतुर्थेऽङ्के तथोत्सवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्गुत् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्यद्यदित्तमं किञ्चिन्नक्षत्राद्यदमस्तरः ।
 आचार्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्व्यादटक्षोत्सवं सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमम्रुते ॥
 यच्चैकमपि राजेन्द्र टक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
 सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन् यावद्विद्वान्मन्त्रयम् ॥
 भूतभर्थाश्च मनुजांस्तारयेद्योमसंमिताम् ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनराट्टितुर्लभाम् ॥
 य इदं श्रद्धयाद्रित्यं आवयेद्वापि मानवः ।
 सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महीयते ॥”

इति पाद्मि दृष्टिखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
 टक्षच्छन्दे दोषो यथा,—
 “तस्मान् ऋदयेत् टक्षान् सुपुष्यफलितान् कदा ।
 यदोऽक्ते कुलदृष्टिश्च धनदृष्टिश्च शाश्वतीम् ॥
 सन्नधौ देवतानाश्च शिखेष्टकचितानपि ।
 हेदितान्हेदयेत्कोकान् मरकटदृष्टिस्तुहयैः ॥
 वृषद्वानिभवेच्छ्रीं चिचावृत्ते निपातिते ।
 सन्नयोगी ह्ययं याति वीमादृष्टे निपातिते ।
 तस्मान् ऋदयेत्दृष्ट्यां देवताधिष्ठितं क्वचित् ॥
 वापीकूपतडागानां हेदने रोधने हते ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनाम् ॥
 तद्दृष्ट्यां हेदयेद्यस्तु टक्षान् ह्यायास्तुश्रीतलान् ।
 अस्वपञ्चवने घोरे पीथते यमकङ्करैः ॥
 नगरोपवने टक्षान् प्रमादाद्द्विच्छिन्नत यः ।
 स गच्छेन्नरकं नाम जन्मभयं रौद्रदर्शनम् ॥
 विख्यादिपावनं कुर्व्याच्छुभं भयदमन्याया ।
 श्रीटक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गात्त हीयते ॥”
 इत्याख्ये वैदिकपुराणे वासवाराधनप्रतिष्ठाध्यायः ॥

टक्षभे

अथ टक्षारोपणमन्त्रादि । शतभिषा मूलं
 विशाखा नृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपत् रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥ * ॥
 राजमार्गच्छे ।

“प्राणेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्गच्छित्प्या-
 श्विनी-
 पौष्पानुष्णभरीचयः शतभिषा स्नातिविशाखा
 तथा ।

जिवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
 शस्थानां वपने भवन्ति सवने शस्ते तिथौ
 रोपणे ॥ * ॥
 हेमाम्भसा टक्षधीर्णं स्नातो मन्त्रेण रोप-

येत् ।
 वसुधेति सुश्रीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
 नमस्ते सुभगे निव्यं ह्यमोऽयं वहुतामिति ॥ * ॥
 अथ टक्षप्रतिष्ठानमन्त्राणि । पूष्यः अश्विनी
 ज्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा नृगशिरः स्वाती
 आर्द्रा मवा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती
 अशुराधा अवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेयु
 चक्रानिशेषमघरोहिण्यमूलहस्ते ।
 पौष्पाशुराधहृदिरेयु पुनर्वसौ च
 कार्याभिधिकतत्तभूतपतिप्रतिष्ठा ॥” * ॥
 अथ विहिततित्प्यादिः । भविष्ये ।
 “प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
 दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो टक्षस्यातिश्वेव शुक्रेव तथा बुधः ।
 एतै सौम्यगहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायामर्कमेणि ॥”
 इति ज्योतिष्स्तम्भम् ॥

टक्षकः, पुं, कुटजटक्षः । इति रत्नमाला ॥ टक्ष-
 मात्रश्च । (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।
 “सिक्तं स्वयमिव स्नेहादन्त्यमाश्रमटक्षकम् ॥”)
 टक्षचरः, पु, (टक्षे चरतीति । चर + टः ।)
 वानरः । इति धनञ्जयः ॥
 टक्षच्छायं, स्त्री, बहूनां टक्षानां छाया । यथा ।
 टक्षस्य टक्षयोर्वा छाया टक्षच्छाया टक्ष-
 छायम् । बहुत्वं तु टक्षच्छायमिति । षष्ठ्या-
 ष्छाया बहूनाश्चदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
 नपुसकलिङ्गसंज्ञे भरतः ॥

टक्षधूपः, पुं, श्रिवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टक्षनाथः, पु, (टक्षानां नाथः ।) वटटक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 टक्षपाकः, पु वटटक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टक्षभवनं स्त्री, (टक्षस्थितं भवनम् ।) टक्षकोटरम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टक्षभूषा, स्त्री, (टक्षं भूषयतीति । भूष + षच् ।
 तत्तटाप् ।) वन्द्याकः । इति भावप्रकाशः ॥
 टक्षभित्, स्त्री, (टक्षं भिनतीति । भिद् + ङिप् ।)
 टक्षभिद्, वाची । इति हेमचन्द्रः ॥
 टक्षभेदी, [न्] पु, (टक्षं भिनतीति । भिद् +
 ङिनिः ।) टक्षान्नः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
 भाषा । टक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

टक्षायु

टक्षमर्कटिका, स्त्री, (टक्षस्य मर्कटिका ।) जन्म-
 विघ्नोः । काट्बिङ्गल इति भाषा ॥ इति
 केचित् ॥

टक्षन्दुः, पुं, (टक्षन्दु इति भवतीति । भू + ङिप् ।)
 जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टक्षरुहा, स्त्री, (टक्षे रोहतीति । रुह + कः ।
 तत्तटाप् ।) वन्द्या । इत्यमरः ॥ अन्वतश्रवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

टक्षवाटिका, स्त्री, (टक्षस्य वाटिका ।) अमाल्य-
 गणिकागोहोपवनम् । इत्यमरः ॥

टक्षान्नः, पुं, (टक्षमन्ति नाशयतीति । अद् +
 ङ्युः ।) टक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
 भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
 “सकीलककचाः सर्वे वासी टक्षान्नान्विता ॥”)

अन्वत्यटक्षः । मधुच्छत्रम् । कुटारः । इति
 मेदिनी ॥ पियाल । इति धरणिः ॥

टक्षान्नौ, स्त्री, (टक्षमन्तीति । अद् + ङ्युः ।
 स्त्रियां ङीष् ।) वन्द्या । विदारीकन्दः । इति
 मेदिनी । ने, ०१३ ॥

टक्षान्नदिवहकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
 टक्षान्नदिवहकं, माला ॥

टक्षान्न, स्त्री, (टक्षस्यान्नम् ।) महान्नम् । तेषु-
 लीति श्यातम् । इति रायसुकुटः ॥ महादा ।
 इति भरतादयः ॥ अन्नजकुटा । इति मार-
 सुन्दरी ॥ चुका । इति भातुदीक्षितादयः ॥
 तत्पर्यायः । तिलिङ्गीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
 मरः ॥ अन्नशाकम् ४ चुक्रान्नम् ५ तिलिङ्गी-
 फलम् ६ शाकान्नम् ७ अन्नपूरम् ८ पूरान्नम् ९
 रक्तपूरकम् १० चुडान्नम् ११ वीजान्नम् १२
 फलान्नकम् १३ अन्नटक्षम् १४ अन्नफलम् १५
 रसान्नम् १६ श्रेष्ठान्नम् १७ अन्नम् १८
 अन्नवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
 स्तृष्णासमीरोदरहृद्गदादिगुल्मानिसारव्रणदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “टक्षान्नमाममन्त्रोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
 पक्वन्तु गुह सग्राहि कटुकं त्वरं लघु ॥
 अम्नोष्णं रोचनं रुच्यं दोषणं कफवातघ्नन ।
 टक्षान्नार्शोऽहृणीगुल्मशूलहृद्गोमज्जनित ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

टक्षान्नः, पुं, (टक्षे अन्नो यस्य ।) आन्नातकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

टक्षायुर्वेदः, पुं, (टक्षस्यायुर्वेदः ।) तद्वचिकिन्-
 सादिशास्त्रम् । तद्वयथा,—
 धन्वन्तरिणवाच ।

“टक्षायुर्वेदमाख्यास्ये ब्रह्मस्योत्तरतः शुभः ।
 प्राग्दो याम्यतस्त्वाम्नां आयेऽन्वयं क्रमेण तु ।
 दक्षिणां दिशस्तुभ्याः समीपे कण्टकद्वयम् ॥
 उद्यानं गृहवासे स्यात् तिलान् वाप्यथ
 पुष्यितान् ।
 गृह्णीयानोपयेत् टक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
 ध्रुवाणि पञ्च वायव्यं हस्तं प्राणेशवैष्णवम् ।

टज

टत

टतः

नक्षत्राणि तथा नक्षत्रं प्रस्यन्ते हमारोपये ॥
 श्रयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ॥
 स्ना मवा तथा मेघमाद्यं पुष्यं सवासवम् ॥
 ऋषयसमारम्भे वारणशोचरात्रयम् ॥
 पुष्यं वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत समारभेत् ॥
 रिष्टाशोकपुष्पागश्रीरीवाश्च प्रियङ्गवः ॥
 शोककदलीजम्बूस्तथा वज्रजदाङ्गमाः ॥
 यं प्रातस्तु घर्मन्तीं श्रोतकाले दिगन्तरे ॥
 र्नात्रे शुभः शोषे सक्त्या रोपिता हुमाः ॥
 उत्तमं विश्रुतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ॥
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशा-
 न्तरम् ॥
 विफलाः स्युर्धना वृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोष-
 नम् ॥
 विडङ्गवृक्षपक्षाक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ॥
 फलनाशं कुलत्थेषु माघैर्मुद्गैर्यवेस्तिक्षेः ॥
 वृक्षशोतपयःसकः फलपुष्पाय सन्दा ॥
 आविकालप्रज्ञावर्षं यवचूयं तिलानि च ॥
 गोमांसमुदकश्चेति सप्रराशं निघापयेत् ॥
 उत्सुकः सन्वृक्षाणां फलपुष्पादिदृष्टिदः ॥
 मत्स्याम्भसा तु सेनेन दृष्टिर्भवति शाखिनः ॥
 विडङ्गवृक्षलोपितं मत्स्यं मांसं हि रोहदम् ॥
 सन्नेयामविशेषेण वृक्षाणां रोहवर्द्धनम् ॥
 वृक्षामेये महापुराणे वृक्षावृद्धेदः ॥
 (अस्यान्वृद्धिवरणं वृक्षसंहितायां ५५ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 वृक्षाही, स्त्री, (वृक्षे अर्हतीति । अर्ह + अच् ।
 टाप् ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृक्षालयः, पुं, (वृक्षे आलयो यस्य ।) पक्षी ।
 इति शब्दमाला ॥
 वृक्षावासः, पुं, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटर-
 वानी । इति कंचिन् ॥
 वृक्षाश्रयी, [न] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + श्रि
 + क्तिञ् ।) च्चुनोलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृक्षोत्पलः, पुं, कर्षिकारः । इति रत्नमाला ॥
 वृक्ष, ई ध वृक्षी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृक्षा-
 पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, वृक्षः ।
 ध, वृक्षक्ति । वरीवृष्यते । वर्ष्णार्थोऽयमित्येके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ई कि व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 भ्र०-च-पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्षः । कि, वर्ष्णयति वर्ष्णति । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ई ध वृक्षी । व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (वृक्षा० पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्षः । घ, वृक्षक्ति । वरीवृष्यते । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ल ङ इ व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । ल,
 ङ, वृक्षक्ति । इ, वृक्षयते । इति दुर्गादासः ॥
 वृक्ष, ल ङ ई व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 सप्तमस्वरौ । ल, ङ, वृक्षक्ति । ई, वृक्षः । इति
 दुर्गादासः ॥

वृक्षनं, स्त्री, (वृक्ष + "कृपृवृक्षीति । " उणा० २।८२।
 इति ऋः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आका-
 शम् । इति विद्वान्तकौस्तुभ्यास्तुयादिवृत्तिः ॥
 निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 (संयामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
 "त्वं शुभं वृक्षने वृषे ॥"
 "वृक्षन इत्यादीनि श्रीणि संयामनामानि अत्र
 पूर्वे विशेष्ये वृक्षने वर्ष्णयुक्ते संयामे हि
 वीराः पुरुषा वर्ष्णन्ते हिंस्यान्ते ।" इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
 "विद्यामेघं वृक्षनं जीरदाशुम् ।"
 "वृक्षनं बलम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
 "जरयन्ती वृक्षनं पद्मदीयते ।"
 "वृक्षनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जर-
 यन्ती * * * वृक्षनं वृक्षी वर्ष्णने । वर्ष्णते इति
 वृक्षनं प्राणिजातम् । कृपृ वृक्षमन्दिनिघा-
 न्म्यः क्युरिति क्यप्रत्ययः । किन्वाक्त्वपधगुणा-
 भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।" इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥)
 वृक्षनः, पुं, (वृक्ष + ऋः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
 "तमानूनं वृक्षनमन्वया चिच्छरो ।"
 "वृक्षनं बाधकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वृक्षिः, स्त्री, व्रजभूमिः । इति कंचिन् ॥
 वृक्षिणं, स्त्री, (वृक्षी वर्ष्णने + "वृषेः क्विच् ।"
 उणा० २ । ४७ । इति इगच् । च च कित् ।)
 पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 २६ । १८ ।
 "तन्नः प्रसीद वृक्षिणाहं तेऽङ्गुलम् ॥"
 दुःखम् । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।
 "वृक्षिणं नाहंति प्राप्तुं पूष्यं वन्द्यमभीक्ष्ण्यः ॥"
 पापविशेषे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२०।४।
 "वृक्षिणां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहृन्ति च ॥"
 रत्नवर्ष्म । भुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वृक्षिनः, पु, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
 ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १२ ।
 "अधमनं अध्वनि वृक्षिणं पथि श्येनो इव अव-
 स्यतः ॥"
 "वृक्षिणे कुटिले पथि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वृष्य, द ञ उ भच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) द ञ, वृष्योति
 वर्ष्णोति वृष्यते वर्ष्णते । उ, वर्ष्णत्वा वृत्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृत्, क दीर्घा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
 -अक०-सेट् ।) क, वर्ष्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्, ङ उ व ल् वर्ष्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-स्यसनेः उभ०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।)
 ङ, वर्ष्णते । उ, वर्ष्णत्वा वृत्वा । व, वर्ष्णति
 विवृत्सति । ल्, अवृत्तत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्, य ङ उ सम्भत्तौ । वरथे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
 य ङ, वृष्यते । उ, वर्ष्णत्वा वृत्वा । सम्भक्तिः
 सेवणम् । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्तः, त्रि, (वृ + क्तः ।) ज्ञतवरुणः । तत्पर्यायः ।
 वृत्तः २ वावृत्तः १ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १२७ । १७ ।
 "तथा वृत्तवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तौ मया ॥"
 आवृत्तश्च ॥
 वृत्तपक्षा, स्त्री, (वृत्तानि पक्षाण्यस्याः ।) पुष्पादाक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) वृत्तनम् । तत्पर्यायः ।
 वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 "न हि श्वायादानैः पथिकजनसन्तापहरणं
 फलेष्वां पुष्येष्वां न सुरभशुजप्रौढनमपि ।
 अरे रे मन्दारहम सङ्गमेतत्सुचितं
 वृत्तीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥"
 इत्युक्तेः ।)
 प्रार्थनाविशेषः । इत्यथे । इति भरतः । वर-
 यम् । इति मेदिनी । गोपनम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वृत्तिङ्करः, पुं, विकङ्कतवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वृत्तिकारके, त्रि ॥
 वृत्तं, स्त्री, (वृत् + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
 कथाचरित्रागरे । ३ । १४ ।
 "तत्र तस्युर्निजान् भर्तृन् ध्यायन्त्यः क्लृप्तवृत्तयः ।
 आपद्यन्ति सतीवृत्तं किं सुचिन्तितं कुलच्छयः ॥"
 पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, हृन्दोमज्ञान्याम् ।
 "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जानिरिति वृद्धा ।
 वृत्तमचरसंख्यातं जातिमन्त्राङ्गना भवन् ।
 सममङ्गसमं वृत्तं विषमश्चति तत्तद्धा ॥"
 वृत्तिः । इति मेदिनी ॥ वेदकोषितस्याचारस्य
 परिपालनम् । इति वृत्ताध्ययनार्थं शब्दटीकायां
 भरतः ॥ (वार्त्ता । यथा, कथाचरित्रागरे ।
 ५८ । ११६ ।
 "न मार्गावृत्तमेतन्मि वाच्यं पिष्टयष्टे त्वया ॥"
 आचारः । यथा, मगौ । ४ । २६० ।
 "अनेन विप्रो वृत्तं वषेयन् वेदशास्त्रवित् ।
 अपेतकस्त्वयो निदं ब्रह्मलोके मङ्गोयते ॥"
 वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ६० । ७ ।
 "जानन् दशरथं वृत्तं न राजानस्तदाहवत् ॥"
 "वृत्तमतीतम् ।" इति तद्भाष्ये ।) वृत्तः ।
 वत्सुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
 "स्तनौ अङ्गितकेशोरो समवृत्तौ निरन्तरौ ॥"
 ज्ञतावरुणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । न्वनः ।
 इति मेदिनी ॥ (निष्पन्नः । यथा, रघुः । १२८ ।
 "स वृत्तपूङ्गवज्जनाकपपक्षके-
 रमाद्यपुङ्गेः सवयोभिरन्वितः ॥"
 जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।
 "सम्भवमाभाषणपूर्वमाहु-
 र्वाः स गौ सङ्गतयोर्व्यनान्ते ॥")

वृत्तप

वृत्तिः

वृत्तः

वृत्तवस्तूनि । यथा,—
 “वृत्तानि बाहुवारङ्गस्त्वघ्नमिन्द्रमोदकाः ।
 रथाङ्गजावकककुत्कुम्भिकुम्भाङ्गकाद्यः ॥
 कर्णपाशसुजापाशाजलजपापघटाननम् ।
 सुत्रिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥” *
 संपूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—
 “संपूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेर्षणाः ।
 चक्रावहृत्तिलकम्बुद्वयुट्टायाकाः ॥
 आवर्तः कमठो जूतायुद्धं छत्रमूपकम् ।
 ज्ञानवाणमहीजालचर्मकं सानकाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् २ अथस्तपके प्रकीर्ण
 नाम ३ कुसुमम् ॥
 वृत्तः, पुं, (खण्डो वृत्तः । खण्डार्थे कन् ।) कूर्मः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नामविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ३५ । १० ।
 “वृत्तसम्पर्णकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥”)
 वृत्तकर्मटी, स्त्री, (वृत्ता वर्तुला कर्मटी ।)
 वङ्गसुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पत्रस्य गन्धो लोश इव
 गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाटं दृढाक्षरम् ।
 वृत्तेकदेशसम्भवात् वृत्तगन्धि पुनः स्तुतम् ॥”
 तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनार्दन
 सुकृतिजनमनस्तद्गामविकस्वरचरणपद्मपद्मनयन-
 पद्मापद्मिनीविनोदराजहंसभासुरयशःपटल-
 परिपूरितभुवनकुहर । हरकमलासनादिवृन्दा-
 रकृष्टवन्दनीयपादारविन्दहृन्दिन्मन्त्रयोगीन्द्र-
 हृद्यमन्दिरावितस्त्रनिरञ्जनव्योतिःस्वरूपनाथ
 नाथ जगन्नाथ मामनघधिमभवदुःखयाजुलं रक्ष
 रक्ष । इति छन्दोमञ्ज्याम् ६ अक्षरकः ॥
 वृत्तगुच्छः, पुं, लक्षणविशेषः । तत्पर्यायः । वृत्तः १
 दीर्घनालः ३ जलाशयः ४ । द्विधायं एकः
 स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुण्याः । मधु-
 रत्वम् । शीतत्वम् । कषापित्तातिसारदाहरक्त-
 नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ततः, [सु] अ, (वृत्त + तल्लि ।) वृत्तेन । यथा,
 “अनियद्वाच्यनक्षेत्रेव्यकर्त्तरि वृत्तीयाथाः ।
 अकर्त्तरि वृत्तीयान्नात् वा तसिः स्यात् । अय-
 थं न अचलनम् । वृत्तेन न अथते वृत्ततो न
 अथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन
 चिन्नः वृत्तनः चिन्नः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
 ह्यैयमानपापयोगाच्च । ह्यैयमानपापपुक्ताद-
 कर्त्तरि वृत्तीयान्नाद्वा तसिः । वृत्तेन ह्यैयते
 वृत्तेन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वृत्ततच्छूलः, पुं, (वृत्ततच्छूलः ।) यावनालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तनिष्ठाविका, स्त्री, गच्छनिष्ठावी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वृत्तपर्णो, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः । डीष् ।)
 महाशयपुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पाः, पुं, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरौषः ।
 कदम्बः । वाखीरः । कुल्लवः । सुमरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-
 चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रञ्च ॥
 वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) शङ्खः । वदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।)
 वार्ताकी । शशाङ्गकी । आमलकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिष्ठा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन्
 ततश्चाप् ।) पाण्डुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आढकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) चैतार्कः ।
 मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तस्यः, त्रि, (वृत्त + स्या + कः ।) वृत्ते तिष्ठति
 यः । यथा, मनुः ।
 “तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्तुतः ।
 वैश्वेदेवमांशो वृत्तस्य मूढे ज्ञेयस्तु धीश्रुतः ॥”
 वृत्तं यथा,—
 “गुरुपूजा वृत्ता शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
 प्रवर्तनं हितानाञ्च तत्र सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”
 इति भोपालपञ्चाननस्तुतिधर्मग्रन्थः ॥
 वृत्ता, स्त्री, भिष्मकिरिटाद्यः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।
 मांसरोहिणी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ताध्ययनङ्घ्रिः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्ङ्घ्रिः ।)
 ब्रह्मवर्षसम् । इत्यमरः ॥ वेदोपधितस्याचारस्य
 परिपालनं वृत्तम् । तत्राद्यप्यपूर्वकं गुरुमुखेन
 वेदाभ्यासः आध्ययनम् । तयोर्ङ्घ्रिस्तत्परि-
 पालनज्ञतत्तत्तस्य उपनयो ब्रह्मवर्षसं स्यात् ।
 ब्रह्महस्तिराजेति अः । इति भरतः ॥
 वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्यायः । वार्ता २
 प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ॥ श्रुतिः ५ ।
 इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कथाचरित्रागरे । २ । २६ ।
 “सर्वमाजन्त वृत्तान्तं विस्तारदिदमन्वधीत् ॥”)
 प्रक्रिया । कान्तुम् । वार्ताप्रसेदः । प्रस्तावः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनी । ३ । १४ ।
 “न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते मूढा भार्योपरिपश्यते ॥”
 “वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुल्लक-
 मेधातिथौ ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-
 वाचकः । इति विश्वः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृत्त + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनी । ४ । २५६ ।
 “एवोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य श्राव्यती ॥”)
 विवरणम् । (यथा, कान्तम् । “सुखस्थार्थ-
 विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्तनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

“उत्तपद्योर्नयनयोः पदहृत्तं
 धाव्यं कुब स्थिरतया विरताशुबन्धम् ॥”)
 विद्यतिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-
 वृत्तयो यथा,—
 “शङ्करे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
 रसे रत्रि च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।
 चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः सर्वनाम्नस्य मातृकाः ॥”
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
 वृत्तिहरयो दोषा यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “स्वदत्ता परदत्ता वा ब्रह्मवृत्तिं हरेतु यः ।
 स क्षतप्र इति ज्ञेयः फल तत् श्रेष्ठ भूमिप । ॥
 यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः ।
 तावद्वर्षसहस्रञ्च श्वेतपीते स तिष्ठति ॥
 तमाङ्गारश्च तद्वस्त्रं पानञ्च तत्रस्वकम् ।
 तमाङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करेः ॥
 तदन्तं च महापापी विहाया जायते क्षमिः ।
 घटिवर्षसहस्राणि क्षेममाणेन भारते ।
 ततो भूमिबिहीनञ्च प्रजाहीनञ्च मानवः ।
 दरिद्रः क्षणो रोगी मूढो निन्द्यस्ततः शुचिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे ६६ अध्यायः ॥
 (यथा, मनी । २ । २०५ ।
 “गुरोर्गुरो र्ब्रह्मिहते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥”
 वर्ततेऽङ्गिति श्रुत्पत्तया । आधेयः । यथा,
 आतिपक्षकः । १ । “साध्याभाववद्वृत्तित्वम् ॥”
 यथा च भाषापरिच्छेदे ।
 “सिन्धुधिविषया मृत्वा सिद्धिर्धनं न विद्यते ।
 स पक्षत्र वृत्तित्वज्ञानदुर्मितिर्भवेत् ॥”
 चित्तस्थापस्याविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।
 “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु
 तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ आपारः । यथा, सांख्य-
 तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
 “अथैकमिन्द्रियस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमो-
 र्भिमवे यः सत्त्वसुदृकः ॥” युक्तार्थः । यथा,
 कातन्वयाकरणादी ।
 “कारकप्रतिधोगिभ्यां यद्यदन्वयेत्येति ।
 अपेक्ष्येकलवाचित्वाद्दृष्टिस्तत्र तु न्येयत् ॥”)
 वृत्तिस्यः, पुं, (वृत्तये तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 सरटः इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,
 त्रि ॥
 वृत्तैर्वाः, पुं, (वृत्तो वर्तुल इत्यादः ।) * घट्ट-
 तुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तं, त्रि, वरणीयम् । वृत्तधातोः क्यपा वृत्त-
 धातोश्च क्वप्त्तुक्प्रत्ययाभ्याश्च निघन्तमिदम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वृत्तत्रः, पुं, (वृत्त + “स्मायित्त्ववर्धोति ॥”
 उवाच २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।
 शत्रुः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।
 “इन्द्रेण युजा तरधेम वृत्तम् ॥”
 “वृत्तं शत्रुम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 दानवविशेषः । स तु त्वष्टृपुत्र इन्द्रेण हतः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

टयादा

“नथा टचवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं तृती मया ॥”
अस्य विशेषविवरणानु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य दृश्यम् ॥ * ॥ मेघः । (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अस्मा अरदहचवाहु-
रपाहन् वृचं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृचं वृणोति आकाशमिति वृचो मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
वृत्तिः ॥

वृचद्विद, [वृ] पुं, (वृचं देष्टीति । द्विष् + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृचभोजनः, पुं, गण्डौरः । समठ इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृचहा, [वृ] पुं, (वृचं हतवान् । हन् + “अस्त्र-
भृणवृचेषु क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।

“अभ्येत्याभ्येत्यस्यविरो विप्रो भूत्वाह वृचहा ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।

“इन्द्रं कुत्सः वृचहृद्यं शचीपतिम् ॥”

“वृचहृद्यं वृचायां शच्युर्णा हन्तारम् ॥” इति
तद्गाथे सायणः ॥

वृचारिः, पुं, (वृचस्यारिः ।) इन्द्रः । इति वृत्ता-
युधः ॥

वृथा, य, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको ग्रामो अदासीकश्च यदृष्टम् ॥
अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति वृद्धपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

अपि च ।

“वृथा वृष्टिः समुद्रस्य वृषस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं सन्दहस्य नीचस्य सुहृतं वृथा ॥”

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

वृथान्न, [वृ] स्त्री, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजननम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाद्या नराः सदा ।
परपार्कं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादौ वृद्धपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येन मृतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुत्रवः प्रधानम् ।
मुखे हृतं येन घराभारणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, स्त्री, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्कल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदीश्वरंभ्यः सद्दोषतः ।
दत्त्वाशुकाशेनाश्वे वेदाभिन्नतव्याग्निने ॥
अन्याथोपार्णितं दानं अर्थं अस्मद्वये तथा ।

टडग

गुरवेऽवृत्तवक्ता यः स्तौनाय पतिताय च ॥
ज्ञतप्राय च यद्वृत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
पाचकाय च सर्व्वस्य वृषण्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
दत्तेतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”

इति वृद्धपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यच्च । न्यायमार्गेण यद्वृत्तं तत् सप्तविधमपि
पुनर्नापहर्त्तव्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं
षोडशमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥”
इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पश्यन्मन्त्रं भृतिस्तुष्ट्या क्लृप्तात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लाशुग्रहार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तानु भयक्रोधप्रोक्तवेगवचान्वितैः ।
तथोक्त्वोचपरिहासयत्वासच्छलयोगतः ॥
बालमृदास्वतन्त्रार्णमत्तोन्मत्तापवर्णितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्मन्ति प्रतिनाभेच्छ्या च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मेसंहिते ।
यद्वृत्तं स्याद्विज्ञानाददत्तमितं तत् स्तुतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

वृथामार्घं, स्त्री, (वृथा निरर्थकं मार्गम् ।) देवपितृ-
शुद्धिर्मार्गम् । तद्गच्छते प्रेतत्वं भवति । यथा,

“वृथावेता वृथामार्गो वृथावादी वृथामतिः ।
गिन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति वृद्धपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
टडं, स्त्री, श्लेषजननामगन्धद्वयम् । इत्यमरः ॥

टडः, पुं, टडहारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
टडः, त्रि, (टडु टडौ + क्तः । “यस्य विभाषा ॥”
७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतधीवनः ।

प्रटडः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
“न तेन टडो भवति येनास्य पणितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः ॥”)

पणितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।
प्रवयाः २ स्वविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन्
६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पणितः । इति जटाधरः ॥

टडकाकः, पुं, (टडः काकः ।) काकविशेषः ।
हौडकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रोणकाकः
२ दम्बकाकः ३ जयाकाकः ४ पर्वतकाकः ५
वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

टडगङ्गा, स्त्री, (टडा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥
बुड्डीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सर्द्धं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशाहूँ ल सग्नपङ्कजप्रोभिते ।
तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तयम् ॥
अवतीर्थे प्रयागेषु दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजाः शैत्रसंजाताः तेन दिक्करिका ख्यता ।
मध्यभागात् ख्यता या तु शङ्करेणवतारिता ॥
टडगङ्गाह्वया वा तु गङ्गैव फलदायिनी ॥

टडदा

या निःख्यता पूर्वभागात्काङ्गारिवराजद्वी-
स्वर्ग्योवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी पथे ॥
इति काणिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयना-
म् २ अध्यायः ॥

टडत्वं, स्त्री, (टड + क्तः ।) टडस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्याविरम् २ । इत्यमरः ॥ वार्द्धक्यम् ।
वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
रघुः । १ । २३ ।

“अनाश्रुस्य विषयेर्विद्यानां पारदन्धनः ।
तस्य धर्म्मरतेरासीदृद्धत्वं जरसा विना ॥”)

वाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः ।
“वयस्तु त्रिविधं बाह्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
जनषोडशवर्षस्तु नरो बाणो निगद्यते ॥
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशौ दुग्धाज्ञाशौ तथास-
सुक ।

दुग्धाशौ वर्षपर्यन्तं दुग्धाज्ञाशौ शरद्वयम् ॥
तदुत्तरं स्यादज्ञाशौ एवं बालश्लिषा मतः ॥
मध्ये षोडशसप्तयोर्मध्यमः कथितो बुधैः ।
चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्बुवा दानिंशतो मतः ॥
चत्वारिंशत्समा यावत्तुष्टीर्थादिपूरितः ।
ततः क्रमेण शीघ्रः स्यादृथावृद्धवति सप्ततिः ॥
वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्व्वधात्विन्द्रिय-
बलोत्साहा उच्यन्ते । शीघ्रः सर्व्वधात्विन्द्रिय-
बलोत्साहैर्हीनः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं शीघ्रधातुरसादिकः ।
शीघ्रमायेन्द्रियबलः शीघ्ररेता दिने दिने ॥
बलोपलितखालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ।
कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः ॥
बाल्ये विवर्द्धते श्रेष्ठा पितृं स्यान्मध्यमे-
२धिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्येतदुपक्रमेत् ॥”
उपक्रमेत् चिक्त्विन्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाह्यं वृद्धिश्चर्म्मिर्मेधा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मन्दिधं चेतो जीवितं दृश्यते कृसेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

टडहारकः, पुं, (टडो हारको बालक इव यस्यात् ।)
वीरताङ्कटचः । इति भरतः ॥ विहङ्क इति
वीजताङ्का इति च वज्रभाषा । विधारा इति
द्विष्टीभाषा । तत्पर्यायः । ऋत्तगन्धा २ हृग-
जान्ती ७ आविगी ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
ऋत्तगन्धा ६ हृगजाद्वी ७ हृगजा ८ अन्ती ९
जुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ हृगजी ११ जुङ्गकः
१२ श्यामः १३ । इति जटाधरः ॥ वृत्तगन्धा
१४ हृगजान्तिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवास्तुका १६ हृगजान्तिका १७ टडः १८
कोटरपुष्पो १९ अजान्ती २० टडहार २१ ।
पञ्चान्तरे कोटरपुष्पोऽस्मान्ने टडकोटरपुष्पोति
पाठः । अस्य गुणाः । गौडालम् । पिच्छिल-
त्वम् । कषवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
“रसायनो टडहारः शोषघातामपातयित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

टडा

टडदाव, स्त्री, (टडलनाशकं दाव यस्य ।) टड-
दावकटवः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“टडदावदयं गौक्षं पिच्छलं कफवातनुत् ।
बन्धं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यम् ॥”

टडनाभिः, त्रि, (टडः प्रटडो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौडनाभियुक्त्याक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुच्छलः २ तुच्छिभः ३ । इत्यमरः ॥

टडप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्दुः) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली । तत्र कन्यायाः
सपिच्छता नास्ति । यथा । तेनात्मपश्चे टड-
प्रपितामहे सापिच्छं निवर्त्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तन्सम्पत्तिभिः
सह सापिच्छाभावान् कन्याजननमरणयोस्तीर्षा
सपिच्छाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

टडबला, स्त्री, (टडा बला ।) महासमङ्गा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

टडराजः, पुं, अन्धवेतसः । यथा,—

“अत्यन्तो टडराजश्च द्वावेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥”
इति केचिन ॥

टडवाहनः, पुं, आन्धवृत्तः । यथा । सुपको टड-
वाहनः । इति केचिन ॥

टडविभीतकः, पु, (टडः प्रटडो विभीतक इव ।)
आन्धातकः । इति शब्दमाला ॥

टडअवाः, [सु] पुं, (टडान् टडस्यतेः ष्यणोतीति ।
शु + अशुन् । “टडिभ्यः ष्यणोतीति टडअवाः ।”
इत्यञ्जनदत्तः । ४ । २२६ । “टडं प्रभूतं अवाः
अवर्णं स्त्रीचं हविर्लक्षणासन्नं वा यस्य ॥” इति
ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “टडं अर्वा
घर्नं कीर्त्तिर्वा यस्य ॥” इति वेददीपे मञ्जीधरः ।
१० । ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

टडसंघः, पुं, टडानां समूहः । तत्पर्यायः । वाहं-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥

टडसूत्रकं, स्त्री, (टडस्य सूत्रम् । ततः स्वार्थे
कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुडीर सूत्रा इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।

“टडसूत्रकमित्याहुर्निद्रतूलं मनीषिणः ।
योग्यं ह्यस्य वंशकं वाततूलं मरुहजम् ॥”

टडा, स्त्री, (टड + टाप् ।) गतयीवना । बुडी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिकी २ । इत्य-
मरः ॥ पलिता ३ । इति भरतः ॥ स्वविरा ४
निष्कला ५ चरती ६ गतासैवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—

“आषोडशाद्गवेदाला तद्वयी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा टडा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥ * ॥

अपि च ।

“वाकेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तद्वयी त्रिया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥
तदूर्ध्वमधिकं स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
टडा तत्परतो त्रिया सूरतोत्सवर्षता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

टडिः

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—

“बाला तु प्राग्गदा प्रोक्ता युवती प्राग्गदारिणी ।
प्रौढा करोति टडित्वं टडा मरणमादिशेत् ॥

निदावशरदोऽबाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न टडा कापि शस्यते ॥

नार्षेवे षोडशादवर्षान् सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥

पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्रसप्रतितः पुमान् ।
द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्ययान् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“शुष्कं मांसं न्द्वयो टडा बालार्कस्तनुगं दधि ।
प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राग्गदराणि घट ॥”

इति चाणक्यम् ॥ * ॥

अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

टडाङ्गुलिः, स्त्री, (टडा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
सूत्राङ्गुलिः । बुड अङ्गुलि इति भाषा । तत-
पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ टडा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

टडिः, स्त्री, (टड + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तगतौ-
षधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ टडि-
दात्री ७ मङ्गला ८ औः ९ सम्यन् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ मृत १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।

“ऋद्धिवृद्धिश्च मधुरा मुक्तिश्चा तित्तशीतला ।
रुचिमेधाकरौ श्लेष्कृच्छक्रिमिहारा परा ॥

प्रयोगेष्वन्यारेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
तत्र यद्वातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ऋद्धिटडोत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
“ऋद्धिचिद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरस्यकः ॥
स एव ऋद्धिवृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्बुधे ।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावसफलं च मा ॥
टडिस्तु दक्षिणावर्षफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्वाग्या सिद्धिलक्ष्मी टडिरेण्याक्षया इमे ॥
ऋद्धिर्वत्या त्रिदोषघ्नो शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राग्यश्वकरी सूच्छरिक्तपित्तविनाशिनी ॥
टडिर्गर्भप्रदा शीता वृहणी मधुरा सूना ।
टड्या पित्तास्रप्रमनी जलकासक्षयापहा ॥
राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं रक्षणीयात्तद्गुणं भिषक् ॥”

सुखसदृशः प्रतिनिधिः ॥* ॥ अस्य प्रतिनिधि-
माह ।

“मेदा जीवककाकोली ऋद्धिदन्देऽपि चासनि ।
वरीविदार्यश्वगन्धवारारहाश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”

मेदा महामेदास्थाने शलावरीमूलं जीवकर्षभक-
स्थाने विदार्यमूलं काकलीकौरकाकोलीस्थाने-
ऽश्वगन्धमूलं ऋद्धिटडिस्थाने वाराहीकन्दं
गुण्यस्तत्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

नीतिवेदिनां चयादिचिन्तितवर्गवर्षावधिः ।

टडिः

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीनिशास्त्रज्ञानां
चयादिभिक्षिवर्गः । अयेषान् धर्मेकामार्थः
पूर्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोप-
चयो टडिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा —

क्षत्रिर्वाणिकपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।
कन्याकरवलादानं सेयानाश्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः सूतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥
वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
“एष सन्धाणि भूतानि पञ्चभिर्याप्य स्त्रीभिः ।
जन्मटडिचयेनित्थं संसारयति चक्रवत् ॥”)

विष्कम्भादिसप्रविश्रुतियोगान्तगतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा —

“प्रसूतिकाले यदि टडियोगो
नरः सुभागा विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगग्रहणेषु दत्तो
विपक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”

इति कोशप्रदीपः ॥ * ॥

कलान्तरम् । सुद इति भाषा । अभ्युदयः ।
सन्दिहः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।

“अथ तत्र पाण्डुनयेन
सदसि विहितं मभूद्धियः ।
मानमसह्यत न चेदपतिः
परटडितससरि मनो हि मानिनाम् ॥”)

टडिग्रहणनियमो यथा,—
“अशीतिभागो टडिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥”

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तते
इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याश्रोतितमो भागो टडिधर्म्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णाना
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं
भवति । ब्राह्मणैश्चमर्गे द्विकं शतम् । क्षत्रिय
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासोत्थेव । इति वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा आसन्
शते टडिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् टडिग्रा यस्मात्सुल्कोपदा दीयते इति
कन् । इयं टडिर्मासि मासि गृह्यते इति
कालिका । इयमेव टडिर्दिवसगणनाया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाना कायिका भवति । तथा च
नारदेन ।

“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा ।
चक्रटडिश्च शास्त्रेषु तस्य टडिश्चतुर्विधा ॥”

इत्युक्तम् ॥

“कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
प्रतिमासं सवन्तो या टडिः सा कालिका मता ॥
टडिः सा कारिता नाम यगिकेण स्वयं कृता ।
टडिरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रटडिरदाहृतैति ॥”

टडिः

टडिआ

टडिआ

ग्रहीटविशेषयोगेन टडिः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं सासुद्रा विशकं शतम् ।
कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
ये टडगा धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
गहनं प्रायधनविनाशप्रशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते
दशकं शतं दद्युः । ये च ससुद्रगास्ते विशकं
शतं मासि मासीत्वैव । एतदन्तं भवति
कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सासुद्रेभ्यश्च विशकं
शतं उत्तममं आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि
शङ्कितत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारितां टडि-
माह ।

“दद्युः सा स्वकतां टडिं सर्वं सर्व्यासु जातिषु ॥”
सर्वं ब्राह्मणाद्योऽधमर्था अबन्धकं सबन्धके वा
स्वकतां स्वाभ्युपगतां टडिं सर्व्यासु जातिषु
दद्युः । क्वचिदक्षतापि टडिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न टडिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता
कचित् ।
अनाकारितमप्यङ्गं वस्त्राह्णां द्विवह्वते ॥” इति ॥
यस्तु याचितक गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्वनं टडिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्-
न्तरं याति तं प्रति तन्नेवोक्तम् ।

“ऊर्ध्वो हारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं टडिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचनकाजादारभ्य टडिं दापये-
द्राजा । यथाह ।

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कचित् ।
त ततो कारितां टडिमनिच्छन्तश्च दापयेत् ॥”
इति ॥

अनाकारितटडिपरवादी नारदेनोक्तः ।
“पश्यन्मूलं भृतिन्यायो दक्षो यश्च प्रकल्पितः ।
दद्यादानात्प्रकल्पणा बह्वन्ते नाविवक्षिताः ॥
अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना
द्रव्यविशेषे टडिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पशु-
स्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव टडिः ।
पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्तति-
कामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणश्च चौर-
परिचर्याधिनेः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
टडिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा टडिरित्यपि चत आह ।
रसस्याष्टगुणा परा ।

“वस्त्रघान्याहिरगयानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥”
रसस्य तैजघृतादेर्वृष्टिग्रहणमन्तरेण चिर-
कालावस्थितस्य स्वकृतया टडगा बह्वमान-
स्याष्टगुणा टडिः परा नातः परं बह्वते । तथा
वस्त्रघान्याहिरगयानां यथासखं चतुर्गुणाः

त्रिगुणा द्विगुणा च टडिः परा । वशिष्ठेन तु
रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं चिरगयं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्यमूल-
फलानि च । तुला एतं त्रितयमष्टगुणमिति ।
मनुना तु धान्यस्य पुष्यमूलफलादीनाश्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्ये शदे लवे वास्ये नातिक्रा-
मति पञ्चतामिति ॥” शदः क्षेत्रफलं पुष्यमूल-
फलादि । लवो मेषोष्णीचमरीकेशादि । वास्यो
बलोवदंतुरगादि । धान्यशदलववाह्यावषया टडिः
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्थयोग्य-
तावधानं दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था
दृश्या । एतच्च सज्जनप्रयोगे सज्जदाहरणे च
वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्-
न्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्व-
वद्वह्वते । सज्जनप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
मासं प्रतिवत्सरं वा टडगाहरणेऽधमर्थदेयस्य
द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाह्नटडगा सह द्वैगुण्य-
मतिक्रम्य बह्वते एव । यथाह मनुः । ऊर्ध्वोद-
टडिद्वैगुण्यं नात्येति सज्जदाहृता । सज्जदाहृ-
तेऽपि पाठोऽस्ति । उपपद्यार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
ऊर्ध्वोदं तस्य टडिः ऊर्ध्वोदटडिद्वैगुण्यं नात्येति
नातिक्रामति । यदि सज्जदाहृता सज्जत्प्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
द्वैगुण्यमत्येति सज्जदाहृतेति पाठे शनैः शनैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं बाधमर्थादा-
हृता द्वैगुण्यं नात्येतीति आख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोग-
स्येति प्रयोगस्यैकत्रचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
करणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृष्टिग्रहणं द्वैगुण्याति-
क्रमो दर्शितः । इति मितान्तरा ॥ ऊरुण-
रोगः । हर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्धः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैलेयम् । धनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

टडिका, स्त्री, (टडिरेव । स्वार्थे कन् ।) ऋहिना-
मौषधम् । इति शब्दमाला ॥

टडिजीविका, स्त्री, (टडगा जीविका ।) ऋणदान-
जीविका । तत्पर्यायः । अर्धप्रयोगः २ ऊर्ध्वो
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलात्मिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

टडिदः, पु, (टडिं ददातीति । दा + कः ।) जीविकः ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ टडिदातरि,
त्रि ॥ (यथा, टडित्संज्ञितायाम् । ५३ । ३० ।
“प्राक्प्रालया विद्युत्सं सुक्षेत्रं टडिदं वास्तु ॥”)

टडिआहं, स्त्री, (टडये यत् आहम् ।) टडिनिमि-
त्तकआहम् । दत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्राद्युद्देशेन
अहया अनादेर्दानम् । तत् कर्मविशेषात् पूर्व्यं
कर्त्तव्यं यथा । निर्णयान्ते मत्स्यपुराणम् ।
“अन्नप्राशं च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववधसंप्रवेशने ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठार्थां विशेषतः ।

तीर्थयात्राद्यधोत्सर्गे टडिआहं प्रकीर्तितम् ।’
हलायुधधृतकूर्मपुराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च
टडिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पःसमन्वितम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥
आभ्युदयकआहम् । नान्दीसुखआहम्
यथा,—

“टडिआहं प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषकम् ॥
जातपुत्रसुखदर्शनादौ टडिआहम् । पूर्वाभि
सुखेषु दक्षिणोपवीतिसु मधुयववरकुशे
देवतीर्थेन नमस्काराभेन दक्षिणोपचारेः
कर्त्तव्यम् । दक्षिणवागु गृहीत्वा ॐ अद्या
स्मदीयासुकटहौ असुकसगोत्राणामस्तुपितृ
पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहटड
प्रमातामहानां असुकशर्मणां सपत्नीकान
नान्दीसुखानां आहं कर्त्तव्ये वसुसखसंज्ञकान
विशेषां देवानां आहं सिद्धानेन युष्मासु मय
कर्त्तव्यमिति देवब्राह्मणामन्त्रणम् । ॐ करिष्य
सीति तनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपिता
महीनां देवब्राह्मणामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य
असुकसगोत्राणां मत्प्रपितामह्या असुकीदेश
नान्दीसुखाः आहं सिद्धानेन युष्मासु मय
कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीब्राह्मणामन्त्रणम्
करिष्यसीति तनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि
ब्राह्मणामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआह
करणानुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवा
आगत इच्छताम इमं हव इदं वर्चनिर्घोदत ।
ॐ विश्वेदेवाः इच्छतेमं हव ये मेऽन्तरीक्षे य
उपद्विविष्ट ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ना आ
सद्यास्मिन् वर्चिषि मादयहम् । ॐ आगच्छन्
इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अच्छि
द्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती
नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्धादि
दानश्च । अच्छिद्रावधारणवाचनम् । इत्य
पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामनु
ज्ञापनमासनमावाहनं गन्धादिदानम् । एव
टडप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकरणम्
ॐ वसुसखसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न
सष्टं सपानीयं सखज्जनं सवदरं सद्धि प्रति-
सिद्धवर्षितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥
ॐ असुकगोत्रे मत्प्रपितामहि असुकि देवि
नान्दीसुखि एतदन्नं सवदरं सद्धि नमः । एव
मातामहप्रमातामहेभ्यः ।” इति गारुड ३२३
अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
“लनीयमाभ्युदयिकं टडिआहं तदुच्यते ।
उत्सवानन्दसम्भारं यज्ञोहाहादिमङ्गले ॥
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मतामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकेः ।
प्राड्मुखो निनयेत् पिण्डान् पूर्व्वया चतुरो
युताम् ॥
सम्पत्तित्थभ्युदये दद्यादर्घ्यं ह्यथोर्ध्वोः ।

गुणा द्विजातयः पूण्याः वस्त्रकार्णसरादिना ॥
 तिलार्थन्तु यवैः कात्या नास्तीशब्दाशुपूर्वकम् ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विजपुङ्गवान् ॥
 एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाह च सर्वदा ॥
 नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्व्यादामानवान् बुधः ॥
 दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः ॥
 दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”
 इति मात्स्ये साधारणाभ्युदयकौर्णवो नाम
 १७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहृतत्वे आह-
 विवेके च द्रष्टव्यः ॥
 वृद्धोऽः, पुं, (वृद्धश्चासौ उवाच चेति । “अचतु-
 रेत्यादि” ५ । ५ । ७७ । इत्यादिना अच-
 प्रत्ययः ।) वृद्धवृषः । तत्पर्यायः । जरदृगवः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ७० ।
 “विजोष्य वृद्धोऽचमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
 वृद्धाजीवः, त्रि, (वृद्धा आजीवतीति । आ+
 जीव+अच् ।) वृद्धपजीवो । तत्पर्यायः ।
 बाहुषिः २ बाहुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
 जटाधरः ॥
 वृध, उ उ व ल वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, वर्द्धित्वा
 वृद्धा । उ, वर्द्धते जनः । व, वर्द्धयति विवृत्त्यति ।
 ल, अलृधत् । इति दुर्गादासः ॥
 वृध, क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वृधसानः, पुं, (वृध+“कृन्जिघृषीति ।” उणा०
 २ । ८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
 मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिरुक्तिः ॥
 (वर्द्धनशीलं, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ५ ।
 “हरिप्रियो वृधसानसु जर्भुरत् ॥”
 “वृधसानसु प्रवर्द्धमानसु ॥” इति तद्गाथे
 सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४ । १ । ६ ।
 “कङ्क्षिण्यासु वृधसानो
 अये कङ्गाताय प्रतपसे शुभं यो ॥”
 “वृधसानः वृतादावृत्तिभिर्वर्द्धमानस्त्वम् ॥” इति
 तद्गाथे सायणः ॥)
 वृधसातुः, पु, (वृध+वाञ्छलकात् असातुच् । स च
 कित् ।) पुरुषः । पत्रम् । कृतिः । इत्युणादि
 कोषः ॥
 वृधं, त्रि, (वृध+“कृदुपधाच्चाकृत्पितृतेः ।”
 १ । १ । ११० । इति क्वप् ।) वर्द्धनीयम् ।
 वृधघातोः क्वप्प्रत्ययेन निष्पत्तिरिति ॥
 वृत्तं, स्त्री, फलपुष्पपत्रादियेन धार्यते तत् । षोऽटा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववन्धनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवर्षे । ५ । ६६ ।
 “वृत्तस्यं हरति पुष्पमनोकङ्कानाम् ॥”)
 षटीधारा । कुचायम् । इति मेदिनी ॥
 वृत्ताकः, पु, वार्ताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृत्ताकी, स्त्री, वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृत्तं, स्त्री, (वृत्+“चञ्दाद्यञ्चेति ।” उणा० ४
 ८८ । इति दन् वृत्तु गुणाभावश्च निपात्यते ।)
 सन्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
 २८ । ३० ।
 “भृत्या स्वया कुटिलकुल्लवृत्तुचुटम् ॥”)
 वृत्तः, पुं, दशाब्दः । प्रतकोटिरिति यावत् । इति
 ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तर महाब्दः ॥
 वृत्ता, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
 न्धारपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
 नामविशेषः । एतद्विवरणं वृत्तावनशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥
 वृत्तारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥
 वृत्तारकः, पु, (वृत्तमस्याप्तीति । वृत्+“शङ्-
 वृत्ताभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२२ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
 “अपि वृत्तारका यूय न जानीथ शरीरि-
 याम् ॥”)
 वृथपाता । यथा,—
 “वृत्तारकः सुरं श्रेष्ठे मनोज्ञे वृथपातरि ॥”
 इति भरतधृत्यादिः ॥
 वृत्तारकः, त्रि, (वृत्तार+स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
 (यथा, महाभारत । ११ । १६ । ५ ।
 “युवा वृत्तारक शूरोधिकर्णः पुरुषधर्मः ॥”)
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तन्मते पद्मार्थादिः ।
 वृत्तारकौ रूपिसुख्यौ । इत्यमरः ॥
 वृत्तावनं, स्त्री, स्वनामख्याततीर्थम् । तन्नामकारणं
 यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “पुरा केदारश्रुतिः सप्तहृदिपतिः स्वयम् ।
 आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥
 स रमे सह नारोभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
 पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
 कृत्वा शतक्रतुं राजा लेभे त्वन्द्वत्वमीश्वरम् ।
 कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
 केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
 पुत्रेषु राज्यं सन्त्यस्य प्रिया जैलोक्यमोहिनी ।
 जैमिषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
 हरैरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
 शम्भुं सुदर्शनं चक्रमसि यस्मिन्निधौ सुने ॥
 चिरं तप्त्वा वृषश्रेष्ठो गोलोकश्च जगाम सः ।
 केदारनामतीर्थं तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
 तच्चत्वापि न्यतः प्राण्यो सद्यो सुतो भवेत् ध्रुवम् ।
 कमलांशु तस्य कन्या नाम्ना वृत्ता तपस्विनी ॥
 न व्रत्रे सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
 दत्तं दुर्वाससा तस्ये हरैर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥
 सा विरक्ता गृह्यत्वा जगाम तपसे वनम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि तपस्तेषु सुनिष्कन्ने ॥
 आविर्भूव श्रीकृष्णस्तुपुरो भक्तवत्सलः ।

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृषिव्युवाच सः ॥
 वृष्टा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम् ।
 मूर्च्छीं संप्राप सा सदाः कामबाणप्रपीडिता ॥
 सा च शीघ्रं वरं व्रजे पतिस्त्वं मे भवेति च ।
 अमिषुक्ता च रहसि चिरं रेमे तथा सह ॥
 सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
 राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
 वृत्ता यत्र तपस्तेषु तत्तु वृत्तावनं स्मृतम् ।
 वृत्ता यत्र कृता क्रीडा तेन वा सुनिपुङ्गव ॥*॥
 अथान्येतिहासश्च श्रुत्वा पक्ष पुण्यदम् ।
 येन वृत्तावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
 कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्मशास्त्रविशारदे ।
 तुलसीवेदवद्वी च विरक्ते भवकर्मणि ॥
 तपस्तप्त्वा वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
 सीता जनककन्या सा सञ्जय परिकीर्तिता ॥
 तुलसी च तपस्तप्त्वा वाञ्छी कृत्वा हरिं पतिम् ।
 देवादुर्वाससः श्रापान प्राप्य शङ्कासुरं पतिम् ॥
 पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
 तस्याश्च तपसः त्यागं उदितश्च तपोधन ।
 तेन वृत्तावनं नाम प्रयदन्ति मनोविषयः ॥*॥
 अथवा त प्रवक्ष्यामि परं जैलनरं श्रेष्ठ ।
 येन वृत्तावनं नाम पुण्यश्रेष्ठश्च भारते ॥
 राधाषोडशनाम्नाश्च वृत्ता नाम श्रुती श्रुतम् ।
 तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृत्तावनं स्मृतम् ॥
 गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्मितं पुरा ।
 क्रीडार्थं भुवि तन्नाम्ना वनं वृत्तावनं स्मृतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृत्तावन-
 प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥*॥
 अथ वृत्तावनवर्णनम् ।
 इन्धर उवाच ।
 “गुह्याद्गुह्यतरं हृद्यं परमानन्दकारणम् ।
 अत्यद्भुतं रहस्यानां रहस्यं परमं परम् ॥
 दुर्लभानाश्च परमं दुर्लभं भोऽहं परम् ।
 सर्वशक्तिमयं देवि सन्मस्थानेषु गोपितम् ॥
 सात्वतां स्थानमृद्ध्यं विष्णोरत्यन्तवक्त्रभम् ।
 नित्यं वृत्तावनं नाम अस्माक्योपरि सस्थितम् ॥
 पूर्वाश्रमसुखेभ्यश्चिन्तयमानन्दमयम् ।
 वैकुण्ठादि तदंशं स्वयं वृत्तावनं सुवि ॥
 गोलोकेऽथर्वं यत्किञ्चित् गोकुले तप्यकान्तितम् ।
 वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकाया प्रकाशयेत् ॥
 यद्ब्रह्मपरमैश्वर्यं नित्यं वृत्तावनमश्रयम् ।
 तस्मात् जैलोक्यमध्ये तु पृथ्वीं धन्यति विश्रुता ॥
 यत् स्यान्नाथरकं धाम विष्णोरकान्तवक्त्रभम् ।
 स्वस्थानमधिकं नामधेयं मायुरमखलम् ॥
 निगुप्तं परमं स्थानं पुण्यभ्यन्तरसंस्थितम् ।
 सहस्रपत्रकमलाकारं मायुरमखलम् ॥
 विष्णुचक्रपरिभ्रामहाम वैष्णुमङ्गलम् ।
 कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमभारितम् ॥
 प्रधानं हादशारण्यं माध्यात्मं कथितं क्रमात् ।
 भद्रश्रीलौहभास्वरमहातालखरीरकाः ॥
 जूडुलं कुसुमं कान्थं मधु वृत्तावनं तथा ।
 ह्यादशैता वने संख्याः कालिन्ध्याः सप्त पश्चिमे ॥

टन्दाव

पूर्वं पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
 पूर्वं तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्यच्चोपवनं प्रोक्तं जगन्नाडीदारसम्यलम् ॥
 कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनानन्दखण्डश्च पालाशाशोककैतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमन्दनं भोजनस्थलम् ।
 सखप्रसाधनं वल्लहरणं श्रेष्ठशायनम् ॥
 श्यामपूष्यद्विध्यामं चक्रभानुपुरं तथा ।
 शुकितं विपदक्षेत्रं बालक्रीडश्च धरमम् ॥
 केसुदमं खरो वीरसुनसुकषापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशच्चोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनञ्च समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम् ।
 हलविष्यष्टविकाररहस्यक्रममौरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महान पदम् ।
 कर्णिका तन्महद्वाम गोविन्दस्थानमुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठं मणिमण्डपमखिलम् ।
 तत्र तत्र क्रमादित्त्वं विदित्त्वं दलमौरितम् ॥
 यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमदगमम् ॥
 योगीश्वरपि दुष्यापं सर्व्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमाभयं तदहस्यं दिधा तथा ॥
 निज्जलककुटीवीरकुटीरौ तदले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्वर्णाच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्दलमैशान्यां सिद्धपीठे स्थितप्रदम् ॥
 कामयन् नवना गोपी तत्र जगत्पतिं लभेत् ।
 वन्द्यालङ्कारधरणं तदले समुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यत्वं दलं षष्ठं तत्र कालीद्वयं स्मृतम् ।
 दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपत्रीगणानाञ्च तदीश्वरवरप्रदम् ॥
 अघासुरस्य निज्जाग चक्रं त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नेत्रद्व्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं यामघातनम् ।
 शृङ्खलहवधस्तत्र नानाकैलिरसम्यलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं तन्दारण्यान्तरस्थितम् ।
 श्रीमद्वन्द्यावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवलिङ्गमधिलता दृष्टो गापीश्वराभिधः ।
 तद्दक्षिणे षोडशदलं श्रिया पूर्वं तदीरितम् ॥
 सर्व्वास्तुर्दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्यद्यादथाक्रमम् ।
 महान पदं महद्वाम प्रधानं षोडशं दलम् ॥
 प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठिततद्देव स्तुतिश्रेष्ठ सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिज्जलारसम्यलम् ।
 खरदारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम् ॥

टन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्ये निवानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालाता तस्मिन्ना रसगङ्गरे ।
 यत्र जग्यो निवृत्तान्काननस्य पतिर्भवेत् ॥
 जग्यो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैश्चुभाषितैः ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाङ्गुतरसम्यलम् ।
 हरिर्यस्य पतिः साक्षात्तित्वं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 द्विगुणं हृदयं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
 अधिष्ठाताञ्च गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 कान्यारण्यं दलं द्वादशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवन्दं प्रदर्शितम् ॥
 जग्यक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्वाणं सेतुवन्धस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भास्वीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 जग्यक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वनिद्रिप्रदं स्थलम् ।
 श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वश्रेष्ठस्य कारणम् ॥
 जग्यलीलामयदलं श्रीकीर्णिकान्तवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वनसपालैः समावृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलाक्ष्मणभङ्गनम् ॥
 अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाष्टिकः ।
 नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रवः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 जग्यक्रीडा च किञ्चिज्जो विहारदलमुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चिज्जलं दलञ्च समुदाहृतम् ॥*

पार्वत्युवाच ।

टन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाहुतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।

कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तुर्लभानाञ्च दुर्लभम् ।
 जैलोक्यगोपितं देवि । देवेश्वरसंपूजितम् ॥
 ब्रह्मादिवाक्कृतं स्थानं सुरनिह्वादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिमुनीन्द्रादिमदान्द्राजानतनपरम् ॥
 अप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च गीतगिरन्तरम् ।
 श्रीमद्वन्द्यावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिश्चिन्तामणिस्तोयमन्दनं रसप्रितम् ।
 त्रिधाः सुरद्वामस्तत्र सुरभित्द्वसेविताः ॥
 श्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुस्त्वंश्रीश्वरसुहृवः ।

टन्दाव

तत्र कैशोरवयसं निव्यमानन्दविग्रहम् ॥
 गतिर्नाथं कथामानं स्मितवक्त्रं गिरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वेः प्रेमपूर्वैश्चैवावेक्ष्येत्तद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मयं स्फुरत्स्फूर्तिस्तम्भयम् ।
 प्रमत्तकोटिभङ्गादेः कूजत्कलमनोहरम् ॥
 कपोतशुकसगीतसुम्भत्तालिसहस्रकम् ।
 भुजङ्गशत्रुशुब्दायां सकान्ताभोद्विभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्रेणुपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुग्धीकृतजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतसंसिक्तवसन्तश्चतुसेवितम् ।
 पूर्णन्दुनिव्याभ्युदयं सूर्यमन्दोशुसेवितम् ।
 अद्भुतसुखविष्णुदं जराभरणवर्जितम् ।
 अक्रोधगतमात्म्यं अभिसमनहंजतम् ॥
 पूर्णानन्दान्तरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणान्तौ परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र त्रिधादिपुलकैः प्रेमानन्दाश्रुवर्धितम् ।
 किं पुनश्चिन्तनायुक्तैर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरजस्यश्रीनिवृत्तद्वानं भुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य तन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य स्वर्णमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं तन्दावनस्थितम् ॥
 अक्षरं निव्यमानन्दं गोविन्दस्थानमथयम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभिनं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिस्तत्र यतः स्वर्णात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सर्व्वात्मना देवि । हृदिस्थं कुरु तदनम् ॥
 तन्दावनविहारेषु जग्यं कैशोरविग्रहम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्यवीचनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिष्ठागगभीरं जलसौरभमोहनम् ।
 आनन्दाहततन्निश्रमकरन्दधनालयम् ।
 पद्मोत्पलादेः कुसुमेर्नावावर्णैः ससुम्भलम् ॥
 चक्रवाकादिविहगेमैश्चुनानाकलखनैः ।
 श्रीभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटोगुणः प्रोक्तो यत्र स्वर्णवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकालक्ष्मणभद्रमेकविग्रहम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १ अध्यायः ॥

(इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामन्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवत । ७ । ३० । ६६ ।

“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा तन्दावने वने ॥”
 तन्दावनेश्वरः, पु, (तन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीलक्ष्णाः

यथा,—

“यत्तद्विष्णुवचिर्ब्रह्म ध्येयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणचयमतीतं तं वन्दे तन्दावनेश्वरम् ॥”

अपि च ।

“पुरुषः प्रकृतिश्चाशौ राधातन्दावनेश्वरौ ।
 प्रकृतिर्विष्णुतिः सर्व्वं विना तन्दावनेश्वरम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च ।

“यदा निव्यः स्वयं जग्यः सच्चिदानन्दविग्रहः ॥
 वर्या गुणानां श्रीशौ तु भगवन्मन्दसंज्ञितः ॥

निवृत्तधामा गुणातीतः साक्षाद्वन्द्यावनेश्वरः ।
असौ प्रकटकीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रसुः ॥
गोपीनां कामपूर्णांय निवृत्तानां रमणाय च ।
गोपालानां विभोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”

इति पाण्डोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वन्द्यावनेश्वरी, स्त्री (वन्द्यावनेश्वरी) राधा ।
यथा,—

“राधवल्लभभवत् सीता कल्किणी कृष्णजन्मनि ।
साक्षात्कृष्णीस्तु विज्ञेया प्राकल्पनेव पार्वति ॥
वृषभाशुसुता या तु निवृत्तानन्दस्वरूपिणी ।
गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवल्लभा ।
वन्द्यावनेश्वरी राधा साक्षात् कृष्णात्मिका परा ॥”

इति पाण्डोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वृन्दिष्ठः, त्रि, * (अयमेवामतिप्रशयेन वृन्दारकः
श्रेष्ठः । वृन्दारक + इच्छन् । “प्रियस्मिरेति ।”
६।३।१५७ । वृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
अतिप्रशयेन वृन्दारको देवो सुखो वा । इति
सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वृन्दोद्यान्, [स] त्रि, (अयमनयोरेतिप्रशयेन वृन्दा-
रकः । वृन्दारक + इयसुन् । प्रियस्मिरेति वृन्दा-
देशः ।) वृन्दिष्ठः । अयमनयोरेषां वा अति-
प्रशयेन वृन्दारकः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
मितम् । इति सुम्भबोधटीकाकरणम् ॥

वृष, इर य वृषाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(द्विवा०-पर०-सक०-सेट् ।) इर, अत्रशान् अव-
शीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तत्रेण इ इत्यन्ते । य,
वृष्यति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

वृषः, पुं, (वृ + “जनिदाप्युस्त्वमदीति ।” उणा०
४।१०४ । इति शकः ।) उन्धरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वासकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वृषा, स्त्री, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

वृषिकः, पु, (वृषू छिदने + “वृषिकृष्योः किकन् ।”
उणा० २ । ४० । इति किकन् ।) शूककीटः ।
इत्यमरः ॥ शूयापोका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शूककीटकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कीट-
विशेषः । विष्ठा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अलिः २ क्रोशः ३ वृष्यनः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ इणः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
एदाङ्गः ६ अरुणः ७ अली ८ । इति जटा-
धरः ॥ * ॥ वृषिकविषस्य लक्षणमाह ।

“इहृत्परिवादौ च भिनत्तीवाङ्माशु च ।
वृषिकस्य विषं याति पश्चाद्दण्डोऽवतिष्ठते ॥”
असाध्यवृषिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“इष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्ग्राणरसनोपहतो नरः ।
मासैः पतन्निरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यसन् ॥”
असाध्यैर्वृषिकैस्तेषामेवाशुष्ठैः । हृदादिषू-
पहतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनात् इत्यन्वयः ॥ * ॥ अस्य चिकित्सा ।

“जोरकस्य कृतः कस्को हृतस्यैवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना सेपाद्वृषिकस्य विषं हरेत् ॥
गन्धमात्राव नृदितसुख्यावर्षदलस्य तु ।

वृषिकेन गरी विह्वः चणाङ्गवति निर्जिषः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वृषिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः वृ ॐ
ह्रिल मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मये स्फु
सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।

“वृषिकस्यारसं विषमरसं वृषिकं ते विषम् ॥”

“वृषिकस्यैतद्विषं अरसमसारं बाधकं न भवति ॥”

इति तद्वाच्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणान्तु
अत्रैव १—१६ मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघादि-
हादशराश्यान्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री
देवता वृषिकः । विश्वाखाशेषपादानुराधा-

ण्येष्टासमुदायेनेतद्वाग्भिर्भवति । स च श्रीयो-
दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
कषप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-
सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।
स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । गाम्यः ।

तद्वाग्भिजात गताष्टभो भवति । मौनी । मन्द-
गतिः । कृपालुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति

वृहत्स्मृतिकादयः ॥ * ॥ तन्त्रमजातफलम् ।

“वृषिकोदयसंजातः श्रीयैवानतिदृष्टधीः ।

भवेद्विज्ञानसम्यग्नेो विग्रहो सुभगः सुधीः ॥”

इति कोशोपदीपः ॥ * ॥

ओषधीभेदः । इति भेदिनी ॥ ह्यालिकः ।

ह्यालः । इति संज्ञिप्रसाराणाद्वृत्तिः ॥ मदन-

वृक्षः । कर्कटः । गोमयकीटः । इति भरतः ॥

अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥

वृषिकप्रिया, स्त्री, (वृषिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वृषिकर्णी, स्त्री, आसुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-

पर्णी २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या

गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्ध्या-

दिदोमगाश्लिषश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषिकाली, स्त्री, (वृषिकानामालियंत्र ।) क्षुप-

विशेषः । विष्ठाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वृषिपत्नी २ विषघ्नी ३ नागदन्तिका ४ सर्प-

दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उद्धृमर-

पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणो ९

नेत्रोरोगहा १० उष्टिका ११ अलिपर्णी १२

दक्षिणावर्षकी १३ कालिका १४ आगमा-

वर्षा १५ देवलाङ्गलिका १६ करभी १७ भूरि-

दग्धा १८ कर्कशा १९ स्वर्णा २० युग्मफला २१

शौरिविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृद्गृह्णुडि-

कारित्वम् । रक्तपित्तविष्वङ्गुरोषकापहत्वम् ।

बलात्त्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृषिकाली विषघ्नी तु कासमारुतनाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृषिपत्नी, स्त्री, वृषिकाली । इति रत्नमाला ॥

वृषौरः, पु, श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥

वृष, उ सेचने । प्रजनेश्वरः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् । ऋषेड् ।)

उ, वर्षित्वा वृषा । इति दुर्गादासः ॥

वृष, क ड प्रजनेश्वरः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ड, वर्षयते ।

अस्य पञ्चमस्वरावृत्त्यां लेखकश्रमकृतः

सुधीभिर्हृयः । अन्तर्भ्यः सर्वत्र नित्यम् साम्य-

दायिकत्वात् । न च प्राचामशुरोधात पाठो

इति वाच्यम् । तर्हि अशुकं यत्तौ । क ड वृत्र

वृक्षने । वृत् क ड दीप्तौ । दिव क ड परि-

कृजनं । कदि वर्द्धे । वृष क ड शक्तिवन्धे ।

जसकं वधीगदरे । इत्येषामष्टानामपि पञ्चम-

स्वरावृत्त्यापत्तेः वस्तुतस्तु यथा पञ्चमस्वराशु-

बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-

नाथोऽपि यथासुदगुबन्धः पूर्वपठितधातवो-

ऽर्थान्तरं च पुरादयः स्युर्नखिते वृषधातव

इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं

प्रेष्यभैश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥

वृषं, स्त्री, (वृष प्रेष्यं + कः ।) वर्द्धम् । इति शब्द-

माला ॥

वृषः, पु, (वर्णति सिञ्चति रेत इति । वृष सेचने

+ कः ।) पुरुषगवः । रूडे इति भाषा । तत्त-

र्थायः । उच्चा २ भद्रः ३ वलीवर्द्धः ४ ऋषभः ५

वृषभः ६ अनङ्गान् ७ सौरभयः ८ गौः ९ ।

इत्यमरः ॥ शृङ्गो १० कङ्कदवान् ११ । इति

शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमेधुनः १३

पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य

लक्षणं यदि यथा,—

“अर्धभलक्ष्मी सृक्ता वक्ष्यन्तीऽन्धे चतुष्पदाः ।

गावः कृतयुगे सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।

त्रयस्रक्षत्रयधितश्रुदजातिर्भेदाश्चतुर्विधाः ॥

शुक्लाङ्गाः शुचयोऽङ्गुजा सृष्टवः शुद्धचित्तसः ।

अल्पाशिनो बहुबला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥

दयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विजातिवृषभो भवेत् ॥

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥

पीताङ्गा सृष्टवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।

यदृच्छाभोजिनः क्षीणा वृषभा वैश्यानातयः ॥

क्रणाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाशिनः ।

वृहद्वृषगरोषाश्च वृषभाः श्रुदजातयः ॥

दयोर्लक्षणसम्पर्कात् द्विजातिवृषभो भवेत् ॥ * ॥

वात्स्यस्तु ।

“वृषोत्तले समुत्पन्ना गजाश्वा ये चतुष्पदाः ।

गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।

एतन्मतानुसारेण भोजः प्राह मन्त्रीपतिः ॥

ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा वृषां भारवहा अपि ।

ब्रह्माशिनः स्वल्परोषास्तं वृषाः सान्त्विका

भताः ॥

अक्तायत्तवयः शुद्धा वृष्टा भारवहाः शुभाः ।

ब्रह्माशिनो बहुबलास्तं वृषा राजसा भताः ॥

विवर्गा विज्रताङ्गाश्च निर्बला स्वल्पभोजिनः ।

व्यपवित्रा वृहद्रोषास्तं वृषास्तामसा भताः ॥

लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

दृषः

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स दृषाधमः ॥*॥
अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो ध्रुवो वामः जेमो भद्रः शिवः
स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ दृषभे गुणाः ॥”
तद्यथा,—

“श्वेतादन्वतरो वर्णः श्वेतः खुरविघाणयोः ।
ललाटपुष्कयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥

यां च्छुष्टुष्टो रन्वात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।
कुरुते धनवृद्धिं स दीर्घमैतौ यदा त्वयम् ॥२॥

वर्णस्तु सङ्गः पुच्छो रन्वश्च ध्रुव उच्यते ।
भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्वाह्णं चोन्नतो यस्तु पराह्णं चैव नौचकः ।
निर्दाषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंक्षयम् ॥४॥

चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।
जैमनामा दृषः कुर्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।
भद्रनामा दृषः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥

६ ॥

आवर्त्तशुक्तिविज्ञानं ह्येषु दृषभेष्वपि ।
पादाः सर्वसिता यस्य पुच्छमालौ सितौ तथा ॥

महोत्सा चायतनेत्रे कर्णौ चातिलघु स्थिरौ ।
सुष्कयोः कृष्णता चैव शृङ्गे चातिशुभं दृढं ॥

तशुरोमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिस्वनः ।
शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥

चरणाः पञ्जराः स्थूलाः शिरः शुभं भवत्तनुः ।
आपुच्छादायता शुभा रखा मस्तकगामिनो ॥

रक्तताख्योऽजङ्गस्तु स्थिरः सौम्यकरः श्रिया ।
नाख्यपुण्येन लभ्योऽय दृषभः शुभलक्षणः ॥८॥

गर्गस्तु ।
“महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाह्विता ।
कुमारकत्वमित्यत दृषभाया गुणा मताः ॥*॥

अथ दीषाः ।
“यद्वा विवर्णा विषमः श्वेत्तौ धृन्मखलः खरः ।
एतं सप्त महादीषा दृषभायासुदीरिताः ॥

विषाणा विषमो यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।
नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्जरे वेकतं भवेत् ।
यद्वा इत्येव कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्वाह्णं मन्यवणस्तु पराह्णं चान्यवणकम् ।
दृष्टं क्रोडो विवर्णा वा विवर्णः कुलनाशनः ॥२॥

पराह्णसुन्नतं यस्य पूर्वाह्णं चातनीचकम् ।
मन्वतश्चरणा लभो श्रद्धान्येयत खरखरः ।
विषमो नाम दृषभः सम्पत्तित्तयकारकः ॥३॥

हिमकुन्दं सङ्गाशा गात्रेषु लोमविन्दवः ।
श्वेत्तौ नाम महादायो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥

शृङ्गायो दीपिकाकारं ज्वलते केकरं दृष्टौ ।
कपिलः पुच्छभागश्चैव स धृन्मो न्युमावहेत् ॥५॥

दन्तशृङ्गखुरादीनां यद्येकोऽपि चलत् स्वयम् ।
सुष्को वा चलत यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः शुक्तयो रखा विषमःश्च विधीयताः ।
न्यनाधिकाः पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥

शुदात्मन्तरं यावद्देखा अक्षव दृश्यते ।

दृषः

विस्तृते विषमे घोषे लिङ्गा चैवासिता भवेत् ।
स खरो दूरतस्थाष्यो भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

७ ॥

स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीणता भारवाह्विता ।
यद्गलं मारकत्वश्च दृषदोषा उदाहृताः ॥*॥

ब्रह्मादिजानिभेदेन चत्वारो ये दृषा मताः ।
चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥

यो मोहादन्वजातीयं कुरुते दृषभं नरः ।
तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥

वातापत्तकफोद्रेका व्याधयो ये दृषे मताः ।
तेषामुपशमः कार्या यथास्वं विधिना बुधैः ॥”

इति दृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतशुक्ति-
कल्पतरुः ॥*॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च

यथा,—
मन्त्रवाच ।

“भगवन् श्रोतमिच्छामि दृषभस्य च लक्षणम् ।
दृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मन्त्र उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सश्रीला लक्षणान्विताम् ।
अथङ्गामपरिक्षिष्टां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।
मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमायाममुह्यताम् ॥

आवर्त्तदीपिकावर्त्तमैक्ता दक्षिणतश्च सा ।
वामावर्त्तवर्त्तमश्च विस्तीर्णजघना तथा ॥

न्युदसहताम्बोष्ठी रक्तजिह्वा सुप्रजिताम् ।
अश्यावदीर्घस्फटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥

अस्त्रावाविलनेत्रा च सफेरविरलेदंष्ट्रैः ।
वेदूय्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनेस्तथा रक्तकर्णिकैः ।
सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालुका ॥

षडङ्गता सुपाश्वोरू पृथु पञ्च समायताः ।
अथायतशिरोग्रीवाधराजन्मसुलक्षणा ॥

मन्त्रवाच ।

यद्दङ्गताः के भगवन् । के च पञ्च समायताः ।
आयताश्च तथैवाष्टौ धेनुनां के शुभावहाः ॥

मन्त्र उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कृत्विः श्रोणी च वसुधाधिप ।
षडङ्गतानि धेनुनां पूजयन्ति विचक्षण्यः ॥

कण्ठनेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दन ।।
समायतानि शस्यन्ते पुच्छं साक्षा च सकथिनी ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।
शिरोग्रीवायतान्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥

तस्याः सुतं पराक्षेप दृषभं लक्षणान्वितम् ।
उन्नतस्कन्धकुकुददृज्जलकम्बलम् ॥

महाकटितटस्कन्धं वेदूय्यमणिलोचनम् ।
प्रबालगर्भं शृङ्गायं सुदीर्घपृष्ठबालधम् ॥

नवाष्टशसंख्यतां तीक्ष्णाग्नेर्दृष्टनेः शुभैः ।
मल्लिकाचश्च भोक्तव्यो गृहेऽपि घनघान्यदः ॥

वर्णतस्तान्मकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
श्वेतो रक्तश्च लघुश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रिणस्तान्मपृष्ठश्च सबलः पञ्चकालकः ।
पृथुकर्था महास्कन्धः शृङ्गरोमा च यो भवेत् ॥

दृषः

रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ।
श्वेतादरः लघापृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वङ्गेन चक्षियस्य प्रशस्यते ।
काञ्चनाभेन वैश्यस्य लघोनाप्यन्यलक्षणः ॥

यस्य प्रागायतं शृङ्गे भूतुस्त्राभितुखे सदा ।
सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

माञ्जरीपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
श्वेतोमाञ्जरीपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षकः ॥

करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
सर्वपादशिरा यश्च द्विपादश्चेत एव च ॥

कपिङ्गलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिस्निभिः ।
आकर्ण्यभूलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥

नन्दोमुखः स विद्यो रक्तवर्णो विशेषतः ।
श्वेतश्च जटरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतः ॥

कृषभः स समुद्राक्षः सततं कुलवर्द्धनः ।
मल्लिकापुष्पाचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥

कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ।
अतस्तीपुष्यवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥*॥

एते धन्यास्तथाधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।
कण्ठताख्योऽदृष्टानां रक्तशृङ्गप्रपाश्व ये ॥

अथक्त्वर्णा इस्त्राश्च याप्रभङ्गनिभाश्च ये ।
भ्राङ्गुप्रसवर्णाश्च तथा नृधिकसन्निभाः ॥

कुण्डलाः काणास्तथा खड्गाः केकरास्तथैव
च ।

विधमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
नेते दृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्यास्तथा गृहे ।

भोक्तव्यानाश्च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-
णम् ॥*॥

स्त्रिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशस्वनाः ।
महाप्रमायाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोत्साहा महाबलपराक्रमा ।
शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिस्ररणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कण्ठानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।
श्वेतान्येतानि शस्यन्ते लघुस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कथंति लाङ्गलं प्रलम्बस्थलबालधिः ।
पुरस्तादुद्यते नीलदृषभश्च प्रशस्यते ॥

शुक्तिध्वजपताक्राभा येषां राज्ञी विराजते ।
अनङ्गाश्च ते धन्या वित्तसिद्धिण्यावहाः ॥

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तताः ।
समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यथवर्द्धनाः ॥

रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।
सफैः प्रबालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धार्याः प्रयत्नेन भोक्तव्या यदि वा दृषाः ।
धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥

चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतः ।
लाक्षारसवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥

दृष एव स भोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् ।
तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गर्थां व्रजेत् ।
गौरौ वापुष्टदृष्टार्था नीलं वा दृषस्तुष्टलेत् ॥

एवं दृषं लक्षणसंप्रयुक्तं
गृहोद्धवं क्रीतमथापि राजन् ।

दृषः

सुक्ता न श्रीवेम्बरयं महात्मा
भोक्षे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्ये दृषभलक्ष्यं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां ळ्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तरायो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥*॥

अस्य दानविधयेषां,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यथेन्द्रो दरिद्रो वा करोति विधिना दृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृण्वन् यथातथम् ॥
भारदारिद्र्यपलान्नाच्च दृषं कृत्वा विधानतः ।
सुत धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो दृषसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता दृषास्त्वावन्त एव हि ।
हरावेते नियोष्याः स्युर्हराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यश्रः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते दृषसत्तम ॥
गोमयेन समाख्येयं यववस्त्रसमावृतं ।
दृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खमौक्तिकाक्षिण्यथो रदाः ।
दात्रिंशच्छुभवाणि विद्रुमौष्ठौ सुनासिका ॥
भारकती विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवास्त्रकौ मती ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि सौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुहृदं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
दृषगौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मखिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुस्तथानडान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां दृषभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्त्वा यः प्रतिपादयेत् ॥
दृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्तुतम् ।
निःखो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतभक्तान्द्रतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानात्तत्र शश्रु ॥”

इति वज्रपुराणे दृषदानाध्यायः ॥*॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं दृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति गृहस्थास्तु न त्वत्तद्दृषोपगमाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“दृषगावौ समादाय युवानौ लक्ष्मणान्वितौ ।
हेमशङ्खौ शफे रंय्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मन । ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्याय विप्राय रोहिण्यां वा नृगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपस्वीपतेः कृतः ।
वातरं हसवैमानेर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
तत्र भोगाश्चरं सुक्ता इह आगत्य जायते ।
सन्तुष्टो धनधान्याभ्यां पुत्रमिन्द्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मन ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितान्मनः ॥
स सर्वपापदःखाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोके भवेद्दृषो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गौरवव्रतनामाध्यायः ॥*॥

दृषः

शिवदृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्जान्वितो रद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्षो सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्देव इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं मद्दत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
पिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशाम् ।
न कोऽपि नेतुं कं शक्तो ह्यै समौ समरे
सदा ॥

एषियाश्च रणं कृत्वा दैत्यको मायया प्रिये ।
अर्धश्वं समुत्तस्यौ पश्चात्कौटिभोजनम् ॥
उत्तस्यौ शङ्करस्तर्गं हन्तुं देवं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्टिना रद्रो दानवैर्न प्रकोपतः ॥
वज्रसुष्टिप्रहारेण सद्यो भूर्च्छामवाप सः ।
दशेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिव सयानसुतोत्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलयता शोधं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुत्क्रमम् ।
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलभरिर्मर्दनम् ॥
मया दत्तेन श्रुतेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दपेहन्तारं तुष्टाव ब्रीडितः पुनः ॥
तथाज शङ्करो र्दपं विप्रवीजं ततो विसुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तं सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमा नास्ति त्रैलोक्येषु शिवान् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥

मेघादिहादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तस्य-
थ्याय । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्यात । निशासु गाम्यः ।
दिवा वन्यः । इस्वाख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः । एष्टोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । क्तिकापादत्रयोहिणोसमुदायवृगशि-
रोऽर्द्धनेतद्राश्रिर्भवति । स च शालस्वभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वतवर्णः ।
विश्वजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राश्रिज्ञान एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःस्वरः । निर्भयः । पर-
दारभिलाषी । इति दृषज्जातकादयः ॥*॥
एतद्राश्रिज्ञानफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कुशलतां हि दृषासुप्रभोगताम् ।
दृषगतो हिमगुष्टशमादिशु-
सुक्रातनः कतिनश्च सुखान्यपि ॥”*॥

तत्तन्मजातफलम् ।

“दृषसमे भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियवदः ।
गुणी कर्तो धनी लुब्धः शूरः, सर्वजगत्प्रियः ॥”
इति कोष्ठोपदीपः ॥*॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्करी हस्तिनी तथा ।
शुश्रो म्भो दृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्ष्यम् ॥”
इति रतिमञ्जरी)

दृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुवन्धः शोधकाभो नताङ्गः
सकलरश्मिरदेहः सत्यवादी दृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥*॥

एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य त पुत्रान् वस्यास्यैकादशस्य तु ।
सर्वजगः सुशर्मा च देवानोकः पुरगुरु ॥
चक्षुवह्ना दृष्टायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
विद्वज्जमाः कामगमा निर्माणरक्षयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्त्रोषां गणाश्चेन्द्रश्च वै दृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्णतीति । दृष+कः ।) धर्मैः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
दृषलं तं विदुर्हवास्तस्याहर्म्मं न लोपयेत् ॥”
शङ्खी । उत्तरपदस्यश्चेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरि-
वर्ष । १४१ । २८ ।

“भारद् वर्णय यद्गत सहेङ्गरी गवापतिः ।
तददृश्यदृष, सहे वागवर्षभरिन्दम् ॥”
भृगिकः । शुक्लः । वास्तुस्थानभेदः । इति
मेदिनी ॥ वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौघम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (पतिः ।
यथा, काश्रीखण्डे ।

“स्वदृशं या परित्यज्य परदृषे दृषायते ।
दृषली सा हि विज्ञेया न श्रुदो दृषली भवेत् ॥”
दृषकर्णी, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥
दृषगन्धा, स्त्री, (दृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तान्वी ।
इति राजनिघण्टुः ॥

दृषचक्र, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्म-
दृषाकारचक्रम् । यथा,—

“दृषचक्रं त्रयाकारं सर्वायधवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्धानि दृषनामर्चपुष्पकम् ॥
सुखातिकर्णशार्ङ्गेषु शङ्खे स्तम्भे द्विकं द्विकम् ।
त्रौणि एष्टे दयं पुच्छेऽष्टौ पाद तूदर त्रिकम् ॥
हलप्रवाहबोजोपिप्रारम्भादिदिनर्त्तकम् ।
यदङ्गेषु स्थितं तस्मादहर्त्त सच्च शुभाशुभम् ॥
आस्थे हानि सुखं नेत्रे कर्णौ भिजाटनं तथा ।
श्रीर्म घृतिस्तथा शङ्खे भौस्थं स्तम्भं च मङ्गलम् ॥
एष्ट कष्ट शुभ प्रकृतं भवः पादो सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधं ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दृषणः, पु अण्कोपः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दृष्ट, रथैकत्रयणी भवेत् ।
विधमे स्त्रीचक्षुली वै दृषः स्याद्दृषणे समे ।
प्रलम्बदृषणोऽप्यागुर्निर्दयो मणिभिर्भवेत् ॥”

अपि च ।

“जलान्त एकदृषणो दृषणाभ्यां चक्षुः स्त्रियाम् ।

दृषप

समाभ्यां चित्तिपः प्रोक्तः प्रकम्बेन प्रताञ्जवान् ॥
इति गारुडि ६३।६५ अध्यायौ ॥
दृषणकच्छुः, स्त्री, (दृषणस्य कच्छुः) सुदुरोग-
विशेषः । तल्लक्ष्यं यथा, —
“ज्जानोतसादनहीनस्य मलो दृषणसंश्रितः ।
प्रकृत्यते तदा खेदान कच्छुं जनयते तदा ॥
ततः कच्छुयनात् चिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥
उत्सादनं उद्वर्षेणम् । मल. मैल इति लोके ।
प्रकृत्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा
यथा, —
“सर्वाञ्च कृच्छ्रसंभवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो
योगः ।
उद्वर्षेणेन नियतं प्रमयति वृषणस्य कच्छतिम् ॥
भिषग्दृषणकच्छुन्तु चिकित्सेन् पामरोगवत् ।
अहिपूतननिहिष्ठक्रिययापि च तां हरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
दृषणम्, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एतन्नामकद्रुपविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
५२ । १३ ।
“मेनाभवो दृषणश्च सुकनो ॥”
“दृषणश्च एतदास्यस्य राज्ञः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ।” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥ * ॥
संचनसमर्थाश्चयुक्ते, चि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
०० । १० ।
“दृषणश्चैन मरुतो दृषणुना रथेन दृषणाभिना ॥”
“दृषणश्चैन दृषभिः संचनसमर्थैरश्वैरुपेतैः ॥”
इति तद्गाथ्ये सायणः ॥)
दृषणवसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥
(चि, वषणकर्मा । यथा, ऋग्वेदे । २।४।८।
“न यत्परो नाम्नात् आदधेर्दृषणवसु ॥”
“दृषणवसु हे धनस्य वर्जितारौ ।” इति तद्गाथ्ये
सायणः ॥)
दृषदंशकः, पु, (दृषं नृषिकं दशतीति । दंश +
वल् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।
“क्षिपसि युक्तं दृषदंशकवदने ॥”)
दृषध्वजः, पुं, (दृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिबः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कात्यायर्षे २ खभावा-
स्थाने ।
“जटाभिःस्त्रिधनास्त्राभिराविरासीदृषध्वजः ॥”)
हेरम्बः । पुण्यकर्मा । इति विश्वः ॥
दृषध्वाङ्गो, स्त्री, नागरसुप्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दृषनाशनः, पुं, (दृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
इति शब्दमाला ॥
दृषपतिः, पुं, (दृषस्य पतिः ।) षष्कः । शिवः ।
इति केचित् ॥
दृषपत्निका, स्त्री, वस्तान्नी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दृषपर्णा, स्त्री, (दृषस्य नृषिकस्य कर्णं इव भर्ण
मस्याः । स्त्रीष ।) आखुपर्णा । इति रत्नमाला ॥

दृषभः

दृषविशेषः । पुराती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दध्यालो २ चक्राङ्गी ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दृषपत्नी, [न] पु. शिवः । दैत्यभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।
“दृषपत्नैति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महा-
सुरः ॥”
अस्य विवरणान्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) भृङ्गा-
रुदृचः । कशेरुः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।
“दृषाही दृषभो विष्णुर्वृषपत्नी वधोदरः ॥”
राजनिर्घण्टः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १३४।५।
“जगद्दे नरराजस्य सकाशाद्दृषपत्न्यः ॥”)
दृषभः, पु, (दृष संचने । दृष + “ऋषिदृषिभ्यां
कित् ।” उगा० ३ । १२३ । इति अमर् । स च
कित् ।) दृषः । (यथा, मगौ । ६ । ५० ।
“यदन्वगोषु दृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”)
श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।
“दृषभैः सह कैकेयेर्दृषणीनां दृषभेण च ॥”)
वैदर्भातीतिभेदः । इति मेदिनी ॥ आदिजनः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कशेरुन्मू । ऋषभनामौष-
धम् । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ (चतुर्विधपुरु-
षान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा, —
“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
दृषभे शक्तिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)
गोशब्दे अलिखनात् प्रसङ्गादत्र आतिदेशिक-
गोहत्या लिख्यते ।
“गामाहारं प्रकुञ्चन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
दृष्टेर्गास्ताडयन्सुष्टो यो विप्रो दृषवाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् ।
भोजयेद्दृषवाहानं स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
दृषलीपतिं याजयेद्यो मुदुक्तं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशक्तं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वृद्धौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेषेण ताडयिः ज्ञात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो मुदुक्तं स्निग्धपादेन शंते स्निग्धाद्भ्रिरेव च ।
सुव्यादये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
अवीरान्श्च यो मुदुक्ते योजिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
पितृंश्च पत्न्यांश्च च तिथिकांश्च च देवताः ।
न संवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
स्वभर्तारि च ह्यथ वा भेदवृद्धिं करोति या ।
कटून्ना ताडयेत् कान्तं वा गोहत्यां लभेत्
भुवम् ।
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तड्गमे वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्धलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
राजके दैवके यन्नाज्ञोऽस्मी गां न पाजयेत् ।

दृषभा

दुःखं ददाति यो ऋद्रो गोहत्यां लभते भुवम् ।
प्राणिनं लङ्घयेद् यो हि देवाश्चात्मनः कलम्
नेवेदं पुष्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः
देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति । ।
न सम्भमान्नेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम्
न ददात्याश्रयं कोपात् प्रणयाय च यो हि ज्ञः
विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेत् भुवम्
गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशिकौ
यथा श्रुतं सूर्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छेच्च ॥
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिलेखे २७ अध्यायः ॥
दृषभगतिः, पुं, (दृषभेण गतिर्यस्य ।) शिवः । इति
हारावली ॥
दृषभध्वजः, पु, (दृषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १२।१६।
“अतुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुच्छीकृतोऽसौ दृषभध्वजेन ॥”)
दृषभाची, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः
दृषचक्षुषि, स्त्री ॥
दृषभानुः, पु, स्वरभानुपुत्रः । स च राधिकापिता
यथा, —
“सुचनो दृषभानुश्च ललाभ जन्म गोकुले ।
पद्मावत्याश्च जठरं स्वरभानस्य रेतसा ॥
जातिसरोरु हरंशः सुकपक्षी यथा शशी ।
ववर्द्धानुदिनं तत्र ब्रजगंघे ब्रजाधिपः ॥
कलावती कान्यकुब्जे बभूवायोनिसम्भवा ।
जातिसरा महासाध्वी सुन्दरी कमला-
कला ॥
कान्यकुब्जे वृषभेहो भनन्दन उरुक्रमः ।
स तां संप्राप योगान्तं यत्तु कुण्डसमुत्थिताम् ॥
ज्ञत्वा वक्षसि राजेन्द्र स्वकान्ताये ददौ सुदा ।
मालावती स्तनं दत्त्वा तां पुपोष प्रहृषिता ।
ददर्श नन्दः पथि तां गच्छतींश्च सुदान्वितः ॥
नन्द उवाच ।
श्वशुराजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।
सम्बन्धं कुरु कन्याया विशिष्टेन च सांप्रतम् ॥
स्वरभानसुतः श्रीमान् दृषभानुर्ब्रजाधिपः ।
नारायणांशो गुणवान् सुन्दरश्च सुपण्डितः ॥
कन्या तेऽयोनिसंभूता यत्तु कुण्डसमुत्सृज्वा ।
जैलोक्यमोहिनी शान्ता कमलांशा कलावती ।
स च योग्यस्तद्दुहितुस्तदयोग्या ते च कन्यका ॥
भनन्दन उवाच ।
सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
दृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।
पुरा भूतेव को वाहं केनाय्येन निवार्यते ॥
वृषानुष्ठासुपादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।
गत्वा स कथयामास स्वरभानस्य संसदि ॥
स्वरभानश्च यत्नेन नन्देन च समाहरम् ।
सम्बन्धं योजयामास गर्गद्वारा च सत्वरम् ॥
दृषभानुर्मुदा युक्तः प्राप्य ताश्च कलावतीम् ।

दृष्य

रेने सुनिर्जने रथे वृषुचे न दिवानिशम् ।
 तयोः कन्या च कावेन राधिका सा बभूव च ।
 देवान् श्रीदामप्रापेन श्रीलक्ष्म्याश्चया पुरा ।
 अयोनिस्त्वभावा सा च लक्ष्म्याप्रायाधिका वती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्म्यात्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 दृषभावा, स्त्री, (दृषेण धर्मेण भावते इति । भास
 + अच् । ष्ट्यां टाप् ।) अमरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषयः, पुं, (दृ + “दृष्टोः युग्दुक्चौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कथन् युगागमश्च ।) आश्रयः ।
 इत्युदाहिकोषः ॥
 दृषजः, पुं, यज्ञजः । श्रमः । (यथा, मग्नौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञातेन समं गच्छन्नेको न दृषजेः सह ॥”
 अस्य नामनिवृत्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “दृषो हि भगवान् धर्मेणस्य यः कुरुते ह्यनम् ।
 दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥”
 चक्रगुरुराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
 दृषलात्मजः, त्रि, (दृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 जातः । इति केचिन् । श्रुमोक्षवच ॥
 दृषली, स्त्री, पित्र्येष्टे अविवाहिता रजस्वला
 कन्या । यथा । अत्रिकाश्रयौ ।
 “पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 भूयद्वा पितुस्तस्याः सा कन्या दृषली क्वता ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
 “स्वदृषं या परित्यज्य परदृषे दृषायते ।
 दृषली सा हि विद्यया न श्रूनी दृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (दृषलस्य भार्या । ङीप् ।) श्रूनी च । (यथा,
 महाविष्णुव्यासतन्त्रे । १ । ४७ ।
 “श्रूनामभोजिनः क्रूरा दृषलीरतिकामुकाः ॥”)
 दृषलीपतिः, पुं, (दृषल्याः पतिः ।) दृषलीविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
 अभाह्वेयमपाङ्क्तं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 “यदि श्रूनां व्रजेत् विप्रो दृषलीपतिरेव चः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 दृषलोचनः, पुं, (दृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 नृविकः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृषनयने, स्त्री ।
 दृषाहनः, पुं, (दृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 केचिन् ॥
 दृषजुः, पुं, (दृषस्यासुरविशेषस्य श्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषङ्गी, [नृ] पुं, अङ्गरोलः । इति शब्दमाला ॥
 दृष्यन्ती, स्त्री, (दृषं नरं शुक्लं वा दृच्छति
 मैथुनाय । दृष + “सुप आत्मनः क्वच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति क्वच् । “अन्वचीरेति ।” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगागमः । ततः । “लटः श्रद्ध-
 धानचाविति ।” ३ । २ । १२४ । इति श्रद्ध ।

दृषाक

“उगितश्च ।” ४११ । इति ङीप् ।) कामुकी ।
 इत्यमरः ॥ दृषेण जम्बुमिच्छन्ती गौः । इति
 व्याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लक्ष्म्यां सा दृषस्यन्ती महोत्सं गौरिवागमत् ।
 मन्मथायुधसस्यातद्यथ्यमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 दृषा, स्त्री, नृविकपगर्णे । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृषा, [नृ] पुं, (वर्धतीति । दृष सेचने + “कनिन्
 युधितस्त्रीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
 “प्राजापत्योपनीतं तत् अमं प्रत्यग्रहीतुपः ।
 दृषेव पयसां सारमाविष्कृतसुदन्वता ॥”)
 कार्यः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
 दृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “दृषा न क्रुद्धः पतयन् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु दृषा न यथा दृषभः क्रुद्धः सन्
 प्रतिदृषभवधाय पतयन् गच्छति ।” इति तद्
 भाष्ये सायणः ।) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदसी बह्वधानो
 हरिणयो दृषभियांत्वश्वैः ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो दृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
 सनायातु ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
 “दृषा जजान दृषगां रणाय ॥”
 “दृषा सेक्ता पिता कश्यपो दृषगां कामानां
 वर्धितारमिन्द्रम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मणस्यतिवृषभिवराहैः ॥”
 “दृषभिवर्षिष्ठभिवराहैर्वराहैः ।” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥)
 दृषाकपायी, स्त्री, (दृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
 रिन्द्रस्य वा भार्या । दृषाकपि + “दृषाकप्यन्तीति”
 ४११ । इति ङीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ३ ।
 “दृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुकुचे ॥”
 “हे दृषाकपायि कामानां वर्धकत्वाद्भीष्टदेश-
 गमनाच्छेन्नो दृषाकपितस्य पत्नि ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ।) जीवन्ती । श्रुतावरी । इति मेदिनी ॥
 दृषाकपिः, पुं, (“दृषः कपिरस्येति । अन्वेषा-
 मपीति दीर्घः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य दृषो उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
 “तमो विभुः प्रवरवराह रूपधृक्
 दृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्या ॥”)
 शिवः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ५२ ।
 “दृषाकपिश्च शम्भुश्च कपद्वौ रेवतस्तथा ॥”)
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति दृषाक-
 पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । १३ । १० ।

दृषोत्स

“एवं सचोदितो विप्रैर्मन्त्रत्वानहनप्रिपुम् ।
 ब्रह्महत्या कृते तस्मिन्नासवाद् दृषाकपिम् ॥”
 सूर्यः । यथा, महाभारते । १ । ३ । ६१ ।
 “त्वं हंसः सविता भासुरंशुमाली दृषाकपिः ॥”)
 दृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृषाङ्कः, पुं, (दृषोऽङ्गीऽस्य ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे दृषाङ्केषु प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥”)
 वाधुः । भङ्गातकः । घञः । इति मेदिनी ॥
 दृषाङ्कजः, पुं, उमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाञ्जनः, पुं, (दृषेण अञ्जति गच्छतीति । अञ्-
 गतौ + ञ्जुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषायकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषान्तकः, पुं, (दृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (दृषेण
 अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 दृषाहारः, पुं, (दृष उन्मूर आहारो यस्य ।)
 विडालः । इति हारावली ॥
 दृषी, [नृ] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 दृषी, स्त्री, व्रतनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
 “श्रियो ददौ दृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
 क्तादा ॥”)
 दृषोत्सर्गः, पुं, (दृषत्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
 द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिभूक्तचक्राङ्कितवत्सतरी-
 चतुष्टययुक्तदृषत्वागः । दृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशेऽङ्के सम्प्राप्ते दृषाभावो भवेद्यदि ।
 द्भिः पितृस्तु संपाद्य तं दृषं भोचयेद्बुधः ॥
 दृषोत्सर्गनवेलार्यां दृषाभावः कथञ्चन ।
 नृत्तिकाभिस्तु द्भिर्वा दृषं क्त्वा विभोचयेत् ॥”
 इति गारुडे प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
 तस्य विधिर्यथा । कालविषेकेऽप्यत्रिपुराणम् ।
 “एकादशेऽङ्के प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते दृषः ।
 प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावत्त स्यात् सपिण्डता ।
 सपिण्डीकरणाद्दृष्टं कालोऽन्यः श्राद्धचोदितः ॥”
 यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पितृभिध-
 स्यापि दृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ दृषोत्-
 सर्गं याख्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
 रेवत्यामान्द्युष्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते
 वेति । अत्र नृत्तित्थिमादाय संवत्सरगणना
 दशाहश्चदिव्यविरोधः । एकादशाह इति आद्य-
 श्राद्ध इति चाशौचान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
 “अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्के श्रायां दद्याद्विजलश्याम् ।
 काञ्चनं पुत्रं तदन् पलवस्त्रसमन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदास्यं नानाभरणभूषणैः ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
 इति महत्स्यपुराणेनेकवाक्यत्वात् ॥
 प्रेतदृषोत्सर्गं दृष्टिश्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।

दृषोत्स

“नाम्नां च संस्काराद्दृष्टिवृत्तौ विधीयते ।
 अपिच्छीकरणादूर्ध्वं दृष्टिश्चाहं विधीयते ॥”
 इत्युपनिषद्वाच्यम् ॥ * ॥
 दृषत्तत्रमाह कात्यायनः ।
 “अथ ह्यो जीववत्सायाः पयस्त्रिधाः सुतो बली ।
 एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥
 यथादुश्चतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।
 समावरान् सम परानुत्पद्यन्तारयेदृषः ॥”
 अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रभ-
 तिसु मत्स्यपुराणम् ।
 “चरणानि सुखं पुच्छं यस्य चेतानि गोपते ।
 लान्धारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष एव स मोक्षयो न सन्धार्यो गृहे वसन् ।
 तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
 दृष्टया बहवः पुत्रा यद्विकीर्षि गयां ब्रजेत् ।
 गौरीं वापुद्देह्यार्णां नीलं वा दृषत्सुत्थजेत् ॥”
 बह्वतरीविशेषयति ।
 “अथतो लोहितां पत्नीं पान्थाभ्यां नीलपाच्छरे ।
 दृष्टतश्च भवेत् कृष्णा दृषभस्य च मोक्षये ॥” * ॥
 वैधकर्मार्थमष्टपात्तस्त्रिंशत्तानसुक्तं ह्यशीर्षपञ्च-
 रात्रम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
 बुधः ।” अत्र च ।
 “शुक्लवासाः सुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्त्रिवाच्य
 च ।
 कीर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”
 इति दानधर्मस्य दृषोत्सर्गप्रकरणगीयवचनात्
 अक्षय्यहविष्कामेन स्त्रिवाचनानन्तरं भार-
 तनामोच्चारणं कार्यम् ।
 “यद्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिचरन् ।
 महाभारतमाख्याय पूर्वां सव्यां विसृजति ॥”
 इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत्
 राट्टदेशीयास्तु विराटपर्वं पाठयन्ति । भविष्ये ।
 “दृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ।”
 इत्युपक्रम्य ।
 “अनुष्ठां यद्य च पुनर्गच्छेत् पूजयेद्देव ।
 यथां चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
 ह्युपपरिशिष्टम् ।
 “गोशालायां प्रथीयामिं संस्तुयन्तीति तच्छु-
 लान् ।
 अग्निपूषेः श्वरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
 गोशालायामिति प्रधानकल्पः । दृषभ इत्युप-
 क्रम्य ।
 “उत्सृज्यो विधानेन सुतिष्ठति निर्दर्शनात् ।
 प्रागुत्कल्पवने देशे मनोस्ये निर्जने वने ॥”
 सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
 दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । प्योति
 शोमे ब्रह्मोद्गाहोऽथर्वणु इत्यादिदर्शनेन ।
 यज्ञसंयत्ने ।
 “यूते च थवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
 यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्मा तानि न पश्यति ।
 एकः कर्मनिवृत्तः स्यात् द्वितीयस्तन्मघादिकः ॥
 तृतीयः प्रभूयात् प्रथं ततः कर्मा समाचरेत् ॥”

दृषोत्स

वरगानन्तरं कुशुलिकां समाप्य यथाविधिना
 चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
 स्त्रिष्टिक्रमोमहायाज्ञतिहोमौ कार्यौ ॥ * ॥ ततः
 “दृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिमुलाङ्गं ससृज्जितेत् ।
 दृषा ह्यधीति सव्येऽस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
 तन्नेन पश्चादयसा अष्टौ तावैव कारयेत् ॥
 अयेनं कलसस्याभिरङ्गिरेको दृषिण वा ।
 सर्व्वोवधिसुगन्धोभिः ज्ञापयेदृष्टिका अपि ॥
 परिधाय्याहते शुक्ले वासवी हेमपट्टकम् ।
 सत्यमिष्यावेवाधोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”
 ततो दृषवत्सतरीयामलङ्कारादिकं दृष्ट्वा विस्व-
 वकुलनिर्मितयूपे उपयूपे च बद्धा एनं युवानं इति
 मन्त्रं पठित्वा बह्वतरीचतुष्टयसहितं दृषं तत्तत-
 फलकामी अद्वैत्यादिवाक्येनोत्थजेत् ॥ * ॥ ततो
 यथादृष्टिसुय बह्वतरीचतुष्टयसहितं दृषमैशान्यां
 चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—
 “न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च
 गाम् ।
 धर्मोऽस्ति त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते प्रियास्त्रिमाः ।
 चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्पद्यतामस्य सह ॥
 देवानाञ्च पिष्टव्याञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।
 भूतानां तृप्तिजननाख्यया सर्वाङ्गं ब्रजस्त्रिमाः ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवेश पिष्टभूतर्षिपोषक ।
 त्वयि सुक्तेऽनया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
 मा मे ऋणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ
 मातुषः ।
 धर्मैस्त्वं तत्रपन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा ॥
 यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् ज्ञतं
 भवेत् ।
 तस्मादुद्भूय देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
 यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
 तावद्दर्शसहस्रानि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
 इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद्-
 दृषपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्
 ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयित्वाभ्यो
 दक्षिणां दद्यात् । इति दृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “कार्तिकां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
 सदा ।
 गोत्सर्गं प्रकर्त्तव्यं नीलं वा दृषत्सुत्थजेत् ।
 सर्व्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन् ॥
 मनुस्मृत्या च ।
 अन्वमेघसमं पुण्यं दृषोत्सर्गाद्वाप्यते ॥
 रेवत्याश्चान्विने मासि कार्तिकां कार्तिकस्य
 वा ॥
 गोविवाहोऽथवा कार्थी माघ्यां वै फल्गुने-
 २पि वा ॥
 शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।
 अन्वत्योऽम्बरौयागं विवाहविधिना भवेत् ॥
 सतोरखं भवेत्तीर्थं उत्सर्गं गोकुलेऽपि वा ।
 चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ॥
 वत्सं सर्व्वान्पूर्व्वं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

दृष्टिः

अलं कृत्य यथाशोभतुत्सर्गं कारयेन्मुने ।
 विवाहमेकवत्सवीयनीकेन भवति सदा ।
 दृषिण अन्वमेघस्य यागस्य फलदायकम् ॥
 जायेरन् बहवः पुत्रा यद्विकीर्षि गयां ब्रजे
 यजेदा अन्वमेधेन नीलं वा दृषत्सुत्थजेत् ॥
 रोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरो दृषः ।
 जाङ्गलशिरसश्चैव स वै नीलदृषः खलतः ॥
 अङ्गितोत्पद्यते पूर्वं गाणानं कृत्य सर्व्वतः
 तन्नेन वामतश्चक्रं यास्ये शूलं समालिखेत् ॥
 धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्कयेत् ।
 एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाणिमखोदितम्
 यस्तुद्दिशोत्पद्येद्वत्सं च जमिताविचार-
 खात्
 यथा शिवोमजा अर्चा पूजिता सर्व्वकामद
 एवं देवचक्रं यद्वा अन्नानं जमते फलम् ॥
 मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानं फलम् ।
 सङ्गसकृतवस्त्रेण दृषोत्सर्गाद्वाप्नुयात् ॥”
 इति देवीपुराणी पूजाविधि नामाध्यायः
 दृष्टिः, स्त्री, (दृष + क्तृन् ।) मेघाञ्जलिबन्धु-
 नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमर
 गोष्ठतम् ३ परान्तम् ४ वर्षणम् ५ ।
 शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—
 “अन्वताद्विजये यत्र भवन्ति सर्व्वलेखराः ।
 तदा दृष्टिः क्रमाञ्जयेया दृष्ट्यकैवसुवासरेः ।
 इति खरोदयः ॥ *
 अपि च ।
 “ब्रुवन्तु परमार्थं च किमिन्द्राद्दृष्टिरेव च ।
 ख्यां हि जायते तोयं तोयात् शस्यानि
 शाखिनः
 तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीवि
 सूर्य्येऽन्नश्च गीरश्च काले तस्मात् ससृज्जघः
 सूर्यो मेघादयः सर्व्वे विधाया ते निरूपितः
 यत्राह्मे यो जलधरो गजश्च सागरो मयत् ।
 शस्याधिपो दृषो मन्त्री विधाया ते निरू-
 पिताः
 जलाङ्कानां शस्यानां तृणानाञ्च निरूपित
 अन्वेऽन्वेऽन्वेऽन्वेऽन्वे तत् सर्व्वं कल्पे कल्पे युगे यु-
 जस्ती ससृजादादाय करेण जलमीक्षितम् ।
 दद्याद्द्विनाय तद्दद्याद्द्विनाय प्रेरितो घनः ।
 स्थाने स्थाने पृथिव्याश्च काले काले यथोचितः
 ईश्वरेऽन्वेऽन्वेऽन्वेऽन्वे भूतं प्रतिबन्धकम् ।
 भूतं भवं भविष्यञ्च महत् सुदृग्म मध्यमम्
 धाया निरूपितं कर्म्म केन तात निवास्यते
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलण्डाजन्मखण्डे २१ अः
 आसन्नदृष्टिश्चकानि यथा,—
 “भयूराः स्तनयिज्ञानां शब्देन हृदिता सुदुः
 केकायन्ति प्रतिवने सततं दृष्टिश्चकानाः ॥
 मेघोत्सुक्तानां मधुरश्चातकानां मनोहरः ।
 अथतामतिमत्तानां दृष्टिश्चकानि चकानः ॥
 गगने शक्रपापिन जतं वाभूतमाश्रयम् ।
 धारासारशरैस्त्रापं हेतुं प्रति यथोजतः ॥”
 इति कालिकापुराणी १५ अध्यायः ॥ *

दृष्टिः

दृष्टिफलं यथा,—

“पतिव्रताया वचनान्मोहश्चैति दिवाकरः ।
 दृष्ट्योर्द्वयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ॥
 नास्मिन्निहरणश्चैव क्लृप्तभावश्च लक्ष्यते ।
 नैवाप्यासनमस्त्राकं विना होमेन जायते ॥
 वयमाप्याधिता मन्त्रैर्यज्ञभागैर्यथोदितैः ।
 दृष्ट्यादिनाशुयन्तीसो मन्त्रान् प्रस्थादिसिद्धये ॥
 निव्यादितास्त्रोषधीषु मन्त्रा यज्ञैर्यजन्ति नः ।
 यथा वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
 अधो हि वर्षाम वयं मन्त्रास्त्रोर्द्वयवर्षिणः ।
 तोयवर्षिणश्च वयं द्विवर्षिणश्च मानवाः ॥
 येऽस्त्राकं न प्रयच्छन्ति निव्या नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येऽन्नन्ति लोक्षुपाः ॥
 विनाशाय वयं तेषां तोयस्त्र्यान्मिसारतेः ।
 क्षितिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
 दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥
 ये चास्त्रान् पीणयित्वा तु भुञ्जते श्रेयमात्मना ।
 तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
 ध्यायः ॥ ७ ॥ दृष्टिचलगुणाः ।

“गगनान्मूत्रिदोषघ्नं दृष्टीतं यत् सुभाजनै ।
 बन्धं रसायनं मेधं पात्रापेक्षि च तत्परम् ॥
 दिवाकैकिरणैर्जुष्टं सृष्टमिन्द्रकरैर्निश्र ।
 अरुन्मनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनान्मुना ॥
 वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा विधत्ति कीट-
 लताश्च ।
 तद्विषकुष्टमपेयं खललमगस्थोदयात् पूर्वम् ॥
 कालेन प्रक्तं निर्दोषमगस्थेनाविषीकृतम् ।
 हंसोदकमितिख्यातं धारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवक्त्रभः ॥ ७ ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
 द्विधा ।

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धारारजं करकाभवम् ॥
 तौवारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”

तत्र धारस्य लक्ष्यं गुणाश्च ।
 “धारामिः पतितं तोयं दृष्टीतं स्कीतवासवा ।
 शिलायां वसुधायां वा घौतायां पतितं च यत् ॥
 सौवर्ष्यं राजते तास्त्रे स्मार्टिके काचनिर्मिते ।
 भाजने ऋत्नवे चापि स्थापितं धारसुच्यते ॥
 धारानीरं जिदोषघ्नमनिर्देशं रसं लघु ।
 सौम्यं रसायनं बन्धं तर्पणं जादि जीवनम् ॥
 पाचनं मतिक्लमूच्छीतन्द्रादाहश्रमकमान् ।
 ऋष्यां हरति तत् पथं विशेषात् प्रादृषि
 स्तुतम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदाः ।

“धारालक्ष्यं द्विविधं गाङ्गासासुदभेदतः ।
 तत्र गाङ्गासासुदभेदोत्तमं गुणाश्च ।
 “आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।

दृष्ट्या

मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गामान्धुषे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
 सर्वथा तत्फलं देयं तद्यैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमने प्राप्ते राजते ऋत्नयेऽपि वा ।
 प्राज्यन्नं येन संशक्तं भवेद्वेदोदिवर्षणम् ॥
 तत् गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सासुदमन्थया ।
 तत्तु सचारलवयं शुक्रदृष्टिवजापहम् ॥
 विसृज्य दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गार्हत्तम् ।
 सासुदं त्वान्धने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिषुत् ॥
 यतोऽगस्थस्य विप्रर्वेददयात् सकलं जलम् ।
 निम्बेनं निम्बिंखादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥”

अतएवाह ।
 “कुत्कारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
 वर्षासु सविधं तोयं दिव्यमप्यान्धनं विना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टिणी, स्त्री, भृङ्गपर्यका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुजराटी एकादश इति भाषा । दृष्टिनाश्रुके,
 त्रि ॥

दृष्टिजीवनः, पुं, (दृष्ट्या दृष्टिर्वा जीवनं यस्मिन् ।)
 देवमाटकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
 जीवने, त्रि ॥

दृष्टिभूः, पुं, (दृष्टौ वर्षकाले भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) भेकः ।
 इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, त्रि ॥

दृष्टिः, पु, (दृष्ट + “दृष्टविभ्यां कित् ।” उणा० ४
 ४६ । इति निः । सच किन ।) मेघः । इत्यमरः ॥
 यादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सर्वस्वापत्सु पाप्वि दृष्ट्यागिरिन्दम ।
 तथा ते पाखवा रस्याः पाह्यस्मान्महतो
 भयात् ॥”

ज्ञायाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, त्रि, पाखः । चक्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

दृष्ट्यागर्भः, पुं, श्रीज्ञायाः । इति हारावली ॥
 दृष्ट्यं, स्त्री, (दृष्ट + “विभाषा कृत्वोः ।” ३ । १ ।
 १२० । इति क्यप् ।) वागीकरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पुं, (दृष्टाय दितः । दृष्ट + यत् ।) माघः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्ट्यः, त्रि, (दृष्टाय कासुकाय दितः । दृष्ट +
 “खलयवमावेति ।” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
 दृष्टिकारकौषधादिः । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं बलकारकं कन्दं यस्याः ।)
 विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्धा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) दृष्ट-
 दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यगन्धिका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः । स्वार्यं
 कम् । टापि अत इत्वम् ।) अतिबला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवक्रिका, स्त्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृष्ट्या, स्त्री, ऋद्धिनामौषधम् । इति रत्नमाला ॥
 शूतावरी । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टती

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वर्द्धति । दृष्टिर्जनद्वयोरित्यने-
 नैवेदसिद्धेऽस्य पाठो दृष्टौ इरुषुष्ववर्णनाथः ।
 किन्तु अनेनैवेदसिद्धे तत्र ऋद्धि यद्वयं परचा-
 दुत्तरार्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्व मन्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, दृष्टने । ऋद्धौ । सप्तमस्वरौ । (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) दृ, वृ, ह्यते । ववृ, ह्यरे गजपतयः ।
 इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति वक्त्रभः ॥
 ध्वनश्चेति हस्तिकर्षुकः । दृष्टितं करिगर्जित
 मित्यमरसिंहात् । दृष्टितं करिगर्जायां शब्द-
 मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहाशयान् ।
 कदाचिदन्यकर्षुकोऽपि । तेन शीर्षवचरिते
 सिंहेदृष्टितमिति वाक्यभट्टप्रयोगः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

दृष्ट, दृ किं त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ।
 दृ, दृ, ह्यते । किं, दृ, ह्यति दृ, ह्यति । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, दृ उ दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) दृ, दृ, ह्यति । उ, दृ, ह्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, दृ, धने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इरु, अदृष्टन ।
 अवर्द्धन् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्दृष्टिः । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श्र ऊ उदये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-अक०-वेट् ।) श्र, दृ, ह्यति । ऊ, अवर्द्धन् ।
 अदृष्टन् । इति दुर्गादासः ॥

दृ(ष्ट)दृष्टचक्षुः, पुं, (दृष्टती चक्षुः प्राकविशेषः ।
 महाचक्षुःप्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टत्
 चक्षुर्यस्येति दीर्घचक्षुयुक्ते, त्रि ॥)

दृ(ष्ट)दृष्टिचतः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 दृ(ष्ट)दृष्ट्यल्लः, पुं, (दृष्टन् शब्दो यस्य ।) चिह्न-
 मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

दृ(ष्ट)दृष्ट्योवन्तो, स्त्री, दृष्ट्योवन्तिकादृष्टः ।
 तत्पथ्यायः । पत्रभद्रा २ प्रियङ्करी ३ मधुरा ४
 जीवपुष्टा ५ दृष्ट्योवा ६ यशस्करा ७ । अस्य
 गुणाः । बहुव्रीह्यादात्त्वम् । भूतविद्रावणत्वम्
 वेगादननियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृ(ष्ट)दृष्ट्युक्ता, स्त्री, (दृष्टती उक्ता ।) उक्ता
 विशेषः । यथा,—

“दृष्ट्युक्ता तु मेरी स्त्री पुमान् दुष्टभिरा-
 नकः ।
 भ्रगङ्ः प्रतिपत्तुयमानकः पटहोऽस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥

दृ(ष्ट)दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टती + “दृष्ट्या आच्छा
 दने ।” ५ । ४ । ६ । इति स्वार्यं कम् ।) उत्तरीय
 वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ दृष्टती । इति रत्नमाला ।

दृ(ष्ट)दृष्टी, स्त्री, (दृष्टत् + गौरादित्वात् ङीष् ।
 सुदवाचार्त्तकी । व्याकुङ् इति भाषा । तत्पथ्यायः
 महती २ क्रान्ता ३ वार्त्तकी ४ सिंहाका ।

टहत्कः

टहत्तो

टहत्त

कुली ६ राट्टिका ७ खूलकण्टा ८ भट्टाकी ९ महोटिका १० बहुपत्नी ११ कण्टकसुः १२ कण्टालुः १३ कटफला १४ खोरडी १५ वन-ट्टाकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंही १७ प्रसहा १८ रत्तपाकी १९ जताट्टहतिका २० । इति रत्तमाणा ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-काशश्वासतृणोगनाशित्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“टहती पाचनी वीणा याहिनी वात-नाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

महती । इत्यमरः ॥ (इयन् नारदस्य वीणा । केचित्तु विश्वावसोर्मन्त्रराजस्य वीणां टहती-माहू । तथा च ।

“विश्ववसोस्तु टहती तुम्होस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥” इति मात्रटोकायां मल्लिनाथधृन्वेजयन्ती । १ । १० ॥ ३ ॥) उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी । वाक् । कण्टकारी । इति मेदिनी ॥ (मन्म-स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“सगन्धलाडुमयतः पृष्ठवशस्य टहती नाम तत्र शोषितातिपट्टतिनट्टतिनिमित्तरुपदवे-र्जियते ॥” हन्दीभेदः । स तु नवाक्षरपादः । यथा,—

“उक्यालुक्या तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-ञ्जिका ।

गायत्र्युच्छिगनुष्टुप् च टहती पंक्तिरेव च ॥ इत्यादि । तद्देवानाह । टहती नवाक्षरा यथा, भुजगशिशुसुता नौ मः ।

इदत्तनिकटचौकी भुजगशिशुसुता याचीत् । सररिपुदलिते नामे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥ युतेत्येव शम्भुप्रभृतिषु पाठः । भृतेत्येवमाधु-निकाः पठन्ति । स्यान्मन्त्रिमर्धं चैन्नमसाः । कालियभोगा भोगगतस्तन्मन्त्रिमध्यस्थीतरुचा । चित्रपदा भो नन्दसुतश्चाव ननर्त्त खरसुखः ॥ सजरेभुंजङ्गसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितेर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकचपलः सदेव तां हरिः ॥”

इति हन्दीमञ्जरी ॥

ट(ट)हतीपतिः, पुं, (टहतीनां वाचां पतिः ।) टहत्पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ट(ट)हत्,त्रि,(टह टहो + “वर्नेमाने प्रपञ्चहन्त-ज्जगच्छटवञ्च ॥” उभा० २।८३ इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । २ । १० ।

“टहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति । संभूयाभ्योधिमध्येति महाजटा गगामगा ॥”

ट(ट)हत्कः, त्रि, (टहत्कारः । टहत् + “चञ्च-टहतीरुपसंख्यानम् ॥” ५।४।३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता कन् । टहत् । टहत्च्छन्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

ट(ट)हत्कन्दः, पुं, (टहत् कन्दं यस्य ।) यज्ञनः । इति रत्तमाणा ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्कालशाकः, पुं, (टहत् महान् काल-शाकः ।) शोषजिह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

ट(ट)हत्काशः, पुं, (टहत् काशः ।) खड्गटः । इति हाराशनी ॥ खाग्डा इति भाषा ॥

वृ(ट)हत्कुचिः, त्रि, (वृहत् कुचिर्घस्य ।) तुन्दिलः । इत्यमरः ॥

ट(ट)हत्कालः, पुं, (वृहत् कालः ।) हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तिका, स्त्री, (वृहत् तिक्तो यस्याः ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तृणः, पुं, वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (क्वचित् क्लीबेऽपि दृश्यते ।)

वृ(ट)हत्त्वक्, [च] पुं, (वृहती त्वक् यस्य ।) यदना-श्रमवृक्षः । इति रत्तमाणा ॥ क्वातियान् इति भाषा ॥

व(ट)हत्त्वजः, पुं, (वृहत्त्वजं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्त्वचा, स्त्री, (टहत्त्वचं यस्याः ।) त्रिपर्शिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पाटलिः, पुं, धुस्तरः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

ट(ट)हत्पादः, पुं, (टहत् पादो यस्य ।) वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हत्पारेवत्, स्त्री, (टहत् महत् पारेवतम् ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पाली, [न] पुं, वनभीरः । इति राज-निर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पीलुः, पुं, (टहत् पीलुः ।) महापीलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्पुष्पी, स्त्री, (टहत् पुष्पं यस्याः ।) डीर्घ । चण्डारवा । इति जटाधरः ॥

ट(ट)हत्फलः, पुं, (टहत् फलं यस्य ।) चचेष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्फलता, स्त्री, (टहत् फलं यस्याः ।) कटु-तुम्बी । महेन्द्रवारणी । कुशाक्षी । महाजम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हदङ्गः, पुं, (टहदङ्गं यस्य ।) मतङ्गनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हदन्वः, पुं, (टहन् अन्वो यस्य ।) रजाकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामुराङ्गा इति भाषा ॥

ट(ट)हदेजा, स्त्री, (टहती एजा ।) खूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हत्तुहः, पुं, (टहदुहं यस्मिन् ।) कारुव-देशः । स तु विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात् मालव-देशस्य निकटे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिकाण्डशेषे टहदुह इति पाठः ॥

ट(ट)हत्तोलः, स्त्री, (टहत् गोलं गोलाकारफलं यस्य ।) शीर्षंठनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरन्वज इति भाषा ॥

ट(ट)हद्वः, पुं, (टहद्वं यस्य ।) पट्टिकाजोधः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ट(ट)हद्वर्णः, स्त्री, (टहत् वर्णं यस्य ।) महाकाङ्कनम् । तत्प्रयोगः । हलिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ट(ट)हद्वीजः, पुं, (टहत् वीजं यस्य ।) आन्नातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ट(ट)हद्वारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाणा ॥

ट(ट)हद्वारुः, पुं, (टहत् भानू रश्मियस्य ।) अयिः । (यथा, महाभारते । २ । २९० । ८ ।

“तपसञ्च मनुं पुत्रं भानुचाप्यङ्गिराः खजत् । टहद्वारुमु तं प्राङ्मुखाक्षया वेदपारगाः ॥” चित्रकटवः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः । यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।

“चक्रभानुर्ध्वं हद्वारुतिभानुस्तयाष्टमः ॥” सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८।१३।१५।

“सत्रायणस्य तनयो टहद्वारुक्षरा हरिः ॥” पृथुलाचस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२३।११।

“चतुरङ्गो रोमपादान् पृथुलाचस्य तत्सुतः । टहद्वयो टहत्कर्म्मो टहद्वारुश्च तत्सुताः ॥” टहद्विष्णुविश्रुते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १५ ।

“टहद्वारो यविष्ठा ॥”

“हे अग्ने हे टहद्वारो टहन्तो भानवो यस्य तादृश ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)

ट(ट)हद्वयः, पुं, (टहत् रथो यस्य ।) दम्भः । यज्ञ-पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदांशः । नदी-विशेषे, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिम्रपुत्रः । यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।

“तिग्माद्द्वययो भायो वसुदामा टहद्वयात् ॥” शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १।१३।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्द्वयः ॥” देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । १५ ।

“तस्माद्द्वयस्य माहावीर्यं सुधृत्पिता ॥” तिमिराजपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । १२ । ४३ ।

“तिमेर्ध्वद्वयस्येतात् शतानीकः सुदासजः ॥” पृथुलाचस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव । ६।२३।११।

“टहद्वयो टहत्कर्म्मो टहद्वारुश्च तत्सुताः ॥” प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।

टहद्वया टहती विन्ध्यमिन्वा ॥”

“वृहद्वया प्रभूतरथा ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥

वृ(ट)हद्वारु, [न] पुं, (वृहद्वारुश्च त्रवतीति । ट + यिणिः ।) हृदोक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(ट)हद्वल्कः, पुं, (वृहद्वल्कः वल्कलं यस्य ।) पट्टिकाजोधः । इति राजवल्लभः ॥

वृ(ट)हद्वारुः, पुं, (टहत् वातो यस्मात् ।) अक्षरी-हरः । इति रत्तमाणा ॥ देधान इति भाषा ॥

वृ(ट)हद्वारुणी, स्त्री, महेन्द्रवारणी । इति राज-निर्घण्टः ॥

वृ(ट)हद्वजः, पुं, (टहत् वजः ।) महापोटगजः । इति मेदिनी ॥ अर्जुनः । यथा,—

“पार्थः किराटी गाक्षीषी शुक्राक्षी वृहद्वजः । अर्जुनः पाङ्गुनी जिष्णुविजयश्च धनञ्जयः ॥

सद्यसाची सुभद्राः शब्दमेदी कपिध्वजः ।
वार्णाक्ष्णापि वीभक्तुः ॥” इति चिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“अर्जुनः फालगुनः पार्यः सद्यसाची धनञ्जयः ।
राधाविधी किरौच्यौ जियाः श्वेतहयो नरः ॥
दृहमलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभक्तुः कर्णजित्तस्य गाक्षीव गाखिव धनुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

दृहमला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी ॥ द्वादशवर्ष-
वनवासानन्तरमज्ञानवासे विराटभवने विराट-
कन्याया रुद्रगोतादिशिचार्य स्त्रीक्रीवशेष-
नाजुंगो दृहमलेति नाम्ना ख्यातोऽभूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।

“गायामि वृथाव्यय वादयामि
भद्रोऽस्मि वृत्ते कुशलोऽस्मि गीते ।
त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं
भवामि देवा नरदेव । नक्षत्रकः ॥
इदमु रूपं मम येन किन्त्व
प्रकीर्त्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् ।
दृहमलां मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पिष्टमाहवर्जिताम् ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हस्त वरं दृहमले
सुताश्च मे नर्षय याश्च तादृशीः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

दृ(दृ)हस्यतिः, पुं. (दृहतां वाचां पतिः । “पार-
स्करेति ॥” ६ । १।१५७ । इति सुट् निपात्यते ।)
अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
प्रयोजकः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहश्च । तत्-
पत्न्यायः । सुराचार्यः २ गीष्यतिः ३ धिषणः ४
गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्यतिः ८
चित्रशिखण्डिजः ९ । इत्यमरः ॥ उत्पत्त्या-
नुजः १० गोविन्दः ११ चारुः १२ द्वादश-
रभिः १३ गिरीशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
फलगुनीभवः १६ । इति जटाधरः ॥ सुरगुरुः
१७ वाक्पतिः १८ वचसांपतिः १९ इन्द्रव्यः २०
देवेष्यः २१ दृहताम्यतिः २२ इव्यः २३
वागीशः २४ चत्वारः २५ दीदिविः २६ द्वादश-
करः २७ प्राक्फालगुनः २८ गीरथः २९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स च पीतवर्णः । ईशान-
कोशपुरुषब्राह्मणजातिः वेदसत्त्वगुण-मधुर-
रसधनुर्मौनराशिपुत्र्यनक्षत्रवस्त्रपुष्करामखि-
सिन्धुदेशानां अधिपतिः । षडङ्गुलशरीरः ।
पद्मस्थः । चतुर्भुजः । अक्षवरकमण्डलुदण्डधारी ।
अस्थाधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
तु रथ्यास्यः । अङ्गिरोत्तुनिपुत्रः । प्रातःकाले
प्रवतः । शुभग्रहः । देवदृहस्वामी । दृहः ।
रक्तद्रव्यस्वामी । वातपित्तकफात्मकः । बणिक्-
कर्मकर्ता । अङ्गिरोत्तुः । इति ग्रहयाग-
तत्त्वादयः ॥ * ॥ तद्धारजातफलम् ।

“दृपेन्द्रमन्त्री दृपलब्धकामो
विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

आचार्यपूज्यो मधुरस्वभावो
वारे भवेद्देवगुरोर्मधुषुः ॥”

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
महेन्द्र उवाच ।

“कथं वा देवकर्तृषु सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
ऋत्युज्जयस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो दृहस्यतिः ।
ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
असोवाच ।

कथेयमतिगुप्ता च पुराणेषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
ऋतवन्सा कर्मदोषाङ्गाया अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार महाकथात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुसवनं नाम वर्षमेकं चकार सा ।
सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
खेच्छामयः परं ब्रह्म भक्तानुग्रहविग्रहः ।
तदागत्य च गोलोकात् परमात्मा कृपामयः ॥
स व्रतानुग्रहशीलां तामुवाच कृपानिधिः ।
प्रणतां साशुनेत्राश्च विनीताश्च तथा स्तुतः ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

दृहाणोऽयं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
मुञ्चन् महारपुत्रस्ते भविष्यति मद्दंशतः ॥
पतिर्गुरुश्च देवानां दृहतां ज्ञानिनां वरः ।
पुत्रस्ते भविता साश्चि । महरेण भविष्यति ॥
महरेण भवेद्दयो हि स च महारपुत्रकः ।
त्वर्भ्रमं मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
वरजो वीर्यजक्षेव क्षेत्रजः प्रालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रसुतानाश्च गृहीतः सप्रमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्वर्लोकश्च ययौ पुरा ।
श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी सुरगुरुः स्वयम् ॥
ऋत्युज्जयं महाज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
दियं वर्षत्रिलोकश्च तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुयोगज्ञानममलं तेजः स्वात्मा समं परम् ।
स्वशक्तिविष्णुमायाश्च स्वांशश्च वाहनं व्रयम् ॥
स्वशूलश्च स्वकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
कृपामयः स्तुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परात्परः ॥
शिवलोके शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
प्रिया ।

शक्तिनारायणस्यैयं तेन नारायणी स्मृता ॥
तेजःसु सर्वदेवानां साविर्भूता सनातनी ।
जघान दैत्यनिकरं देवेष्यः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते दक्षकन्या च सा मूलप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तसु त्वक्का योगेन सिद्धयोगिनी ॥
बभूव शैलकन्या सा साध्वी च भर्तृनिन्द्या ।
कालेन कृष्णतपसा शङ्करं प्राप शङ्करे ॥
श्रीकृष्णो हि गुरुः शम्भोः परमात्मा परात्परः ।
कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव दृहस्यतिः ।
अतो हेतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ५६ अध्यायः ॥
(पुरोहितः । मन्त्रपालके तु चि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ५० । ७ ।

“दृहस्यतिं यः स्मृतं विभर्त्सि ॥”

“दृहस्यतिं दृहतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
देव उक्तलक्षणं पुरोहितं वा ।” इति तद्गाय्ये
वायणः ॥)

दृ(दृ)हस्यतिचक्रं, स्त्री, (दृहस्यतेः चक्रम् ।)
दृगां शुभाशुभज्ञानार्थं दृहस्यतिमन्त्रारकालीन-
अश्विन्यादिसप्तविंशतिमन्त्रचतुष्टयनाराकारचक्रम् ।
यथा,—

“श्रीर्षे चत्वारि रात्र्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं
चैकं कष्टे विभूतिं मदनप्रारमित चक्षसि
श्रीतिसहम् ।
पादस्याः षट् च पौंडां पुनरपि जलधिवामहस्ते
च ऋतुं
नेत्रे त्रीणि प्रददाः सुखमथ निजमे वाकपतेः
संक्रमन्तं ॥”
इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

वृ, गि अ वृत्त्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृत्ता-
उभ०-सक०-सेट् ।) गि, अ, वृत्ताति वृत्ताते ।
वृर्गाः । वृर्गिः । इति दुर्गादासः ॥
वे, ये अ स्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) स्यतिस्तनुसन्तावम् ।
ये, जयत । अ, वयति वयते तन्नं तन्नवायः ।
इति दुर्गादासः ॥

वेकट, पु. वैकटिकः । मत्स्यभेदः । भेटकी इति
भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ विदूषकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र पवर्गोऽयवकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, पुं. (विज + घञ् ।) प्रवाहः । तत्पर्यायः ।
ओघः २ वेणी ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जवः । तत्पर्यायः । रंहः २ तरः ३ रयः ४
स्यदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
१०८ ।

“ऋत्तोयैः शुध्यते शोभं नदी वेगेन शुध्यति ॥”
महाकालफलम् । इति मेदिनी ॥ रेतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ मूत्रविष्ठादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
“सर्पादयोऽष्टौ वेगाश्च संस्कारो भरतो
गुणाः ।

अष्टौ सर्पादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥
सर्पादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वश्च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्त्रो वारिगयेते चतुर्दश ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

(यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।
“ततोऽभिपदाभ्यहनन्महासुरो
रुमा रुसिंहं गदयोऽरुवेगया ॥”)

वेगधारणविधौ यथा,—
“वेगरीधो न कर्णवक्षान्यत्र क्रोधवेगतः ॥”
इति आङ्गिकतत्त्वधृतविक्रमार्त्तपरवचनम् ॥
अपि च ।
“स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः ।
न वेगान्धारयेद्धीरः कामादीनाश्च धारयेत् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) छेष्टा ।
इति शब्दरत्नावली ।
वेगसरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । छ +
अच् ।) वेगगामिहयः । तत्पर्यायः । वेसरः २
अन्तरः १ । इति हेमचन्द्रः ।
वेगिनः, त्रि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा-
दितच् ।) वेगविश्रुतः । यथा, आङ्ग्लेदीये ।
“न वेगितोऽन्यसिद्धिः स्यात् नाजित्वा साध-
मामयम् ॥”
इत्याङ्कतत्त्वम् ।
वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
श्रीकारी नृगः । इति राजनिर्घण्टः ।
वेगो, [न] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इतिः ।)
वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्गाकारिकः २
जाङ्गकः १ तरुणी ४ त्वरितः ५ प्रजवी ६
जवनः ७ जवः ८ । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।
“अन्धाश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”)
श्लेषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
वेचा, स्त्री, (विच एचकभावे + अच् । टाप् ।)
मूत्रम् । विचिर्लक्षी च एचकत्वे इत्यस्मात्
अन् तत आप् । यथा । वेचा मूत्र्यश्च वेतनम् ।
इति हलायुधः ।
वेजानी, स्त्री, (विज + अच् । तमानयतीति । आ
+ नी + ड । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमराज्ञी ।
इति शब्दचक्रिका ।
वेङ्, स्त्री, (विङ् + अच् ।) सान्निविष्टमचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
वेडा, स्त्री, (वेङ् + टाप् ।) गौका । इति हेम-
चन्द्रः । वेङ्गीति कचित् पाठः ।
वेङ्मिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“माषपिष्टकया पूर्वगर्भा गोधूमचूर्णतः ।
रचित्ता रोटिका वैव प्रोक्ता वेङ्मिका नुषैः ॥
भवेद्देङ्मिका वस्त्रा वृष्ट्या रथ्यानिनापहा ।
उष्णा संतर्पणी गुल्मौ वृंहणी शुकुणा परम् ॥
भिनन्मन्मलास्तन्यभेदः पित्तकफप्रदा ।
शुद्धकीर्णाहृतन्मासयज्ञकूलानि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
वेण, ऋ ञ निशामने । वादिनादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उभ०-
सक०-सट् ।) ऋ, अविषण्यत् । ञ, वेणति
वेणते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादिनं
सुरणादि तस्यादानं वादिनादानम् । वादिनं
वादित्रविषयक्रिया इत्येकीऽर्थः इत्येके । इति
दुर्गादासः ।
वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वर्यसङ्करजातिविशेषः ।
स तु अम्बुष्टां वेदेहकाज्जातः । यथा,—
“वेदेहकेन त्वम्बुष्टासुत्पन्नो वेण उच्यते ॥”
इति मानवे । १० । १६ ।
वेतायुगीवसुर्व्यवशीयचतुर्थशुभः । स तु एचु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।
“सन्पुत्रेण तु जातन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्राज्जो नरकाज्जातः स तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण ऋतवेणदक्षिणहस्तमथ्यनजातेन
एयुना । इति शुद्धितत्त्वम् ।
वेणिः, स्त्री, (वी + “वीज्याञ्चरिभ्यो निः ।” उया०
४ । ४८ । इति निः । एधोदरादित्वात् खलम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्मिकेश्वरचनाविशेषः । इति
भरतः । विरहिवीरहृकचः । इति जटाधरः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“तत्र निव्यविहितोपकृतियु
प्रापितेषु पतियु त्रुयोषिताम् ।
गुम्फिताः श्रिरसि वेणयोऽभव-
न् प्रफुल्लसुरपादपसजः ॥”)
तत्पर्यायः । प्रवेणः २ । इत्यमरः ॥ वेणी १
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाणा । जलसम्बद्धः । इति जटाधरः ।
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेतन्नं
त्रिवेणी ॥
वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
विशेषः । इति शब्दमाणा ।
वेणिवेधनी, स्त्री, जलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्यपाषाणमयचतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ।
वेणी, स्त्री, (वेणि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । पुणेर
विजयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो
वेणिशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा, कुमारे । २ । ६१ ।
“तस्यात्मा श्रितिकच्छस्य सेनापत्यसुपेत्य वः ।
मोक्ष्यते सुरवन्दनीनां वेणोर्वीर्यविभूतिभिः ॥”)
देवताङ्कचः । इत्यमरः ॥ मेघो । प्रवाहः ।
इति हेमचन्द्रः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्त्यर्था,—
एचुक्वाच ।
“कृष्णावेणोस्तटाद्यस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
कणिकशरीरात् कलहा निरस्ता कथिता
त्वया ॥
प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जेत्रस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सञ्ज्ञं । विस्मयोऽत्र महान् मम ॥
नारद उवाच ।
कृष्णा कृष्णनद्यः साक्षाद्देवी साक्षात्तन्त्रेणरः ।
तत्त्वज्ञप्रभावस्तु नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
तथापि तत्त्वसुत्पत्तिं कीर्तयिष्यामि ते श्रेष्ठ ।
चाक्षुषस्नान्तरे पूर्वं मनोर्देवपितामहः ॥
स ह्यङ्गिशिखरे रथ्ये यजनयोद्यतोऽभवत् ।
स ज्ञत्वा यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणैर्वृतः ॥
युक्ता हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययौ ।
भ्रूवाद्यो सुनिगम्या सुहृत्तं ब्रह्मदेवते ॥
तस्य दीक्षाविधानाय समानं चक्रुराहताः ॥
अथ ज्येष्ठां खरां प्रत्नीमाङ्ग्याश्चक्रुरीश्वराः ॥
सा शनैराययौ तावत् भृगुर्विष्णुसुवाच ह ॥
भृगुस्वाच ।
विष्णो खरा त्वयाहृता साप्यायानि न हि
त्वरम् ।
सुहृत्तांतिक्रमे चैव कार्यां दीक्षाविधिः कथम् ॥

विष्णुस्वाच ।
नायाति चेत् खरा श्रीशं गायत्र्याच विधीयताम् ।
एवापि न भवेदस्य भार्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥
नारद उवाच ।
एवमेव हि तमोऽपि विष्णुवाक्यममन्वत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्भाष्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥
निवेद्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधिश्चक्रुर्गौश्वराः ॥
तावदभ्याययौ तत्र खरा यज्ञस्थले श्रुप ।
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नी सा परा क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥
खरोवाच ।
अपूर्व्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च यतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः चरित्रैश्चिता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे क्षुपविष्टा मदासने ।
तस्मात्सोके सदाहृष्टा तदुत्सृष्टा निष्कगा ॥
नारद उवाच ।
ततस्तच्छापमाकर्ष्य गायत्रीं कल्पिताधरा ।
सप्तत्यायाश्रपदेवैर्वाग्धेमायापि तां खराम् ॥
गायत्रुवाच ।
तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येव तथा खलु ।
इथा श्रपसि यस्मान्मां भव त्वमपि निष्कगा ॥
नारद उवाच ।
ततो हाहाकृताः सर्वे शिवविष्णुसुखेश्वराः ।
प्रयस्य दक्षवत् भूमौ खरां तत्र विजयश्रुपुः ॥
देवा ऊचुः ।
देवि श्रप्ता वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वयाधुना ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निष्कगाः ॥
तदा लोकत्रयं चेत्त् विनश्यति च निश्चितम् ।
अविवेककृतस्तस्मात् श्रापोऽयं विनिवर्तताम् ॥
खरोवाच ।
नार्चतेो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्दत्तं सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिन्नं ससुत्पन्नमबोधजनितं खलु ॥
नापि मद्दचनं क्षुतदस्वत्वं खलु जायते ।
तस्मात् स्त्रीर्जङ्गीभूता यूयं भवत निष्कगाः ॥
आवामपि क्षीणतौ च स्त्रीशाभ्यामपि निष्कगे ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिमुखवाहे ॥
नारद उवाच ।
इति तद्बचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
अङ्कुराभवनद्यः स्त्रीर्जनेव तदा श्रुप ।
तस्माद्द्विपुत्रभूत कृष्णा वेणी देवां महेश्वरः ॥
ब्रह्मा ककुप्तिर्गौ चान्या एचगेव बभूव तु ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
सत्वरूपा च गङ्गा च नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवत्सं प्रयास्यतः ।
जन्तोर्विशुद्धदेहस्य श्रद्धा श्रद्धाज्जतस्य च ॥
काशीति काचिद्वला तुवनेषु रूपा
लोकार्केकेशवविश्वोत्तिलोचना च ॥

वेणुर्न

वेतसः

वेतालः

तद्दोयुं गच्छ वरणाविरयं तद्दीया
वेणोति वाच गदित्वा च यश्च भूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणीरः, पुं, आरिष्टरुचः । इति शब्दचक्रिका ॥
वेणीर्वहारः, पुं (वेण्याः द्वीपदीवेणिकायाः

संहारो भीमेन मारितदुष्योधनशोणितेन मोचनं
यत्र ।) भङ्गनारायणकृतसप्तमस्कन्धगतक-
विशेषः । तत्र दुष्योधनकर्णकनौपदीकेशकर्षणा-
ध्वि तद्दधाननरं तस्या वेणीवस्त्रपथेन विव-
रयमस्ति । तस्यायमाद्यज्ञोक्तः ।

“निषिद्धेरप्येभिल्लितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तर्भ्रित इव सम्भिन्नसुकुलः ।
विघर्ता सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्यायां हरिचरयथोरञ्जितरयम् ॥”

वेणुः, पुं, (अज + “अजिह्वरीभ्यो निष् ।” उणा० ३।
३८ इति युः । स च नित् । अजेर्वीभावो गुणश्च ।)

वंशः । इत्यमरः । (यथा, रामायणे । ४। ४१। ७।
“तं तु देशमतिक्रम्य श्लोका नाम निम्बगा ।
उभयोस्त्रीरथोक्तस्याः कौचका नाम वेणवः ॥”)

वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥ वेणीवत्पत्ति-
र्यथा,—

“वेणुर्नः श्रेणु तं विप्र तथापि विदितं तथा ।
दिज आसीच्छान्तमनाः कृतसन्तपनादिभिः ॥
नान्ना देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ।
अवेण्यवजनव्रातमध्यवर्ती क्रियापरः ॥

एकदापि न मुञ्चाव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।
तस्य गृहमथाभ्यागादिदानकृतनिष्पद्यः ॥
मङ्गलतः कोऽपि पूर्णां च तुलसीदलवारिणा ।
कृतवास्तु यद्दे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥

ज्ञानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रीत्या ददौ सुधीः ।
अभङ्गयान्वितं कृत्वा सोऽप्ययज्ञानं दिङ्मनः ॥
तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।
तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥
अधुना सोऽपि राजेव केतुमात्रे विराजते ।
युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मत्वमाप्सति ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥
रुपविशेषः । इति मेदिनी ॥

वेणुकं, स्त्री, तोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इच्छो
वेणुः । “संज्ञायां कन् ।” ५। १। ८७ इति कन् ।
चुदवेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ५६ ।

“पश्येत् बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सङ्घस्रणः ।
शिवश्च दारवं पात्रं हिलानु वेणुकानु बहून् ॥”)

वेणुकर्करः, पुं, करीररुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणुजः, पुं, (वेणोर्जायते इति । जन + जः ।)
वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-
मात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
“वन् यथा वेणुजवत्संभयम् ॥”)

वेणुधः, पुं, (वेणुं धमतीति । धा + डः ।)
वेणुवाहकः । इत्यमरः ॥

वेणुर्न, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला ॥ वेणुज-
मिते च पाठः ॥

वेणुपत्नी, स्त्री, (वेणोरिव पत्नं यस्याः ।) वंश-
पत्नीरुचः । तत्पर्यायः । हिङ्गुपर्णी २ नाकी ३
हिङ्गुशिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥

वेणुवीर्यं, स्त्री, (वेणोर्वीर्यम् ।) वेणुयवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेणुयवः, पुं, (वेणोर्वयवः ।) वंशफलम् । वंशैर
चाञ्जल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १। ६। २५।
“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्दन्तु मर्कटका मुने ॥”)
तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुवीर्यम् ३ वंशजः ४
वंशतल्लुजः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्गः ७ । अस्य
गुणाः । रू वलम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।
बहुमूलत्वम् । कफघ्नत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।
सारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“तद्यवास्तु वरा रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकरा उष्या बहुमूलाः कफापहाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वेणुवाहः, पुं, (वेणुं वाहयतीति । वद + णिच् +
अण् ।) वेणुकः । इति रत्नमाला ॥

वेतः, पु, वेत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेतनं, स्त्री, (वी + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणा०
३। १। ५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।
माहिना इति मज्जुरि इति च भाषा । तनु-
पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः
भस्मे ६ भरण्यम् ७ भरणम् ८ मूल्याम् ९
निर्लेशः १० पणः ११ । इत्यमरः ॥ विटिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मगौ । ७ । १२६ ।
“पयो देयोऽवक्रष्टस्य घञ्जुल्लष्टस्य वेतनम् ॥”)

जीवनीपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-
नम् ३ वार्ता ४ जीविका ५ वृत्तिः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूप्यम् । इति शब्दचक्रिका ॥

वेतसः, पुं, (वे + “वेजस्तुट् च ।” उणा० ३। ४। ८८।
इति असच् । तुङ्गागमश्च ।) लताविशेषः ।
वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-
प्रवर्ता गच्छति इति वेतसः । वीक्ष ईलवत्
नास्तीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्
पर्यायः । रथः २ अम्बुपुष्यः ३ विदुलः ४ श्रूतः
५ वानीरः ६ वज्रजः ७ । इत्यमरः ॥ प्रियः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गन्धपुष्यः ९ रथाभः १० वेतसी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निजुलः १२ दीर्घ-
पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनम्रः १५ सुषेणः
१६ गन्धपुष्यकः १७ । (यथा, भागवते । ३। २। १७।
“कदम्बवेतसगलनीपवज्रजलकैर्कृतम् ॥”)
अस्य गुणाः । स्वादे कटुत्वम् । श्रूतत्वम् ।
भूतरक्तपित्तोद्भवरोगकुष्ठदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रञ्जनस्तथा ।
अम्बुपुष्यश्च विदुली रथः श्रूतश्च कौर्षितः ॥
वेतसः श्रूतलो दाहशोथार्थोयोनिरुगन्नानु ।
हन्ति वीसर्पलक्ष्मणपित्तप्रसरिकफानिलानु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।
“निकृषकः परिचाधो नादयो जलवेतसः ।

जलजो वेतसः श्रूतः संघ्राही वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(जलजातायिः । यथा, ऋग्वेदे । ४। ५८ । ५।
“हरिण्यथो वेतसो मध्य आसाम् ॥”
“वेतसोऽपसम्भवोऽस्मिः ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥”)

वेतसान्धः, पुं, (वेतसप्रधानोऽन्धः ।) अन्धवेतसः ।
इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
“देवारीधिस वेतसीतवतसे चेतः ससुत्कच्छते ॥”)

वेतस्वानु, [तु] त्रि, (वेतसाः सन्त्यत्र । “कुसुदनद्वे-
तसेभ्यो ङमसुप् ॥” ४। २। ८७ इति ङमसुप् ।
“मादुपधायाः ।” ८। २। ६ । इति मस्य
वत्वम् ।) वेतसलतावहुलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥

वेतालः, पु, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूताधिष्ठितशवः । इत्यमरः ॥ मल्लभेदः । इति
भरतः ॥ शिवगणाधिपविशेषः । यथा,—
सगर उवाच ।

“कोऽसौ भैरवनामाभून् को वा वेतालसंज्ञकः ।
कथं वा तौ शरीरेण मानुषेण गणाधिपौ ।
अभूतां दिजशाद्गल तन्मे वद महासुने ॥
श्रीश्रीश्री उवाच ।

श्रेणु राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भङ्गिनः ।
भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥
सोऽसौ भङ्गो हरसुतौ महाकाशोऽपि भर्गजः ।
तावैव गौरीशापेन संभूय नरयोनिजौ ।
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां रूपवद्भङ्गिन ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
श्रीश्रीश्री उवाच ।

“ममेव मातृशो मूर्त्तिरियं वृषभकेतन ।।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविशेऽततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं ससुपस्थितः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेव स्वयमेवाभवन्सुदा ॥
तस्मिन् कावेऽभवद्गर्भः कापाली चास्त्रिमास्य-
ष्टकं ।
कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ॥
अभवन्सुपशार्ङ्गल तथा शाखान्दगाननम् ।
अथ तारावती देवी सुतौ दृष्ट्वा क्षितिस्थितौ ॥
भूमौ मलिनवेशेन मन्थुना ससुपाविशत् ।
भर्तुरागमनं शश्वत् काङ्क्षन्ती भर्गभाषितम् ॥
अथ क्षणान्दघाभागः स राजा चन्द्रशेखरः ।
प्रासादपृष्ठे आगच्छद्दृष्टुं तारावतीं तदा ॥
ददर्श पतितान् भूमौ सुतकेशीं निरुत्सवाम् ।
सुतौ च पतितौ भूमौ चन्द्रसूर्यसमप्रभौ ॥
वानरास्यौ स दृष्ट्वा पदचोभं वृषस्य च ।
ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं प्रहसन्सुदा ॥
पालयिष्ये शम्भुसुतौ यथा लभ्यं सदैव हि ।
क्रिन्वन्तौ सुनिशार्ङ्गल त्वं संस्मृत्य यथाविधि ॥

वेत्ताव

श्रीर्ष उवाच ।

तत्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुशुभ ।
ज्योष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृणो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभङ्गः, पुं, राजविक्रमादिव्यस्य नवरत्नान्त-
र्गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभङ्गघटकपरकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहरो श्रुपतेः सभायां
रत्नानि वै वररत्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्] चि, ज्ञाना । वेत्तीति विदधातोस्तृण-
प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, हृत्तोपदेशे ।

“यथा खरश्चन्दनभारवाही
भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुह्वीपचीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति घ्रः ।) स्वनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ सुदण्डः ४ नटु-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ ।

“आचार इत्यधिष्ठतेन मया गृहीता
या वेत्तयद्विरोधयद्वेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । प्रीतलक्षम् ।
कषायत्वम् । भूतपितृहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अमुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वेत्तकीवः, चि, (वेत्त + “नडादीनां कुक् च ।” ४ ।
२।६१ । इति कुक् कृष्ण ।) वेत्तसम्बन्धयुक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राचुर्यवस्त्वेन तदाख्यापि प्रसिद्धा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयद्वे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
उपायं तं न कुरुते यत्रादपि स मन्धीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) दारपालः । इति
हज्जायुधः ॥ यद्विधारके, चि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) दारपालः ।
इति जटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमता । यथा, वराहपुराणे ।
“वेत्तवत्युदरे जातो नान्ता वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [नृ] पु, (वेत्तं हतवान् । हन + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—
“तत्रान्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
दृष्टं दीपनपाचनं बलकरं वेत्तावती तापिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।

“आसीदाजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽसौऽख्येनपसि स्थितः ॥
पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।
एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।
कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोषयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शूक्रेणापहतं भवेत् ।
येनासौ तद्विनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रतं स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मिन् पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्बलवतां वरः ।
अवध्यः सर्वशस्त्रैर्वैरपां जेनेन नाशितः ॥
जलफलेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्नुयात् ।
पुण्यव्रह्मान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेति संज्ञितः ॥
स तेषु परमं तीव्रं शूक्रेणैरमनुसरन् ।

ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥
माशुषं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।
आजगाम यतो राजा तेषु परमकं तपः ॥
तं दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्रुद्धमानसः ।
उवाच कासि सुश्रीणि सखं कथय भामिनि ॥

नटुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।
नान्ता वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥
साभिलाषां परकीं यो भजमानां विसर्जयेत् ।
स प्रापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥
एव ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।
एवमुक्तस्तथा राजा साभिलाषोपसृक्तवान् ॥
तस्य सतीऽभवत् पुत्रो दादृशार्कसमप्रभः ।
वेत्तवत्युदरे जातो नान्ता वेत्तासुरोऽभवत् ॥
बलवान्तितेजस्वी प्राग्व्योतिषः पतिर्भवेत् ।
स कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः ॥
महायोगेन संयुक्तो जिगाथ च वसुध्वराम् ।
सप्तद्वीपवतीं पञ्चान्धोरपर्वतमारुहन् ।
तन्नेत्रं प्रथमं जग्ये पश्चादग्निं यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे देशोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [नृ] पुं, (वेत्तीऽख्यास्तीति । वेत्त + इनिः ।)
दारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, चि ॥
वेद्य, ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-दिक०-सेट् ।) ङ, वेद्यते । इति दुर्गा-
हासः ॥

वेदः, पुं, (विद + ल्यप् ।) विष्णुः । यथा,—
“वेदो वेदविदस्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी ॥ कश्चित् पुस्तके पित्त-
मित्यपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ
रुषियवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुख
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम्
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आचाराः ३ । इत्य-
मरः ॥ ह्रस्वः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति जटा
धरः ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदापि
कथं दृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो सुखचतु
दृयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक
यजुः २ सहस्रशाखामयसाम ३ नवशाखा
मयाथर्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादद्याद्विनिर्भादाद्ब्रह्मणोऽन्यत्तज्जन्मनः ।
ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददनाम्बुने ॥
जवापुष्यनिभाः सद्यस्तेजोरूपा ह्यसंवृताः ।
पृथक् पृथक्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥
यजूंषि दक्षिणादाह्लादनवह्निानि जानिचिन्त ।
यादृक्त्वणं तथा वर्णान्यसंहतिचराणि वै ॥
पश्चिमं यद्विभोऽन्तं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥
अथर्वानमशेषेण भृङ्गाङ्गनचयप्रभम् ।
घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमत् ॥
उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तु वेधसः ।
सुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥
ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो सुने ।
तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्ववत् ॥
एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिमेन वै ।
पृथक् पृथक्वस्थानं भाङ्गि पूर्वमिवाभवत् ॥
ततस्तदाद्यं यत्तेज ओमित्युक्ताभिप्रस्यते ।
तस्यानुभावात्तज्जन्मसामाख्या संस्थितम् ॥
यथा यजुर्मयं तेजो यच्च साम्नां महासुने ।
एकत्वसुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥
शान्तिकं पौष्टिकश्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ॥
ऋगादियु लयं ब्रह्मसंज्ञितं त्रिज्जथागमत् ॥
ततो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।
बभावतीव विपर्येतिरश्चोऽहंमधस्यथा ॥
ततस्तज्जन्मसौभूतं ह्रान्दसं तेज उत्तमम् ।
परेण तेजसा ब्रह्मन् । एकत्वसुपगम्य तत् ॥
आदित्यसंज्ञामगमदादावेव यतोऽभवत् ।
विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चावयात्मकम् ॥
प्रातर्भ्रमन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।
त्रयो तपति सा काठे ऋग्बजुःसामसंज्ञिता ॥
ऋक्क्षपन्ति पूर्वाह्ने भ्रमन्दिने च यजूंषि वै ।
सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिसत्तम ॥
शान्तिकं ऋक् पूर्वाह्ने यजुः सद्युचपौष्टिकम् ।
अपराह्णे स्थितं नित्यं सामस्वैवाभिचारिकम् ॥
दृष्टौ च ऋक्षायो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्ब्रह्मण्यः ।
इन्द्रः साममयोऽन्तं च तस्मात्तस्या श्रुतिर्भूतः ॥
तदेवं भगवान् भास्वान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।
वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥
सर्गस्थित्यन्तहेतुः स रजःसत्त्वादिर्गुणैः ॥

वेदः

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिंश्चामभ्येति श्राव्यतः ॥
 वेदेः स वेदः स तु वेदमूर्ति-
 रन्मूर्ति-राद्योऽखिलविश्वमूर्तिः ।
 विश्वाश्रयं व्योतिरवेदवर्णा
 धर्मावदानः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 न्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “अष्टाविंशे पुनः प्रामि ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरसुतो यासः कृष्णदेपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सञ्जवेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णदेपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमीशानं दृष्ट्वा सत्सं त्रिषोचनम् ।
 तत्रसादादासौ यासो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्चिसत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
 एक आसौद्वयजुर्वेदस्तच्चतुर्धा यकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यजुस्त्रिंशतिं यज्ञमथाकरोत् ॥
 अर्धयज्ञं यजुभिः स्याद्व्यभिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
 औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मन्वाप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्गत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुं च यजुर्वेदं सामवेदस्य सामभिः ॥
 यकविश्रुतिमेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 प्राखानान्तु श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण प्राखानाश्च विभेदतः ।
 अथर्वान्गमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदेरष्टादशैर्वाभिः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽयमेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनान् ॥
 ॐकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविषयशोधनः ।
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदविन् ।
 एतन् परतरं ब्रह्मव्योतिरानन्दसुत्तमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो सुनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेव्यरः ।
 स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुच्यते ॥
 इत्येतद्वचरं वेदमोक्षारं वेदमथयम् ।
 अवेदश्च विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥* ॥
 वेदाध्ययनपात्रं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एवं दृष्ट्वादिभिर्युक्तं श्रौचाचारसमन्वितः ।
 आहृतोऽध्ययनं कुण्याङ्गीशमागो गुरोर्भुखम् ॥
 नित्यसुखातपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।
 आस्यतामिति शोक्तः सन्नासीताभिसुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसम्भाषे श्रयानो न समाचरेत् ।

वेदः

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराडमुखः ॥
 नीचं प्रयासनं चास्य सञ्जदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्यत्र परीवाहो निन्दा वापि प्रवर्जते ।
 कर्णो तत्र पिपातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्थियाः ।
 न चेवास्त्योत्तरं ब्रूयान् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
 उदङ्मुखं कुशान् पुत्र्यं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेशनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नात्यश्रयनं पादकोपानहावपि ।
 नाक्रामेदासनचास्य ह्यायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेदृषकाठादीन् लब्ध्वास्मै निवेदयेत् ।
 अनापृच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जृम्भितं हसितश्वेव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत धावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्दूर्ध्वं फलके वा समाहितः ।
 आसने श्रयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽह्वयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा माहं शिलाफलकनीषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः
 सुचिः ॥
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गन्धं माख्यं रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहंसनम् ॥
 अर्धङ्गश्चाङ्गनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रशुत्यकम् ॥
 आतर्जनं परीवाहं स्त्रीप्रेक्षाभग्नस्तथा ।
 परोपघातपेयुष्यं प्रयत्ने न विवर्जयेत् ॥
 उदङ्मुखं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्वायवदर्धानि भेषजाहारमाचरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अशुद्धादृष्टौ सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहं ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्त्येरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भेषजाहं प्रभुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकषणं स्नानं नाचरेद्द्वि कथञ्चन ॥
 न कुण्याम्नानसं विप्र गुरोऽस्थामे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्प्रकृतं पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आहरीत यतो ज्ञानं तन्न दृष्ट्वान् कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलम्बस्य काव्याकाव्यमजाननः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुस्व्यागं समज्वीत ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृष्टिसमाचरेत् ।
 न चाविद्वद्गुरुणा स्वान् गुरुन्निभवादेयेत् ॥
 विद्यागुरुत्वेतदेव श्रुत्यष्टिसिद्धयोनियु ।
 प्रतिषेधान्न चाधर्मा द्विजश्चोपदिशत्स्वपि ॥
 श्रियः स्वगुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्नन्सुषु ॥

वेदः

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अष्टापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्नपनोऽच्छ्रेष्ठभोजनं ।
 न कुण्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवन् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रक्षुत्यानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नानञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न काव्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादेति पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमाविषोऽहमिति च भुवन् ॥
 विप्रोऽप्य पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
 मातृस्वसा मातृजानी श्वश्रुश्चाथ पितुः स्वसा ।
 प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभाय्यया ॥
 भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।
 विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च ध्यायस्याश्च स्वसर्वपि ।
 मातृवदृष्टिसमातिष्ठन्नाता ताभ्यो गरीयसो ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदाभिक्तम् ।
 वेदमध्यापयेद्भूमि पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिरोषित शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशन् ।
 हरत दृष्कतं तस्य शिष्यस्त्वेवं ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः शुश्रूष्यज्ञानदो धार्मिकं शूचि ।
 आनः शक्तोऽथेदः साधुरध्याया दश धर्मतः ॥
 कृतञ्च तथाद्रोही मेधावो शुभकर्मरः ।
 आनः प्रियोऽथ विधिवत् सङ्ग्राह्या द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्त्रं तु यथोदितान् ॥”* ॥
 वेदाध्ययनविधिर्यथा,—
 “आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसगृह्य तत्पादौ वीक्षमागो गुरोर्भुखम् ॥
 अधीव्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामस्त्रिभिः पूतस्तत व्योङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणव कुण्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः ॥
 कुण्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवञ्चक्षु सनातनः ॥
 अधीतानध्ययन्निव्यं ब्राह्मणयाद्वीयतऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋचो नित्यं क्षीरहृत्वा सदेवताः ॥
 प्रीणाति तपयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदेवताः ।
 यजुष्यधीत नियतं दद्या प्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।
 अथर्वीङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्माद्यंश्च पुराणानि मांसेक्षुर्पयते सुरान् ।
 अपां समापे प्रयतो नैत्थिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं श्रुतमध्यां दशावराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयन्न प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयातोलयन प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीश्च तथैकतः ॥
 ॐकारमादितः कृत्वा आहृतोऽस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः अह्वयान्वितः ॥
 पुराकल्पे सप्तपद्मा भूर्भुवःस्वःसनातनाः ।

वेदः

महायाज्ञतयस्त्रिभुवः सर्वाशुभनिवर्हणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिभुवः क्रमाद्वाङ्मनसः स्मृताः ॥
 ॐकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
 एष मन्त्रो महाभागः सारात्सार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽहम्यहन्तेतां सावित्रीं वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकापावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सुच्यते ॥
 आवाणस्य च माघस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढां पौष्ठपक्षां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
 उतस्त्वय्य यामनगरं मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ।
 अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुष्ये तु कृत्स्नां कुर्वाद्द्विरुत्सर्जयेद्विजः ।
 माघशुक्लस्य तु प्राप्ते पूर्वांशे प्रथमेऽहनि ॥
 कृत्वांस्वह्रं मथो जप्यात् शुक्लपक्षे तु वै द्विजः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि ब्रह्मपक्षे तु मानवः ॥*॥
 रमात्त्रिभुवनध्यायानधीयानो विचक्षयाः ।
 अध्यापनश्च कुर्वाणो व्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
 कर्णश्रवणेनैव रात्रौ दिवा पांशुसंहरणे ।
 विद्वान्स्तनितसर्वेषु महोक्त्वानाञ्च संभवे ॥
 व्याकालिकमनध्यायमेतेष्वह प्रजापतिः ।
 एतानभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृतान्मिषु ॥
 तदा विद्यादनध्यायमश्रुतौ चात्र दर्शने ।
 सन्धोतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्नादग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मनेपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु नित्यशः ॥
 अन्तःश्रवणते ग्रामे वृषलस्यैव सन्निधौ ।
 अन्ध्याधो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्याह्ने च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
 उत्थितः आहं भुङ्क्ते मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विषो विद्वानेकोऽदृष्टस्य केतनम् ।
 चाहं न कीर्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च स्तनके ॥
 यावदेकान्तदृष्टस्य स्नेहो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च तथा चैवावशक्यिकः ।
 नाधीयीतामिदं जम्भु स्तनकान्नाद्यमेव च ॥
 निराहारे वागशब्दे सन्ध्योरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं त्रिरात्रं चपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु लहोरात्रम्वलन्तासु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु स्मरिभिः ॥
 अंश्रातकस्य श्वायायां शास्त्रवेर्मथुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्ययं कोविदारकपितृयोः ॥
 समानावित्ये तु न्दते तथा सन्नञ्चचारिणि ।
 आचार्यं संस्थिते वापि त्रिरात्रं चपणं स्मृतम् ॥
 द्विद्राण्येतानि विप्रानां येऽनध्यायाः प्रकी-
 र्तिताः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
 नित्यकं नाख्यनध्यायः सन्धोपासन एव च ।
 उपाकर्म्मणि कर्म्मन्तं ह्योमसन्तं तथैव च ॥

वेदः

एकान्धमधेकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
 अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ॥
 अन्ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रैश्चैतु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥*॥
 एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारियाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वस्वधीयां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीय श्रुतिं द्विजाः ।
 स संश्रुणो न संभाव्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्नुष्टो वै भवेत् द्विजः ।
 पाठमात्रावसन्नस्तु पक्षे गौरिव सीदति ॥
 अधीत्य विधिवद्देवं वेदायं न विचारयेत् ।
 स सान्धयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
 पठित्वात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरोः ।
 युक्तः परिचरेद्देवं न शरीरविमोक्षणम् ॥
 गत्वा वनं यो विधिवच्चूयान्तावेदसम् ।
 अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतरुदीयं वेदान्ताञ्च विशेषतः ।
 अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
 एतद्विधानं परमं पुराणं
 वेदागमे सन्ध्यागृहीतं वः ।
 पुरा महर्षिप्रवराभिष्टुतः
 स्वायम्भुवो यन्महुराह देवः ॥
 एतमोश्वरसमीरितं नरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
 मोहजालमपहाय सोऽष्टतो
 याति तनपदमनामयं शिवम् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
 “विभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमितये प्रादात् वास्कलाय च संहिते ॥
 चतुर्हां सा विभेदाय वास्कलो निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
 बोध्यामिमातुरौ तद्वत् जातुकर्णपराशरौ ।
 प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
 इन्द्रप्रमितरेकान्तु संहितां स्वसुतं ततः ।
 माख्क्रेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ।
 वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे श्रुणु ॥
 सुत्रज्ञो गालवश्चैव वातस्य, शालीय एव च ।
 शैशिरः पञ्चमञ्चासीन्मैत्रेय सुमहामतिः ॥
 संहितान्जितयसक्रे शाकपूणिंरथेनरः ।
 निरुक्तमकरोत्तद्वच्चतुर्थं सुनिसत्तम ॥
 कौशो वैतालिकस्तद्द्विजलाकश्च महामतिः ।
 निरुक्तकचतुर्थोऽभूद्देवेदाङ्गपारगः ॥
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यनुशाखा द्विजोत्तम ।
 वास्कलश्चापरास्त्रिभुवः संहिताः कृतवान्
 द्विजः ॥
 शिष्याः कालायनिर्गार्ग्यस्मृतीयश्च तथा जवः ।
 इत्येते बहूषाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रव-
 र्तिताः ॥”

वेदः

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ३
 अध्यायः ॥*॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
 “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशत्सन्महामतिः ।
 वैशम्पायननामासौ यासश्शिष्यश्चकार वै ।
 शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्गुप्तिऽप्यनुक्रमात् ॥
 याज्ञवल्क्यास्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ।
 शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
 ऋषियोऽप्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ।
 तस्य वै सप्ररात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ।
 पूर्वमेव सुनिगण्यैः समथोऽयं ज्ञतो द्विज ॥
 वैशम्पायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवास्ततः ।
 स्वस्यैव बालकं सोऽथ पदा स्मृतमचातयत् ॥
 स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं
 व्रतम् ।
 चरन्मं मनुजते सर्वं न विचार्यमिदं तथा ॥
 अथाह याज्ञवल्क्यास्तं किमेभिर्भगवन्दिजेः ।
 क्षेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
 ततः कुहो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यां महामतिम् ।
 सुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रामम्यक ॥
 निस्तिजसो वदस्वितान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
 तेन शिष्येण नाथोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह भक्त्येतत्तं मयोदितम् ।
 ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्त्वा बधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुंषि सः ।
 कृदंयित्वा ददौ तस्मै यथौ च स्नेह्यथा सुनिः ॥
 यजुंष्यथ विन्द्यानि याज्ञवल्क्यां वै द्विज ।
 जगद्गुप्तिरिवा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चौर्यं गुरुणा चोदितेस्तु येः ।
 चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिवत्तम ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।
 तुष्टाव प्रथतः स्वयं यजुंष्यभिलषंस्ततः ॥
 श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।
 नमःसवित्रे हाराय सुक्तेरमिततेजसे ।
 ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्येवमादिभिस्तेन क्लृप्तमानः क्लृप्ते रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिवाञ्छितम् ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह प्रणिपद्य दिवाकरम् ।
 यजुंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 एवमुक्तो ददौ तस्मै यजुंषि भगवान् रविः ।
 अयातयामसंज्ञानि यानि वैति न तद्गुरुः ॥
 यजुंषि येरधीतानि तानि वैप्रेर्द्विजोत्तम ।
 वाजिनस्ते समाख्याताः स्वयोऽप्यः सोऽभवद्-
 यतः ॥
 शाखामेदास्तु तेषां वै दृश पञ्च च वाजिनाम् ।
 काण्वाद्याः सुमहाभाग याज्ञवल्क्याप्रवर्तिताः ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
 ५ अध्यायः ॥*॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
 “सामवेदतरोः शाखा यासश्शिष्यः स जैमिनिः ।
 क्रमेण येन मैत्रेय विभेदं शब्दं तन्मम ॥

वेदः

सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्माख्यायभूत् सुतः ।
अधीतवन्नावेकैकां संहितां तौ महासुनी ॥
वाहस्यं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
वकार तच्च तच्छिष्यौ जगद्भ्राते महाव्रतौ ॥
हिरण्यनाभिः कौशिकः पौष्पशिक्षुश्च द्विजोत्तमः ।
उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चवैतनः ॥

सुता ॥
हिरण्यनाभात्तावत्तः संहिता येदं ज्योत्तम ।
गृहीतास्तोऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
लोकान्तः क्रुधमिष्वैव क्रुधोर्दार्ढ्यलिप्तया ।
पौष्पशिक्षुशिष्यास्तद्भेदेः संहिता बहुलीकृततः ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
तेषामपि सामवेदोऽसौ शखाभिर्बहुलीकृतः ॥*
अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—

“अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
“अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
अथर्ववेदं स तुनिः सुमन्तुरमित्युतितः ॥
शिष्यमथ्यापयामास कवचं सोऽपि तद्विधा ।
कृत्वा तु वेददर्शय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवर्णकथा ।
श्रौत्स्वार्थानिः प्रिप्यलादस्तपान्यो तुनिवसतमः ॥
पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता येदिंज संहिताः ।
जात्रलिः कुसुदादिश्च तृतीयः श्रौतको द्विज ॥
श्रौतकस्तद्विधा कृत्वा द्वादशैकान्तु वभवे ।
द्वितीयां संहितां प्राहात् सैत्ववायनसंज्ञिने ॥
नैत्ववा तुल्लकेशाश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
नक्षत्रकण्यो वेदानां संहितानामन्त्येव च ॥
चतुर्थः स्याद्द्विजसः श्रान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
श्रेष्ठाश्चाथर्ववेदाभेदे संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अश्रे ६ अध्यायः ॥
अन्यत् कूर्मपुराणवत् ॥*॥ अथरश्च ।
“वेदो हरेर्ब्राह्मणं सार्वित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
त्रिगुणश्च त्रिदशसं तैज विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दशयज्ञैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
तत्र वेदाश्च लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
यज्ञाध्ययनदानादितपःस्वाध्यायसंयमेः ।
प्रीययन्ति हरिं भक्त्या वेदतन्त्रविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥*॥
वेदोक्तकर्म कर्मयं यथा,—
“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
सेवितयं चतुर्वैभेजङ्गिः केशवं सदा ॥
अन्यथा निरयं याति कुमार्यगणसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धानं प्राख्योक्तं कर्म संत्यजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥*॥
वेदाचारात्कौकिकाचारी ब्रह्मवान् यथा,—

पार्श्वेऽनुवाच ।
“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्ययम् ।
बलान् लौकिको वेदात्कौकाचारश्च कल्पयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥*॥
अथ वेदस्य स्थितिकालः ।
“कथेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्वाहा हरेः पदम् ।
वैव्यवाश्च पुराणानि शृङ्खानि आह्वतर्पणम् ॥

वेदः

वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः साहमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कौर्त्तिगुणकीर्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शाखाणि ययुस्तेः साहमेव च ।
सत्त्वधर्मैः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
आयुर्वेदस्योत्पत्तिलक्षणं यथा,—
“यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
वेदा जाता ऋग्यजुःसामभेदाः ।
आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
आस्ति वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ति महेशान् ।
तस्माद्द्वानाथौन तस्मात्तुराघाट-
तस्मान्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”
इति गण्डवोधः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुक्तस्य हितहितम् ।
मानश्च तच्च यन्नोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”
इति सुखबोधः ॥*॥*॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणयुहं
यास्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । चर्षोऽश्रवकः १ चर्षकः ०
अवगीयपारः १ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।
चतुर्व्यारायणभेदेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यानौ २
शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूक्याश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकैकं एकवर्गस्यादेकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि ऋचशतं
सूताम् ॥

चतुष्टयं समाख्यानं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।
पञ्चशतं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षड्शतं सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तशतैकात्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्चाः पञ्चपञ्चाशद्द्वर्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सप्तै षडुत्तरे ॥
सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशुद्धं विकल्पनाम् ।
दशसप्तसु पच्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहम् ।
एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
पञ्चाशौतिकक्रमकाण्ये तु वेष्टयम् । चतुस्त्रिंशत्-
सहस्राणि दिखल्लानां सहस्राणां द्वात्रिंशत्
षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-
शत्सहस्राण्युत्तरसहस्राणि ।
ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामश्रीतिपादश्चेत्तुरायाणमुच्यते ॥
एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि त्रीणि शत-
नया ॥
सहस्रमेकं सूक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

वेदः

सप्तकर्णा द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुष्टये त्रीणि
शतानि षट्कर्णा त्रीण्याः षष्टिरष्टकानाम् ॥*॥
यजुर्वेदस्य षड्श्रीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
चरकायां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
आह्वरकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-
कटाः ५ औपमन्याः ६ आटलकटाः ७ चारा-
यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्वेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वतरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १
दुन्दुभाः २ वैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायणीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । षड्ज्ञान्यधीत्य षड्ज्ञविद्भवति । शिष्याः १
कण्यो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ हृन्दी ५
च्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीक्षां
वैकृत्यां निरुक्त्याः । तत्र वाजसनेयानां सप्त-
दशभेदा भवन्ति । जावालाः १ औघियाः २
काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-
यणीयाः ६ कापालाः ७ पौष्पवतसाः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरौयाः ११ वैधियाः १२ वैनेयाः
१३ औघियाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कत्यायणीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हृन्दी
भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥
उपच्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिसंख्या । चरणयुहम् । आह-
कल्पः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।
संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।
होत्रकम् । पारथ्यानुहोत्रकमपि पाठः ।
पशवः । उक्थाभिः । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश
परिशिष्टानि ।

“द्वे सहस्रे शते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सप्तक्रियम् ॥
ग्रन्थाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य वेदानां ब्रह्मयाज्ञतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
औल्याः १ खमधोऽपि पाठः । खाण्डिकेया-
श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा
भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्या-
घाटी ३ हिरण्यकेशी ४ औघियाश्चेति ५
औघेयी च पाठः । तत्र कटानान्तपगान-
विशेषाः । चतुश्चत्वारिंशत्पुत्रग्रन्थान् ।
“मन्त्राणां गयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः श्रेष्ठाः शाखान्तराः
सूताः ॥”*॥
सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-
ग्र्याने किल इति भाष्यसम्मतः । अनध्याये-
ष्वधीयानास्ते शतक्रतुवर्ज्याभिहताः प्रगष्टाः ।

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया वार्त्तान्तयेया प्राञ्जला ऋग्वर्षभेदा प्राचीन-योग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति । तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणायनीयाः । शाष्ठायनीयाः । श्रावायनीयाः इति प्राञ्जलुग्याः इति च पाठः । साखलाः । साखसुङ्गा इति वा पाठः । मौङ्गलाः । इति तु भाष्ये नास्ति । खखलाः । महाखखलाः । लाङ्गलाः । कौथुमाः । गौतमाः । जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि नामानि च चतुर्दश अष्टौ श्रतानि । इति दशसप्तसु बालखलाः ससुपर्यप्रैत्यः । क्वचित् पुस्तके नवतिदशतिबालखलाः ससुपर्यप्रैत्यः इति च पाठः । एतन् सामगणं स्तुतम् ॥ * ॥ अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पैपलाः । दान्ताः । प्रदान्ताः । ज्ञाताः । ज्यौता इति च पाठः । घौताः । ब्रह्मदावलाः । श्रौतकी । देविदर्शती । चरणविद्याश्चेति । दाता प्रदाता ज्यौता ब्रह्मदीपश्री वेदशी इति भाष्ये नामान्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः सहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानासुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीत्येव सुहु मन्यते । तथा च मुक्तनीती । ४ । ३ । २७ । “ऋगयजु.सामचायर्वा वेदा आयुर्धनु.क्रमान् । गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥”) ऋग्वेदस्यात्रियगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रं कृन्दः । ऋग्वेदो रत्नवर्णः पद्मपत्रायताप्तः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशः भ्रमशुभ्रतवर्णः हिरानिसंयुतः ॥ * ॥ यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवतं त्रैष्टुभ कृन्दः । यजुर्वेद. लश्रो दीर्घ. कपाणी ताम्रवर्ण. काश्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णो न पञ्चारत्नि-मात्रः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवत्वं जागतं कृन्दः । सामवेदो नित्यसखी शुचिः शुची वासी शुचिवासाः इति च पाठः । घौमी इत्यपि पाठः । दान्ती चर्मा दण्डी काश्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णो न वडरत्निमात्रः ॥ * ॥ अथर्ववेदस्य वैजानगोत्रं इन्द्रदेवत्वं आनुष्टुभं कृन्दः । अथर्ववेदो ह्यश्वत्थः ह्यः कामरूपी सुद्र-कर्मा स्तव साध्याः सुद्रकर्म्मिण्येव साध्या इति वा पाठः । सविग्रहाः सकलहाः मूर्ध्नि गालवः सदानदृष्यः परस्त्रियान्यश्चेति नवरत्निमात्र. । यस्यान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्मा स्वशाखा-ध्याथो । प्राज्ञो महानीलोत्पलवर्णो वर्णो न दश-रत्निमात्र इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् । “ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायताप्तं कुञ्चितकेशं ब्रह्मदेवत्वमाद्यम् । गायत्रं ऋग्वेदमात्रियगोत्रं रत्नवर्णं भ्रमशुभ्रतवर्णम् ॥

वन्दे रीङ्गं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं

भारद्वाणं रत्नवर्णं लश्राङ्गम् ।

यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं

कापालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥” * ॥

य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं कृन्दोवर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते । जन्म जन्म वेदपारो भवति अत्रतो व्रती भवति अप्रयतः प्रयतो भवति अत्रक्षचारी ब्रह्मचारी भवति जातिस्मरो जायते ॥ * ॥

“य इदं चरणयूहं पर्वसु आवयेद्विजः ।

धौतपाप्मा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

य इदं चरणयूहं आहकाले सदा पठेत् ।

अक्षयमभवत् आहं पितृणासुपतिष्ठते ॥

योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ।

पावयत्यखिलान् पूजान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥

य इमा विपुला देवा अष्टतलश्च गच्छति ।

लोकतीर्थं महाशान्तं अष्टतलश्च गच्छति ॥”

गच्छत्यो गम इत्याह भगवान् यासः पारा-

शरीयो यासः पाराशरीयः । इति यासरचितं

चरणयूहं समाप्तम् ॥ (धनम् । यथा, ऋग-

वेदे । ८ । ७३ । १ ।

“अग्निं रथं न वेद्यम् ॥”

“वेदां वेदो धनम् धनहितम् ॥” इति तद्वाच्यं

सायणः ॥ चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ४ । २६४ ।

“तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संख्येता चैकरूपया ।

वेदस्वामिश्राराः शुद्धैरियुवाणामिसायाकाः ॥”

दर्भसृष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

“वैश्वेनो धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमजलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदश्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥”)

वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।

(यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।

“एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विष्टुच्छते ।

वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-
कर्मकवेदरक्षा । इति केचित् ॥

वेदनं, स्त्री, स्त्री, (वेद + ल्युट् । पक्षे । “घट्टि-
वेदना, वन्दिविद्विभ्य उपसंख्यानम् ॥” ३ । ३ ।

१०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या युक् ।) अगुभवः ।

तत्पर्यायः । संवेदः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञानम् ।

दुःखम् । इति मेदिनी ॥ विवाहः । यथा,—

“पाणिग्रहणसंस्कारः सर्वग्राह्यपदिश्यते ।

असवर्गास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः सन्नियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्वकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या मूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”

इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥

पाणीनि । समानजातीयासु यज्ञमाणासु हस्त-

ग्रहणलक्षणः संस्कारो यस्यादिशास्त्रेण विधी-

यते । विजातीयासु पुनरुक्तमाणासु विवाह-

कर्मणि पाणिग्रहणस्थाने अयमनन्तदङ्गीके

वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । शर इति । सन्नियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-परिग्रहोतकास्त्रेकदेशो ग्राह्यः । वैश्वया ब्राह्मणसन्नियविवाहे ब्राह्मणसन्नियविधुत-प्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । मूद्रया पुनर्दिजातिव्य-विवाहे प्राटतवसनदशा ग्राह्या । इति कुङ्कु-भट्टः ॥

वेदनिन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + ल्युट् ।)

नास्तिकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । ३० ।

“इर्भगो हि तथा वक्षः पावणी वेदनिन्दकः ॥”)

बुद्धश्च ॥

वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +

उः ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—

“चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ।

तेऽभिजाताः कुण्डलेषु ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”

इति आहृतस्त्रे पितृगाथा ॥

वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।

यथा,—

“योऽधीतेऽहन्वहन्वोतां सावित्रीं वेदमातरम् ।

विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥

गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।

न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्ब्रह्मण्य तुच्यते ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥

दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात्प्रायज्ञी चरणायना ।

वेदेसु चरते यत्नात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमख्यस्या इति । वेद

+ मत्पु । मस्य वः । स्त्रियां ङीष् ।) कुण्ड-

ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे सीता । यथा,

वह्निरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।

कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥

सा च तदचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।

दिव्यं त्रिलोचनवर्षश्च स्वर्गलक्ष्मीर्भूभूव ह ॥

सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।

कामिनी पाण्डवानाश्च द्रौपदीं हृदपात्मजा ॥

कृते युगे वेदवती कुण्डध्वजसुता शुभा ।

चेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥

तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे हृदपात्मजा ।

त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥

(पारिपात्रपर्वतस्थानदीविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डये । ५७ । १६ ।

“वेदस्तुतिर्वेदवती उज्ज्वली सिन्दुरेव च ॥”)

वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) आकरणम् ।

यथा,—

“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सन्ध्या-

ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यसादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्

शास्त्रान्तरस्य भवति अथवेऽधिकारी ॥”

इति सिद्धोत्पत्तिरोमयौ गीताध्यायः ॥

वेदान्तः

ज्वलनाद्घूमोद्गतविभिविधास्तितरन्तरे यथा
भाति ।
तद्विद्योः सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तरो भाति ॥
शान्त इव मनसि शान्तिं हृष्टे हृष्ट इव श्रेष्ठ
इव श्रेष्ठे ।
यवहारम्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मैलिनौक्रियते यथा न
गगनतलम् ।
तद्वन प्रकृतविकारैरपरान्तरः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नापि च घटे घूमादिमलावृते घटाः
शेषाः ।
न भवन्ति मलोपेता यदप्योवोऽपि तद्गृह्णति ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।
नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
बध्नाति ॥
अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तद्वश्यं भोक्तव्यं भोगादेव तद्योऽस्य निर्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचित्तं यत् कर्म ज्ञानशिवि-
श्रिखालीटम् ।
कीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्भवति ॥
ज्ञानोत्पत्तेरुक्तं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न शिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
वाग्देहमानसैरिह कर्मचयः क्रियत इति
बुधाः प्राहुः ।
ईकोऽपि नाहमेघां कर्ता तत्कर्मैवात्मनि ॥
कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र
सन्देहः ।
बहुवैमपगततमाः सवितेव विभाति भारूपः ॥
यददिधोकातूषं पवनोद्गतं दृष्ट दिशो याति ।
ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ।
श्रीरादुद्भूतमाय्यं चित्तं यद्वन्न पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणैरुत्पन्नैस्तद्वत्तत्त्वतस्ततोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निर्हूय यथा तमः
सहस्रांशुः ।
वात्स्यायन्तरचारी सैत्त्ववधनवत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्देहोऽवयवा श्रेष्ठे तस्या विकारजातानि ।
तद्वन स्यावर्जजन्ममद्भूतं द्वैतवद्भाति ॥
एकस्मात् त्रेत्रज्ञाद्भवः त्रेत्रजातयो जाताः ।
कौहगतादिषु दृष्टाः समन्ततो विस्फुलिङ्ग-
कथाः ॥
ते गुणसङ्गमदोषाद्वा इव घान्याजातयः
स्वतुषेः ।
जन्म लम्बने तावद्घाघन्न ज्ञानवद्भिना दग्धाः ॥
त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगतैः स्थिताखिला-
धारे ।
कुरुते सृष्टिमविद्या सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥
रक्ष्णां सृजद्भूतेना प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद-
दिह ॥
कर्मविनाशनगमनागमनमसौ, सद्भवर्जितो
नित्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिव सर्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
कर्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्बन्धो भवत्युपा-
धीनाम् ।
तत्संसर्गाद्ब्रह्मस्वरसङ्गादतस्करवत् ॥
देहगुणकरगोचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह
भावाः ।
तावन्मायापाशैः संसारे बद्ध इव भाति ॥
माहृपिण्डवात्स्वधनभोगसंश्लेषः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव भाष्यते जगुः ॥
लोकव्यवहारकृतां यद्देहाविद्यासुपासते
श्रेष्ठाः ।
ते जगनमरणधर्माद्यो ध्यानमन्त्रेण खिद्यन्ते ॥
हिमपेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वहेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैवा कीर्तिता विद्योः ॥
एव हेतविकल्पा भ्रमस्वरूपा विमोहनी
मायाम् ।
उतस्यैव सकलं निष्कलमद्भूतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यदत् सलिले सलिलं शीरे शीरं समीरये
षायुः ।
तद्ब्रह्मस्य विमले भावनया तन्मयत्वसुप-
याति ॥
इत्यं हेतुसन्देह भावनया ब्रह्मभूयसुपयाति ।
को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्तटिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो
यद्भूतः ।
चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकररजगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिसुख-
दुःखैः ।
अपरान्तेषु व्यापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
दृष्टा श्रोता प्राता स्पर्शयिता रसयिता यद्दीपता
च ।
देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
एको नैकत्रावस्थितो महेश्वर्यं योगतो व्याप्तः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मैवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोहगहनाद्विसृक्तस्तदेव परमेश्वरीभूतः ॥
यद्यत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रभ्रमन्ति रागात्याः ।
अनुमोदात्मस्तत्तत्तथां सर्वान्मावादिधियाम् ॥
सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामखिवत् समभ्यति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्वास्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥
आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्ब्रह्म विभेति
कृतश्चित् ।
श्रेष्ठोरपि मरणभयं न भवत्यन्यद्भयं कृतस्तस्य ॥
अयद्ब्रह्मव्यवसातकवन्धनमोक्षैर्बन्धितं
नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेतन् यदतोऽन्यत्तद्भूतं सर्वम् ॥
एव प्रकृतिपुरुषं विश्वाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः प्रशमं समास्थितः केवलीभवति ॥
नतकदलिबन्धुवाया नश्यन्ति यथा स्वपुण्य-
मासाद्य ।

वेदारः

तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
भित्ते ज्ञानप्रयत्नौ द्विजे संश्रयगणे शुभाशुभे
चीये ।
दग्धे च जन्मबीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमन-
मन्यत्र ।
अज्ञानमयप्रत्यर्भेदो यत्नं विदुर्मोक्षम् ॥
बुद्धैवमसत्यमिदं विद्योर्मायात्मकं जगद्भ्रमम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
भवति ।
निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरनुजयञ्चं यथा सलिलैः ॥
अन्नं यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र ज्ञानं च प्रायी विसृज्यते सर्वभूतात्मा ॥
हृद्यमेधश्चतसहस्राण्यथ कुर्वते ब्रह्मघात-
लक्षणाणि ।
परमार्थविज्ञं पुरयैर्न च पापः स्पृश्यते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्ष्यवाग्-
बुद्धिः ।
निस्तोत्रवषट्कारो जडबद्धिचरेद्गमाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्य ।
ज्ञतज्ञतः सफलजगुः सर्वगतस्तित्ति यथेष्टम् ॥
यापिनमभिसमित्यं सर्वात्मानं विधूतनानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
तीर्थं अपचयहे वा नष्टस्त्वितरपि परित्यजन्
देहम् ।
ज्ञानसमकालं सुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
पुरयाय तीर्थसेवा निरयाय अपचसदननिधन-
गतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कच्छर्माभावे तु किन्तेन ॥
दृष्टान्वाभुत्पतादो यद्ब्रह्मनिष्कन्तरः चित्तौ
पतति ।
तद्वदगुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
नाम ।
सुरलोकभोगभोगी तुदितमना मोदते सुभ-
श्रम् ॥
विषयेषु सर्वभौमः सर्वजनैः पूज्यते यथा
राजा ।
सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ।
महता कालेन महान् मातुष्यं प्राप्य योग-
मभ्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यमन्त्रं यत्तत् परमं पदं विद्योः ॥
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य श्रेष्ठोऽखिला-
धारः ।
आर्यापञ्चाशीत्या वबन्ध परमार्थसारमिदम् ॥
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ॥
वेदान्तो, [न] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त +
रनिः ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः । ब्रह्म-
वादी २ । इति जटाधरः ॥
वेदारः, पुं, जकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदानुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, इत्यः ।
“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विप्रार्था परमं तप उच्यते ॥
ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः बहुङ्गसहितश्च यः ।
वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानश्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
श्रद्धालिखितौ । न वेदमगधीत्यानां विश्रामधी-
योतान्वाच वेदाङ्गसूत्रित्यः ॥” इत्याङ्गकतत्त्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इन् ।) अन्वष्टा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“ङ् पिबिष्विहृतिविदीति ।” उणा० ४ । ११८ ।
इति इन् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
परिष्कृता यज्ञार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपात्रासाद-
नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
उमरुकाद्याकारा पिच्छिका । वेदयति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ङ क अ चेतना-
स्थाने वाचवादे नास्तीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविक्रमिः-
वैशुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ॥”)
अङ्गुलिमुद्रा । इति मेदिनी । (गृहोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
“वेदुर्म्यवन्नामलनीलविहमे-
सुं क्ताहरिर्द्विर्बलभोगु वेदिषु ॥”)
वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इन् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥
वेदिका, स्त्री, (वेदिरेव । स्वार्थ + कन् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निर्मितवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।
इत्यमरः ॥ वितर्ही ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यस्थवेदि-
कायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्क्रिकाया-
मित्यथे । दासपरिहृता चतुरस्रा विश्रामभू-
म्बितर्हिरित्यपरे । स्तम्भसंलग्नपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निर्मितवेदिकेति
केचित् । अशुभं वितर्हयति वितर्हिः । तर्हि हिंसे
नास्तीति इः । वेदिका साहचर्यान् स्त्री इदन्त-
त्वात् पक्षे ईप् वितर्ही च । वितर्हिः काष्ठ-
लोहौ स्यादिति रत्ने । वितर्हिरपीति मधुः ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववेदिः
स्वार्थे कः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारे । ३ । ४४ ।
“स देवदारुद्रुमवेदिकायां
शाहूलचर्मथयधानवत्याम् ॥”)
वेदिना, स्त्री, (वेद्या जायते इति । जन + डः ।)
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदितः, त्रि, ज्ञापितः । अज्ञानविद्यतातोः क्तप्रत्ययेन
निव्यञ्जमिदम् ॥
वेदितयं, त्रि, (विद् + तथ्य ।) वेदयम् । ज्ञातयम् ।
यथा,—

“आर्यं हृदश्च देवत्वं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विधेयतः ॥”
इति तिष्यादितत्त्वम् ॥
वेदिता, [क्त] त्रि, (विद् + ङच् ।) ज्ञाता । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ विदुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।
“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”)
वेदी, [नृ] पुं, (वेत्तीति । विद् + ङिनिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली । ब्रह्म । इति
केचित् ॥ ज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ८ । २७ ।
“स पराङ्गुगतेरशोच्यतां
पितुरुद्दिश्य सदर्पवेदिभिः ॥”)
वेदी, स्त्री, (वेदि + क्तकारादिति वा ङीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।
इति शब्दमाणा ॥
वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेदीक्तः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्तमेव कुन्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नेष्कन्त्यां लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानसुदये यस्य ।) स्वयं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेदीदितः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
“वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
वेदां, त्रि, (विद् + ग्यत् ।) वेदितयम् । यथा,—
“धर्मः प्रोज्झितकेतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां
सताम्
वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोक्मलनम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिहते किंवा परेरीश्वरः
सद्यो हृदावबध्यतेऽत्र ज्ञातिभिः शुश्रूषुभिस्तनु-
त्तयात् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(घनाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेदां शुक्रशोचिधममिमम् ।”
“वेदां वेदो घनम् । तस्मै हितम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ स्तुत्यम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।
“प्रवेधसे कवये वेद्याय गिरम् ।”
“वेद्याय स्तुत्याय ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
लक्ष्यम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।
११ ।
“वित्तं च मे वेद्यश्च मे ।”
“वेदां लक्ष्यम् ॥” इति तद्वाच्ये महीधरः ॥
वेदाय हितमिति वेद् + यत् । वेदहितम् । वेद-
प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १३ । १५८ । ३६ ।
“वेदाश्च यत् वेदयते च वेदां
विधिश्च यश्चाश्रयते विधयम् ।
धर्मं च वेदे च ब्रह्मे च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥”)

वेधः, पुं, (विध + चच् ।) वेधनम् । बंधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । यधः २ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।
“वागवेधे परं यत्नमकरोश्चैव गौतमः ॥”)
गभीरता । गह्वरा इति चाङ्गा इति च भाषा ॥
यथा,—
“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्दुयुति-
र्भाष्या ।
स्थानकमित्यासममितिवन्दैर्घ्यं च वेधे च ॥
चेचकलं वेधगुणं खाति घनहस्तसंख्या स्यात् ॥”
इति लीलावत्यां खातयवहारः ॥ ३ ॥
अथ सप्तशलाकवेधः ।
“क्षतिकारिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
ग्रहश्चेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकजः ॥”
इति दीपिका ॥ ३ ॥
अथ खर्जूरवेधः ।
“एकाङ्गुलगतं त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः
स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधेरभिहितं खार्जूरिकं तप्तम् ।
याघतादि तु र्द्धिं भक्तु कथितं तत्रैक्यं रेखा-
स्थयो ।
सूर्याचन्द्रमयोर्मिथो निगदिता ङ्कपात एका-
गलः ॥”
इति रत्नमाला ॥ ३ ॥
अथ युतवेधः ॥
“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा
संयुतो
यत्रात्तं परिवर्जयेत् सुनिभतो दोषो ज्ञय
कथ्यत ॥”
अथ यामित्रवेधः ।
“रविमन्दकुलाक्रान्तं गङ्गाङ्गान सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राच्छासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”
इति रत्नमाला ॥
वामदेक्ष्यवेधौ वामवेधश्चन्द्रे द्रव्यौ ॥
वधकं, स्त्री, (विध + ण्वल् ।) धान्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वधकः, पु, (विध + ण्वल् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्वितसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मणिसुक्तादिवेधोपजीवी । यथा, रामायणे ।
२ । ८४ । १३ ।
“मायूरिकाः काकचिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥”)
वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ८० ।
“अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।
बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगाभिः ॥”)
वधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + करणे
ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिसुक्तादिवेधनो-
पकरणम् । भोमरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आस्कोटनी । इत्यमरः ॥ नास्कोटनी ३
स्कोटनी ४ टगदंशिका ५ । इति भरतघृत-
वाचस्पतिः ॥

वेधी

वेधनी, स्त्री, (विधत्तेऽनयेति । विध + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्षवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मेधिका । इति भावप्रकाशः ॥
 वेधमुखः, पुं, (वेधे वेधने मुखः श्रेष्ठः ।) कर्कूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेधमुखकः, पुं, (वेधमुख + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रा-
 तृचः । कांशा हल्दि इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 कर्कूरकः २ दाविडकः ३ कात्पकः ४ काल्यकः
 ५ । इत्यमरभरतौ ॥
 वेधमुखा, स्त्री, (वेधे मुखा ।) कल्लूरी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वेधाः, [स]पुं, (विधधातीति । वि + धा + “विधापो
 वध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति आसिः ।
 वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
 रघुः । १ । २६ ।
 “तं वेधा विद्ध्ये नूनं महाभूतसमाधिना ।
 तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”)
 विष्णुः । इत्यमरः ॥ (शिवः । यथा, हरिवंश
 भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।
 “नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलश्रीवाय वेधसे ॥”)
 सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । पण्डितः । इति
 विश्वः ॥ श्वेताक्रेतुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अन्नमपुत्रः । यथा,—
 “इक्ष्वाकुर्व्येष्टदायाशो मध्यदेशमवाप्रवान् ।
 सुदुम्नस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुरुरवाः ॥
 नरिष्यतः शुकाः पुत्राः शार्कं च तसुदाहृतम् ।
 नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सज्जनं पार्थिव ततः ॥
 कोष्टवे वार्धकं क्षेत्रं रणशृष्टिर्लभूव ह ।
 श्रयतिर्मिथुनन्वासीदन्तो नाम विश्रुतः ॥
 सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
 अन्नस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महापुत्रः ।
 अन्नसर्वविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता ॥”)
 इति वल्लुपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
 (प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारः । २ । १४ ।
 “परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥”)
 त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३।१५ ॥ विविध-
 कर्मा । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।
 “आ वेधसं नीलपृष्ठं दृहन्तम् ।”
 “कौड्यं देवं वेधसं विविधकर्तारम् ।” इति
 तद्गाथे सायणः ॥)
 वेधितः, पुं, (विध + षिच् + क्तः ।) कारित-
 विद्धः । द्विदितः । इत्यमरः ॥
 वेधनी, स्त्री, (विधति त्वचमिति । विध द्विद्रीकरणे
 + णिनिः । ङीप् ।) रक्तपा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ जोक इति भाषा ॥ मेधिका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वेधो, [न] त्रि, (विधतीति । विध द्विद्रीकरणे +
 णिनिः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
 ५ । ६६ । ३० ।
 “तेषामचीयि कर्षांश्च नासिकाश्चैव मायया ।

वेपः

निमित्तवेधो स सुनिरौधीकाभिः समर्पयत् ॥”)
 वेधविग्रहः । विधधातोर्गिनृपत्वयेन वेधशब्दा-
 दस्यर्थे इन्प्रत्ययेन वा नियमनः ॥ अन्ववेतसे,
 पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
 “प्रागो धनुः शरो ज्वालाम्ना ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
 अप्रमत्तं वेधं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥”)
 वेधनीये, त्रि । यथा,—
 “षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भागोः शुद्ध्या समेऽपि
 च ।
 कर्णो वेधो न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + “धापृवस्य-
 ष्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३।६ । इति नः । अजते-
 र्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ॥
 (पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । ७७।१५ ।
 “हृत्तमैत्रेयं तथा लोभात् मरुतं द्विजेर्हृतम् ॥”
 अस्यान्वदिवरणं ऋहृण्य विष्णुशब्दे द्रष्ट-
 यम् ॥ * । देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५।४।२४ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।
 “अयं वेनश्चोदयन् एभिर्गर्भा ॥”
 “वेनः कान्तः एतत्संज्ञी मध्यमस्थानो देवः ।”
 इति तद्गाथे सायणः ॥ * । अजति गच्छत्यनेन
 स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ॥
 त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३।१५।५ ॥ यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।
 “सीमतः सुरुचो वेन आवः ॥”
 “वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्गाथाम् ॥
 कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।
 “आयन्मा वेना अरुहृमृतस्य ॥”
 “वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 वेना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिच्छो-
 पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
 इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुखादित्तिः । (यथा, महाभारते । ३।८।३ ।
 “वेना भीमरथी चोभे नदी यापभयापजे ॥”)
 वेप, ट् ऋ ङ चवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म० अक०-सेट् ।) चकः कम्पनम् । ट्,
 वेपयुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना ट्चः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वेपः, [स्] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
 ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अ-
 वयम् । यथा,—
 “स्याद्दलज्योतिषोः स्त्रीवंचो वाच्य धातुषु ।
 मेदो वेपोऽनवद्योथ सभायाश्च सदो न ना ॥”
 इत्युणादिकोषः ॥
 (विरेपः । इति सोधुपाठः ॥ इत्यञ्जलः । ४ ।
 १८६ ॥ * । कर्म । इति निघण्टुः । २।१५ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
 “प्रजिह्वया भरते वेपो अस्मिः ॥”
 “वेपः कर्म्मनामेतत् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)

वेषा

वेपयुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्वितीऽपुच् ।”
 ३ । ३ । ८६ । इति अपुच् ।) कम्पः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
 “वेपयुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)
 वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, समुत्ते शरीरस्थाने
 १० आध्यायः । “तत्र विह्वस्य क्रोशन्विनमन-
 मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)
 वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—
 “वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न इयोः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वेमा, [न] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेणः सञ्च ।”
 उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
 इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
 “सितांशुर्वर्णोऽन्यति स तद्गुणै-
 र्भेहासिनेनः सहजात्वरौ बभूवुम् ॥”
 अर्द्धचांदिवात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
 “नमहृधोरस्तसं न वेम ॥”)
 वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्षाङ्गः । कुकुमम् । इति
 मेदिनी ॥
 वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
 वेण, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेकत् । इति दुर्गादासः ॥
 वेण, तु क कालार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 सुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
 पदेशः । अविवेकत् । कालमियत्तया गणकः
 एतावती वेणेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वेणं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “अपोपाभ्यां वनं वेणमारामः क्षितिमे वने ॥”
 वेणा, स्त्री, (वेलातऽनयेति । वेण + गुरोश्च हलः
 इत्यः । ततष्टाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
 समयः २ चणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
 ६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तत्परिमाणानि यथा,—
 “अधिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
 दौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्मृतः ॥
 द्विलवः चण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चणाः ।
 दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
 नाङ्किका ॥
 चटके द्वे सुहूर्णः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम् ।
 चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ॥
 सूर्योदयादि विज्ञेयो सुहूर्णानां क्रमः सदा ।
 पश्चिमादहोरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः ॥
 ज्ञेयं पित्रागमहोरात्रं पत्नी लघ्ववितासितौ ।
 त्रिंशत्ता च दिनेर्मासो दिमाश्च ऋतुश्च्यते ।
 भवेद्विद्यमहोरात्रं षड्भित्तरदक्षिणौ ।
 वर्षे षादशभिर्मासेर्मलमासश्च्योदशः ॥”
 इति वल्लुपुराणे गणभेदानामाध्यायः ॥ * ॥
 मर्यादा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १५ ।
 ६३ । १६ ।

वेङ्कन्त

“धिगस्तु नटः खलु भारतानां
घनीकथा चत्रविदाश्च वृत्तम् ।
यत्र स्यतीतां कुसुमैवेलां
प्रेक्षन्ति सर्वे क्रूरवः सभायाम् ॥”

समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवक्तव्यां परिक्षीकृतसागराम् ।
अनन्यथासनासुखीं प्रशासैकपुरीमिव ॥”)
समुद्रजलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीहावः क्षयसौम्यां गिनाय

ताम् ।
निवातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”)
अस्त्रिष्टमरणम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी ॥ अत्र पवर्गायवकारादौ
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विश्वः ॥ दन्तमांसम् । इति हारावली ॥

वेलाकूलं, स्त्री, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामलिप-
दंशः । यथा,—

“वेलाकूलं तामलिपं तामलिनी तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ ।
“कचिन् समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यास्तुत्पिप्य तप्पलम् ।
देशान् नागायुतप्रागो वेलाकूले न्यमप्ययन् ॥”)

वेलिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्ताम् । यथा,—
“—रसाखे त्वनिर्भौरभे ।

महाकालश्च किम्याक उर्वेटो वेलिभुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(वलिभुक्प्रिय इति पाठः साधुः ।)
वेल्ल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेकम् । चालः
सञ्चलनम् । उद्भेदज्ञानविकलकण्ठभङ्गनकारः
क्षयं वाच्यताम् । गतावित्ते । इति दुर्गादासः ॥

वेल्लं, स्त्री पुं, (वेळतीति । वेळ चलने + पचाद्यच् ।)
विडम्बः । इत्यमरः ॥ (भावे घञ् ।) गमने, पुं ।
इति वेङ्कधात्वर्थदर्शनात् ॥

वेल्लजं, स्त्री, (वेळवत् जायते इति । जन + ङः ।)
मरिचम् । इत्यमरः ॥

वेल्लनं, स्त्री, (वेळ + ल्युट् ।) भूमौ अन्धस्य
कुण्डनम् । तत्पर्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।

“भ्रष्टा चरित् खवसतेर्जलधिप्रवेशे
वेलोन्निवेक्षनवशेन विवर्तमाना ॥”

रोटिकादिनिम्नागार्थस्मूलवर्तुलकाञ्जविशेषः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वेळन् इति भाषा ॥

वेळनी, स्त्री, (वेळति लुठति अन्धादिरवेति ।
वेळ + ल्युट् । ङीष् ।) माखाडून्वा । इति
राजनिघण्टः ॥

वेळन्तरः, पुं, वीरतरुः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वेळन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः
श्वेतासिताखविलोहितनीलपुष्पः ।
स्यान्नातिमुक्तुस्तुमः शमिकुम्भपत्रः
स्यात् कण्ठको च जलदण्ड एव वृक्षः ॥”

वेशधा

अस्य गुणाः ।

“वेळन्तरो रसे पाके तिक्तस्तृणाकषापहः ।
शूनाघाताश्मज्जित्वाही योनिश्चानिनाभि-
जित् ॥”

वेळवृक्षः, पुं, कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥

वेळिः, स्त्री, (वेळति सञ्चलतीति । वेळ + इत् ।)
जता । इति शब्दरत्नावली ॥

वेळिकाख्या, स्त्री, (वेळिका आख्या यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । वेलमुटा इति भाषा । यथा,—
“मरुत्तला वेळिकाख्या विष्णुपत्नी च्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेळितं, स्त्री, (वेळ + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥
वेळितः, त्रि, (वेळ + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः ।
इत्यमरः ॥

वेवो, र च लु ड कान्तिगतियापित्येपप्रजनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-कान्तौ
अक०-अन्धश्च सक०-सेट् ।) र, वेदिकः ।
च, आवेवयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे
अनुस् सिद्धे रिचन् उस् गुरुस्यव्यामिति गुणः ।
लु ड, वेवीते । इति दुर्गादासः ॥

वेशः, पुं, (विशन्ति नयनमनांस्यन्नेति । विश् +
अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“पदरजविशस्युशो घञ् ॥” ३।३।१६ इति घञ् ।)
अलङ्काररचनाद्विज्ञतशोभा । तत्पर्यायः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-
धनम् ५ इत्यमरः ॥ वेषः ६ इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वेशन नटवत् कर्मणा द्विजः ॥” ५ ।
विशन्ति कास्तुका यन्नेति । अधिकरणे घञ् ।)

वेश्यागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ॥
(वञ्जगृहम् । ताडु इति भाषा ॥ यथा,
महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।
“शुकटापयवेशाश्च यानयुग्यश्च सर्वशः ।

* * *

तन संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वधाल्वर्थदर्शनात् । (पण्य-
स्त्रिया भृतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राश्र् प्रतियज्ञीयादराजन्वप्रसूतितः ।
सुनाचक्रध्वजवतां वेशेनेव च जीवताम् ॥
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो वृषः ॥”)

वेशकः, पुं, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ वेशकारके, त्रि ॥

वेशदानः, पुं, सूर्यशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेशधारी, [न] पुं (वेशं तापसलिङ्गं धरतीति ।
ष्ट + णिनिः ।) क्लृप्तपत्नी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (सङ्करजातिवेशधः । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां धीर्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः ॥”)
वेशधारके, त्रि ॥

वेश्या

वेश्याः, पुं, (विशन्त्यत्र मेकादय इति । विश +
“जुविशिभ्यां भञ्च् ।” उणा० ३ । १२६ । इति
भञ्च् ।) सुदसरीवरः । इत्यमरः ॥ अयिः
इत्युगादिकोषः ॥

वेशरः, पुं, अन्धतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेशवारः, पुं, वेशवारः । इत्यमरटीकायां राय
सुकटः ॥

वेशीणता, स्त्री, पुत्रदात्रीलता । इति राज
निघण्टः ॥

वेश, [न] स्त्री, (विशन्त्यन्नेति । विश् + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।
“अदारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेशं वा वृ-
तम् ॥”)

वेशकलिङ्गः, पुं, (वेशनः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसगुणौ । सतिपातनाशत्वम् । अति
शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वेशकूलः, पुं, (वेश गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।)
चचेखा । इति राजनिघण्टः ॥

वेशनकुल, पुं, (वेशनो गृहस्य नकुलः ।) गन्ध-
सूधिकः । यथा,—

“चिक्कः स्याद्द्वेषनकुलश्चिक्का च बालसूचिका ।
गन्धसूयी गन्धसूयी गिरिका स्यात्सुकुन्दरी ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वेशभूः, स्त्री, (वेशनो भूः ।) गृहकरणयोग्य-
भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥

वेश्यं, स्त्री, (वेशे भवम् । वेश् + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेश्याये
हितम् । वेश्या + यत् ।) वेश्यालयः । इति
मेदिनी ॥ (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ५६ । ३ ।

“श्रुततमं वेश्यं सर्वताता द्विोदासमतिथिम्
यदावम् ॥”
“वेश्यं द्विोदासनाम् प्रवेशार्हम् ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वेश्या, स्त्री, टुण्डकावृक्षः । आकनादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेशमर्हति वेशेन
दीयत्याचरति वेशेन पण्ययोगेन जीवति वा ।
वेश + यत् ।) खनामखातनारी । खान्की
इति भाषा । तत्पर्यायः । वारस्त्री २

गणिका ३ रूपालीवा ४ । इत्यमरः ॥ वेश्या ५ ।
इति तट्टीका ॥ सुदा ६ शालभञ्जिका ७ ।
इति जटाधरः ॥ भर्भरा ८ शूला ९ वार-

विलासिनी १० वारवाणिः ११ भृशहासिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गिका १३
बन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वञ्चटी
१७ । इति शब्दमाला ॥ साधारण्यस्त्री १८

पण्याङ्गना १९ पण्याङ्गना २० मुनिव्या २१
वारवधुः २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोग्या २३
स्मरवैथिका २४ । इति राजनिघण्टः ॥ तस्या
लक्ष्यगमनफलादि यथा,—

“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा सृता ।
तृतीये वृषणी त्रितीये पुष्पणी सृता ॥

वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युञ्जी च सप्तमेऽष्टमे ।
 तत ऊर्ध्वं महावेश्या चाश्वश्या सर्वजातिषु ॥*॥
 यो द्विजः कुलटाङ्गच्छेत् षष्ठीं पुञ्जलीमपि ।
 युञ्जीं वेश्यां महावेश्यां आवटोर्दं प्रयाति सः ॥
 श्रुताब्दं कुलटागामी ष्टागामी चतुर्थीगम् ।
 षड्गुणं पुञ्जलीगामी वेश्यागामी गुणालकम् ॥
 युञ्जीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
 महावेश्यागामुकश्च ततः श्रुतगुणं भवेत् ॥
 तदेव सर्वगामी चैविवमाह पितामहः ।
 तत्रैव यातर्गा सुष्ठुक्ते यमदूतेन ताङ्कितः ॥
 तित्तिरिः कुलटागामी ष्टागामी च वायसः ।
 कोकिलः पुञ्जलीगामी वेश्यागामी ष्टकस्तथा ॥
 युञ्जीगामी श्रुकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
 महावेश्यागामुकश्च जायते प्राञ्जलिस्तसः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥
 वेश्यागमनपापं प्रकीर्यकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र सर्वर्षः ।
 “पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
 तेन वेश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
 रंका । एतत् सङ्गमने । अथासे तु । चान्दा-
 यणेन चेकेन सर्वपापक्षयो भवेदिति आप-
 न्तब्रह्मवचनाचान्दायणम् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ तदसादिकं निषिद्धम् । यथा,—
 “पुञ्जल्यज्ञश्च यो मुदक्ते पुञ्जलाञ्जोवर्जोवनः ।
 खलोममानवर्षश्च लालाकुक्के वसेदधुवम् ।
 ताडितो यमदूतेन तद्गोत्री तत्र तिष्ठति ।
 तनस्त्रिजन्मान भवेत् कृष्णवर्णः पशुः शुचिः ॥
 त्रिजन्मनि भवेच्छ्रागस्तनो भवेत् सुदुःखितः ।
 ततश्चतुःश्रुतरीगो तनः सुहृः क्रमेण च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “पुञ्जल्यज्ञश्च यो मुदक्ते वेश्याज्ञश्च पतिव्रते ।
 तद्व्रजसु द्विजो यो हि कालखञ्जं प्रयाति सः ॥
 श्रुतवर्ष कालखञ्जं स्थित्वा श्रुदो भवेदधुवम् ।
 तत्र जन्मनि रोगी च ततः सुहो भवेद्विजः ॥”
 इति तत्रैव २८ अध्यायः ॥*॥
 यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
 “धेनुवंशप्रयुक्ता वृषतुरगरया दक्षिणावर्त्तवन्नि-
 दिशस्त्रीपूर्णाङ्गुमा हिलवृषगणिकाः पुष्यमाला
 पताका ।
 सदीमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काश्चनं
 सुकृधान्यं
 दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
 गन्तुकामः ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 वेश्यागणः, पुं, (वेश्यानां गणः ।) वेश्यासङ्घः ।
 तत्पथ्यायः । वेश्यावारः २ । इति शब्द-
 माला ॥
 वेश्याचार्यः, पुं, (वेश्यानां आचार्यः ।) पीठ-
 महः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेश्याजनममाश्रयः, पुं, (वेश्याजनानां ममाश्रयः
 आश्रयस्थानम् ।) वेश्यालयः । तत्पथ्यायः ।

वेश्याः २ । इत्यमरः ॥ वेश्याश्रयः ३ पुरम् ० ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वेश्यम् ५ । इति जटा-
 घरः ॥
 वेम्बरः, पुं, अन्वतरः । यथा । वेम्बरीश्वतरः
 खरः । इति भूरिप्रयोगः । जिकाण्डशेषे वेश्र
 इति पाठः ॥
 वेपः, पुं, वेवेष्टि आप्नोति अङ्गं वेपः पचादित्वाद्
 नृहन्त्यान्तः । विशन्ति नयनमनांस्त्रिधाधारे
 घञि वेश्रस्तालथान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
 थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
 “विशीतवेषाभरणः पश्येत्काव्याणि कार्थि-
 याम् ॥”)
 वेश्याजनश्रयः । “हे हारिकाणां निवासस्थाने ।
 विशन्ति युनां मनः कासुको वा वेश्रः श्रौ विश्र
 प्रवेशे घञ् ।
 ‘नेपथ्ये यद्दमात्रे च वेश्रो वेश्यायश्चेत्पि च ।’
 इति तालथान्ते रभसः ॥
 ‘यद्दमात्रे गणिकायाः सद्यनि वेश्रो भवेत्
 तालथः ।
 तालथो नृहन्त्योऽलङ्कुरयो कथित आचार्यः ।’
 इत्युपनिषदः ।
 वेविषति आप्रवन्ति जनमनांसीति घञि वेषो
 नृहन्त्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न ह्ययं नृहन्त्यान्तयु
 सर्वत्र कोषादावनुपात्तत्वादिति सुकृतः । इति
 च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । २ । १७ । १६ ।
 “यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥”
 “वेपः संस्थानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥
 वेवेष्टि आप्नोति कर्त्तुं निति । पचाद्यच् । कर्म ।
 इति निघण्टुः । २ । १२ ॥ * ॥ विष आप्नो +
 घञ् । याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
 १ । ६ ।
 “कर्मयो वा वेषाय वाम् ॥”
 “वेषाय च । विष्ट्वा आप्नो । घञ् वेषो याप्तिः ।
 स्तुतकर्मसु याप्नार्थं च वां युवामह-
 माददे ।” इति तद्वाच्ये महौघरः ॥
 वेषणः, पुं, (विष आप्नो + ल्युः ।) कासमहः ।
 इति हारावली । (स्त्री, विष + ल्युट् ।)
 प्रवेशणश्च ॥ (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
 ७ । ५ ।
 “अवस्यस्य वेषणे खेदं पथिषु कुञ्जति ॥”
 “यस्यानेर्वेषणे परिचर्यायाम् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 वेषणा, स्त्री, (वेवेष्टि आप्नोतीति । विष + ल्युः ।
 टाप् ।) वितुन्नकष्टश्च । इति रत्नमाला ॥
 घन्था इति भाषा ॥
 वेषवारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां शय-
 सुकृतः ॥
 वेष्ट इ वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) इ, वेष्टते । इति दुर्गादासः ॥
 वेष्ट, पुं, (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

“श्रीवायां वेष्टयित्तेनं च गजो हनुमैहृत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा शमोचयत् ॥”)
 श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः ।
 आटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् ॥ (सुख-
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
 “दन्नाश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवधीर्यते ॥”)
 वेष्टकं, स्त्री, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युट् ।) उष्णीषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द-
 माला ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेष्टकः, पुं, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युट् ।) प्राचीरः ।
 यथा प्राचीनावेष्टकौ इति । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुशाळः । यथा,—
 “कुशाळकः पुष्यफलो घनवासश्च वेष्टकः ॥”
 इति हारावली ॥
 श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारके,
 त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । १६ । २२ ।
 “बलधैरपरिहृषे तथैवाङ्गुलिवेष्टकेः ॥”)
 वेष्टनं, स्त्री, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युट् ।) कर्ष-
 शस्त्रुली । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
 “तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
 शिरसा वष्टनश्रीभिना सुतः ॥”)
 सुकृतः । इति । इति मैदिनी ॥ गुग्गुलुः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेष्ट + ल्युट् । वलयनम् ।
 यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
 “भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
 वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनं कायतीति । कै + कः ।)
 रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादमेकश्च भुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि ।
 कान्तकक्षाश्रितां गारौ बन्धो वेष्टनकः स्तुतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टनेन वेष्टते इति । वेष्ट +
 ल्युट् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादद्वयं नाभ्यां भुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि ।
 कराभ्यां कण्ठमालिङ्गा बन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वेष्टवेश्रः, पुं, (वेष्टः वेष्टनकारी वेश्रः ।) कण्ट-
 किनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टुवांश इति
 भाषा ॥
 वेष्टसारः, पुं, (वेष्टानां सारो यत्र ।) श्रीवेष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेष्टितं, स्त्री, (वेष्ट + क्तः ।) बह्वम् । लासकः ।
 करणालरम् । इति मैदिनी ॥
 वेष्टितः, त्रि, (वेष्ट + क्तः ।) नदीप्राचीरादिना
 क्षतवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
 वलयितम् २ संवीतम् ३ बह्वम् ४ आवृतम् ५ ।
 इत्यमरः ॥
 वेष्पः, पुं, (वेष्टेतीति । विष आप्नो + “पानी-
 विषिभ्यः पः ॥” उष्ण० ३ । २३ । इति पः ।)
 पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥
 वेस, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेसत् । विवेसत् ।
 इतौ गत्याम् । इति दुर्गादासः ॥

वेचनं, क्री, (वेस + कृष्ट ।) द्विदलचूर्णम् । यथा,—
 “हालयन्त्रयन्त्राणां निस्तुषा यन्त्रपेविताः ।
 तन्त्रं वेचनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदेः ॥”
 तद्विद्वान्गुणाः ।
 “नटिका वेचनस्यापि कथितार्या निमज्जति ।
 कथा विष्टम्भजननी बद्धा पुष्टिकरी स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वेचरः, पुं, अन्तरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । १६ ।
 “तूर्णं प्रवेष्टा कृतनादमुच्चकैः
 प्रणोदितं वेसरुग्ममध्वनि ॥”)
 वेसवारः, पुं, घण्टाकचर्षपादिपिष्टः । वेसार इति वाटना इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
 खरः २ । इत्यमरः । वेधवारः ३ । इति भरतः ॥ वेधवारः ४ । इति मुकुटः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “सुहृद्दिशेचवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।
 वेसवारेः सपिशितैः सम्पूर्णां गुरुष्टं हयाः ॥”)
 अङ्गनविशेषः । यथा,—
 “निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडहृत्तान्वितम् ।
 कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्तुतम् ॥”
 अस्य गुणाः ।
 “वेसवारी गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 द्विद्वाङ्कमरीचजीरकहरिद्राघन्याकाः क्रमेण द्विगुणपरिमाणेनैकजीरताः । इति पाकराजे-
 श्वरे पाकपरिभाषा ॥
 वेह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सट् ।) ऋ, अविवेहत् । ङ, वेहते । विवेहे । इति दुर्गादासः ॥
 वेहन, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् + “सञ्चतृपरहत् ॥” उणा० २ । २५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः । इत्यमरः ॥ अश्रुतौ दृषोपगमनादिवशान् यस्या गर्भपातो भवति वा । विहन्ति गर्भं शश्वत् वेहत् । हन क्री गतौ वधे क्तिप् निपातः । इति भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । २७ ।
 “वयं च मे ऋषभश्च मे वेहश्च मे २ नङ्गाश्च मे ॥”)
 वेहारः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
 “वेहारं चैव श्रीहृष्टं कोशले श्रवकर्णिके ।
 अष्टादशभुजा काव्या मासेन्द्रे च हिमालये ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥
 वेङ्ग, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अविवेङ्गत् । ऋदशु-
 बन्धः वेदेषु चारणभेदार्थः । चालः सञ्चलन गतावित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वै, स्त्री प्रीषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति । स्त्री, वानः । इति दुर्गादासः ॥
 वै, अ, पादपूरणम् । यथा । तु हि च स ह वै पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । २८ ।

“सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् ! यद्वे ध्यायति ते
 वधम् ॥”)
 समोधनम् । अगुनयः । इति मेदिनी ॥
 (निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।
 “सर्वं स्वं ब्राह्मणस्यैदं धत्स्वित् जगतीगतम् ।
 श्रेष्ठेनाभिननेदेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
 र्हृति ॥”)
 वैश्रतिकः, त्रि, विश्रत्या क्रीतः । विश्रतिक-
 शब्दादण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥ (पां ५ । २ । २७ ॥)
 वैकचं, स्त्री, (विश्रष्टः कचः विकच उरस्तत्र भवम् । विकच + अच् ।) तिर्यक्चोलात्मि-
 माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैकचकं, स्त्री, (वैकचमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि तिर्यक् उपवीतवत् कण्ठात् चित्रमाल्यम् । इत्यमरः ॥
 वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अच् ।) ट्ठचविशेषः । वैच् इति भाषा । तत्पर्यायः । ट्ठतिकङ्करः २ श्रुवावृत्तः ३ ग्रन्थिलः ४ स्वादु-
 कण्टकः ५ व्याघ्रपातु ६ कण्टिकारी ७ विक-
 ङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
 तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यण् । विकङ्कत-
 निर्मितस्रुवादी, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।
 ५ । २ । ३ । १५ ।
 “स पलाशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)
 वैकतिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण + “विकर्णश्चङ्गङ्गालात् वल्भरदाजाच्चिपु ।” ४ । १ । ११७ । इत्यण् ।) वाक्यसुनिः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥ (जनपदविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
 “वैकर्णयोर्जनानाजा न्यस्तः ।”
 “वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दान् यिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 वैकलं, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
 सरितागरे । ७४ । ३१० ।
 “रुगाङ्कदत्तसचिवं चतुर्वैकल्यमागतम् ॥”)
 वैकुण्ठः, पुं, कृष्णः । (यथा, भागवते । १ । १५ । ४६ ।
 “ते साधुजनसर्वार्थांश्चात्वात्मिकमात्मनः ।
 मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”)
 इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राज-
 निर्घण्टः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा । “वैकुण्ठायै अर्पयं वैकुण्ठः वाङ्मातृत् इति शिवाहित्वात् णः ।
 “चानुपस्थान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 वैकुण्ठाधामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवैः सह ।”
 इति विष्णुपुराणम् ॥

किं वा कुण्डलनया कुण्डा माया । कुटि खोटन वैकल्याणस्य संमत्तान् सरोरिति अः । विविधा कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति अस्यर्थे ण । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
 चायंस्वाह विविधा कुण्डा गतेः प्रतिहृति-
 स्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विश्र-
 ट्ठानि भूतानि परस्परं संल्लघयन् तेषां गतिं प्रत्यब्रूवदिति वा वैकुण्ठः ।
 ‘मायासंघेविता भूमिरङ्घ्रियोक्ता च वायुना ।
 वायुश्च तेजसा साङ्गं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
 इति शान्तिपर्बखीति ॥
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुण्ठं जडञ्च विचौघं विश्रष्टञ्च करोति या ।
 विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 गुणाश्चयेण भगवान् तस्यां जातः स्वहृदये ।
 परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्ब्रूवाः ॥” * ॥
 अस्य नाम्ना माहात्म्यम् । यथा —
 “राम नारायणान्त सुकृद् मधुसूदन ।
 कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।
 जन्मकोटिभङ्गसायां पातकादवसृजते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ११० अध्यायः ॥
 “साङ्ख्ये पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामग्रहणमपेक्ष्य च हरं विदुः ॥”
 इति श्रीभागवते अजामिनीपाश्चानाध्यायः * ॥
 विष्णुधामविशेषः । तद्वर्णनं यथा,—
 “उपरिष्ठान्तितेरथौ कोटयः सत्यमोरितम् ।
 सत्यादुपरि वैकुण्ठो यो जनानां प्रमायतः ॥
 भूर्लोकान् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
 यज्ञास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वधामभयप्रदः ॥
 वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
 तिर्यग्गव महाराज केलीसाख्यस्तु प्रसृतः ।
 पान्चत्वा सहितः शम्भुर्यथास्ते स्वर्गोत्तृतः ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अमृतं प्राञ्चतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ।
 हिरण्यमं मोक्षप्रदं ब्रह्मानन्दसुखाङ्गयम् ॥
 एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 यज्ञत्वा न निवसेन्ति तद्दाम परमं हरेः ॥
 नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
 अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः ॥
 ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रव्यते योगिपुङ्गवैः ।
 तत् स्थानसुपभोक्तृयमथक्त्तब्रह्मसेविनाम् ॥
 श्रीशाङ्गिभक्तिसेवेकरसाभोगविविञ्जिताः ।
 महात्मानो महाभाग भगवत्पदसेवकाः ॥
 तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
 नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्वरैः पदम् ॥
 प्राकारे च विमाने च सौधे रत्नमयेयंनम् ।
 तन्मध्ये नगरी दिव्या सायुधैश्च प्रकीर्णिता ॥
 चतुर्द्वारसमायुक्ता हेमगोपुरसंयुता ।
 चण्डादिहारपाभैस्तु कुमदादौ सुरसिन्धु ॥
 चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारं याव्ये भद्रसुभद्रकौ ।

वाकरणां जयविजयौ सौम्ये धाहविघातरौ ॥
कुमुदः कुमुदाक्षयं पुष्करीकोरुय वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
नस्मिन् बन्धविनिर्मक्ताः प्राप्यन्ते सुमुखं परम् ।
य प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मान्मोक्ष उदाहृतः ॥
मोक्षं परं परं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं प्राश्रितं परम् ॥
नितम्ब परमयोम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नीत्युतस्य हि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ ॥

अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
ताभिः परिहृतो देवः शुभुमे परमः पुमान् ॥
एव वैकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पदे ।
तद्दृष्ट्वद्भेदाहोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥
प्राच्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
व्याप्त्यां लक्ष्मीलोकस्तु यान्यां सङ्कर्षणालयः ॥
सारस्वतस्तु नैर्ऋत्यां प्रादुम्बः पश्चिमे तथा ।
रतिलोकस्तु वायव्यासुहोच्यामनिरुद्धभूः ॥
पेश्यानां प्रान्तिभ्योः स्यात् प्रथमावरणं

सूतम् । १ ।
ऋषवकीर्त्त्यादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥२॥
मत्स्यकूर्म्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् । ३ ।
सत्त्वयुतानन्ददुर्गाविष्णुक्सेनगजाननाः ॥
शङ्खपद्मनिधीलोकान्तुर्थावरणं सूतम् । ४ ।
ऋग्यजुःसामाथर्व्याणो लोकाश्चैव महत्सु च ॥
सावित्र्या विद्मगेष्टस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
पञ्चमावरणं प्रोक्तमजय सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गहलं तथा ।
मौघलक्ष तथा लोकाः सर्वेश्वरस्वसंयुताः ॥
षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमजयम् । ६ ।
रेणुपावकयाम्यश्च नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥
वायवं सौम्येशानं तत्रम सुनिभिः सूतम् ।
साध्या मरुत्तयाश्चैव ये चान्ये च दिवोकसः ॥
नान्याः सर्वे परं धाम्नि विश्वेदेवास्तथैव च ।
ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन् निव्यास्त्रिदिवेश्वराः ॥
तेनाहं वक्ष्यामि माये न सञ्चिन्त्य इति वै

सूतिः ।
एव परं परैर्निर्ऋत्यैर्ऋतैर्भोगपरायणैः ॥
दिश्याभिर्महिषीभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
न तद्गासयत सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनः प्रांसितव्रताः ।
दयैकमन्त्रनिष्ठा ये त वै यान्ति तदवयवम् ॥
न वेदयज्ञाध्ययनेन वेदेन व्रतेः शुभैः ।
न तपोभिर्निराहारैर्न च साधनकर्म्मभिः ॥
एकेन ह्ययमन्त्रेण तथा भक्त्वा त्वनन्धया ।
तद्भक्त्यं प्राश्रितं दिव्यं प्रपद्ये वै सनातनम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥
(तत्रस्यदेवगणैः पु भूम्नि । यथा, भागवते ।
८ । ५ । ४ ।
“पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठैः सुरसप्तमैः ।
तयोः स्रक्तलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥”)

वैकृतं, ङी, (विकृतमेव । “साम्नायाशुजेति ।”
५ । ४ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् । विकारः ।
यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
“प्रायेण गतसन्धानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
“तन्मतीपपवनादिवैकृतं
प्रेष्य प्रान्तिमधिकृत्य ज्ञत्सवित् ॥”
तथाच महाभारते । ३ । १३७ । ३ ।

“वैकृतं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमस्यं शूद्रमासीनं गृहपालमथान्वीत् ॥”
वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोषितादौ, चि ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
“विकृतं वैकृतञ्च स्यात्तच्च वैकृत्यसुच्यते ॥”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥
(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
“अयन्तं ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥”)
वैकृत्यं, ङी, (विकृतमेव । स्वार्थे अण् ।) वीभत्स-
रसः । तदालम्बने, चि । यथा,—
“त्रिव्यु वीभत्सविकृतं वैकृत्यं विततमथा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, ङी, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
अण् ।) मणिविशेषः । तत्पठ्यायगुणौ ।
“वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवचं कुवचकम् ।
गोनासः सुदकुलिशं जीर्णवपश्च गोनासः ॥
वञ्जाभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिने समम् ।
अयकुञ्जविषमश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वैक्रान्तं वञ्जादृश्यं वञ्जवदसवीर्यकम् ।
तथाप्यभावे वञ्जस्य ग्राह्यं वैक्रान्तसुतमम् ॥
वञ्जाकारतयैव प्रसस्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, ङी, बहुव्रीह्यात्कण्ठगतनादरूपवर्णः ।
यथा,—
“स्रजाधारान् प्रथमसुदितो यस्तु तारः पराख्यः ॥
पश्चान् पश्यन्त्यथ हृदयगो बहुयुष्मध्माख्यः ।
वक्रं वैखर्यथ रुददिधोरस्य जन्तोः सुयुक्ता-
बह्वक्षसाङ्गवति पवनप्रैरितो वर्णसंघः ॥”
इत्यङ्कारकौस्तुभः ॥
अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
नाभिरूपस्रजाधारात् प्रथमसुदयप्राप्तश्चेत् पर
इति व्याख्या संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
समये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
रुददिधोर्जन्तोर्नासामध्यस्थितसुयुक्ताणाणां बहुः ।
तथा च नासाद्वारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः
प्रत्यक्षभवतीत्यर्थः । तस्मान् वैखरीदश्रापज्ञान्
नादात् पवनप्रैरितो वर्णसंघो बहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्ती
दश्रापज्ञस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षे न तु सर्वेषां-
मित्यपि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैखानसः, पुं, (विखानघं ब्रह्माद्यं वेति तपसा ।
विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
“वैखानसा ये तुजयो मितान्द्वारा जितव्रताः ।
तेऽपि सुहृन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्य-
ताम् ॥”
वैखानसस्येदमित्यर्थेऽपि वैखानससन्निधिनि,
चि । यथा, प्राकृतले । १ ।

“वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
यापाररोधि मदनस्य निधिवितथम् ॥”
वैगुण्यं, ङी, (विगुणस्य भावः । विगुण + अण् ।)
विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
“यात्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राणकस्य च ।
तत्र खामी भवेद्वृष्टो हिंसायां द्विषत्तं दमः ॥”
मनुः ।
वैचक्षण्यं, ङी, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ ।
“धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलास्तु च ॥”)
वैचित्र्यं, ङी, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
ष्याप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजनिर्-
कण्ठपुरे । २८ ।
“वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्यति-
रन्तिके
देव तद्गुणवर्णनाय कुहते किं किं न वाग-
देवता ॥”)

वैजननः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
आधारे ल्युट् । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
मासः । तत्पठ्यायः । सूतिमासः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
“अथ वैजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
निर्दग्धस्यान्वयतरोरङ्कुरं सुषुवे सुतम् ॥”)
वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्त्ववेति । अश्र् आद्यच् ।)
इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
मेदिनी । (यथा महाभारते । २ । २२ । १६ ।
“एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणेर्निर्णयं समाहितः ।
येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिप्रतक्रतुः ॥”)
गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिका, चि, (वैजयन्त्यस्यस्येति । व्रीह्यादि-
भ्यश्चेति टन् । यदा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
तीति टक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥
वैजयन्तिका, ङी, (वैजयन्ती + स्वार्थे कन् ।)
जयन्तीरुचः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
“निर्घनं निघनमेतथोर्ध्वो-
स्तारतन्वविधिसुगन्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्भिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥”
इत्युद्भटः ॥)
अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैजयन्ती, ङी, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ८ ।

“सञ्चारिते चागुवसारधोनी
धूपे सतुत्सुपति वैजयन्तीः ॥”
जयन्तीवृहः । इति मेदिनी । अमिमन्वृहः ।
इति वैमचक्रः । पञ्चवर्गमयी चागुपर्यन्त-
कल्पिता मासा । यथा,—
“उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयुधपः ।
मासां विश्वैजयन्तीं यत्नरन् मखयन् वनम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३९ अध्यायः ॥
वैजयिः, पुं, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति वैमचक्रः ॥
वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”
५ । १ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
विद्वान्माकौस्तुबी । (यथा, हरिवंशे १२४२ । ३९ ।
“रथे प्रवेशदृशं कर्मै वैजयिकं ज्ञतम् ॥”)
वै(वै)जिकं, क्ली, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
शिशुतेजम् । हेतुः । इति मेदिनी । आत्मा ।
इति शब्दमाणा ।
वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः । इति मेदिनी । वीज,
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वीज्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, मनौ । २ । २७ ।
“गार्भेर्होमेजातकर्मचौडमौञ्जीनियन्तनेः ।
वैजिकं गार्भिकसैनो दिनागामपट्टव्यति ॥”)
वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः ॥” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) निपुणः ।
इत्यमरः ॥
वै(वै)ङ्गालव्रतं, क्ली, (वैङ्गालं विङ्गालसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं प्ररुध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥”
इति दानसागरे यमवचनम् ॥
वै(वै)ङ्गालव्रतः, पु, अङ्गनाटभावात् कृतप्रस-
चयः । इति जटाधरः ॥
वै(वै)ङ्गालव्रतिकः, पु, (विङ्गालव्रतेन चरतीति ।
विङ्गालव्रत + ठक् ।) ह्यस्तपस्वी । तत्पर्यायः ।
ह्यस्तपसवः २ सञ्वाभिसन्धीः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तस्यासंभाष्यत्वं यथा,—
“पावङ्किनो विकर्मस्थान् वैङ्गालव्रतिकान्
श्रुतान् ।
हेतुकान् वक्रवृत्तींश्च वाक्पात्राणि नाश्चयेत् ॥”
इति विश्वपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैङ्गालव्रतिकः । इति तट्टीका ।
वै(वै)ङ्गालव्रती, [न] पुं, (वैङ्गालव्रतमख्यस्येति ।
इतिः ।) भङ्गतापसः । विङ्गालव्रतपस्वी । इति
भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्याये ।
“ह्युना चरितं तत्र व्रतं रक्षसि गच्छति ।
अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो लिङ्गसुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्त्रियंगयोर्नौ च जायते ॥
वैङ्गालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः ।
सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मैकस्य तत्फलम् ॥

पावङ्किनो विकर्मस्थान् वामाचारोक्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाक्पात्राणि नाश्चयेत् ॥”
वैद्यः, पुं, वैद्यजीवी । वैद्यशब्दादणप्रत्ययेन उकार-
रस्य लोपेन च निव्यञ्जमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुबी । (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । १६१ ।
“वैद्याभिष्टुक्तवाहुं विगणिका गणदीप्त्याम् ॥”)
वैद्यव, क्ली, (वैद्योऽस्मिन् । वैद्य + व्यञ्) वैद्य-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैद्यसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, भागवते ११ । ३० । २४ ।
“ब्रह्मशापोपल्लवानीं ज्ञानमायावृत्तात्मनाम् ।
स्यर्वाङ्गोऽथ नित्यं वैद्यवोऽस्मिन् यथा वनम् ॥”)
वैद्यवः, पुं, (वैद्योऽवयवो विकारो वा । वैद्य +
“विस्वादिभ्योऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैद्यदण्डः । तत्पर्यायः । राभः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैद्यः । यथा, महाभारते ५ ।
६० । १६ ।
“भरीन्दङ्गनिन्देः प्ररुध्वजवनिस्त्रैः ॥”)
वैद्यविकः, त्रि, (वैद्यवो वैद्यस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।
वैद्यव + “शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वैद्यवादकः । तत्पर्यायः । वैद्यघ्नाः २ । इत्य-
मरः ॥ वैद्यकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैद्यवी, क्ली, (वैद्योऽविक्रान्तिः । वैद्य + “विस्वादिभ्यो-
ऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वंशलोचना । इति राजनिघण्टुः ॥ (वैद्यसम्ब-
न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
वैद्यवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमच्छुम् ॥”)
वैद्यिकः, त्रि, (वीद्यावादनं शिल्पमस्य । वीद्या +
“शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीद्या-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।
“तच्छ्रुत्वा विहनाश्रींश्च हसित्वा वैद्यिको
ययौ ॥”)
वैद्यिकं, क्ली, गणस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
पालनाथं शौहृत्सुवर्षदण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वैद्यिकम् ३ । इति भरतः ॥
वैद्यकः, पुं, (वैद्यना कायति शब्दायते इति ।
कै + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वैद्यवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैद्यकीयः, त्रि, (वैद्यकस्यायमिति । “वैद्यकादिभ्य-
श्चण् ॥” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकीत्या
ह्य ।) वैद्यसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौस्तुबी ।
वैद्यः, पुं, (वैद्योऽपत्यमिति । वैद्य + व्यञ् ।)
पृथुः । स तु सख्यवशीयपञ्चमराजः । यथा,—
“आदिराजः पृथुर्वैद्यो मान्वाता यौवनाचकः ॥”
इति जटाधरः ॥
वैतसिकः, त्रि, (वीतसो नृगपस्यादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितस + “चरति ॥” ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रता । तत्पर्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ नृगपस्यादिवन्ध-
नोपायो वीतसः तेन चरतीति वैतसिकः । इति
भरतः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् प्रकुनकानाजन् हन्ति वैतसिको यथा
एतद्गुणधर्मस्य भूतेषु हि विश्वसता ॥”)
वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति ॥” ४ । ४ । १२ । इति
ठक् ।) वैतनशुग्भ्रष्टः । तत्पर्यायः भ्रूतकः
भ्रूतसुक ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा
उपदेशप्रतके । २० ।
“वीरो वैतनिकः सन्निराटनगरोधितः कुमा-
रीशाम् ।
नर्तयिताञ्जुन आसीत् भजेद्वस्योचितं
दृष्टिम् ॥”)
वैतरणिः, क्ली, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ “धित
वैतरणी, रणेन दानेन तीर्थेन वैतरणी । षा
षित्वादीपु षी वैतरणिश्च । अटविपटिषाटी
वैतरण्यश्चिगुलीरिति वृत्तान्तेषु वदः । ततो
ऽपि पाष्ठाणादीति वा इपु । विरुहं तरण
वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यर्थे । धित
रणी विरुध्यं पातावे भवा वैतरणीत्यर्थे ।
वितरणिर्विनौका तरणशून्येत्यर्थः स्वार्थे षी
वैतरणीत्येके । सिन्धुर्नदी ।
‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी सृता ॥’
इति त्रिकाण्डम् ॥”
इति भरतः ॥ * । सा नदी दुर्गत्या तत्रजला
महावेगा अस्थिकेशररूपरिपूर्णा यमहारा
वर्षते । यथा,—
“नदी वैतरणी नाम दुर्गत्या रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकप्रतयमद्विषयचनम् ॥ * ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते प्रकुरान्तिकम् ।
गत्वा हरं संतुष्टुः सांसांथा योगमायया ।
शनेश्वरोऽपि भूतप्रमासाद्यान्तर्हितस्तदा ।
वाय्वदृष्टिं दुराधर्षामवजग्राह मायया ।
यदा सनाशकङ्क्यान् सन्धारयितुमर्कजः ।
तदा महागिरीं ण्णा वाय्वास्ते जलधारके ।
कोकालोकस्य निकटे जलधाराङ्गयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्त्रियसागरपञ्चमे ।
स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वान् न धर्तुं क्षम
इंशितुः ॥
विदीर्यस्तेस्तु वाय्वावेभ्यमधोऽभवदुदृतम् ।
ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविमुक्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि यद्वीतुं तान् प्रशक्तं खरानति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समागताः ॥
तोयधेः प्राग्भवां वेलीं स्पृशंमात्राद्भिदं ताम् ।
विभ्रद्य वेलीं त वाय्वाः पुष्करद्वीपमध्यागाः ॥
नदी वैतरणी भूला पूर्वसागरमाभवत् ।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिदाप्यास्ते नाभिटन्
कितिम् ।
वदाव्ययाङ्गतां पृथ्वीं विदीर्य स्थाप्य चै हनिः ॥

क्रोधाद्यङ्गकलेऽपि भोमसेनवस्त्वैनोद्धता वच-
नादयः । चाप्यौचित्याद्ययोदाहृते । मूर्द्ध-
याभूयमानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवन्धौचित्याद्यथा ।
नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिधयप्रतिबुलत्वेन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्याधिकार्यां शङ्कारेऽपि
न मङ्गलवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
सुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणी रीतिविवेकी नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ रमयन्ती ।
यथा,—
“वैदर्भी विपुलागुरागकलना सौभाग्यमजा-
खिल-
नीगीचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तदुत्तल्लसक्रमेः ।
किञ्चास्माकरेकभूसुभगता संभूतये लभकं
देवन्नावरणप्रसादिनशचीविश्राणितग्राशील्यः ॥
इति उत्तरनैषधे १५ सर्गः ॥
कविगी । यथा,—
“वैदर्भाः स तु सन्दिशं निशम्य यद्वन्दनः ।
प्रयस्य पाणिना पाणिं प्रहसन् द्विजमन्नवीन् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वैदलं, क्री, भिक्षुकस्य मृगस्ययादिपानम् । यथा,
“पानस्यु दारवालापुष्टस्ययान्यपि वैदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥
वैदलः, पुं, (विदलो दालिस्तस्मान् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—
“पूपोऽपूपः पिष्टकः स्याद्वैदलो विदलोऽपि च ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तस्मिन्निमित्तपिष्टको वैदलः । तदु-
गुणाः ।
“वैदला गुरधो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमोरुताः ॥”
इति राजवल्गुभः ॥
वैदिकः, पुं, (वैदं जानातीति । वैद+ठप् ।)
वेदज्ञाज्ञाणः । वेदोक्ते, त्रि । यथा, तन्त्रसारे ।
“वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः ॥”
वैदिशं, त्रि, विदिशाया अदूरभवं नगरम् । इति
विद्वान्तकौस्तुभे ॥
वदुष्यं, क्री, (विदुषः कर्म भावो वा । विदुस्+
अण् ।) विदुषो भावः । विदुस्प्रशब्दात् ष्या-
प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।
“पाटवं दुष्टवैदुष्यतीवा सुप्रतभारती ॥”
वैदूर्यं, क्री, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर+
“विदूरात् षाः । ” ० । ३ । ०४ । इति षाः ।)
मणिविषयः । स तु लक्षणीतवर्णः । लक्ष्मणौया
इति हिन्दू भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । बालवायनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरत्नम् ३ केतवम् ४ प्राष्ट्यम् ५ अम्भ-
रोहम् ६ खराण्डाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
विदूरजम् ९ अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवायुनाशिलम् । गुल्ममूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितश्चेत् शुभावहत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टुः ॥ अपि च ।

“सुक्ताविद्वमवन्नेकवैदूर्यंस्फटिकादिकम् ।
मखिरत्रं चरं शीतं कथायं स्वादु लेखनम् ।
चाक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालम्बोविनाशनम् ॥”
इति राजवल्गुभः ॥ * ॥
तच्छायलक्षणं यथा,—
“एकं वेद्युपलाशकोमलरसा माथरकच्छत्विषा
माकारेचणपिङ्गलच्छविजुषा द्वैधं जिधा
च्छायया ।
यद्वाचं गुरुतां दधाति नितरां क्षिप्रन्तु
दोषोषितं
वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः स्वच्छं तच्छो-
भनम् ॥”
तस्य कुलक्षणं यथा,—
“विच्छायं नृच्छलागर्भं लघु रूचश्च सत्तमम् ।
सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्यं दूरतां नयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्रमि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतदेदूर्यं जात्यसुच्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टुः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
“वैदूर्यपुष्परागाणां कर्कशतमोष्णके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां आसेन कथितां द्विज ॥
कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशि-
निर्द्धादकल्पाद्दितिनस्य नादात् ।
वैदूर्यसुत्वममनेकवर्णं
श्रीभाभिरामं द्युतिवर्णशीलम् ॥
अविदूरे वैदूर्यस्य गिरिकन्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकभीमानमसु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्पत्त्यादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोकं लोकश्चयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निन्दानुरूप-
प्राष्टपथोद्वरदश्रितचाररूपाः ।
वैदूर्यरत्नमगयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा एव सम्भूयुः ॥
पद्मरागसुपादाय मणिवर्णा हि ये चित्तौ ।
सन्धोस्तान् वर्णश्रीभाभिवैदूर्यमगुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकच्छनीलं
यद्वा भवेद्दृष्टदलप्रकाशम् ।
चावायप्रचप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥
गुणवान् वैदूर्यमणियोऽन्यति स्वाभिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषेस्तस्माद्यत्नात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचप्रशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भन्नाः ।
वैदूर्यमणेरिते विजातयः सन्निभाः सन्नि ॥
लिखाभावात् काचं लघु भावाच्छेत्सुपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमहीमितात् स्फटिकं वर्णोऽन्यत्वेन ॥
यदिन्ननीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंस्कारकालस्य मूल्यम् ।
तदेष वैदूर्यमणोः प्रदिष्टं
पलदयोऽन्नापितगौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मणोस्तु यादृग्-
विजातयः सन्नि समनवर्णाः ।
तथापि नानाकरणासुमेय-
भेदपकार' परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपलक्ष्यश्च सदा विचार्यो
स्यं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
अहप्रभेदो लघुता नृत्वं
विजातिलिङ्गं खलु साञ्जन्यम् ॥
कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिसन्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषससुद्धवं लभन्ते
मगयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्षमाणाः
प्रतिबद्धा मणिबन्धकेन यत्रात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मगयः षड्गुणमाप्रवन्ति मूल्यम् ॥
आकरान् समतीतानामुद्वेक्षीरससिधौ ।
मूल्यमेतन्मणीनाम् न सर्वत्र महीतमे ॥
सुवर्णं मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाशकः ।
तस्य सप्तमिभो भागः सञ्चारूपं करिष्यति ॥
शाणश्चतुर्भाषमानो माशकः पञ्चत्रयालः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये ॥
इति गारुडे वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ *
अन्यश्च ।
“सितश्च धूम्रसङ्काशमीषतुङ्गणसितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तदन्नं रत्नविद्भिर्कदाहृतम् ॥
अक्षयत्रियविष्टमृदजातिभेदाच्चतुर्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु बाहुलः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥
अथ गुणाः ।
“माञ्जारिनयनप्रख्यं रसेनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निम्बलं यद्गं वैदूर्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमवच्छं कलिलं यद्गमेव च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥
तद्यथा,—
“उद्गरसिध्व दीप्रिं योऽसौ सुतार इति गद्यते
प्रमाणात्तल्पं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविह्वौनं तदवच्छमिति कीर्तितम् ।
अक्षमृद्गं कलाकारश्चलो यच्च दृश्यते ॥
कलिलं शम तदाहः सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
विश्लिष्टाङ्गन्तु वैदूर्यं यद्गमित्यभिधीयते ॥ * ॥
कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणासुदीरिताः ॥
शर्कराशुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
स्योऽपि च यत्तज्ज्वल्यं कर्कशं बन्धुनाशनम् ॥
भिन्नभ्रान्तिकरस्यासः स कुप्यात् कुलसंज्ञ-
यम् ॥
विरुद्धवर्णं यस्याद्गं कलङ्कः शयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः ॥
अयत्ति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमणिहारी भूपतिर्त्वा यतिर्त्वा ।

इदमपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेध्यत्ववश्यम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गरुडं ताम्रवत् ॥

वैदेहः, पुं, ब० क् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(विदेहस्याप मतिः विदेह + अण् ।) निमि-
राजपुत्रः । स्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य
भूसुजः शरीः राजकभीरवस्ते सुनयः अरण्यां
ममस्युः । तच्च व कुमारो जज्ञे । जननाप्जनक-
सञ्ज्ञां चासाववाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति
वैदेहः । मयनाम्निथिरभूतस्योदावसुः पुत्रो-
ऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिषंश-
कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-
कारणं निमिषस्ये द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,
मनुः । १० । ११ ।

वैश्यान्नामगधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धक ।
इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥
(वैश्याद्व्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा, मनुः । १० । १६ ।

“वैदेहकेन त्वम्ह्यासुतपुत्रो वेण उच्यते ॥”

अस्यान्तःपुररक्षणं कार्यम् । यथा, तत्रैव ।
१० । ४७ ।

“वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बन्धक-
पथः ॥”)

वैदेहिकः, पुं, बन्धक । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।

“वैदेहिकादन्वमेदो वदियामप्रतिश्रयो ॥”)

वैदेहो, स्त्री, (विदेहस्य भवा विदेहस्यापठं स्त्री
वा । विदेह + अण् । डीप् ।) रीचना ।
सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।

“रामोऽपि स ह वैदेह्या वने बन्धेन वर्तयन् ।

चचार सानुजः श्रान्तो हृष्टोऽङ्गुलतं शुवा ॥”
यथा च ।

“वैदेहि । याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं
तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
पृष्टापि मा वद पयोनिधिवन्धनं मे
सयं पुनश्चक्षुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥”

इत्युद्घटः ॥)

बन्धिकस्त्री । पिण्णो । इति मेदिनी । (वैदेह-
पत्नी । यथा, मनुः । १० । ३७ ।

“आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”

विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारते ।
२ । ६५ । २३ । “देवातिथिः खलु वैदेहोत्प-
येमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो
नाम ॥”)

वद्यः, पुं, (विद्यां वेदिति । विद्या + “तद्धीति
तद्धे ।” ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।
यथा । कात्यायनः ।

“नाविद्यानाम्न वैद्वेज देयं विद्याघ्नं क्षचित् ।
समविद्याधिकानाम्न देयं वैद्वेज उद्घनम् ॥”

वैद्वेज विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदेवेत्ता । स चाम्बल-
जातिश्चिकित्सावृत्तिश्च । तत्पर्यायः । रोग-

हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः
५ । इत्यमरभरतौ ॥ सष्टा ६ विधिः ७ विद्वान्

८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-
र्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शस्त्रहरः ३

स्रग्वाहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैद्वोऽश्विनोऽङ्गमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैदवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्ब्रह्महृवो जनाः ॥

तं च ग्रामगुणज्ञाञ्च मन्वीषधिपरायणाः ।
तन्धश्च जाताः शूद्रायां ते बालग्राहिनो भुवि ॥

श्रौतक उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्न्यान् सूर्यपुत्रोऽश्विनीसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥

सौतिरुवाच ।

गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुचनन्दन ।
ददर्श कासुकीं कान्तः पुष्योदानं मनोरहरे ॥

तथा निवारितो यत्रात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥

दृतं तत्याज गर्भं सा पुष्योदानं मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तपकाञ्चनसन्निभः ॥

सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम ब्रौह्मिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यस्माद्देवासिद्धटम् ॥

विप्रो रोषेण तत्याज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्वभूव योगेन सा च गोदावरी स्रुता ॥

पुत्रं चिकित्साशास्त्रं पाठयामास यत्रतः ।
नानाश्लेषश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥

विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाञ्च निरन्तरम् ।
वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥॥
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दृष्ट्वा पूर्वान् दृष्टापरांन् ॥

स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमक्रिष्टो धूमभोगी वसंतश्च चतुर्युगम् ॥

ततो स्रष्टिकजातिश्च श्रुतजन्मनि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ॥

ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो याधिर्चयुनः ॥

ततो भवेत् स्वयंकारः स सुपणबन्धक ततः ।
ततो ज्वनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।

विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥”
अपि च ।

“लाञ्छालोद्वाहियापारो रसादिविज्ञयी च यः ।
स याति नागवृक्षं नागैर्ब्रूयते एव च ।

यसेत् स लोममानान्दं तत्रैव नागदर्शितः ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च समजन्मसु ।

गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥॥

राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

“परं पारं गतो यः स्यादद्यात्तु तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्यादहर्मात्रा च कुलो-

मतः ।

प्राणावार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूसुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-

जनेः ॥”

इति मातृसि १८ अध्यायः ॥॥

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुर्वते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च धाटकं समीचीनस्नादशोऽपि निगद्यते ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सञ्छोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् अवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः ।
स्वयंकृतो स्वयंचिकित्साङ्गप्रज्ञः । लघुहस्तः

सिद्धिमहस्तः ॥॥ (निघण्टुवेदो यथा,—
“कुचेलः कर्कशः सञ्जो यामौघः स्वयमागतः ।

पञ्च वैद्या न पूष्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”
कर्कशः अप्रियवादी । कृत्वः साभिमानः ।

यामौघः चवहाराचतुरः ॥ ॥
अथ वैद्यस्य कर्म अह ॥

“बाधेक्षत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतदेवस्य वैद्वत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥”

अस्यायमर्थः । बाधेः सन्धक् परिचयः । यथा-
श्रान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आयुषः

प्रभुरित्यर्थः । अपरं त्वेवं याच्यते । बाधि-
क्षत्त्वपरिचयः । वेदनायाः श्रान्तिकरणश्च ।

एतदेव वैद्यस्य वैद्वत्वं न किन्तु वैद्य आयुषः
प्रभुरित्यर्थः ॥ ॥

अथ वैद्यानयनदूतस्य लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च धाटकं ससृचितस्नादङ्गत्र निगद्यते ॥

दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवा निम्नेलाम्बराः ।
सुखिगोऽश्वच्छास्त्राः शुभपुष्पफलयुक्ताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च स्वजीवद्विष्टि सङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिण्यः सुखहेतवः ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राथमवदुवाति सा नाक्री जीव-

संश्रिता ॥” ॥

अथ दूतयात्रायां शृङ्गनविचारः ।

“वैद्यान्नाय दूतस्य गच्छतो रोगिण्यः कृति ।
न शुभं सौम्यशृङ्गनप्रदीपसु सुखावहम् ॥”

प्रदीपमधिः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं
न पश्येत् । तथा च ।

“रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं शुभवम् ॥”
अथ आयुर्विदां प्रादुर्भावः । तथाहो ब्रह्म-

प्रादुर्भावः ।
“विधातायज्वंसर्वस्वमाशुर्वेदं प्रकाशयन् ।

स्वनाम्ना संहितं चक्रे लक्ष्मणोऽकमथीन्द्रसुम् ।
ततः प्रजापतिं दत्तं दत्तं सकलकर्मेभुम् ।

विधिधीर्गौरिधिः साङ्गमाशुर्वेदसुपादिभ्यु ॥” ॥

अथ दक्षप्रादुर्भावः ।

“अथ दक्षः क्रियादक्षः स्वर्वाद्यौ वेदमायुषः ।
वेद्यामास विद्वांशौ स्वर्वांशौ सुरसप्तमी ॥”*

अथाश्विनीसप्तप्रादुर्भावः ।

“दक्षादधीत्य दक्षौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविरुद्धये धन्याम् ।
स्वयम्भुवः शिरश्चिह्नं भैरवेण रुषाय ततु ।
अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ।
देवासुररथे देवा देवैर्ये सप्तताः ज्ञताः ।

अचतास्ते ज्ञताः सद्यो दक्षाभ्यामद्भुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दक्षाभ्यां चिकित्सितः ।
सोमप्रतिपत्तिसंज्ञकत्वाभ्यामेव सुखीकृतः ॥
विश्रीयां दशनाः पुष्पो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
शशिनो राजयन्माभूदश्विभ्यां तं चिकित्सिताः ॥
भार्गवश्चावगः कामी रुद्रः सन् विक्रान्तं गतः ।
वोयंवर्यस्वरोपेतः ज्ञतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
यतेष्वान्येषु बहुभिः कर्मभिर्भिवर्षां वरौ ।
बभूवतुर्भ्रष्टं पूष्याविन्दारीनां दिवोकसाम् ॥”*

अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।

“संक्षयं दक्षयोरिन्द्रः कर्माग्यितानि यज्ञवान् ।
आयुर्वेदं निरुद्धेनं तौ यथाच शचीपतिः ॥
नासद्यौ सत्यसन्धेनं शक्रं किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्थवे ॥
नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास बहुनात्रियप्रमुखान् सुगौन ॥”*

अथात्रियप्रादुर्भावः ।

“एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो सुनिपुङ्गवः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
भवन्ति सामयानेताश्च शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
दयासुरहमत्तथं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
यतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि नेरुष्याय शरीरिणाम् ।
इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥
तत्र मन्दिर्मन्त्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः ।
सिंहासनसमासीनं क्लृप्तमानं सुरर्षिभिः ॥
भासयन् दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्विषा ।
आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवोकसाम् ॥
शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्वत्सिंहासनो ययौ ।
तदग्रे पूजयामास भ्रष्टं भूरितपःकृशम् ॥
कुशलं परिपश्यत् तथागमनकारणम् ।
स सुनिम्बकुमारैरे निजागमनकारणम् ॥
देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
विधात्रा विहितो यज्ञान्त्रिलोकी लोकपालकः ॥
आधिभिर्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतेषु सन्ति सन्तानं तेषां हर्षुं कृपां क्रुद्ध ॥
आयुर्वेदोपदेशं मे क्रुद्ध कारुण्यतो वृणाम् ।
तथेत्युक्त्वा सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं सुनिम् ॥
सुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमाश्रीभिराजगाम पुनर्भ्रष्टौम् ॥
अथात्रेयो सुनिश्रेष्ठो भगवान् कुरुणापरः ।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे गरुडक्रानुकम्पया ॥

ततोऽमिर्वैशं मेडच्च जातुर्कथं पराशरम् ।
ज्वीरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
तन्नस्य कर्ता प्रथममभिवेशोऽभवत् पुरा ।
ततो मेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्नं ज्ञतानि च ॥
आवयामासुरात्रेयं सुनिवृद्धेन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्नामि हृद्योऽभूदभिनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रकृष्टा सुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साञ्चिति चाश्रुवन् ॥”

अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।

“एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य संगताः ।
सुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
भरद्वाजो सुनिवरः प्रथमं ससुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरौचिर्भृगुभागवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्त्यश्चिरो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गोतमः सांख्यो मैत्रेयश्चावनीऽपि च ॥
यमदक्षिणं गार्ग्यं च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
शाण्डिल्यः सहकौशिकश्च श्राकुनेयः सश्रीनकः ।
आश्वलायनसांज्ञतौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो गालवो धौम्यः काण्डिकाव्यायनावभौ ।
काण्डायनो वैजवापः कुशिको वादरायणिः ॥
हिरण्यचक्षु लोकाचिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैश्वानसा बालखिलास्तथैवाथ्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपस्तेजसा दीप्ता ज्ञयमाना इवामयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
तत्र सर्वार्थसंविष्टोऽभवेद्युद्दि निरामयम् ।
तपस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
हर्षारः प्रकृष्टा रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ।
रोगाः काश्यकरा बलचयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
दृश्यादीन्द्रियशक्तिसंशयकराः सर्वाङ्गपीडा-
कराः ।
धर्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
बलान्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः
प्राणिनाम् ॥
तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
न्ने-
योर्गैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिं तं हृ-
वन् ।
त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं
क्रमात्
आयुर्वेदमधीत्य यं गद्भयान्मुसुक्ता भवामी
वयम् ॥
इत्थं स सुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो चिन्तयान्वितैः ।
भरद्वाजो सुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् ॥
तत्रैन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्टवान् वृजहन्तारं दीप्यमानमिवानजम् ॥
दृष्ट्वैव स सुनिं प्राह भगवान् मधवा मुदा ।
धर्मेश्च खागतं तेषु सुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाश्रीभिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
श्रुत्वा वचनं सम्यगभावयत सप्तमम् ॥
आधयो हि ससुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रथमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तसुवाच सुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्दुर्घसहस्राणि देही नीरुद्धिनाम्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं चिन्तयन्मायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुद्धिं तन्मना सुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभि भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यापि सुनीशुक्ले नीरुजः सुचिरायुषः ॥
तत्रैव जनिताशानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
गुणान् ब्रह्माणि कर्माणि दृष्ट्वा तदधि-
माश्रिताः ॥

आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनाम्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥”

अथ चरकप्रादुर्भावः ।

“यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथव्दान्तगतं सम्यगायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
एकदा स महददृष्टं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदयेत्स्तान् यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु अग्रान् न्त्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमखले ।
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन धंसो बजा ज्ञतः ।
अत्रेयस्य सुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
सुनयो बहवस्तेषु ज्ञतं तन्नं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्नामि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना यथोऽयं चरकः ज्ञतः ॥”

अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।

“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन गरा दृष्टा आधिभिर्येषुपीडिताः ॥
तान् उद्धृत्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
यदाहृद्दयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह ॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
जेनोक्त्वाधिपतिर्विष्णुर्भूत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितसया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमन्त्राह्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेभ्रानि ॥
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चर च महत्तपः ॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोऽमृपम् ॥

वैद्यः

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्वीयसंहिता विहितस्तुना ।
अथ विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यन् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।
“अथ ज्ञानदृष्ट्या विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतसुकवान् ।
वत्स । वाराणसीं गच्छ तं विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति
बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारो महामख्यः ॥
पितृवचनमाकर्ष्य सुश्रुतः काश्यां गतः ।
तेन साहसं समध्येत् सुनिस्सुश्रुतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्ववानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिभन्महृभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेषु प्रथमं विनयान्विताः ।
स्वागतश्च इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपश्येत् तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा आधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दतो न्नियमाणांश्च जातास्नाकं हृदि यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयतु वन्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां वृपतिस्तानुपादिशत् ।
याव्यातं तेन ते यत्नाञ्जयन्सुसुतयो मुदा ॥
काशीराजं जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुविद्वानां जन्मूर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्नं ज्ञतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्नाण्डि तनिरे ।
सुश्रुतेन ज्ञतं तन्नं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं च्चितिमखले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मनास्करे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।
“सख्येताहापरंश्च युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां सुखीऽन्वताचार्यस्तस्यावन्ना कुले हि तत् ।
अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्तमो जातिप्रवर्तनात् ॥
परं सर्वेऽपि चाम्बुष्टा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
जननीतो जगुर्लब्धा यज्जाता वेदसंस्कृतेः ॥
अम्बुष्टास्ते ते सर्वे हिजा वैद्याः प्रकीर्तिताः ।
अथ रक्तप्रतिकारिणाङ्घ्रिभज्जन्ते प्रकीर्तिताः ॥
सखे वैद्याः पितृस्तुत्यास्तेतायाश्च तथा स्मृताः ।
हापरं क्षत्रवत्प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अथाम्बुष्टेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्नमी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ।
एषां वशाः समुत्पन्ना एतत्पट्टतथो मताः ॥

वैद्यः

अन्यपट्टतथोऽप्येवं सन्नि वेद्या न ते श्रुताः ।
बहवश्चैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना रत्नैवमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तद्गोत्रादिना वैद्यः श्रेष्ठायान् स्वकर्मणा ॥”
तथा हि ।

“तिस्रो वर्णाशुपूर्वैश्च हे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियवर्णा भार्याः स्त्राः शूद्रजन्यनः ॥
यदुच्यते हिजातीनां शूद्रादारोपसंयहः ।
नेतन्मम मतं यस्मात्तन्नात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्तुः सवर्णासु यज्ञीयान् क्षत्रिया श्ररम् ।
वैश्या प्रतीदमादद्याद्देने त्वग्रजन्मनः ॥
सवर्गैश्चः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्वेसु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥
विप्रान्महर्षाभिधित्तो हि क्षत्रियायां विशः
क्षियाम् ।

जातोऽम्बुष्टसु शूद्रायां निषादः पान्थवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजन्यान्महिव्यौ द्वौ सुतो
स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विनास्व विविः स्मृतः ॥”
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
“शूद्रेव भार्याशूद्रस्य वा च स्त्रा च विशः स्मृते ।
ते च स्त्रा चैव राजसुताश्च स्त्रा चाग्रजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।
असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
श्ररः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतीदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दद्या यास्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”
इति पट्टप्रथमम् ॥

“ब्राह्मणाङ्गशकन्यायामम्बुष्टो नाम जायते ॥”
इति च पट्टार्हं मानवीयम् ॥
“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बुष्टो हि सुनि-
सत्तम ।
ब्राह्मणानां चिकित्सायं निर्दिष्टो सुनिपुङ्गवैः ॥”
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बुष्टो ब्रह्मपुत्रकः ॥”
इति शुकः ॥
अस्मा भर्षाभिधित्तश्च वैद्यः क्षत्रविशावपि ।
अमी पञ्च हिजा एषां यथापूर्वैश्च गौरवम् ॥”
इति हारीतः ॥

“मातुर्यंदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौज्जवन्मनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्रस्तस्मादेते हिजाः स्मृताः ॥”
इति याज्ञवल्करवचनम् ॥
भर्षाभिधित्तान्महयोरपि पिष्टवन्नात् हिजात्वम् ॥
इति दृढाः ॥

“आयुर्वेदोपनयनाद्देवो हिजा इति स्मृतः ॥”
इति वेदकेऽप्येवशः ॥
“तपोयोगान् पुरा वेदस्तेजसा पिष्टवत् स्मृताः ।
विप्रान् चक्षार्द्यतो न्यूनाः क्रियया वैश्ववत्
क्षताः ॥
श्रनेः श्रनेः क्रियालोपाद्य ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥”
इति विष्णुः ॥

वैद्यः

“युगे जघन्ये हे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
इति यमः ॥

“श्रनकैश्च क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषणत्वङ्गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”
इति मनुवचनं धृत्वा एवमम्बुष्टादीनामपि कलौ
शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
स्तथा शुद्धितत्त्वे स्मार्तभट्टाचार्याणां पुस्तकम् ।
अतएव कुलपञ्जिकायास्तुतम् । अतिदिष्टं हि
वैद्यस्य शूद्रत्वं क्षत्रियादिवदिति । तस्मात्
क्षत्रियशोस्तुत्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥१॥
“युगे युगे कर्मण्यैवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
तपोरीतिप्रभावेण ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”
मनुष्येऽपि च जन्मत इति ॥

“अम्बुष्टजन्मताचार्यः ख्यातोऽभूद्रुवनजये ।
सिद्धविद्याङ्ग्यां कन्यां स्ववैद्यस्य तु मानवीम् ॥
उपयेमे महौजा यश्चिकित्सतकथा श्रुतः ।
अथेतस्य वरेणैव ख्याता वैद्या महौजसः ॥
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ॥
सन्ताना बहवश्चैषां बभूवुश्च चिकित्सकाः ।
कुलानुरूपतस्त्रेषां जाताः पट्टतथोऽप्यम्बुः ॥
तेषां प्रथमा निन्दा च बभूव खेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥
देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्दा सुप्रपट्टतथोऽपि च ॥
केचिज्जात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुधारतः ।
सन्नासामेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसी ।
वृत्तिः स्वर्गा च पण्या च वृत्तया जातिः प्रव-
र्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्जिकाधृतवासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥ १॥ अथ वैद्यानां
गोत्राणि ।

“अष्टाविशदमी गोत्राः सर्वेषां भिषजामपि ।
प्रत्येकन्ते विलिखन्ते सेनदावादितः क्रमात् ॥
धन्वन्तरिश्च शत्रिश्च तथा वैश्वानराद्यकौ ।
मौज्जल्यकौशिकौ कृष्णाक्षय आङ्गिरसोऽपि च ॥
अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौज्जल्योऽपि भरद्वाजः शालङ्कायन एव च ॥
शाखिल्यश्च वशिष्ठश्च वात्स्यश्च यज्ञमी मताः ।
गुप्तानां चीणि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥
सावर्धिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाखिल्यश्चापि तत्परः ॥
मौज्जल्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवाः ।
आक्षेपज्जाक्षेपौ च शाखिला आलमालकः ॥
धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुण्डजः ।
काश्यपो रक्षितस्येको गोत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥
दत्तानामाद्यगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमाक्षेपगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे श्रुतः ॥
दत्ताः कृष्णाक्षेपगोत्रा दृश्यन्ते बहवस्तथा ।
तस्माद्दत्तस्य गोत्राणि सप्त ज्ञेयानि पण्डितैः ॥
कराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौज्जल्यकावपि ।
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्कारः सप्तगोत्रकः ॥

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तत्राजस्त्रिगोत्रकः ।
 अथन्ते च आमदद्यागोत्रा देशान्तरे धराः ॥
 बहवोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
 इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रास्तयोश्चिरे ॥
 इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
 आदित्यानामिमां गोत्रावादिष्यकौशिकौ
 स्तौ ॥
 पञ्चाशद्वेदे विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिषक्कुले ।
 यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
 दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव तत् ॥*॥
 अथ पञ्जिकान्तरोक्ताराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
 गोत्रसंख्याश्लेषादि लिखते ।
 “काञ्चीशाद्वृषिसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
 च ।
 शक्रिधन्वन्तरो श्रेष्ठौ मथौ वैश्वानराद्यकौ ।
 मौजल्यकौशिकौ ज्ञानात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
 अथ राष्ट्रीयवैद्यवैद्यानां प्रवरानाह ।
 “प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरि कुलोद्भवाः ।
 विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तरे पराशरौ ॥
 नेयध्रुवश्चाङ्गिरसो बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
 शक्रिगोत्रे त्रयः शक्रिपराशरवशिष्टकाः ॥
 प्रवराः पञ्च दासानामौर्वच्यवनभार्गवाः ।
 जामदग्यान्नाप्रवानः प्रोक्ता मौजल्यगोत्रजाः ॥
 गुप्तानां त्रय एवेते काश्यपोऽप्यप्रसरकः ।
 नेयध्रुवोऽमी प्रवराः काश्यपान्यसम्भुवाम् ॥
 दत्ते त्रयं कौशिकानां शाखित्यवितदेवजाः ।
 ज्ञानात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
 दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाः ।
 आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
 आत्रेय आङ्गिरसको बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
 करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्मृताः ॥
 भरद्वाजो भार्गवश्च अवनश्च क्रमादमी ।
 राजवशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तयः ॥
 वात्स्योऽसितस्तथा मार्कण्डेय एषं क्रमादिति ।
 अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्तयः ॥
 कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चेत्यमी क्रमात् ।
 सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
 प्रवरास्तपि विश्वेयास्तत्तु कुलभुवां सुखात् ।
 नन्द्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
 विश्वेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलभुवां सुखात् ॥”
 इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥
 अथ वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ।
 “सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
 राजसोमावपौष्यदौ राष्ट्रीयः परिकीर्तितः ॥
 नन्दिशन्त्रो धरः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
 ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
 राष्ट्रीय भिषजो ये ये प्रायस्ते वज्रगा अपि ।
 नन्द्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
 तथा च पञ्जिकान्तरे ।
 “सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
 अष्टौ राष्ट्रास्तु विख्याताः प्रायोऽमी वज्रगा
 अपि ॥”

तथान्यत्र ।
 “नन्दिशन्त्रधरदत्तरक्षिता-
 स्ते खनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
 कौलिपुरुष इदंैव वक्ष्यते
 तत्कुलं खलु वरेन्द्रं पुनः ॥”
 तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानश्च ।
 “दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिकुण्डौ करस्तथा ।
 पञ्चश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
 तथान्यत्र ।
 “अष्टौ सेनादयो राष्ट्रि वज्रवपि वसन्त्यमी ।
 नन्द्यादयो महाराष्ट्रे क्षुप्रपहतयोऽपि च ।
 कंचिन्नाद्या परिख्याता इष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
 इति ॥
 “सम्बन्धः स्मृतं सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
 निन्द्यते किंल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
 इति वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ॥ * ॥
 अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
 “श्रीकाञ्चीशा गोनगरं करङ्गकोट एव च ।
 मोरशासनकान्तारौ समानुस्थानमेव च ॥
 मेढ्राशासनमप्यथो यासयामस्तथैव च ।
 अष्टानां सेनसुखानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”
 तथाह दुर्जयः ।
 “काञ्ची गौरं करङ्गश्च मोरकान्तासमाश्रुताः ।
 मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
 इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ * ॥
 अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
 “ऊनविश्रुतिधा सेना अष्टाविश्रुतिधा पुरम् ।
 भवन्ति भेदेनैतेषां वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
 एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
 मालश्चो धलक्ष्णीयः खानाजः सेनहाटकः ॥
 नारहट्टो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
 राधियामी वैतजीयो नव वेनायका अमी ॥
 विशेषतो विनिर्दिष्टा श्रियाश्चाप्यखलोद्भवाः ।
 सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणं तथा ।
 सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
 इति विनायकसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “एकः पुनर्गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
 विषपाडाभवः श्रेष्ठस्ति काधिपुरुजस्तथा ।
 अन्यः कङ्कियसम्भूतो धाङ्गायामी ततः परः ॥”
 इति गयीसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “एको राघवसेनोऽभूत् खल्लयामेव विश्रुतः ।
 स खल्लज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”
 इति राघवसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिज्ञताश्रयः ।
 स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति राज्ञो विमलसेनस्य वश्यनिर्णयः ॥
 “पात्रदामोदरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।
 असौ शिखरभूजातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति पात्रदामोदरवश्यनिर्णयः ॥
 “विनसेनोऽपि यस्त्वैको धलभूमिज्ञताश्रयः ।
 स एव धलभूमिज्ञो नापरा तस्य च स्थली ॥”
 इति विनसेनवश्यनिर्णयः ॥

“सप्तमो वृषिसेनो यो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 हाङ्कियायामसम्भूतस्तस्मान्ना तस्य तत्कुलम् ॥”
 इति हाङ्कियावृषिसेनवश्यनिर्णयः ॥
 इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
 सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
 “श्रीवत्ससेनप्रमुखाः वज्रमी शक्रिगोत्रजाः ।
 भेदेन सप्तधा ज्ञेया यथाक्रमममी पुनः ॥
 एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत् हट्टयामविश्रुतः ।
 तेहट्टज इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति श्रीवत्ससेनवश्यनिर्णयः ॥
 “एकः श्रियासेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 पोङ्गागाहाभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
 इति श्रियासेनवश्यनिर्णयः ॥
 “एको यः पुरसेनोऽभूत् भूटिनागङ्गिमाश्रितः ।
 भूटिनागङ्गिख्येन ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥”
 इति पुरसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “चन्द्रसेनोऽपरस्त्वैकश्चन्द्रहीपनिवासितः ।
 शक्रिगोत्रसमुद्भूत इदीलपुरमाश्रितः ॥”
 इति चन्द्रसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “एको सुखीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठोऽप्यश्रयात् ।
 स एव स्वर्णपीठोति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
 इति सुखीरसेनवश्यनिर्णयः ॥
 “रामसेनः परस्तस्यैवान्भूतो बभूव यः ।
 स मल्लभूमिवसती विदितानेकपौरुषः ॥”
 इति शक्रिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रमुखानां
 घणां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
 “आद्यसेनस्तु वज्रबीजी भेदेन विविधोऽभवत् ।
 नपाहासम्भवस्त्वैकः शालग्रामभवोऽपरः ॥
 मानकरीय एवान्यस्तस्य आद्याः प्रकीर्तिताः ।
 आद्याविगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
 इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ * ॥
 अथ दासानां भेदमाह ।
 “पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विश्रुतिधा पुनः ।
 एकः पुनश्चायुदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 एकस्तेहट्टसम्भूतो मालिकाहारजः परः ॥”
 इति चायुर्वश्यं द्विविधनिर्णयः ॥
 “पथ्यदासः पुनस्त्वैको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
 वालिनाहोऽभवत्सैकः परो मल्लजानिकः ।
 मौजेश्वरभवः पालियामजः पालनौरजः ॥”
 इति पथ्यवश्यं पञ्चविधनिर्णयः ॥
 “एकोऽपरः कायुदासो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौजल्यगोत्रजः ॥”
 इति कायुदासवश्यनिर्णयः ॥
 भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ दोषलकेकरौ ।
 अमी त्रयो वज्रभूमौ प्रसिद्धाः सर्वे एव हि ॥”
 इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वश्यनिर्णयः ॥
 “एको वराहदासोऽसौ वौहारियामवासितः ।
 स वौहारिजदासोऽपि मतो मौजल्यगोत्रजः ॥”
 इति वौहारीयवराहदासवश्यनिर्णयः ॥
 “वृषिं हनामदासौ द्वौ वज्रदेश प्रतिष्ठितौ ।
 तौ वज्रजाविति ख्यातौ कुलकार्यपरायणौ ॥”
 इति वृषिं हनासयोर्वश्यनिर्णयः ॥

“वीरदासोऽपि यत्केकः स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रे सम्बन्धस्तस्याभूद्रकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥
“स्थान्तः पापराज्यामे रामदासोऽपि तादृशः ।
स्वनवस्तस्य चत्वारो बीजिनस्तेऽपि विभृताः ॥
स्थाना उभेड-गामेड-धाङ्-वीङ्गलदासकाः ।
मौङ्गल्यगोत्रसम्भताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौङ्गल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥ *
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तयोदशविधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥
एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
वराह नगरीयश्च अष्टोऽभूत् कुलकर्म्मणि ॥
पण्डितानामभवत्तान्यस्तथैव कुलश्रीलवान् ।
वाराहसत्सुतसुतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नीलगुप्तमभा ये ते निरोक्तत्रिपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवाः केचित्श्लोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेच्छया ॥”
इति कायुगुप्तवंशोद्भवविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्त्रिपुरगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्थितिः ॥”
इति धौडालीयत्रिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजो ह्यौ प्रतिष्ठितौ ।
भीमपुरीखाडियामस्यौ महत्सुख्याधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिखण्डाधिकारिणोर्वंशनिर्णयः ॥
“अडालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गानसम्भवः ।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यडालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्य यः प्रोक्तो भीमपुर्यामवासस्तु ।
भीमपुरीय इति स्थानः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जानानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“एतौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शाखिल्यगोत्रीयो वटग्यामसुतद्वयः ॥
अपरः पाविता दत्तः खंगडीयः स एव हि ।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रो ह्यौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवंशनिर्णयः ॥
“विकारस्य देवस्य वंशजा आत्रेयगोत्रजाः ।
ममालुख्यानसंभूताः केतुग्रामेऽधुना तु ते ॥
केतुग्रामीयदेवोऽसौ निकारसकुलोद्भवः ।
निजेऽस्य पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
ज्ञानात्रेयमभा ये च ये च शाखिल्यगोत्रजाः ।
व्याखमालमभा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववंशनिर्णयः ॥
“एकः कान्धारवासी च करो भेदादमी जयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे ह्यौ वज्रदेशे च विभृता ॥
यस्तु धर्मकरो बीजा भरदानकुलोद्भवः ।

तद्वंशजाः सांप्रतं सन्ति हिमोड्यायाजिगोपुरे ॥”
इति करवंशनिर्णयः ॥
“भेदाश्वसनसंभूतौ राजवंशोद्भवापुत्रौ ।
शशिराजमखीराक्षौ वात्स्यगोत्रसुतद्वयौ ॥
एताच्चिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मखीराजः खेपक्रीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“मालयामसुतद्वयो धर्मवीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंशजा बहुदेशगाः ॥”
इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्टाप्रसिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥ * ॥
“अपरे ये नन्दचक्रौ धरकुक्षौ च रचितः ।
वारेन्द्रा अपि पश्येते प्रसिद्धान्ते ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशयष्टाणां वेदानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ * ॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः
सम्बन्धलिखनाशुरोधादसतिस्थानमाह ।
“श्रीखलनामनगरी राट्टे वज्रे च विभृता ।
सर्वेषामेव वेदानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गौडौ कृता वेदैर्यः खलोऽभूद्भिवक्त्रियः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवेदानां वासस्थान-
सुक्तम् ॥ * ॥ इति गौराङ्गमल्लिकार्जुनभरत-
सेनसत्तवेद्यकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दात् व्याप्रत्ययेन
नियन्त्रमेतत् ॥
वैद्यकं, स्त्री, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य याकरस्ये वरेयघटनास्तीताः प्रवन्धा
दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि त्रिचिन्तित्वार्यमेको-
द्भूतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
खन्तन्त्राणि शिरोमखीरिह गुणाः के के न
कोकोलराः ॥”
इति सुभोध्याकरस्ये वरेयघटप्रशंसा-
श्लोकः ॥ * ॥ तच्छास्त्रज्ञानानि यथा,—
“ऋग्यजुःसामाथर्वाणान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्धेष्वेवायुर्वेदं चकार सः ।
ज्ञत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिखेभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्तत्तानि च ।
आधिप्रकाशबीजानि साधि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवांसः काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुलः सङ्घदेवोऽर्कश्चरवर्णो जनको बुधः ॥
जावालो जाजलिः पैलः कवयोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदशाः षोडश आधिनाशकाः ॥ * ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवाञ्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौस्तुभौ दिवां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भूमन्त्रं चान्धिनीस्तौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सङ्घदेवश्च आधिचिन्तुविमर्हणम् ।
शानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
अवर्णो जीवदानश्च चकार भगवाण्विभः ।
चकार जनको योगी वेद्यसम्बद्धमङ्गलम् ॥
सर्वसारं चन्द्रस्तौ, जावालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मनिः ॥
पैलो निदानं कवयस्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
वेधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ॥
आधिप्रकाशबीजानि वलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्युच्चरन्वर्णनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिवां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्वबीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १६ अध्यायः ॥
वेदानाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरामादेवी विनायके ।
अरोगा वेदानाथे तु महाकाणे महेश्वरी ॥”
इति मात्स्ये गौरानामाष्टशतं १३ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये । ७ ।
३० । ७१ ।) अपि च ।
“वेदानाथं समारभ्य सुवनेशान्तर्गं शिवे ।
तावदङ्गाभिधौ देशो यान्त्रायां न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिवङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वेदानाथं वेदानाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया नेपाथे जातुनी मम ॥”
इति तन्त्रचूडामन्त्रौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिदानगरे यत्र वेदानाथो महेश्वरः ।
तत्राचथो विस्वदृष्टः सर्वदृष्ट उदाहृतः ॥”
इति दृष्टदृष्टमैपुराणौ ११ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“भारखण्डे वेदानाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वेद्यबन्धुः, पुं, (वेदानां बन्धुरिव) आरवधदृष्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेद्यस्य बन्धुश्च ॥
वेद्यमाना, [ऋ] स्त्री, (वेदानां मातेव ।) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषगुजनी च ॥
वेद्यसिन्धे, स्त्री, (वेद्ये वेद्यशास्त्रोक्तौवधादौ
सिन्धीव प्रभूतवीर्यवत्वात् ।) वासकदृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वेद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैद्यः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अच् ।)
विधिबोधितः । यथा । अदृष्टार्थकजातीय-
कर्म्मणः कालदेशकक्षादीनां प्रयोगाहुवन्वैध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिष्टाविशेषावयवः । इति

वैधुमा

वैनायि

वैपरी

प्रायश्चित्तत्वम् ॥३॥ अथ वैधुमाविचारः ।
 “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुल्लङ्घ्य वाधयं
 न्येतमाजमेत । इत्यादिविधिविषयाप्रतिगत्या
 वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि हन्ति
 वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाह्रिस्वाचस्यतिमिश्रेणैकैकौमुद्याम-
 भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
 इति सामान्यशब्दं विशेषशब्देण अग्नीसोमीयं
 पशुमालमेत इत्यनेन वाधित इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
 वाधते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरकत्वर्थत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकृत्युपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावस्थति
 क्रमोश्च उपकरिष्यति’ इत्यस्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य वाधं विना अग्नी-
 सोमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विध्यर्थे उपपद्यते । भङ्गनये तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च मुख्यपशुयोगे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वञ्चोपपद्यते
 विरोधान् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव
 कुतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य सात्त्वान्
 परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
 न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः इति । नन्वेव श्येनेनाभि-
 चरन् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शूत्रवधरूपेष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हन्याद्देवा-
 विचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले
 इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन
 बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
 वैधात्रः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधात्र +
 अत्र ।) सन्तुङ्गमारः । स च विधात्रपुत्रः ।
 इत्यमरः ॥
 वैधात्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधात्र + अण् ।
 ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधात्र-
 सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभङ्गरास्तेऽभिमानास्त्येवासन् मनस्विनः ।
 अभ्यवसैत यैरेष वैधात्रारपि वामताः ॥”)
 वैधुमात्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
 चिदान्तकौमुदी ॥

वैधुतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतश्रेष्-
 थयोगः । तस्य ग्राह्यत्वं यथा,—
 “परिषस्य त्वजेदहं सप्त शूले च नाडिकाः ।
 गण्डव्याघातयोः घट् च नव हृष्यणवचयोः ।
 वैधुतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “मैत्रीविद्योतः कुटिलः खलश्च
 चरुं हरिदः परवचकश्च ।
 कुकर्मकर्ता परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधुतिलम्बजम्भा ॥”
 अन्तयोगे तस्य वर्णत्वमवर्णत्वञ्च यथा,—
 “यदि तृथियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 ह्यन्तेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
 ह्यन्तव्यताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिह शक्तौ वैधुतितृथियतीपाते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २६ ।
 “देवा वैधुतयो नाम विधुतेस्तनया वृष ।
 गष्टाः कालेन येर्वेदा विष्टाः स्विन तेजसा ॥”)
 वैधेयः, त्रि, (विधिं पद्धतिमेवानुसृत्य अवहरति ।
 विधि + टक् । यद्वा, विधेये कर्मथे अनभिन्नः ।
 विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकशुभत्वत्वाच्च तथात्वमस्य ।) मूलः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुच्छली जाल्मवैधेयवालकाद्रोम्भनिभरा ।
 समभूदप्रवेशार्हा राजपन्नम्भनस्त्रिनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधेतः, पुं, यमपतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । २२० । इति टक् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानोयात्तं मात्रे वैनेतेयः समर्पयन् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यचारिणेमिष्व तथैव गरुडाक्षयौ ।
 आरुणिवारुणश्चैव वैनेतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 वैनेयिकः, पुं, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यष्टक् ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्थापठक् । विनयः) विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वे वैनेयिकं कृत्वा विनयज्ञो वृहस्पतिम् ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रथम्य विधिपूर्वकम् ।
 विधिं प्रपश्यन् राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
 वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नकः चपयोऽङ्गीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं कृत्तयतीति । विनाश +
 टक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्था
 वधित्रयोर्विश्रान्तश्चम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
 ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् । सप्त-
 दशमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशं व्यादात्
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडृचः स्यात् ।
 ततफलं यथा —
 “इहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
 कर्मार्थं कर्मणा हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 सूत्रैर्विषण्वधुनां हानिः सांघातिके तथा ।
 संतप्ते सामुदधिके भिन्नभृत्यार्थसंक्षयः ॥
 वैनायिकं विनाशः स्यात् देहद्विविधसम्पदात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निघनतारा । यथा,—
 “वैनायिकार्थं दृष्टं गृहणं सुधाशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्रेशं विलसद्यश्चाशु ॥”
 वैनायिकार्थं त्रयोविश्रान्तश्च । इति केचित्त ।
 वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निघनतारापरम् । निघने-
 ऽपि चैत्येकवाक्यत्वान् । इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥
 वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 टक् । सर्वं दृश्यं क्षणिकमिति क्षणिकविज्ञान-
 वादित्वादस्य तथात्वम् ।) क्षणिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्गनाभः । इति मेदिनी ॥ विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
 वैनीतकः, पुं, स्त्री, परस्म्यारावाहनम् । इत्यमरः ॥
 आरुद्रं वाह्यं यत् सात्त्वान् न वहति परस्परथैव
 वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मिति ज्ञान विकारसंघति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे षो हृष्टौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पुं, (वेनत्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुख्या-
 दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
 वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
 “वेनस्य मयिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महोपालो यः पृथुः परिवीक्षितः ।
 येन दुग्धा महो पूर्व प्रजानां हितकारणात् ॥
 इति वङ्गपुराणे सर्गाशुशासननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथो यद्वां वैन्यः सादनेष्वेव ॥”
 “वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथो एतन्संज्ञो राजर्षिः ॥”
 इति तद्वाङ्मै सायणः ।)
 वैपरीतं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । अथाचः २ विपर्यासः ३
 विपर्ययः ४ आणयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३४ ।
 “स्वभाववैपरीत्यस्तु प्रकृतेश्च विपर्ययः ॥”)
 वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
 स्वल्पक्षुपट्टहनफला लज्जालुः । यथा,—
 “लज्जालुष्वैपरीत्याम्बा स्वल्पक्षुपट्टहनफला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्ह्याभिधाने प्रथो जयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याश्चः कटुरुणः कफापनुन ।
 रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद्य यथार्थमन्वरचराधीशः स्यात्
कल्पिता-
शेषलोचितद्वयवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गकम् निजवीर्यवैभवं

तीर्थं तुहुः संसृष्टतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भाव इत्यर्थे अश्वप्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन् एव जानन् किं बहून्ना न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिचं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मात् । विभाजयिष्ठ
+ “ऋतोऽन्” ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।
विभाजयितुर्धर्मोपपत्तिरिति काशिकोक्त्वा णि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मात् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वैभानं, स्त्री, देवोद्यानम् । इति विकारश्लेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।

वैभानं पश्चिमे श्रेष्ठे चावित्रकोत्तराचले ॥”

विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”

यु, पञ्चतविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरसुरिति विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।”

लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भानि सुद-
र्शनाः ॥”

वैभानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमाह + अण् ।)
वैमात्रेयः । इति ञटाधरः ॥

वैमात्रा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमाह-
कन्या । वैमात्रशब्दादापप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैमात्रेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमाह + “शुभा-
दिभ्यश्च” ४ । १ । १३ । इति टक् ।) विमाहपुत्रः ।

तत्पठ्यायः । विमाहजः २ वैमात्रः ३ । इति
ञटाधरः ॥ (“तयोरभावे तथाविधौ वैमा-
त्रेयौ” इति शुद्धितत्त्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावे ।)

वैमात्रेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमाह +
टक् । ततो ङीप् ।) विमाहकन्या । वैमात्रेय-
शब्दादीपप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तः, त्रि, विमुक्तिविशेषः । तद्भावे, स्त्री ।
विमुक्तशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैमेयः, पुं, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
याकरण + “अयृगयनादिभ्यः” ४ । ३ । ७३ ।
इति अण् । “नयाभ्यां पदानाभ्यामिति” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्वम् ऐच् ।) याकरण-
वेत्ता । याकरणाधीता । याकरणशब्दात्
ष्यप्रत्ययेन योर्यमेति इमा निच्चे त्रिदिति वृद्धौ

च निष्पन्नमिदम् । याकरणाध्यायी च ॥ (यथा,
पाणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थाः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।

“सर्वार्थानां याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।

तन्मूलतो याकरणं याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभार्यः, पुं, वैयाकरणी भार्या यस्य ।
इति सुभषोध्ययाकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (याघ्रस्य विकारः । याघ्र + “प्राणि-
रजतादिभ्यः” ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।
ततः वैयाघ्रस्य चर्म्मिणा परिवृत्तो रथः । “ह्रैप-
वैयाघ्रादण्” ४ । १ । १२ । इति अण् ।) याघ्र-
चर्म्मिणाद्दितरथः । तत्पठ्यायः । ह्रैपः २ । इत्य-
मरः । १ । ८ । ५२५ । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ४ ।

“अयं सङ्घसमिती वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।

सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्कणीजाल-
मण्डितः ॥”

याघ्रसम्बन्धिनि, त्रि, यथा,—
“उत्तराभिसुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्म्मिणसना सोढुं नृहर्जना सती ॥
प्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

(यथा च दृष्टवर्चितायाम् । ४४ । १३ ।
“पूर्वाभिसुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्म्मिणि स्थितो
राजा ॥”)

वैयाघ्रपद्यः, पुं, (याघ्रपद्योऽपत्यमिति । याघ्रपद्य +
अण् । यदा, याघ्रस्यैव पदावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति” ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गर्ग्यादित्वात् यण् । “पादः पत् ।”
६ । ४ । ३० । इति पदादेशः । “न युभ्यामिति”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्वमेच् ।) गोत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादित्त्वे ।

“वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांख्यतिप्रवराय च ।
अपुत्राय द्वाभ्येतत् सजलं भौश्रवर्म्मिणे ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासकिः, पुं, (यासस्यापत्यम् । “यासवसङ्गनिषा-
देति” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्वा
इण् अकणादेशश्च । न युभ्यामिति ऐच् ।)
यासस्यापत्यम् । इति सुभषोध्ययाकरणम् ॥

(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।
“एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवाहं
वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्थं कथाचरितं कलिकल्पवृक्षं
याहृत्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥”)

वैयासिकः, त्रि, (यासेन कृतः । यास + टण् ।
तत ऐच् ।) यासकृतसंहितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (युष्टे दीयते कार्यम् । “युष्टादिभ्यो-
ऽण्” ५ । १ । ६७ । इति अण् । नयभ्यामित्येच् ।)
प्रातर्भयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेव भूतेषु मीहितव्याप्तमायया ॥”)

तस्य सप्तत्यार्णं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कण्ठ-
शिशुपाजयोः । वासुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा क्रोधवृद्धयोः ।
सापन्नम् ४ यथा नृविक्रमार्जयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीवृद्धयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्वाचार्थे ष्यप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गकः, त्रि, (विरङ्गं निर्यमर्हतीति । “हिदा-
दिभ्यो निर्यम्” ५ । १ । ६४ । इति टण् ।)
विरागार्हः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पठ्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं निर्यमर्हतीति । विराग +
टण् ।) विरागार्हः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैरागी, [न्] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इति ।) विषयेच्छारहितः ।
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इष्टं प्रथममेवेति नाङ्गत्वमुचितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाठिन्यहेतु प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्देहुरीरिता ॥”

यथा एकादशस्कन्धे ।

“तस्मान्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै महात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दृष्ट ॥”

इति ॥

किन्तु ज्ञानविरत्यादिसाध्यां भक्त्यैव सिद्धति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मैश्च श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तौ लभतेऽङ्गसा ।
स्वर्गापवर्गं महाम कण्ठिद्यदि वाञ्छति ॥
रूपिसुदृढतत्तन्न जनस्य भजने हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहं सपुण्ड्रतः ।
निर्मल्यः कथासम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्रापञ्चिकतया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥

वैरोचिः

सुसुभ्रिः परिष्ठागो वैरायं कल्गु कल्पते ॥
 इति भक्तिरवाप्तविविधौ पूर्वभागे साधन-
 कइरी ॥
 वैराटः, पुं, इन्द्रगोपकौटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटसम्बन्धिनि, नि । (स्त्री, विपाटपदम् ।
 यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
 “आरख्येयन्ततः पदं वैराटस्तद्वनरम् ॥”
 विराटकन्यायां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । ५७ ।
 “अभिमन्योश्च वैराट्या पदं वैवाहिकं स्तुतम् ॥”
 तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
 “अभिमन्योर्वैरा भात्या वैराटी चाति-
 सुन्दरी ॥”
 विस्तृते च नि । यथा, महाभारते । १ । ७६ । २१ ।
 “वैराटपृष्ठसुखायं सर्वैरङ्गैरुपकृतम् ।
 प्रदाय भवतां लोकान् च राजन् प्रतिपद्यति ॥”
 वैराट्या, स्त्री, जिनघोषप्रविद्यादेव्यन्तगतदेवी-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैरातङ्गः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैरी, [न] पुं, (वैरमस्यास्तीति । इतिः ।) शत्रुः ।
 इत्यमरः । (यथा, मगौ । ४ । १३३ ।
 “वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”)
 वीरसम्बन्धिनि, नि ।
 वैरुप्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
 यथा,—
 “वैरुप्यमङ्गुषु कश्चान्निपातो
 मौक्त्यं तथा लक्ष्मणसन्निवेशः ।
 यतान् वधानर्हति रूचवादी
 शास्त्रेषु दूतस्य वधो न इष्टः ॥”
 इति महाभारतके ५ अङ्कः ॥
 (असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
 ४३ । ७ ।
 “निर्दिश्य सन्धेः प्रवदन्ति वेदा-
 स्तं विन्धवैरुप्यसुदाहरन्ति ॥”
 विवहृत्त्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
 “एतच्चान्निवेशवैरुप्ये वर्तते प्रतिज्ञानतः ॥”)
 वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
 अच् ।) वृद्धः । बलिराजः । (यथा, महा-
 भारते । ३ । २८ । १७ ।
 “अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वान्मा-
 वताम् ॥”)
 अचिपुत्रः । सुस्यपुत्रः । विद्वगणः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वैरोचननिकेतनं, स्त्री, (वैरोचनस्य बलेनिके-
 तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ॥
 वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
 इच् ।) वृद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
 पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
 “आर्षा वैरोचनीन्नी युगापदि विप्रतुषं प्रदो-
 रं कथाम् ॥”)
 सुस्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥
 वैरोचिः, पुं, वायुदेवः । यथा । वैरोचिर्बलि-
 गन्धनः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैरोह्वारः, पुं, (वैरख्योह्वारः ।) क्षतापकारस्य
 प्रत्ययकारः । यथा,—
 “प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
 निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोह्वारो निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वैलक्ष्यं, स्त्री, (विलक्ष्यस्य भावः । विलक्ष्य +
 अच् ।) विलक्ष्यत्वम् । विलक्ष्यस्य भाव
 इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निव्यञ्जितम् । (यथा,
 भागवते । १० । ५५ । २६ ।
 “अवधायं शूनैरीषदेलक्ष्येन योषितः ॥”
 विभिन्नत्वम् । यथा, मगौ कुक्कुकः । १ । ८५ ।
 “त्रैतादिव्यपि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
 क्ष्यम् ॥”)
 वैखं, स्त्री, (विखस्येदम् । अच् ।) विखपलम् ।
 इत्यमरटीका ॥ विखसम्बन्धिनि, नि । (यथा,
 मगौ । २ । ४५ ।
 “ब्राह्मणो वैखपालाश्रौ क्षत्रियो वाट-
 खादरौ ॥”)
 वैवधिकः, नि, (विवधिन धान्यतण्डुलादिना यव-
 हरति । “विभाषा विवधवीवधात् ॥” ४ । ४ ।
 १७ । इति ठक् ।) विवधिन धान्यतण्डुलादिना
 यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
 “वल्गाभिधा वैवधिको वल्गामटमकारयत् ॥”)
 तत्पर्यायः । वार्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
 वार्तावहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वैवर्ण्यं, स्त्री, (विवर्ण्यस्य भावः ।) विवर्ण्यता ।
 विवर्ण्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निव्यञ्ज-
 तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६८ ।
 “सा वार्ता कर्णमागद्य तस्या वैवर्ण्यदायिनी ॥”
 तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
 “स्तम्भः खेदोऽथ रोमाचः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
 वैवर्ण्यमश्रुपलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्तुताः ॥”)
 वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अच् ।) यमः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, बृहन्संहितायाम् । ६ । २३ ।
 “एव शशः सप्ततिहायनोऽयं
 वैवस्वतस्यालयमभ्युपेत ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
 “वैवस्वतं संगमनं जनानां
 यमं राजानं हविषादुवस्य ॥”
 “वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
 भार्थे सायणः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । १५१ ।
 “वनराजिष्णामणेन दिशं वैवस्वताङ्किताम् ॥”
 रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
 मीढुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।
 “वैवस्वतो मनुनां मानवीयो मनोषिकाम् ॥”)
 वर्जमानोऽयम् । अस्मिन्मन्त्रे वामनोऽव-
 तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदिद्या वसवो
 रुद्रा विश्वेदेवा मरुतयाः । अग्निनाष्ठवभः ।
 इत्याद्या देवा । कश्यपः अग्निः विश्वः

वैवाहिक

विश्वामित्रः गीतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
 सप्तर्षयः । इत्याहुः शृगः शर्यातिः दिष्टः धृष्टः
 कश्यपकः नरिष्यन्तः पृथधः नाभागः कविः
 एते मनुपुत्रा इष्ट । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ १० ॥
 अचि च ।
 “सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्वैवस्वतसुच्यते ।
 अचिश्चैव वशिष्ठश्च कश्चाप्यो गीतमस्तथा ॥
 भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
 यमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥
 साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽग्निर्गौ ।
 आदिद्याश्च सुरास्तदन्त सप्त देवगणाः स्तुताः ॥
 इत्याहुः प्रमुखाश्चास्य इष्टपुत्राः स्तुता सुवि ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
 क्त्वा धर्मव्यवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥”
 इति मात्स्ये मन्वन्तराशुकीर्तनो नाम ६ अ. ॥
 अच्यञ्च ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “आदिद्या वसवो रुद्राः साध्या विश्व मरुद्-
 गणाः ।
 भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यच्च देवगणाः स्तुताः ॥
 आदिद्या वसवो रुद्रा विश्वेद्याः कश्चाप्यत्तजाः ।
 साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मपुत्रा गणाक्षयः ॥
 भृगोस्तु भृगवः पुत्राः ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुताः ।
 एष संगस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रताधिपः ॥
 तेजस्वी नाम चक्रोऽपि महात्मा यज्ञभागसुकृ ।
 अतोतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
 सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्लक्षणाः ।
 सहस्राद्याः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
 मध्वन्तो वृषाः सर्वे शृङ्गियो गणगामिनः ।
 ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिवर्तेजसः ॥
 धर्मादौः कारयैरेतैराधिपत्यगुणान्विताः ।
 भूतभयभयनाथाः श्रेष्ठा चेतुः त्रयं हि ज ॥
 भूर्लोकोऽयं स्तुतो भूमिरन्तरीक्षं सुषः स्तुतम् ।
 खरास्यश्च तथा स्वर्गस्त्रीलोकमिति गद्यते ॥
 अचिश्चैव वशिष्ठश्च कश्चाप्यश्च महाशुधिः ।
 गीतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
 तथैव पुत्रो भृगवश्चोक्तस्य महात्मनः ।
 जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽश्च तथात्तरं ॥
 इत्याहुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
 नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
 कश्यपश्च पृथधश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
 मनोर्वैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
 वैवस्वतमिदं देवि । कथितं ते मयान्तरम् ।
 अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ।
 सुच्यते पातकेः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
 वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अच् । ततो
 ङीप् ।) इत्यथदिष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैवाहिकः, पुं, (विवाहाङ्गवः । विवाह + टच् ।)
 कन्यापुत्रयोः अशुरः । वेवाह इति वङ्गभाषा ।
 समुधी इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः । सम्बन्धो
 २ ॥ यथा, कौतुकसंज्ञे । ३ ।

वैशाखः

“असन्नामसमानतासखसुतावैवाहिक-
शालक-
श्रकासकरा ।। गतवती न्याया तदेवा मम॥”
विवाहसम्पत्ति ।। वि । यथा,—
“पञ्चमे सप्तमे वैवाहिकी क्रिया ।
त च सान्नातिः सर्वे पतिताः श्रद्धतां गताः॥”
इत्युहाहृतत्वम् ॥
अपि च ।
“कन्याभ्यश्च पितृदद्याद्द्वयं वैवाहिकं वसु ।
अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मिजा पुत्रवहरेत् ॥”
इति दायतत्त्वे देवलः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६७ ।
“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
सूतः ॥”)

वैशम्यायनः, पुं, (विशम्यस्य गोत्रापत्यम् । “अन्वा-
दिभ्यः फञ् ।” ४ । १ । ११० । इति फञ् ।)
मृनिविशेषः । यथा,—
“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
जेमिनिञ्च सुमन्तुश्च वैशम्यायनमेव च ॥
पैलं तेषां चतुर्थं परमं मां महासुनिः ।
ऋग्वेदश्चावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्यायनमेव च ॥”
इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः । यथा,—
“जेमिनिञ्च सुमन्तुश्च वैशम्यायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलस्त्यश्चैव पक्षेते वज्रवारकाः ॥”
इति पुराणम् ॥

वैशख्यं, स्त्री, (विश्वसिन्धुधर्म्याम् । विश्वसिन्धु +
“ऋतोऽण् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् । तत्र
“विश्वसिन्धुरिडलोपश्च ।” इति काशिकीत्या
इडलोपः ।) अधिकारः । शस्त्राभावविशि-
ष्टत्वम् । विगतं शस्त्रं यत्र । विपूर्वशस्त्रशब्दा-
दणप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । स्वार्थे अण् ।) धनु-
स्विदां संस्थानभेदः । यथा,—
“स्थानान्यालीङ्गवैशाखप्रवृत्तौदानि मङ्गलम् ।
समपादश्च—”
इति वैमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।
“वज्रपातनिभं विगं पातयित्वा ममोपरि ।
भूयः प्रहृत्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो
महीम् ॥”
पुरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७।५।
“वैशाखाख्ये पुरे राशः पुत्रावावांदिमाडका ॥”)

वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य । विशाखा
+ “विशाखाघाटादिति ।” ५ । १ । ११० ।
इति अण् ।) मन्थानदण्डः । (यथा, शिशुपाल-
वधे । ११ । ८ ।
“इततरकरदद्याः क्षिप्रवैशाखशैले ॥”
वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन् । “सास्मिन्
पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)

वैशाखः

हादशमासान्तर्गतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।
माघवः २ राघः ३ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य
तस्य जन्मम् ।
“विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत् ।
सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
स तु मेघस्यारविकः सौरः । तत्र जातफलम् ।
“पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
धर्मस्य कर्ता सृजनस्य भर्ता ।
गुणाभिरामोऽथ जगन्निधः स्यात्
वैशाखमासे खलु जन्म यस्य ॥”
इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ वैशाखजन्मम् । तत्र पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हृदयं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
वैष्णवाण्डे ।
“गवामहृष्टप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते राजन् मेघे स्नात्वा तु जाह्न-
वीम् ॥”
पितामहः ।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
लक्ष्म्यादिनिधमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥”
आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पे-
नानुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा
च विष्णुः ।
“दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्वहानि त्रिंशत् मकरस्थे दिवाकरे ॥”
दर्शं दर्शान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तियम् । नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति । तत्र सौर-
स्तथे राशुल्लेखः काथेः ।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-
कीर्तिता ।
मासोत्तरेष्वेतरसिन्धु रविराशिसिद्धिस्तथा ॥”
इति गारुडान् ॥ * ॥

तत्र चान्द्रगोदयकाले मन्थनं कृत्वाचम्य उद-
सुखः ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं अद्य वैशाखे मासि
अमुकपक्षे अमुकतिथिवाच्ये मेघस्यारवि यावत्
प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवश्रमे श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति ।
गङ्गायाम् अहं प्रसूतगवीलक्ष्मदानजन्यफलसम्-
फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्कल्प्या यथोक्तविधिना स्नायात् । प्रतिदिन-
सङ्कल्पे तु आरभ्य मेघस्यारविं यावत् प्रत्यह-
मितं न वक्तव्यं किन्तु मासोत्तरान्तरं मेघ-
राशिस्यारवौ इत्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रं तु
मास्यन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथिवाच्यं
दर्शपर्यन्तमित्यहनीयम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे
त्वारभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम् । एवं कृष्ण-
प्रतिपदारभ्ये ऊहनीयम् । एवं मासान्तरे
चोहनीयम् । सङ्कल्पाकरणे फलदानिमाह
भविष्यपुराणम् ।

वैशाखः

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः
फलचात्पात्यकं तस्य धर्मस्याहं चयो भवेत् ॥” ।
महाश्वे ।
“यो ददाति हि मेघारौ शक्तनभुघटान्वितान्
पितृभुद्दिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
विप्रैः पादुकां हृत्तं पितृभ्यो विद्युवे शुभम् ।
पितृभ्यः पितृभुद्दिश्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।
“अयने कीटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
घटप्रीतिसहस्रान् घटश्रीत्यासुदाहृतम् ॥
श्रतमिन्द्रक्षये पुण्यं सहस्रान् दिनक्षये ।
विद्युवे श्रतसाहस्रमा-का मा-वैष्णवन्तकम् ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तश्रतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-
जनकत्वेन विषयव्ययीत्यात्मेषादावित्यपि विद्युव-
संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालहय-
कल्पनापत्तेः । अथ हारोऽपि तथा ॥ * ॥ संक्र-
मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृतं दिनम् ।
“घटप्रीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विद्युवहये ।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥”
इति तु पुण्यतरकालपर दिनवृत्तोत्तरायणादि-
विहितविंशतिदशादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-
स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमे तु दृश्यन्-
प्रथमयामहयाम्भन्तरे तद्विषयीयशेषयामहयं
पुण्यम् । दृश्यन्तयामकमधरात्रे तद्विषयीय-
तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यम् ।
भेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यं परद्वि-
सीयाद्ययामहयश्च । तिथ्यभेदेद्योर्दक्षिणायने
तद्विषयीयशेषयामहयम् । उत्तरायणे पर-
द्विषयीयशेषयामहयम् । दृष्टाधिकशेषाहं-
रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामहयम् । सन्ध्या-
संक्रमणे तु दिनदृष्टे दिनस्य रात्रिदृष्टे रात्रे-
र्यवस्थितिः ॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् ।
अनित्यसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धुस्तरवौज-
सलिलेन सर्वोषधिलेन च स्नानं विष्णुपूजनं
तन्मन्त्रणः । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतैलमास-
वर्ज्यम् । इन्द्रक्षयेऽमावास्यायाम् । दिनक्षये तिथि-
क्षये । आ-का मा-वैषु आषाढकार्तिकमाघ-
वैशाखपौर्णमासीषु ॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः
प्रादुसुख उददसुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्याभ्यां पूज-
यित्वा जलघटान्वितशक्तं जलघटान्वित-
शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं
दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशक्षय-
तिलजलान्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मैवायं ओम्
अथासुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ महाविद्युव-
संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवश्रमेणः
सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-
शक्तुन् विष्णुदेवताकान् अमुकगोत्राय अमुक-
देवश्रमेणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रदानीति
ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्य दक्षिण-
हस्ततलमध्यभागामेयतीर्थेन ओमित्यनेन ए-
हौत्वा खस्तीलुका गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठेत् ।
जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताकाः । इति
वदेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अद्यः

त्यादि कृतैश्च जलघटाश्लितशुक्लानकर्मणः
प्रतिहार्यं दक्षिणां किञ्चित् काचनन्तुं ब्राह्म-
णायाहं दद्यामीति । ततः अस्मिन्नावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोचरान्क-
ब्राह्मणायैति विशेषः । तत्र ब्राह्मणसन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
एवमन्वजापि सम्पददे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यान्वाभावे तत्सर्वं पितृत्वाकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्वया निष्कलं भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तान् ॥

दत्त्वात् देयानीति वाराहीये पाठः ॥ ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समीप्यं वै द्विजकने ।
दद्यात्तुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”
अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रघफलायिना समीप्यघटो देयः ॥ ॥ स्मृतिः ।
“मेघादौ शुक्लवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ।

“ॐ एष घर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवान्तकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरघफलत्वं ज्ञेयम् ॥ ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
उत्तरार्द्धे तु ।

“मेघस्य च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम् ॥”
इति संवत्सरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघस्वरविस्थितिकाले मसूरं निम्बपत्र-
द्वयं भक्षयेत् ॥ ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ला नरशार्ङ्गं वैशाखे मासि वै तिथिः
हृतीया साक्षया ख्याता गौर्वाणेरपि वन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥”
वाजसमन्वितः हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जलान-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।
दानानुष्ठानं पूर्ववत् ॥ ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु हृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलि युगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥”
तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव
तिथिज्ञानाभिधानात् । सुखवाचिखे कार्तिके
नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति अर्थ-
स्यात् ॥ ॥ आर्षां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

“एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुराणास्तिथयश्चतस्रः ।
उपव्रजे चक्रमसौ रवेस्त्रि-
व्यष्टकान्प्ययनद्वये च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रथमो मनुष्यः ।
आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपव्रजे यद्वये ॥ ॥ देवीपुराणम् ।
“युगाद्या वर्षद्विष्व सप्तमौ पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीश्वरी न तत्र तिथियुग्मता ॥” ॥

अथयहृतीयामधिलक्ष्य ब्रह्मपुराणम् ।
“तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रथमः प्राशयेद्-
यवान् ॥

पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कौलासञ्च हिमालयम् ।
भगीरथञ्च वृषतिं सागराणां सुखावहम् ॥” ॥
स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे हृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नैर्लेपनेरतिशोभनेः ॥”
मां जगन्नाथम् ॥ ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्नानमधिकृत्य भविष्ये ।
“संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” ॥

मन्वादयस्तु भविष्यमानस्यथोः ।
“अश्वयुक्तशुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।
हृतीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्येकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
आषाढस्याष्टमी कृष्णा तथा आषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी
सिताः ॥

मन्वन्तरादयस्त्रिंशत् दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”
अमावास्याष्टमीत्यतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-
संहारयोः शुक्लात्कार्त्तिकेनान् ॥ ॥ नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । नात्र युग्मादरापेक्षा ।
तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानान् ॥ ॥
अथ यवान्ब्रह्मम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुज-
शनिशुक्रेतरवारै रन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ
जन्मचक्रादमचक्रजन्मतिथिजन्मचक्रत्रयपञ्च-
मनारात्रयेतरेषु पूर्वफलगुनीपूर्वभाद्रपदपूर्व-
आषाढामघाभरग्यज्ञेषांरत्तरनक्षत्रेषु यथआहं
कर्षयम् । तच्छेषभोजनस्तु एतादृग्विधिद्वयां
विधुर्वर्ज्यान्तौ अथयहृतीयायाश्च विशेषतः
कर्षयम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे
आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयेतरत्र कर्षयम् ।
इति ज्ञानतन्त्रम् ॥ ॥ ॥ अथ वैशाख-
ग्राह्यात्मम् ।

“ये कार्तिकेऽत्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।
ये वैशाखव्रतासक्तास्तीर्षा तुष्टः सदा हरिः ॥
सर्वेषामेव मासानां वैशाखः प्रथमः स्मृतः ।
पुरा हरिसुखे राजन् श्रुतमेतन्न संशयः ॥
तत्र ज्ञानं जपो होमः आहं दानादि यत्
कृतम् ॥

तत् सर्वं भूपतिर्देह सत्यमनयतुष्यते ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यथाः सद्दिग्भाः ।
भूप वैशाखमासाद्य कोष्णंयेनापि नो समाः ।
नेरुतुत्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः सर्वदा भूप माधवो माघवप्रियः ॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मान्निस्तानि च ।
निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माघवे ॥
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणासुखवो भवेत् ।
पुत्री नियममाचर्य अस्मभ्यस्तुद्विरिष्यति ॥
आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ती पापसञ्चयाः ।
अस्माकं नाशकालीऽयं भूपते भुवमागतः ॥
वैशाखं परमं मासं माधवस्येति ह प्रियम् ।
नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥
मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम् ।
पूयते पातकेः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ॥
वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम् ।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्दृक्शयः पुरम् ॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम् ।
स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥
नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।
पितरस्त्वारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
तस्मिन् स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भमातुसर्गवर्जितः ।
ईशितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञो वा कृतज्ञो वा मित्रबन्धुविघातकः ।
नियमेन नयेन्मासं स सुक्तः सर्वपातकात् ॥
पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विद्वन्मृधाः ।
सर्वपापसमुद्गतौ नात्र कार्या विचारणा ॥
वैशाखस्नाधिगो लोकाः श्रीविष्णुसेवनीतमुकाः ।
पापं न तेषां मतिमन्निह लोके परत्र च ॥
सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।
चान्द्रायणश्च विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुक्लम् ॥
पुण्यजैत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥
कदापि येनां चरितं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
संप्राप्य ते तु कुर्वन्तु माधवे नियमं नराः ॥
समाचरन्ति ये मासं माधवं ज्ञानबुद्धयः ।
सदा प्रीतिमनास्तीर्षा श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥
या नारी विधवा भूत्वा माधवे नियमं चरेत् ।
कुलायुतसहस्रान् नयते परमं पदम् ॥
पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं वृष ।
वैशाखं पुत्रशतकान् नारी धन्वा हरिप्रिया ॥
यो माधवेऽर्धेयद्राजन् गोविन्दं गोपवत्सभम् ।
न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥
वैष्णवस्य तु धर्मस्य पारं गन्तुं यदीच्छति ।
नरेन्द्र माधवं मासं नियमेन समाचरः ।
किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनाथक ।
सुक्तिमिच्छति चेद्भोजनं माधवं माधवेऽर्धेय ॥
अभक्तसम्भवं राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवम् ।
तत्पापं संक्षयं याति माधवे नियमे कृतं ॥
रथे यदि रिपुं जेतुं त्वमिच्छसि नराधिप ।
“नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
यदि सांसारिवो दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ।

वैशिकः

वैशिकः

वैशेषि

तदा निधममास्थाय माधवे माधवं भज ॥
 राश्वभोगांश्च विपुलान् पुत्रमिवादिष्यद्दम् ।
 यद्विच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
 त्यक्तमिच्छसि राजेन्द्र जन्मन्तुजरादिकम् ।
 भयं यदि तदा विष्णोः प्रिय माधवमाचर ॥
 येनाचरितो मासो माधवः पापनुद्धभिः ।
 नरकात्त निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
 न वैशाखसमो मासो विशेषः केशवप्रियः ।
 अत्रतेन क्षिपेद्यस्तु तं विद्यामिकषात्मज ॥
 यतिश्च विधवा चैव विशेषिण वनाश्रमी ।
 वैशाखे नरकं याति ह्यल्लत्वा नियमं नरः ॥
 तस्माद्वाजन् प्रयत्नेन क्रुव त्वं माधवव्रतम् ।
 यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ॥
 तावद्दर्शनं पुण्यानि स्वर्गं मर्त्यं रसातले ।
 यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
 अणुमात्रन्तु यत्किञ्चिद्दुयो ददाति च माधवे ।
 काले वा यदि वाकाले कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 योद्दधीनां राजर्षे । क्षयो नैवोपपद्यते ।
 तथैव माधवे मासि न क्षयं पापपुण्ययोः ॥
 नाचारि धर्माचरणेन माधवं
 नाराधितो येः पुरुषप्रधानः ।
 येन श्रुता भूप कथा सुरारे-
 स्तेषां तृया जन्म नराधमानाम् ॥
 न पीडयन्ति गृहाराचसा गणा
 यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।
 यो माधवे मासि नरेन्द्रवर्ध
 ध्रुवं सुरारेव्रतमाचरन्ति ह ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६८
 अध्यायः ॥

वैशाखी, स्त्री, (विशाखाया युक्ता पौर्णमासी ।
 “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यम् ।
 ततो डीप् ।) वैशाखमासस्य पूर्णिमा । यथा,
 “विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा
 भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
 तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुपक्रम्य यमः ।
 “गौरान् वा यदि वा लक्ष्यान् तिलान् चौरिण्य
 संयुतान् ।
 प्रीयतां धर्मेराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
 यावज्जीवन्तं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 अष्टायुतश्च तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
 स्त्रीयामन्यतमा । यथा, हरिवंशे । ३५ । २ ।
 “वैशाखी च तथा भद्रा सुनामा चैव
 पश्मा ॥”)

वैशिकः, पुं, (विशेषेण जीवतीति । वैश + “वेतना-
 दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १० । इति ठक् ।)
 त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
 शृङ्गारस्य उभयसाध्यात्ताज्ञायकोऽपि निरूप्यते ।
 स च त्रिविधः । पतिरूपपतिवैशिकश्च । वहु-
 वेस्याभोगोपरसिको वैशिकः । यथा,—

“काञ्चीकलकण्ठितकोमलनाभिकान्तिं
 पारावतध्वनिविचित्रितकच्छपालिम् ।
 उद्गान्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
 माशास्त्रे कमपि वारविलासवत्याः ॥” ३॥
 वैशिकस्तत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधः । द्युपिता-
 अमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
 यथा,—

“चक्षुःप्रान्तसुदीप्त्य पद्मलङ्घः शोणारविन्द-
 श्रियं
 नोर्जेष्यति न स्मितं वितशुति गृह्णाति वीर्यं
 न वा ।
 तस्योपान्तमुपेत्य किन्तु पुलकभाजत्कपोलद्युतिः
 कान्तः केवलमानतेन शिरसा सुक्तास्रभं
 गुम्फति ॥” ३॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमसुरागं वा न
 प्रकटयति चेतया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः ।
 यथा,—

“आस्यं यद्यपि हास्यवर्णितमिदं लास्येन ह्रीकं
 वचो
 नेत्र शोणसरोयकान्तिरन्धरे कापि क्षयं
 स्थीयते ।
 मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
 म्भोजयो-
 र्धूपः कुन्तलधोरयोश्च सुतनोः सायन्तनो
 दृश्यते ॥” ३॥

भयङ्गपालञ्जामूयः कामक्रीडायामलतल्लया-
 ल्लयविचारोऽधमः । यथा,—

“उद्यति हृदि नैव यस्य लज्जा
 न च कश्चा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
 वज्रसुज्वलकोषकोमलां मां
 पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः ॥” ३॥

मानौ चतुरः शूट एवान्तर्भवति । मानौ यथा,
 “वाङ्माकूतपरायणं तव वचो वचोपमेयं मनः
 श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं आनाद्विहः
 प्रस्थिते ।

प्रातस्त्रकविशोकने परिच्छतालापे विद्वतानने
 प्राणेशे नियतं पतन्ति ह्रपया वामभ्रुवो
 दृश्यः ॥”
 वाक्चेष्टायङ्गसमागमश्चतुरः । वचनयङ्गा-
 समागमो यथा,—

“तमोजटाले हरिदन्तराले
 कावे निशायास्त्रव निर्गतायाः ।
 तटे नदीनां निकटे वनानां
 घटेत प्रातोदरि ! कः सहायः ॥”

चेष्टायङ्गसमागमो यथा,—
 “कान्ति कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वन्ति
 अगारलिखिते भानौ बिन्दुभिन्नुसुखी ददौ ॥”
 इति रसमञ्जरी ।
 (वैशसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋच्छकटिके ।
 १ शब्दे ।
 “ऋषेर्दं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं
 ह्यस्तिशुचां

शात्वा शर्वप्रासादात् अपगततिमिरे चक्षुषी
 चोपलभ्य ॥”)

वैशिकं, स्त्री, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
 तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
 यावत् । यथा, “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
 वादः ।” इति शिरोमणिः ॥ दृक्संयोगवान् इति
 शाब्दकोषो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
 कपोतन्यायेनैव तत्स्त्रीकारात् । इति भावः ।
 इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥ ३ ॥
 (असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
 १५६ । ४१ ।

“निष्ठु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्स्यसि ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जगद्गर्भ ॥”)

वैशेषिकः, पुं, (विशेषं वेत्ति अधीते वा । विशेष+
 ठक् ।) कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
 पर्यायः । श्रौलुम्बः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विशेषमधिकृत्य ज्ञतो गम्यः । विशेष+ “अधि-
 कृत्यल्लते गम्ये ।” ४ । १ । ८० । इति ठक् ।)
 कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
 पदार्थनिरूपकगम्यः । अस्य मतं न्यायदर्शनमत-
 तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमाद्युपर्यन्तं
 निरूपितम् ॥ ३ ॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन्-
 निसर्गप्रतिकूलवेदनोपतया निखिलात्मसंवेदन-
 सिद्धं दुःखं जिह्वासतस्तदानीपायं जिज्ञासुः
 परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकलयति ।

“यदा चर्मेवदाकार्यं वेद्यन्तीह मानवाः ।
 तदा शिवमविश्रय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
 इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
 साक्षात्कारश्च अवयवमननभावनाभिर्भावनोयः ।
 यदाह ।

“आगमेनाशुमानेन ध्यानाभ्यासवलेन च ।
 विधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम् ॥”
 इति ॥

तत्र मननमशुमानाधीनम् । अनुमानश्च आग्नि-
 ज्ञानाधीनम् । आग्निज्ञानश्च पदार्थविवेकसा-
 पेक्षम् । अतः पदार्थघटकम् “अथातो धम्मं
 आख्यास्यामः ।” इत्यादिकायां दृशकचर्यां
 कथमक्षेप्य भगवता व्यवस्थापि । तच्चाङ्गिकद्वया-
 त्मके प्रथमेऽध्याये सम्भवेतामिषेपदार्थकथनम-
 कारि । तच्चापि प्रथमाङ्गिके आतिमन्त्रिरूपयम् ।
 द्वितीयाङ्गिके आतिविशेषयोर्निरूपयम् ।
 आङ्गिकद्वयात्मके द्वितीये भूतद्विकालकक्षयम् ।
 तच्चापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये
 दिक्कालप्रतिपादनम् । आङ्गिकद्वयात्मके तृतीये
 आत्मानःकरणलक्षणम् । तच्चाप्यात्मलक्षणं
 प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आङ्गिक-
 द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।
 तच्चापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
 शरीरविवेचनम् । आङ्गिकद्वयवति पञ्चमे कर्मे-
 प्रतिपादनम् । तच्चापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
 कर्मचिन्तनम् । आङ्गिकद्वयप्रालिनि षष्ठे
 श्रौतधर्मेनिरूपणम् । तच्चापि प्रथमे दानप्रति-

ग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचित-
धर्मेनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिर्पेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्प्रापेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैश्वेदिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ * ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिषट्कं सप्तान्ताः खेहः वासिष्ठिको-
द्वयः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैश्वेदिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिषट्कम्” ५ । ४ ।
३४ । इति स्वार्थे ढक् । असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपत्तु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैश्वेदिका गुणाः ॥”

वैश्वः, पुं, (विश्व + अण् ।) ब्रह्मोत्प्रेक्षणातल्लतीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमावीहाङ् राजन्वः जतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां सूतो अजायत ॥”
तत्पर्यायः । ऊरवः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४
भूमिभृक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ भूमिजीवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली । अथर्वशां ६ वार्तिकः १० वार्तिकः
११ पथिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
हृषीपे अस्य संज्ञा ऊर्ध्वयनः । शास्त्रलक्ष्मीपे
वसुन्धरः । कुशलीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चहृषीपे
द्रविणः । प्राकलक्ष्मीपे दानवतः । पुष्करहृषीपे
सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् ॥ अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्मास्तयः । अध्ययनम् १ यज-
नम् २ दानम् ३ चतस्रो जीविकाः । कृषिः १
गोरक्षयम् २ वाणिज्यम् ३ कुश्रीदम् ४ ।
आस्त्राश्रमास्तयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २
वानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—

“विश्वत्वाशु पशुभ्यश्च ज्ञान्यादानश्चिः शुचिः ।
विदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्व इति संज्ञितः ॥
वैश्वस्तश्च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसचयः ॥
याज्ञवेकं पशून् वैश्वः पितृवह्मन्मर्जयन् ।
विकर्म तद्विद्वन्तु कर्म यत् स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्वाय शृङ्गा परिददे प्रजाः ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्व्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
वस्त्राभिका पिबेद्द्वेष्टं श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ।
जन्वाश्च सप्तमं भागं तथा श्रद्धैकजसुरे ॥
श्रुत्यानां सर्व्वीजानि एषा वांस्तरी भृतिः ।
न च वैश्वस्तश्च कामः स्थात रक्षेयं पशूनि ॥

वैश्वे रक्षति नाम्नेन रक्षितथाः कथञ्चन ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे वर्णविभागः २६ अः ॥
अथञ्च ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चत्त्रियवैश्वयोः ।
दृष्टस्तथा चत्त्रियस्य कर्षिवैश्वस्य शस्यते ॥
स्थानमैत्रं चत्त्रियाणां संग्रामेज्वपलाधिनाम् ।
वैश्वानां मातृतं स्थानं स्वधर्मेमशुवर्त्तताम् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ६२ । ४ ।

“साक्षाणि वैश्वानि च सेवमानः
श्रीद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्वान, स्त्री, (वैश्व+टाप् ।) वैश्वजातिस्त्री ।
तत्पर्यायः । अर्थाङ्गी २ अर्था ३ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३२२ ।

“वैश्वश्चेत् चत्त्रियां गुप्तां वैश्वानं वा चत्त्रियो
ब्रजेत् ॥”

वैश्ववणः, पुं, (वैश्ववणस्यापत्यम् । “शिवादिभ्यो-
ऽण्” ४ । १ । १२२ । इति अण् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०२ ।
“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्ववण
सा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्नरिर्धमकेतुः स्कन्दो वैश्ववणस्तथा ॥”
वैश्ववणालयः, पुं, (वैश्ववणस्यालयः ।) षट्पदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवोभागवते । ७ ।
३० । ८२ ।

“अन्वस्ये वन्दनीया तु निधिवैश्ववणालये ॥”
कुवेरपुरी च ।
वैश्ववणावासः, पुं, (वैश्ववणस्यावासः ।) षट्-
पदः । इति जटाधरः ॥ कुवेरग्रहश्च ॥
वैश्ववणोदयः, पुं, (वैश्ववणस्योदयो यस्मिन् ।)
षट्पदः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)
विश्वदेवसम्बन्धिजोमादिः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणसुतमम् ।
पर्युक्तकर्मणि पर्युक्त्य । क्रयादमनिं प्रहृष्योमि
दूरं यमराण्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवाय-
मितरो जातवेदा देवभ्यो ह्यं वहतु प्रजान् ।
ॐ पावकं वेन्वानरं ददमासन्म् । अवनोर्गर्भ-
संस्कृतः तनोरूपो महाब्रह्मसत्सूक्ताच्छिष्ट
वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽथ उभयं
प्रायातु परावतः । अग्निर्गः सुष्वातीरुपपृष्टे
द्वि पृष्टोऽपिः पृष्टिणां पृष्टो विश्वा ओषधी-
राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽपिः स
वोऽपिः खं दिवा सर्व्वस्नातु नक्तं ॐ प्रजापतये
खाहा । सोमाय खाहा । इहसतये खाहा ।
अग्नीषोमाभ्यां खाहा । इन्द्राग्नीभ्यां खाहा ।
द्यावापृथिवीभ्यां खाहा । धन्वन्तरये खाहा ।

इन्द्राय खाहा । विश्वेभ्यो देवैभ्यः खाहा ।
भूः खाहा । भुवः खाहा । स्वः खाहा । भूर्भुव
स्वः खाहा । देवज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि
खाहा । मनुष्यज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा ।
पितृज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । आत्म-
ज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । एनस एनसो-
ऽवयजनमसि खाहा । यथाह मे विद्वांसकार
यथाविद्वांसस्य सर्व्वस्येनसोऽवयजनमसि
खाहा । अमये स्वष्टिकृते खाहा । सूर्याय
खाहा । प्रजापतये खाहा । वनस्पतये खाहा ।
अङ्गाः खाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः खाहा ।
ग्रहाय खाहा । देहदेवताभ्यः खाहा । वास्तु-
देवताभ्यः खाहा । इन्द्राय खाहा । इन्द्र-
पुरुषेभ्यः खाहा । यमाय खाहा । यमपुरुषेभ्यः
खाहा । वरुणाय खाहा । वरुणपुरुषेभ्यः
खाहा । सोमाय खाहा । सोमपुरुषेभ्यः
खाहा । ब्रह्मणे खाहा । ब्रह्मपुरुषेभ्यः खाहा ।
विश्वेभ्यो देवैभ्यः खाहा । सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यः
खाहा । दिवारात्रिभ्यः खाहा । रक्षोभ्यः
खाहा । सधा पितृभ्यः खाहा । ये भृताः
प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्ता
भुवनस्य मध्ये तेभ्यो बलिं पृष्टिकामो ददामि ।
मयि पृष्टिं पृष्टिपतिर्ददातु । अन्वाङ्गालपतित-
वायसेभ्यः ।” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६
अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्व्वामि-
तुखः शुचिरुपवीती कुशश्चक्रः कुशसनीपविष्टः
कर्त्ता हृताक्तं दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्नं
आमाम्नं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले
ॐ भूः खाहा । ॐ भुवः खाहा । ॐ स्वः
खाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः खाहा । ॐ देव-
ज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ पितृ-
ज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ मनुष्य-
ज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ आत्म-
ज्ञतस्येनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ यद्दिवा
च नक्तश्चेन्नक्षत्रम् तस्यावयजनमसि खाहा ।
ॐ यत् स्वपन्नश्च जाग्रतश्चेन्नक्षत्रम् तस्याव-
यजनमसि खाहा । ॐ यद्दिह्वासश्चाविह्वास-
श्चेन्नक्षत्रम् तस्यावयजनमसि खाहा । ॐ एनसः
एनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ अमये स्वष्टि-
कृते खाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-
देवकर्म । इत्याहुकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् ।) गणदेवताविशेषः ।
बन्धुभिरज्ञतविवादेस्यैव वैश्वदेवलोकाप्राप्तिः ।
यथा, मनौ । ४ । १२३ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव
च ॥”
जैश्वानरः, पुं, (विश्वानरा नरश्चेति । “नरे
संज्ञायाम्” ५ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“यामयोऽप्यहरां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी लोके पृथिव्यां माहृतातुर्जा ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

वैष्णवः

वैष्णवः

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान् नरा इतो लोकात् लोकान्तरं गच्छति। इदमर्थः विश्वानराणां नेष्टत्वेन सम्पद्यन्ते वा कस्म प्रयोहत्वेन सम्पादितोऽस्य विश्वानरः। ‘अनं तमपि दृशते।’ ३। ३। १३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। ऋगतौ इत्यस्य क्त्वात् पदान्त् उपपदविभक्तेश्चालुक्। सर्व्वाणि भूतानि अरः प्रत्युतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्मान्मत्वात् तस्यापत्वं विश्वानरः।” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ॥५॥१॥ अग्निः। (यथा, गीतायाम्। १५। १७। “अहं विश्वानरो भूत्वा प्राणानि देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचान्मन्नं चतुर्विधम्।”) चिककट्टचः। इत्यमरः॥ अन्नेस्तन्नामकारणं यथा,— “तथापि दृष्टिं वो रूपे हे हे प्रत्येकश्रोत्रधुना। भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु स्मृतिना। तिस्रध्वमपि कालान्ते त्वयं त्वाविशतु हुतम्। शरीराणि पुनर्नैवं कर्मयोऽहमिति क्वचित्। स्मृतानाश्च तथा तुभ्यं दक्षि नामानि वोऽधुना। अग्निर्विश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ॥ भविष्यति तथा गौरी हिमशैलसुता तथा। पृथिव्यादिगणस्त्वैव गजवक्तो भविष्यति। शरीरघातवस्त्वैते नानाभूतानि एव तु। अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्तिकेयो भविष्यति।” इति वाराहे आदित्रैतायां महातपोपाख्याननामाध्यायः॥

वैष्णो, स्त्री, उत्तरावाहानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

वैषम्यं, स्त्री, (विषम + भावे घञ्) विषमत्वम्। विषमशब्दात् भावे षाप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ५६। ११४। “समता वसुधायाश्च स सन्यगृहपादयन्। वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्।” तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ७। १०९। “महद्व फलवैषम्यं दृशते कस्मैसन्निधु।” दःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०। “वैषम्यं परमं प्राप्नो दुःखतो गतचेनतः। भर्ता तेऽहं निवाधेदं वचनं हितमात्मनः।”)

वैषयिकः, जि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दान् घिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ८०। “यथास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वात्त विरोधः।”)

वैशर्तं, स्त्री, होमभक्ष। इति हेमचन्द्रः॥

वैशं, स्त्री, (विश + “भ्रमणिगमिनमिहनिविशप्रशां वृहच्च।” उणा० ४। १५६। इति यन् वृहच्च।) पिष्टपम्। इत्युणादिकोषः॥ यौः। वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारीणादित्तिः॥

वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण्) होमभक्ष। इति शब्दरत्नावली। (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३। १। ८। “अयोर्विश्रुतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”) विष्णुसम्बन्धिनि, जि ॥ (यथा, रघुः। ११। ५५। “गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा।”)

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णुमन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काव्यः २ हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,— “यद्द्वैतविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः। वैष्णवश्चात्र संश्रान्तः स्कान्दाद्युक्ताशुचरतः।” तथा च स्कान्दे। “परमापदमापन्नो हर्षे वा सनुपस्थिते। नैकादृशीं त्वजेद्यस्य यस्य दीक्षासि वैष्णवी। समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विभ्रुतः। विष्णुपिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।” इति श्रीहरिभक्तिलिखासे १२ विलासः॥ * * * अथ श्रीवैष्णवनिन्दादोषः। स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे। “यो हि भागवतं लोकसुपहासं श्रुपोत्तमः। करोति तस्य नश्रान्ति अर्थधर्मयशःसुताः।” * * * अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विषयपञ्चरात्रे। “वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रथमेऽसुवि। उभयोरन्तरा विष्णुः शृङ्गचक्रगदाधरः।” * * * अथ वैष्णवसम्मानननिश्चयता। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे। “दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसुखे यो न याति हि। न यज्जाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम्।” अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे। “धन्योऽहं जतकथोऽहं यद्ययं यद्द्वैतमागताः। दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरेः।” * * * अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे। “संतुल्यं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप। पदे पदे यज्जफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः।” अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव। “प्रत्नस्यं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्। ब्रह्महा मदापः स्त्रीयो गुरुगामी सदा वृणाम्। सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह नृपोत्तम।” * * * अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवान्तसारोद्दारे। “अह्वया दत्तमन्नश्च वैष्णवाग्निषु जीर्णति। तदन्नं मेवया तुल्यं भवते च दिने दिने।” * * * अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे। “वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रद्धयन्ति पठन्ति च। धन्यास्ते मानवा लोके तेषां ज्ञयः प्रवीदति।” इति च श्रीहरिभक्तिलिखासे १० विलासः॥ तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,— “फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः। मन्मोतिभक्तिकामास्ते सर्वेदा सर्वकर्मसु। गुरुवक्त्रादिष्णुमन्त्रो यस्य कर्णं प्रवेक्ष्यति।

जीवन्मुक्तं वैष्णवत्वं वेदाः सर्वे वदन्ति च। पुरुषार्थां शतं पूर्वं पैठकश्च शतं परम्। मातामहस्य च शतं मातरं माहमातरम्। भगिनीं भातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्। अमृच अशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्। गुरुश्च ज्ञानदातारं भिन्नश्च सहचारिणम्। भूतं शिष्यं तथा सेटीं प्रजाः स्वात्मसन्निधौ। उद्धरेदात्मना साह्रं मन्त्रग्रहणमाचतः। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। तस्य संश्रयमात्रेण पूतं तीर्थं च भारतम्। तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुधरा। पादोदकम्पुनं स्थानं तीर्थमेव भवेत् भुवम्।” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलिखणे ८ अध्यायः॥ * * * अपि च।

श्रीशिव उवाच। “शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सतामिह। अथैष्णवानामसतामिश्वश्च पदे पदे। ददाति वैष्णवभयं यो दुःखं क्वप्सितो जनः। श्रीकृष्णश्च च संहर्षा विप्रस्तस्य पदे पदे। अथैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्। श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेर्मेक्ष्यकारणम्। भिगते हृदयमन्यिश्चित्तान्ते सर्वसंशयाः। विष्णुमन्त्रोपासनया क्षीयते कर्म वै वृणाम्। ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्। यान्त्यन्योपासकाश्चान्येः साहसं प्रकृतेर्लये। वर्णानां ब्राह्मणाः श्रद्धाः साधवो वैष्णवा यदि। विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः न्यपत्तो वरः। परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते। सन्ततं पतिताश्चैव विष्णुपत्रं सुदर्शनम्। यथा वह्नी मुच्छदह्यं भस्मीभूतं भविष्यति। तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विषु हुताश्रानात्। गुरुवक्त्रादिष्णुमन्त्रो यस्य कर्णं प्रवेक्ष्यति। तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनोविद्याः। प्रशंसितं पिष्टणाश्च शतं मातामहस्य च खसोदरांश्च जननीमुद्धरन्त्येव वैष्णवाः। गयायां पिच्छदानेन पिच्छदाः पिच्छभोजनम्। सतुद्धरन्ति पुसाश्च वैष्णवाश्च शतं शतम्। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। यमस्तस्मान्महाभीतो वैनेतयाद्यथोरजः। निष्कण्ठश्चैव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते। ज्ञानमन्त्रोपासकाश्च श्रद्धामात्रेण वाक्पते। पापानि पापिनां तीर्थं यावन्ति प्रभवन्ति च। नश्रान्ति तानि सर्व्वाणि वैष्णवश्रद्धामात्रतः। ज्ञानमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः। सद्यो सुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुधरा। वायुश्च वरुणो बह्विः सूर्यः सर्वे पुनाति च। एते पूता वैष्णवानां श्रद्धामात्रेण लीलया। अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी सर्व्वाश्च कर्मणाम्। एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम्। फलं कर्मोत्सारेण सर्व्वां भारत भवेत्। न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धधात्रे यथाहुरम्। हन्ति तेषां कर्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः।

वैष्णवः

लपया स्वपदं तैभ्यो ददाति च ज्ञापयति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ५० अध्यायः ॥ ॥
अथ च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हेति यो ह्यप्यो ममास्त्रमां स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ते सर्वान् ते नान्यो देवो नरः प्रियः ॥
परा भक्तः प्रकृतः ।
न भारतं वैष्णवः ॥

न ब्राह्मणः ।
न गोपी न च गोपाला न राक्षा प्राणतः प्रिया ॥
इत्येव कथितं सर्वं सर्वं सारं च वाक्त्वम् ।

न प्रशंसापरं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
मां हिंसन्ति च ये ह्यप्यो ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये हिंसन्ति च मङ्गलान् प्राणानामधिकप्रियात् ।

तेषां शास्त्राहं तूर्णं परत्र निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहं सर्वेषामेश्वरः परिपालकः ।
तथापि न खतस्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥

गोलोके वाप वैकुण्ठे हि भुजश्च चतुर्भुजम् ।
रूपमात्ममिदं सर्वं प्राणा मे भक्तवन्निधौ ॥
यद्भक्तं भक्तदत्तश्च भक्तयोग्यश्च तन्मम ।
अभयं दयामन्येन दत्तश्चेदन्ततोपमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तिश्च साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ ॥

अपरश्च ।
“रजस्वलायाः संभोगे कर्मक्षेत्रे च भारते ।
त्वयोक्तश्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गं च सुन्दरि ।
कर्मक्षेत्रे च नत् कर्म यदेतौक्तं शुभाशुभम् ॥
न भवेद्दृष्ट्वा वानाश्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥

यथा प्रदीपवद्भौ च सुष्काण्डि च लयानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
वह्निर्द्वयं ब्राह्मण्येभ्यस्त्रीयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्राय स्वतन्त्रो मत्तज्जुह्वरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सानि कौटुम्बां कुरु प्रन्नं हृदयस्तिम् ॥
अस्मांश्च सर्वे जानन्ति चन्द्रवंश्याश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंश्या हरिं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत्र उवाच ।

“अथ वेग इयाजय सोऽन्धमेधिन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
अगाम वैष्णव लोकं सकाशो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा निरामेव प्रवर्षते ।
एतत्तं सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
ब्रह्मणो वैष्णवदेवो सर्वधर्मावधिष्णुतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सृष्ट्वानि पूर्वजाः ।
पितापि ऋणसुक्तः स्वात जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पिङ्गुधक्षणा वंशास्तारयन्वतिपावनाः ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥ ॥
अथ वैष्णवधर्मतत्कर्तव्यपञ्चविधपुत्रे । यथा,—
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्भक्तं कस्मापि तस्य तद्दद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवान्भोधौ तरन्ति वै ॥
इत्येव उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणश्चैव तथाशुभमनं हरिः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥ १ ॥
पूजार्थं पञ्चपुण्याणां भक्त्येवोत्तमं हरिः ।
कारयोः सर्वसुहृदीनामयं शुद्धिर्विलिख्यते ॥ २ ॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥ ५ ॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोगीर्चयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥ ६ ॥

७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरिः पुनः ॥ १० ॥
आभ्राणं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य ब्राह्मण्यापि विधीयते ॥ ११ ॥

१२ ॥

तत्र पुण्यादिकं यच्च कृत्वापादयुगापितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्भिः सर्वं विप्रोधयेत् ॥ ॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् द्रष्टव्यं
मे ।

अभिगमनसुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलपननिर्माल्यदूरीकरणमेव च ॥ १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि चेष्टादेः पूजनश्च यथार्थतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्घसन्धानतो जपः ॥
उक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरिः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ॥

४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने येव भावना ॥ ५ ॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सुव्रते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥
अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।

“सायं प्रातर्दिजातीनां शुद्धतमभशनं तथा ।
विष्णुसुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रसुच्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुः खाद्यन्नाम चोचरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो सुहृत् सोऽब्रह्मदेवेन लिप्यते ॥
अलाडुं वत्सुलाकारं मर्खरं च सवत्कलम् ।
तानां सुकृतं वार्ताकुं न खादेद्देवो जनः ॥
वटान्तर्याकपत्रेषु कुम्भीनिष्कृत्कपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्देवो नरः ॥
आवयो वर्जयेच्छक्तुं इति भाद्रपदे ब्रजेत् ॥

वैष्णवः

दुग्धसु आम्बिने मासि कार्तिके चामिघं
ब्रजेत् ॥

दुग्धमस्य जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरश्च शाकश्च प्रथमस्तवव्यक्तया ॥
यदि देवाश्च भुज्यन्ते तदा तन्नामकं करेत् ॥
कलायं कङ्कुधान्यानि शाकश्च हिलमोषिकाम् ।
यदिकाकालशाकश्च सुक्तं कृतं तथा ॥
लवणे सैन्धवं प्रोक्तं वचा च इधिसर्पिणी ।
पयोऽहुतसारश्च पनसाम्बे हरितीक्ष्णी ॥
पिपलीजीरकश्चैव नागरककनिमिडी ।
कदलीलवणोष्णोष्णानाम्बुगुडमैत्रयम् ।
अतैलपकं भुञ्जीत हविस्तेषु प्रचरते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥ ॥
अथ वैष्णवस्तुविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष-
णम् ।
करणीयं हरिर्विप्र सावधानमनाः द्रष्टव्यं ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नाभ्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराध्यो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्माल्यसुखो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधियणोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेवयुः स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः ससुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विज्ञाय कान्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुण्डपादसेवायां तन्नामश्रवणोऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाभ्यः स्यात् सारथी
हरिः ॥

वन्दनार्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसखयोः ।
रतिरात्मारपणे यस्य हृदानन्तस्य सात्त्वतः ॥
सर्पयः कीर्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराध्यो वैष्णवः ससुदाहृतः ॥
यथाकम्बोऽपि सन्मुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकः ॥
निर्व्वैरः सद्यः शान्तो हम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्व्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
शोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥
यद्विष्णुपासना नित्यं विष्णुयस्त्रेभ्यो सुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्यो लोके स वैष्णवः ॥
हरिः सर्वोत्तराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चेद्देवास्तै न संशयः ॥
यदिष्टो रघुनाथस्तु वृष्टिं हो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिवासुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रेष्टदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नाभ्यं जानाति तं
विना ।

वैष्णवः

जगदीशं तथानयो यदि विष्णुं च वैष्णवः ।
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणाम्बुः ।
सम्भूतदयः कार्थी विवेकी साधुव्रतमः ॥
लक्ष्यापितप्राणशरीरवृद्धिः
शान्तिस्त्रयस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्त-
व्यस्त्येव साधुः सततं हरैर्यः ॥
लक्ष्याभयः लक्ष्यकथाशुभक्तः
लक्ष्यैष्टमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
लक्ष्यानिश्रयानमनास्वनयो
यो वै स साधुर्मुनिवर्ग्य कार्थः ॥
यस्त्येष्टं श्रीभागवतं श्राव्यं श्रीभागवान् हरिः ।
भगवत्त्वा समं लक्ष्या भक्त्वा भागवतस्य सः ॥
ये लक्ष्यश्रवणाद्यर्था ये तद्विष्णुभोजिनः ।
ये लक्ष्योपासका लोका दास्यस्ते परि-
कीर्णताः ॥”

इति पाण्डे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥३॥
अपि च ।

ब्रह्मीवाच ।

“अहो ध्यानैरपि ध्यातुं देवैर्न हि शक्यते ।
स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठसीत्युक्तं महत् ॥
तद्यमानमपि स्वामिंस्तुष्टे त्वयि न किं भवेत् ।
स त्वं वैष्णवसङ्गेन भ्रमसीत्युक्तं महत् ॥
किं वैष्णवाः केतभारे । किं वा तेषां लक्ष्यम् ।
कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तन्मे कथय केशव ॥

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्ष्यानि कल्पकोटिशतैरपि ।
धर्म्यवक्तुं न शक्नोमि संक्षेपान् प्रष्टुमसतम् ॥
संसारो वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
अहश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठश्च वैष्णवः ॥
तद्यमानमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
कामक्रोधविह्वीना ये हिंसादम्भविवर्णताः ।
लोभमोहविह्वीनाश्च ते ज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
अमत्सरा दयायुक्ताः सर्वभूतहिते विद्युः ।
सर्वोक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पिष्टभक्ता मातृभक्ता जातिपौत्रव्रतम्भराः ।
धर्मपदेप्रियो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
समानं ये च पश्यन्ति त्वां मां च अचेत्सरम् ।
कुर्वन्ति पूजामतिथेर्ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वेदविदादुरक्ता ये हिज्रभक्तिरताः सदा ।
नपुंसकाः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
एकाग्रशीलं ये च भक्तिभावेन कुर्वन्ते ।
गायन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवायतनकर्तारस्तुलसीमाच्छादितः ।
रुद्राक्षधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
मन्यादसक्तिजैर्वेषां सिक्तानि मस्तकानि वै ।
मम नेत्रममन्त्रानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शुद्धचक्रगदापद्मेरुद्वितानि ममायुधैः ।
ब्रह्मन् देवां शरीराणि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
कर्णयोश्चैव शीर्षेषु तुलसीपत्रसुतनम् ।
सततं हृष्यते येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

लक्ष्यानि तुलसीमूलादृषे चिन्तयन्ति नरोत्तमाः ।
विष्णुनि तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
तुलसीमूलमङ्गलं तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपत्रैश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
गङ्गाजानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
साचीपञ्चम्वी येषां मलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तप्यन्ते विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
श्रावणामशिका येषां यद्देवसति सन्दिदा ।
श्राव्यं भागवतस्यैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सन्मार्जयन्ति ये निवृत्तं मम स्थानानि सन्दिदा ।
दौषं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
श्रीर्षे मन्त्रिण्डरं ये च कुर्वन्ते नूतनं पुनः ।
तन्नायनश्च शोभाश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अभयं ये च यच्छन्ति भीरुश्च सुरासन ।
विद्यादानश्च विप्रैश्चो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शुभ्रतृप्रपीडितैश्च ये यच्छन्त्यन्नमन् च ।
कुर्वन्त्ये रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
आरामकारिणो ये च पिप्यन्तारोपिणोऽपि च ।
गोसिंघां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अन्यन्नभक्ता ये ब्रह्मन् पिष्टयन्त्रं प्रकुर्वन्ते ।
कुर्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
तद्गायामकसौरः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते खगुरौ ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सेवन्ते अष्टाभिर्गनीं ज्येष्ठं भातरसेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवसं ब्राह्मणव्रतं परस्त्रश्च चतुर्भुजम् ।
पश्यन्ति विषवदृषे च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
प्रायश्चित्तज्ञरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्हृशीलतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
बहुनाश्च कित्तुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदकीं ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दोग्धेषु न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्भुजं त्वं वैष्णवो भव सान्प्रतम् ॥
समाराध्य मां निवृत्तं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्वमेव सुभक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥
भूयः पूर्वस्मिन्मिव खल्यतां सकलं जगत् ।
इत्युक्तान्दृष्टे देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ॥
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा खड्गवान् सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जगाम परमं वदम् ॥
ये पठन्ति ममाध्यायं भक्त्वा नारायणायतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता भवन्ति यानि हरैः पदम् ॥”
इति पाण्डे क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥३॥
कालिङ्ग उवाच ।
“जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमी मम ।
यमकिङ्करयोर्भूत् संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥
खपुत्रवमभिवीक्ष्य पाशश्चक्षुं
वदति यमः किंल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुखट्वनपमान्
प्रसुरहमन्धुशुभं न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे यमगीतं
अध्यायः ॥३॥ अपि च ।

वैष्णवा

“कर्मेत्यादि कर्माणि यतः साधुर्हरिः
अयम् ।
मन्ये न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्त्रये ॥”
इति कालिङ्गपुराणे १० अध्यायः ॥
वैष्णवाचमनं, स्त्री, (वैष्णवस्थाचमनम्) विष्णु-
पूजादिपूर्वकार्यकर्तृत्वं स्वारकार-
नमोऽन्तचतुर्थ्यन्ततत्प्राप्तोत्तरपूर्वकार्य-
पानादि । यथा,—
“निःपाने केशवं नारायणं माधवमप्यथ ।
प्रक्षालने इधोः पाण्ड्योर्गोविन्दं विष्णुमप्युभौ ॥
मधुखट्वनमेकश्च मार्जनेऽर्थं विप्रक्रमम् ।
उष्णार्जनेऽप्यधरयोऽन्मनश्रीधराशुभौ ॥
प्रक्षालने पुनः पाण्ड्योर्बुध्नीकेशश्च पादयोः ।
पशुनामं प्रोक्षथे तु नृहृद्दं दामोदरं ततः ॥
वासुदेवं तुथे सङ्कर्षणं प्रदुग्धमिदुभौ ।
नासयोर्नैजगुगयेऽनिरुद्धं पुत्रयोत्तमम् ॥
अधोचरं हृषिकेशं कर्णयोर्नाभितोऽभ्युतम् ।
जगद्गणश्च हृदये उपेक्षं मस्तके ततः ॥
दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे ज्ञानं यथाविधि ।
नमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपम् ॥
अशक्तः केवलं दत्तं क्षुभेत् कथं तथा च वाक् ।
कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”
तथा च वाक् इति यतस्तेषु च चमनमस्ति ।
कुर्वीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-
मतो न पौनरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
३ विलासः ॥
वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-
भक्तानामाचरणम् । यथा,—
“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ।
श्रीवैष्णवानां कर्णया लिखन्तेऽन्य समासतः ॥”
अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीवैष्णवसंवादे
यद्व्याचाराकथनारम्भे ।
“देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् दृष्ट्वाचार्यांस्तथा-
र्चयेत् ।
द्विकालश्च नमेत् सन्ध्यामञ्जीशुभचरेतथा ॥
सदाशुभहृते वस्त्रे प्रशुक्लाश्च तथैवधीः ।
गादङ्गानि च रत्नानि विष्टघातुं प्रयतो नरः ॥
प्रसिद्धामस्तकेशश्च सुगन्ध्याश्च वैशुष्टकम् ।
कश्चित् परस्त्रं न हरेत् नाख्यमप्यप्रियं वदेत् ॥
प्रियश्च नाकृतं ब्रूयान्नान्येषांशुदीरयेत् ।
नान्याभयं तथा वैरं रोचयेत् पुत्रवैश्वरः ॥
न दुष्टयानमारोहेत् कुलकण्ठ्यायां न संश्रयेत् ॥
विद्विष्टपतितोन्मत्तनहुवैरातिशोडकेः ॥
बन्धकौबन्धकीभर्तृशुद्धान्शुक्तकथेः सह ।
तथातिथयश्रीजैश्च परिवारहृतेः श्रेतेः ॥
बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पत्यानमाश्रयेत् ॥
नावगाहेष्णलौघस्य वेगमये जनैश्चर ॥
प्रदीप्तं वैश्व न विप्रिन्नारोहेच्छिखरं तरोः ।
न कुर्व्याहन्सङ्घं न लक्ष्मीयाश्च नासिकाम् ।
नासंभृतसुखो जृम्भेत् श्वासकासौ विवर्णयेत् ॥
गोचेरुत्तुःसङ्घश्च न सुचिन्तं पवनं लघः ॥
गङ्गात्त वादयेच्छिन्त्यासं लघं न मर्हो लिखेत् ॥

न प्रान्शु भवयेतोद्गम एकीयाद्विचक्षणः ।
 ज्योतीष्यमेधाशक्तानि नाभिवीक्षित च प्रभो ।
 न कुङ्कुमाच्छर्षं चैव श्रवणभ्यो हि वीमलः ॥
 चतुस्रयं चैत्यतदं प्रशानोपवनाणि च ।
 दुष्टस्त्रीवन्निकर्षेण वर्ण्येतिप्रि सन्देशः ॥
 पूर्वदेवद्विजज्योतिष्वायां नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः श्रुत्याटवीं गच्छेत् च श्रुत्यां यत् न ज्ञेयम् ॥
 केशास्थिकच्छकामेभ्यवलिभक्ततुर्वाक्षया ।
 जानात्रीं धरणीं चैव दूरतः परिवर्णयेत् ॥
 नानार्थानामाशयेत् काश्चिन्न जिज्ञां रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेण च आनाखिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 यथेदभोजकाश्चैव तथा देवपरास्तुत्यान् ।
 वर्णाभमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्णयेत् ॥
 अतीवनागरस्त्रप्री तद्वत् स्थानासने बुधः ।
 न सेवेत तथा श्रुत्यां आयामश्च नरेत्परः ॥
 दंष्ट्रुयः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्णयेत् ।
 अथश्यायश्च राजेन्द्र पुरीवातातपौ तथा ॥
 न कायात्न स्तपेन्नभो न चैवोपसृष्टेद्बुधः ।
 सुक्तकच्छश्च नाचामेहेवाद्यर्थाश्च वर्णयेत् ॥
 नैकवच्छः प्रवर्तते द्विजवाचनके जपे ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केशान्नाचामेहेव चोत्थितः ।
 पादेन नाङ्गमेत् पादं न पूष्याभितुखं नयेत् ॥
 अपसवचं नैव गच्छेद्देवागारचतुस्रयात्न ।
 मङ्गल्यपुण्याश्च तथा विपरीतान् दृष्टव्याम् ॥
 सोमाकांश्याम्बुवायूनां पूष्यानाश्च न संमुखम् ।
 कुर्वात् स्त्रीवनविष्णुचसतुस्रगं पङ्कितः ॥
 तिष्ठन्न न्नयेत्तद्वत् पश्यान् नावन्नयेत् ॥
 अग्निविष्णुचक्रानि सर्वदेव न लङ्घयेत् ॥
 अग्निस्त्रीवनकोत्सर्गो नामकाश्च प्रशस्यते ।
 वलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥
 योषितो नावमन्येत न चासां विन्वसेद्बुधः ।
 न चैवेधौ भवेत्तासु नाधि कुर्वात् कदाचन ॥
 मङ्गल्यपुष्यरत्नायपुष्याननभिविद्य च ।
 न निष्कामेत् यद्वात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥
 आकालगर्भतादौ तु पम्बुशशौचकादिषु ।
 अन्ध्यायं बुधः कुर्वाद्दुपरागादिके तथा ॥
 वर्धातपादिके श्चत्री दक्षीं रात्राटवीषु च ।
 शरीरभायकामो वै सोपानतकः सदा ज्ञेयम् ॥
 नोहे न तिर्यक् दूरं वा गिरीचन् पयंटेद्बुधः ।
 युगमानं महोपहं नरो गच्छेद्द्विलोकयम् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 अथस्तद्वहितं वाच्यं यद्यप्यन्तमप्रियम् ॥
 प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
 भजेत् ॥” * ॥
 दृष्टकारदीये सदाचारप्रसङ्गे ।
 “असावहमिति न्रूयाद्विजो वै अविवाद्ने ।
 आहं व्रतं जपं दानं देवताध्वनं तथा ॥
 यश्च तर्पयश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादेत् ।
 तथा ज्ञानं प्रकृत्वन्तं धावन्नमशुचिन्मया ॥

संज्ञानश्च श्रयानश्च अभ्यक्तशिरसलया ।
 भिक्षान्नधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
 क्षताभिवादो यो न कुर्वात् प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवादः स विज्ञेयो यथा श्रुक्तस्यैव सः ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणे मदान्नालकं चवादे ।
 “असत्पलापममृतं वाक्पावय्यश्च वर्णयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वाद्मसत्सुतेवाश्च पुत्रक ॥
 केशप्रसाधनाद्दर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूष्याश्च एव कार्याणि देवतानाश्च तर्पयन् ॥
 उदन्नाद्दर्शनं शशं वर्णेत सभावचं तथा ।
 न चाभीक्ष्णं शिरःज्ञानं कुर्वात्प्रिष्कारचं नरः ॥
 शिरःक्षातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि कृषीत् ।
 पश्या देयो ब्राह्मणानां रात्रौ दुःखातुरस्य च ॥
 विद्याधिकस्य गुम्बिया भारार्णस्य महीयसः ।
 नृकाम्यवधिराणाश्च मत्तस्थोन्नतकस्य च ॥
 पुंशुल्याः क्षतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानह्यमात्यानि धृतान्यन्यैर्न धारयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं करकश्चैव वर्णयेत् ।
 न चिन्नवाहुजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत कदाचन ॥
 न चापि विचिपेत् पादौ वासवी न च धूनयेत् ।
 न्नखैर्न चतयवनिगो विरूपान् मायिनक्षपा ॥
 न्नान्जानधर्माश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
 परस्य दहं नोदयच्छेत् शिष्यार्थं पुत्रशिष्ययोः ॥
 नाशुकेपगमाद्द्यादक्षातः क्षातकी कश्चित् ।
 न चापि रक्तवासाः स्याच्चिन्नवासधरोऽपि वा ॥
 सुरकर्मणि चान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ॥
 स्थायीत तैलवान् प्राज्ञः कटभूमिमुपेय च ।
 युगपन्मलममिश्च विभ्रयात्न विचक्षयः ॥”
 कटभूमिं प्रशानम् ।
 “नाचक्षीत धयनीं गां जलं नाङ्गलिना
 पिवेत् ॥”
 धयनीं पिवन्तीम् ।
 “श्रीचक्रावेद्यु सर्वेषु गुरुज्येष्ठेषु वा पुनः ।
 न विलम्बितं श्रीचार्थं न सुखेनाननं धमेत् ॥
 विप्रजो मन्त्रिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाद्देविषयः ।
 अजातौ सुखतो मेधौ न गोन्तुसस्य चाननम् ॥
 मातुः प्रकथने मेधं शृङ्गानः फलपातने ।
 उदन्नाश्रीचिलनाश्च सुतिकान्तावसायिनः ।
 सृष्ट्वा स्थायीत श्रीचार्थं तथैव न्ततहारियः ॥
 नार्दं सृष्ट्वास्थि सखेहं क्षातः सुध्याति मानवः ।
 अचक्ष्येव तु निःखेहं गामाजभ्यार्कमीष्य वा ॥
 न चाक्षयेत् जलं हिष्टं वीरहीनां तथा स्थियम् ॥
 देवतातिथिसच्छास्त्रयज्ञसिद्धादिनिन्दकेः ।
 ज्ञत्वा तु क्षणं नालापं शुद्धेदकार्यकौकनान् ॥
 अवलोक्य तथोदन्नामन्वजान् पतितं शठम् ।
 विधर्मिन्सुतिकावच्छिवच्छान्तावसायिनः ॥
 न्तर्निर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्मण्यं प्राज्ञैः शीर्षेणमात्मनः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “यश्चापि कुर्वन्तो नात्मा सुगुप्तामेति पुत्रक ।
 तत् कर्मण्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥” * ॥
 भविष्योत्तरे श्रीलक्ष्मणशुद्धिखण्डवादे ।

“उपावृते न ये पूर्वा द्विजाः सन्वा न पवि-
 माम् ।
 सन्वास्तान् धार्मिको राजा श्रुतकर्मणि योज-
 येत् ॥
 दूरादावसयात्नचं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेधिष्या ॥
 उच्छिष्टो न सृष्टिच्छीघ्रं वर्ण्यं प्राणास्तदाभयाः ।
 केशप्रदानं प्रहाराश्च शिरस्थितानि वर्णयेत् ॥
 न पाणिभ्यामुभयाभ्यां कक्ष्याणां तु वै शिरः ॥”
 किञ्च ।
 “सुवाचिनीं गुम्बिणीं च दृष्टं वाजासुरौ तथा ।
 भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं यद्यै ॥
 अथं स केवलं सुदृक्ते वहे गोवाहनादिके ।
 यो सुदृक्ते पाञ्चवस्त्रे प्रेक्षतामप्रदाय च ॥
 वर्णयेद्दधि श्लुञ्च राक्षी धानाश्च वासरे ॥”
 किञ्च ।
 “सजश्च नावकर्षेत न वहिर्घोरयौत च ।
 यदे पारावता धन्याः शुकाश्च सखकारिकाः ॥”
 कौर्मिं व्यासगीतायाम् ।
 “दृष्टं वा यदि वा शार्कं नृजं वा जलमेव वा ।
 परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राशः प्रतिगृह्णीयात् श्रुद्वात् पतितादपि ।
 नान्यस्माद्युपाचकत्वश्च निन्दिताङ्ग्येद्बुधः ॥
 निशं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
 प्रायानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्विषेधिय द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मसख नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न विषं विषमिथा कुर्वन्नखं विषमुच्यते ।
 देवसं वापि यज्ञेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 न धर्मेस्थापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीभ्रूजदम्भनम् ॥
 प्र्येह चेदृशो विप्रो गच्छति ब्रह्मवादिभिः ।
 देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
 ज्ञानापवादा नास्ति क्वं तस्मात् कोटिगुणा-
 धिकम् ॥” * ॥
 किञ्च ।
 “हिमवह्नित्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 सुक्ता समुद्रयोर्द्वेषं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 ज्ञयो वा यश्च चरति न्यगो निशं सभावतः ।
 पुण्याश्च विप्रान्ता नटाक्षत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अहंकोशान्द्रीकुर्णं वर्णयेत्पला द्विजोत्तमाः ॥”
 किञ्च ।
 “अपिना भक्तना चैव सलिलेन विप्रेषतः ।
 दारेण स्तम्भमार्गेण यद्भिः पङ्क्तिर्विभद्यते ॥
 परदेवे चरन्तीं गां न चाचक्षीत कस्यचित् ।
 न सूर्योपरिदेशं वा नेत्रस्त्रापं न चायिकम् ॥
 परस्मै कथयेद्द्विहान् शशिनं वा कथञ्चन ।
 तिथिं पश्यन् न ब्रूयात्तत्राणि विनिर्दिशेत् ॥
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानान् वारयेत् ।
 निन्दयेद्दयो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपहं ह्ययम् ॥
 कृष्णकोटिशतं चाप्यं रौद्रेण पश्यते नरः ।
 तूष्णीमासीत निन्द्यां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

कर्णो पिपाय गन्तव्यं न चैनमवजो कयेत् ।
वर्ष्णयेद् वै रक्षस्य परेषां गृह्येद्बुधः ॥
विवाहं स्वजनैः साहं न कुर्व्याद्दे कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयात्पापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेजेतोद्यन्मादिभ्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्त्रं यान्तं न वारिस्थं नोपच्छेदं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वासवा वा न दृशान्तरगामिनम् ।
नयां स्थियं पुमांसं वा पुरीचं च्छत्रमेव वा ॥
पतितयज्ञचाखलाजुष्टिष्टान्नावजो कयेत् ।
न युक्तवन्वनाङ्गां वा नोत्सर्गं मत्तमेव वा ॥
सृष्टेन भोजने पत्नीं नैनामीक्ष्यते मेहतीम् ।
श्लुवन्तीं जृम्भमायां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कुलं न्यधमेव वा ।
न शूद्राय मतिं ददात् क्लृप्तं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा हृतमधु न च क्वाणजिनं हविः ।
न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्यश्च ताड-
येत् ॥
नास्नानमवमन्यते दैन्यं यत्नेन वर्ष्णयेत् ।
न च शिष्यान् सत् कुर्व्यान्नास्नानं शंसयेद्बुधः ॥
न नद्याश्च नदीं ब्रूयात् पर्व्वतेषु न पर्व्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्वजेत् सङ्घवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रक्षस्यानि स्नानि स्नानि च न
सृष्टेत् ॥
न पानिपादवाङ्मेषचापलानि समाशयेत् ।
नाभिहन्त्याञ्जलं पङ्गां पाणिना न कदाचन ॥
न घातयेद्दृष्टिकाभिः फलानि न फलेन च ।
न च्छ्वाभावर्णं शिल्पिनं कर्षेण पदासनम् ॥
नोत्सृजे भक्तयेङ्गस्यान् गाश्च संवेशयेत् हि ।
नाक्षीः क्रीडेन धावेत् स्त्रीभिर्कादं न चाचरेत् ॥
न हनौर्षखलोमानि छिन्द्यात् सुप्तं न योधयेत् ।
न बाजातपमासेवेत् प्रेतघूमं विवर्ष्णयेत् ॥
नैकः सृष्ट्यात् शूद्रयज्ञे स्वयं नोपानक्षी वष्टेत् ।
नाकारणाद्वा निक्षीवेत् वाङ्मुखां नदीं तरेत् ॥
न पादस्नानं कुर्व्यात् पादेनैव कदाचन ।
नामौ प्रतापयेत् पादौ न कांश्चि धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रतारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न सृष्टेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥
न चैवान्नं पदा वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ।
नोत्तरेद्गुणपद्मं स्ववर्णीं नो यतिक्रमेत् ॥
चैवं दृष्टं नैव छिन्द्यान्नापसु स्त्रीवनसुतुष्टयेत् ।
न चानिं लङ्गयेद्दीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् ॥
न चैवं पादतः कुर्व्यात् तिलबहुं निशि व्यजेत् ।
न कूपमवरोहेत् नाचक्षीताशुचिः क्वचित् ॥
अमो न प्रक्षिपेदनिं नाङ्गः प्रथमयेत्तथा ।
सुखकारसमार्पि वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
अपयथमथ पयसं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
पुण्यस्थानोदकस्थाने सीमान्तं वा क्लृप्तं तु ॥
न भिन्द्यात् पूर्व्वसमर्थं सत्वोपेतं कदाचन ।
परस्परं पशून् व्याजान् पक्षिणीं न च
योधयेत् ॥

कारयित्वा खकर्मणि कारुन् विद्वान् न
वचयेत् ।
वह्निर्गन्धश्च कुहारप्रवेशश्च विवर्ष्णयेत् ॥
नैकखरेत् सभां विप्रः समवायश्च वर्ष्णयेत् ।
न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्तपेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ।
नाक्रामेत् कामतन्त्रायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्नान् नान्नामयेच्छायां पतितत्वादीर्नरोमिभिः ।
वर्ष्णयेत्सार्जनीरेणुं वस्त्रस्नानघटोदकम् ॥
नाश्रीयात् पयसा तक्रं न बीजान्पुष्यजयेत् ॥
विवत्सायाश्च गोक्षीरमौत्रं वा निर्द्देश्य च ।
आविकं सन्धिगीक्षीरमपयं मशुरव्वीत् ॥
हन्तकारमथाप्यं वा भिक्षां वा शक्तिनी द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्यते परमेस्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्थासमात्रमयं तस्मात्तुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तु तत्तुर्गुणमिच्छते ॥
मार्कण्डेये ।
“भोजनं हन्तकारं वा ज्ञेयं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥”
काश्याख्ये ।
“नैवोक्तत्वात्सनेऽश्रीयात्सामौ वस्त्रशुचिं क्षिपेत् ॥
आहं कत्वा परब्राह्मे योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः ब्राह्मणं नास्ति भोक्ता किञ्चिदधुग-
भवेत् ॥
नोत्पाटयेत्सोमनखं दृष्टनेन कदाचन ।
करजैः करजच्छेदं करेणैव विवर्ष्णयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्ववेशसपरवेशमनोः ।
उत्कोचयान्देशार्थं द्रव्यं दूरात् परित्यजेत् ॥
निक्षीवनश्च श्रेष्ठां यद्वाह्यं दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य पञ्चमृत्पिण्डान् स्नायात् परजलाशये ।
अशुद्धं च तत्कर्तुरेगसः स्यात्पुरीयभाक् ॥”
ब्राह्मण ।
“यस्तु पाणितले सृष्टे यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रच्छताङ्गुलिभिर्सुतु तस्य गोमांसवच तत् ॥”
अचिच्छतौ ।
“अनाधिकस्तनी या गौर्याद्यवाभक्तचारिणी ।
तयोर्दुग्धं न होतव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
हृद्ये कथे च तद्दुग्धं गोमयश्च विवर्ष्णयेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रब्रक्ष्यलवगन्तथा ।
वृत्तिकम्प्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसभक्षकैः ॥”
अजापवादी महच्छतौ ।
“सासुद्रं सैश्वर्येणैव लवणे परमादधते ।
प्रब्रक्षे अपि ते ग्राह्ये निवेद्यस्त्वग्यगोचरः ॥”
अचिच्छतौ ।
“देवा कपित्थच्छाया च निशायां हृदिभो-
जनम् ।
कापांसं हन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कपितायाः पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
होमशेषं पिबेद्भिषो विप्रः स्यादन्वथा पशुः ॥
परिहर्तुं पुनर्लेखं तत्तच्छास्त्रोक्तमन्वथा ।

यद्वा जिह्वितं किञ्चित् चान्यथं महात्मभिः ॥
आचारार्थेऽपि शान्ति परेऽपि बहुलाः सनाम् ।
ते लोकप्राप्ततो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवैः ॥
नित्यत्वमेवां माहात्म्यमप्यत्र लिखितात् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याश्च सुसिद्धाति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे तित्यत्वत्वसमापनो
नाम ११ विलासः ॥
वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + ष्यञ् ।
स्थियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
“यथा विशक्तिरिच्छा नयसिद्धान्तगामिनी ।
यथा श्वेता परा वृष्टिः सात्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
एषैव क्वाणा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
अष्टादश यथा कोथो वैष्णवा भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”
इति वाराहै विशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।
“शुद्धचक्रगदाधारी विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपायवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपरश्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणी ।
वृष्टौ च विष्णुना वृष्टा वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शम्भुरत्नावली ॥ गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नखेनसस्तस्मादात्मनमरणात्तिकात् ॥”
इत्यादि आङ्गिकाचारतत्त्वे स्नानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यश्च ।
“विष्णुपादप्रसूतासि वैष्णवीनामधारिणी ।
सर्व्वत्र रश्च मां नित्यं गङ्गा क्षिपथगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥
अपरानिता । इति शम्भुचक्रिका ॥ श्रुतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शम्भु-
माला ॥
वैसारिणः, पुं, (विशेष्य सरतीति विचारी मत्स्यः
स एव । “विसारिणो मत्स्ये ॥” ५ । ४ । १६ ।
इति अथ ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
वैष्णवनं, स्त्री, (विशेष्य स्वचयतीति विश्वचनम् ।
तदेष । स्वार्थे ष्यञ् ।) नास्यै पुत्रवस्य स्त्रीवेश-
धारणम् । इति केचित् ॥
वैहार्यः, चि, (विशेष्य ज्ञीयते इति । वि + हृ +
यत् । विहार्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) परि-
हासेन जातनीयः । श्यालसम्बन्धादि । इत्य-
ञ्ङनमिभ्यः ॥ यथा,—
“यथा वाकेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्यसनेषु च ।
अवृत्तं नीत्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥”
इति महाभारते उद्दयोपपर्व ॥
वैष्णविकः, पुं, (विश्वास + ठक् ।) विश्वासं
करोति वः । भक्ष इति आतः । तत्पर्यायः ।

बोदाहः

बाह्यभक्तः २ केतिक्रियः ३ विद्वन्मनः ४ प्रजापति ५ प्रीतिरः ६ इति हेमचन्द्रः ।
 (यथा, नैवमे १६ । ६४ ।
 “दूरात्कण्ठमिरचलधर्वावचिन्मभाह-
 भांस्तान्महानवहवनीकेनिवैहाविकोऽयम् ॥”)
 बोटा, ङी, दावी । यथा,—
 “पीटा बोटा च पीटी च दावी च कुट-
 हारिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः ।
 बोहः, पुं, गुणाकः । इति शब्दरत्नावली । जटा-
 चरे भूरिप्रयोगे च भोह इति पाठः ।
 बोहः, पुं, गोनववर्षः । बोहा इति भाषा । यथा ।
 गीतावो मन्वन्ती बोहः । इति भरतधृत-
 विक्रमादिहः ॥ मन्वविशेषः । इति मेदिनी ।
 बोह्री, ङी, पञ्चतुर्थांशः । इति मेदिनी । बुह्रि
 इति भाषा ।
 बोह्यः, जि, बह्वधातोस्तत्रप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
 बह्वनीयः । वाह्यः । इति लुगबोधधातुकारणम् ।
 (यथा, हरिवंशे ७५ । ८८ ।
 “बोह्या पुङ्गवेनेव धूःसदा रथमूर्द्धनि ॥”
 परिश्रितयः । यथा, महाभारते । १२।४४।४५ ।
 “न चैतेभ्यः प्रदातया न बोह्या तथाविधा ॥”)
 बोहा, [ङ] पुं, (बहतीति । बह + ङच् ।
 “सहिवहोरोद्भवस्य ॥” ६ । ३ । ११२ । इति
 अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
 वते । ५ । १० । २ ।
 “विषमगतां स्रष्टविकां रङ्गगव उपधाये
 पुरुषानधिवहत आह वै बोहारः साध्वति-
 ज्ञामत ॥”) ऋट् । परिश्रिता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
 “आन्यां चैर्ध्वयित्वाया बोहः कन्या प्रदीयते ।
 उभे ते एकशुक्लेन वष्टेदित्यत्रवीच्युः ॥”)
 ऋतः । इति मेदिनी । अणञ्ठान् । ऋवभः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते ।
 ११ । २६ । ५ ।
 “तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी धत्ते गर्भं
 गौर्धोऽंघारं धावितारं तुरङ्गौ ॥”
 बहनकर्त्तरि, जि । यथा, कुमारे । १ । १५ ।
 “भागीरथीनिर्भरश्रीकराणां
 बोहा सुहुः कम्पितदेवदारुः ॥”)
 बोहः, पुं, सुनिविशेषः । यथा,—
 “वनकञ्च वनञ्च हृतीयञ्च वनातनः ।
 कपिलञ्चासुरिञ्चैव बोहः पञ्चशिक्षस्तथा ।
 सर्वे ते हृत्प्रियायानु महत्तनाम्बुना सदा ॥”
 इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
 बोहः, पुं, इत्तम् । इति शब्दरत्नावली । वोट्टा
 इति भाषा । किञ्चु निपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
 यथा ऋतयस्ये ।
 “तथा वोट्ट इति ख्याति इत्तं प्रसववन्धनम् ॥”
 बोहः, जि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 बोदाहः, पुं, (बोहः आर्द्रः सन् अजतीति । अज +
 ञच् ।) मन्वविशेषः । बोयाणि इति भाषा ॥

**५२६
बौषट्**

तत्पठ्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीवः ३ वहा-
 जकः ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 बोरकः, पुं, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 बोरटः, पुं, कुम्हपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 बोरपट्टी, ङी, मन्वरा । इति शब्दमाला । मादुर
 इति भाषा ।
 बोरवः, पुं, धान्यविशेषः । बोरो इति भाषा ।
 अख्य गुणाः ।
 “बोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपकः ।
 मधुरश्चाख्यपाकञ्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 बोरखानः, पुं, पाटलवर्णान्धः । इति हेमचन्द्रः ।
 बोकं, ङी, (बोकयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
 बृज + अच् । यद्वा, वा गतौ पिङ्गादित्वात् ऊजच् ।)
 खनामन्वातव्यागद्रथम् । तत्पठ्यायः । रक्ता-
 पङ्क २ सुकम् ३ सुरमम् ४ पिङ्कम् ५ विषम् ६
 निहोर्हम् ७ वर्धरम् ८ पिङ्कम् ९ बौरभम् १०
 रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
 विन्धम् १४ सुभगन्धम् १५ विन्धगन्धम् १६
 गन्धरसम् १७ ब्रह्मरिः १८ । अख्य गुणाः ।
 “बोलञ्च कटु तित्कोष्णं कषायं रक्तदोषशुत् ।
 कषपित्तामयान् हन्ति प्रहरादिसजापङ्कम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 तत्पठ्यायगुणाः ।
 “बोकं गन्धरसः प्राणपिङ्कगोपरवाः समाः ।
 बोकं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥
 मधुरं कटु तित्कञ्च यद्दं स्त्रिदोषजित् ।
 च्वरापस्कारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धकत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 बोकः, पुं, (वातीति । वा + ऊजच् ।) रसगन्धः ।
 इत्यमरः ।
 बोककः, पुं, खेखकः । इति शब्दरत्नावली ।
 बोकाहः, पुं, अन्धविशेषः । यथा,—
 “बोकाहस्यमेव स्यात् पाण्डुशरवाजधिः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 बोह्रित्यं, ङी, यानपाचम् । इति हेमचन्द्रः ।
 जाहाज इति भाषा ।
 बौ(बौ)हं, ङी, (बुहेन कृतम् । बुह + अच् ।) बुह-
 क्तनिरीन्धरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
 खचितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मैः । यथा,
 “ततो बह्वसतिः शक्रमकरोद्बलदपिनम् ।
 यद्ब्रह्मन्निविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ।
 गन्धाय मोहयामास राजपुत्रान् बह्वसतिः ।
 जिनधर्मं समाख्याय वेदवाच्यं च वेदविन् ॥
 वेदयपीपरिभ्रष्टाञ्चकार धिषण्याधिपः ।
 वेदवाह्यान् परिभ्राय हेतुवादेवसन्वितान् ।
 जवान् शक्रो वजेज्ज सर्वधर्मैर्बहिष्कृतान् ॥”
 इति माह्ये चोसवंप्राहुकीर्त्तनं नाम २४ अः ॥
 बुहसम्बन्धिनि, जि ॥
 बौषट्, अ, (उह्यतेऽनेन हविरिति । बह + बाहुल-
 कात् ङीष् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पठ्यायः ।
 खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

व्यग्रः

मरः । एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वङ्गि-
 सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
 हविर्दानम् । तत्र देवा इत्याद्यः अत्र पितरो
 देवता इति स्मृतेस्तोऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
 एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे खाहयेव
 हविर्भूवमिति रघुः । खाहाद्ययं मन्त्रमिदे
 खियां खाहाभियोषितीति बोधान्तरम् । खाहा
 इत्यादि । औषट् ताल्यादि चूर्द्धन्यमध्यम् ।
 बौषट् वषट् इयं चूर्द्धन्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
 इत्याद्य खाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
 वंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
 हिदादिना प्रायो विभागानर्हत्वाहस्य तथा-
 त्वम् ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वंसकः, पुं, (वि + वंस + क्तुल् ।) धूमः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 वंसितः, जि, (वि + वंस + क्तः ।) प्रसारितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वस्तः, जि, (वि + अञ्ज् वान् + क्तः ।) प्राज्ञः ।
 इत्यमरः । स्फुटः । इति मेदिनी । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
 “विभावेनानुभावेन वस्तः सञ्चारिणा तथा ।
 रसनामेति रत्नादिः स्याथी भावः सचेतसाम् ॥”)
 पुं, विष्णुः । यथा,—
 “यत्तो वायुरधोचलः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 वस्तुद्वयार्थः, पुं, (यत्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
 द्वयोऽर्थो येन ।) वाची । तत्पठ्यायः । प्रत्यङ्गी
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वस्तुत्पः, पुं, (यत्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
 “अहम्भो वस्तुत्पञ्च सहस्रजिद्वन्मजित् ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 वस्तुत्पयुक्ते, जि ॥
 वस्तिः, ङी, (अन्वयेऽनेनेति । वि + अञ्ज् +
 क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अटता च ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।
 “तं वन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाक्त्तितेवः ।
 चेन्नः संजल्पतेऽज्ञानौ विशुद्धिः श्मामिकापि
 वा ॥”
 भूनमाचम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
 “अवक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्ध्वरागमे ॥”
 “यत्तयश्चराचराणि भूतानि ॥” इति तट्टी-
 कायां स्वामी ॥ न्यायशास्त्रोक्ततत्पठ्यायः ।
 यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
 “सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो यक्तिः स्वराद्यः ।
 शब्दार्थज्ञानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”)
 व्यग्रः, जि, (विरहं अगतीति । अग + ऋच्-
 क्तेति वाधुः ।) वासक्तः । (यथा, महा-
 निर्वान्तत्पठ्यायः । ३ । १२४ ।
 “सुखा धनार्जने यथाः सदा चक्षतमानसाः ॥”)
 व्याकुलः । इत्यमरः । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
 “वैवाहिकैः कौतुकसंविधाने-
 र्यं हे यद्दे व्यग्रपुरस्त्रवर्गम् ॥”)

सचभ्रमः । इति श्रीधरस्वामी । यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । ५ ।

“तं अयचक्रं दितिजाधनेन
स्वपार्धस्तुखेन विस्पर्णमात्रम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रग्रहो नियहो अयो नैकशङ्को गदायजः ॥”

इति तस्य सहासनामस्तोत्रम् ।

अक्षुः, पुं, (विज्ञतानि अक्षानि यस्य ।) भेकः ।

इति मेदिनी । (विज्ञतानि अक्षानि यस्मात्)

सुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायसप्रकृपितो वायुः पिप्पेन संयुतः ।
सुखमागन्व सहास मल्लं विद्वज्ज्वलनः ।
नीरुजं तनुकं श्मार्धं सुखे अक्षं तमादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ ३ ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाङ्कुरा मसुराश्च प्रलेपाङ्गनाशनः ।

अङ्गे मल्लहया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ।

अथवा लेपनं शूलं शशस्य रक्षिरेय च ।

जातीपत्रस्य लेपस्तु हरेःङ्गनाशकम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोधं एभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(वि, विगतं अक्षं यस्य ।) ह्रीनाङ्गः । इति

मेदिनी । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाहविभेदनात् ।

न करिष्यस्यन्नङ्गं वा अक्षं वापि यशस्त्रिणम् ॥”

अक्ष, त्रि, अक्षनया बोध्योऽर्थः । यथा,—

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यया मतः ।

अद्यो अक्षनया ताः स्युस्त्रिभः शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ।

अच, शि याजे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

शु, विचति सतं खलः । हल्ययति इत्यर्थः ।

अविचोत् विवाद्याच । इति दुर्गादासः ।

अजः, पुं, (अजत्वनेनेति । वि + अज + “गोचर-
च घरेति” ६ । ३ । ११६ । इति चच् । निपा-
तमादेश्वर्वाचनपोरिति बोभाषो न भवति ।)

अजनम् । विपुल्यांजघातोरक्तप्रत्ययेन निव्यञ्ज-
मितम् ।

अजनं, स्त्री, (अजत्वनेनेति । वि + अज + क्युट् ।

‘वा यौ’ १ । ४ । ५७ । इति षष्ठी बोभाषो नास्ति ।)

ताजइत्तकम् । इत्यमरः । पाखा इति भाषा ।

(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।

“सचन्दनामुच्चनोद्भवानिजैः
सहारयत्सुखममल्लकार्यैः ।

सवज्जतीकाकलगीतजस्त्रेः
प्रबुध्यते सुप्र इवाद्य मन्थयः ॥”

अस्य सामान्यगुणः । अर्थादाहृत्याचर्म-

अमनाश्रितम् । ताजअजनगुणः । त्रिदोषशम-

नत्वम् । लघुत्वञ्च । वंशअजनगुणः । रूच-

त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वञ्च । वैत्र-

वद्यमधूरपुच्छयजनगुणः । त्रिदोषनाश्रितम् ।

बाजअजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मयिकादि-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

अज्ञकः, पुं, (अजन्तीति । वि + अज्ज + क्युट् ।)

अभिप्रयः । इत्यमरः । इति वृत्तक्रोधादि-

भावाभिप्रयज्ञके । अजन्तीति । अज्ञकः । अज्ज

घ नि गति लक्षणे यकः । आङ्गिकवात्तिक-

वात्तिकाहायमेदात् वाङ्मकस्यतुम्बिधः । अभि-

सुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिप्रयः । नौ च

प्रापये अज्ज । हस्तादिभिः शूक्ष्मवामादिसूचन-

मभिप्रयः । घटाद्याकाररूपकं करादिसंस्थान-

मभिप्रयः इत्यन्वयेऽपि । इति भरतः । वाङ्मनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ११ ।

“अभिध्यादिवयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वृत्तचको वाङ्मकस्तथा ॥”

प्रकाशके, त्रि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्मकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”

अज्ञनं, स्त्री, (अज्जने अज्ञने अज्ञादि संयोज्यते-

ऽनेनेति । वि + अज्ज + क्युट् ।) अज्ञोपकरणम् ।

तप्तु स्तपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः । तत्प-

थ्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ।

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आनो भर अज्ञनं गामन्मभ्यज्ञनम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“अज्ञनं प्राकमत्याख्यं कृत्वां वृष्यश्च मुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह अज्ञनं मत्स्यमांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ।

अज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे प्रख्यातः ॥ ३ ॥

चिह्नम् । (अज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये वज्जनरूपये ॥”

यमनु । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । १४ ।

“जुन एष परिवक्तुं सुतं शस्यान्वृत्तं खयम् ।

बालमप्राप्रवयसमजातयज्ञनास्तिम् ॥”

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी । स्त्रीपुंसयो-

रशुद्देशः । स तु उपस्यः । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिसकारान्तवर्धः । इति धरविः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्यर्थे एषगर्थायाः स्वरअज्ञनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥”

अज्ञना, स्त्री, (वि + अज्ज + णिच् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्त्रिभ्राह्मणु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्वाङ्मना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणां विरत्य आपाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु निष्पद्य

वृत्तिषु खं स्वमर्थं बोधयित्वा उपसर्गात्सु

यवान्योऽर्थो बोध्यते वा शब्दस्वार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्वाङ्मन-अजन-गमन-प्रत्यायना-

द्विषददेशविधया अज्ञना नाम । तत्र ।

“अभिधानलक्षणाश्चा शब्दस्य अज्ञना द्विधा ॥”

अभिधानलक्षणाश्च ।

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्योर्विधयिते ।
एककार्थोऽन्यथोऽस्तुर्वाङ्मना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं किञ्च शब्दस्यान्वयस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यो देशः कालो यक्तिः स्मारादयः ।

शब्दार्थस्थानाच्छब्दे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ।

सशब्दचक्रो हरिरिच्छन्न शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधीते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमानुंनाविति अक्षुः

पार्थः । कर्त्वाणुंनाविति कर्त्तव्यः स्वतपुत्रः । ख्यायं

वन्दे भवत्सिद्धे इति ख्यायुः शिवः । सर्वं

जागति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

अजः इति मकरअजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वचनाः । पातु वो दधितानुस्वामिति सुखं

संतुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चिचमातुरिति चिचमातुर्वह्विः ।

भाति रथाङ्गमिति नपुंसकवाच्या रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिस्तत्र काय इति

तस्य विधये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसहमाना

आहुः स्मरोऽपि काक्कादिरूपः काये विशेष-

प्रतीतिकदेव । उदात्तादिरूपोऽपि तुनेः

पाठोक्तदिशा शङ्कारादिरसविशेषप्रतीतिकदे-

वेति । एतद्विधये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि स्मराः काक्काद्य उदात्तादयो वा

वाङ्मरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रज्ञ-

तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशेषे-

वम् । किञ्च यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादिनियन्त्रितयोरप्यर्थयो-

रतुस्वरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्यै स्नेधानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः स्नेहिनस्वरूपप्रस्तावे काव्यमार्गे

स्मरो न गम्यते इति च नय इत्यल्लसुपजीव्यानां

मान्यानां वाङ्मनेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्योन्मेषाद्वाद्वा हस्तादिष्वेता-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकार्थमर्थोऽभिधया नियन्त्रिते वा शब्द-

स्यान्वार्थतुष्टितुः शक्तिः सा अभिधाश्रया

वाङ्मना । यथा मम तातपादानां महापाच-

चतुर्दशभावावादिशक्तिविधौमुञ्जम्महाकवी-

न्वश्रीचन्द्रश्चरवान्विधिविज्ञायात्वात् ।

“दुर्गाकवितविद्यहो मन्विर्षं संमीलयन्निजवा

प्रोद्यद्वाचकौ यद्द्वीतगरिमा विषमवृत्तो

भोगिभिः ।

नचनेश्वरतेचयो गिरिगुरौ माग्रां क्विं

धारयम् ।

गामाक्रम्य विभूतिभूतितनू राजकुमारावभः ॥”

अथ प्रकरणेनाभिधया उभावाङ्मशब्दस्य

उभानाम्नी महादेवो तद्वज्जभावाद्देववृत्तित-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते अज्ञनयेव गौरीवज्जभरूपो-

२र्थो बोध्यते । एवमन्वत् । * । लक्षणात्प्रजा-
माह ।

“लक्ष्योपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।
यथा प्रत्यास्यते वा स्यादज्ञाना लक्ष्यमाश्रया ।”
गङ्गायां चोव दत्तादौ लक्ष्यमाश्रयबोधनादभि-
धायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्ष्यमायां
विरतायां यथा शीतलपावनत्वाद्यतिशयादि-
र्वाभ्यते वा लक्षणात्प्रजा व्यञ्जना । * । एवं
श्राव्यो व्यञ्जनात्प्रजा आर्थो व्यञ्जनामाह ।

“वक्तृबोध्यवाक्यानामन्वयसन्निधिव्याच्ययोः ।
प्रस्तावकाशदेशानां काकोच्छेदादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्वयस्य वा बोधयेत् सार्धसम्भवा ।”
यज्ञना इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकाश्वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“काको मधुः कुपित एव च पुण्यधन्वा
धीरा बहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
कीर्तनीयमपि वज्रजुहुमज्जु-
दूरे प्रतिः कथय किं करणीयमद्य ।”
अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासुकस्यया
प्रेष्यतामिति सर्वो प्रति कयाचित् तुल्यते । * ।
बोध्यवैशिष्ट्ये यथा,—

“निःशेषच्युतचन्दनं क्षणतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमग्नने पुनक्तिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति वायव्यजनस्याज्ञातपौडा-
गमे
बापीं ज्ञानुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
निकम् ।”

अत्र तद्वनिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणाया
लक्ष्यं तस्य च रन्मुमिति वार्धं प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते । * । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—

“उच्च निचल विपुण्ड्राभिसिनी पत्तम्भि रेहृद
बलात्वा ।
विमल मरगस्य भाष्यस्य परिट्टिष्या संख
सुतिम्भ ।”

अत्र बलाकाया नियन्त्रित्वेन विचक्षणं तेनास्य
देशस्य विचक्षणमतः सङ्केतस्यावमेतदिति
कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकासुकं प्रबुध्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनस्य रूपव्यञ्जार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-
जनम् ।

“भिन्नकण्ठनिधीरेः काङ्करित्यभिधीयते ।”
इत्युक्तप्रकाराणाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो
ज्ञातयाः । * । एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशसुखयो गन्तुम् ।
अलिङ्गलकोकिजलकिते
नेव्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ।”

अत्र नेव्यतीत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काका
व्यत्यते । * । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
“सङ्केतकात्मनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हृदयेवापि ताज्जुतं लीलापद्मं निमीलितम् ।”
अत्र सन्धा सङ्केतकात् इति पद्मनिमीलनादि-

चेष्टया कयाचित् तु लोच्यते । एवं बह्नादीनां
अक्षयमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् । * ।

“त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।”
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनेन चिरूपतया सर्व्या
अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनात्त्रिविधाः । तत्र वाचा-
र्थस्य व्यञ्जना यथा । काको मधुरित्यादि ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि ।
व्यञ्जार्थस्य यथा । उच्च निचल इत्यादि । * ।
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनम् प्रपञ्चयिष्यते ।

“शब्दबोध्यो अनन्तर्यः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्व तदन्वस्य सहकारिता ।”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्ष्यते । अर्थो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्वस्य सहकारि-
त्वमवग्रहमङ्गीकरणीयम् ।

“अभिधादिबयोपाधिष्वैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वक्तृत्वको व्यञ्जकलया ।”
अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको
लक्षकः । व्यञ्जोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।
“तात्पर्याख्यां इतिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्वोधकं परे ।”

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमान् वाक्यार्थ-
रूपस्य पदाश्रयस्य बोधिका तात्पर्या नाम
इति तदर्थं तात्पर्यार्थस्य तद्वोधकं वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनां मतम् । इति साहित्यदर्पणे
वाक्यलक्षणरूपेणो नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ।

यद्व्यक्तः, पुं. एरक्तः । इत्यमरः ।
यतिकरः, पुं. (वि + व्यति + क्त + अच् ।) व्यसनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । ८६ ।

“अस्मिन् व्यतिकरे इति श्रुत्यामेव ते गतः ।”)
व्यतिवृत्तः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । १२ ।

“प्रजोपप्रवमानस्य लोकव्यतिकरश्च तम् ।
मतश्च वासुदेवस्य संजहारान्गुनो हयम् ।”
मिथयम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।

“अन्योन्यव्यतिकरणात्तदभिर्विचित्रै-
रक्षयस्यैवमयिजन्मभिर्मयूखैः ।”)
व्यतिक्रमः, पुं. (वि + व्यति + क्रम + अच् ।) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—

“सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उद्दङ्मुखः ।
एव एव विधिदाने विवाहे च व्यतिक्रमः ।”
इत्युदाहृतत्वम् ।

व्यतिरिक्त, वि. व्यतिकरविशिष्टः । भिन्नः । वि-
व्यति-पूर्वैरिच्छातोः क्तप्रत्ययेन नियन्त्रेणम् ।
(अधिकः । यथा, कातन्त्रचतुष्टयस्य प्रथमा-
विभक्तिर्निर्णयवचने इत्यस्य पञ्जी । “विशिषि-
व्यतिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः ।”)

व्यतिकरः, पुं. (वि + व्यति + रि + अच् ।) विना ।
अभावः । यथा । यद्यतिकरकानं यदुप्यति-
प्रतिबन्धकं तत् तन्निवृत्तव्याप्यम् । इति परा-
मर्षय्यः । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ ।
१६६ ।

“न पतिव्यतिरेकेण सुखीयामपरा गतिः ।”)
अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
श्लोका इवोन्नताः सन्तु किञ्च प्रकृतिकोमलाः ।”
इति चम्पाकोकः ।

व्यतिवृत्तः, पुं. (वि + व्यति + वृत्त + अच् ।) पर-
स्परमेतन्म । (यथा, महाभारते । १२।१०३।५।
“सैनयोर्व्यतिवृत्तैश्च जयः साधारणोऽभवत् ।”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।

“अन्योन्यव्यतिवृत्तवृत्त-
वैरागुबन्धो विहरन् मिषश्च ।”)
व्यतिहारः, पुं. (वि + व्यति + हृ + अच् ।) विनि-
मयः । यथा,—

“परिहानं विनिमयो नैमेयः परिवर्णनम् ।
व्यतिहारः परावर्ता वैमेयो विमयोऽपि च ।”
इति वैमसक्तः ।

(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।
“विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।
जयश्रीरत्नरावेदिर्मत्तवारण्योरिव ।”)
व्यतीतः, वि. (वि + व्यति + इ + क्तः ।) व्यतीतः ।
गतः । यथा,—

“अर्हाराणे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्व्वं जनादिकं कुर्युः परेतुः ज्ञानदानयोः ।
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ।

व्यतीपातः, पुं. (वि + व्यति + पत + अच् ।) उप-
सर्गस्य व्यतीति । १ । ३ । १२२ । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) महोत्पातः । अपयानम् ।
इति मेदिनी । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्त-
गंतसप्तदशयोगः । तत्र सर्वकर्मवर्जनं यथा,—
“निराशं दिवसं विष्टं व्यतीपातश्च वैष्टितम् ।
केन्द्रं वापि शुभैर्ज्ञानं पापाहमपि वर्जयेत् ।
परिषस्य त्यजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।
गच्छयाचातयो. षट् च नव हर्षणवचयोः ।
वैष्टित्यतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ।” * ।
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे ।

“न विष्कम्भो नवा गच्छो न व्यतीपातवधृती ।
चन्द्रतारादव प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसंख्याः ।
नवम्यङ्गारको विष्टिः शुभैश्चरदिनं तथा ।
व्यतीपातो न दूष्येच्च यस्याको दक्षिणं स्थितः ।
यदि विष्टिव्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृन्त्यतेऽन्वययोगेन भास्करेण तमो यथा ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् । * ।

तत्र ज्ञातपणम् ।
“कठोरवाक्यः पिशुनस्यभाषो
गदातुरो माष्टहृतो मनुष्यः ।
परस्य कार्यं ज्ञतपचपातो
यस्य प्रकृतौ व्यतिपातयोगः ।”
इति कौटोप्रदीपः ।

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, उहृत्तनुः ।
“अवयवाभिसन्निहार्त्तनागदैवतसक्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ।”
तत्र गङ्गाज्ञानपर्वं यथा । ब्रह्मास्त्रे ।

अधितः

अभिधा

अभिधा

“संक्रान्तिषु अतीपाते यद्यथे चन्द्रार्थयोः ।
पुत्र्ये ज्ञात्वा तु जाइयां कुलकोटीः सतुहरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनक्षये अतीपाते संक्रमेत्कदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अह्दानानां तीर्थपादप्रयाग्नयः ॥”

अतीहारः, पुं, (वि + अधि + ह + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परीवर्तः । इति जटाधरः ॥ परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरत्वम् । यथा, केशाक्षि ।
दृष्टादृष्टि । इत्यादि । इति आकरणम् ॥

अध्ययः, पुं, (व्राध्ययनमिति । वि + अधि + इ +
“एरच् ॥” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्-
पर्यायः । अत्याचः २ विपर्यासः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन अध्ययो महान् ॥”)

अध्याचः, पुं, (अध्यचनमिति । वि + अधि +
असु + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।

“मात्रावि वक्षिता भद्रे ! चरव्यासहेतुना ।
भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)

अध, घ म ङ दुःखे । चाले । भये । इति क्वि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखाशुभवः । चालः कल्पनम् । घ, यथा । म,
अधयति । ङ, अधते लोकः दुःखमनुभवति ।
कल्पते विभेति वेद्यर्थः । केचित्तु दुःखभयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।

दुःखभयचलने इति पठित्वा दुःखभययोश्चलन-
सुनुपादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

अधकः, त्रि, (अधयति पीडयतीति । व्राध +
अधि + क्तुञ् ।) व्राधाकारो । यथा,—
“अवृत्त्यान् व्राधकस्तु स्यान्ममशृंगवस्तुदः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“परिणामसुखे गरीयसि
अयकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव मेघजे
बहुरस्पीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

अधा, स्त्री, (अध + अङ् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“क्षेत्रं दद्यात् तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे अथा ॥”)

अधितः, त्रि, (अध + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
कतुर्वहारे । ६ । १६ ।

“कान्ताननदुतिसुषामचिरोत्तमानां
शीर्षां परां कुर्वकद्रुममञ्जरीयाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेत्त कस्य
कन्दर्पवायनिकरैर्यथितं हि चेतः ॥”)

दुःखितः । यथा,—

“ततः प्रथयितो वायो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
अरितः कन्दकागारं प्राप्नोऽद्राक्षीत् यद्दृष्टम् ॥”

इति श्रीभागवते नाथशुद्धे ६२ अध्यायः ॥

अध, स्त्री य ताङ् । इति क्विकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-अटि ।) य, विधत्ति शत्रुं मूरः ।
स्त्री, अवग्राह्यीत् । कश्चित्तु दिभूतस्थानिकारो-
भूतयकारश्च व्राधेर्वकारो वर्मः अन्यत्र तु इत्य
इति मन्वानः सवि विव्राहतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

व्राधः, पुं, (व्राधनमिति । व्राध ताङ् + “व्राधनपो-
रनुपसर्गे ॥” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वैधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“धिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या व्राह्मति-
क्षाषा ॥”)

व्राध्यः, पुं, (अधाय हितः । अध + यत् ।) धनु-
र्गजः । यथा,—

“व्राध्यस्तु प्रतिकायः स्थास्त्रीवाण्या भारवं
गुणः ॥”)
इति त्रिकाण्शेषः ॥

व्राध्वाः, पुं, (विरहो अध्वा । प्रादिसमासः ।
उपसर्गादध्वनः । इत्यच् ।) कुलितपथः । तत्-
पर्यायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदम्बा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ अस्वपथः ७
कुलिसवर्णं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।

“तूर्ध्वं प्रत्यायन्ध्वै तान् कामं व्राध्जगतानपि ॥”)

व्राप, क ष्ये । इति क्विकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
व्रापयति । इति दुर्गादासः ॥

व्रापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वाहिव्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।

“कापि कुलससंवागसंयमव्रापदेशतः ।
वाहुर्नृगं क्षनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाण्शेषः ॥ वाक्यविशेषः ।
यथा,—

“व्राजेनात्माभिजाधोक्तिर्व्रापदेश इतीर्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

व्रापाकृतिः, स्त्री, अपङ्कजः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आद् पूर्वैकधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

व्राभिचारः, पुं, (वि + अधि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—

“व्राभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।

श्रद्धान्तोनिं प्राप्नोति पापरोगे च पीयते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥

दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । वाद्यतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्दृष्टित्वं हि
व्राभिचारः । इति व्राधिकरणधर्मवच्छिन्ना-
भावचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंस्कारो ३ । तत्र विपच-
इतित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपचव्राह्मतात्-
मसाधारणत्वम् । व्राभिप्यहाशुक्लैकधर्म्यप-
संस्काराभावो यत्र सहेतुभिमतोऽनुपसंस्कार्यः ।
इति सव्यभिचारचिन्तामणिः ॥

व्राभिचारिणी, स्त्री, (व्राभिचरति वा । वि +
अभि + चर + णिनिः । डीप् ।) परपुत्रव-
नाभिनी । यथा,—

“वृताधिकारं मलिनां पिच्छमाचोपसेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रयां वासयेद्य्राभिचारिणीम् ॥
सोमः शौचं दसौ तावां मन्वस्यञ्च युर्भा गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेधा वै योवितो ह्यतः ॥”
इति याज्ञवल्क्ये । १ । ७०-७१ ।

इति तु स्त्रीवामान्यविषयम् ।

“व्राभिचारादहौ मुद्दिर्गर्भे ज्ञागो विशीयते ।
गर्भभर्तृवधे तावां तथा महति पातके ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ७॥

तस्याः परिष्वागादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मधोवर्षां शिशुसुतगामिनीं पापव्रजनासतां
धनवात्सल्यकरिणीं वर्णयेत् । यमः ।

“अच्छन्दगा हि या नारी तस्याख्यागो
विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधः कार्थो न चैवाङ्गवियोजनम् ॥”
बृहस्पतिः ।

“हीनवर्षोपसृता वा ज्ञाप्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”

विशेषयति मितान्दारायां स्मृतिः ।

“ब्राह्मणश्चित्रयविशां भाष्याः शूत्रेण सङ्गताः ।
अपरास्ता विशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”

एतत् वजात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्वम् ॥ ७॥

तस्याः पुण्यकर्माणि निष्कलानि धनानधि-
कारित्वञ्च यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-
पास्याने ।

“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्मध्यवर्धति । ।
निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”

बृहस्पतुः ।

“अपुत्रा श्रयणं भर्तुः पातयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत् पिच्छं कृतस्वमंशं लभेत
च ॥”

भर्तुः श्रयणं पातयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्वम् ॥

व्राभिचारो, [न] पुं, (व्राभिचरतीति । वि +
अभि + चर + णिनिः ।) चतुर्विंशत्यकार-
श्रद्धारभावविशेषः । तदुपधा । निर्भेदः २

स्वानिः २ श्रद्धा ३ अक्षया ४ मद्दः ५ अमः ६
आकल्पम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः

११ इतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आविगः १६ जडता १७ गर्भ्यः १८ विवादः १९

अतिसुकम् २० निद्रा २१ अपकारः २२
सुप्तः २३ विषोषः २४ अमर्षः २५ अवहृत्त्यः २६

उपयता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ आधिः ३०
उल्कादः ३१ मरयम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणवार्तिकं यथा,
वाहिव्यदर्पणे । ३ । १६८ ।

“विशेषादाभिसुखेन चरन्तो व्राभिचारिणः ।
स्यादियुज्ज्वलनिमेमाक्षयकांश्च तद्भिदाः ॥”

के ते दत्ताह ।

व्यवसि

व्यवहा

व्यवहा

“व्यवसायवि वा विधोः कर्ता

व्यवसायवि वा विधोः कर्ता

व्यवसायः, पुं, (वि + व्य + व + लो + घञ् ।) उप-

नोविका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—

“करोति नाम गीतिज्ञो व्यवसायमितकृतः ।

वर्तनं पुनस्तदेव स्याद्यदिधर्मनवि स्थितम् ॥”

इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“आहारो विद्युः स्त्रीणां बुद्धिजायां चतुर्गुणा ।

बहुगुणो व्यवसायश्च कामसाद्युगः स्तुतः ॥”

इति चायक्यप्रतकम् ॥

अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिग्रन्थार्थदर्शनात् ॥

(यथा, रामायणे । २ । १० । ४१ ।

“संस्था चतुर्धा वीते ! मम खलु कुलख च ।

व्यवसायमनुष्ठाना ज्ञान्ते । त्वमविप्रोभनम् ॥”

विचयः । यथा,—

“व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ज्ञाननाथ बहुयोऽव्यवसायिनाम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे

कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्तौव भुवं

हरिश्चामीति विचयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव

बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहि-

र्मुखायां कामिनां कामनानन्यादान्तास्तथापि

कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च

बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां छात्रो ।

विद्युः । यथा,—

“अवसायो अवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”

इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमस्त्रोत्रे । १३ ।

१४८ । ५५ ॥ (महादेवः । यथा, तन्त्रेव । १३ । १०५० ।

“सङ्ख्यहस्रो विजयो अवसायो ज्ञानन्धितः ॥”

व्यवसायो, [न्] चि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति ।

इतिः ।) व्यवसायविद्युः । बाण्यकारकः ।

यथा,—

“कीर्तिभारः समर्थाणां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यायां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”

इति चायक्यप्रतकम् ॥

अनुष्ठाना । यथा,—

“अज्ञेयो यन्धिनः श्रेष्ठा यन्धिन्यो धारिभ्यो

वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिन्यो अव-

सायिनः ॥”

इति मानवे १५ अध्यायः ॥

अज्ञेय इति । उभयोः प्रशस्त्यर्थे कति अन्य-

तरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठेतीदृशोविधाना-

दीधद्वयना अज्ञाः तेभ्यः समस्यन्याभ्येतारः

श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतप्रत्यघारव्यसमर्थाः श्रेष्ठाः ।

तेन यन्धिनः पठितविस्तृतप्रत्या बोद्धव्याः ।

धारिभ्योऽधीतप्रत्यार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-

ऽनुष्ठानतारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

व्यवसितः, चि, (वि + व्य + लो + क्तः ।) प्रुता-

इतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः ।

निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायशब्दार्थ-

दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।

“तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्हृष्टपालने ।

कौशल्या वाप्यसंरक्षा वचो धर्मिष्ठममवीत् ॥”

व्यवस्था, स्त्री, (वि + व्य + स्था + “आतचोप-

सर्गे ॥” इत्यङ् । ततश्चाप् ।) शास्त्रनिरूपित-

विधिः । यथा,—

“दौर्बकालं ज्ञानार्थं धारयन् कमललोः ।

देवरेख सुतोत्पतिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादीन्विभाषाय ॥

“एतानि लोकगुणार्थं कथेरादौ महात्मभिः ।

निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इत्युद्गाहत्तन्त्रे शैमादिपराशरभाष्यधोरादि-

पुराणम् । (निवमः । यथा, केषाचरितु-

सागरे । १०६ । ७१ ।

“एवं ज्ञतगुहारचो महारत्नानि शङ्करः ।

उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥”

व्यवस्थानः, पुं, विद्युः । यथा,—

“व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”

इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमस्त्रोत्रे । १३ ।

१४८ । ५५ ॥ (वि + व्य + स्था + क्तुट् ।)

व्यवस्थितौ, स्त्री । यथा,—

“वातुर्व्यर्थव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

तं च्छेदेष्यं ज्ञानीयादात्थावर्तस्ततः परम् ॥”

इत्याभ्यावर्णशब्दटीकायां भरतः ॥

व्यवस्थितः, चि, (वि + व्य + स्था + क्तः ।) विधि-

पूर्वकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—

“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-

अजः ।

प्रवृत्त शस्त्रसम्पाते घृष्टवदन्त्य पाकवः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

व्यवहर्ता, [च्] पुं, (वि + व्य + हृ + ङच् ।)

व्यवहारकर्ता । प्राक्-विवाक इति यावत् ।

यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्षिप्रत्य-

र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शकत्वस्य

प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेना-

नभिधानात् व्यवहर्तृसम्भवाभावाच्च न व्यव-

हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताचारायां

व्यवहारमात्रका । कायस्थस्योपाधिप्रियेष्वच ॥

व्यवहारः, पुं, (वि + व्य + हृ + घञ् ।) विवादः ।

इत्यमरः । दृचभेदः । न्यायः । पक्षः । स्थितिः ।

इति मेदिनीशब्दरत्नावळौ ॥ (कर्म ।

क्रिया । यथा,—

“न कश्चित् कस्यचिन्निर्धनं न कश्चिकस्य चिद्रिपुः ।

व्यवहारेण जायन्ते सिन्ध्या दिपवस्तथा ॥”

यथा च रघुः । ३ । ६२ ।

“तथापि शस्त्रव्यवहारनिमुदे

विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।

तुतोय वीर्यातिशयेन दृचहा

पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”

अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“स्तुत्याचारवप्रपैतेन मार्गैश्चाधर्षितः परैः ।

आवेद्यति चेद्वाञ्छि व्यवहारपदं हि तत् ॥”

स्तुतिवहाचारवर्षिभूतेन वल्लभा परैरर्थतः

शरीरतो वा धीकृतचेद्वाञ्छि निवेद्येतद्व्यव-

हारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र सदिति मैथिनाः ।

आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवादीत्यापनं

राज्ञा न कर्तव्यमिति मूलपानिमहामहो-

पाध्यायाः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शनपरम् ।

तथा च दृचस्थितिः ।

“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राक्-विवाकोऽथवा

द्विजः ॥” ७३

प्राक्-विवाकलक्ष्यमाह स एव ।

“विवादे दृच्यति प्रथं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्-इति प्राक्-विवाककतः स्तुतः ॥”

कात्यायनः ।

“व्यवहारार्थितं प्रथं दृच्यति प्राकृति स्थितिः ।

विवेचयति यस्मिन् प्राक्-विवाककतः स्तुतः ॥”

अर्चिनं प्रति भावा ते कीदृशी प्रवर्धिनं प्रति

च तवापि कीदृशस्तुतरं इति दृच्यतीति प्राट्

श्रुत्या च युक्तायुक्तत्वेन अयं पराजयं वा

विविक्त इति विवाकः प्राट् स च विवाककति

प्राक्-विवाकः ॥ ७३ ॥ कात्यायनः ।

“सप्राक्-विवाकः सामाज्यः सनाक्यपुरोहितः ।

अयं स राजा विदुषातीर्षो जयपदाजसौ ।

यद्वा कार्यवशाद्वाका न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।

तदा नियुक्त्यादिद्विकं ज्ञात्वा वेदपारगम् ।

यदि विप्रो न विद्वान् स्थातुं चात्रियं तत्र

योजयेत् ।

पैशं वा धर्मशास्त्रार्थं श्रुत्वं यत्नेन वर्णयेत् ॥”

स विनोतवेद्यः । मनुः ।

“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यादुनाक्यवृत्तवः ।

धर्मप्रवक्ता वृपतेर्न तु श्रुतः कदाचन ।

नाध्यापयति नाधीते स ज्ञाक्यवृत्तवः स्तुतः ॥”

आचः ।

“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि दृचलेः

सह ।

तस्य प्रच्युभते राण्यं वलं कोवच नश्यति ॥

यः श्रुतो वैदिकं धर्मं ज्ञातं वा भावते यदि ।

तस्य दण्डं द्वे सङ्ख्ये खलवौ चैव भेदयेत् ॥

दुःश्रीकोऽपि द्विजः पूज्यो न श्रुतो विचिन्तित्वयः ।

दुष्टां गां कः परित्यज्यात्संयेत् शीलवर्ती

खरीम् ॥”

अवहारमाह कात्यायनः ।

“वि नानार्थेण सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहृदयाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”

नानाविवादविषयः संशयो द्वियतेनेन इति

व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्वायकत्वं व्य-

हारत्वम् । तथा च दृचस्थितिः ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटवार्हितान् ।

गिरामयान् यः कुर्वते शास्त्राज्ञानशलाकाया ॥

इह कीर्तिं राजपूजां लभते सङ्गतित्व सः ।

तस्मात् संशयवृद्धानां कर्तव्यश्च विनिर्णयः ॥”

अतएव नारदः ।

“अभियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं च वदति यः शास्त्रतुपजीवति ॥”
देवीं देवाशुभताम् ॥ * ॥ धर्मेशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकावधार एवाद्दरणीयः । एवाह
स एव ।

“धर्मेशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
व्यवहारोऽपि ननु वान् धर्मेस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि गताविष्णुकाहातोः ।
अतएव दृश्यते ।

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्ययः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मेस्तेनानिः प्रजायते ॥”
युक्तिर्यायः । स च लोकावधार इति व्यव-
हारमाहृता । अतएव कात्यायनः ।

“कुलश्रीलवयोऽतः पितृवद्विरुद्धिहितम् ।
ननु गमिः स्यात् कतिपयैः कुलद्वेष्टेरधि-
हितम् ॥”

एव इति शेषः । कात्यायनः ।
“सभ्येनावध्वजस्तत्र धर्माध्वजं वचः ।
श्रुतौति यदि नो राजा स्यात् सभ्येनादृष्टः ॥”
सभ्यः सभायां वाहुः ॥ * ॥ तथाविधानाह
वाहवस्काः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्ववादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः श्रुतौ मित्रं च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मेशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सद्वृत्तादिदीव्यमूल्यामातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा खीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राजा
कर्तव्याः ॥ * ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभाव-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविद्वज्जयः ।
राज्ञः प्रतिज्ञतो विद्वान् ब्राह्मण्यस्तां सभां
विदुः ॥”

विद्वान् इति तत्रापि सभापर्यायपरिवृत्तमाह स
एव ।

“क्षेत्रिणो हेतुकस्तर्को निवृत्तो धर्मेपाठकः ।
जयश्चासमिधः पूर्वे परिवर्तु स्याद्दशावराः ॥”
क्षेत्रिणः निवेदपारगः । हेतुकः । सदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामराहं । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीमिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ * ॥ कात्यायनः ।

“दिवसस्थानं भागं तुष्ठा भागत्रयं तु यत्न ।
स काको व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अष्टमयामासाहं प्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मेसनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रथम्य लोकापारम्भ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनादद्वैधीयान्वहारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणश्चक्रेति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानश्चक्रेति ।
राजा भवत्वनेनास्तु मृच्यन्ते च सभासदः ।

एवो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्दते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विधेचकपरम् ॥
अनेनाः निव्यापः । अर्थत्वमाह तुर्वावगारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिक्यो पीडा कार्य्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
हनीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यतिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्षिप्रतिथिनौ वदा ।
वादी वक्तुपूर्वकं यास्यः पीडामवेत्य वा ॥”
यत्र द्वेषिव वदनः प्रभो मदाहं श्रद्ध इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादी
यास्यः ॥ * ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्निवृत्तो वा प्रत्यर्षिप्रतिथीऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्थेयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । दृष्टव्यतिरपि ।
“श्रुतिकं वादे नियुक्तं समौ सम्परिकीर्तितौ ।
यत्रे साभ्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारथी स्तेये परदाराभिमर्षी ।
अभक्ष्यभक्ष्ये चैव कान्वाहरयद्रुष्ये ॥
पारथ्ये क्रूटकरथे वृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”

कुलस्त्रीप्रवृत्तीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः ।
“कुलस्त्रीवाककोन्मत्तजङ्गानाञ्च बान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रुवन्निवृत्तो भूतकस्तथा ॥”
आजादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृष्टनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न आता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

पराधवादी दृष्टः स्यात् व्यवहारेषु विवृणुम् ॥”
विवृणुम् विवृणुं वृणुम् ॥ * ॥ नारदः ।

“निर्वेद्यकामो रोगात्तो धियक्तुर्वाचने स्थितः ।
अभियुक्तध्यायेन राजकर्मोद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्त्रवन्ते क्षत्रीयजाः ।
श्लिष्यन्श्चापि तत्काले आशुधीयाञ्च विद्यते ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्याञ्च नासेध्या न चेतान्नाह्वयेनृपः ॥”

निर्वेद्यकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावयवस्कः ।
तत्काले विवाहादिधर्माभिप्रेयन्तकाले । एते
विषमस्याञ्च उपप्रवदेशस्थाञ्च उत्तमर्षीदिना
नासेध्या नावधारणीयाः । एतान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।
“अभियोगमनिसीर्यं नेनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”
अभियुक्तः सनुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्त्राभियोगानुपमर्दकेन विवादान्तरेण न योज-

येत् । युगपद्नेकव्यवहारासम्भवात् । नारदी-
२पि ।

“पूर्वदाहं परिज्ज्वल्य षोऽन्यमानस्यते पुनः ।
वाहं क्रमश्चाण्येयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दृष्टान्तोक्ता न तु प्रकृतार्थाङ्गी-
नता अन्यथा ह्युक्तपतेः ॥ * ॥ पारथ्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुर्वातु प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ॥”
वाक्पादस्ये श्रद्धादिप्रकारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाहुटः श्रद्धेण हत एवपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्वातु । तथा च दृष्ट-
व्यतिः ।

“आहुटस्तु यदाक्रोशंसाहितः प्रतिताडयन् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”

एतेन वाक्पादस्येदृष्टपादस्योः प्रकृताभि-
योगे श्रद्धकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स हीनभाक् ।
पश्चाद्ययः षोऽप्यसत्कारो पूर्वोऽपि विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षिण्यथा परस्या-
धिकवाक्पादस्योऽप्यादकस्यापि स्वल्पदृष्टविधा-
यकम् ॥ * ॥ युगपत्संप्रवर्तने अधिकदृष्टाभाव-
माह स एव ।

“पारथ्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चैव ज्ञेयत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”

विनयो दृष्टः । एवञ्च दृष्टोऽयमनपराधि मयि
जतः पीडितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य्य एव । प्रत्यवच्छन्दोत्तरत्वेन युगपद्नेक-
व्यवहारापतिदोषस्याभावात् ॥ * ॥ सभापतेः-
कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोऽप्यस्तु वादिनोः
स रक्षितो दिनस्थाने दद्यात् श्रद्धाय
वेतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्य्यं तद्दृढभवति इति प्रति-
भूर्नेकः । वादयोऽप्यः विवाहप्रणय साधित-
धनादिदानस्य दृष्टदानस्य च चमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्याञ्चः समर्थः कार्य्यनिर्णये ।
प्रतिसुवस्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥”
राज्ञा संज्ञपनं दृष्टतुल्याधिकरणं निर्णयस्य
कार्य्यं धनादिदाने राजदन्तादिवात् कार्य्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भव्यः तत्रचको राज-
नियुक्तः ॥ * ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स जन्ते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थत्वमेव याहन्त्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी जन्ते कालं त्र्यहं सप्राहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्तत्रयादेव हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न जन्ते । याज्ञवल्क्यः ।

“साहसस्त्रयपारथ्यगोऽभिप्रायावये स्त्रियाम् ।
विवादेयुं सद्य एव काकोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारथम् । गौरव दोष्टा ।

भेषापो महापातकादिना । अन्वये इत्य-
शे । अर्थां कुलार्थां चारिर्नवावद्विषय-
नार्थां हास्यां स्वस्वविवादे वा । एषु सदा एव
तरं दापयेदिति मूलपाठिः । विशेषयति
शायनः ।

‘ज्ञातुं कार्यसमारम्भचिरात्तेन विनिश्चितः ।
‘गान् कभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ।’
‘वाद्माह दृष्टव्यः ।

“अभियुक्ता प्रगण्भवात्तुं वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्यरूपतः ।”
अत्रापि विशेषयति शासः ।

“राजद्वेषतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ।”
स ह्यनसमयवन्तोऽभियुक्तः ।

“राजद्वेषतं दोषं चाक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दायस्तु तद्वनम् ।”
अवध्यतिक्रमहेतो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रमकोऽपराध्यति जैश्चात्र तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गो च भवतीत्यर्थः । ह्यु-
काटिन्यादियुक्तो जितः । तथा च हारीतः ।

ह्यु माया चाजयुक्ता निवृत्तिः । कौटिल्य-
काटिन्याशाख्यैरस्यसङ्गावयुक्तं जैश्चामिति युक्तं
योगः । * ।

अथ व्यवहारपादनिर्णयः । तत्र दृष्टव्यः ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादकोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यच्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ।
मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।

प्राङ्ग्याये च स विशेषो द्विपातुं प्रतिपत्तिः ।”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियावाधो
न भवति इति द्विपादोक्तौ । * ।

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाहृतुः कात्यायनदृष्टव्यः ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारवान्वितम् ।
निश्चितं लोकविद्वेषं पक्षं पक्षविदो विदुः ।
स्वस्वात्तरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारभैरुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ।
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तन्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपादभिद्युक्तं साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेण वादिभिः ।”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्तिः । नारदेनापि ।
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
तद्धानौ ह्यीयते वादी तरं स्यात्तुत्तरो भवेत् ।”
उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं साध्यं तद-
विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्याख्यानार्थे विशेषविशिष्टस्य पक्षतया

धर्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षधोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मितान्तरायानु भाषा प्रतिज्ञापस्य इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थतुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वस्वात्तर इति । निराकुलः
पूर्वोक्तार्थविपर्ययादिभ्यः । तत्र ।

“दूते च व्यवहारे च प्रवर्तयेत्प्रकर्म्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्तव्यानि न
पश्यति ।”
इति युक्तसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
श्रीधरेण । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशेषयेत् ।
न दद्यात्तरं यावत् प्रत्यर्थो सभ्यवर्तिभ्यो ।” * ।
तद्विखनप्रकारमाह शासः ।

“पाक्षुलेखेन पक्षके भूमौ वा प्रथमं लिखितुं ।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ।”
पक्षकं काष्ठादिपङ्कजम् । कात्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राक् विवाकोऽथ लेखयेत् ।
पाक्षुलेखेन पक्षके ततः पक्षेऽभिलेखयेत् ।
श्रीधरेण पूर्वपक्षानु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेवावबहस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ।
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थोऽन्वयः ।
चौरवच्छासयेत्तनु धार्मिकः पृथिवीपतिः ।”
स्वभावोक्तमज्ञापितम् । एतच्च खरविशेषादिना
सुज्ञेयम् । * । अतएव याज्ञवल्करः ।

“हलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नेनुत्तुपः ।
भूतमप्यनुपपन्नं ह्यीयते व्यवहारतः ।”
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं ह्यनम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ।
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यवाधु वा ।
स्वैवैवविवादेण वाक्कुले नावसीदति ।
पशुस्त्रीभूम्यूनादाने शास्त्रोऽप्यर्थान् ह्यीयते ।”
स्वैवैवविवादेण प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अप्योदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद्-
यद्वात् मनुजतविवादेण प्रमादाभिधाने
प्रज्ञतार्थादप्यर्थाह्यीयत इति गम्यते । यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं
दण्डः पराजोयते च । तत्र च त्वं मनुजं
धारयसि मम ह्यस्तेन यद्दोषतावहन-
कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्तरेण यथावोधं वक्तव्यं लेखं वा ।
अस्त्राणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-
द्व्याध्यापनेऽपि तथोक्तं विद्युधर्म्मन्तरे ।

“संस्कृतेः प्राक्तनैवाक्यैः शिष्यमनुकृततः ।
देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ।” * ।
अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।

“सदाः स्तुतेषु कार्येषु सदा एव विवादयेत् ।
कात्यायनोऽपि वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ।”
वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति
प्रत्यर्थी । नारदः ।

“गहनत्वाद्वादानामसामर्थ्यात् स्तुतेरपि ।
अवादिषु हरेत् कालं कामं तन्मनुसुखया ।”
दृष्टव्यः ।

“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तन्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।”
सम्बन्धस्तुपुस्तम् । अन्यथा अन्यवादिष्वेव भङ्ग
प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियादेवो नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।
आकृतप्रपत्तायौ च हीनः पक्षविधः स्तुतः ।
प्रपत्तायौ विपक्षेण मौनकृत्य सप्तभिर्दिनैः ।
क्रियादेवो तु मासेन चाक्षिभिस्तु तत्-
चक्यात् ।”
इति नारदीकैः ।

क्रिया लेख्यादिका । चाक्षिभिः चाक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
वदतीति प्रतिवादी । उत्तीर्यते निश्चीर्यते
प्रज्ञताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-
वल्करः ।

“सुतार्थोत्तरं लेखं पूर्वोदाहकवर्तिभ्यो ।”
लेखमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् । * । उत्तर-
स्वरूपं तद्वेदांश्चाह नारदः ।

“पक्षस्य चापकं वारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अवास्यागम्यमित्वेवत्तरं तद्विदो विदुः ।
मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनतया ।
प्राङ्ग्यायाकोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-
वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्व्यादपङ्कजम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ।”
पक्षस्य भाषार्थस्य चापकं आच्छादकं अ-
भियोगप्रतिज्ञामिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमागतस्य धारयसीत्यभि-
युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं
अभियोगप्रतिज्ञात्वादिति वाच्यम् । भाषा-
वादिनो नृस्त्वैनापटुतया वा कदाचिद्भाषाभि-
वादादेवायं ह्यीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं
विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सन्ध्यागम्य
तन्निषेधार्थं सन्ध्यागम्यत्वात् विद्वत्साध्या
चासत्त्वचनमन्वयाधर्म्मकारकं परोक्तिपराजये
च दण्डत्वं वादिना च वैरिनिन्नादि प्रतिबन्ध-
धनः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतस्य
एवानिकारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य
विद्वत्त्वेनोपस्थापेन साध्यत्वनिवारणात् विद्व-
साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाकोत्तरत्वं
संप्रतिपत्तेः विद्वत्प्रतिपत्तिः । सारं प्रज्ञतोपयोगि ।
अनाकुलं पूर्वापरविरोधमन्यम् । अवास्या-
गम्यमथाहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य
अभियुक्त्येव इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-
पङ्कजमित्यर्थः । * । उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।

“प्रज्ञतेन त्वसम्बन्धं अन्यस्यमतिभूरि च ।
पक्षेकदेशवाप्येवं तत्र नैवोत्तरं भवेत् ।
असत्त्वपक्षपदत्रापि निगूढार्थं तत्राकुलम् ।

व्यवहारा

आख्यागन्धमवारच नीतरं श्रुत्यैः ॥”
अस्वस्वपदथापि अगन्धितार्थपदथाप्रमिति
अवहारतिलके भवदेवभङ्गाः ॥ ३ ॥ मिथ्योत्तर-
भेदमाह तुः पुनर्थावनारदौ ।

“मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातजास्ति तत्कावे इति मिथ्या चतुर्वि-
धम् ॥”

मिथ्यैतदिति शब्दतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषिधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तच्च ज्ञेयसुतरम् ॥”
तं मन्त्रं धारयतीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
शब्दतः । कावविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
गानं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
गर्भायां तदा तत्र नाहमाद्यं इत्यप्यर्थतः ।
देशादिमत्यां तच्छ्रुत्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
एव योग्यास्तरथेनार्थतस्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र चरमत्रयं गृह्यावस्कन्दनसुखेन गृहणा-
भावप्रतिपादकं सापरेमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं
मिथ्योत्तरमात्रम् ॥ ३ ॥ इहस्यतिः ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
सा तु वं प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विददाहृता ॥
अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं ज्ञ्यात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लक्षयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥”
अभियुज्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
करोति । तं साधार्यम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्प्रतिज्ञारूपं कारणं
ज्ञ्यात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वाद्युक्तस्य
प्रतिज्ञालेखन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपद्या-
वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमन्तवाहनः ॥
तत्र कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
दुर्बलम् । तत्र बलवदुत्तरं यथा । तत्र, श्रुतं
गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
नारदः ।

“आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिणस्तत्र प्रथया प्रतिवादिनः ॥”
आधर्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । तत्र च सापक-
साध्यस्य धार्यमागतस्य ध्वंसकारणं निर्घात-
नादि तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथ्योत्तरादस्य भेदः । तद्वि धार्यमागतस्य-
तन्नाभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु ध्वंस-
रूपम् ॥ ३ ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
मदीयेवं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदी-
येवं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
तयोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः ।
तद्वचामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“साक्षिणमभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्नुत्तरवादिनः ॥”
दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेवं भूः क्रमागत-

व्यवहारा

त्वादिति वाद्युक्ते ममेवं भूद्व्यवर्धुष्यमाणत्वा-
दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्धनस्य दृश्वार्थिकी ॥”
इति याज्ञवल्क्यीयं वीजम् ।
किन्तु नैतदुक्तम् ।

“परेण भुष्यमानाया भूमेर्बिभ्रतिवार्थिकी ॥”
इति भूमिमात्रविषयकं तत्पराह्णनापोदित-
त्वादिति भवदेवभङ्गाः ॥

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमेर्बिभ्रतिवार्थिकी ।
परेण भुष्यमानाया धनस्य दृश्वार्थिकी ॥”
इति मूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थं प्रमाणम् ।
तत्र चान्न क्रमागतत्वं पूर्ववादिनः प्रमाथोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ।

“गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिप्रिया भवेत् ।
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
आचारंण व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । लेख-
यते भाषामिति शेषः स वादी अस्मिन्नर्थे मया
पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्न्यायो हि धार्य-
माणत्वसामान्याभावशुपकः ॥ ३ ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाह तुर्थासहारीतौ ।

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यञ्चापि सङ्गनेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणसुतरम् ॥
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्याया ॥”
श्रुताभियोगे श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चात्तद्वेव
गृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
श्रुतेस्तुल्यरूपत्वं कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
विचारणीयं परिशोधनस्याङ्गीचीनत्वेन
स्मरणाह्वलात् पश्चात्प्रियोत्तरं तत्र ऋणस्य
चिरातीतस्य कष्टप्रतिपादात्वात् । एवञ्च नव-
त्त्वभियोगे मिथ्यैतत् षष्टिपुराणा एव मया
गृहीतास्तत्रापि जिज्ञात् परिशुद्धास्त्रिंशद्धार-
यामि इति मिथ्याकारणमत्वेः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राङ्न्यायेन सह सर्वथैव सङ्क-
रानुपपत्तिरिति तन्मोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापञ्च
विश्रुतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्याश्रुत्य प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्चनत्वात् पश्चात्
खल्वार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साक्षादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
श्रुतग्रहणे पत्रमस्ति श्रुतापह्नवे च पश्चात्त-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ
तत्तुल्यकनाय गृहणपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
साक्षिण्यो बलवत्त्वेन सत्यनिर्णयकारित्वात्
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रथयाः । सङ्करो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमदुष्टं अतो भिन्नमन्याया सङ्कीर्ण-
दुष्टमित्यर्थः । अत्र चावच्छेदेभेदेन मिथ्योत्तर-

व्यवहारा

सङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस्व-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।

“पक्षेकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवेकदेशे स्यात् सङ्करात् सदुत्तरम् ॥”
एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
यथा श्रुतं धारयास्यैव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ ३ ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
“ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”
अर्थो वादी प्रतिवादी च खपस्यार्थित्वात् ।
तयोर्धिकारे नियममाह व्यासः ।
“प्राङ्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिके पूर्ववादी
भाषावादी साक्षादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया अवसम्भवादिति न्यायो
मूलं अत्रापि साक्षाद्यभावे उत्तरवादिन एव
दियम् ।

“न कश्चिदभियोक्तारं ह्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय हातयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥”
इति कात्यायनोक्तिः ॥

अत्र पूर्वार्हणार्थिनो दिव्यनिर्घेऽर्थोत्तु प्रत्य-
र्थिनस्तन्नामौ परार्हणंभिधानं सिद्धे सत्कारणो
नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च आसवचने
क्रियापदं कारणोत्तरमानुषोऽद्वैतपरमत्वेताव-
द्यर्थं मिथ्योत्तरेऽप्यनुयुज्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रयमाणपदस्य
हि पुनरन्यार्थमेवानुषङ्गः । नन्वर्थैवैव्यसहित-
स्य गौरवान् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयलब्धौ
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हन्तया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिष्पत्त्याभावात्
अर्थिनस्तत्त्वान् न च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ ३ ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्ति-
तम् ।

एवामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ ३ ॥
अथ दिव्यम् । दिव्यान्याह स एव ।

“तुलाय्यापो विषं कीर्षो दिव्यानीह विप्रुद्भये ।
महाभियोगेऽप्येतानि शीर्षकस्योऽभियोक्तार ॥
सत्या वाच्यतरः कुन्यादिनरो वर्णयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकं कुन्यात्तु गृप्तोऽद्यैव पातके ॥”
महाभियोगेऽपि महापातकादिगुणतराभियोगेऽपि
शीर्षकस्यः शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थ-
पादो जयपराजयलक्षकः तेन दृष्टो लक्ष्यते ।
तत्र निश्चितं वर्णयेत् तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

योक्तुः शिरोवर्तितोक्तेरभियोग्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतीयते । प्रत्यर्थोच्छ्वासा अर्चनो दिव्यमाह रच्यते । इतरोऽभियुक्तः । एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वे विद्यतम् । प्रतिज्ञासार्थसाधकमिति साधकं साक्षादिकम् । तदाह उच्यते ।

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा । सान्निध्येऽनुमानस्य मानुषी त्रिविधा सृष्टा । धटाद्या धर्मजान्ता च दैविकी नवधा सृष्टा ॥” तत्रानुमानस्य सुखादि । * । तत्र साक्ष्यमाह मनुः ।

“समस्तदर्शानां साक्ष्यं अवकाशैव सिध्यति । एतन् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्वन् साक्ष्यं विवादिनाम् । इति तद्वचनान्तरात् ॥

अतएवाकृतमपि साक्ष्यमाह मनुः । “यत्रानिबद्धो वीक्ष्यते श्रेणुयाद्वापि किञ्चन । पृष्टस्तत्रापि तद्द्रव्यात् यथाहङ्क यथाश्रुतम् ॥” अनिरुद्धस्वप्नस्य साक्ष्यत्वेनानियुक्तः । परस्पर-यापि अवयवाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टसाक्षिण्यं न्यत देशान्तरगतोऽपि वा । तदभिहितश्रोतारः प्रमाक नात्र संशयः ॥” अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।

“साक्षिण्यमपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अवयवात् आदकाद्वापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः ॥” स्वपक्षसम्बन्धि साक्ष्यं परिभाषतां साक्षिण्यं यः स्वयं श्रेणोति अर्चना आचरते वा स अवयवात् आवगाडुतरसाक्षीत्वर्थः । एवं योऽर्चना गृह-तया प्रत्यर्थवचनं आवितः स गृहसाक्षीत्वाह स एव ।

“अर्चना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थवचनं स्फुटम् । यः आचरते तदा गृहो गृहसाक्षी स उच्यते ॥” तेनान्यतरवादभिहितार्थविषयकदृष्टकारणजं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।

“तेषामपि न बालः स्यात्तेको न स्त्री न दुष्ट-कृतम् । न बान्धवो न चारातिर्गुणैः कार्यमन्यथा ॥” कार्यं सद्यपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-वादिष्वं निश्चीयते तदा तेषां साक्षिण्यो भवितुं मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-मनुवचनमपि एतादृशविषयम् । याज्ञवल्करः ।

“अत्रवराः साक्षिण्यो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तिक्रिया-रताः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा सृष्टाः ॥” अथोऽवरा निरुद्धा येषां ते अत्रवराः त्रिभ्योऽन्वया भवन्तीत्यर्थः । यद्येति यो यज्जातीयस्तस्य तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां क्षियोऽन्वयजानाम न्यजाः । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्र द्वेदं विना सर्वे एव । अत्रवरा इत्यस्यापवाद-माह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मेविन् ।” उभयानुमतत्वं धर्मेवित्त्वञ्च नियतं तन्मम् । तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नस्तुभयानु-मतस्त्वेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमध्येकं निषेधयति उच्यते ।

“नव सप्त पञ्च वा स्युस्त्वारस्वय एव वा । उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत् कदा-चन ॥”

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।

“उभयानुमतो यः स्याद्व्योम्निवदमानयोः । भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि ॥”

उभयानुमत एकोऽनुव्यत्वादिना सर्वजनप्रसिद्ध-श्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः तथात्वे खेह्वैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्णभयात् सत्या-भिधानसम्भवादिवाशयः । विचारस्य तत्त्व-निर्यायार्थत्वात्तदाह मनुः ।

“एकोऽप्यनुव्यः साक्षी स्यात् बहूः श्रुच्योऽपि न स्वयः । स्त्रीबुद्धेरस्त्रित्वात् दोषैश्चान्योऽपि ये वृताः ॥”

एकोऽनुव्यस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लकभट्टकृत-पाठः ॥ एकोऽनुव्यत्वाच्चो स्यादिति श्रीमत्त-वाहनकृतपाठस्तु न युक्तः । कुल्लकभट्टकृतो-ऽप्यसाक्षिण्यो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थता-पत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यशुरोधात-तन्निषेधमुखेनानुव्यस्येकस्यानुमतिसत्त्वे धर्म-वित्त्वमन्तरण साक्षित्वं बाध्यं इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानु-मत एक एव साक्षीति आख्याने धर्मेवदिति नोक्तम् । दोषैस्त्रियादिभिः । तथा च नारदः ।

“स्त्रिणाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च ये । असाक्षिण्यस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥” कितवा दूतकराः ॥ अपवादमाह उग्रनाः ।

“दासोऽन्वो वधिरः कुष्ठो स्त्रीबालस्त्रिवारादयः । एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिण्यो मताः ॥”

स्त्रिवरो ग्लानेन्द्रियगामः । आदिश्रद्धात् कित-वादयः । उभयानुमतभावे श्रुतिक्रियत्वादि-गुणश्लेको ग्राह्यः । तथा च वासः ।

“श्रुतिक्रियञ्च धर्मेज्ञो योऽन्वयाप्यनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसंयु विप्रशतः ॥” अनुभूतवाक् स्थानान्तरं सत्यत्वेनेति । भवदेव-भट्टोऽप्येवम् ॥ साहसमाह नारदः ।

“मनुष्यमारणं स्त्रियं परदारभिमर्षणम् । पातक्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा सृष्टम् ॥” कात्यायनः ।

“अन्धन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् । अर्चना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि दापयेत् ॥ संस्कृतं येन यत् पर्ययं तन्ननेव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्तितः ॥ संस्कृतं गठितं पर्ययं कुल्लकादि । विष्णुः । स्त्रियसाहसवाग्दृक्पातक्यधर्मद्वेषु साक्षिण्यो

न परीक्षा इति स्त्रियपरदारगमनादिकाभ्याम् । निवृत्तेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिण्यो भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यस्य मित्रादिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्तशुभपत्ति-भ्यामालोचनीयम् । न तु वाक्यभावादिति व्यवहारमाहका । अतएव कात्यायनः ।

“कृणादिषु परीक्षित साक्षिण्यः स्थिरकर्म्मसु । साहसात्साक्षिकेनैव परीक्षा कुलचित् सृष्टा ॥” इति ॥*

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः । “श्रोत्रियास्त्रापसा वृद्धा ये च प्रप्रवित्ता नराः । वचनापोष्यसाक्षित्वं नात्र हेतुवदाकृतः ॥”

दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवलः । “एकां ग्राह्यां सकल्पं वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मेविन् ॥” सकल्पं कल्पमात्राङ्गसहितम् । षड्भिरिति सहायं लतीया । वचनादिति श्रोत्रियत्वादि-रूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च स्त्रीयवेदिककर्म्मकरणवाद्यप्रतया पर-कीयकार्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपलघु-कार्यनिधोर्गो तच्छापभयेन व्यवहारप्रकारोऽपि तान् न पृच्छन्तीति तस्मात्प्रकरणानर्थवशात् न ते साक्षिण्यः कर्त्तव्याः किम्वदन्ताः स्वयं साक्षिण्यो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियौ स्याता-मिति सृष्टेः । वृद्धसाक्षित्वं वृद्धत्वादेव स्त्रानेन्द्रियत्वादित्यर्थः । मनुः ।

“स्त्रीणां साक्ष्यं स्वयः कुर्वाणानां सहस्रा दिनाः । श्रुदाश्च सन्तः श्रुदाणामन्यानामन्यथोद्योगः ॥ अन्तर्ज्येष्ठन्यरथ्ये वा शरीरस्थात्वाद्येऽपि च । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा । देवब्राह्मणसाक्षिण्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं दिवान् ॥ उद्दुस्तुखान् प्रादुस्तुखान् वा पूर्व्याह्वे वै श्रुचिः सुचीन् । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकेः ॥ गोबीजकाश्चनापहारे यत् पापं तत्तवाहताभि-धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत्साक्ष्याहताभिधाने भवान् सर्वैः पातकेः संबध्यत इत्युक्त्वा शूद्रञ्च पृच्छेत् । अज्ञो यो सृष्ट्वा लीला ये च स्त्रीबालघातिनः । मित्रद्वहः क्षत्रपस्य ते ते स्युस्तेतो ऋषा ॥ इति मन्त्रं दूषणम् । सत्प्रवचनं । अन्धमेघसहस्रसु सत्यस्य तुलया धृतम् । अन्धमेघसहस्राह्वि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ इति मनुनारदोक्तं आवयेत् ॥ याज्ञवल्करः । “न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिण्यं पापेस्तुको दक्षिण चैव हि ॥”

व्यवहारा

कात्यायनः ।
 “अवीचिनरकी वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥” ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “सत्रां प्रतिज्ञां यस्वीचुः साक्षिणः स जयी भवेत् ।
 अन्वयावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥
 वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
 तत्पावनाय निर्व्याप्यश्वरः सारस्वतो द्विजैः ॥”
 गौतमः । नाहृतवचने दोषो जीवनश्चेत्तद्वचनं न तु पापौयसो जीवनमिति ।
 “द्वेषे वचूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
 गुणिवेषे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”
 तेषामिति श्रेयः । यत् ।
 “साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।
 तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वोऽप्यसाक्षिणः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तत्रयायां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वादिषु तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय इति परम् । दृष्टस्यतिस्तु साक्षिद्वेषे कर्मनिष्ठानां ग्रहणमाह गुणिवेषे क्रियावतामिच्छनेन । तथा ।
 “साक्षिणोऽर्धसत्सुदृष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत् ।
 अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दृष्टमर्हति ॥”
 इति ॥
 तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविहितसाक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु अत्रवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यम् ॥ ॥ अनवस्थापातादित्याह नारदः ।
 “सभासदां प्रसिद्धं यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
 अन्येषु साक्षिभिः साध्ये दूषणं पूर्वसाक्षिणाम् ।
 अनवस्था भवेद्दोषस्तथा मयान्यसम्भवात् ॥”
 असाध्यं साधनानहं सिद्धत्वादोषवर्जनानात् । अनवस्थाविरहात्तस्मात् पसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ॥
 दूषणमाह कात्यायनः ।
 “नाजोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
 विद्व्यात् बान्धवः स्नेहान् वेरनिर्गतनादरिः ॥
 यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
 कृत्यान्वित्येति तथ्यं वा दृष्टः सोऽपि नराधमः ॥”
 यदुत्तरे येन क्रिया प्रकृत्यते तत्राह ।
 “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारयं प्रतिवादिनः ।
 प्राद्व्याये विप्रसिद्धां तु जयपत्रं विनिर्दिष्टम् ॥”
 मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया प्रकृत्या इति श्रेयः ॥ ॥ तदानीं सन्धिमाह दृष्टस्यतिः ।
 “पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
 द्वयोश्चतस्रयोः सन्धिः स्यादयः पितृयोः रिव ॥”
 उत्तापकारणमाह स एव ।

व्यवहारा

“साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि ।
 दोषायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ ॥”
 कात्यायनः ।
 “क्रिया न देविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
 लेख्ये च सति वादेशु न दिव्यं न च साक्षिणः ।
 समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तत्र वप्रोधयेत् ॥”
 एतत् संश्रयाशुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
 “निष्कृते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
 दाप्यः सर्वान् कृपेणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
 यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अप्यपणपति स एकद्वये साक्ष्यादिभिर्बिभोवितः सन् सर्वान् दद्यात् । यत्रैकदेशविभावेन वादिनोऽवसादमवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति कृतं स तस्मै भाषाकाणे अनुपपन्नं न दद्यादेतच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावेनादिज्ञानत एवास्य तदपलापे दुःश्रीलत्वावधारणादपराश्रेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभाषकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधारणादविभावितांश्रेऽपि सत्यवादिषुसम्भावनामित्येवं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुगृहीतास्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दापनीयमिति निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्याशुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनानां न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः तेषामपि संगृह्य यथास्थानं गमयेदित्युक्ता तस्माद्नाजाचार्यावनिन्द्यावित्युपसंस्कृतम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वाद्दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्यायनः ।
 “यद्वैकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत् मानुषी ।
 सा ग्राह्या न तु पूर्णापि देविकी वदतां कृणाम् ॥”
 वदतां विवदतामिदं विधिं श्रेयं दर्शयति । पूर्णापि देविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तनेकदेशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसाध्यसिद्धिरिति । न च यदोषां मध्ये एकमपि मया श्रुतं विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्यमिति । पतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्ववचनस्यति जोऽस्त्वोक्तमनाशुसारिमेथिलमनं युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वं ।
 “अनकारार्थाभियुक्तेन सर्वार्थेयपलापिना ।
 विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”
 इत्यनर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्य मानादधिकस्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकश्य कत्वात् न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि अर्थं अनिवेदितस्यापि पूगज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्वथेव देयत्वात् । न च विभावितैकदेशवचनं ग्राह्यभूतैकदेशविषयं तस्मिंस्तु प्रतिपादिते आपकेकदेशप्रतीतिरशुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैकदेशाशुमितयापकस्यापि न्यायनोऽग्राह्यत्वे सिद्धे न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः । एवञ्च ।

व्यवहारा

“साश्चार्थीश्रे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यतसाध्यं परिकल्पितम् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तद्विषयप्रदर्शकं अथानिच्छेपाद्यपहृषेऽपि योज्यमिति । यत् ।
 “अनकारार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्वनी ।
 साक्षिभिस्तावदेवास्वी लभते साक्षितं धनम् ॥”
 तद्व्याप्यनभिज्ञपुत्रादिविषयकम् । तथा हि नानाविधपिञ्जरीत्यभियुक्तेनाज्ञानता नाहं जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्वाच्यं प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव विश्वरूपजोऽस्तवाहनप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।
 “अनुमानाद्दरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।
 अनिरुद्धा त्रिपुरवर्षी भुक्तिस्त्रिभ्यो गरीयसी ॥”
 अनुमानं प्रयासकृतं तदाह मनुः ।
 “वास्तुविभाषयस्त्रिभिर्भावमन्तर्गतं कृणाम् ।
 स्वरवर्गोऽज्ञाकारैश्चक्षुषा चैष्टितेन च ॥”
 स्वरो गजदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः । इज्जितं स्वदेवपथुरोमाश्चादि । आकारो विज्ञानः । चक्षुषा कातरं । चैष्टितेन स्थानत्यागादिना । यथासाध्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वाद्देश्यः साक्षी बलवान् इत्यर्थः ॥ ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः ।
 “देशाद्देशान्तरं याति स्वरुणी परिलेफि च ।
 ललाटं स्वद्वये चार्थं सुखं वैवर्ग्यमेति च ॥
 परिपुष्यतस्त्वनदाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
 वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्मुञ्जत्यपि ॥
 स्वभावान् विज्ञितं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।
 अभियोगे च साक्ष्ये च सदुष्टः परिकीर्तितः ॥”
 न परीक्षां वाचं प्रतिवचनन पूजयति तथौष्ठ-चक्षुश्च परकीयवीक्षणं निर्भुञ्जति कुटिलो-करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावान् पूर्वोक्तां यथायोग्यां विज्ञितं गच्छेत्तदा स दुष्ट इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।
 “आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगदितम् ।
 बलाद्धि विज्ञोऽथैव भावमन्तर्गतं कृणाम् ॥”
 आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ग्यरूपः । नारदः ।
 “सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
 संज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ॥”
 सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादयं चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्योतीत्यर्थः ॥ ॥ लिपिर्ज्ञं स्वहस्तेन लेखयेत् तदर्थं परहस्तेनेत्याह यासः ।
 “अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतस्तु सः ।
 साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
 दृष्टस्यतिः ।
 “सुषितं घातितं यच्च श्रीमायाञ्च समन्ततः ।
 अज्ञानोऽपि भवेत् साक्षी यामपन्न न संशयः ॥”

व्यवहारा अपि साक्षिणो भवन्तीत्याह तुर्मनु-
कात्यायनौ ।

“अथ पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ्गुविवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्यं च भवन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥”
स्त्वितिः

“इत्यादिषु भूतानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिष्कृति ॥
द्वये समाह्वये चैव विवादे सतुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिवं न च लेखकम् ॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारख्ये दृष्टवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो ह्यमेव च ॥”
दृष्टव्यतिः ।

“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विशेष्यते ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥ * ॥ लेखश्रीधनमाह
कात्यायनः ।

“सहस्रलेखसम्बन्धे जीवतो वा नृत्स्य च ।
तत्सहस्रलेखतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेखनिर्णयः ॥”
तथा ।

“समवेतेषु यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेषु कार्येषु तु दृष्टकथं पृथक् पृथक् ॥
नाप्येतेरनियुक्तेष्वेव समं सत्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवाहस्थानमागतैः ॥
अशुद्धिमेव चिन्तनं दुष्टं सन्त्यगिदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु दृष्टदेत् ॥”
नारदः ।

“यः परार्थेऽपहरति स्नां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्यात् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्ध्वनिः-
स्त्वृताः ।
यस्तु तस्मिन्नेवाचं स सर्वस्तेयज्जनरः ॥”
बौधायनः ।

“पञ्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ।
शतमन्वावृते हन्ति सहस्रं पुरुषावृते ॥
हन्ति जानानजातांश्च हिरण्यार्थेऽवृते वदन् ।
सर्वं भून्वृते हन्ति सार्वं साक्षी नृषा वदन् ॥”
दृष्टव्यतिः ।

“यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्याधं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्त्रे शुभवतराः ।
द्विगुणा वाग्यथा त्र्युः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपर्ययप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निरुते तमसावृतः ।
स दाप्योऽवृत्तं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितइयात् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि
समायां निगदशब्दे साक्ष्यं निरुते यस्तस्याह-
रुणो दण्डः ॥ * ॥

अथ लिखितम् ।

तत्र दृष्टव्यतिः ।
“वाङ्मूलाधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
घात्राचरायि स्थानि पत्रास्तदात्मतः पुरा ॥”
नारदः ।

“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खड्गस्त्रान्तरं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकं चिद्धिर्देष्टव्यतेऽस्तयोः ॥
नृत्सु साक्षिणो यत्र धनिकार्थकलेखकाः ।
तदप्यपार्थकरान्ते त्वाधिः भिरासयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालश्च पाठितं कारितश्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र नृत्सुऽपि च साक्षिणु ॥
लेखी देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तकालहरयमसतो नृदृष्टानम् ॥

द्विमभिस्रतोऽनृदृष्टनृदुर्लिखितेषु च ।
कर्णयमन्यलिखितं ह्येव लेखविधिः स्मृतः ॥
लेखं यत्रान्यनामाङ्गं हेतुनरत्नतम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
खलेखमसाक्षिकमपि प्रमायां अन्यद्वारा लेखं
साक्षिमदित यथासंख्यान्यतः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखस्थितिः प्रवर्तते तत्र
तादृश्याः । तयोः खड्गस्त्रान्तरलेखयोः ।
नृता इति साक्ष्यादौ नृते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥ * ॥ यत्तमाह कात्यायनः ।

“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
नृत्सु धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्ववन्दिगादि-
सन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं कारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरयं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो
दग्धादेः तद्वनलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिद्धं तत्र
विप्रतिपत्तौ यत्रान्ता पत्रं तेन सहास्य विन्वास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णयतव्यमिति ।
दृष्टव्यतिः ।

“सुन्दरेश्युभीतार्थैः स्त्रीमत्तयसनातुरैः ।
निश्रापन्तु बलाकारैः कृतं लेखं न सिध्यति ॥”
यासः ।

“दासास्तत्कालेषु स्त्रीकृतश्चैव यद्भवत् ।
प्रमायां नैव तल्लेखमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताचरायां स्त्वितिः ।

“पुगन्धेयीगयादीनां या स्थितिः परकीर्त्तता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिवं न च साक्षिणः ॥”
पुगस्तु ।

“सम्बन्धो बन्धिगादीनां पुगः स परिकीर्त्तितः ।
इति कात्यायनवचनोक्तः ।

आदिशब्दात् विजातीयलाभः । तेन ग्रामनग-
रादिः । श्रेणी तु सजातीयसम्बन्धः ताम्बूलक-
कुविन्दकर्मकारकादिः । गण एकक्रियाधी-
यतः । लेखस्य चाप्रामाण्यप्रकायां लेख-
यादिषु प्रागुक्तश्रीधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यासो

न तु लेखसुन्दरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।
“आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेखदोषान् विप्रो-
धयेत् ॥

तत्सतो भुक्तदोषास्तु लेखदोषास्तु नाप्नुयात् ॥”
दृष्टव्यतिः ।

उद्वरेल्लेखमाहर्ता तत्सतो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सतोऽपि तदुद्वरेत् ॥”
अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखग्रहीतरि तद्विज्ञाप्यैव नृते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः तत्साधनश्च खड्गस्त्रान्तर-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥ * ॥

अथ भुक्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिभूमेर्विश्रितवार्धिकौ ।
परेण सुप्यमानाया धनस्य दशवार्धिकौ ॥”
विवादमकुर्वतः समस्तं भूस्वामिनः परेषासपि-
च्छादिना सुप्यमानाया भूमेर्विश्रितवर्धनवृत्ता
स्त्वहानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मत्वाद्दर्थ-
गणना साधनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“सत्रायुपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।

“सावने च तथा मासि विश्रुत् कुर्यादद्याः
स्वृताः ॥”

विशेषयति यासः ।

“वर्षाणि विश्रित्यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेहं न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बाणत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्धनवृत्ता स्त्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुञ्जमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लभ्यमर्हति ॥”

यत्किञ्चित् धनजातं समजमेव प्रीत्यादिद्यति-
रेक्य परैर्दश वर्षाणि भुञ्जमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुञ्जतामिति न प्रतिसिध्यति नासौ
तल्लभ्यं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वान्वं नश्यती-
त्यर्थः । गोतमः । अजङ्गापौगणधनं दशवर्ष-
मुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अजो विकले-
न्द्रियः पौगणः पूतोऽनुत्पन्नमृगमृगकः कपोलो
यस्य सः । तदाह नारदः ।

“बाल आशोऽप्यहर्षान्तं पौगणश्चापि
शब्दते ॥”

अजापौगणः प्रकीर्त्तित इति कुल्लकभङ्ग
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगणस्तु पौगणः
इति द्विरूपकोषाद्विरुद्धः । तस्माद्दयाश-
वस्त्रादिवचनादिश्रितिवर्षदशवर्षादिकालेभोग
एव स्वान्वं जनयति । यथा । कालप्राप्तिवचनेन
बीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुल्लमिति
स्वामिना चापरिवृत्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वान्वमन्यस्य भवति । यथा जपेन
राज्ञः पररादृघनं इति । एवमेव शीकरनाल-
कजोम्बोकाभवदेवभङ्गमूलपाणि कुल्लकभङ्गचक्रे-
नरमन्त्रिनवधर्मानोपाध्यायप्रभृतयः अद-

व्यवहा

हारोऽपि ताडयेत् । एतद्विद्वद्वचनान्धया
आख्येयानि ॥३॥ तन्नोपेक्षया स्वत्वज्ञानं भुक्त्वा
च स्वत्वमाह नारदः ।

“सुख्यमानान् परैरर्थान् यस्मात्प्रोहादुपेक्षते ।
समसं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
अक्तमाह दृष्टव्यः ।

“स्वावरं विद्विमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।”
उपेक्षया चमया तत्कारणञ्च स्वामिनः सुशी-
लत्वमहैश्वर्यदयासुखादि । एवञ्च विंशतिवर्षात्

पूर्वं स्वकृतिसाध्यकर्मपालनादौत्पन्नद्रव्य एव
स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं स्वकृतिसाध्यदोहन-
पालनादौत्पन्नद्रव्यादावेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
तस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्यदोषो भवत्येव । भोगे
तु स्वत्वज्ञानमाध्यादीनां व्यावर्णयति ॥ ३ ॥

यद्भ्रतोऽभुवत् इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।
“आधिचीमोपनिक्षेपजङ्गलधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनेरिह ॥”
आधिर्भ्यन्धकदशम् । उपनिक्षेपस्तु वासनस्य-

मनाख्यय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः ।
वासनं निक्षेपाधारभूतं सन्पुटादिकम् । समुद्रं
यन्पुटादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
अप्राप्तबोधशुश्रुषः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जङ्गादिधनेश्च
विनाशानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो

नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
भोक्तुर्भवन्ति । मिताक्षरायां स्मृतिः ।
“द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेवं तु गुर्वी स्यात्त दिव्यं न च चाक्षिणः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो स्वधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।
नागमः कारकं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तद्वरेत् ।
न तत्सुतस्तुतुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थो तसुद्वरेत् ।
न तत्र कारकं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥”
भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् ।
तथा च दृष्टव्यः ।

“अहमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।
अद्याहता त्रिपुरुषो भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह चावः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
सौ विना वक्ष्य पित्रा च तस्य भोगश्चिपुरुषः ॥
पिता पितामहो यश्च जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयश्चिपुरुषः ॥”
आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्वपि च चाक्षिणु ।
विशेषतः स्वावरानां यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”
इति शीपकनिका ॥

व्यवहा

यत्र वादिनौ स्वस्वामयवत्प्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
बलीयान् न तन्वस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा ॥
अर्थादयथागमपौर्वापर्येनियत्यत्र ।
“सर्वेऽप्येव विवादेशु बलवत्पुत्रा क्रिया ।
आधौ प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु बलवतरा ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनान्वयः ।

आगमस्त्विति आ सन्त्यक् गन्धते प्राप्यते स्त्रीक्रि-
यते येन च आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
माहृका ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति शीप-
कनिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलाः ॥ तत्राख्येनाभियुक्तस्तत्कृतता-
सुद्वरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागमसुद्वरेतां किन्तु भुक्ति-
रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति दृष्टव्यः ।

“आहर्ता शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इदं श्रुतपाणिधृतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति
मैथिलधृतम् । आहर्ता अर्जनकर्ता अत्र पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाहसु-
त्यांसकात्यायनौ ।

“सागमो दीर्घकालश्च निष्क्रान्तोऽभ्युत्थितः ।
प्रत्यर्थसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इत्यते ॥”
इत्यते प्रमाणत्वेन । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्धनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
न्यतः स्यान्नागमसुद्वनवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागमसुद्वरेत् । तथा च नारदः ।

“अथाहोविवाहस्य प्रेतस्याव्यवहारियः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोधो न तु भोगो निवर्णयेत् ॥”
विवादे सति श्रेयः । भोगः केवलभोगः । तथा
च स एव । आदौ तु कारकं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवाहभोगः
वष्टाब्देतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्राप्तव्यात् । तथा चावः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना आहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेद्विगुणा तु द्विपौरुषी ।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेस्य आगमः ॥”
एतदचनमसमच्चभोगविषयकमिति समस-
विंशतिवर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
दङ्क स्मृत्युक्तकाल एव । कात्यायनः ।

“कार्त्तिककाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अकार्त्तिके त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥”
बहिवर्षेकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिश्चपदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यदुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।
न तत् श्रवणमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति श्रुतपाणिधृतपाठः ।
तुरप्यर्थः । पित्रा वक्ष्य पितरमादाय त्रिभिरि-
त्यर्थः । यतु ।

“अनागमस्तु यो भुङ्क्तं बहून्व्यद्व्यतानि च ।
चौरदण्डेन तं पार्थं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥”

व्यवहा

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मर्यादार्थपरं
धर्मशास्त्रविरोधात् । तदाह च एव ।
“यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मशास्त्रार्थ-
शास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थसुतुष्टय्य धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव श्रुतपाण्युपाध्यायाः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधन-
परम् ।

“स्त्रीधनश्च रुपेक्षायां न कदाचन जीर्णमिति ।
अनागमं भुञ्ज्यमानमपि वर्षशतैरेपि ॥”
इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरेकवाक्यत्वान् । तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्थमासी मित्रलब्ध-
रपरस्य जयेऽवधार्थमासी धर्मलब्धित्वम् ।
“हिरण्यभूमिनाभेभ्यो मित्रलब्ध्वररा
यतः ।
अतो यत्नेन तन्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतुष्टय्य क्रोध-
लोभविवर्णित इति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहारं पश्येत् । अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
धर्मार्थसहितं वचः । इति कात्यायनोक्तम् ।
भवदेवभङ्गास्तु यासवचनं प्रतिवादिगोऽस्त्रि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम् । त्रैपुरुषभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ।
दृष्टव्यः ।
“भुक्तिस्तेपुरुषी सिध्येदपरेणां न संशयः ।
अनिदृष्टे सपिच्छत्वे सज्जुक्तानां न सिध्यति ॥
अस्वामिना च तद्भुक्तं गृह्येत्तत्रापणादिकम् ।
सुहृद्भ्युसज्जुक्तस्य न तद्भोगेन ह्येयते ॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राजामात्रैस्त्रियैश्च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥”
आपण्यो विक्रयस्थानं विधाह्यो जामाता ॥ ३ ॥
अथ युक्तिः ।
नारदः ।
“उक्त्वाहृत्तोऽमिदो श्रेयः श्रद्धयाशिक्ष
चातकः ।
केशकेशि गृहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥
कुहालपाणिर्विज्ञेयः सत्समेत्ता समीपगः ।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छन्ता प्रकीर्तितः ॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाठव्यहस्ररः ।
असाक्षिप्रथया ह्येते पारथ्ये तु परीक्षणम् ॥”
प्रत्यक्षचिह्नैः बधिराक्तखड्गादिभिः । पारथ्ये
वाकपारथ्ये । शब्दः । लोमहस्तश्च चौर इति ।
नारदः ।
“अभीक्ष्णं देयमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्बन्धुः ।
त्रिचतुःपञ्चललो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥”
यदा धनिकेनाधमार्त्तिकस्त्रिचतुःपञ्चललो वा त्वं
मे क्वथं धारयसीति पुनः पुनर्देयमानोऽपि न
तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतो-
ऽयमर्थं दण्डवधार्थं तमर्थव्यक्त्याय हापये-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहा

अथ श्रमः ।

नारदः ।
 “युक्तिव्यवसन्नासु श्रमयैरेनमर्हयेत् ।
 अर्थकालवलापेक्षमन्मसुसुहतादिभिः ॥”
 एनं विचार्यमात्रमर्थं अर्हयेत् पौड्येन्निर्यये-
 दित्यर्थः । अर्थस्य विवादाद्यदस्य बलं बह्वल्प-
 भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपीक्षं
 यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्वाकरत्वस्य पुत्रादि-
 शिरःश्रास्य चापि दर्शनीयत्वात् । अत्र मये-
 तन् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्याम्नौ जले वा
 हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्निष्पत्ते मम सुकृतं
 नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वन्निपरीचां जल-
 परीचां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवचनं युक्तं तस्या
 महाभियोगविषयकत्वेन श्रमपथसमभियाहारा-
 नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्वा-
 द्युपपन्नः । तथा च विष्णुः ।
 “सर्वश्रवार्थजातेषु स्वल्पं स्वल्पं प्रकल्पयेत् ॥”
 तत्र कृष्णलोने मूत्रं दूर्वाकरं श्रापयेत् ।
 द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं
 चतुःकृष्णलोने स्वर्गकरं पञ्चकृष्णलोने सौतो-
 हृतमहीकरं सुवर्गाहोने कोशी देयः मूत्रस्य
 यथासमये विहितता क्रिया तथा द्विगुणैर्ये
 राजन्यस्य त्रिगुणैर्ये वैश्यस्य चतुर्गुणैर्ये
 ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरत्तिका सन्-
 स्नान्यादूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
 “सत्वेन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाश्चनैर्वैश्यं मूत्रं सर्वेषु पातकैः ।
 पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि क्षापयेत् पृथक् ॥”
 ब्राह्मणेन मयेतन् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
 सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
 वाहनायुधं सृष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोवीज-
 कासनानामन्यतमं सृष्टव्यम् । मूत्रेण तु पूर्वोक्तं
 सर्वमेव सृष्टव्यं तेषां वृथाहृतस्यश्राणां पातक-
 हेतुत्वान् पातकशब्देन निर्देशः । हलायुधो-
 र्येवम् ॥ * ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।
 “अरण्ये निर्जने राजावन्तस्त्रिभिः साहसैः ।
 न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
 दृष्टव्यतिः ।
 “देवब्राह्मणपार्श्वं पुत्रदारशिरांसि च ।
 एते तु श्रमयाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
 साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥”
 अत्र श्रमपथद्वययोः पृथक्प्रतीतिः । श्रमपथे न
 दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र शौचार्थं
 खानानमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
 दिव्यतत्त्वे कथितानि नाम लिखितानि । अजा-
 भियुक्तेन श्रमः कर्त्तव्य इत्युक्तम् ॥ * ॥ उभ-
 येच्छ्रयाभियोक्तापीत्याह नारदः ।
 “अभियोक्ता शिरोवर्त्तौ सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।
 इच्छयान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥”
 इतरः श्रमपथकर्तृभिन्नः । तथा कात्यायनः ।
 “आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
 अशनं जायते घोरं स ज्ञेयः श्रमपथे शुचिः ॥”

व्यवहा

असनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
 कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
 “रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं राजातद्दामथापि
 वा ।
 तमसुहं विजानीयात् तथा सुहं विपर्ययात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
 रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥
 चरति सारविस्कोटगुणस्थिपरिपीडनम् ।
 नेत्ररुग्णरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
 शिरोरुग्णदुग्धभङ्गश्च देविका आधयो वृणाम् ॥”
 तस्यैकस्येति न तु देशथापकमरणादिः । मनुः ।
 “न वृथा श्रमं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
 वृथा हि श्रमं कुर्यात् प्रेतं चेह च नश्यति ॥
 कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेभ्ये ।
 ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रमपथे नास्ति पातकम् ॥”
 कामिनीष्विति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-
 श्रमपथे एवं विवाहसिद्धयं गोश्रावार्थं आवश्यक-
 होमेभ्यनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनार्थं ।
 यमः ।
 “वृथा तु श्रमं कृत्वा कौटस्य वधसंयुतम् ।
 अकृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
 तस्मान्न श्रमं कुर्यान्नरो मिथ्यावधिसितम् ॥”
 कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन
 वृथाश्रमपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ।
 अथ निर्णयः ।
 तत्र नारदः ।
 “यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयौ
 भवेत् ।
 अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
 सन्धैरवधृतः पश्चात् स श्रास्यः शास्त्रमार्गतः ॥”
 यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
 लक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिश्रमपथानां मध्ये-
 २न्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
 पादकं स एव जयौ अन्यथा पराजित इति
 प्र्येतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनेवाप्नोक्तत-
 स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कल्पस्वदेववर्या-
 दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः
 साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-
 वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-
 जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं स श्रास्त्र-
 विधिना श्रास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह
 दृष्टव्यतिः ।
 “प्रतिज्ञाभावनाद्वाहो प्राङ्निवाकादिपूजनाद् ।
 जयपत्रस्य चादनात् जयौ लोके निगद्यते ॥”
 जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
 “यद्दृष्टं अवहारं पुण्यं पञ्चोत्तरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽलिखं लिखेत् ॥
 पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा वृषः ।
 प्रदद्यात्प्रियेने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहा

कात्यायनः ।
 “अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिवाचिष्वक्षणा ।
 निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं सयम् ॥
 एतद्व्यथाचरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् ।
 सभासदश्च ये तत्र धर्मेशास्त्रविदक्षणा ॥”
 तत्रच भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
 निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
 स्थितमध्यस्थाच्छेत्वादिकं सर्वं लेखनीयं निष्क-
 पणस्य सत्यकत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
 त्तरलिखनं हेतुनन्तरेण पुनर्न्यायप्रवक्ष्याम-
 निविधार्थं नहि न युज्येतमिति मिथ्योत्तरेण
 पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रवक्ष-
 स्थानं सम्भवति । प्रमाथलिखनम् पुनः प्रमा-
 थान्तरेण न्यायनिविधार्थम् । तदाह कात्या-
 यनः ।
 “क्रियां वलवर्त्तौ ख्याता दुर्भेदां योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवधृते सन्धेः पुनस्तां नाभूयात् क्रियाम् ॥
 निर्णयते अवहारे तु प्रमाथमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न पित् ॥
 यथा पक्षेण धान्येषु निष्कलाः प्रादृष्टौ गृह्याः ।
 निर्णयितव्यवहाराणां प्रमाथमफलमथा ॥”
 निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
 “अर्थेऽप्ययमानानु कारणेन विभावितम् ।
 दापयेद्वनिकस्यार्थं दक्षवैश्वं शक्तिः ॥”
 अपत्ययमान अपलपन्नं कारणेन साक्षादि-
 प्रमाथेन । याज्ञवल्क्यः ।
 “ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं वलमथापि वा ।
 वयः कर्मे च वित्तश्च दक्षं दक्षेषु दापयेत् ॥”
 मनुः ।
 “तीरितं चाशुश्रितश्च यत्र ज्ञानं सम्भवेत् ।
 कृतं तद्वर्त्तते विद्यात् न तत् भूयो निव-
 र्त्तयेत् ॥”
 अशुश्रितं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं
 प्राङ्निवाकादिभिः समापितम् । तद्विवाहपदं
 पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरिताशुश्रित-
 योरप्यधर्मेकतत्वं प्रवक्ष्यतिउत्ते । तत्र पुनर्न्याय-
 दर्शनमाह नारदः ।
 “तीरितं चाशुश्रितश्च यो मन्येत विधर्मेतः ।
 द्विगुणं दक्षमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”
 असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
 “असाक्षिकानु यद्दृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।
 असम्मतमतेऽहं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”
 असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “दृष्टं योऽसु पुनर्दृष्टं अवहारानुवृषेण तु ।
 सभ्याः सजयिनो दक्ष्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥
 साक्षिसभ्यावसन्नां दूषणे दर्शनं पुनः ।
 सुचर्यावसितानामु नास्ति पौनर्भवे विधिः ॥”
 साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-
 सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वथापारेण विद्व-
 भावादिना प्राप्तावसादानामु नास्ति पुनर्न्यायः ।
 दृष्टव्यतिरपि ।

व्यवहारा

“पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाग्रयेण च ।
हीनस्य यद्गते वादो न खवाख्यजितस्य च ॥”
मनुः ।
“बलाहत्तं बलाङ्गुलं बलाहा लिखितस्य यत् ।
सन्धानं बलकृतानर्थानकृतान् मयुरभवीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“बलीपाधिभिर्निर्वृत्तान् अवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्नियामकृतां कथा ॥
मत्तोक्तान्तंयवनिपालभीतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतस्यैव अवहारो न सिध्यति ॥”
उपाधिभ्रूलमिति मूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मै भीतादियोजित
इत्युक्तवचनेन पौनःपुन्यम् । वह्नियामः वह्नि-
देशः । मत्तो मत्यादिना । उक्तो वाता-
दिना । असनी द्यूताद्यासक्तः । असम्बन्धो
वादिनियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्ततन्दासपुत्रादेर्यज्ञम् । तथा च नारदः ।
“स्ततन्तोऽपि हि यत् कार्यं कुर्व्याच्चाप्रकृतिं
गतः ।
तदप्यज्ञमेवाहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधभिभूता वा भयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तप्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते
अन्यथा स्वामिसन्देशेऽपि दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादकृन्ततः पितुः ।
तदप्यज्ञमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्भार्थेऽभ्यधीनोऽपि अवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायान्न विचालयेत् ॥”
इति मनुवचनात् कुटुम्भमवध्नभरणीयम् ।
अभ्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । अवहार-
कृतादिकं न्यायान् स्ततन्त्रः न विचालयेत् अनु-
मन्यते । तथा च नारदः ।
“स्वातन्त्र्यं स्तुतं श्रेष्ठं श्रेष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्ततन्त्राः प्रजाः सन्धाः स्ततन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्ततन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्ततन्त्रता ।
अस्ततन्त्राः स्वयः सन्धाः पुत्रा दासाः परि-
यहाः ॥
स्ततन्त्रस्तत्र तु यद्ही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ॥
बाल आबोडुग्राहवर्तु पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवहारश्चः स्ततन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्ततन्त्रः स्थाण्णरथापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥”
परिपञ्चा अनुजीविप्रभृतयः । तथा च दृष्ट-
व्यतिः ।
“पितृव्यभाह्यपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्युद्धीतं कुटुम्भार्थं तद्यद्ही दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।
“कुटुम्भार्थमशक्तेन यद्हीतं वाधितेन वा ।

व्यवहारा

उपजननिमित्तस्य विद्यादापत्कृतस्य तत् ॥
कन्याविवाहिकस्यैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्भेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्य-
मिति रत्नाकरः । दृष्टव्यतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपालने ।
कुसीदन्नविवाहिन्ये नित्यदार्थस्तु स स्तुतः ॥
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभानामवयोद्यम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विस्वदेत् ॥”
इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ * ॥
अवहारश्चः, पुं. (अवहारं जानातीति । आ +
कः ।) प्राप्ताव्यवहारः । (साबालक इति भाषा)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आबोडुग्राहवर्तु पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवहारश्चः स्ततन्त्रः पितरावृते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वधृतराजद्वयवचनम् ॥
अवहारश्चातिरि, नि ॥
अवहारदर्शनं, स्त्री, (अवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ॥
अवहारपदं, स्त्री, (अवहारस्य पदम् ।) वादिना
राज्ञि निवेदनम् । (नाजिस इति भाषा ॥)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“स्तुत्याचारव्ययेतेन मार्गैर्गोधर्षितः परैः ।
आवेद्यति चेद्राज्ञि अवहारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवह्नितेन वर्त्मना परैरर्थतः
शरीरतो वा पीडितस्त्रेद्राजनि निवेद्येत् तद्
अवहारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र यदिति मै-
थिलाः । आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवाहो
त्यानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति मूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः । राज्ञीति अवहारप्रदर्शक-
परं तथा च दृष्टव्यतिः ।
“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्गुविकोऽथ वा
द्विजः ॥”
कात्यायनः ।
“सप्राङ्गुविकः सामात्यः सत्राङ्गुपुरोहितः ।
स्वयं स राजा चतुर्यात् तेषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशादाजा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुज्यात् विदांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्मेशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्रेन वर्जयेत् ॥”
स विनीतवेशः । मनुः ।
“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
द्वयः ।
धर्मेप्रवक्ता वृषतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”
यासः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषजेः
सह ।
तस्य प्रसूयते राण्यं वत्सं कोवच नश्यति ॥
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितै-
न्त्रयः ।

व्यवहारा

दुष्टां गां कः परित्यज्यात्तथैच्छीलवर्ती खरीम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
अवहारपादः, पुं, (व्यवहारस्य पादः ।) अव-
हारांशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्ययः ।
तत्र दृष्टव्यतिः ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो हिपादस्योत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्ययः स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्काव्याद्याङ्गवस्थानं व्यवहार उदा-
हृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आचिन्तयन्तुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरा ॥
अवहारमाहका, (अवहारस्य माहकेव ।) अव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्यथा । अवहार-
दर्शनम् १ अवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राङ्गुविकारिः ४ अवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्यानुष्ठादकत्वम् ६ कार्यार्थनि प्रत्रः ७
आक्रान्तानाक्रान्ते च आसिधः ८ प्रवर्तिन्यागते
लेखादिकर्तव्यता १० पञ्चविधो हीनः ११
कीडशं लेखः १२ पञ्चाभाषाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ श्रोत्रिणलेखनिवेशनम् १७
उत्तरावधिप्रोघनम् १८ श्रोत्रिणे पञ्चाङ्गु
उत्तरकर्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सतो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दोत्तरम् २३ प्राङ्गुविकोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्करानुत्तरम् २६ प्रवर्ति-
क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पञ्चेऽभिनविश्रिते
साधननिर्देशः २८ तत्सिद्धौ सिद्धिः २९
चतुष्यादव्यवहारः ३० । इति मिताक्षरायां
अवहारमाहका ॥
अवहारमार्गः, (अवहारस्य मार्गः ।) अवहार-
विषयः । अवहारपदम् । इति मिताक्षरा ॥
अवहारविधिः, पुं, (अवहारस्य विधिः ।) अव-
हारस्य विधानम् । धर्मेशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ॥
अवहारविषयः, पुं, (अवहारस्य विषयः ।) अव-
हारपदम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
स्वभूयससुत्यानम् ४ दत्तस्थानपकर्म्म ५ वतना-
दानम् ६ संविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सौमाविवाद-
धर्मेः १० वाक्पाठव्यम् ११ दण्डपाठव्यम् १२
स्तयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंग्रहणम् १५
स्त्रीपुत्रकर्मः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति मानवे च अध्यायः ॥
अवहारस्थानं, स्त्री, (अवहारस्य स्थानम् ।)
अवहारपदम् । अवहारविषयः । इति मिता-
क्षरा ॥

अवसनं

अवहारिकः, चि, (अवहारमर्हतीति । अवहार + ठक् ।) अवहारयोगः । यथा । इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः संहिता सती विज्ञानमयकीर्षो भवति । अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमाननिश्चिन इह-लोकपरलोकगामी अवहारिककीर्षो उच्यते । इति वेदान्तसारः ॥

अवहारिका, स्त्री, (अवहारेश चरतीति ठक् । स्त्रियां टाप् ।) लोकयात्रा । सम्मार्जनी । इङ्गुदृश्यः । इति मेदिनी ॥

अवहारौ, [न्] चि, (अवहारोऽस्यास्तीति । इतिः ।) अवहारविशिष्टः । अवहारशब्दा-दस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

अवहार्यः, चि, (वि + अव + हृ + ण्यत् ।) अव-हरणीयः । अवहरण्यः । वि-अव-पूर्वसुधातो-र्यथप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२६ ।

“प्रायश्चित्तैरपेक्षेणो यद्विज्ञानवृत्तं भवेत् । कामतो अवहार्यस्तु वचनादेव जायते ॥”)

अवहितः, चि, (वि + अव + धा + क्तः ।) अव-धानविशिष्टः । यथा,—

“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वन्तु क्रियासिद्धौ शास्त्रोद्धिकरणं मतम् ॥” इति सुगन्धोषठीकायां रामतर्कवागीशः ॥

अवायं, स्त्री, (वि + अव + अय + अच् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥

अवायः, पुं, (विशेषण अवायनं अधः संश्लेषणम् । वि + अव + इ + चन् ।) मैथुनम् । इत्यमरः ॥ (तथा, वैदिके ।

“आयामश्च अवायश्च ज्ञानं चक्रमयं तथा । अवरमुक्तो व सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥” अन्तर्ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनी । “अवस्थास अवायेऽपि ” ६ । १ । १२६ ।)

शुद्धिः । इति धरणिः ॥ (परिच्छासे । तथा, भागवते । ८ । ६ । ११ ।

“प्रशान्ति युक्ता मनसा मनोविधौ गुरुशवायेऽप्यशुभं विपश्चितः ॥”)

अवायी, [न्] पुं स्त्री, (अवेतुं श्लोकमस्य । चिभिः ।) कातुकः । यथा,—

“आह्नि नियुक्तो भुङ्क्ता वा भोजयित्वा नियुष्य च । अवायी रेतसो गर्ते मन्वायव्यात्मनः प्रहृत् ॥” इति आह्वतत्वम् ॥

(व्यवधावकर्ता । यथा, पाणिनी । “व्यवा-यिनोऽन्तरम् ॥” ६ । २ । १६६ । “अवायी व्यवधाता ॥” इति काशिका ॥)

व्यसनं, स्त्री, (वि + अस् + क्युट् ।) विपत् । (यथा महाभारते । १२ । २२७ । ७ ।

“पुत्रदारैः सुखैश्चैव विमुक्तस्य धनेन वा । मयस्य व्यसनं कष्टे धृतिः श्रेयस्करी वृष ॥” अंशः । (यथा, मनी । ७ । ६३ ।

“नायुधव्यसनप्रानं नार्त्तं वातिपरीक्षितम् ॥” कामजकोपनदोषः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-चरित्सागरे । ११ । २५ । ७

व्यस्तः

“तन्मुच्यं व्यसनानि त्वं सुखेन हि परैर्गुणाः । सौन्दर्यस्तेषु यस्मिन्ने खातेष्विव वनद्विपाः ॥” यथा च भागवते । ४ । २६ । २६ । ४ ।

“विहाय चाया मतदहं नृगव्यसनकाजसः ॥” “व्यसनं भोगासक्तिः ॥” इति श्रीधरः ॥) विपत् विपत्तिः । अंशोऽप्ययः पतनम् । नृगयाद्युतस्यो-मद्यपानस्वरूपे चतुर्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः । इच्छाप्रभवत्वात् । वाक्पारुष्यं अर्थ-पारुष्येति त्रिवर्गः कोपजो दोषः । कोपप्रभवत्वात् । एषु व्यसनम् । व्यस्यति श्रेयो-मार्गात् व्यसनं कर्त्तरि अणट् । अंशे तु भावे । इति भरतः ॥ (अथासक्तिः । यथा, कथा-चरित्सागरे । ११ । ३२ ।

“श्रियिणी ज्ञतकैलासनिवासव्यसनो हरः ॥” अशुभम् । देवानिरुपजनम् । पापम् । निष्कलो-द्यमः । इति मेदिनी ॥ ॥ ॥ राज्ञां व्यसनानि यथा, “नृगयाद्याः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्याथदूषणे । दृक्पारुष्यमित्येतद्वयं व्यसनसप्तकम् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥ ॥

व्यसनसक्ते दोषो यथा,—

“एकैकविषयासक्ताः सर्वे नृत्पुत्र्यं गताः । यः पुनः संहतात् सेवेत् विधयान् विषयो नरः । स पतेन्नृहृदैः श्रेयाश्चिन्मन्त्र इव हुमः ॥

स्त्रियः पानं दिवास्वप्नं तथा वादिचर्तनम् । दृताटननृगागेवकामजानि तथा परे ॥ इच्छेवां च ईर्ष्यासुया क्रोधपशुन्यासहसम् । अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अरकोपं विनाशस्तत् ॥ देवा विद्याधरा यथाः किन्नरोरगमानुवाः । पशवः पक्षिणः सर्वे विषये निधनं गताः ॥ एवं विवेकमासक्तं बुद्धा चोरं नराधिप । अशर्मणं समाख्याय विषयैः सन्निवेश्यताम् ॥” इति देवीपुराणे च अध्यायः ॥

व्यसनार्त्तः, चि, (व्यसनेनार्त्तः ।) देवीमातुषी-पीडार्त्तः । तत्पर्यायः । उपरक्तः २ । इत्यमर-भरतौ ॥

व्यसनी, [न्] चि, (व्यसनमस्यास्तीति । व्यसन + इतिः ।) व्यसन-विशिष्टः । (यथा, शिशुपाल-वधे । २ ।

“चिरस्य मिषव्यसनो सुदमो हसचोवचः ॥” तत्पर्यायः । पञ्चभद्रः २ विष्णुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

व्यस्तः (वि + अस् + क्तः ।) व्याकुलः । व्याप्तः । इति मेदिनी ॥ प्रत्येकम् । एषक् एषक् । यथा, विश्वामित्रः ।

“कष्टपान्नायकादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशं च रहस्यं च संश्रयेऽनुक्तकेऽस्त्युते ॥ प्राजापत्यः स्यात्पतनः शिशुकष्टः पराककः । अतिजङ्घः पर्यङ्गः सौम्यः कष्टातिकष्टकः ॥ महावाक्यपतनः शुद्धे तत्रजङ्घस्तु पावनः । जलोपवासकष्टस्तु जङ्घस्तु श्लोककः ॥ यदे व्यस्ताः समसा वा प्रत्येकमेकप्रोऽर्थे वा । प्राज्ञतादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः ।

व्याकर

कार्यान्नाययैर्मुक्ताः केवला वा विशुद्धये । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विपरीतः । यथा,—

“प्रतिपदाद्यमावास्या तिथ्योर्मुक्तं मन्वापनम् एतद्व्यस्तं महाचोरं हन्ति पुण्यं पुराजितम् ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व्यस्तपदं स्त्री, (व्यस्तं पदं यस्मिन् ।) नृगयाद्याना-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा । सुवर्षशता-भियोगे अनेनाहन्नाहित इति । इति मित्ता-चरा ॥

व्यस्तारं, स्त्री, हस्तिमहप्रयोगः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

व्याकरयं, स्त्री, (व्याक्रियन्ते अर्था येनेति । वि + आ + क्त + क्युट् ।) वेदाङ्गविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ तत्र साध्यसाधनकर्तृकर्मणिश्रिया-समासादिनिरूपणम् । तस्य क्षुत्परिचर्याया-व्याक्रियन्ते क्षुत्पादने साधुशब्दा अस्मिन् अने-नेति वा । इति दुर्गादासः ॥ ७ ॥

“अथ व्याकरयं वक्ष्ये कात्यायन समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालशुश्रूषतिश्चेतवे ॥ सुप्रिङ्क्तं पदं ख्यातं सुपः सप्तविभक्तयः । स्त्रीजसः प्रथमा प्रोक्ता वा प्रातिपदिकात्मके । संबोधने च लिङ्गादाङ्गुक्ते कर्मणि कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम् ॥ अमौद्गशब्दो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् ॥ द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता अन्ताशुक्तविभक्तः ॥ टा भ्यां भिषज्जुतीया स्यात् करणे कर्त्तरि रित्ता । येन क्रियते करणं तत् कर्त्ता यः करोति सः ॥ ऊं भ्यां भ्यश्चतुर्थी स्यात् संप्रदाने च कारके । यस्मै दिक्षा धारयते रोचते संप्रदानकम् ॥ पञ्चमी स्यात् इति भ्यां भ्यो ह्यपादाने च कारके । यतोऽपैति समाहृते अपादानं भयं यतः । इवोसामश्च वक्षी स्यात् स्वात्मिसम्बन्धसूचके । ङोसुप्तपञ्चममी स्यात् वा साधिकरणे भवेत् ॥ आधारसाधिकरणं रचार्थानां प्रयोगतः । ईशितं चानीशितं यत्तद्पादानकं ख्यतम् ॥ पञ्चमी पर्युपादयोग इतरत्तेऽन्यदिङ्मुखे । एनयोगे द्वितीया स्यात् कर्म प्रवचनोद्यके । जप्यावधीश्रेयंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती । अन्तरेषु सदर्थे च हीनेऽनूपश्च कथ्यते ॥ द्वितीया च चतुर्थी स्याच्छेदार्थां गतिकर्मणि । अप्राये हि विभक्तौ हे मन्वाकर्मस्यनादरे ॥ नमःस्तुतिस्वाहाहातकं वक्ष्योयोग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्यं तुमर्थाद्वाववाचिनः ॥ तृतीया सहयोगे स्यात् कृत्स्नितेऽङ्गे विशेषणे । कावे भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि ॥ क्षामीश्वराधिपतिभिः साश्चिदावाहकतकेः । निर्हारणे हे विभक्तौ वक्षी श्वेतुप्रयोगके ॥ ख्यतार्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतिपत्तके ॥

व्याकर

व्याकर

व्याख्या

हिंसायां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि ।
 न कर्त्तृकर्मयोः वही निहादौ प्रतिपादिता ।
 द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमञ्जुलम् ॥३॥
 सुवादिभ्यस्त्रिषो कः स्यात्ककारा इव वै छताः ।
 तिमन्वन्ति प्रथमो मध्यः सप्यथ्योत्तमपूरवः ॥
 भिप्वञ्चवः परस्मै तु पदानाञ्चान्नेपद्म् ।
 तामातामन्ता प्रथमो मध्यस्यावाथाञ्चसुतमः ॥
 आदेशा इव हिमन्वन्ता अणिजादपि धातुतः ।
 नाञ्चि प्रयुष्यमनेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् ॥
 मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽञ्चदि ।
 सुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः ॥
 ङङीरितो वर्त्तमाने स्नेनातीते च धातुतः ।
 भूतानद्यतने ङट् च लोङ्गाश्रिचि च धातुतः ॥
 बिभ्यावावेवावुमतौ लिङ्गविधिमैत्रये भवेत् ।
 निमन्वयाधीष्टवंप्रप्रार्थनेषु तथाश्रिचि ॥
 लिङ्गतीते परोक्षे स्यात्ङ् लुङ् लृट् लृङ् भवि-
 व्यति ।

स्यादद्यतने लृट् च भविव्यति च धातुतः ॥
 धातोर्लिङ्गिषाभिपत्तौ लिङ्गर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः ।
 क्ततस्त्रिभ्यपि वर्त्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि ।
 श्रुतश्रान्तस्यद्वययङ्नीयङ्ङात्पाद्यः ॥”
 इति गारुडे कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः ॥
 कुमार उवाच ।

“विहोदाहरणं वक्ष्ये संहितदि परस्परम् ।
 विप्रान् वागतान् धीदं कृतमं स्यात् पितृषमः ॥
 होहृकारो विश्रुतयं लाङ्गलोषा मनीषया ।
 गङ्गादकं तवस्कार ऋणार्थं प्रार्थामित्यपि ॥
 श्रौतार्थं तवस्कारः सैन्त्री सौकार इत्यपि ।
 मञ्जासनञ्च पित्रन्वे भन्वयं नाप्ययोजयेत् ॥
 नायको लवणं नावस्य एते तेन ईश्वराः ।
 देवीयहमयोऽस्तु च यदुरेहि पट्ट इमौ ॥
 अमी आम्वाः वक्ष्येति तशुराखुञ्ज्यानि च ।
 तश्चेरत्तु नातीति तञ्जलं तच्छ्रानकम् ॥
 सुगमञ्च पचमञ्च भवांश्चाद्यतीति दिक् ।
 भवाङ्कुरकञ्चैव भवांश्चरति संद्वितम् ॥
 भवांश्चिञ्जति ताञ्छते भवाञ्छरोऽन्यदौदृशम् ।
 भवाञ्छीनं त्वन्तरसि त्वङ्गुरीषि सदार्धनम् ॥
 कश्चेरत् कश्चकारेण कः कुंयात् कः खले
 स्यातः ।

कः क्षिते चैव कः वक्षः कोऽर्थः को याति
 गौरवम् ॥
 क इहाद्यंस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो ब्रज ।
 प्रभूर्वायुर्जति च गीव्यतिश्चैव ध्रुव्यतिः ॥
 तस्मान्नेव ब्रजेत् स स्यात् कर्षव्यगुण्यति ।
 कुटीच्याया तथाच्याया साधवोऽर्थे तथे-
 दृशाः ॥

समावाः वट् पुराणे ये सङ्घिनः कर्मधारयः ।
 द्विशुद्धिवेदी यामन्वा अयं तत्पुरुषः छतः ॥
 तत्तुक्तञ्च तदर्थं च एकभौतिञ्च यद्वनम् ।
 ज्ञानद्विचयतत्त्वज्ञो बहुश्रीहरिथायथी ॥
 भावोऽधिष्ठि यथोक्तत्वं इन्दो देवर्षिमानवाः ।
 तद्विज्ञाः पाङ्कवः शैवो ब्राह्मणं ब्रह्मतादयः ॥

देवाभिसखिपत्वं शुक्रोऽस्यं भुवः पिता ।
 ना प्रशास्ता च रा गौर्त्वीं कृष्णान्नाञ्च
 पुंस्यपि ॥ * ॥
 हलन्ताञ्चान्युक् व्यासुक्त्वात्कथान्माविधः ।
 आत्मा राजा युवा पत्याः पूषवृक्षहृषी प्रशी ॥
 विह्वेधा उग्रानङ्गान् मधुकिट् काष्ठतट्
 तथा ॥ * ।
 वनवार्येस्थिवस्तनि जगत्यामाह्वी तथा ॥
 कर्म सपिर्वपुस्तेज अञ्जुभलना नपुंसके ॥ * ।
 चाया चरा नदी लघ्वीः श्रीः स्त्री भूमिर्वधू-
 रपि ॥
 भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः स्वमाता च नौः (स्त्रियः) ।
 वाक् सक् धौ स्तुत् सुधः पामा युवतिः ककुभ-
 क्षया ॥

द्वौर्धृतिः प्राहृषचैव सुमन उच्यिह्यै स्त्रियाम् ।
 गुणमन्त्रक्रियायोगात्त्रिजङ्गाञ्च वदामि हे ॥
 युक्तः कीलालपाञ्चैव युचिञ्च यामयोः सुधीः ।
 पटुः कमलभूः कर्त्ता सुमतो बहवः सुगौः ॥
 सत्यो नामस्तथा ध्वंसो मधुभक्षमदीर्घपात् ।
 धनाथी च सुहृत् सोमौ वागङ्गस्त्रादिकस्तथा ॥
 सुवर्णं बहुपाञ्चैवा चैवा त्वनङ्गहा तथा ॥ * ।
 सर्व्विन्धोभये चोभौ अन्यान्तरतराणि च ॥
 उत्तरहृत्तरे नेमः समोऽप्य सिम इत्ययम् ।
 पूर्व्वामरावराञ्चैव दक्षिणशोतराधरौ ॥
 अपरश्चान्तरोऽप्ये तदत्यन्तकिमदसो इयम् ।
 युष्मदस्मत् प्रथमस्वरमाक्ये तथाङ्गके ॥
 एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्व्वेद्यस्तथा ॥ * ।
 सुविदिदिपिषिन्दिधाम्यञ्च अयतिः सदिः ॥
 गीर्हुर्विद्या जुहोतिञ्च जहातिञ्च दधात्यपि ।
 दीप्यति स्तूयतिर्विञ्च पुत्रश्रिष्टिञ्चनोत्यपि ॥
 जुटिञ्चास्यति स्वपि रुधि गुळीं स्वती तनिः ।
 सभिः करोति क्रौयाति वृथोतिर्द्युति वक्षति ॥
 कलीङ्कपराञ्चोवा धातवञ्च युना तथा ॥ * ।
 भवत् भवान् भवन्ती च त्रयं कर्त्तव्यमेव च ॥
 कार्यं क्तञ्च क्तया च प्रत्ययाः स्युस्तथापरे ।
 स्योहृरौ सुराः सन्ति देवविप्रवनाम्यञ्च ॥
 नरेण कार्यं वेदैश्च क्रियते देहि भोजनम् ।
 द्विजाय च वरिष्ठार्थां मा तेभ्योऽस्तु समागतः ॥
 तीर्थात्तथाश्रमाभ्याञ्च सत्येभ्यः न्यशुरस्य च ।
 गन्धर्व्वयोः करणानाञ्च ज्ञानं सिद्धमहान्वयोः ॥
 ज्ञानतत्त्वेषु चैवेवमन्थे नेया यथामति ।
 सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वेस्मै सर्व्वस्मात् सर्व्वतो गतः ॥
 सर्व्वेषाञ्चैव सर्व्वस्मिन्नेव विश्वाद्यस्तथा ।
 पूर्व्वः पूर्व्वञ्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मिन् पूर्व्व इत्यन्तम् ॥
 सत उवाच ।

सुसिद्धन्तं सिद्धरूपं नाममात्रेण दर्शितम् ।
 कात्यायनः कुमारान्तु श्रुत्वा विस्तरमब्रवीत् ॥”
 इति गारुडे कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः ॥ *
 एतद्भिन्नं अक्षिपुराखे कार्तिकेयोक्तव्याकरणा-
 मक्ति । एवं मधेश्वरतमादेशव्याकरणं पाणिनि-
 सुनिर्गतपाणिनीयव्याकरणं श्रुत्वास्मैऽतस्तत्कथाप-
 व्याकरणं क्रमदीश्वरतसंचिप्रसारव्याकरणं

पद्मनाभदत्तज्ञतसुपद्मव्याकरणं वोपदेवज्ञतसुग्ध
 बोधव्याकरणं गोस्वामिज्ञतहरिनामान्तव्या-
 करणं भड्दोजीदीक्षितज्ञतसिद्धान्तकौमुदीव्याक-
 रणं अशुभूतस्वरूपाचार्यादिज्ञतसारस्वतादि
 व्याकरणाणि च सन्ति ॥ * ॥ (विस्तरः । यथा-
 महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।

“यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ॥”
 व्याकुलः, चि, (विशेषिक व्याकुलः ।) श्रीकादिभि-
 रितिकर्त्तव्यताशून्यः । तपस्यायः । विहृक्तः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७७ । २५ ।
 “रदोह वा श्रीकवती वाप्यव्याकुललोचना ॥”
 उपदृतः । यथा, भागवते । १ । ३ । २८ ॥
 “एते चांशुकजाः पुंसः क्षत्र्यस्तु भगवान् अयम् ।
 इन्द्रारिष्याकुलं लोकं न्वक्षयन्ति युगे युगे ॥”

व्याकुलात्मा, [न] चि, (व्याकुलः आत्मा यस्य ।)
 श्रीकाभिहृतचित्तः । यथा,—
 “भो हृत्वाः पञ्चतस्या बहुकुसुमयुता वायुना
 चूर्णमाना
 रामोऽहं व्याकुलात्मा इश्वरपतनयः पृच्छते
 श्लोकदग्धः ।
 विम्वोहो चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी
 सुमध्या
 हा सीता केन गीता मम हृदयगता केन वा
 कुच दृष्टा ॥”
 इति महानाटकम् ॥

व्याकृतिः, स्त्री, (विश्रुता व्याकृतिः ।) भङ्गिः ।
 इति हलानुधः ॥

व्याकोशः, चि, (व्याकुश्रति प्रस्फुटतीति । वि +
 आ + कुश्र + कः ।) विकश्रितः । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, माये । ४ । ४६ ।
 “दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
 व्याकोशकोकनदतां दधते नजिन्यः ॥”
 भावे चञ् । प्रस्फुटनम् । यथा, न्वञ्चकटिके ।
 १ अङ्के ।

“पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
 वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
 तत्कस्मिन् देशे दर्शयात्प्राक्प्रत्यं
 दृष्ट्वा श्वो यदिस्त्रयं यान्ति पौराः ॥”

व्याकोषः, चि, (व्याकुष्याति सुकृलीभावाद्द्वि-
 निःसरतीति । वि + आ + कुष + कः ।) प्रपुल्लः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १० । २२ ।
 “तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिमेषयम् ।
 व्याकोषपद्माभिमुखो नजो विश्राद्य सायकैः ॥”
 व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यान्मति । वि + आ + ख्या
 + “आतच्छोपसर्गो ॥” इत्यङ् । ततटाप् ।)
 विवरणम् । इति हलानुधः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ११ । ८ ।

“न शिष्यान्नुवधीत यस्यानैवाप्यसिद्धम् ।
 न व्याख्यासुपयुक्तीत नारम्भानारभेत् कश्चित् ॥”
 यम्यः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरौप्रकरणे ।
 “शुभां स्वच्छवितेषुपमाज्यवसनां श्रीतांशुखञ्जी-
 ज्ञानां

व्याघ्रः

व्याघ्रपा

व्याघ्रः

व्याख्यामन्त्रगुर्भ सुधाटाकलसं विद्याच हस्ता-
 कुजेः ।
 विभाषां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
 चक्षितां
 वन्दे वाग्निभवप्रदां त्रिवयनां सौभाग्यसम्पत्
 करीम् ॥”
 व्याख्यान्यं, स्त्री, (व्याख्यया गन्धम् ।) उत्तरा-
 भासभेदः । व्याख्याया विवरणेन गन्धते ज्ञायते
 यत् । यथा,—
 “अक्षयवृक्षपर्यापि निगूढार्थं तयाकुलम् ।
 व्याख्यागन्धमसारच नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥”
 इति व्याख्यानत्वम् ॥
 व्याख्यानः, नि, विवृतः कथितः । वि-आहृपूर्वक-
 व्याघातोः क्लृप्तत्वेन निष्पन्नमिदम् ।
 व्याघातः, पुं, (वाह्यन्वतेनेनेति । वि+आ+
 हृ+घञ् ।) विष्कम्भादिघ्नविघ्नप्रतिधोगान्त-
 र्गतत्रयोदशयोगः । यथा,—
 “परिघ्नस्य ऋषेर्द्वं शुभकर्म ततः परम् ।
 ऋषादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नादिकाः ।
 गच्छव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवचनयोः ।
 वैधृतिव्यातिपातौ च समसौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “व्याघातकर्ता च सती त्रितान्तं
 व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।
 असखभाषी क्लृपया विहीनो
 मन्वेद्यो दीर्घतनुः क्षयाङ्गः ॥”
 इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥
 अन्तरायः । (यथा, महाभारते । १।२।२८ः ।
 “तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमायमवेक्ष्य च ॥”)
 प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “यद्यथा वाधितं केनाप्यपरेण तदन्वया ।
 तथैव यद्विधीयत स व्याघात इति स्मृतः ॥”
 येनोपपद्येत यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्वेन
 जगतीवृत्तया तदुपायकमेव यदन्वयाकरणां
 च स्वसाधितवस्तुव्याघातित्वेत्तुत्वात् व्याघातः ।
 उदाहरणम् ।
 “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
 विरूपाक्षस्य ज्विनीक्षा स्तुभो वामजोचनाः ॥”
 इति काव्यप्रकाशे १० उक्तावः ॥
 व्याघ्रः, पुं, (व्याघ्रिणोति । वि+आ+घ्रा+
 कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा । (यथा,
 ह्यान्वोम् । ६।६।३ ।
 “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा हृको वा वराहो
 वा कौटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा
 यदुयद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।
 शाहूकः २ हीपी ३ । इत्यमरः । पृदाङ्गः ४
 वनचः ५ चिचकः ६ गुच्छरीकः ७ । इति
 जटाधरः । हिंस्रपशुः ८ वाङ्कः ९ हिंस्रकः १०
 हिसारः ११ व्यापदः १२ । इति शब्दरत्ना-
 वली । पञ्चनखः १३ व्यालः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भौवः १७ नखायुधः १८ ।
 अथ मांसगुणाः ।
 “शाहूकसिंहचरभर्त्तरस्तुष्ट्या
 येन्ये प्रसक्तं विनिहन्त्यभिवर्णयन्ते ।
 ते कौर्मिताः प्रहसनाः पल्लवं तदीय-
 मर्शः प्रमेहजठरामयजाणहारि ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स तु कश्चनपार्थ्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
 “दंष्ट्रा लक्षणयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहं च भाविनी ।
 होपिनच सुतासुखा व्याख्याद्याचामिघ-
 प्रियाः ॥”
 इत्याद्ये बह्विपुराद्ये काश्यपीयवैश्रवामाध्यायः ।
 नरादिशब्दोत्तरस्यः शिष्टार्थवाचकः । (यथा,
 महाभारते । १।१५२।१९६ ।
 “किमुदु खतरं शब्दं मया द्रष्टुमनःपरम् ।
 धोऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि
 भूतसे ॥”)
 रक्तोरसः । करङ्गः । इति मेदिनी ।
 व्याघ्रदण्डः, पुं, एरकवृक्षः । इति शब्दमाला ।
 राजनिर्घण्टे रक्तोरसपर्याये व्याघ्रतल इति
 पाठः ।
 व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम-
 गन्धद्रवम् । तत्पर्यायः । व्याघ्रायुधम् २ कर-
 जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः । नखाङ्गम्
 ५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, इहानुसंहितायाम् । ७७७।६ ।
 “मङ्गिष्ठया व्याघ्रनखेन शुभ्या
 त्वया सुकुष्ठेन रसेन चूर्णः ।
 तैलेन युक्तोऽर्कैर्मयूखतमः
 करोति तन्मन्त्रकाम्यतैलम् ॥”)
 तत्पर्यायगुणाः ।
 “नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्छक्रकारकम् ।
 नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुवृद्धविलासिनी ।
 नखद्वयं ग्रहद्वेषवानासञ्चरकुष्ठकृत् ।
 लघ्वणं शुकलं वार्धं स्नादु ब्रह्मविद्यापहम् ।
 अलक्ष्मीसुखदौःख्यदृत् पाकरसयोः कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 कन्दविशेषः । नखक्षतविशेषः । इति मेदिनी ।
 व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)
 क्षुहीवृक्षः । व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
 व्याघ्रस्य नखच ।
 व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)
 नखक्षतम् । इति शब्दमाला ।
 व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)
 श्रदालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्याघ्रपातः, [ट्ट] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव यन्त्रि-
 युक्तमजानि यस्य । “पादस्य लोपोऽख्या-
 दिभ्यः ॥” ५। ४। १३८ । इत्यमरः ।) विकङ्कत-
 वृक्षः । इत्यमरः । मुनिविशेषः । इति पुराणम् ।
 व्याघ्रतुल्यचरस्ये, नि । इति तुम्हबोधव्याकरणात् ॥
 व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मज्जानि यस्य ।)
 विकङ्कतवृक्षः । विकङ्कतवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः । (मुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३।१४।१०६ ।
 “पुराणानुगे तात ऋषिरासीत् महायथाः ।
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)
 व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव चतुर्नख-
 मस्य ।) एरकवृक्षः । इत्यमरः । व्याघ्रस्य
 काङ्कलच ।
 व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव ऋटतीति । ऋट गतौ +
 पचाद्यच् ।) भरद्वाजपत्नी । इत्यमरः ।
 व्याघ्रादनी, स्त्री चिहृता । इत्यमरः ।
 व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)
 विकृलः । इति शब्दचन्द्रिका । व्याघ्रस्ये,
 स्त्री ।
 व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + ङीष् ।) कण्टकारी ।
 इत्यमरः । व्याघ्रपत्नी च । (यथा, रघुः ।
 १२। ३७ ।
 “नद्याः परिभयो व्याघ्रानिभ्यवेहि त्वया-
 ज्ञतम् ॥”)
 व्याजः, पुं, (अजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्-
 नेनेति । वि+अज+घञ् । अजि विभाषो
 नास्ति ।) कपटः । स तु अथयथार्थव्यवहारः ।
 वचनमानफलम् । इति स्वर्णानन्दो मधुच ।
 अपदेशः । स कारखान्तरप्रवृत्तेः कारखान्त-
 रोद्भावनम् । आचोऽत्र खरूपान्धादनम् । यथा
 ध्यानव्याजस्तुपेक्ष चिन्तयसि कामिति । आचो-
 २यमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वीकृत्य परापकार-
 फलः । इत्यथयथार्थव्याजयोर्भेदः । अन्यसुहिष्य
 अन्यपतिपादनमिह व्याज इत्यर्थः । यदाह
 अन्यसुहिष्य अन्यार्थमनुष्ठानं अपदेशः । यथा,
 जलक्रीडासुहिष्य जारावजोकगार्थं यातीति ।
 इत्यमरभरतौ ।
 व्याजनिन्दा, स्त्री, (व्याजेन निन्दा ।) कपटकृता ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “निन्दाया निन्दया अस्तिर्याजनिन्देति गीयते ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “विधिसनिन्द्यो यज्ञेप्रागेकमेवाहरण्डिरः ॥”)
 व्याजस्तुतिः, स्त्री, (व्याजेन स्तुतिः । व्याजरूपपा
 स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,
 “उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-
 निन्दयोः ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नवसे दिवम् ॥”)
 व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्याजेन उक्तिः ।) हजवाक्यम् ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “व्याजोक्तिरन्वेषितुम्वा यदाकारस्य गोपनम् ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “सखि ! पश्य यद्वायाम परागैरेक्षि धूवरा ॥”)
 व्याङ्कः, पुं, स्वर्णः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ।
 (यथा, मार्कण्डेयैः । १५। १० ।

व्याधिः

“वा श्रमणो इतो यधो व्याधः कङ्कलया-
कमान् ॥”)
 रजः । इति शब्दरत्नावली ॥ वचकः । इति
 रायसुक्लटः ॥
 व्याधायुधं, स्त्री, (व्याधस्य व्याधस्यायुधं नख-
 मिव ।) व्याधनस्यायुधवत् । इत्यमरः ॥
 व्याधिः, पुं, कोषकारसुनिधिषयः । तत्पर्यायः ।
 विन्धवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति शैम-
 चन्द्रः ॥ विन्धवाः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्याधिं, त्रि, (वि + व्या + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
 विस्तृतम् । यथा,—
 “सन्धोर्धुक्कं गिरिकन्दराहुत-
 व्यातास्यनासं हनुमिदभीषणम् ।
 द्विवि शूद्रात्कायमदीर्घपीवर-
 थीवोवचःस्यलमस्यमध्यमम् ॥”
 इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे = अध्यायः ॥
 गिरिकन्दरवत् अदृष्टं व्याधिं प्रष्टनमास्यं नासे
 च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 व्याधुची, स्त्री, (व्याधिवारेण उच्यते ।
 वि + व्या + धा + क्त + “कर्मवतीहारेणच्
 स्त्रियाम् ॥” ३।१।४३ । इति ऋच् । ततः “वचः
 स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४ । इति ऋच् । “टिङ्गाय-
 णिति ॥” ४।१।२५ । इति ङीप् ।) रविकानाम-
 शोर्धं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्टितः ॥ तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 व्यादिशः, पुं, (विशेषणादिशति स्वस्वकर्मणि
 नियोजयति जगत् । वि + व्या + दिश + कः ।)
 विष्णुः । यथा,—
 “अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
 चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 व्याधिः, पुं, (विद्यति ऋगादीन् । व्याध + “स्याङ्ग-
 धिति ॥” ३।२।१४२ । इति ऋः ।) ऋग-
 हंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
 सर्वस्त्रिपत्रां चक्षियाम्नातः । यथा,—
 “नापिताज्ञीपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य योषिति ।
 अन्नाहभूव व्याधस्य बलवान् ऋगहंसकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंह १० अध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । ऋगवधजातीयः २ ऋगयुः ३
 सुवचकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगावित् ५ द्रोहाटः ६ ।
 इति अटाधरः ॥ ऋगजीवनः ७ बलपांशुनः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “विद्या ऋगी व्याधिप्रत्नीसुखेन
 ऋगीऽपि तत्कान्तरेषु खल्वेन ।
 अस्मिन् परित्यज्य गतव्याया सा
 ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”
 इत्युक्लटः ॥)
 दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
 १४ । १४ ।
 “व्याधस्याप्यदुकम्पानां स्त्रीणां देवः सती-
 पतिः ॥”)

व्याधिः

व्याधभौतः, पुं, (व्याधाद्धीतः ।) ऋगः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभौते, त्रि ।)
 व्याधामः, पुं, वचनम् । इति शैमचन्द्रः ॥
 व्याधिः, पुं, (विविधा व्याधयोऽस्यात् । यद्वा, वि +
 व्या + धा + “उपसर्गे धोः क्तः ॥” ३।१।६२ ।
 इति क्तः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । १४ । ८ ।
 “द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
 स्तथा ।
 परस्परं तयोर्ज्वलं निहृन्दं गोपलभ्यते ॥”)
 कामव्यासासनापज्यलक्षता । इति रसमञ्जरी ॥
 कुष्ठस्य निदानं यथा,—
 “व्यालोकनमनस्यौल्यक्रीडाविषयचेष्टितैः ।
 विरोधस्तुभीर्हर्षविषादादौ च दूषितः ॥
 पुण्योत्साहबलभ्रंशप्रशोषितास्रवल्परान् ।
 सर्वकाराङ्गान्कोदं रोमहर्षं सुप्रसृतम् ॥
 कुष्ठं विमथमन्य च कुप्यात् सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”
 इति गारुड १०२ अध्यायः ॥
 अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य
 चिकित्सा ।
 “वातोत्तरेषु सर्पिर्ज्वमनं कषोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोचो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
 पथ्याकरञ्जविह्वार्यनिशावल्गुजसेत्सर्वैः ।
 विङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो ऋज्ये कुष्ठशुत् ॥”
 अथवल्गुजः वाङ्गुचीति लोके । पथ्यादिभि-
 र्लेपः ॥ * ॥
 “सोमराजोभवत्पूर्वं शृङ्गवेरसमन्वितम् ।
 उहूर्ननमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतास्यदम् ॥”
 सोमराजो वाङ्गुचीति लोके । सोमराज्युद-
 वर्धनम् ॥ * ॥
 “रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
 मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्न प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥
 पुष्याकाले तु पुष्यायि पलकाये पलानि च ।
 संयुज्य पित्तमदस्य त्वदन्तानि दानि च ।
 द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
 त्रिपला शृष्यं त्राक्षी स्वर्द्धावल्पराम्यः ॥
 विङ्गसारवाराङ्गीलौहचूर्णाः स्त्रुताः समाः ।
 निशाहयावल्गुजकयाधिवताः सशर्कराः ॥
 कुष्ठमिन्द्रयाः पाठाः सूर्यमेघानु संयुतम् ।
 खदिरासननिम्बानां घनं काचिन भावयेत् ॥
 समधा पचन्निम्बु मार्कण्डेयसरसेन च ।
 खिग्धः शुद्धतदुर्धोमान् योजयेत्सुभे दिने ॥
 मधुना तिलहविषा खदिरासनवारिणा ।
 सेक्तुस्तन्मासा वापि कोकट्टाग पलं भवेत् ।
 जीर्णं तस्मिन् समजीयान् खिग्धं जलु हितं च
 यत् ॥
 विचर्चिकोऽङ्गुरपुष्करीक-
 कपालदृक्किटिभालसादि ।
 श्लेष्मविस्कोटविसर्पमाणाः
 कफप्रकोपं त्रिविधं किञ्चनम् ॥
 भगवद्गीपदवातरक्त-
 जङ्गलनाडीरुग्धरीर्षरोमान् ।

व्याधिः

सर्वाङ्ग प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वाङ्ग
 दंष्ट्राविषं नलविषं निहन्ति ॥
 खोदरः खिङ्गखरीदरः ख्यात्
 सुस्त्रिप्तसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
 सहोषरोगादपि ये दृशन्ति
 सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
 जीवित्तरं व्याधिजराविसुक्तः
 युभे रतिचन्द्रसमानकान्तिः ॥”
 अथमर्षः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पत्रफलानि
 सर्वाणि समुद्दिानि द्विगुणानि चूर्णितानि
 शृङ्गाराण्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
 त्रिपलादीनि पाठान्तानि समुद्दिान्यक-
 भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
 निविङ्गाद्येन भावयेत् । ततः सर्वमेकीजय
 मध्यादिनावलिह्यात् । पचन्निम्बकावयेत् ॥ * ॥
 शृङ्गखेखापक्षपलं तावन्निरजस्य गुग्गुली-
 दंश्च ॥
 ताप्यस्य पलत्रितयं द्वि लोहाप्लाविकायाः ॥
 त्रिपलाकरञ्जपल्लवखदिरगुग्गुचीचिह्नद्वयः ।
 सुस्ताविङ्गुरजनीकुटजत्वक्निम्बविङ्गु
 सप्तकाः ॥
 एते रचितार् वटिकां मधुघृतमिश्रां गिषेत्-
 प्रातः ॥
 गोमूत्रेण च कुष्ठं रुदन्यष्टगवातमन्त्रिरेण ॥
 त्रिपलायि पाण्डुरोगं विवमानुदरप्रमेह-
 गुल्माश्च ॥
 नाशयति बलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
 शृङ्गखेखा सोमराजो । गिरिजस्य शिला-
 जतुनः । ताप्यस्य खर्बमाचिकस्य । आषाधिके
 सुष्ठीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
 “चित्रकं त्रिपला योधमजाची कारवी वचा ।
 सैन्धवातिविधे कुष्ठं चयोलायावल्गुजम् ॥
 विङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदार च ।
 यावन्त्येतां सर्वाणि तावन्माचानु गुग्गुलुः ॥
 संक्षुभ्य सर्पिणा सर्वां गुटिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषकं यथा ॥
 इत्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टघ्नानि च ।
 गृह्यशृङ्गविकारांश्च सुखाभयगलग्रहान् ॥
 यधवीमस्त्रिभयश्च गुल्मश्चापि नियच्छति ।
 व्याधिं कोष्ठगताश्चापि जयेद्विष्णुरिवास्तुरान् ॥”
 एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
 “वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशीरकाभिधः ।
 कुष्ठानां वातरक्ताणां नाशयेत् परमीवधम् ॥”
 इति केशीरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
 “भक्षातर्कं प्रख्युग्धं हित्वा द्रोणकले चिपेत् ।
 प्रख्युग्धं गुग्गुल्याश्च सुखं तन्मास्रवि चिपेत् ॥
 चतुर्धाश्रावणेषु कषायमवतारयेत् ।
 वस्त्रयुते कषाये च वस्त्रमाशानि निक्षिपेत् ॥
 घरावमाचं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याफकं तथा ।
 सितं प्रख्यमितं दद्यात् प्रखाङ्गमाचिकं चिपेत्
 सुखाप्येकत्र भाङ्गे तु पचैत् ऋग्निना शूनैः ।
 सर्वं द्रव्यं घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र श्रेयानि चूर्णानि ब्रह्मो विस्वमितान्तरा ।
 काकुची चाथ दद्रुः पिपुमर्दो हरितकी ॥
 धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कथा ।
 यवानी खैन्धवं सुप्तं त्वगोला नागकेशरम् ॥
 पर्पटः पत्रकं बालतुशीरं चन्दनं तथा ।
 गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षूरो रक्तचन्दनम् ॥
 एथक् पलाहमानानां चूर्णमेघामिह चिपेत् ।
 पलमात्रमिदं प्रातः समश्रीयाञ्चलेन हि ॥
 नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
 वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यथार्थं सि सेवितः ॥
 वायाममानपं वङ्गमन्मं मांसं रधि खियम् ।
 तैलाभ्यङ्गं तथाभ्यां नरो भङ्गातके त्यजेत् ॥”
 इति अन्तभङ्गातकावलेहः ॥ * ॥
 “निम्बं गोपादद्या कट्टी आयत्नी त्रिफला चनम् ।
 पर्पटावलगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
 पाठा शुष्की शटी भागी वासा भूनिम्बवल्कलम् ।
 श्लामेखवावगो मूत्रा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
 हस्तिपर्षोऽन्तता त्रिका पटोलरजनीड्यम् ।
 कनारवधसमाङ्गल्यवेनोऽटाफलम् ॥
 मञ्जिष्ठा जाङ्गली रास्ता नक्तमालं पुनर्नवा ।
 दन्ती विजयसारश्च शृङ्गराजकुरगटकम् ॥
 अङ्गोठकश्च शाखोटं द्विपलाशं एथक् एथक् ।
 गुह्वीवातानि सर्वाणि जलद्रोयं पचिच्छनेः ॥
 अष्टमांशावशेषान् कषायमवतारयेत् ।
 विधाय वाससा पूतं स्यापयेद्भाजने हृदि ॥
 भङ्गातकसहस्राणि चिप्रा श्रीयमलेऽम्बधि ।
 पचेदष्टावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य ह्नी कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 भङ्गातकसहस्राणि तच्च बीजानि निःचिपेत् ।
 त्रिकटुः त्रिफला सुक्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ॥
 चन्दनं खैन्धवं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पलम् ।
 सौमन्थर्यं चिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं एथक् ॥
 महाभङ्गातको ह्येष महादेवेन भाधितः ।
 प्राणिनां हिनकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥
 श्वित्रमौहृत्परं दद्रुश्चजिह्वं सकाकणम् ।
 पुष्करिकश्च चम्पार्यं विस्फोटं रक्तमङ्गलम् ॥
 कङ्कं कपालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तं घङ्गार्थं पाक्षुरोगं प्रणक्तमीनु ॥
 रक्तपित्तसुदावर्तकासम्भासं भगन्दरम् ॥
 सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुदुस्तरम् ॥
 निर्वन्धवस्तु कथितो विहाराहारमेधुनेः ।
 कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीप्तं अठरानलम् ॥
 अशुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्ततोयं पयोऽथवा ।
 भोजने तु सदा त्वाण्यसुम्यमन्मं विशेषतः ॥”
 गोपा चेत साउ इति लोके । यत आह
 निषण्डः ।
 “सारिवा सारदा स्फोटा गोपकन्या प्रता-
 निका ।”
 तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
 श्यामा सारिवा स्यादन्तोत्पलसारिवा द्रु-
 मरः । गोपाङ्गना गोपवक्त्री कताङ्गा काष्ठ-

व्याधिः

सारिनेति मदनपालः । अरुणा अतीम् ।
 अवलगुजः सोमराजी । अन्नन्ता दुरालभा ।
 चन्दनं चेतम् । भार्या अनाभि कण्टकारी-
 न्जलम् । श्यामा क्वासा साउ । हस्तिकर्णः
 हृदिकण्य । त्रिका वका इति । सप्ताङ्गः हस्ति-
 वन् । लण्यवेनः जलवेतसः । उषटाफलं आरक्त-
 गुञ्जाफलम् । कुरगटकः कटसरैया । दीप्यकः
 इति यवानी । महाभङ्गातकः ॥
 “मञ्जिष्ठा त्रिफला तिल्ला वचा दार निशा-
 न्ता ।
 निम्बश्चैवां जतः कायः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
 इति लघुमञ्जिष्ठादिकायः ॥ * ॥
 “मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दं च पिपुमर्दकम् ।
 हरितकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरौ ॥
 वला नागवला यक्षीमधुकं सुरकोपि च ।
 पटोलस्य जतोशीरं गुह्वी रक्तचन्दनम् ॥
 मञ्जिष्ठादिरयं काथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
 वातरक्तस्य संहर्ता कङ्कमङ्गलखण्डनः ॥”
 इति मध्यममञ्जिष्ठादिकायः ॥ * ॥
 “मञ्जिष्ठा कुटजान्ता चनवचा शुष्की हरिद्रा
 हयं
 सुदारिद्रपटोलकुष्ठकटुका भागी विडङ्गा-
 निकम् ।
 मूत्रा दार कलिङ्गशृङ्गमगधा चायन्ति पाठा
 वरी
 गायत्री त्रिफला किरातकमहागिम्वा सना-
 रवधम् ॥
 श्यामा वलगुजचन्दनं वरुणकं दन्ती कशा
 षोढकं
 वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
 जलम् ।
 मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना निम्बं पुमान् यः
 पिबेत्
 स्वमूत्रोषा श्चिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
 चाष्टादश ॥
 नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
 मया
 वीर्यपञ्चिभ्युत्ता नयनवा रोगाः प्रशा-
 न्यन्ति च ॥”
 अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः दण्डयवः । शृङ्गं
 शृङ्गरा । वरी श्नावरौ । गायत्री खदिरः ।
 असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
 चन्दनमञ्च रक्तं याङ्गम् । सारिवा साउ ।
 अन्नन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवाचणी
 इति । जलं नेत्रवाला । इन्द्रमञ्जिष्ठादिकायः ॥
 “मरिचं त्रिष्टता सुक्ता हरितालं मनःपूला ।
 देवदारु हरिद्रे हे मांवी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
 विशालां करवीरश्च चौरमर्कसमुद्भवम् ।
 गोमयस्य रसं कुर्व्यात् प्रत्येकं कर्षवम्भितम् ॥
 विषस्याह्नपलं देयं तैलं प्रशमितं कटु ।
 पचेत्तुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
 मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

एतस्याभ्यङ्गतः श्विचं विषयं तत्तुच्यार्हवेत् ॥
 तैलमेतच्छयेत् कङ्कं पामां श्विचं विचर्षिकाम्
 पुष्करिकं तथा दद्रुं मूत्र्यातां निखसेविनाम् ॥
 इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
 “मरिचं त्रिष्टता दन्ती चौरमर्कं शृङ्गप्रथः
 देवदारु हरिद्रे हे मांवी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च हरितालं मनःपूला ।
 चित्रकं ताङ्गली सुक्ता विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥
 शिरीषः कुटलो निम्बः सप्तपर्षोऽन्तता सुह्वी
 सभ्याको नक्तमालश्च खदिरौ वाकुची वचा ॥
 श्योतिश्रुतौ च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
 आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
 न्य्याचे जोहपाके च श्नेमं द्विगुणा पचेत् ।
 मरिचाद्यमिदं तैलं मङ्गलुगिभिरौरितम् ॥
 भिषगेतेन तैलेन न्नचयेत् कौष्ठिकान् प्रयान् ॥
 पामाविचर्षिकादहकङ्कविस्फोटकानि च ॥
 वलयः पलितं चामा नीलं चाङ्गं तथैव च ।
 अभ्यङ्गेन प्रथमश्रान्तिं सौकुमार्यश्च जायते ॥
 प्रथमे वयसि श्लोकां यासां नख्यं प्रदीयते
 तावामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलितौ
 क्षणौ ॥
 वनीवर्हसुरङ्गो वा गणो वा वायुपीडितः ।
 त्रिभिरभ्यङ्गेन रन्ध्रं भवेन्मारुतविक्रमः ॥”
 श्योतिश्रुतौ मानकङ्कश्लोति लोके । इति महा
 मरिचादितैलम् ॥ * ॥
 “तालकस्य तु पञ्चाणि यस्य सन्ति एथक् एथक्
 अभकस्येव तद्ग्याह्यं हरितालं चिकित्सेकेः ॥
 पुनर्नवायाः खरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।
 दिनमेकं ततस्तस्मिन् चनत्वं गमिते सति ॥
 कुर्वीत चक्रिकां तान्शु श्रोषयेत् सन्ध्यातापे ।
 पुनर्नवासमस्ताङ्गचारैः स्यातीं गजावधि ॥
 पुरयेच्च ततः चारं द्रुपयेत् पीडनेन हि ।
 चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-
 काम् ॥
 तत आच्छादनं दत्त्वा सुदां क्षत्वा विशेषयेत् ।
 स्यातीं पुष्पां निधायापिममन्दं क्वालयेद्-
 भिषक् ॥
 निरन्तरमहोरानं पञ्चकं तेन विध्यति ।
 खाङ्गशीतं सतुर्नाथं यक्षीयाप्रससुत्तमम् ॥
 तालकेन्द्रनामायसुक्तौ गुञ्जामितौ रचः ।
 गुडूत्यादिकषायेण मदानेपाम् विनाशयेत् ॥
 अष्टादश्यापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
 फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरं च यपोद्धति ॥
 एतद्देवस्येवौ तु लवण्यान्ने विवर्णयेत् ।
 तथा कटुरसं वङ्गमातपं दूरतस्थजेत् ॥
 लवणं यः परिशक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
 स तु खैन्धवमश्रीयात् मधुरोपरसो हि सः ॥”
 इति तालकेन्द्रो रचः ॥ * ॥
 “तालताप्यशिकात्तं टङ्क्यं विधुसुतम् ।
 गन्धार्कौ द्विगुणौ खताञ्जलीराङ्गः प्रमर्दयेत् ॥
 घङ्गं पुटितं षोढा भूधरे सकलं लदम् ।
 वटपदं द्विपलं तालं जोहभक्ष चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जन्मीराद्दिनेनं चरं चिंश्रंशं विधं चिपेत् ।
 अख मासदयं आदेन्नाहिषीहृतवयुतम् ॥
 मन्नायेन्नाङ्गुपीवीजैः कर्षं जिह्वागततः परम् ।
 ताजकेशरनामायं सन्कुष्ठहरो रवः ॥”
 अर्को मारितं तान्मम् । इति द्वितीयतानकेशरो
 रवः ॥ * ॥

“रसो वलिस्तान्मयः पुरोऽपिः

शिलाजनु स्याद्विषतिष्ठकश्च ।
 वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
 वीजं पृथग्भागचतुष्टयश्च ॥
 संमर्द्दा सर्वं मधुना हृतेन
 हृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
 कर्षं भजेत् प्रवहमस्य पथं
 शाख्योदनं दुग्धमधुत्रयश्च ॥
 विशीर्यकर्णाङ्गुलिनात्किरीटपि
 भवेद्देनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।
 हारापरित्याग इह प्रदिष्टो
 तिलौदनं तत्र निवहन्त्ये ॥”

तान्ममयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अमि-
 श्चिकम् । विषतिष्ठकः कुचिला । वरा
 जिपला । रसादि जिपलानां सर्वं तुल्यम् ।
 गगनमधकम् । करञ्जवीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
 रसान् । तत्र कुष्ठं बहुमूले सति तिलौदनमेव
 पथम् । इति मलत्कुष्ठधिकारः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्व्व्याधिहरकवचम् ।
 हरिबवाच ।

“सर्व्व्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
 येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
 प्रथम्य देवमीशानमर्षं नित्यमनामयम् ।
 देवं सर्व्वेश्वरं विष्णुं सर्व्व्यापिनमथयम् ॥
 वध्नाम्यहं प्रतिस्वरं नमस्कृत्य जगार्दनम् ।
 अमीघाप्रतिमं सर्व्वं सर्व्वदृष्टनिवारणम् ॥
 विष्णुर्माप्रतः पातु कृणो रक्षतु पृष्ठतः ।
 हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जगार्दनः ॥
 मगो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशवः ।
 पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कषेणोऽवतु ॥
 प्रदुन्वः पातु मे द्वायमनिरुहश्च चर्मकम् ।
 वनमाजी गजस्थानं श्रीवत्सो रक्षतासुरः ॥
 पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
 हृदिष्यन्तु गदा देवी सर्व्वीसुरनिवारिणी ॥
 उदरं सुवर्णं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।
 कक्षं रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
 पाङ्कीं रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणावुभौ ।
 सर्व्वकार्यार्थविहरार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
 वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।
 अष्टधा नरसिंहश्च सर्व्वतः पातु केशवः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
 सांख्याचार्यस्तु कपिलो घातुसायं करोतु मे ॥
 श्वेतद्वीपनिवाषो च श्वेतद्वीपं नयत्यजः ।
 सर्व्वान् शञ्जुन् हृदयतु मधुकैटभसूदनः ॥
 विष्णुः सदा विकिरतु किस्किवं मम विषहात् ।
 हृद्यो मस्यस्यथा श्मैः पातु मां सर्व्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

विक्रमस्तु मे देवः सर्व्वान् पापान् निहन्तु ।
 नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
 श्रेयो मे निम्नैतं ज्ञानं करोत्वज्ञानाशनम् ।
 बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
 पद्मार्द्रां हृदातु परमो सुखं मूर्द्धां मम प्रभुः ।
 दत्तात्रेयः कजयतु सपुत्रपशुवाग्वचम् ॥
 सर्व्वानरौघाशयतु रामः परशुना मम ।
 रघोन्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महासुखः ॥
 शञ्जुन् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
 प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
 जग्यस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
 अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं जग्यपिङ्गलम् ॥
 पश्यामि भयसन्तपः पाशहस्तमिवात्मकम् ।
 ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शूरयं गतः ॥
 धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्तु मे भगवान् हरिः ।
 श्रुत्वा नारायणं देवं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥
 वैष्णवं कवचं वहा विचरामि महीतले ।
 अप्रपृष्योऽस्मि भूतानां सर्व्वदेवमयो ह्यहम् ॥
 स्मरन्नाहवदेवस्य विष्णोरभिततेजसः ।
 विद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रसदाहृतम् ॥
 यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
 सर्व्वेषां पापदृष्टीनां विष्णुर्ब्रह्माति चक्षुषा ॥
 वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
 ते हिन्दुस्तु च पापं मे मम हिसन्तु हिसकान् ॥
 राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेऽन्तर्द्वेषु च ।
 विवादे राजमार्गेषु दूतिसु कलहेषु च ॥
 नदीसन्तरीषु घाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
 अग्निचौरनिपाते च सर्व्वयहनिवारणे ॥
 विद्युत्सर्पविषोद्द्वेगे रोगेषु विप्रशङ्कटे ।
 जपमेतन्मपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
 अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
 विख्यातं कवचं गुह्यं सर्व्वपापप्रयाशनम् ॥
 स्वमायाकृतिनिर्माणकल्पान्तगूहनो महत् ।
 अनाद्यन्त जगद्बीज पद्मनाभ नमोऽस्तु ते ॥
 ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
 ॐ जग्याय स्वाहा । ॐ जग्यपुरुषाय स्वाहा ।
 ॐ चक्राय स्वाहा । ॐ चक्रपुरुषाय स्वाहा ।
 ॐ प्रचक्राय स्वाहा । ॐ प्रचक्रपुरुषाय
 स्वाहा । ॐ सर्व्वाय स्वाहा । ॐ सर्व्वपुरुषाय
 स्वाहा । ॐ नमो भुवनेशाय त्रिलोकधात्रे
 हरिदि मिरिदि स्वाहा । ॐ नमो अग्ने चाभये
 ये ये सत्त्वा या पाञ्चरा वैषा दैत्यदानव-
 यक्षराक्षसभूतपिशाचकुशाकापस्मारकोष्हा-
 द्गज्वरायामैकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकर्मौ-
 हृत्कैकदिनस्वरान्त्रिस्वरसम्पञ्चस्वरसर्व्वस्वरा-
 दीनां लताकीटकशटपूतनासुजङ्गस्थावरजङ्गम-
 विषादीनामिदं शरीरं समाप्यपथं भवतु
 तुल्युत्सृष्टप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्व्वतो रक्ष ।
 ॐ हैहै हैहै दिनकर सङ्कलकाल ममायतो
 जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप-
 च्चलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
 ॐ मिलि मिलि विलि विलि गार्दङ्गि गौरि

व्यापकः

गाम्भारि विषमोह विषविषमांशं मोहयतु
 खाहा । इच्छित्तो रक्ष मां अमुकस्य सर्व्व-
 भूतभयोपद्रवेषु रक्ष रक्ष जय जय विजयते
 न हीयते विप्रस्योऽहं कृतवाद्यते । भयवदय
 भयवोभयोऽभयं दिशतु ममाज्ञात् सादनमच्युतः ।
 तद्दरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्त्तसङ्कलं
 चयास्तमनमिव प्रविशन्ति कक्षयनो ॥
 वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रदुन्वन्नागिरुहकः ।
 सर्व्वस्वरात्मम जन्तु विष्णुनारायणो हरिः ॥”
 इत्यादिमहापुराणे गार्दङ्गे सर्व्वव्याधिहरविष्णु-
 कवचं नाम २०० अध्यायः ॥
 व्याधिघातः, पुं, (व्याधिघातो यस्मात् ।) अार-
 त्वघट्टः । इत्यमरः ॥
 व्याधितः, वि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । सारका-
 दिवाहितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पठ्यायः ।
 आमयावो २ विक्रतः ३ अपट्टः ४ आतुरः ५
 अथ्यमितः ६ अथ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
 ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “हरिद्रान् भर कौन्तिय मा प्रयच्छन्वरे धनम् ।
 व्याधितस्यौषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥”)
 व्याधिहन्ता, [हृ] पुं, (व्याधिहन्ता ।) वाराही-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, वि ॥
 व्याधृतः, वि, (वि + व्या + धृ + क्तः ।) कम्पितः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 व्याधृतः, वि, (वि + व्या + धृ + क्तः ।) कम्पितः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १ । ३८ ।
 “उन्मीलन्भुगन्धुस्त्वन्मधुपय्याधृतपुताङ्कुर-
 क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकले रङ्गीर्णकर्म-
 च्वराः ॥”)
 व्यानः, पुं, (व्यानिति सर्व्वेश्वरीरं व्याप्नोतीति । वि +
 व्या + व्यान + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुन्मर्गत-
 सर्व्वेश्वरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणाययः
 पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
 स्थानस्थाः । यदाहुः ।
 “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कक्षदेशे च व्यानः सर्व्वेश्वरीरगः ॥”
 इति ॥
 एवं तद्वापाराच यथा,—
 “अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
 भाषयादि निमेषादि तद्वापाराः क्रमादमी ॥”
 इति भरतः ॥
 श्रीधरस्वामिने तत्कर्म । व्यानम् । व्याज-
 च्चनप्रसारणादि । अन्यच्च ।
 “यानो व्यानशयत्सं सर्व्वव्याधिप्रकोपणः ।
 महारजतसुप्रथो यानोपादानकारणः ॥
 स चानिकर्मयोर्मध्ये कर्षा वै शुल्फयोरपि ।
 ब्राह्मे गले स्थिरगृहेषु तिष्ठत्यन्न निरन्तरम् ।
 स्कन्धयत्नधरं वक्रं गात्रनेत्रप्रकोपणः ॥”
 इति शारदातिलकटीका ॥
 व्यापकः, वि, (वि + व्याप् + क्तुल् ।) विशेष्या-
 प्रीति यः । तद्भिन्नतात्पर्यभावाप्रतिषेधो ॥

व्यापिका

व्याप्तिः

व्यापः

यथा,—
 “साधुः प्र व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकत्वात् ।
 स उः धर्मेवतस्य निष्कर्षार्थं प्रदर्शयति ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 व्यापः क्तः । यथा,—
 “पञ्च — व्यापकं चारमसन्धिगमनाकुलम् ।
 अथाख्यागन्धमिच्छेवतुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”
 पञ्चस्य भाषापरस्य व्यापकं व्याख्यादकं अभि-
 योगाप्रतिबन्धकमिति यावत् । इति अष्टादश-
 तन्त्रम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
 “तिर्यग्गूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरः ॥”)
 व्यापकव्यापः, पुं, श्रित्तः पादान्तं पादतः
 श्रित्तोत्तमं मूलमन्त्रविश्रावः । यथा ।
 “आदाष्टव्यादिको व्यापः करणुद्धितः परम् ।
 अङ्गुलिवापकव्यापौ हृदादिश्राव एव च ।
 नालत्रयश्च दिग्बन्धः प्रजायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा अपचैव सर्वतन्त्रेष्वप्यं विधिः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्रपञ्चस्तु व्यापशब्दे द्रव्यः ॥
 व्यापद्, स्त्री, विपूर्वाहपूर्वपदधातोः क्तिप्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥ ऋतुः । व्यापत् । (यथा, कथा-
 खरित्सागरे । २६ । १०८ ।
 “पञ्च चञ्चलता व्यापदिहापि पणितामम ॥”)
 व्यापनं, स्त्री, (वि + व्याप + क्युट् ।) व्याप्या-
 दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र जङ्घनमसंक्र-
 मणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व-
 मासाव्ययवयोरेकराश्रयस्थितस्य तन्मासान्त-
 रमेव राश्रयकारसंयोगः न त्केकराश्रयस्थितस्य
 मासव्यापनमात्रम् । इति मलमासतन्त्रम् ॥
 व्यापनः, त्रि, (वि + व्या + पद + क्तः ।) ऋतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापादः, पुं, (वि + व्या + पद + क्त् + ल्युट् ।) क्रोह-
 चिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ८ । २१११ ।
 “इत्युदीर्यं शृणुः सुप्तेः सञ्चो व्यापादसिद्धये ॥”)
 व्यापादनं स्त्री, (वि + व्या + पद + क्त् + ल्युट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्ग्ये । २१ । ३२ ।
 “अतीते च दिने बाजामात्मव्यापादनीयाताम् ।
 सुरभिः प्राह नाथं त्वां प्राप्ताते दानवाधमः ॥”)
 परानिदचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
 यमः ॥
 व्यापादितः, त्रि, (वि + व्या + पद + क्त् + ल्युट् + क्तः ।)
 मारितः । यथा,—
 “एका शिङ्गुभिः व्यापि देवाद्यापादिता भवेत् ।
 पादं पादश्च ह्यवाप्याचरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रपुस्तकसम्भवेवचनम् ॥
 व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप्ति अत इत्यम् ।)
 व्यापिनी । यथा,—
 “अधर्मेपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तेषु पूजिता ।
 यथा विना जगत्सुखं विधिनिर्माणम् ॥
 सत्त्वे चादर्शना या च नेतायां सुख्यारूपिणी ।

अर्हावयवव्यवस्था च हापरे संवृता भिषा ॥
 कर्तुं महाप्रमत्ता च सर्वेषु व्यापिका भवेत् ।
 कपटेन धर्मं भाषा अधमत्वेव गृहे गृहे ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिसंख्ये १ अध्यायः ॥
 व्यापारः, पुं, (वि + व्या + ए + क्त् + ल्युट् ।) कर्म ।
 यथा,—
 “स्वात् प्रायश्चित्तयोगफलको व्यापारो हननं
 कृतम् ।
 रागाद्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रपुस्तकपुराणवचनम् ।
 (वाङ्मयम् । इति मञ्जीवायः । यथा,
 कुमारः । ६ । ३२ ।
 “आर्याप्यवन्ती तत्र व्यापारं कर्तुंमर्हति ।
 प्रायेत्येवविधे कार्यं पुरस्त्रीयां प्रगल्भता ॥”
 तन्त्रव्यवहारे सति तन्त्रव्यवहनकः । इति न्याय-
 शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्-
 विधः ॥”)
 व्यापारी, [न] त्रि, (व्यापारोऽख्याक्त्वोति ।
 व्यापार + इतिः ।) व्यापारविशिष्टः । अथ-
 साधो । यथा,—
 “जात्राजोहादिव्यापारी रखाद्विक्रयी च यः ।
 स याति नागवेदश्च नागोर्वेदत एव च ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्तेपुराणम् ॥
 व्यापी, [न] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +
 व्याप + क्त् + ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
 “अपनः स्वपशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृतम् ॥”
 इति महाभारते ।
 तस्य सङ्घसनामसोत्रे । ११ । १४६ । ६१ । त्रि,
 व्यापकः । यथा,—
 “निस्सम्बन्धापिनी या तु सर्वे पूज्या सदा तिथिः ।
 न तत्र युष्माद्वरम्बन्धश्च हरिवावरात् ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रपुस्तकपुराणवचनम् ॥
 व्यापृत्तः, पुं, (वि + व्या + ए + क्तः ।) कर्म-
 सचिवः । यथा,—
 “निद्योगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृत्तश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापारयुक्ते, त्रि । वि-व्याह-पूर्व-ए-धातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
 “आश्रयित्कपरिरम्बव्यापृत्तेकैकदोषो-
 रविदितगतयामा रात्रिरेव अरंवीत् ॥”)
 व्याप्तं, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
 पर्यायः । पूर्णम् २ व्याचितम् ३ ह्यम् ४
 पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।
 “व्यापृत्तयुक्तेरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥”)
 व्यातम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।
 व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रविष्टिते सने इत्यथ
 व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुबुद्धः ॥
 व्याप्तिः, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तम् ।) व्यापनम् ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

“सर्वं विधातुं निजभक्तभावितं
 व्याप्तिश्च भूतेषु शिष्येषु चान्नमः ॥”)
 रत्नः । इति मेदिनी । रत्नस्थाने कल्पवृक्षमिति
 हेमचन्द्रे पाठः ॥ श्रवणाद्यैश्चर्यानामतेष्वर्थ-
 विशेषः । यथा,—
 “अनिमा कविमा व्याप्तिः प्राकार्णं महिमे-
 श्रिता ।
 वशिकाभावशायिले ऐश्वर्यमदृष्टा कृतम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥ ७ ॥
 न्यायमते साध्यवद्व्याहृतिरित्यम् । यथा । अन्वय-
 भावस्थाने धूमस्थावर्षमानस्यम् । इयं अन्वय-
 व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
 भावः सङ्घारज्ञानश्च कारकम् । एवं साध्या-
 भावव्यापकीभूताभावप्रतिषेधोऽगम्यम् । इयं अति-
 रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एवं
 हेत्वभावस्य सङ्घारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
 भावश्च कारकं तत्र प्रमायम् ।
 “व्याप्तिः साध्यवद्व्याहृतिरित्यन्वय उदाहृतः ।
 अथवा हेतुमन्त्रिद्विरहप्रतिषेधोऽगम्यम् ।
 साध्येन हेतौरेकाधिकारण्यं व्याप्तिरुच्यते ।
 अभिचारस्याप्यहोऽपि सङ्घारयहकथा ॥
 हेतुव्याप्तिर्यदि तर्कः कश्चित् शङ्कानिवर्तकः ।
 हेत्विधायु भवेद्द्वयान्तरन्यथातिरेकतः ॥
 अन्वयव्याप्तिरुक्तैव अतिरेकादधोच्यते ।
 साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्विदुः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 व्याप्तिकर्मा, [न] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)
 व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वेषु व्याप्तक्रियः ।
 तद्देशिकपर्यायः । इत्यति १ नचति २
 व्याप्यायः ३ व्यापट् ४ व्याट् ५ व्यापानः ६
 अश्रुत् ७ नश्रुत् = व्यापसे ८ अश्रुते १० ।
 इति दश व्याप्तिकर्माः । इति वेदनिघण्टौ २
 अध्याये । १८ ॥
 व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप् + क्युट् ।)
 साधनम् । यथा । व्याप्यं लिङ्गश्च साधनम् ।
 इति सङ्कीर्णवर्गे चिकित्साशेषः ॥ कुडौवधम् ।
 इत्यमरः ॥
 व्याप्यः, त्रि, (वि + व्याप् + क्युट् ।) व्याप्ति-
 विशिष्टः । व्यापनोयः । यथा,—
 “प्रस्थानं ते कुलिशकजनाभिचितं पङ्कितार्थो-
 षितोऽस्माकं तदपि रमते व्याहृति वाहीति वाच्ये ।
 अप्रामादयं कथयति सदा नन्दकनोर्विद्योगो
 व्याप्यज्ञानाद्भ्रजकुजशुभां व्यापकस्यापिसिद्धौ ॥”
 इति पदाङ्कदूतः ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।
 “प्रथमात्मस्वरूपेण इत्यस्वरूपेण च स्वयम् ।
 व्याप्य व्यापकनिर्देश्योऽपि निर्देश्योऽविकल्पितः ॥”)
 व्यापः, पुं, (विशेषेण अन्वयेऽनेनेति । अस्य गतौ +
 क्त् + ल्युट् ।) तिर्यक्पार्श्वे ततोः सङ्घर्षकोर्वाङ्गीर-
 न्तरम् । वै उ इति भावा । जामीवरीऽनेन
 व्यापः कुडोः कभाव इत्युक्तेर्मात्रे च । इत्य-
 मरभरती । “व्यापव्यापामव्योधास्त्रियक्वाह

व्यायामः

व्याहृतः

प्रसारितौ ।" इति शैमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । ११ । ३६ ।
"ततो भीमो महाबाहुरास्य तरसा ह्रमम् ।
इश्वाममयोद्विहं निष्कमकरोत् तदा ।")
व्यामर्गः, क्री, (वि + व्या + अम + क्युट् ।) व्यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यामिञ्च, चि, (वि + व्या + मिञ्च + षच् ।)
संमिञ्जितम् । भिन्नविषयाव्यामेकीभावकरञ्चम् ।
यथा,—
"व्यामिञ्चैव वाक्येन बुद्धिं मोहयतीव मे ।
तदेकं वद् निश्चिन्तयेन् श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । २ ।
कचित् कर्मप्रशंसा कचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिञ्चं सन्देहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे
मतिमुभयत्र दोषादितां कुर्वन् मोहयतीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
व्यायत्, चि, (विशेषिक व्यायत्तम् ।) व्याहृतम् ।
द्वैतम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।
"अप्रचितमपि गात्रं व्यायत्तत्वाद्दण्डम् ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ।"
इदम् । अतिशयः । इति मेदिनी ।
व्यायामः, पुं, (वि + व्या + यम + षच् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३० । ७ ।
"व्यायामसहस्रमथं ह्यराजसमं महत् ।
सन्वायुधमहामार्चं शत्रुसंवादकारकम् ।"
अमः । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ६ ।
"व्यायामकर्षितः सोऽथ नृगलिपुस्तु, पिपासितः ।
आजगाम नरमेघ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ।")
विषमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी । व्यामः ।
इति शैमचन्द्रः । मञ्जुकीर्णः । कुक्षी इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
"अथै साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ।"
अस्य गुणादि यथा,—
"व्यायामो हि सदा पथो बलिनां क्षिप्र-
भोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ते च तीर्थां पथ्यतमः स्मृतः ।
सर्वेष्वृतुषु सर्वैर्हि शूरेरात्महितार्थिभिः ।
शत्रुर्हन्तु तु कर्मसो व्यायामो हन्त्यतो यथाम् ।
कुक्षौ जलाटे योवायां यदा कर्मैः प्रवर्तते ।
शत्रुर्हन्तं विजानीयादायतोऽप्युसमेव च ।
जाघ्रवे कर्मसामर्थ्यं स्वैर्यं क्षेप्रसहिष्णुता ।
दोषस्योऽपिद्विहिव व्यायामादुपजायते ।
व्यायामं कुर्वन्तो निजं विरहमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ।
न च व्यायामसहस्रमन्थन् स्त्रीत्यापकर्षणम् ।
न च व्यायामिनं मर्धं मर्ह्यन्वययो वलात् ।
न चैनं सहस्राक्रय्य जरा समधिगच्छति ।
व्यायामस्तुसगापस्य पद्मरासुदर्शितस्य च ।
व्याययो नोपसर्पन्ति वेगतेयमिवोरगाः ।
रक्तपित्तौ चर्षी शोषी कासी चासी चतातुरः ।
धृक्त्वान् औषु च शोको व्यायामं परिवर्जयेत् ।
वाचपित्तामथौ बाको हृदोऽजीर्णौ च संशुभेत् ।

अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ।
अमः क्षमः चयसृष्ट्या च्वरन्वर्हिच जायते ।"
इति राजवल्लभः ।
व्यायोगः, पुं, (वि + व्या + युञ्ज + षच् ।) दृग्-
विधरूपकान्तगतसंज्ञविशेषः । यथा,—
"स्वामाटकं प्रकरणं भावः प्रहृषणं हिमः ।
व्यायोगः समवाकारो विष्यङ्गिहाङ्गा इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कारादिकाः ।"
इति शैमचन्द्रः ।
(मञ्जुसूत्रं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
"स्वातेतिवृत्तौ व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्भ्यहृभिराश्रितः ।
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तरहितः प्रख्यातस्यैव नायकः ।
राजविरथ दिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च सः ।
हास्यद्वयज्ञारशान्तेभ्य इतरेऽन्वाङ्गिनो रसाः ।"
व्यालः, पुं, (विशेषिक व्यालमन्त्रात् ष िति ।
अल पर्याप्तौ + अच् ।) सपः । ६ ।
इत्यमरः । (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"प्रायश्चित्तं नृणाञ्चैव व्यालान्भयतोदतः ।
रक्षांश्च पिशाचाञ्च मनुष्याञ्च जरायुजाः ।"
दुष्टगणः । इति मेदिनी । (यथा, माथे । १२ । २० ।
"व्यालद्विपा यन्तभिरन्वदिश्वयः
कथञ्चिदारादपथेन निन्दरे ।"
चित्रकः । व्याहृतः । इति राजनिर्घण्टः । राजा ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ।
व्यालः, चि, (वि + व्या + अल + अच् ।) शठः ।
धूर्तः । इति जटाधरः ।
व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गणः । तत्पर्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्कुश-
दुर्हरः १ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(व्यापदः । यथा, महाभारते । १३ । ११ । ८५ ।
"जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात् मानुषः ।"
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्यैव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +
ग्रह + अच् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्यालग्राहाहोतुश्चैतन्न्याच वनचारिणः ।"
व्यालयञ्जी, [नृ] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । यद् +
ञ्जिनिः ।) भिन्नार्थं सर्पधारी । सर्पखिलकः ।
सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अहिदुक्किकः २ । इत्यमरः ।
जाङ्गलः १ जाङ्गलः ४ अहिदुक्किकः ५
व्यालग्राहः ६ गाकडिकः ७ विषवेद्यः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।
व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वैव व्यालजि-
ह्वस्याः ।) महासमञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ।
(व्यालजिह्वा च ।)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रैव व्यालजिह्वस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव व्यालजिह्वस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । वचनहा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । कूटखः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४
चक्रनखः ५ व्यासपत्रः ६ व्याघ्रनखः ७ द्वीपि-
नखः ८ लपुरः ९ व्यालपाखिलः १० व्याला-
युधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कषवातकुष्ठकफत्रगनाशत्वम् । वर्य-
त्वम् । शौगन्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि
यस्याः ।) एर्षादः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालबलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालनृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो नृगः पशुः ।)
चित्रव्याहृतः । पित्ता वाच इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्मैः । (यथा, महाभारते ।
३ । १२६ । १ ।
"रथनेमिस्वन्धैव वराटाशब्दश्च भारत । ।
पृथक् व्यालनृगाणाञ्च पक्षिणांमिव सर्वेशः ।"
व्यालनखः, पुं, (विशेषिक व्यालनखे इति । वि +
व्या + लख + अच् ।) रक्तोरकः । इति वैद्य-
कम् । (लखमाने, चि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"व्यालनखस्तान् सर्वज्ञान् सपस्यानिव पन्वे-
तान् ।"
व्यालायुधं, स्त्री, (व्यालस्यायुधं नख इव व्यालजि-
ह्वस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
मधुरेशः ।
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवाङ्गतिर्म्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + आव + क्रुश + "कर्म-
वातिहारे अच् स्त्रियाम् ।" ३ । ३ । ४३ । इति
गण् । ततः "गचः स्त्रियाम् ।" ५ । ४ । १० । इति
स्वार्थे अच् । "न कर्मवातिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-
स्यराक्रोशन्म् । इति स्त्रीलिङ्गसंघट्टीकायां
भरतः ।
व्यावभासी, स्त्री, (वि + आव + भास + णच् ।
स्वार्थे अच् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ।
व्यावर्त्तः, पुं, (वि + व्या + वर्त्त + षच् ।) नाभि-
कण्ठकः । इति शब्दरत्नावली । तत्र आव-
र्त्तकोऽपि पाठः ।
व्यावहारो, स्त्री, (वि + आव + ह + णच् । स्वार्थे
अच् । ङीप् ।) परस्यरहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
व्यावहासी, स्त्री, (वि + आव + हस + णच् ।
स्वार्थे अच् । ङीप् ।) परस्यरहसणम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ।
व्याहृतः, चि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) हृतः ।
यथा । हृते तु हृतव्याहृतौ । इति शैमचन्द्रः ।
व्याहृतश्च । (प्रतिनिहृतः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
"व्याहृता यत्परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ।"

व्यासः

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।) खल्वनम् । यथा,—

“अतीतः पत्यान् तव च महिमा वाङ्मनसधो- रतद्वाहृत्तया यं चकित्तमभिधत्ते श्रुतिरपि । स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः । पदे त्वन्मात्तौने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

व्याहृतिः, यथा । सर्वसंपन्नव्याहृतिरेव दीधो न विपन्नव्याहृतिरपि तस्याननुगुणत्वात् । इति चिन्तामणौ असाधारणत्वम् ॥

व्यासः, पुं, (वि + आ + वच् + क्तः ।) विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ५१ ।

“विस्तीर्येतत् महन् ज्ञानम् नृविः संश्लेष्य चात्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”

“समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।” इति तट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाठकत्राण्डवः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरी भविष्यपुराणम् ॥

“विस्मृतमदुतं शान्तं स्यादाचरपदं तथा । कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यामानः सर्वथ वै यन्त्यार्थं कृत्यस्यो वृष । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्त्यार्थं चार्पयेन्नप । य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥” इति लिख्यारितत्वम् ॥

गोकस्य मधुरेखा । यथा,—

“व्यासे भगवन्दासिद्धते विभक्ते स्ववाचक्यैः परिधिस्तु कस्यः । द्वाविंशतिषु विदुषोऽथ शैलेः स्थूलोऽथवा स्याद्वाहृत्तयायोगः ॥”

उदाहरणम् ।

“विष्णुभक्तान् किल यत्र सप्र तत्र प्रमाखं परिधिः प्रचक्षु । द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाखं तदाससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”

इति लीलावती ॥६॥

(व्यास्यति वेदानिति । वि + व्या + आ + वच् ।) सुनिविशेषः । तस्य पर्यायो वेदव्यास- शब्दे ब्रह्मणः । (अस्य निरुक्तिर्यथा महा- भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो ब्रह्म वेदांश्चतुरस्रपदा भगवाशुविः । लोके व्यासत्वमापेदे काव्यात् कृत्वात्वमेव च ॥” स च सत्त्ववर्त्ता कन्याकावे पराशराज्यातः । श्रीकृष्णस्य पंचकनोज्ञवः । यथा,—

“व्यासः पुराब्रह्मणश्च पप्रच्छ वाङ्मिकं यदा । मौनीभूतः स सखार त्वामेव जगद्विक्राम् । तदा चकार सिद्धान्तं तद्दरेण सुनीचरः । संप्राप निर्मेकं ज्ञानं ध्रमात्मध्वंसदीपकम् ॥ पुराब्रह्मणं श्रुत्वा स व्यासः पंचकनोज्ञवः । त्वं विधेये प्रदधौ च श्रुतवर्षेण पुष्करे । तदा तनो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च प्रकार ह ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकखंडे ४ अध्यायः ॥६॥

तस्य जन्मान्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगत्सृष्टा भोः शब्देनाशुवादयम् । सरस्वतीसुचचार तत्र सारस्वतीऽभवत् । अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः । भूतभवभविष्यश्चः सत्यवादी ब्रह्मवतः । तसुवाच नतं ऋद्धी देवानामादिरवायः । वेदास्याने श्रुतिः कार्या यथा मतिमतां वर । तस्मात् क्रुव यथाश्रमं ममेतद्दर्शनं तुने । तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्थायम्भुवोऽन्तरे । ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मिण्या । तपसा च सुतमेन येन नियमेन च । मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्षकः । भविष्यस्यचणो ब्रह्मप्रपुत्रश्च निहृष्टः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥६॥

अन्यथा ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरहृष्टमती पराशरम् । काली पराशरात् जन्मे कृत्वा देपायनं सुनिम् ॥ देपायनादरुण्यां वै शुको जन्मे गुणान्वितः ॥” इति बह्विपुराणे प्रजापतिवर्गो नामाध्यायः ॥६॥ युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यसिष्मन्तन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे । यथा च भेदः शास्त्रानां व्यासेन क्रियते सुने ॥ अष्टाविंशतिस्ततो वै वेदो व्यासो महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे त्वस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ वेदव्यासा वानीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः । चतुर्धा येः क्षतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ द्वापरे प्रथमे व्यासाः स्वयं वेदाः स्वयम्भवा । द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ तृतीये चौशना व्यासश्चतुर्थं तु ब्रह्मसनिः । सविता पञ्चमे व्यासो नन्दुः षष्ठे अतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेको वशिष्ठश्चाष्टमे अतः । सारस्वतश्च नवमे विधामा दशमे अतः ॥ एकादशे वै चिदथो भारद्वाजस्तः परम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो घर्मां चापि चतुर्दशे ॥ त्रयोदशः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः । क्षतञ्जयः सप्तदशे ऋष्यश्योऽष्टादशे अतः । ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात्सु गीतमः । गीतमादुत्तमो व्यासो ज्यैष्ठ्या योऽभिधीयते ॥ अथ दृष्यात्मनो वेणुः अतनो वाजस्रवास्तु यः । सोमो सुखायनस्तकात्तकविन्दुरिति अतः ॥ अचोऽभूद्भागवतस्तकादास्त्रीकिर्धोऽभिधीयते । तस्मादस्मन्पिता शक्तिवर्गस्तकादहं तुने ॥ आतुकर्योऽभवन्तः क्षय्यदेपायनस्ततः । अष्टाविंशतिरिच्छेते वेदव्यासाः पुरातनाः । एको वेदश्चतुर्धा तु नेः क्षतो द्वापरादिषु । भविष्ये द्वापरे षापि त्रौथिवासी भविष्यति । व्रतीते मम पुत्रेऽस्मिन् क्षय्यदेपायने सुनौ ॥” इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥६॥

शुभेपुराणे त्रियान् विशेषः । द्वादशे द्वापरे श्रुततेजाः । त्रयोदशे धर्मेः । चतुर्दशे तरुः ।

व्याहृतिः

पञ्चदशे व्यासः । अष्टादशे अतञ्जयः । एक विंशे वाजस्रवाः । द्वाविंशे सुधापयः । त्रयो विंशे कृष्णविक्रः । चतुर्विंशे वाङ्मिकः । पञ्च विंशे विष्णुः । अथत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद् विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याः च ब्रह्मणम् ॥)

व्यासक्तः, त्रि, (वि + व्या + वच् + क्तः ।) विधि- विद्यासक्तः । संज्ञकः । यथा,—

“व्याकोविन्दीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः सुहासा वर्यैरचक्रकान्तैर्व्यथितचक्रुरा चासकर्ण- वतंसा । अंसव्यासक्तवंशश्चानिसुखितजगदक्षवोभिर्लसन्तं नृत्तर्गोपस्य विद्योरवतु जगति नः स्रग्धरा चारिहारा ॥” इति कण्वीमञ्जरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेष्य व्यासङ्गः । वि-व्याङ्- पूर्वसङ्गधातोर्विभ्रप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।) वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्- पर्यायः । सत्त्ववती १ वासवो २ गन्धकालिकाश्च योजनगन्धा ४ दासीयो ५ श्रीलंकायनजीवसः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ यन्त्यान्तरे शालङ्कायनजा इति च पाठः । काली ७ भगवोदरी ८ विचित्र- वीर्यसुः ९ चिन्ताङ्गदसः १० योजनगन्धिका ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धकाजी १२ सत्या १३ दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिहः, त्रि, (वि + व्या + सिध + क्तः ।) निविहः । इति मितान्तरा ॥

व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) विशेष्य- व्याहृतः । वार्थः । यथा । सुप्रव्यासक्तमनसाश्चे- न्नियार्थयोः सन्निकर्षेनिमित्तत्वात् तेषामप- देशाण्ज्ञानविशेषायां व्याहृतत्वाद्देवतुः । इति गीतमन्त्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च । “अव्याहृताश्चः सर्वास्तु यः सदा देवयोनितु । निर्णन्तास्त्रिजदेव्यारिः स यदाह श्रुत्वा तत् ॥” इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + व्या + हृ + वच् ।) वाक्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ब्रह्मसंहितायाम् । ४६ । ७१ ।

“अभिरक्षिण्णवाचयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर- काथ । पशुग्रन्थव्याहारे श्रुपन्त्युर्मुनिवचस्येदम् ॥”

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृ + क्तिन् ।) व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—

“ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदन्तरम् । ततोऽधीयीत सावित्रीमेकायश्चद्वयान्वितः ॥ पुराकल्पे सप्तपत्ना भूर्भुवःसःसनातनाः । महाव्याहृतयस्त्रिणः सर्वास्तुभनिर्वर्षयाः । प्रधानपुरुवः कालो जगद्विष्णुमन्दिनराः । सर्वं रजसमस्त्रिणः क्रमाद्वाहृतयः अतः ॥

व्युदासः

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म चावित्री स्वातदचरम् ।
 एष मन्त्रो महाभाग वाराह्वार उदाहृतः ॥
 इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 (वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६१ ।
 “न ह्रीन्वरयाहृतयः कदाचित्
 पुण्यानि लोके विपरीतमयम् ॥”)
 युतः, चि, (वि + वे + क्तः ।) स्तूतम् । इति
 भरतद्विरूपकोषः ॥
 युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कृतिः । तन्म-
 सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 युत्क्रमः, पुं, (वि + उत् + क्रम + चन् ।) क्रम-
 विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उत्क्रमः २
 अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वाह्व-
 दर्पणे । १० ।
 “पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
 हृद्यस्त्राहं वितर हृद्यहा युत्क्रमः कासि
 यासि ॥”)
 युत्यानं, स्त्री, (वि + उत् + स्था + क्युट् ।) स्वातन्त्र-
 लक्ष्यम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।
 “एवं ते द्रविष्ठाभीरा पुष्पाश्च श्रवरेः सह ।
 हृद्यलक्षं परिगता युत्यानात् क्षत्रधर्मिणः ॥”)
 प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ हृद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विशेष्योत्थानश्च ॥ (चित्तस्थावस्थाविशेषः ।
 इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)
 युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत् + पद् + क्तिन् ।) विशेषि-
 ष्योत्पत्तिः । संस्कारः । इति युत्पत्तिसंज्ञार्थ-
 दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शरद्दा-
 पद्भुत्पत्तेस्तत् पदं तालाद्यादि सारं दत्तातीति
 युत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शक्तिज्ञानम् । यथा । अवहारादिबाधकं विना
 विवरणादपि युत्पत्तेः । बाधकं विना स्वसा-
 ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषण-
 सहकारेण युत्पत्तेः युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
 यज्ञसम्भवादिति यावत् । इति आख्यातवाटस्य
 मायुरी टीका ॥
 युत्पन्नः, चि, (वि + उत् + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
 इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली । युत्पत्तियुक्तः ।
 यथा । व्राकरययुत्पत्तिसंज्ञानाधीनं शास्त्रा-
 न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
 स्वर्गादि । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 युत्पादकः, चि, (विशेष्योत्पादयति ज्ञानम् ।
 वि + उत् + पद् + क्तिच् + क्तुल् ।) युत्पत्ति-
 जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशास्त्रारम्भे
 शब्देरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति सुम्भबोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥
 युदासः, पुं, (वि + उत् + अस + चन् ।) निरासः ।
 परित्रागः । यथा । तदैवेत्वेवकारश्रवणात्तिथि-
 दैधे स्वस्वविशेषो नियम्यते कर्मणि स्वस्वकार-
 युदासाय । इत्यमावास्यायाहकाराविरूपये

व्यूहः

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
 १६ । १८ ।
 “अथैकान्तयुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)
 युटं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
 प्रभातम् । (यथा, माथि । १२ । ४ ।
 “युटं प्रयागश्च विद्योगवेदना
 विदून्नारीकमभूत् समन्तादा ॥”)
 पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे क्वचित्
 पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
 भागवते । ४ । ११ । १४ ।
 “प्रदोषो निशियो युट इति दोषास्तुताख्यः ।
 युटः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधि ॥”)
 युटः, चि, (वि + वस् + क्तः ।) उचितः । (यथा,
 महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।
 “सा युटा रजनीं तन्न पितुर्वैष्ण विभाविनी ॥”)
 दग्धः । इति मेदिनी ॥
 युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
 महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
 “महत्तप्तपथो युटा पश्यन्तीकौ परावरौ ॥”)
 सन्तुष्टिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ७१ । ५ ।
 “युष्टिषु श्रवणा श्रवन्तीनाम् ॥”)
 “युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
 भाष्ये सायकः ॥)
 यूटः, चि, (विशेष्येण उच्यते । वि + वस् + क्तः ।)
 विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥
 (यूट्चरणयाधिश्रितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
 “दृष्टा तु पाण्डवानीकं यूटं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)
 पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “यूटोरस्त्रो वृषस्कन्धः शालग्रामं महाभुजः ।
 आत्मकर्म्मणमं देहं चात्रो धर्मं रवाश्रितः ॥”)
 यूटकण्टः, चि, (यूटः कण्टः सम्राज्ञो येन ।)
 समुद्रः । इत्यमरः ॥
 यूटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) विन्यासः ।
 संहतिः । पृथुलता । इति यूटशब्दार्थदर्श-
 नात् ॥
 यूतं, चि, कृतम् । तन्मुसन्तम् । विपूर्ववैष्णधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 यूतिः, स्त्री, (वि + वे आच वा + क्तिन् । “कृतियूति-
 ज्ञतोति ॥” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)
 वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाकिः २ ।
 इत्यमरः ॥ यूतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वाणी
 ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 यूहः, पुं, (वि + ऊह + चन् ।) समूहः । निर्मा-
 णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
 भागवते । ११ । ६ । १० ।
 “यः सालतेः समविभूतय आत्मवद्भि-
 र्युं हेऽर्चितः सवग्नः स्वरतिक्रमाय ॥”)
 सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिग्रामः ।
 लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।
 “यावद्बुद्धिमनोऽर्थादगुह्युहो कृनादिमान् ॥”)

व्यूहः

युद्धार्थेनारचना । तत्पर्यायः । वक्त्रिव्यासः २ ।
 इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभक्त्य
 दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं यूहः । ऊह वितर्के
 विपूर्वात् चन् । युहे दृक्कादयो भेदा विशेषा
 यूहस्येवर्थात् आदिना भोगभङ्गलसंहतानां
 यहः । यथाह कामन्दकः ।
 तिर्यग्वृत्तिश्च दृक्ः स्याद्भोगोऽन्वाहृतिरेव च ।
 मङ्गलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ इति ॥
 एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
 यन्मगौरवभयात्प्रोक्ताः ।” इति भरतः ॥ अपि च ।
 “समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थापनभेदतः ।
 स यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥
 यूहभेदास्तु चत्वारो दृक्को भोगोऽन्वमङ्गलम् ।
 असंहतश्च निर्गोता नीतिसारादिसम्भताः ॥
 अन्येऽपि प्रकृतिगूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित् ।
 तिर्यग्वृत्तिस्तु दृक्ः स्याद्भोगोऽन्वाहृतिरेव च ॥
 मङ्गलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
 सैन्यानां नीतिसारादी यूहभेदाः समीरिताः ।
 क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च कामन्दकीयगीतौ । १६ । ७९ — ५७ ।
 “सर्वयूहविधानाया युद्धकर्म्मसु कर्म्मणः ॥
 उरः कक्षे च पथौ च मध्ये पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
 कोटी च यूहशास्त्रेः समाज्ञो यूह इत्येत ॥
 उरश्च कक्षपथौ च यूहोऽर्थं सप्रतिग्रहः ।
 गुरोरेव च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥
 अभेदाः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारियः ।
 सेनाङ्गपथयः कार्या दृष्टयुद्धप्रतिग्रयाः ॥
 प्रवीरपुङ्गवैरेनैस्त्रिष्टेयुः परिवारिताः ।
 अभेदेन च युद्धेऽरन् रक्षेयुश्च परस्परम् ॥
 फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्नध्ये यूहस्य तद्भवेत् ।
 युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तत्त्वेषु भवेत् ॥
 युद्धार्थं युद्धकुशलं चक्रानीकं प्रयोजयेत् ।
 युद्धं हि नायकप्रायं हन्यते तदनायकम् ॥
 यूहोऽगुपुष्टमणलः पत्तन्वरथदन्तिभिः ।
 तथाप्रतिहती क्षीयो हृद्यन्वरथपतिभिः ॥
 मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
 पक्षयोश्च गजानीकं यूहोऽन्वभिर्दयं स्तूतः ॥
 रथस्थाने हयान्वाद्यात्पदातीक्ष हयान्त्रये ।
 रथाभावे तु मतिमात्रागानेव प्रकल्पयेत् ॥
 विभक्त्य प्रक्षिपेन्नध्ये पत्तन्वरथकुञ्जरान् ।
 मध्ये कुञ्चोत्त नागेकान् पत्तन्वरथवारितान् ॥
 धनुः क्षत्री च दृक्श्च शकटो मकरध्वजः ॥
 इत्यादयो महायूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
 यदि स्याद्दृक्काहुलं तदा चाप प्रकीर्तितः ।
 मङ्गलोऽसंहतो भोगो दृक्कचित् मनीषिभिः ॥
 कथिताः प्रकृतियूहा भेदास्त्रिंशं प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं यूह्य मतिमान् काक्षे स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
 तिर्यग्वृत्तिश्च दृक्ः स्याद्भोगोऽन्वाहृतिरेव च ।
 प्रदरो दृक्कोऽन्वश्चापो वै तद्विपर्ययः ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च स्त्रीनी विजयसङ्घौ ।
 विशालविजयः क्षत्री स्यूनाकर्णश्चन्द्रसुखः ॥

सुखाख्यो वलयश्चैव दक्षमेधाः सुदुर्लभः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कथाभ्याश्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तश्च पचाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
स्युष्णापक्षो धनुःपक्षो द्विस्युष्णो दक्ष ऊर्ध्वगः ॥
द्विगुणान्तस्त्रिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
द्विचतुर्दक्ष इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमान् ॥
गोन्मन्त्रिकाद्विसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगमेधाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
दक्षपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
मकरो वावकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
मखलवाहमेधौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
अर्द्धचक्रक उद्धारो वक्षो भेदास्त्वसंहतेः ।
तथा कुक्कुटश्च ज्ञौ च काकपादौ च गोधिकः ॥
त्रिचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारमेधनः ।
इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धमेधप्रयोक्तृभिः ॥
यते समदश प्रोक्ता दक्षवृद्धाश्च पक्षधा ।
तथा वृद्धदयश्चैव मखलस्तु प्रयोक्तृभिः ॥
असंहतास्तु षड्वृद्धा भोगवृद्धाश्च पक्षधा ।
वृद्धैस्तु प्रयोक्तृभिः स्युर्ध्वकाल उपस्थिते ॥
पचादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिचिपेत् ।
तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥
परकोटिसुपक्रन्व पचाभ्यामप्रतिपद्यत् ।
कोटिभ्यां लघने हत्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
एवं वृद्धप्रयत्नेन यत्रवानवनीपतिः ।
विदारयेद्गृह्णातं वनेश्च द्विघताम्बलम् ॥”)
ब्रूहन्, स्त्री, (वि + ऊह + लुट् ।) सैन्यसंस्था-
नम् । विपूर्णाहघातोरनट्प्रत्ययेन निव्यस-
मिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते । ३।१०।३६।
“चालनं ब्रूहन्ं प्राप्तिर्नेष्ट्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”
“ब्रूहन्ं मेलनं ढगादेः ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥ श्रीमन्त्रे, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
१२६ । ३६ ।
“परं गुणेभ्यः पृथिगभस्वरूपं
यशः शब्दं ब्रूहन्ं कान्तरूपम् ॥”
“ब्रूहन्ं जगत्तोभक्तम् ॥” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥)
ब्रूहपार्थिवः, पुं, (ब्रूहस्य पार्थिवः ।) ब्रूहपचा-
द्भागः । तत्पर्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥
प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ ब्रूहस्य पचाद्-
ब्रूहान्तरम् । इति कैचित् । इति भरतः ॥
ब्रूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वेज, ञ ऐ वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
उभ०-सक०-अजिट् ।) ञ, चयति अयते । ऐ,
वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
बोकारः, पुं, लौहकारः । इत्यमरः ॥
श्रीम, [न्] स्त्री, (वेज ञे वृत्तौ + “नामन् श्रीम-
न्निति ।” उक्ता० ४ । १४६ । इति निपातनात्
साधुः । यदा, “विपूर्णादवतेयांप्रायेत्वात्
श्रीमन्त्रिके सर्वेषामुभो मनिन् ।” इति छत्रेण
मनिन्प्रत्यये “ज्वरत्वरश्चिविमवास्तुपधायश्च ।”
इत्युटि युगः । अयति आप्नोति सर्वं जगत् ।

यदा अयतिर्गोवधेः भावे मन् श्रीम् । अयन्
गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रक्ष-
णार्थः विशेषिकावति प्राखिनोऽवकाशप्रदानेन ।
उत्पादौ तु नामन् श्रीमन् श्रीमन् इत्यादिना
वेज् संवरणे इत्यस्मान्निनि उलं निपात्यते ।
दीयते तद्वायुना श्रीम । तथाच निरुक्तम्
योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना
इति ॥” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।)
आकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ ।
“रजोभिः स्यन्दनोद्भूतेर्गजेषु चनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव श्रीम कुर्वन् श्रीमेद भूतलम् ॥”)
जलम् । भास्करस्वार्थनाशयः । इति मेदिनी ॥
अम्बकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीमकेशः, पुं, (श्रीम एव केशा यस्य । विराट्-
न्पूर्निवादेश्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
“स्रग्भ्यान्ममसौ लोके प्रकाशने रक्षश्च याः ।
ते केशसंज्ञितास्त्राद्ये श्रीमकेश इति स्मृतः ॥”)
श्रीमकेशी, [न्] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
काद्ये श्रीमथापिनः केशा अन्य सन्तीति श्रीम-
केशशब्दान् इन्प्रत्ययेन निव्यसमेतत् ॥
श्रीमचारिपुरं, स्त्री, (श्रीमचारि आकाशगामि
पुरम् ।) श्रीमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
श्रीमचारी, [न्] पुं, (योन्नि चरतीति । चर +
त्विनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
चिरकीवो । द्विजातः । इति विश्वः ॥ (आकाश-
चारिश्चि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
५६ ।
“अस्ति पूर्वमहं श्रीमचारी विद्याधरोऽभ-
वम् ॥”)
श्रीमधूमः, पुं, (योन्ः धूमः ।) मेघः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
श्रीममञ्जरं, स्त्री, (योन्ः मञ्जरमिव ।) पताका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीममखलं, स्त्री, (योन्ः मखलम् ।) पताका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
श्रीमसुह्रः, पुं, (योन्ः सुह्र इव ।) निर्वातः ।
इति हारावली ॥
श्रीमयानं, स्त्री, (श्रीमगामि यानम् ।) विमानम् ।
इत्यमरः ॥
श्रीमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
(योन्ः स्थली ।) नभःस्थलश्च ॥
श्रीमाभः, पुं, (योन्वा श्रुत्वेन आभातीति । आ +
भा + कः ।) उड्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीमोदकं, स्त्री, (योन्ः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीमं, स्त्री, (विशेष्य श्रीवतीति । उच दादे +
पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४४ ।
“श्रीषं त्रिजातकं सुस्वा विडङ्गामलके तथा ॥”)

ब्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) क, ब्रजयति
विरेपौ तौ । तौ एतौ विरेपौ रेफरहितौ च
स्थाताम् । इति दुर्गादासः ॥
ब्रजं, स्त्री, ब्रजनम् । गमनम् । ब्रज गतौ इत्यस्मात्
चप्रत्ययेन निव्यसमिदम् । इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥
ब्रजः, पुं, (ब्रज गतौ + “गोचरसंचरेति ।” ३ ।
३ । १२६ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
सन्धुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।
१४६ । १२ ।
“ततः प्रतापः सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जनब्रजः ॥”)
गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
“निरह्ववीवधासारप्रसारा गा इव ब्रजम् ।
उपदन्वन्तु दशाह्वीः पुरीं माह्विष्णवीं द्विजः ॥”)
पत्न्याः । इति मेदिनी ॥ अयवचमयुरयोश्चतु-
ष्याश्चर्वनिदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
“ब्रजमखलभूर्गोलां शेषनागफयं वरम् ।
कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥
तस्योपरिस्थितं लोके सर्वस्थानं महाफलम् ।
लक्ष्मीलाविहाराधर्तुश्चस्थानविराजितम् ॥
चतुरष्टकक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥
दानार्थावाप्तौ लोको विष्णुलोकमवाप्नुवान् ।
आवासान्निव्यते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ॥
पुण्यं लक्ष्मण्यं लब्धा कृतंस्नानं ब्रजमखले ।
लक्ष्मिर्निर्मितास्तोत्राः शार्ङ्गद्वयसहस्रकाः ॥” *
तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टपत्न्या-
रिंशत् तानि चतुरष्टकोशपरिमाणस्थितानि
चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।
पाशे ।
“वनानि द्वादशान्याहुयंतुनोत्तरदक्षिणे ।
महावनं महाश्रेष्ठं १ इयं काण्ववनं शुभम् २ ॥
कोकिलाख्यं तृतीयं ३ त्वयं तालवनं तथा ४ ।
पञ्चमं कुसुदाख्यं ५ षष्ठं भास्वीरसंज्ञकम् ६ ॥
नाम्ना लक्ष्मण्यं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
अष्टमं खदिरं प्रोक्तं नवमं लोहणं वनम् ८ ॥
नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यम् १० ।
एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ॥
नाम्ना विक्खवनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥”
इति द्वादशवनानि ॥
अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
“आदौ ब्रजवनं नाम १ द्वितीयं लक्ष्मण-
वनम् २ ।
तृतीयं विडम् नाम ३ कदमाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥
नाम्ना खर्गवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
सुरभीवननामानं षष्ठमाह्वारवर्द्धनम् ६ ॥
श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं वृषाम् ७ ॥

ब्रजकि

ब्रजाङ्ग

ब्रणः

मन्वन्वनामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ।
 मायेकितवर्गं श्रेष्ठं नवमं मानवर्हणम् ९ ।
 शेषशायिवर्गं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ॥
 एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
 द्वादशं परमानन्दवर्गं सर्वार्थदायकम् १२ ॥
 इति द्वादशवर्गानि वनान्यपवनानि च ॥
 इति द्वादशोपवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
 “आदौ रङ्गवर्णं श्रेष्ठं पुरवर्गविराजितम् १ ।
 वातावरणं द्वितीयं २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
 चतुर्थं काश्यपानामं वनं कामप्रदं पञ्चमं ४ ।
 वनमञ्जनामानं षष्ठमं स्त्रीपुंभप्रदम् ५ ॥
 नाका कर्णवर्णं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नप्रदम् ६ ।
 कृष्णाक्षिपलकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ॥
 नन्दप्रेष्यकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
 वनमिन्द्रवर्णं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ॥
 शिखावर्णं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
 चन्द्रावलीवर्णं श्रेष्ठमेकादशसुहासितम् ११ ॥
 नाका लोहवर्णं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं वृषाम् १२ ॥
 इति प्रतिवनान्याहर्मागिं वामे च दक्षिणे ।
 इति द्वादशवर्गानि देवावापवनप्रदाः ॥”
 इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
 “मधुरा प्रथमं नाम १ राधाकृष्णं द्वितीयकम् २ ।
 नन्दग्रामं तृतीयं ३ गूढस्थानं चतुर्थकम् ४ ॥
 पञ्चमं कलितायामं ५ वृषभासुरपञ्च षट् ६ ।
 सप्तमं गोकुलं स्थान-७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ॥
 गोवर्द्धनवर्णं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
 वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ॥
 सुखवृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
 सकृत्तवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
 इति द्वादशवर्गानि वनान्यधिवनानि च ।
 वनानामधिपाः प्रोक्ता ब्रजमण्डलमध्यागाः ॥
 एषां नैव विकीर्त्तयेन्न वनयात्रा च निष्फला ।
 एषाश्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
 आदौ लीलां यदा पश्येन्नयान्नां तत्तच्छरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 सर्वत्र विनयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ॥”
 इति ब्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

ब्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥
 ब्रजकिशोरः, पुं (ब्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
 स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतकलितायामाधिवना-
 धिपो देवः । “अथ कलितायामाधिपत्रज-
 किशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठरोपनिषदि । ॐ श्रे-
 कलितायामाधिपनाधिपतये ब्रजकिशोराय
 नमः । इत्येकविंशत्तरो ब्रजकिशोरमन्त्रः ।
 अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य
 विभाक्तक ऋषिर्ब्रजकिशोरो देवता गायत्री
 ऋत्विः मम सकलपापपञ्चद्वारा युगलकृष्णदर्श-
 नार्थं त्रिभिद्योगः । शिरसि विभाक्तकऋषये

नमः सुखे ब्रजकिशोराय नमः इति गायत्री-
 ऋत्विः नमः । अथ ध्यानम् ।
 ‘कलितायंयुतं कृष्णं सर्वैस्तु चलिभिर्धृतम् ।
 ध्यायेन्नैवैकूपस्यं महारासकृतोत्सवम् ॥’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति कलितायामाधिप-
 ब्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥

ब्रजनाथः, पुं, (ब्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥
 ब्रजभूः, पुं, (ब्रजे भूस्वर्णार्थस्य ।) केलिकन्दः ।
 इति शब्दचक्रिका । (ब्रजस्य भूभूमिः ।)
 ब्रजभूमौ, स्त्री । ब्रजजाते, वि ॥
 ब्रजमण्डलं, स्त्री, (ब्रजस्य मण्डलम् ।) ब्रजभूमिः ।
 यथा, मातृयि ।
 “ब्रजमण्डलभूमौलं शेषनागफणं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वैर्वा मध्यसंस्थितम् ॥”
 इति ब्रजविलासे १ अध्यायः ॥
 ब्रजमोहनः, पुं, (ब्रजान् ब्रजवासिनो मोहय-
 तीति । सुहृ + शिच् + ण्वल् ।) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥

ब्रजवरः, पुं, (ब्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
 द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः ।
 “अथ जाववटाधिवनाधिपत्रजवरमन्त्रः । श्रौत-
 कीये ।
 ‘वटाहृदिः समन्तात् सन्नवं वनमास्थितम् ।
 तमेवाधिवनं न्यातं वटसेवापरायणम् ॥
 तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णकौडावरपदम् ।
 वटाहृदिवर्णं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
 वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
 वटजावावटसारेण वटलिङ्गात्न दर्शयेत् ॥’
 वटस्थानलिङ्गम् । ॐ षः षां वटाधिवनाधि-
 पतये ब्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशत्तरो
 जाववटाधिवनाधिपत्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
 प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यलोक ऋषि-
 र्जाववटाधिपो ब्रजवरो देवता पठतिऋत्विः
 मम सकलसौभाग्यमम्यन्तुफलप्राप्तये जपे विनि-
 योगः । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
 ‘नानाशृङ्गारभूषाटं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
 ध्यायेद्युगलमूर्त्तिं वनयात्रावरपदम् ॥’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
 धिपत्रजवरमन्त्रः ।” इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥

ब्रजवक्त्रम्, पुं, (ब्रजानां ब्रजवासिनां वक्त्रमः
 द्वयः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥
 ब्रजाङ्गना, स्त्री, (ब्रजस्य ऋङ्गना ।) गोपी ।
 यथा, हृन्दोमञ्जव्याम् ।
 “विलासवंशस्थविलं सुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागसुहिरन् ।
 ब्रजाङ्गनामपि गानशालिनां
 अहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”

ब्रज्या, स्त्री, (ब्रजनमिति । ब्रज गतौ + “ब्रजयन्ती-
 भवेत् ऋप् ।” ३ । ३ । ६८ । इति ऋप् ।)
 प्रमेटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
 इत्यमरः । वर्गः । इति मेदिनी । (सजाती-
 यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 ३ । ५ । ६५ ।
 “कोषः शोकसन्मुखसु स्यादम्योन्मानपेक्षकः ।
 ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥”)
 रङ्गः । इति धरणिः ॥

ब्रज, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 अक्ष०-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रज, तु क अङ्गचूर्णम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदना चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अङ्गचूर्णः
 अङ्गभेदः । ब्रजयति गात्रं नाथेन भटः । इति
 दुर्गादासः ॥
 ब्रजः, पुं स्त्री, (ब्रजयति गात्रमिति । ब्रज अङ्ग-
 चूर्णं + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्यायः ।
 ईर्ष्यम् २ अक्ष. ३ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्यः ४ । इति
 तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
 “स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मेघिलीम् ।
 आत्मनः सुमहत् कर्मे ब्रजेरावेद्य संस्थितः ॥”)
 अथ ब्रजाधिकारः ।

“ब्रयो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
 दोषको दुष्टदोषे स्यादस्यः शस्त्रादसम्भवः ॥”
 तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “क्षयः कठिनसंशयो मन्दसाधो महाकणः ।
 तुदने स्फुटितध्यावो ब्रयो मासतसम्भवः ॥”
 सत्यः अचलः ॥ ॥ पित्तकमाह ।
 “लघ्यामोहृत्वरजोददाहृदुःखावदारणैः ।
 ब्रयं पित्तकृतं विद्यात् सावेर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥”
 कौट आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवदारणं
 ब्रयो विदारणवत् पौडा ॥ ॥ श्लेष्मिकमाह ।
 “बहुपिच्छो गुरुः क्षिप्रक्षिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णाऽल्पसंज्ञोदक्षिरपाको कफब्रयः ॥”
 बहुपिच्छः बहुपिच्छलः । अल्पसंज्ञोद ईध-
 दार्द्रः ॥ ॥ रौधिरं सन्दं वात्पितातिकमाह ।
 “रक्तो रक्तसूती रक्ताह्विजः स्यात्तदन्वयः ॥”
 तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः ॥ ॥ शुद्ध-
 ब्रजलिङ्गमाह ।
 “(लङ्कातलाभोऽतिन्दुः स्वरस्यः क्षिप्रोऽल्प-
 वेदनः ।

सुखवस्यो निरसावः शुद्धब्रज इति स्मृतः ॥”
 जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन
 जिह्वावक्रकः । सुखवस्यः उच्छ्वनतारहितः ॥
 दुष्टब्रजलिङ्गमाह ।
 “पूतिपूयारिदुष्टाक्षसावृत्तसङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टब्रयोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥”
 उन्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि-
 शब्देन साववेदनाविवर्णतादयः संयुक्तम् ॥ ॥
 संरोहब्रजस्य लिङ्गमाह ।
 * “कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां लालोदवर्णिताः ।
 स्थिराश्च पिङ्गलावन्तो रौहन्तीति तमादिभ्यन्तु ॥”

ब्रह्मः

कपोतवर्षप्रतिमाः पाण्डुसराः। स्थिराः
विदीर्घतारहिताः। पिङ्गकान्तः संरोहवापा
ये मांवाङ्गुरास्तद्युक्ताः। *। सङ्कल्पिङ्ग-
माह।
“रूपवर्णानमयस्थिममूलमवर्णं ब्रह्मम्।
त्वक्सवर्षं समतलं सन्ध्गरूपं विनिर्दिशेत्।”
रूपवर्णानं संरूपमावमार्गम्। समतलं अनि-
तम्। *। सुखसाध्यात्कमाह।
“त्वहमांशकः सुखे देशे तत्रवस्थानुपद्रवः।
धीमतोऽभिनवः काये सुखे साध्यः सुखब्रह्मः।”
सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः प्वरह्व्या-
न्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्य-
संविनः। सुखे काये हेमन्ते शिशिरे च।
“गुणैरन्यतरैरेभिर्हीनः कृच्छ्रो ब्रह्मः स्तुतः।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाधो निरपक्रमः।”
एभिस्त्वसाधिवत्त्वादिभिः। निरपक्रमः अनु-
पक्रोतः चिररुपेक्षित इति यावत्।
“वसाभेदोऽथ मन्वानं मस्तुलुङ्गं यः सवेत्।
आगन्तुजो ब्रह्मः सिद्धेन सिद्धेहोषसम्भवः।”
मस्तुलुङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्त्रिहः।
“कुष्ठिनां विषकुष्ठानां श्लोषिणां मधुमेहिनाम्।
ब्रह्माः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रह्मे ब्रह्मः।”
अदिरहमाह।
“दहन्ते चान्तरथं बहिःश्रीताश्च ये ब्रह्माः।
दहन्ते बहिरथं भवन्त्यतश्च श्रौतजाः।
प्राक्मांसस्यन्वासकासारोचकपौडिताः।
प्रहृष्टपुत्रधिरं ब्रह्मा ये चापि मर्मसु।
क्रियाभिः सन्ध्गारम्भा न सिध्यन्ति च ये ब्रह्माः।
चिकित्सेनैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः।
मद्यागुर्व्याप्यसुमनाः पद्मचन्दनचम्पकम्।
सगन्धा दिग्गन्धाश्च सुसुगन्धां ब्रह्माः स्तुताः।”
मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु। सुमनाः जातिः।
दिग्गन्धाः पारित्रातादिगन्धाः। *। अघाङ्ग-
ब्रह्मस्य निदानमाह।
“नानाधारासुखैः शस्त्रैर्नानाख्याननिपातितैः।
भवन्ति नानाज्ञतयो ब्रह्मांस्तान्निबोध मे।”
नानाधारासुखानि येषां तैः शस्त्रैः अहं चक्र-
खड्गमभक्तकुलमूलशिरादिभिः। नानाज्ञतयः
वडाज्ञतयः। ता अज्ञतौराह।
“ह्रिं भिन्नं तथा विहं क्षतं पिच्छितमेव च।
हृदमाहुस्तथा बहं तेषां वक्ष्यामि लक्ष्यम्।”
अत्र ह्रिन्स्य लक्ष्यमाह।
“तियंक् ह्रिन् ऋजुर्वापि यो ब्रह्मव्यायनो भवेत्।
गात्रस्य पातनं तद्धि ह्रिन्मिच्छभिधीयते।”
यो ब्रह्मः तियंक् ह्रिन्ः खड्गादिज्ञततियंक् ह्रिद-
क्षतः। ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिज्ञतो रक्तो
ब्रह्मः। व्यायतः दीर्घः। व्यायत इति तियंक्-
ह्रिन्स्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य ह्रिदेन पृथक्करणं वा च्छिन्न-
मित्यभिधीयते। *। भिन्नमाह।
“शक्तिज्ञानेखड्गमाद्यविषयैराश्रयो हृतः।
यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते।”

ब्रह्मः

आश्रयः कोष्ठः। *। कोष्ठमिदं लक्ष्यमाह।
“स्थानान्यामाभिपकानां स्रक्ष्य रधिरस्य च।
हृदयुकः प्रःपुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते।
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे प्वरो दाहश्च जायते।
स्रक्ष्यमागं गुदास्थिभ्यो रक्तं प्राणाश्च गच्छति।
स्रक्ष्यांश्चासक्तृवाधानमभक्तं च एव च।
विष्णुव्रवातसङ्गश्च स्त्रेदश्यावोऽचिररक्ता।
लोहगन्धित्वासायस्य गात्रदौर्गन्धमेव च।
हृदि मूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते।”
तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शस्त्रादिभिः। रक्तपूर्णे
कोष्ठे तस्यादङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
प्वराद्यो जायन्ते। *। आमाश्रये पक्षाश्रये
च रक्तपूर्णे लक्ष्यमिदमाह।
“आमाश्रयस्य रधिरे रधिरं हृदयं यत्पि।
आधानमतिमात्रश्च मूलश्च भृशदारुणम्।
पक्षाश्रयगते रक्ते रज्जा गौरवमेव च।
अधःकाये विशेषेण श्रौतता च भवेदिह।”
रज्जा मूलम्। गौरवं पक्षाश्रये। अधःकाये
नाभिरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः।
श्रौतता च भवेदिह। इह नाभिरधोदेशे श्रौतता
च स्यात्। सा च आधिस्त्रभावात्। *। विह-
माह।
“कृष्णस्यशल्याभिहतं पदं गन्धाश्रयं विना।
उत्पुच्छितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत्।”
आश्रयं विना कोष्ठं विना। उत्पुच्छितं अनि-
र्गतशल्याम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यां वा। *।
वशल्यास्य ब्रह्मस्य लक्षणमाह।
“श्यावं वश्रोयं पिङ्गकायुतश्च
सुहुर्महुः श्लोषितवाहनश्च।
ऋदूतं बुद्बुदतुक्मांसं
ब्रह्मं वश्रलं सरत्नं वदन्ति।”
सुहुर्महुः श्लोषितवाहनं यदा यदा शल्यां
चकति तदा तदा रधिरं बहति। उन्नतं
उत्थितसुखम्। *। कोष्ठस्थितस्य शल्यास्य
लक्षणमाह।
“त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्वाङ्गं परिकृत्य
वा।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यां कुम्भादुक्ताशुपद्रवान्।”
त्वचः सप्तापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-
पानाहौ ब्रह्मसुखेनात्र पुरीषदर्शनश्च। *।
असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह।
“कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु श्रौतपादकराननम्।
श्रौतोक्ताधं रक्तनेत्रमानहृद्यं विवर्चयेत्।”
आनहं आनाहवन्तम्। *।
क्षतमाह।
“नातिच्छिन्नं नातिभिन्नसुभयोर्लक्षणात्त्वितम्।
विषमं ब्रह्ममङ्गं यत्तत् क्षतं परिकीर्तितम्।”
नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं
नातिगन्धोदघातम्। उभयोश्चिन्नभिन्नयोः।
विषमं ब्रह्ममङ्गं यत् यद्ब्रह्ममङ्गवैषम्यकरम्। *।
पिच्छितमाह।

ब्रह्मः

“प्रहारपीडनाभ्यान् यदङ्गं पृथुतां गतम्।
सास्थि तत् पिच्छितं विद्यान्तमन्परिभुतम्।”
प्रहारो सुत्रादिना। पीडनं कपाटादिना।
पृथुतां पिपिटाताम्। *। हृदमाह।
“धर्मणादिपि घातादा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उद्यत्वावात्कितं तत्पु हृदमित्यभिधीयते।
धर्मणात कर्कशैष्टिकापायाकभिन्नादिभिः। *।
मांसशिराङ्गायुसन्ध्गिस्त्रिमर्मसु क्षतेषु सामान्य-
लक्षणमाह।
“भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं स्थानिरथोष्णता च।
सस्ताङ्गता स्रक्ष्येनस्त्रेण वात-
क्षौत्रा रजो वातज्ञताश्च तास्ताः।
मांसोदकाभं रधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव।
दशाहंसंख्यं व्यय विक्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गसुक्तम्।”
पतनं भ्रमो। विचेष्टनं विरहं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रक्षेपणादिकम्। स्रक्ष्येनं रन्ध्रिय-
मोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रजो
वातज्ञताश्च तास्ताः दक्षापतानकादयः। रधि-
रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्थप्रायश्चः सवेत्।
सर्वेन्द्रियार्थोपरमः रन्ध्रियाणां कार्यनाशः। *।
अथ मर्मेशिराङ्गायुसन्ध्गिस्त्रिं विह्वानां पृथग्-
लक्षणमाह।
“सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं सवेत्तत्क्षयणश्च वायुः।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विहास्यथवा क्षतासु।”
सुरेन्द्रगोपो वार्धिकोत्थितकीटविशेषः। बीर
बहुटी इति लोके सिद्धम्। प्रभूतं बहु। रोगान्
शिरोऽभितापान्मत्तान्चकादीन्। विहासु शिरा
दिना। क्षतासु खड्गादिना।
“कौंजं शरीरावयवावसाहः
क्रियाश्च शक्तिस्तुला रक्षाश्च।
शिराद्वयो रोहति यस्य चापि
तं ज्ञायुर्विहं पुरुवं वदन्ति।”
कौंजं विह्वस्याङ्गस्य वक्रता। तुला महती।
“श्लोषातिहृद्विस्तुला रक्षाश्च
बलक्षयः सर्वत एव श्लोषः।
क्षतेषु सन्ध्गिचलावशेषु
स्यात् सन्ध्गिचलापरमश्च लिङ्गम्।”
सर्वत एव श्लोषः सर्वसन्धीन् क्षाप्य श्लोषः।
उपरमः नाशः।
“घोरा रजो यस्य निश्रादिनेषु
सर्वास्त्रवस्थासु न चैति श्रान्तिम्।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
क्षमस्थिविहं पुरुवं प्रवक्ति।”
सर्वास्त्रवस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थ-
क्षयः ज्ञानशून्यत्वम्। *। अथ मर्मेशिरादि-
विह्वलिङ्गानि पृथग्भिधाय मर्मेशिरादीनां
विह्वानां पृथग्लिङ्गान्यतिदेशनाह।

ब्रह्मः

“यथास्मृतानि विभावयेत्
 लिङ्गानि मर्मैस्त्रिणि ताडितेषु ।”
 यथास्त्रं शिरादीनां विधानां एतानि लिङ्गानि
 पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
 दीनि च मर्मैस्त्रिणि शिरादिषु ताडितेषु विहितेषु ।
 विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रयानामुप-
 द्रवणात् ॥
 “विचर्षपचघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
 मोहोन्मादी त्रयो पीडा च्वरस्तम्भा हशुयहः ॥
 कासश्चर्हिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
 योद्धशोपद्रवाः प्रोक्ता ब्रह्मणा त्रयचिन्तकैः ॥”
 अथादिग्धस्य निदानमाह ।
 “तत्रानिर्ह्वविधो ज्ञेयः क्लेशरूचः समाश्रितः ।
 क्लेशरूच तु तैलादि रूचं कौहृदि कथ्यते ॥”
 अदिग्धं चतुर्विधमाह ।
 “अदिग्धं चतुर्धा स्यात् नृदं दुर्दग्धमेव च ।
 सन्धग्दग्धं तथा तीव्रदग्धं परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां लक्षणमाह ।
 “यद्विषममतिवृद्धं तत् नृदमभिधीयते ।
 तीव्रदाहो व्यावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
 चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद् दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
 तान्त्ववर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
 सुसंश्रितश्च कथितं सन्धग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
 सक्तांश्च यत्र दग्धं स्याद्विद्विधो वपुषस्तथा ।
 शिरास्त्रायुस्त्रिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
 अतर्धं वेदना दाहो च्वरस्तम्भच्छंया सह ।
 स्याद्ब्रह्मस्तु चिराद्दोहे क्लृप्तो याति विव-
 र्णताम् ॥ * ॥
 अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।
 “आदौ शोथहरो लेपस्तनस्तु परिषेचनम् ।
 विन्वापनमच्छुण्णस्तनः स्यादुपनाहनम् ॥
 पाचनं भेदनं पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
 रोपणं वर्णकरणं ब्रह्मस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”
 क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रह्मस्य षष्टिरूपक्रमा
 लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयान्न
 लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।
 “यथा प्रवृत्तिते वैष्णव्यभसा परिषेचनम् ।
 क्षिप्रं प्रशमयत्यधिमेवमालेपनं रुजम् ॥
 बीजपूरणटाहिंसा देवदाह मलौषधम् ।
 राक्षानिमन्त्रो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ *
 मधुकं चन्दनं दूर्वा नलन्दलस्तु पद्मकम् ।
 उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
 न्यमोधोदुम्बराश्चत्यङ्गचवेतसवल्कलेः ।
 सर्षपिष्केः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
 आगन्तुके रक्तके च लेप एषोऽभिपूजितः ।
 अजगन्वाजशङ्कौ च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
 एकैकिकान्धगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
 अजशङ्कौ मेढ्राशङ्कौ । एकैकिका घ्यामनि-
 सोतः ।
 “क्षणा पुराणपिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
 शिवा ।
 रक्तपिटः सुखीयोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

ब्रह्मः

न रात्रौ लेपनं दद्यात्तं च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
 दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं हीयमानं
 यद्दद्यात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्को-
 क्तं यत् पर्युषितम् ।
 “तमसा पिहितो क्षुब्धा रोमकूपसुखे स्थितः ।
 विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥
 रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातवो विचक्षयैः ।
 अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
 अथ परिषेचनमाह ।
 “यथास्त्रभिः सिध्यमानः शान्तिमधिर्हि गच्छति
 दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥”
 तद्वयथा,—
 “वातघ्नौषधनिक्षायेस्तेजोमौसरसेर्हतेः ।
 उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ॥
 पित्तरक्ताभिघातोऽयं शोथं सिञ्चेत् शीतलैः ।
 चौराण्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरेः श्रुतैः ॥
 कफघ्नौषधनिःकाथेरश्रीतेः परिषेचयेत् ।
 तैलचाराण्युष्यैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवं ॥ * ॥
 अथ विन्वापनमाह ।
 “रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विन्वापनं शनैः ॥”
 अथ शोथस्य विन्वापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
 “अभ्युष्य खेदयित्वा तु वेद्युनाद्या शनैः शनैः ।
 विमर्हयेद्भिषडमन्दं तलेनाङ्गुलिकेन वा ॥”
 वेद्युनाद्या खेदयित्वा उष्णखेदं कृत्वा ॥ * ॥
 रक्तमौच्यमाह ।
 “वेदोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावण्यचरेत् ॥”
 चरेत् कुर्वाणम् ।
 “एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमौच्यमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तस्मात्तत्र न चापि रक् ॥
 विषये कठिने श्यावे त्रयो चात्यन्तवेदने ।
 सविशेषे विशेषेण जलौकीभिः घटैरपि ॥”
 शोथितसावण्यचरेदित्यनेनान्यथः ॥ * ॥
 अपोपनाहखेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
 प्रकरणे कथित एवास्ति ।
 “रुजावनां दाहयानां कठिनानां तथैव च ।
 शोथानां खेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारणात् ॥”
 शोथानां सामान्यानां ब्रह्माः ब्रह्मशोथाः तेषा-
 मपि खेदनं कार्यम् ।
 “शोथयोरुपनाहस्तु दद्यादासविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
 अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स
 यथा,—
 “दृग्भ्रूलौ बला राक्षा वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
 मूलं फलश्च वातारिसिद्धवारपुनर्नवाः ॥
 शोभाङ्गनः कणा चापि सैन्धवं विन्धमेघम् ।
 शृङ्गकापांसयोर्वीजमसमी च कुकृत्यका ॥
 तिस्रा यवाश्च सिद्धार्थः कुठैरो मूलकं मिषिः ।
 यथाप्राप्तेरभीभिस्तु द्रवैरन्ध्रेण संयुतैः ॥
 कल्कीकृतैः सुखीयोश्च खेदयेद्भिषवच्छनैः ।
 अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रह्मः

दृग्भ्रूलादिरूपमाह ।
 “पुनर्नवा दाह सुखी शिशुः सिद्धार्थ एव च
 अन्धपिटः सुखीयोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥
 पुनर्नवाहिः ॥ * ॥
 अथ पाचनमाह ।
 “न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपाद्विधाततः ।
 ब्रह्मणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
 पाचनद्रव्यायमाह ।
 “शुष्ककृत्वाशुष्कानां फलानि तिलसर्षपाः ।
 अतसौसक्तवः किण्वस्तुष्यद्रव्यं पाचनम् ॥”
 शुष्कफलादीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः
 किण्वं सुराजीकम् । यवगोधूमघान्यादिप्रकार
 अन्यजोष्यद्रव्यं ब्रह्मस्य पाचनं भवति ॥ * ॥
 अथ भेदनमाह ।
 “अन्तःपुष्येषु बद्धेषु तथैवोत्सङ्गवन्त्यपि ।
 गतिमन्त्यय रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
 उत्सङ्गवन्तु कौटरवन्तु । गतिमन्तु नाङ्गी
 ब्रह्मेषु । भेदनं श्लेष्मौषधकर्म च ॥ * ॥ त-
 श्लेष्मस्य भेदनमाह ।
 “रोगे यद्यनसार्थे तु यथादिशं प्रमाणतः ।
 श्लेष्मं विधाय रोधस्तु सावयेत् कथितं यथा ॥”
 कश्चिच्छ्लेष्मनिषेपापवादमाह ।
 “बालवृद्धसहस्रौषधीभिरुष्णा योषितामपि ।
 ब्रह्मेषु मर्मैनातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
 तत्र भेदनमाह ।
 “चिरविलोऽयिको दन्तो चिचको हयमारकः
 कपोतकङ्कयथायां मलं लेपेन दारयम् ॥”
 चिरविल्वः करञ्जः । अयिकः भङ्गातकः
 “भङ्गातकासहस्रं तु रक्तचन्दनमिच्छते ॥”
 हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
 “दारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥
 चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव
 चारादिः ।
 “हस्तिदन्तो जले पिबो बन्धुमात्रः प्रलेपतः ।
 अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥ * ॥
 अथ पीडनमाह ।
 “पूयगर्भाननृद्धारान् ब्रह्मान् मर्मैगतामपि ।
 यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
 पीडनद्रव्यायमाह ।
 “द्रव्याणां पिच्छलानान् त्वद्भ्रूलाणि प्रपी-
 डयेत् ।
 यवगोधूमघान्याणां चूर्णानि च समासतः ॥
 शुष्कमाणसुपेक्षेण प्रलेपं पीडनं प्रति ।
 न चापि सुखमालिष्ये तथा रोधः प्रसिध्यते ॥’
 पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य
 लेपे शुष्कमालिष्ये धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रह्मस्य
 सुखे लेपं विना प्रसिध्यते स्ववति ॥ * ॥
 अथ शोधनमाह ।
 “ब्रह्मस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
 पटोलनिम्बपत्रस्य सन्धेयैव प्रयुज्यते ॥
 वातिके दृग्भ्रूलानां चौरिणां पौष्टिके ब्रह्मे ।
 आरग्वधादेः कफने कषायः शोधने हितः ॥

ब्रह्मः

अथश्रीब्रह्मरूपवचनसंज्ञासूत्रम् ।
 ब्रह्मश्रीब्रह्मपदंशानां नाशं चालनात् सूत्रम् ॥
 तेषु तेषु स्वययत्ताङ्गनिम्नपञ्चनिशाशुगेः ।
 निरुद्धचनयुतेः कार्यः प्रलेपो ब्रह्मश्रीधनः ॥
 एकैकं सारिवाभूत्तं सर्वब्रह्मश्रीधनम् ।
 निम्नपञ्चतिलादन्नीत्रित्तुसैस्ववमाचिकम् ।
 दुष्टब्रह्मप्रश्नमनो लेपः श्रीधनकेशरी ॥
 श्रीधनकेशरी श्रीधनश्रेष्ठः ।
 "लेपाभिन्वदलेः कल्के ब्रह्मश्रीधनरोपणः ।
 भवत्याहर्हिमन्दाभिपित्तश्लेष्मज्जमीन् कुरेत् ॥
 ब्रह्मान् विशोधयेत् वर्तगा स्यात् स्यात् सन्धि-
 मर्मजान् ।
 अथयत्रितादन्नीलाङ्गलीमधुसैस्ववैः ।
 निम्नपञ्चतत्तौद्रदाब्जैर्मधुकसंयुता ।
 वसिस्तितानां कल्को वा श्रीधयेद्रोपयेद्-
 ब्रह्मम् ॥" ॥

अथ रोपणमाह ।
 "अपेतपूतिमांशानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्कस्तु रोपणे देयस्तिलजो मधुसंयुतः ।
 अन्वगन्धा बहा लोभः कटफल मधुयष्टिका ।
 समज्जा घातकीपुष्पं परमं ब्रह्मरोपणम् ॥
 मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वब्रह्मरोपणी कथिता ।
 सुखवीपत्रघनरवला मोषा कुठेरका ॥
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरब्रह्मरोपणाः ॥"
 सुखवीपत्र कलौञ्जीपत्र । अस्या एतदेव नाम
 युक्तं धनम् । कुठेरक वरवरी ।
 "कङ्कभोडुम्बराश्वत्थजम्बुकटफललोधनेः ।
 त्वक्कृष्यैश्चिञ्चिता लेपात् प्ररोहन्ति महाब्रह्माः ॥
 प्रियकुम्भान्तकौपुष्ययष्टीमधुयुत्नि च ।
 स्यात्पूर्वोक्तानि स्यु रोपणान्यवधूननात् ॥
 यवपुष्पं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
 दद्यादाक्षेपनं कोष्णं दाह्युलोपशान्तये ॥
 करञ्जारिष्टनिगुञ्जीषोपौ हन्याद्ब्रह्मं जमीन् ।
 लसुनस्याथवा लेपो हिकुनिम्नलोपयथा ॥
 निम्नपञ्चवचाहिकुसर्पिण्यवयवसर्पेः ।
 धूपनं स्याद्ब्रह्मै रचःशमिककूरुजापहम् ॥
 ये क्लेदपाकसुतगन्धवन्तो
 ब्रह्माश्विरोत्याः समताश्च श्रीषाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलिमिश्रितेन
 पीतेन शान्तिः निफलाहृतेन ॥
 पटोलनिम्बासनसारधानी-
 पथ्याचनिर्यहमरमुखे तु ।
 पिबेत् इतं गुग्गुलिना विषर्प-
 विस्मोटदुष्टब्रह्मशान्तिमिच्छन् ॥" ॥

अथ सर्ववृत्ताकरणम् ।
 "मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाचा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः सष्टतत्तौद्रस्यः सावयंक्तं सूत्रम् ॥" ॥

अथ ब्रह्मिणो भोजनम् ।
 "नीलशशाङ्कोदनं श्लिष्यमभ्यसुख्यं द्रवोत्तरम् ।
 सुझानो जाङ्गलैर्मोषैः श्रीधं ब्रह्ममपोहति ॥
 तक्षुलीयकजीवन्तीवास्तुकसुनिषण्णकेः ।
 धानं मूलकवाताङ्गुपटौकेः कार्द्वेककेः ॥

ब्रह्मः

सदाङ्गिमेः सामलकेः हृतभृष्टेः सवेन्धवैः ।
 अन्धैरेव गुणैस्त्रापि सुहादीनां रसेन च ॥"
 यभिः सह नीलशशाङ्कोदनं सुझानः श्रीधं ब्रह्म-
 मपोहतीत्यन्वयः ।
 "अन्नं दधि च शाकश्च मांसमानूपमोदकम् ।
 चीरं गुल्मि चान्यानि ब्रह्मिणः परिवर्जयेत् ॥
 ब्रह्मिण्यधुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
 तौ च तक् च दिवाखापात् ताश्च म्लान्श्च
 मैथुनात् ॥" ॥

अथाङ्गब्रह्मचिकित्सा ।
 "कुङ्कुमस्यो ब्रह्मं कुर्वाद्दुर्वाधश्च श्रीधनम् ।
 क्रिया श्रीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोद्धानाश्रिनी ॥
 लङ्गनश्च बलं चात्वा भोजनं चासमोचयम् ।
 पृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
 क्षिप्ते भिन्ने तथा विद्धे चते वाक्प्रतिसवेत् ।
 रक्तचयात्तत्र रजः करोति पवनो भृष्टम् ॥
 क्लेहपापपरीषेकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
 कुञ्जोत्तं क्लेहवक्तिश्च मासतत्रौषधैर्भिषक् ॥
 खड्गगार्हिकिष्णगात्रस्य तत्कालं पूतितो ब्रह्मः ।
 गाङ्गेरुकीम्बुलरचैः सद्यः स्यात् गतवेदन ॥"
 गाङ्गेरुकी नागबला गुरवकरी इति लोके ।
 "कषायमधुराः श्रीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
 जयेत् ।
 सद्यो ब्रह्मानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
 रेत् ॥
 अमाशयस्य रुधिरं विदध्यादमनं नरः ।
 तस्मिन् पक्वाशयस्य तु यक्ष्णीयात् स विरे-
 चनम् ॥
 कायो वंशत्वगेरुक्स्वदंष्ट्राप्रभिरा ज्ञतः ।
 हिकुसैस्ववसंयुक्तः कोरुस्यं सावयेद्वक् ॥
 यवकोलकुलत्यानां निष्केचैन रसेन च ।
 सुझीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैस्ववसंयुतम् ॥
 जातीनिम्नपटोलपत्रकटुकादावीनिशाशारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयतिलकुतुत्यमधुकेर्लताङ्गुजीः समैः ।
 सर्पिःसिद्धमनेन स्याद्वेदना मर्माश्रिताः साविष्यो
 गम्भीराः सरुचो ब्रह्माः सगतिक्वाः शुध्यन्ति
 रोहन्ति च ॥
 वृहवैदोपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
 जातीहृतेन संसिद्धे चैमथं सिक्थकं बुधेः ॥"
 इति आद्यादिहृतम् ॥ ॥

"जातीनिम्नपटोलानां नक्तमालस्य पक्कवाः ।
 सिक्थं समधुकं कुष्ठं हे निषे कटुरोक्षणी ॥
 मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोधत्वक्नीलसुतम्बलम् ।
 सारिवा तुत्यकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥"
 सारिवास्थाने सनिम्न इति च पाठः ।
 "एतानि समभागानि कल्कोक्तव्य प्रयत्नतः ।
 तिलतैलं पचेत् सन्धकं वैदः पाकविचक्षणः ॥
 विषत्रये सत्पुत्रे स्फोटके कश्चरोगिण्यि ।
 दद्वीसर्परोगेषु कौटदृष्टेषु सर्वथा ॥
 सद्यः प्रक्षयप्रहारेषु दग्धविह्वेषु चैव हि ।
 मखदन्तचने देहे दुष्टमांसापकर्षणे ॥
 मन्थयेन हितं तैलमिदं श्रीधनरोपणम् ॥

ब्रह्मः

तैलं जात्यादि नाचैतत् प्रसिद्धं भिषगाहृतम् ॥"
 इति आद्यादितैलम् ॥ ॥

"विषकारवीनरामठशरपुष्पाङ्गुलीकसिन्धुरैः ।
 सविधैस्तथा सङ्गुष्टैः कटुतैलं साधसंयुक्तम् ॥
 विपरीतमज्जतैलं दुष्टब्रह्मं तथा नाङ्गीम् ।
 बहुभेषजे रसाध्यामपथ्यभोक्तुश्च निर्गदति ॥"
 इति विपरीतमज्जतैलम् ॥ ॥

"अन्वनापटोलनलनिफलाञ्जिकटुक्षमिन्नानाम् ।
 समभागानां पूर्णं सर्वसमो गुग्गुलीभांगः ॥
 प्रतिवासरमेकैकां खादेदिह्याचपरिमात्राम् ।
 जेतुं ब्रह्मवाताखगुल्मीदरशोथवातरोगांश्च ॥"
 इति अन्वनादिगुग्गुलुः ॥ ॥

अथामिदग्धस्य चिकित्सा ।
 "भ्रूटस्याभिप्रपतनं कार्यसुख्यं तथौषधम् ।
 सन्धकसिन्धे शरीरे तु सिन्नं भवति श्रीभि-
 तम् ॥
 प्रकृत्वा सत्तैलं श्रीतं स्कन्दयन्त्यतिश्रीयितम् ।
 तस्मात् सुखयति भ्रुष्टं न तु श्रीतं कदाचन ॥"
 स्कन्दयन्ति श्रीयन्ति ।
 "श्रीतासुखाश्च दुर्गन्धे क्रियां कुर्व्यात्ततः पुनः ।
 घृताक्षेपप्रसेकास्तु श्रीतागेवास्तु कारयेत् ॥
 सन्धगर्धभे तुगाचीरीरुक्कचन्दनगौरकैः ।
 सान्धतेः सर्पिषा युक्तेराक्षेप कारयेद्विषक् ॥
 आम्बानपीदकेर्माधैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
 अतिदग्धे विशीर्ष्यानि मांसाशुद्ध्या श्रीतनाम् ॥
 क्रियां कुर्व्यात् ततः पश्चाच्छान्तितकृतककणैः ।
 तिष्ठन्त्याश्च कषायैस्त्रा हृतमिधैः प्रलेपयेत् ॥
 बदरीत्वक्कषायैस्त्रा हृतमिधैः प्रलेपनम् ।
 यवान् दग्धा मसौहृत्य तैलेन युतथा तथा ॥
 अयं सर्वाभिदग्धेषु लेपनाद्ब्रह्मरोपणः ।
 ब्रह्मं गृह्णविचित्रं वा ह्यादयेदथवोदनेः ॥
 मधुक्लृष्टं समधुकं लेपं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठाचन्दनं मूत्रा पिष्ट्वा सर्पिषि पाच-
 येत् ॥
 सर्वेषामिदग्धानामेतद्रोपणसुतमम् ॥"
 इति सिक्थकादिहृतम् ॥ ॥

"सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या कटुतैलकम् ।
 ब्रह्मदग्धरुजा सावदाहविस्फोटनाशनम् ॥"
 इति पटोलीतैलम् ॥

"वातोष्णमश्रुतं दुष्टं संश्लेष्य यथितं ब्रह्मम् ।
 कुर्वात् सदाहं कक्षाट्टं ब्रह्मपत्न्यस्तु स सूत्रम् ॥
 कन्धिकाकं विकृञ्जानि त्वचं दास्यात्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं पचेत्तन्मु ब्रह्मयन्त्रिहरं परम् ॥"
 इति ब्रह्मामश्रुतयाभिदग्धब्रह्माधिकारः ॥ ॥

भयाधिकारस्तु भयशब्दे इत्यर्थः । नाङ्गीब्रह्म-
 निदानं नाङ्गीब्रह्मशब्दे इत्यर्थम् ॥ ॥ अथ
 नाङ्गीब्रह्मस्य चिकित्सा ।
 "कुङ्कुमदुग्धदावीर्भिर्वर्षिं हत्वा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्यां नाङ्गीं हन्यात् प्रयोगराट् ॥
 आरवधनिशाकालाचूर्णाद्या चीरसंयुता ।
 सन्धवर्षिण्ये योष्या श्रीधनी गतिनाश्रिनी ॥"
 काला मञ्जिष्ठा ।

“जात्राकर्मव्याकरणरुद्रन्ती-
सिन्धुत्वसौषर्षकनयावशुकेः ।

वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं
कृत्वा चौरपिटा सह चिकित्सेयम् ॥

नाद्याः शस्त्रेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वक्तिविधिना तैलं जात्रादिखाधितम् ॥
एवमन्यत्र यत्तैलं वृत्तं वा खरसं तथा ॥
यत्तैलं यद्वचनं पक्वं खरसं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाद्या अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कपूर्करकैस्तैलं सिद्धार्थकभवं भिषक् ।
पचेत् सिन्धुः कल्केन नाडीदृष्टव्यापहम् ॥
गुग्गुलुनिफलाकांशैः समाश्रोत्राण्ययोजितम् ।
अथ प्रमाणां गुटिकां खादेष्वीताम्बुना गरः ॥
नाडीदृष्टव्यां मूलसुदावर्षभगन्धरम् ।
गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पश्चिरात् पत्रगानिव ॥”

समाङ्गो गुग्गुलुः । इति नाडीव्याधिकारः ॥ ३० ॥
भगन्धरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्धरशब्दे
दृश्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे
दृश्यम् ॥ ३१ ॥ अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

“उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।
मेढ्रमध्ये शिरां विधेयं पातयेद्वा जलौकिकः ॥
सद्यो निवृत्तदोषस्य रक्तशोथोपप्राप्त्यतः ।
पाको निवार्यो यत्रेण शिञ्जयकरः स यत् ॥
वटप्रोक्ताङ्गुलजम्बुलोध्र-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
अथां तथा शोधमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हिनोऽयम् ॥
उपदंशेषु पक्षिषु व्रथप्रचालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसनं वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं खौगन्धिकं तथा ।
एष चूर्णं धूलगार्थं प्रलेपश्चान्न शस्यते ॥
बभ्रुकदलचूर्णं रजसा दाडिमस्य च ।
गुग्गुनात्तद्व्रथे कुम्भिकापं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाक्षे त्रिफला तन्मन्त्री मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रथः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
कायं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
कारुञ्जनीखदिरासनागाम् ।
कषायकल्केः शतमाशु चाण्यं
सर्वोपदंशोपहरं प्रदृष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिद्वयम् ॥

“वृत्तानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रथे व्रथे ।
उपदंशे प्रयोग्यानि सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥
आरुच्येण संक्षिप्तं लिङ्गवर्षभमशेषतः ।
दृष्टे च तान्ननस्त्राभ्यां चिकित्सां व्रथवचरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ ३१ ॥

शुकदोषाधिकारः शुकदोषशब्दे दृश्यः । इति
भावप्रकाशः ॥ ३१ ॥ अथ व्रथनाशकतैलम् ।

“उद्धमरं वटव्रथं जम्बुद्वयमयाङ्गुलम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रतिलकम् ॥
मधुकमान्त्रसर्जश्च वदरं पशुकंशरम् ।
श्रीरीषवीजं कतकमेतत् काथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रथाङ्गुपाचिरकालभवानपि ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

व्रथकृत, पुं, (व्रथं करोतीति । कृ + कृप् । तुगा-
गमश्च ।) भङ्गातकः । इति रत्नमाता । चत-
कारके, त्रि ॥

व्रथकेतुनी, स्त्री, (व्रथकेतुं हन्तीति । हृ + टक् ।
डीप् ।) दुग्धफेणीच्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रथद्विट्, [घ] पु, (व्रथस्य द्विट् श्चुः ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रथदेषके, त्रि ॥

व्रथहः, पुं, (व्रथं हन्तीति । हृ + ङः ।) एरु-
द्वचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रथघातके, त्रि ॥

व्रथहा, स्त्री, (व्रथं हन्तीति । हृ + ङः ।)
स्त्रियां टाप् ।) गुडचौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रथहृत्, पुं, (व्रथं हरतीति । हृ + कृप् । तुक्
च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रथारिः, पु, (व्रथस्य अरिः श्चुः ।) धौलम् ।
अगस्त्यद्वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रियते
इति । वृष् वरथे + बाहुलकात् अतच् । सच
कित् ।) पुरयजनकोपवासादि । तत्पर्यायः ।
नियमः २ पुरयकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४
संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-
विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यंकालमाह
श्लोतिषि । गुरोर्भृगोरस्तवास्त्री वाहुकं सिंहगे
गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।
मठप्रतिष्ठातत्त्वादावशुसन्धेयम् ॥ ३२ ॥ बुधाष्टमी-
व्रत विशेषो राजमार्तण्डोक्तो यथा,—
“द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सितारामो ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जाग्रति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्णयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

अथ व्रतागुष्ठानम् । तत्र देवतः ।
“अमुक्त्वा प्रातराहारं खात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमनिषवर्ज्यम् ।
व्रतेश्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”
अत्र प्रातरित्यस्यामुक्त्यत्र नान्ययः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्यथोऽभ्यर्हितत्वात् ।

“प्रातः सकृत्पयेद्दिहाशुपवासव्रतादिकम् ।
नापरारुके न मध्याह्ने पिचकालौ हि तौ स्तुतौ ॥”
इति वराहपुराणकवाक्यत्वात् । सतत्प्रासुक्ता
प्रातराहारमिति ।

“सुनिर्भरिश्चरं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्द्धप्रहरया-
माणाः ॥”

इति ह्युद्योगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने कृता
परदिने खात्वाचम्य सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य ।
ॐ ह्यर्थः सोमो यम इत्यादिमन्त्रैश्च चात्रिधां
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य पूजनीयव्रथादि दत्त्वा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानश्च श्रान्ति-
पर्वणि ॥

“एहोत्थोद्धमरं पात्रं वारिपूर्णासुदसुखः ।
उपवासन्तु यद्गीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥” ३३

कर्मादौ स्वयंपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।
“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।

“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां नैकाण्यं जायते कश्चित् ॥”
आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।

“आदित्यं गणनायश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ये च कुलदेवताम् ॥”
यत् ।

“देवतादौ यदा मोहात् गच्छेद्यश्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”
इत्यनेन गच्छेत्पूजनस्यादित्यसक्तं तत् स्वयंपूजे-
तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्ष्यम् ।

“व्रतयन्निवासेषु आह्वे ह्योमेऽर्चने जपे ।
आरभ्ये सतकं न स्यादनारभ्ये तु सतकम् ॥”
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
“गर्भेणो स्तिका नक्तं कुमारी च रजस्वला
यदाशुद्धा तदाग्निं कारयेत् क्रियते सदा ॥
उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते ॥”
इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूर्णा कारयेत् ।
कायिकशोषवासादिकं सदा शुद्ध्या अशुद्ध्या
वा स्वयं क्रियते । अयन्नासामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः । तद्भावेऽशु-
कल्पः । गवङ्कपुराणम् ।

“भाष्या भर्तृव्रतं कुर्यात् आयायास्तु पति-
स्तथा ।
असामर्थ्यात् इयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं आतरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मण्यं विनयोक्तयेत् ॥”
आरम्भव्रतस्यासमाप्तौ मरुत्परि तत्फलप्राप्ति-
माहाङ्गिराः ।

“यो यद्ये चरेद्धर्मं न समाप्य न्यतो भवेत् ।
स तत्पुरयफलं प्रेत्य प्राप्नुयात्तदुत्तरी ॥”
प्रेत्य परलोके । शास्त्रपुराणम् ।

“लोभात्तोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ॥”
मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
सतुच्ये तेन सुखनश्च कार्यं सुखनाकरखं
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतु-
र्विंशतिपथा देयाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नाशुव्रज्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्यान्नवाजिनम् ॥
मन्त्रान् केशान् समुद्भूतं ह्रिदेयेदङ्गुलिहयम् ।
एवमेव तु नारीणां सुकसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।
“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं यज्ञीत्वा सङ्कल्पं प्रमादात्प्राचरेद्यदि ।
ओषन् भवति चकालो नृतः आ चाभि-
चायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवतः ।
“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तारुशुभया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तारुशुभया व्रतोपवासनियमेष्वाहीनामभ्यासः
स्त्रीधर्म इति संवत्सरप्रदीपधृतश्रवणनात् ॥
अथ कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
“तद्गानं तच्छपः ज्ञानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकर्मो ह्येते गुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपधारामसेतूनां मठसंक्रमवेशनानाम् ।
नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां श्रेयः सप्तमम् ॥
ब्राह्मण्यं विधिना वद्धिं समाधाय विचक्षण्यः ।
शिलां पूर्वघटं कांस्यं सम्भवे श्यापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अपयेद्यवमयं चरम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रथवेनाभिधार्म्याथ दूर्वां संघट्टयेत् ततः ।
साधयित्वावलायाथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
यादृच्छा चैव गायत्र्या तद्विप्र्रासिति होमयेत् ।
विचतचक्षुरित्युक्त्वा वेदाद्योर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरभवे स्वाहा । ॐ स्याय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वसमन्त्रैर्जुहुयाद्यहेभ्यश्च ।
एवं कृत्वा चरोर्भागं दद्यात् दशदिशां वणिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुनेदद्योत्तरं व्रतम् ॥
आप्यन्तु जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्होतमः ।
ततः पुरुषसूक्ते च मन्त्रैराप्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिप्लुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोश्च देवानामनुयायिनम् ॥
ग्रहाणामाहुतीं हुत्वा लोकेशानामथो पुनः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥
हुत्वा यादृशतिर्भवेत्तान् शुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वीषडम्बेन मन्त्रेण यैष्वावेन सुरोत्तमम् ॥
पञ्चगव्यञ्च सप्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रं गामकङ्कनाम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्तुल्यजेद्व्रतं नरः ॥॥
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने च चिरं वसेत् ।
मठप्रदानम् स्वर्गं प्राप्नोति पुरश्चः सदा ॥

सेतुप्रदानादिभ्यश्च लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादाशयञ्च लोकमाप्नोत्यर्धशयम् ॥
संक्रमाणां यः कर्ता दुर्गतिं तरति नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इत्कासेतुल्लतया ॥
गोमार्गस्य तथा कर्ता गोलोके क्रीडति चिरम् ।
नियमव्रतकृदयाति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
कृच्छ्रकृतं स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्याः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानाम् ।
कर्त्तव्या देशिकेभ्यस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिरथ ।
सर्वेषामेव वर्णाणां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
पलाथिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्कलमुच्यते ॥”

इति ह्यवशोर्ध्वं समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥ ॥
ब्राह्मण्यं वैदिकेन स्वयङ्कोक्तविधिनेति यावत् ।
शिक्षेति उदूखकोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
संघट्टे ।

“शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रथयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरादेव नवेनाभिसुखञ्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोर्ध्वशिरोमुखः ।
विष्णुको मङ्गलानिः प्रथोतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रथोत इति मन्त्रजिज्ञातु । अथवा
श्यापनानन्तरं एतद्विधानं अर्थं स्यात् ॥ ॥
अथ च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमधिमाह
गृह्यासंघट्टः ।
“प्रायश्चित्ते विधुष्वेव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां न्यङ्को नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवेगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाज्ञुतिहोमादौ । तथा च
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र व्राह्मण्यमिदं प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिपृथगे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्प्योर्ध्वं प्रायश्चित्तविधिः
सूतः ॥”

अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामानां भव-
देवभट्टोक्तप्राध्यायनहोमो नियमात्मिकः ।
अत्रातुकांसे इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्य यवा-
भावे त्रीह्यादिभिरपि होमः ।
“हविष्येयु यवा सुखासदसु त्रीहयः सूताः ।
मायकोद्भवगौरादीन् सर्वभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ श्राद्धं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा त्रीह्रीणाभिव शाक्यः ॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ॥
तत्र गोभिलेन अथ हविर्निष्पति त्रीह्रीन्
यवान् वा कांस्ये चरुखाद्यां वा अन्नघ्ने वा
कुटं निर्वापामीति देवतानामोद्देशः । सक्तद-

यजुषा द्विसूचीमित्यनेन निर्वापकमाभिधाना
सामगेन तन्नाशं कर्त्तव्यम् । अथ च विष्णु
त्वा कुटं निर्वापामीत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वापयादित्यद्विष्यति
कर्त्तव्या । तत्र हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतासंख्या यज्ञं निर्वापाञ्च पृथक् पृथक्
तूष्णीं हिरेव यज्ञीयाद्दोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥
अथ देवतासंख्या पृथक् पृथक् निर्वापः
अनुनिर्वापकर्मण्येव । होमीरपि पृथक् पृथ-
ग्वेति । आनखादिपुरुषदोषेण यज्ञीततत्क-
लेनापि मन्त्रेण निर्वापादिकं समाचरन्
याज्ञिकाः ।

“दाते न्यूनं तथा श्चिन्ने वाज्जाप्ये मान्तिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यथासंवाधकाः ॥
इत्युक्तेः । मान्तिके मन्त्रमाधे अथवातादौ न्यून-
तत्काले मन्त्रपाठभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः
कपिलाया अभावे अन्धधेनोरपि हृतेन सप्रथम
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं दृष्ट्या दक्षिणावर्त्तं
संमिषयेत् । दूर्वां च प्रादेशप्रमाणा इज्जुल
विस्तारा ग्राह्या ।

“इधमातीथमिधार्द्धप्रमाणं मेघर्षं भवेत् ।
एतं वार्त्तञ्च पृथ्व्यमवदानक्रियात्मकम् ॥
एषेव दूर्वां यस्तत्र विप्रेशस्तमहं हुवे ।
दूर्वां इज्जुलपृथ्व्या तुरीयीनञ्च मेघमम् ॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

इधार्द्धप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । प्रादेशइत्यभिध-
प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । इति हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्वयङ्कोक्तश्रेयकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अथ बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरो तु बहुदेव्यो होमः स्यादुपघातवत् ॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टधृतवचनम् ॥

उपघातकवचनमाह गृह्यासंघट्टः ।
“पाणिना मेघधेनाथ सुवेद्यैव तु यद्दधिः ।
कूयति चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥
यदुपघातं जुहुयाच्चरावाप्यं समापयेत् ।
मेघधेन तु होतव्यं नाप्यभागो न खिद्येत् ॥
अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सुचि यच्चतुरावर्त्तं पश्चा-
वर्त्तं वा हृतोपस्तरणादिकं तद्वच नास्ति ते-
मेघयादिना सक्तं यज्ञीत्वा होतव्यम् ॥ ॥
प्रकृतहोमान् प्राक् वद्धिपूजनमाह मार्कण्डेय
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वद्धिं दद्याच्चाप्याहुतीः क्रमात् ।
तत इति वद्धिर्नामकरणाध्यानानन्तरम्
होमाहुताने सूतिः ।

“मन्त्रेणोद्धारपूर्व्येण साहाय्येन विचक्षण्यः ।
साहायसाने जुहुयाद्वायुन् वै मन्त्रदेवताम् ॥
ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरुखा होमयेत् । ए-
यादृच्छा प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
सावित्र्या । तद्विप्र्रासिति तद्विप्र्राथो विपश्यन्
कासवांश्च इत्यादिना । विच्यत इति विच्यत

चतुर्वेद विचोत्तम इत्यादिना । वेदाद्यैः
अग्निमीषे इत्यादिना । रथलोर्णैवा इत्यादिना ।
अथ आवाहि इत्यादिना । शमी देवीरिवादिना
ननुभिः । भूरस्ये इत्याद्यदिभिः । ततः सोमं
राजानमिवादिना । ततो जीकपावेभ्य इत्या-
दिना अक्षमन्नेकतदेदोक्तदृष्टिपालमन्त्रैः ।
तत्र सामगानां इन्द्रस्य आतारमिवादिना ।
अग्नेश्च अग्निं दूतं दृष्टीमहे इत्यादिना । यमस्य
नाके सुपर्णमिवादिना । निर्धतेर्वेत्यादि निर्ध-
तीर्णा इत्यादिना । वरुणस्य दृतवती सुवनागा-
मिवादिना । वायोः वान आवातु भेषजं इत्या-
दिना । सोमस्य सोमं राजानमिवादिना ।
ईशानस्य अभिता मूरखी हुम इत्यादिना ।
ब्रह्मस्य ब्रह्मयज्ञानं प्रथममिवादिना । अग-
न्तस्य चर्षणीधृतमिवादिना । तथा च गोभि-
लीयकर्मप्रदीपे ।

“आतारमिन्द्रमवतारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः ।
अग्निं दूतं दृष्टीमहे वृद्धेर्मन्त्रो यमस्य वै ॥
नाके सुपर्णसुपयन् वेत्यादिर्निर्धतेस्तथा ।
दृतवतीति वरुणस्य वान आवातु भेषजम् ॥
वायोर्मन्त्रः ससुहृदः सोमं राजानमिवादिना ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्वमित्तेऽतीश उच्यते ॥”
ईशे ईशानस्य ।

“ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः ।
चर्षणीधृतमिति च सर्पस्य ससुदाहृतः ॥
वहेभ्यः नवप्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधा-
रणैः । सूर्यस्याज्जन्नेत्यादिना । सोमस्याप्याये-
त्यादिना । मङ्गलस्याग्निर्ब्रह्मा इत्यादिना । बुध-
स्याग्ने विवस्वदित्यादिना । बृहस्पतेर्वृहस्पते
परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्नेऽन्यदयतन्त
इत्यादिना । शनैश्चरस्य शमी देवीरिवादिना ।
राहोः कथानाञ्चवेत्यादिना । केतोः केतुं जल्प-
मिवादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“आज्जन्नेति सूर्याय होमः कार्यो विजानता ।
आप्यायस्विति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
अग्निर्ब्रह्मा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्तयेत् ।
अग्ने विवस्वदुवच इति सोमसुताय च ।
बृहस्पते परिदीया रथेनेति शुरोर्मन्तः ।
शुक्रन्नेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥
शनैश्चरायति पुनः शमी देवीति होमयेत् ।
कथानाञ्च आशुव दूती राहोबदाहृतः ।
केतुं जल्पमिति जुयात् केतूनासुप्रशान्तये ॥”
एवं चरुहोमं समाप्य चरुषेधेय प्राच्यादि-
दिग्भ्यः पायसवलिं दद्यात् । तदयथा । एष
पायसवलिः ॐ प्राच्ये दिशे नमः इत्यादिना ।
दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति स्मृतिदर्शनात् । हरि-
हरपङ्कतिलज्वप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन बलिदान-
सुक्तम् । वसुतस्तु बलिप्रकरण एष प्राञ्चुर्ही-
वाचीभ्योऽहरहर्नैवं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रती-
यते । अत्र स्ववाचीतिपाठात् शुक्लसूत्रोमीये
दक्षिणायै इत्यादिना ॐ अवाच्ये दिशे नम

इति बलौ प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं
पदं इत्यादिवाचमन्त्रैः । आप्यास्विति तुशब्देन
समिद्धोमे तेषां आवर्णनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राच-
मिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्त-
द्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन दृताक्तपलाश-
समिद्धिरदोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः
पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणाग्याहुतीर्जुहुयात् ।
पुरुषसूक्तस्तदेदीत् । तत्र सामगानाम् । ॐ
इदं विष्णुरिति । प्रेक्षकस्य विष्णुरिति । प्राकाश-
सुवलेव ब्रवाण इति । सहस्रशीर्षेति । जिपा-
दूर्ध्वं इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य
इति । ततो विराडिति । कथान इत्यादि पुरुष-
सूक्तम् । तथा च सामिधेयौ स्मृतिः । इदं
विष्णुः प्रेक्षकस्य विष्णोः प्राकाशसुवलेव
ब्रवाणः इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते चेवा
वैष्णवीनामसहितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रौढाति
इति प्राकाशसुवलेव ब्रवाण इति वाराहमन्थ-
मित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्य-
नेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कथान-
स्त्रिच इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् ।
यजुर्ब्रह्मैतु तत्र प्रसिद्धाभिः सहस्रशीर्षेत्यादि
ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात् । इरावतीति
तितान् दृताक्तान् सन्न्युहुयान् । एवं ब्रह्माहु-
यायिभ्यः स्वाहा विष्णुयुयायिभ्यः स्वाहा
ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनव-
ग्रहमन्त्रैः पूर्वोक्तेर्दिक्पालमन्त्रेषु जुहुयात् ।
एवं पर्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः
स्वाहा ससुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा सुवः
स्वाहा इति जुहुयान् । ततः परिभाषासिद्धं
स्वशाखोक्तमहायाहुतिहोमं प्रायश्चित्तहोमश्च
ज्ञात्वा सप्त तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वीषडन्तेन
पूर्णाहुतित्रयसुत्याय जुहुयादिति विश्वेषोपा-
दानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णाहोमः । ततः
पञ्चगव्यं चरुषेधं पाश्र्वं धात्वा वा हेमयुक्तं
सवखं तिलपात्रं अलङ्कृतं गात्र दक्षिणा-
माचार्याय दद्यात् । आचार्यपदम् ।

“उदाहरति वेदाचार्यं यज्ञविद्याः ऋषीरपि ।
स्मृतिस्त्विति समापन्नमाचार्यं तं विदुर्बुधाः ॥”
इति ऋद्धोगपरिशिष्टान् ॥
कर्म्मोपदेष्टुराचार्यत्वेन आचार्यपदं स्वयं होल-
पक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोलपक्षे ब्रह्महोलदयपरम् ।
स्वयं ब्रह्महोलकर्मैकरणापक्षे पुस्तकधारक-
परम् ।

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्म्मन्तेऽनुचमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदध्याहौत्रमन्त्रेदक्षिणाह्वरो भवेत् ।
स्वयंचेदुभयं जुष्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”
इति ऋद्धोगपरिशिष्टेकवाक्यत्वात् ॥
एवं ब्रह्मविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भग-
वान् विष्णुरित्यन्तकर्मसंस्कृतगोप्यादिदान-
नियमव्रतसंस्कारादिकरणाभ्यतररूपा ससुदाय-
प्रतिष्ठा कर्त्तव्या । ससुदायस्य प्रकृतगोप्यादेः

प्रतिष्ठा ससुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्च
राचम् ।

“प्रतिष्ठाशब्दसंक्षिप्तः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
ब्रह्मत्वातिपातानां संस्कारादौ प्रतेःस्थितिः ।
तथा च गोप्यादेरन्तकर्मसंस्कृतस्य फलजन
कत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तिः । एतद्
व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समा
पुयात् ॥ ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र
ज्ञतमित्युक्तिः कथानं व्रतं समाप्य तत्तद्देवता
प्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।
“व्रते देवयज्ञोत्सर्गे ज्ञापीर्णा प्रतिष्ठने ।
दद्यात् षोडशदानानि द्विषड्दानानि चैव वा ॥”

इति दानसागरधृतवचनात् ॥
ॐ तन् सदित्युच्चार्य ॐ अद्वोत्याति असुक
गोभोऽसुकदेवशर्मा तत्तद्भवतफलप्राप्तिकाम
ज्ञतेतत् असुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । ॐ
चेद्व्रतकारिणौ तदा असुकगोभासुकी देवी-
त्यादौ इति स्वस्वस्वं जुष्यात् । ततो घटं संस्थाप्य
पञ्च देवान् संपूज्य गौर्ध्यादिषोडशमालकाः
संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नास्तीत्याहुं जुष्यात्
तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणसुपवेद्यं तत्समीपे
आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु
भवानास्ता इति ज्ञाताङ्गनिर्वदेत् । ॐ साञ्जह-
मासे इति प्रतिवचनम् । ॐ अर्षेयिष्यामी
भवन्तं इति पुनरुक्ति ॐ अर्षेयेति प्रतिवचनम्
ततो वस्त्रालङ्कारागन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं
जानु धत्वा ॐ अद्वोत्यादि असुकगोभमसुक-
देवशर्मानामर्चितं ज्ञतेतदसुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि
होमादिकर्मैकरणाय भवन्तमहं वृषे । ॐ
व्रतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
व्रतकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति
प्रतिवचनम् । ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युष्य पूर्व
पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखित-
क्रमेण भूतशुद्धादिगोष्पादिपूर्णा विधाय तत्तद्-
देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वयञ्चोक्त-
विधिनानि संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चर-
व्रतपञ्चं जुष्यात् । अन्यत् सर्वं प्रतिष्ठापहृतौ
ज्ञेयम् ॥ ॥ अथ व्रतप्रयोगः । स्वस्तिवाचनं ज्ञत्वा
सूर्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं जुष्यात् । अद्वो-
त्यादि असुककामोऽसुकव्रतमहं करिष्ये । व्रता-
व्रतौ आहृतिसंस्थासुखितेन अद्वारभ्येति च
उदहसुखो भूत्वा एतत् जुष्यात् । ॐ यमः
क्षिते नम इति स्वस्तिं मार्जयेत् । ॐ स
इत्यभ्युचयेत् । वामहस्तेन स्वस्तिं गृहीत्वा
जुषेण प्रणवपूर्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानाम
लिखेत् । वृक्षप्रमाणं स्वस्तिं चतुरस्रं सित-
तच्छलेनापूर्व्यं मध्ये वितस्युर्द्वकर्मिकं हरिद्रा-
चूर्णेन तद्विहितस्तिप्रमाणान्योन्यसक्तानि
अष्टदक्षानि सिततच्छलचूर्णेन पत्रमध्ये केशराखि
कुसुमचूर्णेन पत्रसन्धीविस्वादिपत्रचूर्णेन पीठ-
गात्रादि दग्धपुजाकालेन ज्ञत्वा घटं संस्थाप्य
सामान्यार्थं ज्ञत्वा तदुदकेनास्नानं पूजोपकरण-

आभ्युक्त्य गच्छेत्प्रादीन् नवमहांशैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥ ३॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः । सङ्कल्पश्च
भावे मयैतत् कर्तव्यमेव निषिद्धे न कर्तव्यमिति
ज्ञानविधिः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममाणस-
मिध्याभिनिर्गताः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवद्वैकादशुपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तो न कर्तव्यं तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैत्रेण पादलक्ष्णं उदाहृतः ॥”
इत्यादि याज्ञवल्क्याहुक्त्युप एकभक्तनत्वायाचित-
भोजनोपवासादिषु पादलक्ष्णादिवाभिधायाश्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त-
कर्मैव व्रतमिति । अतएव व्रताणां सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।
“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यते इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तद्वन्नरमित्तसाधनतया
अवगते तस्मिन् दृष्ट्या जायते तत्तदर्थं प्रयत्नं
कृत्वा त इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्वेषि प्राश्नाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुङ्कुमभङ्गः ॥ ३ ॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।
“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिवागुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्राकाशौ हितौ
स्मृतौ ॥”
सङ्कल्पे व्रतस्थारम्भ इत्युक्तं राघवधृतो विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आहुते होमेऽर्चने जपे ।
आरभ्ये स्तनकं न स्याद्वारभ्ये तु स्तनकम् ।
आरभ्यो वरकं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नास्तीश्राद्धं विकाहादौ आहुते पाकपरिक्रिया ।
निमन्त्रयन्तु वा आहुते आरम्भः स्यादिति
स्मृतिः ॥”
पाकपरिक्रियेति सामेर्देशश्राद्धविषयम् । तत्रैव
तस्यामुहुरणविधानेन तद्विपाकस्यासाधा-
रयत्वात् ॥ ३ ॥ सङ्कल्पविधानम् संवत्सरप्रदीपे ।
“प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
शान्तिपर्वणि ।
“गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्वमुदङ्गुलम् ।
उपवासम् गृहीत्वाद्बुधो सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्पानि कामिकं तस्य विध्यति ।
अन्वधा तु त्रया मर्त्याः क्रिद्मन्ति सख्य-
बुधयः ॥”
यद्वृत्ति मन्वानरम् । तेन तावदापात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ ३ ॥ गृहीतव्रताकरणे
दोषमाह ऋग्वेदः ।
“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
चोषन् भवति चाकाको नृतः नृा चैव जायते ॥

दादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
दादशाब्दं व्रतं चोर्ध्वं निष्कर्णं तस्य जायते ॥”
इति नारदीयवचनात् दादश्यां विशेषोऽपि ॥ ३ ॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
“लोभात्सोऽहान् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशतुल्यम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतं भवेत् ॥”
वाशब्दः सप्तत्रये तेन मुख्यत्रयं कर्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । प्रमादादस्य व्रततुल्यत्वे
प्रतिपद्यते देवतः ।
“सर्वभूतभयं चाधिः प्रमादो गुरुश्रासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथन्ते सल्लेतां प्राश्नतः ॥”
दृष्टिकादशीतत्त्वम् ॥ ३ ॥
पुराणजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लदशमी-
यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
पिपीतकी २ तच्चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी ३
तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
चतुर्दशी सावित्री ५ श्वैष्ठशुक्लदशमीया रश्मा-
दशमी ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरय्यषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
चम्पकचतुर्दशी ९ आनादी शुक्लादशमी शयने-
कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी लजिता सप्तमी तत्र कुङ्कुटोव्रतम् १४
तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लाद्वादशी पार्श्वपरिवर्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला द्वादशी अवकाद्वादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्दशी अगस्त्यचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाव्रतम्
२३ तस्य शुक्लादशमी उत्थानेकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
येकादश्यादिपञ्चतित्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६
दृष्टिकसंक्रान्त्यां सर्वजवाव्रतम् २७ कार्ति-
केयव्रतम् २८ अमहायज्ञस्य शुक्ला षष्ठी गृह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला द्वादशी अखला द्वादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं षड्वर्षनिश्चयायम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी श्रोतका षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लादशमी
भीमैकादशी ३६ तद्वादशी वराहद्वादशी ३७
तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
गुणशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
दशी ४३ । इति स्मृतिः ॥ ३ ॥ अयाचितव्रतं
नक्तव्रतं उमामाहेश्वरव्रतं शङ्करनारायणव्रतं

देवीपुराणि कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सन्मा-
र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ तिथ्यादि-
व्रतं गावृद्धे ११६ अध्याये अगस्त्याध्यायव्रतं
गावृद्धे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गावृद्धे
१२१ अध्याये भौष्णपञ्चकादिव्रतं गावृद्धे १२३
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ कार्तिकजानव्रतं
कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतम् माघोत्तर-
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ प्रतिपत्कल्पे
व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं पञ्च-
द्वितीयाव्रतम् । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
शुक्ला षष्ठी गृहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
संक्रान्तां आदित्यदृष्ट्यव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-
नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुणस्य शुक्ला
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वथाग्निसप्तमीव्रतम् ।
मार्गशुक्लसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
सप्तमी । आवणशुक्लसप्तमी अश्विजसप्तमी ।
मार्गशीर्षस्य चितसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे
त्रितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ ३ ॥
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी ।
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिहपूर्णिमा ।
मेघसंक्रान्ता मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-
व्रतम् ॥ ३ ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
तत्र विद्याहारितौ ।
“दिनात् नखरोमादीन् प्रवाप्य ज्ञानमाचरेत् ।
भस्मगोमयवह्निपरिपञ्चगवाादिकल्पितम् ।
मलापकर्षणं कार्यं वाङ्माश्रीपात्रसिद्धये ।
दन्मधावनपूर्वेषु पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशामुखे न्यासं वह्निस्तारकदर्शने ॥”
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगवां
प्राश्य दन्मधावनं कृत्वा कार्यं समये व्रतसङ्कल्पः
कर्तव्यः । वहिष्टः । अशुकेशनखान्तां वापयेदक्षि-
लोमशिखावर्णम् । केशधारयेच्छायां दिगुण-
व्रतमाह हारितः ।
“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुभुक्तः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं तु दिगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चोर्ध्वं दक्षिणा दिगुणा भवेत् ॥”
श्लिषाः केशवपनं न कार्यमित्याह बौधायनः ।
कृष्णे अस्ववसुदकीपस्यर्जनमघः शयनमेकवाचता
केशस्यशुनखरोमवापनं एतदेव श्लिषाः केश-
वपनवर्णम् । पञ्चगवाहृतप्राशनयोर्मिहकल्पः ।

तथा शक्यमिति ।
 “वाप्य केशनखान् पूर्वं व्रतं प्राग्म वदन्निधि ।
 प्रवेकं निवर्तं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
 प्रायश्चित्तसुपावीची वाम्यतस्त्रिसवनं सृशेत् ।
 एकवावाग्रावावा वा कर्वाशी स्थाविकेशयः ॥
 जानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दक्षकमच्छुम् ।
 भेष्यचर्यानिर्वायं च कुशाक्षैर्जुह्याद्द्वयम् ॥”
 प्रवेकं निवर्तं कालमिति व्रतसंख्या सकल्प-
 वाक्के उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भिन्ना-
 श्चनमितः । दक्षकमच्छुम् आर्घवात् मनुषो
 लीपेन तेनैतद्गुण इत्यर्थः । कुशाक्षैर्यद्देवा
 देवदेवनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
 “महाप्राङ्गतिभिर्वाग्भिः कर्तव्यः स्वयमन्व-
 हम् ।
 अहिंसासन्नमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
 चिरद्विनिर्वायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
 चिरद्विनिर्वायाञ्च इति वट्कानविषयमिदम् ।
 पिपौलिकामध्यचान्द्रायणादित्तत्तत्कृत्वञ्चं फला-
 तिप्रार्थं बहुषु निषवनविधानात् । तथा ।
 “क्षीमूत्रपतिताञ्चैव नाभिभाषितं कर्त्तव्यम् ।
 जानासनाभ्यां विहरेदशक्तौऽथःशयी भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विचारकः ।
 सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
 सर्वेषु च व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”
 ब्रह्मचारी मेथुनवर्णं व्रती कृत्रोपागहमात्या-
 ज्ञनगन्धादिवर्णम् । मूत्रेण सावित्रीजपस्याने
 नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्वहारा वा
 कारयितव्यः । एवमन्वचापि । यथा वराह-
 पुरायम् ।
 “अमन्वस्य तु मूत्रस्य विप्रो मन्त्रेण यज्यते ॥”
 आवातः ।
 “आरम्भे सर्वकृष्णाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आग्नेनेव हि शालायां जुहुयाद्ग्राहतीः
 पृथक् ॥
 आहं कुर्व्याद्व्रतान् च गोहिरय्यादिदिशि-
 याम् ।
 यद्दे यद्दी वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 क्षीयां होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यान्तथैव च ।
 मूत्राणां पापिनाञ्चैव संवाहं न च कारयेत् ॥
 संवाहस्तु न कर्तव्यञ्चिदर्थेण कदाचन ।
 ब्राह्मणेनेव वक्तव्यं उतुपन्ने प्राणसंशये ॥”
 आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । क्षीभि-
 र्हीमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यपानञ्च कृत्यानां
 कर्तारि वेति वही । प्रारब्धव्रतपौड्या प्राण-
 संशये । अथे वर्णा न प्रवृत्ता ब्राह्मण एव
 प्रवृत्तः । व्रतं मौनं पूर्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
 आपस्तम्बः । तत्र मौनसुक्तं वैश्विद्यहैमैनिभि-
 रथैराभिमिर्भङ्गुयुतेर्देनैर्हन्ताम् सन्ध्यायान्त-
 मूर्ध्नि एव यावद्वावर्द्धं भाषते न मन्त्रलोपो
 भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
 बालवृद्धादिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह
 कङ्कनिष्ठाः ।

“असंस्कृतो निवृत्ताहो रोगी नवतिजीवकः ।
 यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ॥”
 अशक्तावन्वहारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
 पुराणे ।
 “रोगी वृद्धस्तु पोगच्छः कुर्वन्वयन्वैव्रतं सदा ।
 चतुर्पादसुराहून्मममृतं यावदेव हि ॥
 शिशोव्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्धवाः ।
 गुर्विणी बालवत्या च रोगी ब्रह्मपरायणः ॥
 एते नक्तं सुज्जितं बाला मध्याह्न एव च ।
 व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
 फलमूले तथा क्षीरं यद्यद्यिष्टं तथा हविः ।
 व्रतमध्यं तु रोगार्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
 करोति च गुरोर्व्याजं व्रतस्यस्तुत्तथादिपि ।
 ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयम् ॥
 एतान्यथै व्रतस्थानामव्रतज्ञानि कुञ्चयित् ।
 व्रतव्येतेषु देवांस्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”
 पोगच्छो बालः । ब्रह्मपरायणः कुटुम्बी ब्रह्मा-
 र्जनपालनपरः सन्नित्यर्थः । बौधायनः ।
 “अथै तान्यव्रतज्ञानि आपो वृत्तं फलं पयः ।
 हविर्वाक्शयकान्या च गुरोर्व्यचनमौषधम् ॥”
 चारीतयमौ ।
 “वलयञ्चोपहारञ्च हवींश्च चरवस्तथा ।
 निर्विघ्नैर्भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥”
 वलिवैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
 नैवेद्यम् । चरः पार्वत्यस्याशीपाकादि । अन्न
 चैवा दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवतः ।
 “उपवाचो विनश्येन दिवास्वप्नाच्चमेथुनैः ।
 अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रथम्यति ॥”
 वृहस्पतातपः ।
 “गन्धान्कारवस्त्राणि पुष्यमाल्याशुकेपनम् ।
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमज्जनम् ॥”
 अन्नकारवस्त्रादि उपवासेन हेतुना
 इत्यर्थः । तथा ।
 “क्षीयां सम्पुत्तयात् स्यात्ताभिः संकथना-
 दिपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्येत् न दारसङ्गमादिपि ॥”
 संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अन्न चरागतं
 संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
 प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विस्वामित्रः ।
 “लक्ष्म्यान्नायणादीनि शुद्धाभ्युद्यकारणम् ।
 प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशुक्तकेऽस्फुटे ॥
 प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुलक्ष्मः पराककः ।
 अतिकृष्णः पर्णलक्ष्मः सौम्यः लक्ष्म्यातिकृष्णकः ॥
 महासान्तपनः शुद्धो तत्रलक्ष्मस्तु पावनः ।
 जलोपवासलक्ष्मस्तु अन्नकृष्णस्तु शोधकः ॥
 एते अस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकश्रीऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रथमतः ॥
 कार्यान्नायण्योर्यक्ताः केशला वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपौलिकाकृतं ।
 उपवासश्चाराजन्तु मासः पञ्चसुदहकम् ॥
 वक्रवर्षादशाहादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादित्यु चैव हि ।
 प्रकाशे च रहस्ये च अभिसम्बन्धादपेक्षया ।
 आतिशक्तिगुणान् वृद्धा सकृद्वृद्धिगतं तथा ।
 अनुबन्धादिकं वृद्धा सर्वे कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 ब्राह्मणवार्धिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ ब्रह्म-
 यम् ॥
 व्रततिः, क्षी, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
 एषोदरादित्वात् पस्त्व वः ।) विस्तारः । जता ।
 इत्यमरः ॥ (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
 “अपि वृक्ष पुराणवद्व्रततैरिव
 गुणितमोषो दासस्य दम्भय ॥”
 “व्रततैरिव यथा जताया गुणितं निर्गतां शाखां
 वृक्षति ।” इति तद्भाष्ये साधयः ।)
 व्रतती, क्षी, (व्रतति + पक्षे ङीष् ।) विस्तारः ।
 जता । इति भरतद्विष्णुकोषः ॥ (यथा,
 रघुः । १४ । १ ।
 “अपश्यतां दाशरथी जनयौ
 द्वेदादिवोपव्रततोरव्रतयौ ॥”)
 व्रतभिन्ना, क्षी, (व्रते उपनयनकावे भिन्ना ।)
 उपनयनकाकीर्णभिन्ना । तस्या विधिर्यथा ।
 अथ भेष्यचरति । अथ शब्दस्तुक्षीमादिवोप-
 स्थानमभिप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
 “प्रतिशुद्धयितं दक्षस्तुपस्थाप न भास्करम् ।
 प्रदक्ष्यं परीत्यामिं चरेत् भेष्यं यथाविधि ॥”
 इति मनुवचनान् ॥
 भिन्नासम्बन्धं भेष्यं तच्चरति आवहति इत्यर्थः ।
 मातरमेवापि ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा
 सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
 सुहृदे क्षिण्वहृदये खसद्ये । तथा च मनुः ।
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्न्वा भगिनीं
 निजाम् ।
 भिक्षित भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”
 सन्निहितास्तेदृशस्याः न तु प्रतिशुद्धं गत्वा ।
 भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिन्नाप्रयोगः ।
 तथा च मनुः ।
 “भवत्पूर्वं चरेत् भेष्यस्तुपगीतद्विषोत्तमः ।
 भवन्मध्यं राजन्वो वैश्वस्तु भवदुत्तरम् ॥
 आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
 ब्राह्मणसन्निधिविशां भेष्यचर्या यथाक्रमम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यावचनाञ्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति
 वैमचन्द्रः ॥
 व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
 “आदन्तजननान् सद्य आचूडादेकराजकम् ।
 चिरात्प्रमाव्रतादेशात् दशराजमतः परम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इतिः ।)
 यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,
 मनुः । २ । १८८ ।
 “भेष्येण वर्णयेन्नित्यं नेकान्नादी भवेद्व्रती ।
 भेष्येण व्रतितो व्रतवपवासवसा स्यता ॥”)